ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΟΠΤΕΙΑ: Ντιάνα Ζαφειροπούλου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΩΝ: Χριστίνα Μακαρατζή

ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: Χελένα Τζανέκα

ΕΚΤΥΠΩΣΗ: Στ. Κοτσάτος και Σ^{IA} Ο.Ε.

© ΤΑΜΕΙΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ ΚΑΙ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ
ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ
Οδός Πανεπιστημίου 57, Αθήνα 105 64
www.tap.gr.

ISSN 0570-622X

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

ΤΟΜΟΣ 55 (2000)

ΧΡΟΝΙΚΑ Β΄2

ΑΘΗΝΑ 2009

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΙΣΤ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα. Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Συμβολή των οδών Κ. Δημητρίου 32 και Πλ. Αντιγονιδών 38), Τούμπα (Οδός Νεαπόλεως 45, Οδοί Σφακτηρίας, Αβδήρων και Λέσβου), Τριανδρία (Οδοί Αμοργού, Φιλικής Εταιρείας και Δαγκλή), Καλαμαριά (Οδός Παπαδημητρίου 36), Θέρμη (Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη, Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου, Οδός Μανδρίτσα, Ο.Τ. 58 - οικόπεδο 291δ, Οδός Μανδρίτσα, Οδός Σωκράτους), Τριάδι (Αγροτεμάχιο Α. Δοκτώρη), Σουρωτή, Πολίχνη (Συνοικισμός Ανθοκήπων, Οδός Κω 8), Σίνδος (Οικόπεδο Μαζλουμιάν, Οικόπεδο «ΑΘΕΛΚΟ», Οικόπεδο «Franpackt»), Δρυμός (Οικόπεδο Α. Κανάκη), Λαγυνά (Εγνατία οδός), Νέα Φιλαδέλφεια, Νέα Απολλωνία (Αγροτεμάχιο Ι. Τσολάκη, Θέση Μπουντρούμια), Καλαμωτό, Ασπροβάλτα (Αγροτικό συγκρότημα ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, Συγκρότημα αυτοκρατορικών χρόνων), Βρασνά (Αγροικία στον Συνδετήριο της Εγνατίας οδού). Νομός Χαλκιδικής: Ποτίδαια (Οικόπεδο Χατζηκονδύλη, Οικόπεδο «Καραστέργιος και ΣΙΑ Ο.Ε.», Περιοχή διώρυγας, Οικόπεδο Ν. Χρυσούλη), Πολύγυρος (Θέση Σελιό), Άθυτος (Οικόπεδο Ν. Βελλή), Συκιά (Κριαρίτσι), Ιερισσός (Αρχαία Άκανθος), Στρατόνι (Οικόπεδο Γ. Σαμαρά). Νομός Πιερίας: Μακρύγιαλος (Αγροτεμάχιο αριθ. 951, Αγροτεμάχιο αριθ. 587, Νεκροταφείο), Αλυκές Κίτρους (Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοΐδη), Περιοχή Μακεδονικού Ολύμπου (Πιερικό Ηράκλειο - θέση Κρανιά, Λείβηθρα, Θέση Βακούφικα ή Παλιομέτοχο, Θέση Παλαιός Σταθμός Λιτοχώρου, Θέση Τρία Πλατάνια, Θέση Κομπολόι). Νομός Κιλκίς: Ευρωπός. Εργασίες αποκατάστασης - Διαμορφώσεις. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Ανάκτορα Γαλερίου). Νομός Κιλκίς: Ευρωπός. Κατασχέσεις - Παραδόσεις - Δωρεές. Άδειες κατοχής (Εικ. 1-69) ..... Σελ. 669-730

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ ..... » 731

9η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Στερεωτικές εργασίες - Μελέτες - Αποκατάσταση μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Φρούριο Επταπυργίου, Νοτιοανατολικό τείχος, Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου, Ναός Αγίας Σοφίας, Λουτρό της αγοράς (Παζάρ Χαμάμ), Ναός Αγίου Μηνά), Μελισσοχώρι (Ναός Αγίου Γεωργίου), Σοχός (Ναός Αγίου Γεωργίου). Νομός Πιερίας: Λουλουδιές Κίτρους (Επισκοπικό συγκρότημα). Εργασίες συντήρησης. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου), Αρέθουσα (Θέση Παλιάμπελα), Τοιχογραφίες (Ναός Αγίου Δημητρίου, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Οσίου Δαβίδ), Εύοσμος (Ναός Αγίου Αθανασίου). Διαμορφώσεις - Προστασία και ανάδειξη μνημείων. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Λουτρά Παράδεισος, Φρούριο Επταπυργίου, Ναός Αγίου Αντωνίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Θεσσαλονίκης: Θεσσαλονίκη (Οδός Μουσών 39, Οδός Γλαύκου 7, Οδός Μακεδονικής Αμύνης 18, Οδός Κρατερού 5, Οδός Αγίου Δημητρίου 155, Οδός Επιμενίδου 1Α, Οδός Βλαχάβα 8, Συμβολή των οδών Νέστορος και Αγίου Δημητρίου (Ληταία Πύλη), Οδός Αγίων Πάντων 24 (δυτικό νεκροταφείο), Οδός Απολλωνιάδος 53-55, Οδός Πελειάδου 3, Οδός Ολύμπου 97, Οδός Σοφοκλέους 24, Οδός Σοφοκλέους 18, Οδός Φράγκων 2), Αμπελόκηποι (Οδός Σωκράτους 11, Οδός Καλλιθέας 29, Οδός Πάργας 10), Αρέθουσα (Θέση Παλιάμπελα), Ασπροβάλτα (Βυζαντινός σταθμός). Νομός Πιερίας: Κάστρο Πλαταμώνα (Εικ. 1-26) ..... » 732-758

ΜΟΥΣΕΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

Μόνιμες εκθέσεις. Περιοδικές εκθέσεις. Συντήρηση (Τοιχογραφίες, Εικόνες, Ψηφιδωτά, Γλυπτά - κεραμικά - γυάλινα και μετάλλινα αντικείμενα). Εκδόσεις. Διεθνείς σχέσεις. Οργάνωση πωλητηρίου. Εκπαιδευτικά προγράμματα (Εικ. 1-4) ..... Σελ. 759-762

ΙΖ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Πέλλας: Πέλλα (Τομέας IV - Τετράγωνο 2, Ανάκτορο, Βορειοδυτικό νεκροταφείο), Μενηίδα (Προφήτης Ηλίας, Καλή), Αρχοντικό Γιαννιτσών (Δυτική νεκρόπολη, Αγρός Στ. Διντσούδη - αριθ. 4564, Αγρός αφών Φίλτσου - αριθ. 4569, Αγρός Κ. Κεχαγιά - αριθ. 4568), Αραβησσός (Προϊστορικός οικισμός), Έδεσσα (Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16, Οδός Αρχιερέως Μελετίου, Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου), Άψαλος (Τμήματα της επαρχιακής οδού Αψάλου-Αριδαίας), Κωνσταντία (Θέση Ξηρικά). Νομός Ημαθίας: Βέροια (Συμβολή των οδών Κλέωνος 24 και Αντ. Κεμιντζέ, Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 26, Ασώματα), Τρίλοφος, Λευκόπετρα, Βεργίνα, Πολυπλάτανος (Προϊστορικός οικισμός). Νομός Κοζάνης: Κοζάνη, Αιανή (Θέση Λειβάδια), Πολύμυλος, Ξηρολίμνη, Ποντοκώμη (Θέση Βρύση), Ασβεστόπετρα, Σέρβια (Θέση Παλιάμπελα Ροδίτη, Θέση Παλιοκαστανιά). Νομός Φλώρινας: Αμύνταιο (Προϊστορικός οικισμός Αγίου Παντελεήμονα), Βεγόρα, Μελίτη. Νομός Καστοριάς: Αγία Τριάδα (Πεντάβρυσος - νέο υδραγωγείο), Ιερό Ψαλίδας, Μακεδνοί (Κρεπενή Μαυροχωρίου), Ακρίτες (Αλεβίτσα Καληβρύσης), Ορεστίς (Κάθετος οδικός άξονας Σιάτιστας - Κρυσταλλοπηγής). Παραδόσεις - Περισυλλογές - Εντοπισμοί αρχαιολογικών χώρων. Νομός Πέλλας: Αγροσυκιά - Λεπτοκαρυά, Αρχοντικό Πέλλας, Αραβησσός, Καλή Μενηίδος, Βρυττά, Κλησοχώρι, Λουτροχώρι, Νησί, Περαία, Προφήτης Ηλίας, Σάμαρι, Σωτήρα, Φλαμουριά, Άψαλος (Τούμπα), Εξαπλάτανος, Θοδωράκι, Λυκόστομο, Νέα Ζωή, Ξιφιανή, Πολυκάρπη, Χρυσή (περιοχή ΧΥΤΑ). Νομός Ημαθίας: Ράχη (Καβάκια), Μαρίνα. Νομός Κοζάνης: Ροδίτης - Λευκάρες - Μεσιανή, Τεχνητή λίμνη Πολυφύτου, Μεσιανή - Νεράιδα - Λευκάρες - Ροδίτης, Κρόκος, Μεσιανή, Ροδίτης, Ανθότοπος, Καλαμιά, Ξηρολίμνη, Άνω Κώμη, Κοίλα, Κοιλάδα, Τετράλοφος, Καπνοχώρι - Σκάφη, Πολύμυλος, Ζωοδόχος Πηγή. Νομός Φλώρινας: Μελίτη, Λιμνοχώρι. Νομός Καστοριάς (Εικ. 1-79) ..... » 763-822

11η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας). Νομός Κοζάνης: Σιάτιστα (Εκκλησιαστικό Μουσείο). Εκπαιδευτικά προγράμματα - Πολιτιστικές εκδηλώσεις - Δημοσιεύσεις. Μελέτες. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου). Νομός Πέλλας: Έδεσσα (Παλαιά Μητρόπολη, Λόγγος). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Μενδρεσές, Ναός Αγίας Παρασκευής Πορειάς). Νομός Κοζάνης: Εράτυρα (Ναός Παναγίας, Ναός Αγίου Νικολάου, Ναός Αγίου Γεωργίου), Σισάνιο (Μεσοβυζαντινός ναός), Σιάτιστα (Αρχοντικό της Πούλκως, Μνημεία Σιάτιστας), Αιανή (Ναός Αγίου Νικολάου), Βελβεντό (Μονή Αγίας Τριάδας), Σέρβια (Κάστρο, Ναός Αγίων Θεοδώρων). Νομός Γρεβενών (Γέφυρα Παπατάκη, Μονή Οσίου Νικάνορος Ζάβορδας, Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σπηλαίου). Στερεωτικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: (Ναός Αναστάσεως του Σωτήρος Χριστού, Αρχαιολογικός χώρος Σφηκιάς). Νομός Πέλλας: Παραλίμνη (Ναός Αγίου Αθανασίου), Πενταπλάτανος (Ναός Αγίου Αθανασίου). Νομός Καστοριάς: Καστοριά (Αρχοντικό Πηχεών, Αρχοντικό Τσιατσαπά, Αρχοντικό Νατζή), Ομορφοκκλησιά (Ναός Αγίου Γεωργίου), Κλεισούρα (Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου), Ζευγοστάσι (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Μονή Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας). Νομός Κοζάνης: Κοζάνη (Αρχοντικό Γρηγορίου Βούρκα), Αιανή (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Δίλοφο (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Βυθός (Μονή Αγίας Τριάδας), Άνω Κώμη (Ναός Αγίου Γεωργίου), Εράτυρα (Ναός Αγίου Αθανασίου), Σέρβια (Βασιλική των Κατηχουμένων), Λευκοπηγή (Ναός Τιμίου Προδρόμου). Νομός Φλώρινας: Πρέσπες (Ναός Αγίου Γερμανού), Πύλη (Ναός Αγίου Νικολάου). Νομός Γρεβενών: Ζάβορδα (Καθολικό μονής Οσίου Νικάνορος), Κνίδη (Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου), Τορνίκι (Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου), Σαρακίνα (Ναός Αγίου Νικολάου), Σπήλαιο (Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου), Κάστρο (Γέφυρα). Συντήρηση εικόνων και τοιχογραφιών. Νομός Ημαθίας: Βέροια (Βυζαντινό Μουσείο, Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου). Νομός Καστοριάς. Νομός Κοζάνης: Σιάτιστα (Εκκλησιαστικό Μουσείο, Μνημεία Κοζάνης). Νομός Γρεβενών. Αυτοψίες - Περιοδείες - Κηρύξεις. Νομός Κοζάνης: Κόμανος (Ναός Αγίου Νικολάου), Βελβεντό (Ναός Αγίου Νικολάου). Καταγραφές. Νομός Ημαθίας. Νομός Πέλλας. Νομός Καστοριάς. Νομός Κοζάνης: Κοζάνη (Επισκο-

πικό Μέγαρο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ημαθίας: Ασώματα (Θέση Μαυρομουριά). Νομός Πέλλας: Νέα Πέλλα (Παλαιοχριστιανική βασιλική), Ξιφιανή. Νομός Κοζάνης: Αιανή (Ναός Παναγίας), Τριγωνικό (Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου) (Εικ. 1-36) ..... Σελ. 823-851

ΙΗ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Πέρνη (Θέση Τούμπα). Θάσος. Λιμενάρια (Οικόπεδο Κωνσταντινίδη), Λιμένας (Οικόπεδο Ευ. Καλογιαννίδου), Θεολόγος (Θέση Μπάμπουρας), Αστρίς - Θέση Αγελάδα, Πρίνος (Θέση Μπατσός), Παναγία (Θέση Άγιος Παντελεήμων), Ραχώνι (Αγροτεμάχιο Θ. Πασχάλη). Νομός Σερρών: Άργιλος (Νότιος τομέας, Ακρόπολη), Οικισμός Καλλιθέα - Οικόπεδο Λ. Θεοδωρίδη, Νέα Κερδύλλια (Θέση Μόδι, Θέση Καλαμούδι, Θέση Στρόβολος), Αηδονοχώρι, Αμφίπολη (Οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη, Ανατολικό νεκροταφείο), Νέος Σκοπός (Οικόπεδο Ε. Βαχαροπούλου), Σιδηρόκαστρο (Φαιά Πέτρα), Προμαχώνας - Topolnica. Αναστηλωτικές εργασίες. Νομός Καβάλας: Θάσος. Λιμένας (Αρχαίο θέατρο). Παραδόσεις - Περισυλλογές (Μουσείο Αμφίπολης, Μουσείο Σερρών). Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Σερρών: Αγιοχώρι Αλιστράτης, Βυρώνεια, Λευκώνας - Μετόχι, Μεσορράχη - Σφελινός (Εικ. 1-42) ..... » 852-874

Φίλιπποι ..... » 874-875

ΙΘ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων). Πολιτιστικές δραστηριότητες. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Αλμυρή Λίμνη, Ξηρόβρυση, Τραγασιά, Χορτολίβαδο, Ναός Αγίας Παρασκευής-σύγχρονος οικισμός). Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Θέση Καμπάνα-αρχαίο θέατρο), Θέση Ράχες. Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη, Διδυμότειχο (Πλωτινόπολη), Λάδη (Θέση Βέργη-αγρός Κ. Πεταλά). Εργασίες διαμόρφωσης - Ανάδειξης - Συντήρησης. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Νότιος περίβολος). Νομός Έβρου: Μεσημβρία-Ζώνη, Μάκρη. Παραδόσεις - Περισυλλογές. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα. Νομός Ροδόπης: Ίασμος (Της Παναγιάς η Τούρλα). Επιφανειακή έρευνα - Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ξάνθης: Άβδηρα (Άγιος Αθανάσιος, Λόφος των Κοριτσιών, Ψιλά Βούρλα), Γενισέα (Καρότα), Μάνδρα (Άγιος Νικόλαος ή Νταλιάνι), Πετρωτή, Μυρωδάτο (Αμπέλια) (Εικ. 1-18) ..... » 876-894

Σαμοθράκη ..... » 895

12η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες συντήρησης-αναστήλωσης. Νομός Σερρών: Σέρρες (Ζιντζιρλή τζαμί, Μεχμέτ μπέη τζαμί). Νομός Καβάλας: Καβάλα (Μεσαιωνικό υδραγωγείο). Νομός Ροδόπης: Αναστασιούπολη (Ιουστινιάνειο υδραγωγείο-διατείχισμα). Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Μεγάλο Τέμενος), Πύθιο (Κάστρο), Τραϊανούπολις (Χάνα). Διαμορφώσεις. Νομός Καβάλας: Καβάλα (Ύψωμα Αγίου Σίλα - Εγνατία οδός), Φίλιπποι. Νομός Έβρου: Διδυμότειχο (Κάστρο). Περιοδείες - Επισημάνσεις μνημείων - Καταγραφές. Νομός Δράμας: Νικηφόρος, Μακρυπλάγι, Αρριανά (Θέση Ποντίκια). Νομός Έβρου: Αλεξανδρούπολη (Εκκλησιαστικό Μουσείο). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Σερρών: Σέρρες (Οδός Κωνσταντινουπόλεως 43), Αγγίστα. Νομός Καβάλας: Θάσος. Λιμένας (Θέση Άγιος Βασίλειος). Νομός Ροδόπης: Μαρώνεια (Θέση Παραθύρα, Θέση Παληόχωρα) (Εικ. 1-28) ..... » 896-914

Κ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες (Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης, Μουσείο Λήμνου, Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λέσβου: Λέσβος. Μυτιλήνη (Οδός Κομνηνάκη και Λαδάδικα, Μητρόπολη-οδός Αγίου Ιγνατίου, Κουλμπάρα-οδός Σαρανταπόρου, Χρυσομαλλούσα-οδός Μητρέλια, Καλλιθέα-οδός Ιακωβίδου και Κλεοβουλίνης, Επάνω Σκάλα-οδός Ερμού και Δικελή, Επάνω Σκάλα-οδός Λεσβώνακτος και Περικλείτου, Επάνω Σκάλα-οδός Α. Πανσεληνά και Ν. Φωκά, Επάνω Σκάλα-οδός Λόγγου, Επάνω Σκάλα-οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης, Επάνω Σκάλα-οδός Ναυμαχίας Έλλης, Παγανή-οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης, Οδός Ερμού 273-291, Οδός Ερμού-τμήμα από την οδό Περγάμου έως την οδό Μαιάνδρου, Οδός Ερμού-τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Πιττακού, Οδός Ερμού 123-127, Οδός Ερμού-τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Αγίου Γεωργίου, Οδός Ερμού-τμήμα από την οδό Αιγαίου έως την οδό Μαιάνδρου, Οδός Κουντουριώτου, Οδός

Αγίου Θεράποντος-τμήμα από την οδό Ερμού έως την οδό Καραντώνη, Συμβολή των οδών Βοστάνη-Μητροπολίτου Ιακώβου και Μουσών, Οδός 8ης Νοεμβρίου, Οδός Ναυμαχίας Έλλης, Οδός Ναυμαχίας Έλλης-τμήμα από την οδό Κεμερίου έως την οδό Μητροπολίτου Αμβροσίου, Οδός Ναυμαχίας Έλλης-τμήμα από την οδό Λεσβώνακτος έως τον αριθ. 53, Οδός Καβέτσου-τμήμα από την πλατεία Κυπρίων Πατριωτών έως την οδό Ερεσού, Συμβολή των οδών Καβέτσου και Βουρνάζων, Οδός Καβέτσου 6, Οδός Καβέτσου 12-14, Οδός Καβέτσου-τμήμα από τη συμβολή των οδών Καβέτσου και Αγίας Ειρήνης, Οδός Καβέτσου 18, Συμβολή των οδών Καβέτσου 16 και Αγίας Ειρήνης, Οδός Καβέτσου-τμήμα από την οδό Ερεσού έως την οδό Α. Δελή, Σουράδα-οδός Ελευθερίου Βενιζέλου 65-89, Συμβολή των οδών Θ. Χατζημιχαήλ και Βουτυρά, Επάνω Σκάλα-οδός Ναυμαχίας Έλλης, Θέση Ταμπακαριά), Ύπαιθρος Λέσβου (Λουτρόπολη Θέρμης-θέση Τσιλίκι), Γέρα (Πέραμα-περιοχή Χαλατσές), Μήθυμνα (Οικόπεδο Α. Δελήβεη-Ζιαμπάρα), Πέτρα (Οικόπεδο Α. Σκαρακάκη), Ερεσός (Θέση Ξώκαστρο). Λήμνος. Μύρινα (Τούρκικος Γιαλός-οικόπεδο Ζ. Tatkow, Τούρκικος Γιαλός-οικόπεδο Δ. Λαγόπουλου «Θαλασσινός - Χρυσάφης Α.Ε.», Πάροδος οδού Γαροφαλλίδου-οικόπεδο Χ. και Κ. Δεσπότη, Οδός Δημοκρατίας, Πάροδος οδού Δημοκρατίας-οικόπεδο Χρ. Τσούκαλου, Περιοχή ΟΤΕ, Οδός Π. Κυδά, Ρηχά Νερά, Σούμπρα). Νομός Χίου: Χίος. Πόλη της Χίου (Οδός Μαξίμου, Οδός Συντ. Καναβούτση). Καθαρισμοί. Αυτοψίες - Περιοδείες. Λέσβος. Πέτρα (Νησάκι του Αγίου Γεωργίου), Βαφειό - Στύψη. Λήμνος (Λαρδί - αγροτική περιφέρεια Κοντιά, Πλάκα - Παλαιόκαστρο). Κατοχές. Παραδόσεις (Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου, Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης). Απαλλοτριώσεις - Εξαγορές (Εικ. 1-42) ..... Σελ. 915-947

Lemno ..... » 947

Χίος. Κάτω Φανά ..... » 947

14η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκπαιδευτικά προγράμματα - Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Μελέτες. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Λέσβος. Πέτρα (Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας), Μυτιλήνη (Γενί Τζαμί, Τσαρσί Χαμάμ, Βαλιδέ Τζαμί, Κάστρο, Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου). Λήμνος (Φρούριο Μύρινας). Εργασίες Συντήρησης. Λέσβος. Πέτρα (Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας), Μυτιλήνη (Ναός Αγίου Αθανασίου, Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου, Τσαρσί Χαμάμ, Γενί Τζαμί), Σκάλα Ερεσού (Βασιλική Αγίου Ανδρέα, Βασιλική Αφεντέλλη), Περιοχή Πολυχνίτου (Ναός Αγίου Ιωάννη Σκάλας). Περιοδείες - Αυτοψίες - Καταγραφές. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων. Λέσβος. Μυτιλήνη (Βασιλική των Αργάλων, Βαλιδέ Τζαμί). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λέσβου: Μυτιλήνη (Γενί Τζαμί, Τσαρσί Χαμάμ, Κάστρο Μυτιλήνης, Βιολογικός Καθαρισμός Μυτιλήνης), Σκάλα Ερεσού (Βασιλική Αγίου Ανδρέα), Λουτρά (Βασιλική Α΄-θέση Τσεσμέδες) (Εικ. 1-15) ..... » 948-959

ΚΑ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Πάρος (Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου). Σίφνος (Αρχαιολογικό Μουσείο Σίφνου). Ανασκαφικές εργασίες. Άνδρος. Στρόφιλας (Οικόπεδο Λ. Κοντορούση), Αρχαιολογικός χώρος Υψηλής. Πάρος. Παροικιά (Θέση Θόλος-οικόπεδο Ε. Σαρρή, Θέση Θόλος-οικόπεδο Ι. Σκιαδά, Θέση Καστροβούνι). Σίφνος. Κάστρο (Οικόπεδο Φ. Γεωργούλη). Σάμος. Πυθαγόρειο (Οικόπεδο Γ. και Θ. Γεωργούδη, Οικόπεδο Μ. Καλλιγιάννη, Οικόπεδο Α. Τσιρίγου, Οικόπεδο Ευ. και Α. Χατζηελευθεριάδη, Οικόπεδο Π. Παύλου, Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη, Οικόπεδο Θ. Τηλιανάκη-Αντωνάδου, Οικόπεδο Ε. Σκούφου, Οικόπεδο Δ. Πόθα, Οικία Σ. Κανακάκη, Αύλειος χώρος Δημοτικού Σχολείου Πυθαγορείου, Γεωμετρική νεκρόπολη αρχαίας Σάμου). Ικαρία. Κάμπος (Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου). Διαμορφώσεις - Καθαρισμοί. Άνδρος. Αρχαιολογικός χώρος Υψηλής. Σίφνος. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ανδρέα, Κάστρο - Αρχαία ακρόπολη, Άσπρος Πύργος. Ανάφη (Αρχαία πόλη). Δεσποτικό (Θέση Μάντρα). Περισυλλογές - Παραδόσεις - Τυχαία Ευρήματα. Πάρος. Παροικιά (Δημοτικό κτίριο-πρώην οικία Οικονομίδη, Θέση Κάστρο-οικία Ι. Μαυρογένη). Σίφνος. Εντοπισμός νέων θέσεων. Σίφνος. Της Μπαρώνας το φρούδι, Κάστρο. Δεσποτικό. Τσιμηντήρι (Εικ. 1-47) ..... » 960-991

Δήλος ..... » 992-995

3η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκθέσεις - Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Εκπαιδευτικά προγράμματα. Μελέτες. Αναστηλωτικές εργασίες.

Νομός Χίου: Νέα Μονή, Ανάβατος, Κάστρο Χίου, Βυζαντινό Μουσείο Χίου, Πυργί (Ναός Αγίων Αποστόλων), Κάμπος (Κτίριο Σαλβάγου), Ολύμποι (Κτίριο Κοινοτικής Τράπεζας). Νομός Σάμου: Πυθαγόρειο (Πύργος Λογοθέτη), Παλαιόκαστρο (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου). Εργασίες συντήρησης. Νομός Χίου: Βαβύλοι (Ναός Παναγίας Κρήνας), Νέα Μονή, Ανάβατος (Ναός Παναγίας), Έξω Διδύμα (Ναός Παναγίας Σικελιάς), Άγιον Γάλας (Ναός Αγίας Παρασκευής, Βυζαντινό Μουσείο Χίου). Νομός Σάμου: Σάμος. Καρλόβασι (Ναός Μεταμόρφωσης). Εργαστήριο Συντήρησης. Ικαρία (Μονή Οσίας Θεοκτίστης). Καθαρισμοί - Διαμορφώσεις χώρων. Νομός Χίου: Πόλη Χίου, Κάστρο Χίου, Μαστιχοχώρια, Βολισσός (Κάστρο). Νομός Σάμου. Καρλόβασι (Ναός Μεταμόρφωσης). Κηρύξεις μνημείων. Νομός Χίου: Νέα Μονή, Ανάβατος, Πόλη Χίου (Κτίριο-Παγοποιείο), Κάμπος (Πύργος Μέρμηγκας ή Castelli). Νομός Σάμου: Σάμος. Παλαιόκαστρο (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου), Παλαιοχώριο - Βουρλιώτες (Ναός Αγίας Ματρώνας). Ικαρία. Στελί. (Ναός Ζωοδότη Χριστού). Καταγραφές (Βυζαντινό Μουσείο Χίου). Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χίου: Κάστρο πόλης Χίου (Οικόπεδο Αικ. Τζιώτη-Σιταρά). Νομός Σάμου. Πυθαγόρειο (Πύργος Λογοθέτη) (Εικ. 1-4) ..... Σελ. 996-1005

2η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Συνέδρια - Εκθέσεις - Εκπαιδευτικά προγράμματα. Νάξος. Αναστηλωτικές - Στερεωτικές εργασίες. Πάρος. Πίσω Λιβάδι (Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη), Μάρπησσα (Φράγκικος Ναός «της Φλουριάς» - Ναός Παναγίας ή Αγίας Τριάδας). Σίφνος. Κάστρο. Κίμωλος. Χώρα (Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου). Φολέγανδρος. Χώρα (Ναός Θεοσκέπαστης). Σίκινος. Αίγινα. Παλιαχώρα (Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού ή Παναγίας Φορίτισσας). Εργασίες Διαμόρφωσης. Άνδρος. Κόρθι (Επάνω Κάστρο ή Κάστρο του Κοχύλου ή Κάστρο της Φανερωμένης), Γίδες (Ναός Παντοκράτορα). Εργασίες Συντήρησης. Κύθνος. Χώρα (Ναός Αγίου Σάββα στη Χώρα, Ναός Σωτείρας), Δρυοπίδα (Συλλογή εικόνων ναού Αγίου Γεωργίου). Πάρος. Παροικιά (Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής). Θήρα (Εργαστήριο-Αποθήκη). Φοινικιά - Οία (Ναός Αγίου Γεωργίου). Αίγινα. Παλιαχώρα (Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού). Ανασκαφικές εργασίες. Θήρα. Καμάρι (Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ.Σ. Καραμολέγκου). Αίγινα (Οδός Αιγινήτου 31) (Εικ. 1-19) ..... » 1006-1015

ΚΓ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Λιμήν Χερσονήσου (Οικόπεδο Α. Πιπεροπούλου), Γαλατάς, Καστέλι (Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη) (Εικ. 1-7) ..... » 1016-1021

Gortyna ..... » 1021-1022

Festos ..... » 1022-1023

Kommos ..... » 1023-1025

ΚΕ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Χανίων: Χανιά (Οικόπεδο Γ. Σπυριδάκη), Ψαθί (Αγρός Ν. Θεοδωρογιωργάκη), Στύλος (Αγρός Κ. Νικολακάκη), Κίσαμος (Κέντρο Υγείας, Οικόπεδα Αν. και Αλ. Χοχλάκη, Οικόπεδο Α. Στημαδωράκη). Νομός Ρεθύμνου: Χαμαλεύρι (Αγρός Η. Λαμπίρη - Ι. Βασιλειάδη, Θέση Παλαιόλουτρα, Θέση Κονοστάσι, Θέση Νταγκουλιανά), Πέρα Γαλήνοι, Σύβριτος (Θρόνος - Κεφάλα), Πατσός (Ιερό Ερμή), Απτέρα (Εικ. 1-14) ..... » 1026-1040

ΚΔ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Λασιθίου: Άγιος Νικόλαος (Θέση Ποταμός), Ιεράπετρα (Θέση Παραμυθάς, Οικόπεδο Ν. Μανιατάκη, Θέση Πόλες, Θέση Βιγλιά). Εργασίες Διαμόρφωσης - ανάδειξης. Παραδόσεις. Ερευνητικό πρόγραμμα «Μινωικοί δρόμοι»: Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου, Φυλάκιο «της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου, Θέσεις ευρύτερης περιοχής Ζάκρου (Εικ. 1-11) » 1041-1049

Ίτανος ..... » 1049

Kavousi ..... » 1049

Istron ..... » 1051

Chrysokamino ..... » 1051-1052

13η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εργασίες Στερέωσης - συντήρησης. Νομός Ηρακλείου: Μονή Θεοτόκου Αγκαράθου, Σταμνιοί (Ναός Σωτήρος Χριστού, Κτίριο Καπνοκοπτηρίου), Επισκοπή (Ναός Αγίου Ιωάννη), Κασάνοι (Ναός Σωτήρος Χριστού), Χουμέρι (Ναός Εισοδίων Θεοτόκου), Χάρακας (Φρούριο Χαράκι), Καστελλιανά (Ναός Εισοδίων Θεοτόκου Κάστελλου), Πύργος (Ναός Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου). Νομός Χανίων: Χανιά (Επιπρομαχώνας Αγίου Δημητρίου, Rivellino del Porto), Εργαστήριο συντήρησης εικόνων-τοιχογραφιών, Περιβόλια (Ναός Αγίων Παντελεήμονα και Δημητρίου), Παζινός (Μονή Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα), Βαφέ (Ναός Αγίων Ασωμάτων), Αρμένοι (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου), Καλύβες (Ναός Παναγίας Κεράς και Αγίου Νικολάου), Δελιανά (Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου), Επισκοπή (Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου), Κοπετοί (Ναός Αγίων Αποστόλων), Παλιόχωρα (Castel Selino). Νομός Ρεθύμνου: Ρέθυμνο (Φορτέτζα), Αμάρι (Ναός Ζωοδόχου Πηγής Μονής Ασωμάτων), Νέφς Αμάρι (Ναός Αγίας Άννας, Ναός Παναγίας και Χριστού, Μονή Αρκαδίου), Αλώνες (Ναός Αγίου Ονουφρίου), Αργυρούπολη (Ναός Αγίας Κυριακής), Αγγελιανά (Ναός Αγίου Αντωνίου), Μαργαρίτες (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου), Σπήλι (Ναός Αγίου Γεωργίου, Μονή Τιμίου Σταυρού Βωσάκου), Αγία Ειρήνη (Μονή Αγίας Ειρήνης), Άνω Μέρος (Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρα Καλοείδενας), Κισσός (Μονή Αγίου Πνεύματος), Μέρωνας (Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου), Αγία Παρασκευή (Ναός Παναγίας). Νομός Λασιθίου: Σπιναλόγκα, Έξω Λακώνια (Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου), Επισκοπή (Ναός Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου), Κάτω Καρκάσα (Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Σωτήρος Χριστού), Σταυρός (Ναός Αγίου Γεωργίου), Βιγλί (Ναός Παναγίας Βιγλιώτισσας) (Εικ. 1-55) ..... Σελ. 1053-1090

Mitropolis ..... » 1090

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΚΡΗΤΗΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Ηρακλείου: Ακρόπολη Σμαριού, Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη. Συντήρηση - Διαμόρφωση - Καταγραφές. Νομός Ηρακλείου: Ακρόπολη Σμαρίου, Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη. Μελέτες - Δημοσιεύσεις. Νομός Ηρακλείου: Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη. Συνέδρια. Εντοπισμός αρχαιοτήτων. Νομός Ηρακλείου: Δήμος Καστελλίου-περιοχή Σμαρίου ..... » 1091-1112

ΚΒ΄ ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΛΑΣΙΚΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Μουσειακές εργασίες. Ρόδος (Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου - Επιγραφική Συλλογή). Νίσυρος (Αρχαιολογική Συλλογή). Ερευνητικά προγράμματα. Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Αρχαία πόλη Ρόδου (Οδός Αγίου Φανουρίου, Αρχαίο γυμνάσιο, Οδός Ενόπλων Δυνάμεων, Οδός Πίνδου, Πάροδος Χειμάρρας, Οδός Διαγοριδών 20, Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων και Γρηγορίου Λαμπράκη, Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα, Συμβολή των οδών Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων, Συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου, και Βασ. Ηρακλείου, Οδός Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου, Οδός Α. Βολονάκη, Οδός Θεοτοκοπούλου 14, Συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου, Οδός Γρηγορίου Ε΄), Νεκρόπολη (Οδός Απόλλωνος, Οδός Καμείρου-οικόπεδο Χρ. και Κ. Παπαπαύλου, Οδός Καμείρου-οικόπεδο Δ. Παρασσού, Οδός Καμείρου-έργα Δήμου: διάνοιξη οδού, Οδός Ζακύνθου, πρώην Σαλάκου-Έργα Δήμου: διαμόρφωση πλατείας Επτανήσων, Οδός Ζακύνθου, πρώην Σαλάκου-έργα ΔΕΥΑΡ, Οδός Λειψών, Συμβολή των οδών Λίνδου και Δ. Αναστασιάδη, Οδός Ν. Καζαντζάκη, Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας-οικόπεδο Κοιλιά, Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας-οικόπεδο Δημοσίου), Ιαλυσία (Οδός Τριαντών, Πάροδος Γρ. Λαμπράκη, πρώην 9ης Μαΐου), Τριάντα (Οδός Περδικάκη 6, Λεωφόρος Ηρακλειδών 22, Λεωφόρος Ηρακλειδών - Ιξιά), Κρεμαστή (Λεωφόρος Ελευθερίας), Θεολόγος (Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος), Κρητηνία (Φράγμα Λίρου), Αφάντου (Βιοκλιματικό Γυμνάσιο Αφάντου), Κιοτάρι (Οικόπεδο Α. Στέργου). Κως. Πόλη Κω (Σεράγια-συμβολή των οδών Π. Τσαλδάρη και Ελ. Βενιζέλου, Οδός Ηρώνδα, Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα, Οδός Αρτεμισίας και Ιωαννίδου, Οδός Ιωαννίδη και Ταγματάρχη Κουρούκλη), Μαρμαρωτό (Οικόπεδο Α. Ευστρατίου, Οδός Ασκληπιού - οικόπεδο Δ. Ευστρατίου, Οδός Ασκληπιού-οικόπεδο Β. και Γ. Καστελοριζιού), Πλατάνι (Οδός Ασκληπιού). Αστυπάλαια. Χώρα (Θέση Κύλινδρα), Κάτσαλος (Οικόπεδο Β. Πιλάτου Ι). Κάρπαθος. Πηγάδια (Θέση Ξενώνας, Περιοχή Ανθόκηπος). Καστελλόριζο. Κιόλια (Λιμνοδεξαμενή). Αμοργός. Κατάπολα. Τοπογραφήσεις. Σύμη (Νήσος Νύμος). Αναστηλωτικές εργασίες. Ρόδος. Ακρόπολη Λίν-

δου. Περιοδείες. Σύμη. Πέδι (Θέση «του Δράκου»). Περισυλλογές - Παραδόσεις - Υποδείξεις αρχαίων. Ρόδος (Εικ. 1-53) ..... Σελ. 1113-1166

4η ΕΦΟΡΕΙΑ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Εκθέσεις. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, Μεσαιωνική Τάφρος). Αναστήλωση - Διαμόρφωση. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Χερσαίο τμήμα οχυρώσεων και μεσαιωνική τάφρος, Θαλάσσιο τμήμα οχυρώσεων-περιβάλλων αρχαιολογικός χώρος της Θαλασσινής Πύλης, Μεσαιωνικός «Μόλος των Μύλων», Φρούριο Αγίου Νικολάου, Οδός Θεοφιλίσκου-βυζαντινός πύργος-πρώην γραφείο Βακούφ, Οδός Σωκράτους-τέμενος Σουλεϊμάν, Οδός Κισθινίου-ανώνυμος ναός, Οδός Περικλέους-ναός Αγίας Αικατερίνης, Οδός Θησέως-ανώνυμος ναός), Σιάννα (Πράσσος-Κεραμί-ναός Αγίου Γεωργίου), Ασκληπειό (Ναός Κοίμησης Θεοτόκου), Λίνδος. Κως. Πόλη Κω (Ιπποτικό κάστρο Νεραντζιάς), Κάστρο Αντιμάχειας, Παλαιό Πυλί. Κάλυμνος. Χώρα (Μεγάλο Κάστρο, Παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ). Νίσυρος. Σταυροί (Θέση Καρδιά-Ναός Παναγίας Φανερωμένης). Εργασίες συντήρησης. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Κοσμητική Συλλογή). Κάλυμνος. Νίσυρος (Μονή Παναγιάς Σπηλιανής). Λέρος. Λακί (Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου). Καταγραφές. Ρόδος. Αρχάγγελος (Ναός Παναγίας της Αλεμονήτρας ή Ελεημονήτριας, Ναός Αρχαγγέλου Γαβριήλ του Πατητηριώτη, Ναός Αγίου Γεωργίου του Καστρενού, Ναός Αγίου Ονουφρίου του παλιού ή του πάνω, Ναός Αγίου Ονουφρίου του νέου ή του κάτω, Ναός Αγίου Δημητρίου του Θαλασσινού, Ναός Αγίου Γεωργίου του Αμπελιώτη, Ναός Αγίας Απακού, Ναός Αγίας Μαύρης, Ανώνυμος ναός, Ναός Αγίων Αποστόλων, Ναός Αγίας Ειρήνης, Ναός Αγίας Μαρίνας, Ναός Αγίου Παντελεήμονα, Ναός Αγίου Νικολάου ή Ζωοδόχος Πηγή ή Παναγία Ελεούσα, Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου, Ναός Αγίου Αντωνίου, Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη). Αμοργός (Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας). Πάτμος. Κάστρα Δωδεκανήσου. Περιοδείες. Ρόδος. Αφάντου (Θέση Μαζεύκια-Παληοκκλησιά), Μαριτσά (Ναός Αγίου Νικολάου), Σιάννα (Θέση Καμαράκι-παλαιοχριστιανική βασιλική), Πράσσος (Θέση Κεραμίναός Παναγίας της Κυράς). Νίσυρος. Εμπορειός (Θέση Πορί-βασιλική, Θέση Πηγή-βασιλική). Γυαλί (Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου). Πάτμος. Συκαμιά (Ναός Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου). Μαράθι (Ναός Αγίου Νικολάου). Καθαρισμοί. Ρόδος. Απολακκιά (Ζωναράς-βασιλική Αγίας Αναστασίας). Κως. Πυλί (Κάστρο Περιπάτου). Νίσυρος. Πάλοι (Άγιος Φωκάς-βασιλική). Ανασκαφικές εργασίες. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη (Μεσαιωνική τάφρος-τομέας Γερμανίας, Οδός Δημοσθένους 18, Υπόγεια Δίκτυα, Οδός Θησέως-ανώνυμος ναός, Εμπορικό λιμάνι της Ρόδου-«Μόλος των Μύλων»), Νέα πόλη (Συμβολή των οδών Παύλου Μελά και Χειμάρρας), Σάλακος (Παληοκκλησιά-παλαιοχριστιανική βασιλική). Κως. Πόλη της Κω (Οδός Λόρδου Βύρωνος), Καρδάμαινα (Οικόπεδο Δ. Χατζηάμαλλου), Μαστιχάρι (Οικόπεδο Ε. Άμαλλου). Κάλυμνος. Βαθύ (Βυζαντινό ναΰδριο Αγίας Άννας). Τέλενδος (Οικόπεδο Π. Ολυμπίτη). Νίσυρος. Πάλοι (Οικόπεδο Π. Ροδίτου, Οικόπεδο Κ. Τριανταφύλλου, Οικόπεδο Α. Καρακωνσταντίνου) (Εικ. 1-23) ..... » 1167-1197

ΕΦΟΡΕΙΑ ΠΑΛΑΙΟΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑΣ ΚΑΙ ΣΠΗΛΑΙΟΛΟΓΙΑΣ

Ανασκαφικές εργασίες. Νομός Τρικάλων: Καλαμπάκα (Σπήλαιο Θεόπετρας). Νομός Λακωνίας: Γύθειο (Θέση Λακωνίς), Αλεποχώρι (Σπήλαιο Β΄ Κουβελέικη). Νομός Κορινθίας: Κρυονέρι (Σπήλαιο Λέχοβας). Περισυλλογές - Καταγραφή σπηλαίων. Νομός Λακωνίας: Μάνη (Εικ. 1-5) ..... » 1198-1204

Λακωνική Μάνη. Σπήλαιο Καλαμάκια Αρεόπολης (Εικ. 6-7) ..... » 1204-1206

ΕΦΟΡΕΙΑ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

Πολιτιστικές εκδηλώσεις. Υποβρύχιες έρευνες και αυτοψίες. Νομός Δωδεκανήσου: Σύρνα. Λέρος (Φαρμακονήσι). Νομός Λέσβου: Λέσβος. Σίγρι. Υποβρύχια ακουστική διερεύνηση πυθμένα στη Δωδεκάνησο με τη συνεργασία του Εθνικού Κέντρου Θαλάσσιων Ερευνών. Νομός Κυκλάδων: Πάρος. Παροικιά. Νομός Ζακύνθου: Ζάκυνθος (Ναυάγιο ισπανικού πλοίου). Νομός Κεφαλληνίας. Γιαγάνα. Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα σε συνεργασία με το Νορβηγικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο στην Ιθάκη-Κεφαλονιά. Νομός Μεσσηνίας: Μεθώνη (Προϊστορικός οικισμός, Νήσος Σαπιέντζα, Νησίδα Αγία Μαριανή ή Αγία Μαρίνα). Συντήρηση. Κηρύξεις ενάλιων αρχαιολογικών χώρων. Εποπτείες. Παραδόσεις (Εικ. 1-26) ..... » 1207-1228

ΕΦΟΡΕΙΑ ΑΡΧΑΙΟΠΩΛΕΙΩΝ ΚΑΙ ΙΔΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΛΛΟΓΩΝ (Εικ. 1-17) ..... Σελ. 1229-1236

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΑΠΟΣΤΟΛΗ ΚΥΠΡΟΥ

Μουσειακές εργασίες. Μελέτη - Διαχείριση - Προστασία. Ανασκαφικές εργασίες. Κύπρος: Ακρωτήριο Δρέπανον (Άγιος Γεώργιος Πέγειας), Λέμπα (Εικ. 1-10) ..... » 1237-1244

ΙΣΤ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κύριο έργο της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ κατά το 2000 ήταν η διενέργεια σωστικών ανασκαφών αρχαιοτήτων, εκεί όπου κατά την εκσκαφή οικοπέδων για την ανέγερση οικοδομών ή κατά την εκτέλεση δημόσιων έργων (π.χ. ΕΡΓΟΣΕ, εθνική οδός ΠΑΘΕ, Εγνατία οδός, αγωγός πετρελαίου Σκοπίων-Θεσσαλονίκης) αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες.

Τα αποτελέσματα αυτής της δραστηριότητας ανακοινώθηκαν στην Αρχαιολογική Συνάντηση των αρχαιολόγων Μακεδονίας και Θράκης, που οργανώνεται σε ετήσια βάση στη Θεσσαλονίκη σε συνεργασία με τον Τομέα Αρχαιολογίας του ΑΠΘ.

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν τα εντεταγμένα στο Β΄ ΚΠΣ έργα ανάδειξης-αναστήλωσης αρχαιολογικών χώρων και μνημείων αρμοδιότητας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στη Θεσσαλονίκη (αρχαία αγορά (Β΄ ΚΠΣ), ανακτορικό συγκρότημα Γαλερίου (Β΄ ΚΠΣ), μακεδονικός τάφος Φοίνικα).

Σε εξέλιξη και σε στάδιο ολοκλήρωσης των εργασιών της πρώτης φάσης είναι τα έργα ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων που έχουν ενταχθεί στο Β΄ ΚΠΣ στους Νομούς Χαλκιδικής (αρχαία Άκανθος, αρχαία Στάγειρα, αρχαία Όλυνθος), Κιλκίς (αρχαία Ευρωπός, Παλατιανό), Πιερίας (μακεδονικοί τάφοι Κορινού (Α και Β), αρχαία Λείβηθρα).

Γενικότερα, στο πλαίσιο του έργου της ανάδειξης μνημείων προχώρησαν οι εργασίες στο μακεδονικό τάφο Αγίου Αθανασίου και στο μακεδονικό τάφο Δερβενίου (Μακρίδη Μπέη).

Καταγραφή, ταξινόμηση, καθώς και ηλεκτρονική καταγραφή ευρημάτων, όπως και συντηρήσεις αρχαίων πραγματοποιήθηκαν στα Μουσεία Θεσσαλονίκης, Πολυγύρου και Κιλκίς.

Εκπαιδευτικά προγράμματα, με μεγάλη ανταπόκριση των μαθητών, πραγματοποιήθηκαν στα Μουσεία Θεσσαλονίκης και Κιλκίς, καθώς και στους αρχαιολογικούς χώρους αρχαίας αγοράς Θεσσαλονίκης, Ολύνθου και Παλατιανού.

Παράλληλα, στη δραστηριότητα της Εφορείας έχουν συμπεριληφθεί:

1. Διαλέξεις - Εκδηλώσεις στην αίθουσα «Μανόλης Ανδρόνικος». 2. Συμμετοχή στις Ημέρες Ευρωπαϊκής Πολιτιστικής Κληρονομιάς. 3. Πολιτιστικές εκδηλώσεις στην αρχαία Αγορά Θεσσαλονίκης. 4. Έκδοση τιμητικού τόμου στη μνήμη της εφόρου Ιουλίας Βοκοτοπούλου. 5. Συνεργασίες με ελληνικά και ξένα πανεπιστημιακά ιδρύματα (ανασκαφή στην Τούμπα και στο Καραμπουρνάκι Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με το ΑΠΘ, ανασκαφή στον Άγιο Μάμα Νομού Χαλκιδικής σε συνεργασία με το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο). 6. Δημοσιεύσεις αρχαιολογικού υλικού - Συμμετοχή σε συνέδρια.

Στο ευρύτερο πρόγραμμα δράσης πραγματοποιήθηκε στον αρχαιολογικό χώρο της πλατείας Ναυαρίνου έκθεση εποπτικού υλικού με θέμα την ιστορία του μνημειακού ανακτορικού συγκροτήματος του Γαλερίου, καθώς και εκδήλωση για το κοινό στην Ευρωπό Νομού Κιλκίς με στόχο τη γνωριμία του με τον αρχαιολογικό χώρο.

Καθήκοντα προϊσταμένου άσκησε η Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, προϊσταμένη της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ, με αναπληρώτρια προϊσταμένη την Ε. Τρακοσοπούλου.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

«Η αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης. Ιστορία και Τοπογραφία»

Κατά το 2000 λειτούργησε κανονικά το μόνιμο εκπαιδευτικό πρόγραμμα της Εφορείας με τίτλο «Η αρχαία Αγορά της Θεσσαλονίκης. Ιστορία και Τοπογραφία», που εγκαινιάστηκε το 1988 στον ομώνυμο αρχαιολογικό χώρο, στο κέντρο της πόλης[1].

«Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσα»

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Θεσσαλονίκη Φιλίππου Βασίλισσα», που αποτέλεσε και την εναρκτήρια εκπαιδευτική δραστηριότητα το 1996, διεκόπη από τον Ιούνιο του 1998, καθώς και ολόκληρο το 1999, λόγω προετοιμασίας του ειδικού χώρου διεξαγωγής των εκπαιδευτικών προγραμμάτων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης[2]. Θέμα του προγράμματος είναι η διαχρονική πορεία της πόλης, όπως αποκαλύπτεται μέσα από τα μνημεία της. Το πρόγραμμα στοχεύει να βοηθήσει τους μαθητές, έτσι ώστε να κατανοήσουν τη διαδικασία ίδρυσης της πόλης, ξεκινώντας από τους οικισμούς της προϊστορικής εποχής και φθάνοντας στο συνοικισμό του Κάσσάνδρου, καθώς και να εξοικειωθούν με την οργάνωση του χώρου της πόλης κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή αρχαιότητα, περίοδο που αποτέλεσε και την πρώτη ακμή της.

---

1. Για αναλυτική παρουσίαση του προγράμματος, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 548-549.

2. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 548-549· 54 (1999): Χρονικά, σ. 515.

Μετά την παρουσίαση του θέματος και την περιήγηση των μαθητών στους εκθεσιακούς χώρους του μουσείου, το πρόγραμμα ολοκληρώνεται με τα εργαστήρια, όπου τα παιδιά ζωγραφίζουν, χαράζουν σε χαλκό μια επιγραφή, δουλεύουν τον πηλό ή τέλος, παίρνουν μέρος σε ένα θεατρικό παιχνίδι με θέμα την ίδρυση της πόλης.

Ο χώρος. Ο χώρος διεξαγωγής του προγράμματος στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης αποτέλεσε εξαρχής μείζον πρόβλημα, καθώς στο συγκεκριμένο μουσείο, κτίσμα του 1962, σημαντικό έργο του αρχιτέκτονα Καραντινού, δεν είχε προβλεφθεί ειδικός χώρος για εκπαιδευτικές δραστηριότητες. Έτσι, αρχικά, το πρόγραμμα περιπλανήθηκε σε διάφορους χώρους του μουσείου, στην αίθουσα διαλέξεων «Μανόλης Ανδρόνικος», στην παλαιά και τη νέα είσοδο, ακόμη και μέσα στους εκθεσιακούς χώρους, γεγονός που δημιούργησε ποικίλα προβλήματα (όχλησης προς και από τους επισκέπτες, ακουστικής, στενότητας χώρου κ.ά.). Στο στάδιο αυτό η παρουσίαση του προγράμματος γινόταν με τη βοήθεια πανό, όπου με φωτογραφίες, σχέδια, χάρτες και μικρά κείμενα οπτικοποιούνταν το θέμα.

Μια πρώτη αξιολόγηση του προγράμματος τόσο από τους αρχαιολόγους όσο και από τους εκπαιδευτικούς, οι απόψεις, οι παρατηρήσεις και οι κρίσεις των οποίων συγκεντρώθηκαν όλο αυτό το διάστημα μέσα από τα ειδικά έντυπα αξιολόγησης που απέστειλαν στην Εφορεία, επικέντρωσε το πρόβλημα σε δύο τομείς: ο πρώτος αφορούσε στις αδυναμίες που πήγαζαν από την έλλειψη ενός ειδικού χώρου αφιερωμένου αποκλειστικά στις εκπαιδευτικές δραστηριότητες, ενώ ο δεύτερος εστιαζόταν στην ανάγκη αναμόρφωσης του πρώτου, πληροφοριακού, μέρους του προγράμματος.

Αποφασίστηκε να γίνει ιεράρχηση των αναγκών. Ως πρώτη προτεραιότητα τέθηκε η δημιουργία ενός χώρου, που θα προσφέρει στα παιδιά αλλά και στους αρχαιολόγους το κατάλληλο περιβάλλον για τις εκπαιδευτικές δραστηριότητες.

Το πρόβλημα αντιμετωπίστηκε οριστικά το 1998, οπότε, με την ευκαιρία της αναδιάταξης της αίθουσας αριθ. 2 του μουσείου για τη διοργάνωση της έκθεσης «Προϊστορικές Κοινότητες στην Ενδοχώρα του Θερμαϊκού», διαμορφώθηκε χώρος, διαστ. 8,60×4,80 μ. Στο χώρο αυτό, που εξοπλίστηκε κατάλληλα, διενεργούνται εφεξής τα εκπαιδευτικά προγράμματα του μουσείου.

Η ανανέωση. Στην προσπάθεια αναμόρφωσης του πληροφοριακού μέρους του προγράμματος, αποφασίστηκε να γίνει ριζική αλλαγή του εποπτικού υλικού. Αξιοποιήθηκαν οι δύο τοίχοι της αίθουσας επιλέγοντας τη λύση της τοιχογραφίας. Η ιδέα της δημιουργίας μιας σύνθεσης, όπου θα απεικονίζονται τα βασικά μνημεία αναφοράς του προγράμματος, θεωρήθηκε ιδανική, καθώς πέρα από τη χρήση της ως εποπτικού υλικού θα προσέφερε επιπλέον στα παιδιά και ένα εικαστικό-καλλιτεχνικό ερέθισμα, στοιχείο σύμφυτο με τον πολιτισμό και την ιστορία. Σε συνεργασία με το ζωγράφο Ν. Κουμαριά και μετά από μερικά προσχέδια δημιουργήθηκε η εξής σύνθεση:

Η τοιχογραφία απλώνεται σε μια επιφάνεια 34 τ.μ., όπου απεικονίζονται τα βασικά μνημεία του προγράμματος. Πρόκειται συγκεκριμένα για μια προϊστορική τούμπα, αντιπροσωπευτικό μνημείο της προϊστορικής εποχής, έναν κίονα από τον αρχαϊκό ναό που βρέθηκε σε ανασκαφή στο κέντρο της Θεσσαλονίκης, το σημαντικότερο κτίσμα των χρόνων αυτών, ενώ ο μακεδονικός τάφος «του Μαιευτηρίου» εκπροσωπεί την κλασική-ελληνιστική εποχή. Για τη ρωμαϊκή εποχή, που αποτελεί την πρώτη περίοδο ακμής της πόλης, δημιουργήθηκε ένα σύμπλεγμα τεσσάρων μνημείων, όπου συνυπάρχουν το άγαλμα του Αυγούστου, η αψίδα του Γαλερίου, η ενεπίγραφη βάση αγάλματος με την επιγραφή: *ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΝ ΦΙΛΙΠΠΟΥ ΒΑΣΙΛΙΣΣΑΝ*, που αποτελεί και τον τίτλο του προγράμματος, και τέλος, η επιτάφια στήλη «του ηθοποιού». Στο δεύτερο τοίχο εκπροσωπούνται μνημεία της βυζαντινής, οθωμανικής και νεότερης εποχής, δίνοντας έτσι τη συνέχεια έως σήμερα. Εδώ, απεικονίζονται ο ναός της Αγίας Σοφίας, μια ψηφιδωτή παράσταση του Αγίου Δημητρίου, ο Λευκός Πύργος, η βίλα Καπανζή, το γλυπτό του Ζογγολόπουλου στην είσοδο της ΔΕΘ, και τέλος, σύγχρονες πολυκατοικίες. Πρόκειται για μια παράσταση όπου οι κατακόρυφοι άξονες του κίονα του αρχαϊκού ναού, του Αυγούστου και του Αγίου Δημητρίου κυριαρχούν εκπροσωπώντας μνημεία σταθμούς για την πόλη και συνδυάζονται με τις καμπύλες της τούμπας, του μακεδονικού τάφου, της Καμάρας και του τρούλου της Αγίας Σοφίας σε ένα αρμονικό σύνολο.

Τέλος, για να προκληθεί έκπληξη και θαυμασμός στα παιδιά δημιουργήθηκαν «τα παράθυρα στο παρελθόν». Πρόκειται για τρία παράθυρα που δημιουργήθηκαν στην προϊστορική τούμπα, στην είσοδο του μακεδονικού τάφου και στην ενεπίγραφη βάση. Εδώ οι μαθητές καλούνται να μεταφερθούν στο παρελθόν και ανοίγοντάς τα τους αποκαλύπτονται αναπαραστάσεις από έναν προϊστορικό οικισμό και από την ελληνιστική και ρωμαϊκή φάση της Θεσσαλονίκης αντίστοιχα.

Ο εμπλουτισμός του πληροφοριακού μέρους του προγράμματος επέφερε θεαματικές αλλαγές σε αυτό. Το ενδιαφέρον των μαθητών διατηρείται αμείωτο στα πρώτα, δύσκολα, 20 λεπτά, ενώ η συμμετοχή τους γίνεται περισσότερο αυθόρμητη και αβίαστη. Αυτό γίνεται φανερό ιδιαίτερα στο δεύτερο μέρος του προγράμματος, στην περιήγηση στο μουσείο. Οι μαθητές αναγνωρίζουν από μακριά τα μνημεία που γνώρισαν μέσα από την τοιχογραφία, με έκδηλη τη χαρά που τους προσφέρει το αίσθημα της ανακάλυψης. Διαπιστώθηκε, μάλιστα, ότι ακόμη και εκθέματα μάλλον άχαρα στα παιδικά μάτια, όπως μια επιγραφή ή μια μακέτα ενός προϊστορικού οικισμού, αποτελούν πηγή πραγματικού ενθουσιασμού όταν «ανακαλύπτονται» μέσα από το πλήθος των αρχαιοτήτων.

Το πρόγραμμα υπό τις νέες συνθήκες λειτουργεί καθημερινά από το Πάσχα του 2000.

Ως μουσειοπαιδαγωγοί, τέλος, εργάστηκαν κατά τη διάρκεια του 2000 η Μ. Κοκορότσιου, η Γ. Σταμάτη και η Χ. Τσουτσουμάνου, ενώ πολύτιμη υπήρξε, και εφέτος, η συμβολή της

Ό. Σακαλή, βασικής συνεργάτιδας των εκπαιδευτικών προγραμμάτων της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Προτάθηκε και εγκρίθηκε από το ΚΑΣ μια δημόσια εκδήλωση με ελεύθερη είσοδο, με την ευκαιρία της ολοκλήρωσης του έργου ανάδειξης και προστασίας του αρχαιολογικού χώρου Ευρωπού. Η εκδήλωση περιελάμβανε συγκεκριμένη θεματική ενότητα σε άμεση σχέση με το χαρακτήρα του αρχαιολογικού χώρου. Πραγματοποιήθηκε στα τέλη Αυγούστου 2000 και, σύμφωνα με τις εκτιμήσεις των φορέων της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, την παρακολούθησαν 1.500 άτομα περίπου, όχι μόνον από το Δήμο της Ευρωπού, αλλά ακόμη και από γειτονικούς νομούς.

Για την πραγματοποίηση της εκδήλωσης διαμορφώθηκε το μη ανεσκαμμένο τμήμα του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου και έγινε πρόχειρη εγκατάσταση ηχητικών μηχανημάτων και παράλληλα τοποθέτηση 700 περίπου καθισμάτων για το κοινό.

Η εκδήλωση περιελάμβανε τρία μέρη. Στο εισαγωγικό πρώτο μέρος οι ακροατές, με τη βοήθεια του ποιητή και δημοσιογράφου Γιώργου Καλιεντζίδη, μυήθηκαν μέσα από την ανάγνωση και το σχολιασμό στη γοητεία των ταφικών επιγραμμάτων της ύστερης αρχαιότητας. Κατανόησαν μέσα από αυτή την προσέγγιση την ομοιότητα και τους προβληματισμούς των ανθρώπων, που γεννιούνται από τον κοινό τους αγώνα για επιβίωση, καθώς και την αδυναμία τους μπροστά στο θάνατο.

Στο δεύτερο μέρος, ο αρχιμανδρίτης της μητροπόλεως Γουμενίσσης, Δωρόθεος, ξεκινώντας από ένα απόσπασμα από το έργο του Καζαντζάκη «Καπετάν-Μιχάλης», έκανε αναφορά στην ερμηνεία του μυστηρίου του θανάτου από την πλευρά της χριστιανικής πίστης. Στη συνέχεια αναφέρθηκε στη γεφύρωση του ειδωλολατρικού με το χριστιανικό κόσμο μέσα από την κληρονομιά των ταφικών εθίμων και ερμήνευσε τους νέους συμβολισμούς της χριστιανικής θρησκείας που απέκτησαν αυτά.

Το τρίτο και τελευταίο μέρος έκλεισε με αναφορά στη σύγχρονη λαϊκή παράδοση. Κρητικά μοιρολόγια από τους καλλιτέχνες Λουδοβίκο των Ανωγείων και Λιζέττα Καλημέρη διανθίστηκαν με χιούμορ και εύθυμες ιστορίες από τον καταξιωμένο τραγουδιστή, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εντελώς ξεχωριστής και επιτυχημένης βραδιάς.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Συμβολή των οδών Κ. Δημητρίου 32 και Ιλ. Αντιγονιδών 38

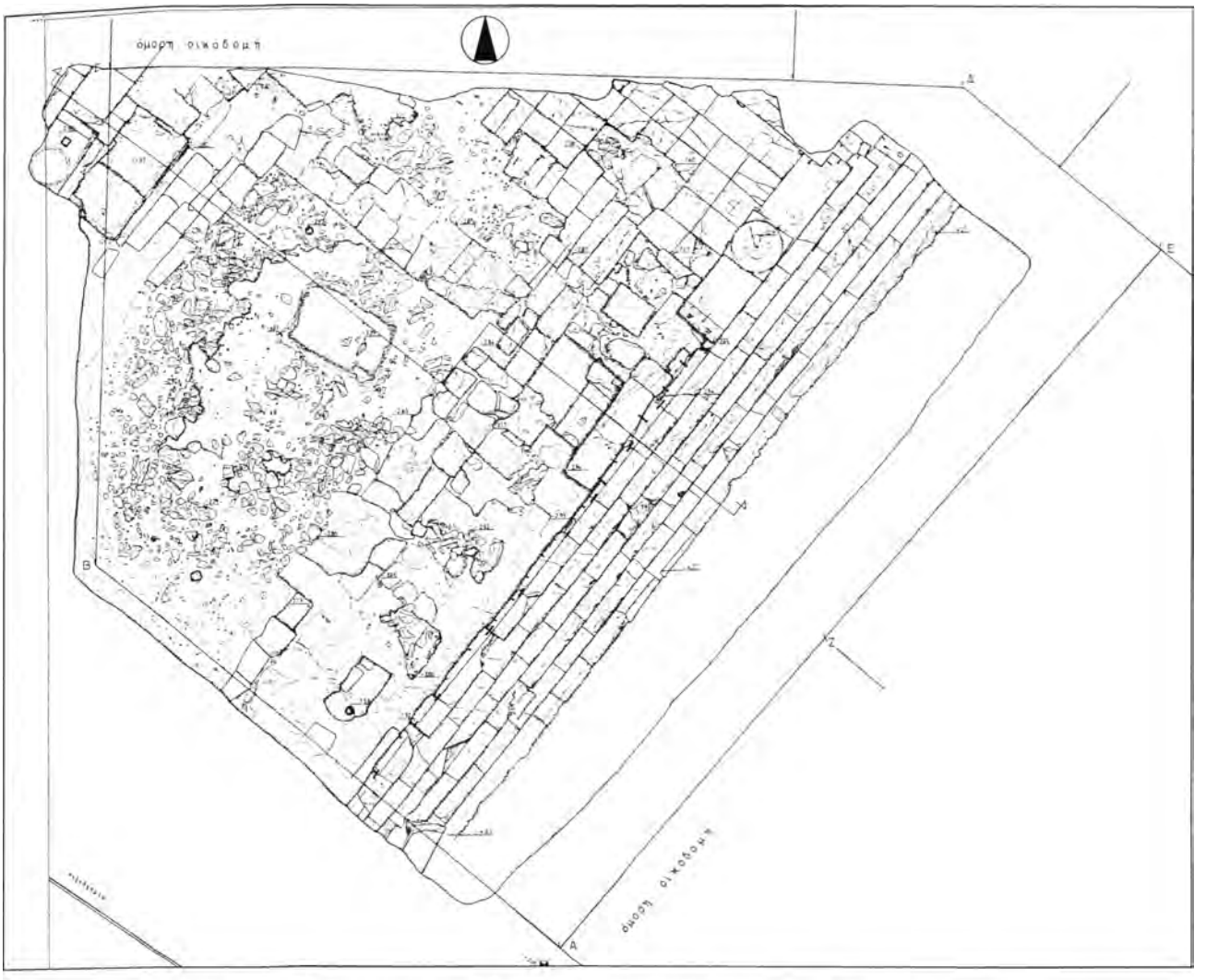
Στο δυτικό τομέα του ιστορικού κέντρου της Θεσσαλονίκης, στην αποκαλούμενη «περιοχή των ιερών», πραγματοποιήθηκε από την Εφορεία σωστική ανασκαφική έρευνα οικοπέδου στη συμβολή των παραπάνω οδών, όπου αποκαλύφθηκε μνημειακό οικοδόμημα, διαστ. 16,80×13,50× 8,30 μ. Πρόκειται για περίπτερο εν παραστάσι ναό ρωμαϊκών χρόνων με ιωνικά αρχιτεκτονικά μέλη, ο οποίος επισκευάστηκε, πιθανότατα, στα πρώιμα αυτοκρατορικά χρόνια. Στη νοτιοδυτική μακρά πλευρά του ναού σώζεται σε άριστη κατάσταση η κρηπίδα του από πέντε μαρμάρινες βαθμίδες, τμήμα του στυλοβάτη από αρχαϊκούς μαρμάρινους δόμους και δάπεδο στρωμένο με μαρμάρινες πλάκες (Εικ. 1-2). Επί του στυλοβάτη σώζεται κατά χώραν μαρμάρινη ιωνική βάση κίονα επάνω σε τετράγωνη πλίνθο με διάμετρο 1 μ. Τμήμα της νοτιοδυτικής μακράς πλευράς, όπως και όλη η βορειοδυτική στενή πλευρά του ναού βρίσκονται κάτω από το πεζοδρόμιο των παραπάνω οδών. Στις άλλες δύο πλευρές (τη νοτιοανατολική, όπου η πρόσοψη του ναού, και τη βορειοανατολική μακρά πλευρά), λόγω άμεσης γειτνίασης με τις όμορες οικοδομές, η ανασκαφική έρευνα ήταν αποσπασματική και περιορίστηκε στην αποκάλυψη επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων του κτιρίου (τμημάτων του στυλοβάτη και βαθμίδας του κρηπιδώματος). Η απουσία του δαπέδου, όπως και κάθε μαρμάρινου αρχιτεκτονικού στοιχείου από το κέντρο του οικοπέδου, όπου ήταν χτισμένη η οικοδομή, είναι ενδεικτικές της εκτεταμένης καταστροφής που δέχθηκε ο ναός κατά την ανέγερσή της. Η καταστροφή αυτή είναι εμφανής και από τα 100 και πλέον θραύσματα μαρμάρου από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του ναού, που βρέθηκαν εντοιχισμένα στα τοιχία αντιστήριξης του υπογείου της παλαιάς οικοδομής.

Η θεμελίωση του ναού επί του φυσικού εδάφους διαπιστώθηκε κάτω από την κλίμακα της μακράς πλευράς, σε βάθος 7 μ.

Από το χώρο της ανασκαφής ανασύρθηκαν δύο αγάλματα: α) ακέφαλο άγαλμα Διός Αιγιόχου, υπερφυσικών διαστάσεων, του 2ου αι. μ.Χ., β) μαρμάρινος κορμός θωρακοφόρου αυτοκράτορα των αρχών του 1ου αι. μ.Χ.

Αξίζει να αναφερθεί ότι πολλά από τα μέλη του υστεροαρχαϊκού ναού βρέθηκαν στη δεκαετία του 1930 στο εγγύς περιβάλλον της σημερινής ανασκαφής και είναι εκτεθειμένα στην είσοδο της Έκθεσης Γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης. Η βάση του ναού μαζί με τμήμα του στυλοβάτη του καταχώσθηκαν βιαστικά κάτω από τις οικοδομές της εποχής, χωρίς ποτέ να τεκμηριωθεί η ακριβής τους θέση[3]. Η ανεύρεση – μετά από 70 περίπου χρόνια – της επίμαχης θέσης του ναού έχει βαρύνουσα σημασία για την πόλη της Θεσσαλονίκης, επειδή σχετίζεται με τη νεότερη έρευνα για τη θέση της αρ-

3. *Αρχαία Μακεδονία* III, 1983, σ. 31-34.

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Συμβολή των οδών Κ. Δημητρίου 32 και Πλ. Αντιγονιδών 38. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Συμβολή των οδών Κ. Δημητρίου 32 και Πλ. Αντιγονιδών 38. Γενική άποψη της ανασκαφής.

χαίας Θέρμης, η οποία αναζητάται είτε στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλονίκης, είτε κάτω από την ίδια τη Θεσσαλονίκη, σε συνάρτηση πάντα με το αν ο αρχαϊκός ναός βρίσκεται στη θέση του ή έχει μεταφερθεί στο σημείο αυτό από την εκτός τειχών Θεσσαλονίκη[4].

Τα μέχρι στιγμής δεδομένα της ανασκαφικής έρευνας πιστοποιούν με μεγάλη πιθανότητα πως η αρχική θέση του ναού βρίσκεται εκεί όπου πραγματοποιείται η ανασκαφή (η συνέχιση της έρευνας επιβάλλεται για τη συλλογή περισσότερων στοιχείων). Η περίπτωση μεταφοράς του φαίνεται απίθανη, εφόσον έχει αλλοιωθεί η αρχιτεκτονική φόρμα του ναού, όπως αμφίβολη θεωρείται και η επιλεκτική μεταφορά σπολίων από

4. Ν. Χριστιανόπουλος, *Η αρχαία Θέρμη και η ίδρυση της Θεσσαλονίκης (1000-315 π.Χ.)*, 1991, όπου καταγράφονται οι σχετικές θεωρίες και υπάρχει η ανάλογη βιβλιογραφία.

ερειπιώνα ναού της ευρύτερης περιοχής. Επειδή μια τέτοιου είδους πολυδάπανη οργάνωση μεταφοράς για τα αρχιτεκτονικά μόνο στοιχεία της ανωδομής κρίνεται ασύμφορη για την πόλη, φαίνεται λογικότερο να αναζητηθούν τα στοιχεία αυτά στο εγγύς περιβάλλον της ανασκαφής, αφού βρίσκεται σε περιοχή ιερών. Η διατύπωση αυτής της προσωπικής εκδοχής ενισχύεται και από δύο ανασκαφικές ενδείξεις: την ύπαρξη προγενέστερου πωρολιθικού κτιρίου που διαπιστώθηκε σε μικρής έκτασης διερευνητική τομή στο πτερό του ναού, καθώς και ένα τμήμα ανωδομής από θριγκό μικρού αρχαϊκού κτίσματος που βρέθηκε ενσωματωμένο στην υποθεμελίωση του πτερού.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΑΣΙΑ

Τούμπα

Η ανασκαφική έρευνα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ κατά το 2000 απέδωσε στοιχεία που αφορούν στα ταφικά έθιμα των κατοίκων του οικισμού στα τραπεζιόσχημα πλατώματα του λοφίσκου στην Τούμπα, κυρίως κατά τον 6ο και εν μέρει κατά τον 5ο αι. π.Χ.

Οι ανασκαφές του 2000 στην περιοχή της Τούμπας έγιναν σε τρία σημεία:

1. Επί της οδού Νεαπόλεως 45 – νοτιοανατολικά του Γηπέδου του ΠΑΟΚ – στην Κάτω Τούμπα, όπου οι λακκοειδείς τάφοι του 6ου αι. π.Χ., γνωστοί και από τα προηγούμενα χρόνια.

2. Στη συμβολή των οδών Σφακτηρίας, Αβδήρων και Λέσβου, αμέσως ανατολικά του αρχαίου οικισμού στην Άνω Τούμπα, όπου οι λακκοειδείς τάφοι ανήκουν στον 6ο και 5ο αι. π.Χ.

3. Στο Ο.Τ. 3 του Δήμου Τριανδρίας (οδοί Αμοργού - Φιλικής Εταιρείας - Δαγκλή), όπου για πρώτη φορά ανασκάφηκε τμήμα του νεκροταφείου, δυτικά του ρέματος που ορίζει τον αρχαίο οικισμό της Τούμπας, με ταφικά ευρήματα που παραπέμπουν στην τοπική αριστοκρατία των αρχαϊκών χρόνων.

Οδός Νεαπόλεως 45

Κατά την ανασκαφική διερεύνηση του οικοπέδου στην παραπάνω οδό ερευνήθηκαν συνολικά έξι τάφοι, η διατήρηση των οποίων ήταν αρκετά αποσπασματική. Οι περισσότεροι τάφοι είναι λακκοειδείς, λαξευμένοι μέσα στο φυσικό κοκκινωπό χώμα. Κάποιοι από αυτούς έχουν κτιστά τοιχώματα. Μικροί αργοί λίθοι σε τριπλή σειρά καλύπτουν τα τοιχώματα του ταφικού λάκκου. Η κάλυψη των τάφων, όταν αυτή διατηρείται, είναι με πλακαρούς σχιστολιθικούς λίθους σε παράλληλη διάταξη. Μόνο στην περίπτωση του Τφ. 5 η επάνω επιφάνειά του καλυπτόταν από μικρούς αργούς λίθους.

Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά. Η κακή διατήρηση του σκελετικού υλικού, εξαιτίας της έντονης οξύτητας του χώματος, δεν επέτρεψε να προσδιοριστεί η στάση των νεκρών, αν και σύμφωνα με το διαδεδομένο στην Τούμπα έθιμο, το πιθανότερο είναι να έχουν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση. Ανέφικτη στάθηκε, επίσης, εξαιτίας του όξινου περιβάλλοντος, η ταύτιση του φύλου.

Όσον αφορά στα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς στους τρεις από τους έξι τάφους είχαν τοποθετηθεί οι γνωστοί και από τους άλλους τάφους του νεκροταφείου της Τούμπας σκύφοι με το ημισφαιρικό σώμα και τις δύο λοξές κυλινδρικές λαβές. Σε μία μόνο περίπτωση εντοπίστηκαν συγκεντρωμένα θραύσματα αγγείων στη νοτιοανατολική γωνία. Μεμονωμένο είναι το παράδειγμα μικρού σιδερένιου μαχαιριού.

Οδοί Σφακτηρίας, Αβδήρων και Λέσβου

Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά 13 τάφοι. Οι περισσότεροι ανήκουν στον τύπο του λακκοειδούς τάφου με σχιστολιθική κάλυψη. Οι λάκκοι έχουν λαξευθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό χώμα. Από αυτούς οι πέντε ανήκουν σε μικρά παιδιά. Οι υπόλοιποι ανήκουν σε ενήλικες.

Η έντονη οξύτητα του χώματος δεν επέτρεψε τη διατήρηση του σκελετικού υλικού. Η ταύτιση του φύλου στάθηκε εφικτή στην περίπτωση που τα κτερίσματα ήταν χαρακτηριστικά. Η θέση των κτερισμάτων μέσα στον τάφο βοήθησε στην κατανόηση του προσανατολισμού. Στην περίπτωση του Τφ. 10 ο εντοπισμός κοσμημάτων επιβεβαίωσε την ύπαρξη γυναικείας ταφής και η παρουσία ασημένιου ενωτίου στο ανατολικό πέρας του ταφικού λάκκου οδήγησε στο συμπέρασμα ότι η νεκρή είχε τοποθετηθεί με το κεφάλι στα ανατολικά. Στην περίπτωση του Τφ. 13 η παρουσία δύο χάλκινων δαχτυλιδιών και ενός εξαλείπτρου δεν αποκλείουν την παρουσία γυναίκας μέσα στον τάφο, ενώ η παρουσία σιδερένιου εγχειριδίου και κορινθιακού σφαιρικού αρύβαλλου στον Τφ. 4 παραπέμπουν σε ανδρική ταφή. Στον Τφ. 6 ο νεκρός έχει τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα δυτικά – το άνω τμήμα του κορμού και το κρανίο δεν έχει διατηρηθεί. Ο νεκρός καλυπτόταν από μικρούς πλακαρούς σχιστολιθικούς λίθους, από τους οποίους διατηρήθηκαν μόνο δύο. Στον Τφ. 8 ο νεκρός έχει τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά, σε ύπτια στάση, μέσα σε αβαθή λάκκο, ο οποίος, περιμετρικά, οριζόταν από μικρούς αργούς λίθους. Ανάλογοι λίθοι εντοπίστηκαν και στην επάνω επιφάνεια του τάφου. Δεν αποκλείεται να υπήρχε λιθοσωρός.

Ιδιάζουσα είναι η περίπτωση του Τφ. 7. Η πάνω επιφάνεια του τάφου καλυπτόταν από μικρούς αργούς λίθους σε ορθογώνια διάταξη. Στο εσωτερικό του ορθογώνιου ταφικού λάκκου βρέθηκαν θραυσμένα τμήματα πώρινης σαρκοφάγου, η οποία ήταν κατασκευασμένη από κιτρινωπό πωρόλιθο. Δεν εντοπίστηκαν οστά αλλά ούτε και κτερίσματα.

Όσον αφορά στα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς, κυριαρχούν τα αγγεία τοπικών εργαστηρίων και επείσακτα. Επικρατεί ο τύπος της άποδης κύλικας με τα ωοκέλυφα τοιχώματα, η οποία καλύπτεται τόσο στην εξωτερική όσο και στην εσωτερική της επιφάνεια άλλοτε με πορτοκαλέρυθρο και άλλοτε με αραιό καφέ γάνωμα. Βρέθηκε, επίσης, μικρό μόνωτο κύπελλο με σφαιρικό σώμα. Τα δύο παραπάνω σχήματα είναι

γνωστά τόσο από τον οικισμό όσο και από το νεκροταφείο της Τούμπας. Το μικρό κλειστό αγγείο του Τφ. 1, μια μικρή λάγυνος, πρέπει να είναι παραγωγή τοπικού εργαστηρίου. Ανάλογα παραδείγματα του 5ου αι. π.Χ. προέρχονται και από την Όλυνθο. Το παράδειγμα της Τούμπας καλυπτόταν, μάλλον, στην εξωτερική του επιφάνεια με γάνωμα, αλλά αυτό έχει απολεπιστεί. Επείσακτα είναι ο κορινθιακός σκύφος του Τφ. 13 με την ακτινωτή διακόσμηση στην περιοχή της βάσης και ο κορινθιακός σφαιρικός αρύβαλλος του Τφ. 4, ενώ το εξάλειπτρο του Τφ. 13 ανήκει και αυτό στην τοπική παραγωγή.

Τα αγγεία που εντοπίστηκαν στον Τφ. 10 διαφοροποιούν χρονολογικά τον τάφο από όλους τους υπόλοιπους. Βρέθηκαν δύο αρυβαλλοειδή ληκύθια, ένα μελαμβαφές κυάθιο, ένα μελαμβαφές σκυφίδιο και ένα μελαμβαφές πινάκιο. Με βάση τα αγγεία αυτά ο τάφος χρονολογείται στους κλασικούς χρόνους.

Περιορισμένα είναι τα κοσμήματα. Πρόκειται κυρίως για μεταλλικά αντικείμενα. Τα πιο περίτεχνα είναι δύο ασημένιες πόρπες με εγχάρακτη διακόσμηση και ένα ασημένιο ενώτιο. Βρέθηκαν, τέλος, χρυσό επιστόμιο με εμπίεστη διακόσμηση, δύο χάλκινα δαχτυλίδια, μικρός χάλκινος κρίκος και ένα σιδερένιο μαχαίρι.

Τριανδρία

Οδοί Αμοργού, Φιλικής Εταιρείας και Δαγκλή

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής έγινε αντιληπτή η ύπαρξη δύο αρχαιολογικών φάσεων. Η πρώτη είχε να κάνει με την παρουσία αποσπασματικά σωζόμενου αγωγού, ο οποίος φαίνεται να έχει κατεύθυνση Ν.-Β. Ένα τμήμα του εντοπίστηκε μέσα στη νότια παρειά του οικοπέδου και ένα, το μεγαλύτερο, μέσα στην ανατολική. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του ιδιοκτήτη ένα τμήμα του οικοπέδου χρησιμοποιήθηκε στο παρελθόν ως απορριμματικός χώρος του Δήμου Τριανδρίας. Το τμήμα του αγωγού που εντοπίστηκε μέσα στη νότια παρειά ήταν κατεστραμμένο. Για το λόγο αυτόν ερευνήθηκε το τμήμα του αγωγού στην ανατολική παρειά, το οποίο ήταν παράλληλο με αυτήν. Ο αγωγός είναι κατασκευασμένος από ψημένες πλίνθους, οι οποίες συνδέονται με υδραυλικό κονίαμα. Ο πυθμένας του αγωγού αποτελείται από μια στρώση από μεγάλες πλίνθους. Μεταξύ τους συνδέονται με υδραυλικό κονίαμα. Τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από τριπλή σειρά πλίνθων. Ο αγωγός τόσο εξωτερικά όσο και εσωτερικά καλύπτεται από λεπτό λευκό επίχρισμα. Η πάνω επιφάνειά του καλυπτόταν από μικρούς πλακαρούς σχιστολιθικούς λίθους. Στην εσωτερική του επίχωση βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα αβαφών αγγείων, μάλλον των υστερορωμαϊκών χρόνων.

Όσον αφορά στη δεύτερη αρχαιολογική φάση του οικοπέδου, θα πρέπει να επισημανθεί τόσο η διαφορετική χρήση του χώρου όσο και η διαφορετική χρονολόγηση. Ο χώρος αυτός στα τέλη του 6ου και κατά τον 5ο αι. π.Χ. χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Μέχρι τώρα ήταν γνωστό το τμήμα του νεκροταφείου της Τούμπας το οποίο εκτείνεται κυρίως ανατολικά και νότια του οικισμού. Μάλλον και αυτοί οι τάφοι θα πρέπει να συσχετιστούν με το γειτνιάζοντα αρχαίο οικισμό της Τούμπας, καθώς είναι πανομοιότυποι τόσο από κατασκευαστική άποψη όσο και από την άποψη των κτερισμάτων με αυτούς του ήδη γνωστού νεκροταφείου. Η μόνη διαφορά τους έγκειται στον πλούτο των κτερισμάτων. Οι τάφοι αυτοί βρίσκονται σε απόσταση 60 μ. περίπου από το ρέμα, απέναντι από τις ευρύχωρες αρχαίες οικίες βορειοδυτικά του οικισμού (οδός Ορτανσίας 4-6, οδός Δρυός 9).

Στο οικόπεδο εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν συνολικά έξι τάφοι. Όλοι τους ήταν λακκοειδείς με σχιστολιθική κάλυψη. Οι λάκκοι έχουν ανοιχθεί μέσα στο φυσικό κοκκινωπό χώμα. Η πλειονότητα των νεκρών έχει τοποθετηθεί με προσανατολισμό Β.-Ν. Οι γυναίκες έχουν το κεφάλι στα βόρεια και οι άνδρες το κεφάλι στα νότια. Ο Τφ. 1 διαφοροποιείται από τους υπόλοιπους, καθώς ο νεκρός έχει τοποθετηθεί με το κεφάλι στα δυτικά. Όλοι έχουν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση με τα χέρια παράλληλα στο σώμα.

Ανάμεσα στα κτερίσματα κυριαρχούν τα αγγεία. Αρκετά είναι τα αττικά. Πρόκειται για μελανόμορφα ληκύθια (Τφ. 1), τα οποία διακοσμούνται με ανθέμια. Σχετίζονται με το εργαστήριο του Ζωγράφου της Μέγαιρας και χρονολογούνται στο 470-450 π.Χ. Βρέθηκαν, επίσης, και αρκετά μελαμβαφή, μάλλον αττικά: κύλικα (τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.), άποδη κύλικα, στη βάση της οποίας υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή *OPM*, κυάθιο (κάναστρο). Το τελευταίο εξαιτίας του γκριζωπού πηλού του δεν αποκλείεται να έχει κατασκευαστεί από τοπικό εργαστήριο. Εντοπίστηκαν, επίσης, ένα κορινθιακό εξάλειπτρο (Τφ. 6) και μία ιωνική κύλικα (Τφ. 3). Σε τοπικά εργαστήρια πρέπει να έχουν κατασκευαστεί τα αγγεία του Τφ. 2, ένα εξάλειπτρο με στικτή διακόσμηση, καθώς και ένα κάναστρο, με ταινιωτή διακόσμηση στην εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια. Προϊόν τοπικού εργαστηρίου πρέπει να είναι και ο σφαιρικός αρύβαλλος του Τφ. 3. Φέρει στικτή διακόσμηση που αποδίδεται με μαύρο γάνωμα. Το τεφρόχρωμο εξάλειπτρο του Τφ. 6, βάσει του πηλού του, είναι πιθανόν να έχει κατασκευαστεί επίσης από τοπικό εργαστήριο.

Εντυπωσιακά, για τα δεδομένα του τμήματος του νεκροταφείου που αποκαλύφθηκε στην Τριανδρία, είναι τα χρυσά κτερίσματα. Πρόκειται κυρίως για επιστόμια και χρυσά ελάσματα. Στον Τφ. 6 βρέθηκε χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο με εμπίεστη διακόσμηση (τετράγωνα) και δύο χρυσοί ρόδακες. Στο λαιμό της νεκρής βρέθηκε, επίσης, η χρυσή ατρακτόσχημη ψήφος. Στο γυναικείο τάφο Τφ. 2 βρέθηκε χρυσό επιστόμιο, καθώς και δύο μικρότερα χρυσά ελάσματα αριστερά του κρανίου. Τέλος, εντοπίστηκε μικρή χρυσή ατρακτόσχημη ψήφος. Στον Τφ. 3 (ανδρικός) εντοπίστηκε χρυσό έλασμα, μάλλον επιστόμιο, καθώς και δύο λογχόσχημα ελάσματα.

Αρκετά ήταν τα ασημένια και τα χάλκινα αντικείμενα. Πρόκειται για ασημένια δαχτυλίδια, ασημένιο έλασμα, το οποίο εντοπίστηκε πάνω στο θώρακα του νεκρού του Τφ. 1, και δύο

ασημένια ψέλια που απολήγουν σε κεφάλια φιδιού (Τφ. 6). Χάλκινα ήταν τα έξι ψέλια που φορούσε η νεκρή του Τφ. 2, καθώς και οι τρεις πόρπες και τα δαχτυλίδια της. Τα αυτιά της κοσμούνταν με χάλκινα ενώτια σε μορφή κρίκων με ψήφους. Στο συγκεκριμένο τάφο άφθονες ήταν και οι ψήφοι από κεχριμπάρι και από οστό και γυαλί, που βρέθηκαν διάσπαρτες.

Από σίδηρο ήταν κατασκευασμένα τα μαχαίρια που βρέθηκαν, καθώς και ο περίεργος «εξοπλισμός» του νεκρού του Τφ. 3. Επάνω σε όλη την έκταση του θώρακα και της λεκάνης βρέθηκε τοποθετημένο κυκλικό αντικείμενο κυκλικής διατομής. Πρόκειται πιθανώς για ένα είδος ζώνης, η οποία μέχρι τώρα ήταν γνωστή από την Ανατολική Μακεδονία.

Τα σιδερένια όπλα και τα ευρήματα από χρυσό και άργυρο των τάφων της Τριανδρίας παραπέμπουν σε νεκρούς από αριστοκρατικές οικογένειες των αρχαϊκών χρόνων, ανάλογοι των οποίων φαίνεται ότι είχαν ενταφιαστεί στα αρχαία νεκροταφεία της Σίνδου, της (Νέας) Θέρμης και της Αγίας Παρασκευής.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Καλαμαριά

Οδός Παπαδημητρίου 36 (Ο.Τ. 170)

Στο Καραμπουρνάκι, στην ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου, όπου ερευνάται ο οικισμός και το νεκροταφείο της αρχαίας Θέρμης, αποκαλύφθηκε στη διάρκεια της εκσκαφής του οικοπέδου ένα ενδιαφέρον εύρημα, μεμονωμένο, δυστυχώς, παρά την εποπτεία των εργασιών από υπάλληλο της Υπηρεσίας. Πρόκειται για ένα μαρμάρινο «Εκαταίο» της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής περιόδου με τρίμορφη, συμφυή γυναικεία μορφή, Εκάτη ή Άρτεμη Εκάτη, γύρω από κεντρικό κιονίσκο[5] (Εικ. 3). Η θεότητα αποδίδεται σε συμφυή, επίσης, βάση κυκλικής διατομής, κρατώντας φίδια και φιάλη, κλειδούχος και δαδοφόρος. Το γλυπτό, ελλιπές ως προς το κεφάλι και τη βάση, έχει σωζόμενο ύψος 0,56 και διάμετρο βάσης 0,30 μ. περίπου.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Καλαμαριά. Οδός Παπαδημητρίου 36. «Εκαταίο» ρωμαϊκών αυτοκρατορικών χρόνων.

Θέρμη

Συνεχίστηκε και φέτος η ανασκαφική έρευνα του αρχαίου νεκροταφείου που ανασκάπτεται από το 1988 σε οικόπεδα του σύγχρονου οικισμού της Θέρμης. Φέτος, ερευνήθηκαν τα οικόπεδα αριθ. 374, 375β και 189β, προκειμένου να ανεγερθούν σε αυτά νέες οικοδομές, καθώς και μεγάλο τμήμα της οδού Μανδρίτσα, προκειμένου να τοποθετηθεί εκεί αγωγός του νέου αποχετευτικού δικτύου της Θέρμης.

ΑΡΧΑΙΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ

Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη (Ο.Τ. 76, οικόπεδο Κ. Χρυσοχόου, αριθ. 374)

Συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε στο παραπάνω οικόπεδο[6] η ανασκαφική έρευνα, η οποία είχε αρχίσει το 1999[7]. Συνολικά εντοπίστηκαν 125 τάφοι (Εικ. 4). Από αυτούς οι περισσότεροι (85) ήταν λακκοειδείς, ορθογώνιοι ή ελλειψοειδείς, με κάλυψη από σχιστόπλακες ή πωρόπλακες ή χωρίς κάλυψη. Σε αρκετές περιπτώσεις οι ταφικοί λάκκοι ήταν ανοιγμένοι μέσα σε μεγάλα, ορθογώνια και βαθιά ορύγματα. Σε κάποιες περιπτώσεις οι λάκκοι οριοθετούνταν με κάποιες κροκάλες (Εικ. 5), άλλοτε είχαν πλευρικά τοιχώματα επενδεδυμένα με μικρούς λίθους ή με επάλειψη πηλού ή έφεραν επάλειψη πηλού στο περιχείλωμά τους. Από τους υπόλοιπους τάφους οι 19 ήταν κιβωτιόσχημοι και οι επτά πώρινες σαρκοφάγοι. Βρέθηκε, επίσης, ένας κεραμοσκεπής τάφος και ένας εγχυτρισμός σε πιθάρι. Πολύ πιο μικρός ήταν ο αριθμός των καύσεων, που περιορίζονται σε επτά τεφροδόχα αγγεία (ένα χάλκινο και τα υπόλοιπα πήλινα, Εικ. 6) και σε δύο τεφροδόχους, λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς θήκες με επάλειψη πηλού στο περιχείλωμα του

5. *LIMC* VI, s.v. Hekate [H. Sarian]· Π. Χρυσοστόμου, *Η θεσσαλική θεά Εν(ν)οδία ή Φεραία θεά*, Αθήνα 1998, σ. 169 κ.ε.

6. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Α. Κακιούση και την αποτύπωση των τάφων έκανε η σχεδιάστρια Δ. Χατζηπετρίδου. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη.

7. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 536-538.

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λάκκου. Ένας αρκετά μεγάλος αριθμός κτερισμάτων συνόδευε πολλούς από τους τάφους[8]. Αυτά ήταν κυρίως αγγεία (εγχώρια και εισαγωγής, τα τελευταία κυρίως αττικά και κορινθιακά), κοσμήματα χρυσά, αργυρά και χάλκινα (επιστόμια, ενώτια, δαχτυλίδια, πόρπες, ψήφοι περιδεραίων, σφηκωτήρες κτλ.), όπλα σιδερένια και χάλκινα (αιχμές δοράτων και κυρίως εγχειρίδια), πήλινα ειδώλια και προτομές. Με βάση τα ευρήματά τους μερικοί από τους τάφους μπορούν να χρονολογηθούν στην εποχή του Σιδήρου, οι περισσότεροι στον 6ο και 5ο αι. π.Χ. (Εικ. 7), ενώ αρκετοί από αυτούς χρονολογούνται στον 4ο και στις αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Οδός Ηρώων Πολυτεχνείου (Ο.Τ. 76, οικόπεδο «Θεολογίτη - Καλαϊτζή Ο.Ε.», αριθ. 375β)

Ερευνήθηκε ένα μεγάλο μέρος του παραπάνω οικοπέδου[9], στο οποίο αποκαλύφθηκαν, χωρίς να ερευνηθούν, 162 τάφοι, οι οποίοι καταλαμβάνουν ολόκληρη σχεδόν την έκταση του οι-

8. Κανένα από τα ευρήματα των τάφων δεν συντηρήθηκε.

9. Η ανασκαφή διήρκεσε από το Σεπτέμβριο έως και το Δεκέμβριο του 2000, αλλά δεν ολοκληρώθηκε. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Γ. Καραΐσκου και τη σχεδιαστική αποτύπωση έκαναν οι σχεδιάστριες Δ. Χατζηπετρίδου και Α. Στρειδά.

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη. Ο λακκοειδής τάφος Τ111 με περίβολο από κροκάλες.

Εικ. 6. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη. Το εσωτερικό πήλινου τεφροδόχου αγγείου.

κοπέδου και παρουσιάζουν ιδιαίτερα πυκνή διάταξη. Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου οι τάφοι είχαν διανοιχθεί

Εικ. 7. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Συμβολή των οδών Λαμπράκη και Σεφέρη. Το εσωτερικό του τάφου Τ64 με αγγεία και χάλκινα κοσμήματα της ύστερης εποχής του Σιδήρου.

μέσα σε ένα στρώμα πλημμύρας από μικρές κυρίως κροκάλες, το οποίο έχει αποκαλυφθεί σε αρκετά σημεία της περιοχής του νεκροταφείου αυτού. Οι τάφοι παρουσιάζουν πυκνή διάταξη, ιδιαίτερα σε ορισμένα σημεία, με τρόπο που συχνά αλληλοεπικαλύπτονται και διατάσσονται σε δύο ή ακόμη και τρία επίπεδα. Οι τύποι των τάφων είναι οι γνωστοί του νεκροταφείου αυτού: οι περισσότεροι λακκοειδείς με ή χωρίς κάλυψη, κιβωτιόσχημοι, μερικοί λακκοειδείς πηλόκτιστοι και μερικές πώρινες σαρκοφάγοι. Κανείς από τους τάφους αυτούς δεν ερευνήθηκε, δεδομένου ότι η ανασκαφή του οικοπέδου πρόκειται να ολοκληρωθεί κατά το επόμενο έτος.

Οδός Μανδρίτσα

Στην ανασκαφή που προηγήθηκε της εγκατάστασης του νέου αποχετευτικού αγωγού του οικισμού της Θέρμης[10] ερευνήθηκε έκταση, μήκ. 127 και πλ. 4-5,20 μ., κατά μήκος της παραπάνω οδού, στην οποία εντοπίστηκαν 45 τάφοι. Από αυτούς οι 20 ήταν λακκοειδείς (ο ένας με επένδυση πηλού), οι τρεις πηλόκτιστοι, οι πέντε κιβωτιόσχημοι και οι δέκα σαρκοφάγοι. Υπήρχαν τρία τεφροδόχα πήλινα αγγεία και ένας τεφροδόχος λάκκος (Εικ. 8). Από τις ταφές αυτές ερευνήθηκαν μόνον οι 40, είτε επειδή το μεγαλύτερο μέρος των υπολοίπων εκτεινόταν κάτω από τα κράσπεδα και το πεζοδρόμιο του δρόμου είτε επειδή εντοπίστηκαν κάτω από το σύγχρονο κεντρικό αγωγό ύδρευσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο ανδρικός κιβωτιόσχημος τάφος Τ32, του οποίου τα εσωτερικά τοιχώματα ήταν επιχρισμένα με λευκό κονίαμα και κοσμούνταν με περιμετρική ερυθρή ταινία στο πάνω μέρος των πλευρικών τοιχω-

10. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Κ. Χατζηνικολάου και προς το τέλος η αρχαιολόγος Α. Τζώνη. Την αποτύπωση έκανε η σχεδιάστρια Δ. Χατζηπετρίδου. Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Δήμου Θέρμης.

Εικ. 8. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οδός Μανδρίτσα. Τάφοι διαφόρων τύπων σε τμήμα του νεκροταφείου.

Εικ. 9. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οδός Μανδρίτσα. Το εσωτερικό του πηλόκτιστου τάφου Τ39 με τα κτερίσματα των υστεροαρχαϊκών χρόνων.

μάτων, ενώ όμοιο ερυθρό χρώμα κάλυπτε το χείλος των τοιχωμάτων αυτών και το δάπεδο του τάφου.

Μερικοί από τους τάφους ήταν πλούσια κτερισμένοι με χρυσά, αργυρά και χάλκινα κοσμήματα, πήλινα αγγεία, όπλα και χάλκινα σκεύη συμποσίου. Αν και τα αντικείμενα αυτά δεν συντηρήθηκαν, δίνουν, ωστόσο, το χρονολογικό πλαίσιο των τάφων αυτών από το τελευταίο τέταρτο του 6ου έως τα τέλη του 5ου αι. π.Χ. Εξαίρεση από τη χρονολόγηση αυτή αποτελεί ένας μόνο λακκοειδής τάφος που ανήκει στη μεταβυζαντινή περίοδο. Από τα κτερίσματα αναφέρονται μόνον ένα χάλκινο κράνος του λεγόμενου «ιλλυρικού τύπου», που βρέθηκε μαζί με άλλα όπλα και με δύο αττικά αγγεία στον υστεροαρχαϊκό ανδρικό τάφο Τ39 με πηλόκτιστα τοιχώματα (Εικ. 9), τα κοσμήματα της γυναικείας ταφής Τ16 του 5ου αι. π.Χ., που συνοδεύονταν από πήλινα ειδώλια και αττικό ερυθρόμορφο αγγείο, καθώς και τα χάλκινα σκεύη συμποσίου (ηθμοί, οινοχοΐσκες, αρύταινα, άποδη κύλικα κ.ά.), που βρέθηκαν μαζί με αττικά ερυθρόμορφα αγγεία, αιχμές δοράτων και δαχτυλίδια στις δύο λίθινες ανδρικές σαρκοφάγους Τ19 και Τ20 του 5ου αι. π.Χ.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

Ο.Τ. 58, οικόπεδο 291δ

Στην ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε με αφορμή την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκε ένα ακόμη τμήμα του αρχαίου νεκροταφείου[11] σε μικρή απόσταση δυτικά της τράπεζας-τούμπας της Θέρμης, όπου εντοπίζεται ο αρχαίος οικισμός[12].

Η ανασκαφή που διήρκεσε περίπου έξι μήνες χρηματοδοτήθηκε εξολοκλήρου από την ιδιωτική οικοδομική εταιρεία «ΠΡΟΒΟΛΗ ΑΤΕ».

Αποκαλύφθηκαν συνολικά 124 ατομικοί τάφοι, από τους οποίους 25 ανήκουν στα αρχαϊκά και κλασικά χρόνια, εννέα είναι μεταβυζαντινοί και 90 περίπου είναι νεότερες ταφές που χρονολογούνται στις αρχές του 20ού αιώνα (Εικ. 10). Το γεγονός αυτό δεν αποτέλεσε ιδιαίτερη έκπληξη, δεδομένου ότι ήταν ήδη γνωστή η ύπαρξη νεκροταφείου του σύγχρονου οικισμού των Σεδών, το οποίο έχει αποκαλυφθεί σταδιακά σε ανασκαφές παραπλήσιων οικοπέδων στο παρελθόν[13].

Επίσης, το συμβατικά λεγόμενο στρώμα πλημμύρας[14], το οποίο είναι ένα χαλικώδες έδαφος που προϋπήρχε της ίδρυσης του νεκροταφείου, εντοπίστηκε, σχετικά αραιό, μόνο στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου, ενώ στον υπόλοιπο χώρο οι τάφοι ανοίγονται μέσα στο φυσικό αργιλώδες έδαφος της περιοχής.

Οι αρχαίοι τάφοι καλύπτουν το χρονικό φάσμα από τα υστεροαρχαϊκά χρόνια έως την πρώιμη κλασική εποχή (αρχές του 4ου αι. π.Χ.). Δύο ταφές πρέπει να εντάσσονται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια ενώ οι περισσότερες χρονολογούνται σε όλη τη

11. Για το αρχαίο νεκροταφείο και τη σταδιακή αποκάλυψή του σε σωστικές ανασκαφές των οικοπέδων της Θέρμης, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 153, σημ. 3, καθώς και τα *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 638 κ.ε.· 53 (1998): Χρονικά, σ. 567 κ.ε.· 54 (1999): Χρονικά, σ. 532 κ.ε.

12. Για περιορισμένες ανασκαφικές έρευνες στον αρχαίο οικισμό, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 465.

13. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 438 (οικόπεδο αριθ. 288α)· 52 (1997): Χρονικά, σ. 639 (οικόπεδο αριθ. 291α).

14. Για το στρώμα αυτό που αποτελεί εναπόθεση των υλικών μιας πλημμύρας χειμάρρου, βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 461.

Εικ. 10. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οικόπεδο 291δ. Γενική άποψη της ανασκαφής.

διάρκεια του 5ου αιώνα και μία στις αρχές του 4ου αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν 19 λακκοειδείς, δύο πηλόκτιστοι-πλινθόκτιστοι τάφοι, ένας κιβωτιόσχημος και τέσσερα τεφροδόχα αγγεία. Οι λακκοειδείς αποτελούν την πλειονότητα των αρχαίων τάφων, που συνήθως είναι αβαθείς λάκκοι με ορθογώνιο ή ωοειδές σχήμα. Δεν λείπουν, ωστόσο, και οι μεγάλων διαστάσεων ορθογώνιοι λάκκοι, στο εσωτερικό των οποίων διαμορφώνεται η κυρίως ταφική θήκη, που ορισμένες φορές οριοθετείται με λίγες κροκάλες. Οι νεκροί κτερίζονται με αγγεία που προέρχονται κυρίως από την Αττική (μελαμβαφείς κύλικες, σκύφοι, σκυφίδια, κοτύλες, εξάλειπτρο), αλλά και αβαφή αγγεία από τοπικά εργαστήρια, που μιμούνται αυτά της αττικής και κορινθιακής κεραμικής.

Οι ανδρικές ταφές συνοδεύονται από όπλα και οι γυναικείες από τα συνήθη κοσμήματα (ασημένια και χάλκινα, κυρίως, ψέλια, δαχτυλίδια, ενώτια, τοξωτές πόρπες κτλ.). Τέλος, σε τρεις ταφές νεαρών κοριτσιών βρέθηκαν πήλινα ειδώλια πτηνών (πετεινοί και περιστέρια).

Δύο είναι τα παραδείγματα πηλόκτιστων-πλινθόκτιστων τάφων. Στον έναν (τάφος 114) το περιχείλωμα και τα πλευρικά τοιχώματα φέρουν επάλειψη από στρώσεις πηλού. Τα τοιχώματα, επίσης, της εσωτερικής θήκης του τάφου 126 αποτελούνται από πέντε επάλληλες στρώσεις ωμών πλίνθων, ενώ το δάπεδό της φέρει επένδυση από πηλό. Τα χάλκινα κοσμήματα της γυναικείας ταφής 126 αλλά και το γραπτό, ίσως κορινθιακό, εξάλειπτρο συνηγορούν για μια χρονολόγηση στην ύστερη αρχαϊκή εποχή (6ος-5ος αι. π.Χ.).

Στις αρχαίες ταφές ανήκουν, ακόμη, ένας παιδικός κιβωτιόσχημος διαταραγμένος τάφος χωρίς κτερίσματα και τρία τεφροδόχα αγγεία: μια αβαφής όλπη, ένα φιαλόσχημο αγγείο με λαβές και ένα χυτροειδές αγγείο με πώμα. Το τελευταίο περιείχε ανδρική ταφή κτερισμένη με σιδερένια λόγχη και μαχαιρίδιο, καθώς και μία ερυθρόμορφη αρυβαλλοειδή λήκυθο.

Αποκαλύφθηκαν, επίσης, εννέα μεταβυζαντινές ταφές σε αβαθείς λακκοειδείς κατασκευές που ανοίχθηκαν στο φυσικό έδαφος. Τα συνήθη κτερίσματά τους είναι εφυαλωμένα αγγεία (κούπες, σκυφίδια, πινάκια) πράσινου και κίτρινου, κυρίως, χρώματος, ενώ βρέθηκαν και ελάχιστα φλωρία-περίαπτα.

Τέλος, ερευνήθηκαν 90 περίπου νεότερες ταφές σε αβαθείς ωοειδείς λάκκους που ανοίχθηκαν είτε στο φυσικό έδαφος είτε στο στρώμα πλημμύρας, είτε ακόμη και στην καστανή επίχωση. Οι περισσότεροι από αυτούς είναι ακτέριστοι, σε ορισμένους όμως βρέθηκαν αγγεία, κυρίως κούπες με υπόλευκη εφυάλωση ή λευκό επίχρισμα, φλυτζανάκια από πορσελάνη, καθώς και ένα γυάλινο ποτηράκι. Αρκετά, επίσης, είναι και τα χάλκινα κοσμήματα, φλωρία, δαχτυλίδια, ενώτια και πόρπες από ζώνες και μικρές γυάλινες ψήφοι περιδεραίων[15].

Τέλος, σε ορισμένους τάφους εντοπίστηκαν ίχνη από την κάλυψη των ξύλινων φερέτρων.

Την ανασκαφή διενήργησε η αρχαιολόγος Β. Τζανακούλη.

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

ΟΙΚΙΣΤΙΚΑ ΚΑΤΑΛΟΙΠΑ

Οδός Μανδρίτσα

Κατά την ανασκαφή που προηγήθηκε της εγκατάστασης του νέου αποχετευτικού αγωγού στην οδό Μανδρίτσα του οικισμού της Θέρμης αποκαλύφθηκαν σε συνολικό μήκος 48 μ. δύο μεγάλα τμήματα κτιστού υδροδοτικού αγωγού, ο οποίος σε αρκετές περιπτώσεις κατέστρεψε τους προγενέστερους από αυτόν τάφους που εντοπίστηκαν στον ίδιο χώρο (Εικ. 11). Ο αγωγός έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α., όπου παρουσιάζει μικρή στροφή της πορείας του προς ΒΑ. Ήταν αρχικά καμαροσκέπαστος, όπως άλλα τμήματά του που αποκαλύφθηκαν σε άλλες οδούς της Θέρμης κατά τη διάρκεια του ίδιου έργου[16], αλλά η κάλυψή του καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη και διαμόρφωση του οδοστρώματος της οδού Μανδρίτσα. Εικάζεται ότι ο αγωγός αυτός είναι παλαιοχριστιανικών χρόνων και ότι χρησίμευε για τη μεταφορά νερού από τον Χορτιάτη στη Θεσσαλονίκη.

Στο προς Α. όριο της τομής, σε απόσταση 5-8 μ. από το σημείο που ο αγωγός στρέφεται προς ΒΑ., εντοπίστηκε τμήμα λασπόκτιστου τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4 μ.

15. Για παρόμοια ευρήματα-κτερίσματα σε τάφους των αρχών του 20ού αιώνα που υποδηλώνουν την προέλευση της συγκεκριμένης ταφικής πρακτικής από τα ειδωλολατρικά έθιμα του αρχαίου κόσμου, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 639.

16. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 567.

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οδός Μανδρίτσα. Τμήμα του κτιστού υδροδοτικού αγωγού.

Οδός Σωκράτους (Ο.Τ. 44, οικόπεδο Θ. Κλαρνέτση, αριθ. 189β)

Το παραπάνω οικόπεδο[17] (Εικ. 12) που βρίσκεται στο βορειοδυτικό τμήμα του οικισμού της Θέρμης ανασκάφηκε κατά το μισό τμήμα του. Σε αυτό αποκαλύφθηκαν 32 επιμήκεις, σχεδόν ορθογώνιοι λάκκοι, αρκετά αβαθείς. Μερικοί από αυτούς, που ήταν συγκεντρωμένοι στη δυτική γωνία του οικοπέδου, παρουσίαζαν κανονικότητα στη διάταξη σε τρεις παράλληλες σειρές και κοινό προσανατολισμό από Α. προς Δ. Η διάταξη και ο προσανατολισμός των υπολοίπων διαφοροποιούνταν. Αρχικά θεωρήθηκαν παιδικοί τάφοι, αλλά η παντελής έλλειψη οστών καθώς και κτερισμάτων απέκλεισε αυτή την ερμηνεία. Επιπλέον, μεταξύ των ορθογώνιων λάκκων αλλά και σε άλλα σημεία του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν άλλοι 21 κυκλικοί ή σχεδόν ελλειψοειδείς λάκκοι με κατακόρυφα πλευρικά τοιχώματα, των οποίων το βάθος κυμαίνεται από 0,20-0,40 μ. Στο εσωτερικό ορισμένων βρέθηκαν ριγμένες πέτρες, κομμάτια από μυλόπετρες και από πιθάρια. Ένας από αυτούς καλυπτόταν από στρώμα θραυσμάτων κεραμίδων στέγης, ενώ στο εσωτερικό ενός άλλου αποκαλύφθηκε κατά χώραν τμήμα ενός πιθαριού. Οι κυκλικοί και ελλειψοειδείς λάκκοι ήταν μεταγενέστεροι από τους ορθογώνιους, εφόσον σε τέσσερις περιπτώσεις οι πρώτοι είχαν καταστρέψει τμήμα των δευτέρων. Ως προς τη χρήση των πρώτων είναι πιθανόν να σχετίζονται με εργαστηριακές δραστηριότητες ή η χρήση τους να ήταν αποθηκευτική. Οι ορθογώνιοι όμως, λόγω της κανονικής τους διάταξης, συγκεντρώνουν περισσότερες πιθανότητες να ερμηνευθούν ως τάφροι καλλιέργειας δέντρων ή θάμνων. Ωστόσο, η έλλειψη ευρημάτων δυσκολεύει την απόλυτη χρονολόγηση των λάκκων των δύο διαφορετικών χρήσεων και φάσεων και βέβαια τον καθορισμό της χρονικής απόστασης μεταξύ τους.

Στη νότια γωνία του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σε μήκος 9,90 μ. το βόρειο κατά μήκος τμήμα τάφρου, της οποίας το πλάτος εντοπίστηκε μόνο σε ένα σημείο και είναι 2,20 μ. Ακολουθεί την από ΒΑ. προς ΝΔ. κλίση του φυσικού εδάφους, η οποία είναι 1 μ. περίπου. Το βάθος της τάφρου κυμαίνεται από 0,30-0,50 μ. και η αποκαλυμμένη βόρεια όχθη της διαμορφώνεται βαθμιδωτά. Η κοίτη της είναι σχεδόν οριζόντια και σε αυτή βρέθηκαν αποθέσεις από μικρές κροκάλες και μαλακό χώμα, αποτέλεσμα της ροής νερού, το οποίο φαίνεται ότι παροχετευόταν από την τάφρο. Η συνέχεια της τάφρου αυτής είχε εντοπιστεί στο όμορο προς Α. οικόπεδο (αριθ. 191) το 1995[18] και τότε είχε θεωρηθεί πιθανό, με βάση τη λιγοστή κεραμική που περισυνελέγη από το εσωτερικό της, να ανήκει στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια. Ωστόσο, τα δεδομένα αυτά είναι ακόμη αμφίβολα, όπως αμφίβολος είναι ο συσχετισμός της τάφρου με τους λάκκους καλλιέργειας και τους κυκλικούς λάκκους.

Τριάδι

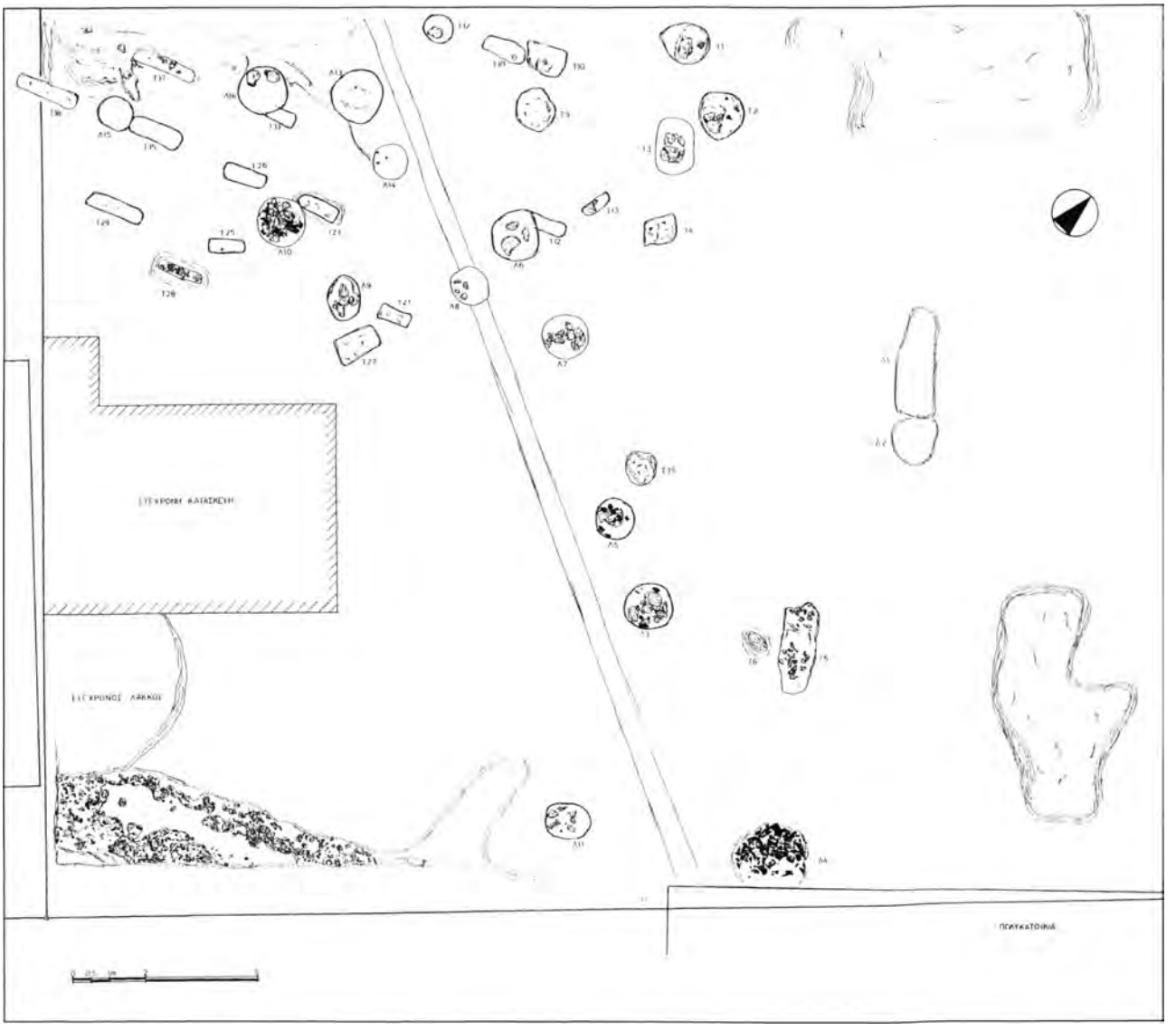
Αγροτεμάχιο Α. Δοκτώρη (αριθ. 83)

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο αποκαλύφθηκε κατά τις εργασίες θεμελίωσης οικίας μεμονωμένος τάφος με προσανατολισμό από Β. προς Ν., ο οποίος καλυπτόταν από θραυσμένη, μονοκόμματη πλάκα από κιτρινωπό, εύθρυπτο πωρόλιθο, αρχικών διαστάσεων 2,60×1 μ. Κάλυπτε μεγάλο ορθογώνιο λάκκο, βάθ. 0,70 μ., στο εσωτερικό του οποίου δεν βρέθηκε κανένα ίχνος σκελετού ούτε και άλλο εύρημα. Στην επίχωση πάνω από τον τάφο βρέθηκε μία σιδερένια αιχμή δόρατος και μία λαβή μικρού μελαμβαφούς αγγείου. Φαίνεται ότι ο τάφος είχε συληθεί ίσως ήδη από την αρχαιότητα. Είναι προφανές ότι ο τάφος αυτός σχετίζεται με το εκτεταμένο νεκροταφείο του οικισμού της Θέρμης, το οποίο βρίσκεται σε μικρή απόσταση προς Δ., μετά το ρέμα που χωρίζει το αγρόκτημα της Θέρμης από εκείνο του Τριαδίου. Στο ανατολικό τμήμα του ίδιου αγροτεμαχίου εντοπίστηκε λιθορριπή και θραυσμένες κεραμίδες στέγης, καθώς και σποραδική, επιφανειακή, άβαφη κεραμική. Ίσως αποτελούν κατάλοιπα μιας αρχαίας εγκατάστασης στην ευρύτερη περιοχή.

ΕΥΔΟΚΙΑ ΣΚΑΡΛΑΤΙΔΟΥ

17. Την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Γ. Καραΐσκου και τη σχεδιαστική αποτύπωση έκανε η σχεδιάστρια Δ. Χατζηπετρίδου.

18. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 465, Σχέδ. 6.

Εικ. 12. Θεσσαλονίκη. Θέρμη. Οδός Σωκράτους. Κάτοψη της ανασκαφής.

Σουρωτή

Διενεργήθηκαν σωστικές ανασκαφές στα Ο.Τ. 40, Ο.Τ. 43 και στα έργα ύδρευσης και οδοποιίας (Εικ. 13).

Συνεχίστηκαν και φέτος οι έρευνες της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στο αρχαίο νεκροταφείο της Σουρωτής. Αφορμή στάθηκαν οι αιτήσεις για έκδοση οικοδομικών αδειών στο Ο.Τ. 40 και στο Ο.Τ. 43, όσο και τα έργα ύδρευσης και οδοποιίας στην ευρύτερη περιοχή της επέκτασης του οικισμού[19].

Εικ. 13. Σουρωτή. Τμήμα της οδού μεταξύ των Ο.Τ. 45 και 46. Γενική άποψη της ανασκαφής.

19. Στις ανασκαφές και στη μελέτη της κεραμικής συμμετείχε η αρχαιολόγος Κ. Χαβέλα, στις αποτυπώσεις συνεργάστηκε ο Ο. Πελτέκης. Για τις προηγούμενες έρευνες στη Σουρωτή, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 123-130 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 545-547.

Από τους 43 τάφους που ερευνήθηκαν συνολικά μόνον οι πέντε ήταν ακτέριστοι. Το νεκροταφείο ήταν σε συνεχή χρήση από τον 6ο αι. π.Χ. έως και τα ελληνιστικά χρόνια. Σε αυτό χρησιμοποιήθηκε, όπως προκύπτει από τις έως τώρα έρευνες, αποκλειστικά και μόνον ένας τρόπος ταφής, αυτός του ενταφιασμού. Ο ενταφιασμός γίνεται κυρίως σε λακκοειδείς τάφους, καθώς και σε κιβωτιόσχημους και κεραμοσκεπείς.

Όσον αφορά στους τάφους του 6ου και 5ου αι. π.Χ., ο τύπος του λακκοειδούς με ελλειψοειδές σχήμα φαίνεται να είναι σε ευρεία χρήση. Φέρει μονολιθική κάλυψη, κατασκευασμένη από κιτρινωπό ιζηματογενές πέτρωμα, η οποία κάποιες φορές περιμετρικά οριζόταν από μικρούς αργούς λίθους. Περιορισμένα είναι τα παραδείγματα λακκοειδών τάφων με σχιστολιθική κάλυψη. Λιγότεροι είναι οι κιβωτιόσχημοι, τα τοιχώματα και το δάπεδο των οποίων καλύπτονταν από μονολιθικές πλάκες κατασκευασμένες από το ίδιο πέτρωμα με αυτό της κάλυψης.

Ο προσανατολισμός των τάφων κατά τη διάρκεια του 6ου και το α΄ μισό του 5ου αι. π.Χ. είναι Β.-Ν. Οι γυναίκες έχουν τοποθετηθεί με το κεφάλι στα βόρεια και οι άνδρες στα νότια. Στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ. ο προσανατολισμός αλλάζει σε Α.-Δ. Οι νεκροί ανεξαρτήτως φύλου τοποθετούνταν άλλοτε με το κεφάλι στα ανατολικά και άλλοτε στα δυτικά. Η στάση των νεκρών είναι η ύπτια με τα χέρια τοποθετημένα παράλληλα με το σώμα. Μεμονωμένο είναι το παράδειγμα γυναικείας ταφής, όπου η νεκρή έχει τοποθετηθεί σε συνεσταλμένη στάση (Τφ. 7, έργο οδοποιίας).

Ιδιαίτερα πλούσια ήταν η κτέριση των τάφων, με τα αγγεία να κυριαρχούν. Πρόκειται τόσο για επείσακτα όσο και για προϊόντα τοπικών, μακεδονικών κεραμικών εργαστηρίων. Ξεχωρίζουν η κύλικα τύπου 1104, που είναι και το παλαιότερο επείσακτο αττικό αγγείο του νεκροταφείου (β΄ τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.)[20], όσο και ο Ερμογένειος σκύφος της ομάδας Lancut του Beazley που ανήκει στους τελευταίους ακόλουθους του Ζωγράφου του Αίμονα και θα πρέπει να χρονολογηθεί στα μέσα περίπου του 5ου αι. π.Χ.[21] (στη ζώνη των λαβών έχουν απεικονιστεί ζευγάρια ζώων που αποδίδονται σαν σκιές χωρίς εγχάραξη και επίθετο χρώμα). Προϊόντα αττικής κεραμικής είναι η μελαμβαφής λήκυθος και το ληκύθιο που διακοσμείται με ανθέμια σε οριζόντια διάταξη. Εξίσου σημαντική είναι η ποσότητα των κορινθιακών αγγείων. Κορινθιακά εξάλειπτρα της ΥΚ ΙΙ απαντούν στους ανδρικούς και στους γυναικείους τάφους, σε αντίθεση με τις κοτύλες και τους μελαμβαφείς σκύφους με ακτινωτή διακόσμηση στην περιοχή της βάσης που απαντούν μόνο στους ανδρικούς.

Ενδιαφέρουσα είναι η συνύπαρξη της επείσακτης κεραμικής με την εγχώρια παραγωγή. Τα τοπικά κεραμικά εργαστήρια παράγουν αγγεία με παράδοση αιώνων, όπως τα χυτροειδή[22] και η οπισθότμητη πρόχους[23], με άμεσες καταβολές από τη χειροποίητη κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού και της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Δεν απουσιάζουν όμως και οι μιμήσεις αγγείων τόσο του αττικού Κεραμεικού όσο και του κορινθιακού, όπως προκύπτει από την παρουσία μελαμβαφούς άποδης κύλικας και αβαφούς εξαλείπτρου. Η τοπική κεραμική της Σουρωτής παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την αντίστοιχη της Ολύνθου[24].

Τους νεκρούς συνόδευαν και αρκετά μεταλλικά αντικείμενα. Κοσμήματα περίτεχνα κατασκευασμένα από χρυσό και άργυρο συνυπάρχουν με τα μακεδονικά χάλκινα της εποχής του Σιδήρου, που φαίνεται να συνεχίζουν έως και τον 5ο αι. π.Χ. Στους άνδρες τοποθετούνται, συνήθως σε ζεύγη, σιδερένιες αιχμές δόρατος και σιδερένια εγχειρίδια. Τα κοσμήματα στους ανδρικούς τάφους ήταν ασημένιες διπλές περόνες στον τύπο της «φουρκέτας» και δαχτυλίδια (σιδερένια, χάλκινα και ασημένια). Περιορισμένα είναι τα χρυσά επιστόμια.

Οι γυναικείοι τάφοι παρουσιάζουν μεγαλύτερη ποικιλία κοσμημάτων. Βρέθηκαν χάλκινα ψέλια με απολήξεις σε κεφάλι φιδιού ή τετράγωνες απολήξεις που φέρουν εμπίεστη διακόσμηση, δαχτυλίδια ανοιχτού τύπου που σχηματίζουν ατελή σπείρα, δαχτυλίδια κλειστού τύπου και δαχτυλίδια με σπειροειδείς απολήξεις. Οι πόρπες είναι αποκλειστικά στον τύπο της τοξωτής. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία χρυσών σφηκωτήρων, που άλλοτε είναι απλά χρυσά ελάσματα κυκλικής διατομής και άλλοτε μικροί κύλινδροι που κοσμούνται με εγχάρακτη διακόσμηση.

Από τις αρχές του 4ου αι. π.Χ. και εξής, αν και ο βασικός τύπος τάφου εξακολουθεί να είναι ο λακκοειδής, διαπιστώθηκαν σαφείς διαφοροποιήσεις από τον αντίστοιχο του 6ου και 5ου αι. π.Χ. Οι λάκκοι έχουν μεγαλύτερες διαστάσεις και είναι σχεδόν ορθογώνιοι[25]. Ο νεκρός τοποθετείται σε ειδικά διαμορφωμένο ελλειψοειδή λάκκο που λαξεύεται στον πυθμένα του τάφου. Σε ορισμένους τάφους έγινε αντιληπτή η παρουσία νεκρικής κλίνης. Σε αυτές τις περιπτώσεις ο ταφικός λάκκος είναι πιο ευρύχωρος για να χωρά άνετα η κλίνη. Το δάπεδο άλλοτε είναι επίπεδο και άλλοτε υπάρχουν λάκκοι για τα πόδια της κλίνης, οι οποίοι είναι είτε ορθογώνιοι στα δυο του άκρα είτε τέσσερις κυκλικοί στις γωνίες του. Ο νέος αυτός τύπος λακκοειδούς τάφου καλυπτόταν από τρεις, συνήθως, μεγάλες πλάκες, το πάχος των οποίων αρκετές φορές ξεπερνούσε τα 0,30 μ. Ο προσανατολισμός των τάφων εξακολουθεί να είναι Α.-Δ. και οι νεκροί έχουν τοποθετηθεί σε ύπτια στάση.

---

20. Παρόμοια κύλικα έχει εντοπιστεί και στο αρχαίο νεκροταφείο της Σίνδου (αριθ. 418). Ο Μ. Τιβέριος τη χρονολογεί μεταξύ 575-565 π.Χ., βλ. *Σίνδος*. Κατάλογος έκθεσης, σ. 258, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

21. J.D. Beazley, *Attic Black-figure Vase Painters*, Oxford 1956, σ. 71, αριθ. 43, 45. P.N. Ure, *Sixth and Fifth Century Pottery from Excavations Made at Rhitsona*, London 1927, πίν. XXII 18.75.

22. Για τα χυτροειδή αγγεία, βλ. *Olynthus* V, πίν. 19· XIII, πίν. 148-149· *Agora* XII, πίν. 93, 1925, 1924.

23. *Σίνδος*, ό.π., σ. 225-227, αριθ. 361.

24. Βλ. *Olynthus* V, πίν. 160-172, 176, 178-181· XIII, πίν. 154-155, 214-249.

25. Ανάλογοι τάφοι που χρονολογούνται στην ίδια χρονική περίοδο έχουν εντοπιστεί και στο αρχαίο νεκροταφείο της Πύδνας, βλ. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 243.

Τα αγγεία που βρέθηκαν στους τάφους του 4ου αιώνα είναι στην πλειονότητά τους μελαμβαφή, με τους κανθάρους να κυριαρχούν (δύο από αυτούς θα πρέπει να θεωρηθούν προϊόντα τοπικών εργαστηρίων). Δεν απουσιάζουν και τα αρυβαλλοειδή ληκύθια με ερυθρόμορφο ανθέμιο[26], τα μυροδοχεία με σφαιρικό σώμα και ταινιωτή διακόσμηση, οι λοπάδες και οι πυξίδες με πώμα. Μεμονωμένο είναι το παράδειγμα ερυθρόμορφης υδρίας του Ζωγράφου της Ολύνθου. Στην κύρια όψη του αγγείου απεικονίζεται γυναικεία ιματιοφόρος μορφή που πηγαίνει προσφορά σε ιωνικό βωμό. Η παράσταση πλαισιώνεται από δύο οριζόντια ιωνικά κυμάτια. Κάτω από την κάθετη λαβή υπάρχει μεγάλο ανθέμιο και δύο μικρότερα κάτω από τις δύο οριζόντιες, ενώ ο ώμος εκατέρωθεν της κάθετης λαβής διακοσμείται με έλικες. Ανάλογα παραδείγματα είναι γνωστά από την Όλυνθο[27] αλλά και από το νεκροταφείο στην αρχαία Αρέθουσα[28]. Ο Robinson χρονολογεί τα παραδείγματα της Ολύνθου στο 370-348 π.Χ., αν και αναγνωρίζει ότι το σχήμα του αγγείου ανήκει στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[29]. Ανάλογη χρονολόγηση προτείνεται και για το παράδειγμα της Σουρωτής.

Αν και η παρουσία μεταλλικών αντικειμένων είναι αισθητά μειωμένη σε σχέση με τους τάφους των προηγούμενων αιώνων, αυτά είναι πιο εντυπωσιακά. Αξίζει να αναφερθεί το παράδειγμα του Τφ. 2 του Ο.Τ. 40, στον οποίο εντοπίστηκε επίχρυσο στεφάνι μυρτιάς, ζευγάρι χρυσών ενωτίων που απολήγουν σε λεοντοκεφαλή και χρυσό σπειροειδές δαχτυλίδι. Στους ανδρικούς τάφους παρατηρήθηκε η αντικατάσταση των σιδερένιων αιχμών από τις σιδερένιες σπλεγγίδες. Ιδιαίτερα σημαντική για τη χρονολόγηση των τάφων ήταν η παρουσία χάλκινων νομισμάτων, των λεγόμενων χαρώνειων, που είχαν οι νεκροί στο στόμα ή στο χέρι τους. Πρόκειται για νομίσματα Φιλίππου Β΄ με τον Απόλλωνα στον εμπροσθότυπο και ιππέα στον οπισθότυπο (359-336 π.Χ.)[30].

Η παρουσία χάλκινου νομίσματος Κασσάνδρου με τον Ηρακλή στον εμπροσθότυπο και ιππέα στον οπισθότυπο με επιγραφή: *Βασιλέως Κασσάνδρου*, που χρονολογείται το 305-297 π.Χ.[31], βοήθησε στην ένταξη ενός μικρού παιδικού τάφου στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Πρόκειται για ταφή σε αβαθή λάκκο χωρίς επικάλυψη.

Ο αρχαίος οικισμός στη Σουρωτή, που έχει συσχετιστεί με το νεκροταφείο, βρίσκεται νότια αυτού πάνω σε μια σειρά λόφων. Εντάσσεται σε ένα σύστημα πολυάριθμων οικισμών των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, βόρεια και νότια του ποταμού Ανθεμούντα στα Βασιλικά, στην Αγία Παρασκευή, στο Νέο Ρύσιο, στη σημερινή Θέρμη, στη Λακκιά, στη Γαλάτιστα.

ΚΩΣΤΑΣ ΣΟΥΕΡΕΦ

Πολίχνη

Συνοικισμός Ανθοκήπων

Συνεχίστηκαν και το 2000 οι εργασίες ανάπλασης του συνοικισμού Ανθοκήπων. Στις εργασίες που έγιναν φέτος εντοπίστηκαν αρχαιότητες στις εξής οδούς: Θεμιστοκλή Σοφούλη, Ζεφύρων, Καστανιάς, Ευρωπού και Πάροδο Ευρωπού-Καστανιάς[32]. Οι παραπάνω οδοί βρίσκονται όλες στην περιφέρεια του γνωστού αρχαιολογικού χώρου της τούμπας Λεμπέτ (ΦΕΚ κήρυξης 118/Β/1986), με οικισμό που χρονολογείται στην εποχή του Χαλκού και στην εποχή του Σιδήρου. Λόγω του μικρού βάθους εκσκαφής των έργων, οι αρχαιότητες που περισυνελέγησαν χρονολογούνται στην τελευταία χρονική περίοδο του οικισμού και πολλές από αυτές προέρχονται από διασπορά. Συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική και λίγα οστά και όστρεα. Περισυνελέγησαν, επίσης, εργαλεία και αντικείμενα καθημερινής χρήσης, όπως λίθινα εργαλεία (λειαντήρες, πελέκεις, ακόνια), πήλινα κουμπιά, πήλινα σφονδύλια, αλλά και ειδώλια και λίθινοι πεσσοί.

Οι εργασίες ανάπλασης στην οδό Κασσάνδρου έφεραν στο φως δύο λακκοειδείς τάφους κλασικών χρόνων κτερισμένους με ένα μελαμβαφή σκύφο, μία χάλκινη ωτογλυφίδα, δύο τοξωτές πόρπες και μία σιδερένια αιχμή δόρατος. Οι δύο τάφοι εντάσσονται στο νεκροταφείο ιστορικών χρόνων που βρίσκεται σε απόσταση 150 μ. βορειοανατολικά της τράπεζας Λεμπέτ και σχετίζεται με τον οικισμό που υπήρχε εκεί.

Οδός Κω 8 (οικόπεδο Πουλιόπουλου)

Το οικόπεδο βρίσκεται και αυτό στο συνοικισμό των Ανθοκήπων. Ερευνήθηκαν τέσσερις ταφές ελληνιστικών χρόνων στον τύπο του λακκοειδούς με κάλυψη από σχιστολιθικούς πλακαρούς λίθους. Οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με το κρανίο στα ανατολικά. Οι δύο από αυτούς ήταν κτερισμένοι με μελαμβαφές σκυφίδιο και σκύφο ο ένας και χάλκινο νόμισμα και χάλκινο αρυτήρα ο άλλος. Η χρονολόγηση προκύπτει περισσότερο από τα αγγεία παρά από το πολύ διαβρωμένο νόμισμα[33].

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

26. *Olynthus* V, πίν. 142, αριθ. 420-421.

27. Ό.π., σ. 129, πίν. 88.149 και *Olynthus* XIII, σ. 96, πίν. 59.45.

28. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), εικ. 4.

29. *Olynthus* XIII, σ. 94.

30. S.W. Grose, The Greek Mainland, The Aegean Islands, Crete, στο *Catalogue of the Mc Clean Collection of Greek Coins. Fitzwilliam Museum*, τ. II, Cambridge 1926, σ. 50, πίν. 124.22.

31. O. Mørkholm, *Early Hellenistic Coinage from the Accession of Alexander to the Peace of Apamea (336-186 BC)*, Cambridge-New York 1991, σ. 60, πίν. V. 72.

32. Την ευθύνη της παρακολούθησης των εκσκαφικών εργασιών και της διενέργειας των ανασκαφών είχαν οι αρχαιολόγοι Ευ. Γκιούρα, Ε. Τσιομπανούδη και Ε. Ηλιοπούλου.

33. Η παρακολούθηση της εκσκαφής, ο εντοπισμός και η έρευνα των τάφων έγιναν από την αρχαιολόγο Ευ. Γκιούρα (ένας τάφος ερευνήθηκε από την αρχαιολόγο Α. Χατζούδη).

Σίνδος (ΒΙ.ΠΕ.Θ.)

Οικόπεδο Μαζλουμιάν (Ο.Τ. 51Β)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν τάφοι. Ακολούθησε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη ανασκαφική έρευνα[34] κατά την οποία αποκαλύφθηκαν 26 ταφές, οι οποίες εντάσσονται στις παρακάτω κατηγορίες: δέκα καλυβίτες (Τ1-Τ3, Τ5-Τ7, Τ14, Τ19, Τ20-Τ21), δύο εγχυτρισμοί (Τ4, Τ11), τρεις ελεύθερες ταφές (Τ8, Τ22, Τ24), δέκα ελεύθερες ταφές που έφεραν κάλυψη από τμήματα και όστρακα αγγείων (Τ9α-β, Τ10, Τ12-Τ13, Τ15α-β, Τ16-Τ18), ένας κτιστός (Τ23).

Από αυτές οι εννέα ήταν ταφές ενηλίκων (Τ1, Τ3, Τ5-Τ8, Τ20-Τ21, Τ23), οι τέσσερις ταφές παιδιών (Τ2, Τ14, Τ19, Τ24), ενώ οι υπόλοιπες 13 (Τ4, Τ9α-β, Τ10-Τ13, Τ15α-β, Τ16-Τ18, Τ22) ήταν βρεφικές ταφές. Στον Τ6 υπήρχε γυναικεία ταφή, αφού στο κεφάλι βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα (για τη διακόσμηση των μαλλιών ή σκουλαρίκι(;)). Οι υπόλοιπες ταφές, εκτός βέβαια από τις παιδικές και τις βρεφικές, ήταν πιθανώς ταφές ανδρών.

Οι καλυβίτες, ο κτιστός και οι εγχυτρισμοί ήταν αρκετά επιμελημένοι, σε αντίθεση με τις ταφές που καλύπτονταν από τμήματα αγγείων που ήταν σχετικά πρόχειρης κατασκευής.

Όλες οι ταφές είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα δυτικά να κοιτάει την ανατολή.

Κτερίσματα βρέθηκαν μόνο στις ταφές Τ19-Τ21, Τ23-Τ24 (νομίσματα και αγγεία), ενώ στον Τ6 βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα μαλλιών (ή σκουλαρίκι) στο κεφάλι και στον Τ7 μεταξύ των ποδιών βρέθηκε χάλκινο εξάρτημα ζώνης.

Το βάθος που αποκαλύφθηκαν οι τάφοι κυμαίνεται από 0,90 (Τ2) έως 1,83 μ. (Τ20).

Οικόπεδο «ΑΘΕΛΚΟ» (Ο.Τ. «GOODYEAR»)

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν τάφοι. Ακολούθησε με χρηματοδότηση του ιδιοκτήτη ανασκαφική έρευνα[35], με την οποία αποκαλύφθηκαν συνολικά 45 ταφές, οι οποίες εντάσσονται στις παρακάτω κατηγορίες: 29 κεραμοσκεπείς τάφοι, δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι, 11 εγχυτρισμοί, τρεις ελεύθερες ταφές.

Όλες οι ταφές είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., με ελάχιστες αποκλίσεις προς Β. ή Ν. Το κεφάλι του νεκρού ήταν πάντα τοποθετημένο στα δυτικά. Κτερίσματα περιείχαν οι τάφοι 2-4, 6-7, 14-15, 17-20, 28-31, οι ελεύθερες ταφές 2-3 και ο εγχυτρισμός 5. Οι υπόλοιπες ταφές ήταν ακτέριστες. Τα πιο πολλά κτερίσματα βρέθηκαν στον τάφο 2, ενώ αρκετά περιείχαν και οι τάφοι 4, 6, 28. Πήλινα αγγεία και χάλκινα νομίσματα αποτελούν τα πιο συνηθισμένα κτερίσματα, ενώ σε μερικές ταφές εντοπίστηκαν ευτελή κοσμήματα (σιδερένια ή χάλκινα βραχιόλια και χάλκινα ενώτια).

Οι παραπάνω ταφές χρονολογούνται στην υστερορωμαϊκή περίοδο (4ος αι. μ.Χ.).

Εκτός από τους τάφους εντοπίστηκαν οικοδομικά λείψανα, όπως τοίχοι, ένα τμήμα δαπέδου από ασβεστοκονίαμα, ένα αποθηκευτικό (;) πιθάρι πιθανότατα από κάποιο κτίριο. Διάσπαρτα οικοδομικά λείψανα, κυρίως λιθοσωροί και κάποιες τοιχοδομίες εντοπίστηκαν σε άλλο τμήμα του οικοπέδου.

Οικόπεδο «Franpack» (Ο.Τ. «GOODYEAR»)

Η ανασκαφή[36] στο παραπάνω οικόπεδο διενεργήθηκε συνολικά σε 30 ημέρες μέσα στο χρονικό διάστημα 29/11/1999-4/2/2000 και χρηματοδοτήθηκε από τον ιδιοκτήτη. Αποκαλύφθηκαν 52 ταφές σε μια μικρή έκταση – 150 τ.μ. περίπου – στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Οι ταφές αυτές εντάσσονται στις παρακάτω κατηγορίες: 39 κεραμοσκεπείς τάφοι (Τ2-Τ18, Τ20-26, Τ28-Τ37, Τ39, Τ40-Τ43), δύο κτιστοί κιβωτιόσχημοι (Τ1, Τ38), ένας λακκοειδής με κτιστά τοιχώματα (Τ27), τρεις ελεύθερες ταφές (1-3), επτά εγχυτρισμοί (1-7).

Οι παραπάνω ταφές αποκαλύφθηκαν σε πυκνή διάταξη και σε διαδοχικά επίπεδα – διακρίνονται τουλάχιστον δύο – σε βάθος που κυμαίνεται από 1,20 (βάθος εναπόθεσης του σκελετού στον Τ9) έως 2,60 μ. (βάθος εναπόθεσης του σκελετού στον Τ40).

Φύλο - Ηλικία. Με βάση το μήκος του σκελετού διακρίνονται: βρεφικές ταφές (εγχυτρισμοί 1-7, ελεύθερη ταφή 3, Τ40), βρεφικές-νηπιακές ταφές (Τ29, Τ42), νηπιακές ταφές (Τ9-Τ10, Τ30, Τ36, Τ40-41), νηπιακές-παιδικές ταφές (Τ8, Τ15), παιδικές ταφές (Τ7, Τ12).

Με βάση τα κτερίσματα χαρακτηρίζονται γυναικείες οι: Τ6, Τ9, Τ16, Τ23, Τ28-Τ29, Τ33, η ελεύθερη ταφή 3.

Κτερίσματα - Έθιμα ταφής. Κτερίσματα στο εσωτερικό τους περιείχαν οι Τ2, Τ5-Τ6, Τ9, Τ11-Τ12, Τ14-Τ16, Τ22-Τ26, Τ28-Τ30, Τ33-Τ34, Τ37, Τ39, Τ40, Τ43.

Αγγεία στην επίχωση του τάφου ή εκτός αυτού (σπονδές;) περιείχαν οι Τ24, Τ29, Τ32-Τ33. Χάλκινα νομίσματα σε «θησαυρό» (μασούρι) περιείχαν οι Τ11-Τ12, Τ14-Τ15, Τ24-Τ26, Τ28, Τ33-Τ34, Τ37, Τ43. Ανακομιδές οστών βρέθηκαν στους Τ1, Τ29, Τ38-Τ39. Περισσότερες από μία ταφές εντοπίστηκαν στους Τ1 και Τ40.

Δρυμός

Οικόπεδο Α. Κανάκη

Κατά τη διάρκεια της εκσκαφής στο παραπάνω οικόπεδο εντοπίστηκαν τάφοι. Ακολούθησε με χρηματοδότηση του ΥΠΠΟ

34. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ζ. Λόλα.
35. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Παπαγιάννη.
36. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Ε. Παπαγιάννη.

ανασκαφική έρευνα[37], κατά την οποία αποκαλύφθηκαν και ερευνήθηκαν 50 τάφοι.

Ο προσανατολισμός των τάφων είναι Α.-Δ. με απόκλιση προς ΒΔ. και σπανιότερα Β.-Ν. Ο τρόπος ταφής που ακολουθείται είναι κυρίως ο ενταφιασμός. Ωστόσο, σε οκτώ περιπτώσεις εντοπίστηκε καύση του νεκρού.

Οι τάφοι είναι σκαμμένοι στην πλειονότητά τους στο φυσικό έδαφος, που αποτελείται από κοκκινωπό αργιλώδες χώμα με μεγάλη περιεκτικότητα λευκής μάργας στη βόρεια, νότια και δυτική περιοχή του ανασκαφικού χώρου και από κοκκινωπό αμμοχάλικο στην κεντρική και δυτική περιοχή του ανασκαφικού χώρου. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όμως, κάποιοι τάφοι έχουν τοποθετηθεί στην καστανή επίχωση, ψηλότερα από το επίπεδο του εντοπισμού του φυσικού εδάφους.

Διακρίνονται οι ακόλουθοι τύποι τάφων:

Λακκοειδείς τάφοι. Είναι οι περισσότεροι. Βρέθηκαν 27 λακκοειδείς τάφοι, που επιμερίζονται στις ακόλουθες υποκατηγορίες:

1. Απλοί ορθογώνιοι (ή ελλειψοειδείς) λακκοειδείς τάφοι χωρίς κάλυψη. Βρέθηκαν οκτώ τάφοι (τάφοι 20, 29, 30-33, 35, 37). Όλοι ήταν κτερισμένοι. Τα κτερίσματά τους ήταν πήλινα αγγεία, κυρίως αβαφή και ερυθροβαφή (άωτα σκυφίδια, ατρακτόσχημο μυροδοχείο, αμφορίσκοι, τριποδική πυξίδα, μελαμβαφής σταμνοειδής πυξίδα με διάκοσμο Δυτικής Κλιτύος), χάλκινα κοσμήματα (πόρπη, κρίκος), χάλκινα νομίσματα, θραύσματα χρυσού ελάσματος (επιστομίου;). Χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους.

2. Ορθογώνιοι (ή ελλειψοειδείς) λακκοειδείς τάφοι με σχιστολιθική κάλυψη. Βρέθηκαν οκτώ τάφοι (τάφοι 4, 15-16, 21, 27-28, 36, 39). Κτερισμένοι ήταν οι έξι (τάφοι 16, 21, 27-28, 36, 39). Τα κτερίσματά τους ήταν κυρίως πήλινα αγγεία (άωτοι αβαφείς σκύφοι με γραπτή μελανή ταινία, μελαμβαφή και ερυθροβαφή άωτα σκυφίδια, αβαφής αρυτήρας, μελαμβαφές λυχνάρι, μελαμβαφής σταμνοειδής πυξίδα με διάκοσμο Δυτικής Κλιτύος), αστράγαλοι και μία οστέινη περόνη. Χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους.

3. Ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι με σχιστολιθική κάλυψη, σκαμμένοι σε αρχικό λάκκο. Βρέθηκαν οκτώ τάφοι (τάφοι 2, 10-13, 18-19, 24). Κτερισμένοι ήταν οι έξι (τάφοι 10, 12-13, 18-19, 24). Τα κτερίσματά τους ήταν πήλινα αγγεία, κυρίως ερυθροβαφή (άωτα σκυφίδια, οινοχόες, μία από τις οποίες είναι τριφυλλόστομη, ατρακτόσχημο μυροδοχείο, αβαφής αρυτήρας, μελαμβαφής αμφορίσκος με διάκοσμο Δυτικής Κλιτύος, μελαμβαφής σταμνοειδής πυξίδα, μελαμβαφές λυχνάρι), χρυσά κοσμήματα (ταινιωτά ενώτια με επίθετες γυναικείες μορφές, θραύσματα χρυσού ελάσματος), χάλκινα κοσμήματα (ενώτιο, θραύσμα χάλκινου αντικειμένου), χάλκινα νομίσματα. Χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και στους ρωμαϊκούς χρόνους.

4. Ορθογώνιοι λακκοειδείς τάφοι με μεικτή κάλυψη (από σχιστόπλακες, μυλόπετρες και τμήματα πιθαριών). Βρέθηκαν τρεις τάφοι (τάφοι 14, 26, 38), από τους οποίους ήταν κτερισμένοι οι δύο (τάφοι 14, 38). Τα κτερίσματά τους ήταν χρυσή αμφικωνική χάντρα (περίαπτο), χάλκινα κοσμήματα (κρίκος-ενώτιο(;), ψέλιο). Δεν υπάρχουν χρονολογικές ενδείξεις για τους τάφους αυτούς.

Κιβωτιόσχημοι τάφοι από σχιστόπλακες. Βρέθηκαν επτά τάφοι (τάφοι 3, 5, 8-9, 17, 23, 40), από τους οποίους μόνον ο τάφος 8 είναι τοποθετημένος στο εσωτερικό αρχικού λάκκου. Κτερισμένοι ήταν οι έξι (τάφοι 3, 8-9, 17, 23, 40). Τα κτερίσματά τους ήταν πήλινα αγγεία (εξάλειπτρα, από τα οποία το ένα φέρει γραπτή ερυθρή ταινία, σκυφίδιο, δίωτος σκύφος, μελανόμορφη ταινιωτή κύλικα), χρυσό ρομβόσχημο επιστόμιο, χρυσό επίμηκες έλασμα (επίρραμμα;), χάλκινα κοσμήματα (ψέλια, περόνη, τοξωτές πόρπες, κρίκος), σιδερένια αντικείμενα (λεπίδα ξίφους(;), εγχειρίδιο(;)). Χρονολογούνται πιθανώς στους αρχαϊκούς χρόνους.

Κεραμοσκεπείς τάφοι. Βρέθηκαν έξι τάφοι, που διακρίνονται σε δύο υποκατηγορίες:

1. Απλοί κεραμοσκεπείς τάφοι με ορθογώνια λακκοειδή θήκη. Βρέθηκαν δύο τάφοι (τάφοι 22, 25), οι οποίοι ήταν κτερισμένοι. Τα κτερίσματά τους ήταν πήλινα αγγεία (μελαμβαφή άωτα σκυφίδια, αρυτήρας), χρυσά κοσμήματα (ενώτια: ελάσματα με έκτυπη απόδοση σχηματοποιημένης ανθρώπινης μορφής), χάλκινο δαχτυλίδι, χάλκινο νόμισμα. Χρονολογούνται πιθανώς στους ελληνιστικούς χρόνους.

2. Κεραμοσκεπείς τάφοι στον τύπο του καλυβίτη με ορθογώνια (ή ελλειψοειδή) λακκοειδή θήκη. Βρέθηκαν τέσσερις τάφοι (τάφοι 1, 6-7, 34), από αυτούς κτερισμένοι ήταν οι δύο (τάφοι 1,7). Τα κτερίσματά τους ήταν πήλινα αγγεία (βολβόσχημα μυροδοχεία, ερυθροβαφές λυχνάρι), γυάλινο αγγείο, σιδερένια αντικείμενα (σκαπτικό εργαλείο, σπάτουλες, θραύσματα περόνης), αστράγαλοι, χάλκινο νόμισμα. Χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Αξίζει να σημειωθεί ότι εντοπίστηκαν λίγοι αρχαϊκοί τάφοι και περισσότεροι τάφοι των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων, αλλά δεν βρέθηκαν τάφοι της κλασικής περιόδου.

Εκτός από τους τάφους, στο ανεσκαμμένο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν και δύο αρχαίοι λάκκοι, μάλλον αποθετικοί. Έδωσαν ελάχιστη κεραμική. Πιθανότατα προηγούνται χρονικά από τη χρήση της περιοχής ως νεκροταφείο και τοποθετούνται στην εποχή του Σιδήρου ή στην πρώιμη αρχαϊκή περίοδο.

Τέλος, στην κεντρική περιοχή του ανεσκαμμένου τμήματος του οικοπέδου εντοπίστηκε μια τάφρος, η οποία έχει κατεύθυνση Β.-Ν. Τα πλευρικά τοιχώματα της τάφρου είναι κοίλα και κλείνουν προς τον πυθμένα της. Έδωσε αρκετή κεραμική, η οποία παραπέμπει σε πρώιμη χρονολόγηση. Πιθανότατα είναι σύγχρονη με τους αποθετικούς λάκκους και προηγείται και αυτή χρονικά από τη χρήση της περιοχής ως νεκροταφείου (ανήκει στην εποχή του Σιδήρου ή στην πρώιμη αρχαϊκή πε-

37. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Α. Κακιούση.

ρίοδο). Στο εσωτερικό της βρέθηκαν, επίσης, μία φολίδα και ένα χάλκινο αντικείμενο (γραφίδα;). Το ορατό μήκος της τάφρου είναι 10,65, το πλάτος της εξωτερικά κυμαίνεται από 1 (Ν.) έως 1,30 (Β.) και εσωτερικά από 0,30 (Ν.) έως 0,60 (Β.), ενώ το βάθος της κυμαίνεται από 0.57 (Β.) και 0,61 (Ν.) έως 0,74 μ. (κεντρικό τμήμα). Ο λειτουργικός χαρακτήρας της τάφρου είναι δύσκολο να αποσαφηνιστεί. Θα πρέπει πάντως να συσχετιστεί με οικιστικές δραστηριότητες, που τυχόν λάμβαναν χώρα στην περιοχή πριν αυτή χρησιμοποιηθεί ως νεκροταφείο. Δυστυχώς η περιορισμένη σε έκταση έρευνα δεν επιτρέπει την εξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΕΡΑΜΑΡΗΣ

Εικ. 14. Λαγυνά. Αγροικία Α. Γενική άποψη.

Λαγυνά (αρχαία Λητή)

Εγνατία οδός

Με την κατασκευή της σύγχρονης Εγνατίας οδού και τη διέλευσή της από την περιοχή της αρχαίας Λητής, αποκαλύφθηκαν στη χώρα-territorium της πόλης τμήματα τεσσάρων αγροτικών εγκαταστάσεων ρωμαϊκών χρόνων. Εντοπίστηκαν σε απόσταση 2 χλμ. περίπου ανατολικά από τα όρια του αρχαίου οικισμού και απέχουν 350 μ. η μία από την άλλη. Η ανασκαφή τους χρηματοδοτήθηκε εξ ολοκλήρου από το φορέα υλοποίησης του έργου, «ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ Α.Ε.», που καθόρισε, άλλωστε, το ρυθμό και την έκταση του πεδίου της έρευνας[38].

Η αποσπασματική κατάσταση διατήρησής τους και η αδυναμία ανίχνευσης του υδροδοτικού και αποχετευτικού τους συστήματος, της ποιότητας των δαπέδων τους, καθώς και της διακόσμησης των επιμέρους χώρων οφείλονται στη συστηματική λιθολόγησή τους για την κατασκευή των γειτονικών οικισμών Λαγυνών και Λητής, ενώ θα πρέπει να συνεκτιμηθεί επίσης και ο παράγοντας της εντατικής καλλιέργειας της περιοχής.

Αγροικία Α. Από την πρώτη στη σειρά αγροικία που ανασκάφηκε, αποκαλύφθηκε μόνον ο κύριος χώρος διαμονής του ιδιοκτήτη της, που καλύπτει συνολικά έκταση 802,50 τ.μ. (Εικ. 14). Οι χώροι του κτιρίου ορίζονται από τοίχους δομημένους με εναλλασσόμενες σειρές αργολιθοδομής και πλινθοδομής. Οι παρειές των εσωτερικών τοίχων ήταν επενδεδυμένες με ορθομαρμάρωση, ενώ η ξύλινη ανωδομή καλυπτόταν με πήλινα κεραμίδια λακωνικού τύπου. Τα δωμάτια είναι συγκεντρωμένα γύρω από την ορθογώνια κεντρική αυλή, σύμφωνα με τις προδιαγραφές που καθορίζει στο *Περί Αρχιτεκτονικής* ο λατίνος αρχιτέκτονας Βιτρούβιος, με τους χώρους διαβίωσης και εστίασης να διατάσσονται στη βόρεια πτέρυγα και τους αντίστοιχους, που σχετίζονται με την αγροτική οικονομία, την αποθήκευση και την επεξεργασία των αγροτικών αγαθών, στη νότια. Στη νοτιοανατολική πλευρά της οικίας διαμορφώνεται δίχωρη δεξαμενή παραγωγής οίνου, η οποία επικοινωνεί με πιθεώνα για την αποθήκευσή του.

Η είσοδος που οδηγεί στην αυλή ανοίγεται στην ανατολική πτέρυγα, ενώ μια δευτερεύουσα στη δυτική πλευρά της νότιας πτέρυγας εξυπηρετούσε, με τη διέλευση κάρων, τη διακίνηση των προϊόντων. Στο εσωτερικό της αυλής ένας χώρος συνδέεται με τη διαδικασία παραγωγής ψωμιού, ενώ το ψήσιμο του ψωμιού και την προετοιμασία του φαγητού εξυπηρετούσε η εστία. Επίσης, ο συνεχής διάδρομος σε σχήμα Γ που την πλαισιώνει οδηγούσε στο κλιμακοστάσιο για το δεύτερο όροφο, όπου υπήρχαν τα υπνοδωμάτια. Ωστόσο, ορισμένα βασικά λειτουργικά τμήματα της αγροικίας, όπως οι χώροι υγιεινής και αναψυχής των ιδιοκτητών, τα δωμάτια διαμονής των δούλων και οι χώροι συγκέντρωσης και σταυλισμού των ζώων, δεν περιλαμβάνονται στον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό του κτιρίου. Εικάζεται, λοιπόν, ότι, αντίστοιχα με άλλα γνωστά παραδείγματα, στεγάζονταν σε ανεξάρτητα διαμορφωμένα κτίρια.

Η αγροικία χτίστηκε, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, στα μέσα του 2ου αι. μ.Χ. και εγκαταλείφθηκε προσωρινά στα μέσα του 3ου αιώνα, όπως υποδηλώνει η απόκρυψη «θησαυρού» 12 χάλκινων νομισμάτων του αυτοκράτορα Γορδιανού Γ΄ και της γυναίκας του Ταρκυλλίνας (238-244 μ.Χ.)[39]. Το γεγονός αυτό είναι δυνατόν να συνδεθεί με τη μεγάλη εισβολή των γοτθικών φύλων σε όλη τη Βαλκανική Χερσόνησο. Περιορισμένης κλίμακας επεμβάσεις στην κάτοψη του κτιρίου και η προσθήκη ενός τρικλινίου[40], συνολικής έκτασης 220 τ.μ., στην ανατολική πλευρά, συνδέονται με μια μεταγενέστερη οικοδομική φάση, του τέλους του 3ου αιώνα. Η αγροτική έπαυλη εγκαταλείπεται οριστικά στα τέλη του 4ου ή στις αρχές του 5ου

38. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 153-168.

39. Σ. Κρεμμύδη-Σισιλιάνου, Απόκρυψη «θησαυρών» σε κατάσταση έκτακτης ανάγκης: Με αφορμή ένα μακεδονικό «θησαυρό» του 3ου αι. μ.Χ., στο *Χαρακτήρ. Αφιέρωμα στη Μάντω Οικονομίδου*, Αθήνα 1996, σ. 123-138.

40. K. Dunbabin, Triclinium and Stibadium, στο J. Slater (επιμ.), *Dining in Classical Context*, Ann Arbor 1991, σ. 121-148.

Εικ. 15. Λαγυνά. Αγροικία Β. Γενική άποψη.

Εικ. 16. Λαγυνά. Αγροικία Γ. Γενική άποψη.

αιώνα, εποχή κατά την οποία σημειώνονται άλλωστε νέες καταστρεπτικές βαρβαρικές επιδρομές.

Η ανασκαφική έρευνα έδωσε έναν αριθμό μαγειρικών, αποθηκευτικών και επιτραπέζιων πήλινων αγγείων, και συγκεκριμένα ερυθροβαφή πινάκια, φιάλες (ανατολικά sigillata Β), κύπελλα και λίγα μακεδονικά τεφρά. Με την ιδιωτική ζωή των κατοίκων της έπαυλης συνδέονται, επίσης, λίγοι λύχνοι, χάλκινα νομίσματα, πήλινες αγνύθες, αντικείμενα καλλωπισμού (οστέινες περόνες, χάλκινη πόρπη), εξαρτήματα θυρών, αγροτικά εργαλεία, καθώς και τριπτήρες και μυλόπετρες για τη σύνθλιψη των δημητριακών[41]. Τις διατροφικές συνήθειές τους διαφωτίζουν, ακόμη, όστρεα και δόντια αγριόχοιρων. Τμήματα πήλινων ειδωλίων, που απεικονίζουν τη Μητέρα των Θεών, μαρτυρούν την άσκηση της λατρείας της θεάς έως την εποχή αυτή στην περιοχή[42].

Αγροικία Β. Η δεύτερη αγροτική έπαυλη εντοπίστηκε στα βορειοανατολικά της προηγούμενης. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα δύο κτιρίων, με ελαφρώς διαφοροποιημένο άξονα (Εικ. 15). Οι τοίχοι διατηρούνται στο επίπεδο της θεμελίωσης και είναι κατασκευασμένοι από αδρά δουλεμένους λίθους και λάσπη ως συνδετικό υλικό. Η ξύλινη ανωδομή των κτιρίων ήταν στεγασμένη με κεραμίδια λακωνικού τύπου. Το νοτιότερο από αυτά (κτίριο Α) καλύπτει έκταση 460 τ.μ., ενώ το βορειότερο (κτίριο Β) διατηρήθηκε σε μικρότερη έκταση (68,50 τ.μ.).

Η ορθογώνια αυλή, που διαμορφώνεται στο κέντρο του κτιρίου Α, πλαισιώνεται από Α. και Δ. με δύο επιμήκεις χώρους. Στο δωμάτιο που σχηματίζεται στη δυτική πλευρά βρέθηκαν επιχρίσματα με ζωγραφική διακόσμηση, γεγονός το οποίο προσδιορίζει τη χρήση του κτιρίου ως χώρου της κύριας κατοικίας του ιδιοκτήτη της. Επίσης, πήλινες αγνύθες, οι οποίες βρέθηκαν σε όλη την έκταση της ανασκαφής, υποδηλώνουν, παράλληλα με άλλες δραστηριότητες, και την άσκηση της υφαντικής τέχνης. Από τα ευρήματα της κεραμικής αποκαταστάθηκαν μία φιάλη και ένα ομφαλωτό πινάκιο του 1ου αι. π.Χ.

Το χρονολογικό εύρος κατοίκησης της αγροικίας περιορίζεται, σύμφωνα με τα ανασκαφικά ευρήματα, ανάμεσα στα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και του 1ου αι. μ.Χ.

Αγροικία Γ. Το κτίριο της τρίτης αγροτικής έπαυλης εντοπίστηκε στα δυτικά των δύο προηγούμενων, καλύπτει έκταση 690 τ.μ., ήταν, ωστόσο, πολύ μεγαλύτερο (Εικ. 16). Οι τοίχοι, χτισμένοι με την τεχνική της λασπόκτιστης τοιχοποιίας, διατηρούνται χαμηλότερα από το επίπεδο θεμελίωσής τους. Οι διαστάσεις και η διάταξη των χώρων επιτρέπουν την ταύτισή του επίσης με την κύρια κατοικία του ιδιοκτήτη της έπαυλης. Η είσοδος, στα νοτιοανατολικά, οδηγεί στην εσωτερική αυλή, η οποία πλαισιώνεται από πέντε συνολικά χώρους. Μέσω μιας δεύτερης εισόδου, στον ανατολικό τοίχο, εικάζεται ότι περνούσε κανείς σε μια δεύτερη μεγαλύτερη αυλή, πλαισιωμένη επίσης με δωμάτια. Ο μακρόστενος διάδρομος στα ανατολικά οδηγούσε πιθανώς στο κλιμακοστάσιο για το δεύτερο όροφο. Έτσι, είναι δυνατόν να υποτεθεί ότι στη βορειοανατολική πτέρυγα (Α) αναπτύσσονταν οι χώροι διαβίωσης των ιδιοκτητών, ενώ στη νοτιοδυτική (Β), όπου βρέθηκαν τμήματα τεσσάρων μεγάλων πήλινων πιθαριών, εντοπίζονται δραστηριότητες που συνδέονται με την αγροτική οικονομία της έπαυλης.

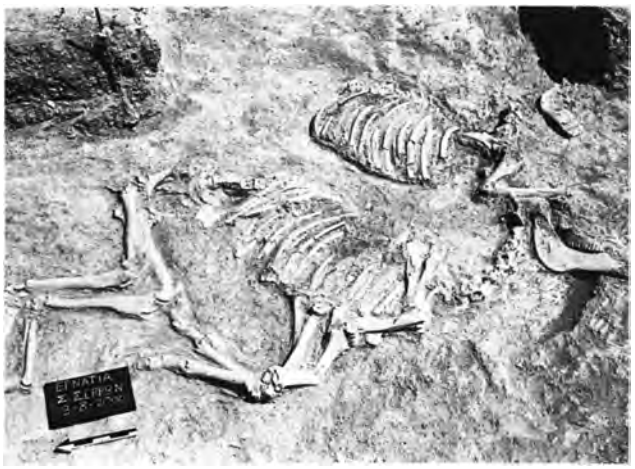
Η ίδρυση της αγροικίας, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, τοποθετείται χρονολογικά στα όψιμα ελληνιστικά χρόνια, εποχή η οποία συμπίπτει με τις πρώτες εγκαταστάσεις Ρωμαίων πολιτών στη Μακεδονία, ενώ η εγκατάλειψή της, περίπου στα μέσα του 1ου αι. π.Χ., είναι πιθανόν να συνδέεται με τα σημαντικά για την περιοχή γεγονότα των εμφυλίων πολέμων

41. M.C. Amouretti, *Le pain et l'huile dans la Grèce antique*, Paris 1986.

42. Κ. Τζαναβάρη, Μαρμάρινο αγαλμάτιο της Μητέρας των Θεών, από την αρχαία Λητή, στο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 375, εικ. 6.

Εικ. 17. Λαγυνά. Αγροικία Δ. Άποψη του ιπποστασίου.

Εικ. 18. Λαγυνά. Αγροικία Δ. Ταφή ζεύγους αλόγων.

ανάμεσα στα στρατεύματα του Καίσαρος και του Πομπηίου (49-48 π.Χ.) ή εκείνα του Αντωνίου και του Οκταβιανού (42 π.Χ.), που προκάλεσαν μια μεγάλης έκτασης λεηλασία της ευρύτερης περιοχής.

Αγροικία Δ. Τα δύο ανεξάρτητα κτίρια της τέταρτης αγροτικής έπαυλης βρέθηκαν νοτιοδυτικά των προηγούμενων. Πρόκειται ουσιαστικά για περιφερειακά κτίσματα μιας αγροτικής έπαυλης, ο κύριος χώρος κατοικίας της οποίας δεν εντοπίστηκε. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε ένα τρικλίνιο, συνολικής έκτασης 207,50 τ.μ., και ένα επίμηκες δίχωρο κτίριο, εμβαδού 150 τ.μ. (Εικ. 17). Διατηρούνται μόνον τα θεμέλια των τοίχων, χτισμένα με λασπόκτιστη τοιχοποιία. Η κύρια αίθουσα του τρικλινίου, που απολήγει σε ημικυκλική αψίδα, πιθανώς πλαισιωνόταν μόνον από δύο ορθογώνιους βοηθητικούς χώρους. Το εύρημα της ταυτόχρονης ταφής ζεύγους ίππων (Εικ. 18), νοτιοανατολικά του τρικλινίου και μιας ακόμη στο εσωτερικό του παραλληλόγραμμου δίχωρου κτιρίου επιτρέπει την ταύτιση του τελευταίου με το ιπποστάσιο της έπαυλης. Η εξέταση των σκελετικών ευρημάτων των τριών ζώων από τον κτηνίατρο Θ. Αντικατζίδη έδειξε ότι τα δύο πρώτα ήταν αρσενικά άλογα φόρτου, ηλικίας 15 ετών περίπου, ενώ το τρίτο ταυτίστηκε με πολεμικό ίππο.

Από τα ευρήματα της κεραμικής ξεχωρίζουν δύο πήλινοι μονόμυξοι λύχνοι, του 3ου-4ου αι. μ.Χ., στο δίσκο των οποίων αποδίδονται ταυροκεφαλή και πρόβατο[43]. Τμήμα πήλινου ειδωλίου της Μητέρας των Θεών, το οποίο βρέθηκε εδώ, αποτελεί το μοναδικό στοιχείο που αποκαλύπτει τις λατρευτικές συνήθειες των ιδιοκτητών της αγροτικής έπαυλης (Εικ. 19).

Το β΄ μισό του 3ου και τα τέλη του 4ου αι. μ.Χ. αποτελούν, σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, τα χρονολογικά όρια της ίδρυσης και της οριστικής εγκατάλειψης της έπαυλης αυτής.

Η εξέταση της οργάνωσης των κτιρίων που παρουσιάζονται και η αντιπαραβολή τους με αντίστοιχες εγκαταστάσεις της εποχής αυτής, που έχουν ανασκαφεί στον ελληνικό χώρο και γενικότερα στις επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, οδηγούν στην εκτίμηση ότι τα κτίρια που αποκαλύφθηκαν στη χώρα της αρχαίας Λητής αποτελούν τμήματα πολυτελών αγροτικών επαύλεων[44]. Στην ευρύτερη πεδινή περιοχή αναπτύσσεται, όπως είναι φυσικό,

Εικ. 19. Λαγυνά. Πήλινο ειδώλιο της Μητέρας των Θεών.

43. Παρουσιάζουν χαρακτηριστικές ομοιότητες με αντίστοιχα αττικά παραδείγματα, βλ. *Agora* VII, σ. 132, αριθ. 1044, πίν. 22 (α΄ μισό του 4ου αι. μ.Χ.) και σ. 131, αριθ. 1007, πίν. 21 (μέσα του 3ου αι. μ.Χ.).

44. *Antiquity* 8 (1934), σ. 261-280. A.G. McKay, *Houses, Villas and Palaces in the Roman World*, New York 1977. J. Percival, *The Roman Villa*, London 1988. S.E. Alcock, *Graecia Capta. The Landscapes of Roman Greece*, Cambridge 1993. I.M. Barton (επιμ.), *Roman Domestic Buildings*, Exeter 1996. L. Wamser - C. Flügel, στο B. Ziegaus (επιμ.), *Die Römer zwischen Alpen und Nordmeer*, Mainz am Rhein 2000. P. Gross, *La Villa, structure de domination, de profit et de plaisance*, Paris 2001.

μια μεγάλης κλίμακας αγροτική παραγωγή, η οποία τροφοδοτεί και υποστηρίζει τον αστικό πληθυσμό. Παράλληλα, οι ιστορικές και επιγραφικές μαρτυρίες επιτρέπουν να θεωρηθεί βέβαιο ότι υπήρχαν και στην πεδιάδα των λιμνών Κορώνειας και Βόλβης μεγάλες αγροτικές ιδιοκτησίες, τις οποίες διαχειρίζονταν μέλη της ρωμαϊκής ελίτ ή της τοπικής κοινωνίας[45]. Πρόκειται, πιθανώς, για μόνιμες εγκαταστάσεις, που συνδυάζουν την άνετη διαβίωση με την εκμετάλλευση των αγροκτημάτων[46].

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΤΖΑΝΑΒΑΡΗ

Νέα Φιλαδέλφεια

Το 2000 η ανασκαφική έρευνα στο χώρο της νέας σιδηροδρομικής γραμμής στο Γαλλικό ποταμό περιορίστηκε στην τράπεζα της εποχής του Σιδήρου. Πρόκειται για ένα τραπεζιόσχημο φυσικό ύψωμα, το οποίο βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τη γνωστή από παλιά τούμπα της εποχής του Χαλκού[47]. Τα προηγούμενα χρόνια είχαν ερευνηθεί κτιριακά κατάλοιπα στη βόρεια περιοχή του λόφου (Βόρειος τομέας) και στο νότιο φρύδι του (Νότιος τομέας), τα οποία, σύμφωνα με τα στοιχεία της μέχρι σήμερα έρευνας ανήκουν σε μια μικρή εγκατάσταση γεωμετρικών χρόνων[48].

Βόρειος τομέας. Το κτίριο 6 (Εικ. 20), που είχε εντοπιστεί τα προηγούμενα έτη[49] 4 μ. περίπου βαθύτερα από το τετράχωρο κτίριο του πάνω πλατώματος, είναι ένα μονόχωρο κτίσμα, διαστ. 3,50×6,40 μ., το οποίο είχε αργολιθοδομική θεμελίωση σε σχήμα Π και πλίνθινους τοίχους, ενώ στη βόρεια πλευρά του στηριζόταν σε μια φυσική πλαγιά, που πιθανώς είχε διαμορφωθεί κατάλληλα για το σκοπό αυτό. Ένα στενό άνοιγμα, πλ. 0,60 μ., στη δυτική πλευρά της θεμελίωσής του, αποτελεί την είσοδο προς το εσωτερικό του. Η αργολιθοδομική θεμελίωση σώζεται σε ύψος από 0,20 έως 0,50 μ. και έχει πλάτος 0,60 μ. Η

Εικ. 20. Νέα Φιλαδέλφεια. Βόρειος τομέας. Κτίριο 6.

ανωδομή του κτιρίου ήταν από ωμά πλιθιά, τμήματα των οποίων βρέθηκαν πεσμένα στο εσωτερικό του. Το δάπεδό του ήταν από πατημένο χώμα πάνω σε υπόστρωμα από σπασμένα τμήματα αγγείων. Στη βορειοδυτική γωνία του υπολείμματα καμένων πηλών προέρχονται από μια ορθογώνια κατασκευή, η οποία μπορεί να ταυτιστεί με εστία ή φούρνο. Το εσωτερικό του κτιρίου περιείχε ελάχιστα κινητά ευρήματα. Ένα μόνο χειροποίητο κύπελλο βρέθηκε δίπλα στην εστία. Φαίνεται λοιπόν πιθανόν ότι το κτίριο εγκαταλείφθηκε πριν από την κατάρρευση των τοίχων του.

Στα νοτιοανατολικά του κτιρίου 6, στο ίδιο περίπου επίπεδο με αυτό, αποκαλύφθηκε ένας ισχυρός, πιθανότατα αναλημματικός τοίχος (Τχ37), ο οποίος ακολουθεί την κλίση του φυσικού λόφου. Σώζεται σε μήκος 12 μ. και έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Διατηρούνται μόνο δύο στρώσεις μεγάλων λίθων του νότιου μετώπου του, ύψ. 0,50-0,70 μ., ενώ από τον υπόλοιπο τοίχο σώζεται λιθορριπή, πλ. 1-2 μ. Το πλάτος του δεν στάθηκε δυνατόν να εξακριβωθεί λόγω της κατάρρευσης του βόρειου μετώπου στο πρανές του λόφου. Ανατολικότερα, δύο ακόμη τοίχοι (Τχ7α και Τχ36), που σώζονται αποσπασματικά, φαίνεται ότι επίσης λειτουργούσαν ως αναλήμματα.

Νότιος τομέας. Στο νότιο φρύδι του λόφου, σε απόσταση 60 μ. περίπου νότια του τετράχωρου κτιρίου του πάνω πλατώματος και 8 μ. περίπου χαμηλότερα, ήλθε στο φως το προηγούμενο έτος συγκρότημα συνεχόμενων χώρων. Αποκαλύφθηκαν έξι συνεχόμενα δωμάτια (Δ1-Δ6), των οποίων οι τοίχοι είναι κατασκευασμένοι με αργούς λίθους (Εικ. 21). Με την έρευνα των βαθύτερων επιχώσεών τους εντοπίστηκαν σε διάφορα σημεία τρεις οικοδομικές φάσεις.

Τα πέντε δωμάτια (Δ1-Δ5) βρίσκονται σε μια σειρά, κατά τον άξονα Α.-Δ., και αποκαλύφθηκαν σε συνολικό μήκος 25 μ. Στηρίζονται προς Β. σε ένα μακρύ τοίχο (Τχ1, Τχ9) που λειτουργούσε και ως ανάλημμα. Το έκτο (Δ6) βρίσκεται νοτιότερα, σε επαφή με το δωμάτιο 2. Μολονότι το νότιο τμήμα τους

45. *ΖιναΑπι* 47 (1997), σ. 227-237.

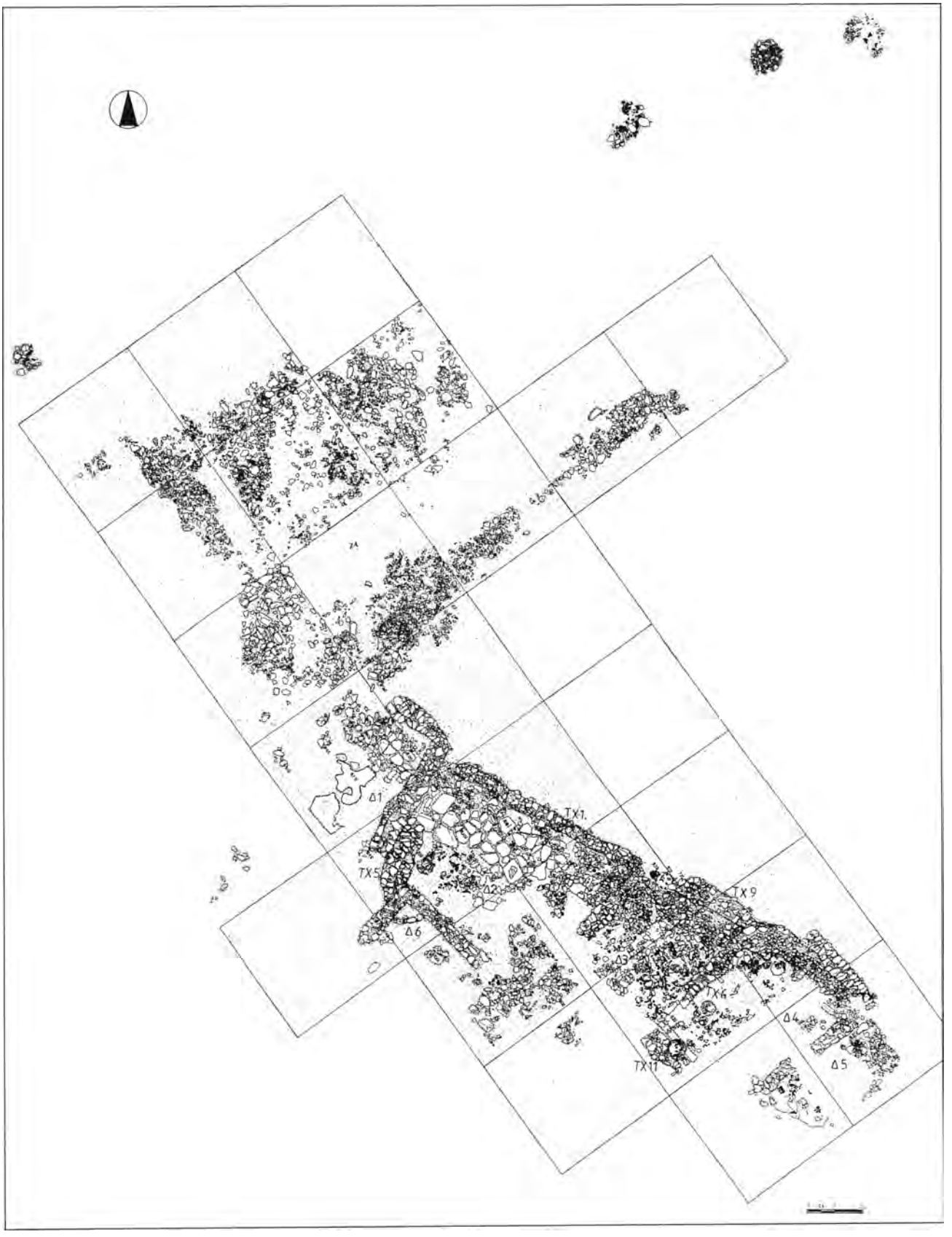
46. Την επίβλεψη της ανασκαφής των αγροικιών Α, Β και Δ είχε ο αρχαιολόγος Κ. Φίλης και της αγροικίας Γ ο αρχαιολόγος Φ. Γεωργιάδης.

Τα ανασκαφικά ευρήματα, οι αναπαραστάσεις των κτιρίων, καθώς και μια πρώτη επιστημονική προσέγγιση των ανασκαφικών δεδομένων των αγροτικών επαύλεων της αρχαίας Λητής παρουσιάστηκαν σε έκθεση, η οποία διοργανώθηκε από το Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης σε συνεργασία με τη ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ στην Κρυπτή Στοά της αρχαίας Αγοράς της Θεσσαλονίκης, το Νοέμβριο του 2002. Παράλληλα, το ΤΑΠΑ ανέλαβε την έκδοση του οδηγού της έκθεσης: Π. Αδάμ-Βελένη - Ε. Πουλάκη - Κ. Τζαναβάρη, *Αρχαίες αγροικίες σε σύγχρονους δρόμους*, Αθήνα 2003.

47. *BCH* 41-43 (1917-1919), σ. 67.

48. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 470-471· 51 (1996): Χρονικά, σ. 442· 52 (1997): Χρονικά, σ. 645-646· 53 (1998): Χρονικά σ. 577-578· 54 (1999): Χρονικά σ. 552-553. Για λεπτομερέστερη παρουσίαση της ανασκαφής, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 311-312 και 12 (1998), σ. 259-263.

49. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 578.

Εικ. 21. Νέα Φιλαδέλφεια. Νότιος τομέας. Κάτοψη ανασκαφής.

δεν διατηρείται, η διάταξή τους στο χώρο, όπου υπάρχει μια έντονη κατωφέρεια προς Ν., καθώς επίσης και η ύπαρξη του αναλημματικού τοίχου στα βόρεια επιτρέπουν την υπόθεση ότι καθένα είχε είσοδο από Ν., δηλαδή η πρόσοψή τους έβλεπε προς το ποτάμι, το σημερινό Γαλλικό ποταμό. Ο βόρειος αναλημματικός τοίχος στο κατώτερο τμήμα του ακουμπούσε σε φυσική επίχωση και φαίνεται ότι συγκρατούσε τα χώματα που πιθανώς έπεφταν από τα ψηλότερα σημεία του λόφου. Το γεγονός ότι δεν έχουν εντοπιστεί ανοίγματα επικοινωνίας μεταξύ των δωματίων, αλλά μερικές φορές διπλοί τοίχοι, θα μπορούσε να θεωρηθεί ένδειξη ότι αποτελούν μονόχωρα ανεξάρτητα κτίρια. Ωστόσο, δεν μπορεί να αποκλειστεί και η πιθανότητα να απαρτίζουν ένα μεγάλο κτίριο.

Τα δύο δυτικότερα δωμάτια (Δ1, Δ2), σωζ. εσωτ. διαστ. 3,80×6 και 7,50×4 μ. αντίστοιχα, έχουν στο βόρειο τμήμα τους δάπεδα που αποτελούνται από μεγάλους πλακαρούς λίθους. Στο δωμάτιο 2 διαπιστώθηκαν δύο τέτοια επάλληλα πλακόστρωτα δάπεδα, που φαίνεται ότι αντιστοιχούν σε δύο οικοδομικές φάσεις του κτιρίου (Φ1, Φ2). Ανάμεσα στα πλακόστρωτα υπήρχε ένα πλούσιο στρώμα καταστροφής, στο οποίο βρέθηκαν αρκετά μικρά και μεσαίου μεγέθους αγγεία, όπως οπισθότμητες πρόχοι και προχοΐσκες, ένα κύπελλο με προχοή, μία φιάλη, ένας αμφορέας, μία χύτρα. Στο ίδιο στρώμα υπήρχαν και υπολείμματα καμένων πλίνθων και καμένες μάζες πηλού, που προέρχονταν από την κατάρρευση της στέγης αλλά και των πλίνθινων τοίχων, η καταστροφή των οποίων προήλθε κατά τα φαινόμενα από πυρκαγιά. Η παρουσία των πλίνθων υποδηλώνει ότι το δωμάτιο 2 στη φάση 2 είχε ως επί το πλείστον πλίνθινους τοίχους, ωστόσο, ένας αργολιθοδομικός τοίχος (Τχ5) που ορίζει το δωμάτιο από Δ. πρέπει, επίσης, να συσχετιστεί με τη φάση αυτή. Θα πρέπει, ακόμη, να επισημανθεί ότι σε ορισμένα σημεία ο βόρειος αναλημματικός αργολιθοδομικός τοίχος (Τχ1) των δωματίων, στο τμήμα που αντιστοιχεί στο δωμάτιο 2, εδράζεται πάνω στο στρώμα καταστροφής που προαναφέρθηκε, γεγονός που υποδηλώνει ότι θα πρέπει να συνδεθεί με τη μεταγενέστερη οικοδομική φάση 1.

Τα δωμάτια 3, 4 και 5, διαστ. 4,20×6, 4,42×6 μ. περίπου και 2,20×4,80 μ.[50], δεν έχουν πλακόστρωτα δάπεδα. Ωστόσο, σε βάθος 8,30 μ. περίπου, δηλαδή στο βάθος που εμφανίζεται στο γειτονικό δωμάτιο 2 το στρώμα καταστροφής, παρατηρήθηκε και εδώ αντίστοιχη επίχωση που περιείχε πλιθιά, μάζες πηλού και αγγεία. Ιδιαίτερα πυκνό στρώμα πεσμένων πλίνθων και άμορφων πηλών κάλυπτε το δωμάτιο 3, που διατηρήθηκε στη θέση του για μια μελλοντική πιο εξειδικευμένη έρευνα των πήλινων υπολειμμάτων. Θα πρέπει, ακόμη, να επισημανθεί ότι ο βόρειος αναλημματικός τοίχος του δωματίου 3 στο δυτικό μισό του μήκους του σταματά και εκεί δημιουργείται μια ορθογώνια

Εικ. 22. Νέα Φιλαδέλφεια. Νότιος τομέας. Στρώμα καταστροφής δωματίου 4.

κόγχη στο φυσικό, στην οποία είχαν τοποθετηθεί τρία αγγεία, ένα πιθοειδές, μία φιάλη και μία προχοΐσκη.

Το στρώμα καταστροφής στο δωμάτιο 4 έχει μεγαλύτερο πάχος, εφόσον δάπεδο που αποτελείται από πατημένο χώμα και διάσπαρτα βότσαλα έχει εντοπιστεί μόνο σε βάθος 8,85-9 μ. Μέσα σε αυτό, στο δυτικό μισό του δωματίου βρέθηκαν στη θέση τους 11 αγγεία, μερικά αποθηκευτικά και άλλα που αποτελούν σκεύη συμποσίου, όπως δύο πιθαμφορείς, δύο αμφορείς, μία πρόχους, μία προχοΐσκη, ένας κάνθαρος, ένα κύπελλο (Εικ. 22).

Από τα υπολείμματα πλίνθων κάτω από τη θεμελίωση του δυτικού αργολιθοδομικού τοίχου του δωματίου 4 (Τχ6), ο οποίος προφανώς ανήκει στην οικοδομική φάση 1, θα πρέπει να υποτεθεί ότι και εδώ, στη φάση 2, το δωμάτιο είχε κατασκευαστεί με πλίνθινους τοίχους, εκτός από τη βόρεια πλευρά του που ήταν αργολιθοδομική. Αξίζει ακόμη να αναφερθεί ότι βαθύτερα από το δάπεδο της φάσης 2 εντοπίστηκε ένας πλίνθινος τοίχος σε σχήμα Γ, ακόμη παλαιότερος, ο οποίος αποτελεί το νότιο και νοτιοδυτικό όριο του αντίστοιχου χώρου, ενώ το νότιο τμήμα του εφάπτεται σε ένα σύγχρονό του αργολιθοδομικό τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. (Τχ11). Το γεγονός ότι αγγεία της φάσης 2 εδράζονται σχεδόν επάνω στους δύο αυτούς τοίχους δείχνει ότι κατά την οικοδομική φάση 3 το δωμάτιο θα ήταν μικρότερο.

Βορειοδυτικά του συγκροτήματος των δωματίων μια λιθορριπή, ορθογώνιου σχήματος και έκτασης 11×19 μ. (Εικ. 21), υποδηλώνει ίσως ότι στη θέση αυτή θα υπήρχε ένα κτίριο, το οποίο κάποτε καταστράφηκε ολοκληρωτικά. Πάντως, μετά την αφαίρεση της λιθορριπής δεν βρέθηκαν τοίχοι, ούτε στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν ίχνη της θεμελίωσής του.

Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ε. Ηλιοπούλου και Κ. Παπαστάθης.

50. Από το δωμάτιο 5 μόνον ένα μικρό τμήμα έχει αποκαλυφθεί. Η ανασκαφή δεν έχει, επίσης, ολοκληρωθεί σε βάθος στο ανατολικό τμήμα του δωματίου 4, καθώς επίσης και στο δωμάτιο 5.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Νέα Απολλωνία

Αγροτεμάχιο Ι. Τσολάκη (αριθ. 1513)

Το παραπάνω αγροτεμάχιο βρίσκεται σε περιοχή νεκροταφείου ιστορικών χρόνων, 750 μ. νοτιοδυτικά του οικισμού της Νέας Απολλωνίας και 600 μ. ανατολικά του αρχαιολογικού χώρου «Τσαΐρ» με οικισμό της εποχής του Χαλκού, του Σιδήρου, των κλασικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Μεταξύ των δύο αρχαιολογικών χώρων υπάρχει βαθύ ρέμα (40 μ. περίπου), το οποίο προς την πλευρά του νεκροταφείου έχει σχεδόν κατακόρυφη παρειά εξαιτίας της διάβρωσης του χειμάρρου. Το νεκροταφείο μπορεί πιθανώς να συσχετιστεί με τον οικισμό των ιστορικών χρόνων στο «Τσαΐρ», οπότε η πρόσβαση θα ήταν ομαλότερη.

Στην ανασκαφή εντοπίστηκαν τρεις κεραμοσκεπείς ταφές, μία κιβωτιόσχημη και ένας εγχυτρισμός σε τμήμα πίθου. Οι δύο κεραμοσκεπείς ήταν ακτέριστοι και οι υπόλοιποι έδωσαν ένα χάλκινο ψέλιο, δύο χάλκινα δαχτυλίδια με οκτώσχημη σφενδόνη, δύο χάλκινα ενώτια, τμήμα μελαμβαφούς κύλικας και ένα αβαφές σκυφίδιο[51].

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΛΙΟΥΤΑΣ

Θέση Μπουντρούμια

Το νότιο νεκροταφείο. Στα τέλη Αυγούστου διενεργήθηκαν οι πρώτες διερευνητικές τομές[52], καταρχήν στις θέσεις που υποδείχθηκαν. Πρώτο μέλημα ήταν να ερευνηθεί το μέρος από όπου προήλθε το χρυσό στεφάνι (βλ. παρακάτω, Παραδόσεις). Στη θέση που υποδείχθηκε αποκαλύφηκε λακκοειδής τάφος, σκαμμένος μέσα σε σκληρό αμμώδες έδαφος. Κατά τον καθαρισμό βρέθηκαν υπολείμματα ευμεγέθους χάλκινου αγγείου, ενώ, σύμφωνα με τον ευρέτη, από τον ίδιο τάφο προέρχεται μία λόγχη και ένα μελαμβαφές σκυφίδιο, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί στο 340-320 π.Χ. Δεν θεωρείται πιθανόν το χρυσό στεφάνι κισσού να προέρχεται από αυτόν το συγκεκριμένο τάφο.

Λακκοειδείς, σκαμμένοι στο σκληρό φυσικό έδαφος ήταν και οι άλλοι τάφοι που ανασκάφηκαν στα νότια της αρχαίας πόλης, όπου απλώνεται ένα εκτεταμένο νεκροταφείο με διάσπαρτες ταφές. Στην περιοχή αυτή ανασκάφηκαν συνολικά 16 κεραμοσκεπείς και δύο λακκοειδείς τάφοι, δύο εγχυτρισμοί και δύο καύσεις. Πρόκειται για ένα αραιό σχετικά νεκροταφείο με διάσπαρτες ταφές, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ. Τα κτερίσματα των ταφών ήταν λιτά. Μικρά αβαφή αγγεία, ληκύθια, πυξίδες, κάνθαροι, μελαμβαφή πινάκια με εμπίεστα ανθέμια, σκυφίδια και μελαμβαφείς τριφυλλόστομες οινοχόες.

Στις γυναικείες ταφές υπήρχαν ορισμένες φορές λίγα κοσμήματα, χάλκινες τοξόσχημες πόρπες, μικρά χρυσά ενώτια, ψήφοι από περιδέραια ή δαχτυλίδια. Στις ανδρικές ταφές υπήρχαν αιχμές δοράτων, λόγχες ή σιδερένια εγχειρίδια. Συχνά υπήρχαν χάλκινα νομίσματα, ο γνωστός χαρώνειος οβολός, στο στόμα των νεκρών. Σπανιότερα υπήρχαν ειδώλια γυναικείων μορφών ή ζώων. Από το σύνολο των ευρημάτων δημιουργείται η αρχική εντύπωση ότι το νεκροταφείο αυτό χρησιμοποιήθηκε για δύο περίπου αιώνες, από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Οι κεραμικοί κλίβανοι. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι ο ίδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε σε πρωιμότερους χρόνους για άλλη χρήση. Αυτό τουλάχιστον απέδειξε η ανασκαφή δύο προγενέστερων κλιβάνων, οι οποίοι καταστράφηκαν από κεραμοσκεπείς τάφους του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Μέσα στον 5ο και στο α΄ μισό του 4ου αιώνα η περιοχή που βρίσκεται αμέσως έξω από την πόλη φαίνεται ότι φιλοξενεί εργαστηριακούς χώρους της. Ένας μεγάλος κλίβανος και ένας μικρότερος παύουν να χρησιμοποιούνται για κάποια χρόνια. Αυτό τουλάχιστον φαίνεται από την παντελή καταστροφή της εσχάρας του μεγάλου και της σχεδόν ολοσχερούς ισοπέδωσης του μικρότερου. Μετά την καταστροφή τους και την παύση της λειτουργίας των εργαστηρίων, που μάλλον μετακινήθηκαν έξω από τα ανατολικά τείχη, ο χώρος αποδίδεται για ενταφιασμό νεκρών. Δύο κεραμοσκεπείς τάφοι με κτερίσματα του β΄ μισού του 4ου αιώνα πατούν επάνω στους κλιβάνους.

Ο μεγάλος κλίβανος, εντυπωσιακός στις διαστάσεις του, παρουσιάζει το χαρακτηριστικό για τους κλασικούς χρόνους απιόσχημο σχήμα με ευθυγραμμισμένη την πίσω πλευρά[53]. Τέτοιοι κλίβανοι έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο της Σίνδου και της Νέας Φιλαδέλφειας. Μπροστά από το μεγάλο κλίβανο βρέθηκε δεξαμενή επεξεργασίας πηλού, διαστ. 1,45×0,90 μ. Εντυπωσιακός αριθμός σφηνοειδών και παραλληλεπίπεδων στηριγμάτων

51. Την έρευνα διεξήγαγε ο αρχαιολόγος Π. Παπαγιώτης και την αποτύπωση των τάφων έκανε ο σχεδιαστής Ευ. Τριανταφυλλίδης.

52. Θα ήθελα να ευχαριστήσω και από τη θέση αυτή τη συνεργάτιδά μου Ζ. Καραβασιλειάδου, την τοπογράφο του Μουσείου Θεσσαλονίκης Ε. Παπαδημητρίου, τους αρχιτέκτονες Δ. Καλλιγά και Ζ. Αλ Σααγιάχ, που ανέλαβαν την αποτύπωση του τάφου και το σχεδιασμό του προστατευτικού στεγάστρου προκειμένου να γίνει άμεσα επισκέψιμος, και τους συντηρητές Τ. Μοδίτση για τη συντήρηση του στεφανιού και Λ. Αποκατανίδη και Δ. Ζιγούλη για τα υπόλοιπα αντικείμενα. Την τοπογράφηση του μακεδονικού τάφου έκανε ο Γ. Γκάτζιος. Τη φωτογράφηση του στεφανιού ο Κ. Τουπουντζίδης, ενώ των υπόλοιπων αντικειμένων η Ζ. Καραβασιλειάδου. Οφείλω, επίσης, να ομολογήσω ότι ο δήμαρχος της Νέας Απολλωνίας Κ. Κατσικάς, στην αρμοδιότητα του οποίου έχει περιέλθει με τον αναδασμό μια τεράστια έκταση μέσα στον αρχαιολογικό χώρο και συνεχώς αναμοχλεύει τις αρχαίες επιχώσεις με βαθιές αρόσεις, δυσκόλεψε όσο περισσότερο μπορούσε το έργο μας, υπερασπιζόμενος, δήθεν, τις ιδιοκτησίες των συμπολιτών του. Αντίθετα, η ανταπόκριση της τοπικής κοινωνίας ήταν ιδιαιτέρως θερμή για το γεγονός ότι επιτέλους θα άρχιζε η αποκάλυψη της αρχαίας πόλης.

53. Για πρώιμους κλιβάνους στη Μακεδονία, βλ. *ΑΕ* 1982, σ. 61-84· *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 171-182· Β. Μισαηλίδου-Δεσποτίδου, Ο κεραμεικός κλίβανος της Νέας Φιλαδέλφειας, στο *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη της Μαίρης Σγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 161-176, όπου και η προηγούμενη βιβλιογραφία. Για υστεροελληνιστικούς κλιβάνους, βλ. *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998), σ. 189-199.

όπτησης συμπληρώνει μερικώς την εικόνα του τρόπου λειτουργίας του κλιβάνου[54]. Σε επαφή με τον κλίβανο και στα βορειοανατολικά του εντοπίστηκε παχύ στρώμα καύσης που περιείχε πολλές μάζες πηλού. Ανάμεσα σε αυτές βρέθηκαν ένα ειδώλιο γενειοφόρου άνδρα, ειδώλιο γυναικείας μορφής και πήλινη μήτρα κεφαλής ειδωλίου, ενδεικτικά στοιχεία, ίσως, για το είδος των προϊόντων που κατασκευάζονταν εκεί.

Ο μακεδονικός τάφος. Στην ευρύτερη περιοχή του ίδιου νεκροταφείου, του νότιου, ο ευρέτης του χρυσού στεφανιού υπέδειξε και ένα μακεδονικό τάφο, ο οποίος αποκαλύφθηκε κατά την προσπάθεια των αρχαιοκάπηλων να αφαιρέσουν ένα δόμο της καμάρας και να εισέλθουν στο εσωτερικό του. Με δεδομένο, λοιπόν, ότι ο τάφος είχε συληθεί, ξεκίνησε έρευνα προκειμένου να αποκαλυφθεί ο τύπος του μνημείου.

Πρόκειται για έναν πώρινο καμαροσκεπή μακεδονικό τάφο, μικρών σχετικά διαστάσεων, μήκ. 5,20 μ., που σχηματίζει, ωστόσο, δύο θαλάμους. Έχει διαμορφωμένη μόνο την είσοδο. Το θυραίο άνοιγμα του τάφου έκλεινε με πέντε πώρινους δόμους, ενώ ο θάλαμος ξεχωρίζει στην καμάρα του από τον προθάλαμο με μια εσοχή, στοιχείο μοναδικό που χαρακτηρίζει μόνο το συγκεκριμένο μνημείο.

Στο εσωτερικό του θαλάμου υπάρχουν δύο κτιστές σαρκοφάγοι-κλίνες διατεταγμένες σε σχήμα Γ στη βόρεια και ανατολική πλευρά του, ενώ στη νότια υπάρχει μια στενή εγκοπή στο ύψος του επιπέδου των κλινών, ίσως για τη στήριξη ξύλινου ραφιού για την εναπόθεση κτερισμάτων. Στον προθάλαμο βρέθηκε πώρινη κίστη με κάλυμμα, εύρημα σπάνιο σε μακεδονικούς τάφους (αντίστοιχη περίπτωση γνωστή μόνο στον τάφο του Φιλίππου στη Βεργίνα).

Τα ευρήματα του θαλάμου ήταν λίγα, ενδεικτικά ωστόσο των πλούσιων κτερισμάτων του: φύλλα από δύο χρυσά στεφάνια, ένα ελιάς και ένα βαλανιδιάς, επίχρυσοι όρμοι περιδεραίου και δύο χρυσά ενώτια, ένα με παράσταση Έρωτα και ένα με μία λεοντοκεφαλή και ένα χάλκινο νόμισμα μεταθανάτιας κοπής Φιλίππου Β΄, που δίνουν ένα terminus post quem για την κατασκευή του προς τα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ. Τα ευρήματα του προθαλάμου ήταν λίγο περισσότερα: πέντε τροχήλατοι λύχνοι που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 2ου αι. π.Χ., ένα νόμισμα του 2ου αι. π.Χ. και ένα πήλινο ειδώλιο γυναικείας μορφής μαρτυρούν τη χρήση του τάφου μέχρι και τα χρόνια αυτά. Είναι προφανές ότι το μνημείο χρησιμοποιήθηκε για περισσότερες της μιας ταφές και για αρκετά χρόνια. Ίσως ήταν οικογενειακός τάφος για τα μέλη μιας εύπορης οικογένειας.

Ο δρόμος του τάφου ήταν λαξευμένος στο φυσικό σκληρό κοκκινόχωμα και σχημάτιζε τρία ψηλά σκαλοπάτια. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ., βλέπει δηλαδή προς τα Δ., είναι στραμμένος προφανώς σε ένα δρόμο που ενώνει την Απολλωνία με τη χαλκιδική ενδοχώρα. Στην περιοχή γύρω από τον τάφο εντοπίστηκαν και άλλες ταφές, κυρίως σε λακκοειδείς τάφους, τα ευρήματα των οποίων χρονολογούνται, επίσης, από τα τέλη του 4ου έως τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Το τείχος της πόλης. Στην προσπάθεια να εντοπιστούν τα όρια της πόλης εργάτες της ανασκαφής υπέδειξαν ένα χώρο, στα ανατολικά της πόλης, όπου υπήρχαν φήμες ότι παλαιότερα βρέθηκαν πήλινα ειδώλια μεγάλων διαστάσεων. Πράγματι, η εικόνα που παρουσίαζε η περιοχή (άφθονη καύση, τεράστιες ποσότητες θραυσμένων αγγείων και τμημάτων ειδωλίων) έδινε την εντύπωση μιας ακόμη περιοχής εργαστηρίων, εκεί ίσως που μεταφέρθηκαν όταν καταργήθηκαν τα εργαστήρια στη νότια πλευρά της πόλης. Σε απόσταση λίγων μόλις μέτρων από το σημείο όπου διενεργήθηκε δοκιμαστική τομή για να αποκαλυφθούν οι εργαστηριακοί χώροι, ήταν σχεδόν επιφανειακά ορατό το τείχος της πόλης. Η ανασκαφή του τείχους που άρχισε αμέσως μετά έδωσε πολλά νέα στοιχεία για την πορεία του, τη διάρθρωσή του, τη δόμησή του, τις φάσεις του και οριοθέτησε την ίδια την πόλη.

Αποκαλύφθηκαν 230 μ. από το ανατολικό τείχος, 515 μ. από το βόρειο, 70 μ. περίπου από το δυτικό και 30 μ. από το νότιο. Συνολικά ήλθαν στο φως 834 μ. από την περίμετρό του, που υπολογίζεται σε 3.100 μ. και περικλείει μια έκταση 330 στρεμμάτων περίπου. Το τείχος, πλ. 2,20 μ., είναι χτισμένο με πώρινους δόμους κατά το αιγυπτιάζον σύστημα δόμησης, οι τραπεζιόσχημοι δόμοι εναλλάσσονται με βύσματα μικρότερων επίπεδων λίθων. Ο τρόπος αυτός δόμησης εφαρμόζεται μόνο στα μέτωπα του τείχους και των πύργων, ενώ εσωτερικά υπάρχει γέμισμα με αργούς λίθους και οδηγεί σε μια χρονολόγηση στους κλασικούς χρόνους, ίσως στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ., και σχετίζεται πιθανότατα με την ίδρυση της πόλης. Η ακριβέστερη βέβαια χρονολόγηση του τείχους είναι ένα θέμα προς διερεύνηση σε επόμενες ανασκαφικές περιόδους.

Το τείχος διασώζει στην ανατολική και βόρεια πλευρά τη θεμελίωσή του, που δημιουργεί κρηπίδωμα, και την πρώτη σειρά δόμων. Ανά 35 μ. αναπτύσσεται ένας ημικυκλικός πύργος, διαμ. 7 μ., ενώ στη συμβολή του βόρειου και ανατολικού ο πύργος είναι κυκλικός όμοιας διαμέτρου. Η εσωτερική πλευρά των πύργων δημιουργεί μια διαπλάτυνση για τη διαμόρφωση της σκάλας ανόδου στους πύργους, αυξάνοντας έτσι το πλάτος του στα σημεία αυτά στα 3,50 μ. Στη βόρεια πλευρά η πορεία του τείχους είναι σχεδόν ευθύγραμμη και δεν υπάρχει υψομετρική διαφορά με την εκτός των τειχών περιοχή. Το γεγονός αυτό φαίνεται πως καθιστούσε την πλευρά αυτή πιο ευπρόσβλητη, καθώς κατά μήκος του βόρειου τείχους βρέθηκαν αμυγδαλόσχημοι πεσσοί σφενδόνης, ορισμένοι από τους οποίους φέρουν επιγραφές: *Ἱππονίκου* και *Κλεοβούλου*. Οι τελευταίες έχουν βρεθεί και στην Όλυνθο, γεγονός που πιθανώς μπορεί να συσχετιστεί με την παρουσία του Φιλίππου Β΄ στην πόλη, την κατάλυσή της ως χαλκιδικής πόλης και την επανίδρυσή της από το Μακεδόνα ηγέτη.

Η πορεία του τείχους στην ανατολική, δυτική και νότια πλευρά είναι τεθλασμένη, ακολουθώντας το ανάγλυφο του εδά-

54. Για τα στηρίγματα αυτά, βλ. *ΑΑΑ* III (1970), σ. 423-434.

φους, το οποίο διαμορφώνεται με απότομες γωνίες εξαιτίας των απόκρημνων πρανών από τις εκάστοτε αυξομειώσεις της κοίτης των δύο ποταμών που περιβάλλουν νοτιοανατολικά και δυτικά την πόλη. Από την ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκαν τέσσερις πύργοι. Στη συνέχεια το τείχος κατευθύνεται προς τα νοτιοανατολικά και σε πολλά σημεία χάνονται τα ίχνη του.

Από τη βόρεια πλευρά αποκαλύφθηκαν συνολικά δέκα πύργοι ημικυκλικοί εξωτερικά και ορθογώνιοι από την εσωτερική πλευρά του τείχους. Στη δυτική πλευρά το πλάτος του τείχους είναι μικρότερο, φθάνει μόλις το 1,80 μ. Στην πλευρά αυτή διασώζεται σε μεγαλύτερο ύψος και είναι χτισμένο με μεγάλους ασβεστολιθικούς δόμους σε ψευδοϊσόδομο σύστημα. Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στην άποψη ή ότι πρόκειται για τμήμα προτειχίσματος ή ότι το συγκεκριμένο τμήμα του τείχους επαναδομήθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους, ίσως στους υστεροκλασικούς ή πρώιμους ελληνιστικούς. Στη νότια πλευρά αποκαλύφθηκε σε ένα μόνο σημείο.

Σε επαφή με το τείχος στην πλευρά αυτή ήλθε στο φως ένα ναόσχημο οικοδόμημα με δευτερεύοντες βοηθητικούς χώρους, το οποίο όμως ερευνήθηκε πολύ αποσπασματικά. Από την ίδια περιοχή προέρχεται σημαντικό τυχαίο εύρημα, ένα συμπαγές πήλινο κεφάλι ειδωλίου, σχεδόν σε φυσικό μέγεθος. Ίσως πρόκειται για ανάθημα ή λατρευτικό άγαλμα κάποιας θεότητας που λατρευόταν σε ναό χτισμένο σε επαφή με το τείχος. Μεγάλοι πήλινοι σωλήνες παροχής νερού στο ίδιο σημείο δίνουν μια πρώτη ιδέα του άρτιου υδροδοτικού συστήματος της πόλης, το οποίο άλλωστε αναφέρεται και σε μια από τις επιγραφές που είχαν βρεθεί τυχαία στο χώρο παλαιότερα.

Το βόρειο νεκροταφείο. Κατά μήκος του βόρειου τείχους εντοπίστηκαν 12 συνολικά κιβωτιόσχημοι τάφοι, από τους οποίους ανασκάφηκαν οκτώ. Πρόκειται για κιβωτιόσχημους κτιστούς τάφους των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Δύο από αυτούς χρονολογήθηκαν στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους από δύο ασημένιους σταυρούς που περιείχαν. Σε αυτούς είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριες πλάκες δόμοι από το τείχος. Το γεγονός αυτό, καθώς και το ότι ρωμαϊκοί τάφοι των ύστερων χρόνων βρίσκονται εσωτερικά του βόρειου τείχους φανερώνουν ότι η πόλη στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους συρρικνώνεται και το βόρειο τείχος της μετατοπίζεται ίσως νοτιότερα.

Από την έρευνα κατά μήκος του βόρειου τείχους ήλθε στο φως μια ενεπίγραφη και ανάγλυφη ταφική στήλη που χρονολογείται στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Εικονίζονται τέσσερις προτομές κατανεμημένες ανά δύο σε δύο υπάλληλα διάχωρα. Οι γυναίκες στα αριστερά έχουν χαρακτηριστική κόμμωση της εποχής των Αντωνίνων, οι άνδρες στα δεξιά έχουν κοντά μαλλιά τακτοποιημένα σε μικρές τούφες, που χαρακτηρίζει επίσης πολλά ανδρικά πορτρέτα της εποχής. Τη στήλη ανέγειρε η Πρείμα, η κόρη του Τάρσα, για την εγγονή της και τους συγγενείς της.

Πολύ κοντά στο βόρειο τείχος κατά τη διάρκεια της άροσης του Νοεμβρίου ήλθαν στο φως δύο ακόμη ευρήματα. Το πρώτο είναι ένας ελληνιστικός, φτωχά κτερισμένος, κιβωτιόσχημος τάφος των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, εύρημα που επεκτείνει τα νεκροταφεία ακόμη βορειότερα σε αρκετή απόσταση από το βόρειο τείχος και δημιουργεί και από την πλευρά αυτή μια ευρύτατη νεκρόπολη, και το δεύτερο προέρχεται από έναν αγρό στα νότια του βόρειου τείχους. Πρόκειται για μια λατινική επιγραφή, μια tabula ansata. Η επιγραφή αποτελεί μαρτυρία της παρουσίας του αυτοκράτορα Αδριανού στην πόλη και χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ., στην εποχή δηλαδή των Αντωνίνων, που φαίνεται πως έπαιξαν σημαίνοντα ρόλο στην πορεία της ζωής της πόλης. Η επιγραφή χρονολογείται ανάμεσα στα έτη 138-161 μ.Χ.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Καλαμωτό

Ύστερα από πρόσφατη τυμβωρυχική ενέργεια, ερευνήθηκε ένας μεγάλος και ιδιόμορφος κτιστός θαλαμωτός τάφος (Εικ. 23), 500 μ. περίπου νότια του Καλαμωτού και 1 χλμ. περίπου βόρεια των αρχαίων Καλινδοίων[55]. Το μνημείο, που φαίνεται ότι παραβιάστηκε πολλές φορές ήδη από την αρχαιότητα, φέρει οριζόντια κάλυψη με 11 στη σειρά καλοδουλεμένες μαρμαρόπλακες, οι περισσότερες από τις οποίες παρουσιάζουν ελαφρώς τριγωνική διατομή, πράγμα που γίνεται ιδιαίτερα σαφές στην πρόσοψη, με την υποτυπώδη αετωματική διαμόρφωση της στέγασης.

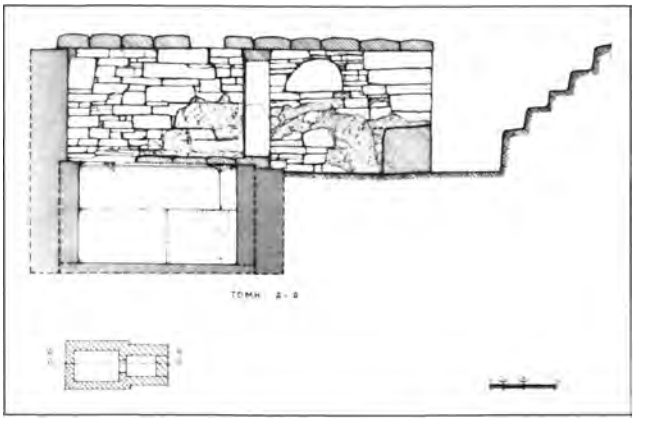
Ο τάφος έχει εξωτερικές διαστάσεις 3,15×6,50 μ. Στην απλή και αδιαμόρφωτη πρόσοψή του, που είναι στραμμένη στα ανατολικά, οδηγούσε ένας σκαμμένος κλιμακωτός δρόμος (Εικ. 24). Οι τοίχοι του μνημείου είναι χτισμένοι ακανόνιστα, με μικρούς κυρίως πλακοειδείς λίθους (Εικ. 24-25). Οι ορατές κατά την ταφή κάθετες επιφάνειές του, δηλαδή αυτές της πρόσοψης (Εικ. 23), του προθαλάμου και του άνω θαλάμου, ήταν καλυμμένες με πρόχειρο λευκό επίχρισμα, το οποίο διατηρήθηκε σε λίγα σημεία. Ίχνη ερυθρού και γαλάζιου χρώματος στο επίχρισμα μόνο του θαλάμου φανερώνουν ότι υπήρχε σε αυτόν και κάποιο είδος γραπτής διακόσμησης. Το άνοιγμα της εισόδου στην πρόσοψη είναι εντελώς αδιαμόρφωτο και έχει το ίδιο πλάτος με τον προθάλαμο. Βρέθηκε φραγμένο με ισχυρό τοίχο, εκτός μόνον από το ανώτερο τμήμα του, όπου ο τοίχος αυτός ήταν γκρεμισμένος, προφανώς από τους πρώτους τυμβωρύχους που σύλησαν το μνημείο.

Εσωτερικά ο τάφος αποτελείται από έναν προθάλαμο (Εικ. 24, 26) και δύο επάλληλους θαλάμους (Εικ. 25, 27-28), τον Α

55. Για τα αρχαία Καλίνδοια, την ταύτιση της θέσης με τη σημαντική αυτή πόλη και για τα ευρήματα από την περιοχή, βλ. *Αρχαία Μακεδονία* IV, 1986, σ. 87-114 και Κ. Σισμανίδης, *Καλαμωτό Θεσσαλονίκης. Τα αρχαία Καλίνδοια*, 1991. Για τις μικρής κλίμακας ανασκαφικές έρευνες που έγιναν στην πόλη σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους, βλ. αντίστοιχα *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 271, Σχέδ. 3-4, Πίν. 115β-γ και *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 395-404.

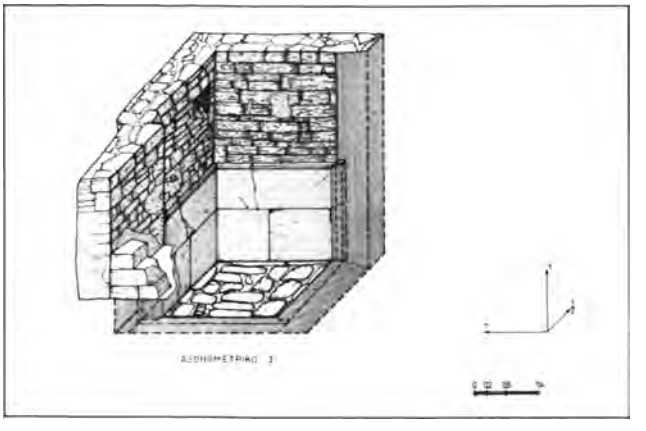

Εικ. 23. Καλαμωτό. Εξωτερική όψη του τάφου από Α.

Εικ. 24. Καλαμωτό. Τομή του τάφου κατά μήκος. Κάτω αριστερά η κάτοψη του μνημείου.

πάνω και το Β κάτω. Ο προθάλαμος, που είναι στενότερος από το θάλαμο Α στη συνέχειά του, έχει μήκος 2,60, πλάτος 1,25 και ύψος 1,90 μ. Από τον προθάλαμο στο θάλαμο Α οδηγούσε μια μικρή μεν αλλά επιμελημένη μαρμάρινη είσοδος, με κανονική δίφυλλη και επίσης μαρμάρινη θύρα, που βρέθηκε πεσμένη και θραυσμένη. Τα θυρόφυλλά της φέρουν, στην κύρια όψη τους, τη γνωστή και από τις θύρες των μακεδονικών τάφων πλαστική διαμόρφωση. Το άνοιγμα της εισόδου με το στιβαρό μαρμάρινο περιθύρωμα έχει ύψος 1,53 και πλάτος 0,70 μ. (Εικ. 26-27). Ιδιαίτερα επιμελημένο παρουσιάζεται το υπέρθυρο από την πλευρά του προθαλάμου, με πλαστική απόδοση (στο πάνω μέρος του) συστήματος δύο κυματίων, εκ των οποίων το κάτω είναι λέσβιο και τονίζεται με μπλε και κόκκινο χρώμα (Εικ. 29).

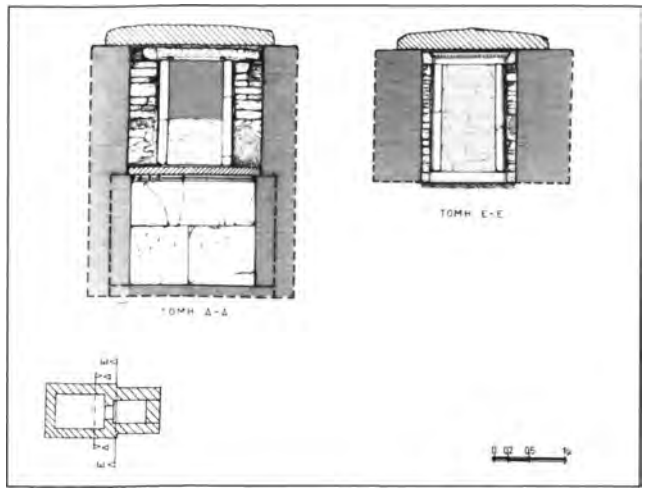
Εικ. 25. Καλαμωτό. Αξονομετρικό του τάφου με τον προθάλαμο και τους θαλάμους Α (πάνω) και Β (κάτω).

Ο πάνω θάλαμος Α (Εικ. 28), μήκ. 2,80, πλ. 1,90 και ύψ. 1,70 μ., είναι αρκετά πλατύτερος αλλά χαμηλότερος του προθαλάμου, γεγονός που οφείλεται στην ύπαρξη εδώ δαπέδου από χοντρές και καλά αρμοσμένες πλάκες μαρμάρου. Το δάπεδο αυτό αποτελείται από πέντε στη σειρά τέτοιες πλάκες, από τις οποίες αυτή στο πίσω μέρος του θαλάμου βρέθηκε μετακινημένη από τους τυμβωρύχους. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι οι ίδιες αυτές πλάκες δαπέδου στο θάλαμο Α δημιουργούν και την οροφή του κάτω κρυφού θαλάμου Β. Πράγματι, κάτω ακριβώς από τον πρώτο θάλαμο και χωρίς τη δυνατότητα πρόσβασης σε αυτόν, υπάρχει ο σχεδόν ίσων διαστάσεων θάλαμος Β, ο οποίος, εξαιτίας του γεγονότος ότι ήταν κρυπτός αλλά και λόγω της πολυτελούς του κατασκευής, θα πρέπει να αποτελούσε και τον κυρίως νεκρικό θάλαμο του μνημείου (Εικ. 24-25, 27).

Εικ. 26. Καλαμωτό. Ο προθάλαμος του τάφου.

Οι ελαφρώς, σε σχέση με τον Α, μειωμένες διαστάσεις του θαλάμου Β οφείλονται στο γεγονός ότι και οι τέσσερις κάθετες πλευρές του έχουν επικαλυφθεί με χοντρές και επιμελώς λειασμένες τετράστιες πλάκες λευκού μαρμάρου, οι οποίες διατάσσονται σε δύο ανισοϋψείς μεταξύ τους οριζόντιες ζώνες. Έτσι, το μήκος του διαμορφώνεται στα 2,50, το πλάτος στα 1,80 και το ύψος στα 1,60 μ. Στο ψηλότερο σημείο της όψης της μαρμάρινης επένδυσής του, αυτό δηλαδή στο οποίο πατούν οι μαρμα-

Εικ. 27. Καλαμωτό. Τομές του τάφου κατά πλάτος (Δ-Δ και Ε-Ε).

Εικ. 28. Καλαμωτό. Οι θάλαμοι Α (πάνω) και Β (κάτω) από την πίσω πλευρά του μνημείου.

ρόπλακες της οροφής, διαμορφώνεται περιμετρικά και πλαστικά μια προεξέχουσα γεισοειδής ζώνη, η οποία αποτελείται στο μέτωπό της από πλατιά ταινία πάνω και λέσβιο γραπτό κυμάτιο κάτω, όμοιο ακριβώς με εκείνο του υπέρθυρου στον προθάλαμο και με το ίδιο κόκκινο και μπλε χρώμα (Εικ. 30). Η μόνη μη μαρμάρινη επιφάνεια του θαλάμου Β ήταν αυτή του δαπέδου, το οποίο ήταν στρωμένο με μεγάλες γκριζοπράσινες πλάκες (Εικ. 25). Από τη μανία των κατά καιρούς τυμβωρύχων, βρέθηκαν όλες (εκτός μόνον από δύο, σύμφωνα με τις οποίες έγινε και η αποκατάσταση του δαπέδου) θραυσμένες και μετακινημένες από την αρχική τους θέση.

Εικ. 29. Καλαμωτό. Το αριστερό ήμισυ του υπέρθυρου της μαρμάρινης εισόδου με το γραπτό λέσβιο κυμάτιο.

Εικ. 30. Καλαμωτό. Λεπτομέρεια του θαλάμου Β με τον τρόπο στήριξης των πλακών της οροφής του.

Η ίδια αυτή τυμβωρυχική μανία διαπιστώθηκε τόσο στα οστά των πέντε τουλάχιστον νεκρών του τάφου όσο και στα κτερίσματα που περιείχε, τα οποία, παρά τις πολλαπλές επεμβάσεις στο μνημείο, ήταν αρκετά και ενδιαφέροντα. Ανάμεσα σε αυτά υπήρχαν τμήματα από οκτώ άωτα σκυφίδια, πέντε λύχνους, τέσσερα πινάκια, εννέα ατρακτόσχημα μυροδοχεία, δύο πυξίδες, τρεις μελαμβαφείς κανθάρους, αλλά και πολλά θραύσματα χάλκινων επιχρυσωμένων στεφανιών (φύλλα, μίσχοι, καρποί), αρκετές σφαιρικές ή σωληνόσχημες επίχρυσες ψήφοι περιδεραίων και μεγάλος αριθμός σιδερένιων καρφιών και άλλων στελεχών.

Από τα παραπάνω ευρήματα και ιδίως τα αγγεία αλλά και από ορισμένα αρχιτεκτονικά στοιχεία του μνημείου προκύπτει η μακροχρόνια ταφική του χρήση, που φαίνεται να παρουσιάζει ένα τεράστιο εύρος, από τις αρχές τουλάχιστον του 3ου έως και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΙΣΜΑΝΙΔΗΣ

Ασπροβάλτα

ΑΓΡΟΤΙΚΟ ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΥΣΤΕΡΩΝ ΚΛΑΣΙΚΩΝ-ΠΡΩΙΜΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ

Στη χιλιομετρική θέση 7+300, δηλαδή στο 85ο χλμ. της σημερινής εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Καβάλας, 2 χλμ. περίπου στα ανατολικά της Ασπροβάλτας, γνωστή με το τοπωνύμιο Λιοτόπι Ρουχτσέλη, κατά τις εργασίες διάνοιξης της σύγχρονης Εγνατίας οδού ανασκάφηκε οικοδόμημα ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων[56].

Πρόκειται για ένα αυτόνομο, καλά οργανωμένο συγκρότημα συνολικής έκτασης πάνω από 3,5 στρέμματα στις χαμηλές υπώρειες του ανάγλυφου του Κερδυλίου όρους, με θέα στο Στρυμονικό κόλπο, που απλώνεται μπροστά του, αλλά και απόλυτη εποπτεία στην πεδινή λωρίδα γης ανάμεσα στη θάλασσα και το όρος.

Θεμελιωμένο πάνω στο φυσικό βράχο, είναι χτισμένο κατά το μεγαλύτερο τμήμα του με αργούς λίθους. Στις γωνίες, στα κατώφλια ή στα σημεία δεσίματος τοίχων οι αργοί λίθοι έχουν πελεκηθεί στη μία ή σε περισσότερες πλευρές τους, έτσι ώστε να δημιουργηθεί μια καλύτερη όψη ή επιφάνεια, ώστε να επιτευχθεί καλύτερη αρμογή στη δόμηση.

Στο συγκρότημα διαπιστώθηκαν τρεις κύριες οικοδομικές φάσεις με μικρές χρονικά αποστάσεις μεταξύ τους. Στην πρώτη φάση οικοδόμησης η αγροικία είναι τετράγωνης κάτοψης, μικρών σχετικά διαστάσεων και διαμορφώνεται με μια παστάδα, διαστ. 11,65×6,60 μ., εμβαδού 76,89 τ.μ., μπροστά από μια επιμήκη εσωτερική αυλή, στην οποία ανοίγονται δωμάτια στα ανατολικά και νότια. Η είσοδος βρισκόταν στα ανατολικά. Στη φάση αυτή η αγροικία έχει πολλές ομοιότητες με τη γνωστή αγροικία από τη Βάρη της Αττικής.

Πολύ σύντομα φαίνεται πως το οικοδόμημα δεν επαρκούσε για τις ανάγκες των κατοίκων του και γίνεται μια ριζική αναδιοργάνωσή του. Οι τοίχοι της παστάδας γίνονται διπλοί για να ενισχυθεί η στατικότητα του διώροφου κτιρίου. Γύρω από την παστάδα προστίθενται ένας υπαίθριος διάδρομος στα βόρεια και ένας στα δυτικά, έτσι ώστε το κτίριο γίνεται κεντρικό με τρεις περιμετρικούς διαδρόμους και μία εσωτερική αυλή ευρύτερη στα νότια. Στη φάση αυτή η πρώην παστάδα και τώρα πλέον κεντρικό διώροφο κτίριο-πύργος αποκτά από τα νότια μια διπλή ενισχυμένη είσοδο ασφαλείας, λαβυρινθοειδούς κάτοψης, με πόρτα από τα πλάγια για καθαρά αμυντικούς λόγους.

Το κεντρικό αυτό πυργόσπιτο περιβάλλεται από πλακοστρωμένους υπαίθριους διαδρόμους. Οι τρεις, ο βόρειος, ο ανατολικός και ο δυτικός είναι όμοιου πλάτους, ενώ ο νότιος διευρύνεται και σχηματίζει μια αυλή μπροστά από το κεντρικό οικοδόμημα. Στους διαδρόμους ανοίγονται τρεις σειρές δωματίων και στις τρεις πλευρές. Στην ανατολική πτέρυγα διαμορφώνονται πέντε χώροι και έξι στη δυτική, ενώ η βόρεια πτέρυγα καταλαμβάνεται από έναν αρχικά ενιαίο επιμήκη χώρο που στη συνέχεια, σε μεταγενέστερη φάση, χωρίστηκε σε δύο άνισα δωμάτια. Ο ίσων διαστάσεων αντίστοιχος χώρος στα νότια έχει διαιρεθεί σε δύο ίσου εμβαδού δωμάτια.

Το συγκρότημα με τους διαδρόμους γύρω από το κεντρικό οικοδόμημα και τους χώρους στις πτέρυγες περιμετρικά έχει διαστάσεις 28×28,50 μ., είναι δηλαδή και πάλι σχεδόν τετράγωνο. Η είσοδος του συγκροτήματος στη φάση αυτή διαμορφώνεται στο μέσον της δυτικής πλευράς, όπου ο κεντρικός χώρος ανάμεσα στα σχεδόν τετράγωνα δωμάτια είχε διαμορφωθεί με δύο μεγάλα ανοίγματα.

Σε αυτή την έκταση θα πρέπει να προστεθούν και άλλα 456 τ.μ. μιας αυλής, διαστ. 16×28,50 μ., στα ανατολικά, και άλλης μιας στα βόρεια, εμβαδού 440 τ.μ. και διαστ. 27,50×16 μ., έτσι ώστε η μέχρι στιγμής έκταση που καταλαμβάνει το συγκρότημα αυτό να ανέρχεται στα 3,5 στρέμματα. Και οι δύο αυλές ορίζονται από μεγάλους αργολιθοδομικούς ογκόλιθους και έχουν ως δάπεδο το φυσικό βράχο. Στη βόρεια πλευρά της βόρειας αυλής υπάρχει ένας τοίχος παράλληλος με τον εξωτερικό τοίχο και ένα υποτυπώδες δάπεδο. Η χρήση τους δεν προσδιορίστηκε, πιθανώς όμως χρησιμοποιήθηκαν για εκτροφή και σταυλισμό ζώων.

Σε μια τρίτη φάση προστέθηκαν στο συγκρότημα χώροι στα νότια για βοηθητικές χρήσεις, διαστ. 8,50×10,55 μ., συνολικού εμβαδού 89,675 τ.μ., και 3,80×7,10 μ. και εμβαδού 26,98 τ.μ., με αποτέλεσμα το όλο συγκρότημα με το κεντρικό πυργόσπιτο και τα περιμετρικά δωμάτια να αποκτήσει εμβαδόν 914,65 τ.μ. Ο ένας από τους χώρους που προσκτίστηκε χρησιμοποιήθηκε αναμφίβολα ως οπτάνιο, όπως μαρτυρεί η κεντρική εστία που ανασκάφηκε εκεί (Εικ. 31).

Δύο άλλοι χώροι της ίδιας επέκτασης είχαν εργαστηριακή χρήση, όπως μαρτυρούν τα πολλά υπολείμματα επεξεργασίας μεταλλευμάτων. Σε έναν μάλιστα από αυτούς αξιοποιήθηκε ο συμφυής φυσικός βράχος που υψώνεται στο κέντρο του δωματίου για λείανση αντικειμένων, όπως δείχνουν οι λαξεύσεις στην επάνω επιφάνειά του. Με μεταλλουργικές δραστηριότητες φαίνεται πως σχετίζεται και ένας επιμήκης τοίχος που λειτουργούσε και ως ανάλημμα στην πλαγιά του λόφου, σε απόσταση 50 μ. από το συγκρότημα. Στην νότια πλευρά του προσαρτήθηκαν τρεις μεγάλοι κλίβανοι χτισμένοι από λίθο και στεγασμένοι με εκφορικό τρόπο.

Στην τελευταία φάση δόμησης του συγκροτήματος προστέθηκε μπροστά από την είσοδο ένας μικρός στεγασμένος προθάλαμος, που καθώς προεξείχε του εξωτερικού δυτικού τοίχου του συγκροτήματος προσέδιδε στην είσοδο μνημειακή όψη και εξασφάλιζε προστασία από τις καιρικές συνθήκες στους εισερχόμενους και εξερχόμενους από το συγκρότημα.

Στα νοτιοανατολικά και στα νοτιοδυτικά ανασκάφηκαν πολύ κοντά με το συγκρότημα άλλοι δύο χώροι με ναόσχημη κάτοψη, χωρίς όμως να δώσουν και τα αντίστοιχα κινητά ευρήματα, ώστε να τεκμηριωθεί αυτή η ερμηνεία. Θα μπορούσαν,

56. *ΑΕΜΘ* 15 (2001) σ. 167-180. Αδάμ-Βελένη - Πουλάκη - Τζαναβάρη, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 101 κ.ε.

Εικ. 31. Ασπροβάλτα. Αγροτικό συγκρότημα ύστερων κλασικών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

επίσης, να αποτελούν μικρές φρουρές για την προστασία του συγκροτήματος. Πολύ κοντά στο νότιο ναόσχημο κτίριο αποκαλύφθηκε ένας αποθέτης που περιβάλλεται από κυκλική αργολιθοδομική κατασκευή, η χρήση της οποίας, επίσης, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί. Ίσως πρόκειται για κατάλοιπα λατρευτικών διαδικασιών, για έναν υπαίθριο, δηλαδή, εκτός συγκροτήματος χώρο λατρείας, χωρίς να αποκλείεται και κάποια πολύ πιο πρακτική χρήση, αγροτικής φύσης. Είναι, δηλαδή, εξίσου πιθανόν να πρόκειται για αλώνι, όπου άλεθαν την ετήσια σοδειά των σιτηρών του συγκροτήματος ή ακόμη και για ένα συνδυασμό και των δύο, αγροτική διαδικασία και παράλληλα λατρεία θεοτήτων γονιμότητας και καρποφορίας.

Μια παρόμοια ημικυκλική κατασκευή ανασκάφηκε και στα δυτικά του συγκροτήματος. Μεγάλοι βράχοι όριζαν έναν πεταλόσχημο χώρο. Και στην περίπτωση αυτή πιθανότερη φαίνεται η ερμηνεία να ορίζει ο αδρός αυτός περίβολος μια στάνη, ένα μαντρί δηλαδή, παρά για άλλους λόγους.

Οι πλακοστρωμένοι διάδρομοι γύρω από το κεντρικό κτίριο ήταν χώροι ανοιχτοί, αστέγαστοι, ενώ στα δωμάτια των τριών πτερύγων ανατολικά, δυτικά και βόρεια φαίνεται πως υπήρχε και όροφος. Τα δάπεδα στις περισσότερες περιπτώσεις ή ήταν ο ίδιος ο φυσικός βράχος που ευθυγραμμίστηκε ή ήταν από καλά πατημένο χώμα. Από την ίδια πέτρα του φυσικού βράχου κατασκευάστηκαν και οι πλάκες που στρώθηκαν στους διαδρόμους και στη νότια αυλή του συγκροτήματος.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής δεν είναι πολλά, κυρίως μέσα από τους χώρους, με αποτέλεσμα δύσκολα να προσδιορίζεται η χρήση τους. Κάποιοι χώροι, όπως αυτός στα νότια της δυτικής εισόδου του συγκροτήματος, ήταν αποθηκευτικοί, εξοπλισμένοι με μεγάλα πιθάρια, από τα οποία ένα ήταν τοποθετημένο σε λάξευμα του φυσικού βράχου. Σε ορισμένους χώρους βρέθηκαν πάγκοι κατασκευασμένοι από το συμφυή στο δωμάτιο βράχο που λαξεύθηκαν μέχρι το επίπεδο του καθίσματος.

Έτσι, είναι δύσκολο να προσδιοριστεί η χρήση του όλου συγκροτήματος, αν και από τη διάταξη των χώρων του και την τοπογραφική του θέση η ερμηνεία του ως μια πολύ καλά οργανωμένη αγροικία είναι πολύ πιθανή, χωρίς να αποκλείεται και η χρήση του, τουλάχιστον για κάποιο χρονικό διάστημα, για τη φιλοξενία των διερχόμενων από την περιοχή.

Η κεραμική του συγκροτήματος είναι σε αρκετές περιπτώσεις καλής ποιότητας μελαμβαφής και σε άλλες με διακόσμηση τύπου Δυτικής Κλιτύος. Περιλαμβάνει αγγεία μικρών σχημάτων, όπως κανθάρους, ομφαλωτά πινάκια και απλά σκυφίδια διαφόρων τύπων. Ταυτόχρονα, υπάρχει άφθονη αβαφής κεραμική μεγαλύτερων διαστάσεων, που περιλαμβάνει πολλούς οξυπύθμενους αμφορείς, πιθάρια διαφόρων τύπων, λεκάνες, λεκανίδες, πρόχους, οινοχόες και υδρίες. Η αφθονία των ενσφράγιστων αμφορέων δείχνει συχνές εμπορικές επαφές με τη Θάσο και λιγότερες με τη Ρόδο και ίσως με την Κνίδο.

Τα λυχνάρια της ανασκαφής δίνουν ένα χρονολογικό πλαίσιο από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. έως τα χρόνια του Αντιγόνου Γονατά, το οποίο ενισχύεται από τα νομίσματα, που χρονολογούνται από την εποχή του Φιλίππου Β΄ έως το 240-230 π.Χ. περίπου.

Η εγκατάλειψη του συγκροτήματος θα πρέπει ίσως να συνδυαστεί με την παρουσία των Γαλατών στη Μακεδονία. Σημαντικά ευρήματα είναι πέντε «θησαυροί» από 87, 19, 34 και 11 χάλκινα νομίσματα και ένας από τρεις ασημένιους στατήρες Φιλίππου Β΄ των χρόνων των διαδόχων του Μεγάλου Αλεξάνδρου.

Το συγκρότημα, που με την αυτονομία του δεσπόζει στην περιοχή, είναι φανερό ότι δημιουργήθηκε σε καίρια θέση ελέγχου του χερσαίου περάσματος προς τη Θράκη και ταυτόχρονα όλη την πεδινή έκταση γύρω του, που θα αποτελούσε και το ζωτικό του χώρο αγροτικής εκμετάλλευσης. Πιθανότατα, ιδρύθηκε την εποχή του Φιλίππου Β΄, ο οποίος στο πλαίσιο της πολιτικής του για πλήρη έλεγχο των κατακτημένων εδαφών εγκαθιστούσε εταίρους στην περιοχή παραχωρώντας τους γη. Μαζί με το φρούριο που ανασκάφηκε το 1992-1993, 3 χλμ. δυτικότερα, στην περιοχή των Βρασνών, αποτελούν δύο πολύ χαρακτηριστικά παραδείγματα μεγάλων αγροικιών με πλούσια αγροκτήματα γύρω τους και δίνουν σημαντικά στοιχεία για τη διαχείριση της γης στους ύστερους κλασικούς και κυρίως στους ελληνιστικούς χρόνους υποδεικνύοντας ίσως ένα πρωτογενές «φεουδαρχικό» σύστημα διοίκησης.

ΣΥΓΚΡΟΤΗΜΑ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ (ΑΓΡΟΙΚΙΑ - ΣΤΑΘΜΟΣ - ΠΑΝΔΟΧΕΙΟ)

Στο 87ο χλμ. Θεσσαλονίκης-Ασπροβάλτας, εντοπίστηκε κατά τις εργασίες διάνοιξης της Εγνατίας οδού μεμονωμένο οικοδόμημα, μήκ. 37 και πλ. 18,50 μ., συνολικής έκτασης 2 στρεμμάτων περίπου[57]. Πρόκειται για ένα δρομικό συγκρότημα με αψιδωτή

57. Ό.π.

απόληξη στη μία πλευρά του, όπου σχηματίζεται μεγάλη εσωτερική αυλή. Η οργάνωσή του προέκυψε με διαδοχικές, πολύ κοντινές προσθήκες και επισκευές σε ένα αρχικό μικρών διαστάσεων κτίριο, το οποίο βάσει των ανασκαφικών δεδομένων χρονολογείται μέσα στον 4ο αι. μ.Χ. Το μικρό, πρώιμο αυτό οικοδόμημα καταργήθηκε σχεδόν αμέσως. Στα ανατολικά του διακόπτεται από την πρώτη φάση του κυρίως συγκροτήματος. Σε σύντομο, ωστόσο, χρονικό διάστημα, θα πρέπει να έγινε αναδιοργάνωση του χώρου με προσθήκη στον πυρήνα αυτό του συγκροτήματος άλλων τριών χώρων σε διάταξη Γ (αριθ. 4, 5, 6). Στο δωμάτιο αριθ. 5 δημιουργήθηκε αρχικά μια μικρή δεξαμενή στη βορειοδυτική γωνία με πλίνθινο δάπεδο και υπόστρωμα υδραυλικού κονιάματος. Το νερό, πιθανότατα θερμαινόμενο, έφευγε από τον αγωγό που διοχέτευε τα νερά στο αμέσως παρακείμενο ρέμα. Η παροχέτευση του νερού γίνεται με λίθινο αγωγό που είχε ως δάπεδο το φυσικό χώμα.

Στο βασικό αυτό κτίριο σε σχήμα Γ αναγνωρίστηκαν τέσσερις προσθήκες και κάποιες επιμέρους επισκευές, μέχρι τελικώς το οικοδόμημα να πάρει την οριστική του μορφή, αυτή που αποκαλύφθηκε με την ανασκαφή. Έτσι, μια επέκταση εντοπίζεται με έναν ορθογώνιο χώρο προς Α. Τα ευρήματα ήταν πλούσια και εύγλωττα: άφθονα λυχνάρια, νομίσματα και μεγάλη ποσότητα αβαφούς κεραμικής. Δείχνουν μεγάλη διάρκεια χρήσης από τα μέσα του 5ου έως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ., οπότε εγκαταλείφθηκε το συγκρότημα.

Στο διάστημα αυτό, το κτίριο συμπληρώνεται και επεκτείνεται ως εξής: προστίθενται άλλα τρία δωμάτια στα ανατολικά με αποτέλεσμα να αποκτήσει σχήμα Π και ίσως μια λιθόστρωτη αυλή στον ενδιάμεσο χώρο. Στη συνέχεια προστίθεται μια σειρά δωματίων στα δυτικά. Ο τοίχος του βορειότερου δωματίου πατά στο νότιο τοίχο των πρωιμότερων δωματίων (αριθ. 12 και 14), τα οποία εν μέρει έχουν καταργηθεί από την κατασκευή των δωματίων αριθ. 4 και 6. Ίσως τότε καταργείται η δεξαμενή στο δωμάτιο αριθ. 5 και ο αγωγός και χτίζεται πιθεώνας που διακόπτει την πορεία του αγωγού. Στη φάση αυτή θα πρέπει, επίσης, να χτίστηκε η κεντρική εστία στο δωμάτιο αριθ. 5, ενώ ήδη θα πρέπει να υπάρχει στη νοτιοανατολική γωνία κλίμακα επικοινωνίας με το δωμάτιο αριθ. 1 και το δώμα των δωματίων αριθ. 2 και 3. Σε μια τέταρτη κτιριακή επέμβαση διαιρούνται τα δωμάτια αριθ. 8 και 7, δημιουργείται κλίμακα ανόδου προς τον όροφο του δωματίου αριθ. 13 και κατασκευάζεται κεντρικός αγωγός που διέρχεται από τα δωμάτια αριθ. 9, 7, την αυλή και από τα νότια του δωματίου αριθ. 3.

Τότε ή λίγο αργότερα, χτίζεται και ο λουτρώνας με τα υπόκαυστα που επικοινωνεί με το πέρας του κεντρικού αγωγού. Ο λουτρώνας σε σύντομο χρονικό διάστημα καταργείται. Το ανατολικό τμήμα του χρησιμοποιείται ως θεμέλιο για πρόχειρη κρήνη. Στα νοτιοδυτικά, προστίθεται το δωμάτιο αριθ. 10, το οποίο χρησιμοποιήθηκε μάλλον ως ληνός. Ο χώρος παίρνει την τελική του μορφή με την ανέγερση ενός ημικυκλικού περιβόλου προς τα Ν., μιας αψιδωτής αυλής, που «κλείνει» το συγκρότημα και του προσδίδει μια μνημειακή όψη (Εικ. 32).

Εικ. 32. Ασπροβάλτα. Συγκρότημα αυτοκρατορικών χρόνων. Αγροικία - σταθμός - πανδοχείο.

Η είσοδος του συγκροτήματος, στην τελευταία φάση του, εντοπίζεται στο μέσον περίπου της ημικυκλικής πλευράς και ορίζεται με δύο καλοχτισμένες παραστάδες που αφήνουν άνοιγμα 2,20 μ., όσο δηλαδή για να χωράει ένα όχημα. Αποκτά, έτσι, το συγκρότημα μια εσωτερική αυλή μεγάλων διαστάσεων, στην οποία ανοίγονται όλα τα δωμάτια που είναι διατεταγμένα σε αυτήν σε σχήμα Π.

Το συγκρότημα είναι χτισμένο με αργούς λίθους, στους οποίους έχει λαξευθεί η μία τουλάχιστον πλευρά για καλύτερη αρμογή και έχει χρησιμοποιηθεί ως συνδετικό υλικό κόκκινος πηλός της περιοχής. Οι εξωτερικοί τοίχοι έχουν πλάτος που κυμαίνεται από 0,70 έως 0,90 μ., ενώ οι εσωτερικοί είναι πιο στενοί με πλάτος από 0,40 έως 0,60 μ. Οι περισσότεροι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,60-0,70 μ. περίπου και από εκεί και πάνω η ανωδομή θα συνεχιζόταν με ωμές πλίνθους. Η επικοινωνία ανάμεσα στα δωμάτια γίνεται με θυραία ανοίγματα, πλ. από 0,90 έως 1,50 μ., στους νότιους και ανατολικούς τοίχους των δωματίων. Από τον ίδιο πηλό ήταν κατασκευασμένα τα κεραμίδια της στέγης, λακωνικού τύπου, που βρέθηκαν όλα σε ένα ενιαίο και πολύ εντυπωσιακό στρώμα καταστροφής. Ορισμένα από τα δυτικά και τα ανατολικά δωμάτια θα πρέπει να είχαν και όροφο.

Ένα καλά οργανωμένο σύστημα αποχέτευσης με αγωγούς με λίθινα τοιχώματα και καλυπτήριες πλάκες διοχέτευε τα νερά έξω από το κτίριο, εκμεταλλευόμενο τις φυσικές κλίσεις. Ο κεντρικός αγωγός ξεκινάει από το δυτικό δωμάτιο αριθ. 9, διέρχεται εγκάρσια το οικοδόμημα και απολήγει ανάμεσα στο ανατολικό δωμάτιο αριθ. 3 και στην κρήνη. Ένας μικρότερος εντοπίστηκε στο εσωτερικό του δωματίου αριθ. 2, που απολήγει σε άνοιγμα στον ανατολικό τοίχο του δωματίου. Το δωμάτιο αυτό, καθώς και το αμέσως νοτιότερό του δωμάτιο αριθ. 3 θα πρέπει να ήταν στεγασμένα με δώμα καθώς δεν είχαν καθόλου στρώμα καταστροφής με κεραμίδια. Εκεί βρέθηκε ακέραιο λυχνάρι του 6ου αι. μ.Χ., εποχή που θα πρέπει να τοποθετηθεί και η τελευταία φάση χρήσης του κτιρίου και η κατα-

στροφή του, μετά από μακρόχρονη εγκατάλειψή του από τους ιδιοκτήτες του, οι οποίοι φρόντισαν να πάρουν μαζί τους και τα πιο πολύτιμα αντικείμενα της οικοσκευής, καθώς τα κινητά ευρήματα ήταν ελάχιστα.

Ο λουτρώνας του συγκροτήματος, στα νοτιοανατολικά, είναι σχεδόν ανεξάρτητος από τους υπόλοιπους χώρους, βρίσκεται σε άμεση επαφή με την ημικυκλική αυλή και έχει δύο φάσεις. Στην πρώτη λειτουργούσε ως κλειστό λουτρό θερμαινόμενο με υπόκαυστα, στη δεύτερη μεταποιήθηκε σε κρήνη από όπου θα μπορούσε κανείς να πλυθεί από τρεχούμενο νερό μπροστά σε μια κτιστή λεκάνη. Ταυτόχρονα, συμπληρώθηκε λίθινος αγωγός απορροής υδάτων στα νότια και όλο το σύνολο καλύφθηκε με επίπεδους σχιστολιθικούς λίθους.

Το γεγονός ότι το συγκρότημα βρέθηκε απογυμνωμένο από τον οικιακό εξοπλισμό του δυσχεραίνει την ταύτιση των χρήσεων των χώρων του. Βεβαιωμένη χρήση υπάρχει μόνο για ένα μεγάλο, σχεδόν ορθογώνιο χώρο, με μια κεντρική τετράγωνη εστία, που ορίζεται από πλακαρούς λίθους, κατακόρυφα τοποθετημένους. Δίπλα της ήταν τοποθετημένο στο δάπεδο μεγάλο πιθάρι. Στη γωνία του ίδιου δωματίου μια λίθινη κατασκευή, διαστ. 1,80×1 μ., θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως θεμελίωση κλίμακας για όροφο.

Ο νοτιοδυτικός χώρος του συγκροτήματος (δωμάτιο αριθ. 10) έχει δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα και αγωγό απορροής από τον ανατολικό του τοίχο. Οι διαστάσεις του, η θέση του και ο τρόπος κατασκευής του οδηγεί στην πιθανή ερμηνεία του ως δεξαμενής συγκέντρωσης και ωρίμανσης μούστου.

Εξωτερικά του κτιρίου, στα βόρειά του, σε ημιυπαίθριο χώρο, ανασκάφηκε πιθεώνας. Αποκαλύφθηκαν δέκα λαξεύματα στο φυσικό χώμα για τοποθέτηση μεγάλων πιθαριών και πασσαλότρυπες που δείχνουν ότι τα προϊόντα που φυλάσσονταν στους ευμεγέθεις πίθους προστατεύονταν με πρόχειρο στέγαστρο κατασκευασμένο με ξύλινα υποστυλώματα και κεραμίδια.

Εξωτερικά, επίσης, του κτιρίου, σε απόσταση 10 μ. περίπου νοτιοανατολικά, εντοπίστηκε μεγάλη φυσική εδαφική βάθυνση, πλήρης θραυσμένων, κυρίως, αβαφών αγγείων. Από τον τρόπο διαστρωμάτωσης των ευρημάτων και την αποσπασματικότητά τους, προέκυψε ότι πρόκειται για χώρο απόθεσης των απορριμμάτων του συγκροτήματος.

Το χρονολογικό πλαίσιο του συγκροτήματος ορίζεται από τα νομίσματα, τα λυχνάρια και τη διακοσμημένη κεραμική από τα μέσα του 4ου έως τα μέσα του 6ου αι. μ.Χ. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι δύο πολύ χαρακτηριστικές κατηγορίες κεραμικής, η μακεδονική τεφρόχρωμη και η αφρικανική ερυθροβαφής κεραμική με τα εμπίεστα μοτίβα στον πυθμένα ή την περίμετρο. Μεγάλη ποσότητα αβαφούς κεραμικής συγκεντρώθηκε, επίσης, εξωτερικά του κτιρίου, από σκεύη οικιακής και αποθηκευτικής χρήσης, σε μια βάθυνση του εδάφους που προφανώς χρησιμοποιήθηκε για απόθεση απορριμμάτων. Πολυπληθέστατη ήταν η κατηγορία των γυάλινων αγγείων που αντιπροσωπεύεται σχεδόν αποκλειστικά από το σχήμα του ποτηριού με το ημισφαιρικό σώμα και το πόδιο που απολήγει σε πλατιά κωνική βάση.

Από τον ελάχιστο εξοπλισμό του κτιρίου, τα κινητά ευρήματα στον σκουπιδότοπο και τα νομίσματα, προκύπτει το συμπέρασμα ότι πρόκειται για συγκρότημα με διάρκεια ζωής δύο περίπου αιώνων με διαδοχικές χρονολογικά φάσεις. Ο τρόπος που βρέθηκε πεσμένη η στέγη του κτιρίου και η έλλειψη πολλών κινητών ευρημάτων οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η καταστροφή του δεν έγινε από κάποια αιφνίδια αιτία αλλά ότι εκκενώθηκε συστηματικά, εγκαταλείφθηκε και στη συνέχεια επήλθε το αργό του γκρέμισμα με την πάροδο του χρόνου.

Η απομονωμένη, σε ένα ψηλό διάσελο θέση του, από όπου όμως εξασφαλίζεται φυσική προστασία λόγω του δύσβατου της περιοχής και εποπτεία στην πεδινή περιοχή, από όπου θα έπρεπε να διέρχεται ο μοναδικός δρόμος, το πέρασμα από τη Μακεδονία στη Θράκη, θα μπορούσε να το συσχετίσει με κάποιο σταθμό της Εγνατίας οδού. Η διάταξη των χώρων του, η σταδιακή του επέκταση, ο μεγάλος χώρος οπτανίου για προετοιμασία φαγητού, η ύπαρξη χώρων υγιεινής και η μεγάλη εσωτερική αυλή φανερώνουν, ίσως, ότι το κτίριο λειτουργούσε ως σταθμός ανεφοδιασμού των ταξιδιωτών και των αλόγων τους που θα σταματούσαν εκεί για φαγητό ή ακόμη και για μια διανυκτέρευση.

Ίσως λοιπόν το mutatio Pennana, οι έρευνες για το οποίο επί δεκαετίες πραγματοποιούνταν στα πεδινά, να μετεγκαταστάθηκε προς τα τέλη του 3ου αι. μ.Χ. και μετά από τις διάφορες βαρβαρικές επιδρομές που έπληξαν τη Μακεδονία σε κάποια πιο οχυρή και προστατευμένη θέση. Αλλά ακόμη και αν δεν ισχύει η παραπάνω ταύτιση, η οποία ούτως ή άλλως λόγω έλλειψης επιγραφικών στοιχείων δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί, είναι πιθανόν το διαρκώς αυξανόμενο σε έκταση και χωρητικότητα συγκρότημα να εξυπηρέτησε ως απλό πανδοχείο της εποχής τους ταξιδιώτες της περιοχής, όπως αυτά που είναι γνωστό ότι δημιουργούνταν σε κοντινές αποστάσεις σε βασικούς οδικούς άξονες.

Βρασνά

Αγροικία στον Συνδετήριο της Εγνατίας οδού

Σε απόσταση 500 μ. περίπου ανατολικά του φρουρίου των Βρασνών ανασκάφηκαν τμήματα μιας αγροικίας. Αποκαλύφθηκε ο εξωτερικός τοίχος της, μήκ. 38 μ., και δύο δωμάτια. Ο χώρος είχε ισοπεδωθεί στη δεκαετία του 1980 προκειμένου να κατασκευαστεί πίστα για αγώνες δικύκλων. Από ό,τι διασώθηκε, προκύπτει ότι πρόκειται για ένα οικοδόμημα στον τύπο της αρχαιοελληνικής οικίας με εσωτερική αυλή και περιμετρικά δωμάτια που ανοίγονται σε αυτήν. Από τα νομίσματα και την ελάχιστη χαρακτηριστική κεραμική, χρονολογείται στα χρόνια του Μεγάλου Αλεξάνδρου έως περίπου τα χρόνια του Αντιγόνου Γονατά. Πιθανώς, η εγκατάλειψή του σχετίζεται με την παρουσία των Γαλατών στη Μακεδονία[58].

58. Αδάμ-Βελένη - Πουλάκη - Τζαναβάρη, ό.π., σ. 99-100.

Το πιο ενδιαφέρον εύρημα ήταν ένας υπόγειος κτιστός κυκλικός χώρος, στεγασμένος με εκφορικό τρόπο, που απέληγε σε στόμιο στην επιφάνεια του εδάφους. Τα τοιχώματά του ήταν κτιστά μέχρι ενός σημείου και στη συνέχεια διαμορφώνονταν με μια επάλειψη σκληρής λάσπης. Με το ίδιο υλικό ήταν στρωμένο και το δάπεδό του, που στο κέντρο του έφερε ρηχή κυκλική βάθυνση. Στο κάτω τμήμα της διαμέτρου του ανοίγονταν δύο υπόσκαφα στο φυσικό έδαφος «ντουλάπια», επιχρισμένα και αυτά με το ίδιο στρώμα λάσπης. Η πιθανότερη ερμηνεία για την κατασκευή αυτή είναι ότι πρόκειται για έναν υπόγειο χώρο για φύλαξη τροφίμων σε χαμηλές θερμοκρασίες, ένα «ψυγείο» δηλαδή της εποχής.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

Εικ. 33. Ποτίδαια. Οικόπεδο Χατζηκονδύλη. Οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι.

ΝΟΜΟΣ ΧΑΛΚΙΔΙΚΗΣ

Ποτίδαια

Οικόπεδο Χατζηκονδύλη

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν δύο καλυβίτες κεραμοσκεπείς τάφοι και μια σχεδόν κυκλική κατασκευή. Πρόκειται πιθανότατα για ένα λάκκο που οριζόταν από τη μια πλευρά από τρεις άπεργους λίθους, οι οποίοι όμως εδράζονταν πάνω στην καστανή επίχωση. Η ανασκαφή στο εσωτερικό του έφθασε σε βάθος 2,20 μ. χωρίς να αποκαλυφθεί πλήρως το φυσικό χώμα, το οποίο, ωστόσο, εντοπίστηκε σε ένα μόνο σημείο αρκετά ψηλότερα, στα 1,80 μ. Τα μόνα ευρήματα, λίγα τυφλά όστρακα από αγγεία καθημερινής χρήσης, δεν βοηθούν ούτε στη χρονολόγηση, ούτε στην ερμηνεία της κατασκευής αυτής.

Οι δύο κεραμοσκεπείς τάφοι έχουν όμοιο προσανατολισμό, ΒΔ.-ΝΑ., και αμφικλινή κάλυψη, που αποτελείται από δύο ζεύγη επικλινών στρωτήρων (Εικ. 33). Τα στενά τους πέρατα έκλειναν με τμήματα κεραμίδας κάθετα μπηγμένα στο χώμα, από τα οποία σώζεται μόνο το ένα σε κάθε τάφο. Στον τάφο αριθ. 1 δύο μικροί λίθοι τοποθετημένοι σε δύο σημεία της κάλυψης ίσως είχαν ενισχυτικό ρόλο. Ο τάφος 1, μήκ. 1,22 μ., περιείχε ακτέριστη ταφή με το κρανίο στα νοτιοδυτικά, ενώ ο νεκρός του τάφου 2 ήταν κτερισμένος με ένα χυτροειδές αγγείο, μία τριφυλλόστομη οινοχόη και ένα τρίτο αδιάγνωστο ανοιχτό αγγείο, όλα αβαφή και θραυσμένα. Από τα πήλινα αυτά κτερίσματα συνάγεται μια χρονολόγηση των ταφών στα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια.

Οικόπεδο «Καραστέργιος και ΣΙΑ Ο.Ε.» (Ο.Τ. 102, αριθ. 489)

Κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν σε μικρής διάρκειας σωστική ανασκαφική έρευνα κατάλοιπα ενός υπαίθριου εργαστηριακού, πιθανότατα, χώρου των ελληνιστικών χρόνων. Το οικόπεδο βρίσκεται μέσα στο σύγχρονο οικισμό και στην πλευρά του Τορωναίου κόλπου, πολύ κοντά στην παραλία. Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου (Τ1) σε μήκος 6,60 μ., κατασκευασμένο από αργούς λίθους χωρίς συνδετικό υλικό. Το κεντρικό του τμήμα εδράζεται πάνω σε λεπτό συμπαγές στρώμα καύσης, πάχ. 0,025 μ., ενώ το δυτικότερο πάνω στο φυσικό έδαφος. Ένα πυκνό στρώμα πεσμένων κεραμίδων με πολλά ίχνη καύσης εκτείνεται εκατέρωθεν του τοίχου, ενώ σε ορισμένα σημεία το στρώμα καταστροφής καλύπτει και τον ίδιο τον τοίχο. Σε απόσταση 2 μ. περίπου αποκαλύφθηκε μια κυκλική πηλώδης κατασκευή, διαμ. 1,60 και πάχ. 0,05 μ. Στο κέντρο της υπάρχει οπή, διαμ. 0,60 μ., το εσωτερικό της οποίας ήταν γεμάτο με ερυθρό πηλόχωμα χωρίς ίχνη κεραμικής. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής, αποκαλύφθηκε ως συνέχεια της πηλώδους κατασκευής μια επιμήκης λωρίδα με καμπύλη την κάτω απόληξή της. Είναι και αυτή κατασκευασμένη από συμπαγή γκριζόμαυρο πηλό, όπως και το κυκλικό τμήμα της. Η κατασκευή αυτή θα μπορούσε με επιφύλαξη να ταυτιστεί με δάπεδο μικρού κλιβάνου, αν και η παντελής έλλειψη σχετικών ευρημάτων, η πολύ αποσπασματική κατάσταση στην οποία βρέθηκε, καθώς και το γεγονός ότι εδράζεται πάνω στο φυσικό έδαφος και δεν είναι σκαμμένη μέσα σε αυτό, αφήνουν ερωτηματικά για τη σωστή ερμηνεία της[59]. Προβληματική παραμένει και η χρήση μιας πηλώδους, επίσης, κατασκευής που αποκαλύφθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου σε πολύ αποσπασματική κατάσταση, δεδομένου ότι το βόρειο πέρας της καταστράφηκε από παλαιότερη διερευνητική τομή, ενώ το νότιο συνεχίζεται εκτός των ορίων του οικοπέδου.

59. Για κεραμικούς κλιβάνους, βλ. *ΑΕ* 1982, σ. 61 κ.ε., όπου και η βασική βιβλιογραφία.

Ακόμη, σε απόσταση 4 μ. νότια του τοίχου Τ1 αποκαλύφθηκε θεμέλιο άλλου τοίχου, μήκ. 2 μ., που αποτελείται από αργούς αλλά και κατεργασμένους λίθους, πιθανώς σε β΄ χρήση. Είναι λασπόκτιστος, πρόχειρα κατασκευασμένος και δεν φαίνεται να σχετίζεται με τον τοίχο Τ1, δεδομένης της διαφορετικής τοιχοποιίας και της μη παράλληλης μεταξύ τους σχέσης. Τέλος, στο νοτιοανατολικό άκρο του οικοπέδου και σε απόσταση 6,50-7 μ. από τον τοίχο Τ1 εντοπίστηκε λιθοσωρός και επίχωση με πολύ μεγάλη ποσότητα ασβέστη. Τα υπολείμματα των δύο τελευταίων κατασκευών μπορεί να αποτελούν μεταγενέστερες επεμβάσεις στο χώρο, στον οποίο διαπιστώνονται ήδη δύο φάσεις με μικρή χρονική απόσταση μεταξύ τους. Οι πηλώδεις κατασκευές πρέπει να ανήκουν στην πρώτη χρήση του, ενώ ο 1, εφόσον εδράζεται κατά το μεγαλύτερο τμήμα του σε στρώμα καύσης, που όπως φαίνεται σχετίζεται με την εργαστηριακή εγκατάσταση, πρέπει να χτίστηκε λίγο αργότερα. Αποτελεί, πιθανότατα, το νότιο όριο ενός οικοδομήματος που αναπτύσσεται προς Β., έξω από τα όρια του οικοπέδου, εφόσον δεν βρέθηκε η συνέχειά του μέσα στον ανεσκαμμένο χώρο. Το κτίσμα αυτό καταστράφηκε γύρω στα μέσα του 2ου αι. π.Χ., όπως διαπιστώνεται από την κεραμική του στρώματος καταστροφής, και κυρίως από τα θραύσματα μελαμβαφών λύχνων και κανθάρων. Η διάρκεια χρήσης της εγκατάστασης αυτής πρέπει να καλύπτει το διάστημα από τον όψιμο 3ο έως και τα μέσα του 2ου αι. π.Χ.

Οι έως τώρα ανασκαφικές έρευνες στην Κασσάνδρεια, που διαδέχθηκε την Ποτίδαια, έχουν αποκαλύψει πολύ σημαντικά οικιστικά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων, τα περισσότερα από τα οποία έχουν εντοπιστεί στην πλευρά του Τορωναίου κόλπου, έτσι ώστε να έχει κάποια βάση η άποψη που διατυπώθηκε στο παρελθόν, ότι η ελληνιστική πόλη αναπτύχθηκε προς τον Τορωναίο κόλπο, ενώ η ρωμαϊκή αποικία προς την πλευρά του Θερμαϊκού[60].

ΒΙΚΤΩΡΙΑ ΑΛΛΑΜΑΝΗ

Περιοχή διώρυγας

Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης πρανών και δημιουργίας προσβάσεων στη νέα γέφυρα που κατασκευάστηκε στη διώρυγα της Ποτίδαιας αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε συγκρότημα ιερού στο νοτιοανατολικό άκρο του οικισμού, στα δυτικά της επαρχιακής οδού Νέων Μουδανιών-Κασσάνδρειας (Εικ. 34-36).

Στο χώρο προηγήθηκαν διερευνητικές τομές, οι οποίες αποκάλυψαν μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους και ισχυρές θεμελιώσεις.

Η εξέλιξη της ανασκαφής, σε έκταση 750 τ.μ. περίπου, απέδωσε δύο κύρια κτίσματα σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, καθώς και τμήματα τοίχων ή κατασκευές που σχετίζονται με τα κτίρια αυτά. Η διάνοιξη της υπάρχουσας επαρχιακής οδού που διέρχεται ανατολικά του ανασκαφικού χώρου είχε ήδη κατά τα μέσα του προηγούμενου αιώνα προκαλέσει καταστροφή σε μεγάλο βαθμό, με αποτέλεσμα να λείπει πλέον το ανατολικό τμήμα του συγκροτήματος.

Από το πρωιμότερο κτίριο (Α) του συγκροτήματος σώζεται γωνία τοίχων στο επίπεδο της ευθυντηρίας με προσανατολισμό Β.-Ν. (13 μ.) και Α.-Δ. (8 μ.), καθώς και ένα δεύτερο ισχυρό θεμέλιο παράλληλο εσωτερικά προς το σκέλος με κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 4,50 και μέγ. πλ. 1,50 μ. Αυτό πιθανώς αποτελούσε την ευθυντηρία ενός εσωτερικού κτιρίου, για την έδραση της οποίας η εξωτερική γωνία μπορεί και να λειτουργούσε ως ανάλημμα, καθώς διαπιστώθηκε κατωφέρεια του εδάφους από Δ. προς Α., αλλά και μια απότομη πτώση του επιπέδου προς Β.

Το κτίριο αυτό ήταν κατασκευασμένο από αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση, όπως καλολαξευμένες λιθόπλινθοι με αναθυρώσεις, οικοδομικά χαράγματα, τμήμα με οδοντωτό ανάγλυφο κόσμημα στο άκρο του (ίσως πρόκειται για ημίεργο κυψελωτό διάκοσμο, με ανάλογα παραδείγματα στη Σάνη και τη Θάσο). Επίσης, χαρακτηριστικά είναι δύο παραδείγματα με καμπύλη επιφάνεια, που πρέπει να προέρχονται από κάποιο πρωιμότερο δημόσιο οικοδόμημα με κυκλική κάτοψη.

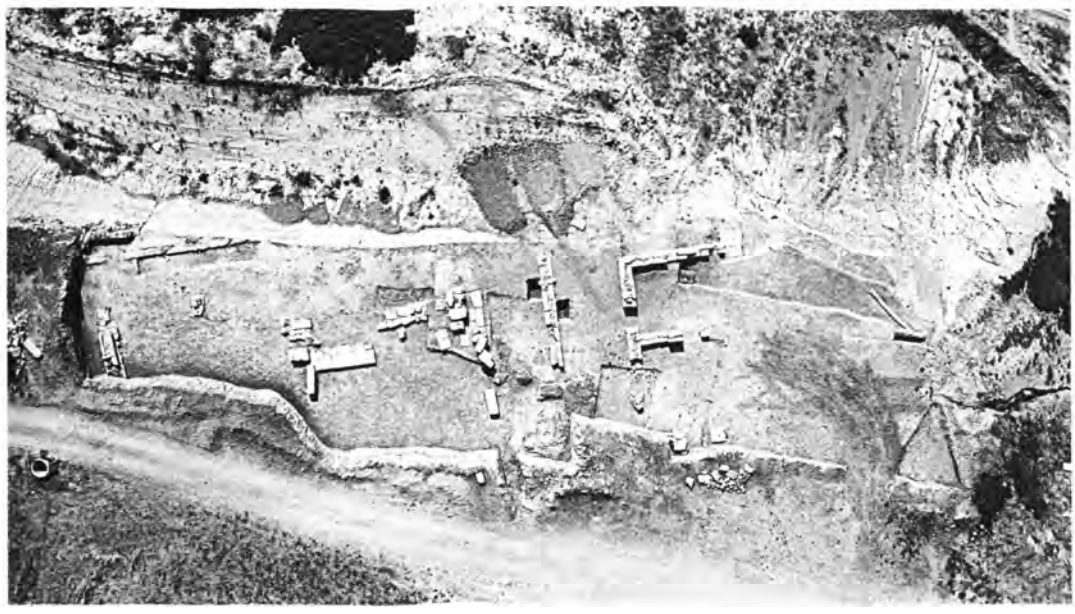
Πάνω και γύρω από το επίπεδο της φάσης αυτής εντοπίστηκε εκτεταμένο στρώμα λατύπης, που σημαίνει ότι το κτίριο εγκαταλείφθηκε κάποια εποχή και οι λίθοι του, μερικοί από τους οποίους βρέθηκαν τοποθετημένοι σε σειρά σε κάπως ψηλότερο επίπεδο, ξαναλαξεύθηκαν για νέα χρήση.

Τα ευρήματα του χώρου αυτού περιλαμβάνουν δείγματα κεραμικής κορινθιακής, αττικής, ιωνικής και εντόπιας, λύχνους, ενσφράγιστες λαβές, πήλινες αγνύθες – και μια μικρή από υαλόμαζα –, αρκετά τμήματα ειδωλίων, χάλκινο περίαπτο με μορφή αλόγου, χάλκινα άγκιστρα, αιχμές βελών, τρία μολύβδινα αμυγδαλόσχημα βλήματα, καθώς και νομίσματα Αλεξάνδρου Γ΄, Κασσάνδρου και Αντιγόνου Γονατά.

Το κτίριο Β που αποκαλύφθηκε στο βόρειο ήμισυ του ανασκαφικού χώρου, κάτω από αραιό στρώμα καταστροφής με μικρά τμήματα κεραμίδων διατηρεί τον ίδιο προσανατολισμό με εκείνον του Α, διαφέρει όμως ως προς την τοιχοδομία, που εδώ χρησιμοποιεί ισοδομικό σύστημα με ομοιόμορφους ορθογώνιους λαξευμένους λίθους στις προσόψεις και γέμισμα από μικρότερους λίθους. Η κατασκευή είναι ενιαία, από τον ίδιο τύπο λίθου και χωρίς υλικό σε β΄ χρήση. Διακρίνονται δύο τουλάχιστον χώροι, με άνοιγμα εισόδου στον ανατολικό από αυτούς. Οι τοίχοι σώζονται σε μεγάλο ύψος – με δοκιμαστικές τομές διαπιστώθηκε η συνέχειά τους όπου υπήρχαν κενά – αλλά λείπει η συνέχεια των χώρων προς Β. Η τετράγωνη πλίνθος στα δυτικά, που φαίνεται να ευθυγραμμίζεται με τον άξονα, μπορεί να αποτελούσε βάση κίονα και να δηλώνει στο σημείο αυτό την ύπαρξη αυλής με υπόστεγο χώρο.

Η ανασκαφή του κτιρίου Β δεν έχει ολοκληρωθεί σε βάθος. Από διερευνητική τομή, όμως, προκύπτει ότι ο χώρος πλημμύ-

60. *ΑΕΜΘ* 3 (1989), σ. 364. Για νεότερες έρευνες στην Ποτίδαια, βλ. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 455-463 και *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 321-327.

Εικ. 34. Ποτίδαια. Περιοχή διώρυγας. Αεροφωτογραφία του ιερού των κλασικών χρόνων.

Εικ. 35. Ποτίδαια. Περιοχή διώρυγας. Πήλινα ειδώλια από τον αποθέτη του ιερού των κλασικών χρόνων. Αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Εικ. 36. Ποτίδαια. Περιοχή διώρυγας. Τμήματα γυναικείων ειδωλίων. Ελληνιστικοί χρόνοι.

ρισε και σκεπάστηκε από ένα κύμα λάσπης και χαλικιών, που προήλθε από το δυτικότερο, ψηλότερο σημείο του λόφου. Η καταστροφή αυτή φαίνεται πως έγινε διαμιάς, οφείλεται στη διαφορά των επιπέδων και σφράγισε το κτίσμα προστατεύοντας τους τοίχους του από τη διαρπαγή.

Οι επιχώσεις και εδώ έδωσαν κεραμική Δυτικής Κλιτύος, εμπίεστη, γραπτή, πλήθος ειδωλίων με μορφή Άττεως ανάμεσά τους, καθώς και νομίσματα από το α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., όπως αυτό της Ποτίδαιας και ένα της Σκιώνης. Επίσης, μερικά νομίσματα Κασσάνδρου και, τα περισσότερα, Αντιγόνου Γονατά.

Ανάμεσα στα δύο κτίρια Α και Β βρέθηκε κτίσμα από αργολιθοδομή, που πρέπει να ήταν στεγασμένο. Στο εσωτερικό υπήρχε κυκλική κατασκευή, διαμ. 0,80 μ., που είχε κατασκευαστεί από τμήματα καλυπτήρων κεράμων πακτωμένων κατακόρυφα στο έδαφος. Σε όλη την έκταση του δωματίου βρέθηκαν όστρακα μελανόμορφων και ερυθρόμορφων αττικών αγγείων, εδώ τμήμα κύλικας-σκύφου του εργαστηρίου του Ζωγράφου του Αίμονα (480 π.Χ.) και σκύφος της ομάδας CHC (500-490 π.Χ.). Μικκύλα αγγεία, ανάμεσα στα οποία κορινθιακή υδρία και κοτύλη. Επίσης, αττικός μελαμβαφής εμπίεστος σκύφος, βάση αττικού σκύφου με χάραξη στο κάτω μέρος, κορινθιακά ειδώλια με μορφή κόρης των αρχών του 5ου αι. π.Χ., χάλκινο άγκιστρο, αιχμή και κοχλιάριο, καθώς επίσης και ένα ακόμη αμυγδαλόσχημο μολύβδινο βλήμα με την επιγραφή *MEP/NA*.

Πιθανότατα πρόκειται για ένα στεγασμένο δωμάτιο απόθε-

σης αναθημάτων και ίσως τέλεσης λατρευτικών πράξεων. Δεν είναι γνωστό αν η κυκλική κατασκευή αποτελούσε χοάνη υγρών προσφορών (Ποσείδι, Μητρώο Βεργίνας) ή ένα είδος βωμού. Η χρονολόγηση των ευρημάτων του δωματίου αυτού αποκαλύπτει και τη διάρκεια χρήσης του ευρύτερου χώρου ως ιερού. Θα πρέπει να διατρέχει όλο τον 5ο αι. π.Χ. και να εγκαταλείπεται μέσα στον 4ο αιώνα. Πιθανώς η αιτία της εγκατάλειψης ήταν μια φυσική καταστροφή, όπως η κατάχωση του κτίσματος λόγω της πλημμύρας.

Στα νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού της Ποτίδαιας, προς την πλευρά του Θερμαϊκού κόλπου, ερευνήθηκε αποσπασματικά θεμελίωση μνημειακού κτίσματος που σώζεται, μερικώς ορατή, σε απόσταση 2 χλμ. νότια από τη διώρυγα. Πρόκειται για ορθογώνιο ναόσχημο οικοδόμημα με προσανατολισμό Β.-Ν., που η ανατολική μακρά πλευρά του διατηρείται κατά μήκος της αμμώδους ακτής, ενώ η αντίστοιχη δυτική καλύπτεται από τη θάλασσα, με αποτέλεσμα να έχει διαταραχθεί η σειρά των δόμων της θεμελίωσής της και να έχουν κατακρημνιστεί οι ανώτερες σειρές της τοιχοποιίας. Παρόλα αυτά παραμένει ευδιάκριτο το αρχικό σχήμα του κτιρίου, από το οποίο αποτυπώθηκε τμήμα, μήκ. 8 μ., της ανατολικής μακράς πλευράς. Διακρίνεται σαφέστατα η συνέχεια της πλευράς αυτής προς Β. σε άλλο τόσο μήκος περίπου και μπορεί να συμπληρωθεί ένα ακόμη τμήμα, αν και όχι τόσο ευδιάκριτο. Χρειάζεται περαιτέρω μελέτη τόσο για τα αρχιτεκτονικά μέλη, από ανομοιογενές υλικό σε β΄ χρήση, όσο και για τον τρόπο σύνδεσής τους με σιδερένιους συνδέσμους, ανάμεσα στους οποίους και πελεκίνοι.

Πιθανώς η θέση σχετίζεται με την περιοχή που ερεύνησε το 1928 ο Σ. Πελεκίδης, τότε έφορος αρχαιοτήτων Μακεδονίας, ο οποίος μετά από σύντομη ανασκαφική έρευνα[61] εντόπισε ρωμαϊκό ναό, μήκ. 20 μ., που το μεγαλύτερο μέρος του καλυπτόταν από τη θάλασσα. Με βάση τα ευρήματα ο ανασκαφέας ταυτίζει το κτίσμα με ναό του Ποσειδώνα. Ίσως να επαληθεύεται εδώ η μαρτυρία του Ηροδότου «τοῦ Ποσειδέωνος ἐς τὸν νηὸν καὶ τὸ ἄγαλμα τὸ ἐν τῷ προαστίῳ»[62], όπου γίνεται λόγος για ναό του Ποσειδώνα έξω από την πόλη, τον οποίο δεν σεβάστηκε ο στόλος του Αρτάβαζου το 479 π.Χ., με αποτέλεσμα την καταστροφή του από τη θαλασσοταραχή.

Οικόπεδο Ν. Χρυσούλη (Ο.Τ. 38, αριθ. 157)

Αποκαλύφθηκαν 15 ταφές που εντάσσονται στο υστερορωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο που βρέθηκε στα ανώτερα αρχαιολογικά στρώματα εντός του οικισμού της Νέας Ποτίδαιας. Πρόκειται για δέκα κεραμοσκεπείς ταφές, δύο λακκοειδείς, δύο κιβωτιόσχημες με εσωτερικό επίχρισμα και μία κιβωτιόσχημη πλινθόκτιστη που περιείχε δύο ενταφιασμούς. Στο βορειοδυτικό μέρος του οικοπέδου βρέθηκε τμήμα τοίχου με κατεύθυνση Β.-Ν., που ήταν κατασκευασμένος από οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Εντοπίστηκαν εντοιχισμένα τμήματα μαρμάρινου κίονα και μαρμάρινο κιονόκρανο ρωμαϊκών χρόνων.

Πολύγυρος

Θέση Σελιό

Με αφορμή τις εργασίες για την ολοκλήρωση τοπικών βελτιώσεων του οδικού δικτύου Πολυγύρου - Γερακινής έγινε διερεύνηση με τομές στην ευρύτερη περιοχή των παρυφών της παραπάνω προϊστορικής θέσης. Η έρευνα απέδωσε χονδροειδή κεραμική σε μικρή έκταση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

Άθυτος

Οικόπεδο Ν. Βελλή

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για ανέγερση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκε ένας λακκοειδής τάφος, διαστ. 0,63×2,10×0,45 μ. Ο τάφος έχει προσανατολισμό Α.-Δ. και χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ενός μόνο νεκρού. Μοναδικό κτέρισμα στο νεκρό ήταν ένα κορινθιακό εξάλειπτρο που χρονολογείται στις πρώτες δεκαετίες του 5ου αι. π.Χ.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΜΙΣΑΗΛΙΔΟΥ-ΔΕΣΠΟΤΙΔΟΥ

Συκιά

Κριαρίτσι

Το ανασκαφικό έργο στο Κριαρίτσι Συκιάς, το οποίο ξεκίνησε το 1998 με αφορμή τη δημιουργία μεγάλου παραθεριστικού οικισμού, συνεχίστηκε κατά τα έτη 1998-2000 στις θέσεις με αύξοντα αριθμό 1, 2, 3 και 5 και απέδωσε οικισμό πρώιμης εποχής του Χαλκού, καθώς και αγροτικές εγκαταστάσεις του 4ου και 3ου αι. π.Χ.[63].

Στη θέση με αύξοντα αριθμό 1 αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα τριών οικιστικών φάσεων που αποδεικνύουν την κατοίκηση στο λόφο τόσο στους προϊστορικούς όσο και στους ιστορικούς χρόνους[64] (Εικ. 37). Ελάχιστα ήταν τα υπολείμματα από την υποθεμελίωση κυκλικού κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων, ενώ σε καλύτερη κατάσταση διατηρούνταν λείψανα από τη θεμελίωση ορθογώνιου κτίσματος, που χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού. Το κτίριο χωρίζεται σε δύο ανισομεγέθεις χώρους με έναν ενδιάμεσο τοίχο από αργούς λίθους.

61. *JHS* XLIX (1929), σ. 234. *JdI* XLII (1928), σ. 602.

62. Ηρόδ. VIII, 129.

63. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 331-343.

64. Την επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας είχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Γκιούρα και Στ. Κώτσος.

Εικ. 37. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 1. Κάτοψη αρχιτεκτονικών λειψάνων.

Στο εσωτερικό του βρέθηκε κεραμική, υφαντικά βάρη, σφονδύλια και λίθινα εργαλεία. Τμήματα άλλων κτισμάτων εντοπίστηκαν και σε άλλα σημεία του λόφου, μεταξύ των οποίων μία λιθόκτιστη τετράπλευρη εστία και τα δάπεδα τριών πηλόκτιστων. Στο πλάτωμα της κορυφής του λόφου, όπου είχε προηγηθεί πρόσφατη ισοπέδωση για τα έργα υποδομής του σύγχρονου οικισμού, αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα δαπέδου εστίας από ψημένο πηλό. Με βάση τα ευρήματα ο οικισμός χρονολογείται στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και σχετίζεται με το νεκροταφείο[65] που ανασκάφηκε 500 μ. νοτιοανατολικά του.

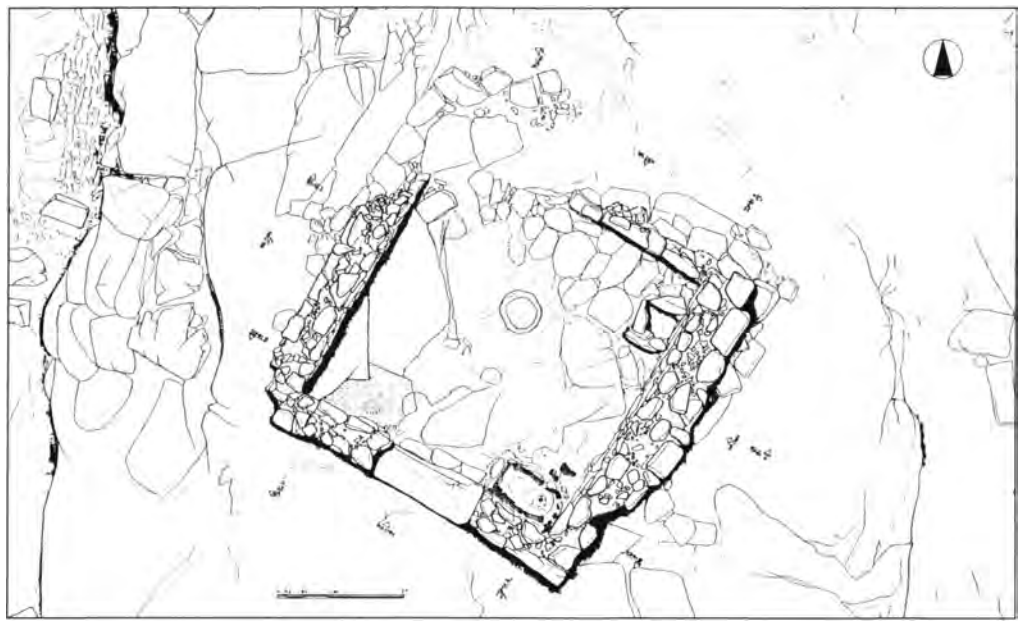
Η αρχαιολογική έρευνα στη θέση 2 αποκάλυψε μονόχωρο κτίσμα τετράγωνης κάτοψης (6×6 μ.), οι τοίχοι του οποίου είναι επιμελώς κατασκευασμένοι. Είναι πιθανόν το κτίσμα να εκτεινόταν και προς Β. με δεύτερο χώρο[66] (Εικ. 38). Η πλακόστρωση που διασώθηκε στο βόρειο τμήμα του χώρου, μαρτυρεί πιθανώς την αρχική μορφή του δαπέδου, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου είναι κατεστραμμένο. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου εγκλωβίζεται από τους τοίχους μικρό τμήμα του φυσικού βράχου, όπου βρέθηκε στρώμα καύσης που δηλώνει πιθανώς τη θέση της εστίας. Πήλινος λουτήρας βρέθηκε στη νοτιοανατολική γωνία, τοποθετημένος εκεί σε β΄ χρήση για την εξυπηρέτηση των αναγκών του χώρου. Τα κινητά ευρήματα είναι ελάχιστα, πολύ φθαρμένα και δεν παρέχουν στοιχεία για την ακριβή χρονολόγησή τους. Η ισχυρή κατασκευή του κτίσματος σε συνδυασμό με τη θέση του δημιουργούν προβληματισμό ως προς την ερμηνεία της αρχικής χρήσης του χώρου, ωστόσο, από τα ευρήματα διαπιστώνεται ο αγροτικός του χαρακτήρας σε μια μεταγενέστερη χρήση.

Η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τομέα της θέσης 3 έφερε στο φως κυκλικό κτίριο (μέγ. εξωτ. διάμ. 8 και μέγ. εσωτ. περιμ. 6 μ.), χτισμένο με ιδιαίτερη επιμέλεια, το οποίο καταστράφηκε σχεδόν κατά το ήμισυ λόγω της διάνοιξης της οδού, καθώς επίσης και τμήμα καμπύλου τοιχίου προσκτισμένου στη δυτική πλευρά του κυκλικού κτιρίου[67] (Εικ. 39). Η τοιχοδομία της εξωτερικής όψης αποτελείται από καλά επεξεργασμένους λίθους από τοπικό γρανιτικό πέτρωμα, χτισμένους κατά το ισόδομο σύστημα, ενώ η εσωτερική, λιγότερο επιμελημένη, είναι

65. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 269-282.

66. Την επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας είχε ο αρχαιολόγος Στ. Τσολάκης.

67. Την επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας είχε ο αρχαιολόγος Θ. Ντόγκας.

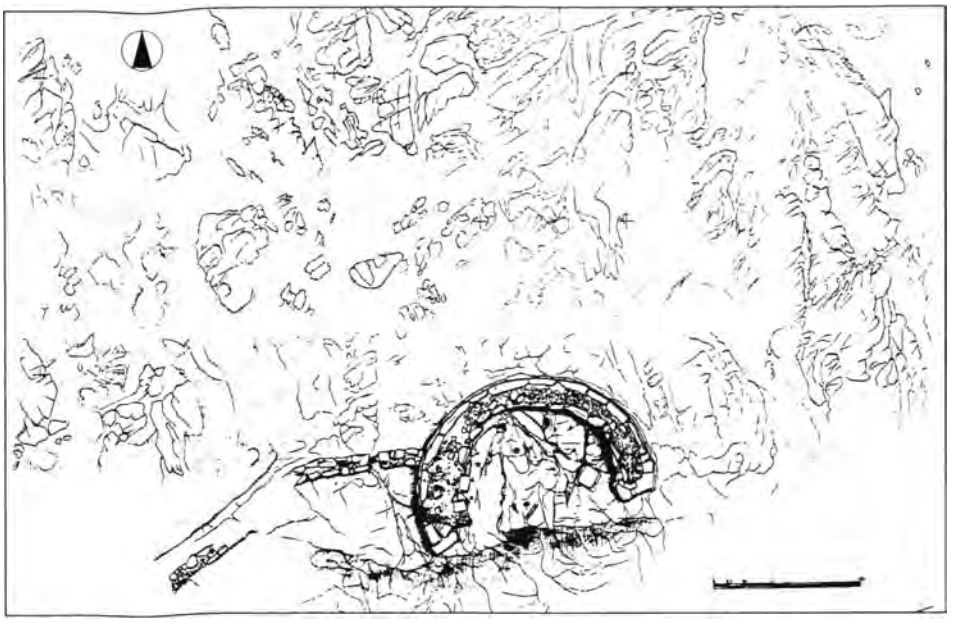
Εικ. 38. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 2. Κάτοψη του μονόχωρου κτίσματος.

δομημένη από ημίεργους και επεξεργασμένους λίθους. Δυτικά του προσκολλάται καμπύλο λασπόκτιστο τοιχίο, δομημένο με αργούς λίθους, που σώζεται στο ύψος της θεμελίωσης και περιτρέχεται από αυλάκι λαξευμένο στο φυσικό βράχο, για την απορροή των ομβρίων υδάτων. Στο εσωτερικό του κυκλικού κτιρίου, κάτω από τη λιγοστή επίχωση, αποκαλύφθηκε στρώμα φωτιάς, πάχ. 0,70 μ. περίπου, το οποίο απλωνόταν σε όλη την έκτασή του. Μέσα στο στρώμα βρέθηκαν πεσμένοι δόμοι, ασημένιο δαχτυλίδι με πολύλοβη σφενδόνη, που φέρει εγχάρακτο σταυρό, καθώς και «θησαυρός» 22 ασημένιων νομισμάτων του 16ου και 17ου αι. μ.Χ., κρατιδίων της Δυτικής Ευρώπης (Πίζα, Βενετία, Γαλλία). Κάτω από το στρώμα φωτιάς αποκαλύφθηκε το δάπεδο του κτιρίου, από καλά πατημένο καστανό αργιλώδες χώμα. Δοκιμαστική τομή στο εσωτερικό του αποκάλυψε μικρές κυκλικές λαξεύσεις στην επιφάνεια του φυσικού βράχου. Με την απομάκρυνση του δαπέδου ήλθαν στο φως, μόνο στο εσωτερικό του κτιρίου, συνολικά 15 μικρές κυκλικές λαξεύσεις σε τυχαία διάταξη, οι οποίες πιθανώς έχουν σχέση με την αρχική φάση της οικοδόμησής του. Μεταξύ των ευρημάτων που απέδωσε ο τομέας συγκαταλέγονται 17 χάλκινα νομίσματα, δύο εκ των οποίων βρέθηκαν στο δάπεδο του κτιρίου και είναι μεταθανάτιες κοπές του Μεγάλου Αλεξάνδρου[68] (του τελευταίου τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., 323 π.Χ. και μετέπειτα), ενώ τα υπόλοιπα 15, που βρέθηκαν εξωτερικά και μέσα στο στρώμα καταστροφής, καλύπτουν ένα χρονικό εύρος από το 323 έως 297 π.Χ.[69]. Μέσα από το στρώμα καταστροφής προέρχονται μεταξύ άλλων: μεγάλος αριθμός κυρίως χάλκινων αλλά και σιδερένιων καρφιών στρογγυλής και τετράγωνης διατομής, πλήθος μολύβδινων συνδέσμων από επισκευή αγγείων, αγνύθες και τριβεία. Η κεραμική στο μεγαλύτερο μέρος της αφορά σε αβαφή αγγεία καθημερινής χρήσης, που σχετίζονται κυρίως με την αγροτική οικονομία, όπως πιθάρια, λεκανίδες, λεκανίδες με προχοή και πλήθος οξυπύθμενων αμφορέων. Τα μελαμβαφή παραδείγματα είναι κυρίως σκυφίδια, πινάκια, βάσεις κανθάρων και λυχνάρια. Τα δείγματα της κεραμικής σε συνδυασμό με τα νομίσματα παρέχουν μια πρώτη χρονολογική προσέγγιση της χρήσης του χώρου στο τελευταίο τέταρτο του 4ου και με συνέχεια στον 3ο αι. π.Χ.

Νότια του κυκλικού κτιρίου και σε άμεση σχέση με αυτό, αποκαλύφθηκε πιθεώνας που εκτείνεται σε επιφάνεια 200 τ.μ. (Εικ. 40). Ο πιθεώνας διαρθρώνεται σε δύο επίπεδα, όπου ανοίγονται 22 λαξεύματα για την υποδοχή πίθων, χωροταξικά οργανωμένα, ενώ ο ληνός από γρανοδιοριτικό πέτρωμα, που βρέθηκε μετακινημένος στα βορειοανατολικά, σχετίζεται προφανώς με τη χρήση του χώρου. Τα οικοδομικά λείψανα δύο τοίχων που σώζονται στα δυτικά σχετίζονται χρονικά με τη χρήση του πιθεώνα, ενώ αυτά που εντοπίζονται στο ψηλότερο επίπεδό του είναι μεταγενέστερα, εφόσον καταργούν εν μέρει τη χρήση του χώρου. Εξετάζοντας συνολικά τη θέση διαπιστώνεται η ταυτόχρονη χρήση του κυκλικού κτιρίου με τον πιθεώνα, καθώς και ο αγροτικός-εμπορικός και αμυντικός χαρακτήρας της.

68. M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philipp III Arrhidaeus*, τ. 1, Zurich-London 1991, σ. 126-127, τ. 2, πίν. CXLVII, αριθ. 375a και 389· Grose, ό.π. (υποσημ. 30), IIA, σ. 63, 72-73 και IIB, πίν. 131.24, 134.13-134.22· *SNG* Cop., πίν. 27, εικ. 1026-1028 και πίν. 29, εικ. 1118-1128.

69. *SNG* Cop., πίν. 30, εικ. 1160-1162 και πίν. 27, εικ. 1057-1061. Grose, ό.π., IIA, σ. 66 και IIB, πίν. 132.12-132.13 και πίν. 132.14-132.18.

Εικ. 39. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 3. Βόρειος τομέας. Κάτοψη του κυκλικού κτιρίου.

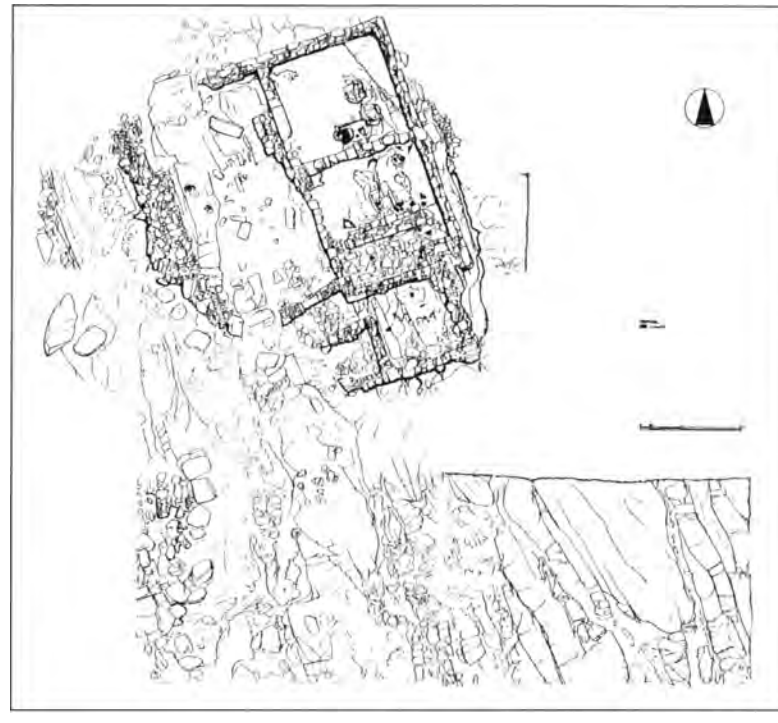

Εικ. 40. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 3. Νότιος τομέας. Κάτοψη του πιθεώνα.

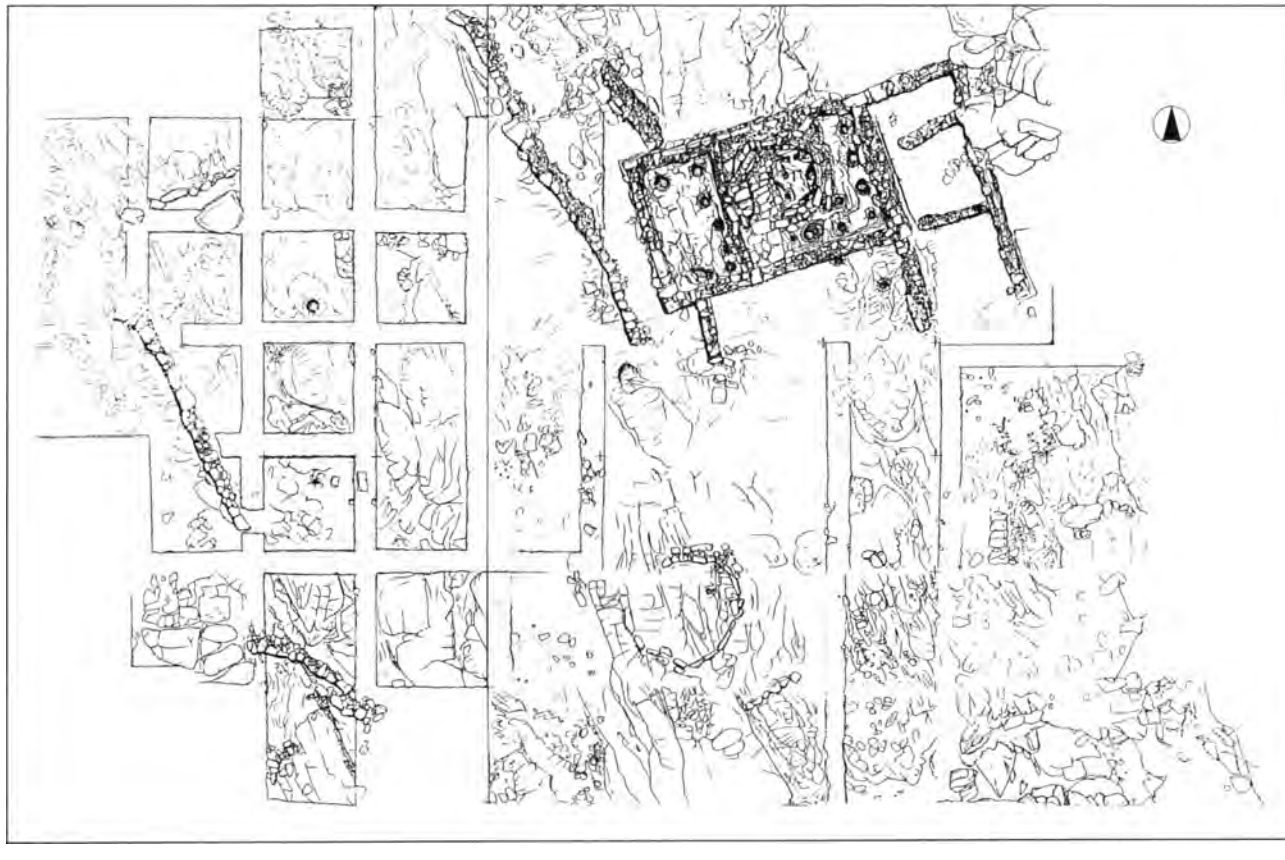
Η θέση με αύξοντα αριθμό 5 αποκάλυψε οικοδομικά λείψανα δύο κτισμάτων Α και Β και δύο κυκλικών κατασκευών[70]. Το κτίσμα Α αποτελείται από μια αυλή, στην ανατολική πλευρά της οποίας αναπτύσσονται κατά μήκος δύο δωμάτια με κατασκευές που σχετίζονται με εργαστηριακές δραστηριότητες (Εικ. 41). Η κεραμική του χώρου λόγω του αποσπασματικού της χαρακτήρα δεν δίνει σαφή στοιχεία για τη χρονολόγησή της, ενώ τα πρωιμότερα δείγματα του 5ου αι. π.Χ. είναι κυρίως αποστρογγυλεμένες βάσεις μελαμβαφών αγγείων σε β΄ χρήση. Μεταξύ των ευρημάτων περιλαμβάνονται: όστρακα κυρίως αποθηκευτικών αγγείων, αρκετές αγνύθες, χάλκινα και σιδερένια καρφιά, αγροτικά σιδερένια εργαλεία, λίθινα τριβεία σιτηρών, τα οποία δηλώνουν τον αγροτικό και οικοτεχνικό χαρακτήρα της εγκατάστασης και παράλληλες εργαστηριακές δραστηριότητες.

Στο κτίσμα Β διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις (Εικ. 42):

70. Την επίβλεψη της ανασκαφικής έρευνας είχαν οι αρχαιολόγοι Δ. Μανταξή (κτίσμα Α) και Δ. Σολκίδου (κτίσμα Β).

Εικ. 41. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 5. Κάτοψη του κτίσματος Α.

Εικ. 42. Συκιά. Κριαρίτσι. Θέση 5. Κάτοψη του κτίσματος Β.

Κυκλικές κατασκευές Ι και ΙΙ: Κάτω από μικρή επίχωση αποκαλύφθηκε η κυκλική κατασκευή Ι, διάμ. 3,50 μ., με κατώφλι στα βορειοανατολικά, ανοίγματος 0,50 μ. Φέρει πρόχειρη τοιχοποιία από αργούς και επεξεργασμένους λίθους χωρίς συνδετικό υλικό, που σώζεται σε ύψος ενός μόνο δόμου. Ανάλογη κυκλική κατασκευή (ΙΙ) εντοπίστηκε 7 μ. νοτιοδυτικά της πρώτης. Τα ευρήματα περιορίζονται σε αβαφή αγγεία ρωμαϊκών χρόνων και ένα δηνάριο του α΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. Σύγχρονοι με τις κατασκευές πιθανώς είναι τρεις παράλληλοι, επιμήκεις τοίχοι με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., χτισμένοι πρόχειρα με αργολιθοδομή.

Ορθογώνιο κτίσμα με την επέκτασή του: Η κυκλική κατασκευή Ι θεμελιώνεται πάνω σε ορθογώνιο κτίσμα (διαστ. 10×5,50 μ.), με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ., επιμελημένη τοιχοποιία και είσοδο με κατώφλι στα δυτικά. Πρόκειται για ένα δίχωρο κτίσμα θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο. Ο χώρος της εισόδου είχε δάπεδο από καλά πατημένο χώμα, ενώ ο δεύτερος καλυπτόταν, σχεδόν κατά το ήμισυ, από λιθόστρωτο. Μεταγενέστερα προσκτίζονται ανατολικά και νότια στον αρχικό πυρήνα του κτίσματος τέσσερις τουλάχιστον χώροι με πρόχειρη τοιχοποιία, κυρίως από αργούς λίθους αλλά και επεξεργασμένους σε β΄ χρήση. Μεταξύ των ευρημάτων της οικοδομικής αυτής φάσης συγκαταλέγονται: πλήθος θραυσμάτων λακωνικής κεράμωσης, θραύσματα μελαμβαφών λύχνων (αρχές έως μέσα του 4ου αι.) και κανθάρου, τα οποία χρονολογούνται από τις αρχές του 4ου έως και τον 3ο αι. π.Χ.

Η φάση του πιθεώνα: Κάτω από το δάπεδο του ορθογώνιου κτίσματος και σε όλη την έκτασή του εντοπίστηκε πιθεώνας με 15 συνολικά λαξεύματα στο φυσικό βράχο για τη στήριξη πίθων. Πλήθος θραυσμάτων από πιθάρια, σκυφίδια και ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα βρέθηκαν στο χώρο αυτό, που χρονολογούν τη φάση αυτή από τα τέλη του 5ου έως και τα τέλη του 4ου αι. π.Χ.

Τα αποτελέσματα της συστηματικής έρευνας στις πέντε παραπάνω θέσεις σε συνδυασμό με τις επτά ακόμη οριοθετημένες που εντοπίζονται στην ευρύτερη περιοχή καταδεικνύουν ότι η περιοχή αυτή επιλέγεται ως χώρος εγκαταστάσεων αγροτικού χαρακτήρα ήδη από την πρώιμη εποχή του Χαλκού έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους, με ενδιάμεσα χρονολογικά κενά. Τα κτίσματα είναι εγκατεστημένα στις παρυφές μικρών λόφων, έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους και είναι στραμμένα προς τις μικρές καλλιεργήσιμες εκτάσεις της περιοχής, τις οποίες και ελέγχουν. Ο χαρακτήρας των εγκαταστάσεων είναι κυρίως αγροτικός αλλά και με σαφή στοιχεία οικοτεχνικών και εμπορικών δραστηριοτήτων.

ΣΟΦΙΑ ΑΣΟΥΧΙΔΟΥ

Ιερισσός

Αρχαία Άκανθος

Το ανασκαφικό έργο της φετινής χρονιάς στην αρχαία Άκανθο αφορά τόσο στη σωστική έρευνα του νεκροταφείου όσο και του οικισμού στο πλαίσιο της προστασίας-ανάδειξης τμήματός του, εντεταγμένου στο πρόγραμμα του Β΄ ΚΠΣ, με τα ακόλουθα αποτελέσματα:

Νεκροταφείο. Ερευνήθηκαν οικόπεδα που καλύπτουν τόσο τομείς του παράλιου νεκροταφείου των αποίκων όσο και τομείς του γειτονικού αρχαιότερου, μεσόγαιου νεκροταφείου της προαποικιακής, κυρίως, περιόδου.

Βορειοανατολικό παράλιο νεκροταφείο. Στο οικόπεδο αριθ. 95 (ιδιοκτησίας Γ. Τούμπελη) ολοκληρώθηκε η συνεχιζόμενη από την προηγούμενη περίοδο ανασκαφή με την έρευνα 316 συνολικά ταφών της αρχαϊκής, κυρίως, και κλασικής εποχής[71]. Οι τάφοι σε έκταση 200 τ.μ. περίπου σε πυκνή διάταξη αποκαλύφθηκαν και σε εννέα επάλληλα στρώματα, το ανώτερο των οποίων εντοπίστηκε σε βάθος 0,40 μ. και το κατώτερο σε 2,40 μ. Ο προσανατολισμός τους ακολουθεί, όπως είναι γνωστό, τον άξονα ΝΑ.-ΒΔ. ή Α.-Δ. με κάποιες εξαιρέσεις. Κύριο έθιμο ταφής ο ενταφιασμός, αντί της καύσης, που σημειώνεται σε ποσοστό 6,50%. Επικρατέστερα είδη τάφων οι λακκοειδείς, που αντιπροσωπεύονται με 129 δείγματα, και οι εγχυτρισμοί σε αγγεία, που παρουσιάζουν ισοδύναμο αριθμό (128), και είναι συνήθως αμφορείς (108), υδρίες (15) και σπανιότερα χύτρες (3) ή άλλα αγγεία (Εικ. 43). Γνωστό είναι, άλλωστε, ότι ο ίδιος χώρος του νεκροταφείου της Ακάνθου χρησιμοποιείται τόσο για την εναπόθεση ενηλίκων νεκρών όσο και βρεφών ή παιδιών, τα οποία στο συγκεκριμένο τομέα υπερτερούν αριθμητικά αγγίζοντας τις 229 ταφές και ανεβάζοντας το ποσοστό της παιδικής θνησιμότητας σε 72,50% (Εικ. 44). Στους λακκοειδείς σημειώνονται και ενταφιασμοί νεκρών σε ξύλινες λάρνακες ή φέρετρα. Η εικόνα του συνόλου συμπληρώνεται με κεραμοσκεπείς, πίθους, λάρνακες και ορθογώνιους κιστούς τάφους, κατασκευασμένους είτε με λίθους είτε με πηλό ή και πλίνθους. Βρέθηκαν, επίσης, τρεις περίβολοι, που περιέκλειαν οικογενειακούς πιθανώς τάφους. Κτέριση των νεκρών διαπιστώθηκε σε 145 μόνο περιπτώσεις, δηλαδή σε ποσοστό 46%, στις οποίες οι Ακάνθιοι αποκαλύφθηκαν κτερισμένοι με ποικίλα αγγεία, μυροδοχεία κυρίως, και προσωπικά αντικείμενα. Η έρευνα των τάφων έχει αποδώσει και 43 νομίσματα, χάλκινα, ως επί το πλείστον, Ακάνθου και Ουρανουπόλεως, καθώς και αρκετά ειδώλια.

Στο οικόπεδο αριθ. 46 (ιδιοκτησίας Π. Καρακαβούνη) ερευνήθηκαν 32 τάφοι των κλασικών κυρίως χρόνων σε δύο επάλληλα στρώματα αμμώδους εδάφους, που δεν διαφοροποιούν την εικόνα του νεκροταφείου και των στοιχείων του. Στον τομέα αυτόν επικρατούν οι λακκοειδείς, οι κεραμοσκεπείς και οι ορθογώνιοι με πηλόκτιστα τοιχώματα. Εδώ οι κτερισμένοι νεκροί κατέχουν το ποσοστό του 49%. Τα κτερίσματα, λίγα και λιτά, παραπέμπουν σε ένα μέρος του πληθυσμού με χαμηλό εισόδημα.

71. Βλ. Χρονικά του *ΑΔ* προηγούμενων ετών. Γενικότερα, βλ. Ε. Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Αρχαία Άκανθος. Πτυχές της ιστορίας με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα, *Ανδριακά Χρονικά* 29 (1998), σ. 93-137 και Ν. Καλτσάς, *Άκανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998.

Εικ. 43. Ιερισσός. Αρχαία Άκανθος. Βορειοανατολικό νεκροταφείο. Άποψη του οικοπέδου αριθ. 95.

Εικ. 44. Ιερισσός. Αρχαία Άκανθος. Βορειοανατολικό νεκροταφείο. Οικόπεδο αριθ. 95. Παιδικοί τάφοι αρχαϊκών και κλασικών χρόνων.

Στο οικόπεδο αριθ. 55 (ιδιοκτησίας Π. Καρακαβούνη) η ανασκαφή έχει προσθέσει στο συνολικό αριθμό του νεκροταφείου δέκα επιπλέον τάφους της κλασικής εποχής, επιβεβαιώνοντας για μία ακόμη φορά τα έως τώρα γνωστά δεδομένα.

Νοτιοδυτικό νεκροταφείο. Το οικόπεδο Θ. Τσακούλη αριθ. 5α (Ο.Τ. 1, ιδιοκτησίας Θ. Τσακούλη) εντάσσεται στο βορειοδυτικό τμήμα του νεκροταφείου, γειτονικά στο χώρο του γηπέδου, που αποτελεί και το μέχρι στιγμής γνωστό όριό του. Τα τελευταία χρόνια με την ανακατασκευή αρκετών παλαιών σπιτιών του οικισμού του 1935 ή την ανέγερση νέων έρχονται στο φως ολοένα και περισσότερα τμήματα αυτού του νεκροταφείου της προαποικιακής περιόδου.

Η έρευνα του σκάμματος, κατά μήκος της δυτικής του πλευράς, απέδωσε έξι συνολικά πίθους σε οριζόντια θέση και με το στόμιο στραμμένο προς Ν. και ΝΑ., εκτός από δύο περιπτώσεις, όπου σημειώθηκε αντίθετος προσανατολισμός (ΒΔ.). Τρεις πίθοι φράσσονταν με σχιστόπλακα και όλοι με ακατέργαστους λίθους. Είναι οξυπύθμενοι και διακοσμημένοι – ένας μόνο πίθος εξαιρείται – με πλαστική ταινία γύρω από τον ώμο, στην οποία το κόσμημα μιμείται σχοινί. Είχαν χρησιμοποιηθεί για πολλαπλές ταφές-ενταφιασμούς. Ενδεικτικά αναφέρεται η περίπτωση του έκτου πίθου, που περιείχε δύο βρέφη (νεογνά ;), πιθανώς δίδυμα. Οι ενδιαφέρουσες αυτές ταφές ανάγονται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου και η έρευνά τους έχει αποδώσει πολύτιμα κτερίσματα τόσο πήλινα όσο και μετάλλινα. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται λίγα αλλά αντιπροσωπευτικά σχήματα αγγείων της τοπικής παραγωγής χειροποίητων κεραμικών ειδών, όπως είναι οι κάνθαροι με δισκόμορφες απολήξεις στις λαβές και τα κύπελλα (Εικ. 45). Απλά χάλκινα και πολύσπειρα βραχιόλια, ομφάλια και τοξωτές πόρπες μαζί με ποικίλα κοσμήματα από ήλεκτρο, χαλκό και χρυσό συνθέτουν το σύνολο των κτερισμάτων (Εικ. 46).

Οικισμός. Στη θέση Λαδιάβα, στη χαμηλή πλαγιά απέναντι από την κύρια πρόσβαση της αδόμητης ζώνης του αρχαιολογικού χώρου της Ακάνθου, ολοκληρώθηκαν κατά τη φετινή περίοδο και στο πλαίσιο των έργων του Β΄ ΚΠΣ οι προγραμματισμένες εργασίες προστασίας και ανάδειξης του κλασικού-ελληνιστικού κτίσματος. Τα γνωστά ήδη προβλήματα της κατασκευής του στεγάστρου, δυσεπίλυτα λόγω ύπαρξης υποκείμενων αρχαιοτήτων, έχουν προκαλέσει κάποιες αλλαγές στην αρχική μελέτη θεμελίωσής του. Λείψανα των αρχαιότερων λιθόκτιστων τοίχων, βοτσαλωτού δαπέδου και άλλων κατασκευών, όπως είναι στοιχεία τροφοπαρασκευαστικού, ίσως, ή αποθηκευτικού χώρου, που εμπίπτουν στις θέσεις των πεδίλων, έχουν προστατευθεί με άμμο πριν από την κάλυψή τους με τσιμέντο.

Παράλληλα, στο χώρο Α του αρχαίου κτιρίου ολοκληρώθηκε η συντήρηση των κονιαμάτων των τοίχων του, καθώς και στο αίθριο η στερέωση των πήλινων σωλήνων, από τους οποίους αποτελείται το κεντρικό πηγάδι, βάθ. 11 μ. Η εξασφάλιση καλύτερης στατικής επάρκειας και διατήρησής του οδήγησε στην τοποθέτηση άμμου στο εσωτερικό του πριν από την αποκατάσταση του μαρμάρινου προστομιαίου στην αρχική του θέση.

Στην προσπάθεια διαμόρφωσης του ευρύτερου περιβάλλοντος χώρου του αρχαίου κτιρίου με κατάλληλη κλίση για την απορροή των υδάτων διαπιστώθηκε και το συνολικό μήκος του ανατολικού του τοίχου, που ανέρχεται σε 27,80 μ. (εσωτερικά).

Εικ. 45. Ιερισσός. Αρχαία Άκανθος. Νοτιοδυτικό νεκροταφείο. Οικόπεδο αριθ. 5α (Ο.Τ. 1). Τα κτερίσματα του τάφου 9919.

Εικ. 46. Ιερισσός. Αρχαία Άκανθος. Νοτιοδυτικό νεκροταφείο. Οικόπεδο αριθ. 5α (Ο.Τ. 1). Τα κτερίσματα του τάφου 9919.

Εικ. 47. Ιερισσός. Αρχαία Άκανθος. Θέση Λαδιάβα (αρχαιολογικός χώρος πόλης). Το κλασικό-ελληνιστικό κτίριο πριν από την εγκατάσταση του στεγάστρου.

Την επιλογή και εφαρμογή της καλύτερης δυνατής λύσης θεμελίωσης των υποστυλωμάτων του προστατευτικού στεγάστρου ακολούθησε τελικά η εγκατάστασή του επισφραγίζοντας την τελευταία φάση του πρώτου έργου ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου της Ακάνθου (Εικ. 47).

Η σωστική έρευνα οικοπέδων της πρόσφατης, νοτιοανατολικής παράλιας επέκτασης του ρυμοτομικού σχεδίου της Ιερισσού, που αποτελεί, δυστυχώς, τη συνέχεια της αδόμητης ζώνης του αρχαιολογικού χώρου, φέρει σταδιακά στο φως οικοδομικά λείψανα κτισμάτων της Ακάνθου και κατάλοιπα διάφορων τεχνικών έργων της αρχαιότητας, τα οποία συμπληρώνουν την περιορισμένη και ασαφή προς το παρόν εικόνα των δεδομένων της.

Η ανασκαφή στο οικόπεδο αριθ. 10α (Ο.Τ. 26, ιδιοκτησίας Σ. Κάρλα) είχε ως αποτέλεσμα τη διαπίστωση της έντονα κατηφορικής κλίσης του εδάφους προς Α. και μέχρι το επίπεδο του υδροφόρου οριζόντα. Η συνακόλουθη αποκάλυψη τριών κλιμακωτών ανδήρων, στα ψηλότερα των οποίων αποκαλύφθηκαν αρχαιολογικές αποθέσεις αποτελούμενες από μεμονωμένες οριζόντιες στρώσεις διαφόρων μικρού μεγέθους λίθων, σχετίζονται ίσως με την εξομάλυνση ή στερέωση-διαμόρφωση των επιπέδων του εδάφους. Τα στοιχεία αυτά οδηγούν στη σκέψη της παρουσίας στο συγκεκριμένο τμήμα του οικοπέδου της κοίτης του γειτονικού χειμάρρου (Σουίλως), που ρέει ακόμη και σήμερα κατά διαστήματα. Σύμφωνα με τα δεδομένα της ελάχιστης κεραμικής που έχει βρεθεί ανάμεσα στους λίθους, η περίοδος ένταξης του χειμάρρου στο σημείο αυτό μπορεί να προσδιοριστεί στη διάρκεια της κλασικής και ελληνιστικής αρχαιότητας.

Παράλληλα, στη δυτική πλευρά του σκάμματος ερευνήθηκε ένα εκτεταμένο όσο και παχύ στρώμα καταστροφής, μήκ. 12 και μέγ. σωζ. πλ. 4,50 μ. Κατακερματισμένες κεραμίδες στέγης, αβαφή αγγεία, κυρίως αμφορείς, καθώς και αγνύθες, χάλκινα νομίσματα τόσο Ακάνθου όσο και Ουρανουπόλεως, είναι το κύριο αρχαιολογικό υλικό, που περισυνελέγη κατά την έρευνά του.

Η χρήση του χώρου με τα πενιχρά αυτά δεδομένα δεν είναι εύκολο να προσδιοριστεί προς το παρόν, θα μπορούσε όμως να συσχετιστεί με κάποια εργαστηριακή, ενδεχομένως, εγκατάσταση.

Στρατόνι

Οικόπεδο Γ. Σαμαρά (Ο.Τ. 8, αριθ. 3, τομέας IV)

Στην ευρύτερη δυτική περιοχή της αρχαιολογικής θέσης με το τοπωνύμιο Ελαιώνας, του χαρακτηριστικού παράλιου λόφου στη νοτιοανατολική ακτή του Στρατονίου, ερευνήθηκε στη δεκαετία του 1990 μέρος αγοράς ρωμαϊκών χρόνων, όπου εντάσσονται και εργαστηριακοί χώροι[72]. Η φετινή σωστική

72. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 346-348, Πίν. 10α-β. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 416-421.

Εικ. 48. Στρατόνι. Οικόπεδο Γ. Σαμαρά. Γενική άποψη του κλιβάνου της ελληνιστικής εποχής.

ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου, γειτονικού της ρωμαϊκής αγοράς, πραγματοποιήθηκε μετά τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στη διάρκεια της εκσκαφής του και χρηματοδοτήθηκε από τον ιδιοκτήτη. Ήλθαν στο φως κατάλοιπα εργαστηριακού χώρου, όπως τμήμα δαπέδου από καθαρό ρόδινο πηλόχωμα, διαστ. 2,30×2,70 μ., και το κατώτερο μέρος κυκλικού κεραμικού κλιβάνου (Εικ. 48).

Ο κλίβανος αποκαλύφθηκε σε απόσταση 5,70 μ. βορειοανατολικά του δαπέδου και σε επίπεδο χαμηλότερο κατά 1 μ. Χτισμένος με αργολιθοδομή και συνδετικό υλικό λάσπη, έχει εξωτερική διάμετρο 2,80, εσωτερική 2,10 και σωζόμενο ύψος 1,12 μ. Η είσοδός του, πλ. 0,48 μ., διαμορφωμένη στην ανατολική του πλευρά. Το εσωτερικό του θαλάμου περιβάλλεται από θρανίο, πλ. 0,45 μ., πρόχειρης σχετικά κατασκευής, του οποίου η επιφάνεια αντιστοιχεί στο επίπεδο της εισόδου. Το σύνολο του θαλάμου είναι επιχρισμένο με πηλοκονίαμα μέχρι και τη βαθύτερη επιφάνεια του ελαφρά κοίλου πυθμένα του. Η κατασκευή του θρανίου σε συνδυασμό με την απουσία εσχάρας εντάσσει τον κλίβανο σε ένα σπανιότερο τύπο, στον οποίο το θρανίο χρησιμοποιείται για την τοποθέτηση των προς όπτηση κεραμικών προϊόντων και το βαθύτερο τμήμα του θαλάμου ως χώρος καύσης.

Η χρήση του σύμφωνα με τα περιορισμένα ευρήματα προσδιορίζεται από χρονολογική άποψη στο β΄ μισό του 2ου αι. π.Χ. Ο πήλινος άβαφος λύχνος, που προέρχεται από την εξωτερική περιοχή της εισόδου του κλιβάνου, αντιπροσωπεύει έναν υστεροελληνιστικό τύπο[73] σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά επιμέρους στοιχεία του, όπως είναι το ελαφρά κωνικό σώμα, η απλή διαμόρφωση της βάσης, η ταινιωτή λαβή, ο λοβός-ωτίο στην περιφέρεια, η υπερυψωμένη αυλάκωση γύρω από την οπή πληρώσεως και ο μακρύς μυκτήρας με την απόληξή του σε τεθλασμένη γραμμή. Στο ίδιο χρονολογικό πλαίσιο εντάσσονται και τα δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία, κοινού για την εποχή τύπου[74]. Ένα χάλκινο νόμισμα, εύρημα του ίδιου χώρου, δεν βοηθά στην ακριβέστερη χρονολόγησή του, λόγω της προχωρημένης φθοράς του.

Επιστημονικοί συνεργάτες των ανασκαφών της περιοχής είναι οι αρχαιολόγοι Ο. Νασιώκα και Ευ. Ηλιάδου. Η καταγραφή-τακτοποίηση του υλικού οφείλεται στις αρχαιολόγους Δ. Ακτσελή και Ά. Παντή και η αποτύπωση των ανασκαφών στην αρχιτέκτονα Α. Πισκουλιάν.

ΕΛΕΝΗ ΤΡΑΚΟΣΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Μακρύγιαλος

Αγροτεμάχιο αριθ. 951 (Βόρειο νεκροταφείο Πύδνας)

Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφή στο βόρειο νεκροταφείο της Πύδνας στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Ερευνήθηκαν 104 τάφοι που χρονολογούνται στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, την κλασική και την πρώιμη ελληνιστική εποχή. Επικρατεί ο τύπος του λακκοειδούς, ενώ αρκετοί είναι και οι κεραμοσκεπείς. Βρέθηκαν, ακόμη, ένας κιβωτιόσχημος και μία λίθινη σαρκοφάγος.

Αξίζει να αναφερθούν ένας θαλαμωτός της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και ένας μεγάλος λακκοειδής του β΄ μισού του 4ου αι. π.Χ. Ο εν λόγω λακκοειδής, διαστ. 4×1,80 και βάθ. 3,90 μ., χρησιμοποιήθηκε για την ταφή ατόμων χαμηλής κοινωνικής θέσης. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν σε τέσσερα διαδοχικά στρώματα περισσότεροι από 100 σκελετοί που ανήκαν σε άρρενα και θήλεα άτομα όλων των ηλικιών.

Αγροτεμάχιο αριθ. 587 (Νότιο νεκροταφείο Πύδνας)

Πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή στο νότιο νεκροταφείο της Πύδνας στο παραπάνω αγροτεμάχιο. Το εν λόγω αγροτεμάχιο βρίσκεται 500 μ. περίπου νότια του οικισμού της Πύδνας και αμέσως ανατολικά της θέσης όπου διερχόταν ο βασικός δρόμος που οδηγούσε στο Δίον από την Πύδνα.

Ερευνήθηκαν 20 τάφοι ελληνιστικής εποχής που αναπτύσσονταν στις δύο πλευρές ενός δευτερεύοντος δρόμου. Εκτός από το δρόμο των ιστορικών χρόνων εντοπίστηκε και τμήμα ενός αρκετά παλαιότερου. Από το όρυγμά του περισυνελέγη κεραμική της μέσης εποχής του Χαλκού, ενώ τη χρήση του επιβεβαιώνουν τα ρηχά ίχνη από λεπτούς τροχούς αμαξών που διατηρήθηκαν στο δάπεδό του. Αντίθετα, στο μεταγενέστερο δρόμο τα ίχνη των τροχών είναι ιδιαίτερα βαθιά, σαφής ένδειξη για οχήματα πιο βαριά, αλλά οπωσδήποτε και για μεγαλύτερη κυκλοφορία.

---

73. Στ. Δρούγου, *Ανασκαφή Πέλλας 1957-1964. Οι πήλινοι λύχνοι*, Αθήνα 1992, σ. 62-63, αριθ. 127, πίν. 33.

74. *AntK* 34 (1991), σ. 24-25, 27, πίν. III.

Νεκροταφείο

Οι περισσότεροι τάφοι ήταν λακκοειδείς του γνωστού τύπου: είχαν περιμετρικό αναβαθμό για την ξύλινη κάλυψη του θαλάμου, ενώ συνήθως στα άκρα του δαπέδου του υπήρχαν λάκκοι για τα πόδια της ξύλινης κλίνης, επάνω στην οποία τοποθετούνταν ο νεκρός. Σε μερικές περιπτώσεις τα κάθετα τοιχώματα του θαλάμου έφεραν λευκό κονίαμα. Βρέθηκαν, ακόμη, δύο κεραμοσκεπείς και ένας μεγάλος κιβωτιόσχημος τάφος, στον οποίο χρησιμοποιήθηκε οικοδομικό υλικό από κάποιο παλαιότερο οικοδόμημα. Το ίδιο ισχύει και για τμήμα ιωνικού κίονα, που χρησιμοποιήθηκε για την τοποθέτηση των καμένων οστών ανδρικής ταφής σε ημισφαιρικό λάξευμα στην κάτω πλευρά της βάσης του. Τέλος, βρέθηκε και μια δεύτερη απλούστερη καύση. Πραγματοποιήθηκε απευθείας μέσα σε ορθογώνιο λάκκο και ανήκε σε ταφή κοριτσιού. Μετά τη μάχη της Πύδνας (168 π.Χ.) ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για κατοίκηση, όπως δείχνουν κάποια μικρά ορύγματα και ένας «θησαυρός» 32 χάλκινων νομισμάτων.

Αλυκές Κίτρους

Αγροτεμάχιο Κ. Χρυσοχοΐδη (Νότιο νεκροταφείο Πύδνας)

Στο παραπάνω αγροτεμάχιο εντοπίστηκε τμήμα του νότιου νεκροταφείου της Πύδνας, δίπλα στον οδικό άξονα που οδηγούσε στη νότια Πιερία. Από το 1984 έως το 1992 με μεγάλα διαλείμματα ερευνήθηκαν 46 τάφοι, οι περισσότεροι ασύλητοι, που έδωσαν ιδιαίτερα πλούσια ευρήματα.

Η πρόσφατη φάση της έρευνας επιβλήθηκε από την απόφαση του Δήμου Πύδνας να ανταλλάξει το τμήμα του αγροτεμαχίου όπου εκτεινόταν το νεκροταφείο, ώστε να καταστεί δυνατή στη συνέχεια η ανάδειξή του. Έτσι, με τη φετινή έρευνα ο αριθμός των τάφων ανήλθε στους 78.

Αποτέλεσμα ήταν να εντοπιστεί το πιο οργανωμένο ταφικό σύνολο της Πύδνας για το χρονικό διάστημα από το 350 π.Χ. έως το 150 π.Χ., από την εποχή, δηλαδή, της ανόδου και επέκτασης του βασιλείου της Μακεδονίας έως την πτώση του και τη μετατροπή της Μακεδονίας σε επαρχία της Ρώμης.

Εδώ, αντιπροσωπεύονται σχεδόν όλες οι μορφές ταφικής αρχιτεκτονικής που απαντούν αυτή την εποχή στη Μακεδονία: Βρέθηκαν ένας μονοθάλαμος μακεδονικός τάφος, ένας διθάλαμος θαλαμωτός (αν και το έδαφος της περιοχής δεν προσφέρεται για κατασκευή υπόγειων θαλάμων), μεγάλοι κιβωτιόσχημοι από τοπικό αμμόλιθο ή από κογχυλιάτη λίθο ή μικρότεροι για παιδικές ταφές. Επίσης, βρέθηκαν κιβωτιόσχημοι από ωμά πλιθιά, λακκοειδείς με περιμετρικό αναβαθμό. Σε μία περίπτωση χρησιμοποιήθηκε ως θάλαμος μια βαθιά λεκάνη περιρραντηρίου, ενώ ως κάλυψή της τμήμα βάσης από μεγάλη μαρμάρινη επιτύμβια στήλη.

Από τους πρόσφατα ερευνημένους τάφους θα γίνει ιδιαίτερη αναφορά σε δύο:

Ο τάφος 66 ήταν κιβωτιόσχημος από ωμά πλιθιά. Εκτός των άλλων ευρημάτων (χρυσό νόμισμα Φιλίππου Β΄, σύνολο χάλκινων αγγείων συμποσίου – δύο κάνθαροι και αρύταινα –, δύο σιδερένιες στλεγγίδες κ.ά.) βρέθηκαν προς την πλευρά του κρανίου τα παρακάτω αντικείμενα: χάλκινη σικύα, σιδερένια οδοντάγρα, πέντε σιδερένια χειρουργικά εργαλεία, μικρές χάλκινες πυξίδες κυλινδρικές και μία από ελεφαντόδοντο, χάλκινα εργαλεία, άωτο μελαμβαφές σκυφίδιο. Αποτελούν ένα μοναδικό σύνολο ιατρικών εργαλείων και οδηγούν στο συμπέρασμα ότι πρόκειται για τον αρχαιότερο τάφο ιατρού από τη Μακεδονία (β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.).

Ο τάφος 52 έδωσε τα πιο πλούσια ευρήματα. Κιβωτιόσχημος από ωμά πλιθιά σε μορφή θήκης. Έφερε λευκά και κόκκινα κονιάματα. Πάνω από την ξύλινη κάλυψή του ρίχθηκαν τα υπολείμματα της νεκρικής πυράς, που έδωσε ενδιαφέροντα στοιχεία για τη διαδικασία καύσης. Βρέθηκαν κυρίως τμήματα ψημένων πλιθιών μαζί με ωμά που έφεραν λευκό κονίαμα. Αυτό επιτρέπει την υπόθεση ότι η καύση πραγματοποιήθηκε πάνω σε μια εξέδρα από ωμά πλιθιά που έφερε λευκό κονίαμα. Τα πλιθιά της επάνω πλευράς της, που δέχθηκαν την άμεση επίδραση της φωτιάς, ψήθηκαν, κάτι που δεν συνέβη φυσικά με τις κατώτερες στρώσεις. Από την πυρά περισυνελέγη μεγάλος αριθμός ευρημάτων, από τα οποία ξεχωρίζουν πέντε μεγάλα ειδώλια και κυρίως η πήλινη διακόσμηση της ξύλινης κλίνης. Από τις μορφές που συντηρήθηκαν μέχρι στιγμής φαίνεται ότι επρόκειτο για σκηνή αναχώρησης πολεμιστή.

Στο θάλαμο μαζί με τα κτερίσματα (χάλκινη φιάλη, μολύβδινα και πήλινα αγγεία, χάλκινο κάτοπτρο κ.ά.) βρέθηκε το οστεοδόχο αγγείο, μια μεγάλη πελίκη ρυθμού Κερτς. Στην μπροστινή πλευρά υπήρχε σκηνή γάμου και στην πίσω Αμαζονομαχία. Μαζί με τα καμένα οστά βρέθηκε και ένα από τα ωραιότερα σύνολα χρυσών κοσμημάτων από τη Μακεδονία: ζεύγος ενωτίων με γρύπες, περιδέραιο με «ἡράκλειον ἄμμα» στο κέντρο του και λεοντοκεφαλές στις απολήξεις, έξι κουμπιά για τις χειρίδες του χιτώνα και δαχτυλίδι με σφραγιδόλιθο από χαλκηδόνιο, που φέρει παράσταση ποιμενικού σκύλου. Η ταφή ανήκε σε γυναίκα νεαρής ηλικίας, όπως τεκμαίρεται από τους εκατοντάδες αστραγάλους που βρέθηκαν στο θάλαμο αλλά και στην πυρά.

ΜΑΤΘΑΙΟΣ ΜΠΕΣΙΟΣ

Περιοχή Μακεδονικού Ολύμπου

Με αφορμή τα τεχνικά έργα που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην περιοχή του Μακεδονικού Ολύμπου, νοτιότατο τμήμα της Μακεδονίας και περιοχή των αρχαίων μακεδονικών πόλεων Φίλας, Ηρακλείου-Πλαταμώνα και Λειβήθρων, εντοπίστηκαν πολλοί νέοι αρχαιολογικοί χώροι. Οι θέσεις ήταν άγνωστες αλλά αναμενόμενες, δεδομένου ότι ο χώρος αυτός, ανάμεσα στον Όλυμπο και τη θάλασσα, είναι η ζωτικής σημασίας είσοδος στη Μακεδονία και τον Θερμαϊκό από τα Τέμπη

και το Αιγαίο. Προσφέρει εύφορους κάμπους και σκάλες στον Θερμαϊκό, άφθονες πηγές νερού και τροφής, πρώτες ύλες για πρώτες ανάγκες – ξύλο, πέτρα, πηλό – και προστασία από τον Όλυμπο.

Πιερικό Ηράκλειο (Θέση Κρανιά)

Κομβική θέση στην περιοχή είναι ο λόφος του κάστρου του Πλαταμώνα. Στην παραπάνω θέση του λόφου (Δ.Δ. Ν. Παντελεήμονος) και προκειμένου να κατασκευαστεί η σιδηροδρομική σήραγγα του Πλαταμώνα, διενεργήθηκε μία από τις ανασκαφές της ΕΡΓΟΣΕ, στη Χ.Θ. 5+096 έως 5+413. Η κύρια τομή, πλ. 30 μ. και έκτασης 9,510 τ.μ., βρισκόταν αμέσως βόρεια και κάτω από το λόφο του κάστρου, σε μια περιοχή που πιθανώς σχετίζεται με το λιμάνι του Ηρακλείου[75]. Η παραλία αυτή έχει βαθιά νερά και προστατεύεται από τους επικίνδυνους νότιους ανέμους της περιοχής χάρη στην *πλαταμώδη ἄκρα* του βράχου του κάστρου[76].

Η ρωμαϊκή φάση αρχίζει με στρώμα καταστροφής του 2ου αι. π.Χ., που ίσως σχετίζεται με την αναφερόμενη πολιορκία του Ηρακλείου[77]. Έγινε σαφές ότι η περιοχή δεν εγκαταλείφθηκε, αφού οι επιχώσεις, ένας δρόμος και ένα κτίριο υποδεικνύουν ανθρώπινη παρουσία μέχρι τον 4ο αι. μ.Χ. Άγνωστο είναι πότε ακριβώς άρχισε να κατασκευάζεται η σειρά των μνημειακών καμινιών της ρωμαιοκρατίας, όπου ασβεστοποιήθηκαν μαρμάρινες αρχαιότητες και τοπικός ασβεστόλιθος. Ανασκάφηκαν από την 9η ΕΒΑ στο λόφο αμέσως βόρεια του λόφου του κάστρου, αλλά, όπως φάνηκε από την ανασκαφή και της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ, η σειρά των καμινιών συνεχιζόταν και ανάμεσα στους δύο λόφους, τουλάχιστον. Την παλαιοχριστιανική εποχή έσβησαν τα καμίνια, η Κρανιά μετατράπηκε σε νεκροταφείο και εγκαταλείφθηκε μέχρι τον 20ό αιώνα.

Από την ελληνιστική εποχή εντοπίστηκαν τρεις φάσεις με τρία μεγάλα στρώματα καταστροφής. Η ερμηνεία των ελληνιστικών φάσεων δεν είναι επί του παρόντος εφικτή. Όπως προέκυψε, όμως, από το περιεχόμενο στα τρία πηγάδια-αποθέτες (Εικ. 49), η περιοχή είχε και στα ελληνιστικά χρόνια εργαστηριακό χαρακτήρα, κληρονομημένο από παλαιότερα.

Το ελληνιστικό πρόγραμμα ξεκίνησε προς τα τέλη του 4ου αιώνα με σειρά κτιρίων και επιμελημένη διαμόρφωση ανδήρων προς το κάστρο. Στρώμα καταστροφής στα τέλη του α΄ τετάρτου του 3ου αιώνα συμπίπτει ίσως με τις επιδρομές των Γαλατών. Ακολούθησε ανοικοδόμηση στον ίδιο άξονα με προσθήκες τοίχων, χώρων και δαπέδων. Μια δεύτερη καταστροφή στα τέλη του 3ου αιώνα μάλλον σχετίζεται με τον Σκόπα[78] και οδήγησε στην αλλαγή του οικοδομικού άξονα. Μοναδικό κτίριο της νέας φάσης είναι ένα μεγάλο κτίριο με περίστυλη αυλή. Η καταστροφή του καλύπτεται με το στρώμα καταστροφής του 2ου αιώνα.

Οι κλασικές φάσεις συνοδεύονταν, επίσης, από δύο μεγάλα στρώματα καταστροφής, του 4ου και του 5ου αιώνα[79] (Εικ. 50). Δύο κυκλικές κατασκευές του 5ου αιώνα φαίνεται να ήταν χώροι όπου λειτουργούσε τροχός, με χαρακτηριστικότερο εύρημα μεγάλο αριθμό υποστατών[80] (Εικ. 51). Σε επαφή, βρέθηκαν δύο πηγάδια-αποθέτες αποτυχημένων προϊόντων. Στη φάση του 4ου αιώνα δεν βρέθηκε χώρος για τον τροχό, εντοπίστηκαν, όμως, τέσσερις τουλάχιστον κεραμικοί κλίβανοι. Η παραγωγή του εργαστηρίου ήταν κυρίως αμφορείς αλλά και άλλα μεγάλα αγγεία, κυρίως λεκάνες με ανάγλυφα περιχειλώματα. Βρέθηκε, επίσης, και ένα τμήμα υποστατού με ανάλογη διακόσμηση, καθώς και μία από τις κυλινδρικές σφραγίδες με τις οποίες τυπωνόταν η διακόσμηση στα περιχειλώματα των μεγάλων ανοιχτών αγγείων[81].

Κατά την αρχαϊκή εποχή (όπως και αργότερα στην παλαιοχριστιανική) η Κρανιά φιλοξένησε μόνο νεκρούς, μετατράπηκε δηλαδή σε νεκροταφείο.

Η κύρια γεωμετρική φάση χρονολογείται στα τέλη του 8ου-αρχές του 7ου αι. π.Χ. με κυριότερο κτίσμα ένα ωοειδές κτίριο (Εικ. 52).

Οι προϊστορικές επιχώσεις, όπου ανασκάφηκαν, ξεπέρασαν τα 3,50 μ. και έφθασαν τις πρώιμες φάσεις της εποχής του Χαλκού, αλλά η αρχή τους ανάγεται παλαιότερα και καλύπτεται από τον υδροφόρο ορίζοντα. Κυριότερο εύρημα ήταν ένας περίβολος στα βορειότατα χαμηλά όρια του λόφου του Κάστρου, που φαίνεται να καταστράφηκε στα τέλη της μέσης εποχής του Χαλκού (Εικ. 53). Στην εσωτερική του πλευρά εντοπίστηκε λιθόστρωτο, πλ. 1,50-2 μ., που σωζόταν σε άριστη κατάσταση[82]. Αλλε-

75. Στις αρχές του καλοκαιριού του 1997 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στις νότιες από το κάστρο μισγάγγειες (Δ.Δ. Πλαταμώνα). Το υλικό των επιχώσεων αμέσως νότια του κάστρου ήταν μεικτό, χωρίς οικοδομικές φάσεις, στη μισγάγγεια του κτήματος Μοσκώφ, κυρίως βυζαντινό. Υλικό και ημερολόγια παραδόθηκαν στην 9η ΕΒΑ. Οι εργασίες βόρεια του κάστρου (Δ.Δ. Παντελεήμονος), ξεκίνησαν τον Ιανουάριο του 1997 από την 9η ΕΒΑ. Δεδομένου ότι είχαν αποκαλυφθεί ελληνιστικές οικοδομικές φάσεις, παραλάβαμε το χώρο το Σεπτέμβριο του 1998, εκτός του βορειότερου λόφου με τα ρωμαϊκά ασβεστοκάμινα.

76. Ο όρος από τον Στράβωνα 8, 3, 23. Το όνομα είναι αρχαιότατο και μάλιστα ομηρικό. Σηματοδοτεί ένα λείο βράχο που περιβάλλεται ή καλύπτεται με νερό. Βλ. Γαληνός, *Των Ιπποκράτους Γλωσσών Εξήγησις*, λ. *πλαταμών*· Ησύχιος: λ. *πλαταμών*· Σούδα: *Πλαταμῶνος*· *Σχόλ. Αράτ.* 988· *Schol.Vet. εις Άρατον* 993,1· *Schol.Vet. εις Διονύσιον Περιηγητήν* 626, 1· *Schol.Vet. εις του Οππιανού τα Αλιευτικά* 2, 167, 5· Αριστοτέλης, *Των περί τα ζώια ιστοριών* 548α, 22· *Schol.Vet. εις του Οππιανού τα Αλιευτικά* 1, 121, 1· *Σχόλ. εις του Οππιανού τα Αλιευτικά* 5, 650· *Σχόλ. εις το των κυνηγετικών του Οππιανού* 4, 224.

77. Πολύβιος, 28, 11· 28, 13· 28, 17· Σούδα: *Σημαία*. Στέφ. Βυζάντιος: *Ἡράκλεια*.

78. Πολύβιος 4, 61.

79. Είναι ελκυστική η υπόθεση να συνδέσει κανείς την καταστροφή του 5ου αιώνα με μια πιθανή άλωση του Ηρακλείου από τους Αθηναίους, φαίνεται όμως περισσότερο για μια φυσική καταστροφή, συνεπής με τις πληροφορίες για σεισμούς και πλημμύρες των χρόνων αυτών στην Ελλάδα. Βλ. Διόδωρος 12, 58 κ.ε.

80. Επίσης, κομμάτια πιθαριών και πιθοειδών λεκανών, κεραμίδων, αμφορέων, αγνύθες, πλινθιά κ.ά. Το δάπεδο από πλακαρούς λίθους, στον ένα σωζόταν πήλινος δίσκος στο κέντρο με οπή.

81. Τα κεραμικά περιρραντήρια αντιγράφουν ίσως μεταλλικά ή μαρμάρινα, και έχει υποτεθεί ότι ξεκίνησαν ως μόδα τον 5ο αιώνα από τη Χίο. Βλ. E. Simantoni-Bournia, *La céramique à reliefs au musée de Chios*, Αθήναι 1992.

82. Παρόμοιο στον οικισμό του Εμπορίου ερμηνεύθηκε ως δρόμος που προ-

Εικ. 49. Πιερικό Ηράκλειο (θέση Κρανιά). Ελληνιστική κεραμική και μήτρα ειδωλίου.

Εικ. 50. Πιερικό Ηράκλειο (θέση Κρανιά). Κεραμική κλασικών χρόνων.

Εικ. 51. Πιερικό Ηράκλειο (θέση Κρανιά). Κυκλικές κατασκευές κλασικών χρόνων, πιθανώς χώρος κεραμικού τροχού.

Εικ. 52. Πιερικό Ηράκλειο (θέση Κρανιά). Γεωμετρική ωοειδής οικία επί του περιβόλου της ύστερης εποχής του Χαλκού.

Εικ. 53. Πιερικό Ηράκλειο (θέση Κρανιά). Περίβολος των αρχών της μέσης εποχής του Χαλκού.

πάλληλες λιθοστρώσεις και άνδηρα λειτουργούσαν ως στοιχεία ανύψωσης και διαμόρφωσης των κλίσεων, κατασκευής του δρόμου και στήριξης των πρανών. Το μέγιστο ανεσκαμμένο μήκος του ήταν 35 μ., το μέγιστο πλάτος του κορυφαίου τμήματος έφθανε τα 2 μ., το συνολικό σωζόμενο ύψος από την έδραση των λιθοστρώσεων τα 2 μ. περίπου και το πλάτος στην έδραση τα 6 μ.

Λείβηθρα

Στην περιοχή Λειβήθρων, επάνω στον Όλυμπο, διασώθηκε ένας ορεινός λιθόστρωτος δρόμος, που είχε παλαιότερα εντοπιστεί κατά μήκος της φυσικής διαδρομής από τα Λείβηθρα προς την Περραιβία μέσω του Άνω Ολύμπου. Σώθηκε την τελευταία στιγμή από την κατασκευή του ορεινού δρόμου Καρυάς-Λεπτοκαρυάς, με λίγες απώλειες και αλλαγή της μελέτης της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Πιερίας. Αποκαλύφθηκε (Ιούλιος-Αύγουστος 2000) τμήμα του σε υψόμετρο 1.000 μ., στο 11+232 χλμ. από τον κόμβο της Λεπτοκαρυάς στην εθνική οδό (412 χλμ. ε.ο. Αθηνών-Θεσσαλονίκης). Πριν από τον καθαρισμό, είχε μορφή κατσικόδρομου, όπου διακρίνονταν κατά διαστήματα μερικές πέτρες. Αποδείχθηκε ότι είναι μεγάλο τεχνικό έργο, πλ. 4 μ., σε περιοχές δύσβατες και με μεγάλες κλίσεις, που προϋποθέτουν τεράστια χωματουργικά έργα και εκβραχισμούς. Είναι κατασκευασμένος επί του φυσικού βράχου, τον οποίο συχνά διαμορφώνει και εκμεταλλεύεται. Λόγω κλίσεων και ειδικών κλιματολογικών συνθηκών, η πλαγιά διατηρεί ελάχιστες έως μηδενικές επιχώσεις, τόσες όσες συγκρατούν οι σχεδόν επιφανειακές ρίζες του δάσους. Δεν υπήρχαν κινητά ευρήματα, εκτός από εκείνα των κυνηγών και του εμφυλίου πολέμου.

Θέση Βακούφικα ή Παλιομέτοχο

Μεγάλος αριθμός τάφων καταστράφηκε από την κατασκευή του δρόμου Καρυάς-Λεπτοκαρυάς και στα πρώτα υψώματα του Ολύμπου, στην παραπάνω θέση στον αρχαιολογικό χώρο των Λειβήθρων, αμέσως νοτιοδυτικά του λόφου Ράχη της Παλαιάς Λεπτοκαρυάς, περίπου 1 χλμ. βορειοδυτικά της ακρόπολης των Λειβήθρων, 6,5 χλμ. από τον κόμβο της Λεπτοκαρυάς. Διασώθηκαν από την πλήρη καταστροφή (Ιούλιος-Αύγουστος 2000) δέκα κιβωτιόσχημοι, πλακοπερίβλητοι τάφοι, συλημένοι, διαστ. 2×0,60×0,50 μ. περίπου, με δάπεδο από χαλικάκια και πατημένο πηλόχωμα. Βρέθηκαν διάσπαρτα μέσα και έξω από τους τάφους λίγες ψήφοι από κεχριμπάρι και μερικά αγγεία κακής διατήρησης, κυρίως μυκηναϊκού τύπου, σε μεγαλύτερο ποσοστό αλάβαστρα (ΥΕ ΙΙΙΒ-Γ). Πολύ κοντά εντοπίστηκε κτίσμα και περίβολος με κατεύθυνση προς την ακρόπολη των Λειβήθρων.

Θέση Παλαιός Σταθμός Λιτοχώρου

Στην παραπάνω θέση εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση (περίπου 30 στρέμματα) μπάζα με δεκάδες ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων (επιτύμβιες στήλες, βάθρο τιμητικό σε αυτοκράτορα, κίονες, άλλα αρχιτεκτονικά μέλη, κεραμική του 2ου-3ου αι. μ.Χ.) που προήλθαν από εκτεταμένη καταστροφή αρχαιολογικού χώρου ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 54). Η θέση βρίσκεται στο 425ο χιλιόμετρο της νέας εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Λόγω της ιδιάζουσας περίπτωσης, η έρευνα έγινε με τη βοήθεια χωματουργικών μηχανημάτων και δύο «εργολαβικών» σιδερένιων κόσκινων.

Θέση Τρία Πλατάνια

Στην παραπάνω θέση, που βρίσκεται 4 χλμ. νότια του κάστρου του Πλαταμώνα-Ηράκλειο, πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στο πλαίσιο της κατασκευής της σήραγγας ΕΡΓΟΣΕ (Χ.Θ. 0+696 - 0+813) και του κόμβου Πλαταμώνα της εθνικής οδού ΠΑΘΕ[83]. Οι εκβολές του Πηνειού απέχουν 9 χλμ. περί-

στατευόταν από περίβολο και οδηγούσε σε πηγάδι, βλ. S. Hood, *Chios: Prehistoric Emporio and Ayio Gala* I, London 1982, σ. 105, εικ. 58. Αυτή η ερμηνεία είναι δυνατόν να ισχύει και για την Κρανιά. Μια οπισθότμητη πρόχους και τα σύγχρονα πηγαία νερά ενθαρρύνουν μια τέτοια υπόθεση.

83. Για τις αγροικίες του Ολύμπου, βλ. Αδάμ-Βελένη - Πουλάκη - Τζαναβάρη, ό.π. (υποσημ. 46), σ. 56 κ.ε. Τα Τρία Πλατάνια αντιπροσωπεύονται στην έκθεση με τα εξής ευρήματα:

Υλικά δομής: 26στ, 26θ, 26Ι, 28, 29, 36.

Προσωπικά αντικείμενα και οικοσκευή: 224, 225α, 225β, 217, 212, 210α, 210β, 213α, 213β, 148, 149, 150, 151, 147, 175, 176, 62, 74, 75, 70, 73, 410, 412, 409, 392, 393, 401, 405, 404, 402, 407, 386, 388,, 381, 385, 384, 377.

Εικ. 54. Θέση Παλαιός Σταθμός Λιτοχώρου. Επιγραφές από τα μπάζα.

Εικ. 55. Θέση Τρία Πλατάνια. Αεροφωτογραφία της αγροικίας.

που αλλά τα βαρικά και οι βάλτοι αρχίζουν σε απόσταση 1-2 χλμ. περίπου. Το ύψωμα Καραλή (αρχαία Φίλα;) απέχει 4 χλμ. περίπου νότια. Η θέση βρίσκεται δίπλα στην παραθαλάσσια πεδινή οδό της αρχαιότητας που μέσω Τεμπών συνέδεε την θεσσαλική Περραιβία με τη μακεδονική Πιερία, στο μέσον (σήμερα) της απόστασης μεταξύ του υψώματος Βίγλα (126 μ.) και της θάλασσας, δεξιά της εθνικής οδού Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Λόγω των εκτεταμένων εκσκαφικών εργασιών που έγιναν από τα χωματουργικά μηχανήματα χωρίς παρακολούθηση, πολλά οικοδομικά λείψανα, στρώματα καταστροφής και επιχώσεις χάθηκαν αμετάκλητα. Με την ανασκαφή που ακολούθησε (κατά διαστήματα από το Φεβρουάριο έως το Νοέμβριο 1997 και από το Μάιο 1999 έως το Μάρτιο 2000, οπότε και ολοκληρώθηκε), αποκαλύφθηκε μια μεγάλη αγροικία του τέλους του 4ου αιώνα, *κατάβορρος καὶ μὴ ἰσοπλατής*, ορθογώνια, με μεγαλύτερο τον άξονα Α.-Δ. και απόκλιση από τον άξονα Β.-Ν., προφανώς για τοπικούς κλιματολογικούς λόγους[84] (Εικ. 55). Είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές από τον ιδιοκτήτη και την εργολαβία. Είχε μεγάλη κεντρική αυλή με πηγάδι, κλίβανο, πύργο και ρηχή τάφρο στο κέντρο. Η βόρεια τουλάχιστον πλευρά ήταν ίσως διώροφη στην πρώιμη φάση, οπωσδήποτε στη δεύτερη. Αυτή η πλευρά διέσωσε τα στρώματα καταστροφής των δύο φάσεων χάρη στο μεγάλο ύψος των επιχώσεων στην περιοχή των ψηλών κτιρίων. Πυκνό λιθόστρωτο ανασκάφηκε κατά μήκος των δύο τουλάχιστον πλευρών της αγροικίας. Πριν από την κατασκευή της αγροικίας είχαν γίνει εκτεταμένες επιχώσεις για την οριζοντιοποίηση του εδάφους[85]. Εντοπίστηκε εξωτερικός περίβολος βόρεια, κυκλική κατασκευή και πιθανότατα αποστραγγιστική τάφρος νότια. Ο πιθεώνας της παλαιότερης φάσης είναι ο μόνος που διασώθηκε από την οριστική διάλυση της οικίας και μεταφέρθηκε στο νέο σιδηροδρομικό σταθμό Πλαταμώνα.

Το λιθολόγημα των τοίχων της πρώτης φάσης είχε πλάτος 0,45-0,50 μ. περίπου και μέγιστο σωζόμενο ύψος (μαζί με τα θεμέλια) 0,80 μ. περίπου. Σε ορισμένες περιπτώσεις το θεμέλιο είχε πλάτος μεγαλύτερο του επιφανειακού λιθολογήματος κατά 0,10 μ. περίπου. Τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από ένα παχύ υπόστρωμα μικρών λίθων, χαλικιού, άμμου, και θρυμματισμένων κεραμίδων, που καλύπτονταν με λεπτό στρώμα πατημένου πηλού. Η ανωδομή συνεχιζόταν με ωμές πλίνθους. Η διάλυση της πλίνθινης ανωδομής κάλυψε-σφράγισε σε πολλά σημεία τα λιθολογήματα των τοίχων και το στρώμα καταστροφής της στέγης με τη λακωνικού τύπου κεράμωση.

Στην πρώτη αυτή φάση, η αγροικία ήταν ένα πολύ μεγάλο ορθογώνιο οικοδόμημα, διαστ. 55×42,50 μ. περίπου, εσωστρεφές γύρω από μία μεγάλη αυλή. Στη βορειοανατολική γωνία υπήρχε μεγάλος πιθεώνας, όπου διατηρήθηκαν δέκα πίθοι

Αγροτική ζωή: Γα/3, 336-345, 323, 324, 322, 320, 318, 316, 309, 332.

Οινοποιία: 291δ, 291ι, 291α, 291η, 291β, 291γ, 291θ, 291στ, 291ζ, 291ε, 420.

84. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ. Στο κείμενο αναφέρονται συνοπτικά ως εξής: Β. (συνοπτικά) =ΒΔ. (πραγματικά), Ν. (συνοπτικά)=ΝΑ. (πραγματικά), Α. (συνοπτικά)= ΒΑ. (πραγματικά), Δ. (συνοπτικά)=ΝΔ. (πραγματικά).

85. Οι χωματουργικές εργασίες για την ισοπέδωση του εδάφους δεν είναι αμηνήθιστο φαινόμενο στις αρχαίες αγροικίες, που ήταν χτισμένες στην ύπαιθρο και αντιμετώπιζαν προβλήματα με τις φυσικές κλίσεις του εδάφους. Βλ. για παράδειγμα, *BSA* 68 (1973), σ. 360 και *ΑΑΑ* XXII (1989), σ. 191.

Εικ. 56. Θέση Τρία Πλατάνια. Ο πύργος της αγροικίας.

Εικ. 57. Θέση Τρία Πλατάνια. Οινηρός αμφορέας.

κατά χώραν και 16 λάκκοι πίθων. Ένας μόνο φέρει εγχάρακτα γράμματα στο περιχείλωμα με την επιγραφή: *ΚΟ ΙΒ*. Από στερεά κατάλοιπα οι πίθοι περιείχαν κυρίως γίγαρτα αλλά και ελιές.

Οι υπόλοιποι χώροι του κτιρίου γύρω από την αυλή ήταν μικρότεροι ή κατεστραμμένοι από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Οι ισοπεδώσεις αποδείχθηκαν καταστροφικές για το δυτικό τμήμα του κτιρίου, όπου εντοπίστηκε μόνον ένας χώρος, υπάρχουν, ωστόσο, ενδείξεις ότι δεν ήταν ο μοναδικός. Από το στρώμα καταστροφής στέγης υποδεικνύεται η ύπαρξη στοάς μπροστά από τη βόρεια και την ανατολική πτέρυγα των δωματίων, δεν αποκλείεται, ωστόσο, να υπήρχε και στις υπόλοιπες.

Στο μέσον περίπου της αυλής αποκαλύφθηκε η τελευταία σειρά των θεμελίων του πύργου της αγροικίας και περιμετρικό αβαθές όρυγμα, πλ. 1 μ. περίπου (Εικ. 56). Δυτικά του πύργου και σε επαφή με το όρυγμα αποκαλύφθηκε κυκλικής κάτοψης κεραμικός κλίβανος με λιθόκτιστο θάλαμο καύσης (διαμ. 1,40 μ. εσωτερικά και ύψ. 1 μ. περίπου) και λίθινο πεσσό στήριξης στο μέσον (ύψ. 0,65 μ.). Τμήμα της εσχάρας είχε υποχωρήσει στο θάλαμο. Το άνοιγμα εισόδου, επίσης λιθόκτιστο, κατέληγε στη δυτική γωνία του ορύγματος. Ο θόλος του κλιβάνου ήταν πλίνθινος και δεν σώθηκε. Μέσα στην αυλή, βρέθηκε επίσης ένα πηγάδι-αποθέτης, του οποίου το βάθος έφθασε τα 10 μ. περίπου από τον ορίζοντα χρήσης της αρχαιότητας, χωρίς να εξαντληθεί.

Από τη βορειοανατολική εξωτερική γωνία ξεκινούσε με κατεύθυνση προς Β. ένας μεγάλος περίβολος, ανεσκ. μήκ. 32 και πλ. 1,20 μ. περίπου[86]. Πυκνή λιθόστρωση πλαισίωνε το κτίριο και τον περίβολο στην ανατολική και νότια πλευρά της αγροικίας. Η νότια λιθόστρωση υπερκάλυπτε ένα αβαθές επίμηκες όρυγμα κατά μήκος του εξωτερικού τοίχου, με γέμισμα από λίθους και χαλίκι, πιθανώς έργο προστασίας από τα όμβρια, όπως και ένα παρόμοιο που εντοπίστηκε στο αγρόκτημα, 250 μ. περίπου νοτιότερα.

Το μεγαλύτερο όγκο των ευρημάτων καταλαμβάνει η κεραμική. Στη φάση αυτή, η μελαμβαφής κεραμική αντιπροσωπεύεται κυρίως από κανθάρους κλασικού τύπου, σκύφους και σκυφίδια, λύχνους, μυροδοχεία, όλπες, ιχθυοπινάκια, ένα μεγάλο πινάκιο με γραπτή φυτική διακόσμηση κ.ά. Βρέθηκαν αρκετά θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και αρκετές λαβές με σφραγίσματα. Δεν λείπουν παραδείγματα διαφόρων χυτροειδών αγγείων, αρυτήρων, οινοχοών, λεκανών και λεκανίδων. Από τον οικιακό εξοπλισμό της παλαιότερης φάσης διασώθηκαν πήλινες αγνύθες αργαλειού, μολύβδινα βάρη και σιδερένια εργαλεία, όπως μικρές και μεγάλες σπάτουλες, μαχαίρια, βελόνες κ.ά.

Βρέθηκαν διαφόρου τύπου σιδερένια καρφιά της στέγης, ένα σιδερένιο κλειδί λακωνικού τύπου, χάλκινα καρφιά και εξαρτήματα πιθανώς από τα έπιπλα του κτιρίου. Δύο σιδερένια δαχτυλίδια αντιπροσωπεύουν είδη καλλωπισμού και οι σιδερένιες αιχμές δοράτων και βελών αποτελούν δείγματα εξαρτημάτων οπλισμού. Όπως προκύπτει από τα ευρήματα, κύρια προϊόντα του αγροκτήματος στην πρώτη φάση ήταν το σταφύλι και το κρασί.

Τα νομίσματα χρονολογούν την αρχική κατασκευή του κτιρίου στα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Η φάση αυτή είχε σύντομη διάρκεια, αφού η καταστροφή του από φωτιά τοποθετείται στις αρχές του 3ου αιώνα, ίσως με τις επιδρομές των Γαλατών. Την ίδια εποχή καταστράφηκαν με τον ίδιο τρόπο και η γειτονική Κρανιά (λιμάνι Ηρακλείου), καθώς και η αγροικία στο Κομπολόι, η οποία (αντίθετα από τις άλλες δύο περιπτώσεις) δεν ανακατασκευάστηκε. Μαζί με την αγροικία φαίνεται ότι καταστράφηκαν και τα πολύτιμα αμπέλια, αφού στην επόμενη φάση

86. Βλ. ανάλογο παράδειγμα στο σπίτι της Βάρης, βλ. *BSA* 68 (1973), σ. 370-372, πίν. 4.

τα γίγαρτα εξαφανίστηκαν. Αντίθετα, κύρια δενδροκαλλιέργεια έγινε η ελιά, όπως και σήμερα.

Αμέσως μετά την καταστροφή, το κτίριο επιδιορθώθηκε και επαναλειτούργησε. Αντικαταστάθηκε η βόρεια πλευρά και ενισχύθηκε με αντηρίδες, πλευράς 0,60 μ. περίπου.

Το λιθολόγημα των τοίχων του νέου κτιρίου είχε πλάτος 0,50-0,60 μ. περίπου και μέγιστο σωζόμενο ύψος (μαζί με τα θεμέλια) 1,20 μ. περίπου. Ήταν κατασκευασμένο (όπως και στην προηγούμενη φάση) από δύο επιμελημένα μέτωπα με γέμισμα μικρότερων λίθων. Η ανωδομή συνεχιζόταν με ωμές πλίνθους. Στα θεμέλια ήταν συχνά ενσωματωμένοι μεγάλοι ογκόλιθοι από τα φυσικά στρώματα της περιοχής.

Τα δάπεδα κατασκευάστηκαν από καλά πατημένο πηλόχωμα και χαλίκι, ύστερα από ισοπέδωση του στρώματος καταστροφής της προγενέστερης φάσης.

Η ζωή της νεότερης φάσης τοποθετείται με ασφάλεια έως τις αρχές του 2ου αιώνα. Ίσως εγκαταλείφθηκε μετά την επιδρομή των Αιτωλών του Σκόπα και λίγο πριν εμφανιστούν οι Ρωμαίοι, που εισέβαλαν στη Μακεδονία από αυτήν ακριβώς την περιοχή.

Σχεδόν στο σύνολό τους οι επιχώσεις και τα στρώματα καταστροφής της φάσης αυτής είχαν απομακρυνθεί από τα σκαπτικά μηχανήματα. Διασώθηκαν όπου οι επιχώσεις είχαν μεγάλο ύψος, δηλαδή στον πύργο και στη βόρεια πτέρυγα των δωματίων.

Το μεγαλύτερο όγκο των ευρημάτων καταλαμβάνει και σε αυτή τη φάση η κεραμική. Περιλαμβάνει ποικιλία σχημάτων καθημερινής χρήσης, τα περισσότερα αβαφή αλλά και αρκετά μελαμβαφή της κατηγορίας Δυτικής Κλιτύος με επίθετο πηλό και χάραξη, με στικτή επίθετη πλαστική και ανάγλυφη διακόσμηση. Στα επιτραπέζια αγγεία περιλαμβάνονται κυρίως πινάκια, κάνθαροι, άωτοι και δίωτοι σκύφοι, καθώς και άωτα σκυφίδια-φιαλίδια, μυροδοχεία, πυξίδες, ασκοί, λύχνοι κ.ά. Τα πινάκια αντιπροσωπεύονται από το βαθύ, απλό τύπο και από το ιχθυοπινάκιο. Στους κανθάρους πιο διαδεδομένος είναι ο κλασικός τύπος, κάποτε με ραβδωτό σώμα, αλλά και ο ελληνιστικός. Στα αποθηκευτικά αγγεία κυριαρχούν τα πιθοειδή και οι οξυπύθμενοι αμφορείς (Εικ. 57), ενώ μεγάλος είναι ο αριθμός των μαγειρικών σκευών, όπως χύτρες, χυτροειδή, λοπάδες, αρυτήρες, ιγδία κ.ά.

Η οικοσκευή συμπληρώνεται με διάφορα πήλινα και μεταλλικά μικροευρήματα (πήλινες αγνύθες, μαχαίρια και εγχειρίδια, φυτευτήρια κ.ά.). Βρέθηκαν, ακόμη, χάλκινα στελέχη και καρφιά διαφόρων μεγεθών από τα ξύλινα αντικείμενα του κτιρίου, ενώ από την καταστροφή του σώθηκαν διάφοροι τύποι σιδερένιων καρφιών και τρεις εφηλίδες. Οι σιδερένιες αιχμές βελών, τα δαχτυλίδια κ.ά. αποτελούν δείγματα προσωπικής εξάρτησης, ενώ η αποσπασματική κεφαλή ενός πήλινου γυναικείου ειδωλίου αποτελεί το μόνο δείγμα κοροπλαστικής.

Βρέθηκαν 106 νομίσματα, ανάμεσα στα οποία αργυρές μεταθανάτιες κοπές του Φιλίππου Β΄ και του Αλεξάνδρου Γ΄. Από τα χάλκινα, 48 είναι Κασσάνδρου (πριν και μετά την ενθρόνισή του το 306 π.Χ.), 28 του Δημητρίου Πολιορκητού (294-287 π.Χ.), έξι του Αντιγόνου Γονατά (277-239 π.Χ.) και τέσσερα του Φιλίππου Ε΄ (221-179 π.Χ.). Εκτός των μακεδονικών βρέθηκαν και τέσσερα θεσσαλικά (δύο Λαρισαίων και δύο Γυρτωνίων). Υπάρχουν, τέλος, 21 αταύτιστα.

Δύο «θησαυροί» χάλκινων νομισμάτων περιλαμβάνουν νομίσματα της εποχής του Κασσάνδρου μετά το 306 π.Χ. Ένας τρίτος αποτελείται από τρία νομίσματα του Δημητρίου Πολιορκητού.

Με την πρώιμη οικοδομική φάση του κτιρίου σχετίζονται τα περισσότερα νομίσματα του Κασσάνδρου, στα χρόνια του οποίου φαίνεται να χτίζεται και να λειτουργεί. Σε αυτό συνηγορεί μεταξύ των άλλων ευρημάτων και η εύρεση του πρώτου «θησαυρού» κάτω από το δάπεδο του κτιρίου. Καθώς από το στρώμα των διαλυμένων πλιθιών της ανωδομής και το στρώμα καταστροφής των κεραμίδων οροφής προέρχονται νομίσματα Κασσάνδρου και Δημητρίου Πολιορκητού, τοποθετείται η καταστροφή της πρώιμης οικοδομικής φάσης με βάση τα υστερότερα χρονολογικά παραδείγματα στα χρόνια του δεύτερου μακεδόνα βασιλιά[87].

Η ανοικοδόμηση του κτιρίου φαίνεται να έγινε αμέσως μετά την καταστροφή, όπως μαρτυρούν τα νομίσματα του Αντιγόνου Γονατά και τα δύο θεσσαλικά των Γυρτωνίων (300-196 π.Χ.). Η τελική καταστροφή μπορεί να πιστοποιηθεί με ασφάλεια από τα νομίσματα του Φιλίππου Ε΄ στις αρχές του 2ου αι. π.Χ.

Θέση Κομπολόι

Η παραπάνω θέση στην αγροτική περιοχή των αρχαίων Λειβήθρων βρίσκεται δίπλα στην παραθαλάσσια πεδινή οδό της αρχαιότητας που δια των Τεμπών συνέδεε τη Θεσσαλία με τη Μακεδονία. Έχει υψόμετρο 11,50 μ. περίπου από την επιφάνεια της θάλασσας και απέχει 700 μ. περίπου από τις ακτές του Θερμαϊκού. Βρίσκεται ανάμεσα στις κοίτες δύο μεγάλων χειμάρρων του Ολύμπου, της Ζηλιάνας και του Παπά Λάκκου, διαχρονικές αποθέσεις των οποίων εντοπίζονται τόσο στα αρχαιολογικά στρώματα όσο και στη σύγχρονη γεωμορφολογία της περιοχής. Σε απόσταση 2,50 χλμ. περίπου Ν.-ΝΑ. υψώνεται ο λόφος Πλαταμώνα-Ηρακλείου. Σε απόσταση μικρότερη των 2 χλμ. νοτιοδυτικά βρίσκεται ο λόφος του Παλαιόκαστρου με υψόμετρο 200 μ., όπου περισυνελέγη επιφανειακή κεραμική από τους προχριστιανικούς έως και τους μεταβυζαντινούς χρόνους, 3,50 χλμ. περίπου βορειοδυτικά βρίσκεται η ακρόπολη των Λειβήθρων[88].

Όπως και στην περίπτωση των Τριών Πλατανιών, έγιναν και εδώ εκσκαφικές εργασίες χωρίς παρακολούθηση και πολλά οι-

87. Κατά τη διάρκεια της βασιλείας του οποίου συμβαίνουν οι καταστροφικές επιδρομές των Γαλατών (280-277 π.Χ.).

88. Το Κομπολόι αντιπροσωπεύεται στην έκθεση με επιλογή ευρημάτων, ως εξής:

κοδομικά λείψανα, στρώματα καταστροφής και επιχώσεις χάθηκαν αμετάκλητα. Ανασκάφηκε στη συνέχεια μια αγροικία και ένας πιθεώνας (ανασκαφή ΕΡΓΟΣΕ: Χ.Θ. 7+300 έως 7+465, κατασκευή νέας σιδηροδρομικής γραμμής) σε ενιαίο συγκρότημα του β΄ μισού του 4ου και των αρχών του 3ου αιώνα(48×28,50 μ. περίπου το ανεσκαμμένο τμήμα[89]) με ελαφρά απόκλιση από τον άξονα Β.-Ν.[90]. Τουλάχιστον βόρεια και νότια υπήρχαν υπόστεγοι πιθεώνες, ενώ η εγκατάσταση συνεχιζόταν ανατολικά και δυτικά (έκταση: 3,975 τ.μ., διάρκεια ανασκαφής κατά διαστήματα από Μάιο έως Δεκέμβριο 1997, από Απρίλιο 1999 έως Φεβρουάριο 2000, από Ιούνιο έως Οκτώβριο 2000, οπότε και ολοκληρώθηκε). Άλλα βοηθητικά κτίσματα, κατεστραμμένα από τις εργολαβίες, εντοπίστηκαν νοτιότερα αλλά και βορειότερα (Ντουβάρι), όπου από την ανασκαφέα Α. Μουράτη εντοπίστηκαν απρόσμενα κτίσματα κάτω από τα (εν είδει φυσικού στρώματος) χαλίκια και τους τεράστιους βράχους που είχε μεταφέρει η Ζηλιάνα. Ανασκάφηκε, επίσης, ένας συλημένος κιβωτιόσχημος τάφος σε μικρή απόσταση από το συγκρότημα.

Ανιχνεύθηκε, τέλος, μια παλαιότερη φάση, από μεμονωμένα ερείπια των μέσων του 4ου αιώνα. Χαρακτηριστικότερα ήταν μία εστία και μια σειρά χαντάκια ανά 2 μ. περίπου. Στο εσωτερικό τους βρέθηκε μεγάλος αριθμός γιγάρτων, που στην αμπελουργική παράδοση έπαιζαν ρόλο λιπάσματος. Μέσα σε ένα από αυτά υπήρχε απανθρακωμένος κορμός με ρίζα, ίσως το τελευταίο κούρβουλο ενός παλαιότερου αμπελώνα, στη θέση όπου κατασκευάστηκε στη συνέχεια το νέο συγκρότημα του αγροκτήματος.

Στην κύρια φάση του συγκροτήματος, το ανεσκαμμένο τμήμα της οικίας ήταν τετράγωνο γύρω από την εσωτερική του αυλή και είχε έκταση 1 στρέμμ. περίπου. Ήταν *κατάβορρος καὶ ἰσοπλατὴς* όσον αφορά στο ανεσκαμμένο τμήμα αλλά *μὴ ἰσοπλατὴς* στο σύνολο, δεδομένου ότι η οικία συνεχιζόταν ανατολικά στην περιοχή που δεν ανασκάφηκε, πιθανότατα με μια δεύτερη αυλή και επιπλέον δωμάτια. Πάντως, η δυτική οικιακή πτέρυγά της ήταν απολύτως τετράγωνη (±28,50×28,50 μ.).

Οι τοίχοι (σωζ. ύψ. 0,30-2,50 και πλ. 0,30-1 μ.) έσωζαν το θεμέλιο και κατά τόπους λιθολόγημα από αργούς και ημικατεργασμένους λίθους με συνδετικό υλικό πηλόχωμα. Σε πολλές περιπτώσεις, στο εσωτερικό των δωματίων διαμορφωνόταν προεξοχή, πλ. 0,10 μ. περίπου, στην κατώτερη σειρά θεμελίωσης. Σποραδικά στους αρμούς της λιθοδομής παρεμβάλλονταν θραύσματα κεραμίδων.

Η ανωδομή του ήταν πλίνθινη, όπως αποδεικνύεται και από το πλήθος των πλιθιών που βρέθηκαν στις επιχώσεις του κτιρίου. Διαλυμένα πλιθιά, συνολ. σωζ. διαστ. 0,50×0,70 μ. περίπου, βρέθηκαν κατά χώραν, στον ανατολικό τοίχο του υπογείου, ορίζοντας την πρώτη σειρά της πλινθοδομής.

Σε δύο σημεία του νότιου και του ανατολικού εσωτερικού τοίχου και κοντά στην κεντρική είσοδο, διαμορφώνονταν ορθογώνιες εσοχές, διαστ. 0,50×0,40 μ., από την πρώτη σειρά της λιθοδομής. Εντοπίστηκαν σποραδικά τμήματα δαπέδων από πατημένο πηλόχωμα, βοτσαλωτά και πλίνθους.

Το τμήμα που ανασκάφηκε είχε νότια είσοδο στην αυλή με αποχέτευση αλλά και δύο εισόδους σε δωμάτια σε άλλες πλευρές. Όπως προκύπτει από το πυκνό στρώμα καταστροφής στέγης, περιμετρικά της αυλής υπήρχαν στοές. Στοά υπήρχε επίσης στη βόρεια εξωτερική πλευρά του σπιτιού, ίσως και στην ανατολική. Μία εστία και ένας λιθόκτιστος αποθέτης βρέθηκαν νότια, εξωτερικά του κτιρίου.

Κύριοι χώροι εργασίας στο σπίτι καθορίζονται από τα ευρήματα οι στοές της αυλής και η στοά βόρεια του κτιρίου που συνδεόταν άμεσα με μία αντίστοιχη στον πιθεώνα. Τα νότια και τα δυτικά δωμάτια ήταν πιθανότατα χώροι εργασίας και διαμονής του βοηθητικού προσωπικού, πιθανώς και ζώων. Κύριοι χώροι του σπιτιού φαίνεται πως ήταν οι βόρειοι και οι ανατολικοί.

Στην ανατολική πλευρά του σπιτιού ανασκάφηκε ισχυρό υπόγειο, εμβαδού 50 τ.μ. περίπου[91], σωζ. ύψ. 2,50 μ. περίπου, με θεμέλια πλάτους 1 μ. περίπου, ικανά να στηρίξουν αναμενόμενο πύργο (Εικ. 58). Είχε πλίνθινη μεσοτοιχία με κεντρικό άνοιγμα. Αν, όπως φαίνεται, το κτίριο συνεχιζόταν με δεύτερη αυλή ανατολικά, τότε ο πύργος θα ήταν κεντρικός ανάμεσα στις δύο αυλές.

Μέσα στο υπόγειο σώζονταν 15 σειρές πλίνθοι πεσμένης ανωδομής, ύψ. 0,10 μ. περίπου, και αδιάγνωστων των υπόλοιπων διαστάσεων, με υπόλευκο επίχρισμα. Έντονη καύση και καμένες κεραμίδες κάλυπταν το δάπεδο, όστρακα, τρία ακέραια αγγεία, καρφιά, κονιάματα, απανθρακωμένοι δοκοί, αγροτικά εργαλεία, θραύσματα από τρεις τουλάχιστον πίθους και πληθώρα από όσπρια, δημητριακά, ελιές, γίγαρτα και μία ρόγα σταφυλιού. Ένας από τους πίθους του υπογείου έφερε στον λαιμό δύο διαμπερείς μολυβδοχοημένες οπές, ίσως για σιφώνια άντλησης.

Ο πιθεώνας ήταν τετράγωνος (19,50×19,50 μ. περίπου) με κεντρική αυλή, ιδιότυπη κάτοψη και ορισμένο περιεχόμενο. Πυρήνας του κτιρίου ήταν η ορθογώνια λιθόστρωτη αυλή με συνολική έκταση 60 τ.μ. περίπου και δύο ορθογώνιες προεξο-

---

Υλικά δομής: 12, 13α, 13β, 13γ, 13δ, 13ε, 13γ, 19, 18α, 18β, 17, 16, 26α, 26β, 26γ, 26δ, 26ε, 31α, 31β, 38, 42, 43, 32, 45, 34, 33.

Προσωπικά αντικείμενα- Οικοσκευή: 227, 216, 210γ, 211, 214γ, 214α, 214β, 211, 214δ, 214ε, 153, 155, 173, 174, 177, 178, 55α, 55β, 56, 78, 80, 49, 47, 52, 53, 64, 76, 63, 69, 59, 58, 60, 72, 57, 77, 82, 81, 395, 394, 411, 403, 406, 413, 408, 387, 383, 382, 389, 293, 294, NT182, 331, 319, 312, 326, 321, 330, 327, 325, Γβ/22, 314, 305, 306, 302, 299, KO1086, 14, 333, 303α, 303β.

Αγροτική ζωή: 293, 294, NT 182, 331, 319, 312, 326, 321, 330, 327, 325, Γβ/22, 314, 305, 306, 302, 299, KO 1086, 14, 333, 303α, 303β.

Αμπελουργία-Οινοποιία: 382, 292, 284, 286, KO2037(;), 289, KO2039(;), 288, 1-10.

89. 160×95 πόδια περίπου, αν υπολογίσει κανείς το πόδι 0,30 μ.

90. Προσανατολισμός ΒΔ.-ΝΑ., προφανώς για τοπικούς κλιματολογικούς λόγους. Στο κείμενο αναφέρονται συνοπτικά ως εξής: Β. (συνοπτικά) =ΒΔ. (πραγματικά), Ν. (συνοπτικά)=ΝΑ. (πραγματικά), Α. (συνοπτικά)= ΒΑ. (πραγματικά), Δ. (συνοπτικά)=ΝΔ. (πραγματικά).

91. 11×6 μ. περίπου, μαζί με τα θεμέλια.

Εικ. 58. Θέση Κομπολόι. Ξύλινο δοκάρι και οικιακός πίθος στο υπόγειο του πύργου της αγροικίας.

χές, διαστ. 1,40×1,20 μ. περίπου. Είχε εξαιρετικά επιμελημένη κατασκευή, από επάλληλες στρώσεις μικρών και μεγάλων αδρών λίθων σε πυκνή διάταξη. Περιμετρικά σχημάτιζε υπερυψωμένη ζώνη-τοιχάριο, πλ. 0,70 μ. περίπου. Παράδοξη ήταν η παντελής έλλειψη ευρημάτων από την επιφάνεια της αυλής. Ένα μοναδικό όστρακο μελαμβαφούς αγγείου, κανένα πήλινο ή μεταλλικό αντικείμενο και κανένα υπόλειμμα οργανικού υλικού, παρά την εξονυχιστική έρευνα των επιχώσεων αλλά και των χωμάτων γύρω και κάτω από τους λίθους, καθιστούν απαγορευτική οποιαδήποτε προσπάθεια ερμηνείας της χρήσης του χώρου αν δεν ενταχθεί στο γενικότερο λειτουργικό σύστημα του κτιρίου. Οι χώροι γύρω από την αυλή και μέσα στο κτίριο ορίζονταν από τοίχους με πεσσούς ισχυρά θεμελιωμένους. Το λιθολόγημα των τοίχων μεταξύ των πεσσών ήταν κατασκευασμένο από αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό πηλόχωμα, όπως άλλωστε και τα θεμέλια των πεσσών, ενώ το λιθολόγημα των τελευταίων ήταν ιδιαίτερα επιμελημένο με κατεργασμένους πλακαρούς λίθους. Στο νότιο τμήμα του κτιρίου και δίπλα ακριβώς στην αυλή, υπήρχε ορθογώνιος υπόσκαφος χώρος (εσωτ. διαστ. 5,30×2,30 και βάθ. 0,60 μ. περίπου), τα τοιχώματα του οποίου (πλ. 0,80 μ. περίπου) ήταν κατασκευασμένα από πλιθιά. Το δάπεδο είχε ως υπόστρωμα πυκνή επιμελημένη λιθόστρωση που καλυπτόταν από παχύ υπόλευκο ασβεστοκονίαμα αναμεμιγμένο με βότσαλο. Στην επιφάνεια υπήρχαν σε αραιή διάταξη μικροί αποστρογγυλεμένοι λίθοι και πυκνό βότσαλο (Εικ. 59).

Εικ. 59. Θέση Κομπολόι. Ημιυπόγειος χώρος του οινοποιείου.

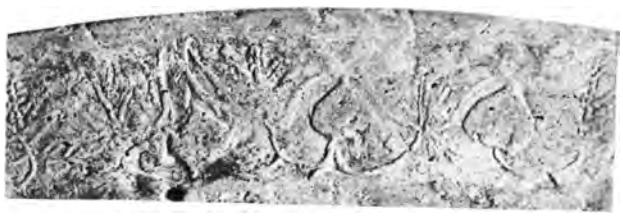
Πάνω στο δάπεδο βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι πίθοι που δεν ήταν θαμμένοι (έτσι όφειλαν κατά την παράδοση να ωριμάζουν τα ισχυρά κρασιά), αλλά πιθανότατα στηρίζονταν σε βάσεις από φθαρτά υλικά. Μεγάλη ποσότητα γιγάρτων βρέθηκε στο χώμα μεταξύ των κεραμίδων και των θραυσμάτων των πίθων αλλά και μέσα στις επιχώσεις του δαπέδου. Δεν βρέθηκαν στοιχεία που να εξηγούν την πρόσβαση στο χώρο. Καμία άλλη χρήση δεν ανιχνεύθηκε και στο υπόλοιπο κτίριο, πέραν του «οίκου των πίθων». Πεντακάθαρο από ο,τιδήποτε άλλο, περιείχε μόνον πιθάρια και οικοδομικά πεσίματα.

Εξωτερικά υπήρχαν στοές εργασίας, βεβαιωμένες από το στρώμα καταστροφής της στέγης. Στη νότια στοά υπήρχε εστία με πολλά θραύσματα αβαφών αγγείων και ένας φούρνος. Οξυπύθμενοι αμφορείς, αγγεία οικιακής χρήσης σε ποικιλία σχημάτων, σιδερένια εργαλεία και εγχειρίδια, σιδερένια καρφιά, υφαντικά βάρη και νομίσματα κατέκλυζαν τις στοές.

Όπως και στην περίπτωση των Τριών Πλατανιών, και με σκοπό την ερμηνεία του ευρήματος, μελετήθηκε (από την παλαιοβοτανολόγο Ευ. Μαργαρίτη) ο ανασκαφικός χώρος και αν εξαιρεθεί η περιοχή του υπογείου, τα φυτικά κατάλοιπα ήταν αποκλειστικά γίγαρτα της ήμερης ευρασιατικής αμπέλου. Σε ένα από τα πιθάρια του συγκροτήματος (όπου πιθανότατα γινόταν η πρώτη ζύμωση του ερυθρού γλεύκους) ο αριθμός άγγιξε τα 8 περίπου γίγαρτα με φλοιό. Σε ένα άλλο εντοπίστηκε ρητίνη που ίσως είχε τοποθετηθεί ως άρτυμα. Χρήση ρητίνης διαπιστώθηκε και στα στρώματα καταστροφής έξω από τα πιθάρια.

Μολύβδινοι σύνδεσμοι υπήρχαν παντού. Συνταγή για την κατασκευή του αλοιφώματος με το οποίο καλύπτονταν σύνδεσμοι και σπασίματα στα πολύτιμα και πανάκριβα οινηρά πιθάρια περιγράφεται αναλυτικά από τον Κάτωνα[92]. Βρέθηκε, επίσης, μεγάλος αριθμός από κοινά και ιδιόμορφα σκεύη (Εικ.

92. Κάτων, *De Re Rustica*, XXXIX.

Εικ. 60. Θέση Κομπολόι. Θραύσμα από οινηρό σκεύος.

60), αρκετά από τα οποία είναι σχεδόν βέβαιο ότι κατασκευάζονταν στην Κρανιά. Χαρακτηριστικότερο είναι ένας μεγάλος ηθμός. Θα μπορούσε να χρησιμεύει ως καλάθι ληνοβασίας ή για να στραγγίζει το πολύτιμο πρότροπο ή και για να φουσκώσουν ξερές ρώγες στο μούστο, μια πρακτική πανάρχαια για την παραγωγή γλυκού κρασιού. Μεγάλη ήταν η έκπληξη όταν η ανασκαφέας Ε. Κλινάκη έφερε ένα εθνογραφικό παράλληλο από την Κρήτη, που χρησιμοποιείται για να φουσκώσουν οι σταφίδες.

Προφανώς, ο αμπελώνας εκτεινόταν στην πλαγιά προς τον Όλυμπο. Από εκεί περισυνελέγη και ένας λίθινος ληνός, που δεν αποκλείεται να σχετίζεται.

Εξίσου ενδιαφέροντα σκεύη είναι οι πολλές, ιδιόμορφες και εγχάρακτες λεκάνες, μερικές φορές λεκάνες-τριπτήρες, που βρέθηκαν κυρίως στις στοές. Όπως είναι φυσικό, βρέθηκαν πολλοί αμφορείς, υδρίες και αρυτήρες ενώ η ομάδα των χυτροειδών περιλαμβάνει ποικίλων τύπων αγγεία. Ιδιαίτερα σχήματα όπως ιγδία και μικρότεροι ηθμοί συμπληρώνουν την εικόνα. Η μελαμβαφής επιτραπέζια κεραμική είναι, κυρίως, σκύφοι, σκυφίδια, κάνθαροι, πινάκια, όλπες, ασκοί κ.ά. (Εικ. 61).

Κυριότερα πήλινα μικροευρήματα είναι τα λυχνάρια, υφαντικά βάρη ποικίλων μεγεθών, μερικά μάλιστα με επιγραφές και σφραγίσματα και αδιάγνωστης χρήσης πήλινοι σωλήνες. Αρκετά ήταν τα μολύβδινα μέτρα βάρους, το ένα με εγχάρακτο *Η*, και αρκετά τα μολύβδινα εργαλεία, το ένα ενεπίγραφο.

Κλειδιά και εξαρτήματα πόρτας βρέθηκαν, επίσης, καθώς και σφήνες, φυτευτήρια, αγκίστρια, κρίκοι και άλλα εργαλεία και εξαρτήματα, από τα οποία χαρακτηριστικότερα είναι τα μαχαίρια και το δικέλλι του υπογείου. Βρέθηκαν, επίσης, αιχμές βελών, κοσμήματα κ.ά.

Σε μια τελική φάση του 2ου αι. π.Χ. ανήκουν ένας περίβολος, που αγκαλιάζει το διπλανό ύψωμα, διάφορες μικροκατασκευές γύρω από το συγκρότημα και κατεστραμμένα οικοδομήματα λίγο βορειότερα.

Η αρχαιότερη φάση της εγκατάστασης φαίνεται να χρονολογείται στην εποχή του Φιλίππου Β΄. Καταστρέφεται και εγκαταλείπεται στα κρίσιμα χρόνια των αρχών του 3ου αιώνα. Τα τελευταία ίχνη ζωής του αγροκτήματος είναι του 2ου αιώνα.

Από την ανασκαφή του συγκροτήματος προέρχονται συνολικά 232 νομίσματα, εκ των οποίων δύο είναι ασημένια, ένα ισλαμικό νεότερης χρονολόγησης, ένα σύγχρονο και τα υπόλοιπα χάλκινα.

Ανήκουν σε κοπές Μακεδόνων βασιλέων και πόλεων της

Εικ. 61. Θέση Κομπολόι. Μελαμβαφή σκυφίδια και ασκός-ηθμός.

Μακεδονίας (Ουρανούπολης, Φιλίππων), της Θεσσαλίας (Φαρσάλου, Γόννων, Λαρισαίων) και της υπόλοιπης Ελλάδας (Ακαρνανίας).

Τα περισσότερα παραδείγματα αφορούν νομίσματα Κασσάνδρου, πριν και μετά την ενθρόνισή του το 306 π.Χ. Αρκετά είναι και τα νομίσματα του Φιλίππου Β΄ (359-336 π.Χ.), του Αλεξάνδρου Γ΄ (336-323 π.Χ.) και του Δημητρίου Πολιορκητού (294-287 π.Χ.).

Δύο «θησαυροί» βρέθηκαν στις βόρειες στοές των κτιρίων. Ο πρώτος αφορά 11 νομίσματα Κασσάνδρου και βρέθηκε στη στοά του πιθεώνα, ενώ ο δεύτερος βρέθηκε κάτω από το δάπεδο της στοάς της οικίας και περιελάμβανε 25 νομίσματα Φιλίππου Β΄ και Αλεξάνδρου Γ΄.

Από τη σύντομη μελέτη των νομισμάτων διαπιστώνεται η κύρια χρήση του χώρου από τα μέσα του 4ου έως και το α΄ τέταρτο του 3ου αι. π.Χ.

ΕΦΗ ΠΟΥΛΑΚΗ-ΠΑΝΤΕΡΜΑΛΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

ΕΠΕΚΤΑΣΗ ΣΧΕΔΙΟΥ ΔΗΜΟΥ ΕΥΡΩΠΟΥ

Ευρωπός

Τον Οκτώβριο του 2000 ο Δήμος Ευρωπού άρχισε με επίβλεψη υπαλλήλου της Εφορείας τις εργασίες διάνοιξης του αγωγού ύδρευσης στην περιοχή επέκτασης του σύγχρονου οικισμού, κατά τη διάρκεια της οποίας εντοπίστηκαν 61 ταφές. Πρόκειται για τμήμα νεκροταφείου με λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς ταφές, σε επάλληλες στρώσεις, εκ των οποίων οι μεταγενέστερες καταστρέφουν μερικώς ή ολικώς τις προϋπάρχουσες. Η ανασκαφή χρηματοδοτήθηκε από το Δήμο Ευρωπού και περιορίστηκε στην έκταση και στο μήκος του αγωγού ύδρευσης. Επεκτάθηκε με μικρές τομές μόνο στα σημεία όπου αποκαλύφθηκαν τάφοι, των οποίων η έρευνα κρίθηκε απαραίτητη. Αποκαλύφθηκαν 61 τάφοι, εκ των οποίων 15 ανήκουν στο τύπο των κεραμοσκεπών, 43 στον τύπο των λακκοειδών και τρεις βρέθηκαν εντελώς κατεστραμμένοι. Τη φτωχή κτέριση των τάφων αποδεικνύουν τα ελάχιστα διασωθέντα πήλινα ευρήματα – αγγεία – που καλύπτουν το χρονολογικό ορίζοντα από τον 4ο έως και το 2ο αι. π.Χ. Τα αγγεία εντάσσονται στην κεραμική παραγωγή που είναι γνωστή από τους αρχαιολογικούς χώρους της Μακεδονίας: Όλυνθο, Πέλλα, Μίεζα κτλ. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονται: ένας πήλινος μελαμβαφής κάνθαρος (Εικ. 62), ένα φακοειδές μελαμβαφές λυχνάρι[93], ένας μελαμβαφής σκύφος[94], ένα αρυβαλλοειδές ληκύθιο[95] τύπου α (Εικ. 63), τέσσερα μυροδοχεία[96], καθώς και χάλκινα νομίσματα ελληνιστικών χρόνων. Η περίοδος που χρονολογούνται παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, γιατί πρόκειται για μια εποχή που αντιπροσωπευόταν από την ύπαρξη του μακεδονικού τάφου της Ευρωπού και από σποραδικές παραδόσεις τυχαίων ευρημάτων ιδιωτών.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Εικ. 62. Ευρωπός. Μελαμβαφής κάνθαρος (ΑΕΜΚ 9310).

Εικ. 63. Ευρωπός. Αρυβαλλοειδές ληκύθιο (ΑΕΜΚ 9318).

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Ανάκτορα Γαλερίου

Το 2000 στο πλαίσιο του ΠΕΠ Κεντρικής Μακεδονίας, συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των ανακτόρων του Γαλερίου στην πλατεία Ναυαρίνου Θεσσαλονίκης υπό την εποπτεία της υπογράφουσας.

Οι εργασίες αφορούσαν στην αποκατάσταση της βασιλικής[97] και υλοποιήθηκαν σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ[98] μελέτη των αρχιτεκτόνων Φ. Αθανασίου, Β. Μάλαμα, Μ. Μίζα, Μ. Σαραντίδου.

Η αποτύπωση και η μελέτη του μνημείου συνέβαλε αφενός στο να καταγραφούν τα τεχνικά χαρακτηριστικά και ο τρόπος δόμησης του μνημείου και αφετέρου να αποσαφηνιστούν οι οικοδομικές του φάσεις.

Η βασιλική καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα του αρχαιολογικού χώρου. Ήταν χτισμένη δυτικά της ανατολικής στοάς

93. Για τους φακοειδείς λύχνους, βλ. Δρούγου, ό.π. (υποσημ.73), πίν. 20, 83, 85.

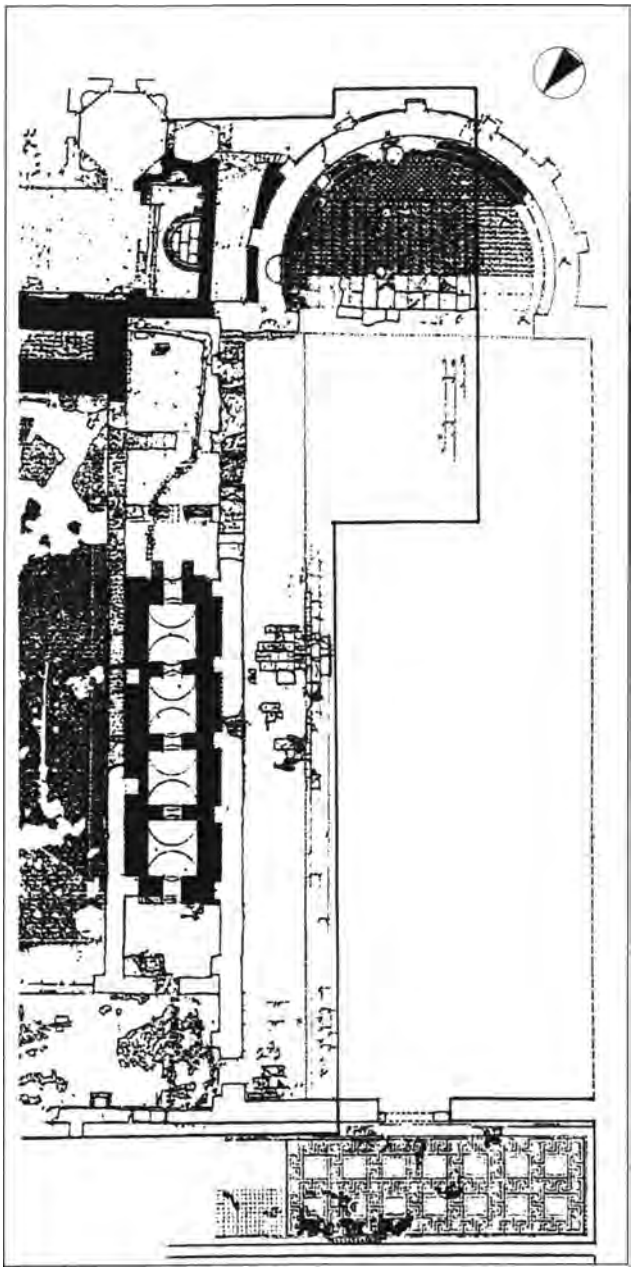
94. *Agora* XII, σ. 84-85, αριθ. 349.

95. Κ. Ρωμιόπούλου - Γ. Τουράτσογλου, *Μίεζα. Νεκροταφείο υστεροαρχαϊκών-πρώιμων ελληνιστικών χρόνων*, Αθήνα 2002, σ. 42, Π1537-1538.

96. Για μυροδοχεία αυτού του τύπου, βλ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη, *Λαξευτοί θαλαμωτοί τάφοι της Πέλλας*, Αθήνα 1994, πίν. 6: 76, πίν. 25: 244, πίν. 28: 258 (τοποθετούνται χρονικά στις αρχές του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ.) και Σ. Δρούγου - Ι. Τουράτσογλου, *Ελληνιστικοί λαξευτοί τάφοι Βεροίας*, Αθήνα 1980, σ. 123-129.

97. Από τους ερευνητές που ασχολήθηκαν με τη μελέτη του μνημείου πρώτος ο καθηγητής Ν. Μουτσόπουλος ταύτισε το κτίριο με βασιλική, παραπέμποντας στο γνωστό τύπο της ρωμαϊκής αρχιτεκτονικής. Βλ. N.C. Moutsopoulos, Contribution à l'étude du plan de la ville de Thessalonique à l'époque romaine, *L'architettura in Grecia. Atti dei XVI Congresso di Storia dell'Architettura, Atene 1969*, Roma 1977.

98. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1344/44383/5.9.2000.

Εικ. 64. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Κάτοψη.

του βόρειου περιστυλίου[99] σε άμεση επαφή με τον ιππόδρομο[100], που βρίσκεται ανατολικά της[101] (Εικ. 64).

Από το μεγαλοπρεπές κτίριο, που αποτελεί όψιμο παράδειγμα βασιλικής του ελληνικού τύπου, σώζεται η δυτική τοιχοποιία και το μεγαλύτερο τμήμα της αψίδας του, ενώ το υπόλοιπο τμήμα είναι καταχωσμένο κάτω από τον πεζόδρομο της πλατείας Ναυαρίνου και της οδού Δημητρίου Γούναρη.

Η συστηματική ανασκαφή του μνημείου ξεκίνησε το 1964 και αποκάλυψε το τμήμα που είναι σήμερα ορατό. Το 1970 στη διασταύρωση της οδού Δ. Γούναρη και του βόρειου τμήματος της πλατείας Ναυαρίνου αποκαλύφθηκε η είσοδος της βασιλικής και τμήμα του προθαλάμου της, ο οποίος έφερε ψηφιδωτό δάπεδο[102].

Η κάτοψη της βασιλικής είναι ορθογώνια με ημικυκλική αψίδα στη νότια πλευρά. Από το σωζόμενο τμήμα της προκύπτει ότι εσωτερικά είχε διαστάσεις 24×67 μ., ενώ το ύψος της αναλογικά θα έφθανε τα 30 μ.

Όπως έδειξε η μέχρι σήμερα ανασκαφική έρευνα, η βασιλική ήταν μονόκλιτη και δεν είχε εσωτερικές κιονοστοιχίες[103]. Αντίστοιχο παράδειγμα μονόκλιτης βασιλικής της ίδιας εποχής, που παρουσιάζει ομοιότητες στην τυπολογία και στις διαστάσεις, είναι η βασιλική των Τρεβήρων[104].

Από τη μελέτη των διαστάσεων και ορισμένων αναλογικών σχέσεων που συνδέουν τα επιμέρους τμήματα της βασιλικής, παρατηρήθηκε ότι τα βασικά μεγέθη της, που αφορούν στο μήκος και στο πλάτος της, προκύπτουν από την πλευρά και τη διαγώνιο ενός τετραγώνου πλευράς 17 μ. Στην κατασκευή της βασιλικής φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε ένα πόδι μεγαλύτερο του ρωμαϊκού και ίσο με 0,326 μ.[105]. Διαπιστώθηκε ότι το εσωτερικό πλάτος της βασιλικής ισούται με 74 πόδια, η διάμετρος της αψίδας με 60 πόδια, ενώ το συνολικό μήκος της είναι ίσο με 208 πόδια.

---

99. Το διώροφο κτίσμα μεταξύ των κτισμάτων είναι μεταγενέστερη προσθήκη.

100. Από το σχέδιο της αποτύπωσης των ερειπίων (Αρχείο ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ), που βρέθηκαν στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Γ. Ψάλτου - Π. Δαγδανέλη επί της οδού Φραγκοπούλου (σημερινή Δ. Γούναρη) και Μεθώνης διαπιστώθηκε ότι μεταξύ της βασιλικής και του ιππόδρομου υπήρχε μεσοτοιχία.

101. Ένα θέμα που αντιμετωπίστηκε κατά τη διάρκεια της μελέτης της βασιλικής είναι η σχέση της με τον ιππόδρομο. Κατά την ανέγερση οικοδομής επί της πλατείας Ιπποδρομίου και της οδού Μεθώνης αποκαλύφθηκε καμαροσκέπαστη κατασκευή, δομημένη με πλίνθους και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα πλούσιο σε θρυμματισμένα κεραμικά, που εδράζεται σε θεμέλιο με κλιμακωτή διάταξη κατασκευασμένο από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Οι μικρές υποχωρήσεις στην εξωτερική επιφάνεια της καμάρας μπορούν να ερμηνευθούν ως επιφάνειες πάκτωσης των μαρμάρινων εδράνων. Από τη σύνθεση των ανασκαφικών στοιχείων, που προκύπτουν από τις αποτυπώσεις των αποκαλυφθέντων τμημάτων του ιππόδρομου (βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 332, Σχέδ. 6· Πίν. 279γ, ανασκαφή οικοπέδου Φιλικής Εταιρείας), και από τη συγκριτική μελέτη αντίστοιχων μορφών όπως αυτής της Τύρου (βλ. J. Humphry, *Roman Circuses. Arenas for Chariot Racing*, London 1986, σ. 627), προτείνεται η γραφική αναπαράσταση του ιππόδρομου.

102. Π. Ασημακοπούλου-Ατζακά, *Τα ψηφιδωτά δάπεδα της Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 200-202, πίν. 46-49.

103. Την εποχή αυτή από την αρχιτεκτονική τυπολογία απουσιάζει η χρήση των κιόνων και των παραστάδων προς χάριν μιας μεγαλειώδους αλλά ταυτόχρονα λιτής και ενοποιημένης αρχιτεκτονικής.

104. Οι διαστάσεις της βασιλικής των Τρεβήρων είναι αντίστοιχα: πλάτος 27, μήκος 75 και ύψος 33 μ.

105. Όπου πόδι=0,326 μ., μονάδα μέτρησης που διαφέρει από το τυπικό ρωμαϊκό πόδι που ισούται με 0,296 μ. Η χρήση του μεγαλύτερου αυτού ποδιού στη Θεσσαλονίκη είναι ήδη τεκμηριωμένη στην αρχαία Αγορά και αντιστοιχεί στη δεύτερη φάση του cryptoporticus, βλ. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 247-252 αλλά και ευρύτερα στη Μακεδονία, βλ. *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 154 και 189 κ.ε.

Οι τοιχοποιίες της βασιλικής είναι χτισμένες με μεικτή αργολιθοδομή (opus mixtum), δηλαδή με ζώνες πέτρας που εναλλάσσονται με τέσσερις σειρές πλίνθων. Για την κατασκευή του κτιρίου χρησιμοποιήθηκαν δύο διαφορετικά είδη κονιάματος[106]. Ειδικότερα, για την κατασκευή της δυτικής τοιχοποιίας και της αψίδας χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα με θρυμματισμένο κεραμικό ως αδρανές, ενώ ασβεστοκονίαμα χωρίς κεραμικό παρατηρήθηκε στο πάνω τμήμα της τοιχοποιίας της αψίδας, στην πέμπτη από Β. αντηρίδα της δυτικής τοιχοποιίας, καθώς και σε τμήμα της ανωδομής της, που σώζεται στο ύψος της δέκατης από Β. αντηρίδας.

Οι πλίνθοι που χρησιμοποιήθηκαν για την κατασκευή των τοιχοποιιών έχουν διαστάσεις, χρώμα και υφή που ποικίλλουν και μπορούν να ταξινομηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες. Οι πλίνθοι των δύο πρώτων κατηγοριών είναι ορθογώνιες, διαστ. 0,31-0,33×0,47-0,48×0,32-0,37 και 0,20-0,21×0,40-0,42×0,03-0,037 μ., ενώ οι πλίνθοι της τρίτης είναι τετράγωνες με πλευρά που ποικίλλει από 0,27 έως 0,34 και πάχος 0,03-0,04 μ.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι η πρώτη κατηγορία πλίνθων εμφανίζεται στην τοιχοποιία της αψίδας στις πρώτες δέκα σειρές πάνω από τον τοιχοβάτη, ενώ στη συνέχεια γίνεται χρήση και της δεύτερης κατηγορίας. Σημειώνεται ότι οι τετράγωνες πλίνθοι και οι πλίνθοι της δεύτερης κατηγορίας συναντώνται για πρώτη φορά στη βασιλική, ενώ στα κτίρια του ανακτόρου χρησιμοποιούνται κυρίως πλίνθοι διαστάσεων 0,30-0,32×0,44-0,46×0,04-0,06 μ. Ειδικότερα, στην τοιχοποιία της αψίδας εμφανίζονται ανά τακτά διαστήματα πλίνθοι κατακόρυφα τοποθετημένες, τρόπος κατασκευής που συναντάται και στις ημικυκλικές κόγχες του Οκταγώνου[107].

Στην αψίδα της βασιλικής σώζεται ημικυκλική κόγχη. Στον πυρήνα της τοιχοποιίας, νότια της κόγχης, σε βάθος 0,90 μ.[108] από την όψη, παρατηρήθηκε στήλη από 12 πλίνθους, το ύψος της οποίας ταυτίζεται με αυτό της κόγχης. Η ύπαρξη της στήλης οδηγεί στην υπόθεση ότι στο τμήμα αυτό, αρχικά, υπήρχε κόγχη ορθογωνικής κάτοψης. Πιθανώς, στον αρχικό σχεδιασμό της αψίδας προβλεπόταν εναλλαγή ορθογώνιων και ημικυκλικών κογχών, ενώ στην πορεία του έργου, το σχέδιο άλλαξε και η ορθογώνια κόγχη καταργήθηκε (Εικ. 65).

Στη βόρεια όψη της τοιχοποιίας της αψίδας σώζεται τμήμα κόγχης με ημικυκλική κάτοψη, η βάση της οποίας ξεκινά στο

Εικ. 65. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Δυτική όψη (σε κύκλο το τμήμα της κόγχης που καταργήθηκε).

ίδιο ύψος με αυτό της κόγχης του κυκλικού τμήματος της τοιχοποιίας.

Στο νότιο τμήμα της δυτικής τοιχοποιίας της βασιλικής, υπήρχε θυραίο άνοιγμα με μαρμάρινους σταθμούς. Από το άνοιγμα διασώθηκε το νότιο πάνω άκρο του μαρμάρινου κατωφλίου, το οποίο φέρει υποδοχή με δύο τόρμους, ένα μακρόστενο και έναν κυκλικό, που φέρουν μολυβδοχόηση. Αποτυπώματα του νότιου μαρμάρινου σταθμού του θυρώματος, η μη ορατή επιφάνεια του οποίου ήταν επεξεργασμένη με χοντρό βελόνι, σώζονται στο υπόστρωμα από κονίαμα, το οποίο διατηρείται στην τοιχοποιία.

Στην εξωτερική όψη της δυτικής τοιχοποιίας της βασιλικής, η οποία φέρει αντηρίδες, η τέταρτη σειρά της πρώτης ζώνης των πλίνθων, καθώς και όλη η υπερκείμενη τοιχοποιία υποχωρούν κατά 0,09 μ. Η υποχώρηση αυτή, που προκύπτει από τη μείωση του πάχους της τοιχοποιίας, πιθανώς οφείλεται στον τρόπο διαμόρφωσης των εξωτερικών όψεων της βασιλικής (Εικ. 66).

Η θεμελίωση της βασιλικής είναι κατασκευασμένη με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Από τις ανασκαφικές τομές που διενεργήθηκαν σε επιλεγμένα σημεία της θεμελίωσης της δυτικής τοιχοποιίας παρατηρήθηκαν τα εξής: α) Το θεμέλιο στο ύψος του νοτιοδυτικού ανοίγματος διαφέρει από τα άλλα τμήματα. Ο πυρήνας του είναι κατασκευασμένος με λιθόδεμα και φέρει επένδυση πλίνθων, ενώ ως συνδετικό υλικό έχει ασβεστοκονίαμα με θρυμματισμένο κεραμικό. 2. Στη θεμελίωση του βορειοδυτικού ανοίγματος υπάρχει κατακόρυφος κατασκευαστικός αρμός, εκατέρωθεν του οποίου οι τοιχοβάτες των δύο τμημάτων της δυτικής τοιχοποιίας είναι ανισοϋψείς (Εικ. 67).

Το δάπεδο του προθαλάμου και της αψίδας της βασιλικής είναι ψηφιδωτό[109]. Ειδικότερα, το δάπεδο της αψίδας αποτελείται από τρεις ζώνες. Η νότια κοσμείται με σύνθεση ασπρόμαυρου ζατρικίου, ενώ η μεσαία με σύνθεση τετραγώνων με εγγεγραμμένα κατά κορυφή τετράγωνα. Στη βόρεια ζώνη διατηρούνται ίχνη από κονίαμα, που ορίζουν δύο σειρές από τετράγωνα πλαίσια, διαστ. 1,10×1,10 μ., που φέρουν εναλλάξ κεραμίδες, τοποθετημένες χιαστί[110] (Εικ. 68).

106. Η μελέτη των κονιαμάτων έγινε στο πλαίσιο του προγράμματος του NATO «Science for Stability GR RESTORATION, Materials for Consolidation and Restoration of Monuments and Historical Buildings. Criteria for their Suitability for Interventions».

107. Πιθανώς να πρόκειται για ένα είδος οδηγού για τις καμπύλες τοιχοποιίες.

108. Το βάθος της σωζόμενης κόγχης είναι 0,90 μ.

109. Ασημακοπούλου-Ατζακά, ό.π. (υποσημ. 102), σ. 199-200, πίν. 44-45.

110. Παρόμοια κατασκευή βρέθηκε και στο υπόστρωμα των opus sectile του δαπέδου του Οκταγώνου, η οποία πιθανώς χρησίμευε ως οδηγός για την τοποθέτησή τους. Από τα παραπάνω συμπεραίνεται ότι το βόρειο τμήμα του δαπέδου της αψίδας έφερε εναλλάξ μαρμάρινες πλάκες και opus sectile.

Εικ. 66. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Δυτική τοιχοποιία, αντηρίδα (διακρίνεται η εσοχή στη διαμόρφωση της εξωτερικής όψης).

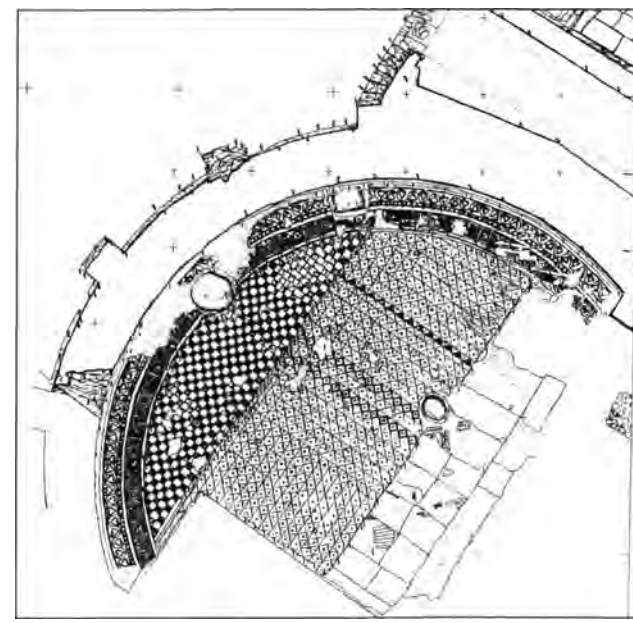
Εικ. 67. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Δυτική τοιχοποιία, βόρειο θυραίο άνοιγμα. Ο αρμός στη θεμελίωση.

Το δάπεδο του ορθογώνιου χώρου της βασιλικής, που είναι ορατό στον αρχαιολογικό χώρο, διαιρείται κατά μήκος του άξονα Β.-Ν. σε δύο τμήματα, ένα πλατύ κεντρικό στο ίδιο επίπεδο με το δάπεδο της αψίδας και ένα στενό, πλ. 3,95 μ., υπερυψωμένο κατά 0,25 μ.[111].

Η επίστρωση του δαπέδου αποτελούνταν από μαρμάρινες πλάκες λευκού χρώματος. Κάτω από το υπόστρωμα του δαπέδου αυτού βρέθηκε διάστρωση ισχυρού κονιάματος, που ίσως αποτελούσε το υπόστρωμα προγενέστερου δαπέδου της βασιλικής που δεν ολοκληρώθηκε[112].

Σημαντικό στοιχείο για τη χρονολόγηση της ανακατασκευής του δαπέδου αποτελούν πλίνθοι με έξεργα σφραγίσματα με το σύμβολο του σταυρού που είναι τοποθετημένες κάτω από το κονίαμα των μαρμάρινων πλακών, μπροστά από το βορειοδυτικό κατώφλι (Εικ. 69).

Οι τοίχοι της βασιλικής έφεραν ορθομαρμάρωση και τοιχογραφίες. Ειδικότερα, η δυτική τοιχοποιία έφερε ορθομαρμάρωση από λευκά μάρμαρα, τμήματα των οποίων σώζονται κατά χώραν. Κάτω από το κονίαμα της ορθομαρμάρωσης σώ-

Εικ. 68. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Κάτοψη ψηφιδωτού δαπέδου αψίδας.

ζονται ίχνη λευκού επιχρίσματος προγενέστερης φάσης.

Στη βόρεια όψη της βόρειας τοιχοποιίας της βασιλικής σώζονται δύο στρώσεις επιχρισμάτων, που ανήκουν σε διαφορετικές φάσεις. Στην πρώτη στρώση διακρίνονται σπαράγματα τοιχογραφίας, όπου απεικονίζονται ζώνες κόκκινου χρώματος που πλαισιώνονται από ταινία μαύρου χρώματος, ενώ το επίχρισμα της δεύτερης στρώσης είναι λευκό.

Συνοψίζοντας τις παρατηρήσεις που προέκυψαν από τη μελέτη των τρόπων δόμησης της βασιλικής, που αποτελούν σαφείς ενδείξεις οικοδομικών φάσεων, συμπεραίνεται ότι η βασιλική ολοκληρώθηκε σε στάδια, ανάμεσα στα οποία μεσολάβησε άγνωστο χρονικό διάστημα[113].

Οι εργασίες για την αποκατάσταση του μνημείου ξεκίνησαν τον Αύγουστο, υπό την επίβλεψη της αρχιτεκτονικής ομάδας και ολοκληρώθηκαν τον Οκτώβριο του 2000.

Η επέμβαση είχε ως στόχο: α) Την προστασία των σωζόμε-

111. Εκτός από την υψομετρική διαφορά κανένα άλλο στοιχείο δεν βρέθηκε, όπως στυλοβάτης ή θεμελίωση κιονοστοιχίας, που να πιστοποιεί ότι η διαμόρφωση αυτή αφορούσε και στην ανωδομή του κτιρίου.

112. Το ισχυρό κονίαμα ίσως αποτελούσε την τελική επίστρωση του δαπέδου του ορθογώνιου τμήματος της βασιλικής (με παρόμοιο τρόπο ήταν κατασκευασμένα και τα δάπεδα των στοών της αρχαίας αγοράς στην αρχική τους φάση) στην πρώτη οικοδομική φάση του κτιρίου, όταν το δάπεδο της αψίδας ήταν υπερυψωμένο σε σχέση με αυτό όπως ήταν τυπολογικά αναμενόμενο.

113. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκριτική μελέτη των οικοδομικών τεχνικών των μνημείων του συγκροτήματος, τα αποτελέσματα της οποίας θα δημοσιευθούν προσεχώς.

Εικ. 69. Θεσσαλονίκη. Ανάκτορα Γαλερίου. Βασιλική. Θυραίο άνοιγμα στο βόρειο τμήμα της δυτικής τοιχοποιίας. Πλίνθοι με έξεργα σφραγίσματα.

νων τοιχοποιιών (αψίδα και δυτική τοιχοποιία) από τη διάβρωση και β) την αφαίρεση των τσιμεντοκονιαμάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί στις αναστηλωτικές επεμβάσεις της δεκαετίας του 1970 (αψίδα).

Η κακή κατάσταση διατήρησης του μνημείου οφειλόταν στο ότι, μετά την ανασκαφή, ήταν εκτεθειμένο στις περιβαλλοντικές συνθήκες χωρίς καμία συντήρηση, με αποτέλεσμα τα πορώδη υλικά των τοιχοποιιών – πλίνθοι και κονιάματα – να αποσαθρωθούν.

Η προστασία των κατεστραμμένων τμημάτων πραγματοποιήθηκε με την αποκατάσταση των όψεων των τοιχοποιιών και την κάλυψη της επάνω επιφάνειάς τους, όπου κρίθηκε αναγκαίο, με κονίαμα.

Η αποκατάσταση της όψης των πλινθοδομών (βόρεια τοιχοποιία και δυτική παραστάδα αψίδας, ζώνη πλίνθων της δυτικής τοιχοποιίας) υλοποιήθηκε με τη συμπλήρωση των κατεστραμμένων τμημάτων των πλίνθων. Η συμπλήρωση έγινε με νέες χειροποίητες πλίνθους όμοιων διαστάσεων, πλησιέστερης χρωματικής απόχρωσης και παρόμοιων μηχανικών χαρακτηριστικών.

Το κονίαμα που χρησιμοποιήθηκε στις επεμβάσεις ήταν συμβατό με το αρχαίο και η σύστασή του μελετήθηκε στο πλαίσιο του προγράμματος «Nato: Science for Stability Programme, GR Restoration», που εκπονήθηκε από το Εργαστήριο Δομικών υλικών του Τμήματος Πολιτικών Μηχανικών ΑΠΘ[114].

Στο πλαίσιο της ολοκλήρωσης των εργασιών του Β΄ ΚΠΣ και της απόδοσης του αποκατεστημένου τμήματος των ανακτόρων στο κοινό, διοργανώθηκε τον Οκτώβριο, υπό την εποπτεία της Εφόρου Χ. Κουκούλη, στο βόρειο περιστύλιο, έκθεση με εποπτικό υλικό, που αφορούσε στην ιστορία του χώρου και στην επεξήγηση των αναστηλωτικών επεμβάσεων. Ο σχεδιασμός της έκθεσης έγινε από την αρχιτεκτονική ομάδα και η γραφιστική επιμέλεια από την Χ. Παυλίδου.

ΦΑΝΗ ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΙΛΚΙΣ

Ευρωπός

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής περιόδου 2000[115] ολοκληρώθηκαν οι προβλεπόμενες από τη μελέτη εργασίες ανάδειξης και προστασίας στον αρχαιολογικό χώρο της Ευρωπού.

Σύμφωνα με τη μελέτη του έργου, για την προστασία και την αποτροπή της εισροής των ομβρίων υδάτων στο εσωτερικό των τάφων προβλέπονταν η κατασκευή και η τοποθέτηση διαφανών φύλλων πλεξιγκλάς στα κάθετα και οριζόντια θυραία ανοίγματα των καμαροσκέπαστων και κιβωτιόσχημων τάφων. Η λύση αυτή επιλέχθηκε έτσι ώστε αφενός να παρεμποδίζεται η εισροή των ομβρίων, αλλά ταυτόχρονα να επιτρέπεται η θέαση του εσωτερικού του θαλάμου τους.

Με την ολοκλήρωση της δενδροφύτευσης του χώρου και της διαμόρφωσης των περιπάτων, κατασκευάστηκε δεξαμενή νερού για τις ανάγκες των νεαρών φυτών και τοποθετήθηκε σύστημα αυτόματου ποτίσματος.

Για την ενημέρωση και την ξενάγηση των επισκεπτών στο χώρο τοποθετήθηκαν πινακίδες με κείμενα, χάρτες, σχέδια και φωτογραφίες στην ελληνική και αγγλική γλώσσα. Στις πινακίδες παρατίθενται πληροφορίες για το χρονικό των ανασκαφών, στοιχεία για την ιστορία της πόλης, τις αντιλήψεις των αρχαίων για το θάνατο, επισημαίνονται τα κοινά ταφικά έθιμα που αποτελούν κληρονομιά του αρχαίου κόσμου στη σύγχρονη εποχή και τονίζονται οι ελάχιστες διαφορές τους με τις χριστιανικές αντιλήψεις. Εκτίθεται η τυπολογία των τάφων που αντιστοιχεί στην κοινωνική διαστρωμάτωση κατά την κλασική και ρωμαϊκή εποχή στην Ευρωπό.

Με την ανάληψη της οικονομικής δαπάνης από το Δήμο Ευρωπού, αντιμετωπίστηκαν ορισμένες λειτουργικές ανάγκες, όπως η επέκταση του δικτύου ηλεκτροδότησης για τις ανάγκες λειτουργίας των συστημάτων προστασίας, φωτισμού και ύδρευσης του αρχαιολογικού χώρου.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

114. Υπεύθυνη προγράμματος η καθηγήτρια Ι. Παπαγιάννη.

115. Εκτενέστερη αναφορά περιλαμβάνεται στο *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 291-298, αλλά και στις αναφορές του *Αρχαιολογικού Δελτίου* των περασμένων ετών.

ΚΑΤΑΣΧΕΣΕΙΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΔΩΡΕΕΣ

Στην κυριότητα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ περιήλθαν από κατασχέσεις οι παρακάτω αρχαιότητες:

1. Μία αργυρή δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπείου «Κολοφώνος»[116], στην κατοχή του Α. Τσικοπούλου, κατοίκου Κατερίνης. Το παραπάνω καταγράφηκε με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2559.

2. Πέντε νεότερες απομιμήσεις αρχαίων νομισμάτων, ένα αμφιβόλου γνησιότητας χρυσό νόμισμα και ένα σύγχρονο αντικείμενο στην κατοχή του Η. Αβραάμ, κατοίκου Δράμας. Πρόκειται συγκεκριμένα για ένα αμφιβόλου γνησιότητας χρυσό στατήρα Παντικαπαίου Ταυρικής και σύγχρονες απομιμήσεις τετραδράχμων Τορώνης, Θάσου, Αθηνών, Τενέδου και στατήρος Φαιστού.

3. Ένα χάλκινο νόμισμα Κωνσταντινουπόλεως (εμπρ.: *CONTAN-TINOPOLIS*, οπ.: /*SMTS*(;), νομισματοκοπείου Θεσσαλονίκης[117], και ένα χάλκινο ανώνυμο φόλλι (Class A2, var.: 40(;)[118], στην κατοχή του Ν. Μπεγγλόπουλου, κατοίκου Θεσσαλονίκης. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2560-1 έως 2.

4. Ένα χάλκινο νόμισμα Θεσσαλονίκης και ένα χάλκινο Αδριανουπόλεως επί Γορδιανού Γ'[119], καθώς και ένα χάλκινο Αλεξάνδρειας Τρωάδος επί Καρακάλλα[120] στην κατοχή του Σ. Γκουντενούδη, κατοίκου Πολυκάστρου Κιλκίς. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2561-1 έως 3.

5. 119 νομίσματα (η συντριπτική πλειονότητα των οποίων αποτελούν σύγχρονες απομιμήσεις) και ένας σφραγιδόλιθος, μαζί με μικρό αριθμό πήλινων, λίθινων και μολύβδινων μικροαντικειμένων, στην κατοχή του Θ. Καραπαναγιώτη, στα Νέα Μάλγαρα Θεσσαλονίκης και στην Πλάκα Λιτοχώρου Πιερίας.

6. Δύο μαρμάρινες αναθηματικές πλάκες, ένα μαρμάρινο τμήμα από στήριγμα τραπεζοφόρου(;), δύο χάλκινα αγαλμάτια, πιθανότατα κίβδηλα έργα, δύο μολύβδινα σταθμία, και τέλος, 16 χάλκινα νομίσματα, στην κατοχή των Ι. Κλωναρίδη και Χ. Σιδηρόπουλου, στους Νέους Επιβάτες Θεσσαλονίκης. Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια μαρμάρινη ενεπίγραφη αναθηματική πλάκα με ανάγλυφη γυναικεία μορφή, ρωμαϊκών χρόνων, η οποία καταγράφηκε με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 21808. Μία μαρμάρινη αναθηματική πλάκα με παράσταση Θράκα ιππέα, ρωμαϊκών χρόνων, η οποία καταγράφηκε με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 21809. Ένα μαρμάρινο τμήμα από στήριγμα τραπεζοφόρου(;), ρωμαϊκών χρόνων, με αριθμό ευρετηρίου ΜΘ 21810. Δύο μολύβδινα σταθμία, ρωμαϊκών χρόνων, τα οποία καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΜΘ 21806 και 21807 αντίστοιχα, και τέλος, 16 αρχαία ελληνικά χάλκινα νομίσματα (Λυσιμάχου, Αντιγόνου Γονατά, Πύρρου, Λάρισας, Σκοτούσσας, Μαγνήτων και Κοινού των Θεσσαλών), καθώς και υστερορωμαϊκά φθαρμένα, τα οποία καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ 2373-1 έως 16.

7. 39 χάλκινα νομίσματα στην κατοχή του Δ. Τυφεκτσίδη, στον οικισμό Βραχιά Αγίας Τριάδας Θεσσαλονίκης. Πρόκειται συγκεκριμένα για νομίσματα αρχαία ελληνικά, στην πλειονότητά τους εκδόσεις μακεδονικών πόλεων (Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Αμφίπολης, Δίου, Θάσου) και Μακεδόνων βασιλέων (Φιλίππου Β΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Φιλίππου Ε΄, Περσέως), καθώς και υστερορωμαϊκά (Πρόβου, Λικινίου Α΄, Κωνσταντίνου Α΄, Κωνσταντίου Β΄, Ουάλεντος, Αρκαδίου). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2372-1 έως 39.

8. 38 νομίσματα, χάλκινα στην πλειονότητά τους, στην κατοχή του Γ. Βεργίδη, κατοίκου Θεσσαλονίκης. Πρόκειται συγκεκριμένα για κοπές πόλεων της Μακεδονίας (Θεσσαλονίκης, Πέλλας, Αμφιπόλεως), καθώς και για εκδόσεις βασιλέων της Μακεδονίας (Αμύντα Γ΄, Αλεξάνδρου Γ΄, Αντιγόνου Γονατά, Φιλίππου Ε΄). Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2371-1 έως 38.

Στην κυριότητα της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ περιήλθαν από παραδόσεις και δωρεές οι παρακάτω αρχαιότητες:

1. Μία μαρμάρινη αναθηματική στήλη, 201 νομίσματα και 45 διάφορα μικροαντικείμενα παρέδωσε ο Γ. Ζαχαρίας, κάτοικος της κοινότητας Μαυροβουνίου Λαρίσης, τα οποία προέρχονται από τη θέση Μάνα Βρύση της παραπάνω κοινότητας. Πρόκειται για νομίσματα αρχαία ελληνικά, ρωμαϊκά, βυζαντινά και οθωμανικά, στην πλειονότητά τους αργυρές εκδόσεις βασιλέων της Μακεδονίας, πόλεων της Θεσσαλίας και της Κεντρικής Ελλάδας, συμπεριλαμβανομένης και της Αττικής, της Εύβοιας και της Αίγινας. Όσον αφορά στα υπόλοιπα μικροαντικείμενα, πρόκειται στην πλειονότητά τους για χάλκινα κοσμήματα (ψήφους, πόρπες, δαχτυλίδια και κρίκους) που χρονολογούνται από την εποχή του Σιδήρου έως και τα μεταβυζαντινά χρόνια. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η μαρμάρινη αναθηματική στήλη με παράσταση Αρτέμιδος, που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ 2516-1 έως 203, καθώς και ΜΘ 21820 έως και ΜΘ 21852.

2. Ένα αργυρό, τρία χάλκινα νομίσματα, καθώς και τρία μικροαντικείμενα παρέδωσε ο Ι. Γκατζέλης, κάτοικος Θεσσαλονίκης, τα οποία προέρχονται από την περιοχή της κοινότητας Γαζώρου Σερρών. Ξεχωρίζει μία αργυρή δραχμή Αλεξάνδρου Γ΄, νομισματοκοπείου «Κολοφώνος». Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ 2554-1 έως 4, καθώς και ΜΘ 21947 έως και ΜΘ 21948.

3. Ο Β. Καθάριος, κάτοικος Δίου Πιερίας, παρέδωσε 39 νομίσματα, τα οποία προέρχονται από τη θέση Ξερολάκκι της παραπάνω κοινότητας. Πρόκειται για νομίσματα Μακεδόνων

116. M.J. Price, *The Coinage in the Name of Alexander the Great and Philip III Arrhidaeus*, Zurich-London 1991.

117. Για τον τύπο, βλ. *HCC* V, σ. 275, αριθ. 12.

118. Βλ. *DOC* 3.2, σ. 666, αριθ. A2.40.1 κ.ε.

119. Βλ. I. Touratsoglou, *Die Münzstätte von Thessaloniki in der römischen Kaiserzeit*, Berlin-New York 1988, Em. I: b, σ. 261 κ.ε. και *SNG* Cop. 573 αντίστοιχα.

120. Για τον τύπο, βλ. *SNG* Cop. 140.

βασιλέων (Δημητρίου Πολιορκητού, Αντιγόνου Γονατά, Φιλίππου Ε΄), Δίου, Πέλλας, Θεσσαλονίκης και Κοινού των Θεσσαλών, αυτοκρατορικών χρόνων, καθώς και υστερορωμαϊκών χρόνων, τα περισσότερα φθαρμένα. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ 2370-1 έως 39.

4. Έξι χάλκινα νομίσματα και δύο μετάλλινα μικροαντικείμενα παρέδωσε ο Α. Θαλασσάς, κάτοικος Ορμύλιας Νομού Χαλκιδικής. Όσον αφορά στα νομίσματα, πρόκειται για ένα νόμισμα Αμφίπολης του τύπου Άρτεμις/2 αίγες[121], τρία βυζαντινά σκυφωτά και δύο φθαρμένα. Τα παραπάνω καταγράφηκαν με αριθμούς ευρετηρίου ΑΕΝ 2555-1 έως 5 και ΜΘ 21949 και ΜΘ 21950.

5. Ένα ασημένιο βραχιόλι με οφιόσχημες απολήξεις κλασικών χρόνων, ένα χάλκινο κρίκο ιστορικών χρόνων, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα Πέλλας επί Φιλίππου Ε΄ και Περσέως του τύπου Παν/Αθηνά Αλκίδημος[122] παρέδωσε ο Α. Τσιάμης, κάτοικος Κολινδρού Πιερίας. Τα παραπάνω προέρχονται από τη θέση Κεραμίδα Κολινδρού, την οποία υπέδειξε ο Α. Τσιάμης, και όπου εντοπίστηκε κώμη αρχαϊκών και κλασικών χρόνων με νεκροταφείο και μικρή εγκατάσταση ρωμαϊκών χρόνων. Τα παραδοθέντα καταγράφηκαν με αριθμούς καταγραφής Πυ 5739, Πυ 5740 και ΠυΝ 99 αντίστοιχα.

6. Η Χ. Κατσαούνη, κάτοικος Θεσσαλονίκης, δώρισε 57 νομίσματα (η συντριπτική πλειονότητα των οποίων αποτελούν σύγχρονες απομιμήσεις).

7. Ένα αργυρό πέμπτο τετραδράχμου Φιλίππου Β΄[123] δώρισε ο Ευ. Κωστούλας, κάτοικος Αθηνών. Το παραπάνω καταγράφηκε με αριθμό ευρετηρίου ΑΕΝ 2562.

ΧΡΙΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

8. Ο κ. Κρυωνάς παρέδωσε τις παρακάτω μαρμάρινες ενεπίγραφες στήλες που σώζονται αποσπασματικά, ενώ η θέση εύρεσής τους υποδείχθηκε μέσα σε σύγχρονες επιχώσεις σε τρεις διαφορετικές θέσεις του σύγχρονου οικισμού της Νέας Ποτίδαιας Χαλκιδικής: α) Επάνω μέρος μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης[124] (αριθ. καταγραφής ΠΟΤ 211 στο Ευρετήριο Ποτίδαιας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ) του 4ου-3ου αι. π.Χ. β) Πάνω μέρος μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης με αετωματική επίστεψη (αριθ. καταγραφής ΠΟΤ 213 στο Ευρετήριο Ποτίδαιας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ) του 3ου αι. μ.Χ. γ) Κάτω δεξιό τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (αριθ. καταγραφής ΠΟΤ 212 στο Ευρετήριο Ποτίδαιας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ) του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

Πρόκειται για σημαντικά ευρήματα – προερχόμενα προφανώς από τα νεκροταφεία της Ποτίδαιας και μετέπειτα Κασσάνδρειας – ως προς το επιγραφικό και ιστορικό ενδιαφέρον τους, τόσο για την ελληνιστική όσο και για τη ρωμαϊκή εποχή.

9. Ο κ. Ράπτης παρέδωσε μαρμάρινο γυναικείο κεφάλι (διαστ. 0,29×0,22 μ.), το οποίο κατά δήλωσή του βρήκε ξεχασμένο στο υπόγειο της οικίας του στον Άγιο Μάμαντα Χαλκιδικής. Πρόκειται πιθανώς για τμήμα αναγλύφου των ρωμαϊκών χρόνων. Καταγράφηκε στο Ευρετήριο Ποτίδαιας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ με αριθ. ΠΟΤ 210.

10. Ο Α. Κουλακιώτης παρέδωσε τμήμα πέλματος μαρμάρινου αγάλματος, το οποίο βρήκε στο αγροτεμάχιο αριθ. 217 της Ποτίδαιας. Καταγράφηκε στο Ευρετήριο Ποτίδαιας της ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ με αριθ. ΠΟΤ 209.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΟΥΣΟΥΛΑΚΟΥ

1. Ο Σ. Γιματζίδης βρήκε στα ερείπια του βυζαντινού κάστρου, που ταυτίζεται με τη θέση του οικισμού της εποχής του Σιδήρου στο Παλιό Γυναικόκαστρο, μία τοξωτή πόρπη και την παρέδωσε στο Μουσείο Κιλκίς. Η πόρπη καταγράφηκε με αριθ. ευρετηρίου Μουσείου Κιλκίς (ΑΕΜΚ) 8262.

2. Ο Θ. Κουτσομπίνας βρήκε και παρέδωσε ενεπίγραφο τμήμα μαρμάρινης σαρκοφάγου που προέρχεται από την περιοχή του Ανθόφυτου. Οι διαστάσεις του τμήματος είναι 0,34×0,47 μ. και καταγράφηκε με ΑΕΜΚ 8261.

3. Ο Α. Αγαθαγγέλου παρέδωσε από την ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου του Παλιού Γυναικόκαστρου 67 χάλκινα νομίσματα και διάφορα άλλα ευρήματα, όπως πήλινες φιάλες και αγνύθες που καταγράφηκαν συνολικά με ΑΕΜΚ 8263 κ.ε.

4. Ο κ. Αθανασιάδης παρέδωσε δύο τμήματα μαρμάρινης θύρας μακεδονικού τάφου, η οποία καταγράφηκε με ΑΕΜΚ 9034.

5. Ο κ. Τοπαλίδης παρέδωσε χάλκινο καπάκι σκεύους, το οποίο καταγράφηκε με ΑΕΜΚ 8351.

6. Ο Δ. Σαχινίδης παρέδωσε χάλκινο δαχτυλίδι, που καταγράφηκε με ΑΕΜΚ 8350.

7. Η Π. Καρακώστα παρέδωσε τέσσερα χάλκινα νομίσματα, που καταγράφηκαν με ΑΕΜΚ 8352.

ΘΩΜΑΗ ΣΑΒΒΟΠΟΥΛΟΥ

Νέα Απολλωνία

Το καλοκαίρι του 2000 παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης ένα χρυσό στεφάνι από φύλλα κισσού[125]. Όμοιό του έχει βρεθεί σε ανασκαφή κιβωτιόσχημου

121. *SNG* Cop. 62.

122. H. Gaebler, *Die antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III2, *Makedonia und Paionia*, Berlin 1935, πίν. XVIII 27.

123. G. Le Rider, *Le monnayage d'argent et d'or de Philippe II frappé en Macédoine de 359 à 294*, Paris 1977, πίν. 46, 24.

124. Ν. Κουσουλάκου, Δύο επιτύμβιες στήλες από την Κασσάνδρεια, *ΤΕΚΜΗΡΙΑ* 6 (2001), σ. 43-47.

125. Για αναλυτικότερη παρουσίαση της ανασκαφικής έρευνας, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 273-290.

τάφου στη Σεβαστή Πιερίας[126] και ένα τρίτο στεφάνι, παρόμοιο, έχει εντοπιστεί σε μια ιδιωτική συλλογή[127]. Το στεφάνι αποτελείται από 30 φύλλα κισσού κατανεμημένα ανά 15 στις δύο πλευρές του κυκλικού στέμματος και απολήγει σε δύο κεντρικούς κορύμβους, δύο καρπούς δηλαδή του κισσού, που απαρτίζεται ο καθένας από 19 ημισφαιρίδια.

Οι ομοιότητες με το αντίστοιχο στεφάνι που βρέθηκε στον τάφο της Σεβαστής Πιερίας είναι τόσες πολλές που καθιστά πολύ πιθανόν το ενδεχόμενο να έχουν κατασκευαστεί από τον ίδιο τεχνίτη ή στο ίδιο εργαστήριο[128]. Η περίπτωση, επίσης, να προέρχεται ο χρυσός από την περιοχή της Απολλωνίας δεν μπορεί να αποκλειστεί, με δεδομένο ότι ακόμη και τώρα ο ένας από τους δύο ποταμούς που περιβάλλει την πόλη είναι ακόμη και σήμερα χρυσοφόρος. Όσον αφορά στη χρονολόγηση του στεφανιού θα προτείναμε το γ' τέταρτο του 4ου αι. π.Χ. με βάση τα στυλιστικά στοιχεία και τη σύγκριση με το στεφάνι από τη Σεβαστή Πιερίας, αφού παραδόθηκε χωρίς τα συνευρήματά του. Η παράδοση του σημαντικού αυτού ευρήματος ήταν η αφορμή να αρχίσει ανασκαφική έρευνα στην πόλη.

Το άγαλμα της Νίκης. Σε μια προσπάθεια να εντοπιστεί καταρχήν ο χώρος όπου βρέθηκε το στεφάνι και να διερευνηθεί ο τάφος, με την ελπίδα ανεύρεσης ορισμένων έστω και ταπεινών μικροευρημάτων, άρχισε επείγουσα ανασκαφική έρευνα[129] στη θέση καταρχήν που υπέδειξε ιδιώτης. Η υπόδειξη του ιδιώτη οδήγησε σε έναν από παλιά εντοπισμένο χώρο της περιοχής των νεκροταφείων, γνωστό με το τοπωνύμιο Μπουντρούμια[130]. Την ημέρα της υπόδειξης της περιοχής των τάφων παραδόθηκε άγαλμα Νίκης, τυχαίο εύρημα από αγροτεμάχιο της Νέας Απολλωνίας.

Από το άγαλμα βρέθηκαν τρία μεγάλα συνανήκοντα τμήματα και πολλά μικρότερα θραύσματα, τα περισσότερα από τα οποία συγκολλήθηκαν στο πάνω τμήμα των ώμων και της πλάτης του αγάλματος, που συντηρήθηκε στο εργαστήριο των γλυπτών του Αρχαιολογικού Μουσείου Θεσσαλονίκης[131]. Έχει σωζόμενο ύψος 1,02 μ., που υπολογίζεται ότι έφθανε μαζί με το κεφάλι στα 1,18-1,20 μ., είναι δηλαδή λίγο μικρότερο από το φυσικό μέγεθος. Η περίπτωση να προέρχεται από το χώρο της αγοράς μπορεί να θεωρηθεί πιθανή, δεδομένου ότι το αγροτεμάχιο όπου βρέθηκε κατέχει κεντρική θέση μέσα στην αρχαία πόλη. Στην τελευταία υπόθεση συνηγορεί εν μέρει και το γεγονός ότι, στη σύντομη ανασκαφική έρευνα του 1991[132] στο όμορο προς τα νοτιοδυτικά αγροτεμάχιο είχε βρεθεί ένα χάλκινο σταθμίο με ανάγλυφη παράσταση κηρυκείου, εύρημα που πιστοποιεί επίσημες εμπορικές δραστηριότητες.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΑΔΑΜ-ΒΕΛΕΝΗ

ΑΔΕΙΕΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

1. Η Αικ. Κούνδουρου, κάτοικος Θεσσαλονίκης, κατέστη κάτοχος ενός χάλκινου νομίσματος, με την υπ' αριθ. πρωτ.: ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/55177π.έ./5194/17.10.2000 απόφαση του ΥΠΠΟ. Πρόκειται για ένα χάλκινο ασσάριο του Κωνσταντίου Β' Αυγούστου, του τύπου FEL TEMP REPARATIO, χρονολογία κοπής 348-351 μ.Χ., νομισματοκοπείου Νικομήδειας[133]. Το παραπάνω νόμισμα προέρχεται πιθανώς από τη κοινότητα Φλαμουριάς Νομού Πέλλας.

2. Ο Α. Ουζούνης, κάτοικος της κοινότητας Νέας Ποτίδαιας Νομού Χαλκιδικής, κατέστη κάτοχος 43 χάλκινων νομισμάτων με την με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/-55178π.έ./5195/1.6.2000 απόφαση του ΥΠΠΟ. Την πλειονότητα των νομισμάτων απαρτίζουν τελείως φθαρμένα τεμάχια, συμπεριλαμβάνονται, όμως, και κοπές ελληνιστικών χρόνων (Αλέξανδρου Γ', Κασσάνδρου, Αντιγόνου Γονατά, Θεσσαλονίκης), καθώς και υστερορωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων (Θεοδοσίου Α', Ευδοξίας, Βασιλείου Α', Ρωμανού Α'). Τα παραπάνω περισυνέλεξε ο κάτοχος στην περιοχή της Νέας Ποτίδαιας.

3. Ο Π. Βρανάς, κάτοικος Θεσσαλονίκης, κατέστη κάτοχος ενός αργυρού νομίσματος με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/45482/4475/8.10.1999 απόφαση του ΥΠΠΟ. Πρόκειται συγκεκριμένα για μία αργυρή δραχμή Αισύλλα[134]. Το συγκεκριμένο νόμισμα περισυνέλεξε ο κάτοχος στην περιοχή της Τούμπας Θεσσαλονίκης.

4. Ο Ευ. Γουίδης, κάτοικος Κατερίνης Νομού Πιερίας, κατέστη κάτοχος 12 χάλκινων νομισμάτων με την με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΓΔΑ/ΑΡΧ/Α2/Φ25/50288/4176/27.11.2000 απόφαση του ΥΠΠΟ. Πρόκειται συγκεκριμένα για νομίσματα βασιλέων της Μακεδονίας (Φιλίππου Β', Κασσάνδρου, Φιλίππου Ε'), του Κοινού των Θεσσαλών και των Μακεδόνων, καθώς και υστερορωμαϊκά φθαρμένα. Ξεχωρίζει ένα νόμισμα Κερσοβλέπτη[135]. Τα παραπάνω αποτελούσαν οικογενειακή κληρονομιά του κατόχου.

ΧΡΗΣΤΟΣ ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ

---

126. Ειδικότερα για το στεφάνι από τη Σεβαστή, εκτός από τα παραπάνω, βλ. *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 209-218· Μ. Μπέσιος, *Η Μακεδονία από τους μυκηναϊκούς χρόνους μέχρι τον Μέγα Αλέξανδρο*, Κατάλογος έκθεσης, Museo Civico, Bologna 1988, σ. 203· B. Tsigarida, *Metal Wreaths in the Greek World* (διδ. διατρ.), Οξφόρδη 1988· Μ. Τσιγαρίδα - Δ. Ιγνατιάδου, *Ο Χρυσός των Μακεδόνων*, Κατάλογος έκθεσης, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης 2000, σ. 65, εικ. 62.

127. *Auction* 51 (1975), σ. 122, αριθ. 283.

128. Η διαφορά τους έγκειται μόνο στον τρόπο δεσίματος του στελέχους με το φύλλο.

129. Με έκτακτη οικονομική επιχορήγηση από το ΥΠΠΟ.

130. Το όνομα του τοπωνυμίου είναι αποκαλυπτικό για την πληθώρα των κιβωτιόσχημων τάφων που υπάρχουν στην περιοχή. Βλ. και παραπάνω, σ. 692 κ.ε.

131. Π. Αδάμ-Βελένη, Άγαλμα Νίκης από την Απολλωνία, στο *Άγαλμα. Μελέτες για την αρχαία πλαστική προς τιμήν του Γιώργου Δεσπίνη*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 333-339.

132. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 281.

133. Πρβλ. *HCC* V, σ. 318, αριθ. 88.

134. Για τον τύπο, βλ. F. de Callataÿ, Les monnaies au nom d'Aesillas, ITALIAM FATO PROFVGI, *Numismatic Studies Dedicated to Vladimir and Elvira Eliza Clain-Stefanelli*, Louvain-la-Neuve 1996, σ. 135, 137.

135. Για τον τύπο, βλ. *BAR* 4, 1976, πίν. VIII, εικ. 54-56.

Αρχαιολογικο Ινστιτουτο Βορειας Ελλαδας

Με βάση εγκεκριμένες δράσεις από το ΥΠΠΟ, ολοκληρώθηκε η μελέτη και κατατέθηκε για δημοσίευση των ακόλουθων ανασκαφών: α) Νεολιθικού και εξής οικισμού στην Αγία Λυδία Ασπροβάλτας Νομού Θεσσαλονίκης. Μικρής έκτασης δοκιμαστική ανασκαφή. β) Νεολιθικού οικισμού Ζαγκλιβερίου Νομού Θεσσαλονίκης. Μικρής έκτασης σωστική ανασκαφή. γ) Μεσημεριανής Τούμπας Τριλόφου Θεσσαλονίκης, ανασκαφικές περίοδοι 1992 και εξής. Συστηματική ανασκαφή που καλύπτει όλες τις περιόδους από τη μέση(;) νεολιθική έως τους ιστορικούς χρόνους. Η ανασκαφή, με χρηματοδότηση του ΥΜΑΘ, συνεχίζεται και κατά την περίοδο του 2000. δ) Έχει προχωρήσει σημαντικά η δημοσίευση των σωστικών ανασκαφών άνω των δέκα οικοπέδων στο νεολιθικό οικισμό Σταυρούπολης Θεσσαλονίκης. Ολοκληρώθηκε η ανακατασκευή πρώην οικίσκου του αρχαιοφύλακα[136] και αγοράστηκε πρόσθετος εξοπλισμός. Για τη διεκπεραίωση των εργασιών αυτών εργάστηκε αποκλειστικά έκτακτο επιστημονικό και εργατικό προσωπικό

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΓΡΑΜΜΕΝΟΣ

136. *ΑΔ* 54 (1999) Χρονικά, σ. 507.

9η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΜΕΛΕΤΕΣ - ΑΠΟΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ[1]

Θεσσαλονίκη

Φρούριο Επταπυργίου

Το 2000 πραγματοποιήθηκαν στο Επταπύργιο μελέτες και εργασίες που αφορούσαν στο έργο «Συντήρηση-Αποκατάσταση του Φρουρίου Επταπυργίου» και είχαν στόχο τη στερέωση και επισκεψιμότητα του μνημείου, την αποκατάσταση των νεότερων κτισμάτων και τη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου του Επταπυργίου.

Α. Μελέτες

1. Μελέτη προσωρινής στέγασης του πύργου Π3.

2. Στατική μελέτη για την κατασκευή μεταλλικού υπόστεγου 100 τ.μ. περίπου, μελέτη διαμόρφωσης του χώρου και αποτύπωση-τεκμηρίωση του αποχετευτικού αγωγού και τεσσάρων τοίχων που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια των εργασιών.

3. Σύνταξη μελέτης (κατασκευαστικά σχέδια, προμετρήσεις, προϋπολογισμοί) για την αποκατάσταση του κτιρίου Δ3, που βρίσκεται στην εσωτερική αυλή του νότιου περιβόλου του φρουρίου.

4. Διοργάνωση έκθεσης posters στο πλαίσιο του διημέρου εργασίας των συμμετεχόντων χωρών στο πρόγραμμα «Reprise» των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων της Γενικής Διεύθυνσης 10 (αναβίωση φυλακών στην Ευρώπη-αποκατάσταση ευρισκόμενων σε μη λειτουργία ιστορικών σωφρονιστικών κτιρίων).

Β. Στερεωτικές επεμβάσεις και επισκεψιμότητα του μνημείου

1. Εργασίες διευθέτησης τμημάτων του περιδρόμου μεταξύ των πύργων Π6-Π8 προκειμένου να συνεχιστούν οι εργασίες αποκατάστασης του περιδρόμου που αποσκοπούν στη βελτίωση της επισκεψιμότητας του μνημείου και στην εξασφάλιση των κτιρίων Κ1 και Κ2 από την υγρασία και τη συνεχιζόμενη φθορά της τοιχοποιίας. Κατά τη διάρκεια των εργασιών αυτών και μετά την απομάκρυνση των συσσωρευμένων μπάζων αποκαλύφθηκε η προϋπάρχουσα χάραξη του περιδρόμου σε τμήμα που βρίσκεται σε επαφή με το κτίριο Κ1 των ανδρικών φυλακών.

2. Μετά την απομάκρυνση των υλικών πλήρωσης σε τμήμα του μεσοπυργίου διαστήματος Π3-Π4 αποκαλύφθηκε η σφραγισμένη βόρεια πυλίδα του φρουρίου.

3. Για την αποκατάσταση της αρχικής μορφής της βόρειας όψης του πύργου Π8 και τη διάκριση των κατασκευαστικών φάσεων απομακρύνθηκε η νεότερη τοιχοποιία επέκτασης της βόρειας όψης του πύργου (μεταξύ της δυτικής πλευράς του Π8 και του κτιρίου Κ2) με την καθαίρεση μπλαστρώματος από λιθοδομή σε όλο το ύψος του δεύτερου ορόφου του κτιρίου Κ2. Στο κενό που προέκυψε μετά την απομάκρυνση αυτή, αναπτύχθηκε μια εξωτερική υδρορροή για την απομάκρυνση των ομβρίων υδάτων από το προστατευτικό στέγαστρο του πύργου Π8.

Γ. Νεότερα κτίρια

1. Καθαιρέσεις βοηθητικών κτισμάτων και πρόχειρων κατασκευών βοηθητικού κτίσματος (μαγειρείου) σε επαφή με τη νότια όψη του μεσοπυργίου διαστήματος Π2-Π3, μικρού W.C. από την εσωτερική αυλή και πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα μεταξύ του πύργου Π1 και του μεσοπυργίου Π1-Π10.

2. Εργασίες υποδομής, και συγκεκριμένα αύξηση ισχύος ηλεκτρικού ρεύματος του κεντρικού δικτύου Επταπυργίου, ηλεκτροδότηση και εγκατάσταση τηλεφωνικής γραμμής στο κτίριο Κ1.

3. Εργασίες συντήρησης-αποκατάστασης και νέες κατασκευές: Στο κτίριο Κ1 των ανδρικών φυλακών πραγματοποιήθηκαν τοπικές εργασίες στερέωσης και συντήρησης της τοιχοποιίας και έγινε εγκατάσταση της μεταλλικής κατασκευής στους εκθεσιακούς χώρους των δύο μόνιμων εκθέσεων. Κατασκευάστηκε μεταλλικό υπόστεγο στη νοτιοανατολική πλευρά του περιβάλλοντος χώρου για την αποθήκευση των υλικών και του εξοπλισμού του εργοταξίου, εμβαδού 100 τ.μ. περίπου.

Νοτιοανατολικό τείχος

Σε τμήματα του τείχους πραγματοποιήθηκαν σωστικές στερεωτικές εργασίες με τοπικές ανακτίσεις και αρμολογήματα.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΚΟΝΙΟΡΔΟΣ - ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΣΑΡΑΦΙΑΝΟΥ

Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου

Προκειμένου να βελτιωθεί η φέρουσα ικανότητα του μνημείου σε σεισμό, κρίθηκε πρωταρχικής σημασίας από τη με-

1. Σύμφωνα με την αριθ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α2/Φ34/50103/3782/11.12.1986 εγκύκλιο, την ευθύνη για τη σύνθεση των Χρονικών του *ΑΔ* και το περιεχόμενό τους έχουν οι συντάκτες των εκθέσεων και των σημειωμάτων. Τα Χρονικά του έτους 2000 δεν αποτελούν την ετήσια έκθεση του διευθυντή της Εφορείας Χ. Μπακιρτζή.

λέτη στερέωσης η ενίσχυση των ξύλινων δαπέδων των υπερώων κατά τρόπο ποσοτικά ελεγχόμενο.

Για το λόγο αυτό κατασκευάστηκαν στα δάπεδα των υπερώων διαφράγματα ελεγμένης αντοχής και δυσκαμψίας που αποτελούνται από κάτω προς τα πάνω: α) από τα πατόξυλα του δαπέδου, διατομής 0,25×0,10 μ., τοποθετημένα ανά 0,40-0,45 μ. περίπου σε αξονική απόσταση, β) από δύο στρώσεις αντικολλητής ξυλείας, υψηλής αντοχής στην υγρασία (κόντρα πλακάζ θαλάσσης-betoform), γ) από μεταλλική κοιλοδοκό τοποθετημένη περιμετρικά και συνδεδεμένη με τρόπο ποσοτικά ελεγχόμενο τόσο με το ξύλινο διάφραγμα όσο και με τις περιμετρικές τοιχοποιίες, έτσι ώστε να ενισχύεται η διαφραγματική λειτουργία της ξύλινης κατασκευής.

Προηγήθηκαν οι εργασίες στο δάπεδο του βόρειου υπερώου, που έγιναν με την ακόλουθη σειρά εκτέλεσης:

1. Αφαιρέθηκε τμηματικά το υφιστάμενο διαβρωμένο σανίδωμα του δαπέδου.

2. Έγινε έλεγχος της κατάστασης διατήρησης των ξύλινων δοκών στήριξης του δαπέδου και των πακτώσεών τους στις τοιχοποιίες του κτιρίου. Ανάλογα με την κατάσταση διατήρησης των πατόξυλων του δαπέδου ακολούθησε είτε ολική αντικατάστασή τους είτε ενίσχυση της διαβρωμένης περιοχής με μεταλλικές λάμες και μπουλόνια από ανοξείδωτο χάλυβα.

3. Τοποθετήθηκε περιμετρικά η κοιλοδοκός, διαστ. 0,014×0,08×0,007 μ. Η κοιλοδοκός τοποθετήθηκε σε τμήματα των 3 μ. έκαστο, τα οποία μετά από την κατάλληλη επεξεργασία (διάτρηση και γενικό γαλβάνισμα εν θερμώ) για τη σύνδεση του συστήματος με τα πατόξυλα και τις περιμετρικές τοιχοποιίες συγκολλήθηκαν επί τόπου. Η κοιλοδοκός συνδέθηκε με τα πατόξυλα του δαπέδου.

4. Κατασκευάστηκαν μεταλλικές ραφές από ανοξείδωτο χρωμονικελιούχο χάλυβα, διαμ. 0,016 μ., για τη σύνδεση της κοιλοδοκού με τις περιμετρικές τοιχοποιίες. Η κατασκευή των ραφών ακολούθησε την εξής διαδικασία: α) Διάτρηση της τοιχοποιίας με διατρητικό μηχάνημα χωρίς κρούση και με συνεχή παροχή νερού, ώστε να μην υπάρξει διαταραχή της τοιχοποιίας. β) Τοποθέτηση ράβδων από ανοξείδωτο χρωμονικελιούχο χάλυβα, διαμ. 0,016 μ. ανά 2 μ., στην εξωτερική επιμήκη πλευρά και στο κέντρο των μετακιόνιων διαστημάτων της κιονοστοιχίας του υπερώου και ράβδων, διαμ. 0,020 μ., ανά 1 μ. στις εγκάρσιες εξωτερικές πλευρές. γ) Αγκύρωση της ραφής στις περιμετρικές τοιχοποιίες και στις τοξοστοιχίες των υπερώων. Οι ραφές με ράβδους, διαμ. 0,020 μ., στις εγκάρσιες πλευρές είναι προεντεταμένες. δ) Πλήρωση των διάκενων των ραφών με ένεμα υψηλής αντοχής.

5. Κατασκευάστηκε το ξύλινο διάφραγμα. Τοποθετήθηκε η πρώτη στρώση αντικολλητής ξυλείας, πάχ. 0,210 μ. Τα φύλλα, διαστ. 1,25×2,50 μ., τοποθετήθηκαν με τους διαμήκεις αρμούς κάθετους προς τα πατόξυλα του δαπέδου με συνεχείς τους διαμήκεις αρμούς, όμως με τους εγκάρσιους εναλλάξ τοποθετημένους. Στην επιφάνεια που διαμορφώθηκε προστέθηκε δεύτερη στρώση αντικολλητής ξυλείας του ίδιου πάχους και με ανάλογη διάταξη. Στη στρώση αυτή οι εγκάρσιοι αρμοί μεταξύ δύο φύλλων αντικολλητής ξυλείας τοποθετούνταν στο μέσον του υποκείμενου φύλλου. Ανάμεσα στις δύο στρώσεις αντικολλητής ξυλείας αλείφεται στις επιφάνειες ειδική κόλλα για την ενίσχυση της συνεργασίας των επιμέρους στρώσεων. Τέλος, οι δύο στρώσεις αντικολλητής ξυλείας συνδέθηκαν με ξυλόβιδες που εφαρμόστηκαν σε κάνναβο 0,10×0,10 μ.

6. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν με το βερνίκωμα των ξύλινων επιφανειών με έγχρωμο συντηρητικό ξύλου και την επάλειψή τους με αντιπυρικό υγρό (επιβραδυντικό καύσης).

Πριν από την εφαρμογή όλων των σταδίων προετοιμασίας για την προστασία του μνημείου και πριν από την κατασκευή του διαφράγματος στο δάπεδο του βόρειου υπερώου προηγήθηκε έλεγχος, παρατήρηση, έρευνα με φωτογραφική τεκμηρίωση και σχεδιαστική αποτύπωση των τοίχων όλων των πλευρών με σκοπό τη συγκέντρωση πληροφοριών για την τυχόν αρχική ή και μεταγενέστερες διαμορφώσεις, σχετικές με την κατασκευή των δαπέδων των υπερώων και με τις επεμβάσεις στις κιονοστοιχίες της βασιλικής.

ΑΝΝΑ ΖΟΜΠΟΥ-ΑΣΗΜΗ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΠΤΗΣ

Ναός Αγίας Σοφίας

Το Σεπτέμβριο του 2000 ξεκίνησαν στο ναό Αγίας Σοφίας Θεσσαλονίκης εργασίες επισκευής των νεότερων ξύλινων στεγών του μνημείου με σκοπό την αποκατάσταση της λειτουργίας τους, που κατά την τελευταία δεκαετία παρουσίαζε σημαντικά προβλήματα με αρνητικές επιπτώσεις στις τοιχοποιίες του κτιρίου (φθορά και άρση των αντοχών των δομικών υλικών), στη διατήρηση των τοιχογραφιών του 1907, που καταπονούνται από την εισερχόμενη υγρασία, καθώς και στη λειτουργία του κτιρίου ως ενοριακού ναού.

Τα προβλήματα των ξύλινων στεγών αφορούν κυρίως στον ξύλινο φορέα, στο υπόστρωμα (πέτσωμα) και στην επικεράμωση των στεγών των υπερώων. Έλεγχος της επικεράμωσης και ίχνη υγρασίας με τη μορφή αλάτων στις τοιχογραφίες των καμαρών των κεραιών του σταυρικού πυρήνα του ναού έδειξαν ότι ανάλογα προβλήματα παρουσίαζαν και οι ξύλινες στέγες που καλύπτουν εξωτερικά τη θολωτή κάλυψη του κυρίως ναού.

Για την αντιμετώπιση των παραπάνω προβλημάτων, την αποκατάσταση της λειτουργίας των στεγών και τη στεγανοποίηση του μνημείου από τα όμβρια αποφασίστηκε η ενίσχυση του φέροντος σκελετού των στεγών, όπου παρουσιάζονταν προβλήματα, η αποκατάσταση του ξύλινου υποστρώματος (πέτσωμα) και η ανακεράμωσή τους, χωρίς να διαφοροποιηθεί η μορφή που απέκτησαν στις αρχές του 20ού αιώνα, η οποία προσδίδει στο κτίριο την εξωτερική μορφή με την οποία παραδίδεται στο εκκλησίασμα και στους επισκέπτες της πόλης.

Οι εργασίες ξεκίνησαν το Σεπτέμβριο του 2000 και ολοκληρώθηκαν στις στέγες του δυτικού και του νότιου τμήματος του ναού. Τον Οκτώβριο, λόγω αλλαγής των καιρικών συνθηκών,

οι εργασίες διακόπηκαν με σκοπό να συνεχιστούν κατά τους εαρινούς μήνες στο ανατολικό και το βόρειο τμήμα του ναού.

Οι εργασίες αποκατάστασης της στέγης ξεκίνησαν από τη στέγη του δυτικού τμήματος του κυρίως ναού, συνεχίστηκαν στη στέγη του δυτικού υπερώου, στη στέγη του νότιου τμήματος του κυρίως ναού, ενώ τελευταία επισκευάστηκε η στέγη του νότιου υπερώου.

Οι εργασίες για την αποκατάσταση της λειτουργίας των ξύλινων στεγών έγιναν τμηματικά και με την ακόλουθη διαδικασία:

1. Αφαίρεση των κεραμιδιών γαλλικού τύπου, που αποτελούν την κάλυψη της στέγης, και φύλαξη όσων από αυτά δεν παρουσιάζουν προβλήματα σε ασφαλές μέρος.

2. Απομάκρυνση των υφιστάμενων επιτεγίδων της στέγης και του διαβρωμένου ξύλινου σανιδώματος που αποτελεί το υπόστρωμα (πέτσωμα) των κεραμιδιών.

3. Έλεγχος της κατάστασης των ξύλινων δοκών του φέροντος σκελετού της στέγης (και των πακτώσεων των ημιζεύκτων των στεγών των υπερώων στις περιμετρικές τοιχοποιίες).

4. Αποκατάσταση της φέρουσας ικανότητας του ξύλινου σκελετού της στέγης με αντικατάσταση των δοκών που εντοπίστηκαν σε προχωρημένη διάβρωση και συντήρηση των υπολοίπων. Εμποτισμός με λάδι όλων των ξύλων για τη συντήρησή τους.

5. Τοποθέτηση ξύλινων ελκυστήρων για τη μεταφορά των ωθήσεων των στεγών των υπερώων στους περιμετρικούς τοίχους του σταυρικού πυρήνα του κυρίως ναού.

6. Τοποθέτηση νέου ξύλινου υποστρώματος (πέτσωμα).

7. Διάστρωση αδιάβροχης μονωτικής μεμβράνης.

8. Τοποθέτηση επιτεγίδων.

9. Ανακεράμωση της περιοχής με νέα κεραμίδια του ίδιου τύπου.

10. Στα σημεία επαφής της στέγης με τις τοιχοποιίες του ναού έγινε μόνωση του δημιουργηθέντος αρμού με φύλλο μολύβδου και τσιμεντοκονία πλούσια σε κεραμικά αδρανή.

Τέλος, αντικαταστάθηκαν σχεδόν καθολικά οι δοκοί στήριξης της στέγης του δυτικού και νότιου τμήματος του σταυρικού πυρήνα του κυρίως ναού και το σανίδωμα του υποστρώματος των κεραμιδιών λόγω της ολοσχερούς καταστροφής του πετσώματος και της ιδιαίτερα κακής κατάστασης διατήρησης του φέροντος οργανισμού της στέγης.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΡΑΙΠΤΗΣ

Λουτρό της αγοράς (Παζάρ Χαμάμ)

Το λουτρό της αγοράς ανήκει στην κατηγορία των διπλών λουτρών, αποτελείται δηλαδή από το ανδρικό και το γυναικείο λουτρό, που αναπτύσσονται σε δύο παράλληλους άξονες, ενώ κοινός είναι ο χώρος της δεξαμενής με την εστία.

Με την εγκατάσταση διαφόρων επαγγελματιών μέσα στους χώρους, το μνημείο είχε υποστεί διάφορες επεμβάσεις που αλλοίωσαν και επιβάρυναν τη γενικότερη κατάστασή του.

Κατακερματίστηκε σε ανεξάρτητους χώρους για τις ανάγκες των οποίων: α) διανοίχθηκαν νέες είσοδοι στις αρχικές συμπαγείς τοιχοποιίες της ανατολικής και δυτικής όψης, β) τοποθετήθηκαν διαχωριστικοί τοίχοι, γ) σφραγίστηκαν κάποια από τα εσωτερικά ανοίγματα επικοινωνίας των χώρων ή διανοίχθηκαν νέα ανοίγματα εσωτερικής επικοινωνίας, δ) δημιουργήθηκαν νέα δάπεδα προσαρμοσμένα στη σημερινή στάθμη του περιβάλλοντος χώρου, άλλοτε με επίχωση και άλλοτε με διχοτόμηση του αρχικού ύψους του χώρου δημιουργώντας υπόγειους σκοτεινούς χώρους με πρόσβαση μέσω ανοίγματος με καταπακτή στο δάπεδο.

Στην παρούσα φάση, μετά την πρόσφατη απομάκρυνση των επαγγελματιών από χώρους του γυναικείου λουτρού, έχει ολοκληρωθεί η εκκένωση όλων των χώρων του μνημείου.

Ένα μέρος των εργασιών που πραγματοποιήθηκαν αφορά στους πρόσφατα εκκενωμένους χώρους, που οι περισσότεροι είχαν χρήση ταβέρνας, και περιλαμβάνει: α) εργασίες γενικότερου καθαρισμού, β) απομάκρυνση υπολειμμάτων κινητού τροφοπαρασκευαστικού και αποθηκευτικού εξοπλισμού, εγκαταστάσεις (εστίες, νεροχύτες, ντουλάπια, πάγκοι, W.C., αποχετεύσεις, ηλεκτρικά σύρματα, ρολόγια κτλ.), γ) καθαίρεση των νέων διαχωριστικών τοίχων, των ψευδοροφών και των επενδύσεων των παλαιών τοιχοποιιών, δ) διερεύνηση των χώρων μετά τον καθαρισμό τους, αποκάλυψη και καταγραφή-τεκμηρίωση των νέων στοιχείων, ε) συνεχή απομάκρυνση μπάζων, διότι από όλες τις παραπάνω εργασίες προέκυπταν μεγάλες ποσότητες.

Μια άλλη ομάδα εργασιών που πραγματοποιήθηκε αφορά στη στερέωση-αποκατάσταση και περιλαμβάνει: α) την ολοκλήρωση της ανακεράμωσης του μνημείου και της οδοντωτής πλίνθινης ταινίας, β) την εκτέλεση μεταλλικών ραφών με την εισαγωγή ανοξείδωτων ράβδων στην καμάρα της δεξαμενής.

Επίσης, πραγματοποιήθηκαν εργασίες όπως: α) τοποθέτηση καλυπτήρων (στεγάστρων) στα κεντρικά οπαία των τρούλων, β) απομάκρυνση των ικριωμάτων προγενέστερου κύκλου εργασιών στο μνημείο, γ) τακτοποίηση και καταγραφή των ευρημάτων προγενέστερων ανασκαφικών ερευνών.

Συντάχθηκαν προτάσεις που αφορούν στην ολοκλήρωση των εργασιών και στην απόδοση σε χρήση των δύο μεγάλων χώρων υποδοχής του λουτρού.

ΦΑΝΗ ΡΕΒΥΘΙΑΔΟΥ

Ναός Αγίου Μηνά

Μετά από αίτηση του εκκλησιαστικού συμβουλίου για αντικατάσταση των ανεμοφρακτών των πλευρικών θυρών της δυτικής πλευράς του ναού σχεδιάστηκε συνολική πρόταση για την αποκατάσταση της όψης του δυτικού τοίχου του ναού στην αρχική μορφή του (προστώο).

Με πρωτοβουλία του εκκλησιαστικού συμβουλίου αντικαταστάθηκε το σύστημα κεντρικής θέρμανσης του ναού και προστέθηκαν νέα θερμαντικά σώματα.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

Μελισσοχώρι

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου Μελισσοχωρίου Θεσσαλονίκης, τρίκλιτη βασιλική του 18ου αιώνα, ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/Φ. 34/34659/742/1-7-1983 (ΦΕΚ 425/Β/22-7-1983) απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού, πραγματοποιήθηκαν εργασίες επισκευής της τετράριχτης στέγης του, η οποία παρουσίαζε τοπικές βυθίσεις, με αποτέλεσμα τα όμβρια ύδατα να εισέρχονται στο εσωτερικό του ναού. Τις εργασίες αυτές, που διήρκεσαν δυόμισυ μήνες, χρηματοδότησε η εκκλησιαστική επιτροπή του ναού, ενώ τη δαπάνη των υλικών ανέλαβε η 9η ΕΒΑ.

Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη της 9ης ΕΒΑ περιελάμβαναν επίσης: α) Ενίσχυση της υποστύλωσης των αμειβόντων στο δυτικό ρίχτυ της στέγης, οι οποίοι είχαν καμφθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε να αποχωριστούν στις εντορμίες τους και δύο τεγίδες που στηρίζονταν σε αυτούς να θραυστούν. β) Απενεργοποίηση των κατεστραμμένων και μη συνεπίπεδων επιτεγίδων με την τοποθέτηση νέων, διατομής 0,65×0,13 μ., έτσι ώστε να δημιουργηθεί επίπεδη επιφάνεια. γ) Αντικατάσταση μέρους των επιτεγίδων της αστρέχας που ήταν κατεστραμμένες με τμήματα επιτεγίδων από το εσωτερικό της στέγης. δ) Τοποθέτηση νέου πετσώματος από πεύκο Σουηδίας σε όλη την επιφάνεια της στέγης, καθώς και πετσώματος από ξυλεία καστανιάς για τη δημιουργία εμφανούς οροφής στην αστρέχα. ε) Τοποθέτηση ασφαλτόπανου με τη βοήθεια φλόγιστρου για τη στεγανοποίηση της στέγης. στ) Επανατοποθέτηση των υπαρχόντων «γαλλικών» κεραμιδιών (σε διάφορους τύπους και μεγέθη), μετά τον καθαρισμό τους, κατά τέτοιον τρόπο ώστε σε κάθε ρίχτυ να αντιστοιχεί και ενιαίος τύπος, προκειμένου για την ορθή συναρμογή τους, καθώς και τοποθέτηση μετωπικής δοκίδας από ξύλο καστανιάς κατά μήκος της απόληξης της στέγης. ζ) Επάλειψη με μυκητοκτόνο και στη συνέχεια με προστατευτικό βερνίκι των ξύλινων μερών της αστρέχας. η) Καθαίρεση του νεότερου πλινθόκτιστου φεγγίτη, που επιβάρυνε το ανατολικό ρίχτυ της στέγης, και αντικατάστασή του με νέο ξυλόκτιστο.

ΡΩΞΑΝΗ ΤΡΥΨΙΑΝΗ

Σοχός

Ναός Αγίου Γεωργίου

Στο ναό του Αγίου Γεωργίου Σοχού, ιστορικό διατηρητέο μνημείο με την υπ' αριθ. Β1/ΦΕΚ 34/21648/476/4-5-1983 (ΦΕΚ 357/Β/24-6-1983) απόφαση του Υπουργείου Πολιτισμού πραγματοποιήθηκαν οι ακόλουθες εργασίες: α) ολοκλήρωση του δαπέδου του νάρθηκα και των βαφών στους περιμετρικούς τοίχους του εσωτερικού του ναού, β) επισκευή των ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων στο εσωτερικό του ναού με ενσωμάτωση των καλωδίων στους περιμετρικούς τοίχους, γ) διάνοιξη αύλακας για το πέρασμα των ηλεκτρολογικών εγκαταστάσεων στο γυναικωνίτη, κατά την οποία κατέπεσε πρόχειρη κάλυψη και εμφανίστηκε παράθυρο με σιδεριά και το κούφωμά του.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Λουλουδιές Κίτρους

Επισκοπικό συγκρότημα

Συνεχίστηκαν το έτος 2000 οι εργασίες στερέωσης των ψηφιδωτών δαπέδων της έπαυλης του 4ου αι. μ.Χ. που ανασκάφηκε ανατολικά του επισκοπικού μεγάρου. Συντηρήθηκαν κατά χώραν τα δάπεδα της αυλής και τριών δωματίων, ενώ παράλληλα άρχισε η αποκόλλησή του από ακανόνιστες μαρμάρινες ψηφίδες δαπέδου του βόρειου κλίτους της βασιλικής. Έγιναν, επίσης, στερεωτικές εργασίες τοίχων και διευθετήσεις ομβρίων υδάτων στο χώρο του συγκροτήματος.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

ΨΗΦΙΔΩΤΑ

Ναός Αγίου Δημητρίου

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση του ψηφιδωτού του αγίου Δημητρίου με δύο παιδιά[2]. Οι εργασίες συντήρησης συνίσταντο σε: α) κατά τόπους στερέωση του υποστρώματος του ψηφιδωτού με εμποτισμούς, β) αντικατάσταση των επιχρωματισμένων κονιαμάτων με τα οποία συμπληρώθηκαν οι φθορές επί της ψηφιδωτής επιφάνειας κατά τη συντήρηση του 1977, γ) απομάκρυνση τμήματος του κοκκινωπού τσιμεντοκονιάματος, το οποίο τοποθετήθηκε στα κάτω όρια της φθοράς του ψηφιδωτού ως «στεφάνωμα» στη συντήρηση του 1959, όπου αποκαλύφθηκαν μικρά τμήματα του

2. Στη συντήρηση των ψηφιδωτών εργάστηκαν οι συντηρητές Σ. Μαρμαρά και Ν. Πιτσαλίδης.

ψηφιδωτού, δ) λεπτομερής μηχανικός καθαρισμός των κονιαμάτων, που κατά τόπους κάλυπταν τους αρμούς και τμηματικά την επιφάνεια των ψηφίδων και ε) υγρός καθαρισμός.

Πραγματοποιήθηκαν προεργασίες συντήρησης στα ψηφιδωτά που εικονίζουν την Παναγία με έναν άγιο, πιθανότατα τον άγιο Θεόδωρο, τον άγιο Δημήτριο δεόμενο και την προσφορά παιδιών στον άγιο Δημήτριο. Έγινε επιφανειακός υγρός καθαρισμός για την απομάκρυνση της αιθάλης και της σκόνης και μηχανικός καθαρισμός για την απομάκρυνση των επιχρισμάτων, που κάλυπταν κατά τόπους την επιφάνεια των ψηφίδων. Στη συνέχεια ακολούθησε περιγραφή και αποτύπωση των ψηφιδωτών, καταγραφή της παθολογίας τους και φωτογράφηση.

Επαναλήφθηκε ο μηχανικός καθαρισμός με νυστέρι των ψηφιδωτών στο νοτιοδυτικό πεσσό του Ιερού, όπου εικονίζονται ο άγιος Σέργιος, ο άγιος Δημήτριος με τους κτήτορες και ο άγιος Δημήτριος με το διάκονο. Η επιφάνεια των ψηφιδωτών καλυπτόταν κατά τόπους από ασβεστοκονίαμα και τσιμεντοκονίαμα, που τοποθετήθηκαν εν είδει εμπλάστρου κατά τη συντήρηση του 1959 και 1977 για την ενίσχυση της σταθερότητας των ψηφίδων. Μετά τη διαπίστωση ότι η πρόσφατη στερέωση των ψηφιδωτών με εμποτισμούς (1998-1999) διασφάλισε τη σταθερότητα των ψηφίδων, κρίθηκε σκόπιμη η απομάκρυνση των κονιαμάτων-μπλαστρωμάτων, διότι από τη μια πλευρά αλλοιώνουν την αισθητική του ψηφιδωτού, καθώς καλύπτουν τους αρμούς και κατά τόπους την επιφάνεια των ψηφίδων, και από την άλλη απορροφούν την αιθάλη και τη σκόνη και κατά συνέπεια, επιβαρύνουν τη ρύπανση της ψηφιδωτής επιφάνειας.

Τέλος, έγινε καθαρισμός του δαπέδου από χονδρό ψηφιδωτό στη νότια αίθουσα της κρύπτης.

Ναός Παναγίας Αχειροποιήτου

Έγιναν προεργασίες για τη συντήρηση των ψηφιδωτών των τριών πρώτων από Δ. τόξων της βόρειας και νότιας κιονοστοιχίας (επιφανειακός καθαρισμός, οπλισμός των τμημάτων των ψηφιδωτών που παρουσίαζαν έντονη αποκόλληση του υποστρώματος από την τοιχοποιία, αποτύπωση και καταγραφή της κατάστασης διατήρησης, περιγραφή και φωτογράφηση). Κατόπιν ακολούθησαν οι εξής εργασίες συντήρησης στα ψηφιδωτά των τριών πρώτων από δυτικά εσωραχίων της βόρειας κιονοστοιχίας: α) στερέωση του υποστρώματος με εμποτισμούς, β) επανατοποθέτηση των μεμονωμένων ψηφίδων, που αποκολλήθηκαν από το υπόστρωμα κατά τις εργασίες συντήρησης, γ) μηχανικός καθαρισμός για την απομάκρυνση του κονιάματος από τους αρμούς, το οποίο τοποθετήθηκε κατά τη συντήρηση του 1973-1975 και δ) υγρός καθαρισμός.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΜΑΣΤΟΡΑ

Αρέθουσα

Θέση Παλιάμπελα

Το 2000, με την οικονομική υποστήριξη του ιδρύματος Niilo Helander, έγινε χαρτογράφηση και συντήρηση των ψηφιδωτών που καλύφθηκαν με άμμο για λόγους προστασίας μετά το πέρας της ανασκαφής του 1995. Τη χαρτογράφηση έκανε η συντηρήτρια J. Kangas. Οι βασικές εργασίες συντήρησης έγιναν υπό τη διεύθυνση του συντηρητή της 9ης ΕΒΑ Ν. Πιτσαλίδη. Πρώτα αφαιρέθηκε η άμμος που τα σκέπαζε, έγιναν επιδιορθώσεις και κολλήθηκαν οι ψηφίδες που είχαν αποκολληθεί. Μετά καλύφθηκαν πάλι με άμμο, έως το επόμενο καλοκαίρι, αφού προηγουμένως έγινε φωτογράφηση και λεπτομερής σχεδιασμός τους.

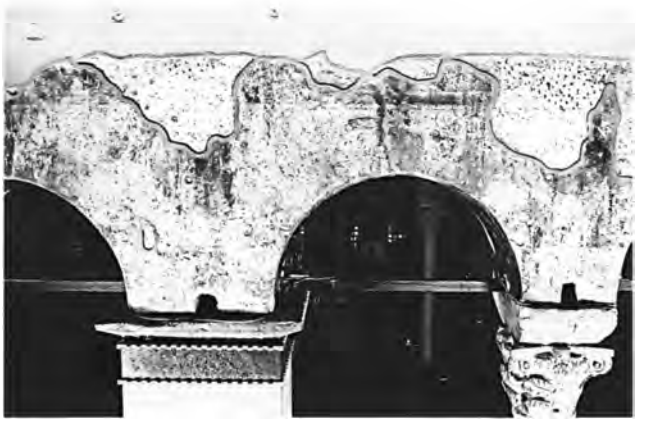
ΑΡΙΑ ΚΑΡΙΒΙΕΡΙ

ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ

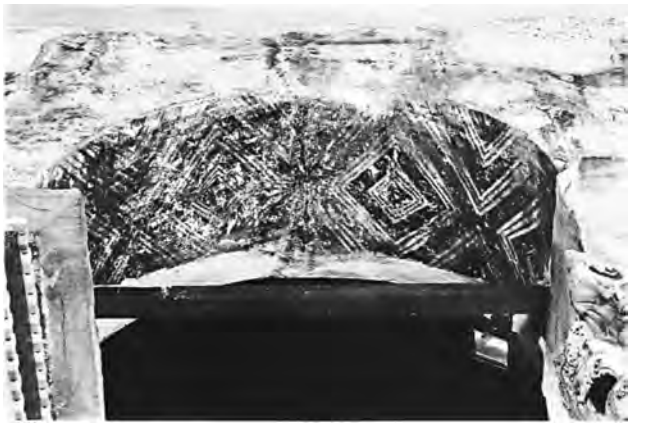
Ναός Αγίου Δημητρίου

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση των τοιχογραφιών στο νότιο μέτωπο της νότιας κιονοστοιχίας (Εικ. 1). Πρόκειται για δύο στρώματα τοιχογραφιών, εκ των οποίων το πρώτο δεν σώζει ίχνη της ζωγραφικής επιφάνειας και φέρει σφυροκοπήματα, που έγιναν για την πρόσφυση του υποστρώματος του δεύτερου στρώματος τοιχογραφιών. Στο δεύτερο στρώμα διακρίνεται κατά τόπους οριζόντια κόκκινη ταινία που τέμνει καθ' ύψος την παράσταση. Από το πάνω τμήμα της, όπου εικονίζονται αντωπά παγώνια πλαισιωμένα από φυσικό διάκοσμο, σώζονται ελάχιστα ίχνη. Στη λοιπή επιφάνεια διακρίνεται αμυδρά ζωγραφική μίμηση ορθομαρμάρωσης, κυκλικά μετάλλια και ελισσόμενοι βλαστοί (Εικ. 1). Οι εργασίες συντήρησης των δύο στρωμάτων τοιχογράφησης συνίσταντο σε: α) μηχανικό καθαρισμό για την απομάκρυνση καταλοίπων ασβεστοκονιάματος και τσιμεντοκονιάματος από την επιφάνεια των τοιχογραφιών, τα οποία οφείλονται σε παλαιότερες εργασίες συντήρησης, β) στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας της δεύτερης τοιχογραφίας στα σημεία που υπήρχε έντονη αποκόλληση, γ) στήριξη περιμετρικά των φθορών των δύο τοιχογραφιών («στεφανώματα») με ουδέτερο κονίαμα, δ) συμπλήρωση των φθορών της ζωγραφικής επιφάνειας με ουδέτερο κονίαμα και ε) υγρό καθαρισμό.

Πραγματοποιούνται εργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στα εσωράχια των τόξων της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους, όπου εικονίζεται μίμηση μαρμαροθετήματος (Εικ. 2). Έχει ολοκληρωθεί η συντήρηση στα εννέα πρώτα από Α. τόξα. Οι τοιχογραφίες καλύπτονταν από λεπτό στρώμα λευκού επιχρίσματος, το οποίο απομακρύνθηκε με μηχανικό καθαρισμό. Κατά την απομάκρυνση του επιχρίσματος διαπιστώθηκε η ύπαρξη κόκκινου αραιού χρώματος, το οποίο απορροφήθηκε από τη ζωγραφική επιφάνεια. Κάτω από το κόκκινο χρώμα διακρίνονται γεωμετρικά μοτίβα, τα χρώματα των

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Τοιχογραφία στο νότιο μέτωπο της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους.

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη. Ναός Αγίου Δημητρίου. Μίμηση μαρμαροθετήματος στο εσωράχιο του τρίτου από Α. τόξου της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους.

οποίων όμως έχουν αλλοιωθεί σε μεγάλο βαθμό. Η αφαίρεση του κόκκινου χρώματος με μηχανικό και υγρό καθαρισμό δεν είναι εφικτή. Έγινε συμπλήρωση των ρωγμών και των φθορών επί της ζωγραφικής επιφάνειας και στήριξη περιμετρικά των φθορών («στεφανώματα») με ουδέτερο κονίαμα. Η κατάσταση διατήρησης του υποστρώματος είναι καλή και κατά συνέπεια δεν έγιναν στερεωτικές εργασίες. Ακολούθησε ο καθαρισμός των τοιχογραφιών.

Έγιναν προεργασίες συντήρησης των τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο της βασιλικής, όπου ο διάκοσμος οργανώνεται σε δύο ζώνες. Στην ψηλότερη αποσπασματικά σωζόμενη ζώνη, η οποία καταλαμβάνει σχεδόν όλο το μήκος του τοίχου, εικονίζονται αντωπά πουλιά μεταξύ σταυρών και φυτικών μοτίβων. Στη δεύτερη ζώνη η πρώτη από αριστερά παράσταση είναι γνωστή ως «ιστορική τοιχογραφία», ενώ στην επόμενη παράσταση δεξιά του δίλοβου παραθύρου εικονίζεται ο άγιος Δημήτριος δεόμενος. Έγινε επιφανειακός καθαρισμός των τοιχογραφιών, αποτύπωση της εικονογραφίας και της παθολογίας και περιγραφή της κατάστασης διατήρησης, προκειμένου να συνταχθεί πρόταση συντήρησης.

Τέλος, έγιναν σωστικές εργασίες συντήρησης του υποστρώματος τοιχογραφιών στους διαδρόμους της βόρειας και νότιας εισόδου της κρύπτης. Αντικαταστάθηκαν τα κονιάματα περιμετρικά των φθορών των τοιχογραφιών, τα οποία σαθροποιούνται από την ανερχόμενη υγρασία, και έγινε στερέωση του υποστρώματος της ζωγραφικής επιφάνειας. Επίσης, έγινε στερέωση και καθαρισμός των τοιχογραφιών στο παρεκκλήσι («οικίσκο») της κρύπτης.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

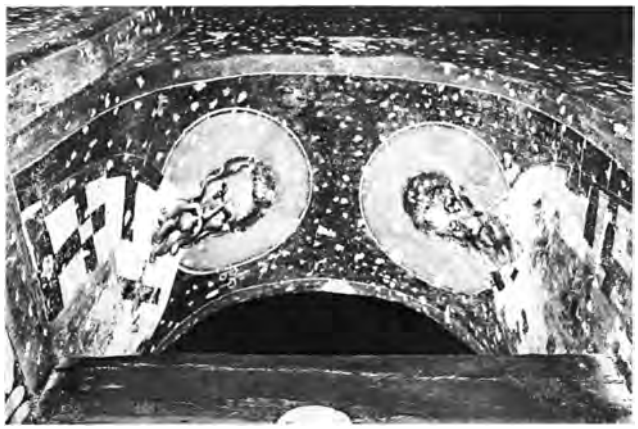
Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών στα λεγόμενα «παρεκκλήσια» του ναού, στόχος των οποίων ήταν η διασφάλιση της σταθερότητας των τοιχογραφιών και η τεκμηρίωση της κατάστασης διατήρησής τους. Έγιναν οι εξής εργασίες: α) αντικατάσταση των σαθρών «στεφανωμάτων» της προηγούμενης επέμβασης συντήρησης με ουδέτερο κονίαμα, β) στερέωση του υποστρώματος των τοιχογραφιών σε σημεία που εντοπίστηκε έντονη αποκόλληση από την τοιχογραφία, γ) κατά τόπους στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, δ) συμπλήρωση των μεγάλων σε έκταση και βάθος φθορών επί της ζωγραφικής επιφάνειας με ουδέτερο κονίαμα, ε) δείγματα στερέωσης των επιφανειών, όπου έχει διατηρηθεί μόνο το υπόστρωμα των τοιχογραφιών, στ) δείγματα μηχανικού καθαρισμού στα τμήματα των τοιχογραφιών που καλύπτονται από επάλληλα στρώματα επιχρίσματος και ζ) δείγματα υγρού καθαρισμού.

Ναός Αγίων Αποστόλων

Συντηρήθηκαν οι τοιχογραφίες στο Ιερό, όπου εικονίζονται οι συλλειτουργούντες ιεράρχες (Εικ. 3). Στερεώθηκε το υπόστρωμα και η ζωγραφική επιφάνεια, αντικαταστάθηκε το τσιμεντοκονίαμα, το οποίο κάλυπτε φθορές και ρωγμές, με ουδέτερο κονίαμα και έγινε υγρός και μηχανικός καθαρισμός. Κατά το μηχανικό καθαρισμό για την απομάκρυνση του τσιμεντοκονιάματος αποκαλύφθηκε στον κοσμήτη διάκοσμος με φύλλο χρυσού.

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί η φθορά των τοιχογραφιών από την ανερχόμενη από τα θεμέλια των τοιχογραφιών υγρασία, καθαιρέθηκε το ουδέτερο κονίαμα κάτω από τις τοιχογραφίες (σε ζώνη πλάτους 0,10 μ.), ώστε να διακοπεί η άνοδός της. Πραγματοποιήθηκε μέτρηση της υγρασίας επί των τοιχογραφημένων και επιχρισμένων τοιχοποιιών και καταγραφή των δεδομένων της μέτρησης και των κλιματολογικών συνθηκών.

Έγινε μηχανικός και υγρός καθαρισμός των κιόνων, κιονοκράνων και επιθημάτων του κυρίως ναού και των εντοιχισμένων αρχιτεκτονικών μελών στη δυτική πλευρά του περιστώου, όπου κατά το μηχανικό καθαρισμό των επιθημάτων αποκαλύφθηκαν ίχνη ζωγραφικού διακόσμου.

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη. Ναός Αγίων Αποστόλων. Ιεράρχες στο εσωράχιο του τοξωτού ανοίγματος στο βόρειο τοίχο του Ιερού.

Ναός Οσίου Δαβίδ

Κατά την κατεδάφιση νεότερου κτίσματος κατασκευασμένου επί της βάσης του μιναρέ στη βορειοδυτική γωνία του ναού αποκαλύφθηκαν σπαράγματα τοιχογραφιών στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου. Πρόκειται για μικρά τμήματα τοιχογραφιών, που σώζουν μόνον ίχνη κόκκινου χρώματος. Έγινε στήριξη των τοιχογραφιών περιμετρικά των φθορών με ουδέτερο κονίαμα.

Σωστικές επεμβάσεις έγιναν, επίσης, στις τοιχογραφίες στην ανατολική γένεση της βόρειας καμάρας του ναού, όπου εντοπίστηκε αποκόλληση του υποστρώματος και απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας των τοιχογραφιών εξαιτίας της ανερχόμενης και εισερχόμενης υγρασίας.

Εύοσμος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ολοκληρώθηκε η στερέωση των τοιχογραφιών, που αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες του 1999 στο βόρειο και νότιο τοίχο του ναού. Συνεχίζεται ο μηχανικός καθαρισμός για την απομάκρυνση του επιχρίσματος που καλύπτει τις τοιχογραφίες στα εσωτερικά μέτωπα των κιονοστοιχιών.

ΝΟΜΟΣ ΠΙΕΡΙΑΣ

Κάστρο Πλαταμώνα

Έγιναν σωστικές εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών, που αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του ναού Γ.

Αιγίνιο

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πραγματοποιήθηκαν σωστικές εργασίες στερέωσης του τοιχογραφικού διακόσμου, που διατηρείται αποσπασματικά στο Ιερό, την πρόθεση, τα μέτωπα της βόρειας κιονοστοιχίας και στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού. Παράλληλα, έγιναν προεργασίες (περιγραφή, φωτογράφηση και αποτύπωση τμημάτων του διακόσμου) προκειμένου να συνταχθεί πρόταση συντήρησης.

ΠΕΛΑΓΙΑ ΜΑΣΤΟΡΑ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ ΚΑΙ ΑΝΑΔΕΙΞΗ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Λουτρά Παράδεισος

Στο πρόσφατα αναστηλωμένο τμήμα του μνημείου, το οποίο μετατράπηκε σε εκθεσιακό χώρο, σχεδιάστηκε πρόταση ώστε να δεχθεί στις τρεις στάθμες του, υπόγειο, ισόγειο και πατάρι, έκθεση φωτογραφιών από το αρχείο του E. Hebrar, κατοχής της 9ης ΕΒΑ.

Φρούριο Επταπυργίου

Για το ελεύθερο, αδιαμόρφωτο τμήμα του λόφου στα βόρεια και δυτικά του μνημείου ως την οδό Επταπυργίου, διατυπώθηκαν προτάσεις διαμόρφωσης με στόχο τη διατήρηση της αυθεντικής εικόνας του οχυρωμένου υψώματος, με παράλληλη διευκόλυνση της επισκεψιμότητας του μνημείου. Ορίστηκαν διαδρομές επίσκεψης και χαμηλή φύτευση στα όρια του χώρου.

Για το ημιερειπωμένο προτείχισμα, αφρούρητο και με εύκολη πρόσβαση σε περαστικούς στη διάρκεια της νύχτας, προτάθηκε η περίφραξή του με παράλληλη φύτευση και η δυνατότητα επίσκεψής του μόνο κατά τη διάρκεια της ημέρας.

Για τη διευκόλυνση των επισκεπτών που εισέρχονται στην πόλη από την περιφερειακή οδό προτάθηκε η δημιουργία χώρου στάθμευσης κατά μήκος της προέκτασης της οδού Αγράφων, στα όρια με το σχολικό συγκρότημα. Στην ίδια πλευρά στα δυτικά ορίστηκε μετά από αίτημα του Δήμου Συκεών χώρος κατάλληλος για υπαίθριες εκδηλώσεις, για τη λειτουργία του οποίου δεν απαιτείται διαμόρφωση του εδάφους και μόνιμες εγκαταστάσεις. Επίσης, συντάχθηκε ειδική μελέτη ηλεκτροφωτισμού του περιβάλλοντος χώρου του μνημείου στην πλευρά αυτή.

Στο δυτικό τμήμα του ελεύθερου χώρου νότια του Επταπυργίου, που ορίζεται από το τείχος της πόλης από Δ. και το όμορο οικοδομικό τετράγωνο από Ν., στη θέση όπου υπήρχαν οι λαχανόκηποι των φυλακών τον προηγούμενο αιώνα, προτάθηκε η συντήρηση των υπαρχόντων αναλημματικών τοίχων και της κινστέρνας και η αναδημιουργία σε τμήμα του χώρου λαχανόκηπου και οπωρώνα. Στα όρια προς το όμορο οικοδομικό τετράγωνο προτάθηκε η φύτευση αναρριχώμενων τριανταφυλ-

λιών σε πέργκολες. Σε ένα τμήμα του χώρου θα φυλάσσονται τα μαρμάρινα μέλη των σωστικών ανασκαφών της πόλης.

Ένα άλλο τμήμα, ακριβώς μπροστά στα κτίρια των στρατιωτικών φυλακών – αναστηλωμένων και με σημερινή χρήση ως έδρα της 9ης ΕΒΑ – προτάθηκε για «υπαίθριο καθιστικό» κάτω από πέργκολες με κληματαριές.

Ναός Αγίου Αντωνίου

Μετά από αίτημα του εκκλησιαστικού συμβουλίου του ναού για προσθήκη κλειστής στοάς με χρήση εξωνάρθηκα στη δυτική του πλευρά και ύστερα από τη συνολική εκτίμηση της κατάστασης του μνημείου εξαιτίας κυρίως των αυθαίρετων προσθηκών αποθηκευτικών χώρων στη βόρεια και νότια πλευρά του, ανασχεδιάστηκε από την 9η ΕΒΑ το σύνολο του περιβάλλοντος χώρου του.

Με στόχο τη συγκέντρωση των προσθηκών στην πιο αδιάφορη μορφολογικά πλευρά του ναού, που είναι η βόρεια, σχεδιάστηκε στην πλευρά αυτή κλειστή στοά με χρήση εξωνάρθηκα, γραφείου και αποθήκης. Με την εκ νέου διάνοιξη θύρας στο βόρειο τοίχο του ναού (που είχε μετατραπεί κατά την αναστήλωση του ναού το 1980 σε παράθυρο) προτείνεται ο προσανατολισμός της αυλής του προς την οδό Δ. Μαργαρίτη, με σκοπό την απεμπλοκή της λειτουργίας του ναού από τις δραστηριότητες των ακάλυπτων χώρων των παρακείμενων πολυκατοικιών.

Η κλειστή στοά, που προτείνεται να κατασκευαστεί από μέταλλο και γυαλί και να καλύπτεται με τρίριχτη στέγη, δεν θα αναρτάται στο μνημείο και θα είναι κατά συνέπεια αναστρέψιμη ως επέμβαση.

Το πράσινο κατανέμεται σύμφωνα με τη μελέτη και στις υπόλοιπες πλευρές του ναού, στη δυτική και στη νότια, δημιουργώντας μια στεφάνη πρασίνου γύρω από το μνημείο με κατάλληλα επιλεγμένα φυτά για τις σκολιές διόδους γύρω από το ναό, αποτέλεσμα πολεοδομικών επιλογών άλλων εποχών.

ΧΑΡΙΚΛΕΙΑ ΣΙΑΞΑΜΠΑΝΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

Θεσσαλονίκη

Οδός Μουσών 39

Σε οικόπεδο της οδού Μουσών 39 στην Άνω Πόλη διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 29-2-2000 έως 14-4-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα εξής:

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε αγωγός από βυζαντινά κεραμίδια με κατεύθυνση Β.-Ν., κλίση προς Ν. και σωζ. μήκ. 2,80 μ., που καταλήγει σε τετράγωνη δεξαμενή-φρεάτιο, διαστ. 0,90×0,70 μ., κατασκευασμένη από πλίνθους, αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, η οποία χρονολογείται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Βόρεια του αγωγού, κάτω από την επίχωση των υστεροβυζαντινών χρόνων, αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής, ανατολικά του οποίου σώζεται το μέτωπο κατεστραμμένου τοίχου βυζαντινών χρόνων με κατεύθυνση Β.-Ν., που σώζεται σε ύψος 1,15 και έχει πλάτος 0,65 μ. Γύρω από αυτόν βρέθηκε λίγη κεραμική βυζαντινών χρόνων.

Δυτικά του στρώματος καταστροφής, τα ευρήματα του οποίου χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ., ανασκάφηκε ισχυρός τοίχος ρωμαϊκών χρόνων κατασκευασμένος από μεγάλους γωνιόλιθους και ασβεστοκονίαμα, ο οποίος έχει κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ., σώζεται σε μήκος 4,90, ύψος 2,40 και έχει πλάτος 1,35 μ. Εκατέρωθεν του τοίχου περισυνελέγη μεγάλος αριθμός θραυσμάτων ειδωλίων, λύχνων, πήλινων και γυάλινων αγγείων, τα παλαιότερα από τα οποία ανήκουν σε αποθέτη ιερού γυναικείας θεότητας. Ο αποθέτης περιλαμβάνει ευρήματα που χρονολογούνται από τον 3ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ. Το ιερό πρέπει να αναζητηθεί δυτικά του ισχυρού τοίχου, που ίσως ανήκει σε τμήμα του ανατολικού περιβόλου του. Terminus post quem για την εγκατάλειψη του ιερού αποτελεί το στρώμα καταστροφής που εντοπίστηκε 2,50 μ. ανατολικά του και περιλαμβάνει τμήματα κεράμων στέγης, υπολείμματα ωμών πλίνθων, θραύσματα λύχνων του 3ου και του 4ου αι. μ.Χ., ποσότητα οστράκων terra sigillata και χρηστικών αγγείων. Στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου ανασκάφηκε αναλημματικός τοίχος που χρονολογείται στους ύστερους παλαιοχριστιανικούς-πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Νότια του τοίχου αυτού ανασκάφηκε στρώμα απόθεσης με έντονα ίχνη καύσης, θαλάσσια όστρεα, κόκκαλα ζώων και θραύσματα κονιαμάτων, που περιείχε κεραμική και αριθμό ειδωλίων υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, ευρήματα που συνδέονται επίσης με τον αποθέτη.

Μετά την έρευνα τα ευρήματα καταχώσθηκαν.

Οδός Γλαύκου 7

Σε οικόπεδο της οδού Γλαύκου 7 διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 17-4-2000 έως 7-7-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες που ανάγονται από τους παλαιοχριστιανικούς έως τους νεότερους χρόνους.

Στην αρχαιότερη φάση ανήκει ισχυρός τοίχος, μεγ. σωζ. μήκ. 1,60 και πλ. 0,65 μ., κατασκευασμένος από λίθους, πλίνθους και υδραυλικό κονίαμα, που έχει κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., ο οποίος σχετίζεται πιθανότατα με κάποια κινστέρνα.

Στην αμέσως επόμενη φάση ανήκουν δύο συμβαλλόμενοι ισχυροί τοίχοι από αργολιθοδομή, σποραδικές πλίνθους και υπόλευκο κονίαμα, πλ. 0,80 μ., που ορίζουν δύο χώρους. Ο ένας από τους τοίχους αυτούς σώζεται στο οικόπεδο σε μήκος 10,70 μ., ενώ ο δεύτερος αποκαλύφθηκε σε μήκος 8 μ. Με την ίδια φάση συνδέεται πιθανότατα τμήμα τοίχου περίπου παράλλη-

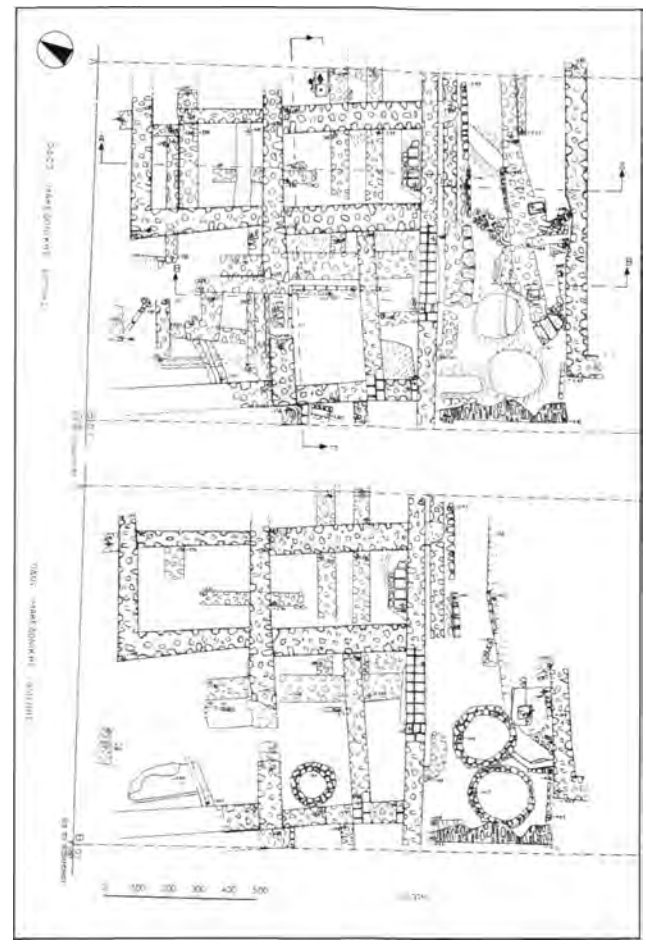
λου στον κατά μήκος άξονα του ίδιου κτιρίου, που παρουσιάζει την ίδια τοιχοποιία, σώζεται σε μήκος 4,40 και έχει πλάτος 0,85 μ. Όπως συνάγεται από την κεραμική που συνελέγη στο επίπεδο θεμελίωσης των παραπάνω τοίχων, το κτίριο (πιθανότατα δημόσιο) που όριζαν οι τοίχοι πρέπει να χρονολογηθεί στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, χωρίς να είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η χρήση του.

Στην τρίτη φάση, που δεν απέχει πολύ από την προηγούμενη, ανήκει τμήμα εργαστηριακής κατασκευής και ένας κτιστός αγωγός ορθογώνιας διατομής με κατεύθυνση Β.-Ν., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 4,55 μ. και καλυπτόταν με τμήματα δύο μαρμάρινων κιόνων παλαιοχριστιανικών χρόνων, οι οποίοι έσωζαν εγκοπές για θωράκια.

Στην τέταρτη φάση, που τοποθετείται με ασφάλεια στους ύστερους βυζαντινούς χρόνους, ανήκουν 16 ταφές: οι δέκα από αυτές είναι ελεύθερες, ένας κτιστός τάφος είναι παιδικός και πέντε κτιστοί κιβωτιόσχημοι (οι δύο από αυτούς είναι τραπεζιόσχημοι). Οι τάφοι ήταν κτερισμένοι με εφυαλωμένες κούπες υστεροβυζαντινών χρόνων και ορίζονται νότια από λασπόκτιστο τοίχο, σωζ. μήκ. 2,50 μ.

Σε μια πέμπτη φάση ανήκουν τρεις λασπόκτιστοι τοίχοι στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και ένας κτιστός με αργολιθοδομή και λευκό κονίαμα, που συνδέεται με τμήμα πλίνθινου δαπέδου, οι οποίοι ανάγονται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας. Επίσης, βρέθηκαν δύο λασπόκτιστοι βόθροι μεγάλης διαμέτρου.

Στην έκτη και τελευταία φάση ανήκει τμήμα λουτρού όψιμων οθωμανικών χρόνων, το οποίο, μετασκευασμένο σε οικία, διατηρείται στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου.

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη. Οδός Μακεδονικής Αμύνης 18. Κάτοψη φάσεων της ανασκαφής.

Οδός Μακεδονικής Αμύνης 18

Σε οικόπεδο της οδού Μακεδονικής Αμύνης 18, που βρίσκεται δυτικά του ναού του Αγίου Δημητρίου, διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 26-6-2000 έως 13-9-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες σε έξι φάσεις (Εικ. 4):

Στην πρώτη και αρχαιότερη φάση ανήκουν στενοί λασπόκτιστοι τοίχοι, πλ. 0,50 μ., κατασκευασμένοι από ακατέργαστους λίθους, που είναι θεμελιωμένοι στο βράχο ή σε επιχώσεις ευθυγράμμισης, οι οποίοι δημιουργούν στενόμακρους χώρους σχετιζόμενους πιθανότατα με τα λείψανα οικίας ελληνιστικών χρόνων.

Στη δεύτερη φάση, που ανάγεται στους ρωμαϊκούς χρόνους, κατασκευάζονται άνδηρα και τοίχοι, πλ. 0,50 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, οι οποίοι λιθολογήθηκαν και μετατοπίστηκαν ελαφρώς σε μια τρίτη φάση, για να ανακατασκευαστούν ισχυρότεροι, πλ. 0,75 μ. Πρόκειται για τοίχους με κατεύθυνση Ν.-Β. και ένα μικρό τμήμα με κατεύθυνση Δ.-Α., οι οποίοι συνδέονται με πολυτελή αστική οικία ή δημόσιο κτίριο, που σώζει γραπτό διάκοσμο σε δύο στρώματα. Στο αρχαιότερο στρώμα σώζεται κατά χώραν τμήμα γραπτής διακόσμησης του πομπηιανού ρυθμού, που απεικονίζει στωικό κτίσμα σε προοπτική. Οι τοίχοι του παραπάνω κτιρίου χρησιμοποιούνται έως τους αυτοκρατορικούς χρόνους, όπως δείχνει η παρουσία και δεύτερου στρώματος τοιχογραφίας επάνω στην αρχική, που εικονίζει μίμηση ορθομαρμάρωσης. Τα δάπεδα της φάσης αυτής καλύπτονται με ψηφιδωτά, τμήμα των οποίων διατηρήθηκε κατά χώραν και εικονίζει ρόμβο εγγεγραμμένο σε ορθογώνιο, ενώ τα υπόλοιπα καλύπτονται με ασβεστοκονίαμα. Με την υδροδότηση της οικίας αυτής συνδέονται και πήλινοι σωλήνες παροχής, ενώ σε μία άλλη φάση, που τοποθετείται στους χρόνους της Τετραρχίας, ανήκει τμήμα πεσμένου τόξου με χυτή κατασκευή από μικρούς λίθους και ασβεστοκονίαμα, το οποίο παρουσιάζει ομοιότητες με την καμάρα της Κρυπτής Στοάς της αγοράς της Θεσσαλονίκης.

Στην τέταρτη φάση που ανάγεται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους ανήκει η πλειονότητα των ερειπίων που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο. Πρόκειται για τοίχους οικίας, πλ. 0,75-0,90 μ., κατασκευασμένους από αργολιθοδομή, σποραδικές πλίνθους και κονίαμα, που διαμορφώνουν τρεις ορθογώνιους χώρους. Στην ίδια φάση τοποθετείται και η κατασκευή ισχυρού

τοίχου που έχει κατεύθυνση Β.-Ν., σωζ. μήκ. 10, πλ. 0,70 και ύψ. 1,85 μ., ο οποίος αποτελούσε από τους ρωμαϊκούς χρόνους το όριο της αυλής του οικοπέδου (μεσοτοιχία). Στην τοιχοδομία του διακρίνονται πέντε οικοδομικές φάσεις, που ανάγονται στους χρόνους της Τετραρχίας, στους παλαιοχριστιανικούς, βυζαντινούς, μεταβυζαντινούς και στους νεότερους χρόνους.

Στην πέμπτη φάση, που τοποθετείται στους βυζαντινούς χρόνους, ανήκει τμήμα πλινθόκτιστου τοίχου στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, μέγ. σωζ. μήκ. 5 και πλ. 0,90 μ., που εδράζεται επάνω σε αγωγό, ο οποίος διασχίζει το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Ο παραπάνω αγωγός υποδεικνύει πιθανότατα τη θέση ενός κάθετου δρόμου (cardo) που διέσχιζε το ανατολικό άκρο του οικοπέδου.

Στην έκτη και τελευταία φάση (νεότεροι χρόνοι) ανήκει η ανωδομή του ανατολικού τοίχου και βόθροι.

Οδός Κρατερού 5

Σε οικόπεδο της παραπάνω οδού, μια μικρή κάθετο ανάμεσα στις οδούς Ολυμπιάδος και Κασσάνδρου, αποκαλύφθηκαν κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής (διάρκεια ανασκαφής από 17-7-2000 έως 8-8-2000) λείψανα κτισμάτων που ανάγονται σε τρεις φάσεις.

Στην πρώτη φάση, που τοποθετείται στους αυτοκρατορικούς χρόνους, ανάγεται τοίχος που αποκαλύφθηκε κατά μήκος της νότιας οικοδομικής γραμμής του οικοπέδου, κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος διασώζει στο πάνω τμήμα τρεις σειρές πλίνθων, πλ. 0,03 μ., με πάχος αρμού 0,035 μ. Σώζεται σε ύψος 3,70, μήκος 13, έχει πλάτος 0,90 μ. και η ενίσχυσή του με πλίνθους συνδέεται με μια φάση επισκευής του κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Ο παραπάνω τοίχος, που ενισχύθηκε σε μεταγενέστερους χρόνους με λασπόκτιστη τοιχοδομία, αποτελούσε πιθανότατα τη μεσοτοιχία δύο οικιών της Θεσσαλονίκης των ρωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων.

Σε βάθος 0,63 μ. από την επάνω επιφάνειά του, ο τοίχος παρουσιάζει άνοιγμα, διαστ. 0,44×0,35 μ., όπου τοποθετήθηκε μολύβδινος αγωγός παροχής νερού, διαμ. 0,065 μ., προφανώς για την εξασφάλιση της υδροδότησης της παρακείμενης προς Ν. οικίας.

Στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους τοποθετείται, επίσης, η κατασκευή κτιστής εργαστηριακής κινστέρνας, εσωτ. διαστ. 1×1 μ., η οποία πρέπει να βρισκόταν στην αυλή της οικίας και ήταν υπαίθρια. Είναι κατασκευασμένη από αργολιθοδομή και ισχυρό ασβεστοκονίαμα και επενδύεται εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,03 μ., που στις γωνίες ενισχύεται περισσότερο. Ο πυθμένας της εδράζεται στο βράχο και για τον καθαρισμό του εξέχουν στη νότια και βόρεια πλευρά της πέτρες. Σε μεταγενέστερη φάση, πιθανότατα κατά την Τουρκοκρατία, η κινστέρνα χρησιμοποιείται ως βόθρος. Τότε ο πυθμένας της καταστρέφεται, σκάβεται ο βράχος και διαμορφώνεται όρυγμα για τα λύματα.

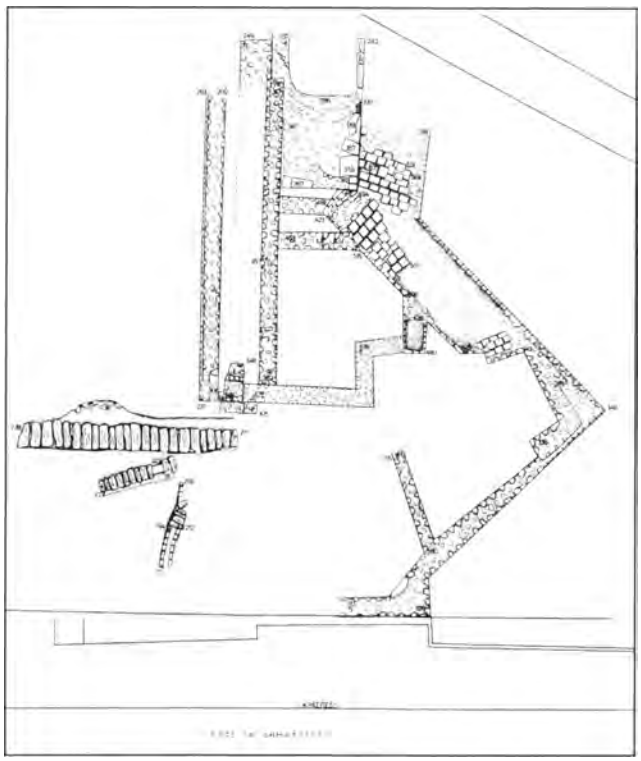
Στην ίδια φάση ανήκουν και δύο συνδεόμενοι τοίχοι κτίσματος ύστερων ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων, που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και εδράζονται πάνω στο βράχο. Είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή, ασβεστοκονίαμα και σποραδικές πλίνθους, σώζονται σε μήκος 5 και 3,20 μ. αντίστοιχα και έχουν ύψος 0,76 και πλάτος 0,60 μ. Το κτίσμα, ο προορισμός του οποίου λόγω της αποσπασματικότητάς του δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί, καταστράφηκε από μεταγενέστερους λάκκους-βόθρους της Τουρκοκρατίας.

Στους όψιμους παλαιοχριστιανικούς χρόνους τοποθετείται, τέλος, τμήμα του κτιστού αγωγού που εντοπίστηκε στη νοτιοδυτική πλευρά του οικοπέδου και σε βάθος 1,20 μ. Πρόκειται για κτιστό αγωγό-ποταμό με κατεύθυνση Α.-Δ., κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και στεγασμένο με γνεύσιους λίθους (σχιστόπλακες). Σώζεται σε μήκος 1, έχει ύψος 0,30 και πλάτος 0,25 μ., το οποίο μειώνεται λόγω της συσσώρευσης ιζημάτων κατά 0,13 μ.

Συμπερασματικά προκύπτει ότι τα ευρήματα ανήκουν σε αυλή οικίας ρωμαϊκών-παλαιοχριστιανικών χρόνων με αδιάλειπτη συνέχεια έως τους νεότερους χρόνους.

Οδός Αγίου Δημητρίου 155 (πρώην Γ΄ Γυμνάσιο Αρρένων)

Στο οικόπεδο του πρώην Γ΄ Γυμνασίου Αρρένων Θεσσαλονίκης, έκτασης 838,97 τ.μ., που βρίσκεται δίπλα στο ανατολικό τείχος της Θεσσαλονίκης και αποτελούσε τμήμα της αυλής του πρώην σχολικού κτιρίου, διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 3-7-2000 έως 18-10-2000), κατά την οποία ανοίχθηκαν πέντε τομές (Εικ. 5-6). Οι τρεις από αυτές (τομές Α, Β και Ε), διαστ. 5×3, 4×3 και 5×4 μ. αντίστοιχα, βρίσκονται στο κέντρο του οικοπέδου, μια τομή (τομή Γ), διαστ. 5,80×3,50 μ., βρίσκεται στο νότιο τμήμα του, ενώ άλλη μία (τομή Δ), διαστ. 4×4 μ., βρίσκεται στο βόρειο. Στις τομές Α και Ε βρέθηκαν νεότερος αποχετευτικός αγωγός, μεγ. σωζ. μήκ. 14,60 και διαμ. 0,30 μ., και μία τσιμεντένια πλάκα, διαστ. 3,35×4,60 μ. Τα ευρήματα αυτά σχετίζονται πιθανότατα με την υποδομή και τον αύλειο χώρο του πρώην σχολικού κτιρίου. Η τομή Β έφθασε σε βάθος 3,55 μ., που αντιστοιχεί σε βάθος 0,50 μ. από το κράσπεδο της οδού Αγίου Δημητρίου. Στο επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκε ο τοίχος 1, μέγ. σωζ. μήκ. 3 και πλ. 1,20 μ., που συνδέεται με κτίριο νεότερων χρόνων. Κατά την έρευνα της τομής βρέθηκε αβαφής και εφυαλωμένη κεραμική των χρόνων της Τουρκοκρατίας μαζί με τρία νομίσματα. Στην τομή Γ βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου 1 και ο τοίχος 2, που ανήκουν σε κτίριο νεότερων χρόνων. Κάτω από τη στάθμη της οδού Αγίου Δημητρίου και μέχρι βάθους 1,50 μ. από το οδόστρωμα, συνελέγησαν όστρακα εφυαλωμένης υστεροβυζαντινής κεραμικής και μερικά πρώιμα (λεπτεγχάρακτα, γραπτά και με διάφανη εφυάλωση και λευκό πηλό). Επίσης, τρεις τριποδίσκοι, που αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη κεραμικού φούρνου και πιθανότατα εργαστηρίου στην περιοχή. Από το βάθος των 1,50-2,87 μ. βρέθηκε αβαφής κεραμική παλαιοχριστιανικών χρόνων μαζί με λίγα όστρακα terra sigillata.

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίου Δημητρίου 155 (πρώην Γ΄ Γυμνάσιο Αρρένων). Κάτοψη της ανασκαφής.

Η έρευνα στην τομή Δ απέδωσε μόνο τρία χάλκινα νομίσματα και αβαφή κεραμική ανάμικτη παλαιοχριστιανικών, παλαιολόγειων και χρόνων της Τουρκοκρατίας.

Οδός Επιμενίδου 1Α

Σε οικόπεδο της παραπάνω οδού στην Άνω Πόλη διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 23-10-2000 έως 29-12-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα μνημειακής δεξαμενής παλαιοχριστιανικών χρόνων και τρεις αγωγοί.

Σώζονται τρεις από τους τοίχους της δεξαμενής (ο δυτικός βρίσκεται κάτω από το δρόμο) χωρίς την καμάρα. Είναι ορθογώνια, καμαρωτή, μήκ. 8,70, πλ. 3,30 μ. Οι τοίχοι της, πλ. 1,20-1,35 μ., είναι κατασκευασμένοι με λίθους, πλίνθους και κονίαμα και επιχρίονται εσωτερικά με επάλληλες στρώσεις υδραυλικού κονιάματος. Το δάπεδό της καλύπτεται με πλίνθους σε β΄ χρήση, οι περισσότεροι των οποίων έχουν αφαιρεθεί. Ο βόρειος τοίχος της, μήκ. 11,50 μ., πλαισιώθηκε εξωτερικά σε μεταγενέστερη φάση από άλλον τοίχο, μήκ. 12, πλ. 1 και σωζ. ύψ. 3 μ., κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και λάσπη, που εδράζεται στο φυσικό βράχο, η κατασκευή του οποίου οφείλεται σε στατικούς λόγους. Είναι πιθανόν ο βόρειος τοίχος της κινστέρνας να μην άντεξε στις ωθήσεις, οπότε κρίθηκε αναγκαία η κατασκευή ενισχυτικού τοίχου εξωτερικά του αλλά και τριών πλινθόκτιστων ανακουφιστικών τόξων, χορδής 1,40 μ., εσωτερικά του, η παρουσία των οποίων εξασφάλισε τη σταθερότητα του βόρειου τοίχου της. Στο ανατολικό άκρο του δαπέδου της δεξαμενής σώζεται αναβαθμός για την επίσκεψη και καθαριότητά της. Νότια και εξωτερικά της δεξαμενής ανασκάφηκε πλακόστρωτο δάπεδο, μήκ. 5 μ., που καταλήγει σε λασπόκτιστο τοίχο, πλ. 1 μ.

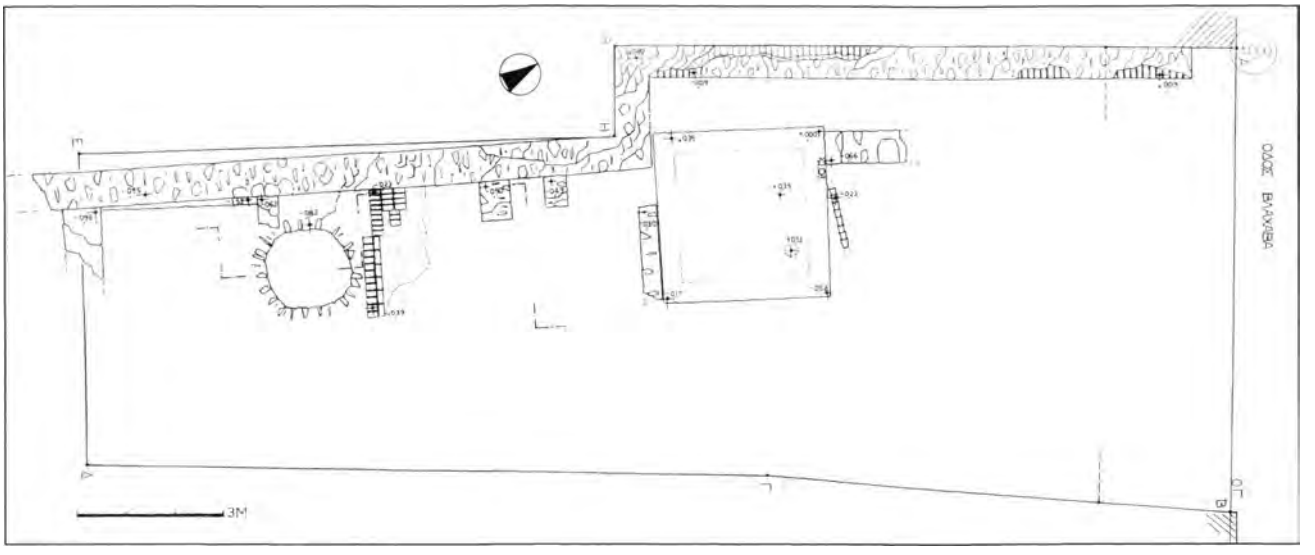
Εικ. 6. Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίου Δημητρίου 155 (πρώην Γ΄ Γυμνάσιο Αρρένων). Γενική άποψη της ανασκαφής.

Η αρχική δεξαμενή χρονολογείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και η επισκευή της στους βυζαντινούς.

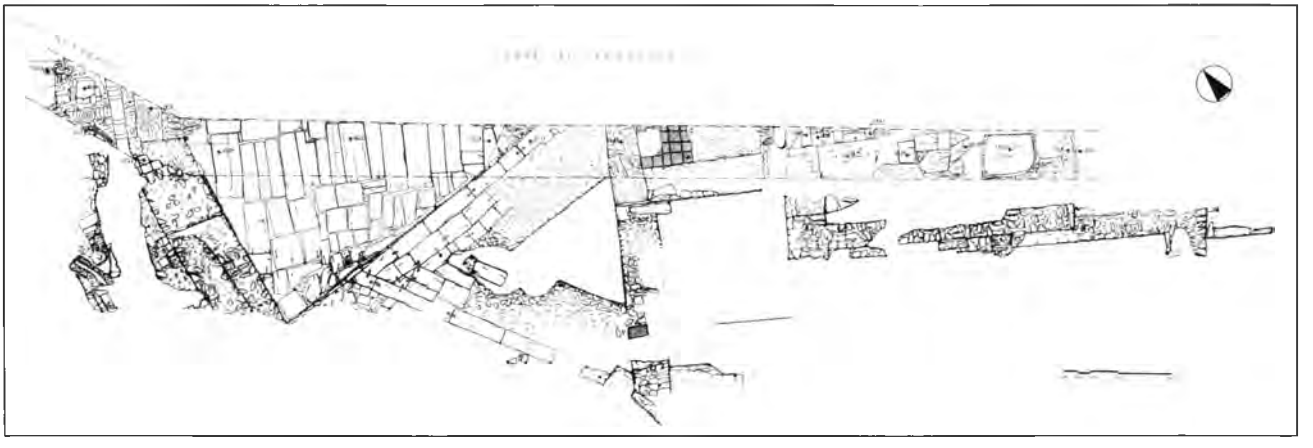
Οδός Βλαχάβα 8

Στο παραπάνω οικόπεδο διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 20-11-2000 έως 29-12-2000)[3], κατά τη διάρκεια της οποίας αποκαλύφθηκε τμήμα εργαστηριακής εγκατάστασης, που περιελάμβανε κυβόμορφο υδατόπυργο, διαστ. 3,50×3,60×2,75 μ., θεμελιωμένο στο φυσικό βράχο (Εικ. 7). Είναι κατασκευασμένος με εναλλασσόμενη τοιχοδομία από αργολιθοδομή, σποραδικές πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, στην οποία παρεμβάλλεται ζώνη τριών σειρών πλίνθων, διαστ. 0,26×0,12×0,05 μ. Στην επάνω επιφάνεια του πύργου διατηρείται περιμετρικά πλινθόκτιστη ζώνη από τρεις σειρές πλίνθων, πλ. 0,30 μ., που έχουν ως συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Οι πλίνθοι αυτές, ίσως νεότερων χρόνων, αποτελούν τους εξωτερικούς τοίχους του υδατόπυργου. Το δάπεδο και οι εσωτερικοί τοίχοι του υδατόπυργου επενδύονται με ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, στη σύσταση του οποίου παρεμβάλλονται όστρακα αγγείων. Στη βορειοανατολική γωνία του δαπέδου του υδατόπυργου υπάρχει κυκλική οπή, διαμ. 0,25 μ., και όμοιου βάθους, στην οποία πρέπει να πακτωνόταν ξύλο κυκλικής διατομής. Ο υδατόπυργος εντάσσεται σε ευρύτερο εργαστήριο, του οποίου σώθηκε σε μήκος 22, ύψος 1,50 και πλάτος 0,80 μ. δυτικός τοίχος κατασκευασμένος με

3. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 249-250.

Εικ. 7. Θεσσαλονίκη. Οδός Βλαχάβα 8. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 8. Θεσσαλονίκη. Ληταία Πύλη. Κάτοψη της ανασκαφής για τη διέλευση αγωγού ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τον ποταμό Αλιάκμονα.

εναλλασσόμενη τοιχοδομία από αργολιθοδομή και δύο σειρές πλίνθων. Ο τοίχος αυτός ενισχύθηκε σε μεταγενέστερη περίοδο με την κατασκευή λασπόκτιστων αντηρίδων στη δυτική όψη του. Στο επίπεδο περίπου του δαπέδου του υδατόπυργου εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου πλινθόστρωτο δάπεδο από την εγκατάσταση του εργαστηρίου και κτιστό πηγάδι, διαμ. 1,80 μ.

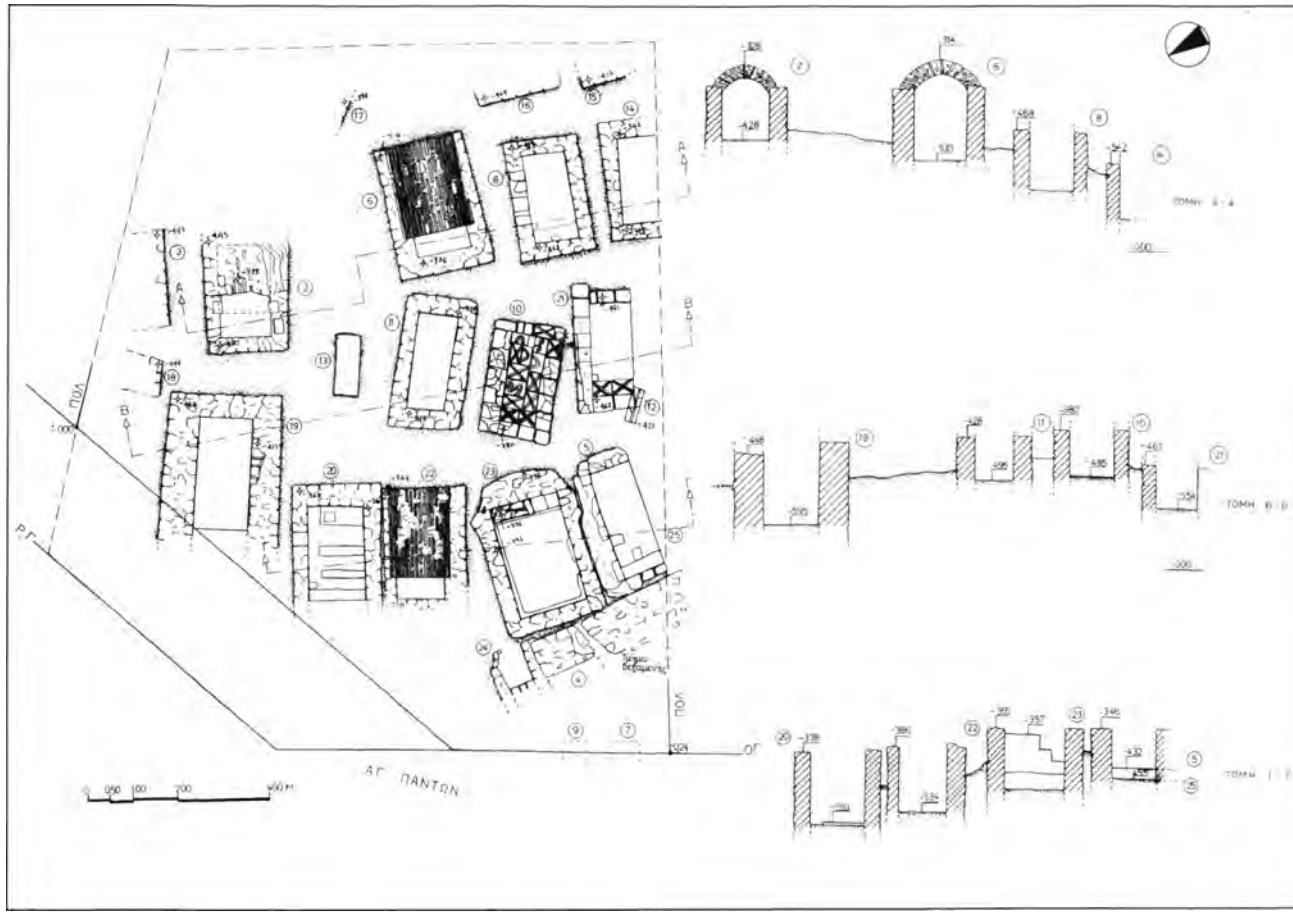
Συμβολή των οδών Νέστορος και Αγίου Δημητρίου (Ληταία Πύλη)

Με αφορμή τις εργασίες διέλευσης του νέου αγωγού ύδρευσης της Θεσσαλονίκης από τον ποταμό Αλιάκμονα, αποκαλύφθηκε κατά μήκος της οδού Αγίου Νέστορος τμήμα της δυτικής νεκρόπολης της Θεσσαλονίκης με επάλληλους κιβωτιόσχημους και καμαρωτούς τάφους και στη συμβολή της με την οδό Αγίου Δημητρίου τμήμα της μνημειακής διαμόρφωσης της Ληταίας Πύλης[4] και του οδοστρώματός της (Εικ. 8).

Οδός Αγίων Πάντων 24 (δυτικό νεκροταφείο)

Στο οικόπεδο αυτό διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 24-11-1999 έως 10-3-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν 24 μπαζωμένοι τάφοι, και συγκεκριμένα εννέα καμαρωτοί, 13 κιβωτιόσχημοι και δύο καλυβίτες μαζί με τμήμα μιας κινστέρνας, που χρονολογούνται στον 4ο αι. μ.Χ. (Εικ. 9). Από τους καμαρωτούς σώζουν την καμάρα μόνο τρεις (τάφοι 2, 6 και 22), ενώ η καμάρα των υπολοίπων

4. Ό.π., σ. 250-257.

Εικ. 9. Θεσσαλονίκη. Οδός Αγίων Πάντων 24 (δυτικό νεκροταφείο). Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

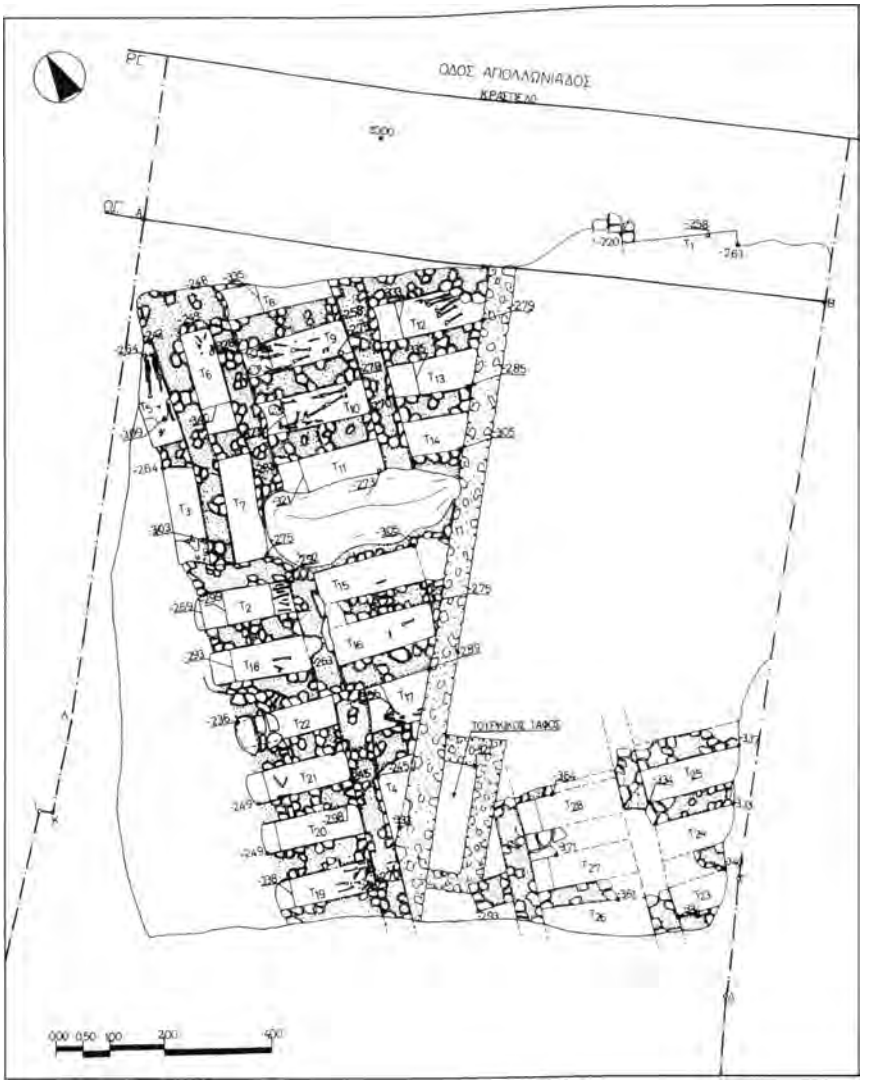
δεν σώζεται. Η κάθοδος στο εσωτερικό τριών από αυτούς (τάφοι 2, 6, 19) γινόταν με τη βοήθεια πακτωμένων λίθων, σε έναν (τάφος 23) με πλίνθινες βαθμίδες, ενώ στους υπόλοιπους δεν υπάρχουν υποβοηθητικά στοιχεία για την κάθοδο. Τέσσερις έφεραν προσκέφαλο από κονίαμα (τάφοι 6, 8, 19 και 20). Όλοι είχαν δάπεδο από χώμα, εκτός από τον τάφο 20, που βρέθηκε κενός και σώζει εσχάρα από κονίαμα για τη διήθηση των υγρών. Τα ευρήματά τους ήταν ελάχιστα: χάλκινα νομίσματα, τμήμα οστέινου καλύμματος κιβωτιδίου, σιδερένια περόνη και χρυσές ίνες υφάσματος.

Από τους 13 κιβωτιόσχημους τάφους ερευνήθηκαν οι τέσσερις, γιατί οι υπόλοιποι βρίσκονται κάτω από τους πασσάλους της αντιστήριξης. Είναι κατασκευασμένοι από αργολιθοδομή και σποραδικές πλίνθους και έχουν δάπεδο από κονίαμα (τάφοι 21, 24-25) ή πλίνθους (τάφος 10). Δύο από αυτούς (τάφοι 24-25) φέρουν προσκέφαλο από κονίαμα, ενώ αντίστοιχο από πλίνθους φέρουν οι τάφοι 10 και 21. Στον τάφο 10, που περιείχε τρεις ταφές, βρέθηκαν χάλκινα νομίσματα, χάλκινη περόνη, τρία πήλινα μυροδοχεία και ένα γυάλινο. Ο τάφος 21 δέχθηκε δύο ταφές και περιείχε τέσσερις χάλκινες περόνες, μία σιδερένια και ένα γυάλινο μυροδοχείο.

Οι καλυβίτες περιείχαν ταφές παιδιών. Σε έναν από αυτούς βρέθηκε πήλινος αμφορίσκος.

Οδός Απολλωνιάδος 53-55

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται μέσα στη δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης, διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 3-10-2000 έως 3-11-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν 26 κτιστοί κιβωτιόσχημοι και δύο καμαρωτοί τάφοι, διατεταγμένοι σε συστάδες μαζί με έναν κτιστό κιβωτιόσχημο οθωμανικών χρόνων, που παρουσιάζουν όλοι έντονη διατάραξη και καταστροφή (Εικ. 10). Οι συστάδες διαιρούνται με ενδιάμεσους τοίχους, πλ. 0,50 μ., από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα σε ζώνες, μέσα στις οποίες εντάσσονταν ορθογώνιοι ταφικοί θάλαμοι, μήκ. 1,83-2 και πλ. 0,60 μ. Οι 20 από αυτούς αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και αποτελούσαν συστάδα. Όλοι οι τάφοι είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., με εξαίρεση τους τάφους 3, 5-6 και 7, που είχαν προσανατολισμό Α.-Δ. Κάποιοι από τους θαλάμους ήταν επιχρισμένοι εσωτερικά με κονίαμα και διασώζουν προσκέφαλο από χώμα στο βόρειο ή στο δυτικό τμήμα τους (τάφοι 3, 5-7, 9-

Εικ. 10. Θεσσαλονίκη. Οδός Απολλωνιάδος 53-55. Κάτοψη της ανασκαφής.

10, 12), ενώ κάποιοι ήταν λαξευμένοι στο φυσικό βράχο (τάφοι 2, 18-22). Μερικοί από αυτούς (τάφοι 5, 9-11, 19-20, 22-23) είχαν στη μία πλευρά λίθο που προεξείχε για διευκόλυνση της καθόδου. Ως δάπεδο των ταφικών θαλάμων χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός βράχος.

Όλοι οι τάφοι ήταν μπαζωμένοι και συλημένοι και μόνον ένας (τάφος 22) έσωζε δύο σχιστόπλακες από την κάλυψή του.

Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν ελάχιστα: από ένα χάλκινο νόμισμα στους τάφους 10, 22, 25, ένα χάλκινο δαχτυλίδι στον τάφο 10 και ένα πήλινο μυροδοχείο, μία χάλκινη πόρπη μαζί με ένα χάλκινο διακοσμητικό τμήμα στον τάφο 6.

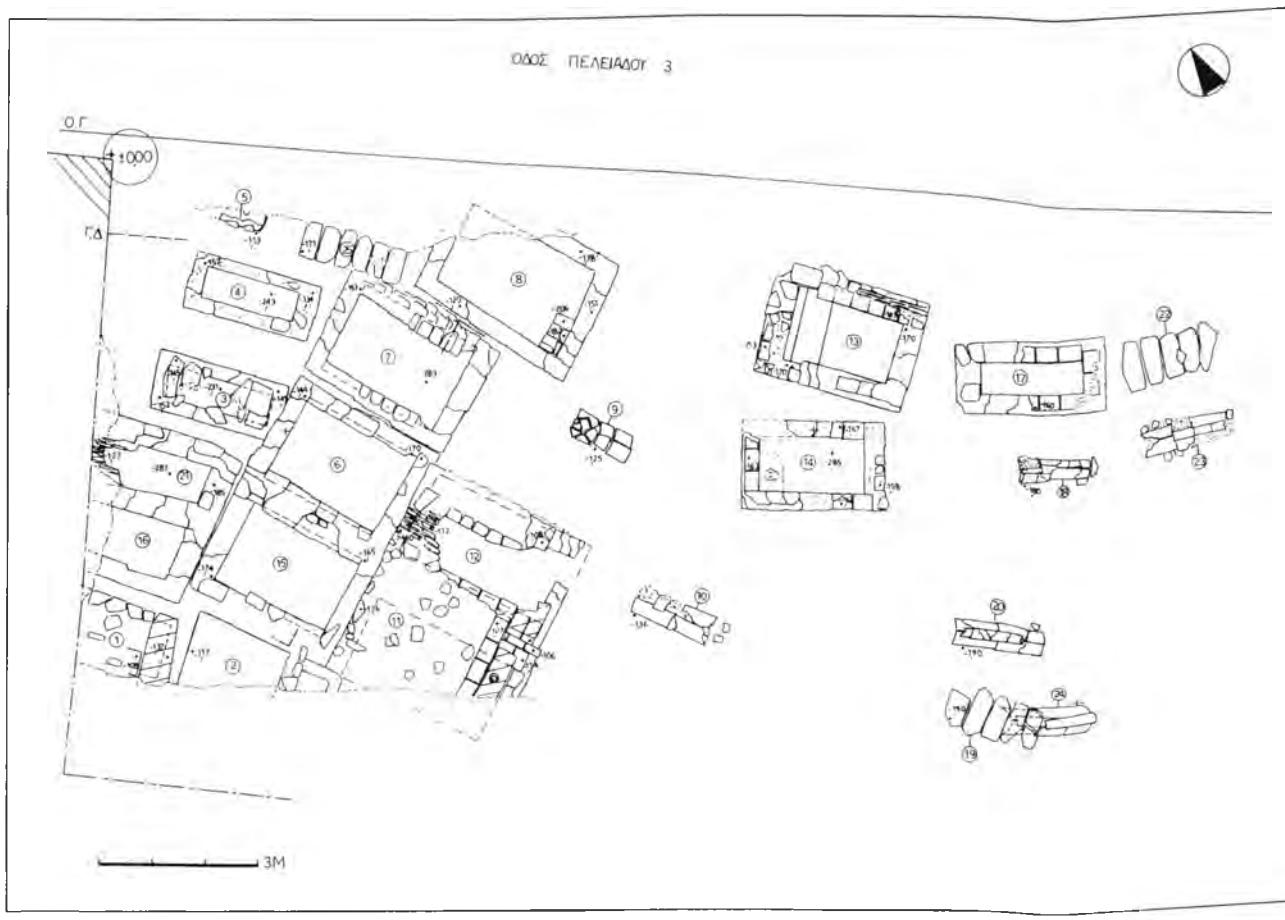
Οδός Πελειάδου 3

Στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται μέσα στη δυτική νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης, διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 1-10-2000 έως 31-12-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν 22 προσανατολισμένοι τάφοι σε συστάδες ή μεμονωμένοι. Από αυτούς πέντε είναι κεραμοσκεπείς, τρεις λακκοειδείς, τέσσερις κιβωτιόσχημοι και δέκα καμαρωτοί (δύο μεμονωμένοι, ένας δίδυμος και δύο συστάδες με δύο και τέσσερις θαλάμους αντίστοιχα) (Εικ. 11-12).

Οι καλυβίτες (τάφοι 5, 9, 10, 23 και 24) είναι κατασκευασμένοι από μεγάλους στρωτήρες που καλύπτονται στην ένωσή τους από καλυπτήρες και έχουν μήκος 0,95-1,85 και πλάτος 0,40-0,60 μ.

Οι λακκοειδείς τάφοι (τάφοι 19, 22 και 25) είναι απλοί λάκκοι, μήκ. 1,60-2,10 και πλ. 0,65-0,90 μ., που καλύπτονται με σχιστόπλακες.

Οι κιβωτιόσχημοι (τάφοι 3, 4, 14 και 17) είναι χτισμένοι με

Εικ. 11. Θεσσαλονίκη. Οδός Πελειάδου 3. Κάτοψη της ανασκαφής.

αργολιθοδομή και υπόλευκο κονίαμα, καλύπτονται με σχιστολιθικές πλάκες και έχουν διαστάσεις: μήκ. 1,80-1,97, πλ. 0,60 και ύψ. 0,77-1,14 μ. Στον ανατολικό τοίχο του τάφου 4 διατηρείται λίθος, που προεξέχει για διευκόλυνση της καθόδου, ενώ οι τάφοι 14 και 17 διαμορφώνουν κτιστό προσκέφαλο από κονίαμα και πλίνθους.

Από τους καμαρωτούς τάφους ο τάφος 2 δεν στάθηκε δυνατόν να ερευνηθεί, γιατί βρίσκεται δίπλα στο δίκτυο αποχέτευσης. Ο τάφος 13, διαστ. 2×1,55 μ., έχει την είσοδο στο δυτικό τοίχο, όπου υπάρχουν και δύο προεξέχοντες λίθοι για την κάθοδο, δάπεδο από κονίαμα με κτιστό προσκέφαλο στο δυτικό άκρο του και σώζει μόνο τη γένεση της καμάρας.

Οι υπόλοιποι καμαρωτοί τάφοι διατάσσονται σε δύο συστάδες, η πρώτη από τις οποίες αποτελείται από δύο τάφους (τάφοι 16 και 21) με απροσδιόριστο μήκος, γιατί εκτείνονται κάτω από την προς Δ. όμορη οικοδομή. Οι τάφοι της συστάδας αυτής ήταν μπαζωμένοι με οικοδομικά υλικά.

Η δεύτερη συστάδα αποτελείται από τέσσερις καμαρωτούς τάφους μεγάλων διαστάσεων (τάφοι 6-8 και 15). Στον τάφο 15 η κάθοδος γινόταν με προεξέχοντες λίθους, ενώ στον τάφο 8 η κάθοδος γινόταν από κτιστή κλίμακα στον ανατολικό τοίχο. Ο τάφος 7 χρησιμοποιήθηκε πιθανώς ως

Εικ. 12. Θεσσαλονίκη. Οδός Πελειάδου 3. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 13. Θεσσαλονίκη. Οδός Ολύμπου 97. Γενική άποψη της ανασκαφής.

οστεοφυλάκιο, αφού περιείχε συνολικά 25 κρανία. Στη δεύτερη συστάδα βρέθηκαν δύο τριφυλλόστομες οινοχόες, δύο μυροδοχεία, δύο χάλκινα περικάρπια, δαχτυλίδια, πέντε χάλκινες πόρπες, μία μικρή χάλκινη σπάτουλα και δύο σιδερένιες λεπίδες. Αξιόλογος είναι ο διθάλαμος τάφος με επίπεδη εξωτερικά διαμόρφωση της καμάρας, που είναι εφοδιασμένος με είδος τράπεζας προσφορών από πλίνθους. Ο βόρειος θάλαμος έχει καταστραφεί από τα θεμέλια νεότερης οικίας, ενώ ο, διαστ. 2,40×1,70 μ., αντίστοιχος νότιος είναι εφοδιασμένος με δύο προεξέχοντες λίθους καθόδου στον ανατολικό και στο βόρειο τοίχο. Δυτικά διαμορφώνει προσκέφαλο από κονίαμα και έχει δάπεδο από ακανόνιστες μαρμάρινες ψηφίδες λευκού και μαύρου χρώματος. Στη νοτιοδυτική γωνία του βρέθηκε γυάλινο μυροδοχείο με οκτώσχημη βάση.

Οι παραπάνω τάφοι χρονολογούνται στον 4ο-5ο αι. μ.Χ. αλλά έχουν μεγάλη διάρκεια χρήσης, όπως προκύπτει από τις ανακομιδές.

Οδός Ολύμπου 97

Σε οικόπεδο της παραπάνω οδού διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 21-2-2000 έως 31-3-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν αρχαιότητες σε τρεις φάσεις (Εικ. 13):

Στην αρχαιότερη φάση ανήκουν τρεις λασπόκτιστοι τοίχοι (τοίχοι 6, 13-14). Θεμελιώνονται στο φυσικό βράχο, χρονολογούνται στους πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους και σώζονται σε ύψος 0,50 μ.

Στη δεύτερη φάση, που χρονολογείται στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ., ανήκει τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ., μεγ. σωζ. μήκ. 1,90, πλ. 0,65 μ., που θεμελιώνεται στο βράχο. Είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή και υπόλευκο κονίαμα και σώζεται σε ύψος 0,60 μ. Επίσης, σώζεται τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, που εντοπίστηκε σε βάθος 1,30 μ. και αποκαλύφθηκε σε έκταση 1×1,10 μ. Μεγάλο τμήμα του ψηφιδωτού αυτού καταστράφηκε από τα θεμέλια του προϋπάρχοντος κτίσματος. Από το ψηφιδωτό αποκαλύφθηκε τμήμα του πλαισίου από ακόσμητη ταινία με λευκές ψηφίδες και τμήμα ενός διαχώρου με αστερόσχημο άνθος.

Στην τρίτη φάση, που τοποθετείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους (5ος-6ος αι.), ανήκουν τρεις τοίχοι, οι οποίοι εντοπίστηκαν σε βάθος 1,50 μ. από το οδόστρωμα. Οι τοίχοι αυτοί είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή και κονίαμα, θεμελιώνονται στο βράχο και σώζονται σε ύψος 0,40-0,85 μ. Ανήκουν σε μεγάλο κτίριο και σχετίζονται πιθανότατα με τα λείψανα λουτρού, που αποκαλύφθηκαν κατά τη διάνοιξη τάφρου για την κατασκευή υπονόμου στη συμβολή των οδών Ολύμπου και Πλάτωνος το 1969. Το κτίριο αυτό καταστράφηκε από πυρκαγιά, η οποία τοποθετείται σύμφωνα με τα ευρήματα του στρώματος καταστροφής στα τέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου (7ος αι.).

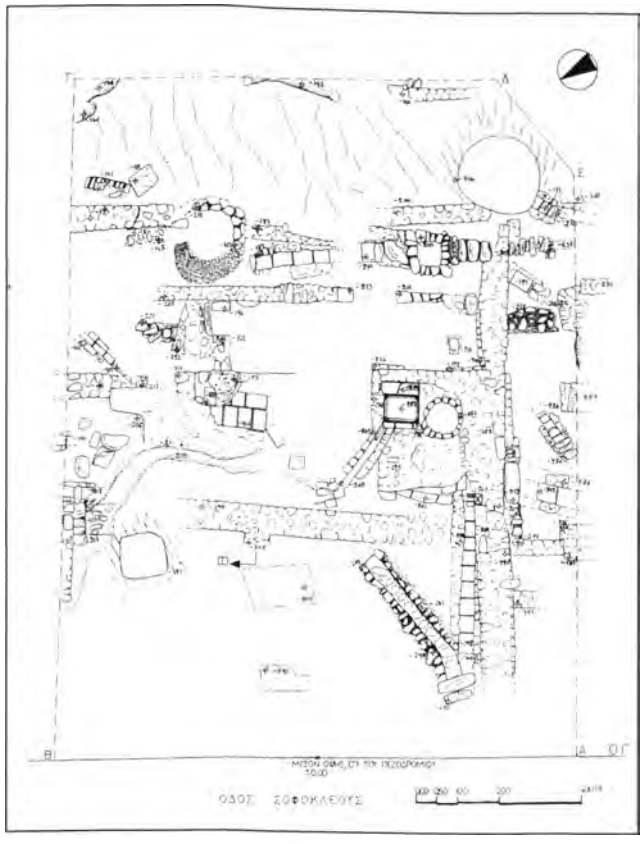
ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οδός Σοφοκλέους 24

Σε οικόπεδο επί της παραπάνω οδού διεξήχθη ανασκαφική έρευνα από 22-3-2000 έως 12-5-2000, η οποία έφερε στο φως σε εντελώς αποσπασματική μορφή τα παρακάτω ευρήματα (Εικ. 14-15): υπολείμματα θεμελιώσεων κτιρίου παλαιοχριστιανικής περιόδου, του οποίου διακρίνεται μεγάλος τοίχος, μήκ. 11,50 και πλ. 0,65 μ., κατασκευασμένος με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα, ο οποίος διατρέχει το νότιο τμήμα του οικοπέδου με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο κεντρικό του τμήμα εφάπτεται με ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 2,80×2,90 μ., η οποία φέρει φρέαρ στο κέντρο της και μικρή διμερή κινστέρνα στο βόρειο τμήμα της. Από την κινστέρνα ξεκινά μικρός μολύβδινος αγωγός, ο οποίος καταλήγει σε κτιστό αγωγό τετράγωνης διατομής, ο οποίος με τη σειρά του ενώνεται με άλλον για να καταλήξει στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου προς τον αρχαίο κάθετο δρόμο, ο οποίος ταυτίζεται με την οδό Σοφοκλέους. Στο βόρειο και κεντρικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκε υπόστρωμα και μικρά τμήματα χονδρού ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο οριζόταν από δύο αποσπασματικούς τοίχους με κατεύθυνση Β.-Ν.

Το παλαιοχριστιανικό κτίριο, το οποίο αποτελεί κατά πάσα πιθανότητα κατοικία, επισκευάστηκε και κατοικήθηκε και κατά τους μέσους βυζαντινούς χρόνους, όπως δηλώνουν λασπόκτιστες ανακτίσεις ισχυρών παλαιοχριστιανικών τοίχων, καθώς και επισκευή με αποστρογγυλεμένα πήλινα όστρακα του ψηφιδωτού δαπέδου.

Τέλος, με την καθαίρεση του υποστρώματος του ψηφιδωτού δαπέδου εντοπίστηκε ο φυσικός βράχος της περιοχής, καθώς και μικρά υπολείμματα τοιχοποιιών πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου. Αντίστοιχα τμήματα τοιχοποιιών εντοπίστηκαν και κάτω από τους ισχυρούς παλαιοχριστιανικούς τοίχους, οι οποίοι, όπως φάνηκε, ακολούθησαν ακριβώς την παλαιότερη χάραξη.

Εικ. 14. Θεσσαλονίκη. Οδός Σοφοκλέους 24. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 15. Θεσσαλονίκη. Οδός Σοφοκλέους 24. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Από τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής θα πρέπει να αναφερθεί «θησαυρός» 390 χάλκινων νομισμάτων που ανήκουν στα τέλη του 4ου με αρχές του 5ου αι. μ.Χ.

Οδός Σοφοκλέους 18

Στο οικόπεδο επί της οδού Σοφοκλέους 18[5] διεξήχθη ανασκαφική έρευνα από 15-5-2000 έως 29-8-2000 κατά την οποία αποκαλύφθηκαν τα εξής (Εικ. 16-17):

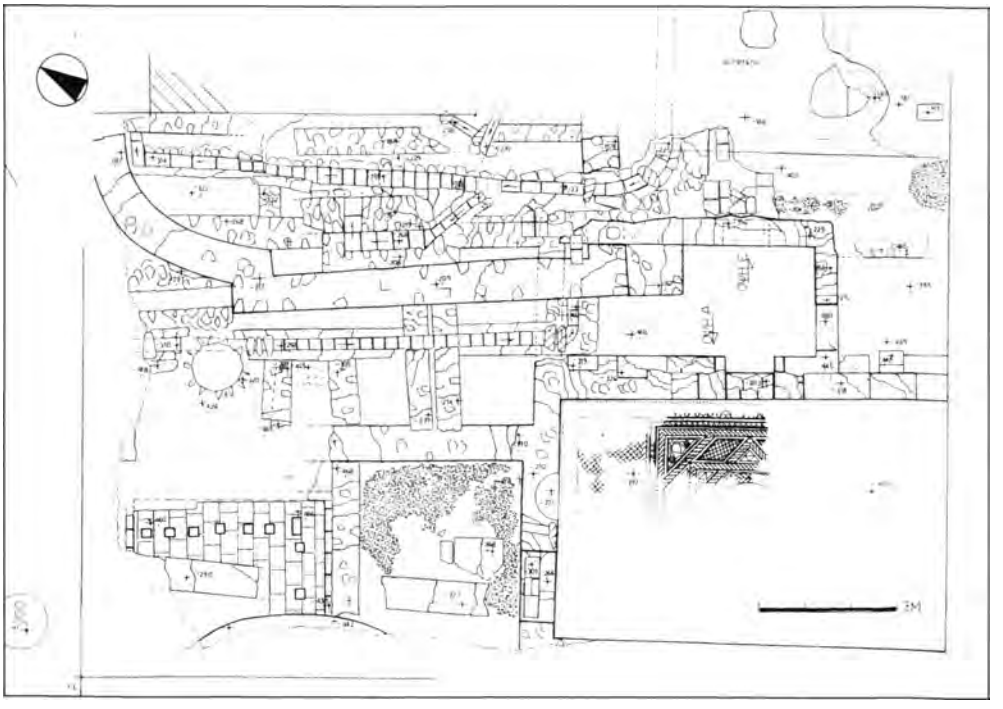
Το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου καταλάμβανε το βορειοδυτικό τμήμα παλαιοχριστιανικής κατοικίας, μεγάλο μέρος της οποίας είχε ανασκαφεί προ πενταετίας στο νοτιοανατολικά ευρισκόμενο όμορο οικόπεδο[6]. Με την ανασκαφή ολοκληρώθηκε η κάτοψη της αίθουσας του «οίκου», διαστ. 8,50×5,15 μ., με το πολύχρωμο ψηφιδωτό δάπεδο, η οποία διαμόρφωνε τρίβηλο άνοιγμα, από δύο ιωνικούς κίονες ανάμεσα σε δύο παραστάδες στο νότιο τμήμα της, το οποίο επικοινωνούσε με τη στοά του αιθρίου. Ο βόρειος τοίχος της αίθουσας αυτής είχε τρία ανοίγματα, πλ. 1 μ. (τα οποία στην όψιμη παλαιοχριστιανική εποχή μπαζώθηκαν), καθώς και δύο μικρά παράθυρα εκατέρωθεν του κεντρικού ανοίγματος. Ο δυτικός της τοίχος σώζει σε ύψος 1,30 μ. από το δάπεδο κογχωτή εσοχή, χορδής 1 μ., για τη στέγαση πιθανώς κάποιου αγάλματος, ενώ νότιά της υπήρχε φαρδύ παράθυρο, το οποίο μπαζώθηκε στην επόμενη φάση.

Με την έρευνα αποκαταστάθηκε και ολοκληρώθηκε σχεδιαστικά το ψηφιδωτό δάπεδο της αίθουσας, το βορειοανατολικό τμήμα του οποίου είχε αποκαλυφθεί το 1994. Το ψηφιδωτό αποτελείται από τρία συνεχόμενα διάχωρα, το κεντρικό από τα οποία είναι και το μεγαλύτερο. Σε αυτό εγγράφονται δύο συμπλεκόμενα τετράγωνα, στο κέντρο των οποίων υπάρχει κυκλικό έμβλημα με άγνωστο θέμα. Τα παραπάνω σχήματα ορίζονται από ταινίες αλυσοειδούς πλοχμού, ενώ το εσωτερικό τους καλύπτεται από πολύχρωμα γεωμετρικά σχήματα σε πενταχρωμία. Ο ανατολικός από τους δύο ρόμβους, που σώζονται στο βόρειο τμήμα του ψηφιδωτού, σχημάτιζε τεθλασμένη ταινία που περιβάλλει σβάστικα, ενώ ο δυτικός σύνθεση πεντάχρωμου ζατρικίου τετραγώνων. Τα τρίγωνα που σχηματίζονται από τη συμπλοκή των τετραγώνων περιέχουν εγγεγραμμένο τρίγωνο, ενώ το βορειοδυτικό γωνιακό τρίγωνο του διαχώρου σώζει σύνθεση με σχηματοποιημένο κισσόφυλλο και πλοχμό. Το κεντρικό διάχωρο περιβάλλεται από λεπτή ταινία ερυθρόλευκων τριγώνων, ενώ στο ανατολικό υπάρχει σύνθεση συνεχόμενων κύβων σε προοπτική και στο δυτικό παράσταση πλέγματος. Το όλο δάπεδο πλαισιώνεται από πλατιά ταινία με αντίνωτες πέλτες, τοποθετημένες κάθετα και οριζόντια (Εικ. 18).

Ο χώρος βόρεια της αίθουσας με το ψηφιδωτό, διαστ. 5,40×2,40 μ., φέρει πάνω από εννέα διαφορετικές επεμβάσεις στις τοιχοποιίες, και κυρίως στο νότιο και δυτικό του τοίχο, οι οποίες χρονολογούνται από τη ρωμαϊκή έως και τη μεσοβυζαντινή εποχή. Ο βόρειος τοίχος κατασκευασμένος από πλινθοδομή και ισόπαχο υπόλευκο ασβεστοκονίαμα φέρει ακέραιο

5. Για τις ανασκαφές των δύο όμορων οικοπέδων, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 259-269.

6. Βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 522-523· 51 (1996): Χρονικά, σ. 496-500· *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 251-265, όπου γίνεται μια ολοκληρωμένη και αναλυτική παρουσίαση των επτά βασικών φάσεων εγκατοίκησης στο χώρο.

Εικ. 16. Θεσσαλονίκη. Οδός Σοφοκλέους 18. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 17. Θεσσαλονίκη. Οδός Σοφοκλέους 18. Γενική άποψη της ανασκαφής από Β.

Εικ. 18. Θεσσαλονίκη. Οδός Σοφοκλέους 18. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου από την αίθουσα του «οίκου».

άνοιγμα εισόδου, πλ. 1 και ύψ. 2 μ., με τοξωτή απόληξη. Πάνω από αυτήν αλλά και λίγο πιο ανατολικά διασώθηκαν δύο μικρά παράθυρα, τα οποία μπαζώθηκαν σε οψιμότερη περίοδο. Η θύρα αυτή δεν είχε καμιά λειτουργική σημασία, μιας και ακριβώς πίσω βρίσκεται ο κάθετα κομμένος φυσικός βράχος της περιοχής σε ύψος 1,60 μ., ενώ πάνω από αυτόν υπήρχε φυσική επίχωση 0,60 μ. Στο δυτικό τμήμα της οικίας ολοκληρώθηκε η κάτοψη των δύο χώρων βόρεια της κόγχης του τρικλινίου. Ο ανατολικός τοίχος, πλ. 3,60 μ., ήταν στρωμένος με χοντρό ψηφιδωτό, ενώ ο δυτικός, πλ. 4,50 μ., έφερε δάπεδο από πατημένο πηλόχωμα, το οποίο κάλυπτε την αρχαιότερη φάση των υποκαύστων. Τέλος, ο επιμήκης χώρος, διαστ. 9×3,70 μ., στο βορειοδυτικό τμήμα της οικίας πρέπει να ήταν ημιυπαίθριος και δεν αποκλείεται να προοριζόταν για το σταυλισμό των ζώων.

Το κτίριο αυτό παρουσιάζει συνεχή χρήση έως και τους πρώιμους μεσοβυζαντινούς χρόνους, οπότε τοποθετείται η εγκατάσταση ενός συστήματος αγωγών και φρεατίων στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Στους μέσους βυζαντινούς χρόνους ή λίγο αργότερα πρέπει

να τοποθετηθεί η κατασκευή ισχυρού αψιδωτού κτίσματος με κόγχη στα δυτικά, του οποίου διασώθηκε η θεμελίωση, πάχ. 0,90 μ., η οποία εδράζεται βαθιά στο φυσικό βράχο. Αποκαλύφθηκε το νότιο τμήμα του ενώ το βόρειο είχε ανασκαφεί προ διετίας στο βόρεια ευρισκόμενο όμορο οικόπεδο επί της οδού Σοφοκλέους 20. Η αίθουσα του κτιρίου αυτού έχει διαστάσεις 7×6,20 μ., ενώ η κόγχη του έχει χορδή 5 μ.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε το νοτιοανατολικό τμήμα της καμαροσκέπαστης βυζαντινής κινστέρνας, εσωτ. διαστ. 4,50×3,50 μ., με διάδρομο, μήκ. 5,50 μ., η οποία είχε ερευνηθεί κατά το 1995 στο διπλανό οικόπεδο επί της οδού Αγίας Σοφίας 75.

Από την ανασκαφή συνελέγησαν 91 χάλκινα νομίσματα, καθώς και πλήθος άλλων μικροευρημάτων. Θα πρέπει επίσης να αναφερθεί η μεγάλη ποσότητα σπαραγμάτων τοιχογραφιών που περισυνελέγησαν από την ανασκαφή του χώρου με το ψηφιδωτό.

Τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΝΑΡΚΙΣΣΟΣ ΚΑΡΥΔΑΣ

Οδός Φράγκων 2

Κατά τη σωστική ανασκαφή που διενεργήθηκε στην αυλή του υπό αναστήλωση διατηρητέου κτιρίου του Κολεγίου Αρρένων Ντελασάλ, που βρίσκεται στην παραπάνω οδό, εντοπίστηκε μέρος της θαλάσσιας οχύρωσης της πόλης (Εικ. 19).

Αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου και τέσσερις πεσσοί που ανήκουν σε προϋπάρχον κτίριο παλαιοχριστιανικών χρόνων, που στη συνέχεια ενσωματώθηκαν στην κατασκευή της θαλάσσιας οχύρωσης στην περιοχή αυτή. Ο τοίχος έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και είναι κατασκευασμένος με μεγάλη επιμέλεια. Από την εσωτερική του πλευρά δομείται με εναλλασσόμενη τοιχοποιία από λίθους και τριπλή σειρά πλίνθων με πάχος 0,04-0,05 μ. και συνδετικό υπορόδινο κονίαμα. Στην τοιχοποιία παρεμβάλλονται αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Εξωτερικά ο τοίχος παρουσιάζει αμιγή λιθοδομή με εντοιχισμένα διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Από την εσωτερική του πλευρά, βρέθηκαν σε διαστήματα 2,50 μ. τέσσερις τετράγωνοι πεσσοί, διαστ. 1,30-1,40×0,80-1 μ., κατασκευασμένοι με εναλλασσόμενη τοιχοποιία από ζώνες λίθων και πλίνθων. Στη βόρεια όψη τους διατηρούνται σε ένα ύψος τετράγωνης διατομής οπές ξυλοδεσιάς.

Ο τοίχος αυτός ενσωματώθηκε στην ανέγερση του θαλάσσιου τείχους του λιμένα της πόλης και για το σκοπό αυτό συμπληρώθηκε σε ύψος και επενδύθηκε, ώστε το πλάτος του να φτάσει από το αρχικό 0,75 στο 1,14-1,50 μ. Στην πορεία μετατροπής του παλαιότερου τοίχου σε μέρος του οχυρωματικού περιβόλου, αναγνωρίζονται ποικίλες φάσεις επισκευών και συμπληρώσεων.

Εξωτερικά του τείχους αποκαλύφθηκε τετράγωνος πύργος, διαστ. 4,50×3,50 μ. (Εικ. 20). Ο πύργος, του οποίου ανασκάφηκε η ανατολική πλευρά έως το θεμέλιο και τμήμα της νότιας και της δυτικής πλευράς του, είναι κατασκευασμένος με αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση και παρεμβαλλόμενες πλίνθους.

Εικ. 19. Θεσσαλονίκη. Οδός Φράγκων 2. Γενική άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 20. Θεσσαλονίκη. Οδός Φράγκων 2. Νότια πλευρά του πύργου.

Στο πάχος του θεμελίου, όπου διαμορφώνεται πατούρα, πλ. 0,50 μ., βρέθηκε υπόλειμμα ξύλινου δοκαριού που υποδηλώνει ενίσχυση της θεμελίωσης του πύργου με ξύλινους πασσάλους.

Εξωτερικά του τείχους βρέθηκε εκτεταμένο δάπεδο από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και λίθους, η έκταση του οποίου δεν έγινε δυνατόν να διευκρινιστεί.

Εσωτερικά του τείχους, αποκαλύφθηκε κτιστός αγωγός επιστρωμένος με πλίνθους και καλυμμένος με λίθινες πλάκες, ο οποίος έβαινε παράλληλα προς το τείχος.

Η κεραμική που προέκυψε από την ανασκαφή ανήκει κυρίως σε αποθηκευτικά αγγεία των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΣΟΥΛΑ

Αμπελόκηποι

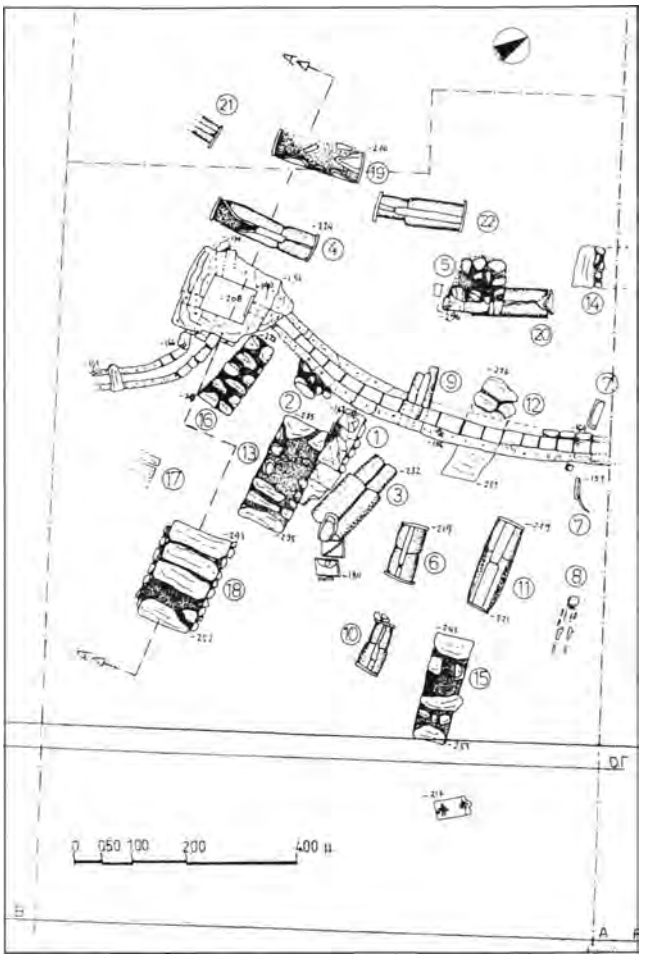
Οδός Σωκράτους 11

Στο οικόπεδο αυτό διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 17-5-2000 έως 23-6-2000), κατά την οποία αποκαλύφθηκαν ορθογώνιο φρεάτιο καθαρισμού και δύο κτιστοί ορθογώνιοι αγωγοί. Ο ένας από αυτούς καταλήγει στο βόρειο τοίχο του φρεατίου και ο δεύτερος στο νότιο. Επίσης, βρέθηκε τμήμα πήλινου αγωγού, που συνδέεται με επισκευή του βόρειου τοίχου, μαζί με 22 τάφους, τοποθετημένους σε τρεις στρώσεις (Εικ. 21). Ο κτιστός αγωγός είναι κατασκευασμένος με πλίνθους, διαστ. 0,30×0,30×0,04 μ., και υπόλευκο ασβεστοκονίαμα και καλυπτόταν με σχιστόπλακες, όπως συμπεραίνεται από μία πλάκα που σώζεται κατά χώραν. Ο βόρειος, που διασχίζει με κατεύθυνση Β.-Ν. και με καμπυλόγραμμη πορεία το οικόπεδο, αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,50 μ. και είναι επιχρισμένος εσωτερικά με υδραυλικό κονίαμα. Το πλάτος του (0,20 μ.) μειώνεται σταδιακά στο 0,10 μ. στο σημείο συμβολής του με το φρεάτιο. Ο επίσης ορθογώνιος νότιος αγωγός αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,50 μ.

Ο πήλινος αγωγός είναι κυκλικής διατομής με εσωτερική διάμετρο 0,08 μ. και ήταν τοποθετημένος μέσα στον κτιστό, επάνω σε στρώση χώματος που απέχει 0,12 μ. από το δάπεδό του, στοιχείο που δηλώνει τη μεταγενέστερη επανάχρηση του πρώτου.

Το τετράπλευρο φρεάτιο, διαστ. 0,85×0,65×0,70 μ., είναι κατασκευασμένο με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, έχει τοίχους, πλ. 0,30 μ., και τα εσωτερικά του τοιχώματα είναι επιχρισμένα με υδραυλικό κονίαμα. Το δάπεδό του καλύπτεται με μεγάλη σχιστολιθική πλάκα και η πάνω επιφάνειά του πρέπει να καλυπτόταν με ξύλινη κάλυψη από σανίδες, όπως προκύπτει από τα καρφιά που βρέθηκαν στην επίχωση του φρεατίου. Στη βόρεια πλευρά του υπάρχει οπή, όπου κατέληγε ο κτιστός βόρειος αγωγός. Αντίστοιχες οπές σώζονται και στις υπόλοιπες πλευρές του, όπου κατέληγαν προφανώς άλλοι αγωγοί. Το φρεάτιο και οι κτιστοί αγωγοί χρονολογούνται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους και εντάσσονται στο υδρευτικό σύστημα της δυτικής Θεσσαλονίκης, που αρδευόταν από τα υδραγωγεία του Ρετζικίου και του Λεμπέτ. Μεταγενέστερος (χρονολογείται πιθανότατα στους βυζαντινούς χρόνους) πρέπει να είναι ο πήλινος αγωγός, που συνδέεται με επισκευή του αρχικού.

Από τους 22 τάφους που ανασκάφηκαν στο οικόπεδο, 12 ήταν κεραμοσκεπείς, επτά λακκοειδείς, δύο ταφές ήταν ελεύθερες και υπήρχε και ένας εγχυτρισμός. Οι κεραμοσκεπείς στεγάζονταν με κεραμίδες λακωνικού τύπου και οι λακκοειδείς με σχιστόπλακες. Προσανατολισμένοι ήταν οι τάφοι 1-3, 6-10, 12-13, 15, 17 και 18, που τοποθετούνται τον 4ο αι. μ.Χ., ενώ οι υπόλοιποι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και τοποθετούνται στον 3ο αι. μ.Χ. με βάση το ρωμαϊκό νόμισμα που εντοπίστηκε στον τάφο 14. Όλοι οι τάφοι ήταν ακτέριστοι με εξαίρεση τον τάφο 14, που περιείχε ένα χάλκινο νόμισμα του τέλους του 3ου-αρχών του 4ου αι. μ.Χ. στο κεφάλι του νεκρού.

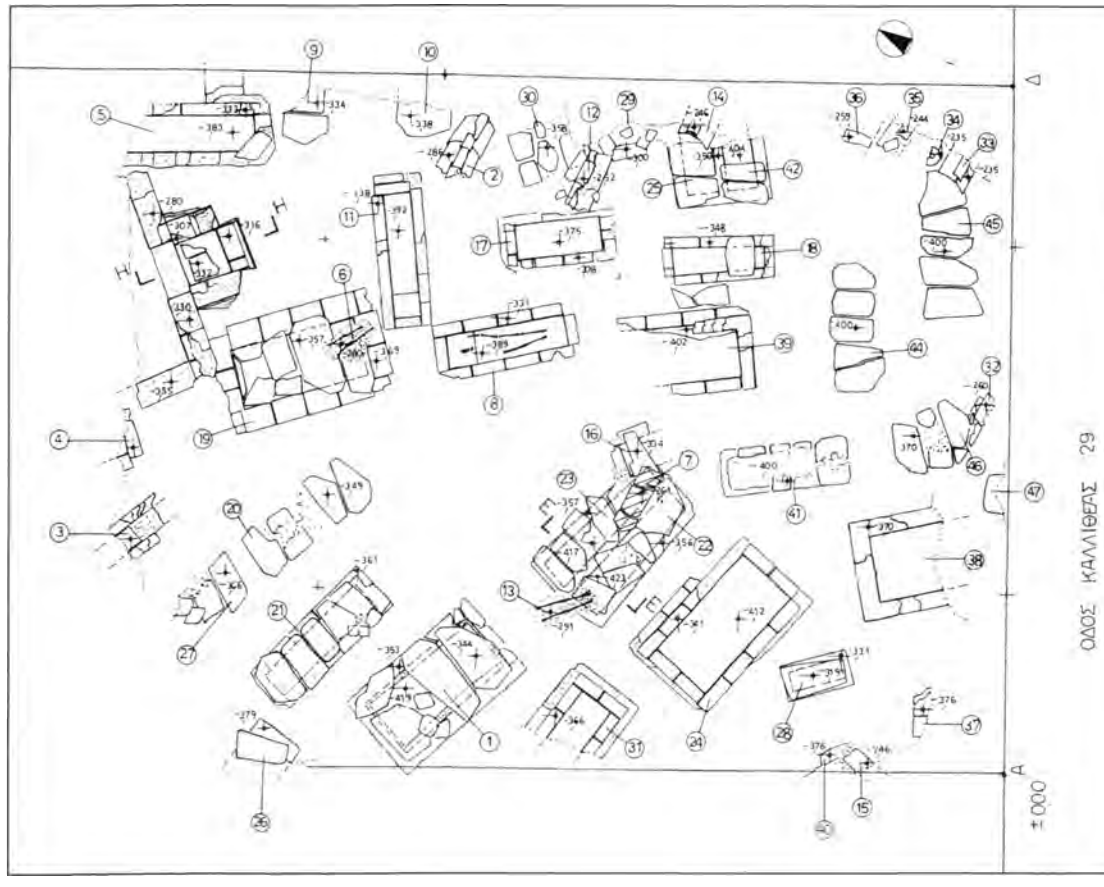
Εικ. 21. Αμπελόκηποι. Οδός Σωκράτους 11. Κάτοψη της ανασκαφής.

Τα μόνα κινητά ευρήματα του οικοπέδου είναι δύο ακέραιες επιτύμβιες στήλες και θραύσματα δύο άλλων, που χρονολογούνται στον 3ο αι. μ.Χ.

Οδός Καλλιθέας 29

Σε οικόπεδο που βρίσκεται στην παραπάνω οδό διεξήχθη σωστική ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 2-10-2000 έως 5-1-2001), κατά την οποία αποκαλύφθηκε τμήμα του δυτικού νεκροταφείου της Θεσσαλονίκης με 47 τάφους κατανεμημένους σε τρία επίπεδα (Εικ. 22-23). Στο τρίτο και κατώτερο επίπεδο (βάθος 4,20-5 μ.) ανασκάφηκαν δύο τραπεζιόσχημοι κτιστοί τάφοι, τέσσερις καλυβίτες, πέντε ελεύθερες ταφές και ένας λακκοειδής με κάλυψη από σχιστόπλακες, που είχαν κατεύθυνση Β.-Ν. ή Α.-Δ. και χρονολογούνται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ.

Το δεύτερο επίπεδο (βάθος 3,85-4,25 μ.) περιελάμβανε λακκοειδείς και κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους του 4ου-5ου αι. μ.Χ. Το πρώτο επίπεδο (βάθος 2,80 μ.) περιελάμβανε τέσσερις καλυβίτες (τάφοι 2, 12, 14, 33), δύο κτιστούς κιβωτιόσχημους (τάφοι 3 και 15), δύο εγχυτρισμούς (τάφοι 32, 34), πέντε ελεύ-

Εικ. 22. Αμπελόκηποι. Οδός Καλλιθέας 29. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 23. Αμπελόκηποι. Οδός Καλλιθέας 29. Άποψη της ανασκαφής.

θερες ταφές (τάφοι 6-7, 13, 35-36), η μία από τις οποίες έγινε πάνω σε στρωτήρα κέραμο, και ένα λακκοειδή τάφο με κάλυψη από σχιστόπλακες, που ήταν όλοι προσανατολισμένοι. Οι τάφοι του πρώτου επιπέδου χρονολογούνται με βάση εννέα χάλκινα νομίσματα που βρέθηκαν στον τάφο 2 στους χρόνους του Ιουστινιανού.

Οι κιβωτιόσχημοι είναι χτισμένοι με πλίνθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα, με εξαίρεση τους τάφους 1 και 17 που είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα. Χτίστηκαν από μέσα προς τα έξω και μετά το άνοιγμα του λάκκου οι πλευρές επενδύθηκαν με τούβλα. Στην επιφάνεια του τάφου 43 διασώθηκε κτιστό τρικλίνιο, μορφής διβαθμιδωτού εδράνου για τα νεκρόδειπνα.

Από τους λακκοειδείς ιδιαιτερότητα παρουσίαζε ο τάφος 44 που ήταν τραπεζιόσχημος, επιχρισμένος με κουρασάνι.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

Οδός Πάργας 10

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής του παραπάνω οικοπέδου για την ανέγερση τετραώροφης οικοδομής εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Κατά την ανασκαφική έρευνα (διάρκεια ανασκαφής από 24-4-2000 έως 2-6-2000) ήλθαν στο φως λείψανα κινστέρνας βυζαντινών χρόνων στο κεντρικό και νότιο τμήμα του οικοπέδου (Εικ. 24).

Η κινστέρνα, που εντοπίστηκε σε βάθος 3,50 μ. περίπου, έσωζε μικρό τμήμα της ανωδομής της, ύψ. 0,35 μ. περίπου. Εί-

Εικ. 24. Αμπελόκηποι. Οδός Πάργας 10. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

ναι χτισμένη με αργολιθοδομή και γκριζόλευκο κονίαμα ως συνεκτικό υλικό, το οποίο σε ορισμένα σημεία είναι περισσότερο λευκό. Οι εξωτερικές πλευρές των τοιχωμάτων της δεν έχουν μέτωπο, στοιχείο που μαρτυρεί την υπόγεια χρήση της. Η δεξαμενή, σχεδόν τετράγωνη σε κάτοψη, έχει εσωτερικές διαστάσεις 2,40×2,10 μ. Το πλάτος των τοιχωμάτων της είναι 0,45 μ. Εσωτερικά επενδύεται με υδραυλικό κονίαμα, πάχ. 0,10 μ., το οποίο σχηματίζει μικρή τριγωνική εσοχή στη σωζόμενη νοτιοανατολική γωνία της. Επίσης, η απόληξη του υδραυλικού κονιάματος από τις πλευρές προς τον πυθμένα της δεξαμενής είναι σε τομή διαγώνια και όχι κάθετη. Ο πυθμένας έχει επιστρωθεί με πλίνθινες πλάκες, ίχνη των οποίων σώζονται ελάχιστα κατά μήκος της νότιας πλευράς της. Οι πλάκες έχουν επίστρωση λεπτού στρώματος υδραυλικού κονιάματος, το οποίο σώζεται κοντά στα πλευρικά τοιχώματα της κινστέρνας. Το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού τμήματός της είναι κατεστραμμένο. Στη σωζόμενη επιφάνεια της ανατολικής της πλευράς, κοντά στη βορειοανατολική γωνία, βρέθηκε πακτωμένο στο υδραυλικό της κονίαμα τμήμα μαρμάρινης επιγραφής, αποκεκρουσμένης στη βόρεια, δυτική και νότια πλευρά της, μήκ. 0,18 και πλ. 0,10 μ. Σε βάθος 3,70 μ. σε ευθεία με την εξωτερική της νοτιοδυτική γωνία και προς Ν., σε απόσταση 0,55 μ., περισυνελέγη οκτανούμμιο Ιουστινιανού Α΄[7], ενώ σε ευθεία με τη βορειοδυτική της γωνία και προς Β., περισυνελέγησαν άλλα δύο χάλκινα νομίσματα, από τα οποία το ένα είναι φακοειδές.

Σε επαφή με την ανατολική της πλευρά και προς Ν., αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,55 μ. φρέαρ ύδρευσης λιθόκτιστο από αργολιθοδομή και χονδρόκοκκο γκριζόλευκο κονίαμα ως συνεκτικό υλικό. Η εσωτερική διάμετρός του είναι 1,08 και το πλάτος του στομίου του 0,35 μ. Αποχωματώθηκε έως και βάθος 4,50 μ., όπου και παρατηρήθηκε μείωση της διαμέτρου του, ενώ από το εσωτερικό του αφαιρέθηκαν μόνο λίθοι και λάσπη.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από σκληρό πατημένο χώμα και μικρούς λίθους κατά τόπους. Ήταν καλυμμένο με πολλές κεράμους στέγης, οι οποίες αφαιρέθηκαν, καθώς και με πλίνθους με εμπίεστες δαχτυλιές. Κατά τον καθαρισμό του περισυνελέγη μαρμάρινο απότμημα αρχιτεκτονικού μέλους. Επί του δαπέδου διέρχεται τμήμα αγωγού, πιθανώς παροχής, τομής ανεστραμμένου Π, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο αγωγός, μήκ. 0,50, πλ. 0,30 και ύψ. 0,09 μ., και με πλάτος αύλακας 0,10 μ., είναι κατασκευασμένος από πλίνθους και φέρει επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μέρος του δυτικού νεκροταφείου της πόλης. Συγκεκριμένα, σε βάθος 3,88 μ. βρέθηκε τμήμα ταφικού περιβόλου, ο οποίος προς Β. συνεχιζόταν κάτω από το όμορο οδόστρωμα της οδού Πάργας. Ο περίβολος, λιθόκτιστος, εσωτ. διαστ. 4,88×2,50 μ., είχε γκριζόλευκο κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Το σωζόμενο ύψος της δυτικής και της ανατολικής του πλευράς είναι 1,15 μ., ενώ το πλάτος των πλευρών του είναι 0,65 μ. Κατά μήκος της επιφάνειας της δυτικής του πλευράς έφερε λάξευση ημικυκλικής περίπου διατομής, πλ. 0,10 μ., που πιθανώς υποδεχόταν κάποιον μη ανευρεθέντα αγωγό. Το μεγαλύτερο μέρος του κεντρικού τμήματος του νότιου τοίχου του περιβόλου έχει καταστραφεί και για αυτό το λόγο αντικαταστάθηκε από άλλο τοίχο, τοποθετημένο σε επαφή με τον πρώτο, πλ. 0,45 μ., και αντίστοιχου ύψους, κατασκευασμένο από αργολιθοδομή και με γκριζόλευκο κονίαμα ως συνεκτικό υλικό. Και οι δύο τοίχοι της νότιας πλευράς του περιβόλου σώζουν στο εξωτερικό τους μέτωπο ωχρόφαιο επίχρισμα λεπτής υφής, επιμελημένο, πάχ. 0,015 μ. περίπου.

Εντός του περιβόλου εντασσόταν δίδυμος καμαροσκεπής τάφος με εσωτερικές διαστάσεις: μήκος 2,15, πλάτος 1,30 και ύψος 1,55-1,60 μ., με προσανατολισμό Δ.-Α.(ΒΔ.-ΝΑ). Οι τάφοι, λιθόκτιστοι και επιχρισμένοι εσωτερικά με ασβεστοκονίαμα, στεγάζονται με λίθινες καμάρες με πλίνθινα μέτωπα και ζώνη πλίνθων στο κλειδί τους. Η πάνω επιφάνειά τους εκτείνεται σε οριζόντιο επίπεδο από κουρασάνι, πάχ. 0,05 μ. Πριν την αποκάλυψη της στέψης των τάφων περισυνελέγη ανώνυμος φόλλις που χρονολογείται πιθανώς στα τέλη του 10ου-αρχές του 11ου αιώνα. Οι καλυπτήριες πλάκες δεν σώθηκαν. Στη δυτική και νότια πλευρά τους στερεωμένοι στην τοιχοποιία λίθοι υποβοηθούσαν την κάθοδο. Στη δυτική πλευρά σώζεται το προσκέφαλο από ασβεστοκονίαμα, πλ. 0,35 μ. Ο πρώτος τάφος έφερε στο δάπεδο δύο ορθογώνια διάχωρα, πλ. 0,35 μ., κατασκευασμένα από δύο σειρές πλίνθων, τα οποία εδράζονταν στο χώμα. Στο μέσον του προσκέφαλού του παρατηρείται λάξευση, διαμ. 0,10 μ. Από τον ίδιο τάφο περισυνελέγη χάλκινο δαχτυλίδι.

Εκτός του περιβόλου, μεταξύ της δυτικής του πλευράς και της αντίστοιχης δυτικής του οικοπέδου προς Β., αποκαλύφθηκε τρίτος κατά σειρά καμαροσκεπής τάφος με τη μαρμάρινη καλυπτήρια πλάκα σωζόμενη κατά χώραν. Οι διαστάσεις του είναι ίδιες με των προγενέστερων. Διάσπαρτα σε όλη την έκταση του τάφου βρέθηκαν οστά και στο χώρο του προσκέφαλου δύο

7. W. Hahn, *Moneta Imperii Byzantini*. Wien 1973, πίν. 30, εικ. 173, 174a.

κρανία, τοποθετημένα το ένα δίπλα στο άλλο. Ο τάφος στην ανατολική του πλευρά (προς Ν.) περικλείεται από τμήμα συμπαγούς ισχυρού τοίχου, διαστ. 1,50×4,80×0,70 μ., κατασκευασμένου από μεγάλους λίθους και ασπριδερό κονίαμα, ο οποίος γωνιάζει προς Α. Πιθανώς να πρόκειται για άλλο περίβολο συστάδας τάφων, επί του οποίου εδράζεται ο πρώτος. Από τον καθαρισμό της επιφάνειάς του περισυνελέγη μια πήλινη χάντρα. Με βάση τα ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική περίοδο.

ΕΥΠΡΑΞΙΑ ΔΟΥΛΓΚΕΡΗ

Αρέθουσα

Θέση Παλιάμπελα

Το Φινλανδικό Ινστιτούτο Αθηνών συνέχισε τον Αύγουστο του 2000 το τριετές πρόγραμμα ανασκαφών στην Αρέθουσα. Η χρηματοδότηση για αυτή τη χρονιά έγινε από το Φινλανδικό Ινστιτούτο, το Φινλανδικό Πολιτιστικό Ίδρυμα και το Ίδρυμα Niilo Helander. Συνεχίστηκε η ανασκαφή του παλαιοχριστιανικού ναού στα Παλιάμπελα με εκβάθυνση των τομών που ανοίχθηκαν τον περασμένο χρόνο και με διάνοιξη καινούργιων τομών στα βόρεια και δυτικά του ναού. Επιπλέον, έγινε χαρτογράφηση των ψηφιδωτών του δαπέδου του νάρθηκα και του μεσαίου κλίτους, καθώς και συντήρησή τους.

Η ΙΣΤ΄ ΕΠΚΑ διεξήγαγε ανασκαφές το 1994 και το 1995, οπότε και ανακαλύφθηκαν τα ερείπια ενός παλαιοχριστιανικού ναού, που χρονολογείται στις αρχές του 5ου αι. μ.Χ., διακοσμημένου με ψηφιδωτά opus sectile στο μεσαίο κλίτος. Στο κέντρο του νάρθηκα υπάρχει ένα ψηφιδωτό, στο κέντρο του οποίου απεικονίζονται δύο παγώνια δίπλα σε μια πηγή, σύμβολα του παραδείσου και της ανάστασης. Ολόγυρα από τα παγώνια, μέσα σε εξάγωνα πλαίσια, υπάρχουν ψάρια και μικρά πουλιά. Στο πλάι του νάρθηκα απεικονίζονται δύο ελάφια γύρω από ένα μεγάλο αμφορέα, από τον οποίο ξεφυτρώνει ένα κλαδί αμπέλου και πάνω του είναι καθισμένα πουλιά.

Στην περιοχή γύρω από το ναό έγινε ευρύτερη έρευνα σε σχέση με το 1999, καθώς και χαρτογράφηση του χώρου. Τα ερείπια κτισμάτων που διακρίνονται στην επιφάνεια και στις δοκιμαστικές τομές, οι τοίχοι και τα διαδοχικά στρώματα, καθώς και οι κατεστραμμένες σαρκοφάγοι αποδεικνύουν ότι τα Παλιάμπελα κατοικούνταν από την κλασική ή την ελληνιστική εποχή έως την πρωτοβυζαντινή περίοδο, δηλαδή από το 400-300 π.Χ. έως το 500-600 μ.Χ. Η κατοίκηση ήταν πυκνότερη κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως αποδεικνύεται από τα ευρήματα που ανάγονται κυρίως στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο (κεραμική και νομίσματα).

Ο μηχανικός Κ. Persson από το αρχαιολογικό εργαστήριο του Πανεπιστημίου της Στοκχόλμης συνέχισε την έρευνα με ηλεκτρομαγνητικό βυθομετρητή, με τη βοήθεια του οποίου διαπιστώθηκε πού υπήρχαν τείχη, άλλα κτίσματα και μέταλλα. Επιπλέον, στο χωράφι νότια του ναού έγιναν ηλεκτρομαγνητικές μετρήσεις και λήψη δειγμάτων φωσφορικών υπολειμμάτων, τα οποία απέδειξαν ότι στην περιοχή υπάρχει ένα μεγάλο σύμπλεγμα κτισμάτων.

Το 1999 αποκαλύφθηκε δυτικά του ναού μέρος του τοίχου του αιθρίου και ένας τοίχος απέναντί του, στον οποίο είχαν χρησιμοποιηθεί ως οικοδομικά υλικά μια μαρμάρινη βάση αγάλματος και ένα επιτύμβιο ανάγλυφο. Και τα δύο αυτά αποδεικνύουν ότι η περιοχή κατοικούνταν από παλαιότερα. Φέτος, συνεχίστηκε η ανασκαφή βαθύτερα στο ίδιο σημείο. Επειδή ο τοίχος που περιείχε τη βάση και το ανάγλυφο ήταν χτισμένος πάνω σε μια βάση κίονα, μπορεί να θεωρηθεί ότι η κιονοστοιχία είχε καταστραφεί όταν χτίστηκε ο τοίχος. Πιο λεπτομερής έρευνα απέδειξε ότι η βάση του συγκεκριμένου κίονα βρισκόταν στη γωνία της κιονοστοιχίας, γιατί στα βορειοδυτικά και στα βορειοανατολικά της βάσης αυτής έχουν διατηρηθεί σε ορθή γωνία τα θεμέλια του τοίχου. Στη βόρεια πλευρά του τοίχου που αποκαλύφθηκε πέρυσι ανοίχθηκε μία μεγάλη τομή, διπλάσια από το συνηθισμένο μέγεθος τομών. Σε βάθος 0,50 μ. περίπου βρέθηκε παχύ στρώμα από κεραμίδια που φέρουν διακόσμηση, τα οποία διαχωρίζονται με το χέρι. Φαίνεται ότι έπεσαν στη γη όταν καταστράφηκε το κτίριο. Η ακριβής καταγραφή των κεραμιδιών, η φωτογράφηση, ο σχεδιασμός και η αποθήκευσή τους ήταν πολύ χρονοβόρα, για αυτό και θα συνεχιστεί την επόμενη χρονιά στο ίδιο σημείο, ώστε να βρεθεί ολόκληρη η κιονοστοιχία.

Στη βόρεια πλευρά του ναού ανοίχθηκε με βάση τα αποτελέσματα της ηλεκτρομαγνητικής έρευνας μια μεγαλύτερη τομή, όπου αποκαλύφθηκε τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν. και ολόγυρά του σκουριά και κεραμική. Η χρήση του κτιρίου αυτού δεν ήταν δυνατόν να προσδιοριστεί με βάση μόνον αυτή τη δειγματοληπτική τομή. Η ηλεκτρομαγνητική μέτρηση που έγινε πέρυσι έδειξε ότι νοτιοδυτικά του μεσαίου κλίτους του ναού υπάρχουν κτίσματα, που ανήκουν στο κατεστραμμένο βόρειο κλίτος. Για αυτό το λόγο και πραγματοποιήθηκε μια διάνοιξη 32 τ.μ., συνολικά οκτώ τομών. Στις τομές αυτές αποκαλύφθηκε τμήμα του εξωτερικού τοίχου του ναού, ο οποίος σχηματίζει ορθή γωνία νοτιοδυτικά και συνεχίζεται προς Δ. μετά από κάποιο πιθανό άνοιγμα πόρτας. Τον επόμενο χρόνο θα συνεχιστεί η ανασκαφή σε μεγαλύτερο βάθος, ώστε να αποκαλυφθεί το ψηφιδωτό δάπεδο που εντοπίστηκε στις ανασκαφές του 1995 και να συντηρηθεί. Επίσης, στόχος είναι να ξεκαθαριστεί η κατεύθυνση του τοίχου του βόρειου κλίτους. Με τις παραπάνω τομές δεν προσεγγίστηκε ακόμη το δάπεδο του βόρειου κλίτους, γεγονός στο οποίο προσβλέπουμε την επόμενη χρονιά.

Το 2000 αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,20-0,25 μ. ένα παχύ στρώμα καταστροφής του βόρειου κλίτους, που αποτελείται από ένα παχύ στρώμα κεραμιδιών. Κάτω από αυτό υπάρχει ένα στρώμα που περιέχει πολλά ευρήματα. Περισυνελέγησαν συνολικά 53 νομίσματα, μεγάλη ποσότητα κεραμικής διαφόρων εποχών, κομμάτια μεταλλικών αντικειμένων, τμήματα ρωμαϊκών λύχνων και γυάλινων αντικειμένων, οστά ζώων – χοίρων, αιγοπροβάτων και μοσχαριών αλλά και πουλιών, ψαριών, σκύλων, καθώς και ένα οστό αλόγου ή όνου.

Η τρίτη ανασκαφή θα γίνει τον Αύγουστο του 2001. Η μελέτη του υλικού έχει αρχίσει. Η καταγραφή της κεραμικής της πρωτοβυζαντινής εποχής έγινε από την C. Tulkki, των κεραμιδιών από την P. Hamari και των λύχνων από την υπογράφουσα. Η μελέτη και η καταγραφή του υπόλοιπου υλικού θα συνεχιστεί με εντατικούς ρυθμούς τον επόμενο χρόνο και τα αποτελέσματά της θα δημοσιευθούν στην εκδοτική σειρά του Φινλανδικού Ινστιτούτου Αθηνών.

ΑΡΙΑ ΚΑΡΙΒΙΕΡΙ

Ασπροβάλτα

Βυζαντινός σταθμός

Στις νοτιοανατολικές υπώρειες των Κερδυλίων, στη θέση Καλιάδες, ανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Ασπροβάλτας, σώζεται φρούριο-σταθμός, εξωτερικά και εσωτερικά του οποίου διεξήχθηκαν από 25-7-2000 έως 8-11-2000 εργασίες καθαρισμού προς διευκρίνιση της κάτοψής του (Εικ. 25).

Πρόκειται για ακανόνιστο πεντάπλευρο φρούριο με πέντε ημικυκλικούς πύργους, συνολικής έκτασης 1.174 τ.μ. Ο περίβολός του, συνολ. μήκ. 115 μ., είναι κατασκευασμένος από αργολιθοδομή, ασβεστοκονίαμα ή υποκίτρινο κονίαμα και έχει πλάτος 1,50-1,80 και σωζόμενο ύψος 1,50-6,20 μ. Στη βόρεια και νότια πλευρά παρεμβάλλεται στην τοιχοποιία ζώνη από τρεις σειρές πλίνθων. Στο μέσον της μεσημβρινής πλευράς, μήκ. 35 μ., αποκαλύφθηκε η διπλή κεντρική πύλη του μνημείου, διαστ. 7×3,20 μ. Μια δεύτερη πύλη βρέθηκε στο βόρειο άκρο του ανατολικού περιβόλου, δίπλα στον ανατολικό πύργο. Εσωτερικά του βόρειου και νότιου περιβόλου υπάρχουν κτιστές κλίμακες ανόδου που οδηγούν στον περίδρομο.

Στο εσωτερικό και στη νοτιοδυτική γωνία του μνημείου διασώζεται ορθογώνια κινστέρνα για τη συγκέντρωση νερού, καθώς και λίγα ερείπια οικημάτων.

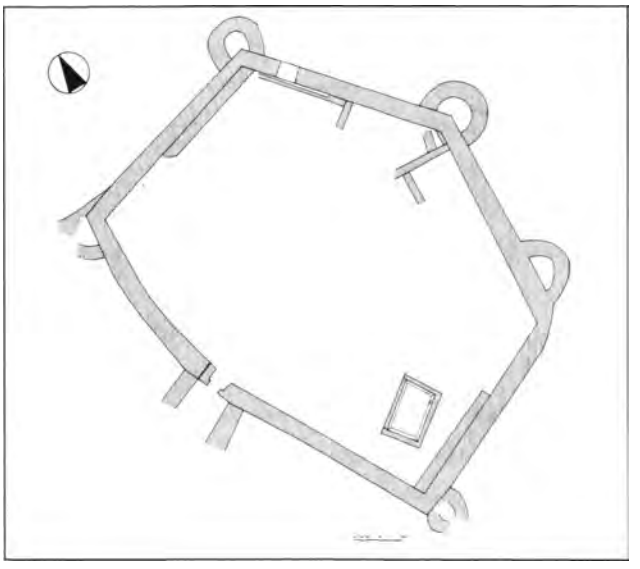
Η αρχική κατασκευή του κτιρίου, που πρέπει να ήταν οχυρωμένος σταθμός της Εγνατίας Οδού, τοποθετείται στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η χρήση του συνεχίστηκε καθ' όλη τη βυζαντινή περίοδο έως την πρώιμη Τουρκοκρατία.

ΕΥΤΕΡΠΗ ΜΑΡΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

Κάστρο Πλαταμώνα

Κατά τα δύο τελευταία έτη οι εργασίες στο Κάστρο Πλαταμώνα έγιναν με την οικονομική βοήθεια της «ΕΡΓΟΣΕ», γιατί κύριο σκοπό είχαν να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα που δημιούργησαν στην τοιχοποιία των κτισμάτων του οι εργασίες διάνοιξης της σήραγγας στο λόφο του κάστρου. Η έρευνα επικεντρώθηκε στο νότιο και στο ανατολικό τείχος της ακρόπολης, στο βορειοδυτικό τμήμα του περιβόλου του ακροπυργίου, και

Εικ. 25. Ασπροβάλτα. Βυζαντινός σταθμός. Κάτοψη της ανασκαφής.

κυρίως σε τμήματα του βόρειου και του ανατολικού τείχους της πόλης (Εικ. 26). Παράλληλα, στο πλαίσιο των διαμορφώσεων στο εσωτερικό του κάστρου διεξήχθησαν ανασκαφικές έρευνες στον τρίτο ναό που εντοπίστηκε και στον περίβολο του ναού της Αγίας Παρασκευής, του σύγχρονου ναού του κάστρου, όπου ανασκάφηκε νεκροταφείο νεότερων χρόνων.

Τα περιληπτικά αποτελέσματα των εργασιών αυτών είναι τα εξής:

Στο χώρο της ακρόπολης οι εργασίες που συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν είχαν ως κύριο στόχο την αποκάλυψη της συνολικής έκτασης και κατάστασης των ρωγμών στα τείχη και την αντιμετώπισή τους. Η έκταση της έρευνας, όμως, κάθε φορά δεν προσδιοριζόταν μόνον από τις φθορές αλλά και από τα ευρήματα. Διότι, ερευνώντας το καταχωσμένο τμήμα του τείχους μέχρι τα θεμέλια, στα οποία συχνά είχαν φθάσει οι ρωγμές, αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία σχετικά με το κάστρο. Εντοπίστηκαν δηλαδή κτίσματα τα οποία τις περισσότερες φορές ήταν προσκολλημένα στο τείχος, αλλά και διευκρινίστηκαν ασάφειες σχετικά με τις φάσεις κατασκευής του τείχους.

Έτσι, αναφορικά με την τοιχοποιία του νότιου τείχους της ακρόπολης επισημάνθηκε πως σε βάθος 0,20 μ. περίπου από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους εμφανίζεται προεξέχον δόντι, πλ. 0,05-0,10 μ., που εκτείνεται σε όλο το μήκος του τείχους, ακολουθώντας την ελαφρά κλίση του εδάφους από Α. προς Δ. Το τείχος, λοιπόν, ήταν αρχικά πλατύτερο και η δόμησή του, που έχει γίνει με ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα, διαμορφώνει ξεκάθαρο μέτωπο. Η μορφή της τοιχοδομίας φαίνεται να ανήκει στην ιουστινιάνεια περίοδο. Τη διαπίστωση αυτή ενίσχυσαν παλαιοχριστιανικά όστρακα που βρέθηκαν στα σχεδόν αδιατάρακτα στρώματα που το κάλυπταν. Το τείχος στην

Εικ. 26. Κάστρο Πλαταμώνα. Τοπογραφικό διάγραμμα.

εσωτερική πλευρά του θεμελιώνεται ψηλότερα από ό,τι στην εξωτερική και διαπιστώθηκε ότι σε ένα σημείο η θεμελίωσή του έγινε στο εσωτερικό παλαιότερης κινστέρνας (Κ. 5), και μάλιστα 0,10 μ. περίπου από τον πυθμένα καταστρέφοντας μέρος των τοιχωμάτων της.

Η δεξαμενή αυτή είναι παραλληλεπίπεδη, με εσωτερικές διαστάσεις 5,20×2,30 μ., και αναπτύσσεται διαγώνια (ΝΑ.-ΒΔ.) προς το τείχος, ενώ κάτω από τη θεμελίωσή του βαίνουν η βόρεια και η δυτική πλευρά της. Τα εσωτερικά της τοιχώματα έφεραν ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, ενώ ο πυθμένας της, που παρουσιάζει κλίση προς ΝΑ., φέρει κυκλική βάθυνση καθαρισμού, διαμ. 0,70 μ. Είναι αξιοσημείωτο ότι στο χώρο της ακρόπολης έχουν εντοπιστεί άλλες δύο δεξαμενές νερού (Κ. 1 και Κ. 4) μεταγενέστερων εποχών, παράλληλα με τη μεγάλη δεξαμενή (Κ. 3) στο κατώτερο επίπεδο του οκταγωνικού ακροπυργίου, γεγονός που μαρτυρά τη συνεχή και σε όλες τις περιόδους ανάγκη αποθήκευσης νερού στο χώρο αυτό, που πιθανώς να χρησίμευε πάντα ως ακρόπολη (Εικ. 26).

Το επίπεδο στο οποίο εντοπίστηκε η δεξαμενή Κ. 5 σε συνδυασμό με το γεγονός ότι η γωνία της βαίνει κάτω από το τεί-

χος οδηγεί στη χρονολόγησή της στην περίοδο του κάστρου πριν από την επιβολή του χριστιανισμού. Στο εσωτερικό της εντοπίστηκε μεγάλος αριθμός οστράκων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων και στο βόρειο τοίχωμά της εντοπίστηκε αποθέτης με πολλά αβαφή και αρκετά μελαμβαφή όστρακα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων. Η μελέτη των οστράκων θα επιτρέψει ακριβέστερη χρονολόγηση.

Στην ίδια περίοδο θα πρέπει να τοποθετηθούν και τα ίχνη λασπόκτιστων τοίχων, που βρέθηκαν στο ίδιο επίπεδο με τη δεξαμενή και δυτικά της.

Σε ψηλότερα στρώματα, ανατολικά και πάνω από την κινστέρνα, ανασκάφηκαν δύο καλυβίτες τάφοι βρεφών, οι Κ.Τ. 1 και Κ.Τ. 2. Ο πρώτος είχε χριστιανικό προσανατολισμό, ενώ ο δεύτερος είχε κατεύθυνση σχεδόν παράλληλη προς το τείχος (Ν.-ΒΑ.) και οριοθετείται από τα κοίλα τοιχώματα λεπτού αποθηκευτικού αγγείου των υστερορωμαϊκών χρόνων, εποχή στην οποία πιθανότατα ανήκουν και οι ταφές.

Σε βάθος 0,10-0,20 μ. από τη σημερινή επιφάνεια και πάνω από τους τάφους βρέθηκαν λείψανα λασπόκτιστων μεταβυζαντινών κτισμάτων με τη μορφή τοίχων που αναπτύσσονται κάθετα και παράλληλα προς το τείχος οριοθετώντας αδιευκρίνιστης έως τώρα χρήσης κτίρια. Σαφέστερη είναι η μορφή του κτιρίου που εντοπίστηκε στο εσωτερικό του νοτιοανατολικού τμήματος της δεξαμενής Κ. 4, η οποία ανασκάφηκε το 1999 και παρουσιάστηκε εδώ. Πρόκειται για τετράπλευρο λασπόκτιστο μεταβυζαντινό κτίσμα, διαστ. 9,40×5 μ., ο βόρειος τοίχος του οποίου διασχίζει κατά μήκος τη χρονικά προγενέστερη δεξαμενή, που πρέπει να ήταν ήδη καταχωσμένη.

Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο εντοπίστηκε στην κλίμακα πρόσβασης στον περίδρομο του ανατολικού τείχους της ακρόπολης που έχει συντηρηθεί το 1992. Η έρευνα των ρωγμών στο έδαφος αποκάλυψε τρεις ακόμη βαθμίδες της κλίμακας και παλαιότερη φάση του τείχους που είχε άλλη κατεύθυνση από το υπάρχον και μέρος ενσωματώθηκε αργότερα σε αυτό. Κάτω ακριβώς από το επίπεδο των θεμελίων του παλαιότερου τείχους εντοπίστηκε ο πυθμένας αποθηκευτικού αγγείου παλαιότερης εποχής, που πρέπει να ανήκε σε αρχαιότερο αποθηκευτικό χώρο, πιθανώς της ελληνιστικής περιόδου ανάλογο με αυτόν που εντοπίστηκε στο ναό Α΄ και έξω από το νότιο τείχος της ακρόπολης, εμπρός και κάτω από αυτό.

Ενδιαφέροντα στοιχεία έδωσε η έρευνα στο στενό χώρο που έχει μείνει μεταξύ του περιβόλου του ακροπυργίου και της κωνικής αντηρίδας που περιβάλλει τη βάση του πύργου (φουστανέλα). Και τα δύο αυτά κτίσματα είναι θεμελιωμένα σε βράχο που αναπτύσσεται με ελαφρά κλίση προς Δ. Στο βράχο αυτό είχε ενσωματωθεί αρχικά δάπεδο με παχύ υπόστρωμα από ωχρόλευκο πηλό, που πρέπει να ανήκει στην εποχή κατασκευής του ακροπυργίου και του περιβόλου του (παλαιολόγεια περίοδος) και όχι την εποχή της μεταγενέστερης αντηρίδας.

Μέσα σε φυσικές κοιλότητες του βράχου εντοπίστηκαν, επίσης, δύο κιβωτιόσχημες ταφές. Η μία έφερε δύο νεκρούς: ένα βρέφος και ένα νήπιο και συνοδεύονταν από δύο σπασμένες κούπες, πιθανότατα του 14ου αιώνα. Οι ταφές αυτές είναι πιθανόν να ανήκουν στο ίδιο νεκροταφείο, οι ταφές του οποίου είχαν εντοπιστεί το 1999 και το 1995 εντός και εκτός του περιβόλου του ακροπυργίου και κοντά στο μεταβυζαντινό βόρειο τείχος της ακρόπολης. Η χρονολόγηση των ταφών από τον 11ο και έως τις αρχές του 14ου αιώνα μπορεί να βασιστεί τόσο στα κτερίσματα όσο και στις θέσεις των νεκρών σε σχέση με τα γύρω κτίσματα. Κάποιες από τις ταφές βαίνουν κάτω από τον περίβολο του ακροπυργίου ή το μεταγενέστερο τείχος της ακρόπολης, ενώ άλλη δημιουργεί βάθυνση σε καταχωσμένο τμήμα του αρχικού τείχους της ακρόπολης που περικλείεται στον περίβολο του ακροπυργίου.

Στο εσωτερικό του κάστρου οι εργασίες αποκάλυψαν νέα και ενδιαφέροντα στοιχεία για την ιστορία του.

Συγκεκριμένα, συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι έρευνες στο χώρο του μεσοπυργίου διαστήματος των πύργων Α΄ και Β΄, όπου τα προηγούμενα χρόνια είχαν αποκαλυφθεί τα λείψανα παλαιότερης, πιθανώς της ιουστινιάνειας, πύλης του κάστρου. Η είσοδος, που, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελείται από κεντρικό ορθογώνιο χώρο με εξωτερική και εσωτερική πύλη, προστατευόταν εκατέρωθεν από δύο μικρούς πύργους. Το 2000 ανασκάφηκε ο ανατολικός πυργίσκος, διαστ. 3×2,80 μ., με πρόσβαση αρχικά στα δυτικά προς τον κεντρικό χώρο της πύλης. Είναι χτισμένος, όπως και οι άλλοι δύο χώροι με ημιλαξευμένους λίθους, λίγες πλίνθους και ισχυρό ασβεστοκονίαμα. Στο μέσον του νότιου τοίχου του διαμορφώνεται μια μικρή τυφλή κόγχη. Το δάπεδό του είναι κατασκευασμένο από κονίαμα πάνω σε στρώμα ακατέργαστων λίθων. Ο πυργίσκος αυτός σε δεύτερη οικοδομική φάση, που πιθανώς συνδέεται με το κτίσιμο των πύργων Α΄ και Β΄, απομονώνεται από την είσοδο και χάνει τον αρχικό του ρόλο με το κτίσιμο τυφλού τοίχου.

Στη βορειοανατολική πλευρά του τείχους και εντός της οικίας Ο. 12, εντοπισμένης από τα προηγούμενα χρόνια, οι έρευνες αποκάλυψαν την ύπαρξη σε τακτά διαστήματα και κατά μήκος των τοίχων θρανίων για την τοποθέτηση, πιθανώς, ζωοτροφών. Οι ακατέργαστοι λίθοι που καλύπτουν το δάπεδό της φέρουν έντονα ίχνη πυρκαγιάς.

Σε χαμηλότερο επίπεδο εντοπίστηκαν οι λασπόκτιστοι εξωτερικοί τοίχοι και οι μεσοτοιχίες παλαιότερης οικίας, μεγαλύτερης από την προαναφερθείσα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίασε ο εντοπισμός στο τείχος, στο ίδιο επίπεδο με τη βορειοανατολική γωνία της οικίας Ο. 12, φραγμένου σήμερα θυραίου ανοίγματος που οδηγούσε στο ισόγειο του κατακρημνισμένου σήμερα πύργου ΙΑ΄. Τα ίχνη της θύρας αυτής εντοπίστηκαν και στην εσωτερική πλευρά του πύργου, όπου διακρίνεται και το τοξωτό ανώφλι της.

Κατά τη διάρκεια αποχωματώσεων και καθαρισμών στο εσωτερικό του κάστρου, είχε εντοπιστεί από το 1999 ο ναός Γ΄. Πρόκειται για τον τρίτο ναό που εντοπίστηκε μέσα στο κάστρο και η συνέχιση της έρευνας επέτρεψε να διακριθούν οι τρεις οικοδομικές φάσεις του αλλά και αποκάλυψε δύο φάσεις του

τοιχογραφικού του διακόσμου, οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στη χρονολόγησή του.

Διαπιστώθηκε λοιπόν ότι ο σωζόμενος σήμερα μονόχωρος μικρός ναός, εσωτ. διαστ. 5,50×3,40 μ., διατηρεί εν πολλοίς την αρχική του μορφή και έχει δεχθεί μόνο μικρές αλλαγές, όπως η προσθήκη του νάρθηκα στη δεύτερη οικοδομική του φάση ή το κλείσιμο της νότιας θύρας σε τρίτη οικοδομική φάση.

Στην πρώτη οικοδομική φάση ανήκει ο κυρίως ναός με την τρίπλευρη κόγχη του, ημικυκλική εσωτερικά, οι τοίχοι του οποίου σώζονται σε μέγιστο ύψος 1 μ. Χτισμένοι με αργολιθοδομή, πλίνθους και ασβεστοκονίαμα, πάνω σε βράχο και λασπόκτιστα θεμέλια που διακρίνονται εξωτερικά στην κόγχη του Ιερού και εσωτερικά στο βόρειο τοίχο, οι τοίχοι του διακοσμούνται εσωτερικά με τοιχογραφίες. Κατά χώραν σώθηκε το κάτω μέρος δύο διαχώρων και η μεταξύ τους ταινία η διακοσμημένη με φυτικό κόσμημα, ενώ πλήθος σπαραγμάτων περισυνελέγησαν επάνω στο έδαφος. Στα διάχωρα αναγνωρίζει κανείς, στο ένα ένθρονη μορφή πλαισιωμένη από δύο άλλες ολόσωμες, πιθανότατα Δέηση, ενώ στο άλλο δύο ολόσωμες μορφές αγίων. Η πλαστικότητα της απόδοσης των σωμάτων οδηγούν σε μια πρώτη χρονολόγηση των έργων αυτών στην παλαιολόγεια περίοδο, γύρω στο 14ο αιώνα. Η χρονολόγηση αυτή πρέπει να αφορά και την πρώτη φάση του ναού.

Στη δεύτερη οικοδομική φάση, εκτός της προσθήκης του λασπόκτιστου νάρθηκα, στην οποία έγινε αναφορά, του οποίου δεν είναι γνωστός ο δυτικός τοίχος, γίνεται νέα τοιχογράφηση του ναού, η οποία επεκτείνεται στην κτιστή Αγία Τράπεζα αλλά και στο νάρθηκα. Από τα σωζόμενα ίχνη του τοιχογραφικού διακόσμου, που τεχνοτροπικά τοποθετείται στο 17ο αιώνα, διακρίνονται με σαφήνεια τα κάτω άκρα ολόσωμων ιεραρχών στο μέτωπο της ημικυκλικής αψίδας. Το μεγαλύτερο μέρος όμως των τοιχογραφιών έχει καταστραφεί και πολλά σπαράγματα βρέθηκαν στο δάπεδο και περισυνελέγησαν, η μελέτη των οποίων μετά τη συντήρηση πιστεύεται ότι θα παρουσιάσει ενδιαφέρον. Σε μια τρίτη οικοδομική φάση, και αφού μεσολάβησε μια περίοδος κατά την οποία ο ναός είχε εγκαταλειφθεί και στο εσωτερικό του όπως και στο νάρθηκα γίνονταν ενταφιασμοί, ο ναός επισκευάζεται εκ νέου και δέχεται μικρές επεμβάσεις, όπως ο εντοιχισμός της νότιας θύρας του και η διεύρυνση του νάρθηκα.

Σύγχρονα με τη δεύτερη οικοδομική φάση του ναού γίνεται η υπόθεση πως είναι τα λασπόκτιστα κτίσματα που εντοπίστηκαν βορειοδυτικά του, καθώς και τμήμα λιθόστρωτου μονοπατιού που πρέπει να οδηγούσε στην είσοδο του νάρθηκα.

Τέλος, στο πλαίσιο της διαμόρφωσης στη βόρεια πλευρά του αύλειου χώρου του ναού της Αγίας Παρασκευής, εντοπίστηκαν ίχνη ορθογώνιου κτιρίου, του οποίου οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με λίθους λαξευμένους στην κύρια όψη τους, ενώ ζώνες μονών πλίνθων εναλλάσσονται ανάμεσά τους. Ο χώρος, μετά την καταστροφή του κτιρίου, χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Εντοπίστηκαν 33 ελεύθερες ταφές και δύο ανακομιδές οστών τοποθετημένες σε τέσσερα στρώματα. Ήταν όλες προσανατολισμένες, ακτέριστες και σε όχι καλή κατάσταση διατήρησης. Οι περισσότεροι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε βαθύνσεις του φυσικού βράχου ύπτιοι, με τα χέρια παράλληλα με το σώμα ή σταυρωμένα στο στήθος. Σημειώνεται ότι, όπως και στους τάφους του ναού Β΄ του κάστρου, υπάρχει και εδώ ταφή όπου η νεκρή φέρει το μωρό της τοποθετημένο πάνω στο στήθος.

Τελειώνοντας έναν πρώτο κύκλο έρευνας το χρόνο αυτό, ευελπιστούμε ότι σύντομα θα γίνει εφικτή μια συνολική δημοσίευση των ευρημάτων και των συμπερασμάτων που είχαν προκύψει συμβάλλοντας στην καλύτερη γνώση της ιστορίας της περιοχής.

Στην περιοχή της Κρανιάς Νέου Παντελεήμονα, βόρεια του λόφου του Κάστρου Πλαταμώνα συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι σωστικές έρευνες με τον εντοπισμό δέκα ακόμη ασβεστοκαμίνων και 25 ακόμη τάφων[8].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΛΟΒΕΡΔΟΥ-ΤΣΙΓΑΡΙΔΑ

Από τα ανασκαφικά δεδομένα του κάστρου Πλαταμώνα προκύπτουν τα ακόλουθα:

1. Ύπαρξη παιδικού νεκροταφείου νοτιοανατολικά του χώρου (βασιλική Β).

2. Στο ναό της Αγίας Παρασκευής, στο χώρο του κάστρου και έξω από το Ιερό βρέθηκαν εννέα σκελετοί, δύο ενηλίκων και επτά παιδιών. Η ηλικία των παιδιών ήταν από δύο έως επτά ετών. Πιθανώς πρόκειται για βίαιο θάνατο διότι οι ταφές είναι πρόχειρες. Μία από αυτές αφορά ενήλικη γυναίκα με νήπιο στην αγκαλιά, ηλικίας δύο ετών περίπου.

3. Στην περιοχή του Κάστρου Πλαταμώνα, στη θέση Κρανιά (χώρος νεκροταφείου), τα ανασκαφικά δεδομένα έδωσαν μεγάλο αριθμό από ταφές. Ερευνήθηκαν τέσσερις ταφές που παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Πρόκειται για τέσσερις λακκοειδείς τάφους με πλήρεις σκελετούς, δύο ενήλικων γυναικών (ο ένας νεαρής γυναίκας ηλικίας 18 ετών) και δύο ανδρικών, τοποθετημένων εναλλάξ και προσανατολισμένων προς Α. Έχουν τοποθετηθεί σε προγενέστερους τάφους μικρότερους και αναγκαστικά συμπιέστηκαν και κάμφθηκαν δεξιά-αριστερά. Έχουν όλοι κλίση κεφαλής αριστερά και θάφθηκαν γρήγορα πριν από τη νεκρική ακαμψία (5-6 ώρες μετά το θάνατο). Δεν διαπιστώθηκαν κατάγματα ή τραύματα. Από τη μελέτη των κρανίων διαπιστώθηκε ότι ανήκουν στην ίδια οικογένεια ή είναι κοντινοί συγγενείς.

4. Στην κινστέρνα νοτιοανατολικά των τειχών της ακρόπολης βρέθηκαν τρεις παιδικές ταφές.

Τα οστεολογικά δεδομένα μελετήθηκαν σε συνεργασία με το ΑΠΘ, Εργαστήρια Ανατομίας (τακτικός καθηγητής Ι. Μάγρας).

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΚΑΤΣΙΑΜΑΝΗΣ

8. Τα αποτελέσματα των ερευνών αυτών ανακοινώθηκαν στο 15ο Συμπόσιο για το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη και δημοσιεύθηκαν στα αντίστοιχα Πρακτικά που εκδόθηκαν στη Θεσσαλονίκη το 2003, *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 415-423.

Εικ. 1. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Άποψη της μόνιμης έκθεσης «Από την Εικονομαχία στη Λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών».

Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, λειτουργώντας ως επιστημονικό κέντρο έρευνας και προβολής του βυζαντινού πολιτισμού, αλλά και ως πολιτιστικό κέντρο με ζωντανή παρουσία στην κοινωνία, προχώρησε στη διοργάνωση μόνιμων και περιοδικών εκθέσεων, στην τεκμηρίωση και συντήρηση αρχαιοτήτων (βλ. επιμέρους εκθέσεις), συνέχισε την εκπαιδευτική και εκδοτική δραστηριότητά του, οργάνωσε σειρά ομιλιών από έγκριτους επιστήμονες και φιλοξένησε ανάλογες πολιτιστικές δραστηριότητες άλλων φορέων στο αμφιθέατρο «Μελίνα Μερκούρη».

ΜΟΝΙΜΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Μετά τη μακρόχρονη καθυστέρηση που δημιούργησε η παραμονή επί μία τριετία στους εκθεσιακούς χώρους του μουσείου του υλικού της έκθεσης «Θησαυροί του Αγίου Όρους», προχώρησε πλέον με ταχείς ρυθμούς στην ολοκλήρωση της μόνιμης έκθεσής του. Κατά το έτος 2000 άνοιξαν στο κοινό τρεις νέες αίθουσες της μόνιμης συλλογής με θέματα: α) «Από την Εικονομαχία στη Λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών», δηλαδή παρουσίαση των σημαντικών αλλαγών στην τέχνη και την πολιτιστική ζωή της μεσοβυζαντινής περιόδου, β) «Δυναστείες των Βυζαντινών Αυτοκρατόρων» και γ) «Το Βυζαντινό Κάστρο». Στην πρώτη αίθουσα σχολιάζονται, με αρχαιολογικό και πληροφοριακό υλικό, η κρίση της Εικονομαχίας, η μεγάλη καλλιτεχνική ακμή της εποχής των Μακεδόνων και των Κομνηνών, όπως αποτυπώνεται στην αρχιτεκτονική, τη ζωγραφική και τη γλυπτική του μεσοβυζαντινού ναού, η ακμή του μοναχισμού και ο εκχριστιανισμός των Σλάβων από τους Θεσσαλονικείς αδελφούς Κύριλλο και Μεθόδιο, οι ταφικές πρακτικές, μολυβδόβουλα και νομίσματα, κοσμήματα και χρηστικά κεραμικά αγγεία (Εικ. 1). Κατά το άνοιγμα της έκθεσης αυτής και

Εικ. 2. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Άποψη της μόνιμης έκθεσης «Το Βυζαντινό Κάστρο».

επί ένα τρίμηνο παρουσιάστηκε μέσα στην αίθουσα, ως δάνειο από το Metropolitan Museum της Νέας Υόρκης, ελεφαντοστέινο εικονίδιο του αγίου Δημητρίου του 11ου αιώνα, δείγμα της ιδιαίτερης άνθησης κατά την εποχή αυτή της τέχνης επεξεργασίας του ελεφαντοστού. Στην επόμενη αίθουσα παρουσιάζονται, με εποπτικό υλικό από χειρόγραφα, νομίσματα και ψηφιδωτά, οι αυτοκρατορικές δυναστείες του Βυζαντίου από τον Ηράκλειο έως την άλωση της Κωνσταντινούπολης και εκτίθενται νομίσματα και επιγραφές. Η έκθεση αυτή έχει ιδιαίτερα διδακτικό χαρακτήρα. Για την επιλογή του υλικού συνεργάστηκε με τους αρχαιολόγους του μουσείου η βυζαντινολόγος-νομισματολόγος Β. Πέννα.

Τέλος, στην αίθουσα της μόνιμης έκθεσης «Το Βυζαντινό Κάστρο» παρουσιάζονται με γλαφυρό τρόπο τα προβλήματα της αυτοκρατορίας, εχθρικές επιδρομές, σεισμοί και επιδημίες, που οδήγησαν στη συρρίκνωση των παλαιοχριστιανικών πόλεων και στη δημιουργία του βυζαντινού κάστρου. Τονίζονται τα ιδιαίτερα προβλήματα λειτουργίας ενός οικισμού μέσα στον περιορισμένο χώρο ενός οχυρού αλλά και θέματα της καθημερινής ζωής και της παραγωγής των κατοίκων του μέσα σε αυτό (Εικ. 2). Η έκθεση εμπλουτίζεται με την προβολή ενός video που επιμελήθηκε η Μ. Στραπατσάκη και προβάλλει τα κάστρα της Μακεδονίας και της Θράκης. Οι τρεις εκθέσεις εγκαινιάστηκαν στις 10-11-2000 από τον υπουργό Πολιτισμού Θ. Πάγκαλο.

ΠΕΡΙΟΔΙΚΕΣ ΕΚΘΕΣΕΙΣ

Παράλληλα με τη συμπλήρωση της μόνιμης έκθεσης, μεγάλο ήταν το ενδιαφέρον του μουσείου για συμμετοχή σε περιοδικές εκθέσεις στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Συμμετείχε έτσι με αποστολή αρχαιοτήτων βυζαντινής τέχνης από τις συλλογές του στις ακόλουθες εκθέσεις: α) «Pietro e Paolo. La storia, il culto, la memoria nei primi secoli», που οργανώθηκε στο Palazzo della Cancelleria της Ρώμης από 30-6 έως 10-12-2000. β) «Anno Domini. Jesus through the Centuries» που οργάνωσε το Provincial Museum of Alberta στο Edmonton του Καναδά από 7-10-2000 έως 7-1-2001. γ) «Μήτηρ Θεού» που οργάνωσε το Μουσείο Μπενάκη από 20-10-2000 έως 14-1-2001.

Επίσης, κατά τη διάρκεια του 2000 έγινε ένα μεγάλο μέρος της προετοιμασίας της έκθεσης «Ώρες Βυζαντίου», που οργανώνεται από το Υπουργείο Πολιτισμού σε τρεις ελληνικές πόλεις: την Αθήνα, τη Θεσσαλονίκη και το Μυστρά. Το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού συμμετέχει στη σπονδυλωτή αυτή έκθεση οργανώνοντας στο Λευκό Πύργο, σε πέντε ορόφους, εκθέσεις με θέμα «Η ζωή στην πόλη και στην ύπαιθρο», «Η ζωή στο σπίτι» και «Ταφές και ταφικά έθιμα».

Στις 24 Μαΐου 2000 έγιναν στο κεντρικό αίθριο του μουσείου τα εγκαίνια της έκθεσης γλυπτικής του Δημοσθένη Σωτηρούδη. Η έκθεση διήρκεσε έως τις 30-10-2000.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

Εικ. 3. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από το παρεκκλήσι κοντά στον πύργο του Τριγωνίου. Άποψη της μόνιμης έκθεσης «Από την Εικονομαχία στη Λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών».

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Τοιχογραφίες

Στο εργαστήριο συντήρησης τοιχογραφιών έγινε η συντήρηση των αποτοιχισμένων τοιχογραφιών, οι οποίες στη συνέχεια παρουσιάστηκαν στις νέες αίθουσες της μόνιμης έκθεσης του μουσείου που άνοιξαν τις πόρτες τους στο κοινό. Συγκεκριμένα, στην αίθουσα 4 με θέμα «Από την Εικονομαχία στη Λάμψη των Μακεδόνων και των Κομνηνών» τοποθετήθηκαν οι αποτοιχισμένες τοιχογραφίες του 11ου-12ου αιώνα από την κόγχη και τον ανατολικό τοίχο του παρεκκλησίου που αποκαλύφθηκε κοντά στον πύργο του Τριγωνίου στη Θεσσαλονίκη (Εικ. 3). Στην ίδια αίθουσα τοποθετήθηκαν οι τοιχογραφίες του 11ου-12ου αι. από το ασκηταριό στην Πύδνα, καθώς και τεμάχιο τοιχογραφίας του 9ου αιώνα από τον εικονομαχικό ναό που ανασκάφηκε στην οδό Κασσάνδρου 90 στη Θεσσαλονίκη. Στην αίθουσα 6, που αφορά στο «Βυζαντινό Κάστρο», τοποθετήθηκε σπάραγμα τοιχογραφίας με μονόγραμμα των Παλαιολόγων, το οποίο βρέθηκε στην ανασκαφή του πύργου του Γυναικόκαστρου.

Σε τεμάχια τοιχογραφιών του 14ου αιώνα, τα οποία είχαν αποτοιχιστεί από τη μονή Βλατάδων, έγινε στερέωση, χημικός καθαρισμός και τοποθέτηση σε τελάρα αλουμινίου. Ανάλογες εργασίες έγιναν και σε αποτοιχισμένες παλαιοχριστιανικές τοιχογραφίες άγνωστης προέλευσης, καθώς και σε τοιχογραφίες της ίδιας περιόδου που προέρχονται από τάφους οι οποίοι ανασκάφηκαν στα οικόπεδα επί των οδών Πελειάδου 5, Μπόρου 4 και Ρεγκούκου 16 στη Θεσσαλονίκη.

Εικόνες

Στο εργαστήριο συντήρησης εικόνων συντηρήθηκαν συνολικά 33 εικόνες, εκ των οποίων 27 ανήκουν στη συλλογή του μουσείου (Εικ. 4) και έξι μεταφέρθηκαν για συντήρηση από το σκευοφυλάκιο της μονής Βλατάδων, όπου εκτίθενται. Μεταφέρθηκαν στο μουσείο από το Λευκό Πύργο οι εικόνες της Συλλογής Δ. Οικονομοπούλου για να γίνει έλεγχος της κατάστασής τους και συντήρηση πριν την οριστική παρουσίαση της συλλογής στη μόνιμη έκθεση του Μουσείου.

Στο πλαίσιο του προγράμματος συνεργασίας του μουσείου με το Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς, το προσωπικό του μουσείου και συγκεκριμένα οι συντηρητές Β. Γανίτης και Δ. Δροσάκη συμμετείχαν σε δύο αποστολές του μουσείου στην Κορυτσά για την επιλογή και μεταφορά των εικόνων που πρόκειται να συντηρηθούν. Στην πρώτη αποστολή ασχολήθηκαν με τη σύνταξη δελτίων κατάστασης των 86 εικόνων που επιλέχθηκαν για συντήρηση και στη δεύτερη αποστολή είχαν την εποπτεία της συσκευασίας των πρώτων 21 εικόνων που με-

Εικ. 4. Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού. Ρωσική εικόνα με την Παναγία του Σημείου (Znamenie), μετά τη συντήρηση. 18ος αιώνας.

ταφέρθηκαν. Με την άφιξη στο μουσείο έγινε η απεντόμωση όλων των εικόνων και στη συνέχεια η τεκμηρίωση της κατάστασής τους πριν αρχίσει η συντήρηση.

Ψηφιδωτά

Συνεχίστηκε ο καθαρισμός από τα παλαιά κονιάματα σε τεμάχια του αποσπασμένου ψηφιδωτού δαπέδου με τις προσωποποιήσεις μηνών από την ανασκαφή του οικοπέδου της οδού Αιόλου 21. Ολοκληρώθηκε η τοποθέτηση σε αίθριο χώρο του μουσείου του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής κατοικίας, η οποία είχε αποκαλυφθεί στο οικόπεδο της οδού Χείρωνος 3-5. Έγιναν νέα ουδέτερα κονιάματα, τοποθετήθηκαν οι αρμοί, έγινε καθαρισμός και αισθητική παρουσίαση του ψηφιδωτού. Στη διάρκεια του χειμώνα το ψηφιδωτό καλύφθηκε με άμμο.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥΡΤΑ

Γλυπτά, κεραμικά, γυάλινα και μετάλλινα αντικείμενα

Στα εργαστήρια συντήρησης ανασκαφικού υλικού συνεχίστηκαν οι εργασίες με εντατικούς ρυθμούς και κατά το έτος 2000. Στο εργαστήριο συντήρησης πέτρας και μαρμάρου ολοκληρώθηκε η προετοιμασία των εκθεμάτων γλυπτικής στη μεσοβυζαντινή πτέρυγα του μουσείου. Για την ίδια εκθεσιακή ενότητα εργάστηκαν, επίσης, τα εργαστήρια συντήρησης κεραμικών και γυάλινων αντικειμένων, όπως και το εργαστήριο μετάλλου προετοιμάζοντας το αντίστοιχο υλικό που περιελάμβανε επιτραπέζια εφυαλωμένα αγγεία, δοχεία μεταφοράς και αποθήκευσης, αριθμό μαγειρικών σκευών, κοσμήματα, μολυβδόβουλα και νομίσματα.

Τα εργαστήρια συντήρησης κεραμικής και μετάλλου εργάστηκαν επιπλέον για τη συντήρηση αντικειμένων της ειδικότητάς τους από τη Συλλογή Δ. Οικονομοπούλου για να παρουσιαστούν στην ειδική πτέρυγα της μόνιμης έκθεσης του μουσείου.

ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

Κατά το έτος 2000 εκδόθηκε το 7ο τεύχος του περιοδικού *Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού*, ένας σύντομος οδηγός των μονίμων εκθέσεων του Μουσείου. Επίσης, εκδόθηκε με τη χορηγία των Φίλων του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού επιτραπέζιο ημερολόγιο του 2001 με θέμα το βυζαντινό νόμισμα.

ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Σε συνεργασία με το Μουσείο Μεσαιωνικής Τέχνης της Κορυτσάς και με τη στήριξη του Ευρωπαϊκού Κέντρου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων καταρτίστηκε πρόγραμμα συντήρησης βυζαντινών και μεταβυζαντινών εικόνων του Μουσείου Κορυτσάς στα εργαστήρια του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού. Στο τέλος του προγράμματος θα οργανωθεί περιοδική έκθεση των εικόνων αυτών, θα εκδοθεί κατάλογος (καθώς και σύντομο εγχειρίδιο για τη συντήρησή τους και τις μεθόδους που ακολουθήθηκαν).

ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΠΩΛΗΤΗΡΙΟΥ

Το Δεκέμβριο του 2000 εγκαινιάστηκε στο μουσείο από τον υπουργό Πολιτισμού Ευ. Βενιζέλο το πωλητήριο του ΤΑΠΑ που περιλαμβάνει τμήμα βιβλιοπωλείου και τμήμα πώλησης αντιγράφων αντικειμένων από τις συλλογές του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, καθώς και σύγχρονα αντικείμενα με εφαρμογές από βυζαντινά μοτίβα.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΚΟΥΡΚΟΥΤΙΔΟΥ-ΝΙΚΟΛΑΪΔΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε η δραστηριότητα του εκπαιδευτικού τομέα του μουσείου με την παρουσίαση των προγραμμάτων «Η Θεσσαλονίκη στην παλαιοχριστιανική εποχή» και «Ο παλαιοχριστιανικός ναός».

Εμψυχώτριες των προγραμμάτων ήταν οι Α. Αποστολίδου, Ε. Μπανιωτοπούλου και Εύ. Φουρλίγκα.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΝΑΛΠΑΝΤΗΣ

ΙΖ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Οι δραστηριότητες της Εφορείας επικεντρώθηκαν το 2000 στη διενέργεια ανασκαφών με σωστικό και δοκιμαστικό χαρακτήρα, στις εργασίες ευτρεπισμού, διαμόρφωσης και ανάδειξης των αρχαιολογικών χώρων, στη συντήρηση, στην καταγραφή και στη φωτογράφηση μνημείων, στη βελτίωση της έκθεσης των μουσείων, στη μελέτη και δημοσίευση των ανασκαφικών ευρημάτων.

Ολοκληρώθηκαν οι ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα που διενεργούνταν στο Νομό Κοζάνης από το 1995 στο πλαίσιο κατασκευής της Εγνατίας οδού και των κάθετων σε αυτήν επαρχιακών οδών και εντατικοποιήθηκε η διενέργεια ανασκαφών παρόμοιου χαρακτήρα στον άξονα της Εγνατίας στο Νομό Ημαθίας, σε περιοχές των Ασωμάτων, του Βερμίου και της Λευκόπετρας, απορροφώντας όλο το ανθρώπινο δυναμικό της Εφορείας στο νομό αυτό, παράλληλα με την απασχόληση πολύ μεγάλου αριθμού ωρομίσθιου επιστημονικού, τεχνικού και εργατικού προσωπικού. Ακόμη, με εντατικό ρυθμό διενεργήθηκαν ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα στη διάνοιξη της επαρχιακής οδού Αψάλου-Αριδαίας στο Νομό Πέλλας.

Στην Πέλλα διενεργήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα μέσα στο πλαίσιο των εργασιών ανάδειξης του χώρου στη νότια πτέρυγα της αγοράς, όπου στις δοκιμαστικές τομές των δαπέδων ορισμένων χώρων, πριν από τις εργασίες στερέωσης, αποκαλύφθηκαν τάφοι του τέλους του 5ου-αρχών του 4ου αι. π.Χ., στο κτίριο της παλαίστρας του ανακτόρου, καθώς και στο βόρειο τμήμα οικοδομικού τετραγώνου της αρχαίας πόλης με οικιστικά λείψανα. Ανασκαφές σωστικού χαρακτήρα μετά από αρχαιοκαπηλικές ενέργειες διενεργήθηκαν στο δυτικό νεκροταφείο του Αρχοντικού και στον Προφήτη Ηλία του Νομού Πέλλας.

Στην αρχαία Μίεζα (Λευκάδια) συνεχίστηκε η συντήρηση των κονιαμάτων της πρόσοψης του μακεδονικού τάφου της Κρίσεως από συντηρητές της Διεύθυνσης Συντήρησης και εκπονήθηκαν μελέτες τεκμηρίωσης για την κατάσταση των υπόλοιπων ταφικών μνημείων της περιοχής από την ίδια Διεύθυνση, προκειμένου να ενταχθεί το έργο της συντήρησης των μνημείων αυτών στο Γ΄ ΚΠΣ. Μέσα στο πλαίσιο της οργάνωσης βασικών υποδομών για την εκτέλεση των εργασιών συντήρησης ολοκληρώθηκε από την Εφορεία η κατασκευή εργαστηρίου συντήρησης τοιχογραφιών κοντά στον τάφο της Κρίσεως.

Ολοκληρώθηκε η μελέτη στερέωσης των αρχιτεκτονικών λειψάνων τμημάτων κτιρίων της αρχαίας Μίεζας, κατασκευάστηκε νέο προστατευτικό στέγαστρο στο μακεδονικό τάφο του Kinch, ενώ στον αρχαιολογικό χώρο της Σχολής του Αριστοτέλους στη Μίεζα άρχισαν εργασίες διαμόρφωσης του χώρου με την κατασκευή νέας περίφραξης και εισόδου, την επισκευή υπάρχουσας αποθήκης και την εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού με βάση εγκεκριμένη μελέτη. Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν το 2001 με την αντικατάσταση όλων των ξύλινων κιγκλιδωμάτων και βαθμίδων κατά μήκος των διαδρομών επίσκεψης, τη δημιουργία πλατώματος στο κεντρικότερο σημείο του χώρου για τη διευκόλυνση της οργάνωσης εκδηλώσεων και την κατασκευή και τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων.

Στον αρχαιολογικό χώρο του ανακτόρου της Βεργίνας κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν μεταλλικά γεφυρώματα πάνω από ανασκαφικά σκάμματα για τη διευκόλυνση της πορείας των επισκεπτών, ενώ στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Βέροιας οργανώθηκαν εκ νέου και εξοπλίστηκαν οι αποθήκες των κεραμικών και των μεταλλικών αντικειμένων.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πέλλας άρχισαν εργασίες επισκευής του κτιρίου με την κατασκευή νέου δαπέδου με μαρμάρινες πλάκες, την τοποθέτηση ψευδοροφής, τη βαφή εσωτερικά και εξωτερικά, τη νέα εγκατάσταση ηλεκτροφωτισμού, την ενίσχυση του συστήματος ασφάλειας, την τροποποίηση της διαμόρφωσης της εξωτερικής όψης του κτιρίου με την επίστρωση μαρμάρινων πλακών στον υπάρχοντα εξώστη και τη βελτίωση της έκθεσης αρχιτεκτονικών μελών στο χώρο αυτό. Επίσης, η έκθεση του μουσείου εμπλουτίστηκε με νέα ευρήματα.

Συνεχίστηκε η εκπόνηση μελετών συντήρησης και ανάδειξης του ανακτόρου της Πέλλας, του οικισμού του Αρχοντικού Γιαννιτσών, καθώς και της ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου του Λόγγου Έδεσσας και άρχισε η συστηματική τακτοποίηση των ανασκαφικών ευρημάτων στον αποθηκευτικό χώρο του τζαμιού της Έδεσσας με την τοποθέτηση μεταλλικών στηριγμάτων-ραφιών.

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αιανής συνεχίστηκαν από τη ΔΕΕΜ οι εργασίες εγκατάστασης συστήματος κλιματισμού, ενώ η Εφορεία προώθησε συστηματικά τη συντήρηση των ανασκαφικών ευρημάτων που θα περιληφθούν στην έκθεση του μουσείου. Ολοκληρώθηκαν, επίσης, και οι εργασίες διαμόρφωσης της νεκρόπολης της Αιανής. Τόσο στην Αιανή όσο και στην Κοζάνη, με γοργό ρυθμό, προχώρησαν και οι εργασίες συντήρησης των αρχαιολογικών ευρημάτων των ανασκαφών που διενεργήθηκαν στον άξονα της Εγνατίας και των άλλων επαρχιακών οδών.

Η Εφορεία συμμετείχε το 2000 στο ευρωμεσογειακό πρό-

γραμμα «Pisa», που αφορά στην ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων, με τον αρχαιολογικό χώρο της Πέλλας, καθώς και στο πρόγραμμα «Ρωμαϊκοί Οδοί της Μεσογείου» με τους αρχαιολογικούς χώρους των Νομών Κοζάνης και Φλώρινας, που βρίσκονται στην πορεία της αρχαίας και σύγχρονης Εγνατίας. Επίσης, η Εφορεία συμμετείχε με φωτογραφική έκθεση των εκθεμάτων των βασιλικών τάφων της Βεργίνας στην EXPO 2000 του Αννόβερου, καθώς και σε έκθεση αρχαιοτήτων της Βαρκελώνης με θέμα γυναικεία ειδώλια της Μεσογείου στη νεολιθική και την εποχή του Χαλκού.

Εκπαιδευτικά προγράμματα διενεργήθηκαν στα μουσεία και τους χώρους Πέλλας, Αιανής, Φλώρινας, καθώς και στον αρχαιολογικό χώρο Δισπηλιού Καστοριάς, ενώ αρχαιολόγοι της Εφορείας συμμετείχαν σε ημερίδες τοπικές και πανελλήνιες, συνέδρια και συμπόσια εντός και εκτός Ελλάδας. Τέλος, στο πρόγραμμα του ΥΠΠΟ για τη σύνδεση των αρχαιολογικών χώρων με τη σύγχρονη πολιτιστική ζωή εντάσσεται και η οργάνωση τριών μουσικών εκδηλώσεων στην Πέλλα, στη Βεργίνα και στην Αιανή τη βραδιά της πανσελήνου του Αυγούστου 2000.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Πέλλα

Τομέας IV, Τετράγωνο 2

Μέσα στο πλαίσιο των εντατικών προσπαθειών των τελευταίων χρόνων για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της Πέλλας διενεργήθηκε το 2000 ανασκαφική έρευνα στην περιοχή που καταλάμβαναν οι παλαιές αποθήκες του αρχαιολογικού χώρου, οι οποίες κατεδαφίστηκαν μετά την ανέγερση των νέων αποθηκών[1]. Στην περιοχή αυτή οριοθετήθηκε αρχικά η θέση των οικοδομικών τετραγώνων της αρχαίας πόλης προκειμένου να ενταχθούν στον επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο οι αρχαίοι δρόμοι, που διαχωρίζουν τα τετράγωνα. Το πληρέστερα ανεσκαμμένο από αυτά τα τετράγωνα καταλαμβάνει η Οικία των Κονιαμάτων, μεγάλο τμήμα της οποίας ερευνήθηκε την περίοδο 1974-1982[2].

Η ανασκαφή διενεργήθηκε στο βόρειο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου, που βρίσκεται σε άμεση γειτνίαση με τον με κατεύθυνση Α.-Δ. αρχαίο δρόμο των 9 μ., που περνά βόρειά του. Η διάταξη των χώρων στο ανεσκαμμένο τμήμα παρουσιάζει ομοιότητες με αυτή της Οικίας του Ποσειδώνα στο διπλανό οικοδομικό τετράγωνο προς Α.[3]. Στο νέο συγκρότημα εντάσσονται δύο οικίες με περίστυλες αυλές. Η μια, στο ανατολικό τμήμα, σε ψηλότερο επίπεδο από την Οικία των Κονιαμάτων, χωρίζεται από αυτήν με ένα στενό διάδρομο, ενώ η είσοδος γίνεται από Α. μέσω ενός προθύρου. Μπροστά στην είσοδο του ανδρώνα, στη βορειοανατολική γωνία του τετραγώνου, διαμορφώνεται προθάλαμος. Οι στρώσεις των κονιαμάτων, που βρέθηκαν στο στρώμα καταστροφής, δείχνουν ότι οι τοίχοι του ανδρώνα έφεραν πολύχρωμη διακόσμηση. Βόρεια της αυλής με τα αλλεπάλληλα δάπεδα των διαφορετικών φάσεων και τα δύο φρεάτια, διαμορφώνεται σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση παστάδα, πλ. 3,40 μ., ενώ στη βόρεια πλευρά του συγκροτήματος αποκαλύφθηκε ένας χώρος υγιεινής με δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα.

Στη δεύτερη οικία του δυτικού τμήματος του νέου συγκροτήματος εντάσσονται και τα οικοδομικά λείψανα που αποκαλύφθηκαν σε παλαιότερες περιόδους δυτικά της Οικίας των Κονιαμάτων. Το δάπεδο της αυλής της οικίας αυτής έχει μαρμαροθέτημα.

Είναι φανερό από τα παραπάνω ότι το οικοδομικό αυτό τετράγωνο στην τελευταία οικοδομική φάση της πόλης του 2ου αι. π.Χ. καταλαμβάνουν οικίες μικρότερης έκτασης από αυτές του κεντρικού αρχαιολογικού χώρου με τα ψηφιδωτά δάπεδα, έκτασης 500-1.000 τ.μ. περίπου. Έως αυτή τη στιγμή έχει οριοθετηθεί η θέση πέντε οικιών, η μεγαλύτερη από τις οποίες είναι η Οικία των Κονιαμάτων, έκτασης 1.125 τ.μ. Αν η διαμόρφωση του νοτιότερου τμήματος του οικοδομικού τετραγώνου, όπου είχε παλαιότερα ανασκαφεί τμήμα της λεγόμενης Οικίας του αγρού Σγουράκη[4], είναι ανάλογη με αυτή του βόρειου τμήματος, όπως φαίνεται πιθανό, τότε στο ανερεύνητο τμήμα αυτού του τετραγώνου πρέπει να αναμένεται η αποκάλυψη τριών τουλάχιστον ακόμη οικιών. Η εμφάνιση σε παλαιότερες έρευνες της Οικίας των Κονιαμάτων οικοδομικής φάσης του α΄ μισού του 4ου αι. π.Χ.[5] αποδεικνύει ότι το οικοδομικό τετράγωνο διατήρησε σε όλη τη διάρκεια της ζωής της πόλης τον οικιστικό του χαρακτήρα, παρά τις επάλληλες επισκευές και τροποποιήσεις της κάτοψης των κτιρίων.

ΜΑΡΙΑ ΛΙΛΙΜΠΑΚΗ-ΑΚΑΜΑΤΗ

Ανάκτορο

Παλαίστρα (Κτίριο V): Με την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής με τη λακωνική κεράμωση ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη του δαπέδου του «επιστασίου» (Εικ. 1), που είχε αποκαλυφθεί στα δυτικά του «εφηβείου»[6]. Διαπιστώθηκε ότι το μωσαϊκό στο νότιο τμήμα του έχει οπή αποστράγγισης με πήλινο αγωγό, που διευκόλυνε τον καθαρισμό του δαπέδου με το πλύσιμο και την απομάκρυνση του νερού. Στο βόρειο τμήμα του το

1. Για την ανασκαφική αυτή έρευνα του 2000, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 407-420.

2. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 713· 31 (1976): Χρονικά, σ. 261· 32 (1977): Χρονικά, σ. 213· 33 (1978): Χρονικά, σ. 259· 34 (1979): Χρονικά, σ. 301· 35 (1980): Χρονικά, σ. 393· 36 (1981): Χρονικά, σ. 319.

3. *ΑΔ* 16 (1960): Μελέτες, σ. 79 κ.ε.

4. *ΑΔ* 13 (1976): Χρονικά, σ. 258· 36 (1981): Χρονικά, σ. 320.

5. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 260-261.

6. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 602-603.

Εικ. 1. Πέλλα. Ανάκτορο. Το «επιστάσιο» της παλαίστρας με το ψηφιδωτό δάπεδο. Άποψη από Α.

δάπεδο φέρει διάφορες επιδιορθώσεις με κονίαμα σε σημεία όπου οι ψηφίδες είχαν αποσπαστεί από τη θέση τους. Οι χτισμένοι με μεγάλες λιθοπλίνθους ασβεστόλιθου περιμετρικοί τοίχοι του δωματίου έχουν λιθολογηθεί. Στη βορειοανατολική γωνία του δαπέδου το ψηφιδωτό περιβάλλει λιθόπλινθο, ενώ αντίστοιχη λιθόπλινθος υπήρχε στη βορειοδυτική γωνία του δαπέδου, αλλά έχει λιθολογηθεί. Η χρήση των λιθοπλίνθων δεν έχει ακόμα διευκρινιστεί. Στην επίχωση του δωματίου βρέθηκαν τμήμα κεραμίδας με τη σφραγίδα *Βασιλικός*, αρκετές ψηφίδες μαύρου χρώματος και μερικές καφέ, λίγη κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της Τουρκοκρατίας, μερικά σιδερένια καρφιά και δύο χάλκινα ελληνιστικά νομίσματα. Αποκαλύφθηκε, επίσης, το στρώμα καταστροφής με τη λακωνική κεράμωση στο δυτικό τμήμα του «εφηβείου», όπου βρέθηκαν λίγη κεραμική των ελληνιστικών χρόνων και της Τουρκοκρατίας, μερικά σιδερένια καρφιά, μικρό σιδερένιο κλειδί «ομηρικού» τύπου, μικρό χάλκινο νόμισμα και ψηφίδες από το δάπεδο του «επιστασίου». Τέλος, άρχισε η αποκάλυψη του στρώματος καταστροφής με τη λακωνική κεράμωση στο δωμάτιο που βρίσκεται στα δυτικά του «επιστασίου» και ερμηνεύεται ως «αλειπτήριον». Στην επίχωση βρέθηκαν κεραμική ελληνιστικών χρόνων και Τουρκοκρατίας, σιδερένιο μαχαίρι και τέσσερα σιδερένια καρφιά.

Βορειοδυτικό νεκροταφείο

Σε απόσταση 45 μ. νότια του αγροτικού δρόμου της Ξηρής Γέφυρας προς τη Νέα Πέλλα και 45 μ. περίπου δυτικά από το ψηλότερο σημείο της ράχης του δυτικού λόφου της Πέλλας, από όπου διέρχεται το δυτικό σκέλος του τείχους της αρχαίας πόλης, ύστερα από βαθιά καλλιέργεια αγροτεμαχίου εντοπίστηκε κιβωτιόσχημος τάφος (μήκ. 2,05, πλ. 0,92 και βάθ. 1,45 μ.), προσανατολισμού Ν.-Β. Ο διανοιγμένος στο μαλακό ασβεστολιθικό βράχο τάφος, που ήταν γεμάτος με χώμα, αρχικά στεγαζόταν με τέσσερις καλυπτήριες πλάκες ασβεστόλιθου, οι οποίες πατούσαν σε περιμετρική υποδοχή κατασκευασμένη στο βράχο. Η νοτιότερη από τις καλυπτήριες πλάκες του τάφου είχε μετακινηθεί από τη θέση της από τους τυμβωρύχους, που σύλησαν τον τάφο. Στις στενές πλευρές του τάφου υπάρχουν λαξεύματα (πλ. 0,35, βάθ. 0,30 και μήκ. 1 μ.) για την τοποθέτηση των ποδιών της ξύλινης κλίνης. Στο δάπεδο του τάφου βρέθηκαν κομμάτια δύο πήλινων μυροδοχείων γκριζόμαυρου πηλού, που φέρουν στο πάνω μέρος του σώματος ταινίες από λευκό και καφέ χρώμα, μεγάλο όστρεο και μικρός χάλκινος καθρέφτης (διαμ. 0,093 μ.), ευρήματα που χρονολογούν την ταφή στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. και τη χαρακτηρίζουν ως γυναικεία.

Πρόκειται για τον πρώτο τάφο του βορειοδυτικού νεκροταφείου της Πέλλας που ερευνάται, παρόλο που από την περιοχή έχουν περισυλλεγεί κατά καιρούς διάφορα επιτύμβια μνημεία (μαρμάρινες και λίθινες επιτύμβιες στήλες, μαρμάρινο λιοντάρι), που χρονολογούνται στα υστεροκλασικά και τα ελληνιστικά χρόνια.

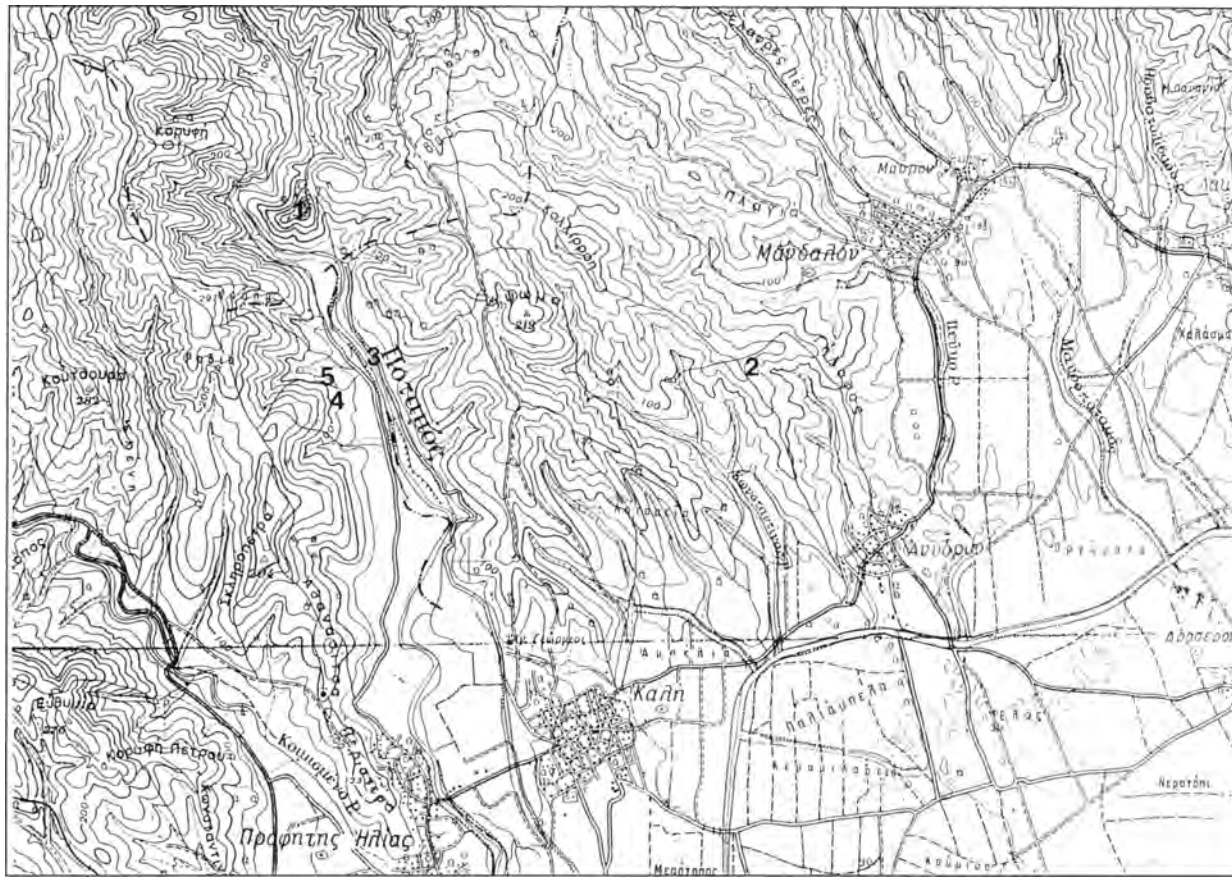
Μενηίδα

Προφήτης Ηλίας

Σε σωστική ανασκαφή, που έγινε το καλοκαίρι και το φθινόπωρο του έτους 2000 στη θέση Αγριοκαρυδιά, 3 χλμ. βόρεια του Προφήτη Ηλία, βρέθηκε ταφικό ιερό ρωμαϊκών χρόνων επάνω σε πλάτωμα λόφου, κοντά στη δυτική όχθη του αρχαίου Άνω Λουδία (σήμερα Αλμωπαίος ή Μογλενίτσας) και στα νότια του οικισμού της αρχαίας Μενηίδας (Εικ. 2). Η πόλη, που είναι χτισμένη βορειότερα σε οχυρό λόφο δίπλα στον Άνω Λουδία, ήλεγχε την επικοινωνία της Βοττιαίας με την Αλμωπία, βρισκόταν ανάμεσα στις χώρες της Ευρωπού Αλμωπίας, της Έδεσσας, της Σκύδρας και της Κύρρου Βοττιαίας, κατέχοντας την κοιλάδα του Άνω Λουδία και τη λοφώδη περιοχή εκατέρωθεν του ποταμού (Εικ. 3), όπου τα τελευταία χρόνια έχουν εντοπιστεί ένας ιδιαίτερα μεγάλος αριθμός τύμβων της εποχής του Σιδήρου και ποιμενικών εγκαταστάσεων της ίδιας εποχής[7].

Η τέλεση της μυστηριακής λατρείας στο ιερό επιβεβαιώνεται από τη λίθινη ενεπίγραφη βάση αναθήματος του ιερέα Μάκκι και των μυστών (του Διονύσου), που βρέθηκε στην περιοχή. Ο ναΐσκος (πλ. 5 και μήκ. 10 μ.), που χρονολογείται στην αρχή του 3ου αι. π.Χ., έχει είσοδο από βόρεια και αποτελείται από τον πρόναο και το σηκό, όπου βρέθηκε «θυμέλη», δηλαδή χθόνιος βωμός (Εικ. 4-5). Στα βορειοδυτικά του ναΐσκου ήλθε στο φως κεραμικός κλίβανος, ενώ σε χωριστό περίβολο στα δυτικά του

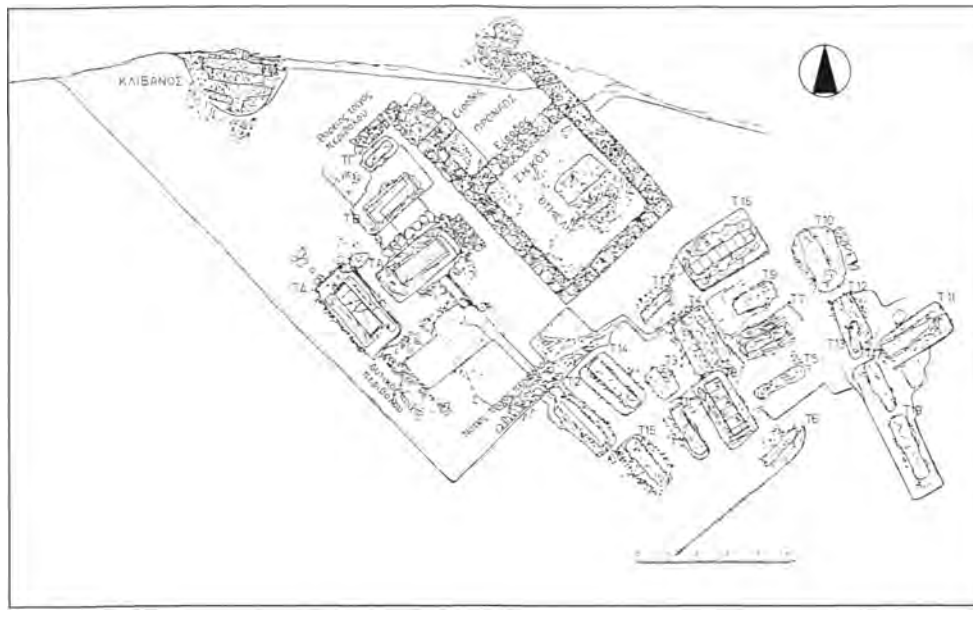
7. Π. Χρυσοσπόμου, Η τοπογραφία της βόρειας Βοττιαίας. Η Πέλλα, η αποικία της Πέλλας και οι χώρες τους, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 209-210, αριθ. 1-2. Ο ίδιος, Η ιστορική τοπογραφία της Βόρειας Βοττιαίας, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Μακεδονικά*, Παράρτημα αριθ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 494.

Εικ. 2. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Τοπογραφικό σχέδιο της περιοχής.

Εικ. 3. Ο λόφος «Σιδηρές Πύλες», όπου βρίσκεται η Μενηίδα.

Εικ. 4. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Το ταφικό ιερό των μυστών του Διονύσου. Κάτοψη.

Εικ. 5. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Ο ναΐσκος από Ν.

Εικ. 6. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Τα χρυσά σκουλαρίκια, καθώς και τα χρυσά και ασημένια δακτυλίδια των τάφων Α και Β.

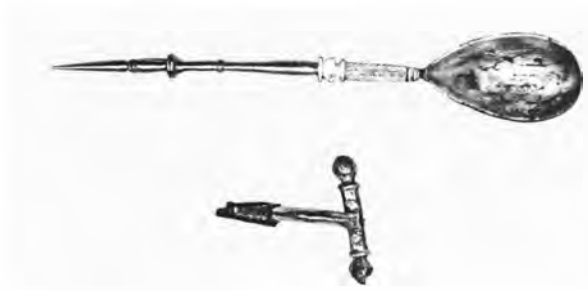
ερευνήθηκαν τρεις ασύλητοι μνημειακοί μαρμάρινοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, ενός άνδρα και δύο γυναικών, καθώς και ένας πλινθόκτιστος παιδικός, που ανήκαν σε μια πλούσια οικογένεια[8]. Όπως έδειξε η ανασκαφική έρευνα, ο γυναικείος τάφος Α πιθανότατα υπήρξε η αιτία για την ανέγερση του ναΐσκου και τη σύσταση των μυστηρίων. Εκτός των γυάλινων αγγείων και άλλων κτερισμάτων η νεκρή έφερε στα αυτιά χρυσά σκουλαρίκια (Εικ. 6, κάτω αριστερά), καθώς και δύο δαχτυλίδια στο αριστερό χέρι, ένα χρυσό (Εικ. 6, πάνω δεξιά) και ένα αργυρό με πολύτιμο λίθο, που φέρει παράσταση καραβίδας (Εικ. 6, κάτω στο μέσον). Η νεκρή του τάφου Β, εκτός των άλλων κτερισμάτων, είχε κρικόσχημα σκουλαρίκια στα αυτιά (Εικ. 6, πάνω αριστερά), χρυσό δαχτυλίδι στο αριστερό χέρι με την επιγραφή *ΑΡΑΒΩΝΙΑΣ* (Εικ. 6, κάτω δεξιά), καθώς και αργυρό δαχτυλίδι με ημιπολύτιμο λίθο, που φέρει παράσταση γυναικείας προτομής (Εικ. 6, πάνω στο μέσον). Ο τάφος Δ (Εικ. 7, μπροστά) ανήκε σε κάποιον αξιωματούχο, όπως φαίνεται από την αργυρή τοξόσχημη πόρπη και το αργυρό κοχλιάριο μετάληψης (Εικ. 8), τα γυάλινα αγγεία πόσεως, καθώς και ένα σπάνιο σιδερένιο αγγείο. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ξύλινα καττύματα των υποδημάτων του νεκρού με τα σιδερένια καρφιά στις σόλες, τους χάλκινους κρίκους και τις διακοσμητικές έλικες.

Στα νότια του ναΐσκου ανασκάφηκαν 25 ασύλητοι κιβωτιόσχημοι, λακκοειδείς και κεραμοσκεπείς τάφοι (Εικ. 9) ενός ευρύτερου νεκροταφείου με ενταφιασμούς και καύσεις, που

8. Για το ταφικό ιερό μυστών του Διονύσου, βλ. *ΑΑΑ* XXXII-XXXIV (1999-2001), σ. 195-200 και *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 455-471.

Εικ. 7. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Ο ναΐσκος και οι τάφοι Α, Β και Δ μετά την έρευνά τους. Άποψη από Δ.

Εικ. 8. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Τάφος Δ. Αργυρό κοχλιάριο και ασημένια πόρπη.

από τα κτερίσματα (χρυσά κοσμήματα, πήλινα και γυάλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα κτλ.) χρονολογούνται μετά τις αρχές του 3ου αι. μ.Χ. Πρόκειται για ένα σημαντικό εύρημα, όπου συνδυάζονται η επιγραφική μαρτυρία, ο ναΐσκος με χθόνια μυστηριακή λατρεία και το νεκροταφείο των μυστών. Στο ιερό δεν γίνονταν μόνον ιδιαίτερες τελετές (θυσίες, νεκρόδειπνα κτλ.) προς τιμήν των νεκρών την ημέρα της κηδείας και των νεκρικών επετείων, αλλά είχαν καθιερωθεί και σχετικά μυστήρια του Διονύσου, που σκοπό είχαν τη σωτηριολογική επαγγελία για μια πέραν του τάφου ζωή. Πρόκειται δηλαδή για ταφικό ιερό, που σχετίζεται με σύλλογο-θίασο του Διονύσου, παρόμοιο με αυτούς που στην ίδια εποχή μαρτυρούνται επιγραφικά στη Θεσσαλονίκη και στους Φιλίππους. Έτσι, τεκμηριώνεται ακόμα μια φορά στη Μακεδονία η ύπαρξη κλειστών ιδιωτικών συλλόγων-θιάσων αφιερωμένων στον Διόνυσο, με δική τους ιε-

Εικ. 9. Μενηίδα. Προφήτης Ηλίας. Η πρώτη συστάδα των τάφων των μυστών στα νοτιοδυτικά του ναΐσκου.

ραρχία, εσωτερική ζωή και ιδιαίτερες τελετές, έξω από το πλαίσιο που η επίσημη λατρεία της πόλης καθόριζε.

Το ιερό και το νεκροταφείο μετά την πρόοδο της ανασκαφικής έρευνας περιφράχθηκε, ενώ ο ναΐσκος και οι τάφοι στεγάστηκαν. Η ανασκαφή του ιερού και του νεκροταφείου θα συνεχιστεί και θα ολοκληρωθεί τα επόμενα χρόνια.

Καλή

Στους νοτιοδυτικούς πρόποδες του λόφου της αρχαίας Μενηίδας και κατά μήκος της ανατολικής όχθης του Αλμωπαίου (αρχαίος Άνω Λουδίας) η ΔΕΗ, χωρίς άδεια της Υπηρεσίας, προχώρησε κατά την περίοδο 1992-1994 σε διάνοιξη δρόμου, προκειμένου να πραγματοποιήσει γεωτρήσεις για την κατασκευή φράγματος στην περιοχή. Κατά τη διάρκεια των εργασιών της διάνοιξης του δρόμου καταστράφηκαν το νοτιότερο τμήμα του ανατολικού σκέλους του τείχους της πόλης, καθώς και θεμέλια αρχαίων κτιρίων. Στις κατεστραμμένες επιχώσεις βρέθηκε κεραμική των προϊστορικών και των ιστορικών χρόνων, καθώς και πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα. Σημειώνεται ότι μερικά από τα ευρήματα (πήλινα αγγεία και αγνύθες) της παράδοσης του έτους 2000 του Ι. Μακρή προέρχονται από την περιοχή αυτή.

Στους βόρειους-βορειοανατολικούς πρόποδες του λόφου της Μενηίδας και δίπλα από τον αρχαίο δρόμο εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι νεκροταφείου, χτισμένοι με σχιστόπλακες, που είχαν συληθεί από λαθρανασκαφείς κατά τα τελευταία χρόνια. Επίσης, στα νότια του ρέματος, κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., που βρίσκεται στα ανατολικά του ποταμού και σε απόσταση 500 μ. νοτιοανατολικά από το λόφο της αρχαίας πόλης, εντοπίστηκαν συληνένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι νεκροταφείου χτισμένοι με σχιστόπλακες.

Σε πλατώματα του κατηφορικού λόφου, κατεύθυνσης ΝΑ.-ΒΔ., που βρίσκεται στα νότια του παραπάνω ρέματος, εντοπίστηκαν τρεις άγνωστες ποιμενικές εγκαταστάσεις και αντίστοιχες συστάδες τύμβων της εποχής του Σιδήρου. Οι περισσό-

τεροι τύμβοι έχουν λαθρανασκαφεί κατά το παρελθόν. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ένας μεγάλος τύμβος της μεσαίας συστάδας, ο οποίος αποτελείται από τάφους ακτινωτά κατασκευασμένους με εισόδους από την περιφέρειά του.

Απέναντι και ανατολικά του ιερού του Διονύσου και της ρωμαϊκής γέφυρας εντοπίστηκαν τάφοι νεκροταφείου, από όπου προέρχονται το πήλινο μελαμβαφές ελληνιστικό κυάθιο και το χάλκινο βραχιόλι της εποχής του Σιδήρου, που παρέδωσε το έτος 2000 ο Ι. Μακρής.

Στα νοτιοδυτικά της πηγής με τα πλατάνια, που βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. περίπου ανατολικά από την αρχαία Μενηίδα, είχε εντοπιστεί παλαιότερα κτίριο (μήκ. 12,40 και πλ. 5,60 μ.), προσανατολισμού ΒΑ.-ΝΔ., χτισμένο με μεγάλους ακανόνιστους ηφαιστιογενείς λίθους. Το κτίριο καθαρίστηκε από τη βλάστηση και απομακρύνθηκαν οι πεσμένοι λίθοι, που βρίσκονταν μέσα και γύρω από αυτό. Στη συνέχεια έγινε ανασκαφική έρευνα στο εσωτερικό του και διαπιστώθηκε ότι χωριζόταν με έναν τοίχο (πλ. 0,50 μ.) σε δύο δωμάτια, ένα στα βορειοανατολικά (διαστ. 5,45×4,20 μ.) και ένα στα νοτιοδυτικά (διαστ. 4,20×3,80 μ.), που βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο. Τα δύο δωμάτια επικοινωνούσαν μεταξύ τους με άνοιγμα εισόδου (πλ. 1,55 και βάθ. 0,80 μ.). Το δάπεδο του βορειοανατολικού δωματίου είναι κατηφορικό, κατασκευασμένο στο βράχο και επιχωσμένο με πέτρες, χώμα, όστρακα και κομμάτια κεραμίδων. Στο μέσον της νότιας πλευράς του κτιρίου υπάρχει άνοιγμα εισόδου, πλ. 2,05 μ., που οδηγεί στο νοτιοδυτικό δωμάτιο. Κομμάτια κεραμίδων λακωνικού τύπου, αβαφή όστρακα αγγείων και κομμάτια λίθινων τριπτήρων ήταν τα ευρήματα της ανασκαφής. Σε τομή που έγινε στη νοτιοανατολική γωνία του μεγαλύτερου χώρου διαπιστώθηκε επίχωση, πάχ. 0,20 μ., η οποία περιείχε σιδερένιο καρφί και μερικά όστρακα. Το κτίριο αυτό, όπως και δύο ακόμη, που εντοπίστηκαν στα νότια και στα ανατολικά της πηγής, χρονολογούνται στα υστεροβυζαντινά χρόνια και μάλλον πρόκειται για ποιμενική εγκατάσταση.

Στο δυτικό όριο του αγρού αριθ. 4, κτηματικής περιοχής Καλής, ιδιοκτησίας Ι. Κουλίτσα, που βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του λόφου της αρχαίας πόλης, σε λάκκο πρόσφατης λαθρανασκαφής βρέθηκαν δύο όρθιες πλάκες κιβωτιόσχημου τάφου, κομμάτια ανθρώπινου σκελετού και όστρακα πήλινων αβαφών αγγείων. Σε μικρή απόσταση βόρεια του τάφου και σε βάθος 0,35 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις ακέραιες λακωνικές κεραμίδες (μήκ. 1 και πλ. 0,45 μ.), οριζόντια τοποθετημένες η μία πάνω στην άλλη. Μεταξύ της δεύτερης και της τρίτης κεραμίδας υπήρχε χώμα και πήλινο ακέραιο μελαμβαφές αλατοδοχείο του 4ου αι. π.Χ., που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι μάλλον πρόκειται για ταφή νηπίου. Στα βορειοδυτικά του παραπάνω αγρού, κατά τις εργασίες κατασκευής δρόμου, βρέθηκε τάφος από τον οποίο προέρχονται δύο σιδερένιες λόγχες, που παρέδωσε κάτοικος της Καλής. Επομένως, στην περιοχή αυτή υπάρχει εκτεταμένο νεκροταφείο.

Στα βορειοδυτικά του παραπάνω αγροτεμαχίου είχαν βρεθεί τα χάλκινα νομίσματα του Αμύντα Γ', που παρέδωσε το έτος 2000 ο Ι. Μακρής. Η έρευνα έδειξε ότι στην περιοχή υπήρχαν πρόχειρες εγκαταστάσεις από τις οποίες προέρχονται κομμάτια μυλόλιθων και τριπτήρων, καθώς και λακωνικών κεραμίδων, όστρακα αβαφών αγγείων (πίθοι, αμφορείς και άλλα) και μεγάλη πυραμιδόσχημη αγνύθα των κλασικών χρόνων.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του αγρού, ιδιοκτησίας Σ. Κανάκη, κατοίκου Καλής, που βρίσκεται σε απόσταση 1.200 μ. ανατολικά από την αρχαία πόλη, καθαρίστηκε από τη βλάστηση συστάδα από τέσσερις μεγάλους τύμβους της εποχής του Σιδήρου και διαπιστώθηκε ότι οι τάφοι που υπήρχαν στο κέντρο τους είχαν λαθρανασκαφεί κατά το παρελθόν. Ο τύμβος Τ1 έχει ύψος 1,20 και διάμετρο 10 μ., ο τύμβος Τ2 1 και 9,50 μ., ο τύμβος Τ3 1,30 και 10,50 μ. και ο τύμβος Τ4 1,50 και 11,50 μ. αντίστοιχα. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς και οι δρόμοι του, έχουν κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Καθαρίστηκε το εσωτερικό του τάφου του τύμβου Τ1, όπου βρέθηκαν μερικές ψήφοι από κεχριμπάρι και ημιπολύτιμους λίθους και δύο πήλινες αμφικωνικές χάντρες περιδεραίου. Επίσης, ερευνήθηκε ο δρόμος του τάφου, όπου βρέθηκαν όστρακα μόνωτου αβαφούς αγγείου και μερικά όστρακα άλλων αβαφών αγγείων.

Τέλος, στα πλατώματα της λοφοσειράς που ορίζει τον Αλμωπαίο από Δ., εντοπίστηκαν αρκετές άγνωστες ποιμενικές εγκαταστάσεις και συστάδες τύμβων της εποχής του Σιδήρου.

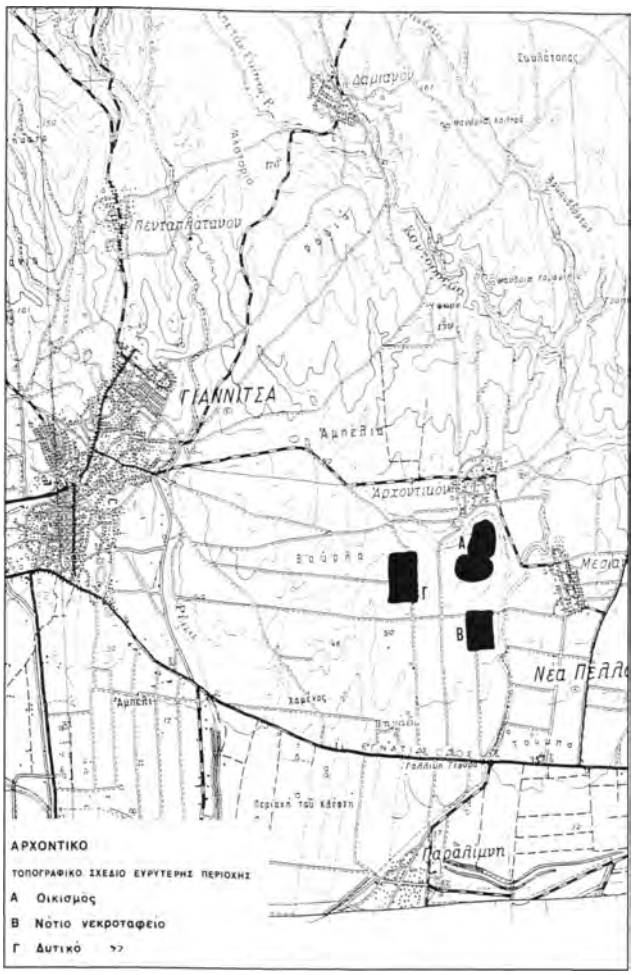
ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Αρχοντικό Γιαννιτσών

Δυτική νεκρόπολη

Ύστερα από οκτώ χρόνια συστηματικής ανασκαφής στην τράπεζα του Αρχοντικού Γιαννιτσών, που έφερε στο φως στοιχεία κατοίκησης κατά τη διάρκεια των πρώιμων ιστορικών χρόνων στο σημαντικότερο οικισμό της περιοχής πριν από τη συνοίκηση της Πέλλας, ο οποίος μετατράπηκε σε δορυφορικό μετά την ίδρυση της πρωτεύουσας της Μακεδονίας, κατά το έτος 2000 λόγοι ανώτερης βίας επέβαλαν τη διακοπή της ανασκαφικής έρευνας και τον προσανατολισμό της προς τη σωστική ανασκαφή της δυτικής νεκρόπολης.

Παρόλα αυτά και για την τράπεζα του οικισμού επιτεύχθηκε ένας σημαντικός στόχος. Η ολοκλήρωση από τον πολιτικό μηχανικό Κ. Ζάμπα της μελέτης του στεγάστρου της κεντρικής τομής του οικισμού. Με την κατασκευή του στεγάστρου θα αφαιρεθούν οι μάρτυρες, που τώρα στηρίζουν τα πρόχειρα στέγαστρα προστασίας, θα ενοποιηθούν οι κατόψεις των χώρων και θα ολοκληρωθεί η μελέτη και η συντήρηση των κτιριακών λειψάνων, που θα είναι προσιτά στους επισκέπτες του χώρου από τον περιμετρικό περίπατο αλλά και από εγκάρσιους διαδρόμους. Όπως αναφέρεται και στη μελέτη, καταβλήθηκε προσπάθεια, ώστε η μορφή του στεγάστρου να έχει την απλούστερη γεωμετρική μορφή και να προσιδιάζει στα αρχιτεκτο-

Εικ. 10. Απόσπασμα χάρτη 1: 50.000, φύλλο Γιαννιτσά. Σημειώνονται η τούμπα-τράπεζα του Αρχοντικού Γιαννιτσών (Α) και τα νεκροταφεία (Β-νότιο, Γ-δυτικό).

νικά λείψανα με την πολυπλοκότητα των φάσεων, ακολουθώντας τις υψομετρικές καμπύλες του εδάφους.

Ο αρχαιολογικός χώρος του Αρχοντικού έγινε αρχικά γνωστός από ευρήματα που προέρχονταν από τα νεκροταφεία του. Πρόκειται για χάλκινα κοσμήματα της εποχής του Σιδήρου, που το 1980 είχαν παραδοθεί στο Μουσείο της Πέλλας από τον Π. Βλασιάδη με προέλευση τον αγρό του, σε απόσταση 1 χλμ. περίπου νότια της τούμπας[9] (Εικ. 10). Από τον αγρό του αλλά και τους γειτονικούς αγρούς, σύμφωνα με τη μαρτυρία του παραδώσαντα, κατά τη δεκαετία του 1960 απομακρύνθηκαν πλάκες σχιστόλιθων, που θα αποτελούσαν και τα τοιχώματα κιβωτιόσχημων τάφων. Την πρώτη παράδοση ακολούθησαν μία σειρά από άλλες, κυρίως από το 1983 και μετά, δηλαδή από την έναρξη της συστηματικής ενασχόλησης με την περιοχή του Αρχοντικού και τη διαρκή επαφή με τους κατοίκους. Οι παραδόσεις, που αναφέρονται στα Χρονικά του *ΑΔ*[10] και στα παλαιότερα *ΑΕΜΘ*, επέτρεψαν να πιθανολογηθεί η ύπαρξη ενός νότιου νεκροταφείου (Εικ. 10, Β), αλλά και άλλων γύρω από την τούμπα, που εξαιτίας όμως της εκτεταμένης βαμβακοκαλλιέργειας και της έλλειψης πιστώσεων δεν στάθηκε δυνατόν να επιβεβαιωθούν ανασκαφικά. Τα παραδοθέντα αντικείμενα, εκτός από κοσμήματα της εποχής του Σιδήρου, που διατηρούνται σχετικά ανέπαφα από τις αρόσεις, ήταν μαρμάρινα επιτύμβια μνημεία αρχαϊκών, ελληνιστικών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, αγγεία αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, αλλά και παλαιότερα αντικείμενα, όπως χάλκινο ξίφος και λίθινο μήλο λαβής ξίφους της εποχής του Χαλκού.

Εικ. 11. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Δυτικό νεκροταφείο. Τα τρία κατασχεθέντα χάλκινα κράνη.

Η θέση της δυτικής νεκρόπολης, που εντοπίστηκε το 2000, δεν ήταν γνωστή. Η ύπαρξή της πιστοποιήθηκε μετά την κατάσχεση στα χέρια αρχαιοκαπήλων το Μάιο του 2000 από το Τμήμα Αρχαιοκαπηλίας Θεσσαλονίκης 54 χάλκινων νομισμάτων, σιδερένιου ξίφους, τριών σιδερένιων αιχμών δοράτων και τριών χάλκινων κρανών του λεγόμενου «ιλλυρικού τύπου», που είχαν καθαριστεί και συντηρηθεί από ειδικευμένο συντηρητή προκειμένου να πουληθούν[11] (Εικ. 11). Ο ένας από τους αρχαιοκάπηλους, επιδιώκοντας να ελαφρύνει τη θέση του, υπέδειξε τη θέση του νεκροταφείου σε λόφο, που βρίσκεται σε αρκετή απόσταση στα δυτικά της τούμπας του Αρχοντικού (Εικ. 10, Γ). Πυκνοί λάκκοι θησαυροθηρίας με σπαράγματα ευρημάτων στη δυτική πλευρά του λόφου, που είχαν ανοιχθεί την άνοιξη του 2000, πιστοποιούσαν του λόγου το αληθές.

Έτσι, κατά τους μήνες Σεπτέμβριο και Οκτώβριο έγιναν δοκιμαστικές τομές στην αναζήτηση των ορίων του νεκροταφείου και στη μερική ανασκαφική έρευνα των αγρών αριθ. 4564, ιδιοκτησίας Στ. Διντσούδη, και αριθ. 4569, ιδιοκτησίας αφών Φίλτσου, καθώς και του αγρού αριθ. 4568, ιδιοκτησίας Κ. Κεχαγιά, όπου είχαν διαπιστωθεί λάκκοι τυμβωρυχίας. Δυστυχώς δεν ερευνήθηκαν οι γειτονικοί αγροί αριθ. 4570 και αριθ. 4563, ιδιοκτησίας Δ. Καλτσουνίδη και Ν. Ταουσανίδη αντίστοιχα,

9. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 410, Πίν. 243α-β.

10. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 374· 49 (1994): Χρονικά, σ. 552.

11. Για τα κράνη του τύπου αυτού, βλ. Α. Μουστάκα, Πελοπόννησος και Μακεδονία: Παρατηρήσεις στα λεγόμενα κράνη ιλλυρικού τύπου, στο *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 393 κ.ε., όπου και προγενέστερη βιβλιογραφία.

από όπου προήλθαν τα όπλα της κατάσχεσης, εξαιτίας της καθυστέρησης της περισυλλογής του βαμβακιού. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής υπήρξε παράλληλη νυκτερινή δράση των τυμβωρύχων, που συνεχίστηκε και τους υπόλοιπους μήνες, αναγκάζοντας την Υπηρεσία να αντιμετωπίσει ουσιαστικά το πρόβλημα.

Με τις δοκιμαστικές τομές έγινε φανερό ότι το νέο νεκροταφείο απλώνεται στο πλάτωμα και στις πλευρές χαμηλού ασβεστολιθικού λόφου (υψομέτρου 69 μ. και προσανατολισμού Β.-Ν.), σε απόσταση 1 χλμ. περίπου δυτικά από την τούμπα του Αρχοντικού. Με τις δοκιμαστικές τομές έχουν οριστεί το μήκος και το πλάτος (250 μ.) του νεκροταφείου στους άξονες Α.-Δ. και Β.-Ν. Η έκτασή του υπολογίζεται σε περισσότερα από 60 στρέμματα.

Αγρός Στ. Διντσούδη, αριθ. 4564

Στον παραπάνω αγρό ερευνήθηκαν οι δύο τομές Α και Β.

Τομή Α: Η τομή Α, που έγινε στο νότιο τμήμα του αγρού, δίπλα σε αγροτικό δρόμο, είχε μήκος 60 και πλάτος 30 μ. Οι τάφοι που εντοπίστηκαν, εκτός από δύο ακτέριστους κεραμοσκεπείς και τρεις καύσεις σε αβαθή κυκλικά ορύγματα, ήταν λακκοειδείς, ανοιγμένοι στο ασβεστολιθικό έδαφος. Μεταξύ των τάφων υπήρχε χρονική διαφοροποίηση από την εποχή του Σιδήρου έως και τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια, ενώ αντίστοιχη διαφοροποίηση παρατηρήθηκε και στα βάθη διάνοιξης. Οι παλαιότεροι τάφοι είχαν κατασκευαστεί πλησιέστερα προς την επιφάνεια του εδάφους από ό,τι οι νεότεροι. Λιγοστές ήταν οι περιπτώσεις καταστροφής παλαιότερων από νεότερους τάφους. Δεν διασώθηκαν στοιχεία για τη σήμανσή τους με τύμβους, περιβόλους ή επιτύμβια μνημεία. Κατά πληροφορίες πάντως των καλλιεργητών τις τελευταίες δεκαετίες έγιναν στην περιοχή εκχερσώσεις, βαθιές αρόσεις αλλά και συστηματική απομάκρυνση λίθων.

Στάθηκε δυνατόν να συντηρηθεί και να μελετηθεί προκαταρκτικά ένα μέρος μόνο των ευρημάτων της ανασκαφικής έρευνας. Τα στοιχεία συνεπώς που παρουσιάζονται στη συνέχεια τόσο για τον αγρό Στ. Διντσούδη όσο και για τους άλλους γειτονικούς αγρούς θα συμπληρωθούν με την ολοκλήρωση της συντήρησης και της μελέτης όλων των ευρημάτων.

Από την τομή Α στην εποχή του Σιδήρου χρονολογούνται τρεις καύσεις (Ε1-Ε3) και πέντε ταφές σε λακκοειδή ορύγματα (Λ23, Λ25, Λ26, Λ27 και Λ29). Οι νεκροί είχαν τοποθετηθεί εκτάδην και συνοδεύονταν με λιγοστά κτερίσματα. Μεμονωμένη συνεσταλμένη ταφή περιελάμβανε ο τάφος Λ27, που όμως ήταν ακτέριστη και έτσι δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί αν χρονολογείται στην εποχή του Χαλκού. Ο τάφος Λ26 περιελάμβανε εκτάδην γυναικεία ταφή με το κεφάλι στα ανατολικά, δίπλα από το οποίο είχε τοποθετηθεί χάλκινη περόνη, που η επίστεψή της απέληγε σε σπείρα και άγκιστρο[12]. Ο τάφος Λ23, τον οποίο είχε αποκόψει ο υστεροκλασικός τάφος Λ22, είχε δίπλα από τα πόδια του νεκρού μία γκρίζα οπισθότμητη πρόχου και ένα μόνωτο γωνιώδες κύπελλο κοκκινωπού πηλού, που φέρει διακόσμηση από επάλληλες, κάθετες, στενές κόκκινες ταινίες[13].

Οι υπόλοιποι 23 τάφοι χρονολογούνται στα ύστερα κλασικά και στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια. Κάποιοι έφεραν στις στενές πλευρές βαθύτερα ορύγματα για την τοποθέτηση των ποδιών των ξύλινων κλινών ή φορείων, που σε μερικές περιπτώσεις επιβεβαιώνονται και από την εύρεση σιδερένιων καρφιών. Οι τάφοι περιελάμβαναν μεμονωμένους ενταφιασμούς. Μόνο στον τάφο Λ19 βρέθηκαν οι ταφές ενός ανδρόγυνου, που όμως δεν είναι σύγχρονες. Οι τάφοι των ύστερων κλασικών και των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ οι τάφοι των αρχών του 3ου αι. π.Χ. είχαν απόκλιση προς Β. Οι γυναίκες είχαν ενταφιαστεί με το κεφάλι στα ανατολικά, ενώ οι άνδρες στα δυτικά.

Στον τάφο Λ18, που αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό παράδειγμα γυναικείας ταφής, εκτός από το χάλκινο νόμισμα του Αμύντα Γ΄, βρέθηκαν έξι χάλκινες τοξωτές πόρπες για το χειριδωτό χιτώνα, χάλκινα δαχτυλίδια, ένα μικρό χάλκινο κουδούνι, ένα πήλινο ληκύθιο και ένας πήλινος δίωτος σκύφος. Οι δίωτοι σκύφοι μαζί με τα άωτα σκυφίδια είναι τα πιο κοινά αγγεία στις ανδρικές και τις γυναικείες ταφές, σπάνια είναι τα μόνωτα και τα λυχνάρια. Σε μεμονωμένες ταφές βρέθηκαν ένα μυροδοχείο μαζί με χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου[14] και ένας πήλινος κάνθαρος[15], επίσης, με χάλκινο νόμισμα Κασσάνδρου.

Από τις ανδρικές ταφές αντιπροσωπευτικό παράδειγμα αποτελεί η ταφή Λ1, που συνοδευόταν από ένα δίωτο αγγείο και δύο αλατοδοχεία[16], το ένα από τα οποία έφερε στο εσωτερικό της 12 λευκούς και επτά γκρίζους λίθινους πεσσούς παιχνιδιού. Ο νεκρός είχε ακόμη σιδερένια στλεγγίδα και δύο σιδερένιες αιχμές δοράτων, η μία από τις οποίες φέρει στον αυλό της δύο ενσωματωμένα ασημένια διακοσμητικά δαχτυλίδια.

12. Για τις περόνες αυτής της κατηγορίας, βλ. P. Jacobsthal, *Greek Pins*, Oxford 1956, σ. 122 κ.ε., κατηγορία των spiral pins. Χρονολογούνται από την εποχή του Χαλκού έως τα αρχαϊκά χρόνια. Περόνη με μία σπείρα έχει βρεθεί στον οικισμό της εποχής του Χαλκού στο Αγγελοχώρι Ημαθίας, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 547, Πίν. 165α. Για περόνη της επόμενης περιόδου με δύο σπείρες, βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 220, εικ. 9.

13. Συγγενεύει με τα κύπελλα με γραμμική διακόσμηση των πρωτογεωμετρικών και υποπρωτογεωμετρικών χρόνων από τη Μένδη. Βλ. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 414, εικ. 13. Επίσης, βλ. P.N. Ure, *Aryballoi and Figurines from Ritsona in Boeotia*, 1934, σ. 18, αριθ. 91.27.

14. Ανήκει στη γνωστή κατηγορία των μυροδοχείων από ανοιχτόχρωμο μπεζ πηλό, που φέρει διακόσμηση με κόκκινες ταινίες. Η βάση του είναι υποτυπώδης κωνική, η κοιλιά σφαιρική, ενώ ο χαμηλός λαιμός απολήγει σε λοξότμητο χείλος. Η σποραδική παρουσία του είναι ενδιαφέρουσα, δεδομένου ότι το σχήμα αυτό θεωρείται διάδοχο των ληκυθίων στις ταφές από τα τέλη του 4ου αι. π.Χ. Βλ. *Agora* XXIX, σ. 175.

15. Για τον τύπο του bowl-cantharus, βλ. *Agora*, ό.π., σ. 93, αριθ. 141-146. Ο κάνθαρος, όμως, του Αρχοντικού διακρίνεται από τα καθαυτό παραδείγματα του τύπου και προσεγγίζει περισσότερο το νεότερο παράδειγμα αριθ. 147 της Αθήνας.

16. *Agora*, ό.π., σ. 166.

Εικ. 12. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Αγρός Στ. Διντσούδη. Τάφος Λ21. Τομή Α. Η πλούσια κτερισμένη παιδική ταφή.

Ως χαρώνειος οβολός βρέθηκε στο κεφάλι του νεκρού νόμισμα Κασσάνδρου. Επίσης, αναφέρεται ο τάφος Λ5, όπου ο νεκρός είχε στο δεξιό του χέρι σιδερένιο κλαδευτήρι και στο λαιμό του «θησαυρό» τεσσάρων χάλκινων νομισμάτων, δύο του Κασσάνδρου και δύο του Δημητρίου Α΄ Πολιορκητή.

Τέλος, ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσίαζε ο τάφος Λ21 (Εικ. 12), στον οποίο το μικρό κορίτσι κυριολεκτικά είχε καλυφθεί από τις προσφορές των αγαπημένων του προσώπων την ώρα του αποχωρισμού. Στα πόδια της νεκρής είχαν τοποθετηθεί δύο πήλινες προτομές γυναικείας θεότητας και ψηλότερα δύο ειδώλια νεανικών γυναικείων μορφών ανάμεσα σε πήλινο φιαλίδιο. Στη συνέχεια τοποθετήθηκε μεγάλος αριθμός οστέινων αστραγάλων, πιο πάνω έξι πήλινα ειδώλια νεανικών γυναικείων μορφών και ενός εφήβου, ενώ αριστερά πάνω από το κεφάλι της δύο άλλα γυναικεία ειδώλια.

Τομή Β: Στην τομή Β, που διανοίχθηκε στο βορειοανατολικό τμήμα του αγρού, εντοπίστηκαν πέντε λακκοειδείς τάφοι, οι τρεις από τους οποίους βρέθηκαν συλημένοι. Από τα σπαράγματα της κεραμικής και των υπόλοιπων αντικειμένων η χρήση του χώρου ως νεκροταφείου εντάσσεται στο ίδιο χρονικό διάστημα με αυτό της προηγούμενης τομής.

Αγρός αφών Φίλτσου, αριθ. 4569

Στον αγρό έγινε ανασκαφική έρευνα με τρεις τομές, που προέκυψαν από την επέκταση και τη συνένωση των λάκκων θησαυροθηρίας που προαναφέρθηκαν. Από τα χώματα των λάκκων προέρχονται μεγάλοι κορινθιακοί αρύβαλλοι.

Τομή Α: Στην τομή Α (5×6,50 μ.), που βρίσκεται βόρεια της τομής Β, ερευνήθηκαν συνολικά εννέα τάφοι, που διακρίνονται από αυτούς της τομής Β εξαιτίας των βαθιών ορυγμάτων τους. Οι δύο από αυτούς χρονολογούνται στην εποχή του Σιδήρου και οι υπόλοιποι στα αρχαϊκά χρόνια. Τα κτερίσματα των τάφων της εποχής του Σιδήρου ήταν μία οινοχόη και ένα φιαλόσχημο αγγείο. Στους υπόλοιπους αρχαϊκούς τάφους με εκτάδην ταφές στο εσωτερικό τους τα κτερίσματα ήταν και πάλι αρύβαλλοι, ιωνική κύλικα[17], κοτύλη, κοτυλίσκες[18], εντόπιες οπισθότμητες πρόχοι με κόκκινες ταινίες και γκρίζες οινοχόες αλλά και χάλκινες φιάλες, σιδερένιες περόνες, μαχαιρίδια, καθώς και κεχριμπαρένιες χάντρες περιδεραίων.

Εικ. 13. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Αγρός αφών Φίλτσου. Τάφος Λ26. Τομή Β. Αργυρό δαχτυλίδι.

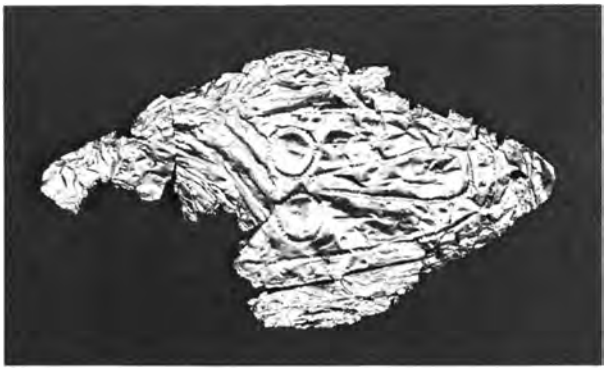
Τομή Β: Στην τομή (πλ. 8,50 (Α.-Δ.) μ. και μήκ. 18,50 (Β.-Ν.) μ.) ερευνήθηκαν δέκα συνολικά υστεροκλασικοί-πρώιμοι ελληνιστικοί τάφοι. Οι τάφοι είναι λακκοειδείς με προσανατολισμό Α.-Δ. και περιλαμβάνουν αντίστοιχα ευρήματα με αυτά των τάφων του αγρού Στ. Διντσούδη. Ο ανδρικός τάφος Λ17 αποτελούσε στενό όρυγμα (μήκ. 1,90, πλ. 0,75 και βάθ. 1,50 μ.) και περιελάμβανε εκτάδην νεκρό με το κεφάλι στα δυτικά. Πάνω στο στήθος του βρέθηκε χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄, δίπλα από το δεξιό μηρό είχαν τοποθετηθεί ένα σκυφίδιο και ένας δίωτος σκύφος, ενώ δίπλα από την αριστερή κνήμη ένα ληκύθιο. Μία σιδερένια αιχμή δόρατος και ένα μαχαιρίδιο, που βρέθηκαν στη δεξιά πλευρά του νεκρού, επιβεβαιώνουν ότι πρόκειται για ανδρική ταφή. Στοιχεία για τον ανδρικό οπλισμό αυτής της εποχής προσφέρουν, επίσης, οι λόγχες, που συνόδευαν μαζί με μία στλεγγίδα το νεκρό του Λ11. Τα πήλινα αγγεία ήταν παρόμοια με αυτά του προηγούμενου τάφου, αλλά παλαιότερα, μια και εδώ ο χαρώνειος οβολός ήταν ένα νόμισμα Αμύντα Γ΄. Το μοναδικό πολύτιμο εύρημα αυτής της περιόδου αποτελεί ένα ιδιόμορφο ασημένιο δακτυλίδι με το «ηράκλειον άμμα» στη σφενδόνη του[19] (Εικ. 13), που βρέθηκε στον τάφο Λ26, μαζί με δύο φιαλίδια και ένα δίωτο αγγείο, καθώς και ένα χάλκινο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄.

Οι υπόλοιποι τάφοι της τομής Β, που έχουν ποικίλο προσανατολισμό, χρονολογούνται στα αρχαϊκά-πρώιμα κλασικά

17. *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 100, εικ. 10 και σημ. 23-24, με παραπομπές για τα αντίστοιχα αγγεία της Θεσσαλονίκης, της Σίνδου, της Τραγίλου, που χρονολογούνται στο β΄ τέταρτο και στα μέσα του 6ου αι. π.Χ.

18. H. Payne, *Necrocorinthia*, Oxford 1931, σ. 334, αριθ. 1517. Από τα μέσα του 6ου έως τον 5ο αι. π.Χ. (*Σίνδος*, Αθήνα 1997[2], αριθ. 78, τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ. με βιβλιογραφία).

19. Για παρόμοιο χρυσό δαχτυλίδι, που χρονολογείται γύρω στο 300 π.Χ., βλ. D. Williams - J. Ogden, *Greek Gold Jewellery of the Classical World*, London 1994, σ. 253, αριθ. 196.

Εικ. 14. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Αγρός αφών Φίλτσου. Τάφος Λ2. Τομή Β. Χρυσό επιστόμιο.

Εικ. 15. Αρχοντικό Γιαννιτσών. Αγρός αφών Φίλτσου. Τάφος Λ2. Κορινθιακός αρύβαλλος.

χρόνια και πρέπει μαζί με αυτούς των δύο άλλων τομών Α και Γ να θεωρηθούν σημαντικοί, επειδή γεφυρώνουν το υπάρχον κενό της έρευνας τόσο για τον οικισμό του Αρχοντικού όσο και για την ευρύτερη περιοχή δυτικά του Αξιού κατά την ίδια ιστορική περίοδο.

Οι τάφοι της τομής Β ήταν λακκοειδείς, εκτός από τον τάφο Λ2, που είχε τοιχώματα και κάλυψη από ποταμίσια βότσαλα, κροκάλες και λίθους, τύπος γνωστός από το γειτονικό νεκροταφείο της Αγροσυκιάς Γιαννιτσών[20]. Αν και ο τάφος είχε δεχθεί την επίθεση των τυμβωρύχων, από εδώ προήλθε το μοναδικό πολύτιμο κτέρισμα της ανασκαφής. Πρόκειται για χρυσό ρομβόσχημο έλασμα με έκτυπη διακόσμηση φυτικού κοσμήματος, που χρησίμευε ως επιστόμιο[21] (Εικ. 14). Στο αριστερό πλευρό του νεκρού ήταν τοποθετημένο ένα σιδερένιο ξίφος, ενώ στα πόδια του βρέθηκαν δύο οξειδωμένα χάλκινα αγγεία (μία φιάλη και ένα άλλο αγγείο), ένας κορινθιακός αρύβαλλος (Εικ. 15) και δύο πήλινα αγγεία, που είχαν σπάσει από τους τυμβωρύχους.

Γενικά εντυπωσιακός ήταν ο σιδερένιος εξοπλισμός στις ανδρικές ταφές από τις οποίες αντιπροσωπευτικά αναφέρουμε τον τάφο Λ13 με τη διπλή περόνη, το ξίφος και το μαχαίρι, τοποθετημένα διαγώνια στο στήθος, ενώ δίπλα στον ώμο υπήρχαν δύο αιχμές δοράτων. Εκτός από τα σιδερένια όπλα στους ανδρικούς τάφους υπήρχαν μεταλλικά και πήλινα αγγεία (αρύβαλλοι κορινθιακοί[22] και άλλων εργαστηρίων[23], εξάλειπτρα κορινθιακά αλλά και ντόπια, οπισθότμητες πρόχοι και οινοχόες) και ένα πήλινο ειδώλιο προγάστορος νάνου-αγαθού δαίμονα, ροδοϊωνικής προέλευσης.

Οι γυναικείοι τάφοι αναγνωρίζονται από τα κοσμήματα. Στο γυναικείο τάφο Λ31, εκτός από ένα εξάλειπτρο[24], υπήρχε μία δίωτη κανθαροειδής κοτύλη[25], μονόσπειρα βραχιόλια και περόνες, που αντίστοιχα έχουν βρεθεί και στους άλλους τάφους.

Τομή Γ: Στην τομή ερευνήθηκε ένας μεμονωμένος λακκοειδής αρχαϊκός τάφος, τα κτερίσματα του οποίου ήταν ένας εντόπιος γκριζόμαυρος κρατήρας, που απομιμείται τους κορινθιακούς κιονωτούς[26], μία οπισθότμητη οινοχόη διακοσμημένη με γραπτές κόκκινες ταινίες, κορινθιακός αρύβαλλος, δύο χάλκινα αγγεία και σιδερένια όπλα.

Αγρός Κ. Κεχαγιά, αριθ. 4568

Στη βορειοδυτική γωνία του αγρού, που βρίσκεται ανατολικά του αγρού των αφών Φίλτσιου, έγινε δοκιμαστική τομή στην οποία εντοπίστηκαν τα ορύγματα δύο λακκοειδών τάφων. Στον ανατολικό τάφο βρέθηκε πήλινη σιπύη χαλκιδικού τύπου με γραπτή διακόσμηση και στο δυτικό, που ήταν παιδικός, ένα πήλινο ειδώλιο καθιστού Άττη, το οποίο φοράει ανατολίτικο κάλυμμα στο κεφάλι και κρατάει πετεινό στο αριστερό χέρι[27].

Από την παρουσίαση των στοιχείων της ανασκαφής της δυτικής νεκρόπολης του Αρχοντικού γίνεται φανερό ότι πρόκειται για ένα νεκροταφείο με διαχρονική χρήση[28]. Τα πρώτα στοιχεία-ευρήματα των τάφων και αυτά που θα ακολουθήσουν με τις έρευνες των επόμενων χρόνων θα συμπληρώσουν τις πληροφορίες, που έχουν προκύψει από την έως τώρα ανασκαφική έρευνα του οικισμού του Αρχοντικού, ο οποίος κατοικείται

20. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 127-136.

21. Για τον τρόπο χρήσης των επιστομίων, βλ. Αικ. Δεσποίνη, Χρυσά επιστόμια, στο *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 65-80.

22. Για ανάλογα παραδείγματα, βλ. Ν. Καλτσάς, *Ακανθος* Ι. *Η ανασκαφή στο νεκροταφείο κατά το 1979*, Αθήνα 1998, σ. 233 κ.ε.

23. Ό.π., σ. 223 (αρύβαλλοι ιωνικοί).

24. *Σίνδος*, ό.π. (υποσημ. 18), αριθ. 250 και αριθ. 403 (β΄ μισό 6ου αι. π.Χ.).

25. Ό.π., αριθ. 404 (τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.). Για την εξέλιξη του σχήματος στη Σίνδο, βλ. *ΑΕΜΘ* 2 (1988), σ. 297-299, όπου και συζήτηση για τις ντόπιες μακεδονικές παραγωγές. Στο Αρχοντικό μια εξέλιξη του σχήματος που παρατηρείται είναι από παραδείγματα χαμηλά ευρύστομα σε παραδείγματα όπου τονίζεται ο άξονας του ύψους σε όλα τα τμήματα του αγγείου.

26. *Corinth* VII, I, σ. 63, αριθ. 233, πίν. 32. Για τοπικές απομιμήσεις κορινθιακών σχημάτων, βλ. *Αρχαία Μακεδονία* III, 1983, σ. 139, εικ. 36.

27. Για παρόμοιο ειδώλιο από την Άκανθο του α΄ τετάρτου του 4ου αι. π.Χ., βλ. Καλτσάς, ό.π., σ. 42 κ.ε., σ. 273, πίν. 25β.

28. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 473-489.

από τη νεολιθική εποχή έως και την υστεροβυζαντινή περίοδο. Ο οικισμός του Αρχοντικού γνωρίζει ιδιαίτερη άνθηση στα τέλη της πρώιμης εποχής του Χαλκού, αλλά τάφοι αυτής της περιόδου δεν έχουν βρεθεί ακόμη. Ευρήματα της ύστερης εποχής του Χαλκού από παραδόσεις που προαναφέρθηκαν επιβεβαιώνουν τη σημασία του χώρου και κατά την περίοδο αυτή.

Το ποσοστό των τάφων της εποχής του Σιδήρου είναι έως τώρα πολύ μικρό και δεν μπορεί ακόμη να σχετιστεί με τα πολυπληθή ευρήματα της τράπεζας του οικισμού. Οι ύστεροι κλασικοί και πρώιμοι ελληνιστικοί τάφοι, χωρίς να αποκλείεται η περίπτωση να υπάρξουν διαφορετικά ευρήματα τα επόμενα χρόνια, φαίνεται από την αρχική μελέτη τους να σταματούν στην αρχή της μέσης ελληνιστικής περιόδου. Αντίστοιχη εικόνα προσφέρουν και τα οικιστικά κατάλοιπα από την περιοχή της τράπεζας, που έχουν σχετιστεί με την επιδρομή των Γαλατών[29].

Ιδιαίτερο, όμως, ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αρχαϊκοί και πρώιμοι κλασικοί τάφοι της δυτικής νεκρόπολης του Αρχοντικού, που συμπληρώνουν τις πληροφορίες για τον ίδιο τον οικισμό, δεδομένου ότι έως τώρα δεν υπήρξαν ξεκάθαρα οικιστικά κατάλοιπα αυτών των περιόδων. Επίσης, γεφυρώνουν το κενό της έρευνας στον τομέα των νεκροταφείων για την περιοχή της βορειοανατολικής Βοττιαίας με τα πλούσια στοιχεία που προσφέρουν[30]. Οι αρχαϊκοί τάφοι παρουσιάζουν αντίστοιχη εικόνα με τους τάφους των ήδη γνωστών νεκροταφείων της ανατολικής Μακεδονίας[31], της Χαλκιδικής, των οικισμών του ενδότερου μυχού του Θερμαϊκού κόλπου, ανατολικά και δυτικά του Αξιού, των Αιγών, της βόρειας Πιερίας, καθώς και της Αιανής[32] στην Άνω Μακεδονία.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

κατοικιών, στις ενδοκοινοτικές και διακοινοτικές σχέσεις, στις ανταλλαγές, στις επικοινωνίες, στην αποκατάσταση του φυσικού περιβάλλοντος κτλ.

Μετά την αξιολόγηση των δεδομένων των διερευνητικών τομών, που πραγματοποιήθηκαν στην τούμπα της Αραβησσού και σε μια ευρεία περιοχή στα νότιά της, η ανασκαφική έρευνα επικεντρώθηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της προϊστορικής εγκατάστασης, δηλαδή στις παρυφές του εκτεταμένου αλλά χαμηλού λοφίσκου, ο οποίος βρίσκεται αμέσως δυτικά της αρχαίας πόλης Κύρρου. Οι ανασκαφικές τομές Ι και ΙΙ, που είχαν διαστάσεις 25 και 225 τ.μ. αντίστοιχα, απέδωσαν σημαντικά αρχιτεκτονικά και κινητά ευρήματα και πλήθος στοιχείων, η αξιολόγηση των οποίων θα βοηθήσει στην προσπάθεια κατανόησης των διαδοχικών πολιτισμικών φάσεων της συγκεκριμένης θέσης. Το επιφανειακό και έντονα διαταραγμένο στρώμα των ανασκαφικών τομών έδωσε ευρήματα όλων των εποχών, και κυρίως των ιστορικών χρόνων (ελληνιστική-ρωμαϊκή περίοδος). Στα τελευταία ανήκουν εκτός από την κεραμική, ένα ασημένιο και αρκετά χάλκινα νομίσματα, καθώς και τμήμα από σαυρωτήρα ακοντίου.

Σε μικρό βάθος και σε ζώνες σώθηκαν επιχώσεις των γεωμετρικών χρόνων (9ος-7ος αι. π.Χ.). Το περιορισμένο τους πάχος και η συστηματική καλλιέργεια δεν επέτρεψαν τη διατήρηση σημαντικών στοιχείων για την κατοίκηση στη θέση την περίοδο αυτή. Από το στρώμα αυτό, αλλά και από τους σύγχρονούς του αποθέτες προέρχονται, εκτός από την κεραμική, αρκετές χάλκινες πόρπες σε ποικιλία τύπων και μεγεθών, καθώς και τμήματα από σύνθετα χάλκινα κοσμήματα, χαρακτηριστικά της περιόδου (Εικ. 16).

Η πρώιμη εποχή του Χαλκού (3300-1900 π.Χ.) παρουσιάζει

Αραβησσός

Προϊστορικός οικισμός

Η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ πραγματοποίησε τα τελευταία χρόνια, στο πλαίσιο της συνεργασίας της με τους δήμους της επαρχίας Γιαννιτσών, σειρά ανασκαφών με στόχο τη διάσωση αλλά και την ανάδειξη των καταλοίπων της προϊστορίας στο γεωγραφικό αυτό χώρο της Μακεδονίας. Η ανασκαφή στην τούμπα της Αραβησσού αποτελεί υλοποίηση μιας τέτοιας γόνιμης συνεργασίας της Εφορείας με το Δήμο Κύρρου, ο οποίος και χρηματοδότησε σχεδόν εξ ολοκλήρου την ερευνητική προσπάθεια στη συγκεκριμένη θέση.

Στόχος της ανασκαφής ήταν η έναρξη συστηματικής έρευνας σε ένα χώρο ελεύθερο από ιδιοκτησιακό καθεστώς και η μέγιστη κατά το δυνατόν αποκατάσταση της διαχρονικής και πολύπλευρης ανθρώπινης παρουσίας και δραστηριότητας, όπως αυτή αποτυπώνεται στα αρχαιολογικά κατάλοιπα ή προκύπτει από την αναλυτική προσέγγιση των αρχαιομετρικών δεδομένων και αφορά στην κοινωνική οργάνωση, στην οικονομία, στην τεχνογνωσία, στη χωροοργάνωση του οικισμού και των

29. Για το θέμα της επιδρομής των Γαλατών στην περιοχή, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 183 κ.ε.

30. Έως τώρα τα υπάρχοντα στοιχεία από αρχαϊκά νεκροταφεία προέρχονται από το νεκροταφείο των Γιαννιτσών (*ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 653), που όμως είναι λίγο παλαιότερο, καθώς και από έναν τάφο του νεκροταφείου του οικισμού του Δυτικού Γιαννιτσών, από όπου προέρχονται δύο χρυσά επιπόμια, *Μακεδονικά* Θ΄ (1969), σ. 177, αριθ. 94.

31. *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙΙ, 1983, σ. 129 κ.ε.

32. Για τα νεκροταφεία της περιοχής της Θεσσαλονίκης στη Σταυρούπολη και στο Καραμπουρνάκι, βλ. *Albania* 2 (1927), σ. 28-47, 48-57· 3 (1928), σ. 60-66· 4 (1932), σ. 67-76. Επίσης, για το Καραμπουρνάκι, βλ. *ΑΕΜΘ* 8 (1994), σ. 203 κ.ε.· 9 (1995), σ. 283 κ.ε. Επίσης, *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 389-400. Για τα νεκροταφεία των υπόλοιπων περιοχών, βλ. Κ. Σισμανίδης, Το αρχαϊκό νεκροταφείο της Αγίας Παρασκευής Θεσσαλονίκης, στο *Αμητός. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Μανόλη Ανδρόνικο*, ΙΙ, Θεσσαλονίκη 1987, σ. 787 κ.ε. Για το νεκροταφείο της Θέρμης, βλ. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 477 κ.ε. Για το νεκροταφείο της Σουρωτής, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 123 κ.ε. Επίσης, βλ. *Σύνδος*, ό.π. (υποσημ. 18) και *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 311-320. Για τις περιοχές της νότιας Βοττιαίας, βλ. Κ. Ρωμιοπούλου, *Λευκάδια-Αρχαία Μίεζα*, Αθήνα 1997, σ. 12, εικ. 11, 16-17· *ΑΕΜΘ* 6 (1992), σ. 99 κ.ε.· 10Α (1996), σ. 79-91. Για την Πιερία, βλ. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 233-238. Για την Άνω Μακεδονία, βλ. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 23-33.

Εικ. 16. Αραβησσός. Προϊστορικός οικισμός. Χάλκινα αντικείμενα από το στρώμα της εποχής του Σιδήρου (τομή Ι).

σημαντικό πάχος επιχώσεων και αντιπροσωπεύεται από δύο φάσεις με σαφή διάκριση οριζόντων σε όλη την έκταση των τομών. Η ανώτερη (νεότερη) περιέχει άφθονα κατάλοιπα (κεραμική, οστά, λίθινα και οστέινα εργαλεία, λίθινες αιχμές βελών κτλ.). Σε βάθος 1,10 μ. από την επιφάνεια του εδάφους αποκαλύφθηκε τμήμα από ένα εξαιρετικά πλούσιο στρώμα καταστροφής κατοικίας της νεότερης φάσης, που προσδιορίζεται χρονικά στα τέλη της 3ης χιλιετίας π.Χ. Το οίκημα ήταν υπόσκαφο με άγνωστο προς το παρόν σχήμα κάτοψης και είχε καταστραφεί από πυρκαγιά.

Στο κατώτερο (παλαιότερο) στρώμα της πρώιμης εποχής του Χαλκού, που το πάχος του κυμαίνεται από 0,30 έως 0,50 μ., ανήκει σημαντικός αριθμός κυκλικών απορριμματικών λάκκων διαφόρων μεγεθών. Από τους αποθέτες αυτούς, καθώς και από τις επιχώσεις της φάσης, προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικών οστράκων, οστά ζώων, λίθινα και οστέινα εργαλεία και άλλα μικροευρήματα.

Μερικά μέτρα νοτιότερα από την κατοικία της πρώιμης εποχής του Χαλκού και σε χαμηλότερο υψόμετρο βρέθηκε στις επιχώσεις της Τελικής νεολιθικής περιόδου (4500-3300 π.Χ.) στρώση από ψημένους πηλούς και θραύσματα αγγείων. Με την πρόοδο της ανασκαφής αποκαλύφθηκε η τετράγωνη κάτοψη μιας προγενέστερης κατοικίας, η οποία, επίσης, καταστράφηκε από τη φωτιά. Η διαταραχή του στρώματος από τους αποθέτες της εποχής του Χαλκού και από τα εκτεταμένα επιμήκη ορύγματα των ελληνιστικών χρόνων δεν επιτρέπει την πλήρη αποκατάσταση της μορφής, αλλά και της οργάνωσης των εσωτερικών χώρων της. Σύμφωνα όμως με σειρά ενδείξεων η κατοικία κάλυπτε εμβαδόν 50 έως 60 τ.μ. και είχε κανονικό προσανατολισμό. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν δεκάδες πήλινα αγγεία διαφόρων μεγεθών και σχημάτων (κυρίως αμφοροειδή και φιάλες), μεγάλα χονδροειδή αποθηκευτικά αγγεία (πίθοι), αρκετές υπέργειες θήκες με χονδρά τοιχώματα σε σχήμα τετραγώνου ή έλλειψης, καθώς και σημαντικός αριθμός λειασμένων και αποκεκρουσμένων λίθινων εργαλείων. Στο κέντρο περίπου της κατοικίας αποκαλύφθηκε μεγάλη τετράγωνη εστία με πήλινη επίπεδη πλατφόρμα στα ανατολικά της. Αμέσως βορειότερα της εστίας ήλθαν στο φως λείψανα κτιστής κατασκευής. Διάσπαρτες σε όλη την έκταση του δαπέδου βρέθηκαν ψημένες μάζες πηλού με αποτυπώματα από τον ξύλινο σκελετό της κατοικίας. Η λήξη της ανασκαφικής περιόδου δεν επέτρεψε την ολοκλήρωση της αποκάλυψης της κατοικίας ή τη διερεύνηση του προγενέστερου νεολιθικού στρώματος.

Η ανασκαφή στον οικισμό της Αραβησσού παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την προϊστορική έρευνα στο βορειοελλαδικό χώρο όχι μόνον ως προς την ιδιοτυπία της εγκατάστασης και την ποικιλία του υλικού της, αλλά και ως προς τη δυνατότητα ανίχνευσης των συστατικών στοιχείων της μεταβατικής φάσης από τη νεολιθική εποχή στην εποχή του Χαλκού.

ΠΑΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ

Έδεσσα

Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16 (Ο.Τ. 136, οικόπεδο Γ. Παπαζήση)

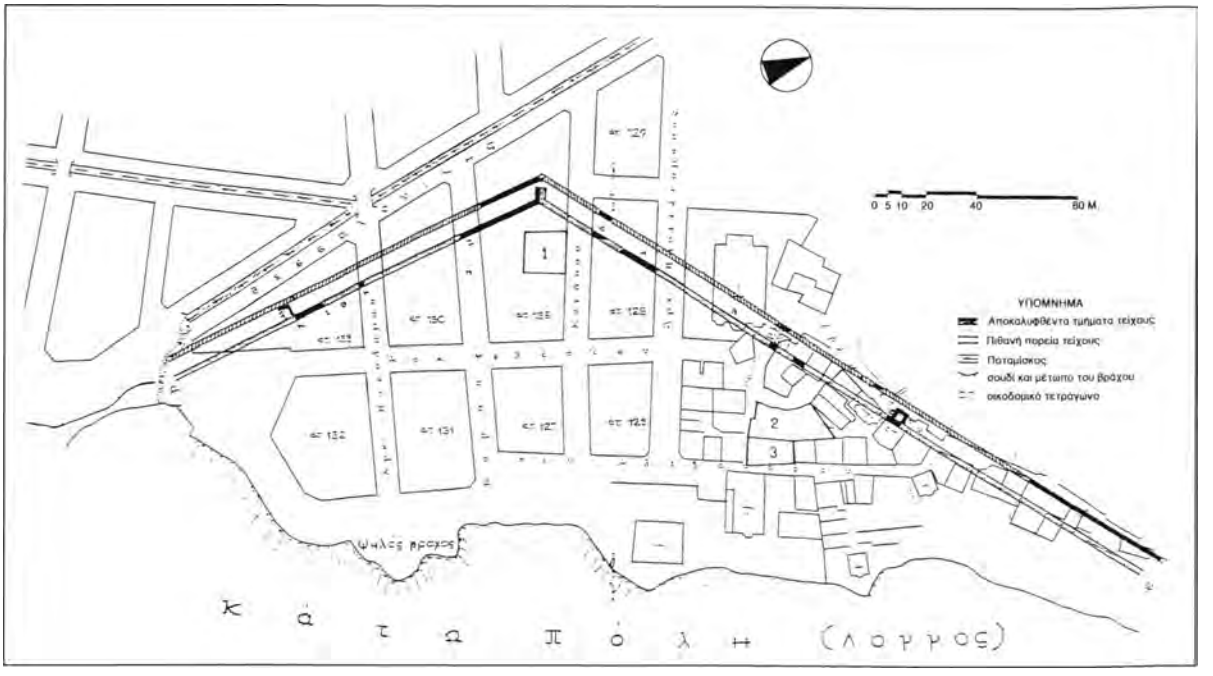
Το παραπάνω οικόπεδο περιλαμβάνεται στα όρια της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας (Εικ. 17,1) και βρίσκεται πολύ κοντά στο βόρειο σκέλος των τειχών (τμήμα του τείχους είχε παλαιότερα αποκαλυφθεί στο γειτονικό οικόπεδο Τσομπανίδη[33] (Εικ. 17, Δ).

Μετά την κατεδάφιση των δύο οικιών, που οικοδομήθηκαν στο οικόπεδο μετά το 1940, απέμεινε η υποθεμελίωση των τοίχων τους από σιδηρόπετρες σε βάθος 1,30-1,50 μ. Οι οικίες Α και Β είχαν κοινό τον τοίχο 1′, η οικία Α όμως, η ανατολική, ήταν μικρότερη. Και οι δύο χωρίζονταν σε δύο χώρους, η Α σε βόρειο και νότιο με τον κατεστραμμένο τοίχο 3′, ενώ η Β σε ανατολικό και δυτικό με τον τοίχο 6′. Ο τοίχος 5′ έκλεινε από Ν. την οικία Β και ο τοίχος 2′ την οικία Α. Από Β. υπήρχε ο τοίχος 7.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε τμήμα του ακάλυπτου χώρου της παλαιότερης κατοικίας Α, είχαν πραγματοποιηθεί ήδη από το 1999 δοκιμαστικές τομές με τις οποίες είχε διαπιστωθεί το βάθος των επιχώσεων μέχρι το φυσικό. Τα αποτελέσματά τους υπήρξαν βοηθητικά για τον καθορισμό των εργασιών απομάκρυνσης των νεότερων επιχώσεων από το οικόπεδο. Στον παλαιότερο ακάλυπτο χώρο ανήκε, επίσης, και μια ζώνη, πλ. 1,70 μ., κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου, όπου τα οικοδομικά λείψανα αποκαλύφθηκαν σε μικρό βάθος 0,30-0,40 μ., ενώ στο υπόλοιπο οικόπεδο η έρευνα άρχισε από το 1,40-1,60 μ.[34].

33. Για το οικόπεδο Τσομπανίδη, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 706-710.

34. Για τη μέτρηση του βάθους στο οικόπεδο Παπαζήση ως σταθερό χρησιμοποιήθηκε η ανώτερη επιφάνεια του τείχους στο οικόπεδο Τσομπανίδη.

Εικ. 17. Έδεσσα. Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16. Η αρχαία ακρόπολη. Τοπογραφικό.

Η θεμελίωση των τοίχων των οικιών Α και Β επηρέασε τη διατήρηση των αρχαίων επιχώσεων, όπως και η κατασκευή αποθετών, των οποίων η παρουσία ήταν εκτεταμένη είτε με τη μορφή πρόχειρων ανοιγμάτων είτε ως προσεκτικά διανοιγμένες κυκλικές κατασκευές.

Πιο συγκεκριμένα, διαπιστώθηκαν εννέα αποθέτες Τουρκοκρατίας (Εικ. 18).

Οι αποθέτες 2 και 3 (διαμ. 1,35 και 1,80 μ. αντίστοιχα, νότια των οικιών Α, Β) είχαν τοιχώματα με οπές στήριξης για την κάθοδο και ερευνήθηκαν μέχρι βάθους 3,89 και 2,76 μ. αντίστοιχα. Ο αποθέτης 4, αποκαλ. διαστ. 1,40 (Β.-Ν.)×2 μ. (Α.-Δ.) στα βορειοανατολικά, ο οποίος συνεχιζόταν και έξω από το βόρειο όριο του οικοπέδου, ερευνήθηκε μέχρι το βάθος των 4,15 μ. Αμέσως δυτικά του είχε απομείνει μικρό τμήμα του αρχαίου ελληνιστικού στρώματος, ενώ στο εσωτερικό του βρέθηκαν πεσμένες λιθόπλινθοι από αρχαίο τοίχο.

Βαθύτερος και μεγαλύτερος ήταν ο αποθέτης 7 στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου (2,40×2,70 μ.). Ερευνήθηκε μέχρι τα 4,50 μ., στη συνέχεια όμως η έρευνά του διακόπηκε λόγω επικινδυνότητας. Ο αποθέτης 5 βρέθηκε στην ανατολική ζώνη, ο 6 κάτω από τη θεμελίωση του δυτικού άκρου του νεότερου τοίχου 2′ και ο 1 στο κέντρο περίπου του χώρου. Αβέβαιη είναι η απόδοση των αποθετών 8, 9, 10 στο νότιο άκρο της ανατολικής ζώνης , επειδή περιείχαν και εφυαλωμένη κεραμική αλλά και μελαμβαφή ελληνιστικά όστρακα. Αξιοπαρατήρητες στην ίδια περιοχή μεταξύ των αποθετών 8 και 10 και σε βάθος 1,35 μ. είναι τέσσερις κυκλικές οπές, διαμ. 0,20-0,27 μ., που θυμίζουν πασσαλότρυπες.

Εικ. 18. Έδεσσα. Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16. Αποθέτες.

Στο χώρο νότια της οικίας Α, ανατολικά των αποθετών 2 και 3 βρέθηκαν τα ορύγματα 1, 2, 3. Ενώ στην επιφάνειά τους βρέθηκαν όστρακα χειροποίητα, πιθανώς προϊστορικά, η περαιτέρω έρευνά τους έδωσε νεότερα όστρακα (π.χ. στο όρυγμα 3, όπου το βάθος της έρευνας έφθασε τα 3,37 μ.).

Το φαινόμενο όμως αυτό, να βρίσκεται σε ανώτερο επίπεδο της ανασκαφής αρχαία κεραμική και στη συνέχεια νεότερη εφυαλωμένη, παρατηρήθηκε και στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου πάνω από τον αποθέτη 7 και επιβεβαιώνει τη διαταραχή του χώρου.

Από την έρευνα της ανατολικής ζώνης αποκαλύφθηκαν τμήματα από τους νεότερους τοίχους 1′, 8′, 9′, 10′, 11′, μαζί με πηλό-

Εικ. 19. Έδεσσα. Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16. Ασημένιες κοπές «Αιγών» και Ηιόνος.

κτιστα δάπεδα και τμήματα αποχετευτικών αγωγών. Οι τοίχοι πρέπει να χρονολογηθούν πριν από την πυρκαγιά του 1944 και μετά την καταστροφή στις αρχές του 20ού αιώνα της εκκλησίας της Αγίας Ελεούσας, της οποίας ο περιβάλλων χώρος έφθανε μέχρι το οικόπεδο Παπαζήση.

Αποκλειστικά αρχαία κεραμική βρέθηκε στα ορύγματα κ, λ, μ ανατολικά και δυτικά του τοίχου 1΄, βόρεια και νότια του δυτικού άκρου του τοίχου 3΄ και κάτω από αυτούς. Η μαύρη επίχωση, που κάλυπτε τα ορύγματα, άρχιζε από το 1,40 μ. Το νοτιότερο όρυγμα κ, που ήταν και το μεγαλύτερο, άρχιζε από 1,85 μ., ενώ σε βάθος 2,10 μ. βρέθηκε ο πυθμένας του στον ιζηματογενή βράχο της Έδεσσας. Τα δυτικά και νοτιοδυτικά όριά του είχαν καταστραφεί κατά την κατασκευή των τοίχων 1΄και 2΄ και του αποθέτη 6. Οι μέγιστες σωζόμενες διαστάσεις ήταν 2 μ. (Α.-Δ.) και 2,50 μ. (Β.-Ν.).

Αμέσως βόρεια το όρυγμα λ, μικρότερο και πιο ρηχό, είχε και πάλι καταστραφεί στα δυτικά από τον τοίχο 1΄. Στα βορειοδυτικά των προηγουμένων φάνηκε η αρχή του ορύγματος μ, το οποίο διακόπηκε από τον τοίχο 7΄ και πιθανότατα συνέχιζε και πέρα από το βόρειο όριο του οικοπέδου. Κάτω από την περιοχή, όπου ενώνονταν οι νεότεροι τοίχοι 1΄ και 3΄, διασώθηκε μικρό τμήμα αρχαίου στρώματος με κεραμίδες και λίθους, σε βάθος 1,48-1,68 μ.

Από το περιεχόμενο των ορυγμάτων μπορούν να αναφερθούν ένα-δυο όστρακα από φιαλόσχημα, πιθανώς εποχής του Χαλκού, όστρακα εποχής του Σιδήρου από οπισθότμητες πρόχους, από φιαλόσχημο αγγείο, από χειροποίητα πιθάρια, λίγα γραπτά από υστερογεωμετρικά αγγεία, αλλά και νεότερα όστρακα με ξεστή διακόσμηση, επίσης λαβές και βάσεις από κύλικες του 5ου- 4ου αι. π.Χ. Τέλος, από την περιοχή του ορύγματος λ περισυνελέγησαν οι δύο μικρές ασημένιες κοπές «Αιγών» και Ηιόνος, βάρους 0,60 και 0,75 γρ. (Εικ. 19).

Λίγο νεότερα από τα προηγούμενα ήταν τα κατάλοιπα που προήλθαν από την αμέσως ανατολικότερη περιοχή. Εδώ διαπιστώθηκαν τα τμήματα των παράλληλων τοίχων α και γ κατασκευασμένων από πλίνθους από πωρόλιθο χωρίς συνδετικό κονίαμα. Οι τοίχοι όριζαν στην επιφάνεια έναν τετράγωνο υπόγειο χώρο, που του δόθηκε η ονομασία όρυγμα Χ, διαστ. 2×3,80 μ., με επίχωση χρώματος γκρι.

Μέσα στην επίχωση του ορύγματος Χ και πλησιέστερα προς τον πυθμένα του παρατηρήθηκαν τα μικρότερα κυκλικά ορύγματα Χ1-Χ4.

Εικ. 20. Έδεσσα. Οδός Αργυρίου-Κυτάνου 14-16. Μεταλλικά ευρήματα.

Αντίθετα, το όρυγμα Χ5 από την επιφάνειά του βρέθηκε να περιέχει τμήματα πλινθιών, που ίσως είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή ενός περιχειλώματος.

Τα ευρήματα από το χώρο μεταξύ των τοίχων α-γ και το εσωτερικό του ορύγματος Χ χρονολογούνται στα ελληνιστικά χρόνια και περιλαμβάνουν νομίσματα, λυχνάρια, τμήματα ειδωλίων και μεταλλικά ευρήματα (Εικ. 20). Επίσης, όστρακα Δυτικής Κλιτύος, αλλά και τμήματα ερυθρόμορφων αγγείων, τμήματα από άβαφα αγγεία καθημερινής χρήσης, καθώς και αγνύθες πυραμιδωτές ή αρτόσχημες και πηνία.

Στο εσωτερικό του χώρου που θα οριζόταν από τους τοίχους α-γ βρέθηκε επιπλέον ο πίθος Π 4. Οι πίθοι, τέλος, 1-2 , που βρέθηκαν νότια του ορύγματος Χ, αλλά σε ψηλότερο επίπεδο, πρέπει να περιλαμβάνονταν αρχικά σε άλλο χώρο, του οποίου οι τοίχοι δεν έχουν διασωθεί. Από το εσωτερικό του πίθου 1 προέρχεται η βάση μεταλλικού αγγείου (Εικ. 20).

Όπως ήταν αναμενόμενο εξαιτίας της συνεχούς κατοίκησης, με την ανασκαφή του οικοπέδου Παπαζήση αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά κατάλοιπα της αρχαίας κατοίκησης στο εσωτερικό της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας. Για τα παλαιότερα ορύγματα κ, λ, μ, στα οποία δεν διαπιστώθηκαν ευρήματα ελληνιστικών χρόνων, πρέπει να σημειωθεί ότι βρίσκονται πλησιέστερα προς το τείχος της ακρόπολης. Ίσως περιλαμβάνονται σε μια ζώνη, που μετά την ανέγερση του τείχους δεν είχε κατοικηθεί. Στη συνέχεια με τους τοίχους α και γ ορίζεται τμήμα ενός αρχαίου χώρου, πιθανότατα τμήμα αρχαίας κατοικίας με υπόγειο.

Οι μεταγενέστερες περίοδοι των ρωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών και βυζαντινών χρόνων ανιχνεύονται κυρίως από τα όστρακα της κεραμικής, καλύτερα όμως εκπροσωπείται η μεταβυζαντινή περίοδος από το περιεχόμενο των αποθετών.

Οδός Αρχιερέως Μελετίου (Ο.Τ. 112, οικόπεδο Μ. Δούμτση)

Το παραπάνω οικόπεδο περιλαμβάνεται στο εσωτερικό της ακρόπολης της αρχαίας Έδεσσας (Εικ. 17, 2). Στο οικόπεδο, όπως και στο επόμενο οικόπεδο των αφών Πούφλη, το 2000

Εικ. 21. Έδεσσα. Οδός Αρχιερέως Μελετίου. Άποψη της ανασκαφής από ΒΔ.

πραγματοποιήθηκε ερευνητική ανασκαφή μετά από την αρχική συναίνεση των ιδιοκτητών, προκειμένου να επιβεβαιωθεί η ύπαρξη αρχαιοτήτων και να αξιολογηθεί η σημασία τους, ώστε στη συνέχεια να κινηθεί από την πλευρά του Δήμου Έδεσσας η διαδικασία απαλλοτρίωσης. Τελικός στόχος της όλης προσπάθειας θα ήταν η ανέγερση κτιρίου, που στη συνέχεια θα παραχωρούνταν, μετά και από ιδιωτική δωρεά, μαζί με άλλα γειτονικά στο Υπουργείο Πολιτισμού, προκειμένου να χρησιμοποιηθούν για το διαχρονικό μουσείο της πόλης της Έδεσσας[35]. Η ανασκαφή στα δύο οικόπεδα πραγματοποιήθηκε τους μήνες Ιούνιο-Σεπτέμβριο, τελικά όμως διακόπηκε μετά από παρέμβαση των ιδιοκτητών χωρίς να ολοκληρωθεί και χωρίς να επιτευχθεί η αποτύπωσή τους.

Στο παραπάνω οικόπεδο ερευνήθηκαν τέσσερις τομές στο βορειότερο χώρο του οικοπέδου και σε κάποια απόσταση από τον υπάρχοντα σε ερειπιώδη κατάσταση βόρειο τοίχο της οικίας της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Στο νότιο τμήμα, μετά από συμφωνία με την ιδιοκτήτρια, συνέχισε τη λειτουργία του μικρό αποστακτήριο.

Από όλες τις τομές αρχικά αφαιρέθηκαν τμήματα της λιθόστρωτης αυλής και της υποθεμελίωσης της τελευταίας κατοικίας. Κατά το αρχικό αυτό στάδιο συγκεντρώθηκαν νεότερα αντικείμενα καθημερινής χρήσης με λαογραφικό ενδιαφέρον. Το πιο σημαντικό όμως εύρημα υπήρξε ένας νεότερος «θησαυρός» από ασημένια ισπανικά και τούρκικα νομίσματα, που βρέθηκε στο δυτικό όριο της ανασκαφής αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους μέσα σε πήλινο θησαυράριο (Εικ. 21-22).

Στη συνέχεια σε όλο τον ανασκαφικό χώρο παρατηρήθηκαν αποθέτες Τουρκοκρατίας, που διατάραξαν τη στρωματογραφία σε βάθος. Χρειάστηκε να απομακρυνθούν σταδιακά, ώστε στη συνέχεια μετά και από την απομάκρυνση ενός ιζηματογενούς στρώματος να αρχίσει η αποκάλυψη των οικοδομικών καταλοίπων.

Εικ. 22. Έδεσσα. Οδός Αρχιερέως Μελετίου. Νομισματικός «θησαυρός».

Στη μεταβυζαντινή πιθανότατα περίοδο ανήκουν ο τοίχος 5, κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ. και ο αναλημματικός τοίχος 6.

Βαθύτερα από αυτούς διαμορφώθηκε η κάτοψη ενός χώρου, που οριζόταν από τους τοίχους 2, 3 και 4. Ο τοίχος 3 (Εικ. 23), μήκ. 5,50 και πλ. 0,55 μ., ήταν κατασκευασμένος από μικρούς πωρόλιθους με συνδετικό κονίαμα και τμήματα κεραμίδων στρωμένα στην επιφάνεια των αρμών. Παρόμοια κατασκευή είχε και ο τοίχος 2, μήκ. 2,50 και πλ. 0,45 μ. Τέλος, ο τοίχος 4 παράλληλος με τον 3 μόλις άρχισε να αποκαλύπτεται σε απόσταση 4 μ. από αυτόν. Στη γωνία των τοίχων 2 και 3 αποκαλύφθηκε το πηλόχριστο δάπεδο του χώρου με υπόστρωμα από κεραμίδες. Παρόμοιο τμήμα δαπέδου άρχισε να αποκαλύπτεται και νότια του τοίχου 4, γεγονός που αποδεικνύει την ύπαρξη ενός δεύτερου χώρου.

Τα ευρήματα πάνω από το δάπεδο ήταν κυρίως όστρακα παλαιοχριστιανικών έως και ελληνιστικών χρόνων και δεν βοηθούν στη χρονολόγηση του χώρου, που ορίζεται από τους τοίχους 2, 3, 4. Από διερευνητική όμως τομή στο ανατολικό άκρο και αμέσως βόρεια του τοίχου 3 διαπιστώθηκε η ύπαρξη επίχωσης, από την οποία προήλθε τμήμα παλαιοχριστιανικής λεκανίδας. Δεδομένου ότι το γέμισμα αυτό προχωρά και κάτω από τον τοίχο 3, μπορεί να αποτελέσει ένα terminus post quem για την κατασκευή του.

Ένας ακόμη τοίχος άρχισε να αποκαλύπτεται, τέλος, βόρεια του τοίχου 3 με κατεύθυνση Β.-ΒΑ., ο οποίος προχωρούσε και κάτω από τον τοίχο 3.

35. Το διαχρονικό μουσείο της πόλης της Έδεσσας προτάθηκε από κοινού από τις τρεις Εφορείες Κλασικών, Βυζαντινών Αρχαιοτήτων και Νεωτέρων Μνημείων στο Υπουργείο Πολιτισμού μετά από σχετική μελέτη, που συντάχθηκε από τον αρχιτέκτονα Α. Πιστιόλη σε συνεργασία με το Δήμο Έδεσσας. Στη μελέτη, εκτός από την ανέγερση του μουσείου, προβλέπεται και η ανάδειξη του αρχαίου τείχους στην περιοχή, στην οποία βέβαια υπάρχει επιπλέον η παλαιά μητρόπολη της Έδεσσας, μνημείο του 14ου αι., το μεταβυζαντινό κτίριο του Παρθεναγωγείου και η παραδοσιακή γειτονιά Βαρόσι. Οι ερευνητικές ανασκαφές κρίθηκαν απαραίτητες από το ΥΠΠΟ πριν από οποιαδήποτε εξέταση του θέματος.

Εικ. 23. Έδεσσα. Οδός Αρχιερέως Μελετίου. Ο τοίχος 3 από Α. Δεξιά το κάτω μέρος νεότερου αποθέτη.

Η αλλεπάλληλη κατοίκηση άφησε τη σφραγίδα της στην κεραμική της ανασκαφής: Δεν στάθηκε δυνατόν να βρεθούν παρά λίγα νεότερα ολόκληρα αγγεία. Πολλά ήταν τα εφυαλωμένα όστρακα, βυζαντινά και κυρίως μεταβυζαντινά. Στα τελευταία συγκαταλέγονται και οι πίπες. Τα όστρακα της αρχαιότητας (ελληνιστικά-παλαιοχριστιανικά) προέρχονταν από αγγεία αποθηκευτικά-μαγειρικά, αλλά και επιτραπέζια.

Στα μικροευρήματα συγκαταλέγονται νομίσματα (από τα νεότερα έως τα ελληνιστικά χρόνια), επίσης, κοσμήματα όλων των εποχών (γυάλινα και μεταλλικό βραχιόλι, δαχτυλίδια, περίαπτα, πόρπη ζώνης νεότερη, χάλκινη σφραγίδα Τουρκοκρατίας).

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου (Ο.Τ. 112, οικόπεδο αφών Πούφλη)

Όπως και στο προηγούμενο οικόπεδο, υπήρχε και εδώ παλαιότερη κατοικία, που καταστράφηκε. Τα συντρίμμια της κατοικίας απομακρύνθηκαν και όλος ο χώρος του οικοπέδου αρκετά χρόνια πριν ισοπεδώθηκε από το Δήμο Έδεσσας στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με την παρακείμενη οδό, προκειμένου να καθαριστεί ο χώρος του οικοπέδου, που σημειωτέον βρίσκεται ακριβώς απέναντι από το διατηρητέο κτίριο του Παρθεναγωγείου και από την παλαιά Μητρόπολη του 14ου αι.

Κατά συνέπεια, η ανασκαφή ξεκίνησε με τη χάραξη τριών τομών, διαστ. 4×6 μ., που καταλάμβαναν όλη την έκταση του οικοπέδου αφήνοντας μόνο τους απαραίτητους μάρτυρες για τη διακίνηση του προσωπικού (Εικ. 24).

Οι τομές αριθμήθηκαν στη συνέχεια αυτών του προηγούμενου οικοπέδου με τα γράμματα Ε, ΣΤ, Ζ.

Εικ. 24. Έδεσσα. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Άποψη της ανασκαφής από Ν.

Τομή Ε: Είναι η βορειότερη τομή. Πολύ κοντά στην επιφάνεια του εδάφους γρήγορα αποκαλύφθηκε ο κιτρινωπός ιζηματογενής βράχος, στον οποίο είχαν διανοιγεί αβαθή ή βαθύτερα ορύγματα. Τα ορύγματα ήταν αρχαία, κάποια, όπως το όρυγμα 1, είχαν επαναχρησιμοποιηθεί και μερικά μικρά ήταν νεότερα.

Το όρυγμα 1 βρισκόταν στη νοτιοανατολική γωνία της τομής και περιελάμβανε μόνο μεταβυζαντινή κεραμική. Οι διαστάσεις του στην επιφάνεια ήταν 1,60 (Α.-Δ.)×1,50 (Β.-Ν.) μ. Συνέχιζε σαν ένα κυλινδρικό όρυγμα, που βαθύτερα διαπλατύνονταν, και συνέχιζε και κάτω από την παρακείμενη οδό Μεγάλου Αλεξάνδρου. Το βάθος του έφθανε τα 2,80 μ.

Πολύ μικρότερο το νεότερο όρυγμα 2 στη βορειοανατολική γωνία της τομής, είχε βάθος μόνο 0,30 μ. και σχήμα τετράγωνο. Έφερε επένδυση από σχιστόπλακες και συνέχιζε εκτός των ορίων της τομής.

Τα υπόλοιπα ορύγματα ήταν αρχαία και δημιουργούν έναν προβληματισμό για τη χρήση τους κατά την αρχαιότητα, δηλαδή εάν λειτουργούσαν ως αποθηκευτικοί χώροι ή εάν τα μεγαλύτερα χρησίμευαν και ως υπόσκαφες κατοικίες[36].

Το όρυγμα 5, αμέσως δυτικά του 1, είχε διαστάσεις στην επιφάνεια 1,47×1,56 μ., ενώ στον πυθμένα περιοριζόταν στα 0,52-0,66 μ. Στο εσωτερικό του η επίχωση χρώματος καφέ περιελάμβανε κυρίως προϊστορική κεραμική.

Βαθύτερο και πιο επιμελημένο το όρυγμα 4 συνέχιζε και έξω από τα βόρεια όρια της τομής. Η έρευνά του δεν στάθηκε δυνατόν να ολοκληρωθεί, αν και από αυτό αναμένεται να δοθούν απαντήσεις για τη χρήση αυτών των υπόγειων λαξευτών κατασκευών. Είχε διάμετρο 2 μ. περίπου και το ύψος των τοιχωμά-

36. Για τις υπόσκαφες κατοικίες, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 170-171.

Εικ. 25. Έδεσσα. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τομή Στ από Ν.

Εικ. 26. Έδεσσα. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου. Τομή Ζ από Ν.

των του έφθανε στο 1,78 στα ανατολικά και 1,20 μ. στα νότια και δυτικά. Περιείχε, επίσης, καφέ σκούρα επίχωση με ελληνιστικά, αλλά και προϊστορικά όστρακα και οστά.

Δυτικά του 5 υπήρχαν δύο αμελητέα νεότερα ορύγματα, τα 2 και 3, καθώς και οι θέσεις από τις βάσεις δύο πιθαριών. Στη νοτιοδυτική, τέλος, γωνία της τομής στο όρυγμα 6 βρέθηκε τμήμα πίθου, καθώς και άλλου αγγείου που δεν έχει ακόμη αφαιρεθεί.

Τομή Στ (Εικ. 25): Η επίχωση, αρχικά χρώματος καφέ, στη συνέχεια έγινε κιτρινωπή, ιζηματογενής, καθώς τελείωναν τα νεότερα στρώματα που καταλάμβαναν κυρίως το νότιο-νοτιοανατολικό τμήμα της τομής, όπου και νεότερος αποχετευτικός αγωγός. Για την κατασκευή του είχαν κοπεί τα ιζήματα αμέσως βόρεια και νότια του αγωγού. Τα τοιχώματά του ήταν κατασκευασμένα από μικρούς πωρόλιθους, όπως και η κάλυψη, που όμως πατούσε σε στρώση κεραμίδων στην ανώτερη επιφάνεια των τοιχωμάτων. Το μήκος του αγωγού, που συνέχιζε και εκτός των ορίων της τομής, έφθανε τα 5,50 και το πλάτος τα 0,55 μ. Τα ευρήματα από την περιοχή του αγωγού ήταν σύγχρονα αντικείμενα και νεότερα εφυαλωμένα αγγεία.

Στην υπόλοιπη τομή, σε ανώτερο επίπεδο, μέσα σε ιζηματογενή επίχωση αποκαλύφθηκαν αρχαία κατάλοιπα. Ένας ολόκληρος πίθος στη βορειοδυτική γωνία και το τμήμα ενός δεύτερου στο μέσον της βόρειας πλευράς θα πρέπει να σχετιστούν με τον πίθο, που βρέθηκε στο όρυγμα 6 στη νοτιοδυτική γωνία της προηγούμενης τομής και να αποδοθούν σε έναν πιθεώνα, τα υπόλοιπα οικοδομικά λείψανα του οποίου έχουν χαθεί.

Βαθύτερα από τον πιθεώνα σώζεται μικρό τμήμα μιας κτιριακής εγκατάστασης, που ορίζεται από τα τμήματα των τοίχων 1, 2, 3, χτισμένων με μεγάλους ποταμίσιους λίθους. Ο τοίχος 1, κατεύθυνσης Β.-Ν., έχει μήκος 0,50 και πλάτος 0,74 μ. Παρόμοιο πλάτος έχει και ο τοίχος 2, κατεύθυνσης Α.-Δ., που το μήκος του φθάνει τα 1,30 μ. Στο ανατολικό άκρο του 2 ακουμπά ο 3, κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 2,20 και πλ. 0,80 μ. Από μια πρώτη εξέταση[37] μπορεί να αναφερθεί ότι τα όστρακα από το χώρο μεταξύ των τοίχων, αν και υπήρχαν παρεισφρήσεις παλαιοχριστιανικών και ελληνιστικών οστράκων, ήταν όστρακα εποχής του Σιδήρου έως και ύστερης εποχής του Χαλκού με χαρακτηριστικά matt-painted. Τα σχήματα των αγγείων που αναγνωρίζονται είναι πιθοειδή, πύραυνοι, αμφορείς, αλλά και σκυφίδια, πινάκιο και οινοχόη. Είναι απαραίτητο να συνεχιστεί η έρευνα στο χώρο, που θα δώσει σημαντικές πληροφορίες για τη στρωματογραφία της προϊστορικής κατοίκησης της πόλης.

Τομή Ζ (Εικ. 26): Τα κτιριακά κατάλοιπα στην τελευταία τομή του οικοπέδου Πούφλη (τμήματα τοίχων, αποχετευτικός αγωγός) χρονολογούνται όλα στα νεότερα χρόνια. Ανάμεσά τους άρχισαν να διαγράφονται και τα κυκλικά τοιχώματα των αποθετών της Τουρκοκρατίας. Είναι απαραίτητο να συνεχιστεί η ανασκαφή για να διαπιστωθεί εάν έχουν διασωθεί στοιχεία της παλαιότερης κατοίκησης του χώρου.

Στα μικροευρήματα από όλες τις τομές συγκαταλέγονται νομίσματα από τα νεότερα έως τα ελληνιστικά χρόνια, σιδερένια εργαλεία και εξαρτήματα, χάλκινο σπιρούνι, οστέινη λαβή μαχαιριδίου, χάλκινο δαχτυλίδι βυζαντινών χρόνων, αποτμήματα γυάλινων αγγείων, αρτόσχημη αγνύθα, τμήμα ειδωλίου, σφονδύλια και τοξωτή πόρπη προχριστιανικών χρόνων.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ

Άψαλος

Τμήματα της επαρχιακής οδού Αψάλου-Αριδαίας

Με χρηματοδότηση του έργου «Κατασκευή επαρχιακής οδού Αψάλου-Αριδαίας» το 2000 πραγματοποιήθηκαν οι πρώ-

37. Δεν έχει γίνει ακόμη επεξεργασία του υλικού των ανασκαφών του 2000, ούτε καταγραφή των ευρημάτων.

Εικ. 27. Άψαλος. Θέση Γραμμή. Νεολιθικός οικισμός. Το νότιο όρυγμα από Δ.

Εικ. 28. Άψαλος. Κόμβος. Κλίβανος της ύστερης εποχής του Χαλκού.

τες ουσιαστικές ανασκαφικές εργασίες στις δύο ήδη από την προηγούμενη χρονιά εντοπισμένες θέσεις[38] επί της χάραξης του δρόμου: α) στη θέση Γραμμή, βόρεια του σύγχρονου οικισμού σε απόσταση 500 μ. περίπου και β) στην ανατολική είσοδο της Αψάλου στην περιοχή του κόμβου, που διοχετεύει την κυκλοφορία από την Αλμωπία προς την Έδεσσα και τη Θεσσαλονίκη[39].

Στην πρώτη θέση σε τμήμα, μήκ. 120 και πλ. 10-13 μ.[40], που διαπερνά εγκάρσια τον αρχαίο οικισμό αποκαλύφθηκαν στα βόρεια και νότια τμήματα δύο ορυγμάτων, πιθανώς τάφρων. Στο χώρο κατοίκησης ανάμεσά τους, από το κατώτερο τμήμα πασσαλόπηκτων κατοικιών απέμειναν οι πασσαλότρυπες και λάκκοι απορριμματικοί ή αποθηκευτικοί.

Στο εσωτερικό του νότιου ορύγματος (μήκ. 13,50 και πλ. 8,50 μ.), του οποίου η έρευνα προχώρησε περισσότερο, όχι όμως μέχρι τον πυθμένα, κάτω από το επιφανειακό ερευνήθηκε ένα ανώτερο ενιαίο γκριζόμαυρο στρώμα με τμήματα δορώσεων, που πρέπει να συγκεντρώθηκαν μετά από μια καταστροφή του οικισμού (Εικ. 27).

Από την κεραμική ο οικισμός μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση νεολιθική-αρχή της ύστερης νεολιθικής εποχής, είναι όμως απαραίτητο η χρονολόγηση να στηριχθεί και στα αποτελέσματα των ραδιοχρονολογήσεων.

Η κεραμική περιλαμβάνει διάφορες κατηγορίες, από τις οποίες η πιο ενδιαφέρουσα είναι αυτή με κόκκινη στιλβωμένη επιφάνεια, που μερικές φορές φέρει διακόσμηση με μαύρο οργανικό υλικό. Το ίδιο μάλλον υλικό φαίνεται να χρησιμοποιήθηκε και για τη συγκόλληση κατά την αρχαιότητα αγγείων όλων των κατηγοριών. Η συγκόλληση μερικές φορές γίνεται με τη διάνοιξη οπών στα τοιχώματα των αγγείων, που επίσης γεμίζουν με το προαναφερθέν υλικό και δίνει την εικόνα των μολύβδινων συνδέσμων των μεταγενέστερων περιόδων.

Παρόμοιο οργανικό υλικό από όστρακα άλλων θέσεων[41] χαρακτηρίζεται ως bitumen, που προκύπτει από την κατεργασία του φλοιού της σημύδας και ήδη έχει δοθεί η άδεια από το ΥΠΠΟ για να μελετηθεί το υλικό της Αψάλου και να επιβεβαιωθεί η προέλευσή του και η σημασία του στα θέματα της κεραμικής τεχνολογίας, ίσως του εμπορίου και της διάδοσης των ιδεών.

Η έρευνα στη δεύτερη θέση στην ανατολική είσοδο της Αψάλου διήρκεσε από το Μάιο έως τα τέλη του χρόνου στο τμήμα που περιλαμβάνεται στις διατομές 7-11 του άξονα του δρόμου. Στα ανατολικά όρια του ανασκαφικού χώρου βρέθηκε μια στρώση από ασβεστόλιθους, ψιλό χαλίκι και όστρακα αγγείων, που δίνει την εικόνα αρχαίου δρόμου κατεύθυνσης Β.-Ν. των υστερορωμαϊκών χρόνων. Ο δρόμος αυτός δεν σχετίζεται με τα ευρήματα των υπόλοιπων αρχαιολογικών στρωμάτων, που χρονολογούνται στις προϊστορικές περιόδους της ύστερης εποχής του Χαλκού και των νεολιθικών χρόνων.

Το στρώμα της ύστερης εποχής του Χαλκού[42] διαπιστώθηκε ότι σε όλες τις τομές είχε μικρό σχετικά πάχος, πιθανότατα επειδή εκτεινόταν στην περιφέρεια αρχαίου οικισμού. Δεν περιελάμβανε αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, αλλά μόνον απορριμματικούς λάκκους, στρώματα κεραμικής, καθώς και το πιο σημαντικό εύρημα, έναν κεραμικό κλίβανο πολύ καλής διατήρησης (Εικ. 28). Ο κλίβανος έχει σχήμα κυκλικό, διαμ. 1-1,15 μ. Ο θάλαμος θέρμανσης έχει διανοιγεί στο σκληρό φυσικό έδαφος και φέρει επάλειψη πηλού, πάχ. 0,02-0,025 μ. Η σχάρα όπτησης, η οποία φέρει 66 οπές, διαμ. 0,04-0,05 μ., έχει ελαφρώς υποχωρήσει προς το θάλαμο θέρμανσης. Η σχάρα στηρίζεται σε τρία επιμήκη υποστηρίγματα, πλ. 0,07 μ., που διαμορφώνουν τρεις σύριγγες στο θάλαμο θέρμανσης.

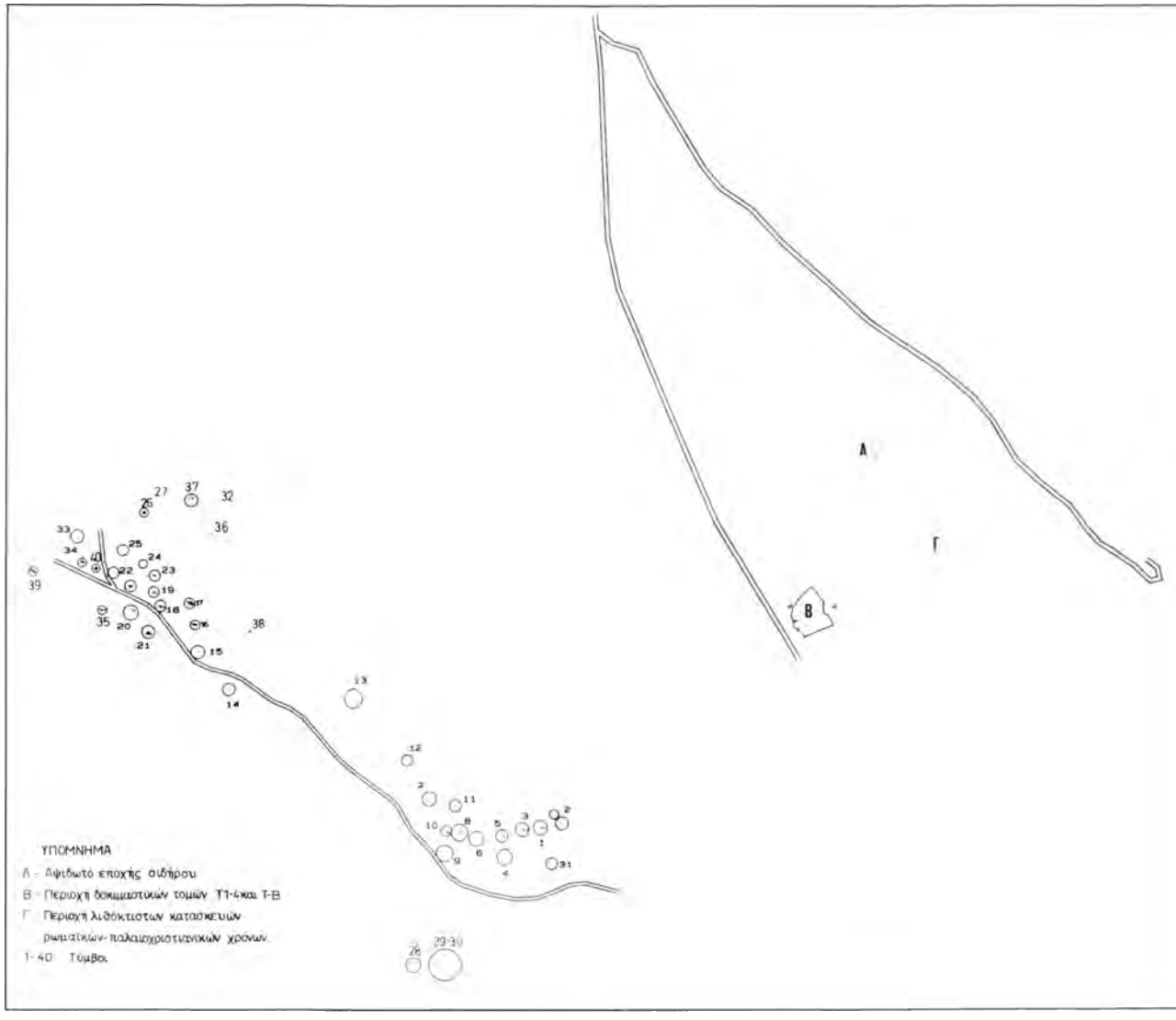
38. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 610-611.

39. Αναλυτικότερα, τα αποτελέσματα της ανασκαφής παρουσιάζονται στο *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 491-504.

40. Στο τμήμα αυτό το 1999 είχαν χαραχθεί οι ανασκαφικές τομές και είχαν αφαιρεθεί οι ανώτερες επιχώσεις.

41. Για τη βιβλιογραφία, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 491-504.

42. Χρονολογήθηκε με βάση την κεραμική. Βλ. σχετικά ό.π.

Εικ. 29. Κωνσταντία. Θέση Ξηρικά. Τοπογραφικό του νεκροταφείου των τύμβων και του αρχαίου οικισμού.

Το στόμιο πυροδότησης βρισκόταν στο βορειοανατολικό όριο του κλιβάνου.

Εκτός από τα προηγούμενα στο ανατολικό και δυτικό όριο του ανασκαφικού χώρου διαπιστώθηκε βαθύτερα και η ύπαρξη στρωμάτων της αρχαιότερης νεολιθικής εποχής, των οποίων η έρευνα θα συνεχιστεί και κατά το 2001.

Χρονολογούνται από την κεραμική, που περιλαμβάνει όστρακα με χαρακτή ή νυχωτή διακόσμηση και άλλα με κόκκινο επίχρισμα κακής ποιότητας, που ανήκουν σε φιαλόσχημα αγγεία με δακτυλιόσχημες βάσεις, λεπτά ελαφρά σφαιρικά τοιχώματα, που απολήγουν σε απλό χείλος. Στο κάτω μέρος του σώματος φέρουν διάτρητες λαβές-αποφύσεις.

Κωνσταντία

Θέση Ξηρικά

Χάρη στη χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας Θράκης, που για πρώτη φορά το 2000 δόθηκε και για την περιοχή της Αλμωπίας, στάθηκε δυνατόν να επαναληφθούν η σωστική ανασκαφή στο νεκροταφείο των τύμβων και οι δοκιμαστικές τομές στον αρχαίο οικισμό της Κωνσταντίας. Οι εργασίες κρίθηκαν απαραίτητες εξαιτίας νέων αρχαιοκαπηλικών ενεργειών στο πρώτο και καταστροφές από παραλαβή κοκκινοχώματος στο δεύτερο[43].

43. Αναλυτικότερη παρουσίαση των αποτελεσμάτων της ανασκαφής περιλαμβάνονται στο *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 505-518. Τα στοιχεία της παλαιότερης

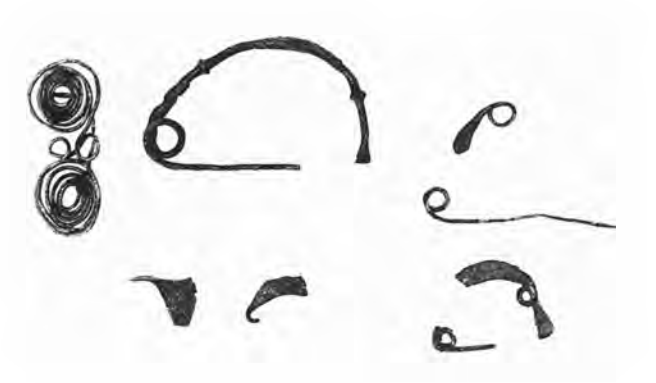
Εικ. 30. Κωνσταντία. Θέση Ξηρικά. Ο τύμβος 35 από Δ.

Με την ανασκαφή του 2000 στη δυτική συστάδα των τύμβων (Εικ. 29, τύμβοι 14-40), το νεκροταφείο της Κωνσταντίας είναι το μοναδικό ανάμεσα στα νεκροταφεία τύμβων της δυτικής Αλμωπίας και του ορεινού Πάικου για το οποίο έχει προκύψει μια συνολική εικόνα.

Οι τύμβοι της Αλμωπίας και του Πάικου είναι υπέργειες συγκεντρώσεις λίθων, που περικλείουν στο εσωτερικό τους ωοειδείς ή ορθογώνιους τάφους με είσοδο και σύντομο δρόμο (Εικ. 30). Οι τάφοι φέρουν ψευδοεκφορική ή οριζόντια κάλυψη. Με τη νέα έρευνα διαπιστώθηκε ότι υπάρχουν και επίπεδοι τύμβοι-πλατφόρμες με χαμηλούς τάφους στο εσωτερικό τους, τύμβοι με τάφους κιβωτιόσχημους χωρίς δρόμο και πιθανότατα υπόγειοι τάφοι χωρίς τύμβο.

Οι τύμβοι πρέπει να ενταχθούν στην παράδοση των μεγαλιθικών μνημείων, γνωστών ήδη από τη νεολιθική εποχή. Για την υιοθέτησή τους στη συγκεκριμένη περιοχή, εκτός από τον ημινομαδικό τρόπο διαβίωσης που επέβαλε τη διαρκή ανθρώπινη παρουσία πάνω στα βουνά και την ιδεολογική σχέση ανάμεσα στην ταφική κατασκευή και την ανθρώπινη κατοικία, ρόλο πρέπει να έπαιξε και το διάσπαρτο στις κορυφογραμμές δομικό υλικό, που χρησιμοποιείται για την κατασκευή των τύμβων, αποτέλεσμα της χαμένης στα βάθη των αιώνων δράσης των ηφαιστείων, των οποίων η θέση τοποθετείται πίσω από τις χιονισμένες βουνοκορφές της οροσειράς του Βόρα.

Αγγεία με αυλακωτή διακόσμηση μαζί με χάλκινες τοξωτές πόρπες βοηθούν για τη χρονολόγηση της έναρξης της χρήσης

Εικ. 31. Κωνσταντία. Θέση Ξηρικά. Τύμβος 40. Χάλκινες πόρπες.

των τύμβων στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου, χωρίς να αποκλείεται και η παλαιότερη περίοδος της εποχής του Χαλκού. Νεότερα σχήματα των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων, που βρέθηκαν στην ανασκαφή του 2000, μαρτυρούν τη συνέχεια χρήσης και δημιουργούν έναν προβληματισμό σε σχέση με τη μαρτυρία του Θουκυδίδη: «*Ἀνέστησαν* (εν. οι Μακεδόνες) *δὲ καὶ ἐκ τῆς νῦν Ἐορδίας καλουμένης Ἐορδούς… καὶ ἐξ Ἀλμωπίας Ἀλμώπας*».

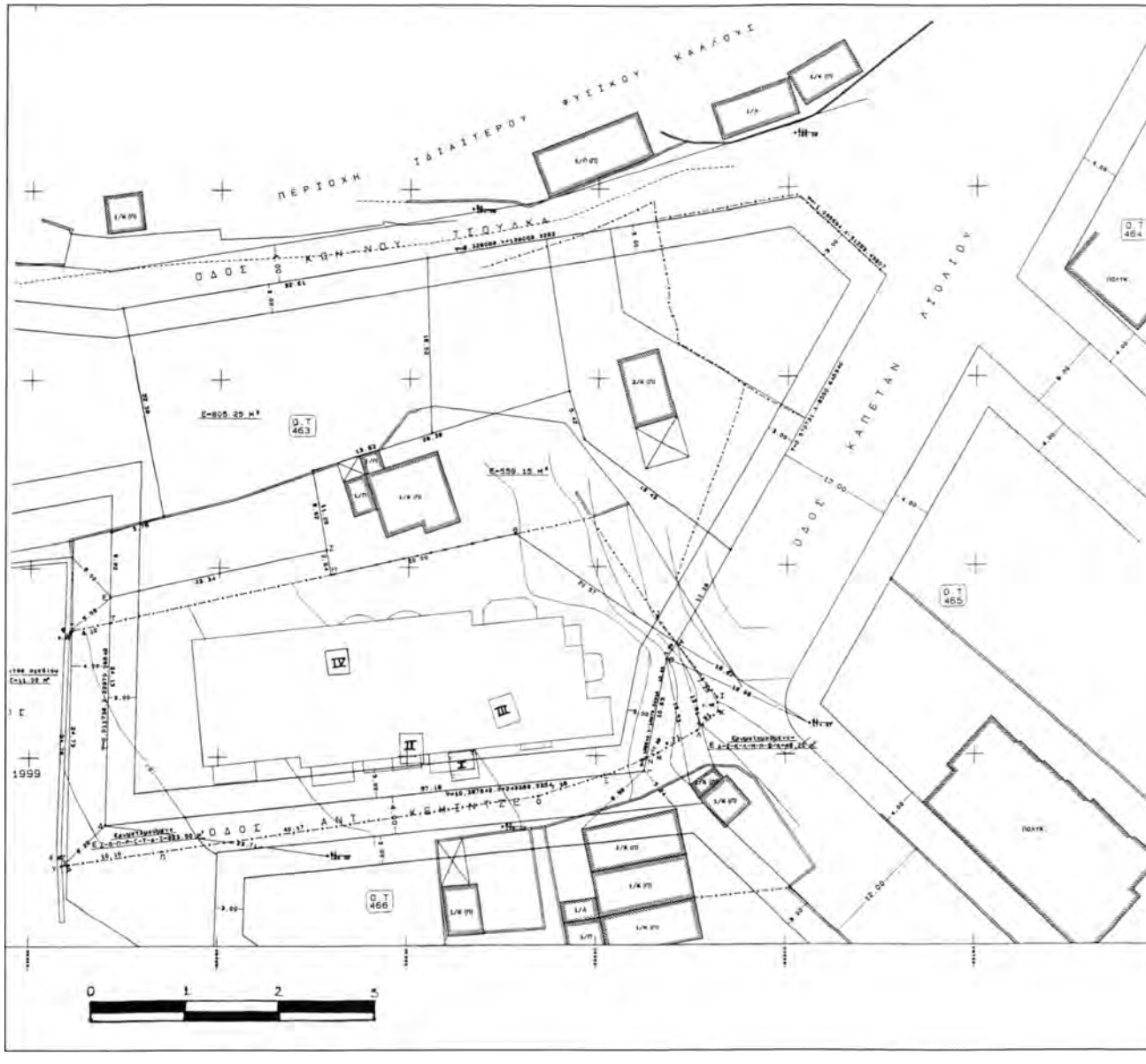
Εκτός από τα πήλινα αγγεία διαφόρων σχημάτων συγκεντρώθηκε και ένας μεγάλος αριθμός χάλκινων κοσμημάτων (Εικ. 31), που ακόμη μια φορά επιτρέπουν τη συγκέντρωση στοιχείων για την εικόνα της γυναικείας και ανδρικής ενδυμασίας σε αυτή την περίοδο.

Δοκιμαστικές τομές και περισυλλογή οστράκων από το χώρο του αρχαίου οικισμού (Εικ. 29 Α-Γ), ανατολικά του νεκροταφείου απέδειξαν μια διάρκεια χρήσης από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως τα ρωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια. Θέσεις όμως κατοίκησης διαπιστώθηκαν και στην ευρύτερη περιοχή με τη μορφή μικρών εγκαταστάσεων αλλά και με τη μορφή οικισμών. Σημαντικότερη από όλες φαίνεται να είναι ο οικισμός και το φρούριο του Θεοδωρακίου, που επιβλέπει τόσο τον αρχαίο οικισμό και το νεκροταφείο της Κωνσταντίας όσο και όλη την πεδιάδα της Αλμωπίας, ενώ ελέγχει και μια από τις διαβάσεις, που συνδέουν την Αλμωπία με τη Βοττιαία.

Η έρευνα του νεκροταφείου της Κωνσταντίας και της ευρύτερης περιοχής δεν πρόσφερε στοιχεία μόνο για την ιστορική πορεία της αρχαίας Αλμωπίας. Επιπλέον, απέδειξε ότι ο χώρος και το τοπίο διατηρούνται εδώ και χιλιάδες χρόνια αναλλοίωτα και για αυτό πρέπει και να προστατευθούν από τις σύγχρονες επεμβάσεις. Μια πρώτη ενέργεια της ΙΖ΄ ΕΠΚΑ προς αυτή την κατεύθυνση υπήρξε και η τοποθέτηση κατά το 2000 ενημερωτικών πινακίδων τόσο στο νεκροταφείο όσο και στον αρχαίο οικισμό.

έρευνας αναφέρονται στο *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 155-166 και στο *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 559-560.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Εικ. 32. Βέροια. Συμβολή των οδών Κλέωνος 24 και Αντ. Κεμιντζέ. Τοπογραφική αποτύπωση.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Βέροια

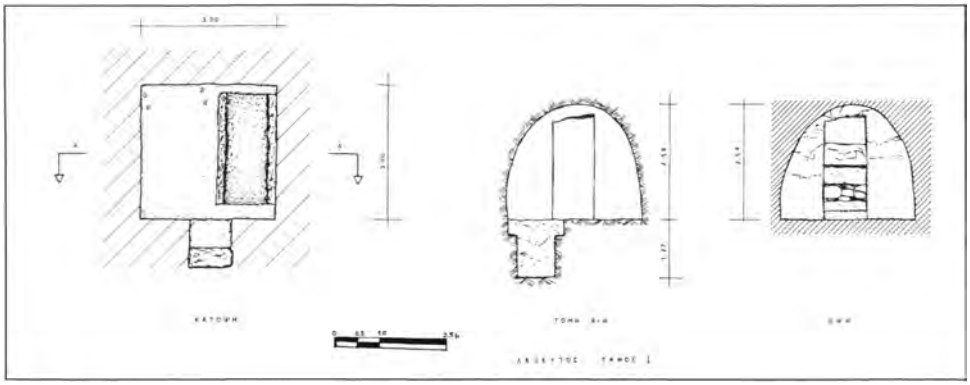
Συμβολή των οδών Κλέωνος 24 και Αντ. Κεμιντζέ (Ο.Τ. 463, οικόπεδο Υφαντίδη)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση τετραώροφης οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο, ήλθαν στο φως και ανασκάφηκαν τέσσερις μονοθάλαμοι, ασύλητοι, λαξευτοί τάφοι (Εικ. 32). Το οικόπεδο βρίσκεται στην ευρύτερη περιοχή του δυτικού νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, που έχει δώσει ένα σημαντικό αριθμό λαξευτών τάφων.

Οι τάφοι I, II, III έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. και ο τάφος IV Α.-Δ., με είσοδο που φράσσεται από επάλληλα τοποθετημένες πώρινες λιθοπλίνθους. Ο θάλαμός τους έχει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη.

Τάφος I: Έχει είσοδο στα βόρεια, ήταν επιχρισμένος με υπόλευκο κονίαμα που διατηρείται κατά τόπους και δεν έχει διαμόρφωση κλινών σε Π αλλά ένα ορθογώνιο λαξευτό όρυγμα στα δυτικά (Εικ. 33).

Τάφος II: Η είσοδός του που βρισκόταν στα βόρεια, διαμορφώνεται με μονολιθικές παραστάδες. Έχει κλίνες σε σχήμα Π

Εικ. 33. Βέροια. Συμβολή των οδών Κλέωνος 24 και Αντ. Κεμιντζέ. Κάτοψη, τομή και όψη του τάφου Ι.

Εικ. 34. Βέροια. Συμβολή των οδών Κλέωνος 24 και Αντ. Κεμιντζέ. Η είσοδος του τάφου ΙΙΙ. Άποψη από το εσωτερικό.

και στην περιοχή της νοτιοανατολικής γωνίας υπήρχε ανακομιδή με συγκέντρωση οστών και αγγείων.

Τάφος ΙΙΙ: Η είσοδός του βρίσκεται στα νότια και πλαισιώνεται, όπως και του τάφου ΙΙ, από μονόλιθες πώρινες παραστάδες, που ήταν επιχρισμένες με κονίαμα (Εικ. 34). Στο εσωτερικό του θαλάμου, ανάμεσα στην ανατολική κλίνη και στο θυραίο τοίχωμα, υπάρχουν δύο βαθμίδες για την εναπόθεση των κτερισμάτων.

Τάφος ΙV: Μικρότερων διαστάσεων, με πολύ πρόχειρη διαμόρφωση τόσο του θαλάμου όσο και της εισόδου του, που βρίσκεται στα ανατολικά.

Ανάμεσα στα ευρήματα των τάφων, που ανέρχονται περίπου σε 170 αντικείμενα, κυριαρχούν τα πήλινα αγγεία: αμφορείς «μακεδονικού» τύπου, μυροδοχεία, άωτα σκυφίδια μερικά με χάλκινο νόμισμα στο εσωτερικό τους, πυξίδες, καθώς και λυχνάρια, πολλά από τα οποία ήταν τοποθετημένα μέσα σε αρυτήρες. Βρέθηκαν ακόμη μεταλλικά αντικείμενα, κυρίως στλεγγίδες, αλλά και βελόνες, σιδερένια εργαλεία κ.ά. Στα χρυσά κτερίσματα ανήκουν τρία ενώτια.

Οι τέσσερις τάφοι που ανασκάφηκαν ανήκουν στην κατηγορία των λαξευτών θαλαμωτών τάφων του 3ου-2ου αι. π.Χ. που επιχωριάζουν στην πόλη της Βέροιας και αξιόλογα δείγματα του τύπου αυτού διατηρούνται ήδη σε υπόγεια και πυλωτές οικοδομών.

Σύμφωνα με την απόφαση του ΥΠΠΟ ΑΡΧ/Α1/Φ17/31614/1599/21-7-2001 διαλύθηκαν οι τάφοι ΙΙ, ΙΙΙ και ΙV και διατηρήθηκε ο τάφος Ι, ο θάλαμος του οποίου βρίσκεται εκτός οικοπέδου, με διαμόρφωση ειδικής εισόδου με πρόσβαση από τον υπόγειο χώρο της οικοδομής.

Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 26 (Ο.Τ.149, οικόπεδο Τσανακτσίδη ΑΕΕΕ)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφής θεμελίων για την ανέγερση προσθήκης κατ' επέκταση και καθ' ύψος ισογείου με υπόγειο και τριών ορόφων με στέγη στο παραπάνω οικόπεδο, που βρίσκεται στην παραπάνω οδό, ήλθαν στο φως και ανασκάφηκαν τμήματα δύο τοίχων με κατεύθυνση Β.-Ν., που είναι κατασκευασμένοι από λιθοπλίνθους πωρόλιθου χωρίς συνδετικό υλικό, θεμελιωμένοι στο φυσικό έδαφος. Οι τοίχοι σώζονται σε μέγιστο ύψος δύο δόμων και σε μήκος 5,50 (τ.1) και 3 μ.(τ.2), ενώ συνεχίζουν την πορεία τους προς Β. και Ν. στο άσκαφο τμήμα του οικοπέδου. Ανάμεσα στους δύο τοίχους αποκαλύφθηκαν τμήματα σκελών ενός πήλινου αγωγού που έχει την ίδια κατεύθυνση με τους τοίχους (Εικ. 35).

Τα τμήματα αυτών των τοίχων πρέπει να συνδέονται με άλλα που έχουν ανασκαφεί στο παρελθόν σε γειτονικά οικόπεδα (οικόπεδο Τροχοπούλου στη Μεγάλου Αλεξάνδρου: τμήμα τοίχου από πώρινους γωνιόλιθους που ανήκει σε μεγάλο κτίριο[44] και οικό-

44. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 510.

Εικ. 35. Βέροια. Οδός Μεγάλου Αλεξάνδρου 26. Ο τοίχος 1 και τμήμα του πήλινου αγωγού.

πεδο Μπουλασίκη στη Μεγάλου Αλεξάνδρου και Βασιλέως Κωνσταντίνου: τοίχος από μεγάλο αρχαίο κτίριο)[45] και πιθανότατα ανήκουν σε ένα ευμεγέθες κτίριο, που θα βρισκόταν στην αγορά της αρχαίας πόλης, καθώς μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν παλαιότερα σε μικρή απόσταση στο όμορο Ο.Τ.

Στα δυτικά των τοίχων, σε επαφή σχεδόν με το ήδη υπάρχον υπόγειο, η έρευνα απέδωσε αστρωμάτιστα μέσα στα μπάζα, λίγα όστρακα ελληνιστικών χρόνων και 26 χάλκινα νομίσματα, σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, με ένα τουλάχιστον να ταυτίζεται με κοπή του Δημητρίου Πολιορκητού.

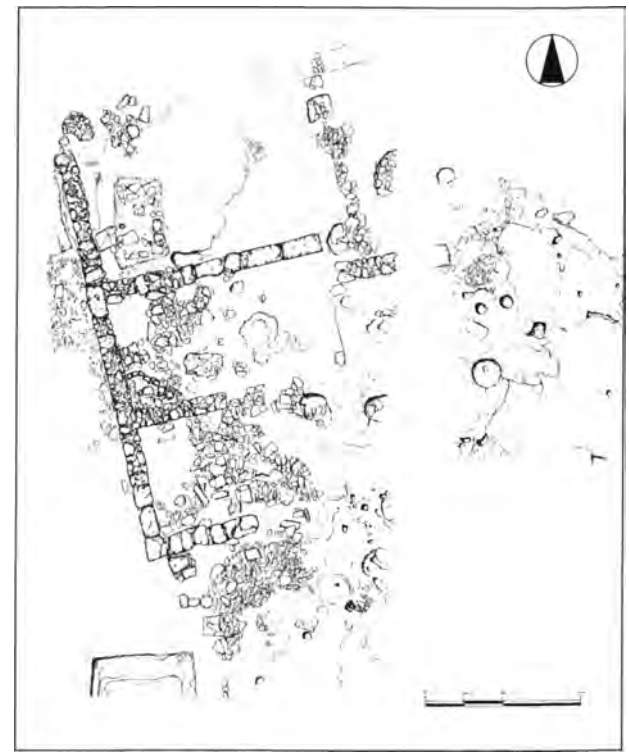
Σύμφωνα με απόφαση του ΥΠΠΟ οι τοίχοι διατηρήθηκαν σε κατάχωση, με αντίστοιχη μείωση του ύψους του υπογείου στο σημείο που διέρχεται ο τοίχος, που εξέχει του δαπέδου.

Ασώματα

Μια νέα αρχαιολογική θέση εντοπίστηκε έξω από το χωριό Ασώματα του Νομού Ημαθίας, αποτέλεσμα της έρευνας στον άξονα της νέας Εγνατίας οδού[46] .

Οικοδομικά κατάλοιπα που καλύπτουν μια έκταση 10 στρεμμάτων περίπου σε ένα φυσικό πλάτωμα που δημιουργείται στις νοτιοανατολικές πλαγιές του Βερμίου δείχνουν μια διαχρονική χρήση του χώρου από τους προϊστορικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Η ανασκαφική έρευνα του έτους 2000 έχει εξαντλήσει σχεδόν το μισό της συνολικής έκτασης.

Στην περιοχή ενός ρέματος εντοπίστηκαν θεμέλια αργολιθικών τοίχων και τμήματα δαπέδων που ανήκουν σε οικήματα μιας μικρής, ίσως και εποχιακού χαρακτήρα εγκατάστασης, και χρονολογούνται στην εποχή του Σιδήρου. Στους ίδιους χρόνους ανήκουν και τέσσερις τάφοι που ανασκάφηκαν σε μικρή απόσταση και κάτω από τα θεμέλια υστερότερων οικοδομημάτων. Εκτός από τα πήλινα αγγεία που συνόδευαν τους νεκρούς και παρουσιάζουν ως σχήματα και τεχνική ισχυρότατες επιβιώσεις από την ύστερη εποχή του Χαλκού, μια νεκρή είχε ταφεί με δύο χάλκινα ψέλια, το ένα με εγχάρακτο μοτίβο ψαροκόκκαλου, χάλκινη βελόνα και δύο πήλινα σφονδύλια.

Εικ. 36. Βέροια. Ασώματα. Κτίριο ελληνιστικών χρόνων.

Ανασκάφηκε μια συστάδα με 11 ακόμη τάφους, που χρονολογούνται από τις αρχές του 5ου έως τα μέσα του 3ου αι. π.Χ. (με τις περισσότερες ταφές να ανήκουν στο τελευταίο τέταρτο του 4ου με αρχές 3ου αι. π.Χ.), με κτερίσματα χαρακτηριστικά της εποχής: πήλινα αγγεία, χάλκινα νομίσματα, στλεγγίδες, σιδερένια όπλα – αιχμές δοράτων, ξίφη και εγχειρίδια – για τους άνδρες, χάλκινα κοσμήματα-ενώτια, πόρπες και δαχτυλίδια – για τις γυναίκες.

Στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. ή λίγο υστερότερα πρέπει να κατασκευάστηκε και ένα κτίριο που βρίσκεται 100 μ. βορειοανατολικά και στέγαζε τροφοπαρασκευαστικές δραστηριότητες, όπως δείχνουν η κυκλική εστία, ένας μικρός φούρνος και θραύσματα από μυλόπετρες, που βρέθηκαν στο εσωτερικό του (Εικ. 36-37).

Σε μικρή απόσταση βορειότερα ήλθαν στο φως κατάλοιπα επάλληλων οικοδομικών φάσεων, που ανήκουν σε εγκαταστάσεις με εργαστηριακό χαρακτήρα, όπως δείχνει η αποκάλυψη εσχάρας ορθογώνιου κεραμικού κλιβάνου, διαστ. 3×2 μ., που πρέπει να προοριζόταν για την όπτηση κεραμίδων (Εικ. 38). Η εσχάρα διαμορφώνεται με επάλληλα στρώματα πηλού πάνω σε πλίνθους που έχουν αποκτήσει γκριζόλευκη απόχρωση από τις υψηλές θερμοκρασίες και αφήνουν ενδιάμεσες οπές διατε-

45. *ΑΔ* 24 (1969): Χρονικά, σ. 324.

46. Για αναλυτικότερη διαπραγμάτευση, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 563-574.

Εικ. 37. Βέροια. Ασώματα. Άποψη του κτιρίου των ελληνιστικών χρόνων από Ν.

Εικ. 38. Βέροια. Ασώματα. Εσχάρα κεραμικού κλιβάνου.

ταγμένες σε τέσσερις διπλές σειρές για τον ελκυσμό των ρευμάτων θερμού αέρα. Αν και δεν υπάρχουν ακόμη ασφαλείς χρονολογικές ενδείξεις από το εσωτερικό του κλιβάνου, το χρονολογικό πλαίσιο που δίνει η έρευνα του γύρω χώρου είναι αυτό των ύστερων ελληνιστικών χρόνων έως τον 1ο αι. μ.Χ. Η επιλογή της θέσης για την εγκατάσταση κλιβάνου δεν ήταν φυσικά τυχαία. Οι αργιλώδεις αποθέσεις που είχαν καλύψει ολοκληρωτικά την περιοχή των προϊστορικών καταλοίπων αποτέλεσαν μια ιδανική πηγή για την πρώτη ύλη του εργαστηρίου.

Η ύπαρξη εργαστηριακών εγκαταστάσεων, όπως και των ταφών της υστεροκλασικής περιόδου, σε συνδυασμό με τον εντοπισμό και λαξευτών τάφων των ελληνιστικών χρόνων στα πρανή, υποδεικνύουν ότι πρέπει κάπου κοντά να αναζητηθεί η θέση κάποιου οικισμού. Ελκυστική πρόταση αποτελεί μια τράπεζα με ενδείξεις αρχαίας κατοίκησης, που βρίσκεται σε μικρή απόσταση και σε άμεση γειτνίαση με σημείο του Αλιάκμονα που ήταν εύκολα διαβατό – τον λεγόμενο «Πόρο» των ντόπιων κατοίκων –, πριν κατασκευαστεί η τεχνητή λίμνη της ΔΕΗ.

Τρίλοφος

Ύστερα από ειδοποίηση για ισοπέδωση στον αγρό ιδιοκτησίας Ανδρεάδη (αριθ. αγρ. 659 αγροκτήματος Τριλόφου), η οποία και επέφερε σοβαρότατη καταστροφή σε τμήμα κτιρίου, η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ προχώρησε σε σύντομη δοκιμαστική έρευνα για να διαπιστωθεί το μέγεθος και το είδος του κτιρίου που καταστράφηκε. Η ανασκαφική έρευνα επεκτάθηκε και στο όμορο αγροτεμάχιο (αριθ. αγρ. 658, ιδιοκτησίας Καζάνα), από όπου στο παρελθόν είχαν παραδοθεί μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και αναφερόταν η ύπαρξη αρχιτεκτονικών λειψάνων[47]. Τα τελευταία αποδείχθηκε πως ανήκαν στην κόγχη μιας, άγνωστης μέχρι σήμερα, τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα, η οποία βρίσκεται στους δύο παραπάνω αγρούς και επεκτείνεται και εκτός των ορίων τους προς Δ. και Β. Η βασιλική έχει μήκος 18,50 και πλάτος 13,50 μ., χωρίς την αψίδα. Μολονότι η κάτοψη δεν έχει ολοκληρωθεί, φαίνεται ότι υπήρχε και εξωνάρθηκας, καθώς και προσκτίσματα στα νότια του νάρθηκα. Στα νότια της κόγχης του Ιερού ήλθαν στο φως συνολικά οκτώ κιβωτιόσχημοι τάφοι, κάποιοι από αυτούς κτερισμένοι με γυάλινα και χάλκινα δαχτυλίδια και βραχιόλια.

Ύστερα από τη σύντομη ανασκαφική έρευνα ειδοποιήθηκε η καθ' ύλην αρμόδια 11η ΕΒΑ, στην οποία παραδόθηκαν και τα ευρήματα.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

ΕΓΝΑΤΙΑ ΟΔΟΣ

Λευκόπετρα

Στο πλαίσιο των εργασιών διάνοιξης της Εγνατίας οδού στο Νομό Ημαθίας έγινε επίβλεψη των εργασιών αφαίρεσης φυτικού και διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές στις περιοχές όπου υπήρχαν επιφανειακές ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαιοτήτων. Στην περιοχή της Λευκόπετρας (τμήμα ε.ο. Λευκόπετρας-Βέροιας/5.2), η οποία βρίσκεται 15 χλμ. νοτιοδυτικά της Βέροιας, στα νοτιοανατολικά πρανή του Βερμίου και σε κοντινή απόσταση από τον Αλιάκμονα, εντοπίστηκαν με τον αρχαιολογικό

47. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 435, Πίν. 494α-δ.

Εικ. 39. Λευκόπετρα. Θέση Κουφόγιαννος. Η κορυφή του υψώματος με τα λίθινα θεμέλια.

Εικ. 40. Λευκόπετρα. Θέση Κουφόγιαννος. Άποψη της ανασκαφής από Β.

έλεγχο αρκετές θέσεις, από τις οποίες άλλες βρίσκονται εκτός χάραξης της Εγνατίας, ενώ άλλες βρίσκονται εντός ορίων κατάληψης της οδού. Για την πρώτη ομάδα θέσεων κρατήθηκαν όλα τα στοιχεία σχετικά με την τοποθέτησή τους στο χώρο και σχετικά με τον πιθανό χρονολογικό ορίζοντα που καλύπτει η κατοίκηση, με βάση πάντα τα επιφανειακά ευρήματα. Με αυτό τον τρόπο συμπληρώθηκε ο αρχαιολογικός χάρτης της περιοχής, για την οποία μέχρι σήμερα – λόγω της δύσβατης θέσης και της δασώδους βλάστησης που την καλύπτει – υπήρχαν πολύ λίγα στοιχεία.

Από το Σεπτέμβριο έως και το Νοέμβριο του 2000 έγινε ανασκαφική έρευνα σε δύο θέσεις της Λευκόπετρας, τον Κουφόγιαννο και την Καλλίπετρα[48]. Η πρώτη από τις δύο εγκαταστάσεις βρίσκεται στη βόρεια κλιτύ φυσικού υψώματος, στο σημείο όπου βρίσκεται το στόμιο της σήραγγας Σ4, ενώ η δεύτερη θέση βρίσκεται, επίσης, σε πλαγιά στην άκρη ενός πλατώματος, το οποίο βρίσκεται μεταξύ ρέματος και φυσικού υψώματος, σε απόσταση 700 μ. περίπου ανατολικά-νοτιοανατολικά του σημαντικού ιερού της Μητρός των Θεών Αυτόχθονος, γνωστού από τις έρευνες του Φ. Πέτσα κατά τη δεκαετία του 1960 και από το – πρόσφατα δημοσιευμένο – πλούσιο επιγραφικό υλικό του[49].

Θέση Κουφόγιαννος. Η ανασκαφή ήταν ιδιαίτερα δυσχερής λόγω της έντονης κλίσης 19° μοιρών, αλλά και λόγω των συνεχών κατολισθήσεων από ψηλότερα σημεία του υψώματος. Ακριβώς τα φαινόμενα των κατολισθήσεων και της διάβρωσης από τα όμβρια ύδατα και τους μικρούς χειμάρρους αποτελούν τους σημαντικότερους παράγοντες καταστροφής των οικοδομικών λειψάνων της θέσης. Όπως φάνηκε από την ανασκαφική και την επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε, το κύριο μέρος του οικισμού καταλάμβανε την κορυφή του υψώματος (Εικ. 39), η οποία βρίσκεται εκτός ορίων κατάληψης της Εγνατίας και κατά συνέπεια δεν ερευνήθηκε ανασκαφικά, ενώ η ανθρωπογενής δραστηριότητα στην πλαγιά εντοπίστηκε σε μια έκταση 200 τ.μ. περίπου. Τα κτίρια του οικισμού ήταν λιθόκτιστα, όπως φαίνεται από τα φτωχά σωζόμενα κατάλοιπα και από τους αργούς και ημίεργους λίθους, που βρίσκονται διάσπαρτοι σε όλη τη θέση και κυρίως στις υπώρειες του λόφου, αφού παρασύρθηκαν εκεί μέσω των κατολισθήσεων. Η κακή κατάσταση διατήρησης των καταλοίπων της πλαγιάς δεν επιτρέπει την αναγνώριση κατόψεων ή τμημάτων κατόψεων οικοδομημάτων, αν και υπήρχαν σε όλες σχεδόν τις τομές λίθοι διάσπαρτοι ή σε συγκεντρώσεις (Εικ. 40). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το λιθόστρωτο που εντοπίστηκε σε χαμηλά σημεία της κλιτύος και το οποίο φαίνεται ότι κατευθύνεται προς τα ψηλότερα σημεία του λόφου. Στα κινητά ευρήματα κυρίαρχη είναι η παρουσία της χειροποίητης κεραμικής. Εκτός από τη συνήθη κατηγορία των αδρών αγγείων απαντούν αρκετά στιλβωμένα, με επιφάνεια συνήθως κοκκινωπή, ενώ μια ολιγάριθμη κατηγορία συνιστούν όστρακα από πορτοκαλόχρωμο πηλό και επικάλυψη από απολεπιζόμενη, υπόλευκη κρούστα. Στο σχηματολόγιο των αγγείων απαντούν τα ανοιχτά, πιθοειδή με πεπλατυσμένα χείλη και λαβές γλωσσοειδείς, οριζόντιες και κάθετες κυλινδρικές, τα μόνωτα κύπελλα και ελάχιστα φιαλόσχημα. Αναφορικά με τη χρονολόγηση της θέσης θα πρέπει να τοποθετηθεί μεταξύ των τελευταίων φάσεων της ύστερης εποχής του Χαλκού και των αρχών της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Στοιχεία, όπως η απουσία της αμαυρόχρωμης διακόσμησης και η εύρεση μόνο μιας διχαλωτής λαβής, απομακρύνουν από τις ώριμες φάσεις της ύστερης εποχής Χαλκού, ενώ η στίλβωση των περισσό-

48. Για εκτενέστερη παρουσίαση των δεδομένων από τις δύο ανασκαφές, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 537-553.

49. Ph.M. Petsas - M.B. Hatzopoulos - L. Gounaropoulou - P. Paschidis, *Inscriptions du Sanctuaire de la Mère des Dieux Autochtone de Leukopetra (Macédoine)*, *Μελετήματα* 28, Athènes 2000.

Εικ. 41. Λευκόπετρα. Θέση Καλλίπετρα. Πήλινη κατασκευή.

τερων αγγείων απηχεί τη συνέχιση της υστεροχαλκής παράδοσης. Η ποιότητα του πηλού, η χρωματική γκάμα και η επεξεργασία της επιφάνειάς του παραπέμπουν στα χαρακτηριστικά της κεραμικής της πρώιμης εποχής του Σιδήρου και στην ίδια εποχή παραπέμπουν τα τοπογραφικά χαρακτηριστικά της θέσης.

Θέση Καλλίπετρα. Η προϊστορική εγκατάσταση βρίσκεται, επίσης, σε πλαγιά υψώματος, από τους πρόποδες του οποίου διέρχεται πυκνόφυτη ρεματιά, που κατέληγε – όπως όλα τα ρέματα της περιοχής – στον Αλιάκμονα. Ας σημειωθεί ότι μετά τη διέλευση της νέας Εγνατίας οδού όλα τα ρέματα που βρίσκονταν στο πέρασμά της θα έχουν καταστραφεί και θα έχουν δώσει τη θέση τους σε τεχνικά έργα με οχετούς, με όλες τις συνέπειες που θα έχει αυτή η μεγάλη αλλαγή στο μέχρι τώρα παρθένο οικοσύστημα της περιοχής. Η πλαγιά με την ερευνηθείσα προϊστορική θέση αποτελεί το δυτικό όριο πλατώματος, το οποίο από Α. προστατευόταν από ύψωμα, στο οποίο σήμερα διανοίγεται η σήραγγα Σ2.1. Τόσο στην κορυφή του υψώματος όσο και στο πλάτωμα βρίσκονται σημαντικές αρχαιότητες ιστορικών χρόνων. Τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του προϊστορικού οικισμού είναι φτωχά και συνίστανται σε ωμά πλιθιά και μάζες πηλού με αποτυπώματα, στοιχεία που υποδεικνύουν την ύπαρξη οικοδομημάτων κατασκευασμένων από κλαδιά και στιβαχτό πηλό. Από τις κατασκευές που ερευνήθηκαν στο εσωτερικό των οικημάτων καλύτερα σώζεται πήλινη κατασκευή ελλειψοειδούς σχήματος (Εικ. 41) (μεγ. εσωτ. διαμ. 1 μ.) με περιχείλωμα κατασκευασμένο από πλιθιά κάθετα τοποθετημένα. Αναφορικά με τη στέγαση της κατασκευής υπάρχουν στοιχεία ότι ήταν θολωτή, είχε δε στη νοτιοανατολική πλευρά της είσοδο στο ελλειψοειδές τμήμα, η οποία αποτελούνταν από δύο ευθύγραμμα σκέλη κατασκευασμένα και πάλι από πλιθιά. Με βάση τα παράλληλα από άλλους προϊστορικούς οικισμούς της Μακεδονίας η χρήση της κατασκευής θα πρέπει να σχετιζόταν με την αποθήκευση ή την τροφοπαρασκευή. Στην κεραμική που συνελέγη περιλαμβάνονται αδρά μονόχρωμα και στιλβωμένα αγγεία. Συχνά εμφανίζονται τα μικρά αποθηκευτικά, τα χυτροειδή αγγεία, οι φιάλες με οριζόντιες λαβές και τα κύπελλα με σιγμοειδές προφίλ. Χρονολογικά η θέση μπορεί να τοποθετηθεί στο πλαίσιο της 2ης χιλιετίας π.Χ. Χαρακτηριστικά της κεραμικής – όπως η απουσία της αμαυρόχρωμης, η ύπαρξη ελάχιστων οστράκων με εγχάρακτη διακόσμηση, η παρουσία κόκκινου επιχρίσματος σε ορισμένα αγγεία, αλλά και το σχηματολόγιο, στο οποίο υπάρχουν σαφείς αναφορές στην παράδοση της πρώιμης εποχής του Χαλκού παράλληλα με πρώιμες μορφές σχημάτων αγγείων και επιμέρους χαρακτηριστικών, όπως οι διχαλωτές λαβές, που αναπτύσσονται κατά την ύστερη εποχή του Χαλκού – παραπέμπουν σε αυτή την περίοδο, η οποία αντιστοιχεί στη μέση εποχή του Χαλκού ή καλύτερα, όπως χαρακτηρίζεται για τη Μακεδονία, στις φάσεις μετάβασης από την πρώιμη εποχή το Χαλκού στις πρώιμες φάσεις της ύστερης εποχής του Χαλκού. Σαφέστερος χρονολογικός προσδιορισμός της θέσης θα υπάρξει μετά τη ραδιοχρονόλογηση δειγμάτων άνθρακα, τα οποία βρίσκονται υπό επεξεργασία στο «Δημόκριτο».

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

Βεργίνα

Στον κάμπο που βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Βεργίνα και Μετόχι, 5 χλμ. βορειοδυτικά από το κέντρο της αρχαίας πόλης των Αιγών, πολύ κοντά στον Αλιάκμονα, ανάμεσα σε μια τούμπα με οικισμό της πρώιμης Χαλκοκρατίας και ένα παραποτάμιο νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, βρέθηκε πυκνό στρώμα κεραμίδων που προέρχονται από την καταστροφή ενός ελληνιστικού κτιρίου. Η πολύ μικρή σε έκταση ανασκαφική επέμβαση δεν επιτρέπει ακόμη την αναγνώριση της κάτοψης του κτίσματος, ωστόσο δεν αποκλείεται το εύρημα να συσχετίζεται με το ιερό της «Αρτέμιδος της εν Βλαγάνοις», που αναφέρεται σε επιγραφικές μαρτυρίες προερχόμενες από την περιοχή αυτή.

Σε οικόπεδο της Βεργίνας, που βρίσκεται στην περιοχή της νεκρόπολης των Αιγών, στα νοτιοανατολικά της συστάδας του τάφου του Φιλίππου Β΄, σε μια έκταση 320 τ.μ. ερευνήθηκαν 36 ταφές που χρονολογούνται από τα υστεροαρχαϊκά έως τα ύστατα ελληνιστικά χρόνια και επιβεβαιώνουν για μία ακόμη φορά τα συμπεράσματα που ήδη έχουν διατυπωθεί για τα ταφικά έθιμα των Αιγών[50].

Τέσσερις λακκοειδείς τάφοι, που σχηματίζουν μια μικρή συστάδα, χρονολογούνται στα υστεροαρχαϊκά χρόνια, όμως οι περισσότεροι χρονολογούνται από την εποχή του Αρχελάου έως τα τέλη της βασιλείας του Φιλίππου Β΄. Οι τάφοι αυτοί είναι ευρύχωροι λάκκοι, συχνά με πατάρι, η θέση των οποίων δηλω-

50. Για περισσότερες πληροφορίες και βιβλιογραφία, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 527-535.

νόταν από ορθογώνιους αργολιθοδομικούς περιβόλους. Οι περισσότεροι – όπως είναι ο κανόνας στη νεκρόπολη των Αιγών – ήταν συλημένοι. Ωστόσο, υπήρχαν αρκετά κινητά ευρήματα που διέφυγαν της προσοχής των τυμβωρύχων ή βρέθηκαν στη θέση τους στις αδιατάρακτες ταφές.

Μεταξύ τους συγκαταλέγονται κορινθιακές κοτύλες και εξάλειπτρα, μία αττική ερυθρόμορφη πελίκη τύπου Κερτς με παράσταση Αφροδίτης, κομμάτια ειδωλίων, διφυείς σιδερένιες περόνες, ασημένια και χάλκινα δαχτυλίδια σφραγίδες, χάλκινες γραφίδες, σιδερένιες αιχμές δοράτων και ένα σιδερένιο ξίφος σπον τύπο της κοπίδας.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ταφή-καύση ενός νεαρού άνδρα, όπου τα καμένα οστά είχαν αποτεθεί σε ένα λακκοειδή τάφο φυλαγμένα σε ξύλινη λάρνακα. Μαζί τους βρέθηκε ο οβολός του Χάρου – ένα νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄ –, ένα επίχρυσο νεκρικό στεφάνι, η γραφίδα, η στλεγγίδα και το δαχτυλίδι του νεκρού και βέβαια τα απαραίτητα πήλινα κτερίσματα. Στο χείλος του ταφικού λάκκου βρέθηκε ένα σκυφίδιο, κατάλοιπο των νεκρικών χοών.

Μια απόπειρα λαθρανασκαφής ήταν η αιτία μιας σωστικής επέμβασης στους λόφους που σχηματίζονται στις υπώρειες των Πιερίων στα δυτικά της Βεργίνας, σε ένα νεκροταφείο της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Ερευνήθηκαν συνολικά 11 τάφοι. Δεν βρέθηκε καμία καύση. Οι νεκροί ήταν θαμμένοι σε συστάδες μέσα σε στενόμακρες κτιστές θήκες σκαμμένες στο φυσικό βράχο. Πλάκες από πωρόλιθο ή απλή αργολιθοδομή επένδυε τις παρειές, σε μικρές περιπτώσεις και το δάπεδο των ταφικών λάκκων, ενώ χαμηλοί λιθοσωροί σήμαιναν τη θέση των τάφων. Βρέθηκε ένας εγχυτρισμός παιδιού σε πήλινο λέβητα και δύο ταφές νεαρών κοριτσιών μέσα σε μεγάλους πίθους. Τα κοσμήματα – χάλκινα δαχτυλίδια, βραχιόλια, σύριγγες, οκτώσχημες πόρπες και περιδέραια με ψήφους από φαγιεντιανή, γυαλί, πηλό και σπάνια από σάρδιο – είναι ανάλογα, αλλά οπωσδήποτε ταπεινότερα από εκείνα του γνωστού γειτονικού νεκροταφείου των τύμβων της Βεργίνας, ενώ τα πήλινα αγγεία, κατά κανόνα αβαφείς οπισθότμητες οινοχόες, κάνθαροι, κύπελλα και λοπάδες, επιτρέπουν μια χρονολόγηση μέσα στα όρια της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, πριν τα τέλη του 7ου αι. π.Χ.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΤΤΑΡΙΔΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

Πολυπλάτανος

Προϊστορικός οικισμός

Κατά τον Οκτώβριο του 2000 πραγματοποιήθηκε μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό Πολυπλατάνου[51], η οποία επικεντρώθηκε στην κορυφή του χαμηλού και εκτεταμένου γήλοφου[52], περιοχή που καταλαμβανόταν από οικήματα κατασκευασμένα με την τεχνική των πλεκτών ξύλων που επιχρίονται με πηλό. Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο ανασκάφηκαν οικοδομικά κατάλοιπα – δάπεδα, τμήματα πήλινων τοίχων –, τα οποία ανήκουν στη φάση 1 του οικισμού, η οποία σύμφωνα με τα στοιχεία που έχουμε και από την έρευνα των προηγούμενων ετών τερματίστηκε από ισχυρή πυρκαγιά. Αυτή η φάση θα πρέπει να κάλυψε ένα αρκετά μεγάλο χρονικό διάστημα, κατά τη διάρκεια του οποίου τα οικήματα και ειδικά το μεγάλο κτίριο που έχει ερευνηθεί σε αρκετά μεγάλη έκταση δέχονταν συνεχείς επισκευές. Και αυτή, όπως και η υποκείμενη και λιγότερο ερευνημένη φάση 2 χαρακτηρίζονται από την παρουσία γραπτής κεραμικής του τύπου Κλασικό Διμήνι. Σύμφωνα με τις ραδιοχρονολογήσεις η φάση 1 χρονολογείται γύρω στο 4500 π.Χ. Κατά την ανασκαφή συνελέγη μεγάλη ποσότητα κεραμικής, συμπεριλαμβανομένων οστράκων με εγχάρακτη και γραπτή διακόσμηση διαφόρων ρυθμών (διμηνιακή, μελανό σε ερυθρό, υπόλευκο σε καφέ). Αξιόλογα, επίσης, ήταν τα μικροευρήματα που βρέθηκαν, με χαρακτηριστικότερες κατηγορίες αυτές των λίθινων και οστέινων εργαλείων, των πήλινων υφαντικών βαρών και των ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων ειδωλίων. Παράλληλα με την ανασκαφή προχώρησε η καταγραφή της κεραμικής, αλλά και των μικρών ευρημάτων από τις ανασκαφές του 1997 και 1998.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΣΤΕΦΑΝΗ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Στο Νομό Κοζάνης κατά το 2000 οι ανασκαφές μειώθηκαν σημαντικά σε σύγκριση με τα προηγούμενα έτη, αφού από 15 περιορίστηκαν σε έξι, πέντε «μεσαίου μεγέθους» με διάρκεια πολύμηνη ή λίγων μηνών και προσωπικό από 20 έως 60 άτομα, και μία ολιγοήμερη σωστική στην πόλη της Κοζάνης. Όπως είναι γνωστό οι ανασκαφές αυτές, που άρχισαν να πολλαπλασιάζονται από το 1995, επιβλήθηκαν από την κατασκευή των δρόμων του εθνικού και επαρχιακού οδικού δικτύου, που περιλαμβάνει νέες χαράξεις, βελτιώσεις και επεκτάσεις.

Κοζάνη

Νοτιοανατολικά της πόλης στη θέση Μονή Αναλήψεως εντοπίστηκε νεκροταφείο ελληνιστικών χρόνων κατά τις εργασίες κατασκευής βιομηχανίας ξύλου[53]. Κατά την αυτοψία έγινε φανερό ότι ανάμεσα στα χώματα της εκσκαφής υπήρχαν απολιθωμένα οστά και δόντια θηλαστικών. Σε βάθος 1,50 μ. από την

51. Για τη μέχρι τώρα έρευνα στον Πολυπλάτανο, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 93-99· 12 (1998), σ. 383-393.

52. Για παρουσίαση των ανασκαφικών δεδομένων του 2000, αλλά και τις πρώτες παρατηρήσεις από την καταγραφή της κεραμικής, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 555-562.

53. Βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 614-615.

επιφάνεια και σε χαντάκι θεμελίωσης είχαν εμφανιστεί οστά και πήλινα αγγεία ταφής. Πρόκειται για λακκοειδή τάφο με προσανατολισμό Α.-Δ., του οποίου οι διαστάσεις δεν είναι δυνατόν να υπολογιστούν, ενώ το σωζόμενο μήκος σκελετού είναι 1,37 μ. Ως κτερίσματα έφερε τέσσερα πήλινα αγγεία, υδρία και κάλαθο, που είχαν παρασυρθεί από το μηχανικό εκσκαφέα, πινάκιο και σκυφίδιο στο ύψος του αριστερού γόνατος, καθώς και χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Ε΄ (221-179 π.Χ.) στο ύψος της λεκάνης.

Στο ίδιο βάθος νοτιότερα και σε απόσταση 3 μ. εντοπίστηκαν δεύτερος λάκκος με διαστάσεις 2,25×0,80 μ. και ταφή συλημένη από την αρχαιότητα και 1,30 μ. προς ΝΔ. τρίτος λάκκος συλημένης ταφής, διαστ. 1,20×0,80 μ. Διαπιστώθηκε ότι το νεκροταφείο δεν συνεχίζεται προς την πλευρά των εγκαταστάσεων της βιομηχανίας, ενώ προς την αντίθετη πλευρά η ύπαρξη αγροτικού δρόμου και η συνέχεια αγρών-οικοπέδων δεν επέτρεψε τη διενέργεια ερευνητικών τομών.

Εντός της Κοζάνης και στις παρυφές της πόλης έχουν εντοπιστεί κατά καιρούς αρχαιότητες που χρονολογούνται αδιαλείπτως από τα προϊστορικά έως τα βυζαντινά χρόνια, ενώ επιγραφή ρωμαϊκών χρόνων μαρτυρεί βουλή και δήμο. Ωστόσο, ανοιχτό παραμένει το θέμα και το ζήτημα εντοπισμού του οικισμού της αρχαίας πόλης[54]. Όπως έχει ήδη προταθεί, πρέπει να αναζητηθεί στις παρυφές της σύγχρονης πόλης, εκεί όπου υπάρχει δυνατότητα ανασκαφικής έρευνας, ενώ δεν έχει αποκλειστεί η περίπτωση να έχουν διαλυθεί οικιστικά κατάλοιπα της αρχαιότητας κατά την ανάπτυξη και επέκτασή της ήδη από το 19ο αιώνα, σύμφωνα με σχετική μαρτυρία. Ο πρόσφατος εντοπισμός ενός νεκροταφείου κοντά στη Μονή Αναλήψεως συμβάλλει προς την κατεύθυνση της αναζήτησης οικιστικού πυρήνα, αφού είναι βέβαιο ότι σε μικρή απόσταση από τους οικισμούς θάβονταν οι νεκροί.

Αιανή

Θέση Λειβάδια

Κατά την περυσινή ανασκαφική περίοδο σε σύντομη ανασκαφή που διενεργήθηκε στο χώρο των καταλοίπων της εποχής του Χαλκού στη θέση Λειβάδια της Αιανής, όπου το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο και οι κτιστοί θαλαμωτοί (βασιλικοί) τάφοι, επιβεβαιώθηκε η ύπαρξη κανονικού νεκροταφείου λακκοειδών τάφων της ύστερης εποχής του Χαλκού, το οποίο ερευνήθηκε συστηματικά το 2000[55].

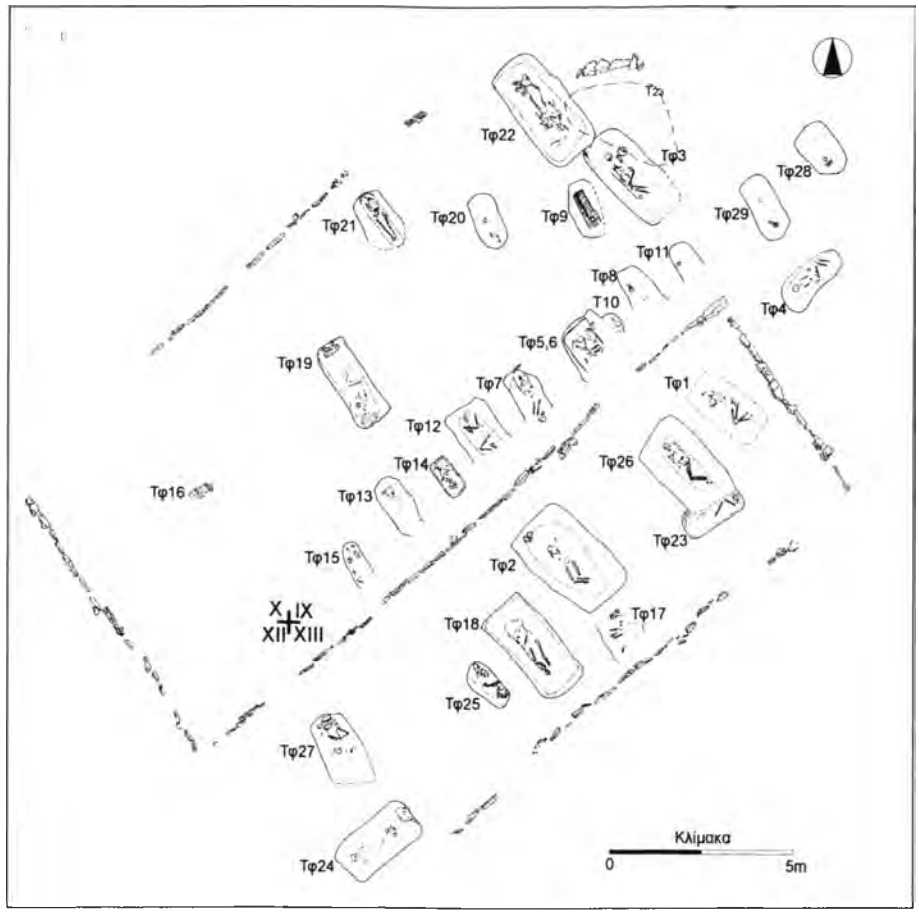
Σε άμεση γειτνίαση με το νεκροταφείο έχουν ανασκαφεί κατάλοιπα πρώιμης εποχής του Χαλκού και τελικής νεολιθικής, ενώ στον ίδιο χώρο και σε στρώμα ανώτερο από αυτό των ταφών είχε αποκαλυφθεί το 1988 η συγκέντρωση οστράκων με τα 80 περίπου αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, καθώς και δέκα περίπου μυκηναϊκών, ενώ σε σύντομες ανασκαφές είχε αρχίσει να αποκαλύπτεται ορθογώνια διπλή κατασκευή πλαισιωμένη από κάθετα τοποθετημένες πλάκες με κοινή τη μακριά πλευρά, μήκ. 18,50 μ. Παρόμοιες μικρές συγκεντρώσεις και μεμονωμένα αγγεία βρέθηκαν και άλλα στο ίδιο επίπεδο εντός και εκτός των πλευρών των «περιβόλων», με τους οποίους δεν φαίνεται να έχουν καμία σχέση, ενώ εντοπίστηκαν και τρεις ταφές με καύσεις σε θήκες από πλάκες. Στην κεραμική του πρώτου στρώματος είναι χαρακτηριστικά τα μεγάλα χειροποίητα αγγεία με αμαυρόχρωμη διακόσμηση, όπως οι πρόχοι, οι τετράωτοι αμφορείς και τα υποστατά, αλλά περισσότεροι είναι οι κάνθαροι μικρού και μεγάλου μεγέθους, οι οποίοι κατατάσσονται σε τρεις τύπους, λίγοι είναι οι κύαθοι και ακολουθούν οι μυκηναϊκοί σκύφοι και τα αλάβαστρα.

Οι λάκκοι ταφών περιείχαν ενταφιασμούς, εκτός δύο περιπτώσεων, ήταν βαθείς, από 0,80-0,90 έως 1 και 1,20 μ., και εισέρχονταν στο στρώμα της πρώιμης εποχής του Χαλκού-τελικής νεολιθικής (Εικ. 42-43). Από τις 29 ταφές οι 12 κατανέμονται σε μία συστάδα με την ίδια κατεύθυνση, εγκάρσια του μεσαίου σκέλους του περιβόλου. Το μέγεθος των λάκκων είναι περίπου ίδιο στις περισσότερες, ενώ οι μεγαλύτεροι λάκκοι των τφ 3 και 22 με τα χάλκινα ξίφη, καθώς και των τφ 2, 24 και 26 μπορούν να ερμηνευθούν ως τάφοι ατόμων ανώτερης κοινωνικής θέσης. Διαταραγμένες ήταν μόνο τρεις ταφές, σε ένα λάκκο είχαν γίνει δύο διαδοχικοί ενταφιασμοί και από τις 27 ταφές, στις οποίες διατηρήθηκαν τα οστά, οι 17 ανήκαν σε ενήλικα άτομα και οι δέκα σε παιδιά. Η στάση των νεκρών ήταν συνεσταλμένη ή ημισυνεσταλμένη με τα χέρια λυγισμένα στον αγκώνα στις περισσότερες ταφές και ύπτια σε έξι. Εντύπωση προκαλεί η μικρή ηλικία των ενηλίκων, που κυμαίνεται μεταξύ 18 και 35 ετών, και αντίστοιχα από τα παιδιά δύο ήταν βρέφη και τα υπόλοιπα από 9 έως 15 ετών.

Κτερίσματα έφεραν όλοι οι νεκροί με εξαίρεση την τφ 1. Πή-

54. Για τις αρχαιότητες της Κοζάνης, βλ. Π. Λιούφης, *Ιστορία της Κοζάνης*, 1924· *ΑΔ* 4 (1931-1932): Παράρτημα, σ. 33-40· *ΠΑΕ* 1934, σ. 88-89· *ΑΕ* 1936, σ. 2-14· *Μακεδονικά* Β΄ (1953), σ. 638, αριθ. 89, σημ. 2· *ΑΕ* 1948-1949, σ. 87-111· *ΠΑΕ* 1950, σ. 281-292· *Το Έργον* 1958, σ. 85-90· *ΠΑΕ* 1958, σ. 96-102· *ΑΕ* 1973, σ. 130-142· *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙ, 1977, σ. 123-128· *Αρχαία Μακεδονία* ΙΙΙ, 1983, σ. 117-122· *ΑΕ* 1953, σ. 113-120· *ΠΑΕ* 1960, σ. 107-113· *Το Έργον* 1960, σ. 96· *Το Έργον* 1963, σ. 41-43· *ΠΑΕ* 1963, σ. 55-58· *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 216· *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 361· *Το Έργον* 1965, σ. 17-20· *ΠΑΕ* 1965, σ. 24-35· *ΑΔ* 21 (1966): Χρονικά, σ. 354, Πίν. 378γ· 27 (1972): Χρονικά, σ. 517-518· Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Αθήνα 1985, αριθ. 2-5, 21-22, 34, 46, 50, 52, 54, 70, 81· *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 305· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Κοζάνη, Πόλη Ελιμιώτιδος, Αρχαιολογικός οδηγός*, 1993· η ίδια, *Η Κοζάνη και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά Α΄ Συνεδρίου 1993*, 1997, σ. 203-231· *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1999, σ. 537-562· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον, Νότια Ορεστίς, Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999, σποράδην.

55. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 617-619· *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 591-606· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Η περιφέρεια του μυκηναϊκού κόσμου, Πρακτικά Β΄ Διεθνούς Διεπιστημονικού Συμποσίου, Λαμία, 26-30 Σεπτεμβρίου 1999*, Αθήνα 2003, σ. 167-191, με συγκεντρωμένη τη βιβλιογραφία για την ύστερη εποχή του Χαλκού στο Νομό Κοζάνης και αναλυτικά για τα μυκηναϊκά ευρήματα και την κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση· η ίδια, *Βόιον*, ό.π., σ. 120-141, με επισκόπηση της σχετικής έρευνας σε όλη τη Δυτική Μακεδονία.

Εικ. 42. Αιανή. Θέση Λειβάδια. Νεκροταφείο της ύστερης εποχής του Χαλκού.

Εικ. 43. Αιανή. Θέση Λειβάδια. Άποψη του νεκροταφείου της ύστερης εποχής του Χαλκού.

λινα αγγεία υπήρχαν σε όλες τις ταφές, πλην τεσσάρων, συνήθως ένα μυκηναϊκό (αλάβαστρο ή πιθαμφορίσκος) και ένα ή δύο χειροποίητα αγγεία, τοποθετημένα κατά κανόνα στην περιοχή των άκρων ποδιών. Οι νεκροί έφεραν χάλκινα όπλα (ξίφη, αιχμές, μαχαιρίδια), κοσμήματα διαφόρων υλικών (από χαλκό, ήλεκτρο, υαλόμαζα, λίθο, πηλό), ενώ στα εργαλεία κατατάσσονται τα πήλινα σφονδύλια και στα παιχνίδια ένας ζωικός αστράγαλος και πέντε μικροσκοπικά οστέινα βέλη. Τα πήλινα αγγεία, όπως διαπιστώθηκε από την τυπολογική και ποσοστιαία κατανομή, ήταν 17 μυκηναϊκά και 31 χειροποίητα, από τα οποία τα 18 έφεραν αμαυρόχρωμη διακόσμηση. Για την κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση παρατηρείται ότι αντιπροσωπεύονται και οι δύο κατηγορίες, της μονόχρωμης (καστανόμαυρης) και δίχρωμης (καστανόμαυρης και καστανοκόκκινης), ότι υπερτερεί η δίχρωμη διακόσμηση, 14 αγγεία, από τη μονόχρωμη, τέσσερα.

Οι περισσότεροι κάνθαροι (Εικ. 44), σύμφωνα με την τυπολογική κατάταξη που έχει επιχειρηθεί, ανήκουν στον τύπο Α με τις υπερυψωμένες οξυκόρυφες λαβές, ο οποίος θεωρείται προϊόν τοπικού εργαστηρίου, και στον τύπο Β με λαβές που απολήγουν σε ακμή-απόφυση και από τους τέσσερις κυάθους οι δύο έχουν λαβή όμοια με των κανθάρων τύπου Γ, που μοιάζει με «αυτί». Τα δίωτα αγγεία-κύπελλα τύπου «Αιανής» έχουν σφαιρικό σώμα, παρόμοιο με της πιεσμένης μυκηναϊκής

Εικ. 44. Αιανή. Θέση Λειβάδια. Τάφοι 8 και 21. Κάνθαροι.

Εικ. 45. Αιανή. Θέση Λειβάδια. Δίωτα αγγεία-κύπελλα τύπου «Αιανής».

πρόχου και συνδυασμό κάθετης ταινιωτής, σχεδόν κυκλικής, και οριζόντιας τριγωνικής ή διχαλωτής λαβής[56] (Εικ. 45).

Από τα όπλα τα δύο χάλκινα ξίφη ανήκουν στους τύπους C και D της Sandars[57], οι χάλκινες αιχμές ήταν πέντε φυλλόσχημες[58] και τα χάλκινα μαχαιρίδια δύο . Στα κοσμήματα περιλαμβάνονται 13 χάλκινες περόνες, ψήφοι από ήλεκτρο, υαλόμαζα, πηλό, λίθο και χαλκό, που ανήκαν σε ψέλια, περιδέραια ή περίαπτα και χάλκινες σύριγγες σε παιδικές ταφές αποκλειστικά. Ως κομβία ερμηνεύουμε δύο κωνικές λίθινες ψήφους και δύο παραλληλεπίπεδες από ήλεκτρο.

Με την ανασκαφή του νεκροταφείου της ύστερης εποχής του Χαλκού της Αιανής ανοίγει ο δρόμος για πληρέστερες απαντήσεις σχετικά με το χαρακτήρα της μυκηναϊκής παρουσίας στην περιοχή του μέσου ρου του Αλιάκμονα. Τονίζεται ότι μυκηναϊκά ευρήματα ολοένα και πολλαπλασιάζονται από τις 25 εντοπισμένες θέσεις στο Νομό Κοζάνης και δεν αποκλείεται κάποιας μορφής εγκαταστάσεις Μυκηναίων στην περιοχή ειδικά της Αιανής, η οποία γειτνιάζει με τη Θεσσαλία και για την οποία θεωρείται φυσική η ανάπτυξη ενός δικτύου μετοικήσεων, αλληλοεπαφών, ανταλλαγών και επιδράσεων, όπως αυτές είναι γνωστές και σε προγενέστερες εποχές από τη νεολιθική εποχή (όπως τα προϊστορικά των Σερβίων, γνωστά από το 1909, και της Ποντοκώμης, λίγο μακρύτερα, από την πρόσφατη έρευνα) και σε μεταγενέστερες έως τα ιστορικά χρόνια.

Πολύμυλος

Συνεχίζονται οι εργασίες πεδίου, συνολικής έκτασης 20 στρεμμάτων, επί του άξονα και κόμβου της Εγνατίας Οδού, που πραγματοποιούνται για πέμπτη χρονιά σε χώρο της αρχαίας πόλης Εύιας, πιθανότατα, στην προσπάθεια να μη μείνουν πίσω σημαντικές ανασκαφικές εκκρεμότητες[59].

Σε τομές στο βορειοδυτικό άκρο (Εικ. 46) ερευνήθηκαν προϊστορικό στρώμα νεολιθικών χρόνων και πρώιμης Χαλκοκρατίας, στρώμα ύστερης Χαλκοκρατίας με κεραμική χειροποίητη, με αμαυρόχρωμη διακόσμηση και μυκηναϊκή και αποκαλύφθηκαν οικοδομικά κατάλοιπα του 2ου και 1ου αι. π.Χ. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η ορθογώνια κατασκευή (Τ25/8), η οποία μαζί με άλλες δύο ερμηνεύονται ως τροφοπαρασκευαστικές, σχετιζόμενες ιδιαίτερα με την επεξεργασία των δημητριακών και το ψήσιμο του ψωμιού (Εικ. 47). Διαπιστώθηκε ότι τα οικοδομικά λείψανα συνεχίζονται στα βορειοδυτικά και εκτός του ζητούμενου χώρου, προς το επικλινές της πλαγιάς. Αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από στρωμένα κομμάτια κεραμιδιών, τετράγωνη εστία και ο 23ος λάκκος-αποθέτης, για τους οποίους υπάρχει η άποψη ότι χρησίμευαν για την αποθήκευση, λόγω και της απουσίας μεγάλου αριθμού πίθων στην ανασκαφή. Περισυνελέγη πλούσια κεραμική, με πλήθος ανάγλυφων οστράκων και αρκετά ακέραια αγγεία, αγνύθες, αρκετά τμήματα ειδωλίων και τρία τμήματα ανάγλυφων πλακιδίων, μαρμάρινη λεκανίδα με προχοή και ανάγλυφη φυτική διακόσμηση, παρόμοια με άλλες τέσσερις, και μία πώρινη, που έχουν περισυλλεγεί από αλλού, δέκα χάλκινα νομίσματα, τα μισά είναι ελληνιστικά – το ένα μάλιστα Κασσάνδρου – και τα υπόλοιπα ρωμαϊκά, αυτοκρατορικών χρόνων.

Σχετικά με τη μελλοντική τύχη των ανεσκαμμένων αρχαιοτήτων στον οικισμό του Πολυμύλου τόσο από μέρους της Εγνατίας οδού Α.Ε. όσο και του ΥΠΠΟ αποφασίστηκε να διατηρηθούν επί τόπου σε μεγαλύτερη έκταση αρχαιότητες πέριξ του μεγάλου κυκλικού κλιβάνου, για τον οποίο αρχικά είχε αποφασιστεί μόνον αυτός να παραμείνει και να συντηρηθεί, με αποτέλεσμα να συμπεριληφθούν έξι κεραμικοί κλίβανοι, ο χώρος οικιακής λατρείας και τμήμα του τείχους.

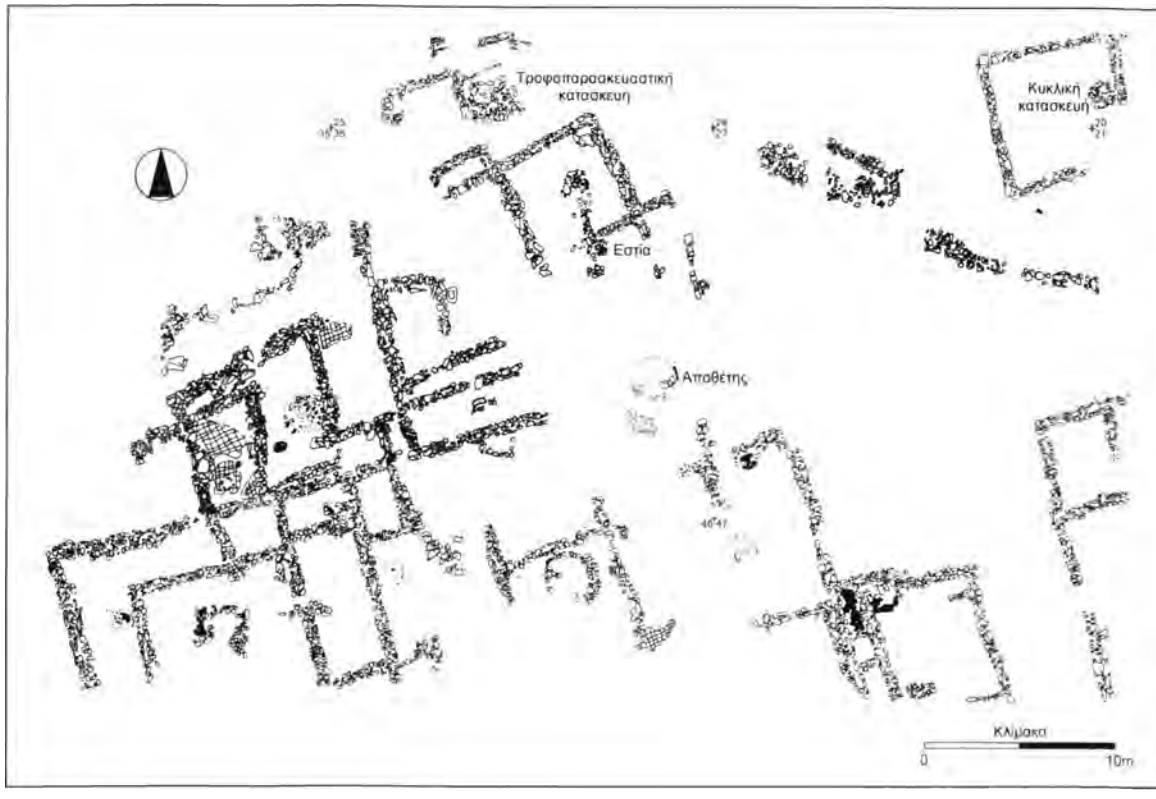
---

56. Για τους τύπους των κανθάρων και του κυπέλλου του εργαστηρίου της Αιανής και τη διάδοσή τους, βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 456-458 και 14 (2000), σ. 591-606.

57. Βλ. *AJA* 67 (1963), σ. 117-153 και I. Kilian-Dirlmeier, Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes), Bulgarien und Albanien, *PBF* IV, 12 (1993).

58. Γενικά, βλ. R. Avila, Bronzene Lanzen- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit, *PBF* V, 1 (1983). Για χάλκινη φλογόσχημη αιχμή «βόρειου τύπου» από την Άνω Κώμη, βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 451, εικ. 13.

59. Για την έρευνα που προηγήθηκε και την ιστορική της σημασία, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π., σ. 59 και σημ. 59, σ. 123, 128 και σημ. 355, σ. 139, 214, 255-256· *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 554· 50 (1995): Χρονικά, σ. 568-569· 51 (1996): Χρονικά, σ. 533· 53 (1998): Χρονικά, σ. 667-671· 54 (1999): Χρονικά, σ. 620· *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 81-92· 12 (1998), σ. 481-502· 13 (1999), σ. 369-398· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Νομός Κοζάνης: Νεώτερα επιγραφικά ευρήματα, *Α' Πανελλήνιο Συνέδριο Επιγραφικής, Θεσσαλονίκη 22-23/10/1999*, Θεσσαλονίκη 2001, σ. 49 κ.ε.· *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 610-614.

Εικ. 46. Πολύμυλος. Η ανασκαφή στα βορειοδυτικά του Βόρειου Τομέα.

Εικ. 47. Πολύμυλος. Χώρος με τροφοπαρασκευαστική κατασκευή.

καν και αποτελούν μέρος της αποθησαύρισης που γινόταν στο ιερό.

Η φετινή ανασκαφή περιορίστηκε στην περιοχή του πρανούς στην προσπάθεια αφενός να εξαντληθεί η έρευνα σε όλο το αρχαιολογικό στρώμα για την περισυλλογή των νομισμάτων, αφού είναι γνωστό ότι το χώμα όλο κοσκινίστηκε, και αφετέρου να αναζητηθούν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του ιερού, τα οποία θα αποτελούσαν συνέχεια ή θα σχετίζονταν με το πολύ αποσπασματικά σωζόμενο τμήμα κτιρίου, το οποίο είχε αποκαλυφθεί πέρυσι στην περιοχή αυτή. Έτσι, συνεχίστηκε η αποκάλυψη του εκτεταμένου στρώματος καύσης, το οποίο ήδη είχε εντοπιστεί πέρυσι, πλούσιο σε κεραμική, οστά, νομίσματα και διάφορα άλλα μικροευρήματα και το οποίο έχει προφανώς σχέση με βωμικά κατάλοιπα του ιερού.

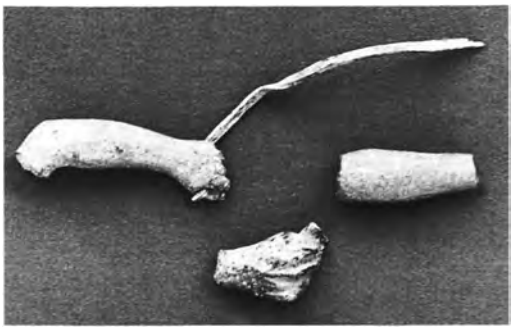
Ξηρολίμνη

Στη θέση Πόρτα της Ξηρολίμνης συνεχίστηκε η έρευνα για ενάμιση μήνα περίπου με προσωπικό 50 ατόμων για την ολοκλήρωση της ανασκαφής στον Τομέα Β με κατάλοιπα ιερού του Απόλλωνος και άλλων σύνναων θεών, όπως της Αρτέμιδος και του Διονύσου[60] (Εικ. 48). Τα σημαντικότερα ευρήματα αποτελούν οι επιγραφές, οι οποίες έχουν ήδη παρουσιαστεί, αλλά και τα χιλιάδες νομίσματα, περίπου 3.000, που διασώθη-

60. Για την έρευνα και τις αρχαιότητες της Ξηρολίμνης, βλ. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 380-381· Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π., σ. 104, 108, 212-215· *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 465-480· *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 671-673· 54 (1999): Χρονικά, σ. 629-632· *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 337-345· Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Νομός Κοζάνης: Νεώτερα επιγραφικά ευρήματα, ό.π.· *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 607-610· Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη - Γ. Μπουλακάκης, Θεσσαλικά νομίσματα στην Αιανή και την Ελιμιώτιδα, *Γ΄ Επιστημονική Συνάντηση, ΟΒΟΛΟΣ 7, Οι Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου, Βόλος 24-27 Μαΐου 2001*, Αθήνα 2004, σ. 291-310.

Εικ. 48. Ξηρολίμνη. Τομέας Β.

Εικ. 49. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινα μέλη αγαλματίων.

Εικ. 50. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινη σφραγίδα.

Εικ. 51. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινες πόρπες.

Καθαιρέθηκαν οι μάρτυρες των περυσινών τομών για την περισυλλογή των ευρημάτων, ιδιαίτερα των νομισμάτων, και διαπιστώθηκε το πέρας του κτιρίου στα ανατολικά και νότια. Προς Α. αποκαλύφθηκε και σχετικά πυκνή λιθορριπή, η οποία, από την ύπαρξη και χειροποίητης κεραμικής, έχει σχέση πιθανότατα με τα κατάλοιπα των προϊστορικών χρόνων, νεολιθικής εποχής και εποχής του Χαλκού, τα οποία συνδέονται με τον οικισμό και τους ταφικούς περιβόλους, που ανασκάφηκαν εντός και εκτός του άξονα της Εγνατίας οδού. Παρόμοια ίχνη προϊστορικής κατοίκησης απέδωσε και τομή προς Δ. και σε επίπεδο μέρος.

Προκειμένου να αποκλειστεί κάθε πιθανότητα ύπαρξης οικοδομικών καταλοίπων διενεργήθηκαν τομές ακόμη ψηλότερα (νότια) στο πρανές, οι οποίες ήταν άγονες, με εξαίρεση τον εντοπισμό σε επιφανειακό στρώμα άνω άκρου μαρμάρινου αγαλμάτιου. Συμπεραίνεται ότι ο χώρος του κτιριακού συμπλέγματος του ιερού λιθολογήθηκε και καταστράφηκε εντελώς με το πέρασμα του χρόνου, διατηρώντας ως μόνη ένδειξη το ισχνό τμήμα, που προέρχεται μάλιστα και από την υστερότερη φάση χρήσης του.

Τα ευρήματα της ανασκαφής συνολικά ήταν τα παρακάτω. Περισυνελέγησαν 20 μαρμάρινες αναθηματικές στήλες, από τις οποίες καμία δεν είναι ακέραιη, πολλές φέρουν παράσταση Απόλλωνα Κιθαρωδού, οκτώ φέρουν ενεπίγραφη ανάθεση στον Απόλλωνα (μία και στην Αρτέμιδα). Τα μέλη των μαρμάρινων αγαλματίων ήταν οκτώ: τρία χεριών, τρία ποδιών και δύο κεφαλές, τα οποία ανήκουν προφανώς στον Απόλλωνα, όπως δείχνουν και οι δύο παλάμες που κρατούν πλήκτρο. Εκτός του χάλκινου αγαλματίου με τη μορφή του αρσενοθήλεος Διονύσου, περισυνελέγησαν άλλα τρία μέλη, κάτω άκρο και δύο άνω με τις παλάμες, στη μία εκ των οποίων διακρίνεται πλήκτρο και στην άλλη υπάρχει σύρμα, προφανώς ηνίο (Εικ. 49). Άλλες χάλκινες μορφές ήταν μικκύλη ανδρική, ύψ. 0,109 μ. μόλις, και το προσωπείο σατύρου, που προέρχεται από αγγείο, ενώ εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η ωοειδής χάλκινη σφραγίδα με παράσταση κουκουβάγιας και κεφαλών κριού και λέοντος (Εικ. 50). Σημειώνεται ότι σε μικρό κομμάτι χάλκινου ελάσματος σώζονται στικτά γράμματα, δύο παρόμοια είχαν περισυλλεγεί το 1993, υπάρχει και σε μολύβδινο δισκάριο ανάγλυφο το *Α*. Από τα 49 τμήματα ειδωλίων λίγα αποτελούν κεφάλια γυναικείων μορφών γνωστών τύπων της ελληνιστικής εποχής.

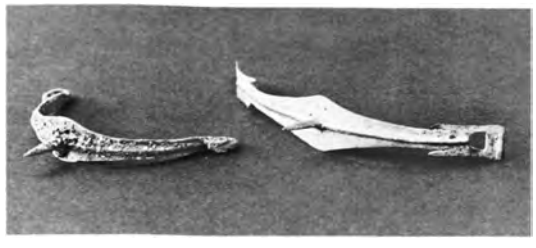
Τα κοσμήματα και τα μικροευρήματα συνθέτουν μια σημαντική ενότητα. Όλα τα σιδερένια (13) και τα χάλκινα δαχτυλίδια (15), πλην ενός, έφεραν σφενδόνη και σε ένα χάλκινο παρατηρήθηκε επιχρύσωση, στις χάλκινες πόρπες (38) υπάρχουν πολλοί τύποι, τοξωτές, δίδυμες κτλ. (Εικ. 51-52). Πολλοί τύποι διακρίνονται και στις χάλκινες (11) και σιδερένιες αιχμές βελών (45), μεγάλος ήταν ο αριθμός των σιδερένιων εγχειριδίων (26) και των καρφιών (309), ενώ οι εννέα σιδερένιες αιχμές ανήκαν σε μικρά δόρατα ή ακόντια και δεν έλειπαν και οι σιδε-

Εικ. 52. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινες πόρπες.

Εικ. 53. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Μεταλλικά ευρήματα.

Εικ. 54. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινοι πτερνιστήρες.

Εικ. 55. Ξηρολίμνη. Τομέας Β. Χάλκινο φάλαρο.

ρένιοι σαυρωτήρες (τουλάχιστον έξι) (Εικ. 53). Από τα χάλκινα εξαρτήματα ιπποσκευής ενδιαφέρον έχουν δύο χάλκινοι πτερνιστήρες και ένα φάλαρο[61] (Εικ. 54-55).

Ποντοκώμη

Θέση Βρύση

Στη θέση Βρύση της Ποντοκώμης συνεχίστηκε η ανασκαφή εντός του άξονα της οδού Κοζάνης-Πτολεμαΐδας από το Μάιο έως το Δεκέμβριο με προσωπικό από 50 ως 60 άτομα περίπου (Εικ. 56). Συνολικά η ανασκαφή κάλυψε έκταση 15 στρεμμάτων, από τα οποία τα 10 ανασκάφηκαν εξαντλητικά[62].

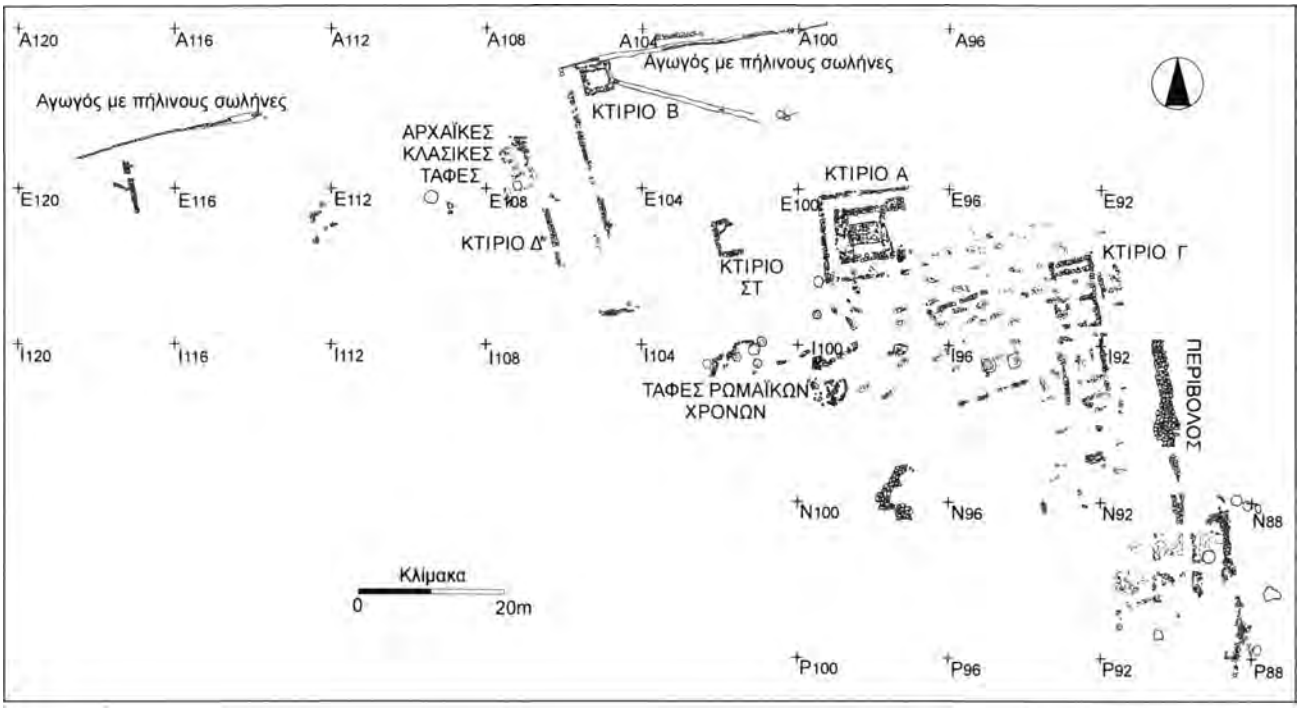
Σύμφωνα με τους τομείς που διαμορφώθηκαν από την περυσινή ανασκαφική περίοδο, του 1999, συνεχίστηκε η ανασκαφή στις διακλαδώσεις του αγωγού ύδρευσης (Εικ. 57), στα οικιστικά κατάλοιπα των κτιρίων Α, Γ, Δ, καθώς και στο Ε με οικία ελληνιστικών χρόνων και του ΣΤ με αποσπασματικά σωζόμενους τοίχους ρωμαϊκών χρόνων.

Υστερορωμαϊκό νεκροταφείο

Οι 18 ταφές αυξήθηκαν σε 99 και όπως διαπιστώθηκε ανήκουν σε νεκροταφείο του 3ου και 4ου αι. μ.Χ., ενώ ορισμένες εντάσσονται και πρωιμότερα στη ρωμαϊκή εποχή. Οι λάκκοι των ταφών ήταν σκαμμένοι στο φυσικό βράχο και ελάχιστοι στο χώμα. Έξι τάφοι ήταν κεραμοσκεπείς, ένας τάφος ήταν κιβωτιόσχημος με πλάκες και ένας ήταν κτιστός κιβωτιόσχημος και περιείχε ασύληη ταφή γυναίκας με ενδιαφέροντα κτερίσματα. Οι νεκροί είχαν ύπτια θέση με τα χέρια κατά μήκος του κορμού ή πάνω στο στήθος. Η πλειονότητα των ταφών (εξαιρούνται 23) έχει προσανατολισμό Δ.-Α., πολλές φορές με απόκλιση ΝΔ.-ΒΑ., και οι νεκροί βλέπουν την ανατολή. Οι περισσότεροι νεκροί έφεραν κτερίσματα, συνηθέστερα στα άκρα πόδια, τα

61. Πτερνιστήρες έχουν εντοπιστεί στην Αιανή (αδημοσίευτοι) και δύο στο μακεδονικό τάφο των Πύργων Εορδαίας, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 33, σημ. 30, και για παρόμοια ευρήματα του βορειοελλαδικού χώρου, βλ. *ΑΔ* 41 (1986): Μελέτες, σ. 2-3, 26, 49-51 και Δ. Παπακωνσταντίνου-Διαμαντούρου, Μετάλλινα αντικείμενα από την Πέλλα. Ζ΄: «Ιππικά όργανα» στο *Μνείας Χάριν*, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 192-194, με προγενέστερη βιβλιογραφία.

62. Η ανασκαφή άρχισε πέρυσι σε τμήμα του οικισμού, στον οποίο είχαμε ανασκάψει παλαιότερα, το 1982-1984, βλ. σχετικά, *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 298· 38 (1983): Χρονικά, σ. 308, 310· 39 (1984): Χρονικά, σ. 257, 266· 47 (1992): Χρονικά, σ. 458· *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 347-353· 14 (2000), σ. 615-630· Καραμήτρου-Μεντεσίδη, Νομός Κοζάνης: Νεώτερα επιγραφικά ευρήματα, ό.π. Υπενθυμίζεται ότι η νέα χάραξη του δρόμου Κοζάνης-Πτολεμαΐδας δυτικότερα του υπάρχοντος επιβλήθηκε από το ενεργειακό πρόγραμμα της ΔΕΗ και τις ανάγκες εξόρυξης λιγνίτη, με αποτέλεσμα τη διέλευσή του από τον εντοπισμένο και συνεπώς γνωστό αρχαίο οικισμό της Ποντοκώμης. Μετά την αποκάλυψη, κάτω από μικρή επίχωση, σημαντικών οικοδομημάτων διατυπώθηκε αίτημα διατήρησής τους σε κατάχωση, το οποίο έγινε αποδεκτό από μέρους των υπηρεσιών ΠΥΔΕ και ΔΕΚΕ Νομού Κοζάνης και για τούτο οφείλονται θερμές ευχαριστίες στους προϊσταμένους Ε. Καραλευθέρη και Ε. Λιάκο αντίστοιχα.

Εικ. 56. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Τοπογραφικό της ανασκαφής.

οποία ήταν πήλινα αγγεία, 95 οινοχόες, οινοχοΐσκες, λάγηνοι, 19 δίωτα χυτροειδή, 17 αμφορείς, 12 κύπελλα (άωτα, μόνωτα, τρίωτα), τέσσερα πινάκια, ένα μυροδοχείο, δύο λεκανίδια, 14 γυάλινα και τρία χάλκινα, και ένας καλαθόσχημος κάδος, οινοχόη-πρόχους με τριφυλλόσχημο στόμιο και οινοχόη με ανάγλυφη παράσταση: δύο γενειοφόροι και δορυφόροι ιππείς μπροστά από ένα λιοντάρι αντίστοιχα (Εικ. 58-59). Πήλινο ειδώλιο Αφροδίτης ήταν τοποθετημένο όρθιο στα άκρα πόδια. Η θεά είναι γυμνή και όρθια, πάνω σε ορθογώνια βάση, με στάσιμο το δεξιό και άνετο το αριστερό της πόδι, προβάλλεται στο ιμάτιό της, και στο αριστερό της χέρι διακρίνεται αμφορέας, ενώ κάτω από το δεξιό διακρίνεται δελφίνι. Σιδερένια γεωργικά εργαλεία υπήρχαν σε τρεις μόνο τάφους. Κοσμήματα έφεραν αρκετές γυναίκες (περίπου 20): δαχτυλίδια χάλκινα, βραχιόλια χάλκινα και σιδερένια, σκουλαρίκια χάλκινα και τρία χρυσά, χάλκινες περόνες και χάλκινες λογχόσχημες πόρπες.

Σε ανδρική ταφή ένα τρίωτο κύπελλο έφερε, χαραγμένο πριν το ψήσιμο, το όνομα πιθανότατα του κατόχου: *ΓΛΑΥΚΟΥ*. Το όνομα Γλαύκος είναι γνωστό στην προσωπογραφία της Άνω Μακεδονίας, αφού απαντά ως πατρωνυμικό σε επιγραφή από τον Άγιο Γεώργιο Γρεβενών του 3ου-2ου αι. π.Χ., *[Φίλ]ιπ-*

Εικ. 57. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Πήλινος αγωγός.

πος Γλαύ[κου], καθώς και σε επιγραφή της Μικρής Πρέσπας του α΄ μισού του 3ου αι. μ.Χ. (*Ἀρίσταρχος Γλαύκου*), ενώ παράλληλα είναι γνωστό και το όνομα Γλαυκίας (*Ἰουλία Γλαυκίου*) σε επιγραφή του β΄ μισού του 2ου αι. μ.Χ. από το Αρχαιολογικό Μουσείο Φλώρινας[63]. Γνωστή, επίσης, είναι η *Γλαύκα Λουκίου Ἐορδαία* από απελευθερωτική επιγραφή του ιερού της Λευκόπετρας[64].

63. Βλ. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 54), αριθ. 74, 170 και 154, αντίστοιχα.

64. Βλ. *SEG* 25 (1971), σ. 708· Petsas - Hatzopoulos - Gounaropoulou - Paschidis, ό.π. (υποσημ. 49), σ. 185, αριθ. 134· Λ. Γουναροπούλου - Μ. Χατζό-

Εικ. 58. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Τάφος αριθ. 53.

Εικ. 60. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Ευρήματα από τον τάφο 24.

Εικ. 59. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Οινοχόη αριθ. κατ. ΕΟΡΔ. 453.

Πρώιμο νεκροταφείο

Στους δύο τάφους των αρχαϊκών χρόνων που αποκαλύφθηκαν πέρυσι, προστέθηκαν άλλοι οκτώ αρχαϊκών και κλασικών χρόνων. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με οινοχόες-πρόχους, σκύφο και σκυφίδια, καθώς και σιδερένια όπλα, αιχμές δοράτων και μαχαίρια (Εικ. 60). Η πρόχους ή οινοχόη με οπισθότμητη προχοή, αποτελεί αγγείο με μακραίωνη διάρκεια, χωρίς σαφή τυπολογία και εξελικτικά στάδια. Γενικώς, το αγγείο αυτό είναι πολύ διαδεδομένο στην περιοχή της Αιανής και ευρύτερα. Για τα συγκεκριμένα της Ποντοκώμης, σε σύγκριση με παράλληλα που είναι γνωστά, χωρίς αμφιβολία συμπεραίνεται ότι ανήκουν σε τοπικό εργαστήριο, πιθανότατα μάλιστα και της ίδιας της Αιανής.

Προϊστορικά ευρήματα

Εποχή του Χαλκού. Η χειροποίητη κεραμική με αμαυρόχρωμη διακόσμηση της ύστερης εποχής του Χαλκού εντοπίστηκε σε μεγάλη ποσότητα κυρίως στην περιοχή του κτιρίου Γ και σε διαταραγμένα στρώματα. Όμοια κεραμική, γνωστή από τις αρχές της δεκαετίας του 1980, επανεντοπίστηκε πέρυσι κατά την έρευνα στη θέση Αβλαγάδες, βορειοδυτικά του χωριού και προς την πλαγιά[65]. Όπως είναι γνωστό, η κεραμική αυτή χρονολογείται στην ύστερη εποχή του Χαλκού, κατάγεται από αντίστοιχη μεσοελλαδική κεραμική της νότιας Ελλάδας, οι περισσότεροι χώροι εύρεσής της εντοπίζονται στη δυτική Μακεδονία, φορείς της θεωρούνται τα πρωτοδωρικά-μακεδονικά φύλα, τα οποία μετακινούνταν από Ν. προς Β. και αντίθετα, ενώ μετά τον εντοπισμό του εξαιρετικά σημαντικού σε ποιότητα, παραγωγή και διάδοση και πρωιμότητα εργαστηρίου στην Αιανή έχει διατυπωθεί η άποψη ότι στην περιοχή αυτή γεννήθηκε η μακεδονική αμαυρόχρωμη (θαμπή) ή δωρική κεραμική, όπως αλλιώς ονομάζεται[66].

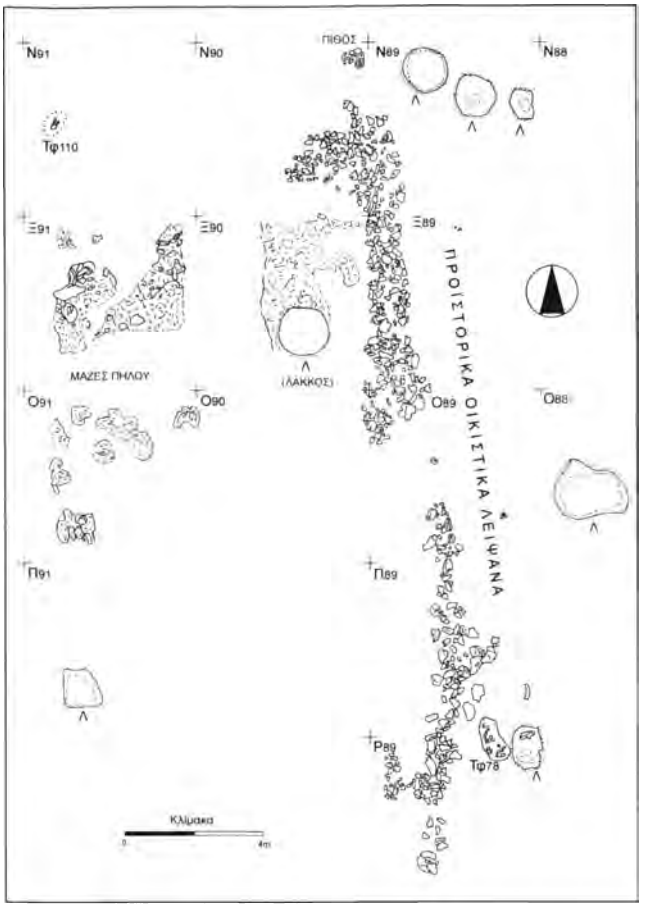
Νεολιθική εποχή. Κεραμική νεολιθικής εποχής με ένταξη ακόμη και στην αρχαιότερη περίοδο είχε ήδη εντοπιστεί από πέρυσι. Φέτος, νότια και ανατολικότερα από το κτίριο Γ, συστηματοποιήθηκε η ανασκαφή στο λεγόμενο προϊστορικό τομέα, όπου εντοπίστηκε αδιατάρακτο στρώμα νεολιθικής εποχής σε βάθος από 2 έως 3 μ., με οικοδομικά και ενδιαφέρουσα κεραμική (Εικ. 61).

Ειδώλια. Το σημαντικότερο εύρημα του προϊστορικού τομέα αποτελούν χωρίς αμφιβολία τα πήλινα ειδώλια, ανδρικά και

πουλος, *Επιγραφές Κάτω Μακεδονίας, Τεύχος Α', Επιγραφές Βεροίας*, Αθήνα 1998, σ. 427, για Γλαῦκο και τα συναφή ονόματα Γλαύκα, Γλαυκίας σε επιγραφές από την περιοχή της Βέροιας.

65. Βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 347-348· Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 139, σημ. 416, με αναφορά στο *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 308.

66. Βλ. παραπάνω, σ. 791-793· Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 126-141, με επισκόπηση της σχετικής έρευνας σε όλη τη Δυτική Μακεδονία· *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 455-459, για ακόμη νεότερα στοιχεία και τυπολογία των αγγείων.

Εικ. 61. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Ο προϊστορικός τομέας. Σχεδιαστική αποτύπωση.

γυναικεία, αρχαιότερης και μέσης νεολιθικής εποχής, τα οποία στην πλειονότητά τους είναι πανομοιότυπα με τύπους ειδωλίων της Θεσσαλίας, που για πρώτη φορά εντοπίζονται εκτός θεσσαλικού χώρου, ενώ παράλληλα αποκαλύφθηκαν και νέοι πρωτότυποι τύποι[67]. Στο σύνολο είναι περίπου 90 ειδώλια, από τα οποία ακέραια ή σχεδόν ακέραια σώζονται τα 15 (Εικ. 62).

Η επιφάνεια πολλών ειδωλίων, και ιδιαίτερα των καθισμένων γυναικείων, είναι λεία από την επιμελημένη στίλβωση, οι όγκοι αποδίδονται καθαροί με ανατομικές λεπτομέρειες που τα καθιστούν αριστουργηματικά περίοπτα έργα γλυπτικής και

Εικ. 62. Ποντοκώμη. Θέση Βρύση. Πήλινο νεολιθικό ειδώλιο.

προκαλούν το θαυμασμό.

Με το εύρημα της Ποντοκώμης καταργείται αυτόματα η μοναδικότητα των θεσσαλικών ειδωλίων και διαπιστώνεται ότι πολλοί τύποι δεν υπήρξαν αποκλειστικά δημιουργίες του θεσσαλικού κάμπου, ενώ παράλληλα το θεματολόγιο εμπλουτίζεται με νέους τύπους. Οι κατασκευαστικές λεπτομέρειες μαρτυρούν κοινή και ταυτόχρονη προέλευση, κοινό «εργαστήριο». Τούτο δεν μπορεί παρά να ανήκε στον ίδιο τον οικισμό της θέσης. Οι νεολιθικές κοινωνίες ήταν αυτάρκεις και παρήγαν ό,τι είχαν ανάγκη. Η ομοιογένεια με τη Θεσσαλία μπορεί να οδηγήσει σε κοινή φυλετική ταυτότητα, σε πολιτισμικές επιρροές από μετακινήσεις πληθυσμών ή αγαθών. Οι τάσεις που επικρατούν στην έρευνα σχετικά με την ερμηνεία των ανθρωπόμορφων ειδωλίων είναι αφενός να αποδίδεται θρησκευτική-λατρευτική ερμηνεία, αναφέρεται ιδιαίτερα η Μεγάλη Μητέρα ή γενικώς θεότητες, και αφετέρου να αμφισβητείται η απόδοση σε θεότητες και να υιοθετούνται απόψεις σχετικές με ανάγκες έκφρασης και επικοινωνίας των ανθρώπων. Από την πλευρά μου συμφωνώ ότι γενικά τα ειδώλια αποτελούν έναν τρόπο επικοινωνίας και γλώσσας μεταξύ των ανθρώπων, αλλά ταυτόχρονα υποστηρίζω ότι από το πλαίσιο της πολλαπλής χρήσης δεν μπορεί να αποκλειστεί κάποια θρησκευτική σχέση. Δεν μπορούμε, ίσως, να μιλούμε για διαμορφωμένες και συγκεκριμένες θρησκευτικές πεποιθήσεις αλλά για την επίκληση εύνοιας, έκφραση ευχής και αποτροπαϊσμού, το συμβολισμό διάφορων εννοιών. Οι τάσεις και οι εκδηλώσεις αυτές συνδέονται άμεσα με το θρησκευτικό συναίσθημα, το οποίο κυριαρχεί στον άνθρωπο από την εμφάνισή του και συνεπώς είναι φυσική και η έκφρασή του με διάφορους τρόπους.

Ασβεστόπετρα

Η θέση Διαβατόπετρα είναι ο δεύτερος χώρος του ίδιου χωριού που ανασκάπτεται κατά μήκος του άξονα της οδού Κοζάνης-Πτολεμαΐδας[68].

67. Για τα θεσσαλικά ειδώλια, βλ. Γ. Χουρμουζιάδης, *Τα νεολιθικά ειδώλια*, Αθήνα 1974· Δ. Θεοχάρης, *Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1993[3]· M. Gimbutas - Sh. Winn - D. Shimabuku, Achilleion, A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece, 6400-5600 BC., *MonArch* 14 (1989)· K. Gallis - L. Orphanides, *Figurines of Neolithic Thessaly*, 1996.

68. Βλ. και *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 630-633. Για την περυσινή ανασκαφή στη θέση Μουρτσουβάδες, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 358-359 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 639. Για άλλες αρχαιότητες του ίδιου χωριού, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 439· 37 (1982): Χρονικά, σ. 305, με αναφορά στην ύπαρξη κτιστού υδρευτικού συστήματος μέσα στο χωριό και για ευρήματα ρωμαϊκών χρόνων από τον αρχαιολογικό χώρο της θέσης Μπαϊρίστι, βλ. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 371.

Πρόκειται για εκτεταμένη και υπερυψωμένη πλαγιά με κατεύθυνση Β.-Ν., ανατολικά από την Ασβεστόπετρα και νότια από το Προάστιο και στην οποία η ανασκαφή περιορίστηκε σε δύο τομείς μετά από πυκνές δοκιμαστικές τομές σε έκταση πολλών στρεμμάτων. Διαπιστώθηκε καταστροφή των οικοδομικών λειψάνων που προκλήθηκε από την άροση λόγω της μικρής επίχωσης και μολονότι πρόκειται για ενιαίο αρχαιολογικό χώρο, λείψανα διατηρήθηκαν σε δύο νησίδες της πλαγιάς. Η εγκατάσταση εντάσσεται στον 4ο και 5ο αι. μ.Χ., αλλά και στον 6ο-7ο αι. μ.Χ. Ο ίδιος χώρος χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα ως νεκροταφείο.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΚΑΡΑΜΗΤΡΟΥ-ΜΕΝΤΕΣΙΔΗ

Εικ. 63. Σέρβια. Θέση Παλιάμπελα Ροδίτη. Τομή Α΄. Άποψη οικοδομικών λειψάνων.

Σέρβια

Θέση Παλιάμπελα Ροδίτη

Στην παραπάνω θέση η ανέγερση ιδιωτικής αποθήκης μέσα στα όρια προϊστορικού οικισμού, χωρίς προηγούμενη άδεια της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, οδήγησε στην άμεση διακοπή των οικοδομικών εργασιών και στην πραγματοποίηση σωστικής ανασκαφής.

Ο οικισμός[69] έχει μορφή πολύ χαμηλής τούμπας και έκταση 30 στρεμμάτων περίπου, με βάση την εξάπλωση του επιφανειακού υλικού του. Βρίσκεται στα βόρεια όρια της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα, σε υψόμετρο 390 μ. και γειτνιάζει άμεσα με ένα από τα μεγάλα ρέματα της περιοχής, που καταλήγουν στον Αλιάκμονα, από τον οποίο δεν απέχει παρά μόνο 5 χλμ. Στα νώτα του υψώνονται ψηλοί λόφοι, που αποτελούν μέρος του ορεινού όγκου που χωρίζει την περιοχή από τη γειτονική κοιλάδα της Κίτρινης Λίμνης, ενώ μπροστά του απλώνεται η πεδινή έκταση της κοιλάδας του Αλιάκμονα. Η θέση είναι αρκετά ευνοϊκή για την ανάπτυξη της γεωργίας και της κτηνοτροφίας, δραστηριότητες που ασκούνται στο χώρο αυτό μέχρι σήμερα, ενώ η γειτνίασή της με το ρέμα εξασφάλιζε την υδροδότηση των κατοίκων του οικισμού.

Οι ανασκαφικές εργασίες έγιναν στο χώρο της αποθήκης, κοντά στα δυτικά όρια του οικισμού, προς την πλευρά του ρέματος. Περιελάμβαναν: α) Κοσκίνισμα των χωμάτων που προέκυψαν από τις εκσκαφικές εργασίες του ιδιοκτήτη στο ένα από τα δύο δωμάτια της αποθήκης (χώρος υπόγειου γκαράζ) και στα θεμέλια του κτίσματος. β) Ανασκαφή του χώρου στο εσωτερικό του δεύτερου δωματίου της αποθήκης, διαστ. 4,20×6,20 μ. / 26 τ.μ. (Τομή Α΄). γ) Ανασκαφή στο χώρο της εισόδου του υπόγειου γκαράζ, διαστ. 4,67×2,50 μ. / 12 τ.μ. (Τομή Β΄).

Το προχωρημένο στάδιο στο οποίο βρίσκονταν οι οικοδομικές εργασίες δεν επέτρεψε τη σχεδίαση της στρωματογραφίας του χώρου, με αποτέλεσμα τα στρωματογραφικά δεδομένα να είναι ελλιπή.

Τομή Α΄: (Εικ. 63). Το αρχαιολογικό στρώμα έχει πάχος 0,60 (δυτικό τμήμα)-1,50 μ. (νοτιοανατολικό τμήμα-λάκκος). Ήλθαν στο φως οικοδομικά λείψανα, που ορίζουν πιθανότατα τρεις φάσεις χρήσης του χώρου. Στο κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα της τομής αποκαλύφθηκαν δύο μικρά κυκλικά δάπεδα, σκαμμένα στο φυσικό έδαφος, σε βάθος 0,10 μ. Έχουν διάμετρο 1,60-1,70 μ., ενώ στην περιφέρειά τους εντοπίστηκαν κάποιες πασσαλότρυπες. Τρίτο δάπεδο ήλθε στο φως στο νότιο τμήμα της τομής, σε βαθύτερο επίπεδο, το οποίο διατηρήθηκε σε μήκος 1,20 μ. Έχει ημικυκλικό σχήμα, φέρει περιχείλωμα από πηλό και στη βόρεια πλευρά του μια σειρά από πασσαλότρυπες. Δείχνει να σχετίζεται με τα δύο κυκλικά δάπεδα με δύο πήλινες βαθμίδες, ενώ άμεση είναι η σχέση του και με την κυκλική κατασκευή στο μέσον της τομής, στην οποία υπήρχαν έντονα ίχνη καύσης και με την οποία μοιράζεται το ίδιο περιχείλωμα. Η κατασκευή αυτή έχει διάμετρο 1,40 μ. και στην περιφέρειά της φέρει δύο σειρές από πασσαλότρυπες, που αντιστοιχούν στις δύο φάσεις κατασκευής της. Στο μέσον της τομής, ανάμεσα στα τρία παραπάνω δάπεδα, ερευνήθηκε μια μάζα οικοδομικού υλικού, που αποτελούνταν από επάλληλα στρώματα πηλού και στάχτης. Έντονα είναι τα ίχνη καύσης, και κυρίως γκρίζας στάχτης, σε όλη την περιοχή των δαπέδων.

Το νοτιοδυτικό τμήμα της τομής καταλαμβάνει ένας λάκκος, που αποκαλύφθηκε σε διαστάσεις 1,70×1,20 μ. και φθάνει σε βάθος 0,50 μ. κάτω από το δάπεδο του νότιου τμήματος. Δείχνει να έχει διακόψει κάποιες από τις παραπάνω κατασκευές, καθώς και κάποια προγενέστερα στρώματα, τα οποία συνεχίζονται εκτός της τομής. Περιείχε ένα λιθοσωρό, ανακατεμένο με καμένα χώματα, στάχτες και μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κάτω από τον οποίο εντοπίστηκε, μέσα σε μικρό λάκκο ανοιγμένο στο φυσικό, η ταφή ενός νηπίου. Ήταν σε συνεσταλμένη

69. Ο εντοπισμός του οικισμού οφείλεται σε υπόδειξη του αρχαιόφιλου Α. Αθανασιάδη, βλ. παρακάτω, σ. 817.

στάση, προς τα δεξιά του, με προσανατολισμό Δ.-Α. και το κεφάλι στα δυτικά, στηριγμένο σε ένα είδος μαξιλαριού, που δημιουργούσε ο πηλός που είχε αφεθεί σε ψηλότερο επίπεδο. Ένας αστράγαλος που βρέθηκε κοντά στο κρανίο πιθανώς να αποτελούσε κτέρισμα.

Στο δυτικό τμήμα της τομής, σε ψηλότερο επίπεδο, και πάντα πάνω στο φυσικό πηλώδες έδαφος, αποκαλύφθηκαν μια σειρά από πασσαλότρυπες και ένα τμήμα στενής τάφρου (πιθανώς θεμελίωσης), που ανήκουν προφανώς σε κατασκευή που βρισκόταν σε ψηλότερο επίπεδο και δεν έχει διασωθεί. Το βορειότερο τμήμα της ήταν στηριγμένο πάνω σε μπαζωμένο φυσικό κοίλωμα του εδάφους, που περιείχε λίγο και τυχαίο υλικό. Οι πασσαλότρυπες που αποκαλύφθηκαν στον πυθμένα του δηλώνουν πως είχε χρησιμοποιηθεί και σε προηγούμενη φάση.

Τομή Β΄: Η ανασκαφή της απέδωσε ελάχιστη ποσότητα υλικού (όστρακα και λίγα οστά ζώων). Το φυσικό εμφανίστηκε σε βάθος 0,30 μ., χωρίς να αποκαλυφθούν οικοδομικά λείψανα. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για κενό χώρο, ίσως στα όρια του οικισμού, προς την πλευρά του ρέματος.

Η κεραμική χαρακτηρίζεται από ομοιογένεια. Στο σύνολό της σχεδόν είναι μονόχρωμη, αβαφής, σε χρώματα ανοιχτά καστανά έως κιτρινωπά-πορτοκαλόχρωμα και γκριζοκάστανα έως γκριζωπά, σε ίσο περίπου ποσοστό. Οι επιφάνειες είναι συνήθως πολύ καλά λειασμένες ή φέρουν ελαφρά στίλβωση. Συχνά εμφανίζονται γκρίζοι πυρήνες. Για την κατασκευή του συνόλου σχεδόν των αγγείων χρησιμοποιήθηκε ένας πολύ καθαρός πηλός, που περιέχει μίκα. Τον τρόπο κατασκευής τους, με περισσότερα από ένα κομμάτια πηλού (ίσως με κουλούρες) δηλώνουν τα όστρακα που έχουν σπάσει στις ενώσεις τους. Τα τοιχώματά τους είναι στην πλειονότητά τους μεσαίου πάχους (έως 0,01 μ.), λίγα είναι τα χονδρά (> 0,01 μ.) και ελάχιστα τα λεπτά (< 0,005 μ.). Το σχηματολόγιο περιλαμβάνει κυρίως σφαιρικά και ημισφαιρικά αγγεία (σκύφοι, βαθιά κύπελλα και κλειστά αγγεία), ενώ συναντώνται και λίγες ανοιχτές φιάλες. Ένα όστρακο προέρχεται από διάτρητο αγγείο. Τα χείλη στα ανοιχτά αγγεία είναι κάθετα, ελαφρώς εσωστρεφή ή εξωστρεφή, σχηματίζοντας συχνά ένα λεπτό δακτύλιο. Στα κλειστά σφαιρικά αγγεία το χείλος είναι συνήθως έντονα εξωστρεφές και σε αρκετές περιπτώσεις σχεδόν σιγμοειδές, ενώ σπάνια συναντάται και ένα πλατύ, επίπεδο σχεδόν χείλος. Οι βάσεις είναι κατά κανόνα χαμηλές δακτυλιόσχημες, κυκλικές και σε λίγες περιπτώσεις ελλειψοειδείς, υπάρχουν όμως και δισκόσχημες, καθώς και πολύ χαμηλές κωνικές, κοίλες στο κάτω μέρος. Πολλά από τα αγγεία φέρουν μικρές λαβές, κάθετες ταινιωτές, με οριζόντια διάτρηση, πολύ συχνότερες όμως είναι οι αποφύσεις με κάθετη διάτρηση.

Η διακοσμημένη κεραμική του οικισμού, μαζί με τα όστρακα που ανήκουν σε αγγεία επιχρισμένα ή έντονα στιλβωμένα και γυαλισμένα αποτελούν ένα πολύ μικρό ποσοστό του συνόλου και δείχνει να εμφανίζεται κυρίως στο ανώτερο στρώμα της επίχωσης.

Συναντώνται τέσσερις τύποι διακόσμησης: α) Η γραπτή, με κόκκινο χρώμα πάνω στην κιτρινωπή επιφάνεια του αγγείου, συνήθως κάτω από το χείλος και σε μοτίβα γραμμικά (γραμμές ή ταινίες) ή συμπαγή (τρίγωνα, όρθια ή κρεμαστά και ημικύκλια). Η εγχάρακτη, με νυχιές, τσίμπημα ή εγχαράξεις με εργαλείο με επίμηκες ή αιχμηρό άκρο. γ) Η μελανοστεφής, με τα αγγεία να είναι μαύρα στο εσωτερικό τους και εξωτερικά μόνο στο τμήμα του χείλους και την υπόλοιπη επιφάνειά τους αφημένη στο χρώμα του πηλού ή επιχρισμένη. δ) Διακόσμηση με πλαστικές αποφύσεις.

Κάποια από τα όστρακα έχουν ποικιλόχρωμη εμφάνιση, με επιφάνειες καλά στιλβωμένες και λειασμένες και με χρώματα που κυμαίνονται από το κιτρινωπό έως το γκριζόμαυρο. Λίγα φέρουν επίχρισμα σε χρώμα καστανό ανοιχτό, ενώ αρκετά είναι αυτά που έχουν κόκκινο επίχρισμα και συχνά έντονη στίλβωση. Συναντώνται, επίσης, ελάχιστα μαύρα ή καστανά στιλβωμένα, καθώς και όστρακα με υπόλευκη την εξωτερική τους επιφάνεια ή με ένα παχύ υπόλευκο επίχρισμα μόνο στο εσωτερικό τους.

Από τα υπόλοιπα ευρήματα σημαντική είναι η ομάδα των δέκα μεγάλων πήλινων πηνίων, που εντοπίστηκαν πάνω από το δάπεδο του νότιου τμήματος της τομής, μια συγκέντρωση ιδιαίτερου ενδιαφέροντος, αφού μπορεί να συσχετιστεί με την ανάπτυξη υφαντικής δραστηριότητας στο συγκεκριμένο χώρο (στην περίπτωση που τα μεγάλα αυτά πηνία ερμηνευτούν ως υφαντικά βάρη)[70]. Βρέθηκαν, επίσης, κυκλικά όστρακα με διάτρηση στο κέντρο (ίσως σφονδύλια), οστέινα πελεκητά (από πυριτόλιθο και χαλαζία) και τριπτά εργαλεία (πελέκεις, σμίλες και αρκετά βότσαλα με ίχνη χρήσης). Επίσης, ένα λίθινο περίαπτο και κάποια σαλιγκάρια με διάτρηση (κοσμήματα). Ενδιαφέρον είναι το γεγονός ότι τα μόνα όστρεα που συναντώνται είναι του γλυκού νερού, ενώ απουσιάζουν εντελώς τα θαλάσσια, συμπεριλαμβανομένου και του σπονδύλου (Spondylus). Βρέθηκαν, ακόμη, έξι τμήματα πήλινων ανθρωπόμορφων ειδωλίων, στα δύο από τα οποία σώζεται το κεφάλι των μορφών, το οποίο έχει πτηνόμορφη απόδοση.

Από την επιφανειακή έρευνα του οικισμού συγκεντρώθηκαν κομμάτια οικοδομικού υλικού με ίχνη πασσάλων, που βεβαιώνουν τη χρήση του πηλού και του ξύλου στην κατασκευή των κατοικιών .

Η μονόχρωμη και διακοσμημένη κεραμική της θέσης βρίσκει άμεσα παράλληλα στο αντίστοιχο υλικό των οικισμών της φάσης Πρωτο-Σέσκλο στη Θεσσαλία[71], όπου και θα πρέπει να τοποθε-

70. Αικ. Παπαευθυμίου-Παπανθίμου, Εργαλεία υφαντικής από το Σέσκλο, *Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία. Στη μνήμη του Δ.Ρ. Θεοχάρη*, Αθήνα 1992, σ. 78-82.

71. Χρ. Τσούντας, *Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου*, Αθήνα 1908. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912. Δ.Ρ. Θεοχάρης, *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*, Βόλος 1967. Ο ίδιος, *Νεολιθικός πολιτισμός*, Αθήνα 1989. J. Milojčić-von Zumbusch - V. Milojčić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Otzaki-Magula in Thessalien I. Das Frühe Neo-*

τηθεί χρονολογικά το σύνολο των ευρημάτων. Η σύγχρονη παρουσία όλων των τύπων διακόσμησης έτσι όπως αυτοί εμφανίζονται στον οικισμό του Προδρόμου[72] της δυτικής Θεσσαλίας (εν μέρει και στη Νέα Νικομήδεια)[73], η παρουσία ελλειψοειδών βάσεων, συνηθισμένων στους οικισμούς της περιοχής της Λάρισας (Νεσσωνίς)[74], και η παρουσία μεγάλου αριθμού λαβών και διάτρητων αποφύσεων όμοιων με αυτές του οικισμού του Αχιλλείου[75] (φάση Ι, ΙΙ) στη νότια Θεσσαλία, συνδέουν άμεσα τον οικισμό με τη βορειοδυτική και νότια Θεσσαλία, εντάσσοντάς τον στο θεσσαλικό πολιτισμικό κύκλο και χρονολογώντας τον μέσα στην 7η χιλιετία. Ομοιότητα και κατά συνέπεια χρονολογικός συγχρονισμός διαπιστώνεται με τμήμα της κεραμικής του οικισμού της αρχαιότερης νεολιθικής των Σερβίων[76] (Σέρβια V).

Μικρότερη ομοιότητα παρατηρείται με την κεραμική των οικισμών της Νέας Νικομήδειας[77], των Γιαννιτσών Β΄[78], των Αμπελιών Φιλώτα[79] και της Anza[80] (οικισμοί που έχουν στενότερη σχέση με τον πολιτισμό του Starvevo), όπου κυριαρχεί η κόκκινη στιλβωμένη κεραμική, με πολύ λεπτά τοιχώματα και το σχηματολόγιο είναι κάπως διαφορετικό (συμπεριλαμβάνονται αγγεία με ψηλές ή τετραποδικές βάσεις και με ψηλούς λαιμούς, ενώ δεν υπάρχουν λαβές, δεν συναντάται η μελανοστεφής κεραμική και ούτε – εκτός της Νέας Νικομήδειας – ο τύπος της ελλειψοειδούς βάσης). Μικρή, επίσης, ομοιότητα και όχι άμεση τυπολογική αντιστοιχία, παρατηρείται με τις λιγοστές θέσεις της αρχαιότερης νεολιθικής της Αλβανίας[81]. Το ίδιο συμβαίνει και με τους οικισμούς της Κίτρινης Λίμνης, Μεγάλης Τούμπας Αγίου Δημητρίου[82] και Βρύσης Ποντοκώμης[83], οι οποίοι τοποθετούνται σε προχωρημένη φάση της αρχαιότερης νεολιθικής και προς τη μέση νεολιθική αντίστοιχα, καθώς και με τον οικισμό της θέσης Κρεμαστός Κνίδης, Νομού Γρεβενών, που τοποθετείται με βάση τις πρώτες εκτιμήσεις για το υλικό, προς τα τέλη της φάσης Πρωτο-Σέσκλο/Προ-Σέσκλο[84].

Οι παρατηρήσεις και τα πρώτα συμπεράσματα που προκύπτουν είναι τα εξής:

α) Θα πρέπει να σημειωθεί η έντονη παρουσία στρωμάτων στάχτης και η υπερβολικά μεγάλη ποσότητα κεραμικής που έχει συγκεντρωθεί από την τομή Α΄, καθώς και από το κοσκίνισμα των χωμάτων των κατεστραμμένων επιχώσεων στο εσωτερικό της αποθήκης (όπου συνεχίζονταν τα οικοδομικά λείψανα της τομής Α΄).

β) Οι μικρές διαστάσεις των δαπέδων και το κυκλικό (ή και κοίλο) τους σχήμα δεν βοηθούν στην ερμηνεία τους ως κατοικιών. Είναι περισσότερο πιθανόν να πρόκειται για βοηθητικές κατασκευές με ποικίλες χρήσεις (εργαστηριακοί ή τροφοπαρασκευαστικοί χώροι). Ανάλογες κατασκευές βρέθηκαν στο Αχίλλειο, έξω από τις κατοικίες[85].

γ) Η έλλειψη ανάλογης ποσότητας κινητών ευρημάτων και οικοδομικών λειψάνων από την τομή Β΄ δείχνουν πως πρόκειται για σημείο κοντά στα όρια (προς την πλευρά του ρέματος) του οικισμού, όπου συναντάται τυχαίο μόνον υλικό.

δ) Η ταφή του νηπίου έρχεται να προστεθεί στον όχι και τόσο μακρύ κατάλογο των μέχρι τώρα γνωστών ταφών της αρχαιότερης νεολιθικής στο χώρο της Μακεδονίας (αλλά και γενικότερα του ελλαδικού χώρου)[86], αμέσως μετά τις ταφές της Νέας Νικομήδειας (ενταφιασμοί)[87] και της Αξού Α΄ (ένας εγχυτρισμός)[88].

Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, πρόκειται για οικισμό που κατοικήθηκε κατά πάσα πιθανότητα στις πρώιμες φάσεις της αρχαιότερης νεολιθικής και κυρίως στη φάση Πρωτο-Σέσκλο. Στο τέλος της περιόδου εγκαταλείπεται για άγνωστο λόγο και δεν ξανακατοικείται[89]. Το γεγονός αυτό είναι ιδιαίτερης σημασίας, αφού πρόκειται για ένα κλειστό χρονολογικά και πολιτισμικά σύνολο, πολύτιμο για την έρευνα των πρώιμων περιόδων της νεολιθικής ζωής στην περιοχή της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα. Επιπλέον, ο οικισμός αυτός μετατοπίζει βορειότερα (πάνω από τη διαχωριστική γραμμή που ορίζει ο ποταμός Αλιάκμονας), το όριο του θεσσαλικού πολιτισμικού κύκλου, ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική, ενώ θα πρέπει να συγκαταλεχθεί μεταξύ των πρωιμότερων εντοπισμένων και ερευνημένων ανασκαφικά οικισμών στην περιοχή της Μακεδονίας.

Θέση Παλιοκαστανιά

Σωστικές εργασίες πραγματοποιήθηκαν στη θέση Παλιοκαστανιά Σερβίων, στον παραλίμνιο χώρο, που διαβρώνεται από την αυξομείωση των νερών της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου.

---

lithikum, Bonn 1971. Gimbutas - Winn - Shimabuku, ό.π. Ι. Ασλάνης, *Η προϊστορία της Μακεδονίας* Ι. *Η νεολιθική εποχή*, Αθήνα 1992. *AJA* 100 (1996), σ. 537-597.

72. *AE* 1971, σ. 165-187.

73. R.J. Rodden, *NEA NIKOMEDEIA* I: *The Excavation of an Early Neolithic Village in Northern Greece 1961-1964. The Excavation and the Ceramic Assemblage*, London 1996.

74. *Θεσσαλικά* Δ΄ (1962), σ. 63-83. Θεοχάρης, *Η αυγή της θεσσαλικής προϊστορίας*, ό.π.

75. Gimbutas - Winn - Shimabuku, ό.π. (υποσημ. 67).

76. *BSA* 74 (1979), σ. 185-230.

77. Rodden, ό.π.

78. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 111-125.

79. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 43-55.

80. M. Gimbutas, Neolithic Macedonia. As Reflected by Excavation at Anza, Southeast Yugoslavia, *MonArch* 1 (1976).

81. M. Korkuti, *Neolithikum und Chalkolithikum in Albanien*, Mainz am Rhein 1995.

82. *ΑΕΜΘ* 7 (1993), σ. 19-31.

83. Βλ. παραπάνω, σ. 798-799 και *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 615-630.

84. *ΑΕΜΘ* 8 (1984), σ. 17-26.

85. Gimbutas - Winn - Shimabuku, ό.π. (υποσημ. 67).

86. Γ. Χουρμουζιάδης, *Ταφικά έθιμα, Νεολιθική Ελλάς*, Αθήνα 1973, σ. 201-216. Ασλάνης, ό.π. (υποσημ. 71).

87. *PPS* 11 (1962), σ. 167-288. R. Rodden, An Early Neolithic Village in Greece, *Scientific American* 212, 4 (1965), σ. 83-92.

88. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 159-172.

89. Το φαινόμενο της εγκατάλειψης των οικισμών στα τέλη της φάσης Πρωτο-Σέσκλο παρατηρείται και στη Δ. Θεσσαλία, βλ. *AE* 1971, σ. 165-187.

Αφορούσαν τον από παλαιά γνωστό οικισμό της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, καθώς και ένα νεκροταφείο των βυζαντινών χρόνων, που εντοπίστηκε πρόσφατα στην ίδια θέση.

Οικισμός πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Αναπτύσσεται στη βορειοανατολική πλαγιά ενός παραποτάμιου (παραλίμνιου σήμερα) λοφίσκου, στο βόρειο πέρας εκτεταμένου και επιμήκους πλατώματος, με την επωνυμία Παλιοκαστανιά. Ο οικισμός είναι γνωστός από το 1985[90], που άρχισε η αρχαιολογική έρευνα της παραλίμνιας περιοχής της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου με στόχο τη διάσωση των αρχαιολογικών θέσεων που πλήττονται άμεσα από τα νερά. Επανεντοπίστηκε το 1990, οπότε διαπιστώθηκε περιορισμένη διάβρωση του χώρου, αφού στην επιφάνεια φαίνονταν μόνο λίγα τμήματα πιθαριών. Σήμερα, η κατάσταση έχει αλλάξει ριζικά, αφού πρόκειται πλέον για σχεδόν πλήρη καταστροφή των αρχαιολογικών επιχώσεων.

Με τη φετινή ολιγοήμερη σωστική επέμβαση στον οικισμό, αμέσως μετά την απόσυρση των νερών της λίμνης από το χώρο, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες: α) τοπογράφηση των θέσεων των πιθαριών που εντοπίστηκαν κατά χώραν[91], β) σχεδιαστική αποτύπωση μιας ομάδας πιθαριών και γ) επιφανειακή έρευνα, σε μια προσπάθεια εντοπισμού των ορίων του οικισμού και υπολογισμού της έκτασής του.

Τεράστιοι λιθοσωροί, προερχόμενοι από τη διάλυση των κτισμάτων του οικισμού, μαρτυρούν τη χρήση της πέτρας στην κατασκευή των κατοικιών, ενώ μια μεγάλη σειρά πιθαριών και άλλων αποθηκευτικών αγγείων, πολλά από τα οποία συναντώνται κατά χώραν, βεβαιώνουν την ύπαρξη αποθηκευτικών χώρων. Μετρήθηκαν και τοπογραφήθηκαν 22 πιθάρια, τοποθετημένα σε λάκκους μέσα στο φυσικό πηλώδες έδαφος, που ανήκουν σε δύο κύριες ομάδες, υποδηλώνοντας τις θέσεις δύο τουλάχιστον μεγάλων αποθηκευτικών χώρων. Η μία από τις δύο ομάδες σχεδιάστηκε λεπτομερώς. Καλύπτει μια επιφάνεια 5 τ.μ. και αποτελείται από έξι πιθάρια, ένα αγγείο με λεπτότερα τοιχώματα και μια κατασκευή με ίχνη καύσης στο εσωτερικό της. Για την κατασκευή χρησιμοποιήθηκε ως βάση μια επίπεδη τετράγωνη πέτρα, πλευράς 0,50 μ., με αυλάκι στην περιφέρειά της και εκροή σε ένα σημείο της. Μέσα στο αυλάκι στηρίχθηκε και χτίστηκε ένα τοίχωμα από πηλό (Εικ. 64). Πρόκειται, κατά πάσα πιθανότητα, για μικρό φουρνάκι, για το οποίο χρησιμοποιήθηκε υλικό σε β΄ χρήση. Ανάμεσα στους λιθοσωρούς που καλύπτουν το χώρο αναγνωρίστηκαν πολλά λίθινα πώματα πιθαριών, καθώς και μυλόπετρες.

Η διασπορά του αρχαιολογικού υλικού στην επιφάνεια βεβαιώνει την επέκταση του οικισμού και μέσα στη λίμνη, στο χώρο που καλύπτεται μόνιμα από τα νερά. Ωστόσο, με βάση τα επιφανειακά ευρήματα και τις σχετικές παρατηρήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της συστηματικής επιφανειακής έρευνας το 1990, ο οικισμός θα πρέπει να καταλάμβανε μόνο την πλαγιά του λόφου, χωρίς να απλώνεται στο αμέσως χαμηλότερο πλάτωμα (το καλυμμένο σήμερα από τη λίμνη) και χωρίς να φθάνει μέχρι την κορυφή του, όπως διαπιστώθηκε και κατά τη φετινή επιφανειακή έρευνα. Συνεπώς, η αρχική του έκταση δεν θα πρέπει να ξεπερνούσε τα 5 στρέμματα.

Εικ. 64. Σέρβια. Θέση Παλιοκαστανιά. Οικισμός της εποχής του Σιδήρου. Λίθινη κατασκευή, διαβρωμένη από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου.

Πρόκειται, δηλαδή, για μια πολύ μικρή θέση κατοίκησης με λίγα κτίσματα και μικρό αριθμό κατοίκων, στοιχεία που παραπέμπουν σε ανάλογη κοινωνική οργάνωση. Το μικρό πάχος των επιχώσεων, καθώς και ο περιορισμένος αριθμός σχημάτων και διακοσμήσεων στην κεραμική υποδηλώνουν σύντομο χρονικό διάστημα κατοίκησης, ενώ η επιλογή λοφώδους θέσης για εγκατάσταση ταιριάζει απόλυτα με ό,τι συμβαίνει σε αυτή την περίοδο σε όλη τη Μακεδονία[92]. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από τη θέση είναι λίγα, όμως παρά τη μεγάλη διάβρωση του χώρου, αρκετά ενδεικτικά για τη χρονολόγησή της. Τα σχήματα που αντιπροσωπεύονται είναι κυρίως οι φιάλες με λοξότμητο χείλος και οριζόντιες λαβές λοξά τοποθετημένες πάνω στο χείλος και τα βαθιά ανοιχτά κύπελλα με χείλος που αυξάνεται σε πάχος προς το πέρας του. Κάποιες οριζόντιες λαβές ανήκουν πιθανότατα σε υδρίες, ενώ τα τμήματα των κάθετων ταινιωτών, σε κανθαρόσχημα αγγεία. Όστρακα από χείλη αγγείων μαρτυρούν την ύπαρξη σχημάτων, όπως οι κρατήρες και οι αμφορείς, ενώ μεγάλη είναι η σειρά των πιθαριών, πολλά από τα οποία φέρουν στο σώμα πλαστικές ταινίες διακοσμημένες με εγχάρακτη ή εμπίεστη διακόσμηση. Τα διακοσμητικά μοτίβα είναι κυρίως διαγραμμισμένα τρίγωνα, τεθλασμένες με κυκλικές εμπιέσεις, ομάδες από λοξές γραμμές αντίθετα τοποθετημένες και σειρές από εμπίεστους κύκλους.

90. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 418-419.

91. Την τοπογράφηση έκανε ο τοπογράφος του Δήμου Σερβίων Δ. Γκαμπούρας.

92. *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1, 1996, σ. 259-280. Δ.Β. Γραμμένος - Μ. Μπέσιος - Σ. Κώτσος, *Από τους προϊστορικούς οικισμούς της Κεντρικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1997. *Αρχαία Μακεδονία* V, 1, 1989, σ. 679-735.

Το σύνολο της κεραμικής παρουσιάζει εμφανείς ομοιότητες με την κεραμική του νεκροταφείου των τύμβων της Βεργίνας[93], των νεκροταφείων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου που ανασκάφηκαν στην ευρύτερη περιοχή του Νομού Κοζάνης[94], αλλά και με το αντίστοιχο υλικό των θέσεων της πρώιμης εποχής του Σιδήρου του μακεδονικού χώρου[95] γενικότερα. Επιπλέον, ενδεικτική για την ακριβέστερη χρονολόγηση της θέσης είναι η απουσία αμαυρόχρωμης κεραμικής, στοιχείο που συναντάται στις φάσεις 2 και 3 της Τούμπας Θεσσαλονίκης[96], καθώς και φιαλών με εγχάρακτη διακόσμηση πάνω στο χείλος, αγγεία που χαρακτηρίζουν κυρίως τη νεότερη φάση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου του Καστανά[97], τους πιο προχωρημένους χρονολογικά τύμβους της Βεργίνας[98] και γενικά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου πολλών θέσεων της Μακεδονίας[99]. Φιάλες όμοιες με αυτές του οικισμού των Σερβίων εμφανίζονται στη Βεργίνα μαζί με πρωτογεωμετρικά αγγεία και προηγούνται της εμφάνισης της αμαυρόχρωμης κεραμικής. Χαρακτηριστική, επίσης, για τον οικισμό είναι η έλλειψη αγγείων με ραβδωτή διακόσμηση, με συνεστραμμένες λαβές ή με κομβία στο πάνω μέρος τους. Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ότι δεν παρατηρείται ομοιότητα με το υλικό της θέσης Κάμπος Φρουρίου, που ανασκάφηκε στο δυτικό όριο της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα και το οποίο παραπέμπει σε μυκηναϊκά πρότυπα και γενικά σε φόρμες της ύστερης εποχής του Χαλκού[100].

Με βάση τα παραπάνω συγκριτικά στοιχεία θα μπορούσε να χρονολογηθεί ο οικισμός των Σερβίων στην πρωτογεωμετρική περίοδο, σε πρώιμη δηλαδή φάση της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Το σύνολο των επιφανειακών ευρημάτων μαρτυρεί πως η θέση κατοικήθηκε μόνο σε αυτή τη χρονική περίοδο. Τα λίγα όστρακα της νεότερης νεολιθικής περιόδου που περισυνελέγησαν, από τον παραλίμνιο χώρο κυρίως, είναι φερτά από γειτονικό, εντοπισμένο οικισμό της περιόδου[101]. Θα πρέπει να σημειωθεί, επίσης, ότι σε απόσταση 250 μ. περίπου από τον οικισμό, στη θέση Μπαΐρ ή Κολιτσάκι, ανασκάφηκε το 1985 μια σειρά τάφων των πρωτογεωμετρικών χρόνων, που ανήκαν σε δύο συστάδες[102]. Η κεραμική του εμφανίζει ομοιότητες με αυτήν του οικισμού, δεν μπορούν όμως να συσχετιστούν με βεβαιότητα οι δύο θέσεις πριν την απόκτηση περισσότερων και σαφέστερων ανασκαφικών δεδομένων από τον οικισμό και δεδομένης της έλλειψης στοιχείων για τον αριθμό των οικισμών της πρώιμης εποχής του Σιδήρου στον κυρίως παραποτάμιο χώρο, λόγω της μόνιμης κάλυψής του από τα νερά της λίμνης.

Η πρώιμη εποχή του Σιδήρου, στο σύνολό της, παραμένει άγνωστη ακόμη για την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας, αφού οι σχετικές πληροφορίες προέρχονται αποκλειστικά σχεδόν από νεκροταφεία[103]. Ο συγκεκριμένος οικισμός αποτελεί προς το παρόν τη μόνη θέση κατοίκησης που ερευνήθηκε ανασκαφικά, έστω και υποτυπωδώς, και επομένως παρέχει κάποια επιπλέον στοιχεία, πέρα από τα επιφανειακά δεδομένα. Η περαιτέρω ανασκαφική του έρευνα κρίνεται άμεσης προτεραιότητας.

Νεκροταφείο βυζαντινών χρόνων. Στην ίδια θέση και μέσα στα όρια του οικισμού της πρώιμης εποχής του Σιδήρου εντοπίστηκε νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων[104]. Η διάβρωση του χώρου έφερε στο φως 17 τάφους, οι θέσεις των οποίων τοπογραφήθηκαν[105], προχωρώντας παράλληλα και σε ανασκαφή ενός από αυτούς, με κύριο στόχο τη χρονολόγηση του νεκροταφείου.

Οι τάφοι καλύπτουν μια έκταση 100 τ.μ. και οι περισσότεροι σώζουν τις καλυπτήριες πλάκες, στοιχείο που υποδηλώνει μερική μόνο διάβρωση του χώρου. Έχουν ομοιόμορφο προσανατολισμό ΒΑ./Α.-ΝΔ./Δ. και σχηματίζουν παράλληλες σειρές.

Οι τρεις καλυπτήριες πλάκες του τάφου που ανασκάφηκε έχουν συνολικό μήκος 1,90 και μέγιστο πλάτος 1,10 μ. Ο τάφος είναι σκαμμένος στο φυσικό πηλώδες έδαφος και το σκάμμα έχει διαστάσεις 1,60×0,40 μ. Ο νεκρός είναι σε ύπτια στάση με το κεφάλι στα δυτικά και με το αριστερό χέρι πάνω στο σώμα του και το δεξιό κατά μήκος. Φορούσε χάλκινα σκουλαρίκια. Πρόκειται πιθανότατα για γυναίκα. Από την επίχωση στο εσωτερικό του τάφου αφαιρούνται καρβουνάκια, προφανώς υπολείμματα κάποιας τελετουργίας.

Με βάση τα παραπάνω στοιχεία, εκτιμάται ότι ο τάφος και όλο το νεκροταφείο θα πρέπει να τοποθετηθεί χρονολογικά στους βυζαντινούς χρόνους.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Αμύνταιο

Προϊστορικός οικισμός Αγίου Παντελεήμονα

Ο προϊστορικός οικισμός του Αγίου Παντελεήμονα Αμυ-

93. Μ. Ανδρόνικος, *Βεργίνα* **Ι**, *Το νεκροταφείον των τύμβων*, Αθήνα 1969.

94. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54).

95. W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia*, Cambridge 1939. A. Hochstetter, *Kastanas, Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979, Die handgemachte Keramik, Schichten 19 bis 1*, τ. 3, Berlin 1984. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 443-460.

96. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 369-387.

97. Βλ. *ΑΕΜΘ* 10Α (1996), σ. 443-460.

98. Βλ. Ανδρόνικος, ό.π. (υποσημ. 93).

99. Βλ. ό.π. (υποσημ. 92) και ό.π. (υποσημ. 95).

100. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 31-42.

101. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 105-119, Δήμος Σερβίων, θέση Ζίγρα ή Νησάκι.

102. Βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά: σ. 418-419 και Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54).

103. Μ. Ανδρόνικος, *Η γεωμετρική τέχνη (1050-700 π.Χ.)*, τ. Β', Αθήναι 1971, σ. 182-195. Κ.Α. Warlde, Η πρώιμη εποχή του Σιδήρου, στο Μ.Β. Σακελλαρίου (επιμ.), *Μακεδονία, 4.000 χρόνια ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, Αθήνα 1982, σ. 41-45. V.R. d'A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, London 1972. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54).

104. Ο εντοπισμός και η υπόδειξη του νεκροταφείου οφείλεται στον αρχαιόφιλο Ζ. Κουζιάκη.

105. Η τοπογράφηση έγινε από τον τοπογράφο του Δήμου Σερβίων Δ. Γκαμπούρα.

νταίου βρίσκεται 3 χλμ. δυτικά της σύγχρονης εγκατάστασης και στο νοτιότερο άκρο της μικρής χερσονήσου που προβάλλει από τις βόρειες ακτές της λίμνης των Πετρών. Αμέσως δυτικά του και στο ψηλότερο σημείο του βραχώδους εξάρματος είναι χτισμένο το παρεκκλήσιο της Μεταμόρφωσης του Σωτήρος, στο οποίο οφείλεται και το τοπωνύμιο της περιοχής.

Η έντονη πυκνότητα της επιφανειακής διασποράς των ποικίλων προϊστορικών καταλοίπων και η εντυπωσιακή τους ποιότητα, που οδήγησαν παλαιότερα στον εντοπισμό της θέσης και στον πρώτο προσδιορισμό των χρονικών ορίων της εγκατάστασης, κατέδειξαν την ιδιαίτερη σημασία του οικισμού και την αναγκαιότητα εφαρμογής ενός προγράμματος συστηματικής διερεύνησης της θέσης.

Οι πρώτες τομές (1998) βασίστηκαν αποκλειστικά στα δεδομένα από την κατανομή του επιφανειακού υλικού και πραγματοποιήθηκαν υποχρεωτικά σε σημεία ελεύθερα από καλλιέργειες, με αποτέλεσμα τη συγκέντρωση περιορισμένου υλικού και αξιοποιήσιμων στοιχείων. Έτσι, στην τελευταία ανασκαφική προσπάθεια (θερινή περίοδος 2000), προτεραιότητα δόθηκε στην οριοθέτηση του οικισμού και στη διερεύνηση της στρωματογραφικής ακολουθίας των ανθρωπογενών επιχώσεων, με στόχο τη σύνθεση μιας πληρέστερης εικόνας για τη θέση, αλλά και την επιλογή του καταλληλότερου χώρου για τη διενέργεια των νέων τομών. Μετά από την αξιολόγηση των συγκεντρωτικών στοιχείων, που προέκυψαν από την πραγματοποίηση αρκετών δοκιμαστικών σκαμμάτων περιορισμένης έκτασης, ορίστηκε η κύρια ανασκαφική τομή Ι με διαστάσεις 10×10 μ., η οποία βρισκόταν ανάμεσα σε αμπελώνες (αριθ. αγροτεμαχίων 9 και 11) και απείχε μόλις 50 μ. από τη βόρεια όχθη της λίμνης.

Από την προκαταρκτική μελέτη του υλικού και παρά τη μη ολοκλήρωση της ερευνητικής προσπάθειας κατέστη δυνατή αφενός η αναγνώριση της διαχρονικής λειτουργίας του συγκεκριμένου χώρου της τομής και αφετέρου η αποκατάσταση της συνολικής εικόνας του προϊστορικού οικισμού ως προς τις φάσεις κατοίκησής του.

Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, ο παραλίμνιος οικισμός του Αγίου Παντελεήμονα παρουσιάζει παρατεταμένη διάρκεια κατοίκησης, η οποία καλύπτει χρονικά 5.300 χρόνια και εκτείνεται στο σύνολο σχεδόν της νεολιθικής εποχής και της εποχής του Χαλκού (6500-1200 π.Χ.). Η έκτασή του είναι περιορισμένη και κυμαίνεται στις διάφορες περιόδους από 2 έως 7 στρέμματα. Η μέγιστη ακμή του οικισμού ανάγεται στην αρχαιότερη νεολιθική περίοδο, ενώ αντίθετα παρουσιάζεται έντονη συρρίκνωση και οριστική εγκατάλειψή του στην ύστερη εποχή του Χαλκού.

Αρχαιότερη νεολιθική περίοδος (6500-5800 π.Χ.): Οι επιχώσεις της περιόδου εντοπίστηκαν σε βάθος 1,20 μ. Λόγω της μη αποπεράτωσης της ανασκαφής δεν μπορεί να προσδιοριστεί, προς το παρόν, το συνολικό πάχος των επιχώσεών της. Η μόνη κατασκευή που μπορεί να αποδοθεί στην περίοδο αυτή είναι μια πήλινη θερμική κατασκευή. Το μέγεθός της είναι σχετικά μεγάλο, αφού φαίνεται να υπερβαίνει σε μήκος το 1 μ., το σχήμα της είναι απιόσχημο ή ελλειπτικό, ενώ το πάχος των τοιχωμάτων της κυμαίνεται από 0,03 έως 0,05 μ. Η ένταξη του μεγαλύτερου μέρους της στο μάρτυρα της τομής και η μη αποκάλυψη ακόμη της επιφάνειας έδρασής της δεν επιτρέπουν ούτε την αποκατάσταση της μορφής και της λειτουργίας της αλλά ούτε και το συσχετισμό της με το χώρο (κατασκευή εσωτερικού ή υπαίθριου χώρου).

Από το στρώμα της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου (πάχος 0,20 μ.) συνελέγη σημαντική ποσότητα ευρημάτων και κυρίως κεραμικής. Τα περισσότερα αγγεία έχουν ερυθρό επίχρισμα και σχήμα σφαιρικό ή ημισφαιρικό με ποικίλη κλίση τοιχωμάτων. Σπάνια φέρουν γραπτή (white on red) ή εμπίεστη διακόσμηση στην επιφάνειά τους.

Μέση νεολιθική περίοδος (5800-5300 π.Χ.): Κατά την περίοδο αυτή στα όρια της τομής δεν συμπεριλαμβάνονται οικήματα ή κάποιες εσωτερικές οικιακές κατασκευές. Η υπαίθρια λειτουργία της συγκεκριμένης περιοχής μαρτυρείται από την εκτεταμένη στρώση οστράκων και μικρών λίθων σε βάθος από 1 έως 1,10 μ. Ο εντοπισμός, επίσης, λίθων σε ευθεία διάταξη και η λιθορριπή στα βορειοδυτικά της τομής μπορεί να αποδοθεί μάλλον σε τοιχίο οριοθέτησης χώρων παρά σε τοίχο κάποιας κατοικίας.

Οι επιχώσεις της περιόδου, που εντοπίζονται σε βάθος 1,20-0,90 μ. από το συμβατικό επίπεδο 0, είναι έντονα διαταραγμένες εξαιτίας των μεταγενέστερων ανθρώπινων επεμβάσεων. Από αυτές προήλθε μεγάλη ποσότητα κεραμικής και οστών, σημαντικός αριθμός λίθινων και οστέινων εργαλείων, πήλινα ειδώλια και σειρά άλλων μικροευρημάτων.

Νεότερη νεολιθική περίοδος (5300-4500 π.Χ.): Η παρουσία ορυγμάτων, τάφρων και ταφών χαρακτηρίζει τη διαφορετική χρήση του χώρου κατά τη νεότερη νεολιθική περίοδο.

Το μεγαλύτερο μέρος των επιχώσεων της περιόδου (εντοπίζεται σε βάθος 0,90-0,70 μ. από το συμβατικό επίπεδο 0) είναι διασαλευμένο εξαιτίας των πολλών ορυγμάτων, που καλύπτουν όλη σχεδόν την έκταση της τομής. Τα σκάμματα έχουν ποικίλο μέγεθος, βάθος και σχήμα. Η ανομοιομορφία, η διάταξή τους, η μορφή αλλά και το περιεχόμενό τους δηλώνουν ότι τουλάχιστον η ζώνη που οριοθετείται από την ανασκαφική τομή λειτούργησε ως χώρος εξόρυξης χώματος και αργότερα ως χώρος απόρριψης υλικών.

Σε μεταγενέστερη φάση ανοίγεται στα νοτιοανατολικά της τομής ευθεία επιμήκης τάφρος με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Λόγω της μη αποπεράτωσης της ανασκαφικής διερεύνησης της τομής, δεν μπορεί να υπολογιστεί προς το παρόν ούτε το μέγιστο πλάτος της ούτε το συνολικό μήκος της. Από τις πρώτες ενδείξεις, ωστόσο, φαίνεται πως έχει επίπεδα και με μέτρια κλίση πλευρικά τοιχώματα. Η μορφολογία της τάφρου οδηγεί στο συμπέρασμα, πως πρόκειται για έργο αποχετευτικό με σκοπό τη μεταφορά προς τη λίμνη των ομβρίων υδάτων της κατωφέρειας του λόφου.

Η τελική λειτουργία του συγκεκριμένου χώρου, αλλά και της ευρύτερης περιμετρικής ζώνης της τομής ως νεκροταφείου, προς τα τέλη της περιόδου, τεκμηριώνεται από τη μέχρι τώρα

αποκάλυψη, εντός των ορίων της ανασκαφής, επτά ταφών. Πρόκειται για ταφές λακκοειδείς με ελλειπτικό σχήμα, οι οποίες ανήκαν σε τρεις ενηλίκους, τρία παιδιά και ένα βρέφος. Σε όλες τις περιπτώσεις ο νεκρός βρίσκεται σε στάση έντονης συστολής, ενώ στις περισσότερες είναι τοποθετημένος προς τα δεξιά (δεξιό πλευρό). Σύμφωνα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, διαφαίνεται κάποια προτίμηση ως προς τον προσανατολισμό των νεκρών (Β.-ΒΑ.), αλλά και κάποιες ομαδοποιήσεις, που μαρτυρούν ίσως την ύπαρξη συγγενικών δεσμών.

Από τις επιχώσεις της νεότερης νεολιθικής περιόδου συγκεντρώθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, αρκετά πήλινα ειδώλια, λίθινα αποκεκρουσμένα και λειασμένα εργαλεία (λεπίδες, φολίδες, ξέστρα, δρεπάνια, πελέκεις), σφονδύλια, άλλα μικροευρήματα και άφθονα οστά ζώων.

Πρώιμη εποχή του Χαλκού (3300-1900 π.Χ.): Στρώμα καταστροφής της πρώιμης εποχής του Χαλκού αποκαλύφθηκε σε όλη την έκταση του χωματόδρομου, που εντασσόταν στα όρια της τομής και που τη διχοτομούσε από ΒΑ. προς ΝΔ., καθώς και εκτός της ζώνης του ανασκαφικού χώρου κατά τη διαμόρφωση των περιμετρικών αυλάκων διαφυγής των ομβρίων υδάτων. Η μη διατήρηση των επιχώσεων της συγκεκριμένης περιόδου στον υπόλοιπο περιβάλλοντα χώρο οφείλεται αποκλειστικά στην εντατική καλλιέργεια και στη βαθιά άροση για τη φύτευση των αμπελώνων.

Το σχεδόν επιφανειακό αυτό στρώμα περιείχε εκτεταμένο στρώμα τέφρας, συγκεντρώσεις οστράκων και λίθων και μικρό αριθμό ακέραιων ή σχεδόν ακέραιων αγγείων κατά χώραν. Στο εσωτερικό των τελευταίων βρέθηκε σημαντική ποσότητα απανθρακωμένων σπόρων δημητριακών. Τα σχήματα των αγγείων είναι κυρίως πιθοειδή και φιάλες με γλωσσοειδείς λαβές.

Οι διάσπαρτες ψημένες μάζες πηλού με σαφή αποτυπώματα οργανικών δομικών στοιχείων μαρτυρούν τη χρήση του υλικού στην οικιστική αρχιτεκτονική και αποκαλύπτουν σειρά λεπτομερειών όσον αφορά στην επιμέρους κατασκευαστική διαδικασία. Τρίμματα από ψημένο πηλό διαπιστώνονται, επίσης, σε αφθονία, σχεδόν επιφανειακά, σε όλη την έκταση του οικισμού. Όλα τα παραπάνω αποτελούν σαφείς ενδείξεις αιφνίδιας καταστροφής από πυρκαγιά του οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού.

Η θέση του οικισμού στον άξονα των επικοινωνιών ανάμεσα στις λεκάνες των Γιαννιτσών, της Πτολεμαΐδας, της Φλώρινας-Μοναστηρίου και της Καστοριάς εξηγεί την προέλευση και το συγκερασμό των πολιτιστικών στοιχείων και επιδράσεων, όπως αυτές ανιχνεύονται σε όλα σχεδόν τα υλικά κατάλοιπα, και κυρίως στην κεραμική, στις διάφορες χρονικές περιόδους της προϊστορίας.

ΠΑΝΙΚΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

Βεγόρα

Με χρηματοδότηση του Νομαρχιακού Ταμείου Φλώρινας[106] διενεργήθηκε το περασμένο καλοκαίρι από τη ΙΖ΄ ΕΠΚΑ ανασκαφική έρευνα στην περιοχή της Βεγόρας, αρχικά στον κάμπο που εκτείνεται νότια του σύγχρονου οικισμού και στη συνέχεια στο ύψωμα που βρίσκεται βορειοανατολικά του. Η ανασκαφή στον κάμπο, στη θέση Τσαΐρια Εκκλησίας[107], πραγματοποιήθηκε σε κοινόχρηστο αγροτεμάχιο, όπου προ εικοσαετίας είχε διενεργηθεί μια μικρής έκτασης ανασκαφή, αποκαλύπτοντας τμήμα κτιρίου υστερορωμαϊκών χρόνων[108]. Η ύπαρξη μιας εκτεταμένης αρχαίας εγκατάστασης στον κάμπο βεβαιώνεται τόσο από το πλήθος της επιφανειακής κεραμικής όσο και από τα διάφορα αρχαία μέλη που έχουν εντοπιστεί ή παραδοθεί κατά καιρούς από την ευρύτερη περιοχή (ενεπίγραφες βάσεις, επιτύμβιες και αναθηματικές στήλες, θραύσματα αναγλύφων κτλ.)[109]. Εντυπωσιακός είναι και ο αριθμός των νομισμάτων που εντοπίζονται ακόμη στα χωράφια από τους εντόπιους καλλιεργητές.

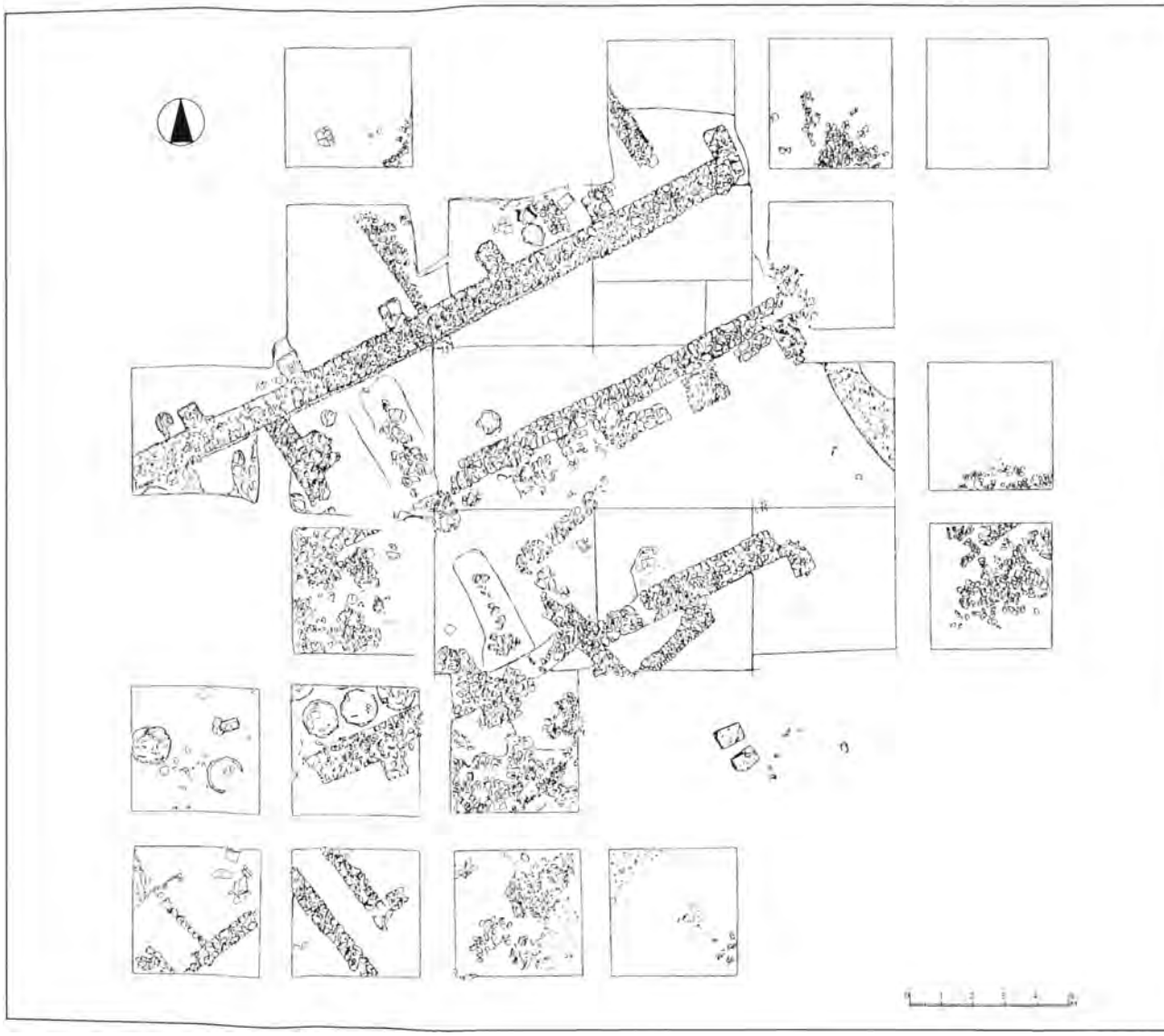
Η ανασκαφή (Εικ. 65) ξεκίνησε από τα αποκαλυφθέντα λείψανα της τομής του 1979 και συνεχίστηκε νότια-νοτιοανατολικά, φέρνοντας στο φως μεγάλο οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων με προσανατολισμό Α.-Δ., το οποίο έχει πλάτος 12 μ., ενώ το ορατό προς το παρόν μήκος του φθάνει τα 21 μ. (Εικ. 66). Τα όριά του ανατολικά και δυτικά δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί. Εντυπωσιακή είναι η ισχυρή θεμελίωση των δύο εξωτερικών τοίχων (βόρειος και νότιος) του κτιρίου. Κατασκευασμένοι από μεγάλους λίθους και ασβεστοκονίαμα σώζονται σε εξαιρετική κατάσταση, ενώ ενισχύονται εξωτερικά ανά 3 μ. από μεγάλες αντηρίδες. Ένας λιγότερο επιμελημένος τοίχος χωρίζει κατά μήκος το εσωτερικό του κτιρίου σε δύο άνισα τμήματα. Στο βόρειο τμήμα εντοπίστηκαν στη θέση τους οι βάσεις πέντε μεγάλων πιθαριών και πάρα πολλά θραύσματα από το σώμα των αγγείων αυτών ή και άλλων. Στο νότιο τμήμα βρέθηκαν αντίστοιχα οκτώ πιθάρια, διαμ. 1,20 μ. (Εικ. 67). Σε επαφή,

106. Στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος της Περιφέρειας Δυτικής Μακεδονίας, εντάχθηκε, κατόπιν συνεννόησης με τη Νομαρχία Φλώρινας, και η αρχαιολογική έρευνα στη Βεγόρα ως υποέργο με τίτλο: «Έρευνα - Αξιοποίηση - Ανάδειξη αρχαιολογικού χώρου περιοχής Βεγορίτιδας». Την επίβλεψη της ανασκαφής (15 Μαΐου-9 Αυγούστου) είχε η αρχαιολόγος Κ. Ευαγγελίδου, η οποία, επίσης, κατέγραψε την κεραμική και φωτογράφησε μέρος των ευρημάτων στο Μουσείο της Φλώρινας. Η συντήρηση των κεραμικών και μεταλλικών αντικειμένων έγινε από την Ε. Τράντου. Το τοπογραφικό σχέδιο του χώρου εκπονήθηκε από τον Γ. Γκάτζιο και η αρχιτεκτονική αποτύπωση των λειψάνων έγινε από τον Ζ. Αλ. Σααγιάχ.

107. Η θέση είναι κηρυγμένος αρχαιολογικός χώρος με την ΥΑ 15794/19-12-61 (ΦΕΚ 35/Β/2-2-62).

108. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 303. Στη θέση υπάρχει σήμερα στημένο μικρό μεταλλικό εκκλησάκι του Αγίου Σπυρίδωνα.

109. *Μακεδονικά* 15 (1975), σ. 305, 313-314, πίν. 218α-β, 221α. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 54), αριθ. 110, 122, 123, 131, 134. *ΑΔ* 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 721· 37 (1982): Χρονικά, σ. 303, Πίν. 207α.

Εικ. 65. Βεγόρα. Κάτοψη υστερορωμαϊκού κτιρίου.

Εικ. 66. Βεγόρα. Άποψη της ανασκαφής από ΒΑ.

επίσης, με τον κεντρικό τοίχο του κτιρίου εντοπίστηκαν πέντε χαμηλές κατασκευές ορθογώνιου σχήματος υπό μορφή δαπέδων, που αποτελούνται από μικρές πέτρες και τεμάχια κεραμίδων και καλύπτονται με κονίαμα. Βρίσκονται σε απόσταση 2 μ. μεταξύ τους και ενδεχομένως χρησίμευαν για την εκτέλεση κάποιας εργασίας. Υπολείμματα τοίχων και αποσαθρωμένων δαπέδων από λεπτό χαλίκι μαρτυρούν την ύπαρξη και άλλων χώρων, που δυστυχώς άφησαν μόνον ίχνη. Μια προγενέστερη κατασκευαστική φάση του κτιρίου, επίσης ρωμαϊκή, εντοπίστηκε αμέσως βόρεια του κτιρίου σε χαμηλότερο βάθος, όπου βρέθηκε, επίσης, ένα πιθάρι.

Εκτός από τη χρηστική κυρίως κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων, συγκεντρώθηκε και μεγάλος αριθμός νομισμάτων (πολλά από αυτά εντοπίστηκαν σχεδόν επιφανειακά), που τοποθετούν

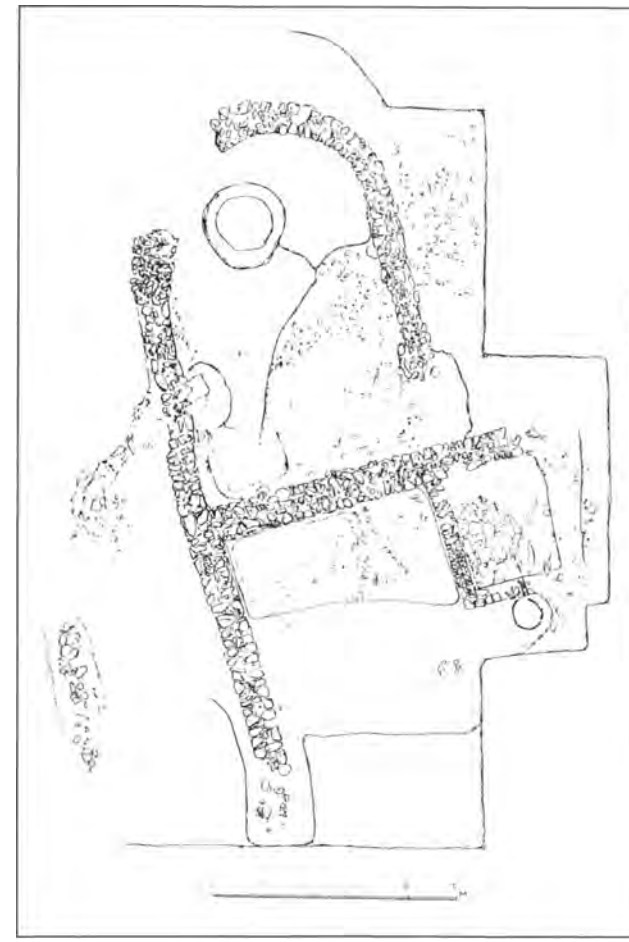

Εικ. 67. Βεγόρα. Βάσεις αποθηκευτικών πίθων κατά χώραν.

τη χρήση του κτιρίου στο 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Βρέθηκαν, επίσης, αρκετά σιδερένια καρφιά, θραύσματα από μυλόπετρες, υφαντικά βάρη και λοιπά μικροαντικείμενα, που φανερώνουν ότι το κτίριο στέγαζε αποθηκευτικούς αλλά και εργαστηριακούς χώρους για την εκμετάλλευση των προϊόντων του εύφορου κάμπου. Η πολύ καλή διατήρηση των αρχαίων λειψάνων, που σώζονται σχεδόν επιφανειακά, οφείλεται στη μη καλλιέργεια μέχρι σήμερα του συγκεκριμένου αγροτεμαχίου, ενώ τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα στους γύρω αγρούς έχουν σε μεγάλο βαθμό καταστραφεί από τη συστηματική άροση. Ενδεικτικό είναι ότι στο χώρο αυτό συγκεντρώθηκε με το πέρασμα του χρόνου από τους καλλιεργητές μεγάλος όγκος δουλεμένων και αργών λίθων, προφανώς από αρχαίους τοίχους, που εκτείνονταν κάποτε στα γύρω χωράφια και δυσχέραιναν την καλλιέργεια. Με το πέρας της ανασκαφικής περιόδου και με τη σύμφωνη γνώμη του δημάρχου Φιλώτα τοποθετήθηκε περίφραξη και καγκελόπορτα στα όρια του αγροτεμαχίου.

Τέλος, κατά τη σύντομη επιφανειακή έρευνα στην περιοχή του λόφου, βορειοανατολικά του σύγχρονου οικισμού της Βεγόρας, εντοπίστηκε σε δύσβατο πλάτωμα (δυτικά ενός παλαιού πολυβολείου του τελευταίου πολέμου) οχυρή θέση με λείψανα τείχους. Πρόκειται προφανώς για τον ελληνιστικό περίβολο που είχε εντοπιστεί από την Π. Βελένη το 1988, η οποία υπέθεσε τότε ότι στη θέση αυτή βρισκόταν η ακρόπολη του αρχαίου οικισμού[110].

Μικρά τμήματα του τείχους είναι σήμερα ορατά στο βόρειο, νότιο και δυτικό πέρας του πλατώματος, ενώ στα ανατολικά εκτείνεται ο απόκρημνος βράχος. Μετά τον καθαρισμό και τη δοκιμαστική ανασκαφή σε τμήμα του τείχους διαπιστώθηκε ότι αυτό αποτελείται από δύο ισχυρούς τοίχους με μικρό κενό ανάμεσά τους, συνολ. πλ. 1,40 μ., ενώ για την κατασκευή του χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι μεσαίου και σχετικά μεγάλου μεγέθους. Βρέθηκαν, επίσης, δύο σιδερένια βέλη και συγκεντρώθηκε μικρή ποσότητα αβαφούς κεραμικής.

Εικ. 68. Μελίτη. Λείψανα ρωμαϊκού ληνού. Κάτοψη.

Μελίτη

Τον Αύγουστο του 2000 διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στον εργοταξιακό χώρο του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού (ΑΗΣ) Μελίτης του Νομού Φλώρινας, μετά από αίτημα για επέκταση του ελικοδρομίου νοτιοδυτικά των γραφείων διοίκησης της ΔΕΗ[111]. Κατά την αυτοψία εντοπίστηκε χαμηλό έξαρμα με μεγάλη συσσώρευση λίθων σε όλη την επιφάνειά του. Η σταδιακή απομάκρυνση των λίθων κατά την ανασκαφή διέψευσε τις αρχικές υποψίες ότι μπορεί να πρόκειται για κάποιο τύμβο. Αρχικά αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 12 και πλ. 0,60 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν., ενώ ένας δεύτερος τοίχος που βαίνει παράλληλα με τον πρώτο, καμπυλώνει στη βόρεια πλευρά του τετραγώνου

110. *Αρχαία Μακεδονία* V, 1, 1989, σ. 17, σημ. 2.

111. Η έρευνα χρηματοδοτήθηκε από τη ΔΕΗ και την επίβλεψη της ανασκαφής είχε η αρχαιολόγος Λ. Γκέλλου. Το τοπογραφικό σχέδιο του χώρου έγινε από τον Γ. Γκάτζιο και η αρχιτεκτονική αποτύπωση από τον Ζ. Αλ Σαγιάχ.

και δίνει την κάτοψη ενός αψιδωτού κτιρίου (Εικ. 68). Ένας τρίτος τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., χωρίζει το κτίριο σε δύο χώρους, ενώ στο ανατολικό του άκρο εντοπίστηκε ληνός (διαστ. 2×2,50 μ.). Το δάπεδό του είναι κατασκευασμένο από υδραυλικό κονίαμα και κουρασάνι και περιβάλλεται από τοιχία, πλ. 0,30-0,35 μ. Στο νότιο τοιχίο εντοπίστηκε στη θέση του μικρός πήλινος αγωγός, που απολήγει σε πιθάρι εξωτερικά της κατασκευής, σωζόμενος κατά χώραν. Από το σύνολο του χώρου συγκεντρώθηκαν πολλά θραύσματα πίθων, ενώ η λιγοστή κεραμική χρονολογείται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

Εικ. 69. Πεντάβρυσος (νέο υδραγωγείο). Η σφίγγα κατά χώραν.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Αγία Τριάδα

Πεντάβρυσος, νέο υδραγωγείο

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον των κατοίκων της Πενταβρύσου για τις αρχαιότητες της περιοχής τους μετά την περυσινή παράδοση της κλασικής επιτύμβιας στήλης[112] μεταφράστηκε φέτος σε διοργάνωση από μέρους του Συλλόγου «Ο Πόντος» αρχαιολογικής ημερίδας και δοκιμαστικής ανασκαφής στη θέση του περυσινού ευρήματος με την εποπτεία της Εφορείας. Η αντάμοιβή ήλθε τη δεύτερη κιόλας μέρα με την αποκάλυψη του μαρμάρινου κορμού μιας – επιτύμβιας προφανώς – σφίγγας (Εικ. 69). Σώζεται πλήρως ο κορμός της, το μεγαλύτερο μέρος της ουράς και των μηρών, καθώς και η αρχή του λαιμού και των φτερών της. Ο ακρωτηριασμός της οφείλεται πιθανότατα στις αλλεπάλληλες ισοπεδώσεις που έχει υποστεί ο λόφος – όχι πάντα από αγαθή προαίρεση – κατά τις τρεις τελευταίες δεκαετίες, γεγονός που τροφοδοτεί την ελπίδα συμπλήρωσής της με τη συνέχιση της ανασκαφής. Το γλυπτό είναι προς το παρόν μοναδικό για το θέμα του στη Μακεδονία των ύστερων αρχαϊκών χρόνων, αν εξαιρέσει κανείς τη Θάσο. Το γεγονός της εύρεσής του σε αυτή την απόμερη θέση της Άνω Μακεδονίας αυξάνει τη σημασία της ανακάλυψης και επιβεβαιώνει την άποψη[113] ότι στην περιοχή γύρω από την Πεντάβρυσο μπορεί να αποκαλυφθεί ένα σημαντικό πρώιμο οικιστικό κέντρο του βασιλείου των Ορεστών Μακεδόνων.

Ιερό Ψαλίδας

Για τέταρτη συνεχή χρονιά ανασκάφηκε μικρό τμήμα του ιερού του Δία, της Ήρας και του Ερμή[114] με δύο κύριους στόχους. Ο πρώτος ήταν ο έλεγχος των τελευταίων επιχώσεων της αρχικής εκσκαφής, που είχε αποκαλύψει τη θέση. Αποκαλύφθηκε, έτσι, ένα ασβεστολιθικό ανάγλυφο αετού, το τρίτο με όμοιο θέμα και ταυτόχρονα το έβδομο γλυπτό ανάθημα που σχετίζεται με τη λατρεία του Δία από το ιερό αυτό. Η Ήρα και ο Ερμής, που συλλατρεύονταν με τον Δία, έχουν αναγνωριστεί αντίστοιχα σε τρία και ένα γλυπτά αναθήματα. Παράλληλα, αποκαλύφθηκαν χάλκινα και αργυρά νομίσματα που καλύπτουν την περίοδο από τα πρώιμα ελληνιστικά έως τα όψιμα ρωμαϊκά χρόνια, ενώ μεταξύ των οστράκων της κεραμικής εμφανίζονται και ορισμένα που χρονολογούνται στην πρώιμη και την όψιμη εποχή του Χαλκού, καθώς και φολίδες πυριτόλιθου.

Πιο στέρεες ενδείξεις για το προϊστορικό παρελθόν της θέσης – το οποίο είχε διαπιστωθεί ήδη από την πρώτη ανασκαφική περίοδο – προέκυψαν και από τις τρεις ανασκαφικές τομές που χαράχθηκαν και συνάντησαν παρόμοια αδιατάρακτα στρώματα εποχής του Χαλκού κάτω από τα γενικώς αναμοχλευμένα ευρήματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Ειδικά στην τομή που έγινε για να ενοποιηθούν παλαιότερες τομές στην περιοχή του μεταγενέστερου βωμού στάχτης, τα στοιχεία που συνηγορούν για μια πιο οργανωμένη χρήση του χώρου είναι περισσότερα (τριβείο, οστά ζώων κ.ά.), χωρίς όμως ίχνη κτισμάτων. Ο χώρος δεν έχει υποστεί βλάβες μόνον από την εκσκαφή του 1997, αλλά και από τη διάβρωση χιλιετιών αυτής της βραχώδους κορυφής στο υψόμετρο των 1100 μ. Επιπλέον, μικρό μόνον τμήμα του έχει ερευνηθεί ανασκαφικά έως τώρα, άρα δεν μπορεί να υποστηριχθεί με βεβαιότητα η λογικοφανής χρήση του ως θερινής κτηνοτροφικής εγκατάστασης ή κάποια άλλη ειδική λειτουργία του. Ενδιαφέρον είναι το γεγονός της ταύτισης του κέντρου των προϊστορικών επιχώσεων με αυτό που πρέπει να ήταν το κέντρο του ιερού από τα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια και για πέντε τουλάχιστον αιώνες.

Μετά το πέρας της ανασκαφής τοπογραφήθηκε ολόκληρη η έκταση της κορυφής και προωθήθηκε η διαδικασία της κήρυξής της, ενώ σχεδιάζεται και η ανάδειξή της.

112. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 657-658.

113. Ό.π., υποσημ. 118.

114. Για σύνοψη βιβλιογραφίας, βλ. ό.π.

Εικ. 70. Μακεδνοί. Κρεπενή Μαυροχωρίου. Χάλκινη ασπίδα μακεδονικού τύπου.

Εικ. 71. Μακεδνοί. Κρεπενή Μαυροχωρίου. Κτίριο Β.

Μακεδνοί

Κρεπενή Μαυροχωρίου

Συνεχίστηκε η περυσινή σωστική ανασκαφή[115] στο αγροτεμάχιο των αφών Κουμπούρη στη θέση Κρεπενή (Γκιόλε), νοτιοδυτικά του κηρυγμένου νεκροταφείου της πρώιμης εποχής του Σιδήρου. Χαράχθηκαν και ερευνήθηκαν περισσότερες από 20 δοκιμαστικές τομές στην έκταση των 26.000 τ.μ. που καλύπτει ο αγρός, ώστε να ελεγχθεί η πυκνότητα και το βάθος εμφάνισης των αρχαιοτήτων και να οργανωθεί η παραπέρα έρευνα. Αναμοχλεύσεις από μηχανική καλλιέργεια και αμμοληψίες, αλλά και η διαχρονική δράση του γειτονικού ρέματος Γκιόλε και της λίμνης οδήγησαν και εδώ σε πολλά σημεία στην ανάμειξη ελληνιστικών, ρωμαϊκών και προϊστορικών αρχαιοτήτων. Σε άλλα σημεία ανασκάφηκαν αδιατάρακτα στρώματα όλων των παραπάνω περιόδων με την παρεμβολή στείρων στρωμάτων άμμου πλημμυρικής προέλευσης. Στις περισσότερες τομές οι αρχαίες επιχώσεις έφθασαν μέχρι το βάθος των 0,60-0,75 μ. από τη (γενικά επίπεδη) επιφάνεια του εδάφους, εκτός από αυτές του βόρειου τομέα, όπου έφθασαν μέχρι το 1,20 μ. από την επιφάνεια. Σε όλες τις περιπτώσεις οι επιχώσεις αυτές εδράζονταν επάνω σε στρώματα λευκής ή κυανοπράσινης άμμου λιμναίας προέλευσης και πάχους άνω του ενός μέτρου.

Σε μια γενική εικόνα αυτού του είδους, έκπληξη προκάλεσε η εύρεση του μεγαλύτερου τμήματος από το διπλωμένο χάλκινο έλασμα μιας ασπίδας μακεδονικού τύπου (Εικ. 70) σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του εδάφους στη βόρεια Τομή 3. Πρόκειται για την τρίτη μόλις ασπίδα μακεδονικού τύπου που αποκαλύπτεται στη Μακεδονία μετά από αυτές της Βεγόρας[116] και του Δίου[117]. Το εύρημα αξίζει αναλυτικής παρουσίασης, όταν πραγματοποιηθεί η συντήρησή του.

Στις νότιες και δυτικές τομές, όπου ήταν συχνή η παρουσία τμημάτων από κεραμίδες στέγης ύστερων ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων και από κονιάματα τοίχων, εντοπίστηκαν τελικά τα θεμέλια (από αργούς λίθους και λάσπη) δύο κτισμάτων. Το κτίριο Β (Εικ. 71) βρέθηκε στη θέση όπου πέρυσι είχαν ερευνηθεί ορισμένοι ακτέριστοι τάφοι χωρίς ενδείξεις χρονολόγησης αλλά με χριστιανικό προσανατολισμό. Όλοι ήταν απλοί λακκοειδείς, εκτός από έναν που είχε εκμεταλλευθεί ως δάπεδο το θεμέλιο ενός τοίχου του – αχρηστευμένου πλέον – κτίσματος και καλυπτόταν από κεραμίδες. Το κτίσμα Α διέσωσε μόνο τμήματα των θεμελίων τεσσάρων τοίχων του, οι οποίοι σχηματίζουν τετράπλευρο χώρο, διαστ. 5×6 μ. περίπου. Και εδώ τα θεμέλια είναι χτισμένα από πέτρες και λάσπη.

Δυστυχώς τα θεμέλια των δύο κτισμάτων σώζονταν σε στάθμη χαμηλότερη των δαπέδων τους και έτσι δεν είναι δυνατή η ακριβέστερη χρονολόγησή τους, παρά μόνο από λίγα όστρακα και τις διάσπαρτες κεραμίδες που αναφέρθηκαν παραπάνω.

Ακρίτες

Αλεβίτσα Καληβρύσης

Μετά την παράδοση του αρχαϊκού μπρούντζινου συμποσιαστή[118] και την επιφανειακή έρευνα του χώρου έγινε δυνατή και η ανασκαφική διερεύνησή του χάρη στην προθυμία του Δήμου Ακριτών να καλύψει τα σχετικά έξοδα και να παραχωρήσει το

115. Ό.π.

116. Π. Αδάμ-Βελένη, Χάλκινη ασπίδα από τη Βεγόρα της Φλώρινας, *Αρχαία Μακεδονία* VI, 1993, σ. 17-28. *BSA* 91 (1996), σ. 365-367. K. Liampi, *Der makedonische Schild*, Bonn 1998, σ. 53-55.

117. Δ. Παντερμαλής, Βασιλέ[ως Δημητρ]ίου, *Μύρτος. Μελέτες στη μνήμη Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. XVIII-XXII.

118. *ΑΔ* 54 (1999), σ. 657, υποσημ. 116. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 614-617.

απαραίτητο (για τους δασικούς δρόμους της ελληνοαλβανικής μεθορίου) τετρακίνητο όχημα. Η ανασκαφή απέδωσε μια ποικιλία αρχαίων κινητών ευρημάτων από πηλό, μέταλλα και πέτρα διαφόρων εποχών, κυρίως όμως του 7ου και του 6ου αι. π.Χ., εποχή που συμφωνεί με τη χρονολόγηση του αγαλματιδίου. Πουθενά όμως δεν εντοπίστηκαν ίχνη αρχαίων κτισμάτων. Θεωρείται πολύ πιθανόν τα νεότερα στρατιωτικά κτίσματα – που χρονολογούνται από τις δεκαετίες του 1940 έως 1970 – να χτίστηκαν ξηλώνοντας τις ίδιες τις πέτρες των αρχαίων τοίχων, ενώ σε κάποια σημεία οι βομβαρδισμοί και οι ναρκοθετήσεις της δεκαετίας 1940-1950 και η ισοπέδωση με μηχανικό εκσκαφέα να κατέστρεψαν ολοκληρωτικά άλλα κτίσματα, χωρίς βέβαια να είναι δυνατόν να αποκλειστεί, λόγω μικρής έκτασης της έρευνας, η επιβίωση κάποιων τοίχων σε σημεία που δεν ερευνήθηκαν.

Πάντως, τα δύο αρχαία πιθάρια που εντοπίστηκαν και το τμήμα της πήλινης εστίας μαρτυρούν για μια έστω περιορισμένη χρήση του χώρου στον 7ο-6ο αι. π.Χ., χωρίς να είναι ακόμη γνωστό, αν πρόκειται για στρατιωτικό παρατηρητήριο, εποχιακή εγκατάσταση ή για υπαίθριο ιερό κορυφής, όπου προσφέρονταν θυσίες σε κάποιους θεούς του Δωδεκάθεου, όπως στο ιερό που ανασκάπτεται από το 1997 στην κορυφή της Ψαλίδας. Βέβαια, η φύση της θέσης σε συνδυασμό με το αγαλματίδιο αυτό οδηγούν μάλλον στην τελευταία υπόθεση: μεγάλα χάλκινα αγγεία συμποσίων είναι συχνά αφιερώματα πιστών σε ιερά, άλλωστε ο συμποσιαστής του Βρετανικού Μουσείου[119] προέρχεται μάλλον από τη Δωδώνη, το μεγάλο ιερό και μαντείο του Πελασγικού Δία.

Στην Αλεβίτσα ένα τέτοιο αγγείο είναι πιθανόν να έφθασε από τη Δωδώνη και τα περάσματα της Πίνδου για να προσφερθεί τελικά στο θεό που λατρευόταν εδώ. Θα μπορούσε, όμως, να έχει έρθει και μέσω κάποιας άλλης χερσαίας διαδρομής, που συνδέει τα παράλια της Αδριατικής με τη Μακεδονία. Ούτως ή άλλως, αυτό το εύρημα πρέπει να συσχετιστεί με τις κορινθιακές αποικίες που ιδρύονται στο Ιόνιο και στην Αδριατική κατά τον 7ο-6ο αι. π.Χ. (Επίδαμνος 626 π.Χ., Απολλωνία 588 π.Χ. κ.α.) και την αύξηση των σχέσεών τους με την ενδοχώρα για εμπορικούς λόγους.

Ορεστίς

Κάθετος οδικός άξονας Σιάτιστας-Κρυσταλλοπηγής

Κατά τη διάρκεια των εργασιών διάνοιξης του τμήματος Κορομηλιά-Δισπηλιό του κάθετου στην Εγνατία οδό άξονα Σιάτιστα-Κρυσταλλοπηγή, στη θέση όπου ο τελευταίος τέμνει την επαρχιακή οδό Δισπηλιού-Άργους Ορεστικού, ο αρχαιολόγος Δ. Παπαδόπουλος που επιτηρούσε το έργο εντόπισε και ανέσκαψε δύο κλιβάνους κατασκευής κεραμων. Έχουν σχεδόν ορθογώνιο σχήμα, σώζουν τους θαλάμους καύσης τους που είναι σκαμμένοι μέσα στο αργιλώδες έδαφος της περιοχής, ενώ οι εσχάρες και η υπερκατασκευή τους έχουν καταπέσει, συμπαρασύροντας και τις κεράμους που βρίσκονταν εκεί. Ο ανατολικότερος κλίβανος διατηρεί σε καλή κατάσταση τον κεντρικό του πεσσό, χτισμένο από μεγάλες οπτοπλίνθους μικρού πάχους. Οι οπτόπλινθοι και τα λίγα όστρακα κεραμικής, που βρέθηκαν, οδηγούν στα ρωμαϊκά χρόνια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΓΓΑΡΗΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΓΙΑΝΝΙΤΣΩΝ

Αγροσυκιά - Λεπτοκαρυά

Ο Σ. Σαββίδης, κάτοικος Αγροσυκιάς, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/1-13) έξι χάλκινα νομίσματα (Β.Π. 2000/αριθ. 25), καθώς και τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου: 11 χάλκινες ψήφους περιδεραίου (εννέα αμφικωνικές και δύο σφαιρικές), τέσσερις πεπλατυσμένους χάλκινους αμφικωνικούς δακτυλίους, μικρό χάλκινο κουδούνι, δύο χάλκινες οκτώσχημες πόρπες, ένα χάλκινο πολύσπειρο βραχιόλι, δύο χάλκινα μονόσπειρα βραχιόλια, ένα χάλκινο ομφάλιο σε θραύσματα και ένα σιδερένιο μαχαιρίδιο. Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση εύρεσης των χάλκινων κοσμημάτων της εποχής του Σιδήρου, διαπιστώθηκε ότι τα ευρήματα προέρχονται από τάφο τύμβου του νεκροταφείου της Λεπτοκαρυάς.

Ο Χ. Αναστασιάδης, κάτοικος Αγροσυκιάς, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 14-22) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, που είχε βρει στους αρχαιολογικούς χώρους της Τούμπας Λεπτοκαρυάς και του Πελίτι Αγροσυκιάς: χάλκινο εγχειρίδιο, χάλκινη ψήφο, χάλκινο πολύσπειρο βραχιόλι, τμήμα χάλκινου πολύσπειρου βραχιολιού, μολύβδινο σύνδεσμο, τμήμα πίθου με ανάγλυφη διακόσμηση, πήλινη αμφικωνική ψήφο και πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα.

Ο Γ. Λαζαρίδης, κάτοικος Λεπτοκαρυάς, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 28) τα παρακάτω χάλκινα αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου, που είχε βρει σε αγρούς του, στο νεκροταφείο των τύμβων της Λεπτοκαρυάς: οκτώσχημη πόρπη, ήμισυ οκτώσχημης πόρπης, πολύσπειρο βραχιόλι, τμήμα πολύσπειρου βραχιολιού και σφηκωτήρα.

Αρχοντικό Πέλλας

Ο Χρ. Ζάκας, κάτοικος Γέφυρας Θεσσαλονίκης, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 27) 400 χάλκινα

119. Ι. Βοκοτοπούλου, *Αργυρά και χάλκινα έργα τέχνης, Αρχαία Ελληνική Τέχνη*, Αθήνα 1997, σ. 228-229 και πίν. 44.

και τέσσερα αργυρά νομίσματα, διάφορα χάλκινα μικροαντικείμενα, δύο σιδερένια ξίφη, δύο σιδερένιες λόγχες και πήλινη μελαμβαφή αλατιέρα. Τα αντικείμενα, εκτός των νομισμάτων, προέρχονται από τη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού Πέλλας. Ο ίδιος παρέδωσε αργότερα 454 χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από την κλασική εποχή έως και τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, δύο ακτύπητα πέταλα νομισμάτων, ένα χάλκινο επίχρυσο βυζαντινό νόμισμα και οκτώ αργυρά νομίσματα – τριώβολο και ημίδραχμο Αλεξάνδρου Α', τρία Αρχελάου, ένα Ιστιαίας και δύο δηνάρια (Β.Π. 2000/αριθ. 34). Τα νομίσματα και των δύο παραδόσεων έχουν περισυλλεγεί από διάφορους αρχαιολογικούς χώρους της Κεντρικής Μακεδονίας.

Ο Δ. Κονανούδης, κάτοικος Γιαννιτσών, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 23) κεφάλι πήλινου νεολιθικού ειδωλίου και δύο λίθινα προϊστορικά εργαλεία, που είχε βρει στην περιοχή νότια της τούμπας του Αρχοντικού.

Ο Στ. Διντσούδης, κάτοικος Αρχοντικού, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 29) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, τα οποία προέρχονται από τον αρχαιολογικό χώρο της τούμπας του Αρχοντικού και τη δυτική νεκρόπολη: επτά χάλκινα νομίσματα, κεφάλι πήλινου ειδωλίου Αφροδίτης των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (ύψος 0,15 μ.), χάλκινο μονόσπειρο βραχιόλι της εποχής του Σιδήρου και χάλκινο σκυφωτό υστεροβυζαντινό νόμισμα (Β.Π. 2000/αριθ. 30).

Ο Δ. Καλτονίδης, κάτοικος Αρχοντικού, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 31) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, που είχε βρει στον ευρύτερο αρχαιολογικό χώρο του Αρχοντικού και στη δυτική νεκρόπολη: 27 αρχαία νομίσματα (24 χάλκινα, δύο αργυρά και ένα επάργυρο) και δύο πήλινα μελαμβαφή αγγεία (κυάθιο και μυροδοχείο).

Ο Α. Καλτσουνίδης, κάτοικος Αρχοντικού, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 33) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, που είχε βρει στην ευρύτερη περιοχή του αρχαιολογικού χώρου του Αρχοντικού: μικρή μαρμάρινη αμφίγλυφη σφίγγα των υστεροαρχαϊκών χρόνων, η οποία προέρχεται από επιτύμβιο μνημείο (0,175×0,33×0,10 μ.), τμήμα μαρμάρινης πλάκας (0,41×0,31×0,055 μ.) με ανάγλυφη παράσταση αρνιού των βυζαντινών χρόνων, 35 λίθινα προϊστορικά εργαλεία, δύο πήλινα πηνία, πήλινο σφονδύλι, τέσσερις πήλινες αγνύθες, τμήμα πήλινου πώματος πιθαριού και όστρακα πήλινων αγγείων διαφόρων εποχών.

Ο Κ. Κεχαγιάς, κάτοικος Γιαννιτσών, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 32) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα της εποχής του Σιδήρου, που είχε βρει σε αγρό του στη δυτική νεκρόπολη του Αρχοντικού: χάλκινη περόνη και δύο χάλκινες αμφικωνικές χάντρες περιδεραίου, καθώς και κομμάτια τριών χάλκινων αντικειμένων.

Αραβησσός

Ο Μ. Τζούρτζος, κάτοικος Αραβησσού, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 24) τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης ανάγλυφης αναθηματικής στήλης (σωζ. ύψ. και πλ. 0,39, πάχ. 0,11 μ.) στον Ερμή και τη Δήμητρα, που χρονολογείται στο 2ο αι. μ.Χ.

Καλή Μενηίδος

Ο Ι. Μακρής, κάτοικος Καλής, παρέδωσε στο Μουσείο Πέλλας (Β.Π. 2000/αριθ. 26) τα παρακάτω αρχαία αντικείμενα, που είχε βρει στους αρχαιολογικούς χώρους της Μενηίδας Βοττιαίας: επτά χάλκινα νομίσματα, χάλκινη λαβή αγγείου με ανθέμιο, χάλκινους δακτύλιους, χάλκινο βραχιόλι, χάλκινη οκτώσχημη πόρπη, μικρή χάλκινη οκτώσχημη πόρπη, μικρή χάλκινη τοξόσχημη πόρπη, κεφαλές δύο χάλκινων περονών, επτά σιδερένιες λόγχες, σιδερένια μαχαιρίδια, σιδερένια καρφιά, δύο μολύβδινους πεσσούς σφενδόνης, μολύβδινο βάρος, πήλινα αβαφή αγγεία, πήλινη πυραμιδόσχημη αγνύθα, πέντε πήλινα πηνία, δύο πήλινα σφονδύλια και βάση πήλινου μελαμβαφούς αγγείου.

Από την περιοχή του βορειοδυτικού νεκροταφείου της ελληνιστικής Πέλλας περισυνελέγη ασβεστολιθική αετωματική επιτύμβια στήλη, που φέρει στο πάνω μέρος του κορμού της τα ονόματα τριών νεκρών, δύο ανδρών και μιας γυναίκας (σωζ. ύψ. 0,55, πλ. 0,285-0,305, πάχ. 0,15 μ.). Η στήλη χρονολογείται στα πρώιμα ελληνιστικά χρόνια (Β.Π. 2000/αριθ. 36).

Στην ανασκαφική έρευνα της επισκοπικής βασιλικής της παλαιοχριστιανικής Πέλλας, που διεξάγεται από την 11η ΕΒΑ και η οποία είχε έλθει στο φως το 1997[120], εκτός από άφθονο εντοιχισμένο αρχιτεκτονικό και άλλο υλικό τόσο από την ελληνιστική όσο και από τη ρωμαϊκή Πέλλα, βρέθηκαν διάφορες αρχαιότητες, που μεταφέρθηκαν στο Μουσείο της Πέλλας. Πρόκειται για: α) τμήματα μαρμάρινου λιονταριού φυσικού μεγέθους των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων, β) βάση περιρραντηρίου από γκρίζο μάρμαρο των κλασικών χρόνων (Εικ. 72), που προέρχεται από κάποιο ιερό της Πέλλας (ύψ. 0,60, διάμ. 0,395 μ.), γ) μαρμάρινη πλίνθος (0,54×0,385×0,125 μ.), που σώζει στην πρόσοψη τις επιγραφές δημόσιου χαρακτήρα (διατάγματα και επιστολές) στην ελληνική και στη λατινική. Οι επιγραφές, που χρονολογούνται στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, αναφέρονται στα προβλήματα που προκαλούσαν οι εκτρεπόμενοι της Εγνατίας Οδού στρατιώτες. Η λιθόπλινθος, που αρχικά ήταν εντοιχισμένη στην curia της πόλης, χρησιμοποιήθηκε αργότερα ως επίκρανο κίονα του βόρειου κλίτους της βασιλικής.

Από το ανατολικό όριο του οικοπέδου Α. Βασιλούδη (πρώην «Κονάκι του Αγά») στο Αρχοντικό Γιαννιτσών περισυνελέγη το πάνω τμήμα μαρμάρινης λιθοπλίνθου (0,38×0,32×0,18 μ.), που σώζει τμήμα δίστιχης λατινικής επιγραφής, η οποία ανήκε σε επιτύμβιο μνημείο του *C(laudius) Pollionis f.* Ο γάλλος πε-

120. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 225 κ.ε.

Εικ. 72. Μαρμάρινη ανάγλυφη βάση περιρραντηρίου από την παλαιοχριστιανική βασιλική της Πέλλας.

ρηγητής Delacoulonche, που δίνει το σχέδιο της επιγραφής, αναφέρει ότι αυτή βρισκόταν τότε στο νεκροταφείο του χωριού[121]. Η επιγραφή (Μουσείο Πέλλας Β.Π. 2000/αριθ. 35), από την εποχή του περιηγητή έως την ημέρα που ξαναβρέθηκε, απώλεσε εν μέρει ή τελείως τα δύο ακραία δεξιά γράμματα και των δύο σωζόμενων στίχων της.

ΠΑΥΛΟΣ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΕΔΕΣΣΑΣ[122]

Βρυττά

Στην αγροτική περιοχή των Βρυττών, δυτικά του οικισμού, σε μικρή απόσταση βόρεια της εθνικής οδού Έδεσσας-Φλώρινας και δυτικά του αγροτικού δρόμου, που συνδέει τον οικισμό με την εθνική οδό, εντοπίστηκε προϊστορικός οικισμός με βάση τη διασπορά των επιφανειακών ευρημάτων.

Στην ίδια περιοχή λίγο βορειότερα εντοπίστηκαν λείψανα εγκατάστασης παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Κλησοχώρι

Στα νοτιοδυτικά όρια του οικισμού του Κλησοχωρίου, αμέσως επάνω από τη σιδηροδρομική γραμμή και ανατολικά του άλσους της Γαβαλιώτισας, στον αγρό του Θ. Παπαδόπουλου, διαπιστώθηκε η ισοπέδωση αρχαίου κτιρίου υστερορωμαϊκών χρόνων. Με την ισοπέδωση ήλθαν στην επιφάνεια τμήματα τοίχων και αποτμήματα μαρμάρινων μελών, από τα οποία δύο, καθώς και ένα τμήμα έλικας ιωνικού κιονοκράνου μεταφέρθηκαν στην αποθήκη λιθίνων στο Λόγγο Έδεσσας. Για την αποφυγή ανάλογων μελλοντικών περιστατικών η Εφορεία απέστειλε έγγραφο στο Τμήμα Πολεοδομίας και ζήτησε τον οικοδομικό έλεγχο και της περιοχής Κλησοχωρίου.

Επίσης, στην αγροτική περιοχή νοτιοανατολικά του σύγχρονου οικισμού σε χώρο απόκρημνης χαράδρας, διαπιστώθηκε η απόρριψη λειψάνων ρωμαϊκού λουτρού (κυκλικές πλίνθοι κτλ.), που δεν αποκλείεται να προέρχονται από παράνομη εκσκαφή σε οικόπεδο της πόλης της Έδεσσας.

Λουτροχώρι

Από τη βάση του λόφου στα βορειοδυτικά του σύγχρονου οικισμού, όπου και παλαιό λατομείο, περισυνελέγησαν όστρακα εποχής του Χαλκού.

Νησί

Στην περιοχή του ιχθυοτροφείου, ιδιοκτησίας Τσαπκίνη, στο δυτικό όριο του προαναφερόμενου οικισμού, διαπιστώθηκε η παρουσία πίθων, που είχαν ήδη αποκοπεί από την παλαιότερη ισοπέδωση του χώρου και πρέπει να σχετιστούν με αρχαία εγκατάσταση, χωρίς άλλα χρονολογικά στοιχεία.

Περαία

Στην παραλίμνια περιοχή νοτιοδυτικά της Περαίας διαπιστώνεται διασπορά κεραμιδιών και οστράκων, κυρίως στις περιοχές που προσεγγίζουν στο όριο του Νομού Πέλλας με το Νομό Κοζάνης και την αρχαία πόλη στην αγροτική περιοχή του Φαραγγιού Κοζάνης.

Επίσης, υπάρχουν όστρακα στην πυκνοφυτεμένη περιοχή ανατολικά της εθνικής οδού Έδεσσας-Φλώρινας στο ύψος του οικισμού.

Προφήτης Ηλίας

Μετά από αίτηση των ιδιοκτητών της Κύβος Α.Ε. για επέκταση του υπάρχοντος λατομείου πουζολάνης (βρίσκεται στη δυτική όχθη του Αλμωπαίου ποταμού, αμέσως βορειοδυτικά του σύγχρονου οικισμού), πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα στη ζητούμενη έκταση, βόρεια και δυτικά των παλαιότερων ορίων. Με την έρευνα εντοπίστηκε ένα νέο νεκροταφείο

121. M. Delacoulonche, Mémoire sur le berceau de la puissance macédonienne des bords de l'Haliacmon à ceux de l'Axius, *Archives des missions scientifiques et littéraires* 8 (1858), σ. 281, αριθ. 100.

122. Για παλαιότερες πληροφορίες σχετικά με τις αρχαιότητες των οικισμών της εδεσσαϊκής επαρχίας, που αναφέρονται στη συνέχεια, βλ. Α. Χρυσοστόμου, Η Έδεσσα και η περιοχή της: Στοιχεία ιστορικής τοπογραφίας, *Η Έδεσσα και η περιοχή της, Ιστορία και πολιτισμός, Πρακτικά Α΄ Πανελλήνιου Επιστημονικού Συμποσίου, 4-6 Δεκεμβρίου 1992*, Έδεσσα 1995, σ. 27-50.

τύμβων βόρεια της ζητούμενης έκτασης. Τοπογραφήθηκαν με δαπάνη των ενδιαφερομένων οι 16, συλημένοι στην πλειονότητα, τύμβοι του νεκροταφείου. Εκτός από τους τύμβους, εντοπίστηκε ένα περίβολος και μία λίθινη αψιδωτή κατασκευή.

Κατόπιν τούτου εγκρίθηκε η επέκταση του λατομείου με περιορισμό της έκτασης, σύμφωνα με τις προβλεπόμενες από το νόμο αποστάσεις.

Σάμαρι

Με αφορμή αίτηση για χορήγηση άδειας θησαυρού πραγματοποιήθηκε επιφανειακή έρευνα στην περιοχή βορειοανατολικά του Σάμαρι και διαπιστώθηκε η ύπαρξη ελληνιστικής και παλαιότερης εγκατάστασης σε λόφο, που επιστέφεται από χαρακτηριστική βραχώδη κορυφή, ορατή από μακρυά, τόσο από την επαρχιακή οδό Μαυροβουνίου-Αριδαίας στο ύψος της Νέας Ζωής όσο και από την εθνική οδό Θεσσαλονίκης-Έδεσσας στο ύψος του Μαυροβουνίου. Παράλληλα, διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλης λαθρανασκαφής στην ανατολική πλευρά του λόφου, βάθ. 4 μ. περίπου, που διανοίχθηκε στο βραχώδες υπόστρωμα. Κατόπιν τούτου κατατέθηκε σχετική μηνυτήρια αναφορά προς τις δικαστικές αρχές και μετά από απόφαση του ΥΠΠΟ απαγορεύθηκε η διενέργεια έρευνας για αναζήτηση νεότερου θησαυρού.

Σωτήρα

Στη νότια πλευρά του δρόμου προς το λατομείο της Σωτήρας, που βρίσκεται στα νότια του σύγχρονου οικισμού, τρεις κεραμοσκεπείς τάφοι αποκόπηκαν από τα μηχανήματα που διάνοιξαν το δρόμο προς το λατομείο. Ο εργάτης ανασκαφής Ε. Μητρίας παρέδωσε ασημένιο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων από την περιοχή αυτών των τάφων. Άλλοι δύο τάφοι εντοπίστηκαν στη βόρεια πλευρά του δρόμου, ήταν όμως διαταραγμένοι, όπως διαπιστώθηκε με την ανασκαφή τους.

Νότια από το λόφο του λατομείου και δυτικά της οδού Έδεσσας-Σωτήρας διαπιστώνεται πυκνή διασπορά οστράκων παλαιοχριστιανικών έως και μεταβυζαντινών χρόνων, που συνεχίζουν όμως διάσπαρτα σε μεγάλη έκταση και ανατολικά του δρόμου.

Επίσης, στην περιοχή Τουπόλες, βορειοανατολικά της Σωτήρας, διαπιστώθηκαν κατάλοιπα παλαιοχριστιανικής εγκατάστασης με ορατά λείψανα κτιρίων, καθώς και νεκροταφείου.

Φλαμουριά

Στην περιοχή γύρω από το εξωκκλήσι του Αγίου Τρύφωνα διαπιστώθηκαν νέες ισοπεδωτικές εργασίες με αποτέλεσμα να προκληθούν επιπλέον καταστροφές στο υπάρχον εδώ αρχαίο κτίριο, που όμως δεν έχει ακόμη ερευνηθεί[123].

Από τη θέση Μάρμορ (=Μάρμαρα) της αγροτικής περιοχής της Φλαμουριάς μεταφέρθηκε στην αποθήκη λιθίνων στο Λόγγο Έδεσσας μαρμάρινη βάση.

Εικ. 73. Άκρο πόδι ανδρικής μορφής και ανάγλυφη στήλη ρωμαϊκών χρόνων από την Άψαλο και την Πολυκάρπη αντίστοιχα.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΛΜΩΠΙΑΣ[124]

Άψαλος (Τούμπα)

Από τον Ν. Αγγελίδη, κάτοικο Αψάλου, παραδόθηκε μετά από αίτηση για αμοιβή, από τους αγρούς νότια της Τούμπας της Αψάλου τμήμα πλίνθου αγαλματιδίου με το άκρο πόδι μικρής ανδρικής μορφής (Εικ. 73).

Εξαπλάτανος

Στην ορεινή περιοχή νοτιοανατολικά του Εξαπλατάνου, αμέσως δυτικά της οδού Εξαπλατάνου-Μανδάλου, στη στροφή πριν από τη διασταύρωση προς το Θοδωράκι και στην κορυφή χαράδρας, από τον Ι. Ανδρίτσο, κάτοικο Ξιφιανής, υποδείχθηκε οικειοθελώς εγκατάσταση ύστερης εποχής του Χαλκού, που ήλθε στην επιφάνεια μετά από εκχέρσωση και βαθιά άροση κοινόχρηστης έκτασης. Η παρουσία αργών λίθων σε σειρά δεν αποκλείει την ύπαρξη και κάποιου περιβόλου. Χαρακτηριστική είναι η κεραμική από τη θέση: περιλαμβάνει χονδροειδή αγγεία, αλλά και όστρακα από αγγεία με κόκκινο επίχρισμα, τριγωνικές λαβές από κανθάρους, οινοχόες κτλ.[125].

Είναι ενδιαφέρον ότι και στην επίπεδη έκταση από την άλλη πλευρά της χαράδρας, που ανήκει στην αγροτική περιοχή της Χρυσής, είχε υποδειχθεί παλαιότερα εγκατάσταση ελληνιστι-

123. Για τις αρχαιότητες στην περιοχή του Αγίου Τρύφωνα Φλαμουριάς, βλ. Χρυσοστόμου, ό.π., σ. 50.

124. Για τις παλαιότερες γνωστές αρχαιότητες στις περιοχές των σύγχρονων οικισμών που αναφέρονται στη συνέχεια, βλ. Α. Χρυσοστόμου, Ιστορική τοπογραφία Αλμωπίας, *Αφιέρωμα στον N.G.L. Hammond, Μακεδονικά*, Παράρτημα αριθ. 7, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 473-490.

125. Για κεραμική ύστερης εποχής του Χαλκού, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 105, εικ. 5-7. Επίσης, *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 372, εικ. 7· 12 (1998), σ. 439-460.

κών χρόνων και τύμβων, καθώς επίσης και βορειότερα από την εγκατάσταση της ύστερης εποχής του Χαλκού. Επίσης, από τη δυτική πλευρά της οδού Εξαπλατάνου-Θεοδωρακίου είναι γνωστές αρχαιότητες ρωμαϊκών χρόνων, που πρέπει να σχετιστούν με τον έλεγχο της διάβασης, που οδηγούσε διαμέσου του Πάικου από τη Βοττιαία στην Αλμωπία.

Θοδωράκι

Από την περιοχή της Αγίας Παρασκευής, όπου βρίσκεται ένα εξωκκλήσι βόρεια του σύγχρονου οικισμού, παραδόθηκαν από τον Α. Παπαντωνίου, δημοτικό σύμβουλο του Δήμου Εξαπλατάνου, λιγοστά κοσμήματα βυζαντινών χρόνων (δύο βραχιόλια, μία πόρπη, τρία δαχτυλίδια, ένα μολύβδινο βαρίδιο, μια πήλινη ψήφος). Προέρχονται από τάφους που ήλθαν στην επιφάνεια κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης στην ευρύτερη περιοχή του ναού. Με έγγραφο ειδοποιήθηκε η 11η ΕΒΑ για τον περαιτέρω χειρισμό του θέματος.

Λυκόστομο

Από περιήγηση στο λόφο αμέσως βορειοδυτικά του Λυκοστόμου, όπου γνωστός οικισμός ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, διαπιστώθηκε ότι η έκτασή του είναι αρκετά μεγάλη και ότι στα ψηλότερα και βορειότερα σημεία του υπάρχουν και όστρακα εποχής του Σιδήρου. Ακόμη βορειότερα, τέλος, στην περιοχή με το όνομα Σέλιστα, όπου φυλάκιο του στρατού, παρατηρήθηκε διασπορά μεταβυζαντινής κεραμικής.

Νέα Ζωή[126]

Στα ανατολικά του οικισμού εντοπίστηκε και ερευνήθηκε τα έτη 1997-1998 με αφορμή την κατασκευή της επαρχιακής οδού Μαυροβουνίου-Αψάλου ένα νεκροταφείο τύμβων της εποχής του Σιδήρου[127]. Έκτοτε, ξεκίνησε η διαδικασία για την παραχώρηση του χώρου από τη Διεύθυνση Γεωργίας, η οποία και ολοκληρώθηκε το 2000[128]. Το 2000, επιπλέον, ολοκληρώθηκε η περίφραξη και η σήμανσή του με δαπάνες του προαναφερόμενου οδικού έργου, ώστε αποτελεί τον πρώτο αρχαιολογικό χώρο που συναντά ο επισκέπτης στην είσοδο της Αλμωπίας.

Ξιφιανή

Μετά από οικειοθελή υπόδειξη του Κ. Δημητριάδη, κατοίκου της Ξιφιανής, στο βορειοδυτικό όριο του σύγχρονου οικισμού (πίσω από την κατοικία του αδελφού του προηγουμένου) και στη βάση του λόφου διαπιστώθηκε η ύπαρξη ελληνιστικού λαξευτού τάφου, του οποίου, όμως, η έρευνα δεν ήταν δυνατή εξαιτίας της πρόσφατης κατάχωσής του με σύγχρονα οικοδομικά υλικά. Από τον Κ. Δημητριάδη παραδόθηκαν, επίσης, πήλινη αγνύθα και πήλινο μυροδοχείο, που βοηθούν στη χρονολόγηση του τάφου στο 2ο αι. π.Χ.

Επίσης, από τον Μ. Χατζόπουλο, κάτοικο Ξιφιανής, οικειοθελώς αναφέρθηκε η ύπαρξη ρωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής θέσης στην περιοχή των Μύλων στα νότια της Ξιφιανής.

Πολυκάρπη

Από τον Ν. Αγγελίδη, κάτοικο Αψάλου, παραδόθηκε, μετά από αίτηση για χορήγηση αμοιβής, τμήμα ανάγλυφης στήλης ρωμαϊκών χρόνων με παράσταση νεκρόδειπνου (Εικ. 73) και υποδείχθηκε η θέση προέλευσής της από την αγροτική περιοχή της Πολυκάρπης, δυτικά του σύγχρονου οικισμού και νότια της οδού Πολυκάρπης-Μοναστηρακίου, από χώρο όπου υπάρχουν κατάλοιπα κτιρίων, διάσπαρτα κεραμίδια και κατάλοιπα πίθων. Κατόπιν τούτου το πιθανότερο είναι ότι η στήλη στη συγκεκριμένη θέση επαναχρησιμοποιήθηκε ως οικοδομικό υλικό σε μεταγενέστερο κτίριο.

Χρυσή (περιοχή ΧΥΤΑ)

Η χωροθέτηση του Χώρου Υγειονομικής Ταφής Αλμωπίας στην ορεινή περιοχή ανατολικά της Χρυσής εγκρίθηκε ήδη από το 1998 με τον όρο ότι ευθύς μετά την έναρξη των εκσκαπτικών εργασιών θα ειδοποιηθεί η ΙΖ΄ ΕΠΚΑ, ώστε να υπάρξει παρακολούθηση της αποψίλωσης της πυκνής βλάστησης, που δεν επιτρέπει την πλήρη επιφανειακή έρευνα. Δυστυχώς, ο όρος αυτός δεν ακολουθήθηκε και οι εργασίες από τον ανάδοχο του έργου ξεκίνησαν χωρίς να ειδοποιηθεί η Υπηρεσία.

Μετά από αποστολή για έλεγχο του χώρου του έκτακτου φύλακα αρχαιοτήτων Ν. Αρτόπουλου, αναφέρθηκε η εμφάνιση αρχαιοτήτων στην περιοχή. Κατόπιν τούτου ακολούθησε διακοπή εργασιών και σύντομη ανασκαφική έρευνα στα νοτιοανατολικά και νοτιοδυτικά όρια του χώρου προκειμένου να επιτραπεί η περίφραξή του. Με την έρευνα διαπιστώθηκε ειδικότερα: η παρουσία τμημάτων περιβόλου εποχής του Σιδήρου σε λοφίσκο στο νοτιοανατολικό όριο των ΧΥΤΑ, που πιθανότατα περιέβαλε τύμβο.

Στους βόρειους πρόποδες άλλου λοφίσκου, στο νοτιοδυτικό όριο, τα κατάλοιπα ήταν μεταγενέστερα και πρέπει να σχετιστούν με την ύπαρξη εδώ κάποιας κτηνοτροφικής εγκατάστασης των ρωμαϊκών χρόνων.

Τέλος, με σχετικό έγγραφο ζητήθηκε η ένταξη πίστωσης στον προϋπολογισμό του έργου, προκειμένου το επόμενο έτος να ολοκληρωθεί η έρευνα των θέσεων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ

126. Η Νέα Ζωή αποτελεί σήμερα Δημοτικό Διαμέρισμα του Δήμου Σκύδρας. Με βάση πάντως τη γεωμορφολογία του χώρου πρέπει να ανήκε κατά την αρχαιότητα στην περιοχή της αρχαίας Αλμωπίας.

127. Για την ανασκαφή του νεκροταφείου, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 143-145.

128. Δυστυχώς, το 1999 η παράνομη διάνοιξη δρόμου διαμέσου του νεκροταφείου προκάλεσε την καταστροφή του τύμβου 4.

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΒΕΡΟΙΑΣ

Ράχη

Καβάκια

Κατά τη διάρκεια ισοπέδωσης αγρού (αριθ. 176) στη Ράχη του Δήμου Βέροιας, στη θέση Καβάκια, οι Κ. Χαραλαμπίδης και Δ. Ντάφος βρήκαν και παρέδωσαν δύο ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. ευρ. Μ. Βέροιας Λ 946 και 947), που είχαν χρησιμοποιηθεί ως καλυπτήριες μεταγενέστερου τάφου.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΝΑΟΥΣΑΣ

Μαρίνα

Στις εργασίες διαμόρφωσης του αγρού του, στη Μαρίνα Ημαθίας, ο Ν. Μουρατίδης βρήκε και παρέδωσε ακέραιη μαρμάρινη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη του 4ου αι. π.Χ. (αριθ. ευρ. Μ. Βέροιας Λ 955).

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΟΥΚΟΥΒΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΟΖΑΝΗΣ

Ροδίτης, Λευκάρες και Μεσιανή

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του προϊστορικού οικισμού της θέσης Παλιάμπελα Ροδίτη πραγματοποιήθηκε συστηματική επιφανειακή έρευνα στη γύρω περιοχή σε αγροτεμάχια των δημοτικών διαμερισμάτων Ροδίτη, Λευκάρων και Μεσιανής Δήμου Σερβίων. Η έκταση που καλύφθηκε είναι 4 τ.χλμ.

Εντοπίστηκαν τέσσερις θέσεις, από τις οποίες περισυνελέγη υλικό των προϊστορικών χρόνων, κυρίως κεραμική. Πρόκειται για δύο οικισμούς και δύο θέσεις αταύτιστες, λόγω του ελάχιστου υλικού που εντοπίστηκε στην επιφάνειά τους. Το υλικό αυτό θα μπορούσε να είναι φερτό ή να υποδηλώνει πράγματι ύπαρξη οικισμού, που έχει καλυφθεί από νεότερες επιχώσεις. Εντοπίστηκε, επίσης, ένας εκτεταμένος οικισμός των νεότερων (ίσως και βυζαντινών) χρόνων.

Η περιοχή αποτελεί τμήμα της κοιλάδας του μέσου ρου του Αλιάκμονα, μέρος της οποίας έχει καλυφθεί από τα νερά της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου και τα στοιχεία που συγκεντρώθηκαν θα μελετηθούν συνολικά με το υλικό των κατεστραμμένων αρχαιολογικών χώρων της παραλίμνιας ζώνης[129].

Τεχνητή λίμνη Πολυφύτου

Ο Ζ. Κουζιάκης, γνωστός αρχαιόφιλος, κατά τη διάρκεια ψαρέματος στις όχθες της τεχνητής λίμνης Πολυφύτου, περισυνέλεξε και παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης:

α) Δήμος Σερβίων: Από την παραλίμνια περιοχή του Δήμου Σερβίων, στη θέση Γέφυρα, προέρχονται τέσσερα όστρακα κανθαρόσχημων αγγείων. Η ταύτισή τους με συγκεκριμένο χώρο είναι δύσκολη δεδομένης της μεγάλης διάβρωσης και των πολλών φερτών υλικών που καλύπτουν το συγκεκριμένο χώρο. Στη γειτονική παραλίμνια θέση Παλιοκαστανιά, εντόπισε και υπέδειξε νεκροταφείο κιβωτιόσχημων τάφων[130].

Στην παραλίμνια περιοχή της Μεσιανής, στις θέσεις Φαράγγι και Αντλιοστάσιο, από γνωστούς οικισμούς των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων, διαβρωμένους από τα νερά της λίμνης, περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα και λίθινα εργαλεία.

Από άλλη παραλίμνια θέση του Δημοτικού Διαμερίσματος Βαθυλάκκου, από εντοπισμένο, επίσης, χώρο με κτίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, περισυνέλεξε τμήμα σκυφιδίου των ελληνιστικών χρόνων. Πιθανώς να αποτελούσε κτέρισμα τάφου, που όμως δεν εντοπίστηκε λόγω της διάβρωσης και της κάλυψης του ευρύτερου χώρου από τα νερά της λίμνης.

Από το γνωστό οικισμό των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων στη θέση Κρυόβρυση Κρανιδίων περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα και διάφορα άλλα αντικείμενα.

β) Δήμος Βελβεντού: Από γνωστό νεκροταφείο των βυζαντινών χρόνων, στη θέση Κάτω Μπράβας, περισυνέλεξε και παρέδωσε τμήμα χάλκινου περιδέραιου.

γ) Δήμος Ελίμειας: Από τη θέση Παλιοκκλήσι Αμυγδαλιάς και από γνωστό οικισμό των βυζαντινών-νεότερων χρόνων, διαβρωμένο από τα νερά, περισυνέλεξε και παρέδωσε όστρακα αγγείων. Από την αυτοψία που ακολούθησε, εντοπίστηκαν κεραμίδες στέγης και λιθοσωροί από κατεστραμμένο κτίσμα και περισυνελέγη μια λίθινη ανθρωπόμορφη στήλη, χωρίς να εντοπιστεί ο ακριβής χώρος προέλευσής της. Κανένα στοιχείο χρονολογικό δεν προέκυψε, παρά μόνον η παρατήρηση ότι η θέση όπου βρέθηκε η στήλη είναι πολύ κοντά σε γνωστό οικισμό των προϊστορικών χρόνων (ΝΝ/ΓΝ), από τον οποίο πιθανώς να μεταφέρθηκε για να χρησιμοποιηθεί στο νεότερο κτίσμα. Όμοιες είναι οι στήλες της θέσης Κρυόβρυση Κρανιδίων[131].

Μεσιανή, Νεράιδα, Λευκάρες, Ροδίτης

Ο γνωστός αρχαιόφιλος Α. Αθανασιάδης, γεωργοκτηνοτρόφος και κάτοχος λατομείων σε περιοχή της κοινότητας Λευκάρων, κατά τη διάρκεια των επιφανειακών ερευνών του για περιοχές με μεταλλευτικό ενδιαφέρον, έχει εντοπίσει μια σειρά θέσεων αρχαιολογικού ενδιαφέροντος, τις οποίες εδώ και χρό-

129. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 105-119.

130. Βλ. παραπάνω, σ. 804, θέση Παλιοκαστανιά Σερβίων, νεκροταφείο βυζαντινών χρόνων.

131. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 31-42.

νια μας υποδεικνύει, παραδίδοντας συγχρόνως στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης ένα μεγάλο αριθμό αρχαιολογικών ευρημάτων.

Εφέτος παρέδωσε αντικείμενα προερχόμενα από τις παρακάτω θέσεις του Δήμου Σερβίων:

α) Από την παραλίμνια περιοχή Μεσιανής, από γνωστό νεκροταφείο των ρωμαϊκών χρόνων, ένα πήλινο αγγείο, κτέρισμα διαλυμένου τάφου.

β) Από γνωστό νεκροταφείο των ελληνιστικών χρόνων στην παραλίμνια περιοχή του Δημοτικού Διαμερίσματος Νεράιδας, περισυνέλεξε και παρέδωσε ένα πήλινο αγγείο και διάφορα άλλα αντικείμενα, τα περισσότερα κτερίσματα διαλυμένων τάφων. Από το λόφο του χωριού, όπου αναπτύσσεται οικισμός της ίδιας περιόδου και από τις εργασίες για διάνοιξη αποχετευτικού αγωγού της κοινότητας, περισυνέλεξε διάφορα χάλκινα αντικείμενα και νομίσματα. Ανάμεσά τους ένα σχεδόν ακέραιο χάλκινο αγγείο, λαβές άλλων αγγείων και τμήμα σιδερένιου θώρακα. Πιθανή η προέλευσή τους από τάφους.

γ) Από τη θέση Παλιάμπελα Ροδίτη περισυνέλεξε και παρέδωσε λίθινα εργαλεία. Πρόκειται για οικισμό της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου, στον οποίο ακολούθησε σωστική ανασκαφή[132]. Από τη θέση Ακμαξίζ της ίδιας κοινότητας περισυνέλεξε και παρέδωσε αντικείμενα των προϊστορικών και ελληνιστικών χρόνων.

δ) Από τις θέσεις Αυχένας και Σιερεμετλέρ ή Παλιοντούβαρα Λευκάρων, από λόφο δίπλα στο χωριό και από την περιοχή μεταξύ Λευκάρων και Νεράιδας, περισυνέλεξε και παρέδωσε μεγάλο αριθμό μεταλλικών αντικειμένων και νομισμάτων, που προέρχονται από οικισμούς ελληνιστικών, ρωμαϊκών, βυζαντινών και νεότερων χρόνων. Πρόκειται για χάλκινα, σιδερένια και μολύβδινα αντικείμενα. Ανάμεσά τους σιδερένια μαχαίρια, αιχμές βελών, κοσμήματα, μεγάλος αριθμός χάλκινων νομισμάτων και διάφορα άλλα αντικείμενα.

Ο ίδιος υπέδειξε τους χώρους προέλευσης των αντικειμένων, καθώς και κάποιες άλλες θέσεις της κοινότητας Λευκάρων. Πρόκειται για: α) Τον παλαιό καρόδρομο, που οδηγούσε από τα Λεύκαρα στο Καπνοχώρι. Από το δρόμο σώζεται ένα τμήμα καλντεριμιού, σε μήκος 100 μ. περίπου. β) Μια παλιά κατεστραμμένη εκκλησία των βυζαντινών χρόνων, σε κοντινό λοφίσκο. γ) Προϊστορικό οικισμό στη θέση Αμπέλια. Από την επιφάνεια του οικισμού περισυνελέγη αρκετή κεραμική, λίθινα εργαλεία και τμήμα λίθινου ειδωλίου. Χρονολογούνται στην αρχαιότερη νεολιθική και σε πρώιμη φάση της μέσης νεολιθικής. δ) Ύπαρξη σκελετών που είχε εντοπίσει ο ίδιος πριν πολλά χρόνια, καταπλακωμένους από την οροφή μιας σπηλιάς, δίπλα στο ρέμα που βρίσκεται κατά μήκος του παλαιού καρόδρομου. Κατά τη διάρκεια της αυτοψίας στο χώρο δεν εντοπίστηκε κάποιο στοιχείο αρχαιολογικού ενδιαφέροντος. Είναι πιθανόν, όμως, να πρόκειται για παλαιολιθικά λείψανα κατοίκησης, τα οποία έχουν πλέον καταπλακωθεί.

Κρόκος

Ο Κ.Ι. Ματιάκης παρέδωσε τέσσερα χάλκινα νομίσματα (ένα ελληνιστικό, ένα νεότερο και δύο βυζαντινά), προερχόμενα από το χώρο που καλύπτει ο σημερινός οικισμός. Επίσης, δύο χάλκινα νομίσματα των ρωμαϊκών χρόνων, από τη θέση Μεσιά.

Μεσιανή

Ο Δ. Αλεξιάδης, πρόεδρος του Πολιτιστικού Συλλόγου Μεσιανής, υπέδειξε τον από παλαιά γνωστό[133] προϊστορικό οικισμό στη θέση Παλιάμπελα. Τα όστρακα που περισυνελέγησαν από την επιφάνεια της θέσης μπορούν να χρονολογηθούν στην αρχαιότερη νεολιθική και στις αρχές της νεότερης νεολιθικής περιόδου.

Ροδίτης

Ο πατήρ και διδάσκαλος Η. Κοντός υπέδειξε τα εκθέματα της μικρής Λαογραφικής Συλλογής που είχε ιδρύσει ο ίδιος σε πρόσκτισμα του Δημοτικού Σχολείου Ροδίτη κατά τη διάρκεια του εκπαιδευτικού του έργου. Ανάμεσα στα πολυπληθή και ενδιαφέροντα αντικείμενα αναγνωρίστηκε και ένα πήλινο αγγείο, πιθανότατα της πρώιμης εποχής του Σιδήρου, το οποίο παραδόθηκε πριν από χρόνια από κάτοικο της περιοχής χωρίς ενδείξεις προέλευσης. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για κτέρισμα τάφου από τη γύρω περιοχή.

ΑΡΕΤΗ ΧΟΝΔΡΟΓΙΑΝΝΗ-ΜΕΤΟΚΗ

Ανθότοπος

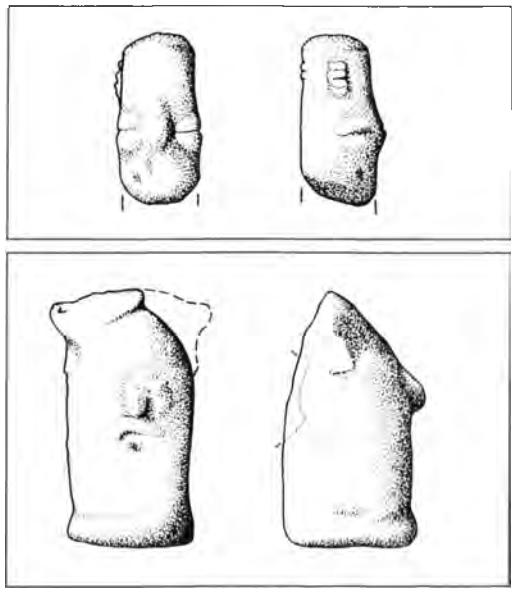
Από αρχαίο οικισμό που εντοπίστηκε στην περιοχή της Αγίας Παρασκευής, σε απόσταση 3 χλμ. περίπου βόρεια του Ανθότοπου[134], οι Λ. Μανουσαρίδης και Π. Ευγενίδης παρέδωσαν δύο πήλινα νεολιθικά ειδώλια και κεραμική προϊστορικών και ιστορικών χρόνων. Από τα ειδώλια, το ένα ίσως είναι γυναικείο, σώζει μόνο το κεφάλι και ανήκει στο γνωστό τύπο ανθρωπόμορφων ειδωλίων με κιονόσχημο λαιμό, πλαστικά επίθετα μάτια σε σχήμα σιταριού και πλαστική απόδοση της μύτης (σωζ. ύψ. 0,033 μ.)[135]. Από την κόμη διατηρούνται αποσπασματικά ανάγλυφοι βόστρυχοι με οριζόντιες χαράξεις (Εικ. 74). Το δεύτερο ειδώλιο σώζεται σχεδόν ακέραιο, είναι κυλινδρικό με επίπεδη βάση και αποδίδει μόνον ανθρώπινο κεφάλι (ύψ.

132. Βλ. παραπάνω, σ. 800 κ.ε. (θέση Παλιάμπελα Ροδίτη).

133. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 519, όπου αναφέρεται περισυλλογή μονόχρωμων οσπράκων της ΜΝ και ΝΝ.

134. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 687· 54 (1999): Χρονικά, σ. 655.

135. Πρβλ. R. Rodden, An Early Neolithic Village in Greece, *Scientific American* 212, 4 (1965), σ. 88.

Εικ. 74-75. Ανθότοπος. Πήλινα νεολιθικά ειδώλια.

0,053 μ.). Προφανώς δεν ήταν αυτοτελές: στο πίσω μέρος διακρίνεται ίχνος, το οποίο ίσως παραπέμπει σε μορφές που προσάπτονται σε σκεύη (Εικ. 75). Τα προϊστορικά όστρακα ανήκουν σε κλειστά αγγεία της αρχαιότερης νεολιθικής περιόδου, μεταξύ των οποίων ένα με εμπίεστη διακόσμηση και ορισμένα με άτρητες αποφύσεις. Από τη μεταγενέστερη εγκατάσταση στο χώρο της Αγίας Παρασκευής προέρχονται λιγοστά όστρακα βυζαντινών χρόνων.

Καλαμιά

Από το λόφο του Ξανθόπυργου στα νότια-νοτιοανατολικά της κοινότητας Καλαμιάς, αρχαιολογικό χώρο που διατηρεί εκτεταμένα λείψανα διαχρονικής κατοίκησης[136], ο Ν. Κυριαζίδης παρέδωσε χειροποίητη κεραμική και πήλινο δισκοειδές σφονδύλι. Προέρχονται από τις βόρειες πλαγιές του λόφου, από σημεία όπου η φυσική διάβρωση αλλά και διάφορες ανθρώπινες επεμβάσεις έχουν καταστρέψει αποθέσεις των προϊστορικών φάσεων του οικισμού. Τα χαρακτηριστικότερα μεταξύ των αγγείων που παραδόθηκαν ανήκουν στην τελική νεολιθική, στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και στην πρώιμη εποχή του Σιδήρου.

Από τον ίδιο χώρο, στον οποίο αναπτύχθηκε ακμαίος οχυρωμένος οικισμός στη διάρκεια της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής, ο Α. Αθανασιάδης παρέδωσε μεγάλο αριθμό σιδερένιων, χάλκινων και μολύβδινων αντικειμένων, πήλινη αγνύθα, γυάλινες χάντρες, προϊστορικό εργαλείο από χαλαζία και απολέπισμα πυριτόλιθου. Στα μεταλλικά αντικείμενα συμπεριλαμβάνονται σιδερένια δαχτυλίδια, πόρπες, περόνες, μαχαιρίδια, αιχμές βελών, σιδερένια εργαλεία (σπάτουλα, άγκιστρα, βελόνες, ψαλίδια, λαβίδα κ.ά.), άφθονα καρφιά, σύνδεσμοι, κλειδιά και εξαρτήματα ιπποσκευής. Επίσης, χάλκινη αρύταινα, λαβή χάλκινου αγγείου, τμήματα χάλκινων αγγείων με ίχνη επισκευών, δαχτυλίδια, περόνη, εφηλίδα, και τέλος μολύβδινοι σύνδεσμοι, βαρίδια και πολλά άμορφα υπολείμματα μολυβδοχόησης.

Ξηρολίμνη

Ο Ν. Κυριαζίδης παρέδωσε όστρακα βυζαντινών αγγείων, προερχόμενα από δύο διαφορετικές θέσεις στην αγροτική περιοχή της Ξηρολίμνης. Η πρώτη είναι η θέση Αμπέλια, στα νότια του χωριού και στα βορειοανατολικά του πρόσφατα ανεσκαμμένου αρχαιολογικού χώρου[137]. Στην επιφάνεια αγρού ιδιοκτησίας Κ. Λιπιρίδη εμφανίστηκαν πλάκες, προφανώς από κατεστραμμένους κιβωτιόσχημους τάφους. Μεταξύ των οστράκων που παραδόθηκαν υπάρχουν και τμήματα δύο αβαφών αμφορέων.

Η θέση Πηγάδια βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της Ξηρολίμνης. Από αγροτεμάχιο που ανήκει στους κληρονόμους του Φ. Κυριαζίδη προέρχονται λίγα όστρακα και κομμάτια πλιθιών.

Άνω Κώμη

Από την Ε. Παλαμά, κάτοικο Κοζάνης, παραδόθηκε τμήμα μαρμάρινου ενεπίγραφου αναγλύφου, αφιερωμένου στον Δία Ύψιστο (Εικ. 76). Περισυνελέγη από αγρό κοντά στον αρχαίο οικισμό του Προφήτη Ηλία Άνω Κώμης[138] και χρονολογείται στο 2ο-3ο αι. μ.Χ. Σώζεται η βάση και το κατώτερο τμήμα του, με τα σκέλη του ιματιοφόρου θεού που παριστάνεται όρθιος κατενώπιον. Στα δεξιά υπάρχει βωμός, πάνω στον οποίο διακρίνεται κιονίσκος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,37, μέγ. πλ. 0,26, μέγ. πάχ. 0,17 μ.). Η επιγραφή καλύπτει την επιφάνεια του βωμού και συνεχίζεται στη βάση:

Δεῖ Ὑψί-
στῳ Ἀν-
δρόνεικ-
ος κὲ ΟΙΥ
ΕΙΟΙΤΗΡ
ΗΣ κὲ Ἀλέ-
ξανδρος κ-
ὲ Ἄρπαλο-
ς ΜΕΥΔ [.]
ΒΟΥ θυσεί-
ας εὐχὴν[139]

136. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *Βόιον*, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 107, 113, 117, 132, 148, 192-193. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 687.

137. Βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, ό.π., σ. 108 και σημ. 276, σ. 113, 212-215 και *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 337-345.

138. *ΠΑΕ* 1932, σ. 45. *ΑΕ* 1933, σ. 50. Σχετικά με παλαιότερα και πιο πρόσφατα ευρήματα από την περιοχή της Άνω Κώμης, βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 440-64 και σημ. 3, 4. Επίσης, *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 407-420.

139. Για το όνομα Άρπαλος, βλ. A.B. Tataki, *Ancient Beroea. Prosopography and Society*, Αθήνα 1988, σ. 344 κ.ε.

Εικ. 76. Άνω Κώμη. Ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο.

Εκτός από την αναθηματική επιγραφή διατηρείται στο αριστερό τμήμα της βάσης και η υπογραφή του λιθοξόου. Ο ίδιος τεχνίτης είναι γνωστός από άλλα δύο ενυπόγραφα αναθηματικά ανάγλυφα, το ένα από τα οποία είναι αφιερωμένο στην Ήρα και προέρχεται, επίσης, από την Άνω Κώμη και το δεύτερο στην Άρτεμη Αγροτέρα, από τη Σπηλιά Εορδαίας[140]. Από το ιερό του Διός Υψίστου στον οικισμό του Προφήτη Ηλία προέρχεται ολόκληρη σειρά αναθημάτων, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[141].

Κοίλα

Στη θέση Ισιώματα, μέσα στα όρια της έκτασης την οποία πρόκειται να καταλάβει η βιομηχανική περιοχή του Νομού Κοζάνης, είχε εντοπιστεί οικισμός ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[142]. Στη διάρκεια παρακολούθησης των διαφόρων έργων υποδομής και της διάνοιξης δρόμων γύρω από τον αρχαιολογικό χώρο, ο οποίος έχει εξαιρεθεί από οποιαδήποτε επέμβαση, προσδιορίστηκε και μία από τις αρχαιότερες φάσεις του οικισμού: από το δυτικό κυρίως τμήμα του χώρου περισυνελέγη κεραμική χαρακτηριστική της νεότερης νεολιθικής περιόδου (black burnished και τροπιδωτά αγγεία), πολλά αδρά αβαφή όστρακα, τμήμα μεγάλης πήλινης σφραγίδας και απολεπίσματα πυριτόλιθου. Ο χώρος βρίσκεται στις ανατολικές υπώρειες του Άσκιου όρους, στο νοτιοδυτικό όριο της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης και σε υψόμετρο που κυμαίνεται μεταξύ 700 και 720 μ.

Κοιλάδα

Από τη θέση Πηγάδια ή Καβάκι, στα βόρεια της Κοιλάδας, ο Α. Τσανίδης παρέδωσε όστρακα υστερορωμαϊκών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων και δύο χάλκινα ρωμαϊκά νομίσματα: στο καλύτερα διατηρημένο αναγνωρίζεται αντωνινιανός Διοκλητιανού. Ο χώρος είναι επίπεδος και βρίσκεται στον πυθμένα της λεκάνης της Κίτρινης Λίμνης, σε απόσταση 300 μ. μόλις βορειοανατολικά του προϊστορικού νεκροταφείου του Ξεροπήγαδου[143]. Στην επιφάνειά του υπάρχουν διάσπαρτες κεραμίδες στέγης, ενώ δύο γωνιόλιθοι αρχαίου κτιρίου έχουν χρησιμοποιηθεί για τη διαμόρφωση του στομίου ενός από τα πηγάδια που ανοίχθηκαν εδώ κατά την Τουρκοκρατία. Ωστόσο, από την ίδια θέση προέρχονται και λίθινα προϊστορικά εργαλεία (σμίλη, αξίνα, απολέπισμα πυριτόλιθου), τα οποία αποτελούν σαφείς ενδείξεις πρωιμότερης εγκατάστασης στο χώρο.

Τετράλοφος

Στον αρχαιόφιλο Α. Τσανίδη, κάτοικο Κοιλάδας, οφείλεται η επισήμανση αρκετών άγνωστων αρχαιολογικών χώρων και η παράδοση πλήθους αρχαίων αντικειμένων στη διάρκεια των τελευταίων ετών. Με δική του υπόδειξη εντοπίστηκε η θέση ενός ακόμη οικισμού, στο ύψωμα ακριβώς προς Β. της κοινότητας Τετραλόφου, το οποίο ανήκει στον ορεινό όγκο του Βερμίου. Το υψόμετρο στην κορυφή του είναι 920 μ. και όλες οι πλαγιές του, εκτός της βορειοδυτικής, χαρακτηρίζονται από απότομες κλίσεις. Στην επιφάνεια του κορυφαίου και ενός χαμηλότερου πλατώματος στα βορειοδυτικά διατηρούνται διάσπαρτοι λίθοι από κατεστραμμένα κτίσματα. Η κεραμική είναι πολύ διαβρωμένη και κατά κανόνα αδιάγνωστη, εκτός από ελάχιστα αναγνωρίσιμα όστρακα ρωμαϊκών αγγείων. Συγκεντρώθηκαν, επίσης, υπολείμματα κατεργασίας σιδήρου. Στη διάβρωση του χώρου αυτού οφείλονται ενδεχομένως τα λιγοστά τροχήλατα όστρακα στην επιφάνεια της προϊστορικής θέσης Κουία, η οποία βρίσκεται στους πρόποδες του ίδιου υψώματος[144].

Καπνοχώρι-Σκάφη

Στα νοτιοανατολικά της κοινότητας Καπνοχωρίου, σε απόσταση 700 μ. περίπου, και ακριβώς στα νότια του δρόμου που

140. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 34, 99-100 (αριθ. 18, 101).

141. *ΑΔ* 44-46 (1989-1991): Μελέτες, σ. 48-50 και υποσημ. 124.

142. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 688-689.

143. Η θέση εντοπίστηκε στη διάρκεια επιφανειακής έρευνας γύρω από το νεκροταφείο της εποχής του Χαλκού του Ξεροπήγαδου και παράλληλα με την ανασκαφή του. Βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 503-516 και σημ. 3.

144. Βλ. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σημ. 9 και *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 656, όπου παρατίθεται βιβλιογραφία για τις υπόλοιπες αρχαιότητες που προέρχονται από την περιοχή του Τετραλόφου.

οδηγεί στον οικισμό της Σκάφης, ο Α. Τσανίδης υπέδειξε χώρο με αρχαιότητες βυζαντινών χρόνων. Πρόκειται για εγκατάσταση σε ορεινή θέση του Σκοπού, από την οποία ο ίδιος περισυνέλεξε και παρέδωσε χαρακτηριστική κεραμική. Ο οικισμός αναπτύσσεται στη βορειοανατολική πλαγιά του υψώματος που ονομάζεται Καρά Ορμάν, σε κλιμακωτά πλατώματα, στο χαμηλότερο από τα οποία υπάρχει πηγή νερού. Αργοί λίθοι από κατεστραμμένα κτίσματα είναι ορατοί στην επιφάνεια της θέσης. Επίσης, κεραμίδες στέγης και όστρακα αβαφών και εφυαλωμένων αγγείων. Υπάρχουν ήδη αρκετές ενδείξεις ότι η ευρύτερη περιοχή του Καπνοχωρίου και των συνοικισμών που υπάγονται στην ίδια κοινότητα κατοικήθηκε τόσο στα προϊστορικά όσο και στα ιστορικά χρόνια[145].

Πολύμυλος

Στη θέση Μάντρες, σε απόσταση 5 χλμ. περίπου νοτιοανατολικά του Πολυμύλου, με υπόδειξη του Α. Τσανίδη εντοπίστηκε οικισμός της ύστερης εποχής του Χαλκού. Βρίσκεται στη συμβολή των ορεινών όγκων του Βερμίου και του Σκοπού, σε θέση προνομιακή, παλαιότερα πάνω από τον Αλιάκμονα, σήμερα στα δυτικά της τεχνητής λίμνης της Σφηκιάς. Αναπτύσσεται σε πλάτωμα στη βορειοανατολική πλαγιά ενός υψώματος, για αυτό και έχει δεχθεί μεγάλο όγκο επιχώσεων. Τα αρχαιολογικά στρώματα διακρίνονται στο πρανές του δασικού δρόμου που οδηγεί σε κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις ιδιοκτησίας Ι. Ποτσίδη, κατοίκου Πολυμύλου. Στη σημερινή επιφάνεια της θέσης διατηρούνται ξερολιθιές απροσδιόριστων χρονικά κατασκευών. Συγκεντρώθηκε κεραμική ύστερης εποχής του Χαλκού, στόμιο πίθου και απολέπισμα χαλαζία. Μεταξύ των οστράκων, τμήμα κανθάρου(;) και μεγάλου κλειστού αγγείου με αμαυρόχρωμη γραμμική διακόσμηση.

Σε μικρή απόσταση προς ΒΑ. της προηγούμενης θέσης και πολύ κοντά στο όριο των Νομών Κοζάνης και Ημαθίας, ο ίδιος υπέδειξε χώρο με υστερορωμαϊκές-παλαιοχριστιανικές αρχαιότητες. Πρόκειται για χερσότοπο με θάμνους και δέντρα, στην επιφάνεια του οποίου διακρίνονται λείψανα ασβεστόκτιστων κτιρίων, πλήθος κεραμίδων στέγης, πλίνθοι και όστρακα.

Ζωοδόχος Πηγή

Από τη θέση Καστρί στα ανατολικά του Πολυμύλου και προς Ν. της Ζωοδόχου Πηγής, ο Α. Τσανίδης παρέδωσε χάλκινο νόμισμα του 4ου αι. μ.Χ. Κατά την επίσκεψη στο χώρο διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για εκτεταμένο τειχισμένο οικισμό σε ένα φυσικά οχυρό λόφο του Βερμίου, με ομαλή πρόσβαση μόνον από Β.-ΒΔ. (υψόμετρο 890 μ.). Το τείχος είναι χτισμένο με αργολιθοδομή και αρκετά τμήματά του διατηρούνται σε σχετικά καλή κατάσταση. Σε όλη την έκταση του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος είναι πυκνά δασωμένος, υπάρχει διάσπαρτο υλικό από κατεστραμμένα ασβεστόκτιστα κτίσματα και θραύσματα κεραμίδων. Η κεραμική

Εικ. 77. Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης. Χάλκινα νομίσματα.

είναι κατά κανόνα διαβρωμένη και αδιάγνωστη, με εξαίρεση ελάχιστα όστρακα υστερορωμαϊκών αγγείων.

Από τον Λ. Δάλλα, κάτοικο Κοζάνης, παραδόθηκαν στην Αρχαιολογική Συλλογή Κοζάνης δέκα νομίσματα, επτά χάλκινα και τρία αργυρά (Εικ. 77). Οι χώροι προέλευσης είναι δυστυχώς άγνωστοι, δεδομένου ότι τα προμηθευόταν κατά καιρούς από παλαιοπωλεία διαφόρων πόλεων.

Σύμφωνα με τον περιγραφικό κατάλογο που συντάχθηκε από την αρχαιολόγο του Νομισματικού Μουσείου Η. Τσούρτη, ο οποίος αφορά στα πέντε από τα χάλκινα και στα τρία αργυρά νομίσματα, πρόκειται για:

1) Σηστέρτιο Κλαυδίου Α΄[146]. 2) Κοινού Μακεδόνων[147]. 3) Θεσσαλονίκης, ελληνιστικών χρόνων. 4) Θεσσαλών (196-1ος αι. π.Χ). 5) Άσπρο τραχύ Μανουήλ Α΄ (;), φθαρμένο. 6) Grosso, πιθανότατα Antonio Venier. 7) Δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας. 8) Δηνάριο Ρωμαϊκής Δημοκρατίας, πολύ φθαρμένο.

Στην ίδια παράδοση περιλαμβάνονται φόλλις Λέοντος ΣΤ΄ και χάλκινο νόμισμα Κοινού Μακεδόνων[148].

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΖΙΩΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Μελίτη

Από τον Μ. Δερβενιωτάκη, διευθυντή του Κλιμακίου Επίβλεψης του Ατμοηλεκτρικού Σταθμού (ΑΗΣ) της ΔΕΗ στη

145. Βλ. *ΠΑΕ* 1912, σ. 242· *ΑΔ* 14 (1931-1932): Παράρτημα, σ. 36· *ΑΕ* 1936, σ. 3· *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 366-367· Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π. (υποσημ. 54), σ. 104-105 (αριθ. 108)· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 749.

146. *BMC* I, 35, αριθ. 1.

147. H. Gaebler, *Die Antiken Münzen Nord-Griechenlands*, III. Berlin 1935, πίν. IV, 29.

148. Πρβλ. Μ. Γαλάνη-Κρίκου - Ι. Τουράτσογλου - Η. Τσούρτη, *Συλλογή Ηλία Καντά. Βυζαντινά νομίσματα*, Αθήνα 2000, σ. 124, αριθ. 22.10. Gaebler, ό.π., σ. 10-11, αριθ. 19.

Μελίτη του Νομού Φλώρινας, παραδόθηκε στην Υπηρεσία ακέραιος σκύφος ελληνιστικών χρόνων (3ος αι. π.Χ.), η ακριβής προέλευση του οποίου δεν είναι γνωστή. Ο κ. Δερβενιωτάκης είχε παραλάβει πριν από μήνες το αγγείο από χειριστή εκσκαφικού μηχανήματος, ο οποίος εργαζόταν σε περιοχή του εργοταξίου της ΔΕΗ, δυτικά των γραφείων διοίκησης (αριθ. κατ. Μ.Φ. 508).

Λιμνοχώρι

Σε αυτοψία που πραγματοποιήθηκε στη θέση Λουτρά της κοινότητας Λιμνοχωρίου, ύστερα από προφορική καταγγελία για καταστροφή αρχαίων κατά την ανέγερση κτιρίου ιαματικών λουτρών του Δήμου Αετού, περισυνελέγη επιφανειακά χάλκινο βραχιόλι εποχής του Σιδήρου (7ος αι. π.Χ.) με εγχαράξεις στις απολήξεις του (αριθ. κατ. Μ.Φ. 509).

Στις τάφρους θεμελίωσης του κτιρίου και στα χώματα των εκσκαφών δεν διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαίων. Στον άμεσο όμως περιβάλλοντα χώρο εντοπίστηκαν αρκετοί λάκκοι από παλαιότερες προσπάθειες λαθρανασκαφής, που συνηγορούν, σε συνδυασμό με το παραπάνω εύρημα, για την ύπαρξη αρχαίων τάφων στην περιοχή.

ΕΙΡΗΝΗ ΨΑΡΡΑ

Εικ. 78. Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς. Επιτύμβιο ανάγλυφο ρωμαϊκών χρόνων.

Εικ. 79. Μηλίτσα. Παλαιοχριστιανικό κιονόκρανο.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Ο Α. Σταυρόπουλος, καταγόμενος από την Πεντάβρυσο Δήμου Αγίας Τριάδας Νομού Καστοριάς, παρέδωσε στις 27-5-2000 χρυσό σκουλαρίκι από λεπτό σύρμα με συμπλεκόμενα άκρα για να κατατεθεί στην Αρχαιολογική Συλλογή της Υπηρεσίας στο Μουσείο Καστοριάς. Το παραπάνω αρχαίο το είχε βρει την προηγούμενη μέρα επιφανειακά σε αναμοχλευμένες επιχώσεις έξω από συλημένο καμαροσκεπή τάφο στη θέση Άγιος Σπυρίδων Πενταβρύσου, όπου το 1998 η Υπηρεσία είχε ανασκάψει μερικούς παρόμοιους τάφους[149]. Χρονολογείται στον 3ο-4ο αι. μ.Χ. και είναι το πρώτο αυτού του είδους που ανευρίσκεται στο Νομό Καστοριάς. Κινήθηκε η διαδικασία αμοιβής.

Η Α. Παπαμαντζάρη παρέδωσε στην Αρχαιολογική Συλλογή Καστοριάς, χωρίς να ζητήσει αμοιβή, τμήμα επιτύμβιου ασβεστολιθικού αναγλύφου όψιμων ρωμαϊκών χρόνων, που διασώζει το πρόσωπο μιας γυναικείας μορφής σε κατατομή (Εικ. 78). Το αρχαίο περιήλθε στην κατοχή της μετά από την αποδημία οικείων της προσώπων, που πρέπει να το είχαν περισυλλέξει από το αγρόκτημά τους στην περιοχή Πενταβρύσου Καστοριάς. Η προέλευση αυτή ενισχύεται από το υλικό του αναγλύφου, αλλά και από την τεχνοτροπική του ομοιότητα με σύγχρονο ανάγλυφο από τον ίδιο χώρο[150].

Μετά από πληροφορία του Γ. Ευαγγελίδη, δάσκαλου στο Δημοτικό Σχολείο Μηλίτσας του Δήμου Ίωνα Δραγούμη, ότι στο σχολείο φυλάσσεται ένα μαρμάρινο κιονόκρανο, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μικρό κορινθιακό κιονόκρανο του 6ου αι. μ.Χ., πολύ καλής εργασίας (Εικ.79). Προέρχεται από αγρό αμέσως νότια του ναού της Αγίας Παρασκευής, όπου όλες οι ενδείξεις συνηγορούν για την ύπαρξη θεμελίων ενός μεγάλου κτιρίου, μάλλον χριστιανικού ναού, ενώ θολωτή κατασκευή είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα κάτω από τη νοτιοδυτική γωνία του αυλόγυρου του ναού. Χάρη στη μεσολάβηση του δασκάλου αποκομίσαμε πληθώρα πληροφοριών από κατοίκους της περιοχής, αλλά και τρία χάλκινα νομίσματα, που πρόθυμα και αφιλοκερδώς παρέδωσαν οι: Α. Αναγνωστόπουλος, αυτοκράτορα Μαξιμιανού, νομισματοκοπείου Lugdunum, με επιγραφή γύρω από την προτομή του αυτοκράτορα: *IMP Maximianus AUG* στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο παράσταση γυμνού νέου με χλαμύδα, κάλαθο στο κεφάλι, κέρας αφθονίας στο δεξιό, φιάλη στο αριστερό χέρι και επιγραφή: *Geni Populi Romani* περιφερειακά. Ο Ν. Βαράκας παρέδωσε νόμισμα του Μαξιμιανού ως Καίσαρα, νομισματοκοπείου Ακυλήϊας με επιγραφή: *Maximianus NOB CAES* στον εμπροσθότυπο και στον οπισθότυπο παράσταση της Ήρας Moneta με

149. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 657-658.

150. Ριζάκης - Τουράτσογλου, ό.π.(υποσημ. 54), σ. 191, αριθ. 201.

ζυγό και κέρας αφθονίας με επιγραφή: *SACR MONET AUGG ET CAESS NOSTR*. Τέλος, ο Η. Πανταζόπουλος παρέδωσε χάλκινο φθαρμένο δεκαεξανούμιο του Ιουστινιανού, μια σπάνια υποδιαίρεση που κόπηκε μόνο στη Θεσσαλονίκη και μόνο μεταξύ των ετών 535-562 μ.Χ. περίπου[151]. Αν το νόμισμα του Ιουστινιανού μπορεί να σχετιστεί με το παραπάνω κιονόκρανο, δεν συμβαίνει το ίδιο με τα δύο άλλα, τα οποία άλλωστε βρέθηκαν στα βόρεια του σημερινού ναού, από όπου έχουν προέλθει ασβεστολιθικοί κίονες, πλήθος κεράμων στέγης και ρωμαϊκή κεραμική. Λίγες δεκάδες μέτρα βορειότερα βρίσκεται μια από τις σημαντικότερες πηγές του νομού, ο Ίσβορος και η θέση όπου ο Δ. Σαμσάρης εντόπισε επιφανειακή κεραμική ρωμαϊκών χρόνων[152]. Απαραίτητη κρίνεται η ανασκαφική διερεύνηση αυτού του εύφορου και συγκοινωνιακά κομβικού σημείου στο δρόμο από την Ορεστίδα προς την Ελίμεια.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΤΣΟΥΤΓΑΡΗΣ

151. D.M. Metcalf, *The Copper Coinage of Thessalonika under Justinian I*, Wien 1976, σ. 11-12 και 32-33.

152. Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική Γεωγραφία της ρωμαϊκής Επαρχίας της Μακεδονίας, το τμήμα της σημερινής δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 163.

11η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000 υπηρέτησαν στην Εφορεία, εκτός από τον υπογράφοντα οι αρχαιολόγοι Α. Τσιλιπάκου και Μ. Παϊσίδου, ο ιστορικός της τέχνης Ι. Σίσιου, οι αρχιτέκτονες Κ. Θεολογίδου, Δ. Γουμάγιας και Α. Σαραφέρας και η πολιτικός μηχανικός Κ. Δρόσου.

Κατά τη διάρκεια του έτους η Εφορεία έθεσε ως στόχους: α) τη συνέχιση των εργασιών σε μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους που χρηματοδοτούνται από το Β΄ ΚΠΣ, καθώς και των εργασιών αποκατάστασης μνημείων που υπέστησαν καταστροφές από το σεισμό της 13-5-1995, β) την εκπόνηση των απαιτούμενων μελετών για μουσεία, μνημεία και αρχαιολογικούς χώρους που πρόκειται να χρηματοδοτηθούν από το Γ΄ ΚΠΣ και γ) τη μελέτη και δημοσίευση μνημείων και ανασκαφικών συνόλων που συνδέονται με τα ανωτέρω.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας

Συνεχίστηκε η μελέτη των εκθέσιμων αντικειμένων από τις συλλογές του μουσείου, με βάση τη βιβλιογραφική και την επιτόπια έρευνα στα ίδια ή σε συναφή με αυτά μνημεία και γράφηκαν και μεταφράστηκαν στην αγγλική – σε τελική σχεδόν μορφή – τα κείμενα και οι λεζάντες που αφορούν στο εποπτικό υλικό της μόνιμης έκθεσης του πρώτου ορόφου του μουσείου. Τα κείμενα πλαισιώνονται από εικαστικό υλικό, η επιλογή και η εικαστική πραγμάτευση του οποίου, επίσης, προχώρησε σε τελικό στάδιο. Συγγράφηκαν, επίσης, τα κείμενα για το σύντομο οδηγό της έκθεσης του πρώτου ορόφου και για τον οδηγό των μνημείων της Βέροιας[1].

Πραγματοποιήθηκε η επαγγελματική φωτογράφηση των αντικειμένων που συνιστούν τη μόνιμη έκθεση του πρώτου ορόφου του μουσείου και άλλων αντικειμένων που θα χρησιμοποιηθούν στο εποπτικό υλικό της μόνιμης έκθεσης και των τριών ορόφων, ορισμένων από τα πωλητέα είδη, καθώς και των μνημείων που περιλαμβάνονται στον οδηγό των μνημείων της Βέροιας. Παράλληλα, ζητήθηκαν και εμπλούτισαν τελικά το αρχείο της Υπηρεσίας φωτογραφίες με αντικείμενα από τη βυζαντινή Βέροια που βρίσκονται στην κατοχή άλλων υπηρεσιών του ΥΠΠΟ. Από το προαναφερόμενο φωτογραφικό υλικό διαμορφώθηκε το υλικό προβολής του μουσείου (αφίσες για το μουσείο και το πωλητήριο, σελιδοδείκτες, δελτάρια με εκθέσιμα αντικείμενα). Ως αποτέλεσμα των παραπάνω ήταν η δημιουργία ενός ιδιαίτερα πλούσιου φωτογραφικού αρχείου (με συμβατικές φωτογραφίες και διαφάνειες), το οποίο περιλαμβάνει όχι μόνο κινητά μνημεία από την πόλη της Βέροιας. Σε συνεργασία με το ΤΑΠΑ προωθήθηκε η επιλογή και η παραγωγή αντιγράφων για τα πωλητέα είδη (αντίγραφα τοιχογραφιών και εικόνων, μαντήλια), ενώ σε συνεργασία με τη ΔΒΜΜ τυπώθηκε αφισσέτα για να αναγγελθεί η έναρξη λειτουργίας του μουσείου.

Σε συνεργασία, τέλος, με το Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο της Αθήνας, προωθήθηκε η ανταλλαγή και ο δανεισμός, από την πλευρά της 11ης ΕΒΑ δύο αποτοιχισμένων τοιχογραφιών από την Αγία Φωτεινή Βέροιας και από την πλευρά του Βυζαντινού Μουσείου της Αθήνας μια εικόνας κρητικής τέχνης και δύο νομισμάτων για την έκθεση του πρώτου ορόφου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Ξεκίνησαν οι εργασίες για τη διαμόρφωση της Α΄ αίθουσας εκθέσεων στον πρώτο όροφο του μουσείου, αφού προηγήθηκε λεπτομερής σχεδιασμός του χώρου με κατόψεις, όψεις και τομές σε κλίμακα 1:20, φωτορεαλιστικές εικόνες και σχέδια λεπτομερειών όλων των κατασκευών σε κλίμακα 1:10 ή 1:5 με τεχνικές προδιαγραφές. Αντίστοιχα κατασκευαστικά σχέδια εκπονήθηκαν, συνοδευόμενα από τις αντίστοιχες τεχνικές προδιαγραφές, για τον εξοπλισμό εργαστηρίων, αποθηκών, πωλητηρίου και γενικότερα χώρων εξυπηρέτησης προσωπικού και κοινού. Οι εργασίες αφορούσαν: α) Στην κατασκευή διαχωριστικών στοιχείων, ύψ. 2,10-2,30 και πάχ. 0,010-0,030 μ., από γυψοσανίδες ή πλακάζ θαλάσσης σε μεταλλικό σκελετό από κοιλοδοκούς, ειδικά ενισχυμένο για την ασφαλή ανάρτηση των εκθεμάτων. Τα διαχωριστικά στοιχεία τοποθετήθηκαν για την υποδιαίρεση του εκθεσιακού χώρου σε επιμέρους χώρους, σύμφωνα με τις θεματικές ενότητες της μουσειολογικής μελέτης. β) Στο σπατουλάρισμα και στις βαφές των γυψοσανίδων.

1. Κλ. Θεολογίδου κ.ά., *Βυζαντινό Μουσείο Βεροίας*, Αθήνα 2001. Α. Πέτκος, *Τα μνημεία της Βεροίας (4ος-19ος αιώνας)*, Αθήνα 2001. *Βυζαντινό Μουσείο Βεροίας*, Αθήνα 2001 (ενημερωτικό φυλλάδιο).

γ) Στην ειδική επικάλυψη των πλακάζ θαλάσσης με ανοξείδωτο πλέγμα, εποξεική ρητίνη, πετραδάκια για την καλύτερη πρόσφυση κονιάματος και επικάλυψη του συνόλου με ειδικό κονίαμα. δ) Στις ειδικές κατασκευές από γυψοσανίδες σε συνδυασμό με διάτρητη λαμαρίνα για την κάλυψη των σωλήνων κλιματισμού-θέρμανσης. ε) Στην κατασκευή υπερυψωμένου διαδρόμου, με τις αντίστοιχες ράμπες προσπέλασης για την καλύτερη θέαση των ψηφιδωτών δαπέδων από μεταλλικό σκελετό και επικάλυψη με δρύινες πλάκες μασίφ, πάχ. 0,06 μ. Τμήμα του διαδρόμου, μήκ. 5 μ. περίπου, καλύφθηκε με κρύσταλλο, πάχ. 0,06 μ., το οποίο είναι βατό, προκειμένου να είναι ορατό το ψηφιδωτό δάπεδο, που εκτείνεται κάτω από αυτό. στ) Στην κατασκευή τριών βιτρινών, σε διαφορετικά σχέδια και μεγέθη, από αλουμίνιο, με ειδικά συστήματα για το άνοιγμά τους, με αφανή τρόπο και βαφή με ειδικά χρώματα αλουμινίου. Κρύσταλλα βιτρινών non-reflective. ζ) Στις ειδικές μεταλλικές κατασκευές (πέντε τεμάχια) για την ανάρτηση αμφιπρόσωπων εικόνων. η) Στην κατασκευή βάσης από πλακάζ θαλάσσης, σε μεταλλικό σκελετό για την έκθεση κεραμικής. θ) Στο σύστημα συναγερμού, ενσωματωμένο στη βάση της κεραμικής, για την προστασία των εκθεμάτων που εκτίθενται ελεύθερα. ι) Στην κατασκευή μαρμάρινης βάσης για την τοποθέτηση επιτύμβιας πλάκας, κατάλληλα επεξεργασμένης στο κέντρο για να προσαρμοστούν οι ανωμαλίες της πίσω όψης της πλάκας. κ) Στις οπτικές ίνες σε διαφανές περίβλημα.

Παράλληλα, κατασκευάστηκε ο εξοπλισμός πωλητηρίου, σύμφωνα με σχέδια μελέτης, ο οποίος περιλαμβάνει βιτρίνες ανοιχτές και κλειστές, συρτάρια και ντουλάπια για την αποθήκευση πωλητέων και πάγκο για ταμείο-συσκευασία. Οργανώθηκε χώρος προσωρινών εκδηλώσεων (ομιλίες, προβολές, προσωρινές εκθέσεις) στο ισόγειο του μουσείου με την προμήθεια 120 καθισμάτων κοινού, βιντεοπροβολέα με τα παρελκόμενά του και την κατασκευή βάθρου και τραπεζιού για τους ομιλητές. Εξοπλίστηκαν τα εργαστήρια συντήρησης με πάγκους εργασίας, σχεδιαστήρια, γραφεία, μικρές βιβλιοθήκες και αρχειοθήκες με τα παρελκόμενά τους, ράφια για την αποθήκευση αντικειμένων προς συντήρηση και εξοπλισμό για τη συντήρηση των εκθεμάτων και οι αποθήκες με την κατασκευή δύο τύπων μεταλλικών ραφιών, δηλαδή ράφια για την αποθήκευση εικόνων, τοιχογραφιών, κεραμικής και ράφια βαρέος τύπου για την αποθήκευση γλυπτών και ψηφιδωτών. Ολοκληρώθηκε η κατασκευή γυάλινου στέγαστρου σε μεταλλικό σκελετό για την προστασία ηλεκτροκίνητης πλατφόρμας που κατασκευάστηκε σε επαφή με την πίσω πλευρά των εργαστηρίων για τη μεταφορά βαρέων αντικειμένων από τις αποθήκες προς τα εργαστήρια συντήρησης. Το στέγαστρο προβλέφθηκε να είναι ανοιγόμενο, ώστε να είναι δυνατή η μεταφορά αντικειμένων από τον εξωτερικό χώρο κατευθείαν στα υπόγεια με τη βοήθεια γερανού.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σιάτιστα

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Το Εκκλησιαστικό Μουσείο της Σιάτιστας δημιουργήθηκε με την επιδίωξη να εξοικειώσει τον απλό πολίτη με την εκκλησιαστική τέχνη και ταυτόχρονα να προβάλλει την εμβέλεια των πολιτιστικών σχέσεων που ανέπτυξε η ορεινή και δυσπρόσιτη Σιάτιστα με τα γνωστά κέντρα παραγωγής έργων τέχνης, όπως ήταν η Βενετία, τα Επτάνησα και η Καστοριά.

Από το 1997 μετά την αποδοχή της πρότασης του ΥΠΠΟ από το μητροπολίτη Σισανίου και Σιατίστης Αντώνιο για την οργάνωση της έκθεσης σε κτίριο που υπήρχε στον περίβολο της μητρόπολης, ξεκίνησε η καταγραφή και η τεκμηρίωση του υλικού. Ακολούθησε η σύνταξη της μουσειολογικής και μουσειογραφικής μελέτης[2] και το έργο της υλοποίησης, που ολοκληρώθηκε σύμφωνα με τις μελέτες το έτος 2000.

Το πλούσιο αρχαιολογικό υλικό έχει συλλεγεί από ναούς της πόλης και μοναστήρια της ευρύτερης περιοχής και συνίσταται σε εικόνες, ξυλόγλυπτα, αντικείμενα μικροτεχνίας, άμφια και βιβλία, που είναι έργα που καλύπτουν μια χρονική περίοδο από το 16ο έως το 19ο αιώνα.

Δύο εικόνες της έκθεσης, η Παναγία Οδηγήτρια και η εικόνα με τον ύμνο *ΕΠΙ ΣΟΙ ΧΑΙΡΕΙ*, χρονολογούνται στο 16ο αιώνα, εποχή που προηγείται του οικισμού της Σιάτιστας. Η πρώτη ανυπόγραφη συνδέεται τεχνοτροπικά με τα πρωιμότερα έργα της κρητικής σχολής και χρονολογείται στο α΄ μισό του 16ου αιώνα. Η δεύτερη που είναι αφιέρωση του ύμνου στη Θεοτόκο παρουσιάζει αρκετές ομοιότητες με μια εικόνα της μονής Σινά και αποδίδεται στον Γεώργιο Κλόντζα. Οι επιρροές στη ζωγραφική εικόνων από την κρητική σχολή γίνονται πιο συγκεκριμένες κατά τη διάρκεια του 17ου αιώνα, την περίοδο που διακοσμήθηκε το τέμπλο της Αγίας Παρασκευής. Η παρουσία ενός έργου του Θεόδωρου Πουλάκη με την Αποκάλυψη επεκτείνει τον προβληματισμό για το πνεύμα με το οποίο υποδεχόταν η τοπική κοινωνία τις δυτικότροπες δημιουργίες. Στη δημιουργία του 18ου αιώνα εντάσσονται έργα ζωγράφων που προέρχονται είτε από κάποιο κέντρο της δυτικής Μακεδονίας είτε από την Ήπειρο.

Τα έργα μικροτεχνίας που εκτίθενται εκπροσωπούν κατά κάποιο τρόπο και τις διάφορες καλλιτεχνικές τάσεις των εποχών που δημιουργήθηκαν. Το πιο αξιόλογο είναι ένα κάλυμμα Ευαγγελίου, το οποίο φιλοτεχνήθηκε ως αφιέρωμα του Κυριάκου Αδάμου και συνοδεύεται από τυπωμένο κείμενο του 1590.

Η κεντητική τέχνη εκπροσωπείται από διάφορα λειτουργικά άμφια, τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως καλύμματα των τιμίων δώρων. Προέρχονται από το ίδιο εργαστήριο και τα έχει φιλο-

2. Η μουσειογραφική μελέτη ανατέθηκε από την προγραμματική σύμβαση που λειτουργεί στη Σιάτιστα στον ιδιώτη μηχανικό Λ. Γεωργακόπουλο.

τεχνήσει ένα χέρι. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει και η συλλογή τυπωμένων βιβλίων και χειρογράφων της μητρόπολης με πιο αντιπροσωπευτικό τον κώδικα του Ζωσιμά. Τα περισσότερα βιβλία έχουν τυπωθεί στη Βενετία και την Κωνσταντινούπολη σε γνωστά τυπογραφεία του 17ου και του 18ου αιώνα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΙΣΙΟΥ

Ο χώρος ο οποίος προτάθηκε να φιλοξενήσει το Εκκλησιαστικό Μουσείο (Εικ. 1) βρίσκεται στον πρώτο όροφο νεότευκτου κτιρίου στον περίβολο του Μητροπολιτικού Μεγάρου Σιάτιστας. Το εμβαδόν της αίθουσας είναι 145 τ.μ. Βασικά χαρακτηριστικά της αίθουσας ήταν η απουσία αρχιτεκτονικής οργάνωσης και η παρουσία ασυμβίβαστων αισθητικά σε σχέση με την προτεινόμενη χρήση υλικών. Βασικοί στόχοι του σχεδιασμού[3] ήταν να δημιουργήσει ένα χώρο αρχιτεκτονικά οργανωμένο και περιβάλλον διακριτικό, το οποίο θα φιλοξενήσει τις δημιουργίες του παρελθόντος. Διατηρήθηκε εκτός από το υπάρχον κέλυφος, η ξύλινη οροφή και τα κουφώματα του κτιρίου. Αρχικά, επισκευάστηκε η ξύλινη στέγη του κτιρίου, ώστε να απομακρυνθεί η υγρασία από το εσωτερικό και τους τοίχους του. Επισκευάστηκε και άλλαξε η φορά ανοίγματος της κεντρικής ξύλινης θύρας. Κατασκευάστηκε νέα ξύλινη θύρα στο μικρό βοηθητικό χώρο, ο οποίος δημιουργήθηκε με χτίσιμο διαχωριστικού τοίχου σε μια προεξοχή της κάτοψης για να φιλοξενήσει τα μηχανήματα κλιματισμού-αερισμού και συγχρόνως να μην υπάρχει θόρυβος κατά τη λειτουργία της στην αίθουσα της έκθεσης.

Δημιουργήθηκαν με γυψοσανίδες που καρφώθηκαν επάνω σε μεταλλικό σκελετό, περιοχές οι οποίες φιλοξενούν αντίστοιχες ενότητες εκθεμάτων. Την περιμετρική διαδρομή διακόπτουν εμβόλιμες επιφάνειες (προθήκες από MDF εισαγωγής και ειδικής κατεργασίας κατά τη διαδικασία παραγωγής του, με τζάμια triplex ασφαλείας), οι οποίες φιλοξενούν αντικείμενα μικροτεχνίας, λειτουργικά άμφια και βιβλία. Μέσα σε κάθε προθήκη και στην αίθουσα χωριστά, τοποθετήθηκαν ηλεκτρονικά μηχανήματα συνεχούς καταγραφής των περιβαλλοντικών συνθηκών.

Επισκευάστηκε και συμπληρώθηκε η ξύλινη οροφή. Κατασκευάστηκε εκ νέου συνολικό δίκτυο ηλεκτροφωτισμού (πίνακας, γραμμές) και τοποθετήθηκαν τα αντίστοιχα φωτιστικά ανάδειξης των μεμονωμένων εκθεμάτων (προβολείς, οπτικές ίνες), καθώς και φωτιστικά γενικού φωτισμού του χώρου.

Εικ. 1. Σιάτιστα. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Το κτίριο που φιλοξενεί το μουσείο, στην αυλή του Επισκοπείου.

Εγκαταστάθηκε σύστημα κλιματισμού και ξεχωριστό σύστημα αερισμού-αφύγρανσης του χώρου. Εγκαταστάθηκε σύστημα πυρανίχνευσης και ενεργητικής πυροπροστασίας (πυροσβεστήρες ξηράς κόνεως) και, επίσης, σύστημα ασφάλειας. Τοποθετήθηκε νέο ξύλινο δάπεδο επικολλητά πάνω στο υπάρχον μαρμάρινο δάπεδο.

Κατασκευάστηκαν ειδικά τεμάχια στήριξης ή ανάρτησης των εκθεμάτων, ανάλογα με το είδος, το υλικό και το σχήμα κάθε αντικειμένου. Αναρτήθηκαν ενημερωτικές πινακίδες δίπλα στα εκθέματα. Στον προθάλαμο της έκθεσης τοποθετήθηκαν πανό με πληροφορίες για την ιστορία της Σιάτιστας και της ευρύτερης περιοχής, την ιστορία της Μητρόπολης Σισανίου και Σιατίστης και σχετικές με τα εκθέματα του μουσείου. Τοποθετήθηκαν εξωτερικά πινακίδες σήμανσης και πληροφόρησης για το Εκκλησιαστικό Μουσείο και τις ώρες λειτουργίας του, οι οποίες καθορίστηκαν από τη Μητρόπολη Σιάτιστας που είναι ο φορέας λειτουργίας του.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

Συνεχίστηκε η λειτουργία των μόνιμων εκπαιδευτικών προγραμμάτων με τίτλους: «Στον κόσμο των βυζαντινών εικόνων» στην Καστοριά και «Σέρβια. Πολιορκώντας την οχυρή πόλη»[4], ενώ κατά τους χειμερινούς μήνες λειτούργησε σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο το εκπαιδευτικό πρόγραμμα: «Στον κόσμο των βυζαντινών χειρογράφων»[5].

Στο πλαίσιο του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς το Σεπτέμβριο πραγματοποιήθηκαν από

3. Τη μουσειογραφική μελέτη εκπόνησε ο Λ. Γεωργακόπουλος σύμφωνα με τις οδηγίες της Δ. Ευγενίδου, αρχαιολόγου του ΥΠΠΟ. Την επίβλεψη των εργασιών είχαν η Κ. Θεοχαρίδου, αρχιτέκτονας μηχανικός, η Κ. Δρόσου, πολιτικός μηχανικός και ο Σ. Τοζακίδης, Η/Μ μηχανικός.

4. Για την εκπόνηση του φακέλου συνεργάστηκαν η αρχαιολόγος της Εφορείας Α. Τσιλιπάκου με την αρχαιολόγο της Προγραμματικής Σύμβασης Α. Σοφού.

5. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα πραγματοποιούνται με τη βοήθεια των αρχαιολόγων της Προγραμματικής Σύμβασης Α. Σοφού και Π. Φτάκα.

Εικ. 2. Βέροια. Ναός Παντοκράτορος. Παράσταση Κοίμησης της Θεοτόκου (λεπτομέρεια).

Εικ. 3. Βέροια. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου. Βαπτιστήριο (λεπτομέρεια).

την Εφορεία σε συνεργασία με τους Φίλους του Βυζαντινού Μουσείου Βεροίας και τη Δημοτική Επιχείρηση Πολιτισμού του Δήμου Βεροίας τριήμερες πολιτιστικές εκδηλώσεις με θέμα: «Νερό-πηγή ζωής και ενέργειας».

Στο Διεθνές Συνέδριο Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής[6] ένας αρχαιολόγος και ένας μηχανικός της Εφορείας έλαβαν μέρος με σχετική ανακοίνωση.

Σε συνέδριο που διοργάνωσε ο Δήμος Ορεστίδος[7], δύο αρχαιολόγοι της Εφορείας έλαβαν μέρος με σχετική ανακοίνωση.

Δημοσιεύθηκε στο *ΑΕΜΘ* η μελέτη για την ανασκαφή του Αγίου Αχιλλείου Πρεσπών κατά το διάστημα 1996-1998 από την αρχαιολόγο Μ. Παϊσίδου (*ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 527-542), ενώ η μελέτη για την ανασκαφή του νοτιοδυτικού τμήματος των τειχών της Διοκλητιανούπολης στο Άργος Ορεστικό Καστοριάς κατά το διάστημα 1996-1998 παρουσιάστηκε στο ΑΕΜΘ (βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 581-590). Τέλος, δόθηκε για δημοσίευση στον τόμο, *Πέλλα και η περιοχή της* (επιμ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη - Ι. Ακαμάτης), Αθήνα 2004, σ. 99-101, 148-149, μελέτη που αφορά στο νομό Πέλλας στους βυζαντινούς και μεταβυζαντινούς χρόνους.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Στο πλαίσιο σύστασης αρχαιολογικής διαδρομής για τα μνημεία της Βέροιας, η οποία με αφετηρία το Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας θα διέρχεται τις διατηρητέες περιοχές της Κυριώτισσας και Μακαριώτισσας και θα καταλήγει στο κέντρο της σύγχρονης πόλης, δηλαδή στον αρχικό ιστορικό πυρήνα, ολοκληρώθηκαν οι μελέτες συντήρησης των τοιχογραφιών των ναών Μεγάλου Θεολόγου (13ος αι.) από τους συντηρητές Π. Σγούρο και Ε. Χριστοφορίδου και Χριστού Παντοκράτορος (16ος αι.) από το συντηρητή Κ. Τζίμπουλα (Εικ. 2). Ολοκληρώθηκε, επίσης, η μελέτη αποτύπωσης των τοιχογραφιών της Παλαιάς Μητρόπολης (11ος αι.) από το συντηρητή Π. Σγούρο. Στην περίπτωση τόσο του ναού του Μεγάλου Θεολόγου όσο και στην περίπτωση του ναού Παντοκράτορος ολοκληρώθηκαν και οι αντίστοιχες αρχαιολογικές μελέτες από τους αρχαιολόγους Μ. Παρχαρίδου και Φ. Καραγιάννη αντίστοιχα. Άρχισε και ολοκληρώθηκε, επίσης, η μελέτη κατασκευής φυλακίου και χώρων υγιεινής στο άμεσο περιβάλλον του ναού Αναστάσεως του Σωτήρος Χριστού (14ος αι.) από την αρχιτέκτονα Κλ. Θεολογίδου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Παταπίου

Ο συγκεκριμένος χώρος[8] (Εικ. 3) αποτελεί το μοναδικό «ανοιχτό» αρχαιολογικό χώρο της πόλης στον οποίο συνυπάρχουν οικοδομικά λείψανα που μαρτυρούν την αδιάκοπη ανθρώπινη παρουσία από το 2ο αιώνα έως και τα όψιμα μεταβυζαντινά χρόνια. Στο χώρο διατηρούνται σπάνια ψηφιδωτά, μοναδικά για το σημερινό επισκέπτη, μάρτυρες του υψηλού βαθμού καλλιτεχνικής παραγωγής στην περιοχή. Μετά την ολοκλήρωση της μελέτης συντήρησης των ψηφιδωτών στο πλαίσιο εκπόνησης μελέτης συνολικής ανάδειξης του χώρου άρχισε η σύνταξη της αρχαιολογικής μελέτης[9] και της μελέτης συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου του ναού του Αγίου Παταπίου που καταλαμβάνει τμήμα του κεντρι-

6. *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Παραδοσιακής Βαλκανικής Αρχιτεκτονικής*, Διεθνές Ινστιτούτο Παραδοσιακής Αρχιτεκτονικής Βεροίας, Βέροια 2001.

7. *Ορεστίδος Ιστορία. Από την κλασική αρχαιότητα ως τον 20ό αι., Πρακτικά Συνεδρίου της Δημοτικής Επιχείρησης Πολιτιστικής και Κοινωνικής Ανάπτυξης της Δημοτικής Βιβλιοθήκης του Δήμου Ορεστίδος*, Θεσσαλονίκη 2001.

8. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 751.

9. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 399-406. *ΑΕΜΘ* 7 (1997), σ. 97-105. Α. Πέτκος, Τα μνημεία της Βέροιας. Αποτίμηση και Προοπτική, *Ιστορικό Κέντρο Βεροίας. Προβλήματα - Προοπτικές, Πρακτικά Διημερίδας*, Βέροια 2003, σ. 15-20.

κού κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Έγινε, επίσης, τοπογραφική αποτύπωση των ερειπίων και του περιβάλλοντος χώρου και άρχισε η αρχιτεκτονική μελέτη ανάδειξης[10].

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Έδεσσα

Παλαιά Μητρόπολη (14ος αι.)

Στην άκρη του βράχου της σύγχρονης Έδεσσας διασώζεται ο βυζαντινός επισκοπικός ναός της πόλης, γνωστός ως Παλαιά Μητρόπολη[11]. Αφιερωμένος στον Χριστό, Σοφία και Λόγο του Θεού, ο ναός δέχθηκε από την εποχή της ίδρυσής του έως σήμερα αλλεπάλληλες επισκευές, προσθήκες και μετατροπές, οι οποίες αλλοίωσαν την αρχική του μορφή. Ωστόσο, αρχαιολογική έρευνα από τον καθηγητή Ε. Τσιγαρίδα, οδήγησε στην αναγνώριση τόσο της μορφής της πρώτης φάσης του ναού στα επιμέρους στοιχεία (ανωδομή, μορφή κλιτών, ανοίγματα κτλ.) όσο και στον προσδιορισμό της αρχικής κάτοψης του μνημείου. Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική του 14ου αιώνα με υπερυψωμένο το κεντρικό κλίτος και προεξέχουσες προς Α. ημιεξαγωνικές τις κόγχες του Ιερού, της πρόθεσης και του διακονικού. Δυτικά, σε όλο το πλάτος του ναού υπήρχε νάρθηκας, που επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό από τρία ανοίγματα. Με την αρχαιολογική έρευνα, επίσης, αναγνωρίστηκαν και οι εκτεταμένες επισκευές, που έγιναν κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα στο βόρειο και το νότιο τοίχο του ναού.

Από την αρχική διακόσμηση του ναού, που εκτιμάται ότι έγινε περί το 1380, είναι εμφανείς οι παραστάσεις στο Ιερό, στις επιφάνειες επάνω από τις κιονοστοιχίες, στα εσωράχια των τόξων και στους πεσσούς. Οι υπόλοιπες σωζόμενες τοιχογραφίες στο Ιερό και στις ανώτερες ζώνες του φωταγωγού κάλυψαν ή συμπλήρωσαν τις παλαιότερες και χρονολογούνται περί τα μέσα του 17ου αιώνα. Στο ξυλόγλυπτο τέμπλο των μέσων του 18ου αιώνα, είναι αναρτημένες εικόνες του ζωγράφου Αποστόλη Βοδενιώτη (1761). Ολοκληρώθηκε η αρχαιολογική μελέτη σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Ι. Πεσιρίδου, καθώς και η μελέτη αποτύπωσης των τοιχογραφιών του μνημείου από το συντηρητή Π. Σγούρο.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Λόγγος

Στο πλαίσιο του ετήσιου καθαρισμού και ευτρεπισμού του αρχαιολογικού χώρου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Λόγγου Έδεσσας, εκπονήθηκε η μελέτη συντήρησης και ανάδειξης του ψηφιδωτού δαπέδου του μνημείου[12]. Η μελέτη συντάχθηκε από το συντηρητή έργων τέχνης Π. Κουρτίδη και υπεβλήθη προς έγκριση. Για τις ανάγκες της μελέτης αποκαλύφθηκαν το ψηφιδωτό δάπεδο του Ιερού και το μαρμαροθέτημα, καθώς και τμήματα του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους που υπόκειται της πλακόστρωσης της δεύτερης φάσης του ναού –πιθανώς του 6ου αιώνα–, καθαρίστηκαν από τη βλάστηση και αφού αποτυπώθηκαν, καλύφθηκαν με νέα υλικά.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Μενδρεσές

Χτίστηκε στο δυτικό τμήμα της πόλης της Καστοριάς στα μέσα του 18ου αιώνος από τους Τούρκους, σύμφωνα με οθωμανικές πηγές και επισκευάστηκε το 1897, σύμφωνα με επιγραφή[13] που περιέχεται στο ζωγραφικό διάκοσμο που υπάρχει στο δωμάτιο Δ, την ίδια χρονική περίοδο με τις φυλακές, στην ίδια περιοχή με άλλα διοικητικά κτίρια στη νευραλγική θέση του λαιμού της χερσονήσου. Η λειτουργία του ως θεολογική σχολή είχε σταματήσει ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, οπότε αναφέρεται ως caravansarai (αγορά) και στέγαζε μονοπώλιο άλατος. Ανήκει στον τύπο του Μενδρεσέ με εσωτερική ανοιχτή περίστυλη αυλή, η οποία περιβάλλεται από τις τρεις πλευρές από θολωτή στοά (revak) (Εικ. 4-5). Έχει συνολικό εμβαδόν 804 τ.μ. Δυτικό όριο του κτιρίου αποτελεί τμήμα του βυζαντινού οχυρωματικού τείχους της Καστοριάς. Έχει συνολικά 14 δωμάτια διατεταγμένα γύρω από την εσωτερική αυλή. Το μνημείο εντάχθηκε στο Εθνικό Δίκτυο Πολιτιστικών Πόλεων με σκοπό να στεγάσει τις υπηρεσίες του Κέντρου Βυζαντινών Τεχνών (ΚΕΒΥΤ), και ειδικότερα τις διοικητικές υπηρεσίες και το Εργαστήρι Κατασκευής και Εκμάθησης Παραδοσιακών Μουσικών Οργάνων. Προτείνεται μετά τη συντήρηση του μνημείου να διαμορφωθούν αίθουσες για τη διδασκαλία, βιβλιοθήκη, χώροι γραφείων, εργαστηρίου επεξεργασίας μετάλλων (τόρνος), αποθήκες, χώροι υγιεινής, ενώ το κεντρικό αίθριο θα διαμορφωθεί ώστε να φιλοξενεί πολιτιστικές εκδηλώσεις. Ήδη, ολοκληρώθηκε η προμελέτη[14], η οποία υποβλήθηκε για έγκριση.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

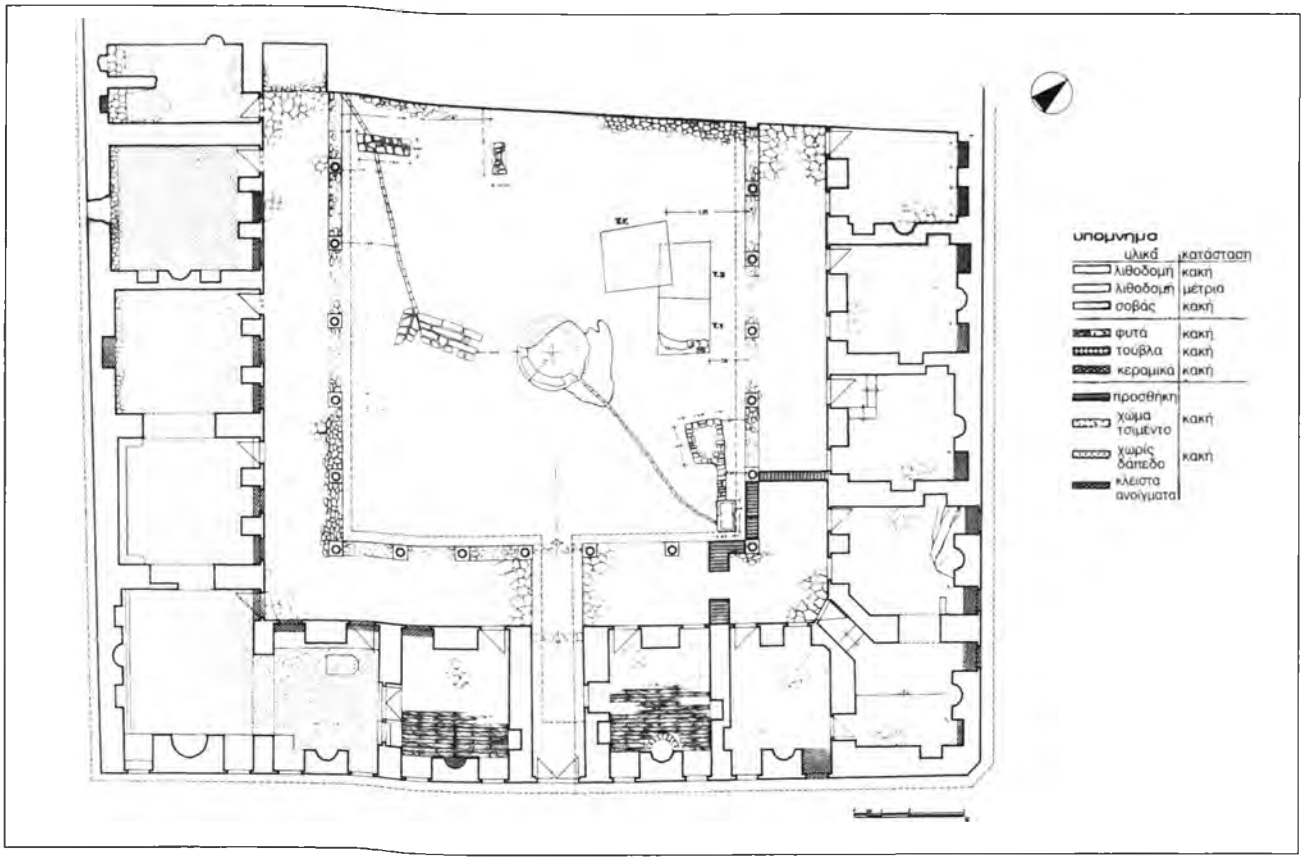
10. Την αποτύπωση έκανε ο Θ. Σκούρτης, τοπογράφος μηχανικός. Την αρχιτεκτονική μελέτη εκπονεί η Κ. Θεοχαρίδου, αρχιτέκτονας μηχανικός, την επίβλεψη έχει η συντάκτρια του παρόντος.

11. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 487-489. Ε. Τσιγαρίδας, Οι τοιχογραφίες της Παλαιάς Μητροπόλεως Εδέσσης, *Τοιχογραφίες της περιόδου των Παλαιολόγων σε ναούς της Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1999, σ. 117-127.

12. Για τη βασιλική του Λόγγου, βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Μελέται, σ. 195-220.

13. Την ιστορική τεκμηρίωση του μνημείου έκανε η Α. Σκρέκα, συμβασιούχος αρχαιολόγος της 11ης ΕΒΑ. Την επιγραφή μετέφρασε ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Β. Χρηστίδης.

14. Η μελέτη εκπονείται από τη Ζ. Κολυμπιώτη, αρχιτέκτονα μηχανικό, τον Γ. Καλενίτσα, πολιτικό μηχανικό, τη Μ. Στεργίου, αρχαιολόγο, που εργάζονται στο γραφείο της προγραμματικής σύμβασης Καστοριάς. Την επίβλεψη έχει η συντάκτρια του παρόντος.

Εικ. 4. Καστοριά. Μενδρεσές. Κάτοψη.

Εικ. 5. Καστοριά. Μενδρεσές. Νότια όψη.

Ναός Αγίας Παρασκευής Πορειάς (19ος αι.)

Ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου του ναού από το συντηρητή Π. Σγούρο.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Εράτυρα

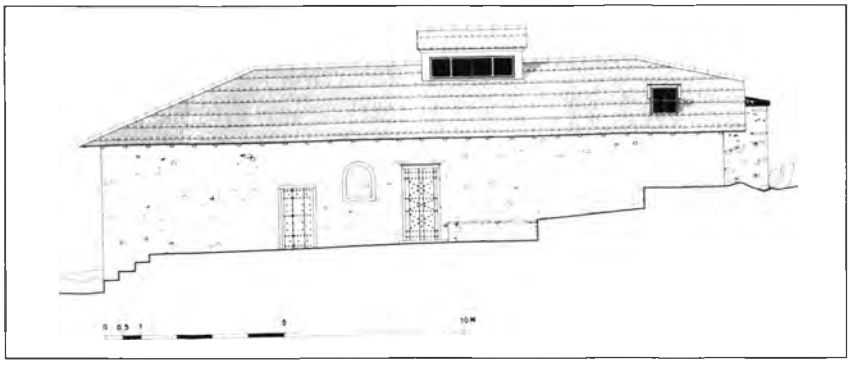
Ναός Παναγίας

Σε μικρή απόσταση από το βορειοανατολικό εικονοστάσιοδείκτη ορίων της κοινότητας Εράτυρας και στην περιοχή της κύριας πλουτοπαραγωγικής δραστηριότητας της Εράτυρας κατά το 18ο αιώνα, τα «νταμπακλιά» (βυρσοδεψεία), βρίσκεται ο ναός της Παναγίας[15] (Εικ. 6).

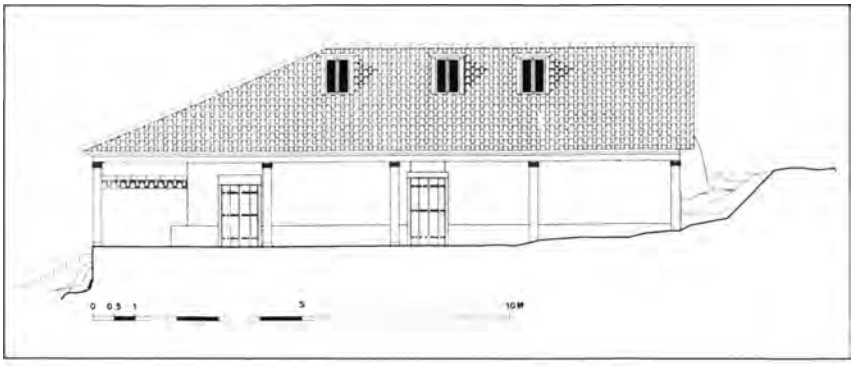
Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική μέ ευρύχωρο νάρθηκα-γυναικωνίτη και δύο θύρες εισόδου αντίστοιχα. Σε νεότερες επεμβάσεις αποδίδονται ο κεντρικός φωταγωγός εν είδει τρούλου και οι οπλισμοί με σενάζια οπλισμένου σκυροδέματος.

Στο εσωτερικό διασώζεται σημαντικός τοιχογραφικός διάκοσμος, που χρονολογείται επιγραφικά το 1763. Η ίδια κτητορική επιγραφή χρονολογεί και την ανέγερση του ναού. Θεματολογικά επιλογές όπως οι παραστάσεις των Οίκων του Ακάθιστου

15. Φ. Ζιγούρης, Άγνωστα ονόματα ζωγράφων, ξυλογλυπτών, τεχνητών και άλλων εξ επιγραφών μεταβυζαντινών εκκλησιών (υπ' αριθ. 21-26) εκ Σιατίστης, *ΕΕΒΣ* 2 (1925), σ. 321-329. Μ.Α. Καλινδέρη, *Γραπτά μνημεία από τη δυτική Μακεδονία χρόνων Τουρκοκρατίας*, Πτολεμαΐς 1940.

Εικ. 6. Εράτυρα. Ναός Παναγίας. Νότια όψη.

Εικ. 7. Εράτυρα. Ναός Αγίου Νικολάου. Νότια όψη.

Ύμνου στο νάρθηκα αλλά και οι τεχνοτροπικές ιδιαιτερότητες στη χρήση του χρώματος και στην απόδοση της κίνησης και της έκφρασης συνδέουν το μνημείο με αντίστοιχα της περιόδου αυτής στην ευρύτερη περιοχή του Βοΐου, όπως με το καθολικό της Παναγίας του γειτονικού Σισανίου, και διαμορφώνουν ισχυρή την ερευνητική υπόθεση δράσης ενός εργαστηρίου.

Στο ναό διασώζεται το ξυλόγλυπτο επίχρυσο τέμπλο με το σύνολο των εικόνων του. Αποτελεί δείγμα της ξυλογλυπτικής παραγωγής της περιοχής που αποτυπώνει την αφομοίωση των δυτικών δανείων. Χρονολογείται σε συνάφεια με ανάλογα δείγματα της περιοχής με ασφάλεια στο τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα. Οι φορητές εικόνες αποδίδονται επιγραφικά και τεχνοτροπικά στο τοπικό εργαστήρι των Σελιτσιωτών (Ερατυραίων) ζωγράφων. Ολοκληρώθηκε η αρχαιολογική μελέτη από την αρχαιολόγο της Προγραμματικής Σύμβασης Σιάτιστας Ε. Δουλδούρα, καθώς και η αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου.

Ναός Αγίου Νικολάου

Σε μικρή απόσταση, στα βορειοανατολικά της κοινότητας Εράτυρας βρίσκεται ο ναός του Αγίου Νικολάου[16] (Εικ. 7). Πρόκειται για μονόχωρο ναό με ευρύχωρο νάρθηκα-γυναικωνίτη δυτικά, που οριοθετείται από τον κυρίως ναό με ξύλινο διάφραγμα. Η νότια και δυτική πλευρά περικλείεται από προστώο νεότερης κατασκευής που αντικατέστησε παλαιότερο αντίστοιχο. Φέρει ξύλινη τρίριχτη στέγη με φεγγίτες που διατηρεί την παλαιά κεράμωση. Ανατολικά εξέχει η ημικυκλική κόγχη του Ιερού. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος που αποδίδεται επιγραφικά στο έτος 1737 καλύπτει τις επιφάνειες του ναού εσωτερικά ενώ εξωτερικά περιορίζεται στα δύο τυφλά αψιδώματα πάνω από τις θύρες του νάρθηκα και του κυρίως ναού που θεωρείται μεταγενέστερη διακόσμηση. Το εκτεταμένο εικονογραφικό πρόγραμμα με τις ιδιαιτερότητες των παραστάσεων της Ρίζας του Ιεσσαί, Εγώ ειμί η άμπελος και των κτητόρων είναι χαρακτηριστικό της εποχής και πολλών μνημείων της περιοχής και ενδεικτικό τεχνοτροπικά για την ύπαρξη ενός εργαστηρίου με έργα στην ευρύτερη περιοχή του Βοΐου που αφομοιώνει την ηπειρωτική αγιογραφική παράδοση και τη μετεξέλιξη περαιτέρω με την εισαγωγή ενδεικτικών δυτικών στοιχείων στη χρήση του χρώματος και στη θεματολογία.

Το ξύλινο εικονοστάσιο διασώζει σημαντικές σύγχρονες και προγενέστερες του ναού φορητές εικόνες και φέρει γραπτή διακόσμηση ανάλογη με επιμέρους θέματα εκκλησιαστικών τοιχογραφικών διακοσμήσεων. Ολοκληρώθηκε η αρχαιολογική μελέτη από την αρχαιολόγο της Προγραμματικής Σύμβα-

16. Ό.π.

σης Σιάτιστας Ε. Δουλδούρα, καθώς και η αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ - ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Ναός Αγίου Γεωργίου (19ος αι.)

Ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου από το συντηρητή Π. Σγούρο.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Σισάνιο

Μεσοβυζαντινός ναός (11ος αι.)

Ο μεσοβυζαντινός ναός του Σισανίου εντάσσεται στη σειρά των μεγάλων επισκοπικών ναών που ιδρύθηκαν στο χώρο της Μακεδονίας τον 11ο αι. (Εικ. 8-9). Στην εποχή ίδρυσης του ναού (β΄ μισό 11ου αι.) μπορεί να αποδοθεί ο σωζόμενος εικονογραφικός διάκοσμος στο χώρο του Ιερού και στην πρόθεση. Τοιχογραφίες του 13ου αιώνα καλύπτουν τις επιφάνειες του κεντρικού κλίτους, των παράπλευρων κλιτών και του νάρθηκα, και τέλος, τις δυτικές όψεις των πεσσών του Ιερού. Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του μνημείου είναι το εντυπωσιακό του μέγεθος, η πληρότητα διατήρησής του σε κάτοψη και ο ικανός βαθμός διατήρησης των τοίχων καθ' ύψος, γεγονός που επιτρέπει στον επισκέπτη την ανάγνωση του κτιρίου[17].

Ολοκληρώθηκε η αρχαιολογική μελέτη[18] και συνεχίστηκε η σύνταξη της μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών του επισκοπικού ναού Σισανίου. Ολοκληρώθηκε, επίσης, και ήδη εγκρίθηκε η οριστική αρχιτεκτονική και στατική μελέτη[19], ενώ αναμένεται η έγκριση της ηλεκτρομηχανολογικής για την ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου με τη συντήρηση των ερειπίων και την κατασκευή στεγάστρου προστασίας. Κύριος στόχος είναι η προστασία και η συντήρηση του μνημείου, καθώς και η κατάλληλη διαμόρφωση του χώρου ώστε να γίνει επισκέψιμος για το ευρύ κοινό.

Τα διατηρούμενα εκτεταμένα τμήματα τοιχογραφιών και δαπέδων σε όλη την έκταση του μνημείου, καθώς και οι κλιματολογικές συνθήκες της ορεινής περιοχής καθιστούν επιβεβλημένη τη συνολική του κάλυψη. Μελετήθηκε η περίπτωση προστατευτικής κατασκευής ελαφρού τύπου και έγιναν δύο προτάσεις. Στην πρώτη γίνεται προσπάθεια διδακτικής παρουσίασης με την παροχή ιστορικής πληροφορίας για την αρχική μορφή του κτιρίου σε αδρές γραμμές ταυτόχρονα με την προστασία. Η δεύτερη με κεντρική ιδέα την κάλυψη «πολυτίμου» με μία καλύπτουσα κατασκευή με τη μορφή ουδέτερου κελύφους που η μορφή του δεν σχετίζεται με το ιστορικό αντικείμενο και είναι σύγχρονη χωρίς παραπομπές στη χαμένη αρχαία μορφή. Με σχετική απόφαση του ΚΑΣ εγκρίθηκε η πρώτη πρόταση, ενώ ζητήθηκε ενσωμάτωση χώρου υποδοχής και εξυπηρέτησης επισκεπτών στην ίδια κατασκευή. Δημιουργείται έτσι στέγαστρο με ξύλινο φορέα (υποστυλώματα, στέγη), επικάλυψη από φύλλο χαλκού και πλαγιοκάλυψη από σταθερά υαλοστάσια με κουφώματα αλουμινίου και ανοιγόμενους φεγγίτες. Η είσοδος γίνεται από τη δυτική πλευρά και στο εσωτερικό αναπτύσσεται δίκτυο διαδρόμων στο ύψος των παλαιών δαπέδων, ώστε να μπορεί ο επισκέπτης να δει τις ενδιαφέρουσες τοιχογραφίες.

Στον περιβάλλοντα χώρο του μνημείου δημιουργείται χώρος στάθμευσης, πεζόδρομος, ο οποίος επιτρέπει την προσέγγιση, αλλά και την περιήγηση γύρω από την κατασκευή. Προβλέπεται, τέλος, στοιχειώδης φύτευση δένδρων για ισορροπημένη ένταξη της κατασκευής στο τοπίο.

Σιάτιστα

Αρχοντικό της Πούλκως

Το αρχοντικό της Πούλκως ή Πουλκίδη[20], ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, βρίσκεται στο ανατολικό τμήμα του κατώτερου οικιστικού συνόλου της Γεράνειας που συγκροτεί με το αντίστοιχο της χώρας την πόλη της Σιάτιστας (Εικ. 10-11). Το αρχοντικό κατέχει κεντρική θέση σε έναν πυρήνα που διασώζει πλήθος αρχοντικών. Κατασκευασμένο την περίοδο 1752-1759 αποτελεί χαρακτηριστικό δείγμα της οικοδόμησης και των διακοσμητικών επιλογών στην πόλη της Σιάτιστας κατά τα μέσα του 18ου αιώνα, όπως καταγράφεται στην ομάδα των αρχοντικών Μανούση, Κανατσούλη, Τζώνου και Κατρανά. Οι κατασκευαστικοί τρόποι της λιθοδομής και των ξύλινων οπλισμών αυτών των αρχοντικών παρατηρούνται τουλάχιστον από τα μέσα του 17ου αιώνα.

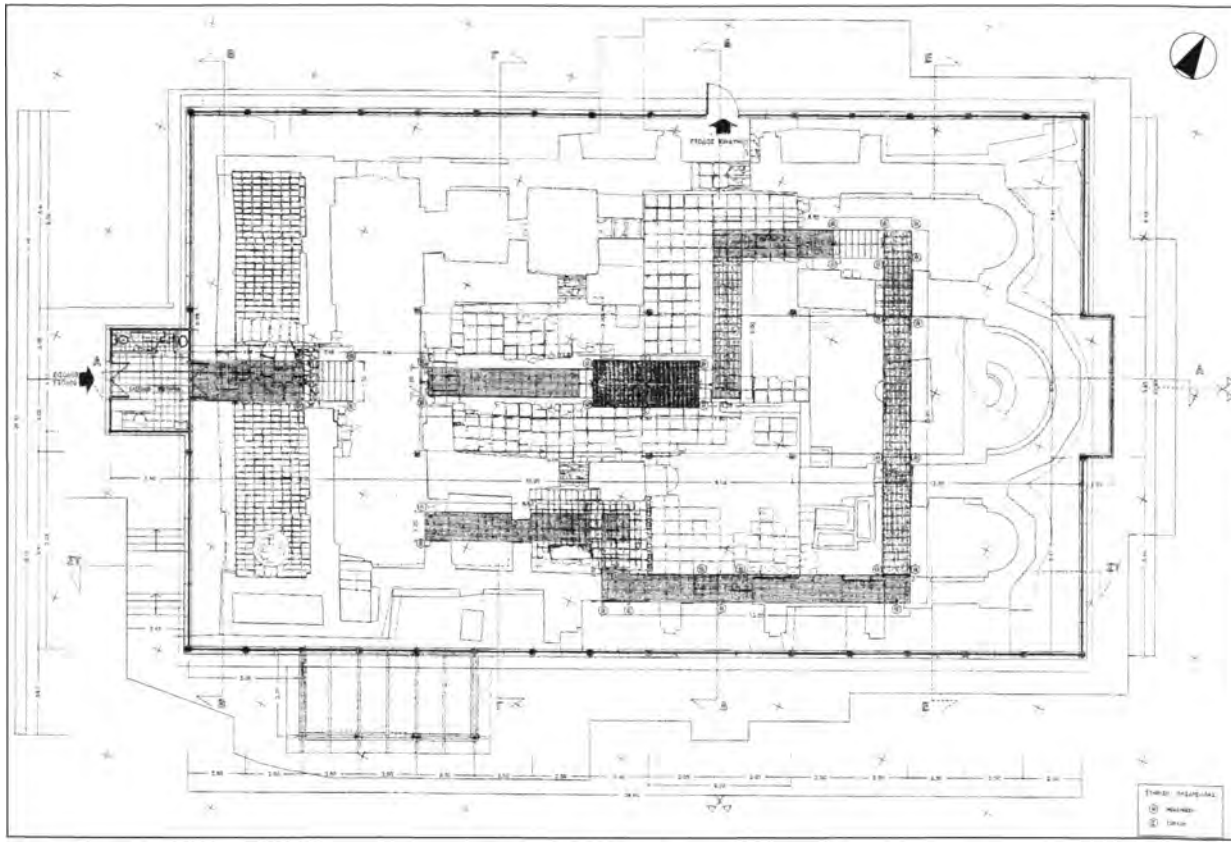
Το αρχοντικό της Πούλκως εξωτερικά διαγράφεται τριώροφο, ενώ εσωτερικά οι χώροι του αναπτύσσονται σε τέσσερα επίπεδα. Το υπόγειο, σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, με την υποκείμενη «κάσα», το ισόγειο με τη μεσιά και το νοτιοδυτικό δωμάτιο που έχει ύψος μέχρι και τον όροφο. Το «τυφλό» εργαστήριο και το χειμωνιάτικο καταλαμβάνουν το τρίτο

17. *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 517-525.

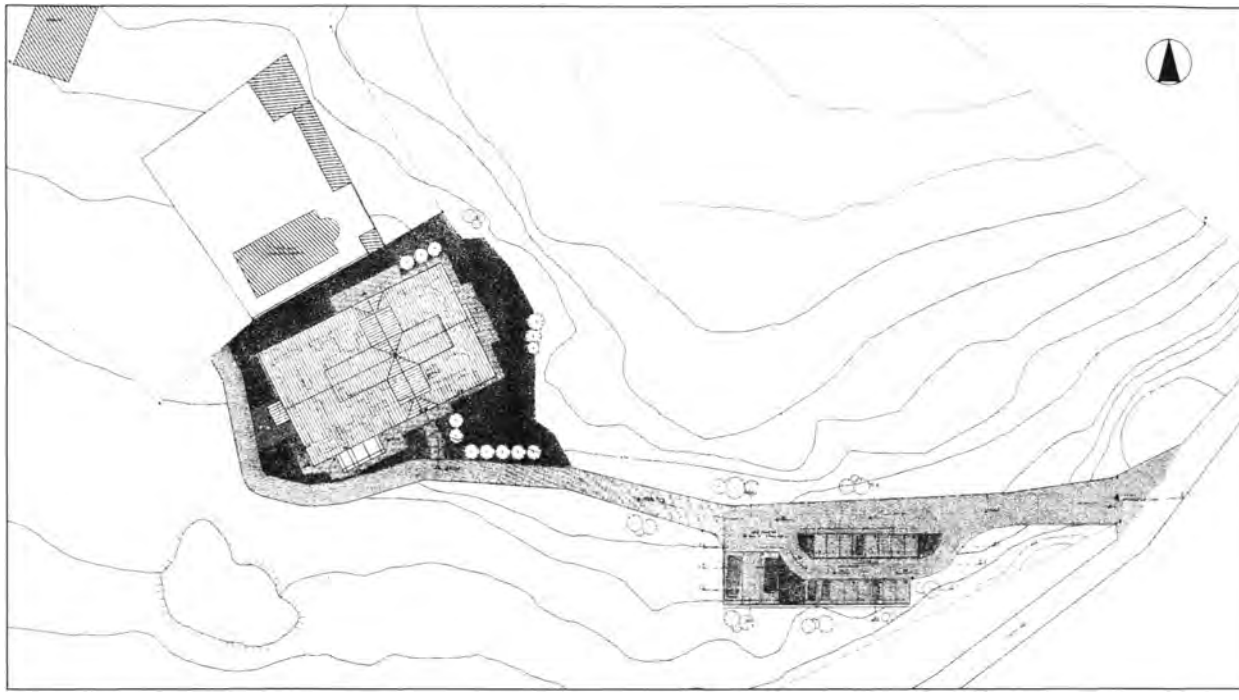
18. Για το μεσοβυζαντινό ναό Σισανίου, βλ. Α. Πέτκος, Η ανασκαφή του μεσοβυζαντινού Σισανίου, *Οι Αρχαιότητες και τα Βυζαντινά και Μεταβυζαντινά Μνημεία του Βοΐου Νομού Κοζάνης*, *Πρακτικά Ημερίδας της Βοϊακής Εστίας Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1999· *Μακεδονικά* 32 (2001)· *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 812-814.

19. Τη μελέτη εκπόνησε η ομάδα των Κ. Θεοχαρίδου, αναστηλώτρια, αρχιτέκτονας μηχανικός, Γ. Κόταρη, πολιτικός μηχανικός, και Ε. Ουζουνίδου, ηλεκτρολόγος μηχανικός. Την τοπογραφική αποτύπωση του μνημείου και της ευρύτερης περιοχής έκανε ο Φ. Ριζόπουλος, τοπογράφος μηχανικός. Την επίβλεψη της μελέτης έχει η Κ. Δρόσου, αναστηλώτρια πολιτικός μηχανικός της 11ης ΕΒΑ. Η μελέτη πληρώνεται από τις πιστώσεις της προγραμματικής σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Σιάτιστας.

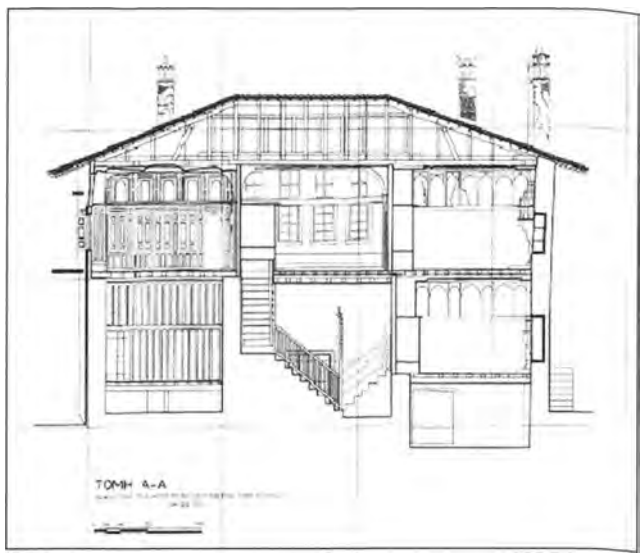
20. *Σιατιστέων Μνήμη, Λεύκωμα Συλλόγου Σιατιστέων Θεσσαλονίκης - Για τα εξηντάχρονα της δράσεώς του*, Θεσσαλονίκη 1972. Μ. Σιδέρη - Μ. Τσιρώνη, Σπίτια της Σιάτιστας, *Φροντιστηριακαί εργασίαι Λ΄. Το ελληνικό λαϊκό σπίτι*, Αθήνα 1960, σ. 58-285. Ν. Μουτσόπουλος, Τα αρχοντικά της Σιάτιστας, *ΕΕΠΣΠ* 1 (1961-1964), σ. 31-119.

Εικ. 8. Σισάνιο. Κάτοψη του αρχαιολογικού χώρου του Σισανίου, στην οποία διακρίνονται τα ερείπια της βασιλικής καθώς και οι βοηθητικοί χώροι, η πρόταση διαμόρφωσης των διαδρομών περιήγησης και η κάτοψη του στεγάστρου προστασίας.

Εικ. 9. Σισάνιο. Γενικό τοπογραφικό. Διακρίνονται το στέγαστρο προστασίας, η παρακείμενη μονή της Κοίμησης της Θεοτόκου, η διαμόρφωση της πρόσβασης στον αρχαιολογικό χώρο, καθώς και οι βοηθητικές κατασκευές εξυπηρέτησης των επισκεπτών.

Εικ. 10. Σιάτιστα. Αρχοντικό της Πούλκως. Τομή Α-Α.

Εικ. 11. Σιάτιστα. Αρχοντικό της Πούλκως.

επίπεδο, το μέτζο, ενώ στο τελευταίο, το ανώι, αναπτύσσονται ο κεντρικός χώρος υποδοχής και οι καλοί οντάδες, τα καλοκαιρινά. Το αρχοντικό της Πούλκως διαφέρει με την ύπαρξη του «τυφλού» εργαστηρίου στη θέση του ντηλιακού στο μεσοπάτωμα, όπου μαρτυρείται η λειτουργία υφαντικού εργαστηρίου.

Ο εκτεταμένος διάκοσμος του αρχοντικού αναπτύσσεται ως γραπτός τοιχογραφικός στον όροφο, με χαρακτηριστική την παράσταση της πόλης στο μπας οντά αλλά και την απεικόνιση ιστιοφόρου στην εξωτερική όψη, ως γραπτός σε γύψινο ημιανάγλυφο στον ίδιο χώρο αλλά και στις σκούφιες των τζακιών, ως υπέρθυρα των καλών οντάδων που διασώζουν ίχνη επιχρύσωσης. Λιθανάγλυφος διάκοσμος διασώζεται στα πυρομάχια των εστιών και στους «νεροχύτες» των παραθύρων του ορόφου. Το αρχοντικό είναι το μοναδικό που διασώζει δύο εστίες και με την ξεχωριστή διακόσμηση του γύψινου ανάγλυφου αλλά και των απομιμήσεων κεραμικών πλακιδίων. Χαρακτηριστική είναι η χρήση των χρωματιστών-γραπτών υαλοστασίων-φεγγιτών στα δωμάτια του ορόφου στη νότια πλευρά. Το αρχοντικό υπέστη εκτεταμένη επισκευή στα μέσα του 19ου αιώνα στη βορειοδυτική λιθοδομή του κελύφους, ενώ στην ίδια περίοδο αποδίδεται ο γραπτός ισόδομος διάκοσμος της μεσιάς.

Ολοκληρώθηκε η αρχαιολογική μελέτη από την αρχαιολόγο της Προγραμματικής Σύμβασης Σιάτιστας Ε. Δουλδούρα. Ολοκληρώθηκε, επίσης, η προμελέτη[21] αποκατάστασης του αρχοντικού, η οποία περιλαμβάνει ιστορική τεκμηρίωση, αρχιτεκτονική αποτύπωση, αποτύπωση παθολογίας και φέροντος οργανισμού, και πρόταση αποκατάστασης που περιλαμβάνει αρχιτεκτονική, στατική και μελέτη εγκαταστάσεων και υποβλήθηκε για έγκριση από τα αρμόδια όργανα του ΥΠΠΟ. Εγκρίθηκε η πρόταση χρήσης του αρχοντικού ως επισκέψιμου μνημείου μετά την αποκατάστασή του.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ - ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Μνημεία Σιάτιστας

Στο πλαίσιο σύστασης της σχετικής «αρχαιολογικής διαδρομής» στη Σιάτιστα, η οποία με αφετηρία τα αρχοντικά Πούλκως και Τζώνου και το ναό της Αγίας Παρασκευής στη διατηρητέα περιοχή της Γεράνειας, με ενδιάμεσο σταθμό το Εκκλησιαστικό Μουσείο θα καταλήγει στα αρχοντικά Νεραντζόπουλου και Μαλιόγκα στη χώρα, ολοκληρώθηκε και η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών του αρχοντικού Μαλιόγκα (18ος αι.) από το συντηρητή Κ. Τζίμπουλα.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Αιανή

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου (16ος αι.) με τοιχογραφίες του 1552[22], που υπέστη σημαντικές ζημιές από το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995, ξεκίνησαν οι εργασίες αποτύπωσης των τοιχογραφιών με σκοπό την εκπόνηση της μελέτης συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού με την επίβλεψη του συντηρητή Δ. Τσίγκανα, καθώς και η σύνταξη της αρχαιολογικής μελέτης.

21. Τα υπόλοιπα στάδια της μελέτης εκπονούνται από ομάδα μελετητών με αντιπρόσωπο τον Ι. Τρωϊτσιο, αρχιτέκτονα μηχανικό. Την επίβλεψη του έργου έχει η συντάκτρια του παρόντος. Η μελέτη πληρώνεται από τις πιστώσεις της προγραμματικής σύμβασης μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμου Σιάτιστας. Η μελέτη συντήρησης εκπονήθηκε με μέριμνα της 9ης ΕΒΑ και δαπάνη του Ιδρύματος Λεβέντη.

22. Στ. Πελεκανίδης, *Έρευναι εν Άνω Μακεδονία, Μελέτες παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής αρχαιολογίας*, Θεσσαλονίκη 1977, σ. 453-457.

Βελβεντό

Μονή Αγίας Τριάδας

Δυτική πτέρυγα. Πρόκειται για ένα τριώροφο κτίριο[23] κατά το νότιο ήμισυ και διώροφο στο υπόλοιπο βόρειο, λόγω της κλίσης που παρουσιάζει το έδαφος. Είναι χτισμένο στην αρχική του φάση με ορθογώνιους ημιλαξευμένους πλακαρούς λίθους με συνδετικό υλικό χώμα και μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα κενά. Η πτέρυγα έχει υποστεί διαδοχικές επεμβάσεις στο πέρασμα των αιώνων, οι οποίες δεν επιτρέπουν να προσδιοριστεί με ασφάλεια η χρονική περίοδος ανέγερσής της. Το βέβαιο είναι ότι θα πρέπει να παρακολουθεί την ιστορία των υπόλοιπων αρχικών κτισμάτων του μοναστηριακού συγκροτήματος.

Η σημερινή της μορφή (Εικ. 12), σύμφωνα και με τη χρονολογία 1913, που βρίσκεται χαραγμένη στο πλατύ επιμελημένο αρμολόγημα των τριών όψεων (βόρεια, δυτική και νότια), οφείλεται σε εργασίες ανακαίνισης που πραγματοποιήθηκαν μετά την πυρκαγιά των αρχών του 20ού αιώνα και αργότερα έως τις δεκαετίες 1960-1970. Ο αρχικός πυρήνας δεν φαίνεται παλαιότερος από τα τέλη του 18ου με αρχές του 19ου αιώνα, σύμφωνα με τα γενικότερα μορφολογικά χαρακτηριστικά, την τοιχοδομία, τα ξύλινα στοιχεία του περιστυλίου, τα φωτιστικά ανοίγματα στη βόρεια και νότια όψη και στο ισόγειο τμήμα του στάβλου, την τοιχοδομία του θολοσκεπούς κωδωνοστασίου, που βρίσκεται σε επαφή με τη βορειοανατολική γωνία της πτέρυγας.

Αποτελείται από το ανώι στον όροφο, στη σημερινή του μορφή μια ανοιχτή μεγάλη υπόστυλη σάλα, ένα διευρυμένο χαγιάτι, ανοιχτό μόνο στην ανατολική πλευρά, δύο βοηθητικούς χώρους και στάβλο στο ισόγειο και έναν ενιαίο αποθηκευτικό χώρο στο υπόγειο. Στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης της δυτικής πτέρυγας της μονής Αγίας Τριάδας Βελβεντού, που ανέθεσε ο Δήμος Βελβεντού σε ιδιώτη μηχανικό, εκπονήθηκε η σχετική αρχαιολογική μελέτη.

Εικ. 12. Βελβεντό. Μονή Αγίας Τριάδας. Δυτική πτέρυγα. Άποψη του χαγιατιού (ανώι) στον όροφο και του ισογείου από ΝΑ.

Σέρβια

Κάστρο

Στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ-Δήμων Σερβίων, Αιανής, Βελβεντού ολοκληρώθηκε ο σχεδιασμός ενημερωτικών πινακίδων με πληροφοριακό υλικό και η συμπλήρωση του τοπογραφικού που πρόκειται να τοποθετηθούν στον αρχαιολογικό χώρο του κάστρου Σερβίων στο πλαίσιο της λειτουργίας του εκπαιδευτικού προγράμματος που πραγματοποιήθηκε και φέτος στο χώρο με θέμα: «Σέρβια. Πολιορκώντας την οχυρή πόλη».

Ναός Αγίων Θεοδώρων (ο επονομαζόμενος «του Σίδερι»)

Πρόκειται για μονόχωρο ναό του β΄ μισού του 11ου αιώνα, που αποτελούσε καθολικό σταυροπηγιακής μονής, μετόχι της ανδρικής μονής των Αγίων Θεοδώρων Καστανιάς με τοιχογραφίες του 1497[24]. Εκπονήθηκε η αρχαιολογική μελέτη του ναού στο πλαίσιο της σύνταξης μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών του ναού[25] από το συντηρητή Κ. Τζίμπουλα.

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Γέφυρα Παπατάκη

Κοντά στον οικισμό του Κυπαρισσίου Γρεβενών, στον παραπόταμο Πραμόριτσα του Αλιάκμονα, υπάρχει λιθόκτιστη γέφυρα[26] (Εικ. 13-14), η οποία είναι χαρακτηρισμένη ιστορικό διατηρητέο μνημείο[27]. Είναι χτισμένη πάνω στο βράχο της περιοχής, με κατεύθυνση Β.-Ν. και διασώζει ένα ελλειψοειδές τόξο με άνοιγμα 8 μ., το οποίο δομείται με γωνιόλιθους τοποθετημένους σε διπλή σειρά. Πάνω από το τόξο υπήρχαν κατά μήκος, όπως προέκυψε από την έρευνα, εκατέρωθεν της διάβασης, μακρόστε-

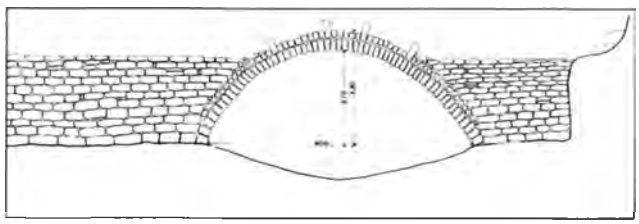
23. Σχετικά με τη μονή, βλ. Σ. Κίσσας, Μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής Βελβεντού, *Βελβεντό, Χθες-σήμερα-αύριο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Βελβεντό 1993, σ. 155-156 και Ι. Δημόπουλος, *Τα παρά τον Αλιάκμονα εκκλησιαστικά*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 117-122.

24. Α. Ξυγγόπουλος, *Τα μνημεία των Σερβίων*, Αθήναι 1957, σ. 75-89.

25. Η αρχαιολογική μελέτη εκπονήθηκε από την αρχαιολόγο της Εφορείας Α. Τσιλιπάκου.

26. Γ.Π. Τσότσος, *Μακεδονικά γεφύρια. Τοπογραφία-Αρχιτεκτονική-Ιστορία-Λαογραφία*, Θεσσαλονίκη 1997, σ. 88, εικ. 52. Α. Τόλιου, *Ιστορικά λαογραφικά Αγίου Κοσμά Γρεβενών*, Θεσσαλονίκη 1992. Λ.Α. Παπαϊωάννου, *Ο κάλφας Βράγγας. Ένας σπουδαίος λαϊκός αρχιτέκτονας και γλύπτης*, Θεσσαλονίκη 1986, σ. 9-12 και 29-30.

27. Δεν γνωρίζουμε τη χρονολογία κατασκευής της γέφυρας, από συγκριτική μελέτη, όμως, και από τα ιστορικά στοιχεία της περιοχής τοποθετείται στα τέλη του 19ου αιώνα από τον κάλφα Βράγγα (1867-1933).

Εικ. 13. Γέφυρα Παπατάκη. Η νοτιοανατολική όψη.

Εικ. 14. Γέφυρα Παπατάκη. Φωτογραφία του 1970.

νοι λίθοι, οι οποίοι προεξείχαν και δημιουργούσαν υποτυπώδες στηθαίο (αρκάδες). Η διάβαση έχει σήμερα συνολικό μήκος 16 μ. και πλάτος που κυμαίνεται από 3 μ. πάνω από το τόξο μέχρι 5 μ. στις άκρες της. Το μνημείο φέρει σοβαρές φθορές λόγω εγκατάλειψης. Συντάχθηκε η μελέτη συντήρησής[28] της.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Μονή Οσίου Νικάνορος Ζάβορδας (16ος αι.)

Άρχισε και ολοκληρώθηκε η μελέτη κατασκευής στεγάστρου προστασίας του καθολικού από τον πολιτικό μηχανικό Α. Καλφόπουλο. Άρχισε, επίσης, η σύνταξη της αρχαιολογικής μελέτης και της μελέτης συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου.

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σπηλαίου

Ολοκληρώθηκε η μελέτη συντήρησης των τοιχογραφιών του μνημείου (17ος αι.) από το συντηρητή Π. Σγούρο.

ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Ναός Αναστάσεως του Σωτήρος Χριστού (14ος αι.)

Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου οι εργασίες κατασκευής φυλακείου και χώρων υγιεινής στο άμεσο περιβάλλον του μνημείου.

Αρχαιολογικός χώρος Σφηκιάς (4ος-5ος αι.)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες κατασκευής διαδρομών[29] προσέγγισης και περιήγησης στον αρχαιολογικό χώρο υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Παραλίμνη

Ναός Αγίου Αθανασίου

Στη νοτιοανατολική πλευρά του οικισμού Παραλίμνη των Γιαννιτσών, βρίσκεται ο παραπάνω ναός (Εικ. 15). Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική του 18ου αιώνα σε σχήμα σχεδόν παραλληλόγραμμο. Φέρει δύο εισόδους στη δυτική και νότια πλευρά. Εσωτερικά χωρίζεται με καφασωτό σε δύο μέρη, τον κυρίως ναό και το νάρθηκα. Ο ναός καλύπτεται από δίριχτη στέγη με αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά. Στο περίγραμμα της στέγης υπάρχει γείσο από λαξευμένο πωρόλιθο.

Η τοιχοποιία του, αρκετά προσεγμένη, από πωρόλιθο, φέρει μεγάλου μεγέθους αγκωνάρια από β΄ χρήση τόσο στις γωνίες του κτίσματος όσο και στις πλευρές του. Το δάπεδό του καλύπτεται από λίθινες και κεραμικές πλάκες.

Η οροφή, αρκετά περίτεχνη, φέρει ζωγραφικό διάκοσμο και ψευδότρουλο (κουμπέ) στο ύψος του σταυρού του τέμπλου. Στα επιστύλια αλλά και στους πλευρικούς τοίχους παρατηρείται ζωγραφικός και γραπτός διάκοσμος κάτω από τα ασβεστώματα.

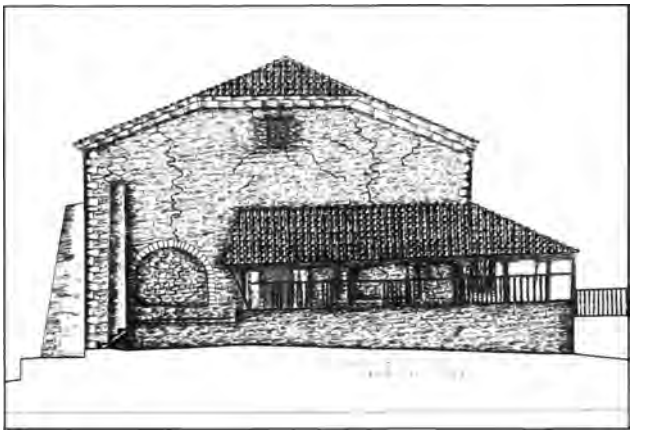
Οι εργασίες αποκατάστασης του ναού αφορούσαν στην αντικατάσταση του φθαρμένου ξύλινου σκελετού της στέγης και στη στερέωση της τοιχοποιίας, στην οποία εφαρμόστηκαν αρμολογήματα και ενέματα. Ωστόσο, στο πλαίσιο αυτών των

28. Στη μελέτη αποκατάστασης της γέφυρας ο υπογράφων συνεργάστηκε με τη Μ. Βασιλειάδου, τεχνολόγο-πολιτικό μηχανικό. Την ιστορική τεκμηρίωση του μνημείου έκανε η Α. Τσιλιπάκου, αρχαιολόγος της 11ης ΕΒΑ.

29. Για τον αρχαιολογικό χώρο Σφηκιάς, βλ. Α. Πέτκος, Αρχαιότητες Σφηκιάς Ημαθίας, *Εγνατία* 7 (1994) και *ΑΑΑ* XXIX-XXXI (1996-1998).

Εικ. 15. Παραλίμνη. Ναός Αγίου Αθανασίου. Νότια όψη μετά την αποκατάσταση.

Εικ. 16. Πενταπλάτανος. Ναός Αγίου Αθανασίου. Δυτική όψη.

εργασιών έγιναν ορισμένοι καθαρισμοί των τοιχογραφιών από τα ασβεστώματα.

Επιπλέον, περιμετρικά της τοιχοποιίας κατασκευάστηκε στο ύψος της θεμελίωσης ένα ζωνάρι από οπλισμένο σκυρόδεμα. Τέλος, αντικαταστάθηκαν τα γαλλικού τύπου κεραμίδια με άλλα βυζαντινού πάνω σε ξύλινο πέτσωμα και την υγρομονωτική ασφαλτική μεμβράνη.

Πενταπλάτανος

Ναός Αγίου Αθανασίου

Πρόκειται για μια μεγάλη σε όγκο τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του 18ου αιώνα με γυναικωνίτη στη δυτική πλευρά (Εικ. 16). Η τοιχοποιία του ναού, πάχ. 1 μ. περίπου, είναι χτισμένη με το εγχώρυγο σύστημα με τη μόνη διαφοροποίηση στο τμήμα της κόγχης του Ιερού, που είναι χτισμένο ημικυκλικά με λαξευμένους ισόδομους λίθους, επίσης στις γωνίες του, όπου παρατηρούνται λαξευμένοι ογκόλιθοι, και στο περίγραμμα των παραθύρων, όπου παρατηρείται μια αρκετά προσεγμένη λιθοδομή. Υπάρχουν δύο είσοδοι στη δυτική και νότια πλευρά με περιμετρικά καθιστικά. Το δάπεδο του ναού καλυπτόταν εξ ολοκλήρου από μωσαϊκό.

Στον όγκο του μνημείου έχουν γίνει κατά καιρούς κάποιες επεμβάσεις (προσθήκες), χωρίς να μπορούν να προσδιοριστούν χρονικά, όπως αυτές αποτυπώνονται στην τοιχοποιία του ναού (διαφοροποίηση του πάχους της τοιχοποιίας, η μη συνοχή της τοιχοποιίας της κόγχης του Ιερού με την υπόλοιπη τοιχοποιία).

Οι τελευταίες επεμβάσεις που έγιναν στη δεκαετία του 1980 είναι οι αντηρίδες από οπλισμένο σκυρόδεμα που τοποθετήθηκαν στα τμήματα της βόρειας και δυτικής πλευράς, οι οποίες στη συνέχεια αστόχησαν να λύσουν το πρόβλημα της αντιστήριξης της τοιχοποιίας για το οποίο κατασκευάστηκαν.

Φαίνεται ότι τα υπόγεια ύδατα που υπάρχουν είναι κατά πάσα πιθανότητα υπαίτια για τις ρωγμές της τοιχοποιίας του ναού και της διάβρωσης της θεμελίωσης των αντηρίδων, οι οποίες αποκολλήθηκαν από την τοιχοποιία.

Οι εργασίες που ακολούθησαν είχαν ως σκοπό αφενός την ανάδειξη του μνημείου και αφετέρου την αποκατάστασή του. Έτσι, αποξηλώθηκε όλο το μωσαϊκό δάπεδο με παράλληλη ανάδειξη του παλαιού κεραμικού δαπέδου, αφού συμπληρώθηκαν τα κατεστραμμένα τμήματα με παρόμοια καινούργια. Έγινε αποκατάσταση του ξύλινου σκελετού της στέγης του ναού και του χαγιατιού, τοποθετήθηκε υγρομονωτική ασφαλτική μεμβράνη και αντικαταστάθηκαν τα γαλλικού τύπου κεραμίδια με άλλα βυζαντινού τύπου.

Στερεώθηκε η περιμετρική τοιχοποιία με αρμολογήματα και με ενέματα, με παράλληλη υποστήριξη της θεμελίωσης από οπλισμένο σκυρόδεμα και στη συνέχεια καθαιρέθηκαν οι αντηρίδες.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Καστοριά

Αρχοντικό Πηχεών

Το διώροφο αρχοντικό Πηχεών στην Καστοριά είναι μνημείο του 18ου αιώνα με μεγάλη ιστορική αξία. Το 1999 εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ η μελέτη[30] αποκατάστασης του αρχοντικού και μετατροπής του σε Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα. Το

30. Τη μελέτη εκπόνησε η ομάδα που αποτελείται από την Κ. Θεοχαρίδου αρχιτέκτονα μηχανικό, τον Α. Μέλλιο, πολιτικό μηχανικό, τον Χ. Τζήμα, μηχανολόγο μηχανικό και τη Δ. Μουτίδου, τοπογράφο μηχανικό. Το έργο της αποκατάστασης εκτελείται από το Δήμο Καστοριάς, για την εποπτεία των εργασιών εκ μέρους της 11ης ΕΒΑ έχει οριστεί η Κ. Δρόσου.

έργο της αποκατάστασης άρχισε το ίδιο έτος. Ολοκληρώθηκε η στερέωση της λιθόκτιστης τοιχοποιίας του αρχοντικού με αρμολογήματα και ενέματα και έγινε στερέωση των τσατμάδων. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης των δαπέδων, των οροφών, των κουφωμάτων. Ανακατασκευάστηκαν τα εσωτερικά επιχρίσματα. Το μουσείο αναπτύσσεται στο ισόγειο και στον όροφο του αρχοντικού, ενώ το υπόγειο διατίθεται για βοηθητικές χρήσεις. Έτσι, στο ισόγειο υπάρχουν ο χώρος υποδοχής με το εκδοτήριο εισιτηρίων και το φυλάκιο, τα γραφεία, χώροι εξυπηρέτησης αναγνωστών, αίθουσα προβολών και η αρχή της έκθεσης. Ο όροφος διατίθεται στο σύνολό του για εκθεσιακή χρήση. Στο υπόγειο υπάρχουν το λεβητοστάσιο, το οποίο διαμορφώνεται σύμφωνα με τους κανονισμούς ως πυροδιαμέρισμα, χώροι υγιεινής, κουζίνα και κυλικείο. Ο αύλειος χώρος προβλέπεται να φιλοξενεί υπαίθριες εκδηλώσεις.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

Αρχοντικό Τσιατσαπά

Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση εργασιών για τη στερέωση του αρχοντικού, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Με τις εργασίες αυτές, που ξεκίνησαν το 1995 και ολοκληρώθηκαν το 2000, αποκαταστάθηκαν οι λιθοδομές και οι ξυλόπηκτες τοιχοποιίες με αρμολογήματα, μικρής κλίμακας ανακτίσεις και αντικατάσταση των σαθρών στοιχείων των ξύλινων πλαισίων, ανακατασκευάστηκε στο μεγαλύτερο ποσοστό της η στέγη, η οποία ήταν σε πολλή κακή κατάσταση και ανακατασκευάστηκαν τα σαχνισί και οι ηλιακοί της βόρειας όψης. Παράλληλα, ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους οι ακόλουθες εργασίες: τοποθετήθηκαν νέα κουφώματα, έγιναν επιχρίσματα τοιχοποιιών και οροφών, καθώς και βαφές εσωτερικά και εξωτερικά, επισκευάστηκαν ή συμπληρώθηκαν κλιμακοστάσια και πατώματα. Οι τοιχογραφίες αποτοιχίστηκαν για τις ανάγκες της στερέωσης συντηρήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους[31], ενώ περιορισμένες επεμβάσεις έγιναν για τη συντήρηση των ξύλινων οροφών, παράλληλα με προσωρινά σωστικά μέτρα.

Αρχοντικό Νατζή

Ολοκληρώθηκε η πρώτη φάση εργασιών για τη στερέωση του αρχοντικού, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Το μνημείο παρουσίαζε σοβαρές βλάβες από διαφορικές καθιζήσεις, λόγω της αυξομείωσης της στάθμης της παρακείμενης λίμνης, όπως προέκυψε από γεωτεχνική έρευνα που πραγματοποιήθηκε. Οι εργασίες είχαν δύο σκέλη. Το πρώτο σκέλος αφορούσε στην ενίσχυση της θεμελίωσης του κτιρίου για τη σταθεροποίησή του, ενώ το δεύτερο, που ολοκληρώθηκε το 2000, αφορούσε στις εργασίες για τη στερέωση της ανωδομής, δηλαδή βαθιά αρμολογήματα και εμποτισμούς των φερόντων λιθοδομών.

Ομορφοκκλησιά

Ναός Αγίου Γεωργίου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, που περιελάμβαναν ολική καθαίρεση των υφιστάμενων, σε κακή κατάσταση, περιμετρικών τοιχίων και ανακατασκευή νέων από οπλισμένο σκυρόδεμα, με τους κατάλληλους αρμούς διαστολής και οπές απορροής των ομβρίων, λιθεπένδυση των τοιχίων αυτών με κτιστή τοπική πέτρα και επικάλυψή τους με πατητή τσιμεντοκονία, κατασκευή λίθινων κλιμάκων προσπέλασης από την παρακείμενη κεντρική οδό του χωριού, κατασκευή αποστραγγιστικού δικτύου στην αυλή του ναού και ηλεκτροφωτισμό του αύλειου χώρου.

Κλεισούρα

Κωδωνοστάσιο ναού Αγίου Δημητρίου

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για τη στερέωση του μνημείου. Πιο συγκεκριμένα, αποκαταστάθηκαν οι τοιχοποιίες του με αρμολογήματα, ενέματα και μεταλλικές περισφύξεις, στερεώθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας[32] όσα από τα αρχικά επιχρίσματά του διασώζονταν με στεφανώματα, ενώ στα υπόλοιπα τμήματα διατηρήθηκε η λιθοδομή εμφανής και επισκευάστηκαν εσωτερικά τα ξύλινα δάπεδα και τα κλιμακοστάσια.

Ζευγοστάσι

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ξεκίνησαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για τη στερέωση της ανωδομής του μνημείου, των οποίων είχαν προηγηθεί εργασίες ενίσχυσης της θεμελίωσής του. Πιο συγκεκριμένα, έγιναν αρμολογήματα στις εξωτερικές τοιχοποιίες και εν μέρει στις εσωτερικές και ενέματα πληρώσεως κενών που ολοκληρώθηκαν στο μεγαλύτερο ποσοστό τους. Ακόμη, επισκευάστηκε η επικεράμωση της στέγης και έγιναν περιορισμένες εργασίες συντήρησης τοιχογραφιών.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Μονή Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιστας

Το μοναστήρι του Αγίου Αθανασίου Ζηκόβιτσας βρίσκεται ανάμεσα στα χωριά Σπήλιο, Άγιο Ηλία, Κερασώνα του Νομού Καστοριάς και Δαμασκηνιά του Νομού Κοζάνης.

Ο ναός είναι μονόκλιτη θολοσκέπαστη βασιλική με, επίσης, θολοσκέπαστη ευρύχωρη λιτή (νάρθηκα). Σύμφωνα με διάφο-

31. Υπεύθυνος συντήρησης Π. Σγούρος.

32. Ό.π.

ρες ιστορικές πηγές, ο ναός ανεγέρθηκε το 1629, ανακαινίστηκε το 1747 και το καθολικό του αγιογραφήθηκε το 1785. Το 1976 ο ναός χαρακτηρίστηκε από το ΥΠΠΟ ως ιστορικό διατηρητέο μνημείο.

Κατά το παρελθόν έγιναν διάφορες εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο του (λίθινοι τοίχοι περίφραξης περιβόλου, λιθόκτιστος ξενώνας), καθώς επίσης και αντικατάσταση της στέγης του ναού με νέα ίδιας μορφής και τυπολογίας με την αρχική.

Μετά από μελέτη που συντάχθηκε και εγκρίθηκε το 1998, το έργο αποκατάστασης του ναού εντάχθηκε στο ΠΕΠ Δυτικής Μακεδονίας 1995-1999, υποπρόγραμμα «Περιβάλλον και ποιότητα ζωής», μέτρο «Πολιτισμός» και χρηματοδοτήθηκε από αυτό.

Οι προβλεπόμενες από τη μελέτη εργασίες στερέωσης-αποπεράτωσης του ναού άρχισαν να εκτελούνται με το σύστημα της αυτεπιστασίας την 3η Μαΐου του 1999.

Αρχικά καθαιρέθηκαν τα παλαιά επιχρίσματα που αποτελούσαν μεταγενέστερες επεμβάσεις στις τοιχοποιίες του ναού και έγινε βαθύς καθαρισμός αρμών και λίθων των τοίχων. Αρμολογήθηκαν όλοι οι τοίχοι του ναού εξωτερικά και ορισμένα τμήματα στο εσωτερικό του, όπου κρίθηκε απαραίτητο. Τοποθετήθηκαν ενέματα υπό μικρή πίεση και χωρίς χρήση μηχανικών μέσων σε όλους τους τοίχους.

Απομακρύνθηκαν τα ξύλινα φθαρμένα παλαιά στασίδια και το ξύλινο δάπεδο πάνω στο οποίο αυτά ήταν τοποθετημένα. Τα στασίδια και το ξύλινο δάπεδό τους ήταν σε άθλια κατάσταση, αποτελούσαν μεταγενέστερη επέμβαση και ήταν τοποθετημένα σε επαφή με αξιόλογες τοιχογραφημένες επιφάνειες του νότιου και του βόρειου τοίχου του κυρίως ναού. Με την απομάκρυνσή τους επιτεύχθηκε η ανάδειξη των τοιχογραφιών που αυτά απέκρυπταν. Στο τμήμα του δαπέδου κάτω από τα προϋπάρχοντα στασίδια (όπου αφαιρέθηκαν τα παλαιά άχρηστα ξύλινα δάπεδα), τοποθετήθηκε μείγμα τσιμέντου με μεγάλη ποσότητα κεραμιδόσκονης για να υπάρχει σαφής διαχωρισμός από το υπόλοιπο πέτρινο και αρχικό δάπεδο του ναού.

Αντικαταστάθηκε η παλαιά ξύλινη εξώπορτα με νέα ίδιας μορφής με την παλαιά, που ήταν κατεστραμμένη και καθόλου ασφαλής.

Στις τοιχογραφίες του ναού έγιναν οι κατάλληλες στερεώσεις και καθαρισμοί από συντηρητές του συνεργείου αυτεπιστασίας του έργου.

Περιμετρικά στο ναό υπήρχε χαμηλό τσιμεντένιο κράσπεδο που είχε κατασκευαστεί για την αποφυγή της εξωτερικής υγρασίας, πράγμα το οποίο όμως δεν είχε επιτευχθεί. Με την καθαίρεση του τσιμεντένιου αυτού κρασπέδου, αποκαλύφθηκε κάτω από αυτό παλαιό λιθόστρωτο στον περιβάλλοντα χώρο, το οποίο και αρμολογήθηκε σε πλάτος 1 μ. περίπου από τους τοίχους του ναού. Καθαιρώντας το κράσπεδο της νότιας πλευράς, αποκαλύφθηκαν θεμέλια και πέτρες παλαιού λίθινου καθιστικού, με αρχή του τη δεξιά πλευρά της εισόδου και τέλος τη νοτιοανατολική γωνία του τοίχου. Το καθιστικό αυτό ανακατασκευάστηκε και αρμολογήθηκε όπως ακριβώς και οι τοίχοι του ναού.

Όλος ο υπόλοιπος περιβάλλων χώρος, που ήταν σκεπασμένος με χώμα και μπάζα, ξεμπαζώθηκε και αφού αποκαλύφθηκαν κάτω από αυτόν τμήματα λιθόστρωτων, αυτά καθαρίστηκαν επιμελημένα, έγιναν μικρά επιμέρους συμπληρώματά τους και τελικά το έργο δόθηκε προς χρήση με ημερομηνία οριστικής παραλαβής την 20ή Δεκεμβρίου του 2000.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΣΑΡΑΦΕΡΑΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Αρχοντικό Γρηγορίου Βούρκα

Ξεκίνησαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του μνημείου. Το αρχοντικό είχε δεχθεί εκτεταμένες επισκευές παλαιότερα, στο πλαίσιο των οποίων επισκευάστηκε η στέγη, οι περιμετρικές τοιχοποιίες από λιθοδομή και τοποθετήθηκαν νέα κουφώματα. Η φέρουσα κατασκευή του κτιρίου, ύστερα και από τις προαναφερθείσες εργασίες, ήταν σε καλή κατάσταση, ενώ προβλήματα παρουσίαζαν τα υλικά πληρώσεως των τσατμάδων (ωμές πλίνθοι), τα οποία σε πολλά σημεία κατέρρευσαν με το σεισμό του 1995, φθορές παρουσίαζαν, επίσης, τα δάπεδα, τα επιχρίσματα και οι ξύλινες οροφές, οι οποίες δεν είχαν στερεωθεί επαρκώς στη νέα στέγη. Τέλος, προβλήματα παρουσίαζε ο πέτρινος τοίχος της περίφραξης του μνημείου και η όλη εικόνα της αυλής. Οι εργασίες είχαν ως στόχο την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών και την ανάδειξη του μνημείου με τη διαμόρφωση του αύλειου χώρου και το στοιχειώδη εξοπλισμό του εσωτερικά για την υποδοχή κοινού. Στο πλαίσιο αυτό, προηγήθηκαν από τους συντηρητές της Εφορείας[33] δοκιμαστικές τομές στις εσωτερικές τοιχοποιίες, κατά τις οποίες αποκαλύφθηκαν στον όροφο τοιχογραφίες κάτω από μεταγενέστερες βαφές. Ακολούθησε η αποκάλυψη και η συντήρηση των τοιχογραφιών. Παράλληλα, ανακτίστηκαν οι ωμές πλίνθοι που κατέρρευσαν, έγιναν νέα επιχρίσματα, ενώ διατηρήθηκαν όσα ήταν σε ικανοποιητική κατάσταση. Στον περιβάλλοντα χώρο έγιναν εκτεταμένοι καθαρισμοί και ξεκίνησε η επισκευή της περίφραξης[34].

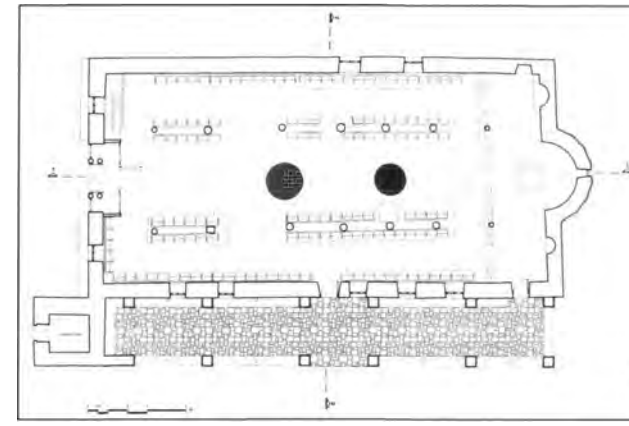
ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

33. Υπεύθυνος συντήρησης Κ. Τζίμπουλας.

34. Στην επίβλεψη των εργασιών συμμετείχαν οι Μ. Κούλη και Α. Στόιος.

Εικ. 17. Αιανή. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου.

Εικ. 18. Άνω Κώμη. Ναός Αγίου Γεωργίου. Κάτοψη.

Αιανή

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου (11ος αι.)

Υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης των τοιχοποιιών, καθώς και οι εργασίες διαμόρφωσης του άμεσου περιβάλλοντος του μεσοβυζαντινού ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Αιανής (Εικ. 17), που υπέστη εκτεταμένες καταστροφές από το σεισμό. Στο συγκεκριμένο μνημείο δόθηκε ιδιαίτερη έμφαση στη διερεύνηση και αποσαφήνιση των ιστορικών φάσεων με στόχο τη συμπλήρωση της ήδη εγκεκριμένης μελέτης.

Δίλοφο

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου (19ος αι.)

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν, υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου, οι εργασίες αποκατάστασης της θεμελίωσης και των τοιχοποιιών, καθώς και οι εργασίες στερέωσης του μνημείου.

Βυθός

Μονή Αγίας Τριάδας (1800)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της μονής υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Άνω Κώμη

Ναός Αγίου Γεωργίου

Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική, εσωτ. διαστ. 22,70× 10,80 μ., με νάρθηκα στη δυτική πλευρά και προστώο στη νότια πλευρά (Εικ. 18). Φέρει δίριχτη στέγη με αποτμήσεις στην ανατολική και δυτική πλευρά. Έχει δύο εισόδους, μία τρίλοβη στη δυτική πλευρά, μία δεύτερη στη νότια και μία τρίτη στενή που οδηγεί απευθείας στο Ιερό του ναού. Ανοίγματα φωτισμού υπάρχουν σε όλες τις πλευρές.

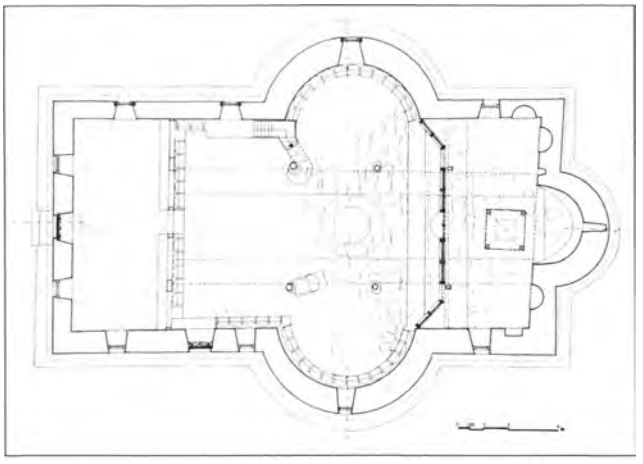
Εσωτερικά χωρίζεται με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη, από τα οποία το κεντρικό είναι φαρδύτερο από τα πλαϊνά και η οροφή του καλύπτεται ημικυκλικά με επιχρισμένο μπαγδατί, στο οποίο υπάρχει τοιχογραφικός διάκοσμος. Τοιχογραφίες υπάρχουν στην κόγχη του Ιερού, καθώς επίσης και σε τμήμα της βόρειας πλευράς. Το δάπεδο καλύπτεται από κεραμικά πλακίδια.

Η τοιχοποιία αποτελείται από αργολιθοδομή, πάχ. 0,80 μ., είναι ακανόνιστου σχήματος από πέτρα τοπικής προέλευσης, έχει ως συνδετικό υλικό τη λάσπη, ενώ οι γωνίες είναι χτισμένες με καλοδουλεμένα αγκωνάρια.

Ο ναός, σύμφωνα με επιγραφή πάνω από το εξωτερικό υπέρθυρο της νότιας πλευράς, φαίνεται ότι χτίστηκε το 1882, ενώ υπάρχουν αρκετές προσθήκες που οι κυριότερες εντοπίζονται στο διάστημα μεταξύ των ετών 1950 έως το 1958, κατά τη διάρκεια των οποίων έγινε η επέκταση προς τα Δ., η κατασκευή του γυναικωνίτη, η ανέγερση του κωδωνοστασίου στη νοτιοδυτική γωνία και το κλείσιμο του προστώου από τσιμεντόλιθους.

Ο σεισμός της 13ης Μαΐου του 1995 έφερε σε δεινή κατάσταση το μνημείο με τις διάφορες καταρρεύσεις σε τμήματα της τοιχοποιίας της βόρειας και ανατολικής πλευράς, καθώς επίσης και τμήματος του τελευταίου ορόφου του κωδωνοστασίου.

Οι εργασίες που προγραμματίστηκαν και στη συνέχεια εκτελέστηκαν τα επόμενα χρόνια με την επίβλεψη της 11ης ΕΒΑ αφορούσαν: α) στην ανάκτηση των τμημάτων των τοιχοποιιών που κατέρρευσαν αφού πρώτα έγινε ευρεία υποθεμελίωση από οπλισμένο σκυρόδεμα και τσιμεντενέσεις σε όλο το μήκος της ανατολικής και βόρειας πλευράς, β) στη στερέωση όλων των τοιχοποιιών με αρμολογήματα και ενέματα, γ) στην απο-

Εικ. 19. Εράτυρα. Ναός Αγίου Αθανασίου. Κάτοψη.

κατάσταση της αποδιοργανωμένης ξύλινης στέγης, και τέλος, στην αποκατάσταση του προστώου, όπως προβλεπόταν από την εγκεκριμένη μελέτη. Επίσης, έγινε στερέωση και καθαρισμός των τμημάτων των τοιχογραφιών που απέμειναν μετά το σεισμό από συνεργείο της 11ης ΕΒΑ.

Εράτυρα

Ναός Αγίου Αθανασίου

Σε απόσταση τριών χιλιομέτρων περίπου βορειοανατολικά της Εράτυρας υπάρχει ο ναός του Αγίου Αθανασίου, ο οποίος υπήρξε καθολικό της ομώνυμης μονής. Σύμφωνα με μια χρονολογία που είναι σχηματισμένη με κεραμικά πλακίδια στην επάνω δεξιά γωνία του δυτικού τοίχου, φαίνεται να χτίστηκε το 1797, μετά από πυρπόληση της μονής από κακοποιούς.

Πρόκειται για μια τρίκλιτη βασιλική με πλευρικούς χορούς και νάρθηκα στα δυτικά (Εικ. 19). Ο περιορισμένος όμως αριθμός κιόνων που χρησιμεύουν περισσότερο ως απλά στηρίγματα, το πλησίασμά τους στους επιμήκεις τοίχους και η θέση τους, στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους σταυροειδείς ναούς, δεν καταφέρνουν να ορίσουν με σαφήνεια τα πλάγια κλίτη, ούτε να δηλώσουν το δρομικό σχήμα της βασιλικής με τη ρυθμική επανάληψη των επιμέρους στοιχείων. Αυτά τονίζονται περισσότερο με την έντονη παρουσία και τη διαμόρφωση της ξύλινης ψευδοροφής.

Η τοιχοποιία από αργολιθοδομή με ακανόνιστη πέτρα τοπικής προέλευσης, πάχ. από 0,065 έως 0,090 μ., ενισχύεται ανά διαστήματα από χατήλια, τα οποία σε πολλά σημεία είναι κατεστραμμένα από τις καιρικές συνθήκες.

Οι είσοδοι του ναού βρίσκονται η μία στη δυτική και η άλλη στη βόρεια πλευρά αντί της νότιας, όπως συνηθίζεται σε ναούς της ίδιας εποχής. Το δάπεδο του Ιερού βρίσκεται αρκετά πιο ψηλά από αυτό του κυρίως ναού, λόγω της βραχώδους υπόστασης του εδάφους σε αυτό το σημείο. Η περίτεχνη οροφή ακολουθεί την τεχνοτροπία των αρχοντικών της περιοχής και εκτείνεται σε όλη την έκταση του ναού αλλά με αρκετές φθορές. Για το λόγο αυτό, κατά τη διάρκεια των αναστηλωτικών εργασιών που ακολούθησαν, υποστυλώθηκε σε όλη την έκτασή της με ενδιάμεσο υλικό από φελιζόλ για την προστασία του και κατόπιν άρχισε η αποξήλωση και αντικατάσταση του ξύλινου σκελετού της στέγης. Η στερέωση της οροφής στον ξύλινο σκελετό επιτεύχθηκε με ελάσματα ή ξύλινες δοκίδες πάνω σε αυτόν. Κεραμίδια χρησιμοποιήθηκαν παλαιά, βυζαντινού τύπου, πάνω σε ξύλινο πέτσωμα με ενδιάμεση ασφαλτική μεμβράνη για υγρομόνωση. Επίσης, έγιναν εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας με αρμολογήματα και ενέματα. Εσωτερικά καλύφθηκε με επιχρίσματα, όπως προβλεπόταν από την εγκεκριμένη μελέτη.

ΔΗΜΟΣΘΕΝΗΣ ΓΟΥΜΑΓΙΑΣ

Σέρβια

Βασιλική των Κατηχουμένων

Συνεχίστηκαν οι στερεωτικές εργασίες στο ναό, κατά τις οποίες στερεώθηκαν τα δύο υφιστάμενα τόξα της νότιας στοάς και ανακτίστηκε το τρίτο κατεστραμμένο, σύμφωνα με φωτογραφίες και ίχνη επί των τοιχοποιιών που επέτρεπαν την ακριβή αναπαράστασή του, έγιναν περιορισμένης κλίμακας ενέματα στις τοιχοποιίες και στερεώθηκε ο σωζόμενος ανατολικός τοίχος.

Λευκοπηγή

Ναός Τιμίου Προδρόμου

Το 2000 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του μνημείου, που πλήγηκε σοβαρά από τους σεισμούς του 1995. Οι εργασίες που έγιναν το 2000 αφορούσαν στην κατασκευή ειδικών επιχρισμάτων στις λιθοδομές στο εσωτερικό του ναού, που αποκαλύφθηκαν από τις καταστροφές των τοιχογραφιών και σε αρμονία με αυτές, στην αποκατάσταση του ξύλινου υπερώου σε αντικατάσταση μεταγενέστερου από οπλισμένο σκυρόδεμα και των ξύλινων κιονοστοιχιών, που παρουσίασαν αποσάθρωση των κιόνων τους, στην επισκευή των υφιστάμενων οροφών και στην κατασκευή νέων δαπέδων, στην εγκατάσταση κεντρικής θέρμανσης και στη μερική διαμόρφωση του περιβάλλοντα χώρου, με την κατασκευή λεβητοστασίου, χώρων υγιεινής και τη μερική περίφραξη του αύλειου χώρου.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΦΛΩΡΙΝΑΣ

Πρέσπες

Ναός Αγίου Γερμανού

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για την αποκατάσταση του ναού με συμπληρωματικά αρμολογήματα στις τοιχοποιίες.

Πύλη

Ναός Αγίου Νικολάου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση του μνημείου που ξεκίνησαν το 1999. Οι εργασίες αφορούσαν στα βαθιά αρμολογήματα των λιθοδομών και στις τοπικές ανακτίσεις, ένα έργο εξαιρετικά επίπονο λόγω του κεραμοπλαστικού διακόσμου των όψεων.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Ζάβορδα

Καθολικό μονής Οσίου Νικάνορος (16ος αι.)

Άρχισαν και ολοκληρώθηκαν υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου οι εργασίες κατασκευής μεταλλικού στεγάστρου προστασίας του μνημείου, που υπέστη εκτεταμένες καταστροφές από το σεισμό.

Κνίδη

Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου (19ος αι.)

Συνεχίστηκαν υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού Α. Καλφόπουλου οι εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, που υπέστη εκτεταμένες καταστροφές από το σεισμό.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Τορνίκι

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη στερέωση του καθολικού και των κελιών της μονής. Ολοκληρώθηκαν τα αρμολογήματα των λιθοδομών στο καθολικό και επεκτάθηκαν οι στερεωτικές εργασίες σε όλα τα προσκτίσματα της μονής, προκειμένου να αρθεί η ετοιμορροπία τους, με εκτεταμένους καθαρισμούς από πεσμένο οικοδομικό υλικό, βαθιά αρμολογήματα και τοπικές ανακτίσεις.

ΚΛΕΟΠΑΤΡΑ ΘΕΟΛΟΓΙΔΟΥ

Σαρακίνα

Ναός Αγίου Νικολάου

Είναι βασιλική του 1858, τρίκλιτη, με θολόκτιστη κάλυψη και ξύλινο γυναικωνίτη. Φέρει μετά από νεότερες επεμβάσεις, οι οποίες αλλοίωσαν τη μορφή της, ανοιχτή στοά στη νότια όψη και νεότερο κωδωνοστάσιο από οπλισμένο σκυρόδεμα σε επαφή με τη δυτική όψη (Εικ. 20). Ο ναός, ο οποίος είναι ο ενοριακός του οικισμού, υπέστη σοβαρές φθορές[35], όπως είναι η συνολική κατάρρευση της καμάρας, η οποία στέγαζε το κεντρικό κλίτος και μερική των θόλων του βόρειου και νότιου κλίτους. Κατέρρευσαν, επίσης, τμήματα της επάνω ζώνης της τοιχοποιίας του, μεγαλύτερα στο δυτικό και ανατολικό αέτωμα και μικρότερης έκτασης στο βόρειο και νότιο τοίχο.

Το 1999 άρχισε η εφαρμογή της εγκεκριμένης μελέτης[36] για την αποκατάσταση του ναού με αυτεπιστασία. Το 2000 εκτελέστηκαν εργασίες διαμόρφωσης των κλίσεων της στέγης επάνω από τους θόλους που χτίστηκαν το προηγούμενο έτος. Χτίστηκαν οδηγοί με πωρόλιθους και τα κενά γέμισαν με περλιτόδεμα. Πάνω τοποθετήθηκαν ξύλινες επιτεγίδες, σανίδωμα, ασφαλτόπανο, και τέλος, κεραμίδια βυζαντινού τύπου. Συντηρήθηκαν τα υπάρχοντα κουφώματα και τοποθετήθηκαν νέα από καστανιά στη θέση των κατεστραμμένων. Τοποθετήθηκε δίκτυο από ανοξείδωτους ελκυστήρες στις γενέσεις των τόξων και καμαρών επάνω από τους κατεστραμμένους ξύλινους ελκυστήρες στις δύο κύριες διευθύνσεις του ναού. Ενισχύθηκαν οι πεσσοί στην περιοχή του γυναικωνίτη, οι οποίοι είχαν υποστεί ψαλιδισμό σε δύο στάθμες. Η ενίσχυση των πεσσών του Ιερού έγινε με ενέματα και περίδεση με ανοξείδωτα μεταλλικά στοιχεία σε όλο τους το ύψος. Για την εκτέλεση της εργασίας αυτής προηγήθηκε αποτοίχιση των τοιχογραφιών στις δύο όψεις τους. Ενισχύθηκε η θεμελίωση όλων των πεσσών με την κατασκευή συνδετήριων δοκών από σκυρόδεμα. Αποκαταστάθηκε η μορφολογία της ανοιχτής στοάς στη νότια όψη με καθαίρεση των νεότερων προσθηκών και ανακατασκευάστηκε η στοά στη δυτική όψη, η οποία είχε παλαιότερα καθαιρεθεί για την κατασκευή του κωδωνοστασίου από μπετόν.

Αποκαταστάθηκαν στο εσωτερικό του ναού το δάπεδο (Εικ. 21) του Ιερού, το οποίο βρέθηκε κάτω από το σύγχρονο μωσαϊκό, του νάρθηκα και εξωτερικά της νότιας στοάς με καθαρισμό των πέτρινων πλακών, εξομάλυνση των μικροανωμαλιών, συμπλήρωση των πλακών, οι οποίες έλειπαν, και αρμολόγημα. Στη δυτική στοά δεν βρέθηκε δάπεδο και κατασκευάστηκε νέο

35. Από το σεισμό που έπληξε το 1995 την περιοχή της δυτικής Μακεδονίας.

36. Την ιστορική τεκμηρίωση έκανε η Α. Τσιλιπάκου, αρχαιολόγος της 11ης ΕΒΑ, την αποτύπωση του μνημείου η Α. Οικονομίδου σε συνεργασία με την Ε. Μαυροβίτου, εργοδηγό σχεδιάστρια. Τη μελέτη εκπόνησε η συντάκτρια του παρόντος, η οποία έχει και την επίβλεψη των εργασιών με συνεργάτιδα τη Μ. Ντόνα, πολιτικό μηχανικό ΤΕ, έκτακτη υπάλληλο της 11ης ΕΒΑ.

Εικ. 20. Σαρακίνα. Ναός Αγίου Νικολάου. Διακρίνεται ο ναός με το παλαιό, κατεστραμμένο σήμερα, λιθόκτιστο κωδωνοστάσιο. Φωτογραφία των αρχών του 20ού αιώνα.

από πέτρινες πλάκες. Συνεχίστηκαν, καθ' όλη τη διάρκεια του έτους οι εργασίες στερέωσης και προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών[37].

Σπήλαιο

Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου

Η μονή βρίσκεται στο ανατολικό άκρο του οικισμού του Σπηλαίου Γρεβενών (Εικ. 22). Διασώζει μόνο το καθολικό και τμήμα του ισογείου της βόρειας πτέρυγας. Ο ναός ανήκει στον τύπο του σύνθετου τετρακιόνιου ναού με πλάγιους χορούς και τρούλους στον κυρίως ναό και το νάρθηκα[38]. Οι διαστάσεις του είναι: μήκος 19 και πλάτος 11,70 μ. Η τοιχοποιία είναι λιθόκτιστη με ασβεστοκονίαμα και παρεμβάλλονται οριζόντιες ξυλοδεσιές. Οι κόγχες εξωτερικά δομούνται με επάλληλες σειρές πωρόλιθου και πλίνθων και φέρουν αβαθή τυφλά αψιδώματα. Οι τρούλοι με σχήμα οκταγωνικό εξωτερικά και αψιδώματα

Εικ. 21. Σαρακίνα. Ναός Αγίου Νικολάου. Άποψη του εσωτερικού του ναού από Δ. μετά τις εργασίες αποκατάστασης.

στις πλευρές του οκταγώνου φέρουν φωτιστικά ανοίγματα στις δύο κύριες διευθύνσεις. Οι χώροι που εξυπηρετούσαν τη ζωή στο μοναστήρι αναπτύσσονταν γύρω από το ναό ως εξής: δυτικά ήταν το ηγουμενείο και η κύρια είσοδος, βόρεια η διώροφη πτέρυγα με το μαγειρείο, την τράπεζα και κελιά στον όροφο, ανατολικά άλλη πτέρυγα με βοηθητικούς και αποθηκευτικούς χώρους, καθώς και κελιά. Στη νότια πλευρά βρίσκονταν οι ιδιόκτητες εκτάσεις του μοναστηριού με καλλιέργειες. Το 1910 χτίστηκε ο εξωνάρθηκας-λιτή από αργολιθοδομή και ξύλινη στέγη[39].

Σχετικά με την παρούσα κατάσταση διατήρησης του μνημείου είναι γνωστό ότι αν και υπήρχαν από παλαιά ρωγμές στη θολόκτιστη κάλυψη και περιγράφονται σε αυτοψίες αρχαιολόγων του ΥΠΠΟ[40], φαίνεται ότι ο σεισμός που έπληξε την περιοχή των Γρεβενών το 1995 ενεργοποίησε κάποιο μηχανισμό αστοχίας του κτιρίου[41]. Έτσι, η παρακολούθησή του κατά τη χρονική περίοδο 1996-1999 έδειξε προοδευτική αύξηση του εύρους των ρωγμών.

Το Δεκέμβριο του 1999, για να αποφευχθεί πιθανή κατάρρευση, κατασκευάστηκε συνολική εξωτερική αντιστήριξη της τοιχοποιίας. Η αποκατάσταση του ναού άρχισε μετά την ένταξη του έργου στο Β΄ ΚΠΣ.

Στις δύο κύριες διευθύνσεις του ναού, κατασκευάστηκε σύστημα περίδεσης με ανοξείδωτους ελκυστήρες σε μικρή απόσταση πάνω από τους υπάρχοντες ξύλινους και εξωτερικά γύρω από τη βάση των τρούλων. Στις θέσεις που πρόκειται να γίνουν οι διατρήσεις των στύλων και των πεσσών στο εσωτερικό του ναού, προηγήθηκαν αποτοιχίσεις της τοιχογραφίας[42]. Οι αγκυρώσεις στο βόρειο, δυτικό και νότιο τοίχο έγιναν με ανοξείδω-

37. Εργάστηκαν οι Μ. Ζήλας και Χ. Δήμτζας, συντηρητές αρχαιοτήτων, έκτακτοι υπάλληλοι, με τις οδηγίες του Π. Σγούρου, συντηρητή της 11ης ΕΒΑ.

38. Σε αψίδωμα της νότιας κόγχης, εξωτερικά, είναι εντοιχισμένη ανάγλυφη λίθινη επιγραφή, η οποία αναφέρει το σταυροπηγιακό χαρακτήρα της αφιερωμένης στην Παναγία μονής, το έτος 1633 (*ΖΡΜΑ. ΑΧΑΓ* από Χριστού), το οποίο κατά τον Χρ. Κοτζιά αποτελεί και έτος ιδρύσεως (*ΑΕ* 1950-1951, σ. 19).

39. Ο νάρθηκας αγιογραφήθηκε από το Σαμαριναίο ζωγράφο Γ. Πιτένη το 1911, σύμφωνα με επιγραφή πάνω από τη δυτική είσοδο.

40. Από το αρχείο της 11ης ΕΒΑ: Αναφορά Κ. Τροχίδη, αρχιτέκτονα 11ης ΕΒΑ, με αριθ. πρ. 1049/10-6-88. Αναφορά Θ. Παζαρά, αρχαιολόγου 9ης ΕΒΑ Θεσσαλονίκης, με αριθ. πρ. 2254/29-9-75. Αναφορά Ε. Τσιγαρίδα, αρχαιολόγου 2ης ΕΒΑ, με αριθ. πρ. 216/10-2-70.

41. Η παρακολούθησή του κατά τη χρονική περίοδο 1996-1999 έδειξε προοδευτική αύξηση του εύρους των ρωγμών με ρυθμό 1 χλμ. περίπου το εξάμηνο στα σημεία της συμβολής του νότιου με τους εγκάρσιους τοίχους.

42. Σε τμήματα, διαστ. 0,15×0,15 μ., τα οποία προετοιμάστηκαν για επανατοποθέτηση μετά το πέρας των εργασιών.

Εικ. 22. Σπήλαιο. Μονή Κοιμήσεως της Θεοτόκου. Το καθολικό μετά τις εργασίες αποκατάστασης των όψεων.

τες πλάκες, επάνω σε μαξιλάρια από σκυρόδεμα στο εσωτερικό της τοιχοποιίας και δεν είναι ορατές στις όψεις του ναού.

Στη στέγη, όταν ανασύρθηκαν οι πλάκες της επικάλυψης, αποκαλύφθηκε, όπως ήταν αναμενόμενο από την έρευνα του αρχείου της Εφορείας, αρκετά φθαρμένη η στεγάνωση που έγινε το 1972[43] από ινοπλισμένο ασφαλτικό υλικό. Για την αποκατάσταση της υγρομόνωσης τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο στο σύνολο της στέγης και τέλος, επικάλυψη με σχιστόπλακες. Στον εξωνάρθηκα κόπηκε και απομακρύνθηκε η πλάκα από οπλισμένο σκυρόδεμα, η οποία με πάχος που έφθανε τα 0,15 μ. κάλυπτε όλη τη στέγη του[44]. Τοποθετήθηκαν στρωτήρες μεταλλικοί, οι οποίοι συνδέθηκαν μεταξύ τους με συρματόσχοινα και παραλαμβάνουν τις οριζόντιες ωθήσεις. Επάνω στο σανίδωμα στρώθηκε ασφαλτόπανο και διπλό ανοξείδωτο πλέγμα και η επικάλυψη έγινε με σχιστόπλακες.

Καθαιρέθηκαν τα νεότερα μεταλλικά κουφώματα και οι σιδεριές της λιτής και της νότιας εισόδου του ναού. Μεταφέρθηκε η ξυλόγλυπτη θύρα της δυτικής εισόδου από τη λιτή στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού, στην αρχική της θέση. Στις θέσεις τους τοποθετήθηκαν νέα από καστανιά. Έγιναν εργασίες στερέωσης και προληπτικής συντήρησης των τοιχογραφιών.

Κάστρο

Γέφυρα

Κοντά στον οικισμό του Κάστρου, στον ποταμό Γρεβενίτη, υπάρχει μονότοξη λιθόκτιστη γέφυρα του 19ου αιώνα. Το συνολικό μήκος της πέτρινης διάβασης είναι 21 και το πλάτος της 2,90 μ. Το τόξο σχηματίζεται με ακτινωτή τοποθέτηση γωνιόλιθων σε διπλή σειρά και έχει άνοιγμα 11,40 και ύψος 5,70 μ. Τα άκρα της διάβασης κατά μήκος οριοθετούνται από λίθους, που προεξέχουν κατά 10 μ. από το λιθόστρωτο μονοπάτι της διάβασης και σε αποστάσεις 1-1,20 μ. παρεμβάλλονται επιμήκεις προεξέχοντες λίθοι, οι οποίοι σχηματίζουν υποτυπώδες στηθαίο (αρκάδες). Η γέφυρα παρουσιάζει φθορές, που οφείλονται σε έλλειψη συντήρησης, όπως τοπικές πτώσεις λίθων από τις όψεις της και καταρρεύσεις μικρής κλίμακας στα άκρα της διάβασης κατά μήκος. Πιο σοβαρή είναι η κατάρρευση που παρουσιάζεται στην ανατολική πλευρά της και απειλεί τη διατήρηση του μνημείου λόγω της ανισορροπίας των υπαρχόντων φορτίων.

Οι εργασίες αποκατάστασης άρχισαν με βάση την εγκεκριμένη μελέτη[45] το 1999. Οι εργασίες που εκτελέστηκαν το 2000 αφορούσαν αρχικά στην ανάκτιση του τμήματος που είχε καταρρεύσει, στη συντήρηση της λιθόστρωτης διάβασης με καθαρισμό, συμπλήρωση των λίθων που έλειπαν από το λιθόστρωτο, στεγάνωση των αρμών, διόρθωση των μικροανωμαλιών της για την απόδοση των σωστών κλίσεων και τοποθέτηση λίθινων αρκάδων στη θέση αυτών που χάθηκαν.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΔΡΟΣΟΥ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Βέροια

Βυζαντινό Μουσείο

Ολοκληρώθηκε η συντήρηση του εκθέσιμου υλικού της μόνιμης έκθεσης του πρώτου ορόφου (Εικ. 23-25) και συνεχίστηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης του εκθέσιμου υλικού (εικόνες, τοιχογραφίες, ψηφιδωτά, αρχιτεκτονικά γλυπτά και επιτύμβιες επιγραφές) των μόνιμων εκθέσεων του δεύτερου και του τρίτου ορόφου του μουσείου.

Ναός Αποστόλων Πέτρου και Παύλου (18ος αι.)

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης του ξυλόγλυπτου επιχρυσωμένου τέμπλου του ναού.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Συνεχίστηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης στο ναό Αγίου Γεωργίου Ομορφοκκλησιάς (11ος αι.) και στο αρχοντικό Τσατσαπά Καστοριάς (18ος αι.).

43. Το 1972 με έξοδα της Νομαρχίας Γρεβενών, με βάση μελέτη που εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ, έγινε μεγάλης έκτασης παρέμβαση στη στέγη του ναού.

44. Το σανίδωμα, ο στρωτήρας και οι άκρες των ψαλιδιών ήταν σαθρά. Στην ίδια κατάσταση, σαθρά, βρέθηκαν τα δύο λεπτά οριζόντια ξύλα, που σαν ελκυστήρες έπρεπε να παραλαμβάνουν τις ωθήσεις της στέγης.

45. Τη μελέτη εκπόνησε η συντάκτρια του παρόντος.

Εικ. 23. Βέροια. Βυζαντινό Μουσείο. Επιτάφια πλάκα Ιωάννη Καμύτζη.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Σιάτιστα

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης στις εικόνες. Παρόμοιες εργασίες πραγματοποιήθηκαν και στα εκθέσιμα λειτουργικά άμφια του μουσείου.

Μνημεία Κοζάνης

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες επεμβατικής συντήρησης[46] στους ναούς των Αγίων Αναργύρων Σερβίων, Αγίου Νικολάου Βελβεντού (16ος αι.) και στο ξυλόγλυπτο επιχρυσωμένο τέμπλο του ναού της Αγίας Παρασκευής Σιάτιστας (17ος αι.). Συνεχίστηκαν, επίσης, οι εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στο μεσοβυζαντινό ναό Σισανίου (11ος αι.), στο ναό Κοιμήσεως της Θεοτόκου Αιανής (11ος αι.), στο ναό Τιμίου Προδρόμου Λευκοπηγής (19ος αι.). Παρόμοιες εργασίες εκτελέστηκαν στους ναούς της Αγίας Παρασκευής Σιάτιστας (17ος αι.) και του Αγίου Νικολάου Εράτυρας, και τέλος, στις αποσπασμένες εξωτερικές τοιχογραφίες του αρχοντικού Μαλλιόγκα Σιάτιστας (18ος αι.).

Εικ. 24. Βέροια. Βυζαντινό Μουσείο. Φορητή εικόνα Παναγίας Γλυκοφιλούσας (Ε 536).

Εικ. 25. Βέροια. Βυζαντινό Μουσείο. Έκθεση πρώτου ορόφου.

ΝΟΜΟΣ ΓΡΕΒΕΝΩΝ

Εκτελέστηκαν εργασίες προληπτικής συντήρησης και συγκράτησης των τοιχογραφιών στο καθολικό της μονής Οσίου Νικάνορος Ζάβορδας (16ος αι.), στο καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Τορνικίου (15ος αι.) και στο καθολικό της μονής Κοιμήσεως της Θεοτόκου Σπηλαίου (17ος αι.). Παρόμοιες εργασίες προληπτικής συντήρησης πραγματοποιήθηκαν και στους ναούς Αγίου Νικολάου Σαρακήνας (19ος αι.) και Κοιμήσεως της Θεοτόκου Κνίδης[47].

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

46. Οι εργασίες συντήρησης στους ναούς Αγίων Αναργύρων Σερβίων και Αγίου Νικολάου Βελβεντού πραγματοποιήθηκαν από την προγραμματική σύμβαση που έχει συναφθεί μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ και Δήμους Σερβίων, Αιανής και Βελβεντού, ενώ οι εργασίες συντήρησης στο ναό Αγίας Παρασκευής και στις αποσπασμένες τοιχογραφίες του αρχοντικού Μαλλιόγκα Σιάτιστας πραγματοποιήθηκαν από την προγραμματική σύμβαση που έχει συναφθεί μεταξύ ΥΠΠΟ-ΤΑΠΑ και Δήμων Σιάτιστας και Ασκίου.

47. Οι σχετικές εργασίες συντήρησης εκτελέστηκαν υπό την επίβλεψη των συντηρητών Π. Σγούρου, Κ. Κατετάνου, Δ. Τσίγκανα, Κ. Τζίμπουλα και Ε. Χριστοφορίδου.

ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΚΗΡΥΞΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κόμανος

Ναός Αγίου Νικολάου

Πρόκειται για τρίκλιτη ξυλόστεγη βασιλική του β΄ μισού του 19ου αιώνα με πρόναο και γυναικωνίτη στον όροφο και νεωτερικό χαγιάτι στη νότια πλευρά σε αντικατάσταση παλαιότερου στην ίδια θέση. Φέρει ημικυκλική κόγχη και δίριχτη στέγη με τις χαρακτηριστικές αποτμήσεις στην ανατολική και στη δυτική πλευρά.

Ο ναός έχει υποστεί διαδοχικές επεμβάσεις στο πέρασμα των αιώνων και ανακαινίσεις στον 20ό αιώνα. Ωστόσο, στο εσωτερικό του διατηρεί σε άριστη κατάσταση την παλαιά του μορφή.

Είναι κατάγραφος ακόμη και στα κιονόκρανα με τοιχογραφίες του τελευταίου τετάρτου του 19ου αιώνα φιλοτεχνημένες από Σαμαριναίο ζωγράφο. Στις αρχές του 20ού αιώνα ο ναός ανακαινίστηκε, πιθανότατα μετά από κατάρρευση του βόρειου τμήματός του, λόγω στατικών προβλημάτων, όπως συμπεραίνεται από τις εξωτερικές νεωτερικές αντηρίδες στήριξης. Αγιογραφήθηκαν ο βόρειος τοίχος, ο πρόναος (Βάπτιση, Γέννηση, Άγιος Νικόλαος), διανοίχθηκαν σε πλάτος και ύψος τα παράθυρα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού και επιζωγραφήθηκε η αρχική αγιογράφηση στον κυρίως ναό, όπως διαφαίνεται σε παραστάσεις του νότιου τοίχου. Ανέπαφος παρέμεινε ο χώρος του Ιερού (Εικ. 26).

Στο νότιο κλίτος διασώζεται η αρχική ξύλινη οροφή του ναού με εξαιρετικά φυσιοκρατικά αποδοσμένο γραπτό διάκοσμο, που αποτελείται από ζώνες με πλοχμούς άκανθας σε κόκκινο βάθος, λευκά και κόκκινα άνθη σε γαλάζιο φόντο και τεθλασμένες δίχρωμες ταινίες σε μαύρο φόντο (Εικ. 27).

Το ξύλινο τέμπλο νεοκλασικού τύπου των αρχών του 20ού αιώνα κοσμείται με μετάλλια που φέρουν προτομές αγγέλων. Οι δεσποτικές εικόνες φέρουν μεταλλικές επενδύσεις, αφιερώματα πιστών οικογενειών και αφιερωτών του χωριού κατά τον 20ό αιώνα.

Εικ. 26. Κόμανος. Ναός Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια από τον τοιχογραφικό διάκοσμο στο χώρο του Ιερού.

Εικ. 27. Κόμανος. Ναός Αγίου Νικολάου. Λεπτομέρεια από την ξύλινη διακοσμημένη οροφή στο νότιο κλίτος.

Βελβεντό

Ναός Αγίου Νικολάου

Στο μεταβυζαντινό ναό του Αγίου Νικολάου με τοιχογραφίες του 1588[48], κατά τη διάρκεια των εργασιών συντήρησης των τοιχογραφιών σύμφωνα με εγκεκριμένη μελέτη που εκπονήθηκε στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης ΥΠΠΟ - ΤΑΠΑ - Δήμων Σερβίων, Αιανής, Βελβεντού[49], αποκαλύφθηκαν άλλα δύο τμήματα από το παλαιότερο στρώμα τοιχογραφιών, που χρονολογείται στο β΄ μισό του 14ου αιώνα, στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού, στην ανώτερη ζώνη, αμέσως ανατολικά της θύρας εισόδου, και στη νοτιοδυτική γωνία του (βάθος σκηνών με βραχυγραφίες *ΙΣ ΧΣ*), καθώς και στο χώρο του Ιερού, στο κάτω μέρος της αψίδας (κάτω άκρα ιεραρχών).

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

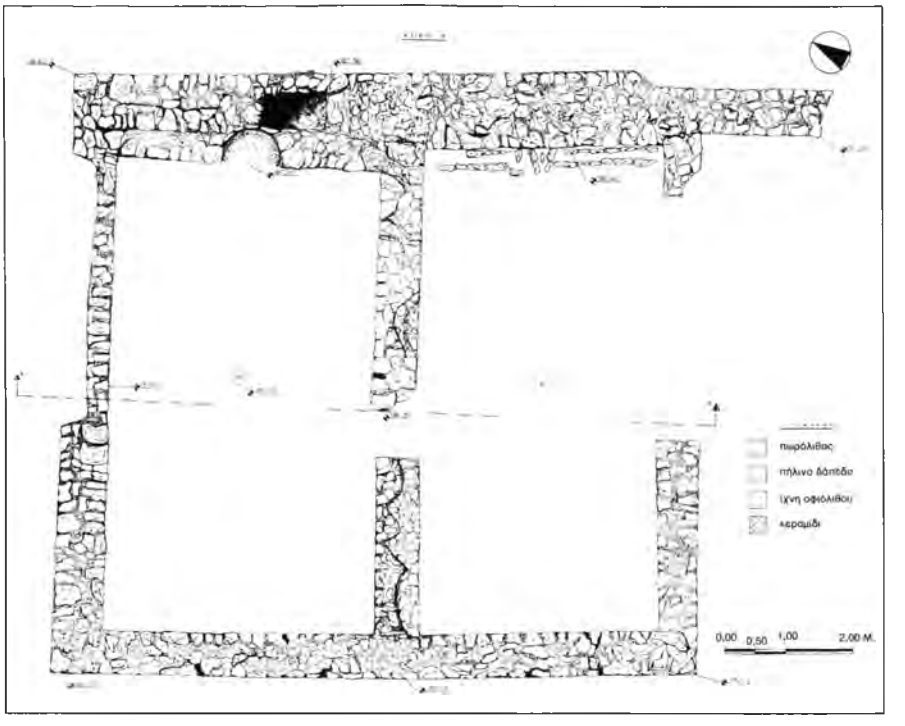
ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή, θεματική ταξινόμηση και τεκμηρίωση των καταγεγραμμένων γλυπτών και επι-

48. *Μακεδονικά* 22 (1982), σ. 309, 315-316. Σ. Κίσσας, Μεταβυζαντινά μνημεία της περιοχής Βελβεντού, *Βελβεντό, Χθες - σήμερα - αύριο, Πρακτικά Συνεδρίου*, Βελβεντό 1993, σ. 149-155.

49. Τη μελέτη συντήρησης του ζωγραφικού διακόσμου εκπόνησε ο συντηρητής της Εφορείας Κ. Τζίμπουλας με τη βοήθεια των συντηρητών της Προγραμματικής Σύμβασης Α. Κορακιανίτου και Θ. Φαρδή.

Εικ. 28. Ασώματα. Θέση Μαυρομουριά. Μεταβυζαντινός οικισμός. Κάτοψη του κτιρίου Α.

γραφών, της κεραμικής, των νομισμάτων και της μικροτεχνίας της συλλογής Βεροίας. Συμπληρώθηκαν, με βάση νέα βιβλιογραφικά στοιχεία και επιτόπια έρευνα, οι καταγραφές των φορητών εικόνων, τοιχογραφιών, ξυλογλύπτων και παλαιοτύπων της συλλογής Βέροιας. Στις καταγραφές συνεργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Χ. Παπακυριακού και Μ. Παρχαρίδου.

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή και τεκμηρίωση του ανασκαφικού υλικού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Νέας Πέλλας σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Φ. Καραγιάννη.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΣΤΟΡΙΑΣ

Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταγραφή και τεκμηρίωση του ανασκαφικού υλικού από τον αρχαιολογικό χώρο Διοκλητιανουπόλεως στο Άργος Ορεστικό Καστοριάς σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Α. Σκρέκα[50].

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Κοζάνη

Επισκοπικό Μέγαρο

Στο πλαίσιο της ίδρυσης Εκκλησιαστικού Μουσείου στο Επισκοπείο Κοζάνης και της εκπόνησης σχετικής μουσειολογικής μελέτης ολοκληρώθηκε η καταγραφή των λειτουργικών βιβλίων και εντύπων που φυλάσσονται στο κτίριο. Πρόκειται για 210 βιβλία 16ου-20ού αιώνα και οκτώ φιρμάνια 18ου-19ου αιώνα. Τέλος, καταγράφηκε μέρος των αμφίων (δέκα) που φυλάσσονται στο ναό του Αγίου Νικολάου και πραγματοποιήθηκε επανέλεγχος της παλαιότερης καταγραφής των εικόνων του ναού, κατά τη διάρκεια του οποίου εντοπίστηκαν άλλες 12 εικόνες 19ου-20ού αιώνα[51].

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΜΑΘΙΑΣ

Ασώματα

Θέση Μαυρομουριά

Πραγματοποιήθηκε αρχαιολογική διερεύνηση εντός της χά-

50. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 581-590.

51. Στην καταγραφή έλαβε μέρος η έκτακτη αρχαιολόγος Ι. Πεσιρίδου.

ραξης της Νέας Εγνατίας Οδού στο τμήμα Λευκόπετρα-Βέροια-Κουλούρα (5.2-5.3), στο υπότμημα Χ.Θ. 11+774 έως Χ.Θ. 12+014.

Νότια της παλαιάς μεταβυζαντινής εκκλησίας του ναού του Αγίου Αθανασίου, περί τα 500 μ. νοτιοανατολικά του οικισμού Ασώματα στη θέση Μαυρομουριά εντοπίστηκαν τόσο κατά την επιφανειακή έρευνα όσο και κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών με μικρό εκσκαπτικό μηχάνημα θεμελιώσεις από αργολιθοδομή και πωρόλιθο εγκαταστάσεων του παλαιού οικισμού των Ασωμάτων κατά την περίοδο της πρώιμης Τουρκοκρατίας. Τα αποσπασματικά λείψανα άρχισαν στη συνέχεια να ανασκάπτονται συστηματικά με σκοπό την αποκάλυψη του οικισμού. Στις διατομές 110-111 εντοπίστηκε κτιστός αποχετευτικός αγωγός, καλυμμένος με σχιστόπλακες. Κατά τη διάρκεια του καθαρισμού του ανευρέθηκαν κεραμική Τουρκοκρατίας και τρία χάλκινα νομίσματα, από τα οποία τα δύο είναι αδιάγνωστα, ενώ το ένα βυζαντινό. Στις διατομές 111-112 εντοπίστηκε οικία (Α) που αποτελείται από δύο δωμάτια (α΄, β΄) με τοιχοποιίες από αργολιθοδομή και εστία στο δυτικό τοίχο του δωματίου α΄ (Εικ. 28). Δάπεδο δεν διασώθηκε. Οι διαστάσεις του δωματίου α΄ είναι 7,90×3,70 μ., ενώ εκείνες του δωματίου β΄ 7,05×4,14 μ. Στο χώρο αυτό βρέθηκαν δύο χάλκινα ενετικά νομίσματα, κεραμική Τουρκοκρατίας, μεταξύ της οποίας μια ακέραιη κούπα, 15ου-16ου αιώνα, και μετάλλινα αντικείμενα (καρφιά, λεπίδες, ψαλίδι, εξαρτήματα θυρών, εξαρτήματα ένδυσης και υπόδησης)[52].

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΠΕΛΛΑΣ

Νέα Πέλλα

Παλαιοχριστιανική βασιλική

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο, σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Φ. Καραγιάννη, οι έρευνες επικεντρώθηκαν στο χώρο του νάρθηκα και του εξωνάρθηκα[53] (Εικ. 29), καθώς και στην πλήρη διερεύνηση του βόρειου κλίτους της βασιλικής. Αναλυτικότερα, αποκαλύφθηκε σε όλο το μήκος ο δυτικός τοίχος του κυρίως ναού, ο οποίος είχε δύο θύρες, στα βόρεια και στα νότια, για την επικοινωνία του νάρθηκα με το βόρειο και νότιο κλίτος αντίστοιχα. Από αυτές, μόνον η βόρεια παρέμεινε σε λειτουργία σε όλη τη διάρκεια της παλαιοχριστιανικής περιόδου, ενώ η δεύτερη φαίνεται πως καταργήθηκε πολύ σύντομα. Αντίστοιχα, μέσα στο χώρο του νάρθηκα, σε δεύτερη φάση, κατασκευάστηκαν εγκάρσιοι τοίχοι που διαίρεσαν το χώρο σε τρία μέρη, σφραγίστηκε το άνοιγμα στο νότιο τοίχο και κατασκευάστηκε κλίμακα για την πρόσβαση στα υπερώα.

Στη συνέχεια οι έρευνες επεκτάθηκαν στο βόρειο κλίτος του ναού, από όπου απομακρύνθηκε το στρώμα καταστροφής. Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως μαρμάρινα μέλη του ισογείου και του υπερώου (Εικ. 30), μετά την πτώση τους από το σεισμό (κίονες, κιονόκρανα, επιθήματα και βάσεις σε δύο διαστάσεις – ισογείου και υπερώου –, καθώς και ένας μεγάλος αριθμός θωρακίων με ποικίλα διακοσμητικά μοτίβα). Επίσης, με την αφαίρεση χώματος αποκαλύφθηκε εν μέρει ο βόρειος στυλοβάτης του ναού, ο οποίος σώζει κατά χώραν σχεδόν όλες τις βάσεις των κιόνων. Παράλληλα, και σε μικρή απόσταση από αυτόν, εντοπίστηκε και δεύτερος, κτιστός στυλοβάτης[54], ο οποίος ανάγεται σε δεύτερη χρονολογικά φάση, δεδομένου ότι βρίσκεται θεμελιωμένος επάνω στο αρχικό δάπεδο. Ο δεύτερος αυτός στυλοβάτης φρασσόταν πιθανότατα με ξύλινα θωράκια, την ύπαρξη των οποίων προδίδει ο εντοπισμός μεγάλου αριθμού σιδερένιων καρφιών (ξεπερνούν τα 120). Στόχος αυτού του στυλοβάτη ήταν να απομονώσει στο βόρειο κλίτος από τη συμμετοχή στη Θεία Λειτουργία μια ιδιαίτερη κατηγορία πιστών.

Τέλος, σε όλο το μήκος του βόρειου κλίτους αποκαλύφθηκε χοντρό ψηφιδωτό, που σώζεται σε άριστη κατάσταση και κοσμείται με γεωμετρικά θέματα (τρίγωνα εγγεγραμμένα σε ορθογώνια, κύκλους και ρόμβους). Κατά την ανασκαφή περισυνελέγησαν πολλά σπαράγματα από τοιχογραφίες που κοσμούσαν το βόρειο τοίχο. Με βάση τα υπολείμματα της τοιχογράφησης που διασώθηκαν κατά χώραν αναγνωρίζεται ότι η διακόσμησή τους μιμούνταν ορθομαρμάρωση.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ ΠΕΤΚΟΣ

Ξιφιανή

Από το Μάιο έως το Σεπτέμβριο του 2000 πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα σε αγροτική περιοχή της Ξιφιανής Αλμωπίας στο πλαίσιο βελτίωσης του υφιστάμενου επαρχιακού οδικού δικτύου[55]. Στο 2ο χλμ. παραπλεύρως του οδικού άξονα Ξιφιανής-Αριδαίας αποκαλύφθηκε και ερευνήθηκε τμήμα κοιμητηρίου 45 τάφων, που χρονολογούνται κυρίως στον 4ο αι. μ.Χ. Τα είδη των τάφων, η τυπολογική διαφοροποίησή τους, τα ευρήματα και οι παρατηρήσεις επί των ενταφιασμένων δίνουν αξιόλογες πληροφορίες για ένα τυπικό κοιμητήριο της πρώιμης παλαιοχριστιανικής εποχής. Οι περισσό-

52. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος η έκτακτη αρχαιολόγος Μ. Πολατίδου και η σχεδιάστρια της Εφορείας Μ. Σασκαλίδου. Για τα αποτελέσματα της ανασκαφικής έρευνας, βλ. *ΑΕΜΘ* 16 (2002), σ. 585-599.

53. Τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύονται στο Α. Πέτκος, Ανασκαφή παλαιοχριστιανικής βασιλικής Νέας Πέλλας, *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου, Ιστορία - Αρχαιολογία - Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, 15-16 Ιουνίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 63-79.

54. Επισημαίνεται ότι οι μόνες βασιλικές του ελλαδικού χώρου στις οποίες έχει εντοπιστεί δεύτερος στυλοβάτης είναι η Βασιλική Α΄ και η Βασιλική του Μουσείου στους Φιλίππους.

55. Τα αποτελέσματα της έρευνας δημοσιεύονται στο *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 517-531.

Εικ. 29. Νέα Πέλλα. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κεντρικό ομφάλιο στο δάπεδο του νάρθηκα.

τεροι τάφοι ανήκουν στον τύπο του καλυβίτη και του πλίνθινου κιβωτιόσχημου (Εικ. 31), ορισμένοι είναι λακκοειδείς, ενώ μόνον ένας είναι καμαρωτός (Εικ. 32). Πέντε από αυτούς υπόκεινται του παλαιοχριστιανικού στρώματος, έχουν στοιχεία εναγισμού και από την κεραμική τους συνάγεται ότι ανήκουν στον 3ο αι. μ.Χ., ενώ οι υπόλοιποι εντάσσονται από τις αρχές έως τα τέλη του 4ου αιώνα. Χάλκινα νομίσματα του 295-299 και του 307-308 μ.Χ. που χρησιμοποιήθηκαν σε τρεις περιπτώσεις ως χαρώνειοι οβολοί εντάσσονται στην περίοδο της ηγεμονίας του Μαξιμιανού και του Γαλέριου (Εικ. 33-34). Είκοσι ακέραια αγγεία μέσα στους τάφους και άφθονα θραυσμένα πάνω από αυτούς συνδέονται με ταφικά έθιμα που μαρτυρούν τη συνέχιση παγανιστικών συνηθειών. Τα αγγεία απαντούν σε ποικιλία ειδών και τύπων και καλύπτουν ολόκληρο τον 4ο αιώνα. Πρωιμότερα είναι τα πινάκια, οι οινοχόες και οι αμφορίσκοι με κόκκινο επίχρισμα, καθώς και τα λεπτοκέλυφα μόνωτα και δίωτα κύπελλα με πορτοκαλέρυθρο επίχρισμα που χαρακτηρίζουν την κωνσταντίνεια εποχή. Ακολουθούν οι οινοχοΐσκες με καλυκόσχημο ή τριφυλλόσχημο χείλος, που χαρακτηρίζουν το β΄ μισό του 4ου αιώνα, και τέλος τα αγγεία με γραπτό διάκοσμο, που μιμούνται «μεταλλικά» σχήματα και τα οποία χαρακτηρίζουν την παραγωγή του τέλους του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα[56]. Οι πρακτικές που εντοπίζονται στην ένδυση των νεκρών, τον καλλωπισμό τους, τη μύρωσή τους, τη συνοδεία αγγείων, τροφών και ποτών περιγράφονται σε πατερικά κείμενα της εποχής.

Κοντά στο κοιμητήριο ερευνήθηκε θέση αγροτικής εγκατάστασης με τέσσερις αποθηκευτικούς πίθους, ο ένας από τους

Εικ. 30. Νέα Πέλλα. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Βόρειο κλίτος. Άποψη από Δ.

οποίους κοσμείται με σταμπωτό σταυρό στο περιχείλωμα. Είναι πιθανόν η θέση να συνδέεται με κάποιον άγνωστο οικισμό της περιοχής σχετιζόμενο με το κοιμητήριο. Εξάλλου, η ευρύτερη περιοχή παρουσιάζει πυκνό οικιστικό δίκτυο, όπως φαίνεται από σειρά εντοπισμένων θέσεων (Άλωρος, Άψαλος, Πολυκάρπη)[57], το οποίο απλώνεται στην πεδιάδα που σχηματίζουν οι ποταμοί Αλμωπαίος και Ασπροπόταμος, κάτω από το μεσοβυζαντινό κάστρο των Μογλενών.

Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας, αφού φωτογραφήθηκε λεπτομερώς και αποτυπώθηκε ο χώρος, επιχώσθηκε ο καμαρωτός τάφος και διατηρήθηκε σε κατάχωση με ειδική κάλυψη της κατασκευής του, ενώ, επίσης, διατηρήθηκαν κατά χώραν με κατάχωση και ορισμένες από τις πλίνθινες κιβωτιόσχημες ταφικές κατασκευές. Το υλικό κατασκευής των καλυβιτών τάφων αριθμήθηκε και μεταφέρθηκε στον αποθηκευτικό χώρο της Κοινότητας Ξιφιανής. Με το πέρας της έρευνας και της κατάχωσης εγκρίθηκε από την 11η ΕΒΑ η ολοκλήρωση των εργασιών διαπλάτυνσης του δρόμου. Τα κινητά ευρήματα (κεραμική, μικροτεχνία, οστά) αποθηκεύθηκαν αρχικά σε χώρο της Κοινότητας Ξιφιανής, όπου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός και συγκόλληση της κεραμικής και ταξινόμηση των υπόλοιπων ευρημάτων. Δύο από τα αγγεία επελέγησαν να εκτεθούν στη μόνιμη έκθεση του Βυζαντινού Μουσείου της Βέροιας.

Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Γ. Σταλίδης και Ν. Μπονόβας, οι οποίοι είχαν την ευθύνη της σύνταξης του ημερολογίου και της αποτύπωσης του χώρου.

ΜΕΛΙΝΑ ΠΑΪΣΙΔΟΥ

56. Για τα αγγεία, βλ. ό.π. Τα αγγεία αποτελούν αντικείμενο αναλυτικής δημοσίευσης που εκπονείται από τη γράφουσα.

57. Α. Χρυσοσπόμου, Αλμωπία. Οδοιπορικό στο μονοπάτι του χρόνου, *Γνωριμία με τη Γη του Αλεξάνδρου, Ιστορία - Αρχαιολογία -Τέχνη στο Νομό Πέλλας, Πρακτικά Επιστημονικής Διημερίδας Κέντρου Ιστορίας Δήμου Θεσσαλονίκης, 15-16 Ιουνίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 147-149.

Εικ. 31. Ξιφιανή. Πλίνθινος κιβωτιόσχημος τάφος.

Εικ. 32. Ξιφιανή. Καμαρωτός τάφος.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΖΑΝΗΣ

Αιανή

Ναός Παναγίας

Στο πλαίσιο της υλοποίησης μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού[58], που υπέστη εκτεταμένες ζημιές από το σεισμό της 13ης Μαΐου 1995, και της εκπόνησης συμπληρωματικής μελέτης για τη διαμόρφωση του νότιου τριβήλου, σύμφωνα με νεότερα στοιχεία που προέκυψαν κατά τη διάρκεια των εργασιών προληπτικής συντήρησης και στερέωσης, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα τόσο στο εσωτερικό (Εικ. 35) όσο και στο εξωτερικό του ναού, στη βόρεια και νότια πλευρά.

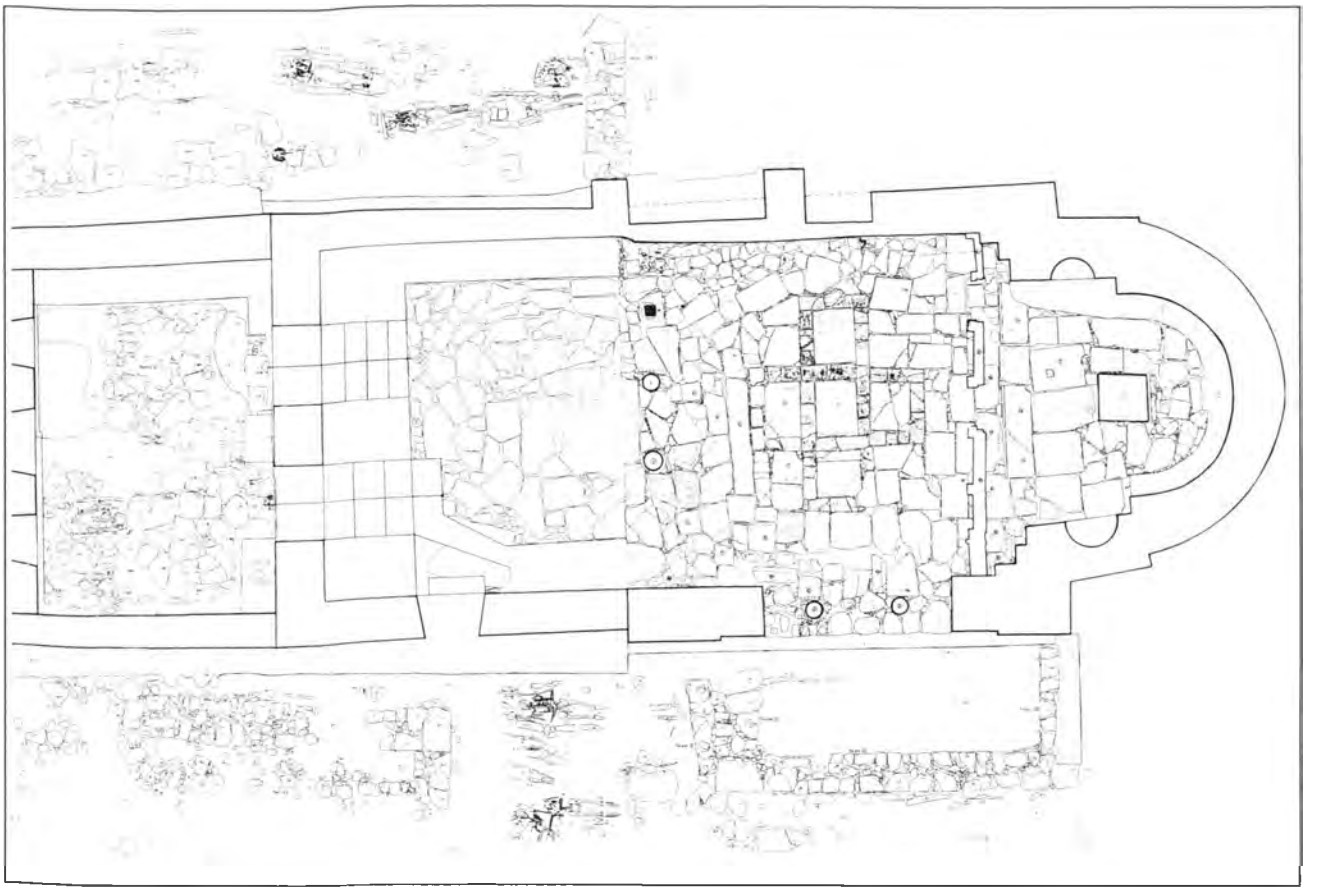
Εικ. 33-34. Ξιφιανή. Χάλκινα νομίσματα Γαλέριου και Μαξιμιανού.

Στο εσωτερικό του ναού, στον εξωνάρθηκα, αποκαλύφθηκαν τμήματα της θεμελίωσης του νότιου και δυτικού εξωτερικού τοίχου του χώρου από λαξευμένους πωρόλιθους (βάθος πρώτης σειράς λίθων 0,54 μ.), καθώς και το δάπεδό του που ανήκουν στη φάση του 16ου αιώνα. Το βόρειο πέρας του δυτικού τοίχου δεν αποκαλύφθηκε λόγω της ύπαρξης μεταγενέστερου εδράνου, που εφάπτεται στο βόρειο τοίχο του εξωνάρθηκα. Ωστόσο, φαίνεται ότι ο δυτικός τοίχος κατέληγε κάτω από τον τελευταίο, λόγω της ύπαρξης τμήματος τοιχογραφικού διακόσμου του 16ου αιώνα στο βόρειο τοίχο, πάνω ακριβώς από το έδρανο, και στην απουσία οικοδομικών λειψάνων που να ανήκουν σε αυτόν στο βόρειο τμήμα εξωτερικά του ναού. Το δάπεδο που παρουσιάζει κλίση από Β. προς Ν. (βάθος από το σταθερό 0,62-0,80 μ.) – πιθανότατα λόγω καθίζησης – διασώζει κατά χώραν τις λιθόπλακες από πωρόλιθο, ενίοτε από σχιστόλιθο, ακανόνιστου σχήματος ελεύθερα τοποθετημένες στο χώμα.

Ο εξωνάρθηκας του 16ου αιώνα επικοινωνούσε με το νάρθηκα μέσω των ίδιων θυραίων ανοιγμάτων στον ανατολικό τοίχο, το κατώφλι των οποίων από ορθογωνισμένους πωρόλιθους βρισκόταν σε χαμηλότερο επίπεδο (βάθος: 0,55 μ.) από το σημερινό. Μετά την καταστροφή του, πιθανότατα από πυρκαγιά, ο χώρος χρησιμοποιήθηκε για ταφές και ανακομιδές σε όλη τη διάρκεια λειτουργίας του ναού ως καθολικό μονής, όπως προκύπτει από τα ανασκαφικά ευρήματα (κιβωτιόσχημος τάφος Τ1, διαστ. 1,80×0,60, σε βάθος 0,60 μ., καταστρέφει το δυτικό τοίχο του εξωνάρθηκα, δέκα ανακομιδές, σε βάθος 0,31 μ.). Δυτικά του κατωφλιού, στο βόρειο θυραίο άνοιγμα και σε βάθος 0,72 μ. βρέθηκε τμήμα παλαιότερου δαπέδου, βυζαντινής φάσης(;), από πατημένο πηλό και τριμμένο κεραμίδι.

Κατά τον καθαρισμό και τη διερεύνηση σε βάθος – μετά την απομάκρυνση ανακομιδής οστών – της δοκιμαστικής τομής (3), που είχε ανοιχθεί σε παρελθόν έτος (1997) στο βορειοανατολικό τμήμα του νάρθηκα, δυτικά από το βόρειο άνοιγμα του τριβήλου, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,31 μ. πωρολιθικές πλάκες που ανήκουν πιθανότατα στην αρχική – βυζαντινή – φάση του ναού και τμήμα τοιχοποιίας δύο δόμων από λαξευμένους

58. Σχετικά με το ναό, βλ. Πελεκανίδης, ό.π. (υποσημ. 22), σ. 410-423.

Εικ. 35. Αιανή. Ναός Παναγίας. Κάτοψη της ανασκαφής.

λίθους που εναλλάσσονται με πλίνθους, η οποία ανήκει σε πεσσό-παραστάδα της αρχικής φάσης του ναού, όταν στεγαζόταν με τρούλο. Αντίστοιχος πεσσός θα υπήρχε και στο νότιο άνοιγμα του τριβήλου, οπότε τα πλάγια τοξωτά ανοίγματα θα ήταν ισομεγέθη με το κεντρικό του τριβήλου.

Σε διερευνητική τομή Α στον κυρίως ναό για την αποκάλυψη της βάσης του δυτικού κίονα του νότιου τριβήλου εντοπίστηκε η βάση του σε βάθος 1,30 μ., χωρίς να ανευρεθούν λείψανα του αρχικού δαπέδου στο σημείο αυτό. Κατά τον καθαρισμό εντοπίστηκε αμέσως βόρεια του δυτικού κίονα λεβητοειδές κιονόκρανο, πλευράς άβακα 0,32 μ., που φέρει όμοιο διάκοσμο με εκείνον των κιονοκράνων του τριβήλου και είχε χρησιμοποιηθεί ως spolio στο δάπεδο της μεταβυζαντινής φάσης του ναού (16ος αι.), όπως και άλλα αρχιτεκτονικά μέλη.

Κατά τον καθαρισμό και τη διερεύνηση σε βάθος της δοκιμαστικής τομής (1), που είχε ανοιχθεί σε παρελθόν έτος (1997) στο Ιερό, νότια της Αγίας Τράπεζας, αποκαλύφθηκαν το πέρας της θεμελίωσης του εδράνου (αναβαθμού) της κόγχης (βάθος: 1,19 μ.), το πέρας της Αγίας Τράπεζας (βάθος 1,21 μ.), που ανήκουν στην αρχική φάση του ναού. Σε βάθος 1,29 μ. εντοπίστηκε διαλυμένο στρώμα, πάχ. 0,03 μ., από πατημένο πηλό και τριμμένο κεραμίδι, όμοιο με εκείνο που ανευρέθηκε στον εξωνάρθηκα (σε βάθος 0,72 μ.), που πιθανότατα ανήκει στη βυζαντινή φάση του ναού, ενώ σε βάθος 1,43 μ. εντοπίστηκε υπόστρωμα από ασβεστοκονίαμα, πάχ. 0,03 μ. επίσης, που οδηγεί σε μια παλαιότερη φάση προγενέστερη του βυζαντινού ναού. Ίσως το στοιχείο αυτό σε συνδυασμό με το κιονόκρανο των αρχών του 5ου αιώνα, καθώς και άλλα ευρήματα, κυρίως κεραμικής, που ανευρέθηκαν κατά τη διάρκεια παλαιότερων ερευνών, να στοιχειοθετεί την υπόθεση της ύπαρξης προγενέστερου κτίσματος, παλαιοχριστιανικών χρόνων, στη θέση αυτή.

Κατά τον καθαρισμό παλαιότερης τομής (4) στη νοτιοδυτική γωνία του νάρθηκα βρέθηκε το πέρας της θεμελίωσης του βόρειου τοίχου σε βάθος 1,28 μ. Μετά τον καθαρισμό και της παλαιότερης δοκιμαστικής τομής (2) στη βορειοανατολική γωνία του κυρίως ναού, μπροστά από το τέμπλο, εμφανίστηκε η θεμελίωση του βόρειου τοίχου στο σημείο αυτό που προεκτείνεται νοτιότερα της ανωδομής, προς το εσωτερικό του ναού, ενώ οι πωρόλιθοι του πρώτου δόμου (βάθος 1,30 μ.) φέρουν ίχνη ασβεστοκονιάματος (υπόστρωμα αρχικού δαπέδου).

Εξωτερικά του ναού, στο νότιο τμήμα, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,70 μ. τοιχοποιία από ακανόνιστους πωρόλιθους, σε απόσταση 1 μ. από το νότιο τοίχο του εξωνάρθηκα. Πρόκειται πιθανότατα για τα λείψανα της θεμελίωσης του διδακτηρίου που βρι-

σκόταν στο χώρο αυτό έως και τις αρχές του 20ού αιώνα[59]. Ανατολικά του χώρου αυτού, σε βάθος 1,10-1,32 μ., ανευρίσκονται ανακομιδές οστών (11), σε βάθος 1,70 μ. ένας κιβωτιόσχημος τάφος Τ2 με προσανατολισμό Α.-Δ., νότια του τάφου αυτού έξι λακκοειδείς ταφές (Τ3-Τ8). Ο Τ7 έφερε εκατέρωθεν της κεφαλής του νεκρού δύο λίθους για προστασία. Οι σκελετοί βρέθηκαν σε ύπτια θέση με τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος.

Ανατολικότερα, αμέσως νότια του τριβήλου, αποκαλύφθηκε μετά την αφαίρεση του λιθόστρωτου (σε βάθος 1,35 μ.) ορθογώνιο πρόσκτισμα που επικοινωνούσε με τον κυρίως ναό μέσω των ανοιγμάτων του νότιου τριβήλου, σύγχρονου με τη φάση του 16ου αιώνα, όταν οι πλάγιες όψεις των ποδαρικών του τόξου αγιογραφήθηκαν με τις μορφές των αποστόλων Πέτρου και Παύλου. Πρόκειται πιθανότατα για παρεκκλήσιο, όπως δηλώνουν οι εξωτερικές αγιογραφίες του νότιου τοίχου του ναού στο σημείο αυτό με μορφές διακόνου, αγίων και σεραφείμ. Αποκαλύφθηκε ως το πέρας της θεμελίωσης και διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων (0,55 μ.). Η τοιχοποιία του αποτελείται από λαξευμένους πωρόλιθους ορθογώνιου σχήματος με ελάχιστες πλίνθους στα ενδιάμεσα κενά. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν κατεστραμμένος κιβωτιόσχημος τάφος (Τ15), ανακομιδές οστών (3), εφυαλωμένη και αβαφής κεραμική μεταβυζαντινών χρόνων και νομίσματα εποχής Τουρκοκρατίας.

Στο βόρειο τμήμα εξωτερικά του ναού ανευρέθηκαν (σε βάθος 1,30 έως 1,55, με σταθερό 1 μ. ψηλότερα λόγω υψομετρικής διαφοράς) έξι κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τ9-Τ14) με προσανατολισμό Α.-Δ. και τέσσερις ανακομιδές (βάθος 1,60 έως 1,75 μ.). Οι περισσότεροι από αυτούς δεν διατηρούν τις καλυπτήριες πλάκες και είναι ακτέριστοι, ενώ ο Τ14 φέρει κυρίως κεραμίδες ως καλυπτήριες[60].

Τριγωνικό

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Ο ναός της Κοίμησης της Θεοτόκου βρίσκεται 2 χλμ. δυτικά του οικισμού και διασώζει τοιχογραφίες του 16ου αιώνα στο Ιερό και στο βόρειο τοίχο του κυρίως ναού. Στο πλαίσιο της υλοποίησης της μελέτης στερέωσης-αποκατάστασης του ναού πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό του, στην ανατολική, νότια και βόρεια πλευρά του (Εικ. 36).

Η έρευνα στο εσωτερικό είχε ως στόχο την αποκάλυψη του αρχικού δαπέδου με σκοπό την αποκατάσταση και πιθανή συμπλήρωσή του. Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά τμήματα δαπέδου από ακανόνιστες λιθόπλακες ελεύθερα τοποθετημένες στο χώμα με θραύσματα πλίνθων στα ενδιάμεσα κενά. Σε ορισμένα σημεία, όπως στο νοτιοδυτικό τμήμα του κυρίως ναού, ο φυσικός βράχος λειτουργούσε ως δάπεδο. Στο νάρθηκα οι πλάκες που χρησιμοποιούνται είναι μικρότερες σε μέγεθος (συνηθέστερη διάσταση 0,40×0,20 μ.) και εμφανίζουν διατάραξη στο δυτικό τμήμα, γεγονός που σημαίνει ότι το δάπεδο επανατοποθετήθηκε ή επισκευάστηκε σε νεότερους χρόνους.

Η έρευνα στο εξωτερικό απέδειξε ότι ο μεταβυζαντινός ναός αποτελεί επισκευή μονόχωρου βυζαντινού που θεμελιώνεται στο κεντρικό κλίτος τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, η οποία ιδρύεται σε προϋπάρχον ελληνιστικό στρώμα.

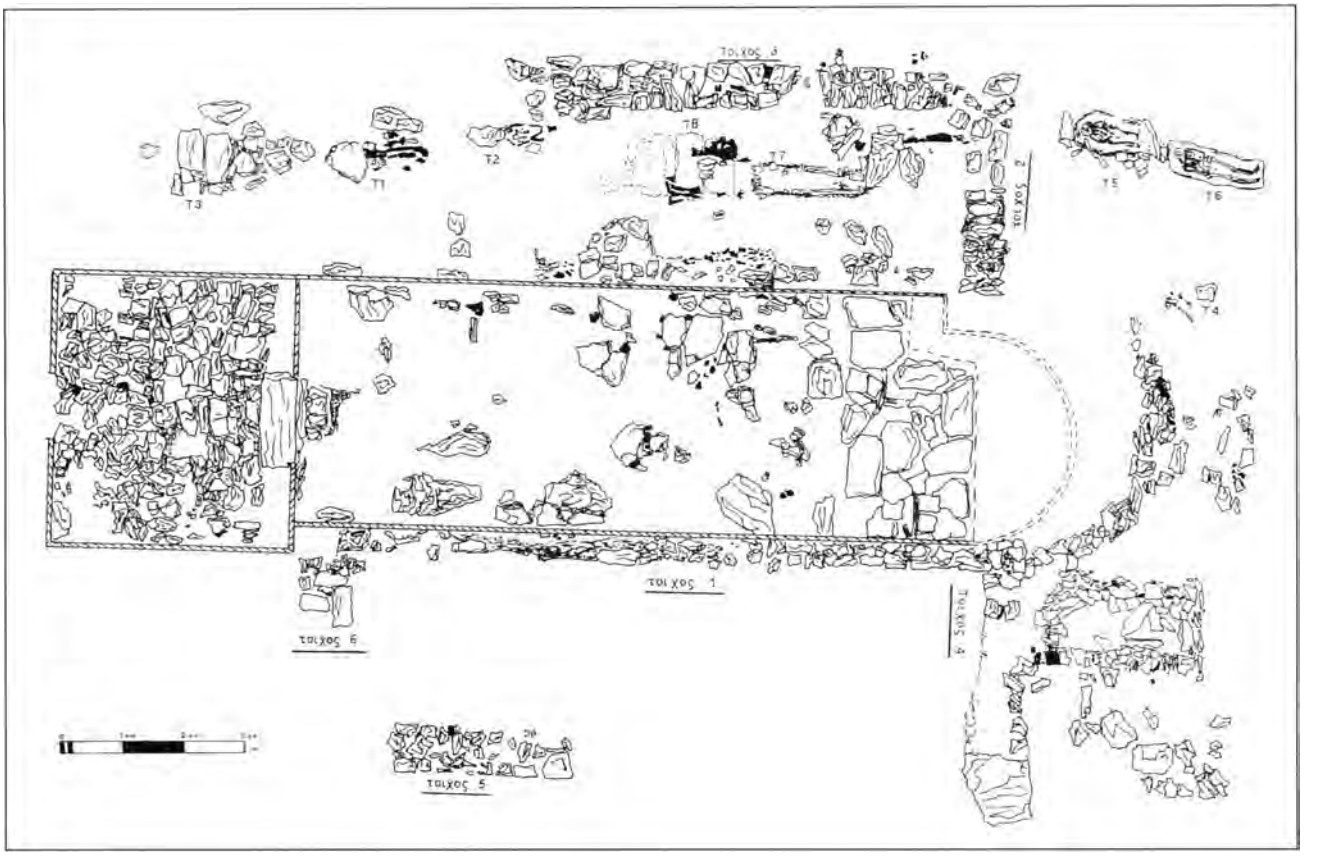
Πιο συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκαν τμήματα του ανατολικού, νότιου και δυτικού τοίχου του νότιου κλίτους της βασιλικής (διαστάσεις 1,30×0,65, 3×0,80 και 1,20×0,85 μ. αντίστοιχα), ενώ ο βόρειος τοίχος του σε όλη την έκταση (διαστάσεις 9,60×0,50 μ. Το πλάτος του τοίχου ισοδυναμεί με το τμήμα που εκτείνεται νότια του μεταγενέστερου νότιου τοίχου του μεταβυζαντινού ναού που ανεγέρθηκε σε νεότερους χρόνους). Αντίστοιχα, στο βόρειο κλίτος αποκαλύφθηκαν ο ανατολικός τοίχος του σε όλη την έκταση (διαστάσεις 3,68×0,64 μ.), ενώ ο βόρειος τοίχος στο μεγαλύτερο μέρος του (διαστάσεις 8,50×0,67 μ.). Ο βόρειος και ο νότιος τοίχος του ναού θεμελιώνονται πάνω στους αντίστοιχους τοίχους του κεντρικού κλίτους της βασιλικής. Η τοιχοποιία αποτελείται από ημιλαξευμένους, ακανόνιστους ντόπιους λίθους, ενίοτε πλακαρούς, με μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα κενά και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα, που διασώζεται σε μεγάλη έκταση στην ανατολική πλευρά και στους πλάγιους τοίχους του κεντρικού κλίτους.

Στο εσωτερικό του βόρειου κλίτους και ανατολικά, έξω από το χώρο του Ιερού, αποκαλύφθηκαν οκτώ τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι πέντε (Τ1: 1,06×0,38, Τ2: 0,74×0,25, Τ4: 0,73×0,27, Τ5: 1,20×0,45, Τ6: 1,60×0,32 μ.) λακκοειδείς εκμεταλλεύονται το φυσικό βράχο και οριοθετούνται με λίθους και κεραμίδες σε μία ή τρεις πλευρές. Στους περισσότερους βρέθηκαν ελάχιστα οστά που προέρχονται από μικρά παιδιά ή βρέφη (Τ1, Τ2, Τ4, Τ5) και ενήλικες (Τ6, Τ7). Σε έναν από αυτούς (Τ5) βρέθηκε ακέραιος σκελετός μικρού παιδιού (ύψος 0,95 μ.) με το κρανίο ελαφρά στραμμένο προς Ν. και τα χέρια παράλληλα στο σώμα. Οι τρεις (Τ3: 1,63×0,42, Τ7: 1,50×0,32, Τ8: 1,82×1,15 μ.) είναι κιβωτιόσχημοι. Αποτελούνται από ακανόνιστους λίθους κάθετα τοποθετημένους και καλύπτονται με τρεις πλάκες (Τ3, Τ8). Συνολικά στους τάφους βρέθηκαν έξι χάλκινα νομίσματα παλαιοχριστιανικών χρόνων, τα πέντε ανάμεσα στους μηρούς των σκελετών (Τ5, Τ6) ως εξής: Τρία στον Τ5 (Ν19, Ν20, Ν21), δύο στον Τ3 (Ν17, Ν18) και ένα με ίνες υφάσματος στον Τ6 (Ν22).

Νοτιοανατολικά της αψίδας αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή, εξωτ. διαστ. 2,70×1,45 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Οι τρεις τοίχοι της, εκτός από τον ανατολικό, είναι χτισμένοι από πλακαρούς λίθους τετράγωνους ή ορθογώνιους (μέγ. πάχ. 0,09 μ.) με μικρότερους λίθους στα ενδιάμεσα κενά, κεραμίδες οριζόντια τοποθετημένες (μέγ. πάχ. 0,04 μ.) και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Στην ανατολική πλευρά δεν υπήρχε

59. Ε. Σιαμπανόπουλος, *Αιανή*, Θεσσαλονίκη 1995², σ. 88.

60. Στις ανασκαφικές εργασίες έλαβαν μέρος η έκτακτη αρχαιολόγος Α. Χονδρογιάννη και ο έκτακτος σχεδιαστής Γ. Παπαδόπουλος.

Εικ. 36. Τριγωνικό. Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

τοίχος αλλά έξι λιθόπλακες στη σειρά κάθετα τοποθετημένες. Στο εσωτερικό της κατασκευής βρέθηκε στρώμα καταστροφής με λίθους και πλίνθους, ελάχιστα οστά, μία καφέ χάντρα από υαλόμαζα και μία υποδιαίρεση χάλκινου νομίσματος του 4ου αι. μ.Χ. Πιθανότατα πρόκειται για τάφο ή οστεοφυλάκιο.

Η ανασκαφική έρευνα λόγω έλλειψης πιστώσεων δεν προχώρησε δυτικά, όπου πιθανότατα να διασώζονται λείψανα νάρθηκα. Τα ελάχιστα ευρήματα (κεραμική, νομίσματα) που περισυνελέγησαν, λόγω των αλλεπάλληλων συλήσεων και παράνομων εκσκαφών στο χώρο, χρονολογούν τη χρήση του ναού κατά τους 4ο-6ο αι. μ.Χ.[61].

ΑΓΑΘΟΝΙΚΗ ΤΣΙΛΙΠΑΚΟΥ

61. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος ο έκτακτος αρχαιολόγος Ε. Παπαδόπουλος και η έκτακτη σχεδιάστρια Ν. Παπαγόρα.

ΙΗ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Πέρνη

Θέση Τούμπα (αγροτεμάχιο Κ. Σπάρταλη, αριθ. 807)

Το Δεκέμβριο του 1999, αλλά κυρίως τον Ιανουάριο και το Φεβρουάριο του 2000, πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω αγροτεμάχιο[1]. Το αγροτεμάχιο βρίσκεται στη Χ.Θ. 15+200 έως 15+400 του αγωγού φυσικού αερίου, κατά τις εργασίες του οποίου εντοπίστηκαν στοιχεία ύπαρξης αρχαίας εγκατάστασης (λίθινες πλάκες, κεραμίδες, κεραμική). Η ονομασία της θέσης οφείλεται στην ύπαρξη τούμπας, η οποία όμως ισοπεδώθηκε κατά το μεγαλύτερο μέρος της από τον ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου και σήμερα απλώς διαφαίνεται ένα μικρό έξαρμα. Η θέση ήταν άγνωστη στην Εφορεία, παρόλο που και στο παρελθόν είχαν βρεθεί τάφοι, αλλά ο ιδιοκτήτης του αγροτεμαχίου και άλλοι κάτοικοι της Πέρνης, που γνώριζαν το γεγονός, δεν ενημέρωσαν την Εφορεία.

Με την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε η ύπαρξη νεκροταφείου βυζαντινής εποχής (6ου-11ου αι. μ.Χ.), οι τάφοι του οποίου κατασκευάστηκαν μέσα σε οικισμό προϊστορικών-ιστορικών χρόνων (Εικ. 1). Ο προϊστορικός οικισμός ανήκει στην πρώιμη εποχή του Χαλκού και στην ύπαρξή του οφείλεται η δημιουργία της τούμπας, που σχεδόν ισοπεδώθηκε. Ο οικισμός των ιστορικών χρόνων χρονολογείται από την κλασική έως τη ρωμαϊκή εποχή. Στην έκταση που ερευνήθηκε δεν διαπιστώθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα του προϊστορικού-ιστορικού οικισμού.

Από το βυζαντινό νεκροταφείο εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν 34 τάφοι σε μια έκταση μήκους 40 και μέγιστου πλάτους 10 μ., από τη Χ.Θ. 15+260 έως τη Χ.Θ. 15+300. Συνολικά, βρέθηκαν 29 σκελετοί με κρανίο σε 26 τάφους. Σε τρεις κιβωτιόσχημους τάφους υπήρχαν δύο ταφές: δύο διπλές ταφές, η μία σύγχρονη και η άλλη όχι, και ανακομιδή οστών παλαιότερης ταφής.

Από τους κιβωτιόσχημους τάφους, οι οκτώ βρέθηκαν καλυμμένοι και οι άλλοι οκτώ ακάλυπτοι, ενώ από τους λακκοειδείς, οι τέσσερις καλυμμένοι και ένας ακάλυπτος. Το αγγείο του εγχυτρισμού ήταν μικρό πιθάρι, τοποθετημένο μέσα σε κιβωτιόσχημο τάφο σε β΄ χρήση. Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι ήταν κατασκευασμένοι με μικρές μαρμαρόπλακες, κυρίως, αλλά και σχιστόπλακες, μία σε κάθε στενή πλευρά και πάνω από δύο έως και τέσσερις σε κάθε μακριά, εκτός από τους παιδικούς, που είχαν μία ή συνήθως δύο πλάκες σε κάθε μακριά πλευρά. Η

Είδος τάφων	Ποσότητα	Κτερισμένοι	Παιδικοί	Διπλή ταφή/ανακομιδή οστών	Χωρίς οστά	Ελάχιστα οστά	Διαταραγμένα οστά	Προσανατολισμός τάφων/ταφών			Προσανατολισμός σκελετών			
								Α.-Δ.	ΒΔ.-ΝΑ.	ΒΑ.-ΝΔ.	Δ.	ΒΔ.	ΝΔ.	ΝΑ.
Κιβωτιόσχημοι	16	5	4	2/1	2		1	12	3	1	11	3	1	
Ελεύθερες ταφές	10	1					1	3	4	2	3	1	2	3
Λακκοειδείς	5	2				2		4	1		3			
Κεραμοσκεπείς	1		1						1			1		
Καύσεις	1	1				1								
Εγχυτρισμοί	1		1			1								
Σύνολο	**34**	**9**	**6**	**3**	**2**	**4**	**2**	**19**	**9**	**3**	**17**	**5**	**3**	**3**

1. Η ανασκαφή διενεργήθηκε υπό την άμεση επίβλεψη της αρχαιολόγου της ΔΕΠΑ Μ. Φαρμάκη και την εποπτεία του γράφοντος.

Εικ. 1. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Μερική άποψη του βυζαντινού νεκροταφείου από Δ.

κάλυψη των κιβωτιόσχημων και των λακκοειδών τάφων έγινε με αρκετές μικρές πλάκες και ακανόνιστους λίθους από μάρμαρο και σχιστόλιθο. Ενδεικτικά παρατίθενται παρακάτω ορισμένοι τάφοι, καθώς και τα κτερίσματά τους[2]:

Τ8 (κιβωτιόσχημος). Στο σημείο του λαιμού γυάλινες χάντρες περιδεραίου χρώματος κίτρινου και μπλε[3] (Εικ. 2) και στο ύψος των αυτιών δύο χάλκινα σκουλαρίκια με συρματερή στεφάνη και ένα σφαιρίδιο που το διαπερνά η στεφάνη[4], δύο χάλκινα σφαιρικά περίαπτα περιδεραίου[5] και ένα μικρότερο χάλκινο σφαιρικό περίαπτο περιδεραίου ή σκουλαρικιού.

Εικ. 2. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Περιδέραιο με γυάλινες χάντρες από τον Τ8.

Εικ. 3. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Δύο χάλκινα σκουλαρίκια και τρία χάλκινα περίαπτα-σφραγίδες από τον Τ10.

Τ10 (κιβωτιόσχημος). Στο σημείο του λαιμού ελάχιστες χάντρες περιδεραίου, στο ύψος των αυτιών τέσσερα χάλκινα σκουλαρίκια με συρματερή στεφάνη και δύο σφαιρίδια που τα διαπερνά η στεφάνη[6] και τρία χάλκινα καρδιόσχημα περίαπτα περιδεραίου ή σκουλαρικιών[7] (Εικ. 3). Τα καρδιόσχημα περίαπτα είναι ταυτόχρονα και σφραγίδες στη μία επιφάνεια, τα δύο με ζεύγος υδρόβιων πουλιών και το ένα με αδιάγνωστη παράσταση.

Τ12 (καύση). Οστέινη περόνη και σιδερένιο εγχειρίδιο.

Τ14 (κιβωτιόσχημος με ανακομιδή οστών). Κάτω από το κρανίο του σκελετού της νεότερης ταφής γυάλινες χάντρες περιδεραίου διαφόρων χρωμάτων, αλλά κυρίως πράσινου. Πάνω από μια καλυπτήρια πλάκα χάλκινο σκουλαρίκι με συρματερή στεφάνη, δύο σφαιρίδια που τα διαπερνά η στεφάνη (το ένα δεν είναι στη θέση του) και άλλα δύο εσωτερικά και εξωτερικά της στεφάνης, που περιβάλλονται από κρίκο και διακοσμούνται με κοκκιδωτά τσαμπιά σταφύλι (Εικ. 4).

2. Τα κτερίσματα είναι σχεδόν αποκλειστικά κοσμήματα και όμοια ή παρόμοιά τους έχουν βρεθεί σε νεκροταφεία της Βουλγαρίας, τα οποία χρονολογούνται από τα τέλη του 6ου έως τον 11ο αι. μ.Χ., πρβλ. Z.N. Vazarova, *Slaven und Protobulgaren*, Sofia 1976 (στα βουλγαρικά και με περίληψη στα γερμανικά). Το νεκροταφείο της Πέρνης χρονολογήθηκε κυρίως βάσει της χρονολόγησης των κτερισμάτων στα νεκροταφεία αυτά, χωρίς βεβαίως να υιοθετείται ο χαρακτηρισμός σλαβικά και πρωτοβουλγαρικά, αφού πρόκειται για κοσμήματα παλαιοχριστιανικής ή μεσοβυζαντινής εποχής, που όμοια ή παρόμοια έχουν βρεθεί σε ολόκληρη την επικράτεια της βυζαντινής αυτοκρατορίας.

3. Γενικά για όλα τα περιδέραια του νεκροταφείου με τις γυάλινες πολύχρωμες χάντρες, βλ. Vazarova, ό.π., πίν. 171, 177 αριθ. 2, 4, πίν. 178 αριθ. 3, 179 αριθ. 3, 4, 6, 7, πίν. 187 αριθ. 11, πίν. 189 αριθ. 15 και πίν. 190 αριθ. 6.

4. Vazarova ό.π., πίν. 197 αριθ. 1, πίν. 198 αριθ. 2 και πίν. 219 αριθ. 7.

5. Ό.π., πίν. 181 αριθ. 7.

6. Ό.π., πίν. 188 αριθ. 6, 7 και πίν. 219 αριθ. 9.

7. Ό.π., πίν. 187 αριθ. 2, 3 και πίν. 219 αριθ. 4 (παρόμοια).

Εικ. 4. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Χάλκινο σκουλαρίκι από τον Τ14.

Εικ. 5. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Χάλκινο σκουλαρίκι από τον Τ16.

Τ15 (λακκοειδής). Στο σημείο του λαιμού εννέα μικρά χάλκινα σφαιρικά περίαπτα, μάλλον περιδεραίου, λόγω του αριθμού τους.

Τ16 (κιβωτιόσχημος με διπλή ταφή). Κάτω από το κρανίο της παλαιότερης ταφής γυάλινες χάντρες περιδεραίου διαφόρων χρωμάτων, αλλά κυρίως κίτρινου, τμήματα από χάλκινο σκουλαρίκι με αλυσίδες[8] και χάλκινο σκουλαρίκι με συρματερό άγκιστρο, που δεν σώζεται ολόκληρο, και μηνοειδές στέλεχος, που διακοσμείται εξωτερικά από εναλλασσόμενους κρίκους και κοκκιδωτά τσαμπιά σταφύλι, στο κέντρο ελλειψοειδής κοκκίδωση και εσωτερικά κύκλος στο κέντρο και δύο μικρότεροι αριστερά και δεξιά με ένα κοκκιδωτό τσαμπί σταφύλι ο καθένας[9] (Εικ. 5).

Τ26 (κιβωτιόσχημος). Στο σημείο του λαιμού γυάλινες χάντρες περιδεραίου διαφόρων χρωμάτων, αλλά κυρίως γκρι, μολύβδινος σταυρός, μολύβδινο περίαπτο περιδεραίου ή σκουλαρικιού μηνοειδούς σχήματος[10], μολύβδινο κυκλικό περίαπτο με πέντε επίθετα μικρά σφαιρίδια σε σχήμα σταυρού και μολύβδινο τριγωνικό περίαπτο περιδεραίου ή σκουλαρικιού[11] (Εικ. 6).

Τ31 (λακκοειδής). Στο ύψος των μηρών δύο μικρά χάλκινα σφαιρικά περίαπτα σκουλαρικιών ή περιδεραίου.

Τ32 (ελεύθερη ταφή). Στο σημείο του καρπού του διπλωμένου στο στήθος αριστερού χεριού μικρό χάλκινο σφαιρικό περίαπτο σκουλαρικιού ή περιδεραίου.

Εκτός από τα παραπάνω κτερίσματα βρέθηκαν έξω από τους τάφους και τα εξής αντικείμενα: βόρεια του Τ16 και νοτιοανατολικά του Τ9 χάλκινο συρματερό δαχτυλίδι, από το οποίο λείπει ο δακτυλιόλιθος (Εικ. 7) και βορειοανατολικά του Τ19 τμήμα σιδερένιου εγχειριδίου.

Εικ. 6. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Μολύβδινα κτερίσματα από τον Τ26.

Εικ. 7. Πέρνη. Θέση Τούμπα. Χάλκινο δαχτυλίδι μεταξύ των Τ9 και του Τ16.

ΒΑΣΙΛΗΣ ΠΟΥΛΙΟΣ

ΘΑΣΟΣ

Λιμενάρια

Οικόπεδο Κωνσταντινίδη

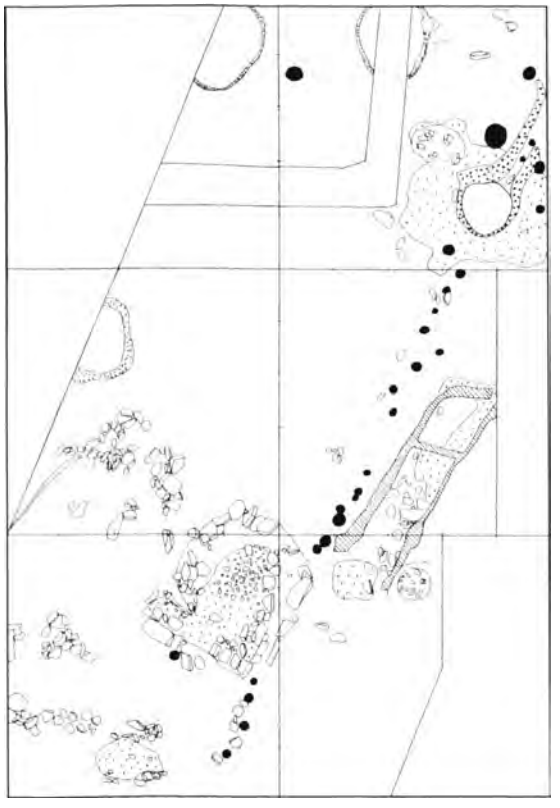
Συνεχίστηκε το φετινό καλοκαίρι η σωστική ανασκαφική έρευνα στον προϊστορικό οικισμό των Λιμεναρίων με τη διερεύνηση του παραπάνω οικοπέδου, το οποίο προσέφερε σημαντικά στοιχεία για τις πρώιμες οικιστικές φάσεις της νεολιθικής εγκατάστασης.

8. Ό.π., πίν. 178 αριθ. 4-6, πίν. 182 αριθ. 1-6 και πίν. 190 αριθ. 1-5.

9. Ό.π., πίν. 188 αριθ. 5 (παρόμοια). Για παρόμοιο ασημένιο σκουλαρίκι που προέρχεται από τη Μάνη και χρονολογείται στον 6ο αι. μ.Χ., βλ. *Το ελληνικό κόσμημα, 6.000 χρόνια παράδοση*, Αθήνα 1997, αριθ. 199, όπου αναφέρεται ότι παρόμοια σκουλαρίκια έχουν βρεθεί στη Σικελία και στην Κόρινθο (6ος-7ος αι. μ.Χ.). Επίσης, για παρόμοια σκουλαρίκια αλλά χρυσά, βλ. *Collection Hélène Stathatos*, III, Strasbourg 1963, αριθ. 214-216, τα οποία χρονολογούνται στο 10ο αι. μ.Χ. και IV, Athènes 1971, αριθ. 492, τα οποία χρονολογούνται στον 9ο-11ο αι. μ.Χ.

10. Vazarova, ό.π. (υποσημ. 2), πίν. 189 αριθ. 1.

11. Ό.π., πίν. 173 αριθ. 1, 2 και πίν. 108 αριθ. 2 (παρόμοια).

Εικ. 8. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Κωνσταντινίδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στο νοτιοδυτικό άκρο της θέσης είχε ήδη εντοπισπεί κατά τις προηγούμενες περιόδους η περιφέρεια του νεολιθικού οικισμού με τους απορριμματικούς λάκκους, καθώς και τμήμα της κατοικημένης περιοχής με υπολείμματα εστιών και εδράνων, αποθηκευτικούς λάκκους, αλλά και ίχνη πασσαλόπηκτων κατασκευών, χωρίς σαφείς κατόψεις κτισμάτων[12]. Οι επιχώσεις αυτές τοποθετούνται στα τέλη της μέσης και στην αρχή της νεότερης νεολιθικής, στο β΄ μισό της 6ης χιλιετίας, βάσει των βαθμολογημένων τιμών C14. Στην ίδια περιοχή είχε ερευνηθεί το 1997 το οικόπεδο Λιούδα, όμορο προς Ν. με το οικόπεδο Κωνσταντινίδη, το οποίο επίσης εντάσσεται στην εξωτερική οικιστική ζώνη με τους απορριμματικούς λάκκους[13].

Η έκταση, που ερευνήθηκε το φετινό καλοκαίρι, πλησιάζει τα 150 τ.μ. και το πάχος των αρχαιολογικών επιχώσεων σε αυτό το σημείο του οικισμού ξεπερνά τα 2 μ. Εντοπίστηκαν για πρώτη φορά οικοδομικά λείψανα που διαφωτίζουν τον τρόπο οργάνωσης και χρήσης του χώρου (Εικ. 8).

Στις τομές Φ και Χ αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τουλάχι-

Εικ. 9. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Κωνσταντινίδη. Έδρανο από πηλό.

στον επάλληλων κτισμάτων με τον ίδιο προσανατολισμό, ΒΑ.-ΝΔ., στην ίδια περίπου θέση στο χώρο, γεγονός που αποτυπώνει είτε μια σταθερότητα στον οικοδομικό σχεδιασμό του οικισμού είτε ακόμη την ισχύ ενός ιδιοκτησιακού καθεστώτος γης, που έχει επανειλημμένα συζητηθεί και στην περίπτωση των θεσσαλικών νεολιθικών θέσεων. Το πασσαλόπηκτο κτίσμα χαρακτηρίζεται στην αρχαιότερη φάση του από την παρουσία στο εξωτερικό της δυτικής του πλευράς ενός τουλάχιστον στεγασμένου ορθογώνιου χώρου, μικρών διαστάσεων, κατασκευασμένου επίσης με πασσάλους. Είναι πιθανόν ότι υπήρχαν δύο ακόμη τέτοιοι χώροι, των οποίων η οικοτεχνική χρήση είναι πιθανή. Ένα δρομικό κτίσμα, με τον ίδιο προσανατολισμό, στον ίδιο χώρο, χτίζεται μετά την καταστροφή του πρώτου. Το μήκος του υπερβαίνει τα 8 μ., δεν γνωρίζουμε όμως το πλάτος του, αφού συνεχίζεται προς Α. εκτός των ορίων του οικοπέδου. Στο εσωτερικό του εντοπίστηκε ορθογώνια κατασκευή από πηλό χωρισμένη σε τρεις χώρους, πιθανώς αποθηκευτική. Στα δυτικά του, μπροστά στην είσοδο, υπήρχε κατασκευή μεγάλων διαστάσεων από πηλό, οριοθετημένη με πέτρες (Εικ. 9). Πρέπει να εξυπηρετούσε, επίσης, εν είδει εδράνου οικοτεχνικές ανάγκες, δεν αποκλείεται μάλιστα να ήταν στεγασμένο. Τέτοιες κατασκευές, ανεξάρτητες ή σε άμεση γειτνίαση με κτίσματα, είναι συχνές στο ανεσκαμμένο τμήμα του νεολιθικού οικισμού.

Βόρεια του κτίσματος ήλθε στο φως εστία με όρθιες πυρίμαχες πέτρες σε κυκλική διάταξη, δάπεδο από ερυθρό πηλόχωμα και έναν κυλινδρικό λάκκο με κάποιες κατασκευαστικές ιδιομορφίες: α) Δεν φέρει στο εσωτερικό του το χαρακτηριστικό για τους αποθηκευτικούς λάκκους αλείφωμα από πράσινο και κίτρινο πηλό, β) περιείχε κυρίως θραύσματα αγγείων, γ) οι παρειές του έχουν σκληρυνθεί από την καύση, δ) στο δάπεδό του εντοπίστηκε στρώμα σπάχτης και ε) από την περίμετρό του φαίνεται να ξεκινά αγωγός με τοιχώματα από πηλό και μήκος 1 μ. περίπου. Τα χαρακτηριστικά αυτά οδήγησαν στην πιθανότητα

12. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 594.
13. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 836.

ταύτισης του λάκκου αυτού με πρωτόγονο κλίβανο, με τον αγωγό να σχετίζεται με τον έλεγχο της ατμόσφαιρας. Οι αναλύσεις δειγμάτων, ωστόσο, του πηλού των τοιχωμάτων και του δαπέδου δεν ενίσχυσαν, ωστόσο, την αρχική ιδέα[14].

Στην τρίτη οικιστική φάση ένα κτίσμα με τον ίδιο προσανατολισμό εντοπίζεται στο ίδιο περίπου σημείο. Δεν εντοπίστηκαν πασσαλότρυπες, υπήρξε όμως εμφανής διαφοροποίηση του κατοικημένου χώρου από τον υπαίθριο, λόγω του έντονου κόκκινου χρώματος των πηλών δαπέδου και ανωδομής. Στο εσωτερικό του νεότερου αυτού σπιτιού εντοπίστηκαν δύο εστίες και αρκετά τμήματα αγγείων πάνω στο δάπεδο. Στο υπόλοιπο της έκτασης του οικοπέδου δεν υπήρξαν άλλες ενδείξεις ύπαρξης οικοδομημάτων, γεγονός που αποδίδεται στην υπαίθρια χρήση του χώρου.

Στα κατώτερα στρώματα, ολόκληρη η ανεσκαμμένη περιοχή καταλαμβάνεται από αποθηκευτικούς λάκκους με επιχρισμένες παρειές και πυθμένα, σκαμμένους στο φυσικό κροκαλοπαγές έδαφος (Εικ. 10), αλλά και πήλινα έδρανα με λίθινη υποδομή. Η ζώνη αυτών των δραστηριοτήτων φαίνεται ότι αναπτυσσόταν γύρω από ένα πηγάδι, διαμ. 2,30 μ., λαξευμένο στο φυσικό βράχο. Ο πυθμένας του δεν εντοπίστηκε ακόμη, έως και το βάθος των 4 μ., όπου προχώρησε η ανασκαφή. Κατά τις πρωιμότερες φάσεις κατοίκησης, λοιπόν, το τμήμα αυτό του οικισμού πρέπει να είχε δημόσιο χαρακτήρα, με τη χρήση του πηγαδιού και των αποθηκευτικών λάκκων, εφόσον στην ερευνημένη τουλάχιστον έκταση δεν εντοπίστηκαν άλλα οικιστικά λείψανα. Σε κάποια χρονική στιγμή το πηγάδι φαίνεται ότι αχρηστεύεται, ίσως λόγω απουσίας πλέον πόσιμου νερού. Λειτουργεί καταρχήν ως απορριμματικός λάκκος, έως ότου η περιοχή κρίνεται αναγκαία για την επέκταση της ζώνης κατοίκησης, οπότε καταχώνεται με παχύ στρώμα πηλού. Νεολιθικά πηγάδια είναι σπάνια στον ελλαδικό χώρο. Γνωρίζουμε τη σειρά των λαξευτών στο μαλακό βράχο πηγαδιών της Ακρόπολης στην Αθήνα, καθώς και ένα στην Αρχαία Αγορά, χρονολογούμενα στα τέλη της 4ης χιλιετίας. Είναι απλές δεξαμενές, συνήθως κυκλικές, διαμ. 0,85 έως 1 και βάθ. έως 7,70 μ. Ανάλογης τεχνολογίας είναι τα εντοπισμένα στη Νέα Μάκρη, στη Θεσσαλία και στην Κύπρο.

Η κεραμική των ανεσκαμμένων φάσεων στο παραπάνω οικόπεδο έχει αναλογίες αλλά και αρκετές διαφορές με τη γνωστή από το οικόπεδο Σιδηρόπουλου, που μάλλον εκπροσωπεί την πρωιμότερη φάση του οικισμού. Εδώ δεν συναντώνται συχνά οι μελανοστεφείς ωοκέλυφες πρόχοι, συνήθως τριποδικές και διακοσμημένες με υπόλευκο σε μαύρο. Σπανίζουν, επίσης, οι φιάλες με κάθετα τοιχώματα, οι τετραποδικές λεκανίδες με χαμηλά πόδια και οι εγχάρακτες τριγωνικές τράπεζες. Εξακολουθεί να είναι αγαπητή η μελανοστεφής τεχνική, αλλά μόνο σε μία ζώνη κάτω από το χείλος. Η προτίμηση σε τροπιδωτά σχήματα είναι εμφανής. Απουσιάζουν τα αποθηκευτικά σκεύη και τα σκεύη μεταφοράς με τις πολλές λαβές.

Γεωμορφολογική έρευνα. Φέτος πραγματοποιήθηκε συστηματική παλαιογεωμορφολογική έρευνα του περιβάλλοντος χώρου του οικισμού από το Δρ. L. Lespez. Η θέση ιδρύθηκε στο νοτιοδυτικό άκρο ενός πλατώματος, στις υπώρειες των λόφων που πλαισιώνουν την κοιλάδα των Λιμεναρίων-Καλυβίων από τα Α. Το πλάτωμα αυτό αντιστοιχεί σε τμήμα ταράτσας του μέσου ή ανώτερου πλειστόκαινου, το υψόμετρο της οποίας ήταν 2 με 3 μ. χαμηλότερα από το σημερινό επίπεδο. Το ίδιο ωστόσο ίσχυε και για την παράκτια πεδιάδα και τη μικρή κοιλάδα του χειμάρρου, η οποία σήμερα φέρει προσχώσεις ανάλογου πάχους, των ιστορικών κυρίως χρόνων. Το ανάγλυφο του περιβάλλοντος, λοιπόν, δεν διέφερε κατά την πρώτη εγκατάσταση, εκτός από το ότι η ακτογραμμή πρέπει να ήταν πιο απομακρυσμένη και να μεσολαβούσε παράκτια λωρίδα, πλ. έως 600 μ. περίπου.

Εικ. 10. Θάσος. Λιμενάρια. Οικόπεδο Κωνσταντινίδη. Πρωιμότερη φάση με τους αποθηκευτικούς λάκκους και το πηγάδι.

Ως προς τα υδρογραφικά χαρακτηριστικά, δεν γνωρίζουμε με ασφάλεια αν ο σημερινός χείμαρρος παρουσίαζε συνεχή ροή νερού στα νεολιθικά χρόνια. Είναι πάντως σχεδόν σίγουρο ότι είχε πιο κανονική ροή, όπως συμπεραίνεται από την ύπαρξη μόνιμων πηγών νερού κατά μήκος του χειμάρρου του Κάστρου, κυρίως στα όρια των υδατοπερατών στρωμάτων μαρμάρου και υδατοστεγούς γνευσίου. Τα πηγάδια, ιστορικών χρόνων και σύγχρονα, που είναι σκαμμένα στα επιφανειακά στρώματα της κατώτερης κοιλάδας του χειμάρρου του Κάστρου και στη στενή παράκτια ζώνη, επιτρέπουν επίσης την εκμετάλλευση ενός μόνιμου υδροφόρου ορίζοντα. Αυτό τον ορίζοντα είχαν εντοπίσει και οι προϊστορικοί κάτοικοι με το πηγάδι των νεολιθικών χρόνων.

Η επιλογή της θέσης του οικισμού φαίνεται ότι βασίστηκε στην οριακή τοποθέτηση για εγκατάσταση μεταξύ διαφορετικών ζωνών. Δύο τύποι εδαφών ήταν άμεσα προσβάσιμοι. Προς

14. Οι αναλύσεις έγιναν στο εργαστήριο Αρχαιομετρίας του ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» από το Δρ. Ι. Μανιάτη.

Β. και ΒΔ. βρίσκεται η πεδιάδα των Καλυβίων-Λιμεναρίων με εδάφη αρκετά πλούσια και εύκολα να καλλιεργηθούν, εδάφη καστανά χαλικοαμμώδη που εξελίχθηκαν επί των διαβρωσιγενών στρωμάτων του πλειστοκαίνου. Από την άλλη, στον πυθμένα της κοιλάδας και στην παράκτια πεδιάδα θα υπήρχαν προσχωσιγενή εδάφη, ιλύς και άμμος, εδάφη που με στοιχειώδη λίπανση μπορούν να είναι πολύ αποδοτικά, αν και ίσως πλημμύριζαν το χειμώνα. Πιο πέρα, η θάλασσα και ίσως κάποια παράκτια λίμνη προσέφεραν επιπλέον πηγές τροφής, όπως μαλάκια και ψάρια.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ - ΔΗΜΗΤΡΑ ΜΑΛΑΜΙΔΟΥ

Λιμένας

Οικόπεδο Ευ. Καλογιαννίδου

Σε σωστική ανασκαφή μέσα στον Λιμένα ερευνήθηκε ολόκληρη η έκταση του παραπάνω οικοπέδου, που βρίσκεται σε απόσταση μόλις 50 μ. από το νότιο σκέλος του αρχαίου τείχους και την Πύλη Δία και Ήρας. Εντοπίστηκαν τέσσερις φάσεις χρήσης του χώρου αυτού κατά την αρχαιότητα:

Η νεότερη φάση αποτελεί τμήμα του νεκροταφείου της ρωμαϊκής εποχής. Ήλθαν στο φως πέντε μαρμάρινες σαρκοφάγοι μεγάλων διαστάσεων, όλες συλημένες (Εικ. 11). Η μία μόνον από αυτές βρέθηκε ακέραιη και δύο έφεραν επιγραφή. Όλες εδράζονται σε κτιστά βάθρα, ορισμένα από τα οποία ενσωματώνουν σε β΄ χρήση επιστύλια δημόσιων κτισμάτων των κλασικών χρόνων, ίσως στωικών. Μικρή ποσότητα σκελετικών λειψάνων, που συνελέγησαν από την περιοχή αυτή, ίσως ανήκουν στους νεκρούς αυτής της φάσης, που θα μπορούσε να χρονολογηθεί το 2ο και 3ο αι. μ.Χ.[15].

Η αμέσως αρχαιότερη φάση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τα χωροθετικά προβλήματα της νεκρόπολης την όψιμη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Ήλθαν στο φως 20 ταφές βρεφών και νηπίων. Πρόκειται κυρίως για τάφους κεραμοσκεπείς και κατ' εξαίρεση εγχυτρισμούς ή θήκες κατασκευασμένες με πλάκες γνευσίου. Στις περισσότερες περιπτώσεις τα σκελετικά λείψανα εμφάνιζαν πολύ κακή κατάσταση διατήρησης ή δεν σώζονταν, κάτι σύνηθες σε τάφους νηπίων. Τα κτερίσματα ήταν επίσης σπάνια, με εξαίρεση μερικές χάντρες από υαλόμαζα και ένα χρυσό δαχτυλίδι με αδιακόσμητη σφενδόνη.

Ακόμη βαθύτερα εντοπίστηκε μια τρίτη φάση που δεν σχετίζεται με τη νεκρόπολη, διασώζει οικιστικά λείψανα και μπορεί να χρονολογηθεί στη μέση και την ύστερη ελληνιστική περίοδο. Την εποχή αυτή η περιοχή νότια της Πύλης του Δία και της Ήρας φαίνεται ότι στεγάζει ένα μεγάλο συγκρότημα εργαστηριακών δραστηριοτήτων, σε μικρή απόσταση από την οικιστική ζώνη του άστεως. Από το συγκρότημα αυτό έχει ήδη ανασκαφεί στο παρελθόν ένα εργαστήριο επεξεργασίας ελιάς ή σταφυλιού στο οικόπεδο Δ. Γκέκα[16], στα ανατολικά της ανασκαφής του 2000. Ένας δρόμος, πλ. 2 μ. περίπου, που αποκαλύφθηκε στο νοτιοανατολικό άκρο της ανεσκαμμένης έκτασης, φαίνεται ότι χώριζε αυτό το εργαστήριο από τα αρχιτεκτονικά λείψανα του οικοπέδου Καλογιαννίδου και οδηγούσε στην Πύλη Δία και Ήρας και στη συνέχεια στο Ηράκλειο και στην αρχαία αγορά.

Στα δυτικά του δρόμου εικάζεται ότι επεκτεινόταν ο υπαίθριος χώρος ενός σύγχρονου με το εργαστήριο συγκροτήματος (Εικ. 12). Ο τοίχος με κατεύθυνση Β.-Ν., που διατρέχει όλες τις ανασκαφικές τομές, ίσως ανήκει σε περίβολο, καθώς στεγασμένοι χώροι εντοπίστηκαν μόνο στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου. Δύο μικρά τοιχία, κάθετα σε αυτόν, δεν έχουν πε-

Εικ. 11. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ευ. Καλογιαννίδου. Ρωμαϊκή σαρκοφάγος.

Εικ. 12. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ευ. Καλογιαννίδου. Οικιστικά λείψανα τρίτης φάσης.

15. Οι τάφοι, μαζί με τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά μέλη, έχουν αφαιρεθεί από το χώρο της ανασκαφής και μεταφέρθηκαν σε οικόπεδο της Εφορείας (πρώην οικόπεδο Σωτηριάδη).

16. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 832.

Εικ. 13. Θάσος. Λιμένας. Οικόπεδο Ευ. Καλογιαννίδου. Δρόμος κλασικών χρόνων.

Εικ. 14. Θάσος. Θεολόγος. Θέση Μπάμπουρας. Αρχαίος πύργος.

ρισσότερες από δύο σειρές δόμων και ίσως αποτελούσαν θεμέλια πρόχειρων πλινθότοιχων για τη στήριξη στεγάστρων. Κάτω από τον ελληνιστικό δρόμο εντοπίστηκε ένα παλαιότερο οδόστρωμα (Εικ. 13), με την ίδια κατεύθυνση, πλ. 1,50 μ., κατασκευασμένο από μεγάλους δόμους στα άκρα και λιθολόγημα στο εσωτερικό. Ο παλαιότερος αυτός δρόμος οδηγούσε κατά την κλασική εποχή από την εκτός τειχών νότια νεκρόπολη προς το άστυ. Ο εντοπισμός του έρχεται να προστεθεί στους σημαντικούς – και μάλλον σύγχρονούς του – δρόμους, που έχουν εντοπιστεί την τελευταία τριετία στη «χώρα» της Θάσου.

Θεολόγος

Θέση Μπάμπουρας

Στον Θεολόγο Θάσου, στον ορεινό όγκο του ακρωτηρίου Μπάμπουρας, με αφορμή αίτημα του Συλλόγου Μηχανικών και Αρχιτεκτόνων Ανατολικής Μακεδονίας και Θράκης για οικοδόμηση παραθεριστικών κατοικιών, διενεργήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα σε πύργο που εντοπίστηκε σε φυσικό ύψωμα, στο βορειοδυτικό άκρο της εν λόγω έκτασης.

Αποκαλύφθηκαν καταρχήν η δυτική και η βόρεια εξωτερική πλευρά του πύργου, μήκ. 12 και 6,70 μ. αντίστοιχα. Πρόκειται για ένα μικρού μεγέθους ορθογώνιο κτίσμα με συνολικό εμβαδόν γύρω στα 80 τ.μ. Το πάχος της τοιχοδομίας φθάνει το 1,40 μ., κάτι που σημαίνει πολύ μικρότερο ωφέλιμο χώρο, μόλις 2,70×1,50 μ., αρκετό ίσως για την παρουσία μόνον ενός κλιμακοστασίου. Τα θεμέλια εξέχουν κατά 0,30 μ. περίπου της ορατής κρηπίδας, από την οποία σώζονται τρεις σειρές δόμων. Για την οικοδόμηση έχει χρησιμοποιηθεί ο διαθέσιμος στην περιοχή ασβεστόλιθος, σε όγκους, διαστ. 1,50×1,20 και ύψ. 0,40 μ. περίπου (Εικ. 14). Η ανασκαφή στο εσωτερικό του πύργου εντόπισε σχεδόν αμέσως και σε αρκετά σημεία το φυσικό βράχο. Τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής ήταν ελάχιστα: λίγη αβαφής θασιακή κεραμική και δύο χάλκινα νομίσματα Θάσου υστεροκλασικών χρόνων.

Σε απόσταση 20 μ. ανατολικά του πύργου εντοπίστηκε νεκροταφείο. Ανήκει προφανώς στο μικρό οικισμό που απλώνεται νότια του πύργου, σε όλη την έκταση του πρανούς και ίσως χρονολογείται στα υστερορωμαϊκά-παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ο οικισμός αυτός δεν διασώζεται σε καλή κατάσταση, αν και ορισμένα σημεία του, όπως κάποια θεμέλια κτισμάτων με ορθοστάτες και ένα λιθόκτιστο πηγάδι με επιμελημένο χτίσιμο, θα είχε ενδιαφέρον να ερευνηθούν ενόψει της μελλοντικής οικοδόμησης του παραθεριστικού οικισμού. Η χρονολόγησή του στα υστερορωμαϊκά χρόνια πιθανολογείται κυρίως λόγω των αναλογιών που εμφανίζουν οι τρόποι δόμησης με τα κτίσματα της εποχής αυτής στον Άγιο Ιωάννη, εγκατάσταση που έχει ανασκαφεί στο διπλανό όρμο[17].

Οι τάφοι είναι κατασκευασμένοι με όρθιες πλάκες γνευσίου, αν και σε ορισμένες περιπτώσεις συνυπάρχουν με κτιστά τοιχία ακόμη και στην ίδια πλευρά. Το χτίσιμο αυτό είναι συχνά μη επιμελημένο, με αργούς λίθους και πολλές σφήνες. Για τη στέγασή τους χρησιμοποιούνται, επίσης, πλάκες από γνεύσιο, συνήθως τρεις. Ερευνήθηκαν έξι τάφοι, πρέπει όμως να υπάρχουν και άλλοι, που δεν στάθηκε δυνατόν να εντοπιστούν λόγω της βλάστησης και του περιορισμένου χρόνου διάρκειας των εργασιών στη θέση. Ο κοντινότερος στον πύργο τάφος είναι μικρός, με προσανατολισμό Β.-Ν., ενώ ο δεύτερος, με διαφορετικό προσανατολισμό Δ.-Α. διατηρεί μία μόνο κάθετη πλάκα με εντυπωσιακές διαστάσεις (1,80×0,90 μ.). Γενικά δεν τηρείται ο ίδιος προσανατολισμός σε όλους τους τάφους. Ο μεγαλύτερος, διαστ. 2,10×1,15 μ., και προσανατολισμό Δ.-Α., είναι ολόκληρος κτιστός με πλακαρές πέτρες. Δεν υπάρχει κονίαμα ή άλλο συνδετικό υλικό, εκτός ίσως από λάσπη. Φαίνεται εν μέ-

17. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 316· 53 (1998): Χρονικά, σ. 722-725, Σχέδ. 4-5.

ρει σκαμμένος στο φυσικό βράχο, κάτι που ισχύει και για άλλους τάφους. Όλοι οι τάφοι ήταν ακτέριστοι και χωρίς τα σκελετικά τους λείψανα.

Αστρίς, θέση Αγελάδα (οικόπεδο Κ. Δίγκλια)

Στην περιοχή της Αστρίδος, στο παραπάνω οικόπεδο και σε απόσταση μόλις 250 μ. βορειοανατολικά της ανασκαφής στο οικόπεδο Μόραλη[18], ανασκάφηκε οικογενειακός τάφος της ρωμαϊκής εποχής. Ο προσανατολισμός του είναι Β.-Ν. Η οροφή του, αποτελούμενη από τρεις μαρμάρινες πλάκες, αποκαλύφθηκε σε βάθος μόλις 0,40 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους. Οι πλάκες έχουν διαστάσεις: 1,73×0,83 η πρώτη, 1,90×0,80 η δεύτερη και 1,73×0,75 μ. η τρίτη, με το πάχος τους να κυμαίνεται από 0,06 έως 0,11 μ. Ο τάφος είναι κτιστός με αργολιθοδομή τόσο στις στενές όσο και στις μακρές πλευρές του. Περιείχε τουλάχιστον τρεις νεκρούς. Οι εσωτερικές διαστάσεις του τάφου είναι 2,62×1,32 και το ύψος του 1 μ. Όπως συμβαίνει κατά κανόνα με τους τάφους αυτής της περιόδου στη Θάσο, δεν υπήρξαν ευρήματα[19].

Οι οικογενειακοί τάφοι των οικοπέδων Μόραλη και Δίγκλια, αν και έχουν κάποια κοινά χαρακτηριστικά με τους προαναφερόμενους στη θέση Μπάμπουρας, δεν μοιάζουν με τους κιβωτιόσχημους της υστερορωμαϊκής εποχής(;), όπως τους γνωρίζουμε από την ακρόπολη της Θάσου[20] ή το νεκροταφείο στη Σκάλα Σωτήρος, ούτε ακόμη με το λιθόκτιστο με δάπεδο από τετράγωνα πλακίδια, που ανασκάφηκε το 1986, επίσης στη Σκάλα Σωτήρος, και χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική εποχή[21]. Εδώ, βεβαίως, έχουμε να κάνουμε όχι με μεμονωμένους οικογενειακούς τάφους, αλλά με οργανωμένο νεκροταφείο[22]. Κοινό τους σημείο είναι, πάντως, ότι στην πλειονότητά τους όλοι αυτοί οι τάφοι είναι ακτέριστοι και ομαδικοί. Η χρονολόγησή τους παραμένει επισφαλής, αν και υπάρχουν λιγοστές ενδείξεις ότι ορισμένοι κτιστοί οικογενειακοί είναι πρωιμότεροι[23]. Ωστόσο, ο τύπος αυτός επιβιώνει και αργότερα, όπως συμπεραίνεται και από τα φετινά ευρήματα του Ραχωνίου, αν και με αρκετές τυπολογικές παραλλαγές.

Εικ. 15. Θάσος. Πρίνος. Θέση Μπατσός. Το ορθογώνιο κτίσμα στα ανατολικά.

Πρίνος

Θέση Μπατσός

Εντοπίστηκε φέτος, στο δρόμο που οδηγεί από το Μικρό Καζαβίτι προς τη Μονή του Αγίου Παντελεήμονα, στην πλαγιά ενός λόφου, μία νέα θέση, στην οποία αποφασίστηκε να πραγματοποιηθεί μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, λόγω του κινδύνου εξαφάνισής της από τη διάβρωση του πρανούς[24].

Εξαρχής διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για μια μικρή εγκατάσταση, πιθανώς, με κτηνοτροφικό χαρακτήρα. Εντοπίστηκε και ανασκάφηκε ορθογώνιο κτίσμα, εξωτ. διαστ. 6×3,80 μ. (Εικ. 15). Οι τοίχοι του είναι χτισμένοι με πλακαρές πέτρες από γνεύσιο, υλικό που αφθονεί στο νησί, χωρίς συνδετικό υλικό, ούτε τουλάχιστον λάσπη, πρακτική που χαρακτηρίζει και σήμερα την οικοδόμηση των παραδοσιακών κτηνοτροφικών μαντρών της Θάσου. Το πλάτος των τοίχων, που πρέπει να ήταν σε όλο τους το ύψος χτισμένοι με πέτρα, είναι αρκετά μεγάλο, μεταξύ 0,75 και 0,90 μ., ενώ το σωζόμενο ύψος υπερβαίνει κατά τόπους τα 0,50 μ. Σε ορισμένα σημεία τοποθετούνται όρθιες πλάκες εν είδει ορθοστατών. Στην περιοχή της εισόδου, εντοπίστηκε ορθογώνιος μονόλιθος, διαστ. 1,50×0,60 και πάχ. 0,08 μ., ο οποίος πρέπει να ήταν είτε το κατώφλι είτε το υπέρθυρό της. Ο χώρος αυτός, ο ανατολικότερος από τους ερευνημένους, πρέπει να στέγαζε εργασίες σχετικές με την παρασκευή της τροφής και την οικοτεχνία, αφού εδώ ήλθε στο φως το μεγαλύτερο μέρος του οικιακού εξοπλισμού. Στα δυτικά του ανασκάφηκε ένας δεύτερος στεγασμένος πλακόστρωτος χώρος (Εικ. 16), ίσως δωμάτιο διαμονής, και ακόμη δυτικότερα ένας τρίτος, επίσης πλακόστρωτος, που όμως μάλλον αποτελούσε υπαίθριο αύλειο χώρο του συγκροτήματος.

Σε απόσταση 10 μ. περίπου βόρεια του τομέα αυτού είναι πιθανόν ότι υπήρχε δεύτερο κτίσμα, από το οποίο διασώζεται το άφθονο οικοδομικό του υλικό, αν και όχι κατά χώραν, και ένας μονόλιθος, διαστ. 1,65×0,60 και πάχ. 0,12 μ. Δεν στάθηκε πάντως

18. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 721-722.

19. Εξαίρεση αποτελεί ο εντοπισμός χάλκινων νομισμάτων σε ελάχιστους τάφους.

20. *BCH* 118 (1994), σ. 453· 119 (1995), σ. 671· 121 (1997), σ. 762.

21. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 173. Η χρονολόγηση βασίζεται στις χιαστί δαχτυλιές πάνω στα πλακίδια.

22. *ΑΕΜΘ* 1 (1987), σ. 391.

23. Αυτό έχει επιβεβαιωθεί για τον τάφο του οικοπέδου Μόραλη στην Ασπρίδα, λόγω της παρουσίας νομισμάτων του 2ου-3ου αι. μ.Χ.

24. Το σημερινό τοπωνυμικό της θέσης, Μπατσός, παραπέμπει σε κτηνοτροφικές εργασίες, αφού το ρήμα μπατσεύω χρησιμοποιείται για την παρασκευή του τυριού.

Εικ. 16. Θάσος. Πρίνος. Θέση Μπατσός. Ο πλακόστρωτος χώρος στα δυτικά.

δυνατόν να εντοπιστούν τα όριά του, κυρίως λόγω της έδρασής του κατευθείαν πάνω στο φυσικό βράχο. Μικρές τομές, τέλος, στο ανατολικό όριο του πρανούς, όπου αναμενόταν η παρουσία περιβόλου, βασικού στοιχείου των κτηνοτροφικών εγκαταστάσεων, αρχαίων και σύγχρονων[25], δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα.

Κατά την ανασκαφή στο εσωτερικό του ανατολικού ανεσκαμμένου χώρου και στη νοτιοδυτική του γωνία, εντοπίστηκε το μοναδικό ολόκληρο αγγείο, μία χύτρα με δύο κάθετες λαβές που υπερβαίνουν το χείλος και αυλακώσεις στην περιοχή του ώμου και του λαιμού. Στο ανατολικό τμήμα του κτίσματος εντοπίστηκαν αρκετά οστά, μάλλον υπολείμματα τροφών. Η χύτρα μάλλον χρονολογείται στα παλαιοχριστιανικά χρόνια. Ανάλογα αγγεία με σφαιρικό σώμα και οριζόντιες αυλακώσεις στο σώμα χρονολογούνται ανάμεσα στον 5ο και 9ο αι. μ.Χ.[26], αν και ο τύπος εξακολουθεί με μικρές παραλλαγές έως τις αρχές του 12ου αι. μ.Χ. Το αγγείο αυτό αποτελεί το μοναδικό στοιχείο που διαθέτουμε για τη χρονολόγηση της μικρής αυτής εγκατάστασης.

Παναγία

Θέση Άγιος Παντελεήμων

Ερευνήθηκαν φέτος μικρά τμήματα δύο δρόμων στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα, μεταξύ του Λιμένα και της Παναγίας, που είχαν εντοπιστεί από πέρυσι. Το οδικό αυτό δίκτυο φαίνεται να συνδέει το αρχαίο άστυ, το σημερινό Λιμένα και την περιοχή του Αγίου Κωνσταντίνου, το νότιο δηλαδή όριο της αρχαίας πόλης, με την περιοχή των αρχαίων λατομείων, που έχουν εντοπιστεί στην περιοχή Σαλιάρα-Βαθύ, αλλά και με τον ορεινό οικισμό της Παναγίας. Πρέπει, ωστόσο, να σημειωθεί ότι ούτε η ολική του πορεία ούτε όμως η χρονολόγησή του έχουν εξακριβωθεί με ασφάλεια.

Για την ίδια σύνδεση της Παναγίας με τον Λιμένα διασώζονται στην ίδια περιοχή δύο ακόμη λιθόστρωτοι δρόμοι, από ό,τι φαίνεται κατά πολύ νεότεροι, και πάντως σε χρήση κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας[27].

Ο καλύτερα διατηρημένος και πλατύτερος από τους δύο δρόμους που ανασκάφηκαν φέτος, το οδόστρωμα Α (Εικ. 17), έχει πλάτος έως 2,50 μ., εξαρτώμενο από την κατά τόπους διαμόρφωση του πρανούς, και έχει ακολουθηθεί σε μήκος τουλάχιστον 300 μ. Έχει μαλακή κατωφέρεια και σχηματίζει οξείες γωνίες αλλαγής κατεύθυνσης, για να αναρριχηθεί στην πλαγιά, ανά 30 ή 40 μ. Είναι κατασκευασμένος με μεγάλους πλακαρούς ή και ακανόνιστους αργούς λίθους, καθώς και μικρότερες σφήνες για το οδόστρωμα. Μεγαλύτεροι ακόμη όγκοι ασβεστόλιθου χρησιμοποιούνται για τις εξωτερικές επιφάνειες του δρόμου, με στοιχειώδη επεξεργασία μιας τουλάχιστον πλευράς τους. Σε ορισμένα σημεία φαίνεται να έχει λαξευθεί και ο φυσικός βράχος. Είναι οπωσδήποτε κατάλληλος για τροχοφόρα. Σε αρκετά σημεία του, για να επιτευχθεί η μαλακή κλίση ή να εξασφαλιστεί μεγαλύτερο πλάτος και ασφάλεια, χτίστηκε ψηλότερο θεμέλιο του οδοστρώματος με πλακαρές πέτρες, χωρίς συνδετικό υλικό. Κατά τη σύντομη ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε η παρουσία καστανού αργιλοχώματος, ανάμεσα και κάτω από τις πλάκες του οδοστρώματος, ίσως συνδετικό υλικό στα συγκεκριμένα σημεία. Δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα που θα μπορούσαν να διαφωτίσουν το ανοιχτό ζήτημα της χρονολόγησης του δρόμου[28].

Ο δεύτερος δρόμος, οδόστρωμα Β (Εικ. 18), εντοπίστηκε σε απόσταση μόλις μερικών μέτρων νότια του πρώτου και με διαφορετική κατεύθυνση, κάτι που κάνει απίθανη τη συνύπαρξή τους. Είναι στενότερος, κατά κανόνα δεν υπερβαίνει το 1,50 μ., και η πορεία του δεν έχει επισημανθεί για περισσότερο από 20 μ. Αυτό οδηγεί στην υπόθεση ότι ίσως πρόκειται για το αρχαιότερο οδικό δίκτυο σύνδεσης αρχαίας πόλης και λατομείων, το οποίο καταστράφηκε εν μέρει από τον προαναφερθέντα νεότερο δρόμο. Το δεύτερο αυτό οδόστρωμα είναι κατασκευασμένο με μεγάλους όγκους ασβεστόλιθου στο «φρύδι», λαξευμένους στην εξωτερική τους πλευρά και σχεδόν αποκλειστικά μικρές πέτρες στο εσωτερικό. Δεν εμφανίζει δύο μέτωπα, όπως

25. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 622.

26. *BCH* Suppl. VI, 1980, σ. 459-492, πίν. IV.

27. Από τους νεότερους αυτούς δρόμους, ο ένας φαρδύτερος και με καλύτερο οδόστρωμα, κατάλληλος για τροχοφόρα, διακρίνεται εύκολα δίπλα στη σύγχρονη ασφαλτοστρωμένη αρτηρία Λιμένα-Παναγίας. Χρησιμοποιούνταν μέχρι τη δεκαετία του 1960, οπότε και αντικαταστάθηκε από τον υφιστάμενο δημόσιο δρόμο. Ο δεύτερος είναι ουσιαστικά ένα λιθόστρωτο ορεινό καλντερίμι για ανθρώπους και υποζύγια, αρκετά κατεστραμμένο, δίπλα ακριβώς από τους αρχαίους δρόμους που περιγράφονται.

28. Ένα επιφανειακό εύρημα, όστρακο καστανό, αστίλβωτο με εγχάρακτη διακόσμηση, κάθετες παράλληλες γραμμές και τετράγωνα με εμπίεση στο εσωτερικό τους, είναι δύσκολο να σχετίζεται με την κατασκευή-χρήση του δρόμου. Θα μπορούσε να χρονολογηθεί στην εποχή του Χαλκού ή του Σιδήρου, περιόδους που έχουν τεκμηριωθεί στο γειτονικό σπήλαιο στη Δρακότρυπα της Παναγίας.

Εικ. 17. Θάσος. Παναγία. Θέση Άγιος Παντελεήμων. Το οδόστρωμα Α.

Εικ. 18. Θάσος. Παναγία. Θέση Άγιος Παντελεήμων. Το οδόστρωμα Β.

ο πρώτος, αλλά ένα μόνον, ενώ εσωτερικά άπτεται του βράχου σε όλη του την ερευνημένη διαδρομή. Η βασική όμως κατασκευαστική του ιδιορρυθμία είναι ότι κατά διαστήματα, συνήθως ανά 2 μ., φέρει εγκάρσια και κάθετα τοποθετημένες πέτρες, στοιχεία που πρέπει να αποσκοπούσαν στην ασφαλέστερη μετακίνηση των τροχοφόρων. Και εδώ η ανασκαφική έρευνα δεν απέδωσε καθόλου κινητά ευρήματα.

Ο εντοπισμός και η σύντομη έστω έρευνα των δύο αυτών δρόμων δίνει την αφορμή να μελετηθεί μελλοντικά το οδικό δίκτυο της αρχαίας Θάσου τόσο μέσα στο αρχαίο άστυ όσο και στη χώρα[29], στο πλαίσιο μάλιστα της συζήτησης που έχει ήδη δρομολογηθεί κατά την τελευταία δεκαετία στον αιγαιακό χώρο[30].

Εικ. 19. Θάσος. Ραχώνι. Αγροτεμάχιο Θ. Πασχάλη. Κοιμητηριακό κτίσμα και κτιστοί οικογενειακοί τάφοι.

Ραχώνι

Αγροτεμάχιο Θ. Πασχάλη

Στην ορεινή κοινότητα του Ραχωνίου, σε μεγαλύτερο υψόμετρο από το σύγχρονο χωριό και στο παραπάνω αγροτεμάχιο εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια μηχανικής εκσκαφής σειρά κτιστών οικογενειακών τάφων, με αρκετούς σκελετούς ο καθένας και χωρίς κτερίσματα (Εικ. 19). Οι τάφοι έχουν τις ίδιες ακριβώς διαστάσεις, ακολουθούν ένα κοινό σχεδιασμό και είναι χτισμένοι με πλακαρές, αλλά και μεγαλύτερες λαξευμένες πέτρες γνευσίου. Για την κάλυψη του καθενός χρησιμοποιούνται τρεις πλάκες από το ίδιο υλικό. Ενδιαφέρον κατασκευαστικό στοιχείο είναι η παρουσία λίθινων σφηνών, που προεξέχουν εσωτερικά κάθε τάφου κατά 0,20 μ., μάλλον για τη διευκόλυνση του ενταφιασμού.

Κατά την ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, διάρκειας μόλις μερικών ημερών, διαπιστώθηκε ότι η σειρά των τεσσάρων τάφων που ερευνήθηκαν εγγράφεται σε ορθογώνιο κτίσμα, προφανώς δημόσιου χαρακτήρα, του οποίου η ταυτότητα δεν ήταν εφικτό να εξακριβωθεί. Ο εντοπισμός ορισμένων αρχιτεκτονικών μελών, θωρακίων και ενός κιονόκρανου, οδήγησε στο να χρονολογηθούν τα λείψανα στα παλαιοχριστιανικά χρόνια[31].

Σε μικρή απόσταση από το κοιμητηριακό αυτό κτίσμα, δίπλα

29. Αξίζει να μελετηθούν διεξοδικά τόσο τα αρχαία οδικά δίκτυα του νησιού, όπως αυτό στην περιοχή της Αλυκής με τα εντυπωσιακά αναλήμματα και άνδηρα, όσο και αυτά των νεότερων χρόνων με τα σημαντικά δείγματα λιθόπρωτων – με κάθετες πέτρες και κεντρική απορροή – στην περιφέρεια του Λιμένα. Τα τελευταία δυστυχώς εξαφανίζονται χρόνο με το χρόνο λόγω της διάνοιξης νέων διασικών δρόμων ή προσβάσεων προς τα σύγχρονα λατομεία.

30. *Κέα-Κύθνος. Ιστορία και Αρχαιολογία*, στο Λ.Γ. Μενδώνη - Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Μελετήματα* 27 (1998).

31. Λόγω αρμοδιότητας, η υπόθεση διαβιβάστηκε στη 12η ΕΒΑ.

Εικ. 20. Θάσος. Ραχώνι. Αγροτεμάχιο Θ. Πασχάλη. Η είσοδος του καμαροσκεπούς τάφου.

Εικ. 21. Άργιλος. Νότιος τομέας. Το ανατολικό τμήμα της ανασκαφής με την οικία C από Δ.

στο δασικό δρόμο, εντοπίστηκε χαμηλό έξαρμα, πάνω στο οποίο διακρίνονται ίχνη κτιριακού συγκροτήματος ή μικρής εγκατάστασης. Στο ίδιο σημείο υποδείχθηκε από τον ιδιοκτήτη του οικοπέδου ένας καμαροσκεπής τάφος (Εικ. 20) του γνωστού στην Ανατολική Μακεδονία τύπου των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που δεν είχε όμως έως σήμερα εντοπιστεί στη Θάσο. Σώζεται σε καλή κατάσταση, με δρόμο, τόξο και υπέρθυρο πάνω από τη χαμηλή του είσοδο, καθώς και κονίαμα στο εσωτερικό του.

ΣΤΡΑΤΗΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Άργιλος

Η ανασκαφή της Αργίλου[32] συνεχίστηκε και κατά το 2000 στους δύο τομείς δραστηριότητας. Στο νότιο τομέα και το λεγόμενο Τομέα του Λιμανιού, δίπλα στην εθνική οδό Καβάλας-Θεσσαλονίκης, όπου ανασκάπτει η καναδική ομάδα, και στην ακρόπολη, όπου ανασκάπτει η ελληνική ομάδα.

Νότιος τομέας

Στο νότιο τομέα η έρευνα συνεχίστηκε με στόχο την αποκάλυψη των οικιών C και Ε. Σκοπός της ανασκαφικής ομάδας είναι να ολοκληρωθεί η έρευνα στα προαναφερθέντα κτίσματα, προκειμένου να προχωρήσει στη σύνταξη μελετών για τη συντήρηση, αναστήλωση, στέγαση και διαμόρφωση του χώρου μεταξύ των οικιών C και Ε.

Στο οίκημα Ε η έρευνα προχώρησε με αργούς ρυθμούς. Το ενδιαφέρον επικεντρώθηκε στη μελέτη της αρχιτεκτονικής της οικίας Α. Η μελέτη προχώρησε σημαντικά και δεν απομένει παρά η επιβεβαίωση των υποθέσεων σχετικά με την κλίση της στέγης στις διάφορες οικοδομικές φάσεις της οικίας, κάτι που θα προκύψει και από παρατηρήσεις στην αρχιτεκτονική των συνεχόμενων κτισμάτων. Η οικία είχε τρεις οικοδομικές φάσεις, που καλύπτουν το χρονικό διάστημα από το β΄ μισό του 6ου αι. π.Χ., που πρωτοχτίζεται, έως την καταστροφή όλων των κτισμάτων του τομέα το 357 π.Χ.

Στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου η τελευταία ανασκαφική περίοδος επικεντρώθηκε στην ανασκαφή του κτιρίου C (Εικ. 21). Το κτίριο αυτό βρίσκεται σε μια ταράτσα στο ανατολικό άκρο του τομέα και σχεδόν καταστράφηκε από τις εργασίες ισοπέδωσης της δεκαετίας του 1980. Έτσι, από το κτίριο αυτό σώζεται μόνον ο πίσω τοίχος του και ορισμένα τμήματα ενδιάμεσων τοίχων, κάθετα σε αυτόν, που χρονολογούνται στο α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., τελευταία φάση αυτού του τομέα πριν από την καταστροφή από τον Φίλιππο Β΄ στην εκστρατεία του 357 π.Χ.

Ο πίσω τοίχος αυτού του κτιρίου κατασκευάστηκε σε αυτή την περίοδο, αλλά μέχρι την πρόσφατη ανασκαφική έρευνα δεν εντοπίστηκε κανένα στρωματογραφικό στοιχείο που να οδηγεί σε χρονολόγηση της πρώτης φάσης αυτού του κτίσματος. Σε μια τομή που ανοίχθηκε κατά μήκος αυτού του τοίχου, βρέθηκε μία κύλικα του λεγόμενου «τύπου Φαρί» με διακόσμηση κατά τη θασιακή παράδοση, που δεν μπορεί παρά να χρονολογηθεί στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ. Η συνέχιση της ανασκαφής έφερε στο φως μια ορθογώνια κατασκευή, από την οποία ωστόσο δεν σώζεται παρά μόνον η βόρεια και η δυτική πλαισίωση και η οποία εν μέρει σκεπάστηκε από τοίχο του 4ου αι. π.Χ. Αυτή η κατασκευή ανάγεται στην αρχική κατοίκηση του χώρου. Αποτελείται από μικρούς μαρμάρινους πελεκημένους λίθους και το σχήμα της μοιάζει με εστία, αλλά δεν βρέθηκε ίχνος στάχτης στο εσωτερικό της και κανένα από τα οικοδομικά στοιχεία της δεν είναι καμένο από φωτιά. Ίσως πρέπει να προταθεί άλλη ερμηνεία, όπως το ότι αποτελεί τη

32. Στην ανασκαφή συμμετείχε η αρχαιολόγος Μ. Χριστοπούλου.

βάση ενός μνημείου. Ό,τι και αν ήταν αυτό, οι στρωματογραφικές ενδείξεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι η πρώτη φάση του κτιρίου C είναι σύγχρονη με το διπλανό κτίριο Β και κατά ακολουθία αυτό το επίπεδο με τα κτίσματά του δεν υπήρχε κατά την πρώτη φάση κατοίκησης του τομέα στα μέσα του 6ου αι. π.Χ., εποχή ίδρυσης των περισσοτέρων γειτονικών κτισμάτων.

Στην οικία C η έρευνα ολοκληρώθηκε και η ανασκαφή προχώρησε έως και το πρώτο στρώμα κατοίκησης. Μετά και την αφαίρεση της επίχωσης στις τομές 3460/3461 διαπιστώθηκε ότι το οίκημα είχε οικοδομηθεί στη θεμελίωση της πρώτης φάσης της οικίας Β.

Ακρόπολη

Στην ακρόπολη προχώρησε η ανασκαφή του συνόλου του μεγάλου κτιρίου (κτίσμα Α), το οποίο είχε αρχίσει να ανασκάπτεται ήδη από το 1996. Το κτίσμα είχε αποκαλυφθεί σε δύο προγενέστερες ανασκαφικές περιόδους, πλην των δύο χώρων της δυτικής πτέρυγας[33]. Στο τμήμα αυτό του οικήματος θα μπορούσε να βρεθεί, εάν βέβαια σωζόταν, το πιεστήριο του συγκροτήματος, κάτι για το οποίο μας είχε προδιαθέσει η μνημειακότητα της εγκατάστασης του ελαιοτριβείου.

Η έρευνα στα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας του κτιρίου δεν απέδωσε τα αναμενόμενα. Στα δάπεδα βρέθηκαν οπές, οι οποίες μπορεί να σχετίζονται με στερεώσεις ξύλινων υποστηριγμάτων ή άλλων πιο πρόχειρων κατασκευών και πάγκων, αλλά δεν ανήκουν σε εγκατάσταση πιεστηρίου. Αν το πιεστήριο ήταν στο σύνολό του ξύλινο, χάθηκε κάθε ίχνος του, εκτός και αν για τη δραστηριότητα αυτή αρκούσαν μικρότερες πλάκες συμπίεσης, σαν αυτές που βρέθηκαν ήδη στην ανασκαφή, μέσα και έξω από το κτίριο. Μία πλάκα που σώθηκε μεν ολόκληρη αλλά με πολλά ραγίσματα, βρέθηκε σε προηγούμενη ανασκαφική περίοδο ριγμένη ανάποδα, αμέσως εξωτερικά της πόρτας του ελαιοτριβείου. Τρεις άλλες μικρότερες μαρμάρινες πλάκες – οι δύο ακανόνιστου σχήματος και η μία ορθογώνια – όλες με αύλακα εκροής για την περισυλλογή του λαδιού, βρέθηκαν σε διάφορα σημεία. Δεν είναι δυνατόν από τα ανασκαφικά δεδομένα να προσδιοριστεί ο χώρος τοποθέτησης αυτών των πλακών. Θα μπορούσε ο χώρος αυτός να είναι τα δωμάτια της δυτικής πτέρυγας, αλλά και η αυλή του κτιρίου, που προσφέρει περισσότερο χώρο και άμεση γειτνίαση με το ελαιοτριβείο.

Η στρωματογραφία μέσα στα δωμάτια υποδεικνύει καταστροφή του κτίσματος σε μια χρονική στιγμή και στη συνέχεια εγκατάλειψή του. Το σημαντικότερο εύρημα, κυρίως στη νοτιοδυτική γωνία του κεντρικού χώρου, ήταν τα τμήματα από το δάπεδο του δευτέρου ορόφου του κτιρίου. Αποτελείται από βοτσαλωτή επιφάνεια σε υπόστρωμα, πάχ. 0,08 μ. περίπου, κατασκευασμένο από κονίαμα και μεγάλα κομμάτια κεράμων ή μικρούς λίθους. Στο υπόστρωμα αυτό έχουν πακτωθεί τα βότσαλα του δαπέδου. Ορισμένα τμήματα διέσωσαν την κύρια επιφάνεια, αποτελούμενη από μεγαλύτερα βότσαλα και μία στενή ταινία, πλ. 0,10 μ. περίπου, υπερυψωμένη από το υπόλοιπο δάπεδο κατά 0,015 μ., η οποία αποτελεί την πλαισίωση του δαπέδου προς τους τοίχους.

Δύο βαθύνσεις στο δάπεδο των δωματίων της δυτικής πτέρυγας και τμήματα πίθων, που βρέθηκαν στο σημείο αυτό, υποδεικνύουν χρήση των δωματίων ως αποθηκευτικών χώρων. Ίχνη τοίχων, που φάνηκαν κάτω από τα δάπεδα, είναι απομεινάρια προγενέστερων κτισμάτων, τα οποία προφανώς καταστράφηκαν με το πέρασμα της στρατιάς του Φιλίππου το 357 π.Χ., όταν ισοπεδώθηκε ο χώρος και χτίστηκε το κτίριο του ελαιοτριβείου. Ο χρόνος ανέγερσης και η διάρκεια ζωής του κτιρίου ταυτίζεται με την περίοδο επανακατοίκησης της Αργίλου μετά την προαναφερθείσα καταστροφή, υπολογίζεται μετά τα μέσα του 4ου αι. π.Χ., η οποία και περιορίζεται μόνο στην ακρόπολη. Μέχρι τώρα το μνημειακότερο κτίσμα που βρέθηκε εδώ είναι το κτίριο του ελαιοτριβείου, το οποίο παύει να υπάρχει με τα τέλη του 3ου αι. π.Χ.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

Οικισμός Καλλιθέα, οικόπεδο Λ. Θεοδωρίδη

Στις 6-3-2000 πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική εκσκαφή για έκδοση οικοδομικής αδείας στο παραπάνω οικόπεδο, στον οικισμό Καλλιθέα. Σε βάθος 3,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους εντοπίστηκαν τέσσερις τάφοι μέσα στα όρια του οικοπέδου, οι οποίοι χρονολογούνται στους υστεροαρχαϊκούς χρόνους.

Τάφος Ι. Παιδική ταφή μέσα σε πιθάρι με προσανατολισμό Β.-Ν. Συγκεντρώθηκε κεραμική, λίγα οστά και χάλκινα κοσμήματα (χάντρες, κρίκος, ελάσματα από σπειροειδές βραχιόλι και σκουλαρίκια) από το εσωτερικό του πιθαριού.

Τάφος ΙΙ. Λακκοειδής καλυμμένος με σχιστόπλακες. Αποκαλύφθηκε 2,90 μ. ανατολικά του τάφου Ι και έχει διαστάσεις 2×0,75 μ. Πολύ καλή διατήρηση του σκελετού. Χρυσό επιστόμιο ήταν το μοναδικό κτέρισμα του τάφου.

Τάφος ΙΙΙ. Λακκοειδής με παιδική ταφή. Αποκαλύφθηκε 0,30 μ. ανατολικά του τάφου ΙΙ με διαστάσεις 0,85×0,45 μ. Δεν περιείχε κτερίσματα. Συγκεντρώθηκαν λίγα οστά.

Τάφος IV. Κιβωτιόσχημος από σχιστόπλακες. Εντοπίστηκε αρκετά μέτρα ανατολικότερα των άλλων, σε βάθος 3,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Καλυπτόταν από λιθοσωρό, διαστ. 2,40×1,50 μ. Εσωτερικές διαστάσεις τάφου 1,75×0,45 μ. Στο εσωτερικό του υπήρχαν δύο τουλάχιστον σκελετοί. Συγκεντρώθηκαν οστά και χάλκινα κτερίσματα (πτηνόμορφο περίαπτο, σπειροειδές βραχιόλι και δύο πόρπες) από το εσωτερικό του τάφου.

33. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 838, Σχέδ. 6.

Εικ. 22. Νέα Κερδύλλια. Θέση Μόδι. Γενική άποψη του νεκροταφείου.

Εικ. 23. Νέα Κερδύλλια. Θέση Καλαμούδι. Οι αποθηκευτικοί χώροι της αγροικίας.

Νέα Κερδύλλια

Στο πλαίσιο των εργασιών για τη διάνοιξη του νέου οδικού άξονα της Εγνατίας Οδού στο τμήμα Ασπροβάλτας-Στρυμόνα πραγματοποιήθηκαν από την ΙΗ΄ ΕΠΚΑ το 2000 στην περιοχή των Νέων Κερδυλλίων[34] σωστικές ανασκαφές σε τρεις διαφορετικές θέσεις[35].

Θέση Μόδι

Στην παραπάνω θέση, 500 μ. περίπου βόρεια του σύγχρονου οικισμού Νέα Κερδύλλια, αποκαλύφθηκε τμήμα νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων. Η θέση του νεκροταφείου, που ήταν γνωστή στο παρελθόν, εκτείνεται σε λόφο πίσω από το Λιοντάρι της Αμφίπολης. Από τον Οκτώβριο έως το Δεκέμβριο του 2000 ερευνήθηκε μια έκταση 4 στρ. περίπου και αποκαλύφθηκαν συνολικά 68 τάφοι (Εικ. 22). Πιο συγκεκριμένα, βρέθηκαν 24 λαξευτοί λακκοειδείς, 20 λαξευτοί-θαλαμοειδείς με δρόμο, 15 κεραμοσκεπείς, τρεις ενταφιασμοί σε οξυπύθμενους αμφορείς και πέντε καύσεις νεκρών. Στους θαλαμοειδείς ο δρόμος έχει πολύ μικρή κατηφορική κλίση προς το θάλαμο και το πλάτος του δρόμου είναι σχεδόν διπλάσιο του θαλάμου. Το μήκος του δρόμου κυμαίνεται από 1-2 μ. Από το δρόμο λαξευόταν ο θάλαμος και δημιουργούνταν ο κατάλληλος χώρος για την τοποθέτηση του νεκρού. Η είσοδος του τάφου φρασσόταν με αργούς λίθους. Δοκιμαστικές τομές που έγιναν έδειξαν μεγαλύτερη πυκνότητα τάφων στο βόρειο-βορειοδυτικό τμήμα της ερευνηθείσας έκτασης, όπου και συνεχίζεται το νεκροταφείο, έξω από τα όρια του άξονα της Εγνατίας Οδού. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε ύπτια θέση, είτε απευθείας στο δάπεδο του τάφου είτε σε ξύλινο φορείο. Οι περισσότεροι τάφοι έχουν προσανατολισμό Α.-Δ. Τα κτερίσματα που συνόδευαν τους νεκρούς είναι κυρίως πήλινα και γυάλινα αγγεία, ειδώλια και πολλά κοσμήματα. Τα χρονικά όρια χρήσης του νεκροταφείου με τα έως τώρα δεδομένα είναι 3ος-1ος αι. π.Χ.

Από τη θέση και την οργάνωση του νεκροταφείου, την τυπολογία των τάφων, τα ταφικά έθιμα, και κυρίως από το είδος των ευρημάτων προκύπτει ότι το νεκροταφείο μπορεί να ενταχθεί πολιτισμικά στη σφαίρα επιρροής της γειτονικής αρχαίας Αμφίπολης, η επικράτεια της οποίας εκτεινόταν πέρα από τον Στρυμόνα.

Θέση Καλαμούδι

Στα βορειοδυτικά των Νέων Κερδυλλίων, στη θέση που οι ντόπιοι ονομάζουν Καλαμούδι, αποκαλύφθηκαν τμήματα αγροικίας και σε μικρή απόσταση πιθεώνας των κλασικών-ελληνιστικών χρόνων. Η αγροικία διατηρούνταν αποσπασματικά, σχηματίζοντας το περίγραμμα ενός ή δύο χώρων (Εικ. 23). Όλοι οι τοίχοι είναι πρόχειρης κατασκευής, μέγ. σωζ. ύψ. 1,42 μ. Εντός του κτιρίου βρέθηκαν μεγάλα θραύσματα πιθαριών, όστρακα αγγείων, θραύσματα λυχναριών, πήλινα σφονδύλια και 24 χάλκινα νομίσματα του 4ου και 3ου αι. π.Χ. Πλησίον της αγροικίας βρέθηκε ένας πιθεώνας με επτά οξυπύθμενα πιθάρια τοποθετημένα βαθιά μέσα στη γη (Εικ. 24). Τα πιθάρια, που βρέθηκαν σε μικρή απόσταση μεταξύ τους, είναι κατασκευασμένα από χονδρόκοκκο πηλό και φέρουν εσωτερικά μολύβδινους συνδέσμους αρχαίας επιδιόρθωσης. Μεταξύ των πιθαριών βρέθηκαν ελάχιστα όστρακα μελαμβαφών αγγείων, ένα χάλκινο νόμισμα Φιλίππου Β΄ (359-356 π.Χ.) και θραύσματα δύο οξυπύθμενων αμφορέων, ο ένας εκ των

34. Η περιοχή των Νέων Κερδυλλίων είναι γνωστή από τους δύο μεγάλους μακεδονικούς τάφους που βρέθηκαν επί της εθνικής οδού Καβάλας-Θεσσαλονίκης, από τις ανασκαφές στον οικισμό και στο νεκροταφείο της αρχαίας Αργίλου, όπως επίσης και από παλαιότερες έρευνες στον οικισμό του αρχαίου Κερδυλλίου.

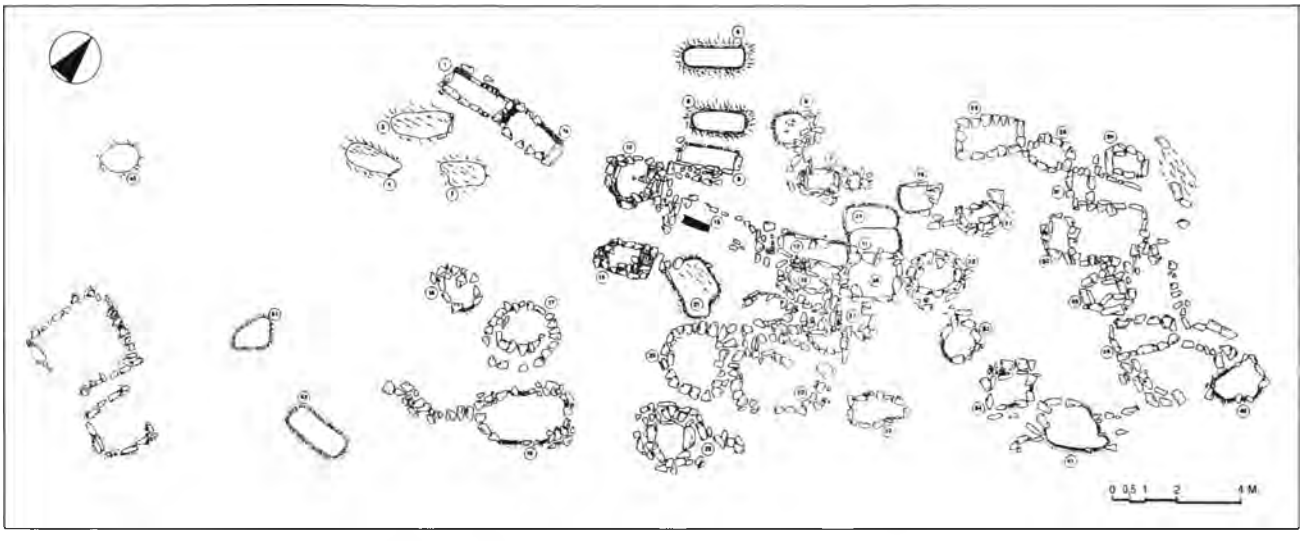
35. Για μια συνολική παρουσίαση των ανασκαφών στον άξονα της Εγνατίας Οδού, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 71-85.

Εικ. 24. Νέα Κερδύλλια. Θέση Καλαμούδι. Γενική άποψη του πιθεώνα.

Θέση Στρόβολος

Στην παραπάνω θέση, στις νότιες παρυφές του Κερδύλλιου όρους, δυτικά του σύγχρονου οικισμού των Νέων Κερδυλλίων, ανασκάφηκε νεκροταφείο ρωμαϊκών χρόνων (Εικ. 25-26). Η ανασκαφή άρχισε τον Αύγουστο του 2000 και συνεχίστηκε έως το Δεκέμβριο του ίδιου έτους, χωρίς να ολοκληρωθεί. Σε μια έκταση 570 τ.μ. εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 55 τάφοι, οι οποίοι παρουσιάζουν μια ποικιλομορφία ως προς την τυπολογία τους και ως προς τις πρακτικές που ακολουθήθηκαν σε αυτούς. Σε ένα μόνο κιβωτιόσχημο τάφο και σε άλλους 43 αβαθείς λακκοειδείς τάφους εφαρμόστηκε το έθιμο της ταφής-καύσης των νεκρών και στους υπόλοιπους 11 λαξευτούς λακκοειδείς τάφους οι νεκροί ενταφιάστηκαν χωρίς να αποτεφρωθούν. Οι αβαθείς λακκοειδείς τάφοι αποτελούν μέχρι τώρα τη μεγαλύτερη ομάδα τάφων στο νεκροταφείο και ξεχωρίζουν

Εικ. 25. Νέα Κερδύλλια. Θέση Στρόβολος. Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Κάτοψη της ανασκαφής.

οποίων έφερε ενσφράγιστη λαβή με το σύμβολο της τρίαινας και την επιγραφή: *ΘΑΣΙΩΝ ΑΡΧΙΝΑΞ*. Η ανασκαφή της αγροικίας και του πιθεώνα δίνει αξιόλογες πληροφορίες για την εγκατάσταση και προπαντός για το εμπόριο και την αγροτική οικονομία της περιοχής των Κερδυλλίων κατά την αρχαιότητα. Η περιοχή δυτικά του Στρυμόνα είναι μια πλούσια πεδινή έκταση, όπου σύμφωνα με τις αρχαίες πηγές γινόταν συστηματική καλλιέργεια ελαιώνων και αμπελώνων. Η ενσφράγιστη λαβή θασιακού αμφορέα από την ανασκαφή του πιθεώνα και πολλά όστρακα άλλων θασιακών αμφορέων, που βρέθηκαν στη γύρω περιοχή από παλαιότερες έρευνες, αποδεικνύουν το εκτεταμένο εμπόριο εισαγωγής κρασιού από τη Θάσο κατά τη διάρκεια της ελληνιστικής περιόδου.

για τις παραλλαγές τους. Υπάρχουν τάφοι που τα όριά τους είναι μια αδρά διαμορφωμένη φυσική κοιλότητα του βράχου. Τις περισσότερες φορές όμως η κοιλότητα του τάφου οριοθετείται με αργούς λίθους και σχιστόλιθους, δίνοντας έτσι στον τάφο ορθογώνιο, κυκλικό ή ελλειπτικό περίγραμμα (Εικ. 27). Χαρακτηριστική είναι, επίσης, η ύπαρξη δύο διπλών λαξευτών λακκοειδών τάφων, τα ορύγματά των οποίων οριοθετούνται με αργούς λίθους. Με εξαίρεση το μεγάλο αριθμό των χάλκινων νομισμάτων, η κτέριση των νεκρών είναι φτωχή. Σε 43 από τους 55 τάφους έχουν βρεθεί 419 νομίσματα. Ο αριθμός των νομισμάτων σε έναν τάφο μπορεί να φθάσει και τα 34 νομίσματα. Τα περισσότερα νομίσματα είναι χάλκινες κοπές των αυτοκρατορικών χρόνων των πόλεων της Θεσσαλονίκης, της Αμφί-

Εικ. 26. Νέα Κερδύλλια. Θέση Στρόβολος. Ρωμαϊκό νεκροταφείο. Γενική άποψη.

Εικ. 27. Νέα Κερδύλλια. Θέση Στρόβολος. Τομέας Α. Ο αβαθής λακκοειδής τάφος 22 με ελλειπτικό περίγραμμα.

πολης και των Φιλίππων. Ωστόσο, υπάρχουν κοπές από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έως το α΄ μισό του 3ου αι. μ.Χ. Από τα γυάλινα αγγεία ξεχωρίζουν τα μυροδοχεία τύπου bottle και του τύπου flask του 3ου αι. μ.Χ. Επίσης, βρέθηκαν εννέα μονόμυξοι λύχνοι του 2ου και 3ου αι. μ.Χ. και πήλινα ειδώλια Αφροδίτης. Η ανασκαφή του ρωμαϊκού νεκροταφείου στον άξονα της Εγνατίας Οδού θα συνεχιστεί το 2001[36].

Αηδονοχώρι

Κατά τη διενέργεια εργασιών για την υδροδότηση του υπό κατασκευή υδραγωγείου, καθώς και της μονής του Τιμίου Προδρόμου που βρίσκεται στην περιοχή, αποκαλύφθηκαν τάφοι. Το έργο πραγματοποιήθηκε 1,5 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του χωριού, παράλληλα και κατά μήκος του αγροτικού δρόμου που οδηγεί στη μονή. Κατόπιν ανασκαφικής διερεύνησης του χώρου[37] από τις 18-12-2000 έως τις 8-1-2001 εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 16 συνολικά τάφοι, 15 κιβωτιόσχημοι και μία ορθογώνια λακκοειδής καύση (Τ9). Στους 11 από τους 16 τάφους βρέθηκαν οστά, τα οποία ήταν αναμοχλευμένα στους δέκα και μόνο στον έναν ήταν κατά χώραν (Τ16). Σε τρεις τάφους (Τ1, Τ10, Τ16) βρέθηκαν ενδείξεις για πάνω από έναν σκελετούς. Ο προσανατολισμός των τάφων είναι Α.-Δ. και ΒΑ.-ΝΔ. Όλοι οι τάφοι, εκτός από δύο (Τ9, Τ16), ήταν συλημένοι. Στον Τ1 βρέθηκαν υπολείμματα χάλκινου επίχρυσου στεφανιού, χρυσό νόμισμα Φιλίππου Β΄ και ασημένιο νόμισμα Αλεξάνδρου Γ΄. Στον Τ9 βρέθηκε αρυβαλλοειδές ληκύθιο. Στον Τ16 βρέθηκαν πέντε αρυβαλλοειδή ληκύθια, δύο πήλινα αλάβαστρα, μία λήκυθος, πέντε αμφορίσκοι και δύο χάλκινες στλεγγίδες.

Αμφίπολη

Οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη

Με αφορμή την έκδοση οικοδομικής αδείας για την ανέγερση αγροτικής αποθήκης στο παραπάνω οικόπεδο, μέσα στο σύγχρονο οικισμό της Αμφίπολης, άρχισε σωστική ανασκαφική έρευνα η οποία διήρκησε από τις 20-11-2000 έως τις 12-12-2000[38]. Το οικόπεδο βρίσκεται στην πλαγιά των λόφων βόρεια της αρχαίας ακρόπολης και σχεδόν σε επαφή με το βόρειο σκέλος του εσωτερικού περιβόλου του τείχους. Σε όλη αυτή την περιοχή οι ανασκαφικές έρευνες της ΙΗ΄ ΕΠΚΑ των τελευταίων δεκαπέντε ετών αποκάλυψαν αποσπασματικά λείψανα οικιών με αυλές και πηγάδια, αγωγούς αποχέτευσης και ύδρευσης, καθώς και λιθόστρωτους δρόμους. Χαράχθηκαν τέσσερις τομές, διαστάσεων 6×5 μ. η καθεμία, στο σημείο όπου επρόκειτο να ανεγερθεί η αγροτική αποθήκη. Μέσα στο 2000 η έρευνα επικεντρώθηκε στις τομές Α και Β. Παρατηρήθηκε στο επιφανειακό στρώμα μεγάλη συγκέντρωση αργών λίθων με κατεύθυνση Α.-Δ. Στο βορειοδυτικό τμήμα της τομής Β αποκαλύφθηκε μέσα σε αργούς λίθους, με κατεύθυνση Β.-Ν., ακέφαλο άγαλμα γυναικείας μορφής (Λ 1406) (Εικ. 28). Στο νοτιοανατολικό τμήμα της τομής Β αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Α.-Δ., στον οποίο γωνιάζουν άλλοι δύο τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν. Εσωτερικά όλοι οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με κονίαμα. Αφαιρώντας την επίχωση από την τομή Β εμφανίζονται κεραμίδες στέγης, άβαφη κυρίως κεραμική, αρκετά

36. Ευχαριστώ τους αρχαιολόγους Κ. Νταράκη, Θ. Σαλονικιό, Μ. Χριστοπούλου, Σ. Δηλοπούλου, Χ. Γρέψιου, τη συντηρήτρια Μ. Δάρα και τη σχεδιάστρια Χ. Σιδηράτου για την πολύπλευρη στήριξή τους στις ανασκαφές που πραγματοποιήθηκαν στον άξονα της Εγνατίας Οδού.

37. Ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Θ. Σαλονικιό για τη συμμετοχή του στην ανασκαφή.

38. Για τη συνεργασία στο χώρο της ανασκαφής ευχαριστώ τον αρχαιολόγο Θ. Σαλονικιό, για την καταγραφή των ευρημάτων την αρχαιολόγο Ε. Κοσμίδου, για τη συντήρηση των ευρημάτων τους Θ. Κουκουβέτσιου, Π. Τζενετάκη, Ε. Σελερίδου και τη σχεδιάστρια Χ. Σιδηράτου.

Εικ. 28. Αμφίπολη. Οικόπεδο Δ. Κυπριανίδη. Τομή Β.

θραύσματα ασβεστοκονιάματος ερυθρού χρώματος, χάλκινα νομίσματα και σιδερένια καρφιά. Παρατηρείται ότι όλοι οι τοίχοι συνεχίζονται προς όλες τις κατευθύνσεις και για το λόγο αυτό αποφασίστηκε να διακοπούν οι εργασίες προσωρινά και να συνεχιστούν μέσα στο 2001.

Ανατολικό νεκροταφείο

Από το Μάρτιο έως και τον Αύγουστο του 2000 συνεχίστηκαν οι εργασίες για τη διαπλάτυνση της εθνικής οδού Θεσσαλονίκης-Δράμας[39], στο τμήμα Αμφίπολης-Μεσαλακκιάς, με χρηματοδότηση από το έργο. Οι ανασκαφικές εργασίες επικεντρώθηκαν στους τομείς Α, Γ, ΒΔΕ, ΣΤ/Α-ΣΤ/Β, Ζ και Η.

Τομέας Α. Δυτικά του δρόμου, στο ύψος της διασταύρωσης της Αμφίπολης, συνεχίστηκαν οι έρευνες κάτω από τα επιφανειακά στρώματα, στο β΄ επίπεδο, και αποκαλύφθηκαν άλλοι 30 περίπου τάφοι, στην πλειονότητά τους λαξευτοί-λακκοειδείς (Εικ. 29). Οι τάφοι χρονολογούνται στους ελληνιστικούς χρόνους και περιείχαν πλούσια κτερίσματα (Εικ. 30). Συνολικά στον τομέα Α αποκαλύφθηκαν 64 τάφοι, μαζί με τους τάφους που ήλθαν στο φως το 1999. Στο νότιο τμήμα του τομέα Α αποκαλύφθηκε σε μεγαλύτερο ύψος το υδραγωγείο της Αμφίπολης, όπου διακρίνονται καθαρά τα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση και το οικοδομικό υλικό που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή του.

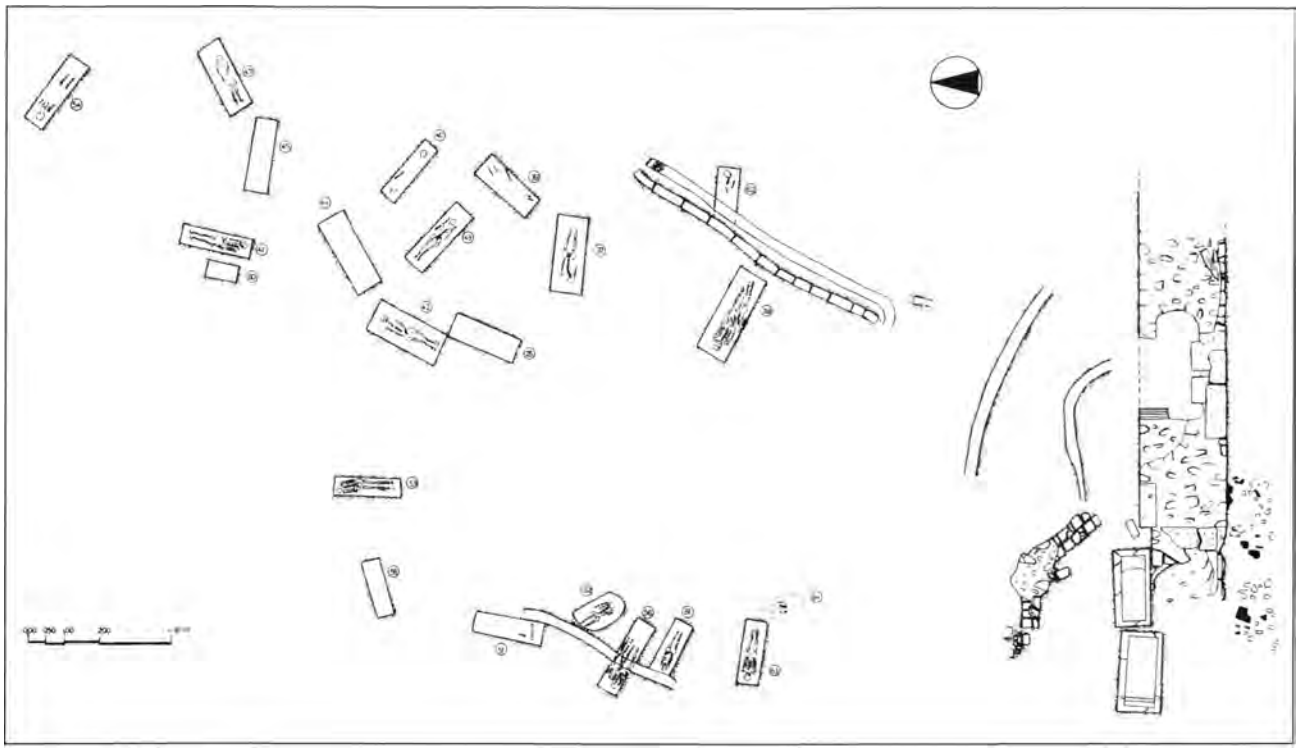
Τομέας Γ. Ανατολικά του δρόμου, στο ίδιο περίπου ύψος με τον τομέα Α, η ανασκαφική έρευνα του 2000 αποκάλυψε άλλους 28 τάφους. Ο συνολικός αριθμός των τάφων που αποκαλύφθηκαν, μαζί με τους τάφους του 1999, ανέρχεται σε 33 και χρονολογούνται στους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους (Εικ. 31-32). Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει μια συστάδα κιβωτιόσχημων τάφων με τοιχογραφίες στα τοιχώματα[40]. Συγκεκριμένα, οι τάφοι Τ12 και Τ16 έφεραν εσωτερικά τοιχογραφίες με φυτικά και εικονογραφικά θέματα, ενώ ο τάφος Τ22 σώζει τοιχογραφία με μίμηση ορθομαρμάρωσης. Οι πώρινες τεφροδόχες θήκες περιείχαν, μαζί με τα οστά, χρυσά κυρίως κοσμήματα. Στο νότιο τμήμα του τομέα Γ αποκαλύφθηκε σε όλο του το ύψος η συνέχεια του υδραγωγείου, που έχει κατεύθυνση Α.-Δ., όπως ακριβώς και στον τομέα Α. Πήλινοι σωλήνες, λαξεύματα και κτιστοί αγωγοί που αποκαλύφθηκαν, συνδέονται με το υδραγωγείο.

Τομέας ΒΔΕ. Ο τομέας αυτός βρίσκεται ανατολικά του υπάρχοντος δρόμου και δυτικά του λεγόμενου κλασικού νεκροταφείου, στο ύψος του μακεδονικού τάφου Α. Παρατηρείται έντονη κλίση του εδάφους από Α. προς Δ. και για το λόγο αυτό η διάταξη των τάφων είναι πυκνή, σε αλλεπάλληλα επίπεδα και με ποικίλο προσανατολισμό. Εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν 219 τάφοι διαφόρων τύπων, υπερτερούν όμως ιδιαίτερα στον τομέα Ε οι λακκοειδείς και οι κεραμοσκεπείς. Ο συνολικός αριθμός των τάφων μαζί με τους τάφους του 1999 ανέρχεται σε 438 και χρονολογούνται από τον ύστερο 5ο έως το 2ο αι. π.Χ. Στον τομέα Β αποκαλύφθηκε σε όλο του το ύψος ο περίβολος σε σχήμα Π, συνολ. μήκ. 60, πλ. 0,80-1 μ. και με κατεύθυνση Β.-Ν., που χρησίμευε λόγω της κλίσης του εδάφους ως ανάλημμα (Εικ. 33). Η τοιχοποιία της αρχαιότερης φάσης είναι επιμελώς κατασκευασμένη, αποτελούμενη από ορθογώνιους δόμους πωρόλιθου σε δύο σειρές, ενώ η νεότερη φάση είναι πρόχειρα κατασκευασμένη με αργούς λίθους και χώμα. Στα επιφανειακά στρώματα της νεότερης φάσης του περιβόλου και στην επίχωσή της βρέθηκαν τάφοι που χρονολογούνται στο 2ο αι. π.Χ. Πολλές επιτύμβιες στήλες και διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν εντοιχισμένα στον περίβολο, δίνοντας σημαντικά στοιχεία για τη χρονολόγησή του. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι ταφές των αλόγων, που αποκαλύφθηκαν εσωτερικά και εξωτερικά του περιβόλου, δίπλα σε ανθρώπινες ταφές, όχι ιδιαίτερα πλούσια κτερισμένες και χωρίς να μπορούν με βεβαιότητα να αποδοθούν σε αυτές[41]. Στον τομέα αυτόν αποκαλύφθηκε, επίσης, μεγάλος μακεδονικός τάφος με δρόμο, προθάλαμο και κυρίως θάλαμο, ο οποίος ήταν συλημένος (Εικ. 34). Έχει πολλές ομοιότητες με το μακεδονικό

39. Για μια πρώτη συνολική παρουσίαση της ανασκαφής στο ανατολικό νεκροταφείο της Αμφίπολης, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 55-70.

40. Περισσότερες πληροφορίες για τις τοιχογραφίες των κιβωτιόσχημων τάφων, βλ. P. Malama, Le décor pictural des tombes récemment mises au jour d'Amphipolis, *La peinture grecque antique. Colloque, Auditorium Musée de Louvre, 29 Mars 2004*, Paris 2007, σ. 109-119.

41. Περισσότερες πληροφορίες για τις ταφές των αλόγων, βλ. P. Malama - A. Gardeisen, Inhumations d'équidés dans la nécropole orientale d'Amphipolis: archéologie et archéozoologie, *Les équidés dans le monde Méditerranéen antique, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 26-28 Νοεμβρίου 2003*, Lattes 2005, σ. 161-181.

Εικ. 29. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας Α. Λαξευτοί-λακκοειδείς τάφοι. Κάτοψη.

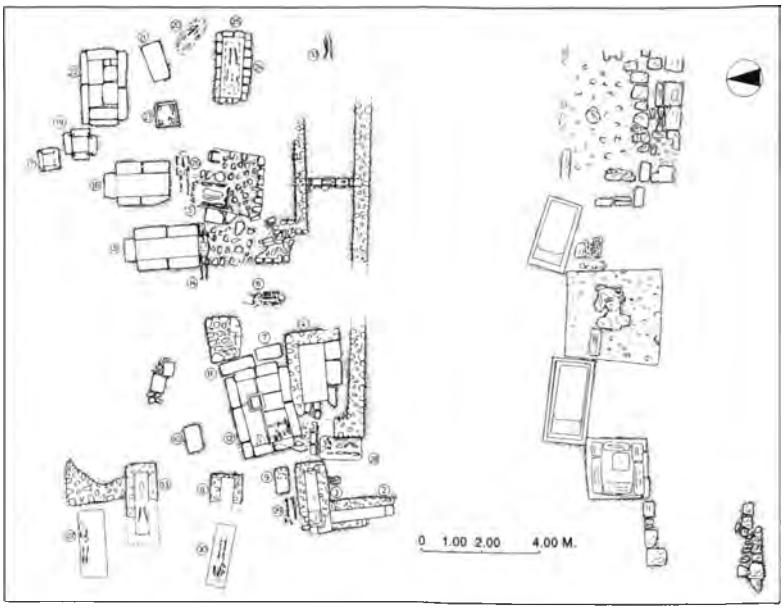
Εικ. 30. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας Α. Το ταφικό σύνολο του τάφου 38.

τάφο στη θέση Καστάς[42]. Τα πλαϊνά τοιχώματα του δρόμου καλύπτονταν με λευκό και μαύρο κονίαμα και το δάπεδο του προθαλάμου με κονίαμα κίτρινου χρώματος. Ο πρώτος χώρος του προθαλάμου έφερε δάπεδο με κοκκινωπό κονίαμα, ενώ ο δεύτερος έφερε ψηφιδωτό σε σχήμα Γ, με διακόσμηση πολύχρωμων ρόμβων. Από την επίχωση του δρόμου προέρχεται τμήμα επιτύμβιας στήλης (Λ 1403) με επιγραφή: *ΑΡΙΣΤΟΚΛΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΣ*. Εξωτερικά του μακεδονικού τάφου βρέθηκε μελαμβαφής κάνθαρος με επιγραφή *ΔΙΟΣ ΣΩΤΗΡΟΣ*.

Τομέας ΣΤ/Α-ΣΤ/Β. Ο τομέας αυτός βρίσκεται δυτικά του δρόμου και στο ίδιο ύψος με τον τομέα ΒΔΕ. Στον τομέα ΣΤ/Α, που βρίσκεται βορειότερα, εντοπίστηκαν 17 τάφοι, στην πλειονότητά τους κιβωτιόσχημοι και κεραμοσκεπείς, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Γύρω από τους τάφους υπήρχαν μικρές κατασκευές από αργούς λίθους, οι λεγόμενες εξέδρες, για τις τελετουργικές ιεροτελεστίες. Παρόμοιες λίθινες εξέδρες αποκαλύφθηκαν και στα επιφανειακά στρώματα του τομέα Γ. Στον τομέα ΣΤ/Β αποκαλύφθηκαν 115 τάφοι, στην πλειονότητά τους κιβωτιόσχημοι και λακκοειδείς με πλούσια κτερίσματα (Εικ. 35). Αξίζει να αναφερθεί η αποκάλυψη ενός μικρού τάφου μακεδονικού τύπου (Τ40) με κλίμακα, προθάλαμο και θάλαμο με πολλά και πλούσια κτερίσματα και η ερυθρόμορφη υδρία, που βρέθηκε στον τάφο Τ49, με θέμα παράστασης την επιφάνεια της Αφροδίτης.

Τομέας Ζ. Βρίσκεται δυτικά του δρόμου και της τσιμεντένιας σύγχρονης γέφυρας, νότια των τομέων ΣΤ/Α και ΣΤ/Β. Αξίζει να αναφερθεί ο μονοθάλαμος μακεδονικού τύπου τάφος, εσωτ. διαστ. 3×3 μ. Ο τάφος ήταν λαξευμένος στο φυσικό έδαφος και οι τοίχοι ήταν επενδεδυμένοι με πωρόλιθους και επιχρισμένοι με κονίαμα. Ο τάφος ήταν συλημένος. Εσωτερικά βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Α.-Δ.

42. Για το μακεδονικό τάφο στη θέση Καστάς, βλ. *ΠΑΕ* 1960, σ. 68, πίν. 50α-52.

Εικ. 31. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας Γ. Κάτοψη.

Εικ. 32. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας Γ. Άποψη της ανασκαφής.

Εικ. 34. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας ΒΔΕ. Άποψη του μακεδονικού τάφου.

Εικ. 33. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας ΒΔΕ. Γενική άποψη της ανασκαφής και του περιβόλου.

Εικ. 35. Αμφίπολη. Ανατολικό νεκροταφείο. Τομέας ΣΤ/Β. Το ταφικό σύνολο του τάφου 35.

Τομέας Η. Βρίσκεται ανατολικά του δρόμου, στο ίδιο ύψος με το μακεδονικό τάφο Β. Το 2000 αποκαλύφθηκαν συνολικά 12 τάφοι, στην πλειονότητά τους λακκοειδείς και κιβωτιόσχημοι, οι περισσότεροι συλημένοι. Αξίζει να αναφερθούν δύο ενεπίγραφες επιτύμβιες στήλες (Λ 1408 και Λ1427), που βρέθηκαν στην επίχωση του κιβωτιόσχημου τάφου 1.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

Εικ. 36. Νέος Σκοπός. Οικόπεδο Ε. Βαχαροπούλου. Πήλινη κύλικα αρχαϊκών χρόνων.

Νέος Σκοπός

Οικόπεδο Ε. Βαχαροπούλου

Τον Ιούλιο του 2000 ανασκάφηκε μέρος του παραπάνω οικοπέδου (αριθ. 488β), στο χώρο ανέγερσης λυόμενης κατοικίας. Κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής ερευνήθηκαν 170 τ.μ. περίπου, φέρνοντας στο φως ταφές αρχαϊκών και βυζαντινών χρόνων και τμήμα σύγχρονου νεκροταφείου του 19ου αιώνα.

Οι αρχαίοι τάφοι ήταν συνολικά πέντε και χρονολογούνται με βάση τα κτερίσματα των τεσσάρων στα τέλη των αρχαϊκών χρόνων, από τα τέλη του 6ου έως το α΄ τέταρτο του 5ου αι. π.Χ. Πρόκειται για δύο κιβωτιόσχημους και τρεις λακκοειδείς, εκ των οποίων ο ένας έφερε κάλυψη από πέτρες. Οι τέσσερις τάφοι βρέθηκαν κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, σε βάθος από 0,70 έως 1 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ενώ ο πέμπτος σε βάθος 2 μ., απομονωμένος στα νότια της ανεσκαμμένης έκτασης. Η μεγάλη διαφορά βάθους οφείλεται σε νεότερες επεμβάσεις στο χώρο. Τα κτερίσματα των ταφών είναι πλούσια και περιλαμβάνουν αρκετά πήλινα αγγεία (κυρίως κύλικες και λυκήθια) αττικής ή θασιακής προέλευσης (Εικ. 36), χρυσά και χάλκινα κοσμήματα, σιδερένιες ζώνες και ένα νόμισμα[43].

Σε μικρότερο ή στο ίδιο βάθος με τις αρχαίες ταφές εντοπίστηκαν σε αρκετά μεγάλη πυκνότητα ταφές και ανακομιδές σε απλούς λακκοειδείς τάφους, με αυστηρό προσανατολισμό Α.-Δ. και το κεφάλι του νεκρού στα δυτικά. Οι περισσότεροι τάφοι ανήκαν σε σύγχρονο νεκροταφείο του 19ου αιώνα και εντοπίζονταν αρκετά εύκολα από τα υπολείμματα της ενδυμασίας και του ξύλινου φορείου, ενώ στοιχεία χρονολογικά προσέφεραν και τούρκικα νομίσματα. Ταυτόχρονα, θραύσματα εφυαλωμένης κεραμικής υποδεικνύουν ταφική χρήση του χώρου και κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

Οι αρχαϊκοί τάφοι είχαν όμοιο προσανατολισμό, ΒΔ.-ΝΑ., με το κεφάλι του νεκρού στα βορειοδυτικά, στοιχείο που τους διαφοροποιεί από τις ταφές του 19ου αιώνα και των βυζαντινών χρόνων. Όλοι οι τάφοι περιείχαν μία ταφή, εκτός του ενός κιβωτιόσχημου, ο οποίος είχε ανοιχθεί στους βυζαντινούς ή νεότερους χρόνους για να τοποθετηθούν στα πόδια του νεκρού οστά ανακομιδής.

Σιδηρόκαστρο

Φαιά Πέτρα

Στη θέση Κόκκινα Βράχια της Φαιάς Πέτρας Σιδηροκάστρου εντοπίστηκε νεκροταφείο της ύστερης εποχής του Χαλκού[44]. Βρίσκεται σε πλάτωμα, 1 χλμ. περίπου νοτιοδυτικά του χωριού, ενώ ο οικισμός που σχετίζεται με το νεκροταφείο δεν έχει εντοπιστεί. Δεν υπάρχουν τύμβοι και επιφανειακά οι τάφοι δεν διακρίνονται. Ένα μέρος τους έχει κατακρημνιστεί σε βαθιά χαράδρα, που περιορίζει το χώρο στα ανατολικά. Ερευνήθηκαν δύο ταφικοί περίβολοι ορθογώνιου σχήματος και μέρος ενός τρίτου, κατασκευασμένοι από αραιά τοποθετημένες πέτρες, που οριοθετούν το χώρο ταφής. Οι νεκροί ενταφιάζονταν στο ισοπεδωμένο εσωτερικό των περιβόλων και συνοδεύονταν από ελάχιστα μεταλλικά κτερίσματα, κυρίως χάλκινα κοσμήματα και όπλα, και πήλινα αγγεία (Εικ. 37-38). Τα οστά των ενταφιασμένων νεκρών βρέθηκαν πολύ διαταραγμένα, πιθανότατα λόγω της διαχρονικής χρήσης των περιβόλων. Η καύση είναι ταφική πρακτική γνωστή στο νεκροταφείο, γεγονός που υποδεικνύει η εύρεση καμένων οστών κρανίου στον έναν περίβολο. Με ταφικές τελετουργίες σχετίζονται οστά ζώων, υπολείμματα καύσεων και λίθινο αυλάκι, που βρέθηκε στη βάση της μιας πλευράς ενός περιβόλου. Όλα τα αγγεία, τετράωτοι αμφορείς και μεγάλες τετράωτες φιάλες με ψηλή κωνική βάση, φέρουν διακόσμηση με βαθιές εγχαράξεις, που γεμίζονται από επίθετη λευκή ή κίτρινη ύλη, τη χαρακτηριστική κεραμική της ύστερης εποχής του Χαλκού στην Ανατολική και Κεντρική Μακεδονία (ΥΕ ΙΙΙΒ και ΥΕ ΙΙΙΓ).

Προμαχώνας - Topolniča

Συνεχίστηκε για όγδοη συνεχόμενη χρονιά η ανασκαφή στον προϊστορικό οικισμό Προμαχώνα-Topolniča, που τέ-

43. *ΑΕΜΘ* 17 (2003), σ. 111-125.

44. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 733.

Εικ. 37-38. Σιδηρόκαστρο. Φαιά Πέτρα. Ταφικοί περίβολοι.

Εικ. 39. Προμαχώνας-Topolniča. Νεολιθικός οικισμός. Τομή ΙΖ. Εστία και πήλινο αγγείο κατά χώραν.

μνεται από την ελληνοβουλγαρική συνοριακή γραμμή[45], με το ενδιαφέρον να εστιάζεται στην έρευνα του μεγάλου σε διαστάσεις και βάθος υπόσκαφου χώρου, που άρχισε να αποκαλύπτεται κατά την ανασκαφική περίοδο του 1998. Με στόχο την αποκάλυψη του χώρου αυτού, ο κύριος ανασκαφικός τομέας, που αποτελείται από εννέα τετράγωνα (τομές Α-ΣΤ και Ι-ΙΒ), επεκτάθηκε δυτικότερα με τις τομές ΙΣΤ και ΙΖ. Οι όμορες τομές Ι και ΙΣΤ ανασκάπτονται χωρίς ενδιάμεσο μάρτυρα, ώστε να διαφανεί ενιαία η εικόνα στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου.

Συνοψίζοντας τα έως τώρα γνωστά δεδομένα της έρευνας, μπορεί να ειπωθεί ότι ο υπόσκαφος χώρος, διαμορφωμένος, μετά την αφαίρεση του φυσικού, ως ένα τεράστιο και βαθύ όρυγμα, έχει σχήμα κυκλικό ή ωοειδές, διάμετρο άνω των 10 μ., και βάθος που ξεπερνά τα 3 μ. Στις τομές Ι και ΙΑ, όπου εντοπίστηκε ένα τμήμα της περιφέρειάς του, διακρίνονται εξωτερικά μεγάλοι λάκκοι, διαμ. 1 μ. περίπου, προοριζόμενοι για τη στερέωση μεγάλων κορμών-πασσάλων, που θα ήταν δυνατόν να στήριζαν στέγη ή ξύλινη πλατφόρμα. Τα νέα ανασκαφικά τετράγωνα δεν ήταν ικανά να αποκαλύψουν σε βάθος το αρχικό δάπεδο στο φυσικό ούτε την πλήρη διάμετρο του υπόσκαφου χώρου, η οποία πλέον πρέπει να υπολογίζεται στα 15 μ. Αποκαλύφθηκαν, ωστόσο, κτιριακές φάσεις στο εσωτερικό του που αναπτύχθηκαν μετά την επικάλυψή του.

Κάτω από το επιφανειακό παρουσιάστηκε η γνωστή από τις άλλες ανασκαφικές τομές εικόνα του σκληρού στρώματος με τις συσσωρεύσεις λίθων και κεραμικής, για τα οποία έχει προταθεί η ερμηνεία ότι πρόκειται για κατάλοιπα της νεότερης φάσης κατοίκησης του οικισμού που ισοπεδώθηκε. Βάσει της κεραμικής, η φάση αυτή θεωρείται σύγχρονη με τις φάσεις ΙΙ και ΙΙΙ των Σιταγρών. Ίσως εδώ ανήκει και τμήμα αποθηκευτικού αγγείου που βρέθηκε στη θέση του, θαμμένο σε στρώμα αρχαιότερο, με συμπληρωμένο τμήμα της σπασμένης βάσης του. Στα αμέσως βαθύτερα στρώματα η κλίση τους προς το κέντρο του ορύγματος είναι σαφής και εμφανής, διακρινόμενη ιδιαίτερα στα αρχιτεκτονικά ευρήματα, π.χ. σε μισοκατεστραμμένη εστία με τμήμα λιθόκτιστου τοιχάριου που αποκαλύφθηκε στην τομή ΙΖ, κοντά στην περιφέρεια του ορύγματος (Εικ. 39). Η έντονη κλίση των στρωμάτων, που είχε παρατηρηθεί εξ αρχής[46], διακρίνεται και στις νέες τομές, αλλά στην ΙΣΤ, που περιλαμβάνει το κέντρο σχεδόν του ορύγματος, είναι σαφώς μικρότερη. Εδώ αποκαλύφθηκε μέρος πασσαλόπηκτου κτίσματος, το οποίο έχει προσανατολισμό ΒΔ.-ΝΑ. και ανήκει σαφώς στη φάση ΙΙ του οικισμού των πασσαλόπηκτων κτισμάτων. Η ανασκαφή της φετινής περιόδου ολοκληρώθηκε με την αποκάλυψη του πασσαλόπηκτου αυτού κτίσματος, αλλά είναι σαφές ότι η εστία που είχε βρε-

45. Για την πορεία της έρευνας, βλ. *ΑΔ* και *ΑΕΜΘ* από το 1993 κ.ε.

46. Βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 727-730· 54 (1999): Χρονικά, σ. 697-698· *ΑΕΜΘ* 12 (1998), σ. 67-76· 13 (1999), σ. 111-116.

Εικ. 40. Προμαχώνας-Topolniča. Νεολιθικός οικισμός. Τομή ΙΣΤ. Λάπεδο πασσαλόπηκτου κτίσματος. Στο βάθος διακρίνεται εστία από υποκείμενη οικοδομική φάση.

Εικ. 41. Θάσος. Λιμένας. Αρχαίο Θέατρο. Προετοιμασία του κοίλου για τις αναστηλωτικές εργασίες.

θεί κατά την προηγούμενη χρονιά, με την έντονη προς τα Δ. κλίση, ανήκει σε προγενέστερη οικοδομική φάση (Εικ 40).

Η κεραμική των φάσεων Ι και ΙΙ δεν φαίνεται προς το παρόν να διαφοροποιείται και αυτό είναι εμφανές και στη στατιστική επεξεργασία της, που ξεκίνησε. Χαρακτηριστικοί τύποι κεραμικής είναι η γραπτή με κοκκινωπού χρώματος πλατιές ταινίες σε σκούρο βάθος και με διακόσμηση με bitum. Τα ευρήματα στο εσωτερικό του υπόσκαφου χώρου δεν διαφοροποιούνται σε είδος και ποσότητα από τα αντίστοιχα της ίδιας φάσης των άλλων τομών της ανασκαφής. Θα πρέπει επίσης να σημειωθεί ότι η ανασκαφή στις νέες τομές δεν έφθασε στο επίπεδο των λεπτών αλλεπάλληλων στρώσεων στάχτης που καλύπτουν τα τοιχώματα του υπόσκαφου χώρου, οι οποίες διακρίνονται στη βόρεια παρειά της τομής Ι, όπου και ερευνήθηκαν. Στις νέες τομές, επειδή βρίσκονται στο κέντρο του χώρου αυτού, αναμένεται ότι το πάχος των στρωμάτων στάχτης και πηλοχώματος θα είναι μεγαλύτερο.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΒΑΛΛΑ

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Αρχαίο θέατρο

Η αναστήλωση του θεάτρου της Θάσου[47] είναι έργο ενταγμένο στο Β΄ ΚΠΣ και προχωρεί με γοργούς ρυθμούς, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του θεάτρου, προκειμένου το μνημείο να ενταχθεί και πάλι έγκαιρα στο πρόγραμμα των εκδηλώσεων Φιλίππων-Θάσου.

Για να προχωρήσουν οι εργασίες μερικής αναστήλωσης του κοίλου, σύμφωνα με την εγκεκριμένη από το ΚΑΣ μελέτη, κρίθηκε απαραίτητο να απελευθερωθεί το κοίλο του θεάτρου από τις πρόσθετες κατασκευές του παρελθόντος, όπως οι κατασκευές dexion, αλλά και να απαλλαγεί από τα δένδρα. Για το λόγο αυτό κόπηκαν όλα τα δένδρα, που κατά ακατανόητο τρόπο είχαν αφεθεί να αναπτυχθούν μετά την ανασκαφή του μνημείου το 1922-1923 αλλά και τις πρώτες αναστηλωτικού χαρακτήρα επεμβάσεις του Δ. Λαζαρίδη στη δεκαετία του 1960. Τα δένδρα αυτά δεν είχαν μόνον αλλοιώσει και ουσιαστικά αποκρύψει τη γεωμετρικότητα του μνημείου, οπωσδήποτε εμπόδιζαν και την παρουσίαση των θεατρικών έργων δημιουργώντας προβλήματα ορατότητας στους θεατές, θόρυβο με το θρόισμα των φύλλων τους, αλλά και σχετική υγρασία. Επιπρόσθετα, είχαν επιτείνει το σάπισμα των ξύλινων επενδύσεων της κατασκευής dexion, εφόσον στο μεγαλύτερο μέρος τους ήταν ασθενή και τα ίδια. Κυρίως, όμως, είχαν δημιουργήσει μια ψευτοδομαντική εικόνα του μνημείου, την οποία η Εφορεία δύσκολα μπόρεσε να ανασκευάσει. Οι επισκέπτες του θεάτρου θεωρούσαν πολύ φυσικό να κάθονται στον ίσκιο των δένδρων. Ήταν πολύ επίπονο το έργο της ενημέρωσης, γιατί οι επισκέπτες δεν μπορούσαν να κατανοήσουν ότι ποτέ οι θεατές των αρχαίων δρώμενων δεν είχαν αυτήν τη δυνατότητα – ούτε άλλωστε πήγαιναν για αυτό το λόγο στο θέατρο – δεδομένου ότι το σκηνικό οικοδόμημα τουλάχιστον στη ρωμαϊκή εποχή είχε ύψος 11,40 μ. περίπου. Μετά την κοπή των δένδρων προχώρησαν οι εργασίες ομαλοποίησης της διαταραγμένης επιφάνειας του κώνου του κοίλου (Εικ. 41) στα σημεία που δεν υπήρχαν μαρμάρινα εδώλια ή τα ελάχιστα σωζόμενα είχαν μετακινηθεί

47. Στην ανασκαφή πήρε μέρος η αρχαιολόγος Ε. Κοτζαμπασοπούλου και ο αρχιτέκτονας Σ. Ασημίδης.

και ετοιμάστηκε το μνημείο να δεχθεί τη μεταλλική κατασκευή-συμπλήρωμα των ελλειπόντων εδωλίων.

Ολοκληρώθηκε και η ανασκαφή στο ανώτατο όριο του κοίλου του θεάτρου. Η στοά, που είχε εν μέρει αποκαλυφθεί στην προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, αποκαλύφθηκε στο σύνολό της. Μετά την εγκατάλειψη του θεάτρου ως χώρου θεατρικών και άλλων παραστάσεων, την ερείπωση του μνημείου και την πρώτη του λιθολόγηση (μαρμάρινα μέλη του σκηνικού οικοδομήματος έχουν εντοπιστεί ως σπόλια στην οχύρωση της ακρόπολης), ο χώρος εκτός των ορίων του κοίλου χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο. Οι τάφοι που ανασκάφηκαν είναι παλαιοχριστιανικοί του 5ου και 6ου αι. μ.Χ., σύγχρονοι με αυτούς που ήδη ανασκάφηκαν στην ανατολική πλευρά του τείχους, αμέσως έξω από το θέατρο. Βρέθηκαν όλοι ακτέριστοι, είναι κατασκευασμένοι με πλακαρές πέτρες και σπανιότερα με μαρμάρινες λεπτές πλάκες στα τοιχώματα και δεν έχουν αυστηρά προσδιορισμένο προσανατολισμό, αλλά στην πλειονότητά τους ακολουθούν τον προσανατολισμό Α.-Δ. Η σύσπαση του χώματος επέτρεψε τη διατήρηση του σκελετικού υλικού, το οποίο και θα μελετηθεί.

ΖΗΣΗΣ ΜΠΟΝΙΑΣ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

Μουσείο Αμφίπολης

Στο Μουσείο Αμφίπολης παραδόθηκαν μέσα στο 2000 τα παρακάτω μαρμάρινα αρχαία αντικείμενα:

α) Τμήμα μαρμάρινης ενεπίγραφης επιτύμβιας στήλης (Λ1347), μέγ. σωζ. ύψ. 0,31, μέγ. σωζ. πλ. 0,20 και πάχ. 0,05 μ. Βρέθηκε τυχαία δυτικά της αρχαίας γέφυρας από τον Ε. Κοχλιαρίδη. Σώζεται ο δεξιός κρόταφος της στήλης. Η πίσω πλευρά είναι αμελώς επεξεργασμένη. Σώζεται τμήμα της επιγραφής σε δύο στίχους:

]ΥΞΕΝΟΣ
]ΓΕΝΕΥΣ

β) Ενεπίγραφος επιτύμβιος μαρμάρινος ορθογωνικός δόμος (Λ1478). Βρέθηκε τυχαία στη θέση Πύργος κατά τη διαμόρφωση του χώρου από τον υπάλληλο του Μουσείου Αμφίπολης Κ. Καλογιάννη. Η διατήρηση της επιγραφής είναι αποσπασματική:

]ΕΤΟΥϹ[
]ΤΑΒΕΙΘΥ[

γ) Απότμημα επιτύμβιας ενεπίγραφης σχιστολιθικής στήλης (Λ1462), μέγ. σωζ. ύψ. 0,91, μέγ. σωζ. πλ. 0,70 και ύψ. γραμμάτων 0,024-0,045 μ. Διατηρείται σε 26 ανισομεγέθη συγκολλούμενα θραύσματα. Βρέθηκε εντοιχισμένη σε παλαιό σπίτι της Παλαιάς Μεσολακκιάς και παραδόθηκε από τον Σ. Γουτίδη. Διάταξη επιγραφής σε τέσσερις σειρές:

ΕΤΟΥϹ ΗΟΡ ΜΗΝΟϹ
ΑΠΕΛΛΑΙΟΥ Κ
ΑΡΙΕΙΛΑϹ ΒΑϹΤΙΚΙ
ΛΟΥΗΡΟ C ΧΑΙΡΕ

Σύμφωνα με τη μακεδονική χρονολόγηση, έτος 178, την 20ή ημέρα του μήνα Απελλαίου.

δ) Ακέραιος ενεπίγραφος αρράβδωτος μαρμάρινος κιονίσκος (αριθ. προσωρινού ευρετηρίου Π725). Βρέθηκε τυχαία στον αρχαιολογικό χώρο της Αμφίπολης και παραδόθηκε από τον Χ. Γιαννούλη. Διάταξη επιγραφής σε τέσσερις ανισομήκεις σειρές:

ΟΡΟΙ
ΤΗϹ Α
ΓΙΑϹ ΤΟΥ
ΘΥΕΚΚΛΑϹ

(Όροι της αγίας του Θεού εκκλησίας).

ε) Μαρμάρινο κεφάλι ανδρικής μορφής (Λ1346). Βρέθηκε τυχαία στο αριθ. 392 αγροτεμάχιο ιδιοκτησίας Γ. Κοχλιαρίδη. Σώζεται σχεδόν ακέραιο. Λείπει τμήμα από το επάνω και αριστερό τμήμα του κεφαλιού. Η κόμη είναι διαμορφωμένη σε λεπτούς βοστρύχους. Η επιφάνεια του προσώπου φέρει αρκετές αποκρούσεις, αλλά διακρίνονται καθαρά τα χαρακτηριστικά του προσώπου. Η πίσω πλευρά είναι αμελώς επεξεργασμένη. Μέγ. σωζ. ύψ. 0,24 μ.

ΠΗΝΕΛΟΠΗ ΜΑΛΑΜΑ

Μουσείο Σερρών

α) Παραδόθηκαν από κάτοικο του Νέου Σκοπού Σερρών δύο μαρμάρινοι βωμοί που φέρουν λατινικές αναθηματικές επιγραφές (αριθ. καταλόγου Μουσείου Σερρών Λ281 και Λ282). Οι βωμοί βρέθηκαν σε αγροτεμάχιο που βρίσκεται 1 χλμ. βορειοανατολικά από το κέντρο του Νέου Σκοπού, στον επαρχιακό δρόμο Νέου Σκοπού-Χρυσού. Οι βωμοί, όπως και θραύσματα μαρμάρων και δομικών υλικών από πωρόλιθο, που ήλθαν στο φως κατά την εκσκαφή για την τοποθέτηση αγωγού, θα πρέπει να προέρχονται από αρχαίο ναό, ο οποίος βρισκόταν σε απόσταση 2 χλμ. περίπου ανατολικά-βορειοανατολικά από την αρχαία πόλη του Νέου Σκοπού (αρχαία Βέργη), με την οποία κατά πάσα πιθανότητα σχετίζεται[48].

β) Παραδόθηκε από το γνωστό ρωμαϊκό νεκροταφείο στη θέση Λεγκίνιτσκο στο Μελενικίτσι Σερρών[49] μαρμάρινη επιτύμβια στήλη (αριθ. καταλόγου Μουσείου Σερρών Λ285)

48. *ΑΕ* 17 (1936): Χρονικά, σ. 14-19. Χ. Κουκούλη-Χρυσανθάκη, Αρχαία Βέργη, στο *Μύρτος, Μελέτες στη μνήμη της Ιουλίας Βοκοτοπούλου*, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 351-370.

49. Δ. Σαμσάρης, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976. Γ. Καφταντζής, *Ιστορία της πόλεως Σερρών και της περιφέρειάς της*, Α΄, Αθήνα 1967, σ. 278-279, αριθ. 472-473. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 252· 50 (1995): Χρονικά, σ. 636.

Εικ. 42. Μελενικίτσι Σερρών. Ανάγλυφη επιτύμβια στήλη.

(Εικ. 42). Φέρει ανάγλυφες προτομές σε δύο ζώνες και τρίστιχη ελληνική επιγραφή στην ενδιάμεση ταινία[50].

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Αγιοχώρι Αλιστράτης

Αμέσως νότια-νοτιοδυτικά του σύγχρονου οικισμού, επάνω σε ύψωμα που σταματά απότομα και σχηματίζει κατακόρυφη σχεδόν παρειά προς το σύγχρονο οικισμό, σε διαδοχικά πλατώματα στηριζόμενα από αναλήμματα, υποδείχτηκε θέση αρχαίου οικισμού και νεκρόπολης. Στην περιοχή που αποκαλείται Άνω Αμπέλια, τα επιφανειακά ευρήματα, μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κεραμίδων στέγης, λίθων και υλικών δομής υποδεικνύουν διαχρονική χρήση του χώρου από την ύστερη εποχή του Χαλκού έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Παράγοντας που θα πρέπει να ευνόησε τη διαχρονική κατοίκηση στο χώρο αποτέλεσε η πλεονεκτική θέση του οικισμού με ορατότητα σε όλη την πεδιάδα της Δράμας.

Βυρώνεια

Εντοπίστηκε βόρεια του σύγχρονου οικισμού, σε απόσταση 2,5 χλμ. από την εθνική οδό, σε φυσικό οχυρό και δυσπρόσιτο ύψωμα, θέση υστερορωμαϊκών χρόνων. Ανάμεσα στην πυκνή χαμηλή δασική βλάστηση που καλύπτει το λόφο ξεχωρίζουν τμήματα ισχυρού οχυρωματικού περιβόλου, θεμελιώσεις λιθόκτιστων τοίχων στο πλάτωμα της κορυφής και κατασκευή με εργαστηριακή χρήση, πιθανότατα μεταλλευτικός κλίβανος, όπως μαρτυρά η πληθώρα σκωριών γύρω της.

Λευκώνας - Μετόχι

Σε απόσταση 6 χλμ. περίπου σε ευθεία βόρεια του Λευκώνα και 3 χλμ. βορειοδυτικά του Μετοχίου, σε στενή ράχη, που ορίζεται βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά από βαθιές κοίτες χειμάρρων, στη θέση Οβατζίκ, υποδείχθηκε αρχαίος οικισμός και νεκρόπολη. Η νεκρόπολη εκτείνεται δυτικότερα, όπου διακρίνονται πολλοί συλημένοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κατασκευασμένοι από αδρές σχιστόπλακες. Στην περιοχή του οικισμού διακρίνονται ίχνη λιθόκτιστων τοίχων, τμήματα των οποίων φαίνονται να έχουν καταρρεύσει στο Μέγα Ρέμα. Η επιφανειακή κεραμική υποδεικνύει κατοίκηση, που ξεκινά από τους ελληνιστικούς χρόνους και σταματά στους μεταβυζαντινούς.

Μεσορράχη - Σφελινός

Μετά από εκσκαφές για λήψη αδρανών υλικών εντοπίστηκε στη θέση Λαπάτκα, στους δυτικούς πρόποδες του υψώματος Απέραντο, που βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. περίπου σε ευθεία ανατολικά του χωριού Μεσορράχη, αλλά ανήκει στο κτηματολόγιο Σφελινού, αρχαίος οικισμός και νεκρόπολη. Στην κορυφή του λόφου από τις παράνομες εκσκαφές καταστράφηκαν τάφοι ή ταφικές πυρές, από τις οποίες συνελέγη κεραμική ελληνιστικών χρόνων, όπως τμήμα ατρακτόσχημου μυροδοχείου και κανθάρου. Κατά το ίδιο χρονικό διάστημα, στη βορειοδυτική πλαγιά καταστράφηκαν από βαθιά άροση κεραμοσκεπείς τάφοι, ενώ από τη ρίζα του υψώματος στα δυτικά και έως το Πλατύρρεμα, πλούσια επιφανειακά ευρήματα – κεραμική, κεραμίδια στέγης, πέτρες – πιστοποιούν την ύπαρξη οικισμού. Βάσει της κεραμικής που συνελέγη, ανάγεται στους ελληνιστικούς, ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους.

ΜΑΓΔΑΛΗΝΗ ΒΑΛΛΑ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΦΙΛΙΠΠΟΙ

ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΓΕΩΦΥΣΙΚΗΣ ΕΡΕΥΝΑΣ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΣ

Πριν από την επανάληψη των ανασκαφών στο «κτίριο με το λουτρό», διενεργήθηκε από τις 9 ως τις 21 Μαΐου γεωφυσική έρευνα επιφανείας στους Φιλίππους, στις παρυφές του συγκροτήματος. Κατά την έρευνα πραγματοποιήθηκε μελέτη ει-

50. Η. Σβέρκος, Ενεπίγραφο επιτύμβιο ανάγλυφο από την περιοχή των Σερρών, *Τεκμήρια* 6 (2001), σ. 48-53.

δικής αντίστασης και μαγνητομετρική μελέτη, με την προοπτική να εφαρμοστούν στη νοτιοδυτική περιοχή εντός των τειχών της αρχαίας πόλης οι τεχνικές που χρησιμοποιήθηκαν για πρώτη φορά στο χώρο το 1995 από μια ομάδα Άγγλων ερευνητών (Poulter, Strange). Η συγκεκριμένη πρωτοποριακή έρευνα έδειξε ότι πράγματι οι εδαφολογικές και αρχαιολογικές συνθήκες των Φιλίππων ευνοούν τέτοιου τύπου έρευνες, επειδή αφενός το έδαφος είναι ξηρό στην επιφάνεια και αφετέρου τα ερείπια των κτιρίων της υστερορωμαϊκής πόλης καλύπτονται από μικρή επίχωση.

Η μελέτη είχε ως σκοπό της τον ακριβή καθορισμό των ορίων της ζώνης μέσα στην οποία εκτείνεται το συγκρότημα του «κτιρίου με το λουτρό», πριν από την επανάληψη της ανασκαφής, διακριβώνοντας το ανατολικό, το νότιο και το δυτικό όριο της αντίστοιχης νησίδας. Επρόκειτο επίσης, γενικότερα, να προσδιοριστεί η πορεία των οδών στο συγκεκριμένο τμήμα της πόλης, για την επαλήθευση της έκτασης των δύο τομέων του πολεοδομικού ιστού στο συγκεκριμένο σημείο του χώρου και την άρθρωση τους γύρω από τη διαγώνια οδό, και τέλος για τον υπολογισμό των αντίστοιχων διαστάσεων των νησίδων.

Κατά τη διάρκεια των δύο εβδομάδων που διήρκεσε η έρευνα, η ομάδα (που απαρτιζόταν εκτός του υπογράφοντος, από το Dr. M. Boyd της Αγγλικής Σχολής Αθηνών και από τη βοηθό A. Kalbfuss, φοιτήτρια στο Πανεπιστήμιο του Bordeaux) κάλυψε έκταση παραπάνω από 25.000 τ.μ., κατά κύριο λόγο ενιαία, στο μέτρο που το επέτρεπαν οι φράχτες: όλα τα αγροτεμάχια που συνορεύουν με τον αρχαιολογικό χώρο του «κτιρίου με το λουτρό» ερευνήθηκαν ως προς την ειδική αντίσταση, εκτός από τα σημεία που διαμορφώνουν τη νοτιοδυτική γωνία της οχύρωσης. Μια μαγνητομετρική έρευνα πραγματοποιήθηκε στα αγροτεμάχια στα νότια και τα νοτιοανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου. Αν και η ερμηνεία των δεδομένων δεν βρίσκεται παρά σε πρώιμο στάδιο, είναι δυνατόν να συναχθούν τα καταρχήν συμπεράσματα που ακολουθούν.

Η νησίδα του «κτιρίου με το λουτρό» και τα όριά της. Η αρχαιολογική έρευνα του κτιρίου, που διενεργήθηκε σε δύο φάσεις (1934-1935 και 1978-1979) και έμεινε ανολοκλήρωτη, δεν επέτρεψε τη βέβαιη αναγνώριση των ορίων της νησίδας. Η μελέτη ειδικής αντίστασης που έγινε στις άμεσες παρυφές των ερειπίων του κτιρίου επέτρεψε την επιβεβαίωση και ορισμένες φορές τον ακριβή προσδιορισμό των αποτελεσμάτων και των υποθέσεων που είχαν γίνει στο παρελθόν για την έκταση του συγκροτήματος. Στα νότια βαίνουν δύο παράλληλες οδοί που πλαισιώνουν τη ζώνη του ανεσκαμμένου χώρου και αντιστοιχούν στο δυτικό και το ανατολικό όριο της νησίδας. Σε απόσταση 60 μ. περίπου νότια των ανασκαφικών τομέων καταγράφηκε ένα ορθογώνιο συγκρότημα που θα μπορούσε να οριοθετεί από τα νότια τη νησίδα στην οποία ανήκει το «κτίριο με το λουτρό».

Στα βόρεια δεν μπορεί να οριστεί επακριβώς η πορεία της διαγώνιας οδού· η παρουσία ενός πρανούς από τα μπάζα των παλαιών ανασκαφών εμποδίζει τη γεωφυσική έρευνα. Αλλά η ίδια αυτή διαγώνια οδός, αντιθέτως, εμφανίζεται στα βορειοανατολικά του ανεσκαμμένου χώρου, όπως δείχνουν τα στοιχεία που συνελέγησαν στο βορειοδυτικό τομέα και μέχρι το τείχος.

Οι δύο προσανατολισμοί του πολεοδομικού ιστού. Γενικότερα, η έρευνα ειδικής αντίστασης επιτρέπει τη διόρθωση και την επιβεβαίωση αντίστοιχα των δύο προσανατολισμών του πολεοδομικού ιστού: το βόρειο τμήμα του ιστού της πόλης είναι ορατό στα βορειοανατολικά του χώρου που μελετάται, με δύο ταυτισμένες οδούς, ενώ το νότιο τμήμα, που καταγράφηκε ήδη γύρω από το «κτίριο με το λουτρό», φαίνεται να προεκτείνεται στα βόρεια της διαγώνιας οδού, κατά μήκος του τείχους: δύο δευτερεύουσες οδοί, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. προεκτείνουν στον τομέα αυτόν το νότιο τμήμα του ιστού. Επιπλέον, ένα μνημειακό οικοδόμημα, χτισμένο δίπλα στο τείχος, ακολουθεί τον ίδιο προσανατολισμό.

Η παρουσία φρακτών στα βόρεια του ανεσκαμμένου χώρου εμπόδισε την επέκταση της έρευνας στην περιοχή επαφής των δύο τμημάτων του ιστού. Μια νέα έρευνα θα ήταν αναγκαία για την κατανόηση της σχέσης ανάμεσά τους και για την επιβεβαίωση των μέχρι σήμερα παρατηρήσεων.

Μαγνητομετρική έρευνα επιφανείας. Η μαγνητομετρική μελέτη, αν και πολύ μικρότερης έκτασης, προσέφερε συμπληρωματικά δεδομένα για τις παρυφές του «κτιρίου με το λουτρό»: δύο κλίβανοι, ίσως μεταλλουργικοί, αν κρίνει κανείς από τα υπολείμματα που απαντούν στην επιφάνεια, μπορούν να τοποθετηθούν στο αγροτεμάχιο αμέσως ανατολικά και θα πρέπει να συσχετιστούν με την ασβεστοκάμινο που καταλαμβάνει το κέντρο της αυλής του κτιρίου.

SAMUEL PROVOST

ΙΘ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων

Στις 20 Ιανουαρίου 2000 πραγματοποιήθηκαν τα εγκαίνια της έκθεσης του Μουσείου Αβδήρων[1]. Παρόλο που, λόγω της έλλειψης φυλακτικού προσωπικού, το ωράριο λειτουργίας είναι περιορισμένο (11 π.μ.-2 μ.μ.), όλη τη χρονιά το μουσείο παρουσίασε ιδιαίτερα μεγάλη επισκεψιμότητα (11.481 επισκέπτες έως τα τέλη του 2000). Έχουν εκτυπωθεί έγχρωμα φυλλάδια για το μουσείο και τον αρχαιολογικό χώρο, τα οποία διανέμονται δωρεάν στους επισκέπτες.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Από το 1986 η Εφορεία διοργανώνει αρχαιολογικές συναντήσεις στις πρωτεύουσες των τριών νομών της Θράκης, με στόχο την ενημέρωση του κοινού για το αρχαιολογικό έργο που επιτελείται στη Θράκη. Στη συνάντηση του 2000, που έγινε μόνο στην Αλεξανδρούπολη, παρουσιάστηκαν οι αρχαιολογικές εργασίες του 1999.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Στο πλαίσιο των εκπαιδευτικών δράσεων[2] της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ λειτούργησαν και κατά το 2000 τα τακτικά ετήσια εκπαιδευτικά προγράμματα του Αρχαιολογικού Μουσείου Κομοτηνής, σε συνεργασία με τις Διευθύνσεις Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Νομού Ροδόπης. Συμμετείχαν περί τους 1.600 μαθητές της Γ΄ και Δ΄ Δημοτικού και της Α΄ Γυμνασίου, όλων των σχολείων της πόλης και μέρους της ευρύτερης περιοχής Κομοτηνής (Σάππες, Σιδηροχώρι). Συμμετείχαν, επίσης, και ορισμένα σχολεία της Αλεξανδρούπολης (Πειραματικά Αλεξανδρούπολης, Δημοτικό Σχολείο Χιλής). Στις τάξεις αυτές διδάσκονται στοιχεία ιστορίας που έχουν άμεσα σχέση με εκθέματα του μουσείου. Τα εκπαιδευτικά προγράμματα, όμως, δεν αποτελούν μόνον απλή εμπέδωση των προσφερόμενων από το σχολείο γνώσεων πάνω σε θέματα ιστορίας ή ιστορίας της τέχνης, αλλά, ειδικά στους μαθητές της περιοχής της Θράκης, προσφέρουν τη δυνατότητα να πληροφορηθούν ορισμένα στοιχεία της τοπικής ιστορίας για την οποία δεν υπάρχουν αναφορές στα σχολικά εγχειρίδια.

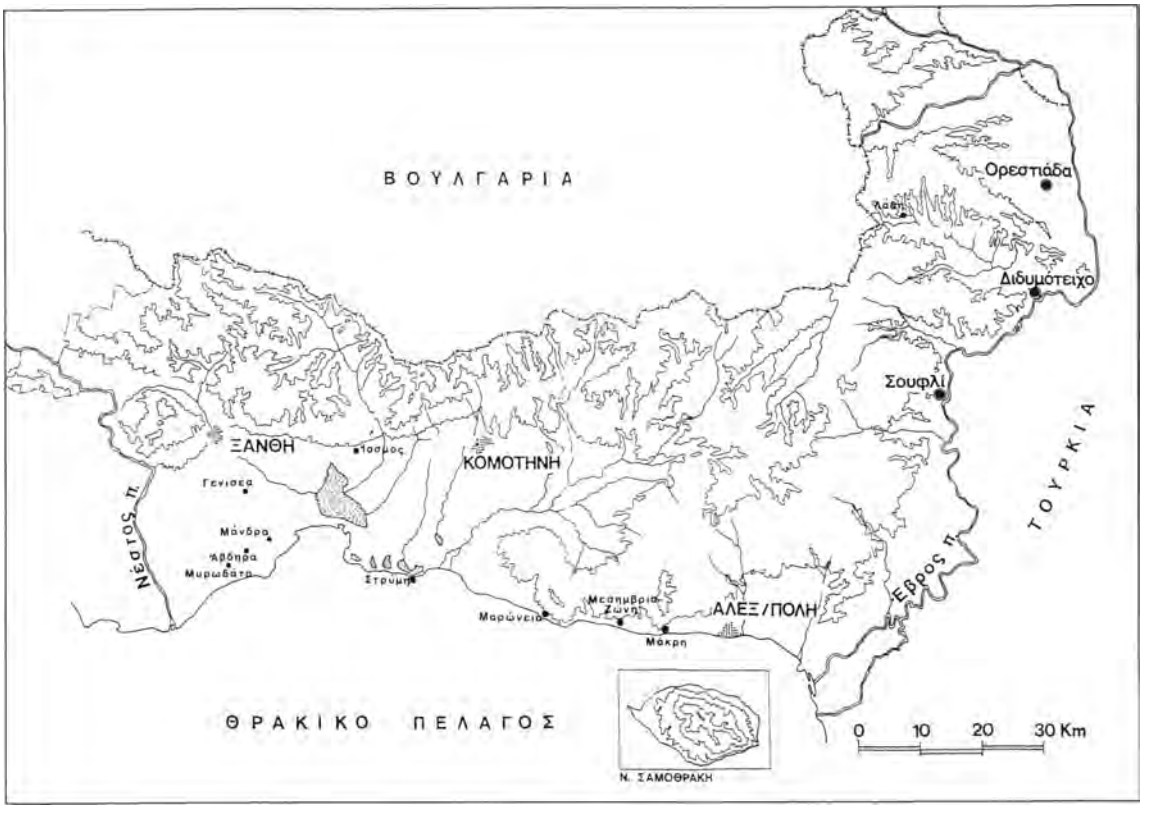
Η εξάντληση των σχετικών φυλλαδίων εργασίας, που τυπώθηκαν για πρώτη φορά το 1997 και έκτοτε παρέχονται δωρεάν στους μαθητές, οδήγησε σταδιακά (κατά τα σχολικά έτη 1999-2000 και 2000-2001) στη βελτιωμένη επανέκδοσή τους, καθώς και στην εκτύπωση ενός νέου φυλλαδίου για παιδιά προσχολικής και πρώτης σχολικής ηλικίας. Τα έντυπα αυτά αποστέλλονται, επίσης, δωρεάν σε οποιονδήποτε φορέα τα ζητήσει, όπως Εφορείες Αρχαιοτήτων, παιδικές βιβλιοθήκες, στην Ελληνική Επιτροπή Προσχολικής Αγωγής, στο Παιδαγωγικό Τμήμα Νηπιαγωγών του ΔΠΘ. Για τις ανάγκες και των τεσσάρων προγραμμάτων εκτυπώθηκαν περίπου 16.000 έντυπα, πολλά από τα οποία, κατά το 2000, παραχωρήθηκαν στους μαθητές για τις ανάγκες των προγραμμάτων. Στο νέο εκπαιδευτικό πρόγραμμα του μουσείου συμμετείχαν νηπιαγωγεία της πόλης της Κομοτηνής και δοκιμαστικά (εκτός Κομοτηνής) το 18ο νηπιαγωγείο Αλεξανδρούπολης και το νηπιαγωγείο Φαναρίου. Συνολικά, τα εκπαιδευτικά προγράμματα, κατά την παρελθούσα σχολική χρονιά, τα παρακολούθησαν περί τους 1.800 μαθητές. Η χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης (2.000.000 δρχ.) καλύπτει τις οργανωτικές ανάγκες σε έντυπο υλικό, τις λειτουργικές-διδακτικές ανάγκες των προγραμμάτων (πρόσληψη ωρομίσθιου προσωπικού), καθώς και την προμήθεια βοηθητικού εποπτικού υλικού (αγορά από το Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης εκπαιδευτικής μουσειοσκευής με αντίγραφα αρχαίων παιχνιδιών).

Στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Αβδήρων οργανώθηκαν ξεναγήσεις από αρχαιολόγους για τους μαθητές της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης όλων των σχολείων του Νομού Ξάνθης, καθώς και όσων σχολείων από τους Νομούς Καβάλας, Ροδόπης και Έβρου ζήτησαν να το επισκεφθούν. Σκοπός ήταν να γίνει ευρύτερα γνωστό το νέο μουσείο, να γνωρίσει το νεανικό κοινό την ιστορία του τόπου του, καθώς και να αποτελέσει σημείο αναφοράς για την περιοχή.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

1. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 1-14. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 707-709.

2. Υπεύθυνη των εκπαιδευτικών προγραμμάτων είναι η αρχαιολόγος της Εφορείας Κ. Ξανθοπούλου.

Εικ. 1. Χάρτης της Θράκης, όπου σημειώνονται οι θέσεις στις οποίες εντοπίζονται οι δραστηριότητες της Εφορείας κατά το έτος 2000.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Στην ευρύτερη περιοχή των Αβδήρων πραγματοποιήθηκαν κατά το 2000 ανασκαφές και άλλες αρχαιολογικές εργασίες[3] στις παρακάτω θέσεις[4] (Εικ. 1-2):

3. Στις ανασκαφές και στις υπόλοιπες αρχαιολογικές εργασίες της Εφορείας στα Άβδηρα πήραν μέρος οι αρχαιολόγοι Ε. Ιωακειμίδου, Δ. Παπαδημητρίου, Στ. Τσολάκης και Μ. Χρυσάφη. Σημαντική ήταν η βοήθεια που προσέφεραν οι αρχαιοφύλακες Β. Κατσίκας, Β. Κερπιτζής, Αικ. Τσάμπαλλα και Θ. Φραγγουλια, οι υπάλληλοι της Εφορείας Θ. Γεωργιάδης, Ν. Γλες, Κ. Κιοσσές, Δ. Ξανθόπουλος και Π. Τουμπάρης, η σχεδιάστρια Ν. Γκαρσίδου και η Μ. Καραπαναγιώπου. Η τοπογραφική αποτύπωση των ανεσκαμμένων θέσεων έγινε από τον τοπογράφο Α. Γούναρη και η μελέτη του οστεολογικού υλικού από τον αρχαιολόγο-ανθρωπολόγο Α. Αγελαράκη, καθηγητή του Πανεπιστημίου Adelphi της Νέας Υόρκης.

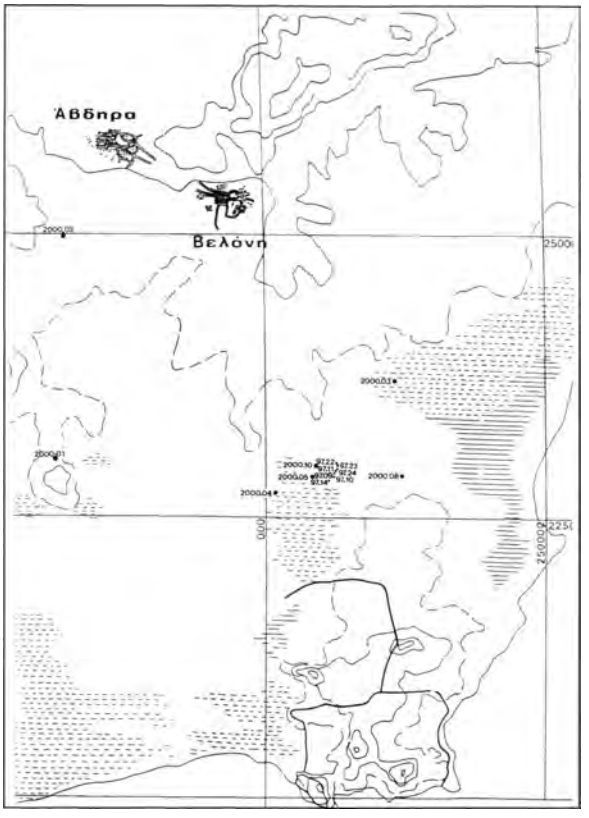
4. Τα τοπωνύμια αναφέρονται και με το ελληνικό και με το παλαιότερο τούρκικο όνομά τους. Επειδή στις παλαιότερες δημοσιεύσεις είχαν χρησιμοποιηθεί αδιακρίτως και τα δύο, και μάλιστα με διάφορες παραλλαγές και ως εκ τούτου υπάρχει κίνδυνος σύγχυσης για όποιον δεν έχει άμεση γνώση της περιοχής, αποφασίστηκε να αναγράφονται και τα δύο ονόματα.

Αλμυρή Λίμνη (πρώην Τουζλά Γκιολ)

Θέση 2000.08: Αγρόκτημα Αβδήρων, αγρός Θ. Πούλιου. Στη νοτιοδυτική κλιτύ και πολύ κοντά στην κορυφή ενός τύμβου, στο νοτιοανατολικό άκρο του παραπάνω αγρού, εντοπίστηκε μία λίθινη σαρκοφάγος. Ο τάφος εντοπίστηκε με την άροση από τον καλλιεργητή Π. Καρακώστα. Η σαρκοφάγος ήταν μονολιθική, εξωτ. διαστ. 2,22×0,80 και εσωτ. διαστ. 2,03×0,63 μ. Το πάχος των τοιχωμάτων της ήταν 0,10 μ., εκτός από τη βόρεια μακρά πλευρά, όπου ήταν 0,088 μ. Το εσωτερικό τους ύψος ήταν 0,68-0,70 μ. Όλες οι επιφάνειες ήταν ιδιαίτερα καλολαξευμένες με πολύ λεπτό εργαλείο. Στην εσωτερική ακμή των τοιχωμάτων δεν υπήρχε η υποδοχή για τη στερέωση ξύλινων σανίδων, που είναι συνηθισμένη στα Άβδηρα (Εικ. 3).

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα πόδια σε έκταση. Το δεξιό χέρι βρισκόταν κατά μήκος του σώματος και σε κάποια απόσταση από τον κορμό. Το αριστερό, λυγισμένο ελαφρά στον αγκώνα, ακουμπούσε στο πάνω μέρος του μηρού. Ήταν κτερισμένος με σιδερένιο δαχτυλίδι (ΜΑ 7168), που το φορούσε στο αριστερό χέρι. Το κρανίο βρισκόταν στα ανατολικά. Ο σκελετός ήταν ιδιαίτερα αποσαθρωμένος. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκε σε αδιευκρίνιστου φύλου ενήλικο άτομο, 18-35 ετών.

Ο τάφος ήταν σκεπασμένος με μονολιθική καλυπτήρια πλάκα, η οποία εφαπτόταν ακριβώς με τις εξωτερικές ακμές

Εικ. 2. Άβδηρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της περιοχής των αρχαίων νεκροταφείων με τις θέσεις που ανασκάφηκαν το 2000.

Εικ. 3. Άβδηρα. Αλμυρή Λίμνη. Θέση 2000.08. Η λίθινη σαρκοφάγος.

των τοιχωμάτων του. Ήταν επίπεδη και είχε διαστάσεις 2,25-2,28×0,82 και πάχος 0,15 μ. Είχε σπάσει από το άροτρο. Το ανατολικό κομμάτι παρέμεινε στη θέση του, ενώ το δυτικό, που ήταν μεγαλύτερο, μετακινήθηκε ελαφρώς, αλλά παρέμεινε πάνω στο χείλος της σαρκοφάγου. Η πάνω επιφάνειά του βρισκόταν σε υψόμετρο 2,38 μ., δηλαδή 0,09-0,20 μ. κάτω από τη σημερινή επιφάνεια του τύμβου.

Ξηρόβρυση (πρώην Κουρού Τσεσμέ)

Αγρόκτημα Βελόνης, αγρός κληρονόμων Κ. Τερζίδη. Στους αγρούς Δ. Ευγενίδη και Κ. Τερζίδη υπάρχει επίμηκες έξαρμα κατά τον άξονα Β.-Ν., που περιέχει τάφους του 5ου αι. π.Χ., αρκετοί από τους οποίους έχουν ανασκαφεί κατά καιρούς[5], ενώ άλλοι μάς έγιναν γνωστοί από αρχαιοκαπηλικές επεμβάσεις[6]. Φέτος, με μια ακόμη λαθρανασκαφή εντοπίστηκε τμήμα πυθμένα λίθινης σαρκοφάγου, που ήταν τοποθετημένη κατά τον άξονα Α.-Δ. Το εξωτερικό πλάτος της ήταν 0,82, το μέγιστο σωζόμενο μήκος 0,57 και το πάχος των τοιχωμάτων 0,10 μ. Το ανώτερο ύψος στο οποίο σώζονται τα τοιχώματα είναι 0,10 μ.

Τραγασιά

Θέση 2000.02: Αγρόκτημα Αβδήρων, αγρός Ε. Πούλιου. Ύστερα από αρχαιοκαπηλική επέμβαση σε μεγάλο ταφικό τύμβο στον παραπάνω αγρό, εντοπίστηκαν δύο λίθινες σαρκοφάγοι. Οι λαθρανασκαφείς έσκαψαν στην κορυφή του τύμβου δύο ορύγματα, βάθ. 1 και διαστ. 1,60×1,60 το πρώτο και 1,80×1,70 μ. το δεύτερο, τα οποία απέχουν μεταξύ τους 5 μ. Στο καθένα από αυτά εντόπισαν και σύλησαν μία μονολιθική σαρκοφάγο από τοπικό πέτρωμα:

Α) *Τάφος 1.* Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της σαρκοφάγου ήταν 2,11×0,73, οι εσωτερικές 1,92×0,54, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,095 και το εσωτερικό ύψος τους 0,71 μ. Όλες οι ορατές επιφάνειες ήταν εξαιρετικά καλοδουλεμένες. Οι φθορές από την επέμβαση δεν ήταν πολλές, υπήρχαν μόνο λίγες εκδορές στην επάνω επιφάνεια του χείλους. Το εσωτερικό του τάφου ήταν αναμοχλευμένο. Περισυνελέγησαν μικρό τμήμα από χάλκινο επίμηκες στέλεχος και ελάχιστα αποσαθρωμένα οστά. Η ανθρωπολογική μελέτη τους έδειξε ότι ανήκαν σε ενήλικο άτομο αδιευκρίνιστου φύλου (=/>18-45 ετών).

Η σαρκοφάγος ήταν καλυμμένη με δίριχτο μονολιθικό κάλυμμα από το ίδιο υλικό (Εικ. 4). Ήταν μεγαλύτερο από αυτήν και έτσι προεξείχε από τα τοιχώματά της. Η πάνω επιφάνειά του ήταν αδροδουλεμένη, ενώ η κάτω έφερε καλύτερη επεξεργασία. Φαίνεται ότι είχε σχήμα ελαφρώς τραπεζιόσχημο, διότι το πλάτος του ήταν μεγαλύτερο στην ανατολική ακμή (πλάτος δυτικής ακμής 0,83, πλάτος στο ανατολικότερο σωζόμενο άκρο 0,87 μ.). Μέγιστο σωζόμενο μήκος νότιας ακμής 1,82, βόρειας 1,66 μ. Το πάχος του ήταν 0,25 στο μέσον και 0,18 μ. στα άκρα.

5. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 617 (θέση 94.02)· 50 (1995): Χρονικά, σ. 648-650 (θέση 95.27) και σ. 650-651 (θέση 95.29).

6. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 738 (θέση 98.04).

Εικ. 4. Άβδηρα. Τραγασιά. Θέση 2000.02. Η λίθινη σαρκοφάγος (τάφος 1).

Η πάνω επιφάνειά του βρισκόταν σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια του τύμβου στο σημείο αυτό και σε υψόμετρο 39,77 μ. Οι αρχαιοκάπηλοι είχαν σπάσει το ανατολικό άκρο του.

Έξω από τον τάφο, στο επίπεδο του χείλους του, βρέθηκαν πέντε σιδερένια καρφιά. Σε επαφή με το ανατολικό του τοίχωμα υπήρχε μικρών διαστάσεων αργός λίθος, πράγμα που έχει παρατηρηθεί σε πολλούς τάφους των Αβδήρων και υποδηλώνει ενδεχομένως τη θέση της κεφαλής του νεκρού. Στη βόρεια παρειά του ορύγματος, σε βάθος 0,35 μ. από την επιφάνεια του τύμβου, υπήρχε τμήμα καμπύλου κεραμιδιού στέγης.

Β) *Τάφος 2*. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της σαρκοφάγου ήταν 2,30×0,77, οι εσωτερικές 2,10×0,57, το πάχος των τοιχωμάτων της 0,095 και το εσωτερικό ύψος τους 0,64 μ. Είναι μία από τις πιο καλοκατασκευασμένες σαρκοφάγους που έχουν βρεθεί στο νεκροταφείο των Αβδήρων. Όλες οι ορατές επιφάνειες έφεραν επιμελημένη επεξεργασία με πολύ λεπτό εργαλείο. Είχε διατηρηθεί σε άριστη κατάσταση, ενώ από την επέμβαση δεν δημιουργήθηκε η παραμικρή απόκρουση. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν μόνο σπασμένα οστά, συγκεντρωμένα από τους αρχαιοκάπηλους στη νοτιοδυτική γωνία. Ήταν εύθρυπτα και οι επιφάνειές τους μαυρισμένες από την υγρασία[7]. Το ίδιο μαύρισμα έφεραν και τα εσωτερικά τοιχώματα της σαρκοφάγου. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα (=/> 35 ετών).

Η σαρκοφάγος ήταν σκεπασμένη με δίριχτο μονολιθικό κάλυμμα από το ίδιο υλικό, το οποίο εφαπτόταν ακριβώς με τα τοιχώματά της. Η πάνω επιφάνειά του ήταν αδροδουλεμένη, ενώ η κάτω έφερε καλύτερη επεξεργασία. Το πλάτος του ήταν 0,77, το μέγιστο σωζόμενο μήκος του 0,47 και το πάχος του 0,21 στο μέσον και 0,15 μ. στα άκρα. Η πάνω επιφάνειά του βρισκόταν σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια του τύμβου στο σημείο αυτό και σε απόλυτο υψόμετρο 40,50 μ.

Στα χώματα που είχαν πετάξει οι αρχαιοκάπηλοι έξω από τον τάφο βρέθηκαν λίγα όστρακα, δύο σιδερένια καρφιά και λίγα θραύσματα άβαφου αγγείου (αμφορέα ή οινοχόης). Στη βόρεια παρειά του ορύγματος, πάνω από τη βορειοανατολική γωνία της σαρκοφάγου, βρέθηκε μέσα στην επίχωση του τύμβου το κάτω μέρος ενός εφυαλωμένου αγγείου (ΜΑ 7272), σε βάθος 0,45 μ. από την επιφάνεια του τύμβου.

Οι σαρκοφάγοι πρέπει να είναι σύγχρονες και ενδεχομένως να τοποθετήθηκαν ταυτόχρονα. Έχουν όμοια χαρακτηριστικά όσον αφορά στην επεξεργασία και κάποια επιμέρους στοιχεία, π.χ. την απουσία εσωτερικής εγκοπής στο χείλος για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων. Η ύπαρξη των σιδερένιων καρφιών, πιθανώς, να υποδηλώνει την ύπαρξη ξύλινων φέρετρων. Αν συνδυαστεί το στοιχείο αυτό με την παρουσία του εφυαλωμένου αγγείου, μπορεί να υποτεθεί ότι ο τύμβος χρησιμοποιήθηκε για ενταφιασμούς και κατά τη βυζαντινή περίοδο, πρακτική που έχει παρατηρηθεί και άλλες φορές στα Άβδηρα. Οι δύο σαρκοφάγοι χρονολογούνται με επιφύλαξη στα τέλη του 6ου-αρχές του 5ου αι. π.Χ.

Οι αρχαιοκάπηλοι συνελήφθησαν και καταδικάστηκαν πρωτόδικα σε 11μηνη φυλάκιση. Ήταν τέσσερα άτομα και το λυπηρό είναι ότι δύο από αυτά είχαν εργαστεί παλαιότερα ως εργάτες σε ανασκαφές. Κατά ομολογία τους οι ίδιοι ευθύνονται και για άλλες λαθρανασκαφές στο νεκροταφείο των Αβδήρων.

Ο τύμβος αυτός βρίσκεται βορειοδυτικά της αρχαίας πόλης και είναι απομακρυσμένος από τους υπόλοιπους. Είχε υποστεί παλαιότερα και άλλες παράνομες επεμβάσεις: το 1992 ο ιδιοκτήτης του αγρού επιχείρησε να τον ισοπεδώσει, με αποτέλεσμα την αποκάλυψη έξω από την περιφέρειά του λακκοειδούς τάφου με καλυπτήριες πλάκες[8]. Το 1994 έγινε παράνομο όρυγμα στην κορυφή του και το 1998 παράνομη έρευνα με λοστό σε όλη την έκτασή του. Τότε βρέθηκε στη νότια παρειά του πήλινη όλπη (ΜΑ 6633).

Χορτολίβαδο (πρώην Σαζλί Τσαΐρ)

Το 1997, κατά τη διάνοιξη αποστραγγιστικού καναλιού, εντοπίστηκε στα Άβδηρα ένα νεκροταφείο των πρώτων αποίκων, των Κλαζομενίων, το οποίο χρονολογείται στα τέλη του 7ου-αρχές του 6ου αιώνα π.Χ.[9]. Το νεκροταφείο αυτό είναι

7. Πληροφορία του αρχαιολόγου-ανθρωπολόγου Α. Αγελαράκη. Το φαινόμενο των μαυρισμένων οστών είχε παρατηρηθεί και παλαιότερα σε σαρκοφάγους και κιβωτιόσχημους τάφους. Επειδή δεν υπήρχε τότε η δυνατότητα εργαστηριακής εξέτασης, είχε θεωρηθεί ως καύση, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 460-461· 23 (1968): Χρονικά, σ. 361· Ντ. Καλλιντζή, Έθιμα ταφής στα αρχαία Άβδηρα, *Αρχαία Θράκη, Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών, ΙΙ, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992*, Κομοτηνή 1997, σ. 814.

8. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 490.

9. Πρόκειται για το τέταρτο νεκροταφείο των Κλαζομενίων που έχει εντοπιστεί στα Άβδηρα. Ονομάστηκε «Χ» από το πρώτο γράμμα του τοπωνυμίου. Για σύντομη παρουσίαση των Κλαζομενιακών νεκροταφείων και βιβλιογραφία για το καθένα, βλ. K. Kallintzi, Abdera. Organization and Utilization of the Space extra Muros, *Klazomenae, Teos and Abdera: Metropolis and Colony, Πρακτικά Συμποσίου, Άβδηρα 20-21 Οκτωβρίου 2001*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 271-274.

επίπεδο και βρισκόταν σε μια παράκτια κατά την αρχαιότητα περιοχή, που απέχει από την πόλη 1 χλμ. Καταλαμβάνει έκταση τουλάχιστον 4.200 τ.μ.[10]. Είχε γίνει τότε περιορισμένη ανασκαφική έρευνα, που διακόπηκε λόγω έντονων βροχοπτώσεων που είχαν ως αποτέλεσμα να γεμίσει το κανάλι με νερό[11].

Το 2000 η ανασκαφή συνεχίστηκε. Απομακρύνθηκαν όλοι οι τάφοι που βρίσκονταν στον πυθμένα του καναλιού, ενώ όσοι νέοι εντοπίστηκαν στις παρειές του, καλύφθηκαν με νάιλον. Μπροστά τους κατασκευάστηκαν τοιχία κτιστά με τσιμεντόλιθους, ώστε να προστατευθούν, επειδή η ανασκαφή εκεί δεν είναι δυνατόν να συνεχιστεί στο άμεσο μέλλον. Φέτος ανασκάφηκαν 22 ταφές στις θέσεις 97.08, 97.09, 97.10, 97.11, 97.22, 97.23 και 97.24, εκ των οποίων έντεκα ήταν σε αμφορείς, οκτώ σε πιθάρια, δύο λακκοειδείς τάφους και μία καύση σε τετράπλευρο λάκκο (Εικ. 5). Ακολουθεί μια σύντομη παρουσίασή τους με παρατηρήσεις για το ανθρωπολογικό υλικό και αναφορά στα κτερίσματα:

1) Αμφορείς: α) Τάφος 9 της θέσης 97.08. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, κοντά στη γέννηση. β) Τάφος 12 της θέσης 97.08. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, κοντά στη γέννηση. γ) Τάφος 1 της θέσης 97.09. Δεν είχαν διατηρηθεί τα οστά. δ) Τάφος 2 της θέσης 97.09. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 4,5 ετών. ε) Τάφος 1 της θέσης 97.10. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, </=/> από τη γέννηση. στ) Τάφος 2 της θέσης 97.11. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 6 μηνών. Ο αμφορέας περιβαλλόταν από μεγάλο μέρος των τοιχωμάτων άλλου αμφορέα, πιθανώς για ενίσχυση. Το εξωτερικό αγγείο (ΜΑ 7175) ήταν από κόκκινο και το εσωτερικό (ΜΑ 7174) από γκρίζο πηλό. ζ) Τάφος 4 της θέσης 97.11 (ΜΑ 7159). Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 0,5-1,5 ετών. η) Τάφος 2 της θέσης 97.23 (ΜΑ 7177). Περιείχε οστά φθαρμένα τόσο που δεν ήταν δυνατόν να συγκεντρωθούν. Ήταν κτερισμένος με μόνωτο κύαθο (ΜΑ 7015). θ) Τάφος 1 της θέσης 97.24 (ΜΑ 7160). Δεν διατηρήθηκαν τα οστά. ι) Τάφος 2 της θέσης 97.24 (ΜΑ 7158). Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, κοντά στη γέννηση. ια) Τάφος 5 της θέσης 97.24 (ΜΑ 7178). Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 0,5-1,5 ετών.

2) Πιθάρια: α) Τάφος 11 της θέσης 97.08. Περιείχε τρεις νεκρούς: 1) γυναίκα > 18-25 ετών, 2) γυναίκα >17/20-<23 ετών και 3) παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, >9-10 ετών (±9 μήνες). Ήταν κτερισμένα με ταινιωτή όλπη (ΜΑ 7014). β) Τάφος 1 της θέσης 97.11. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, ~ 8-9 ετών + /- 9 μήνες. γ) Τάφος 1 της θέσης 97.23. Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 8-10 ετών. δ) Τάφος 3 της θέσης 97.23. Περιείχε δύο νεκρούς: 1) γυναίκα =>25 ετών και 2) γυναίκα 25-35 ετών. Στο εσωτερικό υπήρχε στόμιο πήλινου αγγείου, πιθανώς, ως κτέρισμα. ε) Τάφος 3 της θέσης 97.24 (ΜΑ 7156). Περιείχε παιδί αδιευκρίνιστου φύλου, 3,5-4,5 ετών, που ήταν κτερισμένο με δύο πήλινα κορινθιακά αλάβαστρα (ΜΑ 7024 και ΜΑ 7025) και πήλινο κορινθιακό σφαιρικό αρύβαλλο (ΜΑ 7051). στ) Τάφος 4 της θέσης 97.24. Περιείχε δύο άτομα: 1) γυναίκα 19/24-<25 ετών και 2) πιθανώς γυναίκα =/>18-45 ετών. ζ) Τάφος 6 της θέσης 97.24. Περιείχε δύο άτομα: 1) άνδρα ~ /=35 ετών και 2) άνδρα =/>18-45 ετών, κτερισμένα με ταινιωτή κύλικα (ΜΑ 7023). η) Τάφος 7 της θέσης 97.24. Περιείχε πιθανώς αγόρι 8,5-10 ετών, κτερισμένο με αλάβαστρο (ΜΑ 7006), αρύβαλλο (ΜΑ 7007), κύαθο (ΜΑ 7008), δύο κύλικες (ΜΑ 7009 και ΜΑ 7010) και τέσσερις αστραγάλους (ΜΑ 7120 α-δ) (Εικ. 6).

Εικ. 5. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέσεις 97.10, 97.11 και 97.24.

3) Λακκοειδείς τάφοι: α) Τάφος 10 της θέσης 97.08. Περιείχε γυναίκα ~ 35-<45 ετών, κτερισμένη με δύο μικρά τμήματα χάλκινου σφηκωτήρα και β) Τάφος 4 της θέσης 97.22. Περιείχε άνδρα 25-35 ετών.

4) Λακκοειδής ταφή-καύση: α) Τάφος 3 της θέσης 97.11. Περιείχε άνδρα 35-38,2 ετών. Ήταν κτερισμένος με όλπη (ΜΑ 7013) και χυτροειδές αγγείο (ΜΑ 7173), το οποίο είχαν σπάσει κατά τη νεκρική τελετή. Ο νεκρός πιθανώς να είχε τοποθετηθεί σε κλίνη, σαν αυτές που έχουν παρατηρηθεί σε λακκοειδείς ταφές-καύσεις του 5ου και 4ου αι. π.Χ.[12], όπως συμπεραίνεται από ένα οστέινο στοιχείο, που έχει σχήμα φύλλου ανθεμίου, το οποίο πιθανώς να προέρχεται από τη διακόσμηση της κλίνης. Ακόμη, ωστόσο, δεν έχει γίνει έλεγχος των χωμάτων της καύ-

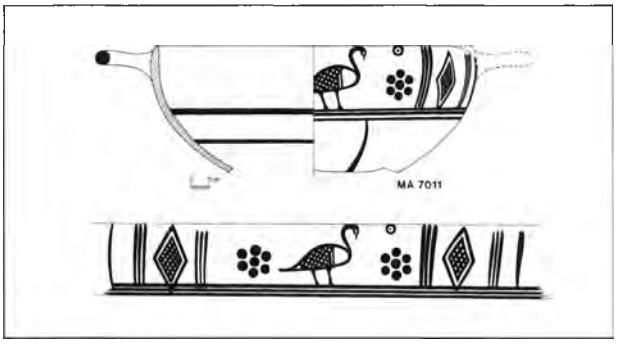
10. Εκτός από το κανάλι, τάφοι έχουν εντοπιστεί σε δύο σημεία ακόμη, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 738-739 (θέση 96.19) και θέση 2000.10, βλ. παρακάτω στον παρόντα τόμο.

11. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 638-641. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 863.

12. Για τις λακκοειδείς ταφές-καύσεις των Αβδήρων και για τις κλίνες που τοποθετούσαν μέσα σε αυτές, βλ. *ΑΕΜΘ* 4 (1990), σ. 563-564· Καλλιντζή, ό.π., σ. 810, 812-813, 821, 832· *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 651 (θέση 95.5) και σ. 654 (θέση 95.8).

Εικ. 6. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 97.24. Κτερίσματα του τάφου 7.

Εικ. 7. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 97.09. Κύλικα τύπου «bird bowl» από το λάκκο (τέλη του 7ου αι. π.Χ.).

σης στο νεροκόσκινο, εργασία που θα δώσει ενδεχομένως και άλλα ανάλογα διακοσμητικά.

Οι γενικές παρατηρήσεις από τη φετινή ανασκαφή ενισχύουν αυτές που είχαν γίνει τα προηγούμενα χρόνια: οι τάφοι δεν είχαν συγκεκριμένο προσανατολισμό. Ήταν τοποθετημένοι σε διάφορα επίπεδα, με πολύ πυκνή διάταξη, χωρίς να επικαλύπτονται. Οι νεκροί είχαν όλοι ενταφιαστεί, εκτός από έναν που κάηκε σε ορθογώνιο λάκκο. Οι τάφοι ήταν κυρίως πιθάρια και αμφορείς, τοποθετημένα οριζόντια. Τα μικρότερα αγγεία περιβάλλονταν για στήριξη με πλακαρές πέτρες, ενώ σε άλλα υπήρχαν τοποθετημένες πέτρες για κάλυψη του πάνω μέρους τους. Το στόμιο τους ήταν κλεισμένο με θραύσματα αγγείων, με πέτρα ή πέτρες ή και με τα δύο. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος πάνω στα τοιχώματα. Η τοποθέτησή του γινόταν από το στόμιο ή από τεχνητό άνοιγμα στον πυθμένα ή στο τοίχωμα. Κατά κανόνα σε κάθε τάφο θαβόταν ένας νεκρός, υπάρχει όμως και η περίπτωση μιας διπλής και μιας τριπλής ταφής σε πιθάρι. Δεν υπήρχε καθορισμένη στάση για το σώμα. Για τους ενήλικες προτιμήθηκαν οι λακκοειδείς τάφοι, η καύση και τα πιθάρια. Για τα παιδιά οι εγχυτρισμοί σε μικρότερα αγγεία. Μόνο το 1/4 των τάφων ήταν κτερισμένοι. Τα κτερίσματα ήταν κυρίως αγγεία, που βρίσκονταν μέσα στον τάφο. Ανάμεσα στους τάφους βρέθηκε ένας μεγάλος λάκκος, που περιείχε πάρα πολλές πέτρες, θραύσματα αγγείων (Εικ. 7), δύο ταφές βρεφών και οστά απροσδιόριστου αριθμού ενήλικων ατόμων από αναμοχλευμένους τάφους και καύσεις.

Τμήμα του νεκροταφείου αυτού καλύπτεται από τάφους του τέλους του 6ου-αρχών του 5ου αιώνα π.Χ. Είναι πιθανόν να πρόκειται για απογόνους των πρώτων αποίκων που εντάχθηκαν στην αποικία των Τηίων. Από τους τάφους αυτούς ανασκάφηκε μία πήλινη σαρκοφάγος: Τάφος 2 της θέσης 97.10. Περιείχε άνδρα >30-40 ετών.

Θέση 2000.10: Αγρόκτημα Βελόνης, αγρός Σ. Χατζόπουλου. Η θέση αυτή βρίσκεται σε απόσταση 100 μ. περίπου δυτικά από το κανάλι. Ύστερα από βαθιά άροση, που έγινε από τον καλλιεργητή του αγρού, καταστράφηκαν πολλοί τάφοι του 5ου αι. π.Χ. (κυρίως πήλινες σαρκοφάγοι). Από τους τάφους μόνον ένας αμφορέας βρέθηκε στη θέση του. Ήταν κτερισμένος με πήλινο σφαιρικό αρύβαλλο (ΜΑ 7021) και το πάνω μέρος όμοιου αγγείου. Χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 6ου αι. π.Χ.

Η Εφορεία συνεργάζεται με το ΑΠΘ (επιστημονικός υπεύθυνος είναι ο καθηγητής Ι. Στράτης) και το ΙΠΕΤ[13] για εργαστηριακές αναλύσεις της κεραμικής, που προέρχεται από τις θέσεις που προαναφέρθηκαν. Το πρόγραμμα έχει τίτλο «Αρχαία κεραμική τεχνολογία-Δρόμοι κεραμικής: Ανάπτυξη συστήματος για τη διερεύνηση της αρχαίας κεραμικής. Εφαρμογή στην κεραμική των αρχαίων Αβδήρων», εντάσσεται στο Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Έρευνας και Τεχνολογίας (ΕΠΑΝ) της ΓΓΕΤ, στο Μέτρο 8, στη Δράση «Πρόγραμμα Ενίσχυσης Ερευνητικού Δυναμικού Π.Ε.Ν.Ε.Δ. 2001» και συγχρηματοδοτείται από τη ΓΓΕΤ και την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Θέση 97.14: Αγρόκτημα Αβδήρων, κοινόχρηστη έκταση νότια από το νότιο περιφερειακό δρόμο του αγροκτήματος Βελόνης. Με τη διάνοιξη αποστραγγιστικού καναλιού, εντοπίστηκε και ανασκάφηκε τις χρονιές 1997[14]-1998 ένας αρχαίος δρόμος. Αποκαλύφθηκε σε μήκος 29,20 μ. και βρίσκεται σε υψόμετρο 1,28-1,16 μ. Η κατεύθυνσή του είναι ΝΑ.-ΒΔ. Ενδεχομένως, η αφετηρία του να βρισκόταν σε μία από τις πύλες της αρχαίας πόλης και να οδηγούσε στην περιοχή των αρχαίων νεκροταφείων. Είναι κατασκευασμένος στερεά με πολλά υποστρώματα και επιφάνεια από πυκνό λιθόστρωτο. Τα άκρα του ορίζονται από πλακαρές πέτρες τοποθετημένες κάθετα.

Κατά τη σύντομη φετινή ανασκαφή προεκτάθηκε η τομή κατά 1,20 μ. προς ΒΔ., σε όλο το πλάτος του δρόμου (που φθάνει τα 5 μ.) και κατά 3,85 μ. προς ΝΑ. (πλάτος 4,70 μ.). Το οδόστρωμα βρέθηκε σε υψόμετρο 1,20 και 1,16 μ. αντίστοιχα. Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν τρεις δοκιμαστικές τομές στην προέκταση της πορείας του προς ΝΑ. Στην τομή 1, διαστ. 1×4,40 μ. (όσο το πλάτος του δρόμου), που ανοίχθηκε σε απόσταση 7 μ. νοτιοανατολικά της κυρίως ανασκαφής, αποκαλύ-

13. Για παρουσίαση των στόχων του ΙΠΕΤ, βλ. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 9.

14. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 863 (θέση 97.14).

φθηκε η λιθόστρωτη επιφάνεια, σε υψόμετρο 1,17 μ. Στην τομή 2, διαστ. 1×5,05 μ. (όσο το πλάτος του δρόμου), σε απόσταση 7 μ. νοτιοανατολικά της προηγούμενης, αποκαλύφθηκε σε υψόμετρο 1,06 και σε βάθος 0,40 μ. από το επιφανειακό. Η τομή 3 (διαστ. 1×1 μ.) ανοίχθηκε σε απόσταση 10 μ. νοτιοανατολικά της τομής 2. Αποκαλύφθηκε τμήμα του οδοστρώματος σε υψόμετρο 0,92 και σε βάθος 0,40 μ. από το επιφανειακό.

Συνοψίζοντας επισημαίνουμε ότι φέτος: α) Διαπιστώθηκε η πορεία του δρόμου από ΝΑ. προς ΒΔ. σε μήκος 61,05 μ. β) Το συνολικό αποκαλυφθέν μήκος του δρόμου είναι 34,05 μ., ενώ το πλάτος του κυμαίνεται από 5 έως 4,40 μ. γ) Υπάρχει ελαφρά ανωφερική κλίση του οδοστρώματος από ΝΑ. προς ΒΔ. (υψόμετρο 0,92 και 1,28 μ. αντίστοιχα). δ) Παρατηρείται μικρή αύξηση του πλάτους του δρόμου από ΝΑ. προς ΒΔ. (4,40 και 5 μ. αντίστοιχα). ε) Η τομή κατά πλάτος στο νοτιανατολικό τμήμα του δρόμου διαγράφει καμπύλη με κορυφή στο μέσον του οδοστρώματος.

Θέση 2000.04: Αγρόκτημα Αβδήρων, αγρός Σ. Σταγώνη. Σε απόσταση 11,30 μ. από το ανατολικό όριο του αγρού προς το χωματόδρομο υπάρχει χαμηλός, σχεδόν ισοπεδωμένος τύμβος, που καλλιεργείται. Η νότια κλιτύς του διακρίνεται πιο έντονα από τη βόρεια. Η επίχωσή του έχει καστανά μαλακά χώματα, που περιέχουν αρκετή ποσότητα κεραμικής, συγκριτικά περισσότερη από την επίχωση άλλων τύμβων που έχουν ανασκαφεί στα Άβδηρα. Παρόμοιο χρώμα έχει και η επίχωση ενός άλλου τύμβου, που βρίσκεται λίγο βορειότερα, στον ίδιο αγρό. Τα καστανά χώματα των τύμβων αυτών διακρίνονται έντονα ανάμεσα στα γκρίζα της επιφάνειας του αγρού.

Στην κορυφή του πρώτου τύμβου, ο καλλιεργητής Γ. Πισκιλόπουλος εντόπισε κατά την άροση τάφο και το ανέφερε στην Υπηρεσία. Τελικά, ανασκάφηκαν εκεί δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι και μία λακκοειδής ταφή-καύση. Στην κορυφή του τύμβου βρίσκεται ο τάφος 1, ενώ οι τάφοι 2 και 3 (νοτιοανατολικά και νότιά του αντίστοιχα) στην πλαγιά και σε χαμηλότερο επίπεδο. Ο τάφος 1 απέχει 1,65 μ. από τον τάφο 2 και ο τάφος 2 από την καύση 0,15 μ. (Εικ. 8).

Τάφος 1. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΔ.-ΝΑ. Η κάλυψη (διαστ. 2,56×1 μ.) αποτελείται από πέντε ορθογώνιες πλάκες διαφορετικού μεγέθους. Η δεύτερη από τα Δ. ήταν ελαφρώς μετακινημένη. Η ακμή της καθεμιάς εφαπτόταν απόλυτα με την ακμή της διπλανής της, ώστε οι αρμοί να έχουν απόλυτη σύνδεση και ο τάφος να είναι κλεισμένος αεροστεγώς. Είναι τοποθετημένες κατά το πλάτος του τάφου αλλά με τέτοιο τρόπο ώστε άλλοτε να υπερκαλύπτουν τα τοιχώματα και άλλοτε όχι. Μία από αυτές είχε μετακινηθεί με το άροτρο. Η πάνω επιφάνειά τους βρίσκεται σε υψόμετρο 1,92 μ., είναι επίπεδη και φέρει ομοιόμορφη αλλά αδρή επεξεργασία με βελόνι. Το ίδιο και η κάτω.

Ο τάφος είναι κτιστός κιβωτιόσχημος. Οι στενές πλευρές βρίσκονται στη θέση τους, οι γωνιόλιθοι των μακρών πλευρών όμως έχουν υποστεί μικρότερες ή μεγαλύτερες μετατοπίσεις, συγκλίνοντας κυρίως προς το εσωτερικό. Οι εξωτερικές διαστάσεις του είναι 2,47×1,10, οι εσωτερικές 2×0,68 μ., το εσωτερικό ύψος των τοιχωμάτων 0,65-0,76 και το πάχος τους κυμαίνεται από 0,20-0,26 μ. Είναι κατασκευασμένος από λαξευτούς γωνιόλιθους σε β' χρήση. Όλα τα κομμάτια προσαρμόζονται μεταξύ τους με πολύ καλή επαφή των αρμών χωρίς να υπάρχουν σύνδεσμοι.

Εικ. 8. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 2000.04. Οι τάφοι 1, 2 και 3.

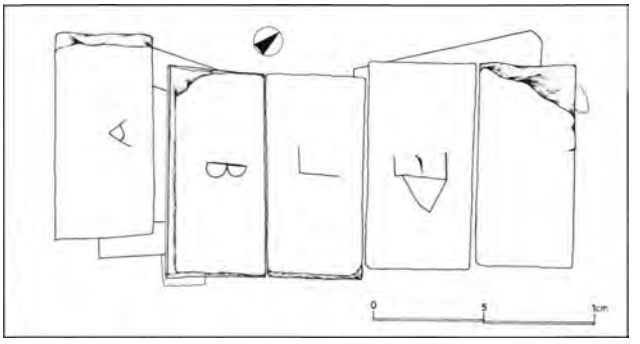
Έξω από τα τοιχώματα και σε διάφορα σημεία κατά το ύψος τους βρίσκονται μικρές πέτρες για καλύτερη στήριξη. Μία από τις πέτρες αυτές, που βρισκόταν δίπλα στη δυτική στενή πλευρά, ήταν τμήμα μαρμάρινου επιτύμβιου κίονα. Τρία άλλα τμήματα βρίσκονταν έξω από τη βόρεια μακρά πλευρά. Πρόκειται, προφανώς, για τον ίδιο κίονα που ήταν σπασμένος ή τον έσπασαν επίτηδες για να τον χρησιμοποιήσουν σε αυτό τον τάφο. Ο κίονας ήταν ενεπίγραφος. Σε ένα από τα κομμάτια (ΜΑ 7275) διαβάζεται η λέξη *ΓΥΝ[Η]* και πάνω από αυτήν διακρίνονται οι κεραίες τεσσάρων ακόμη γραμμάτων, εκ των οποίων το ένα είναι *Α*. Είναι εμφανές ότι ο τάφος πρώτα κατασκευάστηκε και μετά έριξαν το χώμα στο εξωτερικό του. Οι πέτρες σφηνώνονταν στο χώμα, ώστε να δημιουργηθούν πιέσεις, που θα βοηθούσαν στη σωστή αρμολόγηση και σταθερότητα των τοιχωμάτων. Το εξωτερικό όλων των τοιχωμάτων έχει σχετικά καλή αλλά ανόμοια επεξεργασία. Ιδιαίτερα καλή επεξεργασία έχει η πάνω επιφάνεια όλων των κομματιών (που αποτελεί το χείλος του τάφου), η οποία βρίσκεται στο ίδιο επίπεδο και για το λόγο αυτόν υπήρχε τόσο καλή προσαρμογή των καλυπτήριων πλακών. Στην εσωτερική ακμή υπάρχει εγκοπή, πλ. 0,02 και ύψ. 0,015 μ., για την τοποθέτηση ξύλινων σανίδων. Οι στενές πλευρές αποτελούνται από δύο κατά το ύψος τμήματα. Οι μακρές έχουν ίδια και συμμετρική δόμηση. Καθεμία αποτελείται από πέντε τμήματα: δύο άνισου μήκους, διπλά κατά το ύψος, εκατέρωθεν ενός απλού, που είναι τοποθετημένο εγκάρσια και τμήμα του προεξέχει από την εξωτερική ακμή των υπολοίπων.

Το εσωτερικό του τάφου είναι επιχρισμένο με κονίαμα, που σχηματίζει τρεις οριζόντιες χρωματικές ζώνες. Από πάνω προς τα κάτω: λευκή (ύψ. 0,26 μ.), κόκκινη (ύψ. 0,28 μ.) και μπλε (ύψ. 0,10 μ.). Κονίαμα πρέπει να έφερε και η εγκοπή του χείλους, μόνον ίχνη του όμως διατηρήθηκαν[15]. Μεγάλα κομμάτια κονιάματος είχαν ήδη αποκολληθεί πριν την ανασκαφή του τάφου, ενώ άλλα αποκολλήθηκαν αναγκαστικά κατά την ανασκαφική διαδικασία. Έχουν όλα συγκεντρωθεί, θα στερεωθούν και θα επανατοποθετηθούν στον τάφο, ο οποίος πρόκειται να εκτεθεί στον αρχαιολογικό χώρο σε ημιυπαίθρια έκθεση.

Το δάπεδο του τάφου ήταν στρωμένο με λεπτό θαλασσινό χαλίκι και η διατήρηση του σκελετού ήταν ιδιαίτερα καλή. Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα πόδια εκτεταμένα και τα χέρια κατά μήκος του κορμού. Το κρανίο βρισκόταν στα βορειοανατολικά και έχει πάρει μια κλίση προς τα πλάγια και προς τα κάτω με τέτοιο τρόπο, που θα μπορούσε να υποτεθεί η ύπαρξη προσκέφαλου. Η ανθρωπολογική εξέταση των οστών έδειξε ότι ο νεκρός ήταν άνδρας 35-43 ετών. Στο αριστερό του χέρι κρατούσε σιδερένια στλεγγίδα (ΜΑ 7149), που βρισκόταν τοποθετημένη παράλληλα με το μηριαίο οστό και στραμμένη προς το νεκρό (με το κυρτό τμήμα της προς τα έξω). Στη βορειοανατολική γωνία ανάμεσα στο κρανίο και το τοίχωμα είχε τοποθετηθεί κύλικα γυρισμένη ανάποδα (ΜΑ 7004). Μιμείται τις ακτινωτές κύλικες ιωνικού τύπου που επιχωριάζουν στα Άβδηρα, αλλά παρουσιάζει αρκετές διαφοροποιήσεις κυρίως όσον αφορά στη βάση και στις στραμμένες προς τα μέσα καν-θαρόσχημες λαβές. Στο άκρο του αριστερού ποδιού υπήρχε ξύλινο αντικείμενο. Παρόμοιο υπήρχε και στα βόρεια του κρανίου. Αυτό ήταν επίμηκες, μήκ. 0,16 μ. περίπου και πάχ. 0,02-0,03 μ. Στη βορειοανατολική γωνία βρέθηκε η άκρη χάλκινης πόρπης ή περόνης.

Έξω από τον τάφο υπήρχε αραιή διάσπαρτη κεραμική. Στο επίπεδο του χείλους και σε απόσταση 0,55 μ. δυτικά από τη βορειοδυτική γωνία υπήρχε άμορφη μάζα χάλκινου αντικειμένου, ενώ στην ίδια περιοχή, αλλά 0,50 μ. βαθύτερα από το χείλος, βρέθηκε στέλεχος σιδερένιου καρφιού.

Τάφος 2. Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του τάφου 1. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΑ.-ΝΔ., είναι δηλαδή κάθετος στον τάφο 1. Η κάλυψή του είναι παρόμοια με του προηγούμενου: πέντε πλάκες, από τις οποίες η νοτιότερη είναι ελαφρώς μετακινημένη. Οι διαστάσεις της είναι 2,30×0,90 μ. Η πάνω επιφάνειά της βρίσκεται σε υψόμετρο 1,72 μ. Οι πλάκες πατούσαν κατευθείαν πάνω στο χείλος του τάφου. Οι μεταξύ τους αρμοί

Εικ. 9. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 2004.04. Τάφος 2. Καλυπτήριες πλάκες.

εφάπτονται απόλυτα. Όλες έχουν επιμελημένη λάξευση. Η κάθε πλάκα έχει διαστάσεις 0,90×0,45 μ. περίπου. Οι τέσσερις έχουν στο μέσον τους περίπου λαξευμένο από ένα γράμμα: *Α, Β, Γ, ΔΕ* (Εικ. 9) από τα Ν. προς τα Β. Τα γράμματα διαβάζονται από τα Β., εκτός από το *Β*, που η βάση του είναι στη νότια πλευρά. Το περίγραμμα του *Α* σχηματίζεται με βελονιές, το *Β*, το *Γ* και το *ΔΕ* είναι χαραγμένα. Το ύψος του κάθε γράμματος είναι 0,11, 0,175, 0,19, 0,20 και 0,25 μ. αντίστοιχα. Τα γράμματα αυτά είναι οικοδομικά σύμβολα. Οι πλάκες αυτές, δηλαδή, αποτελούν οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση.

Ο τάφος είναι κτιστός κιβωτιόσχημος. Το χείλος του βρίσκεται σε υψόμετρο 1,50 μ. Τα τοιχώματά του εδράζονται σε υψόμετρο 0,80 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου είναι 2,26×1,02, οι εσωτερικές 1,92×0,70, το ύψος των τοιχωμάτων 0,68-0,74 και το πάχος τους 0,14-0,17 μ. Τα τοιχώματα των μακρών πλευρών είναι μετακινημένα και έχουν υποχωρήσει στο εσωτερικό, ειδικά το βορειοδυτικό. Όλα τα τοιχώματα αποτελούνται από δύο κατά το ύψος σειρές. Στην κάθε σειρά ποικίλει ο αριθμός των πλακών που χρησιμοποιήθηκαν. Σε δύο από αυτές υπάρχουν μοχλοβόθρια (δύο ορθογώνια στην επάνω οριζόντια επιφάνεια της δυτικής μακράς πλευράς και τρία κυκλικά στο κατώτερο τμήμα της δυτικής μακράς πλευράς). Αποτελούν επομένως οικοδομικό υλικό.

Η λάξευση των εξωτερικών επιφανειών είναι ιδιαίτερα προσεγμένη. Το εσωτερικό όλων των τοιχωμάτων είναι επιχρισμένο με κονίαμα λευκού χρώματος (10 YR 7/8 brownish yellow-10 YR 6/8 brownish yellow στην κλίμακα Munsell[16]), το οποίο σε αρκετά σημεία έχει αποκολληθεί. Την εσωτερική ακμή των τοιχωμάτων περιτρέχει πατούρα, διαστ. 0,03×0,01 μ. Ο πυθμένας του τάφου (το επίπεδο στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός) βρισκόταν σε υψόμετρο 0,80 μ. (δηλαδή 0,20 μ. πιο χαμηλά από τον τάφο 1). Τα τοιχώματα όμως εδράζονταν βαθύτερα από το επίπεδο αυτό για καλύτερη στήριξη.

Ο νεκρός είχε τοποθετηθεί σε ύπτια θέση με τα πόδια εκτεταμένα και τα χέρια κατά μήκος του κορμού. Το κρανίο είχε τοποθετηθεί στα βορειοανατολικά, βρέθηκε όμως μετακινημένο. Τα οστά είχαν διατηρηθεί σε πολύ καλή κατάσταση. Η ανθρω-

15. Οι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με κονίαμα στο εσωτερικό δεν είναι συχνοί στο νεκροταφείο των Αβδήρων. Τα τελευταία χρόνια, ωστόσο, έχουν βρεθεί μερικοί τέτοιοι τάφοι επιχρισμένοι, κυρίως, με μονόχρωμο λευκό κονίαμα. Ένας μόνο τάφος έφερε παρόμοια διακόσμηση με οριζόντιες χρωματιστές ζώνες, βλ. *ΑΕΜΘ* 9 (1995), σ. 457.

16. A.H. Munsell, *Soil Color Charts*, 1990 (Revised Edition).

πολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκαν σε γυναίκα 40-48 ετών. Ο σκελετός είχε πάρει γωνιώδη θέση, πράγμα που οφείλεται εν μέρει στη μετακίνηση των τοιχωμάτων. Μικρή διαταραχή παρατηρήθηκε και στα πλευρά. Η νεκρή ήταν κτερισμένη με τα παρακάτω αντικείμενα: α) Άβαφη κύλικα (ΜΑ 7003), μίμηση των κυλίκων ιωνικού τύπου. Βρισκόταν τοποθετημένη στη βάση της, κοντά στην ανατολική γωνία του τάφου, σε απόσταση 0,27 μ. από το κρανίο, ενώ αρχικά θα πρέπει να είχε τοποθετηθεί δίπλα του. β) Άβαφο πήλινο λέβη (ΜΑ 7002) που έσπασε κατά την υποχώρηση του τοιχώματος. Ήταν τοποθετημένος όρθιος, στο ύψος της λεκάνης, δεξιά του κορμού. Χρονολογείται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.[17]. γ) Αλάβαστρο από μπλε γυαλί (Εικ. 10), κατασκευασμένο με την τεχνική «με πυρήνα» (ΜΑ 7005). Βρισκόταν τοποθετημένο με το στόμιο στα νότια, δίπλα στον πήχυ του αριστερού χεριού, σε απόσταση 0,02 μ. από αυτόν. Το στόμιο βρισκόταν στο ύψος του καρπού (ίσως να ήταν περασμένο με κάποιο λουράκι στον καρπό;). Χρονολογείται στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.[18]. δ) Μολύβδινο σταθμίο (ΜΑ 7151), που βρέθηκε πάνω από τα οστά της αριστερής παλάμης, επομένως το κρατούσε στο χέρι.

Έξω από τον τάφο και σε όλο το ύψος των τοιχωμάτων του υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα, που η πυκνότητά τους ελαττώνεται καθώς προχωρούμε χαμηλότερα. Σε βάθος 0,24 μ. από το επίπεδο του χείλους, στη δυτική γωνία και σε απόσταση 0,26 μ. από αυτήν βρέθηκε φακοειδής αγνύθα (ΜΑ 7150). Στα νότια της νοτιοδυτικής στενής πλευράς εντοπίστηκε άμορφη μάζα από χάλκινο αντικείμενο. Μόνο μία πέτρα υπήρχε εξωτερικά για υποστήριξη του βορειοανατολικού τοιχώματος. Και στον τάφο αυτό δύο από τους γωνιόλιθους της νοτιοανατολικής μακράς πλευράς είναι αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Με την εσωτερική επίχριση δεν ήταν ορατοί οι αρμοί ανάμεσά τους.

Τάφος 3 (λακκοειδής ταφή-καύση). Βρίσκεται σε απόσταση 0,15 μ. νοτιοδυτικά από τη δυτική γωνία του τάφου 2. Η πάνω επιφάνειά του βρίσκεται σε υψόμετρο 1,41 μ., δηλαδή περίπου στο επίπεδο του χείλους του τάφου. Η καύση είναι ορθογώνιος λάκκος με ακανόνιστο περίγραμμα. Η βορειοανατολική στενή πλευρά του είναι καμπύλη. Ο προσανατολισμός του είναι ΒΑ.-ΝΔ. Οι μέγιστες διαστάσεις του είναι 2,26×1,20 μ. Ο λάκκος είναι ιδιαίτερα αβαθής. Κατά τον άξονα του μήκους το βάθος του κατά μέσο όρο είναι 0,08 μ., ενώ κατά τον άξονα του πλάτους παρουσιάζει μια διαφοροποίηση: το τοίχωμα της νοτιοανατολικής μακράς πλευράς έχει ύψος μόλις 0,01, ενώ της βορειοδυτικής 0,36 μ., που είναι και το μεγαλύτερο βάθος του λάκκου. Είναι προφανές ότι ο λάκκος της καύσης κατασκευάστηκε μετά την τοποθέτηση των τάφων, οπότε ο τύμβος ήταν ήδη διαμορφωμένος και προφανώς είχε μικρή κλίση από Δ. προς Α.

Το επίπεδο του λάκκου είναι οριζόντιο. Η πυρά δεν πρέπει να ήταν έντονη, επειδή τα τοιχώματα είναι ελάχιστα πυρακτωμένα. Οι άνθρακες, τα μαυρισμένα χώματα και οι στάχτες είναι ελάχιστα και εντονότερα στο κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα. Εκεί βρίσκονταν και τα περισσότερα οστά, που ήταν διάσπαρτα και έτσι η διάταξή τους δεν επιτρέπει να διαπιστωθεί η στάση του σώματος κατά την τοποθέτησή του. Βρίσκονται κυρίως σε δύο συγκεντρώσεις, στο κεντρικό τμήμα και τη βορειοανατολική πλευρά. Είναι πάντως φανερό ότι το κρανίο βρισκόταν στα βορειοανατολικά. Η ανθρωπολογική εξέταση έδειξε ότι ανήκουν σε άνδρα 25-35 ετών.

Εικ. 10. Άβδηρα. Χορτολίβαδο. Θέση 2004.04. Τάφος 2. Γυάλινο αλάβαστρο (ΜΑ 7005).

Στην περιοχή της νότιας γωνίας, τοποθετημένα κατά μήκος της νοτιοανατολικής μακράς πλευράς, υπήρχαν θραύσματα από δύο χυτροειδή μαγειρικά σκεύη. Τα υπόλοιπα αντικείμενα βρίσκονταν στην περιοχή της κύριας καύσης (κεντρικό και βορειοανατολικό τμήμα) και είναι: δύο ταινιωτά μυροδοχεία (ΜΑ 7019 και ΜΑ 7020), που βρέθηκαν σπασμένα (τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.), μολύβδινο αντικείμενο και μολύβδινα σφαιρίδια, πώμα αβαφούς αγγείου (ΜΑ 7052) και χρυσό δισκάριο με ανάγλυφο περιστέρι (ΜΑ 7060), που είχε τοποθετηθεί ως δανάκη. Όλα αυτά τα αντικείμενα βρίσκονταν σε υψόμετρο 1,33 μ. περίπου, που είναι και το επίπεδο της καύσης.

Μετά την ολοκλήρωση της καύσης είχε σκεπαστεί ο ρηχός λάκκος με καστανό χώμα. Επειδή τα ίχνη της πυράς δεν είναι έντονα (δεν εντοπίστηκαν ξύλα) και ο λάκκος είναι αβαθής, θα μπορούσε ίσως να διατυπωθεί η υπόθεση ότι η καύση πραγματοποιήθηκε σε άλλο σημείο και μετά τοποθετήθηκαν εκεί τα οστά και τα κτερίσματα. Οι διαστάσεις του λάκκου όμως είναι παρόμοιες με όλων των λακκοειδών ταφών-καύσεων που βρέθηκαν στα Άβδηρα και αναλογίες παρουσιάζει, επίσης, η διάταξη των αντικειμένων μέσα σε αυτόν. Το πρόβλημα επομένως αφορά στον τρόπο που γίνονταν οι καύσεις αυτές. Μέσα στην επίχωση του λάκκου βρέθηκαν τρία μικρά θραύσματα μικρο-

17. Για παρόμοιο και σύγχρονο αγγείο, βλ. Κ. Καλλιντζή, Κλειστά σύνολα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων, *Στ΄ΕλλΚερ*, Αθήνα 2004, σ. 259-268.

18. Για το αλάβαστρο αυτό, βλ. Κ. Καλλιντζή, Αλάβαστρα από το νεκροταφείο των αρχαίων Αβδήρων, *Περί Θράκης* 3, Ξάνθη 2003.

σκοπικού αγγείου από διαφανές γυαλί σε υψόμετρο 1,36 μ., μάζα χαλκού σε υψόμετρο 1,43 μ., χάλκινο μικρό καρφί (ΜΑ 7154) στο κεντρικό τμήμα της καύσης και σε υψόμετρο 1,32 μ., καθώς και λίγη κεραμική. Οι χρονολογικές ενδείξεις και για τους τρεις τάφους οδηγούν στα τέλη του 4ου-αρχές του 3ου αι. π.Χ.

Στην άμεση περιοχή της καύσης, σε υψόμετρο 1,54 μ. πάνω από το επίπεδό της, αλλά μέσα στα όριά της, βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, χάλκινος σφηκωτήρας (ΜΑ 7152) σε υψόμετρο 1,36 μ. και μολύβδινο βαρίδιο ψαρέματος (ΜΑ 7153). Στα βορειοανατολικά της καύσης βρέθηκαν λίγα διάσπαρτα οστά. Από την ανθρωπολογική εξέταση προέκυψε ότι ανήκουν σε ενήλικο άτομο, αδιευκρίνιστου φύλου, 18-45 ετών. Πρόκειται για ξηρά οστά, επομένως δεν προέρχονται από την καύση, αλλά πιθανώς από κάποιο διαλυμένο τάφο, ο οποίος δεν εντοπίστηκε. Ανθρώπινα οστά συγκεντρώθηκαν και στην περιοχή γύρω από τον τάφο 1, κάτω από το επίπεδο του χείλους του. Ανήκουν σε άτομο αδιευκρίνιστου φύλου, 18-45 ετών. Μία ακόμη συγκέντρωση οστών υπήρχε στην περιοχή ανάμεσα στους τάφους 1 και 2, η οποία δεν έχει μελετηθεί.

Θέση 2000.05: Αγρόκτημα Αβδήρων, κοινόχρηστη[19] *έκταση νότια από το νότιο περιφερειακό δρόμο του αγροκτήματος Βελόνης*. Κατά την άροση, στη βόρεια κλιτύ χαμηλού σχεδόν ισοπεδωμένου τύμβου, εντοπίστηκε από τον καλλιεργητή Σ. Χατζόπουλο λίθινη σαρκοφάγος. Ο τύμβος βρίσκεται στο βόρειο όριο της κοινόχρηστης έκτασης, δίπλα στο δρόμο που χωρίζει τα αγροκτήματα Βελόνης και Αβδήρων.

Ο προσανατολισμός της σαρκοφάγου είναι Α.-Δ. Είναι μονολιθική, κατασκευασμένη από σαθρό τοπικό πέτρωμα. Η επιφάνεια του χείλους παρουσιάζει πολλές εκδορές και αποκρούσεις από τα γεωργικά μηχανήματα, ενώ υπάρχουν κάθετες ρωγμές που φθάνουν περίπου έως τον πυθμένα. Η επιφάνεια του χείλους βρίσκεται σε υψόμετρο 1,59-1,61 μ. Οι εξωτερικές διαστάσεις της ήταν 2,10×0,74, οι εσωτερικές 1,90×0,54 μ., το πάχος των τοιχωμάτων της 0,10 και το εσωτερικό τους ύψος 0,68 μ. Τα τοιχώματα είναι εξαιρετικά καλοδουλεμένα με λεπτό εργαλείο. Στο εσωτερικό της δεν βρέθηκαν οστά.

Έξω από τη βόρεια πλευρά της σαρκοφάγου και σε απόσταση 0,40 μ. από τη βορειοδυτική γωνία, βρέθηκε μολύβδινος πελεκίνος σύνδεσμος με σιδερένιο πυρήνα. Στο σημείο αυτό η επιφάνεια του χείλους είναι σπασμένη σε τόσο μήκος όσο ο σύνδεσμος. Εκεί υπάρχει μια κάθετη ρωγμή που φθάνει έως τον πυθμένα. Είναι προφανές ότι ο σύνδεσμος συγκολλούσε το σπάσιμο αυτό, που πρέπει να δημιουργήθηκε κατά την κατασκευή της σαρκοφάγου. Στην ίδια πλευρά, σε απόσταση 0,40 μ. από τη βορειοανατολική γωνία της σαρκοφάγου, σε υψόμετρο 1,51 και σε βάθος 0,08 μ. κάτω από το επίπεδο του χείλους, βρέθηκαν συγκεντρωμένα τα θραύσματα γραπτής ληκύθου ιωνικής τεχνοτροπίας (ΜΑ 7022). Ο τάφος ήταν συλημένος από παλαιά. Ο σύνδεσμος πρέπει να καταστράφηκε από τους αρχαιοκάπηλους. Το μονολιθικό κάλυμμα βρέθηκε ελαφρώς μετακινημένο. Το πέτρωμά του ήταν διαφορετικό από της σαρκοφάγου. Ήταν επίπεδο και είχε διαστάσεις 2,12×0,73 και πάχος 0,17 μ.

Η σαρκοφάγος αυτή καλυπτόταν με χαμηλό τύμβο. Ένας όμοιος υπάρχει στα νότιά του, ενώ στην άμεση περιοχή τους υπάρχουν δύο ακόμη, ελάχιστα διακρινόμενοι σήμερα, που σχηματίζουν μικρή συστάδα. Στη συστάδα αυτή ανήκουν δύο όμοιοι τάφοι που ανασκάφηκαν παλαιότερα[20]. Η σαρκοφάγος της θέσης 95.01 απέχει 25 μ. από αυτήν της 2000.05, ενώ αυτή του 1992 βρισκόταν ανάμεσά τους. Πολύ κοντά σε αυτές βρίσκεται ταφικό μνημείο (θέση 93.01), το οποίο απέχει περίπου 30 μ. από τη θέση 2000.05 και 10,50 μ. από την 95.01.

Αυτές οι τρεις λίθινες σαρκοφάγοι παρουσιάζουν μερικά κοινά χαρακτηριστικά: 1) Και οι τρεις δεν έχουν εγκοπή που να περιτρέχει την εσωτερική ακμή του χείλους (όπως άλλες λίθινες σαρκοφάγοι του νεκροταφείου των Αβδήρων). Αυτό σημαίνει ότι δεν υπήρχαν ξύλινες σανίδες κάτω από το λίθινο κάλυμμα. 2) Δύο από αυτές (1992, 2000) είναι πανομοιότυπες, όσον αφορά στις διαστάσεις και στον τρόπο λάξευσης των τοιχωμάτων. 3) Σε δύο (1995, 2000) τα τοιχώματα είχαν επιδιορθωθεί με μολύβδινους πελεκίνους συνδέσμους που είχαν σιδερένιο πυρήνα. 4) Όμοιος είναι και ο τρόπος τοποθέτησης των κτερισμάτων έξω από τον τάφο, σε επαφή με το τοίχωμα και στο επίπεδο του χείλους του. 5) Η καλυπτήρια πλάκα είναι επίπεδη (1992, 2000) ή ανεπαίσθητα δικλινής (1995-μόνο 0,02 μ. διαφορά του μέσου από τα άκρα) σε αντίθεση με άλλα καλύμματα λίθινων τάφων που είναι έντονα δικλινή. 6) Δύο από τους τάφους (1992, 2000) ήταν κτερισμένοι με ιωνικής τεχνοτροπίας αγγείο. Επισημαίνονται οι ομοιότητες αυτές, χωρίς όμως να είναι δυνατόν προς το παρόν να διατυπωθεί κάποια συγκεκριμένη άποψη. Θα τονιστεί μόνον ότι οι τύμβοι αυτοί βρίσκονται μέσα στα όρια του επίπεδου νεκροταφείου που αναφέρθηκε παραπάνω. Η μεταξύ τους σχέση (χρονολογική ή στρωματογραφική) δεν είναι δυνατόν ακόμη να προσδιοριστεί.

Ναός Αγίας Παρασκευής, σύγχρονος οικισμός

Κατά τη διάρκεια σκαπτικών εργασιών για ανάπλαση της περιοχής γύρω από το ναό της Αγίας Παρασκευής και το Λαογραφικό Μουσείο, εντοπίστηκαν δύο τάφοι, οι οποίοι υποδείχθηκαν στην Εφορεία από την Ε. Χατζηγεωργίου, πολιτικό μηχανικό, εκπρόσωπο της κοινοπραξίας που εκτελεί το έργο.

Ο πρώτος τάφος βρισκόταν στην πάροδο μεταξύ του Λαογραφικού Μουσείου και του ναού, σε βάθος 0,80 μ. από το οδόστρωμα. Τα οστά βρίσκονταν πάνω σε λίθινο κάλυμμα αρχαίας σαρκοφάγου, που είχε σωζόμενες διαστάσεις 1,36×0,83 μ. Το κάλυμμα μεταφέρθηκε στον αρχαιολογικό χώρο. Εκτός από τα ανθρώπινα, υπήρχαν και οστά ζώου.

19. Ανήκει στο Υπουργείο Γεωργίας, το οποίο παραχωρεί τμήμα της έκτασης σε ιδιώτες για καλλιέργεια.

20. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 489· 50 (1995): Χρονικά, σ. 642-643 (θέση 95.01).

Ο δεύτερος τάφος βρέθηκε μέσα στο σημερινό περίβολο του ναού, σε απόσταση 3 μ. από την κόγχη του Ιερού. Και εδώ τα οστά ήταν τοποθετημένα με όμοιο τρόπο, πάνω σε λίθινη πλάκα, πιθανώς αρχαία. Ήταν αναμοχλευμένα και ανάμεσά τους υπήρχε πήλινο μόνωτο εφυαλωμένο αγγείο και θραύσματα από άλλα.

Οι τάφοι είναι χριστιανικοί, μεταβυζαντινοί και είναι προφανές ότι σχετίζονται με το ναό. Παρόμοιοι ήταν και οι δύο λακκοειδής τάφοι που βρέθηκαν το 1989 κατά τη θεμελίωση του Αρχαιολογικού Μουσείου, που βρίσκεται μέσα στο χωριό και οικοδομήθηκε σε οικόπεδο που ανήκε στην Εκκλησία.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Θέση Καμπάνα, αρχαίο θέατρο

Το θέατρο της Μαρώνειας, το οποίο ανασκάφηκε συστηματικά στο διάστημα 1981-1994 από τον Ευ. Πεντάζο[21], χρονολογείται στους ελληνιστικούς χρόνους, γνώρισε όμως αρκετές επεμβάσεις στη ρωμαϊκή εποχή, όπως άλλωστε συνέβη στα περισσότερα ελληνικά θέατρα. Οι επεμβάσεις αυτές αφορούσαν κατά κύριο λόγο στο σκηνικό οικοδόμημα και στο προσκήνιο, στις παρόδους και στην ορχήστρα και λιγότερο στο κοίλο. Η μικρής έκτασης ανασκαφική έρευνα, που έγινε το καλοκαίρι του 2000, εντάσσεται στο πρόγραμμα συνεργασίας της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ με το Τμήμα Αρχιτεκτόνων της Πολυτεχνικής Σχολής του ΑΠΘ και επιστημονικό υπεύθυνο τον αναπληρωτή καθηγητή Γ. Καραδέδο. Σκοπός του προγράμματος είναι η διερεύνηση των οικοδομικών φάσεων και των δαπέδων και η συμπληρωματική αποτύπωση και καταγραφή του υλικού, για τη διατύπωση μιας συνολικής πρότασης αποκατάστασης-αναστήλωσης και ανάδειξης του θεάτρου στο πλαίσιο της ένταξης του έργου στο Γ΄ ΚΠΣ[22].

Κατά την ανασκαφική περίοδο του 2000 δόθηκε έμφαση στον καθαρισμό και την επαναλειτουργία του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού, καθώς και στη διερεύνηση της δυτικής παρόδου. Ερευνήθηκαν, επίσης, το κεντρικό τμήμα του προσκηνίου, τμήματα της κάλυψης του αγωγού της ορχήστρας και ο τρόπος κατασκευής του προστατευτικού στηθαίου της αρένας.

Ο καθαρισμός του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού στη διαδρομή του κάτω από το κοίλο, όπου διαμορφώνεται κλιμακωτά, την ορχήστρα και τη σκηνή, καθώς και του περιμετρικού αγωγού της ορχήστρας, ο οποίος συμβάλλει στον κεντρικό, υπαγορεύθηκε από την ανάγκη επαναλειτουργίας τους για την απαγωγή των ομβρίων. Νότια της σκηνής αποκαλύφτηκε το τελευταίο σωζόμενο τμήμα του κεντρικού αγωγού, το οποίο είχε λιθολογηθεί, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, στα νεότερα χρόνια (Εικ. 11).

Η έρευνα στο χώρο της δυτικής παρόδου απέβλεπε, κυρίως, στη μελέτη της στρωματογραφίας και στον εντοπισμό λειψάνων του δυτικού αναλημματικού τοίχου του κοίλου. Οι στρωματογραφικές τομές στο χώρο του ρωμαϊκού πλινθόκτιστου προσκηνίου είχαν ως στόχο τον εντοπισμό δαπέδων των διαδοχικών φάσεων χρήσης του θεάτρου και πιθανών λειψάνων του ελληνιστικού λίθινου προσκηνίου. Επιβεβαιώθηκε η διαταραχή της επίχωσης από διαδοχικές επεμβάσεις, που απέδωσαν κεραμική ελληνιστικής εποχής αναμεμειγμένη με αυτή των ρωμαϊκών χρόνων. Κυριαρχούν αγγεία και λύχνοι από το α΄ μισό του 1ου αι. π.Χ. έως τα μέσα του 4ου αι. μ.Χ. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και τα λιγοστά νομίσματα: Μαρώνειας κλασικών και όψιμων ελληνιστικών χρόνων, Μαρώνειας γύρω στο 80 π.Χ., ψευδοαυτόνομο Μαρώνειας του 2ου αι. μ.Χ., Μαρώνειας επί Αντωνίνου Ευσεβούς και Ουάλεντος (364-367 μ.Χ.), στα βαθύτερα στρώματα της επίχωσης. Στην ακριβή χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων λειτουργίας του θεάτρου αναμένεται να συμβάλει η ολοκλήρωση της καταγραφής και η μελέτη του παλαιότερου και νεότερου ανασκαφικού υλικού.

Εικ. 11. Μαρώνεια. Θέση Καμπάνα. Αρχαίο θέατρο. Άποψη του εσωτερικού του κεντρικού αγωγού κάτω από το κοίλο με κλιμακωτή διαμόρφωση.

Η έρευνα τμημάτων της πρόχειρης κάλυψης του περιμετρικού αγωγού και του προστατευτικού στηθαίου της ορχήστρας

21. Για τις πιο πρόσφατες εργασίες και βιβλιογραφία, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 618-619.

22. Στο πρόγραμμα συμμετείχε η αρχαιολόγος της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ Κ. Ξανθοπούλου-Σπανομήτσιου και οι μεταπτυχιακοί και προπτυχιακοί φοιτητές αρχιτεκτονικής, Δ. Ζυγομαλάς, Α. Κατανδρίτη, Ι. Βασιλειάδης, Στ. Γαλάνης και Ι. Ορκόπουλος. Σημαντική υπήρξε η συμβολή των τεχνιτών της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ Π. Βελτσίδη και Μ. Μαυρίδη.

Εικ. 12. Μαρώνεια. Θέση Καμπάνα. Αρχαίο θέατρο. Κάλυμμα του αγωγού της ορχήστρας της ελληνιστικής φάσης. Χρησιμοποιήθηκε ως ορθοστάτης του ρωμαϊκού στηθαίου μπροστά στην έβδομη κερκίδα.

Εικ. 13. Μαρώνεια. Θέση Καμπάνα. Αρχαίο θέατρο. Καλύμματα του αγωγού της ορχήστρας της ελληνιστικής φάσης. Χρησιμοποιήθηκαν ως ορθοστάτες του ρωμαϊκού στηθαίου μπροστά στην τρίτη κερκίδα.

επιβεβαίωσε ότι στη φάση μετασκευής της ορχήστρας του θεάτρου σε αρένα αφαιρέθηκαν οι τιμητικές θέσεις της προεδρίας, μπροστά από την πρώτη σειρά εδωλίων, και στη θέση τους τοποθετήθηκαν περιμετρικά τα αρχικά καλύμματα του αγωγού της ορχήστρας για να σχηματίσουν το στηθαίο (Εικ. 12-13). Ένας αριθμός από αυτά τεμαχίστηκε και χρησιμοποιήθηκε για την πρόχειρη κάλυψη του αγωγού της ορχήστρας, που δεν ήταν πλέον ορατός.

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί ένα απροσδόκητο εύρημα ιδιαίτερης σημασίας, το οποίο προέρχεται από την επίχωση της

Εικ. 14. Μαρώνεια. Θέση Καμπάνα. Αρχαίο θέατρο. Αμφίγραφη στήλη.

βορειοδυτικής παρειάς της παλαιάς ανασκαφικής τομής Θ85/16, στο χώρο της δυτικής παρόδου του θεάτρου. Πρόκειται για ένα απότμημα αμφίγραφης στήλης από υποκίτρινο σκληρό λίθο (Εικ. 14), το οποίο φυλάσσεται στη Συλλογή Μαρώνειας[23] (ΑΓΚ 11512 Μουσείου Κομοτηνής).

Α΄ όψη: Σώζεται μέρος του αριστερού τμήματος και του κροτάφου. Ελλιπής επάνω, δεξιά και κάτω. Διαστάσεις: 0,29× 0,21×0,075 μ. Ύψος γραμμάτων: 0,015-0,02 μ. Διάστιχο: 0,005-0,012 μ. Αρχές του 4ου αι. π.Χ. (;). Φέρει την επιγραφή:

Ι Π̄Λ̄
ΣΜΕΙΛΕΒΟ[---]
ΚΕΒΛΗΒΟΣ[---]
ΑΠΟΛΛΟΡΕ[---]
ΛΕ Ω ΚΡΑ [---]
ΠΡΕΜΠΙΕ̄ vac.?
[.]Π̄ ΡΟΥΕΠΕ [---]
[---]ΙΝΟΖ ή Ξ[---]
[---]ΩΣΕΡ[---]

Β΄ όψη: Στην πίσω όψη της προηγούμενης είναι χαραγμένη δεύτερη επιγραφή, της οποίας σώζεται μέρος του δεξιού τμήματος και του κροτάφου. Ελλιπής επάνω, αριστερά και κάτω.

23. Για την επιγραφή, βλ. Λ. Λουκοπούλου - Α. Ζουρνατζή - Μ.Γ. Παρισάκη - Σ. Ψωμά, *Επιγραφές της Θράκης του Αιγαίου: μεταξύ των ποταμών Νέστου και Έβρου (νομοί Ξάνθης, Ροδόπης και Έβρου)*, Αθήνα 2005.

Εικ. 15. Μαρώνεια. Θέση Ράχες. Επιτύμβια στήλη της Κλειτούς.

Διαστάσεις: 0,29×0,21×0,075 μ. Ύψος γραμμάτων: 0,02-0,03 μ. Διάστιχο: 0,017-0,03 μ. Α΄ μισό του 4ου αι. π.Χ.(;) (λίγο μεταγενέστερη της προηγούμενης). Φέρει την επιγραφή:

[-------]ΝΟ vacat
[----]ΠΟΡΟ vacat
[----]ΛΕΙΔΩ vacat
[----]ΕΛ̄ΙΩ vacat
[----]ΟΣΤΡ̣ Γ̄---]
[----]Π̣ Γ̄----]

Θέση Ράχες

Κατά τις εργασίες νέας τοπογράφησης του βορειοδυτικού σκέλους της κλασικής οχύρωσης στη θέση Ράχες, όπου εντοπίστηκαν τα λείψανα τετράπλευρου πύργου, ανασκάφηκε κιβωτιόσχημος κεραμοσκεπής τάφος, δίπλα στην εξωτερική ανατολική πλευρά του πύργου. Στην κατασκευή της βορειοανατολικής στενής πλευράς του τάφου (διαστ. 2,10×0,80 μ.) χρησιμοποιήθηκαν τα δύο συνανήκοντα τμήματα μιας επιτύμβιας στήλης από προγενέστερο τάφο:

Παραλληλεπίπεδη ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη από φαιόλευκο, αδρόκοκκο, τοπικό μάρμαρο (ΑΓΚ 11514 Μουσείου Κομοτηνής, Εικ. 15). Φέρει οριζόντια επίστεψη από απλό κυμάτιο και είναι ελαφρά αποκεκρουσμένη στο κάτω αριστερό και στο πάνω δεξιό τμήμα. Η πίσω πλευρά και η πάνω επιφάνεια του κυματίου είναι αδρά δουλεμένες. Διαστάσεις: ύψος 0,57 (0,53 μ. χωρίς την επίστεψη), πλάτος (με αισθητή μείωση πάνω) 0,195-0,225, πλάτος επίστεψης 0,2, πάχος 0,065-0,075, πάχος επίστεψης 0,085 μ. Ύψος γραμμάτων: 0,02 μ. Διάστιχο: 0,017-0,02 μ. Η επιγραφή σε τρεις στίχους απέχει 0,06 μ. από την επίστεψη:

Κλειτὼ
Δημαράτου
γυνὴ

Η επιμελημένη χάραξη της επιγραφής και το σχήμα των γραμμάτων οδηγούν σε μια χρονολόγηση στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. Τα ονόματα δεν μαρτυρούνται στη Μαρώνεια, αλλά είναι γνωστά από αρκετές περιοχές (Αθήνα, Βοιωτία, Θεσσαλία, Ήπειρο, Εύβοια, Κέα, Κω, Ρόδο).

ΧΡΥΣΑ ΚΑΡΑΔΗΜΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Κατά το 2000 δεν πραγματοποιήθηκε στη Μεσημβρία-Ζώνη συστηματική ανασκαφική έρευνα παρά μόνο σωστικές ανασκαφές.

Όσον αφορά στις σωστικές ανασκαφές, η πρώτη αφορούσε σε παιδική ταφή ρωμαϊκών χρόνων, που αποκαλύφθηκε σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του ανατολικού σκέλους του τείχους του περιτειχισμένου οικισμού κατά τη διάρκεια εργασιών καθαρισμού στην περιοχή. Βρέθηκε ασύλητη και τα κτερίσματα μεταφέρθηκαν για συντήρηση και μελέτη στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Μουσείο Κομοτηνής (τρία γυάλινα μυροδοχεία, δύο πήλινα ειδώλια, ένα λυχνάρι και ένα μόνωτο κύπελλο).

Η δεύτερη σωστική ανασκαφή έγινε στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης, στο αγροτεμάχιο Θ. Μινάρδου, με αφορμή τις εργασίες διέλευσης καλωδίου του ΟΤΕ στην περιοχή για τις ανάγκες του στρατού. Στο νότιο όριο του αγροτεμαχίου, σε επαφή με το βόρειο ρείθρο του δρόμου, βρέθηκαν επτά ταφές (πέντε σε αμφορείς, μία σε πιθάρι και μία σε πήλινη σαρκοφάγο), από τις οποίες οι τρεις ήταν ακτέριστες. Τα κτερίσματα των άλλων, που ορισμένα χρονολογικά ανάγονται και στους αρχαϊκούς χρόνους, μεταφέρθηκαν για συντήρηση και μελέτη στο εργαστήριο του Μουσείου Κομοτηνής.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Διδυμότειχο

Πλωτινόπολη

Στο πλαίσιο της ερευνητικής δραστηριότητας της ΙΘ΄ ΕΠΚΑ στην Πλωτινόπολη Διδυμοτείχου Έβρου, το 2000 πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στην ανατολική πλαγιά του λόφου Αγία Πέτρα, συγκεκριμένα στον τομέα Β, και εγκατάσταση τριγω-

Εικ. 16. Διδυμότειχο. Πλωτινόπολη. Η δεξαμενή μετά τον καθαρισμό της.

Εικ. 17. Διδυμότειχο. Πλωτινόπολη. Το άνοιγμα από τη δεξαμενή προς το θάλαμο.

νομετρικού δικτύου στο συγκεκριμένο αρχαιολογικό χώρο, για τις απαραίτητες τοπογραφικές αποτυπώσεις, αλλά και το συσχετισμό των διαφόρων ανασκαφικών τομών.

Μέρος του τομέα Β είχε ανασκαφεί και το 1996-1997 και αποκαλύφθηκαν αρκετά οικιστικά λείψανα[24]. Το 2000 ορίστηκε μια νέα τομή, διαστ. 9×9 μ., βόρεια της παλαιάς. Με την έναρξη της ανασκαφής διαπιστώθηκε ότι η επίχωση ήταν πολύ διαταραγμένη. Υπήρχαν πέτρες όλων των μεγεθών, κεραμίδια στέγης, σπασμένες πήλινες πλάκες δαπέδου, κονιάματα και μεγάλα κομμάτια πηλού, η δε κεραμική ήταν ρωμαϊκή, υστερορωμαϊκή ως επί το πλείστον, λίγη κλασικών χρόνων και λίγη χειροποίητη με πλαστική και εμπίεστη διακόσμηση. Αξίζει να σημειωθεί η μεγάλη ποσότητα πλακιδίων από μάρμαρο, λευκών και χρωματιστών, που προέρχονταν από ορθομαρμαρώσεις κτιρίων.

Επειδή ήταν πολύ έντονη η διατάραξη των στρωμάτων, η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος μόνο στο νότιο μισό του τετραγώνου, σε αυτό δηλαδή που βρισκόταν πλησιέστερα στην παλαιά τομή. Στο δυτικό τμήμα της τομής αποκαλύφθηκε τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., ο οποίος από την κεραμική και τα νομίσματα, που βρέθηκαν στην περιοχή αυτή, μπορεί να χρονολογηθεί στους υστερορωμαϊκούς και πρώιμους βυζαντινούς χρόνους. Στο ανατολικό-νοτιοανατολικό τμήμα της αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου κτιρίου – μερικές πήλινες πλάκες είναι στη θέση τους –, επάνω στο οποίο βρέθηκαν 107 χάλκινα νομίσματα, που χρονολογούνται από τα τέλη του 4ου έως τις αρχές του 6ου αι. μ.Χ. Στο νότιο τμήμα της τομής αποκαλύφθηκε και εδώ τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής του δυτικού τμήματος του παραπάνω τοίχου εμφανίστηκαν δύο γωνιόλιθοι σε ημικυκλική διάταξη. Με τη συνέχιση της ανασκαφής στο σημείο αυτό αποκαλύφθηκε μία κυκλική, τελικά, κατασκευή, χωρίς όμως να είναι φανερή η χρησιμότητά της. Δεν ήταν σαφές, δηλαδή, εάν επρόκειτο για θεμέλια κάποιου κυκλικού κτιρίου ή για κάποια άλλη κατασκευή που είχε σχέση με το νερό (πηγάδι, δεξαμενή).

Στη συνέχεια, η έρευνα επικεντρώθηκε στη διερεύνηση του εσωτερικού της κυκλικής αυτής κατασκευής, εσωτ. διαμ. 2,20 μ. Η επίχωση περιείχε πέτρες όλων των μεγεθών – πολλές από τις οποίες ήταν κατεργασμένες – αρκετές σπασμένες πήλινες πλάκες, κομμάτια πηλού και τμήματα μαρμάρινων γλυπτών, ενώ χαρακτηριστική ήταν η απουσία της κεραμικής. Σταδιακά έγινε φανερό ότι πρόκειται για μια κατασκευή που είχε σχέση με το νερό, ίσως δεξαμενή (Εικ. 16). Είναι χτισμένη με λαξευμένους γωνιόλιθους, σύμφωνα με το ισοδομικό σύστημα τοιχοδομίας. Οι γωνιόλιθοι δεν ήταν επιχρισμένοι με υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή έχει ανασκαφεί σε βάθος 5 μ. Στο βόρειο τμήμα της και σε βάθος 2,50 μ. από το σωζόμενο χείλος υπάρχει άνοιγμα, διαστ. 1,25×1,20 μ. (Εικ. 17). Στο πάνω μέρος του υπάρχει τοξωτό υπέρθυρο, το οποίο πατά σε δύο παραστάδες, ύψ. 1,80 μ. η καθεμία. Φράσσεται με μία κάθετη πλάκα, διαστ. 1,10×1×0,18 μ., η οποία φέρει αβαθείς αυλακώσεις προς την πλευρά του πηγαδιού. Το άνοιγμα αυτό οδηγούσε σε ορθογώνιο καμαροσκέπαστο θάλαμο, διαστ. 4×2,15 μ. Ο θάλαμος βρέθηκε μπαζωμένος και θα ερευνηθεί μελλοντικά.

Μερικά από τα ευρήματα που βρέθηκαν στη δεξαμενή ήταν: γυάλινες χάντρες, κιονόκρανο και τμήματα κιόνων παλαιοχριστιανικών χρόνων, τμήμα επιγραφής (σώζονται μόνο τα γράμματα *ΝΟ, Ν*), μαρμάρινο τμήμα με ανάγλυφη παράσταση δελφινιού και τρίαινας και τμήμα από μαρμάρινο τραπεζοφόρο που καταλήγει σε πόδι λιονταριού πάνω σε βάθρο.

ΜΑΘΑΙΟΣ ΚΟΥΤΣΟΥΜΑΝΗΣ

24. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 873-874.

Λάδη

Θέση Βέργη, αγρός Κ. Πεταλά (αριθ. 622)

Η ανασκαφή ξεκίνησε το 1998, συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε το 2000[25]. Ο τύμβος Α είχε διάμετρο 50 μ. περίπου και ύψος 1,75-2 μ. Κατά την πρώτη ανασκαφική περίοδο[26] αφαιρέθηκαν τμηματικά τα χώματα του τύμβου, με στόχο την αποκάλυψη και διάσωση ταφών και κτερισμάτων.

Στο βορειοανατολικό, κυρίως, τμήμα του τύμβου αποκαλύφθηκαν διάσπαρτα σημεία πυρών και προσφορών με κεραμική του 1ου αι. μ.Χ., που είναι γνωστή και από άλλους τύμβους της περιοχής. Δεν εντοπίστηκε όμως καύση νεκρού ή άλλη ταφή της ίδιας περιόδου. Οι πρόχειρες λακκοειδείς ταφές χωρίς κτερίσματα, που βρέθηκαν στην ανατολική και νότια πλευρά του τύμβου, ανήκουν πιθανότατα στους μεταβυζαντινούς ή νεότερους χρόνους. Η επέμβαση για την κατασκευή του τύμβου είχε προκαλέσει, όπως διαπιστώθηκε, εκτεταμένη καταστροφή στα στρώματα ενός μικρού νεολιθικού οικισμού που προϋπήρξε στην ίδια θέση. Εντοπίστηκαν κατά τόπους επιχώσεις του οικισμού αυτού και λάκκοι σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος, που περιείχαν οστά ζώων, λίθινα και οστέινα εργαλεία, θραύσματα πηλών από πασσαλόπηκτους τοίχους και θραύσματα πήλινων δαπέδων.

Προς τα τέλη της ανασκαφικής περιόδου πραγματοποιήθηκε μαγνητική διασκόπηση του χώρου από το Εργαστήριο Γεωφυσικής-Δορυφορικής Τηλεπισκόπησης και Αρχαιοπεριβάλλοντος του Ινστιτούτου Μεσογειακών Ερευνών Κρήτης, του Ιδρύματος Τεχνολογίας και Έρευνας[27]. Στόχος ήταν ο εντοπισμός της καύσης του νεκρού, που δεν είχε εντοπιστεί, και η ανίχνευση λάκκων ή άλλων κατασκευών του νεολιθικού οικισμού. Τα αποτελέσματα υπήρξαν πολύ χρήσιμα για τη συνέχιση της έρευνας που ξανάρχισε και ολοκληρώθηκε το 2000. Με βάση το γεωφυσικό κάνναβο και τις ακριβείς θέσεις των μαγνητικών ανωμαλιών, εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν επιχώσεις, ορύγματα και λάκκοι της νεολιθικής εποχής, χωρίς όμως να αποκαλυφθούν κατόψεις σπιτιών, δάπεδα, πασσαλότρυπες ή άλλες κατασκευές. Οι λάκκοι ήταν σκαμμένοι στο φυσικό έδαφος και είχαν διάμετρο 0,80-1,50 και βάθος 0,30-1,43 μ. Πρόκειται για λάκκους απορριμματικούς, δεν αποκλείεται όμως μερικοί από αυτούς να είχαν χρησιμοποιηθεί αρχικά ως αποθηκευτικοί. Η έκταση του οικισμού υπολογίστηκε σε 2.500 τ.μ.

Η κεραμική του νεολιθικού οικισμού ανήκει, κυρίως, σε αγγεία μονόχρωμα με επιφάνειες ερυθρωπού, καστανού ή μαύρου χρώματος, ακόσμητα ή με εγχάρακτη διακόσμηση. Περιορισμένα είναι τα παραδείγματα αγγείων που διακοσμούνται με χρώμα ή γραφίτη. Μερικά θραύσματα προέρχονται από μεγάλα ανθρωπόμορφα αγγεία (Εικ. 18). Αφθονούν τα στρογγυλεμένα όστρακα διαφόρων μεγεθών και οι μυλόπετρες με τους τριπτήρες. Τα εργαλεία είναι λίθινα, όπως πελέκεις, αξίνες, σμίλες, λειαντήρες, λεπίδες από πυριτόλιθο, οστέινα, όπως βελόνες, οπείς, σπάτουλες και φτιαγμένα από κέρατο. Το σύνολο

Εικ. 18. Λάδη. Θέση Βέργη, αγρός Κ. Πεταλά (αριθ. 622). Τμήμα ανθρωπόμορφου αγγείου (πρόσωπο).

των ευρημάτων συμπληρώνεται με ένα τριγωνικό κεφάλι ειδωλίου, θραύσματα άλλων ειδωλίων και δύο χάντρες, μία χάλκινη και μία λίθινη. Η χρονολόγηση του οικισμού στη νεότερη νεολιθική (5300-4600 π.Χ.) στηρίζεται, προς το παρόν, στην κεραμική και τα άλλα ευρήματα, ενώ αργότερα θα υπάρξει και απόλυτη χρονολόγηση με τη ραδιοχρονολόγηση οργανικών καταλοίπων. Πρέπει να σημειωθεί ότι η νεολιθική κεραμική της Λάδης παρουσιάζει αρκετές διαφορές από τη γνωστή έως σήμερα κεραμική άλλων νεολιθικών οικισμών της Θράκης που ανήκουν στον πολιτισμό της Παραδημής.

Μεταξύ των νεολιθικών λάκκων και στο ίδιο επίπεδο, αποκαλύφθηκαν δύο λακκοειδείς ταφές της ρωμαϊκής περιόδου, που ανήκουν η μία σε μικρό παιδί και η άλλη σε άλογο μικρής ηλικίας. Ο λάκκος της παιδικής ταφής ήταν σκαμμένος στο φυσικό έδαφος, με προσανατολισμό ΝΔ.-ΒΑ., και είχε καλυφθεί με χώματα των επιχώσεων του νεολιθικού οικισμού. Είχε μήκος 1,60 και μέσο όρο πλάτους 0,59 μ. Το βάθος του λάκκου, από το επίπεδο που εντοπίστηκε, ήταν 0,25 μ. Στο πάνω μέρος της επίχωσης του τάφου βρέθηκαν μία πήλινη κανάτα, ένα σιδερένιο ομφάλιο, ένα σιδερένιο στέλεχος, ένα χάλκινο καρφί, 20 σιδερένια καρφιά από ξύλινο φορείο και μικρό θραύσμα από γυάλινο αντικείμενο. Λίγο βαθύτερα και στο δυτικό τμήμα του τάφου αποκαλύφθηκαν ένας μικρός πήλινος κάνθαρος, που περιείχε ένα χάλκινο κοχλιάριο, ένα πήλινο θήλαστρο και

25. *ΑΕΜΘ* 14 (2000), σ. 1-7.

26. Η τοπογραφική αποτύπωση του τύμβου έγινε από τον τοπογράφο μηχανικό Π. Μουζακίδη. Στην ανασκαφή του 2000 πήρε μέρος η Δ. Τερζοπούλου. Σχέδια της ανασκαφής έκανε ο Χ. Σισμανίδης. Τη συντήρηση των ευρημάτων ανέλαβαν οι συντηρητές Ι. Λαϊνίδης, Ευ. Λαϊνίδου και Α. Χατζοπούλου. Οι φωτογραφίες των ευρημάτων έγιναν από τον Στ. Στουρνάρα.

27. Τις γεωφυσικές έρευνες διηύθυνε ο Α. Σαρρής και συμμετείχαν οι τελειόφοιτοι του Πολυτεχνείου Κρήτης, Α. Γκιούρου, Β. Κευγάς και Γ. Πουλιούδης. Οι μαγνητικές μετρήσεις πραγματοποιήθηκαν με όργανο Geoscan Research Fluxgate Gradiometer, με δειγματοληψία 0,50 μ. και για τις δύο διαστάσεις.

ένα οστέινο βραχιόλι. Ο σκελετός του παιδιού που είχε μήκος 0,82 μ. δεν διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση[28]. Ο τάφος χρονολογείται στον 1ο αι. μ.Χ.

Στην ίδια περίοδο πρέπει να τοποθετηθεί και η ταφή του αλόγου, παρόλο που δεν έχουν ακόμη χρονολογηθεί με ακρίβεια τα εξαρτήματα της ιπποσκευής που βρέθηκαν μαζί του. Ο λάκκος της ταφής είχε μήκος 1,37, πλάτος 0,55 και βάθος από το σημείο που εντοπίστηκε ο λάκκος 0,19-0,25 μ. Οι διαστάσεις του λάκκου ήταν μικρές σε σχέση με το μέγεθος του ζώου, γι' αυτό και είχαν διπλωθεί για να χωρέσουν το κεφάλι και τα πόδια του. Τα εξαρτήματα της ιπποσκευής ήταν σιδερένιος χαλινός, χάλκινα φάλαρα, καρφιά με χάλκινες και ασημένιες εφηλίδες διαφόρων μεγεθών από τους ιμάντες της φορβειάς (καπίστρι), πεταλόσχημα περίαπτα με κρεμαστά καρδιόσχημα στοιχεία, που έχουν επαργύρωση γύρω από φυτικά σχέδια και διακοσμούσαν το μέτωπο του αλόγου, γυάλινες ραβδωτές χάντρες, σιδερένια πόρπη, χάλκινο κουδουνάκι, χάλκινοι και σιδερένιοι κρίκοι, χάλκινος τριμερής κρίκος για τη σύνδεση τριών ιμάντων, χάλκινος μεγάλος κρίκος και χάλκινος αναβολέας.

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Νότιος περίβολος

Το ανεσκαμμένο τμήμα του νότιου περιβόλου έχει ενταχθεί σε πρόγραμμα χρηματοδότησης από το Γ΄ ΚΠΣ με τίτλο «Αρχαιολογικές Εργασίες Ανάπλασης και Ανάδειξης Αρχαιολογικών Χώρων Νομού Ξάνθης-Αρχαιολογικός Χώρος Αβδήρων». Στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού θα γίνει ανάπλαση-ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου Αβδήρων[29].

Φέτος, οι εργασίες ξεκίνησαν με πλήρη καθαρισμό όλου του αρχαιολογικού χώρου, ώστε να γίνει φωτογράφηση και αποτύπωση όλων των ανεσκαμμένων μέχρι σήμερα περιοχών στο νότιο περίβολο. Από τις εργασίες αυτές αναφέρουμε τις εξής: 1) Καθαρισμός του οικοδομικού συγκροτήματος γνωστού ως εργαστηρίου κοροπλαστικής[30]. Απομακρύνθηκαν τα πεσμένα χώματα και οι θάμνοι που υπήρχαν στο βορειότερο πλακόστρωτο, το οποίο και αποτυπώθηκε. 2) Αποψίλωση και καθαρισμός από τα δέντρα και τους πυκνούς θάμνους και εν μέρει αποκάλυψη ξανά τοίχων τριών κλασικών οικιών (Α, C, D), που είχε ανασκάψει ο Δ. Λαζαρίδης[31] (Τομέας Λ). Η ανασκαφή αυτή, επειδή βρισκόταν σε μη απαλλοτριωμένα αγροτεμάχια, είχε καλυφθεί από πυκνή βλάστηση. Τα αγροτεμάχια αυτά (αγροί Χρ. Δημητρακόπουλου και Α. Αβράμογλου) έχουν τώρα απαλλοτριωθεί. Από τον καθαρισμό προήλθαν χάλκινα νομίσματα, μικροαντικείμενα και άφθονη κεραμική. 3) Στο βόρειο και το νότιο τμήμα του οικοδομήματος, που είναι γνωστό ως ρωμαϊκή οικία[32], είχαν συσσωρευθεί τα μπάζα της ανασκαφής της. Το 1991[33] ξεκίνησε προσπάθεια απομάκρυνσής τους με ανασκαφή επειδή: α) με τη μηχανική απομάκρυνσή τους υπήρχε περίπτωση καταστροφής μη ερευνημένων επιχώσεων, β) υπήρχε η σκέψη της περαιτέρω περισυλλογής αρχαιολογικού υλικού που, σύμφωνα με τα κριτήρια της τότε εποχής, είχε αφεθεί κατά χώραν. Η προσπάθεια αυτή συνεχίστηκε και τα επόμενα χρόνια. Με το φετινό καθαρισμό αποκαλύφθηκαν νέα τμήματα τοίχων, στο νότιο τμήμα της οικίας, και ανοιχτός αγωγός, που συνδέεται με τον περιμετρικό της κεντρικής αυλής. Ανασκάφηκε, επίσης, το βορειοδυτικό τμήμα της οικίας και ολοκληρώθηκαν έτσι οι εργασίες απομάκρυνσης των μπάζων. Στο βορειοδυτικό χώρο η ανασκαφή προχώρησε 0,25 μ. περίπου βαθύτερα από το επίπεδο που είχε φθάσει ο Δ. Λαζαρίδης και αποκαλύφθηκε στη νοτιοανατολική γωνία του πηγάδι, που το στόμιό του καλυπτόταν με πλακαρή πέτρα. Από τα ευρήματα αναφέρουμε: ειδώλια, νομίσματα, αγνύθες κτλ.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΑΙΝΤΖΗ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Μεσημβρία-Ζώνη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάπλασης-ανάδειξης-αξιοποίησης του χώρου. Όσον αφορά στις εργασίες ανάδειξης: 1) Συνεχίστηκε η ανέγερση του φυλακείου-εκδοτηρίου εισιτηρίων που είχε αρχίσει το 1999, καθώς και η οργάνωση του εξωτερικού του χώρου. 2) Μελετήθηκε από τη ΔΑΑΜ και κατασκευάστηκε σε συνεργασία με τη ΙΘ΄ ΕΠΚΑ τοιχίο αντιστήριξης πρανούς, στο νοτιοανατολικό τμήμα της αρχαίας πόλης, για την καλύτερη προστασία του. 3) Αντικαταστάθηκε, σε συνεργασία με το ΑΠΘ, το παλαιό τοπογραφικό διάγραμμα του αρχαιολογικού χώρου με ενημερωτική πινακίδα μεγαλύτερη και πληρέστερη. 4) Έγινε συνολική τοπογράφηση του συνόλου των αρχαιολογικών θέσεων που έχουν εντοπιστεί μέχρι στιγμής στην ευρύτερη περιοχή ανατολικά και δυτικά του αρχαιολογικού

28. Τα οστά εξετάστηκαν από τον αρχαιολόγο-ανθρωπολόγο Α. Αγελαράκη, καθηγητή στο Πανεπιστήμιο Adelphi της Νέας Υόρκης, και διαπιστώθηκε ότι ανήκουν σε παιδί άγνωστου φύλου, ηλικίας 3-4 ετών.

29. Η μελέτη του σκέλους που αφορά στη διαμόρφωση νέας εισόδου στον αρχαιολογικό χώρο γίνεται από την αρχιτέκτονα Δ. Κορνέτη. Την αποκατάσταση των αρχιτεκτονικών κατασκευών έχει αναλάβει ομάδα αρχιτεκτόνων, που αποτελείται από τις Μ. Σαραντίδου, Μ. Μίζα και Β. Μάλαμα.

30. Δ. Λαζαρίδης, *Πήλινα ειδώλια Αβδήρων*, Αθήνα 1960, σ. 72-81. Ο ίδιος, Άβδηρα και Δίκαια, *Αρχαίες ελληνικές πόλεις* 6, Αθήνα 1971, εικ. 34.

31. Ό.π., εικ. 38.

32. Ό.π., εικ. 35.

33. *ΑΕΜΘ* 5 (1991), σ. 461.

χώρου για την προώθηση του καθορισμού ζωνών προστασίας στην περιοχή. 5) Συνεχίστηκε το ετήσιο πρόγραμμα καθαρισμού του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και της συντήρησης οικοδομικών λειψάνων.

ΠΟΛΥΞΕΝΗ ΤΣΑΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Μάκρη

Το καλοκαίρι του 2000 πραγματοποιήθηκε, σε συνεργασία με τον Ν. Ευστρατίου, αναπληρωτή καθηγητή του ΑΠΘ, περιορισμένη έρευνα καθαρισμού, μελέτης και συντήρησης του κεντρικού αποθηκευτικού χώρου του νεολιθικού οικισμού της Μάκρης (6η χιλιετία π.Χ.)[34]. Οι εργασίες χρηματοδοτήθηκαν από το Υπουργείο Μακεδονίας-Θράκης και έγιναν από ομάδα φοιτητών του ΑΠΘ. Η έρευνα διήρκεσε δέκα ημέρες και είχε στόχο την αποσαφήνιση προβλημάτων που συνδέονται με την ερμηνεία της χρήσης του συγκεκριμένου χώρου (ανασκαφικά τετράγωνα Β1-Β8) αλλά και με την ανάγκη συντήρησης των πήλινων κατασκευών του[35].

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ - ΝΙΚΟΣ ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

1) Ο Στ. Βογιατζής, κάτοικος Αβδήρων, παρέδωσε οξυπύθμενο αμφορέα με τραγάνες (ΜΑ 7180), ύψ. 0,85 μ., προερχόμενο από τη θαλάσσια περιοχή Κέδρου Σάμου.

2) Υπάλληλοι του Δήμου Αβδήρων παρέδωσαν ενσφράγιστο οξυπύθμενο αμφορέα (ΜΑ 7183), ύψ. 0,68 μ., ο οποίος βρέθηκε στο υπόγειο του δημαρχιακού κτιρίου, μεταφερόμενος εκεί από άγνωστη περιοχή και σε άγνωστο χρόνο.

3) Ο Σπ. Χατζόπουλος, κάτοικος Αβδήρων, περισυνέλεξε από την περιοχή Βάλτα Ζαμπάκη και παρέδωσε ακέραιο μολύβδινο προσωπείο ανδρικής μορφής (ΜΑ 7221), ύψ. 0,052 μ.

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Ίασμος

Της Παναγιάς η Τούρλα

Ο φύλακας αρχαιοτήτων Β. Κερπιτζής περισυνέλεξε οκτώ πήλινες υδρίσκες (ΑΓΚ 12094 α-η). Το ύψος τους κυμαίνεται από 0,048-0,062 και η διάμετρος σώματος 0,035-0,043 μ. Επίσης, μία λίθινη χάντρα (ΑΓΚ 12093), ύψ. 0,009 και διαμ. 0,019 μ. Στη θέση αυτή υπάρχει ιερό Ήρωα Ιππέα[36].

ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΣ

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ - ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΞΑΝΘΗΣ

Άβδηρα

Άγιος Αθανάσιος

Ο Άγιος Αθανάσιος είναι βραχώδης λόφος που βρίσκεται βορειοανατολικά του σύγχρονου χωριού. Είναι το χαμηλότερο από τα υψώματα που κλείνουν από τα βόρεια την πεδιάδα των Αβδήρων. Ως αρχαιολογική θέση είναι γνωστός στην Εφορεία από το 1982. Στην κορυφή του υπάρχει επιφανειακή κεραμική πρώιμης εποχής του Σιδήρου και ιστορικών χρόνων[37]. Μέρος του πρέπει να χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο από τους Τήιους. Στο δυτικό άκρο της κορυφής του υπάρχει ταφικός τύμβος, ενώ στη νοτιοδυτική πλαγιά βρέθηκε ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη (ΜΑ 3640)[38].

Στο ανατολικό άκρο της κορυφής υπάρχει ξωκλήσι του Αγίου Αθανασίου με περίβολο που χτίστηκε στο β΄ μισό του 19ου αιώνα. Το 1977 κατασκευάστηκε από την Κοινότητα Αβδήρων δεξαμενή ύδρευσης κοντά στο νοτιοδυτικό άκρο της κορυφής του. Φέτος διαπιστώθηκε ότι ο Δήμος κατασκεύασε τσιμεντένιο δρόμο που οδηγεί από το χωριό στην κορυφή του λόφου. Σε ένα σημείο, που βρίσκεται 100 μ. περίπου δυτικά από τη δεξαμενή, το μηχάνημα διάνοιξης εντόπισε και εν μέρει κατέστρεψε αρχαιολογικό στρώμα με άβαφη κεραμική ιστορικών χρόνων. Η τομή που δημιουργήθηκε στην παρειά είχε ύψος 0,20 μ. Το στρώμα βρισκόταν αμέσως κάτω από την επιφάνεια του εδάφους και είχε πάχος 0,10 μ. περίπου. Αυτή είναι μια νέα αρχαιολογική πληροφορία για το λόφο, εφόσον μέχρι τώρα δεν ήταν γνωστή η ύπαρξη αρχαίων στο σημείο αυτό. Τέλος, σε απόσταση 100 μ. ανατολικά από τη δεξαμενή, τα νερά της βροχής αποκάλυψαν μικρή συγκέντρωση από χειροποίητα εγχάρακτα όστρακα. Η κεραμική δεν είναι τυπική για μια ασφαλή χρονολόγηση. Μια πρώτη προσπάθεια την τοποθετεί

34. *ΑΕΜΘ* 10Β (1996), σ. 881-916.

35. Η συντήρηση έγινε από το συντηρητή της Εφορείας Ι. Λαϊνίδη.

36. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 745· 54 (1999): Χρονικά, σ. 714.

37. Ε. Σκαρλατίδου, Οικισμοί και εγκαταστάσεις ιστορικών χρόνων μέσα στα όρια της «Χώρας» των Αβδήρων, *Πόλις και χώρα στην Αρχαία Μακεδονία και Θράκη, Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 613. Ch. Koukouli-Chrysanthaki, Abdera and the Thracians, *Thracia Pontica III, Les Thraces et les colonies grecques VIIe-Ve siècles av. n.è.; Troisième Symposium International, Sozopol 6-12 Octobre 1985*, Sofia 1986, σ. 86. Δ. Τριαντάφυλλος, Η Θράκη του Αιγαίου πριν από τον ελληνικό αποικισμό, *Θρακική Επετηρίδα* 7 (1987-1990), σ. 299.

38. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 334. Chr. Veligianni, Zu den Inschriften SEG XLI 599 (aus Maroneia) und SEG XXXIX 647 (aus Abdera), *Τεκμήρια* Α΄, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 192.

στην περίοδο της τελικής νεολιθικής (4500-3800 π.Χ.), εποχή που έως τώρα δεν είχε εντοπιστεί στη Θράκη[39].

Θέση 99.02: Περιοχή Μπαΐρια, αγρός Γ. Ζαμπάκη. Η παραπάνω περιοχή βρίσκεται στη βορειοδυτική πλαγιά του λόφου. Στο δυτικό τμήμα του αγρού, σε μια έκταση 45×30 μ., υπάρχει άφθονο οικοδομικό υλικό και πυκνή κεραμική από άβαφα και μελαμβαφή αγγεία. Η θέση υποδείχθηκε από τον Στ. Βαλσαμά, ο οποίος έδωσε την πληροφορία ότι στο βόρειο άκρο του αγρού υπήρχαν πιθάρια τοποθετημένα κάθετα, που τώρα έχουν καλυφθεί. Πράγματι, στο σημείο αυτό εντοπίστηκαν θραύσματα πιθαριών. Περισυνελέγη κεραμική και τέσσερις ενσφράγιστες λαβές αμφορέων Θασίων. Πρόκειται πιθανώς για μεμονωμένο κτίσμα, ένα από αυτά που βρίσκονταν διάσπαρτα στη «Χώρα» των Αβδήρων.

Λόφος των Κοριτσιών (πρώην Κιζλάρ Τεπέ)

Θέση 2000.01: Αγρόκτημα Αβδήρων, αγρός Χρ. Δουλιάκη. Ύστερα από λαθρανασκαφή στη νότια πλαγιά τύμβου, που βρίσκεται σε κοινόχρηστη έκταση, δυτικά από τον παραπάνω αγρό, εντοπίστηκε μία ταφική κατασκευή, τμήμα της οποίας καταστράφηκε από τους αρχαιοκάπηλους. Διακρίνεται μία σειρά γωνιόλιθων από τοπικό πέτρωμα, που είναι τοποθετημένοι σε καμπύλη διάταξη πάνω στο φυσικό βράχο. Η πάνω επιφάνειά τους βρίσκεται σε βάθος 0,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι λαθρανασκαφείς μετακίνησαν τους γωνιόλιθους και έσκαψαν σε δύο σημεία, αφήνοντας ευτυχώς άσκαφο το εσωτερικό της κατασκευής. Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για ταφικό περίβολο. Πραγματοποιήθηκε μόνον ένας πρόχειρος καθαρισμός και μετά το μνημείο επιχωματώθηκε. Θα πρέπει να επανέλθουμε για καλύτερη έρευνα της θέσης.

Στον ίδιο τύμβο, σε απόσταση 1,50 μ. βόρεια από την κατασκευή, οι αρχαιοκάπηλοι εντόπισαν πήλινη παιδική σαρκοφάγο, την οποία κατέστρεψαν κατά το ήμισυ. Κεραμική ή οστά δεν εντοπίστηκαν. Στην περιοχή αυτή υπάρχει πυκνή συστάδα ταφικών τύμβων που δέχονται συχνά αρχαιοκαπηλικές επεμβάσεις[40].

Ψιλά Βούρλα (πρώην Ιντζέ Κουβά)

Θέση 2000.03: Αγρόκτημα Βελόνης. Κατά τη διάρκεια παράνομης χωματοληψίας για επίχωση και οικοπεδοποίηση της Αλμυρής Λίμνης (πρώην Τουζλά Γκιολ) εντοπίστηκε μία λιθόκτιστη κατασκευή, της οποίας μεγάλο μέρος καταστράφηκε από τα σκαπτικά μηχανήματα. Η περιοχή είναι επίπεδη και ελώδης. Επιφανειακά δεν υπήρχε κάποια ένδειξη για ύπαρξη αρχαιοτήτων. Στην παρειά της τομής που έγινε από το μηχάνημα (ύψ. 4,90 μ.) είναι φανερό ότι οι επιχώσεις δημιουργήθηκαν από αλλεπάλληλες αποθέσεις φερτών υλικών, που σχημάτισαν ευδιάκριτα οριζόντια στρώματα.

Το πάνω μέρος της κατασκευής βρίσκεται σε υψόμετρο 4,79 και σε βάθος 0,25 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Η κατασκευή έχει καμπύλα τοιχώματα, τα οποία συγκλίνουν προς τα πάνω, δίνοντάς της περίπου ωοειδές σχήμα. Το μέγιστο εξωτερικό ύψος της είναι 3,15 και το μέγιστο εξωτερικό πλάτος 3,70 μ. Τα τοιχώματά της, πάχ. 0,42-0,52 μ., είναι επιμελημένα, κατασκευασμένα από μετρίου μεγέθους και ίσων διαστάσεων φυσικούς λίθους (κροκάλες). Στην κορυφή οι πέτρες είναι μεγαλύτερες και έχουν καλοσχηματισμένα μέτωπα, εσωτερικά και εξωτερικά. Η βάση της κατασκευής δεν διακρίνεται, είτε επειδή καταστράφηκε, είτε επειδή δεν έχει αποκαλυφθεί. Το κατώτερο ορατό επίπεδό της βρίσκεται σε υψόμετρο 1,64 μ.

Στο εσωτερικό η επίχωση αποτελείται από χώματα γκρίζα χαλαρά και μια συμπαγή μάζα από μεγάλες και μικρές γκρεμισμένες πέτρες, καθώς και αρκετή κεραμική, οστά ζώων και όστρεα, που βρίσκονται σε διάφορα επίπεδα σε όλο το ύψος της. Κοντά στο ανατολικό τοίχωμα και σε υψόμετρο 1,91 μ. εντοπίστηκε το στόμιο πιθαριού. Το πιθάρι (στην περίπτωση που είναι ολόκληρο και όχι μόνο τα θραύσματα του στομίου) είναι τοποθετημένο οριζόντια, με το στόμιο ανατολικά, και σκεπασμένο από τις γκρεμισμένες πέτρες. Στην παρούσα ωστόσο φάση δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν μια πέτρα που βρίσκεται μπροστά στο στόμιο είναι τυχαία πεσμένη εκεί ή έκλεινε το πιθάρι. Στην άμεση περιοχή του η κεραμική είναι πιο πυκνή. Περιλαμβάνει και μεγάλα θραύσματα αγγείων (κύλικες;), που αφέθηκαν κατά χώραν, καθώς και κομμάτι από το στόμιο άλλου πιθαριού. Εξωτερικά, τα στρώματα δεν περιλαμβάνουν καθόλου κεραμική. Σε απόσταση 4 μ. ανατολικά από το ανατολικό τοίχωμα, σε βάθος 1,15 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, διακρίνεται οριζόντιο στρώμα με ίχνη καύσης, μήκ. 2 και πάχ. 0,05 μ. περίπου.

Δεν έγινε ανασκαφή της κατασκευής αλλά μόνο καθαρισμός από τις πέτρες και τα χώματα που παρέσυρε το μηχάνημα και περισυλλογή της κεραμικής. Επομένως, στο στάδιο αυτό δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτα με βεβαιότητα για τη λειτουργία της, η οποία μπορεί να είναι είτε αποθηκευτική είτε ταφική, ούτε και για τη χρονολόγησή της. Η κεραμική που περισυνελέγη περιλαμβάνει θραύσματα απροσδιόριστων χρονολογικά αβαφών αγγείων, οξυπύθμενων αμφορέων, κεραμιδιών στέγης, πιθαριών, γραπτών κυλίκων ιωνικού τύπου του τέλους του 7ου-αρχών του 6ου αι. π.Χ. και αβαφών αγγείων του 6ου αι. π.Χ. Βρέθηκε, επίσης, ένα κεφαλάκι ειδωλίου (ΜΑ 7265), που μπορεί να χρονολογηθεί στον 6ο αι. π.Χ. Ασφαλής χρονολόγηση θα υπάρξει μόνο με την ολοκλήρωση της ανασκαφής. Είναι όμως φανερό ότι υπάρχουν και εδώ ενδείξεις για την παρουσία των πρώτων αποίκων, των Κλαζομενίων. Η περιοχή αυτή απέχει 2.178 μ. από το βόρειο περίβολο της πόλης, όπου έχει ανασκα-

39. Οι παρατηρήσεις αυτές οφείλονται στο συνάδελφο από την ΙΗ΄ ΕΠΚΑ Στ. Παπαδόπουλο.

40. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 618· 50 (1995): Χρονικά, σ. 654-655· 54 (1999): Χρονικά, σ. 710-711.

φεί τμήμα των τειχών της πόλης των Κλαζομενίων. Η κατασκευή φωτογραφήθηκε και σκεπάστηκε για να ερευνηθεί σε άλλη ανασκαφική περίοδο.

Αγρόκτημα Βελόνης, αγρός Η. Μπουραζάνη. Κατά τη διάρκεια μεγάλης κλίμακας παράνομων αποχωματώσεων, που έγιναν χωρίς επίβλεψη από την Υπηρεσία για την επιχωμάτωση της Αλμυρής Λίμνης (πρώην Τουζλά Γκιολ), καταστράφηκαν δύο τουλάχιστον λακκοειδείς ταφές-καύσεις, που πρέπει να βρίσκονταν στον ίδιο ταφικό τύμβο. Τα υπολείμματά τους διακρίνονται στη βορειοανατολική παρειά του ορύγματος. Από τα πεσμένα χώματα περισυνελέγησαν μικροσκοπική γραπτή οινοχοΐσκη με οπή στον πυθμένα της (ΜΑ 7264) και τα θραύσματα υδρίσκης (ΜΑ 7266). Πολύ κοντά στις καύσεις αυτές, προς τα βόρεια, υπάρχει τύμβος του 4ου αι. π.Χ., πάνω από τον οποίο υπάρχουν βυζαντινοί τάφοι[41]. Στα βόρεια βρίσκεται κατά χώραν μεγάλος ταφικός κίονας.

Γενισέα

Καρότα

Στη θέση αυτή βρέθηκε και παραδόθηκε από τον Ι. Στόγιογλου, κάτοικο Βαφείκων, μεγάλο λίθινο αρχιτεκτονικό μέλος (ΑΓΚ 11582). Κατά την αυτοψία που ακολούθησε, διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για εγκαταλελειμμένο οικισμό νεότερων χρόνων (Σαρακατσάνων, όπως μας πληροφόρησε κάτοικος της περιοχής). Το αρχιτεκτονικό μέλος είχε μεταφερθεί εκεί, προφανώς για β΄ χρήση.

Μάνδρα

Άγιος Νικόλαος ή Νταλιάνι

Η παραπάνω περιοχή είναι μια γλώσσα στεριάς ανάμεσα στις λιμνοθάλασσες Λάφρη και Λαφρούδα. Στο νοτιοανατολικό άκρο της είχε εντοπιστεί, πριν από λίγα χρόνια, ασβεστόκτιστο κτίσμα με κεραμική και οικοδομικό υλικό γύρω από αυτό[42]. Η έκταση αυτή (2.212 τ.μ.) εξαιρέθηκε από τον αναδασμό αγροκτήματος Μάνδρας, που έγινε τα χρόνια 1995-1996, και χαρακτηρίστηκε ως χέρσο κοινόχρηστο-αρχαιολογικός χώρος (αριθ. νέου κτηματολογίου 1156).

Στο πλαίσιο του ίδιου αναδασμού ανακαλύφθηκε λίγο βορειότερα άλλη αρχαιολογική θέση, που εξαιρέθηκε, επίσης, από τη διανομή (αριθ. κτηματολογίου 1120, έκταση 3.575 τ.μ.). Πρόκειται για επίπεδη περιοχή που πριν τον αναδασμό ήταν καλλιεργημένος αγρός. Στην επιφάνειά της υπάρχει οικοδομικό υλικό (γωνιόλιθοι και αργοί λίθοι), καθώς και κεραμίδια στέγης. Πρόκειται, προφανώς, για κάποια μικρή εγκατάσταση από αυτές που υπήρχαν διάσπαρτες στη «Χώρα» των Αβδήρων. Δεδομένου της θέσης της, ανάμεσα στις λιμνοθάλασσες, θα μπορούσε να υποτεθεί ότι είχε αλιευτικό χαρακτήρα.

Πετρωτή (πρώην Κερέ-Τσετσέ)

Θέση ΜΑΝΔΡ. 99.01: Αγρόκτημα Βελόνης. Η περιοχή βρίσκεται βορειοανατολικά της αρχαίας πόλης, δίπλα στην επαρχιακή οδό αριθ. 9 (Κεσσάνη-Άβατο). Είναι μια βραχώδης ομαλή πλαγιά, που αποτελεί τους πρόποδες του Μαυρόλοφου (πρώην Καρά Τεπές), με κλίση Β.-Ν. Εκεί υπάρχει ένας μεγάλος ταφικός τύμβος και τρεις μικρότεροι, οι οποίοι έχουν στη βάση τους κυκλικά λίθινα κρηπιδώματα. Σε απόσταση 60 μ. περίπου νότια από τους τύμβους αυτούς, εντοπίστηκε τοίχος, κατεύθυνσης Α.-Δ. Είναι κατασκευασμένος από μικρούς αργούς λίθους, έχει πλάτος 0,50 μ. και διακρίνεται σε μήκος 24 μ. Η χρονολόγηση και η λειτουργία του είναι άγνωστες. Σε απόσταση 10 μ. περίπου νότια από τον τοίχο, σε μια έκταση 15×30 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ., διακρίνεται αραιή κεραμική, που περιλαμβάνει θραύσματα οξυπύθμενων αμφορέων και αβαφών και μελαμβαφών κυλίκων ιωνικού τύπου. Άφθονες μικρές αργές πέτρες σε αρκετή έκταση αποτελούν ίσως οικοδομικό υλικό.

Μυρωδάτο

Αμπέλια

Θέση 95.14. Πρόκειται για κοινόχρηστη έκταση νοτιοδυτικά του χωριού, στην οποία υπάρχει ταφικός τύμβος. Εκεί το 1995 έγινε λαθρανασκαφή και εντοπίστηκε λίθινη σαρκοφάγος[43]. Ο τύμβος αυτός ισοπεδώθηκε πλήρως με σκαπτικό μηχάνημα της ιδιωτικής εταιρείας «Νέστος», η οποία εκτελούσε στην περιοχή αποχωματώσεις με σκοπό την κατασκευή τμήματος της επαρχιακής οδού αριθ. 9 (Μάγγανα-Άβατο). Η καταστροφή ήταν εσκεμμένη, επειδή στους υπεύθυνους είχε υποδειχθεί η ύπαρξη του τύμβου. Καταδικάστηκαν σε 8 μήνες φυλάκιση. Καταστράφηκε απροσδιόριστος αριθμός τάφων, που περιελάμβαναν τη λίθινη σαρκοφάγο που προαναφέρθηκε, πήλινες σαρκοφάγους και πιθάρια. Περισυνελέγησαν θραύσματα αγγείων (κυλίκων και οξυπύθμενων αμφορέων του 4ου αι. π.Χ.), δύο τμήματα από περιχείλωμα πήλινου περιρραντηρίου με ανάγλυφο ιωνικό κυμάτιο και τμήμα πήλινου βωμίσκου με την ίδια διακόσμηση. Στην περιοχή νότια του ταφικού τύμβου υπάρχει διάσπαρτη επιφανειακή κεραμική που ίσως αποτελεί ένδειξη για ύπαρξη κτισμάτων μη ορατών επιφανειακά.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΚΑΛΛΙΝΤΖΗ

41. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 865-866 (θέση 97.33). Η ανασκαφή είναι σε εξέλιξη και γίνεται από τις συναδέλφους Κ. Ξανθοπούλου της Εφορείας και Στ. Δαδάκη της 12ης ΕΒΑ.

42. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 402· 49 (1994): Χρονικά, σ. 637-638.

43. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 656-657 (θέση 95.14).

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES, ATHENS

SAMOTHRACE

In accordance with permission granted by the XIX Ephorate of Prehistoric and Classical Antiquities (Komotini) and under its supervision, study of materials from excavations in the Sanctuary of the Great Gods in Samothrace and conservation were carried out by the Institute of Fine Arts, New York University, for the American School of Classical Studies at Athens between 19 June and 14 August 2000[44].

East Hill

a) Marble blocks from the Dedication of Philip and Alexander were relocated, renumbered, drawn, photographed and studies in preparation for the final publication of the building by Professor Wescoat.

b) Final reconstruction drawings of that building were prepared.

c) Context pottery from various parts of the Eastern Hill was examined, catalogued, and prepared for publication.

Hall of Choral Dancers (former Temenos)

a) A detailed elevation of the east side of the building was worked out and drawn.

b) A study of the frieze bases on find spots of all extant fragments was prepared.

Museum

a) Pottery on exhibit, which had been restored with absolete techniques, was disassembled and restored according to present standards.

b) Glass on exhibit, which had been restored with absolete techniques, was disassembled and rootored according to present standards.

c) Architectural restorations whose appearance had deteriorated were repainted.

d) Metal objects in the museum and in stronge were surveyed, those requiring treatment were treated and all were protected.

e) A database of all coins recovered in the excavations was prepared, and ascheme developed for storing them in the coin cabinet of the Ephorate. Modifications to that cabinet were made, and sample drawers were installed.

JAMES R. McCREDIE

44. Funding for these studies is provided by the Charles and Rosanna Batchelor Memorial Program in Mediterranean Archaeology of the Institute of Fine Arts.

12η Εφορεια Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το 2000 στα έργα της Εφορείας εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Ν. Ζήκος, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, Α. Τσιοράκης, Στ. Δαδάκη και Σ. Δουκατά, ο αρχιτέκτονας-μηχανικός Α. Μπακιρτζής, ο ηλεκτρολόγος-μηχανικός Ι. Ηλιάδης και οι συντηρητές Π. Ματζίρης και Η. Παπαδόπουλος. Στα έργα των Περιφερειακών Επιχειρησιακών Προγραμμάτων εργάστηκαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Αικ. Δάκαρη, Δ. Κουντουράκης, Δ. Κωτούλα, Μ. Λυχούνας, Α. Μπρίκας, Α. Πεδιαδιτάκη και Στ. Σαμπανοπούλου και η πολιτική μηχανικός Α. Τσελεπίδου. Τις εκθέσεις που ακολουθούν συνέταξαν οι Στ. Δαδάκη, Σ. Δουκατά, Ν. Ζήκος, Α. Μπακιρτζής, Ε. Παπαθεοφάνους-Τσουρή και Κ. Τσουρής, οι οποίοι φέρουν και την ευθύνη των κειμένων τους.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ - ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Ζιντζιρλή τζαμί

Συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες συντήρησης της εξωτερικής επιφάνειας της περιμετρικής τοιχοποιίας με καθαρισμό από τα φυτά, απομάκρυνση των σαθρών κονιαμάτων και πλίνθων, συμπληρώσεις πλίνθων και λίθων και αρμολογήματα. Ανακατασκευάστηκε το εξωτερικό λίθινο πλαίσιο και η σιδεριά ενός παραθύρου της ανατολικής πλευράς και τοποθετήθηκαν κουφώματα από ξυλεία καστανιάς σε όλα τα ανοίγματα των παραθύρων, τα υαλοστάσια στην υποδοχή του εξωτερικού τους λίθινου πλαισίου και τα κανάτια στην υποδοχή του εσωτερικού τους μαρμάρινου. Στη θέση των επτά διαφραγμάτων των ανοιγμάτων της κόγχης της ανατολικής πλευράς, των οποίων η μορφή δεν είναι γνωστή, τοποθετήθηκαν διαφράγματα από διπλό πλακάζ θαλάσσης, διάτρητο με οπές, διαμ. 0,19 μ. (Εικ. 1). Η μορφή τους προέκυψε από τη μελέτη αντίστοιχων διαφραγμάτων και από τις δυνατότητες του υλικού που χρησιμοποιήθηκε. Τα πλακάζ περάστηκαν με τρεις στρώσεις πολυεστερικής βαφής, η τελευταία αναμεμιγμένη με άμμο, όπως και οι δύο τελικές στρώσεις χρώματος θαλάσσης. Τέλος,

Εικ. 1. Σέρρες. Ζιντζιρλή τζαμί. Διάτρητο διάφραγμα στην ανατολική πλευρά.

16 σιδερένια κολάρα τοποθετήθηκαν σε ρηγματωμένα σημεία των κιόνων, κιονοκράνων και επιθημάτων της κιονοστοιχίας του προστώου. Στο εσωτερικό του μνημείου έγινε η ηλεκτρολογική εγκατάσταση.

Μεχμέτ μπέη τζαμί

Επαναλήφθηκαν και στον ανατολικό θόλο του προστώου οι εργασίες καθαρισμού και υγρομόνωσης που είχαν αρχίσει την προηγούμενη χρονιά στο δυτικό, δηλαδή απομάκρυνση δενδρυλλίων και φυτών, καθαρισμός σαθρών κονιαμάτων με νερό υπό πίεση, συμπλήρωση των κενών της πλινθοδομής με πλίνθους και κονίαμα και κατασκευή χυτής τοιχοποιίας με τις κατάλληλες κλίσεις για τη μελλοντική τοποθέτηση μολυβδοφύλλων. Ακόμη, τοποθετήθηκαν 14 σιδερένια κολάρα σε ρηγματωμένα σημεία των κιόνων, κιονοκράνων και επιθημάτων της κιονοστοιχίας. Την επιμέλεια των εργασιών στα δύο τεμένη των Σερρών είχαν, όπως και τα προηγούμενα χρόνια, εκτός από το γράφοντα, η αρχαιολόγος Στ. Σαμπανοπούλου και η πολιτικός μηχανικός Α. Τσελεπίδου.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Μεσαιωνικό υδραγωγείο (Καμάρες)

Το 2000 οι εργασίες στις Καμάρες διενεργήθηκαν κατά το μεγαλύτερο μέρος με τρεις ιδιωτικές χορηγίες της τάξης των 10 εκατομμυρίων δρχ. έκαστη, κατά σειρά από τις εταιρείες «Εγνατία Οδός ΑΕ», «ΝΕΣΤΟΣ ΑΤΕ» και το Δήμο Καβάλας. Οι εργασίες ξεκίνησαν στις 15 Μαρτίου και με μικρά διαλείμματα συνεχίστηκαν όλο το έτος. Οι βασικές αρχές, η μέθοδος, τα υλικά και τα κονιάματα ακολούθησαν τις συντεταγμένες που είχαν διαμορφωθεί κατά τα προηγούμενα χρόνια. Την προηγούμενη χρονιά, με την ολοκλήρωση της χρηματοδότησης από το ΠΕΠ Ανατολικής Μακεδονίας-Θράκης, είχε συντηρηθεί το πάνω τμήμα του δευτέρου διαζώματος του υδραγωγείου που περιλαμβάνει τις αμέσως επόμενες, προς Ν. του ρεύματος της εθνικής οδού από Ξάνθη, Καμάρες και το μεταξύ τους ποδαρικό. Οι εργασίες περιέλαβαν καθαιρέσεις σαθρών κονιαμάτων, απομάκρυνση αποσαθρωμένων λίθων και πλινθίων, απομάκρυνση της βλάστησης, διερεύνηση και καταγραφή των οπών των παλαιών ικριωμάτων και των ξυλοδεσιών, καθαρισμό με αμμοβολή και υδροβολή και ενίσχυση των εσωραχίων με λαμοσφήνες και στριφτά βελόνια ποικίλου μεγέθους. Έγιναν περιορισμένης έκτασης συμπληρώσεις, βαθύ αρμολόγημα με σκούρο κονίαμα και επιφανειακό με ανοιχτόχρωμο. Οι οπές των παλαιών ικριωμάτων και των δοκών της ξυλοδεσιάς συμπληρώθηκαν με ξύλο καστανιάς, τετραγωνικής διατομής, εμβαπτισμένο σε πίσσα. Η ολοκλήρωση των εργασιών και η αποκαθήλωση των ικριωμάτων απέδωσε πλήρως συντηρημένο το τμήμα μεταξύ των δύο ρευμάτων της εθνικής οδού (Εικ. 2).

Στη συνέχεια αποφασίστηκε η εγκατάσταση των ικριωμάτων νότια του ρεύματος προς Ξάνθη, όπου η εγκατάσταση της σκαλωσιάς δεν παρουσίαζε προβλήματα, όπως κτίσματα κολλημένα στο υδραγωγείο ή κολόνες της ΔΕΗ, και διότι αποτελώντας συνέχεια των παλαιότερων εργασιών θα μεγάλωνε την ενοποιημένη επιφάνεια των συντηρημένων τμημάτων, πράγμα υποβοηθητικό από πολλές απόψεις για τη συνέχιση και ολοκλήρωση των εργασιών. Στο τμήμα της σκαλωσιάς κάτω από την οποία διέρχεται η οδός Πιπίνου, κατασκευάστηκε γέφυρα στο ύψος του δαπέδου εργασίας, στη βάση του εσωραχίου της Καμάρας, για να μην εμποδίζεται η διέλευση των οχημάτων. Οι εργασίες ξεκίνησαν, όπως και στα προηγούμενα τμήματα που συντηρήθηκαν, από τον αγωγό στην κορυφή του Υδραγωγείου. Απομακρύνθηκαν τα φερτά υλικά και τα αποσαθρωμένα κονιάματα, αποκαταστάθηκαν οι ρωγμές, έγινε στεγανοποίηση με αλλεπάλληλες στρώσεις στεγανωτικού υλικού και ελέγχθηκαν οι κλίσεις, ώστε να εξασφαλίζεται η ροή των ομβρίων υδάτων και η αποφυγή απόθεσής τους. Ακολούθησε η επανατοποθέτηση των υπαρχόντων καλυπτήριων λίθων, ενώ παραμένει ανοιχτό το ζήτημα της συμπλήρωσης των ελλειπόντων σε όλο το μήκος του κτίσματος. Για τις εξωτερικές επιφάνειες ακολουθήθηκε η ίδια διαδικασία, μόνο που εδώ χρησιμοποιήθηκε αποκλειστικά υδροβολή για τον καθαρισμό των επίπεδων επιφανειών από τους ρύπους. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν τις παραμονές της Πρωτοχρονιάς λόγω των ευνοϊκών καιρικών συνθηκών. Την επίβλεψη του έργου είχαν ο αρχαιολόγος Μ. Λυχούνας, ο πολιτικός μηχανικός Μ. Καμίλης και ο γράφων.

Εικ. 2. Καβάλα. Μεσαιωνικό υδραγωγείο (Καμάρες). Το συντηρημένο τμήμα από Δ.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Αναστασιούπολη

Ιουστινιάνειο υδραγωγείο - διατείχισμα

Η υστερορωμαϊκή, πιθανώς και η βυζαντινή, Αναστασιούπολη, στην όχθη της Βιστωνίδος λίμνης, υδρευόταν από τα νερά πηγής στους πρόποδες της Ροδόπης. Ο αγωγός – μάλλον πήλινος αρθρωπός – βρισκόταν σε διάδρομο, πλ. 4 μ. περίπου, που διαμορφωνόταν ανάμεσα σε δύο τείχη, πάχ. ± 1,60 μ. Ο διάδρομος παρείχε, επίσης, τη δυνατότητα διακίνησης ενόπλων ανδρών από την τειχισμένη πόλη προς τη Ροδόπη ή το αντίστροφο. Το έργο αυτό διασταυρωνόταν με την Via Egnatia και διασταυρώνεται, επίσης, με τη σύγχρονη Εγνατία Οδό. Στο σημείο της διασταυρώσεως το αρχαίο διατείχισμα καθαρίζεται και συντηρείται και εν συνεχεία θα καταχωσθεί. Οι εργασίες χρηματοδοτούνται από την «Εγνατία Οδό ΑΕ» και επιβλέπονται από τον γράφοντα.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Μεγάλο Τέμενος (Βαγιαζήτ)

Η Εφορεία οργάνωσε στο Διδυμότειχο διημερίδα με θέμα «Παθολογία και Επεμβάσεις Αποκατάστασης σε Μνημειακές Κατασκευές με Ξύλα» (9-12 Ιουνίου του 2000) σε συνεργασία με τον καθηγητή οικοδομικής του ΕΜΠ Π. Τουλιάτο, την καθηγήτρια αρχιτεκτονικού σχεδιασμού του Πολυτεχνείου του Τουρίνου C. Cestari Bertolini και ευρεία ομάδα συνεργατών τους και τον N. Macchioni, ερευνητή του Ινστιτούτου για την έρευνα του ξύλου της Φλωρεντίας, όλοι με μεγάλη εμπειρία σε μελέτες και εφαρμογές κατασκευών από ξύλο. Κύριο αντικείμενο της διημερίδας ήταν η στατική μελέτη και οι προτάσεις της Εφορείας για την αντιμετώπιση της επικινδυνότητας της στέγης του Μεγάλου Τεμένους. Οι Ιταλοί ερευνητές έφεραν μαζί τους και επέδειξαν, επί των ξυλίνων δοκών της στέγης του τεμένους, τη λειτουργία ενός μηχανήματος, εξαιρετικής ακρίβειας, που διατρυπά με λεπτή βελόνα, μήκ. 0,30 μ., τα ξύλα, μετρώντας την αντίστασή τους στο μήκος της διάτρησης και καταγράφοντας σε χαρτοταινία το βαθμό αντοχής τους. Οι συμμετέχοντες συμφώνησαν με την ανάλυση και τις προτάσεις της μελέτης της Εφορείας, κατά την οποία όλα τα ξύλα θα εξεταστούν και ή θα αντικατασταθούν ή θα στερεωθούν και θα συντηρηθούν στη θέση τους, ανάλογα με τη φθορά τους. Συγχρόνως όμως θεώρησαν αναγκαία την ενόργανη ακριβή εξέταση και αποτίμηση της παθολογίας και την παρακολούθηση της κατάστασης και της συμπεριφοράς κάθε μέλους του ξύλινου, χωρικού φέροντος οργανισμού, καθώς επίσης και την κατασκευή μιας σειράς ηλεκτρονικών προσομοιωμάτων του μνημείου για τη μελέτη της στατικής του λειτουργίας, όπου θα τοποθετηθούν τα στοιχεία των ερευνών που έχουν γίνει και θα γίνουν, μαζί με τις επεμβάσεις ενίσχυσης, αποκατάστασης και προστασίας που θα συμπεριληφθούν σε μια μελέτη εφαρμογής. Τόσο οι ανακοινώσεις και η επιτόπια έρευνα όσο και οι συζητήσεις και ο γενικότερος προβληματισμός στάθηκαν ιδιαίτερα χρήσιμα, καθώς καθορίστηκαν επακριβώς η μέθοδος και τα στάδια που πρέπει να ακολουθήσουν για την υλοποίηση μιας αποτελεσματικής μελέτης στερέωσης και συντήρησης του μνημείου.

Ένα σοβαρό πρόβλημα που εμφανίστηκε στο μνημείο μετά την τοποθέτηση της πολυεφινικής μεμβράνης το 1998 συζητήθηκε κατά τη διάρκεια της διημερίδας, προτάθηκαν λύσεις και επιλύθηκε τις αμέσως επόμενες μέρες. Το πρόβλημα ήταν οι υψηλές θερμοκρασίες που αναπτύσσονταν στο εσωτερικό της στέγης και η μεγάλη συσσώρευση υγρασίας, παράγοντες εξαιρετικά επικίνδυνοι για την ταχεία ανάπτυξη μυκήτων και την καταστροφή του ξύλινου φέροντος σκελετού. Κατασκευάστηκαν και τοποθετήθηκαν 12 εξαεριστήρες στο πάνω τμήμα της στέγης σε δύο σειρές, τέσσερις και οκτώ αντίστοιχα, από ανοξείδωτη λαμαρίνα, κάθετης τομής σχήματος Γ και τετραγωνικής διατομής πλευράς 0,30 μ.

ΑΡΓΥΡΗΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

Πύθιο

Κάστρο

Κεντρικός πύργος. Άρχισε η συντήρηση της βόρειας πλευράς του κεντρικού πύργου. Καταπτώσεις λίθων δεν εντοπίστηκαν, ενώ τα πλίνθινα στοιχεία (ντουζένια με το σύστημα της κρυμμένης πλίνθου, πλίνθοι και πλινθία στους κατακόρυφους και οριζόντιους αρμούς) εμφανίζουν εκτεταμένες φθορές. Οι δύο αμυντικοί εξώστες (από ένας στο δεύτερο και στον τρίτο όροφο) έχουν καταστραφεί, αλλά σώζονται επαρκή στοιχεία για την αποκατάσταση των αρχικών ανοιγμάτων και των τόξων τους. Η σημαντικότερη φθορά εντοπίζεται στα κονιάματα, τα οποία έχουν απομειωθεί σε μεγάλο βάθος, που μερικές φορές ξεπερνά το 0,50 μ. Η εκτελούμενη επέμβαση έχει στόχο την αποκατάσταση – όσο αυτό είναι δυνατόν – της αρχικής στατικής λειτουργίας του συνδετικού υλικού: έμφαση δίδεται στο κατάλληλο σφήνωμα λίθων και τη σταδιακή πλήρωση των κενών. Τις εργασίες επέβλεψαν ο πολιτικός μηχανικός Γ. Μπούχλιος, ο αρχαιολόγος Α. Μπρίκας και ο γράφων.

Πυλώνας. Η σταδιακή καταστροφή των πλίνθινων μερών του πυλώνα επέφερε τη ρηγμάτωση του βόρειου τοίχου του ανατολικού τμήματος του πυλώνα και προκάλεσε αποκλίσεις από την κατακόρυφο. Ταυτόχρονα, το φουρνικό που καλύπτει τον όροφο του πυλώνα αποκολλήθηκε από την υπόλοιπη τοιχοποιία και έφυγε από την αρχική του θέση. Επέμβαση που πραγματοποιήθηκε από τον αρχιτέκτονα Δ. Κορρέ επανέφερε τον αποκολληθέντα τοίχο και το φουρνικό στην αρχική τους θέση. Στη συνέχεια οι εξειδικευμένοι τεχνίτες Ι. Ιωαννίδης και Κ. Βουλκίδης ανέλαβαν την αποκατάσταση του πυλώνα. Καταρχήν κατασκευάστηκαν τα δύο τόξα του ισογείου: στο θυραίο άνοιγμα και στο εσωτερικό του πυλώνα. Στη συνέχεια άρχισε η κατασκευή των τοίχων που βαίνουν επί των ανωτέρω τόξων και φθάνουν μέχρι την καμάρα που καλύπτει το ισόγειο. Ακολουθεί σχετική έκθεση.

Τραϊανούπολις

Χάνα

Το μοναδικό κτίσμα της Τραϊανουπόλεως που σώθηκε σε αρκετά καλή κατάσταση είναι η Χάνα, σταθμός-φυλακείο της πρώιμης οθωμανικής κατάκτησης (γύρω στο 1400). Με πιστώσεις του προγράμματος «Interreg ΙΙ», που εξασφάλισε ο Δήμος Τραϊανουπόλεως, και με τη συμμετοχή προσωπικού της Εφορείας άρχισε η συντήρηση του μνημείου. Καθαρίστηκε το κτίριο εσωτερικά, καθώς και ο περιβάλλων χώρος και στη συνέχεια άρχισε η

αποκατάσταση της νότιας πλευράς μέχρι το ύψος του γείσου. Στο έργο συνεργάστηκαν ο γράφων με τον αρχαιολόγο Δ. Κουντουράκη και τον πολιτικό μηχανικό-αρχαιολόγο Α. Γουρίδη.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

Καβάλα

Ύψωμα Αγίου Σίλα - Εγνατία οδός

Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών στον ανισόπεδο κόμβο της νέας Εγνατίας οδού στον Άγιο Σίλα Καβάλας και την απομάκρυνση του εκεί εγκατεστημένου εργοταξίου της «Εγνατίας ΑΕ», ακολούθησαν εργασίες καθαρισμού και αποκατάστασης του περιβάλλοντος χώρου. Στο πλαίσιο των εργασιών αυτών έγινε καθαρισμός του λιθόστρωτου δρόμου της Τουρκοκρατίας, που βρίσκεται στα βορειοδυτικά του κόμβου, και ακολουθεί τη χάραξη της αρχαίας Εγνατίας οδού[1]. Το παλαιό λιθόστρωτο καθαρίστηκε σε όλο του το μήκος, πάνω από 250 μ., μέχρι τα πρώτα σπίτια του οικισμού Σταυρός.

Πρώτα έγινε με τα χέρια λεπτός καθαρισμός της επιφάνειας και των αρμών των λίθων του οδοστρώματος. Οι διάφορες αποθέσεις απομακρύνθηκαν στη συνέχεια με πιεστικό μηχάνημα (Εικ. 3). Αποψιλώθηκαν τα πρανή του δρόμου, ώστε αυτός αναδείχθηκε σε όλο του το πλάτος. Η αποκομιδή των μπάζων και των απορριμμάτων που είχαν συσσωρευθεί από τις κατά καιρούς εργασίες και είχαν αλλοιώσει σε ορισμένα σημεία την κοίτη του αρχαίου δρόμου έγινε με μηχανικό εκσκαφέα. Τέλος, κατασκευάστηκε από σκυρόδεμα ορθογώνια τάφρος στην εκβολή υφιστάμενου εγκάρσιου στην παλαιά εθνική οδό Καβάλας-Θεσσαλονίκης αγωγού, για την εκτροπή των ομβρίων που λόγω της κλίσης του εδάφους έβρισκαν φυσική διέξοδο στο παλαιό οδόστρωμα.

Όλες οι εργασίες εκτελέστηκαν από την «Τεχνική Εταιρεία Βόλου ΑΕ» σύμφωνα με τις υποδείξεις και υπό την επίβλεψη υπαλλήλων της Εφορείας.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

Φίλιπποι

Στα παλαιοχριστιανικά μνημεία του αρχαιολογικού χώρου πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί, μικρής έκτασης αποχωμα-

Εικ. 3. Καβάλα. Ύψωμα Αγίου Σίλα - Εγνατία οδός. Το οδόστρωμα της εποχής της Τουρκοκρατίας μετά τον καθαρισμό του.

τώσεις και επιχωματώσεις. Με τις εργασίες αυτές ολοκληρώθηκε ένας κύκλος επεμβάσεων που είχε σκοπό να καθαρίσει το χώρο, να τακτοποιήσει τα διάσπαρτα μέλη, να συντηρήσει ορισμένες τοιχοποιίες, να εξασφαλίσει καθορισμένες κυκλοφορίες, να καταστήσει επισκέψιμη όλη την έκταση των μνημείων αποκλείοντας από την κυκλοφορία ευαίσθητους χώρους (ψηφιδωτά δάπεδα κτλ.) και να καταστήσει εμφανείς στον επισκέπτη τις κατόψεις των μνημείων. Ο αρχαιολογικός χώρος των Φιλίππων ήταν πάντοτε ένας τακτοποιημένος και ευπρόσωπος χώρος. Με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν κατά την τελευταία πενταετία ο χώρος αναβαθμίστηκε και οργανώθηκε ακόμη περισσότερο, ενώ ορισμένες από τις επεμβάσεις (αναστηλώσεις κιόνων, συντηρήσεις τοίχων και δαπέδων) έδωσαν σε ορισμένα μνημεία μια νέα διάσταση.

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Διδυμότειχο

Κάστρο

Μετά την αποπεράτωση της συντήρησης του βορειοανατολικού τμήματος της οχύρωσης καθαρίστηκε από μπάζα και βλάστηση όλος ο χώρος πίσω από το πρώτο και διαμορφώθηκε στενό μονοπάτι μέσα και έξω από το τείχος για να διευκολύνεται η κυκλοφορία των επισκεπτών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΡΗΣ

1. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 384 κ.ε. Σ. Σαμαρτζίδου, Εγνατία οδός: Από τους Φιλίππους στη Νεάπολη, *Μνήμη Δ. Λαζαρίδη. Πόλις και Χώρα στην αρχαία Μακεδονία και Θράκη. Πρακτικά Αρχαιολογικού Συνεδρίου, Καβάλα 9-11 Μαΐου 1986*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 573-574.

Εικ. 4. Νικηφόρος. Υδραγωγός γέφυρα.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΕΠΙΣΗΜΑΝΣΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΡΑΜΑΣ

Νικηφόρος

Στο δρόμο από την Αδριανή στο Νικηφόρο, στη θέση Προφήτης Ηλίας, δίπλα στη σιδηροδρομική γραμμή Δράμας-Παρανεστίου, σώζεται τμήμα λιθόκτιστης υδραγωγού γέφυρας της Τουρκοκρατίας που βαίνει εγκάρσια στην κοίτη του Ξηροποτάμου (Εικ. 4).

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Μακρυπλάγι

Στην ανατολική άκρη του χωριού βρίσκεται ερειπωμένο κτίριο παραδοσιακής αρχιτεκτονικής με υπολείμματα ξυλόγλυπτου διακόσμου που λειτουργούσε καταρχήν ως τζαμί. Το τζαμί μετατράπηκε σε ναό της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, αφού προστέθηκε στην ανατολική επιμήκη πλευρά του λιθόκτιστη ημικυκλική κόγχη Ιερού και επιχρίστηκαν οι τοίχοι. Στα σημεία που τα επιχρίσματα έχουν καταπέσει διακρίνονται αραβικοί χαρακτήρες σε έντονο γαλάζιο χρώμα από την αρχική χρήση του κτιρίου ως τζαμί.

Οχυρωματικός περίβολος έχει εντοπιστεί πάνω στη δυσπρόσιτη και φυσικά οχυρή κορυφή Ραβένια που υψώνεται στα νοτιοδυτικά του χωριού και εξασφαλίζει ορατότητα σε όλη τη γύρω περιοχή. Ο περίβολος είναι χτισμένος με αργολιθοδομή από ντόπια ασβεστόπετρα, χωρίς συνδετικό κονίαμα. Η γραμμή του ακολουθεί τη διαμόρφωση του εδάφους. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του περιβόλου η οχύρωση υποκαθίσταται από απόκρημνους βράχους. Στο εσωτερικό του διακρίνονται λιθοσωροί από κτίρια. Ο περίβολος στα Ραβένια φέρει κοινά γνωρίσματα με άλλους περιβόλους που έχουν εντοπιστεί στους Νομούς Καβάλας και Δράμας[2] και έχουν χαρακτηριστεί ως θρακικοί.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ - ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

Αρριανά

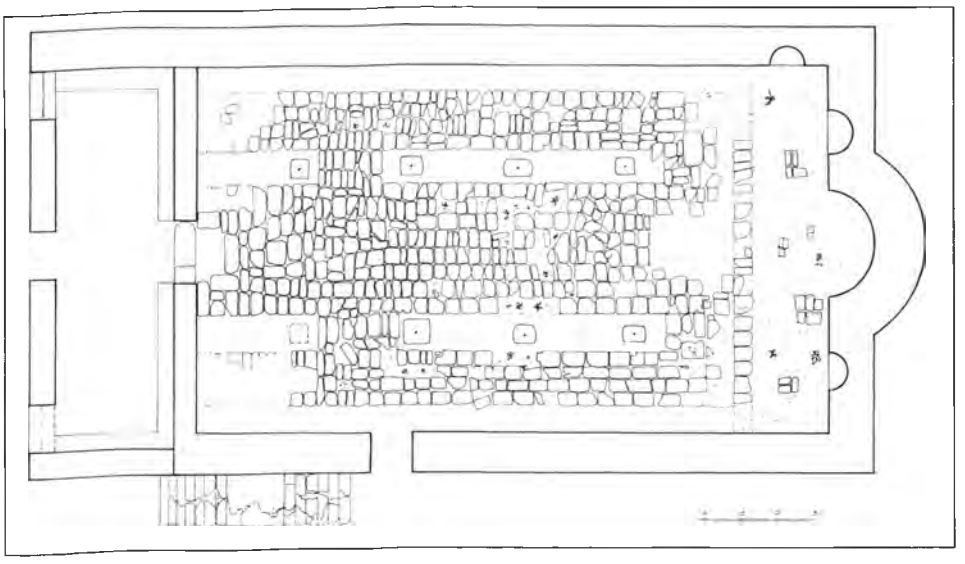
Θέση Ποντίκια

Με πρωτοβουλία του Δήμου Σαππών και στο πλαίσιο προγραμμάτων αναβίωσης και ανάδειξης ορεινών εγκαταλελειμμένων οικισμών στην περιοχή της Ροδόπης, καθαρίστηκαν τα ερείπια μεταβυζαντινού ναού στο κέντρο του οικισμού Ποντίκια της κοινότητας Αρριανών. Τα Ποντίκια (παλαιά ονομασία Σιτσανλή) φέρονται ως χωριό κάτω από βουλγαρική επιρροή έως τις αρχές της δεκαετίας του 1920, οπότε εποικίστηκε από πρόσφυγες, πιθανώς Ποντίους. Καταστράφηκε από τα βουλγαρικά στρατεύματα κατοχής κατά τη διάρκεια του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου και εγκαταλείφθηκε οριστικά.

Είναι τρίκλιτη βασιλική, διαστ. 23,25×12,15 μ. (Εικ. 5-6), περιλαμβανομένου και του σύγχρονού της νάρθηκα, που έχει πλάτος 3,25 μ. Οι τοίχοι σώζονται μέχρι ύψος ± 3 μ. Στον ανατολικό έχει εξέχουσα ημικυκλική αψίδα και δίπλα της, στο πάχος του τοίχου, ανοίγονται οι κόγχες της πρόθεσης και του διακονικού. Μια ακόμη κόγχη υπάρχει στο βόρειο τοίχο του Ιερού. Το πάχος του βόρειου και νότιου τοίχου είναι 1,10 μ., ενώ το πάχος του ανατολικού που έπρεπε να δεχθεί τις κόγχες 1,65 μ. Ο δυτικός τοίχος του είναι 0,75 μ., ενώ η μεσοτοιχία με το νάρθηκα είναι 0,60 μ.

Μία είσοδος υπάρχει στο δυτικό τοίχο του νάρθηκα και μία στο νότιο τοίχο, ακριβώς δίπλα στο κωδωνοστάσιο. Το σωζόμενο ύψος των τοίχων δεν επιτρέπει την αποκατάσταση του αριθμού και της μορφής των παραθύρων, ούτε παρέχει στοιχεία για την ύπαρξη ή μη γυναικωνίτη στο δυτικό τμήμα του ναού. Ο ναός ήταν λιθόκτιστος με λάσπη και επιχρισμένος με ασβεστοκονίαμα, όπως φαίνεται από τα σωζόμενα τμήματα στην κόγχη του Ιερού. Τοιχογραφικός διάκοσμος δεν σώζεται. Κατά μήκος των τοίχων υπάρχουν δύο υποδοχές από τις ξυλοδεσιές, τα «χατίλια», που παρεμβάλλονταν στην αργολιθοδομή. Το δάπεδο του Ιερού και του κυρίως ναού, παρά τις πρόσφατες λαθρανασκαφές, σώζεται σχεδόν ακέραιο. Είναι στρωμένο με ντόπιες ακανόνιστες πλάκες, εκτός από τις πλάκες που απαρτίζουν το βατήρα του τέμπλου. Αυτές είναι σχετικά ορθογωνισμένες, πακτώνονται σε ασβεστοκονίαμα και είναι ελάχιστα υπερυψωμένες από το δάπεδο του κυρίως ναού. Από τη βόρεια κιονοστοιχία σώζονται επιτόπου και οι τέσσερις βάσεις των υποστυλωμάτων, ενώ από τη νότια οι τρεις. Κανένα από τα υποστυλώματα δεν

2. *ΑΔ* 45 (1980): Χρονικά, σ. 377-379, Πίν. 169-171.

Εικ. 5. Αρριανά. Θέση Ποντίκια. Κάτοψη του μεταβυζαντινού ναού.

Εικ. 6. Αρριανά. Θέση Ποντίκια. Άποψη της μεταβυζαντινής εκκλησίας από τα ΒΔ.

βρέθηκε επιτόπου. Το πιθανότερο είναι να μην ήταν λίθινα, διότι θα μεταφέρονταν δύσκολα από ένα τόσο δυσπρόσιτο μέρος, αλλά ξύλινα ή από «τσατμά». Η λιθόστρωση του δαπέδου στον κυρίως ναό διακόπτεται σε απόσταση 0,70 μ. από το βόρειο και νότιο τοίχο, αφήνοντας ελεύθερο το χώρο που προοριζόταν για τα στασίδια. Ο νάρθηκας φέρει λιθόκτιστο έδρανο στο βόρειο, νότιο και ανατολικό τοίχο.

Η βασιλική, με βάση τα κοινά χαρακτηριστικά των ναών της Τουρκοκρατίας, πρέπει να ήταν ξυλόστεγη και πλακοσκεπής, διότι δεν βρέθηκαν πουθενά κεραμίδια και η ντόπια πέτρα ευνοεί μια τέτοια μορφή στέγης. Από τον ξύλινο εξοπλισμό του ναού δεν έχει απομείνει τίποτα, διότι αυτός αποτελεί καταφύγιο για τους βοσκούς. Στο νάρθηκα και στη γύρω περιοχή διακρίνονται ίχνη από φωτιές. Από τη βάση του κωδωνοστασίου που ήταν προσκολλημένο στο νότιο τοίχο του ναού σώζεται η διπλή κλίμακα ανόδου σε αυτό, με επτά σκαλοπάτια στην κάθε πλευρά. Γύρω από την εκκλησία υπάρχουν με τη μορφή περιβόλου λιθόκτιστα αναλήμματα. Ειδικά ενισχυμένο είναι εκείνο της ανατολικής πλευράς, από όπου διέρχεται ρεματιά.

Ο ναός τοποθετείται το 19ου αιώνα ή και νωρίτερα. Στην περιοχή δυτικά του ναού βρέθηκε μισοθαμένο μεγάλο τμήμα θόλου από πλίνθους και κουρασάνι, στοιχείο που υποδηλώνει την ύπαρξη παλαιότερου ναού στην ίδια θέση.

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΕΒΡΟΥ

Αλεξανδρούπολη

Εκκλησιαστικό Μουσείο

Κατά το πρώτο τρίμηνο του έτους 2000 ολοκληρώθηκε η καταγραφή των εικόνων και των εκκλησιαστικών κειμηλίων του Εκκλησιαστικού Μουσείου Αλεξανδρούπολης. Η καταγραφή αυτή άρχισε από το Φεβρουάριο του 1998 και διεξήχθη κατά διαστήματα από την υπογράφουσα και τους συμβασιούχους αρχαιολόγους της Εφορείας Δ. Κωτούλα και Δ. Κουντουράκη.

Η συλλογή του Εκκλησιαστικού Μουσείου δημιουργήθηκε σταδιακά στη διάρκεια των τελευταίων τριάντα χρόνων με την πρωτοβουλία και την άοκνη φροντίδα του σεβασμιότατου μητροπολίτη Αλεξανδρουπόλεως και Σαμοθράκης Ανθίμου από την περισυλλογή και τη συγκέντρωση αντικειμένων που ήταν διάσπαρτα σε ναούς και μονές της περιοχής διοικητικής δικαιοδοσίας της Μητρόπολης Αλεξανδρουπόλεως και από δωρεές ευσεβών ιδιωτών προς τη Μητρόπολη. Μεγάλος είναι ανάμεσά τους ο αριθμός των προσφυγικών κειμηλίων (φορητές ει-

κόνες και ιερά σκεύη ως επί το πλείστον). Πρόκειται για εξαιρετικά πλούσιο και ποικίλο υλικό με ξεχωριστή σημασία για την περιοχή της Βόρειας Ελλάδας, και κυρίως του ευαίσθητου εθνικά γεωγραφικού χώρου της Θράκης. Περιλαμβάνει πάνω από τέσσερις εκατοντάδες πολύτιμα έργα εκκλησιαστικής τέχνης: φορητές εικόνες, ιερά σκεύη, χρυσοκέντητα ιερατικά άμφια, ξυλόγλυπτα έπιπλα ναών, ξυλόγλυπτα πλαίσια φορητών εικόνων, παλαίτυπα λειτουργικά βιβλία, ιστορικά έγγραφα. Ο κύριος όγκος των έργων εκτείνεται χρονικά στο 18ο αιώνα, πολυάριθμα είναι εκείνα που χρονολογούνται στο 19ο και μετρημένα είναι όσα (κυρίως παλαίτυπα και λίγες φορητές εικόνες) ανάγονται – με βάση τις σωζόμενες χρονολογίες ή τα τεχνοτροπικά τους χαρακτηριστικά – στους «κρίσιμους» για την περιοχή αιώνες 15ο,16ο και 17ο.

Οι φορητές εικόνες αποτελούν τον πυρήνα της συλλογής και ταυτόχρονα το σπουδαιότερο και μεγαλύτερο τμήμα της. Καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν περί τις 300 φορητές εικόνες, που εκπροσωπούν κάθε κατηγορία και κάθε λατρευτική χρήση του είδους. Υπάρχουν εικόνες τέμπλου – δεσποτικές, δωδεκαόρτου, αποστολικά-προσκυνήσεως (προορισμένες για τον τοίχο ή για ιδιαίτερο προσκυνητάρι) και εικόνες διαφόρων μεγεθών για ιδιωτική λατρευτική χρήση. Υπάρχουν τρίπτυχα, μεμονωμένα φύλλα τριπτύχων, ένας ξυλόγλυπτος σταυρός τέμπλου, δύο Εσταυρωμένοι λιτανείας, μία εικόνα με παράσταση επιτάφιου θρήνου, δύο λυπηρά και ένα δίπτυχο προθέσεως από ξύλο. Το χρονικό πλαίσιο που αντιπροσωπεύει το υλικό αυτό οριοθετείται μέσα σε ένα διάστημα τεσσάρων αιώνων – τέλη του 15ου με τέλη του 19ου και αρχές του 20ού αιώνα. Από πλευράς θεματολογίου καλύπτουν όλη την κλίμακα της ορθόδοξης δογματικής ιεραρχίας. Υπάρχει σημαντική ποικιλία καθιερωμένων εικονιστικών τύπων του Χριστού, της Παναγίας, αλλά και πολλών αγίων, που ανταποκρίνονται στο εορτολόγιο και αγιολόγιο της Εκκλησίας αλλά και στις ανάγκες για προσκύνηση και λειτουργική χρήση. Παρατηρείται μια προτίμηση σε συγκεκριμένους τύπους της Θεοτόκου (Κυκκώτισσα) και σε ορισμένους αγίους, όπως ο άγιος Χαράλαμπος. Υπάρχουν, επίσης, κάποιοι τύποι αρκετά σπάνιοι στο θεματολόγιο της όψιμης μεταβυζαντινής ζωγραφικής, όπως η Αγία Ζώνη, που φαίνεται ότι επιχωριάζουν. Πολύ μεγάλος είναι ο αριθμός των χρονολογημένων έργων του 18ου αιώνα και σημαντική η ποσότητα των εικόνων της ίδιας εποχής (18ος-19ος αι.) που διασώζουν ποικίλου περιεχομένου αφιερωτικές επιγραφές, στις οποίες αναφέρονται τα ονόματα των ζωγράφων, των αφιερωτών, των χορηγών. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, η ομάδα των εικόνων οι οποίες αποτελούν ευλαβή αφιερώματα των εύπορων συντεχνιών, καβετζήδων, καπνάδων, ραπτάδων, παπουτζήδων, τζελέπηδων, ποζματζήδων. Ορισμένες από τις αφιερωτικές επιγραφές, συχνά κλεισμένες μέσα σε περίπλοκα φυτικά πλαίσια, είναι πολύστιχες, έμμετρες, συντεταγμένες σε αρκετά εξεζητημένο αρχαΐζον ύφος και γλώσσα επηρεασμένη από την εκκλησιαστική γραμματεία. Δείχνουν το υψηλό μορφωτικό επίπεδο και τη θεολογική παιδεία των αφιερωτών τους. Σε μία μόνο περίπτωση η μακροσκελής επιγραφή στην πίσω όψη της εικόνας έχει αποδοθεί με πηγαίο λαϊκό ύφος. Μια άλλη χαρακτηριστική ομάδα αποτελείται από εικόνες αγίων με σκηνές πλαισίου εμπνευσμένες από το συναξάρι τους. Οι σκηνές αυτές, που εξιστορούν τα θαύματα και το μαρτύριο του απεικονιζόμενου ιερού προσώπου, διατάσσονται με διάφορους τρόπους στην περιφέρεια της εικόνας γύρω από τον εικονιζόμενο άγιο και συνήθως περικλείνονται από χρυσογραφημένα μπαρόκ πλαίσια. Στην συλλογή συγκαταλέγονται, επίσης, και λίγα ρώσικα έργα: τέσσερις-πέντε φορητές εικόνες, ένα ευαγγέλιο, ένα δισκοπότηρο. Υπάρχουν ακόμη και κάποια κομμάτια (εικόνες και ιερά σκεύη) που φέρουν δίγλωσσες αφιερωτικές επιγραφές στην ελληνική και βουλγαρική γλώσσα.

Απαντούν τρεις από τους συνηθέστερους εικονογραφικούς τύπους του Χριστού: Παντοκράτορας, Χριστός η Άμπελος, Χριστός Μέγας Αρχιερεύς. Τον Χριστό Παντοκράτορα σε προτομή απεικονίζει η παλαιότερη εικόνα της συλλογής (ΑΛΕΞ.231), αξιόλογο έργο του τέλους του 15ου ή των αρχών του 16ου αιώνα, κρυμμένο μέχρι πρόσφατα κάτω από επιζωγράφιση του 18ου αιώνα. Στα παλαιότερα έργα ανήκει και μία άλλη εικόνα (ΑΛΕΞ.32) με παράσταση Παντοκράτορα σε προτομή και χρονολογία 1676. Σε ένα άλλο παράδειγμα (ΑΛΕΞ.33) με ένθρονο Παντοκράτορα αποδίδεται ταυτόχρονα και το θέμα του Τριμόρφου, με την Παναγία και τον Ιωάννη τον Πρόδρομο σε μικρή κλίμακα και σε στάση δέησης, πίσω από τη ράχη του θρόνου, στο πάνω μέρος της παράστασης (Εικ. 7). Μεγαλύτερη είναι η ποικιλία που παρουσιάζουν οι εικονιστικοί τύποι της Παναγίας. Δίπλα στους γνωστούς και καθιερωμένους εικονογραφικούς τύπους της βυζαντινής παράδοσης – Βρεφοκρατούσα, Οδηγήτρια, Γλυκοφιλούσα – απαντούν, επίσης, και ορισμένοι από τους λιγότερο κοινούς, που είτε επικράτησαν οριστικά στη διάρκεια των μεταβυζαντινών χρόνων είτε δημιουργήθηκαν αποκλειστικά σε αυτή την εποχή: Γαλακτοτροφούσα, Ζωοδόχος Πηγή, Παναγία Θρηνωδούσα, Παναγία Κυκκώτισσα, Ρόδον το Αμάραντον, Ρίζα Ιεσσαί και Άνωθεν οι Προφήται. Ένα τυπικό εικονογραφικό παράδειγμα αποτελεί εικόνα Γλυκοφιλούσας (ΑΛΕΞ.3), από τις παλαιότερες της συλλογής, έργο του α΄ μισού του 17ου αιώνα. Σε ένθρονη Βρεφοκρατούσα (ΑΛΕΞ.227) του β΄ μισού του 17ου αιώνα ανήκει και μία από τις λίγες εικόνες της συλλογής που θα μπορούσαν ανεπιφύλακτα να προσγραφούν στη γραμμή της καλής κρητικής παράδοσης[3]. Αξιόλογη είναι η περίπτωση εικόνας (ΑΛΕΞ.6) που συνδυάζει τρεις γνωστούς εικονογραφικούς τύπους της Θεοτόκου: Παναγία Άνωθεν οι Προφήται, Ρίζα Ιεσσαί και Ρόδον το Αμάραντον (Εικ. 8). Θεωρείται ένας συνδυασμός κατά το μάλλον ή ήττον σπάνιος, που παρουσιάζεται με αρ-

3. Βλ. Ά. Ρούσσα, *Ιερά Μητρόπολις Αλεξανδρουπόλεως και Σαμοθράκης, Το Εκκλησιαστικό Μουσείο και οι παλαιές εκκλησίες*, Αλεξανδρούπολη 1978, εικ. 2.

Εικ. 7. Αλεξανδρούπολη. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Ένθρονος Παντοκράτορας. 18ος αιώνας.

Εικ. 8. Αλεξανδρούπολη. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Θεοτόκος Άνωθεν οι Προφήται, Ρίζα Ιεσσαί και Ρόδον το Αμάραντον. 18ος αιώνας.

κετά παραδείγματα κατά τον 18ο αιώνα[4]. Ένα πολύ ενδιαφέρον δείγμα του τύπου της Ζωοδόχου Πηγής αποτελεί εικόνα (ΑΛΕΞ.2) μεγάλων διαστάσεων, του β΄ μισού του 17ου αιώνα. Η παράσταση αποδίδει τη μία από τις δύο βασικές παραλλαγές του θέματος, η οποία δημιουργήθηκε το 16ο αιώνα. Πρόκειται για τη μία από τη μικρή ομάδα άλλων πέντε σύγχρονων εικόνων, όμοιων στο θέμα και στην εικονογραφία με γνωστό ενυπόγραφο έργο του ζωγράφου Βίκτωρα στην Κέρκυρα[5]. Παραδείγματα με παράσταση Παναγίας Κυκκώτισσας, το θαυματουργό παλλάδιο της κυπριακής μονής του Κύκκου, αριθμούνται πολλά και διαφόρων εποχών στη συλλογή. Από τα πιο σημαντικά κομμάτια είναι αυτή που αποδίδεται σε επώνυμο αινίτη ζωγράφο του 18ου αιώνα, τον Αναστάσιο, και προέρχεται από το ναό της Αγίας Κυριακής στην Αίνο[6]. Αξιοσημείωτη είναι, επίσης, από κάθε άποψη και η δίζωνη εικόνα του 18ου-19ου αιώνα (ΑΛΕΞ.12), άλλο ένα παράδειγμα του τύπου που απεικονίζει την Παναγία Κυκκώτισσα πλαισιωμένη από αγίους (Εικ. 9). Στο μέσον της παράστασης κάτω από την Παναγία, μέσα σε ανεπτυγμένο ειλητάρι, υπάρχει τετράστιχη αφιερωτική επιγραφή σε γλώσσα καραμανλίδικη, τη διάλεκτο που μιλούσαν οι τουρκόφωνοι ορθόδοξοι της Καραμανίας, περιοχής της Καππαδοκίας. Ιδιαίτερη αναφορά πρέπει οπωσδήποτε να γίνει σε εικόνα με παράσταση Βρεφοκρατούσας Θεοτόκου (ΑΛΕΞ.2) τόσο για τον εικονογραφικό της τύπο όσο και για τα πολύτιμα πραγματολογικά της στοιχεία[7]. Πρόκειται για την Παναγία την Παραμυθία, αντίγραφο θαυματουργής εικόνας της μονής Βατοπεδίου, που έχει συνδέσει την παρουσία της στη μονή με τη διενέργεια γνωστού θαύματος[8]. Στην ενδιαφέρουσα παράσταση της εικόνας του Εκκλησιαστικού Μουσείου της Αλεξανδρούπολης, που επαναλαμβάνει πιστά την εικονογραφία του αρχέτυπου, σώζονται το όνομα του αφιερωτή της, Χαντζηκωνσταντίνου, η χρονολογία 1741 και το όνομα του ζωγράφου της Κωνσταντίνου από Κορυτζά[9]. Εννεάστιχη αφιερωτική επιγραφή σε λαϊκό ύφος στην πίσω όψη της εικόνας, εμπνευσμένη και συνταγμένη ασφαλώς από τον κάτοχό της, Κωνσταντίνο προσκυνητή από την Αίνο, ομιλεί για το θαύμα της αγιορείτικης εικόνας, το βαθύ σεβασμό και το δέος που αυτή άσκησε στο πνεύμα του.

4. *Εικόνες Κρητικής Τέχνης*, Ηράκλειο 1993, αριθ. 90. Βλ. επίσης, *Βυζαντινό Μουσείο. Τα νέα αποκτήματα (1986-1996)*, αριθ. 27, σ. 92-94 και Μ. Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αριθ. 97, σ. 284.

5. Π. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες της Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, σ. 137-139, αριθ. 94, πίν. 256.

6. Ι. Περράκη, *Οι εικόνες του αγιογράφου Αναστασίου στο ναό της Αγίας Κυριακής στην Αίνο*, Αθήνα 1999, σ. 64-70, εικ. 67-69. Επίσης, Ρούσσα, ό.π., εικ. 4.

7. Ρούσσα, ό.π., εικ. 42.

8. Γ. Μαντζαρίδης, *Θαυματουργές εικόνες και άγια λείψανα, Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπεδίου*, Α΄, Άγιον Όρος 1996, σ. 118-119, εικ. 80.

9. Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, σ. 134.

Εικ. 9. Αλεξανδρούπολη. Εκκλησιαστικό Μουσείο. Δίζωνη εικόνα με την Παναγία Κυκκώτισσα και αγίους. 18ος αιώνας.

Ο Ιωάννης ο Πρόδρομος απεικονίζεται σε αρκετές εικόνες της συλλογής. Η σημαντικότερη από όλες χρονολογείται στο α΄ μισό του 18ου αιώνα και επαναλαμβάνει στα γενικά της σημεία τον τύπο του αγίου που καθιέρωσε η πρώιμη μεταβυζαντινή ζωγραφική: είναι πτερωτός, κρατεί σταυρό και ειλητάριο και στρέφεται δεξιά προς τον στηθαίο Χριστό που τον ευλογεί. Συνοδεύεται από το κομμένο κεφάλι του μέσα σε αγγείο με ψηλό πόδι και την αξίνη στη ρίζα του δέντρου[10].

Πλήθος εικόνων του μουσείου παρουσιάζει μορφές αγίων της Εκκλησίας – ιεράρχες, μάρτυρες, μεγαλομάρτυρες, νεομάρτυρες – μορφές Ευαγγελιστών και Αποστόλων, μόνους ή σε συνδυασμούς ανά δύο και ανά τρεις μεταξύ τους. Τα σπουδαιότερα από εικονογραφική και τεχνοτροπική άποψη έργα αυτής της ομάδας είναι εκείνα που απεικονίζουν τους δύο δημοφιλείς μεγαλομάρτυρες Γεώργιο και Δημήτριο. Δύο από τα κομμάτια αυτά με παράσταση του αγίου Γεωργίου Δρακοντοκτόνου είναι χρονολογημένα παραδείγματα του συγκεκριμένου τύπου και μπορούν να αποδοθούν σε επώνυμους ζωγράφους της εποχής (17ος και 18ος αι.) από την Αίνο. Οι σκηνές πλαισίου που συνοδεύουν με ποικίλη διάταξη και περιεχόμενο τις μορφές των αγίων, ανδρών και γυναικών, άλλοτε αποτελούν σπάνιες περιπτώσεις εικονογράφησης του Βίου τους και άλλοτε επαναλαμβάνουν τον παραδοσιακό κύκλο σκηνών από το συναξάρι του αγίου. Από τα πιο αξιόλογα παραδείγματα της ομάδας, έργα και τα τρία του 18ου αιώνα, είναι εικόνα με παράσταση του Ευαγγελιστή Ιωάννη με τον Πρόχορο μέσα στο σπήλαιο της Πάτμου (ΑΛΕΞ.1) και 14 σκηνές από τον απόκρυφο Βίο του Ευαγγελιστή (*Acta Ioannis*) στο πλαίσιό της· άλλες δύο με παράσταση της αγίας Ειρήνης (ΑΛΕΞ.143) και της αγίας Κυριακής (ΑΛΕΞ.144) με σκηνές του βίου και του μαρτυρίου των δύο μεγαλομαρτύρων γυναικών, δύο κύκλοι Βίων από τους λιγότερο γνωστούς στο είδος, και τέλος το πιο εντυπωσιακό παράδειγμα, η εικόνα του Πρωτομάρτυρα Στεφάνου (ΑΛΕΞ.134) από το ναό της Αγίας Κυριακής της Αίνου, έργο του 1788. Η παράσταση του αγίου, ολόσωμου μετωπικού, με χρυσοκέντητα πολυτελή άμφια[11] συνοδεύεται από 14 σκηνές πλαισίου με το Βίο και τα θαύματά του, κλεισμένες σε ορθογώνια διάχωρα, αριθμημένα από το ζωγράφο με γράμματα του ελληνικού αλφαβήτου. Οι σκηνές ταυτίζονται όλες από μεγαλογράμματες δίστιχες επιγραφές. Εκτός από το ειδικό εικονογραφικό ενδιαφέρον που παρουσιάζει η εικόνα αυτή έχει και ιστορική σημασία: πρόκειται για ευλαβικό αφιέρωμα του αινίτη προύχοντα Στεφάνου, που απαγχονίστηκε στην Αδριανούπολη από τους Τούρκους το 1821.

Στη συλλογή ανήκουν, τέλος, και επτά από τις δέκα εικόνες του τέμπλου της Αγίας Κυριακής της Αίνου, πολύτιμα προσφυγικά κειμήλια που μεταξύ πολλών άλλων μετέφεραν μαζί τους, κλεισμένα σε 11 κιβώτια, διασχίζοντας τον Έβρο κατά το 1922 οι ευλαβείς Αινίτες και τα παρέδωσαν στις αρχές του ελληνικού κράτους. Πρόκειται για ενυπόγραφα και χρονολογημένα έργα του αινίτη ζωγράφου Αναστάσιου, που κατά το β΄ μισό του 18ου αιώνα, εποχή που η Αίνος γνωρίζει το απόγειο της οικονομικής και πολιτιστικής της ανάπτυξης, επηρεάζει καθοριστικά την αγιογραφία στην περιοχή[12]. Μαζί με ορισμένα άλλα κομμάτια, που αποδίδονται στον Αναστάσιο ή στο εργαστήριό του, τα έργα αυτά διακρίνονται και για την καλλιτεχνική τους ποιότητα.

Στην ομάδα των ιερών σκευών περιλαμβάνονται όλα τα απαραίτητα στην τέλεση της Θείας Λατρείας αντικείμενα: δισκοπότηρα, αρτοφόρια, αστερίσκοι, δισκάρια, λαβίδες, λόγχες, δοχεία για το ζέον, δίσκοι προσφορών, ευαγγέλια με πολύτιμη στάχωση, δικηροτρίκηρα, κηροπήγιο αρτοκλασίας, κανδήλες, καντζία, θυμιατά, μυροδοχεία, ραντιστήρια, εξαπτέρυγα, σταυροί λιτανείας, ευλογίας και αγιασμού. Τα περισσότερα είναι έργα του 19ου αιώνα. Στο 18ο θα μπορούσαν να προσγραφούν ελάχιστα, όπως ένα ζευγάρι ξυλόγλυπτα εξαπτέρυγα. Στην πλειονότητά τους είναι σκεύη ασημένια επιχρυσωμένα με διάκοσμο ανάγλυφο, σφυρήλατο ή διάτρητο. Υπάρχουν όμως και αρκετά επάργυρα και άλλα κατασκευασμένα από κράμα χαλκού. Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει ένα μυροδοχείο από την Αίνο, από πορσελάνη και ασήμι[13]. Σχεδόν τα πιο πολλά από τα ιερά σκεύη είναι ευλαβικά αφιερώματα πι-

10. Ρούσσα, ό.π., εικ. 9.
11. Ό.π., εικ. 33.
12. Περράκη, ό.π. (υποσημ. 6).
13. Ρούσσα, ό.π., εικ. 18.

στών, όπως μαρτυρούν εγχάρακτες επιγραφές με τα ονόματα των δωρητών, τις χρονολογίες κατασκευής τους και ενίοτε τα ονόματα των τεχνιτών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν ασημένια εξαπτέρυγα του 1859, αφιέρωμα του ρουφετίου των παπουτζήδων και δίσκος προσφορών του 1809, προσφορά «Δημητρίου και Κομμηνάκη». Στα ιερά σκεύη της συλλογής πρέπει να συγκαταλεχθούν, επίσης, ένα ασημένιο ποτήριο γάμου και τρία ζευγάρια ασημένια στέφανα γάμου.

Η συλλογή περιλαμβάνει πολλά ιερατικά άμφια. Υπάρχουν σχεδόν όλα τα είδη: φελώνια, επιτραχήλια, επιγονάτια, στιχάρια, σάκκοι, μανδύας, πόλοι, ζώνη, εγκόλπια, σταυροί, μίτρα, πατερίτσα. Ορισμένα από αυτά είναι πολυτελή ενδύματα, χρυσοκεντημένα και διακοσμημένα με πολύτιμους λίθους. Στην ομάδα των αμφίων συγκαταλέγονται κομμάτια από δύο αρχιερατικές στολές που ανήκαν σε δύο επώνυμους ιεράρχες της περιοχής: στον Ιωακείμ Καβύρη (1934-1966) και στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Άνθιμο Ζ΄ Τσάτσο (1877-1889), που είχε χρηματίσει και μητροπολίτης Αίνου.

Στην ομάδα με τα παλαίτυπα αριθμούνται κυρίως εκκλησιαστικά βιβλία για λειτουργική χρήση: αρχιερατικά, μηναία, ευχολόγια, πανθέκτες, μία παρακλητική, ένα ψαλτήριο. Καλύπτουν ένα ευρύ χρονικό πλαίσιο από τα τέλη του 16ου μέχρι και τα μέσα του 19ου αιώνα. Τα περισσότερα είναι εκδόσεις του 17ου και του 18ου αιώνα των μεγάλων τυπογραφικών εμπορικών οίκων της Βενετίας: Σάρου, Γλυκύ, Θεοδοσίου, Βόρτολι. Υπάρχουν, επίσης, εκδόσεις δύο μεγάλων τυπογραφείων της Κωνσταντινούπολης, του Κάστρου και του πατριαρχικού τυπογραφείου. Εκπροσωπούνται, τέλος, δύο ελληνικά τυπογραφεία της Βενετίας, αυτό του Αγίου Γεωργίου και το τυπογραφείο «Φοίνιξ». Από τα πιο ενδιαφέροντα παλαίτυπα της συλλογής είναι μια έκδοση έργων του Αριστοτέλη. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τη *Λογική*, *Ποιητική*, *Ρητορική*, τυπογραφείο Aldi Filii, 1593.

Τα ξυλόγλυπτα κομμάτια της συλλογής ανήκουν στο 18ο και στο 19ο αιώνα. Είναι περισσότερο πλαίσια φορητών εικόνων, λειτουργικά σκεύη (εξαπτέρυγα, αρτοφόριο), ένας δεσποτικός θρόνος, ένα προσκυνητάρι, ένα κουβούκλιο επιταφίου, δύο βημόθυρα, ένα σταυρός επίστεψης τέμπλου. Στην τεχνική και στο διάκοσμό τους αναγνωρίζονται όλα σχεδόν τα καλλιτεχνικά ρεύματα της εποχής αυτής: μπαρόκ, ροκοκό, νεοκλασικά και λαϊκότροπα στοιχεία. Ο δεσποτικός θρόνος, το προσκυνητάρι, το ένα από τα δύο βημόθυρα, το κουβούκλιο του επιταφίου και πιθανότατα ο σταυρός, που σύμφωνα με πληροφορίες προσφύγων πρώτης γενιάς προέρχονται από ναό της Αίνου, είναι προϊόντα ενός εργαστηρίου και συνιστούν αξιόλογο σύνολο του είδους[14].

Η σημασία της συλλογής του Εκκλησιαστικού Μουσείου είναι εθνικού χαρακτήρα. Παρουσιάζει και αποδίδει στο ευρύτερο κοινό ως μουσειακό υλικό ένα πανόραμα θησαυρών της Ορθοδοξίας, που προέρχονται κατά το πλείστον από την ακριτική Θράκη και από χαμένες πατρίδες, όπως η Αίνος. Το υλικό αυτό, που εκτείνεται χρονικά σε όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο, είναι άγνωστο ουσιαστικά στην ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία. Ειδολογικά εκπροσωπεί όλα τα πεδία της εκκλησιαστικής τέχνης, τεχνοτροπικά αντανακλά όλες τις τάσεις της ευρωπαϊκής τέχνης που εισέβαλαν και διαμόρφωσαν τη μεταβυζαντινή ζωγραφική λίγο πριν η θρησκευτική τέχνη της Τουρκοκρατίας παραχωρήσει οριστικά τη θέση της στη νεοελληνική ζωγραφική. Από άποψη λατρευτική τα έργα της συλλογής αντιπροσωπεύουν την πίστη απλών ανθρώπων, που έζησαν στη μια και στην άλλη όχθη του Έβρου σε εποχές αρκετά κοντινές με τη δική μας.

Το αίτημα για την επιστημονική μελέτη και την αξιολόγηση του υλικού της συλλογής αυτής προβάλλει επιτακτικό.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΠΑΠΑΘΕΟΦΑΝΟΥΣ-ΤΣΟΥΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΣΕΡΡΩΝ

Σέρρες

Οδός Κωνσταντινουπόλεως 43

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Καλογραιάκη, επί της παραπάνω οδού, βρίσκεται στο κέντρο της βυζαντινής πόλης των Σερρών, μερικές δεκάδες μέτρα νότια του ναού των Αγίων Θεοδώρων[15]. Το διάστημα από 7 Ιουνίου έως 26 Ιουνίου πραγματοποιήθηκε σωστική ανασκαφή, τα αποτελέσματα της οποίας είναι τα εξής: Σε βάθος 3,50 μ. από το επίπεδο του δρόμου αποκαλύφθηκε τοίχος ελαφρώς καμπύλος, ο οποίος διασχίζει το οικόπεδο από ΒΑ.-ΝΔ. και συνεχίζεται εκατέρωθεν αυτού. Έχει πλάτος 0,90 και είναι χτισμένος με κροκάλες πέτρες. Στη δυτική παρειά του παραπάνω τοίχου προσκολλάται ορθογώνιος χώρος, διαστ. 1,60×2,35 μ. Οι τοίχοι του έχουν πλάτος 0,60 μ. και είναι χτισμένοι με παρόμοιο τρόπο. Από το εσωτερικό του χώρου αυτού προήλθαν αρκετά ακέραια εφυαλωμένα πινάκια και πλήθος αβαφών οστράκων, τα περισσότερα από μαγειρικά σκεύη. Τα ευρήματα που σχετίζονται με τους παραπάνω χώρους χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους (17ος-19ος αι.). Τόσο ο καμπύλος τοίχος όσο και το ορθογώνιο δωμάτιο βρέθηκαν εν μέρει κατεστραμμένα από την προϋπάρχουσα οικία, που χτίστηκε μετά την καταστροφή του 1913 (Εικ. 10). Στις παρειές του σκάμματος και σε αλλεπάλληλα βάθη, βρέθηκαν τέσσερις πηλοσωλήνες, όλοι εξωτερικά του καμπύλου και με την ίδια κατεύθυνση. Με βάση τα παραπάνω, ο καμπύλος τοίχος ερμηνεύεται ως το όριο μιας οικοδομικής νησίδας, από ένα δρόμο κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΔ., ενώ το ορθογώνιο δωμάτιο προφανώς αποτελούσε τους τροφοπαρασκευαστικούς χώρους ενός οικήματος που βρισκόταν εσωτερικά του καμπύλου τοίχου. Δρόμος παρόμοιας κα-

14. Ό.π., εικ. 49, 50.

15. Στ. Δαδάκη, Η βυζαντινή οχύρωση των Σερρών, *Οι Σέρρες και η περιοχή τους. Από την αρχαία στη μεταβυζαντινή κοινωνία, Πρακτικά Συνεδρίου, Σέρρες, 29 Σεπτεμβρίου-3 Οκτωβρίου 1993*, Σέρρες 1998, σ. 189, σχέδ. 1.

Εικ. 10. Σέρρες. Οδός Κωνσταντινουπόλεως 43. Άποψη της ανασκαφής (ο εγκάρσιος τοίχος ανήκει στην οικία του 1923).

Εικ. 11. Σέρρες. Οδός Κωνσταντινουπόλεως 43. Ο αρχαιότερος τοίχος.

τεύθυνσης προς το ναό των Αγίων Θεοδώρων εμφανίζεται στο σχέδιο της πόλης πριν από την καταστροφή του 1913[16]. Με βάση την προβολή του παλαιού σχεδίου πάνω στο σύγχρονο ρυμοτομικό σχέδιο της πόλης, η πορεία του δρόμου αυτού διασχίζει διαγώνια το εν λόγω οικόπεδο με την ίδια κατεύθυνση. Τα ευρήματα της ανασκαφής πιστοποιούν την ύπαρξη αυτού του δρόμου καθ' όλη τη μεταβυζαντινή περίοδο, γιατί όχι και τη βυζαντινή.

Στο βάθος των 3,50 μ. εμφανίστηκε ένα στρώμα με κεραμική υστερορωμαϊκών χρόνων και ένας τοίχος κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. χτισμένος με αργολιθοδομή εναλλάξ με στρώσεις πλίνθων, αλλά δυστυχώς στο ίδιο βάθος εμφανίστηκε και ο υδροφόρος ορίζοντας, με αποτέλεσμα η περαιτέρω έρευνα να καταστεί αδύνατη (Εικ. 11).

Αγγίστα

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης συνεχίστηκε και φέτος η έρευνα στην αγροτική έπαυλη στην Αγγίστα του Νομού Σερρών[17]. Το 2000 η έρευνα επικεντρώθηκε στην ανασκαφή, καθαρισμό και συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου του τρικλινίου. Αφού αποκαλύφθηκε το ψηφιδωτό, έγινε επιτόπου καθαρισμός των σωζόμενων τμημάτων. Λόγω της κακής διατήρησης της υποδομής, αποφασίστηκε η αποκόλλησή του για τον περαιτέρω καθαρισμό στα εργαστήρια της Εφορείας. Από τα 165 τ.μ. ψηφιδωτού δαπέδου που κάλυπταν την αίθουσα αυτή (χωρίς να υπολογιστεί το δάπεδο της ημικυκλικής αψίδας) σώθηκαν 45 τ.μ. περίπου. Το υπόλοιπο καταστράφηκε με την υποδομή του. Τα σωζόμενα τμήματα δείχνουν μια ποικιλία στην κατανομή των διακοσμητικών θεμάτων. Πλαίσιο, πλ. 0,36 μ. στη βόρεια και νότια πλευρά και 1 μ. στην ανατολική περιβάλλει την κεντρική επιφάνεια. Διακοσμείται με συμπλεκόμενους κύκλους που σχηματίζουν τετράφυλλα. Η κεντρική επιφάνεια διαμορφώνεται με το χωρισμό στον κατά μήκος άξονα σε τρεις ισοπλατείς ζώνες, η καθεμία από τις οποίες φέρει διαφορετικό διάκοσμο. Η ζώνη κατά μήκος του βόρειου τοίχου αποτελείται από αλληλοτεμνόμενα τετράγωνα που περικλείουν πολλαπλά ομόκεντρα οκτάγωνα. Τα διάκενα μεταξύ των τετραγώνων γεμίζουν με ακτινωτούς κανθάρους, από τους οποίους εκφύονται βλαστοί με κισσόφυλλα (Εικ. 12-13). Η μεσαία και η νότια ζώνη χωρίζονται σε διάχωρα διαφορετικού μήκους. Από τη μεσαία ζώνη σώθηκε ο διάκοσμος του πρώτου και το πλαίσιο του δεύτερου. Διακοσμείται με συνεχές κόσμημα που αποτελείται από το συνδυασμό κόμβων του Σολομώντα και αντικριστές πέλτες. Από τα διάχωρα της νότιας ζώνης το ένα διακοσμείται με σύνθεση συμπλεκόμενων οκταπλεύρων που ορίζουν ορθά τετράγωνα, ενώ από τα υπολείμματα του δεύτερου συμπεραίνεται ότι επαναλαμβανόταν το θέμα της πρώτης ζώνης. Πλαίσια, ζώνες, διάχωρα, καθώς και τα τετράγωνα της πρώτης ζώνης ορίζονται με αλυσοειδή πλοχμό. Τα χρώματα είναι το μπλέ, το άσπρο, το κόκκινο και το κίτρινο. Μετά την αποκόλληση ερευνήθηκε ανασκαφικά το εσωτερικό της αίθουσας. Στο μέσον σχεδόν, αποκαλύφθηκε κτιστό φρεάτιο με οκταγωνική κάτοψη (Εικ. 14). Είναι χτισμένο με στρώσεις τετράγωνων πλίνθων, πλευράς 0,30 και ενδιάμεσο αρμό, πάχ. 0,05-0,06 μ. Η κτιστή κατασκευή περικλείει μια οκταγωνική λεκάνη, διαγωνίου 0,75 μ., τα τοιχώματα της οποίας είναι επενδεδυμένα με μαρμάρινες πλάκες. Από τα νοτιοανατολικά του φρεατίου ξεκινά κτιστός αγωγός με ευθύγραμμη κατεύθυνση προς τη νοτιοανατολική γωνία του. Λίγο πριν την επαφή του με το νότιο τοίχο της αίθουσας αποκτά καμπύλη στροφή, περνά κάτω από το κατώφλι της εκεί εισόδου και εισέρχεται στη νότια στοά του αιθρίου και από εκεί στο νότιο εξωτερικό τοίχο του κτιρίου. Είναι χτισμένος με δύο σειρές πλίνθους που περικλείουν το αυλάκι ροής που έχει ορθογώνια διατομή, πλ. 0,20 μ. Ο πυθμένας του αγωγού είναι από κονίαμα και

16. Ν. Νικολάου, Η μεγάλη πυρκαγιά του 1849, *Σερραϊκά Ανάλεκτα* 1 (1992), σ. 136-144, σχέδ. 2. Ο δρόμος που εννοούμε είναι μεταξύ των αριθ. 33 και 34.

17. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 679-681· 54 (1999): Χρονικά, σ. 726-727.

Εικ. 12-13. Αγγίστα. Αγροτική έπαυλη. Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού δαπέδου του τρικλινίου.

Εικ. 14. Αγγίστα. Αγροτική έπαυλη. Το κτιστό φρεάτιο και ο αγωγός.

βρίσκεται σε βάθος 0,71 μ. από το επίπεδο του ψηφιδωτού.

Στη βόρεια πλευρά του δωματίου αποκαλύφθηκε, επίσης, τοίχος παράλληλος με το βόρειο τοίχο του που ανήκει σε μια παλαιότερη φάση. Από το στρώμα καταστροφής που σχετίζεται με τη φάση αυτή περισυνελέγη νόμισμα εποχής Τραϊανού. Προφανώς, αποτελεί τμήμα του κτιρίου της Α φάσης που εντοπίστηκε κατά την ανασκαφή του 1995 στην ανατολική πτέρυγα των δωματίων[18].

Μετά το τέλος της ανασκαφικής διερεύνησης κατασκευάστηκε νέα υποδομή από αργούς λίθους και ελαφρό σκυρόδεμα, προκειμένου να γίνει η επανατοποθέτηση των ψηφιδωτών την επόμενη χρονιά.

ΝΟΜΟΣ ΚΑΒΑΛΑΣ

ΘΑΣΟΣ

Λιμένας

Θέση Άγιος Βασίλειος

Στη βόρεια ακτογραμμή της Θάσου και σε απόσταση 800 μ. περίπου από τα όρια της αρχαίας πόλης της Θάσου σχηματίζεται μικρός ορμίσκος, που προστατεύεται από τους βορειοανατολικούς ανέμους. Στη μια πλευρά του όρμου, χτισμένο πάνω στην αιγιαλίτιδα ζώνη, βρίσκεται το σύγχρονο ναΰδριο του Αγίου Βασιλείου που έδωσε και το όνομα του στην περιοχή. Ο άλλοτε κατάφυτος ελαιώνας που πλαισίωνε το ναΰδριο και τον ορμίσκο σήμερα εξαφανίζεται από την έντονη ανοικοδόμηση που παρατηρείται μετά την ένταξη της περιοχής στο Γενικό Πολεοδομικό Σχέδιο του Λιμένα.

Παλαιοχριστιανική βασιλική. Το 1996, με αφορμή τη διάνοιξη δρόμου, είχε πραγματοποιηθεί μικρής διάρκειας ανασκαφική έρευνα. Κάτω από το σύγχρονο ναΰδριο διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πλ. 17 μ. Φέτος, αποκαλύφθηκε η ανατολική πλευρά της βασιλικής με το ημικύκλιο της κόγχης και ανασκάφηκε το ανατολικό τμήμα της σε μήκος 5,50 μ. (Εικ. 15). Στο βόρειο κλίτος αποκαλύφθηκε τμήμα της πεσμένης τοξοστοιχίας, καθώς και ένας κίονας, μήκ. 1,95 μ., που ίσως ανήκει στους κίονες της ισόγειας κιονοστοιχίας (Εικ. 16). Δάπεδο δεν εντοπίστηκε. Μετά το επιφανειακό στρώμα, ένα στρώμα άμμου, πάχ. ±0,40 μ., κάλυπτε το βόρειο κλίτος σχεδόν ως το επίπεδο της θεμελίωσης.

Στο εσωτερικό του κεντρικού κλίτους και στο τμήμα που αντιστοιχεί στο χώρο του Ιερού αποκαλύφθηκε η κάτοψη του ναΰδρίου, την ύπαρξη του οποίου είχαμε υποθέσει κατά την ανασκαφή του 1996 (Εικ. 17). Φέτος, αποκαλύφθηκε η κάτοψή του, καθώς και το στρώμα καταστροφής, αλλά δεν ερευνήθηκε. Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο, μήκ. 4,20 μ. χωρίς την κόγχη και πλ. 3,10 μ. Η κόγχη, ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά έχει χορδή 1,75 και βέλος χορδής 0,60, το πλάτος των τοίχων 0,55 και πλάτος τοίχου κόγχης 0,65 μ. Η κορυφή της κόγχης απέχει 3 μ. από την εσωτερική πλευρά της κόγχης της βασιλι-

18. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 679-681.

Εικ. 15. Θάσος. Λιμένας. Θέση Άγιος Βασίλειος. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Άποψη του ανασκαφικού χώρου από Α.

Εικ. 17. Θάσος. Λιμένας. Θέση Άγιος Βασίλειος. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Ναΰδριο στο Ιερό της.

Εικ. 16. Θάσος. Λιμένας. Θέση Άγιος Βασίλειος. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους με το τμήμα της πεσμένης τοξοστοιχίας.

κής. Στη δυτική πλευρά ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,20 μ. Οι τοίχοι σώθηκαν σε ύψος 0,40 μ. Είναι χτισμένο με αργούς λίθους και κονίαμα. Γίνεται, επίσης, χρήση από το αρχιτεκτονικό υλικό της βασιλικής. Στο εσωτερικό του, το στρώμα καταστροφής του σχηματίζεται από πωρόλιθους οι οποίοι σχημάτιζαν τη λιθόκτιστη καμάρα του.

Από το δάπεδο της βασιλικής αποκαλύφθηκε μόνο μια πλάκα, διαστ. 0,70×1,12 μ., σε επαφή με τον ανατολικό τοίχο. Κάτω από αυτή την πλάκα εντοπίστηκαν τοίχοι που ανήκουν σε αρχαιότερη φάση και οι οποίοι αφέθηκαν να ερευνηθούν σε άλλη περίοδο.

Στο νότιο κλίτος, του οποίου ένα τμήμα μόνον είχε ερευνηθεί κατά το 1996, αφαιρέθηκε το επιφανειακό στρώμα, πάχ. 0,10-0,20 μ. Αποκαλύφθηκαν τα κρημνίσματα της ανωδομής της βασιλικής, καθώς και η αρχή τεσσάρων κιόνων από τη νότια κιονοστοιχία. Σε δύο σημεία ξεχωρίζουν δύο τμήματα πλινθοδομής από τοξοστοιχία, καθώς και δύο κιονόκρανα.

Οικόπεδο Α. και Π. Πετρόπουλου. Σε επαφή με τη νότια πλευρά της βασιλικής εκτείνεται το οικόπεδο Α. και Π. Πετρόπουλου. Λόγω της γειτνίασής του με τη βασιλική κρίθηκε σκόπιμη η ανασκαφική του διερεύνηση μετά από αίτηση που κατέθεσαν οι ενδιαφερόμενοι για την ανοικοδόμησή του. Με βάση τα αποτελέσματα των διερευνητικών τομών προγραμματίστηκαν δύο τομείς που ανασκάφηκαν σε δύο περιόδους:

α) Τομέας Α (περίοδος 1999). Ο τομέας Α καταλαμβάνει το ανατολικό τμήμα. Βρίσκεται δηλαδή σε απόσταση 50 μ. ανατολικά από τη βασιλική. Ανασκάφηκε έκταση 648 τ.μ. Σε βάθος 0,20 έως 0,40 μ. από το σημερινό επίπεδο[19] αποκαλύφθηκαν δύο κτιριακά συγκροτήματα που ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 18).

Στην αρχική φάση ανήκει συγκρότημα δύο δωματίων και πιθανώς ενός τρίτου που εκτείνεται εκτός του οικοπέδου. Έχει προσανατολισμό στον άξονα ΒΑ.-ΝΔ. Το βόρειο έχει εσωτερικές διαστάσεις 7,30×3,50 μ. και είσοδο στη δυτική πλευρά. Το δεύτερο έχει διαστάσεις 7,30×5,10 μ. Φέρει δύο εισόδους στη νότια πλευρά. Τη νοτιοδυτική γωνία του χώρου αυτού καταλαμβάνει κατασκευή, διαστ. 3,20×2 μ., αποτελούμενη από τοιχίο, πλ. 0,20 μ., και πέντε ανισομεγέθεις πλάκες. Όλες αποτελούν υλικό σε β΄ χρήση και είναι στρωμένες με τη λεία πλευρά τους επάνω. Στο υπόλοιπο δωμάτιο, όπως επίσης και στο βόρειο, δεν εντοπίστηκε δάπεδο. Στη νοτιοανατολική γωνία του νότιου δωματίου βρέθηκε κατά χώραν το κάτω τμήμα αποθηκευτικού πίθου. Η τοιχοποιία είναι προσεγμένη αργολιθοδομή

19. Σύμφωνα με πληροφορίες που δόθηκαν από τους ιδιοκτήτες όμορων οικοπέδων στην ευρύτερη περιοχή του ορμίσκου, είχαν εκτελεσπεί διάφορα οχυρωματικά έργα από τους Βουλγάρους που κατείχαν το νησί κατά τον πόλεμο του 1940. Σε συνδυασμό με τις ισοπεδώσεις είχαν ως αποτέλεσμα την ταπείνωση του φυτικού εδάφους, πράγμα που επιβεβαιώθηκε και από την ανασκαφή, αφού σε πολλές περιπτώσεις εντοπίστηκε μόνο μια σειρά λίθων.

Εικ. 18. Θάσος. Λιμένας. Θέση Άγιος Βασίλειος. Οικόπεδο Α και Π. Πετρόπουλου. Τομέας Α. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 19. Θάσος. Λιμένας. Θέση Άγιος Βασίλειος. Οικόπεδο Α και Π. Πετρόπουλου. Τομέας Β. Κτίριο από Β.

από ημιλαξευτούς και αργούς λίθους, προσαρμοσμένους με λεπτό αρμό. Γίνεται, επίσης, χρήση και αρχαιότερου δομικού υλικού. Οι τοίχοι στα ανώτερα τμήματα πρέπει να ήταν από πλιθιά, με βάση τα ίχνη διαλυμένου πηλού που εντοπίστηκαν στο στρώμα καταστροφής του. Το κτίριο στεγαζόταν με ξύλινη στέγη, στην οποία ανήκουν τα άφθονα καρφιά που βρέθηκαν. Η κεράμωση του αποτελείται από στρωτήρες και ημικυλινδρικούς καλυπτήρες.

Η ερμηνεία του κτιρίου παραμένει προβληματική. Ο σημαντικός αριθμός νομισμάτων που βρέθηκε, σε συνδυασμό με την κεραμική που στο μεγαλύτερο μέρος προέρχεται από αποθηκευτικά αγγεία οδηγεί στην υπόθεση ότι πρόκειται για κτίσμα με εμπορική μάλλον χρήση που θα εξυπηρετούσε τις βάρκες που έπιαναν στον όρμο του Αγίου Βασιλείου.

Στη δεύτερη φάση ανήκουν διάφοροι τοίχοι που αποκαλύφθηκαν σε πολύ κακή κατάσταση και ορίζουν χώρους χωρίς συνάφεια μεταξύ τους. Είναι θεμελιωμένοι κατά 0,40 μ. ψηλότερα από το κτίριο της αρχικής φάσης. Οι περισσότεροι βρέθηκαν κατεστραμμένοι από νεότερους λάκκους, ενώ σε καμιά περίπτωση δεν αποκαλύφθηκαν περισσότερες από τρεις σειρές λίθων. Ξεχωρίζει συγκρότημα τεσσάρων άνισων χώρων (Χώροι IV-V-VI-IX) με προσανατολισμό παρόμοιο με το προγενέστερο. Δάπεδα δεν εντοπίστηκαν. Στη νότια πλευρά του κτιρίου της αρχικής φάσης προσκολλήθηκαν τρεις τοίχοι που ορίζουν ένα χώρο εσωτερικών διαστάσεων 7×2 μ., ενώ ο βόρειος τοίχος εδράστηκε εν μέρει πάνω στο νότιο τοίχο του αρχικού κτιρίου (χώρος ΙΙ). Ένα τρίτο δωμάτιο, εσωτ. διαστ. 2,40×2 μ. (χώρος ΙΙΙ), εντοπίστηκε ανατολικά του συγκροτήματος των τεσσάρων δωματίων. Οι παραπάνω χώροι δεν έχουν καμιά συνοχή μεταξύ τους. Αν και στην έκταση ανάμεσά τους εντοπίστηκε στρώμα καταστροφής με αρκετά ευρήματα, τοίχοι ωστόσο δεν ανευρέθηκαν. Όλοι οι χώροι ήταν στεγασμένοι, καθώς περισυνελέγησαν αρκετές κεραμίδες.

Με βάση τα νομίσματα και την κεραμική το κτίριο της πρώτης φάσης χρονολογείται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους, ενώ της δεύτερης στους παλαιοχριστιανικούς.

β) Τομέας Β. Ο τομέας Β καταλαμβάνει το δυτικό τμήμα του οικοπέδου, όπου οι οικοδομές 3 και 4. Ανασκάφηκε έκταση 361 τ.μ. Μετά από μία στρώση φυτικού χώματος, πάχ. +0,30 μ., αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίριο με γωνίες όχι απολύτως ορθές, εσωτ. διαστ. 14×16 μ., το οποίο σε σχέση με τη βασιλική έχει λοξό προσανατολισμό (Εικ. 19). Αποτελείται από δύο ανισοπλατείς χώρους. Από αυτούς ο μεγαλύτερος είναι ο νότιος (χώρος Β), ενώ ο βόρειος (χώρος Α) προσκολλάται στο χώρο Β. Δεν υπάρχουν ενδείξεις ότι πρόκειται για διαφορετική χρονολογική φάση. Οι τοίχοι έχουν πλάτος 0,60 μ. και έως το σωζόμενο ύψος τους δεν εντοπίστηκαν ίχνη εισόδου. Ο βόρειος τοίχος του χώρου Β βρέθηκε κατεστραμμένος στο μέσον του μήκους του και έτσι δεν είμαστε σίγουροι για την ύπαρξη ανοίγματος. Δεν εντοπίστηκαν, επίσης, ίχνη δαπέδου. Η τοιχοδομία είναι αργολιθοδομή. Χρησιμοποιήθηκαν λίθοι αργοί και ημιλαξευμένοι και ως συνδετικό κονίαμα λάσπη. Στο σωζόμενο ύψος τους δεν παρατηρείται χρήση πλίνθων στους αρμούς. Αλλά και οι πλίνθοι που βρέθηκαν κατά την ανασκαφή του εσωτερικού είναι σχετικά ελάχιστοι. Απεναντίας μάζες συμπαγούς πηλού που βρέθηκαν κατά τόπους κυρίως στο εσωτερικό της νοτιοανατολικής και νοτιοδυτικής γωνίας οδηγούν στην υπόθεση ότι η ανωδομή των τοίχων ήταν από πλιθιά. Από τα καρφιά και τα κεραμίδια που βρέθηκαν συμπεραίνεται ότι έφερε ξύλινη στέγη.

Ελάχιστα ήταν τα ευρήματα που περισυνελέγησαν κατά την ανασκαφή του. Περιορίζονται κυρίως σε καρφιά της στέγης, θραύσματα από γυάλινα αγγεία και υαλοπίνακες, καθώς και τεμάχια σιδερόμαζας. Νομίσματα βρέθηκαν μόνο τέσσερα. Ανάμεσα τους ένας φόλλις, εποχής Ιουστινιανού, που χρονολογεί και τη χρήση του κτιρίου στον 6ο αιώνα.

Τα λιγοστά ευρήματα δεν βοηθούν στον χαρακτηρισμό της χρήσης του. Στη βορειοδυτική γωνία του χώρου Β βρέθηκαν

θραύσματα από μεγάλα αβαφή αποθηκευτικά αγγεία. Με βάση τα ελάχιστα δεδομένα, την πρόχειρη κατασκευή, αλλά και τους μεγάλους ενιαίους χώρους θα ήταν δυνατή η υπόθεση ότι η χρήση του ήταν αποθηκευτική. Γενικά, η εικόνα που συναποκομίστηκε από την ανασκαφή είναι ότι πρόκειται για κτίριο που εγκαταλείφθηκε και κατέρρευσε σταδιακά. Αν μάλιστα ληφθεί υπόψη ότι το φυτικό στρώμα, πάχ. ± 0,30 μ., δεν είχε ευρήματα και κάτω από αυτό βρέθηκε μια στρώση καθαρής άμμου, συμπεραίνεται ότι εγκαταλείφθηκε ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΔΑΔΑΚΗ

ΝΟΜΟΣ ΡΟΔΟΠΗΣ

Μαρώνεια

Θέση Παραθύρα

Σε εκτέλεση σχετικών αποφάσεων του ΥΠΠΟ διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα στο αγροτεμάχιο Κ. Σκόνδρα[20]. Η ιδιοκτησία αυτή, εμβαδού 19.598 τ.μ., βρίσκεται μέσα στην έκταση της αρχαίας Μαρώνειας και σε άμεση επαφή με το ρέμα της Καμπάνας που αποτελεί τη φυσική τάφρο στα ανατολικά και βορειοανατολικά της μεσοβυζαντινής οχύρωσης. Στο αγροτεμάχιο αυτό και στο όμορό του ανατολικά, απαλλοτριωμένο από το ΥΠΠΟ (πρώην ιδιοκτησία Σμαραγδά), βρίσκεται το υστερορωμαϊκό και παλαιοχριστιανικό νεκροταφείο της Μαρώνειας.

Στην τομή Α, που έγινε στη βορειοανατολική γωνία του αγρού, αποκαλύφθηκε καμαροσκεπής τάφος, διαστ. 4×3,30 μ., του οποίου η καμάρα δεν σωζόταν (Εικ. 20). Ο τάφος είχε πρωτοφανή προσανατολισμό, Β.-Ν., διότι οι επιμήκεις πλευρές του ήταν η ανατολική και η δυτική. Στη νότια στενή πλευρά, σε ύψος 0,60 μ. από το δάπεδο του τάφου, υπήρχε άνοιγμα, πλ. 0,60 μ. Μπροστά στην είσοδο του τάφου και προς το εσωτερικό του είχε τοποθετηθεί ως σκαλοπάτι λιθόπλινθος, διαστ. 0,65× 0,35×0,17 μ. Τα τοιχώματα του τάφου ήταν χτισμένα με αργολιθοδομή και έφεραν επιμελημένο αρμολόγημα με ασβεστοκονίαμα που περιείχε ελάχιστο βότσαλο και χοντροτριμμένο κεραμίδι. Στις πλευρές της εισόδου του χρησιμοποιούνταν γωνιόλιθοι. Στο σημείο γένεσης της καμάρας, που σωζόταν σε ύψος 1,10-1,30 μ. περίπου από το δάπεδο του τάφου, δημιουργούνταν εξέχουσα πατούρα 0,35 μ., στρωμένη με δύο σειρές τετράγωνων πλίνθων, διαστ. 0,28×0,28×0,03×4 μ. περίπου. Ανάμεσά τους μεσολαβούσε στρώση ασβεστοκονιάματος ± 0,03 μ. Στο κονίαμα σώζονταν κατά τόπους δαχτυλιές σε σχήμα Χ, ίχνη από την πάκτωση των πλίνθων. Το δάπεδο του τάφου σωζόταν ακέραιο. Αποτελούνταν από τετράγωνες πλίνθους, 0,28×0,28 μ., απόλυτα συναρμοσμένες μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Τα εξωτερικά πρόσωπα των τοίχων του τάφου δεν αποκαλύφθηκαν. Το πάχος του νότιου συνάγεται από το πλάτος του ανοίγματος στο 0,60 μ.

Εικ. 20. Μαρώνεια. Θέση Παραθύρα. Τάφος Α.

Στο εσωτερικό του τάφου βρέθηκε μεγάλος αριθμός πλίνθων, όμοιων με του δαπέδου, που προέρχονταν πιθανώς από την καμάρα του. Εκτός από τις πλίνθους, στο στρώμα καταστροφής του τάφου υπήρχαν σε μεγάλες ποσότητες συμπαγή κομμάτια κονιάματος μαζί με ανακατεμένα και κονιορτοποιημένα οστά. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις οι νεκροί, που δεν ήταν μόνον ένας, ήταν τοποθετημένοι κανονικά από Α.-Δ. παρά τον παράδοξο προσανατολισμό του κτίσματος. Στον τάφο δεν βρέθηκε καθόλου κεραμική. Άλλα ευρήματα ήταν: χάλκινο νόμισμα των μέσων του 4ου αι. μ.Χ., τμήμα κρίκου και σφενδόνη χάλκινου δαχτυλιδιού, χάντρες περιδεραίου από γαλάζια υαλόμαζα, χάλκινο αγκίστρι και χάλκινο αντικείμενο ανάρτησης, θραύσματα γυάλινων καντήλων.

Στην τομή Β, κοντά στο βόρειο όριο του χωραφιού, βρέθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, εσωτ. διαστ. 2,20×1,20 μ. Ο τά-

20. Από το συγκεκριμένο αγροτεμάχιο έχουν περισυλλεγεί κατά καιρούς αξιόλογες επιτύμβιες και άλλες επιγραφές, βλ. Ι. Μεϊμάρης - Χ. Μπακιρτζής, Ελληνικές επιγραφές υστερορρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων από τη δυτική Θράκη, *Παράρτημα Θρακικής Επετηρίδας* 1 (1994), αριθ. 6,7, σ. 22-23· Χ. Καραδήμα, Αιγυπτιακές θεότητες στη Μαρώνεια. Η επιγραφική μαρτυρία, *Συμπόσιο στη μνήμη του Βαγγέλη Πεντάζου, Έλληνες και Θράκες στη Θράκη του Αιγαίου, Πρακτικά, Κομοτηνή 19-21 Μαρτίου 1999* (υπό έκδοση)· *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 405.

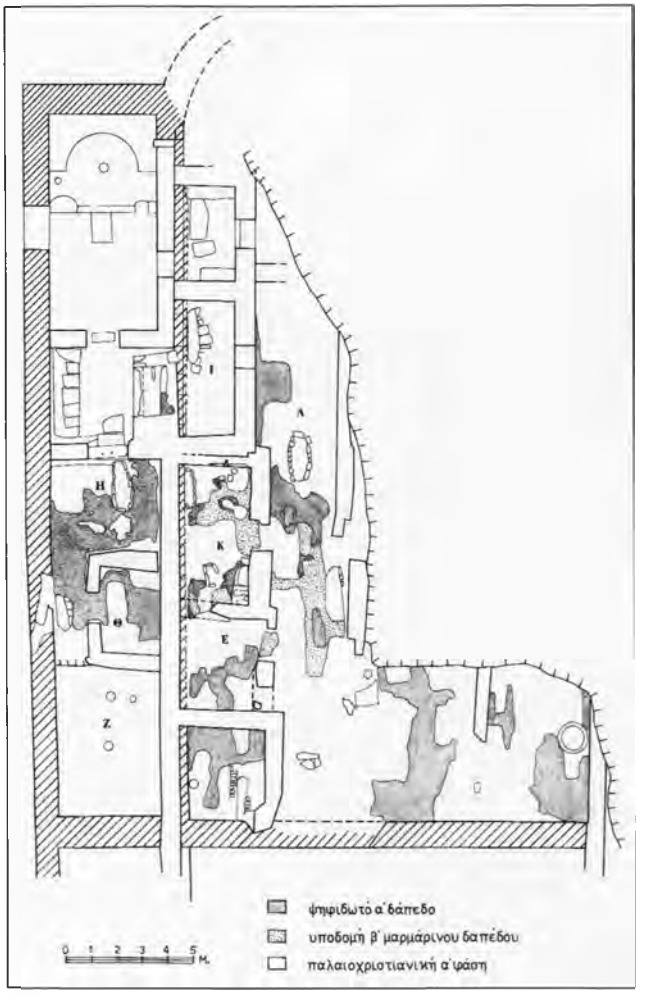
φος έφερε κατά τα φαινόμενα κάλυψη από μεγάλες πλακόσχημες πέτρες που δεν βρέθηκαν στη θέση τους. Πρέπει να σημειωθεί ότι το βόρειο τμήμα του αγροτεμαχίου δεν καλλιεργείται και ότι, παρά τη συστηματική απομάκρυνση του αρχαίου οικοδομικού υλικού από τον ιδιοκτήτη του, υπάρχουν ακόμη επιτόπου αρκετά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από κτίρια και πλάκες από τάφους.

Τα τοιχώματα του τάφου ήταν χτισμένα με αργολιθοδομή και επιχρισμένα με ασβεστοκονίαμα. Το δάπεδο ήταν από πατημένο χώμα. Μέσα στον τάφο βρέθηκαν χάλκινο νόμισμα του τέλους του 4ου αιώνα, κάτω τμήμα χάλκινης περόνης, χάλκινο αντικείμενο ανάρτησης, γυάλινα θραύσματα και γαλάζιες χάντρες περιδεραίου.

Θέση Παληόχωρα

Συνεχίστηκε η ανασκαφή των μεσοβυζαντινών κτισμάτων που καταλαμβάνουν το χώρο του βόρειου και κεντρικού κλίτους της παλαιοχριστιανικής βασιλικής. Εξαιτίας της πυκνότητας των κτισμάτων αυτών, ευτελών ως προς την κατασκευή αλλά σημαντικών ως προς τα ευρήματα, και του συνυπάρχοντος με τον οικισμό νεκροταφείου, η ανασκαφή της μεσοβυζαντινής φάσης στα δύο αυτά κλίτη δεν ολοκληρώθηκε (Εικ. 21).

Στο βόρειο κλίτος, ανατολικά του αποθέτη (χώρος Z) και δυτικά του νάρθηκα του ναϋδρίου[21] (Εικ. 22), ανασκάφηκε ο επιμήκης χώρος Η, διαστ. 8,50×4,30 μ. Ο χώρος αυτός οριοθετείται στα βόρεια από το βόρειο παλαιοχριστιανικό τοίχο της βασιλικής και στα νότια από το λασπότοιχο που βαίνει πάνω στην υποθεμελίωση του βόρειου στυλοβάτη της[22]. Χαρακτηριστικό του χώρου αυτού είναι ότι εδώ υπάρχει, έστω και με μεγάλες φθορές, το μοναδικό σωζόμενο τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου του βόρειου κλίτους. Στο βαθμό που αποτολμήθηκε ο καθαρισμός του, αποκαλύφθηκε διάχωρο (Εικ. 23), που περιβάλλεται από ταινία με μαιάνδρους αγκυλωτών σταυρών με κεκαμμένα άκρα και παρεμβαλλόμενα τετράγωνα που φέρουν φρούτα, πουλιά, τετράφυλλα κ.ά. Στο εσωτερικό του διαχώρου το γνωστό θέμα του ψηφιδωτού της Μαρώνειας, οι κόμβοι του Ηρακλή, περιέχουν γεωμετρικά θέματα, αγγείο, αιλουροειδή, αλλά και σύμπλεγμα ανθρώπινης μορφής με ζώο. Το επόμενο προς Δ. διάχωρο περιβάλλεται από ίδια ταινία με μαιάνδρους αγκυλωτών σταυρών. Η αποκάλυψη του ψηφιδωτού για το 2000 σταμάτησε στο σημείο αυτό. Εκτός από τη σημαντική διάβρωση που έχει υποστεί το ψηφιδωτό, οι μετεγενέστεροι τάφοι συντελούν στο να λείπουν τα κυριότερα τμήματα που αποκαθιστούν τον τύπο του διακόσμου.

Εικ. 21. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Κάτοψη του ανασκαφικού χώρου κατά το έτος 2000.

Οι τάφοι, κιβωτιόσχημοι, χτισμένοι με ντόπιες πέτρες, τετράγωνες πλίνθους, τοιχώματα πιθαριών και σπόλια ή λακκοειδείς, άλλοτε έφεραν κάλυψη με πλακόσχημες πέτρες και άλλοτε όχι. Εδράζονταν επάνω στο ψηφιδωτό ή κατασκευάζονταν μέσα σε αυτό και το κατέστρεφαν. Ορισμένοι δημιουργούνται στο πάχος του βόρειου παλαιοχριστιανικού τοίχου, γεγονός που σημαίνει ότι ο τοίχος αυτός τη μεσοβυζαντινή περίοδο είχε κατεδαφιστεί στο σημερινό του επίπεδο[23]. Η επιφάνεια του μαρμάρινου κατωφλιού της εισόδου του νάρθηκα του ναϋδρίου, 16,10 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και ανέκαθεν ορατή[24], κάνει φανερό ότι το επίπεδο του χώρου έξω από το ναΰδριο ήταν ψηλότερο από το δάπεδο του ναϋδρίου που ως γνωστόν συνέπιπτε με το ψηφιδωτό 15,50 μ. από την επιφάνεια

21. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 22-23, σχέδ. 1, εικ. 1. Πρόκειται για την άσκαφη περιοχή ανατολικά του χώρου Z, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 727-732. Οι μεσοβυζαντινοί χώροι που θεμελιώνονται στα κλίτη της βασιλικής συνεχίζουν από το προηγούμενο έτος να ονομάζονται συμβατικά με τα γράμματα της αλφαβήτου.

22. Είναι η συνέχεια του νότιου τοίχου του ναϋδρίου, βλ. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 646-647, σχέδ. 2, μαζί με το νάρθηκά του, καθώς και του αποθέτη και του μεσοβυζαντινού χώρου που καταλάμβανε το βόρειο τμήμα του νάρθηκα της βασιλικής, βλ. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), σ. 16, 22, 23, σχέδ. 1.

23. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 653.

24. *ΑΕΜΘ* 13 (1999), εικ. 14.

Εικ. 22. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Αεροφωτογραφία του 1999, όπου σημειώνεται με γράμματα η θέση των μεσοβυζαντινών χώρων που ανασκάφηκαν το 1999 και το 2000. Το σχήμα της βασιλικής αποκαθίσταται με μαύρη γραμμή.

Εικ. 23. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου στο βόρειο κλίτος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

της θάλασσας[25]. Η υψομετρική αυτή διαφορά στο εξωτερικό του ναϋδρίου καλυπτόταν με το στρώμα των τάφων (Εικ. 24). Στο χώρο αυτό ανασκάφηκαν συνολικά 14 τάφοι. Το δυτικό όριο του χώρου με τον αποθέτη δεν έχει προς το παρόν διευκρινιστεί. Οι δύο όρθιοι μέσα στην επίχωση του αποθέτη κίονες είναι άγνωστο ακόμη τι σηματοδοτούν. Η παρουσία τους όμως συμπίπτει (τυχαία;) με το τέλος του στρώματος των τάφων.

Στο εσωτερικό του παραπάνω χώρου Η και κοντά στο όριό του με τον αποθέτη, δημιουργείται ένας άλλος χώρος ο Θ, εσωτ. διαστ. 3,20×2,70 μ. Οι τοίχοι του λασπόκτιστοι με αργούς λίθους και σπόλια παρουσιάζουν μεγάλη προχειρότητα στην κατασκευή και έχουν κυμαινόμενο πάχος. Ο χώρος αυτός επικοινωνεί με άνοιγμα εισόδου μόνο με το χώρο Η στον οποίο εντάσσεται. Και εδώ σώζονται σπαράγματα του ψηφιδωτού του βόρειου κλίτους με άγνωστα προς το παρόν θέματα[26].

Εικ. 24. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Νάρθηκας μεσοβυζαντινού ναϋδρίου και στρώμα τάφων έξω από αυτόν (χώρος Η).

Στα νότια του νάρθηκα του ναϋδρίου και των δύο χώρων Η και Θ ανασκάπτονται άλλοι τρεις χώροι που παρουσιάζουν τα ίδια χαρακτηριστικά με εκείνους ως προς την κατασκευή των λασπότοιχων, την παρουσία των τάφων και τις φθορές του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού αυτή τη φορά κλίτους της βασιλικής. Η ύπαρξη ενός δεύτερου μαρμαροστρωμένου δαπέδου πάνω από εκείνο του ψηφιδωτού αποτελεί νέο στοιχείο. Η υποδομή της μαρμάρωσης ήταν στρώση σκληρού ασβεστοκονιάματος, πάχ. 0,10 μ., και παρουσιάζεται αρκετά εκτεταμένη. Στο δυτικό τμήμα του κεντρικού κλίτους βρέθηκαν κατά χώραν μαρμάρινες πλάκες. Υποδοχές πιθαριών, τάφοι, κοιλότητες για διάφορες χρήσεις (σε ορισμένες συσσωρεύονται όστρεα ή στάχτες) προκάλεσαν ζημιές και στα δύο δάπεδα. Είναι βέβαιο όμως ότι η στρώση αυτή, όπου υπάρχει, διασώζει από κάτω το ψηφιδωτό δάπεδο. Ο ανατολικός χώρος Ι, εσωτ. διαστ. 1,10× 2,65 μ., δυτικά του ταφικού προσκτίσματος, εν μέρει ανασκαμμένος το 1996[27], έχει την ίδια με αυτό ταφική χρήση (Εικ. 25). Στο εσωτερικό του δεν σωζόταν κανένα από τα δάπεδα. Ο δυτικός χώρος Ε που είχε ανασκαφεί εν μέρει το 1999[28], ολοκλη-

25. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 651, 657.

26. Λόγω των φθορών του ψηφιδωτού και της συνύπαρξής του με λασπότοιχους και τάφους, καθαρισμός χωρίς την παρουσία συντηρητή δεν επιχειρήθηκε. Τα τμήματα αυτά καλύφθηκαν άμεσα με άμμο, ελαφρόπετρα και πλαστικό.

27. *ΑΕΜΘ* 11 (1997), σ. 651, σχέδ. 2, εικ. 7.

28. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 728-730.

Εικ. 25. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Χώρος Ι και ανατολικό τμήμα του χώρου Λ από Δ.

ρώθηκε τη χρονιά αυτή και έχει εσωτερικές διαστάσεις 3,50×3,50 μ. Στο μεσαίο χώρο Κ, εσωτ. διαστ. 2,75×5,50 μ., βρέθηκαν επίσης επτά τάφοι.

Οι χώροι Ε και Κ επικοινωνούν με ανοίγματα με το δρόμο Λ που βαίνει στα νότιά τους (Εικ. 25), ενώ το άνοιγμα του χώρου Ι είχε τοιχιστεί. Ο δρόμος, όμοιος με εκείνον που βρέθηκε στο αίθριο[29], αποτελεί συνέχεια του αίθριου χώρου που βρισκόταν στο κεντρικό τμήμα του νάρθηκα της βασιλικής και στο δυτικό αδόμητο τμήμα του κεντρικού κλίτους της[30]. Ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον άξονα Βασιλείου Πύλης-Ιερού Βήματος. Στο δρόμο σώζονται, επίσης, τα δύο δάπεδα του κεντρικού κλίτους της βασιλικής και τάφοι στο κτίσιμο των οποίων χρησιμοποιήθηκαν και σπόλια. Στους τάφους υπήρχαν δύο ή περισσότεροι νεκροί, καθώς και ανακομιδές. Κανένας σκελετός δεν βρέθηκε ακέραιος. Στο ανατολικό τμήμα του δρόμου βρέθηκε παιδική ταφή κτερισμένη με έξι βραχιολάκια, πέντε γυάλινα

Εικ. 26. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Χώρος Λ. Βραχιολάκια από παιδικό τάφο.

και ένα χάλκινο[31] (Εικ. 26). Είναι ευνόητο ότι το επίπεδο του δρόμου είναι πάνω από το στρώμα των τάφων. Τα ανοίγματα των χώρων υπακούουν σε αυτή την αρχή και καλύπτουν την υπάρχουσα υψομετρική διαφορά με την τοποθέτηση λίθων ως βαθμίδων.

Τα σημαντικότερα ευρήματα της ανασκαφής ήταν νομίσματα[32] (τέσσερα ασημένια ενετικά του 13ου αιώνα, τορνησέλια του πριγκηπάτου της Αχαΐας, νομισματοκοπείου Γλαρέντζας του 13 αιώνα, λατινικές απομιμήσεις και ανώνυμοι φόλλεις όλων των τύπων), σφονδύλια από πηλό, μόλυβδο και οστούν, δύο μολυβδόβουλλα, τμήματα γυάλινων βραχιολιών, και κεραμική που αντιπροσωπεύει σχεδόν όλους τους τύπους της μεσοβυζαντινής εφυαλωμένης και ακόσμητης κεραμικής.

Στα ανατολικά του απαλλοτριωμένου χώρου, όπου τοποθετείται η κόγχη της βασιλικής, απομακρύνθηκε η βλάστηση και οι συγκεντρωμένοι λιθοσωροί, αποκαλύφθηκε η κόγχη της βασιλικής (Εικ. 27) και προωθήθηκε αναλόγως η περίφραξη του χώρου[33]. Ανάμεσα στα σπόλια που περισυνελέγησαν από τους λιθοσωρούς ήταν και το πάνω τμήμα ενεπίγραφου βωμίσκου από γκρίζο μάρμαρο με απλουστευμένη αετωματική επίστεψη και ακρωτήρια, διαστ. 0,31×0,25×0,135 μ., Α.Κ. ΡΜΠ 1/2000. Ε.Π. 43 (Εικ. 28):

ΙΕΡΕΥΣ
ΔΙΟΣ ΚΑΙ ΡΩ-
[Μ]ΗΣ ΔΙΟΝΥ-
[ΣΟ]Υ Κ[ΑΙ ΜΑΡΩ-]
[ΝΟΣ- - - - -]

Η διατύπωση της επιγραφής της Παληόχωρας παραπέμπει στον πρώτο με ασφάλεια συμπληρωμένο στίχο της σημαντικότατης για την έρευνα επιγραφής που βρέθηκε στο νότιο άκρο του διατειχίσματος της βυζαντινής οχύρωσης και έκανε γνωστή τη συμμαχία ανάμεσα στους Ρωμαίους και στους Μαρωνίτες το 167 π.Χ.[34]. Συγκαταλέγεται, επίσης, σε μια σειρά επιγραφών, μεταγενέστερων της επιγραφής της συμμαχίας, που αναφέρονται σε ιερείς της θεϊκής τετράδας Διός και Ρώμης, Διονύσου και Μάρωνος, των οποίων μερικές φορές, αντίθετα από την επιγραφή της Παληόχωρας, σώζονται ονόματα και πατρώνυμα. Οι επιγραφές αυτές βρίσκονται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κομοτηνής, στην Αρχαιολογική Συλλογή Μαρωνείας

29. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 358, Πίν. 140γ.

30. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 728, Εικ. 16.

31. *Καθημερινή ζωή στο Βυζάντιο*, σ. 419, λ. αριθ. 534, εικ. 534α-ε.

32. Ευχαριστώ το συνάδελφο Ν. Ζήκο που και τη χρονιά αυτή επιμελήθηκε των νομισμάτων της ανασκαφής.

33. Ευχαριστώ τον Φ. Τζαμπατζίδη, ιδιοκτήτη του αγροτεμαχίου, που πριν την έναρξη της διαδικασίας απαλλοτρίωσης του αγροτεμαχίου του συνεργάστηκε με την Εφορεία για την πρόοδο των ανασκαφικών εργασιών.

34. *ΘρακΕπετ* 4 (1983), σ. 419-446.

Εικ. 27. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Νότιο τμήμα της κόγχης της βασιλικής.

Εικ. 28. Μαρώνεια. Θέση Παληόχωρα. Άνω τμήμα ενεπίγραφου βωμίσκου.

(επτά συνολικά) και μία εντοιχισμένη σε σπίτι της Νέας Μαρώνειας[35].

Κατά τη διάρκεια του 2ο αι. π.Χ., στο πλαίσιο της ρωμαϊκής επέκτασης, καθιερωνόταν στις ελληνικές πόλεις η λατρεία της θεάς Ρώμης[36], που συνεχίστηκε και αργότερα μαζί με τη λατρεία του αυτοκράτορα[37]. Στη Θράκη, εκτός από την Αίνο και τη Μαρώνεια, καθεστώς αυτονομίας έχαιραν και τα Άβδηρα, στα οποία μαρτυρείται, επίσης, η λατρεία της Ρώμης[38].

ΣΟΦΙΑ ΔΟΥΚΑΤΑ

35. Ό.π., σ. 425, σημ. 24.

36. Θ. Ριζάκης - Γ. Τουράτσογλου, *Επιγραφές Άνω Μακεδονίας*, Α', Αθήνα 1985, σ. 92.

37. *ΑΕ* 1983 (1985), σ. 75-84.

38. *ΘρακΕπετ* 5 (1984), σ. 158.

Κ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Στα νησιά των νομών Λέσβου και Χίου αρμοδιότητας της Κ΄ ΕΠΚΑ[1] κατά το 2000 χορηγήθηκαν 389 άδειες οικοδομών. Πραγματοποιήθηκαν 390 αυτοψίες, διενεργήθηκαν 270 δοκιμαστικές τομές και 29 σωστικές ανασκαφές σε ιδιωτικά οικόπεδα και σωστικές ανασκαφές στους δρόμους της Μυτιλήνης, στο πλαίσιο του έργου ΄Υδρευσης-Αποχέτευσης στην ομώνυμη πόλη, και στην 73η Εθνική Οδό Μυτιλήνης-Θερμής, στο πλαίσιο των έργων για τη «Διάνοιξη και Βελτίωση της 73ης Εθνικής Οδού Μυτιλήνης-Θερμής».

Εμπλουτίστηκε το φωτογραφικό αρχείο με φωτογραφίες και διαφάνειες από τις ανασκαφικές και άλλες δραστηριότητες της Εφορείας με 14.121 φωτογραφίες έγχρωμες και ασπρόμαυρες (ΑΦΑ 97282-100000 + 1-320 (επί 36) και με 648 διαφάνειες (Αρχ. Διαφ. 21871-22519).

Συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχαίων στους καταλόγους των Μουσείων Μυτιλήνης, Λήμνου και Χίου. Το σχεδιαστικό αρχείο της Εφορείας ενημερώθηκε με σχέδια των νέων ανασκαφικών ερευνών, η βιβλιοθήκη της Εφορείας εμπλουτίστηκε με 199 νέα συγγράμματα και περιοδικά από δωρεές ή από αγορά με τις σχετικές πιστώσεις του Υπουργείου Πολιτισμού.

Παράλληλα με τον αρχαιολογικό οδηγό του Μουσείου Χίου με τίτλο *Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου*, εκδόθηκε δίγλωσσο λεύκωμα (ελληνικά και αγγλικά) με τίτλο «*Χίος τ' ἔναλος πόλις Οἰνοπίονος*».

Στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που για το έτος 2000 επικεντρώθηκε στο αθάνατο νερό, η Κ΄ ΕΠΚΑ συμμετείχε με ξεναγήσεις στα μουσεία και τους αρχαιολογικούς χώρους της περιοχής.

Στο πλαίσιο των εκδηλώσεων «54 Ιεροί Τόποι στο Φως του Φεγγαριού», ο αρχαιολογικός χώρος της Πολιόχνης Λήμνου παρέμεινε ανοιχτός για το κοινό ως τις πρώτες πρωινές ώρες και οι επισκέπτες είχαν την ευκαιρία να απολαύσουν τη μουσική εκδήλωση, που οργανώθηκε σε συνεργασία με το Δήμο του Μούδρου.

Το αμφιθέατρο και το κυλικείο του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης παραχωρήθηκαν για εκδηλώσεις και ομιλίες σε διάφορους τοπικούς φορείς και στο Πανεπιστήμιο του Αιγαίου. Παραχωρήθηκαν οι ίδιοι χώροι για την έκθεση έργων ζωγραφικής των διακεκριμένων Λέσβιων ζωγράφων Δημήτρη Καραπιπέρη με θέμα «Κάστρο Μυτιλήνης και παλαιών πραγμάτων χάρις» και της Νίκης Ελευθεριάδη με πίνακες εμπνευσμένους από τα τοπία και την κοινωνία της Λέσβου.

Οι αρχαιολόγοι της Κ΄ ΕΠΚΑ, επίσης, παράλληλα με τις άλλες ασχολίες τους, ξενάγησαν στα μουσεία και στους αρχαιολογικούς χώρους αρμοδιότητας της Κ΄ ΕΠΚΑ, τους μαθητές των σχολείων της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και μαθητές των Σχολών του Στρατού.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης

Ξεκίνησε στο νέο Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης η προετοιμασία για την παρουσίαση της περιοδικής έκθεσης με τίτλο «΄Ενα Λουκούλλειο Γεύμα». Το υλικό που θα παρουσιαστεί, κυρίως μαγειρικά και πολυτελή επιτραπέζια σκεύη, προέρχεται από την ιχθυοδεξαμενή, η οποία αποκαλύφθηκε στην περιοχή Μακρύς Γιαλός, στο πλαίσιο του έργου ύδρευσης-αποχέτευσης της Δημοτικής Επιχείρησης ΄Υδρευσης-Αποχέτευσης πόλεως Μυτιλήνης. Ο στόχος της έκθεσης είναι να προσεγγίσουν οι επισκέπτες τις διατροφικές συνήθειες και τα συμπόσια της πρώιμης ρωμαϊκής εποχής στη Λέσβο, να γνωρίσουν τα σκεύη που ήταν απαραίτητα για την προετοιμασία της τροφής και για το συμπόσιο.

Συνεχίστηκε η καταγραφή του υλικού, που προέρχεται από σωστικές ανασκαφικές επεμβάσεις σε οικόπεδα ιδιωτών και σε σκάμματα του έργου ύδρευσης-αποχέτευσης της Δημοτικής Επιχείρησης ΄Υδρευσης-Αποχέτευσης Μυτιλήνης στους καταλόγους του μουσείου. Καταγράφηκαν 931 ευρήματα (ΒΕ17780-17884, 30516-30518, 32386-32710, 41436-42000, 436-497).

---

1. Ευχαριστούμε το επιστημονικό, διοικητικό, εργατοτεχνικό και φυλακτικό προσωπικό της Εφορείας, που συνέβαλε στην πραγματοποίηση των κάθε είδους εργασιών της Εφορείας το 2000. Ευχαριστούμε, επίσης, την επιμελήτρια αρχαιοτήτων Λ. Αχειλαρά, τους έκτακτους αρχαιολόγους Α. Αργύρη, Γ. Βαβλιάκη, Β. Βαμβακοπούλου, Δ. Βερρή, Ε. Βουλιγέα, Μ. Γιαννίκου, Μ. Γρηγοριάδου, Ε. Δαμβουνέλλη, Γ. Δεληγιώργη, Σ. Δημάκη, Ειρ. Ζούρου, Δ. Κοσμόπουλο, Ι. Κουρτζέλλη, Θ. Κυριακοπούλου, Ι. Μπίρτσα, Α. Πανάτση, Μ. Παππά, Κ. Ρούγγου, Μ. Τακτικού, Δ. Τσολάκη, Ε. Φιλιππίδου και Α. Φρατζόγλου, τους σχεδιαστές Δ. Βάρρου, Μ. Κοκκινοφόρου, Λ. Μακρέλλη, Α. Τσαγκαρέλλη και τους έκτακτους σχεδιαστές Ι. Βατό, Σ. Γιαννάκα, Γ. Σμυρλή, Ειρ. Χαλδέζου, Γ. Χατζηαποστόλου, Ν. Χρυσάφη και Μ. Χριστέλη, τους συντηρητές της Εφορείας, και συγκεκριμένα τους Σ. Αδαμίδου, Ν. Βουγιουκλή, Μ. Κολαρά, Ι. Νέμτσα, Ν. Νέμτσα, Μ. Μάντικα, Δ. Πίτσιου, Θ. Τσοκαρά, και τους ωρομίσθιους συντηρητές Κ. Βερούτη, Α. Θάνο, Ν. Θεοχάρους, Ι. Λαγουτάρη και Φ. Ρουμελιώτη. Ιδιαίτερες ευχαριστίες για τη σύνταξη των Χρονικών εκφράζουμε στη μόνιμη αρχαιολόγο Λ. Αχειλαρά και στις έκτακτες αρχαιολόγους Γ. Δεληγιώργη και Θ. Κυριακοπούλου.

Συνεχίστηκε η τακτοποίηση των αποθηκών του Μουσείου Μυτιλήνης (νέο κτίριο). Συντηρήθηκαν τα ευρήματα από το οικόπεδο Γ. Σταυρινού, καθώς και τα αρχαία που βρέθηκαν στις οδούς Ερμού, Ελ. Βενιζέλου, Πεσμαζόγλου, Καβέτσου, Ναυμαχίας Έλλης, Μυρογιάννη και Ελ. Βενιζέλου.

Μουσείο Λήμνου

Συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχαίων από τις σωστικές ανασκαφές, που βρέθηκαν σε οικόπεδα ιδιωτών, στους καταλόγους του μουσείου. Καταγράφηκαν 234 ευρήματα (ΒΕ 16413-16633, 20334-20346) και συντηρήθηκαν τα πήλινα αντικείμενα από τα οικόπεδα Ν. Τσαπτσίνου και Ν. Κουντουρά.

Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου

Συνεχίστηκε η καταγραφή των αρχαίων στους καταλόγους του μουσείου. Καταγράφηκαν 25 αρχαία αντικείμενα (ΒΕ 14058-14069, 663-673, 9812-9814). Συντηρήθηκαν τα ψηφιδωτά, που προέρχονται από το οικόπεδο Δ. Παπαζή και τα ευρήματα από το οικόπεδο Κ. Μαργούνη και από το Αρχοντίκι Ψαρών.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Οδός Κομνηνάκη και Λαδάδικα (οικόπεδο Ε. Μαλλιαρού)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση εμπορικού κέντρου διαπιστώθηκε η ύπαρξη οικοδομικών λειψάνων, που χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους. Για την κατασκευή τους χρησιμοποιήθηκε αρχαίο αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση από μάρμαρο και τραχείτη λίθο. Τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν τμήματα θριγκού από κτίρια δωρικού και ιωνικού ρυθμού (ΒΕ 41812, 41826) και τμήμα αρράβδωτου κίονα (ΒΕ 41825). Μετά τη διάλυση των τοίχων μεταφέρθηκαν όλα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης.

Μητρόπολη, οδός Αγίου Ιγνατίου (οικόπεδο Ι. Καξιρή)

Κατά την εκσκαφή πεδίλων θεμελίωσης αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, πηγάδι και τμήμα πήλινου αγωγού της μεταβυζαντινής περιόδου. Σημαντικότερο είναι τμήμα τοίχου, της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, που ήταν χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από πωρόλιθο. Η επίχωση του οικοπέδου ήταν διαταραγμένη και περιείχε μεταβυζαντινή κεραμική, αβαφή χρηστική κεραμική των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, όστρακα αγγείων terra sigillata και τμήματα μελαμβαφών αγγείων των ελληνιστικών και ύστερων κλασικών χρόνων. Από το αρχαίο οικοδομικό υλικό που βρέθηκε στην επίχωση σημαντικότερο είναι ένα κορινθιακό κιονόκρανο (ΒΕ 41644), που μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο.

Κουλμπάρα, οδός Σαρανταπόρου (οικόπεδο Δ. Ανεζίνου)

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την ανέγερση τριώροφης οικοδομής ήλθε στο φως οικοδόμημα των ελληνιστικών χρόνων, με προσανατολισμό Β.-Ν. και δύο χώρους, διαστ. 3,70× 1,44 και 3,20×2,80 μ. Τα δάπεδα ήταν από χώμα (Δ1) και ίσως ψηφιδωτά, από τα οποία σώθηκε μόνο το κονίαμα του υποστρώματος (Δ2). Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με αργολιθοδομή. Η επίχωση, που ήταν διαταραγμένη από τη συνεχή χρήση του χώρου, περιείχε εφυαλωμένη κεραμική των μεταβυζαντινών χρόνων και μεγάλη ποσότητα αβαφούς χρηστικής κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων. Η επίχωση κάτω από τα δάπεδα, περιείχε όστρακα μελαμβαφών αγγείων και Δυτικής Κλιτύος, μελαμβαφείς λύχνους (ΒΕ 44246, 44247), τμήματα ειδωλίων (ΒΕ 44242-42445) και χάλκινα νομίσματα.

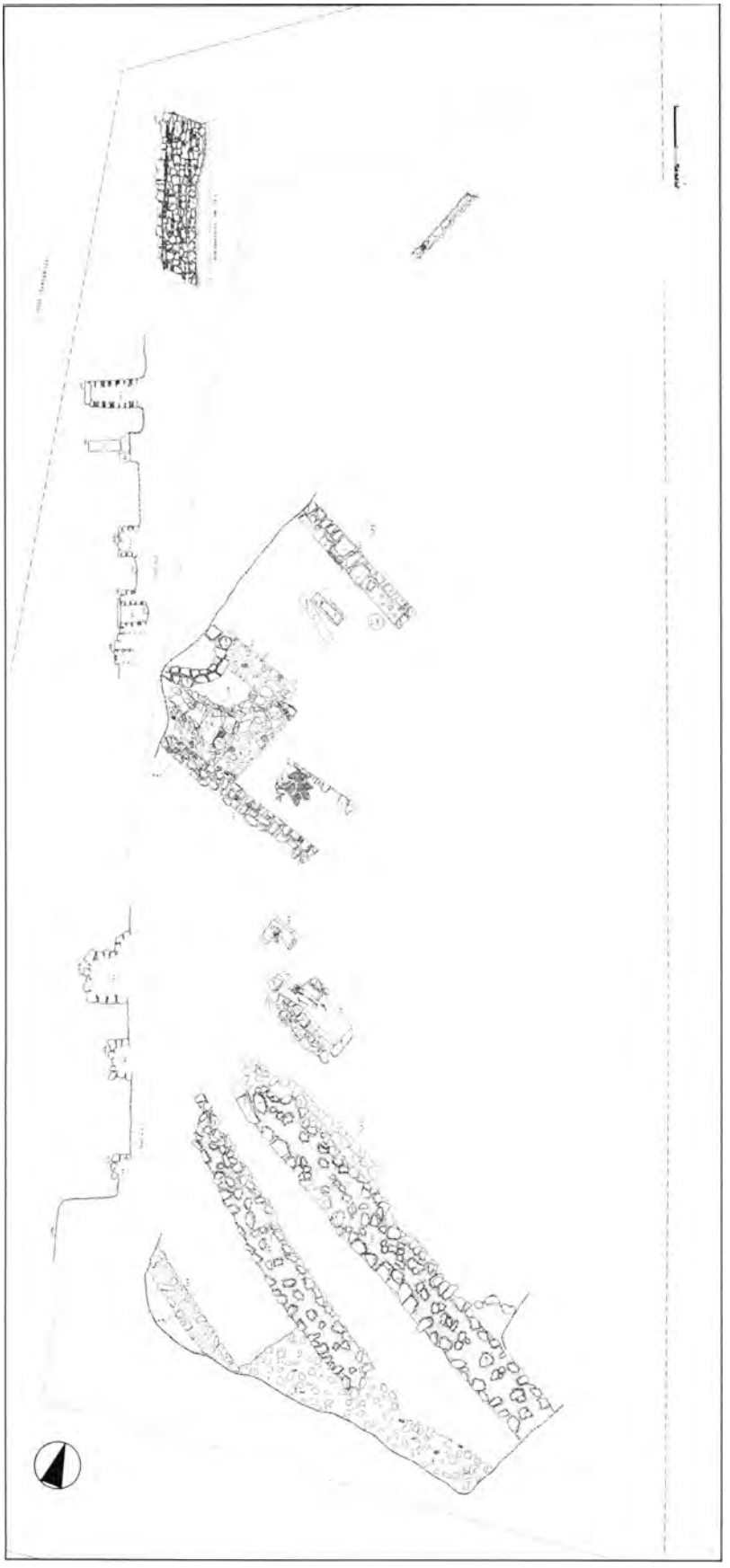
Χρυσομαλλούσα, οδός Μητρέλια (οικόπεδο Ι. Τσολακέλλη και Ε. Κούκου)

Κατά τη διάρκεια εργασιών για τις ανάγκες θεμελίωσης διώροφης οικοδομής με υπόγειο αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα που χρονολογούνται στους υστερορωμαϊκούς χρόνους (Εικ. 1).

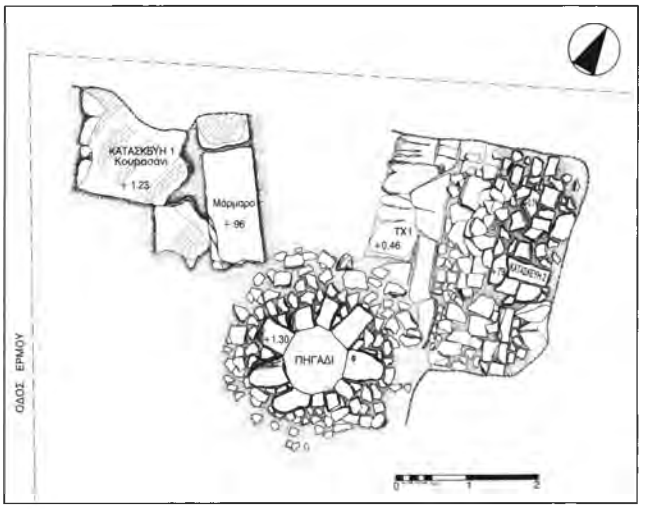
Συγκεκριμένα, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα κτίσματος. Δύο τοίχοι, μέγ. μήκ. 4,80, πλ. 0,60 και ύψ. 1 μ., χτισμένοι με αργούς και ημίεργους λίθους, αποτμήματα κεράμων και συνδετικό υλικό το χώμα, λιθόκτιστος αγωγός με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., μέγ. μήκ. 3,70 και πλ. 1 μ. Είχε λιθόστρωτο δάπεδο, πλευρές με ημίεργους λίθους και καλυπτήριες από σχιστόλιθο. Τμήμα του αγωγού εισχωρεί κάτω από νεότερη ισχυρή κατασκευή, που ορίζεται από δύο τοίχους, μέγ. μήκ. 2,30, πλ. 0,70 και ύψ. 0,50 μ., χτισμένους με αργούς και ημίεργους λίθους και ασβεστοκονίαμα. Εξωτερικά της κατασκευής βρέθηκε τμήμα δαπέδου από θραυσμένες κεράμους, διαστ. 0,80×0,70 μ.

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τρεις σχεδόν παράλληλοι τοίχοι, μέγ. μήκ. 11,50, πλ. 1,50 και ύψ. 1 μ., ίσως ταφικοί περίβολοι, χτισμένοι με αργολιθοδομή, σε κακή κατάσταση διατήρησης.

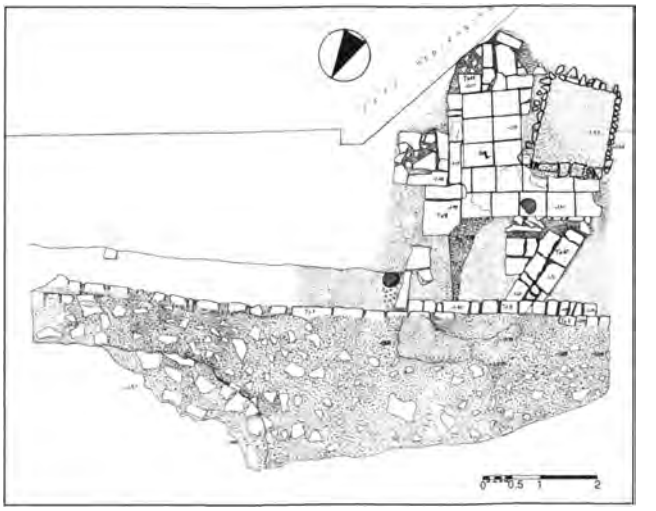
Μεταξύ των περιβόλων και των οικιστικών καταλοίπων αποκαλύφθηκαν δύο συλημένες ταφές. Τμήμα μονολιθικής σαρκοφάγου από τραχείτη λίθο και ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με λιγοστά σκελετικά κατάλοιπα και όστρακα αβαφούς χρηστικής κεραμικής. Στην επίχωση του οικοπέδου βρέθηκαν δύο αποσπασματικά σωζόμενοι αρράβδωτοι μαρμάρινοι κίονες, όστρακα άβαφων, μελαμβαφών και ερυθροβαφών αγγείων και δύο αποτμήματα ειδωλίων.

Εικ. 1. Μυτιλήνη. Χρυσομαλλούσα. Οδός Μητρέλια. Οικόπεδο Ι. Τσολαχέλλη και Ε. Κούκου. Κάτοψη της ανασκαφής και τομές.

Εικ. 2. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Ερμού και Δικελή. Οικόπεδο Ε. Κωστάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 3. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Λεσβώνακτος και Περικλείτου. Οικόπεδο Σ. Κουρουλή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Καλλιθέα, οδός Ιακωβίδου και Κλεοβουλίνης (οικόπεδο Αθανάσογλου)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο ήλθε στο φως ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος, εξωτ. διαστ. 2,15× 0,90 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ. Ήταν χτισμένος με φωκιανούς λίθους, χωρίς να σώζονται οι καλυπτήριες πλάκες. Ο νεκρός ήταν τοποθετημένος σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα στη λεκάνη και με το κεφάλι στα ανατολικά. Ένα μελαμβαφές μυροδοχείο (ΒΕ 32499) και ένα δυσδιάγνωστο σιδερένιο αντικείμενο (πιθανώς στλεγγίδα) αποτελούσαν τα κτερίσματα της ταφής. Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

Επάνω Σκάλα, οδός Ερμού και Δικελή (οικόπεδο Ε. Κωστάκη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση διώροφης οικοδομής, βρέθηκε πηγάδι των μεταβυζαντινών χρόνων (Εικ. 2). Ο χώρος δυτικά του πηγαδιού είχε εξυγιανθεί, επειδή ανέβλυζαν υπόγεια ύδατα, με αργούς λίθους και αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Τμήμα του πηγαδιού εδράζεται σε τμήμα του ελληνιστικού τείχους χτισμένο με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης και κατεύθυνση Β.-Ν. Η ανασκαφική έρευνα θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο. Το οικόπεδο βρίσκεται πλησίον της οδού Νικομηδείας, όπου παλαιότερα είχε αποκαλυφθεί τμήμα του ελληνιστικού τείχους[2] της πόλης και ρωμαϊκή οικία.

Επάνω Σκάλα, οδός Λεσβώνακτος και Περικλείτου (οικόπεδο Σ. Κουρουλή)

Κατά την εκσκαφή πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση

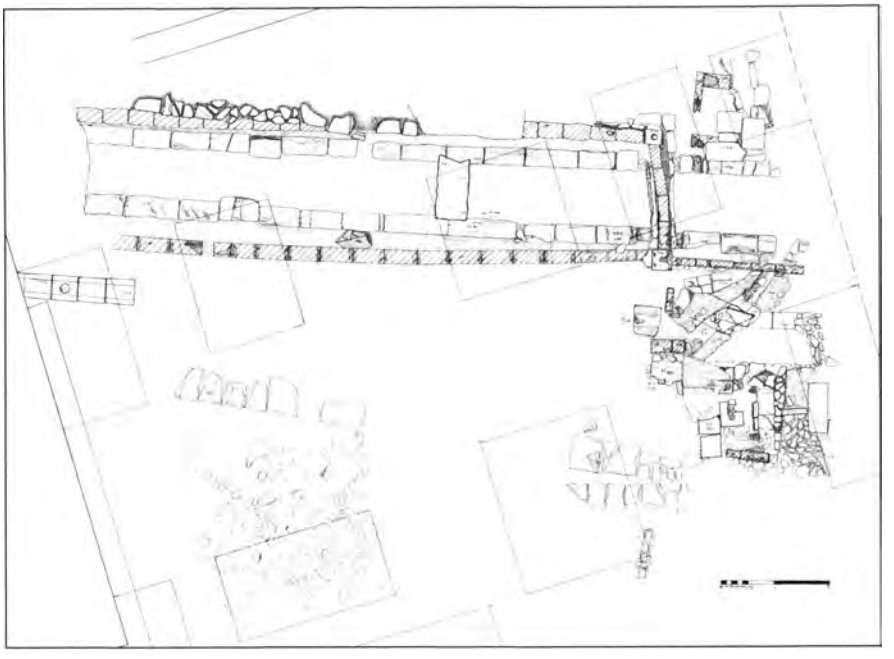

Εικ. 4. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Λεσβώνακτος και Περικλείτου. Οικόπεδο Σ. Κουρουλή. Άποψη του λουτρικού συγκροτήματος.

της οικοδομής βρέθηκαν τα κατάλοιπα λουτρικού συγκροτήματος των ρωμαϊκών χρόνων με μετασκευές των μεταβυζαντινών χρόνων (Εικ. 3-4).

Οι τοίχοι που ορίζουν τον υπόγειο χώρο των υποκαύστων της ρωμαϊκής περιόδου, διαστ. 2,42×2,40 μ., με είσοδο ανατολικά, είναι κατασκευασμένοι με μεγάλες λίθινες πλίνθους με συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Στη δεύτερη οικοδομική φάση του μνημείου ανήκει ο ισχυρός τοίχος, μήκ. 10, πλ. 2,50 και ύψ. 1,38 μ. Η υποθεμελίωση είναι λιθόκτιστη και η ανωδομή με χυτή τοιχοποιία. Η είσοδος του χώρου με τα υπόκαυ-

2. *ΠΑΕ* 1961, σ. 211-212. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 200· 42 (1987): Χρονικά, σ. 481.

Εικ. 5. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Α. Πανσεληνά και Ν. Φωκά. Οικόπεδο Γ.-Μ. Πάσχου. Κάτοψη της ανασκαφής.

στα έκλεισε με τοίχο από μεταγενέστερες επεμβάσεις και το δάπεδο του caldarium με πήλινες πλάκες καταστράφηκε από τη μεταγενέστερη ορθογώνια λιθόκτιστη δεξαμενή. Το λουτρικό μνημείο είναι θεμελιωμένο σε παλαιότερα οικοδομικά λείψανα, που δεν ερευνήθηκαν λόγω της ετοιμορροπίας των όμορων κτισμάτων.

Επάνω Σκάλα, οδός Α. Πανσεληνά και Ν. Φωκά (οικόπεδο Γ.-Μ. Πάσχου)

Κατά τη διάνοιξη πέδιλων θεμελίωσης για την ανέγερση τριώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκε τμήμα του δικτύου ύδρευσης και αποχέτευσης της αρχαίας πόλης (Εικ. 5).

Το καλύτερα σωζόμενο τμήμα του δικτύου αποτελείται από λιθόκτιστο αγωγό, με κατεύθυνση Α.-Δ., τρεις πήλινους αγωγούς και λίθινο φρέαρ. Ο λιθόκτιστος αγωγός, με ύψος 0,75 και εσωτερικό πλάτος 1,05, σώζεται σε μέγιστο μήκος 13,40 μ. Ήταν κατασκευασμένος με μεγάλες πλίνθους. Τα οικοδομικά λείψανα που βρέθηκαν στο οικόπεδο και χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους, ως επί το πλείστον, έχουν καταστραφεί από τη μεταγενέστερη χρήση του χώρου. Το καλύτερα σωζόμενο από τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα είναι τμήμα κτίσματος, διαστ. 11,20×2,40 μ., με δύο χώρους. Η έρευνα του οικοπέδου θα συνεχιστεί τον επόμενο χρόνο.

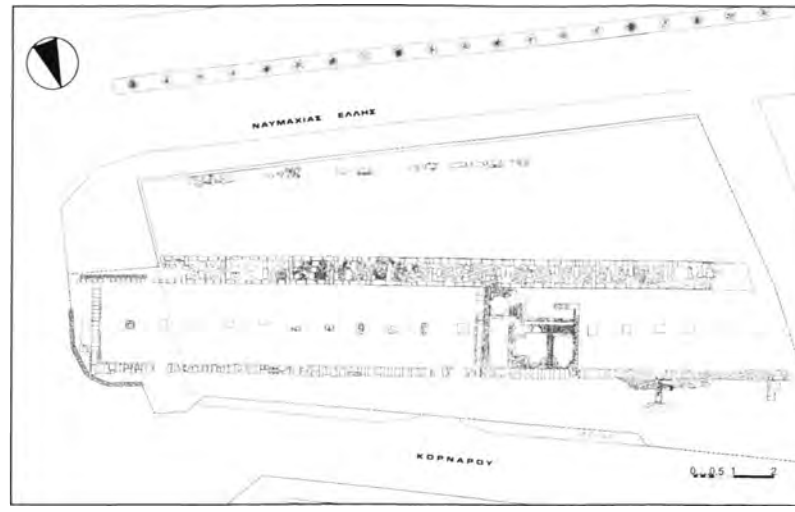
Στην επίχωση του οικοπέδου βρέθηκαν αποτμήματα ειδωλίων (ΒΕ 44228, 44229, 44238, 44239), υφαντικά βάρη (ΒΕ 44230-33237), οστέινη περόνη (ΒΕ 44240) και θραύσματα από θριγκό ιωνικού κτιρίου (ΒΕ 44241).

Εικ. 6. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Λόγγου. Οικόπεδο Π. Αγγελή. Γενική άποψη των οικοδομικών λειψάνων.

Επάνω Σκάλα, οδός Λόγγου (οικόπεδο Π. Αγγελή)

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και υστεροβυζαντινούς χρόνους (Εικ. 6). Το σημαντικότερο, σχετικά καλής διατήρησης, είναι ένα ευρύχωρο δωμάτιο, διαστ. 6,50×3,70 μ., με δάπεδο διαμορφωμένο στο φυσικό βράχο. Ορίζεται από δύο μνημειακούς τοίχους κατασκευασμένους με ορθογώνιες επιμήκεις πλίνθους, που εδράζονται στο βράχο. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως κτιριακά λείψανα των ύστερων βυζαντινών χρόνων και τμήμα πήλινου αγωγού ύδρευσης.

Εικ. 7. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης. Κάτοψη της στοάς.

Στην επίχωση βρέθηκε κυρίως άβαφη χρηστική κεραμική, όστρακα αγγείων terra sigillata, θραύσμα πήλινου ειδωλίου γυναικείας μορφής, πήλινο υφαντικό βάρος και δύο χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα.

Επάνω Σκάλα (οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης)

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, μετά την κατεδάφιση των παλαιών καταστημάτων της αγοράς των αρχών του αιώνα, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα του τείχους της πόλης και στοά των ελληνιστικών χρόνων, που είχε εντοπιστεί ήδη από το 1999[3] κατά τις εργασίες του έργου Ύδρευσης-Αποχέτευσης πόλεως Μυτιλήνης (Εικ. 7-8).

Η ύπαρξη σημαντικού μνημείου στη θέση αυτή είναι γνωστή από τις αναφορές του Δ. Ευαγγελίδη[4] και του Ι. Κοντή[5] και από τα ορατά λείψανα που είχαν διασωθεί στην περιοχή. Η ελληνιστική στοά, δωρικού ρυθμού, με προσανατολισμό Α.-Δ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 88 μ. Είναι κλειστού τύπου με ισόγειο και όροφο. Μια πεσσοστοιχία κατά τον άξονα του κτιρίου θα στήριζε τη δίτονη κιονοστοιχία, ενώ για τον τοίχο του βάθους της βόρειας μακράς πλευράς χρησιμοποιήθηκε το αμυντικό τείχος της πόλης, που προϋπήρχε. Σε μεταγενέστερους χρόνους, δηλαδή κατά την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο, στο κέντρο της στοάς χτίστηκε ένα λουτρό, διαστ. 12×11,50 μ.

Το τείχος και η στοά κατασκευάστηκαν από εγχώριο λίθο, που βρίσκεται στην περιοχή, κυρίως από τον καστανέρυθρο λίθο Μιστεγνών. Στην επίχωση της θεμελίωσης του μνημείου βρέθηκε μελαμβαφής κεραμική, όπως λύχνοι (ΒΕ 42094-96, 43038, 43040), άωτα σκυφίδια (ΒΕ 42097, 43034), πυξίδα (ΒΕ 42098) και πυραμιδόσχημα υφαντικά βάρη (ΒΕ 42099-43033, 43035-43039).

Επάνω Σκάλα, οδός Ναυμαχίας Έλλης (οικόπεδο Ε. Διαμαντή)

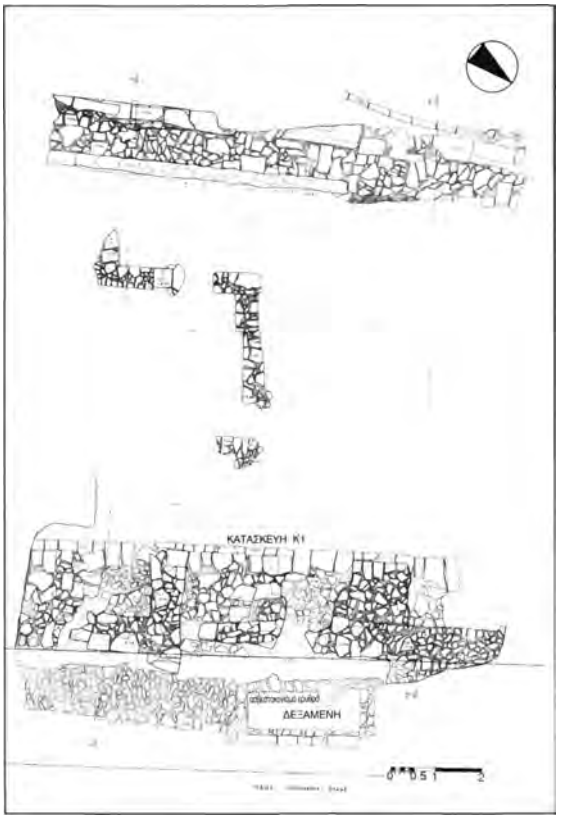
Κατά τη διάρκεια εκσκαφών για τις ανάγκες θεμελίωσης τριώροφης οικοδομής αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων και της ύστερης βυζαντινής περιόδου (Εικ. 9-10).

Εικ. 8. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης. Γενική άποψη της στοάς.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου βρέθηκαν τμήμα πήλινου αγωγού ύδρευσης και λιθόκτιστος αγωγός αποχέτευσης με κατεύθυνση Α.-Δ., μέγ. μήκ. 10,85 και πλ. 1,70 μ. Είχε λιθόστρωτο δάπεδο και πλευρές χτισμένες με πλίνθους. Τα σπουδαιότερα από τα οικοδομικά κατάλοιπα των ελληνιστικών χρόνων, που σώζονται αποσπασματικά, είναι: α) Δωμάτιο, διαστ. 3,10×3 μ., οριζόμενο από τοίχους κατασκευασμένους με μεσαίου και μικρού μεγέθους αργούς λίθους και χώμα ως συνδετικό υλικό. β) Τμήμα ισχυρού τοίχου, μήκ. 9,55, πλ. 2,57 και ύψ. 0,75 μ., χτι-

3. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 749-750.
4. *ΑΔ* 11 (1927-1928): Χρονικά, σ. 17.
5. Ι. Κοντής, *Η Λέσβος και η μικρασιατική της ακτή*, Αθήνα 1978, σ. 224.

Εικ. 9. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Ναυμαχίας Έλλης. Οικόπεδο Ε. Διαμαντή. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 10. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Ναυμαχίας Έλλης. Οικόπεδο Ε. Διαμαντή. Γενική άποψη των οικοδομικών λειψάνων.

σμένο με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης, με μεσαίου μεγέθους αργούς, ημίεργους λίθους και ορθογώνιες πλίνθους. Σώζεται σε τέσσερις δόμους και έχει κατεύθυνση Α.-Δ.

Στα κατάλοιπα αυτού του τοίχου ήταν θεμελιωμένοι νεότεροι τοίχοι και δεξαμενή των υστεροβυζαντινών χρόνων. Στην επίχωση βρέθηκαν επτά χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα, δύο πήλινα υφαντικά βάρη και όστρακα αβαφών, μελαμβαφών και ερυθροβαφών, κυρίως ανοιχτών αγγείων, σκύφοι-κάνθαροι, πινάκια, καθώς και δύο ακέραια μελαμβαφή αγγεία, λήκυθοι (ΒΕ 44249, ΒΕ 44251) και ειδώλιο (ΒΕ 44250).

Παγανή (οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης, καταυλισμός Τσιγγάνων)

Η οικοπεδική έκταση του Δήμου Μυτιλήνης στην περιοχή Παγανή, βρίσκεται στις βορειοδυτικές παρυφές της πόλης της Μυτιλήνης, εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης, στα όρια της βόρειας νεκρόπολης και κοντά στο λιθόστρωτο αρχαίο δρόμο, που οδηγούσε από τη Μυτιλήνη προς τη Μήθυμνα (Εικ. 11). Σε αυτή την έκταση, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης για την εγκατάσταση καταυλισμού Τσιγγάνων, αποκαλύφθηκαν τα λείψανα αγροτικών εγκαταστάσεων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Η ομαλή κατωφέρεια του χαμηλού υψώματος, στο οποίο βρίσκεται η οικοπεδική αυτή έκταση, ήταν διαμορφωμένη σε άνδηρα, που αντιστηρίζονται με αναλημματικούς τοίχους, ο μεγαλύτερος από τους οποίους έχει μήκος 3,83, πλάτος 0,65 και ύψος 0,95 μ. Στα άνδηρα ήταν χτισμένα οικιστικά κατάλοιπα αγροτικού ή ποιμενικού χαρακτήρα με λιθόστρωτα δάπεδα.

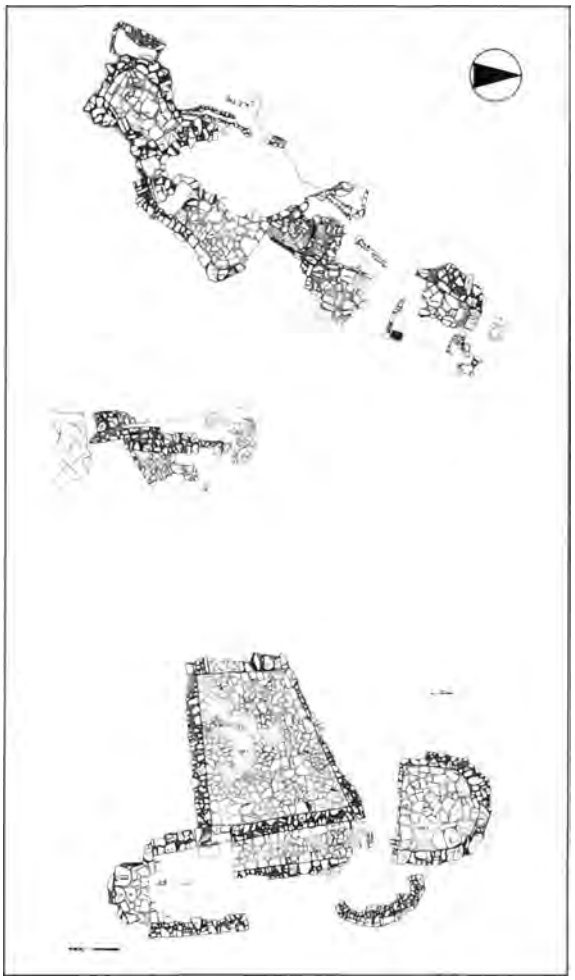
Στο άνδηρο, που βρίσκεται στο χαμηλότερο σημείο της κατωφέρειας, σώζεται δωμάτιο σε σχήμα τραπεζίου, εσωτ. διαστ. 6,13×5,62 μ., οριζόμενο από τοίχους, για τη δόμηση των οποίων χρησιμοποιήθηκε ο φυσικός μαλακός βράχος και οι μικροί αργοί λίθοι.

Στα περισσότερα άνδηρα σώζονται κυκλικές ή αψιδωτές λιθόκτιστες αποθήκες με λιθόστρωτα δάπεδα. Οι τοίχοι τους σώζονται σε ύψος 0,65 μ. Για την κατασκευή των τοίχων και των δαπέδων χρησιμοποιήθηκαν λίθινες πλάκες σε β΄ χρήση από κιβωτιόσχημους τάφους του παρακείμενου κλασικού νεκροταφείου[6]. Από αυτές σημαντικότερη είναι επιτύμβια στήλη με επιγραφή: *ΙΣΣΤΙΑΙ ΑΠΟΛΛΩΝΙΑ* (ΒΕ 42012). Στην επίχωση βρέθηκαν λιγοστά όστρακα κλειστών αγγείων των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και αποτμήματα πήλινων αγωγών.

ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Συνεχίστηκε και το 2000 η σωστική ανασκαφική έρευνα στους δρόμους της πόλης, στην καρδιά της Μυτιλήνης, κυρίως των ρωμαϊκών χρόνων, χάρη των έργων του δήμου που αφορούσαν στο βιολογικό καθαρισμό. Το δυσκολότερο εγχείρημα ήταν η διάνοιξη της οδού Ερμού, του εμπορικότερου και του πλέον πολυσύχναστου δρόμου της πόλης. Η διεξαγωγή των απαραίτητων ρυθμίσεων ήταν ακόμη δυσκολότερη, διότι τα

6. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 417-419.

Εικ. 11. Μυτιλήνη. Παγανή. Οικόπεδο Δήμου Μυτιλήνης (καταυλισμός Τσιγγάνων). Κάτοψη των οικοδομικών λειψάνων.

διάφορα τμήματα αυτού του δρόμου είχαν ανατεθεί από τις υπηρεσίες του δήμου σε διαφορετικές εργολαβικές εταιρείες.

Οδός Ερμού 273-291

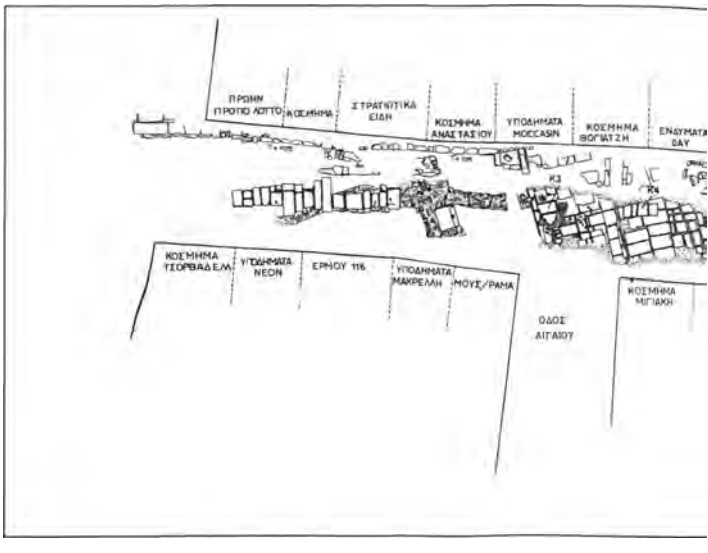
Στο τμήμα της οδού Ερμού στο ύψος που βρίσκεται το Γενί Τζαμί, μετά την απομάκρυνση του λιθόστρωτου καταστρώματος της εποχής της Τουρκοκρατίας και των αρχών του 20ού αιώνα, σε βάθος μόλις 0,50 μ., αποκαλύφθηκε ο κτιστός αψιδωτός αγωγός αποχέτευσης των τελευταίων χρόνων της Τουρκοκρατίας σε μήκος 32 μ., που διατρέχει την οδό Ερμού σε ολόκληρο σχεδόν το μήκος της. Είναι κατασκευασμένος με μεσαίες και μεγάλες λιθοπλίνθους από τα Μιστεγνά, με συνδετικό υλικό κονίαμα και έχει εσωτερικές διαστάσεις 1,83×1,18 μ. Είναι ενδιαφέρον ότι στο λιθόστρωτο των νεότερων χρόνων είχαν ενσωματωθεί αρχιτεκτονικά μέλη από αρχαία μνημεία. Η ανασκαφική έρευνα σε αυτό το τμήμα της οδού Ερμού αποκάλυψε τμήματα δύο πήλινων αγωγών αποχέτευσης των αρχών του αιώνα και πέντε κατασκευές των τελευταίων χρόνων της

Εικ. 12. Μυτιλήνη. Οδός Ερμού 273-291. Ενεπίγραφη στήλη με δικαστική απόφαση (ΒΕ 41514).

Τουρκοκρατίας. Στη συμβολή των οδών Ερμού και Αδραμυτίου, σε βάθος 0,36 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκε λιθόστρωτο δάπεδο από μεγάλες πλίνθους, διαστ. 1,20×1,03×0,24 μ., σε βάση από κονίαμα, που προχωρεί κάτω από τα υπάρχοντα κτίσματα. Οι διαστάσεις του αποκαλυφθέντος δαπέδου είναι 2,60×1,45 μ.

Σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε ένα άλλο δάπεδο όμοιας κατασκευής με το προηγούμενο, διαστ. 2,40×26 μ. Χρησιμοποιήθηκαν και σε αυτή την περίπτωση αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτισμάτων σε β΄ χρήση, κυρίως λιθόπλινθοι μεγάλου μεγέθους ως επί το πλείστον από σαρμοσάκι και λίθο Μιστεγνών, δρομι-

κές και μπατικές. Για να χρησιμοποιηθεί ως δάπεδο του μεγάλου νεότερου αγωγού της εποχής της Τουρκοκρατίας, επιστρώθηκε με ροδαλό υδραυλικό κονίαμα. Το αμφίγλυφο μαρμάρινο παλαιοχριστιανικό θωράκιο, που υπάρχει μεταξύ των αρχιτεκτονικών μελών σε β΄ χρήση, χρονολογεί το δάπεδο αυτό μετά τον 5ο αι. π.Χ., που συμπίπτει με την επιχωμάτωση του Ευρίπου. Επειδή η οδός Ερμού συμπίπτει με την κοίτη του Ευρίπου, στα βαθύτερα στρώματα δεν βρέθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα. Από τα σπουδαιότερα ευρήματα της επίχωσης ήταν επίκρανο παραστάδας (ΒΕ 41494) και τμήμα επιγραφής, διαστ. 0,82×0,71×0,24 μ. (ΒΕ 41514) (Εικ. 12), που αναφέρεται σε δικαστική απόφαση και περιλαμβάνει κατάλογο ονομάτων και γενεών σε δύο στήλες και ένα αναθηματικό ανάγλυφο με παράσταση Αφροδίτης σε δελφίνι και Έρωτα (ΒΕ 41496). Η κεραμική είναι των ρωμαϊκών και των νεότερων ιστορικών χρόνων και τα χάλκινα νομίσματα που περισυνελέγησαν οξειδωμένα.

Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Περγάμου έως την οδό Μαιάνδρου

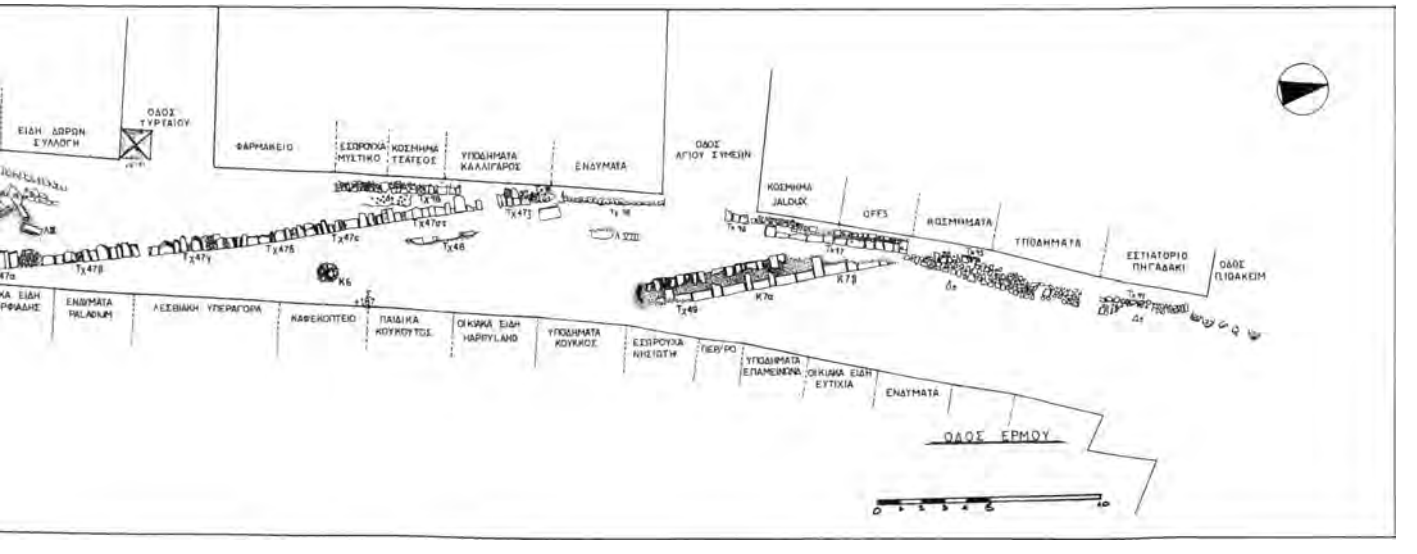
Μετά την απομάκρυνση του λιθόστρωτου καταστρώματος των αρχών του αιώνα, εκατέρωθεν του αψιδωτού αγωγού, που διατρέχει την οδό Ερμού σε όλο της το μήκος, αποκαλύφθηκαν τα αποσπασματικά κατάλοιπα 24 τοίχων των νεότερων χρόνων, με κατεύθυνση Β.-Ν. Είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή και πλίνθους από παλαιότερα κτίσματα και ως συνδετικό υλικό χώμα και σπανιότερα ασβεστοκονίαμα. Εδράζονται σε βάθος +0,50 έως +1 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας και τα κτίσματα, στα οποία ανήκουν, είναι σαφώς μεταγενέστερα του αγωγού, που κατασκευάστηκε μετά την επιχωμάτωση του καναλιού του Ευρίπου. Στην ίδια οικοδομική φάση ανήκουν και οι δύο λιθόκτιστοι αγωγοί με κατεύθυνση Α.-Δ., πλ. 0,19-0,33 και ύψ. 0,17-0,28 μ.

Η επίχωση ως αυτό το βάθος είναι καστανό χώμα, αλλά στα βαθύτερα στρώματα αποτελείται από άμμο. Σε βάθος +0,57 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας υπάρχουν κατασκευές, που θα ήταν η υποθεμελίωση μεγάλων κτισμάτων, που καταστράφηκαν από νεότερες επεμβάσεις και διαμορφώσεις της οδού Ερμού. Δυστυχώς, η στρωματογραφία λόγω των επανειλημμένων επεμβάσεων δεν βοήθησε στη χρονολόγηση, αλλά είναι βέβαιο ότι και αυτές οι κατασκευές ανήκουν στην περίοδο μετά την επιχωμάτωση του Ευρίπου. Τρεις από τις κατασκευές αυτές (Κ12, Κ15, και Κ16) έχουν ορθογώνια κάτοψη, διαστ. 0,68×0,74 μ. η μικρότερη και 1×1,72 μ. η μεγαλύτερη, εδράζονται στην άμμο σε βάθος +0,57 έως +1,73 και σώζονται σε ύψος 0,48-0,87 μ. Οι εξωτερικές παρειές είναι χτισμένες με μετρίου ή μεγάλου μεγέθους πλίνθους σε β΄ χρήση, συνδετικό υλικό χώμα και το εσωτερικό γεμισμένο με αργούς λίθους και χώμα. Η μεγαλύτερη (Κ16) σώζεται σε έξι δόμους αποτελούμενους από πλίνθους σε β΄ χρήση.

Διαφορετική είναι η μορφή των κατασκευών (Κ12, Κ13 και Κ17), που έχουν τη μία μόνο παρειά χτισμένη με επιμέλεια και αναπτύσσονται κατά το μήκος τους. Σώζονται σε μήκος 3 μ. η μικρότερη και 6,43 η μεγαλύτερη, ύψος 1 έως 1,20 μ. Το πλάτος τους κυμαίνεται από 0,42 έως 0,53 μ. Σώζονται σε πέντε και έξι δόμους. Είναι χτισμένες με πλίνθους από ροδόχρου τραχείτη και μαρμάρινους πλίνθους σε β΄ χρήση και συνδετικό υλικό ασβεστοκονίαμα. Οι κατασκευές αυτές φαίνεται να αποτελούν την υποθεμελίωση μνημειακών κτισμάτων.

Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Πιττακού

Σε βάθος -0,28 έως +1,80 μ. βρέθηκαν τα κατάλοιπα κτισμάτων των ύστερων μεταβυζαντινών χρόνων έως τους τελευταίους χρόνους της Τουρκοκρατίας (Εικ. 13-14). Οι τοίχοι, που

Εικ. 13. Μυτιλήνη. Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Πιττακού. Τοπογραφικό.

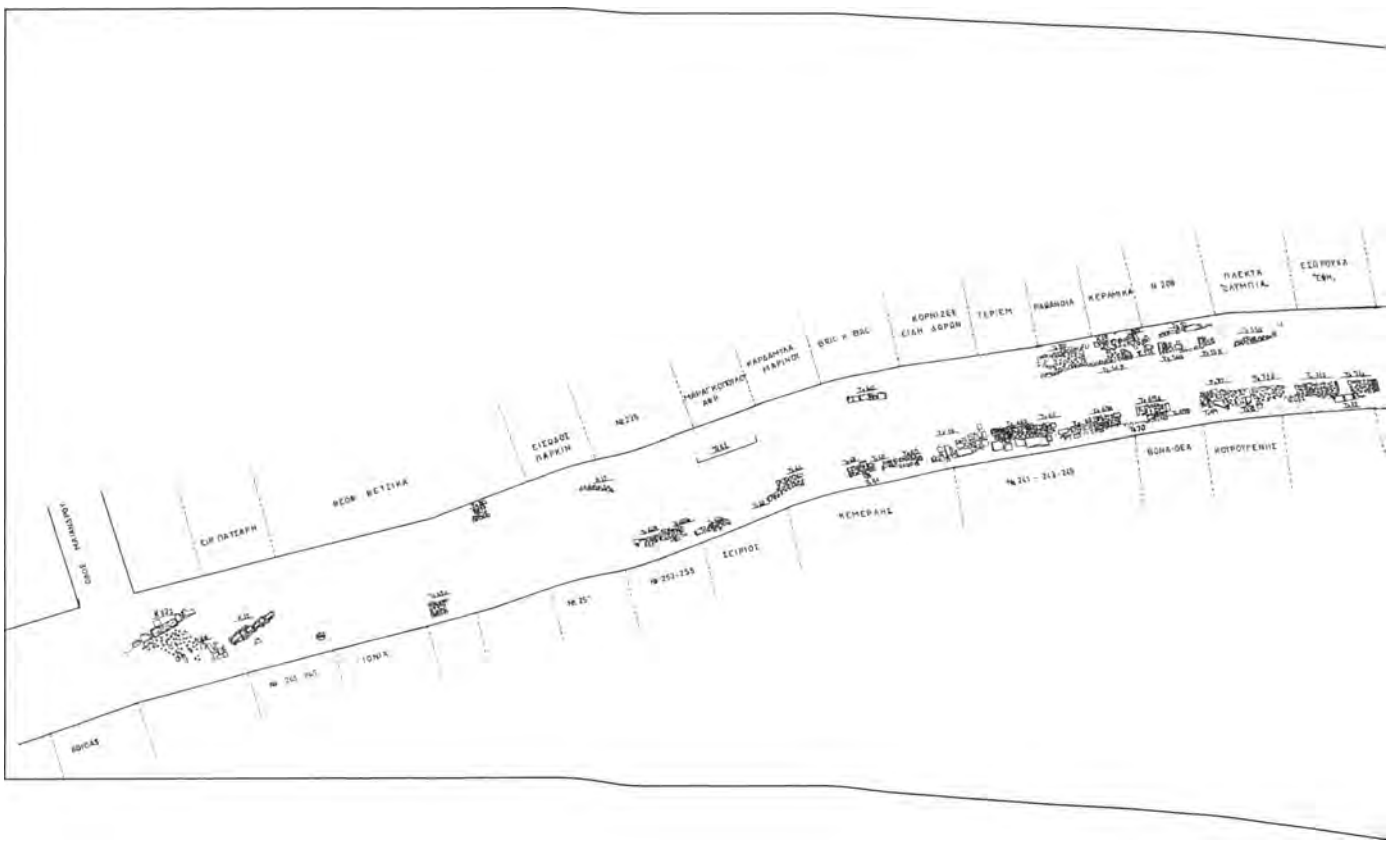

Εικ. 14. Μυτιλήνη. Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Πιττακού. Άποψη του τοίχου 98 και του δαπέδου 3.

σώζονται αποσπασματικά, είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή με συνδετικό υλικό χώμα και ασβεστοκονίαμα. Σε βάθος +0,80 έως +0,19 μ. βρέθηκε τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου της εποχής της Τουρκοκρατίας, κατασκευασμένο με αργούς πλακοειδείς λίθους και συνδετικό υλικό το χώμα. Ίσως να πρόκειται για λιθόστρωτο δρόμο. Στην ίδια περίοδο ανήκει και πιόσχημη κατασκευή, διαστ. 2,85×0,90×0,50 μ., κατασκευασμένη με ορθογώνιες πλίνθους από ασβεστόλιθο και γέμισμα με αργολιθοδομή. Εφάπτεται στην ανατολική όψη του ΤΧ109.

Σε βάθος -0,31 έως 1,17 μ. από τη επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκε ο ΤΧ47, πλ. 0,74, σε μήκος 48,70 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν.

Σώζεται σε ύψος 0,15-1,60 μ. και είναι χτισμένος με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης. Στην εξωτερική ανατολική παρειά, που σχηματίζει πρόσωπο και είναι δομημένη με μεγάλους λίθους από τραχείτη με το πολυγωνικό σύστημα δόμησης, έχουν επικολληθεί όστρεα, ενώ η δυτική είναι αμελώς κατασκευασμένη και φαίνεται να ήταν η εσωτερική όψη. Είναι σαφές ότι πρόκειται για την προκυμαία που θα σχηματιζόταν στη δυτική όχθη του Ευρίπου στο μέρος της ξηράς. Σε νεότερες φάσεις καλύφθηκε από κεραμίδες και διαλυμένες πλίνθους. Από την αμμώδη επίχωση γύρω από τον ΤΧ47 περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων και τμήμα ειδωλίου στον τύπο της ιεροδούλου.

Οδός Ερμού 123-127

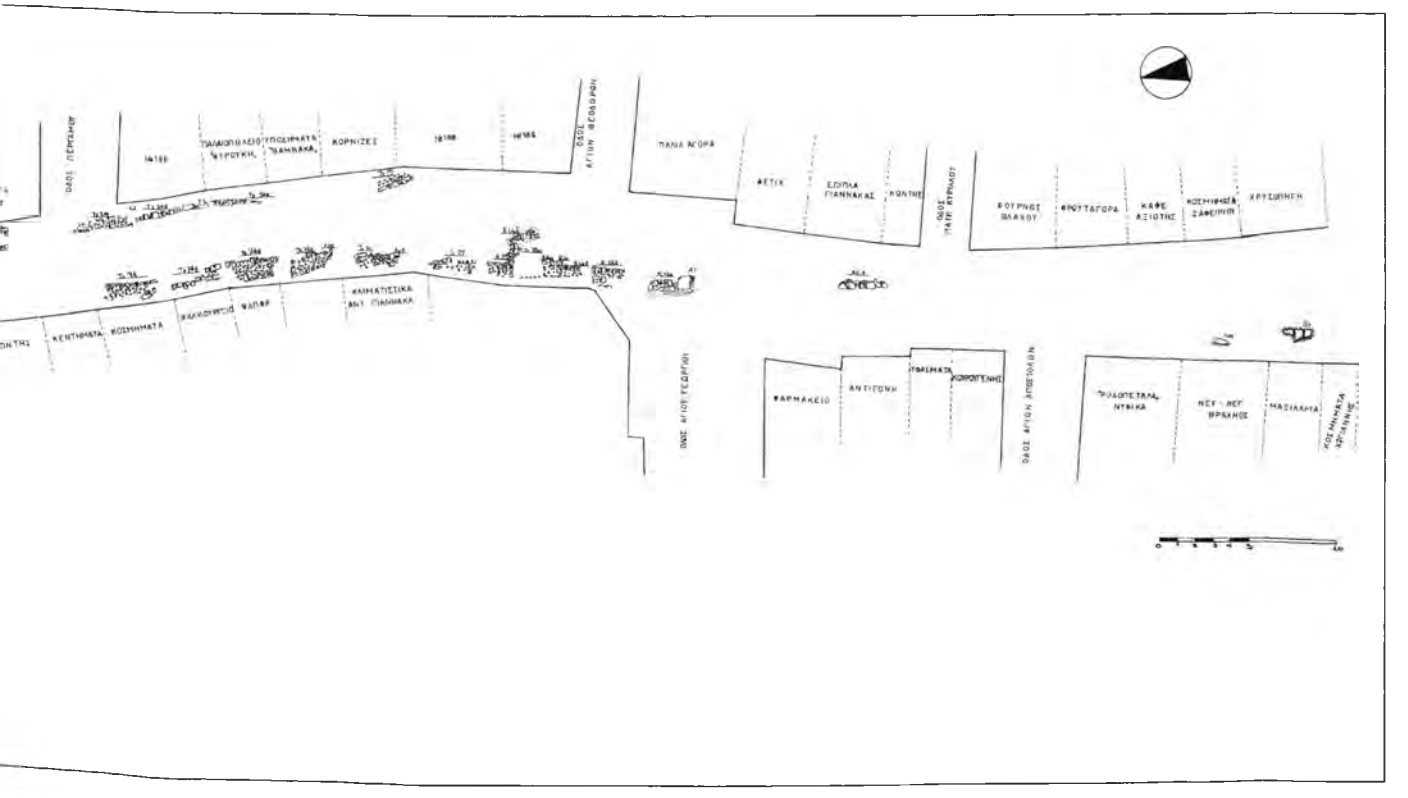
Σε βάθος -0,46 μ. αποκαλύφθηκε η λεγόμενη Κ3, σε πλάτος 1,20-2,80 και μήκος 16,70 μ. Σώζεται σε ύψος 2 μ. Είναι δομημένη με ορθογώνιους λίθους από σαρμοσάκι και ελάχιστες ασβεστολιθικές πλίνθους καλυμμένες με λεπτό στρώμα κονιάματος, δρομικοί και μπατικοί. Σώζονται τέσσερις δόμοι. Η Κ3 εδράζεται στην άμμο με πολλά όστρεα. Είναι σαφές ότι βρίσκεται στην ακτή και θα είχε σχέση με τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Από τα ευρήματα της επίχωσης, ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική κυρίως από τον 3ο αι. π.Χ. και εξής, ο ΤΧ 47 και η Κ3 χρονολογούνται στην αρχαιότερη χρήση του χώρου στην ελληνιστική περίοδο. Πιθανώς να πρόκειται για την προκυμαία του λιμανιού. Το σημαντικότερο εύρημα της επίχωσης στη συμβολή των οδών Ερμού και Τυρταίου είναι μαρμάρινο γείσο από δωρικό κτίριο (ΒΕ 41773).

Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Πατριάρχου Ιωακείμ έως την οδό Αγίου Γεωργίου

Στο τμήμα αυτό, κάτω από ένα παχύ στρώμα με καστανόμαυρο χώμα, αποκαλύφθηκαν τα κατάλοιπα κτισμάτων των τελευταίων ετών της Τουρκοκρατίας. Σε βάθος +1,29 έως -0,30 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά σωζόμενοι οκτώ τοίχοι, πλ. 0,80 μ., κατασκευασμένοι με αργούς και ημίεργους λίθους και γωνιόλιθους σε β΄ χρήση και συνδετικό υλικό χώμα και ασβεστοκονίαμα. Σώζονται σε μήκος 1,36 ο μικρότερος και 8,70 μ. ο μεγαλύτερος. Σε βάθος +0,37 έως 0,45 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκαν δάπεδα στρωμένα με αργούς λίθους, που θα ήταν τμήματα λιθόστρωτου δρόμου, δάπεδα στρωμένα με πλάκες από σαρμοσάκι και ασβεστόλιθο, που θα ήταν αυλές ή το πλακόστρωτο ισόγειο των κτισμάτων που προαναφέρθηκαν και δάπεδα στρωμένα με βότσαλα ή πλάκες, όπως φαίνεται από το κονίαμα του υποστρώματος που σώθηκε. Στο ίδιο βάθος βρέθηκε τμήμα κτιστού αγωγού, με αργούς λίθους και κονίαμα διαστ. 0,79×067 μ. Θα εξυπηρετούσε τις ανάγκες των ενοίκων που θα κατοικούσαν στα οικήματα στα οποία ανήκουν τα διασωθέντα λείψανα.

Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Αιγαίου έως την οδό Μαιάνδρου

Στη συμβολή των οδών Ερμού και Αγίου Συμεών (Εικ. 15), σε μικρή απόσταση από τον καλούμενο ΤΧ 47, σε βάθος -0,81 έως 0,98 μ. αποκαλύφθηκε λιθόκτιστη κατασκευή σε μήκος 11 μ. και πλάτος 1,50 μ. Σώζεται σε ύψος 1 μ. Έχει προσανατολισμό Β.-Ν. και είναι χτισμένη με μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από τραχείτη λίθο Μιστεγνών, τοποθετημένες κατά τον άξονα Β.-Ν. (δρομικές) και κατά διαστήματα Α.-Δ. (μπατικές). Το μέτωπο

Εικ. 15. Μυτιλήνη. Οδός Ερμού, τμήμα από την οδό Αιγαίου έως την οδό Μαιάνδρου. Τοπογραφικό.

της κατασκευής διαμορφώνεται στην ανατολική πλευρά, στην οποία είναι επικολλημένα όστρεα με το ψευδοϊσόδομο σύστημα δόμησης. Η δυτική εσωτερική πλευρά είναι αμελώς κατασκευασμένη και το σύστημα δόμησης είναι το έμπλεκτο με λιθορριπή στο εσωτερικό. Η κατασκευή είναι θεμελιωμένη στην άμμο. Πρόκειται σαφώς για τμήμα της προκυμαίας στο μέρος της ξηράς. Τα ευρήματα της επίχωσης, ελληνιστική και ρωμαϊκή κεραμική, χρονολογούν την Κ7 στην ελληνιστική περίοδο.

Σε βάθος -0,50 μ. βρέθηκαν τρεις αγωγοί των νεότερων χρόνων, εκ των οποίων οι δύο ήταν πήλινοι, εγκιβωτισμένοι σε κτιστούς αγωγούς, διαστ. 0,55×0,30 μ. και ο τρίτος, διαστ. 0,77× 0,31 μ., κτιστός με ημίεργους λίθους. Δύο μισοδιαλυμένες κατασκευές σε βάθος 1 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, χτισμένες με αργούς λίθους χρονολογούνται στους νεότερους χρόνους. Ο αψιδωτός αγωγός της ύστερης Τουρκοκρατίας, που διασχίζει ολόκληρη την οδό Ερμού, σε αυτό το σημείο περνά κάτω από την οδό Χρυσοστόμου Σμύρνης και στρίβει στην οδό Ερμού. Σε αυτό το ύψος έχει δεχθεί διάφορες νεότερες επισκευές, αφού χρησιμοποιείται έως σήμερα.

Οδός Κουντουριώτου

Τα σκάμματα διανοίχθηκαν για τις ανάγκες των έργων του βιολογικού καθαρισμού κατά μήκος της οδού Κουντουριώτου (Εικ. 16). Από την Κουντουριώτου 35 έως το ύψος της Τράπεζας της Ελλάδος, σε βάθος 0,25 μ., ήλθαν στο φως τα κατάλοιπα της προκυμαίας των αρχών του αιώνα σε μήκος 18,10 μ. Ο τοίχος της προκυμαίας στην Κουντουριώτου 35 σώζεται σε ύψος 1,17 και σε πλάτος 1, 57 μ. Είναι χτισμένος με αργούς και ημίεργους λίθους και συνδετικό υλικό υδραυλικό κονίαμα. Στο ύψος της Τράπεζας της Ελλάδος η κατασκευή σε μήκος 9 μ. είναι καλύτερη. Ο ανώτερος δόμος είναι κατασκευασμένος με πλίνθους σε β΄ χρήση και υδραυλικό κονίαμα.

Σε βάθος 1 μ. αποκαλύφθηκαν τέσσερις αγωγοί των αρχών του αιώνα, με κατεύθυνση Α.-Δ. Από αυτούς ο ένας είναι πήλινος και οι άλλοι τρεις κτιστοί με οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση. Ο ένας από αυτούς είναι αψιδωτός με μήκος 2,73 μ. Σε βάθος -2,20 έως -3,20 μ. στο ύψος της Κουντουριώτου 29-31 ήλθαν στο φως τα κατάλοιπα σκαφών των μεταβυζαντινών χρόνων. Από το πρώτο σκάφος, που, σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Δαμιανίδη, έφθανε σε μήκος 20-22 μ., σώθηκαν τα στραβόξυλα, μέρος της καρίνας και του πετσώματος σε μέγιστο μήκος 1,80, μέγιστο πλάτος 0,25 και μέγιστο ύψος 0,22 μ.

Νοτιότερα, στο ύψος της Κουντουριώτου 17 και 21 αποκαλύφθηκαν τα λείψανα του δεύτερου σκάφους, καρίνα, στραβόξυλα, ξύλινες σφήνες, πετσώματα. Τα διασωθέντα τμήματα, που έχουν μέγιστο μήκος 2,64 και μέγιστο πλάτος 0,22 μ., είναι καλυμμένα με πίσσα. Τα δύο σκάφη, που έγιναν από ξύλο πεύκου, χρονολογούνται στους μεταβυζαντινούς χρόνους.

Στην αμμώδη επίχωση βρέθηκε κεραμική μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων, ελάχιστα καρφιά, τουρκικά νομίσματα,

Εικ. 16. Μυτιλήνη. Οδός Κουντουριώτου. Άποψη της νεότερης προκυμαίας.

σιδερένιες δέστρες στον τοίχο της προκυμαίας των μεταβυζαντινών χρόνων και τμήματα κανονιών.

Το περισσότερο ενδιαφέρον εύρημα της οδού Κουντουριώτου για την ιστορία του νότιου λιμανιού της πόλης ήταν οι ξύλινες πασσαλοπήξεις, που βρέθηκαν σε βάθος -0,30 έως -0,50 μ. από την επιφάνεια του καταστρώματος της οδού. Οι πασσαλοπήξεις αυτές χρησίμευαν για τη θεμελίωση της προκυμαίας των μεταβυζαντινών χρόνων, ενώ οι πασσαλοπήξεις σε βάθος 4,50 έως 5 μ. χρησιμοποιήθηκαν πιθανώς για τη θεμελίωση ξύλινου ίσως προβλήτος κατά την αρχαιότητα.

Οδός Αγίου Θεράποντος, τμήμα από την οδό Ερμού έως την οδό Καραντώνη

Η σωστική ανασκαφική έρευνα στην ανηφορική οδό Αγίου Θεράποντος έφερε στο φως επάλληλα οικιστικά λείψανα των ρωμαϊκών και μεταβυζαντινών χρόνων, καθώς και της εποχής της Τουρκοκρατίας. Σε +4,80 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκε ισχυρός τοίχος (ΤΧ11) της εποχής της Τουρκοκρατίας, πλ. 1,53 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., που σώζεται σε τρία τμήματα, μήκ. 6,60, 2,40 και 2,20 μ.

Σε 5,20 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας ήλθε στο φως τοίχος της εποχής της Τουρκοκρατίας, πλ. 0,52 μ. (ΤΧ13), με κατεύθυνση Α.-Δ., που σώζεται σε ύψος 0,99 μ. Στην ίδια οικιστική φάση ανήκουν πήλινος και μολύβδινος αγωγός ύδρευσης και φρεάτιο.

Σε βάθος +3,61 έως +3,65 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, βρέθηκε μικρό τμήμα πήλινου αγωγού ύδρευσης των μεσαιωνικών χρόνων. Πέντε δάπεδα που αποκαλύφθηκαν σε βάθος +2,75 μ. από τη θάλασσα, αν και σώθηκαν αποσπασματικά, έχουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τοπογραφία της περιοχής και τη χρήση του χώρου. Το μεγαλύτερο σωζόμενο (Δ5), μήκ. 4,55 μ., που βρίσκεται ακριβώς μπροστά από το κατάστημα των Φιλανθρωπικών, καλύπτεται από στρώμα υπόλευκου κονιάματος, πάχ. 0,90 μ., με υπόστρωμα από αργούς λί-

θους. Έχει επισκευαστεί σε μεταγενέστερες φάσεις και έχει προστεθεί ένα στρώμα λευκού κονιάματος.

Σε +3,27 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας βρέθηκε το δάπεδο (Δ3), μήκ. 10,40 μ., στρωμένο με λευκές πλάκες από τη Φώκαια, τοποθετημένες σε υπόστρωμα από κονίαμα και αργούς λίθους.

Στο ίδιο επίπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα δαπέδων, που είναι στρωμένα με μαρμάρινες πλάκες, σε ανάλογο υπόστρωμα από κονίαμα και αργούς λίθους. Το μεγαλύτερο από αυτά είναι διαστάσεων 0,90×0,15 μ. Τα δάπεδα αυτά φαίνεται να αποτελούν τμήμα αυλής, ίσως του κτιρίου με τα ψηφιδωτά δάπεδα, που βρίσκονται στο υπόγειο των Φιλανθρωπικών[7].

Τα οικιστικά κατάλοιπα των πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων βρίσκονται σε βάθος +1,50 έως +2,69 μ. από τη θάλασσα. Ανάμεσά τους αναφέρουμε ένα δωμάτιο αυτής της εποχής, διαστ. 2,93×0,85 μ., οριζόμενο με τοίχους (ΤΧ 1,2,3), πλ. από 0,50 έως 0,80 μ., που σώζονται σε μήκος 1,10, 3,10 και 0,50 μ. αντίστοιχα. Επίσης, αναφέρουμε τοίχους που δεν συνδέονται μεταξύ τους, ένα δάπεδο, διαστ. 2,72×2,60 μ., στρωμένο με κονίαμα και αργούς λίθους και έναν πήλινο αγωγό, διαμ. 0,15 μ. Σε όλη την επίχωση βρέθηκαν όστρακα των ρωμαϊκών και νεότερων χρόνων.

Συμβολή των οδών Βοστάνη, Μητροπολίτου Ιακώβου και Μουσών

Μετά την αφαίρεση του οδοστρώματος αποκαλύφθηκε ο αψιδωτός αγωγός της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Οδός 8ης Νοεμβρίου

Σε βάθος 1 μ. περίπου από το κατάστρωμα του δρόμου αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα των ρωμαϊκών και νεότερων χρόνων, καθότι η χρήση του χώρου είναι συνεχής από τους ρωμαϊκούς έως τους νεότερους χρόνους, όπως διαπιστώνεται και από τα ευρήματα της επίχωσης. Διαπιστώθηκαν τα διάσπαρτα λείψανα 51 τοίχων, που δεν συνδέονται μεταξύ τους. Για την κατασκευή των νεοτέρων χρησιμοποιήθηκαν αργοί και ημίεργοι λίθοι και χώμα ή κονίαμα ως συνδετικό υλικό και για την κατασκευή των παλαιοτέρων πλίνθοι από πωρόλιθο και συνδετικό υλικό το χώμα. Τα περισσότερα λείψανα βρέθηκαν μεταξύ των ΣΟΑ και του Υπουργείου Αιγαίου. Εκεί βρέθηκαν τμήματα δαπέδων κτισμάτων των ρωμαϊκών χρόνων. Το πιο ενδιαφέρον ήταν το ψηφιδωτό, μπροστά από τα κτίρια των ΣΟΑ αριθ. 45, 47, 49, με τα γεωμετρικά σχέδια, που αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,70 μ.

Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν 12 πήλινοι και ένας χτιστός αγωγός. Στο ύψος της οικίας Χαλίμπεη (ιδιοκτησίας του δήμου) βρέθηκε τμήμα του μεσαιωνικού τείχους, πλ. 1,30 μ. Σώζεται σε μήκος 4,50 και ύψος 1,05 μ.

Τα σπουδαιότερα ευρήματα της διαταραγμένης επίχωσης είναι δωρικό κιονόκρανο (ΒΕ 41529), τμήμα ραβδωτού κίονα (ΒΕ 41530), μαρμάρινο Εκαταίο (ΒΕ 41594).

Οδός Ναυμαχίας Έλλης

Από την οδό Ηλιοπούλου έως το ύψος της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα των νεότερων χρόνων, από τα οποία αξιολογότερο είναι τμήμα δαπέδου με πηλόχωμα.

Στη διασταύρωση των οδών Ναυμαχίας Έλλης και Ηλιοπούλου, μετά την αφαίρεση της ασφάλτου, αποκαλύφθηκε ορθογώνια κατασκευή (ΚΑΤ Α), διαστ. 2,40×2,37×0,36 μ., χτισμένη με ιώδη τραχείτη και πωρόλιθο. Μολονότι το σκάμμα δεν κατέστη δυνατόν να διευρυνθεί, επειδή η οδός Ναυμαχίας Έλλης είναι ταχείας κυκλοφορίας, είναι δυνατή η διατύπωση της άποψης ότι πρόκειται για πυργίσκο του τείχους, δεδομένης μάλιστα της γειτνίασης της κατασκευής με την πύλη του τείχους, που βρέθηκε στο οικόπεδο Χατζησάββα[8].

Στο ύψος του οικοδομήματος Κόρακα, Ναυμαχίας Έλλης 99Β, ήλθαν στο φως τα κτιριακά λείψανα εργαστηρίου, που σώθηκαν σε μήκος 33,30 μ. Σώζονται δύο ορθογώνιοι χώροι διαστ. 1,30×0,50 και 1,30×0,40 μ. αντίστοιχα. Στο δάπεδο του βόρειου σώζονται τμήματα του υποστρώματος από κονίαμα και στο δάπεδο του νότιου πήλινες υπόλευκες πλάκες από λίθο της Φώκαιας. Οι τοίχοι που σώθηκαν είναι κατασκευασμένοι με λιθοπλίνθους ή είναι διαμορφωμένοι στο φυσικό βράχο, που είναι επιχρισμένος με λευκό κονίαμα. Εστία, διαστ. 1,66×1,45 μ., είναι χτισμένη με οπτοπλίνθους, κεραμίδες και κονίαμα, με έντονα τα κατάλοιπα καύσης. Κάτω από τα δάπεδα υπήρχε αποχετευτικό σύστημα ύδρευσης από πήλινους αγωγούς και αποχέτευσης από κτιστούς. Σε μικρή σχετικά απόσταση, 20 μ. μπροστά στο κτίριο ιδιοκτησίας Κουρτζή, αποκαλύφθηκε δάπεδο αποθήκης σε μήκος 6,70 μ. στρωμένο με λίθινες πλάκες. Στα σωζόμενα αψιδωτά διάχωρα βρέθηκαν τμήματα πίθων. Οι τοίχοι που ορίζουν το δωμάτιο της αποθήκης, είναι κατασκευασμένοι με αργολιθοδομή. Αποχετευτικό σύστημα με κτιστούς αγωγούς και ορθογώνια δεξαμενή επιχρισμένη με υδραυλικό κονίαμα εξυπηρετούσαν τις ανάγκες του εργαστηρίου. Οι εργαστηριακές εγκαταστάσεις χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο, όπως και τα γειτονικά οικοδομικά λείψανα του οικοπέδου Κόρακα[9].

Οδός Ναυμαχίας Έλλης, τμήμα από την οδό Κεμερίου έως την οδό Μητροπολίτου Αμβροσίου (Εικ. 17-18)

Σε βάθος -0,70 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ναυμαχίας Έλλης, αποκαλύφθηκε τμήμα λουτρικού οικοδομήματος της ρωμαϊκής εποχής. Τα λείψανα του λουτρού, που συνεχίζονται κάτω από το κατάστρωμα της οδού ταχείας και μεγάλης κυκλο-

7. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 580. *ΑΑΑ* ΙΙ (1969), σ. 239 κ.ε.
8. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 481.
9. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 402.

Εικ. 17. Μυτιλήνη. Οδός Ναυμαχίας Έλλης, τμήμα από την οδό Κεμερίου έως την οδό Μητροπολίτου Αμβροσίου. Άποψη των τοίχων 93, 103-108.

Εικ. 18. Μυτιλήνη. Οδός Ναυμαχίας Έλλης, τμήμα από την οδό Κεμερίου έως την οδό Μητροπολίτου Αμβροσίου. Άποψη του πηγαδιού 1.

φορίας, ερευνήθηκαν σε μήκος 27 μ. Από τους τρεις χώρους, που διαπιστώθηκαν κατά την ανασκαφική έρευνα, ο καλύτερα διατηρημένος είναι ο μεσαίος, μήκ. 13,70 μ., με τα υπόκαυστα. Παρά τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, διασώθηκαν σε δάπεδο στρωμένο με πηλό 25 πήλινοι στυλίσκοι από δισκοειδείς οπτόλιθους, διαμ. 0,22 μ. Οι τοίχοι, που ορίζουν τον κεντρικό χώρο, ήταν επιχρισμένοι με κονίαμα. Σε μια μετασκευή του λουτρού το δάπεδο των υποκαύστων αντικαταστάθηκε με δάπεδο από πήλινες πλάκες, που είχαν τοποθετηθεί σε υπόστρωμα από κονίαμα. Τα δάπεδα των χώρων, διαστ. 2,80×2,40 μ. ο μεγαλύτερος, που ανοίγονται βόρεια και νότια του κεντρικού, ήταν στρωμένα με μαρμάρινες πλάκες σε υπόστρωμα από κονίαμα. Τα λείψανα των τοίχων που σώθηκαν φέρουν ορθομαρμάρωση. Από το σύστημα ύδρευσης σώθηκαν μικρά τμήματα πήλινων αγωγών και από το αποχετευτικό κτιστών. Το πλέγμα των τοίχων, πλ. 0,50 μ., που διαπιστώθηκε βορειότερα από τη συμβολή των οδών Ναυμαχίας Έλλης και Μητροπολίτου Αμβροσίου, έως το εργοστάσιο Καλαμάρη, που είναι κατασκευασμένοι με τη χυτή τοιχοποιία, όπως και οι τοίχοι του λουτρικού συγκροτήματος, στο ευρύτερο περιβάλλον του οποίου ανήκουν. Ο κεντρικός τοίχος, πλ. 0,60, σώθηκε αποσπασματικά σε μήκος 14,64 μ. Οι χώροι που δημιουργούνται σαφώς εξυπηρετούσαν τις λειτουργίες του λουτρού, όπως και το πηγάδι, διαμ. 0,82 μ. Το παλαιότερο κτίσμα, στο οποίο είναι θεμελιωμένο το λουτρικό οικοδόμημα, είχε ισχυρούς τοίχους κατασκευασμένους με χυτή τοιχοποιία, θεμελιωμένους σε βάθος -1,80 μ. από το κατάστρωμα της οδού Ναυμαχίας Έλλης, πάνω στο βράχο, τα βότσαλα και την άμμο της θάλασσας. Ο μεγαλύτερος τοίχος αυτής της οικοδομικής ρωμαϊκής φάσης, πλ. 0,80, σώζεται σε μήκος 39,50 μ.

Βορειότερα διαπιστώθηκαν τα διαλυμένα λείψανα από ρωμαϊκά, επίσης, οικοδομήματα και ημικατεστραμμένος κλίβανος γεμάτος στάχτες και κοκκινόχωμα. Διαπιστώθηκε ότι βορειότερα της οδού Ναυμαχία Έλλης, πλησιέστερα στο τείχος, τα οικοδομήματα αραιώνουν. Αποκαλύφθηκαν τα λείψανα εργαστηρίου των ελληνιστικών χρόνων. Σώζονται μεγάλα κομμάτια πηλού και άφθονη κεραμική. Οι εξαιρετικά μεγάλες ποσότητες θρυμματισμένης και ολόκληρης πορφύρας, που βρέθηκαν μαζί με στάχτες και αμμώδες χώμα γύρω από τον κατεστραμμένο κλίβανο υπαινίσσονται το είδος του εργαστηρίου. Το εργαστήριο, που φαίνεται να λειτούργησε την ελληνιστική και τα πρώτα χρόνια της ρωμαϊκής περιόδου καταργήθηκε από την επέκταση της παρόδιας βόρειας νεκρόπολης, όπως φαίνεται από τους τάφους τους κτερισμένους με unguentaria, που είχαν σφραγίσει τον κλίβανο. Στην επίχωση και μέσα στο παχύ στρώμα με τις πορφύρες, βρέθηκαν αγγεία terra sigillata, κεραμική Δυτικής Κλιτύος, χάλκινα οξειδωμένα νομίσματα, ελάχιστα αποτμήματα ειδωλίων, υφαντικά βάρη, τμήμα μαρμάρινου βωμίσκου, μαρμάρινη βάση στήλης, τμήμα λίθινου κίονα και κιονοκράνου (ΒΕ 42003-42006).

Οδός Ναυμαχίας Έλλης, τμήμα από την οδό Λεσβώνακτος έως τον αριθ. 53

Σε βάθος -0,50 έως -1 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας αποκαλύφθηκαν τα κτιριακά κατάλοιπα των νεότερων χρόνων. Από τους τοίχους, πλ. 0,70 μ., που σώθηκαν, ο μεγαλύτερος έχει μήκος 17,60 μ. και από τους κτιστούς αγωγούς της ίδιας περιόδου 1,50 μ.

Σε βάθος -2,19 έως -3,09 μ. αποκαλύφθηκαν τα λείψανα των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων. Σύστημα αποχέτευσης από κτιστούς αγωγούς, ο μεγαλύτερος με πλάτος 1 και μήκος 3,65 μ.

Εικ. 19. Μυτιλήνη. Οδός Καβέτσου, τμήμα από την πλατεία Κυπρίων Πατριωτών έως την οδό Ερεσού. Γενική άποψη της ανασκαφής.

και μπροστά στην οικία αριθ. 41 μία ορθογώνια δεξαμενή συλλογής υδάτων, διαστ. 3,45×1,80 και μέγ. ύψ. 0,80 μ. Οι τοίχοι της είναι δομημένοι με αργολιθοδομή και είναι επιχρισμένοι, όπως και το δάπεδο, με υδραυλικό κονίαμα. Η δεξαμενή εδράζεται σε στρώμα από θρυμματισμένα όστρεα και ογκόλιθους.

Το σύμπλεγμα των τοίχων, πλ. 0,90 μ., που αποκαλύφθηκε στο ύψος της οδού Ναυμαχίας Έλλης 47-51, είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή και σώζεται σε μήκος 31 ο μεγαλύτερος και 0,60 μ. ο μικρότερος. Εδράζονται σε παλαιότερα οικοδομικά λείψανα θεμελιωμένα σε στρώμα από βότσαλα, άμμο και κροκάλες από τη θάλασσα. Τα ευρήματα από την επίχωση είναι όλα της ρωμαϊκής περιόδου, κτενωτά όστρακα χρηστικής κεραμικής και βάσεις αμφορέων.

Στο ύψος της οδού Ναυμαχίας Έλλης 43-47, σε βάθος -2,01 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας, αποκαλύφθηκε τμήμα της ελληνιστικής οχύρωσης της πόλης. Το τμήμα του τείχους, πλ. 2,60 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 5,80 μ., έχει κατεύθυνση Α.-Δ. και σώζεται σε δύο δόμους, ύψ. 0,70 μ., είναι χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους και εδράζεται σε ένα στρώμα με μεγάλους λίθους, κροκάλες, άμμο και βότσαλα. Η κεραμική από τα κατώτερα στρώματα είναι ρωμαϊκή και χρονολογεί την εποχή της καταστροφής του. Φαίνεται ότι ανήκε σε πύργο του τείχους, ανάλογο με αυτόν που σώζεται στη γέννηση του ανατολικού λιμενοβραχίονα του βόρειου λιμανιού.

Στη συμβολή των οδών Ναυμαχίας Έλλης και Κρήνης αποκαλύφθηκε το επιθαλάσσιο τείχος, πλ. 2,80 μ., σε βάθος -2,17 μ. από την επιφάνεια της θάλασσας. Ερευνήθηκε σε μήκος 11,65 μ. Το μέγιστο σωζόμενο ύψος είναι 1,06 μ. σε τρεις δόμους από πλίνθους σαρμοσάκι. Η κατεύθυνση που ακολουθεί σε αυτό το σημείο είναι ΒΔ.-ΝΑ. με απόκλιση 28° προς τα Δ. Εδράζεται πάνω σε στρώμα από βράχους διαμορφωμένους, που χρησιμοποιήθηκαν για την εξυγίανση του εδάφους.

Μπροστά στον αριθ. 51 σώζονται οι δύο τελευταίοι δόμοι του τείχους, πλ. 3-3,45 μ. Σώζεται σε μήκος 17 μ., κατεύθυνση Β.-Ν. και απόκλιση 10° προς Δ. Είναι χτισμένο με το έμπλεκτο σύστημα. Οι πλίνθοι των παρειών από σαρμοσάκι, στο κέντρο το γέμισμα με μικρότερους και περισσότερο μαλακούς λίθους. Οι πλίνθοι έχουν διαστάσεις 1×0,60×0,35 μ. και συγκρατούνται με πιόσχημους σιδερένιους συνδέσμους προστατευμένους με μολυβδοχόηση. Από μεταγενέστερες επεμβάσεις στην επιφάνεια του τείχους στρώθηκαν αργοί λίθοι, που καλύφθηκαν αργότερα με κονίαμα.

Οδός Καβέτσου, τμήμα από την πλατεία Κυπρίων Πατριωτών έως την οδό Ερεσού

Η θέση της οδού Καβέτσου είναι εξαιρετική για την τοπογραφία της πόλης με συνεχή χρήση του χώρου από τους κλασικούς χρόνους έως τα τέλη της Τουρκοκρατίας (Εικ. 19). Σήμερα αποτελεί την κεντρική οδική αρτηρία, που οδηγεί από την πόλη στην ύπαιθρο της χερσονήσου της Αμαλής και το αεροδρόμιο. Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που έγινε σε όλο το μήκος της εν λόγω οδού, έφερε στο φως τμήματα του αμυντικού τείχους, της παρόδιας νότιας νεκρόπολης και οικιστικά λείψανα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και της εποχής της Τουρκοκρατίας.

Συμβολή των οδών Καβέτσου και Βουρνάζων

Στη συμβολή των παραπάνω οδών, σε βάθος -4, 41 μ. από το κατάστρωμα της οδού, αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους, πλ. 1,56 έως 2,18, σε μήκος 6,69 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. (Εικ. 20). Είναι χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες πλίνθους από σαρμοσάκι τοποθετημένες όλες κατά πλάτος και εδράζονται πάνω σε βότσαλα και άμμο θαλάσσης. Πρόκειται δηλαδή για την υποθεμελίωση του επιθαλάσσιου τείχους της ελληνιστικής Μυτιλήνης. Η ευτελής αψιδωτή κατασκευή, διαστ. 2,22×1,64 μ., αποκαλύφθηκε νότια του τείχους, σε βάθος -2,96 μ. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με μικρούς και μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και συνδετικό υλικό το χώμα. Λόγω της διαταραγμένης επίχωσης δεν είναι δυνατή η χρονολόγηση της κατασκευής με ασφάλεια, αλλά είναι σαφές ότι είναι νεότερη από το αποκαλυφθέν τμήμα του τείχους.

Στην αρχή της οδού Καβέτσου και σε απόσταση 10 μ. από το τείχος της οδού Βουρνάζων, σε βάθος -1,38 μ., αποκαλύφθηκε το δυτικό όριο λιθόστρωτης οδού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., σε μήκος 18,50 μ. Ο τοίχος είναι χτισμένος με ορθογώνιες πλίνθους, αργούς λίθους και μαρμάρινες πλίνθους σε β΄ χρήση. Το κατάστρωμα της οδού ήταν στρωμένο με μικρούς και μεγάλους αργούς λίθους και μαρμάρινες πλάκες σε β΄ χρήση. Από τα ευρήματα της επίχωσης το αποκαλυφθέν τμήμα της οδού χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στην επίχωση, εκτός από

Εικ. 20. Μυτιλήνη. Συμβολή των οδών Καβέτσου και Βουρνάζων. Άποψη τμήματος του τείχους.

Εικ. 21. Μυτιλήνη. Οδός Καβέτσου 12-14. Άποψη του ταφικού περιβόλου 28 και του τάφου 41.

Εικ. 22. Μυτιλήνη. Οδός Καβέτσου 12-14. Άποψη του τάφου 3β και της κατασκευής Κ17.

την κεραμική, βρέθηκαν μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη από κατασκευές και οικοδομήματα, που θα υπήρχαν στη γύρω περιοχή. Από τα ευρήματα σημαντικότερος είναι μονολιθικός κίονας, μήκ. 5,70 μ. (ΒΕ 43225).

Οδός Καβέτσου 6

Στο ύψος της παραπάνω οδού, σε βάθος -2,78 μ., αποκαλύφθηκαν τρεις ελεύθερες ταφές κτερισμένες με ένα διαβρωμένο χάλκινο νόμισμα, τέσσερα ατρακτοειδή μυροδοχεία και υφαντικό βάρος. Στην επίχωση βρέθηκαν αποτμήματα ειδωλίων και ελληνιστική κεραμική.

Σε βάθος -3,28 μ. αποκαλύφθηκαν δύο ταφικά μνημεία οριζόμενα από ορθογώνιους ταφικούς περιβόλους, διαστ. 3,60×2,40 και 3,08×0,48 μ., κατασκευασμένους με πλάκες από τραχείτη λίθο. Πρόκειται για δύο θήκες, διαστ. 0,80×0,68 και 0,78×0,84×0,84 και ύψ. 0,50 μ., χτισμένες με λίθους σε β΄ χρήση, που συνδέονται μεταξύ τους με σιδερένιους συνδέσμους με μολύβδινη επένδυση. Οι ταφές, που χρονολογούνται στο β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ., ήταν κτερισμένες με δύο ερυθρόμορφες πελίκες, χάλκινο κάδο, χάλκινο αμφορέα με πώμα, σιδερένια στλεγγίδα και ειδώλιο αλέκτορα.

Οι ταφικοί περίβολοι εδράζονται στα ερείπια προγενέστερων κτιριακών εγκαταστάσεων, από τα οποία ο μεγαλύτερος τοίχος αποκαλύφθηκε σε μήκος 3,90 και ύψος 0,78 μ.

Οδός Καβέτσου 12-14

Αποκαλύφθηκε η συνέχεια του αμυντικού τείχους (ΤΧ25) σε μήκος 2,60 και πλάτος 4,05 μ. Σε βάθος +3,62 έως και 1,67 μ. (Εικ. 21-22) αποκαλύφθηκαν τα αρχιτεκτονικά λείψανα της Τουρκοκρατίας με ορθογώνιους χώρους, διαστ. 1×0,70 μ., που ορίζονται με τοίχους χτισμένους με αργολιθοδομή.

Σε βάθος +2,34 έως +0,77 μ. αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα και τάφοι, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Σώζονται τα κατάλοιπα ενός κτίσματος που εισχωρεί στα πρανή και ορίζεται από τοίχους χτισμένους με αργούς και ημίεργους λίθους και αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Ο μεγαλύτερος από τους τοίχους, πλ. 0,55 μ., που αποκαλύφθηκε σε μήκος 20,80 και ύψος 1,20 μ., είναι επιχρισμένος με κονίαμα στην εξωτερική παρειά και θηραϊκή γη, υδραυλικό κονίαμα και κεραμίδι στο εσωτερικό. Στο ίδιο στρώμα ανήκουν και τα τμήματα πήλινων αγωγών, που συνδέονται μεταξύ τους με ασβεστοκονίαμα. Ο μεγαλύτερος αγωγός, διαμ. 0,12 μ., αποκαλύφθηκε σε μήκος 28,20 μ. Στην επίχωση βρέθηκε ρωμαϊκή και υστερορωμαϊκή κεραμική.

Δύο παράλληλοι τοίχοι, πλ. 2,45 μ., χτισμένοι με το έμπλεκτο σύστημα σώζονται σε μήκος 5,30 και ύψος 1,40 μ. σε τέσσερις δόμους. Τμήμα του ενός εξ αυτών αποτελεί τη μία πλευρά ορθογώνιου περιβόλου, διαστ. 1,65×3,45 μ., δημιουργώντας χώρο όπου υπήρχαν δύο ελεύθερες ταφές και μία μνημειακή σαρκοφάγος. Εκτός περιβόλου, υπήρχε, επίσης, μία ελεύθερη ταφή. Όλες οι ταφές χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους.

Μετά την αφαίρεση των ρωμαϊκών ταφών σε βάθος -1,86 έως -0,38 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα του τείχους, πλ. 4,04 μ., χτι-

σμένο με το έμπλεκτο σύστημα δόμησης, με κατεύθυνση Α.-Δ. (ΤΧ25-ΤΧ56). Ερευνήθηκε σε μήκος 6,60 μ., σώζεται σε δύο δόμους, ύψ.1,15 μ., από τους οποίους ο ανώτερος είναι χτισμένος με το πολυγωνικό σύστημα και ο κατώτερος, η υποθεμελίωση, με ορθογώνιες μεγάλες πλίνθους. Από το δυτικό του άκρο εκφύεται εγκάρσιο τμήμα του τείχους με κατεύθυνση Β.-Ν., χτισμένο, επίσης, με το έμπλεκτο σύστημα. Σώζεται σε ύψος 1,15 μ. Τα αποκαλυφθέντα λείψανα ανήκουν σε οχυρωματικό ορθογώνιο πύργο κοντά στη νότια πύλη. Σε απόσταση 0,35 μ. βορειότερα, σώζονται τα λείψανα δαπέδου, διαστ. 3,28×1,62 μ., που είναι κατασκευασμένο με μεγάλες πλίνθους από διαφόρων ειδών λίθους.

Σε βάθος +0,64 μ., ελληνιστικός τοίχος (ΤΧ69), πλ. 0, 80 μ., με κατεύθυνση Β.-Ν. εκφύεται από τη βόρεια παρειά του εγκάρσιου τείχους (ΤΧ25) και αποκαλύφθηκε σε μήκος 6,19 μ. Σώζεται σε τρεις δόμους και ύψος 1,05 μ. Στα λείψανα του τείχους και του ισόδομου ελληνιστικού τοίχου θεμελιώθηκε μνημειώδης ημικυκλική κατασκευή, διαστ. 3,30×5 μ., με προσανατολισμό Β.-Ν. Σώζεται σε τέσσερις δόμους και ύψος 1,70 μ. Οι δύο ανώτεροι δόμοι είναι χτισμένοι με μαρμάρινες πλίνθους μεγάλων διαστάσεων, που συνδέονται μεταξύ τους με σιδερένιους πιόσχημους συνδέσμους, καλυμμένους με μολύβι. Μεγάλο τμήμα της κατασκευής, που ερευνήθηκε το 1970, προχωρεί στο δυτικό πρανές του σκάμματος. Σε βάθος +0,71 μ. αποκαλύφθηκε μαρμάρινη μονολιθική θήκη, η οποία μιμείται θριγκό ναού. Η θήκη περιείχε καμένα οστά και λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Οδός Καβέτσου, τμήμα από τη συμβολή των οδών Καβέτσου και Αγίας Ειρήνης

Λίγα εκατοστά κάτω από το σημερινό οδόστρωμα διαπιστώθηκαν τα ίχνη κτιριακών λειψάνων των αρχών ίσως του 20ού αιώνα (Εικ. 23). Σε βάθος -0,51 μ. αποκαλύφθηκαν δύο ορθογώνιες δεξαμενές νερού, διαστ. 4,10×2,50×1,10 και 5,45×2,75 μ. αντίστοιχα, που εισχωρούν στα πρανή του σκάμματος κάτω από τις οικοδομές και χρονολογούνται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Ήταν επενδεδυμένες με υδραυλικό κονίαμα, όπως και το δάπεδο των αγωγών που συνδέονται με τις δεξαμενές, που θα τις χρησιμοποιούσαν για την άρδευση των κήπων, που μέχρι πρόσφατα υπήρχαν στην περιοχή. Για την ανέγερση των δεξαμενών χρησιμοποιήθηκε και αρχιτεκτονικό υλικό σε β΄ χρήση, όπως τμήματα δωρικού επιστυλίου και εδώλια θεάτρου.

Σε βάθος -1,40 μ. μετά τη διάλυση των δεξαμενών, αποκαλύφθηκε λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος τάφος, διαστ. 2,42×1,43 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., κτερισμένος με σιδερένια στλεγγίδα, ένα κάτοπτρο και οξυπύθμενη στάμνο του 3ου αι. μ.Χ.

Μετά την αφαίρεση του τάφου αποκαλύφθηκαν δύο κιβωτιόσχημοι τάφοι, διαστ. 2,20×0,90 και 2,20×0,70 μ. αντίστοιχα, μία ελεύθερη ταφή και δύο τεφροδόχα αγγεία. Οι νεκροί ήταν περισσότεροι του ενός στους κιβωτιόσχημους τάφους, σε έναν εκ των οποίων υπήρχαν τα ίχνη της καύσης του νεκρού. Τα κτερίσματα, που συνόδευαν τους νεκρούς, ήταν μυροδοχεία, μελαμβαφής φιάλη, μικρογραφικά αγγεία, ειδώλιο αποτροπαϊκής μορφής, λύχνος, χάλκινο κάτοπτρο και χρυσή δανάκη.

Εικ. 23. Μυτιλήνη. Οδός Καβέτσου, τμήμα από τη συμβολή των οδών Καβέτσου και Αγίας Ειρήνης. Άποψη των τοίχων 11α και 14.

Σε βάθος -2,55 μ. αποκαλύφθηκε σύστημα μικρών ορθογώνιων χώρων, διαστ. 1,70×2 και 3,40×1,90 μ., που ήταν οριοθετημένοι από τοίχους, πλ. 0,50 μ. Ο ένας από αυτούς, που προχωρεί παράλληλα με το ανατολικό πρανές του σκάμματος και αποκαλύφθηκε σε μήκος 10,60 μ., πιθανώς να είναι ο ένας από τους εξωτερικούς τοίχους, από τον οποίο ξεκινούν οι υπόλοιποι του κτίσματος.

Σε αυτό το βάθος αποκαλύφθηκε, επίσης, τμήμα των τοιχωμάτων φρέατος, που θα είχε καταστραφεί από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις. Στο ύψος του ναϋδρίου της Αγίας Ειρήνης, όπου η έρευνα προχώρησε έως το βάθος -4 μ., αποκαλύφθηκε τμήμα φρεατίου και σύστημα αγωγών, του 4ου αι. π.Χ., από τους οποίους ο μεγαλύτερος, διαμ. 1,25 μ., είναι κατασκευασμένος με πλάκες λίθου Μιστεγνών, μήκ. 1 μ.

Οδός Καβέτσου 18

Σε βάθος -3,26 έως -3,97 μ. αποκαλύφθηκαν ένα ταφικό μνημείο, εννέα ταφές, εκ των οποίων οι τέσσερις ήταν ταφικές θήκες, τέσσερις κιβωτιόσχημοι τάφοι και μία ελεύθερη ταφή. Όλες οι ταφές, που είχαν προσανατολισμό Β.-Ν., ήταν φτωχά κτερισμένες. Οι περισσότερες ήταν διαταραγμένες και το σκελετικό υλικό διάσπαρτο. Οι κιβωτιόσχημοι ορθογώνιοι τάφοι, διαστ. 1,93×0,70 μ., ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και υλικό σε β΄ χρήση, εκτός από έναν (ταφ. 53), που είναι χτισμένος με ορθογώνιες πλάκες τοποθετημένες κατά τον άξονα του τάφου. Τα σπουδαιότερα κτερίσματα ήταν ατρακτόσχημα μυροδοχεία, αποτμήματα ειδωλίων, θραύσματα μελαμβαφών και γκριζόχρωμων αγγείων.

Σε βάθος -3,47 μ. αποκαλύφθηκαν τρεις θήκες στη σειρά κατασκευασμένες από πλάκες, που συνδέονται μεταξύ τους με

μολύβδινους και σιδερένιους μολυβδοχοημένους πιόσχημους συνδέσμους. Οι ταφές ήταν διαταραγμένες και μόνον ένα ατρακτόσχημο μυροδοχείο βρέθηκε μαζί με καμένα οστά, καρφιά και μεταλλικά ελάσματα (ΒΕ 41847).

Το ταφικό μνημείο, που εισχωρεί στο ανατολικό πρανές του σκάμματος, αποκαλύφθηκε σε μήκος 2,66 και ύψος 0,93 μ., είναι χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες λιθοπλίνθους, σώζεται σε τρεις δόμους και είναι θεμελιωμένο στο αμμώδες χώμα. Τα καμένα οστά του νεκρού βρέθηκαν σε ορθογώνια θήκη με μονόλιθη καλυπτήρια πλάκα από σχιστόλιθο, πάνω από την οποία υπήρχε ερυθρόμορφη πελίκη του 4ου αι. π.Χ.

Σε βάθος -2,68 μ. αποκαλύφθηκε δεξαμενή της εποχής της Τουρκοκρατίας, διαστ. 1,15×0,76 και σωζ. ύψ. 1 μ., που ήταν χτισμένη με λευκές φωκιανές πλάκες, ενώ σε βάθος των -3,46 μ. στη γωνία ενός τάφου βρέθηκε μαρμάρινος κορμός του 4ου αι. π.Χ.

Συμβολή των οδών Καβέτσου 16 και Αγίας Ειρήνης

Σε βάθος -0,68 μ. αποκαλύφθηκαν τα λείψανα ταφικού μνημείου, που το όριζαν τοίχοι, πλ. 0,48 μ., σωζόμενοι σε ύψος από 0,54 έως 0,82 μ. και μέγιστο μήκος 2,76 μ. Ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους και συμπαγείς οπτοπλίνθους. Για τη θεμελίωση και την κατασκευή του μνημείου χρησιμοποιήθηκαν 11 κίονες από ασβεστόλιθο και σαρμοσάκι, μεγ. ύψ. 0,94 και μεγ. διαμ. 0,38 μ. Το μνημείο αποτελούσαν 11 κιβωτιόσχημοι τάφοι, διαστ. από 1,70×0,40 έως 2×0,50 μ., χτισμένοι με πλάκες από υπόλευκους λίθους Φώκαιας και ιώδεις από το Σαρμοσάκ της Μικράς Ασίας. Οι τάφοι ήταν συλημένοι, γεμάτοι επίχωση και το σκελετικό υλικό, αποτελούμενο από πολλούς νεκρούς, διαταραγμένο.

Στην επίχωση βρέθηκαν πήλινα ατρακτόσχημα και βολβόσχημα μυροδοχεία, υφαντικά βάρη, ελάχιστα οξειδωμένα νομίσματα, μάζες χαλκού και σιδήρου, το ανώτερο τμήμα επιτύμβιας στήλης ελληνιστικών χρόνων και αβαφής χρηστική κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων. Το μνημείο φαίνεται να χρησιμοποιούνταν από την πρώιμη έως τα τέλη της ρωμαϊκής περιόδου.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

Οδός Καβέτσου, τμήμα από την οδό Ερεσού έως την οδό Α. Δελή

Κατά τις εργασίες εκσκαφών από τη ΔΕΥΑΜ για τις ανάγκες του έργου ύδρευσης-αποχέτευσης Μυτιλήνης ερευνήθηκε το τμήμα της οδού Καβέτσου από το ύψος της οδού Ερεσού έως την οδό Α. Δελή. Από την ανασκαφική έρευνα ήλθε στο φως τμήμα της νότιας νεκρόπολης της αρχαίας πόλης της Μυτιλήνης και έτσι συμπληρώνεται η εικόνα που έχουμε από τις παλαιότερες ανασκαφικές έρευνες για την έκταση και την τοπογραφία της[10].

Το μεγάλο βάθος των σκαμμάτων, το οποίο έφθασε μέχρι τα -6,50 μ. από το επίπεδο του καταστρώματος της οδού Καβέτσου, η ύπαρξη υπόγειων νερών, αστικών λυμάτων και δικτύων της ΔΕΗ και του ΟΤΕ έκαναν πολύ δύσκολη την ανασκαφική έρευνα. Στο πρανές του σκάμματος, πλ. 2 μ. περίπου, εισχωρούσαν αρκετοί τάφοι, οι οποίοι δεν ερευνήθηκαν λόγω της επικινδυνότητας.

Εικ. 24. Μυτιλήνη. Οδός Καβέτσου, τμήμα από την οδό Ερεσού έως την οδό Α. Δελή. Ερυθρόμορφη πελίκη με παράσταση γυναικείας μορφής και αλόγου (ΒΕ 41637).

Εντοπίστηκαν και ερευνήθηκαν στο συγκεκριμένο τμήμα της οδού, μήκ. 230 μ., 103 τάφοι. Συγκεκριμένα, ήλθαν στο φως κιβωτιόσχημοι τάφοι, σαρκοφάγοι, θήκες, ελεύθερες ταφές, κεραμοσκεπείς τάφοι (κιβωτιόσχημοι και καλυβίτες), εγχυτρισμοί και ταφικά μνημεία. Η πλειονότητα των τάφων ήταν οι λίθινοι κιβωτιόσχημοι. Οι πλευρές τους κατασκευάστηκαν από λίθινες πλάκες, κατακόρυφα τοποθετημένες ή ήταν κτιστοί από αργούς λίθους και χώμα ή από λίθους με ασβεστοκονίαμα και τμήματα κεράμων. Για την κάλυψη των τάφων χρησιμοποιήθηκαν λίθινες πλάκες. Ο πυθμένας τους στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν το έδαφος ή είχε επιστρωθεί με λίθινες πλάκες, κεραμίδες ή στρώση ασβεστοκονιάματος. Ο προσανατολισμός τους ήταν Β.-Ν. και στους περισσότερους τάφους εντοπίστηκε η ταφή ενός νεκρού τοποθετημένου σε ύπτια στάση με το κεφάλι στο νότο. Στους ρωμαϊκούς χρόνους το μήκος των κιβωτιόσχημων τάφων φθάνει τα 2,20 μ. και στους τάφους αυτούς διαπιστώθηκε η ύπαρξη επάλληλων ταφών και ανακομιδών. Οι περισσότεροι τάφοι ήταν κτερισμένοι με πήλινα αγγεία (μυροδοχεία, πινάκια, ερυθρόμορφες πελίκες (Εικ. 24), υδρίες, αλάβαστρα), γυάλινα μυροδοχεία, χάλκινα αντικείμενα (νομί-

10. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 530-531· 53 (1998): Χρονικά, σ. 774-776· 54 (1999): Χρονικά, σ. 736-738.

σματα, κάτοπτρα, αιχμές βελών, στλεγγίδες, κρίκους, περόνες, κλειδιά, εξαρτήματα κλειδαριάς, άγκιστρα, μάνταλα, τριχολαβίδα, δακτυλήθρα, κοχλιάρια), σιδερένια αντικείμενα (στλεγγίδες και ήλους), ειδώλια, οστέινα αντικείμενα (περόνη, πλακίδιο). Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής αναφέρουμε μαρμάρινο ανάγλυφο βωμό (ΒΕ 44256), επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *ΑΡΤΕΜΟΝΟΣ [ΧΡΗ]ΣΤΕ ΧΑΙΡΕ* (ΒΕ 42055) και επιτύμβια στήλη με την επιγραφή: *ΒΙΤΙΝΝΑ/ΔΑΜΑΣΙ/ΣΤΡΑΤΟ/-ΧΙΗ* (ΒΕ 32624).

Σε αυτό το τμήμα του νεκροταφείου ήλθαν στο φως τρεις σαρκοφάγοι, με προσανατολισμό Β.-Ν. Σε μια περίπτωση η καλυπτήρια πλάκα ήταν μονολιθική με διαμορφωμένο αέτωμα (Τφ. XCVII), ενώ σε άλλη είχε καμπύλη διατομή (Τφ. LXX). Περιείχαν πολλαπλές ταφές και χρονολογούνται στον 1ο-2ο αιώνα.

Οι τέσσερις θήκες, που ήλθαν στο φως, ήταν τετράγωνες, ορίζονταν από πλάκες κατακόρυφα τοποθετημένες και καλύπτονταν με μία πλάκα ή δύο λιθοπλίνθους. Ήταν κτερισμένες με μυροδοχεία, ειδώλια, μεταλλικά αντικείμενα (κάτοπτρα, κρίκους), μικρά αγγεία (αρύβαλλο, σκυφίδιο).

Η κατάσταση διατήρησης των πέντε ταφικών μνημείων ήταν κακή, με το μεγαλύτερο μέρος τους να εισχωρεί κάτω από τα πρανή του σκάμματος. Οι πλευρές τους ήταν χτισμένες με αργούς λίθους και χώμα ή με λιθοπλίνθους που ενώνονταν με συνδέσμους. Δώδεκα εγχυτρισμοί εντοπίστηκαν σε όλο το μήκος του σκάμματος. Οι ταφές έγιναν κυρίως σε άβαφους αμφορείς, αλλά και σε χύτρες και λεκανίδες. Τα οστά βρίσκονταν αποσαθρωμένα. Οι περισσότερες ταφές ήταν ακτέριστες, εκτός από μία περίπτωση, του Τφ. XXVII, που ήταν κτερισμένος με μία ερυθρόμορφη πελίκη και δύο μελανόμορφα αγγεία. Στις πέντε ελεύθερες ταφές τα οστά βρίσκονταν αποσαρθρωμένα. Οι ταφές ήταν κτερισμένες με πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία. Μόνον η κατάσταση διατήρησης της ταφής αριθ. LXXXIII ήταν καλή. Οι δύο νεκροί αποκαλύφθηκαν σε ύπτια στάση και ήταν κτερισμένοι με δύο λύχνους, δύο χάλκινους δίσκους κατόπτρου και ένα χάλκινο δακτύλιο. Μία καύση με καμένα οστά ήλθε στο φως, που οριζόταν από αργούς λίθους. Ήταν κτερισμένη με μία χάλκινη στλεγγίδα και ένα πήλινο βολβόσχημο μυροδοχείο.

Από τα κινητά ευρήματα οι τάφοι χρονολογούνται από τον 4ο αι. π.Χ. έως τον 3ο αι. μ.Χ. και αναπτύσσονταν κατά μήκος της δυτικής πλευράς της αρχαίας νεκρικής οδού, τμήμα της οποίας είχε ανασκαφεί κατά το παρελθόν[11]. Έξι τάφοι του 4ου αι. π.Χ. εντοπίστηκαν στο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου από την οδό Ερεσού έως τη Ναυμ. Παπανικολή και σε θέση πλησιέστερη των τειχών της Μυτιλήνης, ενώ οι τάφοι του ρωμαϊκού νεκροταφείου βρίσκονταν στο τέλος του ανεσκαμμένου χώρου από την οδό Ναυμ. Παπανικολή έως την Α. Δελή και στο πιο απομακρυσμένο σημείο της νεκρόπολης.

Σουράδα, οδός Ελευθερίου Βενιζέλου 65-89 (τμήμα από το Φόρο έως την οδό Γρ. Τυρνόβου)

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες για την κατασκευή δικτύου αποχέτευσης του έργου του βιολογικού καθαρισμού Μυτιλήνης, στο παραπάνω τμήμα της οδού, μήκ. 350 μ., εντοπίστηκαν τάφοι και οικοδομικά λείψανα (λείψανα επτά τοίχων και ένας αγωγός). Το μεγάλο βάθος του σκάμματος, 6 μ. περίπου, τα δίκτυα της ΔΕΗ και του ΟΤΕ, καθώς και οι αγωγοί των αστικών λυμάτων έκαναν την παρακολούθηση και τον εντοπισμό των αρχαίων δύσκολο έργο.

Ανασκάφηκαν τρεις κιβωτιόσχημοι τάφοι (Τφ XXX, XXXI και XXXIII) και ένας εγχυτρισμός (XXXIV), που αποτελούσαν μέρος του αρχαίου νεκροταφείου της περιοχής[12]. Οι δύο τάφοι (Τφ. XXX και XXXIII) είχαν προσανατολισμό Α.-Δ., ενώ ο τρίτος (Τφ XXXI) Β.-Ν. Οι τάφοι XXX και XXXI ήταν κιβωτιόσχημοι με τις πλευρές δομημένες από αργούς λίθους και καλυπτήριες πλάκες από σαρμοσάκι, ενώ ο XXXIII ήταν κιβωτιόσχημος με τις πλευρές και τις καλυπτήριες από πλάκες σαρμοσάκι. Οι μέγιστες εξωτερικές διαστάσεις ήταν: μήκος 1,90, πλάτος 0,80 και ύψος 0,90 μ. Τα οστά των νεκρών αποκαλύφθηκαν αποσαθρωμένα. Οι ταφές ήταν ακτέριστες. Η ταφή του αριθ. XXXIV εγχυτρισμού έγινε σε πιθάρι, χωρίς κτερίσματα. Λιγοστά αποσαθρωμένα οστά ήλθαν στο φως. Τα όστρακα της επίχωσης των τάφων χρονολογούνται στην ύστερη ρωμαϊκή περίοδο. Τα λείψανα των επτά τοίχων, που ήλθαν στο φως σε όλο το μήκος του σκάμματος, ήταν δομημένα με αργούς λίθους. Λόγω της αποσπασματικότητας των τοίχων, δεν αντλούμε περισσότερες πληροφορίες για την κάτοψη ή τη χρήση τους. Τα όστρακα της επίχωσης χρονολογούνται από τα ρωμαϊκά έως τα βυζαντινά χρόνια.

Συμβολή των οδών Θ. Χατζημιχαήλ και Βουτυρά

Κατά τις εκσκαφικές εργασίες της ΔΕΥΑΜ ανασκάφηκε σε βάθος -1,97 μ. από το κατάστρωμα της οδού ένας κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος, κατεστραμμένος στο νοτιοανατολικό τμήμα του από καλώδια του ΟΤΕ. Ο προσανατολισμός του ήταν Β.-Ν. Ήταν χτισμένος από δουλεμένες πλίνθους από σαρμοσάκι σε τρεις δόμους. Από τις καλυπτήριες πλάκες σώζονταν δύο τμήματά τους από ανδεσίτη λίθο. Τον πυθμένα του τάφου αποτελούσε ο φυσικός βράχος. Οι εξωτερικές διαστάσεις του τάφου ήταν: μήκος 2,50, πλάτος 1,35 και ύψος 0,98 μ.. Το κρανίο του νεκρού βρέθηκε στη νοτιοδυτική γωνία του τάφου, ενώ τα οστά του σκελετού αποκαλύφθηκαν αποσαθρωμένα. Η ταφή ήταν κτερισμένη με ένα ατρακτόσχημο μελαμβαφές μυροδοχείο, ένα μελαμβαφές κυάθιο και μία γκριζόχρωμη πελικίσκη. Ο τάφος χρονολογείται στο 2ο αι. π.Χ.

11. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 531.

12. Στο ίδιο νεκροταφείο ανήκουν οι τάφοι του οικοπέδου Καμάτσου, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 459 και 44 (1989): Χρονικά, σ. 404, καθώς και οι τάφοι που ανασκάφηκαν στη συμβολή των οδών Ελ. Βενιζέλου και Γ. Μούρα, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 737-738.

Επάνω Σκάλα, οδός Ναυμαχίας Έλλης (τμήμα από την οδό Κυδωνιών έως το στρατιωτικό πρατήριο Λέσβου (ΣΤΕΠ)

Κατά τη διάρκεια των εκσκαφών για τις ανάγκες του έργου του βιολογικού καθαρισμού Μυτιλήνης στο παραπάνω τμήμα της οδού Ναυμαχίας Έλλης ήλθε στο φως τμήμα της βόρειας νεκρόπολης της αρχαίας πόλης της Μυτιλήνης (Εικ. 25). Αποκαλύφθηκαν και ανασκάφηκαν 113 τάφοι, από τους οποίους οι 73 ανήκουν στους κλασικούς χρόνους και οι υπόλοιποι 40 στη ρωμαϊκή περίοδο.

Το τμήμα της νεκρόπολης είχε υποστεί μεγάλες καταστροφές από τις σύγχρονες επεμβάσεις (κατασκευή της οδού, βόθρων, καλώδια ΟΤΕ, ΔΕΗ κτλ.). Μέρος των τάφων των κλασικών χρόνων είχε καταστραφεί στην αρχαιότητα από τους Ρωμαίους, αφού μικρό τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου εδράστηκε πάνω στους προγενέστερους τάφους. Επίσης, τμήματα των κλασικών σαρκοφάγων αποτέλεσαν υλικό σε β΄ χρήση στους ρωμαϊκούς τάφους.

Το κλασικό νεκροταφείο ήταν οργανωμένο σε σαρκοφάγους, οι οποίες εφάπτονταν μεταξύ τους και ήταν τοποθετημένες σε δύο σειρές. Οι σαρκοφάγοι αποκαλύφθηκαν αρκετά κατεστραμμένες και, σε αρκετές περιπτώσεις, σωζόταν μόνον ο πυθμένας τους. Ο προσανατολισμός τους ήταν ΒΑ.-ΝΔ. Για την τοποθέτηση των σαρκοφάγων είχε ανοιχθεί σκάμμα στο φυσικό έδαφος (ερυθρό, πηλώδες χώμα) της περιοχής. Οι ορθογώνιες σαρκοφάγοι ήταν μονολιθικές από φωκιανό και ανδεσίτη λίθο. Η καλυπτήρια πλάκα ήταν δικλινής και μονολιθική, διαμορφωμένη σε χαμηλό αέτωμα στις στενές πλευρές, όπως διαπιστώθηκε από την κατά χώραν εύρεσή τους σε ελάχιστες, όμως, περιπτώσεις. Η εξωτερική επιφάνεια των σαρκοφάγων ήταν αδρά δουλεμένη, σε αντίθεση με την εσωτερική, την οποία ο τεχνίτης δούλεψε με λεπτό εργαλείο.

Η ανασκαφική έρευνα έδειξε ότι οι σαρκοφάγοι είχαν συληθεί. Συνήθως αποκαλύφθηκαν ένας ή δύο νεκροί. Ο σκελετός σωζόταν αποσπασματικά και φαινόταν μετατοπισμένος έτσι, ώστε να μην είναι ξεκάθαρο αν πρόκειται για ενταφιασμό ή για ανακομιδή οστών. Ταφές σε πιθάρι και τεφροδόχο υδρία έγιναν στο εσωτερικό των τάφων 52 και 62, αντίστοιχα.

Κατεξοχήν ταφικά κτερίσματα των σαρκοφάγων ήταν οι μελανόμορφες λήκυθοι και ακολουθούσαν οι κύλικες, οι αρύβαλλοι, οι κάνθαροι, οι σκύφοι, οι οινοχόες, οι πελίκες, τα αλάβαστρα, τα ειδώλια, τα χάλκινα κάτοπτρα, οι περόνες, οι πόρπες και δέκα χρυσά ενώτια.

Το ρωμαϊκό νεκροταφείο κάλυπτε το νοτιότερο τμήμα των κλασικών σαρκοφάγων έως την οδό Κυδωνιών[13]. Ήταν οργανωμένο σε συστάδες τάφων, που περικλείονταν από τα λείψανα των ταφικών περιβόλων. Ήλθαν στο φως λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι τάφοι, κιβωτιόσχημοι με λίθινες πλάκες, κεραμοσκεπείς στον τύπο του καλυβίτη, θήκες από λίθινες πλάκες, εγχυτρισμοί σε λεκανίδα και αμφορείς, καθώς και ελεύθερες ταφές. Οι τάφοι δεν είχαν κοινό προσανατολισμό. Είχαν χρησιμοποιηθεί για τον ενταφιασμό ενός μέχρι πέντε νεκρών σε ύπτια στάση, ενώ διαπιστώθηκε η ανακομιδή των οστών στις

Εικ. 25. Μυτιλήνη. Επάνω Σκάλα. Οδός Ναυμαχίας Έλλης, τμήμα από την οδό Κυδωνιών έως το ΣΤΕΠ. Γενική άποψη των σαρκοφάγων 43-51.

πλευρές των τάφων. Επίσης, σε ελάχιστες περιπτώσεις διαπιστώθηκε η καύση του νεκρού. Στα κτερίσματα των ρωμαϊκών τάφων υπερτερούσαν τα γυάλινα και τα πήλινα μυροδοχεία, χωρίς να λείπουν τα κυάθια, οι αμφορίσκοι, τα πήλινα και εφυαλωμένα ειδώλια, τα νομίσματα, οι οστέινες περόνες και τα μεταλλικά αντικείμενα, όπως χάλκινα κάτοπτρα, δακτυλίδια, περόνες, ήλοι, κλειδαριές, στλεγγίδες κτλ.

73η ΕΘΝΙΚΗ ΟΔΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ-ΘΕΡΜΗΣ

Θέση Ταμπακαριά

Κατά τις εργασίες βελτίωσης και διαπλάτυνσης της 73ης Εθνικής οδού Μυτιλήνης-Θερμής, στη θέση Ταμπακαριά (σε μήκος 75 μ.), ήλθαν στο φως 143 τάφοι τοποθετημένοι σε συστάδες, που αποτελούσαν μέρος της βόρειας νεκρόπολης της αρχαίας Μυτιλήνης. Εκτός από τους τάφους αποκαλύφθηκε και τμήμα της νεκρικής οδού σε μήκος 7,17 και πλάτος 1,80 μ.

Το τμήμα αυτό του νεκροταφείου ακολουθούσε το ανάγλυφο της περιοχής, που σε μεγάλο βαθμό συνέπιπτε με αυτό της αρχαιότητας. Οι τάφοι ανοίγονταν στο ωχροκάστανο φυσικό έδαφος (πώρο) της περιοχής ή στο φυσικό βράχο ή στο σκληρό καστανό αργιλώδες έδαφος με τις διάσπαρτες κροκάλες διαφόρων μεγεθών. Οι τάφοι δεν είχαν συγκεκριμένο προ-

13. Το 1998 ανασκάφηκε στην οδό Κυδωνιών τμήμα της βόρειας νεκρόπολης της Μυτιλήνης της ύστερης ελληνιστικής-πρώιμης ρωμαϊκής περιόδου: *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 773-774 (Επάνω Σκάλα - θέση Κουρτζή, οδός Κυδωνιών).

σανατολισμό και διατάσσονταν σε επάλληλα στρώματα με τους αρχαιότερους τάφους στα χαμηλότερα επίπεδα και τους νεότερους στα ψηλότερα. Το νεκροταφείο ήταν σε αδιάκοπη χρήση από την κλασική περίοδο έως τα ρωμαϊκά χρόνια.

Δύο τρόποι ταφής διαπιστώθηκαν στο νεκροταφείο: ο ενταφιασμός και η καύση. Ο ενταφιασμός γινόταν σε τάφους με ποικίλη τυπολογία: κτιστούς κιβωτιόσχημους από λιθοπλίνθους σαρμοσάκι ή κάθετα τοποθετημένες λιθόπλακες από εγχώριο τραχείτη ή σχιστόλιθο ή αργούς λίθους και κροκάλες, θήκες, σαρκοφάγους, ελεύθερες ταφές, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς (στον τύπο του καλυβίτη και κιβωτιόσχημοι) και εγχυτρισμούς. Η καύση των νεκρών είχε περιορισμένη χρήση στην κλασική και την ελληνιστική περίοδο και διαπιστώθηκε είτε ως πρωτογενής καύση (η καύση του ίδιου του νεκρού γινόταν μέσα στον τάφο) (τφ 1-7) είτε ως δευτερογενής καύση (ο νεκρός κάηκε σε άλλο μέρος και η στάχτη του μεταφέρθηκε στον τάφο μέσα σε πήλινο ή χάλκινο αγγείο) (τφ 54, 58, 99, 110, 129). Οι τάφοι σφραγίζονταν με καλυπτήριες πλάκες και σκεπάζονταν με χώμα, ενώ σε άλλες περιπτώσεις καλύπτονταν με λιθοσωρούς από μικρούς αργούς λίθους και κροκάλες.

Στους τάφους ενταφιάζονταν κατά κανόνα μία ή δύο σύγχρονες ταφές. Επίσης, διαπιστώθηκε η συνεχής χρήση των τάφων με επάλληλες τις ταφές των νεκρών ή με την τοποθέτηση των προγενέστερων σκελετικών καταλοίπων στην άκρη του τάφου. Οι νεκροί τοποθετούνταν σε ύπτια στάση με τα χέρια τοποθετημένα κατά μήκος των πλευρών ή σταυρωμένα στο στήθος είτε απευθείας στο φυσικό έδαφος είτε σε κεράμους ή σε λιθόπλακες. Η πλειονότητα των ταφών ανήκε σε ενήλικες (άνδρες και γυναίκες), ενώ λιγοστές ταφές νηπίων ή μικρών παιδιών διαπιστώθηκε. Τα συνήθη κτερίσματα που συνόδευαν τις παιδικές ταφές ήταν τα ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, τα μικρογραφικά αγγεία, οι αστράγαλοι κτλ. Ταφή ζώου διαπιστώθηκε σε μία περίπτωση (τφ 46).

Οι ταφές ήταν κτερισμένες με πήλινα αγγεία (μυροδοχεία, κυάθια, σκύφους, κύλικες, πελίκες, πελικίσκες, οινοχοΐσκες, λύχνους), αλάβαστρα, γυάλινα μυροδοχεία, μολύβδινες πυξίδες, χρυσά και χάλκινα ενώτια, χάλκινα δαχτυλίδια με ενσφράγιστη τη σφενδόνη, πήλινα επιχρυσωμένα κοσμήματα, χρυσά φύλλα από στεφάνια, πήλινες και οστέινες περόνες, χάντρες, χάλκινες και σιδερένιες στλεγγίδες, χάλκινα κάτοπτρα, ειδώλια, πήλινους, γυάλινους και οστέινους αστραγάλους, χάλκινες κλειδαριές και κλειδιά. Ανάμεσα στα ευρήματα της ανασκαφής αναφέρονται οι μαρμάρινες επιτύμβιες στήλες με αετωματική επίστεψη και επιγραφές: *ΚΑΙΚΟΣΗΡΟΙΔΑ / ΧΑΙΡΕ* (ΒΕ 41645) και *ΑΠΟΛΛΟΔΩΡΟΣ / ΜΑΤΡΟΚΛΗΧΑΙΡΕ* (ΒΕ 41646) και το θραύσμα μιας τρίτης (ΒΕ 41643), καθώς και την τετράγωνη μαρμάρινη λιθόπλινθο με επιγραφή *ΧΑΙΡΕ*.

14. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 777-778.

Εικ. 26. Λουτρόπολη Θερμής. Θέση Τσιλίκι. Άποψη του δωματίου 1.

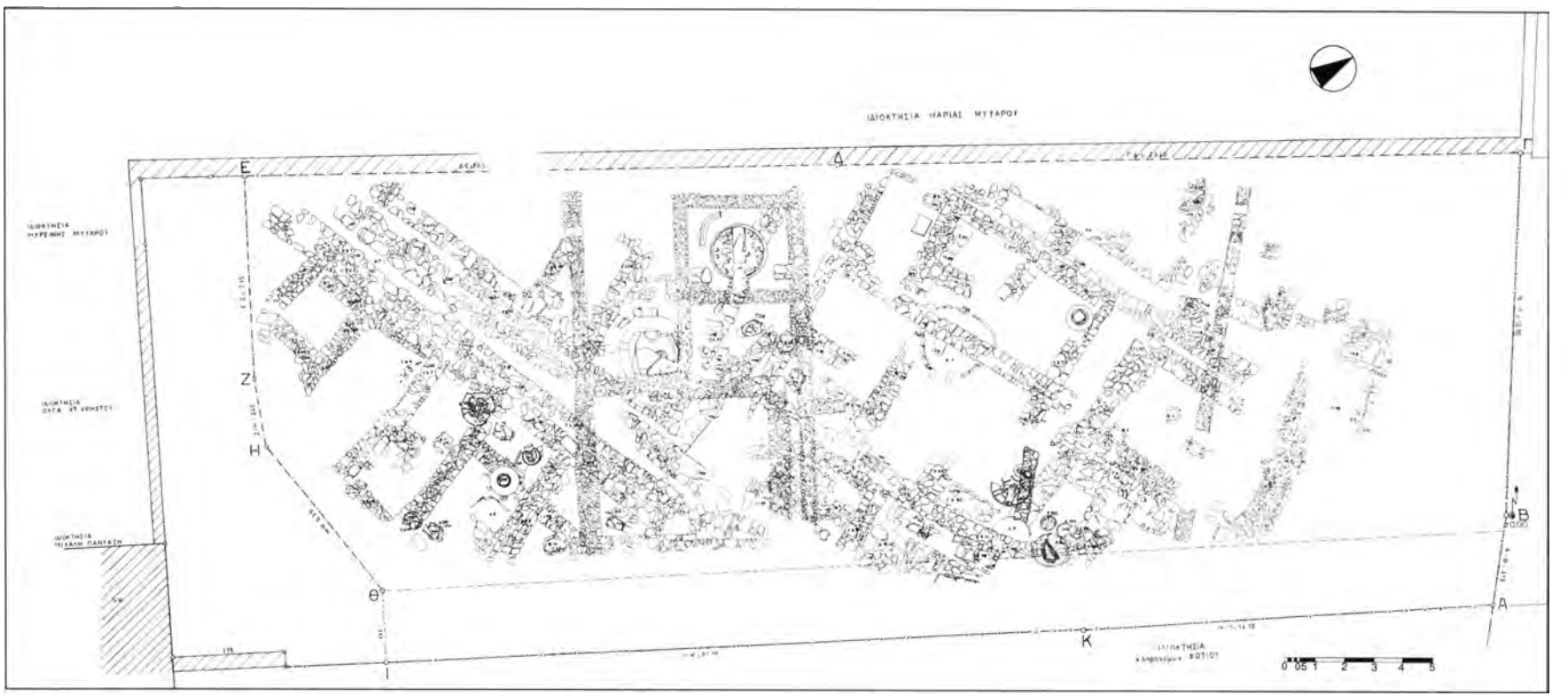
Εικ. 27. Λουτρόπολη Θερμής. Θέση Τσιλίκι. Άποψη του δωματίου 2.

Ύπαιθρος Λέσβου

Λουτρόπολη Θερμής, θέση Τσιλίκι (οικόπεδο Κ. Κολυβά και Ε. Χατζηγιαννιού-Κολυβά)

Ύστερα από διακοπή δύο ετών[14], εξαιτίας της άρνησης της ιδιοκτήτριας για τη διεξαγωγή της σωστικής ανασκαφής στο εν λόγω ελαιόκτημα, συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα, η οποία έφερε στο φως τμήμα οικιστικών λειψάνων της ύστερης αρχαιότητας (Εικ. 26-27).

Ο μεγαλύτερος από τους τοίχους των οικιστικών καταλοίπων, δομημένος με αργούς λίθους, έχει μέγιστο μήκος 11 και μέγιστο πλάτος 2,20 μ. Τα δωμάτια, διαστ. 3,90×3,90, 3,50×3, 3,30×2,10 και 2,50×2,10 μ., με δάπεδα από χώμα, ήταν αποθήκες, καθότι σε αυτά βρέθηκαν κατά χώραν πιθάρια. Αποκαλύφθηκε, επίσης, λιθόκτιστος αποχετευτικός αγωγός με μέγιστο μήκος 5 και πλάτος 2 μ. Στην επίχωση του οικοπέδου αποκαλύφθηκε άβαφη κυρίως κεραμική και μαρμάρινος αρράβδωτος κίονας (ΒΕ 41771). Η έρευνα συνεχίζεται.

Εικ. 28. Γέρα. Πέραμα. Περιοχή Χαλατσές. Οικόπεδο Π. Βουσβούνη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Γέρα

Πέραμα, περιοχή Χαλατσές (οικόπεδο Π. Βουσβούνη)

Κατά τη σωστική ανασκαφική έρευνα, που συνεχίστηκε και φέτος[15], αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα των μυκηναϊκών χρόνων (Εικ. 28). Τα σημαντικότερα είναι εργαστήρια κεραμικής, οικίες, πλακόστρωτος δρόμος, πλ. 0,91 και σωζ. μήκ. 10,35 μ., και αγωγός, διαστ. 11,80×0,42 μ. Πάνω στα μυκηναϊκά λείψανα ήταν θεμελιωμένες οικίες και εργαστήρια κεραμικής των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, γεγονός που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, δεδομένου ότι διατηρήθηκε η ίδια χρήση του χώρου από τα τέλη της δεύτερης έως τα τέλη της πρώτης προχριστιανικής χιλιετίας.

Στο δυτικό τμήμα του οικοπέδου ήλθαν στο φως δύο μυκηναϊκές οικίες, διαστ. 4,80×5, 5,20×5 και 5,70×2,80 μ., με δύο κύρια δωμάτια και βοηθητικούς χώρους. Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε ο αποθέτης του κεραμικού εργαστηρίου των ρωμαϊκών χρόνων, στο νότιο τμήμα μυκηναϊκή οικία με δύο δωμάτια και πλακόστρωτος διάδρομος. Οι διαστάσεις των δωματίων της οικίας ήταν 5,20×3 και 2,10×3 μ., ενώ οι διαστάσεις του πλακόστρωτου διάδρομου ήταν 4,60×0,90 μ. Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τα λείψανα κεραμικού κλιβάνου, μέγ. διαμ. 1,40 μ., μυκηναϊκών χρόνων και η γωνία ισχυρής κατασκευής, διαστ. 1,70×2,25 και 2,70×0,40 μ., με τοίχους μέγιστου ύψους 1 μ.

Τα ευρήματα από την επίχωση του οικοπέδου χρονολογούνται στους μυκηναϊκούς, ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους. Τα σημαντικότερα ήταν χάλκινες αιχμές δοράτων, πήλινα σφονδύλια (ΒΕ 44252), μυκηναϊκά σκυφίδια (ΒΕ 44253, 44254) και κύλικες, μυκηναϊκός αμφορίσκος (ΒΕ 44255), μυκηναϊκές προχοΐσκες, μυκηναϊκά θήλαστρα, μυκηναϊκό αλάβαστρο, ελληνιστικά ειδώλια και θραυσμένοι ρωμαϊκοί αμφορείς.

Μήθυμνα

Οικόπεδο Α. Δελήβεη-Ζιαμπάρα

Η ανασκαφική έρευνα που συνεχίστηκε[16] στο οικόπεδο μετά την ολοκλήρωση της έρευνας από την 3η ΕΒΑ αποκάλυψε λείψανα δαπέδων με κεραμικές, ασβεστολιθικές και μαρμάρινες πλάκες, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και υστερορωμαϊκούς χρόνους (Εικ. 29). Οι διαστάσεις των δαπέδων ήταν 13,10×5 και 2,10×4 μ. Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα οξυπύθμενων αμφορέων και άλλων αβαφών χρηστικών αγγείων, θραύσματα αγγείων terra sigillata, άβαφο μυροδοχείο, αποτμήματα μαρμάρινων πλακιδίων και πυραμιδόσχημο υφαντικό βάρος.

Εικ. 29. Μήθυμνα. Οικόπεδο Α. Δελήβεη-Ζιαμπάρα. Άποψη του δαπέδου 7.

Πέτρα

Οικόπεδο Α. Σκαρακάκη

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν τα λείψανα περιβόλου, με κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν κατασκευασμένος με αργούς λίθους και συνδετικό υλικό χώμα και σώζεται σε μήκος 5,70 μ. Από τα ευρήματα και τη μορφή του τοίχου συμπεραίνουμε ότι πρόκειται για περίβολο αγροκτήματος των ρωμαϊκών χρόνων. Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα χρηστικών αγγείων αυτής της περιόδου.

Ερεσός

Θέση Ξώκαστρο

Στο πλαίσιο του έργου ύδρευσης-αποχέτευσης του Δήμου Ερεσού, ήλθαν στο φως στη θέση Ξώκαστρο τρεις ακτέριστοι τάφοι με προσανατολισμό Α.-Δ., εκ των οποίων οι δύο ήταν κιβωτιόσχημοι, κατασκευασμένοι με κάθετα τοποθετημένες πλάκες και καλυπτήριες σε β΄ χρήση. Ο τρίτος ήταν μονολιθική σαρκοφάγος. Οι ταφές ήταν διαταραγμένες. Στους κιβωτιόσχημους τάφους υπήρχαν περισσότεροι του ενός νεκροί και στη σαρκοφάγο ένας. Από την κεραμική των ρωμαϊκών χρόνων, που βρέθηκε στην επίχωση, οι τάφοι χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο.

Η έρευνα, που έφθασε σε βάθος 5,50 μ. περίπου, αποκάλυψε σε βάθος 3,20 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου οικιστικά λείψανα των ρωμαϊκών χρόνων, αποτελούμενα από ευρύχωρα δωμάτια, διαστ. 13,10×2,40 μ., το μεγαλύτερο. Ορίζονται με τοίχους, πλ. 0,85-0,46 μ., χτισμένους με αργολιθοδομή, που σώζονται σε ύψος 1,27 μ. Το στρώμα καύσης, πάχ. 0,30 μ., που αποκαλύφθηκε σε όλη την έκταση των οικιστικών λειψάνων, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι οι ρωμαϊκές οικίες στο Ξώκαστρο καταστράφηκαν από πυρκαγιά. Στην επίχωση, που

15. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 55· 51 (1996): Χρονικά, σ. 600· 52 (1997): Χρονικά, σ. 907.

16. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 377.

αποτελείται από επάλληλα στρώματα άμμου και καστανού χώματος, βρέθηκαν διαβρωμένα χάλκινα νομίσματα, πήλινα υφαντικά βάρη, όστρακα γυάλινων μυροδοχείων, αποτμήματα πήλινων ειδωλίων, τμήματα μήτρας λύχνων και ρωμαϊκή κεραμική. Μόνο στο βάθος των 5 μ. βρέθηκε ελληνιστική κεραμική.

ΛΗΜΝΟΣ

Μύρινα

Τούρκικος Γιαλός (οικόπεδο Z. Tatkow)

Κατά τη διάρκεια των δοκιμαστικών τομών στο παραπάνω οικόπεδο, αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα των ελληνιστικών και των ρωμαϊκών χρόνων. Η έρευνα συνεχίζεται.

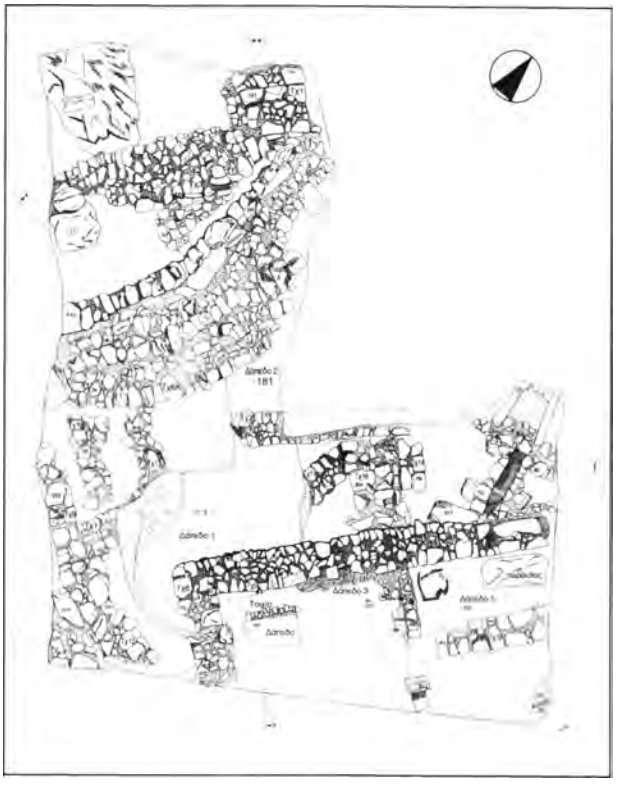
Τούρκικος Γιαλός (οικόπεδο Δ. Λαγόπουλου «Θαλασσινός - Χρυσάφης Α.Ε.»)

Κατά τις εργασίες εκσκαφής των πεδίλων για την ανέγερση οικοδομής ήλθαν στο φως οικιστικά λείψανα ελληνιστικών χρόνων σε δύο φάσεις και αρχαϊκά οικιστικά λείψανα (Εικ. 30-31). Το αρχαϊκό στρώμα περιλαμβάνει τοίχους αρκετά κατεστραμμένους, οι οποίοι δεν οριοθετούν χώρους, και έναν αγωγό. Οι τοίχοι δομούνται από μεσαίου μεγέθους αργούς λίθους και ευμεγέθεις θαλάσσιες κροκάλες. Το δάπεδο του αγωγού καλύπτεται από πλακοειδείς λίθους, ενώ οι πλευρές του είναι λιθόκτιστες. Στην ελληνιστική φάση του οικοπέδου ανήκει ένας χώρος, διαστ. 6,16×1,64 μ., ο οποίος οριοθετείται από τοίχους κατασκευασμένους από αργούς λίθους με συνδετικό υλικό χώμα. Ο χώρος αυτός καλύπτεται από δάπεδο από πατημένο χώμα και κυκλική εστία. Στην ελληνιστική φάση του οικοπέδου ανήκουν και τέσσερις αγωγοί με τοιχώματα από αργούς λίθους και δάπεδο από χώμα.

Στην επίχωση του οικοπέδου βρέθηκαν πυραμιδόσχημα υφαντικά βάρη, πηνία, λίθινα εργαλεία, τμήματα πήλινων ειδωλίων, αποτμήματα κανθάρων, μητρών και λύχνων, λαβή πρωτολημνιακού αγγείου (ΒΕ 16428-16448, 16451-16526). Αναφέρουμε, επίσης, ερυθροβαφές πλακίδιο με θεατρική μάσκα γενειοφόρου (ΒΕ 16490), πώμα αγγείου με απεικόνιση αυλητή που παίζει δίαυλο (ΒΕ 16530), τμήμα πρωτολημνιακού πινακίου με τεθλασμένες γραμμές και ομόκεντρους κύκλους (ΒΕ 16522), τμήμα οφθαλμωτής κύλικας με μελανόμορφη παράσταση σατύρου (ΒΕ 16507) και όστρακο από σώμα αγγείου με ερυθρόμορφη ανδρική κεφαλή (ΒΕ 16523).

Πάροδος οδού Γαροφαλλίδου (οικόπεδο Χ. και Κ. Δεσπότη)

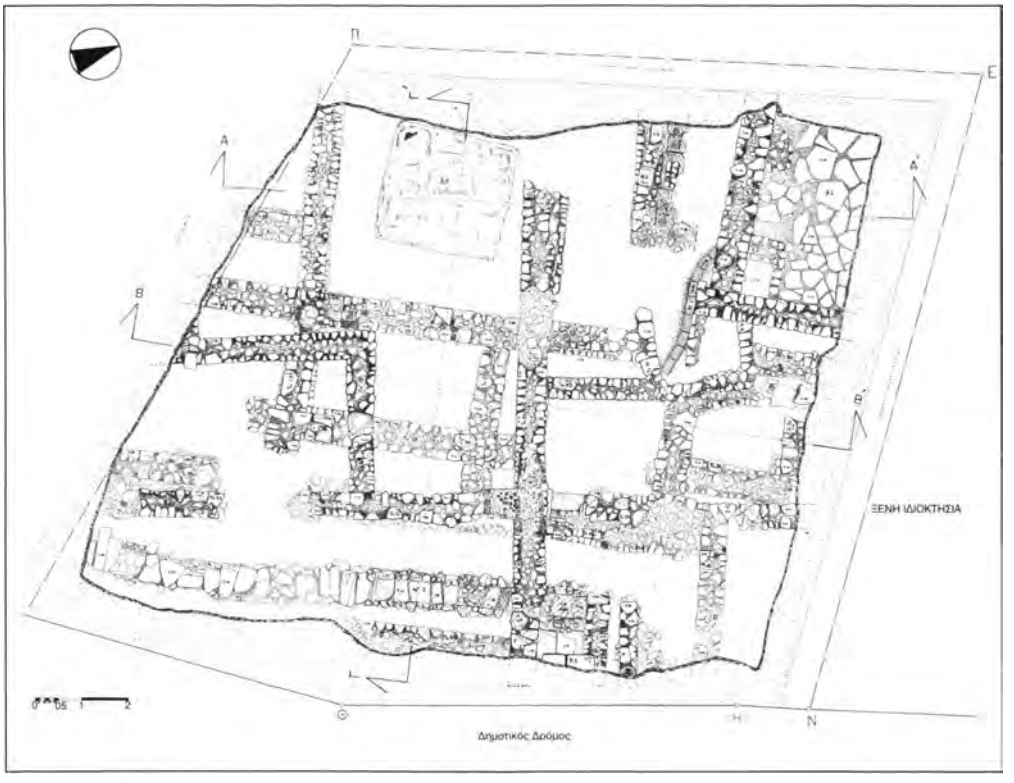
Κατά τις εργασίες εκσκαφής των πεδίλων για τη θεμελίωση οικοδομής στο παραπάνω οικόπεδο βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα σε δύο οικοδομικές φάσεις, που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς και στους υστεροβυζαντινούς χρόνους (Εικ. 32-33).

Εικ. 30. Μύρινα. Τούρκικος Γιαλός. Οικόπεδο Δ. Λαγόπουλου «Θαλασσινός - Χρυσάφης Α.Ε.». Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 31. Μύρινα. Τούρκικος Γιαλός. Οικόπεδο Δ. Λαγόπουλου «Θαλασσινός - Χρυσάφης Α.Ε.». Άποψη των τοίχων 5, 10, 14 και του δαπέδου 2.

Εικ. 32. Μύρινα. Πάροδος οδού Γαροφαλλίδου. Οικόπεδο Χ. και Κ. Δεσπότη. Κάτοψη της ανασκαφής.

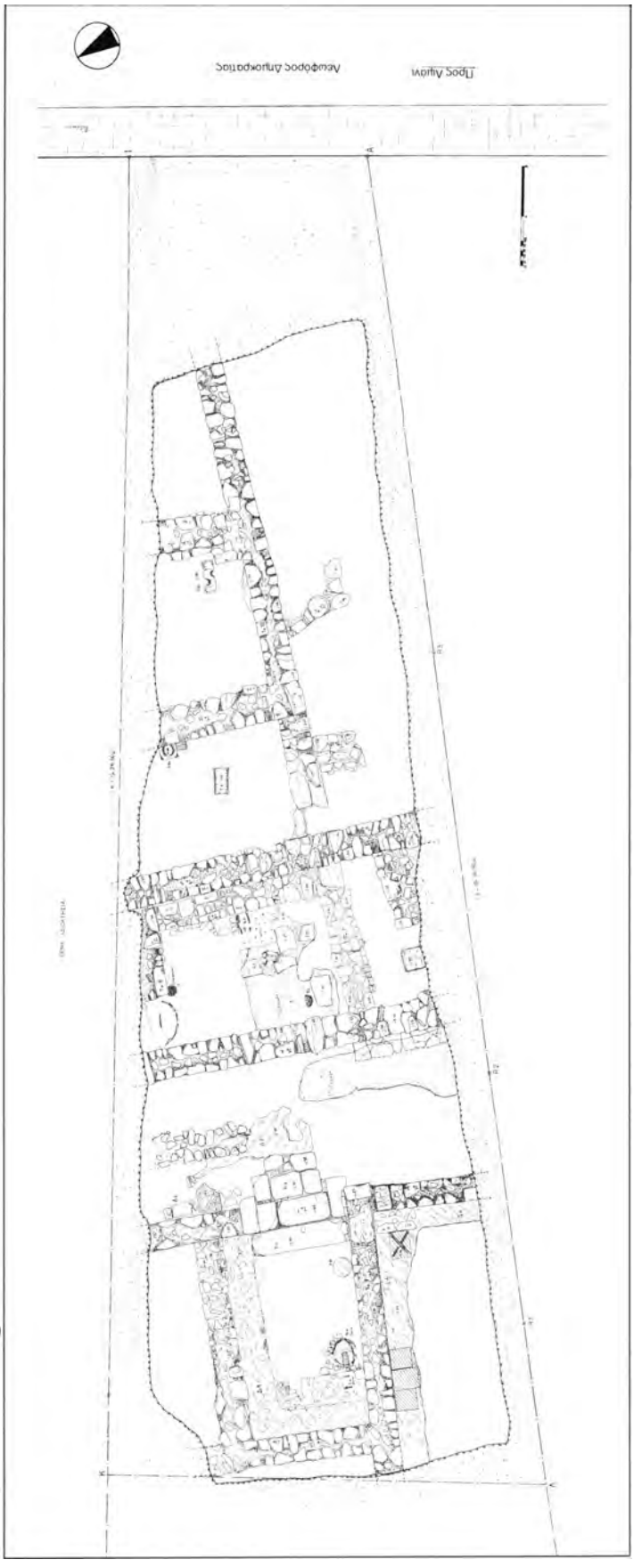

Εικ. 33. Μύρινα. Πάροδος οδού Γαροφαλλίδου. Οικόπεδο Χ. και Κ. Δεσπότη. Άποψη της ανασκαφής.

Στους υστεροβυζαντινούς χρόνους ανήκουν δύο χώροι, ένα πηγάδι και ένας πήλινος αγωγός ύδρευσης. Ο ένας χώρος, διαστ. 2,20× 3,80 μ., καλύπτεται με λιθόστρωτο δάπεδο, ο άλλος έχει διαστάσεις 3,70×1,50 μ. Και οι δύο χώροι ορίζονται από τοίχους δομημένους από αργούς λίθους και χώμα. Στη ρωμαϊκή φάση του οικοπέδου ανήκουν οκτώ ορθογώνιοι χώροι, διαστ. 3,30×2,30, 9,10×2,20, 2,50×2, 1,80×1, 1,90×3,40, 2,80×4,60, 3,90×4,10 και 1,70×2,70 μ., που ορίζονται από τοίχους δομημένους από αργούς λίθους και χώμα. Ένας από αυτούς του χώρους καλύπτεται με δάπεδο από ασβεστοκονίαμα. Σε αυτή τη φάση του οικοπέδου ανήκει και αγωγός αποχέτευσης με μέγιστο μήκος 9, πλάτος 0,80 και ύψος 0,30 μ., που καλύπτεται από ακανόνιστες πλάκες και έχει πλευρές από αργούς λίθους. Η επίχωση του οικοπέδου περιείχε υφαντικά βάρη, σφονδύλια, βάσεις και τμήματα κυαθίων, πήλινο και ειδώλιο παιδικής μορφής (ΒΕ 16846-16863).

Οδός Δημοκρατίας (οικόπεδο Ι. Κουκουλήθρα)

Κατά τη διάρκεια διάνοιξης πεδίλων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν οικιστικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων σε δύο οικοδομικές φάσεις (Εικ. 34). Στην πρώτη αποκαλύφθηκαν λουτρό με επτά δωμάτια, διαστ. 5,80×2,10, 2,35×4,10, 6×2,80, 5,80×3, 3,30×2,40, 2,20×3 και 2,40×3,40 μ., που ορίζονται από τοίχους δομημένους με αργούς λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους και συνδετικό υλικό χώμα, ενώ σε ορισμένους το συνδετικό υλικό ήταν ασβεστοκονίαμα και σε κάποιους τοίχους ήταν ενσωματωμένοι σπόνδυλοι κιόνων και κιονόκρανα σε β΄ χρήση. Τα δάπεδα ήταν από πηλόχωμα, αργούς λίθους και πήλινες εφυαλωμένες πλάκες. Σε ένα από αυτά βρέθηκε τμήμα τοιχογραφίας και κατεστραμμένου ψηφιδωτού. Βρέθηκαν, επίσης, υπόκαυστα και πέντε εστίες. Στη δεύτερη οικοδομική φάση ανήκουν δύο χώροι, διαστ. 3,40×2,50 και 2,70×1,60 μ., οριζόμενοι από τοίχους με αργολιθοδομή.

Εικ. 34. Μύρινα. Οδός Δημοκρατίας. Οικόπεδο Ι. Κονκουλήθρα. Κάτοψη της ανασκαφής.

Στην επίχωση βρέθηκαν τμήμα μαρμάρινης επιτύμβιας ληκύθου με παράσταση δεξίωσης (ΒΕ 16527), τμήμα μαρμάρινου ραβδωτού κίονα (ΒΕ 16529), μαρμάρινη λεκανίδα (ΒΕ 16533), κίονας ή βωμός (ΒΕ 16552), τραπεζοφόρο με ολόγλυφο πάνθηρα (ΒΕ 16559), βάση μονολιθικού αρράβδωτου κίονα (ΒΕ 16565), τμήμα μαρμάρινου δωρικού κιονοκράνου (ΒΕ 16566), τμήμα λίθινου αρράβδωτου κίονα (ΒΕ 16568), τμήμα ιχθυοπινακίου (ΒΕ 16530), πήλινα πηνία, υφαντικά βάρη, πήλινες πυραμιδόσχημες σφήνες, τμήμα γυάλινου ατρακτόσχημου μυροδοχείου, λίθινα εργαλεία, πήλινο μυροδοχείο, τμήμα πινακίων και λίθινη σφαίρα (ΒΕ 16528, 16531, 16532, 16534-16551, 16553-16558, 16564-16567, 16569-16574).

Πάροδος οδού Δημοκρατίας (οικόπεδο Χρ. Τσούκαλου)

Κατά τη διάνοιξη θεμελίων για την ανέγερση οικοδομής αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα ρωμαϊκών χρόνων. Τοίχος, πλ. 0,90-1,10, σωζ. ύψ. 0,90 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ. Ήταν χτισμένος με μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθους και συνδετικό υλικό χώμα. Αποτελούσε τμήμα αντιπλημμυρικού έργου, εξαιτίας του παρακείμενου χειμάρρου, που είχε βρεθεί ήδη στην ανασκαφή του γειτονικού οικοπέδου του Τεχνικού-Επαγγελματικού Λυκείου Μύρινας[17]. Στην επίχωση βρέθηκαν όστρακα, που χρονολογούνται από τους ρωμαϊκούς έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Περιοχή ΟΤΕ (οικόπεδο Ε. Πλαφαδέλλη)

Κατά τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών στο οικόπεδο αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου, με αποτέλεσμα τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας σε όλη την έκταση του οικοπέδου. Στα ανατολικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τμήματα δύο δωματίων οικίας. Οι τοίχοι (Τχ2-Τχ3) ήταν χτισμένοι με αργούς λίθους, μεσαίου και μικρού μεγέθους. Ο Τχ 2 είχε κατεύθυνση Β.-Ν. με σωζόμενο μήκος 5,80, πλάτος 0,70 (0,95 μ. στη θεμελίωση του τοίχου) και ύψος 0,85-1,30 μ. Ο Τχ 3 ήταν κάθετος στον Τχ2 και είχε σωζόμενο μήκος 2,60 και πλάτος 0,65 μ. Στα δυτικά του οικοπέδου ήλθε στο φως η παρειά ενός τοίχου (Τχ1), ο οποίος ήταν παράλληλος προς τον Τχ2. Η επίχωση ήταν από μπαζοχώματα. Η κεραμική (όστρακα) χρονολογεί την κατασκευή στην οθωμανική περίοδο. Ανάμεσα στα ευρήματα υπήρχαν πολλές κεραμίδες οροφής και αντικείμενα της σύγχρονης εποχής.

Οδός Π. Κυδά (οικόπεδο Π. Πολυταρίδη)

Κατά τη διάρκεια εργασιών για την ανακατασκευή του διατηρητέου κτιρίου εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, που χρονολογούνται από τους ύστερους ρωμαϊκούς έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Η σωστική ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα τοίχου, μήκ. 2,50 και ύψ. 1,20 μ., από αργολιθοδομή, με συνδετικό υλικό χώμα. Χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Αποκαλύφθηκε, επίσης, αποσπασματικά σωζόμενο δάπεδο από ασβεστοκονίαμα, διαστ. 2,40×1,90×0,05 μ., που ανήκει σε παλαιότερη οικοδομική φάση, της ίδιας περιόδου. Μετά την αφαίρεση ελάχιστης επίχωσης, αποκαλύφθηκε τοίχος, μήκ. 1,80, πλ.. 0,70 και ύψ. 0,40 μ., από αργολιθοδομή, που χρονολογείται στους υστεροβυζαντινούς χρόνους.

Η επίχωση του οικοπέδου ήταν διαταραγμένη και περιείχε κεραμική από τους ελληνιστικούς χρόνους έως την οθωμανική περίοδο. Όστρακα μελαμβαφούς κεραμικής τύπου Δυτικής Κλιτύος, κομβιόσχημες απολήξεις οξυπύθμενων αμφορέων, αλλά και πίπες των οθωμανικών χρόνων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε πήλινα υφαντικά βάρη, πήλινη χάντρα, δύο ενσφράγιστες λαβές αμφορέα, κεφαλές πήλινων γυναικείων ειδωλίων, τμήμα ζωόμορφου ειδωλίου (ΒΕ 16865-16881) και πήλινο ειδώλιο Κυβέλης (ΒΕ 16864).

Ρηχά Νερά (οικόπεδο Ε. Ροσβάνη - Μ. Δανιήλ)

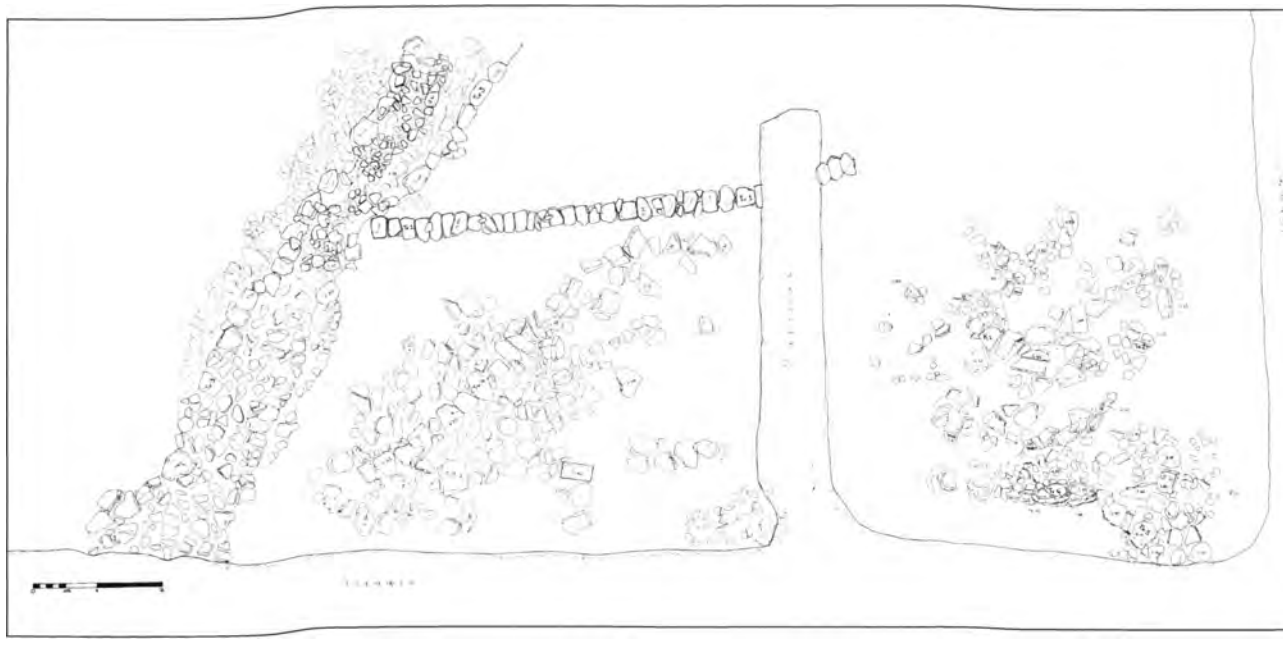
Κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφικής έρευνας στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα του προϊστορικού οικισμού της Μύρινας Λήμνου[18] (Εικ. 35-36). Η επίχωση του οικοπέδου, πλ. 2,50 μ., και τα άφθονα αναβλύζοντα νερά της περιοχής δυσκόλεψαν σημαντικά την ανασκαφική έρευνα. Τρεις οικοδομικές φάσεις ήλθαν στο φως, από τις οποίες η πρωιμότερη αντιστοιχεί στην Κυανή περίοδο της Πολιόχνης και η οψιμότερη στα τέλη της Πράσινης ή στις αρχές της Κόκκινης περιόδου. Τα λείψανα των επτά τοίχων, σε όλες τις φάσεις, δεν έδωσαν σαφή κάτοψη. Η άφθονη κεραμική (όστρακα) προέρχεται από πρόχους, φιάλες, καρποδόχες (16589, 16629), τράπεζες, κύπελλα, τριποδικές χύτρες, λεκάνες και πίθους. Η έρευνα έφερε στο φως υφαντικά βάρη (ΒΕ 16578, 16579, 16600), πήλινα αμφικωνικά σφονδύλια (ΒΕ 16575, 16576, 16592, 16598, 16599, 16597), χάλκινο άγκιστρο (ΒΕ 16594), λίθινα εργαλεία (ΒΕ 16582, 16583, 16589, 16595, 16596, 16602, 16604, 16605, 16607, 16609, 16610, 16625, 16630), φολίδες και πυρήνες πυριτόλιθου (ΒΕ 16611, 16612-16616, 16618, 16619, 16621, 16622, 16624), καθώς και οστέινα εργαλεία (ΒΕ 16627, 16628).

Σούμπρα (οικόπεδο Α. Σαπέρα - Χρ. Κουρόγλου)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών στο οικόπεδο ήλθαν στο φως τρεις τάφοι στα βορειοανατολικά του οικοπέδου. Η συστάδα αυτή των τάφων χρονολογείται στην υστερορωμαϊκή περίοδο. Πρόκειται για έναν κιβωτιόσχημο τάφο, κτιστό με αργούς λίθους (Τφ1), έναν λακκοειδή (Τφ2) και μια ελεύθερη ταφή. Ως καλυπτήριες χρησιμοποιούνταν πλάκες ποικίλων μεγεθών από σχιστόλιθο ή εγχώριο λίθο ρόδινου χρώματος. Ο προσανατολισμός και των τριών τάφων ήταν Α.-Δ. Οι νεκροί αποκαλύφθηκαν σε ύπτια στάση με το

17. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 537-538.

18. *ΑΔ* 41 (1986): Χρονικά, σ. 198· 42 (1987): Χρονικά, σ. 477· 43 (1988): Χρονικά, σ. 465· 44 (1989): Χρονικά, σ. 409· 46 (1991): Χρονικά, σ. 369.

Εικ. 35. Μύρινα. Ρηχά Νερά. Οικόπεδο Ε. Ροσβάνη - Μ. Δανιήλ. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 36. Μύρινα. Ρηχά Νερά. Οικόπεδο Ε. Ροσβάνη - Μ. Δανιήλ. Άποψη του τοίχου 1 και του λιθοσωρού 1.

κεφάλι τοποθετημένο στα δυτικά και τα χέρια σταυρωμένα στο στήθος ή την κοιλιά. Ο σκελετός τους διατηρήθηκε σε καλή κατάσταση. Τα σιδερένια καρφιά, που βρέθηκαν, δηλώνουν την ύπαρξη ξύλινων φέρετρων. Ο Τφ2 ήταν κτερισμένος με ένα χάλκινο δαχτυλίδι με σφενδόνη (ΒΕ 19451).

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

ΧΙΟΣ

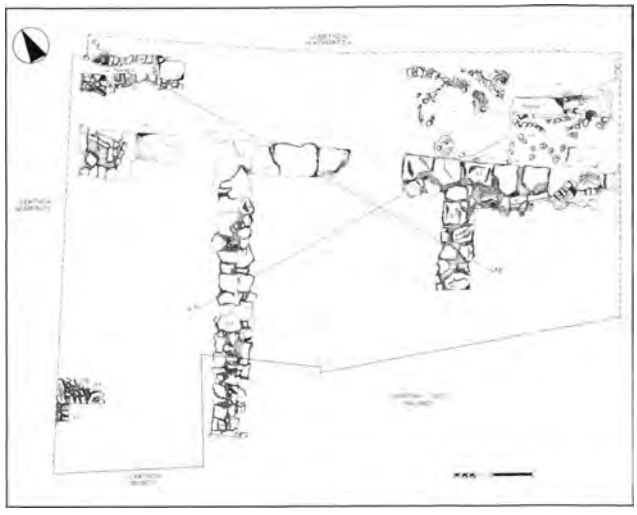
Πόλη της Χίου

Οδός Μαξίμου (οικόπεδο Γ. Κουκούτση)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης για την ανέγερση οικοδομής εντοπίστηκαν οικιστικά κατάλοιπα, που χρονολογούνται από την ύστερη αρχαϊκή περίοδο έως τους υστεροβυζαντινούς χρόνους, στους οποίους ανήκουν τα θεμέλια των οικιών που κατεδαφίστηκαν για την ανέγερση της νέας οικοδομής (Εικ. 37).

Μετά την αφαίρεση επίχωσης ελάχιστων εκατοστών ήλθαν στο φως τα λείψανα οικίας των ύστερων αρχαϊκών χρόνων με δύο δωμάτια, διαστ. 2,70×3,70 και 6,70×4,70 μ. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με αργούς και ημίεργους λίθους από κίτρινο πωρόλιθο με συνδετικό υλικό το χώμα. Ο λιθόκτιστος αγωγός της ίδιας περιόδου, μήκ. 2,50, πλ. 0,90 και ύψ. 0,60 μ., καλύφθηκε από αποθέτη υστερορωμαϊκών χρόνων. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα κτίσματος, που χρονολογείται στους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους. Σώζονται δύο τοίχοι, μεγ. μήκ. 1,20 και μεγ. πλ. 1 μ., χτισμένοι με αργολιθοδομή.

Η επίχωση του οικοπέδου ήταν διαταραγμένη. Τα σημαντικότερα ευρήματα ήταν τα όστρακα αγγείων του 5ου αι. π.Χ., κομβιόσχημες απολήξεις οξυπύθμενων αμφορέων και τρία χάλκινα νομίσματα υστεροβυζαντινών χρόνων (ΒΕ 671-673).

Εικ. 37. Χίος. Οδός Μαξίμου. Οικόπεδο Γ. Κουκούτση. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 38. Χίος. Οδός Συντ. Καναβούτση. Οικόπεδο Ν. Κρουσουλούδη. Άποψη του τοίχου 4.

Εικ. 39. Χίος. Οδός Συντ. Καναβούτση. Οικόπεδο Ν. Κρουσουλούδη. Άποψη του τάφου 1.

Οδός Συντ. Καναβούτση (οικόπεδο Ν. Κρουσουλούδη)

Κατά τη διάνοιξη πεδίλων θεμελίωσης οικοδομής βρέθηκαν οικοδομικά λείψανα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων και τμήμα του ρωμαϊκού νεκροταφείου της πόλης (Εικ. 38-39). Αποκαλύφθηκε κτίσμα με τέσσερα δωμάτια, διαστ.. 5,30×2,70, 1×2,60, 2,60×1 και 2,60×0,50 μ., που ορίζονται με τοίχους δομημένους με αργούς λίθους και συνδετικό υλικό το χώμα. Όλοι σώζονται σε ένα δόμο, εκτός από έναν, που σώζεται σε επτά δόμους.

Ερευνήθηκαν, επίσης, 29 τάφοι. Κεραμοσκεπείς ή καλυβίτες, λιθόκτιστοι κιβωτιόσχημοι, ελεύθερες ταφές και εγχυτρισμοί. Οι νεκροί ήταν τοποθετημένοι σε ύπτια εκτεταμένη στάση, με το κρανίο άλλοτε στα βόρεια και άλλοτε στα νότια. Οι τάφοι δεν ήταν πλούσιοι σε κτερίσματα. Βρέθηκαν, κυρίως, γυάλινα και πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία, τοποθετημένα στα κάτω άκρα και στο κρανίο.

Ο ένας τάφος ήταν λιθόκτιστος κιβωτιόσχημος κατασκευασμένος με ημίεργους λίθους. Εσωτερικά σώζονται επιχρίσματα από ασβεστοκονίαμα. Ο τάφος αυτός ήταν και ο μοναδικός πλούσια κτερισμένος, με γυάλινα και πήλινα μυροδοχεία, χάλκινα αντικείμενα, ειδώλια και ένα χρυσό κόσμημα. Οι ελεύθερες ταφές ήταν διαμορφωμένες στο φυσικό χώμα και ήταν κτερισμένες με πήλινα βολβόσχημα μυροδοχεία. Για τους εγχυτρισμούς χρησιμοποιήθηκαν χιακοί αμφορείς, που περιείχαν ταφές βρεφών.

ΨΑΡΑ

Θέση Αρχοντίκι

Νεκροταφείο. Συνεχίστηκε η σωστική ανασκαφική έρευνα του μυκηναϊκού νεκροταφείου στη θέση Αρχοντίκι Ψαρών (Εικ. 40-42). Συνολικά ερευνήθηκαν 15 τάφοι: Δέκα κιβωτιόσχημοι, δύο θήκες, ένας πίθος και μία πρωτογενής καύση.

Οι κιβωτιόσχημοι τάφοι, με προσανατολισμό Β.-Ν., είχαν καλυπτήριες πλάκες από σχιστόλιθο ή ασβεστόλιθο της περιοχής. Είναι χτισμένοι με μικρού έως μέτριου μεγέθους λίθους και πλά-

Εικ. 40. Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Άποψη του δωματίου 2 και του πίθου 4.

Εικ. 41. Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Άποψη των δωματίων 3-4 και των τοίχων 9 και 9α.

κες τοποθετημένες οριζόντια. Η είσοδος στη νότια σπενή πλευρά ορίζεται από σχιστολιθική πλάκα, τοποθετημένη κατακόρυφα. Ο μεγαλύτερος τάφος έχει μήκος 2,50, πλάτος 1 και βάθος 0,50 μ., ενώ ο μικρότερος έχει μήκος 2,10, πλάτος 0,95 και βάθος 0,23

Εικ. 42. Ψαρά. Θέση Αρχοντίκι. Άποψη του δωματίου 5.

μ. Όλοι οι τάφοι περιείχαν περισσότερους του ενός νεκρούς σε συνεσταλμένη στάση με το κεφάλι στα βόρεια. Σε όλες τις περιπτώσεις τα οστά των παλαιότερων νεκρών ήταν μετατοπισμένα στα πλάγια των τάφων μαζί με τα κτερίσματά τους.

Οι ταφές ήταν κτερισμένες με απλά αντικείμενα καθημερινής χρήσης, αλλά και σημαντικά αντικείμενα κύρους: ψευδόστομους αμφορείς, κυάθια, αλάβαστρα, κύλικες, πρόχους, κύπελλα, σταμνίσκους, προχοΐσκες, λίθινα και πήλινα σφονδύλια, χάλκινες αιχμές βελών, εγχειρίδια, χάντρες από κορνελίτη, φαγεντιανή, υαλόμαζα και σφραγιδόλιθους από υαλόμαζα (ΒΕ 10071-10099, 10113-10158, 10160, 10162-10166, 10168-10169, 10171-10175).

Οι δύο ορθογώνιες θήκες, που ερευνήθηκαν, ήταν κατασκευασμένες με κατακόρυφα τοποθετημένες πλάκες και αργούς λίθους. Για τις καλυπτήριες χρησιμοποιήθηκαν λίθινες πλάκες. Δεν περιείχαν σκελετικό υλικό ή κτερίσματα. Στον πίθο, μήκ. 1,35 και διαμ. 0,92 μ., που χρησιμοποιήθηκε για πολλαπλές ταφές, το μοναδικό κτέρισμα ήταν ένα πήλινο σφονδύλι (ΒΕ 10220). Στο τμήμα της νεκρόπολης που ερευνήθηκε βρέθηκε ατελής πρωτογενής καύση μικρού παιδιού, που ήταν τοποθετημένο σε συνεσταλμένη στάση. Τα κτερίσματα που το συνόδευαν ήταν ένα άωτο κύπελλο και ένας χάλκινος κρίκος (ΒΕ 10371-10372). Νοτιοανατολικά της νεκρόπολης εντοπίστηκε αποθέτης σφραγισμένος με αργούς λίθους, που περιείχε αγγεία και μεταλλικά αντικείμενα αρχαϊκών χρόνων (ΒΕ 10100-10112, 10990-11061).

Οικισμός. Συνεχίστηκε η ανασκαφή του μυκηναϊκού οικισμού δυτικά της νεκρόπολης. Ερευνήθηκαν τρία δωμάτια του μεγαροειδούς κτίσματος και επισημάνθηκαν άλλα δύο βορειότερα. Τα δωμάτια 1, 2 και 3 έχουν μέγιστες διαστάσεις 6,30×5,10, 4,10×4,50 και 6,30×2,10 μ. αντίστοιχα. Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι με μικρού έως μέτριου μεγέθους αργούς λίθους από σχιστόλιθο και ασβεστόλιθο της περιοχής. Οι πίθοι, που βρέθηκαν σφραγισμένοι κατά χώραν, ερμηνεύουν τη χρήση των

χώρων που ερευνήθηκαν ως αποθήκες. Τα ευρήματα της επίχωσης, όστρακα κυρίως από κύλικες και πρόχους, χρονολογούνται στην ίδια περίοδο με τα κτερίσματα του νεκροταφείου. Βρέθηκαν, επίσης, τρία πήλινα σφονδύλια, χάλκινα αντικείμενα (εγχειρίδιο, ελάσματα, βελόνη) και χάντρες από φαγεντιανή (ΒΕ 10159, 10161, 10167, 10170, 10374, 10376, 10379, 10381).

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

Καθαρίστηκαν από τη βλάστηση οι αρχαιολογικοί χώροι αρμοδιότητάς της Κ΄ ΕΠΚΑ. Στη Λήμνο, οι αρχαιολογικοί χώροι της Πολιόχνης, του Καβειρίου, της Ηφαιστίας, ο προϊστορικός οικισμός της Μύρινας και το ιερό της Αρτέμιδος Σελήνης.

Στη Λέσβο οι αρχαιολογικοί χώροι της Κλοπεδής, των Μέσων και του Αρχαίου Θεάτρου. Στη Χίο οι αρχαιολογικοί χώροι του οικισμού των πρώιμων ιστορικών χρόνων στο Εμποριό και το ιερό στο Ναγό. Έγινε, επίσης, καθαρισμός σε οικόπεδα που βρέθηκαν και διατηρούνται αρχαία στις πόλεις Μυτιλήνη, Μήθυμνα, Χίο και Μύρινα.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πέτρα

Νησάκι του Αγίου Γεωργίου

Η ανέγερση οικίσκου εναλλακτικού τουρισμού στο νησί του Αγίου Γεωργίου Πέτρας (απέναντι ακριβώς από την κωμόπολη της Πέτρας) αποτέλεσε την αφορμή για τη μετάβαση της Εφορείας στο νησάκι. Το νησάκι χρησιμοποιούνταν για καλλιέργειες και ως βοσκότοπος μέχρι τα μέσα του 20ού αιώνα. Σε όλη την έκτασή του διαπιστώθηκαν τοίχοι και αναλήμματα, που δεν μπορούν να χρονολογηθούν, λόγω της απουσίας κινητών ευρημάτων. Στο ψηλότερο επίπεδο του νησιού εντοπίστηκαν λείψανα οχυρού μεσαιωνικών χρόνων και ορθογώνιων κατασκευών. Δίπλα στο ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου υπάρχει αρχαίο πηγάδι, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα. Λιθόπλινθοι με τόρμους συνδέσμων και γόμφων υπάρχουν σκορπισμένοι στο χώρο, καθώς και όστρακα αβαφών αγγείων.

Βαφειό - Στύψη

Οι αυτοψίες στην ευρύτερη αγροτική περιοχή της Μήθυμνας γίνονται με αφορμή τις επικείμενες έρευνες του Τμήματος Ορυκτού Πλούτου και Βιομηχανίας της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λέσβου για τον εντοπισμό του ορυκτού βαρυτίνης. Στις περιοχές Παλαιόκαστρο, Μοναστηρέλια, Ντερές Βαφειού και Παναγία Στύψης εντοπίστηκαν αρχαιότητες. Ειδικότερα:

Παλαιόκαστρο. Η θέση, που είναι γνωστή στους ντόπιους ως Ισκί Καλέ, απέχει 2 χλμ. ανατολικά του οικισμού του Βαφειού. Στην κορυφή ενός ελαιόφυτου λόφου εντοπίζεται οχυρό, σχεδόν κυκλικής κάτοψης, που είναι προσαρμοσμένο σε βράχο και διαμορφωμένο με μεγάλους ογκόλιθους. Οι λίθοι είναι τοποθετημένοι μπατικά με το λέσβιο τρόπο δόμησης σε ύψος 4 μ. Στο εσωτερικό του δημιουργείται πλάτωμα, στο οποίο διαμορφώνεται μικρός ορθογώνιος χώρος με τοίχους από μεσαίου μεγέθους λίθους. Επιφανειακά όστρακα δεν εντοπίστηκαν.

Μοναστηρέλια. Η θέση βρίσκεται 2 χλμ. νοτιοανατολικά του οικισμού του Βαφειού, στις δυτικές υπώρειες του όρους Λεπέτυμνου και ανάμεσα στους οικισμούς Βαφειό και Στύψη. Γύρω από το σύγχρονο ναΐσκο του Αγίου Δημητρίου εντοπίζονται οικοδομικά λείψανα βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων. Το ίδιο το ναΰδριο είναι θεμελιωμένο στο εσωτερικό δρομικής βασιλικής και είναι χτισμένο με οικοδομικό υλικό αρχαίων και βυζαντινών χρόνων, κυρίως δουλεμένες λιθοπλίνθους με τόρμους συνδέσμων και γόμφων, καθώς και αρράβδωτου κιονίσκου. Στον περιβάλλοντα χώρο διακρίνονται διάσπαρτο αρχαίο οικοδομικό υλικό, δίχωρο οίκημα, μήκ. 4,50 και ύψ. 2 μ., χτισμένο με αργούς και ημίεργους λίθους, καθώς και αψιδόμορφη κατασκευή, μήκ. 8 και ύψ. 1,50 μ., χτισμένη με αργούς και ημίεργους λίθους, με προσανατολισμό Α.-Δ., πιθανώς χριστιανικός ναΐσκος. Λίγα μέτρα νοτιότερα του παραπάνω ναϋδρίου, εντοπίζονται αναλημματικοί τοίχοι και πληθώρα οστράκων ρωμαϊκών, βυζαντινών και σύγχρονων χρόνων.

Στην ίδια περιοχή εντοπίζονται αναλημματικοί τοίχοι, οικοδομικά λείψανα και λιθόστρωτος δρόμος νεότερων χρόνων. Από τα κινητά ευρήματα, που περισυνελέγησαν ενδεικτικά (αβαφή όστρακα πορτοκαλόχρωμου και γκρίζου πηλού, πλούσιου σε μαρμαρυγία), φαίνεται ότι η εγκατάσταση αυτή ανάγεται έως και τους ρωμαϊκούς χρόνους.

Ντερές. Η θέση απέχει 500 μ. περίπου βόρεια της περιοχής Μοναστηρέλια και καταλαμβάνει το ύψωμα από όπου διακρίνονται η Λιγώνα, τα Μοναστηρέλια και οι κωμοπόλεις Πέτρα και Μήθυμνα. Στο χώρο είναι ορατοί διάσπαρτοι δουλεμένοι λιθόπλινθοι, μεγάλων διαστάσεων και απόκρημνα βράχια. Πιθανώς στην περιοχή λειτουργούσε αρχαίο λατομείο.

Παναγία Στύψης. Η θέση του ναϋδρίου της Παναγίας βρίσκεται 500 μ. βόρεια του οικισμού της Στύψης. Ο ναΐσκος είναι χτισμένος δίπλα σε λείψανα βυζαντινού ναού, από τον οποίο διακρίνονται μέρος της αψίδας του Ιερού, η Αγία Τράπεζα και εντοιχισμένα αρχαία οικοδομικά λείψανα. Λίγα μέτρα βορειοδυτικά των λειψάνων εντοπίζεται κιβωτιόσχημος τάφος, χτισμένος με αργούς και ημίεργους λίθους και προσανατολισμό Α.-Δ. Στην ευρύτερη περιοχή παρατηρείται πληθώρα οστράκων πορτοκαλόχρωμου και ερυθρωπού πηλού. Φαίνεται ότι στην περιοχή αυτή υπήρχε οικιστική εγκατάσταση των βυζαντινών χρόνων.

Κάβος Πλωμαρίου. Οι πληροφορίες μας από αρχαιόφιλους

της περιοχής (Α. Φρυδά και Μ. Αξιώτη) για την ύπαρξη προϊστορικού οικισμού στη θέση Κάβος Πλωμαρίου μάς οδήγησε στη θέση αυτή. Πρόκειται για μικρό βραχώδες ακρωτήριο ανάμεσα στις περιοχές του Αγίου Ισιδώρου και της Αγίας Βαρβάρας. Η επιφανειακή έρευνα στο χώρο αποκάλυψε λιγοστά όστρακα της πρώιμης εποχής του Χαλκού, χωρίς να εντοπιστούν οικοδομικά λείψανα. Επίσης, όστρακα των ρωμαϊκών χρόνων βρέθηκαν στα πρανή της παραλίας του Αγίου Ισιδώρου στο σημείο που ενώνεται με τον Κάβο. Η Εφορεία προχώρησε τις διαδικασίες για την κήρυξη της θέσης ως αρχαιολογικού χώρου, προκειμένου να γίνεται οικοδομικός έλεγχος στις υπό ανέγερση οικοδομές.

Πόλη Πλωμαρίου. Η Εφορεία προχώρησε στην κήρυξη ως αρχαιολογικού χώρου της περιοχής Πόλη Πλωμαρίου, όπου παλαιότερα είχαν εντοπιστεί τμήματα τοίχων και πλήθος αρχαίων κεραμίδων. Η περιοχή ταυτίζεται με το Πόλιον, μια αρχαία κώμη της Λέσβου, που αναφέρει ο Στέφανος Βυζάντιος.

Σκαμιούδα Άντισσας, λείψανα αρχαίου οχυρού στη θεμελίωση περιβόλου σύγχρονης στάνης. Κατά την αυτοψία στο χώρο της εγκατάστασης των ΧΥΤΑ Λέσβου διαπιστώθηκε αρχαίο οχυρό, ως θεμελίωση και μέρος της ανωδομής σύγχρονης στάνης και του περιβόλου της. Οι τοίχοι του αρχαίου οχυρού είναι χτισμένοι με το λέσβιο τρόπο δόμησης με μεγάλου και μέτριου μεγέθους λίθους. Στο εσωτερικό του κυκλικού οχυρού υπάρχουν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Πολύ κοντά στο οχυρό υπάρχει το ναΰδριο των Ταξιαρχών, όπου, εκτός της εξαιρετικής θέας στη ρεματιά που καταλήγει στον οικισμό της Τζίθρας, διαπιστώνονται τοίχοι, όστρακα, κεραμίδες και κατασκευές παλαιότερης χρονολογικής περιόδου από το ναΐσκο. Η προφορική παράδοση ταυτίζει τη θέση με μοναστήρι, ενώ μελετητές του νησιού με τη μονή του Κρεωκόπου (Κρυοκόπου), που αναφέρεται σε πατριαρχικό έγγραφο του Πατριάρχη Κωνσταντινούπολης Ησαΐου, τον Απρίλιο του 1331.

Κάτω Χωριό Πλωμαρίου, ναός Αγίου Ανδρέα. Στον εξωτερικό τοίχο του Ιερού του ναού του Αγίου Ανδρέα έχουν εντοιχιστεί τμήματα από αρχιτεκτονικά μέλη των ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων. Επίσης, στους τοίχους του περιβόλου και των αναλημμάτων της εκκλησίας έχουν εντοιχιστεί τμήματα αρράβδωτων κιόνων.

Άμαξος Πλωμαρίου. Στο δρόμο που οδηγεί από το Πλωμάρι στο Ακράσι, στη θέση Άμαξος, διακρίνεται αρράβδωτος κιονίσκος απέναντι από το ναΰδριο του Αγίου Ευσταθίου. Επειδή οι εργασίες διαπλάτυνσης του δρόμου πιθανώς να καλύψουν τον κιονίσκο, αυτός μεταφέρθηκε στον αύλειο χώρο του ναΐσκου.

Στα σκαλιά του περιβόλου του ναΐσκου της Παναγίας της Αηδονιώτισσας, στην ίδια θέση, έχει εντοιχιστεί όρθιος σφόνδυλος αρράβδωτου κίονα με τόρμο γόμφου.

ΛΗΜΝΟΣ

Λαρδί, αγροτική περιφέρεια Κοντιά

Υπόδειξη αρχαίων στην Εφορεία έκανε ο κ. Αντωνέριας στη θέση Λαρδί, που βρίσκεται ανάμεσα στους οικισμούς της Λήμνου Πορτιανού, Κοντιά και Αγίου Δημητρίου. Κατά την αυτοψία και την επιφανειακή έρευνα σε δύο αγροτεμάχια διαπιστώθηκε η παρουσία άφθονων οστράκων, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή εποχή. Κοντά στα όρια των περιφράξεων των αγρών υπάρχουν πολλοί λίθοι, ίσως από τοίχους, που όμως δεν είναι ορατά τα λείψανά τους. Ο τρόπος κατασκευής τριών πηγαδιών της περιοχής μάς οδηγεί σε χρονολόγηση πιθανώς στα ελληνιστικά χρόνια, χωρίς όμως να επιβεβαιώνεται από επιφανειακά ευρήματα.

Πλάκα, Παλαιόκαστρο

Η εκσκαφή δύο τομών για τη φύτευση δέντρων δίπλα και εκατέρωθεν του ναϋδρίου του Αγίου Ιωάννη στη χερσόνησο του Παλαιόκαστρου Πλάκας και σε απόσταση 500 μ. από το μεσαιωνικό κάστρο έφερε στο φως έναν τάφο. Στον ίδιο χώρο φαίνεται η ύπαρξη και άλλων τάφων. Συγκεκριμένα, στην τομή στα νότια του ναΐσκου ήλθαν στο φως τμήματα από καλυπτήριες πλάκες και λιγοστά οστά. Ο τάφος ανοίχθηκε σε βάθος 0,50 μ. κάτω από την επιφάνεια του εδάφους μέσα στο φυσικό έδαφος της περιοχής (μαλακός βράχος που σκάβεται εύκολα). Οι πλευρές του κιβωτιόσχημου τάφου ήταν από πλακαρές πέτρες της περιοχής και οι καλυπτήριες πλάκες του από πλάκες εγχώριου λίθου. Είχε προσανατολισμό Α.-Δ. με μήκος 1,93 και πλάτος 0,36 μ. στην ανατολική στενή πλευρά και 0,50 μ. στη δυτική. Λίγα οστά βρέθηκαν στις άκρες του τάφου. Η κεφαλή του νεκρού ήταν τοποθετημένη στα ανατολικά. Κτερίσματα δεν εντοπίστηκαν κατά την έρευνα.

ΛΙΛΙΑΝ ΑΧΕΙΛΑΡΑ

ΚΑΤΟΧΕΣ

Δόθηκε άδεια κατοχής αρχαίων στους παρακάτω: α) Α. Γκίκα, κάτοικο Περάματος Λέσβου, για λίθινο πεσσό (ΒΕ 440). β) Μ. Επιτροπάκη, κάτοικο Μύρινας Λήμνου, για ακέραιο μεταφορικό αμφορέα (ΒΕ 16093) και για τμήμα αρράβδωτου μαρμάρινου κίονα (ΒΕ 16094). γ) Χ. Χατζηπαναγιώτη, κάτοικο Χίου, για βάση ημικίονα (ΒΕ 14067).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Χίου

Η Κ. Γλύψη παρέδωσε τμήματα αρχαίων αμφορέων (ΒΕ 14058-14066), τα οποία βρήκε στην αποθήκη της οικίας της και προέρχονται από άγνωστη θαλάσσια περιοχή. Οι Δ. Γρηγοριά-

δης και Η. Ζαχαριάδης παρέδωσαν τμήμα ραβδωτού κίονα (ΒΕ 14068), που βρέθηκε στη θαλάσσια περιοχή της Κώμης της Χίου.

Αρχαιολογικό Μουσείο Μυτιλήνης

Ο Α. Δάλλας παρέδωσε ειδώλιο Έρωτα (ΒΕ 497), το οποίο βρήκε στην αγροτική περιοχή Κάτω Τρίτους Λέσβου. Ο Β. Κουμαρέλας παρέδωσε υφαντικά βάρη, λίθινα εργαλεία, όστρακα και λαβές προϊστορικών χρόνων (ΒΕ 508-533), τα οποία βρήκε στις περιοχές Πόχης Λαψάρνων, Παλαιόκαστρου Κλειούς, Προφήτη Ηλία Σκαλοχωρίου, Καλατζίκ Σκουτάρου, Καστρέλλι Παρακοίλων, Βίγλες Σκουτάρου και στο ακρωτήριο Πετεινός Φίλιας Λέσβου. Η Αικ. Ορφανού παρέδωσε ένα χάλκινο νόμισμα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 460), το οποίο βρήκε στο λόφο της Αγίας Κυριακής στην πόλη της Μυτιλήνης. Ο Α. Παυλέλλης παρέδωσε λίθινα εργαλεία, πήλινα σφονδύλια και λίθινο περίαπτο προϊστορικών χρόνων, μολύβδινο σφονδύλι, αποτμήματα λύχνων, όστρακα terra sigillata (ΒΕ 469-488), ένα ασημένιο νόμισμα κλασικών χρόνων (ΒΕ 801) και πέντε χάλκινα νομίσματα ρωμαϊκών χρόνων (ΒΕ 802-806) , τα οποία βρήκε στις περιοχές Προφήτης Ηλίας και Κρεμαστή Αγίας Παρασκευής, Κατάπυργος Λισβορίου, Σκεπαστός Καλλονής, Χαλατσές και Κουρτήρι Πολιχνίτου, Καρά Τεπές Μήθυμνας, Ακρόπολη Ερεσού, Μάκαρα, Αρίσβη και Χίδηρα Λέσβου. Ο Χ. Χαρίσης παρέδωσε λίθινα εργαλεία και αποτμήματα αγγείων προϊστορικών χρόνων (ΒΕ 441-447), τα οποία βρήκε στο σπήλαιο Σπήλιος ή Μαγαράς στην Άντισσα Λέσβου.

ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ - ΕΞΑΓΟΡΕΣ

Στην πόλη της Μυτιλήνης απαλλοτριώθηκε το επί της οδού Λόγγου ακίνητο ιδιοκτησίας της Μ. Πίκουλου, διότι εκεί βρέθηκε το ιερό του Μαλλόεντος Απόλλωνος. Στη Μυτιλήνη αγοράστηκε το επί της οδού Σαπφούς 24 ακίνητο, ιδιοκτησίας των Κ. και Ι. Γιανέλλη για τη στέγαση της βιβλιοθήκης της Κ΄ ΕΠΚΑ. Στη Μήθυμνα Λέσβου απαλλοτριώθηκε το ακίνητο ιδιοκτησίας του Ε. Μύγια, όπου αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαϊκού οικισμού της Μήθυμνας. Στη Μύρινα Λήμνου απαλλοτριώθηκε το ακίνητο ιδιοκτησίας της Ε. Σωτηροπούλου, που βρίσκεται στη θέση Ρηχά Νερά και αγοράστηκε το όμορο με αυτό ακίνητο ιδιοκτησίας της Α. Καραβία-Λαμπαδαρίδου, διότι εκεί αποκαλύφθηκε τμήμα του οικισμού της πρώιμης και μέσης εποχής του Χαλκού.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA, ATENE

LEMNO

La missione della Scuola Archeologica Italiana a Lemno, diretta dal dott. Gaetano Messineo, era finalizzata all'esame del materiale recuperato ad Efestia nel 1998 e depositato nei magazzini di Poliochni.

Un sommario esame ha mostrato che lo scarico dello scavo Adriani-Parlanti 1930 presso la torre comprendeva materiale probabilmente esaminato e scartato: i pochi pezzi di qualche interesse devono provenire dal disfacimento delle pareti di terra intorno allo scavo ed essersi mischiati a quelli allora sepolti. È comunque interessante constatare che per la maggior parte si tratta di bucchero grigio verniciato, che già risultava provenire in grande quantità proprio da questo scavo.

Rimaneva da ripulire ed esaminare parte del materiale raccolto in superficie nell'area delle mura dell'istmo quando nel 1994 se ne intraprese la riscoperta: esso comprende un frammento di *skyphos* invetriato, con i ritocchi in bianco tipici delle produzioni di Mitilene e Pergamo.

Ad Efestia, oltre a curare la ripulitura di alcuni settori degli scavi (mura e torre, terme, santuario), si è proceduto, riesaminando e ricollocando in posto i pezzi delle vasche raccolti e depositati in magazzino, a risistemare le due sale delle terme con vasche di terracotta; il complesso si trova nuovamente nello stato in cui era stato lasciato alla fine della campagna 1998.

ANTONINO DI VITA

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΗΝ ΑΓΓΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΧΙΟΣ

Κάτω Φανά

Οι ανασκαφικές εργασίες στα Κάτω Φανά πραγματοποιήθηκαν από τις 29 Μαΐου έως τις 23 Ιουνίου του 2000, στο πλαίσιο ενός προγράμματος συνεργασίας της Κ΄ ΕΠΚΑ και της Βρετανικής Σχολής Αθηνών. Οι εργασίες, που ξεκίνησαν τον Οκτώβριο του 1999, επικεντρώθηκαν το 2000 στο νοτιοδυτικό τομέα του ιερού του Φαναρίου Απόλλωνα. Ερευνήθηκαν τέσσερις τομές. Οι τομές ΙΙ και V, προς Β., με την ευθύνη των μελών της Βρετανικής Σχολής και οι τομές ΙΙΙ και IV, προς Ν., με την ευθύνη των αρχαιολόγων της Εφορείας. Σε όλες τις τομές, κάτω από υστερορωμαϊκά στρώματα, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων που σχετίζονται με τους περιβόλους του ιερού. Στην επίχωση βρέθηκε υστερορωμαϊκή και αρχαϊκή κεραμική. Η ανασκαφή θα συνεχιστεί την επόμενη ανασκαφική περίοδο.

ΑΓΛΑΪΑ ΑΡΧΟΝΤΙΔΟΥ-ΑΡΓΥΡΗ

14η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Το έργο της 14ης ΕΒΑ κατά το έτος 2000 επικεντρώθηκε κυρίως στον τομέα της συντήρησης και στην υλοποίηση τριών μεγάλων έργων στο πλαίσιο του «Interreg II» και του Β΄ ΚΠΣ.

Ταυτόχρονα έγιναν οι κηρύξεις 12 μεταβυζαντινών μνημείων, ενός οθωμανικού (χαμάμ) και ορίστηκε ζώνη προστασίας σε πολλά μεταβυζαντινά και οθωμανικά μνημεία, προκειμένου να επιτευχθεί η πληρέστερη προστασία τους. Σημαντική ήταν η προσφορά του μόνιμου συντηρητή έργων τέχνης Η. Ρόκου, ο οποίος ασχολήθηκε ενεργά σε όλα τα έργα συντήρησης και συνέταξε πλήθος μελετών συντήρησης, του μόνιμου τοπογράφου Γ. Λιαπάτη, ο οποίος συνέβαλε και στην προετοιμασία μελετών αναστήλωσης μνημείων στο πλαίσιο του Γ΄ ΚΠΣ, των επί συμβάσει επιστημονικών συνεργατών της Εφορείας Μ. Παπαγεωργίου και Μ. Φουντούλη και γενικότερα όλου του μόνιμου (που αισίως ανήλθε στον αριθμό των 18 υπαλλήλων) και του επί συμβάσει προσωπικού της Εφορείας.

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ - ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Interreg III» η Εφορεία συνεργάστηκε με το ΥΠΠΟ και την Περιφέρεια Βορείου Αιγαίου για την ένταξη έργων διασυνοριακού χαρακτήρα στον τομέα του πολιτισμού.

Συνεχίζεται το εκπαιδευτικό πρόγραμμα με τίτλο «Το Κάστρο της Μυτιλήνης, Χωροταξία και Περιβάλλον», κατά την υλοποίηση του οποίου πραγματοποιούνται επιτόπιες ξεναγήσεις για τη γνωριμία των μαθητών και των εκπαιδευτικών με το μνημείο. Το πρόγραμμα είναι ανοιχτό προς όλες τις βαθμίδες εκπαίδευσης. Το έτος 2000 η προσέλευση ανήλθε στα 677 άτομα. Παράλληλα, συντάχθηκε και εκδόθηκε εκπαιδευτικό φυλλάδιο για μαθητές της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, τρίπτυχο και ντοσιέ, το οποίο περιλαμβάνει πολύτιμες πληροφορίες για την ιστορία της πόλης, του κάστρου με όλες τις φάσεις χρονολόγησης και κατοίκησής του, καθώς επίσης και εξειδικευμένου χαρακτήρα πληροφορίες για την οχυρωματική αρχιτεκτονική της περιόδου.

Στο πλαίσιο του προγράμματος «Μελίνα: Εκπαίδευση και πολιτισμός» συγκεντρώθηκε από την Εφορεία ακουστικό υλικό και συντάχθηκε έντυπο υλικό (παραμύθι), το οποίο θα εκδοθεί στις αρχές του ερχόμενου έτους.

Στο πλαίσιο του πολιτιστικού καλοκαιριού διενεργήθηκαν από τη ΔΕΠΤΑΜ Μυτιλήνης και το Δήμο Μήθυμνας πολιτιστικές εκδηλώσεις ποιοτικού χαρακτήρα στα φρούρια Μυτιλήνης και Μήθυμνας. Σε συνεργασία με τη ΔΕΠΤΑΜ υλοποιήθηκε βραδιά κλασικής μουσικής με τη σοπράνο Ιωάννα Σφήκα-Καρβελά και προηγήθηκε διάλεξη της υπογράφουσας με θέμα «Τα μεταβυζαντινά μνημεία της Λέσβου».

Πραγματοποιήθηκε εκδήλωση του ΥΠΠΟ για τον εορτασμό της φετινής πανσελήνου, στις 16/8/2000, στην τάφρο του Κάστρου Μυτιλήνης με τη συμμετοχή της ομάδας κρουστών του Ν. Τουλιάτου, με θέμα «Κρουστών χρησμός», η οποία περιελάμβανε ένα θαυμάσιο αυτοσχεδιασμό που ικανοποίησε απόλυτα τους παρευρισκομένους.

Στο πλαίσιο των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς 2000, η 14η ΕΒΑ σε συνεργασία με τη νομαρχία οργάνωσε και υλοποίησε από 22 έως 24 Σεπτεμβρίου εκδήλωση με θέμα «Αθάνατο Νερό», κατά την οποία πραγματοποιήθηκε διάλεξη με θέμα «Αντιλήψεις, λειτουργίες, αξίες του νερού στο φυσικό και ανθρώπινο περιβάλλον» από τον καθηγητή του Πανεπιστημίου Αιγαίου, του Τμήματος Περιβάλλοντος, κ. Τρούμπη, και εγκαινιάστηκε έκθεση φωτογραφίας και παιδικής ζωγραφικής σχετικής με το θέμα.

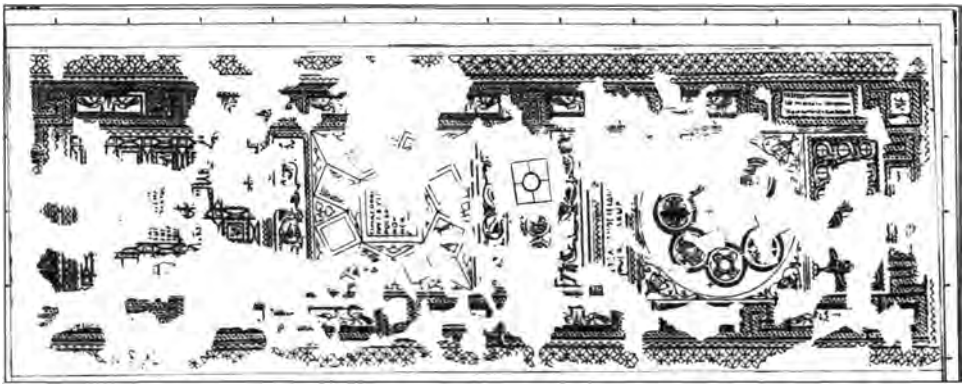
ΜΕΛΕΤΕΣ

α) Στο πλαίσιο προετοιμασίας της Εφορείας για το Γ΄ ΚΠΣ τοπογραφήθηκαν τα ακόλουθα μνημεία από το μόνιμο τοπογράφο Γ. Λιαπάτη με τη συνεργασία της ωρομίσθιας σχεδιάστριας Ε. Χιώτου: ναός Αγίου Νικολάου Πέτρας, ναός Μεταμορφώσεως Σωτήρος Παπιανών, ναός Αγίου Ιωάννου Κεραμίου, ναός Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους, ναός Αγίου Γεωργίου Ανεμώτιας, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Δαμανδρίου, ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου Λιώτας, ναός Περιβολής Άντισσας, Βαλιδέ Τζαμί Μυτιλήνης, ναός Αγίου Γεωργίου Ρεπανιδίου Λήμνου, ναός Αγίου Βασιλείου στον Άγιο Ευστράτιο.

Υλοποιήθηκε δε η αποτύπωση των ακόλουθων μνημείων: παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αφεντέλλη Σκάλας Ερεσού, ναού Αγίου Ανδρέα Σκάλας Ερεσού, βασιλικής Λουτρών Α΄, νεκροταφείου και Χαμάμ Σιγρίου, Βαλιδέ Τζαμιού Μυτιλήνης, ναού Αγίου Γεωργίου Ρεπανιδίου Λήμνου, ναού Αγίου Βασιλείου στον Άγιο Ευστράτιο.

Σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα Ι. Αβαγιαννό του ναού Αγίου Νικολάου Πέτρας, του ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Παπιανών και του ναού Αγίου Ιωάννου Κεραμίου.

β) Συντάχθηκαν μελέτες αποκατάστασης των τοιχογραφιών 17 μνημείων:

Εικ. 1. Σκάλα Ερεσού. Παλαιοχριστιανική βασιλική Αγίου Ανδρέα. Πρόταση αποκατάστασης του ψηφιδωτού δαπέδου του κεντρικού κλίτους.

μονής Δαμανδρίου, ναού Αγίου Νικολάου Τζίθρας, ναού Αγίου Γεωργίου Ανεμώτιας, ναού Μεταμορφώσεως Σωτήρος Παπιανών, ναού Περιβολής, ναού Κοιμήσεως Θεοτόκου Λιώτας, ναού Ταξιάρχη στο Καγιάνι, ναού Αγίου Νικολάου Πέτρας, καθολικού μονής Ταξιαρχών Κάτω Τρίτους, ναού Αγίου Ιωάννη Κεραμίου, ναού Αγίου Ιωάννη Αλυφαντών, εξωκλησίου Ταξιαρχών Αλυφαντών, ναού Αγίου Νικολάου Πλωμαρίου, ναού Αγίου Ιωάννου Αγιάσου, καθολικού μονής Λειμώνος, κοιμητηριακού ναού μονής Λειμώνος (Θεοτόκου), κοιμητηριακού ναού Αγίων Πάντων μονής Υψηλού.

γ) Συντάχθηκαν από το συντηρητή Η. Ρόκο: μελέτη αποκατάστασης του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αγίου Ανδρέα Σκάλας Ερεσού (Εικ. 1), μελέτη αποκατάστασης του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αφεντέλλη Σκάλας Ερεσού, μελέτη συντήρησης του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού Αγίου Γεωργίου Ρεπανιδίου Λήμνου.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πέτρα

Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας

Το αρχοντικό της Βαρελτζίδαινας είναι σημαντικό παράδειγμα αρχοντικού του τέλους του 18ου αιώνα και βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού της Πέτρας. Είναι κτίσμα γωνιακό και έχει κύρια πρόσοψη επί της οδού Σαπφούς. Το αρχοντικό περιβαλλόταν από μεγάλη καλλιεργήσιμη έκταση, που σήμερα έχει παραμείνει ως αυλή στις ελάχιστες δυνατές διαστάσεις. Το ισόγειο λειτουργεί ως βάση, που στηρίζει με ξύλινες αντηρίδες τον όροφο, ο οποίος δίνει την εντύπωση ότι είναι ψηλότερος, καθώς στεφανώνεται και από τη μεγάλη προεξοχή του γείσου, σύμφωνα με το μακεδονικό τύπο. Η προεξοχή της στέγης με περίτεχνες γωνιακές απολήξεις καλύπτεται στο κάτω μέρος μεταξύ απόληξης και τοίχου με ταβάνι διακοσμημένο με οριζόντια επιφάνεια και ξύλινα διακοσμητικά μοτίβα.

Διαπιστώνουμε μια ελεγχόμενη συμμετρική κατανομή των χώρων και παράλληλα μια έντονη διάθεση να σπάσει η συμμετρία της πρόσοψης. Στη βορειοδυτική όψη το βορειότερο τμήμα του ορόφου είναι από λιθοδομή, ενώ το νοτιότερο από μπαγδαντί. Στη λιγότερο εμφανή πλευρά δεν τηρούνται καθόλου οι συμμετρίες.

Η εσωτερική διαρρύθμιση του αρχοντικού ακολουθεί το σχήμα σταυρού εγγεγραμμένου σε παράγωνο τετράπλευρο σχήμα, με τέσσερα δωμάτια να καταλαμβάνουν τις αντίστοιχες γωνίες και άλλα δύο στη βορειοανατολική και νοτιοδυτική κεραία του σταυρού.

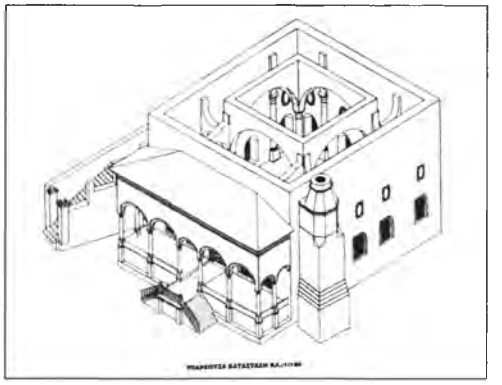
Το σπίτι πήρε το όνομά του από τη μετάφραση του οθωμανικού παρωνυμίου Μπαρδακτσόγλου, καθόσον η ιδιοκτήτρια φύλασσε κρασί μέσα σε βαρέλια στο ισόγειο βορειοανατολικό δωμάτιο του αρχοντικού. Η χρονολόγηση της κατασκευής του αρχοντικού της Βαρελτζίδαινας το 1742, όπως ανέφερε η μέχρι σήμερα βιβλιογραφία, είναι εξαιρετικά πρώιμη. Το αρχοντικό Σβαρτς στα Αμπελάκια της Θεσσαλίας, κτίσμα παρόμοιας τεχνοτροπίας, χτίστηκε μεταξύ 1787 και 1798 και έχει κάτοψη σε σχήμα Γ, αποδεικνύοντας ότι οι παλαιότεροι δρομικοί αρχιτεκτονικοί τύποι επιβιώνουν στη Θεσσαλία μέχρι και το τέλος του 18ου αιώνα. Αντίθετα, η συμμετρική κάτοψη της Βαρελτζίδαινας ανήκει στους νεωτερισμούς.

Για πρώτη φορά το 1791 παρουσιάζεται στην πόλη ο αρχιτεκτονικός τύπος με τη συμμετρική κάτοψη και μόλις το 1789 το κίνημα του νεοκλασικισμού, άρα μπορούμε ως terminus post quem να λάβουμε το 1791, ενώ η παρουσία γύψινων διακοσμήσεων στο αρχοντικό, ανεβάζει τη χρονολόγηση στις αρχές του 19ου αιώνα. Δεν θα ήταν λοιπόν παρακινδυνευμένη, μετά από αυτή την πρώτη προσέγγιση, η κατάταξη του αρχοντικού της Βαρελτζίδαινας όχι στο μέσον του 18ου, όπως πιστευόταν μέχρι σήμερα, αλλά στα χρόνια του περάσματος από τον 18ο στο 19ο αιώνα.

Αποτυπώθηκε το 1943 από τους αρχιτέκτονες Ζαγορησίου και Γιαννουλέλλη και επισκευάστηκε το 1965 από το ΥΠΠΟ. Το 1999, ξεκίνησε η γενική επισκευή του από τη 14η ΕΒΑ βάσει μελέτης της αρχιτέκτονος Μ. Ξύδα (Εικ. 2).

Εικ. 2. Πέτρα. Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας. Αποτύπωση της πρότασης αποκατάστασης της νοτιοανατολικής πλευράς.

Εικ. 3. Μυτιλήνη. Γενί Τζαμί. Αξονομετρική προοπτική υπάρχουσας κατάστασης.

Το μνημείο αναστηλώθηκε καθ' ολοκληρίαν. Αναλυτικότερα, έγινε εξυγίανση της θεμελίωσης και κατασκευάστηκε αποστραγγιστικό φρεάτιο, ανακατασκευή της στέγης – με παράλληλη επισκευή του γείσου, απομάκρυνση των παλαιών επιχρισμάτων και υλοποίηση νέου βαθέος αρμολογήματος της λιθοδομής εσωτερικά και εξωτερικά, αφού προηγήθηκε – όσον αφορά στην τοιχοποιία του πρώτου ορόφου – η αναγκαία αποτοίχιση των τοιχογραφιών. Η λίθινη τοιχοποιία, αφού δέχθηκε τσιμεντενέματα τα οποία ήταν αναγκαία για να προσδώσουν συνοχή στη λιθοδομή, παρέμεινε αρμολογημένη εξωτερικά, ενώ εσωτερικά καλύφθηκε με πατητό επίχρισμα. Οι διαχωριστικοί τοίχοι του ορόφου, από μπαγδαντί, αποκαλύφθηκαν και αντικαταστάθηκαν τα σαπισμένα ξύλινα πηχάκια πριν τοποθετηθεί εκ νέου το επίχρισμα. Επισκευάστηκε η εξωτερική ξύλινη επένδυση και αντικαταστάθηκαν τρεις ξύλινοι φθαρμένοι κίονες της νότιας, δυτικής και βορειοδυτικής πλευράς. Τα εξωτερικά κουφώματα επισκευάστηκαν – με αντικατάσταση των φθαρμένων τμημάτων και έγινε ελαιοχρωματισμός του μνημείου.

Μόνον ο εξώστης, υπεράνω της εισόδου, παρέμεινε χωρίς βαφή, παρά μόνο περάστηκε με άχρωμο συντηρητικό, καθώς μόνον αυτός διατηρούσε τα αρχικά χρώματα του κτιρίου. Το πλακοστρωμένο δάπεδο του πρώτου χώρου του ισογείου ανακατασκευάστηκε, ενώ κατασκευάστηκαν εκ νέου πλακοστρώσεις στο δεύτερο ισόγειο χώρο και στην αυλή. Το ξύλινο δάπεδο του ορόφου αντικαταστάθηκε πλήρως.

Το μνημείο ηλεκτροδοτήθηκε, τοποθετήθηκαν συστήματα πυρανίχνευσης, συναγερμού και εσωτερικού και εξωτερικού κλειστού κυκλώματος και διαμορφώθηκε μικρός χώρος υγιεινής στη βόρεια πλευρά του αρχοντικού, κυρίως για την εξυπηρέτηση του φυλακτικού προσωπικού. Πριν από τα Χριστούγεννα του 2000 το αρχοντικό άνοιξε εκ νέου τις πύλες του στο κοινό. Η Εφορεία αναμένει μια συμπληρωματική χρηματοδότηση για να «ντύσει» το αρχοντικό με τα αναγκαία υφάσματα, κιλίμια και χαλιά.

Μυτιλήνη

Γενί Τζαμί

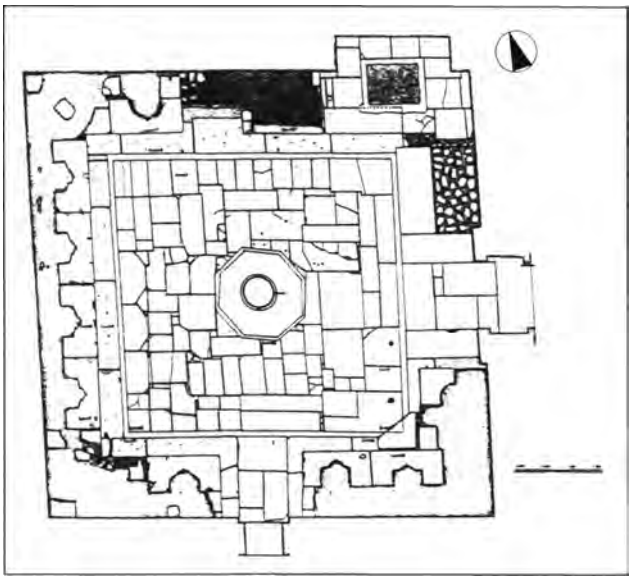
Άρχισαν οι αναστηλωτικές εργασίες στο μνημείο, στο πλαίσιο της ανάπλασης και ανάδειξης του ιστορικού κέντρου της Μυτιλήνης. Οι εργασίες εκτελούνται από το Δήμο Μυτιλήνης, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ, με την επίβλεψη της ΔΑΒΜΜ και της Εφορείας (Εικ. 3).

Ξεκίνησε η προετοιμασία για την εφαρμογή των ενεμάτων με την απομάκρυνση των σαθρών κονιαμάτων και την δημιουργία βαθέος αρμολογήματος. Κατεδαφίστηκαν τα ετοιμόρροπα τμήματα της κλίμακας που οδηγεί στο γυναικωνίτη, αφού υλοποιήθηκε η σχεδιαστική αποτύπωση και η φωτογραφική τεκμηρίωσή τους.

Τσαρσί Χαμάμ

Άρχισε από το Φεβρουάριο το έργο της στερέωσης και αναστήλωσης του μνημείου. Το κεντρικό λουτρό (Τσαρσί Χαμάμ), βρίσκεται κοντά στο Γενί Τζαμί, μέσα στον ιστό της παλαιάς πόλης Μυτιλήνης και αποτελεί αντιπροσωπευτικό κτίριο μνημειακού χαρακτήρα. Στην τουρκική αστική αρχιτεκτονική, που δανείστηκε τις βυζαντινές αστικές συνήθειες, τα λουτρά αποτελούσαν το χώρο υποδοχής των ξένων στην πόλη και εντάσσονταν στο θρησκευτικό και κοινωνικό πλαίσιο του Ισλάμ. Το κτίριο, που είναι χαρακτηρισμένο μνημείο (ΦΕΚ 18/20-1-1938), ανήκει χρονολογικά στο 17ο αιώνα και οι χώροι του παρατάσσονται με γραμμική διάταξη, που εντάσσεται στη γενικότερη τυπολογία των χαμάμ, όπου από τον ψυχρό χώρο βαίνει κανείς σταδιακά προς τον καυτό· τυπολογία που συναντάμε αρχικά στα αρχαία βαλανεία και στις ρωμαϊκές θέρμες.

Η μελέτη αποκατάστασης του μνημείου, λόγω του ότι αυτό δεν παρουσίαζε στατικά προβλήματα του φορέα του, πρότεινε αναστρέψιμες επεμβάσεις. Η πρόταση επανάχρησης του μνημείου ως εκθεσιακού χώρου, όπου θα φιλοξενείται μόνιμη έκθεση που θα αφορά στα λουτρά της Λέσβου, είναι λύση ανα-

Εικ. 4. Μυτιλήνη. Τσαρσί Χαμάμ. Κάτοψη της δαπεδόστρωσης του ψυχρού δωματίου.

στρέψιμη που δεν εμποδίζει τη μελλοντική επανάχρηση του μνημείου ως χαμάμ.

Οι αναστηλωτικές επεμβάσεις περιλαμβάνουν επισκευή των θόλων και ανακατασκευή του κεραμικού γείσου τους, καθαίρεση των εξωτερικών σοβάδων, βαθύ αρμολόγημα της τοιχοποιίας, λιθοσυρραφές και εφαρμογή ενεμάτων. Τα χρωματιστά επιχρίσματα πραγματοποιήθηκαν μόνο στους θόλους. Έγινε έλεγχος των σοβάδων εσωτερικά και εντοπισμός σπαραγμάτων τοιχογραφιών, οι οποίες στερεώθηκαν, πριν προβούμε στην καθαίρεση των σοβάδων. Εφαρμόστηκαν τα ενέματα και τοποθετήθηκαν γυαλιά στα διαφώτιστα. Στους τοίχους ελέγχθηκε η στρωματογραφία των σοβάδων και έγιναν νέα επιχρίσματα.

Τα δάπεδα, αφού σχεδιάστηκαν, αναση κώθηκαν και καθαρίστηκαν όλες οι εγκαταστάσεις ροής του ύδατος (Εικ. 4). Στο χώρο τους πέρασαν οι ηλεκτρικές και οι υδραυλικές εγκαταστάσεις και το ενδοδαπέδιο σύστημα κλιματισμού. Όλα τα μαρμάρινα τμήματα (κρήνη, γούρνες) συντηρήθηκαν. Συμπληρώθηκε και αποκαταστάθηκε ο περίβολος του μνημείου. Στην αποκατάσταση του μνημείου απασχολήθηκε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ε. Ασημακοπούλου. Οι εργασίες θα ολοκληρωθούν μέσα στο 2001.

Βαλιδέ Τζαμί

Ξεκίνησε από τον αρχιτέκτονα Π. Μπίρταχα και την ωρομίσθια πολιτικό μηχανικό Ε. Λούπου της Διεύθυνσης Αναστήλωσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων, σε συνεργασία με την Εφορεία, η ταύτιση των αρχιτεκτονικών μελών του μιναρέ και η αποτύπωση του τεμένους, προκειμένου να συνταχθεί η μελέτη αποκατάστασής του.

Εικ. 5. Κάστρο Μυτιλήνης. Ανάκτηση των επάλξεων στο μεταπύργιο 22-23.

Από την Εφορεία έγινε η διάνοιξη των φραγμένων με τσιμεντόλιθους ανοιγμάτων, η καθαίρεση της παλαιάς φθαρμένης σκαλωσιάς και η τοποθέτηση νέου ικριώματος . Για την προστασία του μιναρέ και των περιοίκων τοποθετήθηκαν με τη συμβολή της Ε. Λούπου αντηρίδες από συρματόσχοινο και νάρθηκας από λατάκια που περιδέθηκαν με συρματόσχοινο.

Κάστρο

Διενεργήθηκαν αναστηλωτικές και στερεωτικές εργασίες των εξωτερικών τειχών και του πύργου Π23. Πραγματοποιήθηκε περίδεση στον πύργο Π23 με μεταλλικές λάμες και αγκύρια και στερέωση των θόλων της βυζαντινής δεξαμενής εξωτερικά. Βρίσκεται σε εξέλιξη η ανάκτηση των επάλξεων στο μεταπύργιο 22-23 (Εικ. 5) και η στερέωση, με τη χρήση ενεμάτων, των εσωραχίων των θόλων της δεξαμενής.

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Στο μεταβυζαντινό ναό Ταξιάρχη Μυρίτζου στον Άνω Χάλικα Μυτιλήνης πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές επεμβάσεις στην τοιχοποιία (ενέματα), για την ενδυνάμωση της στατικής επάρκειας του μνημείου, και ανακατασκευή των κονιαμάτων στην εσωτερική τοιχοποιία.

ΛΗΜΝΟΣ

Φρούριο Μύρινας

Ολοκληρώθηκε η β΄ φάση των εργασιών αναστήλωσης του βορειοδυτικού περιβόλου του φρουρίου με την επίβλεψη της ΔΑΒΜΜ και την εποπτεία της Εφορείας. Η σημερινή μορφή του φρουρίου ανάγεται στο 1207, όταν ο Ενετός Φιλόκαλος Ναβιγκαγιόζο, Μεγάλος Δούκας της Λήμνου, οχύρωσε τη Μύρινα. Στην περίοδο της Τουρκοκρατίας εντός του φρουρίου κα-

τοικούσαν Τούρκοι. Το 1770 τα τείχη του φρουρίου υπέστησαν σοβαρές ζημιές από το ρωσικό στόλο κατά την πολιορκία της Μύρινας.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΛΕΣΒΟΣ

Πέτρα

Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας

Ο εσωτερικός διάκοσμος του ορόφου ήταν πλούσιος, τόσο σε στοιχεία διακοσμητικού όσο και αφηγηματικού περιεχομένου. Οι τοιχογραφίες ακολουθούσαν ένα θεματικό τυπικό, που αλλάζει ανάλογα με τις ανάγκες χρήσης. Παρά τις κατάφωρες επιδράσεις από το ευρωπαϊκό μπαρόκ, οι διακοσμήσεις των τοίχων άφησαν και ελεύθερες επιφάνειες, που διακοσμούνται με γύψινα πλαίσια. Βλέπουμε σκηνές από την ύπαιθρο, τριαντάφυλλα, τουλίπες, γαρύφαλλα και υάκινθους, κάνιστρα με λουλούδια, κυρίως στις φρίζες, όλα στο ύφος του όψιμου μπαρόκ και αντιστοιχούντα στη «λαλέ» περίοδο. Δεν λείπουν όμως και οι σκηνές με παραθαλάσσιες πολιτείες, όπως η Κωνσταντινούπολη, θέμα πολύ αγαπητό στους Οθωμανούς. Όλα τα δωμάτια στεφανώνονται από διακοσμημένη καμπύλη κορνίζα (φρίζα) στην επαφή του τοίχου με το ταβάνι.

Στο αξάιτο δημιουργούνται από τη διασταύρωση ενός φυτικού συμπλέγματος και ενός κορδονιού ελλειψοειδείς χώροι που φιλοξενούν μικρά μπουκέτα. Στο σοφά ένα ζωγραφιστό ύφασμα κυματίζει και δημιουργεί καμπύλες, που κοσμούνται από μπουκέτα. Στο χειμωνιάτικο μια κορδέλα δένει σε φιόγκους ένα ύφασμα με λουλούδια, ενώ απεικονίζονται παραθαλάσσια τοπία με σπίτια και καράβια. Χαμηλότερα, συνθέσεις λουλουδιών δημιουργούν γιρλάντα. Στο δωμάτιο της ορχήστρας, μέσα σε ελλειπτικά μετάλλια, ζωγραφίζονται παραθαλάσσια τοπία με σπίτια και καράβια. Στα περισσότερα δωμάτια, εκτός της αίθουσας του θρόνου, η φρίζα είναι διακοσμημένη με ζωγραφισμένα μοτίβα. Η ανώτερη ζώνη των κάθετων τοιχίων οριοθετείται ψηλά από ένα ξύλινο ράφι και περιμετρικά από γύψινες κορνίζες. Διακοσμείται με γεωμετρικά μοτίβα, που αντικαθίστανται από θυρεούς πάνω από τις θύρες της εισόδου. Στο βορειοδυτικό δωμάτιο, ημικυκλική παράσταση πάνω από τη ντουλάπα αναπαριστά ένα σπιτάκι σε βουκολικό τοπίο δίπλα στη θάλασσα, στην οποία φαίνονται καράβια. Στο νοτιοδυτικό δωμάτιο όλη η ανώτερη ζώνη των τοίχων είναι ζωγραφισμένη. Στο ανατολικό υπνοδωμάτιο σώζονται οι περισσότερες και ωραιότερες τοιχογραφίες. Πάνω από την πόρτα και την ντουλάπα υπάρχουν δύο παραστάσεις που χωρίζονται από ζωγραφιστό κίονα. Δεξιά παριστάνεται ένα σαράι στο Βόσπορο και καράβι, ενώ αριστερά πανοραμική άποψη της Κωνσταντινούπολης, επίσης με καράβια. Η επιλογή των θεμάτων, επειδή έχει σχέση με τη θέση τους στο δωμάτιο, αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της αρχιτε-

Εικ. 6. Πέτρα. Αρχοντικό Βαρελτζίδαινας. Οι τοιχογραφίες των εσωτερικών χώρων, μετά τη συντήρηση.

κτονικής του σπιτιού, τις λύσεις της οποίας τονίζει και πλαισιώνει.

Ο έλεγχος των σοβάδων αποκάλυψε επιπλέον τοιχογραφημένη διακόσμηση στο χαγιάτι και στο χώρο της ορχήστρας. Αποκολλήθηκαν, στερεώθηκαν, τελαρώθηκαν και αναρτήθηκαν στην τοιχοποιία οι, λαϊκής τεχνοτροπίας, εξαιρετικές τοιχογραφίες του μνημείου (Εικ. 6) από το μόνιμο συντηρητή Η. Ρόκο, τη συντηρήτρια Ι. Βούρου και τις ωρομίσθιες τεχνικούς συντήρησης Θ. Χαμαλέλλη, Α. Πλατή και Ε. Μαλούκου. Ξεκίνησε ο καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας των τοιχογραφιών.

Στο εσωτερικό του αρχοντικού συντηρήθηκαν επιμελώς οι ξύλινες οροφές και όλα τα ξύλινα μέρη του αρχοντικού (σοφάδες, ερμάρια), αφήνοντας τη νέα ξυλεία σε τόνο ανοιχτότερο της αρχικής, ώστε να διακρίνονται σαφώς οι συντηρήσεις που έγιναν. Στο χώρο της κουζίνας κατασκευάστηκε νέο ταβάνι με διακόσμηση ανάλογη με τους λοιπούς χώρους.

Μυτιλήνη

Ναός Αγίου Αθανασίου

Ο ναός χρονολογείται στις αρχές του 17ου αιώνα και είναι χτισμένος στον αρχιτεκτονικό τύπο της τρουλαίας βασιλικής. Το τέμπλο του ναού αποτελεί ένα από τα ωραιότερα δείγματα της ξυλόγλυπτης μεταβυζαντινής τέχνης του 18ου αιώνα στη Λέσβο με την τεχνική επεξεργασίας στον αέρα.

Μετά την απεντόμωση του τέμπλου, έγινε ο χημικός καθαρισμός των ξυλόγλυπτων επιφανειών (Εικ. 7) από τα ελαιοεπι-

Εικ. 7. Μυτιλήνη. Ναός Αγίου Αθανασίου. Το ξυλόγλυπτο τέμπλο μετά τη συντήρηση.

Εικ. 8. Σκάλα Ερεσού. Βασιλική Αγίου Ανδρέα. Το ψηφιδωτό δάπεδο του κεντρικού κλίτους, μετά τη συντήρηση.

χρίσματα, από την ποδιά μέχρι την προβολή και άρχισε η στερέωση των αποσαθρωμένων τμημάτων του. Το έργο θα συνεχισπεί το έτος 2001.

Ναός Ταξιάρχη Μυρίτζου

Πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές στα κονιάματα για τον πιθανό εντοπισμό επιπλέον τοιχογραφιών, καθώς επίσης χημικός και μηχανικός καθαρισμός τμήματος της τοιχογραφίας στο ναό Ταξιάρχη Μυρίτζου στον Άνω Χάλικα Μυτιλήνης, με τη χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου.

Τσαρσί Χαμάμ

Στο Τσαρσί Χαμάμ, έγινε ο καθαρισμός, το στεφάνωμα, η στερέωση και ο οπλισμός των σπαραγμάτων των τοιχογραφιών, επίσης μηχανικός και χημικός καθαρισμός των κρηνών, των διακοσμητικών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και του συντριβανιού. Έγινε η στρωματογραφία των κονιαμάτων τοιχοποιίας.

Γενί Τζαμί

Στο Γενί Τζαμί έγινε η συντήρηση του συγκροτήματος των κρηνών στην οικία του Χότζα και των κιόνων στον ισόγειο χώρο.

Σκάλα Ερεσού

Βασιλική Αγίου Ανδρέα

Στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ανδρέα, μετά τη σύνταξη της μελέτης συντήρησης του ψηφιδωτού δαπέδου από το συντηρητή Η. Ρόκο, προηγήθηκε ο αναγκαίος οπλισμός των ψηφίδων και έγινε απομάκρυνση των τσιμεντοκονιαμάτων περιμετρικά και στις κεντρικές φθορές.

Αποκολλήθηκαν 13 τεμάχια ψηφιδωτού, που βρισκόταν κατά χώραν, και επανατοποθετήθηκαν στο χώρο, αφού διαπιστώθηκε η θέση που θα καταλάμβαναν μετά τη μετατόπιση που είχε υποστεί το ψηφιδωτό δάπεδο κατά τις εργασίες συντήρησης του 1963. Έγινε η συμπλήρωση των φθορών με κονίαμα (Εικ. 8). Πρόκειται να υλοποιηθούν οι ψηφοθετήσεις, το στοκάρισμα του ψηφιδωτού, ο καθαρισμός και η αισθητική αποκατάστασή του.

Βασιλική Αφεντέλλη

Συνεχίστηκε στο εργαστήριο ο καθαρισμός των αποκολλημένων τεμαχίων του ψηφιδωτού δαπέδου της βασιλικής στο πλαίσιο της μελλοντικής ανάδειξης του μνημείου, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. δυτικά της παραλίας της Ερεσού. Η βασιλική αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε από τον Α. Ορλάνδο το 1927 και δημοσιεύθηκε στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*[1].

Εκείνο που χαρακτηρίζει και χρονολογεί το μνημείο στον 5ο αι. μ.Χ. είναι το δάπεδο που κάλυπτε το χώρο του κεντρικού κλίτους και της αψίδας, κατασκευασμένο από φυσικές ψηφίδες στους χρωματισμούς του λευκού, μαύρου, πράσινου, ερυθρού και ιώδους. Οι ψηφοθετημένοι χώροι της βασιλικής ήταν το κεντρικό κλίτος, ο χώρος του πρεσβυτερίου και το ημικύκλιο της αψίδας. Η αποκόλληση του ψηφιδωτού έγινε το 1982 και ακολούθησε η επικάλυψη του κεντρικού κλίτους με μικρές ακανόνιστες πέτρες, χωρίς αρμολόγημα και χωρίς ιδιαίτερη επιμέλεια. Το 1995 οι αποκολληθείσες ψηφίδες μεταφέρθηκαν στο Αρχοντικό της Βαρελτζίδαινας στην Πέτρα Λέσβου και από κει στα εργαστήρια του Κάτω Κάστρου Μυτιλήνης, όπου γίνεται η συντήρηση των τεμαχίων, καθόσον

1. *ΑΔ* 12 (1929): Χρονικά, σ. 43-71.

έχει αποσαθρωθεί η ψαρόκολλα που χρησιμοποιήθηκε για την αποκόλληση.

Περιοχή Πολυχνίτου

Ναός Αγίου Ιωάννη Σκάλας

Άρχισε η συντήρηση ζεύγους ξύλινου βημόθυρου με την επίστεψή του, το οποίο είχε αφαιρεθεί από το ναό και εντοπίστηκε στη χωματερή Πολυχνίτου.

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ - ΑΥΤΟΨΙΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Διενεργήθηκαν αυτοψίες σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία κυρίως της Λέσβου και της Λήμνου, κατά τις οποίες επισημάνθηκαν νέες θέσεις και καταγράφηκαν τα προβλήματα διατήρησης των εκκλησιαστικών μνημείων, προκειμένου να προωθηθεί η επισκευή τους. Επίσης, έγινε άσκηση μορφολογικού ελέγχου σε περιοχές της Μυτιλήνης, Μήθυμνας, Πέτρας και Μύρινας.

Υλοποιήθηκε η καταγραφή όλων των αρχαιολογικών χώρων και μνημείων αρμοδιότητάς μας και ολοκληρώθηκε η αποδελτίωση του *Αρχαιολογικού Δελτίου* και της λοιπής βιβλιογραφίας του νομού, προκειμένου να προωθηθεί η σύνταξη των αρχαιολογικών χαρτών του νομού.

Καταγράφηκαν όλα τα κινητά ευρήματα αρμοδιότητας της Κ΄ ΕΠΚΑ που φυλάσσονταν στον Πύργο της Βασίλισσας του Φρουρίου Μυτιλήνης και μεταφέρθηκαν το μήνα Οκτώβριο στις αποθήκες του Νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Μυτιλήνης. Καταγράφηκαν όλα τα γλυπτά αρχιτεκτονικά μέλη από την παλαιοχριστιανική βασιλική Αφεντέλλη και μεταφέρθηκαν στο χώρο της βασιλικής του Αγίου Ανδρέα.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Έγιναν εκτεταμένες εργασίες καθαρισμού, αποψίλωσης και ευτρεπισμού στα Φρούρια της Μυτιλήνης, Μήθυμνας και Σιγρίου. Επίσης, συνεχίστηκαν οι στερεώσεις του λιθόστρωτου του βόρειου περιδρόμου του Φρουρίου Μηθύμνης, καθώς και μικρές στερεωτικές επεμβάσεις κατά τόπους.

ΛΕΣΒΟΣ

Μυτιλήνη

Βασιλική των Αργάλων

Το μνημείο, των αρχών του 5ου αιώνα, βρίσκεται στα Άργαλα της Νεαπόλεως, σε απόσταση 6 χλμ. νοτιότερα της Μυτιλήνης. Πάνω στα ερείπιά της είναι χτισμένο σήμερα το εκκλησάκι της Αγίας Ευπρεπείας. Η βασιλική ανήκει στο συριακό τύπο. Ανασκάφηκε προ του 1930 από τον Δ. Ευαγγελίδη, ο οποίος δημοσίευσε τα ανασκαφικά δεδομένα στο *Αρχαιολογικόν Δελτίον*[2]. Λίγο νοτιότερα βρισκόταν και ένα άλλο πρόσκτισμα, που χαρακτηρίστηκε ως μαρτύριο ή μαυσωλείο, μέσα στο χώρο του οποίου εντοπίστηκαν τρεις ταφές. Τέλος, ένα άλλο επίμηκες αψιδωτό πρόσκτισμα, μήκ. 20,20 και πλ. 3,30 μ., βρίσκεται προσκολλημένο στο νότιο κλίτος της βασιλικής και το οποίο χαρακτηρίστηκε ως τράπεζα ή ξενοδοχείο.

Με τους καθαρισμούς, όμως, δεν εντοπίστηκε κανένα ίχνος από τα ανωτέρω παρά μόνο διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Βαλιδέ Τζαμί

Πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός του εσωτερικού και εξωτερικού χώρου του τεμένους, που βρίσκεται στην Επάνω Σκάλα Μυτιλήνης, στην παλαιά τουρκική αγορά της πόλης και επί πολλά έτη χρησιμοποιούνταν ως χώρος σταυλισμού ζώων. Η κτητορική επιγραφή στο υπέρθυρο της πρόσοψης αναφέρει ότι το τζαμί χτίστηκε το 1615, πιθανότατα, όμως, προέρχεται από άλλο τέμενος της πόλης. Πρόκειται για κτίριο μονώροφο, λιθόκτιστο, με δίριχτη στέγη. Στο εσωτερικό, η οροφή έφερε έγχρωμη διακόσμηση που, μετά την αποχώρηση των Τούρκων, καλύφθηκε με σκούρο χρώμα. Το μιχράμπ, το οποίο έφθανε μέχρι τα 6 μ. σε ύψος, έφερε γύψινο διάκοσμο.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

Μυτιλήνη

Γενί Τζαμί

Το Γενί Τζαμί χρονολογείται το 1830. Πρόκειται για το νεότερο και μεγαλύτερο ισλαμικό τέμενος της Μυτιλήνης, στο κέντρο της άλλοτε τουρκικής αγοράς. Πραγματοποιήθηκε ανασκαφή στον ανατολικό υπαίθριο χώρο, στη βορειοδυτική πλευρά του μνημείου και στην οικία του Χότζα. Στην ανασκαφή που λαμβάνει χώρα στον ανατολικό και το βόρειο χώρο, εντοπίστηκαν φρέαρ της ύστερης Τουρκοκρατίας και σύστημα πλακοσκεπούς αποχετευτικού αγωγού (Εικ. 9), αντίστοιχα, με ακέραια στον κύριο όγκο τους αγγεία της ύστερης οθωμανικής περιόδου. Για έξι μήνες το έργο παρέμεινε ανενεργό προκειμένου να αποσαφηνιστούν όλα τα προβληματικά σημεία της μελέτης.

Τσαρσί Χαμάμ

Από τις 2-2-2000 ξεκίνησε το έργο αποκατάστασης κι αξιοποίησης ενός από τα αρτιότερα σωζόμενα οθωμανικά λουτρά του νομού. Το Κεντρικό Λουτρό (Τσαρσί Χαμάμ) βρίσκεται στο ιστορικό κέντρο της Μυτιλήνης και αποτελούσε τμήμα του

2. *ΑΔ* 13 (1930-1931): Χρονικά, σ. 3-40.

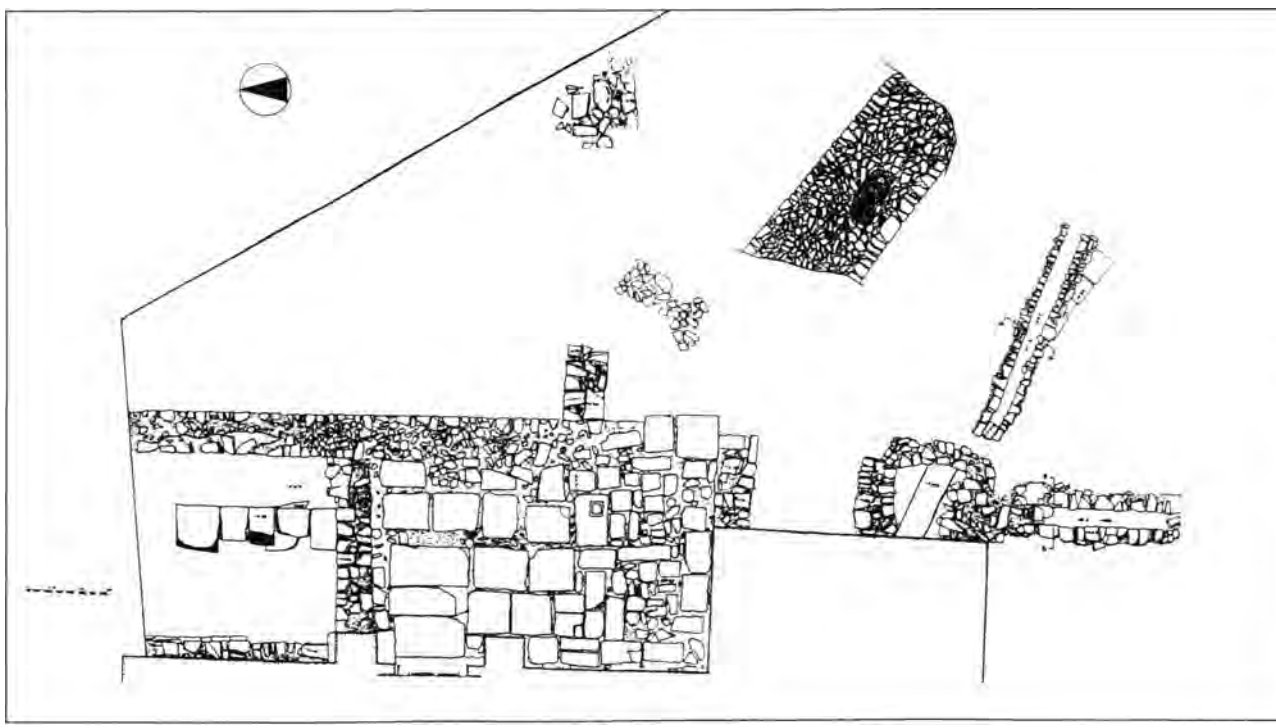
Εικ. 9. Μυτιλήνη. Γενί Τζαμί. Σύστημα αποχετευτικού αγωγού.

συγκροτήματος του παρακείμενου τεμένους Γενί Τζαμί. Χρονολογείται στο 17ο αιώνα. Οι χώροι του διαδέχονται ο ένας τον άλλο με γραμμική διάταξη, με τρόπο που εντάσσονται στη γενικότερη τυπολογία των χαμάμ, όπου από τον ψυχρό χώρο βαίνει κανείς σταδιακά προς τον καυτό. Μετά την αποκατάστασή του το μνημείο θα λειτουργήσει ως Μουσείο Ιστορίας του Θερμαλισμού της Λέσβου.

Κατά τις ανασκαφικές εργασίες ήλθε στο φως η πλακόστρωση του περιβάλλοντος χώρου, η οποία σώζεται αποσπασματικά, ενώ πίσω από το χώρο του καυτού στα νότια αποκαλύφθηκε ο καυστήρας και επάλληλα τμήματα πλακόστρωτων δαπέδων που εντοπίστηκαν σε βάθος -1,21 έως -1,26 μ. και μαρτυρούν τη συνεχή χρήση του χώρου σε πρώιμες και μεταγενέστερες οθωμανικές φάσεις. Στη δυτική πλευρά, κατά τη διάνοιξη τάφρων για το αποστραγγιστικό σύστημα, αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου (Τ17) σε βάθος -0,72 μ., με κατεύθυνση Ν.-Β., από μεγάλους αργούς λίθους. Στη βόρεια πλευρά εντοπίστηκαν δύο τοίχοι, Τχ10 και Τχ11 με κατεύθυνση Δ.-ΝΑ. και Ν.-Β., αντίστοιχα, από αργολιθοδομή και απλό συνδετικό κονίαμα, οι οποίοι πιθανότατα αποτελούν τμήματα του προγενέστερου περιβόλου του μνημείου.

Στην ανατολική πλευρά ήλθαν στο φως ένα πλακόστρωτο δάπεδο (σε βάθος -1,17 έως -1,22 μ.) που ταυτίζεται χρονολογικά με αυτό του καυστήρα, σύστημα δύο αποχετευτικών αγωγών και λιθόκτιστο μεταγενέστερο φρεάτιο. Επίσης, πλησίον της κεντρικής εισόδου αποκαλύφθηκαν τμήματα τριών τοίχων και δύο αγωγοί (Αγ. 1 κι Αγ. 2 με κατεύθυνση Ν.-Β. και Α.-Δ., αντίστοιχα), οι οποίοι σχετίζονται με το πλακόστρωτο δάπεδο (Εικ. 10).

Η κεραμική που περισυνελέγη ήταν διαταραγμένη, λόγω των αλλεπάλληλων επιχώσεων, χρηστική στο σύνολό της, αβαφής και εφυαλωμένη – ιδιαίτερο ενδιαφέρον δε παρουσιάζουν οι πήλινες οθωμανικές πίπες.

Εικ. 10. Μυτιλήνη. Τσαρσί Χαμάμ. Βορειοανατολική πλευρά. Κάτοψη της ανασκαφής.

Κάστρο Μυτιλήνης

Το Κάστρο της Μυτιλήνης αποτελούσε ένα από τα μεγαλύτερα και ισχυρότερα κάστρα της Ανατολικής Μεσογείου. Ο αρχικός του πυρήνας σχηματίστηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους, χτίστηκε δε πάνω στην αρχαία ακρόπολη. Οι πρώτες σημαντικές επεμβάσεις στο κάστρο έγιναν κατά την περίοδο κτήσης της Λέσβου από τους Γατελούζους, το έτος 1373.

Ακολούθησαν και άλλες επεμβάσεις και προσθήκες με κυριότερες αυτές των Τούρκων του 1501-1677, στους οποίους οφείλεται και το κατώτερο βόρειο τμήμα της οχύρωσης. Μετά την απελευθέρωση από τους Τούρκους, το 1912, χρησιμοποιήθηκε ως στρατώνας.

Από μορφολογικής άποψης έχει τριμερή διάταξη: Η ακρόπολη (Επάνω Κάστρο) στο νότιο και πιο ψηλό τμήμα του λόφου. Ο κυρίως περίβολος (Μεσαίο Κάστρο), το μεγαλύτερο τμήμα του οποίου κατασκευάστηκε από τους Γενοβέζους Gatellusi και ο κατώτερος περίβολος (Κάτω Κάστρο), στο βορειοδυτικό τμήμα, η κατασκευή του οποίου τοποθετείται στους χρόνους της Τουρκοκρατίας.

Στο πλαίσιο του έργου «Στερέωση της Δεξαμενής και των τειχών μέχρι και την Ορτά Καπού», που εκτελείται με την επίβλεψη της ΔΑΒΜΜ και την εποπτεία της Εφορείας, διενεργήθηκαν οι εξής ανασκαφικές εργασίες:

Αποκάλυψη των εξωραχίων των θόλων και των φρεατίων περισυλλογής ομβρίων υδάτων της βυζαντινής δεξαμενής, η οποία έδωσε νέα στοιχεία για τη χρονολόγησή της. Έγινε ανασκαφή στη βορειοδυτική εξωτερική πλευρά της δεξαμενής, όπου αποκαλύφθηκε η θεμελίωση τοίχων οι οποίοι ορίζουν εσωτερικούς χώρους, αδιάγνωστου μέχρι στιγμής χαρακτήρα (Εικ. 11).

Η ανασκαφή προχώρησε στον πύργο βορειοδυτικά της δεξαμενής και στον τετράγωνο γενουάτικο πύργο που εμπεριέχεται στον κυκλικό πύργο Β΄ της Ορτά Καπού. Εντοπίστηκαν επάλληλα στρώματα δαπέδων με χρήση από τους χρόνους κατασκευής της δεξαμενής έως και την ύστερη οθωμανική περίοδο.

Η κεραμική είναι στον κύριο όγκο της αβαφής, λίγη εφυαλωμένη χρηστικού χαρακτήρα, ενώ ενδεικτικά ξεχωρίζουν από τα πήλινα αντικείμενα: 216 πήλινες πίπες και δύο σφραγίδες. Από τα κινητά ευρήματα σημειώνονται τα 737 μετάλλινα αντικείμενα (στην πλειονότητά τους καρφιά, πέταλα, σιδερένια βλήματα), 63 νομίσματα, οστά ανθρώπων και ζώων και 24 μικροαντικείμενα (χάντρες, απανθρακωμένος καρπός, οστέινα αντικείμενα κ.ά.).

Σε απόσταση 10 μ. περίπου νοτιοανατολικά της βυζαντινής δεξαμενής, κατά τη διάρκεια των καθαρισμών των επιχώσεων που είχε αποθέσει η Καναδική Αρχαιολογική Σχολή μετά τις ανασκαφές που πραγματοποίησε στο Επάνω Κάστρο και κατά την απομάκρυνση των μπάζων, βρέθηκαν τμήματα τοίχων που ορίζουν χώρους οικιών περιόδου ύστερης Τουρκοκρατίας. Οι καθαρισμοί βρίσκονται σε εξέλιξη.

ΒΙΟΛΟΓΙΚΟΣ ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΣ ΜΥΤΙΛΗΝΗΣ

Συνεχίστηκαν οι διανοίξεις τμημάτων των κεντρικών οδών της πόλης: Ερμού, Μικράς Ασίας, Δωδεκανήσου, 8ης Νοεμβρίου, Κουντουριώτου, όπου, υπό την επίβλεψη της Κ΄ ΕΠΚΑ και την επιτόπια παρουσία υπαλλήλου της Υπηρεσίας μας, αποκαλύφθηκαν σε μικρά κυρίως βάθη από τα καταστρώματα των οδών (ελάχιστο -0,40, μέγιστο -1,50 μ. περίπου) αποσπασματικά σωζόμενα λείψανα, τα οποία συνιστούν: τοίχους οικιών, αποχετευτικούς αγωγούς (λιθόκτιστους και κεραμικούς), πλακοστρωμένους χώρους, ταφές, συστήματα ύδρευσης.

Εικ. 11. Κάστρο Μυτιλήνης. Γενική άποψη της ανασκαφής της βυζαντινής δεξαμενής από ΝΑ.

Επί της οδού 8ης Νοεμβρίου, εντοπίστηκαν: τμήμα επιμελούς κρηνοειδούς κατασκευής που αποτελείται από δύο ημικυκλικές κόγχες, οι οποίες αναπτύσσονται συμμετρικά εκατέρωθεν οξυκόρυφης κόγχης. Η κατασκευή συνίσταται από τοπική πέτρα (σαρμοσάκ) συνδεδεμένη με ιδιαίτερα ισχυρό υδραυλικό κονίαμα (Εικ. 12). Πιθανότατα αποτελούσε κεντρικό κρηναίο οικοδόμημα.

Εικ. 12. Βιολογικός καθαρισμός Μυτιλήνης. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Τμήμα κρηνοειδούς κατασκευής.

Εικ. 13. Βιολογικός καθαρισμός Μυτιλήνης. Οδός 8ης Νοεμβρίου. Τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Εικ. 14. Βιολογικός καθαρισμός Μυτιλήνης. Τμήμα οθωμανικής επιτύμβιας στήλης.

Απέναντι από το κτηνιατρείο εντοπίστηκε θαυμάσιο ψηφιδωτό δάπεδο παλαιοχριστιανικής περιόδου. Πρόκειται για ψηφιδωτό έργο, θαυμάσιας τέχνης με τεχνική «opus tessellatum» και γεωμετρικά διακοσμητικά μοτίβα – στο κέντρο των ρομβάκων σχηματίζεται λευκός σταυρός. Εντυπωσιάζει η πολυχρωμία των ψηφίδων και η εκ πρώτης όψεως αντιστοιχία με τα ψηφιδωτά της παλαιοχριστιανικής Κω. Το ψηφιδωτό συνεχίζεται κάτω από το οδόστρωμα και όπως ενημερωθήκαμε από περιοίκους, και κάτω από τις γειτονικές οικίες. Όπως διαπιστώσαμε, το ψηφιδωτό καταχώσθηκε χωρίς την προηγούμενη γνώμη της Εφορείας (Εικ. 13).

Τα ευρήματα εντοπίστηκαν σε διαταραγμένα, επί το πλείστον, στρώματα, ανάγονται δε στον κύριο όγκο τους στους μεταβυζαντινούς χρόνους και στην εποχή της οθωμανικής κυριαρχίας στη νήσο. Από τα κινητά ευρήματα, ενδεικτικές είναι οι οθωμανικές ανάγλυφες επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση (Εικ. 14) και δύο σιδηρά κανονάκια, που βρέθηκαν επί της προκυμαίας των νεότερων χρόνων στην οδό Κουντουριώτου και τα οποία μεταφέρθηκαν στον Πύργο της Βασίλισσας του Φρουρίου Μυτιλήνης.

Σκάλα Ερεσού

Βασιλική Αγίου Ανδρέα

Η βασιλική του Αγίου Ανδρέα βρίσκεται ανατολικά του ενοριακού ναού του Αγίου Ανδρέα στη Σκάλα Ερεσού και ιδρύθηκε στο α΄ μισό του 5ου αι. μ.Χ. σύμφωνα με τα επιγραφικά στοιχεία του σωζόμενου ψηφιδωτού δαπέδου.

Πρόκειται για μια από τις μεγαλύτερες σε έκταση παλαιοχριστιανικές βασιλικές του νησιού, με ορθογώνια κάτοψη. Έχει τρίκλιτη διάταξη και αποτελείται από το νάρθηκα με μήκος 19,20 και πλάτος 4,25 μ., τον κυρίως ναό με μήκος 32,20 και πλάτος 16,20 μ. και από το Ιερό. Οι αναλημματικοί εξωτερικοί τοίχοι της βασιλικής έχουν πάχος 0,70 μ., ενώ διατηρούνται μέχρι σήμερα σε ύψος που κυμαίνεται από 1 έως 1,50 μ. Η αψίδα του Ιερού είναι συριακού τύπου, εσωτερικά εγγεγραμμένη κυκλοτερής, ενώ εξωτερικά πολύπλευρη.

Στο βόρειο τμήμα ο χώρος οριοθετείται από ένα ρέμα, από το οποίο χωρίζεται με αναλημματικό τοίχο που έχει κατασκευαστεί από το δομικό υλικό του ναού. Στα δυτικά υψώνεται ο ενοριακός ναός του Αγίου Ανδρέα. Η βασιλική του 5ου αιώνα έχει ιδρυθεί πάνω σε αρχαιότερη, του 4ου αιώνα, και μικρότερη σε διαστάσεις βασιλική, η θέση της οποίας στα νοτιοδυτικά της υπερκείμενης διαπιστώθηκε από την αποκαλυφθείσα μικρότερη αψίδα, της οποίας διατηρείται το βόρειο ημικύκλιο εσωτερικά και προς το τέλος του νότιου ημικυκλίου της μεταγενέστερης αψίδας.

Η ανακάλυψη του αρχαιολογικού χώρου, ο οποίος βρέθηκε σε υψόμετρο που κυμαίνεται από +1,61 έως +4,58 μ. από το επίπεδο της θάλασσας, έγινε τα έτη 1884-1885 με ενέργειες των Μονών Υψηλού και Πιθαρίου. Το 1925 ανέσκαψε το χώρο ο καθηγητής Δ. Ευαγγελίδης και τον Ιούλιο του 1928 έγιναν συμπληρωματικές ανασκαφές από τον Α. Ορλάνδο, όπου αποκαλύφθηκαν και αποτυπώθηκαν, με αρκετές ανακρίβειες στον κύριο όγκο τους, τα περισσότερα λείψανα της βασιλικής – κεντρικό και πλάγια κλίτη, η αψίδα και πιθανά προσκτίσματα του χώρου νοτιοανατολικά της αψίδας. Κατά τις συμπληρωματικές ανασκαφές του 1962, από τον Έφορο Αρχαιοτήτων Σ. Χαριτωνίδη, αποκαλύφθηκε και άλλος πλούσιος αλλά μεταγενέστερος μωσαϊκός διάκοσμος στο δάπεδο του νάρθηκα, καθώς και αφιερωματική επιγραφή στο χώρο μπροστά από την Ωραία Πύλη. Ακόμη, ανασκάφηκαν αρκετοί τάφοι μικρού και μεγάλου μεγέθους γύρω από το Ιερό, στο χώρο του οποίου και σε βάθος ενός μέτρου περίπου από την αψίδα της βασιλικής διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιότερης βασιλικής με την αποκάλυψη τμήματος της – μικρότερης σε διαστάσεις – αψίδας της. Στο ίδιο ύψος και σε απόσταση 10 μ. προς ΒΔ. είχε αποκαλυφθεί και ένα επιπλέον στενόμακρο αψιδωτό πρόσκτισμα, το οποίο είχε ταυτιστεί με διακονικό. Όλα αυτά συντείνουν στο συμπέρασμα ότι, πριν ανεγερθεί ο ναός του Αγίου Ανδρέα, χτίστηκαν στον ίδιο χώρο άλλα κτίσματα με μικρότερες διαστάσεις, τα οποία, όμως, δεν ήταν μέχρι σήμερα ορατά.

Στο πλαίσιο του Έργου «Αποκατάσταση του ψηφιδωτού δαπέδου της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Αγίου Ανδρέα Σκάλας Ερεσού», που χρηματοδοτείται από κονδύλια του Β΄ ΚΠΣ που δεν απορροφήθηκαν, διενεργήθηκαν καθαρισμοί στους χώρους του κεντρικού, βορείου και νοτίου κλίτους, στον εξωτερικό χώρο ανατολικά, νοτιοανατολικά και βορειοανατολικά της αψίδας και στο νάρθηκα.

Με τις ανασκαφικές έρευνες των ετών 1999-2000 αφενός άρχισαν να καθαρίζονται όλοι σχεδόν οι χώροι της βασιλικής από τις σύγχρονες επιχώσεις και αφετέρου ξεκίνησε σε επιλεγμένα σημεία της βασιλικής και όπου οι φθορές των ψηφιδωτών δαπέδων το επέτρεπαν μια τομή σε μεγαλύτερο βάθος, για τη διεξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων και την ανεύρεση στοιχείων πολύτιμων στην τελική ανάδειξη του μνημείου. Έτσι, αρχίζοντας από τα Δ.: νότια του νάρθηκα αποκαλύφθηκε τμήμα κατωφλίου εισόδου του γυναικωνίτη, αποτελούμενου από μικρούς ακατέργαστους λίθους.

Στο νάρθηκα και σε άμεση επαφή με τον ανατολικό του τοίχο, εντοπίστηκαν ίχνη έντονης καύσης, ενώ στο μέσον της ανατολικής παρειάς βρέθηκε χώρος παρασκευής ασβέστη για την κατασκευή του ναού.

Στο νότιο κλίτος αποκαλύφθηκε αφενός η επίστρωσή του από τετράγωνες πηλόπλακες – εκτός από το δυτικότερο ήμισυ, το οποίο καλύπτεται από ασβεστολιθικές ορθογωνισμένες πλάκες – και αφετέρου τμήμα, πιθανότατα αγωγού κάτω από το δάπεδο, με κατεύθυνση Α.-Δ., που συνδέεται κατά τις πρώτες εκτιμήσεις με το λιθόκτιστο πηγάδι το οποίο σώζεται στο κεντρικό κλίτος. Επίσης, στο βόρειο όριο του νότιου κλίτους, ήλθαν στο φως δύο συνολικά ταφές: μια πρόχειρη, η οποία οριζόταν με αργούς λίθους και με προσανατολισμό Α.-Δ., στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε ένας σκελετός σε κακή κατάσταση διατήρησης, ενώ το κρανίο ήταν αποσαθρωμένο και στο ύψος των μηριαίων οστών βρέθηκαν ίχνη σιδηρών ήλων και μια επιμελέστερη, χωρίς ευδιάκριτα στοιχεία χρονολόγησης, στην οποία είχαν αποθέσει τα οστά άλλων ταφών.

Στις τομές που διενεργήθηκαν στο κεντρικό κλίτος και οι οποίες προχώρησαν σε βάθος μέχρι και -1,70 μ. από την επιφάνεια του ψηφιδωτού δαπέδου, δεν εντοπίστηκαν αρχιτεκτονικά στοιχεία παρά μόνο κινητά ευρήματα, τα οποία χρονολόγησαν τα στρώματα κυρίως στον 4ο αι. μ.Χ., ενώ διαπιστώθηκε ότι κατά τις εργασίες αποκόλλησης του ψηφιδωτού δαπέδου το 1961, είχε καταστραφεί το υπόστρωμά του.

Στο γενικό καθαρισμό του βόρειου κλίτους έγινε αποχωμάτωση των σαθρών επιχώσεων και στη συνέχεια τομές για τη διερεύνηση των παλαιότερων στρωμάτων της βασιλικής. Εντοπίστηκε στο ανατολικό του όριο και σε βάθος -0,90 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, τμήμα παράλληλου σε αυτό τοίχου, διαστ. 2,60×0,66 μ., ο οποίος απέχει κατά 2,30 μ. βόρεια του νοτίου τοιχίου. Στον άμεσο συσχετισμό του με την αρχαιότερη βασιλική που χρονολογείται στον 4ο αι. μ.Χ. συντείνει μια πληθώρα χάλκινων νομισμάτων που βρέθηκαν στο ίδιο στρώμα, ανήκουν σε διαφορετικές χρονικές περιόδους και προέρχονται από την απόθεση των μπάζων των προηγούμενων ανασκαφών.

Εικ. 15. Λουτρά. Βασιλική Α΄(θέση Τσεσμέδες). Το σωζόμενο ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση καρδιόσχημων και λογχοειδών φύλλων.

Στο χώρο εξωτερικά της αψίδας βρέθηκε η συνέχεια του τοίχου του κάθετου προσκτίσματος και προσκολλημένο σε αυτό, στα νοτιοανατολικά οικοδομικά λείψανα του παρεκκλησίου, μέσα στα οποία εμπεριέχονται δύο τουλάχιστον ταφές, συλημένες και σε πολύ κακή κατάσταση.

Η ανασκαφική έρευνα για τη διεξαγωγή περισσότερων συμπερασμάτων θα συνεχιστεί, όποτε οι χρηματοδοτήσεις το επιτρέψουν, ενώ η ολοκλήρωση της μελέτης κατασκευής στεγάστρου για την άμεση προστασία του ψηφιδωτού δαπέδου τελεί υπό εξέλιξη.

Λουτρά

Βασιλική Α΄ (θέση Τσεσμέδες)

Προκειμένου να διευκρινιστούν τα όρια της παλαιοχριστιανικής βασιλικής που χρονολογείται στον 5ο αι. μ.Χ. και βρίσκεται σε απόσταση 2 χλμ. νοτιότερα του οικισμού των Λουτρών, στη θέση Τσεσμέδες προς το στόμιο του κόλπου της Γέρας και να προχωρήσουν οι διαδικασίες απαλλοτρίωσης των όμορων ιδιοκτησιών Α. Γεωργίου, Δ. Ιβριπιώτου και Μ. Τζίτζιρα, στο πλαίσιο της μελλοντικής ανάδειξης του μνημείου και του χώρου, η Εφορεία διενήργησε οκτώ δοκιμαστικές τομές, οι οποίες αποκάλυψαν: στις τομές Α, Ζ και ΣΤ σπαράγματα θαυμάσιου ψηφιδωτού δαπέδου με φυτική διακόσμηση από καρδιόσχημα και λογχοειδή φύλλα (Εικ. 15), το οποίο βρέθηκε σε βάθος -0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους.

Στις τομές Β και Δ τμήματα τριών τοίχων από μικρούς κι ακανόνιστους λίθους που συνδέονται με κονίαμα και ανήκουν σε προσκτίσματα, στο βορειοδυτικό χώρο των οποίων αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού, μήκ. 3,50 και διαμ. 0,12 μ.

Ανατολικότερα της αψίδας της νεόδμητης εκκλησίας, που είναι αφιερωμένη στον Ταξιάρχη, αποκαλύφθηκε η αψίδα του Ιερού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής, συριακού τύπου.

Τα νεότερα ανασκαφικά στοιχεία και οι ανασκαφές που είχε πραγματοποιήσει το 1932 ο αρχαιολόγος Δ. Ευαγγελίδης ξεκαθάρισαν την εικόνα της αρχιτεκτονικής του μνημείου που έχει τρία κλίτη: νάρθηκα, κυρίως ναό και ορθογώνιο πρεσβυτέριο, το οποίο καταλαμβάνει μέρος του κυρίως ναού, φαινόμενο συνηθισμένο στους παλαιοχριστιανικούς χρόνους.

Το δάπεδο του νάρθηκα, το οποίο συντηρήθηκε το 1998 από την Εφορεία, κοσμείται με θαυμάσιο ψηφιδωτό από αλυσιδωτά κοσμήματα, οκτάγωνα, εγγεγραμμένους κύκλους, σχηματοποιημένες μορφές πτηνών, φυτικά κοσμήματα, τετράφυλλα, τρίφυλλα και καρδιόσχημα φύλλα.

Η έλλειψη της κεραμικής και τα υπολείμματα απορριμμάτων, που βρέθηκαν εντός των δοκιμαστικών τομών, από κατάστημα της περιοχής που σταμάτησε να λειτουργεί το 1989, αποδεικνύουν την παλαιότερη ανασκαφική επέμβαση και επίχωση του χώρου, για την οποία ουδεμία γραπτή μαρτυρία υπάρχει.

ΑΘΗΝΑ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΛΟΥΠΟΥ

ΚΑ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Πάρου

Μετά από δωρεά του Ιδρύματος Ν.Π. Γουλανδρή έγινε αντικατάσταση του παλαιού μωσαϊκού δαπέδου της αίθουσας γλυπτικής του Αρχαιολογικού Μουσείου Πάρου, αφού προηγήθηκε μελέτη από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Ι. Μητσούλη για την επιλογή του υλικού και τη μόνωση του δαπέδου από υπόγεια υπάρχουσα υγρασία. Αφού αφαιρέθηκε το παλαιό δάπεδο, έγινε μόνωση σε όλη την έκταση της αίθουσας και τοποθετήθηκαν πλάκες από πωρόλιθο, διαστ. 0,50×0,50 μ.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Σίφνου

Πραγματοποιήθηκε σχεδιασμός και οργάνωση στις δύο από τις τρεις αίθουσες του ισογείου του μουσείου[1].

Αίθουσα Ι: Μετά την προμήθεια του απαραίτητου εξοπλισμού, έγινε τακτοποίηση και ταξινόμηση του συνόλου των αρχαίων ευρημάτων που παρέμεναν συσσωρευμένα στο δάπεδο της πρώτης αίθουσας του ισογείου του μουσείου. Τα αρχαία μαρμάρινα αντικείμενα μεταγενέστερων περιόδων ταξινομήθηκαν κατά είδος (γλυπτά, ανάγλυφα, αρχιτεκτονικά, επιγραφές κτλ.), ενώ αντικείμενα μεταγενέστερων περιόδων ταξινομήθηκαν χρονολογικά. Κατά την ταξινόμηση ταυτίστηκαν αρκετές δημοσιευμένες επιγραφές, καθώς και ευρήματα από τις ανασκαφές των Άγγλων. Το περιεχόμενο της αποθήκης με τους αντίστοιχους αριθμούς ευρετηρίου του μουσείου καταχωρήθηκε ηλεκτρονικά.

Αίθουσα ΙΙ: Στην αίθουσα αυτή ταξινομήθηκε, επίσης, μικρό μέρος των μαρμάρινων αντικειμένων, κυρίως πρόσφατες περισυλλογές θραυσμάτων σαρκοφάγων από τη Σεράλια. Στην ίδια αίθουσα, σε συνεργασία με τον αρχιτέκτονα-μηχανικό Χ. Βασιλειάδη, διαμορφώθηκε χώρος φύλαξης εργαλείων και υλικών, καθώς και χώρος γραφείου.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Στρόφιλας

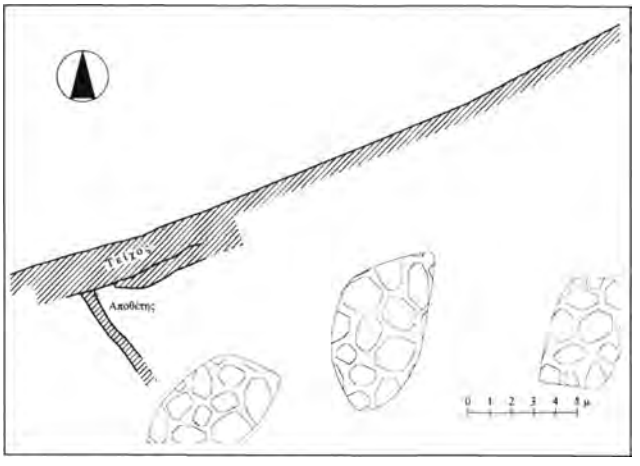
Οικόπεδο Λ. Κοντορούση

Συνεχίστηκε και κατά το 2000 η ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 17 στρεμμάτων περίπου, που ταυτίζεται με το μεγαλύτερο τμήμα του οροπεδίου του Στρόφιλα, όπου εκτείνονται τα ερείπια μεγάλου νεολιθικού οικισμού[2]. Το οροπέδιο είναι φύσει οχυρή θέση, εξαιρετικά δύσκολα προσβάσιμη στην ανατολική και νότια πλευρά, καθώς υπάρχουν απόκρημνα βράχια, ενώ η δυτική είναι προσιτή μόνο διαμέσου της βόρειας πλευράς, που είναι σχετικά εύκολα προσπελάσιμη. Ακριβώς εδώ, στο λαιμό του οροπεδίου, υπάρχει τοίχος κατασκευασμένος με μεγάλες σχετικά κατεργασμένες πέτρες, που ενώνει τα δύο βραχώδη απόκρημνα όρια του οροπεδίου (Εικ. 1-2). Ο τοίχος αυτός είναι ορατός σχεδόν σε όλο το μήκος του και σήμερα αποτελεί το κατώτερο τμήμα της σύγχρονης ξερολιθιάς. Στο ανατολικό τμήμα του διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα[3], κατά την οποία διαπιστώθηκε ότι έχει πάχος 0,80 μ. και, δυστυχώς, έχει διασωθεί μόνον η κατώτερη και σε ορισμένα σημεία και η δεύτερη σειρά λίθων. Νοτιότερα, σε απόσταση 20 μ. περίπου από αυτόν, σε ψηλότερο επίπεδο και παράλληλα προς αυτόν, υπάρχει εντυπωσιακό τείχος, το οποίο, επίσης, παρακολουθείται σχεδόν σε όλο του το μήκος (Εικ. 1, 3). Ανασκαφική έρευνα στο κέντρο περίπου του τείχους έφερε στο φως τμήμα του, μήκ. 8 μ. περίπου, το οποίο σώζεται σε ύψος 2 μ. περίπου

1. Το έργο της ταξινόμησης της αποθήκης δεν θα ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμβολή του φυλακτικού προσωπικού του Μουσείου Σίφνου, και ιδιαίτερα του φύλακα αρχαιοτήτων Α. Καράβη, πολύτιμου συνεργάτη σε κάθε αρχαιολογική έρευνα που πραγματοποιείται στο νησί.

2. Χ. Τελεβάντου, *Άνδρος. Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1994, σ. 27-28. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 789-791, Σχέδ. 1· 54 (1999): Χρονικά, σ. 786-787.

3. Στην ανασκαφή του Στρόφιλα συμμετείχαν ο αρχαιολόγος Ν. Πετρόχειλος, ο αρχιτέκτονας Α. Γούναρης, καθώς και οι εθελοντές αρχαιόφιλοι Ν. και Γ. Κουτσουδάκη. Την τοπογράφηση του οικισμού έκανε ο Θ. Χατζηθεοδώρου. Σημαντική εργασία προσέφεραν στο χώρο και στο μουσείο οι φύλακες αρχαιοτήτων Άνδρου Μ. Μπληζιώτη, Π. Κουλούρης και Μ. Ξένου, ενώ με τη συντήρηση των ευρημάτων ασχολήθηκε η Τζ. Καϊλή.

Εικ. 1. Άνδρος. Στρόφιλας. Το τείχος του νεολιθικού οικισμού.

Εικ. 2. Άνδρος. Στρόφιλας. Το «προτείχισμα» του νεολιθικού οικισμού.

στην εξωτερική πλευρά και 1,20 μ. στην εσωτερική. Το πάχος του φθάνει τα 1,50-1,70 μ. και είναι κατασκευασμένο με διπλό τοίχο από ογκόλιθους και γέμισμα ανάμεσά τους από πέτρες και πηλό. Στην εσωτερική πλευρά, στο κατώτερο τμήμα, ύψ. 0,60 μ., είναι πλατύτερο κατά 0,50-0,60 μ., διαμορφώνοντας εί-

Εικ. 3. Άνδρος. Στρόφιλας. Το ανεσκαμμένο τμήμα του τείχους του νεολιθικού οικισμού.

δος περιδρόμου καμπύλο στη μία άκρη, που χρησίμευε στη διακίνηση των πολεμιστών πίσω από το τείχος. Σύμφωνα με τα στοιχεία αυτά υπολογίζεται ότι το αρχικό ύψος του τείχους θα έφθανε τουλάχιστον τα 3,50-4 μ., στοιχείο που ενισχύεται και από τους λιθοσωρούς από μεγάλους λίθους κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του, που δημιουργήθηκαν από την κατάρρευση μεγάλου τμήματός του. Η σαφής διαφορά επιπέδου ανάμεσα στο τείχος και στον παράλληλο προς αυτόν τοίχο, που προαναφέρθηκε, δείχνει ότι η οχύρωση πιθανότατα να ήταν πιο σύνθετη με το σύστημα του διπλού εμποδίου – προτείχισμα και τείχος –, ένας τύπος οχύρωσης γνωστός στη Βαλκανική και στη Βόρεια Ελλάδα κατά τη νεότερη νεολιθική περίοδο[4], στοιχείο όμως που χρήζει περαιτέρω ανασκαφικής τεκμηρίωσης. Πάντως με το σύστημα αυτό σε περίπτωση που τμήματα του εχθρού κατόρθωναν να περάσουν την πρώτη γραμμή άμυνας, βρίσκονταν εγκλωβισμένα στο μακρόστενο χώρο κατά μήκος του τείχους, ενώ οι αμυνόμενοι προστατευμένοι από ένα ισχυρότατο τείχος και βρισκόμενοι σε πολύ ψηλότερο επίπεδο είχαν το πλεονέκτημα να χτυπήσουν αποτελεσματικά τον εισβολέα. Το τείχος του Στρόφιλα είναι το αρχαιότερο έως τώρα επιβεβαιωμένο με σαφή οχυρωματική αντίληψη στις Κυκλάδες και το μοναδικό από την ύστερη φάση της νεότερης νεολιθικής περιόδου, την τελική νεολιθική ή χαλκολιθική[5], που τεκμηριώνει το πρώιμα υψηλό επίπεδο των οχυρώσεων στο Αιγαίο. Επιπλέον, καταδεικνύει ότι οι γνωστές οχυρώσεις της πρωτοκυκλαδικής ΙΙ και ΙΙΙ περιόδου (φάση της ομάδας Κέρου-Σύρου) στις Κυκλάδες (π.χ. Καστρί Σύρου, Πάνορμος Νάξου, Κύνθος

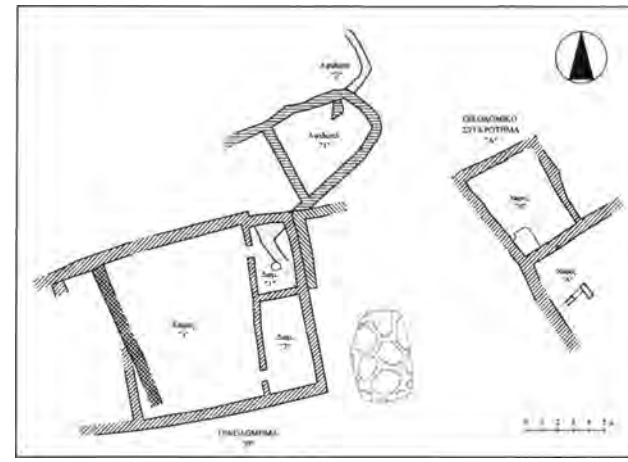
4. Ι. Ασλάνης, Η πρώτη εμφάνιση οχυρώσεων σε προϊστορικούς οικισμούς του Αιγαιακού χώρου, στο Λ.Γ. Μενδώνη - Α.Ι. Μαζαράκης-Αινιάν (επιμ.), *Κέα-Κύθνος: Ιστορία και Αρχαιολογία. Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Κέα-Κύθνος 23-25 Ιουνίου 1994*, Αθήνα 1998, σ. 110.

5. Λιθόκτιστος τοίχος περιέβαλλε και το μικρό νεολιθικό οικισμό του Σάλιαγκου στην Αντίπαρο, βλ. J.D. Evans - C. Renfrew, *Excavations at Salliagos near Antiparos*, *BSA* Suppl. 5 (1968), σ. 23, εικ. 11, πίν. Χ. Για το Εμπορειό της Χίου, βλ. S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Agio Gala*, I, *BSA* Suppl. 15 (1981), σ. 93 κ.ε., εικ. 51-52 και Ασλάνης, ό.π., σ. 111-112.

Δήλου, Μαρκιανή Αμοργού)[6] έχουν τις προδρομικές μορφές τους στη νεολιθική εποχή και μάλλον είναι ζήτημα χρόνου, έρευνας και τύχης να τεκμηριωθεί και για την πρωτοκυκλαδική Ι περίοδο (φάση της ομάδας Γκρόττας-Πηλού)[7], στις αρχές της οποίας πιθανότατα επιβιώνει και ο οικισμός του Στρόφιλα.

Στο ανεσκαμμένο τμήμα του τείχους, εσωτερικά, βρέθηκε κάθετα μεγάλος καμπύλος τοίχος (Εικ. 1), ο οποίος οριοθετούσε έναν αρκετά μεγάλο αποθέτη, πάχ. 1 μ. περίπου, από τον οποίο ανασκάφηκε μόνο μέρος κατά μήκος του τείχους. Βρέθηκε πλήρης ευρημάτων: κεραμική, θραύσματα λίθινων και μαρμάρινων αγγείων, κοσμήματα, κυρίως περίαπτα, από λίθο ή όστρεα, λίθινα εργαλεία, τέχνεργα από οψιανό, οστά ζώων, όστρεα κτλ. Το χώμα στο κατώτερο στρώμα, πάχ. 0,30 μ. περίπου, είναι σκοτεινό φαιό, προφανώς από φωτιά, χωρίς όμως τα αντικείμενα να είναι καμένα. Η μεγάλη αυτή συγκέντρωση αντικειμένων δείχνει ότι ο οικισμός είχε υποστεί μεγάλη καταστροφή, κατά την οποία τουλάχιστον μέρος του θα είχε καεί. Εδώ, προφανώς, έριξαν κατά τις εργασίες καθαρισμού και επισκευών όλο το άχρηστο υλικό. Το λεπτότερο φαιό στρώμα βρέθηκε και εξωτερικά κατά μήκος του τείχους. Μια πρώτη προσέγγιση του υλικού δείχνει ότι η κεραμική είναι, κυρίως, ακόσμητη μονόχρωμη καστανή έως καστανομέλανη, αλλά και με διακόσμηση εγχάρακτη και στιλβωτή με γραμμικά θέματα, που τοποθετούν το περιεχόμενο του αποθέτη στην τελευταία φάση της νεότερης νεολιθικής ΙΙ περιόδου. Στην ίδια χρονολόγηση οδηγεί και πήλινο ακέραιο ειδώλιο με κυλινδρικό σώμα, με την κεφαλή να κλίνει προς τα πίσω και με πρόσωπο τριγωνικό με δύο οπές ανάρτησης, που βρέθηκε στο φαιό στρώμα, εξωτερικά και πολύ κοντά στο τείχος, και το οποίο βρίσκει τα ανάλογά του, ως προς το τριγωνικό σχήμα του προσώπου, σε δύο κεφαλές πήλινων ειδωλίων από το νεκροταφείο της Κεφάλας, που παρουσιάζουν ομοιότητες με ΠΚ Ι ειδώλια[8] και με την κεφαλή πήλινου ειδωλίου από την Αγορά των Αθηνών[9]. Το ειδώλιο του Στρόφιλα, που δίνει μια πλήρη μορφή του σχηματοποιημένου αυτού τύπου, επιβεβαιώνει μια ευρύτερη εξάπλωσή του στο Αιγαίο.

Η έως τώρα ανασκαφική έρευνα, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, έγινε σε διάφορα σημεία του οικισμού και έφερε στο φως αψιδωτά οικοδομήματα και άλλα μεγάλα τετράπλευρα με περισσότερα του ενός δωμάτια (Εικ. 4), καθώς και πλήθος ποικίλων κινητών ευρημάτων. Τα οικοδομήματα αυτά έρχονται στο φως αμέσως μετά το στρώμα καλλιέργειας, δηλαδή σχεδόν επιφανειακά. Οι τοίχοι είναι θεμελιωμένοι στο βράχο, ο οποίος μερικές φορές ενσωματώνεται στην τοιχοποιία και είναι κατασκευασμένοι από δουλεμένες πέτρες μικρού και μεσαίου μεγέθους και πηλό. Το πάχος των εξωτερικών τοίχων φθάνει τα 0,70 και των εσωτερικών κυμαίνεται από 0,40-0,60 μ. Τα δάπεδα είναι από παχύ πηλοκονίαμα, ενώ μάζες κοκκινοχώματος ανάμεσα στους πεσμένους λίθους πιθανότατα προέρχονται από τη στέγη. Διαπιστώνεται ότι τα οικοδομήματα χτίστηκαν σε περισσότερες από μία φάσεις, ενώ σε όλα παρατηρούνται διάφορες οικοδομικές φάσεις και επισκευές. Κάτω από το τε-

Εικ. 4. Άνδρος. Στρόφιλας. Κάτοψη των νεολιθικών Αψιδωτών οικοδομημάτων 1 και 2 και του μεγάλου Οικοδομήματος Β.

λευταίο δάπεδο, που αποτελείται από παχύ στρώμα πηλοκονιάματος, βρίσκεται πληθώρα κεραμικής, που χρονολογικά τοποθετείται, από μια πρώτη αξιολόγηση, στην τελευταία φάση της νεότερης νεολιθικής ΙΙ περιόδου, αλλά και άλλα αντικείμενα, λίθινα εργαλεία, τέχνεργα από οψιανό και ποικίλα μικροαντικείμενα, καθώς επίσης και τοίχοι παλαιότερων οικοδομημάτων. Επί των δαπέδων η κεραμική είναι πολύ λιγότερη σε ποσότητα και φαίνεται να διαφοροποιείται και στο μεγαλύτερο ποσοστό να είναι σκούρα καστανή έως καστανομέλανη. Αξιοσημείωτα όμως είναι και τα χάλκινα ευρήματα.

Αξίζει να αναφερθούν πολύ σύντομα δύο σημαντικά οικο-

6. *ΑΕ* 1899, σ. 116-130. *ΑΔ* 22 (1967): Μελέται, σ. 57. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 411-412. Ch. Doumas, Early Cycladic Architecture, στο J. Thimme - P. Getz-Preziosi (επιμ.), *Art and Culture of the Cyclades*, Karlsruhe 1977, σ. 32, εικ. 8-9. *BCH* 104 (1980), σ. 7. Λ. Μαραγκού, Νέες μαρτυρίες για τον Κυκλαδικό πολιτισμό στην Αμοργό, *ΦΗΓΟΣ, Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Σωτ. Δάκαρη*, Αθήνα 1994, σ. 467-468. Ασλάνης, ό.π., σ. 111-112. Οχύρωση είχαν και οικισμοί της πρώιμης εποχής του Χαλκού στην Αίγινα, βλ. H. Walter - F. Felten, *Alt Ägina*, III, 1981, εικ. 34-35, στην Πολιόχνη της Λήμνου, βλ. L. Bernabò-Brea, *Poliochni: città preistorica nell'isola di Lemnos*, I, 1, Roma 1964, σ. 117 κ.ε., εικ. 62, στη Θερμή της Λέσβου, βλ. W. Lamb, *Excavations at Thermi in Lesbos*, Cambridge 1936, σ. 12, 15, 209, πίν. 2, 6-7 και στο Παλαμάρι της Σκύρου, βλ. Μ. Θεοχάρη - Λ. Παρλαμά, Παλαμάρι Σκύρου: η οχυρωματική πόλη της πρώιμης Χαλκοκρατίας, στο Χρ. Ντούμας - V. La Rossa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η πρώιμη εποχή του Χαλκού στο βόρειο Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, Αθήνα 22-25 Απριλίου 1996*, Αθήνα 1997, σ. 344-356.

7. C. Renfrew, *Cycladic Spirit: Masterpieces from the Nicholas Goulandris Collection*, New York 1991, σ. 44-45. Μ. Μαρθάρη, Από τον Σκάρκο στην Πολιόχνη, στο Ντούμας - La Rossa (επιμ.), ό.π., σ. 369.

8. J.E. Coleman, *Keos* I, *Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton 1977, σ. 68 (αριθ. 128), 94 (αριθ. 202), 105-106, πίν. 26, 73. K. Zachos, Figurines and Models. The Aegean Islands, στο G.A. Papathanasopoulos (επιμ.), *Neolithic Culture in Greece*, Αθήνα 1996, σ. 156-157, 320, αριθ. 241-242.

9. *The Athenian Agora* XIII, 1971, σ. 17, 48, πίν. 14, αριθ. 220.

δομήματα που βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα του οικισμού, το Αψιδωτό[10] και το Οικοδόμημα Β (Εικ. 4). Το πρώτο είναι παλαιότερο και χτίστηκε ταυτόχρονα με άλλο ένα αψιδωτό κτίριο, το Αψιδωτό 2, με το οποίο έχουν κοινό το μεσότοιχο. Έχει μέγιστες διαστάσεις, πλάτος 6 και ορατό μήκος 10 μ. Χωρίζεται σε δύο τμήματα με εγκάρσιο τοίχο με θύρα στο κέντρο. Ανασκάφηκε το ανατολικό αψιδωτό τμήμα, όπου ανάμεσα και κάτω από το οικοδομικό υλικό και έως το δάπεδο, βρέθηκε άφθονη κεραμική, ιδιαίτερα θρυμματισμένη, τέχνεργα οψιανού, λίθινα εργαλεία, οστά, όστρεα κ.ά. Από μία πρώτη προσέγγιση του υλικού φαίνεται να ανήκει στην τελευταία φάση της νεότερης νεολιθικής ΙΙ με την κεραμική να αποτελείται στο μεγαλύτερο ποσοστό από μικρά κυρίως σκεύη, στιλβωμένη, σκοτεινόχρωμη και ακόσμητη. Ιδιαίτερης σημασίας όμως είναι, εκτός από μία λεπτή χάλκινη βελόνα, τρία όστρακα από κυλινδρική πυξίδα με εγχάρακτη γραμμική διακόσμηση του γνωστού ΠΚ Ι τύπου της ομάδας Πηλός-Λάκκουδες[11], καθώς και η τριγωνική κεφαλή μαρμάρινου ειδωλίου που, επίσης, θυμίζει ειδώλια του τύπου Λούρου της ίδιας περιόδου[12]. Στο βορειοανατολικό τμήμα, σε επαφή με τον τοίχο της αψίδας, η ανασκαφή προχώρησε και κάτω από το δάπεδο, όπου βρέθηκε εξαιρετικής ποιότητας κεραμική, ανοιχτά αγγεία με κόκκινη στιλβωτή διακόσμηση με γραμμικά θέματα και φιάλες με κάθετα τοιχώματα, απλά στιλβωμένες σε καστανοκόκκινο χρώμα. Το νοτιοδυτικό τμήμα του Αψιδωτού 1 καταστράφηκε, όταν οικοδομήθηκε στα νότιά του το μεγάλο Οικοδόμημα Β (Εικ. 4). Το τελευταίο έχει εξωτερικές διαστάσεις 12×15 μ. και έχει στην ανατολική πλευρά δύο ορθογώνια δωμάτια, ενώ το υπόλοιπο μεγαλύτερο τμήμα φαίνεται να είναι ενιαίο. Ανασκάφηκαν τα δωμάτια 1 και 2 και τμήμα του μεγάλου χώρου 3. Η εικόνα είναι περίπου ανάλογη με αυτή της τελευταίας φάσης του Αψιδωτού 1. Η κεραμική έως και το δάπεδο έχει σαφή νεολιθικά χαρακτηριστικά. Στο νότιο δωμάτιο 2 βρέθηκε πεσμένο στο δάπεδο το ήμισυ περίπου μεγάλου πίθου με ταινιωτό λαιμό που κλίνει προς τα έξω και οριζόντιες μεγάλες και μικρές κυλινδρικές λαβές. Τα υπόλοιπα θραύσματα βρέθηκαν στο χώρο 3, ακριβώς εμπρός από το άνοιγμα της θύρας (Εικ. 5), προφανώς παρασυρμένα από τους καταρ-

Εικ. 5. Άνδρος. Στρόφιλας. Οικοδόμημα Β. Χώρος 3. Ο μεγάλος πίθος κατά χώραν.

ρέοντες τοίχους. Μεγάλο τμήμα του πίθου αυτού είναι διάτρητο με μικρές οπές, που δεν οφείλονται σε επιδιόρθωσή του και φαίνεται ότι μάλλον θα είχαν σχέση με τον αερισμό του περιεχομένου του, ενδεχομένως παστό κρέας, αν λάβουμε υπόψη τα πολλά οστά που βρέθηκαν γύρω του. Δίπλα στο πιθάρι, στο δωμάτιο 2, επί του δαπέδου βρέθηκε μικρό χάλκινο εγχειρίδιο ή λόγχη με κεντρική νεύρωση, η οποία θυμίζει τα πρωτοκυκλαδικά εγχειρίδια[13]. Στο βόρειο δωμάτιο 1, στον ανατολικό τοίχο υπήρχε θύρα, η οποία κλείστηκε εκ των υστέρων, στοιχείο που μαρτυρεί επισκευή του κτιρίου. Το ίδιο δείχνει και ο δυτικός τοίχος του κτιρίου, ο οποίος σε κάποια φάση άλλαξε κατεύθυνση (σώζονται μόνο τα θεμέλια). Στο δωμάτιο 1 η ανασκαφή σε βάθος έφερε στο φως, κάτω από το δάπεδο, τη συνέχεια του νότιου και του δυτικού, μάλλον εξωτερικού, τοίχου του Αψιδωτού 1 (Εικ. 6), καθώς και νεολιθική κεραμική με στιλβωτή γραμμική διακόσμηση. Τα ανασκαφικά αυτά στοιχεία και τα πρώτα συμπεράσματα, με βάση το υλικό, δείχνουν ότι τα «δίδυμα» αψιδωτά κτίρια ήταν παλαιότερα και χτίστηκαν κατά τη νεότερη νεολιθική ΙΙ περίοδο στον ορίζοντα του πολιτισμού Κεφάλας-Αίγινας-Αττικής. Αργότερα, αλλά μέσα στην ίδια περίοδο, χτίστηκε το μεγάλο τετράπλευρο Οικοδόμημα Β, το οποίο κατέστρεψε τμήμα του Αψιδωτού 1. Και τα δύο κτίρια γνώρισαν επισκευές και φαίνεται να εγκαταλείπονται από τους ενοίκους τους με τμήμα του εξοπλισμού τους σε μια χρονική περίοδο μετάβασης από την τελική νεολιθική ή χαλκολιθική στην πρώιμη εποχή του Χαλκού, μια περίοδο γνωστή έως τώρα στις Κυκλάδες μόνον από το σπήλαιο του Ζα στη Νάξο[14]. Η εμφάνιση του τύπου του αμιγώς αψιδωτού κτιρίου στο Στρόφιλα είναι από τις αρχαιότερες όχι μόνο σε όλο το νησιωτικό Αιγαίο αλλά και στη βόρεια, κεντρική και νότια Ελλάδα και η μοναδική έως τώρα στις Κυκλάδες. Σύγχρονη φαίνεται να είναι η Οικία Q στο Ραχμάνι της Θεσσαλίας[15]. Κτίρια με καμπύλους τοίχους ή σε σχήμα D κατά τη νεολιθική εποχή έχουν βρεθεί στο Εμπορειό[16]

10. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 786-787.

11. J.E. Coleman, Early Cycladic Vessels, στο J. Thimme - P. Getz-Preziozi (επιμ.), *Art and Culture of the Cyclades*, Karlsruhe 1977, σ. 109, αριθ. 388-391.

12. C. Renfrew, The Typology and Chronology of the Early Cycladic Sculpture, στο Thimme - Getz-Preziozi (επιμ.), ό.π., σ. 63-64, αριθ. 85, 86, 88, εικ. 35, σ. 65, εικ. 33.

13. K. Zachos, Metal Jewellery, στο Papathanasopoulos (επιμ.), ό.π., σ. 142, ως προς το μέγεθος είναι ανάλογο του εγχειριδίου αριθ. 182α και ως προς τον τύπο αλλά με νεύρωση με το αριθ. 44α.

14. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 696.

15. A.J.B. Wace - M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly*, Cambridge 1912, σ. 37-40, εικ. 17.

16. Hood, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 101-102, πίν. 18d.

Εικ. 6. Άνδρος. Στρόφιλας. Οικοδόμημα Β. Δωμάτιο 1. Οι αρχαιότεροι τοίχοι κάτω από το δάπεδο.

Εικ. 7. Άνδρος. Στρόφιλας. Νεολιθικό ειδώλιο.

της Χίου και στη Ρόδο[17]. Αντίθετα, ο τύπος του προσχεδιασμένου αμιγώς αψιδωτού οικοδομήματος κατά την προϊστορική εποχή, έως σήμερα τεκμηριωνόταν κυρίως στην κεντρική ηπειρωτική Ελλάδα κατά την πρωτοελλαδική ΙΙ και ΙΙΙ[18], ενώ έχει βρεθεί και ένα κτίριο στην Εύβοια[19]. Την ίδια εποχή, την πρωτοκυκλαδική ΙΙ και ΙΙΙ (φάση της ομάδας Κέρος-Σύρος), στις Κυκλάδες υπάρχουν κτίρια με κυκλοτερή διαμόρφωση των τοίχων, π.χ. στο Καστρί της Σύρου, στον Πάνορμο της Νάξου και στον Σκάρκο της Ίου, αλλά και στο βορειοανατολικό Αιγαίο, στη Θερμή της Λέσβου, κυρίως για καλύτερη λειτουργία των εξωτερικών χώρων και ανετότερη διακίνηση (π.χ. για τα ζώα)[20]. Τα νέα οικοδομήματα του Στρόφιλα δείχνουν την παρουσία του αψιδωτού τύπου και μάλιστα σε συνύπαρξη με άλλα τετράπλευρα, γεγονός που, ενδεχομένως, να υποδηλώνει το γεφυρωτικό ρόλο της Άνδρου στις συναλλαγές, τις ανταλλαγές ιδεών, τεχνολογίας και προϊόντων και γενικά στις στενές επαφές ανάμεσα στο νησιωτικό Αιγαίο και την ηπειρωτική Ελλάδα.

Εκτός από την κεραμική, τα λίθινα εργαλεία και τα τέχνεργα οψιανού[21], ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα χάλκινα αντικείμενα, που δηλώνουν και το χαλκολιθικό χαρακτήρα του οικισμού και οπωσδήποτε θα δώσουν σημαντικά νέα στοιχεία για την πρώιμη μεταλλουργία στο Αιγαίο. Ξεχωρίζουν, εκτός από το μικρό εγχειρίδιο και τη βελόνα που προαναφέρθηκαν, μία λαβίδα, πόρπες και στρεπτοί οπείς. Επίσης, ξεχωριστή σημασία έχουν τα ειδώλια, καθώς και τμήματα λίθινων και μαρμάρινων αγγείων. Εκτός από αυτά που προαναφέρθηκαν, βρέθηκαν τμήματα από πήλινα και μαρμάρινα ειδώλια. Σημαντικό είναι το κεφάλι με τον ψηλό λαιμό από μάρμαρο (Εικ. 7), το οποίο βρέθηκε σε νεολιθικό στρώμα και φαίνεται να αποτελεί εξελιγμένη προδρομική μορφή των ΠΚ ειδωλίων. Το άλλο, επίσης μαρμάρινο, από το οποίο σώζεται ο κορμός από το λαιμό έως τη μέση περίπου, παραπέμπει στα ειδώλια τύπου Λούρου[22]. Τέλος, στα μικροαντικείμενα περιλαμβάνονται περίαπτα από λίθο, πηλό ή όστρεα, πήλινα και οστέινα σφονδύλια, οστέινα εργαλεία (π.χ. οπείς, σπάτουλες), σφονδύλια, κοσμήματα κτλ.

Τόσο τα επιφανειακά ευρήματα όσο και τα έως τώρα ανασκαφικά δεδομένα δείχνουν ότι στο οροπέδιο του Στρόφιλα αναπτύχθηκε κατά τη νεότερη νεολιθική ΙΙ περίοδο ένας πολύ μεγάλος οργανωμένος οικισμός. Οι ισχυρές αντιστοιχίες με τον πολιτισμό Αίγινας-Κεφάλας-Κέας και ιδιαίτερα με τη γειτονική Κέα τον τοποθετούν στην ύστερη φάση της, την τελική νεολιθική ή χαλκολιθική (4500-3200 π.Χ.), ενώ υπάρχουν ισχυρές ενδείξεις και ευρήματα ότι διατηρήθηκε έως και τις αρχές της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Η οχύρωση, η μεγάλη έκταση σε συνδυασμό με την καλή διατήρηση των ερειπίων και την πληθώρα των κινητών ευρημάτων, ασφαλώς καθιστούν τον Στρόφιλα ιδιαίτερα σημαντικό για τη νεολιθική και πρώιμη εποχή του Χαλκού στις Κυκλάδες, αναθεωρούν την έως σήμερα γενικά επικρατούσα άποψη για αποκλειστικά μικρούς οικισμούς και ευτελείς εγκαταστάσεις με φθαρτά υλικά, δείχνουν την πρώιμη οργάνωση της κοινωνίας σε μεγάλους καλά οργανωμένους και οχυρωμένους οικισμούς, δίνουν σημαντικά στοιχεία για την πρώιμη ανάπτυξη της μεταλλουργίας και της λιθοτεχνίας και, κυρίως, συμπληρώνουν σημαντικά το κενό που υπήρχε στην έρευνα για το διάστημα ανάμεσα στη νεολιθική και την πρώιμη εποχή του Χαλκού. Όμως ο χρόνος της ίδρυσής του, η διάρκεια της ζωής του, καθώς και τα αίτια της εγκατάλειψής του μόνο με περαιτέρω ανασκαφική έρευνα και μελέτη είναι δυνατόν να αποσαφηνιστούν.

17. Α. Σάμψων, *Η Νεολιθική περίοδος στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1987, σ. 79-80, 125, πίν. 39(α).

18. *ΑΑΑ* VIII (1975), σ. 192· VI (1973), σ. 395.

19. *ΑΑΑ* XII (1979), σ. 256, εικ. 3.

20. Μαρθάρη, ό.π. (υποσημ. 7), σ. 370. Lamb, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 51.

21. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 786-787.

22. Renfrew, ό.π. (υποσημ. 12), σ. 63-64, εικ. 35.

Αρχαιολογικός χώρος Υψηλής

Μέσα στο πλαίσιο των εργασιών διαμόρφωσης της ακρόπολης, και ιδιαίτερα του ιερού, συνεχίστηκε η ανασκαφή γεωμετρικού οικοδομήματος που είχε αποκαλυφθεί παλαιότερα[23]. Το κτίσμα βρίσκεται ανατολικά του ιερού, σε απόσταση 20 μ. περίπου. Με τομές που ανασκάφηκαν στο χώρο, ανάμεσα στο οικοδόμημα και το ναό, αποκαλύφθηκαν συνεχόμενα δωμάτια (Εικ. 8). Συγκεκριμένα, στην τομή Α/2000 βρέθηκε έδρανο με υποδοχή αποθηκευτικού αγγείου, εστία και μεγάλη πέτρα, διαστ. 0,80×1,05 μ., με κυκλική βάθυνση και προχοή (Εικ. 9) για τη μετάγγιση υγρών. Στην τομή Β/2000 ολόκληρη υδρία βρέθηκε πεσμένη κάτω από το έδρανο. Εστία, έδρανο και δύο ολόκληρα αγγεία αποκαλύφθηκαν στις τομές Δ και Ε/2000, καθώς και υπερυψωμένο κατώφλι που χωρίζει τα δωμάτια στις τομές Δ και Ζ/2000. Η συνέχιση της ανασκαφής στην τομή Ι/92 αποκάλυψε δωμάτιο που εφάπτεται στο τείχος (Εικ. 10). Διαπιστώθηκαν δύο οικοδομικές φάσεις, μία παλαιότερη, πρωτογεωμετρική, και μία νεότερη, γεωμετρική, που χωριζόταν από την προηγούμενη με παχύ στρώμα καύσης. Τοίχος κάθετος στο τείχος, στενότερος από τον αρχικό εξωτερικό του δωματίου διαπιστώθηκε ότι πατάει πάνω στο στρώμα της καύσης και ανήκει σε κάποια επισκευή του δωματίου.

Περιορισμένη ήταν η έρευνα μέσα στο ναό[24], που απέδωσε λίγα ευρήματα. Αντίθετα, ενθαρρυντικά ήταν τα αποτελέσματα στις τομές αμέσως νότια του ναού. Στην τομή ΙΙ/2000 αποκαλύφθηκε ο δρόμος που οδηγούσε στο ναό από την είσοδο του οικισμού και αποτελούνταν από πατημένο χώμα. Οριζόταν προς Β. από το νότιο τοίχο του ναού και προς Ν. από ανάλημμα που απο-

Εικ. 8. Άνδρος. Υψηλή. Ακρόπολη. Το οικοδόμημα ανατολικά του ιερού.

Εικ. 9. Άνδρος. Υψηλή. Ακρόπολη. Το οικοδόμημα ανατολικά του ιερού. Η μεγάλη πλάκα για μετάγγιση υγρών κατά χώραν.

Εικ. 10. Άνδρος. Υψηλή. Ακρόπολη. Το οικοδόμημα στο νοτιοανατολικό τμήμα με πρωτογεωμετρική και γεωμετρική φάση.

Εικ. 11. Άνδρος. Υψηλή. Ακρόπολη. Κορινθιακοί αρύβαλλοι του 6ου αι. π.Χ. από το ιερό.

23. *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 355, Σχέδ. 3 (κάτοψη τμήματος Β).

24. Χ. Τελεβάντου, Άνδρος. Το ιερό της Υψηλής, στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Φως Κυκλαδικόν, Μνήμη Νικολάου Ζαφειρόπουλου*, Αθήνα 1999, σ. 132-137, πίν. 1-2, όπου πλήρης βιβλιογραφία.

καλύφθηκε σε δεύτερη τομή, την IV/2000. Πάνω στο δρόμο βρέθηκαν περόνη και πόρπη από χαλκό και μεγάλη ποσότητα λεπτής κεραμικής, προφανώς αναθήματα στο ναό που παρασύρθηκαν από την κατάρρευση του νότιου τοίχου του προνάου. Ο αναλημματικός τοίχος, ύψ. 1,20 μ., αποτελείται στο κατώτερο τμήμα από τέσσερις βαθμίδες και στο ανώτερο από κατακόρυφο τοίχο, χτισμένο με σχιστολιθικές πέτρες. Τομή III/2000 ανασκάφηκε στα ανατολικά της II/2000 με ίδια αποτελέσματα.

Επίσης, συνεχίστηκε η συντήρηση από την Τ. Καϊλή των ευρημάτων από τις παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους, ανάμεσά τους και δύο αρχαϊκών σφαιρικών κορινθιακών αρυβάλλων (Εικ. 11), που είχαν βρεθεί δίπλα στο βωμό του σηκού.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΠΑΡΟΣ

Στην Πάρο κατά το 2000 συνεχίστηκαν οι σωστικές ανασκαφές στα οικόπεδα Ε. Σαρρή και Πολιτιστικού Κέντρου. Έγινε επίβλεψη 30 δοκιμαστικών τομών σε οικόπεδα, κυρίως στην Παροικιά αλλά και στην ευρύτερη περιοχή. Σε δημοτικό κτίριο, όπου πρόκειται να στεγαστεί η Λαογραφική Συλλογή, αποκαλύφθηκε άγαλμα ρωμαϊκών χρόνων, το οποίο μεταφέρθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάρου. Στο Κάστρο της Παροικιάς, στην οικία Ι. Μαυρογένη, αποκαλύφθηκαν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη. Στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Πάρου έγινε αλλαγή του δαπέδου στην αίθουσα γλυπτικής. Στο μικρό ακατοίκητο νησί Δεσποτικό πραγματοποιήθηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά καθαρισμός στη θέση Μάντρα. Έγιναν περιοδείες σε όλη την έκταση του Δεσποτικού, καθώς και στο Τσιμηντήρι, που βρίσκεται μεταξύ Αντιπάρου και Δεσποτικού, οι οποίες έδωσαν πλήθος πληροφοριών για τα μικρά αυτά νησιά.

Παροικιά

Θέση Θόλος (οικόπεδο Ε. Σαρρή)

Συνεχίστηκε για δεύτερη συνεχή χρονιά η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο, με τη βοήθεια του εποχικού αρχαιολόγου Α. Παπαδημητρίου[25]. Στη νοτιοδυτική πλευρά αποκαλύφθηκε τμήμα του τοίχου Τ6. Στα βορειοανατολικά του οικοπέδου αποκαλύφθηκε στέρνα, πλ. 0,80 και μήκ. 2 μ., κατασκευασμένη από τοπικούς σχιστόλιθους. Περισυνελέγησαν πολλά όστρακα αρχαϊκής κεραμικής. Κατά μήκος του τοίχου Τ2 αποκαλύφθηκε πήλινος αγωγός, μήκ. 2 μ., σε πολύ καλή κατάσταση, με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., ο οποίος καταλήγει σε μαρμάρινο κυβόλιθο, που φέρει οπή για την εκροή των υδάτων. Ήλθαν στο φως αρκετοί αποθέτες λαξευμένοι στο φυσικό βράχο, που περιείχαν μεγάλες ποσότητες οστράκων, που πρέπει να έχουν σχέση με το εργαστήρι ο κεραμικής, που έχει αποκαλυφθεί στο διπλανό οικόπεδο ιδιοκτησίας Σκιαδά. Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε μεγάλος τοίχος, που αποτελεί συνέχεια του εργαστηρίου κεραμικής, με το οποίο χωρίζεται από τον κοινοτικό δρόμο (Εικ. 12).

Εικ. 12. Πάρος. Παροικιά. Θέση Θόλος. Οικόπεδο Ε. Σαρρή. Τοίχος, που αποτελεί συνέχεια του εργαστηρίου κεραμικής.

Θέση Θόλος (οικόπεδο Ι. Σκιαδά)

Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες στο παραπάνω οικόπεδο, στη θέση Θόλος, όπου έχει αποκαλυφθεί ένα θαυμάσια οργανωμένο εργαστήριο παραγωγής κεραμικών ελληνιστικών χρόνων, που αποτελείται συνολικά από έξι κλιβάνους, δύο δεξαμενές και άλλους βοηθητικούς χώρους. Ο κεντρικός κλίβανος είναι λιθόκτιστος, κατασκευασμένος με μικρές σχιστολιθικές πλάκες. Έχει διάμετρο 2,50, σωζόμενο ύψος 3 μ. και διατηρεί την είσοδό του, πλ. 1 μ., καθώς και δύο παράθυρα αερισμού, από όπου τοποθετούσαν τα αγγεία πάνω στη λιθόκτιστη εσχάρα από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, τοποθετημένες ακτινωτά. Οι άλλοι τέσσερις κλίβανοι έχουν κατασκευαστεί από αρχαϊκά πιθάρια, από τα οποία έχει αποκοπεί η βάση και ο λαιμός. Στο κέντρο τους σώζεται η εσχάρα, κατασκευασμένη από χοντρές πλίνθους. Η κατασκευή αυτή στηριζόταν σε κτιστό πεσσίσκο από τετράγωνες πλίνθους. Η μία από τις δεξαμενές είναι στρωμένη με μεγάλες σχιστόπλακες, έχει μαρμάρινη υδρορρόη για την αποχέτευση του νερού και διάφορες εσωτερικές κατασκευές για την επεξεργασία του πηλού. Για τη δεύτερη χρησιμοποιήθηκε ένα από τα δωμάτια προϋπάρχουσας οικίας των κλασικών χρόνων με ψηφιδωτό δάπεδο, που μετατράπηκε σε δεξαμενή στους ελληνιστικούς χρόνους (Εικ. 13-14).

25. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 786-787.

Εικ. 13-14. Πάρος. Παροικιά. Θέση Θόλος. Οικόπεδο Ι. Σκιαδά. Δεξαμενή ελληνιστικών χρόνων. Διακρίνεται το ψηφιδωτό δάπεδο του δωματίου.

Εικ. 15-16. Πάρος. Παροικιά. Θέση Θόλος. Διαμόρφωση αρχαίου εργαστηρίου κεραμικής.

Κατά την ανασκαφική έρευνα, που επεκτάθηκε στο σύγχρονο δρόμο που περνά μπροστά από το οικόπεδο, αποκαλύφθηκε η είσοδος του εργαστηρίου, με κατώφλι και παραστάδες και άλλοι δύο κλίβανοι, ο ένας λιθόκτιστος, ύψ. 2 μ. και ο δεύτερος κατασκευασμένος από αρχαϊκό πίθο. Αποκαλύφθηκε, επίσης, και δεύτερη είσοδος, ίσως ενός άλλου εργαστηρίου, το οποίο ελπίζουμε ότι θα αποκαλύψει μελλοντικά η ανασκαφική έρευνα στο διπλανό οικόπεδο. Σε βάθος 2,50 μ. βρέθηκαν τα υπολείμματα ενός ισχυρού τοίχου, που χρονολογείται στην αρχαϊκή εποχή, και κάτω από αυτόν, σε βάθος 4 μ., μία παιδική κιβωτιόσχημη ταφή γεωμετρικής περιόδου. Στο ίδιο επίπεδο αποκαλύφθηκε άλλος ένας τάφος, κατασκευασμένος από μεγάλες ακανόνιστες σχιστόπλακες, στο εσωτερικό του οποίου υπήρχε μια οριζόντια πλάκα, η οποία αποτελούσε ένα είδος νεκρικής κλίνης, πάνω στην οποία ήταν τοποθετημένος ο νεκρός σε συνεσταλμένη στάση.

Για την καλύτερη προστασία των αρχαίων, αποφασίστηκε η διατήρησή τους σε υπόγειο. Έτσι, δόθηκε άδεια οικοδόμησης στον ιδιοκτήτη του οικοπέδου, με τον όρο ότι τα αρχαία θα διατηρηθούν σε υπόγειο και θα είναι επισκέψιμα. Δημιουργήθηκε έτσι ένας πολύ σημαντικός στεγασμένος αρχαιολογικός χώρος στην Πάρο (Εικ. 15-16). Παράλληλα, αποφασίστηκε η κατασκευή γέφυρας στο δρόμο, με την οποία ενοποιήθηκε ο χώρος του αρχαίου εργαστηρίου και διατηρήθηκε η ενότητα του χώρου.

Θέση Καστροβούνι (οικόπεδο Πολιτιστικού Κέντρου)

Στο παραπάνω οικόπεδο, στη θέση Καστροβούνι, όπου έχουν αποκαλυφθεί τα ψηφιδωτά δάπεδα, συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα, η οποία άρχισε το 1994[26] (Εικ. 17). Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο συμμετείχαν για πολύ μικρό χρονικό διάστημα οι εποχικοί αρχαιολόγοι Β. Μπάρλου και Ε. Τσιλιγκάκη. Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε στο τμήμα του

26. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 665-668, Σχέδ. 2-3.

Εικ. 17. Πάρος. Παροικιά. Θέση Καστροβούνι. Άποψη της ανασκαφής. Διακρίνεται το ψηφιδωτό δάπεδο (3).

Εικ. 18. Πάρος. Παροικιά. Θέση Καστροβούνι. Άποψη της ανασκαφής. Διακρίνεται το ψηφιδωτό δάπεδο (4).

οικοπέδου που βρίσκεται νότια του αγωγού ΙΙ και του αγωγού Ι, οι οποίοι βρίσκονται κατά μήκος του οικοπέδου και είναι κατασκευασμένοι από υδραυλικό κονίαμα και σχιστόπλακες, όπου το 1999 είχαν αποκαλυφθεί δύο ακόμη ψηφιδωτά (4 και 5)[27] (Εικ. 18).

Έγινε καθαρισμός του δαπέδου 5, διαστ. 4×2,80 μ. Είναι κατασκευασμένο περιμετρικά από χονδροειδείς ακανόνιστες μαρμάρινες ψηφίδες, πλ. 1,25 μ., ενώ στο κέντρο φέρει ταινία από ορθογώνιες κεραμικές ψηφίδες, πλ. 0,05 μ., που περικλείει ψηφιδωτό από λευκές τετραγωνισμένες μικρές ψηφίδες. Η ανασκαφή συνεχίστηκε στη δυτική πλευρά του ψηφιδωτού 4, όπου αποκαλύφθηκε σχιστολιθικό δάπεδο (Εικ. 19). Άρχισαν εργασίες διαμόρφωσης του χώρου με την κατασκευή λιθόκτιστης μάντρας κατά μήκος του οικοπέδου.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

Εικ. 19. Πάρος. Παροικιά. Θέση Καστροβούνι. Το ψηφιδωτό δάπεδο (5) μετά τον καθαρισμό.

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Οικόπεδο Φ. Γεωργούλη

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη νότια-νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου του Κάστρου. Στην περιοχή αυτή είχαν διενεργηθεί τομές από τους Άγγλους (Ι1-4), στις οποίες βρέθηκαν θεμέλια ελληνιστικών και ρωμαϊκών οικιών, καθώς και άφθονη ελληνιστική κεραμική[28].

Στο νοτιοανατολικό όριο του οικοπέδου είναι ορατές λιθόπλινθοι εξωτερικής όψης τοίχου, με κατεύθυνση Δ.-Α., ο οποίος, στο ανατολικό ειδικά τμήμα του, παρουσίαζε κλίση προς τα εμπρός λόγω του υπερκείμενου βάρους. Ο τοίχος σώζεται σε συνολικό μήκος 6 και μέγιστο ύψος 1 μ. Στο δυτικό τμήμα, που διαχωρίζεται από το υπόλοιπο με βράχο, σώζονται

Εικ. 20. Σίφνος. Κάστρο. Όστρακο ανοιχτού αγγείου της ομάδας Ad.

27. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 794-795.
28. *BSA* 44 (1949), σ. 18.

ίχνη από κουρασάνι. Επίσης, σε τομή που διενεργήθηκε στην ίδια περιοχή, σε διαταραγμένο στρώμα επίχωσης, βρέθηκε τοίχος διπλής όψης, που θεμελιώνεται στο βράχο, με κατεύθυνση Β.-Ν. Ο τοίχος σώζεται σε ύψος 0,55 και έχει πλάτος 0,50 μ. Στην επίχωση βρέθηκε κεραμική που χρονολογείται από τη γεωμετρική εποχή (όπως όστρακο ανοιχτού αγγείου νησιωτικού εργαστηρίου της ομάδας Ad) (Εικ. 20) έως την ύστερη αρχαιότητα.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Πυθαγόρειο

Το 2000, λόγω ικανής χρηματοδότησης του ΥΠΠΟ, σημειώθηκε σημαντική πρόοδος στη διενέργεια σωστικών ανασκαφών σε οικόπεδα ιδιωτών στο Πυθαγόρειο, γεγονός που προκάλεσε μεγάλη ανακούφιση στην Εφορεία, εφόσον μειώθηκε ο τεράστιος αριθμός των ανασκαφών που εκκρεμούσαν, αλλά, όπως είναι αυτονόητο, και στους ιδιώτες, οι οποίοι διαμαρτύρονταν έντονα, εξαιτίας της πολύχρονης αναμονής για τη διενέργεια σωστικής ανασκαφής στις ιδιοκτησίες τους.

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο συνεργάστηκαν ως επιστημονικοί βοηθοί οι Π. Θεοδώρου, Α. Αγγελετάκη, Μ. Λαζαρίδου, καθώς και ο ακούραστος και μεθοδικός φοιτητής αρχαιολογίας Ν. Πούρης. Οι αποτυπώσεις των ανασκαφών έγιναν από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Χ. Βασιλειάδη. Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθεί η προσφορά του εργατοτεχνικού προσωπικού της Εφορείας στη Σάμο, μόνιμου και έκτακτου, που αγόγγυστα και με μεγάλη επιδεξιότητα, έφερε σε πέρας το επίπονο ανασκαφικό έργο, καθώς και η συνεπής και μεθοδική εργασία της έκτακτης συντηρήτριας Κ. Ρήγα. Τέλος, ευχαριστίες οφείλονται στο μόνιμο φυλακτικό προσωπικό του Πυθαγορείου, που πάντοτε με προθυμία βοηθά στην επίλυση των προβλημάτων που παρουσιάζονται.

Οικόπεδο Γ. και Θ. Γεωργούδη (Ο.Τ. 51)

Το αίτημα των ιδιοκτητών αφορούσε στη χορήγηση άδειας προσθήκης με επέκταση σε υπάρχουσα οικία του παραπάνω οικοπέδου[29]. Η ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη στο χώρο της προσθήκης, έφθασε σε βάθος 3,04 μ., όπου εμφανίστηκε το φυσικό έδαφος, η ασπροπηλιά, και έφερε στο φως θεμέλια τοίχων οικιών, ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων[30]. Θραύσματα αγγείων γεωμετρικής και αρχαϊκής περιόδου, μελαμβαφών ελληνιστικής εποχής, όστρακα αβαφούς χονδροειδούς κεραμικής ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, σιδερένιοι και χάλκινοι ήλοι, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, αγνύθες, οστά, σπαράγματα τοιχογραφιών και χάλκινα νομίσματα αποτελούν τα κινητά ευρήματα της ανασκαφής.

Οικόπεδο Μ. Καλλιγιάννη (Ο.Τ. 81, αριθ. οικοπέδου 787)

Η σωστική ανασκαφή διεξήχθη στο ακάλυπτο βόρειο και δυτικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου[31], δεδομένου ότι το νοτιοανατολικό καλυπτόταν από ερειπωμένο ισόγειο κτίσμα. Το σημαντικότερο εύρημα της έρευνας, που έφθασε σε βάθος 2,10 μ. στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και 1,70 μ. στο δυτικό και νότιο, είναι τμήμα μαρμάρινου κρηπιδώματος με δύο αναβαθμούς, ορατού μήκ. 1,60 μ., χτισμένου με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. (Εικ. 21). Το αποκαλυφθέν τμήμα, προφανώς, ανήκει σε σημαντικό δημόσιο οικοδόμημα της αρχαιότητας[32].

Οικόπεδο Α. Τσιρίγου (Ο.Τ. 74, αριθ. οικόπεδο 823)

Βρίσκεται στα ανατολικά του βυζαντινού τείχους της πόλης, δηλαδή στην περιοχή του αρχαίου λιμένα. Κατά την έρευνα, που έφθασε σε βάθος 0,60 μ. από την υπάρχουσα επιφάνεια του εδάφους, οπότε φάνηκε το νερό της θάλασσας, δεν ήλθαν στο φως ευρήματα.

Οικόπεδο Ευ. και Η. Χατζηελευθεριάδη (Ο.Τ. 53)

Η έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[33] έφθασε σε βάθος 3,02 μ. από την επιφάνεια του εδάφους του οικοπέδου και έφερε στο φως κτιριακά λείψανα των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας, που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις (Εικ. 22). Πρόκειται για λείψανα οικίας με τοίχους χτισμένους από μικρούς πλακοειδείς αλλά και αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα ως συνδετικό υλικό. Στο νότιο τοίχο της σώζεται άνοιγμα προς Ν., πιθανότατα παράθυρο, με θέα προς τη θάλασσα. Σωρός αργών λίθων, πήλινων κεραμίδων στέγης και ασβεστοκονιάματος, διαστ. 0,80×0,95 μ., νότια του τοίχου Τ1, αποτελεί τμήμα του στρώματος καταστροφής της οικίας. Σε βάθος 2,64 μ., σε επαφή με τον τοίχο Τ4, αποκαλύφθηκε δάπεδο, διαστ. 0,96×0,90 μ., από πήλινη πλάκα και πλακοειδείς ασβεστόλιθους, που στερεώνεται στο χώμα, ενώ στο ίδιο βάθος, σε επαφή με το δυτικό πρόσωπο του τοίχου Τ5, τμήμα άλλου δαπέδου, διαστ. 0,58×0,63 μ. Ο χώρος που ορίζεται από τους τοίχους Τ1, Τ2, Τ3 και Τ5 είναι καλυμμένος με στρώση κάρβουνου και έντονα ίχνη καύσης. Στον τοίχο Τ3 διακρίνονται δύο

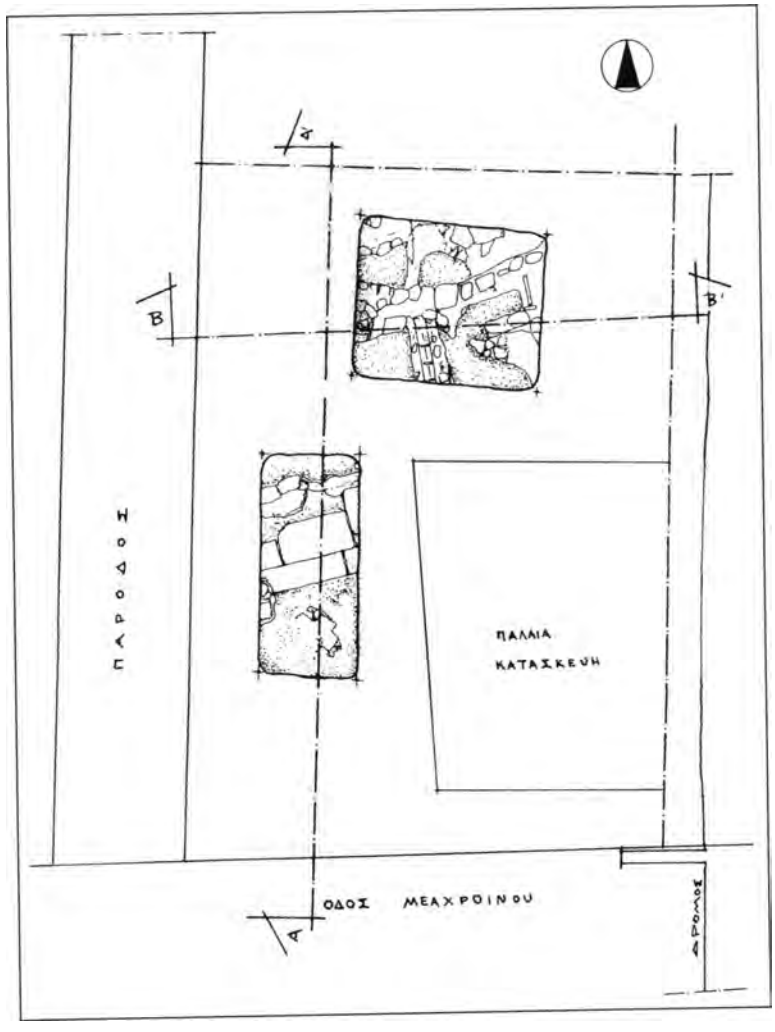
29. Βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του Ο.Τ. 51, στον προσφυγικό συνοικισμό του Πυθαγορείου.

30. Τα οικοδομικά λείψανα πιθανότατα σχετίζονται με τα αποκαλυφθέντα στο προς Δ. οικόπεδο Κ. Μελαχροινίδη.

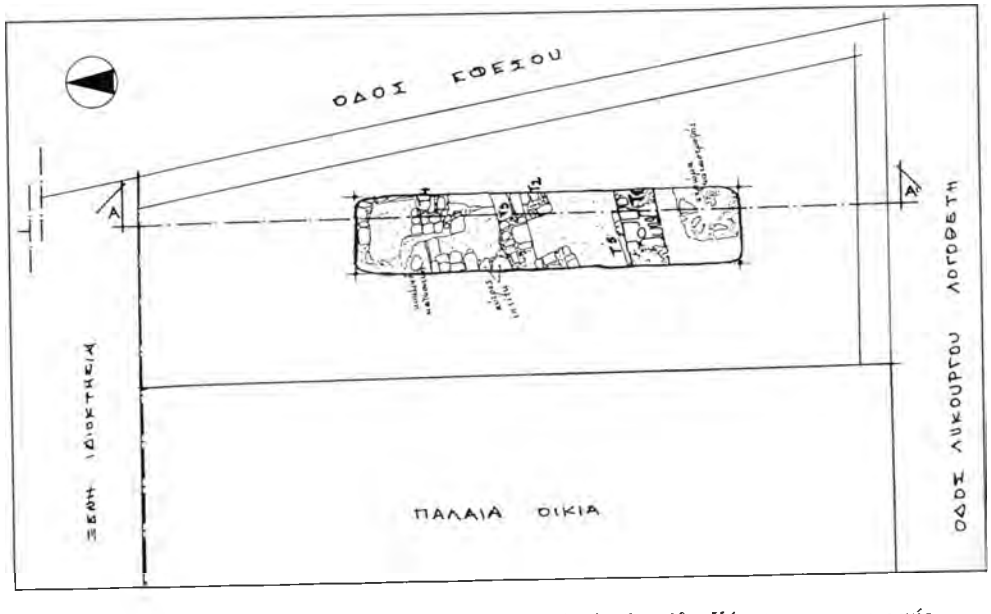
31. Βρίσκεται στη θέση Κατσιματίδι του Πυθαγορείου, δυτικά του Ταρσανά.

32. Η επιβεβαίωση της υπόθεσης θα υπάρξει με την ολοκλήρωση της ανασκαφής στο οικόπεδο, εφόσον η ιδιοκτήτρια κατεδαφίσει το ερειπωμένο κτίσμα.

33. Το οικόπεδο βρίσκεται στη νοτιοανατολική γωνία του προσφυγικού συνοικισμού και έχει πρόσωπο στην κεντρική οδό Λ. Λογοθέτη. Η ανασκαφική έρευνα περιορίστηκε στο ανατολικό τμήμα της ιδιοκτησίας, διότι στο υπόλοιπο υπήρχε παλαιά ισόγεια με υπόγειο οικία.

Εικ. 21. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Μ. Καλλιγιάννη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 22. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ευ. και Η. Χατζηελευθεριάδη. Κάτοψη της ανασκαφής.

οικοδομικές φάσεις, η πρώτη, ύψ. 0,30 μ., με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα και η δεύτερη, ύψ. 0,38 μ., με πλακοειδείς και αργούς λίθους, μικρούς και μεγάλους, και κονίαμα. Η εύρεση κατά χώραν, σε βάθος 2,81 και σε απόσταση 0,36 μ. βόρεια του τοίχου, δύο χυτρών, από τις οποίες η μία πάνω σε εστία και με οστά μικρού ζώου στο εσωτερικό της, καταδεικνύει με τον πλέον εύγλωττο τρόπο την ταύτιση του συγκεκριμένου χώρου με το μαγειρείο της οικίας. Στο ίδιο βάθος σε αυτήν τη θέση εντοπίστηκε το φυσικό έδαφος, η ασπροπηλιά.

Η κεραμική ήταν χρηστική (χύτρες, αμφορείς, πινάκια) της ύστερης αρχαιότητας και μόνον από βάθος 2,62-3,15 μ. συνελέγησαν λιγοστά θραύσματα αγγείων αρχαϊκής κεραμικής διακοσμημένα με ταινίες. Τα ευρήματα της ανασκαφής στο παραπάνω οικόπεδο επιβεβαίωσαν τα έως σήμερα στοιχεία της Εφορείας για την ύπαρξη συνοικίας των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας στη συγκεκριμένη περιοχή της αρχαίας πόλης της Σάμου.

Οικόπεδο Η. Παύλου (Ο.Τ. 27, αριθ. οικοπέδου 471)

Το παραπάνω οικόπεδο[34] διαμορφώνεται σε τρία επίπεδα και η υψομετρική διαφορά μεταξύ πρώτου και τρίτου επιπέδου ανέρχεται στα 6,22 μ. Η διαφορά αυτή οφείλεται στην πιθανή διέλευση του τείχους του λιμένα από αυτόν το χώρο της πόλης. Η ανασκαφική έρευνα στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου έφθασε σε βάθος 3,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αποκάλυψε κατασκευή, διαστ. 1,15×1,40 μ., από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα θεμελιωμένη στο φυσικό βράχο, ο οποίος προφανώς καταλαμβάνει ολόκληρο το βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Επιπλέον, σε βάθος 1,45 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκαν τοίχοι χτισμένοι με αργούς λίθους, σειρές λιθοπλίνθων με ασβεστοκονίαμα, θεμελιωμένοι, επίσης, στο φυσικό βραχώδες έδαφος (Εικ. 23). Οι τοίχοι ανήκουν σε εγκατάσταση των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας, ενώ ένας από αυτούς, πλ. 1 και σωζ. ύψ. 2,23 μ., έχοντας πολύ ισχυρή κατασκευή, οδηγεί στην υπόθεση ότι ανήκει σε μεγάλο τεχνικό έργο, που πιθανότατα σχετίζεται με το τείχος του λιμένα.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου η ανασκαφή έφθασε σε βάθος 4,55 μ. και έφερε στο φως κεραμικό κλίβανο των ύστερων χρόνων, εξωτ. διαμ. 5,50 μ. (Εικ. 24). Το τοίχωμα του κλιβάνου είναι χτισμένο με αργούς λίθους, πήλινες πλάκες και έχει επιχριστεί με λάσπη εμπεριέχουσα θαλασσινά βότσαλα, όστρεα και θραύσματα χονδροειδών αγγείων. Σε συγκεκριμένο επίπεδο του εσωτερικού του κλιβάνου υπάρχει προεξοχή, αποτελούμενη από πήλινες πλάκες με έντονα ίχνη καύσης, κατεστραμμένη στο μεγαλύτερο μέρος της, περιτρέχουσα την εσωτερική περιφέρειά του. Κάτω από αυτό το επίπεδο, το τοίχωμα του κλιβάνου είναι χτισμένο με μεγάλους αργούς λίθους και λάσπη. Η έρευνα στο εσωτερικό του κλιβάνου έφερε στο φως ίχνη θερμικής διεργασίας. Σε βάθος 4,55 μ. αποκαλύφθηκε το δάπεδο του κλιβάνου επιστρωμένο με πήλινες πλάκες. Ακριβώς μπροστά από τον κλίβανο, οι μάζες καθαρού άψητου πηλού τριών διαφορετικών αποχρώσεων που βρέθηκαν μαζί με θραύσματα αγγείων, οι χρωματισμοί των οποίων αντιστοιχούν στις αποχρώσεις του πηλού, πιθανώς, δηλώνουν τη χρήση του χώρου ως εργαστηριακού ή αποθηκευτικού.

Νοτιοανατολικά του κλιβάνου αποκαλύφθηκε κατασκευή με κουρασάνι, που καλύπτει στρώση πλίνθων και λίθων, θεμελιωμένη σε τοίχο κατασκευασμένο από λίθους αδρά εργασμένους τετράγωνους ή ορθογώνιους με σφηνωμένες πλίνθους ανάμεσά τους και κονίαμα. Ο τοίχος αυτός γωνιάζει κάθετα με άλλον τοίχο, ορατού μήκ. 1,88 και σωζ. ύψ. 3,30 μ., που φάνηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου και είναι κατασκευασμένος με ορθογώνιους λίθους αδρά εργασμένους, οπτοπλίνθους σε σειρές και ιδιαίτερα σκληρό κονίαμα ως συνδετικό υλικό. Οι δύο τοίχοι ορίζουν χώρο με προσανατολισμό προς ΝΑ., με δάπεδο επιστρωμένο με πήλινες πλάκες και πιθανώς πρόκειται για δεξαμενή ή αποθηκευτικό χώρο. Τα ανασκαφικά στοιχεία του οικοπέδου, καθώς και του όμορού του προς Α., τεκμηριώνουν την ύπαρξη εργαστηριακού χώρου κεραμικής ρωμαϊκών χρόνων σε αυτό το τμήμα της αρχαίας πόλης της Σάμου.

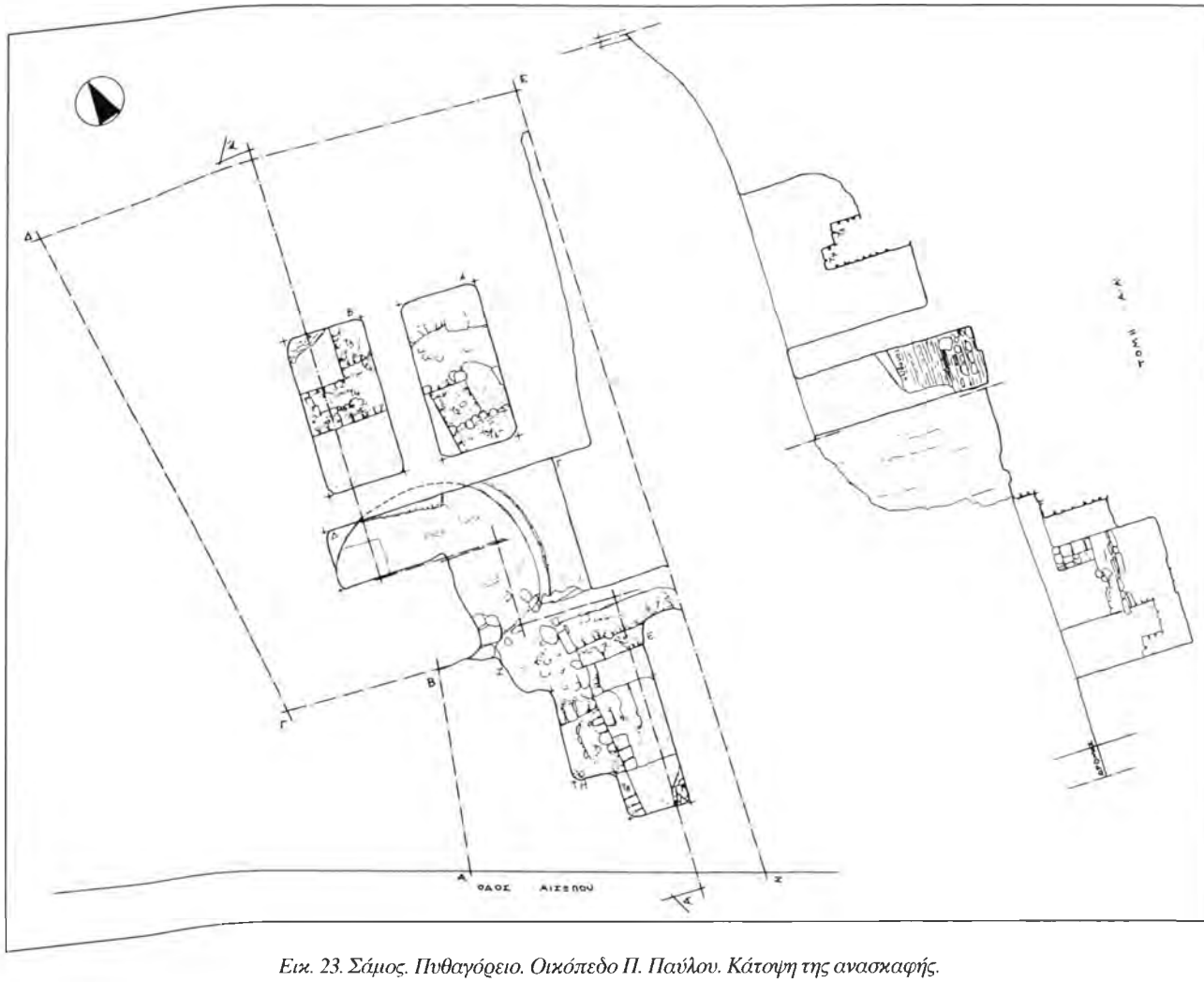
Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη (Ο.Τ. 34, αριθ. οικοπέδου 397)

Η έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο[35] περιορίστηκε στο κεντρικό κυρίως τμήμα του, εξαιτίας της διαμόρφωσης του εδάφους, αλλά και της άμεσης γειτνίασής του προς Α. και Δ. με ψηλά σύγχρονα οικοδομήματα. Το γεγονός αυτό υποχρέωσε τη λήψη απόστασης ασφαλείας από αυτά, ενώ η έρευνα έφθασε σε βάθος 3,60 μ. από την επιφάνεια του εδάφους στα νότια.

Σε βάθος 1,20 μ., στο κέντρο του οικοπέδου, φάνηκε αυλάκι με κτιστά τοιχώματα, πλ. 0,36 μ., και σε βάθος 1,30 μ. αποκαλύφθηκε τμήμα κατεστραμμένου δαπέδου από ασβεστοκονίαμα (Εικ. 25). Το σημαντικότερο κτιριακό εύρημα της ανασκαφής είναι τμήμα μεγάλου τοίχου (Τ5) επιμελημένης κατασκευής, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., του οποίου έχει αποκαλυφθεί μόνον το δυτικό πρόσωπο στην ανατολική παρειά της προς Ν. ανασκαφικής τομής, ορατού μήκ. 1,60 και σωζ. ύψ. 2,10 μ. Είναι χτισμένος με ημιεργασμένους λίθους και ελάχιστες πλίνθους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό και στρώσεις οπτοπλίν-

34. Το οικόπεδο έχει πρόσωπο στη δημοτική οδό Αισώπου και γειτνιάζει προς Β. με την ιδιοκτησία Νέγρη, όπου η έρευνα έχει αποκαλύψει κυκλικό κτίσμα παλαιοχριστιανικής εποχής και λείψανα οικίας ρωμαϊκών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 521-522, και προς Α. με την ιδιοκτησία Α. Παύλου-Δήμα, στο νότιο τμήμα της οποίας ήλθε στο φως δεξαμενή ρωμαϊκών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 928-929.

35. Το οικόπεδο βρίσκεται στα δυτικά της περιοχής του Αγίου Νικολάου, από όπου διέρχεται το τείχος του λιμένα της βυζαντινής πόλης της Σάμου. Η ανασκαφική έρευνα στο προς Α. οικόπεδο Δ. Τζερέτα έφερε στο φως λείψανα τοίχων και αποχετευτικού αγωγού των βυζαντινών χρόνων, καθώς και τάφους βυζαντινών χρόνων, βλ. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 522-523, ενώ η έρευνα στο προς ΝΑ. οικόπεδο Α. Βιβέλη αποκάλυψε πιθανότατα μια τριγωνική εξοχή του τείχους του λιμένα για την τοποθέτηση των αμυντικών όπλων, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 479-480.

Εικ. 23. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Π. Παύλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

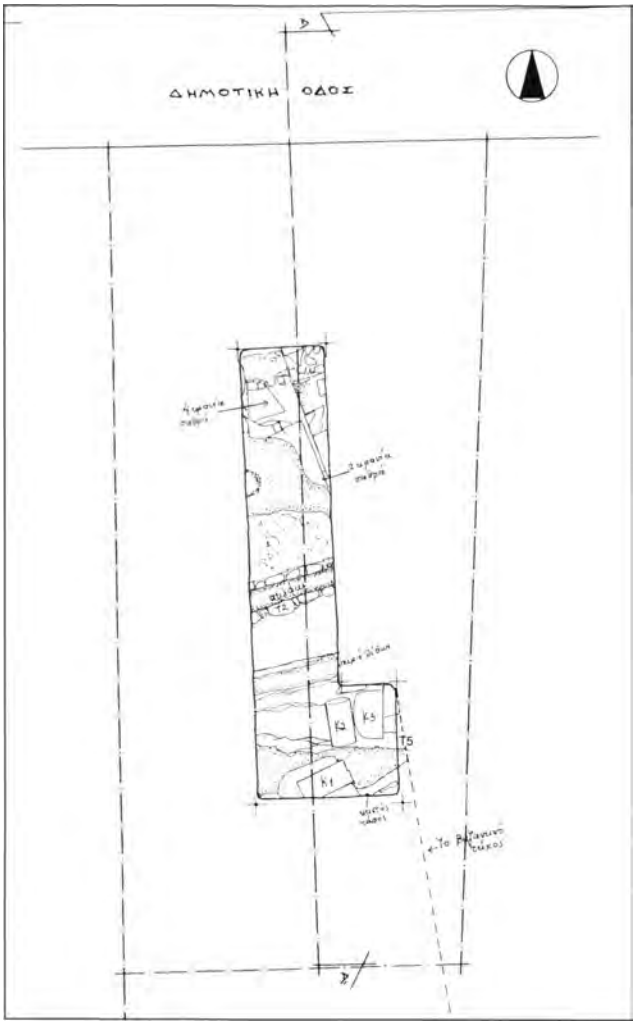

Εικ. 24. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Π. Παύλου. Άποψη του κεραμικού κλιβάνου.

θων ανά 0,70 μ. Ο τοίχος προφανώς αποτελεί την προς ΒΔ. συνέχεια του τοίχου όμοιας κατασκευής, που αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφική έρευνα στο προς ΝΑ. οικόπεδο Α. Βιβέλη[36] και σχετίζεται με το τείχος του λιμένα της βυζαντινής πόλης της Σάμου. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, σε βάθος 2,86 μ., ήλθε στο φως θολωτή κατασκευή χτισμένη με μικρές πέτρες και πλίνθους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό. Το ορατό μήκος της θολωτής κατασκευής είναι 1,30 και το πλάτος της 1,10 μ. Πρόκειται για κτιστό αποχετευτικό αγωγό με καμαροσκεπή οροφή, ο οποίος χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους και η ύπαρξή του ορίζει δρόμο με κατεύθυνση Δ.-Α. Σπόνδυλοι μαρμάρινου ραβδωτού κίονα, που βρέθηκαν πεσμένοι στο νότιο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου, αποτελούν στοιχείο για την ύπαρξη αξιόλογου οικοδομήματος σε αυτό το χώρο της πόλης.

Κατά την ανασκαφή βρέθηκαν τάφοι αποτελούμενοι από

36. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 479-480.

Εικ. 25. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Α. Κάσδαγλη. Κάτοψη της ανασκαφής.

απλές σειρές αργών και ημίεργων λίθων, καθώς και κρανία αποσαθρωμένα, που αποτελούν μέρος του νεκροταφείου που πρέπει να υπήρχε στην περιοχή και χρονολογείται στους βυζαντινούς χρόνους[37]. Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο επιβεβαίωσε τα έως σήμερα δεδομένα για τη διέλευση του βυζαντινού τείχους του λιμένα στα δυτικά του Αγίου Νικολάου, καθώς και την ύπαρξη στην περιοχή νεκροταφείου με πρόχειρες ταφές, που χρονολογούνται στους βυζαντινούς χρόνους.

Τα κινητά ευρήματα συνίστανται σε όστρακα άβαφων αγγείων χρηστικής, κυρίως, κεραμικής ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, ελάχιστα όστρακα με μελανό και ερυθρό γάνωμα, θραύσματα γυάλινων αγγείων και πήλινων λύχνων, τμήματα πήλινων ειδωλίων, κορμό μαρμάρινου αγαλματιδίου και ελάχιστα χάλκινα νομίσματα.

Οικόπεδο Θ. Τηλιανάκη-Αντωνάδου (αριθ. οικοπέδου 617)

Η έρευνα έφθασε σε βάθος 2,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους του παραπάνω οικοπέδου[38], η οποία βρίσκεται 1,75 μ. χαμηλότερα από την κεντρική οδό Πυθαγορείου-Χώρας, και έφερε στο φως αρχαία λείψανα που χρονολογούνται σε τρεις τουλάχιστον χρονικές φάσεις[39](Εικ. 27).

Στην πρώτη, την αρχαϊκή, ανήκουν δύο τοίχοι: ο πρώτος (Τ3) εντοπίστηκε σε βάθος 1,20 μ. στο κέντρο περίπου του ανεσκαμμένου χώρου, πλ. 0,35, ορατού μήκ. 1,25 και σωζ. ύψ. 0,30 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., ενώ ο δεύτερος (Τ8) εντοπίστηκε σε βάθος 1,07 μ. στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής, με πλάτος 0,40, ορατό μήκος 2,80 και σωζόμενο ύψος 0,32 μ. και με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Και οι δύο είναι χτισμένοι με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα για συνδετικό υλικό. Στην ίδια χρονική περίοδο, πιθανώς, ανήκει τμήμα αυλακιού με τοιχώματα κτισμένα με μικρούς πλακοειδείς λίθους και χώμα, που εντοπίστηκε στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

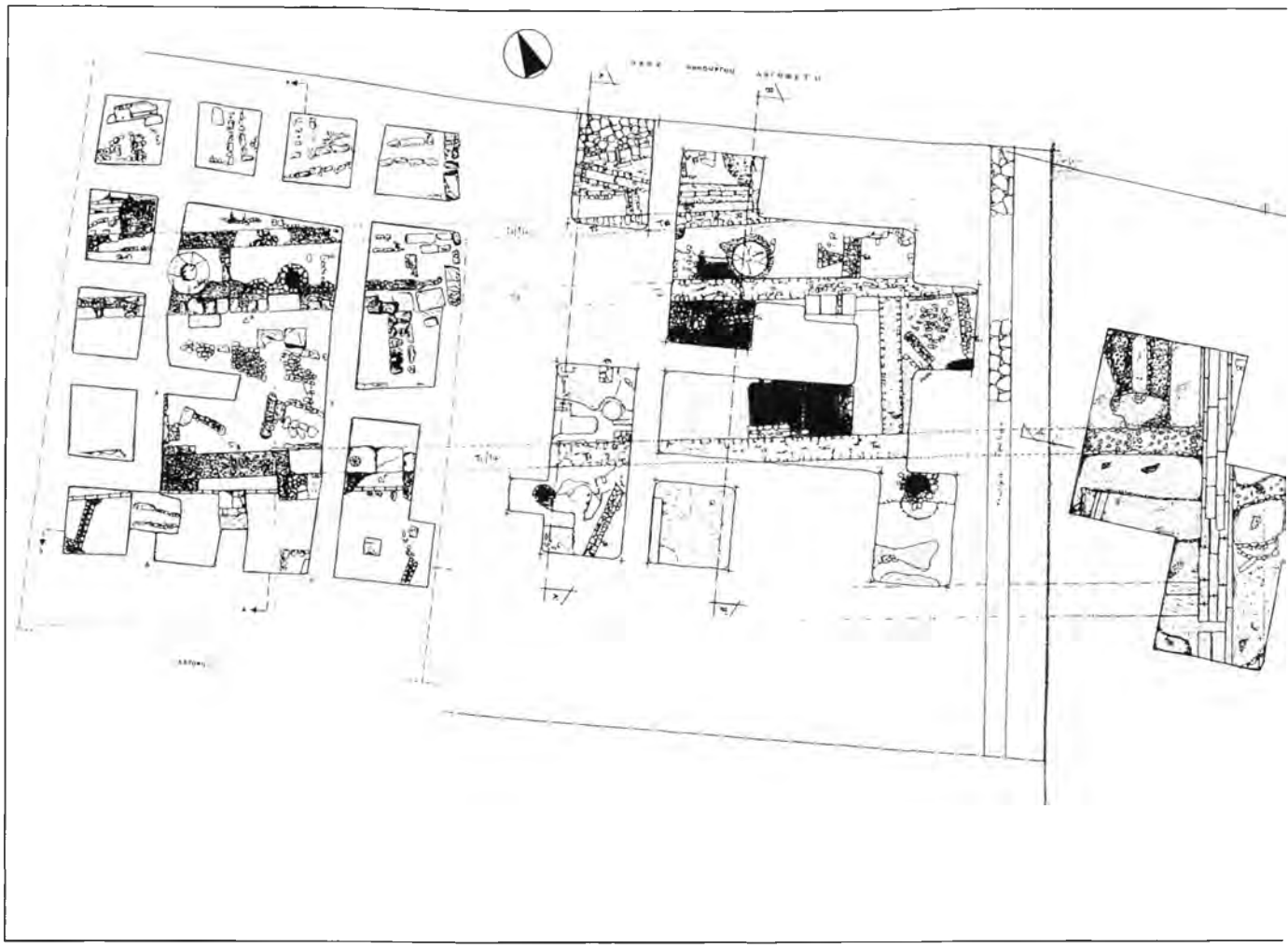
Στους ρωμαϊκούς χρόνους ανήκει τμήμα πλακοστρωμένης οδού, διαστ. 3×2 μ., που βρέθηκε σε βάθος 0,86 μ. στη βορειοδυτική γωνία του οικοπέδου, της οποίας η μακρόχρονη χρήση καταδεικνύεται από την εξαιρετικά λεία επιφάνειά της, η οποία συνέκλινε ως πάροδος με την Ιερά Οδό, που οδηγούσε από την αρχαία πόλη στο ιερό της Ήρας[40]. Σε επαφή με το νότιο όριο της πλακοστρωμένης παρόδου βρέθηκε τμήμα, πλ. 0,60 και ορατ. μήκ. 2,50 μ., επιστρωμένο με μεγάλες εργασμένες ασβεστολιθικές και πώρινες πλάκες, που ορίζεται βόρεια και νότια από όρθια τοποθετημένους πλακοειδείς λίθους, το οποίο προφανώς αποτελούσε κανάλι για τη ροή των ομβρίων υδάτων. Νότια ακριβώς αυτού, σε βάθος 0,62 μ., ήλθαν στο φως πήλινος αγωγός ύδρευσης με κατεύθυνση Α.-Δ., ορατ. μήκ. 6 μ., αλλά και αποχετευτικός αγωγός με τοιχώματα κτιστά με αργούς και εργασμένους λίθους, εσωτ. πλ. 0,30, ορατού μήκ. 3 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ. Οι δύο αγωγοί ορίζουν την πορεία μεταγενέστερης οδού, πιθανώς βυζαντινής περιόδου, καθώς ο αποχετευτικός αγωγός έχει ως δάπεδό του το κατάστρωμα της παρόδου.

37. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 523.

38. Το οικόπεδο βρίσκεται ανατολικά του Δημοτικού Σχολείου του Πυθαγορείου και έχει προταθεί για απαλλοτρίωση. Έχει εμβαδόν 1.266,44 τ.μ., από τα οποία τα 774,79 τ.μ. εμπίπτουν στη ζώνη Α απόλυτης προστασίας της αρχαίας πόλης και τα 75,44 τ.μ. στη ζώνη της παραλίας. Το βόρειο όριο του οικοπέδου είναι η κεντρική οδός Πυθαγορείου-Χώρας. Στα ανατολικά του βρίσκεται το απαλλοτριωμένο οικόπεδο τέως ιδιοκτησίας Ε.-Φ. Σδούγκου, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943, ενώ στα δυτικά του συνορεύει με το προς απαλλοτρίωση οικόπεδο Ά. Χατζηροδίτου, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943-944. Νότιο όριο του οικοπέδου είναι ο κόλπος του Πυθαγορείου, ενώ ανατολικότερα από το οικόπεδο βρίσκονται οι πρόποδες του λόφου του Κάστρου. Η ανασκαφή περιορίστηκε στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου και συγκεκριμένα σε τμήμα διαστ. 20,50×20 μ., διότι σε απόσταση 20 μ. από το νότιο όριο της σύγχρονης οδού Πυθαγορείου-Χώρας αρχίζει η ζώνη Α, όπου η Εφορεία δεν προχωρεί στη διενέργεια σωστικής ανασκαφής, σύμφωνα με σχετική εγκύκλιο του ΥΠΠΟ.

39. Παρατίθεται το σχέδιο αποτύπωσης του οικοπέδου Αντωνάδου και των ομόρων προς Α. και Δ. οικοπέδων Σδούγκου και Χατζηροδίτου (Εικ. 26), βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943-944.

40. Μικρό τμήμα της Ιεράς Οδού είχε βρεθεί παλαιότερα δυτικότερα του οικοπέδου σε επαφή με την ανατολική περίφραξη του Δημοτικού Σχολείου του

Εικ. 26. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Θ. Τηλιανάκη-Αντωνάδου σε συσχετισμό με τα οικόπεδα Α. Χατζηροδίτου και Ε.-Φ. Σδούγκου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Νοτιότερα των αγωγών αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,64 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τοίχος (Τ7/Τ12), πλ. 0,55, σωζ. ύψ. 0,30 μ., που διασχίζει το οικόπεδο με κατεύθυνση Δ.-Α. και αποτελεί τη συνέχεια προς Α. τοίχου, που είχε βρεθεί στο προς Δ. οικόπεδο[41]. Ο τοίχος είναι χτισμένος με λίθους αργούς μεγάλους και μικρούς και ασβεστοκονίαμα και το ορατό έως σήμερα μήκος του στα δύο οικόπεδα φθάνει τα 25,80 μ., ενώ πιθανότατα επεκτείνεται στο προς Α. απαλλοτριωμένο οικόπεδο[42]. Σε απόσταση 1,90 μ. νότια του τοίχου Τ7 και σε βάθος 0,46 μ. βρέθηκε παράλληλος τοίχος (Τ2), πλ. 0,70-0,75, σωζ. ύψ. 0,96 μ., που έχει εντοπιστεί και στο προς Δ. οικόπεδο[43], ενώ πιθανώς επεκτείνεται και στο προς Α. απαλλοτριωμένο οικόπεδο[44]. Το έως σήμερα συνολικό ορατό μήκος του φθάνει τα 32,90 μ. και είναι χτισμένος με μικρούς πλακοειδείς και μεγάλους εργασμένους λίθους και λιγοστές πώρινες πλάκες και ασβεστοκονίαμα.

Σε απόσταση 5 μ. νοτιότερα των δύο προαναφερόμενων τοίχων, τρίτος τοίχος (Τ1/Τ4) παράλληλος προς τους προηγούμενους, πλ. 0,80 και σωζ. ύψ. 0,60 μ., που είχε εντοπιστεί στα προς Δ. και Α. όμορα οικόπεδα, αποκαλύπτεται και εδώ, με αποτέλεσμα το επιβεβαιωμένο έως σήμερα ανασκαφικά μήκος του να φθάνει τα 30,20 μ. Είναι χτισμένος με αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα για συνδετικό υλικό, σώζεται το θεμέλιό του, τμήμα της ανωδομής του, σε ύψος 0,60 μ., ενώ διακρίνεται η θέση του δαπέδου του χώρου, του οποίου αποτε-

Πυθαγορείου κατά τη διάρκεια εκσκαφών της ΔΕΗ για την τοποθέτηση αντηρίδας στύλου ηλεκτροδότησης, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943, υποσημ. 38, ενώ μεγάλο τμήμα της σε άριστη διατήρηση αποκαλύφθηκε πρόσφατα κατά τη διάρκεια εκσκαφών του Δήμου Πυθαγορείου στο προαύλιο του Δημοτικού Σχολείου για την ανέγερση νηπιαγωγείου.

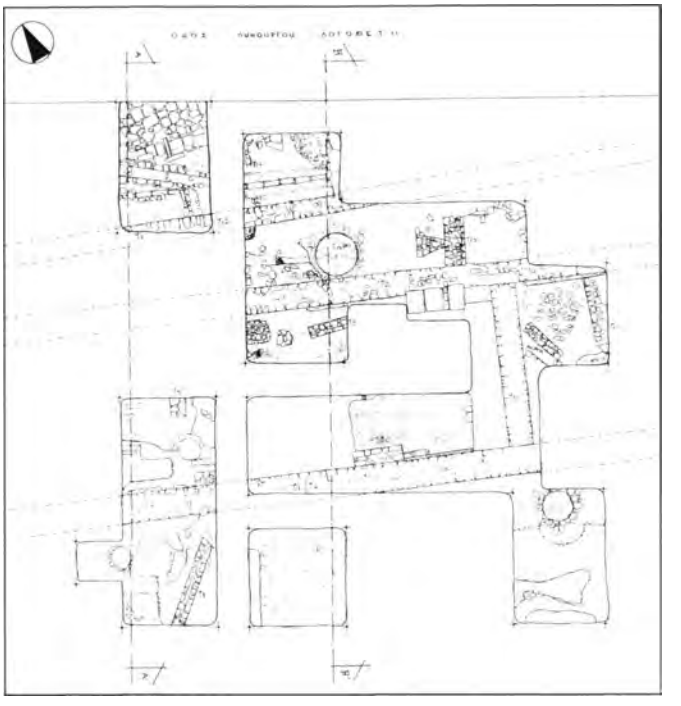
41. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943-944.

42. Ό.π., σ. 943.

43. Ό.π., σ. 943-944.

44. Ό.π., σ. 943.

Εικ. 27. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Θ. Τηλιανάκη-Αντωνάδου. Κάτοψη της ανασκαφής.

λούσε το νότιο όριο. Η διατήρηση τμημάτων από παχύ στρώμα σκούρου κόκκινου σοβά, αποτελούμενου από πηλό και τριμμένο κεραμίδι, σε τμήματα του νότιου προσώπου του τοίχου Τ2 και του βόρειου προσώπου του Τ1/Τ4, σε συσχετισμό με όμοια κατάλοιπα σε τοίχο που αποκαλύφθηκε στο προς Α. οικόπεδο, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τα εσωτερικά πρόσωπα αυτών των τοίχων ήταν κοσμημένα με ορθομαρμάρωση από πλάκες λευκού μαρμάρου. Χαρακτηριστική είναι η εικόνα του τρίτου μεγάλου τοίχου (Τ1/Τ4), στον οποίο παρατηρείται ό,τι ακριβώς και στην προς Δ. συνέχειά του[45], δηλαδή το κλείσιμο των μεταξύ κτιστών παραστάδων ανοιγμάτων με τον εντοιχισμό αρχαίων αρχιτεκτονικών μελών, κιονοκράνων και τμημάτων κίονα από κοκκινωπό μάρμαρο. Τα ανοίγματα προφανώς είναι σύγχρονα της πρώτης φάσης του τοίχου, των ρωμαϊκών χρόνων, και το κλείσιμό τους πρέπει να έγινε στους βυζαντινούς χρόνους (Εικ. 28).

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 0,63 μ., αποκαλύφθηκε πηγάδι, διαμ. 0,90 μ., χτισμένο πρόχειρα με μικρούς και μεγάλους λίθους και νότια αυτού, σε βάθος 0,90 μ., υπόστρωμα δαπέδου από κονίαμα και πετράδι, το οποίο επεκτείνεται προς Δ., Α. και Ν. σε όλο το πλάτος του οικοπέδου, και προφανώς αποτελούσε το υπόστρωμα ψηφιδωτού αίθουσας με προσανατολισμό Δ.-Α. Άλλο πηγάδι, διαμ. 0,60 μ., επιμελημένης κατασκευής, βρέθηκε σε βάθος 0,85 μ. στο νοτιοδυτικό τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου.

Η κεραμική που συγκεντρώθηκε χρονολογείται από τους γεωμετρικούς έως τους βυζαντινούς χρόνους. Θραύσματα από κρατήρες και σκύφους του 8ου-7ου αι. π.Χ., λιγοστά όστρακα μελανόμορφων αγγείων, ικανός αριθμός οστράκων μεγαρικών σκύφων, θραύσματα αμφορέων, χυτρών και πινακίων ρωμαϊκής και βυζαντινής εποχής, καθώς και λύχνων βυζαντινών χρόνων. Αρκετά ήταν τα τμήματα ειδωλίων ανθρωπόμορφων και ζωόμορφων αρχαϊκών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Βρέθηκαν 57 χάλκινα νομίσματα, μεγάλος αριθμός χάλκινων και σιδερένιων ακέραιων καρφιών, μολύβδινα αντικείμενα, καθώς και χάλκινο κλειστό αγγείο μέσα στον αποθηκευτικό πίθο. Τμήμα μαρμάρινης επιγραφής (σώζονται μόνο δύο γράμματα) και αρκετά θραύσματα λευκού και υπόλευκου μαρμάρου. Σε όλη την έκταση της ανασκαφής βρέθηκαν θραύσματα γυάλινων αγγείων, ενώ στη βάση ενός ανάγλυφα γράμ-

45. Ό.π., σ. 943-944.

Εικ. 28. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Θ. Τηλιανάκη-Αντωνάδου. Κορινθιακό κιονόκρανο και τμήμα κίονα εντοιχισμένα στον τοίχο Τ1/Τ4.

ματα. Μεγάλος αριθμός οστών ζώων, λίθινων ψηφίδων και σπαραγμάτων τοιχογραφιών συγκεντρώθηκαν από τον ανασκαφικό χώρο. Ιδιαίτερα αξίζει να αναφερθεί η εύρεση τμημάτων εισηγμένων ελεφαντοστέινων καλλωπιστικών βελονών και μιας ακέραιης, που στο μισό της τμήμα είναι σκαλισμένη γυναικεία μορφή, καθώς και ενός σφραγιδόλιθου από αμέθυστο με σκαλιστή γυναικεία κεφαλή σε κατατομή, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων.

Τα αποτελέσματα της σωστικής ανασκαφής στο οικόπεδο είναι πολύ σημαντικά και οδηγούν στα ακόλουθα συμπεράσματα, τα οποία εικάζεται ότι θα επιβεβαιωθούν με την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή[46]. Τα λιγοστά λείψανα αρχαϊκών χρόνων, που ήλθαν στο φως, αποτελούν πολύτιμα στοιχεία για τη μελέτη της τοπογραφίας της αρχαϊκής Σάμου. Επιβεβαιώνεται η διέλευση της Ιεράς Οδού, που συνέδεε την αρχαία πόλη Σάμο με το ιερό της Ήρας, παράλληλα με τη σύγχρονη κεντρική οδό του Πυθαγορείου. Οι τρεις μεγάλου μήκους παράλληλοι τοίχοι πιθανότατα ανήκουν σε μεγαλοπρεπές στωικό οικοδόμημα ρωμαϊκών χρόνων (2ος-3ος αι. μ.Χ.) με μεγάλες αίθουσες, που θα σχηματίζονταν μεταξύ του δεύτερου και τρίτου τοίχου και το οποίο θα δέσποζε στα νότια της Ιεράς Οδού στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας αγοράς. Η προσπάθεια συσχετισμού των κτιριακών λειψάνων που ήλθαν στο φως στα τρία όμορα οικόπεδα, Χατζηροδίτου, Αντωνάδου και Σδούγκου, οδήγησε στην υπόθεση ότι, σε απόσταση 4,50 μ. νοτιότερα του τοίχου Τ1/Τ4 και παράλληλα με αυτόν, πρέπει να διέρχεται τέταρτος τοίχος, τμήμα του οποίου, μήκ. 1,40 μ., έχει αποκαλυφθεί στο οικόπεδο Σδούγκου. Εάν αυτό επιβεβαιωθεί ανασκαφικά, τότε τα ανοίγματα στον τοίχο Τ1/Τ4 που κλείστηκαν εξυπηρετούσαν την πρόσβαση μεταξύ των αιθουσών του μεγάλου οικοδομήματος. Οι εσωτερικοί τοίχοι των αιθουσών μάλλον ήταν κοσμημένοι με ορθομαρμάρωση από λευκό μάρμαρο, κατάλοιπα της οποίας εντοπίστηκαν σε μερικά σημεία της επιφάνειάς τους, ενώ τα δάπεδά τους μάλλον καλύπτονταν από εντυπωσιακά ψηφιδωτά δάπεδα, υπόστρωμα των οποίων αποτελεί το επίπεδο με το κονίαμα και τους αργούς λίθους που ήλθε στο φως. Η υπόθεση γίνεται πιο ενδιαφέρουσα, διότι ο τέταρτος τοίχος είναι κάθετος σε μαρμάρινο κρηπίδωμα ελληνιστικών χρόνων, που αποκαλύφθηκε στο οικόπεδο Σδούγκου, με κατεύθυνση Β.-Ν., και του οποίου τα όρια δεν έχουν ακόμη αποκαλυφθεί. Η εύρεση του κρηπιδώματος οπωσδήποτε καταδεικνύει την ύπαρξη εντυπωσιακού οικοδομήματος στο χώρο και στους ελληνιστικούς χρόνους. Φαίνεται λοιπόν ότι, όταν καταστράφηκε για άγνωστους μέχρι στιγμής λόγους το ελληνιστικό κτίριο, οι Ρωμαίοι προχώρησαν στην ίδρυση στωικού οικοδομήματος, χρησιμοποιώντας τα κτιριακά λείψανα του κτιρίου της προηγούμενης περιόδου. Τα ανασκαφικά δεδομένα φέρνουν στο νου τις μεγάλες στοές που έχουν έλθει στο φως, παράλληλα με τις κεντρικές οδούς, στις ελληνικές πόλεις της Μικράς Ασίας (π.χ. στην Έφεσο, στη Γέρασα κ.α.). Η καταστροφή του μεγαλοπρεπούς δημόσιου κτιρίου πιθανώς συνέβη τον 3ο αι. μ.Χ., ίσως το 267 μ.Χ., οπότε στη Σάμο συμβαίνουν καταστρεπτικοί σεισμοί, από τους οποίους κλονίζονται τα οικοδομήματα της πόλης (π.χ. Θέρμες)[47]. Αργότερα, στους πρωτοχριστιανικούς χρόνους φαίνεται πως γίνεται κατάληψη του χώρου του ερειπωμένου δημόσιου οικοδομήματος από ιδιώτες, οι οποίοι χρησιμοποιώντας τα εναπομείναντα τμήματα του αρχαίου κτιρίου, αλλά και αρχαίο δομικό υλικό διαμορφώνουν εργαστηριακή εγκατάσταση με αποθηκευτικούς χώρους και καταστήματα[48], κατάλοιπα των οποίων είναι κυκλική εστία από πυρότουβλα και τεράστιοι πίθοι που βρέθηκαν σε σειρά κατά χώραν, μεταξύ των τοίχων Τ7/Τ12 και Τ2.

Η εύρεση πολλών τμημάτων κιόνων από κοκκινωπό μάρμαρο, εντοιχισμένων σε οικοδομήματα των βυζαντινών χρόνων ή χρησιμοποιημένων από τους νεότερους για τη δημιουργία χωραφότοιχων, πιθανώς, να υποδηλώνει ότι οι κίονες του στωικού οικοδομήματος ήταν κατασκευασμένοι από κοκκινωπό μάρμαρο.

46. Σημαντική για τα συμπεράσματα υπήρξε η συζήτηση με τον αγαπητό φίλο και δάσκαλό μου, επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκο, ο οποίος έχει αφιερώσει τη μακρόχρονη επιστημονική του δραστηριότητα στη Σάμο και του οποίου οι γνώσεις είναι πραγματικά πολύτιμες για κάθε μελετητή της αρχαίας Σάμου.

47. W. Martini, Das Gymnasium von Samos, *Samos* XVI, Bonn 1984.

48. Παρόμοια εικόνα παρουσιάζεται στο οικόπεδο όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πυθαγορείου, όπου βόρεια και νότια κεντρικής οδικής αρτηρίας του 2ου αι. μ.Χ. διαμορφώνονται μικρά καταστήματα, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 928.

Οικόπεδο Ε. Σκούφου (Ο.Τ. 44, αριθ. οικοπέδου 98)

Το παραπάνω οικόπεδο[49] συνορεύει προς Β. με διώροφη με υπόγειο οικοδομή, ιδιοκτησίας του ιδίου, προς Α. έχει πρόσωπο στην κεντρική οδό Πυθαγορείου-Σάμου, προς Ν. με την ισόγεια οικία Σπύρου, ενώ το προς Δ. όριό του αποτελεί ο Χήσιος ποταμός.

Η έρευνα, που περιορίστηκε σε τμήμα 50 τ.μ., καθώς ο υπόλοιπος οικοδομήσιμος χώρος είχε ελεγχθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1972[50], έφθασε σε βάθος 2,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και αποκάλυψε την προς ΝΔ. συνέχεια των οικοδομικών λειψάνων της παλαιότερης ανασκαφικής περιόδου.

Στο οικόπεδο χαράχθηκαν επτά τομές, Α, Β, Γ, Δ, Ε και Ζ, τα κτιριακά ευρήματα των οποίων θα περιγραφούν αναλυτικά, ώστε να υπάρξει η δυνατότητα στους ερευνητές να τα συσχετίσουν με αυτά της ανασκαφής του 1972 (Εικ. 29):

Τομή Α. Σε βάθος 1,20 μ. ήλθε στο φως τμήμα τοίχου (Τ1), μήκ. 4,30 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ., χτισμένος με αργούς και αδρά εργασμένους λίθους και χώμα. Σε απόσταση 1 μ. από τον Τ1 αποκαλύφθηκε λίθος ασβεστολιθικός πεσμένος, μέγ. σωζ. διαστ. 0,55×0,32 μ., αδρά εργασμένος από τις τρεις πλευρές με τρεις τετράγωνους τόρμους, έναν σε κάθε μία. Πλάι του δεύτερος ασβεστολιθικός λίθος, μέγ. σωζ. διαστ. 0,45×0,30×0,21 μ., με γλυφές στη στενή του πλευρά, μάλλον τμήμα επιστυλίου μεγάλου οικοδομήματος. Παράλληλα με τον Τ1 και έως τα όρια της τομής Α, εμφανίζεται στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,20 μ., που αρχίζει από βάθος 1,33 μ. και αποτελείται από τμήματα οπτοπλίνθων και αργών λίθων, το οποίο αφαιρέθηκε για να φθάσει η έρευνα μέχρι το φυσικό έδαφος από σχιστόλιθους και πηλό (ρότσα).

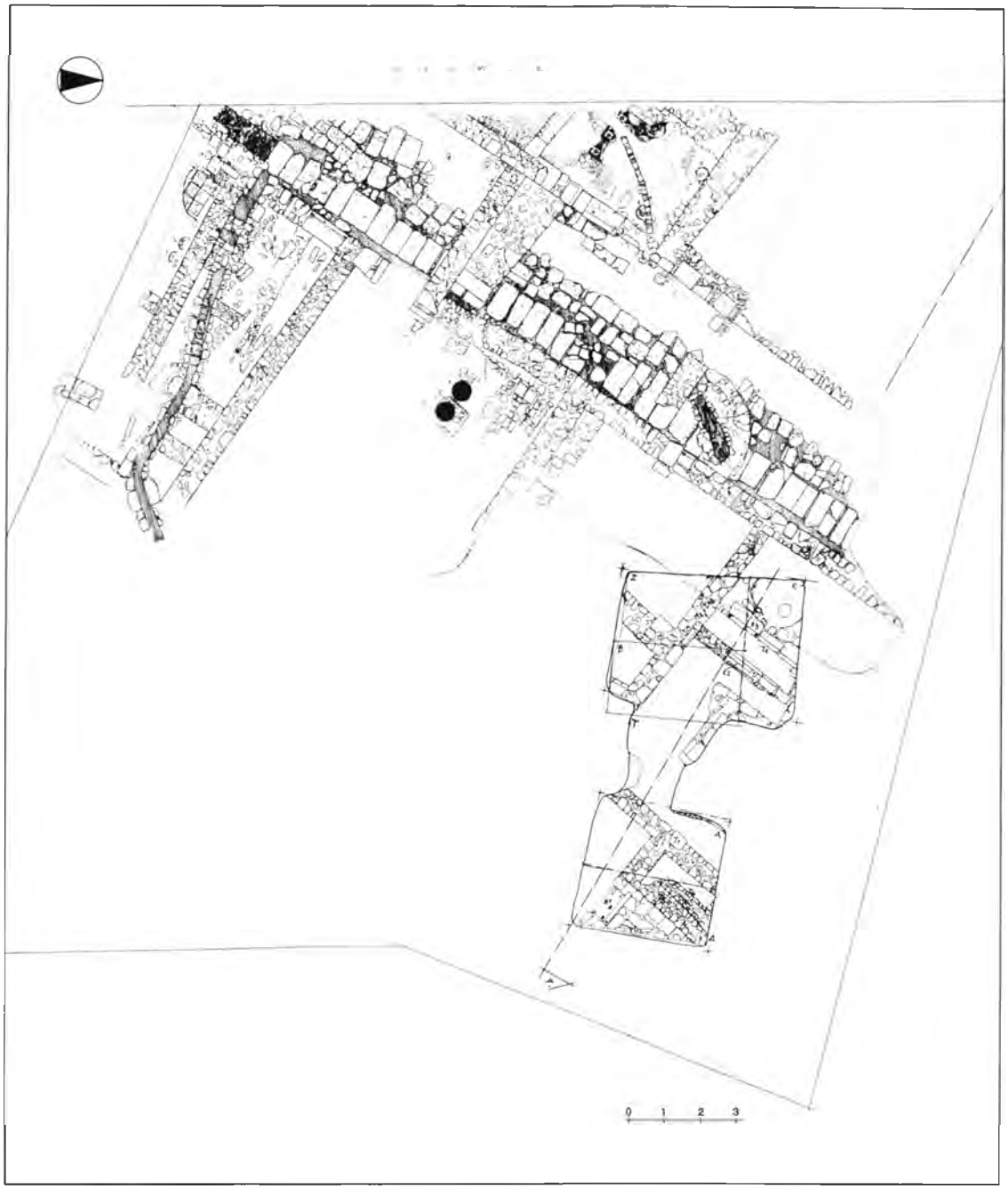
Τομή Β. Σε βάθος 1 μ. εμφανίστηκε τμήμα τοίχου (Τ2), μήκ. 2,30 μ., με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., με αργούς και αδρά εργασμένους λίθους και χώμα και σε βάθος 1,10 μ. στρώμα καταστροφής από πλίνθους και αργούς λίθους, πάχ. 0,20 μ. Μετά την αφαίρεση του στρώματος καταστροφής η εκσκαφή προχώρησε σε βάθος 2,20 μ., όπου συναντάται το φυσικό έδαφος (ρότσα). Σε απόσταση 1,40 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία του Τ2 εμφανίστηκε ορθογώνιος μαρμάρινος λίθος, διαστ. 1,20×0,30×0,23 μ., που ευθυγραμμίζεται με τον τοίχο Τ7 (Εικ. 29). Ο λίθος είναι αδρά εργασμένος, φέρει δύο ορθογώνιους τόρμους για τη στήριξη μονόφυλλης θύρας και χρησίμευε ως κατώφλι (Κ2). Στην ανατολική πλευρά του κατωφλιού σχηματίζεται σκαλί αδρά εργασμένο, πλ. 0,10 και ύψ. 0,04 μ. Στο ανατολικό του πρόσωπο φέρει διπλή εξαρματική ταινία περιτρέχουσα και τις γωνίες του, που υποδηλώνει προγενέστερη χρήση του ως υπέρθυρου.

Τομή Γ. Σε βάθος 0,21 μ. από την επιφάνεια του Τ2, στη νότια παρειά της τομής, φάνηκε τμήμα τοίχου που τέμνει κάθετα τον τοίχο Τ7 της τομής Ε και είναι χτισμένος με μεγάλους αδρά εργασμένους λίθους και χώμα.

Τομή Δ. Η δυτική παρειά της τομής εφάπτεται της κοίτης του Χήσιου ποταμού. Σε βάθος 1,05 μ., κοντά στην κοίτη του ρέματος, εμφανίστηκε στρώμα καταστροφής, που αποτελούνταν από πήλινες κεραμίδες στέγης, οπτοπλίνθους και λίθους αδρά εργασμένους μικρού και μεγάλου μεγέθους. Σε απόσταση 1 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της τομής Δ και με κατεύθυνση παράλληλη προς τον Τ1, εμφανίστηκε κατασκευή που προχωρεί πέραν της δυτικής παρειάς της τομής Δ και φθάνει σε μήκος 0,57, με πλάτος 0,39 και ύψος 0,32 μ., πιθανότατα τμήμα τοίχου. Αποτελείται από μία σειρά οπτοπλίνθων, πάχ. 0,03 μ., που εδράζονται σε άλλους μικρότερους. Στη βορειοανατολική γωνία του και σε βάθος 0,35 μ. από την επιφάνεια του τοίχου Τ1, εφάπτεται ορθογώνιος εργασμένος λίθος κατά χώραν, με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ., διαστ. 1,15×0,68×0,20 μ., με δύο ορθογώνιους τόρμους, έναν σε κάθε γωνία του και έναν τρίτο στο μέσον. Ο λίθος, που παρουσιάζει φθορά από τη χρήση, χρησιμοποιήθηκε ως κατώφλι και επί αυτού, προφανώς, θα στηριζόταν δίφυλλη θύρα. Στη βόρεια μακριά πλευρά του σχηματίζεται σκαλί αδρά εργασμένο, πάνω στον ίδιο λίθο, πλ. 0,12 και ύψ. 0,05 μ., με δύο ορθογώνιους τόρμους στις δύο γωνίες του. Η ύπαρξη κονιαμάτων και θραυσμάτων αγγείων στις πλευρές του δηλώνει ότι η χρήση του ως κατωφλιού δεν είναι η αρχική. Παρόμοιο κατώφλι είχε βρεθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1972 στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Στη βορειοανατολική γωνία του και σε βάθος 1,08 μ. εφάπτεται τοίχος Τ3, παράλληλος προς τον Τ1. Σε επαφή με το βόρειο όριο του Τ3 υπάρχει σειρά από πήλινες πλάκες, διαστ. 0,35×0,30 μ., η συνέχεια των οποίων έχει αποκαλυφθεί στην τομή Α και συναντά κάθετα τους Τ3 και Τ1. Ο Τ3, μήκ. 2,73 και πλ. 0,52 μ., έχει κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. και είναι χτισμένος με τμήματα οπτοπλίνθων και αδρά εργασμένους λίθους και συνεχίζεται πέραν της νότιας παρειάς της τομής. Σε αυτόν διακρίνονται δύο χρονικές φάσεις. Η πρώτη σχηματίζεται από ορθογώνιους λίθους σχεδόν συμμετρικούς αδρά εργασμένους, επιμελώς τοποθετημένους, ενώ η δεύτερη στερεώνεται επί της πρώτης και είναι χτισμένη με αργούς λίθους, τμήματα πλίνθων και ασβεστοκονίαμα. Παράλληλα προς τον τοίχο Τ3 και σε απόσταση 0,15 μ. ανατολικά αυτού, εντοπίστηκε σειρά λίθων (Τ4), μήκ. 1,25 και πλ. 0,15 μ., από

49. Το οικόπεδο αποτελεί το νοτιοδυτικό τμήμα του συνόλου της ιδιοκτησίας τέως Εμμανουήλ και νυν Ε. Σκούφου, όπου η διενεργηθείσα το 1972 ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως χώρους με ψηφιδωτά δάπεδα, τμήμα κεντρικής οδικής αρτηρίας της αρχαίας πόλης, η οποία πιθανότατα κατέληγε στο χώρο της αρχαίας αγοράς, και λείψανα οικιών σε καλή διατήρηση. Σήμερα τα αρχαία που αποκαλύφθηκαν είναι καταχωσμένα κατά παράβαση σχετικής απόφασης του ΥΠΠΟ, αλλά και δικαστικής απόφασης. Διαγώνια απέναντι βρίσκεται το οικόπεδο, όπου πρόκειται να ανεγερθεί το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πυθαγορείου, και που σε τμήμα του η έρευνα αποκάλυψε αρχαία λείψανα χρονολογούμενα από τον 8ο αι. π.Χ. έως και τους βυζαντινούς χρόνους.

50. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 534-535.

Εικ. 29. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Σκούφου. Κάτοψη της ανασκαφής (παλαιάς και νέας).

πλίνθους και αργούς λίθους πρόχειρης κατασκευής που μαζί με τον Τ3 σχηματίζει αυλάκι. Στη νότια πλευρά του κατωφλιού Κ1 (Εικ. 30), σε βάθος 0,20 μ. από την επιφάνειά του, αποκαλύφθηκε τμήμα πλακόστρωτου δρόμου με πορεία παράλληλη προς τους τοίχους Τ1, Τ3 και Τ4. Είναι επιστρωμένος με λίθινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,50 μ. η μεγαλύτερη, έχει ορατό μήκος 2 μ. και συνεχίζεται πέραν της δυτικής παρειάς της τομής Δ, προς την κοίτη του ρέματος. Ανατολικό όριο του δρόμου αποτελεί ο τοίχος Τ3. Η αλλοίωση της επιφάνειας των πλακών μαρτυρεί τη μακρόχρονη χρήση του δρόμου. Από τον τοίχο Τ1, τη σειρά των πήλινων πλακών και το κατώφλι Κ1 ορίζεται χώρος Δ1 με δάπεδο από σκληρό πατημένο χώμα. Πλάι στη σειρά των πλακών και 0,20 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του κατωφλιού Κ1, βρέθηκε σφηνωμένη στο δάπεδο του χώρου Δ1 χύτρα με περιθέουσες παράλληλες αυλακώσεις από καστανόφαιο πηλό κακής όπτησης, με ένα χάλ-

Εικ. 30. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Σκούφου. Τομή Δ. Το κατώφλι Κ1 και η πλακοστρωμένη οδός.

Εικ. 31. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικόπεδο Ε. Σκούφου. Άποψη των τομών Ζ, Ε και Β.

κινο νόμισμα στο εσωτερικό της και μερικά γύρω της με δυσδιάκριτες παραστάσεις.

Τομή Ε. Η έρευνα έφερε στο φως και σε αυτή την τομή το στρώμα καταστροφής. Το δυτικό όριο της τομής δείχνει να συμπίπτει με το ανατολικό όριο της ανασκαφής του 1972. Σε αυτό το σημείο και σε βάθος 1,33 μ. αποκαλύπτονται δύο τμήματα μαρμάρινου αρράβδωτου κίονα, συνολ. ύψ. 1,10 μ., που όμως δεν βρίσκονται κατά χώραν (Εικ. 31). Σε απόσταση 0,40 μ. από τον κίονα εμφανίζεται σειρά μεγάλων εργασμένων λίθων, προφανώς τμήμα τοίχου Τ6, επιμελώς κατασκευασμένο με συνδετικό υλικό χώμα, που ξεκινά από τη νότια παρειά της τομής, σε απόσταση 2 μ. από τη νοτιοανατολική γωνία της και με κατεύθυνση διαγώνια από ΝΔ. προς ΒΑ., μήκ. 1,60 μ. Στη δυτική του πλευρά σχηματίζεται σκαλί αδρά εργασμένο, ύψ. 0,04 μ. Απέναντι και σε απόσταση 0,72 μ. από τον τοίχο Τ6, παράλληλα προς αυτόν, εμφανίζεται τμήμα τοίχου, μήκ. 1,90 μ., από αδρά εργασμένους λίθους πρόχειρης κατασκευής με αντίστοιχο σκαλί στην ανατολική του πλευρά. Προφανώς στα δύο αντικριστά σκαλιά στηριζόταν κάποια κατασκευή. Στο χώρο Ε2 παρατηρήθηκαν έντονα ίχνη καύσης, πλήθος μεταλλικών καρφιών, ελασμάτων και άλλων αντικειμένων, νομίσματα μαζί με διάσπαρτα οστά και πληθώρα θραυσμάτων κεραμικής. Στο νότιο τμήμα του χώρου Ε2 βρέθηκαν δύο αγγεία σχεδόν ολόκληρα, το ένα πλάι στο άλλο, ένας οξυπύθμενος αμφορέας και μία χύτρα από καστανόφαιο πηλό. Στον ίδιο χώρο, 0,20 μ. χαμηλότερα, βρέθηκε ανθρώπινο οστό από κλείδωση με οπή και δίπλα του μεταλλικό καρφί της ίδιας διατομής με αυτήν της οπής[51].

Στο νοτιότερο σημείο του χώρου Ε2 βρέθηκε χάλκινο νόμισμα μεγάλου μεγέθους ενεπίγραφο στη μία όψη και με προτομή στην άλλη, χρονολογούμενο στους βυζαντινούς χρόνους. Προφανώς ο χώρος Ε3 είχε κατά τους βυζαντινούς χρόνους χρήση ταφική. Τη δυτική παρειά της τομής διατρέχει τοίχος χτισμένος με αδρά εργασμένους λίθους, που γωνιάζει με το τμήμα του τοίχου που φαίνεται στη νότια παρειά της τομής Γ.

Τομή Ζ. Σε απόσταση 1,30 μ. από τη βορειοδυτική γωνία της τομής, ήλθε στο φως τοίχος επιμελώς χτισμένος με αδρά εργασμένους λίθους, μερικοί από τους οποίους δείχνουν να βρίσκονται σε β΄ χρήση. Αυτό το τμήμα αποτελεί τη συνέχεια προς Α. του Τ2 της τομής Β και ταυτίζεται με τον τοίχο Τ13 της ανασκαφής του 1972. Σε βάθος 0,43 μ. από την επιφάνεια του Τ2/Τ13, φαίνεται ορθογώνιος λίθος εργασμένος, διαστ. 1,11×0,49× 0,21 μ., που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον Τ6. Το συνολικό μήκος του φθάνει τα 2,60 μ. Πρόκειται για κατώφλι Κ3 σε β΄ χρήση, με αβαθή κυκλικό τόρμο στη βορειοδυτική γωνία του και δεύτερο, που σώζεται κατά το ήμισυ, στη βορειοδυτική πλευρά του. Το κατώφλι φέρει σκαλί αδρά εργασμένο, που βρίσκεται στην ίδια ευθεία με το σκαλί των λίθων του τοίχου Τ6.

Στρωματογραφία: 1) Το ανώτερο στρώμα είναι στρώμα επίχωσης με πολλά σύγχρονα οικοδομικά υλικά. 2) Στρώμα, πάχ. 0,50 μ., σκούρου καστανού χώματος με αργούς λίθους, θραύσματα αγγείων χονδροειδούς κεραμικής και τμημάτων ασβεστοκονιάματος. 3) Στρώμα, πάχ. 0,50 μ., όπου απουσιάζει εντελώς η κεραμική. 4) Στρώμα καταστροφής, πάχ. 0,20-0,40 μ., με πλήθος τμημάτων οπτοπλίνθων, μικρών και μεγάλων αργών λίθων και κάποιων εργασμένων με αρχιτεκτονικά στοιχεία προηγούμενης χρήσης. Το χώμα είναι καστανό με πλήθος θραυσμάτων κεραμικής και αρκετά μικροαντικείμενα. 5) Στρώμα, πάχ. 0,30 μ., με θραύσματα αγγείων αβαφούς χρηστικής κεραμικής. 6) Χώμα καστανό σκουρότερο του προηγούμενου, λασπώδες και σχεδόν πλήρης απουσία αργών λίθων. Εμφάνιση

51. Η μελέτη από ειδικό επιστήμονα-ιατρό θα επιβεβαιώσει την υπόθεση ότι πρόκειται για χειρουργική επέμβαση.

οστράκων μεγαρικών σκύφων και λεπτής χρηστικής κεραμικής με μελανό γάνωμα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η εύρεση, σε βάθος 1,82 μ., θραυσμάτων σκύφου γεωμετρικών χρόνων που μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως terminus ante quem.

Συμπεράσματα: Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας έφερε στο φως τη συνέχεια των λειψάνων που είχαν αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 1972. Τα οικοδομικά λείψανα χρονολογούνται από τους ελληνιστικούς έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Τα λιγοστά θραύσματα γεωμετρικών αγγείων, που ήλθαν στο φως στη φετινή περίοδο, δεν μπορούν να αποτελέσουν στοιχείο πρώιμης ασφαλούς χρονολόγησης της εγκατάστασης. Το ευρύ χρονολογικό φάσμα, που αποκαλύπτεται στο οικόπεδο και στη γύρω περιοχή, επιβεβαιώνει τις έως σήμερα υποθέσεις για την ύπαρξη μιας πυκνοκατοικημένης συνοικίας λιτών, αλλά και πλούσιων οικιών και καταστημάτων στο κέντρο της αρχαίας πόλης, στον περιβάλλοντα χώρο της αρχαίας αγοράς, με πρόσωπο σε κεντρική οδική αρτηρία από τον 8ο αι. π.Χ. έως και τους υστεροβυζαντινούς χρόνους. Η ανέγερση κατοικιών στο οικόπεδο Σκούφου, επί του καταστρώματος κεντρικής οδικής αρτηρίας της αρχαίας πόλης, οφείλεται κατά πάσα πιθανότητα στις άσχημες συνθήκες που επικρατούσαν στη Σάμο τον 7ο αι. μ.Χ. κατά τη διάρκεια των αραβικών επιδρομών, άποψη η οποία αναφέρεται από τον πρώτο ανασκαφέα του οικοπέδου Κ. Τσάκο, η οποία γίνεται αποδεκτή λαμβανομένων υπ' όψιν των τελευταίων ανασκαφικών στοιχείων.

Οικόπεδο Δ. Πόθα (Ο.Τ. 47, αριθ. οικοπέδου 297)

Το οικόπεδο, εμβαδού 289,30 τ.μ., συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο Ε. Αλιφαντή[52], προς Β. με το ξενοδοχείο «Φρόσω» ιδιοκτησίας Α. Κυριαζή και «Villa Moustaka»[53], προς Α. με την ιδιοκτησία Ευ. Κωνσταντάκη[54] και Χατζημανώλη-Καραβασίλη, ενώ προς Δ. έχει πρόσωπο στη δημοτική οδό Ευπαλίνου.

Η ανασκαφική έρευνα, που επεκτάθηκε σχεδόν σε ολόκληρη την έκταση του οικοπέδου, έφθασε σε βάθος 3,41 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και έφερε στο φως λείψανα τοίχων που ανήκουν σε δύο διαφορετικές χρονικές φάσεις: η πρώτη των ελληνιστικών χρόνων και η δεύτερη των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας.

Στους ελληνιστικούς χρόνους τοποθετείται τοίχος (Τ5) με κατεύθυνση Α.-Δ., ορατ. μήκ. 3,75, πλ. 0,88-1 και σωζ. ύψ. 1,80 μ., που βρέθηκε σε βάθος 1,57 μ., με το νότιο πρόσωπό του χτισμένο με μεγάλους εργασμένους ασβεστολιθικούς δόμους, ενώ το βόρειο, το οποίο δεν πρέπει να ήταν ορατό, με αργούς ασβεστόλιθους και χώμα. Το νότιο πρόσωπο φέρει ίχνη από συνδέσμους και διακρίνεται για την επιμέλεια της κατασκευής σε αντίθεση με την πρόχειρη κατασκευή του βόρειου. Ο τοίχος στερεώνεται σε χώμα και οπωσδήποτε ανήκει σε μεγάλο δημόσιο κτίριο, πιθανώς δε να σχετίζεται με τα λείψανα μεγάλου δημόσιου κτιρίου ελληνιστικών χρόνων, που αποκαλύφθηκε στο προς Ν. οικόπεδο Ε. Αλιφαντή[55] και στο προς Δ. απέναντι οικόπεδο Μωραΐτη-Χατζηγιάννη[56].

Στην ίδια χρονική φάση ανήκει τοίχος παράλληλος προς τον πρώτο, χτισμένος με αργούς μέτριου και μεγάλου μεγέθους ασβεστόλιθους και χώμα, ορατ. μήκ. 3,80, ορατ. πλ. 0,53-1,55 και σωζ. ύψ. 0,85-1,60 μ., που επίσης στερεώνεται στο χώμα. Ίχνη ασβεστοκονιάματος στην επιφάνειά του, προφανώς, αποτελούν κατάλοιπα επέμβασης στους χρόνους της ύστερης αρχαιότητας. Στην ίδια φάση χρονολογούνται, επίσης, τοίχοι χτισμένοι με αργούς λίθους μέτριου και μεγάλου μεγέθους με συνδετικό υλικό χώμα, τμήμα δαπέδου με πήλινες πλάκες, διαστ. 1,08×0,88 μ., και πήλινος αγωγός ύδρευσης με κατεύθυνση ΒΔ.-ΝΑ.

Χαρακτηριστική ήταν η μεγάλη επίχωση του οικοπέδου και η ύπαρξη, σε βάθος 2,20 μ., στρώματος καταστροφής αποτελούμενου από λίθους, τμήματα πήλινων κεραμίδων και όστρακα χονδροειδών αγγείων. Η κεραμική, κατά κύριο λόγο χρηστική, περιελάμβανε θραύσματα αγγείων από τους αρχαϊκούς χρόνους, λιγοστά μελαμβαφή και όστρακα αγγείων των χρόνων της ύστερης αρχαιότητας. Σημαντικός είναι ο αριθμός των ενσφράγιστων λαβών και των πήλινων λύχνων. Αγνύθες, τμήματα πήλινων ειδωλίων, όστρεα, οστά, χάλκινα και σιδερένια στελέχη μικροαντικειμένων, χάλκινα νομίσματα, είναι μερικά από τα κινητά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν.

Τα έως σήμερα ανασκαφικά στοιχεία οδηγούν στην υπόθεση ότι σε αυτό το τμήμα της αρχαίας πόλης, που βρισκόταν κοντά στην περιοχή του αρχαίου λιμένα, υπήρχε ένα μεγάλων διαστάσεων δημόσιο οικοδόμημα, τμήματα του οποίου αποκαλύπτονται σταδιακά με την ανασκαφική έρευνα.

Οικία Σ. Κανακάκη (Ο.Τ. 62, αριθ. οικοπέδου 624)

Το αίτημα του ιδιοκτήτη για επισκευή του ισογείου υπάρχουσας διώροφης με υπόγειο οικοδομής και η αντιπαράθεση δύο πολιτών του Πυθαγορείου στάθηκαν η αιτία να έλθει στο φως τμήμα μιας εγκατάστασης θερμών μέσα στη σύγχρονη πόλη του Πυθαγορείου προς Ν., απέναντι από το χώρο της αρχαίας αγοράς[57]. Η καταγγελία ενός από αυτούς για ύπαρξη αρχαίων στο υπόγειο της οικίας του άλλου οδήγησε την υπογράφουσα να προχωρήσει[58] σε καθαίρεση τμήματος από τούβλα και τσι-

52. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 932.

53. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 295-298.

54. *ΑΔ* 28 (1973): Χρονικά, σ. 521.

55. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 932.

56. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 378, 380· 24 (1969): Χρονικά, σ. 379, 381.

57. Με την έρευνα επαληθεύθηκαν οι πληροφορίες της αείμνηστης μητέρας των ιδιοκτητών Π. Κανακάκη προς τον επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκο για την ύπαρξη μιας «τρύπας» στο υπόγειο της κατοικίας της.

58. Οι προθέσεις της Εφορείας για διερεύνηση του υπογείου της διώροφης οικίας συνιδιοκτησίας Σ. και Δ. Κανακάκη γνωστοποιήθηκαν στον πρώτο, ο οποίος αδιαμαρτύρητα επέτρεψε στο συνεργείο να προχωρήσει στην καθαί-

μέντο, το οποίο έφραξε την πρόσβαση προς την αρχαία εγκατάσταση. Το θέαμα μετά την καθαίρεση του σύγχρονου τοίχου ήταν πραγματικά συγκλονιστικό: μια θολωτή κατασκευή χτισμένη με πλίνθους και ασβεστοκονίαμα φάνηκε μπροστά μας, ο νότιος τοίχος της οποίας εδράζεται επί του φυσικού βράχου (Εικ. 32). Προχωρώντας στο εσωτερικό της κατασκευής διαπιστώθηκε ότι κατευθύνεται προς Δ., ότι συνεχίζεται δηλαδή κάτω από την όμορη προς Δ. ιδιοκτησία Α. Κανακάκη και ότι το μήκος της, έως το σημείο που ήταν δυνατόν να ερευνηθεί, φθάνει τα 9,50 μ. Η συνέχιση της πορείας δυτικότερα στάθηκε αδύνατη, εξαιτίας μπάζων που εμπόδιζαν την προσπέλαση. Ύστερα από τον καθαρισμό τμημάτων των τοίχων του υπογείου διαπιστώθηκε ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος τους είναι τμήματα της αρχαίας εγκατάστασης και ότι η τσιμεντόπλακα της οροφής του υπογείου εδράζεται πάνω σε αυτά. Μια δοκιμαστική τομή που χαράχθηκε στο τσιμεντένιο δάπεδο του υπογείου, κοντά στην είσοδο της θολωτής κατασκευής, έφερε στο φως αυλάκια με τοιχώματα από πήλινες πλάκες και άλλα λαξευμένα στο φυσικό έδαφος – την ασπροπηλιά – που συνεχίζονται προς Β., κάτω από το τσιμεντένιο δάπεδο του υπογείου.

Τα κινητά ευρήματα που συγκεντρώθηκαν είναι κυρίως θραύσματα αμφορέων ρωμαϊκών χρόνων, θραύσματα γυάλινων αγγείων, λιγοστά σπαράγματα τοιχογραφιών και οστά.

Η κατασκευή που αποκαλύφθηκε στο υπόγειο της ιδιοκτησίας Κανακάκη πρέπει να σχετίζεται με τα λείψανα της λουτρικής εγκατάστασης που ήλθε στο φως με την ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο τέως ιδιοκτησίας Πανουράκη κ.ά. και νυν Ελληνικού Δημοσίου[59], στο χώρο στάθμευσης αυτοκινήτων, στις ρίζες του λόφου του Κάστρου. Βέβαιο είναι, επίσης, ότι το τμήμα του υπέργειου πλινθόκτιστου τοίχου που σώζεται 10 μ. δυτικότερα, σε επαφή με το δυτικό τοίχο της διώροφης οικίας Α. Κανακάκη, ανήκει στην ίδια εγκατάσταση. Η αρχαία κατασκευή, εκτός από το υπόγειο Σ. Κανακάκη, καταλαμβάνει το υπέδαφος της προς Δ. διώροφης οικίας Α. Κανακάκη και συνεχίζεται κάτω από την ασφαλτοστρωμένη δημοτική οδό που οδηγεί στο χώρο στάθμευσης του Πυθαγορείου. Η διατήρηση του μνημείου είναι εξαιρετική. Η επέκταση της ανασκαφικής έρευνας δυτικότερα θα καταστεί δυνατή μόλις εξασφαλιστεί η στατική επάρκεια της υπεράνω ευρισκόμενης διώροφης οικίας Α. Κανακάκη.

Από την αποκάλυψη της καλοδιατηρημένης μνημειακής κα-

Εικ. 32. Σάμος. Πυθαγόρειο. Οικία Σ. Κανακάκη. Άποψη της λουτρικής εγκατάστασης. Τμήμα του κλάδου του ρωμαϊκού υδραγωγείου στο χώρο της αρχαίας αγοράς.

τασκευής διαπιστώνεται η ύπαρξη μεγάλης εγκατάστασης θερμών σε κεντρική θέση της αρχαίας πόλης της Σάμου, στον ευρύτερο χώρο της αρχαίας αγοράς. Η εγκατάσταση αυτή πιθανώς να εξυπηρετούσε την περιοχή του λόφου του Κάστρου, όπου εικάζεται – σύμφωνα πάντα με τα έως σήμερα στοιχεία – ότι αποτελούσε το χώρο ίδρυσης των πολυτελών επαύλεων και ανακτορικών συγκροτημάτων της αρχαίας πόλης. Η υδροδότηση της λουτρικής εγκατάστασης πρέπει να εξασφαλιζόταν από τον κλάδο του ρωμαϊκού υδραγωγείου της πόλης, τμήμα μιας καμάρας του οποίου σώζεται στα βόρεια του χώρου της αρχαίας αγοράς και έχει κατεύθυνση από Β. προς Ν.

Έως σήμερα στο χώρο της αρχαίας πόλης έχουν έλθει στο φως οι παρακάτω λουτρικές εγκαταστάσεις: 1) τεράστιων διαστάσεων εγκατάσταση ρωμαϊκών θερμών στο χώρο των αθλητικών εγκαταστάσεων στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης[60], 2) μικρών διαστάσεων λουτρό σε κεντρικό σημείο της πόλης[61], 3) μεγάλων διαστάσεων εγκατάσταση ρωμαϊκών θερμών κοντά στον αρχαίο λιμένα, βορειοδυτικά του ναού του Διονύσου[62] και 4) τεράστιων διαστάσεων εγκατάσταση ρωμαϊκών θερμών, νότια του χώρου της αρχαίας αγοράς, που θα εξυπηρετούσε τους κατοίκους της περιοχής του λόφου του Κάστρου.

Αύλειος χώρος Δημοτικού Σχολείου Πυθαγορείου

Η εκσκαφή σε βάθος, καθ' υπέρβαση των όρων της χορηγηθείσας στο Δήμο Πυθαγορείου άδειας, στάθηκε η αφορμή διε-

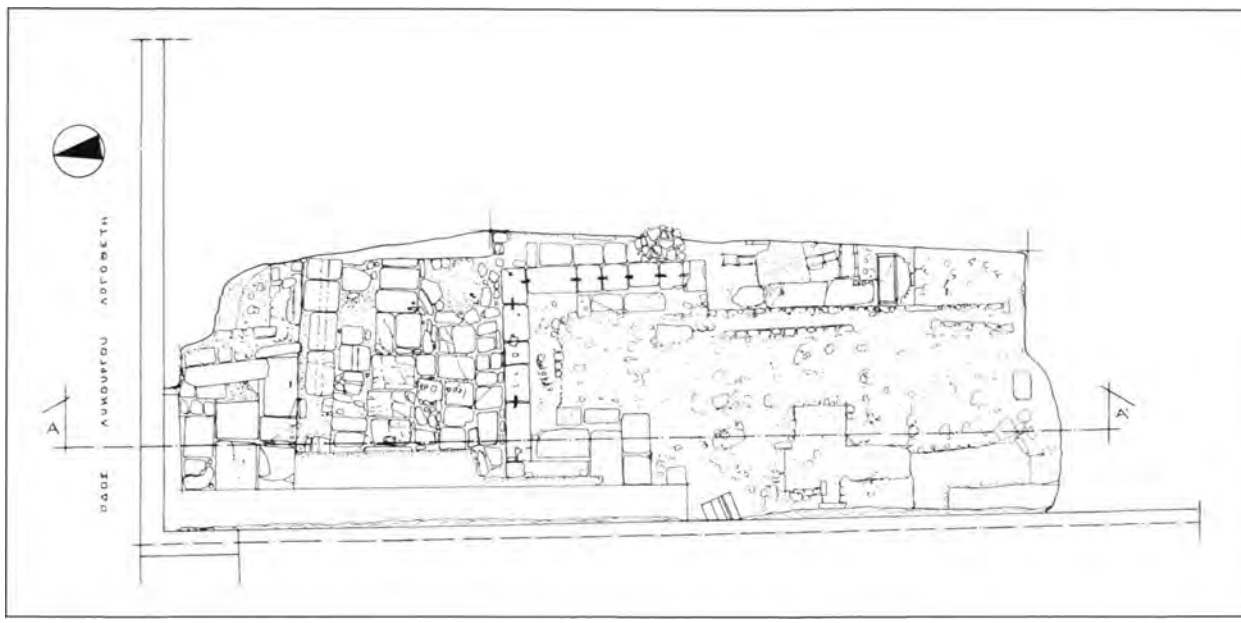
ρεση του σύγχρονου τοίχου και στις εργασίες που ακολούθησαν. Αξίζει να αναφερθεί η ευγενική συμπεριφορά του ιδιοκτήτη και της οικογένειάς του σε όλη τη διάρκεια των εργασιών.

59. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 936-938.

60. Martini, ό.π. (υποσημ. 47).

61. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 484, 486-487.

62. Ό.π., σ. 486, 488.

Εικ. 33. Σάμος. Πυθαγόρειο. Αύλειος χώρος Δημοτικού Σχολείου. Κάτοψη της ανασκαφής.

νέργειας σωστικής ανασκαφής στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Σχολείου του Πυθαγορείου, στη θέση όπου είχε προγραμματιστεί να ανεγερθεί το νέο νηπιαγωγείο[63] (Εικ. 33).

Η κατάσταση αρχικά ήταν προβληματική, διότι η μπουλντόζα είχε αναμοχλεύσει το έδαφος, με αποτέλεσμα να διαταραχθεί η στρωματογραφία και πλήθος μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών να έλθει στο φως, μεταξύ των οποίων εδώλιο, μήκ. 1,29, πλ. 0,42 και ύψ. 0,38 μ., στο άνω μέρος της εμπρόσθιας καμπυλωτής όψης του οποίου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή *ΙΕΡΕΩΣ Ο ΤΟΠΟΣ*, ενώ στη μία πλάγια όψη η εξής[64]:

ΕΥΙ Ι
ΤΙ ΑΚΟΥΙΖΗΗ Ι
ΟΥ ΑΡΤΕΜΙΣΙ
ΟΥΩΧΑΙΡΕ
ΟΥ
ΑΝΤΙΟΧΟΥ
Ι
ΦΙΛΙΑ

Με πολύ κόπο και μεγάλη προσοχή[65] αποκαταστάθηκε τελικά η διαταραγμένη εικόνα του χώρου και έτσι προχώρησαν οι εργασίες καθαρισμού και η περαιτέρω διερεύνησή του. Στο μεγαλύτερο τμήμα του ανεσκαμμένου χώρου προς Ν. αποκαλύφθηκε τμήμα εξέδρας, διαστ. 11,80×6 μ., με αναβαθμούς από μαρμάρινους ορθογωνισμένους λίθους στην περιφέρειά της, οι οποίοι συνδέονται με μολύβδινους πειόσχημους συνδέσμους. Το εσωτερικό της εξέδρας είναι γεμισμένο με μικρούς αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Το ενεπίγραφο εδώλιο, προφανώς, βρισκόταν πάνω στην αποκαλυφθείσα εξέδρα, η οποία πρέπει να υποδηλώνει τη θέση του ιερέα, προκειμένου να παρακολουθήσει τις τελετές που λάμβαναν χώρα στην πόλη. Η προς Δ. συνέχειά της βρίσκεται κάτω από την όμορη προς Δ. οικία Ασλάνη. Η εξέδρα έχει πρόσωπο προς Β., όπου η έρευνα έφερε στο φως τμήμα της πλακοστρωμένης Ιεράς Οδού, η οποία κατευθυνόταν από Α. προς Δ. και κατέληγε στο ιερό της Ήρας[66]. Πάνω στις πλάκες της οδού είναι ευδιάκριτα τα ίχνη των τροχών των αμαξών, που μετέφεραν τους πιστούς στο ιερό της Ήρας. Το ανεσκαμμένο μήκος της οδού είναι 4,70, ενώ το πλάτος της 4,35-4,50 μ.

Βόρεια ακριβώς της οδού άρχισε να αποκαλύπτεται χώρος επιστρωμένος με μαρμάρινες πλάκες μεγάλου μεγέθους, που εκτείνεται πέρα των ορίων της ανασκαφής προς Α., προς Δ.,

63. Σε ξύλινο κτίσμα, που βρισκόταν στην ίδια θέση, στεγαζόταν για πολλά χρόνια το Νηπιαγωγείο του Πυθαγορείου. Ο δήμος, εξαιτίας της επικινδυνότητας της ετοιμόρροπης ξύλινης κατασκευής, σχεδίασε την καθαίρεσή της και την ανέγερση σύγχρονου ισόγειου κτιρίου για τη στέγαση των νηπίων. Παρά τη σαφήνεια των όρων της αδείας της Εφορείας για επιφανειακή θεμελίωση, οι εκσκαφές προχώρησαν σε βάθος με αποτέλεσμα να φανούν αρχαιότητες, για την εύρεση των οποίων ενημέρωσε ο δήμαρχος Ν. Μάρκου.

64. Τα γράμματα της πρώτης επιγραφής έχουν ύψος 0,075 μ. με ακραίμονες και οδηγούν στη χρονολόγηση του εδωλίου στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σύμφωνα με το μελετητή των σαμιακών επιγραφών, αγαπητό φίλο, Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Κ. Τσάκο, οι χαραγμένες στην πλάγια όψη επιγραφές αποτελούν ερωτικά μηνύματα μεταξύ νεαρών αγοριών.

65. Αξίζει να αναφερθεί η προσφορά του εργατοτεχνίτη της Εφορείας Δ. Σοφούλη, ο οποίος με μεθοδικότητα προχώρησε σε καθαρισμό των αποκαλυφθέντων από τη μπουλντόζα αρχαίων.

66. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 943, σημ. 38.

αλλά και κάτω από την κεντρική οδό Πυθαγορείου-Χώρας, ορατ. διαστ. 2,80×2,50 μ., ο οποίος ίσως ταυτίζεται με πλατεία συνάθροισης των πολιτών στο χώρο της αρχαίας αγοράς. Μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, που άρχισε να αποκαλύπτεται στο ανατολικό όριο της ανασκαφής, μαρτυρεί την ύπαρξη ενδιαφέροντος οικοδομήματος προς Α. Τάφοι ορθογώνιου σχήματος βυζαντινών χρόνων που ανασκάφηκαν στο ανατολικό και δυτικό τμήμα του χώρου, προφανώς, σχετίζονται με την ύπαρξη νεκροταφείου στους ύστερους χρόνους σε αυτήν τη θέση[67].

Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας στο χώρο είναι απαραίτητη για τη μελέτη των αποκαλυφθέντων λειψάνων, που αν κρίνει κανείς από τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που ήλθαν στο φως, όπως π.χ. του γείσου των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων που φάνηκε στο δυτικό όριο του ανεσκαμμένου χώρου και προχωρεί κάτω από την προς Δ. όμορη οικία Ασλάνη, πρέπει να συγκροτούν ένα μνημειώδες οικοδομικό σύνολο, το οποίο θα δέσποζε στα νότια της Ιεράς Οδού.

Σκόπιμο είναι να αναφερθεί το μεγάλο ενδιαφέρον των μικρών μαθητών του Δημοτικού Σχολείου για τις αρχαιότητες που βρέθηκαν στην αυλή του σχολείου, αλλά και το πάθος που είχαν μερικοί, όταν, μετά από συνεννόηση με το διευθυντή του σχολείου Ευ. Κόττορο, συμμετείχαν στον καθαρισμό των αρχαίων λειψάνων. Μετά το πέρας της ανασκαφικής έρευνας στο συγκεκριμένο τμήμα, ο χώρος περιφράχθηκε με σιδερένιο κιγκλίδωμα, για να εξασφαλιστεί η σωματική ακεραιότητα των μαθητών. Στο δήμο επισημάνθηκε η σπουδαιότητα των ευρημάτων και υπεδείχθη να αναζητηθεί άλλο οικόπεδο για την ανέγερση νηπιαγωγείου.

Γεωμετρική νεκρόπολη αρχαίας Σάμου

Μια σωστική ανασκαφή στο οικόπεδο Ι. Σοφιανού-Ψύχα[68], στην εκτός σχεδίου πόλης περιοχή του Πυθαγορείου, στα δυτικά του αρχαιολογικού χώρου των Θερμών, αποκάλυψε πριν λίγα χρόνια το χώρο της γεωμετρικής νεκρόπολης της αρχαίας πόλης Σάμου[69].

Η θέση της νεκρόπολης εντός των τειχών της αρχαϊκής πόλης δίνει στοιχεία για την έκταση της αρχαίας πόλης κατά τους γεωμετρικούς χρόνους που, όπως φαίνεται, ήταν περιορισμένη σε σχέση με την έκταση της αρχαϊκής Σάμου. Χαρακτηριστικό του χώρου είναι η άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα, η τοποθέτηση όλων των ταφών σε πλατειά στρώση άμμου και η εκτεταμένη χρήση βοτσάλων. Οι ταφές, που έχουν αποκαλυφθεί έως σήμερα, καλύπτουν χρονολογικά μια περίοδο από τον 9ο έως και τον 7ο αι. π.Χ. και διακρίνονται: α) σε ενταφιασμούς σε λάκκους, β) σε εγχυτρισμούς και γ) σε καύσεις, ενώ έχει έλθει στο φως σεβαστός αριθμός εκτεταμένων πυρών, διαστ. 1-2×0,50-1 και πάχ. 0,50 μ. Το πρόβλημα του ανάμματος της πυράς, αλλά και της συντήρησής της φαίνεται πως αντιμετωπίστηκε με την κατασκευή αυλάκων εξαερισμού και, προφανώς, αυτή τη χρήση είχε στενόμακρο αυλάκι με τοιχώματα από συμπαγή άμμο που βρέθηκε ακριβώς πάνω από μία πυρά και κατέληγε σε οπή στην επιφάνεια του εδάφους. Σε μία περίπτωση, πάνω από την πυρά αποτέφρωσης του νεκρού, έχει αποκαλυφθεί ορθογώνια κατασκευή, διαστ. 1,70×0,64×0,75 μ., από πλακοειδείς πώρινους λίθους που, πιθανότατα, αποτελεί μνημείο, δηλαδή σήμα ή μνήμα. Άλλος τρόπος σήμανσης ταφών αποτελεί ορθογώνια εργασμένη ασβεστολιθική πέτρα, πάνω από το χώρο τριών εγχυτρισμών. Τα αγγεία που έχουν χρησιμοποιηθεί για τις ταφές είναι υπερμεγέθεις και χυτροειδείς πίθοι, αμφορείς και υδρίες. Σε μερικές περιπτώσεις τα ταφικά αγγεία ήταν συγκεντρωμένα και μερικά από αυτά ήταν τοποθετημένα σε παράλληλες σειρές. Αυτή η διάταξη οδηγεί στην υπόθεση ότι ο χώρος που είχαν στη διάθεσή τους ήταν περιορισμένος ή ότι για κάποιο άλλο λόγο – ίσως οικογενειακό – οι νεκροί έπρεπε να ταφούν ο ένας κοντά στον άλλο.

Εντυπωσιακή είναι η έρευνα στο χώρο του νεκροταφείου, όπως εξελίσσεται τα τελευταία χρόνια με την αποκάλυψη συστάδας κυκλικών τύμβων διαφόρων διαμέτρων. Το χτίσιμο των τύμβων έγινε, πιθανότατα, βάσει σχεδίου, έτσι ώστε να παρουσιάζεται μια πραγματικά εντυπωσιακή μνημειακή κατασκευή. Κατά την έρευνα στο εσωτερικό των τύμβων η εικόνα ήταν εκπληκτική. Κατά κύριο λόγο εγχυτρισμοί, αλλά και ενταφιασμοί νεκρών με συμβατικό τρόπο, καθώς και πυρές γεμίζουν το εσωτερικό των κτιστών περιβόλων. Έως τώρα σε μία μόνο περίπτωση ήλθε στο φως – στο κέντρο περίπου ενός τύμβου – οστεοθήκη με τοιχώματα από σχιστόπλακες, που περιείχε καμένα οστά, τα οποία ανήκαν σε δύο νεκρούς[70]. Η εύρεση καμένων χάλκινων πορπών καταδεικνύει ότι οι νεκροί καίγονταν ενδεδυμένοι. Η ύπαρξη οστών ζώων στο χώρο των ταφών δηλώνει το έθιμο της προσφοράς ζώων στους νεκρούς. Συχνότερες, ωστόσο, ήταν οι προσφορές υγρών, όπως αποδεικνύεται από το μεγάλο αριθμό αγγείων πόσεως που βρέθηκαν, οινοχοών και κυπέλλων. Χαρακτηριστική είναι η εύρεση κατασκευών ορθογώνιου σχήματος, στον πυθμένα των οποίων υπάρχει στρώση γεμάτη με οστά ζώων και πλήθος οστράκων από γεωμετρικούς κρατήρες, οινοχόες, κύπελλα, υδρίες, καθώς και λιγοστά μετάλλινα αντικείμενα, όλα εντονότατα καμένα, που πιθανώς αποτελούν αποθέτες τέφρας με κατάλοιπα από έμπυρες θυσίες, όπως στη Μινώα της Αμοργού, αποικία των Σαμίων, γεγονός που δικαιολογεί απόλυτα την παρουσία κοινών εθίμων.

67. Ό.π., σ. 943-944.

68. Το οικόπεδο, εμβαδού 6 στρεμμάτων περίπου, περιήλθε στην ιδιοκτησία του Ελληνικού Δημοσίου ύστερα από αναγκαστική απαλλοτρίωση.

69. Η ανασκαφή, με απόφαση του ΚΑΣ, από το 1993 έχει ενταχθεί στον κατάλογο των συστηματικών ανασκαφών του ΥΠΠΟ, με επίβλεψη της υπογράφουσας και έκτοτε χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Αιγαίου, προς το οποίο απευθύνω και από αυτή τη θέση τις θερμές ευχαριστίες μου, διότι η συμβολή του είναι καθοριστική για την πορεία της έρευνας.

70. Η ανθρωπολογική μελέτη γίνεται από τον καθηγητή Α. Αγελαράκη.

Η κεραμική που έχει έλθει στο φως είναι πραγματικά εντυπωσιακή και αποδεικνύει την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου στη Σάμο κατά τους γεωμετρικούς χρόνους. Υπερμεγέθεις κρατήρες με πόδι και πλαστικούς δακτυλίους, αμφορείς με δύο ή τέσσερις λαβές, υδρίες, οινοχόες, κύπελλα, σκύφοι, όλπες, πυξίδες, αλλά και πήλινα ειδώλια ζώων, καθώς και χάλκινα και οστέινα μικροαντικείμενα συνόδευαν τους νεκρούς στην τελευταία τους κατοικία. Από τα διακοσμητικά θέματα ιδιαίτερη αγάπη φαίνεται πως υπήρχε στους ομόκεντρους κύκλους, στα κρεμάμενα ημικύκλια, στο μαίανδρο, στα πτηνά, αλλά και σε μία περίπτωση στη σβάστικα. Η παράσταση πλοίου με πανιά σε υπερμεγέθη κρατήρα είναι μοναδική έως σήμερα στη σαμιακή αγγειογραφία.

Η ύπαρξη διαφόρων τύπων ταφών μαρτυρεί ότι ο τρόπος ταφής των νεκρών ήταν θέμα προσωπικής επιλογής. Η παράλληλη παρουσία προσεκτικότερων και λιτών ταφών υποδηλώνει μια ήδη διαμορφωμένη από τους χρόνους εκείνους κοινωνική διαστρωμάτωση.

Ενδιαφέρουσα είναι η αποκάλυψη, πάνω από την επιφάνεια των κυκλικών τύμβων, τμημάτων της θεμελίωσης μεγάλου δημόσιου κτιρίου, που πιθανότατα ταυτίζεται με την παλαίστρα του οργανωμένου χώρου των αθλητικών εγκαταστάσεων της αρχαίας πόλης, τμήματα των οποίων έχουν έλθει στο φως στην περιοχή[71].

Σημαντικότατη για τη μελέτη της αρχαίας πόλης είναι η εύρεση «θησαυρού» 29 αργυρών νομισμάτων από τη Σάμο, τη Μίλητο, την Έφεσο, την Πριήνη και άλλες αποικίες, μέσα σε μολύβδινη πυξίδα θαμμένη κάτω από το δάπεδο δωματίου που σχετίζεται με τις αθλητικές εγκαταστάσεις[72], σε επίπεδο ψηλότερο των κυκλικών τύμβων. Η αποκάλυψη του «θησαυρού» είναι σπουδαία για την έρευνα, διότι είναι η πρώτη φορά που έρχεται στο φως σε ανασκαφή στο χώρο της αρχαίας πόλης ο γνωστός τύπος σαμιακού νομίσματος με τη λεοντή και το ημίτομο ταύρου, αλλά και η πρώτη συνεύρεση στη Σάμο νομισμάτων των ιωνικών πόλεων. Η συνέχιση της έρευνας θα δώσει απάντηση στο πλήθος των ερωτημάτων που έχουν δημιουργηθεί στην πορεία αυτής της ανασκαφής[73].

ΙΚΑΡΙΑ

Κάμπος

Οικόπεδο Πνευματικού Κέντρου

Η ανασκαφική έρευνα[74], που επεκτάθηκε σε ολόκληρη την έκταση του παραπάνω οικοπέδου[75], εξαιρουμένου μικρού τμήματος στη βορειοδυτική γωνία, εξαιτίας της ύπαρξης μεγάλης συκιάς, έφθασε σε βάθος 0,70-2,60 μ., λόγω του επικλινούς εδάφους.

Σε απόσταση 2,95 μ. από τη δυτική παρειά της τομής Α και σε βάθος 0,75 μ. από την επιφάνεια του εδάφους της νοτιοανατολικής γωνίας της, αποκαλύφθηκε τοίχος Τ9 επιμελημένης κατασκευής, με κατεύθυνση Ν.-Β., ορατ. μήκ. 4, πλ. 1-1,10 και σωζ. ύψ. 0,90 μ. Είναι χτισμένος με μεγάλου και μέτριου μεγέθους αργούς πασπαρόλιθους, τεμάχια γρανίτη και μαρμαρόπετρες, πολλές από τις οποίες πλακοειδείς, και έχει ως συνδετικό υλικό κοκκινόχωμα. Οι πέτρες είναι τοποθετημένες σε οριζόντιες στρώσεις, ενώ στους αρμούς έχουν τοποθετηθεί κάθετα άλλες μικρότερες. Ο Τ9 εισχωρεί στο νότιο όριο του οικοπέδου και φαίνεται να συνεχίζεται πέραν της βόρειας παρειάς της τομής Α. Στο δυτικό πρόσωπό του εφάπτονται κάθετα, με κατεύθυνση Α.-Δ., τοίχοι Τ1 και Τ5, που βρέθηκαν σε βάθος 0,90 και 1,30 μ. αντίστοιχα, πρόχειρης κατασκευής, χτισμένοι με μεγάλου και μέτριου μεγέθους αργούς λίθους, κυρίως πασπαρόλιθους, σε στρώσεις όχι απόλυτα οριζόντιες και έχουν λεπτόκοκκο χώμα για συνδετικό υλικό. Εδράζονται στο φυσικό έδαφος, είναι σχεδόν παράλληλοι μεταξύ τους και ανήκουν κατά πάσα πιθανότητα σε επόμενη χρονική φάση από τον Τ9. Ο Τ1 διακόπτεται απότομα στον κατακόρυφο άξονα που ορίζει το πέρας του δυτικότερου άκρου του, σε απόσταση 1,20 μ. από τη δυτική παρειά της τομής Α, και σώζεται σε μήκος 1,90 μ., μέγιστο εξέχον από τη νότια παρειά πλάτος 0,70 και μέγιστο σωζόμενο ύψος 1,08 μ. Σε απόσταση 2,95 μ. από τον Τ1 και προφανώς σύγχρονος με αυτόν, ο τοίχος Τ5 τέμνει τη δυτική παρειά της τομής Α και προεκτείνεται έξω από αυτήν, ενώ σώζεται σε ορατό μήκος 2,50, πλάτος κυμαινόμενο 0,70-0,75 και ύψος 0,95 μ. Σε απόσταση 2,90 μ. βόρεια της τομής Α και σε βάθος 0,65 μ. αποκαλύφθηκε τοίχος Τ2, με κατεύθυνση Α.-Δ., ορατ. μήκ. 2,60, πλ. 0,60 και σωζ. ύψ. 0,70 μ., χτισμένος με μεγάλους αργούς ασβεστόλιθους και πασπαρόλιθους, σε μερικούς από τους οποίους διακρίνονται ίχνη πελέκησης στο βόρειο πρόσωπό τους, και έχει ασβεστοκονίαμα και χώμα ως συνδετικό υλικό. Ο Τ2 ακολουθεί το πρανές του εδάφους, το ανατολικό του άκρο ταυτίζεται με το φυσικό πασπαρώδες πέτρωμα, ενώ το δυτικό φαίνεται να εισχωρεί στη δυτική παρειά της τομής.

Βόρεια και εφαπτόμενη στο βόρειο πρόσωπο του Τ2 ήλθε στο φως κλίμακα επιμελημένης κατασκευής, σωζ. μήκ. 1,80 μ.,

71. Martini, ό.π. (υποσημ. 47). *ΑΔ* 37 (1982): Χρονικά, σ. 346, 348-350.

72. Η μελέτη του «θησαυρού» έχει παραχωρηθεί στον Επίτιμο Έφορο Αρχαιοτήτων Ι. Τουράτσογλου.

73. Η πρώτη παρουσίαση της ανασκαφής έγινε στο συνέδριο που διοργάνωσε το Υπουργείο Αιγαίου στην Αθήνα το 2001, με θέμα «Η Συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην Έρευνα και Ανάδειξη του Πολιτισμού του Αρχιπελάγους».

74. Στη σωστική ανασκαφή συμμετείχε η πτυχιούχος αρχαιολογίας Γ. Φακάρου, η οποία διακρίθηκε για το ήθος, την εργατικότητα και το πνεύμα συνεργασίας. Η αποτύπωση της ανασκαφής έγινε από την αρχιτέκτονα Στ. Παπαγρηγορίου. Θεωρώ υποχρέωσή μου να αναφέρω την προσφορά των μελών του Πολιτιστικού Συλλόγου και αρκετών κατοίκων του Κάμπου, οι οποίοι αφιλοκερδώς και με μεράκι εργάστηκαν με εξαντλητικά ωράρια για την ολοκλήρωση του ανασκαφικού έργου.

75. Το οικόπεδο βρίσκεται στην πλατεία Φραντάτου του Κάμπου, δυτικά της βυζαντινής εκκλησίας της Αγίας Ειρήνης και της Αρχαιολογικής Συλλογής. Περιήλθε στην ιδιοκτησία του Πολιτιστικού Συλλόγου «Ο Κάμπος» ύστερα από δωρεές Ικαριωτών.

με τέσσερις αναβαθμούς, μήκ. 1,54 μ. ο πρώτος (από κάτω προς τα πάνω) και 1,68 μ. ο τελευταίος και πλάτος κατά μέσο όρο 0,30 μ., διαμορφωμένους από αδρά και αμελώς πελεκημένους ντόπιους λίθους (πάσπαρο και γρανίτη), που εδράζονται στο χώμα. Διακρίνονται, επίσης, πλακοειδείς σχεδόν ορθογώνιοι λίθοι σε β΄ χρήση, αποκεκρουσμένοι στην περιφέρειά τους και αδρά εργασμένοι στα ορατά πρόσωπά τους.

Σε βάθος 1,80 μ., στη βορειοδυτική γωνία της τομής Β1, εμφανίστηκε τοιχάριο πρόχειρης κατασκευής, χτισμένο με ακανόνιστες ασβεστολιθικές και σχιστολιθικές πέτρες και χώμα που εφάπτεται κατά μήκος των δύο πρώτων βαθμίδων, ορατ. σωζ. μήκ. 1,30 και μέγ. ορατ. πλ. 0,40 μ.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου και σε βάθος 0,80 μ. αποκαλύφθηκε δωμάτιο, που ορίζεται προς Β. από τοίχο Τ3, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος διακόπτεται από το κατώφλι που οδηγούσε στο δωμάτιο. Ο Τ3, που ακολουθεί την οφρύν του λόφου, έχει συνολικό ορατό μήκος 2,80, σωζόμενο πλάτος 0,53-0,58 μ. και σώζεται σε ύψος 0,15-0.58 μ. Είναι χτισμένος με ακανόνιστους μέτριου μεγέθους αργούς πασπαρόλιθους και μαρμαρόπετρες τοποθετημένες σε στρώσεις οριζόντια και κάθετα, ελάχιστα τμήματα οπτοπλίνθων και έχει χώμα ως συνδετικό υλικό. Ίχνη ασβεστοκονιάματος σώζονται στο βόρειο και νότιο πρόσωπό του. Σε απόσταση 2,35 μ. από τον Τ3, παράλληλος προς αυτόν, εντοπίστηκε άλλος τοίχος Τ4 όμοιας κατασκευής, ορατ. σωζ. μήκ. 3,10, πλ. 0,14-0,68, σωζ. ύψ. 0,14-0,47 μ., με ίχνη επιχρίσματος από ασβεστοκονίαμα στο βόρειο πρόσωπό του. Ίδια εικόνα παρουσιάζει το νότιο πρόσωπο άλλου τοίχου Τ6, που βρέθηκε σε βάθος 0,55 μ., παράλληλου και σύγχρονου με τον Τ4, ο οποίος εμφανίστηκε σε βάθος 0,80 και σε απόσταση 1,30 μ. από αυτόν. Ο Τ6, μέγ. σωζ. ορατ. μήκ. 2,65, πλ. 0,70 περίπου και μέγ. σωζ. ύψ. 1,85 μ., είναι χτισμένος κυρίως από αργούς ακανόνιστους μέτριου και μεγάλου μεγέθους λίθους από πάσπαρο, γρανίτη και μαρμαρόπετρα σε οριζόντιες στρώσεις και χώμα. Στη λιθοδομή συμπεριλαμβάνεται επίπεδος ορθογώνιος αδρά εργασμένος λίθος σε β΄ χρήση. Ίχνη ασβεστοκονιάματος στα πρόσωπα των τοίχων Τ9 και Τ6 αποτελούν κατάλοιπα επιχρίσματος. Υπόλειμμα τοίχου μεταγενέστερης χρονικής φάσης αποτελεί πιθανότατα το συσσωρευμένο, μεταξύ των τοίχων Τ4 και Τ6, δομικό υλικό από αργούς λίθους, χώμα και ασβεστοκονίαμα.

Κάθετος στον Τ6 βρέθηκε τοίχος Τ8, με κατεύθυνση Ν.-Β., ορατ. σωζ. μήκ. 2,60, μεγ. πλ. 0,73 και σωζ. ύψ., μαζί με το θεμέλιό του, 0,35-0,78 μ., χτισμένος κατά το μεγαλύτερο τμήμα του με ακανόνιστους αδρά πελεκημένους λίθους ντόπιου πετρώματος τοποθετημένους σε οριζόντια και κάθετη διάταξη, μικρές πέτρες στα μεταξύ τους διαστήματα και χώμα ως συνδετικό υλικό. Και σε αυτό τον τοίχο έχουν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση μεγάλοι ορθογωνισμένοι τετράπλευροι λίθοι, μεταξύ των οποίων ένας με τόρμο και άλλος με ελαφρά κοίλανση στη μία επιφάνεια. Στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα τοίχου Τ7, ορατ. σωζ. μήκ. 1,15, ορατ. πλ. 0,30, σωζ. ύψ. 0,20 μ., χτισμένου με ακανόνιστους μέτριου μεγέθους λίθους, θραύσματα μαρμάρου σε β΄ χρήση και ασβεστοκονίαμα.

Σε βάθος 1,10 και 1,18 μ. βρέθηκαν κατά χώραν τρεις εγχυτρισμοί στερεωμένοι στο φυσικό έδαφος με υπολείμματα οστών, από τους οποίους ο ένας καλυπτόταν με ασβεστολιθική πλάκα με οπή[76] και ένας άλλος είχε ως κάλυμμα λεπτή μαρμάρινη πλάκα.

Συμπερασματικά, η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως λείψανα ιδιωτικών οικιών με τοίχους χτισμένους με ντόπιο δομικό υλικό, εδραζόμενους στο φυσικό έδαφος, που χρονολογούνται σε δύο χρονικές φάσεις, στους ρωμαϊκούς και βυζαντινούς χρόνους. Επίσης, αποκαλύφθηκαν σε διάφορα σημεία του οικοπέδου λείψανα μαντρότοιχων και ταφές ζώων νεότερων χρόνων. Η λίθινη κλίμακα, που εντοπίστηκε στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, προφανώς, εξυπηρετούσε την άνοδο προς την κορυφή του λόφου, όπου βρίσκεται ο βυζαντινός ναός της Αγίας Ειρήνης. Η στρωματογραφία δεν παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Το χώμα ήταν παντού καστανόχρωμο, μαλακό και λεπτόκοκκο. Ενδιαφέρουσα ήταν η ύπαρξη στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου, σε βάθος 2,30 μ., στρώσης ασβεστοκονιάματος, που προφανώς αποτελούσε το υπόστρωμα δαπέδου από μεγάλες πήλινες πλάκες. Η κεραμική, κατά κύριο λόγο, περιλαμβάνει όστρακα αβαφών αγγείων οικιακής χρήσης (αμφορείς, χύτρες, πινάκια διακοσμημένα με επάλληλες αυλακώσεις και κτενωτή διακόσμηση) ρωμαϊκών και βυζαντινών χρόνων, θραύσματα αγγείων με ανάγλυφη διακόσμηση, θραύσματα με διακόσμηση μελανού και ερυθρού γανώματος που χρονολογούνται από τον 7ο αι. π.Χ. έως το 2ο αι. μ.Χ. Εντοπίστηκαν, επίσης, θραύσματα πήλινων ειδωλίων, σφονδύλια, σιδερένιοι ήλοι, γυάλινα θραύσματα, θραύσματα λύχνων, λιγοστά χάλκινα και λίθινα αντικείμενα, καθώς και δύο ενεπίγραφα μαρμάρινα τμήματα[77].

ΜΑΡΙΑ ΒΙΓΛΑΚΗ-ΣΟΦΙΑΝΟΥ

76. Παρόμοιος τρόπος κάλυψης υπάρχει και σήμερα στην Ικαρία με σκοπό τον εξαερισμό του κρασιού και γενικά του περιεχομένου των βυτινών, των μεγάλων πήλινων πιθαριών. Η διαμπερής οπή εξυπηρετεί και άλλους σκοπούς, που αφορούν στη διαδικασία της οινοποσίας (π.χ. στο σιφούνισμα, δηλαδή στην εξαγωγή του κρασιού από τη βυτίνα με το σιφούνι).

77. Τα ενεπίγραφα τμήματα καταγράφηκαν με αριθμούς 446 και 447 στον κατάλογο ευρημάτων της αρχαίας Οινόης.

ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ - ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΑΝΔΡΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Υψηλής

Πραγματοποιήθηκε εξωραϊσμός του χώρου της ακρόπολης

από την πυκνή βλάστηση. Επίσης, επισκευάστηκαν οι περιφράξεις του χώρου, που σε πολλά σημεία είχαν καταπέσει, και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στην αποθήκη (ελαιοχρωματισμός τραπεζιών, παραθύρων και άλλων ξύλινων κατασκευών). Επίσης, χρωματίστηκαν η κεντρική καγκελόπορτα και η παρακείμενη μικρή δευτερεύουσα. Έγινε προμήθεια δύο υδατοδεξαμενών για λόγους πυρασφάλειας, που καλύφθηκαν με λευκό χρώμα για την αισθητική τους προσαρμογή στο χώρο και οι οποίες συνδέθηκαν με το υδρευτικό σύστημα.Φωτίστηκε με ειδική εγκατάσταση ο χώρος της ακρόπολης, δυτικά των σύγχρονων εγκαταστάσεων έως και την είσοδο του χώρου, όπου επίσης τοποθετήθηκαν φωτιστικά.

ΣΙΦΝΟΣ

Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ανδρέα

Συνεχίστηκαν για τέταρτη συνεχή χρονιά οι εργασίες για τον εξωραϊσμό και τη διαμόρφωση του αρχαιολογικού χώρου, στις οποίες συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Ι. Παπαμαγκανά και Ν. Πετρόχειλος. Πραγματοποιήθηκε αποψίλωση της πυκνής βλάστησης σε όλη την έκταση της ακρόπολης (10 στρέμματα), που είχε καλύψει μεγάλο τμήμα των οικιών, και ακολούθησε ο συστηματικός αρχαιολογικός καθαρισμός στις οικίες δυτικά της πυλίδας Ι του εσωτερικού τείχους (Ζ) και στα κτίρια στη νότια πλευρά του πλατώματος. Διαπιστώθηκαν αρκετοί νέοι τοίχοι οικοδομημάτων, των οποίων το περίγραμμα φάνηκε καλύτερα με την αφαίρεση μπάζων και χώματος. Συγκεκριμένα, στην οικία στο νότιο τμήμα του πλατώματος φάνηκε η προς Ν. συνέχεια των δύο κάθετων τοίχων (Εικ. 34). Στην οικία Ζ[78] φάνηκαν προς Α. δύο παράλληλοι τοίχοι προς τους τοίχους της οικίας και δύο ακόμη κάθετοι σε αυτούς τοίχοι (Εικ. 35-36). Από τα στοιχεία αυτά φαίνεται ότι στο βόρειο και βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης υπήρχε πυκνό συγκρότημα οικιών, οι οποίες δεν έχουν ανασκαφεί.

Η κεραμική που ήλθε στο φως από τον επιφανειακό καθαρισμό των δωματίων αυτών οδηγεί σε μια πρώτη χρονολόγηση μέσα στον 6ο αι. π.Χ. Συγκεκριμένα, βρέθηκε όστρακο μελανόμορφου κρατήρα με παράσταση Γιγαντομαχίας, τμήμα από λεκανίδα, όστρακα κυκλαδικών αρχαϊκών εργαστηρίων και αρκετή χονδροειδής κεραμική. Η κεραμική από το κτίριο στο νότιο τμήμα της ακρόπολης ανήκει σε υστερότερη εποχή, στον 5ο αι. π.Χ., όπως δείχνουν λίγα μελαμβαφή όστρακα.

Επίσης, συνεχίστηκαν οι εργασίες στην αρχαιολογική αποθήκη του «Φραγκαντώνη» στο Κάστρο, όπου είναι αποθηκευμένο το υλικό των ανασκαφών του Αγίου Ανδρέα. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή των ήδη συντηρημένων ευρημάτων, ενώ πλύθηκε και το ένα τρίτο περίπου της κεραμικής των παλαιών ανασκαφών.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

Εικ. 34. Σίφνος. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ανδρέα. Το κτίσμα στη νότια πλευρά μετά τον καθαρισμό.

Εικ. 35-36. Σίφνος. Αρχαιολογικός χώρος Αγίου Ανδρέα. Η οικία Ζ ανατολικά της πυλίδας Ι.

78. Χ. Τελεβάντου, Η ακρόπολη του Αγίου Ανδρέα Σίφνου, *Πρακτικά του Α΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου, Σίφνος 25-28 Ιουνίου 1998*, Α, Αθήνα 2000, σ. 124, εικ. 4, 6.

Κάστρο, Αρχαία ακρόπολη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης της ακρόπολης του Κάστρου[79]. Συγκεκριμένα, σε συνεργασία με τη 2η ΕΒΑ, συμπληρώθηκε σε ύψος ο μεσαιωνικός τοίχος, που αποκαλύφθηκε κατά τους περυσινούς καθαρισμούς, και ο οποίος αποτελεί το νοτιοανατολικό όριο του χώρου που ανασκάφηκε από τους Άγγλους κατά τα έτη 1936-1938, στο βορειοδυτικό τμήμα της ακρόπολης. Επίσης, στο εσωτερικό του χώρου της ανασκαφής, που καλύπτεται σήμερα από νεότερες επιχώσεις, συμπληρώθηκε τμήμα μεσαιωνικού τοίχου κάθετου προς τη βορειοδυτική πλευρά του αρχαίου τείχους. Οι εργασίες έγιναν με την επίβλεψη των αρχιτεκτόνων μηχανικών της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Χ. Βασιλειάδη και Γ. Μητσούλη[80].

Άσπρος Πύργος

Στο πλαίσιο των εργασιών του προγράμματος ανάδειξης και διαμόρφωσης των πύργων Σίφνου-Σερίφου, το οποίο χρηματοδοτείται από το Υπουργείο Αιγαίου, ανατέθηκε και εκπονήθηκε μελέτη γεωμετρικής τεκμηρίωσης του Άσπρου Πύργου Σίφνου. Η μελέτη περιλαμβάνει φωτογραφική τεκμηρίωση του πύργου, φωτομωσαϊκά και διανυσματικές αποδόσεις των εσωτερικών πλευρών των δύο εσωτερικών τοίχων του, καθώς και διανυσματική απόδοση της βόρειας όψης του πύργου (ασπρόμαυρη και έγχρωμη), η οποία προήλθε από τη φωτογραμμετρική απόδοση. Τη σύνταξη της μελέτης έκανε η αγρονόμος τοπογράφος μηχανικός Π. Παππά με σύμβουλο τον Γ.Ν. Μακρή, επιστημονικό συνεργάτη ΕΜΠ. Η μελέτη εκπονήθηκε σύμφωνα με την τεχνική περιγραφή του αρχιτέκτονα μηχανικού της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Γ. Μητσούλη.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΑΝΑΦΗ

Αρχαία πόλη (Καστέλι)

Συνεχίστηκαν για τέταρτη χρονιά οι εργασίες για τη διαμόρφωση των αρχαιολογικών χώρων της Ανάφης, στις οποίες συμμετείχαν ο συντηρητής αρχαιοτήτων της ΚΑ΄ ΕΠΚΑ Γ. Σταϊκόπουλος και ο φύλακας Μ. Σιγάλας. Και φέτος το βάρος δόθηκε στην περισυλλογή των διάσπαρτων κινητών αρχαίων που βρίσκονται στην περιοχή του νεκροταφείου της αρχαίας πόλης της

Εικ. 37. Ανάφη. Αρχαία πόλη (Καστέλι). Επιτύμβια γυναικεία ρωμαϊκή προτομή.

Ανάφης, στο Καστέλι[81]. Συσκευάστηκαν και μεταφέρθηκαν από την απομακρυσμένη και δύσβατη περιοχή του αρχαίου νεκροταφείου, στο Καστέλι, στην Αρχαιολογική Συλλογή Ανάφης τρεις ρωμαϊκές προτομές (Εικ. 37), τρεις ενεπίγραφες βάσεις επιτυμβίων αγαλμάτων, μία ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη και πόδι περιρραντηρίου.

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ

Θέση Μάντρα

Για δεύτερη συνεχή χρονιά έγινε εκτεταμένος καθαρισμός στην παραπάνω θέση, στη βόρεια ακτή του ακατοίκητου νησιού του Δεσποτικού, με τη βοήθεια του εποχικού αρχαιολόγου Α. Παπαδημητρίου. Ο καθαρισμός αυτός αποκάλυψε την κάτοψη ενός πολύ μεγάλου οικοδομήματος, μήκ. 27 και πλ. 8,70 μ., το οποίο χωρίζεται σε τέσσερις χώρους (Εικ. 38). Το κτίριο αυτό είναι πολύ επιμελημένης κατασκευής, χτισμένο με μαρμάρινους δόμους κατά το ισοδομικό σύστημα, με εξαίρετη τοιχοδομία στην εξωτερική ανατολική όψη του. Στο εσωτερικό, αλλά και στο εξωτερικό του κτιρίου, βρίσκονται διάσπαρτα πολλά μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη (Εικ. 39). Μεγάλο μέρος του οικοδομήματος ήταν καλυμμένο από μεγάλη ποσότητα περιττωμάτων των κατσικιών του σύγχρονου ποιμνιοστασίου που βρίσκεται στο χώρο. Για την καλύτερη προστασία του αρχαίου οικοδομήματος και επειδή τμήμα του συνεχίζει και κάτω από το υπάρχον ποιμνιοστάσιο, αποφασίστηκε η μεταφορά τμήματός του, ώστε να επεκταθεί ο καθαρισμός και να αποκαλυφθεί η είσοδος του κτιρίου. Η απομάκρυνση τμήματος της μάντρας αποκάλυψε, σε πολύ μικρό βάθος, άλλους δύο τοίχους κάτω από αυτή, καθώς και πολλά αρχιτεκτονικά μέλη και τμήμα περιρραντηρίου, τα οποία είχαν χρησιμοποιηθεί για την κατασκευή της μάντρας. Προκειμένου να προστατευθεί ο αρ-

79. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 813-814.

80. Βλ. Γ. Μητσούλης, Σχεδιασμός και διαχείριση αρχαιολογικών χώρων. Η περίπτωση του Κάστρου Σίφνου, *Πρακτικά του Β΄ Διεθνούς Σιφναϊκού Συμποσίου*, Α, Αθήνα 2005, σ. 175-190.

81. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 954-955· 53 (1998): Χρονικά, σ. 809· 54 (1999): Χρονικά, σ. 815.

Εικ. 38. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Οικοδόμημα.

Εικ. 39. Δεσποτικό. Θέση Μάντρα. Μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος.

χαιολογικός χώρος, το ποιμνιοστάσιο ξαναχτίστηκε μακρύτερα. Έγινε φωτογράφηση και καταγραφή των πολλών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών που βρέθηκαν κατά τη διάρκεια του καθαρισμού.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΤΥΧΑΙΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Δημοτικό κτίριο (πρώην οικία Οικονομίδη)

Στον παραπάνω χώρο, οικία πρώην ιδιοκτησίας Οικονομίδη, όπου πρόκειται να στεγαστεί η Λαογραφική Συλλογή, στη θέση Χάλαρα, κατά τη διάρκεια παράνομων εκσκαφικών εργασιών, αποκαλύφθηκε μαρμάρινο άγαλμα υπερφυσικού μεγέθους (Εικ. 40). Πρόκειται για ανδρική ιματιοφόρο μορφή ρωμαϊκής περιόδου. Από το μεγάλων διαστάσεων άγαλμα σώζεται το πάνω τμήμα του κορμού, από το λαιμό έως τα γόνατα. Το άγαλμα μεταφέρθηκε στο Μουσείο Πάρου και καταγράφηκε (αριθ. κατ. 1484).

Εικ. 40. Πάρος. Παροικιά. Δημοτικό κτίριο (πρώην οικία Οικονομίδη). Άνω τμήμα κορμού μαρμάρινου αγάλματος ανδρικής μορφής ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. κατ. 1484).

Θέση Κάστρο (οικία Ι. Μαυρογένη)

Στο εσωτερικό της παραπάνω οικίας, η οποία εφάπτεται του μεσαιωνικού κάστρου, αποκαλύφθηκε κατά τη διάρκεια εργασιών διάνοιξης βόθρου τοιχοδομία από μεγάλους μαρμάρινους δόμους. Πρόκειται για αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη που έχουν χρησιμοποιηθεί σε β΄ χρήση για την κατασκευή των θεμελίων του κάστρου ή ενός από τους πύργους του.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΣΙΦΝΟΣ

1) Κατά τις εργασίες καθαρισμού και τη διαλογή των λιθοσωρών της υπό ανακατασκευή οικίας Κ. Καρατζά στο Μέσα Κάστρο, βρέθηκαν τα εξής μαρμάρινα αντικείμενα: α) Τμήμα μαρμάρινου αρχιτεκτονικού μέλους (διαστ. 0,39×0,67 μ.) (αριθ. ευρ. Μουσείου Σίφνου 292) με γλυφή στην πρόσθια και τετράγωνο τόρμο στην οπίσθια όψη. β) Τέσσερα τμήματα επιγραφών ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων που καταχωρήθηκαν με τους αριθ. ευρ. Μουσείου Σίφνου 297-300 (υπό δημοσίευση).

2) Ο καστριανός Κ. Λεμπέσης παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σίφνου τα εξής: α) Τμήμα ανάγλυφης μαρμάρινης επιτύμβιας στήλης από τη θέση Ποταμός, στη Σεράλια. Στο πάνω αριστερό ως προς το θεατή μέρος της στήλης σώζε-

Εικ. 41. Σίφνος. Θέση Ποταμός. Τμήμα ανάγλυφης επιτύμβιας στήλης.

ται κεφαλή ανδρικής(;) μορφής. Η στήλη καταχωρήθηκε με αριθ. ευρ. Μουσείου Σίφνου 291 (Εικ. 41). β) Τμήμα μικρής πήλινης φιάλης, καθώς και αποσπασματικά σωζόμενο πήλινο ειδώλιο ανδρικής μορφής με ιμάτιο στους ώμους, ελληνιστικών χρόνων, από τη βόρεια κλιτύ του λόφου του Κάστρου. Τα δύο αντικείμενα καταχωρήθηκαν με αριθ. ευρ. Μουσείου Σίφνου 444-445.

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΝΕΩΝ ΘΕΣΕΩΝ

ΣΙΦΝΟΣ

Της Μπαρώνας το φρούδι

Στο πλαίσιο της επιφανειακής έρευνας που διενεργείται στη Σίφνο για τον εντοπισμό αρχαίων θέσεων και μελλοντικά την εκπόνηση αρχαιολογικού χάρτη, πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στην ακρόπολη «Της Μπαρώνας το φρούδι», στην περιοχή Καλαμίτσι, στη δυτική-νοτιοδυτική Σίφνο. Η θέση αυτή πρωτοαναφέρθηκε από τον Χ. Τσούντα ως Φρούδι του Καλαμιτσίου[82] και κηρύχθηκε αρχαιολογικός χώρος από τη Σίφνια αρχαιολόγο Β. Φιλιππάκη (ΦΕΚ 408/Β/18-9-63). Είναι γνωστή από μεμονωμένες αναφορές στη βιβλιογραφία, στις οποίες όμως δεν δίνονται φωτογραφίες, ακριβείς τοπογραφικές ενδείξεις ή περιγραφές του χώρου[83].

Η κυρίως ακρόπολη είναι χτισμένη σε ένα φύσει οχυρό βραχώδες ύψωμα ελλειψοειδούς σχήματος, γνωστό στους ντόπιους ως Φρούδι της Μπαρώνας. Η ονομασία φρούδι (οφρύς του βράχου) αποδίδεται στη Σίφνο γενικά σε βραχώδη υψώματα, ενώ το όνομα (Μ)παρώνα έχει συσχετιστεί από το φιλόλογο Ν. Προμπονά, που μελετά τα τοπωνύμια της Σίφνου, με τη λέξη βαρόνη, βαρονέσσα, «πιθανόν τη Μαριέτα Ντακορόνια, γνωστή και ως Madama της Σίφνου, που το 1456 παντρεύτηκε το Ν. Γοζαδίνο και από τότε η βαρονία της Σίφνου περιήλθε στον ηγεμονικό οίκο των Γοζαδίνων».

Η ακρόπολη υψώνεται 240 μ. πάνω από τη θάλασσα και έχει έκταση 21 στρέμματα περίπου. Δεσπόζει πάνω από τον κόλπο των Χοχλάκων, πλησιέστερο επίνειο της ακρόπολης (οριζόντια απόσταση 600 μ.), ενώ είναι πιθανή και η χρήση του ευλίμενου όρμου του Βαθιού ως λιμένα, από τον οποίο η ακρόπολη χωρίζεται με μια ανηφορική ανάβαση απόστασης 1.200 μ. (περίπου 3/4 της ώρας πεζοπορία). Χαμηλότερα η ακρόπολη περιβάλλεται από εύφορες εκτάσεις, ενώ σε απόσταση 500 μ. υπάρχει πηγή με πολύ καλής ποιότητας νερό, γνωστή ως το νερό του Καλαμιτσίου. Η ακρόπολη ελέγχει μεγάλο τμήμα του διάπλου των δυτικών Κυκλάδων από την Κίμωλο και τη Μήλο έως τη Σέριφο. Εντός Σίφνου έχει οπτική επαφή με περιοχές που εκτείνονται από το Μαύρο Χωριό έως του Ποντικού το Φρούδι και τον Λαουτέρη προς Β.-ΒΔ. και από τον Προφήτη Ηλία τον Ψηλό έως τον Άγιο Νικόλα τα Αερινά προς ΒΑ.-Α. Νότια υψώνεται ο λόφος του Αργυρού το Πετάλι.

«Της Μπαρώνας το Φρούδι» είναι προσιτό από τη νότια-νοτιοδυτική και κυρίως από την ανατολική πλευρά, όπου η κατωφέρεια είναι σχετικά ήρεμη. Από τη βόρεια πλευρά οι κλίσεις είναι τόσο απότομες που καθιστούν την ανάβαση απαγορευτική. Τα κτίρια που έχουν εντοπιστεί στην κορυφή του υψώματος θα πρέπει να περικλείονταν από περιτείχισμα, του οποίου μικρό τμήμα σώζεται στη νοτιοδυτική πλευρά της βραχώδους κορυφής. Η κύρια είσοδος θα πρέπει να βρισκόταν στην ανατολική πλευρά της ακρόπολης, όπως μαρτυρούν τόσο οι ομαλές κλίσεις του εδάφους όσο και ο δρόμος που είναι σήμερα ορατός στο εσωτερικό της ακρόπολης και έχει κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 42). Ο δρόμος αυτός, πλ. 0,75-0,85 μ. περίπου, ορίζεται στα νότια από θεμέλια επιμήκους κτίσματος που εκτείνεται έως την κορυφή του υψώματος και στα βόρεια από χαμηλό τοιχίο. Εκτός από το επίμηκες αυτό κτίσμα, κτίρια εντοπίστηκαν στο νότιο και δυτικό πρανές της ακρόπολης (Εικ. 43-44).

Από την προκαταρκτική μελέτη της κεραμικής που περισυνελέγη και η οποία βρίσκεται σε στάδιο μελέτης, διαπιστώθηκε ότι η περίοδος ακμής της ακρόπολης θα πρέπει να εντοπίζεται στην ΥΕ ΙΙΙΓ περίοδο, ενώ όστρακα και άλλων περιόδων μαρτυρούν για τη χρήση του χώρου από τους προϊστορικούς χρόνους έως και την κλασική εποχή. Πιο συγκεκριμένα: όστρακα αβαφούς χονδροειδούς κεραμικής προϊστορικών χρόνων εντοπίστηκαν, κυρίως, στο πλάτωμα νότια του υψώματος της κυρίως ακρόπολης (νότιο πλάτωμα), όπου επίσης παρατηρήθηκε μεγάλη συγκέντρωση οψιανού (εργαλεία και αποτμήματα). Στα πρανή, καθώς και στο εσωτερικό της ακρόπολης, όπου και τα σημαντικότερα λείψανα κτιρίων, άφθονη είναι η μυκηναϊκή κεραμική της ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, ενώ με λίγα όστρακα αντιπρο-

82. *AE* 1899, σ. 133, σημ. 1: «θέση με άφθονα μυκηναϊκά αγγεία και θεμέλια οικημάτων».

83. Σχεδόν πάντα ως Φρούδι Καλαμιτσίου. Βλ. *BSA* 76 (1981), σ. 20, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 42. Σίφνος. Της Μπαρώνας το φρούδι. Δρόμος στο εσωτερικό της ακρόπολης.

Εικ. 44. Σίφνος. Της Μπαρώνας το φρούδι. Κτίρια του νότιου πρανούς.

Εικ. 43. Σίφνος. Της Μπαρώνας το φρούδι. Κτίρια του δυτικού πρανούς.

Εικ. 45. Σίφνος. Κάστρο. Θεμέλιο οικοδομήματος, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων.

σωπεύονται οι ιστορικοί χρόνοι (κυρίως η αρχαϊκή και κλασική περίοδος)[84].

Κάστρο

Στη νοτιοδυτική πλαγιά του λόφου του Κάστρου, στα θεμέλια του ερειπωμένου ναού του Αγίου Γεωργίου, εντοπίστηκαν πέντε δόμοι από τη γωνία μικρού αρχαίου οικοδομήματος, χτισμένου από λαξευτούς μαρμαρόλιθους, πιθανώς ελληνιστικών χρόνων (Εικ. 45). Από την ίδια περιοχή προέρχεται το τμήμα αγαλματίου Αφροδίτης, που παραδόθηκε πέρυσι από τον καστριανό Κ. Γεωργούλη[85].

ΖΩΖΗ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

ΔΕΣΠΟΤΙΚΟ

Κατά τη διάρκεια περιοδειών, που έγιναν στο Δεσποτικό, εντοπίστηκαν πολλές νέες θέσεις που έδωσαν πλήθος πληροφοριών για το ακατοίκητο αυτό νησί:

Βορειοδυτικά τη θέσης Μάντρα, στο μέσον της διαδρομής του δρόμου που οδηγεί στη θέση Ζουμπάρια, εντοπίστηκαν αρχαίοι τοίχοι μεγάλων διασπάσεων, πλ. 0,50-1 και ορατ. μήκ. 4-5 μ.

84. Βλ. V. Lambrinoudakis - O. Philaniotou-Hatzianastasiou, The Town of Naxos at the End of the Late Bronze Age: The Mycenaean Fortification Wall, στο V. Karageorghis - C.E. Morris (επιμ.), *Defensive Settlements of the Aegean and the Eastern Mediterranean after c. 1200 B.C.*, Nicosia 2001, σ. 164.

85. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 817.

Στον όρμο Λιβάδι εντοπίστηκαν τοίχοι, κατασκευασμένοι από μικρές και μεγάλες σχιστόπλακες, με κατεύθυνση Β.-Ν., το μήκος των οποίων είναι δύσκολο να προσδιοριστεί λόγω της πυκνής βλάστησης. Στη γύρω περιοχή βρίσκονται διάσπαρτα πολλά όστρακα, προϊστορικών, αρχαϊκών και ελληνιστικών χρόνων. Περισυνελέγησαν πολλές λεπίδες οψιανού.

Ανατολικά του όρμου Λιβάδι εντοπίστηκαν τάφοι κατασκευασμένοι από μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, οι περισσότεροι από τους οποίους είναι κατεστραμμένοι. Σε μικρή απόσταση από τους τάφους είναι ορατοί μεγάλοι τοίχοι, πλ. 0,50-0,80 μ., αλλά απροσδιόριστου, λόγω της πυκνής βλάστησης, μήκους.

Αρχαίοι τοίχοι εντοπίστηκαν και στα δυτικά του όρμου Λιβάδι, οι οποίοι ξεκινούν από τους πρόποδες του λόφου, του ονομαζόμενου Χοντρό Βουνό, και καταλήγουν στην αμμώδη παραλία. Οι τοίχοι αυτοί είναι κατασκευασμένοι από μικρές πλακοειδείς σχιστολιθικές πέτρες, που βρίσκονται διάσπαρτες στην περιοχή. Πολλοί από αυτούς δεν είναι ευθείς, αλλά σχηματίζουν καμπύλες. Το μήκος και το πλάτος τους δεν μπορούν να προσδιοριστούν χωρίς καθαρισμό. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται ένα κτιστό πηγάδι. Μεγάλοι τοίχοι υπάρχουν και στις υπώρειες του Χοντρού Βουνού, καλυμμένοι όμως από την πυκνή βλάστηση, που αποτελείται από πουρνάρια και κέδρους.

Νοτιοανατολικά από τη θέση Μάντρα, σε μικρό ύψωμα που σχηματίζεται στο μυχό του κόλπου, που βρίσκεται απέναντι από το μικρό νησί Τσιμηντήρι, εντοπίστηκαν πολλοί τοίχοι με πλάτος που κυμαίνεται από 0,50 έως 0,80 μ. Οι τοίχοι γωνιάζουν μεταξύ τους, σχηματίζοντας μεγάλα δωμάτια διαφόρων διαστάσεων. Τα κτίσματα αυτά εκτείνονται σε μια έκταση 500 έως 800 τ.μ. Σε ένα από αυτά τα κτίρια διακρίνεται η είσοδος, μήκ. 1,80 μ., κατασκευασμένη από μονολιθικές παραστάδες, σωζ. ύψ. 0,50 μ. Ίσως πρόκειται για οικισμό κλασικής, ελληνιστικής εποχής, όπως φανερώνει η ύπαρξη των οστράκων που βρίσκονται διάσπαρτα στο χώρο.

Εικ. 46-47. Τσιμηντήρι. Αρχαίοι τοίχοι.

ΤΣΙΜΗΝΤΗΡΙ

Στην περιοδεία που έγινε στο μικρό νησί Τσιμηντήρι, που βρίσκεται ανάμεσα στην Αντίπαρο και το Δεσποτικό, εντοπίστηκαν ταφές και αρχαίοι τοίχοι.

Στη νότια παραλία του νησιού, προς την πλευρά της Αντιπάρου, εντοπίστηκαν δύο τάφοι, κατασκευασμένοι από μεγάλες πλάκες τοπικού σχιστόλιθου, σχεδόν κατεστραμμένοι. Σε μικρή απόσταση από τους τάφους υπάρχει μεγάλη καλυπτήρια πλάκα, διαστ. 70×50 μ.

Στη βόρεια ακτή του νησιού, σε απόσταση 50 μ. περίπου από την παραλία, υπάρχουν τοίχοι κατασκευασμένοι από μικρές πλακοειδείς πέτρες (Εικ. 46-47). Βορειότερα από τους τοίχους αυτούς σώζεται τετράγωνο κτίριο, διαστ. 30×20 μ., κατασκευασμένο από μεγάλους ογκόλιθους τοπικού πετρώματος. Στη δυτική πλευρά του κτιρίου αυτού, σε απόσταση 30 μ. περίπου, υπάρχει και άλλο κτίριο μεγάλων διαστάσεων, κατασκευασμένο επίσης από μεγάλους ογκόλιθους, το μήκος του οποίου ξεπερνά τα 20 μ. Ίσως πρόκειται για οχυρωματικό περίβολο. Στο χώρο γύρω από τα κτίρια αυτά υπάρχουν διάσπαρτα όστρακα κλασικής και ελληνιστικής εποχής.

ΓΙΑΝΝΟΣ ΚΟΥΡΑΓΙΟΣ - ΣΟΦΙΑ ΔΕΤΟΡΑΤΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΔΗΛΟΣ

ΔΙΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΓΕΩΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΛΕΤΗΣ: «ΤΟ ΝΕΡΟ ΣΤΗ ΔΗΛΟ: ΟΙ ΠΗΓΕΣ, Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΚΑΙ ΟΙ ΣΧΕΤΙΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑ»

Από τις 22 έως τις 30 Απριλίου 2000, μια ομάδα επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων (αρχαιολόγοι, γεωγράφοι) πραγματοποίησε καθαρισμούς και τομές στον τομέα της Ιερής Λίμνης και επιφανειακές έρευνες σε διάφορα σημεία του νησιού.

Τα κύρια αποτελέσματα της φετινής αποστολής είναι:

Ιερή Λίμνη. Πρόκειται απλά για μια πηγή που τροφοδοτείται από τη συγκέντρωση των υδάτων στο βάθος μιας φυσικής κοιλότητας αρκετά μεγάλης, που υπάρχει σε αυτό το σημείο έχοντας ως υπόστρωμα το φυσικό γρανίτη. Διαπιστώσαμε δηλαδή ότι δεν υπάρχει καμία σχέση ανάμεσα στον Ινωπό και τη Λίμνη.

Τα όρια αυτής της Λίμνης αποτέλεσαν αντικείμενο προβληματισμού σε διάφορες χρονικές στιγμές: στα δυτικά, το έργο που μας είναι γνωστό ως πρώιμη αποβάθρα είναι μάλλον ένα ανάλημμα που προεκτεινόταν μέχρι το άνδηρο των λεόντων και δέσποζε στη Λίμνη από τη δυτική πλευρά. Αυτός ο τοίχος είναι προγενέστερος από την κατασκευή του περιβόλου, που στη συνέχεια θα περιβάλλει τη Λίμνη, καθώς και από την Αγορά των Ιταλών. Θα μπορούσε να είναι σύγχρονος με το άνδηρο των λεόντων.

Ένας τοίχος ελλειψοειδούς σχήματος περιέβαλλε τη Λίμνη (την εποχή της ανεξαρτησίας;). Σε μια τομή διαπιστώσαμε ότι το ύψος του φθάνει το 1,90 μ. Η τοιχοποιία του μας υποδεικνύει ότι έγιναν πολλές επισκευές. Η εσωτερική του όψη καλύπτεται μέχρι ένα σημείο με ανθρακικά κατάλοιπα, που συναντούμε συχνά στους τοίχους των δηλιακών δεξαμενών στη ζώνη της στάθμης του νερού. Στο βορειοανατολικό τμήμα αυτού του τοίχου, υπάρχει άνοιγμα που χρησίμευε από την αρχή για τη διοχέτευση του πλεονάζοντος νερού και θα πρέπει να συνδεόταν με έναν αγωγό με κατεύθυνση Β. προς Σκάρδανα. Σε ύστερη εποχή, η χρήση αντιστρέφεται και διοχετεύονται στη Λίμνη τα νερά που έρχονται από τα Β.

Υδραυλικά έργα και βροχομέτρηση. Συστηματικές μετρήσεις της στάθμης του νερού έγιναν στα πηγάδια και στις δεξαμενές. Πολλά από αυτά τα έργα έχουν διπλή τροφοδότηση, πράγμα που καθιστά δυσκολότερη τη διεξαγωγή συμπερασμάτων. Διαπιστώθηκε άλλωστε η σημερινή αδυναμία σε υδάτινα αποθέματα (τα επίπεδα βρίσκονται όλα κάτω από το επίπεδο της θάλασσας). Παρόλες τις διακυμάνσεις από χρονιά σε χρονιά, το 2000 υπήρξε μια χρονιά ιδιαίτερα ξηρή, θα πρέπει οι κλιματολογικές συνθήκες να ήταν ίδιες περίπου με αυτές που επικρατούσαν στην αρχαιότητα, εάν κρίνουμε από τα διάφορα talwegs του νησιού και ειδικότερα, το σημαντικότερο αυτό του Ινωπού, όπου δεν διαπιστώνονται ίχνη συνεχούς ροής τουλάχιστον στην κλίμακα του Ολόκαινου. Φαίνεται λοιπόν δύσκολο να πιστέψουμε ότι είχαμε ροές εντονότερες από ό,τι σήμερα.

Κοιλάδα του Ινωπού. Ο Ινωπός δεν υπήρξε παρά ένα ρυάκι περιοδικής ροής με ποσότητα νερού πολύ μικρή. Τα νερά προέρχονται από τη νότια πλευρά του Κύνθου, συγκεντρώνονται σε μια κοιλότητα και στη συνέχεια διοχετεύονται στα βόρεια δια μέσου ενός φαραγγιού. Σε αυτό το σημείο, υπάρχουν δύο έργα (η πάνω και η κάτω δεξαμενή) που συλλέγουν το νερό. Κάτω από την κάτω δεξαμενή, παρακολουθούμε καθαρά το talweg του ρυακιού που γωνιάζει και στη συνέχεια κατευθύνεται προς την Αγορά των Κομπεταλιαστών. Μια απλή τοπογραφική ανάλυση, που επιβεβαιώνεται από τη στερεοσκοπική εξέταση των αεροφωτογραφιών και από τη χαρτογράφηση των ορατών βράχων, δείχνει ότι δεν υπάρχει καμία διασύνδεση ανάμεσα στον Ινωπό και την πεδιάδα που βρίσκεται βορειότερα. Η υπόθεση του L. Cayeux να τροφοδοτείται η Ιερή Λίμνη από τον Ινωπό δεν ευσταθεί.

Η παράκτια χώρα σε καταβύθιση. Παρατηρώντας τις παραλίες του νησιού, καθώς και το βάθος στο οποίο βρίσκονται οι πλάκες του beach-rock και τα βυθισμένα αρχιτεκτονικά λείψανα, οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι η στάθμη της θάλασσας στην αρχαιότητα βρισκόταν σε επίπεδο 1,5 με 2,5 μ. χαμηλότερα. Παρόλα αυτά, αυτή η διαφορά δεν σημαίνει πάντοτε ότι η ακτογραμμή μετατέθηκε σημαντικά από την αρχαιότητα έως σήμερα. Έτσι, στο σημείο εξόδου του Ινωπού υπήρχε μια βαθειά οδόντωση, σήμερα είναι σκεπασμένη, που αντιστοιχεί στο Ιερό Λιμάνι, το οποίο προστατευόταν καλύτερα από τον αέρα με το μεγάλο μόλο, ένα γρανίτινο φυσικό αυχένα που είχε μερικώς συμπληρωθεί και προεξείχε όταν το επίπεδο της θάλασσας βρισκόταν χαμηλότερα.

Η σημερινή ανύψωση της θάλασσας, που οφείλεται στη μεγαλύτερη θερμοκρασία της γης και στο λυώσιμο των Inladsis, δεν μπορεί παρά να αυξηθεί στις προσεχείς δεκαετίες. Οι συνέπειες είναι ήδη ορατές στον αρχαιολογικό χώρο με το σχηματισμό βάλτων στη δυτική πλευρά του ιερού, και ιδιαίτερα στην Αγορά του Θεόφραστου, όπου έχουν εναποτεθεί πολλοί αρχαίοι ογκόλιθοι.

Μια τέτοια διαπίστωση θα πρέπει να μας οδηγήσει στην εξεύρεση νέων λύσεων για την τακτοποίηση των ογκόλιθων και στον επαναπροσδιορισμό της κυκλοφορίας σε όλο τον τομέα.

MICHÈLE BRUNET

Ιερό του Απόλλωνα

Περίβολοι και Προπύλαια

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο διάστημα από 8-9-2000 έως 29-9-2000 και συμπεριλαμβάνονται στο ερευνητικό

πρόγραμμα που αφορά στο ιερό του Απόλλωνα στη Δήλο. Πιο συγκεκριμένα, ο σκοπός της έρευνας ήταν ο εντοπισμός και η σχεδιαστική αποτύπωση των περιβόλων του ιερού και η μελέτη των Προπυλαίων του ιερού.

Αποτύπωση των περιβόλων. Επιχειρήσαμε να ταυτίσουμε όλους τους τοίχους που χαρακτηρίστηκαν από τους ανασκαφείς ως περίβολοι (τα αρχεία του R. Vallois περιέχουν ένα φάκελλο στον οποίο 17 τοίχοι ή λείψανα τοίχων θεωρούνται ότι περιέβαλλαν το ιερό).

Πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και αποτυπώσεις των τοίχων από τα Προπύλαια μέχρι το Πρυτανείο.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι αυτοί οι τοίχοι χρησίμευαν επίσης και ως αναλήμματα, λόγω της υψομετρικής διαφοράς του εδάφους, που παρουσιάζει έντονη κλίση από τα Α. στα Δ. (υψ. 3,81 μέχρι 1,40).

Οι εργασίες στα Προπύλαια. Το άρθρο του G. Gruben, Naxos und Delos, *JdI* 112 (1997), σ. 261-416, επικέντρωσε τελευταία την προσοχή μας στα Προπύλαια της Δήλου. Ο Γερμανός επιστήμονας κάνει μια πρόταση αποκατάστασης του μνημείου στα τέλη της αρχαϊκής περιόδου (σ. 350-372). Πριν εκφράσουμε την άποψή μας για την ορθότητα αυτής της αποκατάστασης, κρίθηκε απαραίτητη η εξέταση της ακριβούς κάτοψης του μνημείου και ο σχεδιασμός όλων των λίθων που ανήκουν στις διάφορες φάσεις του, ο οποίος θα ολοκληρωθεί το 2001. Αυτή η πρώτη προσέγγιση μάς επέτρεψε ήδη να κάνουμε διάφορες παρατηρήσεις σχετικά με τη δομή του αρχαϊκού κτιρίου, που δεν διέθεταν οι προκάτοχοί μας.

R. ÉTIENNE - M. WURCH-KOZELJ

Η νοτιοδυτική θεμελίωση του ιερού της Δήλου

Κατά την περίοδο από 21 Αυγούστου έως 1 Σεπτεμβρίου 2000 πραγματοποιήθηκε συστηματικός καθαρισμός γύρω από τη μεγάλη θεμελίωση που βρίσκεται στα ανατολικά της Στοάς των Ναξίων (GD 36). Σε αυτή την εργασία έλαβαν μέρος η F. Rougemont (μέλος της ΓΑΣ), η S. Zugmeyer (αρχιτέκτονας) και ο Ch. Feyel (παλαιό μέλος της ΓΑΣ, υφηγητής στο πανεπιστήμιο Clermond-Ferrand).

Σκοπός του προγράμματος ήταν: η χρονολόγηση της παραπάνω θεμελίωσης και η κατανόηση της τοπογραφικής οργάνωσης αυτού του τομέα, όπου πολλά λιθόστρωτα και θεμελιώσεις βάσεων μικρότερων διαστάσεων περιπλέκονται. Ο τομέας αυτός είχε ανασκαφεί από παλαιά[86], αλλά η επιβλητική αυτή θεμελίωση, καθώς και η γύρω περιοχή δεν έγιναν ποτέ αντικείμενο ιδιαίτερης έρευνας.

Πραγματοποιήθηκαν τέσσερις τομές: η μία στη βόρεια όψη της θεμελίωσης, κοντά στη βορειοανατολική γωνία (Α), η δεύτερη, στην ανατολική όψη, επίσης κοντά στη βορειοανατολική γωνία (Β), η τρίτη κατά μήκος της ανατολικής όψης (Γ) και η τέταρτη κατά μήκος της νότιας όψης (Δ).

1. Η μοναδική φορά που οι αρχαιολόγοι της Δήλου ενδιαφέρθηκαν γι' αυτήν τη βάση ήταν με την ευκαιρία της μελέτης της βάσης του Κολοσσού των Ναξίων[87], και θέλησαν να λύσουν δύο προβλήματα σχετικά με αυτή: το πρώτο αφορούσε στη θεμελίωση, ανύπαρκτη στη σημερινή θέση (κοντά στον Οίκο των Ναξίων ΓΔ 9), ενώ το βάρος υπολογίζεται στους 35 τόνους. Το δεύτερο πρόβλημα ήταν η αδυναμία να καταλάβουν το γνωστό κείμενο του Πλούταρχου (*Βίος Νικία*, 3), σχετικά με την καταστροφή του Κολοσσού εξαιτίας της πτώσης του φοίνικα του Νικίου, λόγω της απόστασης που υπάρχει ανάμεσα στα δύο αυτά μνημεία. Οι Ch. Picard και J. Replat υποστήριξαν την άποψη της μετακίνησης της βάσης κατά την αρχαιότητα και πρότειναν ως αρχική θέση τη μεγάλη θεμελίωση κοντά στη Στοά των Ναξίων. Με αυτή την ερμηνεία η βάση είχε μια ισχυρή θεμελίωση που δεν βρισκόταν μακριά από το φοίνικα του Νικίου. Παρόλα αυτά, η λύση αυτή δεν έγινε αποδεκτή από τους ειδικούς, χωρίς όμως να παρουσιάσουν επιστημονικά επιχειρήματα[88].

Η τέταρτη τομή που έγινε (Δ) ήταν αυτή που απέδειξε ότι ανήκει στα ελληνιστικά χρόνια: στο βάθος της υποθεμελίωσης βρήκαμε ανάμεσα στην τελευταία και προτελευταία στρώση μία σφραγισμένη λαβή κνιδιακού αμφορέα (*ΕΥΡΥΚΡΑΤΟΥ*). Άλλα όστρακα που βρέθηκαν ανάμεσα στις πέτρες της θεμελίωσης χρονολογούνται όλα στο 2ο και 1ο αι. π.Χ.

2. Στη συνέχεια προσπαθήσαμε να εξηγήσουμε την εγκατάσταση αυτής της βάσης και τη σχέση της με τις γειτονικές κατασκευές. Η τομή Γ έδειξε ότι στα ανατολικά της θεμελίωσης το αρχαίο υπέδαφος δεν απέχει πολύ από το σημερινό έδαφος αλλά παρουσιάζει έντονη κλίση προς τα Δ., στην κατεύθυνση της Στοάς των Ναξίων. Η τομή Β αποκάλυψε ένα λιθόστρωτο από μεγάλες ακατέργαστες πέτρες γνεύσιου και γρανίτη, αλλά άρτια τοποθετημένες μεταξύ τους και στερεωμένες σε στρώμα από μικρές πέτρες (δάπεδο α). Ξαναβρήκαμε αυτό το δάπεδο βορειότερα (α2 και α3) σκάβοντας στα κενά ανάμεσα στις πλάκες που αποτελούν την τελευταία φάση του λιθόστρωτου του ιερού. Τέλος, η τομή Α, στα βόρεια, έδειξε ότι το λιθόστρωτο που βρέθηκε στα ανατολικά της θεμελίωσης δεν υπήρχε στα βόρεια: η πώρινη στρώση της θεμελίωσης (βάση;) είναι αρκετά κατεστραμμένη και συνεχίζεται διερχόμενη από τις επάνω στρώσεις της μεγάλης θεμελίωσης.

Η φετινή ανασκαφή επέτρεψε τη σχετική χρονολόγηση του τομέα, που είναι αρκετά διαταραγμένος από τις διάφορες φάσεις των πλακόστρωτων και των αναθηματικών βάσεων. Το λιθόστρωτο α φαίνεται σύγχρονο της βάσης 3, λόγω της εφαρμο-

86. Για το ιστορικό των ανασκαφών της περιοχής, βλ. M.C. Hellmann - Ph. Fraisse, Le Monument aux hexagones et le Portique des Naxiens, *EAD* XXXII (1979), σ. 91-92.

87. *BCH* 48 (1924), σ. 217-263.

88. R. Vallois, *L'architecture hellénique et hellénistique à Délos jusqu'à l'eviction des Déliens (166 av. J.-C.)*, τ. I, Paris 1944, σ. 21, σημ. 2 και 3. *BCH* 1973 (1949), σ. 165.

γής του στη βόρεια όψη της. Η μεγάλη θεμελίωση, αντίθετα, είναι μεταγενέστερη από το λιθόστρωτο α, γιατί η βορειοανατολική γωνία της επικάθεται σε αυτό. Επικάθεται επίσης στη θεμελίωση της βάσης 4, στα βόρεια. Η θεμελίωση της βάσης 2, η οποία αποτελείται από πώρινους λίθους, μερικοί από τους οποίους είναι σε β΄ χρήση, στηρίζεται στη μεγάλη θεμελίωση, της οποίας οι πάνω στρώσεις παρουσιάζουν μια ελαφρά προεξοχή σε σχέση με τις αντίστοιχες της βάσης 2.

Μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η μεγάλη θεμελίωση είναι μεταγενέστερη όλων των άλλων κατασκευών, βάσεων και λιθόστρωτων της γύρω περιοχής. Θα υπενθυμίσουμε ότι η τελευταία στρώση αυτής της μεγάλης θεμελίωσης βρίσκεται σε ύψος + 1,59 και + 1,63 μ., ενώ η τελευταία στρώση του φοίνικα του Νικία βρίσκεται σε + 1,01 μ. και αυτή της νότιας θεμελίωσης της Στοάς των Ναξίων σε + 1,19 μ.

Επιπλέον, καταρτίσαμε έναν κατάλογο των λίθων της βάσης του Κολοσσού των Ναξίων, με σκοπό τη δημοσίευσή του μαζί με το σύνολο της αρχαϊκής γλυπτικής της Δήλου.

FRANCIS PROST

΄Εκθεση ανασκαφής (Οκτώβριος 2000)

Η ανασκαφή είχε ως κύριο σκοπό τη μελέτη του προβλήματος του νερού (αποθήκευση και κυκλοφορία) στο ιερό του Απόλλωνα, σύμφωνα με το γενικό πρόγραμμα που κατατέθηκε το 1995 και που συνδυάζεται με αυτό που ξεκίνησε το 2000 «Το νερό στη Δήλο» και αφορά ολόκληρο το νησί.

Οι φετινές μας προσπάθειες αφορούσαν στο νότιο τομέα του ιερού, στα νότια του Πρυτανείου, όπου είναι σήμερα ορατοί ένας αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. και άλλοι πλευρικοί στα βόρεια και στα νότια, καθώς και ένα πηγάδι στα βορειοδυτικά.

΄Εκταση των εργασιών. Αποκαλύψαμε στο σύνολο τον αγωγό με κατεύθυνση Α.-Δ., από το ανατολικό άκρο του τοίχου του περιβόλου (νότιο σκέλος) μέχρι τη βόρεια γωνία της νότιας στοάς (GD 4). Καλύπτεται σε μεγάλο τμήμα του με πλάκες gneiss (γνεύσιου). Καθαρίσαμε την κορυφή των τοιχωμάτων του κεντρικού αγωγού, όπου ήταν ορατή, και κάναμε τομές σε τρία σημεία, όπως και έξω από το χώρο του αγωγού. Κάναμε το ίδιο και στους δύο πλευρικούς αγωγούς στα νότια, που προέρχονται από τον τομέα της Αγοράς των Δηλίων (GD 84), και σε αυτόν στα βόρεια, που έρχεται από το Πρυτανείο (GD 22). Τέλος, κάναμε μια ακόμη τομή στα Ν.-Δ. του πηγαδιού που βρίσκεται στα δυτικά του Πρυτανείου, είχε ανασκαφεί από τον Gallet de Santerre το 1948 και είχε χρονολογηθεί τη γεωμετρική εποχή[89].

Οι αγωγοί. Η ανασκαφή του 2000 επέτρεψε να βρούμε δύο νέα στοιχεία σχετικά με τον αγωγό με κατεύθυνση Α.-Δ. Καταρχήν, στον αγωγό καταλήγουν τα ύδατα που έρχονται όχι μόνον από τα νότια αλλά και από τα βόρεια και ανατολικά: πράγματι, στο ανατολικό άκρο του διαπιστώσαμε ότι υπάρχει γωνία σύνδεσης με το μεγάλο αγωγό με κατεύθυνση Β.-Ν. κατά μήκος του Μνημείου των Ταύρων και περνά κάτω από το νότιο σκέλος του περιβόλου. Στη συνέχεια, ο αγωγός αυτός είναι κατασκευασμένος με τον ίδιο τρόπο με αυτό των αποχετεύσεων της πόλης[90].

Ο αγωγός κατασκευάστηκε πάνω στο φυσικό γρανίτη, σχεδόν σε όλο το μήκος του, που λαξεύθηκε σχηματίζοντας ένα χάνδακα, πλ. 1,50 μ. Ο ίδιος ο αγωγός έχει πλάτος 0,50 μ. και βάθος, περίπου σταθερό, 0,70 μ. Τα τοιχώματα που τον περικλείουν στα βόρεια όπως και στα νότια εδράζονται είτε στο λαξευμένο γρανίτη είτε σε θεμελίωση από πέτρες γρανίτη και γνεύσιου (σε κανονικές στρώσεις πλακών γνεύσιου και γρανίτη). Ο πυθμένας είναι στρωμένος με πλάκες γνεύσιου που περνούν κάτω από τα τοιχώματα. Κανένα ίχνος κονιάματος δεν εντοπίστηκε. Ο αγωγός καλυπτόταν από μεγάλες πλάκες γνεύσιου αρκετού πάχους και σώζονται κυρίως στο ανατολικό τμήμα.

Οι πλευρικοί αγωγοί παρουσιάζουν αμελέστερη εργασία, ιδίως ο νότιος (ο δυτικότερος) και ο βόρειος που χτίστηκαν είτε με πλάκες γνεύσιου τοποθετημένες απευθείας στο έδαφος είτε με μικρές αδούλευτες πέτρες γρανίτη και μια σειρά μικρών πλακών γνεύσιου. Το βάθος τους κυμαίνεται από 0,30-0,50 και το πλάτος από 0,25-0,40 μ.

Κατά τη διάρκεια της ανασκαφής αποκαλύφθηκε και τέταρτη διακλάδωση: πρόκειται για μεταγενέστερο αγωγό (υλικό σε β΄ χρήση) στο ανατολικό άκρο του συλλέκτη, στο ύψος του αγωγού που γωνιάζει.

Η διάρθρωση του συλλέκτη με κατεύθυνση Α.-Δ. και του αγωγού με κατεύθυνση Β.-Ν., παρουσιάζει μια εξαιρετική τεχνική που δεν καταγράφηκε από τους πρώτους ανασκαφείς. Είναι σημαντικό να σημειώσουμε ότι όλο αυτό το δίκτυο λειτουργούσε ως σύστημα αποχέτευσης του ιερού και μόνον. Ανατολικότερα, στο δρόμο κατά μήκος του περιβόλου, στο ανατολικό σκέλος του, ένας αγωγός χαρακτηριστικός για τις μεγάλες πλάκες που τον καλύπτουν, διακλαδώνεται προς το νότιο δρόμο, προς τη συνοικία που εκτείνεται στα ανατολικά της Αγοράς των Δηλίων και δεν συνδέεται καθόλου με το αποχετευτικό σύστημα του ιερού. Ο αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. δεν πρέπει να είχε ερευνηθεί σε βάθος. Συναντήσαμε παντού αδιατάρακτο έδαφος. Πήραμε μερικά δείγματα, διότι περιείχε πολλά οργανικά κατάλοιπα (οστά, κουκούτσια ελιάς, κάρβουνο κ.ά.).

Χρονολόγηση. Η χρονολόγηση του κεντρικού συλλέκτη διασφαλίζεται από το υλικό που βρέθηκε στα διάφορα στρώματα (τομή στη θεμελίωση, στρώμα πάνω από τις πλάκες και λάκκοι που φαίνονται σύγχρονοι με το όλο σύστημα). Πρόκειται για αθηναϊκά νομίσματα του β΄ μισού του 2ου αι. π.Χ., όστρακα μεγαρικών σκύφων με υπογραφή και σφραγίσματα αμφορέων

89. *BCH* 73 (1949), σ. 562.

90. J. Chamonard, Le Quartier du théâtre, *EAD* VIII, 1 (1922-1924), σ. 88-89.

(της Κνίδου). Επομένως, μετά το 166 π.Χ. έγιναν σημαντικά αποχετευτικά έργα στο ιερό. Αυτή η χρονολόγηση είναι ενδιαφέρουσα διότι φαίνεται ότι πρόκειται για τον ίδιο αγωγό που περνά κάτω από τα Προπύλαια του ιερού (GD 5), τα οποία ξαναχτίστηκαν από τους Αθηναίους στα μέσα του 2ου αι. π.Χ. Η ομοιότητα του αγωγού με αυτούς των δρόμων της πόλης, καθώς και η στέρεη κατασκευή μάς δημιουργούν ερωτήματα σχετικά με τη λειτουργία του χώρου, που ορίζεται από το Πρυτανείο στα βόρεια και την Αγορά των Δηλίων στα νότια. Η υπόθεση ότι υπήρχε πλατεία ή ένας άξονας κυκλοφορίας δεν μπορεί να απορριφθεί, εφόσον η παρουσία των βάσεων στα βόρεια και στα νότια αλλά και η παρουσία μιας «αναθηματικής στήλης»[91] στα νότια, στο ανατολικό όριο του δρόμου που οδηγεί στο ιερό και στα ανατολικά της «στήλης του Πύθιου» που ο άλλος τοποθετεί στην πώρινη βάση που παρακάμπτει ο συλλέκτης αγωγός[92]. Άλλωστε, δεν πρέπει να αποκλειστεί η υπόθεση ενός κυκλοφοριακού άξονα από Α. προς Δ. στον τομέα αυτό, διότι θα προεκτείνονταν με αυτό τον τρόπο ο δρόμος από Δ. που χωρίζει τη Στοά των Ναξίων (GD 36) και τη Στοά του Φιλίππου (GD 3).

Το πηγάδι. Σκάψαμε την περιοχή γύρω από το πηγάδι που αναφέρει ο Gallet de Santerre και που θεωρεί ότι ανήκει στη γεωμετρική εποχή[93]. Διαπιστώθηκαν ίχνη διαμόρφωσης στο φυσικό γρανίτη, ίσως σχετικά με τη χρήση του πηγαδιού. Το έδαφος γύρω του ήταν αδιατάρακτο και περιείχε υλικό αρκετά αναμεμειγμένο: νόμισμα, όστρακα δακρυδόχων και ανάγλυφων σκύφων (τα νεότερα χρονολογούνται στα τέλη της ελληνιστικής εποχής), γεγονός που μας κάνει να σκεφθούμε ότι στην περιοχή αυτή έγινε γενική διαμόρφωση στα τέλη της ελληνιστικής εποχής. Παρόλα αυτά ο ανασκαφέας του πηγαδιού αναφέρει ότι στο εσωτερικό του βρέθηκε μόνον υλικό των γεωμετρικών χρόνων και ελάχιστο των αρχαϊκών. Ίσως θα πρέπει να επεκταθεί η ανασκαφή γύρω από το ίδιο το πηγάδι και να μελετηθεί ο τομέας σε σχέση με τους τοίχους (αναλημματικούς;) που βρίσκονται πιο κάτω και μελετήθηκαν φέτος από τον R. Etienne.

ALEXANDRE FARNOUX

Έρευνα για την πολυχρωμία των γλυπτών

Κατά το 2000 συνεχίσαμε τη μελέτη για την πολυχρωμία των γλυπτών που διήρκεσε τέσσερις εβδομάδες.

Τεχνικά μέσα. Η μέθοδος της περασμένης χρονιάς εμπλουτίστηκε φέτος με μηχανή ψηφιακής λήψης φωτογραφιών, ώστε να έχουμε άμεσα έγχρωμα αντίγραφα. Επιπλέον, το σύνολο των φωτογραφιών που έγιναν από τον Ph. Collet, φωτογράφο της ΓΑΣ, συγκεντρώθηκαν σε ένα CD ROM.

Εφοδιαστήκαμε επίσης και με έναν ισχυρότερο υπολογιστή, προκειμένου να γίνεται άμεσα η καταγραφή των φωτογραφιών.

Μελέτη ευρημάτων. Μελετήθηκαν κατά τη φετινή περίοδο 19 έργα γλυπτικής, που βρίσκονται στις αποθήκες, και ισάριθμα πήλινα ειδώλια, προκειμένου να γίνουν συγκρίσεις.

Κύρια αποτελέσματα. Η φετινή μελέτη μάς επέτρεψε να επιβεβαιώσουμε αρκετές υποθέσεις μας σχετικά με τις τεχνικές που εφαρμόστηκαν: το στρώμα των χρωμάτων τοποθετούνταν πάνω σε λευκό υπόστρωμα και η επιχρύσωση, που συναντάται συχνά, γινόταν με την εφαρμογή λεπτού φύλλου χρυσού πάνω σε κίτρινο χρώμα που με τη σειρά του τοποθετούνταν σε λευκό υπόστρωμα. Τα πιο συνηθισμένα χρώματα είναι το ρόδινο, το ερυθρό, το κυανούν και το κυανέρυθρο. Το πράσινο παραμένει σπάνιο. Ο χρωματισμός των έργων αποκαλύπτεται ως μια λεπτομερής κατεργασία ακόμη και για τα πιο μικρά γλυπτά, που είναι όμως μέτριας ποιότητας: διάφορα μοτίβα με πολλά χρώματα στόλιζαν τα ενδύματα και κοσμήματα στόλιζαν τους λαιμούς των αγαλμάτων της Αφροδίτης (π.χ. Α 382, ημίγυμνο αγαλματίδιο, και Α 5222, Αφροδίτη γυμνή).

Τα αποτελέσματα της έρευνας ήταν φέτος άφθονα, κυρίως χάρη στη σύγκριση που κάναμε με τα πήλινα ειδώλια, στα οποία σώζονται καλύτερα τα χρώματα, γεγονός που μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε μια πλουσιότερη χρωματική γκάμα και χρήση διαφόρων τεχνοτροπιών που τονίζουν τη φωτοσκίαση (ειδώλιο Τύχης, Α 312) ή τη φυσικότητα ορισμένων σημείων (Αφροδίτη που λύνει το σανδάλι της, Α 3466). Παρατηρήσαμε επίσης ότι σε πολλά έργα υπάρχουν ίχνη αρχαίας επιδιόρθωσης των χρωμάτων ή διόρθωση του χρυσού χρώματος, και το ίδιο επίσης συμβαίνει και στα γλυπτά (Α 7417). Τα θέματα της συντήρησης και της επιδιόρθωσης των έργων στην αρχαιότητα διαπιστώνουμε ότι είναι περισσότερο από ποτέ επίκαιρα.

PHILIPPE JOCKEY - BRIGITTE BOURGEOIS

91. Vallois, ό.π., τ. ΙΙ, 2, Paris 1978, σ. 581. Κρηπίδα και στυλοβάτης από γαλάζιο μάρμαρο με εγχάρακτη επιγραφή στη Β.-Α. γωνία του και χρονολογείται από τον R. Vallois στο 2ο αι. π.Χ.

92. Vallois, ό.π., τ. Ι, σ. 244-245.

93. Εκτός από την αναφορά του στα ημερολόγια των ανασκαφών (βλ. παραπάνω, υποσημ. 89), το πηγάδι αυτό δεν αναφέρεται πουθενά αλλού. Ένα ειδώλιο που είχε βρεθεί κατά την ανασκαφή του δημοσιεύθηκε από τον A. Laumonier, *Les figurines de terre cuite*, *EAD* XXIII (1956), σ. 42-43, πίν. Ι.

3η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000 οι δραστηριότητες της 3ης ΕΒΑ περιστράφησαν κατά κύριο λόγο σε έργα στερέωσης και αναστήλωσης μνημείων, ανασκαφές, καταγραφές και συντηρήσεις αρχαιοτήτων, έλεγχο μελετών αποκατάστασης μνημείων, οικοδομικό έλεγχο, διαμορφώσεις χώρων, κηρύξεις μνημείων κτλ. Επίσης, μεγάλο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας απορρόφησε το έργο της αποκατάστασης της κινστέρνας της Νέας Μονής, το οποίο εκτελεί η ίδια με αυτεπιστασία, καθώς και η παρακολούθηση των εργασιών αναστήλωσης-αποκατάστασης μνημείων της περιοχής αρμοδιότητάς της, οι οποίες εκτελούνται από τρίτους, με ανάθεση (Τράπεζα και παρεκκλήσιο Νέας Μονής από την ΔΑΒΜΜ) ή βάσει προγραμματικής σύμβασης (Ανάβατος Χίου, με φορέα υλοποίησης την ΔΕΠΟΣ).

Πέρα των συνήθων δραστηριοτήτων που αναφέρθηκαν στην αρχή και οι οποίες κατά το μάλλον ή ήττον επαναλαμβάνονται κάθε χρόνο, το 2000 η Εφορεία συμμετείχε διά εκπροσώπων της σε διάφορες επιτροπές για την παρακολούθηση κοινοτικών προγραμμάτων και έργων. Συγκεκριμένα, οι επιμελήτριες της Εφορείας Ό. Βάσση και Π. Βαλάκου συμμετείχαν ως μέλη στην Επιτροπή Παρακολούθησης του έργου «Διατήρηση και αποκατάσταση των κτιριακών όψεων στο Πυργί της Χίου» του Κοινοτικού Προγράμματος «Raphael». Οι ίδιες επιμελήτριες και ο υπογράφων συμμετείχαν ως μέλη στην Κοινή και Επιστημονική Επιτροπή του έργου «Αποκατάσταση-Ανάδειξη Αναβάτου Χίου». Τέλος, ο υπογράφων συμμετείχε στις συσκέψεις για το πρόγραμμα του ΤΑΠΑ «Κάστρων Περίπλους».

Το Νοέμβριο του 2000 επέστρεψε στην Εφορεία η επιμελήτρια Ό. Βάσση από την άδεια ανατροφής τέκνου και ανέλαβε υπηρεσία. Επίσης, ο εργατοτεχνίτης της Εφορείας Στ. Κουνιάρης επέστρεψε και ανέλαβε υπηρεσία, μετά τη διακοπή της απόσπασής του στη 14η ΕΒΑ, στις 23-10-2000.

Στις 3-7-2000 προσελήφθησαν οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Μ. Μενή και Δ. Πουπάλου, στο πλαίσιο του Προγράμματος Απασχόλησης «Πρόγραμμα επιχορήγησης για την απόκτηση επαγγελματικής εμπειρίας για την απασχόληση ανέργων ηλικίας 20-64 ετών με ειδικότητες κατάλληλες για αρχαιολογικά και αναστηλωτικά έργα». Φορέας υλοποίησης και μισθοδοσίας του εν λόγω προγράμματος ήταν το ΤΔΠΕΑΕ. Μετά από ένσταση, στη θέση των ανωτέρω προσελήφθησαν οι Υ. Φλατσούση και Α. Δόλογλου.

Το πρόβλημα που προέκυψε πέρυσι με τη συνταξιοδότηση του μονίμου αρχαιοφύλακα Πυργίου Μ. Βασίλη[1] εξακολουθεί δυστυχώς να υφίσταται, διότι δεν επληρώθη ακόμη η θέση του.

Η Εφορεία υπέβαλλε προτάσεις για να ενταχθούν στο Γ΄ ΚΠΣ διάφορα έργα σε μνημεία αρμοδιότητάς της, σπουδαιότερα των οποίων είναι τα εξής: α) Αναστήλωση και επανάχρηση του Βυζαντινού Μουσείου Χίου (Μετζητιέ τζαμί). β) Αναστήλωση τριών βυζαντινών ναών της Χίου (Άγιος Ιωάννης στη θέση Ροβιές Μεστών, Άγιος Ιωάννης Αργέντης στον Παλαιό Καταρράκτη και Άγιος Γεώργιος στη θέση Πραστειά Σιδηρούντας). γ) Αναστήλωση των οθωμανικών λουτρών του Κάστρου Χίου για να στεγαστεί σε αυτά η πλουσιότατη συλλογή μεταβυζαντινής λιθογλυπτικής του Βυζαντινού Μουσείου Χίου.

Κλιμάκιο της Εφορείας διενήργησε αυτοψία σε διάφορα μνημεία της Σάμου (Βαλάκου, Μαντζούκης και Πασχαλίδης) και των Ψαρών (Βαλάκου και Πασχαλίδης).

Τέλος, θα πρέπει να αναφερθεί το θλιβερό γεγονός ότι κατά τη μεγάλη πυρκαϊά που έπληξε τη Σάμο τον Ιούλιο του 2000, οι πτέρυγες των κελιών της Μονής Βροντά υπέστησαν σημαντικότατες καταστροφές, ευτυχώς, η πυρκαϊά δεν έθιξε το καθολικό.

ΕΚΘΕΣΕΙΣ-ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Το Φεβρουάριο του 2000 παρουσιάστηκε στο Ομήρειο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Χίου το Πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους», που πραγματοποιείται από το ΤΑΠΑ και στο πλαίσιο του οποίου εκτελούνται εργασίες αναβάθμισης υποδομών και ανάδειξης τριάντα και πλέον παράκτιων κάστρων στην ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Στην εν λόγω εκδήλωση παρουσιάστηκε από εκπροσώπους του ΤΑΠΑ η μελέτη ανάδειξης του Κάστρου Βολισσού Χίου, ενώ για την ιστορία και αρχιτεκτονική του κάστρου μίλησε, ως εκπρόσωπος της Εφορείας, η αρχαιολόγος Π. Βαλάκου.

Το βράδυ της πανσελήνου του Αυγούστου, την Τετάρτη 16-8-2000, πραγματοποιήθηκε μουσική εκδήλωση στην πλατεία του μεσαιωνικού οικισμού των Μεστών με τους καλλιτέχνες Κ. Θωμαΐδη και Γ. Ιωάννου, στο πλαίσιο των εκδηλώσεων που διοργάνωσε το ΥΠΠΟ σε συνεργασία με το Ελληνικό Τμήμα του ICOM σε αρχαιολογικούς χώρους και μνημεία με το γενικό τίτλο «Πενήντα Τέσσερις Τόποι Ιεροί στο Φως του Φεγγαριού».

1. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 824.

Η Εφορεία συμμετείχε στον εορτασμό των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς με τίτλο «Αθάνατο Νερό» με τη διοργάνωση φωτογραφικής έκθεσης στον αύλειο χώρο του αρχοντικού Καράβα στην περιοχή του Κάμπου Χίου. Η φωτογραφική έκθεση αναπτυσσόταν σε δύο ενότητες: α) κατασκευές που αξιοποίησαν τη δύναμη του νερού, αποτέλεσαν πρωταρχικά στοιχεία επιβίωσης και συνέβαλαν στην απλοποίηση της καθημερινής ζωής και β) απλές καθημερινές εργασίες και γεγονότα της κοινωνικής ζωής που περιστρέφονται γύρω από το νερό. Η διάρκεια της έκθεσης ήταν τριήμερη (22-24 Σεπτεμβρίου) και την επισκέφθηκαν συνολικά 350 άτομα. Η εκδήλωση πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με το Σύλλογο Οικολογίας και Περιβάλλοντος Χίου, ενώ με την οργάνωση και την παρουσίαση της φωτογραφικής έκθεσης από πλευράς της 3ης ΕΒΑ απασχολήθηκαν ο Π. Γιαννακάκης (διοικητικός), η Σ. Φαϊτάκη και η Α. Μισαηλίδου (συμβασιούχοι αρχαιολόγοι).

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Δυστυχώς εφέτος δεν έγινε δυνατή η διενέργεια εκπαιδευτικών προγραμμάτων, που ανελλιπώς η Εφορεία παρουσίαζε σε σχολικές ομάδες από το έτος 1995, λόγω των έργων του Β΄ ΚΠΣ, που εκτελούνται σε μνημεία αρμοδιότητάς της (Τράπεζα και κινστέρνα Νέας Μονής, επιθαλάσσιο τείχος κάστρου πόλεως Χίου, Ανάβατος) και τα οποία απαιτούν επισταμένη προσοχή και συνεχή παρακολούθηση από το ολιγομελές προσωπικό της Υπηρεσίας. Επειδή όμως η εκδήλωση ενδιαφέροντος από τις σχολικές μονάδες ήταν μεγάλη, η Εφορεία πρότεινε στην Κεντρική Υπηρεσία του ΥΠΠΟ τη δημιουργία εκπαιδευτικών κέντρων στις Εφορείες, τα οποία θα στελεχωθούν με προσωπικό που θα προσλαμβάνεται για το σκοπό αυτό.

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

ΜΕΛΕΤΕΣ

Το έργο της «Αναστήλωσης Βιγλών Νομού Χίου» με φορέα υλοποίησης τη Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Χίου δημοπρατήθηκε με το σύστημα μελέτη-κατασκευή στα τέλη του περασμένου έτους, ενώ η οριστική μελέτη του έργου εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ το Σεπτέμβριο του 2000. Οι βίγλες που αποκαθίστανται σύμφωνα με τη μελέτη είναι: α) η βίγλα του Παχή στη Σιδηρούντα (επισκέψιμος χώρος), β) η βίγλα στη θέση Τραχήλι Λιθίου, γ) η βίγλα στη θέση Λειβάδι Μεστών και δ) η βίγλα στη θέση Ελίντα. Στα τέλη του έτους 2000 έγινε η εγκατάσταση του εργολάβου και ξεκίνησαν οι εργασίες.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Νέα Μονή

Το έργο «Αποκατάσταση-Στερέωση και Ανάδειξη Νέας Μονής Χίου» εντάχθηκε στο Β΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ 1994-1999). Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν στο καθολικό, την κινστέρνα, την τράπεζα και το παρεκκλήσιο του Αγίου Παντελεήμονος.

Καθολικό. Κατασκευάστηκαν από συνεργείο της Εφορείας (10-17/1/2000), υπό την εποπτεία της Ι. Παπαγιάννη, καθηγήτριας του ΑΠΘ (10-11/1-2000) και τις οδηγίες του εργατοτεχνίτη της 9ης ΕΒΑ κ. Αδαμίδη, δύο δείγματα κονιάματος στην κεντρική κεραία του νότιου τοίχου του καθολικού της Νέας Μονής, προκειμένου να αποφανθεί το ΚΑΣ κατόπιν αυτοψίας των μελών του.

Αφαιρέθηκαν το Μάιο τα φύλλα από νάυλον, με τα οποία καλύπτονται τα τελευταία χρόνια οι τοιχοποιίες του καθολικού για προστασία από τις δυσμενείς συνθήκες του χειμώνα.

Κινστέρνα. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασής της[2] με αυτεπιστασία από την Εφορεία, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ Βορείου Αιγαίου 1994-1999) και με την εποπτεία της συμβασιούχου αρχαιολόγου της 3ης ΕΒΑ Στ. Φαϊτάκη, βάσει της υπ' αριθ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/64387/2545π.ε/19-11-1998 Απόφασης. Οι εργασίες ήταν οι εξής: α) Συνέχιση των εργασιών αφαίρεσης της επίχωσης του δώματος, οι οποίες ολοκληρώθηκαν το μήνα Ιούνιο του ιδίου έτους (20-6-2000). Για την ασφαλή απομάκρυνση των 70 περίπου ακόσμητων αποθηκευτικών αγγείων (πιθάρια, σταμνία κ.ά.), που χρησιμοποιήθηκαν για την πλήρωση των κενών μεταξύ των θόλων του ανατολικού τμήματος του δώματος (Εικ. 1) και είχαν εντοπιστεί το 1999, έγινε προσεκτική αφαίρεση της επίχωσης γύρω από αυτά, αρχική στερέωση των αγγείων επιτόπου, λεπτομερής φωτογράφησή τους και τέλος, τοποθέτηση κάθε αγγείου σε ειδικό κιβώτιο και μεταφορά τους στις αποθήκες του Βυζαντινού Μουσείου Χίου και στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας. β) Εργασίες επιμελημένου καθαρισμού με υδροβολή των εξωραχίων των θόλων και των μεταξύ τους συνδετικών τοιχίων. γ) Εργασίες υποθεμελίωσης στο δυτικό τοίχο του δωματίου άντλησης, που βρίσκεται στο νοτιοανατολικό τμήμα της κινστέρνας. δ) Κατασκευή αρμολογημάτων και επίχριση της επιφάνειας των θόλων (εργασία σε εξέλιξη). ε) Αποκατάσταση οπαίων δώματος στο μεσαίο θόλο του νότιου κλίτους και του αντίστοιχου του βόρειου κλίτους, καθώς και επισκευή ή αντικατάσταση των οπαίων στα στόμια εισροής. Επίσης, έγινε ανάθεση από την Εφορεία της σχεδιαστικής αποτύπωσης του δώματος της κινστέρνας.

Τράπεζα. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης[3] της Τράπεζας, οι οποίες ξεκίνησαν πέρυσι στο πλαί-

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 826.
3. Ό.π., σ. 826-827.

Εικ. 1. Νέα Μονή. Κινστέρνα. Αγγεία πλήρωσης στα κενά μεταξύ των θόλων του ανατολικού τμήματος του δώματος.

σιο του Β΄ ΚΠΣ, από ιδιώτη εργολάβο διά ανάθεσης από τη ΔΑΒΜΜ, βάσει της υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ/ 4072/ 229/ 10-3-1998 Απόφασης. Εκτελέστηκαν οι κάτωθι εργασίες: α) Κατασκευή νέων εσωτερικών επιχρισμάτων. β) Ηλεκτρολογική εγκατάσταση. γ) Τοποθέτηση μεταλλικών ελκυστήρων σε νέες θέσεις, ενώ παρέμειναν και οι παλαιοί ελκυστήρες. δ) Διάνοιξη του τρίλοβου παραθύρου της ανατολικής κόγχης που ήταν φραγμένο. ε) Συνέχιση των εργασιών αποκατάστασης της στέγης, οι οποίες είχαν ξεκινήσει πέρυσι. στ) Αρμολόγηση εξωτερικών τοιχοποιών.

Η Εφορεία, με σχετικό έγγραφο προς τη ΔΑΒΜΜ, πρότεινε τη συντήρηση και ανάδειξη, για ιστορικούς και διδακτικούς λόγους, του λιθόκτιστου τμήματος που αποκαλύφθηκε στον κατά μήκος άξονα και στα δυτικά του υπάρχοντος κτιστού τραπεζιού της αίθουσας, και το οποίο αποτελεί είτε συνέχεια αυτού είτε – το πιθανότερο – το υπόβαθρο ενός δεύτερου τραπεζιού στο χώρο της Τράπεζας, η οποία ως γνωστόν ήταν μεγαλύτερη από τη σημερινή και προεκτεινόταν προς Δ.

Συντάχθηκε από τη ΔΑΒΜΜ συμπληρωματική μελέτη αποκατάστασης της κόγχης της Τράπεζας και καθαίρεσης του σε επαφή με αυτήν τμήματος κελιού του 19ου αιώνα. Με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ ΑΡΧ/ Β2/ Φ21-03/ 1471/ 57/ 10-1-2000 Απόφαση του Τμήματος Μουσείων της ΔΒΜΜ και κατόπιν γνωμοδότησης του ΚΑΣ, εγκρίθηκε ο χαρακτηρισμός της Τράπεζας της Νέας Μονής ως μουσειακού χώρου, στον οποίο το κύριο έκθεμα θα είναι η τράπεζα αυτής με το βυζαντινό μαρμαροθέτημα, ενώ θα εκτεθούν και άλλες αρχαιότητες για τις οποίες θα προηγηθεί μουσειολογική μελέτη. Η Εφορεία πρότεινε να εκτεθούν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από τη μονή, τα αγγεία που ανευρέθησαν ως υλικό πλήρωσης στο δώμα της κινστέρνας, αποτοιχισμένες τοιχογραφίες από το καθολικό, καθώς και άλλα ευρήματα που κατά καιρούς έχουν περισυλλεγεί από το χώρο του μοναστηριακού συγκροτήματος.

Παρεκκλήσιο Αγίου Παντελεήμονος. Αποπερατώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης του παρεκκλησίου του Αγίου Παντελεήμονος (κτίσμα του 19ου αιώνα), οι οποίες ξεκίνησαν το περασμένο έτος[4] και πραγματοποιήθηκαν με ανάθεση από τη ΔΑΒΜΜ στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Έγιναν οι κάτωθι εργασίες: α) Ολοκλήρωση εργασιών αποκατάστασης της στέγης, η οποία καλύφθηκε με κεραμίδια βυζαντινού τύπου. β) Αρμολόγηση όψεων. γ) Κατασκευή εσωτερικών επιχρισμάτων. δ) Τοποθέτηση νέων ελκυστήρων. ε) Τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων όμοιων με τα αρχικά.

Ανάβατος

Συνεχίστηκαν οι κάτωθι εργασίες από τη ΔΕΠΟΣ στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης για την Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Αναβάτου (ΠΕΠ 1994-1999), υπό την εποπτεία της ΔΑΒΜΜ και την επιτόπου παρακολούθηση από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο Μ. Κλαδιά , που πρότεινε η Εφορεία:

Ακρόπολη (Εικ. 2): Αποχωματώσεις σε υπάρχοντα κελύφη κτιρίων, αλλά και σε χώρους όπου αποκαλύφθηκε η ύπαρξη κτιρίων τα οποία μέχρι τότε δεν διακρίνονταν. β) Αρμολογήματα λιθοδομών με κονιάματα, η σύνθεση των οποίων καθορίστηκε κατόπιν της ανάλυσης των παλαιών υπαρχόντων κονιαμάτων. γ) Ανακτίσεις-συμπληρώσεις σε περιορισμένη κλίμακα (με χρήση ταινιών μολύβδου μεταξύ του αρχικού τμήματος και της συμπλήρωσης, στις οποίες χαράσσεται η ημερομηνία επέμβασης). δ) Αντιστηρίξεις επικίνδυνων τμημάτων λιθοδομών. Περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων διαφόρων εποχών, κυρίως νεότερων και κατά το πλείστον ακόσμητων, λίγα μετάλλινα αντικείμενα καθημερινής κυρίως χρήσης και νομίσματα (Γενουατοκρατίας και Τουρκοκρατίας).

Τριώροφο κτίριο ακρόπολης (ελαιοτριβείο, σχολείο, ναός Παναγίας): α) Καθαρισμός χώρου και μεταφορά ξύλινων στοιχείων του ελαιοτριβείου σε οίκημα του Αναβάτου, που διαμορφώθηκε σε αποθήκη προκειμένου να επανατοποθετηθούν στην αρχική τους θέση μετά την περάτωση των εργασιών. β) Τοποθέτηση περιμετρικά του κτιρίου ικριωμάτων. γ) Καθαίρεση εσωτερικά και εξωτερικά σαθρών κονιαμάτων (πλην της υδατοδεξαμενής). δ) Κατασκευή αρμολογημάτων σε βάθος. ε) Τοποθέτηση σωληνίσκων και εφαρμογή ενεμάτων. στ) Τοποθέτηση ξυλότυπου για ανάκτιση θόλων του ναού Παναγίας. ζ) Αποτοίχιση, από το συνεργείο συντήρησης της 3ης ΕΒΑ, τοιχογραφίας από την κόγχη του Ιερού. η) Επιλογή λίθων από διάφορα λατομεία της Χίου για κατασκευή περιθυρωμάτων και επεξεργασία αυτών. θ) Ανάκτιση τμήματος θόλου του δεύτερου δωματίου του σχολείου. ι) Απομάκρυνση παλαιών κεραμίδων στέγης του ναού και εξυγίανση υπαρχόντων τμημάτων θόλων. ια) Αποκατάσταση στέγης του ναού (εργασία σε εξέλιξη).

Οικισμός. Κατασκευάστηκε λιθόστρωτο μονοπάτι με βαθμί-

4. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 827-828.

Εικ. 2. Ανάβατος. Ακρόπολη. Εργασίες στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης για την Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Αναβάτου.

δες στο κάτω – νεότερο – τμήμα του οικισμού, μετά από απόπειρα αυθαίρετης διαπλάτυνσης δρομίσκου.

Μελέτες. Εκπονήθηκε μελέτη του έργου «Στερέωση και Αποκατάσταση του Ι. Ναού Ταξιάρχη στον Ανάβατο Χίου» από τις μηχανικούς Κ. Αθανασιάδου, Ε. Δεληνικόλα και Ά. Καίρου, κατόπιν ανάθεσης από τη ΔΕΠΟΣ.

Κάστρο Χίου

Επιθαλάσσιο τείχος. Το έργο της «Στερέωσης και Αποκατάστασης του Εξωτερικού Επιθαλάσσιου Τείχους Κάστρου Χίου» εντάχθηκε στο Β΄ ΚΠΣ (ΠΕΠ Β. Αιγαίου 1994-1999) και εκτελείται διά ανάθεσης από τη ΔΑΒΜΜ. Μεγάλο τμήμα του τείχους είχε καταρρεύσει το έτος 1996. Οι εργασίες που πραγματοποιήθηκαν είναι οι εξής: α) Απομάκρυνση προϊόντων κατάρρευσης. β) Δημιουργία αναχώματος στο τμήμα του τείχους που βρίσκεται σε επαφή με τη θάλασσα και το οποίο θα αφαιρεθεί μετά το πέρας των εργασιών. γ) Τοποθέτηση ικριωμάτων κατά μήκος της εξωτερικής παρειάς του τείχους. δ) Κατασκευή βαθιών αρμολογημάτων και τοποθέτηση σωληνίσκων ενέματος. ε) Ανακτίσεις (όπου διασώζονταν στοιχεία) και στερεώσεις επάλξεων. στ) Αποχωματώσεις κατά μήκος της εσωτερικής παρειάς του νότιου τμήματος του επιθαλάσσιου τείχους και κατασκευή αρμολογημάτων σε αυτήν.

Δυτικό τμήμα τείχους. Σημειώθηκε κατάρρευση σε τμήμα της εσωτερικής παρειάς του δυτικού τμήματος του τείχους στο κάστρο, και συγκεκριμένα του τμήματος που βρίσκεται σε επαφή με την ιδιοκτησία Δαγγίνη. Πραγματοποιήθηκε απομάκρυνση των προϊόντων κατάρρευσης, καθώς και κατασκευή ικριώματος για τη συγκράτηση της παρειάς του τείχους.

Σκοτεινή Φυλακή. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στο γενουατικό κτίριο, γνωστό με την ονομασία Σκοτεινή Φυλακή, που βρίσκεται πλησίον της κεντρικής πύλης του κάστρου: α) Αποκατάσταση της οπής διέλευσης αποχετευτικού αγωγού στην ανατολική πλευρά του κτιρίου. β) Αποκατάσταση υπέρθυρου λίθινου ανακουφιστικού τόξου εισόδου. γ) Τοποθέτηση τεσσάρων μετάλλινων ελκυστήρων, οι οποίοι καλύφθηκαν με ξύλινες δοκούς, στη θέση των αρχικών, μεταξύ του κεντρικού πεσσού και των αντίστοιχων παρασπάδων στους τοίχους. δ) Πλακόστρωση του δαπέδου με λίθινες πλάκες προέλευσης Θυμιανών.

Νοτιοανατολικός προμαχώνας. Στο θολοσκέπαστο χώρο που βρίσκεται στα ανατολικά της κύριας πύλης του κάστρου (Porta Maggiore) και στον οποίο το έτος 1998 αποκαλύφθηκε λίθινη κλίμακα που οδηγεί στο νοτιοανατολικό προμαχώνα[5], πραγματοποιήθηκαν εργασίες εξυγίανσης της θεμελίωσης της βόρειας τοιχοποιίας του, καθώς και εργασίες υποστύλωσης του θόλου του. Οι εργασίες αυτές κρίθηκαν απαραίτητες, προκειμένου η Εφορεία να ξεκινήσει στο προσεχές μέλλον το έργο της αφαίρεσης του μεγάλου όγκου επίχωσης που καλύπτει τον εν λόγω χώρο, στο πλαίσιο της μελλοντικής χρήσης του νοτιοανατολικού προμαχώνα ως εκθεσιακού χώρου.

Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες στεγανοποίησης της στέγης[6] που εκτελούνται από την Εφορεία σε συνεργασία με τη ΔΑΒΜΜ. Συγκεκριμένα, έγινε: α) Αντικατάσταση του σαθρού ξύλινου σκελετού του νοτιοδυτικού λοφίου του τρούλου με νέο και τοποθέτηση σε αυτό μεταλλικού πλέγματος «νευρομετάλ». β) Τοποθέτηση εξωτερικής ξύλινης σκαλωσιάς στον τρούλο, ούτως ώστε να καταστεί δυνατή η απομάκρυνση των φθαρμένων μολυβδόφυλλων κάλυψής του και η τοποθέτηση νέων. Παράλληλα, η Εφορεία προχώρησε στην αγορά των μολυβδόφυλλων, καθώς και της ασφαλτικής μεμβράνης που θα χρησιμοποιηθεί ως υπόστρωμα, καθώς επίσης και στην ανάθεση του έργου της αποτύπωσης και της εκπόνησης πρότασης αποκατάστασης του δαπέδου του μουσείου, το οποίο παρουσιάζει στατικά προβλήματα εξαιτίας της διάβρωσης των σιδηροδοκών που το συγκρατούν. Ως γνωστόν, το εν λόγω δάπεδο είναι ταυτόχρονα και η οροφή του υπερυψωμένου υπογείου, επί του οποίου εδράζεται η κυρίως αίθουσα του τεμένους.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης της στέγης του χώρου διέλευσης προς το μιναρέ, που βρίσκεται σε επαφή με τη νότια πλευρά του μουσείου. Συνεχίστηκαν και φέτος οι εργασίες επισκευής (αποκατάσταση της πρόσοψης) του απαλλοτριωμένου από την Εφορεία καταστήματος επί της οδού Φυστέλ ντε Κουλάνζ, σε επαφή με το βόρειο τοίχο του τζαμιού, το οποίο αποτελεί την είσοδο στους αποθηκευτικούς χώρους του προαναφερθέντος υπογείου του.

Κατόπιν σχετικού αιτήματος της Εφορείας, πραγματοποιήθηκε αυτοψία αρμοδίων μηχανικών της ΔΑΒΜΜ και συντάχθηκε αναφορά, σχετική με τα σοβαρά προβλήματα στατικής επάρκειας που παρουσιάζει ο μιναρές του τεμένους. Η στερέωση-αποκατάσταση του τεμένους Μετζητιέ και η επαναλειτουργία του ως μουσείου προτάθηκε από την Εφορεία για ένταξη στο Γ΄ ΚΠΣ.

5. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 824.
6. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 825.

Πυργί

Ναός Αγίων Αποστόλων

Τον Ιούλιο έγιναν μικρής κλίμακας επισκευαστικές εργασίες στη στέγη του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων Πυργίου.

Παράλληλα με τις εργασίες που πραγματοποιήθηκαν με αυτεπιστασία στον τομέα της αναστήλωσης, η Εφορεία είχε και την εποπτεία έργων αποκατάστασης μνημείων που εκτελούνται από άλλους φορείς.

Κάμπος

Κτίριο Σαλβάγου

Το έργο της αναστήλωσης-αξιοποίησης του διατηρητέου κτιρίου Σαλβάγου στον Κάμπο Χίου με εργοδότη την Αναπτυξιακή Εταιρεία Επιμελητηρίου Χίου εκτελείται με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Τεχνικών Υπηρεσιών της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Χίου, σύμφωνα με εγκεκριμένη από το ΥΠΠΟ μελέτη. Πραγματοποιήθηκαν οι κάτωθι εργασίες: κατασκευή ενεμάτων στην τοιχοποιία, κατασκευή αρμολογημάτων, αντικατάσταση των φθαρμένων θυμιανούσικων λίθων επένδυσης της όψης με νέους όμοιους, κατασκευή δοκού από οπλισμένο σκυρόδεμα στη στάθμη του μεσοπατώματος, αποκατάσταση της στέγης. Οι εργασίες βρίσκονται σε εξέλιξη.

Ολύμποι

Κτίριο Κοινοτικής Τράπεζας

Έγινε έναρξη των εργασιών αποκατάστασης της Κοινοτικής Τράπεζας (χώρος κοινής εστίασης στις γαμήλιες τελετές) στο μεσαιωνικό οικισμό των Ολύμπων στη νότια Χίο, κατόπιν έγκρισης σχετικής μελέτης το έτος 1999. Πρόκειται για έργο το οποίο εντάχθηκε στα ΠΕΠ της Διεύθυνσης Αγροτικής Ανάπτυξης, με φορέα υλοποίησης το Δήμο Μαστιχοχωρίων και φορέα επίβλεψης την Τεχνική Υπηρεσία Δήμων και Κοινοτήτων Χίου.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

Πυθαγόρειο

Πύργος Λογοθέτη

Ξεκίνησαν οι εργασίες της αποκατάστασης και στερέωσης του Πύργου Λογοθέτη, έργο το οποίο εκτελείται από τη ΔΑΒΜΜ διά ανάθεσης, στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ.

Παλαιόκαστρο

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Η Εφορεία ενέκρινε την εκτέλεση εργασιών συντήρησης και αποκατάστασης του ναού, σύμφωνα με μελέτη που συντάχθηκε με μέριμνα της Ι. Μητροπόλεως Σάμου και Ικαρίας. Πραγματοποιήθηκαν οι κάτωθι εργασίες: α) Κατασκευή νέας στέγης, στην οποία τοποθετήθηκαν κεραμίδια βυζαντινού τύπου. β) Απομάκρυνση των φερτών υλικών που βρίσκονταν σε επαφή με τη βόρεια πλευρά του ναού και κατασκευή τσιμεντένιου τοιχίου αντιστήριξης του πρανούς σε απόσταση 1 μ. περίπου, ώστε να αποφευχθεί στο μέλλον η φθορά του ναού από την υγρασία. Η Εφορεία ζήτησε εγγράφως να πραγματοποιηθούν εργασίες λιθεπένδυσης του εν λόγω τοιχίου. γ) Κατασκευή νέων επιχρισμάτων στο εσωτερικό του ναού και νέων αρμολογημάτων στις εξωτερικές όψεις. δ) Πλακόστρωση του δαπέδου με νέες σχιστολιθικές πλάκες ακανόνιστου σχήματος και τοποθέτηση νέων ξύλινων κουφωμάτων και νέων ξύλινων στασιδιών.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΣΚΑΜΠΑΒΙΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Το συνεργείο συντήρησης της Εφορείας με επικεφαλής το συντηρητή αρχαιοτήτων Π. Μαντζούκη, κατά τη διάρκεια του έτους 2000, απασχολήθηκε στις κάτωθι εργασίες:

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Βαβύλοι

Ναός Παναγίας Κρήνας

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών στη βόρεια πλευρά του εσωνάρθηκα στο βυζαντινό ναό Παναγίας Κρήνας.

Νέα Μονή

Το συνεργείο συντήρησης απασχολήθηκε με τις άμεσες εργασίες απομάκρυνσης των 70 περίπου ακόσμητων αγγείων, που βρέθηκαν στην επίχωση του ανατολικού τμήματος του δώματος της κινστέρνας κατά τη διάρκεια των εργασιών αποκατάστασής της στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ. Συγκεκριμένα, τα αγγεία, τα οποία ως επί το πλείστον ήταν ρηγματωμένα ή θραυσμένα, στερεώθηκαν επιτόπου διά οπλισμού και στη συνέχεια τοποθετήθηκαν σε κιβώτια, προκειμένου να καταστεί ασφαλής η μεταφορά τους στο Βυζαντινό Μουσείου Χίου και στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας.

Επίσης, στο χώρο της Νέας Μονής, οι συντηρητές πραγματοποίησαν στερεωτικές εργασίες στις τοιχογραφίες της βόρειας πλευράς του εξωνάρθηκα του καθολικού.

Ανάβατος

Ναός Παναγίας

Το Φεβρουάριο λήφθηκαν άμεσα μέτρα προστασίας (εργα-

σίες οπλισμού) της τοιχογραφίας που διακοσμούσε την αψίδα του ναού της Παναγίας στην ακρόπολη του Αναβάτου, εν όψει των εργασιών αποκατάστασης του ναού στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης για την Αποκατάσταση και Ανάδειξη του Αναβάτου (ΠΕΠ 1994-1999). Η εν λόγω τοιχογραφία χρονολογείται στο 19ο αιώνα, είναι λαϊκότροπη και μέτριας καλλιτεχνικής αξίας. Τον Οκτώβριο έγινε η αποτοίχισή της – κατόπιν ομόφωνης γνωμοδότησης του Αρχαιολογικού Συμβουλίου – και μεταφορά της στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας, προκειμένου να αποφευχθεί περαιτέρω φθορά της από τις αναστηλωτικές εργασίες στο ναό. Μετά το πέρας των εργασιών στο ναό, η τοιχογραφία θα επανατοποθετηθεί στην αρχική της θέση.

Έξω Διδύμα

Ναός Παναγίας Σικελιάς

Τον Αύγουστο επανατοποθετήθηκε το ξυλόγλυπτο τέμπλο στο βυζαντινό ναό της Παναγίας Σικελιάς, το οποίο είχε μεταφερθεί στα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας το έτος 1995 για να συντηρηθεί, εφόσον παρουσίαζε μεγάλη φθορά από τη δράση εντόμων και μικροοργανισμών[7].

Άγιον Γάλας

Ναός Αγίας Παρασκευής

Τον Ιούλιο τα μέλη του εργαστηρίου συντήρησης απασχολήθηκαν με τη συντήρηση του ξυλόγλυπτου τέμπλου του ναού της Αγίας Παρασκευής, που βρίσκεται στο κέντρο του απομακρυσμένου οικισμού του Αγίου Γάλακτος στη βορειοδυτική Χίο. Σύμφωνα με την παράδοση το τέμπλο το έφερε από την Κωνσταντινούπολη το έτος 1886 ο μαστρο-Νικόλαος Γκουράτζος ο Τηνιακός[8].

Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί)

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συγκόλλησης διαφόρων λίθινων αντικειμένων (επιτύμβιων οθωμανικών στηλών, κιονόκρανου, τμήματος θυρώματος με διακόσμηση αμπελόφυλλων κ.ά.).

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Καρλόβασι

Ναός Μεταμόρφωσης (Παναγία Ποταμού)

Πραγματοποιήθηκαν – επίσης τον Οκτώβριο – εργασίες στερέωσης των επιχρισμάτων με χαράξεις, που μιμούνται ψευδοϊσόδομο πλινθοπερίκλειστο σύστημα τοιχοποιίας και τα οποία σώζονται σποραδικά στη βόρεια πλευρά του βυζαντινού ναού.

Εικ. 3. Χίος. Μονή Παναγίας Ψαρών. Εικόνα Χριστού μετά τη συντήρηση.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

α) Συντηρήθηκε εικόνα (διαστ. 0,645×0,42×0,03 μ.), που προέρχεται από τη μονή Κοιμήσεως Θεοτόκου Ψαρών και στην οποία απεικονίζεται ο Χριστός σε προτομή ως Μέγας Αρχιερεύς, ευλογώντας με το δεξιό χέρι και κρατώντας ανοιχτό ευαγγέλιο με την περικοπή: *ΕΓΩ ΕΙΜΙ Ο / ΠΟΙΜΗΝ Ο/ ΚΑΛΟΣ Ο ΠΟΙ/ΜΗΝ Ο ΚΑΛΟΣ / ΤΗΝ ΨΥΧΗΝ ΑΥ/ΤΟΥ ΤΙΘΗΣΙΝ / ΥΠΕΡ ΤΩΝ / ΠΡΟΒΑΤΩΝ* (Ιω. ι΄ 11). Είναι ντυμένος με πράσινο στιχάριο με επιμάνικα, πορφυροκάστανο σάκκο και υπόλευκο ωμοφόριο με μαύρους σταυρούς. Στο κεφάλι, που κοσμείται με πλούσια καστανέρυθρα μαλλιά που πέφτουν πίσω από τον αριστερό ώμο, φορεί αρχιερατική διάλιθη μήτρα. Στο χρυσό κάμπο και πάνω από τους ώμους του Χριστού υπάρχουν οι επιγραφές: *Ο ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΤΩΝ ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΩΝ ΚΑΙ ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*. Η κατάσταση διατήρησης της εικόνας ήταν κακή, και ιδιαίτερα αυτή του ξύλινου φορέα. Πραγματοποιήθηκε απεντόμωση του ξύλου, αφαίρεση των σαθρών ξύλινων στοιχείων από την οπίσθια επιφάνεια της εικόνας και τοποθέτηση νέων, καθώς και στερέωση αυτής. Επίσης, έγινε χημικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση των χρωμάτων και τέλος, αισθητική αποκατάσταση (Εικ. 3).

β) Συνεχίστηκε και φέτος η συντήρηση (καθαρισμός και τοποθέτηση σε τελάρα αλουμινίου) των αποτοιχισμένων τοιχο-

7. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 962.
8. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 362.

γραφιών από το βυζαντινό ναό Παναγίας Κρήνας, οι οποίες προέρχονται από το μεταβυζαντινό στρώμα τοιχογράφησης (1734), που φιλοτεχνήθηκε από το Μιχαήλ Χωματζά.

γ) Ξεκίνησαν οι εργασίες συντήρησης (καθαρισμός και συγκόλληση) των ακόσμητων αγγείων που βρέθηκαν μέσα στην επίχωση, ως υλικό πλήρωσης, στο ανατολικό τμήμα του δώματος της βυζαντινής κινστέρνας της Νέας Μονής Χίου.

Τέλος, μεταφέρθηκε για να συντηρηθεί στα εργαστήρια συντήρησης της 1ης Εφορείας Νεωτέρων Μνημείων, όπου υπηρετεί με απόσπαση η συντηρήτρια της Εφορείας Σπ. Κολώνια, εικόνα (διαστ. 0,39×0,28×0,02 μ.) που έχει ως θέμα την Ανάσταση.

ΙΚΑΡΙΑ

Μονή Οσίας Θεοκτίστης

Τον Οκτώβριο το συνεργείο συντήρησης μετέβη στην Ικαρία, όπου και προέβη σε εργασίες στερέωσης αλλά και μηχανικού καθαρισμού του τοιχογραφικού διακόσμου, που καλύπτει τις τοιχοποιίες του καθολικού της μονής Οσίας Θεοκτίστης, οι οποίες σύμφωνα με επιγραφή χρονολογούνται στο 17ο αιώνα[9].

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΕΙΣ ΧΩΡΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Πόλη Χίου

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού στον ερειπωμένο ναό του Αγίου Βασιλείου Πετροκοκκίνων, εντός του δημοτικού κήπου της πόλης, στον αρχαιολογικό χώρο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ισιδώρου, στην περιοχή του νοσοκομείου της Χίου, καθώς και στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Λ. Μαναγού και Β. Κόβα (12/2000), προκειμένου να καταστεί δυνατή η έναρξη ανασκαφικής έρευνας, η οποία θα διεξαχθεί εντός του επομένου έτους.

Κάστρο Χίου

Κατά τη διάρκεια της θερινής περιόδου, όπως και κάθε χρόνο, έγιναν εργασίες καθαρισμού και κοπής της βλάστησης στον περίδρομο των τειχών του Φρουρίου, για τη διευκόλυνση της πρόσβασης και περιήγησης σε αυτόν και στο τουρκικό νεκροταφείο στην πλατεία του Φρουρίου. Επίσης, στον αύλειο χώρο που βρίσκεται πίσω από τα εργαστήρια συντήρησης της Εφορείας, έγιναν οι κατάλληλες διαμορφώσεις (καθαρισμοί, κατασκευή βάσης από οπλισμένο σκυρόδεμα), προκειμένου να τοποθετηθεί προκατασκευασμένος οικίσκος, που θα χρησιμοποιηθεί ως χώρος συντήρησης των ψηφιδωτών της Νέας Μονής, στο πλαίσιο των εργασιών του Β΄ ΚΠΣ.

Στη βορειοανατολική γωνία του κάστρου και σε άμεση γειτνίαση με το επιθαλάσσιο τείχος του υπάρχει συγκρότημα οθωμανικών λουτρών του 18ου αιώνα. Όταν έπαψε να χρησιμοποιείται στα μέσα του 20ού αιώνα, οι περίοικοι το χρησιμοποίησαν ως χώρο απόρριψης προϊόντων εκσκαφής και απορριμμάτων και ως χώρο σταυλισμού ζώων. Η Εφορεία ξεκίνησε φέτος το έργο της απομάκρυνσης του μεγάλου όγκου των επιχωματώσεων που καλύπτουν τόσο εσωτερικά όσο και εξωτερικά το κτίριο, με σκοπό την αποκατάστασή του και τη χρήση του ως εκθεσιακού χώρου. Οι εργασίες, που γίνονται χωρίς τη χρήση μηχανικού μέσου, συνεχίζονται.

Μαστιχοχώρια

Έγινε καθαρισμός (απομάκρυνση απορριμμάτων και κοπή βλάστησης) του παλαιοχριστιανικού βαπτιστηρίου, που σώζεται στον Εμπορειό, καθώς και του περιβάλλοντος χώρου του βυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων στο Πυργί.

Βολισσός

Κάστρο

Ξεκίνησαν οι εργασίες ανάδειξης του Κάστρου Βολισσού στη βορειοδυτική Χίο, έργο το οποίο έχει ενταχθεί στο πρόγραμμα «Κάστρων Περίπλους» και υλοποιείται με ανάθεση από το ΤΑΠΑ. Καθαιρέθηκε η υπάρχουσα τσιμεντένια υδατοδεξαμενή στον περιβάλλοντα χώρο του κάστρου και έγιναν αρκετά μεγάλης έκτασης εκβραχισμοί προκειμένου να θεμελιωθούν κτίσματα εξυπηρέτησης επισκεπτών (φυλάκιο, κυλικείο). Εντός του χώρου του κάστρου πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμών και συγκέντρωσης λίθων, που προέρχονται από καθαιρέσεις διαφόρων τμημάτων του. Κατά τη διάρκεια των ανωτέρω εργασιών αποκαλύφθηκαν δύο λείψανα λιθόκτιστων τοιχοποιιών, το ένα στο κέντρο περίπου του χώρου και το άλλο στο μέσον περίπου του βόρειου τμήματος του κάστρου, τα οποία θα πρέπει να στερεωθούν. Τέλος, κατασκευάστηκαν χαμηλά λιθόκτιστα τοιχία οριοθέτησης διαδρομών στο νότιο και δυτικό τμήμα του εσωτερικού του κάστρου. Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

Καρλόβασι

Ναός Μεταμόρφωσης (Παναγία του Ποταμού)

Το έργο της απομάκρυνσης των φερτών υλικών[10], που βρίσκονταν σε επαφή με την ανατολική και βόρεια πλευρά του βυζαντινού ναού της Μεταμόρφωσης[11] – γνωστός με την ονομασία Παναγία του Ποταμού – στη θέση Ποτάμι Καρλοβάσου,

9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 829.

10. Οι εργασίες εκ παραδρομής καταγράφηκαν στα Χρονικά του έτους 1999.

11. *ΑΔ* 33 (1978): Χρονικά, σ. 350, Πίν. 177β-δ.

Εικ. 4. Σάμος. Ναός Μεταμόρφωσης (Παναγία του Ποταμού). Φιαλοστόμια από τις επιχώσεις.

πραγματοποιήθηκε τον Απρίλιο του 2000 από ιδιώτη εργολάβο – διά αναθέσεως από την Εφορεία – και με την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Ά. Μισαηλίδου. Οι αποχωματώσεις λόγω της στενότητας του χώρου έγιναν στο μεγαλύτερο τμήμα τους με τα χέρια. Η απομάκρυνση της επίχωσης στην ανατολική πλευρά, το ύψος της οποίας έφθανε τα 3,50 μ., αποκάλυψε ότι το κατώτερο τμήμα της αψίδας του ναού είναι πεντάπλευρο. Ανατολικά του ναού και σε ελάχιστη απόσταση από την αψίδα του φάνηκε τμήμα παλαιού αναλημματικού τοίχου, ο οποίος σε κάποια σημεία σώζεται σε πολύ χαμηλό ύψος, ενώ σε άλλα φθάνει μέχρι και τα 2,50 μ.

Στις επιχώσεις, κυρίως της βόρειας πλευράς, βρέθηκε μεγάλος αριθμός φιαλοστομίων (Εικ. 4), τετράφυλλων και κυκλικών, σε διάφορα μεγέθη, καθώς και αρκετά αβαφή όστρακα, θραύσματα κεραμίδων και δύο τριγωνικές πλίνθοι, πιθανώς από το οδοντωτό γείσο της στέγης.

Τον Οκτώβριο κατασκευάστηκε λιθόκτιστο τοιχίο αντιστήριξης κατά μήκος του πρανούς στα ανατολικά του μνημείου, ώστε να αποφευχθεί ο κίνδυνος κατάρρευσης των υπερκείμενων μπάζων.

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΜΝΗΜΕΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Νέα Μονή

Το μοναστηριακό συγκρότημα της Νέας Μονής, που χρονολογείται στον 11ο αιώνα και αποτελεί ένα από τα πιο λαμπρά σωζόμενα δείγματα της βυζαντινής ζωγραφικής και αρχιτεκτονικής, καθώς και η ευρύτερη περιοχή του, που περιλαμβάνει τα κατά καιρούς παρακτίσματα της μονής (κρήνη, υδραγωγείο, κελιά) και τους ναούς, κηρύχθηκαν ως ενιαίος αρχαιολογικός χώρος. Μέχρι τότε, τόσο το συγκρότημα της Νέας Μονής όσο και τα έξω του τείχους της Νέας Μονής προσκτίσματα ήταν χαρακτηρισμένα ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία. Η νέα κήρυξη κρίθηκε απαραίτητη για λόγους αποτελεσματικότερης προστασίας τόσο των ανωτέρω κτισμάτων, η ίδρυση των οποίων συνδέεται άμεσα με τη μακραίωνη ιστορία της Νέας Μονής, όσο και για λόγους αποφυγής οποιουδήποτε κινδύνου αλλοίωσης του φυσικού περιβάλλοντός του.

Ανάβατος

Ο εγκαταλελειμμένος σήμερα οικισμός του Αναβάτου, που βρίσκεται στο κέντρο περίπου της Χίου και ανήκει διοικητικά στο Δήμο Ομηρουπόλεως, αποτελεί τυπικό δείγμα μεσαιωνικής οχύρωσης, πολεοδομίας και αρχιτεκτονικής. Στην κορυφή της ακρόπολης δεσπόζει η δίκλιτη βασιλική του «παλαιού» Ταξιάρχη, η οποία διασώζει μορφολογικά στοιχεία παλαιότερων φάσεων, καθώς και της όψιμης Τουρκοκρατίας. Σε μικρή απόσταση προς τα ΝΑ. του παραπάνω ναού, βρίσκεται το ενδιαφέρον τριώροφο οικοδομικό συγκρότημα, του οποίου το ισόγειο ήταν ελαιοτριβείο, ο πρώτος όροφος σχολείο και ο δεύτερος όροφος ναός της Παναγίας. Στα βορειοανατολικά του οικισμού και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτόν, βρίσκεται ο κατάγραφος εσωτερικά μεταβυζαντινός κοιμητηριακός ναός του Αγίου Γεωργίου. Ο οικισμός εγκαταλείφθηκε ύστερα από δύο σημαντικές καταστροφές που υπέστη κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα. Η πρώτη καταστροφή έγινε το 1822 από τους Τούρκους και η δεύτερη από το μεγάλο σεισμό που έπληξε το νησί το 1881. Λόγω αυτών των καταστροφών, ο οικισμός παρέμεινε σχεδόν αναλλοίωτος – ως ερειπιών – χωρίς τις μεταγενέστερες επεμβάσεις που έχουν αλλοιώσει τα λοιπά μεσαιωνικά χωριά της Χίου και το έτος 1962 χαρακτηρίστηκε ιστορικό διατηρητέο μνημείο. Ο χαρακτηρισμός ως αρχαιολογικού χώρου όλου του υφιστάμενου μεσαιωνικού οικισμού του Αναβάτου, καθώς και της πέριξ αυτού ευρύτερης περιοχής, με την οποία βρίσκεται σε αδιάσπαστη ιστορική, αισθητική και πολιτιστική ενότητα, κρίθηκε αναγκαία για λόγους αποτελεσματικότερης προστασίας του και αποφυγής οποιουδήποτε κινδύνου αλλοίωσης του φυσικού περιβάλλοντος.

Πόλη Χίου

Κτίριο-Παγοποιείο

Το κτίριο βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κουντουριώτου και Λιβανού, στην πόλη της Χίου. Πρόκειται για ισόγειο ορθογώνιο κτίσμα, διαστ. 24,60×11,80 μ., που αποτελείται από έναν ενιαίο εσωτερικό χώρο που φέρει κιονοστοιχία από τρεις κίονες στον κατά μήκος άξονά του και καλύπτεται από οκτώ σκαφοειδείς θόλους. Η ίδρυση του κτιρίου ανάγεται στο 17ο-18ο αιώνα και η αρχική χρήση του θα πρέπει να ήταν αυτή της αποθήκης εξαγωγικού εμπορίου (κυρίως εσπεριδοειδών) της Χίου. Η άποψη αυτή ενισχύεται τόσο από το αρχιτεκτονικό σχέδιο του κτιρίου, που παρουσιάζει ομοιότητες με άλλα κτίσματα του νησιού, τα οποία χρησιμοποιούνταν ως αποθηκευτικοί χώροι, όσο και από την άμεση γειτνίασή του με το λιμάνι, δεδομένου ότι η προκυμαία της Χίου έως τις αρχές του 20ού αιώνα έφθανε μέχρι την οδό Λιβανού.

Κάμπος

Πύργος Μέρμηγκας ή Castelli

Ο πύργος Μέρμηγκα ή Castelli είναι χτισμένος πλάι στην όχθη του ποταμού Κοκκαλά στην περιοχή του Κάμπου και αποτελεί σημαντικό, από αρχιτεκτονικής και μορφολογικής άποψης, οικοδόμημα. Οι τοιχοποιίες του πύργου, που στη σημερινή μορφή του χρονολογείται περίπου στο β΄ μισό του 18ου αιώνα, είναι ισόδομες από λαξευμένες ντόπιες πέτρες Θυμιανών, υλικό που χρησιμοποιείται κατά κανόνα στην περιοχή. Το κτήμα, εντός του οποίου βρίσκεται ο πύργος, περιβάλλεται από ψηλό μαντρότοιχο, ενώ στο χώρο της αυλής υπάρχει μάγγανος και στέρνα, καθώς και διάφορα προσκτίσματα βοηθητικής χρήσης.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

ΣΑΜΟΣ

Παλαιόκαστρο

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Ο ναός βρίσκεται πλησίον του οικισμού του Παλαιοκάστρου και ανήκει στο τύπο της μικρής μονόκλιτης βασιλικής. Η βασική ιδιορρυθμία του οφείλεται στην ύπαρξη δύο πλευρικών αβαθών φατνωμάτων κατά μήκος της νότιας και βόρειας εσωτερικής πλευράς – πιθανώς να οφείλονται σε κάποια φάση επισκευής του ναού –, καθώς και μιας αβαθούς τυφλής αψίδας στους πλευρικούς τοίχους του Ιερού. Κατά μήκος της εξωτερικής νότιας πλευράς έχουν χτιστεί δύο λίθινες μεγάλων διαστάσεων αντηρίδες, οι οποίες έφραξαν άνοιγμα θύρας. Ο ναός αναφέρεται ότι κατά τον 18ο αιώνα ήταν σε κακή κατάσταση διατήρησης και επισκευάστηκε με τη συνδρομή των ηγουμένων της μονής Αγίας Ζώνης[12].

Παλαιοχώριο-Βουρλιώτες

Ναός Αγίας Ματρώνας

Ο ναός βρίσκεται στα νότια του μικρού οικισμού Παλαιοχώρι στην περιοχή του Όρμου Βουρλιωτών[13], ήταν μετόχι της μονής Βροντά Σάμου και μνημονεύεται σε σιγίλιο του πατριάρχη Κυρίλλου του 1745. Ανήκει στον τύπο του τρίκογχου ναού, ο οποίος, αν και δεν συνηθίζεται στο νησιωτικό χώρο, είναι αρκετά γνωστός στη Σάμο. Φέρει οκτάπλευρο τρούλο, εξωτερικά τρίπλευρη αψίδα Ιερού, ενώ η είσοδός του ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος με λαϊκότροπες τοιχογραφίες, που σύμφωνα με επιγραφή χρονολογούνται το έτος 1779.

ΙΚΑΡΙΑ

Στελί

Ναός Ζωοδότη Χριστού

Κοιμητηριακός ναός που ανήκει στον τύπο της μικρής μονόκλιτης καμαροσκέπαστης βασιλικής. Η θύρα εισόδου βρίσκεται στη δυτική πλευρά, ενώ δεύτερη θύρα υπάρχει και στη βόρεια πλευρά. Η αβαθής ημικυκλική αψίδα του Ιερού είναι έκκεντρα τοποθετημένη στην ανατολική πλευρά του ναού. Εξωτερικά είναι επιχρισμένος και καλύπτεται με δίριχτη στέγη, που φέρει επικάλυψη σχιστολιθικών πλακών. Εσωτερικά η καμάρα της οροφής ενισχύεται με τρία σφενδόνια. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες, που, σύμφωνα με επιγραφή πάνω από την κόγχη της πρόθεσης[14], χρονολογούνται το έτος 1708 και αποτελούν έργο του Ιωάννη Χωματζά, ιερέα από τη Χίο, και του γιου του Μιχαήλ. Ο τελευταίος το 1734 τοιχογράφησε όλο σχεδόν το εσωτερικό του βυζαντινού ναού Παναγίας Κρήνας στη Χίο.

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί)

Στο Βυζαντινό Μουσείο Χίου (Μετζητιέ τζαμί) πραγματοποιήθηκαν καταγραφές από τις συμβασιούχους αρχαιολόγους Μ. Μενή, Δ. Πουπάλου, Υ. Φλατσούση και Α. Δόλογλου, κυρίως λίθινων αντικειμένων (336 στο σύνολο), τα οποία προέρχονται ως επί το πλείστον από παλαιές περισυλλογές. Οι καταγραφές αφορούσαν κυρίως αντικείμενα μεταβυζαντινής λαϊκής λιθογλυπτικής, επιτύμβιες οθωμανικές στήλες, τμήματα αρράβδωτων κιονίσκων, κιονόκρανα, μικρά τμήματα θωρακίων, ενεπίγραφες πλάκες. Ενδεικτικά αναφέρονται: μαρμάρινο νεκρόδειπνο των ρωμαϊκών χρόνων, που χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα (1864) ως υπέρθυρο, επιτύμβια μαρμάρινη επιγραφή των παλαιοχριστιανικών χρόνων, που είχε βρεθεί στην περιοχή των βυρσοδεψείων, στο βόρειο τμήμα της πόλης της Χίου, τμήμα επιστυλίου από μάρμαρο περιοχής Λατομίου Χίου που φέρει την επιγραφή: + *ΚΕ ΒΟΕΙΘΕΙ*, ενεπίγραφο μαρμάρινο περιχείλωμα τάφου του έτους 1529.

Μεταξύ των καταγραφέντων υπάρχουν γλυπτά αντικείμενα, τα οποία θεωρούνται δυτικής προέλευσης ή τεχνοτροπίας. Μερικά από αυτά είναι: τμήμα μαρμάρινου αναγλύφου με τρεις μορφές (μάγοι;), που πορεύονται προς τα αριστερά, πέντε τμήματα από μαρμάρινο θύρωμα που κοσμούνται με αμπελόφυλλα[15], αγαλματίδιο γονατιστής μορφής (αγγέλου ;), αρχιτεκτονικό μέλος από

12. Μ. Βαρβούνης, *Μοναστική ζωή και παραδοσιακή θρησκευτική συμπεριφορά*, Αθήνα 1998.

13. Κ. Παπαϊωάννου, *Εκκλησίες και μοναστήρια της Σάμου*, Αθήνα 1987, σ. 108-111.

14. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 397.

15. *ΑΔ* (1916): Παράρτημα, σ. 39, Εικ. 26.

λευκό μάρμαρο με παράσταση της νεανικής μορφής του Ευαγγελιστή Ιωάννη. Το τελευταίο μεταφέρθηκε το έτος 1955 στο μουσείο από το ναό του Αγίου Γεωργίου στο Κάστρο της Χίου.

Στα εργαστήρια της Εφορείας, παράλληλα με τη συντήρησή τους, ξεκίνησε και η καταγραφή των 70 ακόσμητων αγγείων που βρέθηκαν στο δώμα της κινστέρνας της Νέας Μονής.

Στη Νέα Μονή συνεχίστηκαν οι καταγραφές των λίθινων αντικειμένων, τα οποία προήλθαν από τις εργασίες που πραγματοποιούνται στο μοναστηριακό συγκρότημα στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ.

Τέλος, καταγράφηκαν από τη συμβασιούχο αρχαιολόγο της Εφορείας Σ. Φαϊτάκη, 71 αρχαία αντικείμενα (αμφορείς διαφόρων εποχών, λυχνάρια παλαιοχριστιανικών χρόνων, πινάκια βυζαντινών χρόνων, αγγεία μεταβυζαντινής εποχής κ.ά.), που βρίσκονται στην κατοχή του Δ. Μωράκη, κατοίκου πόλης Χίου, και για τα οποία ζήτησε με σχετική αίτησή του την άδεια κατοχής τους.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΧΙΟΥ

Κάστρο πόλης Χίου

Οικόπεδο Αικ. Τζιώτη-Σιταρά

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται σε πάροδο της οδού Φώτη Αγγουλέ του Κάστρου Χίου. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας αποκαλύφθηκαν λείψανα τοιχοποιιών (Τ2, Τ2α, Τ3, Τ4, Τ7) που ανήκουν σε μία οικοδομική φάση, καθώς και κυκλική κατασκευή – πηγάδι–, που μετατράπηκε σε βόθρο. Επίσης, βρέθηκε τοιχοποιία (Τ5), που σχηματίζει αμβλεία γωνία με άλλη τοιχοποιία (Τ6) και είναι κατασκευασμένη πάνω σε προϋπάρχοντα τοίχο, χτισμένο με λίθους και πλίνθους. Στο κατώτερο τμήμα της Τ5 και μέσα σε αψίδωμα βρέθηκε τμήμα πιθαριού. Επίσης, βρέθηκε και μια σειρά λίθων (Τ8), οι οποίοι, πιθανώς, συνιστούν τμήμα λιθόστρωτου δρόμου. Τα ανασκαφικά στρώματα μέχρι και το μεγαλύτερο βάθος στο οποίο έφθασε η έρευνα (-4,40 μ.) ήταν διαταραγμένα. Περισυνελέγησαν όστρακα αγγείων του 19ου αιώνα από χιώτικες στάμνες, κούπες Κιουτάχειας, πινάκια Διδυμοτείχου, πινάκια τύπου Canakkale II (β΄ μισό 19ου αι.) και Canakkale I (1750-1850), όστρακα από εργαστήρια Isnik (Νίκαια) (γ΄ τέταρτο του 16ου αι.), όστρακα από μελαμβαφή και ερυθροβαφή αγγεία, καθώς επίσης και βάσεις οξυπύθμενων αμφορέων της ρωμαϊκής περιόδου.

ΝΟΜΟΣ ΣΑΜΟΥ

Πυθαγόρειο

Πύργος Λογοθέτη

Τον Ιούλιο του 2000 και στο πλαίσιο του έργου της αποκατάστασης του Πύργου Λογοθέτη στο Πυθαγόρειο Σάμου, που εκτελείται διά ανάθεσης από τη ΔΑΒΜΜ, διενεργήθηκε ανασκαφική έρευνα σε τρεις τομές που ορίστηκαν στον άμεσα περιβάλλοντα χώρο του πύργου. Η εποπτεία των ανασκαφικών εργασιών έγινε από την αρχαιολόγο Ε. Ντάφη.

Τομή 1 (διαστ. 2,50×3 μ.). Ορίστηκε στα βόρεια του πύργου και σε απόσταση 2 μ. από αυτόν. Σε βάθος -0,65 έως -0,85 μ. βρέθηκε συμπαγές στρώμα κονιάματος (ασβέστης, άμμος, μικρές πέτρες, μικρά κομμάτια κεραμικών), πάχ. 0,05-0,10 μ. (δάπεδο ;), ενώ σε βάθος -0,75 έως -1,05 μ. βρέθηκε σειρά λίθων που γωνιάζουν κατά ορθή γωνία και αποτελούν πιθανώς ή τμήμα υποθεμελίωσης κτίσματος του Κάστρου Πυθαγορείου ή τμήμα τείχους.

Τομή 2 (διαστ. 2×2 μ.). Ορίστηκε στα ανατολικά του πύργου. Σε βάθος -0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, αποκαλύφθηκε τοιχοποιία Τ1, που θεμελιώνεται στο -1,20 μ. και στην κατασκευή της οποίας έχουν χρησιμοποιηθεί αρχιτεκτονικά μέλη που προέρχονται από προγενέστερα οικοδομήματα. Παράλληλα με τον Τ1 και κατά μήκος της ανατολικής παρειάς της τομής φάνηκε η δυτική παρειά τοιχοποιίας Τ2, η επιφάνεια της οποίας συναντάται στο -0,45 μ. και η θεμελίωσή της στο -0,85 μ. Το χώρο που ορίζεται από τις προαναφερθείσες τοιχοποιίες καταλαμβάνει δάπεδο από πατημένο χώμα, η επιφάνεια του οποίου βρίσκεται στο -1 μ. περίπου από την επιφάνεια του εδάφους.

Τομή 3 (διαστ. 2×2 μ.). Ορίστηκε στα ανατολικά και σε επαφή με τον πύργο και σε μικρή απόσταση από τη δυτική παρειά της δεύτερης τομής. Αποκαλύφθηκε τοιχοποιία Τ3 σε βάθος -0,22 μ. που θεμελιώνεται στο -0,65 μ. με κατεύθυνση Β.-Ν. και η οποία τέμνει κάθετα μια άλλη τοιχοποιία Τ4 (κατεύθυνσης Α.-Δ.), που βρέθηκε στο ίδιο βάθος (-0,25 μ.) περίπου, ενώ το θεμέλιό της φάνηκε σε βάθος -0,95 μ. Μεταξύ των δύο άκρων τους μεσολαβεί κατώφλι, ενώ ο χώρος που ορίζουν καλύπτεται από δάπεδο, το οποίο βρέθηκε σε βάθος -0,65 μ. Σε μεγαλύτερο βάθος (-1,30 έως -1,50 μ.) και στο νοτιοδυτικό τμήμα της τομής, αποκαλύφθηκε δεύτερο δάπεδο από σκληρό ασβεστοκονίαμα, ενώ κάτω από αυτό έως το βάθος των -2 μ. διαπιστώθηκε η ύπαρξη μιας ιδιαίτερα σκληρής συμπαγούς μάζας από ασβεστοκονίαμα και πιθανώς από «σαμιακή γη». Τέλος, η αφαίρεση της επίχωσης σε επαφή με τον πύργο έδειξε ότι η τοιχοποιία του σε βάθος των -2 μ. αποτελείται από μεγάλους δόμους.

Τα ευρήματα που ήλθαν στο φως από την ανασκαφική έρευνα των τριών παραπάνω τομών καλύπτουν ένα μακρύ χρονολογικό φάσμα από την ελληνιστική εποχή έως τα νεότερα (αρχές 20ού αιώνα) χρόνια. Περισυνελέγησαν τμήματα παλαιοχριστιανικών αμφορέων των τύπων LRA 1 και LRA 2, καθώς και του «σαμιακού» τύπου (5ος-7ος αιώνας), όστρακα από μονόχρωμα εφυαλωμένα αγγεία και άλλα με διακόσμηση του τύπου «Διδυμοτείχου» (α΄ μισό του 19ου αι.), κομμάτια από κεραμικά εφυαλωμένα πλακίδια (19ος-20ός αι.), καθώς και τμήματα από νεωτερικά πιάτα από λευκή πορσελάνη. Ακόμη, βρέθηκαν αρκετά σιδερένια καρφιά, γυάλινα θραύσματα μεταξύ των οποίων και μία λαβή πιθανώς από οινοχόη της ρωμαϊκής περιόδου, τμήμα από πήλινη πίπα (β΄ μισό του 18ου ή του α΄ μισό 19ου αιώνα).

ΠΑΡΙΣΙΑΝΘΗ ΒΑΛΑΚΟΥ

2η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

ΣΥΝΕΔΡΙΑ - ΕΚΘΕΣΕΙΣ - ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

ΝΑΞΟΣ

Το Σεπτέμβριο του 2000 η 2η ΕΒΑ συνδιοργάνωσε με τη Γαλλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών Διεθνές Συνέδριο με θέμα «Βυζαντινή Γλυπτική: 7ος-12ος αιώνας». Σκοπός του συνεδρίου ήταν η παρουσίαση αδημοσίευτου ή μερικώς μόνο γνωστού αρχαιολογικού υλικού, που προέρχεται από ένα ή περισσότερα χρονολογημένα κτίρια ή αρχιτεκτονικά σύνολα και η οριοθέτηση κριτηρίων για την ένταξη αχρονολόγητων γλυπτών σε ασφαλή χρονολογικά πλαίσια.

Με αφορμή το διεθνές συνέδριο βυζαντινής γλυπτικής ξεκίνησε με την κινητοποίηση του προσωπικού της Εφορείας η αναζήτηση, καταγραφή, ταύτιση, συντήρηση και ανάδειξη των βυζαντινών γλυπτών στη Νάξο. Το διάσπαρτο υλικό ταξινομήθηκε σε ενότητες και αποτέλεσε τον πυρήνα της έκθεσης στο μεσαιωνικό πύργο του οικισμού της Χώρας Νάξου (πύργος Γλέζου) με θέμα: Μελέτη Βυζαντινής Γλυπτικής: Νάξος-Κυκλάδες (Εικ. 1). Από κοινού και επί τόπου οι σύνεδροι είχαν την ευκαιρία ανταλλαγής απόψεων για θέματα τα οποία απασχολούν τους μελετητές της μεσοβυζαντινής γλυπτικής. Ενδεικτικά αναφέρονται τα ερωτήματα για τα spolia και τη χρήση τους, την προσπάθεια ιχνηλάτησης των τοπικών-επαρχιακών τάσεων στη μεσοβυζαντινή γλυπτική, την επιτακτική ανάγκη δημοσιοποίησης όλο και περισσότερου υλικού που θα διευρύνει το πεδίο της συγκριτικής έρευνας, την ειδολογική εμβέλεια των τοπικών εργαστηρίων, όπως για παράδειγμα την κατασκευή σαρκοφάγων στις Κυκλάδες, και ειδικότερα στη Νάξο.

Το εκπαιδευτικό πρόγραμμα που ακολούθησε το συνέδριο περιλάμβανε δύο εκδόσεις, *Η τέχνη της γλυπτικής στα βυζαντινά χρόνια* και *Το ταξίδι του μαρμαρογλύπτη Ιωάννη*, από 24 και 20 σελίδες αντίστοιχα. Στην εκτέλεση του εκπαιδευτικού προγράμματος συμμετείχαν μαθητές του Δημοτικού και του Γυμνασίου με ζωηρό ενδιαφέρον και αξιοσημείωτη προσπάθεια κατανόησης της βυζαντινής γλυπτικής.

Εικ. 1. Νάξος. Χώρα. Πύργος Γλέζου. Έκθεση «Μελέτη Μεσοβυζαντινής Γλυπτικής: Νάξος-Κυκλάδες».

Εικ. 2. Πάρος. Πίσω Λιβάδι. Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη. Εργασίες στη στέγη του ναού.

Εικ. 3. Πάρος. Μάρπησσα. Φράγκικος ναός «της Φλουριάς». Ναός Παναγίας ή Αγίας Τριάδας. Εσωτερικό του ναού.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ - ΣΤΕΡΕΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΠΑΡΟΣ

Πίσω Λιβάδι

Ναός Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη

Ο παραπάνω ναός είναι χτισμένος σε χαμηλό ύψωμα της ανατολικής ακτής της Πάρου, στα νοτιοδυτικά του λόφου Κεφάλου. Πρόκειται για μονόχωρο βυζαντινό ναό, εξωτ. διαστ. 6,10×3,65 μ., καμαροσκεπή, με εξέχουσα ημικυκλική αψίδα Ιερού. Ο ναός είναι κατάγραφος με τοιχογραφίες του 13ου-14ου αιώνα[1].

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης του ναού, μετά την ολοκλήρωση των εργασιών συντήρησης και στερέωσης των τοιχογραφιών με στεφανώματα και επικολλήσεις υφασμάτων. Εσωτερικά η καμάρα υποστυλώθηκε με σιδερένιο ικρίωμα και ξύλινους δόμους.

Καθαιρέθηκαν και απομακρύνθηκαν τα υλικά επικάλυψης του θόλου του ναού από σχιστόπλακες, σαθρά κονιάματα, υπολείμματα κεραμιδιών (Εικ. 2). Αποξηλώθηκε το παλαιό κονίαμα του θόλου, καθαρίστηκαν και αρμολογήθηκαν οι θολίτες με θηραϊκό κονίαμα και τοποθετήθηκε δεύτερη στρώση κονιάματος ενισχυμένη με μικρή ποσότητα λευκού τσιμέντου, ώστε να αποφευχθεί η υδροπερατότητα και να προστατευθούν οι τοιχογραφίες του ναού, ενώ το επίχρισμα ακολούθησε την αρχική καμπυλότητα του θόλου.

Μάρπησσα

Φράγκικος ναός «της Φλουριάς», ναός Παναγίας ή Αγίας Τριάδας

Πρόκειται για ένα μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό, ο οποίος στα ανατολικά φέρει δύο ημικυκλικές κόγχες, τη μεγαλύτερη του εξέχοντος τετράγωνου Ιερού και τη μικρότερη που εγγράφεται στο πάχος του ανατολικού τοίχου. Το Ιερό του ναού στεγάζεται με πώρινο γοτθικό σταυροθόλιο. Ο τύπος της τετράγωνης εξέχουσας κόγχης του Ιερού συναντάται σε μεγαλύτερη κλίμακα κυρίως σε μεγάλους φράγκικους ναούς, όπως στο φράγκικο ναό του Ζάρακα Στυμφαλίας.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού εξωτερικά και εσωτερικά της κατεστραμμένης λιθοδομής του Ιερού έως τη στάθμη του θεμελίου (Εικ. 3). Απομακρύνθηκαν οι επικίνδυνοι λίθοι, έγινε διαλογή των υλικών και ξαναχτίστηκε τμήμα της λιθοδομής. Εσωτερικά, το σταυροθόλιο του Ιερού υποστυλώθηκε. Στα ανατολικά του μνημείου ανοίχθηκε προσωρινός δρόμος στο ίχνος παλαιού.

ΣΙΦΝΟΣ

Κάστρο

Στο πλαίσιο του έργου «Ανάδειξη Ακροπόλεως Κάστρου Σίφνου» του ΥΠΠΟ πραγματοποιήθηκαν εργασίες διαμόρφωσης στη βορειοδυτική πλευρά του οικισμού του Κάστρου, όπου εκτεινόταν ο πρώτος πυρήνας του μεσαιωνικού οικισμού.

Στο χώρο του Μέσα Κάστρου, και συγκεκριμένα στο χώρο των ανασκαφών των Άγγλων, στα ερείπια των κτισμάτων (αγνώστων κυρίως ιδιοκτησιών) και στα Δεσποτικά πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποχωμάτωσης, απομακρύνθηκαν οι λιθοσωροί και ξαναχτίστηκαν οι λιθοδομές.

Έγινε αποκατάσταση του δρόμου στο Μέσα Κάστρο που οδηγούσε στο δυτικό ερειπωμένο τμήμα του οικισμού. Σε τμήμα του δρόμου, όπου η πλακόστρωση, κυρίως από μαρμάρινες πλάκες, είχε αποδιοργανωθεί, ανασύρθηκαν οι πλάκες και επανατοποθετήθηκαν (Εικ. 4). Προηγουμένως έγινε αποχωμάτωση της βόρειας παρειάς του μονοπατιού, στερέωση-ανακατασκευή του φέροντος τοίχου, όπου είχαν επικτιστεί ανοίγματα που οδηγούσαν σε υπόγειους χώρους. Στη νότια παρειά

1. Α. Ορλάνδος, Οι Μεταβυζαντινοί ναοί της Πάρου, *ΑΒΜΕ*, τ. Γ', 1964, σ. 26-65.

Εικ. 4. Σίφνος. Μέσα Κάστρο. Πλακόστρωση δρόμου.

Εικ. 5. Σίφνος. Μέσα Κάστρο. Τείχος της ακρόπολης.

του δρόμου διευθετήθηκαν οι λιθοσωροί με καθαρισμό και στερέωση των λιθοδομών τους, ενώ διαμορφώθηκαν τα αποκαλυφθέντα κατώφλια των εισόδων των ερειπίων.

Καθαιρέθηκε νεότερος αναλημματικός τοίχος μεταξύ των λιθοσωρών που κάλυπταν το δυτικό τμήμα του ερειπιώνα του Μέσα Κάστρου και του ανασκαφικού χώρου των Άγγλων με αποτέλεσμα να αποκαλυφθεί θεμέλιο τοίχου, μήκ. 9 και πλ. 1 μ., παράλληλο προς τον τοίχο της ακρόπολης, στόμιο δεξαμενής, καθώς και αγωγός ομβρίων, ο οποίος διατηρήθηκε στο τμήμα που σωζόταν. Πάνω στο θεμέλιο χτίστηκε τοίχος λιθόκτιστος, ο οποίος απολήγει ως στηθαίο του δρόμου δυτικά. Στερεώθηκαν τα λείψανα των οικοδομών που βρίσκονται στα ανατολικά απέναντι από το στηθαίο του δρόμου (είσοδοι σπιτιών, αυλές κτλ.). Οι εργασίες διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου συνεχίζονται προς τη βόρεια πλευρά της ακρόπολης και αποκαταστάθηκε το πλακόστρωτο μέχρι το φυσικό βράχο. Επίσης, κατασκευάστηκαν τοίχοι αντιστήριξης των χώρων που είχαν επιχωματωθεί, ενώ στις υφιστάμενες λιθοδομές πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες.

Οι εργασίες καθαρισμού στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού τείχους της αρχαϊκής ακρόπολης αποκάλυψαν το θεμέλιό του, τη βορειοδυτική του γωνία και μεταγενέστερη αντηρίδα πάνω στο βράχο (Εικ. 5).

ΚΙΜΩΛΟΣ

Χώρα

Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου

Πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες εσωτερικά και εξωτερικά του μεταβυζαντινού δίκλιτου καμαροσκέπαστου με τρούλο ναού, καθώς και εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου. Στο εσωτερικό του νότιου κλίτους καθαιρέθηκαν τα παλαιά και σαθρά επιχρίσματα, καθαρίστηκαν οι αρμοί και κατασκευάστηκαν τα νέα αρμολογήματα και επιχρίσματα. Πραγ-

Εικ. 6. Κίμωλος. Χώρα. Ναός Αγίου Ιωάννη Χρυσοστόμου. Νότια όψη.

ματοποιήθηκαν εργασίες στεγάνωσης των θόλων με την αποξήλωση του φθαρμένου κονιάματος και την τοποθέτηση νέου.

Στον περιβάλλοντα χώρο του ναού αποκαταστάθηκε ο λίθινος περίβολος, διευθετήθηκε η πορεία των ομβρίων υδάτων και διαμορφώθηκε τμήμα του πλακόστρωτου της αυλής (Εικ. 6).

ΦΟΛΕΓΑΝΔΡΟΣ

Χώρα

Ναός Θεοσκέπαστης

Στο μεταβυζαντινό δίκλιτο, επιπεδόστεγο ναό της Θεοσκέπαστης πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες. Καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά επιχρίσματα και καθαρίστηκαν οι αρμοί των λιθοδομών. Συμπληρώθηκαν τα σαθρά τμήματα της λιθοδομής, επισκευάστηκαν οι ρωγμές στην κόγχη του Ιερού του νότιου κλίτους και αρμολογήθηκε η λιθοδομή. Τα νέα εξωτερικά επιχρίσματα έγιναν ασβεστοτσιμεντοκονιάματα πατητά (χωρίς οδηγούς) και ασβεστοχρίστηκαν.

ΣΙΚΙΝΟΣ

Σε συνεργασία με την Κοινότητα Σικίνου, προκειμένου να στεγαστεί η συλλογή μεταβυζαντινών έργων τέχνης της Σικίνου και η φωτογραφική έκθεση των βυζαντινών αρχαιοτήτων του νησιού σε συνδυασμό με μεταβυζαντινές εικόνες του νησιού, πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες επισκευών σε διώροφο κτίριο ιδιοκτησίας της κοινότητας, που βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του εξωτερικού περιβόλου του Κάστρου. Με την αποχωμάτωση στη νότια πλευρά του οικοδομήματος αποκαλύφθηκε το αρχικό πλακόστρωτο δάπεδο της κεντρικής πλατείας σε βάθος 0,090 μ. περίπου.

ΑΙΓΙΝΑ

Παλιαχώρα

Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού ή Παναγίας Φορίτισσας

Από τους αξιολογότερους ναούς του οικισμού της Παλιαχώρας, δεσπόζει στη μοναδική πλατεία, τη λεγόμενη του «φόρου», δηλαδή την αγορά του οικισμού, από όπου και η ονομασία «Φορίτισσα».

Πάνω από την είσοδο σε πώρινη πλάκα εντοιχισμένη επιγραφή με χρονολογία το 1583. Ο ναός είναι μονόχωρος, εσωτ. διαστ. 11×4 μ. Καλύπτεται από ελαφρώς οξυκόρυφη καμάρα με δύο ενισχυτικά τόξα ενδιάμεσα. Στο εσωτερικό του ανατολικού και δυτικού τοίχου διακρίνονται ανά τρία τόξα σε κάθε τοίχο αντίστοιχα. Το βορειοανατολικό τόξο διαμορφώνεται σε κόγχη Ιερού, που εξέχει από την ευθεία πλευρά της ανατολικής μακράς πλευράς του ναού, ακριβώς στη ρίζα του βράχου. Η τοιχοδομία του ναού είναι κυρίως αργολιθοδομή με σποραδική χρήση πώρινων λιθοπλίνθων, κυρίως στις γωνίες. Πώρινοι θολίτες χρησιμοποιούνται για την καμάρα και τα τόξα, καθώς και πώρινα πλαίσια για τα ανοίγματα των παραθύρων και την είσοδο. Επίσης, αρχαία μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη έχουν εντοιχιστεί στο δυτικό τοίχο του ναού, καθώς και στην Αγία Τράπεζα. Το μονόλοβο κωδωνοστάσιο, που υψώνεται πάνω από την είσοδο στη νοτιοδυτική πλευρά του ναού, αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και διακόπτει το λοξότμητο πώρινο γείσο που επιστέφει το δυτικό τοίχο (Εικ. 7). Το μνημείο σώζει τοιχογραφικό διάκοσμο από τέσσερις διαφορετικές περιόδους. Το παλαιότερο στρώμα χρονολογείται πριν από το 17ο αιώνα, δύο στρώματα μέσα στο 17ο αιώνα και το τέταρτο πιθανώς στο 18ο αιώνα.

Εικ. 7. Αίγινα. Παλιαχώρα. Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού ή Παναγίας Φορίτισσας. Δυτική όψη.

Σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία για την Προστασία του Περιβάλλοντος και της Πολιτιστικής Κληρονομιάς πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες εργασίες επισκευών στη θολωτή στέγη, στις εσωτερικές πλευρές της τοιχοποιίας, καθώς και στερεωτικές εργασίες στη βορειοδυτική γωνία του ναού.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ

ΑΝΔΡΟΣ

Κόρθι

Επάνω Κάστρο ή Κάστρο του Κοχύλου ή Κάστρο της Φανερωμένης[2]

Έγινε τοπογραφική και αρχιτεκτονική αποτύπωση του Κάστρου, σε συνεργασία με το Δήμο Κορθίου και εκπόνηση μελέτης με σκοπό τη στερέωση, διαμόρφωση και ανάδειξη του Κάστρου[3] (τοπογράφος: Χ. Μάναλης, αρχιτέκτονας: Λ. Κούμπιος και πολιτικός μηχανικός: Χ. Κουρμπανά).

Γίδες

Ναός Παντοκράτορα

Στη νότια πλευρά του ημιερειπωμένου ναού[4] έγινε διαλογή των χωμάτων από τα χρήσιμα δομικά υλικά. Με την αφαίρεση των επιχωματώσεων αποκαλύφθηκαν η νοτιοανατολική γωνία και το κατώτερο τμήμα του νότιου τοίχου του κυρίως ναού, ο οποίος εξωτερικά διαμορφώνεται με τρία τυφλά αψιδώματα, σε αντιστοιχία με τα αψιδώματα του βόρειου τοίχου.

Σε απόσταση 3 μ. περίπου από το νότιο τοίχο, αποκαλύφθηκε, ύστερα από βροχόπτωση, το πάνω τμήμα του θόλου του τρούλου του κυρίως ναού, ο οποίος είχε καταρρεύσει, καθώς και μεγάλα τμήματα δομικού υλικού σε συμπαγή μάζα με το κονίαμα.

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 832-833.

3. Στο έργο συμμετείχαν ο τοπογράφος Χ. Μάναλης, ο αρχιτέκτονας Λ. Κούμπιος και η πολιτικός μηχανικός Χ. Κουρμπανά.

4. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 617 κ.ε., Πίν. 191· 54 (1999): Χρονικά, σ. 832.

Κατά τις εργασίες εξυγίανσης του εδάφους της δυτικής όψης αποκαλύφθηκε τοιχίο που όριζε το προαύλιο του ναού από τα Δ., καθώς και πέντε βαθμίδες σε επαφή με το βόρειο τμήμα της δυτικής πλευράς με προσανατολισμό από Β. προς Ν.

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

Για τις ανάγκες του προγράμματος του Γ΄ ΚΠΣ, οι συντηρητές της Εφορείας (Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Γραμματίκα, Ν. Βίττης) σε συνεργασία με την αρχαιολόγο Α. Μητσάνη ασχολήθηκαν με τη σύνταξη μελετών για τη συντήρηση τοιχογραφιών των παρακάτω βυζαντινών ναών: Αγίου Νικολάου Σαγκρίου Νάξου, Αγίου Γεωργίου - Αγίου Παχωμίου Απειράνθου Νάξου, Αγίου Γεωργίου - Αγίου Νικολάου Λαθρίνου Νάξου, Αγίου Γεωργίου Κωμιακής Νάξου, Παναγίας Αρχατού Νάξου, Παναγίας Εκατονταπυλιανής Πάρου, Αγίου Γεωργίου Θαλασσίτη Πάρου, Παναγίας Ευαγγελίστριας Πάρου, Αγίας Άννας Σικίνου, Αγίου Στεφάνου Σικίνου, Χριστού Σικίνου, Αγίου Νικολάου Σικίνου και Αγίου Γεωργίου Σικίνου. Στους προαναφερθέντες ναούς πραγματοποιήθηκαν ερευνητικής φύσεως επεμβάσεις για τις ανάγκες σύνταξης των μελετών.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΚΥΘΝΟΣ

Συνεχίστηκαν και το 2000 στο εργαστήριο της Εφορείας στην Αθήνα οι εργασίες συντήρησης εικόνων από ναούς της Κύθνου.

Χώρα

Ναός Αγίου Σάββα στη Χώρα

1. Εικόνα αγίου Ονουφρίου (0,97×0,66 μ.), 17ου αιώνα (Εικ. 8). Ο ερημίτης άγιος εικονίζεται όρθιος μέχρι το ύψος των μηρών, γυμνός, με μοναδικό ένδυμα το περίζωμα από πράσινα φύλλα. Με το αριστερό χέρι κρατεί ανοιχτό ειλητάριο με την επιγραφή: *ΜΟΝΑΧΟΣ ΑΚΤΗΜΩΝ ΑΗΤΟΣ ΥΨΙΠΕΤΗΣ*. Κάτω από το δεξιό χέρι επιγραφή: *ΑΧΞΗ΄* (1678) *ΔΕΗΣΙΣ ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΣΟΥ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΙΕΡΕΩΣ*.

Έγινε απεντόμωση, στερέωση του ξύλου και των τρέσων, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

2. Εικόνα Δέησης (0,99×0,70 μ.), 18ου αιώνα. Σε χρυσό κάμπο παριστάνεται ο Χριστός ένθρονος ανάμεσα στον Ιωάννη Πρόδρομο και την Παναγία που δέονται. Ο Χριστός, καθισμένος σε θρόνο με ψηλό ερεισίνωτο, πατά σε λευκό υποπόδιο με κόκκινο μαξιλάρι, κρατεί με το αριστερό χέρι ανοιχτό ευαγγέλιο πάνω στο αριστερό γόνατο και με το δεξιό ευλογεί. Δεξιά και

Εικ. 8. Κύθνος. Χώρα. Ναός Αγίου Σάββα. Εικόνα αγίου Ονουφρίου.

αριστερά του Χριστού δύο εξαπτέρυγα. Αριστερά, η Παναγία ψηλόλιγνη με κόκκινο μαφόριο και πράσινο χιτώνα σταυρώνει τα δυο χέρια στο στήθος σε στάση δέησης. Δεξιά ο Ιωάννης με πράσινη μηλωτή και λαδοπράσινο ιμάτιο δέεται, επίσης, με τα δύο χέρια σταυρωτά στο στήθος. Τα πρόσωπα φέρουν στικτά φωτοσπέφανα. Κάτω από την Παναγία η χρονολογία 1716.

Έγινε απεντόμωση, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, στερέωση των τρέσων, αισθητική αποκατάσταση. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

Ναός Σωτείρας

1. Εικόνα αγίου Ιωάννη Θεολόγου (0,99×0,70 μ.), 17ου αιώνα (Εικ. 9). Εικονίζεται ο άγιος καθισμένος σε ξύλινο θρόνο με καμπύλο ερεισίνωτο που διακοσμείται με τορνευτά κολονάκια. Με τα δύο χέρια κρατεί πάνω στο αριστερό γόνατο ανοιχτό ευαγγέλιο. Στα δεξιά του παριστάνεται να πατά στο θρόνο το σύμβολό του, ο αετός. Πάνω από τον αριστερό του ώμο, άγγελος σε νεφέλη.

Στην επάνω αριστερή γωνία το τεταρτοσφαίριο του ουρανού με τρεις πλάγιες ακτίνες και κάτω αριστερά καθισμένος σε χαμηλό κάθισμα ο μαθητής του Πρόχορος. Δεξιά από τον Πρόχορο η επιγραφή: *Δέησις τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ Ἰωάννη Ἱερέως Βάβληδα καὶ Οἰκονόμου Θερμίων*.

Έγινε απεντόμωση, καθαρισμός και στερέωση της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

2. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου (1,02×0,70 μ.), 17ου αιώνα (Εικ. 10). Σε χρυσό κάμπο εικονίζεται ο Πρόδρομος ολό-

Εικ. 9. Κύθνος. Χώρα. Ναός Σωτείρας. Εικόνα αγίου Ιωάννη Θεολόγου.

Εικ. 10. Κύθνος. Χώρα. Ναός Σωτείρας. Εικόνα αγίου Ιωάννη Προδρόμου.

σωμος, όρθιος, μετωπικός με φτερά, φορά μηλωτή και μακρύ πράσινο μάτιο που η άκρη του ανεμίζει. Υψώνει το δεξιό χέρι σε ευλογία ενώ με το αριστερό κρατά ανοιχτό ειλητάριο με την κεφαλαιογράμματη επιγραφή: *ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ ΗΓΓΙΚΕ ΓΑΡ / Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ / ΤΩΝ / ΟΥΡΑ/Ν/Ω/Ν*. Στο ίδιο χέρι κρατά ψηλό ξύλινο ραβδί με σταυρό στο πάνω μέρος. Στις δύο κάτω γωνίες εικονίζονται δύο επεισόδια από το βίο του, η Γέννηση και το Λουτρό αριστερά και η Αποτομή της κεφαλής του δεξιά.

Έγινε στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αφαίρεση των επιζωγραφήσεων, αισθητική αποκατάσταση, βερνίκωμα, απεντόμωση και μικρή συμπλήρωση του ξύλου. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

Δρυοπίδα

Συλλογή εικόνων ναού Αγίου Γεωργίου

1. Παναγία ένθρονη (0,87×0,40 μ.), 18ου αιώνα (Εικ. 11). Η Θεοτόκος εικονίζεται σε χρυσό κάμπο καθισμένη σε ξύλινο θρόνο με καμπύλο ερεισίνωτο. Κρατά στην αγκαλιά της το μικρό Χριστό με το δεξιό χέρι της στον ώμο του, ενώ με το αριστερό αγγίζει το αριστερό του πόδι. Ο φωτοστέφανός της έχει γραπτή φυτική διακόσμηση. Ο Χριστός ευλογεί με το δεξιό χέρι και στο αριστερό κρατά κλειστό ειλητάριο. Δεξιά και αριστερά της κεφαλής της Παναγίας δύο άγγελοι σε νεφέλες κρατούν το στέμμα της. Επάνω από το ερεισίνωτο του θρόνου σε εξίτηλη επιγραφή το προσωνύμιο της Παναγίας με μαύρα κεφαλαία γράμματα. Στην κάτω αριστερή γωνία εικονίζεται σε

Εικ. 11. Κύθνος. Δρυοπίδα. Συλλογή εικόνων ναού Αγίου Γεωργίου. Εικόνα Παναγίας Ένθρονης.

μικρογραφία ο αρχάγγελος Μιχαήλ μετωπικός σε προτομή με το σπαθί στο δεξιό χέρι.

Έγινε απεντόμωση του ξύλου, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας, αισθητική αποκατάσταση και

βερνίκωμα. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

2. Εικόνα Κοίμησης της Θεοτόκου (0,63×0,40 μ.), τέλη 18ου αιώνα. Εικονίζεται το σκήνωμα της Θεοτόκου πάνω σε μεγάλη κλίνη με πτυχωτό νεκροσέντονο. Πίσω ο Χριστός στραμμένος προς τα αριστερά, κρατεί με το δεξιό του χέρι την ψυχή της μητέρας του και πλαισιώνεται από τέσσερις σεβίζοντες αγγέλους σε οξυκόρυφη δόξα. Ένα μεγάλο εξαπτέρυγο με ανοιχτές τις πλάγιες φτερούγες του τονίζει την κορυφή της δόξας. Γύρω από τη νεκρική κλίνη απόστολοι και ιεράρχες. Αριστερά ο Πέτρος θυμιατίζει στην κεφαλή της κλίνης. Μπροστά και κάτω από το νεκροκρέβατο της Παναγίας το επεισόδιο του ασεβούς Ιεφωνία, που εικονίζεται με υψωμένα τα κομμένα χέρια του, και δίπλα του ο αρχάγγελος με υψωμένη την ρομφαία. Στις δύο πάνω γωνίες υψώνονται δύο κτίρια. Στο χρυσό κάμπο γράφεται με κεφαλαία κόκκινα γράμματα η επιγραφή: *Η ΚΟΙΜΗCΙC ΤΗC ΘΕΟΤ(ΟΚΟ)Υ.*

Έγινε απεντόμωση του ξύλου, στερέωση και καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και αισθητική αποκατάσταση. Τη συντήρηση πραγματοποίησε η Μ. Γραμματίκα.

ΣΟΥΛΑ ΚΙΤΣΟΥ

Εικ. 12. Πάρος. Παροικιά. Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής. Παρεκκλήσιο Αγίου Νικολάου. Κόγχη διακονικού.

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής

Το καλοκαίρι του 2000 συνεργείο της Εφορείας (Μ. Μιχαηλίδου, Μ. Παπαδημητροπούλου, Σ. Ορκόπουλος) πραγματοποίησε σωστικές εργασίες συντήρησης και στερέωσης των παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών του παρεκκλησίου του Αγίου Νικολάου, των τοιχογραφιών του βαπτιστηρίου, καθώς και των παλαιοχριστιανικών τοιχογραφιών του γυναικωνίτη.

Στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου παρατηρήθηκαν φθορές, κυρίως από έντονη υγρασία, στις τοιχογραφίες του βόρειου κλίτους, του ανατολικού τοίχου του διακονικού και στα στεφανώματα παλαιότερων εργασιών συντήρησης (Εικ. 12). Αντιμετωπίστηκαν με διαδοχικούς εμποτισμούς του κονιάματος με ασβεστόνερο, με μηχανικό καθαρισμό των αλάτων, ανανέωση των σαθρών στεφανωμάτων με νέο κονίαμα.

Παρόμοιες εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν στις τοιχογραφίες του βόρειου τοίχου του βόρειου κλίτους, στη δυτική όψη και στο κατώτερο τμήμα του βορειοανατολικού πεσσού στο βαπτιστήριο.

Στο γυναικωνίτη, οι φθορές στις τοιχογραφίες του νοτιοανατολικού τοίχου, των τυφλών αψιδωμάτων του νότιου και του βόρειου κλίτους αντιμετωπίστηκαν ανάλογα.

Εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν επιτόπου και σε δύο εικόνες της εκκλησιαστικής συλλογής της Εκατονταπυλιανής (συντηρήτρια Μ. Μιχαηλίδου).

1. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (0,66×0,52 μ.) (αριθ. κατ. 9) εικόνα του α΄ μισού του 17ου αιώνα[5], η οποία προέρχεται από το ναό του Αγίου Αθανασίου Πάρου (Εικ. 13). Ο Χριστός παριστάνεται στηθαίος μετωπικός, ντυμένος με αρχιερατικά ενδύματα. Με το αριστερό χέρι κρατά ανοιχτό Ευαγγέλιο με την επιγραφή: *ἡ βασιλία / ἡ ἐμὴ οὐκ ἐ/στὶν ἐκ τοῦ κόс/μου τούτου ἡ ἐκ τοῦ κόс/μου* (Ιωάννης ιη΄ 36), *λάβετε φάγετε / τοῦτο μου ἐστὶ τὸ // σῶμα τὸ / ὑπὲρ ὑμὸν / κ[λ]όμενον / ἠς ἄφες/υν ἁμαρτι/ῶν* (Ματθαίος κστ΄ 26), ενώ με το δεξιό χέρι μπροστά στο στήθος ευλογεί. Φορά βαθυπράσινο σάκο με χρυσούς διάλιθους σταυρούς και γκρίζο ωμοφόριο με όμοια διακοσμημένους σταυρούς. Στα δεξιά του Χριστού σώζεται το δεύτερο σκέλος της επιγραφής: *[βασιλεὺс τῶν βαcιλευόντων κ]αὶ μέγαc / ἀρχιερεύ[c].*

Η παράσταση σώζεται τμηματικά. Μεγάλο τμήμα του κάμπου και της κεφαλής του Χριστού δεν σώζεται. Λόγω απώλειας μεγάλων τμημάτων προετοιμασίας, έγιναν στερεώσεις των ευάλωτων τμημάτων, αφαίρεση παλαιότερου βερνικιού και προστασία της εικόνας με νέο. Τέλος, έγινε και αισθητική αποκατάσταση.

2. Χριστός Παντοκράτωρ (1,02×0,80 μ.) (αριθ. κατ. 15). Πρόκειται για εικόνα του 17ου αιώνα[6] του ζωγράφου Νικολάου Κοντοϊωάννου, που προέρχεται από το ναό της Παναγίας Εκατονταπυλιανής (Εικ. 14). Ο Χριστός παριστάνεται μετωπι-

5. Α. Μητσάνη, *Εικόνες και κειμήλια από τη Συλλογή της Εκατονταπυλιανής Πάρου*, Αθήνα 1996, σ. 24, εικ. 6.

6. Ό.π., σ. 30, εικ. 9.

Εικ. 13. Πάρος. Παροικιά. Εκκλησιαστική Συλλογή Εκατονταπυλιανής. Χριστός Μέγας Αρχιερεύς (αριθ. κατ. ΠΑ 9).

Εικ. 14. Πάρος. Παροικιά. Εκκλησιαστική Συλλογή Εκατονταπυλιανής. Χριστός Παντοκράτωρ (αριθ. κατ. ΠΑ 15).

κός ένθρονος. Με το δεξιό χέρι ευλογεί, ενώ με το αριστερό κρατεί πάνω στο γόνατό του ανοιχτό βιβλίο που αναγράφει: *ἐγὼ εἰμὶ ἡ ὁδὸς / καὶ ἡ ἀλήθεια / κ(αὶ) ἡ ζωὴ οὐδεὶς / ἔρχεται πρὸς τ(ὸν) / πατέρα εἰ μὴ / δι' ἐμοῦ. εἰ ἐγνώ//κειτε με καὶ / τ(ὸν) πατέρα μου / ἐγνώκειτε ἂν / κ(αὶ) ἀπ' ἄρτι γινώσκε/τε αὐτὸν καὶ ἑω/ράκατε αὐτὸν* (Ιω. ιδ' 6-7). Κάτω από τα πόδια του παριστάνεται ζεύγος τροχών. Φορά βαθυκόκκινο χιτώνα και πράσινο ιμάτιο κοσμημένο με χρυσοκοντυλιές. Ο θρόνος είναι μαρμάρινος με ψηλό ερεισίνωτο. Στις τέσσερις γωνίες παριστάνονται τα σύμβολα των ευαγγελιστών που κρατούν ανοιχτά βιβλία με την αρχή των ευαγγελίων. Στο χρυσό κάμπο αναγράφονται οι επιγραφές *ΙC ΧC, Ὁ Παντοκράτωρ*, ενώ στο φωτοστέφανο αναγράφεται *Ὁ ὤν*. Κάτω αριστερά υπάρχει η υπογραφή του ζωγράφου: *Χε[ὶ]ρ νικολάου Κωντοϊωάννου*. Στην πίσω όψη εικονίζεται σταυρός με τα σύμβολα του πάθους και τα συμπλήματα *Ἰ(ησοῦ)C Χ(ριστὸ)C Ν(ί)Κ(α), Φ(ῶς) Χ(ριστοῦ) Φ(αίνει) Π(ᾶσι)*.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερεώσεως της ζωγραφικής επιφάνειας, καθαρισμός με την αφαίρεση παλαιότερου βερνικιού, προστασία της εικόνας με νεότερο βερνίκι και αισθητική αποκατάσταση.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

ΘΗΡΑ

Εργαστήριο - Αποθήκη

Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης και συγκόλλησης ευρημάτων, κυρίως κεραμικής, από την ανασκαφή του παλαιοχριστιανικού νεκροταφείου από το οικόπεδο Καραμολέγκου στην Περίσσα (συντηρήτρια Ι. Βίτσου).

Φοινικιά - Οία

Ναός Αγίου Γεωργίου

Οι τοιχογραφίες της Φοινικιάς τόσο οι συντηρημένες όσο και οι ασυντήρητες μεταφέρθηκαν στη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων από το εργαστήριο συντήρησης της 2ης ΕΒΑ, προκειμένου να ολοκληρωθεί η συντήρηση και να μελετηθεί καλύτερα η δυνατότητα επανατοποθέτησής τους.

ΑΙΓΙΝΑ

Παλιαχώρα

Ναός Αγίου Γεωργίου Καθολικού

Σε συνεργασία με την Ελληνική Εταιρεία συντηρήθηκαν και αποκαταστάθηκαν οι τοιχογραφίες του ναού. Αντιμετωπίστηκαν με επιτυχία τα πολλά προβλήματα της ζωγραφικής διακόσμησης, όπως η σταθερότητα του κονιάματος, τα επιχρίσματα με ασβέστη ή τα τσιμεντοκονιάματα, η εκτεταμένη απολέπιση της ζωγραφικής επιφάνειας και ο σχηματισμός αλάτινων πέπλων.

Συνεργείο συντηρητών με την καθοδήγηση της συντηρήτριας αρχαιοτήτων και έργων τέχνης Α. Σημαντώνη-Μπόκολα προχώρησε σε εργασίες στερέωσης του υποστρώματος, καθώς και της ζωγραφικής επιφάνειας. Αφαιρέθηκαν όλα τα τσιμεντοκονιάματα, τα νεότερα επιχρίσματα, οι μεταγενέ-

Εικ. 15. Θήρα. Καμάρι. Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. Σ. Καραμολέγκου. Γενική άποψη της ανασκαφής από ΝΑ.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

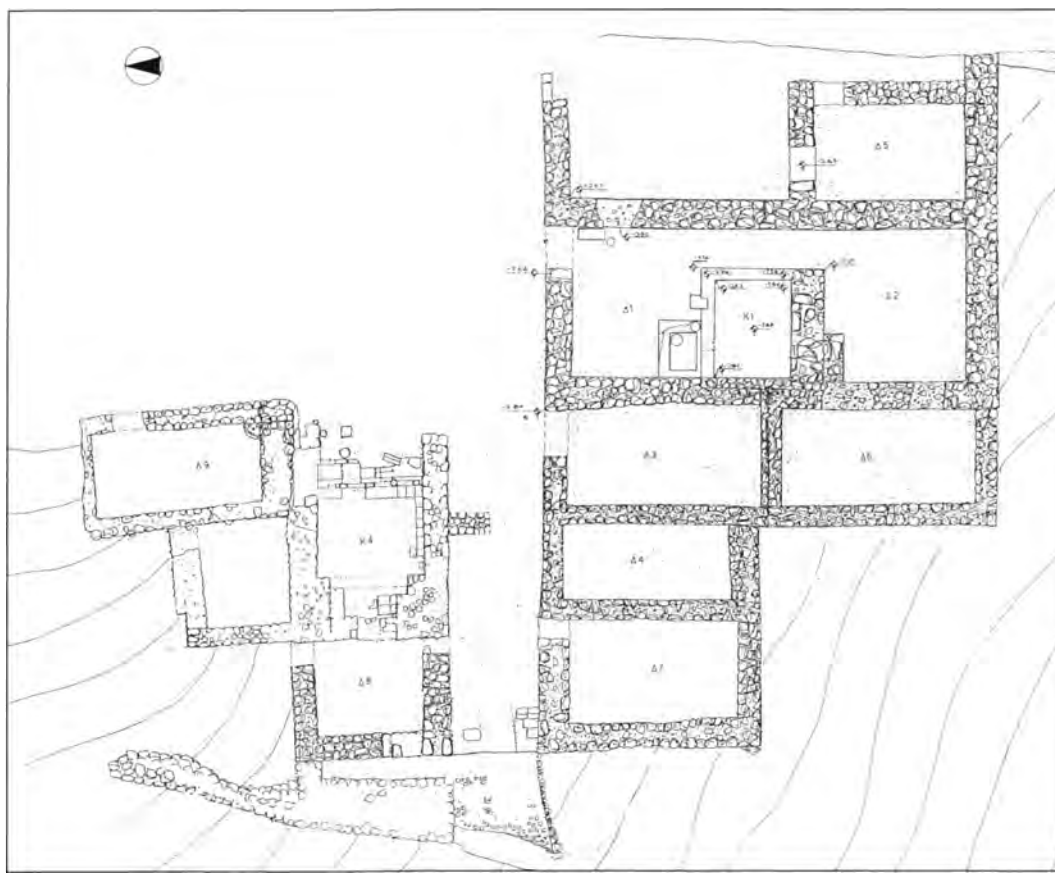
ΘΗΡΑ

Καμάρι

Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ.Σ. Καραμολέγκου

Συνεχίστηκε και φέτος η σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο[7], όπου αποκαλύπτεται οικοδομικό συγκρότημα.

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή[8] επτά δωματίων οικιστικού συγκροτήματος, το οποίο περιλαμβάνει την εγκατάσταση του ληνού (Εικ. 15-16). Το συγκρότημα του ληνού ορίζεται στη νότια πλευρά του με διάδρομο σε ψηλότερο επίπεδο. Στην άλλη πλευρά του διαδρόμου, στα νότια, άρχισε η αποκάλυψη δύο χώρων με υπόκαυστα. Ανατολικά, προς τη θάλασσα, τα κτίσματα δεν συνεχίζονται.

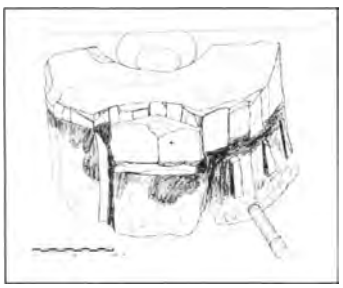

Εικ. 16. Θήρα. Οικόπεδο Ρ. Καίστελε - Μ. Σ. Καραμολέγκου. Κάτοψη ανασκαφής.

στερες επιζωγραφίσεις και τα άλατα. Έγινε προσεκτικός καθαρισμός της ζωγραφικής επιφάνειας και απολύμανση από βιολογικές προσβολές (μούχλα). Τέλος, στερεώθηκαν περιμετρικά οι τοιχογραφίες με κονίαμα από υλικά αντιστρεπτά, συγγενή με τα αρχικά, και πραγματοποιήθηκε, όπου χρειαζόταν, διακριτική αισθητική αποκατάσταση.

7. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 840-841.

8. Στην ανασκαφή του οικοπέδου συμμετείχαν οι έκτακτοι αρχαιολόγοι Γ. Μαυρουδάκη, Μ. Βόγκλη.

Εικ. 17. Αίγινα. Οδός Αιγινήτου 31. Προοπτικό σχέδιο.

Από την κεραμική της ανασκαφικής έρευνας στο ληνό και τα υπόκαυστα, συμπεραίνεται ότι η κύρια φάση του συγκροτήματος χρονικά καλύπτει το 2ο και 3ο αι. μ.Χ. Τα κτίσματα συνεχίζουν να κατοικούνται και στα πρωτοβυζαντινά χρόνια έως το 10ο αιώνα, όπως φαίνεται από τα όστρακα που προέρχονται από τη βόρεια και ανατολική πλευρά τους.

ΑΙΓΙΝΑ

Οδός Αιγινήτου 31

Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης με κυβόλιθους του οδοστρώματος νοτιοδυτικά του ναού της Παναγίτσας, στην παραπάνω οδό, σωστική ανασκαφική έρευνα[9] έφερε στο φως μικρή κυκλική κατασκευή, διαμ. (στον πυθμένα) 0,90 μ. Περιβάλλεται από ισχυρό κυκλικό τοίχο, πάχ. 0,70 μ., ο οποίος στην εξωτερική του πλευρά σώζει ημικυκλική κόγχη, χορδής 0,90 μ. Ολόκληρη η κατασκευή είναι επενδεδυμένη με μαρμάρινες και λειασμένες σχιστολιθικές πλάκες (Εικ. 17-18). Στα νοτιοδυτικά του πυθμένα από οπή τετράγωνης διατομής ξεκινά πήλινος αγωγός αποχέτευσης των υδάτων. Η κυκλική κατασκευή περιβάλλεται, στη νότια πλευρά, από ψηφιδωτό δάπεδο με πολλές φθορές, λόγω των συνεχών επισκευών του υπερκείμενου δρόμου, και διακοσμείται με γεωμετρικά θέματα, ρομβοειδή, οκτάπλευρα και σχηματοποιημένους πλοχμούς (Εικ. 19). Το ψηφιδωτό αποκολλήθηκε και μεταφέρθηκε για συντήρηση. Αξίζει να σημειωθεί η ανεύρεση «θησαυρού» 45 μικρών χάλκι-

Εικ. 18. Αίγινα. Οδός Αιγινήτου 31. Βαπτιστήριο.

Εικ. 19. Αίγινα. Οδός Αιγινήτου 31. Ψηφιδωτό.

νων υποδιαιρέσεων (minimi) κακής διατήρησης, που χρονολογείται στη μετάβαση από τον 5ο προς τον 6ο αιώνα. Πιθανότατα, πρόκειται για ένα είδος φιάλης με ψηφιδωτό δάπεδο σε αίθριο μεγάλου οικοδομήματος, ενδεχομένως παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΠΕΝΝΑΣ

9. Στην ανασκαφή συμμετείχε η έκτακτη αρχαιολόγος Γ. Μαυρουδάκη.

ΚΓ΄ Εφορεια
Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Λιμήν Χερσονήσου

Οικόπεδο Α. Πιπεροπούλου

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην περιοχή Πόλη επί της οδού Ζώτου Φιλωνίδου. Είναι όμορο ανατολικά με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Βελεγράκη-Ασπετάκη και δυτικά με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μεταξά-Παπαθεοφάνους, ανεσκαμμένα στο παρελθόν από την Αρχαιολογική Υπηρεσία.

Το οικόπεδο ανασκάφηκε το καλοκαίρι του 2000 από συνεργείο της Υπηρεσίας, με την εποπτεία της μόνιμης αρχαιολόγου Κ. Γκαλανάκη, τη βοήθεια της αρχαιολόγου Ευ. Σάλιακα και με υπεύθυνο αρχιτεχνίτη τον Γ. Τζουγκράκη. Αποκαλύφθηκε τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων στη θεμελίωσή του, τμήμα πλακόστρωτης και λιθόστρωτης αυλής και αποθέτης, διαμ. 1,50 μ., που περιείχε πλήθος θραυσμένων αμφορέων (Εικ. 1-2). Συνελέγη αβαφής, χονδροειδής χρηστική κεραμική, ακέραιη και κυρίως αποσπασματική, ρωμαϊκών χρόνων κατά μήκος της δυτικής παρειάς του κτιρίου. Κάτω από αυτό το στρώμα των ρωμαϊκών χρόνων εντοπίστηκε στρώμα κεραμικής πρώιμων ελληνιστικών χρόνων. Τα κινητά ευρήματα που συνελέγησαν ήταν: 1) διακοσμημένα θραύσματα χρωματιστού αβεστοκονιάματος, 2) θραύσματα γυάλινων αγγείων, 3) πολλά αποτμήματα λύχνων, 4) χάλκινα πολύ οξειδωμένα νομίσματα, 5) οστέινες περόνες και κοχλιάρια, 6) πήλινες αγνύθες (η μία ενεπίγραφη), 7) σιδερένια καρφιά.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΓΚΑΛΑΝΑΚΗ

Εικ. 1. Λιμήν Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Πιπεροπούλου. Τμήμα κτιρίου ρωμαϊκών χρόνων με στρώση λεπτότεχνης κεραμικής πρώιμων ελληνιστικών χρόνων στον πυθμένα.

Εικ. 2. Λιμήν Χερσονήσου. Οικόπεδο Α. Πιπεροπούλου. Αποθέτης με στρώμα καταστροφής θραυσμένων αμφορέων.

Γαλατάς

Κατά τη φετινή ανασκαφική περίοδο της συστηματικής ανασκαφής στον Γαλατά, που διήρκησε έξι εβδομάδες, από 5-6-2000 έως 14-7-2000, ανασκάφηκε η προέκταση προς Α. του ήδη ανεσκαμμένου τμήματος της βόρειας πτέρυγας του ανακτόρου, καθώς και ο χώρος μεταξύ του δυτικού εξωτερικού τοίχου της ίδιας πτέρυγας και του ανεσκαμμένου το 1997 και 1999 Κτιρίου 2. Αφαιρέθηκαν αρχικά οι μετανακτορικοί τοίχοι β, ε και κ, σύμφωνα με σχετική απόφαση μέσω του ΤΣΜΑΚ, προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανασκαφή των χώρων 39, 42 και 43.

Έως σήμερα έχουν πλήρως ανασκαφεί 650 τ.μ. περίπου από τη συνολική έκταση της βόρειας πτέρυγας, η οποία, σύμφωνα με υπολογισμούς, υπερβαίνει τα 1.000 τ.μ. Αποδεικνύεται επομένως ότι η πτέρυγα αυτή, όπως και στα άλλα δύο μινωικά ανάκτορα της Φαιστού και των Μαλίων, είναι η μεγαλύτερη, σχε-

δόν διπλάσια σε έκταση από την ανατολική και τη δυτική και ότι περιελάμβανε τους επίσημους χώρους ενδιαίτησης των ανακτορικών αξιωματούχων, όπως και στα δύο προαναφερθέντα μείζονα μινωικά ανάκτορα.

Η έκτασή της, αλλά και ορισμένες αρχιτεκτονικές-κατασκευαστικές εφαρμογές, τονίζουν την ιδιαίτερη σημασία της βόρειας πτέρυγας σε σχέση με τις άλλες: Η ξεστή τοιχοποιία, ιδιαίτερα επιμελημένη και μεγαλιθική προς την κεντρική αυλή, με συνεχείς προεξοχές και εσοχές σε όλο το μήκος, προβάλλει το μνημειακό μέγεθος του κτιρίου. Το ίδιο και η ανατολική όψη, όπου οι ογκώδεις λαξευτοί κυβόλιθοι εδράζονται σε τετραπλή βαθμιδωτή βάση παρέχοντας ένα εντυπωσιακό οπτικό αποτέλεσμα. Την επιμέλεια της κατασκευής στο εσωτερικό μαρτυρεί το πυκνότατο και πολύ ενδιαφέρον αρχιτεκτονικά δίκτυο ξυλοδεσιών διπλής όψης σε όλους τους εσωτερικούς τοίχους, που στήριζαν βαριά ανωδομή, ίσως και τρίτο όροφο, όπως εικάζεται παρακάτω. Στην πτέρυγα αυτή, επίσης, χρησιμοποιείται κνωσιακής προέλευσης γυψόλιθος σε παραστάδες θυρών και βάσεις πεσσών, μεγάλες και άριστης λείανσης ορθογώνιες σχιστόπλακες στην κάλυψη των δαπέδων του ορόφου, καθώς επίσης και άριστης ποιότητας λαξευτοί δόμοι από λατομείο πωρόλιθου μακριά από τον Γαλατά, στο χώρο του φωταγωγού (48β). Οι εσωτερικοί τοίχοι ήταν καλυμμένοι με πολύχρωμα κονιάματα με ταινίες από κόκκινο ανοιχτό και σκούρο μπλε, ενώ τα δάπεδα με λευκό κονίαμα που διατηρείται τοπικά.

Ενδιαφέρον, επίσης, παρουσιάζουν τα στοιχεία που ήλθαν στο φως και κατά τη φετινή περίοδο σχετικά με την αρχιτεκτονική ιστορία του μνημείου. Η στρωματογραφία κάτω από τα δάπεδα της βόρειας πτέρυγας παρουσιάζει δύο όψεις. Δυτικά από το χώρο 46-47, το κτίριο θεμελιώνεται απευθείας πάνω στο ΜΜ ΙΒ στρώμα. Φαίνεται λοιπόν ότι ο ΜΜ ΙΒ οικισμός, στοιχεία του οποίου έχουν διαπιστωθεί ιδιαίτερα στη δυτική πτέρυγα αλλά και στην ανατολική σε βαθιές τομές, εκτεινόταν και στο χώρο της βόρειας πτέρυγας. Έτσι μένει τώρα μόνον η ανατολική πτέρυγα να έχει κτιστεί πρώτη στη ΜΜ ΙΙΙΑ, μάλλον ως ανεξάρτητο κτίριο, ενώ ολόκληρο πλέον το κτιριακό πρόγραμμα του ανακτόρου εφαρμόστηκε στη ΜΜ ΙΙΙΒ με την κατασκευή όλων των πτερύγων, δρόμων και της κεντρικής αυλής και την ανακατασκευή των εσωτερικών χώρων της ανατολικής πτέρυγας. Οι εσωτερικοί χώροι στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πτέρυγας, πέρα από τους χώρους 46-47, έχουν επιχωσθεί έως το ύψος των δαπέδων του δυτικού τμήματος, ενώ και οι τοίχοι έχουν ισχυρά θεμέλια που φθάνουν έως το βράχο.

Η χαλαρή τεχνητή επίχωση-λιθορριπή ανάμεσα στους τοίχους είναι σύγχρονη με το χτίσιμο των τοίχων στη ΜΜ ΙΙΙΒ, όπως μαρτυρεί η κεραμική. Και στη βόρεια πτέρυγα επίσης, όπως και στην ανατολική και δυτική, διαπιστώθηκαν αποκλεισμοί θυρών και κλιμακοστασίων, αλλά και κατασκευή τοίχων υποστήριξης του δαπέδου του ορόφου, προφανώς για στατικούς λόγους, πριν από την τελική καταστροφή, η οποία συνέβη στην ώριμη ΥΜ ΙΑ.

Η παρακάτω περιγραφή των ανεσκαμμένων χώρων του κτιρίου ακολουθεί τη φορά κυκλοφορίας μέσα σε αυτό. Για το λόγο αυτό θα αναφερθούν συνοπτικά και τα αποτελέσματα της προηγούμενης ανασκαφικής περιόδου, κατά την οποία άρχισε η ανασκαφή της βόρειας πτέρυγας, ώστε να υπάρχει συνέχεια στην περιγραφή.

Η είσοδος από την κεντρική αυλή βρίσκεται στον πίσω τοίχο της στοάς, στη δυτική πλευρά του εξωτερικού τοίχου της πτέρυγας. Το κατώφλι, μήκ. 1,70 μ., διατηρείται στη θέση του, με τη στρόφιγγα της μονόφυλλης θύρας στα αριστερά.

Ο χώρος 39, πίσω από την είσοδο, είναι ένας προθάλαμος, έκτασης 25 τ.μ., με κονίαμα στο δάπεδο και θρανίο κατά μήκος του βόρειου και δυτικού τοίχου, από το οποίο σώζεται η βάση του. Φωτίζεται από ένα μεγάλο παράθυρο, πλ. 1,70 μ., την ύπαρξη του οποίου μαρτυρεί η αναθύρωση κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του δρόμου και οι τόρμοι γόμφωσης του πλαισίου του. Παρόμοιο παράθυρο υπάρχει στο γειτονικό προς Δ. δωμάτιο 40.

Ο προθάλαμος διαθέτει δύο εισόδους στη βορειοανατολική και νοτιοδυτική γωνία του, μία προς τους πολύ κατεστραμμένους από τη μετανακτορική επέμβαση χώρους 40, 37α, 38α και την άλλη προς το διάδρομο 43. Ο διάδρομος αυτός είχε κεντρική θέση στο κυκλοφοριακό σύστημα της πτέρυγας, αφού παρείχε πρόσβαση προς τρεις κατευθύνσεις, στα Β., Ν. και Α. Η είσοδος πάντως προς το διάδρομο 43, καθώς και προς το χώρο 42 είχε φραχθεί, προφανώς στη φάση επισκευών του κτιρίου, ενώ η πρόσβαση προς το χώρο 44 είχε αποκλειστεί με δύο γωνιούμενους τοίχους, αλλά διατηρήθηκε ανοιχτή η είσοδος προς τους χώρους 41α (διάδρομο ή κλίμακα) και το δωμάτιο 41 με τη μορφή γωνιούμενου δύο φορές διαδρόμου.

Όλοι οι χώροι αυτοί είχαν ανασκαφεί κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Το μεγάλο δωμάτιο 42 είχε δάπεδο από κονίαμα, στενόμακρο διαμέρισμα στη βόρεια πλευρά του, με χωρίσματα από λαξευτούς λίθους στο δάπεδο για αποθήκευση σκευών (μία χύτρα είχε απομείνει στο τελευταίο προς τα μέσα χώρισμα), λίθινη «γούρνα» στα δεξιά και κτιστή βάση θρανίου κατά μήκος της νότιας πλευράς του. Το θρανίο αυτό μάλλον χρησίμευε ως αναβαθμός ανόδου προς το παράθυρο, προφανώς για τη διευκόλυνση της επικοινωνίας των χρηστών του χώρου με τους συγκεντρωμένους στην κεντρική αυλή, διαμέσου του παραθύρου που υπάρχει στη μέση του κεντρικού τμήματος του ορθοστάτη (πλ. 1,70 μ., με αναθύρωση και δύο τόρμους γόμφωσης των πλαισίων). Και τα άλλα δύο δωμάτια προς Α., που επικοινωνούν εσωτερικά με πόρτες με πωρολιθικές παραστάδες, έχουν επίσης όμοιο εξωτερικό παράθυρο προς την κεντρική αυλή. Η προσθήκη του εγκάρσιου τοίχου στο δωμάτιο 46, που αχρήστευσε το παράθυρο, οφείλεται σε στατικούς λόγους. Στη νοτιοανατολική γωνία βρέθηκαν αρκετά αγγεία και μεταξύ αυτών μεγάλος γραπτός ψευδόστομος αμφορέας και οστά ζώων. Το δωμάτιο 45 είχε θρανίο στη νότια πλευρά του, όπως το δωμάτιο 42. Βρέθηκαν ίχνη πυράς στο χωμάτινο δάπεδο, μαζί με μερικά κύπελλα και προχοΐδια. Στη βο-

ρειοανατολική γωνία του είχε εντοπιστεί προχοΐδιο, προφανώς ως εγκαίνιο.

Οι χώροι 41, 44, που είχαν ανασκαφεί την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο, έχουν πρόσβαση διαμέσου του διαδρόμου 43. Το δωμάτιο 41 είχε δάπεδο από κονίαμα και περιείχε λίγα αγγεία και μία λίθινη τράπεζα προσφορών. Το δωμάτιο 44 αντίθετα, που είχε αποκλειστεί από την κυκλοφορία πριν από την καταστροφή, απέδωσε ΥΜ ΙΑ κεραμική. Σώθηκε, επίσης, σε στρώση πάνω από το δάπεδο μέρος της κάλυψης του δαπέδου του ορόφου από μεγάλες ορθογώνιες λειασμένες πλάκες γκριζόμαυρου σχιστόλιθου. Το δωμάτιο 47, που ανασκάφηκε φέτος, απέδωσε επίσης άφθονη κεραμική που είχε πέσει από τον όροφο, μαζί με μεγάλες πωρολιθικές πλάκες με αναθύρωση κατά μήκος της επάνω επιφάνειας προς την όψη, ίσως από κάποια κατασκευή στον όροφο.

Ο διάδρομος 43 καταλήγει στο δωμάτιο 51, που είχε σημαντική θέση στο σύστημα κυκλοφορίας, αφού παρείχε διπλή πρόσβαση, νότια προς τον όροφο και βόρεια προς τα επίσημα διαμερίσματα της βόρειας πτέρυγας. Η κλίμακα στο χώρο 50-53 έχει διπλό κλωβό, προφανώς αρχικά με διαχωριστικό τοιχίο, από τον οποίο σώζεται η πεσσοειδής γυψολιθική βάση της παραστάδας-απόληξης του τοιχίου. Στη φάση επισκευών αποκλείστηκαν οι κλωβοί με τοίχους, ενώ συμπληρώθηκε με λιθορριπή το κενό του νότιου κλωβού, προφανώς, για στήριξη του δαπέδου του ορόφου.

Ο μικρός χώρος 49 περιείχε άφθονη οικιακή κεραμική. Η θύρα στο βόρειο τοίχο του δωματίου 51 οδηγεί στο διάδρομο 52. Ο διάδρομος αυτός οδηγεί στους χώρους 48β-54, που είναι ένα τυπικό Minoan Hall με αίθουσα με πολύθυρο, στοά και φωταγωγό (Εικ. 3). Το πολύθυρο διαθέτει πέντε παραστάδες από γυψόλιθο πολύ διαβρωμένο, με πωρολιθικές πλάκες ως βάσεις, δηλαδή τέσσερις θύρες, από τις οποίες οι τρεις στον ανεσκαμμένο χώρο. Οι βάσεις των κιόνων είναι από γκριζοπράσινη πέτρα. Όλα τα δάπεδα καλύπτονται από λευκό κονίαμα. Οι τοίχοι της στοάς και του φωταγωγού επενδύονται με άριστης ποιότητας λαξευτούς κυβόλιθους, πολλοί από τους οποίους φέρουν τεκτονικά σημεία (τρίαινες, Η και αστέρια). Μεγάλος σωρός κυβόλιθων από την ανωδομή βρίσκεται μέσα στο φωταγωγό. Όλος αυτός ο λιθοσωρός, τεκμήριο της καταστροφής από σεισμό του κτιρίου, αφέθηκε κατά χώραν, προκειμένου να μελετηθεί διεξοδικά, ώστε να εξεταστεί μελλοντικά, μετά την αποκάλυψη του βόρειου τμήματος του συγκροτήματος, η δυνατότητα επανατοποθέτησης λίθων στους πλάγιους τοίχους (Εικ. 3).

Τα δωμάτια 55-56 είναι ασφαλώς βοηθητικοί χώροι της αίθουσας 54. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος θεμελίου, που είναι ιδιαίτερα ισχυρό, γεγονός που μαρτυρεί ότι στήριζε βαριά ανωδομή. Σώζεται μέρος του δαπέδου του δωματίου 55 από κονίαμα και μικρή ορθογώνια εστία στη βορειοδυτική γωνία. Το ανατολικό τμήμα των δωματίων 54 και 56, πιθανώς και ολόκληρο το ανατολικό άκρο της πτέρυγας έχουν καταστραφεί, αφού κατέρρευσαν στην απότομη πλαγιά.

Εικ. 3. Γαλατάς. Χώροι 54 και 48β. Το πολύθυρο και ο φωταγωγός του Minoan Hall από ΒΑ.

Στη νοτιοδυτική άκρη του φωταγωγού θύρα με γυψολιθικές παραστάδες οδηγεί στο χώρο 48α, που είναι κλωβός κλιμακοστασίου, από τον οποίο το κατώτερο σκέλος είναι κτιστό. Σώζονται οκτώ κτιστά σκαλοπάτια από μικρές πέτρες και πηλό καλυμμένα από λεπτό κόκκινο κονίαμα (Εικ. 4). Περιβάλλονται από κτιστά στηθαία που απολήγουν σε πλακοειδείς παραστάδες για τη στήριξη κάθετων δοκαριών. Μετά το κτιστό κεφαλόσκαλο η σκάλα μετατρέπεται σε ξύλινη ανάμεσα στο νότιο στηθαίο και σε ισχυρή κτιστή κατασκευή, πλ. 1 μ., κατά μήκος του νότιου τοίχου του κλιμακοστασίου. Η κατασκευή αυτή μάλλον αποτελεί τη βάση τρίτου σκέλους του κλιμακοστασίου προς το δεύτερο όροφο ή εξώστη. Η διατήρηση των κονιαμάτων τόσο των δαπέδων όσο και των τοίχων είναι ιδιαίτερα καλή. Σώζονται επάλληλες λεπτές στρώσεις λευκού κονιάματος στους τοίχους, αλλά και το υπόστρωμα, τοπικά με ίχνη των δαχτύλων αυτών που επάλειψαν το ασβεστοκονίαμα στους τοίχους. Το δάπεδο είναι, επίσης, στρωμένο με λευκό κονίαμα, ενώ στο βόρειο τμήμα, πέρα από το βόρειο στηθαίο του κλιμακοστασίου, σχηματίζονται ορθογώνια διάχωρα από κονίαμα με σκληρό χωμάτινο υπόστρωμα στους ενδιάμεσους χώρους (Εικ. 4). Τα διάχωρα αυτά πιθανώς περιέβαλλαν ξύλινες πλάκες δαπέδου, από τις οποίες διατηρήθηκαν υπολείμματα στάχτης. Η άφθονη χρήση λεπτών, εύθρυπτων και έγχρωμων κονιαμάτων τόσο στο δάπεδο όσο και στις βαθμίδες της κλίμακας μαρτυρούν ότι ολόκληρος ο χώρος δεν προοριζόταν για καθημερινή χρήση. Πρόκειται, επομένως, για επίσημους χώρους του ανακτόρου. Το κλιμακοστάσιο εδώ λειτουργεί ως κάθετος σύνδεσμος ανάμεσα στις αίθουσες του ορόφου, την αίθουσα με το φωταγωγό προς Α., αλλά και μία άλλη αίθουσα προς Β. με ξύλινα δάπεδα, όμοια με αυτά της «Αίθουσας των Συμποσίων και Τελετουργιών» του ανακτόρου της Ζάκρου.

Η κεραμική στους χώρους αυτούς, που χρονολογείται στην ΥΜ ΙΑ, μαρτυρεί χρήση έως τα τέλη της ζωής του ανακτόρου.

Εικ. 4. Γαλατάς. Χώρος 48α. Το κλιμακοστάσιο και το δάπεδο με τα διάχωρα από Α.

Έτσι, δικαιολογείται και η διατήρηση των κονιαμάτων, τα οποία σε άλλους χώρους δεν σώζονται σε καλή κατάσταση.

Εκτός από τους εσωτερικούς χώρους της βόρειας πτέρυγας ερευνήθηκαν τμηματικά και εξωτερικοί στα ανατολικά και δυτικά. Στα ανατολικά αποκαλύφθηκε ο εντυπωσιακός ανατολικός ξεστός τοίχος της ανατολικής όψης από μεγάλους κυβόλιθους, που σώζεται σε ύψος τεσσάρων δόμων σε βαθμιδωτή διάταξη. Ο τοίχος αυτός σχηματίζει γωνίωση 8 μ. μετά τη νοτιοανατολική γωνία, που σώζεται σε ύψος 2 μ., και μετά αλλάζει πορεία προς Α. Η συνέχειά του προς Α. έχει καταστραφεί, όπως και ολόκληρη η ανατολική άκρη του κτιρίου. Μεταξύ του τοίχου της ανατολικής πτέρυγας και του εξωτερικού τοίχου της βόρειας σχηματίζεται ένα προαύλιο με κλίμακα στο νοτιοδυτικό άκρο του, για την άνοδο στην κεντρική αυλή.

Ολόκληρος ο χώρος αυτός είχε επιχωσθεί στη ΜΜ ΙΙΙΒ με την απόρριψη μεγάλων ποσοτήτων κεραμικής οικιακής χρήσης κυρίως αλλά και λεπτότεχνης με χαρακτηριστικές διακοσμήσεις. Ως συνήθως περισσότερα είναι τα κύπελλα, που ανέρχονται σε αρκετές εκατοντάδες και ανήκουν σε όλους τους γνωστούς τύπους της νεοανακτορικής κεραμικής. Συνελέγη, ακόμη, μεγάλη ποσότητα οστών ζώων, βοοειδών, χοίρων και αιγοπροβάτων, αλλά και μερικά θαλασσινά σαλιγκάρια, τα οποία θα είχαν μεταφερθεί από τη θάλασσα ως σπάνιο έδεσμα. Γενικά, όλη αυτή η επίχωση μαρτυρεί την τέλεση συμποσίων σε μεγάλη κλίμακα, προφανώς στους χώρους της βόρειας πτέρυγας. Μαρτυρεί, όμως, και την ουσιαστική αχρήστευση του χώρου αυτού στη ΜΜ ΙΙΙΒ και την απόκρυψη μέρους της εντυπωσιακής ξεστής τοιχοποιίας, επομένως και την αλλοίωση της εξωτερικής όψης του κτιρίου. Η απόρριψη αυτή, μάλλον, πρέπει να σχετίζεται με κάποιο καθαρισμό των χώρων του κτιρίου πριν ή κατά τη διάρκεια της φάσης των επισκευών στη ΜΜ ΙΙΙΒ, η οποία συμπίπτει χρονικά με καταστροφικό σεισμό, το λεγόμενο «πρώτο σεισμό της Θήρας».

Ερευνήθηκε ο χώρος δυτικά από τη βόρεια πτέρυγα, ανάμεσα στο δυτικό εξωτερικό τοίχο της και τον ανατολικό τοίχο του Κτιρίου 2. Ανάμεσα στους τοίχους αυτούς και το νότιο τοίχο άλλου κτιρίου στη βόρεια πλευρά του χώρου, υπάρχει μάλλον μία κλειστή αυλή με τοπικά σωζόμενο λιθόστρωτο. Ο χώρος αυτός πρέπει να είχε λειτουργική συνάφεια με την επίσημη δυτική είσοδο του ανακτόρου, που με τη σειρά της οδηγεί απευθείας στην είσοδο της βόρειας πτέρυγας. Η περιοχή ανακαταλήφθηκε στη μετανακτορική περίοδο, μάλλον στην ΥΜ ΙΙΙΑ2, από μικρό κτίσμα δύο δωματίων στη νότια πλευρά, σε επαφή με ξεστό αναλημματικό τοίχο μεταγενέστερο του ανακτόρου, που συγκρατούσε την επίχωση του στρώματος καταστροφής. Στην ίδια φάση ανήκουν οι τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν., στη δυτική πλευρά της βόρειας πτέρυγας. Ίχνη δραστηριότητας της ίδιας περιόδου διαπιστώθηκαν και στην ανατολική πλευρά του ΥΜ ΙΒ Κτιρίου 2.

Ο κατάλογος των τεκτονικών σημείων που τηρείται από την αρχή της ανασκαφής ενημερώθηκε με 31 ακόμη τεκτονικά σημεία. Ο συνολικός αριθμός ανέρχεται σε 109. Αναφέρονται 13 αστέρια, δέκα τρίαινες, ένας διπλός σταυρός, τέσσερα Η, μία εγχάρακτη γραμμή, ένα ορθογώνιο και σε μία περίπτωση δύο σημεία, τρίαινα και Η, πάνω στην ίδια πέτρα.

Στη διάρκεια της ανασκαφής πραγματοποιήθηκε στερέωση των επισφαλών τμημάτων των τοίχων και των κονιαμάτων με ψεκασμούς πολυβινυλίου και κάλυψη των δαπέδων από κονίαμα με ειδικά τεντόπανα και κοσκινισμένο αργιλόχωμα. Τοποθετήθηκε, επίσης, στέγαστρο 45 τ.μ. για προστασία των κονιαμάτων στο χώρο του κλιμακοστασίου.

Οι δαπάνες της ανασκαφής καλύφθηκαν από την ετήσια χορηγία του INSTAP. Η Εφορεία παρείχε τεχνική και υλική υποστήριξη, ενώ ο Δήμος Θραψανού διέθεσε εκσκαφέα για την απομάκρυνση των χωμάτων.

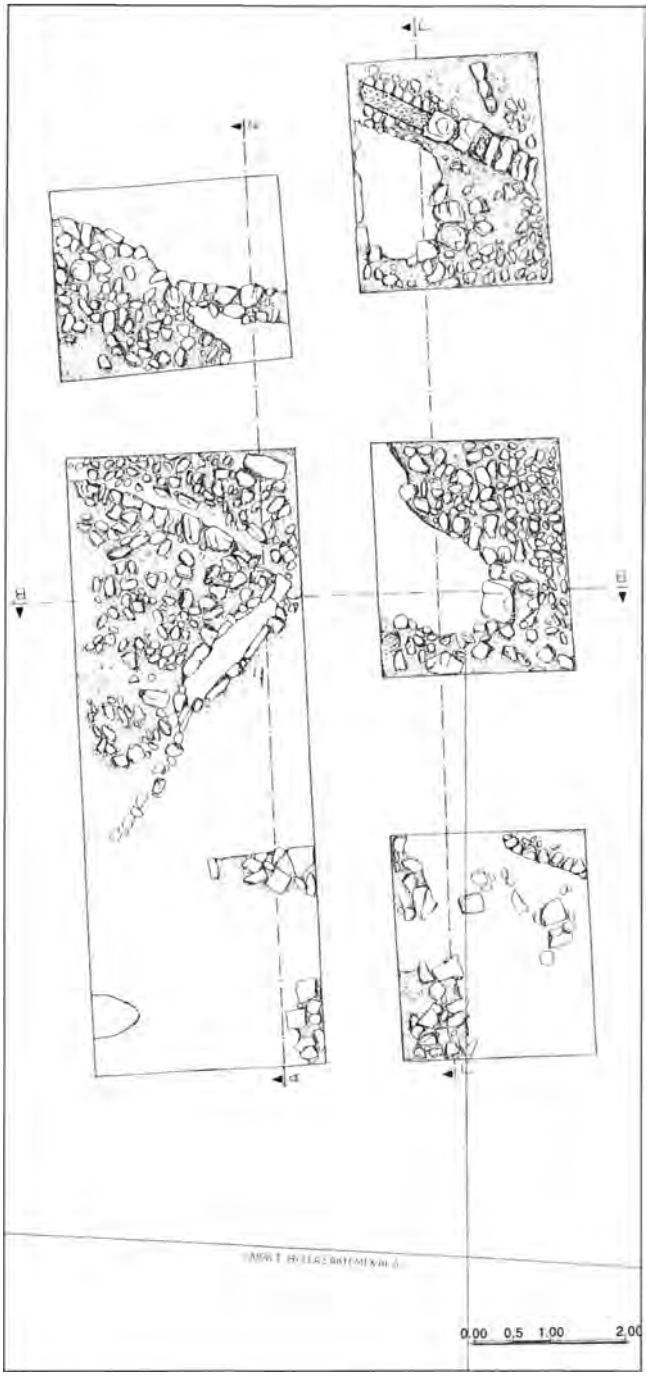
ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΡΕΘΕΜΙΩΤΑΚΗΣ

Καστέλι

Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 204,12 τ.μ., βρίσκεται εντός του οικισμού Καστελίου. Κατά τις εκσκαφές εντοπίστηκαν αρχαία και οι εργασίες διακόπηκαν για να προηγηθεί ανασκαφική έρευνα. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε το Δεκέμβριο του 2000 και διήρκεσε ένα μήνα περίπου.

Ανασκάφηκαν έξι τομές, διαστ. 3×3 και 3×2,50 μ., που κάλυψαν όλο τον οικοδομήσιμο χώρο (Εικ. 5), στις οποίες αποκαλύφθηκαν κάτω από εκτεταμένους λιθοσωρούς αργών λίθων δύο τάφοι παλαιοχριστιανικής εποχής, κτιστός αγωγός νερού και μινωικό στρώμα καταστροφής με άφθονα σπασμένα αγγεία παλαιοανακτορικής περιόδου. Η ανασκαφή προχώρησε έως το σταθερό. Αφαιρέθηκε επίχωση 0,40-1,30 μ. Οι λιθοσωροί από μεγάλους και μικρούς αργούς λίθους σε μία στρώση και χώμα εντοπίστηκαν σε πέντε τομές, στις δύο από

Εικ. 5. Καστέλι. Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 6. Καστέλι. Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη. Ο λιθοσωρός της τομής 4 με αναβαθμό και ο ένας από τους δύο τάφους.

Εικ. 7. Καστέλι. Οικόπεδο Κ. Γκαλανάκη. Ο κτιστός αγωγός στην τομή 5.

τις οποίες συγκρατούνται με σειρά μεγαλύτερων ογκόλιθων, σχηματίζοντας αναβαθμούς (Εικ. 6). Πρόκειται για εξομάλυνση και διαμόρφωση του χώρου κατά την παλαιοχριστιανική εποχή.

Οι τάφοι είναι πρόχειρες κατασκευές και περιείχαν ένα νεκρό σε εκτεταμένη στάση, χωρίς κτερίσματα. Ο επιμελέστερος είναι επιμήκης θηκοειδής, από όρθιους λίθους, χωρίς σταθερό πλάτος, διαστ. 1,70×0,28-0,40 μ. Ο νεκρός είναι μάλλον γυναίκα. Η κατασκευή του τάφου είναι σύγχρονη με τον εκτεταμένο λιθοσωρό της τομής, διότι εντάσσεται αρχιτεκτονικά σε αυτόν. Ο δεύτερος τάφος είναι ακόμη προχειρότερος. Βρίσκεται στην ίδια ευθεία με τον προηγούμενο, με προσανατολισμό από ΝΔ. προς ΒΑ. Η ανατολική πλευρά ορίζεται με σειρά μικρών όρθιων λίθων και η βόρεια με τοιχάριο, πλ. 0,40 μ., από μικρούς λίθους και χώμα. Ο σκελετός ανήκει προφανώς σε άνδρα, ύψ. 1,80 μ. Τα οστά και των δύο σκελετών διατηρούνται σε αρκετά καλή κατάσταση. Οι τάφοι και οι λιθοσωροί χρονολογούνται στην παλαιοχριστιανική ή πρωτοβυζαντινή εποχή, με βάση την κεραμική που περισυνελέγη. Στην ίδια εποχή εντάσσεται και ο κτιστός αγωγός του νερού (Εικ. 7), που κατασκευαστικά είναι σύγχρονος με το λιθοσωρό της τομής 5. Έχει κατεύθυνση από ΒΔ. προς ΝΑ., πλάτος 0,80, ύψος 0,15, πλάτος πλευρικών τοιχωμάτων 0,30 και πλάτος αύλακα 0,25 μ. Αποκα-

λύφθηκε σε μήκος 2,90 μ. Τα τοιχώματα είναι κατασκευασμένα από μικρούς λίθους και κεραμίδια και επενδύονται εσωτερικά με κονίαμα. Το άνοιγμα του αγωγού καλύπτεται με ογκόλιθους. Σε σχέση με αυτόν περισυνελέγη χάλκινο νόμισμα. Στην ίδια τομή εντοπίστηκε κάτω από επίχωση 0,50-0,65 μ. αδιατάρακτο μινωικό στρώμα με όστρακα πίθων με σχοινοειδή διακόσμηση.

Το μινωικό στρώμα καταστροφής εντοπίστηκε στην τομή 1 και δεν συσχετίστηκε με τοίχους δωματίου. Πρόκειται, πιθανώς, για απορρίμματα όμορων οικιών. Τα αγγεία βρέθηκαν πάνω στο σταθερό της περιοχής (ερυθρό σκληρό χώμα με βοτσαλάκι), σπασμένα με διαφορετικές φορές πτώσεων. Εκτός από τα άφθονα όστρακα κωνικών κυπέλλων, περισυνελέγησαν 27 ακέραια ή σχεδόν ακέραια αγγεία (κάλαθοι, τριποδικά σκεύη, πρόχοι, κωνικά κύπελλα). Βρέθηκαν, ακόμη, λεπίδα οψιανού, λίθινος σφαιρικός τριπτήρας, πήλινη κυλινδρική αγνύθα και λίθινο ακόνι. Η κεραμική χρονολογείται στην παλαιοανακτορική περίοδο και είναι εγχώριας προέλευσης «πεδιαδίτικου» εργαστηρίου. Σε σχέση με το μινωικό στρώμα των αγγείων εντοπίστηκε αποθέτης, ύψ. 0,30 και διαμ. 0,70 μ., σκαμμένος στο σταθερό. Ήταν γεμάτος με άφθονα όστρακα παλαιοανακτορικής κεραμικής. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν, επίσης, πέντε ακέραια κωνικά κύπελλα διαφορετικού μεγέθους, ελάχιστα θραύσματα καμένου ξύλου και μερικά οστά.

Σημειώνεται, τέλος, η ανεύρεση πρόχειρου τοίχου ενός δόμου, πλ. 0,47 μ., κάτω από την επίχωση του λιθοσωρού στην τομή 6. Ο τοίχος είναι κατασκευασμένος από αργούς λίθους και χώμα, έχει κατεύθυνση από Δ. προς Α. και αποκαλύφθηκε σε μήκος 1,30 μ. Στο χώρο της τομής 6 παρέμειναν οι λίθοι του λιθοσωρού στο νοτιοδυτικό ήμισυ της τομής, ενώ αφαιρέθηκαν οι χαλαρότεροι λίθοι στο βορειοανατολικό ήμισυ, προκειμένου να ελεγχθεί η στρωματογραφία.

ΣΤΕΛΛΑ ΜΑΝΔΑΛΑΚΗ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA, ATENE

GORTYNA

Area dell'altare al Theos Ypsistos

L'area interessata dall'esplorazione, condotta dal Direttore della SAIA prof. Antonino Di Vita nell'estate del 2000, è stata definita sulla base dei risultati delle ricerche condotto nelle ultime campagne di scavo. L'individuazione dello stadio e l'indagine effettuata sul tempio e sulle arec limitrofe, a partire dal 1997, avevano messo in luce la complessità e l'interesse di questa zona. La scoperta dell'altare dedicato al Theòs Ypsistos nella campagna 1999 aveva inoltre rivelato un ulteriore elemento monumentale che contribuiva a definire lo spazio pubblico in corso di esame. Queste ricerche esulavano completamente dalle tradizionali aree di intervento della Missione Italiana a Gortyna e inauguravano in questo modo un settore di ricerca completamente nuovo, per il quale a maggior ragione era necessario procedere per gradi, al fine di verificare attentamente il contesto archeologico e urbanistico.

La ricerca concentrata sul tempio negli anni precedenti aveva permesso di esaminare la situazione stratigrafica interna all'edificio, ed in particolare le superfetazioni tardoantiche, successive alla cessazione del culto pagano, procedendo poi all'esplorazione degli accumuli di terreno dell'area immediatamente perimetrale al monumento. La scoperta dell'altare, intervenuta proprio in questa fase, ha rimesso in discussione le strategie di intervento già definite, rendendo evidente la necessità di un'esplorazione sistematica degli interri che in età tardoantica ne avevano causato la completa obliterazione.

Esigenze per certi versi analoghe emergevano dall'esplorazione effettuata sullo stadio, del quale nella campagna del 1999 era stato possibile riconoscere l'angolo nord-ovest e l'inizio dell'*analemma* settentrionale, posto in corrispondenza dell'*aphesis*. Si tratta del lato breve del complesso, che lo separava appunto dallo spazio a cielo aperto in cui poco più avanti emergeva l'altare cui si è fatto riferimento. Quest'area intermedia, compresa quindi tra lo stadio, il tempio ed il ginnasio del Pretorio e probabilmente definita ad est da un percorso stradale non ancora scavato, ospitava il culto all'aperto del Theòs Ypsistos e appariva in parte già esplorata sino ai livelli medio-imperiali nella zona settentrionale, prossima al tempio, e nell'angolo sud-occidentale, dove andava emergendo una scalinata di accesso ad un ingresso posteriore del ginnasio del Pretorio. Le quote di frequentazione medio e proto-imperiali di questo ampio piazzale si pongono tra m 2,50 e 3 dal livello di campagna e l'interro risulta essere stato effettuato progressivamente con riporti di terreno riversati con diverse meccaniche nel corso del IV, del V e del VI sec. d.C.

L'esplorazione completa di questo spazio pubblico è apparsa una priorità della ricerca, anche in vista della creazione di un percorso di visita che rendesse adeguatamente fruibile ed apprezzabile il complesso monumentale già messo in luce, con strutture in certi casi molto ben conservate in altezza. Per questo motivo entrambe le aree di scavo si sono concentrate nella zona a ridosso dell'altare, distinguendo la parte ricadente nel settore centrale da quella prossima al muro di *analemma*, anche per una maggiore rapidità del lavoro.

I due interventi, seguiti nel primo caso da M.A. Rizzo e nel secondo da E. Lippolis, si sono comunque svolti con una stretta collaborazione sul terreno, che ha permesso di discutere e verificare insieme i problemi connessi alle complesse stratigrafie di interro accumulatesi nell'area, che restituiscono una serie di eccezionali contesti di scavo in sequenza per le fasi dal IV al VI sec. d.C., utili soprattutto alla ricostruzione della cultura materiale del periodo.

Si è potuta ricostruire, in questo modo, la meccanica degli interri che hanno coperto l'intera zona. Ad una prima fase di III sec. d.C. appartiene l'innalzamento di quota all'interno dello stadio, per un'altezza di circa m 1 dal piano della pista, che segna l'inizio dell'abbandono del monumento. Nella prima metà del IV sec. d.C. iniziano invece gli interri all'esterno, per i quali viene costruita una rampa di terra che copre la scala di accesso alla porta secondaria del ginnasio, ormai consunta nei gradini, costituendo un percorso che viene rialzato più volte in seguito con le medesime caratteristiche, ma con minore pendenza. Il terremoto del 365 d.C. probabilmente è la causa di un grave dissesto dell'intero comparto monumentale, che determina lo scarico di imponenti macerie di varia composizione sia all'interno dello stadio, che viene in gran parte ricolmato per oltre m 2,50 di altezza, sia all'esterno, dove però viene mantenuto il sistema della rampa e un livello di calpestio a battuto ad una quota più alta.

A partire dal V sec. d.C., invece, la situazione anche all'esterno appare meno controllata e inizia una serie di discariche di materiale, questa volta da nord-est, con una completa ricopertura dei livelli precedenti, attraverso alti cumuli di terreno, determinando anche la quasi completa obliterazione dell'altare. Verso la fine del V o agli inizi del VI sec. d.C. l'escavazione di un'ampia e profonda buca inaugura una nuova fase della frequentazione nell'area, questa volta indirizzata probabilmente al recupero di materiale di spoglio; all'interno di questa fossa si è rinvenuta la parte superiore del crollo del muro posteriore del tempio, ancora in posizione di caduta, per sette assise sovrapposte, permettendo di restituire, così, la sequenza architettonica dell'architrave al *geison* rampante del fastigio (il resto della parete crollata, caduta su un livello più alto, era stato integralmente spogliato in età tardoantica).

In seguito, altri interventi di livellamento hanno portato il calpestio quasi al livello di campagna attuale, realizzando a questa quota un percorso viario a fondo battuto con una canaletta posta sul suo margine settentrionale. Le lavorazioni agricole superficiali hanno poi cancellato altre eventuali tracce di frequentazione, in un'area, comunque, già prossima ad una completa riconversione rurale.

Alla conclusione della campagna, sebbene sia stato possibile ricostruire la sequenza delle fasi e scavare la maggior parte delle sedimentazioni archeologiche, non si è potuta tuttavia completare l'esplorazione del piazzale, proprio a causa della complessità della formazione stratigrafica e dell'importanza di un suo corretto riconoscimento, funzionale ad un'interpretazione storica attenta ai fenomeni di evoluzione nell'uso dello spazio urbano della città antica.

FESTÒS

Lo scavo della missione dell'Università di Catania, diretta dal prof. Vincenzo La Rosa, ha interessato tre distinti settori, quello della Casa LXXXVI-XCVI, la fascia a sud di essa, il quartiere sud-ovest del primo palazzo.

Casa LXXXVI-XCVI. Anche per poter procedere ad un rilievo analitico della struttura (finora mancante), ma soprattutto per verificare le cronologie proposte dal Levi, si è proceduto ad una serie di saggi lungo i muri o all'interno dei diversi vani della Casa.

La paziente rilettura e il controllo delle vecchie relazioni, il controllo delle quote delle soglie e dei piedi dei muri, la riscoperta (in qualche caso) dei pavimenti già segnalati, ha consentito in via preliminare di fissare i livelli di calpestio (e almeno due fasi edilizie) nei diversi vani della Casa, il cui corredo era stato riferito dal Levi alla sua III fase protopalaziale (corrispondente al MMM IIIA).

Il risultato già eclatante di una tale revisione è rappresentato tuttavia dalla constatazione che la Casa era già una grande costruzione nell'età MM IIB e che in epoca successiva ci si era limitati piuttosto a riadattarla (con l'aggiunta di qualche vano o annesso). È stato possibile, fra l'altro identificare un paio di depositi di fondazione che permettono di scandire le diverse fasi architettoniche del complesso.

I saggi in profondità hanno consentito di constatare una sostanziale assenza di livelli e strutture relative al MM IB (cioè contemporanei alla fondazione del Primo Palazzo). Viceversa è risultato particolarmente rappresentato il periodo MM IA, subito precedente a quell'evento: a conferma dell'esistenza di un abitato fiorente, ma anche a giustificazione della nascita del palazzo proprio a Festòs.

La sequenza ha fatto registrare inoltre livelli dell'AM II, a riprova definitiva che l'età prepalaziale non può essere considerata a Festòs, come aveva proposto il Levi, un unico, breve, periodo, privo di qualsiasi articolazione interna. In qualche saggio sono stati raggiunti infine livelli del neolitico finale.

Fascia a sud della Casa LXXXVI-XCVI. L'area a sud della Casa è risultata occupata da una numerosa serie di livelli (dagli interri dei vecchi scavi all'età imperiale romana). Un enorme scasso, colmato a più riprese nell'ambito dell'età ellenistica, aveva asportato tutti i livelli precedenti, arrestandosi sopra un lungo muro di una casa probabilmente AM II, struttura che conservava ancora l'argilla attaccata alle pareti ed usata come intonaco. Lo scavo di questo interessantissimo complesso non è stato ancora iniziato a causa del pericolo rappresentato dalla notevole massa di terra (e soprattutto di pietre) incombente, frutto del riempimento dello scasso ellenistico.

Frustuli di muri di età ellenistica, geometrica, micenea, neopalaziale non hanno consentito, a causa della frammentarietà dei contesti, di ricostruire un tessuto architettonico, confermando soltanto l'intensità della frequentazione nei diversi periodi e la complessità del palinsesto archeologico. Non mancavano anche in questa fascia, come nei saggi dentro la Casa, resti di muri e di pavimenti del MM IA.

Quartiere sud-ovest del Primo Palazzo. I lavori nell'area erano

stati programmati nel quadro del progetto interdisciplinare dedicato al quartiere, per cercare di portare nuovi dati relativamente al problema dell'esistenza di tre palazzi distrutti e ricostruiti l'uno sull'altro, oppure di tre piani di un unico edificio messi fuori uso da un solo evento sismico (problema oggetto della polemica tra Levi e i due studiosi greci, N. Platon e A. Zois).

Con una serie di saggi mirati si è creduto di individuare due piuttosto che tre fasi costruttive (corrispondenti alla I fase protopalaziale B e alla II del levi), determinate probabilmente da due eventi sismici in rapida successione.

I vani LX e LXIV in tecnica edilizia completamente diversa rispetto agli altri ambienti del quartiere potrebbe documentare una parziale ripresa della costruzione dopo il primo, rovinoso terremoto. L'opera di ricostruzione sarebbe stata interrotta da un secondo sisma.

All'interno del vano LVIII, sotto il livello del pavimento, si è identificata una serie di fossette (almeno sei) di tipo rituale, scavate direttamente nella roccia. Quelle rimaste integre conservavano in genere una coppia di piattelli a labbro contrapposto, sistemati verticalmente nel terreno, tutti del periodo MM II. Altre due coppie di piattelli, probabilmente anch'esse di funzione rituale, erano state rinvenute dal Levi. Una tale abbondanza di deposizioni rappresenta finora un *unicum* a Festòs e adombra probabilmente un rito collettivo.

S.A.I.A.

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES, ATHENS

KOMMOS

This has been another regular study season, as we continue to work towards the publication of the results of some 25 years of excavation of the multi-period site of Kommos. Permission for both study, and for excavation in the past, has been obtained from the Greek Department of Antiquities through the American School of Classical Studies at Athens, and with the academic sponsorship of the University of Toronto, where J.W. Shaw and M.C. Shaw, respectively Director and Assistant Director of the excavation, have been teaching.

Since 1995, when excavation was put off deliberately to allow time for publication, our chief concern has been the completion of a series of volumes presenting the material remains and the interpretation of the Minoan and Greek levels excavated since 1976. Nearly four volumes have already seen the light of publication: *The Kommos Region, Ecology and Minoan Industries*, Volume I, Part 1, 1995; *The Minoan Hilltop and Hillside Houses*, Volume I, Part 2, 1996; *The Final Neolithic through the Middle Minoan III Pottery*, Volume II, Ph. Betancourt, 1990 and *The Late Bronze Age Pottery*, Volume III, L. Vance Watrous, 1992. Volume IV on the Greek sanctuary is expected to appear in 2000. The volumes are issued through Princeton University Press, with volumes since I.1. being prepared with the help of K. Fortgang of Bookworks J. and M. Shaw are the co-editors and they have gratefully have had the editing assistance, first of B. Ibronyi, more recently of C. Strom.

The team at the headquarters in the village of Pitsidia this season consisted of old as well as new members. Cataloguing was again in the capable hands of L. Costaki, assisted by H. Waxberg (both students at the University of Toronto). J. Pfaff (artist, Virginia Commonwealth University) continued as the pottery profiler, assisted by M. Khordoc (student at the University of Toronto). T. Dabney (Virginia Society for the Photographic Arts) continued as photographer and E. Alloin (École Nationale Patrimoine-Institut Français de Restauration d'Oeuvres d'Art) as the conservator. Besides mending pottery, the latter has recently worked on the cleaning and conservation of plasters from House X, which are being readied for study and publication. J. Arvanitakis (University of Toronto) has also been completing fieldwork for his Ph.D. on technical aspects of LM II pottery.

Most of the study conducted in the storeroom this year focused on Volume V, which concentrates on the large and important civic buildings of the Minoan period. A. Van de Moortel (American School of Classical Studies) and J. Rutter (Dartmouth College) have been, respectively, studying the Proto-and Neo-/Post-palatial pottery including imports (from the Greek Mainland, the Aegean islands, Cyprus, Syro-Palestine, Egypt, Sardinia, and western as well as possibly southern Anatolia) that keep enhancing our understanding of the important role of Kommos as a major Minoan commercial harbour. Given the excellent stratigraphic sequences, these scholars promise to produce an analysis which for the first time distinguishes numerous sub-phase of the LM I period. Concerning absolute dating, S. Manning was provided with well-stratified samples of charcoal that will be used for a major program of C14 analysis. We thank him and V. Karageorghis also for their advice on the identification of Cypriot pottery.

Continuing with the progress report, we note that J.W. Shaw has essentially written his chapters on the architecture and the stratigraphy for Volume V. He and Ch. Dietrich ((re) Creations[tm]) worked this summer on preparing digital images that will help visualize the large civic buildings in their topographical setting. Shaw is now turning his attention to concluding sections of the volume that deal with aspects of the wider historical perspective. This part is a collaborative effort with contributions by the other main investigators: J. Rutter, M. Shaw, and Van de Moortel. Mention in this respect should be made of the help received from our friends, Professors Enzo La Rosa and Filippo Carinci, the Italian excavators at Aghia Triada and Phaistos, in tracing a diachronic survey of major events and relative relationships in

the prehistoric Mesara, which is part of the concluding chapter.

M. Shaw has concentrated on her chapter on the masses of plasters found throughout the Civic area. Among other aspects, she is examining the question of provenances and the light they can throw on the history of the plasters and the rooms they were used in. The chapter also includes a study of offering tables made of plaster, as well as a scientific analysis of plasters and pigments prepared by A. Dandrau (Sorbonne, Paris). M. Shaw has also collaborated with Dietrich and Gordon Bell (University of Toronto) in preparing digital reconstructions of the mural decoration of the two painted stoas at Kommos. Needless to say, the architectural reconstructions are based on the meticulous plans and elevations made by our excavation architect, G. Bianco, who continues to prepare architectural drawings for Volume V back in Toronto.

To complete the description of work on *Kommos* V, there is a chapter on miscellany (the studies of the loom weights, stone tools, metals and items of adornment by J.W. Shaw), and another on the fauna (by D. Ruscillo, Institute of Archaeology, London,) both completed. Our aim at present is to submit our *ms.* for publication in the early part of 2002.

While we are in the last stages of writing *Kommos* V, progress is also being made with a monograph on House X, an extensive excavation preliminary report on which was published earlier by M.C. Shaw (*Hesperia* 62 (1993), pp. 129-161). J.B. Rutter is two thirds of the way through his detailed study of the plentiful LM I-IIIA2 pottery, unusually well stratified in the various rooms and courts. J.W. Shaw has been examining and writing up various categories of small finds (metals, loom weights). M.C. Shaw has started work on the frescoes as well as on the Late Minoan Shrine, a digital image of which was produced under her direction by Dietrich last year.

They have been further publications related to Kommos. For the Minoan period, see: J.B. Rutter, Cretan External Relations during LM IIIA2-B (*ca.* 1370-1200 B.C.): A View from the Mesara, in (W. Phelps *et al.*, eds.), *The Point Iria Wreck: Interconnections in the Mediterranean ca. 1200 BC*, Athens 1999, pp. 139-186; J. and M. Shaw, A Proposal for Bronze Age Aegean Ship-sheds in Crete, *Tropis V, 5th International Symposium on Ship Construction in Antiquity* (H. Tzalas ed.), 1999, pp. 369-382; J. Shaw, A Tale of Three Bases. New Criteria for Dating Minoan Architectural Features, pp. 761-767 and M. Shaw, A Bronze Age Enigma: The "U-Shaped" Motif in Aegean Architectural Representations, pp.769-779, both these articles published in P. Betancourt, V. Karageorghis, R. Laffineur and W.D. Niemeier (eds.), *Meletemata, Studies in Aegean Archaeology Presented to Malcolm H. Wiener as He Enters his 65th Year*, Liège 1999; J. and M. Shaw (eds.), *"Kommos" in Crete 2000, A Centennial Celebration of American Archaeological Work on Crete (1900-2000)*, Princeton 2000, pp. 161-178.

For publications relating to the Classical period, see: A. Johnston, Building Z at Kommos. An Eighth Century B.C. Pottery Sequence, Crete, *Hesperia* 69 (2000), p.p. 189-226. J.W. Shaw Der phönizische Schrein in Kommos auf Kreta (*ca.* 800 v.Chr.), *Veröff entlichung des Joachim Jungius-Gessellschaft der Wissenschaften*, Hamburg 87 1998, p.p. 93-104, *Festschrift Hans Niemeier*. Along with the Uluburun shipwreck, a model will be made of the shrine for exhibition at the Phoenician Conference in Barcelona, Spain in 2002. We should also note here that the Egyptian finds from Greek Temple B are part of the exhibit at the Herakleion Museum on "Egypt and Crete".

Pending publication are: J.W. Shaw, A Painted Slab from Pitsidia, in the *Festschrift für Jörg Schafer*, 2001; J.W. Shaw, A. Van de Moortel, P. Day, V. Kilikoglou, *A LM IA Ceramic Kiln in South-Central Crete: Function and Pottery Production. Hesperia Suppl.* 30 2001; J. and M. Shaw, "Kommos" (in Greek) initially delivered as part of a 1996 Mires (Crete) Symposium on sites in the Mesara; J.W. Shaw, Kommos as the Entryway to Southern Crete and M.C. Shaw, Minoan Religion at Kommos were both presented in the ASCSA Conference on Crete 2000, in July in Athens. The written form will be published as part of the proceedings. Also, A. Van de Moortel, Pottery as a Barometer of Economic Change, forthcoming in Y. Hamilakis (ed.), *Labyrinth Revisited*.

Last, but not least, as a soon forthcoming publication is *Kommos* IV, *The Greek Sanctuary*, with more than twenty contributing authors. Chapter 1 (J. Shaw) deals with the architecture and stratigraphy of the three superposed temples, as well as with the altars and the auxiliary buildings. Chapter 2 (P. Callaghan, A. Johnston, P. Bikai and J. Hayes) presents the stratified pottery, much of it used for dining during festivals, found inside and outside the various structures. The periods represented are Sub-Minoan through Roman, a sequence found only rarely in the same limited area. Chapter 3 (E. Csapo, A. Johnston, and D. Geagan) records and interprets the numerous graffiti (some of the earliest from Iron Age Greece) and later inscriptions. Chapter 4 (M.C. Shaw) surveys and discusses the many bronze, faience and terracotta figurines and other dedicatory sculpture and the way it was displayed and used during some thousand years. Chapter 5 covers the miscellaneous finds: the lamps (J. Hayes), coins (A. Walker), loom weights and jewelry (M. Dabney), scarabs (N.J. Skon-Jedele), furnishings, tools, weapons, and nails (J. Shaw), and implements and bronze vessels (K. Schwab). Chapter 6 presents the numerous fauna, with a special focus on animal sacrifice (D. Reese) and the fish remains and fishing (M. Rose). Chapter 7 (Th. and J. Shay) reports on the flora. Final Chapter 8 (J. Shaw) provides a concluding historical and religious perspective.

The above fieldwork and scholarship would naturally not have been feasible without the financial support of institutions and individual donors. We are, indeed, deeply indebted to the Institute for Aegean Prehistory, Lorne Wickerson, and the University of Toronto (Carl Amrhein, Dean of Arts and Science, and Heather Munroe-Blum, Vice President for Research and

International Relations). Funding was also provided by the Social Sciences and the Humanities Research Council of Canada (Grant 410-2000-0283-X1). It is our hope that such support will continue, so we can complete the publication of the entire site of Kommos, and to also help towards the preservation of the site. In this respect, there is ongoing maintenance (the consolidation of scarps and removal of undergrowth) every season. This is carried out by workmen under the supervision of our faithful and hard working foreman, S. Fasoulakis. Some 80 m^3 of stones were also brought in this season for building a high retaining wall next year. It is also our hope that the Greek Archaeological Council will soon approve of our proposal for the Kommos Archaeological Park, a full brochure for which has been prepared by J. Stratis (restoration specialist of the Colorado Historical Society). Finally, thanks are due to the friendliness and moral support of the people of Pitsidia, their more practical help to the project too, such as the provision of the copying and faxing facilities of the Pitsidia Township under the mayor ship of M. Patsonakis.

JOSEPH SHAW - MARIA SHAW

ΚΕ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Κατά το έτος 2000 ο εκθεσιακός χώρος του Αρχαιολογικού Μουσείου Χανίων επεκτάθηκε με την ενσωμάτωση σε αυτόν τριών ισόγειων δωματίων από το βόρειο πρόσκτισμα των εργαστηρίων-αποθηκών. Στο τμήμα αυτό στεγάστηκε η Συλλογή Κ., Μ. και Κ. Μητσοτάκη, σύμφωνα με την επιθυμία των δωρητών να εκτεθεί η συλλογή τους σε ιδιαίτερη αίθουσα στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Από τα 1049 αρχαία αντικείμενα της δωρεάς, εκτέθηκαν τα 272, ενώ τα υπόλοιπα φυλάσσονται μέσα στα ντουλάπια των προθηκών. Μόνο 27 αντικείμενα (όχι τα πλέον αξιόλογα) εξαιρέθηκαν της δωρεάς, τα οποία κράτησε η οικογένεια Μητσοτάκη στην οικία της στην Αθήνα. Η μουσειολογική μελέτη της παραπάνω έκθεσης έγινε από την υπογράφουσα και τη συνάδελφο Β. Νινιού-Κινδελή, με τη βοήθεια των ωρομίσθιων αρχαιολόγων Σ. Πρέβε και Ε. Πρωτοπαπαδάκη. Η αντίστοιχη μουσειογραφική μελέτη συντάχθηκε και εφαρμόστηκε από την αρχιτέκτονα της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Β. Δρούγκα. Γενική κατεύθυνση ήταν να δημιουργηθεί ένας χώρος που να μην ταυτίζεται με την υπόλοιπη έκθεση αλλά να προβάλλει έναν ξεχωριστό χαρακτήρα. Το αποτέλεσμα ικανοποίησε τους πάντες. Τα εγκαίνια της συλλογής πραγματοποιήθηκαν το Δεκέμβριο μήνα, με την παρουσία του Υπουργού Πολιτισμού, καθηγητή Ευ. Βενιζέλου και δύο τέως Υπουργών Πολιτισμού, των Θ. Πάγκαλου και Ν. Μπακογιάννη. Παρόντες ήταν, βεβαίως, οι ίδιοι οι δωρητές: ο τέως πρωθυπουργός Κ. Μητσοτάκης, η σύζυγός του Μαρίκα και ο γιος τους Κυριάκος.

Το καλοκαίρι του 2000 εγκαινιάστηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ρεθύμνου η περιοδική έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις», η οποία είχε πρωτοπαρουσιαστεί κατά το προηγούμενο έτος στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Και εδώ, τη θαυμάσια μουσειογραφική μελέτη προσάρμοσε και εφάρμοσε η αρχιτέκτονας της Διεύθυνσης Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων του ΥΠΠΟ Β. Δρούγκα, ενώ στο στήσιμο της έκθεσης βοήθησε η ωρομίσθια αρχαιολόγος Ε. Πρωτοπαπαδάκη. Όπως έχει αναφερθεί[1], τα περισσότερα από τα εκθέματα προέρχονται από τα Αρχαιολογικά Μουσεία Ρεθύμνου και Χανίων.

Τα εκπαιδευτικά προγράμματα της Εφορείας συνεχίστηκαν πολύ ικανοποιητικά και το έτος αυτό από την υπεύθυνη αρχαιολόγο Ε. Γαβριλάκη, με τη συνδρομή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Χ. Μπούρμπου, η οποία υλοποίησε ένα ακόμη πρόγραμμα σε σχέση με την έκθεση «Μινωιτών και Μυκηναίων Γεύσεις». Επίσης, συνεχίστηκε το έργο της καταγραφής-φωτογράφησης, όπου συμμετείχαν οι ωρομίσθιες αρχαιολόγοι Σ. Πρέβε, Κ. Τζανακάκη και Α. Κουκουράκη.

Στη συντήρηση της κεραμικής βοήθησαν τις μόνιμες συντηρήτριες της Εφορείας Ά. Μυλωνά και Π. Χειλουδάκη, οι ωρομίσθιες Α. Μπουντρογιάννη και Ά. Καγιαδάκη στα Χανιά, η Π. Μαυρεδάκη στην Κίσαμο και η Μ. Μανιά στο Ρέθυμνο. Το έργο της συντήρησης των ψηφιδωτών συνεχίστηκε από τους μόνιμους συντηρητές, με την ευθύνη της αρχαιολόγου Σ. Μαρκουλάκη.

Με ενέργειες του αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκου, μονώθηκε η στέγη του τέταρτου στη σειρά ενετικού νεωρίου, το οποίο έχει παραχωρηθεί στην Εφορεία για τη στέγαση του πλήθους της κεραμικής των αποθηκών της Εφορείας. Στον ίδιο χώρο λειτουργεί τμήμα συντήρησης της κεραμικής, όπου απασχολήθηκαν αρκετοί απόφοιτοι του τοπικού ΙΕΚ Συντήρησης, υπό τις οδηγίες και την ευθύνη της συντηρήτριας της Εφορείας Α. Μυλωνά. Η μεταφορά της κεραμικής, η οργάνωση και τοποθέτηση των μεταλλικών ραφιών έγινε με τη φροντίδα της αρχαιολόγου Β. Νινιού-Κινδελή.

Η Εφορεία απέκτησε ένα νέο υπηρεσιακό αυτοκίνητο τύπου Opel Zafira με τη μέριμνα της Γενικής Γραμματέως του ΥΠΠΟ Λ. Μενδώνη.

Προχώρησαν οι καθαρισμοί στους αρχαιολογικούς χώρους Χανίων, Κισάμου, Δικτυνναίου, Γαύδου, Αρμένων, Χαμαλευρίου και Μοναστηρακίου, ενώ συντηρήθηκε και διαμορφώθηκε ώστε να είναι επισκέψιμο το μνημείο της ύστερης εποχής της Ρωμαιοκρατίας, που έχει αποκαλυφθεί στο υπόγειο της ιδιοκτησίας Μαλεφάκη στην οδό Αποκορώνου. Επίσης, έγιναν εργασίες υποστήριξης των βορειοανατολικών θεμελίων του μητροπολιτικού ναού της Κισάμου, όπου εκτείνεται ψηφιδωτό δάπεδο. Στον αρχαιολογικό χώρο των Αρμένων έγιναν ενέργειες από την ωρομίσθια αρχιτέκτονα Γ. Δρουδάκη για την κατασκευή W.C. και τη διαμόρφωση χώρου εκδοτηρίου εισιτηρίων. Στον ίδιο χώρο και πάντα μέσα από την Προγραμματική Σύμβαση Αρμένων, συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης των ευρημάτων από την ωρομίσθια συντηρήτρια Ν. Πετράκη και το έργο της καταγραφής από τις ωρομίσθιες αρχαιολόγους Ε. Πρωτοπαπαδάκη και Β. Κολυβάκη.

1. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 860.

Μέσα από το ευρωπαϊκό πρόγραμμα ΕΑΠΤΑ υλοποιήθηκαν εργασίες προστασίας και ανάδειξης στους αρχαιολογικούς χώρους της Αργυρούπολης (Λάππας), Αξού και Σταυρωμένου. Στον Σταυρωμένο, με την εποπτεία της αρχιτέκτονος Φ. Κουγλέρη, προχώρησε η κατασκευή τοίχου προστασίας των παράκτιων αρχαιοτήτων στο τμήμα όπου, κατά το προηγούμενο έτος, είχε πραγματοποιηθεί η στρωματογραφική έρευνα[2]. Στην Αξό, με τις οδηγίες της αρχαιολόγου Ε. Τέγου και της αρχιτέκτονος Ρ. Μαγιάφα και με τη συνδρομή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Ε. Γούλα βελτιώθηκε το υφιστάμενο μονοπάτι που οδηγεί στην ακρόπολη, κατασκευάστηκαν καθίσματα, έγινε σήμανση της διαδρομής και πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί στις αρχαιότητες της ακρόπολης και των Λινόσπιτων (νεκροταφείο). Στην Αργυρούπολη, με την εποπτεία της αρχιτέκτονος Φ. Κουγλέρη και τη συνδρομή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Ν. Τσατσάκη, έγιναν εργασίες καθαρισμού και διαμόρφωσης σε διαφορετικούς χώρους με αρχαιολογικά κατάλοιπα, ώστε να ενταχθούν σε μία αρχαιολογική διαδρομή: στο ψηφιδωτό στη θέση Βιγλί, στις αρχαιότητες στη θέση Λεφού και στην κεντρική πλατεία στο Πανωχώρι (πρώην ιδιοκτησία Εκκλησιαστικού Συμβουλίου).

Με την εποπτεία της Εφορείας συνεχίστηκαν και φέτος οι συστηματικές πανεπιστημιακές ανασκαφές της Ελεύθερνας (καθηγητές Π. Θέμελης, Α. Καλπαξής και Ν. Σταμπολίδης) και η ελληνοϊταλική ανασκαφή Αμαρίου (Γ. Τζεδάκις, καθηγητής L. Godart). Επίσης, συνεχίστηκαν οι Προγραμματικές Συμβάσεις του ΤΑΠΑ και της Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όσον αφορά στην ανάδειξη των αρχαιολογικών χώρων Αρμένων και Μοναστηρακίου, τη διεξαγωγή των σωστικών ανασκαφών και την ανάδειξη των αρχαιοτήτων της Κισάμου.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

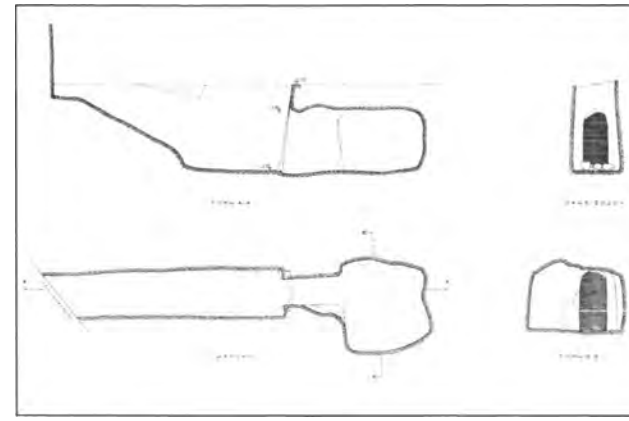
ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Χανιά

Οικόπεδο Γ. Σπυριδάκη

Το καλοκαίρι του 2000 διενεργήθηκε σωστική ανασκαφή στο παραπάνω οικόπεδο, στην οδό Κριτοβουλίδου της πόλης των Χανίων. Στη θέση κατεδαφισμένης οικίας, στον αριθ. 27, πρόκειται να ανεγερθεί πολυώροφη οικοδομή. Επειδή το οικόπεδο συνορεύει σπα ανατολικά με την ιδιοκτησία Κ. Ροβιθάκη, όπου το 1996 είχε ανασκαφεί μια πολύ σημαντική συστάδα θαλαμοειδών τάφων της ΥΜ ΙΙΙΑ/Β νεκρόπολης[3], κρίθηκε αναγκαίος ο αρχαιολογικός έλεγχος του οικοπέδου πριν ξεκινήσουν οι οικοδομικές εργασίες. Στην ανασκαφή έλαβε μέρος η αρχαιολόγος Σ. Πρέβε και οι αρχιτεχνίτες Μ. Τσιτσιρίδης και Μ. Λεφάκης.

Εικ. 1. Χανιά. Οικόπεδο Γ. Σπυριδάκη. Ο θαλαμοειδής τάφος Β. Κάτοψη, όψη και τομές.

Με δοκιμαστικές τομές στην επιφάνεια του μαλακού βράχου – μαργαϊκός ασβεστόλιθος, κατά τόπους κακής ποιότητας – εντοπίστηκαν δύο υπόγειοι θαλαμοειδείς ΥΜ ΙΙΙΑ/Β τάφοι.

Από τον τάφο Α, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, ανασκάφηκε μόνο τμήμα του δρόμου σε μήκος 8,75 μ., διότι το υπόλοιπο τμήμα και ο θάλαμος εκτείνονται στην όμορη ιδιοκτησία, στα βόρεια. Η αρχή του δρόμου είναι έντονα κατηφορική και οι μακρές πλευρές του πολύ συγκλίνουσες και επιμελώς λαξευμένες. Το βάθος του κυμαίνεται από 0,60 έως 4,90 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους. Προφανώς, πρόκειται για τάφο εντυπωσιακών διαστάσεων.

Ο τάφος Β (Εικ. 1), στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου, απέχει από τον προηγούμενο 6 μ. περίπου. Ο δρόμος, όμοιας κατεύθυνσης, ΝΔ.-ΒΑ., είναι, επίσης, επιμελημένος, με έντονη κατηφορική κλίση και με διαστάσεις 7,50×1,14-1,40×0,30-2,60 (βάθος) μ. Καταλήγει σε θάλαμο σχήματος ακανόνιστα τετραγωνικού και διαστάσεων 2,65×2,50×1,75 μ. Το λίθινο φράγμα της εισόδου βρέθηκε διαταραγμένο από τους τυμβωρύχους. Ο θάλαμος περιείχε τα υπολείμματα δύο ταφών, από την κτέριση των οποίων διασώθηκαν ωραίος ΥΜ ΙΙΙΒ ψευδόστομος αμφορέας, μόνωτο κύπελλο, πολλές μικρές λίθινες ψήφοι περιδεραίου και μία χρυσή, καθώς και χάλκινη τριχολαβίδα.

Στο νότιο όριο του οικοπέδου διακρίνεται η αρχή του δρόμου τρίτου τάφου Γ, σε απόσταση 13,30 μ. δυτικά του Β, ο οποίος βρίσκεται εξ ολοκλήρου στην όμορη ιδιοκτησία.

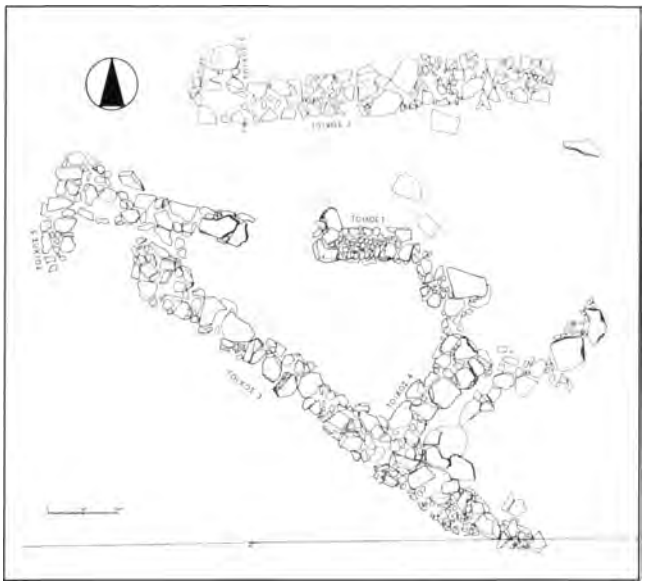
Ψαθί

Αγρός Ν. Θεοδωρογιωργάκη

Κατά τα έτη 1999 και 2000 η Εφορεία πραγματοποίησε εκτεταμένες διερευνητικές εργασίες στην παραπάνω ιδιοκτησία,

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 866-867.

3. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 7 (1999), σ. 143-149.

Εικ. 2. Ψαθί. Αγρός Ν. Θεοδωρογιωργάκη. Υπολείμματα κτιρίου των προανακτορικών χρόνων. Κάτοψη της ανασκαφής.

στο λόφο Ψαθί του Δήμου Νέας Κυδωνίας, έκτασης 27 στρεμμάτων. Στην έρευνα έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Δ. Μυτιληναίου και Κ. Τζανακάκη και οι αρχιτεχνίτες Μ. Μπουτζουκάκης και Μ. Λεφάκης.

Στο δυτικό τμήμα του αγρού, το 1980, είχε προηγηθεί η περιορισμένης έκτασης ανασκαφή που είχε φέρει στο φως αρκετή κεραμική των προανακτορικών χρόνων σε πέντε τάφρους[4]. Η τωρινή έρευνα έδειξε ότι, τα χρόνια πριν από το 1980, εκτεταμένη και σε βάθος άροση κατέστρεψε τα ίχνη από την προανακτορική εγκατάσταση, που υπήρχε στο λόφο και καταλάμβανε κυρίως το νότιο τμήμα. Μόνες μαρτυρίες παραμένουν πλέον το πλήθος της επιφανειακής κεραμικής και οι μεγάλοι λιθοσωροί και ξηρολιθιές σε όλη την έκταση του αγρού, που δημιουργήθηκαν από το δομικό υλικό των αρχαίων κτισμάτων.

Από την προανακτορική εγκατάσταση διασώθηκε τμήμα κτιρίου, στο οποίο διακρίνονται τρεις οικοδομικές φάσεις (Εικ. 2-3). Απαρτίζεται από ένα σχεδόν τριγωνικό χώρο με εργαστηριακή χρήση, όπου βρέθηκαν δύο λίθινα τριβεία (Εικ. 4) και αρκετοί τριπτήρες, και τμήματα άλλων δωματίων, το ένα από τα οποία ολοκληρώνεται στη γειτονική ιδιοκτησία. Τα δάπεδά τους είναι χωμάτινα και πλακόστρωτα. Στη βάση δύο τοίχων έχουν διαμορφωθεί θήκες από πλακοειδείς λίθους. Τα πήλινα αγγεία και το πλήθος των οστράκων της ανασκαφής του 1999-2000 προσθέτουν πολλά στοιχεία στη μελέτη της κεραμικής των προανακτορικών χρόνων στη δυτική Κρήτη.

Εικ. 3. Ψαθί. Αγρός Ν. Θεοδωρογιωργάκη. Υπολείμματα κτιρίου των προανακτορικών χρόνων από ΝΑ. και ΝΔ.

Εικ. 4. Ψαθί. Αγρός Ν. Θεοδωρογιωργάκη. Λίθινο τριβείο κατά χώραν.

Στύλος

Αγρός Κ. Νικολακάκη

Κατά το μήνα Νοέμβριο πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική ανασκαφική έρευνα στον αγρό, ο οποίος βρίσκεται στον κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο του λόφου Αζογυρέ. Έχει έκταση τριών στρεμμάτων περίπου και καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου. Με τις πρώτες τομές που διανοίχθηκαν, με τη συμμετοχή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Κ. Τζανακάκη και του αρχιτεχνίτη Μ. Λεφάκη, διαπιστώθηκε η ύπαρξη εκτεταμένων οικοδομικών λειψάνων της ύστερης αρχαιότητας. Εντοπίστηκε ενδιαφέρον στρώμα καταστροφής οικίας, γεμάτο από σπασμένες κεραμίδες και ημίεργους λίθους, και συγκεντρώθηκε αρκετή ποσότητα κεραμικής, κυρίως από μικρά αγγεία (πινάκια και κύπελλα). Από άλλο σημείο περισυνελέγη κεραμική των μεσαιωνικών χρόνων.

Με βάση τα παραπάνω ευρήματα, ο αγρός δεσμεύτηκε για διεξοδική ανασκαφική έρευνα.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

4. *ΚρητΕστ*, περ. Δ', 6 (1997-1998), σ. 195-236.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΚΙΣΑΜΟΥ

Κίσαμος

Κέντρο Υγείας

Συνεχίστηκαν οι ανασκαφές στον παραπάνω αρχαιολογικό πυρήνα της Κισάμου και σχεδόν ολοκληρώθηκαν τα έτη 1999 και 2000. Αποκαλύφθηκαν νέοι χώροι της ρωμαϊκής έπαυλης στο νότιο και ανατολικό τμήμα του χώρου, όπως μαγειρεία και ένα αυτοτελές ιδιωτικό λουτρό. Σε ημιστεγασμένο τώρα χώρο του Κέντρου Υγείας ανασκάφηκε δωμάτιο με άμεση πρόσβαση σε δημόσιο πλακοστρωμένο δρόμο με αποχετευτικό αγωγό να διέρχεται κάτω από αυτόν. Το μεγαλύτερο μέρος του τμήματος αυτού του δρόμου είχε δυστυχώς καταστραφεί από την ανέγερση του Κέντρου Υγείας. Ωστόσο, το εναπομείναν έδωσε πολύ χρήσιμα στοιχεία για την έκταση της έπαυλης, που φαίνεται ότι καταλάμβανε ολόκληρο οικοδομικό τετράγωνο (insula) στο ιπποδάμειο σύστημα της αρχαίας Κισάμου, αλλά και για το σεισμό του 365 μ.Χ. που κατέστρεψε την πόλη. Στο σημείο αυτό, εκτός του στρώματος καταστροφής με σπασμένα σκεύη στη θέση τους, επιβεβαιώθηκε μια παρατήρηση και από άλλες ανασκαφές της Κισάμου: υπαίθρια μαγειρεία και φούρνοι για ψωμί κατασκευάστηκαν στις άκρες των δρόμων για τις προσωρινές ανάγκες του πληθυσμού μετά τον ισοπεδωτικό σεισμό, ενδεχομένως των 10 R. σύμφωνα με τους σύγχρονους σεισμολόγους. Οι αρχαίοι μάλιστα συγγραφείς παραδίδουν ότι ο σεισμός αυτός έγινε καλοκαίρι[5].

Στη συνέχεια των ανασκαφών η Εφορεία προχωρεί στη σύνταξη μελέτης διαμόρφωσης, στέγασης και ανάδειξης του χώρου.

ΣΤΑΥΡΟΥΛΑ ΜΑΡΚΟΥΛΑΚΗ

Οικόπεδα Άν. και Αλ. Χοχλάκη

Τα δύο παραπάνω οικόπεδα (Εικ. 5) προήλθαν από μία ενιαία μεγάλη ιδιοκτησία, η οποία μοιράστηκε σε δύο ίσους κλήρους. Η ανασκαφή ξεκίνησε ενιαία το 1994, αργότερα περιορίστηκε αρχικά στο βόρειο τμήμα (1996-1997) και στη συνέχεια επεκτάθηκε και ολοκληρώθηκε και στο νότιο οικοδομήσιμο χώρο (1999-2000). Η ιδιοκτησία Χοχλάκη βρίσκεται νότια της εθνικής οδού Καστελλίου-Πλατάνου, στη συμβολή με το δρόμο που οδηγεί προς Λουσακιές. Στην πρώτη ανασκαφική περίοδο εργάστηκαν οι αρχαιολόγοι Π. Δροσινού, Ν. Ξιφαράς και Ν. Πατεράκης, ο οποίος συνέχισε την έρευνα και στις υπόλοιπες περιόδους. Συμμετείχαν, κατά διαστήματα, οι αρχιτεχνίτες Γ. Μπιτσάκης, Μ. Χιωτάκης, Μ. Λεφάκης και Μ. Μιγλάκης, καθώς και το μόνιμο και έκτακτο προσωπικό των ανασκαφών της Κισάμου. Η σχεδιαστική αποτύπωση έγινε από την Α. Παππά.

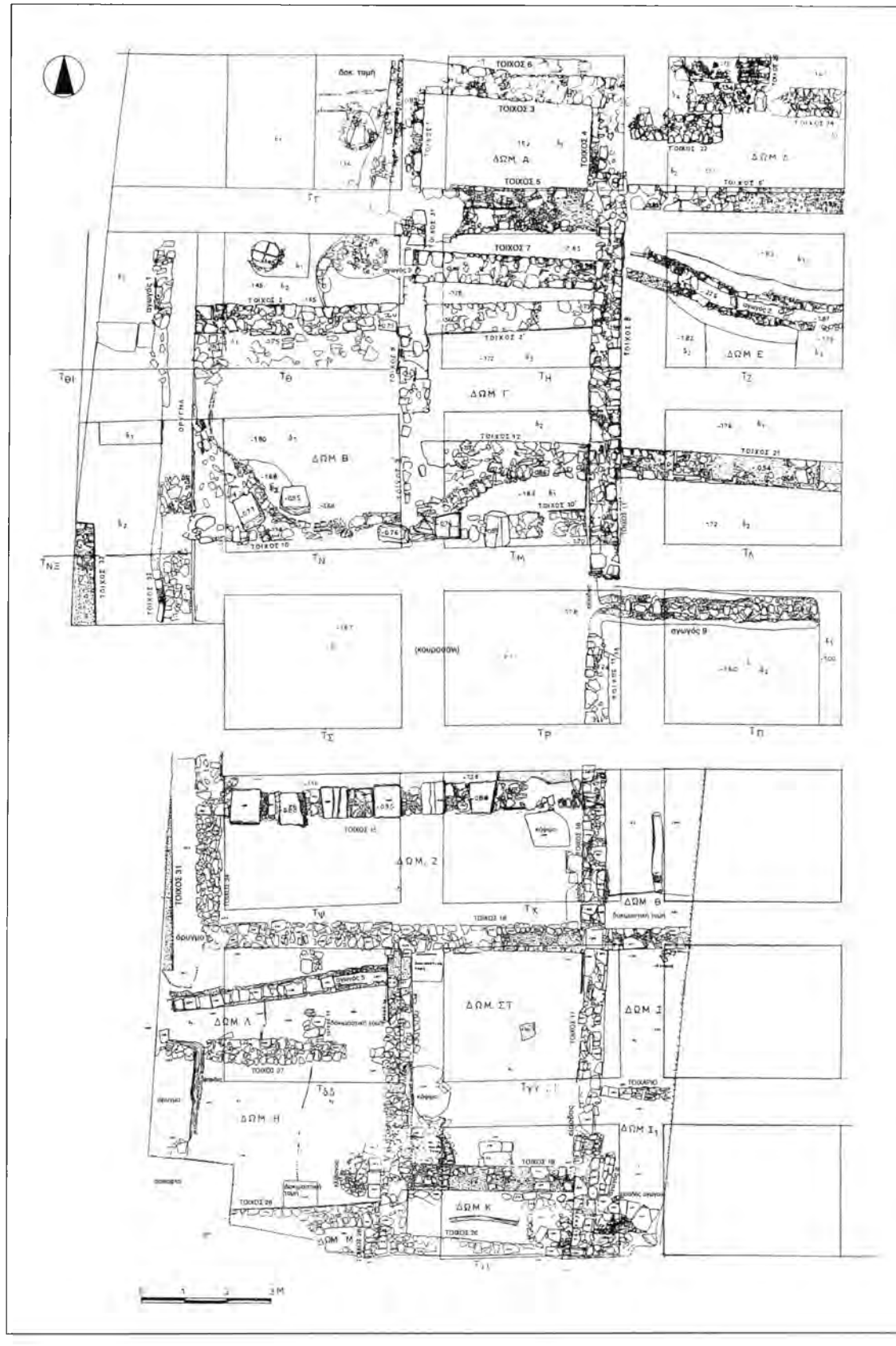
Κατά την εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα ήλθε στο φως τμήμα εκτεταμένου κτιριακού συγκροτήματος της εποχής της ύστερης Ρωμαιοκρατίας (δωμάτια/χώροι Α-Μ). Αναγνωρίστηκαν δύο αλλεπάλληλες οικοδομικές φάσεις, ενώ στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής αποκαλύφθηκαν λείψανα των παλαιοχριστιανικών χρόνων (τάφρος Α: τοίχος 22 και δάπεδο 4). Στην ίδια τάφρο βρέθηκαν ελάχιστα υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου (βάθος -1,75 μ.), το οποίο αντιστοιχεί στον επιμελημένης κατασκευής τοίχο 24 (πλ. 0,60 μ.) και η συνέχειά του προχωρεί έξω από τα βόρεια όρια της ανασκαφής. Όλα τα υπόλοιπα δάπεδα είναι από χτυπητή γη και σώζονται σε σχετικά κακή κατάσταση. Εξαίρεση αποτελεί το δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα στο κέντρο του οικοδομήματος, όπου διαμορφώνεται αίθριο, διαστ. 5×8 μ., το οποίο ορίζεται από τους τοίχους 10, 11/14, 15 και 34. Πάνω στο βόρειο τοίχο 10 και στο νότιο 15, χαμηλού ύψους και οι δύο, είχαν τοποθετηθεί σε κανονικά διαστήματα, πλ. 0,50 μ., δέκα μεγάλοι κυβόλιθοι, με χαραγμένα τεκτονικά σημεία στην επιφάνειά τους. Ίσως χρησίμευαν ως βάσεις ξύλινων υποστυλωμάτων του αιθρίου. Η διαμόρφωση των κυβόλιθων πάνω στον τοίχο 10 έχει μερικώς διαταραχθεί από τον αγωγό 1, κατεύθυνσης Α.-Δ., κατασκευασμένο από κεραμίδες, ο οποίος αποτελεί τη νεότερη αρχιτεκτονική δομή της ανασκαφής. Αντίθετα, ο χτιστός αγωγός 4 της τάφρου Π, επίσης κατεύθυνσης Δ.-Α., είναι σύγχρονος του αιθρίου και χρησίμευε για να δεχθεί τα όμβρια ύδατα του δαπέδου και να τα διοχετεύσει σε παρακείμενο συλλεκτήρα. Ο αγωγός 4 ξεκινούσε ακριβώς από το σημείο του τοίχου 11, όπου είχε διαμορφωθεί η ανατολική είσοδος προς το χώρο του αιθρίου. Ας σημειωθεί εδώ ότι κεντρικός αποχετευτικός αγωγός της πόλης διερχόταν κάτω από τον πλακόστρωτο δρόμο που ήλθε στο φως σε σωστική ανασκαφή στο κατάστρωμα της εθνικής οδού, στα βόρεια της ιδιοκτησίας Χοχλάκη[6]. Στη νοτιοανατολική γωνία του αιθρίου αποκαλύφθηκε στρώμα καταστροφής με κεραμίδες, πεσμένο πάνω στο δάπεδο.

Μεταξύ των δωματίων Α και Γ, στον τοίχο 7, εντοπίστηκε θυραίο άνοιγμα της αρχικής φάσης, που κλείστηκε μεν αργότερα αλλά πριν την κατασκευή του διπλού τοίχου 5, μέγ. πλ. 1,10 μ., ο οποίος περιόρισε κατά πολύ τις διαστάσεις του δωματίου Α. Επίσης, στη δυτική άκρη του τοίχου 7, εντοπίστηκε ο αγωγός 3, ο οποίος καταλήγει σε κυκλική κατασκευή από υδραυλικό κονίαμα, κεραμίδες και κροκάλες, προφανώς δεξαμενή για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων που συγκεντρώνονταν από τη στέγη.

Στο δάπεδο του δωματίου Β βρέθηκαν πεσμένα πολλά κομμάτια κονιάματος με ερυθρό και μαύρο χρώμα, ενώ στην εσωτερική όψη του ανατολικού τοίχου 9 σώζεται ακόμη τμήμα έγχρωμου επιχρίσματος. Δυτικά του δωματίου Β, πάνω στο χωμάτινο δάπεδο μεταξύ των τοίχων 32 και 33, που χαρακτηρίζεται από έντονο κάψιμο στην επιφάνειά του, βρέθηκαν λίγα

5. Σχετικές επιστημονικές ανακοινώσεις έγιναν στο συνέδριο της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής για τη ρωμαϊκή Κρήτη, το Σεπτέμβριο του 2000, στο Ηράκλειο.

6. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 4 (1991-1993), σ. 223-224.

ΔΩΜ. Α
ΔΩΜ. Β
ΔΩΜ. Γ
ΔΩΜ. Δ
ΔΩΜ. Ε
ΔΩΜ. Ζ
ΔΩΜ. ΣΤ
ΔΩΜ. Η
ΔΩΜ. Θ
ΔΩΜ. Κ
ΔΩΜ. Λ
ΔΩΜ. Μ
ΔΩΜ. Ν
ΔΩΜ. Ξ
ΔΩΜ. Ο
ΔΩΜ. Π
ΔΩΜ. Σ
ΔΩΜ. Τ
ΔΩΜ. Υ
ΔΩΜ. Φ
ΔΩΜ. Χ
ΔΩΜ. Ψ
ΔΩΜ. Ω
ΤΟΙΧΟΣ 1
ΤΟΙΧΟΣ 2
ΤΟΙΧΟΣ 3
ΤΟΙΧΟΣ 4
ΤΟΙΧΟΣ 5
ΤΟΙΧΟΣ 6
ΤΟΙΧΟΣ 7
ΤΟΙΧΟΣ 8
ΤΟΙΧΟΣ 9
ΤΟΙΧΟΣ 10
ΤΟΙΧΟΣ 11
ΤΟΙΧΟΣ 12
ΤΟΙΧΟΣ 13
ΤΟΙΧΟΣ 14
ΤΟΙΧΟΣ 15
ΤΟΙΧΟΣ 16
ΤΟΙΧΟΣ 17
ΤΟΙΧΟΣ 18
ΤΟΙΧΟΣ 19
ΤΟΙΧΟΣ 20
ΤΟΙΧΟΣ

οστά και έξι πήλινα αγγεία του 3ου-4ου αι. μ.Χ. Δύο μεγάλες πλάκες από ψαμμίτη, στο βόρειο τμήμα, ίσως υποδηλώνουν το κατώφλι της βορειοδυτικής εισόδου του κτιρίου.

Στον εξωτερικό χώρο, που εκτείνεται στο βορειοδυτικό τμήμα της ανασκαφής (τάφροι Γ και Θ), αποκαλύφθηκαν δύο κυκλικές, κεραμικές εστίες, διαμ. 1 μ., σύγχρονες μεταξύ τους. Στο δάπεδο ανάμεσα στις δύο εστίες βρέθηκαν οκτώ πήλινα αγγεία του 3ου-4ου αι. μ.Χ. Πιθανώς, πρόκειται για εργαστηριακό χώρο.

Ο ανατολικός τοίχος των δωματίων Δ και Ε δεν ήλθε στο φως, διότι βρίσκεται έξω από τα όρια της ανασκαφής. Κάτω από τα τρία επάλληλα χωμάτινα δάπεδα του δωματίου Ε αποκαλύφθηκε ο κτιστός αγωγός 2, όμοιας κατασκευής με τον 4, από τον οποίο σώθηκαν ελάχιστες καλυπτήριες πλάκες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει ο νότιος τοίχος 21 του δωματίου Ε, στη βόρεια όψη του οποίου έχουν διαμορφωθεί επιμελώς δύο εσοχές, σε ύψος 0,60 μ. από το δάπεδο.

Τα δύο θυραία ανοίγματα στο νοτιοανατολικό άκρο των δωματίων Ζ και ΣΤ, πλ. 0,80 μ., κλείστηκαν πρόχειρα με ξερολιθιά, σε δεύτερη φάση, όπως ήδη παρατηρήθηκε και για το αντίστοιχο άνοιγμα μεταξύ των δωματίων Α και Γ. Το δωμάτιο ΣΤ ορίζεται από τους τοίχους 17, 18, 26 και 19, επιμελημένης κατασκευής και επιχρισμένοι με καλής ποιότητας κονίαμα. Στον τοίχο 18 διακρίνονται καλά τα ίχνη από τις τρεις οικοδομικές φάσεις. Στη νοτιοδυτική γωνία του δωματίου ΣΤ ήλθε στο φως κεραμικός κλίβανος σε σχετικά καλή κατάσταση διατήρησης, το τοίχωμα του οποίου σώζεται σε ύψος έως και 0,80 μ. στα βορειοανατολικά. Αντίθετα, το τμήμα του τοιχώματος που αντιστοιχεί με τους τοίχους 19 και 26 έχει καταστραφεί έως και την υποθεμελίωση των τοίχων. Καλά διατηρείται το στόμιο του κλιβάνου προς Β., με δύο επιμελημένες παραστάδες. Η στρώση με έντονο κάψιμο μπροστά στο στόμιο περιείχε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, που χρονολογεί τον κλίβανο μάλλον στις αρχές του 4ου αι. μ.Χ. Δίπλα στον κλίβανο διαμορφώνεται κλίμακα σε επαφή με τον τοίχο 19. Στο δάπεδο κοντά στην κλίμακα βρέθηκαν κατά χώραν δύο πήλινα αγγεία του 3ου-4ου αι. μ.Χ.

Στη νοτιοανατολική γωνία του δωματίου Η εντοπίστηκε ο πυθμένας ενός ακόμη κυκλικού κλιβάνου (διαμ. 0,95 μ.), κατασκευασμένος από πήλινες πλάκες, οι οποίες είναι πολύ θρυμματισμένες από την έντονη πυρά. Πάνω στον πυθμένα βρέθηκε μεγάλη ποσότητα μαύρης υάλου. Τέσσερις ακόμη πήλινες πλάκες, διαστ. 0,30×0,30 μ., είχαν τοποθετηθεί επιμελώς πάνω στον πυθμένα του κλιβάνου και σε επαφή με τον τοίχο 27. Φαίνεται ότι ο κλίβανος και ο τοίχος 27 του δωματίου Η, καθώς και ο κάθετος στον 27 τοίχος 28 (δωμάτιο Λ) ανήκουν στην πρώτη οικοδομική φάση του συγκροτήματος.

Ο αγωγός 5, που διασχίζει το χώρο του δωματίου Λ, είναι πολύ φροντισμένης κατασκευής, με τοιχώματα από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα και κάλυψη από πήλινες πλάκες. Συγκέντρωνε τα όμβρια από την οροφή του κτιρίου και τα απομάκρυνε προς τα ΝΔ. Σημαντική ποσότητα μικρών ψηφίδων συγκεντρώθηκε από το εσωτερικό του αγωγού και από το δάπεδο γύρω από αυτόν. Ίσως συνδέονται με την πρώτη φάση του κτίσματος και το δυτικό τοίχο 33, που βρέθηκε εντελώς κατεστραμμένος ακόμη και στην υποθεμελίωση.

Το επίμηκες ανατολικό δωμάτιο Ι χωρίζεται εγκάρσια από τοιχάριο αποτελούμενο από πήλινες πλάκες. Πάνω στο δάπεδο του δωματίου υπήρχε έντονο κάψιμο και από παρακείμενο μεγάλο απορριμματοφόρο λάκκο συγκεντρώθηκε υπερβολικά μεγάλη ποσότητα κεραμικής. Πιθανώς να πρόκειται για τμήμα εργαστηριακού χώρου. Στο νότιο τμήμα του ίδιου χώρου αποκαλύφθηκε ο αγωγός 6 με καλυπτήριες μεγάλες κεραμίδες, παράλληλος και σε επαφή με τον τοίχο 20. Και ο αγωγός αυτός δεχόταν τα όμβρια από τη στέγη του οικοδομήματος.

Βορειότερα του δωματίου Ι, στο χώρο του δωματίου Θ ανασκάφηκαν αρκετοί λάκκοι με άφθονη κεραμική, σκωρίες, ψηφίδες, οστά ζώων και πολλά όστρεα.

Μικρές δοκιμαστικές τομές μέσα στο δάπεδο των δωματίων του νοτίου τμήματος έδειξαν ότι το φυσικό έδαφος εμφανίζεται στο 0,30 έως 0,40 μ. βαθύτερα.

Ως προς τα κινητά ευρήματα, η ανασκαφή Χοχλάκη έδωσε συνολικά 61 πήλινα αγγεία, 82 χάλκινα νομίσματα (τα περισσότερα φθαρμένα), 428 μικροαντικείμενα (κυρίως οστέινες περόνες, άγκιστρα και χάλκινα αντικείμενα), καθώς και αρκετά γυάλινα θραύσματα, ψηφίδες, σημαντική ποσότητα από σκωρίες, οστά ζώων και όστρεα.

Οικόπεδο Α. Στημαδωράκη

Βρίσκεται στα νοτιοανατολικά της ανασκαφής Νιωτάκη[7], στη νότια επέκταση του σχεδίου πόλεως Κισάμου. Στο συγκεκριμένο χώρο, στα χρόνια ακμής της ρωμαϊκής Κισάμου (3ος-4ος αι. μ.Χ.), είχε ιδρυθεί κτιριακό συγκρότημα, από το οποίο ανασκάφηκαν τέσσερα δωμάτια με τη φροντίδα του ωρομίσθιου αρχαιολόγου Ν. Πατεράκη, κατά τα έτη 1998 έως 2000. Με το κτίριο συνδέονται επτά αγωγοί διαφόρων τύπων, δεξαμενή και πηγάδι. Εντοπίστηκαν ίχνη κατοίκησης και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Αξιοσημείωτη είναι η αποκάλυψη κυκλικής κατασκευής με τμήματα πίθου των υστερομινωικών χρόνων, στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, σπάνιο εύρημα στις ανασκαφές της Κισάμου. Στα κινητά ευρήματα περιλαμβάνονται δύο ολόκληρα πήλινα αγγεία, 58 χάλκινα νομίσματα και 118 μικροαντικείμενα.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Χαμαλεύρι

Το έτος 2000, η αρχαιολογική έρευνα στην περιοχή του Χαμαλευρίου επικεντρώθηκε σε ορισμένα αγροτεμάχια, οι ιδιο-

7. *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 5 (1994-1996), σ. 223-224.

κτήτες των οποίων επιθυμούσαν είτε την οικοδόμηση είτε την ανανέωση της ελαιοκαλλιέργειας. Στις εργασίες έλαβε μέρος ο αρχαιολόγος Ε. Καπράνος και ο αρχιτεχνίτης Δ. Φουντεδάκης, μαζί με το υπόλοιπο εργατοτεχνικό προσωπικό της Εφορείας στο Ρέθυμνο.

Αγρός Η. Λαμπίρη - Ι. Βασιλειάδη

Βρίσκεται στις βορειοανατολικές υπώρειες του λόφου της Κακαβέλλας. Στη συνολική έκταση των 2,50 στρεμμάτων οι ιδιοκτήτες επιθυμούσαν να ανεγείρουν οικοδομή. Ο αγρός ερευνήθηκε σε τέσσερις ανασκαφικές περιόδους, κατά τα έτη 1998-2000. Στο χώρο του, και σε επαφή με τη βορειοανατολική πλαγιά του λόφου, εντοπίστηκαν τα θεμέλια αναλημματικών κατασκευών των μινωικών χρόνων, η μία από τις οποίες ερευνήθηκε σε έκταση 32 μ. Στο βόρειο τμήμα του αγρού και σε συνάρτηση με τα αναλήμματα ανασκάφηκε τοίχος, μήκ. 10 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος φαίνεται να οριοθετεί προς αυτή την κατεύθυνση έναν υπαίθριο χώρο. Επίσης, κάτω από παχύ στρώμα επιχώσεων, σώζονται τα λείψανα εγκατάστασης των μεσομινωικών χρόνων. Στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής περιλαμβάνονται 11 πήλινα αγγεία, τα περισσότερα από τα οποία είναι άωτα κωνικά κύπελλα, υφαντικά βάρη, λεπίδες και φολίδες οψιανού, θραύσματα από λίθινα αγγεία, πήλινοι καρποί και απότμημα γλυπτού. Ο αγρός αποδόθηκε για καλλιέργεια αλλά όχι για οικοδόμηση, καθόσον οι αποκαλυφθείσες αρχαιότητες παρέχουν σημαντικές πληροφορίες για την οργάνωση της κατοίκησης στην περιοχή κατά τους μινωικούς χρόνους.

Θέση Παλαιόλουτρα (αγρός Γ. Καλλέργη)

Ο αγρός βρίσκεται στην παραπάνω θέση, στο νότιο τμήμα του λόφου της Κακαβέλλας, όπου εκτείνεται ο οικισμός των ΜΜ ΙΙ έως και ΥΜ ΙΙΙΒ χρόνων, ενώ στον απέναντι ανατολικό λόφο των Τσικουριανών ανασκάπτονται οι εγκαταστάσεις των ΜΜ Ι και ΥΜ ΙΙΙΓ1 περιόδων. Ο ιδιοκτήτης είχε ήδη αφαιρέσει τα παλαιά ελαιόδεντρα του αγρού και σκόπευε να εγκαταστήσει θερμοκήπιο, επιχείρηση επιδοτούμενη.

Οι 30 τομές που διανοίχθηκαν σε όλη την έκταση του αγρού έδειξαν ότι τα κατάλοιπα της αρχαίας εγκατάστασης περιορίζονται στο δυτικό και βορειοδυτικό τμήμα. Η έρευνα στο συγκεκριμένο σημείο διακόπηκε βίαια από την αυθαίρετη κατάχωση των αρχαίων λειψάνων, το Πάσχα του 2000, και στη συνέχεια την άροση του αγρού με εκσκαφικό μηχάνημα που κατέστρεψε τις αρχαιότητες. Ο ιδιοκτήτης καταμηνύθηκε και για το αυθαίρετο θερμοκήπιο που ανεγέρθηκε στη θέση αυτή και ουδέποτε επιδοτήθηκε. Η υπόθεση παραπέμφθηκε στο ποινικό και πολιτικό δικαστήριο και ήδη έχει επιβληθεί πολύ υψηλό χρηματικό πρόστιμο.

Θέση Κονοστάσι (αγρός Γ. Σκέπετζη)

Ο αγρός βρίσκεται στην παραπάνω θέση, κοντά σε άλλους όπου έχουν βρεθεί σημαντικά κατάλοιπα της εγκατάστασης των ΜΜ Ι και ΥΜ ΙΙΙΓ1 χρόνων (αγροί ιδιοκτησίας Δ. και Σ. Στρατιδάκη). Η ανασκαφή του 2000 έδειξε ότι οι αρχιτεκτονικές ενδείξεις περιορίζονται μόνο στη βορειοδυτική άκρη του αγροκτήματος, σε μια ζώνη μήκους 20 και πλάτους 8 μ. Εδώ αποκαλύφθηκε τμήμα δωματίου και λιθόστρωτου δρόμου, πλ. 1,40 μ., με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται πέντε πήλινα αγγεία (τέσσερα άωτα κύπελλα και ένα μόνωτο), επτά τεμάχια οψιανού, ένα υφαντικό βάρος, ένα χάλκινο αντικείμενο και ένας πήλινος καρπός. Μετά το πέρας της έρευνας, ο ιδιοκτήτης φύτεψε νέα ελαιόδεντρα, εκτός από το σημείο των αρχαιοτήτων.

Θέση Νταγκουλιανά (αγρός Ι. Δερεδάκη)

Το αγροτεμάχιο, συνολικής έκτασης πέντε στρεμμάτων, βρίσκεται στην παραπάνω θέση, στο νότιο τμήμα του λόφου των Τσικουριανών, ακριβώς στα βόρεια του αγρού Ν. Αγαθάγγελου (θέση Γρολάδες), όπου έχουν έλθει στο φως λείψανα εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων. Σχεδόν και στις 24 τομές που διανοίχθηκαν σε διάφορα σημεία του αγρού εμφανίστηκαν ίχνη αρχαίων κατασκευών από το βάθος των 0,50 μ., που επίσης χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα συγκαταλέγονται πήλινα υφαντικά βάρη, πήλινοι καρποί, τεμάχια οψιανού, τριπτήρες, μολύβδινος σύνδεσμος και τρία άωτα κύπελλα. Η ανάγκη περαιτέρω έρευνας στο χώρο οδήγησε στη δέσμευση του αγρού και την ετήσια αποζημίωση του ιδιοκτήτη μέχρι την ολοκλήρωση των ανασκαφών.

ΜΑΡΙΑ ΑΝΔΡΕΑΔΑΚΗ-ΒΛΑΖΑΚΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΟΥ

Πέρα Γαλήνοι

Τον Ιούνιο του 2000 συνεχίστηκε η δεύτερη περίοδος συστηματικής ανασκαφής στο λόφο της Σούδας, στον όρμο των Πέρα Γαλήνων, όπου ήδη από το 1993 έχει αρχίσει να ανασκάπτεται ένα κτίριο μινωικής εποχής, θεμελιωμένο στην κορυφή του λόφου[8]. Κατά το 1998[9], δέκα δωμάτια-χώροι είχαν αποκαλυφθεί, μερικά από τα οποία έμειναν λόγω ελλείψεως χρημάτων ημιανεσκαμμένα. Το πρώτιστο μέλημα για την ανασκαφική περίοδο του 2000, το οποίο επετεύχθη, ήταν η αποπεράτωση της ανασκαφής στα δωμάτια αυτά. Συμμετείχε στην ανασκαφή ο αρχαιολόγος Ν. Λιανέρης.

8. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 488-489.
9. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 873-874.

Εικ. 6. Πέρα Γαλήνοι.
Δωμάτιο 3, το λεγόμενο «άδυτο».

Δωμάτιο 2. Πρόκειται για δωμάτιο επιμελημένα στρωμένο με σχιστολιθικές πλάκες, επειδή, ήδη από το 1998, είχε παρατηρηθεί μια καθίζηση περί το κέντρο του δωματίου αποφασίστηκε η απομάκρυνση μερικών πλακών, ώστε να διερευνηθούν τα αίτια της καθίζησης. Η ανασκαφή απέδειξε ότι κάτω από το σχιστολιθικό δάπεδο υπήρχε, ως εικάζετο, πολύ μικρό υπόγειο διαμέρισμα, διαστ. 1,50×1 μ., με μεσότοιχο πάχους 0,50 μ., που χώριζε ουσιαστικά όλο τον υπόγειο χώρο στα δύο. Το νέο μικρό δωμάτιο πήρε τον αριθμό 2α. Στο δάπεδο βρέθηκαν άωτα κωνικά κύπελλα, καθώς και έντονο κάψιμο κατά τόπους.

Δωμάτιο 3 (Εικ. 6). Κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο (1998) είχε αφαιρεθεί από το δωμάτιο αυτό επίχωση, πάχ. 2 μ. τουλάχιστον, κάτω δε από το κατεστραμμένο δάπεδο του υπερκείμενου δωματίου 1 είχε αποκαλυφθεί μεσότοιχος, πάχ. 0,50 μ., με κατεύθυνση Α.-Δ., που επίσης, όπως και στην περίπτωση του δωματίου 2, χώριζε το υπόγειο του δωματίου σε δύο μέρη. Το δωμάτιο 3 είναι το ένα από τα δύο. Στα πάνω στρώματα της επίχωσης που είχε απομείνει στο δωμάτιο 3 ανευρέθηκαν μεγάλες σχιστολιθικές πλάκες, πιθανότατα προερχόμενες από την οροφή (που ταυτόχρονα αποτελούσε και το δάπεδο του υπερκείμενου δωματίου 1). Κατά μήκος της εσωτερικής πλευράς του δυτικού τοίχου του δωματίου 3 και παράλληλα προς αυτόν βρέθηκαν ίχνη καμένων ξύλων, ίσως δοκαριών ξύλινης σκάλας. Στα κατώτερα στρώματα της επίχωσης του δωματίου ανιχνεύθηκαν κοντά στο δάπεδο μπαλώματα από εναλλασσόμενα χώματα σε αποχρώσεις ερυθρού και καφέ, που πιθανώς αποτελούν διαλυμένη πλίνθινη ανωδομή. Στη βορειοανατολική γωνία του δωματίου υπάρχει μια αντηρίδα κατασκευασμένη, επίσης, από φυλλίτη (σχιστόλιθο), διαστ. 0,70×1 μ., που έχει, όπως και πολλοί άλλοι τοίχοι, έντονη κλίση προς Ν. Ακριβώς απέναντι, στη νοτιοανατολική γωνία, αποκαλύφθηκε κατασκευή σχήματος Γ, διαστ. 2,40× 1,30 μ., που παραπέμπει σε πολύ χαμηλή (ύψος 0,20 μ.) κλίνη παρά σε θρανίο. Είναι κατασκευασμένη από δύο επάλληλες σειρές πλίνθων, κάθε πλίνθος έχει διαστάσεις 0,40× 0,40 μ. που καλύπτονται με χώμα και η τελευταία με λεπτή στρώση ασβεστοκονιάματος. Στη βορειοδυτική γωνία του δωματίου εντοπίστηκαν δύο χαμηλοί αναβαθμοί συμφυείς με το επιχρισμένο με ασβέστη δάπεδο. Ένα πλίνθινο παραπέτασμα (χώρισμα) σωζόμενο σε ύψος μόνο 0,15 μ. ακριβώς δίπλα από τους αναβαθμούς δημιουργεί μια τεθλασμένη πρόσβαση.

Σχετικά με τη χρήση και λειτουργία του δωματίου αυτού δύο σημεία πρέπει να τονιστούν: α) Η απομόνωση του χώρου, εφόσον διαπιστώθηκε ότι δεν υπάρχει κανένα άνοιγμα (θύρα η παράθυρο). Επομένως η πρόσβαση γινόταν προφανώς από τον πάνω όροφο με τη βοήθεια ξύλινης σκάλας (ήδη αναφέρθηκαν ίχνη ξύλων κοντά στο δυτικό τοίχο). β) Η έννοια της έμμεσης πρόσβασης στα ενδότερα του δωματίου παραπέμπει σε αρχιτεκτονικές δομές παρόμοιες με τις λεγόμενες δεξαμενές καθαρμών ή τα άδυτα. Το δωμάτιο λοιπόν θεωρήθηκε ως πρώιμη μορφή αδύτου. Τα ελάχιστα ευρήματα περιλαμβάνουν ένα λύχνο και δύο κωνικά άωτα κύπελλα, τα τελευταία από το δάπεδο του δωματίου.

Δωμάτιο 6. Η ανασκαφή εδώ είχε αρχίσει από το 1995. Φέτος περατώθηκε με την ανεύρεση θρανίου που περιτρέχει το νότιο και δυτικό τοίχο του δωματίου. Το θρανίο είναι χωμάτινο, επιχρισμένο με ασβεστοκονίαμα. Στο πλακοστρωμένο δάπεδο βρέθηκαν άωτα κωνικά κύπελλα, καθώς και στο θρανίο.

Δωμάτιο 7. Εδώ καθαρίστηκε η υπόλοιπη επίχωση κοντά στη σκάλα, που είχε αποκαλυφθεί από το 1998, με αποτέλεσμα να φανεί όλο το εύρος της σκάλας που είναι ± 2 μ.

Χώρος 8. Στο χώρο αυτό συνεχίστηκε η ανασκαφή της σκάλας, κατεύθυνσης Β.-Ν., μεταξύ των δωματίων 7 και 9, η οποία είχε αρχίσει να ανασκάπτεται στις προηγούμενες περιόδους και αφαιρέθηκε όλη η επίχωση. Πρόκειται για μια μεγάλη σκάλα, πλ. +2 μ., με εννέα σκαλιά, δύο πλατύσκαλα και ένα τρίτο, όπως φαίνεται νοτιότερα, το οποίο δεν έχει ακόμη πλήρως ανασκαφεί. Ορισμένα από τα σκαλιά είναι διαταραγμένα από το σεισμό ή και κατεστραμμένα.

Χώρος 8α. Η κλιμακωτή διαμόρφωση συνεχίζεται και σε αυτή τη νοτιοανατολική προέκταση του χώρου 8. Εδώ προς Α. και κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του νότιου τοίχου του δωματίου 9 αποκαλύφθηκε επιμήκης πλακόστρωτος χώρος, μάλλον διάδρομος, που συνδέεται με δύο βαθμίδες με την προηγούμενη σκάλα προς Δ. και στα νότιά του ξεκινάει άλλη σκάλα με κατεύθυνση Β.-Ν., πλ. +1 μ. Η σκάλα αυτή περιβάλλεται από τοίχο κατά μήκος της ανατολικής και δυτικής της πλευράς. Οι τοίχοι αυτοί έχουν υποστεί μεγάλες κλίσεις και μετατοπίσεις από το σεισμό. Πέντε βαθμίδες της σκάλας αυτής, η οποία συνεχίζεται ακόμη νοτιότερα, αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφική αυτή περίοδο. Από την επίχωση της σκάλας, η οποία είχε έντονα ίχνη φωτιάς, πολλά κομμάτια κάρβουνο μικρά και μεγάλα, στάχτη και ορισμένα επιμήκη κομμάτια ξύλου απανθρακωμένα, συγκεντρώθηκε άφθονη κεραμική με πληθώρα οστράκων μαγειρικών σκευών, όπως τριποδικές χύτρες και πολλά άωτα κωνικά κύπελλα, καθώς και κύπελλα μόνωτα, μεταξύ αυτών και ένα καμαραϊκό με δύο αυλακώσεις στο σώμα

Εικ. 7. Πέρα Γαλήνοι. Δωμάτιο 12. Λίθινη τράπεζα προσφορών.

και διακόσμηση λευκών λοξών γραμμών στο χείλος. Άφθονα, επίσης, ήταν και τα οστά ζώων, μεταξύ των οποίων και κέρατα μικρών ζώων-αγριμιών (;), τμήματα γνάθων και δόντια αλλά και πεταλίδες και βελόνες αχινού. Βρέθηκαν, επίσης, πολλά κονιάματα, κυρίως λευκά, αλλά και κόκκινα και καφέ ή πολύχρωμα με διακόσμηση. Τέλος, θραύσματα χαλκού και χάλκινα εργαλεία (βελόνα, αγκίστρι) και το σημαντικότερο αρκετά μικρά έως πάρα πολύ μικρά θραύσματα φύλλων χρυσού.

Χώρος 8β. Η ίδια εικόνα της επίχωσης με τα έντονα ίχνη φωτιάς και το κάρβουνο προέκυψε και στη νοτιοδυτική προέκταση του χώρου 8. Εδώ, στην ευθεία της προέκτασης προς Ν. του ανατολικού τοίχου του δωματίου 5, σχηματίζεται η εξωτερική όψη τοίχου ή κατασκευής (δομής), πλ. 1 μ., με μικρές πλακοειδείς πέτρες, η οποία δυτικά ορίζεται από άλλο τοίχο με κατεύθυνση Β.-Ν., μη ανεσκαμμένο ακόμη. Άφθονη κεραμική συγκεντρώθηκε και από το χώρο αυτό, κυρίως κύπελλα άωτα κωνικά, ορισμένα όστρακα πίθων, πρόχων, τριποδικών χυτρών. Πολλά ήταν επίσης και τα οστά ζώων.

Δωμάτιο 12. Η έρευνα ανατολικά του δωματίου 9 (το δωμάτιο 9 αποκαλύφθηκε και ανασκάφηκε το 1998) έφερε στο φως διπλό στενό διάδρομο, του οποίου οι τοίχοι σε μερικά σημεία σώζονται στο εντυπωσιακό ύψος των 2,10 μ. Η δυτική πτέρυγα του διαδρόμου είναι όλη επιχρισμένη (τοίχοι με δάπεδο) με ασβεστοκονίαμα. Στην επίχωση της πτέρυγας αυτής βρέθηκαν τμήμα πήλινου ρυτού, κωνικά κύπελλα και δύο λίθινες τράπεζες προσφορών παρόμοιες με αυτές που είχαν βρεθεί στο δωμάτιο 9 το 1998 (Εικ. 7). Διαπιστώθηκε ακόμη ότι δύο ανοίγματα προς Α., και των δύο πτερύγων, είχαν κλειστεί με πλίνθους και επιχριστεί με κονίαμα κατά τη διάρκεια κατά την οποία το κτίριο ήταν σε λειτουργία.

Η συνέχιση της ανασκαφής προς Α. και προς Ν. είναι απαραίτητη για τη διακρίβωση των ορίων του κτιρίου στην κορυφή του λόφου, αλλά και για τη λειτουργία και τη χρήση του.

ΕΛΕΝΗ ΤΣΙΒΙΛΙΚΑ - ΕΛΕΝΗ ΜΠΑΝΟΥ

Εικ. 8. Σύβριτος. Θρόνος-Κεφάλα. Λάκκος 54. Υπολείμματα κελύφους χελώνας.

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΜΑΡΙΟΥ

Σύβριτος

Θρόνος - Κεφάλα

Η ελληνοϊταλική ανασκαφική έρευνα στον Θρόνο-Κεφάλα Αμαρίου Κρήτης διήρκεσε το χρονικό διάστημα από 22 Μαΐου έως 23 Ιουλίου 2000. Στην ερευνητική ομάδα συμμετείχαν οι: L. Roccetti (πρώην διευθυντής της ανασκαφής), B. Eder (υπεύθυνος αποθήκης), F. Guarisco (γεωλόγος), G. Merlatti (σχεδιαστής ευρημάτων), Δ. Μυλωνά (ζωοαρχαιολόγος), M. Petrarca (φωτογράφος), A. Zorzi (σχέδιο ανασκαφής).

Ερευνήθηκαν συνολικά τρεις τομείς: η κεντρική περιοχή, το βόρειο και το νότιο πλάτωμα.

Ένας από τους κύριους στόχους ήταν να εντοπιστούν τα όρια, η επέκταση της κεντρικής περιοχής, στην οποία έχουν αποκαλυφθεί οι τελετουργικοί λάκκοι, καθώς και τα όρια του βόρειου πλατώματος, στο οποίο εκτεινόταν η κατοίκηση κατά τους σκοτεινούς χρόνους.

Εντοπίστηκε το βορειοανατολικό όριο της κεντρικής περιοχής: πρόκειται για απότομη βραχώδη άκρη με ύψος 1,50 μ. περίπου. Κοντά σε αυτό αποκαλύφθηκε ο λάκκος 54. Φαίνεται πως ο λάκκος αυτός αποτελεί εξαίρεση στο σύνολο των τελετουργικών λάκκων (η πλήρης αναφορά γι' αυτόν θα δοθεί αργότερα). Τα ευρήματά του χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο και περιλαμβάνουν θραύσματα 38 πήλινων αγγείων, μία χάλκινη λεπίδα, δύο λίθινα εργαλεία, τον πλήρη σκελετό ενός σκύλου και τμήμα ενός δεύτερου, τα υπολείμματα κελύφους χελώνας (chlemis caspica) (Εικ. 8), λίγα οστά μέσου μεγέθους θηλαστικών (αιγοειδών), καθώς και λίγα ανθρώπινα οστά. Ο λάκκος 54 βρέθηκε στα νότια του λάκκου 53, ο οποίος είχε αποκαλυφθεί πέρυσι, και πράγμα που είναι σημαντικότερο, στα ανατολικά του κτιρίου 1. Το κτίριο 1 είχε ανασκαφεί το 1990 και κυριότερο χαρακτηριστικό του αποτελεί η ωοειδούς σχήματος εστία που καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος του νοτίου δωματίου. Ο τύπος του κτιρίου και η ύπαρξη της εστίας επιτρέπουν την κατάταξή του στα μέγαρα. Η χωροθέτησή του στο όριο της κεντρικής περιοχής, ο προσανατο-

λισμός του προς το βραχώδες πλάτωμα, όπου έχουν ανευρεθεί οι λάκκοι, καθώς και η σχέση του με τους λάκκους 53 και 54, υποστηρίζουν την υπόθεση ότι ο προορισμός του κτιρίου συνδέεται με τη χρήση των λάκκων.

Στα βορειοανατολικά της κεντρικής περιοχής, σε χαμηλότερο επίπεδο, εντοπίστηκε ένα νέο άνδηρο, το βόρειο πλάτωμα ΙΙ. Το νέο αυτό πλάτωμα, όπως το βόρειο πλάτωμα Ι, είναι πιθανώς τεχνητή και όχι φυσική διαμόρφωση. Μοιάζει να αποτελεί προέκταση του πλατώματος Ι προς τα Α. και να προοριζόταν και αυτό για κατοίκηση. Ακριβώς κάτω από το επιφανειακό στρώμα αποκαλύφθηκαν εκτεταμένες περιοχές με ίχνη καψίματος, μία κτιστή ωοειδής εστία και δύο μεγάλα αποθηκευτικά αγγεία χρονολογούμενα στους ύστερους γεωμετρικούς-πρώιμους ανατολίζοντες χρόνους, γεγονός που επιβεβαιώνει την οικιστική χρήση της βόρειας πλευράς της κορυφής της Κεφάλας σε όλη τη διάρκεια των σκοτεινών χρόνων.

Τα όρια του τεχνητού βόρειου πλατώματος Ι που αποκαλύφθηκαν στο σύνολό τους κατά τη διάρκεια της φετινής ανασκαφικής περιόδου δεν συμπίπτουν με τα όρια του σύγχρονου πλατώματος. Στο δυτικό άκρο του πλατώματος συνεχίστηκε η ανασκαφή του κτιρίου 3, η οποία είχε αρχίσει το 1993. Καθαρίστηκε το βόρειο όριο του κτιρίου, όπως αυτό ορίζεται από το φυσικό βράχο. Τα πρωιμότερα δάπεδα του κτιρίου, στα οποία περιλαμβάνεται μία μεγάλη εστία, χρονολογούνται στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, ενώ εντοπίστηκαν πρωτογεωμετρικά και γεωμετρικά στρώματα καταστροφής. Εξαιρετικό εύρημα αποτελεί μία λίθινη λεκάνη με ανάγλυφο κόσμημα ιχθυάκανθας, που θυμίζει ανάλογα κοσμήματα σε χονδροειδείς πίθους.

Στο νότιο πλάτωμα συνεχίστηκε η ανασκαφή του κτιρίου Α1, της λιθόστρωτης ράμπας 42 και της περιοχής νότια και ανατολικά του κτιρίου Α2.

Όσον αφορά στο γεωμετρικό κτίριο Α1, στα νότια της λιθόστρωτης οδού 54, το οποίο ήλθε στο φως το 1999, αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος μετά την αφαίρεση ενός τεράστιου στρώματος (US 76) ΠΓ χρονολόγησης, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για την ισοπέδωση του χώρου από τους κατασκευαστές του κτιρίου Α1. Τα ευρήματα υποδεικνύουν οικιστική χρήση, ενώ περιέχονται πολλά θραύσματα χαλκών αντικειμένων. Τα ευρήματα αν και δεν βρίσκονται κατά χώραν αποτελούν τα πρωιμότερα ίχνη κατοίκησης που έχουν βρεθεί ως τώρα στο νότιο πλάτωμα, ενώ παράλληλα επιβεβαιώνουν την ύπαρξη σημαντικής πρωτογεωμετρικής φάσης στο χώρο.

Ο ανατολικός τοίχος του κτιρίου Α1 αποκαλύφθηκε ολόκληρος, χωρίς όμως να εντοπιστεί ακόμη το δάπεδο από την πλευρά αυτή. Στη νότια πλευρά του το κτίριο ορίζεται από τον τοίχο 90/111, ο οποίος διατηρείται κατά τόπους και μοιάζει να αποτελεί τον αναλημματικό τοίχο του ανδήρου, στο οποίο κατασκευάστηκε το κτίριο.

Πάνω από το κτίριο Α1, η ρωμαϊκή λιθόστρωτη οδός 42 αποκαλύφθηκε σε μήκος 10 μ. περίπου. Διατηρείται σε αρκετά καλή κατάσταση, έχει πλάτος 8,40-8,60 μ. και περιλαμβάνει δύο χαμηλές βαθμίδες. Η κατεύθυνσή της είναι Β.-Ν. και συνδέεται με το κτίριο Α2 μέσω μεγάλου, τετράγωνου, στεγασμένου χώρου. Φαίνεται ότι αποτελεί την τελική διαμόρφωση του μονοπατιού που οδηγεί στην κορυφή του λόφου από τον πυρήνα του ρωμαϊκού οικισμού της Συβρίτου, που εντοπίζεται στους σύγχρονους οικισμούς του Θρόνου και της Αγίας Φωτεινής. Πιθανότατα τμήμα του μονοπατιού, το οποίο ακόμη χρησιμοποιείται για την άνοδο στο λόφο κατά μήκος της νότιας πλαγιάς του, ανάγει την αρχή του στους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας. Στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους το νότιο πλάτωμα, το οποίο κατοπτεύει την κοιλάδα του Αμαρίου, χρησιμοποιήθηκε ως δημόσιος χώρος με πυρήνα το κτίριο Α2. Αν και το κτίριο δεν έχει αποκαλυφθεί πλήρως, παρουσιάζει την εικόνα στοάς στην οποία υπάρχει ακόμη η βάση αγάλματος: πιθανώς πρέπει να αναζητηθεί και λατρευτική χρήση του χώρου.

Η φετινή έρευνα επικεντρώθηκε στα νότια του κτιρίου Α2 και στα ανατολικά του δωματίου 1. Η τελευταία φάση του ανάγεται στον 3ο αι. μ.Χ., πριν από την οριστική εγκατάλειψη του κτιριακού συγκροτήματος και του λιθόστρωτου δρόμου 42. Παράλληλα, έχουν εντοπιστεί ίχνη μιας πρωιμότερης φάσης του 1ου αι. μ.Χ., τα οποία αποκαλύπτουν τους χρονολογικούς ορίζοντες της Ρωμαιοκρατίας στο λόφο της Κεφάλας.

ΝΟΤΑ ΚΑΡΑΜΑΛΙΚΗ - ANNA LUCIA D'AGATA

Πατσός

Ιερό Ερμή

Η ένταξη της ανάδειξης του Πατσιανού φαραγγιού στο πλαίσιο των έργων που χρηματοδοτήθηκαν από το κοινοτικό πρόγραμμα Terra-Dias, υπό τη διαχείριση της Περιφέρειας Κρήτης, ήταν η αφορμή για την πραγματοποίηση εργασιών αποκατάστασης και τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο ιερό του Ερμή, στη θέση Άγιος Αντώνιος[10]. Οι εργασίες διήρκεσαν από 2 Μαΐου έως 21 Ιουλίου 2000.

Πολύτιμοι συνεργάτες ήταν η αρχαιολόγος Α. Κουκουράκη, οι αρχιτεχνίτες Γ. Μπιτσάκης και Σ. Κυνηγάκης, καθώς και οι ντόπιοι εργάτες.

Στόχος της φετινής εργασίας ήταν η ολοκλήρωση της έρευνας στο αρχαίο ιερό, παράλληλα με την προσπάθεια αποκατάστασης του μοναδικής ομορφιάς φυσικού περιβάλλοντος, το οποίο είχε υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις εξαιτίας των σύγχρονων επεμβάσεων. Καθοριστικές υπήρξαν οι διαμορφώσεις που πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη της Διεύθυνσης Δασών το 1989, με μόνο κριτήριο την εξυπηρέτηση της λειτουργίας της εκκλησίας (Εικ. 9-10).

10. Βλ. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 744-746, όπου και η βιβλιογραφία για προηγουμενες περιόδους.

Εικ. 9. Πατσός. Ιερό Ερμή. Άποψη τμήματος του ιερού από την είσοδο της βραχοσκεπής.

Εικ. 10. Πατσός. Ιερό Ερμή. Τμήμα της βραχοσκεπής και του ναού του Αγίου Αντωνίου.

Το μεγαλύτερο μέρος των εργασιών αναλώθηκε στην αποχωμάτωση της μεγάλης πλατείας, για τη δημιουργία της οποίας είχε τοποθετηθεί τεράστιος όγκος σύγχρονων επιχώσεων επάνω στα αρχαία στρώματα. Τη διαμόρφωση αυτή συγκρατούσε ψηλός αναλημματικός τοίχος – μέχρι και 4 μ. – χτισμένος από αργούς λίθους και ισχυρό κονίαμα, ενισχυμένος με σιδερένιες ράβδους. Η καθαίρεσή του υπήρξε εξαιρετικά κοπιαστική και χρονοβόρα και πραγματοποιήθηκε κατά κύριο λόγο από τους ντόπιους εργάτες. Μικρό τμήμα των διαμορφώσεων αυτών παραμένει σε εκκρεμότητα για την επόμενη φάση εργασιών. Η αφαίρεση αυτών των υλικών, εκτός του ότι αποκάλυψε τα αρχαία στρώματα του ιερού, αποκατέστησε κατά μεγάλο μέρος τη μορφή του φυσικού περιβάλλοντος, δεδομένο που αποτελούσε και τον κεντρικό στόχο του ευρωπαϊκού προγράμματος.

Το καθαρά ανασκαφικό μέρος, που αντιμετωπίστηκε κυρίως από το προσωπικό της Εφορείας, υπήρξε εξίσου αποδοτικό. Αντίθετα με τις προβλέψεις, εντοπίστηκαν σε μεγάλη έκταση αδιατάρακτα τα στρώματα των τελετουργιών και των λατρευτικών αποθέσεων. Εκτός από τον εξαιρετικό πλούτο των ευρημάτων και σε αριθμό και σε ποιότητα (κεραμική, ειδώλια κ.ά.), υπήρξαν διαφωτιστικά τα δεδομένα της λατρείας για όλες τις προχριστιανικές περιόδους και επιπλέον ανατράπηκε η υπάρχουσα εντύπωση για την έναρξη της λατρείας στο ιερό, η οποία με τα έως τώρα δεδομένα τοποθετείται σε πρωιμότερη φάση, δηλαδή στη μεσομινωική περίοδο. Έτσι: α) Ολοκληρώθηκε η έρευνα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών αποθέσεων στο βορειότερο τμήμα του χώρου, που ήταν σε εκκρεμότητα από τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Καθώς στο χώρο αυτό η φυσική κλίση του εδάφους είναι αρκετά απότομη, τα στρώματα που ερευνήθηκαν, στο μεγάλο τους μέρος, ήταν αποκυλισμένα από το ψηλότερο επίπεδο, όπου είχε ανασκαφεί η πυρά των ελληνιστικών χρόνων. Κύριο χαρακτηριστικό της κεραμικής ήταν τα μικρού μεγέθους αγγεία υγρών, κύπελλα κυρίως, για τους ελληνιστικούς χρόνους και οι λύχνοι για τους ρωμαϊκούς.

β) Ερευνήθηκε ο χώρος της βραχοσκεπής, αφού αφαιρέθηκε το σύγχρονο τσιμεντένιο δάπεδο και οι επιχώσεις από τα απορρίμματα της εκκλησίας. Εδώ εντοπίστηκε παχύ στρώμα θυσιών και αναθέσεων των αρχαϊκών χρόνων κυρίως. Η αφαίρεσή του αποκάλυψε το βράχο στην αρχική του μορφή, λαξευμένο σε δύο επίπεδα, αποκαθιστώντας μια όψη πιο επιβλητική και συγχρόνως μια διαμόρφωση πιο πρακτική για τη σύγχρονη λειτουργία, από εκείνη που υπήρχε.

γ) Ερευνήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του σημερινού κεντρικού χώρου, αντίστοιχης σημασίας και κατά την αρχαιότητα, και αποκαλύφθηκαν τα μινωικά στρώματα λατρείας, με αλλεπάλληλες πυρές και αναθέσεις, αλλά και πρόχειρα κατασκευασμένα άνδηρα, δεδομένο αξιοσημείωτο για το ιερό, καθώς χαρακτηρίζεται από την απουσία οποιωνδήποτε κατασκευών σε όλες τις υπόλοιπες χρονικές περιόδους. Επίσης, εκτός από το εκτεταμένο διαχρονικό στρώμα αναθέσεων, πλούσιο σε αναθήματα, εντοπίστηκαν και ανασκάφηκαν και άλλοι πυρήνες της αρχαϊκής και της ελληνιστικής λατρείας, με πυρές θυσιών και πολλά εξαιρετικά αξιόλογα αναθήματα. Στο μεγαλύτερο μέρος αυτού του χώρου τα στρώματα ήταν σφραγισμένα από σκληρές, ιζηματογενείς επιχώσεις, που έδιναν την εντύπωση ότι αποτελούν το φυσικό έδαφος και διατήρησαν έτσι τα στρώματα αδιατάραχτα από υστερότερες επεμβάσεις.

Η επόμενη φάση εργασιών θα εστιαστεί καταρχήν στην έρευνα του τμήματος που οδηγεί στη νότια είσοδο της εκκλησίας, ώστε μετά το πέρας της να διαμορφωθεί η νέα πρόσβαση

που θα διευκολύνει περισσότερο τη σύγχρονη λειτουργία της, καθώς και στην αποχωμάτωση και την καθαίρεση του υπόλοιπου τμήματος του σύγχρονου αναλημματικού τοίχου στο νοτιότερο τμήμα του χώρου. Σε επόμενη ανασκαφική περίοδο θα πρέπει να ερευνηθεί η συνέχεια των αρχαίων στρωμάτων, όπου αυτή υπάρχει, στο επίπεδο του μονοπατιού προς το ποτάμι.

Η εικόνα που αποκαλύπτεται σταδιακά επιβεβαιώνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο την άποψη ότι καθοριστικός παράγοντας της λατρείας ήταν η φυσική διαμόρφωση του χώρου και ιδιαίτερα η επιβλητική παρουσία των βράχων.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΕΠΑΡΧΙΑ ΑΠΟΚΟΡΩΝΟΥ

Απτέρα

Η ένταξη του έργου της στερέωσης και ανάδειξης των μνημείων της αρχαίας Απτέρας στις χρηματοδοτήσεις του Β΄ ΚΠΣ ήταν καθοριστική για την ουσιαστική φροντίδα του χώρου, κυρίως σε επίπεδο διάσωσης των σωζόμενων σε ύψος κτιρίων, αλλά και ως έναυσμα για τις εργασίες ανάδειξης στον αρχαιολογικό χώρο.

Οι εκτεταμένοι καθαρισμοί από την πολυετή βλάστηση, που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο ιδιοκτησίας του Δημοσίου κατά τα έτη 1996 και 1997 με χρηματοδοτήσεις της Νομαρχίας Χανίων, αποκάλυψαν μια σαφέστερη εικόνα των σωζόμενων κτιρίων και κυρίως των αναγκών τους για επείγουσες στερεώσεις.

Η εκπόνηση της πρότασης-μελέτης για το έργο έγινε από τον αρχιτέκτονα της Εφορείας Γ. Χριστοδουλάκο, την ωρομίσθια πολιτικό μηχανική Ε. Χατζηδάκη και την υπογράφουσα και υλοποιήθηκε από την εταιρεία «Κτίστωρ ΑΕ», υπό τη συνεχή, στενή επίβλεψη και με τη συνεργασία της Εφορείας. Στη διάρκεια του έργου που πραγματοποιήθηκε από το Μάιο του 1999 έως το Νοέμβριο του 2000, καθοριστική ήταν η παρουσία του πάντοτε ακαταπόνητου και πολύτιμου αρχιτεχνίτη της Εφορείας Γ. Μπιτσάκη. Σημαντική ήταν, επίσης, η συμβολή της αρχαιολόγου Κ. Τζανακάκη, σταθερής συνεργάτιδας στην Απτέρα και αρκετών ακόμη τεχνιτών της Εφορείας κατά περιόδους.

Το έργο συνίσταται από επτά σημεία επεμβάσεων ως εξής (βλ. τοπογραφικό διάγραμμα: Εικ. 11).

Δεξαμενή σε σχήμα Γ (Εικ. 12). Η υπερμεγέθης δεξαμενή (μήκος μεγάλου σκέλους 55,80, μικρού 34,20 και πλάτος 9 μ.) κατά το μεγαλύτερο μέρος της γεμάτη από τις επιχώσεις των αιώνων της λειτουργίας της μονής, εκκενώθηκε. Κατά τη διάρκεια του εξαιρετικά δύσκολου και επικίνδυνου αυτού έργου, γινόταν ταυτόχρονα έλεγχος όλων των λίθων που είχαν απορριφθεί μέσα στη δεξαμενή, προκειμένου να καθαριστούν για καλλιέργεια τα όμορα χωράφια.

Η δεξαμενή, εν μέρει υπόσκαφη στο φυσικό βράχο και κατά μεγάλο μέρος κτιστή κατά το σύστημα opus caementicium με επικάλυψη από ισχυρό υδραυλικό κονίαμα, δεν διατηρεί τη θολωτή της στέγη. Στις επιχώσεις δεν βρέθηκαν κομμάτια της στέγης, δεδομένο που σημαίνει ότι απομακρύνθηκαν μετά την καταστροφή για να ξαναχρησιμοποιηθεί η δεξαμενή έστω και ανοιχτή. Στο βορειοδυτικό άκρο της αποκαλύφθηκε φρεάτιο καθίζησης και κλειστός αγωγός εξόδου μικρής διατομής, ενώ σε κεντρικό σημείο του ενός σκέλους διατηρείται τμήμα της κλίμακας καθόδου στο εσωτερικό της δεξαμενής και στη γωνία των δύο σκελών τμήμα μεγάλου κτιστού πεσσού. Επίσης, αποκαλύφθηκαν οι απολήξεις δύο αγωγών εισροής ομβρίων υδάτων, στο ψηλότερο επίπεδο των τοιχωμάτων.

Στα τμήματα που ήταν απαραίτητο για στερεωτικούς λόγους συμπληρώθηκαν τα τοιχώματα με όμοιες πλίνθους σύγχρονης κατασκευής και στερεώθηκαν τα επιχρίσματα.

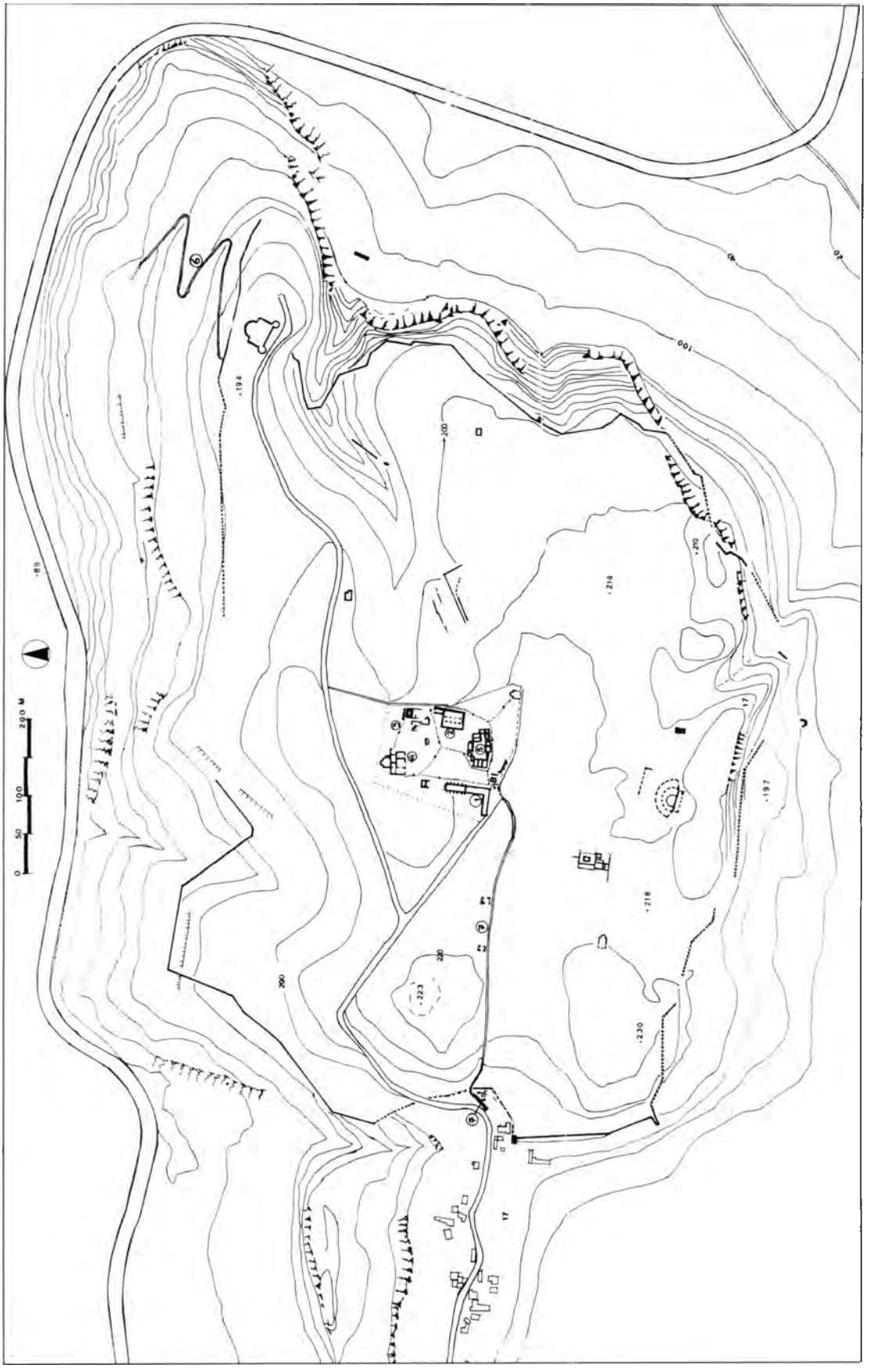
Ακόμη, τοποθετήθηκε προστατευτικό κιγκλίδωμα στα τμήματα που είναι επικίνδυνα για τους επισκέπτες του χώρου.

Τρίκλιτη δεξαμενή (Εικ. 13). Η τρίκλιτη δεξαμενή, με εσωτερικές διαστάσεις 17×25 μ. και χωρητικότητα 2.900 μ.^{3}, διατηρεί τη θολωτή της στέγη, η οποία συμπληρώθηκε στα τμήματα που είχε καταρρεύσει. Είναι και αυτή υπόσκαφη στο βράχο κατά το μεγαλύτερο τμήμα της, ενώ το υπέργειο, που είναι κατασκευασμένο με την ίδια τοιχοποιία με την παραπάνω δεξαμενή, στηρίζεται εξωτερικά σε αντηρίδες, ώστε να παραλαμβάνονται οι πιέσεις από το νερό. Από τα τρία κλίτη που χωρίζονται μεταξύ τους με μεγάλους τετράγωνους πεσσούς, το ανατολικό είχε επίχωση 1 μ. περίπου, η αφαίρεση της οποίας αποκάλυψε την απόληξη της κλίμακας καθόδου και την έξοδο του φρεατίου απορροής. Οι συμπληρώσεις των πλίνθων της τοιχοποιίας έγιναν και εδώ στην έκταση που αυτό ήταν απαραίτητο για στερεωτικούς λόγους.

Βαλανείο Ι (Εικ. 14). Η ανάγκη άμεσης στερέωσης σε μεγάλο ύψος σωζόμενων τοίχων των βορειότερων δωματίων του βαλανείου Ι επέβαλλε την ανασκαφή τους, προκειμένου να αντιμετωπιστούν οι ρωγμές από το σημείο της γένεσής τους. Για το λόγο αυτό ερευνήθηκε μέχρι το δάπεδο ο ένας χώρος και μικρό τμήμα άλλων δύο. Σε όσους από τους υπόλοιπους χώρους του κτιρίου ερευνήθηκαν (13), αποκαλύφθηκε μόνον το στρώμα καταστροφής που προκάλεσε ο ισχυρός σεισμός του 7ου αι. μ.Χ.

Έως τώρα έχουν εντοπιστεί τέσσερις χώροι με λειτουργία υπόκαυστης θέρμανσης, από τους οποίους ο Α και το τμήμα του Β που ερευνήθηκαν σε βάθος διατηρούν τα κολωνάκια στήριξης του δαπέδου. Η ύπαρξη κλιβάνου με καλά διατηρημένη την εσχάρα στο χώρο Α δηλώνει τη μετατροπή της χρήσης του πιθανότατα κατά την ύστερη φάση της Ρωμαιοκρατίας, ενώ η κατασκευή του βαλανείου από τα έως τώρα δεδομένα μπορεί να τοποθετηθεί στους πρώιμους αυτοκρατορικούς χρόνους. Σε δύο από τους χώρους υπάρχουν λουτήρες και σε ορισμένους υπολείμματα επένδυσης από μαρμάρινα πλακίδια, ενώ εντοπίστηκαν και τα αντίστοιχα praefurnia.

Η συνολική έκταση του κτιρίου δεν έχει βρεθεί ακόμη, αλλά είναι φανερό ότι πρόκειται για δημόσιο λουτρικό συγκρότημα. Εκτός από την άφθονη κεραμική, βρέθηκαν λίγα νομίσματα, αρκετά αποτμήματα γλυπτών και σπαράγματα επιγραφών,

Εικ. 11. Απέρα. Τοπογραφικό διάγραμμα της αρχαίας πόλης.

Εικ. 12. Απτέρα. Δεξαμενή σε σχήμα Γ.

Εικ. 13. Απτέρα. Τρίκλιτη δεξαμενή.

αλλά και το μεγαλύτερο μέρος ενεπίγραφου επιστυλίου με όνομα σχετιζόμενο με την κατασκευή του κτιρίου.

Βαλανείο ΙΙ. Στο δεύτερο βαλανείο είναι πολύ περισσότεροι οι τοίχοι που διατηρούνται σε πολύ μεγάλο ύψος, εξαιτίας και των μεγάλων επιχώσεων μέσα στα δωμάτια. Οι εργασίες στερέωσης πραγματοποιήθηκαν σε τέσσερις χώρους, από τους οποίους ανασκάφηκαν μέχρι το επίπεδο του δαπέδου οι δύο. Ο μεγαλύτερος χώρος, με λειτουργία ψυχρού μάλλον, καλυπτόταν από βοτσαλωτό δάπεδο και διέθετε δύο λουτήρες σε κόγχες, έναν ημικυκλικό και έναν ορθογώνιο που διατηρεί υπολείμματα επένδυσης από μαρμάρινα πλακίδια. Σε μικρότερους χώρους έχουν εντοπιστεί υπόκαυστο σύστημα, praefurnium και καπνοδόχοι αγωγοί. Η χρήση του χώρου στους αιώνες που ακολούθησαν την πρώτη μεγάλη καταστροφή από το σεισμό του 365 μ.Χ. φαίνεται ότι ήταν πρόχειρη και υπαίθρια ανάμεσα στους τοίχους ή με πρόχειρη στέγαση από φθαρτά υλικά. Πολυάριθμοι ήταν οι λύχνοι του 6ου-7ου αι. μ.Χ. και τα μαγειρικά σκεύη μέσα σε στρώματα πυρών.

Η σχέση θέσης των δεξαμενών με τα δύο λουτρικά συγκροτήματα αλλά και η σχέση λειτουργίας, όπως δείχνουν οι αγωγοί που έχουν αποκαλυφθεί μέχρι τώρα, ίσως δηλώνει τον κοινό σχεδιασμό τους.

Μονή Αγίου Ιωάννη Θεολόγου. Στερεώθηκαν οι τοίχοι των τριών κεντρικών θόλων, όπου ήταν απαραίτητο, και ανακατασκευάστηκαν τα ξύλινα κάγκελα της κλίμακας που οδηγεί στον όροφο, με οδηγό τις κοιλότητες στήριξής τους που διατηρούνταν στον πλακόστρωτο εξώστη. Επισκευάστηκαν τρία μισογκρεμισμένα κελιά και στο ένα από αυτά εγκαταστάθηκαν χώροι υγιεινής, ενώ τα άλλα χρησιμοποιούνται προσωρινά για τις ανάγκες των εργασιών.

Λιθόστρωτο μονοπάτι. Επισκευάστηκε το μεγαλύτερο τμήμα του λιθόστρωτου μονοπατιού που συνέδεε στα βορειοδυτικά του χώρου το κάστρο με τις φυλακές του Ιτζεδίν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας και χρησιμοποιούνταν μέχρι τις πρόσφατες δεκαετίες.

Μεσαιωνικό μονοπάτι. Καθαρίστηκε σε όλο του το μήκος το μονοπάτι που είχε διανοιγεί κατά την περίοδο της λειτουργίας της μονής από τη δυτική πλευρά της οχύρωσης μέχρι κεντρικό σημείο του χώρου. Κατά τον καθαρισμό, αμέσως κάτω από το επιφανειακό στρώμα, αποκαλύφθηκαν τμήματα κτιρίων στο μεγαλύτερο μήκος του, τα οποία αποτυπώθηκαν και επανακαλύφθηκαν με χώμα και λεπτό χαλίκι, ώστε να χρησιμοποιείται το μονοπάτι ως πρόσβαση στο χώρο με τα πόδια. Επίσης, επανακατασκευάστηκαν οι ξερολιθιές κατά μήκος του μονοπατιού, αφού ελέγχθηκαν όλες οι πέτρες και συνελέγησαν αποτμήματα γλυπτών και επιγραφών που είχαν χρησιμοποιηθεί παλαιά για την κατασκευή τους.

Στο πλαίσιο αυτής της εργασίας και προκειμένου να συνδεθεί το μονοπάτι με το σύγχρονο δρόμο, στην περιοχή της κεντρικής εισόδου της πόλης, αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις που κάλυπταν την πλαγιά μεταξύ της οχύρωσης και του δρόμου. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαίου δρόμου, κατασκευασμένου από μεγάλες πλάκες και τμήμα ηρώου. Ανάμεσα σε δύο συσπάδες συλημένων κιβωτιόσχημων τάφων, αποκαλύφθηκαν πέντε πεσσόμορφα βάθρα, ολόκληρα ή μερικώς σωζόμενα. Τα τέσσερα είναι ενεπίγραφα και το ίδιο μπορούμε να υποθέσουμε και για το πέμπτο που διατηρεί μόνον το κατώπατο τμήμα του. Στο ένα η επιγραφή διατηρείται ολόκληρη: *Ἡ πόλις / Πραξίοχον / Φιλεταίρου / Ἥρωα.* Ένας ακόμη γωνιόλιθος, που πρέπει να ανήκει σε έκτο βάθρο, φέρει την επιγραφή:

Εικ. 14. Απτέρα. Βαλανείο Ι. Γενική άποψη κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Αἰμίλιον / Χαρίδημον / Ἥρωα. Ο τύπος των γραμμάτων τις χρονολογεί στον 1ο-2ο αι. μ.Χ. Ανάμεσα στα βάθρα εντοπίστηκαν υπολείμματα αλλεπάλληλων τελετουργικών πυρών που ξεκινούν από τα τέλη του 1ου αι. π.Χ. και φθάνουν έως τις αρχές του 2ου αι. μ.Χ., με στρωματογραφημένη, συνεχή χρονική αλληλουχία. Στις τελετουργίες έχουν χρησιμοποιηθεί κυρίως πολύ μεγάλου μεγέθους πινάκια, αλλά και αγγεία υγρών. Μαζί με τα καμένα υπολείμματα των υγρών προσφορών, βρέθηκαν απανθρακωμένοι σπόροι από ελιές και αμύγδαλα.

Σε ανάλογη τελετουργία ανήκει απόθεση πολυάριθμων ελληνιστικών λύχνων του 2ου και 1ου αι. π.Χ. που βρέθηκαν μέσα σε ακανόνιστο λάκκο, μαζί με μολυβδίδες και λίθινα βόλια. Στο συγκεκριμένο χώρο, δηλαδή, οι ήρωες τιμούνταν τουλάχιστον από τους ελληνιστικούς χρόνους.

Πολλά πεσμένα αρχιτεκτονικά μέλη, καθώς και η κρηπίδα κτιρίου με κίονα στη θέση του, στο άσκαφο τμήμα του χώρου, δηλώνουν την ύπαρξη, κατά πάσα πιθανότητα, ταφικού μνημείου σχετιζόμενου με το ηρώο. Ανάμεσα στο πεσμένο οικοδομικό υλικό βρέθηκε μαρμάρινο ανάγλυφο με την προτομή άνδρα και γυναίκας, χαρακτηριστικό των ταφικών μνημείων των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων. Το έργο, ασυνήθιστα καλής ποιότητας για τα δεδομένα της Κρήτης, χρονολογείται στην περίοδο του Τραϊανού.

Τέλος, τοποθετήθηκαν στο χώρο πολλές επεξηγηματικές πινακίδες.

ΒΑΝΝΑ ΝΙΝΙΟΥ-ΚΙΝΔΕΛΗ

ΚΔ΄ Εφορεια
Προϊστορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

Στο Αρχαιολογικό Μουσείο του Αγίου Νικολάου για την ολοκλήρωση της πρόσβασης των ατόμων με ειδικές ανάγκες, έργο που ξεκίνησε τον προηγούμενο χρόνο, κατασκευάστηκε ειδικός διάδρομος και πλακόστρωτο για την κυκλοφορία των ατόμων με κινητικά προβλήματα. Με χρηματοδότηση του Δήμου Ιεράπετρας κατασκευάστηκε στην είσοδο του διατηρητέου κτιρίου, που στεγάζει την Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας, ράμπα για τη διευκόλυνση της πρόσβασης των ατόμων με ειδικές ανάγκες.

Μετά από μικρής κλίμακας εργασίες συντήρησης, επισκευής και εσωτερικής διαμόρφωσης του κτιρίου, που αποτελεί τμήμα του κτιριακού συγκροτήματος του Αρχαιολογικού Μουσείου Αγίου Νικολάου και που για σειρά ετών χρησιμοποιήθηκε ως Εφορείο, μεταφέρθηκαν σε αυτό τα γραφεία της Εφορείας.

Μεμονωμένα ευρήματα προστέθηκαν στις εκθέσεις των Μουσείων Αγίου Νικολάου και Σητείας, ενώ συνεχίστηκε από την αρχαιολόγο Μ. Χατζηπαναγιώτη, χωρίς να ολοκληρωθεί, η καταγραφή παλαιών και νέων αποκτημάτων στο Μουσείο Αγίου Νικολάου.

Στο εργαστήριο του Μουσείου Αγίου Νικολάου, από τους μόνιμους συντηρητές Α. Νικάκη και Ι. Γεροντή, συνεχίστηκε η συντήρηση ευρημάτων παλαιών ανασκαφών, κυρίως από το νεκροταφείο Σταυρού Αγίου Νικολάου, των εκθεμάτων των Αρχαιολογικών Συλλογών Ιεράπετρας και Νεάπολης, καθώς και των σημαντικότερων ευρημάτων των ανασκαφών των ξένων Σχολών.

Με στόχο την παρουσίαση των σχέσεων και των επαφών του μινωικού και του ελληνικού με τον αιγυπτιακό πολιτισμό και των πληροφοριών που για χρόνια συγκεντρώθηκαν και μπορούσαν να φωτίσουν τις σχέσεις αυτές, οργανώθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου η περιοδική έκθεση «Κρήτη-Αίγυπτος, Πολιτισμικοί Δεσμοί Τριών Χιλιετιών», στην οποία συμμετείχε η Εφορεία στην επιστημονική και οργανωτική επιτροπή διά του προϊσταμένου Ν. Παπαδάκη. Στην έκθεση παρουσιάστηκαν 21 αντικείμενα από τις συλλογές των Μουσείων Αγίου Νικολάου και Σητείας και της Αρχαιολογικής Συλλογής Ιεράπετρας, ενώ τη συγγραφή των σχετικών λημμάτων για τον κατάλογο της έκθεσης ανέλαβαν ο Ν. Παπαδάκης, η Β. Ζωγραφάκη και η υπογράφουσα. Μετά τη λήξη της έκθεσης και την επιστροφή των αρχαίων στα μουσεία προέλευσής τους, το αγαλματίδιο του λεγομένου Κούρου του Παλαικάστρου – δάνειο του Αρχαιολογικού Μουσείου Σητείας – στο οποίο λόγω της μεγάλης σπουδαιότητας διατέθηκε ειδική αίθουσα της έκθεσης, επανατοποθετήθηκε στην αρχική του θέση σε ειδική προθήκη.

Εικ. 1. Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας. Ανακατασκευή του τάφου 26 από το νεκροταφείο του Βροντά.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Ιεράπετρας, η οποία στεγάζεται σε διατηρητέο κτίριο της Τουρκοκρατίας, προστέθηκαν ευρήματα από την ανασκαφική έρευνα της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στις θέσεις Βροντά και Κάστρο Καβουσίου Ιεράπετρας. Η ανακατασκευή του κτιστού κιβωτιόσχημου τάφου 26 από το νεκροταφείο του Βροντά παρουσιάζει τυπικό παράδειγμα ταφής με καύση των νεκρών[1]. Στο εσωτερικό του τάφου, που ήταν και ο τόπος της πυράς ενός ενήλικα και ενός παιδιού, τοποθετήθηκαν συντηρημένα τα ευρήματα: οινοχόη, υδρία, αγγεία πόσης, σιδερένια όπλα και εργαλεία, καθώς και σύγχρονα απανθρακωμένα ξύλα για τις ανάγκες της αναπαράστασης (Εικ. 1). Ένας αμφορέας, που βρέθηκε στον ίδιο τάφο,

1. Στις επανεκθετικές εργασίες συμμετείχε ο συντηρητής αρχαιοτήτων του Μουσείου Αγίου Νικολάου Α. Νικάκης.

περιείχε τα υπολείμματα καύσης νεκρού που είχε αποτεφρωθεί σε άλλο χώρο.

Στην Αρχαιολογική Συλλογή Νεαπόλεως εγκαινιάστηκε στα τέλη του έτους η επανέκθεση των αρχαιοτήτων μετά από την ολοκλήρωση των εργασιών[2].

Η Αρχαιολογική Συλλογή Μύρτου, η οποία αποτελεί τμήμα της σχολικής συλλογής που δημιουργήθηκε χάρη στη φιλόπονη προσπάθεια του δασκάλου του Δημοτικού Σχολείου Μύρτου, απέκτησε δική της στέγη σε οίκημα παραχωρημένο από τη Μητρόπολη Ιεραπύτνης και Σητείας, στο Δήμο Ιεράπετρας. Περιλαμβάνει εκτός των αρχαίων αντικειμένων και εκθέματα φυσικής ιστορίας και άλλα λαογραφικού ενδιαφέροντος. Μετά τη μεταφορά της στο νέο οίκημα, το αρχαιολογικό τμήμα της συλλογής διαχωρίστηκε από τα υπόλοιπα αντικείμενα και παρουσιάστηκε σε κατάλληλες προθήκες που καταλαμβάνουν τη μια από τις δύο αίθουσες του εκθεσιακού χώρου. Όλα τα αρχαία αντικείμενα της συλλογής συγκεντρώθηκαν από την περιοχή της Μύρτου. Το μεγαλύτερο μέρος των εκθεμάτων, αγγεία, υφαντικά βάρη, κεραμικός τροχός και αρχιτεκτονικά μέλη, προέρχεται από τις ανασκαφικές έρευνες των δύο σημαντικών μινωικών οικισμών στις θέσεις Πύργος και Φούρνου Κορυφή. Τα εκθέματα της ρωμαϊκής περιόδου: λύχνοι, λάγυνοι, υφαντικά βάρη, πήλινοι υδραγωγοί, μαρμάρινος μικρού μεγέθους αδριάντας, καθώς και τμήματα μαρμάρινων γλυπτών, είναι τυχαία ευρήματα ή παραδόσεις ιδιωτών.

Στον αρχαιολογικό χώρο Μαλίων διοργανώθηκε από το Δήμο Μαλίων με τη συνεργασία και την εποπτεία της Εφορείας μουσικοποιητική εκδήλωση αφιερωμένη στον Κωνσταντίνο Καβάφη.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Άγιος Νικόλαος

Θέση Ποταμός (οικόπεδο Λουκάκη - Κοκολάκη - Ζαχαράκη - Μαυρικάκη)

Στην παραπάνω θέση, όπου στο παρελθόν είχαν εντοπιστεί και ερευνηθεί τμήματα νεκροταφείου ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων της αρχαίας Καμάρας[3], και επί της οδού Λατούς ξεκίνησε με την εποπτεία της Εφορείας η εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση νέας οικοδομής. Πέραν της εμφάνισης ενδείξεων ύπαρξης αρχαίων, η οποία οδήγησε και στη διακοπή των εργασιών για τη διενέργεια ανασκαφικής έρευνας, κατά τη διάρκεια των εργασιών και σε μικρό βάθος από την επιφάνεια του οικοπέδου βρέθηκε αμφίγραφος επιτύμβιος κυβόλιθος (ΜΑΝ 13348) με δύο επιγράμματα και μία επιτύμβια στήλη (ΜΑΝ 13141) με τρίστιχη επιγραφή (Εικ. 2):

ΕΥΦΡΟΣΥΝΟΣ ΧΡΗΣΤΗΝ
ΤΗΝ ΙΔΙΑΝ ΓΥΝΑΙΚΑ ΜΝΗΜΗΣ
ΧΑΡΙΝ ΚΑΙ ΕΠ' ΑΓΑΘΟΝ

Εικ. 2. Άγιος Νικόλαος. Θέση Ποταμός. Οικόπεδο Λουκάκη - Κοκολάκη - Ζαχαράκη - Μαυρικάκη. Ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη.

2. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 868.

3. Στη θέση Ποταμός τάφοι ανακαλύφθηκαν στην κοίτη του σημερινού ξεροπόταμου, που φαίνεται ότι σε κάποια νεότερη εποχή άλλαξε πορεία και πέρασε πάνω από το νεκροταφείο, καθώς και στα γειτονικά του οικόπεδα. Από το 1967 έως σήμερα έχουν εντοπιστεί 140 τάφοι, από τους οποίους οι περισσότεροι ανήκουν σε δύο τύπους, τους απλούς λακκοειδείς και τους κεραμοσκεπείς καλυβίτες. Το 1967 βρέθηκε στη θέση Ποταμός ή Χοχλακιάς ένας ρωμαϊκός αμφορέας, προφανώς από κατεστραμμένο τάφο, ενώ την ίδια χρονιά στη θέση Ποταμός ή Κουκουναριές βρέθηκαν δύο ληκύθια και ένας αρύβαλλος. Το 1968 βρέθηκε στη θέση Ποταμός και στη διαβρωμένη όχθη του ξεροπόταμου επιτύμβια επιγραφή του 1ου αι. π.Χ. και η βάση της. Στον ίδιο χώρο ερευνήθηκε ένας κεραμοσκεπής τάφος με τέσσερις αμφορείς ως κτερίσματα, βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 404· *ΚρητΧρον* 21 (1969), σ. 534· *ΑΕ* 1980, σ. 35-36, όπου δημοσιεύθηκε ο ενεπίγραφος επιτύμβιος κυβόλιθος του 1ου αι. π.Χ. που βρέθηκε το 1968. Στο οικόπεδο του ιερέα Ε. Καροφυλλάκη, επί της οδού Λατούς, Ο.Τ. 88, βρέθηκαν το 1971 και 1972 δύο ρωμαϊκοί τάφοι κεραμοσκεπείς με ευρήματα τέσσερις οξυπύθμενους αμφορείς, μία πυξίδα, ένα ληκύθιο, βλ. *ΠΑΕ* 1971, σ. 301. Στο οικόπεδο Ε. Παπαδούλη, επί της οδού Λατούς 16, αποκαλύφθηκε άγνωστος αριθμός ρωμαϊκών τάφων. Το 1978 ερευνήθηκε στην κοίτη του ποταμού συστάδα 21 τάφων του 1ου αι. μ.Χ., που αποκαλύφθηκαν μετά από νεροποντή στην κοίτη του ξεροπόταμου, από τον οποίο πήρε το όνομά της η περιοχή, βλ. *ΑΕ* 1985, σ. 130 κ.ε. Σε αυτούς υπερέχουν αριθμητικά οι απλοί ακάλυπτοι λακκοειδείς (16 λακκοειδείς προς τέσσερις κεραμοσκεπείς και έναν κτιστό). Στο οικόπεδο Σ. Κριτσωτάκη, επί της οδού Λατούς, ερευνήθηκαν το 1992 ένας διπλός κτιστός τάφος και δύο κεραμοσκεπείς, βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 601.

Εικ. 3. Ιεράπετρα. Θέση Παραμυθάς. Οικόπεδο Χανιωτάκη. Τάφοι 1 και 2.

Εικ. 4. Ιεράπετρα. Θέση Βιγλιά. Οικόπεδο Ν. Μανιατάκη. Σύστημα υδραγωγών.

Ιεράπετρα

Θέση Παραμυθάς (οικόπεδο Χανιωτάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Παραμυθάς, ανατολικά του νέου Λυκείου Ιεράπετρας, κατά τις εργασίες ανέγερσης του οποίου, το 1997, αποκαλύφθηκαν 43 τάφοι του ρωμαϊκού νεκροταφείου, και δυτικά του οικοπέδου Μαλλιωτάκη, όπου κατά το ίδιο έτος ερευνήθηκαν 19 τάφοι του ίδιου νεκροταφείου[4].

Μετά την αφαίρεση του σκληρού επιφανειακού στρώματος με μηχανικό μέσο διανοίχθηκαν 15 τομές στο οικόπεδο, στις οποίες αποκαλύφθηκαν 25 τάφοι, συγκεντρωμένοι στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου και οργανωμένοι σε τρεις συστάδες (Εικ. 3). Η έρευνα του νότιου τμήματος δεν απέδωσε ευρήματα. Όλοι οι τάφοι χρησιμοποιήθηκαν για μία ταφή, εκτός από δύο, που περιείχαν τα οστά περισσότερων του ενός νεκρών. Όλοι οι τάφοι – πλην ενός απλού λακκοειδούς – ήταν κεραμοσκεπείς καλυβίτες με τριγωνικής διατομής αετωματική στέγη (σαμάρι), που σχηματίζεται από δύο ή τρεις κεραμίδες κορινθιακού τύπου πάνω από το σώμα του νεκρού, κατά μήκος κάθε μακράς πλευράς, και μιας όμοιας κεραμίδας που έκλεινε τις στενές τριγωνικές πλευρές των άκρων. Η στάση των νεκρών γενικά είναι η ίδια σε όλους τους τάφους, ύπτια με τα χέρια παράλληλα προς το σώμα ή τοποθετημένα στο υπογάστριο ή την ηβική χώρα. Τηρήθηκε γενικά ο ίδιος προσανατολισμός από Α. προς Δ. για όλους τους τάφους με μικρές αποκλίσεις προς τα ΒΑ. ή τα ΝΑ. Ο νεκρός τοποθετούνταν με το κεφάλι στα ανατολικά. Εξαιτίας της διατάραξης, λόγω της αδιάλειπτης καλλιέργειας και της σύλησης των τάφων, βρέθηκε κατά χώραν μέρος μόνον των σκελετών των νεκρών, κυρίως τα κάτω άκρα, με εξαίρεση τις ταφές 2, 5, 7 και 8, στις οποίες οι σκελετοί διατηρούνταν σε σχετικά καλύτερη κατάσταση. Στη σύληση των τάφων οφείλεται και ο μικρός αριθμός των ευρεθέντων κτερισμάτων, τα σημαντικότερα από τα οποία ήταν πήλινα αγγεία, λύχνοι, τμήματα χάλκινων αγγείων και περονών και μικρός αριθμός χάλκινων νομισμάτων. Οι τάφοι χρονολογούνται στον 1ο και 2ο αι. μ.Χ.

Οικόπεδο Ν. Μανιατάκη

Στο παραπάνω οικόπεδο, το οποίο βρίσκεται επί της οδού Παύλου Κούπερ, στο όριο του σχεδίου πόλης της Ιεράπετρας, αμέσως ανατολικά του ποταμού Αλμυρού, διενεργήθηκε μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα, μετά από αίτημα για ανέγερση νέας οικοδομής. Μέχρι το χρόνο της ανασκαφής στο ακίνητο λειτουργούσε επιχείρηση εμπορίας οικοδομικών υλικών.

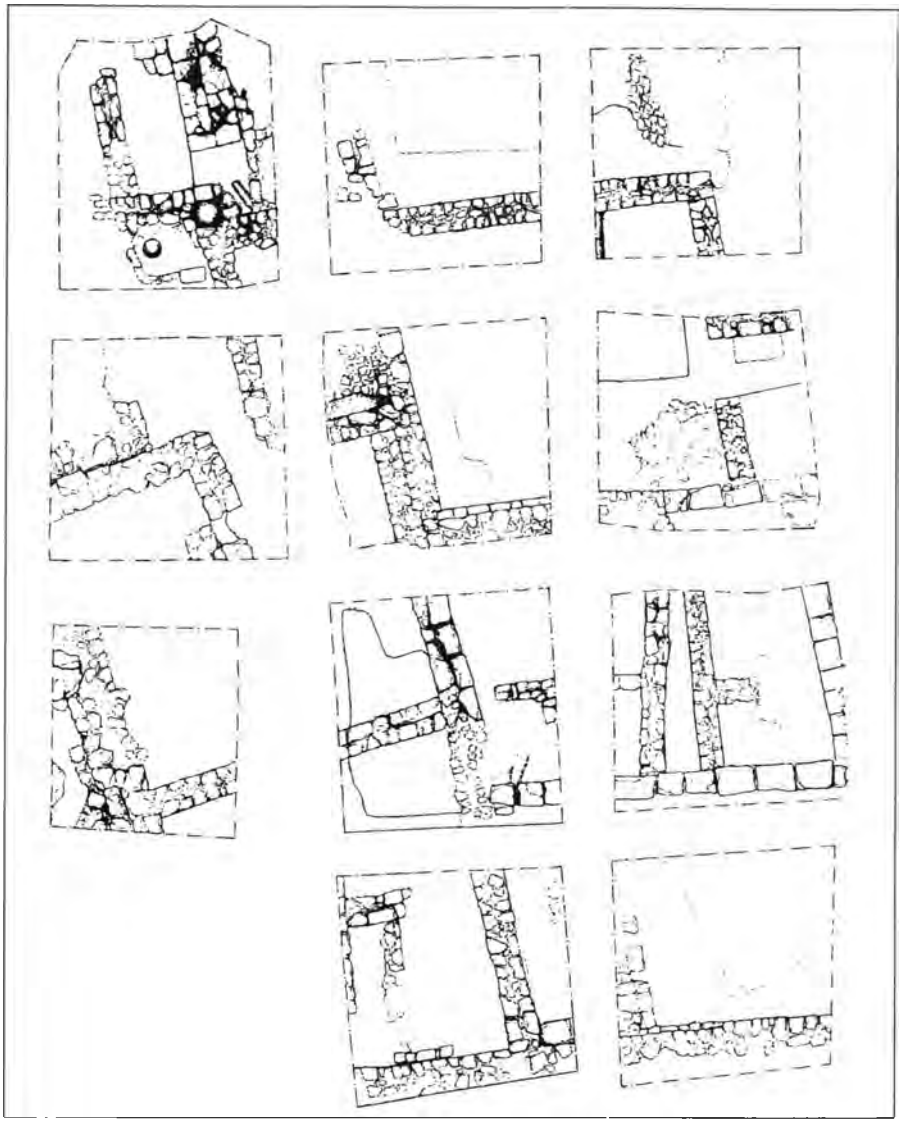
Στις τέσσερις ανασκαφικές τομές, που διανοίχθηκαν στη θέση χωροθέτησης της οικοδομής, εντοπίστηκαν ελάχιστα λείψανα κτίσματος της ρωμαϊκής εποχής, αφού ο φυσικός βράχος εντοπίστηκε αμέσως μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος. Εκτός από τμήματα θεμελίωσης, μέγ. σωζ. ύψ. 0,15 μ., αποκαλύφθηκαν δύο παράλληλοι πήλινοι υδραγωγοί σωλήνες, με κατεύθυνση από Β. προς Ν. (Εικ. 4). Εκατέρωθεν των αγωγών και στο ενδιάμεσο κενό είχαν χτιστεί μικρές πέτρες για τη στήριξή τους. Τα μοναδικά ευρήματα της έρευνας, πλην των οστράκων, ήταν πήλινα υφαντικά βάρη σε μεγάλη ποσότητα, ένας λύχνος και ένα χάλκινο νόμισμα.

Θέση Πόλες (οικόπεδο Γ. Δεδελετάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στη θέση Πόλες, δυτικά της οδού Κύπρου και νότια του ρωμαϊκού νεκροταφείου της Ιεράπυτνας. Είναι ελαιόφυτο με έκταση 4,5 στρέμματα περίπου. Η επιφάνειά του παρουσίαζε ισχυρές ενδείξεις ύπαρξης αρχαιοτήτων, όστρακα σε μεγάλη πυκνότητα και τμήμα μαρμάρινου κίονα.

Στο ακίνητο διανοίχθηκαν εννέα μόνο δοκιμαστικές τομές, διάσπαρτες, για να διαπιστωθεί καταρχήν η έκταση που κατα-

4. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1047-1049.

Εικ. 5. Ιεράπετρα. Θέση Βιγλιά. Οικόπεδο Δ. και Αικ. Ασσαριωτάκη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λάμβαναν τα αρχαία λείψανα, χωρίς να ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα, που απαιτεί πολύ χρόνο και μεγάλη δαπάνη. Τετράγωνη κτιστή κατασκευή με κοιλότητες στο δάπεδό της, απροσδιόριστης χρήσης, κτιστή εστία, κυκλικής διατομής πηγάδι κτιστό με αργούς λίθους χαμηλά και με δύο επάλληλους πήλινους δακτυλίους προς το στόμιό του, τμήμα πλακόστρωτου δρόμου και αποσπασματικά σωζόμενη θεμελίωση κτιρίων αποκαλύφθηκαν στις διανοιχθείσες τομές. Η συνέχιση της ανασκαφικής έρευνας αναμένεται να δώσει απαντήσεις για το είδος και τη χρήση των κτιρίων.

Θέση Βιγλιά (οικόπεδο Δ. και Αικ. Ασσαριωτάκη)

Το παραπάνω οικόπεδο, έκτασης 857,74 τ.μ., βρίσκεται στη θέση Βιγλιά, η οποία ταυτίστηκε με το κέντρο της αρχαίας πόλης, επί της οδού Παύλου Κούπερ, νοτιοανατολικά του ναού Αρχαγγέλου Μιχαήλ.

Η σωστική ανασκαφική έρευνα, που διεξήχθη τον Ιούλιο και τον Αύγουστο του 2000 με τη συμμετοχή της ωρομίσθιας αρχαιολόγου Κ. Ασπραδάκη μετά από αίτημα των ιδιοκτητριών για ανέγερση νέας οικοδομής, ξεκίνησε μετά την κατεδάφιση παλαιάς οικίας χτισμένης στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου. Τα θεμέλια της οικίας αυτής καθώς και ο βόθρος της είχαν καταστρέψει μέρος των αρχαίων κτισμάτων, όπως αποκαλύφθηκε κατά την ανασκαφή, η οποία κάλυψε όλη τη θέση χωροθέτησης της νέας οικοδομής.

Συνολικά διανοίχθηκαν 11 τομές, διαστ. 4×4 μ. Σε όλες αποκαλύφθηκαν τοίχοι και θεμελιώσεις κτιρίων που ανήκουν σε δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις ρωμαϊκής εποχής και μία ακόμη ελληνιστική σε βαθύτερο στρώμα (Εικ. 5-6).

Εικ. 6. Ιεράπετρα. Θέση Βιγλιά. Οικόπεδο Δ. και Αικ. Ασσαριωτάκη. Γενική άποψη.

Στην τομή 1, στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου, αποκαλύφθηκε πηγάδι της ρωμαϊκής εποχής, διαμ. 0,45 μ., κτιστό στο ανώτερο τμήμα του και λαξευτό στο φυσικό βράχο (αμυγδαλόπετρα) στο υπόλοιπο και έως το βάθος των 5 μ., όπου διαπιστώθηκε επίχρισμα από χαλικάσβεστο. Το πηγάδι δεν είχε επιχωματωθεί γιατί το στόμιό του έκλεινε μεγάλος αργός λίθος. Δίπλα στο πηγάδι βρέθηκε κυκλική εκβάθυνση με τη μορφή του σύγχρονου σταμνοστάτη, πιθανώς ανάλογης χρήσης, και τμήμα πλακόστρωτου δρομίσκου που οδηγούσε σε αυτό από τα Α.

Στις υπόλοιπες τομές αποκαλύφθηκαν τμήματα δωματίων οικίας, η οποία φαίνεται ότι αρχικά είχε και κεντρική αυλή, ένα είδος atrium, που στη συνέχεια ενσωματώθηκε στους κλειστούς χώρους του κτίσματος. Στην τομή 3, κάτω από τη θεμελίωση τοίχου δωματίου, αποκαλύφθηκε τμήμα πήλινου αγωγού με κατεύθυνση από Α. προς Δ., καθώς και τμήμα του λιθόστρωτου δαπέδου έξω από το περίγραμμα του δωματίου. Στην τομή 4 διατηρήθηκε κάτω από τους τοίχους της σύγχρονης οικίας η θεμελίωση και τμήμα των αρχαίων τοίχων. Στις τομές 7, 8 και 9 αποκαλύφθηκε το περίγραμμα του ακάλυπτου χώρου (atrium) με ορθογώνιες λαξευτές πλάκες γυψόλιθου, ενώ σε κατώτερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν τμήματα ελληνιστικών κτισμάτων. Στην τομή 8, από στρώμα καταστροφής περισυνελέγησαν ψηφίδες γυάλινες και λίθινες από κατεστραμμένο ψηφιδωτό δάπεδο. Το δάπεδο του δωματίου της τομής 10 είχε καταστραφεί από σύγχρονο ασβεστόλακκο.

Μεταξύ των κινητών ευρημάτων σημειώνουμε δύο κορμούς μαρμάρινων αγαλματιδίων, ένα μεγάλο πίθο από την τομή 5, αρκετά χάλκινα νομίσματα, λύχνο, πήλινα υφαντικά βάρη, κεφαλή πήλινου ειδωλίου, τμήμα αντίχειρα μαρμάρινου αγάλματος και μαρμάρινο κεφάλι γυναικείου αγαλματιδίου. Τα ευρήματα της ανασκαφής δεν έχουν ακόμη συντηρηθεί, ώστε να έχουμε την ακριβή χρονολόγηση.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗΣ - ΑΝΑΔΕΙΞΗΣ

Με τη βοήθεια του Δήμου Αγίου Νικολάου συντάχθηκε μελέτη συνολικής ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου Λατούς, που βρίσκεται σε απόσταση 12 χλμ. από τον Άγιο Νικόλαο, την πρωτεύουσα του νομού Λασιθίου, και 3 χλμ. από το κοντινότερο χωριό, την Κριτσά, και αποτελούσε το αστικό κέντρο της πόλης-κράτους των Λατίων έως τα τέλη του 3ου ή τις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Η μελέτη εγκρίθηκε από το ΥΠΠΟ και υλοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ-ΠΕΠ Κρήτης από τον Οργανισμό Ανάπτυξης Ανατολικής Κρήτης. Το έργο περιλαμβάνει την κατασκευή φυλακίου, τουαλετών, αναψυκτηρίου σε χώρο που παραχωρήθηκε στο ΥΠΠΟ με απόφαση του Δημοτικού Συμβουλίου Αγίου Νικολάου, εργασίες περίφραξης, καθαρισμού, διαμόρφωσης και μικρής κλίμακας στερεώσεις, καθώς και την τοποθέτηση ενημερωτικών πινακίδων. Ο χώρος λειτουργεί ως επισκέψιμος μόνον κατά τη θερινή περίοδο με εποχικό φυλακτικό προσωπικό.

Για το σπήλαιο του Ψυχρού Οροπεδίου Λασιθίου, γνωστό ως Δικταίο Άντρο, χώρο πανάρχαιας λατρείας, από τους σημαντικότερους και επιβλητικότερους της Κρήτης, είχε συνταχθεί η μελέτη συνολικής ανάδειξης του χώρου με την κατασκευή εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης επισκεπτών, καλύτερης πρόσβασης και ηλεκτροφωτισμού του σπηλαίου, η οποία υλοποιήθηκε με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ και φορέα υλοποίησης το ΤΑΠΑ. Για την ολοκλήρωση των έργων η Εφορεία ανέλαβε συμπληρωματικές εργασίες υγρομόνωσης των εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης επισκεπτών και σύνδεσης του αποχετευτικού συστήματος. Παράλληλα, από τη Διεύθυνση Τεχνικών Υπηρεσιών Νομού Λασιθίου υλοποιήθηκε η μελέτη βελτίωσης των μονοπατιών πρόσβασης στο χώρο του σπηλαίου.

Στο Σπήλαιο Τράπεζας Οροπεδίου Λασιθίου διανοίχθηκε και πλακοστρώθηκε με δαπάνη και επίβλεψη της Τεχνικής Υπηρεσίας Δήμων και Κοινοτήτων Νομού Λασιθίου μονοπάτι πρόσβασης των επισκεπτών και τοποθετήθηκε ενημερωτική πινακίδα.

Στον αρχαιολογικό χώρο Μαλίων συνεχίστηκε το έργο της συνολικής ανάδειξης του χώρου με εργασίες υγρομόνωσης των εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης και της αίθουσας ενημέρωσης των επισκεπτών, στην οποία τοποθετήθηκαν και δύο μακέτες – του μινωικού ανακτόρου και της Συνοικίας Μ –, οι οποίες κατασκευάστηκαν με την ευκαιρία του εορτασμού των 150 χρόνων της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Ελλάδα και παραχωρήθηκαν στον αρχαιολογικό χώρο.

Στην αρχαία Πραισό, που διατήρησε σε όλη την πορεία της ιστορίας της, έως τα τέλη του 2ου αι. π.Χ. – οπότε κατακτήθηκε από τους Ιεραπύτνιους – το χαρακτήρα του ετεοκρητικού κέντρου και όπου η ανασκαφική έρευνα έφερε στο φως τμήμα της αρχαίας πόλης, έγιναν με χρηματοδότηση του Β΄ ΚΠΣ-ΠΕΠ Κρήτης και φορέα υλοποίησης τον Οργανισμό Ανάπτυξης Ανατολικής Κρήτης εργασίες διαμόρφωσης πρόσβασης, καθαρισμών και περίφραξης.

Εργασίες διαμόρφωσης και περίφραξης μικρών αρχαιολογικών χώρων της περιοχής Σητείας έγιναν με δαπάνη του Οργανισμού Ανάπτυξης Σητείας και επίβλεψη της Εφορείας.

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Ο Ε. Κριτσωτάκης παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου ένα πήλινο ειδώλιο των ύστερων ελληνιστικών χρόνων που είχε βρεθεί, κατά δήλωσή του, κατά την εκσκαφή θεμελίων για την ανέγερση της οικίας του στην οδό Γιαμπουδάκη 15, στον Άγιο Νικόλαο, πιθανότατα προερχόμενο από τάφο της αρχαίας Καμάρας.

Η Τ. Κοκολάκη, κάτοικος Αγίου Νικολάου, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου δύο ακέραιους οξυπύθμενους αμφορείς και δύο μικρά δίωτα αγγεία, που κατά δήλωσή της ανασύρθηκαν από τη θαλάσσια περιοχή της Ανάφης.

Ο Ε. Νερατζούλης παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου ένα ενσφράγιστο δισκοειδές υφαντικό βάρος, τμήμα άλλου πυραμιδοειδούς, ένα χάλκινο έλασμα και λίθινο αδιάγνωστο αντικείμενο, όλα προερχόμενα από διάφορες περιοχές της ανατολικής Κρήτης.

Ο Γ. Κωτσόβολος παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας μία πώρινη επιτύμβια στήλη ελληνιστικών χρόνων.

Ο Ι. Καφετζάκης, κάτοικος Σητείας, παρέδωσε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Σητείας έναν αμφορίσκο βυζαντινής περιόδου.

Από το Αστυνομικό Τμήμα Αγίου Νικολάου παραδόθηκε στο Αρχαιολογικό Μουσείο Αγίου Νικολάου τμήμα ρωμαϊκού αμφορέα, το οποίο κατασχέθηκε στην οικία του Ε. Πρινιωτάκη στον Άγιο Νικόλαο.

ΒΙΛΗ ΑΠΟΣΤΟΛΑΚΟΥ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ «ΜΙΝΩΙΚΟΙ ΔΡΟΜΟΙ»

Κατά το 2000, στο πλαίσιο του συγκεκριμένου προγράμματος, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες[5]:

Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου

Συνεχίστηκε η μελέτη των κινητών ευρημάτων και η ανασκαφή, με στόχο αφενός τη διαλεύκανση ερωτημάτων σχετικών με τη στρωματογραφία των επιμέρους χώρων, αφετέρου τον προσδιορισμό της μορφής και διαρρύθμισης του κτιρίου κατά την πρώτη κατασκευαστική φάση.

Στο μέσον του Πλακόστρωτου Χώρου διενεργήθηκε τομή σε βάθος, προκειμένου να προσδιοριστούν ο τρόπος θεμελίωσης και η χρονολόγηση της πλακόστρωσης. Αποκαλύφθηκαν τμήματα από δύο γωνιάζοντες τοίχους, τα χαρακτηριστικά των οποίων συνηγορούν σε μια ερμηνεία τους ως τοίχων υποθεμελίωσης, που όριζαν όσο και σταθεροποιούσαν το υπόστρωμα όπου στηρίχθηκε το πλακόστρωτο (Εικ. 7). Η σύσταση του υποστρώματος ήταν παρόμοια με εκείνη του παλαιοανακτορικού κατώτερου στρώματος του Χώρου IV. Περιορισμένος καθαρισμός έδειξε ότι ο βόρειος τοίχος του χώρου χρονολογείται στην τελευταία, ΥΜ ΙΒ φάση κατοίκησης, καθώς θεμελιώθηκε

Εικ. 7. Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου. Πλακόστρωτος Χώρος. Τοίχος υποθεμελίωσης σε σχέση με το επίπεδο της πλακόστρωσης. Άποψη από Δ.

επί του πλακόστρωτου. Ως εκ τούτου, επιβεβαιώθηκε ότι ο Πλακόστρωτος Χώρος εκτεινόταν αρχικά προς Β., στην περιοχή του μετέπειτα Διαδρόμου.

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του Χώρου Ι, προκειμένου να προσδιοριστεί η μορφή του κατά την ΥΜ ΙΒ φάση κατοίκησης. Διαπιστώθηκε ότι, λόγω του επιπολάζοντος βράχου, το δάπεδο βρισκόταν σε ψηλότερη στάθμη από αυτό των γειτονικών χώρων. Η είσοδος βρισκόταν στη νότια γωνία, ενώ στη δυτική υπήρχε κατασκευή από πλακοειδείς λίθους, που χρησίμευε μάλλον ως σταμνοστάτης ή χαμηλό θρανίο. Η διαμόρφωση του χώρου έχει ως terminus post quem τη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ, οπότε και χρονολογείται το υπόστρωμα επί του οποίου θεμελιώθηκε ο διαχωριστικός τοίχος προς το Χώρο ΙΙ. Το υπόστρωμα έδωσε, μεταξύ άλλων ευρημάτων, μικκύλο αμφορέα από άψητο πηλό.

Στο Χώρο ΙΙ αφαιρέθηκε το κατώτατο τμήμα των επιχώσεων από την περιοχή της βόρειας γωνίας, το οποίο περιείχε παλαιοανακτορική κεραμική.

Στο Χώρο ΙΙΙ αφαιρέθηκαν οι επιχώσεις κάτω από τη στάθμη του ΥΜ ΙΒ δαπέδου από όλη σχεδόν την επιφάνειά του. Αποκαλύφθηκε διαχωριστικός τοίχος της πρώτης κατασκευαστικής φάσης, όπως και μεγάλος πλακοειδής λίθος σφηνωμένος στις προεξοχές του βράχου, ο οποίος αποτελούσε ίσως τη βάση ξύλινου στύλου. Το υπόστρωμα του ΥΜ ΙΒ δαπέδου περιείχε σημαντική ποσότητα κινητών ευρημάτων μικτής χρονολόγησης, της ΜΜ ΙΙ έως και ΥΜ Ι περιόδου. Μεταξύ αυτών, ΜΜ ΙΙ όστρακο τραχωτού ρυθμού, τμήματα ΜΜ ΙΙ-ΙΙΙ τράπεζας προσφορών με εμπίεστο διάκοσμο, συγκέντρωση οστρέων πορφύρας, πήλινο περίαπτο σε σχήμα γυναικείας

5. Οι εργασίες του προγράμματος επιχορηγήθηκαν από το Institute for Aegean Prehistory και το Ίδρυμα Ψύχα. Πραγματοποιήθηκαν υπό την εποπτεία του επίτιμου Διευθυντή του ΥΠΠΟ Γ. Τζεδάκι, με τη συμμετοχή του αρχαιολόγου Λ. Βοκοτόπουλου.

Εικ. 8. Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου. Χώρος ΙΙΙ. Σφραγιδόλιθος με παράσταση αιγάγρου και ήλιου.

μορφής, χάλκινη περόνη και έλασμα, ίσως μικρογραφικό εγχειρίδιο. Μεγαλύτερη ήταν η πυκνότητα των ευρημάτων ανάμεσα στις καμένες λιπαρές επιχώσεις στη βόρεια γωνία του χώρου. Στο εσωτερικό του υποστρώματος βρέθηκε, επίσης, ακέραιος φακοειδής σφραγιδόλιθος με παράσταση όρθιου αιγάγρου και ήλιου (Εικ. 8), εύρημα σημαντικό, καθώς προστίθεται στο σφραγιδόλιθο που βρέθηκε κατά την ανασκαφή του 1999 σε στρώμα παρόμοιας χρονολόγησης του γειτονικού Χώρου ΙΙ[6].

Η μελέτη της κεραμικής επιβεβαίωσε την υπόθεση ότι κατά την ΥΜ ΙΒ ο Χώρος ΙΙΙ οργανωνόταν σε δύο τμήματα με μικρή υψομετρική διαφορά μεταξύ τους. Τα τμήματα αυτά διαχώριζε επιμήκης βράχος με επιπεδωμένη κορυφή, επί της οποίας κατασκευάστηκε πρόχειρο τοιχάριο, σήμερα σχεδόν πλήρως κατεστραμμένο.

Στο νότιο τμήμα του Χώρου ΙV διενεργήθηκε τομή σε βάθος, προκειμένου να προσδιοριστεί η διαρρύθμιση προ της τελευταίας φάσης κατοίκησης. Κατά την ΥΜ ΙΒ ο χώρος διέθετε δάπεδο από πηλόχωμα και η είσοδός του βρισκόταν μάλλον στη βόρεια γωνία προς το Χώρο ΙΙΙ. Αποκαλύφθηκαν δύο παλαιότεροι τοίχοι, οι οποίοι, σε συνδυασμό με τον τοίχο της πρώτης κατασκευαστικής φάσης που εντοπίστηκε στο Χώρο ΙΙΙ, όριζαν δωμάτιο παρόμοιο με τον υπερκείμενο Χώρο ΙV, όμως ελαφρώς μετατοπισμένο προς Δ. (Εικ. 9). Ο χώρος αυτός μπορεί να συσχετιστεί με δάπεδο από πηλόχωμα, που σφραγίστηκε από επίχωση της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ. Το υπόστρωμα του δαπέδου περιείχε αμιγώς παλαιοανακτορική κεραμική. Δεδομένου ότι το στρώμα αυτό ορίζεται από τη βόρεια όψη του κτιρίου, επιβεβαιώνεται πλέον οριστικά ότι το terminus post quem για την ανέγερση του τελευταίου τοποθετείται στους παλαιοανακτορικούς χρόνους.

Η ανασκαφή της Βόρειας Ταράτσας περιορίστηκε στο δυτικό τεταρτημόριο αυτής, σε επαφή με τη δοκιμαστική τομή του 1999. Οι επιχώσεις αποτελούσαν στο σύνολό τους σχεδόν ενιαίο γέμισμα της ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ. Ήδη από τις προηγούμενες

Εικ. 9. Φυλάκιο στις Χοιρομάνδρες Ζάκρου. Χώρος ΙV. Οι τοίχοι της πρώτης κατασκευαστικής φάσης σε σχέση με τους υπερκείμενους της ΥΜ ΙΒ. Άποψη από ΒΑ.

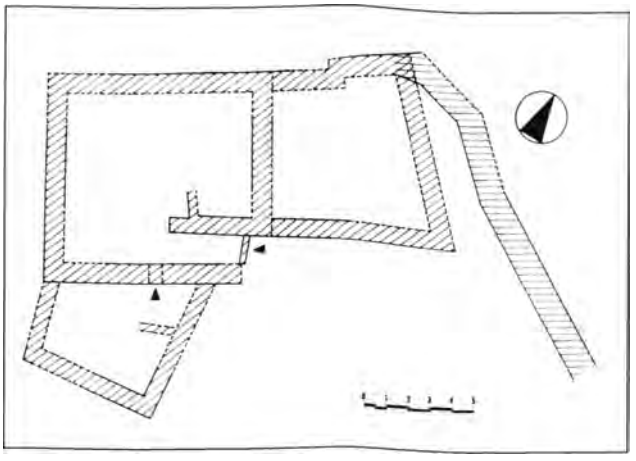
περιόδους ήταν σαφές ότι ο χώρος αυτός κατασκευάστηκε μετά από το κυρίως κτίριο, εφόσον στην ένωση των τοίχων τους σχηματίζεται αρμός. Η ανασκαφή κατέδειξε ότι, χωρίς να αναιρείται η σχέση διαδοχής των δύο στοιχείων, η ανέγερσή τους τοποθετείται εντός της ίδιας ιστορικής περιόδου, καθώς το κατώτερο στρώμα των επιχώσεων που συγκρατούσε ο δυτικός τοίχος της ταράτσας περιείχε αποκλειστικά παλαιοανακτορική κεραμική.

Τέλος, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του Χώρου VI. Για το πρόσκτισμα αυτό μπορεί πλέον να συγκροτηθεί η εξής εικόνα: κατά την ΥΜ ΙΒ ο χώρος ήταν πιθανότατα υπαίθριος. Η πρόσβαση δεν ήταν δυνατή από το εσωτερικό του κτιρίου αλλά από Α., όπου το θεμέλιο της μεγαλιθικής εξωτερικής όψης προεκτεινόταν για να διαμορφώσει χαμηλό θρανίο. Πάνω στο θρανίο αυτό και στο δάπεδο του χώρου βρέθηκε το 1997 συγκέντρωση αγγείων. Το επίπεδο χρήσης της ΥΜ ΙΒ σφράγισε κατάρρευση με έντονα ίχνη καύσης. Η θέση και διαρρύθμιση του χώρου, όπως και τα ευρήματα – τμήματα γυναικείου ειδωλίου και δύο ρυτών – παραπέμπουν σε μια ειδική, ενδεχομένως τελετουργική, χρήση. Το υπόστρωμα του δαπέδου χρονολογείται και εδώ στη ΜΜ ΙΙΙ-ΥΜ ΙΑ.

Φυλάκιο «της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου

Ξεκίνησε η μελέτη της κεραμικής από την ανασκαφή στο φυλάκιο «της θάλασσας» Καρουμών Ζάκρου. Στόχος της πρώτης φάσης των καταγραφών ήταν η συναγωγή τυποποιημένων, ποσοτικών δεδομένων για το χαρακτήρα και την κατανομή της κεραμικής. Στη θέση εντοπίζονται τρεις κύριοι ορίζοντες κατοίκησης, που μπορούν να χρονολογηθούν στη ΜΜ ΙΙ, στην ΥΜ ΙΒ και το 2ο αι. μ.Χ. Οι δύο τελευταίοι έδωσαν εκτεταμένα στρώματα καταστροφής, όπου βρέθηκε πληθώρα αγγείων.

6. Βλ. σχετικά, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 871, Εικ. 5.

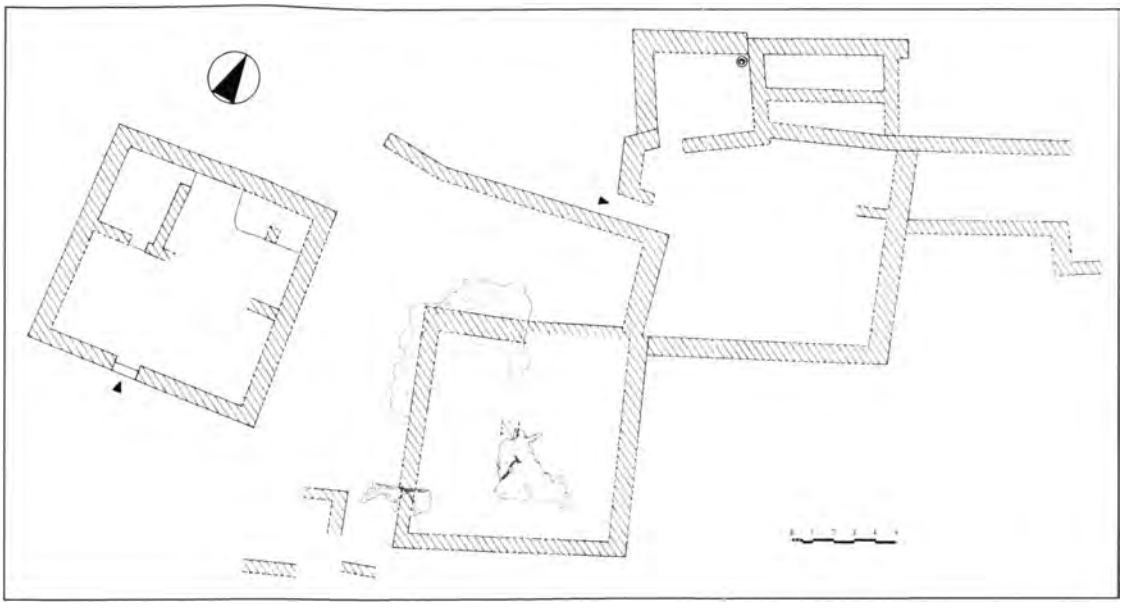

Εικ. 10. Κάτω Ζάκρος. Μαύρο Αυλάκι. Το φυλάκιο και το γειτονικό τμήμα περιβόλου. Κάτοψη.

ται στους μινωικούς χρόνους και αντιπροσωπεύεται από ελάχιστη καμένη κεραμική, όπως και τμήματα ζωδίου και ειδωλίου. Τα ευρήματα αυτά και η γενικότερη τοπογραφία δηλώνουν ότι στο Καστρί είχε αναπτυχθεί μικρό ιερό, ανάλογο με εκείνο στα Κυνηγάκια Κάτω Ζάκρου[7].

Πυρκαγιά, που κατέκαυσε τη ζώνη νότια του όρμου Ζάκρου, επέβαλε την εκ νέου διερεύνηση της σημαντικής αυτής περιοχής για το ενδεχόμενο αποκάλυψης και άλλων αρχαιοτήτων. Η έρευνα έδωσε τα παρακάτω αποτελέσματα:

Αποκαλύφθηκε σε όλο του το μήκος ο μεγαλιθικός τοίχος που φράσσει την έξοδο του φαραγγιού Μαύρο Αυλάκι προς τη θάλασσα. Διάσπαρτοι μινωικοί τοίχοι εντοπίστηκαν στην ευρύτερη περιοχή. Η εξαφάνιση της πυκνής χαμηλής βλάστησης επέτρεψε την αποτύπωση του μεγαλιθικού φυλακίου που εποπτεύει το φαράγγι (Εικ. 10). Διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό τμήμα του αποτελεί προσθήκη, των μινωικών πάντως χρόνων. Ο αρχικός πυρήνας του κτιρίου είναι τυπικός των φυλακίων ως

Εικ. 11. Κάτω Ζάκρος. Νότιος μυχός του όρμου. Συγκρότημα κτιρίων. Κτίρια Α, Β και Γ (από δεξιά προς τα αριστερά). Κάτοψη.

ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ

Θέσεις ευρύτερης περιοχής Ζάκρου

Η έρευνα επιφανείας επικεντρώθηκε σε θέσεις της ευρύτερης περιοχής Ζάκρου. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η θέση που καταλαμβάνει το πλάτωμα της κορυφής του δυσπροσπέλαστου εξάρματος Καστρί Σιτάνου, στην ορεινή ενδοχώρα δυτικά της Ζάκρου. Η θέση εντάσσεται στους οχυρούς οικισμούς της ΤΝ-ΠΜ Ι. Διακρίνεται για τη σημαντική αναλογικά έκταση και το μεγάλο της υψόμετρο (778 μ.), στοιχείο που επιβεβαιώνει ότι ο συγκεκριμένος τύπος θέσης δεν περιορίζεται στις παράκτιες ζώνες. Η δεύτερη φάση χρήσης της θέσης χρονολογείται προς τις διαστάσεις, την κάτοψη και την προσθήκη κτιστής ταράτσας στο σημείο με τη μέγιστη κλίση και εποπτεία. Σε μεταγενέστερη φάση, το οικοδομικό υλικό του κτιρίου χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή επιμήκους περιβόλου.

Η απομάκρυνση της βλάστησης επέτρεψε, επίσης, την αποτύπωση των μεγαλιθικών κτιρίων, που εκτείνονται κατά μήκος της απότομης πλαγιάς στο νότιο μυχό του όρμου Κάτω Ζάκρου. Τα τρία εξ αυτών – Κτίρια Α, Β και Γ– αποτελούν ενιαίο συγκρότημα (Εικ. 11), ενώ ένα ακόμη – Κτίσμα Δ – βρίσκεται σε

7. Βλ. σχετικά, *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 872, Εικ. 7.

μικρή απόσταση προς Δ. Σε δύο από τα κτίρια διενεργήθηκε στις αρχές του αιώνα περιορισμένης έκτασης ανασκαφή από τον R. Seager. Διαπιστώθηκαν διαφορές στη δόμηση και την αρχιτεκτονική των κτιρίων, στοιχεία που επέτρεψαν μια πρώτη διάκριση των φάσεων ανάπτυξης του συγκροτήματος. Έτσι, παλαιότερο φαίνεται ότι είναι το νότιο τμήμα του Κτιρίου Β. Το βόρειο τμήμα του ίδιου κτιρίου αποτελούσε μάλλον υπαίθριο άνδηρο, παρόμοιου προσανατολισμού και άρα σύγχρονο με το Κτίριο Γ. Το τελευταίο διακρίνουν η καλή διατήρηση και η εξαιρετική ποιότητα της δόμησής του. Το Κτίσμα Δ αποτελούσε μάλλον απλό μεγαλιθικό άνδηρο, αν δεν πρόκειται για ημιτελές κτίριο. Η απομόνωση του συγκροτήματος από το ανάκτορο και την πόλη, όπως και η τοποθέτησή του στη στενή ζώνη μεταξύ των υπωρειών και της εκβολής του ποταμού της Ζάκρου συνηγορούν σε έναν ειδικό χαρακτήρα των κτιρίων, σχετικό ίσως με τη λειτουργία του μινωικού λιμένα.

ΣΤΕΛΛΑ ΧΡΥΣΟΥΛΑΚΗ

ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΙΤΑΝΟΣ

Το πρόγραμμα του 2000 αφορούσε αφενός στη συνέχιση της επιφανειακής έρευνας του νότιου τμήματος της επικράτειας της αρχαίας πόλης και αφετέρου στη μελέτη, καθώς και τη συντήρηση του αρχαιολογικού υλικού που αποκαλύφτηκε τα προηγούμενα χρόνια, με σκοπό τη δημοσίευση.

Η επιφανειακή έρευνα πραγματοποιήθηκε το διάστημα από 4 έως 30 Σεπτεμβρίου. Η εξέταση των αεροφωτογραφιών, που καλύπτουν τη ζώνη από τα βόρεια του δρόμου Τοπλού-Βάι μέχρι τα ανατολικά αυτού που οδηγεί από το Παλαίκαστρο στο Βάι (Στεφανές), επέτρεψε τον εντοπισμό 100 περίπου αρχαιολογικών χώρων.

Οι φετινές εργασίες είχαν ως κύριο σκοπό τη σύγκριση όλων των δεδομένων που διαθέτουμε και την καταγραφή τους με ένα ομοιογενές σύστημα περιγραφής και ανάλυσης. Για το σκοπό αυτό επιλέξαμε μια ηλεκτρονική βάση δεδομένων που επιτρέπει πολλές κατηγοριοποιήσεις. Κάθε χώρος απέκτησε μια γεωγραφική ονομασία και έναν κωδικό, που τον καθιστά άμεσα αναγνωρίσιμο. Δεκατρείς γεωγραφικές ζώνες καθορίστηκαν με αυτό τον τρόπο, εκ των οποίων οι επτά αποτέλεσαν αντικείμενο επισταμένης επιφανειακής έρευνας εφέτος. Για τον ακριβή καθορισμό της θέσης των χώρων αυτών, χρησιμοποιήσαμε το σύστημα του GPS (Garmin 48), που μας επέτρεψε να έχουμε με το τέλος των εργασιών και έναν αρχαιολογικό χάρτη (σε κλίμακα 1/5000) του νότιου τμήματος της επικράτειας της αρχαίας Ιτάνου (συντεταγμένες σε Euro 50). Μια ψηφιακή εκδοχή αυτού του χάρτη στο σύστημα των ελληνικών συντεταγμένων (ΕΓΣΑ) βρίσκεται σε στάδιο επεξεργασίας.

Για τους μισούς περίπου καταγεγραμμένους χώρους σε αυτές τις επτά ζώνες έχουν περισυλλεγεί όστρακα, των οποίων η προκαταρκτική μελέτη (σε συνεργασία με την ΚΔ΄ ΕΠΚΑ) μας έδωσε στοιχεία για μια πρώτη χρονολόγηση των εγκαταστάσεων. Φαίνεται καθαρά ότι υπάρχουν δύο διαδοχικές φάσεις συστηματικής εγκατάστασης στην επικράτεια της Ιτάνου.

α) Μία, αρκετά πυκνή, της μινωικής περιόδου που ακολουθείται από μία εγκατάλειψη, σχεδόν απόλυτη.

β) Μία ελληνική επανεγκατάσταση, ουσιαστικά από την ελληνιστική περίοδο και μετά.

Εάν η πόλη της Ιτάνου, όπου η ελληνογαλλική αποστολή ξανάρχισε τις ανασκαφές από το 1995, αποτελεί το πολιτικό κέντρο κατά την ελληνική περίοδο, η απουσία μινωικών λειψάνων που διαπιστώθηκε έως τώρα σε αυτό το χώρο φαίνεται να εξαιρεί, για τη 2η χιλιετία π.Χ., οποιαδήποτε εγκατάσταση του χώρου στη θέση της μελλοντικής ελληνικής πόλης. Αυτό μας επιβάλλει να ψάξουμε αλλού το μινωικό κέντρο, ίσως στο Βάι, όπου η αφθονία του υλικού που βρέθηκε στην επιφάνεια, η ποιότητά του και η γεωγραφική θέση της «αγρέπαυλης» που αποκαλύφθηκε μερικώς το 1950, μας δίνουν κάποια στοιχεία για τον εντοπισμό σε αυτή τη θέση ενός κέντρου γύρω από το οποίο δημιουργήθηκαν οι άλλες κοινότητες.

Παράλληλα, συνεχίσαμε τη μελέτη, σχεδίαση και συντήρηση του υλικού που βρέθηκε στις πρόσφατες ανασκαφές. Μπορέσαμε έτσι να συμπληρώσουμε τις τυπολογίες, να καθορίσουμε τη χρονολόγηση πολλών στρωματογραφικών συνόλων και να εμβαθύνουμε τη μελέτη των ανθρώπινων οστών που βρέθηκαν στη βόρεια νεκρόπολη.

Εκτός από τον καθορισμό του φύλου και της ηλικίας, η μελέτη προχώρησε και στον εντοπισμό πολλών ασθενειών.

DIDIER VIVIERS

AMERICAN SCHOOL OF CLASSICAL STUDIES, ATHENS

KAVOUSI

The study season for the Kavousi excavations ran from May 15-August 21, 2000. It was held at the INSTAP Study Center for East Crete. The emphasis was on site preservation and preparation for the centennial celebration of American archaeological work in Crete, *Crete 2000*, as well as for the checking and writing up of the material and architecture from the Vronda settlement, and continued study of the pottery from Kastro. Discussions were held with specialists H. Dierckx, K. Flint-Hamilton, K. Glowacki, D. Haggis, N. Klein, L. Snyder, and J. Tobin on the timing of the completion of their contributions to the various volumes of the publication. Dates have been set for the Vronda volumes. Revised plans are being made for the Kastro volumes.

Site conservation. In particular, the sites at Vronda and Kastro were cleaned and paths constructed for visitors to walk on. Signs with plans, drawings of objects, and a description of the site or a detailed area in both Greek and English were set up at vantage points. The signs and new paths proved popular with the *Crete 2000* participants and the local residents. They will be helpful for tourists for years to come.

At Vronda the general site plan was placed at the southwest of the site by the entrance road; individual plans were set up for Building I-O-N, Building A/B (the Ruler's House), Building C/D, and Building J/K. All were prepared by L. Day. The plan for Building G (the shrine) was prepared by G. Gesell. The sign for the tholos tombs dug by H. Boyd is still in preparation.

On the Kastro W. Coulson oversaw the creation of signs at the northeast entrance north of Room 56, on the hilltop at the west side of Room 2, on the east at the south side of Room 46, and on the west slope at the south end of Room 8S. M. Mook prepared the sign for the Northwest Building at the northeast of Room NW 5, directed the placement of the signs, and oversaw the creation of visitor paths. A path was cleared from the end of the new field-road at the east of the site to the saddle and from there along the east slope, where it was substantially widened, a new gate was made on the northeast to allow visitors access but keep goats and sheep out. A stone staircase was constructed to the northeast of Room 8, between Rooms 57 and 17, leading up to the west side of Room 21 to provide easy access to the upper West Slope and Hilltop.

Study of the Vronda site and material. L. Day wrote up Buildings A/B, E, and L/M for publication and finished the pottery catalogues for these areas. During the study season the stratigraphy of Vronda was further refined. An early LM IIIC phase was discovered in Room B4 and the lower deposit of B7, while Room B3 and the later deposit in B7 were still dated as later LM IIIC. In building E a deposit of MM III-LM IA was recognized between the floor and the lower cobble fill. Plans and drawings of pottery and artifacts from both the settlement and the cemetery continued to be digitized; photographs for publication and samples for carbon-14 analysis were selected.

G. Gesell finished the catalogue of the figurines from the Vronda settlement and continued her work on the catalogue of the shrine material. Scanning and digitizing of the inked shrine drawings also continued.

Study of the Kastro site and material. M. Mook continued the study of the Kastro pottery for her volume on the Kastro pottery. The section of the pottery volume which was to have been published by W. Coulson has now been given to her. In this season she studied and catalogued the pottery from upper levels of Rooms 30-33 and 35 and lower levels of Rooms 28-30, and 27 as well as the previously studied pottery from Rooms 31-33, 35, 22-25, west of 6, and east of 24. The drawing, inking, scanning, and digitizing of the pottery continues; the black and white and color photography of sherd-groups from different phases was begun.

A discussion of the method of publication for the Kastro architecture and the remainder of the Kastro material has begun. M. Mook and J. Tobin conducted a preliminary reading of significant deposits from rooms on the North and East Slopes to prepare for full study next season.

M. Mook completed revisions of the manuscript, *The Kavousi Coarse Fabrics: A Ceramic Typology for the Mirabello Region of Eastern Crete,* which will appear in D. Haggis' survey volume, the Kastro pottery volume, and the Vronda settlement volume with the pertinent illustrations in each.

Kavousi display in the Ierapetra Museum. The display case with the shrine material is complete. A display of the window frame from a Vronda house is being prepared. The Vronda window frame will be placed in a plexiglass frame to be hung on the wall. D. Fahlman is making a water color painting of the decoration on the frame to be placed next to it. The third Kavousi display will be a reconstruction of one of the Vronda cremation burials, Grave 26 is in preparation.

Zooarchaeology report. Approximately four weeks this summer was spent in compiling context specific tables and data for all graves, buildings and building complexes at the Vronda site. This was accomplished with the help of context lists completed by the excavators and the tables of identifiable taxa previously completed by Snyder and Klippel. Initially, all loci numbers for which lots of animal bones were received were checked against the context lists. Any questionable numbers, such as loci numbers, for which we had animal bones, which did not appear in the context lists, were then checked by L. Day, and assigned, where possible, to their appropriate context locations. This resulted in 25 loci specific tables of identifiable animal bone. In addition, separate tables were prepared for the earlier EM, MM I, MM II strata at the site.

In an attempt to isolate possible animal bone grave inclusions, or remains of offerings, all burned/calcined bone from grave contexts was hand separated from the grave loci bags for further analysis. This process was only partially completed during summer 2000, further work on this suite of bones will be completed in 2001. In particular, a possibly significant pattern of the presence of sheep or goat metapodials was noted in a number of the graves. At present, it is not possible to determine if these elements were included in the burial or cremation, or represent burned bones from meat sacrifice or ritual associated with the graves.

As part of a continuing study of animal butchery patterns at both Vronda and Kastro, a small sample of cut marked bone was selected this summer, and silicone molds were made of the cut marks, using a quick set 3M molding compound commonly employed in the making of dental molds. This material sets in a matter of minutes, and can be peeled from the bone without damage or alteration to the bone surface. The molds will be examined using conventional and SEM microscopy, and further cut mark molding will follow. A goal of this work is to determine

whether it is possible to distinguish the marks made from iron and bronze tools.

In anticipation of the publication of the papers from the *Crete 2000* papers, all animal bones from the Building A/B complex were again strewn this summer to check for cross matches between rooms, etc. No further identifications or refits were made.

GERALDINE C. GESELL - LESLIE PRESTON DAY - WILLIAM D.E. COULSON

ISTRON

In a short season in late July and early August, several ancient to Ottoman-period sites within the coastal Instron area, on the Gulf of Mirabello, were mapped with an EDM. These included the Final Neolithic/EM I, Roman, and Venetian site at the tip of the Vrionisi promontory, at the eastern edge of the area to be mapped, from which there is scant architectural evidence.

The Final Neolithic and Late Roman site on the islet of Vrionisi was also mapped. Features on the island that are ancient to modern include cisterns, a tomb (both probably recent to modern constructions), an enclosure wall of unknown date, possibly with an earlier, ancient phase, and fragmentary walls of rubble-built rooms. A Final Neolithic/EM I settlement was based on the islet that must relate to contemporary pottery from the tip of the Vrionisi promontory. A possible Late Roman/Early Byzantine monastery was also located on the islet, and in recent times sheep have been kept here (this perhaps accounts for the fairly recent rubble-built cisterns at the north end of the island). The date of the enclosure is unclear; local tradition holds that the islet was used as a prison, and sections of the wall (i.e., the gate) are very well preserved. The enclosure is built on an earlier line of cut blocks, however, and certainly predates the large rectangular cisterns, which have been built up against the enclosure.

Ancient walls that are probably part of the Greek settlement or polis of Instron on the promontory Nisi Pandeleimon were also mapped; these walls are located south of the promontory, between it and the coastal highway. Marble blocks from this area suggest an important building may have been located here, either a temple or possibly an administrative building.

Farther west, scatters of Roman pottery were mapped in the olive groves in the fan or delta of the Instron River, and a large, submerged Roman site at the base of the Ioannimiti promontory was mapped. This Roman site extends *ca.* 150m east from the base of this promontory, from an area that bears the toponym Karavotasi (this is a small Turkish-period port of the villages of Kalo Chorio and Pyrgos). Walls on the beach, emerging from the water, are part of this Roman settlement, and appear with abundant pottery which is eroding into the sea. Parts of concrete structures that may also be Roman in date were identified and mapped. This settlement is large for the survey area and may have an Early Roman phase as well as abundant Middle and Late Roman pottery.

Farther south, Turkish-period field houses that were recorded as part of the regional survey project were mapped and drawn.

BARBARA J. HAYDEN

CHRYSOKAMINO

The Chrysokamino Project worked from May until August, 2000. A number of separate activities occupied this season:

Pottery studies of sherds from the Chrysokamino metallurgy workshop. Pottery from the metallurgy workshop was studied as two deposits. Sherds from the apsidal building are almost all from EM III (only one earlier sherd). Ceramics from this location includes fine painted cups, bowls, and jars (all in White-on-Dark Ware) as well as coarser pieces of domestic pottery. Pot bellows sherds from this deposit allow this class to be dated to EM III. The slag pile is more varied in date. It is not stratified, but it includes pottery ranging from Final Neolithic to EM III. No restorable vessels come from the workshop.

Ceramic studies of pottery from the farmhouse. The farmhouse has two main periods of architecture, LM I and LM III. Sherds from earlier periods are also present, but there is no architecture that has been found from the early periods. The stratigraphy of the units from the site that have yielded the best and most extensive examples of EM and early MM sherds, trenches 38 and 43, were studied this season. A complete study of the early fabrics from these units is planned for next season. Trenches to the south of the massive south wall that represents either auxiliary kitchen or a storage area for ceramic cooking vessels were also examined. A second hearth, oval in shape and built of clay, was recognized as a feature in the center of the room. Parallels for this type of hearth are known from several Late Minoan sites on the island. The season also produced irrefutable ceramic evidence that the site continued in use until the LM IIIB period.

Miscellaneous catalogued objects from the workshop. Final study of several miscellaneous artifacts from the copper smelting workshop was completed this season. The site has yielded a tuyere, pieces of furnaces or chimneys, a piece of furnace lining, and a few other objects. A catalog for publication was completed.

Slag Studies. Y. Bassiakos and his assistant spent several days studying the slag and the workshop site and its regional context. Their research continues to suggest that Kythnos is the closest parallel for the operation at Chrysokamino.

Architectural drawing. Members of the team drew architectural cross-sections of rooms and walls at the Chrysokamino

habitation location, in preparation for publication. The drawings are intended as illustrations of the architectural styles used in the LM III building.

Soils study. E. Nodarou continued her study of the soils of the Chrysokamino region, focusing this summer on the soils used for mud brick construction. She also collected samples of mud brick from Pseira for study in Great Britain, as comparanda for Chrysokamino.

PHILIP P. BETANCOURT

13η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά το έτος 2000 αποχώρησε από την Υπηρεσία, μετά από συνταξιοδότησή του, ο επί 34 χρόνια αρχικά Επιμελητής Αρχαιοτήτων Κρήτης και στη συνέχεια Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Κρήτης Μ. Μπορμπουδάκης, στο διάστημα της θητείας του οποίου ιδρύθηκε και αναπτύχθηκε η 13η ΕΒΑ. Η Εφορεία, με έδρα το Ηράκλειο, διαθέτει καλά οργανωμένα άτυπα γραφεία στα Χανιά και το Ρέθυμνο, το προσωπικό των οποίων αντιμετωπίζει επιτόπου τα θέματα που προκύπτουν, και κυρίως τον έλεγχο των διατηρητέων παλαιών πόλεων Χανίων και Ρεθύμνου. Αν και η Υπηρεσία έχει στελεχωθεί με επαρκές αριθμητικά προσωπικό πολλών ειδικοτήτων, παρουσιάζει μεγάλες ελλείψεις κυρίως σε μόνιμους αρχαιολόγους και συντηρητές, οι παλαιότεροι των οποίων σταδιακά αποχωρούν, χωρίς να αναπληρώνονται. Αφού καταρχήν ξεπεράστηκαν κάποια προβλήματα προσαρμογής, καταβλήθηκε προσπάθεια οργάνωσης των υποδομών και αντιμετώπισης των θεμάτων με την αξιοποίηση του μόνιμου προσωπικού, αλλά και με τη βοήθεια νέων, ωρομίσθιων επιστημόνων, που προσελήφθησαν στο πλαίσιο του Προγράμματος Δράσης ή των διαφόρων Προγραμματικών Συμβάσεων, που υπήρχαν με τοπικούς φορείς. Έτσι, δημιουργήθηκαν ομάδες διακλαδικής συνεργασίας για την υπεύθυνη αντιμετώπιση των θεμάτων ελέγχου, προστασίας, έρευνας και μελέτης των μνημείων.

Κατά τον Οκτώβριο επετεύχθη η μετεγκατάσταση της Εφορείας από ακατάλληλο, ενοικιαζόμενο σύγχρονο κτίριο στο διατηρητέο κτίριο του Καπνοκοπτηρίου, του οποίου η αποκατάσταση είχε προχωρήσει αρκετά στο πλαίσιο του Προγράμματος «Intereg II», προκειμένου να στεγαστεί το Μουσείο Τοιχογραφιών. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στην ανεξάρτητη, διώροφη ανατολική πτέρυγα, στην οποία μεταστεγάστηκε προσωρινά το προσωπικό. Ταυτόχρονα άρχισαν ανάλογες εργασίες και στη δυτική πτέρυγα με στόχο την καλύτερη τακτοποίηση του προσωπικού και της βιβλιοθήκης στον όροφο και των εργαστηρίων συντήρησης στο ισόγειο.

Έγιναν οι απαραίτητες βελτιώσεις στα συνεχόμενα της ενετικής Λότζιας κτίρια ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, όπου στεγάζεται το γραφείο Ρεθύμνου. Βελτιώσεις έγιναν και στο νεοκλασικό κτίσμα της οδού Σουρμελή 24, επίσης ιδιοκτησίας του ΥΠΠΟ, όπου στεγάζεται το γραφείο Χανίων. Αντιμετωπίστηκε το θέμα της επαρκούς μηχανοργάνωσης της Εφορείας και της βελτίωσής της στα γραφεία Χανίων και Ρεθύμνου. Παράλληλα, προχώρησε ικανοποιητικά η πιλοτική εφαρμογή του Προγράμματος «Πολέμων» με τη συνεργασία της Διεύθυνσης Αρχείου Μνημείων του ΥΠΠΟ και του Ινστιτούτου Έρευνας και Τεχνολογίας , που ήταν σε εξέλιξη, καθώς και η μηχανογράφηση του αρχείου του γραφείου Ρεθύμνου. Επίσης, παράλληλα με την ψηφιοποίηση του φωτογραφικού αρχείου άρχισε και η αντιγραφή απαραίτητων, σπάνιων εκδόσεων, προκειμένου να γίνουν προσιτές στο επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας. Το εγχείρημα ανέλαβε ο διοικητικός υπάλληλος Ε. Χαλεπάκης, ο οποίος αντέγραψε το μνημειώδες έργο του G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, καθώς και έργα περιηγητών.

Οργανώθηκε σε επισκέψιμο αρχαιολογικό χώρο η οχυρωμένη κατά την όψιμη Βενετοκρατία νησίδα Σπιναλόγκα στο Νομό Λασιθίου, αφού αντιμετωπίστηκαν με τη βοήθεια του Ταμείου Αρχαιολογικών Πόρων θέματα φύλαξης και στοιχειωδών εξυπηρετήσεων των πολυπληθών επισκεπτών και παρά τις έντονες αντιδράσεις τοπικών συμφερόντων. Παράλληλα, ζητήθηκε η μεταβίβαση του χώρου από τον ΕΟΤ στο ΥΠΠΟ. Με στόχο την οργάνωση ενός ακόμη αρχαιολογικού χώρου, άρχισαν από το ΤΑΠΑ εργασίες καθαρισμού, διαμόρφωσης και δημιουργίας υποδομών στην, επίσης, οχυρωμένη νησίδα του Αγίου Νικολάου στον Κόλπο της Σούδας, σε εφαρμογή μελέτης που εγκρίθηκε από το ΚΑΣ και σε συνεργασία με το Ναύσταθμο Κρήτης, στον οποίο ανήκει, στο πλαίσιο του Προγράμματος «Κάστρων Περίπλους». Ανάλογες εργασίες ξεκίνησαν και στην τρίτη οχυρωμένη νησίδα της Γραμβούσας Χανίων, οι οποίες, ωστόσο, δεν ολοκληρώθηκαν λόγω προβλημάτων της εργολαβίας. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες συντήρησης και βελτίωσης των εγκαταστάσεων εξυπηρέτησης του κοινού στο φρούριο Κούλες Ηρακλείου και καθαιρέθηκε από το δώμα το ακαλαίσθητο και επικίνδυνο λυόμενο θέατρο. Επιχειρήθηκε η συγκέντρωση σε αποθήκες του διάσπαρτου υλικού από ανασκαφές και περισυλλογές και οργανώθηκε πρόχειρα εργαστήριο συντήρησης κεραμικής στον Κούλε για την αντιμετώπιση του μεγάλου όγκου του υλικού, που παρέμενε ασυντήρητο. Σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, άρχισε η καταγραφή των γλυπτών της Βενετοκρατίας, που έχουν συγκεντρωθεί σε χώρους της Εφορείας στις τρεις πόλεις της Κρήτης. Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος ήταν η αναπληρώτρια καθηγήτρια του Πανεπιστημίου Κρήτης Ό. Γκράτσιου. Παράλληλα, άρχισε η καταγραφή των τουρκικών επιγραφών, κυρίως επιτύμβιων. Υπεύθυνος του προγράμματος είναι ο λέκτορας του Πανεπιστημίου Κρήτης Α. Αναστασόπουλος.

Από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας συντάχθηκαν αρκετές μελέτες αποκατάστασης μνημείων και συντήρησης τοιχογραφιών, ενόψει των επικείμενων εντάξεων σε προγράμματα του Γ΄ ΚΠΣ. Για τη σύνταξη ορισμένων μελετών η Εφορεία συνεργάστηκε και με φορείς της Αυτοδιοίκησης, οι οποίοι χρηματοδοτούσαν τις δαπάνες του ωρομίσθιου προσωπικού.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΤΕΡΕΩΣΗΣ - ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Μονή Θεοτόκου Αγκαράθου

Η παραπάνω μονή ιδρύθηκε στα τέλη της Βενετοκρατίας και αναπτύχθηκε σε μια από τις πλέον ακμάζουσες της Κρήτης μέχρι σήμερα. Αδελφοί της μονής υπήρξαν οι μεγάλοι πατριάρχες Μελέτιος Πηγάς και Κύριλλος Λούκαρις, οι οποίοι και συνέβαλαν στην ανάπτυξή της. Πρόκειται για ένα τρίπλευρο συγκρότημα, το οποίο περιβάλλει το νεότερο καθολικό, που χτίστηκε στις αρχές του 20ού αιώνα. Πολλές νεότερες έως σύγχρονες επεμβάσεις είχαν προκαλέσει σημαντική αλλοίωση στο μνημείο, τμήματα του οποίου είχαν περιέλθει σε κατάσταση ετοιμορροπίας. Στο πλαίσιο του έργου «Πολιτιστικές Διαδρομές Νομού Ηρακλείου» και της καλής συνεργασίας της Υπηρεσίας με τη μονή, συνεχίστηκαν εργασίες αποκατάστασης του νότιου τμήματος της ανατολικής πτέρυγας. Αποκαταστάθηκαν τρία διώροφα κελιά, τα οποία ήταν σε πολύ κακή κατάσταση. Έγινε καθαρισμός των κελιών, καθαίρεση των ετοιμόρροπων δωμάτων, καθαίρεση των νεωτερικών εξωτερικών προσκτισμάτων, αποκατάσταση των ανοιγμάτων, λιθοσυμπληρώσεις της τοιχοποιίας, χαλικολόγημα, αρμολόγημα και εφαρμογή ενεμάτων. Αφού έγινε περίδεση της τοιχοποιίας, κατασκευάστηκαν μόνιμοι ξυλότυποι πάνω σε δοκάρια, τοποθετήθηκε ασφαλτόπανο και κατασκευάστηκαν νέα δώματα από ελαφρό σκυρόδεμα. Κατασκευάστηκαν μεσοπατώματα και κλίμακες επικοινωνίας, εσωτερικά κονιάματα, αρμολόγημα της εξωτερικής τοιχοποιίας και συντήρηση των αρχικών κονιαμάτων, όπου σώζονταν, υδραυλικές και ηλεκτρικές εγκαταστάσεις και τοποθετήθηκαν απλά ξύλινα κουφώματα (Εικ. 1). Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Γ. Κατσαλής και ο αρχιτέκτονας Β. Βασιλειάδης, ο οποίος συνέταξε και τη μελέτη αποκατάστασης.

Εικ. 1. Μονή Θεοτόκου Αγκαράθου. Δυτική όψη της ανατολικής πτέρυγας μετά τις εργασίες.

Σταμνιοί

Ναός Σωτήρος Χριστού

Ο ναός του Χριστού στο κέντρο του οικισμού Σταμνιοί Πεδιάδος χτίστηκε κατά το 13ο αιώνα στον αρχιτεκτονικό τύπο του τρίκλιτου σταυρεπίστεγου[1] (Εικ. 2). Ο ναός είναι χτισμένος σε επικλινές έδαφος με κλίση από ΝΑ. Για το λόγο αυτό η δυτική και η βόρεια πλευρά έχουν ισχυρή, ορατή εν μέρει, θεμελίωση. Ο ναός είχε υποστεί σοβαρή αλλοίωση από νεότερες έως σύγχρονες επεμβάσεις. Η τοιχοποιία καλυπτόταν από σύγχρονο κονίαμα και η στέγη είχε αλλοιωθεί πλήρως. Ήδη, στη χαρακτηριστική φωτογραφία του G. Gerola, μέρος του ναού είχε καλυφθεί από σύγχρονο πατητό κονίαμα, ενώ η τοιχοποιία του εγκάρσιου κλίτους ήταν ορατή, οι καμάρες των τριών κλιτών δυτικά είχαν καλυφθεί με κονίαμα από κουρασάνι, ενώ το εγκάρσιο κλίτος διατηρούσε κεράμωση, το θύρωμα δυτικά είχε σμικρυνθεί με ένα νεότερο και στο δυτικό τύμπανο είχε κατασκευαστεί προγυλός φεγγίτης με σταυροειδές φράγμα. Το κεντρικό τμήμα της βόρειας πλευράς είχε ανακατασκευαστεί κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα από λαξευτούς πωρόλιθους, προκειμένου να δημιουργηθεί η κατάλληλη έδραση του καμπαναριού, που προσπέθηκε τότε. Ο ναός είχε αλλοιωθεί από σύγχρονες επεμβάσεις, όπως η κατασκευή παχύτατων τσιμεντοκονιαμάτων, η επικάλυψη της στέγης με οπλισμένο σκυρόδεμα, η κεράμωση με σύγχρονο τρόπο και η αλλαγή της εξωτερικής διαμόρφωσης και των επιπέδων.

Στο πλαίσιο προγράμματος της Περιφέρειας Κρήτης εκτελούνταν εργασίες αποκατάστασης του μνημείου. Είχε ήδη στερεωθεί η τοιχοποιία και σε μεγάλη έκταση είχαν κατασκευαστεί λευκά, ποτητά, εξωτερικά κονιάματα. Μετά από προσεκτική παρατήρηση του μνημείου, κρίθηκε απαραίτητη η καθαίρεση των ημιτελών κονιαμάτων για την αποκάλυψη και αποκατάσταση σημαντικών αρχιτεκτονικών στοιχείων, που είχαν καλυφθεί. Στη νότια πλευρά, διαπιστώθηκε ότι ένα μεγάλο διπλό, τυφλό αψίδωμα από εναλλασσόμενους λίθους και πλίνθους καταλάμβανε σχεδόν ολόκληρη την επιφάνεια του εγκάρσιου κλίτους[2]. Το τύμπανο του αψιδώματος είχε πληρωθεί με τοιχο-

1. G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, τ. II, Venezia 1908, σ. 226, σημ. 2, εικ. 235-236 (στο εξής, Gerola, *Monumenti*).

2. Η πλαστική διαμόρφωση των όψεων των ναών της Κρήτης, ως επίδραση της αρχιτεκτονικής της Κωνσταντινούπολης, επικρατεί κατά τη δεύτερη βυζαντινή περίοδο με αρχαιότερο παράδειγμα το σταυρικό με τρούλο καθολικό της μονής

Εικ. 2. Σταμνιοί. Ναός Σωτήρος Χριστού κατά τη διάρκεια των εργασιών.

ποιία κατά το 19ο αιώνα και είχε κατασκευαστεί χαμηλά απλό ορθογώνιο παράθυρο. Μέρος του αψιδώματος είχε καταστραφεί. Στη δυτική όψη του μεσαίου κλίτους, επίσης, υπήρχε άλλο τυφλό αψίδωμα, το οποίο καταλάμβανε το ανώτερο τμήμα του τυμπάνου και το οποίο είχε πληρωθεί με πρόχειρη τοιχοποιία. Σε τομή, που έγινε στη στέγη, αποκαλύφθηκαν δύο επάλληλα στρώματα κεράμωσης, κάτω από το νεότερο στρώμα από κουρασάνι. Η τοιχοποιία του ναού, επίσης, ήταν από λίθους με χρήση θραυσμάτων από κεραμίδια σε ένα αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα[3]. Ακολούθησε η στερέωση των επικίνδυνων σημείων και συντάχθηκε πλήρης μελέτη αποκατάστασης του ναού, η οποία λάμβανε υπόψη τα παραπάνω στοιχεία, από τον αρχιτέκτονα Β. Βασιλειάδη και το σχεδιαστή Σ. Καψάλη. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Κτίριο Καπνοκοπτηρίου

Το μεγάλο διατηρητέο κτίριο του Καπνοκοπτηρίου χτίστηκε κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα στη θέση του γυναικείου μετοχίου της μονής της Κυρίας Ακρωτηριανής Σητείας[4], σε σχέδια του γνωστού μηχανικού του Βασιλείου της Κρήτης Francesco Basilicata, νοτιοδυτικά του κόλπου και της πύλης του Δερματά. Από το συγκρότημα σώζεται, με πολλές μεταγενέστερες επεμβάσεις, ο εξωτερικός τοίχος από τη βόρεια και την ανατολική πλευρά. Πρόκειται για κοινή τοιχοποιία με άφθονο κονίαμα, ενισχυμένη στη γωνία με αντηρίδα από λαξευτούς λίθους, όπως και τα ανοίγματα που σώζονται. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης διαπιστώθηκε ότι το καθολικό, που σώζεται σε ύψος 0,70 μ. περίπου, καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του περιβόλου. Πρόκειται για μεγάλο, μονόχωρο ναό, ενισχυμένο με σφενδόνια, τα οποία στηρίζονται σε τέσσερις πεσσούς, ενσωματωμένους στην τοιχοποιία. Στο δάπεδο βρέθηκαν επιμελημένοι λακκοειδείς τάφοι. Το κυρίως κτίριο του Καπνοκοπτηρίου καταλαμβάνει το μέσον του περιτοιχισμένου χώρου. Πρόκειται για μια διώροφη κατασκευή με εκλεκτικιστικές τάσεις, που αποτελείται από τρία μέρη. Το κεντρικό είναι μια ενιαία αίθουσα, που στηρίζεται σε τέσσερις ψηλούς πεσσούς στο ισόγειο, οι οποίοι συνεχίζονται και στον όροφο. Την αίθουσα περιβάλλουν δύο κτίσματα μεγαλύτερου πλάτους με διαρρύθμιση νεοκλασικής κατοικίας, ενώ η κεραμοσκεπής στέγη είναι ενιαία.

Το κτίριο, που έχει παραχωρηθεί στην Εφορεία, σωζόταν σε κατάσταση ερειπίου και χρειάστηκε στο παρελθόν να γίνουν εκτεταμένες εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας, ανακατασκευή της στέγης, των μεσοπατωμάτων και των δαπέδων, μερική κατασκευή κουφωμάτων και απλή διαμόρφωση του χώρου. Το Καπνοκοπτήριο είχε ενταχθεί στο πρόγραμμα «Intereg II», προκειμένου να στεγάσει Μουσείο Τοιχογραφιών. Απομένει να γίνουν, ωστόσο, αρκετές εργασίες. Λόγω στατικής ανεπάρκειας του μεσοπατώματος της μεγάλης αίθουσας, κρίθηκε σκόπιμο να ανασταλεί προς το παρόν η στέγαση μουσείου και έγινε προσωρινή ενίσχυση των ανεπαρκών πεσσών. Ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση του ανατολικού τμήματος με εκτεταμένη ανακατασκευή κονιαμάτων, βαφή και βελτίωση της διαρρύθμισης, προκειμένου να στεγαστεί, έστω προσωρινά, η Εφορεία, η οποία στεγαζόταν σε όχι και τόσο κατάλληλο ιδιωτικό, σύγχρονο κτίριο, εκτός της παλαιάς πόλης. Μεταφέρθηκαν καταρχήν τα γραφεία της Εφορείας και άρχισαν οι εργασίες αποκατάστασης και του δυτικού τμήματος, προκειμένου να στεγαστεί η βιβλιοθήκη, γραφεία και τα εργαστήρια συντήρησης, που παρέμειναν προσωρινά στο Μέγαρο Κοθρή, που είχε απαλλοτριωθεί στο παρελθόν. Στο ισόγειο της μεγάλης αίθουσας στεγάστηκαν αποθήκες εργαλείων και αρχαίων. Τις εργασίες, που συνεχίζονται, επέβλεψε ο ωρομίσθιος αρχιτέκτονας Β. Βασιλειάδης.

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Παναγίας Αντιφωνήτριας στα Μυριοκέφαλα Ρεθύμνης, που χτίστηκε περί το 1020 από τον όσιο Ιωάννη τον Ξένο. Βλ. *ΚρητΧρον* 23 (1971), σ. 506-507 και Μ. Ανδριανάκης, Νέα στοιχεία και απόψεις για τη μνημειακή τέχνη της Κρήτης κατά τη Β΄ Βυζαντινή Περίοδο, *Πεπραγμένα του ΣΤ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Χανιά 1986*, Χανιά 1991, Β΄, σ. 9-34, πίν. 1-25. Η χρήση των τυφλών αψιδωμάτων, που αρχικά ανταποκρίνονται στη δομή των κτιρίων και από το 12ο αιώνα εκφυλίζονται, αποτελεί χαρακτηριστικό των κρητικών ναών. Απαντώνται σε σταυροειδείς με τρούλο, σε τρίκλιτες βασιλικές, αλλά και σε μονόχωρους ναούς, όπως η ενδιαφέρουσα περίπτωση της μερικά σωζόμενης Παναγίας Ρογδέας Μαλεβιζίου (11ος αι., αδημοσίευτος). Η παράδοση συνεχίζεται με απλοποίηση των μορφών στην πρώιμη Βενετοκρατία.

3. Το είδος αυτό της τοιχοποιίας απαντάται ιδιαίτερα επιμελημένο σε μεγάλη έκταση στο ναό της Παναγίας Ζερβιώτισσας στον Στύλο Αποκορώνου (11ος αι.), στο ναό του Σωτήρα στους Σταμνιούς Πεδιάδος (13ος αι.), σε ερειπωμένο ναό των Αγίων Αναργύρων στους Αρμένους Αποκορώνου (ακαταλογογράφητος) και σε αρκετούς ναούς του 13ου και του α΄ μισού του 14ου αιώνα.

4. Χ. Τζομπανάκη, *Χάνδακας. Η πόλη και τα τείχη*, Ηράκλειο 1996, σ. 65.

Εικ. 3. Επισκοπή. Ναός Αγίου Ιωάννη. Το αρκοσόλιο μετά τις επεμβάσεις.

Εικ. 4. Κασάνοι. Ναός Σωτήρος Χριστού πριν από τις εργασίες.

Επισκοπή

Ναός Αγίου Ιωάννη

Κατά το έτος 2000, στο πλαίσιο του προγράμματος των Πολιτιστικών Διαδρομών Νομού Ηρακλείου πραγματοποιήθηκε η στερέωση και αποκατάσταση του αρκοσολίου του τοιχογραφημένου μονόχωρου ναού του Αγίου Ιωάννη στην Επισκοπή Πεδιάδος[5]. Συγκεκριμένα, εκτελέστηκαν εργασίες ενίσχυσης του συνδετικού κονιάματος, λιθοσυμπληρώσεων και αποκατάστασης αποσαθρωμένων επιχρισμάτων του αρκοσολίου του ναού (Εικ. 3). Παράλληλα, πραγματοποιήθηκαν στερεώσεις περιμετρικά των ορίων των τοιχογραφιών και κάλυψη τμήματος της ζωγραφικής επιφάνειας με γάζες για την άμεση προστασία τους.

Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη της μόνιμης αρχαιολόγου Ειρ. Θεοχαροπούλου και του έκτακτου αρχαιολόγου Γ. Κατσαλή, με συνεργείο έκτακτων εργατοτεχνιτών. Τα επείγοντα μέτρα προστασίας του τοιχογραφικού διακόσμου εφαρμόστηκαν από συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής το μόνιμο συντηρητή της Εφορείας Τ. Μόσχο.

Κασάνοι

Ναός Σωτήρος Χριστού

Ο ναΐσκος του Σωτήρος Χριστού των Κασάνων Πεδιάδας ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκεπούς (Εικ. 4). Η δυτική όψη του διαρθρώνεται με τυφλό αψίδωμα, που απολήγει σε ελαφρώς οξυκόρυφο τόξο αμιγούς πλινθοδομής, το οποίο ορίζεται από μονή σειρά οπτοπλίνθων και βαίνει επί εξεχουσών παραστάδων. Στην ανατολική πλευρά η καμπύλη αψίδα του Ιερού έχει εγκιβωτιστεί σε αρχαιότερη ευρύτερη ημικυκλική κόγχη. Το αρχικό κτίσμα έχει υποστεί μεταγενέστερες επεμβάσεις, στις οποίες οφείλεται η μετασκευή του δυτικού θυρώματος, του παραθύρου του Ιερού και η διάνοιξη παραθύρου στο νότιο τοίχο.

Ο ναός είναι κατάγραφος, με τυπικό για τα μνημεία αυτής της περιόδου εικονογραφικό πρόγραμμα, το οποίο έχει πραγματοποιηθεί σε διαφορετικές χρονολογικές φάσεις, που ανάγονται μεταξύ του τέλους του 13ου και του τέλους του 14ου/αρχών του 15ου αιώνα[6].

Η ανασκαφική έρευνα, που πραγματοποιήθηκε στο νότιο τμήμα του περιβάλλοντος χώρου του ναού, έφερε στο φως νεκροταφείο με κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους και οστεοφυλάκια σε πυκνή διάταξη με κλιμακωτή διευθέτηση που ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του εδάφους (Εικ. 5-6). Οι τάφοι, που ήταν καλυμμένοι με μεγάλες ψαμμιτικές πλάκες – οι περισσότερες χωρίς συνδετικό κονίαμα –, αποτελούν μικρό τμήμα ενός ευρύτερου νεκροταφείου, το οποίο ενδεχομένως διαδέχθηκε κάποιο ακόμη παλαιότερο. Από την ανασκαφή προέκυψαν χρηστική κυρίως κεραμική και λιγοστά ευρήματα που παραπέμπουν σε χρονολόγηση κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Το είδος και η διάταξη των τάφων, σε σχέση με το μνημείο και τον περιβάλλοντα χώρο του, παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τη χωροταξική μελέτη των οργανωμένων κοιμητηρίων στους νεότερους χρόνους.

Η Εφορεία πραγματοποίησε σειρά επεμβάσεων στο μνημείο και στον περιβάλλοντα χώρο του, στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγράμματος

5. G. Gerola, *Κατάλογος των τοιχογραφημένων εκκλησιών της Κρήτης* (Μετάφραση, πρόλογος, σημειώσεις Κ.Ε. Λασιθιωτάκης), Ηράκλειον 1961, σ. 78, αριθ. 497 (στο εξής, Gerola, *Κατάλογος*). Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, ό.π., σ. 307, σημ. 519.

6. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 82, αριθ. 538. K. Gallas - K. Wessel - E. Borboudakis, *Byzantinisches Kreta*, München 1983, σ. 453. Κ. Μυλοποταμιτάκη, Οι τοιχογραφίες του Χριστού των Κασάνων Πεδιάδος, *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος 1981*, Β΄, Ηράκλειο 1985, σ. 294 κ.ε.

Εικ. 5. Κασάνοι. Ναός Σωτήρος Χριστού. Κάτοψη των τάφων.

Εικ. 6. Κασάνοι. Ναός Σωτήρος Χριστού. Το νεκροταφείο. Άποψη από Ν.

«Terra-Dias». Συγκεκριμένα, κατά το έτος 2000 εκτελέστηκαν οι ακόλουθες εργασίες: Ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του περιβάλλοντος χώρου του ναού. Φωτογράφηση και αποτύπωση των τάφων πριν και μετά από τη διάνοιξη και κατάχωσή τους. Εκπόνηση μελέτης διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του ναού. Καθαίρεση της φθαρμένης κεράμωσης και της υφιστάμενης τσιμεντοκονίας, εξομάλυνση και μόνωση της στέγης του ναού και του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του Ιερού και ανακεράμωση του μνημείου με χειροποίητα κεραμίδια βυζαντινού τύπου.

Για τη μελέτη, την επίβλεψη και την εκτέλεση του έργου συνεργάστηκαν οι μόνιμοι υπάλληλοι Ειρ. Θεοχαροπούλου, αρχαιολόγος, Κ. Αυγέρη, τεχνολόγος-μηχανικός, Κ. Σουργιάς,

Εικ. 7. Χουμέρι. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου. Το εσωτερικό του ναού.

σχεδιαστής, με τους έκτακτους υπαλλήλους, τον αρχαιολόγο Π. Επιτροπάκη, τον πολιτικό μηχανικό Θ. Δημόπουλο. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με συνεργείο μόνιμων και έκτακτων εργατοτεχνιτών της Εφορείας, με επικεφαλής τον Ν. Σουρανάκη.

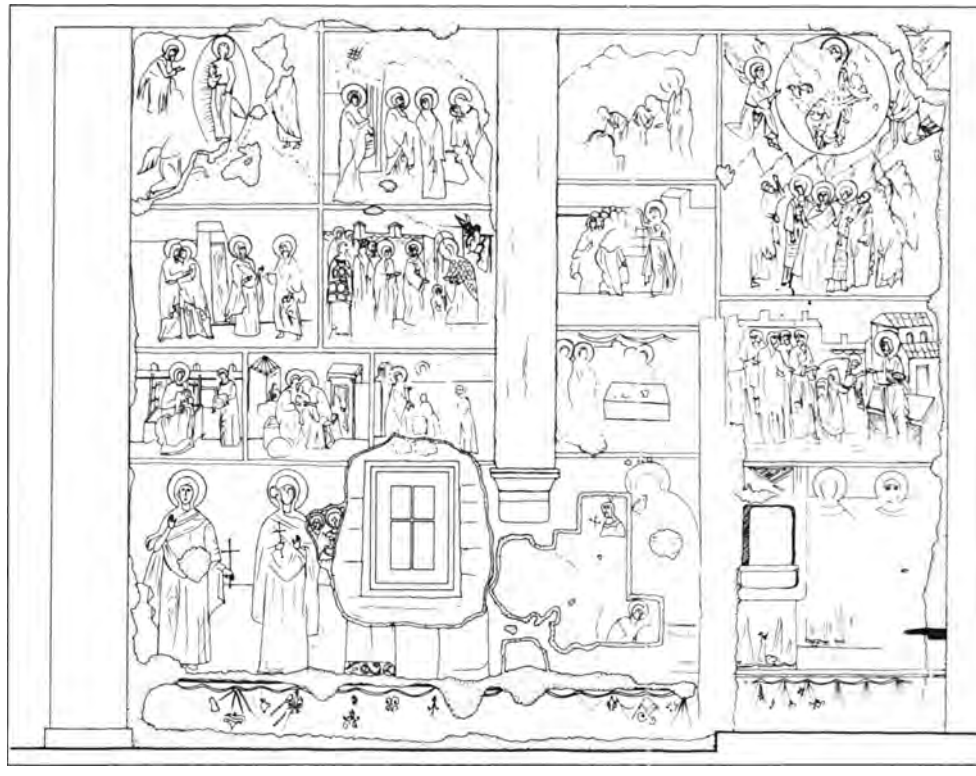
Χουμέρι

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου

Ο ναός των Εισοδίων της Θεοτόκου, στο Χουμέρι της επαρχίας Μονοφατσίου, ανήκει στον τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Το μνημείο, που ήταν αρχικά κατάγραφο, σώζει σήμερα μέρος μόνο του αρχικού τοιχογραφικού διακόσμου, καθώς έχει υποστεί αυθαίρετες μετασκευές, που επέφεραν σοβαρές αλλοιώσεις στην αρχική του μορφή και κατέστρεψαν μεγάλο μέρος των τοιχογραφιών του (Εικ. 7). Συγκεκριμένα, προστέθηκε κλίτος στη νότια πλευρά του και διανοίχθηκε ο τοίχος για την επικοινωνία του με τον αρχικό ναό, καθαιρέθηκε ο δυτικός τοίχος με την προσθήκη νεότερου νάρθηκα και διανοίχθηκε, επίσης, ορθογωνικό παράθυρο στη βόρεια πλευρά.

Οι τοιχογραφίες του μνημείου ήταν εξ ολοκλήρου καλυμμένες με αιθάλη και πυκνά άλατα, με αποτέλεσμα να παραμένουν αδιάγνωστες. Τα σωζόμενα τμήματα αυτής της τοιχογράφησης αποκαλύφθηκαν μετά από τις πρόσφατες εργασίες καθαρισμού και συντήρησης που πραγματοποιήθηκαν από την Εφορεία.

Το εικονογραφικό πρόγραμμα, που έχει προσαρμοστεί στις περιορισμένες διαστάσεις αυτού του ναϋδρίου, περιλαμβάνει

Εικ. 8. Χουμέρι. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου. Σχεδιαστική αναπαράσταση του βόρειου τοίχου.

σκηνές του χριστολογικού και του θεομητορικού κύκλου, οι οποίες αναπτύσσονται σε τέσσερις ζώνες και ορίζονται με πλαίσια από κοκκινωπές ταινίες.

Στο βόρειο τμήμα της ημικυλινδρικής καμάρας εικονίζονται από Δ. προς Α. οι σκηνές της Μεταμόρφωσης, της Υπαπαντής και της Ίασης του εκ γενετής τυφλού (Εικ. 8). Στον τοίχο κάτω από αυτές ιστορούνται σκηνές από τον κύκλο της τιμώμενης στο ναό Θεοτόκου, που περιλαμβάνουν την Επίσκεψη, τον Έλεγχο του Ιωσήφ και τα Εισόδια (Εικ. 9), ενώ ανατολικά του ενισχυτικού σφενδονίου εικονίζεται η Ψηλάφηση του Θωμά. Η εικονογράφηση σκηνών του θεομητορικού κύκλου συνεχίζεται χαμηλότερα με τις παραστάσεις του Θηλασμού της Μαρίας από την αγία Άννα, της Κολακείας, της Προσευχής της Άννας, της Ευλογίας των Ιερέων. Στο κατώτερο τμήμα του πλάγιου τοίχου και στο δυτικότερο άκρο του, σε εμφανώς μεγαλύτερη κλίμακα, απεικονίζονται δύο ολόσωμες μορφές αδιάγνωστων αγίων γυναικών, ενώ διακρίνονται τα ίχνη του ποδόγυρου της τρίτης μορφής, κατεστραμμένης σήμερα λόγω της διάνοιξης νεότερου παραθύρου. Στο ανατολικότερο άκρο του ίδιου τοίχου σώζονται, επίσης, ίχνη της μορφής αδιάγνωστου ολόσωμου σεβίζοντος αγίου. Στο χαμηλότερο τμήμα του βόρειου τοίχου, κάτω από το στρώμα της τελικής τοιχογράφησης, σε σημεία που το ζωγραφισμένο κονίαμα έχει καταστραφεί, διακρίνονται σχεδιάσματα μορφών με μαύρο και κόκκινο χρώμα και ίχνη γραμμών πλαισίων παραστάσεων.

Εκτός αυτών των σχεδιασμάτων, σε επαφή με το δυτικό σταθμό του νεότερου παραθύρου, έχουν αποκαλυφθεί τρεις προτομές σε μικρή κλίμακα, που έχουν ζωγραφιστεί κάτω ακριβώς από το κονίαμα της τελικής τοιχογράφησης και μαρτυρούν μια δοκιμαστική απόπειρα τοιχογράφησης, που δεν συναρτάται με τα τελικά εικονογραφικά θέματα. Αυτά τα δευτερεύοντα σχέδια, που δεν σχετίζονται με τις τελικές συνθέσεις της ζωγραφικής διακόσμησης, οφείλονται στον ίδιο τον καλλιτέχνη ή σε κάποιους μαθητές από το συνεργείο του, οι οποίοι, πριν ακόμη αρχίσει η διαδικασία της κανονικής τοιχογράφησης, εικονογραφούν ολόκληρες μορφές ή μεμονωμένες λεπτομέρειες για να εξασκηθούν, να πειραματιστούν ή ακόμη να διασκεδάσουν[7]. Στο κονίαμα της τοιχοποιίας του εξεταζόμενου μνημείου εντοπίζονται, επίσης, αποσπασματικά προκαταρκτικές γραμμές πλαισίων για το διαχωρισμό της επιφάνειας του τοίχου οριζόντια και κάθετα, οι οποίες ωστόσο δεν αντιστοιχούν στα οριστικά πλαίσια των παραστάσεων. Το στοιχείο αυτό δεν είναι επίσης σπάνιο, καθώς συχνά οι καλλιτέχνες αποφάσιζαν να τροποποιήσουν την τελική σχεδίαση.

Οι σκηνές του νότιου τοίχου και του Ιερού είναι περισσότερο κατεστραμμένες, ενώ οι φθορές που εντοπίζονται στη ζωγραφική επιφάνεια των σωζόμενων σπαραγμάτων είναι εντονότε-

7. *DOP* 22 (1968), σ. 63-139.

Εικ. 9. Χουμέρι. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου. Η Μεταμόρφωση, η Υπαπαντή, η Επίσκεψη, ο Έλεγχος του Ιωσήφ και τα Εισόδια.

ρες. Στο ανώτερο τμήμα της νότιας πλευράς της ημικυλινδρικής καμάρας διακρίνονται από Δ. προς Α. οι μισοκατεστραμμένες παραστάσεις της Βάπτισης και της Γέννησης του Χριστού και ενός ελάχιστα διακρινόμενου, αδιάγνωστου θαύματος του Χριστού, κάτω από τις οποίες παριστάνονται η Προσευχή του Ιωακείμ, το Γενέσιο της Θεοτόκου και ανατολικότερα το Χαίρε. Οι παραστάσεις στα χαμηλότερα τμήματα του τοίχου αυτού έχουν καταστραφεί. Είναι ωστόσο πιθανόν ότι η στενότερη αυτή ζώνη του νότιου τοίχου περιελάμβανε σκηνές του βίου της Θεοτόκου, κατ' αντιστοιχία με αυτές που αναπτύσσονται στην όμοια ζώνη της βόρειας πλευράς. Χαμηλά, στο δυτικότερο άκρο του πλάγιου τοίχου, σώζονται λείψανα της μορφής ολόσωμου αδιάγνωστου μετωπικού αγίου.

Στο βόρειο τμήμα της καμάρας του Ιερού εικονίζεται η Ανάληψη και κάτω από αυτήν η Μετάδοση. Η Πεντηκοστή καταλαμβάνει το αντίστοιχο νότιο τμήμα της καμάρας, ενώ χαμηλότερα θα πρέπει να απεικονιζόταν η Μετάληψη, η οποία δεν σώζεται σήμερα. Κάτω από τη σκηνή της Μετάδοσης διακρίνονται δύο ολόσωμες αδιάγνωστες μορφές μετωπικών αγίων, ενώ στην αντίστοιχη θέση στο νότιο τοίχο έχει διανοιχθεί τοξωτή θύρα για την επικοινωνία με το νεότερο κλίτος, που έχει καταστρέψει την αρχική τοιχογράφηση. Κατεστραμμένες ολοσχερώς είναι επίσης οι σκηνές του τεταρτοσφαιρίου και του ημικυλίνδρου της κόγχης, καθώς επίσης των παραστάδων του Ιερού. Από τον Ευαγγελισμό σώζεται μέρος της μορφής του αρχαγγέλου, ενώ από τη Φιλοξενία του Αβραάμ στο μέτωπο της κόγχης διατηρούνται ελάχιστα ίχνη. Το κατώτερο τμήμα της τοιχοποιίας του μνημείου περιέθεε συνεχής επιμήκης διακοσμητική ποδέα.

Στο ναό παρατηρείται συνδυασμός σκηνών του βίου της Θεοτόκου με άλλες από τα θαύματα του Χριστού, γνωστός από παλαιολόγεια μνημειακά σύνολα. Η επιλογή ορισμένων εικονογραφικών θεμάτων σχετίζεται με τις εμφανίσεις του Χριστού την περίοδο των σαράντα ημερών μετά από την Ανάσταση και με τις πράξεις της επίγειας ζωής του, που αποτελούν μαρτυρίες της δύναμής του. Σαφής είναι, επίσης, η επίδραση της λειτουργίας στην επιλογή των θεμάτων. Στο εικονογραφικό πρόγραμμα του Χουμερίου παρατηρείται μια ιδιαίτερη έμφαση σε τρεις μεγάλες γιορτές του Πεντηκοσταρίου, την Κυριακή του Θωμά, την Ανάληψη και την Πεντηκοστή, που συνθέτουν το τρίπτυχο των επόμενων Κυριακών μετά το Πάσχα[8]. Στη διαμόρφωση του προγράμματος αυτού, ο καλλιτέχνης χρησιμοποιεί ήδη αποκρυσταλλωμένα κατά το α΄ μισό του 15ου αιώνα εικονογραφικά θέματα, μαρτυρώντας τη σαφή επίδραση σημαντικών κρητικών μνημείων της εποχής, χωρίς να παραγνωρίζεται, επίσης, η συμβολή εικονογραφημένων χειρογράφων και φορητών εικόνων.

Η τέχνη του μνημείου δεν ξεφεύγει από το πλαίσιο ενός απλού τοπικού ιδιώματος, που αντιπροσωπεύει ένα επαρχιακό ρεύμα ζωγραφικής, το οποίο ανάγεται γύρω στα μέσα ή στο β΄ μισό του 15ου αιώνα.

Η Εφορεία πραγματοποίησε εργασίες καθαρισμού, στερέωσης και συντήρησης των τοιχογραφιών, καθαίρεσης των υφιστάμενων τσιμεντοκονιαμάτων και κατασκευής νέων επιχρισμάτων, αποκατάστασης των λίθινων σφενδονίων και στερέωσης του τεταρτοσφαιρίου της κόγχης του Ιερού. Τις εργασίες ανέλαβε συνεργείο συντηρητών με επικεφαλής το μόνιμο συντηρητή της Υπηρεσίας Α. Κριτζαλάκη και συνεργείο μόνιμων εργατοτεχνιτών με επικεφαλής τον Ν. Σουρανάκη, υπό την επίβλεψη της μόνιμης αρχαιολόγου Ειρ. Θεοχαροπούλου και του έκτακτου πολιτικού μηχανικού Θ. Δημοπούλου. Τη σχεδιαστική αποτύπωση του ναού και των τοιχογραφιών πραγματοποίησαν οι έκτακτοι σχεδιαστές Α. Λαδιανού και Γ. Κοντογιάννης, ενώ η φωτογράφηση έγινε από το μόνιμο φωτογράφο της Εφορείας Δ. Τομαζινάκη.

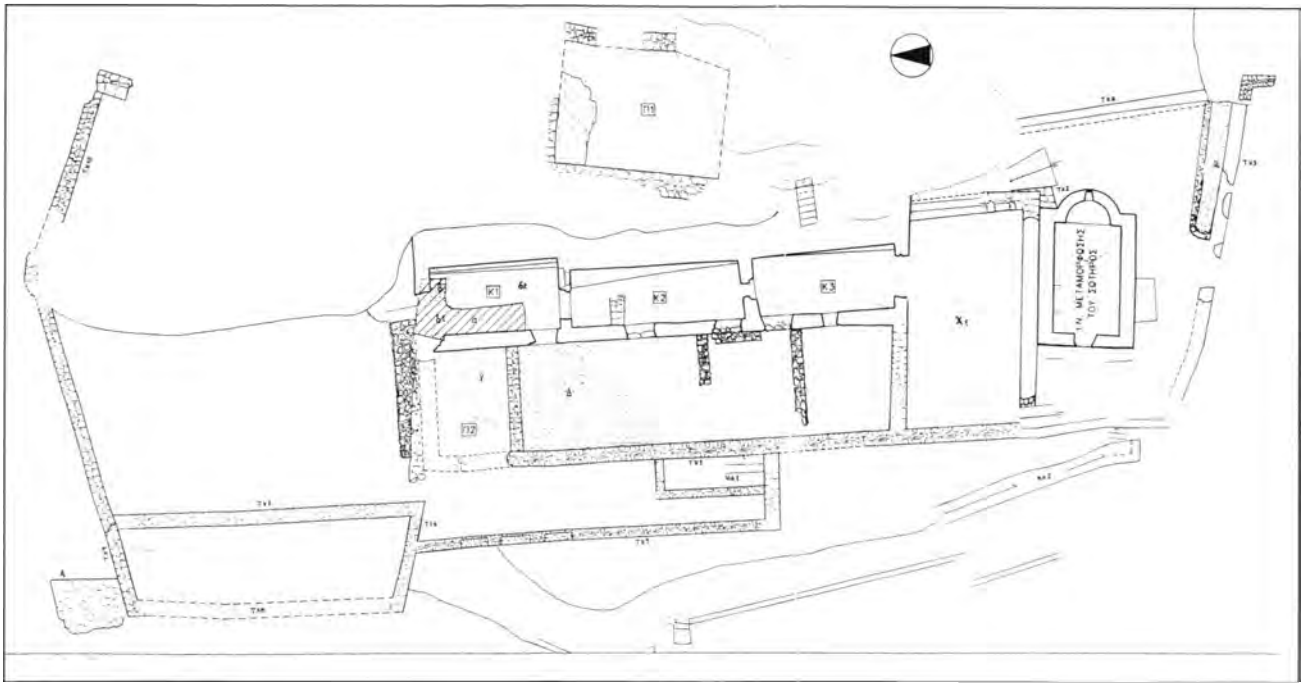
Χάρακας

Φρούριο Χαράκι

Στον οικισμό του Χάρακα Μονοφατσίου, στις βορειοανατολικές υπώρειες του Κόφινα, στην παρυφή της πεδιάδας της Μεσαράς, δεσπόζει ο επιβλητικός βραχώδης όγκος του Χαρακιού (Εικ. 10). Το Χαράκι αποτελεί οχυρωμένη θέση, έδρα κάποιας στρατιωτικής φρουράς, που εξασφάλιζε την άμυνα της γύρω περιοχής και ενδεχομένως ενίσχυε τον αμυντικό ρόλο του γειτονικού σημαντικού καστελίου του Μονοφατσίου[9].

8. A. Grabar, *Martyrium*, II, London 1972, σ. 249. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1960, σ. 34 κ.ε. S. Dufrenne, *Les programmes iconographiques des églises byzantines de Mistra*, Paris 1970, σ. 41.

9. V. Raulin, *Description physique de l'île de Crète*, I, Paris 1869, σ. 149. R. Pashley, *Ταξίδια στην Κρήτη*, Α΄, Ηράκλειο 1991, σ. 229. Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 290-293. S. Curuni, *Creta Veneziana*, Venezia 1988, σ. 396, αριθ. 890-892, 1457-1461.

Εικ. 10. Χάρακας. Φρούριο Χαράκι. Κάτοψη.

Η οχύρωση του βράχου διαμορφώθηκε στα δυτικά με διπλό περίβολο, έναν κατώτερο στην κλιτύ και ένα δεύτερο στην κορυφή. Ίχνη οχυρωματικών περιβόλων σώζονται, επίσης, στη βόρεια και στη νότια πλευρά, ενώ η ανατολική παρέμεινε ανοχύρωτη, καθώς είναι βραχώδης, απόκρημνη και φυσικά απότομη.

Στο ανώτερο επίπεδο του βράχου δεσπόζει ένα επίμηκες καμαροσκεπές κτίριο (Εικ. 11-12), που αποτελείται από τρεις διαδοχικές αίθουσες (Εικ. 10, Κ1-3) και είναι θεμελιωμένο πάνω στο βράχο, η ύπαρξη του οποίου επέβαλε μάλιστα τη βαθμιδωτή διαμόρφωση του ανατολικού τοίχου του και τη διακύμανση του πλάτους του. Στο ίδιο στοιχείο οφείλεται και η κλίση του δαπέδου του κτίσματος, που παρουσιάζει κατωφέρεια προς Β.

Η στέγη του θολοσκεπούς κτιρίου με το ανυψωμένο κτιστό στηθαίο χρησίμευσε για την περισυλλογή των ομβρίων υδάτων, που με τις κατάλληλες κλίσεις κατευθύνονταν προς τις γωνιακές οπές-συλλεκτήρες της οροφής, από τις οποίες διοχετεύόταν στη βορειότερη αίθουσα (Εικ. 10, Κ1), που αρχικώς λειτούργησε ως κινστέρνα. Στην αίθουσα αυτή αποκαλύφθηκαν, επίσης, τα ίχνη αρχαιότερης, ημιλαξευμένης στο βράχο δεξαμενής (Εικ. 10, δ1), η οποία στη φάση της κατασκευής του κτιρίου καταργήθηκε, ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος του κτίσματος εδράστηκαν επί του δαπέδου της – επιχώσθηκε και επικαλύφθηκε με μεταγενέστερο δάπεδο (Εικ. 10, β). Η κεντρική αίθουσα (Εικ. 10, Κ2) έχει επίσης επίμηκες σχήμα, ενώ ο ανατολικός τοίχος της διαμορφώνει εσωτερικό λοξό αναβαθμό, που ακολουθεί το φυσικό ανάγλυφο του βράχου, το οποίο έχει απλώς λιθεπενδυθεί. Στη δυτική όψη της νοτιότερης αίθουσας ανοίγεται μία θύρα, νότια της οποίας έχει διανοιχθεί μεταγενέστερα παράθυρο. Το δάπεδο και των τριών αιθουσών του επιμήκους αυτού κτίσματος διαμορφώθηκε πάνω στην επιφάνεια του σκληρού βράχου, που για το σκοπό αυτό λαξεύθηκε κατά το δυνατόν και επιστρώθηκε με ασβεστοκονίαμα.

Η τοιχοποιία του κτίσματος συνίσταται από απλή, αμελή αργολιθοδομή. Το ποικίλων διαστάσεων λίθινο υλικό χαρακτηρίζει η επιμήκης πλακοειδής μορφή των λίθων που αποσπώνται από το πέτρωμα του βράχου και τοποθετούνται σε πυκνές στρώσεις, μεταξύ των οποίων παρεμβάλλονται άλλοι μικρότεροι, τοποθετημένοι αδιακρίτως κάθετα, οριζόντια ή διαγώνια, προκειμένου να πληρωθεί το σχηματιζόμενο κενό.

Κατά μήκος της δυτικής όψης του κεντρικού κτιρίου διαμορφώνεται ανοιχτός χώρος εν είδει πλατώματος, με τον οποίο επικοινωνούν μέσω των εξωτερικών θυρών τους και οι τρεις αίθουσες. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν εγκάρσια διατεταγμένα τοιχάρια, προσκολλημένα στο δυτικό τοίχο του κεντρικού κτιρίου και τα οποία αποτελούν πρόχειρες, βιαστικές κατασκευές, που σώζονται στο επίπεδο της θεμελίωσης και ανήκουν σε δύο τουλάχιστον μεταγενέστερες οικοδομικές φάσεις (Εικ. 11).

Στη βορειοδυτική και νοτιοδυτική πλευρά του κεντρικού κτιρίου υψώνονταν διώροφοι ορθογωνικοί πύργοι (Εικ. 10, Π2, Π3), ενώ ίχνη θεμελίωσης αρχαιότερου πύργου σώζονται, επίσης, στην ψηλότερη κορυφή του βράχου (Εικ. 10, Π1). Στη νότια πλευρά του χώρου υπάρχει μονόχωρος καμαροσκεπής τοιχογραφημένος αρχικά ναΐσκος, αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος[10].

10. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 96, αριθ. 684.

Εικ. 11. Χάρακας. Φρούριο Χαράκι. Κεντρικό κτίριο. Άποψη από ΝΔ.

Εικ. 12. Χάρακας. Φρούριο Χαράκι. Κεντρικό κτίριο. Δυτική όψη μετά τις επεμβάσεις.

Τα κτίσματα πάνω στο βράχο προσπατεύονται από το δυτικό τείχισμα (Εικ. 10, Τχ1), το οποίο έχει διαμορφωθεί σε δύο διαφορετικές οικοδομικές φάσεις και το οποίο εξυπηρετεί ταυτόχρονα αναλημματικούς και αμυντικούς σκοπούς. Ίχνη όμοιου τειχίσματος (Εικ. 10, Τχ2) σώζονται επίσης στη βορειοανατολική γωνία του ναΐσκου του Σωτήρος.

Σε χαμηλότερο επίπεδο της δυτικής πλευράς του βράχου δημιουργήθηκε προτείχισμα με επάλξεις (Εικ. 10, Τχ5), προκειμένου να προστατεύσει τα κτίσματα που βρίσκονται στην κορυφή της οχύρωσης και τα οποία αποτελούν το έσχατο αμυντήριο των υπερασπιζόμενων το βράχο. Εσωτερικά, κατά μήκος του προτειχίσματος διαμορφώνεται ο περίδρομος του τείχους, ενώ στη νότια πλευρά του σχηματίζεται κλιμακωτή λαξευμένη στο βράχο κατασκευή (Εικ. 10, ΚΛ 1) για την πρόσβαση στο ανώτερο επίπεδο του φρουρίου και στο χώρο του κεντρικού κτιρίου.

Η οχύρωση του βράχου συνεχίζεται προς τα ΒΔ., με λείψανα που σώζονται αποσπασματικά στο επίπεδο της θεμελίωσης, με αποτέλεσμα να παραμένει δύσκολος ο ακριβής προσδιορισμός της αρχικής μορφής και του ακριβούς ρόλου τους στην οχύρωση (Εικ. 10, Τχ6-8). Φαίνεται, πάντως, ότι δημιουργείται μια επιμήκης διάβαση, που οδηγεί από Ν. προς Β. στο εσωτερικό του φρουρίου, η οποία αποτελεί ένα δεύτερο περίδρομο του τείχους. Η νοτιοδυτική γωνία της οχύρωσης ενισχύεται με αντηρίδα (Εικ. 10, Α), ενώ στη συνέχεια το τείχος στρέφεται προς τα ΒΑ. ακολουθώντας τη φυσική διαμόρφωση του βράχου. Στην πλευρά αυτή το τείχος είναι πολύ κατεστραμμένο και σώζεται αποσπασματικά, ενώ το ανατολικότερο τμήμα του διαφοροποιείται ως προς την τοιχοποιία, η οποία προσιδιάζει σε αυτήν του ψηλότερου πύργου (Εικ. 10, Π1) και της θεμελίωσης του δυτικού τειχίσματος (Εικ. 10, Τχ1).

Η πλέον απόκρημνη ανατολική πλευρά παραμένει ουσιαστικά ανοχύρωτη, καθώς μόνον ένα μικρό τοιχάριο συμπληρώνει αποσπασματικά το βράχο (Εικ. 10, Τχ4), ενώ στα νότια του ναΐσκου του Σωτήρα η οχύρωση ενισχύεται με ένα περιορισμένης έκτασης τείχισμα που απολήγει σε επάλξεις (Εικ. 10, Τχ3).

Οι υφιστάμενες οχυρώσεις διαμορφώθηκαν σε διαφορετικές οικοδομικές φάσεις, από τις οποίες η αρχική ανάγεται πιθανώς στη δεύτερη βυζαντινή περίοδο. Σε αυτήν θα πρέπει να αποδοθούν ο ορθογωνικός πύργος στην κορυφή του βράχου (Εικ. 10, Π1), το τείχισμα στο επίπεδο του κτίσματος (Εικ. 10, Τχ1), τα λείψανα του τείχους στη βορειοανατολική γωνία του ναΐσκου (Εικ. 10, Τχ2) και το ανατολικότερο τμήμα του βόρειου τείχους (Εικ. 10, Τχ10), καθώς επίσης η ημιλαξευμένη στο βράχο αρχαιότερη δεξαμενή (Εικ. 10, δ1).

Ωστόσο, ο χώρος φαίνεται ότι απέκτησε οργανωμένο αμυντικό χαρακτήρα μεταγενέστερα, κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. Τα τείχη διαμορφώθηκαν σύμφωνα με τις παλαιότερες αρχές οχύρωσης πριν από την επικράτηση του προμαχωνικού συστήματος (fronte bastionato), που εφαρμόζεται στην Κρήτη από το 16ο αιώνα και εξής, και παρέμειναν σε χρήση καθ' όλη τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Στην περίοδο αυτή ανήκει τόσο το κεντρικό κτίριο, το οποίο εξυπηρέτησε κυρίως ανάγκες στρατωνισμού, όσο και τα υπόλοιπα κτίσματα του φρουριακού συγκροτήματος (Εικ. 10). Προσθήκες και επεμβάσεις πραγματοποιήθηκαν, επίσης, κατά την περίοδο της τουρκικής κατάκτησης, οπότε για ένα διάστημα ο χώρος θα πρέπει να χρησίμευσε ως έδρα κάποιας τοπικής φρουράς, ενώ αργότερα ερημώθηκε, εγκαταλείφθηκε και απώλεσε την αρχική του σημασία. Η τελευταία γνωστή μνεία ανάγεται στις αρχές του 18ου αιώνα, οπότε μαρτυρείται η ύπαρξη πάνω στο βράχο ενός ερειπωμένου σεραγιού, το οποίο μάλιστα αποτελεί αντικείμενο γαμήλιας δωρεάς[11].

11. Ν. Σταυρινίδου, *Μεταφράσεις τούρκικων ιστορικών εγγράφων*, Β΄, Ηράκλειο 1986, σ. 120.

Η Εφορεία, στο πλαίσιο του χρηματοδοτούμενου από την Ευρωπαϊκή Ένωση προγράμματος «Terra-Dias», πραγματοποίησε σειρά επεμβάσεων με κύριο στόχο την προστασία του μνημειακού συνόλου από την επερχόμενη φθορά, την αποκατάσταση και την ανάδειξή του. Συγκεκριμένα, κατά το έτος 2000 εκτελέστηκαν οι εξής εργασίες: Εκτεταμένοι καθαρισμοί και ανασκαφική έρευνα. Μελέτη αποτύπωσης, αποκατάστασης και ανάδειξης του φρουριακού συγκροτήματος και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του. Τμηματικές στερεώσεις και λιθοσυμπληρώσεις της τοιχοποιίας.

Σε όλες τις επεμβάσεις έγινε χρήση υλικού που περισυνελέγη από το μνημειακό χώρο και από τη γύρω περιοχή. Κατά τη δόμηση παρέμεινε ελεύθερο το περίγραμμα της εξωτερικής επιφάνειας των λίθων, ενώ τοποθετήθηκαν φύλλα μολύβδου, προκειμένου να καθίστανται διακριτές οι νέες επεμβάσεις. Για την κατασκευή των συνδετικών κονιαμάτων, των εσωτερικών επιχρισμάτων και του δαπέδου του κτιρίου, χρησιμοποιήθηκαν συμβατά υλικά που υποδείχθηκαν από το τμήμα χημικών-μηχανικών (Τομέας Επιστήμης και Τεχνικής των Υλικών) του ΕΜΠ, μετά από μελέτη των αρχικών κονιαμάτων του μνημείου.

Στην ανασκαφική έρευνα, στη μελέτη και στην επίβλεψη του έργου συνεργάστηκαν η μόνιμη αρχαιολόγος Ειρ. Θεοχαροπούλου, με τους έκτακτους υπαλλήλους, τον αρχαιολόγο Π. Επιτροπάκη, τον αρχιτέκτονα Β. Βασιλειάδη, τον πολιτικό μηχανικό Θ. Δημόπουλο, τους σχεδιαστές Α. Λαδιανού, Στ. Καψάλη, Γ. Κοντογιάννη. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με συνεργείο μόνιμων και έκτακτων εργατοτεχνιτών της Εφορείας με επικεφαλής τον αρχιτεχνίτη Θ. Φανουράκη και τον Ν. Σουρανάκη.

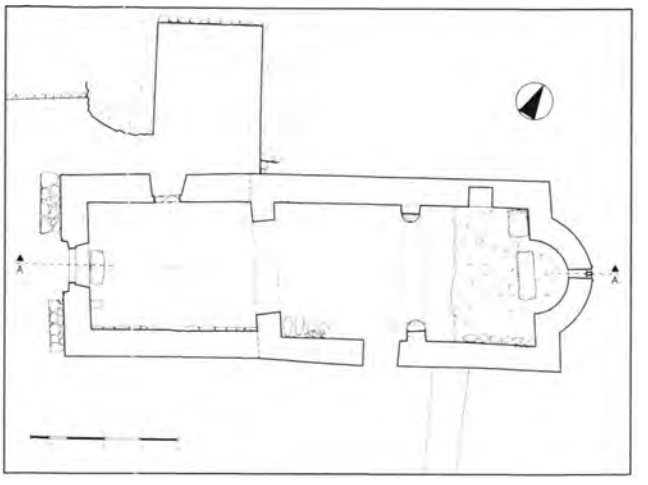
Καστελλιανά

Ναός Εισοδίων Θεοτόκου Κάστελλου

Ο ναός των Εισοδίων Θεοτόκου βρίσκεται στον οχυρωμένο λόφο Κάστελλο των Καστελλιανών Μονοφατσίου, το ελληνικό «Ριζόκαστρο», που κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας μετονομάστηκε κατά την προφιλή συνήθεια της εποχής σε Belvedere[12].

Πρόκειται για μονόχωρο ναΰδριο με κεραμοσκεπή στέγη, που στεγάζεται με ημικυλινδρική καμάρα ενισχυμένη με σφενδόνια (Εικ. 13). Στην ανατολική πλευρά εξέχει η καμπύλη αψίδα του Ιερού (Εικ. 14). Η δυτική πλευρά έχει μεταγενέστερα επεκταθεί με την προσθήκη νάρθηκα, που καλύπτεται με οξυκόρυφη καμάρα και επικοινωνεί με τον κυρίως ναό με τοξωτό άνοιγμα. Η αρχική είσοδος του μνημείου βρίσκεται στη νότια πλευρά του, όπου υπάρχει ορθογωνικό θύρωμα με οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο, ενώ στη δυτική πλευρά του νάρθηκα ανοίγεται, επίσης, μνημειώδες γοτθικίζον θύρωμα ενετικών χρόνων (Εικ. 15).

Το μνημείο αρχικά θα πρέπει να ήταν κατάγραφο, τοιχογραφημένο σε δύο διαφορετικές χρονικές περιόδους. Από τον αρχαιότερο χρονολογικά τοιχογραφικό διάκοσμο του κυρίως ναού σώζονται ελάχιστα σπαράγματα παραστάσεων, κυρίως στο βόρειο τμήμα της ημικυλινδρικής καμάρας, που λόγω της προχωρημένης αποσάθρωσης των κονιαμάτων παραμένουν αδιάγνωστες. Το ίδιο ισχύει, επίσης, για τις τοιχογραφίες του νάρθηκα, οι οποίες σώζονται επίσης αποσπασματικά και υπό τις παρούσες συνθήκες δεν μπορούν να προσφέρουν στοιχεία ασφαλούς εικονογραφικής ταύτισης. Διακρίνονται ωστόσο μορφές αγίων σε στηθάρια, που κοσμούν το ενισχυτικό σφενδόνιο, καθώς επίσης τμήμα πλατιάς, πολυπρόσωπης σύνθεσης

Εικ. 13. Καστελλιανά. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου Κάστελλου. Κάτοψη.

Εικ. 14. Καστελλιανά. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου Κάστελλου. Άποψη από Α.

12. Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, σ. 194 κ.ε.

Εικ. 15. Καστελλιανά. Ναός Εισοδίων Θεοτόκου Κάστελλου. Το θύρωμα του νάρθηκα.

της Δευτέρας Παρουσίας, ίχνη τοιχογραφιών που εικονίζουν σκηνές του βίου της Θεοτόκου (Προσευχή Ιωακείμ, Προσευχή Άννας, Γέννηση Θεοτόκου, Κολακεία, Ευλογία Θεοτόκου, Εισόδια), καθώς επίσης μορφές έφιππων στρατιωτικών και ολόσωμων μετωπικών αγίων. Πρόκειται για παραστάσεις που επί τη βάσει τεχνοτροπικών κριτηρίων μπορεί να αναχθούν στο 14ο αιώνα.

Κατά το έτος 2000, η Εφορεία στο πλαίσιο του κοινοτικού προγράματος «Terra-Dias» πραγματοποίησε στο μνημείο τις παρακάτω εργασίες: α) Καθαίρεση εσωτερικών και εξωτερικών επιχρισμάτων από τσιμεντοκονία και κατασκευή νέων εσωτερικών επιχρισμάτων, σύμφωνα με σχετική μελέτη του τμήματος χημικών-μηχανικών του ΕΜΠ. β) Στερεώσεις περιμετρικά των ορίων των τοιχογραφιών και κάλυψη του συνόλου της ζωγραφικής επιφάνειας με γάζες για την άμεση προστασία τους. γ) Στεγάνωση του μνημείου και κατασκευή υδρορροών και αποστραγγιστικού δικτύου για την απορροή των ομβρίων υδάτων. δ) Μερική αποκεράμωση και ανακεράμωση της στέγης. ε) Καθαρισμοί, αποχωματώσεις, ενίσχυση αναλημματικού τοίχου.

Στην ανασκαφική έρευνα, στη μελέτη και στην επίβλεψη του έργου συνεργάστηκαν η μόνιμη αρχαιολόγος Ειρ. Θεοχαροπούλου με τους έκτακτους υπαλλήλους: τον αρχαιολόγο Π. Επιτροπάκη, τον αρχιτέκτονα Β. Βασιλειάδη, τον πολιτικό μηχανικό Θ. Δημόπουλο, το σχεδιαστή Στ. Καψάλη και τη μόνιμη τεχνολόγο μηχανικό Κ. Αυγέρη. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με συνεργείο μόνιμων συντηρητών με επικεφαλής τον Α. Κριτζαλάκη, μόνιμων και έκτακτων εργατοτεχνιτών της Εφορείας, με επικεφαλής τους Ν. Σουρανάκη και Μ. Ξαγοραράκη.

Πύργος

Ναός Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου

Ο δίκλιτος σήμερα – αρχικά τρίκλιτος – ναός των Αγίων Γεωργίου και Κωνσταντίνου στον Πύργο Μονοφατσίου καλύπτεται με ημικυλινδρικές καμάρες[13]. Το υφιστάμενο βορειότερο αρχικό κλίτος είναι αφιερωμένο στον άγιο Γεώργιο, ενώ το χαμηλότερο νότιο στον άγιο Κωνσταντίνο και αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη[14]. Ίχνη της γένεσης της κόγχης του κατεστραμμένου σήμερα βόρειου κλίτους του ναού, το οποίο ήταν πιθανότατα αφιερωμένο στην αγία Ελένη, σώζονται στα βορειοανατολικά υφιστάμενου κτίσματος.

Και τα δύο σωζόμενα κλίτη διατηρούν εκτεταμένα ίχνη τοιχογραφικού διακόσμου[15]. Αξίζει να σημειωθούν οι έξι σκηνές από το μαρτύριο του τιμώμενου στο βόρειο κλίτος αγίου Γεωργίου (ο άγιος Γεώργιος ενώπιον του ηγεμόνος, ο άγιος στη φυλακή, ο ραβδισμός του αγίου, ο άγιος εν τω τροχώ, ο άγιος ξεόμενος, η αποτομή του αγίου), ενώ στο νότιο οι τέσσερις σκηνές από το βίο του Μεγάλου Κωνσταντίνου συνθέτουν ένα ιδιαίτερα πρωτότυπο σύνολο. Πρόκειται για τη γέννηση του Κωνσταντίνου, τη μεταφορά του ως βρέφους στην αυλή του Διοκλητιανού, την ευλογία των αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης και την παράσταση που συνδυάζει εικονογραφικά τη μάχη στη Μουλβία γέφυρα και την είσοδο του Κωνσταντίνου στη Ρώμη, μετά από τη μάχη[16].

Στο κλίτος του αγίου Γεωργίου εντοπίζεται το χέρι ενός καλλιτέχνη ο οποίος συγγενεύει τεχνοτροπικά με το ζωγράφο των σκηνών του βίου του αγίου Κωνσταντίνου και παραπέμπει στην τέχνη του τέλους του 13ου αιώνα[17]. Στο κλίτος του αγίου Κωνσταντίνου υπήρχαν δύο σύγχρονες επιγραφές, οι οποίες αναφέρονται στον ίδιο κτήτορα, τον Γεώργιο Παχνούτη, η μία στον ανατολικό τοίχο, η οποία χρονολογεί τον τοιχογραφικό διάκοσμο το 1314-1315, ενώ η δεύτερη, που σήμερα έχει καταστραφεί, βρισκόταν στο δυτικό τοίχο[18]. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος αυτού του κλίτους, που εντάσσεται στο πλαίσιο της παλαιολόγειας παράδοσης και τονίζει τους δεσμούς της ενετοκρατούμενης Κρήτης με το αυτοκρατορικό κέντρο, φαίνεται ότι έχει εκτελεστεί από δύο διαφορετικούς ζωγράφους[19].

Η Εφορεία πραγματοποίησε μελέτη διαμόρφωσης του αύλειου χώρου του ναού, ο οποίος ήταν εξ ολοκλήρου καλυμμένος με άοπλο σκυρόδεμα (Εικ. 16). Κατά τη διάρκεια των εργασιών αφαίρεσης του σκυροδέματος αποκαλύφθηκαν ταφές

13. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 104, 126-127, 339, 340, 374-377, εικ. 337. K. Gallas, *Mittel- und spätbyzantinische Sakralarchitektur der Insel Kreta*, München 1983, σ. 57, σχέδ. 16.

14. Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 199, εικ. 149, σ. 202, σημ. 415, σ. 280-281, σημ. 489, σ. 307, σημ. 519.

15. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 96, αριθ. 687.

16. Μ. Βασιλάκη, Εικονογραφικοί κύκλοι από τη ζωή του Μ. Κωνσταντίνου σε εκκλησίες της Κρήτης, *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 1, (1987), σ. 66-74.

17. Ό.π., σ. 65, σημ. 7.

18. Gerola, *Monumenti*, τ. IV, Venezia 1932, σ. 570, αριθ. 13 και σ. 570-571, αριθ. 14.

19. Βασιλάκη, ό.π., σ. 65, σημ. 7, σ. 80-81.

Εικ. 16. Πύργος. Ναός Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου. Ο αύλειος χώρος από Δ. μετά τις επεμβάσεις.

Εικ. 17. Πύργος. Ναός Αγίου Γεωργίου και Κωνσταντίνου. Ταφές στο δυτικό τοίχο.

και πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα που έφερε στο φως συστάδα οκτώ ταφών σε επαφή με το νότιο τμήμα του δυτικού τοίχου του ναού, εκ των οποίων οι τέσσερις είναι παιδικές, ενώ μία μεμονωμένη ταφή εντοπίστηκε νότια της νοτιοανατολικής γωνίας του ναού (Εικ. 17). Πρόκειται για κιβωτιόσχημους τάφους, κτιστούς με πλακοειδείς λίθους, συνδεδεμένους με λασπόχωμα και καλυμμένους με ακανόνιστες ταφόπλακες. Τα πενιχρά ευρήματα που προέκυψαν από αυτούς και περιλαμβάνουν περιορισμένο αριθμό οστράκων εφυαλωμένης κεραμικής, ενεπίγραφη κεραμίδα με το χαρακτηριστικό συμπλήμα *IC XC NI KA* και νόμισμα ενετικής περιόδου παραπέμπουν σε χρονολόγησή τους στην περίοδο της Ενετοκρατίας.

Κατά το έτος 2000 πραγματοποιήθηκαν στον αύλειο χώρο του μνημείου οι παρακάτω επεμβάσεις: α) Αφαίρεση του σκυροδέματος από τον αύλειο χώρο. β) Ανασκαφική διερεύνηση, αποκάλυψη κιβωτιόσχημων τάφων, αποτύπωση και κατάχωση. γ) Επίστρωση αύλειου χώρου με ακανόνιστες λίθινες πλάκες. δ) Κατασκευή περιμετρικού τοιχίου από αργολιθοδομή και λιθόκτιστων κλιμάκων για την πρόσβαση στον αύλειο χώρο. ε) Κατασκευή κλιμακωτού τοιχίου προς Δ. για την υποδοχή μεταλλικού κιγκλιδώματος.

Για την ανασκαφική έρευνα, τη μελέτη και την επίβλεψη του έργου συνεργάστηκαν η μόνιμη αρχαιολόγος Ειρ. Θεοχαροπούλου με τους έκτακτους υπαλλήλους: τον αρχαιολόγο Π. Επιτροπάκη, τον αρχιτέκτονα Β. Βασιλειάδη, τον πολιτικό μηχανικό Θ. Δημόπουλο, τους σχεδιαστές Α. Λαδιανού, Στ. Καψάλη, Γ. Κοντογιάννη. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με συνεργείο μόνιμων και έκτακτων εργατοτεχνιτών της Εφορείας, με επικεφαλής τους αρχιτεχνίτες Θ. Φανουράκη και Μ. Ξαγοραράκη.

ΕΙΡΗΝΗ ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΧΑΝΙΩΝ

Χανιά

Επιπρομαχώνας Αγίου Δημητρίου (Lando)

Ο εξωτερικός οχυρωματικός περίβολος των Χανίων κατασκευάστηκε μεταξύ του 1538 και του 1645, έτος κατάληψης της πόλης από τους Τούρκους, πάνω σε αρχικά σχέδια του Βερονέζου αρχιτέκτονα Michele Sanmichieli, τα οποία στην πορεία υλοποίησης του έργου τροποποιήθηκαν και συμπληρώθηκαν[20]. Ο επιπρομαχώνας του Αγίου Δημητρίου ολοκληρώθηκε το 1602 και, όπως φαίνεται από τη σχετική έκθεση του Γενικού Προβλεπτού Benetto Moro, παρουσίαζε μεγάλα προβλήματα από την αρχή εξαιτίας του μεγάλου ύψους του προς την πλευρά της πόλης, με συνέπεια την ύπαρξη μεγάλων ωθήσεων από τις επιχώσεις. Κατά το 1993, εξαιτίας υπερβολικής διαβροχής από το σύστημα άρδευσης του Δήμου Χανίων, κατέρρευσε μεγάλο τμήμα του από τη βόρεια πλευρά του, έτσι ώστε να εγκυμονεί σοβαρούς κινδύνους για το μνημείο και τους περιοίκους. Κατασκευάστηκε αρχικά μεγάλο ικρίωμα αντιστήριξης και το θέμα είχε παραμείνει για μεγάλο διάστημα σε εκκρεμότητα.

Το έργο εντάχθηκε στο ΠΕΠ του Β΄ ΚΠΣ, στο πλαίσιο της Προγραμματικής Σύμβασης της παλαιάς πόλης Χανίων και ανατέθηκε η εκτέλεσή του στην Εφορεία. Αφού αποφορτίστηκε το τμήμα αυτό από τις επιχώσεις και κατασκευάστηκε μεγάλο ικρίωμα, άρχισε η ανακατασκευή της τοιχοποιίας από κοινούς λίθους ενισχυμένους με κονίαμα και εσωτερικές ενισχύσεις (Εικ. 18). Ιδιαίτερη μέριμνα υπήρξε για την τοποθέτηση διαβαθμισμένου υλικού για τη συμπλήρωση της επίχωσης και τη δημιουργία διεξόδων αποστράγγισης. Μετά την αποκατάσταση της κύριας βλάβης του μνημείου συνεχίστηκε με βάση

20. Gerola. *Monumenti*, τ. I, Venezia 1905, σ. 415-472.

Εικ. 18. Χανιά. Ο επιπρομαχώνας Αγίου Δημητρίου (Lando) κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 19. Χανιά. Rivellino del Porto(φρούριο Φιρκά). Ο αύλειος χώρος κατά τη διάρκεια των εργασιών.

τη μελέτη, που συντάχθηκε από την Υπηρεσία, η στερέωση και αποκατάσταση ολόκληρης της εξωτερικής επιφάνειας, όπου υπήρχαν πολλές παλαιότερες επεμβάσεις, καθώς και η απομάκρυνση περιμετρικών καταπτώσεων, που προκαλούσαν αλλοίωση. Στη νοτιοδυτική πλευρά διαπιστώθηκε κατάπτωση μεγάλων τμημάτων τοιχοποιίας από τους τουρκικούς βομβαρδισμούς, η οποία είχε επισκευαστεί πρόχειρα, με ενσωμάτωση μεγάλων τμημάτων των πεσμένων τοίχων. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες έρευνες και μετακινήσεις επιχώσεων στην επιφάνεια του επιπρομαχώνα, όπου διαπιστώθηκε, παρά τη μεγάλη αναμόχλευση που είχε γίνει στο παρελθόν, η διάσωση επαρκών στοιχείων από το σύστημα άμυνάς του με εναλλαγές θέσεων για πυροβόλα και θωρακίων (parapetti). Επίσης, ανακατασκευάστηκε σε μεγάλη έκταση ο λιθόστρωτος περίδρομος που περιέτρεχε την κυκλική επιφάνεια. Το δύσκολο αυτό έργο επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης, ο αρχιτέκτονας Φ. Τσαγάκης, η πολιτικός μηχανικός Θ. Κοκκαλάκη και επικεφαλής του συνεργείου ήταν ο έμπειρος αρχιτεχνίτης Α. Δελήμπασης.

Rivellino del Porto (φρούριο Φιρκά)

Το φρούριο είναι χτισμένο στη δυτική πλευρά του λιμανιού και προστάτευε με τις κανονιοθυρίδες του, διατεταγμένες σε δύο επίπεδα, την είσοδό του, η οποία σε περίπτωση πολιορκίας κλεινόταν με αλυσίδα, που στηριζόταν στον απέναντι πυργίσκο του φάρου. Ο κυκλικός προμαχώνας, που είχε χτιστεί για τον ίδιο σκοπό από το Γενοβέζο Enrico Pescatore στις αρχές του 13ου αιώνα, ενσωματώθηκε στη μεταγενέστερη οχύρωση. Η συνεχής στρατιωτική χρήση του φρουρίου κατά την Τουρκοκρατία, τους χρόνους της Κρητικής Πολιτείας μέχρι και πρόσφατα είχε επιφέρει σημαντικές αλλαγές στον αρχικό σχεδιασμό και είχε διαφοροποιήσει τα επίπεδα. Με την παραχώρησή του στο ΥΠΠΟ έγιναν περιοδικά αρκετές εργασίες αποκατάστασης του μνημείου, το οποίο χρησιμοποιήθηκε άτυπα για τη στέγαση εργαστηρίων συντήρησης και αποθηκών των δύο Εφορειών, καθώς και πολιτιστικών συλλόγων, ενώ στη μεγάλη αίθουσα είχαν πραγματοποιηθεί εκθέσεις και άλλες εκδηλώσεις. Ο αύλειος χώρος είχε παραχωρηθεί στο Δημοτικό Περιφερειακό Θέατρο Κρήτης, το οποίο είχε τοποθετήσει ένα λυόμενο θέατρο, που προκαλούσε σοβαρή αισθητική βλάβη στο μνημείο. Με αφορμή το ότι θα έπρεπε να αρχίσουν οι εργασίες έρευνας του χώρου, απομακρύνθηκε το θέατρο και περιορίστηκε η χρήση του αύλειου χώρου (Εικ. 19).

Από τις ανασκαφικές έρευνες προέκυψε η διαπίστωση ότι αρχικά το Rivellino del Porto ήταν διαμορφωμένο σε δύο σαφή επίπεδα, την «υψηλή» πλατεία (piazza alta) και τη «χαμηλή» πλατεία (piazza bassa), από τις οποίες η πρώτη διαμορφωνόταν μεταξύ της μεγάλης θολωτής δεξαμενής, που καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος της αυλής και του ανατολικού εξωτερικού τείχους με τις κανονιοθυρίδες. Βορειοδυτικά κατέληγε σε ημικύκλιο. Η υψηλή πλατεία καταλάμβανε το μεγαλύτερο μέρος του χώρου από την είσοδο του φρουρίου μέχρι την «πλατεία πυροβολικού» στο ανώτερο επίπεδο, προς τη βόρεια πλευρά, που υπήρχε πάνω από τους έξι μεγάλους θολωτούς χώρους με τις κανονιοθυρίδες (casamatte). Από τα αποτυπώματα στο κονίαμα, διαπιστώνεται ότι η υψηλή πλατεία ήταν στρωμένη με ορθογώνιες πλάκες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το σύστημα συγκέντρωσης των ομβρίων υδάτων από τις στέγες και την πλατεία για την πλήρωση της μεγάλης δεξαμενής. Στην κατώτερη πλατεία, της οποίας το αρχικό επίπεδο ήταν περίπου το ίδιο με τους έξι θολωτούς χώρους της βόρειας πτέρυγας, εντοπίστηκαν αλλεπάλληλοι αποχετευτικοί αγωγοί, που μετέφεραν τα ύδατα εκτός του φρουρίου. Οι πλέον πρόσφατοι από αυτούς είχαν καλυφθεί με μαύρες πλάκες βεζουβίου, με τις οποίες είχε πλακοστρωθεί η περιοχή του λιμανιού κατά τα τέλη του 19ου αιώνα. Οι εργασίες συνεχίζονται, ενώ παράλληλα συντάσσεται από την αρχιτέκτονα της Εφορείας Μ. Αγγελάκη, με αρχαιολογική τεκμηρίωση του Κ. Ψαράκη, μελέτη αποκατάστασης του μνημείου και διαμόρφωσης του αύλειου χώρου, προκειμένου το έργο να ενταχθεί στο ΠΕΠ Κρήτης.

Εικ. 20. Συλλογή Ιεράς Μητροπόλεως Κισάμου και Σελίνου. Η εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου μετά τη συντήρηση.

Εικ. 21. Ενορία Βλάτους Κισάμου. Η εικόνα της Ζωοδόχου Πηγής μετά τη συντήρηση.

ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ ΕΙΚΟΝΩΝ-ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΩΝ

Στο εργαστήριο συντήρησης, που στεγάζεται στην ενετική πυριτιδαποθήκη της οδού Θεοτοκοπούλου στην παλαιά πόλη Χανίων, συνεχίστηκε η συντήρηση εικόνων από τη Συλλογή της Ιεράς Μητροπόλεως Κισάμου και Σελίνου, που είχαν συγκεντρωθεί με πρωτοβουλία του οικείου ιεράρχου προ ετών. Οι εικόνες στο μεγαλύτερο μέρος τους χρονολογούνται κατά το 18ο και 19ο αιώνα και προέρχονται από ναούς των δύο επαρχιών. Μεταξύ αυτών η εικόνα της Κοιμήσεως της Θεοτόκου του α΄ μισού του 17ου αιώνα (Εικ. 20) και της Ζωοδόχου Πηγής από το Βλάτος (Εικ. 21), που παρουσιάζει έντονα προβλήματα από απανθράκωση του κάτω μέρους της, ενδιαφέρον έργο τοπικού ζωγράφου των μέσων του 18ου αιώνα, που εμφανίζεται συχνά στην περιοχή της Κισάμου. Συνεχίστηκε η συντήρηση εικόνων από την ενορία Πλατάνου Κισάμου, που φυλάσσονται στον κεντρικό ναό και χρονολογούνται στο 18ο και 19ο αιώνα. Μεταξύ αυτών και βημόθυρα με τους αγίους Ιωάννη Χρυσόστομο και Γρηγόριο Θεολόγο, καλό έργο του α΄ μισού του 17ου αιώνα. Από την ενορία Δραπανιά Κισάμου προέρχεται η εικόνα του αγίου Νικολάου, ένα εξαίρετο έργο που μπορεί να χρονολογηθεί περί το 1500. Ο άγιος εικονίζεται μετωπικός να ευλογεί με το δεξιό χέρι, ενώ με το αριστερό κρατεί κατάκοσμο κλειστό Ευαγγέλιο. Χαμηλά υπάρχει ο χαρακτηριστικός τροχός από το οικόσημο της οικογένειας των Molin. Στο πάνω μέρος της εικόνας οι μορφές του Χριστού και της Παναγίας, που προσφέρουν αντίστοιχα στον άγιο το Ευαγγέλιο και το ωμοφόριο, έχουν αποδοθεί με μικρογραφική αρτιότητα (Εικ. 22). Από τον εγκαταλελειμμένο ναό του Αγίου Αντωνίου στο Ξηροκάμπι Κυδωνίας προέρχεται η εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας του 17ου αιώνα, που καλυπτόταν από αντίστοιχη παράσταση του τέλους του 19ου αιώνα με μερική επιζωγράφηση του 18ου αιώνα. Τόσο η εικόνα αυτή όσο και τρεις ακόμη εικόνες από το ίδιο τέμπλο του 18ου αιώνα είχαν χρησιμοποιηθεί από σύγχρονο ζωγράφο ως απλά ξύλα, πάνω στα οποία είχε καρφωθεί πεπιεσμένο χαρτόνι ως επιφάνεια ζωγραφικής. Τις εργασίες συντήρησης εικόνων-τοιχογραφιών πραγματοποίησαν οι μόνιμοι συντηρητές Μ. Τρουλινός, Γ. Μακράκης, Ν. Ποθητός, Χ. Σγουράκη, Ν. Λιγοξυγκάκης, Κ. Νικολουδάκης και οι ωρομίσθιοι Γ. Σιγανάκης, Α. Σκουλάκη, Ι. Στεφανουδάκη, Α. Καραπατάκη και Μ. Βασιλικάκη.

Επίσης, σε συνεργασία με τη Διεύθυνση Συντήρησης Αρχαιοτήτων (υπεύθυνος Α. Πατεράκης) συνεχίστηκε η συντήρηση του τέμπλου και εικόνων του ναού της Κοιμήσεως της Θεοτόκου Λιτσάρδας Αποκορώνου. Το τέμπλο αποτελεί ενδιαφέρον έργο του β΄ μισού του 19ου αιώνα με πλούσιο φυτικό και ζωικό διάκοσμο και μπορεί να αποδοθεί στον ιερέα Ιωάννη Πρινόλη από τον Κεφαλά Αποκορώνου. Οι εικόνες του 1894 υπογράφονται μεν από τον καλό ζωγράφο Ιωάννη Αλυγιζάκη, η συστηματική όμως διογραφή του ονόματός του φαίνεται ότι έχει σχέση με τη συνεργασία του με το δάσκαλό του, το Ρεθύμνιο

Εικ. 22. Ενορία Δραπανιά Κισάμου. Η εικόνα του αγίου Νικολάου μετά τη συντήρηση.

Εικ. 23. Φαλάσαρνα Κισάμου. Ναός Αγίου Ιωάννου Ξένου. Ο άγιος Ιωάννης ο Ξένος.

Αντώνιο Βεβελάκη[21], του οποίου η συνεισφορά είναι ευδιάκριτη. Αφού συντηρήθηκαν οι εικόνες και το τέμπλο, επανήλθαν στη θέση τους οι τρεις δεσποτικές που είχαν αντικατασταθεί από άλλες νεότερες και έτσι το σύνολο επανέκτησε την αρχική του μορφή.

Από τα συνεργεία συντήρησης συνεχίστηκαν εργασίες στερέωσης και καθαρισμού του διακόσμου του ναού του Αγίου Ιωάννη του Ξένου (Αϊ κυρ Γιάννη) στη Φαλάσαρνα Κισάμου[22], που χρονολογείται στο β΄ μισό του 13ου και στο α΄ μισό του 14ου αιώνα (Εικ. 23). Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι αναγνωρίζονται στοιχεία εικονογραφικού κύκλου του τοπικού αγίου, που έζησε κατά τα τέλη του 10ου και το α΄ μισό του 11ου αιώνα. Περιορισμένης έκτασης εργασίες στερέωσης και καθαρισμού του διακόσμου συνεχίστηκαν και στο ναό του Αγίου Βασιλείου Γλώσσας Κισάμου[23], έργο λαϊκότροπο καλού τεχνίτη του β΄ μισού του 14ου αιώνα, που ακολουθεί την παλαιολόγεια παράδοση. Συνεχίστηκε η στερέωση και ο καθαρισμός από ασβεστώματα του διακόσμου στο παλαιό καθολικό της Μονής Γωνιάς Κισάμου (Εικ. 24) και αποκαλύφθηκαν παραστάσεις από το χριστολογικό κύκλο του πρώτου στρώματος, που χρονολογείται στο α΄ μισό του 14ου αιώνα. Ο ναός χτίστηκε σε τρεις περιόδους. Αρχικό είναι το ανατολικό τμήμα του βόρειου κλίτους, το οποίο χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε κατά το α΄ μισό του 14ου αιώνα. Στη συνέχεια, κατά το 15ο αιώνα, επεκτάθηκε προς Δ. με μια όμοια, μεγαλύτερων διαστάσεων, καμαροσκέπαστη αίθουσα, που τοιχογραφήθηκε κατά το α΄ μισό του 15ου αιώνα με εξαίρετης ποιότητας διάκοσμο. Χαμηλά εικονίζονται ολόσωμοι άγιοι και στην οξυκόρυφη καμάρα σκηνές από το χριστολογικό και το θεομητορικό κύκλο. Στο δυτικό τύμπανο διασώζεται απολεπισμένη σε μεγάλη έκταση, παράσταση της Κλίμακας του Ιωάννη. Κατά το 16ο αιώνα προστέθηκε στη νότια πλευρά καμαροσκέπαστο κλίτος, ισομέγεθες με τον αρχικό ναό, με τον οποίο επικοινωνεί με τοξωτό άνοιγμα, που κατέστρεψε μερικώς το διάκοσμο και χρησιμοποιήθηκε ως οστεοφυλάκιο, όπως φαίνεται από τη μεγάλη κρύπτη κάτω από το δάπεδό του. Κατά τον 20ό αιώνα κατεδαφίστηκε το ανατολικό μέρος του κλίτους και αντικαταστάθηκε από απλό τοίχο. Στο παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί από την

21. Ο Αντώνιος Βεβελάκης και οι μαθητές του μπορούν να θεωρηθούν ως οι συνεχιστές της Κρητικής Σχολής έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα. Βλ. Ν.Β. Δρανδάκης, Σχεδίασμα παρουσίασης του Αντωνίου Βεβελάκη, ζωγράφου των δεσποτικών εικόνων του καθεδρικού ναού Ρεθύμνης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 7-8 (Ιαν.-Δεκ. 1992), σ. 68-88, εικ. 1-9. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αδιάσπαστη συνέχεια που εντοπίζεται στην περιοχή του Ρεθύμνου από το 17ο έως τις αρχές του 20ού αιώνα, βλ. Μ. Ανδριανάκης, *Ιερά Μονή Πρέβελη*. Ρέθυμνο 1996 και 1998, σ. 69.

22. Κ. Λασσιθιωτάκης, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης. Α΄: Επαρχία Κισάμου, *ΚρητΧρον* ΚΑ΄ (1969), σ. 181. Μ. Ανδριανάκης, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή Γδερνέττου, *Πεπραγμένα του Ε΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος 1981*, Β΄, Ηράκλειο 1985, σ. 14-53, πίν. Γ΄-ΙΗ΄.

23. Λασσιθιωτάκης, ό.π., σ. 459-493.

Εικ. 24. Μονή Γωνιάς Κισάμου. Τοιχογραφίες στο παλαιό καθολικό.

Εικ. 25-26. Σούγια Σελίνου. Βασιλική Α΄. Λεπτομέρειες του ψηφιδωτού δαπέδου μετά τη συντήρηση.

Εφορεία εκτεταμένες εργασίες αποκατάστασης του ναού και αποκάλυψης του τοιχογραφικού διακόσμου από τους συντηρητές Δ. Τσίγκανα, Χ. Καραπατάκη και Α. Φυντικάκη, οι οποίες συνεχίζονται.

Στο εργαστήριο συντήρησης ψηφιδωτού και κεραμικών (συντηρητές Π. Στελάκη-Λιονουδάκη και Β. Λιονουδάκης) ολοκληρώθηκε η συντήρηση του ψηφιδωτού δαπέδου από την παλαιοχριστιανική βασιλική Α΄ της Σούγιας Σελίνου (Εικ. 25-26), που ανασκάφηκε στο παρελθόν από τον ακαδημαϊκό Α. Ορλάνδο[24], το οποίο είχε απομακρυνθεί εν μέρει προ ετών. Τα συντηρημένα τεμάχια του μεσαίου κλίτους, όσα περιλαμβάνονται στο εσωτερικό του νεότερου ναού που χτίστηκε στη θέση του, επανατοποθετήθηκαν. Απομένει το εκτός του σύγχρονου ναού τμήμα, καθώς και του νάρθηκα, όπου υπάρχει πρόβλημα λόγω έντονης καθίζησης. Συνεχίστηκε η συντήρηση τμημάτων ψηφιδωτού δαπέδου, που μεταφέρθηκε από σωστική ανασκαφή στη Χερσόνησο Ηρακλείου. Επίσης, συνεχίστηκε ο καθαρισμός, διαλογή και συντήρηση αγγείων και οστράκων από τις παλαιότερες εργασίες της Εφορείας, που είχαν συγκεντρωθεί στις αποθήκες της, και από τις συνεχιζόμενες στο φρούριο της Παλιόχωρας Σελίνου.

Περιβόλια

Ναός Αγίων Παντελεήμονα και Δημητρίου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 55).

Ο δίκλιτος ναός βρίσκεται σε αγροτική τοποθεσία του χωριού Περιβόλια Κυδωνιάς, κοντά στις πηγές Μπουτσουνάρια, οι οποίες από τα χρόνια της Βενετοκρατίας τροφοδοτούσαν την πόλη των Χανίων (Εικ. 27). Ο ναός είχε υποστεί πλήρη αλλοίωση της μορφής του και στατικά προβλήματα από διαδοχικές επεμβάσεις αλλά και από τις πρόσφατες αυθαίρετες εργασίες της Ενορίας Περιβολίων. Αν και ο ναός αναφέρεται στον κατάλογο των τοιχογραφημένων, δεν διέσωζε τοιχογραφικό διάκοσμο λόγω της πλήρους κάλυψής του από ασβεστοκονίαμα. Μετά από την αυτοψία έγινε διακοπή εργασιών και ξεκίνησαν από κοινού με την Ενορία εργασίες έρευνας και αποκατάστασης του ναού. Διαπιστώθηκε ότι αρχικά χτίστηκε το νότιο κλίτος στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου, στη συνέχεια προστέθηκε το δεύτερο κλίτος σε μικρή χρονική απόσταση από το αρχικό. Το βόρειο κλίτος, εκτός του ανατολικού τοίχου και της αψίδας, καθώς και η ανωδομή του νότιου κατέρρευσαν και στη συνέχεια ο ναός ανακατασκευάστηκε με μεγέθυνση του βόρειου κλίτους, αφού μετακινήθηκε ο διαχωριστικός τοίχος και κατασκευάστηκε τόξο επικοινωνίας των κλιτών στα δυτικά του ναού. Η στέγαση των ναών έγινε με δύο οξυκόρυφες καμάρες, που καλύφθηκαν από κουρασάνι. Κατά το 19ο αιώνα προστέθηκε μονόλοβο κωδωνοστάσιο στο μέσον της δυτικής όψης.

Η αρχική τοιχοποιία αποτελείται από λαξευτό ψαμμίτη με παρεμβολή τοπικά οστράκων, που δίδουν την αίσθηση ενός

24. Α.Κ. Ορλάνδος, Η παλαιοχριστιανική βασιλική της Συίας, *ΚρητΧρον* Ζ΄ (1953), σ. 337-359.

Εικ. 27. Περιβόλια. Ναός Αγίων Παντελεήμονα και Δημητρίου κατά τη διάρκεια των εργασιών.

αμελούς πλινθοπερίκλειστου συστήματος[25]. Η νότια όψη διαρθρώνεται πλαστικά με τρία διπλά, έντονα εξέχοντα τυφλά αψιδώματα από λαξευτό πωρόλιθο με περιορισμένη χρήση πλίνθου[26], το παράθυρο της αψίδας είναι δίλοβο μέσα σε τετράγωνο, λαξευτό πλαίσιο. Δοκιμαστικές τομές στο νεότερο κλίτος αποκάλυψαν ενδιαφέροντα τοιχογραφικό διάκοσμο με έντονες δυτικές επιδράσεις και μεγαλογράμματη λατινική επιγραφή, γεγονός που δείχνει ότι πιθανώς ήταν καθιερωμένο στο λατινικό δόγμα και είχε σχέση με την οικογένεια Viaro, στην οποία ανήκουν τα ερείπια της παρακείμενης έπαυλης.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαίρεσης των τσιμεντένιων τέμπλων και του δαπέδου, αφαιρέθηκε η επίχωση σε βάθος 0,70 μ., διευκρινίστηκαν οι οικοδομικές φάσεις του ναού και ανευρέθηκαν επτά απλοί λακκοειδείς τάφοι. Στη συνέχεια κατασκευάστηκε ισχυρή υποθεμελίωση από μεγάλους λίθους με τη μέθοδο των ντουλαπιών σε όλη την έκταση του ναού, ο οποίος ήταν θεμελιωμένος σε προσχωσιγενές έδαφος. Καθαιρέθηκαν με προσοχή τα εσωτερικά κονιάματα. Στο νότιο κλίτος διαπιστώθηκε η ύπαρξη απλού υπόλευκου κονιάματος με εκτενή δυσανάγνωστη νεκρική επιγραφή από κάρβουνο με τη χρονολογία *αφθ΄* (1509). Έγινε στερέωση της τοιχοποιίας με συρραφή και πλήρωση των ρωγμών και εξυγίανση του εδάφους για προστασία από την ανερχόμενη υγρασία. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν με την επίβλεψη των Κ. Ψαράκη, αρχαιολόγου και Θ. Κοκαλάκη, πολιτικού μηχανικού, ενώ οι δοκιμαστικές τομές από το συντηρητή Γ. Μακράκη.

Παζινός (Γκαλαγκάδω)

Μονή Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα

Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα[27], κοντά στο χωριό Παζινός Κυδωνίας, υπήρξε κατά τα τελευταία χρόνια εξάρτημα της παρακείμενης μεγάλης μονής της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων και παραχωρήθηκε στο νεοσύστατο Δήμο Ακρωτηρίου για πολιτιστική χρήση. Πρόκειται για ένα συγκρότημα, που ακολουθεί την αρχιτεκτονική διάταξη των μονών του δυτικού δόγματος με περίκλειστη στοά (chiostro) και περιβάλλει μικρό κήπο. Το μεγάλο, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο καθολικό είναι τοποθετημένο βορειοανατολικά του περιβόλου με τον οποίο επικοινωνεί. Από μια δεύτερη κλειστή αυλή με καμαροσκέπαστο διαβατικό δυτικά του ναού, υπάρχει η ανεξάρτητη είσοδος για τους λαϊκούς. Η βόρεια πλευρά της αυλής κλείνεται από το ελαιοτριβείο, στο οποίο προστέθηκε κατά το 19ο αιώνα ισομεγέθης αίθουσα σε όροφο.

Το καθολικό με τις ραδινές αναλογίες του, τις ενσωματωμένες στην τοιχοποιία εξωτερικές αντηρίδες, το οξυκόρυφο ανακουφιστικό τόξο πάνω από την είσοδο σε συνδυασμό με τα νεότερα στοιχεία, όπως η ορθογώνια είσοδος, ο κυκλικός φεγγίτης και το δίλοβο κωδωνοστάσιο στη δυτική όψη, αποτελεί ένα χαρακτηριστικό μεταβατικό δείγμα, που συνδυάζει την επικρατούσα μέχρι τότε στο νησί υστερογοτθική παράδοση με την αναγεννησιακή. Ενδιαφέρον είναι και το δάπεδο του ναού, που αποκαλύφθηκε κάτω από το νεωτερικό και αποτελείται από εξαγωνικές, χοντρές πλάκες σε κυψελοειδή διάταξη και πλαισιώνεται περιμετρικά από ορθογώνιες.

Η μονή σωζόταν σε κατάσταση ερειπίου έως το 1970, οπότε εκτελέστηκαν από την Εφορεία εκτεταμένες εργασίες στερέωσης και ανακατασκευής[28] του συγκροτήματος, οι οποίες συνεχίστηκαν σε μικρή έκταση και τα επόμενα χρόνια (Εικ. 28). Ο ναός είχε υποστεί σημαντικές αλλοιώσεις κατά την ανακαίνιση που είχε γίνει λίγα χρόνια πριν. Με πιστώσεις του Δήμου Ακρωτηρίου και σε εφαρμογή εγκεκριμένης μελέτης, έγιναν επεμβάσεις στο καθολικό και το υπόλοιπο συγκρότημα. Καθαιρέθηκε η κεράμωση από γαλλικά κεραμίδια και αποκαλύφθηκε η αρχική μορφή της στέγασης από κονίαμα, το οποίο συμπληρώθηκε ή ανακατασκευάστηκε. Συμπληρώθηκαν τα περιμετρικά, λαξευτά γείσα, αποκαταστάθηκαν οι υδρορρόες και έγιναν εξωτερικά κονιάματα από πατητό κουρασάνι. Αποκαταστάθηκαν στην αρχική τους μορφή τα παράθυρα του βόρειου τοίχου. Καθαιρέθηκε το ευτελές τέμπλο από σκυρόδεμα και το νεωτερικό δάπεδο και συμπληρώθηκε το σωζόμενο αρ-

25. Βλ. ό.π. (υποσημ. 3).

26. Βλ. ό.π. (υποσημ. 2).

27. Κ. Λασσιθιωτάκης, Η μονή του Αγίου Ιωάννη του Ελεήμονα στο Γκαλαγκάδω Χανίων, *Πεπραγμένα του Γ΄ Κρητολογικού Συνεδρίου, Ρέθυμνο 1971*, Β΄, Αθήναι 1974, σ. 155-164, πίν. 37-41.

28. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, Πίν. 618β και 619α.

Εικ. 28. Παζινός. Μονή Αγίου Ιωάννη Ελεήμονα. Το καθολικό μετά τις εργασίες.

Εικ. 29. Βαφέ. Ναός Αγίων Ασωμάτων πριν από τις εργασίες.

χικό. Διαπιστώθηκε ότι η τοιχοποιία του ναού στο μεγαλύτερο μέρος της εσωτερικά ήταν από επιμελώς επεξεργασμένο πωρόλιθο αλλά σε κατάσταση αποσάθρωσης λόγω πυρπόλησης του ναού και ότι ένα τμήμα του νότιου τοίχου ανήκε σε προγενέστερη οικοδομική φάση. Έγιναν εξωτερικά, πατητά κονιάματα, αποκαταστάθηκε το χαρακτηριστικό εσωτερικό τόξο του διαβατικού και αποκαταστάθηκε το δάπεδο της αυλής και του διαβατικού με μεγάλες πώρινες πλάκες. Τις εργασίες επέβλεψαν οι Κ. Ψαράκης, αρχαιολόγος, Φ. Τσαγάκης, αρχιτέκτονας και Θ. Κοκαλάκη, πολιτικός μηχανικός.

Βαφέ

Ναός Αγίων Ασωμάτων (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 72)

Ο μικρός ναός των Αγίων Ασωμάτων, σε αγροτική περιοχή του χωριού Βαφέ Αποκορώνου, είναι χτισμένος στο συνήθη αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου με οξυκόρυφη καμάρα, χαρακτηριστική των χρόνων της Βενετοκρατίας. Στο χώρο γύρω από το ναό διακρίνονται ίχνη από κτίσματα, λιθοσωροί και διάσπαρτη κεραμική. Με δαπάνες του Προέδρου της Συνεταιριστικής Τράπεζας Χανίων Π. Κωστάκη και σε συνεργασία με την Ενορία Βαφέ πραγματοποιήθηκαν εργασίες έρευνας, αποκατάστασης του ναού και συντήρησης του τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 29).

Διαπιστώθηκε ότι ο ναός είναι θεμελιωμένος πάνω στα υπολείμματα τοίχων παλαιότερου, επίσης μονόχωρου, ο οποίος είχε μεγαλύτερο μήκος. Στη βόρεια πλευρά του αρχικού ναού προστέθηκε μεταγενέστερα επίμηκες κλίτος, του οποίου οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,70 μ. Ο ναός κλείνει δυτικά με ενιαίο νάρθηκα, ώστε οι τελικές διαστάσεις του φθάνουν στα 10,10×8 μ. Οι τοίχοι είναι χτισμένοι με αργολιθοδομή από τοπικό λευκό πωρόλιθο. Από τον ίδιο πωρόλιθο, που διακρίνεται σε στρώματα διαφόρου πάχους στην περιοχή, προέρχονται και τα τμήματα δαπέδου, που αποκαλύφθηκαν σε βάθος 0,54 μ. μπροστά από το κατώφλι του νεότερου ναού, καθώς και καλυπτήριες πλάκες τάφων. Στη βορειοδυτική γωνία του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν τα λείψανα μικρής κυκλικής δεξαμενής, η οποία κατασκευάστηκε μετά την αχρήστευση του κλίτους, αφού έκλεινε τη θύρα προς το νάρθηκα. Το δάπεδό της ήταν από πλάκες, που καλύπτονταν από υδραυλικό κονίαμα σε εννέα διαδοχικά στρώματα.

Ανατολικά και δυτικά του ναού και εντός του χώρου του νάρθηκα αποκαλύφθηκαν κιβωτιόσχημοι, καλοχτισμένοι τάφοι με πλάκες ακανόνιστου σχήματος. Σε έναν από τους δυτικούς τάφους αποκαλύφθηκε πήλινο λυχνάρι του 6ου αι. μ.Χ. Από τους τάφους ανατολικά του ναού, οι οποίοι είναι σύγχρονοι με τον αρχικό ναό, προήλθαν τρεις οινοχόες, οι δύο μικρού και μία μεγάλου μεγέθους, όλες με τριφυλλόσχημο στόμιο, σφαιρικό σώμα και επίπεδη βάση με κομβίο στο κέντρο της. Από άλλο τάφο με παιδική ταφή προήλθε μια χάλκινη πόρπη σε σχήμα σταυρού, που μπορεί να χρονολογηθεί στον 7ο αιώνα. Σε β χρήση ως πλάκα λακκοειδούς τάφου στην ανατολική πλευρά βρέθηκε αμφικιονίσκος παραθύρου (Εικ. 30) με κτητορική επιγραφή στην πλάγια όψη, που αφορά στην οικοδόμηση του ναού των Αγίων «Εναργύρων» και δίδει το όνομα του αγνώστου από άλλες πηγές επισκόπου (Κυδωνίας;) Επιφανίου. Από τον τύπο των γραμμάτων η ενδιαφέρουσα ανορθόγραφη επιγραφή μπορεί να χρονολογηθεί στον 6ο-7ο αι. μ.Χ.

ΜΝΙΣΤΙ(ΤΙ) Κ(ΥΡΙ)Ε ΤΟΝ ΑΓΙΩΝ ΕΝ
ΑΡΓΥΡΟ(Ν) ΚΟΣΜΑ ΚΑΙ ΔΑΜΙΑ
ΑΝΟ(Υ) ΚΑΙ ΤΟ(Ν) ΣΥΝΔΡΑΜΟ(Ν)
ΤΟ(Ν) ΕΙΣ ΤΙΝ ΚΤΙΣΙΝ ΑΥΤΟΝ
ΕΝΤΕΚΤΙΩ(ΝΟΣ) Α ΕΠΕ ΤΟΥ
ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΕΠΙΣΚΟΠ
Ο(Υ) ΕΠΙΦΑΝΙΟ(Υ)

ΜΝΙΣΤΙ(ΤΙ) Κ(ΥΡΙ)Ε
ΚΑΙ ΤΟΝ ΤΕΧΝΙΤΟΝ

Εικ. 30. Βαφέ. Ναός Αγίων Ασωμάτων. Ενεπίγραφος αμφικιονίσκος.

Σε δοκιμαστική τομή (τομή ΣΤ) βόρεια του ναού αποκαλύφθηκαν τα θεμέλια οικοδομήματος από τρία δωμάτια. Η κατασκευή είναι μάλλον πρόχειρη. Σε λάκκο, που υπήρχε στο βόρειο δωμάτιο, βρέθηκαν θραύσματα κεραμικής, που χρονολογούνται στον 6ο-7ο αιώνα. Στην τομή Ε, βόρεια του βόρειου κλίτους, δεν υπήρξαν ίχνη κτιρίου, η κεραμική ωστόσο που βρέθηκε σε κανονική στρωματογραφία, αντίθετα με τον υπόλοιπο χώρο, είναι πρωιμότερη. Μεταξύ των ευρημάτων ξεχωρίζουν δύο ρωμαϊκά νομίσματα και θραύσματα από γυάλινα αγγεία, που φέρουν διακόσμηση από επίθετες σταγόνες μπλε χρώματος. Τα συγκεκριμένα αγγεία είναι χαρακτηριστικά του 4ου και 5ου αι. μ.Χ. Τόσο η αποκάλυψη του αρχικού μονόχωρου ναού, που μπορεί να χρονολογηθεί από τα ευρήματα καταρχήν στον 7ο αιώνα, όσο και οι μεταγενέστερες επεκτάσεις του και η επιγραφή αποτελούν ιδιαίτερα χρήσιμα στοιχεία για την έρευνα στο χώρο της δυτικής Κρήτης κατά τους λεγόμενους «σκοτεινούς χρόνους». Τις ανασκαφικές εργασίες επέβλεψε η αρχαιολόγος Α. Φιολιτάκη.

Το απλό θύρωμα της δυτικής όψης του ναού των Αγίων Ασωμάτων αποτελεί τροποποίηση του αρχικού κατά το 19ο αιώνα, όταν διανοίχθηκε και το βόρειο παράθυρο. Η κατάσταση διατήρησης του ναού ήταν κακή εξαιτίας της αστάθειας της υποθεμελίωσης λόγω διάβρωσης των κονιαμάτων, ιδίως από τη βόρεια πλευρά, προς την οποία κλίνει το κατηφορικό έδαφος. Μετά από προσεκτική περιμετρική έρευνα, ενισχύθηκε η υποθεμελίωση και αποκαταστάθηκε η συνοχή της τοιχοποιίας με κονίαμα και εμποτισμό. Ανάλογης μορφής στερέωση πραγματοποιήθηκε σε όλη την τοιχοποιία του ναού, μετά την καθαίρεση των μεταγενέστερων κονιαμάτων, τη συρραφή και τον εμποτισμό των ρωγμών. Οι επιφάνειες τελικά αρμολογήθηκαν, αφού διαπιστώθηκε ότι και αρχικά ήταν ορατές. Καθαιρέθηκε η κεραμοσκεπή, αποκαταστάθηκε η καμάρα και ανακεραμώθηκε ο ναός με επαναχρησιμοποίηση των αρχικών κεραμίδων, που σώζονταν στο βόρειο τμήμα της. Η κεράμωση συμπληρώθηκε με χειροποίητα αντίγραφα των αρχικών κεραμίδων. Κατασκευάστηκαν ξύλινα κουφώματα. Για τη διαμόρφωση της πρόσβασης προς το ναό ανακατασκευάστηκαν με τις οδηγίες της Εφορείας το λιθόστρωτο μονοπάτι και οι τοίχοι από ξερολιθιά, που το περιβάλλουν. Τις εργασίες αποκατάστασης του ναού επέβλεψαν οι Κ. Ψαράκης, αρχαιολόγος και Φ. Τσαγάκης, αρχιτέκτονας.

Αρμένοι

Ναός Αγίου Ιωάννου Θεολόγου(ακαταλογογράφητος)

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, εντός του οικισμού των Αρμένων Αποκορώνου, είναι χτισμένος πάνω στην παλιά εθνική οδό Χανίων-Ηρακλείου, γεγονός που συνετέλεσε στο παρελθόν στην κατεδάφιση της αψίδας του Ιερού για διευκόλυνση της κυκλοφορίας. Κατά το παρελθόν αναφέρεται η ανεύρεση, σε παρακείμενο προς Β. κατάστημα, μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών και τμήματος παλαιοχριστιανικού ψηφιδωτού δαπέδου[29]. Ο ναός ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου με οξυκόρυφη καμάρα, θυρώματα, παράθυρα και γωνίες από λαξευτό πωρόλιθο. Στη βόρεια πλευρά προστέθηκε κατά το 19ο αιώνα δίλοβο κωδωνοστάσιο.

Ο ναός παρουσίαζε έντονα προβλήματα υγρασίας και αλλοίωσης. Με αίτημα της Ενορίας προγραμματίστηκαν εργασίες αποκατάστασης. Αρχικά καθαιρέθηκαν τα μεταγενέστερα εξωτερικά κονιάματα και διαπιστώθηκε η ύπαρξη προβλημάτων στην τοιχοποιία, αλλά και η ενσωμάτωση σε β΄ χρήση παλαιοχριστιανικών μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών. Αφού έγινε η αποκατάσταση της τοιχοποιίας και το πρώτο στρώμα κονιάματος, συνεχίστηκαν κατά την περίοδο του χειμώνα οι εργασίες στο εσωτερικό του ναού με καθαίρεση των κονιαμάτων και του δαπέδου από σκυρόδεμα. Κάτω από το δάπεδο διαπιστώθηκε η ύπαρξη απλών λακκοειδών τάφων. Διαπιστώθηκε, επίσης, η ύπαρξη παλαιότερου ναού ίδιου πλάτους με το σωζόμενο. Με τη σύμφωνη γνώμη της Ενορίας Αρμένων αποφασίστηκε η συνέχιση των ερευνητικών εργασιών και κατά το επόμενο έτος, προκειμένου να διευκρινιστούν οι οικοδομικές φάσεις του μνημείου, να αποκαλυφθούν τα υπολείμματα του προγενέστερου κτίσματος και να εξεταστεί το ενδεχόμενο ύπαρξης παλαιοχριστιανικών λειψάνων και στο ναό. Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης και η αρχιτέκτονας Μ. Αγγελάκη.

29. Βλ. *ΑΔ* 23 (1968): Χρονικά, σ. 431. Επίσης, D.I. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Roma 1977, σ. 248.

Καλύβες

Ναός Παναγίας Κεράς και Αγίου Νικολάου

Ο δίκλιτος ναός της Ζωοδόχου Πηγής και του Αγίου Νικολάου στην παραθαλάσσια τοποθεσία Κερά, χτίστηκε κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα. Σύμφωνα με την παράδοση στη θέση αυτή υπήρχε μικρή μονή, οι μοναχοί της οποίας βοηθούσαν τους επί σειρά ετών πολιορκούμενους από τους Τούρκους Βενετούς και ντόπιους, που βρίσκονταν στην οχυρή νησίδα του Αγίου Νικολάου, στην είσοδο του κόλπου της Σούδας. Το γεγονός αυτό οδήγησε στην καταστροφή της μονής. Γύρω από το ναό διατηρούνται σε ερειπιώδη κατάσταση νεότερα κτίσματα κελιών, μέρος των οποίων ανήκει σε παλαιότερες οικοδομικές φάσεις.

Ο ναός, παρά την ισχυρή κατασκευή του, παρουσίασε τα τελευταία χρόνια έντονες ρωγμές, με αποτέλεσμα την επιταχυνόμενη και από τα εισερχόμενα ύδατα φθορά του. Με πρωτοβουλία της Ενορίας Καλυβών και με δαπάνες του Μ. Τζομπανάκη, προγραμματίστηκαν εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης, σε εφαρμογή μελέτης που συντάχθηκε από την Υπηρεσία (Εικ. 31). Είχε φανεί ότι η αιτία των ρωγμών είχε σχέση με τη θεμελίωση και προτάθηκε η ενίσχυσή της. Κατά τις εργασίες διαπιστώθηκε ότι το ανατολικό μέρος του ναού είναι θεμελιωμένο σε ισχυρούς τοίχους παλαιότερου κτίσματος, αντίθετα με το δυτικό, που ήταν θεμελιωμένο όχι πολύ βαθιά, σε παρθένο έδαφος. Από την Εφορεία πραγματοποιήθηκε περιμετρικά έρευνα, η οποία επεκτάθηκε και στο εσωτερικό του ναού, προκειμένου να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα των θεμελίωσης των μεταξύ των κλιτών πεσσών, αλλά και να διερευνηθεί αρχαιολογικά ο προϋπάρχων ναός.

Από την ανασκαφική έρευνα διαπιστώθηκε ότι ο δίκλιτος ναός ήταν θεμελιωμένος πάνω στα θεμέλια τρίκλιτης βασιλικής με νάρθηκα, συνολ. διαστ. 10,95×9,20 μ., με τρεις ημικυλινδρικές αψίδες ανατολικά. Οι διαστάσεις του μεσαίου κλίτους είναι 8×2,45, του βορείου 7,80×1,40, του νοτίου 7,68×1,45, του νάρθηκα 6,92×1,28 μ. Το πάχος των διαχωριστικών τοίχων των κλιτών είναι 0,90 μ., γεγονός που δείχνει ότι η βασιλική ήταν θολοσκέπαστη. Ανάλογο είναι και το πάχος των εξωτερικών τοίχων. Η τοιχοποιία είναι από αργούς λίθους με κονίαμα. Στο σημείο του Ιερού διατηρείται σε β΄ χρήση ο μαρμάρινος στυλοβάτης του τέμπλου. Εντός του ναού αποκαλύφθηκαν απλοί λακκοειδείς τάφοι. Σε τάφο του Ιερού βρέθηκε ακέραιη μικρή οινοχόη με τριφυλλόσχημο στόμιο από ανοιχτό καστανό πηλό. Όμοια αγγεία ως προς τη μορφή και το υλικό βρέθηκαν σε τάφους εντός της παρακείμενης παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Αλμυρίδας και χρονολογούνται κατά τον 6ο-7ο αιώνα[30].

Μετά την αποκάλυψη των ερειπίων συντάχθηκε συμπληρωματική μελέτη στερέωσης του ναού, με παράλληλη διατήρηση σε κατώτερο επίπεδο των λειψάνων του παλαιότερου. Συνεχίστηκαν οι εργασίες στερέωσης της τοιχοποιίας, ολοκληρώθηκε η υποθεμελίωση και αντικαταστάθηκαν τα φθαρμένα λίθινα στοιχεία των θυρωμάτων. Έγινε στερέωση της τοιχοποιίας, στερέωση και στεγανοποίηση των θόλων και επικάλυψη με στρώμα από κουρασάνι. Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης και η αρχιτέκτονας Μ. Αγγελάκη. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Εικ. 31. Καλύβες. Ναός Παναγίας Κεράς και Αγίου Νικολάου μετά τις εργασίες.

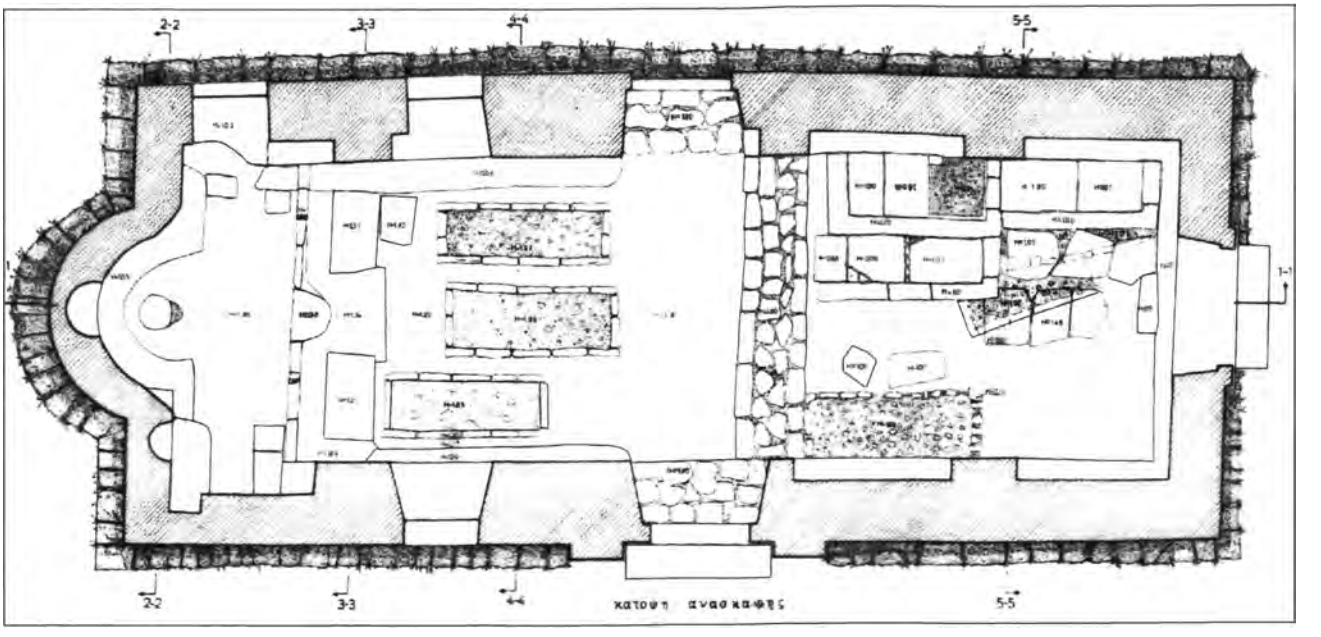
Δελιανά

Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 818 (9))

Ο επιμήκης, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στα Δελιανά Κισάμου (Εικ. 32-33) προστέθηκε στον κατάλογο των τοιχογραφημένων του G. Gerola[31] από τον Κ. Λασσιθιωτάκη. Στους πλάγιους τοίχους

30. Για τη βασιλική της Αλμυρίδας, βλ. Ε.Λ. Μπορμπουδάκης, Βυζαντινά και Μεσαιωνικά μνημεία Κρήτης, *ΚρητΧρον* ΚΕ΄.ΙΙ (1973-1974), σ. 505-507. Τα αγγεία βρέθηκαν σε κανονικές υποδαπέδιες ταφές στο νότιο κλίτος. Ένα όμοιο αγγείο βρέθηκε και στο ναό Αγίων Ασωμάτων στον επίσης κοντινό Βαφέ Αποκορώνου (βλ. παραπάνω, σ. 1170), γεγονός που κάνει πιθανή την ύπαρξη τοπικού εργαστηρίου κεραμικής κατά την περίοδο αυτή.

31. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 109, όπου αναφέρεται λανθασμένα ως Άγιος Ιωάννης Θεολόγος. Με το ίδιο όνομα αναφέρεται από τον Κ. Λασσιθιωτάκη, Εκκλησίες της Δυτικής Κρήτης, *ΚρητΧρον*, ΚΑ΄, Ι (1969), σ. 232, ο οποίος περιέργως γράφει ότι «υπάρχουν αμυδρά ίχνη τοιχογραφιών», αν και ήταν ορατές αρκετές καλοδιατηρημένες παραστάσεις. Ο Gerola αν και αναφέρει το ναό και παρέχει φωτογραφία του θυρώματος, δεν τον περιλαμβάνει στους τοιχογραφημένους (Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙΙ, Venezia 1917, σ. 353, εικ. 397).

Εικ. 32. Δελιανά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Κάτοψη.

ανοίγονται ανά πέντε τυφλά αψιδώματα στο πάχος της τοιχοποιίας, ορισμένα από τα οποία τροποποιήθηκαν μεταγενέστερα κατά τη διάνοιξη νέων θυρών και παραθύρων. Στο βόρειο τοίχο, κατά το 15ο αιώνα, το δεύτερο αψίδωμα είχε αντικατασταθεί από ένα μεγάλο τάφο με τη μορφή αρκοσολίου του ευγενούς Domenico Venerio. Κατά το 1892 τα χαρακτηριστικά υστερογοτθικά γλυπτά του τάφου μεταφέρθηκαν και ενσωματώθηκαν με εντυπωσιακό τρόπο ως προς την προσαρμογή τους σε θύρωμα, που ανοίχθηκε στη βόρεια πλευρά. Αρχικά υπήρχε νάρθηκας, του οποίου ο διαχωριστικός τοίχος καθαιρέθηκε προκειμένου να ενοποιηθεί ο χώρος. Ο ναός υπήρξε πιθανώς καθολικό μονής, δεδομένου ότι συνδέεται με επίμηκες θολοσκέπαστο κτίσμα στη νοτιοδυτική πλευρά του, ενσωματωμένο σε μεταγενέστερες οικοδομές.

Από τις εργασίες στερέωσης και διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου, που είχαν πραγματοποιηθεί στο παρελθόν, είχε διαπιστωθεί ότι ο ναός είχε χτιστεί πάνω στα υπολείμματα τοίχων παλαιότερων, ίδιων διαστάσεων, τα οποία εξέχουν περιμετρικά σε πλάτος 0,15 μ. περίπου με τη μορφή κρηπίδας. Αρχικά ο ναός είχε ελάχιστα φωτιστικά ανοίγματα, που θυμίζουν μεταγενέστερες πολεμίστρες και τα οποία χτίστηκαν κατά την τοιχογράφηση.

Ο ενδιαφέρων τοιχογραφικός διάκοσμος, που διατηρείται σε μεγάλη έκταση κάτω από αλλεπάλληλα στρώματα ασβέστη, έχει κατασκευαστεί σε δύο εποχές. Στον κυρίως ναό χαμηλά εικονίζονται παραστάσεις όρθιων αγίων, ακολουθεί σειρά με στηθάρια, ενώ την ημικυλινδρική καμάρα καταλαμβάνουν μεγάλες παραστάσεις από τον ευαγγελικό κύκλο. Στην κόγχη του Ιερού εικονίζονται συλλειτουργούντες ιεράρχες, ο Μελισμός, η Κοινωνία των Αποστόλων σε δύο σκηνές και η Παναγία στο

Εικ. 33. Δελιανά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου μετά τις εργασίες.

τεταρτοσφαίριο. Πρόκειται για έργο καλού ζωγράφου του β΄ μισού του 13ου αιώνα, ο οποίος επηρεάζεται από τη μνημειακή τέχνη της β΄ βυζαντινής περιόδου. Στο νάρθηκα εικονίζεται η Δευτέρα Παρουσία, σκηνές από τη ζωή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και παραστάσεις από τον ευαγγελικό κύκλο. Η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας είναι ίσως η πλέον ανεπτυγμένη στην Κρήτη και κατελάμβανε αρχικά τον κατεδαφισμένο ανατολικό τοίχο του νάρθηκα, μεγάλο μέρος της καμάρας, των πλαγίων τοίχων και του δυτικού. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση μεταξύ των κολασμένων ομάδας δυτικών κληρικών με έμφαση στα ατομικά χαρακτηριστικά (Εικ. 34). Χρονολογείται στη δεύτερη δεκαετία του 14ου αιώ-

Εικ. 34. Δελιανά. Ναός Αγίου Ιωάννη Προδρόμου. Ομάδα κληρικών από την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας.

να και μπορεί να αποδοθεί με ασφάλεια στο γνωστό ζωγράφο Μιχαήλ Βενέρη[32].

Κατά το παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες εργασίες στο ναό, που περιελάμβαναν αποκάλυψη και στερέωση της τοιχοποιίας, καθαρισμό, στερέωση και κάλυψη της καμάρας με κονίαμα, προσεκτικό καθαρισμό του περιβάλλοντος χώρου, διαμόρφωση και πλακόστρωση. Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης είχαν αποκαλυφθεί τα λείψανα του παλαιότερου ναού, που παρέμειναν ορατά και σειρά νεότερων τάφων, πάνω από απλούς λακκοειδείς. Επίσης, είχε στερεωθεί το βαρύ κωδωνοστάσιο και είχε κατασκευαστεί απλό, ξύλινο στέγαστρο στη θέση του υπάρχοντος από οπλισμένο σκυρόδεμα.

Κατά το έτος 2000 έγινε προσεκτική καθαίρεση των κονιαμάτων στα σημεία όπου δεν διασώζεται τοιχογραφικός διάκοσμος και των μεταγενέστερων κατασκευών της πρόθεσης. Διαπιστώθηκε ότι αρχικά ο ναός είχε κτιστό τέμπλο, εντοπίστηκαν τα ίχνη του διαχωριστικού τοίχου του νάρθηκα, αποκαλύφθηκε στο βόρειο τοίχο η φθορά που προκλήθηκε κατά την κατασκευή του τάφου του Venerio και η επισκευή του τοίχου μετά την απομάκρυνσή του. Αφαιρέθηκαν τα τσιμεντένια διακοσμητικά πλακίδια και ερευνήθηκε το εσωτερικό του ναού. Ανεβρέθηκαν στο ανώτερο επίπεδο επτά νεότεροι τάφοι με πώρινα πλαίσια και ορθογώνιες πλάκες, ενώ κάτω από αυτούς υπήρχαν παλαιότεροι, πρόχειροι λακκοειδείς. Εντοπίστηκαν στο Ιερό το θεμέλιο της κόγχης του αρχικού ναού και το σκάμμα του εγκαινίου, τα θεμέλια του κτιστού τέμπλου και κάτω από τη νεότερη κτιστή πρόθεση η αρχική κόγχη στον ανατολικό τοίχο και συνεχόμενο μικρό ντουλάπι στο βόρειο, διακοσμημένα με φυλλοφόρο σταυρό και κόσμημα.

Αφού έγινε αποτύπωση των στοιχείων, κατασκευάστηκε δάπεδο από κουρασάνι, όμοιο με το υπάρχον, στο οποίο ενσωματώθηκαν οι νεότεροι τάφοι, αφού προηγουμένως αποκαταστάθηκαν. Έγινε περιμετρική στερέωση του τοιχογραφημένου κονιάματος. Τέλος, συντάχθηκε μελέτη αποκατάστασης του ναού. Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης και η αρχιτέκτονας Μ. Αγγελάκη.

Επισκοπή

Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 28)

Ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Κάτω Επισκοπή Κισάμου είχε θεωρηθεί στο παρελθόν κτίσμα της δεύτερης βυζαντινής περιόδου στη θέση παλαιοχριστιανικής βασιλικής[33]. Από παρατηρήσεις και τις συνεχιζόμενες, ωστόσο, επί σειρά ετών ερευνητικές εργασίες, προέκυψαν ενδιαφέροντα στοιχεία τόσο για την αρχιτεκτονική του ναού όσο (Εικ. 35) και για τα ψηφιδωτά δάπεδα και τα αλλεπάλληλα στρώματα ζωγραφικής από την παλαιοχριστιανική περίοδο μέχρι το 14ο αιώνα (Εικ. 36)[34]. Διαπιστώθηκε ότι ολόκληρο το κτιριακό συγκρότημα ανήκει σε μια οικοδομική φάση η οποία μπορεί να χρονολογηθεί από τα σωζόμενα ψηφιδωτά δάπεδα και τη γλυπτική στο β΄ μισό του 6ου αιώνα και ότι είχε αρχικά έντονη χρήση βαπτιστηρίου, όπως προκύπτει από τις δύο σωζόμενες σταυρικές κολυμβήθρες. Από την έρευνα των κονιαμάτων διαπιστώθηκε η ύπαρξη, σε αποσπασματική διατήρηση, διαδοχικών στρωμάτων ζωγραφικής, από τα οποία τα κυριότερα ανήκουν στην πρώτη περίοδο του μνημείου, στους χρόνους της Εικονομαχίας, στο τέλη του 12ου και στα τέλη του 13ου με αρχές του 14ου αιώνα.

Κατά την τρέχουσα περίοδο συνεχίστηκαν οι εργασίες έρευνας στον αύλειο χώρο, προκειμένου να πραγματοποιηθούν οι προβλεπόμενες από τη μελέτη εργασίες διαμόρφωσης. Συνεχίστηκε η έρευνα των τάφων του εκτεταμένου (Εικ. 36) νεκροταφείου, που περιβάλλει σε αλλεπάλληλα στρώματα το ναό. Πρόκειται για απλούς λακκοειδείς τάφους, των οποίων οι ακανόνιστες πλευρές σχηματίζονται από απλές πλάκες τοποθετημένες

32. Για τους ζωγράφους, βλ. Σ. Μαδεράκης, Οι κρητικοί ζωγράφοι Θεόδωρος-Δανιήλ Βενέρης και Μιχαήλ Βενέρης, *Πεπραγμένα του Δ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ηράκλειο 1976*, Β΄, Αθήνα 1981, σ. 155-179, πίν. 57-83.

33. Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, σ. 70. Ν. Πλάτων, Αι ξυλόστεγοι παλαιοχριστιανικαί βασιλικαί της Κρήτης, *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1953, σ. 422. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 204-205.

34. Μ. Ανδριανάκης, Ο ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Επισκοπή Κισάμου, *Δ΄ Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήνα 1984, σ. 5-6. Βλ. επίσης, Ανδριανάκης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 11 και ο ίδιος, Παλαιότερα στρώματα ζωγραφικής στο ναό της Επισκοπής Κισάμου, *Θ΄ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Περιλήψεις*, Ηράκλειο 2001, σ. 154-155.

Εικ. 35. Επισκοπή. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Το νεκροταφείο.

Εικ. 36. Επισκοπή. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Ο άγιος Αρκάδιος (γ΄στρώμα ζωγραφικής).

κάθετα, ενώ η κάλυψη γίνεται με όμοιες πλάκες πρόχειρα τοποθετημένες. Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο βόρειο τμήμα του νεκροταφείου, που βρίσκεται ανατολικά του ναού. Αφού αποτυπώθηκαν, απομακρύνθηκαν δύο κενοί τάφοι και αποκαλύφθηκε άλλος λακκοειδής, κεραμοσκεπής, του οποίου ο νεκρός είχε αποτεθεί πάνω στο φυσικό βράχο. Στον ίδιο χώρο απομακρύνθηκαν οι μεταγενέστερες επιχώσεις και αποκαλύφθηκε το αρχικό επίπεδο του νεκροταφείου. Τάφοι αποκαλύφθηκαν και στο ανατολικό τμήμα του συνεχόμενου με το νεκροταφείο ερειπωμένου, μεταγενέστερου προσκτίσματος στη βόρεια πλευρά του ναού. Διαπιστώθηκε ότι οι τάφοι προϋπήρχαν των τοίχων. Τα ευρήματα περιορίστηκαν σε λίγα όστρακα, γυάλινα θραύσματα και τμήματα μεταλλικών ελασμάτων. Σε τομή που πραγματοποιήθηκε στα προσκτίσματα, δυτικά του κυρίως συγκροτήματος, τα οποία και αυτά ανήκουν στην πρώτη φάση του μνημείου, βρέθηκε ακέραιο, ακόσμητο λαγήνι, όστρακα εφυαλωμένων αγγείων, μεταξύ των οποίων και ανθρωπόμορφο ειδώλιο, πιθανώς απόληξη αγγείου.

Στο εσωτερικό του ναού συνεχίστηκε ο τελικός καθαρισμός του τοιχογραφικού διακόσμου, που είχε αποκαλυφθεί στο παρελθόν, από τα υπολείμματα ασβέστη και τα κρυσταλλικά άλατα. Καθαρίστηκε και στερεώθηκε η χρωματική επιφάνεια των παραστάσεων του αγίου Θεοδώρου, της Προδοσίας, η ωραία κεφαλή του Μιχαήλ Αρχαγγέλου και άλλα τμήματα παραστάσεων στον κεντρικό χώρο του ναού. Επίσης, προχώρησε ο καθαρισμός και η στερέωση των ανεικονικών παραστάσεων, που σώζονται στο βόρειο παστοφόριο. Απεικονίζονται μέσα σε τόξα, που μιμούνται ορθομαρμάρωση, διάλιθοι σταυροί πάνω σε βαθμιδωτά βάθρα με πεπλατυσμένες κεραίες, από τις οποίες κρέμονται κοσμήματα με τη μορφή του κεφαλαίου Μ και απολήγουν σε σταγόνες. Επάνω από τα διάχωρα με τις παραστάσεις των σταυρών υπάρχουν αφιερωτικές επιγραφές, οι οποίες από τον τύπο των γραμμάτων μπορούν να χρονολογηθούν στον 8ο-9ο αιώνα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι μεγάλο μέρος των παραστάσεων αυτών καλύπτεται από ένα λεπτό στρώμα λευκού κονιάματος, επάνω από το οποίο ακολουθεί το στρώμα του 12ου αιώνα, ενέργεια η οποία πιθανώς συνδέεται με την καταδίκη της εικονομαχικής τέχνης. Επικεφαλής του συνεργείου συντήρησης είναι ο συντηρητής Γ. Σιγανάκης. Τις εργασίες στο ναό επέβλεψαν η αρχαιολόγος Α. Αποστολάκη και η αρχιτέκτονας Δ. Κυριαζή, η οποία επί σειρά ετών συντάσσει και τη μελέτη αποκατάστασης του μνημείου.

Κοπετοί

Ναός Αγίων Αποστόλων (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 166)

Ο ναός είναι χτισμένος στο συνήθη αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου, με τρία τυφλά αψιδώματα σε κάθε πλάγιο τοίχο, ανοιγμένα στο εσωτερικό του, στο πάχος της τοιχοποιίας. Η τοιχοποιία είναι απλή από ποταμίσιες πέτρες, χαλίκια και άφθονο κονίαμα, με σποραδική χρήση οστράκων. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος του ναού μπορεί με βάση τεχνοτροπικά κριτήρια να αποδοθεί και αυτός στο γνωστό ζωγράφο της δυτικής Κρήτης Ιωάννη Παγωμένο[35], ο

35. Βλ. Κ. Καλοκύρης, Ιωάννης ο Παγωμένος ο βυζαντινός αγιογράφος του 14ου αιώνα, *ΚρητΧρον* ΙΒ΄, 3 (1958), σ. 347-367, πίν. ΙΗ΄-ΜΓ΄ και Σ. Μαδεράκης, Ιωάννης ο Παγωμένος, τάχα και ζωγράφος, *ΣΤ΄Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Περιλήψεις ανακοινώσεων*, Αθήναι 1986, σ. 36-37.

Εικ. 37. Κοπετοί. Ναός Αγίων Αποστόλων μετά τις εργασίες.

οποίος δρα στην περιοχή κατά το α΄ μισό του 14ου αιώνα και εκφράζει τις λαϊκές τάσεις που επεκράτησαν στην Κρήτη μετά την κατάληψή της από τους Βενετούς, με αναφορές στη λαμπρή παράδοση της προηγούμενης περιόδου.

Ο ναός για πολλά χρόνια σωζόταν σε κατάσταση ερειπίου, μετά την κατάρρευση της ημικυλινδρικής καμάρας του εξαιτίας έντονης απόκλισης των πλάγιων τοίχων, που οφειλόταν σε θεμελίωση πάνω σε προσχωσιγενές έδαφος. Το εσωτερικό του ναού είχε καλυφθεί από τα προϊόντα της κατάρρευσης και ψηλή επίχωση, όπως και ο περιβάλλων χώρος, ιδίως από Α. Από πλευράς της τοπικής Ενορίας εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον για τη διάσωση του μνημείου και σε συνεργασία με την Εφορεία άρχισε το έργο της αποκατάστασης.

Αρχικά έγινε προσεκτικός καθαρισμός του εσωτερικού του ναού και απομακρύνθηκαν τα προϊόντα της κατάρρευσης, μεταξύ των οποίων ανευρέθηκαν ελάχιστα σπαράγματα τοιχογραφιών. Στη συνέχεια απομακρύνθηκαν οι επιχώσεις, απελευθερώθηκε η ανατολική πλευρά, διαπιστώθηκαν οι αιτίες κατάρρευσης του μνημείου και συντάχθηκε από την Εφορεία μελέτη στερέωσης. Κατά τις εργασίες καθαρισμού βρέθηκαν αρκετοί απλοί λακκοειδείς τάφοι, καλυμμένοι από πλάκες σχιστόλιθου, όπως συνηθίζεται στην επαρχία Σελίνου. Φαίνεται ότι οι τάφοι, μαζί με το επικλινές προσχωσιγενές έδαφος έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στην κατάρρευση του μνημείου.

Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκε εξυγίανση της θεμελίωσης με κατασκευή ντουλαπιών σε όλη την έκταση, στερεώθηκε η τοιχοποιία και κατασκευάστηκαν ολόσωμες αντηρίδες για τη συγκράτηση των τοίχων. Συμπληρώθηκε το απλό θύρωμα της δυτικής πλευράς. Από τη νότια και την ανατολική πλευρά κατασκευάστηκε αναλημματικός τοίχος για τη συγκράτηση των χωμάτων και έγινε απλή διαμόρφωση του χώρου (Εικ. 37). Στο εσωτερικό έγινε στερέωση των παρυφών του τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 38). Τις εργασίες επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Ψαράκης και η αρχιτέκτονας Δ. Κυριαζή.

Εικ. 38. Κοπετοί. Ναός Αγίων Αποστόλων. Ο απόστολος Πέτρος.

Παλιόχωρα

Castel Selino

Το φρούριο-έδρα της ομώνυμης Καστελανίας χτίστηκε σε ένα επίπεδο, βραχώδες ύψωμα, νότια του σημερινού ανεπτυγμένου οικισμού της Παλιόχωρας Σελίνου και πάνω από ένα υποτυπώδες φυσικό λιμάνι, αναγκαίο για την προσέγγιση στη δυσπρόσιτη αυτή περιοχή. Για τρίτη χρονιά συνεχίστηκε με τη χρηματοδότηση του Δήμου Πελεκάνου η αφαίρεση των ανώτερων στρωμάτων επιχώσεων του φρουρίου (Εικ. 39), το οποίο κατά τη γερμανική κατοχή υπέστη σοβαρές βλάβες, εξαιτίας του αμυντικού του ρόλου. Την άμυνα του χώρου μάλιστα την είχαν ενισχύσει οι Γερμανοί με την κατασκευή ενός ψηλού τοίχου από ξερολιθιά, που περιτρέχει ολόκληρο τον επίπεδο λόφο σε συνέχεια του τείχους. Όπως είχε διαπιστωθεί από παλαιότερες εργασίες στερέωσης του σωζόμενου τείχους, στη θέση του ενετικού φρουρίου είχε κατασκευαστεί κατά το 1867 οχυρό του οθωμανικού στρατού για τον έλεγχο της ευρύτερης περιοχής, στο πλαίσιο ενός ευρύτερου προγράμματος οχύρωσης επίκαιρων σημείων της Κρήτης, ώστε να είναι δυνατή η οπτική επικοινωνία από το ένα άκρο του νησιού στο άλλο. Τα φρούρια αυτά ονομάζονται κουλέδες και σώζονται σε ένα μεγάλο αριθμό στα πλέον δυσπρόσιτα σημεία. Από τη φάση αυτή σώζεται το βόρειο εξωτερικό τείχος με πολεμίστρες προς την πλευρά της κωμόπολης και αποκαλύπτονται πρόχειρα χτισμένοι τοίχοι και λιθόστρωτα από τους διάφορους εσωτερικούς χώρους σε ελάχιστο βάθος. Μεγάλες φθορές έχουν προξενήσει και τα δέντρα (αλμυρίκια), που είχαν φυτευτεί εντός του περιβόλου.

Εικ. 39. Παλιόχωρα. Castel Selino. Ο χώρος του φρουρίου κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Εικ. 40. Παλιόχωρα. Castel Selino. Κούπες τύπου maiolica.

Σε σημεία όπου το τουρκικό οχυρό δεν διατηρείται, έγιναν τομές σε βάθος έως 0,70 μ. και αποκαλύφθηκαν λείψανα των τοίχων και δάπεδα του ενετικού φρουρίου. Επίσης, έγινε περιμετρικός καθαρισμός εξωτερικά και βρέθηκαν σε πολλά σημεία τα λείψανα του εξωτερικού τείχους, προκειμένου να προσδιοριστούν το σχήμα και οι διαστάσεις του. Το πλέον ενδιαφέρον στοιχείο που αποκαλύφθηκε ήταν τα λείψανα του μονόχωρου ναού, στο μέσον περίπου του φρουρίου, με υπολείμματα τοιχογράφησης. Η έρευνα του χώρου συνέχισε να αποδίδει ένα σημαντικό αριθμό θραυσμάτων αγγείων, πολλά από τα οποία έφεραν σαφή ίχνη πυράς. Η συντήρησή τους μέχρι σήμερα έχει αποδώσει μια εξαιρετικά πλούσια σε τύπους και διάκοσμο συλλογή κεραμικών αντικειμένων, ντόπιων και εισηγμένων, που κατά το μεγαλύτερο μέρος τους μπορούν να χρονολογηθούν κατά τους 16ο και 17ο αιώνα και ανήκουν ασφαλώς στον εξοπλισμό της φρουράς. Μεταξύ των αγγείων διακρίνονται εφυαλωμένες κούπες και κανάτες με εγχάρακτο διάκοσμο, εισηγμένα ακόσμητα αβαθή πινάκια ή με εφυάλωση, που ακολουθεί την τεχνική του marmorino, ή πινάκια, κούπες και κανάτες με φυτικό ή ζωικό διάκοσμο, του τύπου maiolica (Εικ. 40). Οι εργασίες συνεχίζονται.

ΝΟΜΟΣ ΡΕΘΥΜΝΟΥ

Στο Νομό Ρεθύμνου λειτουργεί από ετών καλά οργανωμένο γραφείο, το οποίο έχει την ευθύνη ελέγχου της παλιάς πόλης του Ρεθύμνου και των μνημείων της υπαίθρου. Στο φρούριο της Φορτέτζας, στο αναστηλωμένο από την Εφορεία κτίριο των Συμβούλων, στεγάζεται το εργαστήριο συντήρησης. Σε συνεννόηση με τη Διεύθυνση Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων άρχισαν οι ενέργειες για την ίδρυση Βυζαντινού Μουσείου, που θα στεγαστεί στο ναό του Αγίου Φραγκίσκου, ο οποίος εκκενώθηκε για το σκοπό αυτό. Παράλληλα, άρχισε η καταγραφή των αντικειμένων που βρίσκονται σε αρχαιολογικές αποθήκες και προέρχονται από παλαιότερες ανασκαφές ή περισυλλογές. Καταγράφηκαν συνολικά 142 αντικείμενα, κυρίως γλυπτά, και μεταφέρθηκαν 191 από τις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου.

Ρέθυμνο

Φορτέτζα

Η Φορτέτζα[36] κατασκευάστηκε πάνω στο βραχώδη λόφο του Παλαιοκάστρου και δεσπόζει της πόλης του Ρεθύμνου. Σύμφωνα με τις πηγές, στον ίδιο χώρο βρισκόταν ο ναός της Ροκκαίας Αρτέμιδας και αργότερα ο ναός της Παναγίας της Παλαιοκαστρινής. Η χρήση του χώρου στην ελληνιστική τουλάχιστον περίοδο επιβεβαιώθηκε από τα ευρήματα των τελευταίων χρόνων[37]. Η θεμελίωση του φρουρίου στις 13 Σεπτεμβρίου 1573 βασίστηκε σε σχέδια του μηχανικού Sforza Pallavicini, τα οποία ωστόσο τροποποιήθηκαν στην πορεία. Ο αρχικός σκοπός της μεταφοράς της πόλης μέσα στο νέο οχυρό περίβολο δεν υλοποιήθηκε, αφού οι κάτοικοι επέλεξαν να παραμείνουν στα σπίτια τους[38]. Ο χώρος άλλωστε του φρουρίου δεν επαρκούσε γι' αυτό. Ακολουθώντας, όσο ήταν εφικτό, τις βασικές αρχές του προμαχωνικού συστήματος, εξαιτίας του βραχώδους του λόφου, αλλά και της περιορισμένης έκτασής του, το φρούριο

36. Κ. Καλοκύρης, *Η αρχαία Ρίθυμνα*, Ρέθυμνο 1998². Ι. Δημακόπουλος, *Τα σπίτια του Ρεθέμνου*, Αθήνα 1977. Ι. Στεριώπου, *Οι βενετικές οχυρώσεις του Ρεθύμνου (1540-1646)*, Α'-Β', Ρέθυμνο 1998. Η ίδια, *Η Φορτέτζα του Ρεθύμνου* (αρχαιολογικός οδηγός), Αθήνα 1989.

37. Αποκαλύφθηκαν κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του χώρου μπροστά από τον προμαχώνα του Αγίου Λουκά. Οι ανασκαφικές εργασίες συνεχίστηκαν από την ΚΕ΄ ΕΠΚΑ.

38. Στεριώπου, *Οι βενετικές οχυρώσεις*, ό.π., σ. 214 κ.α.

Εικ. 41. Ρέθυμνο. Φορτέτζα. Η κύρια πύλη μετά τις εργασίες.

Εικ. 42. Ρέθυμνο. Φορτέτζα. Το θολοσκέπαστο διαβατικό μετά τις εργασίες.

αποτελείται από τέσσερις κύριους ημιπρομαχώνες ανατολικά και νότια και από τρεις κύριες προεξοχές στη δυτική και βόρεια πλευρά. Μετά την κατάληψη του Ρεθύμνου από τους Τούρκους, το φρούριο συνέχισε να χρησιμοποιείται χωρίς μεγάλες επεμβάσεις. Από τα τέλη του 18ου έως τα μέσα του 19ου αιώνα, στο εσωτερικό του φρουρίου δημιουργείται ένας οικισμός, του οποίου τα ερειπωμένα σε μεγάλη έκταση κτίσματα κατεδαφίστηκαν γύρω στο 1969 σε μια προσπάθεια αναβάθμισής του. Την ίδια εποχή ξεκίνησαν και οι πρώτες εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης των τειχών στη δυτική πλευρά, που είχαν ανατιναχθεί κατά το Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο από τους Γερμανούς. Οι εργασίες στο χώρο και τα επιμέρους μνημεία του φρουρίου συνεχίστηκαν από την Εφορεία τα επόμενα χρόνια με χρηματοδότηση κυρίως του ΕΟΤ. Οι εργασίες συνεχίζονται και στο πλαίσιο του Β΄ και Γ΄ ΚΠΣ με φορέα υλοποίησης το Δήμο Ρεθύμνης, στον οποίο έχει παραχωρηθεί από ετών το μνημείο, και φορέα εκτέλεσης του έργου τη 13η ΕΒΑ. Τις επιμέρους εργασίες επιβλέπουν ο αρχιτέκτονας Κ. Ουρανός, η μηχανικός Μ. Βασιλάκη, ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου.

Συγκρότημα ανατολικής πύλης. Η κύρια πύλη της Φορτέτζας βρίσκεται στην ανατολική πλευρά (Εικ. 41). Μέσα από ένα θολοσκέπαστο διαβατικό οδηγεί στο χώρο του φρουρίου. Στη βόρεια πλευρά το διαβατικό επικοινωνεί με τρεις θολοσκέπαστους χώρους για τη στέγαση της φρουράς, που επικοινωνούν μεταξύ τους. Ο πρώτος από αυτούς επικοινωνεί με το διαβατικό με δύο μεγάλα τόξα ανοιγμένα στο πάχος του νότιου τοίχου του.

Ο χώρος αυτός καθαρίστηκε και διαμορφώθηκε σε εκδοτήριο εισιτηρίων και πωλητήριο (Εικ. 42). Μετά τον καθαρισμό άρχισε και η αποκατάσταση του λιθόστρωτου, που οδηγεί από την πύλη στον επιπρομαχώνα του Αγίου Λουκά (Εικ. 43). Στερεώθηκαν οι υποθεμελιώσεις, που ορίζουν το δρόμο από τη βόρεια πλευρά, ενώ έγινε και συμπλήρωση των υπόγειων δικτύων ύδρευσης, αποχέτευσης και ηλεκτρισμού. Έγιναν νέα επιχρίσματα και εξυγίανση του αποχετευτικού συστήματος των παρακείμενων χώρων υγιεινής του κοινού. Συμπληρώθηκε ο εσωτερικός αναλημματικός τοίχος, που συγκρατεί τις επιχώσεις της νότιας cortina, και κατασκευάστηκε ξύλινη κλίμακα, προκειμένου να υπάρχει πρόσβαση στον προμαχώνα του Αγίου Πολύλου. Επίσης, ξεκίνησε η κατασκευή του λιθόστρωτου στο ύψος του σύγχρονου θεάτρου. Για τα λιθόστρωτα, πλ. 4-4,5 μ., χρησιμοποιήθηκαν αργοί λίθοι από τους λιθοσωρούς του φρουρίου, με επεξεργασία της επάνω επιφάνειας από τους τεχνίτες της Υπηρεσίας. Τέλος, μετά τη στερέωση και συντήρηση του θυρώματος της κεντρικής πύλης, κατασκευάστηκε ξύλινη θύρα με μικρό παραπόρτι στα πρότυπα των πυλών των οχυρώσεων του Χάνδακα. Τα μεταλλικά εξαρτήματα κατασκευάστηκαν από σφυρήλατο σίδηρο.

Κατοικία του ρέκτορα. Από το μεγάλο κτίριο, που χρησίμευε ως κατοικία του ρέκτορα του Ρεθύμνου και ολοκληρώθηκε μόλις το 1582[39], σώζεται σήμερα ένα μικρό μέρος ανατολικά, το

39. Ό.π., σ 365-370.

Εικ. 43. Ρέθυμνο. Φορτέτζα. Το λιθόστρωτο που οδηγεί από την ανατολική πύλη στον επιπρομαχώνα του Αγίου Λουκά.

Εικ. 44. Ρέθυμνο. Φορτέτζα. Το κτίριο του ρέκτορα μετά τις εργασίες.

οποίο, κατά τον Gerola[40], ήταν η φυλακή του συγκροτήματος. Οι τοίχοι του είναι ενισχυμένοι με ισχυρές αντηρίδες και καλύπτεται από ημικυλινδρική καμάρα. Ερειπωμένα τμήματα του δημόσιου αυτού κτίσματος φαίνεται ότι κατεδαφίστηκαν με τα νεότερα σπίτια της Φορτέτζας. Κατά το έτος 2000 ολοκληρώθηκαν οι εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης της τοιχοποιίας (Εικ. 44), κατασκευής νέου δαπέδου και τοποθετήθηκαν ξύλινα κουφώματα με προοπτική να χρησιμοποιηθεί ως εκθεσιακός χώρος.

Κατοικία των συμβούλων. Πρόκειται για μεγάλο διώροφο κτίριο στην αιχμή της Αγίας Ιουστίνης, στη βόρεια πλευρά του φρουρίου, που αγοράστηκε από τον ιδιοκτήτη του Francesco Lombardo και διαρρυθμίστηκε σε κατοικία του ενός από τους δύο συμβούλους του Ρεθύμνου[41]. Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας χρησιμοποιήθηκε πιθανώς από αξιωματούχο και προστέθηκε μικρό λουτρό στον όροφο. Το κτίσμα σωζόταν σε κατάσταση επικίνδυνου ερειπίου. Στερεώθηκε και αποκαταστάθηκε στο παρελθόν από την Εφορεία και στην παρούσα φάση ολοκληρώθηκε με την πλακόστρωση του ισογείου, την κατασκευή κουφωμάτων, ηλεκτρικής-υδραυλικής εγκατάστασης και συστήματος ασφαλείας (Εικ. 45). Μετά την ολοκλήρωση των εργασιών άρχισε η σταδιακή μεταφορά των εργαστηρίων συντήρησης εικόνων, τοιχογραφιών και λίθινων, που ήταν διασκορπισμένα σε διάφορα κτίρια της παλαιάς πόλης.

Επιπρομαχώνας του Αγίου Λουκά. Πρόκειται για δύο ορθογωνικούς χώρους διατεταγμένους σε σχήμα Γ, που καλύπτονται από ημικυλινδρική καμάρα και συγκρατούν μεγάλους όγκους επιχωματώσεων προς την πλευρά του τείχους του ομώνυμου προμαχώνα. Στη δυτική του πλευρά ένα κεκλιμένο επί-

Εικ. 45. Ρέθυμνο. Φορτέτζα. Κατοικία των συμβούλων μετά τις εργασίες.

πεδο, πλ. 4 μ., οδηγεί στην πλατεία, στο δώμα του επιπρομαχώνα. Η τοιχοποιία εσωτερικά, μέχρι τη γένεση των θόλων, είναι απλή αργολιθοδομή, ενώ οι καμπύλες επιφάνειες, οι εξωτερικές όψεις και η παρειά του κεκλιμένου επιπέδου έχουν επένδυση από λαξευτή λιθοδομή. Ο επιπρομαχώνας ενίσχυε το αδύναμο σημείο της Φορτέτζας, απέναντι από το επικίνδυνο ύψωμα του Αγίου Αθανασίου, νοτιοδυτικά της πόλης[42]. Οι εσωτερικοί του χώροι πιθανώς χρησιμοποιήθηκαν για τη φρουρά. Στο Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο ο επιπρομαχώνας, πάνω στον οποίο είχε εγκατασταθεί πολυβολείο, ανατινάχθηκε από τους Γερμανούς κατά την αποχώρησή τους. Μεγάλο τμήμα του βόρειου θόλου κατέρρευσε με την εξωτερική προς το φρούριο πλευρά και ο νότιος αποδιοργανώθηκε. Σε εφαρμογή εγκεκριμένης μελέτης, που συνέταξε το Γραφείο της Προγραμματικής Σύμβασης της παλαιάς πόλης Ρεθύμνου και στο πλαίσιο του ΠΕΠ Κρήτης, πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα και καθαρισμός του χώρου για την ανεύρεση των αρχικών επιπέδων της πλατείας, συνεχίστηκε η ανακατασκευή των τοίχων, κατα-

40. Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, σ. 134.

41. Στεριώτου, *Οι βενετικές οχυρώσεις*, ό.π., σ. 362.

42. Ό.π., σ. 336.

σκευάστηκε μεγάλος ξυλότυπος και άρχισε και η ανακατασκευή του θόλου από συνεργείο της Υπηρεσίας με επικεφαλής τον ικανό αρχιτεχνίτη Β. Καπαρό. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Από το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας στο Ρέθυμνο, συντάχθηκαν οι αποτυπώσεις και οι μελέτες αποκατάστασης του ναού του Αγίου Ιωάννη στον Άγιο Ιωάννη Αμαρίου, Παναγίας Θρόνου, νότιας πτέρυγας μονής Βωσάκου, βόρειας πτέρυγας μονής Αρκαδίου, ναού Αγίου Ιωάννη στους Έρφους Μυλοποτάμου, ναού Αγίου Φραγκίσκου Ρεθύμνου, κωδωνοστασίου μονής Προφήτη Ηλία Ρουστίκων, ανασκαφής Ποταμών Αμαρίου, ναού Αγίου Γεωργίου στον Αρτό, διαμόρφωσης περιβάλλοντος χώρου νότιου τμήματος Φορτέτζας και ναού Παναγίας Μέρωνα Αμαρίου.

Αμάρι

Ναός Ζωοδόχου Πηγής Μονής Ασωμάτων (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 383)

Ο ναός της Ζωοδόχου Πηγής (Παναγία Κερά), κοντά στη μονή Ασωμάτων Αμαρίου, εσωτ. διαστ. 10×8,35 μ., χτίστηκε αρχικά στον αρχιτεκτονικό τύπο του σταυροειδούς με τρούλο και νάρθηκα. Αργότερα προστέθηκε μονόχωρο με τρούλο παρεκκλήσιο βορειοδυτικά του ναού[43]. Το νότιο κλίτος κατέρρευσε, συμπαρασύροντας μέρος του κεντρικού με τον τρούλο. Κατά την ανακατασκευή τα δύο κλίτη στεγάστηκαν με επιμήκεις καμάρες, οι οποίες προσαρμόστηκαν κακότεχνα στα υπολείμματα του βόρειου κλίτους. Έτσι, ο ναός δίδει την εντύπωση κατά το ήμισυ τρίκλιτης βασιλικής με πεσσούς και κατά το άλλο σταυροειδούς. Η ασαφής αυτή εντύπωση ενισχύεται εξωτερικά από τη μετατροπή της στέγης σε δίριχτη. Η επέμβαση μπορεί να χρονολογηθεί κατά το β΄ μισό του 14ου αιώνα από το πολυτελές υστερογοτθικό θύρωμα της νότιας πλευράς[44] με αλλεπάλληλα πλαίσια από απλά και στριφτά κορδόνια. Στο υπέρθυρο υπάρχει ανάγλυφο το οικόσημο της οικογένειας των Καλλεργών, όπως συμβαίνει και σε άλλους ναούς της περιοχής[45]. Το παρεκκλήσιο, εξωτ. διαστ. 6,40×2,70 μ., είναι χτισμένο με αργούς λίθους και άφθονο κονίαμα, όπως και ο ναός, ενώ τα τόξα, που στήριζαν τον χωρίς τύμπανο, ελλειψοειδή τρούλο, είναι από πλίνθους. Τα λίγα λείψανα των τοιχογραφιών, που διακρίνονται κάτω από το ασβεστοκονίαμα, χρονολογούνται περί τα μέσα του 13ου αιώνα. Στη χρονολόγηση αυτή συνηγορεί και η πλήρης απουσία αρχιτεκτονικού διακόσμου, που κυριαρχεί στους ναούς της Κρήτης κατά τη β΄ βυζαντινή περίοδο[46].

Ο ναός είχε υποστεί σοβαρή αλλοίωση και επιβάρυνση με την προσθήκη μεγάλων φορτίων στη στέγη, ιδίως στα γωνιαία διαμερίσματα της σωζόμενης βόρειας πλευράς, προκειμένου να επιτευχθεί η εξομάλυνσή της σε δίριχτη. Στη στέγη του παρεκκλησίου, του οποίου ο τρούλος είχε καταρρεύσει, είχε προστεθεί κατά την επισκευή του 1927 περιμετρικά τοίχος, πάνω στον οποίο στηριζόταν πρόχειρη στέγη από γαλλικά κεραμίδια. Ο ναός είχε καλυφθεί εξωτερικά από παχύ κονίαμα, που καθιστούσε ακόμη πιο δυσχερή την αναγνώριση των οικοδομικών φάσεων. Κατά τους χειμερινούς μήνες ο ναός και η γύρω επίπεδη περιοχή κατακλυζόταν από τα ύδατα, λόγω της θέσης του στις παρυφές μικρού χωματόλοφου.

Στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος «Terra-Dias» έγιναν αρχικά καθαιρέσεις των πρόσθετων στοιχείων και έρευνα στο εσωτερικό του ναού. Από την καθαίρεση των πρόσθετων στοιχείων της στέγης αποκαλύφθηκε καθαρά το αρχικό σχήμα του μνημείου στη βόρεια πλευρά, με την κεραία του σταυρού και τα γωνιαία διαμερίσματα. Επίσης, απελευθερώθηκε το παρεκκλήσιο από τις πρόσθετες επεμβάσεις. Από την έρευνα στο εσωτερικό του ναού, βρέθηκαν τα λείψανα των αρχικών τοίχων, διαπιστώθηκε η ύπαρξη ισχυρής θεμελίωσης λόγω του ασταθούς εδάφους, αλλά και ενός συστήματος αποστράγγισης με κτιστά αυλάκια, περισσότερο πολύπλοκου στο χώρο του Ιερού, όπου πιθανώς είχε χρήση αγιάσματος.

Μετά από την έρευνα συντάχθηκε μελέτη αποκατάστασης και έγιναν οι απαραίτητες στερεωτικές εργασίες της τοιχοποιίας και στεγανοποίηση της στέγης. Περιμετρικά του ναού σκάφθηκε βαθύ αυλάκι, τοποθετήθηκαν σε διαβαθμισμένο υλικό διάτρητες σωλήνες, που μεταφέρουν το νερό σε αρκετή απόσταση σε παρακείμενο χείμαρρο. Έτσι, εξασφαλίστηκε η αποστράγγιση του ναού και του περιβάλλοντος χώρου και στη συνέχεια πλακοστρώθηκε η αυλή με ντόπιες πλάκες πωρόλιθου. Επίσης, αποκαταστάθηκε ο περιμετρικός τοίχος.

Νεφς Αμάρι

Ναός Αγίας Άννας (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 381)

Ο παραπάνω ναός, κοντά στο Νεφς Αμάρι, διασώζει τις αρχαιότερες χρονολογημένες με επιγραφή (1225) τοιχογραφίες στην Κρήτη[47]. Είναι χτισμένος στον αρχιτεκτονικό τύπο του μο-

43. Gerola, *Monumenti*, τ. III, σημ. 436 και εικ. 277 με την κάτοψη του ναού, που αγνοεί την πραγματική κατάσταση και τον αποδίδει στην αρχική μορφή. Στο Gerola, *Κατάλογος*, αναφέρεται ως τοιχογραφημένος με αριθ. 383 και την ένδειξη «υπολείμματα». Μ. Ανδριανάκης, Ο ναός της Παναγίας Κεράς Ασωμάτων Αμαρίου, *Κρήτη. Περιήγηση στη φύση και τον πολιτισμό. Πρόγραμμα Terra-Dias*, Ηράκλειο 2002, σ. 219-223.

44. Gerola, *Monumenti*, τ. III, πίνακας 4 στο τέλος.

45. Παναγία στον Μέρωνα, Παναγία στον Θρόνο, βλ. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 278-280.

46. Ως προς τη διάρθρωση των εξωτερικών επιφανειών, ανάλογες είναι οι περιπτώσεις των ναών του Αγίου Παντελεήμονα στα Νοπήγια Κισάμου, του Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Ασπράπηγου) στην Αράδενα Σφακίων στον τύπο του σταυροειδούς με τρούλο και του μονόχωρου με τρούλο ναού της Αγίας Ειρήνης στη Σούγια Σελίνου. Βλ. Κ. Λασσιθιωτάκης, Εγγεγραμμένοι, σταυροειδείς ναοί της Δυτικής Κρήτης, *Πεπραγμένα Β΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, Α΄, Χανιά 1968, σ. 344-356.

47. Στ. Παπαδάκη-Oekland, Οι τοιχογραφίες της Αγίας Άννας στο Αμάρι. Παρατηρήσεις σε μια παραλλαγή της Δεήσεως, *ΔΧΑΕ* Δ΄ (1973-1974), σ. 31-57, πίν. 7-10.

Εικ. 46. Νεφς Αμάρι. Ναός Αγίας Άννας. Η ανατολική και η βόρεια όψη του ναού πριν από τις εργασίες.

νόχωρου, εξωτ. διαστ. 8×4,80 και εσωτ. διαστ. 6,60×2,80 μ. Αργότερα προστέθηκε στη νότια πλευρά μικρότερος καμαροσκέπαστος ναός (Εικ. 46). Στο παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί από την Εφορεία εργασίες στερέωσης και αποκατάστασης[48]. Προσεκτική παρατήρηση του ναού οδηγεί σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα ως προς την αρχική μορφή του και τις επόμενες οικοδομικές φάσεις[49], κάτι που επιβεβαιώθηκε και από την καθαίρεση των εσωτερικών κονιαμάτων. Από τον αρχικό ναό σώζεται ο νότιος τοίχος και ο ανατολικός με τη μεγάλη ημικυλινδρική αψίδα, που πατά στα θεμέλια μεγαλύτερης που ανήκει σε αρχαιότερο ναό. Ο βόρειος τοίχος, που διαμορφώνεται πλαστικά με τρία τυφλά οξυκόρυφα αψιδώματα και τη χρήση λαξευτών λίθων και πλίνθων σε εναλλαγή και οδοντωτής ταινίας, ανακατασκευάστηκε κατά το β΄ μισό του 13ου αιώνα. Το δυτικό τμήμα του τοίχου μάλιστα, μετά από νέα κατάρρευση, ανακατασκευάστηκε και πάλι αμελέστερα μαζί με το δυτικό τοίχο. Ο σωζόμενος αρχικός νότιος τοίχος με τα κλεισμένα μονόλοβα παράθυρα ψηλά και τα εσωτερικά τυφλά αψιδώματα, που διαγράφονται και στην εξωτερική τοιχοποιία, προχωρεί σε ύψος 3,40 μ. χωρίς να καμπυλώνεται, όπως θα συνέβαινε αν ήταν καμαροσκέπαστος. Από αυτό προκύπτει ότι ο ναός κατασκευάστηκε ξυλόστεγος[50], πιθανώς γύρω στη χρονολογία της τοιχογράφησης, κατέρρευσε μερικώς και επισκευάστηκε δύο φορές. Το ιδιόμορφο σήμερα παράθυρο της αψίδας του Ιερού ήταν αρχικά δίλοβο[51]. Ο ελάχιστος διάκοσμος που διασώζεται, όπως έχει τονιστεί[52], παρουσιάζει ιδιαίτερο εικονογραφικό και καλλιτεχνικό ενδιαφέρον. Σήμερα, που γνωρίζουμε περισσότερα για τη μνημειακή τέχνη της β΄ βυζαντινής περιόδου, μπορούμε να τον θεωρήσουμε ως μια καλή συνέχεια της λαμπρής παράδοσης του 12ου αιώνα στο νησί με τοπικές εικονογραφικές επιλογές, όπως οι συλλειτουργούντες ιεράρχες Τίτος και Ανδρέας Κρήτης στο κέντρο της κόγχης.

Στο πλαίσιο του Κοινοτικού Προγράμματος «Terra-Dias» συντάχθηκε μελέτη αποκατάστασης του ναού και διαμόρφωσης του χώρου, πραγματοποιήθηκαν στερέωση του νότιου τοίχου, που παρουσίαζε επικίνδυνη αποσάθρωση του κονιάματος, και άλλες τοπικές στερεώσεις, διαμορφώθηκε με τοίχο ο περίβολος και πλακοστρώθηκε, τέλος, κατασκευάστηκε πρόσβαση από το δημόσιο δρόμο προς το μνημείο. Τις εργασίες, που συνεχίζονται, επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου, ο αρχιτέκτονας Κ. Ουρανός και η μηχανικός Μ. Βασιλάκη. Τη συντήρηση των τοιχογραφιών εκτελεί ο Μ. Τρουλλινός.

Ναός Παναγίας και Χριστού

Στα δυτικά του οικισμού υπάρχει ο νεότερος δίκλιτος ναός της Παναγίας και του Σωτήρα. Σε απόσταση 30 μ. περίπου, στην κορυφή ενός απότομου βράχου, χτίστηκε κατά το 1908-1909 το πυργόμορφο κωδωνοστάσιο, έργο του ικανού ντόπιου, λαϊκού τεχνίτη Συμεών Σπυριδάκη. Πρόκειται για τετράπλευρο, διώροφο κτίσμα, μήκ. και πλ. 2,50 και ύψ. 8,50 μ. Η βόρεια και δυτική πλευρά πατούν κατευθείαν στο βράχο, ενώ η νότια και η ανατολική σε τεχνητό πλάτωμα (Εικ. 47). Το κατώτερο τμήμα επιστέφει λαξευτό γείσο σε έντονη προεξοχή. Πάνω του οκτώ κιονίσκοι σχηματίζουν τέσσερα δίλοβα ανοίγματα. Στο τύμπανο της κάθε πλευράς ανοίγεται επιμελημένος κυκλικός φεγγίτης (oculus). Οι γωνίες τονίζονται από εξέχοντες κιονίσκους, οι οποίοι πατούν στα κιονόκρανα και στηρίζουν το λαξευτό γείσο της στέγης, που απολήγει σε λαξευτά ακροκέραμα στις γωνίες. Η στέγη εσωτερικά διαμορφώνεται σε τρουλίσκο, ενώ εξωτερικά είναι τετράπλευρη. Η ενδιαφέρουσα αυτή μορφή κωδωνοστασίου[53], που επιχωριάζει στην περιοχή του Αμαρίου, εμπεριέχει στοιχεία από την αρχιτεκτονική της όψιμης Βενετοκρατίας, τα οποία πέρασαν στην τοπική λαϊκή παράδοση σε συνδυασμό με νεοκλασικίζουσες τάσεις.

48. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 486.

49. Μ. Ανδριανάκης, Ο ναός της Αγίας Άννας στο Αμάρι, *Κρήτη. Περιήγηση στη φύση και τον πολιτισμό*, *Πρόγραμμα Terra-Dias*, Ηράκλειο 2002, σ. 213-218.

50. Ανάλογο παράδειγμα μονόχωρου ξυλόστεγου ναού στην Κρήτη, που χρονολογείται μάλιστα την ίδια περίπου εποχή, είναι αυτός του Χριστού, που προστέθηκε νότια της ξυλόστεγης τρίκλιτης βασιλικής του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά Αποκορώνου, βλ. Ανδριανάκης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 21-22 και ο βόρειος τοίχος του ανακατασκευασμένου σε μεγάλη έκταση ναού του Αγίου Προκοπίου στις Βρύσες Κυδωνίας (αδημοσίευτος).

51. Παρόμοια δίλοβα παράθυρα στην αψίδα του Ιερού απαντώνται και σε άλλους ναούς της ίδιας εποχής, όπως ο Άγιος Παντελεήμονας Περιβολίων, ο Άγιος Γεώργιος και ο Χριστός στον Κουρνά Χανίων.

52. Παπαδάκη-Oekland, ό.π. (υποσημ. 47). Προσεκτικότερη ανάγνωση της επιγραφής του ειλητού του Προδρόμου στη Δέηση βοηθά καλύτερα στην κατανόησή της *...Κ(ΑΙ) ΚΑΘΑΡΟΝ ΕΞ Α/ΜΑΡΤΙΑΣ. ΘΑΡΣΕΙ ΠΡΟΦΗΤΑ. ΛΑ/ΒΕ ΣΩΝ / ΛΙΤΩΝ ΤΕΛΟΣ*, ως διάλογο με τον Χριστό.

53. Βλ. Κ. Γιαπιτσόγλου, Μεταβυζαντινά κωδωνοστάσια του νομού Ρεθύμνης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, τχ. 21, Ρέθυμνο 2002, σ. 247-266 και Μ. Βασιλάκη, Αποκατάσταση κωδωνοστασίων νομού Ρεθύμνης, *Νέα Χριστιανική Κρήτη*, ό.π., σ. 267-279.

Εικ. 47. Νεφς Αμάρι. Ναός Παναγίας και Χριστού. Το κωδωνοστάσιο.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Terra-Dias» πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης, ανακατασκευής του κονιάματος της στέγης, αντικατάστασης φθαρμένων λίθων στους φεγγίτες και τα γείσα της στέγης, τοποθέτησης ανοξείδωτου κιγκλιδώματος στον όροφο. Επίσης, κατασκευάστηκε ξύλινη πόρτα και δημιουργήθηκε κλιμακωτή πρόσβαση από την ανατολική πλευρά. Τις εργασίες, που συνεχίζονται, επέβλεψαν ο αρχιτέκτονας Κ. Ουρανός και ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου.

Μονή Αρκαδίου

Με πιστώσεις από το Β΄ ΚΠΣ, που διατέθηκαν στον Οργανισμό Ανάπτυξης Δυτικής Κρήτης, συνεχίστηκαν μέσω σύμβασης με τη 13η ΕΒΑ εργασίες στον περιβάλλοντα χώρο της μονής Αρκαδίου. Οι εργασίες αφορούν στους στάβλους, το «τυροκέλλι», το κτίριο με το ρακοκάζανο, τον περιβάλλοντα χώρο από τη βόρεια πλευρά και στο χώρο της κρήνης. Τις εργασίες επέβλεψαν η μηχανικός της Υπηρεσίας Μ. Βασιλάκη και ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου.

Οι στάβλοι χτίστηκαν το 1714 από τον ηγούμενο Νεόφυτο Δροσά σε απόσταση 30 μ. περίπου δυτικά της μονής Αρκαδίου. Πρόκειται για ένα ορθογώνιο κτίσμα, τυπικό δείγμα αρχιτεκτονικής της όψιμης Βενετοκρατίας, που πέρασε στη λαϊκή παράδοση της Κρήτης. Είναι παράλληλο με τη δυτική όψη της μονής και αποτελείται από τρεις επιμήκεις θολωτούς χώρους[54], ενισχυμένο στις γωνίες με ισχυρές γωνιαίες αντηρίδες από λαξευτό πωρόλιθο. Στο δώμα του κτιρίου οδηγεί μεγαλοπρεπής κλίμακα από λαξευτό πωρόλιθο με τονισμένα τα άκρα από έξεργο κυμάτιο. Κατά την πολιορκία της μονής το 1866 οι στάβλοι χρησιμοποιήθηκαν από τα τουρκικά στρατεύματα για προκάλυψη και υπέστησαν σοβαρές ζημίες. Αργότερα εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν. Κατά τη δεκαετία του 1970 και ενώ είχαν αρχίσει εργασίες καθαρισμού για την αποκατάσταση του μνημείου, κατέρρευσε η θολωτή στέγη και έκτοτε παρέμεινε σε αυτή την κατάσταση.

Αρχικά απομακρύνθηκε η πυκνή βλάστηση, που είχε εν τω μεταξύ αναπτυχθεί στο εσωτερικό, έγινε καθαρισμός από τα προϊόντα της κατάρρευσης και συντάχθηκαν οι απαραίτητες μελέτες, οι οποίες στηρίχθηκαν στα σωζόμενα στοιχεία και στην παλαιά αποτύπωση Ζαχαράκη. Στη συνέχεια πραγματοποιήθηκαν εκτεταμένες στερεώσεις της σωζόμενης τοιχοποιίας, ανακατασκευάστηκαν οι επιμήκεις ισχυροί τοίχοι, που διαχώριζαν τους χώρους, καθώς και αυτοί που χώριζαν τα δύο δωμάτια των «βορδονάρηδων». Κατά μήκος του δυτικού τοίχου διατηρήθηκαν οι λαξευτές στο βράχο φάτνες των ζώων. Αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι λίθοι των ανοιγμάτων. Ανακατασκευάστηκε μικρό ερειπωμένο κτίσμα στη βόρεια στενή όψη, το οποίο διαρρυθμίστηκε σε χώρους υγιεινής. Τέλος, έγιναν ενέματα και αρμολόγημα των εξωτερικών τοίχων, όπως ήταν αρχικά, και άρχισε η αποκατάσταση των θόλων με λαξευτό πωρόλιθο. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Το τυροκομείο («τυροκέλλι») είναι ένα μικρό, απλό κτίσμα του 19ου αιώνα βόρεια της μονής, βασικό για τη βασισμένη κυρίως στην κτηνοτροφία οικονομία της. Κατά καιρούς είχαν πραγματοποιηθεί άστοχες επεμβάσεις, που προκαλούσαν σοβαρή αλλοίωση. Καθαιρέθηκαν η, από οπλισμένο σκυρόδεμα, στέγη, τα ποικίλα εξωτερικά κονιάματα, τα τσιμεντοκονιάματα. Έγιναν οι απαραίτητες στερεώσεις της τοιχοποιίας, κατασκευάστηκε δώμα πάνω σε μόνιμο ξυλότυπο, αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι λίθοι των ανοιγμάτων και εσωτερικά κονιάματα, μετά την τοποθέτηση της ηλεκτρικής εγκατάστασης. Οι εργασίες συνεχίζονται (Εικ. 48).

Το κτίριο του ρακοκάζανου είναι ένα ισόγειο των αρχών του 19ου αιώνα, που χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα για την απόσταξη των υπολειμμάτων των σταφυλιών από τους μεγάλους αμπελώνες της μονής Αρκαδίου, η οποία αναφέρεται συχνά με κολακευτικά σχόλια από περιηγητές για την εξαίρετη ποιότητα και την ποσότητα του κρασιού της[55]. Το κτίριο ήταν σε κακή κατάσταση. Καθαιρέθηκαν η κεραμοσκεπή και τα κονιάματα. Έγινε στερέωση της τοιχοποιίας, νέα κονιάματα και ηλεκτρολογική εγκατάσταση. Κατασκευάστηκε νέα σκεπή με ξύλα από κυπαρίσσι, αποκαλύφθηκαν και αποκαταστάθηκαν τα αρχικά επίπεδα.

Το μονοπάτι[56], που οδηγούσε στη μονή πριν από την κατασκευή του σημερινού δρόμου, ακολουθούσε το φαράγγι του

54. Τ. Βενέρη, *Το Αρκάδι διά των αιώνων*, Αθήναι 1938, ό.π., σ. 74.
55. Ό.π., σ. 80-87.
56. Ό.π., σ. 75-77.

Εικ. 48. Μονή Αρκαδίου. Το τυροκομείο μετά τις εργασίες.

Εικ. 49. Αργυρούπολη. Ναός Αγίας Κυριακής. Η δυτική όψη του ναού μετά τις εργασίες.

Αρκαδιώτη ποταμού. Στο σημείο συνάντησης των δύο δρόμων υπάρχει η τοξωτή γέφυρα, έργο του Νεοφύτου Δροσά κατά το 1685, η οποία εν μέρει επικαλύπτεται. Κοντά στη γέφυρα είναι η παλαιά κρήνη (1651), έργο του ηγούμενου Γερασίμου Βλαστού, η λαξευτή πρόσοψη της οποίας είχε μεταφερθεί στη νεότερη δεξαμενή του 1918, 100 μ. περίπου νοτιότερα της αρχικής. Το μονοπάτι είχε διαμορφωθεί τεχνητά με χαμηλούς αναλημματικούς τοίχους και μεγάλα, λαξευτά τμήματα σε ορισμένα σημεία. Από τις εργασίες καθαρισμού, που σε ορισμένα σημεία εξελίχθηκε σε μικρή ανασκαφή, εντοπίστηκαν η πορεία του δρόμου, αναλημματικοί τοίχοι, αρδευτικές εγκαταστάσεις, καθώς και εγκατάσταση μικρού βυρσοδεψείου. Το λιθόστρωτο μονοπάτι και οι ξερολιθιές αποκαταστάθηκαν, στερεώθηκαν τα λείψανα του βυρσοδεψείου, επισκευάστηκε και τέθηκε πάλι σε λειτουργία το αντλιοστάσιο και περιφράχθηκε ο χώρος, ώστε να μην καταστρέφεται από τα αιγοπρόβατα.

Στο πλαίσιο του Προγράμματος «Πολιτιστικές Διαδρομές Νομού Ρεθύμνου» έγιναν μικρής έκτασης επεμβάσεις σε μνημεία του νομού. Τις εργασίες επέβλεψαν η μηχανικός Μ. Βασιλάκη, οι αρχιτέκτονες Κ. Ουρανός, Γ. Χατζηγρηγόρης και Γ. Δρουδάκη και ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου. Συγκεκριμένα, έγιναν οι παρακάτω επιμέρους εργασίες.

Αλώνες

Ναός Αγίου Ονουφρίου

Στο μονόχωρο, καμαροσκέπαστο ναό έγινε αποκατάσταση της κεραμοσκεπούς στέγης, αντικατάσταση των φθαρμένων κονιαμάτων και διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Αργυρούπολη

Ναός Αγίας Κυριακής

Ο πολύ σημαντικός για τον τοιχογραφικό του διάκοσμο, που σώζεται σε δύο στρώματα, ναός της Αγίας Κυριακής βρίσκεται στα όρια του αρχαιολογικού χώρου της αρχαίας Λάππας[57]. Πρόκειται για μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, ο οποίος χρησιμοποιεί ως πλάγιους τους ισχυρούς τοίχους από πλίνθους ερειπωμένου ρωμαϊκού λουτρού, στους οποίους προστέθηκε ανατολικά ημικυλινδρική αψίδα και δυτικά ψηλό τόξο με κτιστό τύμπανο. Περιμετρικά του ναού σώζονται σε μεγάλο ύψος άλλοι τοίχοι του λουτρού. Εσωτερικά η καμάρα στηρίζεται σε σφενδόνιο, που πατά σε δύο πεσσούς, ενσωματωμένους στην τοιχοποιία. Από τα δύο σωζόμενα αποσπασματικά στρώματα ζωγραφικής, το νεότερο μπορεί να χρονολογηθεί στις πρώτες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Πρόκειται για έργο υψηλής ποιότητας, στο οποίο συνυπάρχουν συντηρητικές τάσεις της όψιμης κομνήνειας παράδοσης, ιδίως στην παράσταση της Αναλήψεως[58], με πρώιμες ανανεωτικές, στις οποίες επικρατεί έντονη ζωγραφικότητα, ιδίως στη Δέηση της κόγχης και τους ολόσωμους ιεράρχες[59]. Ο ναός αντιμετώπιζε σοβαρά προβλήματα από την υγρασία και είχε υποστεί παλαιότερες ασυμβίβαστες επεμβάσεις. Καθαιρέθηκε η επικάλυψη της στέγης από σκυρόδεμα, στερεώθηκε ο θόλος και έγινε ανακεράμωση (Εικ. 49). Έγιναν οι πρώτες εργασίες οπλισμού και στερέωσης του τοιχογραφικού διακόσμου. Κατά τις εργασίες καθαρισμού του περιβάλλοντος χώρου και εντός των τοίχων του λουτρού αποκαλύφθηκε μεσαιωνικό νεκροταφείο.

57. R.F. Sanders, *Roman Crete*, Warminster 1982, σ. 25, 27, 163.

58. Ανάλογες τάσεις συναντώνται στους κοντινούς ναούς του Αγίου Γεωργίου στον Κουρνά, βλ. Ανδριανάκης, ό.π. (υποσημ. 2), σ. 21-22, και της Παναγίας Μυριοκεφάλων, βλ. Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 258-261.

59. Ανάλογες τάσεις συναντώνται στον εξαίρετης ποιότητας διάκοσμο του ναού του Αγίου Νικολάου στα Κυριακοσέλια, που έχει χρονολογηθεί από τον Ε. Μπορμπουδάκη μεταξύ 1230-1236 (Gallas - Wessel - Borboudakis, ό.π. (υποσημ. 6), σ. 245-249.

Αγγελιανά

Ναός Αγίου Αντωνίου

Ο παραπάνω ναός του Αγίου Αντωνίου, κοντά στον οικισμό Αγγελιανά Μυλοποτάμου, είναι ένα επίμηκες, μονόχωρο, καμαροσκέπαστο κτίσμα. Δυτικά καταλήγει σε ορθογώνια, πυργόμορφη κατασκευή με τρούλο[60]. Από τη μορφή της τοιχοποιίας, τον τρόπο της στέγασης με κονίαμα από κουρασάνι, τον τύπο των οξυκόρυφων παραθύρων, αλλά κυρίως τον τρούλο, ο ναός μπορεί να χρονολογηθεί περί τα μέσα του 16ου αιώνα και αποτελεί ένα μεταβατικό δείγμα από την υστερογοτθική παράδοση, που έχει επικρατήσει στην Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες της βενετικής κατοχής, στο μανιερισμό του τέλους της. Ο ναός ήταν σε κατάσταση εγκατάλειψης και είχαν πραγματοποιηθεί από την ενορία κακότεχνες επεμβάσεις.

Κατά την πρώτη φάση των εργασιών αποκαταστάθηκε ο πρόναος, αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι γωνιόλιθοι, στερεώθηκε εξωτερικά η τοιχοποιία, έγιναν πατητά επιχρίσματα στο εσωτερικό και διανοίχθηκε η νότια είσοδος, που είχε κλειστεί μεταγενέστερα. Στον κυρίως ναό καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά τσιμεντοκονιάματα και αποκαλύφθηκε η αρχική τοιχοποιία.

Μαργαρίτες

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 267)

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στις Μαργαρίτες Μυλοποτάμου ανήκει στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Διασώζει το αρχικό κτιστό τέμπλο και καλής ποιότητας τοιχογραφικό διάκοσμο του 14ου αιώνα. Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης των κτιστών, εσωτερικών θρανίων, ανακατασκευής δαπέδου στην αρχική στάθμη και στερέωσης των ερειπίων κτίσματος βόρεια του ναού.

Σπήλι

Ναός Αγίου Γεωργίου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 325)

Ο πολύ μικρός μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός του Αγίου Γεωργίου βρίσκεται στην αυλή του Γυμνασίου Σπηλίου Αγίου Βασιλείου, πάνω σε ένα βράχο, μετά τη διαμόρφωση του αύλειου χώρου του σχολείου και την αλλαγή των επιπέδων του. Διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο του 14ου αιώνα, ο οποίος παρουσίαζε προβλήματα από την εισροή των νερών της βροχής και τη μερική αποκόλλησή του. Αφού αφαιρέθηκε η κεράμωση, στερεώθηκε η τοιχοποιία και έγινε ανακεράμωση, στερεώθηκε ο τοιχογραφικός διάκοσμος και κατασκευάστηκε απλή, ξύλινη πόρτα σε αντικατάσταση της υπάρχουσας μεταλλικής.

Μονή Τιμίου Σταυρού Βωσάκου

Η μονή Βωσάκου Μυλοποτάμου εμφανίζεται στις πηγές από τα τέλη της Βενετοκρατίας. Βρίσκεται σε οροπέδιο της οροσειράς του Κουλούκωνα. Αν και η επιγραφή της εκ βάθρων οικοδόμησης του ναού το 1885 αναφέρεται στην αρχική του οικοδόμηση κατά το 1195 και την επέκτασή του το 1630, κανένα σχετικό στοιχείο δεν διασώθηκε[61]. Η παλαιότερη αναφορά υπάρχει σε νοταριακό έγγραφο του 1629 και η αρχαιότερη σωζόμενη επιγραφή στον πυλώνα αναφέρει το έτος 1669. Μέρος των κτισμάτων και ενσωματωμένα λείψανα στην τοιχοποιία ανήκουν στην παλαιότερη αυτή φάση. Κατά την επανάσταση του 1821 πυρπολήθηκε από τους Τούρκους, οι οποίοι, σύμφωνα με την παράδοση εξετέλεσαν τους 18 μοναχούς της. Η μονή ερημώθηκε για να αναλάβει και πάλι στα επόμενα χρόνια. Κατά το β΄ μισό του 19ου αιώνα έγιναν σε μεγάλη έκταση εργασίες ανοικοδόμησης των κτισμάτων και η μονή επιβίωσε σε μια φθίνουσα πορεία, μέχρι την εγκατάλειψή της γύρω στο 1960.

Η ερήμωση της μονής οδήγησε στην ερείπωση των κτισμάτων της σε μεγάλη έκταση. Το 1996 συντάχθηκε από την Εφορεία η μελέτη αποκατάστασης τμήματος της δυτικής πτέρυγας και άρχισαν οι ενέργειες προστασίας του μνημείου σε συνεργασία με το Μητροπολίτη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου Άνθιμο. Το 1998 αποφασίστηκε η εκ νέου λειτουργία της μονής. Προκειμένου να συνεχιστεί η σύνταξη της απαραίτητης μελέτης αποκατάστασης, έγινε καθαρισμός του συγκροτήματος από τα προϊόντα της κατάρρευσης και τις επιχωματώσεις εσωτερικά των κτισμάτων, στον αύλειο χώρο και στα εξωτερικά προσκτίσματα. Στη συνέχεια προχώρησε η πλήρης τοπογραφική αποτύπωση της μονής και του περιβάλλοντος χώρου και άρχισε η αρχιτεκτονική αποτύπωση των επιμέρους κτισμάτων.

Κατά το τρέχον έτος ολοκληρώθηκαν οι εργασίες σε τμήμα της βόρειας πτέρυγας, το οποίο δόθηκε σε χρήση στους μοναχούς. Το ισόγειο κατασκευάστηκε προ του 1743, ενώ τμήμα του ορόφου το 1909[62]. Πραγματοποιήθηκαν στερέωση της τοιχοποιίας, ανακατασκευή της κεραμοσκεπούς στέγης και των μεσοπατωμάτων, κατασκευή νέων κουφωμάτων με βάση τα σωζόμενα, ηλεκτροδότηση της μονής με φωτοβολταϊκό σύστημα (Εικ. 50). Επίσης, έγιναν στερεωτικές εργασίες στον κεντρικό πυλώνα και ανακατασκευάστηκε το δώμα από κουρασάνι. Τις εργασίες, που συνεχίζονται, επέβλεψαν ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου και η αρχιτέκτονας Γ. Δρουδάκη.

60. Βλ. Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, σ. 232, σημ. 4.

61. Κ. Γιαπιτσόγλου, Ιερά Μονή Βωσάκου: Εργασίες αποκατάστασης 1998-2002, *Ο Μυλοτόταμος από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου*, Ρέθυμνο 2006.

62. Σύμφωνα με σωζόμενο χάραγμα στο τοξωτό θύρωμα και από κτητορική επιγραφή στον όροφο.

Εικ. 50. Μονή Τιμίου Σταυρού Βωσάκου. Κελιά της βόρειας πτέρυγας μετά τις εργασίες.

Αγία Ειρήνη

Μονή Αγίας Ειρήνης

Η επί δεκαετίες εγκαταλελειμμένη μονή της Αγίας Ειρήνης, δίπλα στον ομώνυμο οικισμό, ήταν σε προχωρημένη κατάσταση ερείπωσης. Στις αρχές της δεκαετίας του 1980 πραγματοποιήθηκαν από την Υπηρεσία, στο πλαίσιο του ετήσιου προγραμματισμού, εργασίες καθαρισμού των ερειπίων από τα προϊόντα της κατάρρευσης και τις επιχώσεις, στερέωσης και μερικής αποκατάστασης των ερειπίων. Στη συνέχεια, εγκαταστάθηκε μια μικρή γυναικεία αδελφότητα. Τα επόμενα χρόνια σε συνεργασία με την οικεία Μητρόπολη Ρεθύμνης και Αυλοποτάμου και το ηγουμενοσυμβούλιο συνεχίστηκε το έργο αποκατάστασης, το οποίο τιμήθηκε με το βραβείο της Europa Nostra.

Η μονή είναι χτισμένη πάνω σε έναν απότομο βράχο και για το λόγο αυτό διαμορφώνεται σε διάφορα επίπεδα. Πρόκειται για ένα ενδιαφέρον συγκρότημα του τέλους της Βενετοκρατίας, που αποτελείται από ένα ορθογώνιο, όπου είναι διατεταγμένα τα κελιά και οι λοιποί χώροι εξυπηρέτησης της λειτουργίας της. Εξαιτίας του περιορισμένου χώρου το καθολικό είναι χτισμένο εκτός της μονής, σε ψηλότερο επίπεδο, στη νότια πλευρά της. Από την έρευνα που πραγματοποιήθηκε προκύπτει ότι στη θέση του ναού προϋπήρχε μικρότερος, τοιχογραφημένος. Όταν κατασκευάστηκε η μονή, στη θέση του χτίστηκε το καθολικό με κατεδάφιση του μικρού ναού. Για την οικοδόμηση του νέου ναού στη νότια και τη δυτική πλευρά του χρησιμοποιήθηκε σε μεγάλη έκταση ο φυσικός βράχος, που λαξεύθηκε κατάλληλα. Ο τρίκλιτος ναός υπέστη σοβαρές ζημίες κατά το 18ο αιώνα και ανακατασκευάστηκε σε μεγάλη έκταση το 1794, όπως προκύπτει από την επιγραφή στο υπέρθυρο. Ερειπώθηκε εκ νέου και αποκαταστάθηκε αυθαίρετα κατά τα μέσα του 20ού αιώνα, με αποτέλεσμα να είναι δυσχερής η διάκριση των οικοδομικών φάσεων, αλλά ακόμη και ο αρχιτεκτονικός του τύπος, που είναι εντελώς ιδιόμορφος. Τελικά, το σωζόμενο ανατολικό τμήμα του κατεδαφίστηκε αυθαίρετα, προκειμένου να επεκταθεί. Η Υπηρεσία υποχρεώθηκε ενώπιον του τετελεσμένου γεγονότος και μετά από την άσκηση ποινικής δίωξης κατά των υπευθύνων να αποδεχθεί εκ των υστέρων μελέτη μερικής ανακατασκευής και αποκατάστασης του ναού.

Κατά τη διάρκεια των εργασιών αφαιρέθηκαν τα εξωτερικά τσιμεντοκονιάματα της βορειοανατολικής πτέρυγας, ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της δυτικής αυλής, μονώθηκαν τα δώματα και έγινε μερική διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου.

Στο πλαίσιο του Περιφερειακού Επιχειρησιακού Προγράμματος Κρήτης εκτελέστηκε το έργο «Αρχαιολογικοί Χώροι Νομού Ρεθύμνης» με μικρές παρεμβάσεις σε μνημεία και χώρους του νομού. Τις εργασίες επέβλεψαν οι αρχιτέκτονες Γ. Χατζηγρηγόρης, Σ. Παναγόπουλος, η μηχανικός Μ. Βασιλάκη, ο αρχαιολόγος Κ. Γιαπιτσόγλου και ο συντηρητής Μ. Τρουλλινός. Τα επιμέρους έργα ήταν τα παρακάτω.

Άνω Μέρος

Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρα Καλοείδενας (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 402)

Το καθολικό της μονής του Σωτήρα κοντά στο χωριό Άνω Μέρος Αμαρίου είναι χτισμένο στον αρχιτεκτονικό τύπο του μονόχωρου καμαροσκέπαστου. Κατά το 14ο αιώνα προστέθηκε δυτικά μονόχωρη επέκταση με βαρύ κυλινδρικό τρούλο, ο οποίος στηρίζεται σε τέσσερα τόξα στο πάχος της τοιχοποιίας[63]. Περιμετρικά του ναού σώζονται τα ερείπια της μονής. Προ ετών είχε καταρρεύσει ο αρχικός ναός, λόγω στατικής ανεπάρκειας, και είχε ανακατασκευαστεί με μελέτη που συντάχθηκε από την Εφορεία. Το έτος 2000 ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση με ανακεράμωση του ναού και του νάρθηκα, πλακοστρώθηκε το δάπεδο και στερεώθηκαν τα λίγα λείψανα του τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 51-52). Κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του αύλειου χώρου, αποκαλύφθηκαν απλοί λακκοειδείς τάφοι του 16ου-17ου αιώνα.

63. Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 232, σημ. 4, εικ. 255. Ανάλογης μορφής νάρθηκες, που προστέθηκαν σε μονόχωρους ναούς κατά το 14ο αιώνα, υπάρχουν στον Άγιο Ιωάννη Θεολόγο στον Φώτη Γερακαρίου Αμαρίου και στην Παναγία στις Γκαγκάλες Μονοφατσίου (Gerola, *Monumenti*, τ. II, ό.π.), καθώς και στο μεταγενέστερο Άγιο Αντώνιο Αγγελιανών Μυλοποτάμου (βλ. παραπάνω, σ. 1084). Στην περίπτωση του Σωτήρα στα Τεμένια Σελίνου και της Αγίας Ειρήνης στην Αξό (Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 240, σημ. 1) ο πρόσθετος νάρθηκας έχει τη μορφή αποτελούς, συνεπτυγμένου σταυροειδούς με τρούλο ναού.

Εικ. 51. Άνω Μέρος. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρα Κολοείδενας. Το ανατολικό τμήμα του ναού μετά τις εργασίες.

Εικ. 52. Άνω Μέρος. Μονή Μεταμορφώσεως του Σωτήρα Καλοείδενας. Ο ναός μετά τις εργασίες.

Κισσός

Μονή Αγίου Πνεύματος

Η ερειπωμένη μονή του Αγίου Πνεύματος, κοντά στον Κισσό Αγίου Βασιλείου, περιλαμβάνει το δίκλιτο με νάρθηκα καθολικό, που χτίστηκε σταδιακά από την περίοδο της Βενετοκρατίας, και τα ερειπωμένα κτίσματα περιμετρικά. Ο ναός είχε πυροληθεί στα χρόνια της Τουρκοκρατίας και είχε επισκευαστεί πρόχειρα. Μετά την καθαίρεση των κονιαμάτων διαπιστώθηκε η κακή κατάσταση της καμάρας, η οποία καθαιρέθηκε μερικώς και ανακατασκευάστηκε. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Εικ. 53. Μέρωνας. Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου. Η νότια όψη κατά τη διάρκεια των εργασιών.

Μέρωνας

Ναός Κοιμήσεως Θεοτόκου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 356)

Ο ναός της Παναγίας στο Μέρωνα Αμαρίου χτίστηκε κατά το 14ο αιώνα ως δίκλιτος με οξυκόρυφη καμάρα στο κυρίως κλίτος και τεταρτοκυκλική στο μικρότερο βόρειο[64]. Αργότερα προστέθηκε ανάλογο κλίτος προς Ν. και δημιουργήθηκαν μεγάλα τοξωτά ανοίγματα επικοινωνίας με το κεντρικό. Οι αψίδες του ναού διακοσμούνται με εξέχοντες κιονίσκους, που πατούν σε μικρούς προβόλους και συνδέονται μεταξύ τους με τόξα. Ο τοιχογραφικός διάκοσμος, που περιορίζεται στον αρχικό ναό, αποκαλύπτεται τα τελευταία χρόνια κάτω από ασβεστοκονιάματα και είναι έργο υψηλής ποιότητας του β΄ μισού του 14ου αιώνα, που ακολουθεί τις συντηρητικές, ακαδημαϊκές τάσεις, οι οποίες αναπτύσσονται στην Κωνσταντινούπολη. Η εμφάνισή τους στην Κρήτη τη συγκεκριμένη περίοδο έχει συνδεθεί[65] με τη δραστηριότητα της μεγάλης βυζαντινής οικογένειας των Καλλέργηδων, της οποίας το οικόσημο απεικονίζεται στο υπέρθυρο της νότιας θύρας.

Κατά το τρέχον έτος πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές εργασίες στο εσωτερικό του ναού, κατασκευάστηκε νέο δάπεδο από ορθογωνισμένες πλάκες ντόπιου πωρόλιθου και ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση του αύλειου χώρου (Εικ. 53).

64. Ανάλογης μορφής είναι οι ερειπωμένοι ναοί του Μιχαήλ Αρχαγγέλου στην Αξό, του Αγίου Φανουρίου στη Μονή Βαλσαμονέρου, η Παναγία στο Καστρί Μυλοποτάμου, οι Άγιοι Απόστολοι στα Αρδάχτια Μονοφατσίου, βλ. Gerola, *Monumenti*, τ. ΙΙ, σ. 205, σημ. 1.

65. Μ. Μπορμπουδάκης, Η τέχνη κατά τη Βενετοκρατία, *Κρήτη: Ιστορία και Πολιτισμός*, 3΄, Κρήτη 1988, σ. 235-236.

Εικ. 54. Αγία Παρασκευή. Ναός Παναγίας. Λεπτομέρεια του τοιχογραφικού διακόσμου.

Αγία Παρασκευή

Ναός Παναγίας (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 412)

Ο μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός της Παναγίας στην Αγία Παρασκευή Αμαρίου διασώζει τοιχογραφικό διάκοσμο χρονολογημένο με επιγραφή το 1516 και θεωρείται ως πρώιμο δείγμα, στο οποίο έχουν ήδη διαμορφωθεί τα χαρακτηριστικά της Κρητικής Σχολής[66], τα οποία θα εμφανιστούν στην πληρότητά τους, εκτός Κρήτης, στις τοιχογραφήσεις του Θεοφάνη Στρελίτζα. Κατά το παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί εκτεταμένες εργασίες στερέωσης του ναού, καθαρισμού και στερέωσης του τοιχογραφικού διακόσμου[67].

Ο ναός, ωστόσο, είχε παρουσιάσει εκ νέου σοβαρά προβλήματα εξαιτίας αφενός της κατολίσθησης της νοτιοδυτικής γωνίας του, αφετέρου της εισροής υδάτων και της διάλυσης των νιτρικών αλάτων από τα τσιμεντοκονιάματα με δυσμενείς επιδράσεις στο διάκοσμο. Αφού έγινε συγκράτηση των τοιχογραφιών, ενισχύθηκε η θεμελίωση από τη νότια πλευρά με βάση μελέτη του ΙΓΜΕ, καθαιρέθηκαν τα εξωτερικά τσιμεντοκονιάματα, έγινε συρραφή των ρωγμών, ανακατασκευή της κεράμωσης με χειροποίητες κεραμίδες, αντίγραφα των παλαιών. Στη συνέχεια έγιναν οι απαραίτητες στερεωτικές εργασίες του τοιχογραφικού διακόσμου (Εικ. 54).

66. Μ. Χατζηδάκης, Contribution à l'étude de la peinture post-byzantine, *L'Hellénisme contemporain*, 1953, σ. 200. Α. Ξυγγόπουλος, *Σχεδίασμα ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν*, Αθήναι 1957, σ. 89. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 496-497· 27 (1972): Χρονικά, σ. 672. Μπορμπουδάκης, ό.π., σ. 260.

67. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 496-497.

68. Gerola, *Monumenti*, τ. I, σ. 570-612. Μ. Αρακαδάκη, *Το φρούριο της Σπιναλόγκας (1571-1715). Συμβολή στη μελέτη των επάκτιων και νησιωτικών οχυρών της Βενετικής Δημοκρατίας*, τ. 1-2, Άγιος Νικόλαος 2001. Γ. Μοσχόβη, Σπιναλόγκα: Ο οχυρωμένος οικισμός της νησίδας, 18ος-19ος αιώνας, *Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Ελούντα 2001*, Ηράκλειο 2004, σ. 178.

ΝΟΜΟΣ ΛΑΣΙΘΙΟΥ

Σπιναλόγκα

Η οχυρή νησίδα της Σπιναλόγκας βρίσκεται στη βορειοδυτική πλευρά του κόλπου Μεραμπέλου, στη βόρεια είσοδο του κόλπου της Ελούντας, σε ιδιαίτερα στρατηγικό σημείο για τον έλεγχο του ασφαλούς αυτού λιμανιού. Στο πλαίσιο της οχύρωσης της Κρήτης από τη Δημοκρατία της Βενετίας κατά το 16ο αιώνα ενόψει της επικείμενης τουρκικής απειλής, κατασκευάστηκαν ισχυρά οχυρωματικά έργα, που μετέτρεψαν τη νησίδα σε απόρθητο φρούριο[68]. Η αποτελεσματικότητα της οχύρωσης φαίνεται από το γεγονός ότι η νησίδα παρέμεινε στα χέρια των Βενετών μετά την κατάληψη της Κρήτης το 1669 και παραδόθηκε μόλις το 1715. Πάνω στη νησίδα αναπτύχθηκε σταδιακά ένας σημαντικός οικισμός με ιδιαίτερη ακμή στα μέσα του 19ου αιώνα. Από το 1903 μέχρι το 1957 στη Σπιναλόγκα στεγάστηκε το Λεπροκομείο. Μετά την κατάργησή του και τη μεγάλη τουριστική ανάπτυξη της περιοχής, η Σπιναλόγκα περιήλθε στον ΕΟΤ και αναδείχθηκε σε βασικό πόλο έλξης των επισκεπτών. Από το έτος 2000 και παρά τις έντονες αντιδράσεις επιχειρηματιών, που επωφελούνταν από τη μέχρι τότε ελεύθερη επίσκεψη, η νησίδα λειτουργεί με την ενίσχυση του ΤΑΠΑ ως οργανωμένος αρχαιολογικός χώρος και αποφέρει σημαντικά έσοδα. Κατά καιρούς στο παρελθόν είχαν πραγματοποιηθεί από την Εφορεία εκτεταμένες επεμβάσεις σε ορισμένα κτίρια με χρηματοδότηση κυρίως του ΕΟΤ.

Οι τελευταίες εργασίες καθαρισμών, στερεώσεων και αναστήλωσης ξεκίνησαν τον Ιούνιο του 1997 στο πλαίσιο του Β΄ ΚΠΣ με μια ιδιόρρυθμη Προγραμματική Σύμβαση μεταξύ της Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Λασηθίου, του Δήμου Αγίου Νικολάου, του ΥΠΠΟ και του ΥΠΕΧΩΔΕ. Φορέας υλοποίησης ήταν η Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση και επίβλεψης η 13η ΕΒΑ. Στην ουσία το έργο εκτελέστηκε από την Εφορεία με τη συνήθη διαδικασία της αυτεπιστασίας, με την άμεση επίβλεψη της αρχιτέκτονος Δ. Χρονάκη, και κυρίως της αρχαιολόγου Γ. Μοσχόβη και του ικανού εργοδηγού Μ. Κασωτάκη. Απασχολήθηκαν περί τους 20 ικανούς ντόπιους εργατοτεχνίτες και οργανώθηκε, παρά τις δυσχέρειες, ένα αυτοδύναμο εργοτάξιο, στο οποίο αξιοποιήθηκαν τεχνικές ξεχασμένες από τη σύγχρονη πρακτική.

Κατά το έτος 2000 συνεχίστηκαν οι εργασίες αναστήλωσης μιας ομάδας κτιρίων στην αγορά του μουσουλμανικού οικισμού και του ανατολικού επιθαλάσσιου τείχους. Τα κτίρια της αγοράς κατασκευάστηκαν κατά το 17ο και 18ο αιώνα, χρησιμοποιήθηκαν κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας, αλλά και κατά την περίοδο του Λεπροκομείου, όταν στη νησίδα είχε οργανωθεί μια ιδιόρρυθμη και δυστυχισμένη κοινότητα. Τα υπό αναστήλωση κτίρια βρίσκονται γύρω από τη θολωτή δεξαμενή Riva, στη δυτική πλευρά του οχυρού περιβόλου και σε επαφή με την εσωτερική παρειά του. Είναι στο σύνολό τους διώροφα, έχουν πρόσοψη προς Α., πάνω στον κεντρικό οδικό άξονα, που

ξεκινά από την κεντρική πύλη και διασχίζει περιμετρικά τη νησίδα. Η τοιχοποιία είναι από αργούς λίθους με συνδετικό κονίαμα από χώμα, ενισχυμένη εξωτερικά με ξυλοδεσιές και επίχρισμα από ασβεστοκονίαμα χρωματισμένο. Τα δώματα καλύπτονται με κατάλληλο χώμα, τα μεσοπατώματα και τα κλιμακοστάσια είναι ξύλινα. Λόγω της ευτελούς κατασκευής και της μακροχρόνιας εγκατάλειψης τα κτίρια παρουσίαζαν σοβαρά στατικά προβλήματα. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά των όψεων, ιδίως η χρήση της κλειστής αρχιτεκτονικής προεξοχής (σαχνισί) και η αξιοσημείωτη χρήση στους ορόφους της ξυλόπηκτης τεχνικής (τσατμάς) αποτελούν επιρροές της κοινής βαλκανικής παράδοσης κατά την Τουρκοκρατία, που απαντάται και στις πόλεις της Κρήτης. Κατά το έτος 2000 πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαίρεσης επιχρισμάτων, τοπικές καθαιρέσεις και ανακατασκευές τοίχων, συρραφές ρωγμών, αντικατάσταση ξυλοδεσιών, συντήρηση ξυλόπηκτων τοίχων, συντήρηση ξυλείας μεσοπατωμάτων και οροφών. Ανακατασκευάστηκε μικρό τμήμα του τείχους δυτικά της δεξαμενής Riva, που είχε καταρρεύσει, και επισκευάστηκε ο διάδρομος κίνησης στο τμήμα αυτό. Τέλος, σε αναστηλωμένο διώροφο κτίσμα, οργανώθηκε και λειτουργεί παραδοσιακό εργαστήριο κατασκευής και συντήρησης μεταλλικών εξαρτημάτων.

Στερέωση και αποκατάσταση επιθαλάσσιου τείχους. Το ανατολικό τμήμα του επιθαλάσσιου τείχους, που προστατεύει περιμετρικά τη νησίδα, άρχισε να κατασκευάζεται κατά την πρώτη φάση της οχύρωσης (1579-1580), ολοκληρώθηκε όμως κατά τη διάρκεια του Κρητικού πολέμου[69]. Λόγω της κακής ποιότητας του κονιάματος, που πιθανώς οφείλεται στον επείγοντα χαρακτήρα του έργου, παρουσίαζε αποσάθρωση και καταπτώσεις. Προηγήθηκαν εργασίες καθαρισμού, από τις οποίες βρέθηκε η στάθμη του διαδρόμου κίνησης της πρώτης οικοδομικής φάσης, όταν το τείχος ήταν αρκετά χαμηλό και δεν είχαν διαμορφωθεί ακόμη οι ανοιχτές κανονιοθυρίδες, που υπάρχουν εκεί. Κατά τις πρώτες εργασίες καθαρισμού στον περιβάλλοντα χώρο, εντοπίστηκαν μέσα σε λιθοσωρούς τουρκικές επιτύμβιες στήλες, γεγονός που τεκμηριώνει τη χρήση του χώρου ως νεκροταφείου κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας. Στην επίχωση του τείχους βρέθηκε, επίσης, μαρμάρινη επιγραφή, που αναφέρεται στο έργο του έκτακτου προβλεπτή της Σπιναλόγκας Ιερωνύμου Μαρίνι με χρονολογία 1651. Η χρονολογία αυτή αποτελεί το terminus post quem για την τελευταία φάση κατασκευής της Αιχμής Rangone.

Για την αποκατάσταση του τείχους κατασκευάστηκε ισχυρή, ξύλινη σκαλωσιά, η οποία στηρίχθηκε στο απότομο, βραχώδες έδαφος. Ανακατασκευάστηκαν τμήματα του τείχους, που είχαν καταπέσει, συμπληρώθηκαν κενά και έγινε αρμολόγηση και εμποτισμός της τοιχοποιίας, όπου αυτό κρίθηκε απαραίτητο. Από την εσωτερική πλευρά αποκαταστάθηκε η συνοχή της τοιχοποιίας, όπου αυτή ήταν χαλαρή, ανακτήθηκαν τμήματά της με λίθους, που είχαν καταπέσει επιτόπου, και διαμορφώθηκε ο χώρος στο αρχικό επίπεδο. Οι εργασίες συνεχίζονται.

Εικ. 55. Έξω Λακώνια. Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου. Ο Γαβριήλ από την παράσταση του Ευαγγελισμού.

Έξω Λακώνια

Ναός Μιχαήλ Αρχαγγέλου (Gerola, *Κατάλογος*, αριθ. 562)

Ο μικρών διαστάσεων, μονόχωρος, καμαροσκέπαστος ναός του Μιχαήλ Αρχαγγέλου είναι χτισμένος σε αγροτική τοποθεσία του χωριού Έξω Λακώνια[70] Μεραμπέλου. Πρόκειται για απλό κτίσμα με ένα λιτό οξυκόρυφο θύρωμα στη νότια πλευρά, τυπικό της περιόδου της πρώιμης Βενετοκρατίας. Εσωτερικά ο ναός είναι κατάγραφος. Το εικονογραφικό πρόγραμμα είναι το συνηθισμένο στους ναούς της Κρήτης, με τη Φιλοξενία του Αβραάμ και τον Ευαγγελισμό (Εικ. 55) στο ανατολικό τύμπανο, την Πλατυτέρα και συλλειτουργούντες ιεράρχες στην κόγχη, προφήτες και την Ανάληψη στο ανατολικό τμήμα της καμάρας. Χαμηλά εικονίζονται άγιοι σε στηθάρια και ολόσωμοι στην κάτω ζώνη. Στην καμάρα του κυρίως ναού επικρατούν λίγες ευαγγελικές σκηνές και άλλες από τον εικονογραφικό κύκλο των αρχαγγέλων, όπως ο Έλεγχος του Δαβίδ από τον Νάθαν, η Συγχώρηση του Δαβίδ, το Εν Χώναις Θαύμα και η

69. Αρακαδάκη, ό.π., τ. 1, σ. 171 και τ. 2, σ. 88-90.

70. Βλ. Σ. Μαδεράκης, *Η εκκλησία του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Έξω Λακώνια Μεραμπέλου*, Άγιος Νικόλαος Κρήτης 2000. Η μελέτη γράφηκε από το συγγραφέα και εκδόθηκε από τον Πολιτιστικό Σύλλογο Έξω Λακωνίων, ενώ το έργο της συντήρησης των τοιχογραφιών από την Εφορεία ήταν σε εξέλιξη.

Σύναξη των Ασωμάτων. Το πάνω μέρος του τυμπάνου του δυτικού τοίχου καταλαμβάνει η παράσταση της Κοίμησης της Θεοτόκου με τη σκηνή της αποκοπής των χεριών του Ιεφωνία από τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Στο σφενδόνιο εικονίζονται μάρτυρες στηθαίοι μέσα σε πλαίσιο. Στην κατώτερη ζώνη του ναού απεικονίζονται μορφές αγίων, σύμφωνα με τη συνήθη διάταξη. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η απεικόνιση στην κατώτερη ζώνη του δυτικού τοίχου τριών ανδρών και μιας γυναίκας[71], μελών της οικογένειας Μοχιώτη, σε δύο παραστάσεις σε κίτρινο φόντο. Σύμφωνα με την επιγραφή ο ναός χτίστηκε και τοιχογραφήθηκε το έτος 6940 (1431/2). Ο διάκοσμος είναι άνισης ποιότητας, γεγονός που οφείλεται πιθανώς στην παρουσία περισσότερων του ενός ζωγράφων.

Ο διάκοσμος έχει υποστεί σοβαρές βλάβες από την εισροή του νερού, πριν αποκατασταθεί η στέγη, από επικάθιση αλάτων και καπνιάς, που προκάλεσε θείωση και αποκόλληση του τοιχογραφημένου κονιάματος. Οι εργασίες στερέωσης και καθαρισμού άρχισαν από την ανατολική πλευρά με καθαίρεση των νεωτερικών κονιαμάτων, συγκράτηση των παρυφών, στερέωση του κονιάματος και καθαρισμό της επιφάνειας.

ΜΙΧΑΛΗΣ Γ. ΑΝΔΡΙΑΝΑΚΗΣ

Με χρηματοδότηση του ΠΕΠ Κρήτης (Προστασία-Ανάδειξη Αρχαιολογικών Χώρων Ιεράπετρας) πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες από το Μάρτιο έως τον Ιούνιο του 2000. Εργάστηκαν η μόνιμη αρχαιολόγος της Εφορείας Αικ. Μυλοποταμιτάκη, ο μόνιμος πολιτικός μηχανικός Κ. Φιλίππου και οι ωρομίσθιοι αρχαιολόγοι Π. Επιτροπάκης και Μ. Κυρίμη. Στη συντήρηση των τοιχογραφιών συνεργάστηκαν ο αρχιτεχνίτης Π. Μόσχος (εργαστήριο ανατολικής Κρήτης) και ο αρχιτεχνίτης Μ. Τρουλινός (εργαστήριο δυτικής Κρήτης). Τα συνεργεία συγκροτήθηκαν από ωρομίσθιους εργατοτεχνίτες.

Επισκοπή

Ναός Αγίων Γεωργίου και Χαραλάμπου

Βυζαντινό λουτρό του 11ου αιώνα, που μετατράπηκε σε ναό στη διάρκεια της Βενετοκρατίας. Στα τέλη της ίδιας περιόδου το αρχικό frigidarium διαμορφώθηκε σε κλίτος, αφιερωμένο σήμερα στον Άγιο Χαράλαμπο.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και στερέωσης της τοιχοποιίας, εσωτερικά επιχρίσματα με κεραμάλευρο στο εσωτερικό του βόρειου διαμερίσματος (tepidarium) και του συνεχόμενου κεντρικού (caldarium). Αφαιρέθηκαν τα σαθρά επιχρίσματα (διατηρήθηκε μεγάλο παραλληλόγραμμο τμήμα επιχρίσματος στο βόρειο διαμέρισμα) και κατασκευάστηκαν νέα με κεραμάλευρο. Στο κλίτος του Αγίου Χαραλάμπου πραγματοποιήθηκαν εργασίες αποκατάστασης της Αγίας Τράπεζας και του παραθύρου του νότιου τοίχου. Αφαιρέθηκαν, επίσης, τα αποσαθρωμένα επιχρίσματα, στερεώθηκε η τοιχοποιία και καθαρίστηκε το δάπεδο προκειμένου να αποκαλυφθούν τα υπολείμματα του caldarium, ώστε να ενταχθούν στη μελέτη αποκατάστασης του δαπέδου.

Κάτω Καρκάσα

Ναός Αγίων Αποστόλων

Μονόχωρος τοιχογραφημένος ναός (15ος αι.) μεγάλων διαστάσεων με σύγχρονες επεμβάσεις που επιδείνωσαν τη στατικότητά του και προκάλεσαν την επικίνδυνη ετοιμορροπία του. Ο ναός είναι θεμελιωμένος σε διακοπτόμενο κατά διαστήματα βράχο. Στα σημεία της διακοπής του βράχου η τοιχοποιία εμφάνιζε επικίνδυνες ρωγμές, ενώ οι περιμετρικοί τοίχοι του ναού είχαν επιβαρυνθεί με προσθήκη τοιχοποιίας καθ' ύψος, με αποτέλεσμα τη ρηγμάτωσή της σε πολλά σημεία.

Πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες: Υποστύλωση του τοιχογραφημένου επιχρίσματος. Καθαρισμός των εξωτερικών όψεων της τοιχοποιίας από τα νεότερα επιχρίσματα. Αφαίρεση της καθ' ύψος προσθήκης από την περιμετρική τοιχοποιία. Ενίσχυση των θεμελίων του νοτίου τοίχου στα κενά που υπήρχαν από τη λύση του βραχώδους υπεδάφους και έναρξη της κτιριακής στερέωσης.

Στο εσωτερικό του ναού πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και αφαίρεσης των αποσαθρωμένων νεότερων επιχρισμάτων, έμφραξης των ρωγμών και στερέωσης των τοιχογραφιών.

Ναός Σωτήρος Χριστού

Μονόχωρος, καμαροσκεπής, τοιχογραφημένος ναός (14ος αι.), με σοβαρά προβλήματα αποσάθρωσης του τοιχογραφημένου κονιάματος, το οποίο ήταν καλυμμένο με ασβεστογαλάκτωμα σε μεγάλη έκταση.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες στερέωσης των τοιχογραφιών και αφαίρεσης των γαλακτωμάτων.

Σταυρός (Καπίστρι)

Ναός Αγίου Γεωργίου

Μονόχωρος, καμαροσκεπής, τοιχογραφημένος ναός (14ος αι.), με εγκάρσιο μεταγενέστερο νάρθηκα και σοβαρά προβλήματα αποσάθρωσης του τοιχογραφημένου κονιάματος.

71. Κ. Μυλοποταμιτάκη, Η βυζαντινή γυναικεία φορεσιά στη βενετοκρατούμενη Κρήτη, *ΚρητΕστ*, περ. Δ΄, 1, (1987), σ.110-118,112, πίν. 49-52. Μαδεράκης, ό.π., σ. 26-28, 112 κ.ε.

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού της περιμετρικής τοιχοποιίας και της στέγης του εγκάρσιου κλίτους, στερέωσης του τοιχογραφημένου κονιάματος και αφαίρεση γαλακτωμάτων.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΜΥΛΟΠΟΤΑΜΙΤΑΚΗ

Βιγλί

Ναός Παναγίας Βιγλιώτισσας

Κατά το έτος 2000, στο πλαίσιο του προγράμματος των πολιτιστικών διαδρομών Νομού Λασηθίου πραγματοποιήθηκε κατασκευή λιθόκτιστου αναλημματικού τοίχου στη βόρεια πλευρά του περιβάλλοντος χώρου του σταυρεπίστεγου τοιχογραφημένου ναού της Παναγίας Βιγλιώτισσας στο Βιγλί Μεραμπέλου[72]. Παράλληλα, για την απορροή των ομβρίων υδάτων και την αντιμετώπιση σοβαρών προβλημάτων υγρασίας που παρουσίαζε το μνημείο, κατασκευάστηκε περιμετρικά αυτού αποστραγγιστικό δίκτυο. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Ειρ. Θεοχαροπούλου και του πολιτικού μηχανικού Κ. Φιλίππου.

ΕΙΡΗΝΗ ΘΕΟΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

SCUOLA ARCHEOLOGICA ITALIANA, ATENE

Mitropolis

I lavori della missione congiunta dell'Università di Bologna, diretta dalla prof.ssa R. Farioli, e della 13a Eforia alle Antichità Bizantine, diretta dal dott. E. Borboudakis, si sono svolti in un'area di m 4,45×2,80 dove, strappato il mosaico con l'iscrizione dedicatoria di Theodoros, al di sotto della preparazione in cocciopesto, è apparsa una tomba con pareti a lastre (m 1,34×0,68×0,68 di h.) aperta in uno strato di terra compatta, la quale copriva un muro N/S, forse riutilizzato nella parete nord della tomba. A m 0,75 ad Ovest di questo muro corre un muretto che potrebbe essere stato il limite di un canale. Entrambe le strutture sono di età imperiale e sono state obliterate da una serie di lastre di alabastrino (forse base di un canale) esistenti già quando fu aperta la tomba che va attribuita alle tombe che erano in rapporto con una basilica ancora più antica di quella giustinianea.

Sono inoltre proseguite le attività di sistemazione, schedatura e studio dei materiali provenienti dagli scavi della basilica cristianna. In particolare, è stata completata la classificazione dei manufatti (ceramici, vitrei, metallici, lapidei); è stato sistemato il materiale scultoreo, sia quello conservato presso i magazzini della Scuola che quello visibile *in situ*.

S.A.I.A.

72. Gerola, *Κατάλογος*, σ. 83, αριθ. 552. Gerola, *Monumenti*, τ. II, σ. 207, εικ. 176.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ακρόπολη Σμαριού

Κατά το 2000 συνεχίστηκαν οι ανασκαφικές έρευνες και άλλες εργασίες στην ακρόπολη Σμαρίου με επιχορήγηση του Ινστιτούτου Προϊστορικού Αιγαίου (INSTAP), του ΥΠΠΟ και συμμετοχή δύο ομάδων εθελοντών στο πλαίσιο της συνεργασίας με το πρόγραμμα εθελοντικής εργασίας και το Δήμο Καστελλίου Πεδιάδας.

Πραγματοποιήθηκαν ανασκαφικές έρευνες εντός της άνω ακρόπολης[1] (Εικ. 1), καθώς και εξωτερικά αυτής, σε συνδυασμό με τη συντήρηση των τοιχοποιιών και την κατασκευή αγωγών για την απορροή των ομβρίων, τη γεωλογική έρευνα της περιοχής, την παλαιοβοτανολογική και παλαιοζωολογική μελέτη των ευρημάτων, ενώ παράλληλα ολοκληρώθηκαν οι μελέτες «Προστασίας, Διαμόρφωσης και Ανάδειξης της Ακρόπολης Σμαριού» και του «Οικοεθνοαρχαιολογικού Πάρκου», που κατατέθηκαν προς έγκριση στο ΚΑΣ με ευθύνη της υπογράφουσας ως διευθύντριας της συστηματικής ανασκαφής Σμαριού. Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

Εσωτερικά της Άνω Ακρόπολης (Εικ. 1)

Μέγαρο Β

Κεντρική Αίθουσα Β2 (Εικ. 2-3)

Ολοκληρώθηκε εφέτος η ανασκαφή στο εσωτερικό της εσχάρας στην κεντρική αίθουσα του Μεγάρου Β. Η ανασκαφή είχε αρχίσει το 1999, οπότε είχε αφαιρεθεί στο μεγαλύτερο τμήμα της η στρώση στάχτης 5γ (βάθ. 1,34-1,38 μ.). Λαθρανασκαφή και στο χώρο αυτό, η οποία έγινε αργότερα, είχε ως αποτέλεσμα να μετακινηθούν από την αρχική τους θέση ορισμένοι λίθοι και να δημιουργηθεί στο εσωτερικό της εσχάρας ένα σκάμμα, που έφθανε σε βάθος 1,58 μ. στο κέντρο της.

Αφού επανατοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση οι λίθοι του Μεγάρου Β, οι οποίοι είχαν μετακινηθεί, ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του στρώματος 5, που έφθανε έως βάθος 1,48 μ. και αποτελούνταν από καστανό, σκληρό χώμα με ίχνη στάχτης, μικρά τμήματα κάρβουνου και μικρά χαλίκια. Εκτός από μικρή ποσότητα κεραμικής, το στρώμα 5 περιείχε ελάχιστα οστά, έναν πυρήνα ελιάς (Χλ.9/00) και λίγα κομμάτια πηλού. Συμπαγές τμήμα πηλού εντοπίστηκε στο νοτιοδυτικό τμήμα της εσχάρας σε βάθος 1,33 μ.

Κάτω από το στρώμα 5 ακολούθησε το στρώμα 6 (βάθ. 1,48-1,58 μ.), αποτελούμενο από καστανό σκληρό χώμα, χωρίς ίχνη καύσης, με μικρούς άτακτα πεσμένους λίθους. Σε βάθος 1,50-1,53 μ. εντοπίστηκε λίθος, μήκ. 0,84 μ., πάνω στον οποίο, με τη μεσολάβηση στρώσης χώματος, εδράζονται δύο από τους λίθους της κατασκευής, ένδειξη κάποιας επισκευής μετά την αρχική κατασκευή. Το στρώμα 6 περιείχε ελάχιστα οστά και όστρακα.

Το κατώτερο στρώμα (στρώμα 7), βάθ. 1,58-1,75 μ., ήταν στρώμα σκούρου καστανού σκληρού χώματος, με ίχνη καύσης και μικρά κάρβουνα, που έφθανε έως την ανώμαλη επιφάνεια του φυσικού βράχου. Το στρώμα 7 περιείχε κατά σημεία μικρούς πλακοειδείς λίθους, αρκετά όστρακα, ελάχιστα οστά και ένα δόντι ζώου.

Ιερός Οίκος της Αθήνας (Κ1)

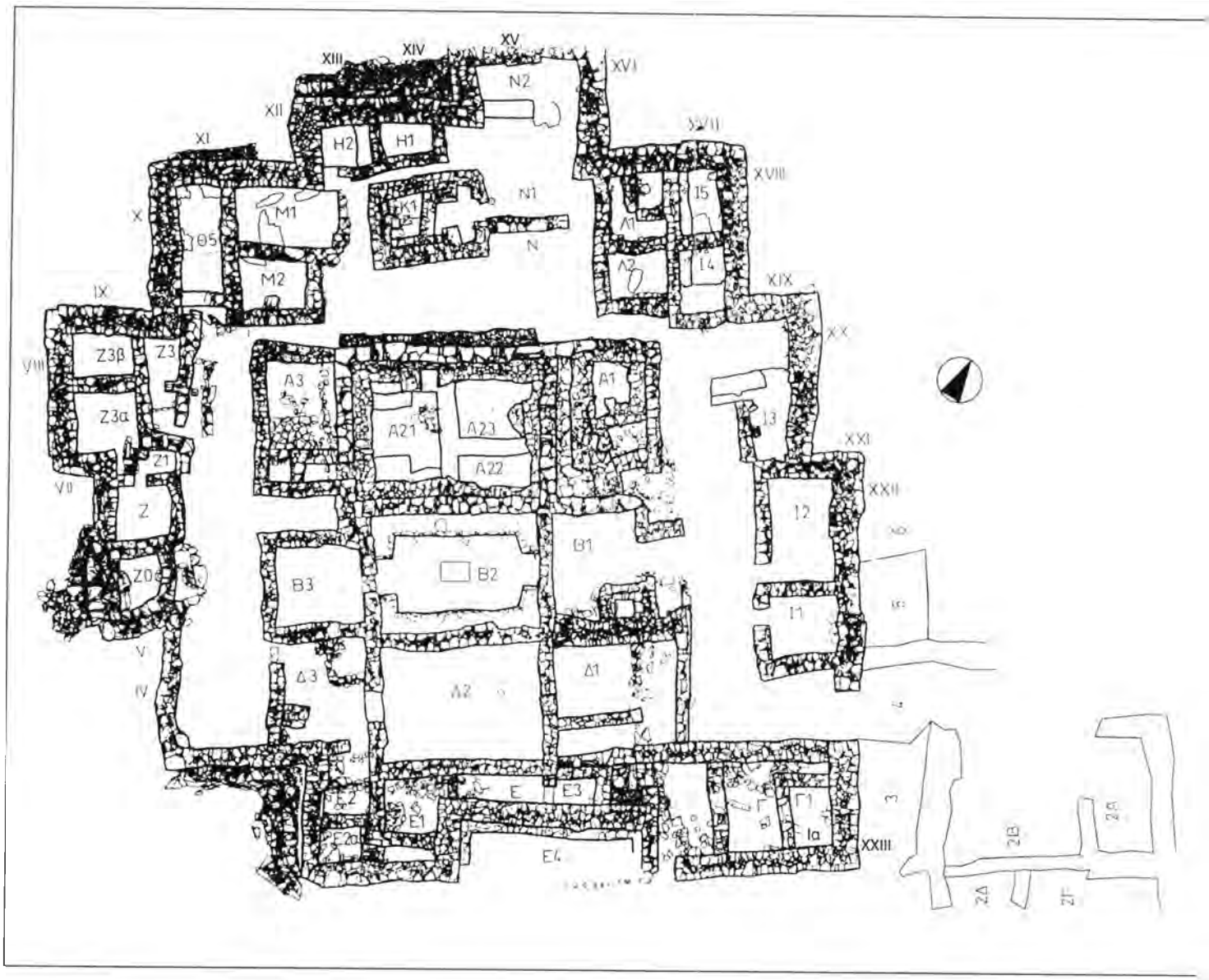
Συνεχίστηκε φέτος η ανασκαφή στον Ιερό Οίκο (Κ1), στο νότιο τμήμα της κυρίως αίθουσας, σε βαθύτερα στρώματα για έλεγχο της στρωματογραφίας του χώρου. Η ανασκαφή εδώ είχε σταματήσει το 1995 με την αφαίρεση της στρώσης 6α (έως βάθος 1,86 μ.).

Οι δύο μάρτυρες της ανασκαφής του 1995 στην περιοχή του βωμού διατηρήθηκαν ως είχαν. Ολοκληρώθηκε η αφαίρεση του στρώματος 6 (στρώση 6β-6η, βάθ. 1,86-2,30 μ.): χώμα σκούρο καστανό έως καστανέρυθρο, σκληρό, με μικρά κάρβουνα. Περιείχε αρκετά όστρακα αγγείων κυρίως μικρού μεγέθους – ανάμεσα στα οποία τμήματα ΜΜ καρινωτών κυπέλλων – και κάποια, πιθανώς, πρωτομινωικά όστρακα στη στρώση 6η. Εκτός από την κεραμική, εντοπίστηκαν λίγα κομμάτια πηλού και λίγα οστά.

Κάτω από το στρώμα 6, έγινε στη νοτιοανατολική γωνία δοκιμαστική τομή στο επόμενο στρώμα (στρώμα 7, βάθ. 2,30-2,38 μ.): χώμα καστανέρυθρο πολύ σκληρό, με έντονα ίχνη καύσης – καμένα χαλίκια και κάρβουνα.

---

1. Στην ανασκαφή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Ο. Ευθυμίου, Κ. Αθανασάκη, Ε. Παγωμένου, Ε. Κανάκη, ο αρχιτέκτονας Σ. Παρχαρίδης, οι συντηρητές Μ. Ντουκάκης, Ειρ. Κρασαγάκη, Ν. Γκαλανάκης, Γ. Φανουράκης και ο αρχιτέχνίτης του ΑΙΚ Χ. Μαρκομιχελάκης. Σε όλους εκφράζονται ιδιαίτερες ευχαριστίες για την προθυμία και το ζήλο τους, παρά τις δύσκολες συνθήκες εργασίας.

Εικ. 1. Ακρόπολη Σμαριού. Κάτοψη με συμπληρωμένους τους ανασκαφέντες το 2000 χώρους.

Εικ. 2. Ακρόπολη Σμαριού. Μέγαρο Β. Γενική άποψη από Α. προς Δ.

Εικ. 3. Ακρόπολη Σμαριού. Μέγαρο Β. Κεντρική εσχάρα από Α. μετά τη λαθροανασκαφή. Διακρίνεται δυτικά σε ψηλότερο επίπεδο η νεότερη εστία.

Καθώς η στρωματογραφία της επίχωσης στα βαθύτερα στρώματα δεν παρουσίασε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ή ευρήματα, αλλά πιστοποιήθηκε η χρήση του συγκεκριμένου χώρου από τη ΜΜ και πιθανώς ΠΜ περίοδο, ο χώρος θα επιχωματωθεί έως την επιφάνεια του μινωικού τοίχου, ώστε να αποκατασταθεί το πλακόστρωτο δάπεδο του Ιερού Οίκου (Εικ. 4).

Εικ. 4. Ακρόπολη Σμαριού. Ιερός Οίκος της Αθηνάς (Κ1). Ανασκαφή στα βαθύτερα μινωικά στρώματα.

Μέγαρο Γ

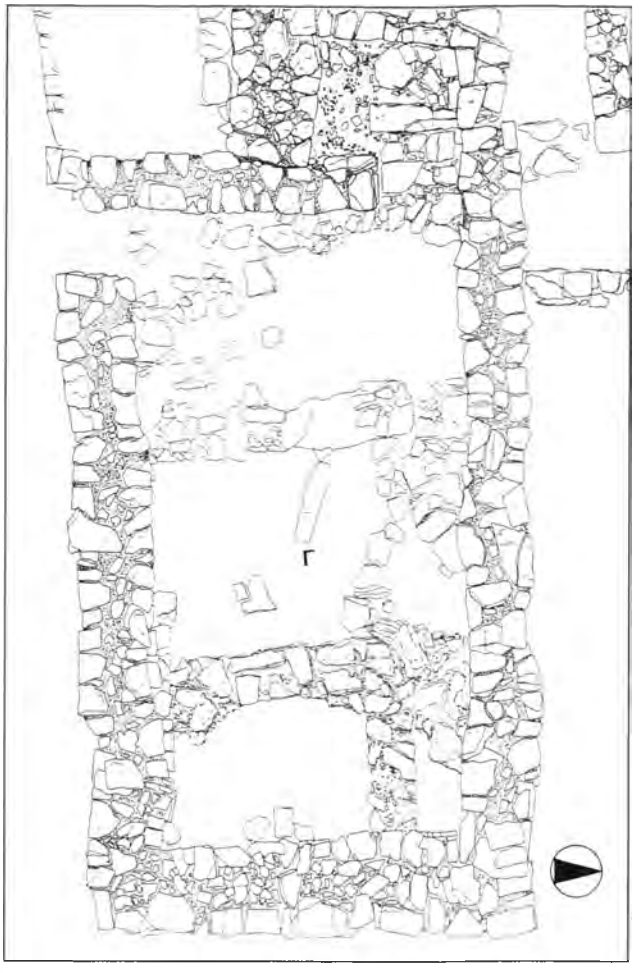
Ανατολικό Τμήμα (χώρος Γ1)

Το Μέγαρο Γ είναι επίμηκες, ορθογώνιο κτίριο στο νοτιοανατολικό άκρο της ακρόπολης, του οποίου ο νότιος και ο ανατολικός τοίχος ταυτίζονται με τα τμήματα του περιβόλου της Ακρόπολης Ια και XXIII αντίστοιχα. Πιθανότατα είναι μια μεταγενέστερη του αρχικού σχεδιασμού προσθήκη, την ισορροπία του οποίου διαταράσσει[2]. Είναι το μοναδικό κτίριο στην ακρόπολη που έχει δύο εισόδους, μία στο βορειότερο άκρο του δυτικού τοίχου, μέσω της οποίας επικοινωνεί με το εσωτερικό της ακρόπολης, και μία δεύτερη στο δυτικότερο άκρο του νότιου τοίχου. Η τελευταία αυτή είσοδος φαίνεται να ανοίχθηκε εκ των υστέρων και αποτελεί το μοναδικό άνοιγμα σε εξωτερικό τοίχο ή τον περίβολο της ακρόπολης που επιτρέπει την εκτός αυτής επικοινωνία, εκτός της μοναδικής εισόδου βόρεια του κτιρίου Γ και μεταξύ αυτού και του κτιρίου Ι1, δηλαδή μεταξύ των τμημάτων του περιβόλου XXII και XXIII (βλ. Εικ. 1). Για αυτό και το κτίριο Γ θεωρήθηκε ότι χρησίμευε για τη στέγαση της φρουράς της Ακρόπολης.

Ο χώρος είχε ανασκαφεί κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1985 και 1989, οπότε είχαν αποκαλυφθεί, σε βαθύτερο του δαπέδου επίπεδο, δύο τοίχοι με κατεύθυνση Β.-Ν., οι οποίοι χώριζαν το κτίριο σε τρία τμήματα, εξ ου και ονομάστηκε αρχικά Μέγαρο. Στο ανατολικό τμήμα (Γ1) είχε αφαιρεθεί η στρώση 2β (βάθ. 2,25-2,36 μ.), και στο βόρειο τμήμα του είχε αποκαλυφθεί άλλος τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 5).

Κατά τη λαθρανασκαφή που έγινε στην Ακρόπολη το Μάιο του 2000, καταστράφηκε το μεγαλύτερο μέρος του δυτικού τοίχου του χώρου Γ1. Έτσι κρίθηκε απαραίτητη η ολοκλήρωση

2 Βλ. D. Vallianou - S. Parcharidis, The Acropolis of Smari (Crete). An Approach to the Planning and Construction of the External Walls, *Aegaeum* 20 (1999), σ. 873-881, πίν. CXCVIII-CCIII.

Εικ. 5. Ακρόπολη Σμαριού. Κτίριο Γ. Κάτοψη.

της ανασκαφής του χώρου Γ1, ώστε να αποκαλυφθεί και στη συνέχεια να αποκατασταθεί ο κατεστραμμένος δυτικός τοίχος. Ο τοίχος αυτός έχει πάχος 0,65 μ. και άνοιγμα πλάτους 1 μ. στο νοτιότερο τμήμα του, το οποίο επιτρέπει την επικοινωνία του χώρου Γ1 με το κεντρικό τμήμα του Μεγάρου.

Ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του στρώματος 2 (βάθ. 2,36-2,48 μ.): χώμα καστανό σκληρό, με λατύπη και ίχνη κάρβουνου. Περιείχε αρκετά όστρακα, μεταξύ αυτών τμήμα από θυμιατήρι με ίχνη καύσης (Π1164), λίγα οστά και λίγα κομμάτια πηλού. Μεγαλύτερη ποσότητα οστών παρατηρήθηκε στο βόρειο τμήμα του χώρου.

Στο επόμενο στρώμα (στρώμα 3, βάθ. 2,48-2,63 μ.), το χώμα ήταν σκούρο καστανό με λιγότερη λατύπη και διάσπαρτους λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους. Το στρώμα 3 περιείχε αρκετά όστρακα, κομμάτια πηλού και λίγα οστά.

Στο επόμενο στρώμα (στρώμα 4, βάθ. 2,63-2,70 μ.), το χώμα ήταν καστανοκίτρινο, σχετικά σκληρό, υγρό, με λεπίδα, λίγα χαλίκια και λίγους διάσπαρτους λίθους. Περιείχε πολλά όστρακα αγγείων διαφόρων μεγεθών και σχημάτων (τμήματα πίθων, πιθαμφορέων, αλλά και μικρών αγγείων με καστανή βαφή), καθώς και λίγα οστά, λίγα κομμάτια πηλού και δύο πήλινα σφαιρικά υφαντικά βάρη (Π1193, Π1194).

Το στρώμα 5 (βάθ. 2,70-2,90 μ.) ανασκάφηκε στο νότιο τμήμα του χώρου. Το χώμα, σκούρο καστανό, μαλακό, χωρίς λίθους, περιείχε ελάχιστα οστά και πολλά όστρακα, αρκετά από τα οποία ΜΜ με καστανή βαφή. Διαπιστώθηκε ότι σε βάθος 2,90 μ. σταματούν οι εξωτερικοί τοίχοι του κτιρίου, θεμελιωμένοι στο επίπεδο αυτό.

Η ανασκαφή του χώρου συνεχίστηκε σε μία δοκιμαστική τομή στη νοτιοανατολική γωνία του χώρου Γ1. Ανασκάφηκε εκεί το στρώμα 6 (βάθ. 2,90-3,25 μ.): χώμα καστανού χρώματος μαλακό και υγρό, με λίγα μικρά κάρβουνα. Σε βάθος 3,23 μ. βρέθηκε καμένος καρπός και μικρό τμήμα καμένου οστού.

Σε βάθος 3,25 μ. αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος. Το χώμα ανάμεσα στις κοιλότητές του (στρώμα 7, βάθ. 3,25-3,35 μ.) ήταν σκούρο καστανό σκληρό, χωρίς ευρήματα.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφής του χώρου Γ1, αποκαταστάθηκε ο δυτικός τοίχος του χώρου με βάση τις φωτογραφίες και το σχέδιο της ανασκαφής του 1995.

Ανατολικό τμήμα άνω Ακρόπολης

Κατά μήκος του ανατολικού περιβόλου ανασκάφηκε μια σειρά δωματίων, τα οποία είναι προσκολλημένα στα τμήματα XX-XXII του περιβόλου και επικοινωνούν με μικρές θύρες με την ανατολική αυλή και μέσω αυτής με τα Μέγαρα Α, Β και Δ. Πρόκειται για τα δωμάτια Ι1, Ι2, Ι3 και Ι4 (Εικ. 1), τα οποία είχαν βοηθητική χρήση για την εξυπηρέτηση των αναγκών των κεντρικών μεγάρων.

Δωμάτιο Ι1. Το δωμάτιο αυτό, εσωτ. διαστ. 2,55×2,80 μ., βρίσκεται ακριβώς βόρεια της εισόδου της Ακρόπολης. Ο ανατολικός του τοίχος ταυτίζεται με το τμήμα XXII του περιβόλου, ενώ στο βορειότερο τμήμα του δυτικού τοίχου υπάρχει το θυραίο άνοιγμα κλεισμένο με επίχωση και πεσμένους λίθους μεσαίου έως μεγάλου μεγέθους. Ο χώρος αυτός, όπως και ο βορειότερος Ι2, είχε ανασκαφεί εν μέρει το 1996. Μετά την πραγματοποίηση του επιφανειακού καθαρισμού και ενώ ήταν ήδη ορατή η άνω επιφάνεια πλακοειδών λίθων, αφαιρέθηκε στρώμα λατύπης (3), βάθ. 1,72-1,96 μ. Κατά την αφαίρεση του στρώματος αυτού αποκαλύφθηκε σειρά πλακοειδών λίθων τόσο στη νοτιοδυτική όσο και στη βόρεια πλευρά του δωματίου, που φαίνεται να σχηματίζουν ένα είδος θρανίου. Από το στρώμα της λατύπης προέρχεται μικρή ποσότητα κεραμικής και οστών (ΟΜ 630), τεμάχια ελαφρόπετρας (Λ174, ΟΜ 630β, βάθ. 1,84 και Λ177, ΟΜ 630α, βάθ. 1,74 μ.) και σφαιρικός τριπτήρας από ποτάμιο λίθο (Λ173, ΟΜ 630β, βάθ. 1,85 μ.).

Δωμάτιο Ι2. Το επίμηκες αυτό δωμάτιο, ορθογώνιας κάτοψης και διαστ. 4,65×3 μ., βρίσκεται βόρεια του Ι1 με το οποίο χωρίζεται με κοινό τοίχο. Ο ανατολικός τοίχος του ταυτίζεται με το τμήμα XXII του περιβόλου, όπως και το ανατολικό τμήμα του βορείου τοίχου με το τμήμα XXI του περιβόλου, σχηματίζοντας εξωτερικά έναν από τους χαρακτηριστικούς αγκώνες της

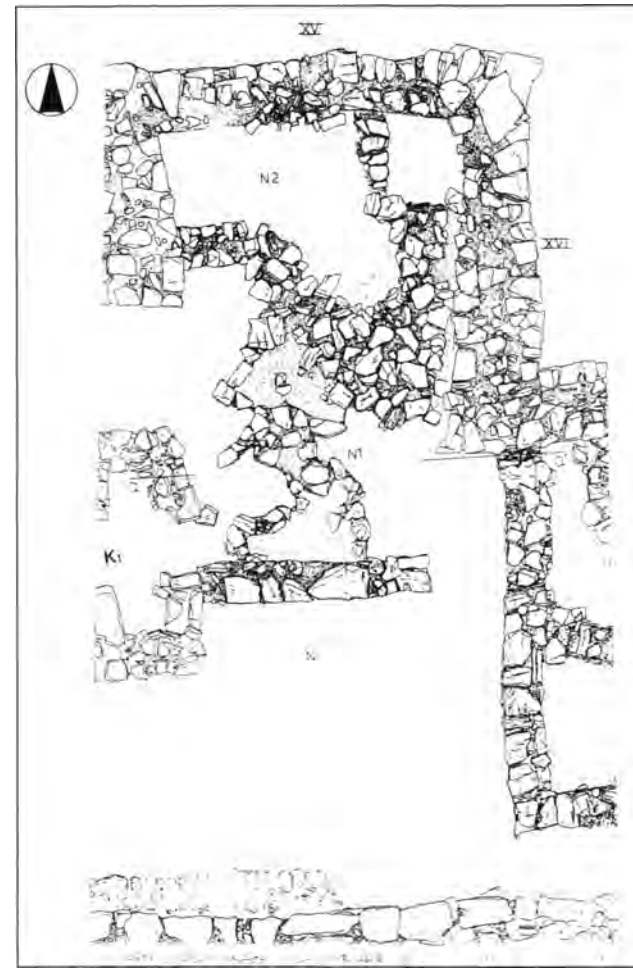
Ακρόπολης. Στο νότιο άκρο του δυτικού τοίχου ανοίγεται η πόρτα προς την ανατολική αυλή. Στο εσωτερικό του δωματίου Ι2 αφαιρέθηκε αρχικά στρώμα πεσμένων λίθων μεσαίου και μεγάλου μεγέθους (2), που κάλυπταν το μεγαλύτερο μέρος του (βάθ. 1,76/1,82-1,82/1,92 μ.). Μετά την αφαίρεση των λίθων εμφανίστηκε το γνωστό και από το Ι1 στρώμα λατύπης (3), βάθ. 1,82-2,10 μ. Κατά την αφαίρεση του στρώματος της λατύπης αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά στο βόρειο και δυτικό τμήμα πλακοειδείς λίθοι, που, όπως και στο Ι1, σχηματίζουν ένα είδος θρανίου. Από το στρώμα αυτό προέρχεται μικρή ποσότητα κεραμικής και οστών (ΟΜ 647), δύο τμήματα πίθου (Π1074, ΟΜ 647β, βάθ. 1,95 και Π1075, ΟΜ 647β, βάθ. 2 μ.), καθώς και λίθινος τριττήρας από σερπεντινίτη (ΟΜ 647β, βάθ. 1,93 μ.).

Βόρειο τμήμα άνω Ακρόπολης

Η ανασκαφή κατά το 2000 επεκτάθηκε, κυρίως, στο βορειότερο τμήμα της ακρόπολης, βόρεια του Μεγάρου Α και εκατέρωθεν του Ιερού Οίκου Κ1 και μεταξύ αυτού και του περιβόλου (τμήματα Χ-XVIII). Ανασκάφηκαν σειρές δωματίων στο εσωτερικό των αγκώνων του περιβόλου, στη βορειοανατολική γωνία (δωμάτια Ι4, Ι5, Λ1, Λ2) και στη βορειοδυτική γωνία (χώροι Μ1, Μ2, Θ5), καθώς και οι υπαίθριοι κατά τους γεωμετρικούς χρόνους χώροι Ν, Ν1, Ν2, ανατολικά του Ιερού Οίκου.

Ανατολικά του Ιερού Οίκου της Αθηνάς

Χώρος Ν2 (Εικ. 6). Στο βορειότερο τμήμα της Ακρόπολης, στο χώρο που ορίζεται από τα τμήματα XIV, XV και XVI του περιβόλου και το χώρο Ν1, ανατολικά του Ιερού Οίκου της Αθηνάς, είχε γίνει περιορισμένη ανασκαφική έρευνα το 1995, στο πλαίσιο των εργασιών αποκάλυψης του εσωτερικού μετώπου του τμήματος XV του περιβόλου (είχε ανασκαφεί το στρώμα 1). Στο τμήμα αυτό υπάρχουν αρκετοί διάσπαρτοι λίθοι μεγάλου και μεσαίου μεγέθους, οι οποίοι προέρχονται από την ανωδομή των γεωμετρικών κτιρίων της Ακρόπολης. Η φετινή ανασκαφική έρευνα είχε ως στόχο τη διερεύνηση των βαθύτερων στρωμάτων και την αποκάλυψη του εσωτερικού μετώπου του περιβόλου. Η ανασκαφή άρχισε από το στρώμα 2 (αρχικό βάθος 1,86 (Δ.)-2,10 (Α.) έως τελικό βάθος 1,96 (Δ.)-2,30 μ. (Α.) από το Σ.Σ.). Σημειώνεται ότι στο χώρο αυτό παρουσιάζεται μια έντονη κλίση του εδάφους από Δ. προς Α., αποτέλεσμα των επιχώσεων και της κατακρήμνισης των λίθων της ανωδομής των παρακείμενων γεωμετρικών κτιρίων. Σε βάθος 1,89 και σε απόσταση 1,60 μ. από το τμήμα XV του περιβόλου, αποκαλύφθηκε τοίχος σε μήκος 1 και πάχος 0,65 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α. Είναι αξιοσημείωτο ότι ο τοίχος αυτός καλυπτόταν από το πρόχειρα διαμορφωμένο λιθόστρωτο, βόρεια και ανατολικά του Ιερού Οίκου, και η σωζόμενη επιφάνειά του βρίσκεται σε επίπεδο βαθύτερο από την προσθήκη της εξωτερικής αντηρίδας και της επισκευής του περιβόλου XIV δομημένης με μέτριους επιμήκεις λίθους, σε αντίθεση με το αρχαιότερο (ΜΜ ΙΙ)

Εικ. 6. Ακρόπολη Σμαρισού. Βόρειο τμήμα. Κάτοψη των χώρων Ν, Ν1, Ν2.

κατώτερο μέρος του που είναι δομημένο με ογκόλιθους, χρονολογούμενο στην ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο. Τα στρώματα 3 και 4 (βάθ. 1,96-2,60 μ.) χαρακτηρίζονται από χαλαρό καστανοκόκκινο χώμα, ίχνη καύσης (κάρβουνο), λίθους μικρού και μεσαίου μεγέθους, ρίζες φυτών και άφθονη κεραμική, 48 πήλινα αντικείμενα, λίθινα εργαλεία (Λ156, Λ158-Λ160, Λ162-Λ166) και οστά ζώων. Μετά την αφαίρεση του στρώματος 4 αποκαλύφθηκε στο χώρο, ακριβώς νότια του τμήματος XV του περιβόλου, εκτεταμένο μπάζωμα (στρώμα 5) αποτελούμενο από λίθους μεσαίου και μεγάλου μεγέθους, το οποίο πιθανότατα λειτουργούσε ως σύστημα απορροής των ομβρίων υδάτων (αρχικό βάθος 2,60-2,70 μ. από το Σ.Σ.) (Εικ. 7).

Στο βορειοανατολικό ακραίο τμήμα της Ακρόπολης, ανάμεσα στα τμήματα XV και XVI του περιβόλου, έγινε δοκιμαστική τομή με στόχο τη διερεύνηση των βαθύτερων στρωμάτων και την αποκάλυψη του εσωτερικού μετώπου του βόρειου περιβόλου. Σε βάθος 2,78 μ. εμφανίστηκε τοίχος κάθετος στο βόρειο περίβολο, σωζόμενος σε μήκος 1,16 μ. Στη βορειοανατολική γωνία της Ακρόπολης η ανασκαφική έρευνα προχώρησε

Εικ. 7. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοανατολική γωνία. Χώροι Λ1 και Λ2 από ΝΔ.

σε βάθος με στόχο την περαιτέρω διερεύνηση του μπαζώματος και τον εντοπισμό του εσωτερικού μετώπου του περιβόλου. Ανασκάφηκαν τα στρώματα 5 (βάθ. 2,60-2,91 μ.), 6 (βάθ. 2,91-3,08 μ.) και 7 (βάθ. 3,08-3,35 μ.), τα οποία χαρακτηρίζονται από την παρουσία μεγάλων και μικρότερων λίθων και ελάχιστη ΜΜ ΙΙ κεραμική, που δίνει και τη χρονολόγηση του μπαζώματος, αλλά και της κατασκευής του κατώτερου τμήματος του περιβόλου. Οι μικροί εσωτερικοί τοίχοι, που συνεχίζονται σε βάθος, φαίνεται πιθανόν ότι λειτουργούσαν ως εσωτερικές αντηρίδες του περιβόλου.

Χώρος Ν1. Στο χώρο Ν1 πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα περιορισμένης έκτασης: α) στο βόρειο-κεντρικό τμήμα του χώρου και β) στο δυτικό τμήμα του, που καλυπτόταν από λίθους διαμορφωμένους σε είδος λιθόστρωτης αυλής, ανατολικά του Ιερού Οίκου της Αθηνάς.

α) Εξαιρετικό ενδιαφέρον παρουσίασε η ανασκαφή στρώματος καστανόμαυρου χώματος με άφθονα οστά ζώων (στρώμα 3, βάθ. 2,25-2,64 μ.), σε απόσταση 1,80 έως 3 μ. νότια από το τμήμα XV του βόρειου περιβόλου, ανατολικά του προαναφερθέντος ΥΜ τοίχου, σε μια έκταση πλάτους 1,50 μ. Η πυρά αυτή οριζόταν από σειρά λίθων με σχεδόν ημικυκλική διάταξη. Η παρουσία καμένου χώματος με αρκετά οστά ζώων σε ένα χώρο πολύ κοντά στον Ιερό Οίκο της Αθηνάς (στα βορειοανατολικά), πιθανότατα συνδέεται με κάποια τελετουργία. Σημειώνεται ότι η κεραμική του στρώματος αυτού είναι γεωμετρικής περιόδου.

β) Στο δυτικό κεντρικό τμήμα του χώρου Ν1 αφαιρέθηκαν προσωρινά ορισμένοι λίθοι του πλακόστρωτου δαπέδου της γεωμετρικής περιόδου που υπήρχε στο χώρο αυτό (προηγήθηκε σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωσή τους). Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε, είχε ως στόχο τη διερεύνηση της στρωματογραφίας στο τμήμα αυτό, το οποίο βρίσκεται στα ανατολικά του βόρειου τμήματος του προθαλάμου του Ιερού Οίκου Κ1. Κάτω από το λιθόστρωτο του αύλειου χώρου ανασκάφηκαν οι στρώσεις 3β και 3γ (βάθ. 1,75 έως 1,97 μ.), που περιείχαν άφθονη λατύπη με ελάχιστη κεραμική της ΥΜ-ΥΜ ΙΙΙΓ περιόδου και βαθύτερα στρώμα καστανού σκληρού χώματος. Σε βάθος 1,92 και σε απόσταση 0,45 έως 1,10 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του Ιερού Οίκου, αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από πατημένο χώμα με ίχνη καύσης.

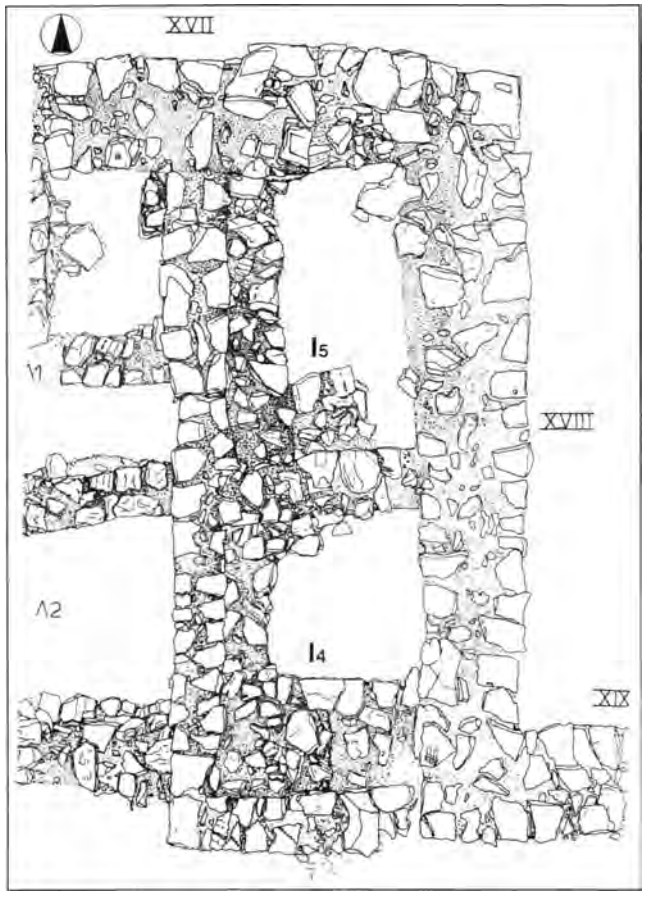
Χώρος Ν. Στο χώρο αυτό, που ορίζεται βόρεια από τοίχο με κατεύθυνση Α.-Δ. της ΥΜ ΙΙΙΓ εποχής, πραγματοποιήθηκε μικρή έρευνα για διευκρίνιση της κατάστασης. Στο δυτικό τμήμα του χώρου – νότια του προαναφερθέντος τοίχου – αφαιρέθηκαν μερικοί πεσμένοι λίθοι, καθώς και (προσωρινά) ορισμένοι λίθοι του πλακόστρωτου δαπέδου (μετά τη σχεδιαστική και φωτογραφική αποτύπωσή τους) και ανασκάφηκε το στρώμα 3 (βαθ. 1,62-1,92 μ.), το οποίο, όπως παντού, χαρακτηρίζεται από την έντονη παρουσία λατύπης. Με την αφαίρεση του στρώματος αυτού, νότια του βόρειου τοίχου και σε βάθος 1,90-1,92 μ., αποκαλύφθηκε σειρά λίθων, που ανήκουν πιθανώς σε αρχαιότερο τοίχο, και πάνω σε αυτούς τμήματα λευκού ασβεστοκονιάματος, που αποτελεί πιθανώς τμήμα αρχαιότερου δαπέδου. Στο κεντρικό τμήμα του χώρου αφαιρέθηκαν μόνον ορισμένοι λίθοι χωρίς να επεκταθεί η ανασκαφή.

Βορειοανατολική γωνία Ακρόπολης

Μεταξύ των τμημάτων XVII και XVIII του περιβόλου, στη βορειοανατολική γωνία της ακρόπολης (Εικ. 1), είχαν αποκαλυφθεί και εν μέρει ανασκαφεί επάλληλοι τοίχοι τεσσάρων μικρών χώρων. Η ανασκαφή συνεχίστηκε το 2000, χωρίς να ολοκληρωθεί, ως εξής:

Χώρος Λ1. Έγινε μικρή έρευνα στο βορειοανατολικό και νότιο τμήμα του χώρου, έπειτα από την καταστροφική λαθροανασκαφή στο μάρτυρα Δ8, στα βαθύτερα ΜΜ στρώματα, αφού συντηρήθηκαν τα λείψανα των επιφανειακών τοίχων της γεωμετρικής-ανατολίζουσας εποχής. Ανασκάφηκε συστηματικά το υπόλοιπο του μάρτυρα (στρώματα 4-6, βάθ. 2,20-2,76 μ.) και στη συνέχεια το στρώμα 7 (έως βάθ. 2,88 μ.), το οποίο αποτελεί καθαρό μπάζωμα από χαλαρό καστανοκόκκινο χώμα και λίθους και περιέχει άφθονα ακόσμητα όστρακα της ΜΜ ΙΙ περιόδου, όπως είχε παρατηρηθεί και κατά την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Στο νότιο τμήμα του χώρου συνεχίστηκε η αφαίρεση του στρώματος 6 από χώμα μαλακό με άφθονη ΜΜ κεραμική (βάθ. 2,48-2,56 μ.), ενώ επίσης άρχισαν να παρουσιάζονται ενδείξεις συνέχισης του μπαζώματος από χαλαρό χώμα και λίθους. Μεταξύ των ευρημάτων σημειώνεται ένα ΜΜ μόνωτο κωνικό κύπελλο (Α122) και οστέινη γλυφίδα (Οστ. 28).

Χώρος Λ2. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου ανασκάφηκε η στρώση 5γ (βάθ. 2,40-2,51 μ.) στα βόρεια και ανατολικά της εστίας που είχε αποκαλυφθεί κατά την ανασκαφική έρευνα του 1999. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του χώρου συνεχίστηκε η αφαίρεση του στρώματος 6 (βάθ. 2,60-2,69 μ.), το οποίο είναι χαλαρό καστανοκόκκινο χώμα με ίχνη καύσης. Διαπιστώθηκε ότι ο νότιος μινωικός τοίχος του χώρου, που αποκαλύφθηκε κάτω από το

Εικ. 8. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοανατολική γωνία. Χώροι I4, I5, I1 και ο περίβολος XVIII. Κάτοψη.

γεωμετρικό, συνεχίζεται έως αυτό το βάθος. Η μεγάλη λίθινη πλάκα, πιθανώς τράπεζα, έμεινε κατά χώραν (Εικ. 6).

Χώρος I4 (Εικ. 8). Ο χώρος αυτός, εσωτ. διαστ. 2,85 (Β.-Ν.) και 2,06 μ. (Α.-Δ.), βρίσκεται ανατολικά του χώρου Λ2, εσωτερικά και κατά μήκος του τμήματος XVIII του περιβόλου, όπως και ο βορειότερος χώρος I5. Στη θέση αυτή παρατηρείται έντονη κλίση από Δ. προς Α. από την κατακρήμνιση των δομικών υλικών έξω από τον περίβολο, που σώζεται σε χαμηλότερο επίπεδο, και την αντίστοιχη διάβρωση.

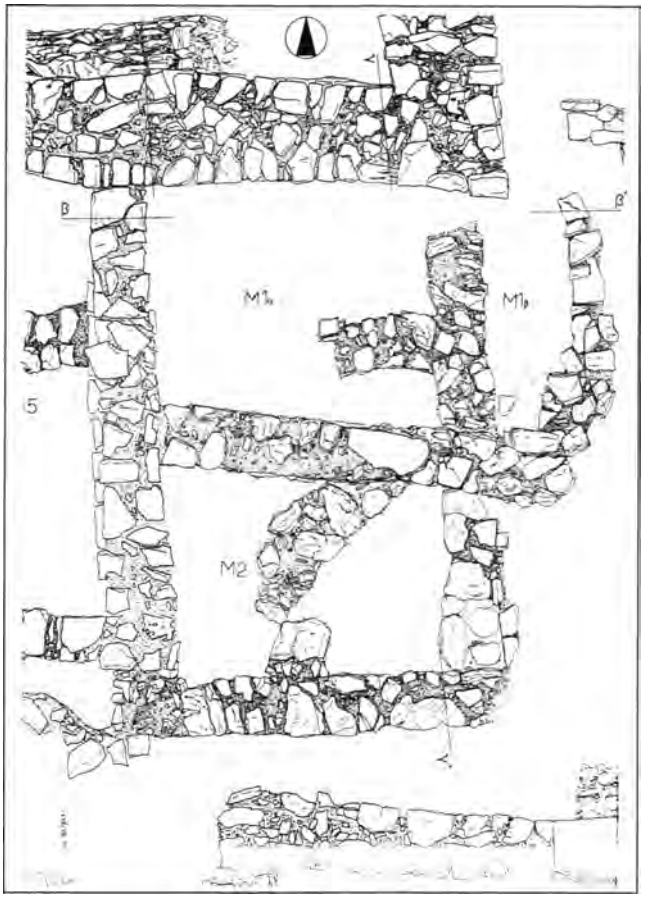
Είχε προηγηθεί ανασκαφή για την αποκάλυψη του περιβόλου. Το 2000 η ανασκαφή συνεχίστηκε με την αφαίρεση του 4ου στρώματος (βάθ. 1,91-2,20 μ.) από χαλαρό καστανό χώμα με λίγη λατύπη και λίθους. Στο νότιο τμήμα του χώρου αποκαλύφθηκε σε βάθος 1,97 μ., κάτω από λιθόστρωτο δάπεδο της γεωμετρικής περιόδου, που σώζεται στη νοτιοδυτική γωνία, παχύς τοίχος κατά μήκος του νότιου τοίχου της ΜΜ ΙΙ εποχής. Λίγο βαθύτερα (2,10-2,12 μ.) αποκαλύφθηκε δεύτερος μινωικός τοίχος παράλληλος και κατά μήκος του δυτικού τοίχου του χώρου (Εικ. 8). Το 5ο στρώμα (βάθ. 2,20-2,60 μ.) χαρακτηρίζεται από την παρουσία μεγάλων λίθων, αρκετή κεραμική και οστά ζώων, ενώ βαθύτερα εμφανίστηκε και πάλι (στρώμα 6) το γνωστό μπάζωμα από μεγάλους αργούς λίθους με αφράτο χώμα στα κενά, που καλύπτει όλο το χώρο. Το μπάζωμα αυτό είναι όμοιο με εκείνο που βρέθηκε στους χώρους Ν2 και Θ5, αλλά και στη νοτιοδυτική γωνία της Ακρόπολης, εσωτερικά του τμήματος IV του περιβόλου, και φαίνεται πως χρησιμοποιήθηκε συστηματικά και σε συνδυασμό με βοηθητικούς τοίχους για την ενίσχυση των ακραίων τμημάτων του περιβόλου και τη δημιουργία οριζόντιου επιπέδου στο εσωτερικό της ακρόπολης.

Χώρος I5. Είναι ο ακραίος βορειοανατολικός χώρος που ορίζεται από τα τμήματα XVII και XVIII του περιβόλου, διαστ. 2,88 (Β.-Ν.)×1,90 μ. Ο χώρος είχε αρχίσει να ανασκάπτεται το 1995 για να αποκαλυφθεί ο περίβολος, η σωζόμενη επιφάνεια του οποίου βρίσκεται σε πολύ χαμηλότερο επίπεδο, ώστε η κλίση της επίχωσης από Δ. προς Α. να είναι έντονη. Με την ανασκαφή του 4ου στρώματος από καστανόχρωμο χώμα με λατύπη (βάθ. 2,21-2,65 μ.) αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,29-2,49 μ. (στο βόρειο τμήμα) τοίχος παράλληλος και κατά μήκος του δυτικού τοίχου του χώρου, πάχ. 0,50 μ. Το 5ο στρώμα (βάθ. 2,49-2,78 μ.) από καστανόχρωμο χώμα, αλλά χωρίς λατύπη, με αρκετούς αργούς λίθους περιείχε αρκετά ΜΜ όστρακα χρηστικών αγγείων. Το στρώμα 6 (βάθ. 2,78-3,05 μ.) από καστανοκόκκινο και σε σημεία σκουρότερο χώμα, περιείχε λίγη λατύπη, αλλά και λεπιδόχωμα και αρκετή κεραμική, ενώ το στρώμα 7 (βάθ. 3,05-3,20 μ.) από σκούρο καστανόχρωμο μαλακό χώμα περιείχε αρκετούς λίθους, κάρβουνα και αρκετή ακόσμητη κεραμική. Με την αφαίρεση του 7ου στρώματος το σύνηθες μπάζωμα λίθων γίνεται πλέον ευδιάκριτο και εδώ. Η ανασκαφή σταμάτησε με την αφαίρεση του λιγοστού χώματος μεταξύ των λίθων του στρώματος 8α (βάθ. 3,20-3,37 μ.). Ο νεοαποκαλυφθείς δυτικός μινωικός τοίχος φαίνεται να συνεχίζεται βαθύτερα (Εικ. 8).

Δυτικά του Ιερού Οίκου της Αθηνάς, βορειοδυτική γωνία Ακρόπολης

Στη βορειοδυτική γωνία της ακρόπολης συνεχίστηκε η ανασκαφή στους χώρους Μ1, Μ2 και Θ5 με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αποτελέσματα:

Χώρος Μ1 (Εικ. 9). Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα των μινωικών στρωμάτων στο χώρο ακριβώς νότια του τμήματος XI του περιβόλου, δυτικά του Ιερού Οίκου. Στο κεντρικό τμήμα του χώρου (στρώμα 5) αποκαλύφθηκαν στα σωζόμενα τμήματα τους οι δύο μινωικοί τοίχοι, οι οποίοι είχαν εν μέρει εμφανιστεί κατά την ανασκαφική περίοδο του 1999. Στο ανατολικό τμήμα του χώρου η ανασκαφή δεν προχώρησε σε βάθος, καθώς προέκυψαν ενδείξεις για ύπαρξη δαπέδου από πατημένο χώμα (βάθ. 2-2,03 μ., στρώση 5ε). Στο δυτικό τμήμα αφαιρέθηκαν προσωρινά εννέα επίπεδοι λίθοι (προηγήθηκε φωτογραφική και σχεδιαστική αποτύπωσή τους), της στρώσης 4α, οι οποίοι ανήκουν σε πλακόστρωτο δάπεδο του χώρου. Ανασκάφηκαν τα βαθύτερα στρώματα 4, 5, και 6, (βάθ. 1,66 έως

Εικ. 9. Ακρόπολη Σμαριού. Χώροι Μ1 και Μ2. Κάτοψη.

Εικ. 10. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτικό τμήμα. Χώρος Μ1 από ΝΑ.

Εικ. 11. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτικό τμήμα. Χώροι Μ2 και Μ1 από ΝΑ.

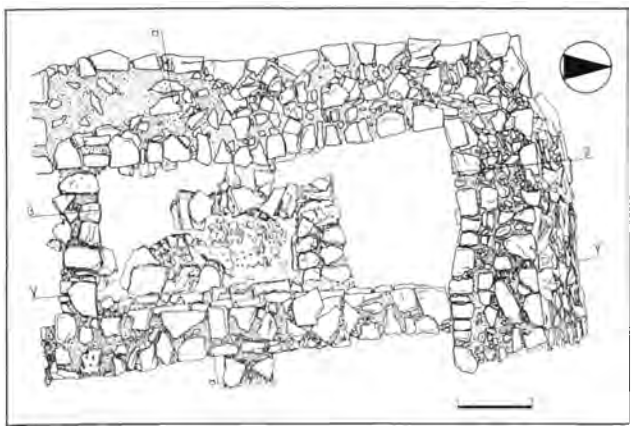
2,28 μ.). Ο δυτικός τοίχος του χώρου είναι ισχυρή κατασκευή και συνεχίζει έως το βάθος των 3,35 μ., δηλαδή βαθύτερα από το ψηλότερο και νεότερο τμήμα του περιβόλου (τμήμα ΧΙ), το οποίο φαίνεται να ανήκει στη γεωμετρική προσθήκη και σώζεται θεμελιωμένο πάνω στην επίχωση που καλύπτει όλο το χώρο (Εικ. 10). Όστρακα στην επίχωση αυτή δίνουν ασφαλή χρονολόγηση των κατασκευών.

Χώρος Μ2 (Εικ. 1). Στο χώρο αυτό που βρίσκεται νότια του Μ1 και βορειότερα του οπισθόδομου του Μεγάρου Α, ολοκληρώθηκε η ανασκαφή των μινωικών στρωμάτων, η οποία κατά το 1999 είχε φθάσει σε βάθος 2,36 μ. (στρώμα 6). Τότε στο κεντρικό τμήμα του χώρου είχε αποκαλυφθεί σειρά ακατέργαστων λίθων σε καμπύλη διάταξη. Με τη φετινή ανασκαφή διευκρινίστηκε ότι αποτελούν τμήμα τοίχου, πιθανώς αψιδωτού κτιρίου, που σώζεται σε μία σειρά λιθοδομής. Δυτικότερα του τοίχου αυτού συνεχίστηκε η ανασκαφή του 7ου στρώματος (βάθ. 2,26-2,70 μ.), το οποίο χαρακτηρίζεται από την παρουσία μικρού και μεσαίου μεγέθους λίθων και ελάχιστη κεραμική. Προχωρώντας στην ανασκαφή του 8ου στρώματος (βάθ. 2,70-3 μ.) διαπιστώθηκε ότι άρχισε να εμφανίζεται στρώμα μεγάλων λίθων με ελάχιστη κεραμική, που δεν επέτρεψε την έρευνα έως το φυσικό έδαφος, ενώ ο δυτικός τοίχος του χώρου αυτού φαίνεται θεμελιωμένος μέσα σε επίχωση (Εικ. 11), σε αντίθεση με τη δυτική παρειά του, προς το χώρο Θ5, που συνεχίζεται βαθύτερα (3,20 μ.).

Χώρος Θ5 (Εικ. 1 και Εικ. 12). Ο χώρος Θ5 βρίσκεται στο βορειοδυτικό άκρο της ακρόπολης Σμαριού και οριοθετείται στα βόρεια και δυτικά από τα τμήματα ΧΙ και Χ αντίστοιχα του εξωτερικού περιβόλου και ανατολικά από μεσοτοιχία με τους χώρους Μ2 και Μ1. Με απώτερο στόχο την τοποθέτηση αγωγών απορροής ομβρίων, στο πλαίσιο των έργων διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου της Ακρόπολης, αποφασίστηκε η άμεση ανασκαφική διερεύνηση του χώρου.

Αρχικά αφαιρέθηκε στρώμα (4) μαλακού καστανού χώματος (βάθ. 1,70-1,94 στο νότιο και 1,70-2,04 μ. στο βόρειο τμήμα) με λίγους πλακοειδείς λίθους στο κέντρο περίπου του χώρου (Εικ. 13). Από το στρώμα αυτό προέρχεται μικρή ποσότητα οστών και κεραμικής από αγγεία, κυρίως μικρού και μεσαίου μεγέθους.

Στη συνέχεια αφαιρέθηκε στρώμα λεπίδας (5) με μικρότερη

Εικ. 12. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτική γωνία. Χώρος Θ5. Κάτοψη.

Εικ. 14. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτική γωνία. Χώρος Θ5 μετά την ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων (6-8) από Ν.

Εικ. 13. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτική γωνία. Χώρος Θ5 κατά την ανασκαφή των στρωμάτων 4-5 από Β.

ποσότητα πεσμένων λίθων, περισσότερο πυκνό σε περιεκτικότητα στο νότιο τμήμα, όπου αφαιρέθηκε σε βάθος 1,80-2,30 μ., ενώ στο βόρειο έφθανε από βάθος 2,04 έως 2,34 μ. Η αλλαγή του στρώματος στο βόρειο τμήμα ταυτίζεται με την εμφάνιση εγκάρσιου τοίχου στο ίδιο βάθος, που εκτείνεται σε μήκος 1,50 μ., με κατεύθυνση Δ.-Α., και οριοθετεί το δεύτερο χώρο προς Β., που συμβατικά ονομάσαμε Θ5,1.

Σε αυτό το βόρειο τμήμα εμφανίστηκε στρώμα (6) από χαλαρό καστανό χώμα με μεγάλη ποσότητα πεσμένων λίθων, ένα μπάζωμα παρόμοιο με εκείνα των χώρων Ν2, Ι4 και Ι5. Το στρώμα αυτό αφαιρέθηκε από βάθος 2,34 έως 2,56 μ., όπου και σταμάτησε η ανασκαφή στο τμήμα αυτό. Λίγα σχετικά όστρακα ακόσμητων αγγείων βρέθηκαν (ΟΜ 631).

Στο νότιο τμήμα του χώρου, αφού ολοκληρώθηκε η ανασκαφή του στρώματος της λεπίδας, που περιείχε αρκετά όστρακα μεγάλων και μέτριων χρηστικών ΜΜ αγγείων, εμφανίστηκε στρώμα (6) καστανού χώματος, μέτριο σε σκληρότητα, και πεσμένων αργών και πλακοειδών λίθων με μικρή ποσότητα λεπίδας. Το στρώμα αυτό (βάθ. 2,30-2,75 μ.) περιείχε ιδιαίτερα άφθονη ΜΜ ΙΙ κεραμική. Χαρακτηριστικά ευρήματα ήταν τα όστρακα πίθων με εγχάρακτη διακόσμηση (Π1085) ή απλά (Π1091, Π1093, Π1096, Π1102, Π1108, Π1118, Π1127), πρόχοι (Α118, Α130), κωνικά κύπελλα (Α124-Α126, Α128, Α129, Α133, Π1086, Π1123, Π1124, Π1126, Π1155, Π1169, Π1170), λίθινα εργαλεία, ένα λίθινο πώμα πυξίδας (Λ204) και οστά ζώων.

Στο νοτιότερο τμήμα του χώρου, σε απόσταση 0,40 μ. από το δυτικό τοίχο, που ταυτίζεται με το τμήμα Χ του περιβόλου, και 0,92 μ. από το νότιο τοίχο, αποκαλύφθηκε σε βάθος 2,23 μ. ένας μινωικός πεσσός αποτελούμενος από τέσσερις πλακοειδείς λίθους που προχωρούν στα βαθύτερα στρώματα (Εικ. 14).

Η ανασκαφή προχώρησε στο νότιο τμήμα του χώρου με την αφαίρεση του 7ου στρώματος, που αποτελούνταν από μαλακό καστανόμαυρο χώμα με έντονα ίχνη καύσης (βάθ. 2,75-3,04 μ.). Το στρώμα αυτό περιείχε ιδιαίτερα μεγάλο πλήθος ΜΜ ΙΙ κεραμικής, όπως κωνικά και καρινωτά κύπελλα (Α135-Α137, Α139-Α142, Α145-Α147, Α149), πρόχοι, τμήματα πίθων, λίθινα εργαλεία, ένα μεγάλο πώμα πυξίδας (Λ217) και οστά ζώων (αξιόλογα τα Παν. 45, 46, 47) (Εικ. 15), που χρονολογούν καλώς την κατασκευή των τοίχων και την εγκατάλειψη του χώρου σε αυτή την τόσο πρώιμη εποχή. Η ανασκαφή έφθασε στο 8ο στρώμα, που ήταν καθαρή τέφρα, και σταμάτησε εκεί.

Είναι αξιοσημείωτο ότι με την ανασκαφή στο βαθύτερο επίπεδο εξακριβώθηκε ότι κάτω από το δάπεδο και τους τοίχους της ΥΜ ΙΙΙΓ εποχής υπήρχε ένα άθικτο ΜΜ ΙΙ κτίριο με παρόμοιες διαστάσεις, άμεσα συνδεόμενο με τον περίβολο (Εικ. 16). Το ψηλότερο τμήμα του ανατολικού τοίχου του Θ5 – μεσοτοιχία με τους χώρους Μ1 και Μ2 – είναι θεμελιωμένο ακριβώς πάνω στον ΜΜ που εξέχει ελάχιστα δυτικά, ενώ το ψηλότερο τμήμα του δυτικού τοίχου (υψηλότερα από την εξωτερική αντηρίδα), που ταυτίζεται με το τμήμα Χ του περιβόλου, φαίνεται να θεμελιώνεται στην εσωτερική πλευρά εν μέρει σε επίχωση και εν μέρει στο ΜΜ τοίχο, κατασκευασμένο ωστόσο με

Εικ. 15. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτική γωνία. Χώρος Θ5. Ευρήματα από τα ΜΜ στρώματα του χώρου.

Εικ. 16. Ακρόπολη Σμαριού. Βορειοδυτική γωνία. Χώρος Θ5 μετά την ανασκαφή των βαθύτερων στρωμάτων (6-8) από Β.

μικρότερους αργούς λίθους σε σχέση με την εξωτερική πλευρά του τοίχου-περιβόλου, όπως έχει επισημανθεί και στο διάδρομο Ε στη νότια πλευρά της Ακρόπολης, όπου επίσης ανασκάφηκε το άθικτο ΜΜ ΙΙ στρώμα και αποκαλύφθηκε η εσωτερική επιφάνεια του περιβόλου.

Εξωτερικά της Άνω Ακρόπολης

Κτίριο 2Β

Συνεχίστηκε η ανασκαφή του κτιρίου 2Β (Εικ. 1 και 17), η οποία είχε αρχίσει το 1997. Ανασκάφηκαν φέτος: ο κεντρικός μάρτυρας, που είχε μείνει το 1997 και εκτεινόταν από Α. προς Δ. σε όλο το μήκος του κτιρίου, τα βαθύτερα, πάνω από το δάπεδο, στρώματα, καθώς και το δυτικότερο τμήμα του κτιρίου, όπου αποκαλύφθηκε ο δυτικός τοίχος του.

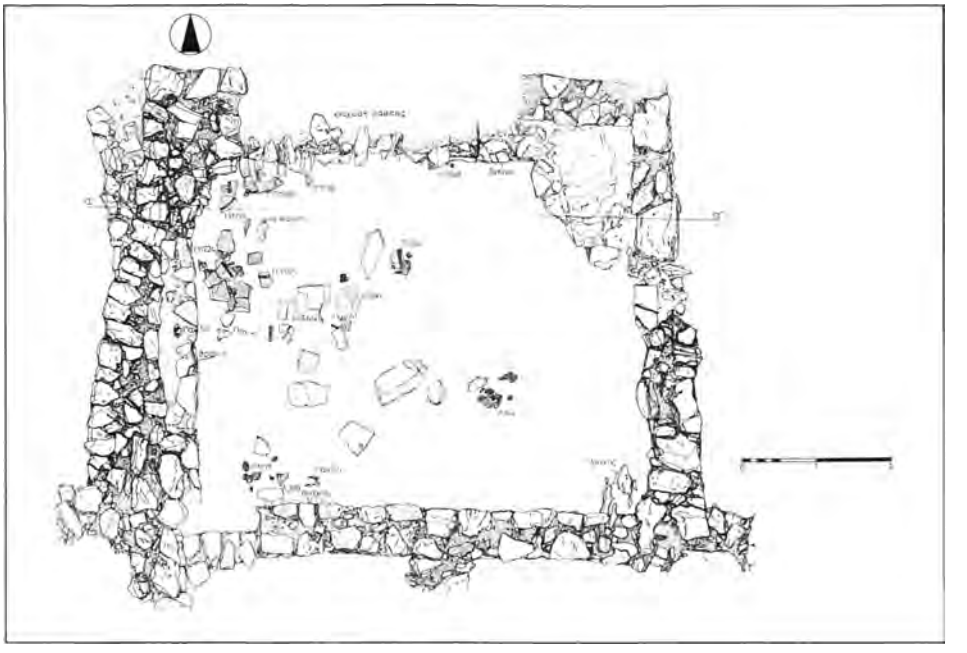
Το Κτίριο 2Β βρίσκεται ανατολικά του Μεγάρου Γ και του περιβόλου XXIII της Ακρόπολης, σε απόσταση 2,80 μ. από αυτόν. Είναι επίμηκες, ορθογώνιο κτίριο, διαστ. 6,54 μ. κατά τον άξονα Α.-Δ. και 5,23 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν. Έχει τρία θυραία ανοίγματα: ένα στο μέσον του ανατολικού τοίχου (με το οποίο επικοινωνεί με το χώρο 2Α), ένα στο δυτικότερο άκρο του νότιου τοίχου (με το οποίο επικοινωνεί με το χώρο 2Γ) και ένα τρίτο, στο μέσον περίπου του δυτικού τοίχου που οδηγεί στο χώρο 3 (Εικ. 18-19). Με την πρόοδο της ανασκαφής διαπιστώνεται πλέον καθαρά ότι πρόκειται για ένα ουσιαστικά μεγάλο κτίριο, ένα μέγαρο, αποτελούμενο από τα τρία τμήματα 2Α (Κεντρική Αίθουσα), 2Β (Πρόδομος) και 3(Οπισθόδομος), με προσανατολισμό Α.-Δ.

Τα ανώτερα στρώματα που ανασκάφηκαν φέτος στο δυτικότερο τμήμα του χώρου, κατά μήκος του εσωτερικού μετώπου του δυτικού τοίχου, καθώς και στον κεντρικό μάρτυρα, ήταν στρώματα επίχωσης από την ανωδομή του ιδίου ή την κατολίσθηση του δυτικότερου δωματίου 3. Το στρώμα 2 (βάθ. 3,43-3,80 μ. από το Σ.Σ.), αποτελούνταν από γκριζοκάστανο χαλαρό χώμα με διάσπαρτους λίθους μεσαίου μεγέθους, λίγα όστρακα και λίγα οστά και το στρώμα 3 (βάθ. 3,80-4,10 μ.), από σκούρο καστανό χαλαρό χώμα με λατύπη, πολλά όστρακα, οστά ζώων και κομμάτια άψητου πηλού. Στο στρώμα 3 εντοπίστηκαν δύο λίθινα τριβεία (Λ185 και Λ186) και ένα τμήμα πήλινου πλακιδίου με δύο τετράγωνης διατομής οπές και εμπίεστη διακόσμηση ζωνών επάλληλων γωνιών (Π1265).

Κάτω από τα δύο στρώματα της επίχωσης, ανασκάφηκε στρώμα ανοιχτού καστανού έως καστανοκίτρινου, σχετικά σκληρού, χώματος με λεπίδα και λίγους διάσπαρτους λίθους μεσαίου μεγέθους (στρώμα 4). Στο στρώμα αυτό παρατηρήθηκε κλίση από Δ. προς Α. (αρχίζει από βάθος 3,95 μ. κοντά στο δυτικό τοίχο και φθάνει 4,10 μ. στο κεντρικό και ανατολικό τμήμα του δωματίου, ενώ σταματά σε βάθος 4,35 μ.).

Άρχισε να αποκαλύπτεται σε αυτό το στρώμα λιθόστρωτο – από πλακοειδείς λίθους – θρανίο, πλ. 0,50 μ., κατά μήκος του βόρειου και του δυτικού τοίχου (Εικ. 18). Εκτός από την κεραμική, το στρώμα 4 περιείχε κομμάτια άψητου πηλού, αρκετά οστά, καθώς και (στο δυτικότερο τμήμα του χώρου) πέντε τμήματα κρανίων και κεράτων ζώων (Παν.52-Παν.54, Παν.58-Παν.60), εκ των οποίων τρία ακριβώς πάνω στο δυτικό θρανίο, καθώς και ένα τμήμα οδοντοστοιχίας ζώου, πιθανώς αγριόχοιρου (Παν.50). Στο δυτικό-βορειοδυτικό τμήμα του χώρου εντοπίστηκαν δύο πίθοι, ο πρώτος με πλαστική ταινία εγχάρακτης ιχθυάκανθας (Α132) και ο δεύτερος με ταινία επάλληλων, εμπίεστων ελλείψεων (Π1195). Οι πίθοι, οι βάσεις των οποίων δεν βρέθηκαν, προχωρούσαν και στο επόμενο στρώμα και έφθαναν έως το δάπεδο του κτιρίου. Τέλος, στο στρώμα 4 εντοπίστηκαν ένα λίθινο τριβείο ελλειψοειδούς σχήματος με κοίλη άνω επιφάνεια (Λ209), ένα μικρό λίθινο κωνικό σφονδύλι (Λ210) και ένα μικρό τμήμα σχιστόλιθου με ίχνη επεξεργασίας (Λ226).

Το επόμενο στρώμα (στρώμα 5, βάθ. 4,35-4,50 μ.), αποτελούμενο από ανοιχτό καστανό, σχετικά σκληρό χώμα με λίγη λεπίδα και κάποιους μικρούς πλακοειδείς λίθους κατά σημεία, περιείχε, όπως και το στρώμα 4, αρκετά όστρακα, οστά και κομμάτια άψητου πηλού (πιθανώς προερχόμενα από την

Εικ. 17. Ακρόπολη Σμαριού. Κτίριο 2Β. Κάτοψη.

Εικ. 18. Ακρόπολη Σμαριού. Κτίριο 2Β. Δυτικός τοίχος με θρανίο.

Εικ. 19. Ακρόπολη Σμαριού. Κτίριο 2Β μετά την αποκάλυψη της εστίας.

οροφή ή την ανωδομή). Στο δυτικό τμήμα του χώρου βρέθηκε κρανίο ζώου, πιθανώς, μικρού ταύρου (Παν.44). Εντοπίστηκαν, επίσης, στο ίδιο στρώμα όστρακα ψευδόστομου αμφορέα (Α143), ένα μικρό λίθινο σφονδύλι (Λ221), αντίστοιχο με αυτό του στρώματος 4, τμήμα μικρού λίθινου τριπτήρα (Λ213), ένα πήλινο κωνικό αντικείμενο (Π1237), ένα πήλινο πυραμιδοειδές υφαντικό βάρος (Π1236) και τέλος τρία μικρά χάλκινα άγκιστρα (Μ22-Μ24).

Κάτω από το στρώμα 5 εντοπίστηκε το δάπεδο του χώρου, σκληρό πατημένο χώμα πάνω στην ανώμαλη επιφάνεια του φυσικού βράχου (πάνω στον οποίο κατά σημεία εδράζονται και οι τοίχοι του κτιρίου). Στο κεντρικό τμήμα του χώρου, η ύπαρξη συμπαγούς τμήματος πηλού με ίχνη καύσης οδηγεί στην υπόθεση ύπαρξης εστίας (Εικ. 19).

Τέλος, η ύπαρξη μικρών κάρβουνων και στάχτης στο δυτικό τμήμα του δαπέδου, καθώς και το κάρβουνο που εντοπίστηκε πάνω στο δυτικό θρανίο αποτελούν τις πρώτες ενδείξεις για τον τρόπο καταστροφής του κτιρίου 2Β κατά την ΥΜ ΙΙΙΓ περίοδο, αντίστοιχα με τα άλλα κτίσματα εξωτερικά της Ακρόπολης, βορειότερα του 2Β (κτίρια 5 και 6, Εικ. 1) και το κτίριο 1 στη νότια πλαγιά του λόφου της ακρόπολης.

Είναι πάντως εντυπωσιακή και στο χώρο αυτό η έντονη παρουσία οστών ζώων και μάλιστα κρανίων ταύρων, που οδηγεί σε συμπεράσματα όχι μόνο για τη χρήση του χώρου και τις δια-

τροφικές συνήθειες των κατοίκων της Ακρόπολης και του οικισμού γύρω από αυτήν, αλλά και για τον έντονο κτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσής τους. Για το λόγο αυτό είναι ιδιαίτερα σημαντική η μελέτη του οστεολογικού υλικού της Ακρόπολης, η οποία συνεχίστηκε κατά το 2000 από την Ε. Τσουκαλά και την ομάδα του ΑΠΘ.

Νότια πλαγιά Ακρόπολης

Κτίριο Ι

Στο Κτίριο Ι, εξωτερικά της ακρόπολης, πραγματοποιήθηκαν φέτος μικρής έκτασης ανασκαφικές εργασίες, καθώς και εργασίες επιφανειακού καθαρισμού, με στόχο τη διερεύνηση επιμέρους αρχιτεκτονικών στοιχείων του χώρου.

Επιφανειακός καθαρισμός εξωτερικά του κτιρίου αποκάλυψε την ανώτερη σωζόμενη επιφάνεια τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ., σε μήκος 4,80 μ. περίπου, στη νοητή προέκταση του βόρειου τοίχου του Κτιρίου Ι. Πρόκειται για το δυτικό τμήμα του ίδιου κτιρίου, γεγονός που πιστοποιείται και από τη μεγάλη ποσότητα επιφανειακής κεραμικής που βρέθηκε στο τμήμα αυτό (ΟΜ 5). Διακρίνονται πόδια τριποδικών αγγείων, καθώς και τμήματα αποθηκευτικών πίθων (ΟΜ 4). Από το τμήμα αυτό προέρχεται λίθινος σφαιρικός τριπτήρας από οφείτη (Λ40), σε απόσταση 2,50 μ. από τη βορειοανατολική γωνία του κτιρίου και σε βάθος 0,70 μ. από το Σ.Σ.

Οι δύο χώροι επικοινωνούν με θυραίο άνοιγμα, κλειστό με επίχωση (πεσμένοι λίθοι και χώμα), που βρίσκεται στο μέσον περίπου του δυτικού τοίχου του Κτιρίου Ι. Εντός του Κτιρίου Ι ανασκάφηκε το τμήμα που είχε μείνει άσκαφο ως μάρτυρας στη βορειοδυτική γωνία, επιβεβαιώνοντας τη γνωστή από την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο στρωματογραφία του κτιρίου (Εικ. 20). Σημειώνεται ότι αφέθηκε μάρτυρας από το τελευταίο στρώμα της λεπίδας, διαστ. 1 τ.μ. περίπου, στη βορειοδυτική γωνία του κτιρίου.

Δοκιμαστική τομή, 1,5 τ.μ. περίπου, που πραγματοποιήθηκε στο εσωτερικό του Κτιρίου Ι, κατά μήκος του δυτικού τοίχου και νότια του μάρτυρα της βορειοδυτικής γωνίας, αποκάλυψε, σε βάθος 1,78/1,88-1,84/1,90 μ., λεπτό στρώμα (5) καστανέρυθρου χώματος με ίχνη καύσης. Από το στρώμα αυτό προέρχεται τμήμα ανοιχτού αγγείου μεσαίου μεγέθους με έντονα ίχνη καύσης (Π31, ΟΜ 10α, βάθ.1,75 μ.).

Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη

Στη διάρκεια του 2000 συνεχίστηκαν, χωρίς ωστόσο να ολοκληρωθούν, με επιχορήγηση του Ινστιτούτου Προϊστορικού Αιγαίου (INSTAP), οι εργασίες, οι μελέτες και η προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης της μινωικής αγρέπαυλης Πιτσιδίων, παράλληλα και σε συνδυασμό με τις εργασίες για την προστασία και ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου, που πραγματοποιούνται με ευθύνη του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου από το

Εικ. 20. Ακρόπολη Σμαρίου. Νότια πλαγιά. Κτίριο Ι.

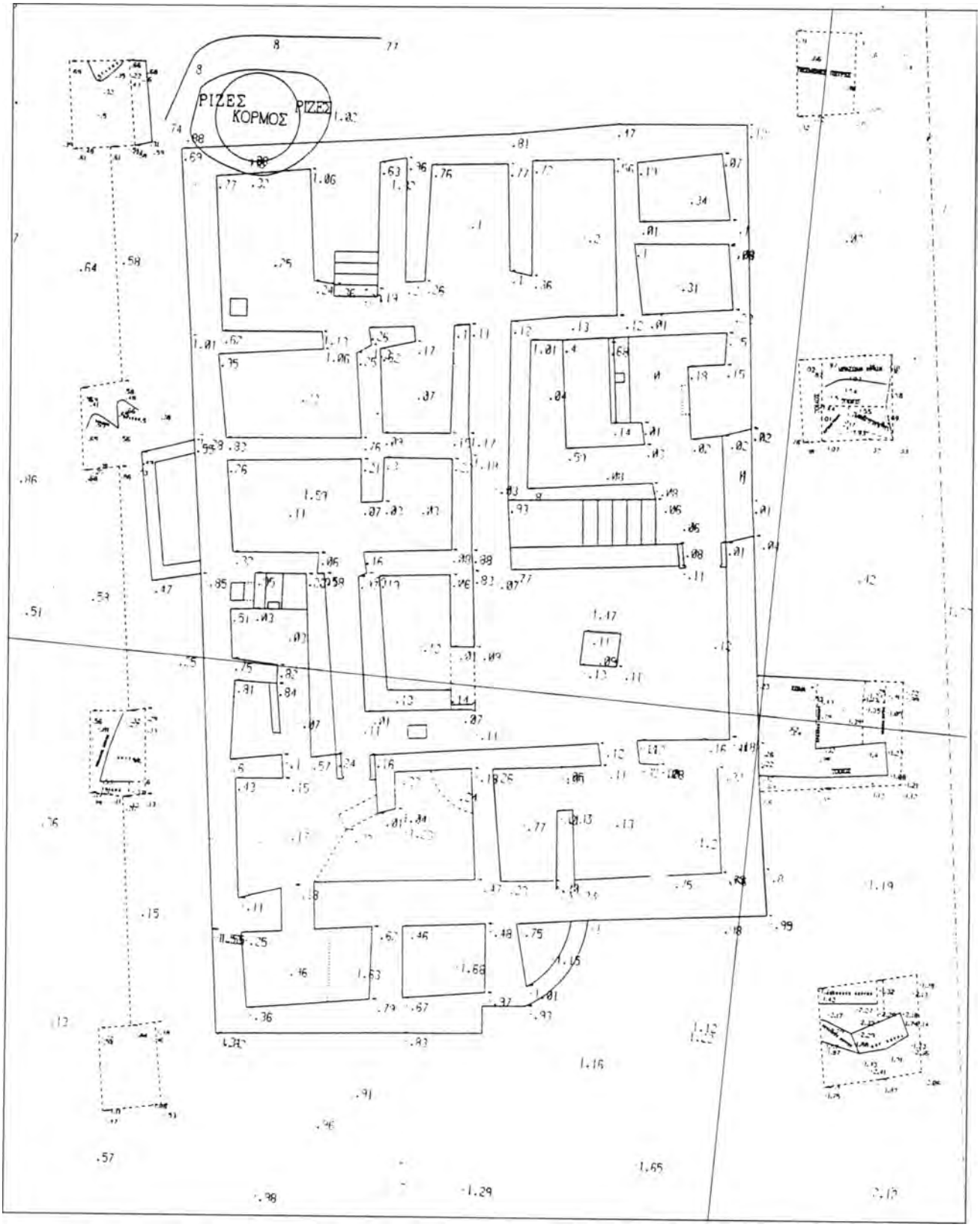
ΥΠΠΟ. Οι τελευταίες εργασίες επέβαλαν συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα του χώρου, γεγονός που προκάλεσε καθυστέρηση της μελέτης και προετοιμασίας δημοσίευσης του μνημείου[3].

Κατά το 2000 συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν οι προκαταρκτικές εργασίες για την κατασκευή στεγάστρου για την προστασία του μνημείου, σύμφωνα με τις αρχιτεκτονικές και στατικές μελέτες του αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη και του πολιτικού μηχανικού Ν. Μακρή αντίστοιχα, οι οποίες επέβαλαν οκτώ δοκιμαστικές ανασκαφικές τομές. Αυτές πραγματοποιήθηκαν εκατέρωθεν του κτιρίου (τέσσερις κατά μήκος της ανατολικής και τέσσερις κατά μήκος της δυτικής πλευράς), στα σημεία όπου προβλέπεται να κατασκευαστούν οι βάσεις των υποστυλώσεων του στεγάστρου.

Οι δοκιμαστικές τομές απέχουν από τους εξωτερικούς τοίχους του μνημείου 1,30 έως 1,40 μ. και οι τελικές διαστάσεις τους είναι: μήκος 1,90 μ. κατά τον άξονα Β.-Ν., ενώ το πλάτος κατά τον άξονα Α.-Δ. διαφέρει ανάλογα με το βάθος στο οποίο θα τοποθετηθεί το πέδιλο της κάθε τομής. Οι αρχικές διαστάσεις των τομών ήταν 1,40×1,40 μ., κατά τη διάρκεια όμως της ανασκαφής αποφασίστηκε να επεκταθούν κατά 0,50 μ. προς Β. για λόγους που θα αναφερθούν παρακάτω. Οι διαστάσεις των πεδίλων θα είναι 0,60×0,60 μ. (Εικ. 21).

Κατά τη δοκιμαστική ανασκαφή δεν εντοπίστηκαν άλλα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, εκτός από τρία μικρά τμήματα τοίχων στις τομές Β1, Β2 και Γ2. Στα δυτικά του κτιρίου αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος, σχεδόν στην επιφάνεια του εδάφους, ο οποίος έχει έντονη κλίση από Δ. προς Α., γεγονός που δίνει συμπληρωματικές ενδείξεις για το παλαιοπεριβάλλον της

3. Για τις εργασίες διαμόρφωσης, ανάδειξης και προστασίας του αρχαιολογικού χώρου, καθώς και την προετοιμασία της δημοσίευσής του, βλ. παρακάτω, σ. 1107.

Εικ. 21. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Κάτοψη του κτιρίου και των οκτώ δοκιμαστικών τομών με υψομετρικές ενδείξεις.

έπαυλης, αλλά και τον τρόπο θεμελίωσής της. Είναι αξιοσημείωτο ότι η ψηλότερη επιφάνεια του βράχου (στην τομή Γ1) βρίσκεται 0,60 μ. ψηλότερα από το κατώφλι της κεντρικής εισόδου του κτιρίου. Η αποκάλυψη μινωικών τοίχων και επίχωσης σε τρία σημεία: α) στα δυτικά της έπαυλης (δυτικά του δωματίου ΧΧ) και β) κυρίως ανατολικά του χώρου VIII και XXII (τομές Β1, Γ2 και Β2 αντίστοιχα), αλλά σε βαθύτερο επίπεδο της θεμελίωσης της έπαυλης, αποτελούν ενδείξεις για την ύπαρξη αρχαιότερων κτιρίων, μιας παλαιοανακτορικής οικιστικής εγκατάστασης στο χώρο, ο οποίος αργότερα διαμορφώθηκε κατάλληλα με επιχώσεις και ισοπεδώσεις, ώστε να ανεγερθεί η νεοανακτορική έπαυλη.

Τα ευρήματα λίγα και αποσπασματικά είναι χαρακτηριστικά δείγματα της τοπικής-φαιστιακής παραγωγής. Αξιοσημείωτη είναι η ανεύρεση καλής πρώιμης ελληνιστικής κεραμικής στα νοτιοανατολικά της έπαυλης (τομή Α2), η οποία πιστοποιεί τη χρήση του χώρου στη μεταγενέστερη εποχή, αλλά και τη μεγάλη έκταση του υστεροκλασικού-ελληνιστικού οικισμού, που είχε εντοπιστεί δυτικότερα.

Στην ανασκαφική έρευνα συμμετείχε ο αρχαιολόγος Δ. Μανιαδάκης, ο οποίος είχε την ευθύνη των εργασιών στο χώρο. Αναλυτικότερα τα αποτελέσματα της ανασκαφής έχουν ως εξής:

Τομή Α1 (νοτιοδυτικά του κτιρίου). Διαστάσεις 1,90×2,40 μ. Κάτω από το επιφανειακό ανασκάφηκαν τέσσερα στρώματα έως το φυσικό βράχο. Δεν εντοπίστηκε καμιά αρχιτεκτονική κατασκευή, ούτε πεσμένοι λίθοι. Βρέθηκαν μόνον όστρακα, κυρίως στο 3ο στρώμα.

Τομή Α2 (νοτιοανατολικά του κτιρίου). Διαστάσεις 1,40×2,40 μ. Κάτω από το επιφανειακό ανασκάφηκαν πέντε στρώματα. Τα στρώματα 1 και 2 δεν περιείχαν κανένα σημαντικό εύρημα. Δύο επιμήκεις ογκόλιθοι βρέθηκαν πεσμένοι στο μέσον της τομής με κατεύθυνση ΝΔ.-ΒΑ. Αντιθέτως το 3ο στρώμα (χαλαρό χώμα με χαλίκια) περιείχε άφθονα διάσπαρτα ελληνιστικά όστρακα, από τα οποία συγκολλήθηκαν μερικώς χαρακτηριστικά αγγεία και ένα πήλινο ατρακτοειδές σφονδύλι, ενδεικτικά του εκτεταμένου οικισμού των ελληνιστικών χρόνων. Το επόμενο στρώμα 4 (σκληρό χώμα με ελάχιστα όστρακα) βρισκόταν πάνω από το φυσικό έδαφος (στρώμα 5: χώμα με διαλυμένο κούσκουρα), χωρίς καθόλου ευρήματα.

Τομή Β1 (δυτικά του δωματίου ΧΧ). Διαστάσεις 1,90×2,40 μ. Κάτω από το επιφανειακό ανασκάφηκαν πέντε στρώματα έως το φυσικό βράχο. Στο στρώμα 1 υπήρχαν πολλοί άτακτα πεσμένοι λίθοι και λίγα όστρακα. Το 2ο στρώμα περιείχε πολλά ΜΜ όστρακα, ενώ στα βαθύτερα (3-4) και στο νοτιοδυτικό τμήμα της τομής αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση Α.-Δ. (Εικ. 22), που φαίνεται να μη συνδέεται με τον εξωτερικό τοίχο της έπαυλης. Άλλωστε ο τοίχος αυτός δεν θα επηρεαστεί από την τοποθέτηση του πεδίλου υποστύλωσης του στεγάστρου, καθώς βρίσκεται στο νοτιοδυτικό άκρο της τομής. Το επόμενο στρώμα 5, από καθαρό λεπτό στρώμα σκληρού χώματος, πιθανώς τοποθετήθηκε για την εξομάλυνση του βράχου.

Εικ. 22. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Τομή Β1.

Τομή Β2 (ανατολικά των δωματίων V και XXII). Διαστάσεις 2,40×2,20 μ. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα της τομής τοίχος με κατεύθυνση Α.-Δ. Η τομή επεκτάθηκε νότια και δυτικά, έτσι ώστε να αποκαλυφθεί όλος ο τοίχος και η πιθανή σχέση του με τον ανατολικό τοίχο της έπαυλης. Διαπιστώθηκε ότι ο τοίχος αυτός, πλ. 0,70 μ., φθάνει έως τον εξωτερικό τοίχο της έπαυλης, ενώ στο ανατολικό άκρο της τομής άρχισε να αποκαλύπτεται επιμήκης κατεργασμένος λίθος, πιθανώς παραστάδα πόρτας. Στα στρώματα 1-3 βρέθηκαν λίγα όστρακα, στο τελευταίο όμως στρώμα (4), πάνω στο βράχο, μεταξύ άλλων βρέθηκαν κωνικά κύπελλα και μικρό λίθινο εργαλείο (τριπτήρας) (Εικ. 23).

Τομή Γ1 (δυτικά των δωματίων Ι και ΙΙ). Διαστάσεις 1,90×2,40 μ. Δεν εντοπίστηκε καμία κατασκευή. Σε μικρό βάθος από την επιφάνεια (0,60-1 μ.) αποκαλύφθηκε ο βράχος, με κλίση από Α. προς Δ. και προς Ν., σε επίπεδο ψηλότερο από την είσοδο της έπαυλης. Το 2ο και 3ο στρώμα περιείχαν μεγάλο αριθμό οστράκων. Όπως διαπιστώθηκε και σε παλαιότερες ανασκαφικές περιόδους, ο χώρος δυτικά της νεοανακτορικής έπαυλης, πιθανώς, χρησιμοποιήθηκε ως αποθέτης, όπου κατά την ανακατασκευή του κτιρίου απορρίφθηκε παλαιότερη κεραμική.

Τομή Γ2 (ανατολικά του δωματίου VIII). Διαστάσεις 1,90×2,20 μ. Κάτω από το επιφανειακό στρώμα ακολούθησαν δύο στρώματα (1-2), που περιείχαν λίγα όστρακα και πολλούς άτακτα πεσμένους λίθους. Στο 3ο στρώμα αποκαλύφθηκε το κατώτερο τμήμα τοίχου, με κατεύθυνση Β.-Ν., δηλαδή παράλληλου του ανατολικού τοίχου της έπαυλης και σε απόσταση

Εικ. 23. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Τομή Β2. Πήλινα και λίθινα ευρήματα κατά χώραν.

1,60 μ. από εκείνον, καθώς και λίθοι ενός δεύτερου τοίχου κάθετου στον πρώτο (Εικ. 24-25). Οι τοίχοι εδράζονται στο επόμενο (4ο) στρώμα, που περιείχε πολλούς μεγάλους, πεσμένους λίθους, λίγα όστρακα, μεταξύ των οποίων τμήμα ΜΜ μαστοπρόχου και τμήμα λίθινου φωλεόσχημου σκεύους. Στα επόμενα στρώματα (5-6) υπήρχαν αρκετά όστρακα και λίθοι μεσαίου μεγέθους, που δεν ανήκουν σε καμία κατασκευή. Στο τελευταίο (7ο) στρώμα λίγα όστρακα (ένα ΠΜ) και δύο επίπεδοι λίθοι επικάθονταν στο έδαφος.

Τομή Δ1 (βορειοδυτικά του κτιρίου). Διαστάσεις 1,90×2,40 μ. Δεν εντοπίστηκαν ευρήματα, εκτός από ελάχιστα όστρακα. Μετά το επιφανειακό και το 1ο στρώμα ακολούθησε ένα μεγάλο στρώμα από χώμα και διαλυμένο κούσκουρα, χωρίς καθόλου ευρήματα, που έφθανε έως το βράχο.

Τομή Δ2 (βορειοανατολικά του κτιρίου). Διαστάσεις 1,90× 1,90 μ. Δεν εντοπίστηκε καμία κατασκευή. Ανασκάφηκαν τέσσερα στρώματα που δεν περιείχαν παρά ελάχιστα όστρακα και αργούς λίθους άτακτα ριγμένους.

Δυτικά της έπαυλης

Εξωτερικά της έπαυλης και κατά μήκος του δυτικού τοίχου ανασκάφηκαν μικρές ζώνες αφενός για να δημιουργηθούν οι κατάλληλες κλίσεις για την απορροή των ομβρίων αφετέρου για να ερευνηθεί καλύτερα ο χώρος. Ανασκάφηκαν τα εξής τμήματα:

Εικ. 24-25. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Τομή Γ2.

Δυτικά των δωματίων XIV, XIX, XX, XXI (τμήματα Α-Β/9-17 του καννάβου).

Το τμήμα αυτό είχε αρχίσει να ανασκάπτεται το 1997, οπότε και αφαιρέθηκαν τα δύο πρώτα στρώματα. Φέτος ανασκάφηκε το επόμενο στρώμα, που περιείχε λίθους, δομικό υλικό της έπαυλης, και κεραμική, μεταξύ της οποίας ένα κωνικό κύπελλο και μία σφαιρική αγνύθα.

Δυτικά των δωματίων XIV και XIX (μεταξύ των τομών Β1 και Γ1). Το επιφανειακό και το 1ο στρώμα περιείχαν πολλά όστρακα και τμήματα λίθινων εργαλείων. Δυτικά του δωματίου XIX άρχισε να αποκαλύπτεται τοίχος, με κατεύθυνση Β.-Ν., που φαίνεται να φθάνει έως την τομή Β1.

Δυτικά των δωματίων I και II (μεταξύ των τομών Γ1 και Δ1). Ανασκάφηκε μόνο το επιφανειακό στρώμα χωρίς να σημειωθεί κανένα ιδιαίτερο εύρημα.

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Ακρόπολη Σμαριού

Στο πλαίσιο των εργασιών συντήρησης, καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν δέκα από τα δώδεκα αγγεία και πίθους, που βρέθηκαν σχεδόν ακέραια στο εσωτερικό του Κτιρίου Ι. Χαρακτηριστικοί είναι οι πίθοι Α3, Α7 και Α9. Παράλληλα, καθαρίστηκαν και συντηρήθηκαν άλλα πήλινα αντικείμενα, αγνύθες, πηνία κ.ά., ομάδες κεραμικής, καθώς και μεγάλος αριθμός οργανικών καταλοίπων. Ολες οι εργασίες καθαρισμού και όλα τα στάδια της συντήρησης των παραπάνω ευρημάτων συνοδεύονται από φωτογραφική τεκμηρίωση. Για τη συντήρηση των ευρημάτων του Κτιρίου Ι, εργάστηκαν στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης οι συντηρητές Μ. Δουκάκης, Ε. Κρασαγάκη, Ν. Γκαλανάκης και Γ. Λαζανάκη.

Επιπλέον, συνεχίστηκε η φωτογράφηση και σχεδίαση αγγείων και άλλων κεραμικών και μεταλλικών αντικειμένων, λίθινων εργαλείων και διάσπαρτων αρχιτεκτονικών μελών, χωρίς να ολοκληρωθεί, καθώς μεγάλο μέρος του υλικού παραμένει ασυντήρητο (Εικ. 26). Οι φωτογραφήσεις έγιναν από τους φωτογράφους Α. Βαλλιάνο και Τ. Χαλκιά, ενώ η σχεδίαση από τους σχεδιαστές Σ. Ανδρουτσάκη και Ι. Πάππου στο εργαστήριο του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης στους Βώρους Μεσαράς.

Στο πλαίσιο των δράσεων του ΑΙΚ και του προγράμματος «ΕΑΙΤΑ» του Β΄ ΚΠΣ σε συνεργασία με το Δήμο Καστελλίου και τη Διεύθυνση Δασών Νομού Ηρακλείου, καθώς και συμμετοχή του Προγράμματος Εθελοντικής Εργασίας, συνεχίστηκαν και κατά την περίοδο 2000 οι εργασίες συντήρησης, στερέωσης, απορροής ομβρίων και διαμόρφωσης του χώρου της Ακρόπολης, σύμφωνα με εγκεκριμένες από το ΚΑΣ μελέτες.

Εργασίες συντήρησης πραγματοποιήθηκαν σε όλους τους νεοαποκαλυφθέντες τοίχους, καθώς και σε όλα τα κτίρια της Ακρόπολης, τα οποία παρουσίαζαν προβλήματα στεγανότητας και διατήρησης τοιχοποιιών ως δομικά στοιχεία. Οι εργασίες επικεντρώθηκαν στην αδιαβροχοποίηση των αρμών της πάνω σωζόμενης επιφάνειας των τοίχων ως άμεσο-πρώτο μέτρο πρόληψης περαιτέρω φθορών τους. Η διαμόρφωση της τελικής επιφάνειας αρμολογήματος, ώστε να επιτρέπεται η ελεύθερη ροή των ομβρίων, η τεχνική και μεθοδολογία, όπως και, κυρίως, η σύνθεση του θηροκονιάματος με υλικά και αναλογίες ήδη εγκεκριμένα και δοκιμασμένα από το 1985 και βελτιωμένα από τις πρόσφατες μελέτες, έχουν τα καλύτερα δυνατά αποτελέσματα ως προς την αντοχή, την αντιστρεψιμότητα και την τελική εμφάνιση των τοίχων[4].

Οι εργασίες στερέωσης επικεντρώθηκαν στα πλέον επισφαλή τμήματα του εξωτερικού περιβόλου στη νότια και δυτική πλευρά της Ακρόπολης και συνδυάστηκαν με τη στερέωση των όμορων τοίχων των κτιρίων και τη διευθέτηση της απορροής των ομβρίων, δηλαδή τη θεραπεία της αιτίας που προκαλούσε την αποσταθεροποίησή τους. Η στερέωση θεμελιώσεων και η συγκράτηση επιχώσεων επιτυγχάνεται με την κατασκευή εσωτερικών τοιχίων ξηρολιθιάς και με οπλισμένους μανδύες αποτελούμενους από τρεις διαδοχικές στρώσεις ειδικού κονιάματος και ενδιάμεσα μεταλλικό ανοξείδωτο πλέγμα, κράμα σιδήρου-ψευδαργύρου.

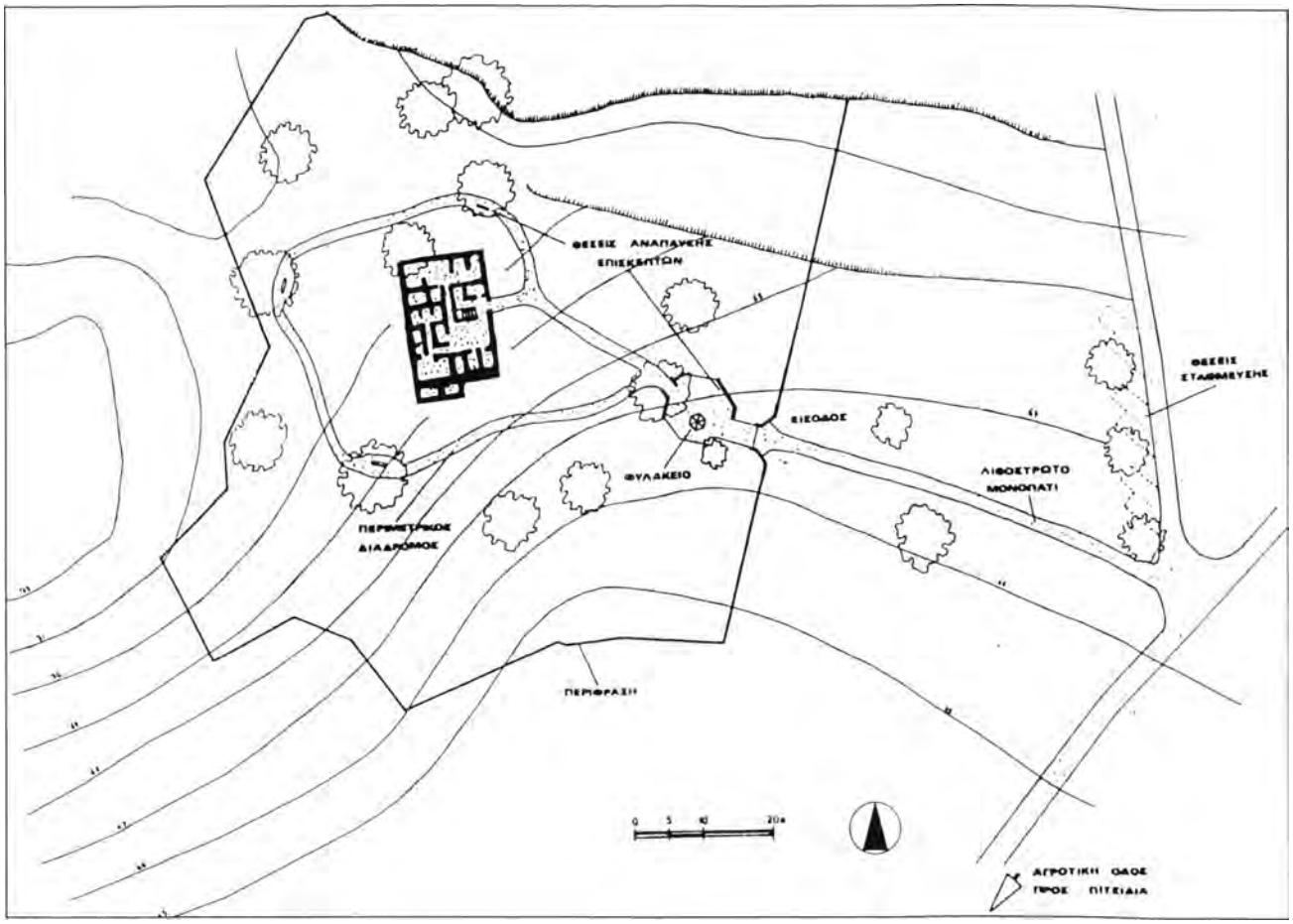

Εικ. 26. Ακρόπολη Σμαριού. Συντηρημένα αγγεία από τα ΥΜ ΙΙΙΓ στρώματα.

Η απορροή των ομβρίων εξασφαλίζεται με την κατάλληλη διαμόρφωση των κλίσεων των δαπέδων και την τοποθέτηση διάτρητων σωλήνων PVC ή συνδυασμό σωλήνων και φρεατίων και τη διάστρωση των χώρων με θραυστά υλικά σε επάλληλες στρώσεις και τελική επιχωμάτωση, η οποία συμβάλλει στην τελική αποκατάσταση του χώρου.

Τέλος, ολοκληρώθηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου της Ακρόπολης, σύμφωνα με την εγκεκριμένη μελέτη και τις κλίσεις του βραχώδους εδάφους, με την κατασκευή περιμετρικού λιθόκτιστου τοίχου περίφραξης και πλακόστρωτου διαδρόμου επίσκεψης γύρω από την Ακρόπολη. Ολοκληρώθηκε, επίσης, η κατασκευή του πλακόστρωτου

4. Οι εργασίες συντήρησης, στερέωσης, απορροής ομβρίων και γενικότερα ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου έγιναν με την εποπτεία των αρχιτεκτόνων Σ. Παρχαρίδη και Α. Κατσαράκη.

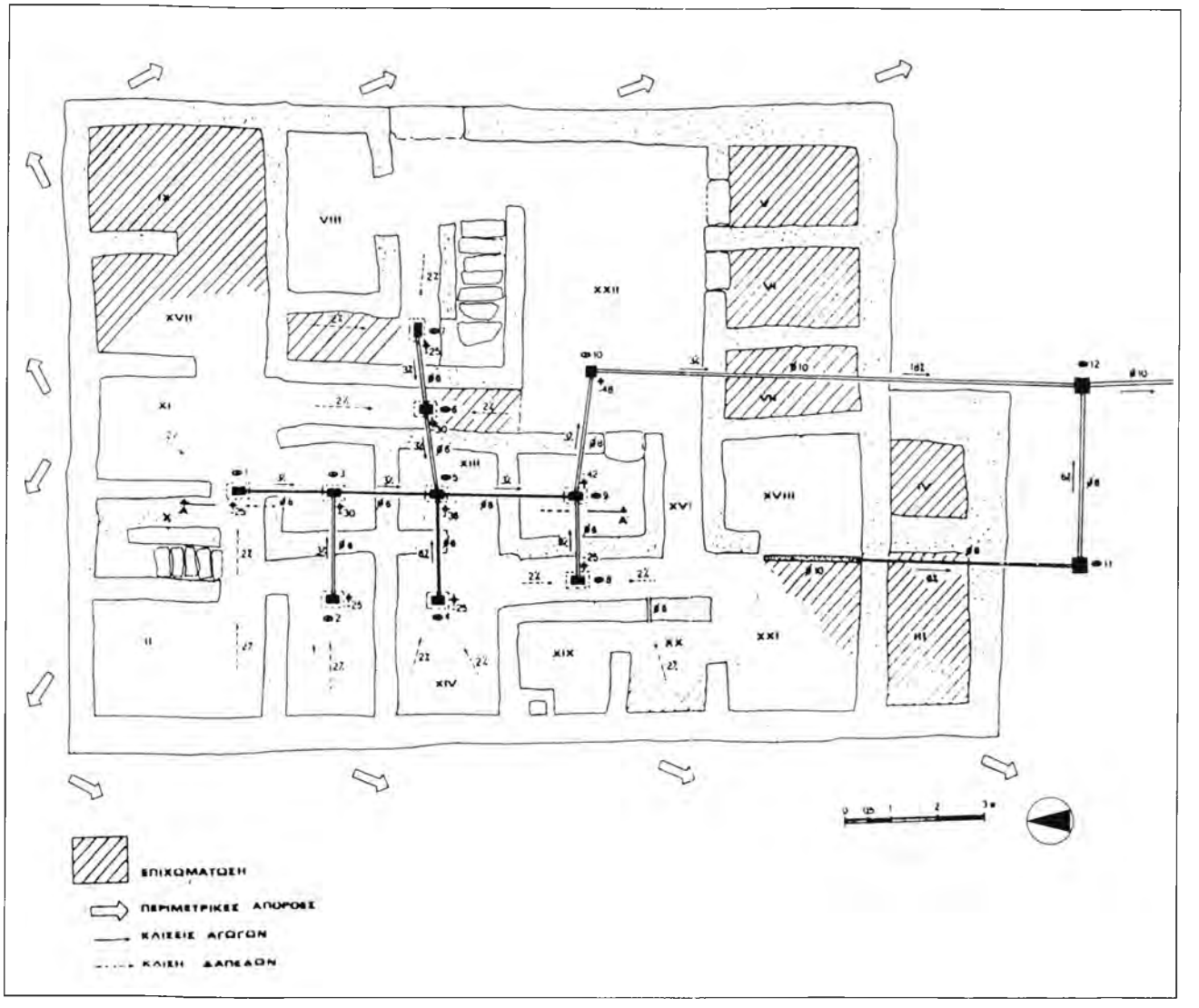
Εικ. 27. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Τοπογραφικό διάγραμμα της μελέτης διαμόρφωσης του αρχαιολογικού χώρου (Σ. Παρχαρίδης).

διαδρόμου πρόσβασης προς τη νότια εξωτερική είσοδο και έως το χώρο όπου τα προηγούμενα χρόνια κατασκευάστηκε φυλάκιο, ανατολικά της εισόδου της Ακρόπολης. Η περίφραξη το 1999 του συνόλου του αρχαιολογικού χώρου της ακρόπολης (140 στρέμματα περίπου) από τη Διεύθυνση Δασών και το Δήμο Καστελλίου σε συνδυασμό με τις εγκρίσεις για ολοκλήρωση της απαλλοτρίωσης του χώρου της Ακρόπολης αποτέλεσε ένα μεγάλο βήμα για το σχεδιασμό και τον προγραμματισμό των περαιτέρω έργων διαμόρφωσης και ανάδειξης του χώρου σε οικοαρχαιολογικό πάρκο.

Κατά το 2000 ολοκληρώθηκαν οι 14 μελέτες προστασίας, διαμόρφωσης και ανάδειξης του συνόλου των μνημείων της Ακρόπολης Σμαριού και των λοιπών της περιοχής Σμαρίου, κατατέθηκαν και εγκρίθηκαν από το ΚΑΣ και γενικότερα έγιναν όλες οι απαιτούμενες προετοιμασίες για ένταξη-υλοποίηση των έργων στο πλαίσιο του Γ ΚΠΣ με στόχο και προγραμματισμό να ολοκληρωθούν τα έργα αυτά έως το 2004. Για τη σύνταξη των μελετών ελήφθησαν υπόψη όχι μόνο τα αποτελέσματα των ανασκαφών, αλλά και όλων των άλλων έως τώρα ερευνών και μελετών, που αφορούσαν στην αλληλουχία των οικοδομικών φάσεων ως προς τη διαμόρφωση των απορροών ομβρίων, στην αποκατάσταση δαπέδων, στην παρουσία ενδημικών φυτών και δένδρων ως προς την ανασύνθεση του παλαιοπεριβάλλοντος του χώρου.

Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη

Εκτός από την ανασκαφή των δοκιμαστικών τομών, άρχισαν κατά το 2000 εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου με καθαρισμό του χώρου και κατασκευή του περιμετρικού μονοπατιού, σύμφωνα με τη μελέτη διαμόρφωσης του αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη (Εικ. 27-28) ώστε το μνημείο να είναι σύντομα επισκέψιμο. Από τον τοπογράφο Μ. Αλεξάκη οριοθετήθηκε ο προς απαλλοτρίωση χώρος και η περίφραξη, η θέση του φυλακίου και του περιμετρικού μονοπατιού. Σε όλες τις εργασίες καθαρισμού-διαμόρφωσης συμμετείχαν στο πλαίσιο του Προγράμματος Εθελοντικής Εργασίας για το περιβάλλον, 25 εθελοντές από την Ελλάδα και έξι άλλες ευρωπαϊκές χώρες, στους οποίους εκφράζονται ευχαριστίες.

Εικ. 28. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Μελέτη απορροής ομβρίων (Σ. Παρχαρίδης).

ΜΕΛΕΤΕΣ - ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΕΙΣ

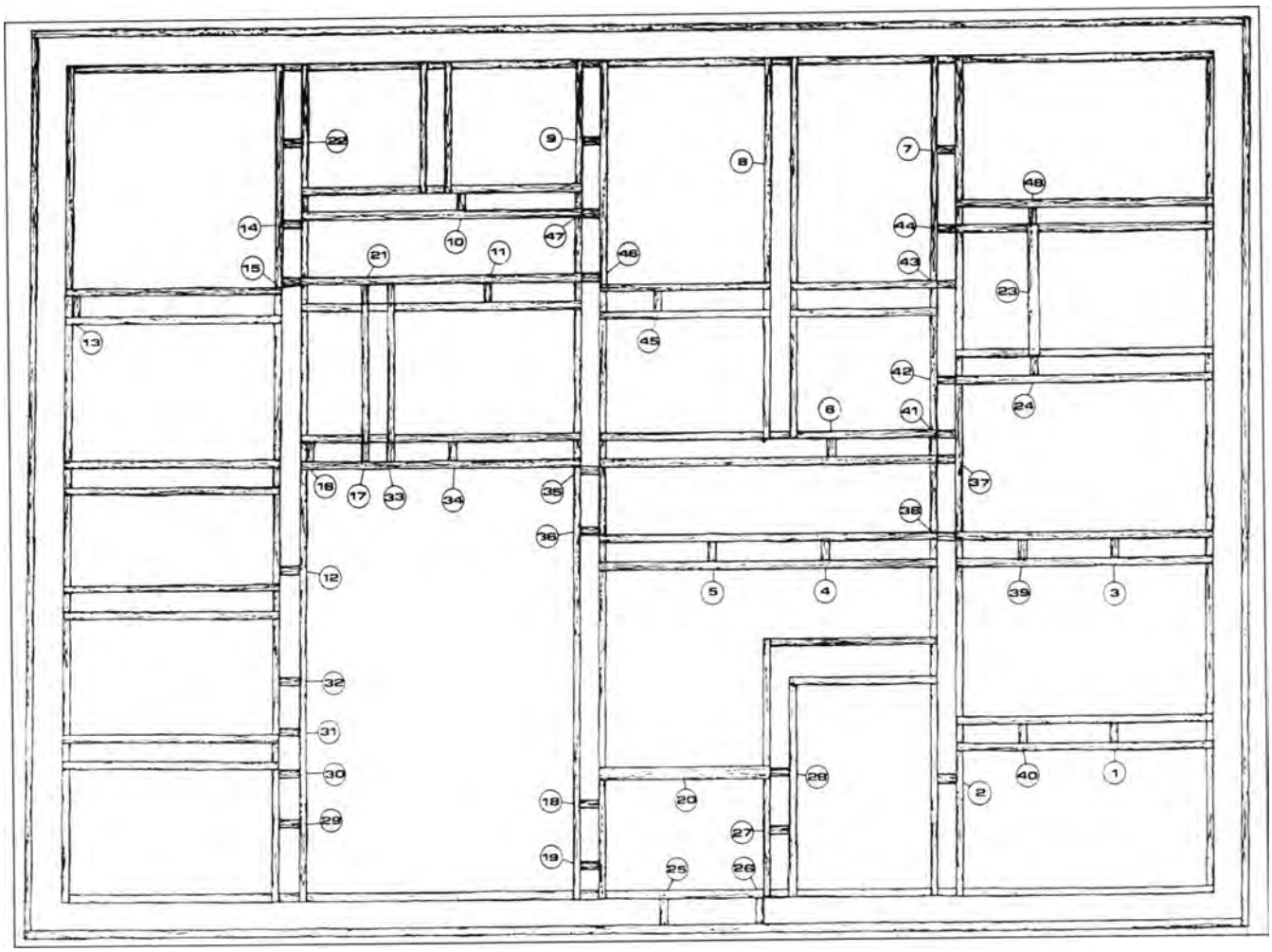
ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

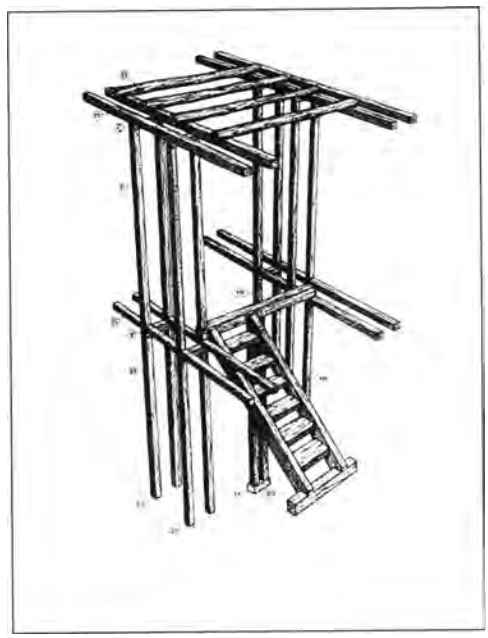
Πιτσίδια - Μινωική αγρέπαυλη

Στη διάρκεια του 2000 συνεχίστηκε, χωρίς να ολοκληρωθεί, με επιχορήγηση του INSTAP, η προετοιμασία της τελικής δημοσίευσης της μινωικής αγρέπαυλης Πιτσιδίων. Η προετοιμασία της δημοσίευσης περιελάμβανε:

Αρχιτεκτονική μελέτη του κτιρίου. Εκπονήθηκε από τον αρχιτέκτονα Σ. Παρχαρίδη σε συνεργασία με την ανασκαφέα Δ. Βαλλιάνου ολοκληρωμένη αρχιτεκτονική μελέτη του μνημείου, η οποία αφορά τόσο στην οργάνωση του χώρου όσο και στα κατασκευαστικά στοιχεία και τα υλικά δομής. Ήδη έχει ολοκληρωθεί η μελέτη των ξύλινων στοιχείων ως υλικού δομής, με βάση τα αποτυπώματα των κάθετων δοκών που ήταν ενταγμένες στις μεσοτοιχίες και τους τόρμους των λίθινων βάσεων και παραστάδων των θυρών, των κλιμάκων και των λοιπών ανοιγμάτων.

Από τη μελέτη αυτή προκύπτει ότι οι ξύλινοι δοκοί, τοποθετημένοι ανά ζεύγη σε επιλεγμένες θέσεις και κανονικές αποστάσεις πριν από την κατασκευή των μεσοτοιχιών, χρησίμευαν για την παραλαβή των κατακόρυφων δυνάμεων και τη μεταφορά τους από πάνω προς τα κάτω, συμμετέχοντας στην αντοχή των τοιχοποιιών. Αποτέλεσμα της μελέτης ήταν η σχεδόν πλήρης απεικόνιση του ξύλινου σκελετού του ισογείου, αλλά και της ανωδομής (α΄ και β΄ όροφος), καθώς υπολογίστηκαν ανάλογα ζεύγη στύλων που υποβαστάζουν τις ξύλινες δοκούς του πατώματος του ορόφου και του δώματος (Εικ. 29-30). Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι το όλο σύστημα – το πλέγμα από ξύ-

Εικ. 29-30. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Κάτοψη και δείγμα αξονομετρικής παράστασης του ξύλινου σκελετού κατασκευής της αγρέπαυλης (Σ. Παρχαρίδης).

λινους στύλους, παραστάδες, συνδετήρες και στρωτήρες – συμβάλλει αποφασιστικά στη στατική επάρκεια του οικοδομήματος. Η αρχική μελέτη, που επιχείρησε να απαντήσει σε συγκεκριμένα ερωτήματα (όπως π.χ. για την ύπαρξη κατακόρυφων στύλων στην εξωτερική τοιχοποιία, την κατασκευή της εξωτερικής εισόδου και των υπόλοιπων ανοιγμάτων, τη μορφή, κατασκευή και λειτουργία της κεντρικής κλίμακας, τα υλικά της κατασκευής δαπέδου, ορόφου και δώματος κτλ.) σε άμεσο συσχετισμό με τη γενικότερη δομή του κτιρίου, βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη. Απόρροια της μελέτης αυτής θα είναι, επιπλέον, η μακέτα του κτιρίου.

Μελέτη του παλαιοζωολογικού υλικού. Πραγματοποιήθηκε μελέτη του παλαιοζωολογικού υλικού από τη γεωλόγο Ε. Τσουκαλά σε συνεργασία με τη μεταπτυχιακή φοιτήτρια του τμήματος γεωλογίας του ΑΠΘ, Ε. Χατζοπούλου. Μελετήθηκαν οστά και θαλάσσια όστρεα, μεταξύ των οποίων ένα απολιθωμένο στρείδι (Ostrea sp.). Τα ζώα που προσδιορίστηκαν είναι, κυρίως, αιγοπρόβατα και χοίροι.

Παλαιοβοτανική έρευνα. Μετά τη χορήγηση των απαιτούμενων αδειών από το ΥΠΠΟ, σύμφωνα με πρόταση της διευθύντριας της ανασκαφής, μεταφέρθηκαν από την αρχαιολογική αποθήκη του ΑΙΚ στο κέντρο του INSTAP στην Παχιά Άμμο: α) 100 περίπου σάκοι χώματος για επεξεργασία με νεροκόσκινο και β) 100 περίπου σάκοι με δείγματα παλαιοχλωρίδας προερχόμενης από νεροκόσκινο προηγούμενης έρευνας μαζί με πλήρεις καταλόγους ανασκαφικών ενδείξεων ανεύρεσης κατά χώρο, στρώμα κτλ., με σκοπό να συνεχιστεί η επεξεργασία και μελέτη του υλικού από την S.E. Allen (Boston University). Σημειώνεται ότι δεν έχει γίνει ακόμη επεξεργασία με νεροκόσκινο στα δείγματα χώματος που βρίσκονται στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου Ηρακλείου και της Γόρτυνας.

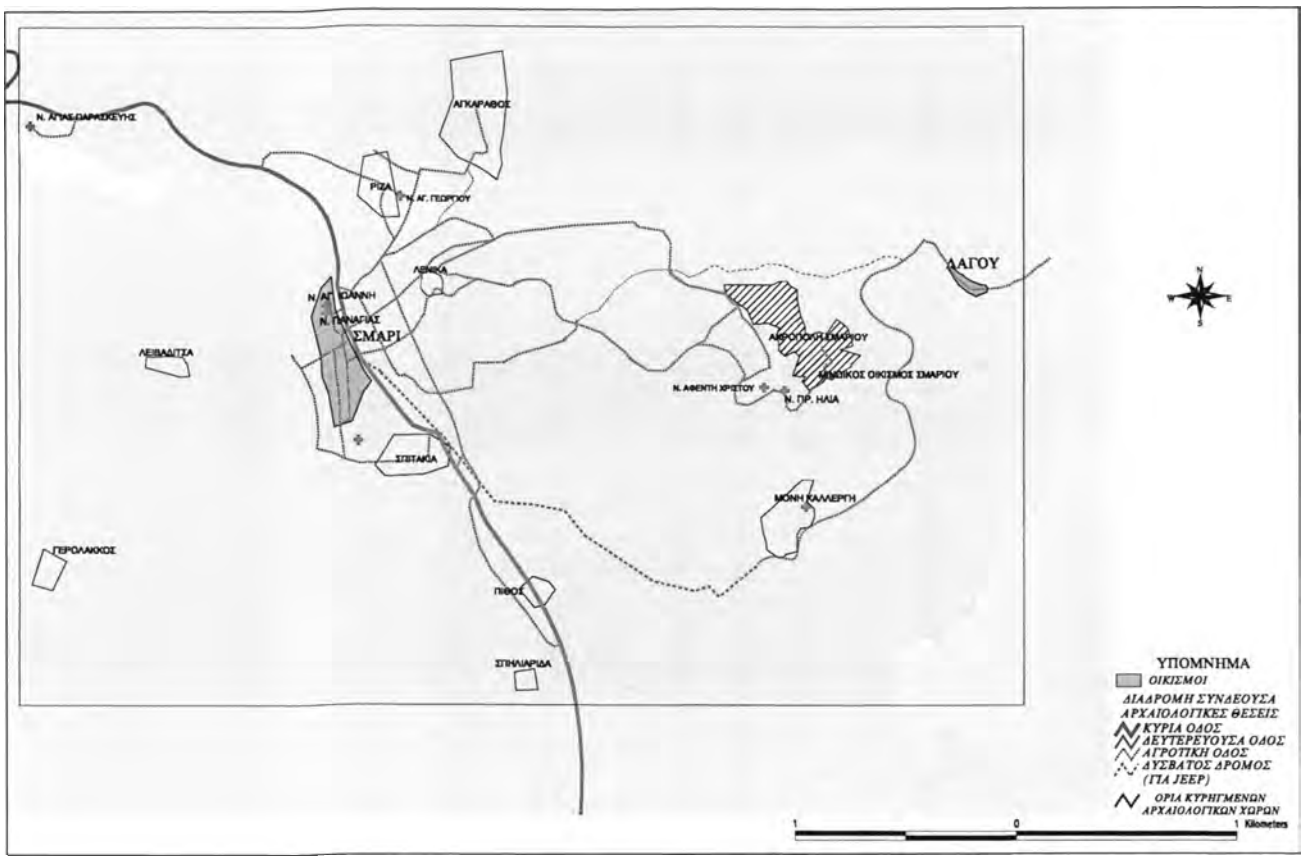
Μελέτη λίθινων αντικειμένων. Πραγματοποιήθηκε μελέτη λίθινων εργαλείων και άλλων αντικειμένων και προσδιορισμός του υλικού κατασκευής τους, από τις γεωλόγους Ε. Τσουκαλά και Κ Βασιλειάδου. Μεταξύ των πετρωμάτων αναγνωρίστηκαν, ως επί το πλείστον, μαργαϊκός ασβεστόλιθος, σερπεντινίτης, γρανίτης, ψαμμίτης, κροκαλοπαγή πετρώματα, οψιανός κτλ. και ερευνάται η πιθανή προέλευσή τους.

Τεκμηρίωση και καταγραφή κεραμικής και μικροαντικειμένων. Η φωτογράφηση της κεραμικής, των μετάλλινων αντικειμένων, καθώς και η φωτογράφηση με έγχρωμο θετικό φιλμ των διακοσμημένων αγγείων και των πιο σημαντικών ευρημάτων συνεχίστηκε, προκειμένου να συμπεριληφθεί στην τελική δημοσίευση. Συνεχίστηκε επίσης η φωτογράφηση, καθώς και η μελέτη των λίθινων εργαλείων, αρχιτεκτονικών μελών και άλλων αντικειμένων (Εικ. 31). Η σχεδίαση των αγγείων, λίθινων εργαλείων και άλλων ευρημάτων συνεχίστηκε, αλλά δεν ολοκληρώθηκε έως τώρα. Οι καταγραφές των ευρημάτων συνεχίστηκαν από τον αρχαιολόγο Δ. Μανιαδάκη. Η φωτογράφηση έγινε από τους φωτογράφους Α. Βαλλιάνο και Τ. Χαλκιά και τα σχέδια από τους σχεδιαστές Σ. Ανδρουτσάκη και Ι. Πάππου στο εργαστήριο του ΑΙΚ στους Βώρους Μεσαράς.

Εικ. 31. Πιτσίδια. Μινωική αγρέπαυλη. Κεραμική.

Ηλεκτρονική καταχώρηση δεδομένων ανασκαφής και ευρημάτων. Συνεχίστηκε η ηλεκτρονική καταχώρηση και επεξεργασία των ανασκαφικών δεδομένων, στοιχείων ημερολογίων, φωτογραφικής και σχεδιαστικής τεκμηρίωσης, καθώς και των περιγραφικών δεδομένων των ανασκαφικών ευρημάτων, αγγείων, λίθινων εργαλείων, μετάλλινων αντικειμένων, σφραγίδων, παλαιοβοτανολογικού και παλαιοοστεολογικού υλικού, με την αντίστοιχη τεκμηρίωση, με το σύστημα ΔΑΙΔΑΛΟΣ. Η εργασία έγινε από τις Μ. Παπαδάκη και Ευ. Γεωργουλάκη (χειρίστριες Η/Υ) με τη εποπτεία του ειδικού Η/Υ Γ. Σμυρλή. Η εργασία που στοχεύει στην ηλεκτρονική έκδοση της δημοσίευσης (παραγωγή CD-ROM, δημιουργία ηλεκτρονικής σελίδας) παρέλληλα με την έντυπη, δεν ολοκληρώθηκε, λόγω ανεπαρκούς χρηματοδότησης.

Εικ. 32. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων εντοπισμένων στην ευρύτερη περιοχή Σμαριού.

Έκδοση της μονογραφίας με τίτλο «The Minoan Rural Villa of Pitsidia». Η μελέτη του αρχαιολογικού υλικού, η συγκέντρωση της απαιτούμενης τεκμηρίωσης (χάρτες, σχέδια, φωτογραφίες) και η συγγραφή της μονογραφίας, σύμφωνα με το πρόγραμμα έκδοσης του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Κρήτης, έχει κατά το μεγαλύτερο μέρος πραγματοποιηθεί. Ωστόσο, παρά τις σχετικές συνεννοήσεις με ελληνικούς εκδοτικούς οίκους, δεν προχώρησε η έκδοση του σχεδιαζόμενου τόμου, λόγω ανεπαρκούς χρηματοδότησης έως τώρα. Θέλουμε να πιστεύουμε ότι οι οικονομικές δυσκολίες θα ξεπεραστούν κατά το 2001 και η έκδοση αυτή θα επιτευχθεί στο πλαίσιο του εκδοτικού προγράμματος του ΑΙΚ το συντομότερο δυνατό.

ΣΥΝΕΔΡΙΑ

Συνέδριο με θέμα «*Εφαρμογές προηγμένης τεχνολογίας στην αρχαιολογική έρευνα και η διάχυση των αποτελεσμάτων της, Ρέθυμνο 26-28 Μαΐου 2000*» οργανώθηκε και πραγματοποιήθηκε στο Ρέθυμνο από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Κρήτης και το Πανεπιστήμιο Κρήτης (πρόεδρος, καθηγητής Κ.Π. Θέμελης) υπό την αιγίδα του ΥΠΠΟ και της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Ανάπτυξης. Στόχος του συνεδρίου ήταν να παρουσιαστούν τα αποτελέσματα των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, κυρίως στο πλαίσιο του «ΕΠΕΤ ΙΙ», και να ενημερωθεί η επιστημονική κοινότητα για τη διεθνή εμπειρία τόσο στις εφαρμογές της σύγχρονης τεχνολογίας στην αρχαιολογική έρευνα όσο και τη δημοσιοποίηση των αποτελεσμάτων της με ηλεκτρονικά μέσα. Οι ανακοινώσεις παρουσιάστηκαν σε πέντε ενότητες με θέματα: 1) Αρχαιολογία και εφαρμογές σύγχρονης τεχνολογίας. 2) Γεωγραφικά συστήματα πληροφοριών και αρχαιολογική έρευνα. 3) Πληροφορική και τεκμηρίωση-διαχείριση αρχαιολογικών δεδομένων. 4) Φυσικές επιστήμες και αρχαιολογική έρευνα-αρχαιομετρία-τηλεπισκόπηση και 5) Δημοσίευση-διαχείριση-διάχυση αποτελεσμάτων αρχαιολογικών ερευνών. Κλήθηκαν και έλαβαν μέρος σχεδόν όλοι οι φορείς (ΥΠΠΟ, Πανεπιστήμιο και Πολυτεχνείο Κρήτης, ΙΤΕ, Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών, ΑΠΘ, Μετσόβιο Πολυτεχνείο, Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού) και μεμονωμένοι επιστήμονες φορέων του δημόσιου και ιδιωτικού δικαίου που ασχολούνται με το αντικείμενο του Συνεδρίου στον ελληνικό χώρο, ενώ παρουσιάστηκαν ανάλογα ευρωπαϊκά προγράμματα (Ph. Couprie: "Numérisation des documents finaux des syntèse", Chr. Sireix: "Un example de base des données pour la gestion de la production d' un centre poétier antique"), καθώς και αποτελέσματα σχετικών πρόσφατων ερευνών (J.F. Parrot

"Reconnaissance de formes et analyse fractale appliquées aux objets urbains et aux structures archéologiques discernables sur les images de satellite").

Ένα μεγάλο μέρος των ανακοινώσεων αφορούσε στα αποτελέσματα των μεγάλων προγραμμάτων του «ΕΠΕΤ ΙΙ», «ΔΑΙΔΑΛΟΣ» και «ΠΟΛΕΜΩΝ», που προκάλεσαν έντονες και ενδιαφέρουσες συζητήσεις, καθώς μέσα από αυτά εκπαιδεύτηκαν και αναδείχθηκαν νέοι επιστήμονες που προάγουν τη διεπιστημονική συνεργασία και τις εφαρμογές της σύγχρονης τεχνολογίας.

ΕΝΤΟΠΙΣΜΟΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΗΡΑΚΛΕΙΟΥ

Δήμος Καστελλίου, περιοχή Σμαριού

Επιφανειακή έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 1978 στην περιοχή της πρώην Κοινότητας Σμαριού Πεδιάδας Νομού Ηρακλείου, σε ακτίνα 3 χλμ. περίπου γύρω από το παραδοσιακό χωριό και σωστικές ανασκαφές οδήγησαν στον εντοπισμό και στη χαρτογράφηση δεκάδων νέων, άγνωστων αρχαιολογικών θέσεων και μνημείων, που μαζί με τα μεσαιωνικά και νεότερα μνημεία αποδεικνύουν μια διαχρονική, συνεχή κατοίκηση του χώρου από την πρωτομινωική εποχή έως σήμερα.

Κατά το 1999-2000 η επιφανειακή έρευνα επεκτάθηκε, στο πλαίσιο του προγράμματος «INTERREG II», στην ευρύτερη περιοχή του Δήμου Καστελλίου με αξιόλογα συγκριτικά αποτελέσματα (Εικ. 32). Εντοπίστηκαν, καταγράφηκαν και τεκμηριώθηκαν όλα τα μνημεία και οι αρχαιολογικές και ιστορικές θέσεις από τη νεολιθική εποχή έως την προβιομηχανική εποχή και τα μέσα του 20ού αιώνα. Στην έρευνα, η οποία έγινε σε συνεργασία με το Κέντρο Ερευνών του Μουσείου Κρητικής Εθνολογίας και το Δήμο Καστελλίου, πήραν μέρος, εκτός από την υπογράφουσα και το διευθυντή του ως άνω κέντρου Χ. Βαλλιάνο, οι αρχαιολόγοι Ε. Κινάκη ως αρμόδια για τα ιδιαίτερα πλούσια μνημεία της βυζαντινής και μεταβυζαντινής εποχής, η Κ. Αθανασάκη και Ε. Παγωμένου και ο γεωγράφος Μ. Μανιαδάκης[5].

Οικισμοί, αγροικίες, ιερά-ναοί, νεκροταφεία των μινωικών και πρώιμων ιστορικών χρόνων διαπιστώνεται ότι αναπτύσσονται διαδοχικά ή και συγχρόνως γύρω από το σημερινό χωριό και το λόφο του Προφήτη Ηλία (υψ. 594 μ.), ο οποίος δεσπόζει σε όλη την περιοχή, όχι μόνο του Σμαριού, αλλά όλης της νότιας πεδιάδας και φαίνεται να αποτελεί διαχρονικά το επίκεντρο του λατρευτικού και οικιστικού ενδιαφέροντος.

Οι λόγοι της επιλογής αυτού του χώρου και της συνεχούς και πυκνής κατοίκησής του, ιδιαίτερα στους προϊστορικούς και δύσκολους ιστορικούς χρόνους, δεν είναι φανεροί ή άμεσα κατανοητοί στο σημερινό επισκέπτη που πλησιάζει από την καλλιεργημένη πεδιάδα του Καστελλίου στους γυμνούς βραχώδεις λόφους της περιοχής, καθώς δίνει την εντύπωση εγκαταλειμμένου, χέρσου και έρημου τόπου. Αξίζει να σημειωθεί ότι αυτή την εικόνα της ερημιάς και τραχύτητας της περιοχής Σμαριού περιέγραψε σε επιστολή του ο γνωστός βυζαντινός λόγιος Ιωσήφ Βρυέννιος το 1400, επιστρέφοντας στην Κωνσταντινούπολη από την Κρήτη, όπου διέμεινε, ως φαίνεται, ιδιαίτερα στην περιοχή Σμαριού για μια εικοσαετία, αντιπαραβάλλοντας (!) μάλιστα τις δύο περιοχές.

Ωστόσο, η συνεχής κατοίκηση και κατά περιόδους η ακμή του χώρου πιστοποιήθηκε και τεκμηριώθηκε πλέον με τις τελευταίες έρευνες και τα ανασκαφικά ευρήματα και οι λόγοι πρέπει να αναζητηθούν τόσο στη γεωγραφική θέση όσο κυρίως στη φυσιογνωμία-γεωμορφολογία του συγκεκριμένου μικρού και σαφώς ορισμένου χώρου.

ΔΕΣΠΟΙΝΑ ΧΑΤΖΗ-ΒΑΛΛΙΑΝΟΥ

5. Βλ. Δ. Βαλλιάνος, *Κρήτη - Βόρεια Πεδιάδα. Δήμος Καστελλίου, Γουβών Χερσονήσου. Φυσικό περιβάλλον - Οικισμοί - Αρχαιότητες και μνημεία - Ιστορία 50.000 χρόνων*, Ηράκλειο 2006.

ΚΒ΄ Εφορεια

Προ·ι·στορικων και Κλασικων Αρχαιοτητων

Κατά τη διάρκεια του 2000 εργάστηκαν στην Εφορεία οι μόνιμοι αρχαιολόγοι Α. Γιαννικουρή, Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, Β. Πατσιαδά, Τ. Μαρκέτου, Ε. Κανίνια, Ε. Καράντζαλη, Φ. Ζερβάκη, Κ. Μπαϊράμη, Σ. Παλαιολόγου, Ε. Φαρμακίδου, Π. Τριανταφυλλίδης και οι Δ. Μποσνάκης και Ε. Σκέρλου στην Κω. Εργάστηκαν, επίσης, οι επί συμβάσει αρχαιολόγοι Χ. Φανταουτσάκη στη Ρόδο και Ντ. Γρηγοριάδου στην Κω. Για μικρότερα χρονικά διαστήματα εργάστηκαν οι συμβασιούχοι αρχαιολόγοι Ά. Αλεξανδροπούλου, Β. Σκαράκη, Χ. Στράτου και Ε. Τσακανίκα στη Ρόδο, Χ. Μπόλου στην Κω, Γ. Γαβαλάς στην Αμοργό, Μ. Χαλκίτη στην Κάλυμνο και Μ. Μαυράκη-Μπαλάνου στην Αστυπάλαια. Οι αρχαιολόγοι Ν. Χριστοδουλίδης και Π. Καμμένου εργάστηκαν στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού προγράμματος «Raphael», με υπεύθυνη συντονίστρια τη Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια. Το τεχνικό προσωπικό της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ απαρτίστηκε από τους αρχιτέκτονες Δ. Παπαϊωάννου και Ρ. Οικονομίδου και τον επί συμβάσει τοπογράφο-μηχανικό ΤΕΙ Γ. Παπαϊωάννου.

Το έργο της Εφορείας συνεχίστηκε στους παρακάτω τομείς:

1. Διοικητικό - Οργανωτικό.

2. Εκθέσεις - Επανεκθέσεις αρχαιοτήτων:

Ρόδος. α) Προϊστορική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου: Εγκρίθηκε από το ΚΑΣ το εκθεσιακό πρόγραμμα της Προϊστορικής Συλλογής και επανυποβλήθηκε η μουσειογραφική μελέτη, σύμφωνα με τις υποδείξεις της απόφασης. Συνεχίστηκε η καταγραφή των μελλοντικών εκθεμάτων της Προϊστορικής Συλλογής του Μουσείου Ρόδου, με παράλληλη ψηφιοποίηση των φωτογραφιών.

β) Επιγραφική Συλλογή Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου: Στο πλαίσιο της προετοιμασίας της Επιγραφικής Συλλογής του Αρχαιολογικού Μουσείου Ρόδου ολοκληρώθηκε το έργο της ταύτισης και τακτοποίησης των ιταλικών εκτύπων αρχαίων επιγραφών (βλ. παρακάτω).

γ) Τάφοι Αγίου Ιωάννου: Στο πλαίσιο του προγράμματος «Raphael» εγκαινιάστηκαν επίσημα ο διαμορφωμένος αρχαιολογικός χώρος και η φωτογραφική έκθεση με θέμα «Ταφικές Πρακτικές και Παραδόσεις της Μεσογείου από το 1100 π.Χ. έως το 400 μ.Χ.».

δ) Φωτογραφικές εκθέσεις: Στο πλαίσιο των ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς, διοργανώθηκε στο χώρο των νυμφαίων της αρχαίας ακρόπολης φωτογραφική έκθεση με θέμα «Νυμφαία και Νερό: Από τη Ρόδο στη Ρώμη» και κυκλοφόρησε ενημερωτικό φυλλάδιο. Με την ίδια αφορμή, στο χώρο της μεσαιωνικής τάφρου, όπου έχουν αποκαλυφθεί αρχαίες υδρομαστευτικές στοές, διοργανώθηκε στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου φωτογραφική έκθεση, σε συνεργασία με την 4η ΕΒΑ, για τα αρχαία υδρευτικά συστήματα και κυκλοφόρησε ενημερωτικό φυλλάδιο.

Κάρπαθος. Συντηρήθηκε το μεγαλύτερο μέρος των αγγείων που πρόκειται να εκτεθούν στο υπό ίδρυση Αρχαιολογικό Μουσείο Καρπάθου.

Κάλυμνος. Στο πλαίσιο της προετοιμασίας του νέου μουσείου συνεχίστηκε η συστηματική καταγραφή του υλικού που θα εκτεθεί.

3. Οργάνωση μουσείων, αποθηκών και εργαστηρίων:

Ρόδος. Ολοκληρώθηκε η επισκευή και παραδόθηκαν από τον εργολάβο οι νέες κοινές αποθήκες φύλαξης υλικών και εργαλείων της ΚΒ΄ ΕΠΚΑ και της 4ης ΕΒΑ.

Κως. Συνεχίστηκαν οι εργασίες διαμόρφωσης και εξοπλισμού των νέων εργαστηρίων και αποθηκών της Εφορείας στη «Χωράφα Χατζηνεπά». Έγινε η μεταφορά και τακτοποίηση των αρχαιολογικών ευρημάτων από το Μουσείο Κω στις νέες αποθήκες και ξεκίνησε η τακτοποίηση αρχιτεκτονικών μελών στον υπαίθριο χώρο των νέων αποθηκών, όπου έγινε και τοπογράφηση για τη διαμόρφωσή του.

Κάρπαθος. Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, εκπονήθηκε αρχιτεκτονική μελέτη κτιριακών βελτιώσεων της δυτικής πτέρυγας του Επαρχείου, όπου θα στεγαστούν τα αρχαιολογικά ευρήματα από το νησί, η οποία και εγκρίθηκε από το ΤΣΜΔ. Εκπονήθηκε, επίσης, η ηλεκτρομηχανολογική μελέτη.

Κάσος. Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου, εκπονήθηκε αρχιτεκτονική μελέτη κτιριακών βελτιώσεων του παλαιού Δημαρχείου του νησιού, όπου στεγάζεται η Αρχαιολογική Συλλογή Κάσου, προκειμένου να γίνει επισκέψιμη. Η μελέτη εγκρίθηκε από το ΤΣΜΔ και υλοποιήθηκε μέρος της.

Νίσυρος. Έχουν προοδεύσει οι εργασίες αποπεράτωσης του νέου Αρχαιολογικού Μουσείου Νισύρου, το οποίο ανεγέρθηκε με δαπάνες ιδιώτη. Παράλληλα, μεταφέρθηκε και οργανώθηκε η αρχαιολογική συλλογή σε νέο μισθωμένο κτίριο στο Μανδράκι. Φωτογραφήθηκαν και καταγράφηκαν όλα τα μαρμάρινα αντικείμενα που μεταφέρθηκαν στο νέο κτίριο, καθώς και τα μεγαλύτερα μαρμάρινα αντικείμενα που βρίσκονταν από ετών εκτεθειμένα στην αυλή του Δημαρχείου. Επίσης, άρχισε η συστηματική καταγραφή των πήλινων αγγείων.

4. Διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων:

Ρόδος. Στην ακρόπολη της αρχαίας Ρόδου συνεχίστηκαν οι

εργασίες διαμόρφωσης στην περιοχή των νυμφαίων και του τεμένους του Διός Πολιέως και Αθηνάς Πολιάδος. Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες ανάδειξης του αρχαιολογικού χώρου των τάφων του Άη Γιάννη στη νεκρόπολη της Ρόδου βάσει της εγκεκριμένης μελέτης. Επίσης, συντάχθηκε μελέτη και αποκαταστάθηκε το δυτικό όριο της οδού Πίνδου, η οποία συμπίπτει με την αρχαία οδό Ρ5. Συνοπτική έκθεση για τις εργασίες παρατίθεται παρακάτω.

Σύμη. Εκτενείς καθαρισμοί έγιναν, επίσης, στη θέση Δράκος και στη θέση Θολάρια στη Νίμο.

5. Αναστηλώσεις:

Ρόδος. Συνεχίστηκε το έργο της αναστήλωσης των μνημείων της ακρόπολης Λίνδου, το οποίο εκτελείται από την Επιτροπή Λίνδου του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την Εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων, με πρόεδρο την Η. Ζερβουδάκη και υπεύθυνες την αρχιτέκτονα Β. Ελευθερίου και τη μηχανικό Μ. Πίκουλα. Ακολουθεί λεπτομερής έκθεση των εργασιών που εκτελέστηκαν.

Κως. Συντάχθηκε η οριστική μελέτη και τα τεύχη δημοπράτησης για την αναστήλωση της ρωμαϊκής οικίας (Casa Romana) και υποβλήθηκαν στη ΔΑΑΜ. Επίσης, ξεκίνησε η σύνταξη μελέτης της παθολογίας των κονιαμάτων και ορθομαρμαρώσεων του μνημείου από ειδικευμένους συντηρητές.

6. Περιοδείες στην ύπαιθρο και τα νησιά: Έγιναν περιοδείες και αυτοψίες στην ύπαιθρο της Ρόδου και στα νησιά. Στην περιοχή της Λίνδου, στον απότομο λόφο πάνω από την Ψάρτο, εντοπίστηκε νέα αρχαιολογική θέση, πιθανώς αγροτική εγκατάσταση της ρωμαϊκής περιόδου. Έγιναν, επίσης, αυτοψίες στα νησιά Κάσος, Κάρπαθος (για την κήρυξη ζώνης αρχαιολογικού ελέγχου στη νοτιοανατολική Κάρπαθο), Μεγίστη, Ρω, Τήλο, Λέρο, Πάτμο και Νίσυρο.

7. Ανασκαφές: Εγκαινιάστηκε η συστηματική ανασκαφική έρευνα στην περιοχή του αρχαίου γυμνασίου της Ρόδου με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου και υπό τη διεύθυνση του υπογράφοντος. Στόχος της έρευνας είναι η σταδιακή αποκάλυψη του σημαντικού αυτού μνημείου της αρχαίας ακρόπολης της Ρόδου και στη συνέχεια η ανάδειξή του. Το μεγαλύτερο μέρος της δραστηριότητας της Εφορείας καλύφθηκε και φέτος από τις σωστικές ανασκαφές, κυρίως στην πόλη της Ρόδου, στην Ιαλυσό, στην Κω, αλλά και στα νησιά Κάρπαθο, Αστυπάλαια και Αμοργό, λεπτομερείς εκθέσεις των οποίων ακολουθούν. Την ευθύνη της συγκέντρωσης και τελικής κατάταξης των εκθέσεων, των φωτογραφιών και των σχεδίων είχαν οι αρχαιολόγοι Ε. Κανίνια σε συνεργασία με τη Μ. Φιλήμονος και τον υπογράφοντα.

8. Συνέδρια - Εκδηλώσεις - Εκδόσεις - Ερευνητικά προγράμματα: Πραγματοποιήθηκε από τις 24 έως τις 28 Ιουνίου στη Ρόδο Διεθνές Αρχαιολογικό Συμπόσιο με θέμα «Ταφικές πρακτικές και παραδόσεις της Μεσογείου από το 1100 π.Χ. έως το 400 μ.Χ.», στο πλαίσιο του προγράμματος «Raphael». Διοργανώθηκε εκδήλωση στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου με το μουσικολόγο Σ. Ψαρουδάκη με θέμα «Η μουσική στην αρχαία τραγωδία». Με την επιμέλεια των αρχαιολόγων Α. Γιαννικουρή και Μ. Φιλήμονος πραγματοποιήθηκε η επανέκδοση των Πρακτικών της Α΄ Επιστημονικής Συνάντησης για την Ελληνιστική Κεραμεική, ενώ τέλος, συνεχίστηκε η υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος «Ροδιακό Εργαστήριο των Υδριών Hadra».

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου - Επιγραφική Συλλογή

Ολοκληρώθηκε η ταύτιση, καταγραφή και ταξινόμηση του σημαντικού αριθμού εκτύπων επιγραφών που φυλάσσονταν στη βιβλιοθήκη του Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Ρόδου. Τα έκτυπα είχαν εκπονηθεί από τους Ιταλούς αρχαιολόγους. Συνολικά καταγράφηκαν 973 και από αυτά ταυτίστηκαν τα 767. Ο μεγαλύτερος αριθμός των εκτύπων προέρχεται από επιγραφές της Ρόδου, της Λίνδου και της Κω. Υπάρχουν, επίσης, έκτυπα από επιγραφές της Καλύμνου, της Καμίρου, των νησιών Τήλου, Καρπάθου, Νισύρου και Αστυπάλαιας, αλλά και της Κρήτης, της Αλικαρνασσού, της Κεράμου, των Κεδρεών, της Ακάνθου, της Καρίας και της Τελμησσού. Τα έκτυπα, με βάση τον τόπο προέλευσης των επιγραφών, ταξινομήθηκαν και αρχειοθετήθηκαν σε ειδικά ερμάρια.

Συνεχίστηκε το πρόγραμμα καταγραφής, ταύτισης και τακτοποίησης του μεγάλου αριθμού των ενεπίγραφων μελών, δημοσιευμένων των περισσοτέρων, που εκτίθενται ή φυλάσσονται στους διάφορους υπαίθριους, ημιστεγασμένους χώρους και στις αποθήκες του Αρχαιολογικού Μουσείου της Ρόδου. Ολοκληρώθηκε η καταγραφή και ταύτιση των επιγραφών στην ανατολική και βόρεια στοά στο ισόγειο του μουσείου. Παράλληλα, εντοπίστηκαν και μεταφέρθηκαν σε υπόστεγο χώρο επιτύμβιοι βωμοί, στήλες και οστεοθήκες, που διατηρούν ίχνη χρώματος στην επιφάνειά τους, με σκοπό τη συγκέντρωσή τους σε αποθήκη του μουσείου.

Συνεχίστηκαν οι εργασίες καταγραφής και φωτογράφησης των επιγραφών που φυλάσσονται στον υπαίθριο αρχαιολογικό χώρο της Εφορείας (Περβόλα), καθώς και ο έλεγχος του αριθμού καταγραφής τους. Παράλληλα, έγινε καταγραφή των νέων ευρημάτων από ανασκαφές της Εφορείας και συνεχίστηκε το έργο της συντήρησης. Στην καταγραφή των επιγραφών και στην ταύτιση και ταξινόμηση των εκτύπων εργάστηκε η έκτακτη αρχαιολόγος Β. Σκαράκη.

Κατασκευάστηκε επιμήκης βάση σε σχήμα Γ στη βορειοδυτική γωνία της Περβόλας για την τοποθέτηση λίθινων ορθογώνιων βωμών ροδιακού τύπου στο πλαίσιο οργάνωσης και ταξινόμησης του πλήθους των ενεπίγραφων και αρχιτεκτονικών μελών που φυλάσσονται στο χώρο αυτό.

Εκπονήθηκε η μουσειολογική μελέτη της έκθεσης της Επιγραφικής Συλλογής, που θα φιλοξενηθεί στο ισόγειο της οικίας Villaragut, ενώ συνεχίστηκαν οι εργασίες επισκευής του κτιρίου από το Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Αρχαιολογική Συλλογή

Το Μάιο του 2000 πραγματοποιήθηκε η μεταφορά των αρχαίων, που φυλάσσονταν σε κτίριο που είχε υποστεί βλάβες με τους πρόσφατους σεισμούς στο νησί, σε νέα αίθουσα, που νοικιάστηκε από την Εφορεία. Πρόκειται για ευρύχωρη αίθουσα στο Μανδράκι και πολύ κοντά στο κτίριο, όπου θα στεγαστεί το νέο αρχαιολογικό μουσείο του νησιού. Τοποθετήθηκαν νέα ράφια για την τοποθέτηση των αντικειμένων, η δε αίθουσα εξοπλίστηκε με σύστημα ασφαλείας. Παράλληλα, μεταφέρθηκαν στο νέο χώρο και τα αρχαία που φυλάσσονταν από ετών στη μικρή αυλή του Δημαρχείου. Όλα τα αντικείμενα καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν, προκειμένου να ξεκινήσει και η μουσειολογική μελέτη για την έκθεσή τους στο νέο μουσείο.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

ΕΡΕΥΝΗΤΙΚΑ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑΤΑ

Συνεχίστηκε η υλοποίηση του ερευνητικού προγράμματος «Ροδιακό Εργαστήριο των Υδριών Hadra», το οποίο υποστηρίζεται από το Υπουργείο Αιγαίου. Εκπονήθηκαν προσχέδια των παραστάσεων από ζωγράφο και συνεχίστηκε η φωτογράφηση υδριών με υπέρυθρη ακτινοβολία. Τα αποτελέσματα ήταν εξαίρετα. Αποκαλύφθηκαν διακοσμητικά θέματα τα οποία δεν ήταν ορατά και δεν είχαν απεικονιστεί με την κλασική φωτογράφηση. Τα νέα στοιχεία επιβεβαίωσαν τη σπουδαιότητα του ροδιακού εργαστηρίου, το οποίο μπορεί να συναγωνιστεί το αντίστοιχο αιγυπτιακό.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχαία πόλη Ρόδου

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ

Οδός Αγίου Φανουρίου (οικία Ι. Μυλωνάκη)

Η φετινή σύντομη ανασκαφική περίοδος στο οικόπεδο Μυλωνάκη, στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, αποκάλυψε ολόκληρο το δεξιό σκέλος της ρωμαϊκής πύλης, η οποία πρέπει να ανήκει στην αρχαία οδό Ρ31 (Αγίου Φανουρίου) και είχε χρησιμοποιηθεί πιθανότατα ως είσοδος της αρχαίας ρωμαϊκής αγοράς (2ος αι. μ.Χ.) (Εικ. 1). Τμήματα τοίχων και κατασκευών, που βρέθηκαν σε βάθος -1,50 έως 2 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου, ανήκουν στα μεταβυζαντινά και ιπποτικά χρόνια, όπως προκύπτει και από την κεραμική που βρέθηκε στο μπάζωμα του χώρου μπροστά από την πύλη. Ένα μεγάλο τμήμα επίστεψης από επιστύλιο, που βρέθηκε εντοιχισμένο σε τμήμα τοίχου της Ιπποτοκρατίας, ίσως αποτελεί μέλος της ρωμαϊκής αψίδας.

Εικ. 1. Ρόδος. Αρχαία πόλη Ρόδου. Οδός Αγίου Φανουρίου. Τμήμα ρωμαϊκής πύλης.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΠΕΡΙΟΧΗ ΑΡΧΑΙΑΣ ΑΚΡΟΠΟΛΗΣ

Αρχαίο γυμνάσιο

Άρχισε η έρευνα στον αρχαιολογικό χώρο της ακρόπολης Ρόδου, ανατολικά του σταδίου, με στόχο την αποκάλυψη του αρχαίου γυμνασίου και την ένταξή του στο σύνολο των υπόλοιπων αποκαλυμμένων και αναστηλωμένων μνημείων, δηλαδή του σταδίου, του ωδείου και του ναού του Πυθίου Απόλλωνος. Το συγκρότημα του γυμνασίου περιελάμβανε, εκτός από τους χώρους άθλησης, παλαίστρα κτλ., και μια πλούσια βιβλιοθήκη, η ύπαρξη της οποίας, αλλά και των βιβλίων που περιείχε, μαρ-

τυρούνται από παλαιότερα και πρόσφατα επιγραφικά ευρήματα[1]. Το γυμνάσιο, όπως μνημονεύουν οι αρχαίες πηγές[2], ήταν περίφημο για τα πολυάριθμα αναθήματά του, έργα σπουδαίων γλυπτών που εργάζονταν στη Ρόδο.

Πρώτη αναφορά για τη θέση του γυμνασίου γίνεται το 1921 από τον A. Maiuri[3]. Το 1929 ο G. Jacopi αποκάλυψε σημαντικό αριθμό ενεπίγραφων βάθρων και υπέθεσε ότι το γυμνάσιο της πόλης πρέπει να βρίσκεται στη θέση βορειοανατολικά του σταδίου[4]. Ο L. Laurenzi πραγματοποίησε έρευνα το 1939, κατά την οποία αποκαλύφθηκε μικρό μέρος εκτεταμένου κτίσματος[5]. Κατά το 1941 ο L. Morricone άρχισε δοκιμαστική ανασκαφή 100 μ. νοτιοανατολικά της περιοχής έρευνας του Laurenzi. Κατά την ανασκαφή, η οποία διακόπηκε λόγω του πολέμου, φανερώθηκαν οικοδομικά λείψανα, τα οποία υπέθεσε ότι μπορεί να ανήκουν σε κτίριο συναφές προς το γυμνάσιο, λ.χ. παλαίστρα. Ο πρώτος Έφορος αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Ι. Κοντής, το 1952, με αφετηρία τις παραπάνω έρευνες ξεκίνησε ανασκαφή στο νοτιότερο μέρος του αγρού, βορειοανατολικά του σταδίου, αποκαλύπτοντας τη θεμελίωση του στυλοβάτη της νότιας στοάς του μνημείου και σημαντικό αριθμό αρχιτεκτονικών μελών – τρίγλυφα, σπονδύλους δωρικών και ιωνικών κιόνων, κιονόκρανα κ.ά.[6].

Με στόχο καταρχήν τον εντοπισμό και την αποκάλυψη του στυλοβάτη της ανατολικής στοάς του γυμνασίου διενεργήθηκε η πρώτη δοκιμαστική τομή στη νοτιοανατολική γωνία της Κ.Μ. 704 του Δημοσίου. Η μερίδα αυτή εκτείνεται στο ανατολικό τμήμα του ίδιου ανδήρου στο οποίο βρίσκεται και το στάδιο, νότια της οδού Διαγοριδών (αρχαία οδός Ρ15). Στην ανατολική άκρη της μερίδας, σύμφωνα με τον τοπογραφικό χάρτη της Ρόδου, αναμένονται τα ίχνη της αρχαίας οδού Ρ26[7], η οποία με κατεύθυνση Β.-Ν. διερχόταν ανατολικά του γυμνασίου. Ο αναβαθμός, 2,50-2,60 μ. περίπου χαμηλότερα, που δημιουργείται ανατολικά της Κ.Μ. 704, ενισχύει την υπόθεση αυτή. Κατά τη μικρής διάρκειας έρευνα[8] εντοπίστηκαν λείψανα της αρχαίας οδού Ρ26. Συγκεκριμένα, σε βάθος 0,63 έως 1,57 μ. από τη στάθμη του εδάφους, αποκαλύφθηκαν λείψανα διαταραγμένων οδοστρωμάτων από σκληρό πατημένο χώμα και λατύπη, καθώς και τμήματα πήλινων σωλήνων από το υδρευτικό σύστημα της οδού. Διαταραγμένη ήταν η επίχωση στο ανατολικό και δυτικό τμήμα της τομής, όπου αναζητούνται τα δύο όρια του αρχαίου δρόμου.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ - ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Οδός Ενόπλων Δυνάμεων (Κ.Μ. 114)

Το παραπάνω ακίνητο (Εικ. 2) βρίσκεται δυτικά της οδού Ενόπλων Δυνάμεων και βόρεια της οδού Πίνδου, στις ανατολικές υπώρειες της αρχαίας ακρόπολης Ρόδου. Το 1984, σύμφωνα με την απόφαση Φ05Α/11645/22-2-1984 του ΥΠΠΕ, εγκρίθηκε η παραχώρηση της χρήσης του για ανέγερση σχολικού κτιρίου. Το ίδιο έτος, έπειτα από σχετικό αίτημα της Νομαρχίας Δωδεκανήσου για ανέγερση σχολείου, άρχισε ανασκαφική έρευνα στο ακίνητο, η οποία συνεχίστηκε με μικρές διακοπές έως το 1987[9].

Νοτιότερα του ακινήτου, στην Κ.Μ. 124 του Δημοσίου, βρέθηκε το 1972 το ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση γρυπός, δείγμα σημαντικό της μεταβατικής περιόδου από το χαλικωτό στο δάπεδο με κυβικές τεχνητές ψηφίδες[10]. Επίσης, στην ίδια περιοχή, νότια της οδού Πίνδου, βρίσκονται οι ανασκαφές στα απαλλοτριωμένα οικόπεδα: Α. Σωτηροπούλου, με λείψανα της αρχαίας οδού Ρ26 και παρακείμενης αρχαίας οικοδομής[11], Σ. Πανοπούλου, με λείψανα της ίδιας οδού και μεγάλης ελληνιστικής οικοδομής με ψηφιδωτά δάπεδα[12] και Κ. Παπασταμάτη, με λείψανα της αρχαίας πλατείας οδού Ρ10 και κτιριακού συγκροτήματος με αίθριο και ψηφιδωτά δάπεδα[13]. Ανατολικά του ακινήτου και αμέσως ανατολικά της σύγχρονης οδού Ενόπλων Δυνάμεων βρίσκονται οι οικοδομές Κατσανάκη, Λούπη, Καστέλλι και Γιάκρα, κατά την έρευνα των οποίων αποκαλύφθηκε αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο με νυμφαίο στο βορειο-

1. A. Maiuri, *Nuova Sylloge*, αριθ. 4, σ. 7, 14-15, 11. M. Segre, *RFil* (1935), σ. 214-229· (1936), σ. 40. Γ. Παπαχριστοδούλου, Νέα στοιχεία για τις βιβλιοθήκες στην αρχαία Ρόδο, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΙ (1986), σ. 265-271. Ο ίδιος, Das hellenistische Gymnasium von Rhodos. Neues zu seiner Bibliotek, *Akten des XII. Internationalen Kongresses für klassische Archäologie*, Berlin 1988, σ. 500-501.

2. Στράβων, XIV, 652. Πολύβιος, V, 88, 5. Σουητώνιος, *Τιβ.* ΙΙ. Βιτρούβιος, VI, 131 κ.ά. Ο Στράβων αναφέρει χαρακτηριστικά: «*...καὶ πολλοῖς ἀναθήμασιν ἐκοσμήθη* (η Ρόδος)· *κεῖται τὰ μὲν πλεῖστα ἐν τῶι Διωνυσίωι καὶ τῶι Γυμνασίωι...*».

3. A. Maiuri, *Rodi*, Roma 1921, σ. 33.

4. *ClRh* II. 1932, σ. 192-198.

5. L. Laurenzi, I monumenti dell'antica Rodi, Memorie, *FERT* II, 1938, σ. 25-26.

6. *ΠΑΕ* 1952, σ. 563-571, εικ. 10-14· 1953, σ. 283-284.

7. Η οδός, η οποία είχε χαραχθεί υποθετικά από τον Ι. Κοντή με βάση σύγχρονο αγροτικό δρόμο (βλ. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της αρχαίας Ρόδου*, Ρόδος 1954, σ. 19-20), έχει διαπιστωθεί στο οικόπεδο Α. Σωτηροπούλου, νότια της οδού Πίνδου (*ΠΑΕ* 1958, σ. 238 κ.ε.), στο οικόπεδο Σ. Πανοπούλου, νότια της οδού Πίνδου (*ΠΑΕ* 1959, σ. 188-189), στα έργα του Δήμου, οδός Ενόπλων Δυνάμεων και Διαγοριδών (1982 αδημ.), στο οικόπεδο Ι. Γερονικόλα, οδός Ενόπλων Δυνάμεων (1982) και στο οικόπεδο Δ. Διακίδη - Γ. Μηνέττου, οδός Ενόπλων Δυνάμεων και Χειμάρρας (*ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 468) και στα έργα ΟΤΕ, οδός Ενόπλων Δυνάμεων και Διαγοριδών (*ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 515).

8. Στην ανασκαφή συμμετείχαν οι αρχαιολόγοι Β. Σκαράκη και Χ. Στράτου.

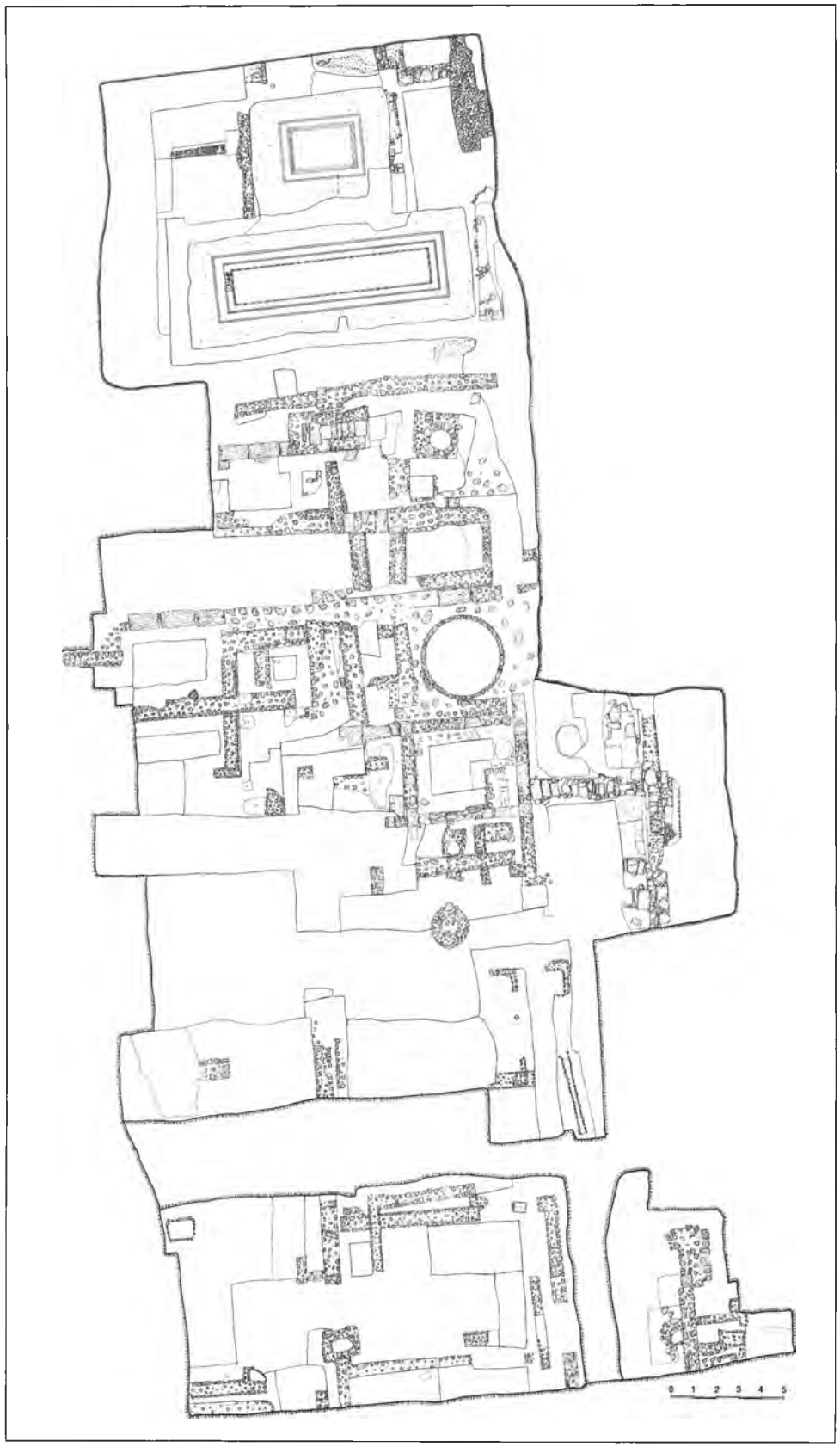
9. Στην ανασκαφική έρευνα του 1984-1985 εργάστηκε η Κ. Παγκά. Από το 1986 έως το 1987 συμμετείχαν αρχαιολόγοι της Εφορείας, και κυρίως ο Φ. Κωσταμητσόπουλος, στην παρατηρητικότητα του οποίου οφείλονται οι περισσότερες διαπιστώσεις της παρούσας έκθεσης.

10. *ΑΑΑ* VI (1973), σ. 119, εικ. 10. *AJA* 83 (1979), σ. 275. D. Salzmann, *Untersuchungen zu den antiken Kieselmosaiken*, Berlin 1982, σ. 118, αριθ. 140, πίν. 75,2.

11. *ΠΑΕ* 1958, σ. 238-239.

12. *ΠΑΕ* 1959, σ. 188-189.

13. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 465-466· 20 (1965): Χρονικά, σ. 594· 21 (1966): Χρονικά, σ. 449.

Εικ. 2. Ρόδος. Οδός Ενόπλων Λυνάμεων. Κάτοψη της ανασκαφής.

δυτικό τμήμα του, το οποίο διατηρείται στο υπόγειο των ιδιοκτησιών[14].

Κατά τη διάρκεια της έρευνας 1984-1987 αποκαλύφθηκαν εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα, που ανήκουν σε αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο, το οποίο ανατολικά ορίζεται από την οδό Ρ26γ και νότια από την οδό Ρ5. Σημαντική ήταν η ανεύρεση της αρχαίας οδού Ρ26γ, με κατεύθυνση Β.-Ν., στην ανατολική πλευρά του ακινήτου, διότι εντοπίζεται για πρώτη φορά σε ανασκαφή της πόλης. Η διέλευση της οδού είχε σημειωθεί ως πιθανή από τον Ι. Κοντή το 1958 στο δεύτερο διάγραμμα των αξόνων του ρυμοτομικού της αρχαίας πόλης[15], αλλά δεν είχε εντοπιστεί ανασκαφικά. Από το δυτικό της όριο, πλ. 0,60 μ. περίπου, διασώθηκαν αποσπασματικά τμήματα, ορισμένα χτισμένα με ορθογώνιες πωροπλίνθους, άλλα με αργούς λίθους, καθώς και η κοίτη του ορίου, λαξευμένη στο φυσικό βράχο της περιοχής, συνολ. μήκ. 35 μ. περίπου. Σε επαφή με το δυτικό όριο και στο κατάστρωμα της οδού υπήρχαν τρία κτιστά ορθογώνια φρεάτια, από τα οποία τα δύο ήταν συνεχόμενα. Το ανατολικό όριο της οδού, με πλάτος 0,60 μ. περίπου, εντοπίστηκε σε δύο τομές που ανοίχθηκαν ανατολικά του ανασκαφικού χώρου. Στη βορειότερη από τις τομές η οδός αποκαλύφθηκε σε όλο το πλάτος της, 4,80 μ. περίπου, και φανερώθηκε κτιστός οχετός που διασχίζει την οδό κατά το πλάτος της και διακρίθηκαν πέντε επάλληλα οδοστρώματα. Ανατολικά του ανατολικού ορίου και σε επαφή με αυτό αποκαλύφθηκαν λείψανα παράλληλου τοίχου, ο οποίος πιθανώς ενίσχυσε, έπειτα από κάποια φθορά, τον τοίχο του ορίου. Στη νότια τομή, ανατολικά της οδού, βρέθηκαν τμήματα δαπέδου από υδραυλικό κονίαμα και κτιστό φρεάτιο με παλαιοχριστιανικά όστρακα στο εσωτερικό του.

Δυτικά της οδού και σε ελαφρά, κατά 1 μ. περίπου, ψηλότερο επίπεδο αποκαλύφθηκαν σε τέσσερις τομείς εκτεταμένα οικοδομικά λείψανα, σε όχι καλή διατήρηση. Σημαντικότερα ήταν δύο ψηφιδωτά δάπεδα στο βόρειο χώρο του ακινήτου, κτιστή υπόγεια υδρευτική σήραγγα λαξευτή στο φυσικό βράχο με κλίμακα καθόδου και κτιστή είσοδο με στέγη οξυκόρυφη, καθώς και καμίνι κυκλικής διατομής, διαμ. 3,70 μ. περίπου. Στην εσωτερική πλευρά των κτιστών και εν μέρει λαξευτών στο βράχο τοιχωμάτων του καμινιού παρατηρήθηκαν πυρακτωμένες επιφάνειες. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν διαδοχικά στρώματα κοκκινοχώματος, ασπρόπηλου και μαύρων χωμάτων με καρβουνάκια, μάζα ασβέστη, κομμάτια πηλού, θραύσματα λίθων, κιονίσκος λίθινου τραπεζοφόρου και άλλα μαρμάρινα θραύσματα, μυκτήρας παλαιοχριστιανικού λύχνου, κεραμική με αυλακώσεις. Στον πυθμένα του βρέθηκε λευκή ύλη. Το καμίνι σχετίζεται με την παραγωγή ασβέστη και ανήκει στην ύστερη αρχαιότητα. Η αποκάλυψη των ψηφιδωτών δαπέδων Ι και ΙΙ, δεν μπόρεσε να ολοκληρωθεί κατά την έρευνα του 1984-1987, λόγω της ύπαρξης κτιρίου αποχωρητηρίων της παρακείμενης πολυκατοικίας, εποχής Ιταλοκρατίας, που βρισκόταν στη θέση αυτή. Ανάμεσα στα κινητά ευρήματα της ανασκαφής υπήρχαν κομμάτια οψιανού και πυριτόλιθου, αρχιτεκτονικά μέλη, θραύσματα έγχρωμων κονιαμάτων και αρκετών με πλαστική αρχιτεκτονική διαμόρφωση, όπως γείσων, φατνώματος, κομμάτια ψηφιδωτών δαπέδων, τμήματα υπόκαυστου, κομμάτια πήλινων πυραύνων, μαρμάρινων λεκανίδων, μολύβδινες πυραμιδόσχημες αγκύθες και σημαντικός αριθμός πήλινων, θραύσματα μαρμάρινων αγαλματιδίων, σπάραγμα αγαλματιδίου από πορφυρίτη λίθο, νομίσματα, ορισμένα ρωμαϊκής περιόδου, κεραμική ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου.

Το έτος 2000[16], έπειτα από την κατεδάφιση των αποχωρητηρίων, η έρευνα επεκτάθηκε δυτικά και βόρεια του ανεσκαμμένου τμήματος με σκοπό τη διερεύνηση του χώρου με τα ψηφιδωτά δάπεδα. Μετά την αφαίρεση επιφανειακής επίχωσης αποκαλύφθηκε το δυτικότερο τμήμα του δαπέδου Ι, καλυμμένο με επίχωση που περιείχε τμήματα κεραμίδων, ορισμένων ενσφράγιστων, όστρακα άβαφων χρηστικών αγγείων, ερυθροβαφών και μελαμβαφών αγγείων, κυρίως φιαλιδίων και πινακίων, τμήμα μεγαρικού σκύφου, θραύσματα γυάλινων αγγείων, σιδερένιους ήλους και θραύσματα κονιαμάτων και σπόνδυλο κιονίσκου από πωρόλιθο με επένδυση κονιάματος, διαμ. 0,35 μ., που φαίνεται ότι ανήκε στο στρώμα καταστροφής του χώρου. Το ίδιο στρώμα, πάχ. 0,35 έως 0,45 μ., είχε βρεθεί κατά την παλαιότερη έρευνα και στο υπόλοιπο δάπεδο, με συσσωρευμένα κονιάματα και κεραμίδες στο βορειοδυτικό κυρίως τμήμα του. Από το πλήθος των κονιαμάτων, που προέρχονται από το διάκοσμο των τοίχων, ξεχωρίζουν ομάδες ερυθρών, μαύρων, γκριζωπών και κίτρινων, ομάδες με πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση, π.χ. ιωνικού ή λέσβιου κυματίου, μαιάνδρου, ανθέων σε σκουρόχρωμο βάθος και σπειρών. Σε ορισμένα μεγάλα κομμάτια κονιαμάτων παρατηρήθηκε ότι το υπόστρωμά τους έχει επικολληθεί σε τμήμα κεραμίδας ή τοίχωμα μεγάλου αγγείου. Αξίζει να αναφερθεί ότι σε κονιάματα με πλαστική διαμόρφωση άκανθας διασώθηκαν μολύβδινα ταινιωτά ελάσματα από την ενίσχυση-στερέωση των φύλλων τους[17].

Το δάπεδο έχει διαστάσεις 12,40×4,70 μ., με ιδιαίτερα επιμήκη τον άξονα Α.-Δ. Ανατολικά το δάπεδο πρέπει να οριζόταν από τον τοίχο του δυτικού ορίου της οδού Ρ26γ, ο οποίος όμως δεν βρέθηκε, όπως εξάλλου και οι υπόλοιποι τοίχοι που το περιέβαλλαν. Το δάπεδο αποτελείται από κεντρικό απλό λευκό ορθογώνιο πεδίο, περιβαλλόμενο από ταινίες και διακοσμητική ζώνη και ευρύ πλαίσιο, πλ. 1,31 μ. περίπου, με λευκές μεγαλύτερες των υπολοίπων ψηφίδες. Η ζώνη, πλ. 0,255 μ. περίπου, φέρει διακόσμηση από τρέχουσα σπείρα. Εξωτερικά ορίζεται από διαδοχικές ταινίες: λεπτή από ερυθρές κεραμικές

14. Για την ανασκαφή δεν έχει δοθεί έκθεση στα Χρονικά.

15. *ΑΜ* 73 (1958), σ. 147, πίν ΙΙΙ και IV.

16. Κατά τη νέα ανασκαφική περίοδο στην ανασκαφή εργάστηκε η αρχαιολόγος Χ. Στράτου.

17. Για παρόμοια μολύβδινα ελάσματα στη Ρόδο και την Πέργαμο, βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 617, υποσημ. 14.

ψηφίδες, φαρδιά ζώνη με λευκές ψηφίδες και λεπτή ταινία με μαύρες ψηφίδες. Εσωτερικά περιβάλλεται από δύο διαδοχικές λεπτές ταινίες με κίτρινες ψηφίδες η πρώτη και πορφυρόχρωμες, από πορφυρίτη λίθο, η δεύτερη. Για τη σπείρα χρησιμοποιήθηκαν μικρές μαύρες ψηφίδες, που δημιουργούν αντίθεση με το λευκό βάθος του πλαισίου. Στην περιφέρεια των ελίκων της σπείρας διακρίνεται κατά τόπους το λεπτό μολύβδινο έλασμα που είχε τοποθετηθεί στο νωπό υπόστρωμα του δαπέδου ως οδηγός[18] για την τοποθέτηση των ψηφίδων της σπείρας. Το δάπεδο σήμερα παρουσιάζει αρκετές φθορές από καθιζήσεις.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι αρχαίες επιδιορθώσεις, που διακρίνονται σε τρία σημεία του ψηφιδωτού: στη βορειοδυτική γωνία του πλαισίου, όπου το φθαρμένο τμήμα επιδιορθώθηκε με λευκές μεγαλύτερου μεγέθους ψηφίδες, χωρίς να αποκατασταθεί η σπείρα, στην ταινία με τις κίτρινες ψηφίδες και στην ταινία με τις ψηφίδες από πορφυρίτη· οι επιδιορθώσεις έγιναν αντίστοιχα με ψηφίδες λευκές και κόκκινες κεραμικές. Σε επιδιορθώσεις, επίσης, πρέπει να ανήκουν ορισμένες ψηφίδες κίτρινες, κόκκινες και πράσινες που παρατηρούνται ανάμεσα στις μαύρες, μικρότερες σε μέγεθος ψηφίδες της σπείρας.

Το δάπεδο ΙΙ βρίσκεται αμέσως βόρεια του προηγούμενου, έχει αρκετά μικρότερο μήκος, 6,05 μ. περίπου, ενώ το πλάτος του είναι περίπου ίδιο, 4,67 μ. Η διακόσμησή του απλούστερη αποτελείται από τρεις διαδοχικές ταινίες από μαύρες ψηφίδες με ενδιάμεσες λευκές ζώνες, που ορίζουν το κεντρικό ορθογώνιο πεδίο, στο οποίο έχουν τοποθετηθεί λευκές ψηφίδες. Ευρύ πλαίσιο, πλ. 1,23 μ. περίπου, από λευκές ψηφίδες περιβάλλει εξωτερικά τις ταινίες.

Αποκαλύφθηκαν αποσπασματικά λείψανα των τοίχων που περιέβαλλαν δυτικά και ανατολικά το ψηφιδωτό, θεμελιωμένοι στο φυσικό ασπρόπηλο, με αργούς λίθους και ελάχιστες ορθογωνισμένες πωροπλίνθους. Δυτικότερα του δαπέδου και των λειψάνων του τοίχου του αποκαλύφθηκε ακόμη ένας τοίχος, ιδιαίτερα λεπτός, πλ. 0,27 μ., από αργούς μικρούς λίθους, με κατεύθυνση Α.-Δ., ο οποίος στη βόρεια πλευρά του διασώζει επένδυση με κονίαμα. Βόρεια του τοίχου αυτού υπήρχαν τεμάχια κεραμίδων, θραυσμένα χρηστικά αγγεία, μεταξύ αυτών αμφορέας με διαμόρφωση ραβδώσεων. Βορειοανατολικά του δαπέδου υπάρχουν αποσπασματικά λείψανα τοιχαρίων και τμήμα δαπέδου από κομμάτια πήλινων λαβών αμφορέων εγκάρσια τεμαχισμένων και τοποθετημένων σε υπόστρωμα υδραυλικού κονιάματος. Στην επίχωση που κάλυπτε το βόρειο τμήμα του δαπέδου ΙΙ βρέθηκαν μεταξύ άλλων αρκετά κονιάματα, κιτρινωπά, ερυθρά κ.ά., πολύχρωμα, ορισμένα με φυτική διακόσμηση, τμήματα κεραμίδων, κεραμική, πήλινες αγνύθες και κεφαλή μαρμάρινου αγαλματιδίου γυναικείας μορφής. Στα παλαιότερα ευρήματα από τον ίδιο χώρο περιλαμβάνονται χάλκινα στελέχη, μεταξύ των οποίων δύο κυλινδρικά, με διακόσμηση αυλακώσεων στην εξωτερική επιφάνεια, κοίλα εσωτερικά, που πιθανώς προέρχονται από τον εξοπλισμό επίπλου.

Η ανασκαφή και αυτή τη φορά δεν ολοκληρώθηκε, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να αποκατασταθεί προς το παρόν η κάτοψη του κτιρίου και να ερμηνευθούν οι λειτουργίες και οι χρήσεις των επιμέρους χώρων.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

Οδός Πίνδου (αναλημματικός τοίχος στο νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ5)

Επειδή το νότιο όριο της αρχαίας οδού Ρ5, στην οδό Πίνδου[19], παρουσίαζε έντονα στατικά προβλήματα, αποφασίστηκε η καθαίρεση μέρους του τοίχου και η δημιουργία κοίτης για την τοποθέτηση αργολιθοδομής πίσω από αυτόν. Έγιναν τομές σε τρία διαφορετικά σημεία του τοίχου. Με την αποξήλωση του ορίου αποκαλύφθηκε ο βράχος θεμελίωσης με αναβαθμό (πατούρα) για την τοποθέτηση των λιθοπλίνθων της πρόσοψης. Πίσω από τις λιθοπλίνθους υπήρχε γέμισμα από μικρότερες πέτρες. Σε ένα σημείο αποκαλύφθηκε ιταλικός τοίχος ενίσχυσης του ορίου. Στο βράχο θεμελίωσης είχε λαξευθεί αβαθής ορθογώνιος χώρος, με επένδυση κονιάματος, ο οποίος συνέχιζε κάτω από άσκαφο[20]. Περιείχε επίχωση με πολλά κονιάματα και όστρακα αγγείων. Η χρήση του δεν επιβεβαιώθηκε, αλλά πιθανώς είχε σχέση με τη συλλογή και απορροή των ομβρίων.

ΛΥΤΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Πάροδος Χειμάρρας (Ο.Τ. 98, οικόπεδο Κ. Διακογεωργίου)

Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης, από το παραπάνω οικόπεδο, στην πάροδο Χειμάρρας, διέρχεται η αρχαία οδός Ρ38 (Β.-Ν.). Στο διπλανό οικόπεδο Πλατή έχουν βρεθεί τα δύο όρια του αρχαίου δρόμου και κτιστός αποχετευτικός αγωγός[21]. Σε γειτονικά οικόπεδα έχουν αποκαλυφθεί υπόγειοι λαξευτοί χώροι που χρησιμοποιήθηκαν ως αποθηκευτικοί ή ως δεξαμενές[22]. Μετά από αίτηση του ιδιοκτήτη για οικοδόμηση, η Υπηρεσία προχώρησε στη διενέργεια ανασκαφικών τομών, όπου εντοπίστηκε το δυτικό όριο της Ρ38, λαξευμένο στο βράχο. Στο οικόπεδο θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

18. Βλ. Ph. Bruneau, *Les Mosaïques*, *EAD* XXIX (1972), σ. 27-29.

19. Για την αρχαία οδό Ρ5, βλ. *ΠΑΕ* 1951, σ. 238-245· 1952, σ. 553-558.

20. Ερευνήθηκε σε μήκος 1,50 και πλάτος 1,25 μ.

21. Για το οικόπεδο Πλατή, βλ. *ΑΔ* 29 (1973-74): Χρονικά, σ. 946.

22. Για τα γειτονικά οικόπεδα, βλ. οικόπεδο Δαμιανού, *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 466, οικόπεδο Βαλάκη-Βολονάκη· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 951, οικόπεδο Φιλίππου· 32 (1977): Χρονικά, σ. 352, οικόπεδο Δαμιανού· 43 (1988): Χρονικά, σ. 583.

Οδός Διαγοριδών 20 (οικόπεδο Μ. Γκαβογιάννη και Α. Σωτρίλη)

Κατά τη διάνοιξη[23] μικρής τάφρου (διαστ. 5,20×1,60 μ.) περιμετρικά υφιστάμενου κτίσματος για την κατασκευή πεδίλων ενίσχυσης της στατικής αντοχής του, αποκαλύφθηκε στο παραπάνω ακίνητο ένα μαρμάρινο αρχιτεκτονικό μέλος, πιθανώς κατώφλι (διαστ. 1,70×0,68×0,51 μ.), από λάρτιο λίθο με βαθμιδωτή διαμόρφωση και αναθύρωση. Στη βόρεια πλευρά σώζονται πέντε εντορμίες. Κάτω από το κατώφλι και από την τάφρο συνελέγησαν άβαφα όστρακα μη χαρακτηριστικά.

ΒΟΡΕΙΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Εθελοντών Δωδεκανησίων και Γρηγορίου Λαμπράκη (υπόγειο Εμπορικού Επιμελητηρίου)

Για την αναβάθμιση της στατικής αντοχής, λόγω του νέου αντισεισμικού κανονισμού, έγιναν εργασίες καθαρισμού στο διατηρητέο σε υπόγειο αρχαιολογικό χώρο[24] του Εμπορικού Επιμελητηρίου Ρόδου (οικόπεδα Μόσχου-Βογιατζή-Χαραλάμπη), καθώς και μικρής κλίμακας ανασκαφική έρευνα[25] γύρω από τα νέα επιπρόσθετα πέδιλα θεμελίωσης του υπάρχοντος κτιρίου. Ειδικότερα, ανοίχθηκαν πέδιλα (Π1-6, νότια της διατηρητέας αρχαίας οδού Ρ3) στη νοτιοανατολική γωνία του ακινήτου, αλλά και κατά μήκος του ανατολικού (Π7-8, ανατολικά του διατηρητέου αρχαίου αγωγού της οδού Ρ39α) και του βόρειου ορίου (Π9, δυτικά του αρχαίου αγωγού Ρ39α, Π10-13, βόρεια αγωγού Ρ3) του αρχαιολογικού χώρου, όπου και συνελέγησαν αρκετά όστρακα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων.

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΤΜΗΜΑ

Οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα (Ο.Τ. 144, 2ο Λύκειο Ρόδου)

Πραγματοποιήθηκε ανασκαφική έρευνα[26] στο χώρο νότια του σχολικού κτιρίου (πρώην Καζούλλειο Γυμνάσιο Θηλέων), που ορίζεται βόρεια από την οδό Βενετοκλέων, δυτικά από την οδό Αγίας Αναστασίας και νότια από την παραπάνω οδό. Στο οικόπεδο, παλαιότερα[27], κατά την ανέγερση του υφιστάμενου σχολικού συγκροτήματος, είχαν εντοπιστεί σημαντικά οικοδομικά λείψανα, όπως το νοτιοδυτικό οικοδομικό τετράγωνο της αρχαίας οδού Ρ32β, με επάλληλες χρονολογικές φάσεις από την ελληνιστική έως και την ύστερη ρωμαϊκή περίοδο.

Διανοίχθηκαν συνολικά πέντε δοκιμαστικές τομές, με σκοπό την οικοδόμηση νέας πτέρυγας του σχολικού κτιρίου. Στην τομή Α (διαστ. 3,50×2,25 μ.), σε βάθος 1,51 μ., εντοπίστηκε τμήμα κτιστού χώρου (αποτελείται από τους τχ 1 με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 0,99, πλ. 0,46 μ., τχ 2 με κατεύθυνση Β.-Ν., μήκ. 0,75, πλ. 0,57 μ., μεταγενέστερος του τχ 1 και τχ 3 με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 0,70, πλ. 0,52 μ.), ο οποίος, βάσει των κινητών ευρημάτων, κυρίως κεραμική, χρονολογείται στην παλαιοχριστιανική εποχή. Νότια του τχ 1 και κάτω από αυτόν εντοπίζεται τμήμα δαπέδου (διαστ. 1,76×0,26 μ.), ενώ στο βορειοανατολικό άκρο του τχ 3 διερευνήθηκαν τα όρια κατεστραμμένης ημικυκλικής κατασκευής (διαμ. 0,21, ύψ. 0,30 μ.). Κατά την επέκταση της τομής Α στα ανατολικά, αποκαλύφθηκε τμήμα του ανατολικού ορίου της Ρ32β[28] σε μήκος 4,80 μ. και σε ύψος ενός δόμου, ενώ σε βάθος 1,42-1,74 μ. διερευνήθηκαν σε όλο το πλάτος και μήκος της τομής σκληρές στρώσεις με όστρακα ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, που πιθανώς ανήκουν σε οδοστρώματα της παραπάνω αρχαίας οδού. Βόρεια της τομής Α, στις τομές Β (διαστ. 1,95×3,40 μ.) και Γ (διαστ. 3,50×2 μ.), εντοπίστηκαν σκληρές στρώσεις από πατημένο χώμα, με ευρήματα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου διανοίχθηκε η τομή Δ (διαστ. 3×2 μ.), με επιφανειακά όστρακα της παλαιοχριστιανικής εποχής, ενώ σε βάθος 0,75 μ. και στη νοτιοανατολική γωνία της τομής βρέθηκαν διάσπαρτες, ριγμένες πέτρες με ευρήματα ελληνιστικά και ρωμαϊκά. Μετά την αφαίρεσή τους και σε βάθος 0,90 μ. εντοπίζονται στρώσεις με ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα. Από την τομή Ε (διαστ. 3×2 μ.), στη βορειοδυτική γωνία του ανασκαφικού χώρου, εντοπίστηκε σε βάθος 1,10 μ. ο τχ 5, με κατεύθυνση Α.-Δ., μήκ. 1, πλ. 0,50 μ., καθώς και πεσμένοι λίθοι στη βορειοδυτική γωνία της τομής από την ανωδομή του.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΝΟΤΙΟ ΤΜΗΜΑ

Συμβολή των οδών Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων (οικόπεδο Μαλλιάκα-Δημοσίου)

Κατά το 2000 συνεχίστηκε η έρευνα στο κεντρικό τμήμα του παραπάνω οικοπέδου (Εικ. 3), όπου, με βάση την εύρεση μιας σειράς αναθηματικών βάθρων, έχει τοποθετηθεί το Ασκληπιείο της Ρόδου[29]. Εντοπίστηκαν λαξευμένες στο βράχο οι τάφροι θεμελίωσης των τοίχων ενός μνημειώδους δρομικού κτι-

23. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Χ. Στράτου.

24. Για την ανασκαφή, βλ. *ΑΔ* 17 (1961-1962): Χρονικά, σ. 301, Πίν. 360· *Το Έργον* 1961, σ. 216 κ.ε.· *ΑΔ* 18 (1963): Χρονικά, σ. 322. Για το συνεχόμενο στα βόρεια οικόπεδο Χαραλάμπη, βλ. *ΑΔ* 22 (1967): Χρονικά, σ. 533.

25. Οι ανασκαφικές εργασίες και οι εργασίες καθαρισμού έγιναν υπό την επίβλεψη της αρχαιολόγου Χ. Στράτου.

26. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Χ. Στράτου.

27. Βλ. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 360-361 και *Το Έργον* 1976, σ. 166 κ.ε., όπου και αποκαλύφθηκαν σημαντικά ψηφιδωτά δάπεδα των ελληνιστικών χρόνων.

28. Για την οδό Ρ32β, βλ. *ΑΔ* 20 (1965): Χρονικά, σ. 582 (οικόπεδο Ι. Ιωαννίδη)· 22 (1967): Χρονικά, σ. 515 (οικόπεδο Ε. Παπαδοπούλου - Α. Γκίκα)· 30 (1975): Χρονικά, σ. 366 (οικόπεδο Ιακωβίδη-Πλακούνια)· 32 (1977): Χρονικά, σ. 361 (πρώην Καζούλλειο Γυμνάσιο Θηλέων).

29. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, Νέα στοιχεία για το Ασκληπιείο της πόλης της Ρόδου, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993*, Α', Αθήνα 1999, σ. 59-62, πίν. 16α-β. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1083· 53 (1998): Χρονικά, σ. 933-935.

Εικ. 3. Ρόδος. Συμβολή των οδών Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 4. Ρόδος. Συμβολή των οδών Ρωμανού του Μελωδού και Αγίων Αναργύρων. Ο κεντρικός χώρος της ανασκαφής από Δ. Είναι ορατά τα λείψανα και των δύο οικοδομικών φάσεων με τα κατάλοιπα των δραστηριοτήτων λατόμευσης.

Εικ. 5. Ρόδος. Συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου, και Βασ. Ηρακλείου. Άποψη του υστερορωμαϊκού κτιρίου (τχ. 1, δάπεδο 2, 2γ).

ρίου με προσανατολισμό Α.-Δ., οι οποίες είχαν υποστεί εκτεταμένη λατόμευση (Εικ. 4). Η γωνία των ισχυρών τοίχων, που είχαν αποκαλυφθεί το 1999[30], ανήκει σε μεταγενέστερο κτίριο, στην οικοδόμηση του οποίου είχαν χρησιμοποιηθεί δύο πώρινοι σφόνδυλοι δωρικών κιόνων, πιθανώς του αρχαιότερου οικοδομήματος. Εκτενής έκθεση της ανασκαφής με συμπεράσματα έχει ήδη δοθεί προς δημοσίευση[31].

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Συμβολή των οδών Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου, και Βασ. Ηρακλείου (Ο.Τ. 112, οικόπεδο Γ. Πιπίνου)

Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου συνεχίστηκε και αυτή τη χρονιά[32]. Συγκεκριμένα, ερευνήθηκαν καινούρια ανασκαφικά τετράγωνα, όπως το Γ5, Α6 και Γ6, και προχώρησε η ανασκαφή σε βάθος στα τετράγωνα Α5, Β5 και Β6 στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκε η συνέχεια της οδού Ρ18 ως το ανατολικό όριο της ανασκαφής και το περίγραμμα του εργαστηριακού χώρου (καμίνι) σε όλη του τη διάμετρο. Πρόκειται πιθανώς για κεραμικό κλίβανο, κτιστό από ημίεργες πωρόπετρες με κεραμίδες κατά τόπους, με εσωτερική διάμετρο 3,90 μ. περίπου και με στόμιο στα νότια (χώρος πυράκτωσης). Οι πέτρες φέρουν ίχνη πυράς. Εσωτερικά η επίχωση περιέχει πλήθος κεραμίδων και όστρακα αγγείων, από τα οποία πολύ λίγα ήταν παραμορφωμένα. Ίχνη επάλειψης πηλού παρατηρούνται στο εσωτερικό των τοιχωμάτων κατά τόπους. Η λιθοδομή έχει αποξηλωθεί στη βόρεια πλευρά και εντοπίζεται σε μεγαλύτερο βάθος.

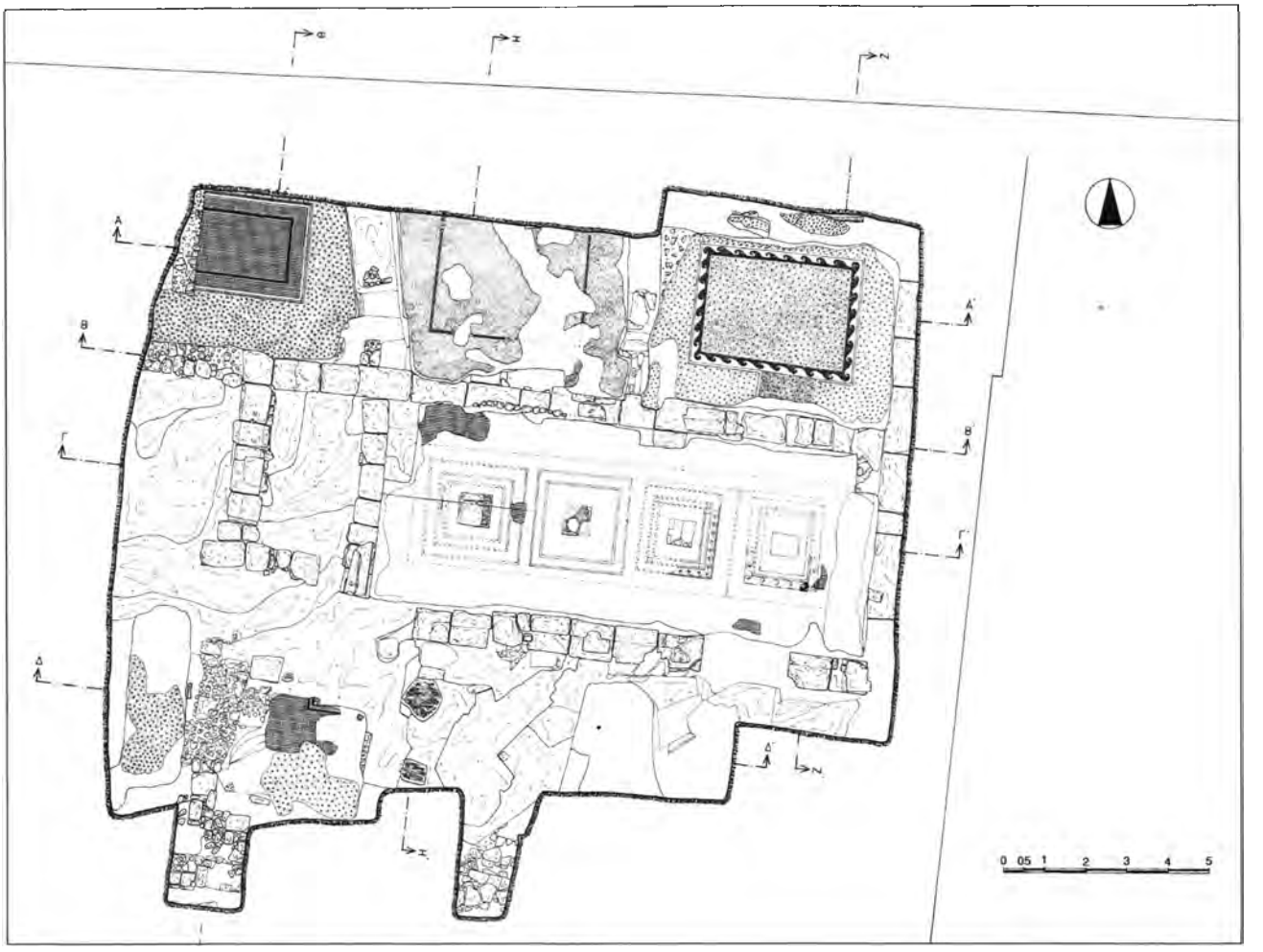
Συνεχίστηκε, επίσης, η έρευνα σε βάθος στα τετράγωνα Γ1 και Γ2, στο δυτικό τμήμα της ανασκαφής, αφού αφαιρέθηκαν οι στρώσεις καταστροφής που τα κάλυπταν. Αποκαλύφθηκαν κτιστοί αγωγοί, πηγάδι και μικρές δεξαμενές με δάπεδο από σπαστό χοχλάκι και κονίαμα (δάπεδα 6 και 13), ελληνιστικής περιόδου. Σε τομή στο χώρο της οδού Ρ18 αποκαλύπτεται κτιστός αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος προφανώς συγκέντρωνε τα ακάθαρτα νερά της ελληνιστικής οικίας και τα διοχέτευε στον κεντρικό αγωγό, που πρέπει να περνά εκτός του ανασκαφικού χώρου, αφού δεν βρέθηκε.

Παράλληλα, αφαιρέθηκαν οι διάδρομοι του ανατολικού τμήματος της ανασκαφής, για να ενοποιηθούν οι χώροι που έχουν βρεθεί κατά τις προηγούμενες ανασκαφικές περιόδους. Αποκαλύφθηκε κτίριο υστερορωμαϊκής περιόδου με δάπεδα από ψηφίδες και μαρμαροθέτημα, από τα οποία σώζονται μικρά σπαράγματα (Εικ. 5). Τα δάπεδα ορίζει ο τχ 1, μήκ. 7,20 μ. (Β.-Ν.), με θεμελίωση από οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση, ενώ από την ανωδομή του σώζεται μόνον ένας δόμος. Ανατολικά του τχ 1 εντοπίζεται ψηφιδωτό δάπεδο με γεωμετρικά μοτίβα και υπόστρωμα από αργούς λίθους (δάπεδο 2) και ανατολικά του ψηφιδωτού δαπέδου βρέθηκε δεύτερο δάπεδο από μαρμαροθέτημα σε χοντρό κουρασάνι (δάπεδο 2γ). Σε τομή που έγινε μεταξύ των δύο δαπέδων για να εντοπιστεί ο τοίχος που τα χώριζε, αποκαλύφθηκαν οι τοίχοι του ελληνιστικού κτιρίου, που έχει καταπατηθεί από το υστερορωμαϊκό οικοδόμημα. Δυτικά του τχ 1 βρέθηκε υπόστρωμα τρίτου δαπέδου από αργούς λίθους με επίστρωση κονιάματος (υπόστρωμα δαπέδου 1). Ο τχ 1 βόρεια και νότια είναι ξηλωμένος και στην ευθεία του εντοπίζονται λιθοσωροί από αργούς λίθους. Ιδιαίτερα στη βόρεια

30. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 930.

31. Χ. Φανταουτσάκη, Η ανασκαφή στο Ασκληπιείο της Ρόδου: Οι πρώτες εκτιμήσεις, στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Β΄, Αθήνα 2004.

32. Για το οικόπεδο Πιπίνου, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1082· 53 (1998): Χρονικά, σ. 933· 54 (1999): Χρονικά, σ. 930.

Εικ. 6. Ρόδος. Οδός Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου. Κάτοψη της ανασκαφής.

πλευρά, δυτικά του τχ 1 εντοπίζεται στρώση καταστροφής από μεγάλες πέτρες και καύση, η οποία καλύπτει τη συνέχεια της αρχαίας οδού Ρ18. Ο τχ 1 και τα δάπεδα που ορίζει (δάπεδα 1, 2, 2γ) ανήκουν σε κτίριο, οικία(;), υστερορωμαϊκής περιόδου, που είχε καταπατήσει μερικώς την αρχαία οδό και είχε μειώσει το αρχικό πλάτος της[33]. Δυτικά του τχ 1 αποκαλύφθηκε θεμελίωση δεύτερου παράλληλου τοίχου (τχ 7). Οι τχ 1 και 7 έχουν καταπατήσει την προγενέστερη ελληνιστική φάση, όπως προκύπτει από δάπεδα με κονίαμα και χοχλάκι και τοίχους που βρίσκονται κάτω από τα θεμέλιά τους. Η ανασκαφή συνεχίζεται.

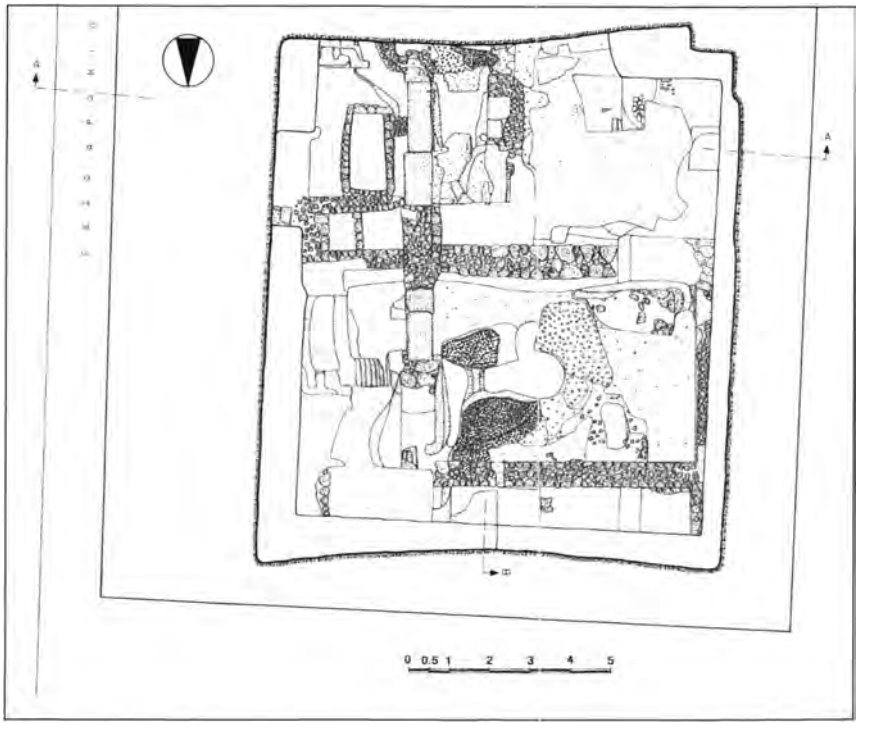
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

33. Το πλάτος της Ρ18 την ελληνιστική περίοδο έφθανε τα 12 μ., βλ. Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Νέα στοιχεία για το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας πόλης της Ρόδου*, αδημοσίευτο.

Οδός Αγίας Σοφίας, πρώην Γράμμου (οικόπεδο Μ. Μαμαλίγκα)

Στο παραπάνω οικόπεδο αποκαλύφθηκαν λείψανα κτιρίου, το οποίο περιλαμβανόταν στο αρχαίο οικοδομικό τετράγωνο που ορίζεται από τις αρχαίες οδούς Ρ18β από Β., Ρ19β από Ν., Ρ28 από Δ. και Ρ38 από Α. Διαπιστώθηκε μάλιστα ότι το δυτικό όριο της «πλατείας» Ρ38 από μνημειώδη τοιχοδομία με μεγάλες πωροπλίνθους, το οποίο διέρχεται κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του οικοπέδου Μαμαλίγκα - Ασβέστη, ορίζει από Α. το πέρας του κτιρίου που ερευνήθηκε (Εικ. 6).

Από το αρχαίο οικοδόμημα, το οποίο έχει πρόσοψη προς τα Α., ερευνήθηκε το βόρειο και μέρος του δυτικού τμήματός του: στο τμήμα του αρχαίου κτιρίου που αποκαλύφθηκε εντάσσονται τρία ευρύχωρα συνεχόμενα δωμάτια, που καταλαμβάνουν τη βόρεια ζώνη του ερευνημένου χώρου (κατά μήκος της οδού Αγίας Σοφίας)· νοτιότερα εκτείνεται μεγάλος ενιαίος χώρος (διαστ. 12×4,50 μ.), ο οποίος άνοιγε με πολύθυρη κατασκευή προς τα Ν., σε χώρο που θεωρείται ημιυπαίθριος και οδηγούσε

Εικ. 7. Ρόδος. Οδός Θεοτοκοπούλου 14. Κάτοψη της ανασκαφής.

μέσω περιστυλίου σε αυλή. Από τα τρία συνεχόμενα δωμάτια που καταλαμβάνουν τη βόρεια ζώνη του οικοπέδου, ιδιαίτερα σημαντικό είναι το ανατολικότερο, διαστ. 6×5 μ. περίπου, που ταυτίζεται με βεβαιότητα με ανδρώνα (εννέα κλινών): στο δάπεδο, επιστρωμένο με ψηφιδωτό πρώιμης τεχνοτροπίας από ασπρόμαυρο βότσαλο, δημιουργείται ελαφρώς υπερυψωμένο διάζωμα, πλ. 1 μ., που περιτρέχει το εσωτερικό του δωματίου. Το διάζωμα μεταβαίνει με απλό κυμάτιο από κονίαμα στο κεντρικό κύριο πεδίο, διαστ. 4×2,50 μ., το οποίο κοσμείται με απλή λωρίδα ρέουσας σπείρας κατά την περίμετρό του· η έκκεντρη είσοδος στη νότια πλευρά, που πλαισιώνεται, επίσης, με κυμάτιο, επιβεβαιώνει τη χρήση του παραπάνω δωματίου ως ανδρώνα. Ο ανδρώνας αυτός θεωρείται κάπως πρωιμότερος (χρονολογείται γύρω στα μέσα του 3ου αι. π.Χ.) σε σχέση με τα άλλα δύο προς τα Δ. συνεχόμενα δωμάτια.

ΕΡΙΦΥΛΗ ΚΑΝΙΝΙΑ

Οδός Α. Βολονάκη (οικόπεδο Πιπίνου)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης της Ρόδου, νότια του οικοπέδου Παναγιωτά, όπου ανασκαφική έρευνα το 1985 αποκάλυψε εργαστηριακούς χώρους και την οδό Ρ28α (Β.-Ν.) σε όλο της το πλάτος (5 μ. περίπου)[34]. Το 2000, μετά από αίτημα του ιδιώτη για οικοδόμηση, διενεργήθηκαν από την Εφορεία δοκιμαστικές τομές. Αποκαλύφθηκαν δύο συνεχόμενοι τετράπλευροι χώροι (διαστ. 3×3 μ. περίπου), με τοίχους από μεγάλες πωροπλίνθους με επένδυση κονιάματος, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο (3ος-2ος αι. π.Χ.). Η αρχαία οδός, σύμφωνα με τις μετρήσεις, πρέπει να διέρχεται ανατολικά των δύο χώρων, αλλά δεν ταυτίστηκε με βεβαιότητα στις δοκιμαστικές τομές. Στο οικόπεδο θα ακολουθήσει ανασκαφική έρευνα.

Οδός Θεοτοκοπούλου 14 (Ο.Τ. 124, οικόπεδο Ν. Φώτη)

Το παραπάνω οικόπεδο (Εικ. 7-8) βρίσκεται στη συμβολή των οδών Κων. Παλαιολόγου και Θεοτοκοπούλου, στο νότιο τμήμα της αρχαίας πόλης. Στο ακίνητο προϋπήρχε τούρκικη οικία, η οποία κατεδαφίστηκε και κατόπιν η Υπηρεσία προχώρησε σε ανασκαφική έρευνα. Στο οικόπεδο χαράχθηκαν τέσσερα ανισκαφικά τετράγωνα, διαστ. 4×5 μ. Σύμφωνα με το ρυμοτομικό σχέδιο της αρχαίας Ρόδου, στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου διέρχεται η οδός Ρ39[35], όπως διαπιστώθηκε από τα οδοστρώματα που βρέθηκαν στις δοκιμαστικές τομές.

Κατά την ανασκαφική έρευνα του ακινήτου αποκαλύφθη-

34. Για το οικόπεδο Παναγιωτά, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 589-591.

35. Η Ρ39 είχε εντοπιστεί στα γειτονικά οικόπεδα Αϊβαλή, βλ. *ΑΔ* 19 (1964): Χρονικά, σ. 472, Φιλίππου· 21 (1966): Χρονικά, σ. 447, Δαμάσκου· 23 (1968): Χρονικά, σ. 433 και Ζαρίφη· 53 (1998): Χρονικά, σ. 935.

Εικ. 8. Ρόδος. Οδός Θεοτοκοπούλου 14. Γενική άποψη της ανασκαφής.

καν το δυτικό όριο και τα οδοστρώματα της αρχαίας οδού (Β.-Ν.), η οποία ερευνήθηκε σε πλάτος 2,50 και μήκος 9,80 μ., καθώς και υπολείμματα ελληνιστικής οικίας στα δυτικά της (2ος-1ος αι. π.Χ.). Το όριο της Ρ39 ήταν χτισμένο από μεγάλες λαξευμένες λιθοπλίνθους. Τα οδοστρώματα της οδού είχαν παραβιαστεί από τούρκικους βόθρους, από όπου συνελέγησαν πολλά όστρακα εφυαλωμένων αγγείων. Τομή στον αρχαίο δρόμο αποκάλυψε δέκα τουλάχιστον οδοστρώματα από τριμμένη λατύπη, ενώ στη νοτιοανατολική γωνία της ανασκαφής εντοπίστηκαν ακόμη πέντε οδοστρώματα, ψηλότερα από το επίπεδο των δαπέδων της οικίας, που μαρτυρούν ότι ο δρόμος συνέχισε να είναι σε χρήση και μετά την εγκατάλειψή της.

Δυτικά του δρόμου ερευνήθηκαν δύο χώροι με είσοδο στη δυτική πλευρά. Το κατώφλι της οικίας ήταν ενσωματωμένο στο κτιστό όριο της αρχαίας οδού, δηλαδή το όριο αποτελούσε και το δυτικό εξωτερικό τοίχο του σπιτιού. Το βορειότερο δωμάτιο (δωμάτιο Α) είχε εσωτερικές διαστάσεις 4,50×6,20 μ. Οι τοίχοι που το όριζαν ήταν χτισμένοι με μικρές πέτρες με επένδυση κονιάματος. Το δάπεδο ήταν από κουρασάνι και χοχλάκι με επίστρωση κονιάματος και υπόστρωμα από αργούς λίθους. Το δάπεδο επιστρώθηκε αρκετές φορές, επειδή παρουσιάζει καθίζηση και κατωφερική κλίση από Δ. προς Α. Στρώσεις καταστροφής με κεραμίδες που κάλυπταν το δωμάτιο αποτελούν ένδειξη ότι ο χώρος ήταν στεγασμένος. Τομές στο δάπεδο αποκάλυψαν ελληνιστικό αποθέτη της μέσης ελληνιστικής περιόδου (3ος-2ος αι. π.Χ.), που γέμισε λάκκο ανοιγμένο στον παρθένο πηλό της περιοχής. Στα τοιχώματα του λάκκου σώζονταν επτά άωτα κωνικά μινωικά κύπελλα, τα οποία αυξάνουν τον αριθμό των ευρημάτων της προσυνοικιστικής περιόδου της Ρόδου[36].

Ο νοτιότερος χώρος (δωμάτιο Β) ερευνήθηκε σε έκταση διαστάσεων 5,30×4,80 μ. Επειδή δεν βρέθηκε τοίχος που να το ορίζει στα δυτικά, υποθέτουμε ότι συνέχιζε κάτω από την όμορη οικοδομή. Το δάπεδό του ήταν από σκληρή στρώση λατύπης και ερμηνεύεται ως υπαίθριος χώρος (αυλή). Στη νότια πλευρά του αποκαλύφθηκε τμήμα δαπέδου από κουρασάνι με βοτσαλάκι και επίστρωση κονιάματος να πλαισιώνεται από χοχλάκι πολύ κατεστραμμένο. Επειδή τα δάπεδα αυτά βρέθηκαν σε χαμηλότερο επίπεδο από τη στρώση λατύπης, υποθέτουμε ότι ανήκουν σε παλαιότερη φάση χρήσης του χώρου. Η αυλή χωρίζεται από την είσοδο της οικίας με στενό διάδρομο (πλ. 1,50 μ.), που είχε δάπεδο από κουρασάνι και κομμένες λαβές αμφορέων. Η οικία χρονολογείται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο.

Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας τα αρχαία διατηρήθηκαν σε κατάχωση.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου (οικόπεδο Διακογεωργίου-Σπανού)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται στην καρδιά της σύγχρονης Ρόδου, αμέσως δυτικότερα μνημειώδους περίστυλου κτιρίου, που έχει ταυτιστεί με το δεύτερο γυμνάσιο της αρχαίας Ρόδου[37]. Προς Β. συνορεύει με παλαιότερη ανασκαφή, κατά την οποία είχε ερευνηθεί τμήμα οικίας[38].

Η ανασκαφή του παραπάνω οικοπέδου έφερε στο φως τη διασταύρωση των αρχαίων οδών Ρ30[39] και Ρ20α[40], καθώς και κτιριακά λείψανα που ανήκουν σε δύο οικοδομικά τετράγωνα δυτικά της Ρ30 και εκατέρωθεν της Ρ20α (Εικ. 9-10).

Η Ρ20α διέρχεται από το κέντρο του οικοπέδου, με κατεύθυνση Α.-Δ., και το χωρίζει σε δύο ισομεγέθη περίπου τμήματα. Το βόρειο όριο της οδού είναι κατεστραμμένο, διατηρείται ωστόσο η κοίτη θεμελίωσής του. Το νότιο όριό της, που χρονολογείται στα ελληνιστικά χρόνια, εντοπίστηκε 6,50 μ. περί-

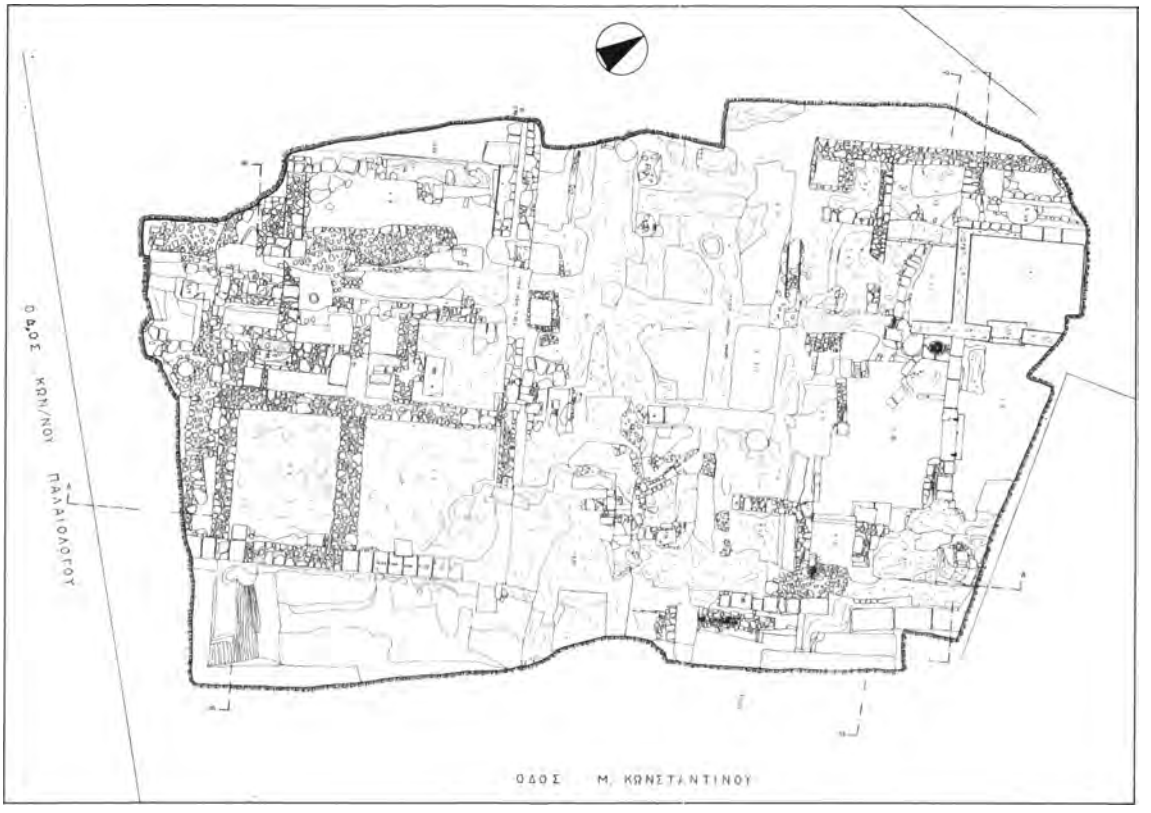
36. Για ανάλογα ευρήματα, βλ. Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, Παλαιά και νέα ευρήματα προ του συνοικισμού από την πόλη της Ρόδου, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 21-27. Το οικόπεδο Φώτη βρίσκεται στις υπώρειες χαμηλού λόφου στα νοτιοανατολικά της πόλης.

37. Μ. Φιλήμονος, Ένα νέο Γυμνάσιο στη Ρόδο και η μαρτυρία του Διοδώρου, XX, 100, 3-4, *L'antiquité classique* LVIII (1989), σ. 133 κ.ε.

38. Οικόπεδο Β. Ρούσσου (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου), βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 592-593.

39. Για την οδό Ρ30, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1084, έργα ΔΕΗ (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου)· 49 (1994): Χρονικά, σ. 771, οικόπεδο Νεοφύτου (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου-Βενετοκλέων και Καραϊσκάκη)· 44 (1989): Χρονικά, σ. 483, οικόπεδο Β. Μαστρομιχάλη - Γ. Βασιλάκη (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου 13-15)· 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593, έργα ΔΕΥΑΡ (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου)· 42 (1987): Χρονικά, σ. 592, οικόπεδο Β. Ρούσσου (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου).

40. Για την οδό Ρ20α, βλ. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 428, οικόπεδο Κούκουλα (πάρουδος Κοδριγκτώνος)· 20 (1965): Χρονικά, σ. 579, οικόπεδο Καΐκη - Λυρατζή - Στραγαλά (οδός Κων. Παλαιολόγου).

Εικ. 9. Ρόδος. Συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Κάτοψη της ανασκαφής.

που νοτιότερα. Κατά την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο διαπιστώθηκε διαπλάτυνση της οδού, κατά 0,70 μ. περίπου, με την αντικατάσταση του ελληνιστικού ορίου από έναν ισχυρότερο τοίχο. Δυστυχώς, μεταγενέστερες παραβιάσεις της Ρ20α δεν επέτρεψαν τον εντοπισμό των οδοστρωμάτων της σε μεγάλη έκταση ούτε του κεντρικού αποχετευτικού αγωγού της.

Ο χαμένος σήμερα κεντρικός αποχετευτικός αγωγός φαίνεται ότι αντικατέστησε ένα σύστημα μικρότερων παράλληλων κτιστών αγωγών σε βαθύτερο επίπεδο, οι οποίοι, μετά την κατασκευή του, συνέχισαν πιθανότατα να λειτουργούν ως δευτερεύοντες. Σε έναν από αυτούς, το νότιο τοίχωμα του οποίου ταυτίζεται με την ελληνιστική φάση του νότιου ορίου της Ρ20α, διοχετεύονταν με υπερχείλιση τα λύματα από ένα ορθογώνιο φρεάτιο, που αποκαλύφθηκε στο κατάστρωμα του αρχαίου δρόμου και σε επαφή με το νότιο όριό του. Το φρεάτιο (διαστ. 0,70×0,80, βάθ. 1,50 μ.) είναι λαξευμένο στο φυσικό βράχο, με τοιχώματα επενδεδυμένα από κατεργασμένες μικρές πωρόπετρες καλά αρμοσμένες μεταξύ τους και θεωρείται σύγχρονο με το ελληνιστικό νότιο όριο της Ρ20α.

Ακριβώς στη διασταύρωση των οδών Ρ20α και Ρ30 εντοπίστηκε μια μεγάλη υπόγεια δεξαμενή σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένη. Διατηρούνται μονάχα τμήματα της κλίμακας καθόδου και του κοιλώματος που σχημάτιζε στο κέντρο ο πυθμένας της για την καθίζηση ακαθαρσιών ή άλλων ιζημάτων. Η ύπαρξη της δεξαμενής σε αυτό το σημείο είναι πιθανόν να σχετίζεται με τη διακοπή της πορείας της Ρ20α, εξαιτίας της ύπαρξης του μνημειώδους αρχαίου γυμνασίου, το οποίο καταλάμβανε αρκετές insulae. Θα πρέπει λοιπόν να είχε προβλεφθεί εκτροπή της πορείας των υδρευτικών αγωγών της οδού με τη διοχέτευση του νερού σε αντίστοιχους αγωγούς της Ρ30. Την ανάγκη αυτή εξυπηρετούσε πιθανότατα η δεξαμενή, λειτουργώντας ως ενδιάμεσος υδρομαστευτικός σταθμός.

Η Ρ30, τον άξονα της οποίας ακολουθεί και η σύγχρονη οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου, βαίνει κατά μήκος του ανατολικού ορίου του οικοπέδου σε όλο του το μήκος. Έχουν αποκαλυφθεί το δυτικότερο τμήμα της οδού και το δυτικό της όριο, χτισμένο από διάτονους πώρινους γωνιόλιθους. Σε τομή που έγινε στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκαν 20 επάλληλα οδοστρώματα, που χρονολογούνται, κυρίως, στα ελληνιστικά και πρώιμα ρωμαϊκά χρόνια. Στο τμήμα της οδού βόρεια της διασταύρωσής της με τη Ρ20α εντοπίστηκε, επιπλέον, κτιστός αποχετευτικός αγωγός, ο οποίος προχωρά παράλληλα με το δυτικό όριό της. Στη βορειοανατολική γωνία του οικοπέδου, όπου ο φυσικός βράχος έχει υποστεί λατόμευση και βρίσκεται σε μεγαλύτερο βάθος, αποκαλύφθηκαν στον άξονα του δυτικού ορίου της Ρ30 τρεις ευμεγέθεις πώρινοι γωνιόλιθοι, οι οποίοι ανήκουν στην ισχυρή θεμελίωση της ελληνιστικής φάσης του ορίου.

Εικ. 10. Ρόδος. Συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Τα κτιριακά λείψανα που ανασκάφηκαν εντάσσονται σε δύο διαφορετικά οικοδομικά τετράγωνα και αποτελούν εκτεταμένα τμήματα δύο αρχαίων οικιών. Και στις δύο παρατηρούνται δύο τουλάχιστον κύριες οικοδομικές φάσεις, η αρχική, που χρονολογείται στον 3ο αι. π.Χ., και η τελική, που τοποθετείται στον 1ο αι. μ.Χ., όταν οι οικίες εγκαταλείφθηκαν εξαιτίας πυρκαγιάς. Ενδιάμεσα, ιδιαίτερα για τη νότια οικία, ξεχωρίζουν πολύ αποσπασματικά ίχνη πρόσθετων οικοδομικών φάσεων, που δεν βοηθούν στην εξαγωγή συμπερασμάτων για την κάτοψη του κτιρίου σε καθεμία από αυτές. Κοινό στοιχείο και για τις δύο οικίες αποτελεί η ευρεία χρήση των ωμών πηλοπλίνθων ως υλικού δόμησης, κυρίως για τα ανώτερα τμήματα των τοίχων της τελευταίας οικοδομικής φάσης, και η επένδυσή τους από καλής ποιότητας γραπτά και πλαστικά κονιάματα, πολυπληθή τεμάχια των οποίων βρέθηκαν διάσπαρτα στις επιχώσεις του οικοπέδου, ενώ άλλα σώζονται κατά χώραν στις καλά διατηρημένες ανωδομές των τοίχων της βόρειας οικίας.

Η νότια οικία καταλαμβάνει τη βορειοανατολική γωνία του οικοδομικού τετραγώνου που περικλείεται από τις οδούς Ρ20α, Ρ30, Ρ20-22[41] και Ρ30α[42] στα βόρεια, ανατολικά, νότια και στα δυτικά αντίστοιχα. Τα όρια των οδών Ρ20α και Ρ30 αποτελούν ταυτόχρονα και τους εξωτερικούς τοίχους του κτίσματος. Δυστυχώς, η οικοδόμηση μιας νεοκλασικής οικίας πάνω ακριβώς από τα αρχαία οικοδομικά λείψανα συνετέλεσε στην καταστροφή της πλειονότητας των τοίχων έως τη στάθμη θεμελίωσής τους, ενώ οι επιχώσεις που τους κάλυπταν ήταν ως επί το πλείστον διαταραγμένες. Για τους παραπάνω λόγους είναι πολύ δύσκολο να ξεχωρίσει η κάτοψη κάθε οικοδομικής φάσης. Από τα ανασκαφικά δεδομένα γνωρίζουμε, ωστόσο, ότι κατά την τελευταία οικοδομική φάση της οικίας έγιναν ριζικές ανακατασκευές στο κτίριο, με εγκατάλειψη των παλαιών ελληνιστικών τοίχων, χτίσιμο νέων και καινούρια διαρρύθμιση των χώρων, ενώ στις ενδιάμεσες φάσεις κάποιοι από τους ελληνιστικούς τοίχους φαίνεται ότι συνέχιζαν να βρίσκονται σε χρήση.

Η αρχική οικοδομική φάση αντιπροσωπεύεται από δύο παράλληλους τοίχους, με κατεύθυνση Β.-Ν., από τους οποίους διατηρείται μόνον η θεμελίωση (τχ 26 και 23). Η μεταξύ τους απόσταση φθάνει τα 4 μ. περίπου, ενώ ο ανατολικότερος (τχ 23) απέχει από το δυτικό όριο της Ρ30 8 μ. περίπου. Και οι δύο έχουν προσεγμένη τοιχοποιία από κατεργασμένες ορθογώνιες ή πολυγωνικές πωρόπετρες, καλά αρμοσμένες μεταξύ τους, όμοιες με αυτές που έχουν χρησιμοποιηθεί και για το χτίσιμο του αρχαιότερου νότιου ορίου της Ρ20α, ενώ καλύπτονταν από δάπεδα της τελευταίας οικοδομικής φάσης. Η θέση τους, όσον αφορά στην κάτοψη του κτίσματος και το μεγάλο σωζόμενο μήκος τους, υποδεικνύει ότι ανήκουν σε ομάδα των «διηνεκών» τοίχων, που ακολουθούν τους βασικούς αρχικούς άξονες σχεδιασμού του κτιρίου.

Σε ενδιάμεση οικοδομική φάση ανήκουν οι δύο συνεχόμενοι ορθογώνιοι χώροι (χώροι Α και Δ), πλ. 4,50 μ. περίπου, οι οποίοι καταλαμβάνουν το βορειοανατολικό τμήμα της οικίας, γιατί ο τοίχος που τους ορίζει από τα Δ. καλυπτόταν από δάπεδο της τελευταίας φάσης.

Στην τελευταία οικοδομική φάση, εκτός των ασύνδετων μεταξύ τους και αποσπασματικά σωζόμενων τμημάτων τοίχων, δαπέδων και ενός λίθινου κατωφλιού κατά χώραν στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου, ανήκει ένας επιμήκης ορθογώνιος χώρος (χώρος Β, διαστ. 2,90×6,50 μ.), το εσωτερικό του οποίου βρέθηκε γεμισμένο από ένα εκτεταμένο καμένο στρώμα καταστροφής με σπασμένα, χρηστικά ως επί το πλείστον, αγγεία. Μέσα σε αυτό βρέθηκαν και δύο μεγάλα ροδιακά χάλκινα νομίσματα των πρώιμων αυτοκρατορικών χρόνων, που χρονολογούν την καταστροφή στα τέλη του 1ου αι. μ.Χ. Η είσοδος στο δωμάτιο αυτό, που βρίσκεται στο κεντρικό τμήμα της δυτικής πλευράς του οικοπέδου, αμέσως νότια της Ρ20α, γινόταν από ένα άνοιγμα στη νοτιοανατολική γωνία του, ενώ το δάπεδό του ήταν κατασκευασμένο από ένα σκληρό ασβεστούχο στρώμα. Δάπεδο από το ίδιο υλικό κάλυπτε και τα ανατολικότερα δωμάτια της ίδιας οικοδομικής φάσης. Ανατολικά του παραπάνω χώρου υπήρχαν δύο ακόμη συνεχόμενοι χώροι ίδιου μήκους (6,50 μ.), που χωρίζονταν μεταξύ τους από ένα λεπτό τοιχίο, κατεύθυνσης Β.-Ν., το οποίο δεν διασταυρωνόταν ούτε με το βόρειο τοίχο τους (νότιο όριο Ρ20α) ούτε με το νότιο. Από αυτά τα δύο ανοίγματα στις γωνίες των δωματίων γινόταν η μεταξύ τους επικοινωνία.

Στα νότια των παραπάνω οικοδομικών λειψάνων και κάτω από την άσκαφη νότια παρειά του οικοπέδου διαγράφεται εκτεταμένο δάπεδο από εμφυτευμένες κεραμίδες σε πράσινο

41. Για την οδό Ρ20-22, βλ. *ΑΔ* 44 (1989): Χρονικά, σ. 493, οικόπεδο Φωτάκη (οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου)· 42 (1987): Χρονικά, σ. 593, Ε΄ Γυμνάσιο (οδός Υψηλάντη - Αυστραλίας και Δαμασκηνού), όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

42. Για την οδό Ρ30α, βλ. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 36, οικόπεδο Ν. Βογιατζή (οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου και Γαριβάλδη)· 20 (1965): Χρονικά, σ. 579, οικόπεδο Καΐκη - Αυρατζή - Στραγαλά (οδός Κωνσταντίνου Παλαιολόγου).

αργιλώδες χώμα, το οποίο σχετίζεται πιθανώς με υδρευτική ή λουτρική εγκατάσταση.

Η βόρεια οικία καταλαμβάνει τη νοτιοανατολική γωνία του αρχαίου οικοδομικού τετραγώνου, που περικλείεται από τις οδούς Ρ20α και Ρ30 στα νότια και ανατολικά και τις Ρ19α[43] και Ρ30α στα βόρεια και δυτικά αντίστοιχα. Με βεβαιότητα έχει εντοπιστεί το δυτικό όριό της, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 14,50 μ. περίπου από το δυτικό όριο της Ρ30[44]. Πρόκειται για προσεγμένο τοίχο, πλ. 0,60 μ., παρόμοιας τοιχοδομίας με εκείνη των ελληνιστικών τοίχων της νότιας οικίας. Ο τοίχος αυτός (τχ 32) λειτουργούσε ταυτόχρονα και ως αναλημματικός, αφού η γειτονική προς Δ. αρχαία οικία θεμελιωνόταν σε ψηλότερο επίπεδο. Ανάλογη αλλαγή επιπέδου παρατηρείται και στη θεμελίωση του βόρειου ορίου της Ρ20α, στο σημείο συμβολής του με τον παραπάνω τοίχο, η οποία τεκμηριώνεται και από τη στρωματογραφία. Λόγω της έντονης κατωφέρειας από Α. προς Δ., που η Ρ20α παρουσίαζε στο σημείο αυτό, μπορεί ίσως να υποτεθεί ότι η κυκλοφορία στο δρόμο διευκολυνόταν από κάποια μικρή κλίμακα.

Η κατάσταση διατήρησης της παραπάνω οικίας, όπου ξεχωρίζουν δύο κύριες οικοδομικές φάσεις, είναι ικανοποιητική. Σε αρκετά σημεία έχουν σωθεί τμήματα από τις ανωδομές των τοίχων σε μεγάλο ύψος, πράγμα σπάνιο για τις σωστικές ανασκαφές στην πόλη της Ρόδου. Επιπλέον, όπου οι τοίχοι δεν σώζονται, μπορεί με σχετική ασφάλεια να υποτεθεί η θέση και η πορεία τους.

Η διάρθρωση της οικίας ακολουθεί τα πρότυπα των ελληνιστικών οικιών, όπως είναι γνωστές από ανασκαφές στη Ρόδο και σε άλλα μέρη της Ελλάδας, σύμφωνα με τα οποία οι χώροι διημέρευσης διατάσσονται γύρω από μία αυλή[45].

Η είσοδος στην οικία γινόταν από τη Ρ30. Μέσω ενός μικρού προθαλάμου (χώρος XI, διαστ. 1,45×1,50 μ.), ο επισκέπτης εισερχόταν στην αυλή διαβαίνοντας μια δίφυλλη θύρα (Εικ. 11). Η ορθογώνια αυλή (χώρος III, διαστ. 5,10×6 μ. περίπου), όπως είναι διαμορφωμένη κατά την τελευταία οικοδομική φάση, δεν είχε περιστύλιο, όμως δεν είναι γνωστή η αρχική μορφή της. Τη βορειοδυτική γωνία της καταλαμβάνει ένα πηγάδι, κτιστό μόνον κατά το ανώτερο τμήμα του, στο οποίο αποστράγγιζαν μέσω ενός πήλινου αγωγού τα νερά από τη στέγη. Σε επαφή με την ανατολική πλευρά του πηγαδιού υπάρχει μια μικρή πεταλόσχημη δεξαμενή (διαστ. 1,10×1,40 μ.) με τοιχώματα επενδεδυμένα με κουρασάνι. Ο πυθμένας της, κατασκευασμένος από σπασμένο βότσαλο και καλυμμένος, επίσης, με κουρασάνι, παρουσιάζει έντονη κατηφορική κλίση προς ΝΑ., όπου, μέσω μιας οπής, το νερό διοχετευόταν σε έναν κτιστό αγωγό.

Από ένα άνοιγμα στο βόρειο τοίχο της αυλής μπορούσε κανείς να εισέλθει σε έναν επιμήκη ορθογώνιο χώρο (Χώρος II, διαστ. 3×5,50 μ.), ο οποίος λειτουργούσε ως προθάλαμος για δύο από τα κύρια δωμάτια του σπιτιού. Το βόρειο (διαστ. 4,80×5,50 μ.) ερευνήθηκε παλαιότερα κατά τη διάρκεια της σωστικής ανασκαφής του οικοπέδου Β. Ρούσου[46]. Το θυραίο άνοιγμα για την είσοδο σε αυτό βρίσκεται στον ίδιο άξονα με

Εικ. 11. Ρόδος. Συμβολή των οδών Μεγάλου Κωνσταντίνου και Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Η είσοδος της βόρειας οικίας από την οδό Ρ30. Άποψη από ΝΑ.

εκείνο της μεταυλείου θύρας στον προθάλαμο. Στο δυτικό τοίχο του προθαλάμου ανοίγεται η είσοδος για ένα δεύτερο, πολύ καλά διατηρημένο δωμάτιο (Χώρος I, διαστ. 3×3,90 μ.). Το λίθινο κατώφλι στην εισοδό του, το οποίο σώζεται κατά χώραν, όπως και αυτά του προθαλάμου και του βόρειου δωματίου, είναι διακοσμημένο στη βάση του με επάλληλα πλαστικά κυμάτια και υποστήριζε δίφυλλη θύρα. Το έκκεντρο θυραίο άνοιγμα, καθώς και οι διαστάσεις του δωματίου συνηγορούν στην ταύτισή του με πεντάκλινο ανδρώνα, παρά το γεγονός ότι δεν υπάρχει το χαρακτηριστικό διάζωμα στο δάπεδό του. Στο βόρειο τοίχο του (τχ 17) διατηρείται το κάτω τμήμα ενός ορθογώνιου παραθύρου, το οποίο ανοιγόταν σε διάδρομο που λειτουργούσε μάλλον ως φωταγωγός. Είναι ο μοναδικός τοίχος που σώζεται σε ύψος 1,60 μ., ενώ οι υπόλοιποι φθάνουν το 1 μ. περίπου. Όλοι είναι επιχρισμένοι με λευκό κονίαμα, που μιμείται ισόδομη τοιχοδομία με εγχάρακτους αρμούς, τονισμένους με ερυθρό χρώμα.

Νότια του παραπάνω δωματίου υπάρχουν δύο συνεχόμενοι ορθογώνιοι χώροι, στους οποίους η πρόσβαση ήταν δυνατή μάλλον απευθείας από την αυλή. Ο νοτιότερος (Χώρος VI,

43. Για την οδό Ρ19α, βλ. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 462, οικόπεδο Παν. Παπαναγιώτη (οδός Καναδά και Σκεύου Ζερβού)· 34 (1979): Χρονικά, σ. 428, οικόπεδο Δ. Χατζημιχάλη (οδός Πατριάρχου Αθηναγόρα 35) και σ. 426, οικόπεδο Σταύρου Λαού (οδός Αγίας Αναστασίας και Πελοποννήσου).

44. Για το υπολογιζόμενο πλάτος των αρχαίων ροδιακών οικιών και τη διαίρεση των οικοδομικών τετραγώνων, βλ. W. Hoepfner - E.L. Schwandner, *Haus und Stadt im klassischen Griechenland. Neubearbeitung. Wohnen in der klassischen Polis* I, München 1994, σ. 58-59. Επίσης, W. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens*, I, Stuttgart 1999, σ. 306-308.

45. Hoepfner (επιμ.), *Geschichte des Wohnens*, ό.π.

46. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 592, οικόπεδο Β. Ρούσου (οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου).

διαστ. 2,35×5,50 μ.) είναι σχεδόν ολοκληρωτικά κατεστραμμένος. Από ένα πολύ μικρό τμήμα της επένδυσης του κονιάματος που διατηρείται στο νότιο τοίχο του φαίνεται ότι η διακόσμησή του ήταν όμοια με εκείνη των τοίχων του Χώρου Ι.

Στο δωμάτιο που βρίσκεται μεταξύ των δύο παραπάνω χώρων (Χώρος VII, διαστ. 2,35×3 μ.) διατηρούνται κατά χώραν ο ορθοστάτης του βόρειου τοίχου και το βόρειο τμήμα του ανατολικού, σε ύψος 1 μ. περίπου. Οι ορθοστάτες είναι επιχρισμένοι με κονίαμα κυανού χρώματος και διακοσμημένοι κατά διαστήματα με κάθετες τριπλές εγχαράξεις. Η βάση του δυτικού τοίχου του δωματίου δεν σώζεται, όμως στη θέση της είχε βρεθεί πεσμένο σχεδόν κάθετα ένα μεγάλο τμήμα της ανωδομής του, αμέσως πάνω από τον ορθοστάτη, μήκ. 2,35 και ύψ. 1 μ. Η διακόσμηση αυτού του τμήματος περιλαμβάνει μία οριζόντια πολύχρωμη ζωφόρο, ύψ. 0,30 μ. περίπου, πλαισιωμένη με γραπτά πλαστικά κυμάτια και ταινίες, η οποία επιστέφεται από μίμηση ισόδομου συστήματος τοιχοποιίας σε συνθετότερη μορφή· οι αρμοί δηλώνονται με αβαθείς εισέχουσες ταινίες με κεντρική εγχάραξη, τονισμένες με κυανό χρώμα, που έρχεται σε αντίθεση με τη λευκή επιφάνεια των πλίνθων.

Ο Χώρος Ι και το δωμάτιο στα νότιά του (Χώρος VII), κατά την πρώτη οικοδομική φάση του κτίσματος, η οποία είναι σύγχρονη με την αρχική οικοδομική φάση της νότιας οικίας, πρέπει να εκτείνονταν μέχρι το δυτικό όριο του σπιτιού. Αργότερα οι διαστάσεις των ευρύχωρων αυτών δωματίων περιορίστηκαν για να εξοικονομηθεί ο απαραίτητος χώρος στα δυτικά τους για τη δημιουργία δύο μικρών αποθηκευτικών δωματίων (Χώροι ΙVα και ΙVβ), πλ. ±1,80 μ.

Κατά την τελευταία οικοδομική φάση, που αντιστοιχεί με τη φάση καταστροφής και εγκατάλειψης της οικίας στα τέλη περίπου του 1ου αι. μ.Χ., παρατηρείται συρρίκνωση του αύλειου χώρου από την επέκταση προς Β. των δωματίων στα νότια της αυλής (Χώροι XIV και IX). Πρόκειται για μια ομάδα επιμήκων ορθογώνιων χώρων, συμπεριλαμβανομένου και του Χώρου XIII, που δεν φαίνεται να επικοινωνούν άμεσα με το σπίτι αλλά απευθείας με τον αρχαίο δρόμο Ρ20α και λειτουργούσαν μάλλον ως καταστήματα.

Η καταστροφή της βόρειας οικίας πρέπει να είναι σύγχρονη με αυτήν της νότιας και να έγινε για τους ίδιους λόγους. Πιθανότερη κρίνεται η περίπτωση πυρκαγιάς, καθώς τα δάπεδα των νότιων κυρίως δωματίων καλύπτονταν από στρώματα μαύρου χώματος, ενώ οι επιφάνειές τους φέρουν έντονα ίχνη καύσης.

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ

Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα Δήμου: διαπλάτυνση οδού μπροστά στο σταθμό ΚΤΕΛ)

Με αφορμή εργασίες διαπλάτυνσης του δυτικού πεζοδρομίου της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου στο βορειότερο τμήμα της, μεταξύ των οδών Δημοκρατίας στα βόρεια και Βενετοκλέων στα νότια και απέναντι από το σταθμό του ΚΤΕΛ[47], πραγματοποιήθηκαν τέσσερις δοκιμαστικές τομές. Τα αρχαία εμφανίστηκαν σχεδόν αμέσως κάτω από την πλακόστρωση του πεζοδρομίου.

Η βορειότερη τομή (διαστ. 3×2,30 μ.) βρισκόταν σε απόσταση 78 μ. περίπου νότια της διασταύρωσης της Μεγάλου Κωνσταντίνου με την οδό Δημοκρατίας. Αποκαλύφθηκε γωνία δύο τοίχων χτισμένων με αργούς λίθους.

Στη δεύτερη τομή, σε απόσταση 4,80 μ. νότια της προηγούμενης, εντοπίστηκε τμήμα τοίχου κατεύθυνσης Α.-Δ., σε μήκος 2,10 μ. Το πλάτος του ήταν 0,95 μ. Βόρεια του τοίχου βρέθηκαν πεσμένες ορθογώνιες πωρόπλινθοι.

Στην τρίτη τομή (μήκ. 7,80 (Β.-Ν.) και πλ. 2,50 μ. (Α.-Δ.)), σε απόσταση 5 μ. νοτιότερα της προηγούμενης, αποκαλύφθηκε τοίχος σε μήκος 2,60, πλάτος 1,70 μ., κατεύθυνσης Α.-Δ. Ήταν χτισμένος με αργούς λίθους και συνδετικό υλικό και έμοιαζε με «ντουσεμέ». Στο βορειοανατολικό άκρο του βρέθηκε η βορειοδυτική γωνία δεξαμενής σε έκταση 0,74×0,28 μ., η οποία στα νότια εισχωρούσε κάτω από τον τοίχο. Σε απόσταση 0,65 μ. βορειότερα αποκαλύφθηκε η νοτιοδυτική γωνία δεύτερης δεξαμενής (σωζ. διαστ. 0,64×0,30, βάθ. 0,69 μ.), τη συνέχεια της οποίας προς τα Α. διέκοπτε νεότερος αγωγός. Επάνω στον τοίχο και νότιά του βρέθηκαν πεσμένες ορθογώνιες πωρόπλινθοι. Σε απόσταση 0,90 μ. νότιά του και σε επαφή με τη δυτική παρειά της τομής αποκαλύφθηκαν στο εσωτερικό λάκκου εννέα αμφορείς με ενσφράγιστες λαβές.

Τα παραπάνω λείψανα βρίσκονται δυτικά της οδού Ρ30, κατεύθυνσης Β.-Ν., το δυτικό όριο της οποίας έχει αποκαλυφθεί σε μεγάλο μήκος αμέσως ανατολικότερα, μέσα στα όρια της Μεγάλου Κωνσταντίνου[48].

Παράλληλα με τις παραπάνω τομές πραγματοποιήθηκε καθαρισμός βράχου από τη βλάστηση, ορατού σε απόσταση 8,60 έως 9 μ. δυτικά της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η κατώτερη ορατή επιφάνειά του βρισκόταν 1 μ. ψηλότερα από το επίπεδο της οδού Μεγάλου Κωνσταντίνου. Η επίχωση, που μεσολαβούσε μεταξύ αυτού και του χώρου των δοκιμαστικών τομών και κάλυπτε το κατώτερο τμήμα του, δεν αποχωματώθηκε. Ο βράχος ήταν κατακόρυφα λαξευμένος με κατεύθυνση από Β.-Ν. στην ανατολική του πλευρά σε ύψος 2,35 μ. Σε βάθ. -1,10 μ. από την ανώτερη επιφάνειά του είχαν λαξευθεί σε σειρά πέντε κόγχες, βάθ. 0,25 έως 0,30, πλ. 0,22-0,35 και ύψ. 0,35 μ. περίπου (Εικ. 12). Παρόμοιες κόγχες είναι γνωστές από υπαίθρια αγροτικά ιερά και χρησίμευαν συνήθως στην τοποθέτηση αναθημάτων. Οι κόγχες ίσως συνδέονται με το λαξευτό στο βράχο ιερό που αποκαλύφθηκε σε μικρή σχετικά απόσταση προς τα ΝΔ., στο γυμναστήριο του Βε-

47. Το σημείο της έρευνας βρίσκεται βορειοανατολικά της ανασκαφής, στο γυμναστήριο του Βενετόκλειου Γυμνασίου, βλ. *ΑΔ* 26 (1971): Χρονικά, σ. 535-539, Σχέδ. 1, Πίν. 550α-ε, και νοτιοανατολικά του οικοπέδου της ΚΥΠ, βλ. *ΑΔ* 25 (1970): Χρονικά, σ. 511-514, Σχέδ. 5, Πίν. 437α-ε.

48. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-593.

Εικ. 12. Ρόδος. Οδός Μεγάλου Κωνσταντίνου (έργα Δήμου: διαπλάτυνση οδού μπροστά στο σταθμό ΚΤΕΛ). Το μέτωπο του βράχου με τις λαξευτές κόγχες από Α.

νετόκλειου Γυμνασίου[49]. Το ιερό πρέπει να βρισκόταν σε φυσικό λόφο ή σε ψηλότερο προς τα Δ. άνδηρο, το οποίο διατηρείται έως σήμερα στο χώρο της Λέσχης Αεροπορίας και στο Βενετόκλειο Γυμνάσιο. Η μετάβαση στο ψηλότερο άνδηρο ή λόφο γινόταν από Β. με κλίμακα που αποκαλύφθηκε στην ανασκαφή του οικοπέδου της ΚΥΠ, μέσα στο πλάτος της οδού Ρ39β (κατεύθυνσης Β.-Ν.), στη διασταύρωσή της με τη Ρ17 (Α.-Δ.)[50] και από Α. με την κλίμακα που αποκαλύφθηκε, σε μικρή απόσταση νότια της ανασκαφής, μέσα στο πλάτος της οδού Ρ18 (Α.-Δ.), στη διασταύρωσή της με την οδό Ρ30[51].

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οδός Γρηγορίου Ε΄ (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τις εργασίες διάνοιξης ορύγματος για την τοποθέτηση αγωγού από τη Δημοτική Επιχείρηση Ύδρευσης και Αποχέτευσης Ρόδου στα βόρεια του αρχαιολογικού χώρου, όπου διατηρείται σημαντικό τμήμα της νότιας ελληνιστικής οχύρωσης της Ρόδου, και κάτω από το κατάστρωμα του δρόμου εντοπίστηκε, μέσα στα στενά όρια του ορύγματος, τμήμα του αρχαίου τείχους. Πρόκειται για την προς τα Α. συνέχεια του τμήματος της οχύρωσης που είχε έλθει στο φως με τις ιταλικές ανασκαφές του 1918[52]. Ανατολικότερα το τείχος έχει βρεθεί στο οικόπεδο Χατζηκαντάκη-Μαλλιάκα στην οδό Κλαυδίου Πέππερ[53]. Η σωζόμενη επιφάνεια του τείχους βρέθηκε κατά 1 μ. βαθύτερα από τη σημερινή επιφάνεια του δρόμου. Είναι και εδώ χτισμένο με μεγάλες ορθογώνιες πωροπλίνθους και σώζεται σε μέγιστο ύψος πέντε δόμων και μήκος (Α.-Δ.) 4 μ.

ΜΕΛΙΝΑ ΦΙΛΗΜΟΝΟΣ

Νεκρόπολη

ΔΥΤΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Οδός Απόλλωνος (οικόπεδο Γ. Αλβανάκη)

Συνεχίστηκε και περατώθηκε φέτος η ανασκαφική έρευνα στο παραπάνω οικόπεδο. Διαπιστώθηκε ότι το υστερορωμαϊκό-παλαιοχριστιανικό κτίριο καταλαμβάνει ολόκληρη την ανατολική πλευρά του οικοπέδου (Εικ. 13). Στην ανατολική πτέρυγα του κτιρίου διερευνήθηκαν τέσσερις χώροι, εκ των οποίων ο νοτιοανατολικός φέρει κλιμακωτά διαμορφωμένη κατασκευή και μικρά τοιχία αντιστήριξης, που θα μπορούσαν να είχαν χρησιμοποιηθεί για τη στήριξη ξύλινης κλίμακας ή κάποιας υπερυψωμένης ξύλινης κατασκευής. Στη δυτική πτέρυγα, η οποία δεν σώθηκε σε καλή κατάσταση, εκτός των δύο μεγάλων χώρων στα νοτιοδυτικά, οι υπόλοιποι πρέπει να ήταν στενόμακροι και να είχαν χρήση αποθηκευτική, όπως διαπιστώθηκε και από τα ευρήματα (τμήματα αποθηκευτικών αγγείων, βόθρο πίθου κατά χώραν κτλ.).

Πέρυσι είχαν ερευνηθεί δύο χώροι στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, ενώ φέτος η έρευνα αποκάλυψε τα λεγόμενα κεντρικά και βόρεια δωμάτια του κτιρίου. Αποσπασματικά αποκαλύφθηκαν οι δυτικοί χώροι του κτιρίου, ενώ από το βορειοανατολικό δωμάτιο με το πλακοστρωμένο δάπεδο δεν διατηρήθηκε ο βόρειος τοίχος. Η υστερορωμαϊκή-παλαιοχριστιανική οικία έχει χτιστεί κυρίως από αρχαίο ταφικό υλικό, που προήλθε από την περιοχή της δυτικής αρχαίας νεκρόπολης, μέσα στο χώρο της οποίας βρίσκεται. Περισυνελέγησαν πολλά τμήματα στηλών, οστεοθηκών, τμήματα βάσεων επιτύμβιων μελών, βωμοί, κιονίσκοι κτλ. Ορισμένα από τα επιτύμβια αυτά μέλη είναι ενεπίγραφα και διακοσμημένα. Όλα προέρχονται από τη διάλυση των τοίχων του κτιρίου, άλλα σχεδόν ακέραια και άλλα σε θραύσματα. Το στρώμα καταστροφής του κτιρίου, με μαύρο καμένο χώμα, πεσμένες κεραμίδες στέγης και ύστερη κεραμική (ραβδωτά και κτενωτά όστρακα, υστερορωμαϊκά ερυθροβαφή πινάκια κτλ.), εντοπίστηκε σε όλους τους χώρους. Επιπλέον, στο ανατολικό μεγάλο δωμάτιο, όπως επίσης στο βορειοδυτικό και το βορειοανατολικό χώρο, το στρώμα καταστροφής των πεσμένων πωροπλίνθων διαπιστώθηκε με πάχος έως 0,55 μ. (Εικ. 14), ενώ πάνω στο δάπεδο των δωματίων το καμένο στρώμα καταστροφής με κεραμίδες, όστρακα και άλλα

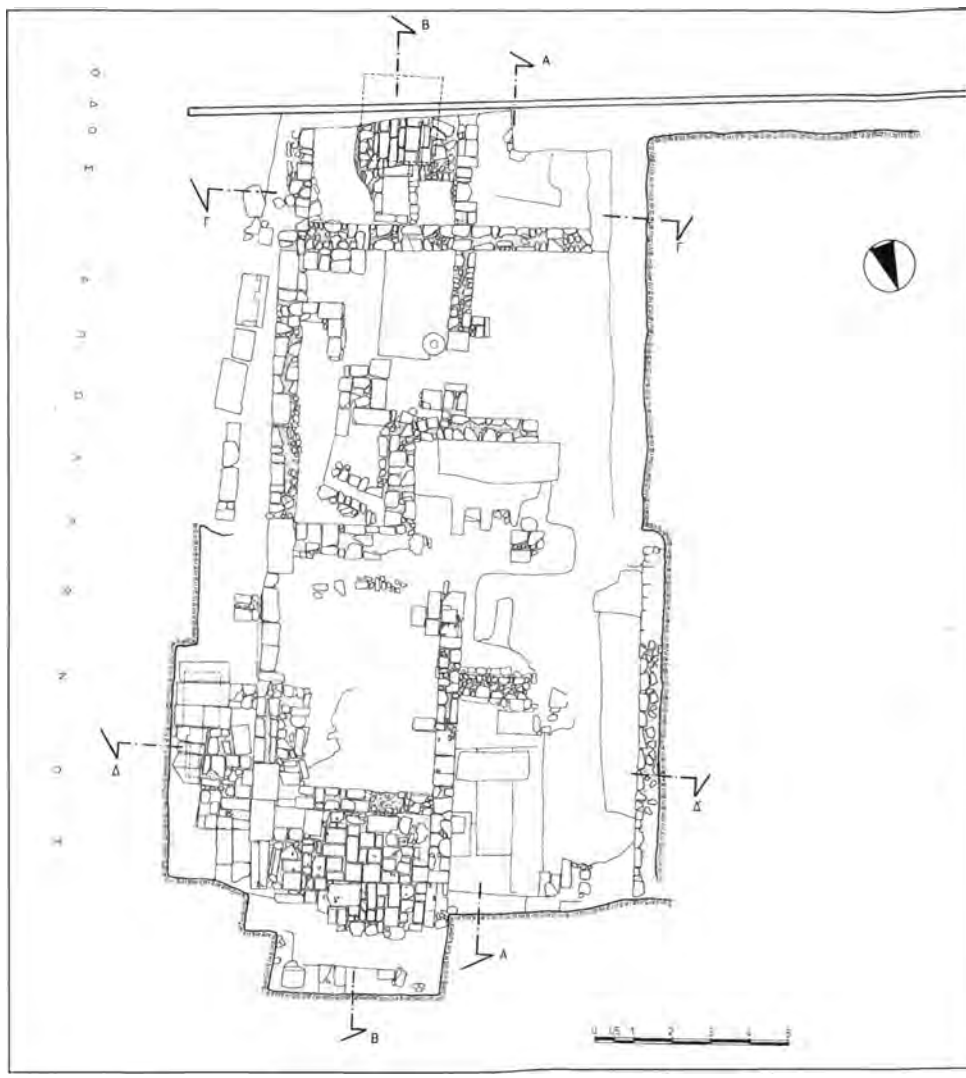
49. Βλ. υποσημ. 29. Σύμφωνα με την ανασκαφέα Η. Ζερβουδάκη πρόκειται ίσως για ιερό Κυβέλης.

50. Βλ. υποσημ. 29. Η οδός Ρ17 διέρχεται σε μικρή απόσταση βόρεια της βορειότερης τομής και η Ρ39β είναι η πρώτη προς Δ. παράλληλος της Ρ30.

51. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 591-592.

52. Βλ. *ClRh* I, 1928, σ. 44 κ.ε. και Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σ. 143-144, αριθ. 41.

53. Φιλήμονος-Τσοποτού, ό.π., σ. 144, αριθ. 42.

Εικ. 13. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Απόλλωνος. Κάτοψη της ανασκαφής.

μικρά αντικείμενα ήταν ιδιαίτερα έντονο, στοιχείο που επιβεβαιώνει την ολοκληρωτική καταστροφή του κτιρίου από φωτιά. Από την κεραμική αναφέρουμε όστρακα υστερορωμαϊκών αμφορέων, πινάκια ερυθροβαφή, παλαιοχριστιανικά λυχνάρια, χυτροειδή οικιακά αγγεία, τμήματα ρωμαϊκών γυάλινων αγγείων κτλ.

Στο βόρειο άκρο του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν μερικώς δύο δωμάτια, οι βόρειοι τοίχοι των οποίων δεν σώθηκαν. Μετά την αφαίρεση των στρωμάτων καταστροφής, διαπιστώθηκε η παρουσία πλακόστρωτων δαπέδων και στα δύο δωμάτια. Στο βορειοδυτικό δωμάτιο του κτιρίου το δάπεδο είχε στρωθεί με μικρές πωρόπλακες, ενώ στο βορειοανατολικό από τμήματα επιτύμβιων και αρχιτεκτονικών μελών από λάρτιο λίθο. Ορισμένα από τα μέλη αυτά ανήκουν σε βάσεις στηλών, άλλα φέρουν μικρές εντορμίες, ενώ μια τετράγωνη πλάκα φέρει επιγραφή (Εικ. 15). Το βορειοανατολικό δωμάτιο έχει δύο εισό-

Εικ. 14. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Απόλλωνος. Το βορειοανατολικό δωμάτιο με το πλακόστρωτο δάπεδο και τη στρωματογραφία της βόρειας πλευράς.

Εικ. 15. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Απόλλωνος. Άποψη του βορειοανατολικού δωματίου με το πλακόστρωτο δάπεδο.

Εικ. 16. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Απόλλωνος. Άποψη του εξωτερικού χώρου της υστερορωμαϊκής-παλαιοχριστιανικής οικίας με το βόθρο και τον αγωγό.

δους με μονολιθικά κατώφλια, μία στα ανατολικά και μία στα δυτικά, καθώς και ένα εσωτερικό άνοιγμα επικοινωνίας με το διπλανό κεντρικό δωμάτιο. Η ανατολική είσοδος πρέπει να οδηγούσε σε εξωτερικό χώρο του κτιρίου (αυλή), όπου η ανασκαφική έρευνα αποκάλυψε τμήμα λαξευμένου αγωγού (σωζ. μήκος 1,38, πλάτος 0,36 μ.) με κάλυψη από πωρόπλακες και επιτύμβια μέλη σε β΄ χρήση. Ο αγωγός έφερνε τα λύματα από το εσωτερικό του κτιρίου σε ορθογώνιο κτιστό βόθρο (τη λεγόμενη «κόπρο», διαστ. 1,25×0,87 μ.) με κάλυψη από μεγάλες πωροπλίνθους (Εικ. 16). Μια μεγάλη κεραμίδα είχε τοποθετηθεί στο στόμιο επαφής του αγωγού με το βόθρο.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου και κάτω από το δάπεδο του δωματίου του υστερορωμαϊκού-παλαιοχριστιανικού κτιρίου, αποκαλύφθηκε υπόγειος τετράγωνος τάφος, καμαροσκεπής, χτισμένος από μεγάλες ειργασμένες πωροπλίνθους και αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη (διαστ. 2,10×2,06, εσωτ. ύψ. 1,95 μ.). Τμήματα από κεραμίδια και χοντρό ασβεστοκονίαμα έχουν χρησιμοποιηθεί στο χτίσιμό του. Η είσοδός του στα βόρεια (διαστ. 0,90×0,70 μ.) οριοθετείται με χαμηλά τοιχάρια από τις τρεις πλευρές της και το δάπεδό της βρέθηκε 0,50 μ. ψηλότερα από το δάπεδο του τάφου. Την είσοδο του τάφου έφραζαν τρεις πλάκες, ενώ ακριβώς μπροστά από το εξωτερικό τμήμα της εισόδου βρέθηκε σφηνωμένο κατώφλι με δύο εντορμίες. Τις παραστάδες της εισόδου αποτελούν αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη από λάρτιο λίθο, εκ των οποίων το ένα αποτελεί τμήμα στήλης με τιμητική επιγραφή. Μπροστά ακριβώς από το εσωτερικό της εισόδου βρέθηκε ακέραιος ενεπίγραφος βωμός με βούκρανα και γιρλάντες. Πάνω από το δάπεδο του τάφου (βάθος -1,87 μ. από την οροφή) αφαιρέθηκαν πολλά οστά σε καλή κατάσταση διατήρησης. Άλλα ευρήματα δεν υπήρχαν, ενώ το χτίσιμο του τάφου παραπέμπει στην υστερορωμαϊκή περίοδο.

Τμήμα του υστεροελληνιστικού νεκροταφείου της περιοχής ανασκάφηκε κάτω από τα δάπεδα των δυτικών-βορειοδυτικών χώρων του κτιρίου. Συγκεκριμένα, στη δυτική πλευρά του κτιρίου και στο κεντρικό δωμάτιο εντοπίστηκαν και αφαιρέθηκαν δύο ταφικές υδρίες, που είχαν τοποθετηθεί σε λάκκους, ερευνήθηκαν τρεις ταφικές θήκες με τεφροδόχα αγγεία και δύο ρηχοί λακκοειδείς τάφοι. Δίπλα στο δυτικό μεγάλο αναλημματικό τοίχο (τχ 1) αποκαλύφθηκε ακανόνιστος τετράπλευρος λάκκος, όπου είχαν συγκεντρωθεί πολλά οστά μαζί, πιθανότατα από κατεστραμμένους τάφους. Τα κτερίσματα (μυροδοχεία κυρίως, πινάκια, φιάλες κτλ.) χρονολογούν τις παραπάνω ταφές στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Επίσης, στη νοτιοδυτική άκρη του παραπάνω χώρου, δίπλα στο νότιο τοίχο του αποκαλύφθηκε μεγάλος, ακανόνιστα ορθογώνιος, λακκοειδής τάφος (Τ2, διαστ. 3×0,85-0,90 μ.), ο οποίος περιείχε πήλινα αγγεία που καλύπτουν χρονολογικά τη χρήση του τάφου από τον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. έως το τελευταίο τέταρτο του 3ου αι. π.Χ. (μυροδοχείο, φιαλίδιο, μελαμβαφή πινάκια και τμήματα όλπης πρώιμου τύπου). Επιπλέον, στον ίδιο τάφο βρέθηκαν δύο τεφροδόχα αγγεία· πρόκειται για ένα μελαμβαφή ραβδωτό αμφορέα με πώμα (Π22094α-β) και μία υδρία με γραπτή διακόσμηση από φυτικά θέματα και γιρλάντες (Π22092). Ίχνη υφάσματος διασώθηκαν σε ορισμένα από τα καμένα οστά που περιέχονταν στον αμφορέα.

Τέλος, στο βορειοδυτικό άκρο του κτιρίου, κάτω από το δάπεδο του χώρου, αποκαλύφθηκε μεγάλος ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος με επένδυση ασβεστοκονιάματος στις πλευρές του (Τ3, διαστ. 2,57×0,90 μ.). Από την κάλυψή του σώζεται μία τεράστια πωρόπλινθος, καθώς και η κάθετα τοποθετημένη πλάκα που έφραζε τη νότια πλευρά του. Ο τάφος βρέθηκε μπαζωμένος και διαταραγμένος. Όστρακα μεγάλων αγγείων και αρκετά μυροδοχεία βρέθηκαν σε επίχωση λατύπης με πεταμένες πέτρες από το εσωτερικό του τάφου πριν την ταφική επίχωση του δαπέδου (βάθος 1,10 μ. από την αρχή του τάφου). Επίσης, αρκετά οστά και τμήματα αγγείων βρέθηκαν διασκορ-

πισμένα εξωτερικά, βόρεια του τάφου. Στο εσωτερικό του τάφου και στη νότια πλευρά του αποκαλύφθηκαν συσσώρευση οστών και δύο τουλάχιστον κρανία. Από τα κτερίσματα του τάφου 3 αναφέρουμε έναν αποσπασματικό οξυπύθμενο αμφορίσκο, τρία ατρακτόσχημα μυροδοχεία, μία ακέραιη και μία αποσπασματική όλπη, μία αποσπασματική λάγυνο, καθώς και έναν οστέινο σωλήνα με χάλκινο στόμιο. Τα ευρήματα χρονολογούνται κυρίως στο α' μισό του 2ου αι. π.Χ.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Οδός Καμείρου (Ο.Τ. 304Α, οικόπεδο Χρ. και Κ. Παπαπαύλου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται μεταξύ των οδών Καμείρου και Απόλλωνος, στο λόφο του Αγίου Στεφάνου, και αποτελεί τμήμα της δυτικής νεκρόπολης της ελληνιστικής Ρόδου[54].

Συνολικά ερευνήθηκαν 87 θήκες για οστεοθήκες ή τεφροδόχους υδρίες, λαξευτές ή κτιστές, και 21 τάφοι, από τους οποίους οι περισσότεροι λαξευτοί λακκοειδείς ή κτιστοί κιβωτιόσχημοι και ένας καλυβίτης. Η στέγαση των περισσότερων, όταν σωζόταν, ήταν συνήθως από οριζόντια τοποθετημένες καλυπτήριες, και σε μία περίπτωση δίριχτη. Τρεις από τους τάφους ήταν κτιστοί κιβωτιόσχημοι, οι δύο κατασκευασμένοι πάνω στις καλυπτήριες αρχαιότερων λαξευτών, ενώ ένας λαξευτός λακκοειδής είχε επαναχρησιμοποιηθεί κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Δύο συγκροτήματα κτιστών θαλαμοειδών τάφων, στη μία περίπτωση τριών παρατακτικών και στην άλλη δύο δίχωρων παρατακτικών με κοινό προθάλαμο, είχαν κατασκευαστεί μέσα σε όρυγμα και στεγάζονταν, τουλάχιστον εν μέρει, από τη λαξευμένη θόλο. Υπήρχαν, επίσης, δύο επιμήκη ορύγματα, όπου θα πρέπει να είχαν τοποθετηθεί τεφροδόχα αγγεία.

Το ανασκαφικό σκάμμα, το οικοδομήσιμο δηλαδή τμήμα του οικοπέδου, χωρίζεται σε τρεις χώρους από δύο, λαξευμένα στο βράχο χαμηλά τοιχία με κατεύθυνση Β.-Ν. (Εικ. 17-18). Τα τοιχία αυτά είναι πιθανώς αρχαιότερα της ταφικής χρήσης του χώρου και σχετίζονται με παλαιότερη αγροτική εκμετάλλευση, όπως και τα δύο λαξευτά φρεάτια που εντοπίστηκαν στο οικόπεδο, το ένα από τα οποία υπερκαλύπτεται από ταφικές κατασκευές.

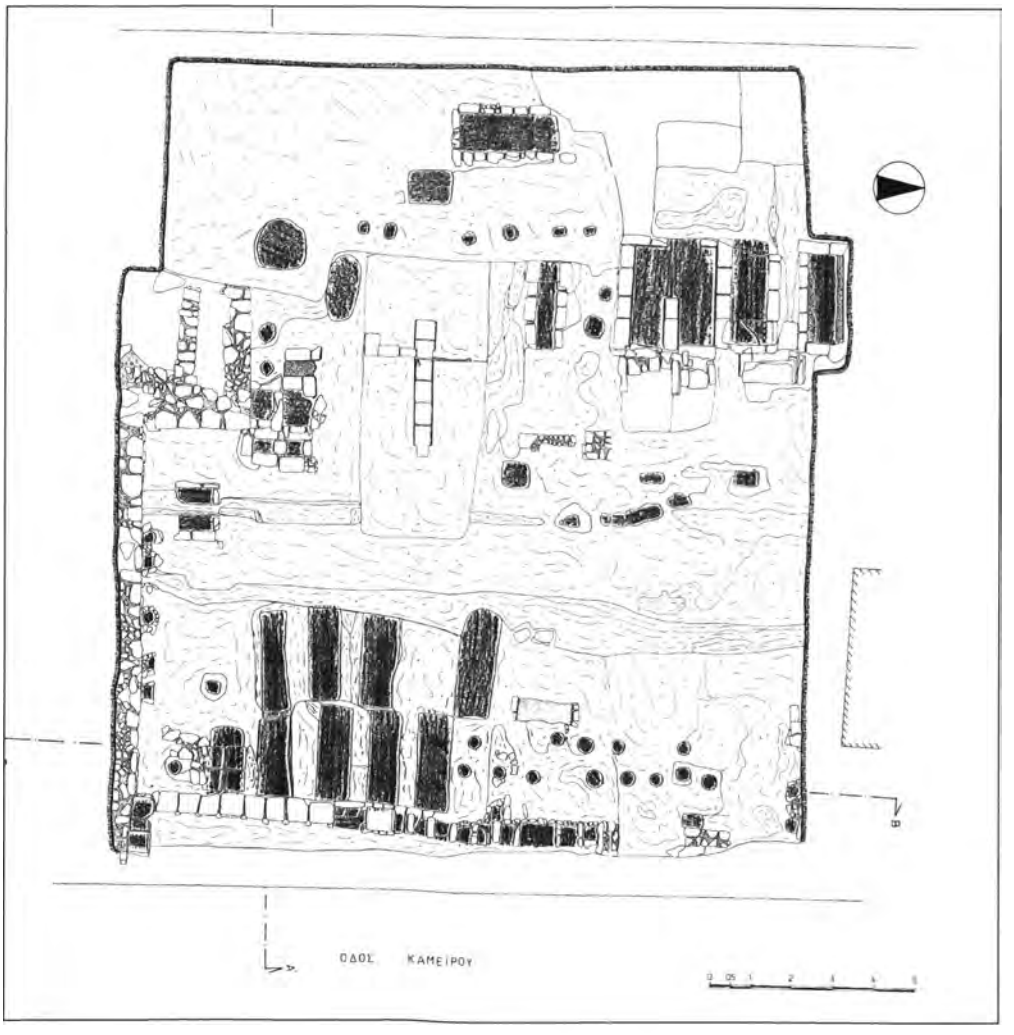
Στο μέσον της δυτικής πλευράς του δυτικού χώρου αποκαλύφθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με κατεύθυνση Α.-Δ. (Τ1, διαστ. 2,40×1 μ.), που βρέθηκε συλημένος. Στα ανατολικά του και σε διάταξη Β.-Ν. αποκαλύφθηκε σειρά από έξι λαξευτές θήκες κυκλικής διατομής (Θ12, 13, 14, 15, 19 και 20) με διάμετρο 0,26-0,44 και βάθος 0,50 μ. περίπου. Οι θήκες βρέθηκαν ακάλυπτες και μόνον η Θ 15 περιείχε τεφροδόχο υδρία, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκε χάλκινο κάτοπτρο. Μαζί με τις λαξευτές κυκλικές θήκες 55α, 56α και 57α, που βρίσκονται στα ανατολικά σε διάταξη Α.-Δ., υπερκαλύπτονταν πιθανώς από κτιστή κατασκευή, αν κρίνουμε από το παράδειγμα των δύο άλλων ομάδων λαξευτών θηκών που ερευνήθηκαν στο οικόπεδο. Οι θήκες 55α και 56α περιείχαν κατά χώραν τεφροδόχα αγγεία, στο ένα από τα οποία βρέθηκε χάλκινο κάτοπτρο και σιδερένιο ψαλίδι. Αμέσως νότια ερευνήθηκε επίμηκες λαξευτό όρυγμα (Θ17/Τ21, με διαστάσεις 1,60×0,50 μ.) με κτιστή επένδυση στις δύο μακρές πλευρές, που διατηρούσε την τελευταία προς τα Δ. καλυπτήρια πλάκα. Πρόκειται πιθανώς για ταφικό όρυγμα που είχε κατασκευαστεί για την τοποθέτηση οστεοδόχων αγγείων. Στο εσωτερικό του, ωστόσο, και μάλιστα κάτω από την κτιστή επένδυση, βρέθηκαν μόνον τέσσερα μυροδοχεία, από τα οποία το ένα βολβόσχημο και τα τρία ατρακτόσχημα[55] (Π22503). Στη βορειοδυτική γωνία του ορύγματος, εκτός της κτιστής επένδυσης της βόρειας μακράς πλευράς, βρέθηκε τεφροδόχος υδρία (Θ16).

Στο βόρειο τμήμα του δυτικού χώρου ερευνήθηκε συστάδα τριών κτιστών τάφων, μέσα σε κοινό θαλαμοειδές όρυγμα (Τ7, 8 και 8α/18). Οι Τ8 και 8α/18 ήταν κτιστοί θαλαμωτοί, επενδεδυμένοι με κονίαμα. Η είσοδός τους, στην ανατολική στενή πλευρά, είχε σφραγιστεί με δύο πωρόπλακες που εφάρμοζαν σε λαξευτή εγκοπή, από τις οποίες η πάνω είχε αφαιρεθεί κατά τη σύληση. Ενιαίος λαξευτός προθάλαμος με δάπεδο που κατηφόριζε προς Δ. έδινε πρόσβαση στην είσοδο των τάφων. Ο Τ7, κτιστός κιβωτιόσχημος χωρίς επένδυση από κονίαμα, ήταν προσβάσιμος μάλλον μέσα από τον Τ8, από τον οποίο χωριζόταν με μεσοτοιχία. Στον Τ7 βρέθηκαν δύο ολπίσκες και τρία μυροδοχεία με ώμο, του 3ου και 2ου αι. π.Χ. Στο εσωτερικό του Τ8 βρέθηκαν τοποθετημένα παράλληλα με τη βόρεια μακρά πλευρά ολπίσκες και μυροδοχεία μελαμβαφή, που χρονολογούν τη χρήση του τάφου στα μέσα του 3ου έως το β' μισό του 2ου αι. π.Χ. Στον Τ8α/18 βρέθηκαν τρεις οστεοθήκες, η μία από τις οποίες περιείχε μαζί με την καύση τρία κελύφη μυδιού με κόκκινο χρώμα εσωτερικά, διάτρητα, καθώς και σπόνδυλο ψαριού, και μυροδοχείο βολβοειδές. Βόρεια του Τ7 αποκαλύφθηκε τάφος, εν μέρει λαξευτός, εν μέρει κτιστός (Τ6, διαστ. 2,15×0,85 μ.). Ήταν παράλληλος προς τον Τ7 αλλά σε χωριστό λαξευτό όρυγμα. Οι μακρές πλευρές του συνέκλιναν προς τα κάτω, δίνοντάς του σχήμα σκαφοειδές, και έφερε εσωτερικά κονίαμα.

Σε μεταγενέστερη φάση κατασκευάστηκαν ανατολικά των Τ8, 8α/18 και σε επαφή με την είσοδό τους οι κτιστές κιβωτιόσχημες θήκες 10 και 11/18 – η οποία είναι διώροφη – ενώ ανατολικά του Τ7 η θήκη Τ3 (διαστ. 0,94×0,61×0,46 (ύψος) μ.). Οι

54. Νότια του οικοπέδου Παπαπαύλου έχει ερευνηθεί το οικόπεδο Πιπίνου, έκθεση της ανασκαφής του οποίου περιλαμβάνεται στο *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1085. Μεταξύ των οικοπέδων Παπαπαύλου και Πιπίνου ερευνήθηκε αργότερα το οικόπεδο Κολιάδου, η ανασκαφική έκθεση του οποίου πρόκειται να δημοσιευθεί στα Χρονικά του 2004, συμπληρώνοντας την εικόνα του τμήματος αυτού της δυτικής νεκρόπολης.

55. Βλ. Α. Γιαννικουρή - Β. Πατσιαδά - Μ. Φιλήμονος, Ταφικά σύνολα από τις νεκροπόλεις της Αρχαίας Ρόδου, *Α΄ΕλλΚερ*, Ιωάννινα 1989, σ. 63-85, πίν. 1-32ν.

Εικ. 17. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Χρ. και Κ. Παπαπαύλου. Κάτοψη της ανασκαφής.

Εικ. 18. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Χρ. και Κ. Παπαπαύλου. Άποψη της ανασκαφής από Δ.

θήκες αυτές βρέθηκαν συλημένες. Ήταν υπέργειες και πιθανώς διαμορφωμένες εξωτερικά ως βωμοί-τράπεζες.

Δυτικά του παραπάνω ταφικού συγκροτήματος αποκαλύφθηκε επίμηκες ταφικό όρυγμα ακανόνιστου σχήματος, που περιείχε δύο τεφροδόχους υδρίες και δύο οστεοθήκες.

Στο κέντρο περίπου του δυτικού χώρου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο ταφικό όρυγμα, μέσα στο οποίο είχε κατασκευαστεί ταφικό συγκρότημα από δύο παράλληλους δίχωρους κτιστούς θαλαμωτούς τάφους, με προσανατολισμό Α.-Δ. (Τ15/15α και 16-17). Το ανατολικό τμήμα του ορύγματος, το λαξευτό δάπεδο του οποίου κατηφόριζε προς Δ., λειτουργούσε ως ενιαίος προθάλαμος. Τους τάφους χώριζε μεσοτοιχία από λαξευμένους πωρόλιθους με επένδυση από κονίαμα, ενώ στη δυτική πλευρά των θαλάμων το κονίαμα κάλυπτε κατευθείαν το λαξευμένο βράχο του ορύγματος. Λαξευμένες εγκοπές στις πωροπλίνθους της μεσοτοιχίας για την εφαρμογή πλακών δηλώνουν ότι, μετά την ταφή στους εσωτερικούς θαλάμους Τ15α και 17, τα στόμια σφραγίζονταν και στη συνέχεια γινόταν χρήση των

εξωτερικών θαλάμων Τ15 και 16, οι οποίοι σφραγίζονταν με τη σειρά τους. Στον εξωτερικό θάλαμο Τ15 βρέθηκαν τα μετατοπισμένα οστά δύο ατόμων, θραύσμα οστεοθήκης, τεφροδόχος κάλπη, ολπίσκη, μυροδοχείο με ώμο, τετράγωνο κάτοπτρο και τρία νομίσματα, ενώ στον εσωτερικό θάλαμο Τ15α χάλκινος δίσκος κατόπτρου, ολπίσκη και βελόνα. Αντίστοιχα, στον εξωτερικό θάλαμο Τ16 βρέθηκαν οστεοθήκη, κρανίο, δύο κάλπες, χάλκινο κομβίο, χάλκινος δακτύλιος, χάλκινος δίσκος κατόπτρου, τρία μυροδοχεία και ολπίσκη, ενώ στον εσωτερικό θάλαμο Τ17 πυραμιδική αγνύθα και πρώιμο μυροδοχείο μελαμβαφές. Στη βορειοδυτική γωνία του ορύγματος βρέθηκαν ακόμη κάλπες και υδρίες και μεγάλο πινάκιο (Π22354), σε θήκες ανοιγμένες στην επίχωση, καθώς και ανακομιδή κρανίου πάνω στο βράχο, καλυμμένη με το ανεστραμμένο κάτω ήμισυ υδρίας.

Κατά μήκος της νότιας πλευράς του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τοίχος σωζόμενου μήκους 11,75 μ. (τχ 13), ο οποίος στην ανατολική του πλευρά καταστράφηκε κατά τη διάνοιξη της οδού Καμείρου, ενώ στη δυτική του άκρη σχηματίζει γωνία με άλλο τοίχο, (τχ 4), μήκ. 2,60 μ., ο οποίος αποτελεί την ανατολική πλευρά πειόσχημης κατασκευής. Βόρεια και σε επαφή με αυτήν αποκαλύφθηκε κτιστή κατασκευή, μέσα στην οποία ήταν εντοιχισμένες κτιστές κιβωτιόσχημες θήκες (Θ1 έως 5). Κάτω από την κατασκευή ερευνήθηκαν οι θήκες Θ72 και Θ73, λαξευτές, κυκλικής διατομής, σφραγισμένες με καλυπτήριες, επάνω στις οποίες εδραζόταν η υπέργεια κτιστή κατασκευή. Η κατασκευή εδραζόταν, επίσης, στη νοτιοανατολική της γωνία σε προϋπάρχον φρεάτιο, ενώ δεύτερο φρεάτιο εντοπίστηκε σε απόσταση 2 μ. δυτικά από αυτή. Βορειοδυτικά της κατασκευής ερευνήθηκε λαξευμένος χώρος ωοειδούς σχήματος και διαστάσεων 1,80×0,75 μ., με προσανατολισμό Α.-Δ., χωρίς όμως να δώσει ευρήματα.

Συστάδα τεσσάρων ορθογώνιων θηκών (Θ7, 9, 50 και 51, με κατεύθυνση Β.-Ν., διαστ. 0,40×1 μ. περίπου) εντοπίστηκε σε παρατακτική διάταξη στο μέσον της νότιας πλευράς του σκάμματος. Για την κατασκευή τους είχαν εν μέρει καταστραφεί τα δύο λαξευμένα τοιχία που διασχίζουν το σκάμμα με κατεύθυνση Β.-Ν. Η Θ9 περιείχε οστεοθήκη ενεπίγραφη, συλημένη.

Σειρά προχειροκτισμένων θηκών τετράγωνου ή ελλειψοειδούς σχήματος είχε κατασκευαστεί σε επαφή με τον τοίχο τχ 13 του νότιου ορίου του σκάμματος (Θ60, 64 έως 71). Στη Θ60 βρέθηκε υδρία, η οποία περιείχε, εκτός από την καύση, σιδερένιο δαχτυλίδι και χάλκινο νόμισμα. Τεφροδόχοι υδρίες βρέθηκαν, επίσης, στις Θ64, 66, 70 και 71.

Τον ανατολικό χώρο του σκάμματος ορίζει από Α. κατασκευή, συνεχούς σωζ. μήκ. 10,90 μ.[56], που περιλαμβάνει μια σειρά από 20 θήκες-loculi (Θ24, 25, 27, 33 έως 49), η οποία εξωτερικά θα πρέπει να ήταν διαμορφωμένη ως πόδιο ή κρηπίδωμα, όπως φαίνεται από το λαξευμένο κυμάτιο στην ανατολική πλευρά της επάνω επιφάνειας των καλυπτηρίων, όπου αυτό σώζεται. Η όψη του ποδίου αυτού ήταν λοιπόν η ανατολική, όπου και τα στόμια των θηκών. Η όψη αυτή θα πρέπει να διακοπτόταν από εγκάρσιες παρόμοιες κατασκευές, όπως φαίνεται στη νοτιοανατολική άκρη της κατασκευής, όπου η Θ49 συνεχίζεται από τις Θ61 και 62, με διάταξη Α.-Δ. και στόμιο προς Β. Άλλα σημεία συμβολής με παρόμοιες σειρές θηκών θα πρέπει να υπήρχαν στη θέση της θήκης 40/41 και της θήκης 27 ή των επιμήκων θηκών-τάφων 24-25, δημιουργώντας έτσι επιμέρους χώρους (περιβόλους;), μήκ. 5 μ. περίπου, στο χώρο ανατολικά του οικοπέδου, οι οποίοι δυστυχώς καταστράφηκαν κατά την παλαιά διάνοιξη της οδού Καμείρου. Οι θήκες ήταν κατασκευασμένες από κάθετα τοποθετημένες πωρόπλακες στη βόρεια και νότια πλευρά, ενώ η πίσω δυτική πλευρά ήταν προχειρότερα χτισμένη με μικρούς πωρόλιθους. Το στόμιο στην ανατολική πλευρά ήταν στις μισές περίπου θήκες ακόμη σφραγισμένο με πωρόπλακα, η οποία όμως δεν εφάρμοζε καλά, πράγμα που ίσως δηλώνει ότι μόνον το ανώτερο τμήμα της επάνω καλυπτήριας με το λαξευμένο κυμάτιο στην ανατολική πλευρά ήταν υπέργειο και ορατό. Οι Θ42, 43, 44 και 46 είχαν συληθεί από τη δυτική (πίσω) πλευρά. Από τις ασύλητες θήκες, η Θ39 περιείχε υδρία και αλάβαστρο, η Θ45 υδρία, η Θ47 οστεοθήκη με σιδερένιο δαχτυλίδι, η Θ48 υδρία και η Θ49 υδρία με ασκό τύπου guttus ως πώμα. Ασύλητες βρέθηκαν, επίσης, οι Θ61 και 62, στην εγκάρσια κατασκευή νοτιοανατολικά, οι οποίες έδωσαν οστεοθήκη και υδρία αντίστοιχα . Οι δύο αυτές θήκες είχαν κατασκευαστεί χρησιμοποιώντας τον τχ 13 ως πίσω τοίχωμα. Το λαξευμένο κυμάτιο συνεχίζεται και στη βόρεια πλευρά της επάνω επιφάνειας της καλυπτήριας των θηκών αυτών. Το υπέργειο τμήμα του ποδίου θα πρέπει να έφερε επένδυση κονιάματος.

Βορειοδυτικά του σωζόμενου συνεχούς τμήματος του ποδίου και ανατολικά των θηκών Θ52 και 53 βρέθηκε κυλινδρικό διάτρητο cippus από πωρόλιθο.

Σε επαφή με τη δυτική πίσω πλευρά του ποδίου κατασκευάστηκε μία σειρά μεμονωμένων τετράγωνων ή ελλειπτικών θηκών (Θ23, 28, 30, 32). Οι θήκες αυτές ήταν πρόχειρα χτισμένες από μικρούς αργούς πωρόλιθους. Οι τρεις από αυτές βρέθηκαν ασύλητες και περιείχαν τεφροδόχους υδρίες.

Το βορειοανατολικό τμήμα του ανατολικού χώρου καταλαμβάνει κτιστή κατασκευή που ορίζεται από τους τχ 9/12 και 6α/11 με κατεύθυνση Β.-Ν., καθώς και τους εγκάρσιους τχ 10 και 6, η οποία θα πρέπει να ήταν υπέργεια και μάλλον διαμορφωμένη εξωτερικά ως τράπεζα ή εξέδρα. Εντοιχισμένες εδώ βρέθηκαν οι κτιστές θήκες Θ21, 22, 26, 29, 31, καθώς και ορθογώνια κατασκευή με προσανατολισμό Β.-Ν., επενδεδυμένη με κονίαμα, η οποία αποτελεί μάλλον μεταγενέστερη δεξαμενή. Η Θ26 περιείχε υδρία και ήταν σφραγισμένη με καλυπτήρια. Οι Θ21 και 22 ήταν ορθογώνιες κιβωτιόσχημες και μεγαλύτε-

56. Εάν συμπεριλάβουμε και τις Θ54 και 55, που σώζονται αποσπασματικά βορειότερα στην ίδια ευθεία, το σωζόμενο μήκος του κρηπιδώματος φθάνει τα 14 μ.

ρες από τις άλλες (διαστ. 0,71×0,80×0,48 μ.). Η Θ21 περιείχε 11 μυροδοχεία, από τα οποία το ένα βολβόσχημο και τα υπόλοιπα ατρακτόσχημα, ενώ η Θ22 27 μυροδοχεία.

Μετά την αφαίρεση των παραπάνω κτιστών κατασκευών αποκαλύφθηκε συστάδα από 15 κυκλικές λαξευτές θήκες (Θ72 έως 86), διατεταγμένες σε δύο παράλληλες σειρές με κατεύθυνση Β.-Ν., κάτω από τους τχ 9/12 και 6α/11 (Εικ. 18). Οι μισές περίπου ήταν σφραγισμένες με καλυπτήρια πωρόπλακα. Οι Θ76 και 82 βρέθηκαν άδειες, ενώ οι υπόλοιπες περιείχαν τεφροδόχους υδρίες. Η καύση της υδρίας της Θ78 περιελάμβανε οστέινους δακτυλίους, χρυσές σφαιρικές ψήφους, οστέινη βελόνα ή περόνη, ασημένια ελάσματα και αργυρό νόμισμα, αυτή της Θ83 καμένο όστρεο και ασημένια φιάλη και αυτή της Θ75 μυροδοχείο με ώμο. Η Θ79 περιείχε, εκτός από το τεφροδόχο αγγείο, οξυπύθμενο αμφορίσκο, ενώ η Θ81 οστέινο δισκάριο. Στο εσωτερικό των Θ74, 77 και 81, τέλος, παρατηρήθηκε, επίσης, η ύπαρξη λιπαρής καύσης στη θήκη, έξω από το ακέραιο τεφροδόχο αγγείο.

Ο χώρος νότια της παραπάνω κατασκευής καταλαμβάνεται από συστάδα οκτώ λαξευτών λακκοειδών τάφων, με προσανατολισμό Α.-Δ., διατεταγμένων σε δύο παράλληλες σειρές (διαστ. 1,90-2,70×0,55-0,90 μ.).

Ο Τ22, ο βορειότερος της ανατολικής σειράς τάφων, είχε πιθανώς συληθεί – η ανατολική καλυπτήρια βρέθηκε τοποθετημένη όρθια. Περιείχε εκτάδην ταφή, με το κεφάλι προς Α., που συνοδευόταν από οξυπύθμενο αμφορίσκο (Π24495) δίπλα στον ώμο του νεκρού. Πάνω του είχε θεμελιωθεί η νεότερη κατασκευή Τ20 (τάφος ή θήκη, μήκ. 1,87 μ.), το εσωτερικό της οποίας βρέθηκε αναμοχλευμένο. Ο Τ20 ήταν υπέργειος κτιστός κιβωτιόσχημος και έφερε επένδυση από κονίαμα εσωτερικά και εξωτερικά. Προφανώς είχε διαμορφωθεί εξωτερικά ως τράπεζα.

Ο Τ9 έδωσε σειρά μικρών αγγείων: δύο οξυπύθμενους αμφορίσκους, 12 φιαλίδια, τέσσερα πινάκια, κύπελλο και ασκό τύπου guttus. Ίχνη επένδυσης από κονίαμα σώζονταν στο δάπεδο και τα τοιχώματα.

Ο Τ13 έσωζε την ταφή, η οποία ήταν εκτάδην με το κεφάλι προς Α., και οξυπύθμενο αμφορίσκο στα πόδια του νεκρού.

Ο Τ14 ήταν επικονιασμένος εσωτερικά. Η ταφή, εκτάδην με το κεφάλι προς Α., συνοδευόταν από οξυπύθμενους αμφορίσκους, μυροδοχείο, χάλκινο δίσκο κατόπτρου και χρυσό δαχτυλίδι.

Ο Τ14α, ο νοτιότερος της δυτικής σειράς, ήταν συνεχόμενος με τον Τ14. Βρισκόταν στον ίδιο κατά μήκος άξονα με αυτόν και ίσως αποτελούσαν δίχωρο τάφο. Ο Τ14α βρέθηκε ασύλητος, είχε όμως υποστεί φυσική καταστροφή από τη μερική κατάρρευση του σαθρού τοιχώματος. Ο τάφος έφερε επένδυση από κονίαμα πάνω στο βράχο. Την ταφή του νεκρού, που είχε τοποθετηθεί εκτάδην με το κεφάλι προς Α., συνόδευαν οξυπύθμενος αμφορίσκος και μυροδοχείο. Πάνω στις καλυπτήριες του Τ14α εδραζόταν ο κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος (ή θήκη) Τ4, στον οποίο βρέθηκε ανακομιδή οστών και υδριίσκη.

Ο Τ19 είναι ο βορειότερος της δυτικής σειράς. Κάτω από τρεις κεραμίδες, που είχαν τοποθετηθεί από Δ.-Α., υπερκαλύπτοντας εν μέρει η μία την άλλη και καταλαμβάνοντας ολόκληρο σχεδόν το εμβαδόν του τάφου, βρέθηκαν δύο γυάλινα κωδωνόσχημα μυροδοχεία. Κατά μήκος των μακρών πλευρών του βρέθηκαν σιδερένια καρφιά με τετράγωνο κεφάλι. Φαίνεται ότι ο προϋπάρχων Τ19 επαναχρησιμοποιήθηκε κατά τον 2ο-4ο αι. μ.Χ. με την τοποθέτηση ταφής σε ξύλινο φέρετρο, σκεπασμένο με κεραμίδες. Για την τοποθέτηση του φερέτρου θα πρέπει στη φάση αυτή να δημιουργήθηκε η αψιδοειδής δυτική απόληξη του τάφου, η οποία κατέστρεψε στο σημείο αυτό το ανατολικό λαξευτό τοιχίο.

Ο Τ11 δεν περιείχε οστά. Βρέθηκαν μόνο δύο αμφορίσκοι στη δυτική πλευρά. Ο Τ12 περιείχε ταφή εκτάδην με το κεφάλι προς Α. Τα κτερίσματα περιλάμβαναν ασκό τύπου guttus, μελαμβαφές μυροδοχείο του 3ου αι. π.Χ. και δύο αμφορίσκους.

Νότια της ανατολικής σειράς των λακκοειδών τάφων αποκαλύφθηκε ο Τ5. Ουσιαστικά δεν πρόκειται για τάφο αλλά για λαξευτή λακκοειδή θήκη με προσανατολισμό Α.-Δ. και διαστάσεις 1,40×0,50-0,65 μ. Το ανατολικό και κεντρικό τμήμα της θήκης καλυπτόταν από δίριχτη στέγη, που σχημάτιζαν δύο ζεύγη πλακών, ενώ το δυτικό τμήμα (που αποτελεί την πρόσβαση) από οριζόντια τοποθετημένη καλυπτήρια. Στο ανατολικό τμήμα βρέθηκε κλειστή οστεοθήκη, που περιείχε, εκτός από την καύση, ασημένιο κυκλικό έλασμα με έγκρουστη διακόσμηση. Στο μέσον της νότιας πλευράς ανοίγεται λαξευτή αψιδοειδής θήκη (loculus), μέσα στην οποία είχε τοποθετηθεί τεφροδόχος υδρία.

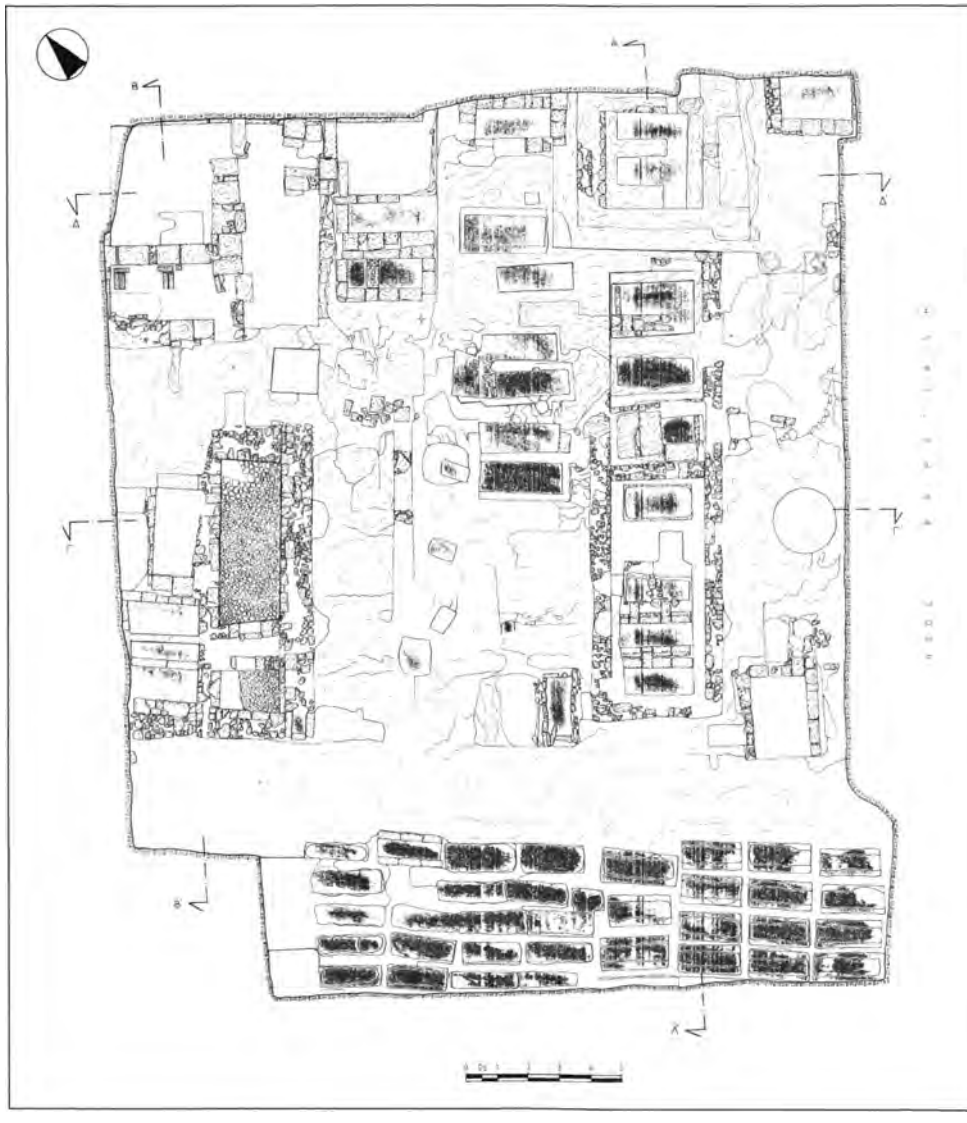
Νότια του Τ5 και σε επαφή με αυτόν ερευνήθηκε η θήκη Θ63, λαξευτή, κυκλικής διατομής, με καλυπτήρια πωρόπλακα που εφάρμοζε σε λαξευμένη στο βράχο εγκοπή. Η Θ63 βρέθηκε ασύλητη και περιείχε υδρία τύπου Hadra με κόκκινο και πράσινο χρώμα και δύο μολύβδινες κυλινδρικές πυξίδες, τοποθετημένες επάνω στον ώμο της υδρίας. Η καύση από το εσωτερικό της υδρίας περιελάμβανε οξειδωμένα αντικείμενα από χαλκό και σίδηρο, πιθανώς πόρπες. Παρόμοια ήταν η Θ58, που αποκαλύφθηκε ανατολικά του Τ5 και σε απόσταση 0,50 μ. από αυτόν.

Ερευνήθηκε, τέλος, καλυβίτης κεραμοσκεπής τάφος, 0,35 μ. νότια της Θ58 και σε ψηλότερο από αυτήν επίπεδο. Περιείχε ταφή με το κρανίο προς τα Δ., ακτέριστη.

Η χρήση των τάφων και των θηκών στο οικόπεδο Παπαπαύλου χρονολογείται βάσει των παραπάνω από την πρώιμη ελληνιστική περίοδο (τέλη 4ου-αρχές 3ου αι. π.Χ.) έως τους ύστερους ρωμαϊκούς χρόνους (2ος-4ος αι. μ.Χ.).

Οι επιγραφές που βρέθηκαν στο οικόπεδο φέρουν τις ενδείξεις: Ε5526, Ε5529, Ε5530, Ε6414, Ε6416.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

Εικ. 19. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Κάτοψη της ανασκαφής.

Οδός Καμείρου (οικόπεδο Δ. Παρασσού)

Συνεχίστηκε και περατώθηκε φέτος η ανασκαφή του οικοπέδου Δ. Παρασσού στην περιοχή της δυτικής ελληνιστικής νεκρόπολης. Στη φετινή περίοδο αποκαλύφθηκαν 44 απλοί λακκοειδείς ορθογώνιοι τάφοι με τη συνήθη οριζόντια κάλυψη από τέσσερις έως έξι πωρόπλακες, έξι ορθογώνιοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι και τρεις με αμφικλινή κάλυψη. Ανασκάφηκαν, επίσης, τέσσερις λαξευμένοι και μερικώς χτισμένοι ταφικοί χώροι, κυρίως στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου (Α3Β3, Δ5, ΣΤ1, Α2-ΣΤ2, ΣΤ2-3). Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου ήλθαν στο φως τρεις ταφικοί περίβολοι, οι οποίοι περιέχουν από τρεις έως δύο τάφους (Εικ. 19-20).

Στο νότιο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε σειρά λαξευμένων στο βράχο, λακκοειδών ορθογώνιων τάφων. Πρόκειται για 35 τάφους σε οκτώ σειρές, με προσανατολισμό από Α. προς

Εικ. 20. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Γενική άποψη της ανασκαφής από Α.

Δ. Οι καλύτερα διατηρημένοι τάφοι σώζουν τη στενή εσωτερική πατούρα τους για τη στήριξη των καλυπτήριων πλακών. Εξαίρεση στο σύνολο αποτελεί ο τάφος 17 της δεύτερης σειράς, ο οποίος είναι κιβωτιόσχημος με τετράγωνες πωροπλίνθους στις μακρές πλευρές του. Οι διαστάσεις των τάφων της νότιας πλευράς κυμαίνονται από 2,30 έως 1,95 μ. στο μήκος (με εξαίρεση το μικρό τάφο 23), από 0,98 έως 0,64 μ. στο πλάτος και από 1,06 έως 0,40 μ. στο βάθος. Ορισμένοι από τους τάφους αυτούς βρέθηκαν άδειοι (Τ15, Τ16, Τ21, Τ22, Τ23, Τ36 κτλ.), ενώ άλλοι περιείχαν από ένα έως και περισσότερα κτερίσματα, κυρίως πήλινα αγγεία (οξυπύθμενους αμφορίσκους, ροδιακές πυξίδες, μελαμβαφείς σκύφους, φιάλες κτλ.), αλλά και χάλκινα και σιδερένια αντικείμενα. Χρονολογικά η χρήση της νότιας συστάδας των τάφων μπορεί να τοποθετηθεί από το β΄ μισό του 4ου αι. π.Χ. έως και τον 3ο αι. π.Χ.

Ο τάφος 10 της πρώτης σειράς περιείχε δύο οξυπύθμενους μικρούς αμφορείς (Π21949-Π21950), ένα θήλαστρο (Π21987), ένα μελαμβαφή σκύφο (Π22013) του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., ένα χάλκινο μικρό κάτοπτρο, τμήμα χάλκινου δαχτυλιδιού και αποσπασματική φυλλόσχημη σιδερένια σπάτουλα. Στο γειτονικό τάφο 11 βρέθηκαν χαρακτηριστικά αγγεία του πρώιμου 3ου αι. π.Χ., όπως ένας μελαμβαφής σκύφος (Π21996), δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (Π21970-Π21966), μία πρόχους (Π21994), καθώς και ένας αποσπασματικός άωτος σκύφος (Π22028). Στο εσωτερικό του τάφου 17 βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι (Π21944-21945), μία ροδιακή πυξίδα με πώμα (Π21948), δύο μικκύλα αγγεία (Π21985-Π21964) και μία δίωτη φιάλη (Π21956).

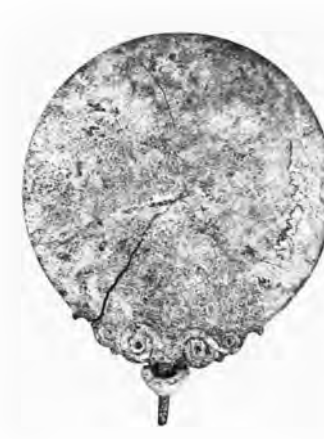
Από τους υπόλοιπους καλά κτερισμένους τάφους, όπως οι τάφοι 20, 24, 26, 37, 43, προέρχονται χαρακτηριστικά αγγεία, κυρίως του 3ου αι. π.Χ., όπως μελαμβαφείς σκύφοι, απιόσχημα μυροδοχεία, ευρύστομοι πρόχοι, λυχνάρια, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι κ.ά. Χαρακτηριστικό εύρημα του τάφου 20 αποτελεί μικρή φιάλη από φαγεντιανή, διακοσμημένη στο χείλος με δύο μικρά ανάγλυφα ζώα.

Στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν έξι λακκοειδείς ορθογώνιοι τάφοι, οι δύο από τους οποίους λαξεύθηκαν με κοινό προθάλαμο (Τ32-Τ33). Τα πήλινα αγγεία που κτέριζαν τους δύο τάφους (όλπη, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, ροδιακές πυξίδες κτλ.) χρονολογούνται στις αρχές του 3ου αι. π.Χ. Στον τάφο 33, που πιθανότατα περιείχε γυναικεία ταφή, βρέθηκαν οστέινα αντικείμενα καλλωπισμού, καθώς και μια γυάλινη ράβδος. Οι γειτονικοί προς Ν. λακκοειδείς τάφοι αποκαλύφθηκαν διαταραγμένοι, με πολλά αποσπασματικά επιτύμβια μέλη ριγμένα στο εσωτερικό τους. Κατά τον καθαρισμό του δαπέδου του τάφου 34 αποκαλύφθηκε διπλωμένη χρυσή ταινία-διάδημα.

Από τους τρεις ταφικούς περιβόλους του ανατολικού τμήματος της ανασκαφής, ο νότιος περιείχε δύο κιβωτιόσχημους και έναν λακκοειδή ορθογώνιο τάφο με αμφικλινή στέγαση, που χρονολογούνται στον 4ο αι. π.Χ. (Εικ. 21). Μεταγενέστεροι εγκάρσιοι τοίχοι είχαν θεμελιωθεί πάνω στους τάφους. Από τον

Εικ. 21. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Ταφικός περίβολος. Τάφοι 51-52.

Εικ. 22. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Χάλκινο κάτοπτρο (Μ1590) από τον τάφο 50.

τάφο 50 (διαστ. 2,05×0,70 μ.) προήλθαν πλούσια ευρήματα, όπως ένας μεγάλος χάλκινος καθρέφτης με σπειροειδή εγχάρακτη διακόσμηση στο κατώτερο τμήμα του κοντά στο χάλκινο στέλεχος της λαβής, πιθανότατα οστέινης, η οποία έφερε, επίσης, πλατύ δαχτυλίδι από φαγεντιανή (Μ1590, Εικ. 22). Τα ίχνη λινού υφάσματος που εντοπίστηκαν στη μία άκρη του καθρέφτη προέρχονται πιθανότατα από το σάβανο της νεκρής. Μία ρηχή ασημένια φιάλη, μία αποσπασματική σιδερένια σπάτουλα καλλωπισμού, ένα ασημένιο νόμισμα και κομμάτια χρυσοκλωστών συμπληρώνουν την κτέριση του τάφου. Σε αντίθεση με τον παραπάνω τάφο, στον τάφο 51, διαστ. 2,35×0,67 μ., αποκαλύφθηκαν καλά διατηρημένα λείψανα σκελετού με προσανατολισμό Α.-Δ. Δίπλα στα οστά του αριστερού χεριού βρέθηκε γυάλινη φιάλη και κοντά στα κάτω άκρα ακέραιη ροδιακή πυξίδα (Π21071). Ο καλύτερα διατηρημένος τάφος 52, χτισμένος με τετράγωνες πωροπλίνθους σε τρεις δόμους, περιείχε σκελετό με προσανατολισμό Α.-Δ. Δίπλα στο δεξιό χέρι του νεκρού βρέθηκε ρηχή αση-

Εικ. 23. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Λεπτομέρεια της δυτικής πλευράς του τάφου 56.

μένια φιάλη (Μ1591) και ασημένιο νόμισμα. Πάνω στα οστά της λεκάνης βρέθηκαν ένα αλάβαστρο εξ αλαβάστρου και τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας, τα οποία πιθανότατα κρέμονταν από τη ζώνη του νεκρού. Στη δυτική πλευρά του τάφου, κοντά στα πόδια του νεκρού, αποκαλύφθηκε μεγάλος εισηγμένος οξυπύθμενος αμφορέας και δίπλα του μικρότερος του 4ου αι. π.Χ. Τα χάλκινα καρφιά, που βρέθηκαν κατά μήκος των μακριών πλευρών του τάφου, προέρχονται πιθανότατα από το νεκρικό φορείο, πάνω στο οποίο είχε τοποθετηθεί ο νεκρός άνδρας.

Οι τρεις τάφοι του γειτονικού προς τα Β. ταφικού περιβόλου δεν βρέθηκαν σε καλή κατάσταση· ήταν διαταραγμένοι, με διασκορπισμένα ορισμένα από τα ευρήματά τους στο εξωτερικό τμήμα τους. Τα πήλινα αγγεία των τάφων Τ1 και Τ53 (φιάλες, πινάκια, φιαλίδια, οξυπύθμενοι μικροί αμφορίσκοι κτλ.) χρονολογούνται κυρίως στο β' μισό του 3ου αι. π.Χ. Ένας καλυκόσχημος, ωστόσο, κάλαθος (Π22073) τύπου Δυτικής Κλιτύος (4ος αι. π.Χ.), που βρέθηκε σφηνωμένος στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου, δείχνει την παρουσία παλαιότερων ταφών στον ίδιο τάφο. Στον πρώιμο 3ο αι. π.Χ. χρονολογούν το διπλανό τάφο 54 τα κτερίσματα που βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη βόρεια πλευρά του (μελαμβαφή πινάκια, ασκός τύπου guttus κτλ.).

Στο βορειότερο στη συνέχεια ταφικό περίβολο, οι δύο λακκοειδείς τάφοι του αποκαλύφθηκαν με τις καλυπτήριες πλάκες στη θέση τους. Ο τάφος 56 (διαστ. 2,30×0,80 μ., Εικ. 23), του οποίου τα κτερίσματα βρέθηκαν κατά το πλείστον συγκεντρωμένα στη δυτική πλευρά του, περιείχε πήλινα αγγεία του 4ου αι. π.Χ. (σταμνοειδής πυξίδα Π21983, πινάκιο Π22018, φιαλίδιο Π21968, μελαμβαφής κάνθαρος Π22027, αρυβαλλοειδές ληκύθιο Π22024). Ανάμεσα στα άλλα κτερίσματα ξεχωρίζουν ένα γυάλινο περίαπτο με εγχάρακτη καθιστή μορφή στη μια πλευρά, ένα χρυσό δαχτυλίδι με ερυθρό ημιπολύτιμο λίθο στη σφενδόνη, οστέινα μικρά αντικείμενα, γυάλινα αγγεία και χάντρες διαφόρων χρωμάτων, χάλκινα και σιδερένια μικρά εργαλεία καλλωπισμού. Ο διπλανός λακκοειδής τάφος 55 είχε αμφικλινή κάλυψη με τετράγωνες πωρόπλακες, στο κέντρο της οποίας αποκαλύφθηκε ακέραιη ευρύστομη πρόχους, πιθανότατα σπονδική. Σε ένα μικρό τετράγωνο λάξευμα στη νοτιοανατολική γωνία του τάφου (διαστ. 0,85×0,76 μ.) είχε τοποθετηθεί οστεοθήκη από λάρτιο λίθο, που περιείχε καμένα οστά. Και σε αυτόν τον τάφο τα περισσότερα κτερίσματα βρέθηκαν συγκεντρωμένα στη δυτική πλευρά ή τη βορειοδυτική γωνία, δηλαδή δίπλα στα κάτω άκρα του νεκρού. Στην ανατολική πλευρά του τάφου, όπου πρέπει να ήταν το κεφάλι του νεκρού, σύμφωνα με το γενικό προσανατολισμό των τάφων, βρέθηκαν χρυσά ελάσματα, επιρράμματα από το πάνω τμήμα του νεκρικού σάβανου, καθώς και ένα κουβαράκι χρυσοκλωστής. Από τα άλλα πολύτιμα κτερίσματα αναφέρουμε ένα περίαπτο από αμέθυστο λίθο με χρυσό δέσιμο και δύο κρίκους ανάρτησης, ένα χρυσό δαχτυλίδι με πρασινογάλαζο πολύτιμο λίθο, τμήματα χρυσής ταινίας, γυάλινο αλάβαστρο φτιαγμένο με την τεχνική του πυρήνα. Τα πήλινα αγγεία που κτέριζαν την ταφή ανήκουν στον πρώιμο 4ο αι. π.Χ. Πρόκειται για οξυπύθμενους αμφορίσκους (Π22077, Π22079 κτλ.), μελαμβαφή φιαλίδια (Π22014, Π22095 κτλ.), μελαμβαφή σκύφο με πόδι (Π22085), δίωτες λεκανίδες με πώμα (Π22087α-β, Π22088α-β, Εικ. 24) κ.ά. Τμήματα σιδερένιας στλεγγίδας που βρέθηκαν στον παραπάνω τάφο υποδηλώνουν την παρουσία ανδρικής ταφής.

Εικ. 24. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Δίωτες λεκανίδες με πώμα από τον τάφο 55.

Στο κέντρο της βόρειας πλευράς του οικοπέδου, κοντά στον κιβωτιόσχημο τάφο 58, ο οποίος βρέθηκε διαταραγμένος με λίγα ευρήματα, κυρίως μυροδοχεία και όστρακα οξυπύθμενων αμφορίσκων, και δίπλα στο λακκοειδή συλημένο τάφο 59, αποκαλύφθηκε τετράγωνη λαξευμένη θήκη (διαστ. 0,54×0,41 μ.), που περιείχε χάλκινη υδρία με το πώμα της (Εικ. 25). Η καλά διατηρημένη χάλκινη υδρία φέρει κάτω από την κάθετη λαβή της ανάγλυφο αρχαΐζον κεφάλι κατ' ενώπιον και συμπαγείς πηνιόσχημες απολήξεις εκατέρωθεν. Οι οριζόντιες λαβές φέρουν, επίσης, διακόσμηση ανθεμίων σε συνδυασμό με κομβιόσχημα ανάγλυφα κοσμήματα. Στο εσωτερικό της υδρίας, μαζί με τα οστά, βρέθηκε μικρό αργυρό ομφαλωτό φιαλίδιο.

Δίπλα στο βορειοδυτικό συγκρότημα των κιβωτιόσχημων τάφων Τ2-Τ57, ανασκάφηκε ορθογώνιος ταφικός χώρος (ΣΤ2-3, διαστ. 2,30×3 μ.), πιθανότατα σε β' χρήση, μετά την καταστροφή κιβωτιόσχημου τάφου που πρέπει να υπήρχε στο σημείο αυτό, δίπλα στους τάφους 2 και 57. Στον παραπάνω τα-

Εικ. 25. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Θήκη με χάλκινη ταφική υδρία.

Εικ. 26. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Καμείρου. Οικόπεδο Δ. Παρασσού. Ταφικός χώρος ΣΤ2-3. Άποψη από ΒΔ.

φικό χώρο και από βάθος -1,40 μ. από την επιφάνεια, εμφανίστηκε μια πρώτη σειρά οστεοθηκών απο λάρτιο λίθο. Πρόκειται για 15 οστεοθήκες, ορισμένες με το πώμα στη θέση τους και άλλες με το πώμα ακουμπισμένο δίπλα ή ριγμένο σε μιαν άκρη (Εικ. 26). Βρέθηκαν, επίσης, τρεις ταφικές πήλινες κάλπες με καμένα οστά και μία πήλινη μικρή ελλειψοειδής λάρνακα με παιδική ταφή, κτερισμένη με ένα μικρό μυροδοχείο του 3ου αι. π.Χ. και αποσπασματικά μικρά οστέινα αντικείμενα. Οι περισσότερες από τις οστεοθήκες είναι ενεπίγραφες, του γνωστού τύπου με το όνομα και τον τόπο καταγωγής του νεκρού, όπως π.χ. *ΙΣΙΔΟΣ ΕΦΕΣΙΑΣ*. Η κεραμική (πινάκια, πολλά μυροδοχεία, οστέινα μικρά αντικείμενα κτλ.) χρονολογείται στα τέλη του 3ου και στις αρχές του 2ου αι. π.Χ. Στη νοτιοδυτική γωνία του χώρου και γύρω από την πήλινη λάρνακα εντοπίστηκαν συσσωρευμένα οστά και κρανία, ενώ οι υπόλοιπες οστεοθήκες (11) αποκαλύφθηκαν επάνω στο δάπεδο του χώρου, σε βάθος 1,95 μ. Στον ίδιο χώρο, ο τάφος 2 βρέθηκε σχεδόν αδειανός, ενώ από το διπλανό τάφο 57 περισυνελέγησαν όστρακα μυροδοχείων, γυάλινες ψηφίδες διαφόρων χρωμάτων, τμήματα μολύβδινων αντικειμένων, τμήματα οστέινων αντικειμένων (εργαλεία ύφανσης κτλ.), ένα ορθογώνιο χάλκινο έλασμα κλειδαριάς κιβωτιδίου και τμήμα χρυσού ενωτίου.

Το τμήμα της δυτικής ελληνιστικής νεκρόπολης που ανασκάφηκε στο χώρο του οικοπέδου Δ. Παρασσού αποτελεί σημαντική ταφική ενότητα τόσο για την παρουσία των ταφικών περιβόλων με τους πρώιμους τάφους του 4ου αι. π.Χ. όσο και για τη διευθέτηση στο χώρο των τάφων του 3ου αι. π.Χ. με τα πλούσια ευρήματα.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

Οδός Καμείρου (έργα Δήμου: διάνοιξη οδού)

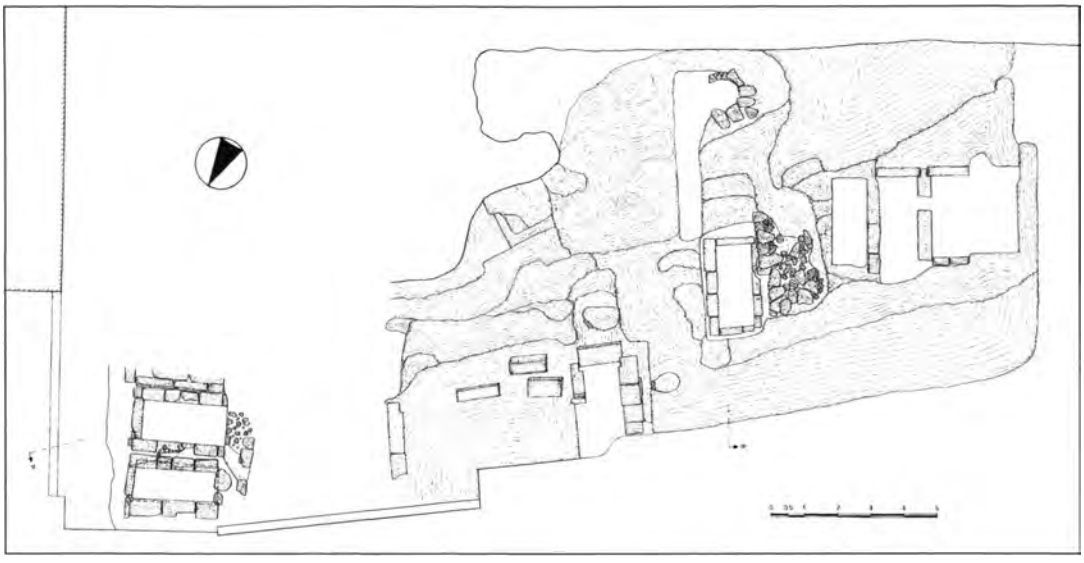
Συνεχίστηκε για περιορισμένο χρονικό διάστημα η ανασκαφική έρευνα του έτους 1996[57]. Νότια της παλαιάς ανασκαφής αφαιρέθηκαν επιχώσεις που περιείχαν μεγάλη ποσότητα κεραμικής και μικροευρημάτων. Εκτενέστερη έκθεση θα δοθεί σε επόμενο τόμο του *Αρχαιολογικού Δελτίου*, μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής έρευνας.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

Οδός Ζακύνθου, πρώην Σαλάκου (έργα Δήμου: διαμόρφωση πλατείας Επτανήσων)

Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για τη διαμόρφωση της πλατείας Επτανήσων στο δυτικό τμήμα της οδού Ζακύνθου αποκαλύφθηκαν στο βόρειο τμήμα του ακινήτου έξι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι, οι περισσότεροι συλημένοι και κατεστραμμένοι των ύστερων ελληνιστικών και πρώιμων ρωμαϊκών χρόνων ορθογώνιου σχήματος (τάφοι 1-3, I-III, με προσανατολισμό Β.-Ν.) (Εικ. 27). Το οικόπεδο βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων Μαγγαφά[58] και Στεφανάκη[59], Α. Τσαγγάρη[60], Α. Γρηγοριάδη[61] και Λουλουργά-Καλογερή[62] και νότια των οικοπέ-

57. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 675-676.
58. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 601-602.
59. Ό.π., σ. 602-603.
60. Ό.π., σ. 603, Σχέδ. 6, Πίν. 343β.
61. *ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 471
62. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 595-597.

Εικ. 27. Ρόδος. Δυτική νεκρόπολη. Οδός Ζακύνθου, πρώην Σαλάκου (έργα Δήμου: διαμόρφωση πλατείας Επτανήσων). Κάτοψη της ανασκαφής.

δων Χατζηαντωνίου, Ντάσκα[63], Οικονομίδου-Μαχαιράκη-Διακοσάββα[64] και Παπαχριστοδούλου-Καρίκα[65], όπου έχει εντοπιστεί τμήμα της ελληνιστικής και πρώιμης ρωμαϊκής νεκρόπολης[66]. Ειδικότερα:

Τάφος 1 (μέγ. σωζ. μήκ. 2,42, μέγ. σωζ. πλ. 1,23, μέγ. σωζ. ύψ. 0,62 μ.): Είναι κατεστραμμένος στο σύνολό του και είχε διαταραγμένη επίχωση με στρώμα λατύπης και μαύρων χωμάτων και λιγοστά θραύσματα αγγείων.

Τάφος 2 (μέγ. σωζ. μήκ. 3,10, μέγ. σωζ. πλ. 1,10, μέγ. σωζ. ύψ. 0,50 μ.): Είναι ελλιπής στη βόρεια και δυτική παρειά, με λιγοστά ευρήματα στο εσωτερικό του, όπως θραύσμα ενεπίγραφης οστεοθήκης (Ε 5553).

Τάφος 3 (μέγ. σωζ. μήκ. 3,10, μέγ. σωζ. πλ. 1,15, μέγ. σωζ. ύψ. 0,85 μ.): Σώζει μόνο το νότιο τοίχωμά του και είναι ολοσχερώς κατεστραμμένος, με στρώμα πεσμένων λίθων στο εσωτερικό του και αρκετά κτερίσματα, κυρίως ατρακτόσχημα μυροδοχεία του 2ου αι. π.Χ. και δύο κάλπες. Στο εσωτερικό της μίας από αυτές βρέθηκε ερυθροβαφής σκύφος με ανάγλυφη κεφαλή στον πυθμένα, περγαμηνού εργαστηρίου[67] (Π21019). Έντονα ίχνη καύσης διατηρούνται στο λαξευτό δάπεδό του, πάνω στο οποίο εντοπίστηκε θραύσμα ενεπίγραφης οστεοθήκης (Ε5554).

Τάφος Ι: Είναι κατεστραμμένος στο σύνολό του, χωρίς κινητά ευρήματα.

Τάφος ΙΙ (διαστ. 2,05×1,10×1,24 μ.): Το βόρειο όριό του είναι κατεστραμμένο. Περιείχε τμήμα μαρμάρινης βάσης (Ε5548) και θραύσματα των καλυπτήριων πλακών. Σε βάθος 0,55 μ. εντοπίζεται επίχωση ερυθρής λατύπης με διάσπαρτα μυροδοχεία και θραύσμα γυάλινης ριπιδωτής φιάλης του 1ου αι. μ.Χ., ενώ τμήμα σκελετού εντοπίστηκε κατά μήκος του βόρειου ορίου του τάφου, το οποίο καταστράφηκε κατά τις εργασίες διάνοιξης της οδού Ζακύνθου (πρώην Σαλάκου).

Τάφος ΙΙΙ (μέγ. σωζ. μήκ. 2,45, μέγ. σωζ. πλ. 1,05, μέγ. σωζ. ύψ. 0,54 μ.): Από την ταφική επίχωσή του συνελέγησαν αρκετά λευκόχρωμα κονιάματα, τα οποία προέρχονται πιθανώς από την επένδυσή του. Σε βάθος 0,45 μ. εντοπίστηκαν έξι σκελετοί, πήλινο μυροδοχείο του 1ου αι. π.Χ., πήλινο σκυφίο, καθώς και γυάλινος φυσητός χειροποίητος σκύφος του 1ου αι. μ.Χ. Σε βάθος 0,50 μ. αποκαλύπτεται η δεύτερη στρώση ταφών με αρκετά ατρακτόσχημα μυροδοχεία του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ., καθώς και δύο σκελετούς. Δυτικά του τάφου ΙΙΙ και σύρριζα με αυτόν εντοπίζεται προχειροχτισμένο τοιχάριο με κατεύθυνση Β.-Ν., είδος αναλήμματος (μέγ. σωζ. μήκ. 3,60, μέγ. σωζ. πλ. 1,70, μέγ. σωζ. ύψ. 1,50 μ.), ενώ νότια αυτού βρέθηκε κτιστό κυκλικό πηγάδι (διαμ. 0,90, μέγ. ορατού ύψ. 1,30 μ.) νεότερων χρόνων, καθώς και ίχνη λαξευτής κλίμακας στο βράχο με τέσσερις αναβαθμούς.

Στον υπόλοιπο χώρο του ακινήτου εντοπίστηκε ο φυσικός αλάξευτος βράχος, καθώς και ασπρόπηλος, ενώ από την ταφική επίχωση του χώρου, που περιείχε κυρίως λατύπη, συνελέγησαν αρκετά ανεπίγραφα θραύσματα επιτάφιων στηλών και βάσεων (Ε5552).

Οδός Ζακύνθου, πρώην Σαλάκου (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τη διέλευση αγωγού ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων στο ανατολικό τμήμα της οδού

63. *ΑΔ* 32 (1977): Χρονικά, σ. 367-368, Πίν. 223α-β.

64. *ΑΔ* 30 (1975): Χρονικά, σ. 361-363, Σχέδ. 1-2.

65. *ΑΔ* 34 (1979): Χρονικά, σ. 435-438, Σχέδ. 6, Πίν. 232β-γ.

66. Για τα έργα του Δήμου στην οδό Σαλάκου, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 601.

67. Βλ. G. Hübner, *Die Applikenkeramik von Pergamon, Pergamenische Forschungen* 7, New York 1993, σ. 191, αριθ. 97, πίν. 15.

Ζακύνθου και σε απόσταση 30 μ. δυτικά από τη διασταύρωση της παραπάνω οδού με την οδό Κ. Τσαλδάρη διαπιστώθηκε σε βάθος 0,80 μ. από τον ασφαλτοτάπητα σειρά τριών κτιστών θηκών[68], οι οποίες είχαν διερευνηθεί παλαιότερα κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της οδού από το Δήμο Ροδίων[69]. Δεν βρέθηκαν κινητά ευρήματα.

Οδός Λειψών (έργα ΔΕΥΑΡ)

Κατά τη διάνοιξη ορύγματος για τη διέλευση αγωγού ομβρίων και ακάθαρτων υδάτων στο ανατολικό τμήμα της παραπάνω οδού και σε απόσταση 10 μ. δυτικά από τη διασταύρωση των οδών Λειψών και Ν. Καζαντζάκη εντοπίστηκε σε βάθος 6,40 μ. από τον ασφαλτοτάπητα υδρευτική στοά (μέγ. σωζ. ύψ. 3, μέγ. πλ. 1,50 μ.) με κατεύθυνση Ν.-Β., λαξευμένη στον ασπρόπηλο και με έντονη κλίση προς τα Β.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Συμβολή των οδών Λίνδου και Δ. Αναστασιάδη (οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου Ι)

Το έτος 2000, μετά την υποβολή της τελικής αρχιτεκτονικής μελέτης και πριν να αρχίσει η οικοδόμηση του οικοπέδου[70], πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα σε δύο πέδιλα θεμελίωσης στη βορειοανατολική και νοτιοανατολική γωνία του οικοδομήσιμου χώρου, όπου δεν είχε προεκταθεί η ανασκαφική έρευνα. Αφαιρέθηκε, επίσης, ανασκαφικός μάρτυρας στο κεντρικό τμήμα του οικοπέδου, βόρεια του συγκροτήματος Δ.

Στο πρώτο από τα δύο πέδιλα, στη βορειοδυτική γωνία του συγκροτήματος Α, αποκαλύφθηκε ένας συλημένος λακκοειδής τάφος (τφ 27) και σε μικρή απόσταση νότιά του μία θήκη (θήκη Μ), στην προς Β. συνέχεια της σειράς θηκών Ε, ΣΤ, Ζ. Η τεφροδόχος υδρία της θήκης, του τύπου των λευκών υδριών Hadra, είχε τοποθετηθεί σε λάκκο ανοιγμένο σε επίχωση, πάνω δε από αυτήν διατηρούνταν το κατώτερο τμήμα κτιστής επιτάφιας κατασκευής, ίσως τράπεζας (Εικ. 28). Όπως και οι άλλες θήκες της ίδιας σειράς, είναι μεταγενέστερη των υπόλοιπων τάφων και θηκών του συγκροτήματος και χρονολογείται στο β΄ μισό του 3ου αι. π.Χ. Μία ακόμη θήκη (θήκη Ν) εντοπίστηκε στη βορειοανατολική γωνία του ταφικού περιβόλου Α. Ήταν λακκοειδής, λαξευτή στο βράχο και στο εσωτερικό της βρέθηκε τεφροδόχος υδρία στον τύπο των λευκών υδριών Hadra, η οποία περιείχε εγχυτρισμό βρέφους.

Στο δεύτερο πέδιλο, στο νοτιοδυτικό τμήμα του συγκροτήματος Β και αμέσως ανατολικά της επιτάφιας κατασκευής VI, αποκαλύφθηκαν δύο νέοι τάφοι (τφ 24 και τφ 25). Ήταν και οι δύο συλημένοι. Ωστόσο, στον τάφο 25 βρέθηκαν δύο οξυπύθμενοι αμφορίσκοι και χάλκινο κάτοπτρο. Τμήμα ενός ακόμη τάφου (τφ 26) εντοπίστηκε στη νοτιοανατολική γωνία του συγκροτήματος Β. Περιείχε τμήματα αγγείων των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων.

Εικ. 28. Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Συμβολή των οδών Λίνδου και Δ. Αναστασιάδη. Η θήκη Μ στη βορειοδυτική γωνία του ταφικού συγκροτήματος Α. Άποψη από Α.

Στο συγκρότημα Δ, σε επαφή με τη νότια παρειά του οικοπέδου και σε μικρή απόσταση δυτικά της επιτάφιας κατασκευής ΙΙ, ήλθαν στο φως τέσσερις νέες θήκες. Ήταν διατεταγμένες σε σειρά κατεύθυνσης Α.-Δ. και περιορίζονταν νότια από κοινό τοίχωμα λαξευμένο στο βράχο, ενώ τα άλλα τοιχώματά τους ήταν χτισμένα πρόχειρα με αργούς λίθους. Όλες οι θήκες περιείχαν τεφροδόχες υδρίες στον τύπο των λευκών υδριών Hadra. Χρονολογούνται στο α΄ μισό του 3ου αι. π.Χ.

Τέλος, μετά την αφαίρεση του ανασκαφικού μάρτυρα βόρεια του ταφικού συγκροτήματος Δ, αποκαλύφθηκε λατομημένος βράχος.

---

68. Το όρυγμα με τις κτιστές θήκες βρίσκεται στο ύψος των οικοπέδων Λουλουργά - Καλογερή - Παπαντωνίου και Γρηγοριάδη, βλ. ό.π. (υποσημ. 4 και 5).

69. Βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 601.

70. Η ανόφαση προέβλεπε διατήρηση σε επισκέψιμο υπόγειο των ταφικών συγκροτημάτων που αποκαλύφθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου (οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου Ι), καταστροφή του συγκροτήματος Ε, στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου, και διατήρηση σε υπαίθριο χώρο του μνημειώδους ταφικού συγκροτήματος ΣΤ, στο βορειοδυτικό τμήμα του οικοπέδου (οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου ΙΙ). Για την ανασκαφική έρευνα του τμήματος Ι του οικοπέδου, βλ. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 315-316, Πίν. 160α-β· 47 (1992): Χρονικά, σ. 626-627· V. Patsiada, Grabtische und Grabaltäre in der Nekropole von Rhodos, στο D. Berges (επιμ.), *Rundaltäre aus Kos und Rhodos*, Berlin 1996, σ. 88-91, εικ. 1, πίν. 59, 60.1· Β. Πατσιαδά, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 128, πίν. 38α, 39α. Για την ανασκαφική έρευνα του τμήματος ΙΙ, βλ. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 395, Πίν. 172γ· 48 (1993): Χρονικά, σ. 526-528· 49 (1994): Χρονικά, σ. 772-773· Πατσιαδά, ό.π., σ. 130, πίν. 42α-β.

Οδός Ν. Καζαντζάκη (έργα ΔΕΥΑΡ, δυτικά του οικοπέδου Δ. Ασβέστη-Παπαϊωάννου)

Σε όρυγμα της ΔΕΥΑΡ, μέσα στα όρια της οδού Ν. Καζαντζάκη και αμέσως δυτικά της οικοδομής Δ. Ασβέστη-Παπαϊωάννου[71] αποκαλύφθηκε η συνέχεια του ταφικού συγκροτήματος που διατηρείται στο υπόγειο της παραπάνω οικοδομής. Το τμήμα του συγκροτήματος που βρίσκεται ανάμεσα στο όρυγμα της ΔΕΥΑΡ και την παλαιά ανασκαφή δεν κατέστη δυνατόν να ερευνηθεί, γιατί θα έπρεπε να αποξηλωθεί το κατάστρωμα της οδού Ν. Καζαντζάκη.

Το ταφικό συγκρότημα στο οικόπεδο Δ. Ασβέστη-Παπαϊωάννου αποτελούνταν από κεντρικό ελεύθερο χώρο, κατά μήκος των πλευρών του οποίου διατάσσονταν σειρές τάφων. Οι τάφοι κατά μήκος της νότιας και βόρειας μακριάς πλευράς του συγκροτήματος είχαν μνημειώδεις προσόψεις, αποτελούμενες από ημιπεσσοκίονες ιωνικού ρυθμού και μεταξύ αυτών ψευδόθυρες, διαμορφωμένες στις πωρόπλακες που έκλειναν τις εισόδους τους.

Στο χώρο του ορύγματος της ΔΕΥΑΡ (διαστ. 10×4 μ.) αποκαλύφθηκαν οι τέσσερις θαλαμοειδείς τάφοι που διατάσσονταν στη δυτική στενή πλευρά του κεντρικού ελεύθερου χώρου (τάφοι 21-23), καθώς και ο δυτικότερος τάφος της νότιας σειράς (Εικ. 29). Οι διαστάσεις των τάφων ήταν: μήκος 1,85 έως 2,65, πλάτος 0,97 έως 1,16, ύψος 1,10 έως 1,38 μ. Ο βράχος, στον οποίο είχαν λαξευθεί, ήταν αποσαθρωμένος και έντονα ρηγματωμένος και, μολονότι είχε διατηρηθεί μεγάλο μέρος της επίπεδης οροφής τους, το ανατολικό τμήμα τους, όπου και βρισκόταν η είσοδός, είχε κατακρημνισθεί. Από την αρχιτεκτονική διαμόρφωση της πρόσοψής τους διατηρούνταν οι ημιπεσσοκίονες και η ψευδόθυρα στην πρόσοψη του δυτικότερου τάφου της νότιας σειράς, καθώς και οι δύο ημιπεσσοκιόνες στην πρόσοψη του νοτιότερου τάφου της δυτικής σειράς (Εικ. 30).

Οι τάφοι βρέθηκαν συλημένοι, όλοι ωστόσο περιείχαν ευρήματα. Ο τάφος στο δυτικό άκρο της νότιας σειράς δεν ερευνήθηκε, γιατί τμήμα του βρισκόταν κάτω από το οδόστρωμα της οδού Ν. Καζαντάκη, ενώ η έρευνά του θα είχε ως συνέπεια την κατακρήμνιση, λόγω των ρηγματώσεων τόσο της οροφής του όσο και της σωζόμενης πρόσοψης.

Ο βορειότερος από τους τάφους της δυτικής πλευράς (τάφος 23) περιείχε τέσσερις τεφροδόχες κάλπες. Στους δύο επόμενους προς Ν. τάφους (τφ 21 και 22) βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, τμήματα βολβόσχημων και ατρακτόσχημων πήλινων μυροδοχείων, θραύσματα γυάλινων σταγονόσχημων και κωδονόσχημων μυροδοχείων (1ος αι. μ.Χ.), γυάλινες χάντρες, η μία σε σχήμα προχοϊδίου, χάλκινα νομίσματα, θραύσμα χάλκινου κατόπτρου κ.ά.

Εικ. 29. Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οδός Ν. Καζαντζάκη. Γενική άποψη της ανασκαφής από Ν.

Εικ. 30. Ρόδος. Κεντρική νεκρόπολη. Οδός Ν. Καζαντζάκη. Η πρόσοψη των τάφων στη νοτιοδυτική γωνία του συγκροτήματος.

Ο νοτιότερος τάφος της δυτικής πλευράς (τάφος 20) περιείχε μία τεφροδόχο κάλπη και επτά ενεπίγραφες οστεοθήκες. Από τις επιγραφές των οστεοθηκών φαίνεται ότι στον τάφο είχαν τοποθετηθεί τέσσερα άρρενα μέλη μιας οικογένειας από το ροδιακό δήμο των Ισταν(ί)ων, ο οποίος ανήκε στην Ιαλυσό[72], μία γυναίκα (η *Φιλίστα*) καταγόμενη από τη Φύσκο, δήμο της Λίνδου στη ροδιακή Περαία (το σημερινό Μαρμαρίς)[73], ένας Τή-

71. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 621-623. Πατσιαδά, ό.π., σ. 132, πίν. 43α-β.

72. Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, *Οι αρχαίοι ροδιακοί δήμοι. Ιστορική επισκόπηση. Η Ιαλυσία*, Αθήνα 1989, σ. 107-116.

73. Ό.π., σ. 69. P.M. Fraser - G.E. Bean, *Rhodian Peraia and Islands*, Oxford 1954, σ. 79, σημ. 2.

λιος[74] (ο *Δαμοσθένης*) και μία γυναίκα (η *Ἐρπυλλὶς*) από την Έφεσο. Ο τάφος περιείχε, επίσης, ατρακτόσχημο μυροδοχείο.

Στον επόμενο προς Ν. τάφο 22 βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, δύο χάλκινα νομίσματα, βολβοειδές μυροδοχείο, ατρακτόσχημο μυροδοχείο και τμήμα όλπης. Στον τάφο 21 βρέθηκαν διάσπαρτα οστά, χάντρες γυάλινες, γυάλινη χάντρα σε σχήμα προχοϊδίου, χάλκινο νόμισμα, δύο μυροδοχεία ατρακτόσχημα, γυάλινο σταγονόσχημο μυροδοχείο (1ος αι. μ.Χ.), λαιμός γυάλινου μυροδοχείου, κωδονόσχημο γυάλινο μυροδοχείο, θραύσμα χάλκινου κατόπτρου.

Από τα ευρήματα των τάφων επιβεβαιώνεται η χρονολόγηση του συγκροτήματος στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΔΑ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΗ ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ

Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας (οικόπεδο Κοιλιά)

Το ακίνητο[75] βρίσκεται νοτιοανατολικά του περιφραγμένου αρχαιολογικού χώρου[76] στο Κορακόνερο και του δημόσιου δρόμου Ρόδου-Καλλιθέας. Από την επιφανειακή αποχωμάτωση περισυνελέγησαν κινητά ευρήματα, κυρίως κεραμική των ελληνιστικών χρόνων. Κατά τη διάρκεια της ανασκαφικής έρευνας (Εικ. 31) αποκαλύφθηκαν κυρίως στο νότιο και ανατολικό τμήμα του ακινήτου συνολικά δέκα τάφοι και 12 θήκες των ελληνιστικών χρόνων.

Όλες οι θήκες ήταν λαξευμένες στο φυσικό πωρόβραχο, από τις οποίες άλλες ήταν κυκλικές (θήκες αριθ. 1, 3, 5, 7-9, μέγ. διαμ. 0,37, 0,36, 0,30, 0,39, 0,35, 0,42, 0,24, μέγ. ύψ. 0,34 μ.) και άλλες ορθογώνιες (θήκες αριθ. 2, 4, 10-12, διαστ. 0,90×0,59×0,40, 0,45×0,50, 0,41×0,45, 0,75×0,45, μέγ. ύψ. 0,60 μ.), ενώ οι περισσότερες ήταν κατεστραμμένες (θήκες αριθ. 1-4, 10-12). Από αυτές αγγεία περιείχαν, η θήκη 1 θραύσματα ενός αμφορέα, η θήκη 5 υδρία, κατεστραμμένη στο πάνω τμήμα της, η θήκη 7 υδρία με αργυρό νόμισμα, οστά στο εσωτερικό της και πήλινο φιαλίδιο ως κάλυμμα, η θήκη 8 υδρία με φιαλίδιο ως κάλυμμα, η θήκη 9 υδρία τύπου Hadra με κάλυμμα και στο εσωτερικό της οστά, πήλινες χάντρες σε μορφή καρπών και τμήμα από χάλκινο έλασμα και η θήκη 10 υδρία τύπου Hadra, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν 62 πήλινοι επιχρυσωμένοι καρποί, χάλκινα και αργυρά ελάσματα, καθώς και το πήλινο κάλυμμά της. Όλες οι υπόλοιπες θήκες ήταν κενές.

Οι τάφοι ήταν όλοι λαξευτοί στο φυσικό πωρόβραχο, ορθογωνίου σχήματος. Ειδικότερα:

Τάφος 1 (διαστ. 2,20×0,93×1,18 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. συλημένος και από το εσωτερικό του συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα από άβαφη κεραμική, τεμάχια κεράμων, μυροδοχεία και μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικής εποχής.

Τάφος 2: Προσανατολισμός Δ.-Α. Πρόκειται για τάφο με προθάλαμο (διαστ. 2,28×1,36×0,89 μ.), που έφερε πέντε πώρινες καλυπτήριες πλάκες (διαστ. 1×0,53×0,70 μ.), από τις οποίες τρεις σώζονται κατά χώραν ακέραιες και εδράζονται σε πατούρα (πλ. 0,26-0,15 μ.). Στη νότια πλευρά του ταφικού θαλάμου (διαστ. 2,73×1 μ.) είχαν ανοιχθεί δύο θήκες (διαστ. 0,45×0,40, 0,30×0,43 μ.), που περιείχαν η καθεμία από μία τεφροδόχο υδρία με πήλινο μελαμφαβές φιαλίδιο ως πώμα. Στο δάπεδο του θαλάμου εντοπίστηκαν δύο υδρίες, η μία θραυσμένη, η οποία περιείχε λίγα καμένα οστά, χάλκινο κάτοπτρο και ακέραιο φιαλίδιο ως πώμα.

Τάφος 3 (διαστ. 0,90×0,42×0,16 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. Ήταν συλημένος και στο εσωτερικό του εντοπίστηκε τεφροδόχος υδρία θραυσμένη.

Τάφος 4 (διαστ. 1,24×0,45×0,48 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. Συλημένος, με επίχωση από κονιάματα και όστρακα ελληνιστικής εποχής. Στον πυθμένα του βρέθηκε σιδερένιος ήλος, πήλινο ατρακτόσχημο μυροδοχείο, μελαμβαφές φλασκί με ανάγλυφο διάκοσμο και ένα ερυθροβαφές πινάκιο των όψιμων ελληνιστικών χρόνων.

Τάφος 5: Προσανατολισμός Δ.-Α. Πρόκειται για τάφο (2,65×1,14×1,18 μ.) με προθάλαμο (διαστ. 2,65×0,98×1,60 μ.), που έχει καμαροσκέπαστη χτιστή τη δυτική παρειά του, επιχρισμένος κατά τόπους με ροδόχρωμο κονίαμα. Ο τάφος ήταν συλημένος και στον προθάλαμο, όπως και στο θάλαμο, εντοπίστηκαν αρκετά θραύσματα αγγείων, κυρίως μυροδοχεία, οξυπύθμενοι αμφορίσκοι, ενσφράγιστες λαβές αμφορέων, καθώς και μία τεφροδόχος υδρία με καμένα οστά.

Τάφος 6 (διαστ. 2,32×0,95×1,24 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. Από την ταφική του επίχωση συνελέγησαν αρκετά όστρακα μελαμβαφούς και ερυθροβαφούς κεραμικής, καθώς και δύο ατρακτόσχημα μυροδοχεία. Στη δυτική του πλευρά εντοπίζεται είσοδος φραγμένη με πέτρες που οδηγεί σε υπόγειο ορθογώνιο ταφικό χώρο (διαστ. 2,30×1,05×1 μ.), εντός του οποίου αποκαλύφθηκαν δύο μελαμβαφή μυροδοχεία και δύο ερυθροβαφείς όλπες του 3ου αι. π.Χ.

Τάφος 7 (διαστ. 1,20×0,50×1 μ.): Προσανατολισμός ΝΑ.-ΒΔ. Ήταν συλημένος και στην ταφική του επίχωση συνελέγησαν τέσσερις γυάλινες ψήφοι, τρία πήλινα ομοιώματα καρπών, τρία χάλκινα σύρματα, τμήμα από πήλινο ειδώλιο, ενώ στο δάπεδο βρέθηκε κατά χώραν ακέραιο πήλινο θήλαστρο.

Τάφος 8 (διαστ. 2,17×2,33×1,06 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. Από τη διαταραγμένη επίχωσή του συνελέγησαν αβαφή και

74. Για την υπαγωγή της Τήλου στο ροδιακό κράτος, βλ. Παπαχρισποδούλου, ό.π., σ. 46-47, 72.

75. Την ανασκαφή επέβλεψε η αρχαιολόγος Χρ. Στράτου.

76. Για την ελληνιστική νεκρόπολη στο Κορακόνερο, βλ. Β. Πατσιαδά, *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη Ρόδο. Συμβολή στη μελέτη της ελληνιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής* (αδημ. διδ. διατριβή), σ. 28, σημ. 33, σ. 33, σημ. 68 με πλήρη βιβλιογραφία· η ίδια, Ροδιακή ταφική αρχιτεκτονική, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια*, ό.π. (υποσημ. 29), σ. 129, σημ. 16, πίν. 40α· Patsiada, ό.π. (υποσημ. 70), σ. 97-99, πίν. 65-66, 67.2.

Εικ. 31. Ρόδος. Ανατολική νεκρόπολη. Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας. Οικόπεδο Κοιλιά. Κάτοψη της ανασκαφής.

μελαμβαφή όστρακα ελληνιστικής εποχής, καθώς και χείλος γυάλινου αγγείου συροπαλαιστινιακού εργαστηρίου.

Τάφος 9 (διαστ. 2,40×2,45×1 μ.): Προσανατολισμός Δ.-Α. Είναι συλημένος και κτιστός εκτός από το δυτικό όριό του που είναι λαξευτό στο βράχο. Από την αποχωμάτωσή του περισυνελέγησαν αρκετά άβαφα όστρακα, ατρακτόσχημα μυροδοχεία, φιαλίδια και ενσφράγιστη λαβή αμφορέα των ελληνιστικών χρόνων.

Τάφος 10 (διαστ. 2,07×1,74×1,68 μ.): Προσανατολισμός Β.-Ν. Ήταν συλημένος, κτιστός και εν μέρει λαξευτός στο βόρειο τοίχωμά του. Από την ταφική επίχωση συγκεντρώθηκαν αρκετά όστρακα, κυρίως ατρακτόσχημα μυροδοχεία και φιαλίδια, καθώς και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων ελληνιστικής εποχής.

ΠΑΥΛΟΣ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ

Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας (οικόπεδο Δημοσίου)

Σε οικόπεδο του Δημοσίου, στη δυτική πλευρά της λεωφόρου Ρόδου - Καλλιθέας, μεταξύ των οδών Δελφών και Δαμαγήτου, νότια του αρχαιολογικού χώρου του Κορακόνερου, αποκαλύφθηκε, μετά από εκσκαφή, λίθινη ανεπίγραφη οστεοθήκη με το κάλυμμά της, σε ύψος 1,60 μ. πάνω από το επίπεδο της οδού Δελφών (Εικ. 32). Περιείχε λιγοστά υπολείμματα καμένων οστών. Η οστεοθήκη εδραζόταν σε τετράπλευρα δουλεμένες πωροπλίνθους και καλυπτόταν με χώμα και ημίεργες πέτρες. Στη δυτική πλευρά της υπήρχε πώρινη πλάκα με φατνώματα, προφανώς από ταφικό ναΐσκο, σε β΄ χρήση. Οι πωρόπλινθοι όπου εδραζόταν η οστεοθήκη έδιναν την εντύπωση καλυ-

Εικ. 32. Ρόδος. Ανατολική νεκρόπολη. Λεωφόρος Ρόδου - Καλλιθέας. Οικόπεδο Δημοσίου. Η οστεοθήκη.

πτήριων πλακών τάφου, αλλά δεν υπήρχε δυνατότητα άμεσης συνέχισης της ανασκαφικής έρευνας.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

Ιαλυσία

Η ανασκαφική δραστηριότητα της Εφορείας στην Ιαλυσό έφερε στο φως εκτός από ευρήματα και στοιχεία χρονολόγησης της προϊστορικής περιόδου από τη μέση χαλκοκρατία έως και την ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΙΙΙΑ2 στα οικόπεδα Π. Παρασκευά και Μ. Μαργαρίτη και νέα στοιχεία για την ελληνιστική και ύστερη ρωμαϊκή περίοδο στην περιοχή της Ιαλυσού. Νέο στοιχείο για τη μυκηναϊκή περίοδο στην περιοχή είναι η αποκάλυψη του κεραμικού κλιβάνου της ΥΕ ΙΙΙΑ2 στο οικόπεδο Μαργαρίτη σε άμεση γειτνίαση με την εγκατάσταση αργαλειού, ενώ στην περιοχή της Κρεμαστής ήλθαν στο φως για πρώτη φορά μετά την εποχή των ιταλικών ανασκαφών δύο τάφοι της πρώιμης γεωμετρικής περιόδου. Η αποκάλυψη αρχιτεκτονικών λειψάνων της ΥΜ ΙΑ περιόδου στην ίδια ανασκαφή απέδειξε το εύρος των δραστηριοτήτων στην ύπαιθρο και στην επέκταση της οργανωμένης μινωικής κατοίκησης εκτός του πυρήνα της μεγάλης ΥΜ ΙΑ πόλης.

Ιδιαίτερη μνεία αξίζει και φέτος στο έμπειρο ανασκαφικό συνεργείο της Ιαλυσού με τους αρχιτεχνίτες Σ. Κώτη και Ε. Μπαλάκη και τον τεχνίτη Ν. Χαβιαρά, χωρίς τους οποίους δεν ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί η παραπάνω έρευνα. Για την παρακολούθηση των σκαμμάτων του κεντρικού αποχετευτικού δικτύου του Δήμου Ιαλυσού ήταν υπεύθυνος ο έκτακτος αρχαιολόγος Χ. Μπιτζής Πολίτης, ο οποίος συμμετείχε και στις υπόλοιπες ανασκαφές που διεξάγονταν κατά το διάστημα αυτό στην περιοχή. Κατά διαστήματα υπεύθυνη για τις ανασκαφές στα οικόπεδα Π. Παρασκευά, Μ. Μαργαρίτη και Φ. Τσισιμοίρη ήταν και η αρχαιολόγος της Εφορείας Ε. Φαρμακίδου.

ΝΟΤΙΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΥΣΤΕΡΟΧΑΛΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Οδός Τριαντών (Κ.Μ. 668Α, οικόπεδο Π. Παρασκευά)

Συνεχίστηκε η ανασκαφική έρευνα[77] όταν υποχώρησε η στάθμη των υπόγειων υδάτων. Ολοκληρώθηκε η έρευνα στο κεντρικό τμήμα του χώρου στα δυτικά του δυτικού σκέλους της μεγάλης ξεστής οικοδομής. Στο κεντρικό τμήμα του χώρου αυτού, που είχε από τα προηγούμενα στάδια της ανασκαφής θεωρηθεί ως υπαίθριος, είχαν κατά τόπους βρεθεί δευτερογενείς αποθέσεις καλυμμένες με ηφαιστειακή τέφρα, που αφαιρέθηκαν αποκαλύπτοντας το δάπεδο του χώρου κατασκευασμένο με μικρά βότσαλα (Εικ. 33). Στο νοτιότερο τμήμα του δαπέδου είχε ανοιχθεί λάκκος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τμήματα ρυτών, όστρακα με σπείρες, θραύσμα πιθαμφορέα με καλαμοειδή, όστρακα σκύφων, καθώς και θραύσματα τοιχογραφιών.

Πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα

Εικ. 33. Ρόδος. Ιαλυσία. Οδός Τριαντών. Ο υπαίθριος χώρος στα δυτικά της ξεστής από Ν.-ΝΔ.

στο χώρο του μεσαίου πολυθύρου της ξεστής. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η σύσταση του υποστρώματος του πλακόστρωτου δαπέδου του πολυθύρου, που αποτελείται από δύο αλλεπάλληλες στρώσεις με βοτσαλάκι, ανάμεσα στις οποίες υπάρχει λεπτή στρώση πορσελάνας, σε βάθος 3,26 έως 3,30 μ. Βαθύτερα (3,70 μ.) εντοπίστηκε τμήμα ενός παλαιότερου δαπέδου με βότσαλα, καλυμμένο με στρώμα λατύπης (πάχ. 0,10 μ.) (Εικ. 34). Ένα μεγάλο κομμάτι κάρβουνου που βρέθηκε κάτω από το στρώμα της λατύπης (ΟxΑ-10728) έδωσε την απόλυτη χρονολόγηση από 1689/1680 π.Χ. και πιθανώς 1765-1716 π.Χ.[78], η οποία συμπίπτει με τη χρονολόγηση της πρώιμης φάσης της ΥΜ ΙΑ.

Ολοκληρώθηκε η αποκάλυψη δωματίου (διαστ. 2,30×1,60 μ.) που σχηματίζουν οι πρώιμοι ΥΜ ΙΑ τοίχοι κάτω από το χώρο του μεσαίου πολυθύρου, του νότιου τοίχου της ξεστής που συνεχίζεται και νοτιότερα στο χώρο του νότιου σκέλους του διαδρόμου. Το δάπεδο του δωματίου αποκαλύφθηκε σε βάθος 3,80 μ. αποτελούμενο από τριμμένο ασπρόπηλο με κατά τόπους κάρβουνο. Η επίχωση κάτω από το δάπεδο αυτό και μέχρι βάθους 4,34 μ. ανήκε στη μεσοχαλκή περίοδο.

Ο ισχυρός τοίχος με το μεγάλο μονολιθικό κατώφλι που διέρχεται ανάμεσα στο δρόμο της ώριμης ΥΜ ΙΑ βόρεια του νότιου πολυθύρου και το νότιο σκέλος του διαδρόμου εδράζεται σε στρώμα με βότσαλα τοποθετημένα σε υπόλευκο ασβεστολιθικό υπόστρωμα (σε βάθος 3,80-3,87μ.). Παρόμοιο στρώμα έχει βρεθεί και δυτικότερα κάτω από το επίπεδο θεμελίωσης του τοίχου που ορίζει από Δ. το δυτικό σκέλος του διαδρόμου πέρα από την ξεστή. Φαίνεται λοιπόν ότι το στρώμα αυτό

77. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 642-643· 48 (1993): Χρονικά, σ. 528· 49 (1994): Χρονικά, σ. 775-777· 50 (1995): Χρονικά, σ. 794-775· 52 (1997): Χρονικά, σ. 1101-1103· 53 (1998): Χρονικά, σ. 952-953· 54 (1999): Χρονικά, σ. 943-945.

78. *Antiquity* 76 (2002), σ. 740.

Εικ. 34. Ρόδος. Ιαλυσία. Οδός Τριαντών. Μεσαίο πολύθυρο της ξεστής. Λεπτομέρεια της στρωματογραφίας κάτω από το δάπεδο και το δάπεδο της πρώιμης ΥΜ ΙΑ φάσης από Ν.

Εικ. 35. Ρόδος. Ιαλυσία. Οδός Τριαντών. Λάκκος με μεσοχαλκή κεραμική από Β.

έχει χρησιμοποιηθεί σε ευρύτερη κλίμακα για να καλύψει τα υπολείμματα των τοίχων της πρώιμης φάσης της ΥΜ ΙΑ και ότι πάνω σε αυτό το στρώμα θεμελιώθηκαν οι τοίχοι και στα δύο σκέλη του διαδρόμου εξωτερικά της ξεστής.

Το ανατολικότερο από τα δωμάτια της μέσης εποχής του Χαλκού, που αποκαλύφθηκαν στα βαθύτερα στρώματα του δυτικού σκέλους του διαδρόμου, έφερε στην εξωτερική του παρειά παχύ στρώμα από μεγάλα βότσαλα και θραύσματα κεραμικής στον ανατολικό εξωτερικό του τοίχο, όπως και στην περίπτωση του βόρειου τοίχου του δυτικότερου μεσοχαλκού δωματίου[79]. Κατά τη διάνοιξη τομής ανατολικά του στρώματος αυτού διαπιστώθηκε ότι και εδώ υπήρχε λάκκος που έφθανε έως 4,80 μ. με πολυάριθμα θραύσματα της χαρακτηριστικής μεσοχαλκής κεραμικής, ανάμεσα στα οποία ξεχώριζε τμήμα μεγάλης χύτρας σε θραύσματα με μαστοειδείς αποφύσεις (Εικ. 35).

ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ ΥΣΤΕΡΟΧΑΛΚΟΥ ΟΙΚΙΣΜΟΥ

Πάροδος Γρ. Λαμπράκη, πρώην 9ης Μαΐου (Κ.Μ. 667Γ, οικόπεδο Μ. Μαργαρίτη)

Η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο[80] συνεχίστηκε μόλις κατέβηκε η στάθμη των υπόγειων υδάτων. Στο βορειότερο τμήμα της ανασκαφής, στα δυτικά των λιθοσωρών αποκαλύφθηκαν θραύσματα ορθογώνιων τοιχωμάτων από οπτό πηλό σε έκταση 5,50×2,50 μ. που εκτείνονται μέχρι τη θέση του ελλειψοειδούς λάκκου και της καύσης[81]. Τα διασκορπισμένα πήλινα τοιχώματα που βρίσκονται σε βάθος 2,55-2,62 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου ανήκουν στην ΥΕ ΙΙΙΑ1/ΙΙΙΑ2 και είναι σύγχρονα με τα κατάλοιπα της εγκατάστασης του αργαλειού στα νότια[82]. Πεσμένες μάζες πηλού βρέθηκαν, επίσης, σε βάθος 2,45 μ. ανάμεσα στο νοτιότερο σωζόμενο άκρο του τοίχου στα ανατολικά του αργαλειού (τχ 1) έως τη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος.

Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής, νότια της έκτασης του αργαλειού και σε βάθος 2,38-2,46 μ. ήλθε στο φως η σωζόμενη επιφάνεια κεραμικού κλιβάνου σε πολύ καλή κατάσταση διατήρησης, με την παρουσία του οποίου φαίνεται ότι σχετίζεται το βορειότερα κείμενο στρώμα των πήλινων τοιχωμάτων, καθώς και μικρότερη έκταση που βρέθηκε στα ανατολικά του[83]. Ο πεταλόσχημος κλίβανος, προσανατολισμού Β.-Ν., έχει το στόμιο προς τα Ν. και ανήκει στην ίδια μυκηναϊκή φάση της ανασκαφής όπως και ο αργαλειός. Στην εξωτερική ανατολική του παρειά και σε μικρό τμήμα της βόρειας διατηρείται περιχείλωμα από αργούς λίθους, ενώ εσωτερικά φέρει επένδυση από πήλινα τοιχώματα, πάχ. 0,04-0,06 μ. Στο εσωτερικό διακρίνονται τρία άνισου μήκους πλινθόκτιστα τοιχώματα που χρησίμευαν ως εσχάρα του θαλάμου όπτησης σχηματίζοντας παράλληλα τέσσερις αύλακες-αεραγωγούς για την κυκλοφορία του θερμού αέρα στο θάλαμο θέρμανσης. Η επίχωση γύρω από τον κλίβανο και σε βάθος έως 2,95 μ. έδωσε ΥΕ ΙΙΙ Α1/ΙΙΙΑ2 κεραμική.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής συνεχίστηκε η έρευνα γύρω από το μεταγενέστερο πηγάδι, στα δυτικά του οποίου διακρίνεται πυκνότερη κεραμική απόθεση σε έκταση 2,63-2,72 μ. (Εικ. 36). Συνεχίζοντας σε βάθος την αφαίρεση της επίχω-

79. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 944.

80. *ΑΔ* 53 (1988): Χρονικά, σ. 953-954· 54 (1999): Χρονικά, σ. 945-946.

81. Ό.π.

82. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 945.

83. Για τον κλίβανο και τον αργαλειό, βλ. Τ. Μαρκέτου, Μυκηναϊκός κεραμικός κλίβανος στον προϊστορικό οικισμό της Ιαλυσού (Τριάντα, Ρόδος), στο *Tagung Althellenische Technologie und Technik: von der prähistorischen bis zur hellenistischen Zeit mit Schwerpunkt auf der prähistorischen Epoche, 21.-23.03. 2003, Ohlstadt/Obb. Deutschland*, Weilheim 2004, σ. 133-144.

Εικ. 36. Ρόδος. Ιαλυσία. Πάροδος Γρ. Λαμπράκη, πρώην 9ης Μαΐου. Νοτιοδυτικό τμήμα της ανασκαφής. Στρώμα ΥΜ ΙΒ κεραμικής από Δ.

σης διαπιστώθηκε ότι μέχρι το βάθος των -3,10 μ. υπήρχε ΥΜ ΙΒ/ΥΕ ΙΙΑ κεραμική. Σε αυτό το βάθος βρέθηκαν διασκορπισμένα θραύσματα από λαιμό και ώμο οπισθότμητης εισηγμένης πρόχου με καλαμοειδή (Π. 21426) σε στρώμα με ποταμίσια βότσαλα. Το φερτό αυτό στρώμα κάλυπτε την επιφάνεια της ηφαιστειακής τέφρας που άρχισε να αποκαλύπτεται σε βάθος 3,11-3,13 μ. Κάτω από την τέφρα βρίσκεται το κατάστρωμα βοτσαλωτού στενού δρόμου που διέρχεται με κατεύθυνση Α.-Δ., παράλληλα στο νοτιοδυτικό δωμάτιο ΥΜ ΙΑ κτιρίου. Το κτίριο αρχίζει να διακρίνεται στο δυτικότερο τμήμα της ανασκαφής και συνεχίζεται κάτω από το στρώμα με τα πήλινα τοιχώματα και την εγκατάσταση του αργαλειού.

Η σωζόμενη επιφάνεια των τοίχων του νοτιοδυτικού δωματίου του ΥΜ ΙΑ κτιρίου βρίσκεται σε βάθος -2,91-3,25 μ. Το δωμάτιο έχει διαστάσεις 3×1,80×1,95 μ. και ορίζεται από τοίχους που ανήκουν σε δύο οικοδομικές φάσεις της ΥΜ ΙΑ. Στη νεότερη ανήκει ο ανατολικός τοίχος του δωματίου και φέρει στο βορειότερο τμήμα του μονολιθικό κατώφλι, διαστ. 0,98×0,56 μ., σε β΄ χρήση. Σε καλή κατάσταση σώζεται, επίσης, η νεότερη φάση του νότιου τοίχου του δωματίου, σε επαφή με τη νότια παρειά του οποίου διακρίνεται αρκετά κατεστραμμένο τμήμα του τοίχου της αρχικής φάσης του ΥΜ ΙΑ κτιρίου. Το ανατολικότερο μάλιστα άκρο του έχει καταστραφεί από το μεταγενέστερο πηγάδι. Στην αρχαιότερη φάση της ΥΜ ΙΑ ανήκει ο βόρειος τοίχος του δωματίου, ενώ ο δυτικός που φαίνεται να έχει χτιστεί στην ίδια θέση με τον τοίχο της αρχικής οικοδομικής φάσης συνεχίζεται και βορειότερα, πέρα από τα όρια του δωματίου.

Σποραδική έκταση ηφαιστειακής τέφρας άρχισε να αποκαλύπτεται σε βάθος 3,19 μ. στα ανατολικά του δωματίου, καθώς και σε βάθος -3,25 μ. στα βόρεια αυτού, όπου βρέθηκε σχεδόν ακέραιη οπισθότμητη πρόχους με καταλειβάδες.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Τριάντο.

Οδός Περδικάκη 6 (Κ.Μ. 741, οικόπεδο αφών Πινίκα)

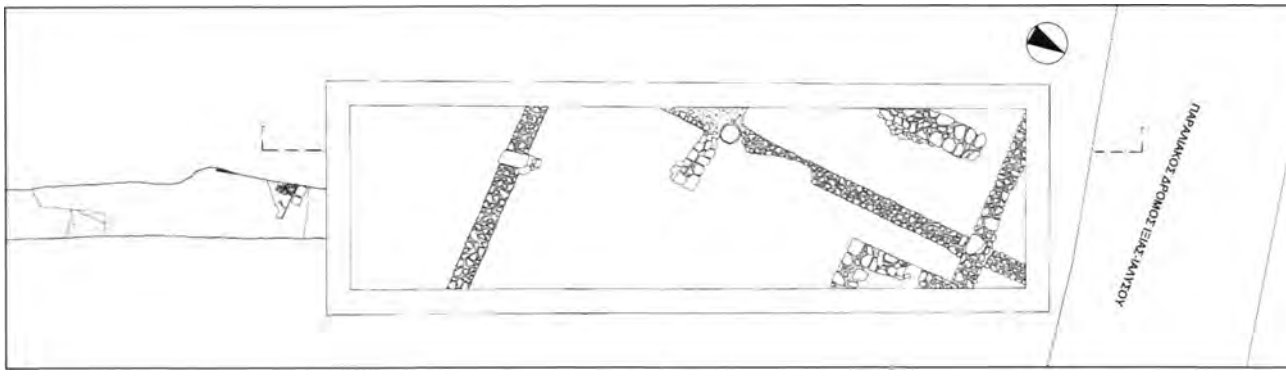
Στο ακίνητο που βρίσκεται στα νότια του οικοπέδου Λιαμή[84], όπου είχε βρεθεί ηφαιστειακή τέφρα σε μεγάλο πάχος έως 0,50 μ., αποκαλύφθηκε και πάλι κατά τόπους η τέφρα, σε βάθος -2,80 μ. από την επιφάνεια του εδάφους κάτω από τις αλλούβιες αποθέσεις της σημερινής πεδιάδας της Ιαλυσού. Το πάχος της ηφαιστειακής σποδού ήταν 0,10 μ. Λιγοστά θραύσματα ΥΜ ΙΑ κεραμικής βρέθηκαν στην επιφάνεια της τέφρας, όπως τοίχωμα μεγάλου ανοιχτού σκεύους με διακόσμηση χελωνίου στην εξωτερική και εσωτερική επιφάνεια και χείλος άωτου κωνικού κυπέλλου. Το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας ήταν ταραγμένο, καθώς περιείχε λιγοστά θραύσματα ΥΜ ΙΑ κεραμικής. Η παρουσία της παραπάνω λιγοστής κεραμικής αποτελεί μαρτυρία ανθρώπινης παρουσίας στην ύπαιθρο, εκτός της ΥΜ ΙΑ πόλης.

Λεωφόρος Ηρακλειδών 22 (Κ.Μ. 669, οικόπεδο Ζαμπελάκη, πρώην Γ. Νικήτα)

Το ακίνητο αποτελεί την προς τα Β. συνέχεια της ιδιοκτησίας Γ. Νικήτα, όπου είχαν ερευνηθεί συμπαγείς κτιστές κατασκευές, που πιθανότατα αποτελούσαν ταφικές τράπεζες ή βωμούς από περιορισμένης χρήσης νεκροταφείο της ελληνιστικής περιόδου[85]. Η ανασκαφή πραγματοποιήθηκε στο βορειότερο τμήμα του ακινήτου, μετά την κατεδάφιση της παλαιάς οικίας. Στο νοτιοδυτικότερο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν δύο τμήματα αρκετά κατεστραμμένου τοίχου, κατεύθυνσης Α.-Δ., της ύστερης ελληνιστικής περιόδου, που πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως περίβολος των ταφικών κατασκευών του ακινήτου Γ. Νικήτα.

Στο βορειοδυτικό τμήμα του οικόπεδου και σε απόσταση 17,85 μ. από τη σημερινή λεωφόρο και 9,35 μ. από το δυτικό όριο του οικοπέδου βρέθηκαν σε βάθος 2 μ. από το κατάστρωμα της σημερινής λεωφόρου τρεις μεμονωμένοι κεραμοσκεπείς τάφοι. Σε επαφή με τη δυτική παρειά του οικοπέδου υπήρχε εγχυτρισμός σε ύστερο ρωμαϊκό ραβδωτό αμφορέα.

84. *ΑΔ* 39 (1984): Χρονικά, σ. 619.
85. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 796.

Εικ. 37. Ρόδος. Λεωφόρος Ηρακλειδών - Ιξιά. Κάτοψη της ανασκαφής.

ΕΡΓΑ ΔΕΥΑΡ

Λεωφόρος Ηρακλειδών - Ιξιά (κεντρικό αποχετευτικό δίκτυο Ιαλυσού)

Κατά τη διάνοιξη ορυγμάτων για την εγκατάσταση του κεντρικού αποχετευτικού δικτύου του Δήμου Ιαλυσού (Εικ. 37) αποκαλύφθηκαν κατάλοιπα της ύστερης αρχαιότητας και των ελληνιστικών χρόνων που συμπληρώνουν την εικόνα της Ιαλυσού των ιστορικών χρόνων.

Κατά τη διάνοιξη εγκάρσιου ορύγματος που συνέδεε το δίκτυο της κεντρικής λεωφόρου με τον παραλιακό δρόμο της Ιαλυσού, στο ύψος που συμπίπτει με την παράκαμψη προς το συνοικισμό Τρεις βρέθηκαν τέσσερις κεραμοσκεπείς τάφοι της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου με προσανατολισμό Α.-Δ. Η παρουσία συστάδων παρόμοιων ταφών είναι γνωστή στην περιοχή από παλαιότερες έρευνες[86].

Τα τοιχώματα των τάφων, που βρέθηκαν σε βάθος 0,80-1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, ορίζονταν από λεπτά τοιχάρια από αργολιθοδομή. Οι σκελετοί είχαν εναποτεθεί στο αμμώδες έδαφος της περιοχής, ενώ η βορειότερη από τις ταφές είχε εναποτεθεί στο δάπεδο κατεστραμμένης μεγάλης ελληνιστικής δεξαμενής, μέγ. σωζ. μήκ. 12,90 μ. Το δάπεδο της δεξαμενής αποτελείται από παχύ υπόστρωμα από κουρασάνι με σπαστά βότσαλα (πάχ. 0,06 μ.). Αντίστοιχη δεξαμενή που είχε βρεθεί στο βορειότερο τμήμα της οδού Ιερού Λόχου στα Τριάντα αποτελούσε τμήμα εργαστηριακού συγκροτήματος[87].

Στα βόρεια των τάφων και στη συνέχεια της κατεστραμμένης δεξαμενής εντοπίστηκε σε βάθος 1,10 έως 1,40 μ. από την επιφάνεια του εδάφους τμήμα μεγάλου ορθογώνιου κτίσματος με προσανατολισμό Β.-Ν., που είναι θεμελιωμένο στο αμμώδες έδαφος της περιοχής (Εικ. 37). Κατά την πρώτη οικοδομική φάση οι τοίχοι της εγκατάστασης είναι χτισμένοι από αργολιθοδομή με θεμελίωση από μικρότερες πέτρες και μεγάλα βότσαλα. Ο νοτιότερος χώρος (μήκ. 4 μ.) επικοινωνούσε με ένα μεγαλύτερο προς τα Β. (μήκ. 12,50 μ.). Η δυτική παραστάδα της θύρας επικοινωνίας των δύο χώρων σώζεται στο άκρο του ελλιπώς σωζόμενου τοίχου που όριζε τους δύο παραπάνω χώρους (μήκ. 0,70 μ.).

Στην επόμενη οικοδομική φάση, επιμήκης τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν. (μήκ. 9,40 μ.), χτισμένος με μικρότερες πυκνά τοποθετημένες πέτρες τέμνει τους δύο χώρους σχηματίζοντας πέντε μικρότερους. Στη νοτιοδυτική γωνία που σχηματίζει ο νέος αυτός τοίχος με το μεσαίο χώρο βρέθηκε ενσωματωμένος αποθηκευτικός πίθος με πλατύ ταινιωτό χείλος (διαμ. 0,50 μ.) που έφερε κατά τόπους επένδυση από κουρασάνι. Στο βορειοανατολικό τμήμα της ανασκαφής και σε απόσταση 0,80-1 μ. από τον τοίχο που τέμνει τους μεγάλους χώρους του κτίσματος αποκαλύφθηκε η γωνία άλλου δωματίου. Το κτίριο συνεχίζεται προς τα Β., ενώ προς τα Ν. ίσως να συνδέεται με τη μεγάλη δεξαμενή.

Βορειότερα επί της παραλιακής οδού της Ιαλυσού και σε απόσταση 1,50 μ. από την αυλόθυρα της ιδιοκτησίας Σ. Μπόνη βρέθηκε σε βάθος -1,56 μ. από το κατάστρωμα του δρόμου κνιδιακός αμφορέας σε θραύσματα. Στα βορειοδυτικά της παραπάνω ελληνιστικής εγκατάστασης στη νότια πλευρά του παραλιακού δρόμου βρέθηκε σε βάθος -2,07 μ. ρωμαϊκός κεραμοσκεπής τάφος με προσανατολισμό Β.-Ν. Ο τάφος είχε καταστραφεί από νεότερη κεραμοσκεπή ταφή, πιθανότατα παλαιοχριστιανικών χρόνων, με προσανατολισμό Α.-Δ. Τα τοιχώματα της τελευταίας αυτής ταφής, όπως και στην περίπτωση της συστάδας ταφών στα νότια της ελληνιστικής δεξαμενής, έφεραν στηρίγματα από σειρά αργών λίθων. Ο σκελετός, όπως συνηθιζόταν και στις υπόλοιπες ταφές, είχε εναποτεθεί στο αμμώδες υπέδαφος και μόνο το κρανίο βρέθηκε πάνω σε τμήμα ακατέργαστου λάρτιου λίθου, που είχε χρησιμοποιηθεί ως προσκέφαλο.

Κατά τη διάνοιξη του ορύγματος επί της λεωφόρου Ρόδου-Ιαλυσού από την περιοχή των Κρητικών μέχρι το ύψος του ξενοδοχείου Μιραμάρε δεν διαπιστώθηκαν αρχαιότητες μέχρι του συνήθους για τις ανάγκες του έργου βάθους των 2,30 μ. Στο τμήμα όμως που αντιστοιχεί στους αριθ. 94 έως 96 και στο βόρειο τμήμα του κήπου του παραπάνω ξενοδοχείου αποκαλύ-

86. *ΑΔ* 39(1984): Χρονικά, σ. 326-27· 42 (1987): Χρονικά, σ. 616· 43 (1988): Χρονικά, σ. 625.

87. Οικόπεδο Μ. Χριστοδούλου, βλ. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 622.

φθηκε σε συνολικό μήκος 12,60 μ. το αρχικό βοτσαλωτό κατάστρωμα του δρόμου σε βάθος 0,60-1,10 μ. από το σημερινό.

Κρεμαστή

Λεωφόρος Ελευθερίας (οικόπεδο Φ. Τσισιμοίρη)

Το ακίνητο με στοιχεία ΚΜ 301 γαιών Κρεμαστής βρίσκεται ανάμεσα στις παλαιότερες ανασκαφές στα κτήματα Τσαμπίκου στα ανατολικά και Λαγού στα δυτικά, που είχαν ανασκαφεί κατά την εποχή της Ιταλοκρατίας[88] και συμπίπτει εν μέρει με το βόρειο τμήμα της ανασκαφής του 1929 στο κτήμα Κουκιά, όπου είχαν αποκαλυφθεί 20 καύσεις και πέντε εγχυτρισμοί[89]. Στο βορειότερο τμήμα του σημερινού ακινήτου είχαν διεξαχθεί το 1925 δοκιμαστικές τομές, στις οποίες σύμφωνα με τα ιταλικά ημερολόγια δεν διαπιστώθηκαν αρχαιότητες και για το λόγο αυτό το παραπάνω οικόπεδο δεν είχε ερευνηθεί περαιτέρω.

Το σημερινό ακίνητο Τσισιμοίρη αποτελεί το βορειότερο τμήμα της πρώην ιδιοκτησίας Κουκιά που φθάνει μέχρι τον αμαξιτό δρόμο και διακρίνεται στις παλαιές ιταλικές φωτογραφίες σε χαμηλότερο επίπεδο από το ανεσκαμμένο κτήμα Κουκιά των ιταλικών ανασκαφών[90]. Η επιφάνεια του οικοπέδου έχει σήμερα έντονη κλίση από Ν.-Β.

Η αφαίρεση της επίχωσης μέχρι βάθους 2,20 μ. περίπου από το κατάστρωμα της σημερινής λεωφόρου Ελευθερίας έδωσε σποραδική γεωμετρική και αρχαϊκή ταραγμένη επίχωση, που είναι φανερό ότι προέρχεται από τα απορρίμματα των ιταλικών ανασκαφών. Η πρώτη δοκιμαστική τομή (διαστ. 2×5 μ.) σε θέση 26,30 μ. από τη βόρεια παρειά του οικοπέδου και 0,25 μ. δυτικά του όμορου ακινήτου έδωσε μέχρι βάθους 1,90 μ. από την επιφάνεια του ακινήτου σποραδικά γεωμετρικά όστρακα και ένα μελαμβαφές. Στη συνέχεια, έως τα 2,90 μ., ακολουθούσε στρώμα άμμου με ποταμίσια βότσαλα. Σε αυτό το βάθος βρέθηκε ηφαιστειακή τέφρα και κάτω από αυτήν τέσσερα θραύσματα άωτων κωνικών κυπέλλων.

Η δεύτερη δοκιμαστική τομή (διαστ. 6,10×1,45 μ.) που διανοίχθηκε 28,30, νοτιότερα και 2,50 μ. ανατολικά της δυτικής παρειάς του ακινήτου συνέπεσε με μία από τις τομές του 1925, όπως διαπιστώθηκε από το γέμισμα που βρέθηκε στο εσωτερικό της. Στη νοτιοδυτική γωνία του ακινήτου τέλος, εντοπίστηκαν δύο από τις καύσεις των ιταλικών ανασκαφών, ο πυθμένας των οποίων βρέθηκε σε βάθος 2,35 μ. από τη σημερινή επιφάνεια του εδάφους, το οποίο συμπίπτει σχεδόν με το βάθος που αναφέρουν οι Ιταλοί ανασκαφείς στο ημερολόγιο της 31ης Ιουλίου του 1926 (Καύση 344).

Λόγω της μεγάλης έκτασης του ακινήτου η έρευνα περιορίστηκε σε συστηματικό έλεγχο των μεγάλων πεδιλοδοκών της μελλοντικής οικοδομής, που δημιουργούσαν ένα είδος καννάβου, ο οποίος μας επέτρεπε ένα σύστημα τομών με χρήσιμους μάρτυρες για τον έλεγχο της στρωματογραφίας της ανασκαφής. Με τον τρόπο αυτό διαπιστώθηκε σε μεγάλη έκταση το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας και δύο γεωμετρικές ταφές στο νοτιοδυτικό τμήμα του ακινήτου.

Σε απόσταση 55 μ. από τη βόρεια πλευρά της λεωφόρου Ελευθερίας και 4,50 μ. από τη δυτική πλευρά του οικοπέδου βρέθηκε η πρώτη από τις ταφές, σε βάθος 3,82-4,50 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και 2,10 μ. από το κατάστρωμα της λεωφόρου. Πρόκειται για γεωμετρικό τεφροδόχο αμφορέα με γραπτό διάκοσμο δικτυωτών τριγώνων και ομόκεντρων κρεμαστών ημικυκλίων, που έφερε ως κάλυμμα ρηχό χάλκινο σκεύος. Ο αμφορέας είχε τοποθετηθεί όρθιος σε λάκκο, διαστ. 1×0,85 μ., που είχε ανοιχθεί στο παρθένο έδαφος της περιοχής. Στο εσωτερικό του βρέθηκαν λίγα καμένα οστά και τμήματα όπλων. Τα άλλα κτερίσματα, ακέραιος σκύφος με ψηλό πόδι και ένα σιδερένιο ξίφος βρέθηκαν εκτός του ταφικού αγγείου[91]. Στην υπόλοιπη έκταση του νοτιότερου τμήματος της ανασκαφής βρέθηκαν σποραδικά όστρακα της γεωμετρικής περιόδου και θραύσματα αγγείων κλασικής περιόδου. Το μεγαλύτερο μέρος όμως της ανασκαφής αποτελούνταν από παρθένο έδαφος όμοιο με αυτό μέσα στο οποίο είχε ανοιχθεί ο λάκκος της πρώιμης γεωμετρικής ταφής. Το γεγονός αυτό δηλώνει ότι οι πρώιμες γεωμετρικές ταφές που βρίσκονται σποραδικά έως σπάνια στην περιοχή βρίσκονται σε μεγάλο βάθος και σε απόσταση μεταξύ τους, σε ορύγματα στο παρθένο έδαφος της περιοχής, γεγονός που καθιστά ιδιαίτερα δύσκολο τον εντοπισμό τους.

Λίγα μέτρα νοτιότερα εντοπίστηκε από τη συνάδελφο Ε. Φαρμακίδου και δεύτερη πρώιμη γεωμετρική ταφή σε βάθος 2,66 μ., που ανήκει σε παιδικό ενταφιασμό κτερισμένο με πήλινα αγγεία και κοσμήματα[92]. Η ταφή είχε παραβιάσει στρώμα ηφαιστειακής τέφρας που βρισκόταν σε βάθος 2,45-2,54 μ. από το κατάστρωμα της σημερινής λεωφόρου.

Τέφρα εντοπίστηκε κατά μήκος της ανατολικής παρειάς του ακινήτου σε βάθος 2,20-2,50 μ. περίπου. Κατά την έρευνα του βορειοδυτικού τμήματος της ανασκαφής διαπιστώθηκε ηφαιστειακή τέφρα σε βάθος -2-2,80 μ. από την επιφάνεια του δρόμου και 3,72-4,52 μ. από την επιφάνεια του κτήματος. Το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας εκτείνεται σε όλη σχεδόν την έκταση της ανασκαφής. Στο μέσον περίπου της ανασκαφής υπήρχαν κατά τόπους περιοχές με στρώμα ποταμίσιου αμμοχάλικου με λίγα γεωμετρικά όστρακα, γεγονός που δηλώνει

88. *ClRh* III, 1929, σ. 7. *ClRh* VIII, 1936, σ. 9.

89. *ClRh* III, ό.π., σ. 54-71, 127-129.

90. Ό.π., εικ. 1-2.

91. Αναλυτικότερα για την ταφή, βλ. Ε. Φαρμακίδου, Από τα νεκροταφεία της αρχαίας Ιαλυσού: Δύο γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου, στο Ν. Σταμπολίδης - Α. Γιαννικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος 1-4 Νοεμβρίου 2002*, Αθήνα 2004, σ. 156-176.

92. Βλ. ό.π.

διάβρωση των επιχώσεων από τους πολυάριθμους μικρούς χείμαρρους της περιοχής.

Εντυπωσιακό εύρημα της ανασκαφής, ωστόσο, εκτός από τις γεωμετρικές ταφές ήταν η αποκάλυψη δύο παράλληλων και σχεδόν σε επαφή επιμήκων ΥΜ ΙΑ τοίχων, που συνολικά είναι ορατοί και σώζονται σε μήκος 14,02 μ., χωρίς να διαπιστωθεί στο χώρο της ανασκαφής άλλος τοίχος που να γωνιάζει με αυτούς. Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της περιόδου αυτής αποκαλύπτονται για πρώτη φορά στην περιοχή της Κρεμαστής, όπου μέχρι σήμερα ήταν γνωστή μόνον η παρουσία της ηφαιστειακής τέφρας και λιγοστά σποραδικά όστρακα της ΥΜ ΙΑ περιόδου[93].

Οι δύο παράλληλοι και ισοπαχείς τοίχοι (0,50 μ.) κατεύθυνσης ΒΑ.-ΝΑ. έχουν αποκαλυφθεί σε μήκος 7,50 μ. περίπου στο ανατολικότερο τμήμα της ανασκαφής (Εικ. 38), σε απόσταση 20-23 μ. περίπου νότια της λεωφόρου Ιαλυσού. Οι τοίχοι συνεχίζονται δυτικότερα μετά από κενό, μήκ. 1,70-1,80 μ. Στην προς τα Δ. πορεία τους ο βόρειος τοίχος σώζεται σε μήκος 4,72 και ο νότιος, που σε μικρό του τμήμα συνεχίζεται κάτω από τον προηγούμενο, διατηρείται σε μήκος 3,30 μ. Και οι δύο τοίχοι είναι κατεστραμμένοι στο δυτικότερο άκρο τους, ενώ αντίθετα φαίνεται ότι συνεχίζονται προς το όμορο από Α. κτήμα Τσαμπίκου.

Ο βορειότερος από τους δύο αυτούς τοίχους, σωζ. ύψ. 0,50 μ., ανήκει σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση της ίδιας περιόδου και φέρει στη βόρεια του όψη ορθογωνισμένες δρομικά τοποθετημένες πέτρες (διαστ. 0,20×0,30-0,40 μ.) και γέμισμα από μικρότερες στο υπόλοιπο πάχος του. Στα 3,40 έως 3,70 μ. του από Α.-Δ. μήκους του βορειότερου από τους δύο τοίχους υπάρχει άνοιγμα-αγωγός απορροής ομβρίων (διαστ. 0,30×0,34 μ.) που στέφεται από πλακοειδή πέτρα, πλ. 0,42 και μήκ. 0,60 μ., τοποθετημένη εγκάρσια στον τοίχο. Ο νοτιότερος τοίχος, σωζ. ύψ. 0,30 μ., είχε καλυφθεί με ηφαιστειακή τέφρα και λεπτό στρώμα ασπρόπηλου και είναι χτισμένος από δύο σειρές αργών λίθων και θεμελιώνεται 0,23 μ. περίπου βαθύτερα από το θεμέλιο του προηγούμενου τοίχου. Η τέφρα που κάλυπτε τον τοίχο συνεχίζεται νοτιότερα, μέχρι 1,20 μ., ενώ στα βόρεια αυτού σώζεται σε ζώνη πλάτους 0,45 και σε βάθος έως -2,37 μ. από την επιφάνεια της σημερινής λεωφόρου Ελευθερίας και διακόπτεται.

Τέφρα βρέθηκε και στα βόρεια του δυτικότερου τμήματος του βόρειου τοίχου φθάνοντας έως τα 0,85 μ. και σποραδικά σε όλη την επιφάνεια της ανασκαφής προς τα Ν. μέχρι τη θέση της δεύτερης γεωμετρικής ταφής.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρουσία στρώματος αμμοχάλικου και ασπρόπηλου (πάχ. 0,10-0,20 μ.) πάνω από την επιφάνεια της τέφρας που εντοπίστηκε στην ανασκαφή, που κατά μέσο όρο έχει πάχος 0,10-0,15 μ. Το γεγονός αυτό δηλώνει

Εικ. 38. Ρόδος. Κρεμαστή. Λεωφόρος Ελευθερίας. Τέφρα και το ανατολικό τμήμα των ΥΜ ΙΑ τοίχων από Β.

πλημμύρες μετά την πτώση της τέφρας. Στρώσεις αμμοχάλικου που βρίσκονται στο νοτιότερο τμήμα της ανασκαφής, εκεί όπου δεν υπάρχει το στρώμα της ηφαιστειακής τέφρας, περιείχαν φερτά γεωμετρικά και αρχαϊκά όστρακα, που μαρτυρούν μεταγενέστερες πλημμύρες και διέλευση μικρών χειμάρρων, που ακόμη και σήμερα απαντούν στην περιοχή.

Με την παρουσία των γνωστών αρχαϊκών και κλασικών νεκροταφείων της περιοχής συνδέεται η παρουσία κυκλικού πηγαδιού (διαμ. 0,90 μ.), που είχε παραβιάσει τμήμα των δυτικότερα σωζόμενων ΥΜ ΙΑ παράλληλων τοίχων. Το πηγάδι παραβίασε κυκλικά και την έκταση της τέφρας που σώζεται στα βόρεια των τοίχων (Εικ. 39).

Η επίχωση στο στενό χώρο του πηγαδιού ερευνήθηκε μέχρι βάθους -3,85 μ. Βρέθηκαν πυκνό γέμισμα αρχαϊκής και κλασικής γραπτής κεραμικής σε θραύσματα, τμήματα πρώιμων αμφορέων, οστά ζώων και θραύσμα από αλάβαστρο. Για την κάθοδο στο αρχαϊκό πηγάδι, που φαίνεται ότι λειτουργούσε ως αποθέτης σε σχέση με τα αρχαϊκά και κλασικά νεκροταφεία της Ιαλυσού, είχαν χρησιμοποιηθεί τέσσερα ζεύγη πατημάτων, λαξευμένα στο φυσικό ασπρόπηλο σε αποστάσεις 0,60 μ. μεταξύ τους. Τα ίδια πατήματα χρησιμοποιήθηκαν και για τη μετακίνησή μας στο εσωτερικό του πηγαδιού κατά τη διάρκεια της ανασκαφής.

Με την ανασκαφή στο οικόπεδο Φ. Τσισιμοίρη ήλθαν στο φως νέα σημαντικά στοιχεία για την περιοχή των νεκροπόλεων των πρώιμων ιστορικών χρόνων της περιοχής, τα οποία δεν ήταν αναμενόμενα, κυρίως επειδή οι επιχώσεις κάτω από τα απορρίμματα της ιταλικής ανασκαφής έδιναν την εντύπωση παρθένου εδάφους και για το λόγο αυτό το κτήμα δεν είχε ερευνηθεί από την ιταλική αρχαιολογική αποστολή.

Διαπιστώθηκε καταρχήν ότι οι πρώιμες γεωμετρικές ταφές της Ιαλυσού βρίσκονται συνήθως σε μεγάλα βάθη και σε λάκκους που είχαν ανοιχθεί μέσα στο παρθένο έδαφος της περιοχής και για το λόγο αυτό είναι πολύ δύσκολη η ανεύρεσή τους. Πιθανότατα σε αυτό το γεγονός οφείλεται ο λιγοστός μέχρι σή-

93. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 619-621· 45 (1990): Χρονικά, σ. 491-492· 47 (1992): Χρονικά, σ. 644· 48 (1993): Χρονικά, σ. 536.

Εικ. 39. Ρόδος. Κρεμαστή. Λεωφόρος Ελευθερίας. Τέφρα, το δυτικό τμήμα των ΥΜ ΙΑ τοίχων και το αρχαϊκό πηγάδι από Β.

Εικ. 40. Ρόδος. Θεολόγος. Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος. Στωικό οικοδόμημα από ΝΔ.

μερα αριθμός τους. Φάνηκε, επίσης, ότι το επίπεδο των ταφών αυτών είναι στο ίδιο βάθος με την επιφάνεια της ύστερης εποχής του Χαλκού και συγκεκριμένα στο ίδιο με εκείνο όπου έπεσε η ηφαιστειακή τέφρα. Η στρωματογραφία των επιχώσεων επάνω από την ηφαιστειακή τέφρα αποτελεί ένδειξη για πλημμύρες ή δημιουργία μικρών ρυακιών κατά την περίοδο που ακολούθησε μετά την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Τα νερά παρέσυραν τα στρώματα της τέφρας και στη συνέχεια καλύφθηκε η περιοχή με αλλούβιες αποθέσεις, που δίνουν την εντύπωση παρθένου εδάφους. Παρόμοιες αλλαγές από πλημμύρες ανιχνεύονται και κατά την εποχή του Σιδήρου, όπου η επιφάνεια του εδάφους φθάνει στο ίδιο σχεδόν επίπεδο με αυτό της υστεροχαλκής ΙΑ περιόδου.

Η παρουσία του μικρού ανοίγματος απορροής ομβρίων στο ανατολικότερο τμήμα του βόρειου από τους δύο ΥΜ ΙΑ τοίχους συνηγορεί υπέρ της άποψης ότι πρόκειται για αναλημματικό έργο, κατά την κατασκευή του οποίου έχει ληφθεί υπόψη το πρόβλημα ενδεχόμενης πλημμύρας. Ωστόσο, το έργο φαίνεται ημιτελές, όπως δηλώνει και η παρουσία της ηφαιστειακής τέφρας.

ΤΟΥΛΑ ΜΑΡΚΕΤΟΥ

Θεολόγος

Ιερό Ερεθιμίου Απόλλωνος (κτήμα Α. Γρηγοριάδη)

Συνεχίστηκαν και φέτος οι ανασκαφικές έρευνες στο ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνος με τη συμμετοχή από πλευράς της Εφορείας του αρχαιολόγου Π. Τριανταφυλλίδη, κυρίως στο κτήμα Α. Γρηγοριάδη, με σκοπό την αποκάλυψη των ορίων, κυρίως του νότιου και του ανατολικού, καθώς και του εσωτερικού του στωικού οικοδομήματος Α, που άρχισε να ερευνάται από το 1996[94]. Για το λόγο αυτό διανοίχθηκαν έξι δοκιμαστικές τομές στο νότιο και ανατολικό τμήμα του οικοδομήματος (Εικ. 40), καθώς και εκατέρωθεν αυτού, με σκοπό τη διερεύνηση πιθανώς παρακείμενων αρχαίων οικοδομικών καταλοίπων.

Οι τρεις δοκιμαστικές τομές (τομή 1-3/2000), που διανοίχθηκαν νότια του νότιου ορίου του οικοδομήματος και έως βάθος 1,50 μ., δεν αποκάλυψαν αρχαία λείψανα, παρά μόνον το φυσικό αστρόπηλο.

Οι τομές 4 και 5/2000, που διανοίχθηκαν νότια της τομής 14/1997, είχαν ως σκοπό την αποκάλυψη του τοίχου 3, του ανατολικού δηλαδή ορίου του στωικού οικοδομήματος, καθώς και του τοίχου 8, που συνεχίζει δυτικά σε μήκος 4 μ. Από τον καθαρισμό του ανατολικού ορίου του οικοδομήματος και σε απόσταση 1,85 μ. από το νότιο όριο της τομής διαπιστώθηκε η ύπαρξη ανοίγματος, πιθανώς εισόδου (μέγ. πλάτ. 0,70 μ.), ανατολικά της οποίας εντοπίστηκε, στο επίπεδο του πρώτου δόμου θεμελίωσης του οικοδομήματος και σε βάθος 0,50 μ., καύση (διαστ. 0,60×0,50 μ.) με τεμάχια ξυλανθράκων ανάμικτα με σπασμένα αγγεία, κυρίως ερυθροβαφή, μελαμβαφή και άβαφα αγγεία και λύχνους, πιθανώς ένα είδος απόρριψης, που χρονολογείται στους ύστερους ελληνιστικούς και πρώιμους ρωμαϊκούς χρόνους. Παράλληλα, στη νοτιοανατολική γωνία της τομής 5/2000 και σε βάθος 0,30 μ. εντοπίστηκε εγχυτρισμός σε μικρό πίθο, κατεστραμμένος από την άροση, με λίγα οστά προερχόμενα από παιδική ταφή και με κινητά ευρήματα που χρονολογούνται στον 1ο αι. μ.Χ.

Βορειοδυτικά του στωικού οικοδομήματος η δοκιμαστική τομή 6/2000 ανοίχθηκε με σκοπό τη διερεύνηση της συνέχειας του κτιστού αγωγού που έχει εντοπιστεί στο εσωτερικό του κτιρίου. Ύστερα από την αφαίρεση της βοτσαλωτής επίχωσης, η οποία παρατηρείται σε όλη τη γύρω περιοχή, αποκαλύφθηκαν σε βάθος 1,90 μ. τα λαξευτά στον ασπρόπηλο όρια του αγωγού Ι, ο οποίος είναι ανοιχτός και συνεχίζει βορειοδυτικά, ενώ σε

94. Βλ. *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 683-684 και 52 (1997): Χρονικά, σ. 1108-1109. Για το ιερό του Ερεθιμίου Απόλλωνος, βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 781, υποσημ. 48, 51.

βάθος 2,35 μ. εντοπίστηκε το φυσικό δάπεδό του από ασπρόπηλο. Τα χρονολογήσιμα ευρήματα από το εσωτερικό του αγωγού υποδεικνύουν τη χρήση του ήδη από τους ελληνιστικούς χρόνους.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ - ΛΙΛΑ ΜΑΡΑΓΚΟΥ

Κρητηνία

Φράγμα Λίρου

Το έτος 2000 συνεχίστηκε και ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα της αγροικίας και του νεκροταφείου ελληνιστικών-ρωμαϊκών χρόνων, που εντοπίστηκαν στη νότια πλευρά της λεκάνης κατάκλισης. Νοτιοανατολικά του παραπάνω ερευνώμενου χώρου άρχισε ανασκαφική έρευνα ενός δεύτερου κτιριακού συγκροτήματος, επίσης αγροτικού χαρακτήρα. Λεπτομερής έκθεση των αποτελεσμάτων θα δοθεί στα Χρονικά του *Αρχαιολογικού Δελτίου* του 2001.

ΓΕΩΡΓΙΑ ΗΒΟΥ

Αφάντου

Βιοκλιματικό Γυμνάσιο Αφάντου

Το οικόπεδο του Βιοκλιματικού Γυμνασίου Αφάντου[95] βρίσκεται βορειοανατολικά του γηπέδου του υφιστάμενου γυμνασίου και αμέσως νότια του δρόμου που οδηγεί στο στρατόπεδο Αφάντου. Επειδή παρατηρήθηκε επιφανειακά διάσπαρτη κεραμική, πριν δοθεί η οικοδομική άδεια, πραγματοποιήθηκαν συνολικά εννέα δοκιμαστικές τομές. Αρχαία εντοπίστηκαν σε δύο από αυτές, στον ανατολικό ακάλυπτο χώρο της προβλεπόμενης οικοδομής. Στην πρώτη τομή αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα τοίχου κατεύθυνσης ΒΔ.-ΝΑ. και στη δεύτερη τρεις τοίχοι, πρόχειρα χτισμένοι με αργούς λίθους. Οι δύο από αυτούς ενώνονταν μεταξύ τους σε ορθή γωνία, ενώ ο τρίτος, στη βόρεια πλευρά της τομής, είχε διαφορετική κατεύθυνση, ΒΔ.-ΝΑ., και μεγαλύτερο πλάτος. Η έρευνα δεν επεκτάθηκε, γιατί δεν προβλέπονταν σε βάθος εκσκαφές στον ακάλυπτο χώρο.

ΒΑΣΩ ΠΑΤΣΙΑΛΑ

Κιοτάρι

Οικόπεδο Α. Στέργου

Στο παραπάνω οικόπεδο (ΜΓ 1239), το οποίο βρίσκεται στην παραλία του Κιοταριού, εντός του ελεγχόμενου αρχαιολογικού χώρου, διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές, στις περισσότερες από τις οποίες δεν βρέθηκαν αρχαία λείψανα. Ωστόσο, στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου, δίπλα στον παραλιακό δρόμο, συνελέγησαν επιφανειακά τμήματα από ελληνιστικά επιτύμβια μέλη, ενώ οι δοκιμαστικές τομές που διενεργήθηκαν στον ίδιο χώρο έφεραν στο φως έναν τουλάχιστον κατεστραμμένο παλαιοχριστιανικό καλυβίτη τάφο. Η κεραμική, καθώς και τμήμα αμφορέα που βρέθηκε δίπλα στον τάφο χρονολογούν το εύρημα στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Η ανασκαφική έρευνα συνεχίστηκε και περατώθηκε από την 4η ΕΒΑ.

ΕΦΗ ΚΑΡΑΝΤΖΑΛΗ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Σεράγια, συμβολή των οδών Π. Τσαλδάρη και Ελ. Βενιζέλου (οικόπεδο Ν. Κουλιά)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ν. Κουλιά βρίσκεται στη βόρεια πλευρά του λόφου των Σεραγιών, ανατολικά του αρχαίου Σταδίου[96] και νότια των οικοπέδων Σοφού[97] και Μουζάκη[98]. Στο οικόπεδο αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στη νοτιοδυτική γωνία του σκάμματος αποκαλύφθηκε πώρινος τοίχος κατεύθυνσης Β.-Ν., από τον οποίο εντοπίστηκαν δύο επάλληλοι δόμοι. Ο τοίχος αυτός έχει εντοπιστεί βορειότερα στα οικόπεδα Σοφού και Μουζάκη. Από την ανασκαφή του οικοπέδου Μουζάκη γνωρίζουμε ότι ο τοίχος αυτός είχε ήδη καταργηθεί κατά την ελληνιστική περίοδο. Ο τοίχος δεν συνεχιζόταν προς τα Β., διότι σε αυτή την περίπτωση θα είχε διαταράξει τα παλαιότερα στρώματα. Φαίνεται πιθανόν ότι ο τοίχος αυτός θα δημιουργούσε ένα δόντι προς τα Δ., παρακολουθώντας ίσως τη δυτική παρειά του λόφου των Σεραγιών. Στο σημείο αυτό διακρίνουμε πράγματι μια κοίτη γεμισμένη, όμως, με νεότερα μπαζώματα. Το πιθανότερο είναι ότι αυτός ο τοίχος αποτελούσε ένα είδος αναλημματικού τοίχου που συγκρατούσε την παρειά του λόφου για τη στήριξη του πρανούς, πάνω στο οποίο ακουμπούσε το αρχαίο στάδιο, που βρίσκεται αμέσως δυτικά.

Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφικοί λάκκοι πρωτογενών καύσεων της γεωμετρικής περιόδου (Εικ. 41). Οι λάκκοι αυτοί είχαν διαταράξει τα μυκηναϊκά στρώματα. Στους παραπάνω λάκκους επαναλαμβάνεται, με διάφορες παραλλαγές ως προς το σχήμα, ο γνωστός τύπος των ταφικών ορυγμάτων της Κω με τις τέσσερις

95. Για τις αρχαιότητες που έχουν αποκαλυφθεί στην περιοχή, βλ. R.U. Inglieri, *Carta Archeologica dell'isola di Rodi*, Firenze 1936, σ. 34-36, αριθ. 60-72 και *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 626, Πίν. 374β, 375α.

96. *ΑΔ* 27 (1972): Χρονικά, σ. 680-683· 29 (1973-1974): Χρονικά, σ. 965. M. Livadiotti - G. Rocco (επιμ.), *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Atene 1997, σ. 152-154.

97. *ΑΔ* 35 (1980): Χρονικά, σ. 552.

98. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 621.

Εικ. 41. Κως. Πόλη Κω. Σεράγια, συμβολή των οδών Π. Τσαλδάρη και Ελ. Βενιζέλου. Λάκκοι πρωτογενών καύσεων από Β.

γωνιακές κοιλότητες[99]. Όλοι οι τάφοι έχουν προσανατολισμό Β.-Ν. Η διάταξη των τάφων και η θέση του καθενός σε σχέση με το διπλανό του δίνει την εντύπωση ότι στο σημείο αυτό εντοπίστηκε ένα τμήμα τουλάχιστον του νεκροταφείου των ενηλίκων, όπου λάμβαναν χώρα – στην ίδια θέση – η καύση και ο ενταφιασμός του νεκρού.

Στο ανατολικό τμήμα του οικοπέδου εντοπίστηκαν ακόμη το νότιο τοίχωμα ενός ορθογώνιου κιβωτιόσχημου τάφου της γεωμετρικής περιόδου, καθώς και ένας εγχυτρισμός ακτέριστος, που θα πρέπει να χρονολογηθεί στην ίδια περίοδο.

Στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκαν κτιριακά λείψανα της ΥΜ ΙΑ περιόδου. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΣ ΤΟΜΕΑΣ

Οδός Ηρώνδα (Ο.Τ. 92, οικόπεδο Κουτούζη - Γιαλούση - Μεσημέρη)

Η ύπαρξη των τεσσάρων όμορων οικοπέδων (Εικ. 42) πρόσφερε την ευκαιρία για μια εκτεταμένη ανασκαφική έρευνα στον ανατολικό τομέα της αρχαίας πόλης, εσωτερικά του τείχους, στην περιοχή που, σύμφωνα με τα ισχύοντα πορίσματα της έρευνας, εθεωρείτο ως χώρος οικοδομικών νησίδων ιδιωτικής χρήσης[100]. Η ανασκαφική δραστηριότητα διήρκησε τέσσερα έτη, από τον Ιούλιο του 1996 έως τον Αύγουστο του 2000.

Η ανασκαφή έφερε στο φως τρία κτίρια μεγάλων διαστά-

Εικ. 42. Κως. Πόλη Κω. Οδός Ηρώνδα. Γενική άποψη του οικοπέδου από Ν.

σεων, η μελέτη των οποίων, σύμφωνα με τα πρώτα συμπεράσματα, προσφέρει νέα στοιχεία για τη χρήση του χώρου στην περιοχή. Αντιθέτως, ο εντοπισμός της διασταύρωσης δύο αρχαίων οδών επιβεβαιώνει παλαιότερες απόψεις σχετικά με τη διάταξη του ρυμοτομικού σχεδίου της μετά το συνοικισμό πόλης (366 π.Χ.).

Συγκεκριμένα, στο βόρειο τμήμα των οικοπέδων εντοπίστηκε κτίριο (Κτίριο Α), από το οποίο σώζονται σε καλή κατάσταση ο δυτικός και ο βόρειος τοίχος σε μήκος 22,88 και 13,80 μ. αντίστοιχα. Ο βόρειος τοίχος διατηρείται σε ύψος 2,10 μ. (ύψος ελληνιστικής φάσης 1,30, ρωμαϊκής 0,50, παλαιοχριστιανικής 0,30 μ.), ενώ ο δυτικός σε 1,78 μ. (ύψος ελληνιστικής φάσης 0,78, ρωμαϊκής 0,50, παλαιοχριστιανικής 0,50 μ.). Τοίχοι από την εσωτερική διάταξη του Κτιρίου Α δεν σώθηκαν. Εντοπίστηκε μόνον ένα κτιστό αποχετευτικό φρεάτιο στη βορειοανατολική πλευρά του κτιρίου, το οποίο σχετίζεται με την τελευταία οικοδομική φάση του, που ανάγεται στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Από την ύστερη αυτή φάση, που είναι εμφανώς ορατή στην τοιχοποιία, εντοπίστηκε σε ορισμένα σημεία ένα υπόστρωμα δαπέδου. Με μια δεύτερη οικοδομική φάση, της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, συνδέονται ένα τελείως κατεστραμμένο δάπεδο από πήλινες πλάκες και δύο στρογγυλοί αποθηκευτικοί πίθοι, τοποθετημένοι μέσα στο δάπεδο, όπως επίσης και φρέαρ με πήλινο στόμιο. Εγκάρσιες τομές στους

99. Για τον τύπο των τάφων, βλ. Δ. Μποσνάκης, Καύσεις νεκρών από την πόλη της Κω, στο Ν.Χρ. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Ύστερη Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Πρακτικά Συμποσίου, Ρόδος 29 Απριλίου -2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, σ. 223-257.

100. Στην εγγύτερη περιοχή τα τελευταία έτη διερευνήθηκαν τα ακόλουθα οικόπεδα: *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654 (Β. - οικόπεδο Παντελίδη)· 45 (1990): Χρονικά, σ. 518 (ΒΑ. - οικόπεδο Πανορμίτη)· 49 (1994): Χρονικά, σ. 784-786· 46 (1991): Χρονικά, σ. 489 (ΒΔ. - οικόπεδο Α. Κουτούζη).

δύο σωζόμενους τοίχους του κτιρίου αποκάλυψαν μια ενδιαφέρουσα ελληνιστική φάση, που παρακολουθείται σε όλο σχεδόν το μήκος των τοίχων.

Στην ίδια ευθεία του Κτιρίου Α, αμέσως νοτιότερα, σε απόσταση μόλις 1 μ., αποκαλύφθηκε ένα δεύτερο κτίριο (Κτίριο Β) με επιβλητική τοιχοποιία από μεγάλων διαστάσεων πωροπλίνθους Κεφάλου. Την εξωτερική κάτοψη του Κτιρίου Β παρακολουθούμε κατά μήκος 24,76 μ. (δυτικός εξωτερικός τοίχος, σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης), ενώ το πλάτος του, που, σύμφωνα με την τομή στο ανατολικό άκρο του βόρειου τοίχου (μεγ. σωζ. ύψ. 1,65 μ.) συνέχιζε και κάτω από τη σύγχρονη οδό Ηρώνδα, υπολογίζεται σε 16 μ. Τρεις τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, όπως και στο προηγούμενο Κτίριο Α, διακρίνονται και στο Κτίριο Β. Αξίζει να αναφερθεί ότι η θεμελίωση του Κτιρίου Β έχει ανοιχθεί μέσα σε αδιατάρακτο στρώμα, που περιείχε κεραμική του 4ου αι. π.Χ., με χαρακτηριστικά δείγματα θραύσματα κωακών αμφορέων με μανιταρόσχημο χείλος. Από την πρωιμότερη ελληνιστική φάση του κτιρίου, πλην των εξωτερικών τοίχων, έχουν παραμείνει στο βόρειο τμήμα και ορισμένοι εσωτερικοί, αν και σε καμιά περίπτωση δεν διασώθηκαν δάπεδα ή κατώφλια. Με την ελληνιστική φάση του κτιρίου συνδέονται πιθανώς και τα μεγάλα τμήματα μαρμάρινης σίμης με λεοντοκεφαλές για υδρορρόες, που βρέθηκαν κατακρημνισμένες στην ανατολική πλευρά του κτιρίου. Με την ίδια, κατά ένα μεγάλο βαθμό, εσωτερική διαμόρφωση το Κτίριο Β χρησιμοποιήθηκε και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, οι εσωτερικοί τοίχοι του όμως απέκτησαν πολύχρωμη γραπτή διακόσμηση, όπως φαίνεται από τους μεγάλους σωρούς των γραπτών κονιαμάτων, τα γείσα και τους ημικίονες, που συχνά φέρουν φυτικό διάκοσμο. Οι σωροί των κονιαμάτων που βρέθηκαν σε βαθείς λάκκους στο εσωτερικό του κτιρίου δημιουργήθηκαν κατά την ύστερη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο ύστερα από μια πιθανή καταστροφή του Κτιρίου Β από σεισμό. Το σεισμό ως πιθανή αιτία για την καταστροφή αυτού του σημαντικού κτιρίου επιβεβαιώνει και η κατάσταση διατήρησης ορισμένων εσωτερικών τοίχων, που μοιάζουν κατακρημνισμένοι ύστερα από ισχυρή δόνηση. Έντονες μετασκευές και αλλαγές στην κάτοψη του Κτιρίου Β διαπιστώνονται καθ' όλη την ύστερη ρωμαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδο, όπου, επιπλέον, διαπιστώνεται μια διαρκής επαναχρησιμοποίηση του οικοδομικού υλικού, ενώ, όπως ήδη επισημάνθηκε, ανοίγονται λάκκοι όπου εναποτίθενται κατάλοιπα από την προηγούμενη χρήση του κτιρίου. Σε μια περίπτωση, εκτός από τα προγενέστερα απορρίμματα, εντοπίστηκαν και νεότερα, όπως για παράδειγμα αγγεία με ραβδωτή διακόσμηση, στην πλειονότητά τους οξυπύθμενοι αμφορείς. Εντυπωσιάζει το γεγονός ότι στη νοτιοανατολική γωνία του Κτιρίου Β, στο επίπεδο του θεμελίου του, εκτός από

Εικ. 43. Κως. Πόλη Κω. Οδός Ηρώνδα. Η νοτιοανατολική γωνία του Κτιρίου Β με πλάκες τριγλύφων σε β΄χρήση.

τους συνήθεις λίθους που παρατηρούμε σε όλο το μήκος της θεμελίωσης του δυτικού εξωτερικού τοίχου, εντοπίζονται και πλάκες με τρίγλυφα (Εικ. 43), που προέρχονται πιθανώς από τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις του Κτιρίου Β. Η λεπτομέρεια αυτή αφήνει ανοιχτό το ενδεχόμενο το κτίριο να μην τελείωνε σε αυτό το σημείο στις δύο προηγούμενες φάσεις του.

Επιχειρώντας μια πρώτη ερμηνεία του κτιρίου με βάση το μέγεθος, την ισχυρή τοιχοποιία και τα μαρμάρινα μέλη της στέγης, μπορούμε με επιφύλαξη να διατυπώσουμε την άποψη ότι πρόκειται για δημόσιο κτίριο. Η ασαφής κάτοψη του κτιρίου, καθώς και η έλλειψη επιγραφικών πληροφοριών ή άλλων χαρακτηριστικών ευρημάτων καθιστούν οιαδήποτε προσπάθεια χαρακτηρισμού του μνημείου, έστω και σε επίπεδο υποθέσεων, παντελώς αδύνατη.

Με μικρό κενό, μόλις 0,45 μ., στην ίδια ευθεία αλλά σε ψηλότερο επίπεδο θεμελίωσης εντοπίζεται ένα ακόμη κτίριο(;) (Κτίριο Γ), του οποίου το δυτικό εξωτερικό τοίχο στάθηκε δυνατό να ερευνήσουμε σε μήκος 17,10 μ. Στο εσωτερικό του κτιρίου είναι εμφανείς μόνον οι φάσεις της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, με τις διαδοχικές επάλληλες επισκευές και τη μερική χρήση αρχαιότερου οικοδομικού υλικού, όπως αυτό των πωροπλίνθων που προέρχονται από τη λιθαρπαγή του Κτιρίου Β.

Μια εγκάρσια τομή όμως στο δυτικό τοίχο (σωζ. ύψ. 1,15 μ., ύψος τοίχου ελληνιστικής φάσης 0,60, ρωμαϊκής 0,32, παλαιοχριστιανικής 0,23 μ.) φανέρωσε, όπως και στα προηγούμενα κτίρια, μια διακριτή ελληνιστική φάση.

Αξίζει να σημειωθεί ότι και η εικόνα των κτιριακών λειψάνων της ύστερης ρωμαϊκής αρχαιότητας, με πλέον πειστικό παράδειγμα τη δεξαμενή από χυτή τοιχοποιία που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά των Κτιρίων Β, Γ, δίνει την εντύπωση ότι τα κτίσματα επλήγησαν από σεισμό.

Η δυτική πλευρά και των τριών κτιρίων αποτελούσε το όριο αρχαίας οδού[101], κατεύθυνσης Β.-Ν., που σώζεται στο χώρο σε μήκος 65,80 και έχει πλάτος 4,30 μ. Τμήματα της οδού έχουν

101. Η ίδια οδός είχε εντοπιστεί και σε παλαιότερη ανασκαφή βορειότερα, στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Παντελίδη, βλ. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

αποκαλυφθεί και σε παλαιότερες ανασκαφές. Από την έρευνα της στρωματογραφίας στο κατάστρωμα της οδού εντοπίζονται εννέα οδοστρώματα: τρία της παλαιοχριστιανικής περιόδου, τρία της ρωμαϊκής και τρία της ελληνιστικής. Ενδιαφέρον είναι ότι στο βορειοδυτικό τμήμα του χώρου εντοπίστηκε και η διασταύρωσή της με την επίσης γνωστή από άλλες ανασκαφές οδό[102], κατεύθυνσης Α.-Δ. Ο βόρειος τοίχος του Κτιρίου Α αποτελούσε το όριο της δεύτερης οδού, που έχει πλάτος 4,20 μ. Υδρευτικοί πήλινοι σωλήνες και αποχετευτικοί αγωγοί είναι ορατοί σε αρκετά σημεία και των δύο οδών.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΜΠΟΣΝΑΚΗΣ

Συμβολή των οδών Μακρυγιάννη και Ηρώνδα (Ο.Τ. 92, οικόπεδο Σ. και Δ. Μανιά)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Μανιά βρίσκεται στον ανατολικό τομέα της πόλης και συνορεύει προς Ν. με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Κουτούζη - Γιαλούση - Μεσημέρη[103]. Βόρεια και βορειοανατολικά του οικοπέδου Μανιά βρίσκονται τα οικόπεδα ιδιοκτησίας Παντελίδη[104] και μονής Πανορμίτη[105]. Σε μικρή απόσταση βορειοανατολικά του οικοπέδου Μανιά βρίσκεται το οικόπεδο ιδιοκτησίας Χατζηγιακουμή-Γεροσταθόπουλου[106], όπου έχει βρεθεί τμήμα του ανατολικού τείχους της αρχαίας πόλης.

Κατά την ανασκαφική έρευνα άρχισαν να αποκαλύπτονται κτιριακά λείψανα της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και διασταύρωση αρχαίων οδών στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου. Η ανασκαφή βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Αρτεμισίας και Ιωαννίδου (οικόπεδο Πλατανίστα)

Το οικόπεδο ερευνήθηκε την περίοδο 1984-1988[107]. Ανατολικά της παραπάνω ανασκαφής έγιναν συμπληρωματικές δοκιμαστικές τομές, προκειμένου να διαπιστώσουμε τη συνέχεια των αρχαίων λειψάνων. Χαράχθηκαν τρεις τομές στο ακίνητο, όπου διαπιστώθηκαν τα ακόλουθα:

Τομή Ι. Βρίσκεται στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκε γωνία τοίχων κατασκευασμένων από αργολιθοδομή, στην τοιχοποιία των οποίων έχουν χρησιμοποιηθεί αποτμήματα από πωροπλίνθους, που πιθανώς προέρχονται από τη διάλυση του αρχαίου τείχους, το οποίο θα πρέπει να διέρχεται σε μικρή απόσταση ανατολικά. Σε μικρή απόσταση νότια των παραπάνω τοίχων αποκαλύφθηκε δάπεδο από κουρασάνι, σε κακή κατάσταση διατήρησης, σωζόμενων ορατών διαστάσεων 1,40×0,70 μ. Η κεραμική γύρω από τα παραπάνω κτιριακά λείψανα περιείχε όστρακα της παλαιοχριστιανικής και ρωμαϊκής περιόδου. Στα βαθύτερα στρώματα αποκαλύφθηκε στρώμα κατασπροφής, που περιείχε πλήθος κεραμίδων οροφής, καθώς και σποραδικά ίχνη καύσης. Η επίχωση που περιέβαλε τα παραπάνω λείψανα περιείχε θραύσματα αγγείων terra sigillata, καθώς και πλήθος ελληνιστικών κυαθίων και πινακίων.

Τομή ΙΙ. Στην τομή αυτή αποκαλύφθηκε θεμέλιο τοίχου κατεύθυνσης Β.-Ν., μήκ. 1,75 και πλ. 0,50 μ., αποσπασματικά σωζόμενο. Ο τοίχος αυτός εδράζεται πάνω σε λείψανα αρχαιότερου κτιρίου, με ισχυρό θεμέλιο κατασκευασμένο από μεγάλους στρογγυλεμένους λίθους, ορατού μήκ. 2,10 και πλ. 0,75 μ. Σε επαφή με τη νότια πλευρά αυτού του τοίχου διαπιστώθηκε συσσώρευση κεραμικής, αποτελούμενης κυρίως από αγγεία οικιακής χρήσης, όπως πινάκια, κυάθια, αμφορείς, ουνοχόες, λεκάνες και χύτρες της ελληνιστικής περιόδου, ενώ διαπιστώθηκε και σημαντική ποσότητα πυραύνων. Στην επίχωση εντοπίστηκαν, επίσης, κονιάματα διαφόρων χρωμάτων, προερχόμενα πιθανότατα από αυτό το κτίριο. Σε μικρή απόσταση βόρεια του παραπάνω τοίχου αποκαλύφθηκε ένας ακόμη τοίχος όμοιας κατασκευής, που πιθανώς ανήκει στο ίδιο κτίριο.

Τομή ΙΙΙ. Η τελευταία τομή πραγματοποιήθηκε σε μικρή απόσταση από το ανατολικό όριο της παλαιάς ανασκαφής. Στόχος της τομής ήταν να διαπιστωθεί αν κατά μήκος του ανατολικού ορίου του παλαιοχριστιανικού κτιρίου διερχόταν δρόμος κατεύθυνσης Β.-Ν., παράλληλος με αυτόν που έχει ήδη αποκαλυφθεί κατά μήκος του δυτικού ορίου της ανασκαφής, υπόθεση που έχει διατυπωθεί με βάση τις μέχρι τώρα γνώσεις μας για το ιπποδάμειο ρυμοτομικό σύστημα της αρχαίας Κω. Η παραπάνω υπόθεση δεν επαληθεύτηκε με βεβαιότητα, διότι δεν στάθηκε δυνατό μέσα στα περιορισμένο πλαίσιο της τομής να διαπιστωθεί το όριο του δρόμου ή ο αποχετευτικός του αγωγός. Διαπιστώθηκαν στρώματα με υφή οδοστρωμάτων αλλά και θεμέλιο τοίχου σε βάθος 2 μ. περίπου από το σταθερό.

ΕΛΠΙΔΑ ΣΚΕΡΛΟΥ

Οδός Ιωαννίδη και Ταγματάρχη Κουρούκλη (Ο.Τ. 63, Κ.Μ. 2570, οικόπεδο Α. Ψυρή)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Ψυρή (Εικ. 44) βρίσκεται στον ανατολικό τομέα της πόλης, νότια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Πλατανίστα[108], νοτιοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας

102. Η οδός με κατεύθυνση Α.-Δ. ήταν γνωστή από την ανασκαφή του όμορου από Δ. οικόπεδο Κουκουβά, βλ. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 644.

103. Ό.π.

104. *ΑΔ* 47 (1992): Χρονικά, σ. 654.

105. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1110, υποσημ. 99.

106. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 958.

107. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 642· 43 (1988): Χρονικά, σ. 639.

108. *ΑΔ* 43 (1988): Χρονικά, σ. 639.

Εικ. 44. Κως. Πόλη Κω. Οδός Ιωαννίδη και Ταγματάρχη Κουρούκλη. Γενική άποψη από Ν.

Γκίκα[109] και βόρεια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Χατζηγιακουμή - Γεροσταθόπουλου[110].

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Ψυρή διενεργήθηκε αρχικά ανασκαφική έρευνα από την 4η ΕΒΑ κατά την περίοδο 1997-1998. Τη συνέχεια και ολοκλήρωση της έρευνας ανέλαβε η ΚΒ΄ ΕΠΚΑ από τον Ιούλιο του 1998 έως τον Οκτώβριο του 2000 με ορισμένα διαστήματα διακοπών.

Στο κέντρο περίπου του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε ορθογώνιο πηγάδι τούρκικης περιόδου, κατασκευασμένο από αρχαίο οικοδομικό υλικό σε β΄ χρήση.

Το βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου καλύπτεται από δάπεδα, τμήματα τοίχων και κατασκευές της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Συγκεκριμένα, αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο και μικρό τμήμα ψηφιδωτού δαπέδου, το οποίο εκτείνεται εκτός του οικοδομήσιμου χώρου και προς το ναό του Αγίου Αντωνίου, που βρίσκεται αμέσως βόρεια του οικοπέδου. Στο χώρο αυτό αποκαλύφθηκαν σε βαθύτερες τομές τμήματα τοίχων της ρωμαϊκής περιόδου. Στην παλαιοχριστιανική περίοδο ανήκουν, επίσης, και οι πήλινοι υδρευτικοί σωλήνες που βρέθηκαν κατά χώραν στο βόρειο τμήμα του οικοπέδου.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα υποστρώματος δαπέδου, καθώς και τμήματα των τοίχων που το περιέβαλλαν από Δ. και Ν. Τα κτιριακά αυτά λείψανα χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο. Σε μικρών διαστάσεων χώρο, όπου το δάπεδο ήταν κατεστραμμένο, βρέθηκε κυκλικό πηγάδι, κατασκευασμένο από πήλινους δακτυλίους, το οποίο καταργήθηκε κατά την κατασκευή του δαπέδου.

Στο μεγαλύτερο νότιο τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν δύο κτίρια διαδοχικών οικοδομικών φάσεων, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο, ενώ τμήμα του δεύτερου κατά χρονολογική σειρά κτιρίου είχε χρησιμοποιηθεί και κατά τη ρωμαϊκή περίοδο. Στο κτίριο αυτό ανήκει μία δεξαμενή, η οποία καταλαμβάνει το βορειοδυτικό ορατό τμήμα του κτιρίου και σώζεται σε επίπεδο δαπέδου. Λίγο ανατολικότερα αποκαλύφθηκε δάπεδο, που καλύπτεται από επίστρωση ασβεστοκονιάματος, κάτω από το οποίο διερχόταν αγωγός μικρού πλάτους με τοιχώματα και δάπεδο κατασκευασμένα από πλακοειδείς λίθους. Υποστρώματα δαπέδων δύο ακόμη χώρων αποκαλύφθηκαν στο νοτιότερο τμήμα του οικοπέδου. Οι τοίχοι του κτιρίου αυτού, σωζόμενοι σε χαμηλότερο ύψος από τα δάπεδα, είναι προσεγμένης τοιχοποιίας.

Το παραπάνω κτίριο οικοδομήθηκε πάνω σε προγενέστερο της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου. Οι τοίχοι του αρχαιότερου κτιρίου σώζονται σε επίπεδο θεμελίων, ενώ κατά τόπους διακόπτονται από τους τοίχους του μεταγενέστερου κτίσματος. Τμήμα υποστρώματος δαπέδου, που βρέθηκε στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου, ανήκει στο πρωιμότερο κτίριο. Αμέσως βόρεια του δαπέδου αυτού αποκαλύφθηκε χώρος, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν τοιχώματα αγωγού κατασκευασμένα από πλακοειδείς λίθους. Ο παραπάνω αγωγός παρακολουθεί την πορεία του δυτικού, του νότιου και του ανατολικού τοίχου του χώρου, σχηματίζοντας καμπύλη στις γωνίες των τοίχων. Αν και στην περίπτωση αυτού του αγωγού ο πυθμένας δεν είχε καλυφθεί με λίθους, υπάρχουν αρκετές κατασκευαστικές ομοιότητες μεταξύ των δύο αγωγών των δύο φάσεων. Ένα ακόμη πηγάδι από πήλινους δακτυλίους αποκαλύφθηκε στο νότιο τμήμα του οικοπέδου, η χρήση του οποίου καταργήθηκε κατά την ελληνιστική περίοδο.

Τα θεμέλια των κτιρίων αυτών εδράζονται σε στρώμα της κλασικής περιόδου. Επίσης, ένας τοίχος κατεύθυνσης Α.-Δ., μνημειακής κατασκευής, αποτελούμενος από μία σειρά πώρινων πλακών διατρέχει το βόρειο τμήμα του οικοπέδου. Ο τοίχος αυτός λιθολογήθηκε κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, όπως μαρτυρούν οι παραβιάσεις στο χώρο, ενώ τα θεμέλιά του βρίσκονται, επίσης, μέσα σε στρώμα της κλασικής περιόδου. Τέλος, αποκαλύφθηκε ένας αγωγός με κτιστά τοιχώματα και κάλυψη από πλακοειδείς μεγάλους λίθους, που κάλυπτε πήλινο υδρευτικό αγωγό. Διασχίζει με κλίση από Ν. προς Β. το νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου.

Σε βαθύτερες τομές, που έγιναν με σκοπό να βρεθεί η αρχαιότερη φάση κατοίκησης του χώρου, τα στρώματα περιείχαν κεραμική της κλασικής περιόδου κυρίως, ενώ βρέθηκαν τμήματα δύο τοίχων που χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο. Ωστόσο, δεν ήταν δυνατόν να ερευνηθεί περαιτέρω αυτή η φάση λόγω των μεταγενέστερων κτιριακών λειψάνων.

109. *ΑΔ* 45 (1990): Χρονικά, σ. 517.

110. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 958.

Εικ. 45. Κως. Πόλη Κω. Μαρμαρωτό. Οικόπεδο Α. Ευστρατίου. Ταφικά οικοδομήματα ρωμαϊκής περιόδου. Από Ν.-Β.

ΝΕΚΡΟΠΟΛΕΙΣ

Μαρμαρωτό

Οικόπεδο Α. Ευστρατίου (Ο.Τ. Γ 322, τομέας ΙΑ, Κ.Μ. 467Γ)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Ευστρατίου βρίσκεται δυτικά των οικοπέδων ιδιοκτησίας Πλουμή-Βαλλιανάτου[111] και Κάβουρα[112], όπου είχαν ανασκαφεί τμήματα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής νεκρόπολης, και νότια του οικοπέδου ιδιοκτησίας Χόνδρου[113], όπου είχαν αποκαλυφθεί ταφές που κάλυπταν το διάστημα από την αρχαϊκή περίοδο έως τη ρωμαϊκή.

Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν συνολικά 36 ταφές, εκ των οποίων οι περισσότερες ήταν διαταραγμένες. Σε ορισμένες περιπτώσεις βρέθηκαν συσσωρευμένα οστά και κτερίσματα, τα οποία δεν ήταν δυνατόν να συσχετιστούν με βεβαιότητα με κάποια ταφή. Εκτός από δύο ορθογώνιους κιβωτιόσχημους τάφους, όλοι οι υπόλοιποι ανήκαν στον τύπο των κεραμοσκεπών-καλυβιτών ή των λακκοειδών τάφων με κάλυψη από οριζόντια τοποθετημένες κεραμίδες. Επίσης, βρέθηκαν αρκετές ελεύθερες ταφές.

Οι τάφοι χρονολογούνται στην ύστερη ελληνιστική και πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Αξίζει να αναφέρουμε έναν κεραμοσκεπή-καλυβίτη τάφο μικρών διαστάσεων, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκε μία τεφροδόχος οινοχόη.

Στο ανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκαν τρία ταφικά οικοδομήματα, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο (Εικ. 45). Είναι χυτής τοιχοποιίας, κατασκευασμένα από πέτρες, λίγα τμήματα κεραμίδων, πορσελάνη και ασβέστη, ενώ οι εσωτερικές πλευρές των τοίχων και τα δάπεδα επικαλύπτονται από στρώση ασβεστοκονιάματος. Οι οροφές των οικοδομημάτων δεν διατηρήθηκαν.

Το βορειότερο από αυτά σώζεται σε επίπεδο δαπέδου. Αποτελείται από έναν προθάλαμο και δύο ταφικούς χώρους, στους οποίους δεν βρέθηκαν ταφές.

Το ενδιάμεσο ταφικό οικοδόμημα θα είχε αρχικά τρεις ταφικούς χώρους, εκ των οποίων διατηρούνται μόνον οι δύο. Οι τρεις αυτοί ταφικοί χώροι σε διάταξη «Π» περιέβαλλαν έναν κεντρικό προθάλαμο. Σε έναν από τους ταφικούς χώρους βρέθηκαν οστά διαταραγμένης ταφής, ενώ από όλους τους χώρους του οικοδομήματος συνελέγησαν θραυσμένα κτερίσματα (γυάλινα μυροδοχεία και λυχνάρια).

Το νοτιότερο ταφικό οικοδόμημα αποτελείται από δύο ορθογώνιους ταφικούς χώρους μεγάλων διαστάσεων (μήκ. 4,10 και πλ. 1,50 μ.). Ξεχωριστή είσοδος και κλίμακα καθόδου είχε κατασκευαστεί στη νότια στενή πλευρά του κάθε χώρου. Πάνω στο δάπεδο του δυτικότερου αποκαλύφθηκαν οστά από διαταραγμένες ταφές, των οποίων ο αριθμός δεν ήταν δυνατόν να διευκρινιστεί. Επίσης, βρέθηκαν κτερίσματα – θραύσματα γυάλινων μυροδοχείων, λυχνάρια, τμήματα χάλκινου κατόπτρου – διασκορπισμένα σε όλη την έκταση του χώρου.

Στη νοτιοανατολική γωνία του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε τμήμα ταφικού οικοδομήματος, το μεγαλύτερο μέρος του οποίου βρίσκεται στο όμορο προς Α. οικόπεδο. Το τμήμα του ταφικού αυτού οικοδομήματος συνδέθηκε σε μεταγενέστερη φάση με το νοτιότερο ταφικό οικοδόμημα μέσω μιας γωνίας δύο τοίχων όμοιας κατασκευής. Οι δύο αυτοί τοίχοι οικοδομήθηκαν μέσα σε λάκκο απορριμμάτων μεγάλων διαστάσεων, αποτελούμενο από καμένο χώμα, βότσαλα, πλήθος οστράκων, κυρίως αμφορέων, και ελάχιστα κομμάτια κάρβουνο. Πιθανότατα πρόκειται για απορρίμματα εργαστηρίου, που θα πρέπει να βρισκόταν σε λειτουργία σε προγενέστερη του ταφικού οικοδομήματος περίοδο στη γύρω περιοχή.

Οδός Ασκληπιού (Ο.Τ. Γ 322, Κ.Μ. 1467Γ γαιών Κω - εξοχής, οικόπεδο Δ. Ευστρατίου)

Το οικόπεδο ιδιοκτησίας Δ. Ευστρατίου γειτνιάζει προς Β. με το οικόπεδο ιδιοκτησίας Α. Ευστρατίου[114]. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν τα ακόλουθα:

Στο βορειοδυτικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου αποκαλύφθηκε τετράγωνος ταφικός περίβολος, αποτελούμενος από τέσσερις τοίχους χυτής τοιχοποιίας, ο οποίος περιέκλειε κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφους σε κακή κατάσταση διατήρησης εξαιτίας της καλλιέργειας του οικοπέδου. Στο εσωτερικό τους βρέθηκαν τρεις τουλάχιστον ταφές, αποσπασματικά σωζόμενες, που χρονολογούνται στη ρωμαϊκή περίοδο.

Ο βορειότερος τοίχος του περιβόλου αυτού έχει μια μικρού μήκους συνέχεια προς τα Α., χωρίς να συνδέεται με άλλους τοί-

111. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 805-806.

112. *ΑΔ* 38 (1983): Χρονικά, σ. 397-398· 47 (1992): Χρονικά, σ. 658· 50 (1995): Χρονικά, σ. 804-805.

113. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 551-552.

114. Ό.π.

Εικ. 46. Κως. Μαρμαρωτό. Οδός Ασκληπιού. Οικόπεδο Δ. Ευστρατίου. Κιβωτιόσχημοι τάφοι. Από Β.-Ν.

χους. Είναι πιθανόν ότι σχηματιζόταν ένας ακόμη ταφικός περίβολος ανατολικά του προαναφερθέντος, ο οποίος όμως δεν σώζεται λόγω μιας βαθιάς παραβίασης του χώρου.

Ο τετράγωνος περίβολος κατά την κατασκευή του κατέστρεψε μία ταφή με κάλυψη από κεραμίδες, από την οποία διατηρήθηκε μόνο το κρανίο, και έναν ορθογώνιο κιβωτιόσχημο τάφο, που περιείχε μία διαταραγμένη ταφή ελληνιστικής περιόδου. Καταπάτησε, επίσης, ορθογώνιο κιβωτιόσχημο τάφο, στο εσωτερικό του οποίου βρέθηκαν μία ταφή ρωμαϊκής περιόδου και μία ανακομιδή οστών από προγενέστερη ταφή ελληνιστικής περιόδου.

Ένας ακόμη τοίχος χυτής τοιχοποιίας αποκαλύφθηκε 4 μ. νότια του τετράγωνου περιβόλου. Σώζεται σε μεγάλο μήκος και πιθανότατα ανήκε, επίσης, σε ταφικό περίβολο.

Στον υπόλοιπο ανασκαφικό χώρο αποκαλύφθηκαν τέσσερις ακόμη κεραμοσκεπείς-καλυβίτες τάφοι, πέντε ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι και ένας διπλός κιβωτιόσχημος (Εικ. 46). Από αυτούς ορισμένοι ήταν κατεστραμμένοι ή συλημένοι, ενώ σε πέντε περιπτώσεις οι τάφοι περιείχαν από δύο έως τρεις ταφές, εκ των οποίων τα οστά και τα κτερίσματα των αρχαιότερων είχαν συσσωρευθεί στα άκρα των τάφων. Οι επάλληλες αυτές ταφές χρονολογούνται από την ύστερη ελληνιστική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι μεμονωμένες ταφές των υπόλοιπων τάφων χρονολογούνται ως εξής: τρεις ταφές ανάγονται στην ύστερη ελληνιστική περίοδο, δύο ταφές στην πρώιμη ρωμαϊκή και μία στη ρωμαϊκή.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα του ανασκαφικού χώρου βρέθηκαν δύο παράλληλες λίθινες σαρκοφάγοι. Τρεις σειρές ορθογωνισμένων πωροπλίνθων είχαν κατασκευαστεί βόρεια, ενδιάμεσα και νότια των σαρκοφάγων, εν είδει επένδυσης των μακρών τοιχωμάτων τους. Οι σαρκοφάγοι ήταν κατεστραμμένες μέχρι το επίπεδο του πυθμένα τους. Στο εσωτερικό τους δεν βρέθηκαν ίχνη οστών ή κτερισμάτων. Ωστόσο, ανατολικά της νοτιότερης σαρκοφάγου βρέθηκαν οστά σκελετού, πλήθος ελληνιστικών μυροδοχείων και χρυσά ελάσματα σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, που πιθανώς ανήκουν στη συλημένη ταφή της σαρκοφάγου. Τέλος, μία ακόμη σειρά πωροπλίνθων, που αποκαλύφθηκε σε απόσταση 1,63 μ. νότια των σαρκοφάγων, πιθανότατα ανήκει, επίσης, σε ταφικό περίβολο ελληνιστικής περιόδου.

ΝΤΟΡΑ ΓΡΗΓΟΡΙΑΔΟΥ

Οδός Ασκληπιού (Ο.Τ. Γ 328/6-7, Κ.Μ. 1468, οικόπεδο Β. και Γ. Καστελοριζιού)

Στο νότιο κυρίως τμήμα του οικοπέδου αποκαλύφθηκε τμήμα της αρχαίας νεκρόπολης της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, όπως και στα γειτονικά οικόπεδα ιδιοκτησίας Δ. και Α. Ευστρατίου[115], τα οποία βρίσκονται σε μικρή απόσταση ανατολικά αυτού.

Ανασκάφηκαν 32 τάφοι, εκ των οποίων οι 16 ήταν ορθογώνιοι κιβωτιόσχημοι με τοιχώματα και κάλυψη από ορθογωνισμένες πωροπλίνθους και οι οκτώ κεραμοσκεπείς καλυβίτες, ένας από τους οποίους περιείχε παιδική ταφή. Λιγότερο συνηθισμένες ήταν οι ελεύθερες ταφές και οι λακκοειδείς τάφοι με κάλυψη από οριζόντιες κεραμίδες. Συγκεκριμένα, βρέθηκαν τρεις και δύο αντίστοιχα. Σε τρεις περιπτώσεις τάφων τα τοιχώματα και η κάλυψη αποτελούνταν από επιτύμβιες στήλες σε β΄ χρήση. Στους τάφους αυτούς βρέθηκαν συνολικά 16 επιτύμβιες στήλες.

Οι περισσότεροι τάφοι, ιδιαίτερα στο νοτιοδυτικό και κεντρικό τμήμα του νεκροταφείου, βρέθηκαν διαταραγμένοι λόγω σύλησης ή καταστροφής κατά την κατασκευή μεταγενέστερων τάφων. Ορισμένοι είχαν χρησιμοποιηθεί για περισσότερες από μία ταφές, οπότε βρέθηκαν και ανακομιδές οστών των παλαιότερων ταφών στο εσωτερικό τους. Δύο από τους ορθογώνιους κιβωτιόσχημους τάφους και ένας από τους τάφους για τον οποίο χρησιμοποιήθηκαν επιτύμβιες στήλες στην κατασκευή του περιείχαν αδιατάρακτες ταφές, κτερισμένες με όλπες, δίωτα φιαλίδια και μυροδοχεία, που χρονολογούνται στην ελληνιστική περίοδο.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικοπέδου εντυπωσιάζει, κυρίως λόγω των διαστάσεών του, τετραπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος (Εικ. 47) με ενδιάμεσα κοινά τοιχώματα, συνολ. διαστ. 5,15 (Β.-Ν.)×2,90 μ. (Α.-Δ.). Τα τοιχώματά τους αποτελούνται από τέσσερις και η κάλυψή τους από δύο πωροπλίνθους. Ο μεγαλύτερος από αυτούς έχει εξωτερικές διαστάσεις 2,90 (Α.-Δ.)×1,90 μ. (Β.-Ν.). Και οι τέσσερις τάφοι βρέθηκαν διαταραγμένοι. Σε έναν από αυτούς βρέθηκαν οστά από τρεις τουλάχιστον σκελετούς. Με βάση τα κτερίσματα πιθανολογείται η χρήση τους κατά την ύστερη ελληνιστική και την πρώιμη ρωμαϊκή περίοδο. Κατά μήκος των ανατολικών τοιχωμάτων

115. *ΑΔ* 48 (1993): Χρονικά, σ. 551-552.

Εικ. 47. Κως. Μαρμαρωτό. Οδός Ασκληπιού. Οικόπεδο Β. και Γ. Καστελοριζιού. Τετραπλός κιβωτιόσχημος τάφος. Από ΒΔ.-ΝΑ.

των τάφων και σε επαφή με αυτά αποκαλύφθηκε επιμήκης κατασκευή, εξωτ. διαστ. 4,90 (Β.-Ν.)×1,25 μ. (Α.-Δ.), αποτελούμενη, επίσης, από πωροπλίνθους. Ίσως πρόκειται για οστεοθήκη ανακομιδών παλαιότερων ταφών.

Ανάλογων διαστάσεων είναι δύο τάφοι στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου με προσανατολισμό Α.-Δ. Ο ανατολικότερος είχε διπλή κάλυψη από μεγάλων διαστάσεων πωροπλίνθους, πάχους μέχρι 0,40 μ. Ο δυτικότερος βρέθηκε χωρίς κάλυψη. Κατά μήκος των μακρών τοιχωμάτων τους και οι δύο τάφοι φέρουν ενισχυτική σειρά πωροπλίνθων σε δύο δόμους.

Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του δυτικότερου τάφου βρίσκεται τμήμα κατασκευής χυτής τοιχοποιίας. Η κατασκευή αυτή αποτελούσε πιθανότατα τμήμα ταφικού οικοδομήματος, από το οποίο σώζονται ελάχιστα λείψανα. Φαίνεται ότι ο τάφος ενσωματώθηκε στο ταφικό οικοδόμημα και επαναχρησιμοποιήθηκε κατά την περίοδο χρήσης αυτού.

Στο βορειοανατολικό τμήμα του σκάμματος αποκαλύφθηκε οικοδόμημα τετράγωνης κάτοψης (μήκος πλευράς 6,30 μ.), κατασκευασμένο από τοίχους χυτής τοιχοποιίας, επιχρισμένους με κονίαμα. Υποδιαιρείται σε δύο χώρους, καθένας εκ των οποίων έχει είσοδο από τα Δ. Στο βορειότερο χώρο σώζεται το κατώφλι της εισόδου και το υπόστρωμα του δαπέδου. Στο νοτιότερο χώρο βρέθηκε δάπεδο από κουρασάνι σε καλή κατάσταση διατήρησης. Παρά το ότι δεν βρέθηκαν ταφές και κτερίσματα, ο τύπος του οικοδομήματος καθώς και η τοιχοποιία του παραπέμπουν στη ρωμαϊκή περίοδο.

Κατασκευαστικά ανάλογα οικοδομήματα βρέθηκαν στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου. Τοιχάρια μικρού πλάτους σχηματίζουν στο εσωτερικό των οικοδομημάτων θήκες, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις τα όρια των ταφικών χώρων είναι δυσδιάκριτα λόγω της εκτεταμένης καταστροφής τους. Τα τοιχώματα και ο πυθμένας τους καλύπτονται ενίοτε από κονίαμα, το οποίο σώζεται σε λίγα σημεία. Στις θήκες αυτές βρέθηκαν διαταραγμένες ταφές, ενώ μόνο δύο από αυτές συνοδεύονταν από κτερίσματα ρωμαϊκής περιόδου.

Τέλος, κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκαν δύο οστεοθήκες. Η μία είναι κυλινδρική (διαμ. 0,21, ύψ. 0,21 μ.). Στο εσωτερικό της βρέθηκαν χώμα και οστά με ίχνη καύσης. Η θήκη καλυπτόταν από πώμα με λαβή, που σώζεται σε τέσσερα τμήματα. Καθώς δεν συνδέεται με κτερίσματα, δεν είναι δυνατόν να καταλήξουμε σε ασφαλή χρονολόγηση.

Η δεύτερη οστεοθήκη, ορθογώνιου σχήματος (διαστ. 0,40×0,42, ύψ. 0,30 μ.), είναι κατασκευασμένη από αμυγδαλόπετρα. Στο εσωτερικό της βρέθηκαν καμένα οστά και κάρβουνα. Η οστεοθήκη ήταν σφραγισμένη με κάλυμμα από αμυγδαλόπετρα σε σχήμα κόλουρης πυραμίδας. Βρέθηκε στον πυθμένα ενός λάκκου καύσης μικρών διαστάσεων. Δίωτα φιαλίδια είχαν τοποθετηθεί περιμετρικά της οστεοθήκης στο στρώμα της καύσης, τα οποία μας επιτρέπουν να χρονολογήσουμε την ταφή στην ελληνιστική περίοδο.

Πλατάνι

Οδός Ασκληπιού (οικόπεδο Σ. Χριστοδουλίδου)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται βόρεια του οικοπέδου ιδιοκτησίας ΙΚΑ[116] και βορειοανατολικά του οικοπέδου ιδιοκτησίας Βακούφ[117], όπου είχαν αποκαλυφθεί τμήματα της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής νεκρόπολης.

Στα ανώτερα στρώματα, και κυρίως στο ανατολικό του τμήμα, αποκαλύφθηκαν ταφές νεότερες, που ανήκουν σε μουσουλμάνους τσιγγάνους.

Σε βαθύτερο επίπεδο αποκαλύφθηκε τριπλός κιβωτιόσχημος τάφος από πωρόλιθους, ο οποίος βρέθηκε χωρίς καλυπτήριες πλάκες και διαταραγμένος. Σε επαφή με τη δυτική πλευρά του αποκαλύφθηκε οστεοθήκη, επίσης από πώρινες πλάκες, η οποία περιείχε ανακομιδές παλαιότερων ταφών και κτερίσματα που χρονολογούνται στην ελληνιστική εποχή.

Κοντά τους βρέθηκε ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος κατασκευασμένος από κεραμίδες, ο οποίος περιείχε δύο ταφές και κτερίσματα της ρωμαϊκής περιόδου, καθώς και ένας διπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος από πώρινες πλάκες, εκ των οποίων ο δυτικότερος περιείχε παιδική ταφή και χρονολογείται στην ελληνιστική περίοδο, ενώ ο ανατολικότερος στην πρώιμη ρωμαϊκή.

Στη νοτιοανατολική γωνία του οικοπέδου ήλθε στο φως τριπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος από πώρινες πλάκες. Οι τάφοι αυτοί βρέθηκαν διαταραγμένοι και είχαν χρησιμοποιηθεί για παραπάνω από μία ταφές. Σε μικρή απόσταση από αυτόν αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος, ο οποίος

116. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 953.

117. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1114.

φέρει περιμετρικά λίθους και κεραμίδες στην κάλυψη. Ένας ακόμη διαταραγμένος διπλός ορθογώνιος κιβωτιόσχημος τάφος βρέθηκε λίγο δυτικότερα, ενώ στη νοτιοδυτική γωνία του οικοπέδου εντοπίστηκε εγχυτρισμός σε αγγείο, το οποίο εδραζόταν στο κέντρο μιας κατασκευής από πέτρες, χώμα και κεραμίδες.

Τέλος, παράλληλα με την οδό Ασκληπιού, αποκαλύφθηκε αγωγός με κατεύθυνση Α.-Δ. από πέτρες, πορσελάνη και ασβεστοκονίαμα, μήκ. 22,80 μ., ο οποίος διασχίζει το μεγαλύτερο τμήμα του οικοπέδου. Έχει εξωτερικό πλάτος από 0,75 έως 1,05 μ., ενώ το εσωτερικό του πλάτος κυμαίνεται από 0,36 έως 0,46 μ.

ΧΑΡΙΤΙΝΗ ΜΠΟΛΟΥ

ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Η ανασκαφική έρευνα πραγματοποιήθηκε με την επίβλεψη της συμβασιούχου αρχαιολόγου Μ. Μαυράκη-Μπαλάνου και επικεντρώθηκε στα δύο νεκροταφεία στις παρυφές του οικισμού της Χώρας, στη νοτιοδυτική Κυλίνδρα και τον Κάτσαλο.

Από αυτή τη χρονιά, επίσης, ξεκίνησε πρόγραμμα συνεργασίας της Εφορείας με τον ανθρωπολόγο S. Hillson, του University College London, προκειμένου να μελετηθεί το πλουσιότατο ανθρωπολογικό υλικό από τις ανασκαφές των νεκροταφείων.

Χώρα

Θέση Κύλινδρα

Οικόπεδο «Φοίβος ΕΠΕ» (ιδιοκτησίας Ν. Κομηνέα). Συνεχίστηκε η ανασκαφή του οικοπέδου, που αποτελεί τμήμα ευρύτερου νεκροταφείου με εγχυτρισμούς βρεφών από τους αρχαϊκούς έως και τους ώριμους ελληνιστικούς χρόνους. Η έρευνα συνεχίστηκε στο νοτιοδυτικότερο και χαμηλότερο υψομετρικά τομέα (Τετρ. ΕΧΙΙΙ, ΕΧΙΙ, ΕΧΙ, ΕΧ, ΖΧΙΙΙ, ΖΧΙΙ, ΗΧΙΙΙ, ΗΧΙΙ) και αποκαλύφθηκαν 150 επιπλέον εγχυτρισμοί, κυρίως σε αμφορείς και δευτερευόντως σε υδρίες και χύτρες, με ταφικά έθιμα όμοια με αυτά των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων[118].

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Οικόπεδο Γ. Σταυριανού. Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται αμέσως δυτικά του οικοπέδου «Φοίβος ΕΠΕ». Σε αυτή την ανασκαφική περίοδο πραγματοποιήθηκε αποχωμάτωση και αποκαλύφθηκε ότι το νεκροταφείο με τους εγχυτρισμούς βρεφών (βλ. παραπάνω) συνεχίζεται με τα ίδια χαρακτηριστικά σε όλη την έκταση και αυτού του οικοπέδου.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

Κάτσαλος

Οικόπεδο Β. Πιλάτου Ι

Στο οικόπεδο είχαν προηγηθεί δοκιμαστικές τομές που είχαν αποκαλύψει ταφικούς λάκκους[119]. Κατά τη διάρκεια της φετινής περιόδου έγινε γενική αποχωμάτωση που έδειξε ότι το νεκροταφείο του Κάτσαλου συνεχίζεται σε όλη την έκταση του οικοπέδου. Αποκαλύφθηκαν τα περιγράμματα 24 ορθογώνιων τάφων και τεσσάρων καύσεων και δύο τοίχοι που πιθανότατα ανήκουν σε αναλημματικούς αναβαθμούς χωραφιών.

Η ανασκαφή συνεχίζεται.

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΚΑΡΠΑΘΟΣ

Πηγάδια

Θέση Ξενώνας

Οικόπεδο Β. και Χρ. Τσέκου. Το 2000 ολοκληρώθηκε η ανασκαφή στο οικόπεδο Τσέκου, στη θέση Ξενώνας στα Πηγάδια Καρπάθου, η οποία είχε ξεκινήσει το 1998 με τη διενέργεια δοκιμαστικών τομών.

Αποκαλύφθηκαν λείψανα τριών κτισμάτων, που καλύπτουν δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις, οι οποίες χρονολογούνται από την κεραμική στο διάστημα της ΥΕ ΙΙΙΑ1-ΥΕ ΙΙΙΒ1 περιόδου. Στο χώρο ερευνήθηκαν επίσης τρεις κυκλικές κατασκευές από πηλό, οι δύο μεγαλύτερες από τις οποίες είναι κλίβανοι κεραμικής. Πρόκειται να δοθεί εκτενής δημοσίευση της ανασκαφής μετά την ολοκλήρωση της μελέτης του υλικού.

Τα ευρήματα στο οικόπεδο Τσέκου δεν αποτελούν μεμονωμένη εγκατάσταση αλλά τμήμα του οικισμού της ΥΜ ΙΙΙ/ΥΕ ΙΙΙ περιόδου. Στα υψώματα Σκόπη και Μακέλλι στα νοτιοδυτικά έχουν εντοπιστεί τα νεκροταφεία του οικισμού με θαλαμοειδείς τάφους. Οι R. Hope Simpson και J.F. Lazenby[120] επισκέφθηκαν την περιοχή κατά τη δεκαετία του 1960 και ανέφεραν, εκτός από τους παραπάνω θαλαμοειδείς τάφους[121], την πιθανότητα ύπαρξης οικισμού της μυκηναϊκής περιόδου στο χαμηλό ύψωμα 100 μ. περίπου Δ.-ΝΔ. του Επαρχείου, όπου αργότερα χτίστηκε ο Δημοτικός Ξενώνας[122].

---

118. *ΑΔ* 50 (1995): Χρονικά, σ. 809· 53 (1998): Χρονικά, σ. 962· 54 (1999): Χρονικά, σ. 956.

119. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 957.

120. *BSA* 57 (1962), σ. 154-175· 65 (1970), σ. 47-77· 68 (1973), σ. 127-179. Σχετικά με την εύρεση του ή των τάφων στο Μακέλλι, βλ. *BCH* 74 (1950), σ. 312-313 και *ΑΔ* 17 (1961-1962): Μελέται, σ. 32-76, όπου υπάρχει σκαρίφημα κάτοψης ενός μόνο τάφου από τον Π. Λαζαρίδη. Επίσης, *ΑΔ* 51 (1996): Χρονικά, σ. 699.

121. Βλ. *BSA* 57 (1962), σ. 160.

122. Συγκεκριμένα, *BSA* 57 (1962), σ. 160-161· 65 (1970), σ. 68-69, εικ. 12. Βλ. επίσης, Ε. Μελάς, Η εποχή του Χαλκού στην Κάρπαθο, *Καρπαθιακαί Μελέται*, Α', 1979, σ. 149-150 και ο ίδιος, Νέα στοιχεία για τη μινωική αποίκιση της Καρπάθου, *Καρπαθιακαί Μελέται* , Β', 1981, σ. 103-107.

Προκειμένου να αποφευχθεί η καταστροφή αρχαίων αλλά και να εντοπιστούν τα όρια του οικισμού της ΥΜ ΙΙΙ/ΥΕ ΙΙΙ περιόδου, έχει ξεκινήσει η διενέργεια δοκιμαστικών τομών σε όσα οικόπεδα στην περιοχή πρόκειται να οικοδομηθούν ή να επιστρωθούν. Συγκεκριμένα, το 2000 έγιναν τομές στα εξής οικόπεδα:

Δημοτικός Ξενώνας. Στον αύλειο χώρο του Δημοτικού Ξενώνα, σε απόσταση 50 μ. περίπου Α.-ΒΑ. του οικοπέδου Τσέκου, πρόκειται να κατασκευαστεί η επέκταση του κτιρίου, όπου θα μεταστεγαστεί το Δημαρχείο Καρπάθου. Πριν από την έναρξη των εκσκαφών διενεργήθηκαν δοκιμαστικές τομές, στις οποίες δεν αποκαλύφθηκαν αρχαία. Το μεγαλύτερο τμήμα του χώρου κατελάμβανε ο βόθρος του κτιρίου του ξενώνα, ενώ στα υπόλοιπα σημεία αποκαλύφθηκε ο φυσικός βράχος σε βάθος 0,20-0,30 μ.

Οικόπεδο Βελονάκη-Βασιλαράκη. Το οικόπεδο, ιδιοκτησίας Ι. Βελονάκη, βρίσκεται νότια του κτιρίου του Δημοτικού Ξενώνα και ανατολικά του οικοπέδου Τσέκου. Πριν την επίστρωσή του από τον ενοικιαστή Βασιλαράκη, διενεργήθηκαν στο οικόπεδο τέσσερις δοκιμαστικές τομές. Διαπιστώθηκε η ύπαρξη τοίχου της ύστερης εποχής του Χαλκού, με κατεύθυνση Α.-Δ. και σωζόμενο μήκος 2 μ., στο βορειοανατολικό τμήμα του οικοπέδου.

Περιοχή Ανθόκηπος (οικόπεδο Σ. Καλογεροπούλου)

Στο οικόπεδο έγιναν τρεις δοκιμαστικές τομές προκειμένου να εγκριθεί η άδεια οικοδόμησης. Δεν βρέθηκαν αρχαία. Ο οικισμός της ύστερης εποχής του Χαλκού δεν επεκτεινόταν μέχρι το σημείο αυτό.

ΦΩΤΕΙΝΗ ΖΕΡΒΑΚΗ

ΚΑΣΤΕΛΛΟΡΙΖΟ

Κιόλια

Λιμνοδεξαμενή

Οι εργασίες για την κατασκευή λιμνοδεξαμενής (Εικ. 48) στη θέση Κιόλια, νότια και δυτικά του αεροδρομίου στο Καστελλόριζο, αποκάλυψαν δύο κτιστές κυκλικές κατασκευές, διαμ. 5 και 6 μ., από τετράπλευρα δουλεμένες πέτρες, τις οποίες ονομάζουμε συμβατικά δεξαμενές. Στο εσωτερικό των δεξαμενών υπήρχαν λιθοσωροί, οι οποίοι θα προέρχονταν από την ανωδομή και πιθανώς την οροφή τους. Στα τοιχώματα της δεξαμενής 1 πρόβαλαν δύο κάθετα τοποθετημένες λιθόπλινθοι (διαστ. 0,20×0,30 μ.), σε απόσταση 2,10 μ. μεταξύ τους και σε βάθος 1 μ. από την επάνω σωζόμενη επιφάνεια[123]. Ανάλογη λιθόπλινθος βρέθηκε και στη δεξαμενή 2, με προβολή μόλις 0,15 μ., γεγονός που δυσχεραίνει την ερμηνεία ότι χρησίμευαν για την άντληση νερού. Οι δύο δεξαμενές πλαισιώνονταν από ισχυρούς τοίχους από μεγάλες λιθοπλίνθους, οι οποίοι δηλώνουν την ύπαρξη εγκατάστασης. Στα λιγοστά ευρήματα συγκαταλέγονται λίθινη λεκάνη, όστρακα αγγείων ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, όπως ανάγλυφων μεγαρικών σκύφων, αγγείων sigillata, όστρακα χρηστικών αγγείων υστερορωμαϊκής περιόδου, ενσφράγιστες λαβές και λαβές ύστερων αμφορέων με απόφιση. Μετά από δύο μήνες ανασκαφικής έρευνας η περιοχή πλημμύρισε, με αποτέλεσμα να διακοπούν οι εργασίες και τελικά δόθηκε άδεια κατάχωσης, επειδή η οποιαδήποτε προσπάθεια συνέχισης της έρευνας κρίθηκε ιδιαίτερα χρονοβόρα και επίπονη.

Εικ. 48. Καστελλόριζο. Κιόλια. Λιμνοδεξαμενή.

Η ερμηνεία των κατασκευών αυτών είναι προβληματική, αφού δεν έφεραν ίχνη πυράς ώστε να ταυτιστούν με ασβεστοκάμινους, ούτε εσωτερική επένδυση κονιάματος ή κουρασανιού, ώστε να ερμηνευθούν με βεβαιότητα ως δεξαμενές νερού[124]. Η ερμηνεία τους προκύπτει περισσότερο λόγω της θέσης τους κάτω από νεότερη δεξαμενή, καθώς στο χώρο συγκεντρώνονται τα νερά από τους γύρω λόφους. Πρόκειται για μία από τις λιγοστές εύφορες κοιλάδες του νησιού, που την καλλιεργούσαν μέχρι πρόσφατα. Επιπλέον, το ιδιαίτερα σκληρό αργιλώδες κοκκινόχωμα της περιοχής είναι στεγανό, γεγονός που ευνοεί τη συγκέντρωση νερού.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ

123. Για παρόμοιες λιθοπλίνθους σε δεξαμενές, βλ. Κ. Κονοφάγου, *Το αρχαίο Λαύριο και η ελληνική τεχνική παραγωγής του αργύρου*, Αθήνα 1980, σ. 265, εικ. 10.40.

124. Οι πέτρες έφεραν λευκό ίζημα (ασβεστίτες), πιθανώς από την επίδραση του νερού.

ΑΜΟΡΓΟΣ

Κατάπολα

Συνεχίστηκε και τη φετινή χρονιά η ανασκαφική έρευνα στον ακάλυπτο χώρο του οικοπέδου Νομικού, όπου αποκαλύφθηκε το αίθριο της ρωμαϊκής βίλλας με πολύ αξιόλογο ψηφιδωτό δάπεδο. Παράλληλα, ολοκληρώθηκε η ανασκαφική έρευνα στο οικόπεδο Βεκρή, όπου αποκαλύφθηκαν οικοδομικά λείψανα των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων[125].

ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΔΡΕΛΙΩΣΗ-ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΤΟΠΟΓΡΑΦΗΣΕΙΣ

ΣΥΜΗ

Νήσος Νύμος (θέση Θολάρια)

Με χρηματοδότηση του Υπουργείου Αιγαίου πραγματοποιήθηκε καθαρισμός από θάμνους και χόρτα του αρχαίου μνημείου που σώζεται σε υψόμετρο 200 μ. στη βορειοανατολική πλευρά του μικρού νησιού της Νύμου, αμέσως βόρεια-βορειοανατολικά της Σύμης[126]. Το ίδιο πρόγραμμα περιελάμβανε και τοπογράφηση, που πραγματοποιήθηκε κατόπιν ειδικής σύμβασης με την τοπογράφο Ε. Βασιλειάδη (τοπογραφικό σχέδιο). Αποκαλύφθηκαν 20 χώροι κτιριακού συγκροτήματος. Το κυρίως κτίσμα, με ισχυρή επιμελημένη τοιχοποιία κατά το ακανόνιστο τραπεζιόσχημο σύστημα, έχει πρόσβαση από τα Ν. μέσω περιβόλων και μιας εξίσου επιμελημένης εισόδου. Εσωτερικά και εξωτερικά αυτού οι τοίχοι έχουν μετατραπεί, ως επί το πλείστον, σε εκτεταμένο λιθοσωρό και δύσκολα διακρίνεται η πορεία τους. Σε επαφή με το δυτικό τοίχο του κυρίως κτιρίου αποκαλύφθηκε σειρά μικρών ορθογώνιων χώρων, χτισμένων με αργολιθοδομή. Νοτιότερα του συγκροτήματος αυτού στέκεται ημιερειπωμένος θόλος με προσανατολισμό στον άξονα Α.-Δ., θεμελιωμένος σε αρχαία κτίσματα. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι παλαιότερα υπήρχαν εδώ και άλλα θολωτά κτίσματα, αφού η τοπική ονομασία του χώρου είναι «Κάστρο στα Θολάρια».

Το κυρίως αρχαίο κτίσμα εντάσσεται κατά πάσα πιθανότητα στο σύνολο των οχυρωματικών έργων της ελληνιστικής περιόδου που δημιουργήθηκαν για την προστασία του ροδιακού κράτους, στο οποίο ανήκε και η Σύμη. Η θέση εξάλλου είναι εξαιρετικά επίκαιρη, αφού ελέγχει ολόκληρο τον κόλπο της Δωρίδος. Γύρω του αναπτύχθηκαν άλλα βοηθητικά κτίσματα ή μικρός οικισμός, που κατοικήθηκε και κατά τους βυζαντινούς χρόνους.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

Εικ. 49. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Η δυτική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς μετά τις πρόσφατες επεμβάσεις.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΤΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Ακρόπολη Λίνδου

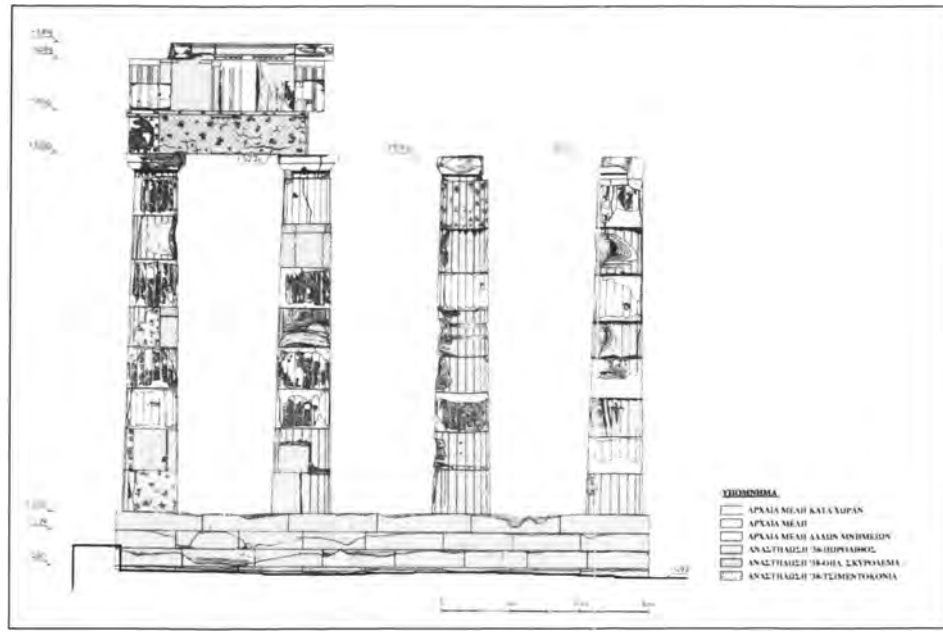
Κατά τη διάρκεια του 2000 συνεχίστηκαν οι εργασίες στη δυτική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς και ξεκίνησαν οι εργασίες στο ναό της Λινδίας Αθηνάς.

Στη δυτική πτέρυγα της ελληνιστικής στοάς ολοκληρώθηκε η κατεργασία των ραβδώσεων του κίονα Κ1 και τοποθετήθηκε το αρχαίο κιονόκρανο, συμπληρωμένο με νέο ψαμμίτη (Εικ. 49). Δυτικά του κίονα Κ8 αναστηλώθηκε ο κίονας Κ9 σε ύψος τριών σφονδύλων, ο μεσαίος από τους οποίους είναι αρχαίος. Ακολούθησε η συντήρηση των αρχαίων σφονδύλων που δεν επανατοποθετήθηκαν στο μνημείο και η τακτοποίηση τους σε μία από τις ελληνιστικές θόλους, πλησίον της δυτικής πτέρυγας, αφού ο χώρος διαμορφώθηκε και ηλεκτροδοτήθηκε κατάλληλα για το σκοπό αυτό.

Σοβαρά δομικά, μορφολογικά και αισθητικά προβλήματα που παρουσίαζε ο ναός της Λινδίας Αθηνάς, αναστηλωμένος κατά τη δεκαετία του 1930, επέβαλε τη διάλυση των αναστηλωμένων τμημάτων του (Υπ. Αποφ. ΥΠΠΟ/ΔΑΑΜ/1678/ 1564/ 11-1-2000). Τα σοβαρότερα από αυτά εντοπίζονταν σε ποικίλες φθορές και θραύσεις που συνετέλεσαν στη στατική ανεπάρκεια των κιόνων, στη διάβρωση της εξωτερικής επιφάνειας των συμπληρώσεων που είχαν κατασκευαστεί από κακής ποιότητας δομικό υλικό, στις παρατοποθετήσεις αρχαίων σφονδύλων και κιονοκράνων στους κίονες αλλά και αρκετών λιθοπλίνθων τόσο στον ανατολικό όσο και στο δυτικό τοίχο του

125. Την ευθύνη των ανασκαφών είχε και εφέτος ο αρχαιολόγος Γ. Γαβαλάς.

126. Μ. Φιλήμονος - Α. Δρελιώση - Ε. Φαρμακίδου, Τοπογράφηση αρχαιολογικών μνημείων στη Νίσυρο, στο Φαρμακονήσι και στη Νύμο, στο *Η συμβολή του Υπουργείου Αιγαίου στην έρευνα και ανάδειξη του πολιτισμού του Αρχιπελάγους*, Αθήνα 2001, σ. 66.

Εικ. 50. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ναός Λινδίας Αθηνάς. Αποτύπωση της όψης της βόρειας κιονοστοιχίας.

Εικ. 51. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ναός Λινδίας Αθηνάς. Εμφανείς οι φθορές πριν από την καθαίρεση των αναστηλωμένων τμημάτων.

Εικ. 52. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Ναός Λινδίας Αθηνάς. Ο αρχαίος λίθος του επιστυλίου μετά τον καθαρισμό του από τα τσιμεντοκονιάματα.

ναού, ενώ το σοβαρότερο από τα μορφολογικά προβλήματα σχετίζεται με το ύψος του μνημείου, που είχε αναστηλωθεί κατά ένα δόμο χαμηλότερα από το αρχικό (Εικ. 50-51).

Οι εργασίες υποδομής, προκειμένου να ξεκινήσει η διάλυση, αφορούσαν εγκατάσταση ικριωμάτων κατά μήκος του ανατολικού τοίχου και της κιονοστοιχίας της πρόσοψης και ανυψωτικού γερανού στο εσωτερικό του ναού. Για την εγκατάσταση του γερανού απαιτήθηκε η κατασκευή βάσης από οπλισμένο σκυρόδεμα, αφού προηγουμένως ελήφθησαν μέτρα προστασίας του φυσικού βράχου με πλαστική μεμβράνη και επίχωση από κατάλληλα διαβαθμισμένο αδρανές υλικό. Η εγκατάσταση του εργοταξίου ολοκληρώθηκε το Σεπτέμβριο, οπότε και άρχισε η διάλυση. Έως τα τέλη Δεκεμβρίου καθαιρέθηκαν το ανακατασκευασμένο τμήμα του ανατολικού τοίχου, επιφάνειας 80 τ.μ. περίπου, και οι τέσσερις αναστηλωμένοι κίονες της πρόσοψης με τα αντίστοιχα τμήματα του υπερκείμενου θριγκού.

Μετά την καθαίρεση των αναστηλωμένων τμημάτων διαπιστώθηκε ότι είχε γίνει εκτεταμένη χρήση οπλισμένου σκυροδέματος για τη σύνδεση όλων των αρχιτεκτονικών μελών. Τόσο οι αρχαίοι όσο και οι νέοι σφόνδυλοι είχαν διατρηθεί ώστε να κατασκευαστεί πυρήνας από οπλισμένο σκυρόδεμα (Εικ. 52).

Εικ. 53. Ρόδος. Ακρόπολη Λίνδου. Αρχιτεκτονικά μέλη από το ναό της Λινδίας Αθηνάς μετά τον καθαρισμό τους από τα τσιμεντοκονιάματα.

Χρήση σκυροδέματος είχε γίνει και στις συμπληρώσεις των αρχαίων τμημάτων των τοίχων, ενώ οι νέες προσθήκες αυτών είχαν κατασκευαστεί από σκυρόδεμα εγκιβωτισμένο σε λεπτές πλάκες ψαμμίτη. Ο μοναδικός σωζόμενος αρχαίος λίθος του επιστυλίου υπέστη απολάξευση σημαντικού μέρους της μάζας του και καταστροφή στοιχείων τεκμηρίωσης που διασώζονταν στην επιφάνειά του, χαρακτηριστικό της μεθόδου που είχαν ακολουθήσει οι αναστηλωτές, προκειμένου να εντάξουν αρχαίους λίθους στο αναστηλωμένο μνημείο (Εικ. 53).

Όλα τα αρχαία αρχιτεκτονικά μέλη συγκεντρώθηκαν στον εργοταξιακό χώρο της στοάς και καθαρίστηκαν από τα τσιμεντοκονιάματα. Παράλληλα ξεκίνησε η προετοιμασία νέων λιθοπλίνθων για τη συμπλήρωση του ανατολικού τοίχου του ναού.

Εντός του έτους έγινε τοπογραφική αποτύπωση των μνημείων στα ψηλότερα άνδηρα του αρχαιολογικού χώρου, τοποθετήθηκαν μυκηνσιόμετρα για την παρακολούθηση μικρομετατοπίσεων στο βόρειω πρανές του βράχου της ακρόπολης και αντιμετωπίστηκε η αντικεραυνική προστασία του χώρου με την εγκατάσταση νέου αλεξικέραυνου πλησίον της δυτικής οχύρωσης και με αντικατάσταση της κεφαλής του υπάρχοντος αλεξικέραυνου στο βορειοανατολικό άκρο της οχύρωσης.

Τέλος, τοποθετήθηκαν νέες ενημερωτικές πινακίδες στον αρχαιολογικό χώρο και τυπώθηκε σχετικό έντυπο.

ΒΑΣΙΛΙΚΗ ΕΛΕΥΘΕΡΙΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΣΥΜΗ

Πέδι

Θέση «του Δράκου»

Σε αυτοψία για προγραμματισμό καθαρισμού και αποτύπωσης των αρχαίων ορατών μνημείων[127] της περιοχής εντοπίστηκαν και περισυνελέγησαν σε εγκαταλελειμμένους αναβαθμούς χωραφιών, ανατολικά του χειμάρρου που ρέει από το «Βρυσί», θραύσμα ανοιχτού αγγείου με απόφυση της πρώιμης εποχής του Χαλκού και δύο ακατέργαστα τμήματα οψιανού από το Γυαλί της Νισύρου[128].

ΕΛΕΝΗ ΦΑΡΜΑΚΙΔΟΥ

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ - ΥΠΟΔΕΙΞΕΙΣ ΑΡΧΑΙΩΝ

ΡΟΔΟΣ

1. Κατά τη διάρκεια εργασιών διαμόρφωσης στην ανατολική πλευρά της εκκλησίας των Αγίων Αναργύρων, στην οδό Θεοτοκοπούλου, συνελέγη τμήμα ανάγλυφης στήλης με παράσταση γυναικείας μορφής, σε ύψος 2 μ. περίπου πάνω από το επίπεδο του δρόμου.

2. Η Ε. Παπαχριστοδούλου παρέδωσε στην Εφορεία μας τα εξής αρχαία αντικείμενα, τα οποία περισυνέλεξε κατά τη διάρκεια των καθημερινών της περιπάτων στην περιοχή του λιμένος της Ακαντιάς: Άβαφη πρόχου (Π20726), πήλινη, ελλιπή, με οριζόντιες ανάγλυφες ταινίες στο εξωτερικό (μέγ. σωζ. ύψ. 0,21, διαμ. βάσ. 0,08 μ.). Μελαμβαφές κυάθιο (Π20727), πήλινο, ακέραιο (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. βάσ. 0,03, διαμ. χείλ. 0,07 μ.), ελληνιστικής εποχής. Άβαφο μικκύλο κυάθιο (Π20728), πήλινο, ακέραιο (μέγ. ύψ. 0,035, διαμ. βάσ. 0,02, διαμ. χείλ. 0,045 μ.), ελληνιστικής εποχής. Άβαφη μικκύλη πρόχου (Π20729), πήλινη, ακέραιη (μέγ. ύψ. 0,045, διαμ. βάσ. 0,015, διαμ. χείλ. 0,02 μ.), ελληνιστικής εποχής. Άβαφη μικκύλη χύτρα (Π20730), πήλινη, συγκολλημένη ολόκληρη (μέγ. ύψ. 0,07, διαμ. χείλ. 0,06 μ.), ελληνιστικής εποχής. Άβαφο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Π20731), πήλινο, ελλιπές στο στέλεχος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,12, διαμ. χείλ. 0,025 μ.), 1ος αι. π.Χ. Άβαφο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Π20732), πήλινο, ελλιπές στο στέλεχος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,11, διαμ. χείλ. 0,03 μ.), 1ος αι. π.Χ. Άβαφο ατρακτόσχημο μυροδοχείο (Π20733), πήλινο, ελλιπές στο στέλεχος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,82, διαμ. χείλ. 0,015 μ.), 1ος αι. π.Χ. Άβαφο σωληνωτό μυροδοχείο (Π20734), πήλινο, ελλιπές στο στέλεχος (μέγ. σωζ. ύψ. 0,10, διαμ. χείλ. 0,030 μ.), ύστερος 1ος αι. π.Χ. Μελαμβαφή τροχήλατο λύχνο (Λ6492), πήλινο, ακέραιο (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. χείλ. 0,035 μ.), 3ος-2ος αι. π.Χ. Μελαμβαφή τροχήλατο λύχνο (Λ6493), πήλινο, ακέραιο (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. χείλ. 0,03 μ.),

127. ELENCO

128. Ε. Φαρμακίδου, Η προϊστορική περίοδος στη Σύμη, στο Α. Βλαχόπουλος - Κ. Μπίρταχα (επιμ.), *Αργοναύτης. Τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Χρίστο Ντούμα*, Αθήνα 2003, σ. 293, εικ. 3, 4, αριθ. κατ. 2.

3ος-2ος αι. π.Χ. Μελαμβαφή τροχήλατο λύχνο (Λ6494), πήλινο, ελλιπή στο δίσκο (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. χείλ. 0,03 μ.), 3ος-2ος αι. π.Χ. Μελαμβαφή τροχήλατο λύχνο (Λ6495), πήλινο, ακέραιο (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. χείλ. 0,035 μ.), 3ος-2ος αι. π.Χ. Άβαφο λύχνο με ανάγλυφη διακόσμηση (Λ6496), πήλινο, ελλιπή, ρωμαϊκής εποχής. Στο δίσκο διακόσμηση, πιθανώς, πολεμικής σκηνής (μέγ. σωζ. ύψ. 0,035, μέγ. πάχ. 0,004 μ.). Άβαφο λύχνο με ανάγλυφη διακόσμηση (Λ6497), πήλινο, ελλιπή, ρωμαϊκής εποχής. Στο δίσκο φυτική διακόσμηση, κισσόφυλλα, (μέγ. μήκ. 0,09, μέγ. πλ. 0,064, μέγ. πάχ. 0,003 μ.). Άβαφο λύχνο με ανάγλυφη διακόσμηση (Λ6498), πήλινο, ελλιπή στη βάση, ύστερης αρχαιότητας. Στον ώμο διακόσμηση ανάγλυφων ωών (μέγ. ύψ. 0,03, διαμ. δίσκου 0,04, μέγ. πάχ. 0,002 μ.). Τέσσερις πίπες πήλινες (Δ302α-δ), ακέραιες, εποχής Τουρκοκρατίας.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΓΙΑΝΝΙΚΟΥΡΗ

4η Εφορεια
Βυζαντινων Αρχαιοτητων

Κατά τη διάρκεια του 2000 οι δραστηριότητες της 4ης ΕΒΑ κάλυψαν όλους τους τομείς του αρχαιολογικού έργου: ανασκαφικές εργασίες για την αποκάλυψη ή τεκμηρίωση μνημείων, διαμορφώσεις αρχαιολογικών χώρων και αναστηλωτικά έργα σε μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και στα νησιά της Δωδεκανήσου. Η πραγματοποίηση των έργων, στο πλαίσιο του ΤΔΠΕΑΕ, προχώρησε με αυτεπιστασία και με απασχόληση εξειδικευμένου προσωπικού με συμβάσεις έργου.

Αξιόλογο ήταν, επίσης, το έργο που υλοποιήθηκε στον τομέα της συντήρησης και των καταγραφών. Από την Εφορεία ασκήθηκε έλεγχος για την προστασία των έξι μνημειακών οικισμών στην περιφέρεια ευθύνης της: τη μεσαιωνική πόλη Ρόδου, τη Λίνδο, τη Σύμη, τη Χώρα Πάτμου, τη Χώρα Αστυπάλαιας και τη Χώρα Αμοργού.

Στους χώρους του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου φιλοξενήθηκε έκθεση βυζαντινών εφυαλωμένων κεραμικών και στη μεσαιωνική τάφρο έκθεση με θέμα «Το Αθάνατο Νερό».

Το επιστημονικό προσωπικό που έφερε σε πέρας το έργο που περιγράφεται παρακάτω ήταν αλφαβητικά το εξής: οι αρχαιολόγοι Ι. Βολανάκης, Ε. Γερασκλή, Χ. Γιακουμάκη, Β. Καραμπάτσος, Α.Μ. Κάσδαγλη, Α. Κατσιώτη, Δ. Κοτρίκλας, Κ. Κεφαλά, Μ. Κουτελλάς, Ευ. Μηλίτση, Σ. Ντιντιούμη, Λ. Πλάτων, Μ. Σιγάλα, Π. Ψαρρή. Οι αρχιτέκτονες-μηχανικοί Σ. Βλησίδης, Μ. Ζερλέντης, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας. Σημαντική ήταν, επίσης, η συμβολή των συντηρητών, του διοικητικού και φυλακτικού προσωπικού και των εργατοτεχνιτών. Την επιμέλεια των Χρονικών είχαν οι αρχαιολόγοι Π. Ψαρρή και Χ. Φανταουτσάκη και η χειρίστρια Η/Υ Ε. Καντή.

ΜΑΡΙΑ ΜΙΧΑΗΛΙΔΟΥ

ΕΚΘΕΣΕΙΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου

Σε συνεργασία με το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φιλοξενήθηκε στους χώρους των περιοδικών εκθέσεων του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου έκθεση με θέμα «Βυζαντινά Εφυαλωμένα Κεραμικά: η Τέχνη των Εγχαράκτων». Για τη λειτουργία της έκθεσης εκπονήθηκε ειδική αρχιτεκτονική μελέτη[1] και εγκαταστάθηκε νέο σύστημα φωτισμού στο χώρο. Παράλληλα, λήφθηκε μέριμνα για την ασφάλεια των αντικειμένων με ατομικούς συναγερμούς. Η παρουσίαση των αντικειμένων ακολούθησε την τριμερή δομή που είχε η έκθεση όταν πρωτοπαρουσιάστηκε στο Βυζαντινό Μουσείο στη Θεσσαλονίκη το 1999. Το πρώτο μέρος αφιερώθηκε στην τυπολογία των εφυαλωμένων κεραμικών από τα βυζαντινά έως τα μεταβυζαντινά χρόνια, το δεύτερο αφορούσε στα δύο σύνολα προερχόμενα από τα ναυάγια της Αλοννήσου και του Καστελλορίζου και το τρίτο στα κεραμικά εργαστήρια εφυαλωμένης κεραμικής στον ελλαδικό χώρο. Την έκθεση συνόδευε επιστημονικός κατάλογος στα ελληνικά και τα αγγλικά[2] και ενημερωτικό φυλλάδιο[3].

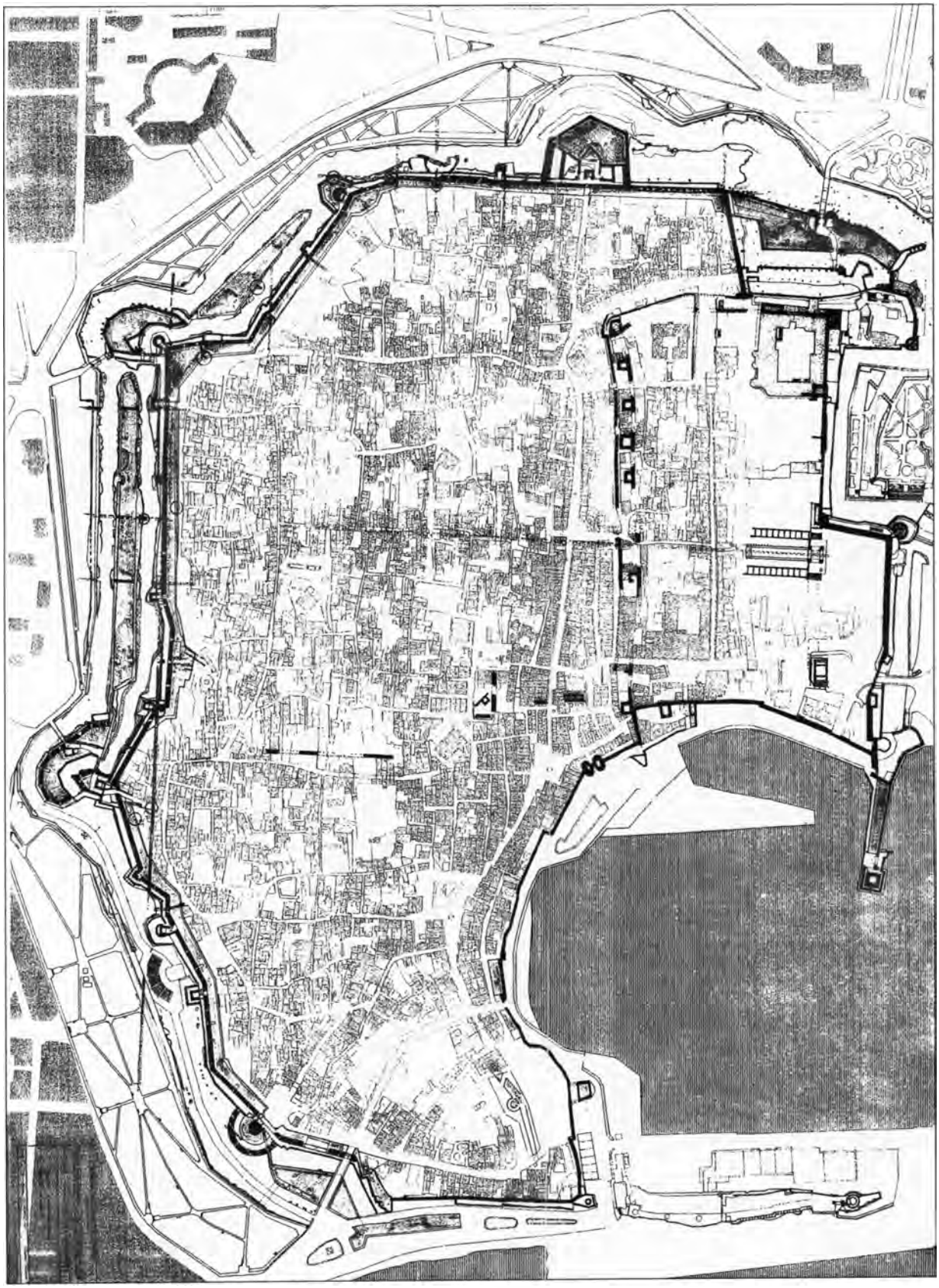
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Μεσαιωνική Τάφρος

Με την ευκαιρία του εορτασμού των Ευρωπαϊκών Ημερών Πολιτιστικής Κληρονομιάς έγινε καθαρισμός στο βραχώδες έξαρμα που αποτελεί τμήμα του πυθμένα της τάφρου στους τομείς άμυνας των «γλωσσών» της Γερμανίας και της Ωβέρνης στο δυτικό τμήμα της ιπποτικής οχύρωσης της Ρόδου. Καθαρίστηκαν και αναδείχθηκαν τα αρχαία υδρευτικά συστήματα που είχαν ερευνηθεί στον πυθμένα της τάφρου και αποκαταστάθηκε με κονίαμα η κάτοψη κυλινδρικού γωνιαίου πύργου του μεσαιωνικού τείχους. Εγκαταστάθηκαν ενημερωτικές πινακίδες σε διάφορες κατάλληλες θέσεις, με επεξηγήσεις για την ιστορία και τη μορφή της οχύρωσης, το αρχαίο υπόστρωμά της και την εξέλιξη της ανασκαφικής έρευνας στην περιοχή.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

1. Η μελέτη έγινε από τον αρχιτέκτονα Σ. Βλησίδη.
2. Ο κατάλογος εκδόθηκε από το ΤΑΠΑ.
3. Τυπώθηκε από την 4η ΕΒΑ.

Εικ. 1. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Χερσαίο τμήμα οχυρώσεων και μεσαιωνική τάφρος.

ΑΝΑΣΤΗΛΩΣΗ - ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Χερσαίο τμήμα οχυρώσεων και μεσαιωνική τάφρος

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των οχυρωματικών κατασκευών και διαμόρφωσης του ελεύθερου χώρου της μεσαιωνικής τάφρου.

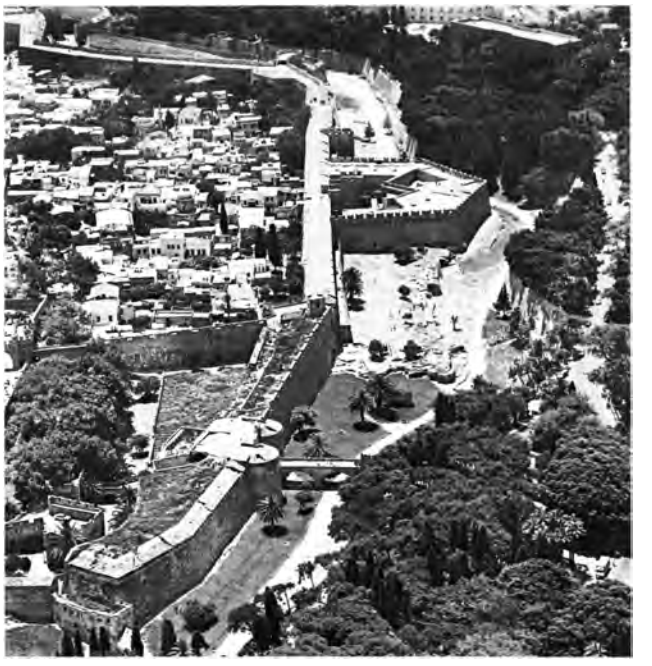
Αναλυτικά, προχώρησαν οι εργασίες στα πιο κάτω τμήματα του οχυρωματικού συγκροτήματος:

Διαμόρφωση-ανάδειξη του αρχαιολογικού χώρου της μεσαιωνικής τάφρου[4]. Ολοκληρώθηκε η διαμόρφωση των φυσικών πρανών, η διερεύνηση και η ανάδειξη των βραχωδών τμημάτων και η φύτευση στους χώρους του πυθμένα της τάφρου. Ιδιαίτερα στους τομείς της «γλώσσας» της Αγγλίας και των «γλωσσών» της Γερμανίας και Ωβέρνης, η έντονη εμφάνιση του φυσικού βράχου στις παρειές της τάφρου και η ύπαρξη σημαντικών λειψάνων αρχαίων υδρευτικών και αποχετευτικών στοών λαξευτών στο φυσικό πέτρωμα[5] καθόρισαν σε μεγάλο ποσοστό και το χαρακτήρα της διαμόρφωσης του χώρου (Εικ. 1).

Ο χώρος αποδόθηκε στους επισκέπτες και στους πολίτες της Ρόδου ως αρχαιολογικό πάρκο και χώρος ενός ολοκληρωμένου περιπάτου, κατάλληλος για διαφόρων ειδών δραστηριότητες: περισυλλογής, παιχνιδιού, αναψυχής και πολιτιστικής επαφής με τις διαφορετικές ιστορικές περιόδους της πόλης της Ρόδου (Εικ. 2).

Αποκατάσταση κατάρρευσης στο ανατολικό άκρο του προχώματος της Αγγλίας. Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης με ανακατασκευή του δυτικότερου τμήματος της κατάρρευσης και επανατοποθέτηση των θυρεών του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη και του Μεγάλου Μαγίστρου d'Aubusson. Η ογκώδης θεμελίωση και οι εσωτερικές αντηρίδες που προβλέπονται από τη μελέτη κατασκευάζονται από νέο υγιή πωρόλιθο Κύπρου, ενώ διαμορφώνεται κατακόρυφος αρμός[6] σε όλο το ύψος του τείχους.

Σωστικές επεμβάσεις στο σύνολο των οχυρωματικών κατασκευών. Επείγουσες εργασίες προχώρησαν κυρίως στον τομέα της «γλώσσας» της Αγγλίας, όπου στη βάση του προτειχίσματος της παλαιάς οχύρωσης εντοπίζονται έντονα προβλήματα διάβρωσης της τοιχοποιίας. Στη νέα επέμβαση εντάσσονται και τα στοιχεία παλαιότερων κατασκευών, αρχαίου πηγαδιού και αποχετευτικών στοών, που διατηρούνται επί του φυσικού βράχου. Επίσης, στερεωτικές εργασίες προχώρησαν στη βάση του αναλήμματος της παλαιάς τάφρου, όπου στηρίχθηκε το πρόχωμα της Αγγλίας.

Εικ. 2. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική άποψη του διαμορφωμένου χώρου της μεσαιωνικής τάφρου.

Στον τομέα της «γλώσσας» της Γερμανίας προχώρησαν, επίσης, εργασίες επιφανειακής συντήρησης-αποκατάστασης των λιθοδομών και στεγάνωσης των θόλων του συγκροτήματος της πύλης d'Amboise.

Ηλεκτροφωτισμός-ανάδειξη μεσαιωνικών οχυρώσεων και τάφρου. Έγινε συντήρηση και επέκταση του φωτισμού-ανάδειξης σημαντικών τμημάτων των οχυρωματικών κατασκευών και του υπαίθριου εκθεσιακού χώρου της τάφρου στον αρχαιολογικό χώρο του τομέα της Γερμανίας και στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

Θαλάσσιο τμήμα οχυρώσεων - περιβάλλων αρχαιολογικός χώρος της Θαλασσινής Πύλης (Εικ. 3)

Με την ευκαιρία της διέλευσης των υπόγειων δικτύων της μεσαιωνικής πόλης από τη Θαλασσινή Πύλη των οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου ξεκίνησε και ολοκληρώθηκε το έργο αρχαιολογικής έρευνας και ανάδειξης του περιβάλλοντος χώρου μεταξύ του τείχους και του προτειχίσματος του μεσαιωνικού εμπορικού λιμανιού της Ρόδου. Κατά τη διαμόρφωση αξιοποιήθηκαν τα όρια του παλαιού δρομίσκου πρόσβασης κατά τον άξονα της πύλης, τμήματα της πλακόστρωσης της μεσαιωνικής

4. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, *Σχέδιο προστασίας-διαμόρφωσης-ανάδειξης του μνημειακού συνόλου των μεσαιωνικών οχυρώσεων της πόλης της Ρόδου*, Ρόδος 2000.

5. Ανασκαφική έρευνα σε σημαντικό τμήμα του αρχαίου υδρευτικού δικτύου της πόλης της Ρόδου προχώρησε με ευθύνη της αρχαιολόγου της 4ης ΕΒΑ Α.Μ. Κάσδαγλη σε συνεργασία με τη συναρμόδια ΚΒ' ΕΠΚΑ (αρχαιολόγος Μ. Φιλήμονος).

6. Σύμφωνα με τη γεωσπατική και τεχνική μελέτη που εκπονήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος του ΑΠΘ (καθηγητής Κ. Πιτιλάκης).

Εικ. 3. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Γενική άποψη της περιοχής της Θαλασσινής Πύλης μετά την ολοκλήρωση των προσωρινών διαμορφώσεων.

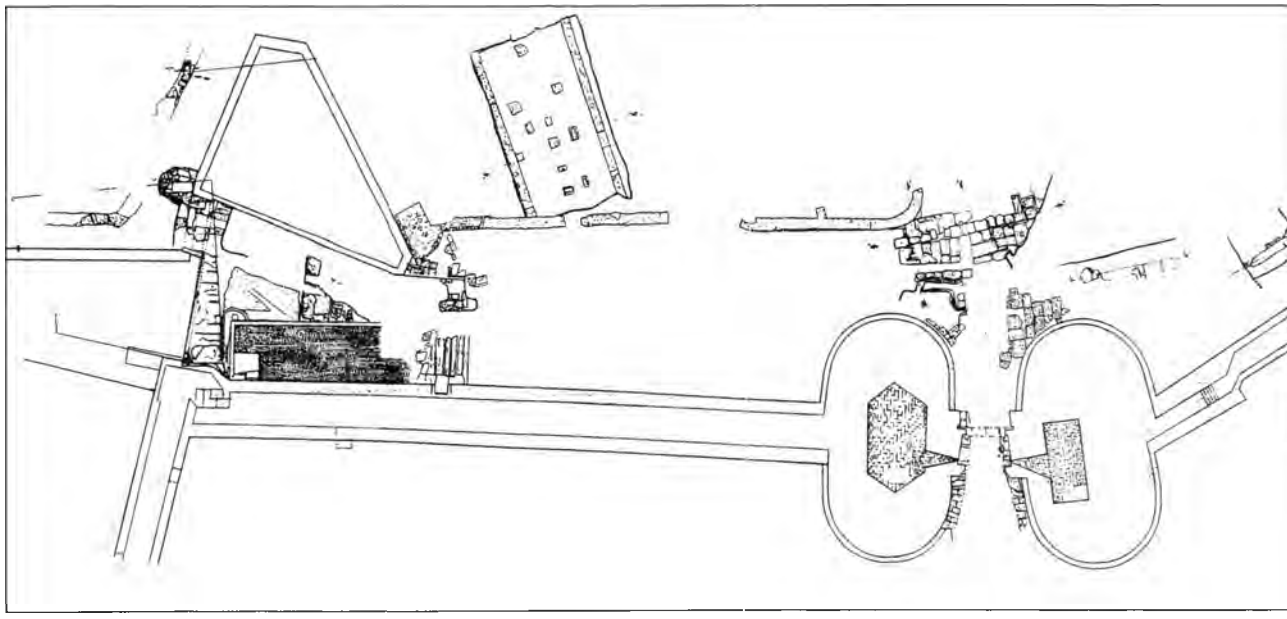
ράμπα για την εξυπηρέτηση των ατόμων με ειδικές ανάγκες[7]. Το μεγάλο ανάγλυφο με τις μορφές της Παναγίας και των αγίων και τα οικόσημα του Μεγάλου Μαγίστρου d'Aubusson καθαρίστηκε από ομάδα συντηρητών[8].

Μεσαιωνικός «Μόλος των Μύλων»

Προχώρησε και ολοκληρώθηκε η αποκατάσταση της βόρειας απόληξης του «Μόλου των Μύλων», σύμφωνα με την αρχιτεκτονική μελέτη που βασίστηκε στην αναλυτική τεκμηρίωση της μορφής του κατά τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς και η διαμόρφωση του ίχνους του ιταλικού κυματοθραύστη ως ζώνης προστασίας του μεσαιωνικού μόλου.

Φρούριο Αγίου Νικολάου

Προχώρησε η αποκατάσταση των λιθοδομών του κεντρικού πύργου του Zacosta με την αποκατάσταση των ανοιγμάτων της νότιας πλευράς του (Εικ. 5). Επίσης, ολοκληρώθηκαν η ανα-

Εικ. 4. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Θαλάσσιο τμήμα οχυρώσεων-περιβάλλων αρχαιολογικός χώρος της Θαλασσινής Πύλης.

προβλήτας και λείψανα της θεμελίωσης του ιπποτικού προτειχίσματος, που έφερε τα οικόσημα του Μεγάλου Μαγίστρου d'Aubusson (Εικ. 4).

Η πρόσβαση αυτή αποκαταστάθηκε στην αρχική στάθμη του κατωφλίου της πύλης με ξύλινη κλιμακωτή κατασκευή προσωρινού χαρακτήρα, ενώ παράλληλα σε αυτήν διαμορφώθηκε

7. Η αρχική αυτή διαμόρφωση βασίστηκε στην αρχιτεκτονική μελέτη του Π. Χατζηιωάννου.

8. Υπεύθυνος για τις εργασίες καθαρισμού και συντήρησης των μεσαιωνικών αναγλύφων του θυρεού ήταν ο Π. Θεουλάκης.

Εικ. 5. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Φρούριο Αγίου Νικολάου κατά τη διάρκεια των εργασιών.

κατασκευή του κεντρικού σπειροειδούς κλιμακοστασίου και η στεγάνωση της ανώτερης στάθμης του πύργου.

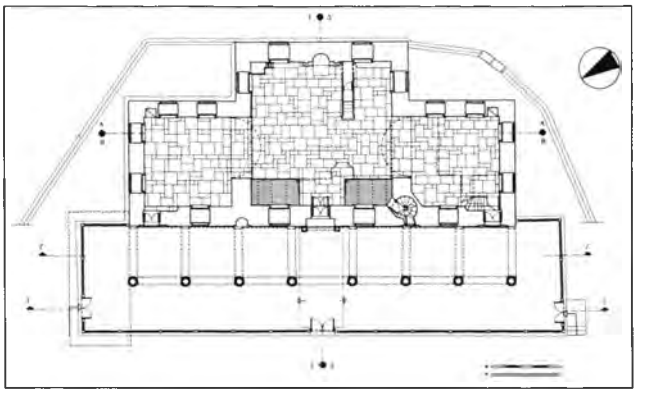
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ-ΝΤΕΛΛΑ

Οδός Θεοφιλίσκου, βυζαντινός πύργος - πρώην γραφείο Βακούφ

Συνεχίστηκαν[9] και ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης της ξύλινης τετράριχτης στέγης, που περιέλαβαν την ενίσχυση των δοκαριών, την επίστρωση με κόντρα πλακέ θαλάσσης, πάχ. 0,012 μ., με ασφαλτόπανο, την τοποθέτηση ξύλινων τεγίδων και θερμομονωτικών φύλλων ανάμεσά τους και τη στερέωση των γαλλικών κεραμιδιών. Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην πρώτη σειρά των κεραμιδιών, που έγιναν κολυμβητά, και στους κορφιάδες, καθώς και στη διαμόρφωση της υδρορροής στη δυτική πλευρά.

Οδός Σωκράτους, τέμενος Σουλεϊμάν (Εικ. 6)

Συνεχίστηκαν οι εργασίες αποκατάστασης των τριών όψεων του τεμένους[10]. Μετά την ολοκλήρωση της επισκευής των επιχρισμάτων των όψεων από κουρασάνι, προχώρησε η επισκευή

Εικ. 6. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Σωκράτους. Τέμενος Σουλεϊμάν. Κάτοψη.

Εικ. 7. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Σωκράτους. Τέμενος Σουλεϊμάν. Άποψη του εξωτερικού του κτιρίου μετά τις εργασίες.

της λιθοδομής του μαντρότοιχου και το αρμολόγημα. Στην επίστεψη του μαντρότοιχου αποκαταστάθηκε μια ζώνη από κουρασάνι. Ακολούθως βάφηκε εξωτερικά όλη η επιφάνεια των επισκευασμένων επιχρισμάτων από ασβέστη και κεραμάλευρο, δίνοντας την απόχρωση του κουρασανιού. Αποκαταστάθηκαν τα ζωγραφιστά εξωτερικά πλαίσια των ανοιγμάτων από λευκό και μπορντό χρώμα, απομίμηση δίχρωμης λιθοδομής (Εικ. 7).

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ

Οδός Κισθινίου, ανώνυμος ναός

Κατασκευάστηκε το κουρασάνι του δαπέδου του ναού, όπου, κατά τη διάρκεια των εργασιών, βρέθηκε στη θέση της βάσης

9. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 968-969.

10. Ό.π., σ. 973. Προχωρούν παράλληλα οι μελέτες αρχιτεκτονικής και στατικής αποκατάστασης του κτιρίου, και ιδιαίτερα του μιναρέ, καθώς και η μελέτη συντήρησης των διακοσμητικών στοιχείων.

της Αγίας Τράπεζας θυρεός με το οικόσημο του Fluvian[11]. Στη συνέχεια αποκαταστάθηκαν και διαμορφώθηκαν οι είσοδοι του ναού (δυτική και νότια). Επισκευάστηκε το τεταρτοσφαίριο της κόγχης που παρουσίαζε ρωγμή, πρόχειρα επισκευασμένη κατά την Ιταλοκρατία, με αντικατάσταση λίθων. Ο χώρος οριοθετήθηκε από το δρόμο με χαμηλό κτιστό πεζούλι, πάχ. 0,45 και ύψ. 0,40 μ. περίπου, πάνω από το οδόστρωμα. Η πρόσβαση εξασφαλίστηκε με λίθινη κλίμακα στη νοτιοδυτική γωνία και ο χώρος μεταξύ της δυτικής όψης του ναού και του πεζουλιού στρώθηκε με βοτσαλωτό.

Στα νότια του ναού, ο παράλληλος με το τείχος διάδρομος στρώθηκε με αμμοχάλικο και χώμα, κατάλληλα συμπιεσμένα, και στα προσκτίσματα μεταξύ αυτού και του ναού αποκαταστάθηκε το υφιστάμενο με κονιόδεμα δάπεδο. Στον ίδιο χώρο, εμπρός από τη νότια είσοδο του ναού, πάνω από την υπόγεια σήραγγα, κατασκευάστηκε ξύλινο δάπεδο με καταπακτή, σε κατάλληλο για την πρόσβαση στο ναό ύψος. Η ίδια η σήραγγα χρησιμοποιείται για την απορροή των ομβρίων υδάτων του ναού.

Στα βόρεια του ναού οι εργασίες διαμόρφωσης δεν εκτελέστηκαν λόγω ανασκαφικών εργασιών σε εξέλιξη.

Οδός Περικλέους, ναός Αγίας Αικατερίνης (Ιλκ-μιχράμπ)

Ολοκληρώθηκαν οι εργασίες αποκατάστασης του νότιου τοίχου και του αντίστοιχου θόλου του νότιου παρεκκλησίου[12]. Διαμορφώθηκαν κατάλληλα οι ρύσεις στο δώμα με λίθινο υπόστρωμα χαμηλότερα από το υφιστάμενο, ώστε να είναι διακριτές οι φάσεις του ναού. Κατόπιν στρώθηκε το δώμα με κουρασάνι, όπως επίσης και οι κατακόρυφοι τοίχοι των γειτονικών κτισμάτων. Με κουρασάνι επενδύθηκε και ο εξωτερικός ανατολικός τοίχος του νότιου παρεκκλησίου, στον οποίο διακρίνεται σε εσοχή η επένδυση με κουρασάνι της αρχικής φάσης, όταν η εκκλησία ήταν μονόχωρη.

Αφαιρέθηκε κατόπιν το μεταλλικό στέγαστρο και διαμορφώθηκαν τα πεζούλια στα νότια του ναού. Στη βάση του αναστηλωθέντος νότιου τοίχου αφέθηκαν οπές για την εξάτμιση πιθανής ανερχόμενης υγρασίας. Έτσι αντιμετωπίστηκαν τα προβλήματα από την υγρασία για τις τοιχογραφίες του ναού. Παράλληλα, προχωρά η μελέτη συντήρησης των ίδιων των τοιχογραφιών στο εσωτερικό, καθώς και της στερέωσης των υπολειμμάτων και της συμπλήρωσης του κουρασανίου στη δυτική και νότια όψη του ναού.

Οδός Θησέως, ανώνυμος ναός

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της στέγασης του ανασκαφικού χώρου και της προστασίας του μνημείου από τις καιρικές συνθήκες, αποφασίστηκε η τοποθέτηση οκτάπλευρης τέντας, που στηρίζεται σε τέσσερα μεταλλικά υποστυλώματα, θεμελιωμένα σε πέδιλα από σκυρόδεμα. Η τέντα από ειδικό πλαστικοποιημένο ύφασμα υψηλής αντοχής έχει οκταγωνική κάτοψη και εκτός από τις τέσσερις βάσεις των υποστυλωμάτων

Εικ. 8. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Θησέως. Ανώνυμος ναός. Άποψη από το Ιερό μετά τις στερεωτικές εργασίες και τη διαμόρφωση της ανασκαφής.

που τοποθετήθηκαν στα τέσσερα σημεία του ορίζοντα με ζεύγος εντατήρων για το καθένα, τοποθετήθηκαν και άλλα τέσσερα ζεύγη εντατήρων, σε γωνία 45° από τους άξονες που ορίζουν τα υποστυλώματα. Οι τελευταίοι αυτοί εντατήρες αγκυρώνουν σχετικά χαμηλά τις τέσσερις από τις οκτώ γωνίες της τέντας. Οι διαστάσεις των πεδίλων από οπλισμένο σκυρόδεμα διαμορφώθηκαν ανάλογα με το χώρο τοποθέτησής τους, ώστε να μην ενοχλούν την ανασκαφή και να διευκολύνουν την επίσκεψη στο χώρο (Εικ. 8).

Πραγματοποιήθηκαν στερεωτικές εργασίες στα θεμέλια των τοίχων του ναού και των προσκτισμάτων. Συμπληρώθηκε επίσης η λιθοδομή του τοιχίου που ορίζει τον ανασκαφικό χώρο στα βόρεια, εξωτερικά του ναού. Χρησιμοποιήθηκε ασβεστοκονίαμα και έγιναν μικρής έκτασης υποθεμελιώσεις και συμπληρώσεις με λίθους και θραύσματα κεραμικών στα κατώτερα τμήματα των τοιχοποιιών, όπου υπήρχαν στατικά προβλήματα.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΒΛΗΣΙΔΗΣ

Σιάννα

Πράσσος (αρχαία Βρασσία), Κεραμί, ναός Αγίου Γεωργίου

Στα Σιάννα, στην περιοχή Πράσσος, όπου βρίσκονται τα ερείπια του αρχαίου Δήμου της Βρασσίας, και στη θέση Κεραμί, σε μικρό ύψωμα βρίσκεται το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου.

Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο εμφανίζει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη και καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα.

Έγιναν εργασίες στεγανοποίησης της οροφής, στερέωσης

11. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 974.
12. Ό.π., σ. 973-974.

των τοίχων και σποραδική συμπλήρωση εσωτερικών και εξωτερικών επιχρισμάτων.

Ασκληπειό

Ναός Κοίμησης Θεοτόκου

Έγιναν εργασίες στερεώσεως της στέγης και αντικατάσταση του υδραυλικού κονιάματος (κουρασανίου).

Λίνδος

Εκκλησιαστικό Μουσείο: Έγινε αντικατάσταση της πατελιάς.

Κτίριο Μαρκουλίτσας (Αστυνομία): Έγινε στεγανοποίηση της οροφής.

Οικία Παπακωνσταντή (μουσείο): Έγινε μόνωση της στέγης.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Πόλη Κω

Ιπποτικό κάστρο Νεραντζιάς

Συνεχίστηκαν[13] οι εργασίες αναστήλωσης και ανάδειξης του ιπποτικού κάστρου της Νεραντζιάς στην πόλη της Κω (Εικ. 9). Αποχωματώθηκε η ανατολική πλευρά της δυτικής τάφρου και αποκαλύφθηκε το σύνολο του δυτικού προτειχίσματος. Επίσης, αποχωματώθηκε η βόρεια τάφρος, ταξινομήθηκαν τα αρχιτεκτονικά μέλη που συσσωρεύονταν κατά τόπους και επισκευάστηκε η λίθινη κλίμακα που οδηγεί στο βόρειο περίδρομο. Συμπληρώθηκε μεγάλο τμήμα του αναλημματικού τοίχου του βόρειου περιδρόμου, το οποίο είχε καταρρεύσει.

Καθαρίστηκαν οι στοές των κανονιοθυρίδων του ισογείου του βορειοδυτικού προμαχώνα του εξωτερικού περιβόλου. Από τις στοές ανασύρθηκε μεγάλη ποσότητα μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, κυρίως σπόνδυλοι κιόνων, οι οποίοι στη συνέχεια ταξινομήθηκαν στο χώρο μπροστά από τον προμαχώνα. Επίσης, αποχωματώθηκε και καθαρίστηκε η είσοδος του πύργου της Γαλλίας.

Ολοκληρώθηκε η αναστήλωση των θολοσκέπαστων αποθηκών 4, 5 και 6. Καθαιρέθηκαν τα τσιμεντένια τμήματα των οροφών τους, που είχαν τοποθετηθεί κατά την Ιταλοκρατία

Εικ. 9. Κως. Πόλη Κω. Ιπποτικό κάστρο Νεραντζιάς.

και δημιουργούσαν στατικό πρόβλημα και στη συνέχεια συμπληρώθηκαν από λίθους. Στην αποθήκη 6 αφαιρέθηκαν οι σιδερένιοι ελκυστήρες και τοποθετήθηκαν νέοι ανοξείδωτοι. Αντικαταστάθηκαν οι φθαρμένοι λίθοι, αρμολογήθηκαν οι επιφάνειες των τοίχων και τοποθετήθηκε ηλεκτρομηχανολογική εγκατάσταση που διήλθε μέσα από τους αρμούς της τοιχοποιίας, πριν από τη συμπλήρωσή τους με νέο κουρασάνι. Στεγανοποιήθηκαν οι οροφές των αποθηκών και αρμολογήθηκαν τα βοτσαλωτά δάπεδα στο εσωτερικό τους.

Κάστρο Αντιμάχειας

Το μεσαιωνικό κάστρο της Αντιμάχειας[14] βρίσκεται στο κέντρο του νησιού της Κω και νοτιοανατολικά του χωριού της Αντιμάχειας.

Στο πλαίσιο του προγράμματος του ΤΑΠΑ «Κάστρων Περίπλους» έγιναν εργασίες για τη συνολική ανάδειξη του μνημείου.

Καθαρίστηκαν τα μονοπάτια από χόρτα, πεσμένες πέτρες και χώματα, τόσο στην επάνω επιφάνειά τους όσο και στις παρειές τους προκειμένου να αναδειχθεί μεγάλο τμήμα της ρυμοτομικής διάταξης του οικισμού του κάστρου. Τοποθετήθηκαν, όπου χρειαζόταν, πέτρες και χώμα και δημιουργήθηκε ένα είδος ράμπας για την ασφαλέστερη διέλευση των επισκεπτών. Επίσης, καθαρίστηκε ο χώρος που βρίσκεται αμέσως νότια της πύλης του d'Aubusson από χόρτα και πέτρες και αποκαλύφθηκε το μεσαιωνικό βοτσαλωτό.

Διανοίχθηκαν αυλάκια κατά μήκος των μονοπατιών για τη διέλευση των ηλεκτρολογικών και υδραυλικών εγκαταστάσεων. Από τις επιχώσεις συνελέγη ελάχιστη ποσότητα χρηστικής κεραμικής μεσαιωνικής περιόδου.

Παλαιό Πυλί

Στο πλαίσιο της σύνταξης μελετών για την αποκατάσταση-

13. Για τις εργασίες των προηγούμενων ετών, βλ. *ΑΔ* 53 (1998): Χρονικά, σ. 980-981· 54 (1999): Χρονικά, σ. 976.

14. Η. Κόλλιας, Οικισμοί και μοναστήρια της Μεσαιωνικής Κω, *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α΄ Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως 2-4 Μαΐου 1997*, Αθήνα 2001, σ. 301-302.

ανάδειξη της Παναγίας των Καστριανών[15] και του βυζαντινού Πυλώνα[16] στο Παλαιό Πυλί έγιναν καθαρισμοί και διερευνητικές εργασίες.

Πιο συγκεκριμένα, καθαρίστηκε ο χώρος των κελιών δυτικά της Παναγίας των Καστριανών. Τα κελιά της μονής του Όσιου Χριστόδουλου είναι ορθογώνια και επιμήκη σε κάτοψη και σώζουν δοκοθήκες μεσοπατώματος. Ο νότιος τοίχος τους αποτελούσε πιθανώς τη νότια οχύρωση της μονής.

Καθαρίστηκε, επίσης, το μονοπάτι που οδηγεί στο κάστρο, στην κορυφή του λόφου του Παλαιού Πυλίου.

Επίσης, έγινε η αποκάλυψη της κλίμακας που οδηγεί στις επάλξεις του βυζαντινού Πυλώνα του κάστρου και καθαρίστηκε το εσωτερικό του.

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Χώρα

Μεγάλο Κάστρο

Συνεχίστηκαν οι εργασίες ανάδειξης και αξιοποίησης του μεσαιωνικού Κάστρου Χώρας Καλύμνου, στο πλαίσιο του προγράμματος «Κάστρων Περίπλους».

Συγκεκριμένα, πραγματοποιήθηκαν οι παρακάτω εργασίες: α) Ανακατασκευή των δύο εσωτερικών λιθόστρωτων μονοπατιών, που ξεκινούν από την είσοδο του κάστρου. Το κεντρικό μονοπάτι οδηγεί στα αναστηλωμένα κτίρια της κεντρικής γειτονιάς, ενώ το ανατολικό φθάνει μέχρι τη βορειοανατολική γωνία του κάστρου, όπου και διαμορφώθηκε θέση στάσης-θέασης. β) Λιθόστρωση του χώρου εσωτερικά της κεντρικής πύλης του κάστρου. γ) Κατασκευή υπερυψωμένης λιθόστρωτης αυλής στα νότια των αναστηλωμένων κτιρίων του ανατολικού τομέα της κεντρικής γειτονιάς. δ) Κατασκευή δαπέδων στα αναστηλωμένα κτίρια, αρμολόγημα των εξωτερικών και σοβάτισμα των εσωτερικών επιφανειών των κτιρίων. ε) Κατασκευή κτιστού προστατευτικού στηθαίου περιμετρικά της αυλής του αναστηλωμένου κτιρίου, που θα χρησιμεύσει ως αναψυκτήριο. στ) Κατασκευή υπόγειου στεγανού βόθρου αποχέτευσης πλησίον του δυτικού τείχους. Εγκατάσταση δικτύου υδατοπυρόσβεσης στο εσωτερικό του κάστρου. Ως πηγή προμήθειας νερού του δικτύου θα χρησιμεύσει η μεγάλη ανατολική υδατοδεξαμενή.

Παλαιοχριστιανική βασιλική του Χριστού της Ιερουσαλήμ

Τοποθετήθηκαν ξύλινα ημικυκλικά υποστυλώματα (σέτρα) κάτω από το μέτωπο του τεταρτοσφαιρίου του Ιερού της παλαιοχριστιανικής βασιλικής Χριστός της Ιερουσαλήμ, στην περιοχή Λιμνιώτισσα της Καλύμνου. Το τεταρτοσφαίριό του παρουσίαζε επικίνδυνες για τη στατικότητά του ρηγματώσεις.

Εικ. 10. Νίσυρος. Σταυροί. Ναός Παναγίας Φανερωμένης. Άποψη από ΝΑ.

Επίσης, ελήφθησαν δείγματα συνδετικού ασβεστοκονιάματος, τα οποία εστάλησαν για ανάλυση.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Σταυροί

Θέση Καρδιά, ναός Παναγίας Φανερωμένης

Ο ναός της Παναγίας Φανερωμένης στη θέση Καρδιά (περιοχή Σταυροί) είναι ο πιο σημαντικός από αρχιτεκτονικής άποψης ναός του νησιού (Εικ. 10). Ανήκει στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού με τρούλο, της παραλλαγής του απλού τετράστυλου. Στον αρχιτεκτονικό τύπο αυτό ανήκουν σχετικά λίγοι ναοί στα Δωδεκάνησα, ανάμεσά τους η Παναγία του Κάστρου, ο Αρχάγγελος Μιχαήλ (Ντεμιρλί) της μεσαιωνικής πόλης, ο Άγιος Ιωάννης στην ακρόπολη Λίνδου, ο ανώνυμος ναός της Φιλερήμου, όλοι οι ναοί στη Ρόδο, το καθολικό της μονής Θεολόγου Πάτμου και η Παναγία στ' Ασφενδιού της Κω.

Το πρόσθετο ενδιαφέρον του ναού της Νισύρου είναι το γεγονός ότι διασώζει λείψανα τοιχογραφιών που επιτρέπουν να χρονολογηθεί τόσο ο ναός όσο και η σειρά των συγγενών αρχιτεκτονικά εκκλησιών του νησιωτικού χώρου. Στο χώρο του Ιερού η κεφαλή της αγίας Κυριακής και οι ολόσωμοι Ιωάννης Πρόδρομος και Παύλος θα μπορούσαν να τοποθετηθούν στα τέλη του 11ου αιώνα. Η τέχνη που αντιπροσωπεύουν αποτελεί το συνδετικό κρίκο ανάμεσα στα ελάχιστα μνη-

15. Ό.π., σ. 292-295, εικ. 2-3, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

16. Ό.π., σ. 295-196, εικ. 4. Κ. Τσουρής, Το κάστρο στο Παλαιό Πυλί της Κω και ο όσιος Χριστόδουλος ο Λατρηνός, *Ιστορία-Τέχνη-Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο*, ό.π., σ. 365-378.

μεία του 11ου και αυτά του τέλους του 12ου αιώνα στο χώρο της Δωδεκανήσου[17].

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΕΡΓΑΣΙΕΣ ΣΥΝΤΗΡΗΣΗΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Κοσμητική Συλλογή

Παραδόθηκαν 11 υφασμάτινα αντικείμενα από το σύνολο των 19 που είχαν δοθεί για συντήρηση[18].

α) Μαύρο βελούδινο καβάδι (ΚΣ 16). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση, μέσα και έξω από τις ραφές, και το ρούχο υποστηρίχθηκε εσωτερικά με μαύρο μεταξωτό ύφασμα. Λόγω της εκτεταμένης φθοράς και των σκισμάτων τοποθετήθηκε πάνω από το ύφασμα τούλι συντήρησης. Το άσπρο μεταξωτό τμήμα του υφάσματος ράφθηκε για υποστήριξη ανάμεσα σε δύο στρώματα από κρεπελίνες.

β) Πουκάμισο (ΚΣ 56). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και υγρός καθαρισμός με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης. Ο δεξιός ώμος, τα μανίκια και η δαντέλα στο λαιμό στηρίχθηκαν με μεταξωτή κρεπελίνα.

γ) Κόκκινο μεταξωτό φόρεμα (ΚΣ 116). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και προστατευτικό δίχτυ. Ακολούθησε υγρός καθαρισμός με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης. Στην πλάτη και στα σημεία όπου υπήρχαν σκισίματα έγινε υποστήριξη με μεταξωτό ύφασμα που βάφθηκε στο ίδιο χρώμα. Από πάνω τοποθετήθηκε λεπτή μεταξωτή κρεπελίνα στο ίδιο χρώμα. Η βαμβακερή φόδρα υποστηρίχθηκε με βαμβακερό ύφασμα του ίδιου χρώματος.

δ) Τζάκα Καστελλορίζου (ΚΣ 119). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός μέσα και έξω με χαμηλή απορρόφηση και προστατευτικό δίχτυ. Οι φόδρες αφαιρέθηκαν. Αποχωρίστηκαν τα μανίκια, ο γιακάς και τα δύο μπροστινά κομμάτια. Ακολούθησε υγρός καθαρισμός με μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης και απιονισμένο νερό. Το κάθε κομμάτι υποστηρίχθηκε σε μεταξωτό ύφασμα και στερεώθηκαν τα υφάδια. Από πάνω τοποθετήθηκε τούλι συντήρησης. Τα υφάσματα υποστήριξης βάφθηκαν. Η πράσινη φόδρα πλύθηκε με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης και στηρίχθηκε στα φθαρμένα σημεία της με μεταξωτή κρεπελίνα στο ίδιο χρώμα. Τα κομμάτια και οι ραφές που είχαν αποχωριστεί ξαναράφθηκαν. Το ίδιο και η φόδρα.

ε) Καβάδι πράσινο-μπλε (ΚΣ 124). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και υγρός καθαρισμός με μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης και απιονισμένο νερό. Κατά το στέγνωμα υπήρξε μικρή διαρροή πράσινου και μπλε χρώματος. Αφαιρέθηκαν τα μπαλώματα και έγινε υποστήριξη με μεταξωτό ύφασμα σε όλο το μπροστινό και το πίσω κάτω τμήμα του ενδύματος. Κατά τόπους έγινε υποστήριξη, όπου υπήρχε ανάγκη. Στο τμήμα από τη μέση και κάτω προστέθηκε εσωτερικά μαύρη μεταξωτή φόδρα. Το ράψιμο έγινε με μεταξωτή κλωστή.

στ) Καβάδι ριγέ κόκκινο σκούρο (ΚΣ 158). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και υγρός καθαρισμός με μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης και απιονισμένο νερό. Μικρά κομμάτια από μεταξωτό ύφασμα βάφθηκαν και τοποθετήθηκαν κάτω από το εξωτερικό κόκκινο σκούρο ύφασμα για υποστήριξη και αισθητική αποκατάσταση. Το ράψιμο έγινε με μεταξωτή κλωστή.

ζ) Κίτρινο κροκκί μαντήλι (ΚΣ 254). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και υγρός καθαρισμός με μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης και απιονισμένο νερό. Μεταξωτή κρεπελίνα βάφθηκε στο ίδιο χρώμα και τοποθετήθηκε και στις δύο όψεις του μαντηλιού. Το ράψιμο έγινε με μεταξωτή κλωστή.

η) Μαντήλι (ΚΣ 255). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και προστατευτικό δίχτυ. Ολόκληρη η κάτω επιφάνεια υποστηρίχθηκε με μεταξωτή κρεπελίνα. Στο κέντρο της καλής όψης, όπου η φθορά ήταν μεγάλη, τοποθετήθηκε κρεπελίνα από πάνω για μεγαλύτερη προστασία. Ολόκληρη η πάνω πλευρά καλύφθηκε με τούλι συντήρησης. Το ράψιμο έγινε με μεταξωτές κλωστές βαμμένες στο κατάλληλο χρώμα.

θ) Βράκα Καστελλορίζου (ΚΣ 256). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και προστατευτικό δίχτυ. Ακολούθησε υγρός καθαρισμός με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης. Το χρωματιστό ύφασμα αποχωρίστηκε από το βαμβακερό κρεμ. Αφαιρέθηκε, επίσης, η κλωστή που το σούρωνε. Τα κρεμ βαμβακερά υφάσματα στηρίχθηκαν τοπικά με κρεπελίνα. Το χρωματιστό ύφασμα υποστηρίχθηκε με μεταξωτό ύφασμα και στη συνέχεια τοποθετήθηκε από πάνω του τούλι συντήρησης για μεγαλύτερη προστασία. Τα υφάσματα ξαναράφθηκαν στα ίδια σημεία. Αποκαταστάθηκε, επίσης, το σούρωμα.

ι) Ζωνάρι (ΚΣ 261). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και προαστατευτικό δίχτυ. Ακολούθησε υγρός καθαρισμός με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης. Τα κρόσσια που είχαν λυθεί ξαναπλέχθηκαν. Η πίσω πλευρά υποστηρίχθηκε με κρεπελίνα. Στις μεγάλες τρύπες έγινε αισθητική συμπλήρωση με κομμάτι κρεπελίνας. Το ράψιμο έγινε με μεταξωτή κλωστή.

17. *ΔΧΑΕ* ΚΓ΄ (2002), σ. 105-120.

18. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τη συντηρήτρια υφάσματος Μ. Γρηγορίου. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 979.

ια) Άσπρες κάλτσες (ΚΣ 265). Έγινε επιφανειακός καθαρισμός με χαμηλή απορρόφηση και προστατευτικό δίχτυ. Ακολούθησε υγρός καθαρισμός με απιονισμένο νερό και μη ιονικού τύπου σαπούνι συντήρησης. Οι τρύπες ράφθηκαν με άσπρη βαμβακερή κλωστή.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Έγινε συντήρηση των ψηφιδωτών δαπέδων των παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Σταυρού της Παλαιοπαναγιάς και του Ταξιάρχη Μιχαήλ στο Βαθύ Καλύμνου[19]. Επίσης, στερεώθηκαν τα γραπτά κονιάματα των τοίχων του συγκροτήματος της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλαιοπαναγιάς στο Βαθύ.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Μονή Παναγιάς Σπηλιανής

Στη Νίσυρο, στην είσοδο του καθολικού της μονής της Παναγίας Σπηλιανής[20] έχουν ενσωματωθεί τμήματα μεσοβυζαντινού τέμπλου, που θα μπορούσαν να χρονολογηθούν στον 11ο αιώνα. Η κατάσταση διατήρησής τους ήταν γενικά καλή. Συντηρητής της Εφορείας αφαίρεσε τα αλλεπάλληλα ασβεστοχρίσματα που είχαν υποστεί.

ΛΕΡΟΣ

Λακκί

Ναός Αγίου Ιωάννη Θεολόγου

Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Λακκί Λέρου βρίσκεται στα βορειοδυτικά του σημερινού οικισμού. Πρόκειται για τρουλαία τρίκλιτη βασιλική με αδιευκρίνιστες οικοδομικές φάσεις, ανακατασκευές και επισκευές. Συντηρητής της Εφορείας απάλλαξε από τα επιχρίσματα τα μεσοβυζαντινά γλυπτά[21] που σώζονται στο ναό.

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

ΚΑΤΑΓΡΑΦΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αρχάγγελος

Στο πλαίσιο του προγράμματος καταγραφής των εκκλησιαστικών μνημείων στην ύπαιθρο της Ρόδου ξεκίνησε με την έναρξη του δευτέρου εξαμήνου του 2000 η αποδελτίωση της σχετικής βιβλιογραφίας, η ταξινόμηση και αρχειοθέτηση του φωτογραφικού υλικού, των σχεδιαστικών αποτυπώσεων και διαφανειών τους, στοιχεία τα οποία και καταχωρήθηκαν στις καρτέλες που φυλάσσονται στο Αρχείο Μνημείων της Εφορείας. Ύστερα από μια σειρά αυτοψιών στο Δήμο Αρχαγγέλου καταγράφηκαν τα παρακάτω εκκλησιαστικά μνημεία :

Ναός Παναγίας της Αλεμονήτρας ή Ελεημονήτριας

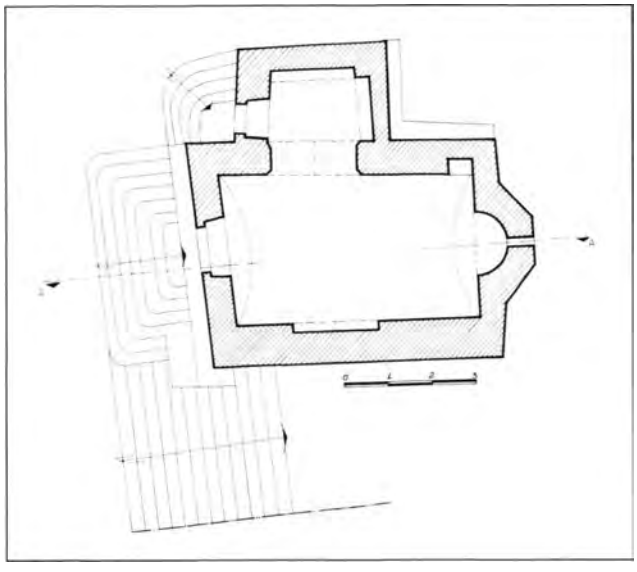
Βρίσκεται νοτιοδυτικά της κωμόπολης Αρχαγγέλου, μέσα στην ιδιαίτερου φυσικού κάλλους κοιλάδα του Αίθωνα ή Ναίθωνα, στη θέση Κυριοσήφη. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων καμαροσκέπαστο ναό, ο οποίος απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Στο κέντρο του ναού υπάρχει διαχωριστικό τόξο, που στηρίζεται σε χαμηλούς κίονες από πωρόλιθο, σήμερα ασβεστωμένους. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος και πάνω από αυτήν κυκλικός φεγγίτης. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους και κεραμίδες. Στο μέσον του βόρειου τοίχου του περιβόλου της αυλής, που βρίσκεται δυτικά του ναού, υπάρχει ενεπίγραφη μαρμάρινη πλάκα, ύψ. 0,50, πλ. 0,39 και πάχ. 0,11 μ. Η επιγραφή έχει ως εξής :

ΑΝΑΚΑΙΝΙCΘΗ Κ(ΑΙ) ΗΚΟΔΟ
ΜΙΘΗ Ο ΠΑΝCΕΙΠΤΟΣ ΝΑΟC ΔΙ
Α CΥΝΔΡΟΜΗC ΤΟΝ ΕΥCΕΥΟΝ
ΧΡΙCΤΗΑΝΟ. ΚΑΙ ΓΕΡΑCΙΜΟΥ
ΗΓΟΥΜΕΝΟΥ ΤΖΑΜΠΙΚΑC
ΔΙΑ ΧΕΙΡΟC ΕΜΟΥ ΘΩΜΑC Ι
ΒΗΓΗΝΟ ΚΟΝΤΕC ΜΑΚΑΡΙΟ ΑΤΟΜ
ΕΤΟC ΧC ΑΨΚΖΦΕΥΡΟΥΑ
ΡΙΟΥ Α΄1727

Ναός Αρχαγγέλου Γαβριήλ του Πατητηριώτη

Βρίσκεται εντός του οικισμού, στην ανατολική πλευρά της πλατείας που φέρει την επωνυμία Πατητήρι (Εικ. 11). Η πρόσβαση στο ναό γίνεται μέσω μιας κλίμακας, που βρίσκεται στη δυτική πλευρά του ναού. Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, που απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Στο βόρειο τοίχο του Ιερού διαμορφώνεται μια ορθογώνια κόγχη, ως πρόθεση. Στη νότια πλευρά του κυρίως ναού διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα, το τύμπανο του οποίου κοσμεί νεότερη φορητή εικόνα με την παράσταση του αρχαγγέλου Γαβριήλ. Στη βόρεια πλευρά του ναού υπάρχει ένας μικρότερος καμαροσκέπαστος χώρος, άγνωστης

19. Οι εργασίες πραγματοποιήθηκαν από τον Χρ. Κυπριώτη
20. *ΔΧΑΕ* ΚΓ΄ (2002), σ. 121-148.
21. Ό π.

Εικ. 11. Ρόδος. Αρχάγγελος. Ναός Αρχαγγέλου Γαβριήλ του Πατητηριώτη. Κάτοψη.

χρήσης, – σήμερα λειτουργεί ως αποθηκευτικός χώρος – με ξεχωριστή είσοδο στη δυτική πλευρά του. Στο βόρειο και ανατολικό τοίχο του διαμορφώνονται τυφλές τοξωτές κόγχες.

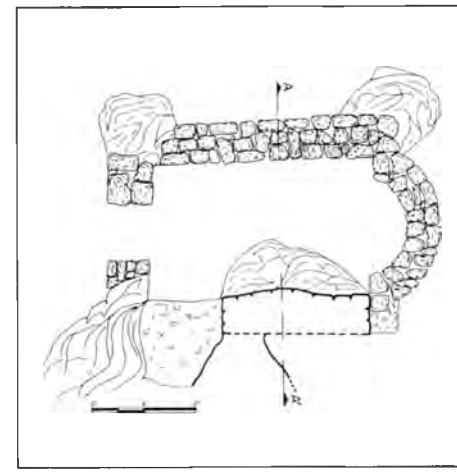
Τόσο οι εσωτερικές όσο και οι εξωτερικές επιφάνειες καλύπτονται με επίχρισμα. Τοιχογραφίες διασώζονται μόνο στο χώρο του Ιερού. Στο τεταρτοσφαίριο της αψίδας διατηρείται σε καλή κατάσταση η παράσταση του Χριστού Παντοκράτορα και στο τύμπανο της πρόθεσης η Άκρα Ταπείνωση.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Καστρενού

Βρίσκεται εντός του μεσαιωνικού κάστρου του Αρχαγγέλου, το οποίο χτίστηκε στα χρόνια των Μεγάλων Μαγίστρων Jacques de Milly (1454-1461), Pier Reymond Zacosta (1461-1476) και Giovanni Batista Degli Orsini (1467-1476). Τα οικόσημα των δύο τελευταίων Μαγίστρων είναι εντοιχισμένα στη δυτική πλευρά του κάστρου.

Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο με ημικυκλική εσωτερικά αψίδα, η οποία εφάπτεται του τείχους. Η στέγη είναι αμφικλινής και καλύπτεται με σύγχρονα κεραμίδια. Στο πάχος του βόρειου και νότιου τοίχου του Ιερού διαμορφώνεται από μία κόγχη ορθογώνιου σχήματος ως πρόθεση και διακονικό. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Στο εσωτερικό της βόρειας και νότιας πλευράς διαμορφώνεται από ένα τυφλό αψίδωμα. Για την κατασκευή των τοίχων έχει χρησιμοποιηθεί ντόπιο υλικό, αργοί λίθοι και ορθογώνιοι πωρόλιθοι, πιθανώς εδώ σε β΄ χρήση. Οι επιφάνειες εσωτερικά και εξωτερικά του ναού καλύπτονται από στρώσεις επιχρίσματος.

Στα εσωράχια των τυφλών αψιδωμάτων και στο δυτικό τμήμα του νότιου τοίχου διασώζονται τμήματα του τοιχογραφικού διακόσμου του ναού, καλυμμένου σήμερα με ασβέστη. Στο

Εικ. 12. Ρόδος. Αρχάγγελος. Ναός Αγίου Ονουφρίου του παλιού ή του πάνω. Κάτοψη.

τέμπλο, σήμερα ελαιοχρωματισμένο, διατηρείται κτητορική επιγραφή: *Δαπάνη Εμμ. Χ. Γριγόρη Μαρτίου 23/1890*. Διακρίνονται, αν και πολύ μαυρισμένες, παραστάσεις ιεραρχών στο κάτω μέρος και χερουβείμ στο πάνω τμήμα του τέμπλου.

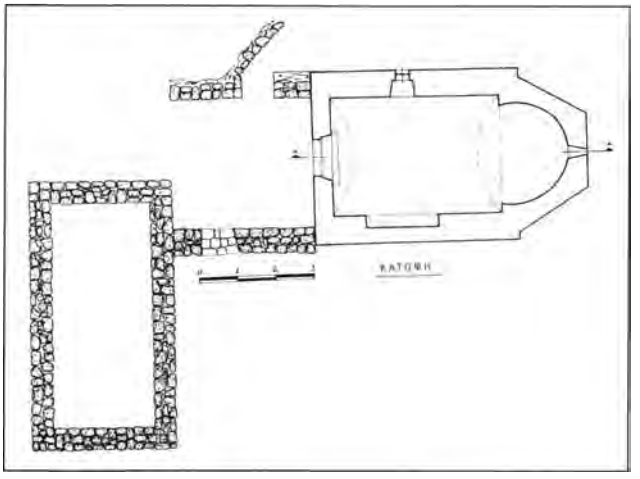
Ναός Αγίου Ονουφρίου του παλιού ή του πάνω

Μονόχωρος ημιερειπωμένος ναός στην κορυφή ενός βράχου στη θέση Βόθρακας (Εικ. 12). Στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική αψίδα. Η νότια πλευρά της εκκλησίας διατηρείται σε ύψος 2,20 μ., έως τη γένεση της καμάρας. Η βόρεια πλευρά σώζεται σε ύψος 1,03 μ. Η είσοδος του ναού ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς. Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργούς πώρινους λίθους και ασβεστόλιθους, κεραμίδες και όστρακα από μεγάλα άβαφα χρηστικά αγγεία για την πλήρωση των κενών ανάμεσα στους λίθους. Στο κάτω μέρος των εσωτερικών επιφανειών του νότιου τοίχου διασώζονται σπαράγματα τοιχογραφιών. Στο νότιο άκρο του Ιερού διακρίνονται δύο στρώματα τοιχογραφιών. Το δεύτερο φαίνεται ότι συμπίπτει με το στρώμα των τοιχογραφιών στο νότιο τοίχο. Πρόκειται πιθανώς για ολόσωμες μορφές αγίων. Διατηρείται η ερυθρή βαφή από τα ενδύματά τους και τις ταινίες που τις περικλείουν. Στις πλαγιές του λόφου διακρίνονται διάσπαρτοι λίθοι και κεραμίδες από την κατάρρευση των τοίχων.

Σημειώνουμε ότι χαμηλότερα, στα βορειοανατολικά του ναού, βρίσκεται η περιοχή του Πετρώνα, με το ναΰδριο του Αγίου Γεωργίου του Πετρωνιάτη (15ος) και τα εγκαταλελειμμένα πλέον σήμερα κεραμικά εργαστήρια του τέλους του 19ου και του 20ού αιώνα.

Ναός Αγίου Ονουφρίου του νέου ή του κάτω

Βρίσκεται στη θέση Βόθρακας, βόρεια και χαμηλότερα του Αγίου Ονουφρίου του Παλιού. Πρόκειται για μια μονόχωρη

Εικ. 13. Ρόδος. Αρχάγγελος. Ναός Αγίου Ονουφρίου του νέου ή του κάτω. Κάτοψη.

εκκλησία, που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα (Εικ. 13). Η στέγη είναι αμφικλινής απόληξη και καλύπτεται με σύγχρονα κεραμίδια. Η είσοδος ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς. Πάνω από αυτήν διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη, το μέτωπο της οποίας κοσμεί ανάγλυφος σταυρός. Ανάγλυφα αποδίδονται και οι βραχυγραφίες πάνω από το σταυρό *ΙΚ* και η χρονολογία *18 + 90* εκατέρωθεν των οριζόντιων κεραιών του. Τα άκρα του διακοσμητικού τόξου, που περιβάλλουν την ημικυκλική κόγχη, απολήγουν σε κεφαλές λιονταριών. Ο ναός φωτίζεται από το μοναδικό παράθυρο που ανοίγεται στη βόρεια πλευρά του ναού. Στο νότιο τοίχο του εσωτερικά διαμορφώνεται τυφλό αψίδωμα με καμπύλη απόληξη. Ανάγλυφος σταυρός κοσμεί το μέτωπο της αψίδας του Ιερού. Η τοιχοποιία συνίσταται από ορθογώνια λαξευμένους πωρόλιθους άνισων μεγεθών και ελάχιστες κεραμίδες ως πληρώματα. Οι εξωτερικές επιφάνειες καλύπτονται με στρώσεις λευκού επιχρίσματος, ενώ οι εσωτερικές με κονίαμα και επίχρισμα. Λείψανα τοιχογραφιών δεν διακρίνονται.

Στη βορειοδυτική πλευρά του ναού και σε πολύ μικρή απόσταση από αυτόν διατηρείται σε ερειπιώδη κατάσταση ορθογώνιο κτίσμα χτισμένο από ασβεστόλιθους.

Ναός Αγίου Δημητρίου του Θαλασσινού

Βρίσκεται στο επίνειο του Αρχαγγέλου, στη θέση Στεγνά. Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναΰδριο, το οποίο απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Στο πάχος του βόρειου τοίχου του Ιερού διαμορφώνεται η τοξωτή κόγχη της πρόθεσης. Πάνω από την είσοδο, που ανοίγεται στη δυτική πλευρά, διαμορφώνεται ημικυκλικό διακοσμητικό τόξο (κορδόνι). Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους και κεραμίδες ως πληρώματα. Γύρω από το ναό διακρίνονται διάσπαρτα όστρακα των αρχών του 20ού αιώνα.

Ναός Αγίου Γεωργίου του Αμπελιώτη

Βρίσκεται δυτικά του οικισμού, στη θέση Αμπελιώτης. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό, ο οποίος καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και ημιεξαγωνική εξωτερικά αψίδα. Η είσοδος ανοίγεται στη δυτική πλευρά. Ο ναός φωτίζεται από ένα ορθογώνιο παράθυρο, που ανοίγεται πάνω από την είσοδο. Στο μέσον σχεδόν του νότιου τοίχου ανοίγεται φωτιστική θυρίδα. Στη βόρεια πλευρά του διαμορφώνεται ορθογώνια τυφλή κόγχη, την οποία καλύπτει νεότερη φορητή εικόνα του αγίου Γεωργίου έφιππου δρακοντοκτόνου. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους. Δυτικά και έναντι της εκκλησίας υπάρχουν νεότερα προσκτίσματα, τα οποία χρησιμοποιούνται ως αποθηκευτικοί χώροι.

Ναός Αγίας Απακού

Βρίσκεται στην περιοχή Κεραμί, στη θέση που είναι γνωστή ως «στοι Σαρικά τη μάντρα» και ήταν πιθανώς αφιερωμένη στον άγιο Αβακκούμ ή στην αγία Υπακοή. Πρόκειται για έναν ημιερειπωμένο μονόχωρο ναό. Ο βόρειος τοίχος σώζεται σε ύψος 1,20 και μήκος 4,90 μ., ενώ ο δυτικός σε ύψος 1,10 και μήκος 4,90-5 μ. Η αψίδα του ναού δεν διακρίνεται. Η τοιχοποιία του συνίσταται από αργούς λίθους (ασβεστόλιθους) και κεραμίδες στα ενδιάμεσα κενά ως πληρώματα. Γύρω από το μνημείο διακρίνονται υπολείμματα τοίχων που ανήκουν σε παλαιότερο κτίσμα, διάσπαρτα όστρακα από κεραμίδες και μεγάλου μεγέθους χρηστικά αγγεία. Η στέγη του ναού έχει καλυφθεί με αλουμινένιους τερνίτες και χρησιμοποιείται ως στάβλος.

Σημειώνεται ότι στην ευρύτερη περιοχή του Κεραμιού έχουν εντοπιστεί όστρακα προϊστορικής έως και μεταβυζαντινής εποχής και λείψανα κτιρίων ελληνιστικών, μεταβυζαντινών και νεότερων χρόνων.

Ναός Αγίας Μαύρης

Βρίσκεται στα βορειοανατολικά του χωριού πάνω από τον Πετρώνα, κοντά στο αγγειοπλαστικό εργαστήριο του Π. Παπουρά. Πρόκειται για έναν ημιερειπωμένο ναό, του οποίου η αψίδα δεν διακρίνεται. Οι τοίχοι σώζονται σε ύψος 0,50 έως 0,70 μ. Γύρω από το ναό εντοπίζονται όστρακα από μεγάλους πίθους. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους (ασβεστόλιθους).

Ανώνυμος ναός

Στο δρόμο προς το Κεραμί, στη θέση Πάνω Σύρα, διακρίνονται στην επιφάνεια λείψανα από βοτσαλωτό δάπεδο (χοχλάκια κομμένα στη μέση), που πιθανώς υποδηλώνουν την ύπαρξη ναού, άγνωστο στο όνομα ποιου αγίου ήταν αφιερωμένος. Στη γύρω περιοχή διαπιστώνεται πλήθος από όστρακα, θραύσματα από κεραμίδες, λείψανα τοίχων, λαξεύσεις και λατομεύσεις στο βραχο, ίχνη τάφων, δεξαμενών κ.ά.

Ναός Αγίων Αποστόλων

Βρίσκεται στο νεκροταφείο του οικισμού. Πρόκειται για ένα σταυροειδή εγγεγραμμένο ναό με τρούλο. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα. Ο τρούλος είναι οκτάπλευρος και διατρυπάται από οκτώ τοξωτά ανοίγματα, τα οποία, μαζί με τα δύο τοξωτά παράθυρα στη δυτική κεραία (από ένα στο βόρειο και νότιο τοίχο της) και το παράθυρο στο βόρειο τοίχο της βόρειας κεραίας φωτίζουν την εκκλησία. Οι τέσσερις κεραίες του σταυρού καλύπτονται με καμάρες. Στη νότια και δυτική κεραία του σταυρού ανοίγεται από μία είσοδος. Οι εσωτερικές και εξωτερικές επιφάνειες του ναού είναι καλυμμένες με κονίαμα και στρώσεις επιχρίσματος. Στα περιθυρώματα υπάρχουν σαφείς ενδείξεις ότι έχουν χρησιμοποιηθεί ορθογώνιοι ντόπιοι πωρόλιθοι. Από πωρόλιθο έχει, επίσης, κατασκευαστεί και η πύλη εισόδου του περιβόλου της αυλής. Ο ναός δεν ήταν τοιχογραφημένος.

Ναός Αγίας Ειρήνης

Βρίσκεται στη δυτική παρειά του λόφου, όπου υψώνεται το μεσαιωνικό κάστρο, μέσα στον οικισμό. Πρόκειται για ένα μονόχωρο καμαροσκέπαστο ναό, ο οποίος στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Πάνω από την είσοδο, που ανοίγεται στη δυτική πλευρά, υπάρχει κυκλικός φεγγίτης. Στην καμάρα του Ιερού διαμορφώνεται διαχωριστικό τόξο, που απολήγει σε τριγωνικές απολήξεις. Το δάπεδο του ναού είναι στρωμένο, σήμερα καλύπτεται με γκρίζο πλαστικό χρώμα. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους (ασβεστόλιθους) και ορθογώνιους πωρόλιθους στο περιθύρωμα της εισόδου. Τόσο οι εσωτερικές όσο και οι εξωτερικές επιφάνειες καλύπτονται από στρώσεις λευκού επιχρίσματος. Στη νότια πλευρά του ναού υπάρχει μικρό πρόσκτισμα, το οποίο χρησιμεύει ως αποθηκευτικός χώρος. Το τέμπλο, ελαιοχρωματισμένο σήμερα, κοσμούν οι παρασπάσεις του Ευαγγελισμού, των αποστόλων Πέτρου και Παύλου και τριών αδιάγνωστων ιεραρχών.

Ναός Αγίας Μαρίνας

Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, που στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα. Φωτίζεται από ορθογώνια παράθυρα, που ανοίγονται στη βόρεια και νότια πλευρά του, από ένα στην καθεμία. Στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη. Γύρω από το ναό διακρίνονται λείψανα παλαιότερων τοίχων και όστρακα νεότερων χρόνων. Πάνω από την είσοδο, στη δυτική πλευρά, διαμορφώνεται ημικυκλική κόγχη, στο τύμπανο της οποίας υπάρχει κτητορική επιγραφή που αναγράφεται πάνω σε τέσσερα πλακίδια με λευκό υάλωμα. Η επιγραφή αναφέρει τα εξής :

Εικ. 14. Ρόδος. Αρχάγγελος. Ναός Αγίου Παντελεήμονα. Άποψη από ΝΑ.

ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΜΗΤΡ/ΤΟΥ
ΡΟΔΟΥ ΣΠΥΡΙΔΩΝΟΣ
ΑΝΗΓΕΡΘΗ Ο ΝΑΟΣ ΟΥΤΟΣ ΤΗΣ
ΑΓΙΑΣ ΜΑΡΙΝΑΣ ΔΑΠΑΝΑΙΣ ΤΟΥ
ΜΙΧΑΗΛ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΖΑΡΒΟΥ
ΕΓΚΑΙΝΙΑΣΘΕΙΣ ΤΗΝ 17 ΙΟΥΛΙΟΥ
1955 ΕΠΙΣΤΑΤΟΥΝΤΟΣ
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ ΖΑΡΒΟΥ

Στην εξωτερική όψη του Ιερού του ναού υπάρχει εντοιχισμένη ορθογώνια ενεπίγραφη πλάκα: *Δορκὰς Ἐφεσία*, σήμερα ασβεστωμένη, διαστ. 0,355×0,16 μ.

Ναός Αγίου Παντελεήμονα

Βρίσκεται εντός του οικισμού, στην περιοχή Σεραφί. Μονόχωρος καμαροσκέπαστος ναός, που καταλήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και εξωτερικά αψίδα (Εικ. 14). Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, ενώ στη κορυφή της στέγης υψώνεται τοξωτό κωδωνοστάσιο. Στο εσωτερικό του ναού, πάνω από την είσοδο, υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη κτητορική επιγραφή:

Ο ΙΕΡΟΣ ΟΥΤΟΣ ΝΑΟΣ
ΘΕΜΕΛΙΩΘΕΙΣ ΤΗΝ 11-5-1951
ΙΔΡΥΘΗ ΔΑΠΑΝΗ ΤΟΥ ΑΙΔΕΣ
Π ΝΙΚΟΛΑ ΟΥ Π* ΑΝΤΩΝΙΟΥ*
ΚΑΙ ΤΗΣ ΠΡΕΣΒΥΤΕΡΑΣ ΑΥΤΟΥ
ΕΥΡΥΔΙΚΗΣ

Ο ναός φωτίζεται από δύο παράθυρα, ένα στο βόρειο και ένα στο νότιο τοίχο, και έναν κυκλικό φεγγίτη στο δυτικό. Τόσο οι εξωτερικές όσο και οι εσωτερικές επιφάνειες του ναού είναι καλυμμένες με κονίαμα και στρώσεις επιχρίσματος. Κάτω από τα κεραμίδια της στέγης διακρίνονται ορθογώνιου σχήματος πώρινοι λίθοι, πολύ καλά λαξευμένοι.

Ναός Αγίου Νικολάου ή Ζωοδόχος Πηγή ή Παναγία Ελεούσα

Βρίσκεται πίσω από το Γυμνάσιο-Λύκειο Αρχαγγέλου. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό δωδεκανησιακού[22] τύπου, που καλύπτεται με δύο σταυροθόλια με νευρώσεις, τα οποία εσωτερικά στηρίζονται σε τέσσερις κίονες. Η στέγη καλύπτεται με σύγχρονα κεραμίδια. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα με μικρό άνοιγμα στο μέσον της. Η είσοδός του ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του και φέρει πλαστικό περιθύρωμα. Στην καμάρα του Ιερού διαμορφώνεται διαχωριστικό τόξο με τριγωνική απόληξη στα άκρα. Μοναδική πηγή φωτός οι, κυκλικής διατομής, φεγγίτες που ανοίγονται ψηλά, ένας στη δυτική πλευρά και από δύο στη βόρεια και νότια πλευρά της εκκλησίας. Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας πλευράς, κοντά στο τέμπλο, διαμορφώνεται τυφλή κόγχη, ενώ στο ανατολικό τμήμα της νότιας πλευράς τυφλό αψίδωμα με τοιχογραφίες. Στο τύμπανο του νότιου αψιδώματος σώζεται τμήμα από την παράσταση της ένθρονης Παναγίας (σώζεται το κεφάλι της Παναγίας και ο ένας από τους δύο αγγέλους που πλαισίωναν την παράσταση στο αριστερό άκρο). Λείψανα τοιχογραφιών εντοπίστηκαν και στο νότιο τοίχο του Ιερού. Τρεις από τις εικόνες (δύο στο τέμπλο και μία αναρτημένη στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού) φέρουν αφιερωματική επιγραφή και χρονολογία: *Δαπάνη Γεωργίου Ἰακώβου Γιασιράνη 1902*.

Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου

Βρίσκεται εντός του οικισμού. Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό δωδεκανησιακού[23] τύπου, που καλύπτεται με τέσσερα νευρωτά σταυροθόλια, τα οποία εσωτερικά στηρίζονται σε κίονες. Ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα. Η στέγη καλύπτεται με κεραμίδια. Η αρχική κύρια είσοδος του ναού ανοίγεται στο μέσον της δυτικής πλευράς, εκατέρωθεν της οποίας ανοίγονται δύο τοξωτά παράθυρα. Σήμερα η πρόσβαση στον κυρίως ναό γίνεται από την είσοδο που ανοίγεται στο δυτικό άκρο της βόρειας πλευράς και η έξοδος από την πόρτα που ανοίχθηκε τα τελευταία χρόνια στο ανατολικό άκρο της. Ο ναός φωτίζεται από παράθυρα που ανοίγονται στις κατά μήκος πλευρές του, δύο σε καθεμία, και από τα ανοίγματα που διαμορφώνονται στο ανώτερο τμήμα τους, τέσσερα σε καθεμία. Εξωτερικά, πάνω από τα παράθυρα, διαμορφώνονται τοξωτά νεογοτθίζοντα ανακουφιστικά υπέρθυρα και πλαστικές χολέντρες (υδρορροές) για την εκροή των νερών της βροχής της στέγης. Πάνω από την αρχική είσοδο του ναού, στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα, σώζεται δίστιχος επιγραφή, που αναφέρει τα εξής:

Ὁ περικαλλὴς οὗτος ναὸς τῆς Παναγίας
ᾠκοδομήθη τῷ 1868 καὶ ἐπιχρωματίσθη τῷ 1944

Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου διαμορφώνεται τυφλή κόγχη, το τύμπανο της οποίας καλύπτει εικόνα που αναπαριστά την Παναγία ένθρονη Βρεφοκρατούσα ανάμεσα στους αρχαγγέλους Μιχαήλ και Γαβριήλ. Την κόγχη περιβάλλει νεοκλασικίζον πλαίσιο, επιχρωματισμένο. Ο νάρθηκας στη δυτική πλευρά του ναού αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη. Η οροφή του αποτελείται από ξύλινες δοκούς και σανίδες. Φέρει υπερώο, το οποίο καλύπτεται από νευρωτό σταυροθόλιο. Η είσοδος στο υπερώο του νάρθηκα επιτυγχάνεται από την κλίμακα, που είναι προσκολλημένη στη δυτική πλευρά του νάρθηκα. Στο μέσον της δυτικής πλευράς του νάρθηκα διαμορφώνεται ορθογώνια τυφλή κόγχη και κυκλικός φεγγίτης. Το δάπεδο του κυρίως ναού καλύπτεται με άσπρα και μαύρα χοχλάκια, που σχηματίζουν γεωμετρικά μοτίβα, τα οποία περιβάλλει μαίανδρος. Η χρονολογία κατασκευής του αναγράφεται με μαύρα χοχλάκια στο δυτικό τμήμα του, κοντά στο κατώφλι της αρχικής εισόδου του ναού: *1869*. Με χοχλάκια, επίσης, καλύπτεται και το δάπεδο του νάρθηκα. Η τοιχοποιία συνίσταται από αργούς λίθους και πώρινους γωνιόλιθους. Οι εξωτερικές επιφάνειες καλύπτονται με κονίαμα και στρώσεις επιχρίσματος, ενώ οι εσωτερικές με νεότερες τοιχογραφίες.

Το τέμπλο του ναού είναι ξυλόγλυπτο και επιχρωματίστηκε το 1899 από τον Γεώργιο Γιασιράνη. Στο τέμπλο σώζεται μία εικόνα με αριθ. κατ. 460, που αναπαριστά την Κοίμηση της Θεοτόκου και φέρει την υπογραφή *ΧΕΙΡ ΙΩ(ΑΝΝΟΥ) ΑΝΑΓΝΩΣΤΟΥ ΑΨΙΔ΄* (1714). Ο Ιωάννης Αναγνώστης, ζωγράφος από τη Ρόδο, είναι γνωστός και από άλλα έργα του, τοιχογραφίες και εικόνες, που φιλοτέχνησε στη Ρόδο και στην Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου[24].

Ναός Αγίου Αντωνίου

Πρόκειται για ένα μονόχωρο ναό, που καλύπτεται με ημικυλινδρική καμάρα και απολήγει στα ανατολικά σε ημικυκλική εσωτερικά και τρίπλευρη εξωτερικά αψίδα. Στο κέντρο της ανοίγεται ένα ορθογώνιο παράθυρο. Στο βόρειο και νότιο τοίχο του διαμορφώνονται τοξωτές κόγχες, ως πρόθεση και διακονικό.

Στο μέσον του κυρίως ναού διαμορφώνεται διαχωριστικό τόξο, που στηρίζεται σε χαμηλούς κίονες από πωρόλιθο, σήμερα ασβεστωμένους. Στο κέντρο της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος, ενώ πάνω από αυτήν υπάρχει τυφλό κογχάριο και κυκλικός φεγγίτης. Στο ανατολικό τμήμα του νότιου τοίχου ανοίγεται ορθογώνιο παράθυρο, ενώ στο ανατολικό τμήμα του βόρειου τοίχου διαμορφώνεται ένα τυφλό αψίδωμα. Το δάπεδο του ναού καλύπτεται με άσπρα και μαύρα χοχλάκια (βότσαλα). Στο δυτικό τμήμα του αναγράφεται με μαύρα χοχλάκια η χρονολογία κατασκευής του: *1889*. Η τοιχοποιία του ναού συνίσταται από ορθογώνιους πώρινους λίθους διαφόρων μεγε-

22. Χ. Μπούρας, *Οι Θησαυροί της Μονής Πάτμου*, *Αρχιτεκτονική*, Αθήνα 1988, σ. 35.

23. Ό.π.

24. *ΑΔ* 42 (1987): Μελέτες, σ. 154-155.

θών. Οι εσωτερικές επιφάνειες καλύπτονται με στρώσεις λευκού επιχρίσματος. Το τέμπλο κοσμούν εικόνες του τέλους του 19ου αιώνα. Τοιχογραφίες δεν διακρίνονται.

Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη

Βρίσκεται στο κέντρο του οικισμού και αποτελεί τον ενοριακό ναό του Δήμου Αρχαγγέλου. Πρόκειται για ένα δωδεκανησιακού[25] τύπου ναό, που χωρίζεται σε τρία κλίτη, με μεγαλύτερο το κεντρικό, και καλύπτεται από πέντε νευρωτά σταυροθόλια σε κάθε κλίτος (Εικ. 15). Μικρότερων διαστάσεων είναι τα σταυροθόλια που καλύπτουν τα πλαϊνά κλίτη. Εσωτερικά στηρίζονται σε τέσσερις σειρές κιονοστοιχιών, από τέσσερις αρράβδωτους κίονες η κάθε μία, η εξωτερική επιφάνεια των οποίων μιμείται ορθομαρμάρωση. Η στέγη καλύπτεται από σύγχρονα κεραμίδια. Στα ανατολικά απολήγει σε ημικυκλική εσωτερικά και πεντάπλευρη εξωτερικά αψίδα, στο μέσον της οποίας υπάρχει μικρό άνοιγμα. Τέσσερα τοξωτά ανοίγματα λίγο ψηλότερα, ένα κυκλικής διατομής παράθυρο στο τύμπανο της καμάρας του Ιερού και από ένα ορθογώνιου σχήματος παράθυρο στον ανατολικό τοίχο της πρόθεσης και του διακονικού φωτίζουν το χώρο του Ιερού. Στο νότιο τοίχο του διακονικού ανοίγεται ορθογώνια είσοδος, που επικοινωνεί με τη νότια πλευρά της αυλής της εκκλησίας. Αρχικά, η πρόσβαση στο ναό γινόταν από τις τρεις εισόδους, με μεγαλύτερη και πιο μνημειώδη την κεντρική, που ανοιγόταν στη δυτική πλευρά του ναού. Σήμερα, η πρόσβαση στον κυρίως ναό επιτυγχάνεται μέσω της εισόδου που ανοίγεται στο δυτικό τμήμα της βόρειας πλευράς του κυρίως ναού. Τρία ορθογώνια παράθυρα ανοίγονται στην καθεμία από τις κατά μήκος πλευρές του ναού. Πάνω και αριστερά της αρχικής κεντρικής εισόδου του ναού (σήμερα στην ανατολική πλευρά του νάρθηκα) υπάρχει εντοιχισμένη μαρμάρινη ενεπίγραφη πλάκα:

ΟΥΤΟΣ Ο ΠΕΡΙΚΑΛ
ΛΗΣ ΚΑΙ ΤΡΙΣΥΠΟΣΤΑΤΟΣ
ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ
ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΤΕ
ΛΕΙΟΠΟΙΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ
ΔΑΠΑΝΗΣ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΚΩΜΗ
ΤΑΥΤΗ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΚΑΙ
ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ
ΑΡΧΙΕΡΑΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΡΟΔΟΥ
ΚΥΡΙΟΥ
ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΩΜΕ΄
δι᾽ ἀρχιτέκτωνος Στεφάνου Ἐλευθερίου.

Ο νάρθηκας στη δυτική πλευρά του ναού αποτελεί μεταγενέστερη προσθήκη και φέρει υπερώο. Στη βόρεια και νότια πλευρά του ανοίγεται από μία τοξωτή είσοδος. Η οροφή του είναι επίπεδη, με διακόσμηση από σχηματοποιημένα άνθη. Η

Εικ. 15. Ρόδος. Αρχάγγελος. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη. Βόρεια πλευρά.

άνοδος στο υπερώο του νάρθηκα επιτυγχάνεται μέσω της κλίμακας, που βρίσκεται εξωτερικά της δυτικής πλευράς του νάρθηκα. Το δάπεδο, τόσο του κυρίως ναού και του νάρθηκα όσο και της αυλής στη βόρεια πλευρά της εκκλησίας, καλύπτεται από βοτσαλωτό. Στο δάπεδο, μπροστά από την Ωραία Πύλη, αναγράφεται με μαύρα χοχλάκια η χρονολογία κατασκευής του: *1845*. Η ίδια χρονολογία επαναλαμβάνεται και στο δάπεδο της αυλής (Εικ. 16). Στη βόρεια, νότια και δυτική πλευρά της αυλής υπάρχουν κελιά, τα οποία χρησιμοποιούνται ως χώροι αποθήκευσης και διαμονής του ιερέα και του νεωκόρου. Πάνω από την είσοδο της δυτικής πύλης της αυλής υψώνεται πυργοειδές κωδωνοστάσιο.

Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού, επιχρωματισμένο σήμερα, κοσμείται με νεότερες εικόνες και χρονολογείται στο β΄ μισό 19ου αιώνα. Ο άμβωνας, τοποθετημένος στο μέσον της βόρειας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους, είναι ανάγλυφος, επιχρυσωμένος και κοσμείται με ζωγραφικές αναπαραστάσεις των τεσσάρων ευαγγελιστών στο πάνω μέρος του. Στη βόρεια πλευρά του αναγράφεται η επιγραφή : *ΧΕΙΡΙ ΓΕΩΡΓΙΟΥ Χ Ι Ω΄Π Ε / Διώτου Ἐκ Χανίων Κρήτης / χωρίου Γαλατᾶ ? Δεκεμβρίου 24 / 1861*. Στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του κυρίως ναού και στο δυτικό άκρο της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους σώζονται δύο υπερφυσικού μεγέθους εικόνες, που αναπαριστούν τον αρχάγγελο Μιχαήλ. Η πρώτη εικόνα, στο νότιο τοίχο, φέρει μια σειρά από επιγραφές:

Ἐδικός μου εἶσαι Ἄφρων.

Αὕτη ἡ Ἁγία οἰκὸν τοῦ Ἀρχηστρατήγου Μιχαὴλ ἐζωγραφίσθη ἐν ἔτει 1848 Ἰουλίου 14 ἐπιτροπεύοντος Ἐμμανουὴλ Μαλλὰ ἐκ μνημόσυνου αὐτῶν. Διὰ χειρὸς Καρβέλλα ἐξ Ὕδρας.

Ἐγένετο ἡ ἐπισκευὴ αὕτη τὸ 1929 διὰ δαπάνης Κωνσταντίνου μετὰ τῶν γονέων αὐτοῦ Σοφοκλέους καὶ Μαριάνθης χεὶρ Ἰωαν. Θ. Σπανοῦ ἐκ Σύμης.

Φύλαξον ψυχή μου τὰ ὁρόμενα.

Η δεύτερη εικόνα, λίγο μεταγενέστερη, φέρει επίσης επιγραφή αρκετά εξίτηλη και δυσανάγνωστη.

25. Μπούρας, ό.π.

Εικ. 16. Ρόδος. Αρχάγγελος. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη. Μερική άποψη του βοτσαλωτού δαπέδου της αυλής με τη χρονολογία κατασκευής του.

Πραγματοποιήθηκε, επίσης, έλεγχος της κατάστασης διατήρησης των ήδη καταγεγραμμένων εκκλησιαστικών μνημείων, εικόνων και εκκλησιαστικών κειμηλίων που φυλάσσονται στους ίδιους τους ναούς, τα κελιά ή τις αποθήκες και αναγράφηκε ο σωστός αριθμός καταγραφής τους από τους καταλόγους της Εφορείας. Παράλληλα, ξεκίνησε το πρόγραμμα ηλεκτρονικής αποδελτίωσης των μνημείων της υπαίθρου.

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

ΑΜΟΡΓΟΣ

Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας

Συνεχίστηκε η καταγραφή των κειμηλίων της μονής Παναγίας Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό. Μεταξύ των αντικειμένων που καταγράφηκαν, άξια ιδιαίτερης μνείας είναι τα ακόλουθα:

1) Εννέα ακέραιοι σταυροί αγιασμού με ξυλόγλυπτο πυρήνα και μεταλλικό δέσιμο, κοσμημένοι με ημιπολύτιμους λίθους[26]. 17ος-18ος αιώνας.

2) Μεταλλική βάση στήριξης σταυρού αγιασμού (διάμ. 5,50 μ.), στο κάτω μέρος της οποίας σώζεται εγχάρακτη ρωσική επιγραφή και η χρονολογία: *1711*.

3) Ασημένια λαβή σταυρού αγιασμού (διαστ. 0,11×0,025 μ.), οκταγωνικής διατομής, με πλοχμοειδές κομβίο στο μέσον και εγχάρακτη επιγραφή στο κάτω μέρος: *+ΙΩΑΝΟΥ ΙΕΡΕΩΣ ΛΙΚΙΝΟΥ /+ ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ ΜΟΝΕΜΒΑCΙΑC / + ΧΕΙΡ ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΣΤΕΜΝΙ.../ +ΑΧΟΔ Η ΔΕΗCΙC* (1674).

4) Δύο ακραία φύλλα τριπτύχου (διαστ. 0,26×0,09 μ.) με ασημένια επένδυση, τα οποία φέρουν, αντιστοίχως, τις παραστάσεις: α) της Μεταμόρφωσης, των αρχαγγέλων Μιχαήλ και Γαβριήλ, των αγίων Ιωάννη του Προδρόμου, Χαραλάμπους και Γερασίμου και β) των Εισοδίων της Θεοτόκου, των αγίων Νικολάου, Αθανασίου, Ελευθερίου και Γεωργίου. 17ος-18ος αιώνας.

5) Ασημένια λειψανοθήκη οκταγωνικού σχήματος (διαστ. 0,045×0,073 μ.), που περιέχει οστά του οσίου Νικολάου του Νέου. 1696.

6) Ελεφαντοστέινο εγκόλπιο με παράσταση της Παναγίας Βλαχερνίτισσας περιβαλλόμενης από προφήτες[27] (διάμ. 0,07 μ.). 17ος αιώνας.

7) Ασημένιος κάδος αγιασμού (διαστ. 0,09×0,12 μ.) με σφυρήλατο και εγχάρακτο διάκοσμο. Στο χείλος φέρει συνεχή ελικοειδή ανθοφόρο μίσχο και ελλειψοειδές μετάλλιο με τους αγίους Κωνσταντίνο και Ελένη. 17ος αιώνας.

8) Ξυλόγλυπτος σταυρός λιτανείας[28] (διαστ. 0,585×0,27×0,03 μ.). Στη μία πλευρά φέρει παραστάσεις των Εισοδίων της Θεοτόκου, της Γέννησης, της Μεταμόρφωσης, της Βαϊοφόρου, του Ευαγγελισμού, της Υπαπαντής, της Βάπτισης, του Πολλαπλασιασμού των Άρτων, της Μεσοπεντηκοστής, της Έγερσης του Λαζάρου και δύο θαυμάτων του Χριστού. Στην άλλη όψη εικονίζονται οι σκηνές της Σταύρωσης, της Καθόδου στον Άδη, της Ανάληψης, του Επιταφίου Θρήνου, της Αποκαθήλωσης, του Εμπαιγμού, του Ελκόμενου, της Πεντηκοστής, της Κοίμησης της Θεοτόκου και της Συνάντησης με τη Σαμαρείτιδα. 17ος αιώνας.

9) Σταυρός λιτανείας με ξύλινο πυρήνα και ασημένιο περίβλημα (0,46×0,27×0,25 μ.). Στο κέντρο εικονίζεται η παράσταση της Σταύρωσης του Χριστού, ενώ τα άκρα των τεσσάρων σκελών καταλαμβάνουν τετράλοβα μετάλλια με τα σύμβολα των ευαγγελιστών. 18ος αιώνας.

10) Δισκοπότηρο (ύψ. 0,30, διάμ. βάσης 0,16 μ.) διακοσμημένο με ελλειψοειδή μετάλλια που περιέχουν τις προτομές των τεσσάρων ευαγγελιστών. Φέρει τη χρονολογία 1876.

11) Ασημένιο δισκοπότηρο (ύψ. 0,27, διάμ. βάσης 0,15 μ.) με επίχρυση εσωτερικά κούπα, που προσαρμόζεται σε περίτεχνη υποδοχή, διακοσμημένη με κεφαλές αγγέλων σε πυκνό φυτικό βάθος. Το ψηλό στέλεχος διαρθρώνεται με την παρεμβολή ενός πεπλατυσμένου κομβίου και καταλήγει σε πλατιά βάση, με πλούσιο διάκοσμο, ανάγλυφο και χαρακτό. Στο χείλος διακρίνεται ευκρινώς η εγχάρακτη αφιερωματική επιγραφή: *+ ΦΙΛΑΡΕΤΗC ΜΟΝΑΧΗC 1755*.

12) Έντυπο σταχωμένο ευαγγέλιο (διαστ. 0,30×0,225×0,04 μ.). Έκδοση του έτους 1686: *Νεωστὶ ἐκ δευτέρου ἀναλώμασι καὶ δαπάναις ἀφειδέσι Νικολάος Γλυκέος τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων*

26. Λ. Μαραγκού, *Μονή Παναγίας της Χοζοβιώτισσας, Αμοργός*, Αθήνα 1988, σ. 53, εικ. 46.

27. Ό.π., σ. 54, εικ. 47.

28. Ό.π., σ. 53, εικ. 45.

μετατυπωθὲν καὶ μετὰ πάσης ἐπιμελείας παρὰ Μιχαὴλ ἱερέως Μήτρου διορθωθέν, ἀφιερωθέν δε τῷ πανιερωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ Μητροπολίτῃ Φιλαδελφείας κω Μελετίῳ τῷ Τυπάλδῳ, ὑπερτίμῳ καὶ ἐξέρχῳ τοῦ Πατριαρχικοῦ Θρόνου. Ἔτει ἀπὸ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ αχπς. Η στάχωση είναι ασημένια και φέρει τις σκηνές της Σταύρωσης και της Ανάστασης και την αφιερωματική επιγραφή: *ΑΦΥΕΡΟΘΗ: ΠΑΡΑ ΘΕΟΔΟ/ CIOY: IEPOMONAXOY: TOY MOΘONEOY: 1706: IOYNIOY.*

13) Ευαγγέλιο τυπωμένο στη Βενετία το έτος 1745 (διαστ. 0,36× 0,255×0,055 μ.): *Θεῖον καὶ Ἱερὸν Εὐαγγέλιον. Νεωστὶ ἀναλώμασι καὶ δαπάνῃ Ἀντωνίου Βόρτολι μετατυπωθὲν καὶ μετὰ πλείστης ἐπιμελείας διορθωθέν. Καὶ ἀφιερωθὲν τῷ ποτὲ μακαριωτάτῳ καὶ σοφωτάτῳ πατριάρχῃ Ἱεροσολύμων κυρίῳ κυρίῳ Χρυσάνθῳ τῷ Νοταρᾷ. Ἐνετίησι 1745. Παρὰ Νικολάῳ τῷ Σάρῳ αψμε.* Στην πρώτη σελίδα, χαμηλά, στο περιθώριο, έχει προστεθεί η χειρόγραφη σημείωση: *+διὰ σηνδρόμις καὶ ἐξόδου φυλαρέτης μονάχης καὶ ἡγουμένης καὶ ἀφιερώνη ἡς τὸν ἅγι(ον) γεόργ(ιον)τὸν βαρσαμίτην.* Η στάχωση του ευαγγελίου φέρει πράσινη επένδυση από βελούδο, στην οποία έχουν στερεωθεί ασημένια ελάσματα με τις παραστάσεις της Σταύρωσης και της Ανάστασης. Την ταυτότητα της αφιερώτριας υπενθυμίζει μία επιπλέον επιγραφή, ανάγλυφη σε έλασμα που προσαρμόζεται στο εμπροσθόφυλλο: *ΦΥΛΑΡΕΤΗC MONA/XIC KAI IГOYMENIC.*

14) Ευαγγέλιο τυπωμένο στη Βενετία το 1781 (διαστ. 0,348× 0,25×0,055 μ.). Η στάχωση αποτελείται από βελούδινη επένδυση σε χρώμα σκούρο βυσσινί και ασημένια ελάσματα με τις σκηνές της Σταύρωσης και της Ανάστασης. Στην κάτω πλευρά του εμπροσθόφυλλου διακρίνεται η αφιερωματική επιγραφή *ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΤΡΙΑΝΤΑ/ΦΙΛΙΑC ΓΑΡΥΦΑΛ/ IAC ΓΕΟΡΓΙΟΥ.*

15) Έντυπο σταχωμένο ευαγγέλιο, που εκδόθηκε στη Βενετία, το έτος 1801 (διαστ. 0,34×0,25×0,05 μ.). Φέρει πράσινη βελούδινη επένδυση στη στάχωση, στην οποία έχουν προσαρμοστεί και μεταλλικά ελάσματα με τις παραστάσεις της Σταύρωσης και της Ανάστασης. Στην κάτω πλευρά του οπισθόφυλλου έχει σωθεί η πεντάστιχη αφιερωματική επιγραφή, σκαλισμένη σε πρόσθετο χωριστό έλασμα: *ΑΓΑΠΙΟΣ ΘΕΟΛΟΓΙΤΗΣ / ΑΜΟΡΓΙΝΟΣ ΕΙΣ ΤΟ ΕΝ / ΤΗ ΙΩ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΜΟ/ΝΗΣ ΑΜΟΡΓΟΥ ΜΕΤ/ ΟΧΙΟΝ ΑΦΙΕΡΟΙ 1849.*

16) Κώδικας τυπωμένος στη Βερόνα το έτος 1532 (VERONAE MDXXXII), *Ἐξηγήσεις παλαιαὶ καὶ λίαν ὠφέλιμοι.* Διάσωζει την αρχική δερμάτινη στάχωσή του.

Εκτός των παραπάνω καταγράφηκαν ακόμη 11 δισκοπότηρα, 17 δίσκοι, επτά δικηροτρίκηρα, ένα μυροδοχείο, τέσσερα σταχωμένα ευαγγέλια, οκτώ καντήλια, έξι μεταλλικά ελάσματα σταχώσεων ευαγγελίων, 16 σφυρήλατες χυτές ή συρματερές πόρπες ποικίλων σχημάτων με ανάγλυφο και χαρακτό φυτικό, κυρίως, διάσκοσμο, τέσσερα θυμιατήρια, τέσσερις εγκόλπιοι σταυροί και δύο κάδοι αγιασμού.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΑ ΚΕΦΑΛΑ

ΠΑΤΜΟΣ

Ξεκίνησε η καταγραφή των ναών της Πάτμου. Καταγράφηκαν οι ακόλουθοι ναοί:

Αγία Βαρβάρα, πάνω από την Πατμιάδα. Άγιος Νικόλαος, Άγιος Αρτέμιος και Αγία Άννα, Αποκάλυψη. Αγία Τριάδα, κοντά στην Πατμιάδα. Άγιος Γεώργιος της Πόθας, Άγιος Σώστης, Άγιος Κωνσταντίνος και Ελένη, Χώρα-Κρητικά. Άγιος Νικόλαος ο Αλωνάρης, Χώρα-Κρητικά, Αρχοντικό Νικολαΐδη. Άγιοι Απόστολοι της Αδελφοσύνης με τους Ταξιάρχες, Χώρα, στην περιοχή της Υπακοής. Μεγάλη Παναγία με τους Αγίους Σαράντα και Άγιοι Απόστολοι, Χώρα, στην περιοχή της Μεγάλης Παναγιάς. Αγία Αναστασία, Χριστός της Δημαρχίας, Χώρα, στα Καμαράκια. Υπαπαντή με τους Άγιους Σαράντα, Χώρα, Καθολικό Ζωοδόχου Πηγής με το Θεολόγο, Ταξιάρχης στη Μονή Ζωοδόχου Πηγής, Χώρα, στο Νεοχώρι. Παναγία τ' Ατσιδιού, Άγιος Ελευθέριος, Χώρα, στα Απορθιανά. Άγιος Ιωάννης Πρόδρομος των Τριών, Χώρα, στα Τρία. Αγία Άννα, Άγιο Πνεύμα, Άγιος Ευστάθιος, Αγία Βαρβάρα με τον Άγιο Σπυρίδωνα, Ταξιάρχης με την Ανάληψη, Χώρα, στους Μύλους. Άγιος Σπυρίδωνας, κάτω των Βιγλών προς Σάψιλα. Άγιος Ευθύμιος, Κοίμηση της Θεοτόκου, Άγιος Γοβδελεάς, Χώρα, στα Τρία Πηγάδια, στο Νερό των Τριών. Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος, Παναγία Συκαμνιώτισσα, Συκαμνιά. Άγιος Κωνσταντίνος (;), Άγιος Λεόντιος, Άγιος Κωνσταντίνος, στον Αρτικοπό. Αγία Αικατερίνη με τον Άγιο Αντώνιο, Χώρα, στη συνοικία Μάγγουρη. Άγιος Δημήτριος με τον Άγιο Μηνά, Χώρα, στην περιοχή της Αγίας Διασώζουσας. Άγιος Ιωάννης ο Παλαιός, Άγιος Λουκάς, Χώρα, στα Λακκάκια. Αγία Διασώζουσα με τον Άγιο Ιγνάτιο και τον Προφήτη Ζαχαρία, Χώρα. Παναγία του Σταυρού, Χώρα, περιοχή Ξάνθου. Άγιος Νικόλαος με τον Άγιο Παντελεήμονα, περιοχή Προφήτη Ηλία. Άγιος Γεώργιος της Μάνδρας, βορειοανατολικά του Προφήτη Ηλία. Άγιος Ευθύμιος, Άγιο Πνεύμα, περιοχή του πετροκοπίου του Μανώλακα. Ταξιάρχης με τον Πρόδρομο, Χώρα, στην περιοχή του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου. Αγία Κυριακή με τον Άγιο Λάζαρο, Χώρα, στην περιοχή του Ξάνθου κοντά στο Δημαρχείο. Κοίμηση της Θεοτόκου, Λιβάδι των Καλογήρων. Αγία Φωτεινή με την Αγία Θεοκτίστη τη Λεσβία, Χώρα, στην πλατεία της Αγίας Λεβιάς. Άγιος Γεώργιος και Άγιος Νικόλαος του Ταλλαρά, Χώρα, στα Καμαράκια. Ταξιάρχης, Χώρα, περιοχή Ζωοδόχου Πηγής. Άγιος Ευστάθιος, Χώρα, δυτικά της Αγίας Μαρίνας. Παναγία Βροντούσα, Χώρα, βορειοανατολικά του νεκροταφείου. Άγιος Γεώργιος, Χώρα, βόρεια του νεκροταφείου. Παναγία η Γουμένισσα ή Απακουή ή Παναγία της Πόλιας και Άγιος Στέφανος, Χώρα, βορειοδυτικά του νεκροταφείου. Άγιο Πνεύμα, Χώρα, στο Νεοχώρι.

Κάστρα Δωδεκανήσου

Συνεχίστηκε η καταγραφή των κάστρων της Ιπποτοκρατίας στα Δωδεκάνησα. Προστέθηκαν οι εξής οχυρώσεις:

Σύμη : Μιχαήλ Κοκκιμήδης. Τήλος: Φανερωμένης, Αγριοσυ-

κιάς , Σταυρού ή του Λάμπρου. Κως: Καστέλλι Κεφάλου. Κάλυμνος: Καστέλλι, Άγιος Κωνσταντίνος

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ

ΠΕΡΙΟΔΕΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Αφάντου

Θέση Μαζεύκια, Παληοκκλησιά

Βορειοδυτικά του οικισμού Αφάντου και σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου από αυτό στη θέση Μαζεύκια βρίσκονται τα ερείπια της Παληοκκλησιάς.

Πρόκειται για μονόχωρο οικοδόμημα, ορθογώνιας κάτοψης (εσωτ. διαστ. 4,24×2,25 μ.), που καλυπτόταν με κτιστή, ημικυκλική καμάρα.

Το Ιερό χωριζόταν από τον κυρίως ναό με κτιστό τέμπλο (πάχ. 0,12 μ.). Έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,21×1,72 μ.). Η ανατολική πλευρά περατούται σε μία ημικυκλική αψίδα (χορδής 1,60 και βέλους 0,75 μ.), στο μέσον της οποίας ανοίγεται ένα στενό, μονόλοβο, παράθυρο με μορφή πολεμίστρας (πλ. 0,10-0,22 μ.).

Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας εσωτερικής πλευράς του Ιερού και εντός του πάχους του τοίχου ανοίγεται μία ορθογώνιου σχήματος κόγχη (πλ. 0,45 και βάθ. 0,40 μ.), που χρησίμευε ως κόγχη της πρόθεσης.

Στο κέντρο του Ιερού υψώνεται η Αγία Τράπεζα (διαστ. 0,55×0,51 και ύψ. 0,65 μ.).

Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 2,40×2,25 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται η είσοδος (πλ. 1,07-1,08 μ.).

Εσωτερικά και περιμετρικά του κυρίως ναού υπάρχει κτιστό θρανίο ή πεζούλι (πλ. 0,26 και ύψ. 0,25 μ.).

Στο πάχος των τοίχων και στη βάση της ημικυλινδρικής οροφής είναι εντοιχισμένα πήλινα ακουστικά αγγεία ή ηχεία (βάθ. 0,35, διάμ. οπής 0,06 μ.).

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με καλής ποιότητας τοιχογραφίες, πιθανώς του 13ου-14ου αιώνα. Νοτιοδυτικά του ναού και σε απόσταση 2,50 μ. από αυτόν αποκαλύφθηκε λακκοειδής τάφος (εσωτ. διαστ. 2×0,90 και βάθ. 0,80 μ.), καλυπτόμενος με λίθινες ορθογώνιου σχήματος πλάκες. Στο εσωτερικό του βρέθηκε σκελετός.

Μαριτσά

Ναός Αγίου Νικολάου

Νοτιοδυτικά των Μαριτσών και σε απόσταση 2,5 χλμ. περίπου από αυτά υψώνεται το μεσαιωνικό ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, το οποίο, σύμφωνα με σωζόμενη κτητορική επιγραφή, ανεγέρθηκε και αγιογραφήθηκε το έτος 1434-1435[29].

Κατά τη διάρκεια πρόσφατων εργασιών επισκευής του δαπέδου του ναού αφαιρέθηκε το παλαιό κατώφλι, το οποίο αποτελούσε τμήμα αρχιτεκτονικού μέλους από φαιόχρωμο μάρμαρο (διαστ. 0,59×0,42 και πάχ. 0,13 μ.), στη μία πλευρά του οποίου υπάρχει εγχάρακτη επιγραφή των ελληνιστικών χρόνων (3ος-2ος αι. π.Χ.) σε δύο στήλες. Η μία στήλη περιλαμβάνει 12 και η άλλη 14 στίχους.

Α. Στήλη (αριστερά, ως προς το θεατή).

1. --Σ----ΔΑ
2. --ΣΙΑΝΔΕ-----
3. ΛΕΥΣ---[ΑΣΤΥ]
4. Π]ΑΛΑΙΕΥ[Σ--]
5. ΝΕ-ΘΑΤΕΥΣ-----
6. ΟΥΟΘΕ--Θ-Ν-Δ-
7. ΟΥΚΟΕΝΑΙΕΥΣ----
8. ΦΙΛ]ΗΜΟΝΟΣ----
9. ----ΟΡΕΥΣ----
10. ---ΔΙΟΝΥΣΙΟΥ-----
11. --ΟΝΔΕ--Ο----
12. -----ΥΣ-----

Β. Στήλη (δεξιά, ως προς το θεατή)

1. ΥΠΟ------ΟΚ---Μ----
2. ----Ο---Λ------
3. ΑΡΙΣΤΟΦΩΝΑ------
4. ------Ο---Ο----Ν
5. ---[ΝΙΚΟ;]ΜΑΧΟΥ
6. ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΕΥΣ
7. [ΑΡΙΣ]ΤΩΝΥΜΟΣ ΑΚΕΣΙΟΣ
8. Α----------
9. ----ΥΕΠ-Ν-Δ—-------
10. ΑΣΤΥΚΡΑΤΙΔΑΣ
11. ΚΑΛΛΙΣΤΡΑΤΟΥ
12. -----ΠΕΙΓ---ΓΕΥΣ
13. ----ΝΙΠΕΙΣ--ΟΝΥ
14. [ΑΝΑΣ;]ΤΑΣΙΟΥ------.

Σιάννα

Θέση Καμαράκι, παλαιοχριστιανική βασιλική

Νοτιοανατολικά των Σιάννων και σε απόσταση 5 χλμ. περίπου αι τά, νοτιοανατολικά της περιοχής Πράσσος/Κεραμί και σε απόσταση 1,5 χλμ. περίπου από αυτήν, πάνω σε μικρό ύψωμα (υψόμετρο 150 μ. περίπου), σε επίκαιρο σημείο και στη

29. Ι. Βολανάκης, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά Ρόδου, *Θεολογία* 61 (1990), σ. 44-45.

θέση Καμαράκι βρίσκονται τα λείψανα μιας παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Η ονομασία Καμαράκι προήλθε από την ύπαρξη καμαροσκεπούς, υπέργειου, παλαιοχριστιανικού τάφου, ο οποίος διατηρείται ημιερειπωμένος μέχρι σήμερα.

Πρόκειται για ναό του τύπου της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής. Το κυρίως σώμα της βασιλικής έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 15,90×13,70 μ. περίπου) και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλ. 6,30 μ.) απέληγε σε μία μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής 5,30 και βέλους 2,80, πλ. 3 μ.).

Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής υπήρχε εσωνάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13,70×4,20 μ.) και προ αυτού εξωνάρθηκας (εσωτ. διαστ. 13,70×3,85 μ.). Τα δάπεδα της βασιλικής καλύπτονταν με πολύχρωμα ψηφιδωτά.

Στο νότιο τμήμα της δυτικής εξωτερικής πλευράς του εξωνάρθηκα ήταν προσκολλημένες δύο υδατοδεξαμενές. Από αυτές, η μεν ανατολική έχει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 6,50×2,30 μ.) και καλυπτόταν με ημικυλινδρική καμάρα, η δε δυτική εμφανίζει, επίσης, ορθογώνιου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 6,50×1,68 μ.) με αντίστοιχη κάλυψη. Εσωτερικά ήταν επιχρισμένες με υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι).

Καμαροσκεπής τάφος. Βορειοανατολικά της βασιλικής και σε απόσταση 7,50 μ. από αυτήν βρίσκονται τα λείψανα λακκοειδούς τάφου, καλυπτόμενου με ημικυλινδρική οροφή. Ο τάφος αποτελείται από ορθογώνιας κάτοψης χώρο (εξωτ. διαστ. 3,27×2,40 και εσωτ. διαστ. 2,02×1,18 μ.). Ο κυρίως άξονας του τάφου βαίνει από Δ. προς Α. (107°) και εμφανίζει απόκλιση 17° προς ΝΑ.

Στο μέσον της ανατολικής πλευράς ανοίγεται ορθογώνιου σχήματος είσοδος (διαστ. 0,54×0,39 μ.). Ο τάφος είναι σύγχρονος της βασιλικής.

Πράσσος

Θέση Κεραμί, ναός Παναγίας της Κυράς

Νοτιοανατολικά των Σιάννων και σε απόσταση 4 χλμ. περίπου από αυτά, στην περιοχή Πράσσος, αρχαία Βρασσία, και στη θέση Κεραμί, στις νότιες πλαγιές βραχώδους υψώματος και στη θέση παλαιότερου κτίσματος, υψώνεται ο ημιερειπωμένος ναός της Παναγίας της Κυράς. Πρόκειται για ορθογώνιας κάτοψης οικοδόμημα (εσωτ. διαστ. 10,53×4,10 μ.), το οποίο καλυπτόταν με ημικυλινδρική οροφή.

Το Ιερό με ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4,10×3,40 μ.) απέληγε στα ανατολικά σε ημικυλινδρική αψίδα (χορδής 2,90 και βέλους 1,50 μ.). Το πάχος του τοίχου της αψίδας είναι 0,80 μ. Στο μέσον του Ιερού βρισκόταν η Αγία Τράπεζα.

Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 4,10×3,10 μ.). Στο μέσον της νότιας πλευράς ανοίγεται είσοδος (πλ. 0,98 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται δεύτερη είσοδος (πλ. 1,20 μ.).

Ο νάρθηκας εμφανίζει ορθογώνιου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,93×3,23 μ.). Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος (πλ. 1,17-1,20 μ.).

Εντός του πάχους του τοίχου και στη βάση της ημικυλινδρικής οροφής του ναού είναι εντοιχισμένα πήλινα άωτα ακουστικά αγγεία ή ηχεία (βάθ. 0,26, διαμ. οπής 0,05 μ.).

Στη δυτική εξωτερική πλευρά του ναού και πάνω από την είσοδο δημιουργείται τυφλό αψίδωμα. Πάνω από αυτό είναι εντοιχισμένα παλαιά πήλινα, έγχρωμα πινάκια μεσαιωνικών χρόνων.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του ναού καλύπτονται με τοιχογραφίες.

Κατά την ανέγερση του ναού χρησιμοποιήθηκαν αρχιτεκτονικά μέλη προερχόμενα από αρχαιότερα οικοδομήματα.

Στη νοτιοδυτική γωνία του ναού χρησιμοποιήθηκε λιθόπλινθος από εγχώριο φαιόχρωμο ασβεστόλιθο με εγχάρακτη επιγραφή: *ΧΑΙΡΕ...* των ελληνιστικών χρόνων.

Νότια του ναού και σε απόσταση 2,80 μ. από αυτόν βρίσκονται τα λείψανα αρκοσολίου (εσωτ. διαστ. 2×0,86 μ.). Το τύμπανο και το εσωράχιο του τόξου κοσμούνταν με τοιχογραφίες.

Νοτιοανατολικά του ναού της Παναγίας της Κυράς και σε απόσταση 1,50 μ. περίπου από αυτόν, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται βάση στήλης από φαιόχρωμο ασβεστόλιθο (0,49×0,49×0,30 μ.). Στην κύρια όψη της (διαστ. 0,49×0,30 μ.) διατηρείται εγχάρακτη τετράστιχη επιγραφή του 2ου αι. π.Χ. (ύψ. γραμ. 0,02 μ.), η οποία έχει ως εξής:

ΜΕΓΑΛΕΙΑ ΦΙΛΙΣ [ΤΡΑΤΟΥ]
ΠΟΝΤΩΡΕΙΣ ΓΥΝΗ
ΠΕΙΣΙΣΤΡΑΤΟΥ
ΤΙΜΟΚΡΙΤΟΥ ΑΡΓΕΙΟΥ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Εμπορειός

Θέση Πορί, βασιλική

Νοτιοανατολικά του Μανδρακίου Νισύρου και σε απόσταση 7 χλμ. περίπου από αυτό, βορειοανατολικά του Εμπορειού και σε απόσταση 1 χλμ. περίπου, σε χαμηλό ύψωμα (υψομ. 200 μ. περίπου), αριστερά του δρόμου Μανδρακίου-Νικειών και σε απόσταση 150 μ. από αυτόν, στη θέση Πορί, βρίσκονται τα λείψανα τρίκλιτης βασιλικής μεγάλων διαστάσεων, του απλού ελληνιστικού τύπου, με προσκτίσματα.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 22,92×14,30 μ.) και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλ. 6,20 μ.) απέληγε σε μία μεγάλη ημικυκλική αψίδα προς Α. (χορδής 5,20 και βέλους 2,80 μ.). Το πάχος του τοίχου της αψίδας είναι 0,80 μ. και διατηρείται σε ύψος 2,30 μ.

Τα πλάγια κλίτη (πλ. 3,35 μ.) περατούνται προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής βρίσκεται

ορθογώνιας κάτοψης νάρθηκας, εσωτ. διαστ. 14,30×4,43 μ., στα δυτικά του οποίου εκτεινόταν ευρύχωρο, τρίστωο αίθριο.

Στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής διατηρούνται πολυάριθμα αρχιτεκτονικά μέλη.

Θέση Πηγή, βασιλική

Ανατολικά της Παναγίας της Κυράς και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτήν, σε χαμηλότερο επίπεδο, πάνω σε ύψωμα (υψομ. 200 μ. περίπου), στη θέση Πηγή, βρίσκονται τα ερείπια τρίκλιτης βασιλικής του απλού ελληνιστικού τύπου.

Το κυρίως σώμα της βασιλικής έχει τετράγωνη κάτοψη (εσωτ. διαστ. 14,90×14,90 μ.) και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο (πλ. 6,50 μ. περίπου) απέληγε σε μία ημικυκλική αψίδα προς Α. Τα πλάγια κλίτη (πλ. 3 μ.) απέληγαν προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά της βασιλικής υπήρχε ορθογώνιας κάτοψης νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 14,90×3,30 μ. περίπου).

Μετά την ερείπωση της βασιλικής χτίστηκε στη θέση του Ιερού μονόχωρο ναΰδριο.

Στον περιβάλλοντα χώρο διατηρούνται μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη και πολυάριθμοι λακκοειδείς τάφοι.

ΓΥΑΛΙ

Ναός Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου

Βορειοδυτικά της αποβάθρας του Γυαλιού και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτήν, στις πλαγιές υψώματος (υψομ. 150 μ. περίπου) και σκαμμένος μέσα στο ηφαιστειογενές πέτρωμα, βρίσκεται ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου. Το Ιερό διακρίνεται από τον κυρίως ναό με κτιστό τέμπλο (πάχ. 0,22 μ.), έχει ημικυκλική κάτοψη (χορδής 2,80 και βέλους 2 μ.). Στο μέσον της αψίδας βρίσκεται η Αγία Τράπεζα (διαστ. 0,76×0,69 και ύψ. 1 μ.). Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,04×2,90 μ. περίπου). Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 0,69 μ. Δυτικά του κυρίως ναού εκτείνεται πρόπυλο (διαστ. 3,60×2,05 μ.). Ο ναός έχει επισκευαστεί κατά τα τελευταία έτη.

ΠΑΤΜΟΣ

Συκαμιά

Ναός Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου

Νοτιοανατολικά της Χώρας Πάτμου, δεξιά του δρόμου Χώρας-Γροίκου, βρίσκεται το ναΰδριο του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου.

Το κτίσμα έχει ορθογώνια κάτοψη (εξωτ. διαστ. 7,45×6,54 μ.) και ο κυρίως άξονας του οικοδομήματος βαίνει από ΒΔ. προς ΝΑ. με απόκλιση 35°. Το Ιερό έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,42×1,14 μ.) και καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή. Στο μέσον της ανατολικής του πλευράς βρισκόταν η Αγία Τράπεζα (διαστ. 0,75×0,54 και ύψ. 0,70 μ.). Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 3,23×2,55 μ.) και καλύπτεται με χαμηλό, τυφλό, ημισφαιρικό τρούλο. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,05×1,16 μ.

Δυτικά του κυρίως ναού βρίσκεται ο νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 3,25×1,10-1,24 μ.). Στη νότια και βόρεια πλευρά σχηματίζονται τυφλά αψιδώματα. Ο κεντρικός χώρος καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 1,10 μ.

Νότια του κυρίως ναού βρίσκεται ορθογώνιος χώρος (εσωτ. διαστ. 2.22×2,03 μ.), ο οποίος καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή. Φαίνεται ότι χρησίμευε για τον καθαρισμό των λουομένων. Κάτω από αυτόν διατηρούνται λείψανα από το υπόκαυστο.

Νότια του νάρθηκα βρίσκεται έτερος ορθογώνιος χώρος (εσωτ. διαστ. 1,83×1,55 μ.), ο οποίος αποτελείται από ισόγειο και όροφο και φέρει πυργοειδή οροφή, πιθανώς καπνοδόχο. Πρόκειται για την εστία του συγκροτήματος. Στο βόρειο άκρο της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος, πλ. 0,74-0,96 μ.

ΜΑΡΑΘΙ

Ναός Αγίου Νικολάου

Νοτιοδυτικά των Αρκειών και σε απόσταση ενός ναυτικού μιλιού περίπου, βρίσκεται η νήσος Μαράθι. Δυτικά του μικρού όρμου, όπου και το λιμάνι, βρίσκεται ναΰδριο του Αγίου Νικολάου, το οποίο έχει ανεγερθεί στο χώρο του Ιερού παλαιοχριστιανικής βασιλικής.

Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική του απλού ελληνιστικού τύπου. Το κυρίως σώμα της βασιλικής έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διαστ. 14×10,30 μ. περίπου) και χωριζόταν με δύο κιονοστοιχίες σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίο απέληγε σε ημικυκλική αψίδα προς Α. Τα πλάγια κλίτη περατώνονταν προς Α. σε ευθείες πλευρές. Δυτικά του κυρίως σώματος της βασιλικής βρισκόταν ορθογώνιας κάτοψης νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 10,30×2,50 μ. περίπου).

Νοτιοδυτικά της βασιλικής και σε μικρή απόσταση από αυτή, σε χαμηλότερο επίπεδο, βρίσκεται υδατοδεξαμενή ορθογώνιας κατοψης (εσωτ. διαστ. 12×5 μ. περίπου), χτισμένη από αργολιθοδομή. Η κάλυψή της γινόταν με ημικυλινδρική καμάρα από οπτοπλίνθους. Η δεξαμενή διατηρείται σχεδόν ακέραιη και ήταν προορισμένη να δέχεται τα όμβρια ύδατα από τις στέγες της βασιλικής, της οποίας είναι σύγχρονη.

Μετά την ερείπωση της βασιλικής στο χώρο του μεσαίου κλίτους της ανεγέρθηκε το ναΰδριο του Αγίου Νικολάου. Πρόκειται για μικρών διαστάσεων μονόχωρο οικοδόμημα, το οποίο περατούται προς Α. σε ημικυκλική αψίδα.

Το Ιερό έχει τετράγωνη κάτοψη και καλύπτεται με χαμηλό, τυφλό, ημισφαιρικό τρούλο. Στο μέσον της βόρειας και νότιας πλευράς ανοίγεται από ένα παράθυρο.

Ο κυρίως ναός έχει ορθογώνια κάτοψη και καλύπτεται με επίπεδη στέγη. Στο μέσον της δυτικής πλευράς ανοίγεται είσοδος.

ΚΑΘΑΡΙΣΜΟΙ

ΡΟΔΟΣ

Απολακκιά

Ζωναράς, βασιλική Αγίας Αναστασίας

Έγινε καθαρισμός του χώρου από την άγρια βλάστηση.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Πυλί

Κάστρο Περιπάτου[30]

Καθαρίστηκε ο χώρος από την πυκνή βλάστηση και τους πεσμένους λίθους

ΣΟΦΙΑ ΝΤΙΝΤΙΟΥΜΗ

Πραγματοποιήθηκαν εργασίες καθαρισμού και αποκοπής θάμνων στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στο Μαστιχάρι, στη βασιλική του Πρεσβύτερου Φωτεινού στην Καρδάμαινα, στη βασιλική του Αγίου Παύλου στο Ζηπάρι και στην παλαιοχριστιανική οικία της ακρόπολης στην πόλη της Κω. Στον παραπάνω χώρο, σε συνεργασία με το Δήμο της Κω, πραγματοποιήθηκε διάλυση και στη συνέχεια ανακατασκευή τμήματος του λιθόκτιστου τοίχου περίφραξης, που είχε κατασκευαστεί επί Ιταλοκρατίας και ήταν ημικατεστραμμένος. Επίσης, καθαρίστηκε ο χώρος των δύο παλαιοχριστιανικών βασιλικών του Αγίου Στεφάνου στην Κέφαλο, όπου ταξινομήθηκαν τα μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη που ήταν σωρευμένα αμέσως δυτικά του νάρθηκα της βόρειας βασιλικής. Καθαρισμός από χόρτα και απορρίμματα και ταξινόμηση των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών έγινε και στη βασιλική του Καπαμά στο Ζηπάρι.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Πάλοι

Άγιος Φωκάς, βασιλική

Έγινε καθαρισμός του μνημείου από την άγρια βλάστηση και περίφραξη του αρχαιολογικού χώρου με σιδερένιους πασσάλους και σύρμα.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΡΟΔΟΣ

Μεσαιωνική πόλη

Μεσαιωνική τάφρος, τομέας Γερμανίας

Κατά τον καθαρισμό του φυσικού βράχου στον πυθμένα της μεσαιωνικής τάφρου στην περιοχή του τομέα της γερμανικής «γλώσσας» αποκαλύφθηκαν λαξεύματα που σχετίζονται κυρίως με μεσαιωνικές λατομεύσεις και συστήματα υδροδότησης της αρχαίας πόλης (5ος-2ος αι. π.Χ.)[31]. Η μεσαιωνική λατόμευση που προχώρησε παράλληλα με τη διαμόρφωση της ίδιας της τάφρου κατά τα τέλη του 15ου αιώνα εξαφάνισε μέρος τουλάχιστον από την επιφάνεια του φυσικού βράχου που αποτελούσε το υπόστρωμα της αρχαίας πόλης. Έτσι, οι αρχαίες κατασκευές που ήλθαν στο φως δεν σώζονται ολόκληρες, αλλά από κάποιο σημείο της αρχικής κατασκευής και κάτω. Ερευνήθηκαν τα ακόλουθα:

Υδραγωγός Β: Κατωφερική σήραγγα που ανοίγεται στο δυτικό μέτωπο του φυσικού βράχου, που εξέχει 2,5 μ. περίπου ψηλότερα από τον αμμώδη πυθμένα της τάφρου, μεταξύ της πύλης d'Amboise και του προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου. Έχει κατεύθυνση Α.-Δ., μήκος ±7,50, πλάτος 0,65 και ύψος ±2 μ. Οδηγεί, μέσω 14 σκαλοπατιών, σε κομβικό σημείο ημικυκλικής κάτοψης με μικρό περιμετρικό θρανίο. Στο αριστερό πέρας του θρανίου διαμορφωμένο στόμιο τετράπλευρου πηγαδιού με στρογγυλεμένο στηθαίο οδηγεί σε διακλάδωση της σήραγγας σε χαμηλότερο επίπεδο, που αναδιπλώνεται με κατεύθυνση προς Δ. Στο άλλο άκρο του ημικυκλίου η συνέχεια της σήραγγας διακλαδίζεται πάλι: το ένα σκέλος συνεχίζει προς Α., ενώ το άλλο στρέφεται προς Ν. και διευρύνεται. Η έρευνα δεν περατώθηκε. Το δάπεδο και ορισμένα σημεία στα τοιχώματα της όλης εγκατάστασης διασώζουν επίστρωση από υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι). Η επίχωση περιλάμβανε στο κάτω μέρος στρώση με αρχαία όστρακα, κυρίως από αμφορείς, αλλά κατά το μεγαλύτερο μέρος ήταν καθαρός πηλός.

Αποθέτης: Σε απόσταση 5,5 μ. νότια του προαναφερθέντος υδρευτικού συστήματος αποκαλύφθηκε μεγάλη ορθογώνια δεξαμενή λαξευτή στο φυσικό βράχο με προσανατολισμό σύμφωνο με το αρχαίο ρυμοτομικό. Οι διαστάσεις της είναι 5,50

30. Κόλλιας, ό.π. (υποσημ. 14), σ. 301-302. Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14ος-16ος αι.)*, Ρόδος 1991, σ. 110 - 111. Για τη δημοσίευση των εγγράφων, βλ. Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 516-518, 641-643, 655-656.

31. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 963.

(Β.-Ν.)×6 μ. (Α.-Δ.). Φέρει επιμήκη κάθετη εσοχή ορθογώνιας κάτοψης (διαστ. 1 μ. στον άξονα Α.-Δ. και 0,62 μ. στον άξονα Β.-Ν.) στο προς Δ. άκρο του βόρειου τοιχώματός της. Δοκιμαστική τομή στην επίχωση με εμβαδόν 1×2 μ., σε επαφή με το βόρειο τοίχωμα, απέδωσε μεγάλες ποσότητες χρηστικής αλλά και γανωμένης επιτραπέζιας κεραμικής της ελληνιστικής περιόδου. Ο πυθμένας του αποθέτη εντοπίστηκε σε βάθος ±4 μ.

ΑΝΝΑ-ΜΑΡΙΑ ΚΑΣΔΑΓΛΗ

Οδός Δημοσθένους 18 (οικόπεδο Καρυδάκη, κτηματολογική μερίδα ΜΟ IV 2314)

Από την ανασκαφική έρευνα που έφθασε σε βάθος 4 μ. διαπιστώθηκε η διαχρονική κατοίκηση του χώρου από την ελληνιστική έως τη σημερινή εποχή (Εικ. 17). Στα ανώτερα στρώματα βρέθηκαν αρκετές σαθρές και πρόχειρες θεμελιώσεις της πρώιμης ή όψιμης Τουρκοκρατίας. Από την παλαιοχριστιανική εποχή βρέθηκαν τέσσερις ακτέριστες ταφές καλυβιτών, με προσανατολισμό Α. προς Δ., που ενδέχεται να αποτελούν τμήμα εκτεταμένου νεκροταφείου. Στα νοτιοανατολικά του οικοπέδου βρέθηκε καμαροσκέπαστη δεξαμενή ύδατος μεγάλης χωρητικότητας με υδατοστεγές κονίαμα, διαστ. 2,19×3,40×2,50 μ.

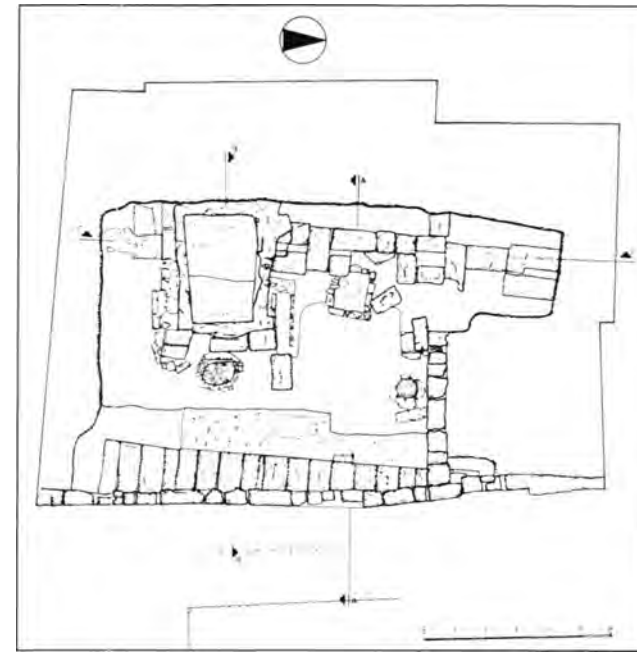
Εντοπίστηκαν συνολικά τρεις αποθέτες με ευρήματα (νομίσματα, αγγεία, όστρακα κ.ά.) της ελληνιστικής, ιπποτικής και μουσουλμανικής περιόδου. Αρχιτεκτονικά λείψανα της ιπποτικής περιόδου υπάρχουν διάσπαρτα σε όλο το χώρο της ανασκαφής, η αρχιτεκτονική συνάφεια των οποίων υποδηλώνει την ύπαρξη μεγάλης ιπποτικής οικίας. Στην ανατολική πλευρά του οικοπέδου σώζεται τοίχος, δομημένος από αρχαίες πωροπλίνθους σε β΄ χρήση, η θεμελίωση του οποίου ερευνήθηκε μέχρι βάθος 1,70 μ. από την επιφάνεια του οικοπέδου.

Κατά μήκος της δυτικής πλευράς του οικοπέδου εντοπίστηκε τοίχος από πωρόλιθους, πάχ. 1,60 μ., με κατεύθυνση Β. προς Ν., που σώζεται στο επίπεδο της θεμελίωσης και του κατώτερου δόμου. Ο τοίχος ερευνήθηκε σε μήκος 12 μ., ενώ διαπιστώθηκε ότι επεκτείνεται βορειότερα και νοτιότερα πέραν των ορίων του οικοπέδου.

Στην πρόσοψη του οικοπέδου επί της οδού Δημοσθένους και σε βάθος 2 μ. εντοπίστηκε κατασκευή από αρχαίες πωροπλίνθους, πάχ. 1,50 μ. (διαστάσεις πωροπλίνθου: 1,50×0,50×0,60 μ.), που ερευνήθηκε μέχρι βάθος 1,90 μ. Η συγκεκριμένη κατασκευή, με προσανατολισμό Β. προς Ν., επεκτείνεται στα βόρεια και στα νότια, έξω από τα όρια του οικοπέδου και αποκαλύφθηκε σε μήκος 12 και ύψος 2 μ. από τη θεμελίωσή του.

Υπόγεια Δίκτυα

Έγινε επανέναρξη των εργασιών κατασκευής του έργου των υπόγειων δικτύων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. Η τοποθέτηση των αγωγών (ΔΕΗ, ΟΤΕ, ΔΕΥΑΡ, ΕΡΤ, δημοτικού φωτισμού) κάλυψε μια έκταση 31.550 τ.μ. (κεντρικές οδικές

Εικ. 17. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Δημοσθένους 18. Κάτοψη της ανασκαφής.

αρτηρίες και παρόδους της μεσαιωνικής πόλης) και ακολούθησαν αποκαταστάσεις των οδοστρωμάτων με βοτσαλωτό ή πλακόστρωση με γκριζόμαυρες σχιστόπλακες. Το μέγιστο βάθος της αρχαιολογικής έρευνας έφθασε τα 4 μ. από το υφιστάμενο οδόστρωμα

Τα όστρακα που συγκεντρώθηκαν ήταν αντιπροσωπευτικά όλων των ιστορικών περιόδων. Σχετικά με την ποσότητα, το είδος και τη συχνότητα της εμφάνισης των οστράκων παρατηρήθηκε ότι αυτά της ελληνιστικής και ρωμαϊκής εποχής και των περιόδων της Ιπποτοκρατίας και Τουρκοκρατίας υπερτερούν έναντι των παλαιοχριστιανικών. Στα τελευταία παρατηρήθηκε μειωμένη συχνότητα εμφάνισης, ενώ σπανίζουν τα βυζαντινά, καθώς το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής που ανασκάφηκε βρίσκεται εκτός της βυζαντινής πόλης. Όστρακα ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου βρέθηκαν κυρίως σε μικρές αποθέσεις, με περισσότερο ενδιαφέρουσα μια εκτεταμένη απόθεση, μέσου πάχ. 1 μ., η οποία ανιχνεύθηκε σε μήκος 25 μ. στην οδό Αριστοτέλους, στα όρια του αρχαίου μεγάλου λιμένα. Ανάμεσα σε αυτές τις αποθέσεις παρατηρήθηκαν και σημαντικές ποσότητες από σκωρίες, θραύσματα γυάλινων αντικειμένων και υαλόμαζες.

Ένα πλήθος από πέτρινα βόλια, περιόδου Ιπποτοκρατίας, βρέθηκαν κοντά στις θαλάσσιες οχυρώσεις τόσο στον εσωτερικό όσο και στον εξωτερικό χώρο, με μεγαλύτερες συγκεντρώσεις στην περιοχή της Θαλασσινής Πύλης.

Αρχιτεκτονικά μέλη και αρχαίο υλικό βρέθηκαν διάσπαρτα σε όλα τα σκάμματα ή και ενσωματωμένα σε νεότερες κατασκευές (spolia). Επίσης, εντοπίστηκαν νομίσματα, η πλειονό-

τητα των οποίων ανήκει στις περιόδους της Ιπποτοκρατίας και Τουρκοκρατίας.

Ισχυρές κατασκευές, χτισμένες από μεγάλες πωροπλίνθους, που σχετίζονται πιθανώς με αρχαία οχυρωματικά έργα, βρέθηκαν σε δύο σημεία της οδού Πυθαγόρα.

Στην οδό Αριστοτέλους εντοπίστηκε μεγάλη κατασκευή απροσδιόριστου χαρακτήρα, σε μήκος 10 μ. περίπου.

Στην οδό Σωκράτους αποκαλύφθηκε η συνέχεια της πορείας της ανατολικής βυζαντινής οχύρωσης της πόλης, πάχ. 4,50 μ. Ένα πλήθος από σαθρές και ρηχές θεμελιώσεις της περιόδου της Τουρκοκρατίας, που βρέθηκαν κοντά στο σημείο της συμβολής της οδού με την πλατεία Ιπποκράτους, μειώνουν το πλάτος της οδού.

Στην οδό Απελλού, στο σημείο συμβολής της με την οδό Αγησάνδρου, ερευνήθηκαν κατάλοιπα οχυρωματικών έργων, όπως τμήμα της συνέχειας του τείχους του Κολλάκιου, του δυτικού τοίχου του πύργου 13 του Κολλάκιου και του προτειχίσματος. Από το τείχος σώζεται μόνον το εσωτερικό του γέμισμα, μέσου πάχ. 2,15 μ., ενώ λείπουν οι καλοί δόμοι των όψεων. Ο δυτικός τοίχος του πύργου 13, που είχε χρησιμοποιηθεί στη θεμελίωση νεότερου οικοδομήματος, ερευνήθηκε σε μήκος 4,50 μ. Το τμήμα του προτειχίσματος που αποκαλύφθηκε έχει πάχος 3,30 μ., σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση και ερευνήθηκε σε βάθος 4 μ. Δεν διαπιστώθηκε η σκάρπα του τείχους, ενώ η επέκταση προς τα Ν. της συγκεκριμένης ανασκαφής με σκοπό τον εντοπισμό του τοίχου αντιστήριξης της τάφρου (contra-scarpa) απέβη άκαρπη, φέρνοντας στο φως μονάχα τις θεμελιώσεις ορισμένων οικιών.

Στο μέσον της ίδιας οδού διαπιστώθηκε η ύπαρξη μεγάλου, σε μήκος 12 μ., και ισχυρού στη δόμησή του τοίχου, πάχ. 1 μ. και κατεύθυνσης Β.-Ν., κάθετου στην οχύρωση του Κολλάκιου. Για το χτίσιμό του είχαν χρησιμοποιηθεί αρχαίες πωρόπλινθοι και ασβεστοκονίαμα με εμφυτευμένα σποραδικά στους αρμούς του όστρακα. Γύρω ερευνήθηκαν θεμελιώσεις κατασκευών, μερικές από τις οποίες νεότερες και ασύνδετες με αυτόν. Οι διαστάσεις, ο τύπος δόμησης και η θέση του εντός της δεύτερης αμυντικής ζώνης της πόλης παραπέμπουν σε κτίριο δημόσιου χαρακτήρα.

Από τα πιο ενδιαφέροντα ευρήματα της ανασκαφής υπήρξε ο εντοπισμός σημαντικής ποσότητας από θειάφι υψηλής καθαρότητας επάνω σε δάπεδο από σανίδες, σε επαφή με την ανατολική όψη του παραπάνω τοίχου (νοτιοανατολική γωνία), κοντά στον πύργο 13. Μαζί βρέθηκε ποσότητα από τριμμένο κάρβουνο.

Στην πλατεία Ευδήμου ερευνήθηκαν τα όρια λουτρού της περιόδου της Τουρκοκρατίας, το οποίο καταστράφηκε από τους βομβαρδισμούς του Β΄ Παγκοσμίου πολέμου, καθώς επίσης και θεμελιώσεις οικοδομημάτων και κατασκευών που σχετίζονταν με τη λειτουργία του λουτρού. Το λουτρό είχε χτιστεί πάνω στο βυζαντινό τείχος, μικρό τμήμα του οποίου ερευνήθηκε και προς τα Β.

Οι αποχετευτικοί αγωγοί που ερευνήθηκαν ήταν πώρινοι της περιόδου της Ιπποτοκρατίας ή της Τουρκοκρατίας ή πήλινοι της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Οι πρώτοι ακολουθούν με μικρές αποκλίσεις τον κεντρικό άξονα του δρόμου όπου βρέθηκαν, ενώ οι δεύτεροι βρέθηκαν τοποθετημένοι στις άκρες. Παρατηρήθηκε ότι η πορεία ορισμένων κτιστών αγωγών – κυρίως της περιόδου της Ιπποτοκρατίας – δεν συμβαδίζει με τον υφιστάμενο πολεοδομικό ιστό.

Ανασκάφηκαν τρία δημόσια πηγάδια κυκλικής κάτοψης. Τα δύο βρέθηκαν στην οδό Πλάτωνος και το τελευταίο στην οδό Ερμού, κοντά στη Θαλασσινή Πύλη.

Σιροί της περιόδου της Ιπποτοκρατίας ανασκάφηκαν στην πλατεία Ιπποκράτους και στη βορειοδυτική γωνία του καταλύματος της Ωβέρνης. Θεμελιώσεις κτισμάτων των χρόνων της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας διαπιστώθηκαν σε όλες σχεδόν τις σημερινές οδούς και ανοιχτούς χώρους. Η πορεία των θεμελιώσεων αυτών επιβεβαίωνε ή αναιρούσε κάθε φορά την ύπαρξη της οδού στο παρελθόν και υπογράμμιζε τις μεταβολές στο πλάτος και την πορεία της. Σε ορισμένες περιπτώσεις παρατηρήθηκε ότι κάποια από τα υπάρχοντα κτίρια της περιόδου της Τουρκοκρατίας ή και των νεότερων χρόνων είχαν χτιστεί πάνω σε ισχυρές θεμελιώσεις προσόψεων ιπποτικών κτιρίων.

Στην πλατεία Μουσείου ερευνήθηκαν αρχιτεκτονικά λείψανα κατασκευών που υπήρχαν στο χώρο πριν από την ανέγερση του νέου νοσοκομείου των Ιπποτών. Η επέκταση των σκαμμάτων προς τη γειτονική πλατεία Μεγάλου Αλεξάνδρου φανέρωσε θεμελιώσεις οικοδομημάτων. Στα νοτιοδυτικά της Παναγίας του Κάστρου ερευνήθηκαν θεμελιώσεις που υποδηλώνουν αρχιτεκτονική συνάφεια με το μνημείο της Παναγίας του Κάστρου.

Στην εξωτερική πλευρά των θαλάσσιων οχυρώσεων, στο διάστημα μεταξύ της πύλης του Ταρσανά και της πύλης της Ακαντιάς, ερευνήθηκαν τμήματα της προβλήτας, μέσου πάχ. 2 μ., που τις περιέβαλλε, καθώς και θεμελιώσεις οικιών της περιόδου της Τουρκοκρατίας, τις οποίες κατεδάφισαν οι Ιταλοί προκειμένου να αναδειχθούν οι θαλάσσιες οχυρώσεις. Η έρευνα στο κατώφλι της πύλης του Τελωνείου έδειξε ότι αυτή ήταν μικρότερη σε πλάτος. Η επέκταση της ανασκαφής δυτικότερα, στον εσωτερικό χώρο του προτειχίσματος, αποκάλυψε τα ισχυρά θεμέλια πύργου κατασκευασμένα από αρχαίες πωροπλίνθους σε β΄ χρήση, ο οποίος κατέρρευσε κατά το β΄ μισό του 15ου αιώνα.

Στην οδό Πλάτωνος βρέθηκε κιβωτιόσχημος τάφος, με προσανατολισμό Β.-Ν., που περιείχε δύο ακτέριστους σκελετούς (ο νεότερος κατά χώραν, ο παλαιότερος σε ανακομιδή). Ο τάφος με προσανατολισμό Α.-Δ., που ερευνήθηκε στην πλατεία Μουσείου, δεν περιείχε σκελετό αλλά μεγάλο αριθμό σιδερένιων καρφιών.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΤΡΙΚΛΑΣ

Οδός Θησέως, ανώνυμος ναός

Προκειμένου να αντιμετωπιστεί το ζήτημα της προστασίας του μνημείου από τις καιρικές συνθήκες[32] τοποθετήθηκε στο χώρο συνθετική τέντα στηριζόμενη σε μεταλλικά υποστηλώματα, τα οποία θεμελιώθηκαν σε πέδιλα από μπετόν και σε τμήματα του περιμετρικού λιθόκτιστου τοιχίου που ενισχύθηκε τοπικά με μπετόν[33]. Για το λόγο αυτό, και προκειμένου να διερευνηθεί ο χώρος που είχε επιλεγεί για τη θεμελίωση των υποστηλωμάτων της προτεινόμενης κατασκευής, πραγματοποιήθηκε συμπληρωματική ανασκαφική έρευνα[34] σε πέντε σημεία του χώρου, εξωτερικά του μνημείου προς τα Β., τα Δ. και τα Ν.

Τομή α. Η τομή α διανοίχθηκε στην προέκταση του βόρειου τοίχου του ναού, προς τα Δ. Κατά την έρευνα εντοπίστηκε το βοτσαλωτό δάπεδο που κάλυπτε το χώρο δυτικά του μνημείου. Κάτω από το δάπεδο βρέθηκε η συνέχεια του βόρειου τοίχου του ναού προς τα Δ. Μέχρι βάθ. 1,26 μ. από το σύγχρονο περιμετρικό τοιχίο του μνημείου συγκεντρώθηκαν: τμήμα μαρμάρινης οστεοθήκης με επιγραφή σε τρεις στίχους: *-ΗΣ/-ΡΑΤΟΥ/ ΔΟΣ*, γυάλινα θραύσματα από καντήλια και αγγεία, όστρακα αβαφή από χρηστικά αγγεία και άλλα με εφυάλωση και χάραξη, καθώς και μεγάλο ανοιχτό αγγείο με ραβδώσεις. Σε βάθος 1,42 μ. από το περιμετρικό τοιχίο βρέθηκε τμήμα μαρμάρινου κατωφλιού (διαστ. 0,30×0,52 μ.), σε επαφή με την προέκταση του βόρειου τοίχου του ναού, προς τα Δ. Από την έρευνα μέχρι βάθους 1,40 μ. συγκεντρώθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα, πιθανότατα ρωμαϊκής περιόδου και οστέινα μικροαντικείμενα. Η τομή ολοκληρώθηκε με τον εντοπισμό του φυσικού βράχου.

Τομή β. Η τομή β διανοίχθηκε στην προέκταση του νότιου τοίχου του ναού, προς τα Δ. Κατά την έρευνα που διενεργήθηκε και σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια του εδάφους, συγκεντρώθηκαν τρία χάλκινα νομίσματα, τα δύο από τα οποία ανήκουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας. Σε βάθος 0,74 μ. εντοπίστηκε σκελετός, πιθανότατα ενήλικου άνδρα, με προσανατολισμό ΒΑ.-ΝΔ. Τα χέρια του νεκρού ήταν ακουμπισμένα στο στήθος και λυγισμένα στους αγκώνες. Συγκεντρώθηκαν λιγοστά αβαφή όστρακα και γυάλινα θραύσματα αγγείων. Κατά την έρευνα εντοπίστηκαν τοιχία, πιθανότατα της περιόδου της Τουρκοκρατίας. Μέχρι βάθος 0,70 μ. συγκεντρώθηκαν χάλκινα νομίσματα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας και της Τουρκοκρατίας, ενσφράγιστη λαβή αμφορέα με ορθογώνιο σφράγισμα και την επιγραφή *ΑΝΕΥΣ*, όστρακα αβαφή και αρκετά με εφυάλωση και χάραξη, γυάλινα θραύσματα, μετάλλινα μικροαντικείμενα ανάρτησης καντηλιών και σχηματοποιημένος σιδερένιος σταυρός. Επίσης, εντοπίστηκαν τέσσερις σκελετοί με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ. Ο ένας από αυτούς είναι πιθανότατα παιδικός. Σε βάθος 1 μ. εντοπίστηκαν υποτυπώδεις ταφικές κατασκευές με προσανατολισμό Α.-Δ. και σκελετούς στο εσωτερικό τους. Συγκεντρώθηκαν γυάλινα θραύσματα από καντήλια, μετάλλινα μικροαντικείμενα, χάλκινα νομίσματα από τα οποία τρία αρχαία και δύο της περιόδου της Ιπποτοκρατίας,

Εικ. 18. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Οδός Θησέως. Ανώνυμος ναός. Βοτσαλωτά δάπεδα εξωτερικά του ναού στα νότια.

όστρακα αβαφή, μελαμβαφή και άλλα με εφυάλωση. Σε βάθος 1,25 μ. εντοπίστηκαν σκελετοί και ανευρέθηκαν μεταξύ άλλων, χάλκινα νομίσματα, θραύσματα γυάλινων αγγείων, μαρμάρινες ψηφίδες, χάλκινα μικροαντικείμενα, σιδερένια καρφιά και όστρακα διαφόρων περιόδων.

Τομή γ. Διανοίχθηκε στα δυτικά του ναού, νότια του χώρου ΙΒ. Μέχρι βάθος 0,60 μ. συγκεντρώθηκαν σιδερένια καρφιά και μετάλλινα μικροαντικείμενα, όστρακα από αβαφή χρηστικά αγγεία της περιόδου της Τουρκοκρατίας και άλλα με εφυάλωση των χρόνων της Ιπποτοκρατίας, ψηφίδες και ενσφράγιστη λαβή αμφορέα.

Τομή δ. Διενεργήθηκε στο χώρο εξωτερικά του ναού, προς τα Ν. Κατά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε βοτσαλωτό δάπεδο (Εικ. 18). Επίσης, εντοπίστηκε τοίχος με υδραυλικό κονίαμα και κεραμίδια, καθώς και πιθάρι εντοιχισμένο στο λαξευμένο βράχο. Μέχρι βάθους 0,60 μ. συγκεντρώθηκαν όστρακα από αγγεία των χρόνων της Τουρκοκρατίας, εφυαλωμένα της περιόδου της Ιπποτοκρατίας και ελάχιστα μελαμβαφή.

Τομή ε. Διενεργήθηκε στα δυτικά της οδού Θησέως, σε χώρο του Δημοσίου (διαστ. 3,20×3,20 μ.). Εντοπίστηκαν τοιχία με κατεύθυνση Β.-Ν. και Α.-Δ., από τα οποία το τελευταίο ορίζει χώρο με βοτσαλωτό δάπεδο και κουρασάνι. Μέχρι βάθος 0,90 μ. συγκεντρώθηκαν όστρακα από αβαφή χρηστικά αγγεία και

32. Μέχρι πρότινος και μετά τη λήξη κάθε ανασκαφικής περιόδου τοποθετούνταν πλαστικά πάνω στις τοιχοποιίες για προστασία από τη βροχή.

33. Η τέντα τοποθετήθηκε το Σεπτέμβριο και κατέρρευσε μετά από δύο μήνες λόγω ισχυρών βροχοπτώσεων.

34. Για τις ανασκαφικές εργασίες των προηγούμενων ετών, βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1152-1155· 53 (1998): Χρονικά, σ. 996-999· 54 (1999): Χρονικά, σ. 989-991.

όστρακα της περιόδου της Τουρκοκρατίας, καθώς και ενσφράγιστες λαβές αμφορέων.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ

Εμπορικό Λιμάνι της Ρόδου, «Μόλος των Μύλων»

Συνεχίστηκε, η συστηματική ανασκαφή στο «Μόλο των Μύλων», ο οποίος αποτελεί τον ανατολικό λιμενοβραχίονα του σημερινού Εμπορικού Λιμανιού της Ρόδου.

Αινιγματική, κατά την πρώτη περίοδο της έρευνας[35], είχε παραμείνει η διαμόρφωση της εξωτερικής παρειάς του αρχαίου τείχους, που σχημάτιζε εξέχουσα γωνίωση προς τα Α. Η φετινή έρευνα βεβαίωσε ότι η οδόντωση αυτή αποτελούσε τη μία από τις τέσσερις γωνίες ενός γιγάντιου τετραγωνικού πύργου, που προεξείχε ελαφρά της γραμμής της οχύρωσης (Εικ. 19-20). Η άλλη γωνία της προεξέχουσας πλευράς του πύργου πρόβαλλε ακόμη περισσότερο του κυρίως σκέλους του τείχους, που νότια του πύργου υποχωρούσε μερικά μέτρα δυτικότερα. Η τετραγωνική οχυρωματική κατασκευή, πλευράς μήκ. 15,5 μ., είχε πλατιά είσοδο από τα Δ., διαμέσου δύο λεπτότερων εγκάρσιων διατοιχισμάτων (πλ. 2, έναντι 5,50 μ. περίπου που είχαν πλάτος οι άλλες, στιβαρότερες, πλευρές του πύργου). Οι πρώτες σειρές των δόμων της βόρειας πλευράς σχημάτιζαν βαθμιδωτή κρηπίδα-βάθρο, πάνω στο οποίο υψώθηκε η μεγαλιθική δομή. Το ανώφλι ενός ανοίγματος στην ανατολική πλευρά ίσως αντιπροσωπεύει γιγάντιος ορθογωνισμένος δόμος, μήκ. 2 μ. περίπου, που βρέθηκε πεσμένος στο εσωτερικό της κατασκευής. Ο πύργος, πιθανότατα, ήταν στεγασμένος με μεγάλες κεραμίδες, ένας αριθμός από τις οποίες βρέθηκε σε στρώμα με καύση, στην επίχωση, κοντά στην εκ των υστέρων φραγμένη του είσοδο. Οι πλευρικές όψεις του φαίνεται να επεκτείνονταν τουλάχιστον κατά δύο μέτρα περαιτέρω προς τα Δ., ξεπερνώντας την ευθεία της δυτικής πλευράς του οικοδομήματος. Αυτό ίσως να οφείλεται σε λόγους στατικούς (αν υποτεθεί ότι τα εξέχοντα τμήματα θα χρησίμευαν ως αντηρίδες) ή σε κάποια πρόβλεψη για καλύτερη προστασία της δυτικής όψης. Το μικρότερο πάχος των εγκάρσιων διατοιχισμάτων της δυτικής πλευράς ίσως να υποδηλώνει ότι από την όψη αυτή η κατασκευή ήταν, κατά ένα μέρος τουλάχιστον, ανοιχτή. Αυτό θα επέτρεπε τον ευχερέστερο ανεφοδιασμό των μηχανών και των υπερασπιστών του πύργου.

Στο εσωτερικό του πύργου, και συγκεκριμένα κατά μήκος της βόρειας πλευράς του, σχηματίζεται μαρκίζα (πατούρα) πλάτους μερικών εκατοστών (Εικ. 21). Ίσως, μια τέτοια διευθέτηση των δόμων να εξυπηρετούσε την ασφαλέστερη υποστήριξη ξύλινης κλίμακας, που θα συνέδεε το ισόγειο με τον πρώτο όροφο. Λείψανα απανθρακωμένου ξύλου και οπών στην παρακείμενη λιθοδομή αμέσως αριστερά της εισόδου ίσως να μαρτυρούν τη θέση μιας τέτοιας σκάλας. Κατά μήκος της ακμής της πατούρας, που εφάπτεται με τον τρίτο εσώτερο δόμο της βόρειας πλευράς, υπήρχε μία ταινία με κόκκινο χρώμα, αδιαμφισβήτητα ένα σημάδι που χρησιμοποιήθηκε ως κανόνας των τεκτόνων για την ακριβή τοποθέτηση της τρίτης σειράς των μπλόκων. Την υπόθεση επιβεβαίωσαν ανάλογα σημάδια στην επιφάνεια των δόμων της τρίτης σειράς, αλλά και στην κρηπίδα θεμελίωσης του πρώτου δόμου της νότιας πλευράς, πάντα στο εσωτερικό του πύργου.

Εικ. 19. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Εμπορικό Λιμάνι. «Μόλος των Μύλων». Ο τετραγωνικός ελληνιστικός πύργος από ΒΑ.

Εικ. 20. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Εμπορικό Λιμάνι. «Μόλος των Μύλων». Το κυρίως σκέλος του τείχους και ο ελληνιστικός πύργος από ΒΑ.

Στο χώρο αμέσως βόρεια του πύργου, όπου είχαν έρθει στο φως[36] ταφές ανθρώπων και ζώων σε λάκκους, η έρευνα προχώρησε σε βαθύτερα στρώματα. Ο πρόβολος του αρχαίου τεί-

35. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 989-991.

36. Βλ. ό.π., σ. 991-994.

Εικ. 21. Ρόδος. Μεσαιωνική πόλη. Εμπορικό Λιμάνι. «Μόλος των Μύλων». Εσωτερική όψη της βόρειας πλευράς του ελληνιστικού πύργου από ΝΔ.

χους προς τα Δ., βόρεια του πύργου, πιθανότατα είχε χρησιμοποιηθεί ως αντηρίδα για τη στήριξη του περιδρόμου των τειχών στο μεσοπύργιο διάστημα. Ο περίδρομος του κυρίως σώματος του τείχους φαίνεται ότι δεν έφθανε μέχρι τον πύργο, ακολουθώντας μια οχυρωματική πρακτική που αποσκοπούσε στην αυτονομία του τελευταίου. Η περιοχή των ταφών, κατά συνέπεια, βρισκόταν στο διάστημα που ορίζουν η βόρεια πλευρά του πύργου και η πρώτη αντηρίδα του προς Β. ευρισκόμενου μεσοπυργίου. Ο χώρος αυτός ίσως ήταν πρόχειρα στεγασμένος, αφού φαίνεται ότι χρησιμοποιήθηκε αρχικά για εργαστηριακούς σκοπούς. Στο κατώτατο επίπεδό του ήλθε στο φως μια κυκλική πλινθόκτιστη εστία, στο εσωτερικό της οποίας βρέθηκαν μικρές μάζες άμορφου μολύβδου. Άλλες επιμήκεις κοιλότητες, σκαμμένες στο χωμάτινο δάπεδο, φαίνεται να σχετίζονται με ανάλογες μεταλλευτικές(;) εργασίες. Τέσσερα ακόμη επάλληλα δάπεδα από συμπιλητό πηλόχωμα δείχνουν τις διαδοχικές χρήσεις του ίδιου χώρου. Όλα τα ενδιάμεσα στρώματα περιείχαν κοινή ελληνιστική κεραμική, κυρίως κομμάτια αμφορέων και άλλων αποθηκευτικών αγγείων.

Κατά μήκος της βόρειας πλευράς της περιοχής των ταφών ήλθαν στο φως δύο ακόμη ανθρώπινες ταφές σε λάκκους. Πρόκειται για ένα παιδί, ξαπλωμένο μπρούμυτα, δίπλα στο κρανίο του οποίου υπήρχε ένα δεύτερο από ανακομιδή. Δυτικότερα, βρέθηκε ο σκελετός ενός ενήλικα, του οποίου είχε απομακρυνθεί το κρανίο (ίσως κατά τη διάρκεια κάποιας υστερότερης ταφής). Ένα κρανίο είχε τοποθετηθεί λίγο κάτω από το ύψος του δεξιού ώμου του νεκρού, είναι άγνωστο όμως αν ανήκει στον ίδιο σκελετό. Οι λάκκοι των ταφών είχαν παραβιάσει τα τρία από τα τέσσερα δάπεδα που εντοπίστηκαν κατά τη στρωματογραφική έρευνα του χώρου.

Άλλες ταφές ήλθαν στο φως έξω από τον πύργο, μία κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του, μία έξω από τη νοτιοανατολική ισχυρά προεξέχουσα γωνία και μία τοποθετημένη εγκάρσια στη νότια παρειά του. Στην τελευταία περίπτωση ο νεκρός ακουμπούσε με την πλάτη και το κεφάλι στην επιφάνεια των σωζόμενων σήμερα δόμων της ελληνιστικής κατασκευής. Αυτή η παρατήρηση οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η ταφή έγινε κάποια χρονική στιγμή που ο πύργος κειτόταν ήδη σε ερείπια. Η πρώτη ταφή, στο επίπεδο σχεδόν της τρίτης από την επιφάνεια σωζόμενης σειράς των δόμων, καλυπτόταν με πήλινες κεραμίδες, ίσως προερχόμενες από τη στέγη του ελληνιστικού πύργου, και συνοδευόταν από μεγάλο χάλκινο νόμισμα ισχυρά οξειδωμένο.

Από το μεσοπύργιο που βρισκόταν νότια του μεγάλου πύργου έχει αποκαλυφθεί μέχρι σήμερα μικρό μόνο τμήμα. Κυρίως ήλθε στο φως τμήμα της ανατολικής παρειάς του, σωζόμενο, στο σημείο αυτό, σε ύψος μόνο δύο δόμων. Η κατώτερη σειρά εδράζεται πάνω σε ένα στρώμα που περιέχει μεγάλες φυσικές πέτρες, ασφαλώς κομμάτια των θαλασσινών βράχων της ακτής. Οι σειρές των δόμων φαίνεται να έχουν χτιστεί με το μπατικό και το δρομικό σύστημα σε εναλλαγή.

Στο εσωτερικό του πύργου είχε χτιστεί με πέτρες και τσιμέντο, κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας, μικρό υπόγειο ορθογώνιο δωμάτιο με κεντρικό ξύλινο υποστήριγμα που κρατούσε, στο ύψος του σημερινού εδάφους, οριζόντια τοποθετημένη σιδηροδοκό. Πρόκειται για το τμήμα ενός εκτεταμένου υπόγειου καταφυγίου, διαμέσου του οποίου, πιθανώς, γινόταν ο ανεφοδιασμός των ιταλικών πολυβολείων στις γωνίες του βόρειου τμήματος του ανασκαπτόμενου χώρου. Το ορθογώνιο δωμάτιο γινόταν προσιτό με διάδρομο από Ν., που, κατά την κατασκευή του, έκοψε τη νότια πλευρά του τετραγωνικού πύργου. Ως δάπεδο του διαδρόμου, στο προς Ν. του πύργου μεσοπύργιο, χρησιμοποιήθηκε η σωζόμενη επιφάνεια των δόμων του ελληνιστικού τείχους. Ο διάδρομος, στο αμέσως προς Ν. ανασκαφικό τετράγωνο, στρέφεται προς τα Δ. Στο επίπεδο του δαπέδου του διαδρόμου, από την επιφάνεια του εδάφους, έφερνε κλίμακα, αποτελούμενη από τέσσερα ψηλά σκαλοπάτια.

Έξω από τη νοτιοανατολική γωνία του ελληνιστικού πύργου και αμέσως δυτικά του δεύτερου από Ν. αποκατεστημένου ανεμόμυλου, ήλθε στο φως η γωνία και η είσοδος μακρόστενου κτιρίου με προσανατολισμό από Β.-Ν., που ανήκει στην περίοδο της Ιταλοκρατίας. Μεταξύ του κτιρίου αυτού και της ανατολικής παρειάς του νότια του πύργου μεσοπυργίου, σε βαθύτερα στρώματα επιχώσεων, ήλθαν στο φως ελληνιστικά και κλασικά όστρακα, ανάμεσα στα οποία και ορισμένα προερχόμενα από αττικά ερυθρόμορφα αγγεία.

Νέα πόλη

Συμβολή των οδών Παύλου Μελά και Χειμάρρας (οικόπεδο Χατζηανδρέου)

Στον υπό διαμόρφωση αρχαιολογικό χώρο στη συμβολή των παραπάνω οδών, όπου στις πυλωτές συγκροτήματος πέντε πολυκατοικιών διατηρούνται τα λείψανα μεγάλης τρίκλιτης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, πραγματοποιήθηκαν καθαρισμοί και περιορισμένης κλίμακας ανασκαφικές εργασίες. Οι τελευ-

ταίες είχαν ως στόχο τους τη διερεύνηση ζώνης, πλ. 1,20 μ., με κατεύθυνση από Ν. προς Β., κατά μήκος της ανατολικής πλευράς του αρχαιολογικού χώρου. Η ανασκαφική έρευνα στο σημείο αυτό κρίθηκε απαραίτητη, προκειμένου να γίνει δυνατή η κατασκευή αναλημματικού τοιχίου από μπετόν, για τη συγκράτηση των επιχώσεων που υποβαστάζουν τον αμέσως ανατολικά κείμενο – και ευρισκόμενο σε ψηλότερο επίπεδο – σύγχρονο δρόμο. Ο τελευταίος είναι αδιέξοδος, αποτελώντας τη μόνη οδό πρόσβασης της πολυκατοικίας που έχει χτιστεί στο νοτιοανατολικό άκρο του αρχικού οικοπέδου.

Κατά τη διάρκεια των καθαρισμών που προηγήθηκαν της ανασκαφικής έρευνας και στην περιοχή της ανατολικής πεσσοστοιχίας της βορειοανατολικής οικοδομής βρέθηκαν, μεταξύ άλλων, δύο ενδιαφέροντα αντικείμενα, δυστυχώς αβέβαιης χρονολόγησης: μικρή χάλκινη ζυγαριά, με στέλεχος τετράγωνης διατομής σημειωμένο με εγκάρσιες εγχαράξεις, και τρία μεγάλα άγκιστρα για την ανάρτηση βαρών και αντικειμένων και ακέραιο απλό αργυρό βραχιόλι με μικρό άγκιστρο ασφαλείας.

Η ανασκαφική έρευνα που ακολούθησε αποκάλυψε πως, αμέσως ανατολικά της λαξευμένης στο βράχο κοίτης της αψίδας της βασιλικής, ο μαλακός βράχος είχε, επίσης, λαξευθεί, κλιμακωτά (με ψηλότερο το επίπεδο προς Ν.), πιθανότατα επίσης κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο. Σε σχετικά ψηλό επίπεδο και σε απόσταση 1,70 μ. περίπου από την ανατολική πλευρά της πολυγωνικής κόγχης ήλθε στο φως πλατύς αγωγός (πλ. 0,47 μ.) με κατεύθυνση από Δ.-Α., αποτελούμενος από δύο παράλληλες σειρές λίθων μέτριου μεγέθους. Φαίνεται πιθανό ότι ο αγωγός κατασκευάστηκε κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο και χρησιμοποιήθηκε για την απορροή των νερών της βροχής από τη στέγη της αψίδας της βασιλικής. Ο αγωγός όμως αυτός είχε χτιστεί πάνω από μεγάλο, λαξευμένο επίσης στο βράχο, ελλειψοειδή αποθέτη της ελληνιστικής περιόδου (διαστ. 2,05×1,20 μ.). Ο τελευταίος περιείχε όστρακα ελληνιστικών χρόνων, ανάμεσα στα οποία κομμάτια καλής ποιότητας μελαμβαφών και ερυθροβαφών επιτραπέζιων αγγείων, πέντε τουλάχιστον ακέραια σωζόμενους λύχνους και θραύσματα άλλων, μυροδοχεία και θραύσματα αμφορέων με ενσφράγιστες λαβές αλλά και πολύχρωμα επιχρίσματα, χάλκινα μικροαντικείμενα, θραύσματα γυάλινων και λίθινων αγγείων και σκευών, γλυπτών και αρχιτεκτονικών μελών και, τέλος, ένα κομμάτι ενεπίγραφης πλάκας από πορφυρίτη λίθο.

Βόρεια του αποθέτη, ο βράχος είχε λαξευθεί σε χαμηλότερο επίπεδο, σχηματίζοντας σχεδόν ισόπεδη ζώνη. Κατά μήκος της, με άνισα τα μεταξύ τους διαστήματα, ήλθαν στο φως τα πενιχρά λείψανα δύο εγκάρσιων τοίχων αβέβαιης χρονολόγησης και σημασίας. Για τον έναν τουλάχιστον από αυτούς, η παρουσία λευκού σοβά, που επεκτεινόταν και στο δάπεδο του προς Β. χώρου, υποδεικνύει μια χρονολόγηση υστερότερη της παλαιοχριστιανικής περιόδου. Στην κοίτη όμως του λαξευμένου βράχου είχαν σκαφθεί δύο ακόμη ελληνιστικοί αποθέτες, ο βορειότερος από τους οποίους θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και πηγάδι, αφού έχει μεγάλο βάθος. Η εκκένωση των δύο αυτών αποθετών δεν ολοκληρώθηκε, τα ευρήματά τους, όμως, ήταν ανάλογα τόσο ως προς την ποιότητα όσο και ως προς τη χρονολογική τους έκταση με εκείνα του μεγάλου ελλειψοειδούς αποθέτη που ερευνήθηκε ανατολικά της αψίδας της βασιλικής.

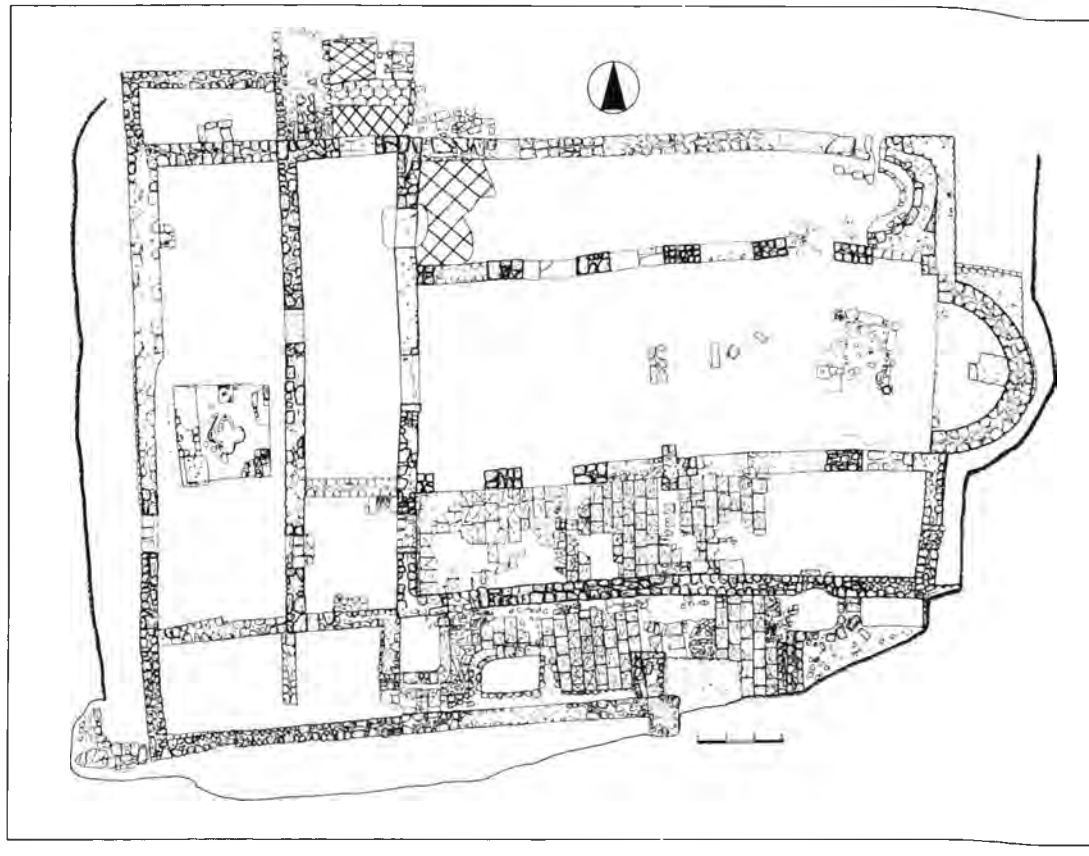
Στην περιοχή που εκτείνεται προς Β. των εγκάρσιων στη ζώνη τοιχίων, το φυσικό έδαφος παρουσίαζε ελαφρά ανωφέρεια. Κατά μήκος της δυτικής παρειάς του σκάμματος φάνηκε μακρύς τοίχος, πιθανότατα της παλαιοχριστιανικής περιόδου, χτισμένος με λίθους μέτριου μεγέθους και κεραμίδια στους αρμούς. Ο τοίχος σωζόταν μέχρι το ύψος του, όμως, είχε καταστραφεί, πιθανότατα κατά την εκσκαφή για την πεδίλωση της πολυκατοικίας του βορειοανατολικού άκρου του οικοπέδου. Μετά την ολοκλήρωση της ανασκαφικής διερεύνησης της ζώνης πεδίλου, το αναλημματικό τοιχίο από μπετόν κατασκευάστηκε με παράλληλη κατάχωση των αποκαλυφθέντων αρχιτεκτονικών λειψάνων. Προκειμένου να αφαιρεθεί το ξύλινο καλούπι στη δυτική όψη του, σκάφθηκε μικρού πλάτους τάφρος. Κατά την εκσκαφή αυτή περισυνελέγησαν δύο ενδιαφέροντα χάλκινα νομίσματα: ένα τεσσαρακοντανούμιο του Ιουστιανιανού με τρύπα ανάρτησης, που δείχνει ότι είχε χρησιμοποιηθεί και ως περίαπτο, και ένα μεσαίου μεγέθους νόμισμα του αυτοκράτορα Κώνσταντος, χρονολογούμενο στις αρχές του 7ου αι. μ.Χ.

Στη συνέχεια ερευνήθηκε συμπληρωματικά η κοίτη της αψίδας της βασιλικής. Στο χώρο που θα καταλάμβανε η χαμένη βορειοδυτική πλευρά της αψίδας, αποκαλύφθηκε ορθογώνιο κτίσμα, πιθανότατα ρωμαϊκών χρόνων, χωρισμένο από εγκάρσιο τοίχο σε δύο τμήματα. Η κατασκευή των τοίχων του κτίσματος είναι μάλλον πρόχειρη. Τα δομικά υλικά που χρησιμοποιήθηκαν είναι ο πωρόλιθος, κομμένος σε ακανόνιστους δόμους μέτριων διαστάσεων και μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη σε β΄ χρήση. Στο βόρειο τοίχο βρέθηκε εντοιχισμένο αγαλματίδιο των υστεροελληνιστικών χρόνων από υπόλευκο μάρμαρο, τύπου ερμαϊκής στήλης, με ψηλή, τετράγωνης διατομής, βάση. Το ανώτερο τμήμα της παριστάνει ανδρική μορφή ενδεδυμένη με πέπλο, που συγκρατείται με πόρπη στο δεξιό ώμο και σχηματίζει πλούσιες πτυχώσεις στα χέρια και τα πλευρά. Το κεφάλι της μορφής έχει αποκρουστεί.

Ακολούθησε σχολαστικός καθαρισμός της ζώνης που εκτείνεται βόρεια της αψίδας της βασιλικής, μεταξύ του ανατολικού εξωτερικού τοίχου των εγκάρσιων κλιτών και της ζώνης πεδίλου του αναλημματικού τοιχίου από μπετόν. Από τα περισυλλεγέντα ευρήματα αξίζει να σημειωθεί αγαλματίδιο ανακεκλιμένης ανδρικής γενειοφόρου μορφής, ίσως συμποσιαστού. Τα 3/4 περίπου του προσώπου του έχουν αποκρουστεί, ενώ ίζημα και φθορές καλύπτουν το μεγαλύτερο τμήμα του σώματός τους. Η πίσω όψη του γλυπτού έχει παραμείνει ανεπεξέργαστη, κάτι το οποίο μπορεί να σημαίνει ότι η μορφή αποτελούσε τμήμα αετωματικής ή άλλης ενταγμένης σε αρχιτεκτόνημα σύνθεσης.

Τέλος, συνεχίστηκαν οι εργασίες αποτύπωσης των λειψάνων του αρχαιολογικού χώρου σε κλίμακα 1:50.

ΛΕΥΤΕΡΗΣ ΠΛΑΤΩΝ

Εικ. 22. Ρόδος. Σάλακος. Παληοκκλησία. Παλαιοχριστιανική βασιλική. Κάτοψη του ναού.

Σάλακος

Παληοκλησσιά, παλαιοχριστιανική βασιλική (Εικ. 22)

Νότια προσκτίσματα. Καθαρίστηκε η νότια εξωτερική πλευρά των προσκτισμάτων νότια της βασιλικής, σε μήκος 20 μ. περίπου, και αποκαλύφθηκε σε όλο του το μήκος και πλάτος ο νότιος εξωτερικός τοίχος των νότιων αυτών προσκτισμάτων (μήκ. 25 και πάχ. 0,60-0,65 μ.). Ο τοίχος αυτός είναι χτισμένος από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα και διατηρείται σε ύψος 0,62 μ. από την επιφάνεια του δαπέδου.

Νοτιοδυτικό Πρόπυλο. Στην προέκταση του εξωνάρθηκα προς Ν. βρίσκεται το νοτιοδυτικό Πρόπυλο. Έχει ορθογώνια κάτοψη (εσωτ. διασπ. 4,05×3,33 μ.) και οι τοίχοι του (πάχ. 0,65 μ.) διατηρούνται σε ύψος 0,60-0,70 μ.

Διαπιστώθηκε ότι στο δυτικό άκρο της νότιας του πλευράς ανοίγεται θύρα (πλ. 1,50 μ.), η οποία σε μια δεύτερη οικοδομική περίοδο εντοιχίστηκε.

Δυτικά του εξωνάρθηκα της βασιλικής και σε απόσταση 1,56 μ. από την εξωτερική πλευρά του αποκαλύφθηκε τοίχος, ο οποίος βαίνει από Ν. προς Β. Ανιχνεύθηκε τμήμα του πάχους 0,74 και μήκους 1,52 μ.

Ο νότιος τοίχος του νοτιοδυτικού προσκτίσματος συνεχίζεται προς Δ. σε μήκος 1,56 μ. και ενώνεται με τον προηγούμενο τοίχο σχηματίζοντας ορθή γωνία.

Η επίχωση, η οποία αφαιρέθηκε (πάχ. 0,50 μ. περίπου), περιείχε πλήθος τεμαχίων κεράμων στέγης (σπρωτήρες-καλυπτήρες), καθώς και όστρακα από χονδροειδή αγγεία καθημερινής χρήσης.

Επιπλέον αποκαλύφθηκαν λαβές αμφορέων, τμήματα από το σώμα τους και τμήματα από τα υαλοστάσια των παραθύρων της βασιλικής.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

ΚΩΣ

Πόλη της Κω

Οδός Λόρδου Βύρωνος (οικόπεδο Δάμτσα, ΚΜ 1293Η, Ο.Τ. 99)

Το παραπάνω οικόπεδο βρίσκεται επί της οδού Λόρδου Βύρωνος αμέσως δυτικά της ανασκαφής στο οικόπεδο Δεληγιάννη-Μπαλάνη[37].

37. *ΑΔ* 42 (1987): Χρονικά, σ. 629-630.

Ξεκίνησε ανασκαφική έρευνα στο νότιο τμήμα του οικοπέδου. Αφαιρέθηκαν κυρίως επιφανειακές στρώσεις στο ήμισυ της ανασκαφής, όπου διαπιστώθηκαν σύγχρονες επιχώσεις και τούρκικες παραβιάσεις και άρχισε να αποκαλύπτεται η άνω επιφάνεια στρώματος καταστροφής. Συνελέγη μικρή ποσότητα τουρκικής, κυρίως χρηστικής, κεραμικής.

Καρδάμαινα

Οικόπεδο Δ. Χατζηάμαλλου (Ο.Τ. 127)

Στο οικόπεδο που βρίσκεται στην ανατολική πλευρά του χωριού, στην περιοχή Κεπέχης, πραγματοποιήθηκαν δοκιμαστικές τομές, σε μία εκ των οποίων βρέθηκε λιθόκτιστο πηγάδι, διαμ. 1,80 μ. Τα τοιχώματά του, που είναι χτισμένα από αργολιθοδομή, έχουν πάχος 0,40 μ. Στο εσωτερικό του και μέχρι βάθος 1,30 μ. η επίχωση περιείχε άμμο και μικρή ποσότητα χρηστικής κεραμικής.

ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ ΜΗΛΙΤΣΗ

Μαστιχάρι

Οικόπεδο Ε. Άμαλλου (ΚΜ 1346 και 1347 γαιών Αντιμάχειας)

Το οικόπεδο βρίσκεται στο Μαστιχάρι, αμέσως βόρεια του δρόμου που συνδέει την επαρχιακή οδό Κω-Χωριά με το Μαστιχάρι και έχει συνολική έκταση 55 στρέμματα.

Αποκαλύφθηκαν πρόχειρες κατασκευές, αποτελούμενες από αδρά λαξευμένους λίθους με ελάχιστη χρήση ασβεστοκονιάματος. Συνελέγη αρκετή ποσότητα κεραμικής ελληνιστικής περιόδου, καθώς και ελάχιστη ποσότητα κεραμικής μεσαιωνικής περιόδου.

ΕΛΕΝΗ ΓΕΡΑΣΚΑΛΗ

ΚΑΛΥΜΝΟΣ

Βαθύ

Βυζαντινό ναΰδριο Αγίας Άννας

Πραγματοποιήθηκε διερευνητική τομή, διαστ. 1×1 μ., στη νότια πλευρά του βυζαντινού ναϋδρίου της Αγίας Άννας στο Βαθύ Καλύμνου, ανάμεσα στην εκεί πλευρά και τη μεσαία αντηρίδα του μνημείου.

Από την τομή αυτή, η οποία έφθασε σε βάθος 0,70 μ. από τη στάθμη του εδάφους, διαπιστώθηκε ότι η προς τα έξω απόκλιση (άνοιγμα) των πλευρικών τοίχων του ναϋδρίου και οι επακόλουθες ρηγματώσεις της ημικυλινδρικής καμάρας της στέγης οφείλονται στην κακή θεμελίωση του ναϋδρίου, η οποία έγινε σε βάθος μόλις 0,20 μ. από την επιφάνεια του εδάφους και πάνω στα μπάζα από την κατεστραμμένη παλαιοχριστιανική βασιλική που προϋπήρχε στο χώρο.

Προκειμένου λοιπόν να αντιμετωπιστεί το στατικό αυτό πρόβλημα του μνημείου κατασκευάστηκαν σε μεταγενέστερη εποχή πλευρικές αντηρίδες, οι οποίες είναι θεμελιωμένες σε βάθος 0,65 μ. από την επιφάνεια του εδάφους. Οι τελευταίες όμως δεν κατάφεραν, όπως φαίνεται, να λύσουν οριστικά το στατικό πρόβλημα του μνημείου.

Στη συνέχεια λήφθηκαν δείγματα συνδετικού ασβεστοκονιάματος και λίθων της τοιχοδομίας του οικοδομήματος, τα οποία και στάλησαν για ανάλυση σε ειδικό εργαστήριο της Αθήνας.

ΤΕΛΕΝΔΟΣ

Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη

Το οικόπεδο είναι ενσωματωμένο στο μέσον περίπου του σημερινού οικισμού της Τελένδου, που απλώνεται κατά μήκος των ανατολικών ακτών της νήσου.

Πραγματοποιήθηκε δοκιμαστική τομή, η οποία αποκάλυψε τοιχοποιίες κτισμάτων και όστρακα αγγείων παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Ακολούθησε συστηματική ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου. Ο χώρος, που ερευνήθηκε έχει διαστάσεις 9,50×7,50 μ.

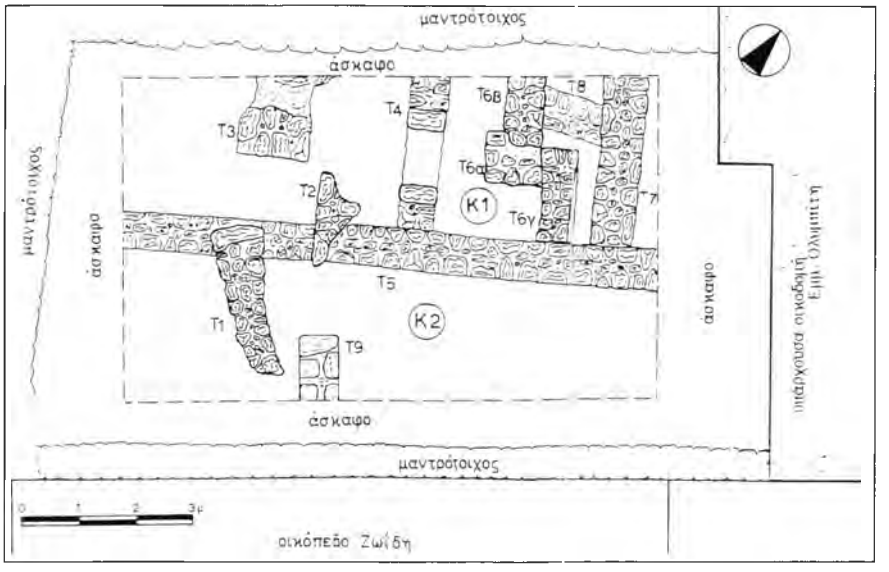
Τα οικοδομικά κατάλοιπα, που αποκαλύφθηκαν (Εικ. 23), αποτελούν μέρος του αρχαίου οικισμού που απλωνόταν στην περιοχή αυτή και ανήκουν σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις. Η κατασκευή των τοίχων συνίσταται από αργολιθοδομή, οπτοπλίνθους σε ορισμένα σημεία και συνδετικό ασβεστοκονίαμα.

Ο ανασκαμμένος χώρος ορίζεται από έναν επιμήκη τοίχο (Τ5), κατεύθυνσης ΝΔ.-ΒΑ. (αποκαλ. μήκ. 9,30 μ.), ο οποίος και συνεχίζεται κάτω από τα άσκαφα τμήματα του οικοπέδου. Στη βορειοδυτική πλευρά του προσκολλώνται εγκάρσια τρεις τοίχοι (Τ4, Τ6γ, Τ7). Δύο άλλοι τοίχοι (Τ1, Τ2) μεταγενέστερης οικοδομικής φάσης έχουν χτιστεί πάνω στο νοτιοδυτικό τμήμα του Τ5. Σε εγκάρσια διάταξη με τον Τ5 βρίσκεται στα νοτιοανατολικά του ο τοίχος Τ9. Δύο ακόμη τοίχοι (Τ3, Τ8), που εντοπίστηκαν στο χώρο, δεν σχετίζονται άμεσα με τον Τ5.

Η διάνοιξη δύο διερευνητικών τομών στο εσωτερικό του κτιρίου, που ορίζεται από τους τοίχους Τ4, Τ5 και Τ7, υπήρξε διαφωτιστική για την κατανόηση και τη χρονολόγηση των οικοδομικών φάσεων αυτού του τμήματος του οικισμού.

Στην πρώτη (παλαιότερη) οικοδομική φάση ανήκει το κατώτερο τμήμα του Τ5 (σωζόμενο ύψος 0,75 μ.), το οποίο και είναι θεμελιωμένο επί του φυσικού βράχου. Στη β' φάση ανήκουν το μεσαίο τμήμα του Τ5 (σωζόμενο ύψος 0,67 μ.) και ο Τ8, ο οποίος εντοπίστηκε κάτω από τους Τ6β και Τ7. Στην τρίτη φάση ανήκουν το ανώτερο τμήμα του Τ5 (σωζόμενο ύψος 0,76 μ.), ο Τ4, ο Τ7 και ο Τ9. Στην τέταρτη και τελευταία φάση ανήκουν ο Τ1, Τ2, Τ3, Τ6α, Τ6β και Τ6γ, οι οποίοι και είναι θεμελιωμένοι στην ίδια στάθμη εδάφους.

Μια πρώτη χρονολόγηση των ευρημάτων (όστρακα χρηστικών αγγείων ελληνιστικών, ρωμαϊκών και παλαιοχριστιανικών χρόνων, χάλκινα νομίσματα, τμήματα από λυχνάρια και γυά-

Εικ. 23. Τέλενδος. Οικόπεδο Ε. Ολυμπίτη. Κάτοψη της ανασκαφής.

λινα παλαιοχριστιανικά αγγεία) του χώρου μάς οδηγεί στο συμπέρασμα ότι η πρώτη οικοδομική φάση (κατώτερο τμήμα του T5) ανάγεται στους ελληνιστικούς χρόνους. Η δεύτερη φάση (μεσαίο τμήμα των T5 και T8) τοποθετείται στους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας. Η τρίτη (ανώτερο τμήμα των T5, T4, T7 και T9) και η τέταρτη φάση (T1, T2, T3, T6α, T6β, T6γ) ανήκουν στην παλαιοχριστιανική περίοδο. Κατά την τρίτη μάλιστα οικοδομική φάση οι τοίχοι T4, T5 και T7 ορίζουν το ανατολικό τμήμα ενός κτιρίου (K1), στη νότια πλευρά του οποίου ανοίγεται εξωτερική είσοδος. Όσον αφορά στην τέταρτη φάση η αποσπασματική διατήρηση των T1, T2, T3 και η αρχιτεκτονική διάταξη των T6α, T6β, Tγ δεν βοηθούν στην κατανόηση της αρχικής διάταξής τους.

Στην τρίτη οικοδομική φάση διαπιστώνεται η ύπαρξη ενός ακόμη κτιρίου (K2), στα ανατολικά του T5. Αυτό ορίζεται από τους T5 και T9. Στο δυτικό άκρο του T9 σχηματίζεται είσοδος. Σε αντίθεση με τους τοίχους που βρίσκονται δυτικά του T5 και οι οποίοι ανήκουν σε τέσσερις οικοδομικές φάσεις, στα ανατολικά του T5 διαπιστώνεται η ύπαρξη μόνον των δύο τελευταίων φάσεων της παλαιοχριστιανικής περιόδου, όπως έδειξε η διάνοιξη δοκιμαστικής ερευνητικής τομής σε αυτόν το χώρο. Η τρίτη οικοδομική φάση εδώ είναι θεμελιωμένη επί του λαξευμένου φυσικού βράχου, στην ίδια στάθμη με την πρώτη (ελληνιστική), στα δυτικά του T5. Πάνω από το φυσικό βράχο υπάρχει λεπτό στρώμα σκληρού πατημένου χώματος, εντός του οποίου βρέθηκαν ελάχιστα μελαμβαφή όστρακα των ελληνιστικών χρόνων. Κατά τους παλαιοχριστιανικούς λοιπόν χρόνους πραγματοποιήθηκε ο καθαρισμός του χώρου ανατολικά του T5, μέχρι τη στάθμη της παλαιότερης οικοδομικής φάσης του. Στη στάθμη μάλιστα του παλαιοχριστιανικού δαπέδου εντοπίστηκαν θραυσμένοι κατά χώραν πήλινοι οξυπύθμενοι αμφορείς, πήλινα και γυάλινα αγγεία και ένα οξειδωμένο χάλκινο νόμισμα, όλα του 6ου αι. μ.Χ., κάτω από στρώμα κεραμίδων της ξύλινης κεραμοσκεπούς στέγης του κτιρίου K2.

Ίχνη καταστροφής από φωτιά δεν διαπιστώθηκαν σε καμία από τις οικοδομικές φάσεις του χώρου του οικοπέδου.

Ελλείψει επαρκών στοιχείων και λόγω των περιορισμένων διαστάσεων της ανασκαφής, δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η χρήση των κτισμάτων.

Τόσο στο επίπεδο της τρίτης όσο και σε αυτό της τέταρτης οικοδομικής φάσης, στα κτίρια εκατέρωθεν του T5 αποκαλύφθηκαν ευρήματα του 6ου αι. μ.Χ., γεγονός που δείχνει ότι η μετάβαση από τη μία στην άλλη φάση πραγματοποιήθηκε μέσα στον αιώνα αυτό. Η εν λόγω μετάβαση οφείλεται σε καταστροφή από σεισμό, όπως αποκάλυψε η διάνοιξη ερευνητικής τομής στο εσωτερικό του K2. Κάτω από το στρώμα καταστροφής της στέγης του κτιρίου εντοπίστηκαν κατά χώραν διάφορα θραυσμένα αγγεία. Ο σεισμός, που προκάλεσε την καταστροφή του K2, δεν πρέπει να είναι άλλος από αυτόν του έτους 554, όπως μαρτυρεί ο ιστορικός Αγαθίας[38], και ο οποίος προξένησε σοβαρές καταστροφές στην Κω και την Κάλυμνο[39].

38. Αγαθίας Σχολαστικός, *Ιστορία* II, 16 (έκδοση B. Niebuhr, *CSHB*, Bonn 1828), σ. 98-100, καθώς και Αγαθίας, *Ιστοριών* Β', 16 (έκδοση R. Keydell, *CFHB* II, Berlin 1967), σ. 61-62. Για χρονολόγηση του σεισμού το έτος 551, βλ. A. Cameron, *Agathias* 1, Oxford 1970, σ. 138-139.

39. Σε άλλο τμήμα του παλαιοχριστιανικού οικισμού της Τελένδου (οικόπεδο Π. Τρικούλη), που ανεσκάφη το 1991, είχαν εντοπιστεί τοίχοι κτιρίων, οι οποίοι παρουσίαζαν κλίση αρκετών μοιρών λόγω σεισμού (*ΑΔ* 46 (1991): Χρονικά, σ. 510). Από το σεισμό των μέσων του 6ου αιώνα καταστράφηκαν, επίσης, στην Τέλενδο: Η πρώτη οικοδομική φάση της βασιλικής του Αγίου Βασιλείου (V.

Το σημαντικότερο όφελος, που προέκυψε από την ανασκαφή του οικοπέδου Ολυμπίτη, είναι ότι για πρώτη φορά τεκμηριώθηκε η κατοίκηση της περιοχής της Τελένδου πριν από τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Επίσης, πιστοποιήθηκε και η καταστροφή του οικισμού από το σεισμό του 554 μ.Χ.

Η ανασκαφή θα συνεχιστεί το επόμενο έτος.

ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

ΝΙΣΥΡΟΣ

Πάλοι

Οικόπεδο Π. Ροδίτου

Νοτιοδυτικά της Παναγίας Θερμιανής και σε απόσταση 700 μ. περίπου από αυτήν, δεξιά του δρόμου Μανδρακίου-Πάλων και σε απόσταση 100 μ. περίπου από αυτόν, στο οικόπεδο του Π.Ν. Ροδίτου ύστερα από σωστική ανασκαφή, αποκαλύφθηκαν λείψανα τοίχων των παλαιοχριστιανικών χρόνων.

Πρόκειται για το κατώτερο τμήμα θεμελίωσης μικρού κτίσματος, από το οποίο διατηρείται η βορειοδυτική γωνία. Τοίχος με κατεύθυνση από Α. προς Δ. (πάχ. 0,65 και μήκ. 1,80 μ.) ενώνεται με έτερο τοίχο με κατεύθυνση από Β. προς Ν. (πάχ. 0,65 και μήκ. 0,90 μ.). Οι τοίχοι ήταν χτισμένοι από αργολιθοδομή και ασβεστοκονίαμα.

Στην επίχωση ανευρέθηκαν τμήματα κεράμων στέγης (στρωτήρες-καλυπτήρες), καθώς και λίγα όστρακα από χονδροειδή αγγεία της παλαιοχριστιανικής εποχής και των μέσων βυζαντινών χρόνων.

Οικόπεδο Κ. Τριανταφύλλου

Νοτιοδυτικά της Παναγιάς Θερμιανής και σε απόσταση 500 μ. περίπου από αυτήν, δεξιά του δρόμου Μανδρακίου-Πάλων και σε απόσταση 80 μ. από αυτόν, στο οικόπεδο της Κ. Τριανταφύλλου έγιναν δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέβησαν αρνητικές.

Οικόπεδο Α. Καρακωνσταντίνου

Νότια του ναϋδρίου του Αρχαγγέλου Μιχαήλ Πανορμίτη και σε απόσταση 200 μ. περίπου από αυτό, στο οικόπεδο του Α.Μ. Καρακωνσταντίνου έγιναν δοκιμαστικές τομές, οι οποίες απέβησαν αρνητικές.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos, *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ. 303. Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία-Αρχαιολογικοί Χώροι-Μνημεία*, Αθήνα 1998, σ. 102.) και του λουτρού της (Κουτελλάς, ό.π., σ. 103), καθώς επίσης και οι βασιλικές της Αγίας Τριάδας (Κουτελλάς, ό.π., σ. 105) και της παραλίας Πόθα (Κουτελλάς, ό.π., σ. 98).

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΤΡΙΚΑΛΩΝ

Καλαμπάκα

Σπήλαιο Θεόπετρας

Κατά τη φετινή δέκατη τέταρτη χρονιά στο σπήλαιο της Θεόπετρας έγιναν περιορισμένες ανασκαφικές εργασίες για δύο εβδομάδες (17-28/7/2000), προκειμένου να ολοκληρωθεί η ανασκαφή νησίδας του ανατολικού μάρτυρα του Θ_{11} σκάμματος που είχε αρχίσει από πέρυσι, να ερευνηθεί ένα δάπεδο του τέλους της μεσολιθικής που διακρινόταν στην τομή της στρωματογραφίας της βόρειας παρειάς του σκάμματος I_{10}, ενώ ερευνήθηκε εν μέρει και η κόγχη Γ στη νότια περιφέρεια του σπηλαίου, όπου είχε γίνει περιορισμένη ανασκαφή μόνο κατά το 1993. Πιο συγκεκριμένα:

Θ_{11}: Στο σκάμμα Θ_{11}, πριν αρχίσει το σκάψιμο της νησίδας του ανατολικού μάρτυρα (Θ_{11}-I_{11}), που είχε αρχίσει από πέρυσι, έγινε από τον αρχαιομέτρη Γ. Φακορέλλη δειγματοληψία ανθράκων για ραδιοχρονολόγηση από τις βαθύτερες φωτιές του σκάμματος που χρονολογούνται, σύμφωνα με προηγούμενα δείγματα των γειτονικών σκαμμάτων H_{10}, Θ_{10}, I_1, στα 46.000 χρόνια περίπου. Επομένως, η φετινή δειγματοληψία έχει συγκριτικό χαρακτήρα.

Το σκάψιμο της νησίδας άρχισε από βάθους 2,19 μ. (10η πάσα) που αντιστοιχεί στο στρώμα φωτιάς των 25.000 χρόνων, το οποίο είχαμε διατηρήσει παράλληλα και στο διπλανό σκάμμα I_{11}[1], καθώς και σε άλλα σκάμματα υπό τη μορφή εστιών. Από δω και κάτω περάσαμε στην προ των 25.000 χρόνων περίοδο της ανώτερης παλαιολιθικής και στη μέση παλαιολιθική στη συνέχεια, μέχρι τα 46.000 χρόνια πριν από σήμερα (βάθος 3,42 μ.), όπου και ολοκληρώθηκε το σκάψιμο της νησίδας και αποκαλύφθηκε το στρώμα φωτιάς των 46.000 χρόνων σε όλη την έκταση του σκάμματος, το οποίο αποτελεί συνέχεια του στρώματος στα σκάμματα Z_{10}, H_{10}, Θ_{10}, I_{10}, όπου εντοπίστηκαν το 1996 αποτυπώματα ανθρώπινων πελμάτων.

Λόγω και της περιορισμένης έκτασης της νησίδας, τα ευρήματα (λίθινα εργαλεία, κυρίως από πυριτόλιθο και λιγότερο από χαλαζία) ήταν σχετικά περιορισμένα. Παρατηρήθηκαν, επίσης, μικρές εστίες φωτιάς σε διάφορα στρώματα, κρατήθηκαν χώματα για νεροκόσκινο, ενώ κοσκινίζονταν όλα τα υπόλοιπα χώματα για την ανεύρεση τυχόν διαφυγόντων ευρημάτων.

I_9: Το σκάμμα I_9 είναι το μοναδικό νέο σκάμμα εφέτος, που ανοίχθηκε με σκοπό να ανασκαφεί μόνον η νεολιθική του επίχωση, πάχ. 0,45 μ. περίπου, ώστε να αποκαλυφθεί το ζητούμενο δάπεδο του τέλους της μεσολιθικής. Η νεολιθική επίχωση εδώ, αντίθετα με ό,τι συμβαίνει στα κεντρικά σκάμματα του σπηλαίου (κυρίως άξονες Ζ, Η και 9,10,11 του καννάβου), φαίνεται να μην είναι διαταραγμένη, και αν κρίνουμε από τα λίγα διακοσμημένα όστρακα (γκρι πάνω σε γκρι, μαύρα στιλπνά πολιτισμού Λάρισας, κλασικό Διμήνι), αυτά ανήκουν στη νεότερη νεολιθική, ενώ εντοπίστηκε και ένα με ξεστή διακόσμηση της μέσης νεολιθικής. Στη βορειοανατολική περιοχή του σκάμματος αποκαλύφθηκε εστία, από όπου, εκτός της κεραμικής, βγήκαν και αρκετά οστά, μερικά από τα οποία φαίνεται να είναι και ανθρώπινα. Βγήκαν, επίσης, από τη νεολιθική επίχωση δύο ακέραιες αξίνες και δύο σφονδύλια, που συμπληρώνουν τον περιορισμένο αριθμό τέτοιων ευρημάτων στο σπήλαιο αυτό.

Σε απόλυτο βάθος 0,69 μ. αποκαλύφθηκε στη νότια περιοχή του σκάμματος το ζητούμενο δάπεδο, το οποίο πράγματι σφραγίζει τη μεσολιθική επίχωση, κάτω ακριβώς από τη νεολιθική. Είναι κατασκευασμένο από πηλό ερυθρωπού χρώματος και καλά πατημένο, ενώ πάνω του υπάρχουν διάσπαρτα καρβουνάκια και στάχτη. Πρόκειται δηλαδή για διαμορφωμένο χώρο που χρησιμοποιήθηκε ως εστία στα τέλη της μεσολιθικής περιόδου. Η έκτασή του περιορίζεται στη νοτιοανατολική γωνία του σκάμματος (περίπου 0,70×1 μ.), ενώ επεκτείνεται για λίγο ακόμη στο διπλανό (είναι λαγούμι, γιατί τα όριά του είναι ασαφή). Είναι πολύ πιθανόν ότι είχε μεγαλύτερη έκταση που έχει διακοπεί προς Α., τετράγωνο K_9. Παρόμοιο δάπεδο διακρίνεται, επίσης, στη νοτιοδυτική γωνία του τετραγώνου Λ7 (σε κοντινή απόσταση από το I_9 και K_9), επίσης με στάχτη και καρβουνάκια πάνω. Η ανασκαφή στη μεσολιθική επίχωση δεν θα συνεχιστεί προς το παρόν και από τη νεολιθική και από τη μεσολιθική επίχωση συγκεντρώθηκαν κάρβουνα για ραδιοχρονολόγηση.

Κόγχη Γ: Συνεχίστηκε το σκάψιμο από όπου είχε σταματήσει το 1993 (βάθος 0,50 μ.), αφού προηγουμένως διευρύνθηκε ο χώρος (2,30×2,40 μ. περίπου) με την ανασκαφή ολόκληρης της

1. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1002-1003.

επίχωσης προς όλες τις κατευθύνσεις της κόγχης που φαίνεται να πλαταίνει όσο προχωρά βαθύτερα, ενώ το 1993 είχε σκαφθεί περιορισμένος χώρος μικρότερων διαστάσεων (1,40×1,60 μ.). Το όριο της κόγχης προς Β. (στην είσοδό της) ορίστηκε στα όρια των τετραγώνων Z_{15}-Z_{16}, H_{15}-H_{16}, που γειτνιάζουν με την κόγχη προς Β.

Η επίχωσή της μέχρι βάθος 0,68 μ., που ερευνήθηκε φέτος, είναι πλούσια σε κεραμικά ευρήματα, τα οποία κυρίως φαίνεται να ανήκουν σε χοντρά αποθηκευτικά αγγεία, ενώ αναγνωρίστηκαν και λίγα όστρακα διακοσμημένης κεραμικής της νεότερης νεολιθικής (αμαυρόχρωμα, στιλπνή Λάρισας, Τσαγγλί και Αράπη και με εμπίεστες δαχτυλιές), ενώ από το πλύσιμο της κεραμικής μάλλον διαφαίνονται και αρχαιότερες φάσεις. Σημαντική είναι, επίσης, η παρουσία οστών, ανθρώπινων και ζώων (σπόνδυλοι, σιαγόνες με δόντια, τμήμα κρανίου, μακρά οστά), καθώς επίσης και λίγα εργαλεία από πυριτόλιθο και ένα από οψιανό, μεγάλη φθαρμένη αξίνα και άλλη ακέραιη και μυλόλιθος. Συνελέγησαν, επίσης, πολλά κάρβουνα για ραδιοχρονολόγηση.

Στην περιφέρεια της κόγχης υπάρχει επικολλημένο στον ασβεστόλιθο συμπαγοποιημένο υλικό (χώμα με εγκλωβισμένα αρχαιολογικά ευρήματα) που θα πρέπει να χρονολογείται στα τέλη της νεολιθικής, όπως έχει διαπιστωθεί από την παρουσία του και σε άλλα σκάμματα και αντανακλά μια περίοδο κατά την οποία το σπήλαιο ήταν πλημμυρισμένο με νερό.

Στο κέντρο περίπου, σε απόσταση 0,77 μ. από το βόρειο όριο της κόγχης, αποκαλύπτεται εστία, διαστ. 1,60 (Α.-Δ.)×0,77 (Β.-Ν.) από πατημένο πηλό, σε σχήμα πετάλου, βρέθηκε σε βάθος 0,42-0,66 μ. Πάνω της υπάρχει λευκό στρώμα στάχτης και καρβουνάκια, εντοπισμένα κυρίως στον κεντρικό χώρο της. Από το ξύσιμο της επιφάνειάς της βγήκαν λίγα όστρακα.

Σε ένα σημείο της εμφανίζεται οπή, διαμ. 0,10 και βάθ. 0,25 μ., με λοξή κατεύθυνση Ν.-Β., όπου υπήρχε όταν ήταν σε χρήση η εστία, γιατί τα τοιχώματά της είναι καλυμμένα με το ίδιο λευκό υλικό της στάχτης.

Στα βόρεια της εστίας (προς την είσοδο της κόγχης) το χώμα διαφοροποιείται, παύει να είναι χαλαρό με πολλή κεραμική (όπως εξακολουθεί να είναι στα νότια και δυτικά κυρίως), βγαίνουν ελάχιστα όστρακα πολύ μικρά και είναι πιθανότατα πολύ πρωιμότερο της υπόλοιπης επίχωσης (ίσως πρώιμη αρχαιότερη νεολιθική).

Η ανασκαφή σταμάτησε εδώ, σε βάθος 0,58-0,68 μ. (βαθύτερη στη νότια περιοχή), διότι τελείωσε ο προγραμματισμένος χρόνος, αλλά θα έχει ενδιαφέρον στο μέλλον να ερευνηθεί περισσότερο, λόγω του πλούσιου υλικού που απέδωσε.

Παράλληλα με τις παραπάνω εργασίες έγινε ξύσιμο και καθαρισμός της επιφάνειας στα Ζ, Η, Θ, Ι, K_{10} σκάμματα, που φαίνονται τώρα ενιαία στο βάθος του καμένου στρώματος των 46.000 χρόνων, σε συνδυασμό και με το γειτονικό σκάμμα Θ_{11}, ενώ έγινε και δειγματοληψία για φυτολίθους (απολιθώματα φυτών συγκεκριμένης μορφολογίας, που πιστοποιούν την παρουσία του ανθρώπου και σε περιόδους που αυτή δεν αποδεικνύεται από αρχαιολογικά ευρήματα) από τον M. Madella, του Πανεπιστημίου Cambridge της Αγγλίας.

ΝΙΝΑ ΚΥΠΑΡΙΣΣΗ-ΑΠΟΣΤΟΛΙΚΑ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Γύθειο

Θέση Λακωνίς

Κατά το χρονικό διάστημα 17 Σεπτεμβρίου έως 17 Οκτωβρίου 2000 πραγματοποιήθηκε για δεύτερη χρονιά σωστική ανασκαφή στο σύμπλεγμα σπηλαίων Λακωνίς Γυθείου[2]. Κατά το διάστημα αυτό έγιναν οι εξής εργασίες:

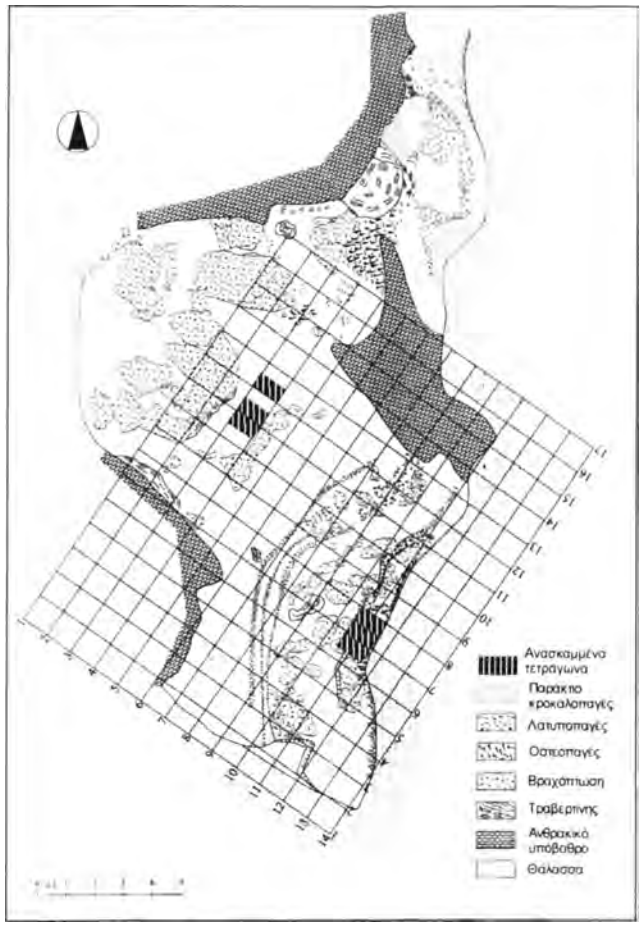
1. Ολοκλήρωση της τοπογραφικής αποτύπωσης της θέσης 1.

2. Γεωλογική αποτίμηση: Όπως έχει ήδη αναφερθεί[3], η θέση 1 αποτελεί τμήμα ενός εγκατακρημνισμένου σπηλαίου. Η ιξηματογενής της ακολουθία έχει πάχος 7 μ. περίπου και διατηρείται υπό μορφή κρημνώδους υπολείμματος που διαβρώνεται από το κύμα. Μεγάλοι ασβεστολιθικοί όγκοι δημιουργούν διακριτούς ορίζοντες μέσα στην ακολουθία υποδηλώνοντας επεισόδια κατάπτωσης της οροφής του σπηλαίου (Εικ. 1).

Κατά τη διάρκεια της ερευνητικής περιόδου 2000 εντοπίστηκε μικρό υπόγειο έγκοιλο στη νότια πλευρά της στρωματογραφικής ακολουθίας. Το δάπεδο του εγκοίλου καλύπτεται από οστεοπαγές πλούσιο σε λίθινα τέχνεργα και υπολείμματα καύσης. Το οστεοπαγές υπέρκειται λεπτού θαλάσσιου κροκαλοπαγούς φακού, ο οποίος περιέχει όστρεα. Το κροκαλοπαγές αποτελεί τμήμα απολιθωμένης ακτογραμμής, βρίσκεται σε ύψος 2,40-2,70 μ. πάνω από τη σημερινή στάθμη της θάλασσας και σχετίζεται με τον άλλο ακτόλιθο που βρίσκεται στο βόρειο τμήμα της θέσης 1. Και τα δύο κροκαλοπαγή έχουν ανάλογη πετρολογική σύσταση και δομή και απαντώνται στο ίδιο υψόμετρο. Κατά μήκος της κρημνώδους ακτής της θέσης 1, εντοπί-

2. Δοκιμαστική ανασκαφή διάρκειας δέκα μόνον ημερών έγινε το 1999 (βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003-1005). Η φετινή ανασκαφική περίοδος υποστηρίχθηκε οικονομικά από τα Αμερικανικά Ανθρωπολογικά Ιδρύματα L.S.B Leakey Foundation και Wenner-Gren Foundation for Anthropological Research και επικουρικά από το Υπουργείο Πολιτισμού. Την επιστημονική ομάδα του προγράμματος αποτελούν από πλευράς ΕΠΣ οι: Ε. Παναγοπούλου (διεύθυνση ανασκαφής και ανάλυση λιθοτεχνιών), Π. Καρκάνας (γεωλογία-μικρομορφολογία), Ε. Κοτζαμποπούλου (ανάλυση καταλοίπων πανίδας) και Γ. Τικαρτσίδου (γεωαρχαιολογία). Από το American Museum of Natural History, Νέα Υόρκη συμμετείχε η Κ. Χαρβάτη (φυσική ανθρωπολογία) και από την Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών η Μ. Ντίνου (ανθρακολογία). Στη φετινή ανασκαφή συμμετείχαν, επίσης, ο τοπογράφος-μηχανικός Θ. Χατζηθεοδώρου, η σπουδήτρια Γ. Γκιώνη, ο σχεδιαστής Τ. Βάιλας, οι αρχαιολόγοι Κ. Κούσιαντας και Ν. Thompson, καθώς και οι φοιτητές του Πανεπιστημίου Αθηνών Μ. Γαρεφαλλάκης και Α. Βασσάλος. Τους ευχαριστούμε όλους θερμά.

3. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1003.

Εικ. 1. Γύθειο. Θέση Λακωνίς. Οριζοντιογραφία της θέσης 1 με τις κύριες στρωματογραφικές ενότητες και τα ανεσκαμμένα τετράγωνα.

ζονται φακοί οστεοπαγούς, οι οποίοι στο σύνολό τους σχηματίζουν συνεχόμενο στρώμα που εκκινά από τη νότια και καταλήγει στη βόρεια πλευρά της θέσης. Το μεγαλύτερο πάχος του οστεοπαγούς αναπτύσσεται στην ανατολική παράκτια πλευρά της θέσης. Συμπεραίνεται, λοιπόν, ότι ο εν λόγω σχηματισμός αποτελούσε στο παρελθόν στρώμα που κάλυπτε το επικλινές δάπεδο ενός μεγάλου σπηλαίου και εκπροσωπούσε το πρώτο, πάνω από το σημερινό επίπεδο της θάλασσας, επεισόδιο χρήσης της θέσης. Σπηλαιώδης τραβερτίνης υπόκειται του ανωτέρω οστεοπαγούς και υπέρκειται του θαλάσσιου κροκαλοπαγούς, στο εσωτερικό του εγκοίλου. Τμήμα του τραβερτίνη αφαιρέθηκε για χρονολόγηση με τη μέθοδο της ισοτοπικής σειράς του ουρανίου· η χρονολόγηση αυτή αναμένεται να επιβεβαιώσει την ήδη υπάρχουσα (94.240 ± 14.710) από τον ίδιο ορίζοντα στην ανατολική πλευρά της θέσης.

3. Ανασκαφική διερεύνηση: Στους κύριους στόχους της φετινής περιόδου περιλαμβάνονταν τόσο η συνέχιση της ανασκαφής των υφιστάμενων τομών όσο και η διάνοιξη νέων για την οριζόντια και κάθετη αποκάλυψη λιθοστρωματογραφικών ενοτήτων και τη διερεύνηση της χωρικής κατανομής των πολιτισμικών καταλοίπων. Από την αξιολόγηση των ανασκαφικών δεδομένων του 1999 δεν προέκυψε ανάγκη αλλαγής ανασκαφικής μεθοδολογίας. Σε αυτή προστέθηκε μόνον η συστηματική περισυλλογή καταλοίπων καύσης φυτικής ύλης, δηλαδή ανθρακολογικών δειγμάτων. Η μελέτη τους θα προσφέρει στοιχεία για τις κλιματικές συνθήκες και τη βλάστηση στο άμεσο περιβάλλον των σπηλαίων· θα συμβάλει, επίσης, στην κατανόηση του τρόπου διαχείρισης των φυσικών πόρων από τις ανθρώπινες ομάδες κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο.

Συνεχίστηκε η ανασκαφή στα τετράγωνα που διανοίχθηκαν το 1999: (4,12)Β, (4,12)Γ, (4,11)Α και (4,11)Δ, εφεξής Τομή 1. Βόρεια αυτών άρχισε η ανασκαφή δύο νέων τετραγώνων (4,13)Β και (4,13)Γ, εφεξής Τομή 2. Μεταξύ των παλαιών και νέων τετραγώνων ως καθοδηγητικός μάρτυρας παρέμειναν τα τετράγωνα (4,12)Α και (4,12)Δ (Εικ. 1).

Στην Τομή 1, όπως είχε διαφανεί και το 1999, ανασκάπτεται σύμπλεγμα εστιών κατά χώραν: πρόκειται για επάλληλες, αλληλοεπικαλυπτόμενες, διακριτές ως προς την υφή και το χρώμα ενστρώσεις καύσεων που δηλώνουν επαναλαμβανόμενη και εντατική χρήση του χώρου. Η διασπορά των αρχαιολογικών καταλοίπων είναι δηλωτική της χωροταξικής διευθέτησης των προϊστορικών δραστηριοτήτων: στις τέφρες per se η πυκνότητα των ευρημάτων είναι χαμηλή, ενώ στην περιφέρειά τους αυξάνεται κατακόρυφα. Τα στρώματα καύσης παρουσιάζουν ισχυρή κλίση από Α. προς Δ. και φαίνεται ότι έχουν υποστεί σοβαρές ταφονομικές διεργασίες. Η τεχνολογία των λίθινων εργαλειακών συνόλων και η ραδιοχρονολόγηση δείγματος άνθρακα (39.640 ± 1.000) πιστοποιούν χρήση του χώρου κατά το τέλος της μέσης παλαιολιθικής.

Στην Τομή 2 ανασκάφηκαν, επίσης, αλλεπάλληλα στρώματα καύσης, η ανώτερη επιφάνεια των οποίων είναι αναμοχλευμένη. Σε βάθος 0,30 μ. από την επιφάνεια φαίνεται ότι εντοπίστηκαν αδιατάρακτες, κατά χώραν επιχώσεις εστίας. Δείγματα άνθρακα για ραδιοχρονολόγηση περισυνελέγησαν και απεστάλησαν για ανάλυση στο Kimmel Center for Archaeological Research, Weizmann Institute of Science στο Ισραήλ· τα αποτελέσματα αναμένονται. Ας αναφερθεί προς το παρόν ότι στα πρώτα εκατοστά της επίχωσης τα λίθινα εργαλειακά σύνολα παραπέμπουν σε χρήση του χώρου κατά την ανώτερη παλαιολιθική, ενώ τα υποκείμενα στρώματα περιέχουν χαρακτηριστικά μεσοπαλαιολιθικά τέχνεργα.

Σύμφωνα με τους ανασκαφικούς στόχους και την επανεκτίμηση των διαδικασιών δημιουργίας της θέσης, αποφασίσαμε, επίσης, να ανασκάψουμε το οστεοπαγές στο ανατολικό, παράκτιο σήμερα, τμήμα της θέσης (Εικ. 1). Το στρώμα αυτό, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αποτελεί τον αρχαιότερο πάνω από την επιφάνεια της θάλασσας σωζόμενο ορίζοντα και επικάθηται σπηλαιοθέματος, το οποίο σε άλλο σημείο της θέσης χρονολογήθηκε με τη μέθοδο της ισοτοπικής σειράς ουρανίου στο 94.240 ± 14.710. Η σπανιότητα αυτής της χρονολόγησης για τον ελλαδικό χώρο και το γεγονός ότι το οστεοπαγές διατρέχει άμεσο κίνδυνο διάβρωσης από το θαλάσσιο κύμα με το οποίο

βρίσκεται σε επαφή καθιστούν την ανασκαφή του άμεση προτεραιότητα του προγράμματος. Λόγω της σοβαρής συμπαγοποίησής του το οστεοπαγές αφαιρέθηκε σε blocks, διαστ. 0,30×0,20×0,15 μ., με τη χρήση κοπτικού ηλεκτροκίνητου τροχού. Ο χώρος, στο εξής Τομή 3, αποτυπώθηκε σχεδιαστικά και φωτογραφικά πριν την ανασκαφή, ενώ η θέση των blocks καταγράφηκε στο ορθογώνιο σύστημα αναφοράς που χρησιμοποιείται για την ένταξη της κατά χώραν κατανομής όλων των ευρημάτων. Οι όγκοι ιζημάτων θα διαλυτοποιηθούν στα Εργαστήρια Συντήρησης της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας-Σπηλαιολογίας. Η ανωτέρω διαδικασία, που συνιστά τρόπον τινά ανασκαφή στο εργαστήριο, αποτελεί διεθνή πρακτική σε λιθοποιημένες επιχώσεις σπηλαίων και υπαίθριων θέσεων.

4. Γεωμορφολογική έρευνα: Μελέτη για τη γεωμορφολογική αποκατάσταση της περιοχής άρχισε εφέτος με στόχο: α) την ανασύνθεση των μεταβολών του αναγλύφου κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο και β) τη διερεύνηση της σχέσης τους με τη χρήση του συμπλέγματος σπηλαίων Λακωνίς. Κατά την έρευνα πεδίου εντοπίστηκαν αναβαθμίδες και εγκοπές που δηλώνουν στάθμη της θάλασσας σε παλαιότερες περιόδους.

Στο πλαίσιο της προκαταρκτικής επιφανειακής έρευνας για την ανακάλυψη τεταρτογενών αποθέσεων στην περιοχή της ανατολικής Μάνης εντοπίστηκαν, επίσης, αρκετά εγκατακρημνισμένα σπήλαια. Μερικά από αυτά διασώζουν απολιθωματοφόρους ορίζοντες και παλαιολιθικά τέχνεργα. Τέλος, εντοπίστηκε πρωτογενής πηγή μεταμορφωμένου ηφαιστίτη, γνωστού και ως κροκεάτη λίθου, σε απόσταση 1,5 χλμ. από τη θέση· το πέτρωμα αυτό αποτελεί τον κύριο κορμό του υλικού που χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των παλαιολιθικών τεχνέργων.

Μετά το πέρας της ανασκαφικής περιόδου πραγματοποιήθηκαν οι εξής εργασίες:

1. Προκαταρκτική ανάλυση των αρχαιολογικών συνόλων: α) Πλούσια λίθινα εργαλειακά σύνολα (1.000 λίθινα τέχνεργα, 378 >0,02 μ.) περισυνελέγησαν από τις ανασκαφικές Τομές 1 και 2. Είναι κατασκευασμένα κυρίως από κροκεάτη λίθο και δευτερευόντως με μαύρο ανακρυσταλλωμένο πυριτόλιθο· χαλαζίας και χαλαζίτης χρησιμοποιήθηκαν σε μικρά ποσοστά, ενώ καταγράφηκαν και σποραδικές εμφανίσεις σχιστόλιθου. Τα σύνολα από τα ανώτερα στρώματα της Τομής 1 αποδίδονται στην ύστατη φάση της μέσης παλαιολιθικής, παρατήρηση που επιβεβαιώθηκε και από τη χρονολόγησή τους με ραδιοάνθρακα στο 39.640 ±1.000 (βλ. πίνακα χρονολογήσεων). Το κυριότερο χαρακτηριστικό τους είναι η χρήση του φάσματος των τεχνικών Levallois[4] για την παραγωγή υποβάθρων. Τεχνολογική ανάλυση, μετρήσεις και επαναποκαταστάσεις τεχνέργων (refitting studies) συνέβαλαν στην ανασύνθεση της τεχνολογικής αλυσίδας: η τεχνική που συχνότερα υιοθετήθηκε είναι η παλίνδρομη μονοπολική, η οποία μετατρέπεται σε δικοπολική και κεντροφερή, καθώς μειώνονται οι αρχικές διαστάσεις του πυρήνα. Το εργαλειακό φάσμα περιλαμβάνει ξέστρα, Levallois και Μουστέριες αιχμές, καθώς και μικρό αριθμό οπέων και γλυφίδων· σε μικρούς αριθμούς εκπροσωπούνται, επίσης, τέχνεργα με αμφιπρόσωπη επεξεργασία (bifacial tools). Τεχνολογικοί και μορφολογικοί χαρακτήρες παραπέμπουν στην πιθανή παρουσία της μετάβασης από τη μέση στην ανώτερη παλαιολιθική[5]. Η επιβεβαίωση της παρουσίας αυτής της φάσης στο σπήλαιο θα πρέπει, όμως, να αναμένει τον εμπλουτισμό των συνόλων και τη διαλεύκανση της ταφονομικής ιστορίας της θέσης.

Τα εργαλειακά σύνολα από τα επιφανειακά στρώματα της Τομής 2 υποδηλώνουν την παρουσία της ανώτερης παλαιολιθικής στη θέση 1[6]. Σημαντική είναι η παρουσία μονοπολικών πυρήνων με αρνητικά λεπίδων και μικρολεπίδων, φολίδων ανανέωσης επιπέδου επίκρουσης (core tablets) και λεπίδων με κορυφή (crested blades). Οι αναμενόμενες χρονολογήσεις των δειγμάτων ραδιοάνθρακα θα βοηθήσουν στην απόδοση των αρχαιολογικών αυτών καταλοίπων σε συγκεκριμένη χρονολογική-πολιτισμική φάση της ανώτερης παλαιολιθικής.

Προκαταρκτική εξέταση των τεχνέργων του κατώτερου ορίζοντα χρήσης, δηλαδή του οστεοπαγούς (Τομή 3), επιτρέπει την άποψη ότι οι επιχώσεις αυτές διασώζουν τέχνεργα χαρακτηριστικά πρωιμότερων φάσεων της μέσης παλαιολιθικής, όπως άλλωστε επιβεβαιώνεται και από τη χρονολόγησή τους στο ισοτοπικό στάδιο 5 *sensu lato*. Η πληρέστερη ανάλυση των συνόλων αυτών θα γίνει μετά την ολοκλήρωση της διαλυτοποίησης των όγκων ιζήματος.

β) Τα κατάλοιπα πανίδας αποτελούνται από θραύσματα οστών θηλαστικών. Τα επικρατέστερα είδη είναι φυτοφάγα της οικογένειας των βοοειδών και ελαφιδών (Bos cf. Primigenius, Cervus elaphus, Capreolus capreolus). Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα κατάλοιπα ειδών που ενδημούν σε δασώδεις περιοχές, όπως π.χ. κάστορας και ζαρκάδι· η παρουσία τους υποσημαίνει την ύπαρξη δασών στο ευρύτερο οικοσύστημα του συμπλέγματος σπηλαίων σε ορισμένες τουλάχιστον φάσεις του Ανώτερου Πλειστοκαίνου. Πρέπει, επίσης, να σημειωθεί εδώ η βελτίωση της διατήρησης των οστών σε σχέση με το υλικό των επιφανειακών επιχώσεων που ανασκάφηκαν το 1999.

2. Χρονολογήσεις του συμπλέγματος σπηλαίων Λακωνίς: Από τα δείγματα άνθρακα και σπηλαιοθεμάτων (τραβερτίνη) που χρονολογήθηκαν στα Εργαστήρια Αρχαιομετρίας του

4. Πρβλ. ενδεικτικά, E. Boëda, *Le concept Levallois: Variabilité des méthodes*, Paris 1994. Για την απόδοση των όρων στα ελληνικά, βλ. Ε. Παναγοπούλου, Τα Μέσα Παλαιολιθικά εργαλειακά σύνολα του σπηλαίου Θεόπετρας: Συμβολή στη μελέτη των τεχνολογικών μεταβολών κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο, στο Ν. Κυπαρίσση-Αποστολίκα (επιμ.), *Σπήλαιο Θεόπετρας. 12 χρόνια ανασκαφών και έρευνας, 1987-1998*, Αθήνα 2000, σ. 139-161.

5. Για διεξοδικότερη διαπραγμάτευση του θέματος, βλ. Παναγοπούλου, ό.π. και τις εκεί αναφερόμενες παραπομπές.

6. Φαίνεται ότι στην Τομή 2 διασώζεται πρωτογενής απόθεση του ανώτερου παλαιολιθικού υλικού που εντοπίστηκε πέρυσι (βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1004-1005) σε επαναπόθεση στα επιφανειακά στρώματα της Τομής 2.

Θέση	Μέθοδος χρονολόγησης	Α/Α Εργαστηρίου	Ηλικία Π.Σ.*
1	U-Series	LU-1	94.24 ±14.71
1	^{14}C	RT 3525	39.640 ±1.000
1	ESR	LAC-1d	24.000 ±2.400
2Β	AMS	RTA 3203	18.000 ±140
4	AMS	RTA 3195	26.500 ±250

*Π.Σ. = αβαθμολόγητες ηλικίες πριν από σήμερα

ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος και Kimmel Center for Archaeological Research[7] προέκυψαν τα εξής αποτελέσματα:

Οι ανωτέρω χρονολογήσεις καθιστούν την παλαιολιθική ακολουθία του συμπλέγματος σπηλαίων Λακωνίς την πληρέστερη, μέχρι στιγμής, στον ελλαδικό χώρο. Επιπροσθέτως, τα πλούσια πολιτισμικά κατάλοιπα και η γεωγραφική θέση των σπηλαίων στο σταυροδρόμι των μετακινήσεων των Νεάντερταλ και των Ανατομικά Σύγχρονων (Homo sapiens sapiens) καθιστούν τη θέση εξαιρετικά σημαντική για τη διαλεύκανση της προέλευσης, εξέλιξης και κινητικότητας των ανθρώπινων πληθυσμών κατά το Ανώτερο Πλειστόκαινο.

ΕΛΕΝΗ ΠΑΝΑΓΟΠΟΥΛΟΥ - ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΚΑΡΚΑΝΑΣ - ΕΛΕΝΗ ΚΟΤΖΑΜΠΟΠΟΥΛΟΥ - ΓΕΩΡΓΙΑ ΤΣΑΡΤΣΙΔΟΥ - ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΧΑΡΒΑΤΗ - ΜΑΡΙΑ ΝΤΙΝΟΥ

Αλεποχώρι

Σπήλαιο Β΄ Κουβελέικη

Η ανασκαφική έρευνα στη Β΄ Κουβελέικη Σπηλιά Αλεποχωρίου συνεχίστηκε σε δύο περιόδους, κατά τα έτη 1999 και 2000, ύστερα από διακοπή δύο χρόνων, στη διάρκεια των οποίων έγιναν καταγραφές και μελέτη υλικού, καθώς και στρωματογραφική αποτύπωση.

Ερευνήθηκαν συνολικά δέκα σκάμματα. Συνεχίστηκε ο καθαρισμός στο τετράγωνο 3,30, όπου είχε αποκαλυφθεί ο ακέραιος ανθρώπινος σκελετός και στο χώρο της εισόδου, όπου εντοπίζεται η χρήση του σπηλαίου κατά τη νεολιθική εποχή. Τα δύο βασικά στρώματα είναι ένα καστανέρυθρο (Munsell 7,5 YR 5/4) και ένα καστανό (Munsell 10YR 5/4), το οποίο αποτελεί και το κύριο στρώμα του σπηλαίου, που απαντά σε όλα τα σκάμματα και δίνει τα περισσότερα ευρήματα. Τέλος, το σκληρό υπόστρωμα του σπηλαίου αποκαλύπτεται σε αρκετά σκάμματα και ορίζει ουσιαστικά την αρχή της χρήσης του σπηλαίου. Μάλιστα, σε ορισμένες περιπτώσεις, φαίνεται ότι οι άνθρωποι της νεολιθικής εποχής χρησιμοποίησαν το υπόστρωμα είτε σκάβοντας λάκκους σε αυτό, όπως στην περίπτωση της κατά χώραν ταφής, είτε κατασκευάζοντας αυλακώσεις με στόχο την απομάκρυνση των υδάτων. Η τελευταία περίπτωση εμφανίστηκε κατά την ανασκαφή του τετραγώνου 2,40, σε βάθος από 0,81 έως 0,89 μ., οπότε αποκαλύφθηκε αυλάκι, πλ. 0,40 μ. περίπου και σωζ. μήκ. 1,20 μ., σκαμμένο πάνω στο υπόστρωμα της σπηλιάς.

Στα ευρήματα των δύο ανασκαφικών περιόδων περιλαμβάνεται αρκετή κεραμική, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας ανήκει σε άβαφα αγγεία με αδρή επιφάνεια χωρίς επίχρισμα, από πηλό ακάθαρτο με αρκετές προσμείξεις. Ως προς τα σχήματα απαντώνται κυρίως χρηστικά πιθοειδή αγγεία διαφόρων μεγεθών, κλειστά αγγεία, ευρύστομα, καθώς επίσης και ανοιχτά, όπως φιάλες. Χαρακτηριστική κατηγορία αποτελούν τα πιθοειδή αγγεία, που φέρουν σχοινοειδή διακόσμηση, η οποία αποτελεί στοιχείο χρονολόγησης, αφού παραπέμπει κυρίως στο τέλος της ΝΝ Ι και στη ΝΝ ΙΙ.

Η λιθοτεχνία αποκεκρουμένου λίθου αποτελείται σχεδόν αποκλειστικά από τέχνεργα οψιανού: λεπίδες, ξέστρα, αιχμές βελών κτλ. Η ανεύρεση πολλών υπολοίπων της τεχνολογικής αλυσίδας μαρτυρεί επιτόπια κατεργασία του οψιανού, ενώ δείγματα που δόθηκαν προς ανάλυση στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος πιστοποιούν την προέλευσή του από τη Μήλο. Ο πυριτόλιθος αντιπροσωπεύεται με ελάχιστα τέχνεργα και φαίνεται ότι έχει εισαχθεί, αφού και από την επιφανειακή έρευνα δεν εντοπίστηκε πυριτόλιθος στη γύρω περιοχή. Αντίθετα, ο λειασμένος λίθος απαντά σε μεγάλη ποσότητα και χρησιμοποιεί ως πρώτη ύλη το σερπεντινίτη που βρίσκεται σε αφθονία κοντά στο σπήλαιο: αξίνες, πελέκεις, μυλόλιθοι και τριπτήρες, καθώς και πολλές κροκάλες βρέθηκαν σε αρκετή ποσότητα κατά την ανασκαφή.

Ως προς τα οργανικά κατάλοιπα, εκτός από τους ακέραιους ανθρώπινους σκελετούς, εντοπίστηκαν και διάσπαρτα ανθρώπινα οστά. Εξάλλου, τα οστά ζώων ανήκουν ως επί το πλείστον σε οικόσιτα ζώα, αιγοπρόβατα, χοίρους και βοοειδή.

Οι νέες ραδιοχρονολογήσεις που έγιναν στο ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος δίνουν ηλικίες από 4.458 έως 3.710 π.Χ. Σε εξέλιξη βρίσκονται ιζηματολογικές και μικρομορφολογικές αναλύσεις, καθώς και αναλύσεις παλαιοδιατροφής και DNA των ανθρώπινων οστών.

ΧΡΥΣΑΝΘΗ ΚΟΝΤΑΞΗ

7. Τους αρχαιομέτρες Γ. Μπασιάκο και Α. Kaufmann ευχαριστούμε θερμά για την έγκαιρη ανάλυση των δειγμάτων.

ΝΟΜΟΣ ΚΟΡΙΝΘΙΑΣ

Κρυονέρι

Σπήλαιο Λέχοβας

Η σωστική ανασκαφή του σπηλαιοβαράθρου της Λέχοβας, η οποία δεν πραγματοποιήθηκε το 1998, συνεχίστηκε κατά το πρώτο δεκαήμερο του Νοεμβρίου του 1999 και καθ' όλη τη διάρκεια του Οκτωβρίου του 2000[8]. Οι προγραμματισμένες εργασίες περιέλαβαν:

1. Ανασκαφική έρευνα: α) Εσωτερικό σπηλαίου. Μετά τον καθαρισμό των παλαιών τομών από τα μπάζα των πρόσφατων λαθρανασκαφικών επεμβάσεων συνεχίστηκε η ανασκαφή στα τετράγωνα Α΄ και Β΄ με πολυάριθμα ευρήματα σε κακή κατάσταση διατήρησης, κυρίως όστρακα και θραύσματα ειδωλίων. Η ανασκαφή του τετραγώνου Α΄ διακόπηκε στο επίπεδο που ορίζει τη μετάβαση στο στείρο ευρημάτων αμμώδες στρώμα που αποτελεί τη φυσική επίχωση του σπηλαίου. Στα όρια των τετραγώνων Α΄ και Β΄ καθαρίστηκαν οι κόγχες που είχαν δημιουργηθεί μεταξύ των κατακρημνίσεων που χαρακτηρίζουν την κεντρική και ανατολική περιοχή του σπηλαίου. Στο τετράγωνο Β΄, αφαιρέθηκε μεγάλος όγκος επίχωσης, κάτω από τον οποίο αρχίζουν κατά τόπους να εμφανίζονται βράχοι. Αμέσως βόρεια του τετραγώνου Β΄, σε χώρο που έχει οριστεί ως τετράγωνο Γ΄, αποκαλύφθηκε τεχνητός λάκκος ανοιγμένος στις φυσικές αποθέσεις του σπηλαίου, ο οποίος περιείχε υλικό που είχε κυλήσει από το τετράγωνο Β΄.

β) Παρακείμενος εξωτερικός χώρος. Μπροστά από την είσοδο νότια και νοτιοανατολικά του σπηλαίου ανοίχθηκαν δύο επιμήκεις δοκιμαστικές τομές με κατεύθυνση Β.-Ν. Τα ευρήματα ήταν ολιγάριθμα όστρακα και θραύσματα ειδωλίων από την πλησιέστερη προς το άνοιγμα του σπηλαίου τομή και μάλιστα το βορειότερο τμήμα της και δεν διαφέρουν από αυτά του εσωτερικού χώρου. Περιορισμένης έκτασης επιφανειακή έρευνα γύρω από το σπήλαιο δεν έδωσε άλλα στοιχεία.

2. Γεωλογική μελέτη: Από αυτήν προκύπτει ότι η σημερινή μορφή του σπηλαίου, το οποίο έχει αναπτυχθεί κατά μήκος διάκλασης εντός κροκαλοπαγών πετρωμάτων, οφείλεται σε μεγάλης έκτασης κατακρημνίσεις, οι οποίες σχετίζονται άμεσα με τη διάνοιξη της εισόδου του και επομένως με τη φύση των ιζημάτων στο εσωτερικό του. Κατά την ανασκαφή ξεχώρισαν

Εικ. 2-3. Κρυονέρι. Σπήλαιο Λεχόβας. Πήλινα ειδώλια και όστρακα.

δύο πλήρως διακριτά στρώματα: α) Φερτή επίχωση αργιλικής σύνθεσης, η οποία επικάθεται στη φυσική επίχωση του σπηλαίου και όπου περιέχεται το σύνολο του αρχαιολογικού υλικού (υπερκείμενο στρώμα). β) Φυσική επίχωση αμμώδους σύνθεσης με κροκάλες, που προέρχεται από τη διάλυση του κροκαλοπαγούς πετρώματος, μέσα στο οποίο έχει διανοιγεί το σπήλαιο (υποκείμενο στρώμα χωρίς ευρήματα).

3. Τοπογραφική αποτύπωση του σπηλαίου και των υπαίθριων δοκιμαστικών τομών.

Ως προς τα ευρήματα (Εικ. 2-3), τα οποία είναι ανάλογα με αυτά των προηγούμενων ανασκαφικών περιόδων[9], ελάχιστα δείγματα σώζονται ακέραια και τίποτα δεν ανήκει με βεβαιότητα σε στρωματογραφημένη επίχωση. Από την προκαταρκτική μελέτη κυρίως των ειδωλίων, το σύνολο των οποίων εμπλουτίζεται με μερικούς ακόμη τύπους, συνάγεται ότι ο χρόνος χρήσης του σπηλαίου ορίζεται από το β΄ μισό του 6ου έως τα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 3ου αι. π. Χ.

ΛΙΝΑ ΚΟΡΜΑΖΟΠΟΥΛΟΥ - ΙΩΑΝΝΑ ΖΥΓΟΥΡΗ

8. Στην ανασκαφή συνεργάστηκαν οι Β. Γιαννόπουλος, γεωλόγος, Θ. Χατζηθεοδώρου, αγρονόμος-τοπογράφος, Δ. Χατζηλαζάρου, αρχαιολόγος (Εφορεία Σπηλαιολογίας) και ο Β. Παπαθανασίου, αρχαιολόγος (Δ΄ ΕΠΚΑ). Έλαβαν μέρος οι φοιτήτριες Μ. Παραμερίτη και Χ. Σαχαρίδου, καθώς και οι τελειόφοιτες Σ. Βασιλειάδου και Μ. Στεφανάκη. Τη φωτογράφηση των ευρημάτων έκανε ο Γ. Μαραβέλιας.

9. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1177-1178.

ΠΕΡΙΣΥΛΛΟΓΕΣ - ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΣΠΗΛΑΙΩΝ

ΝΟΜΟΣ ΛΑΚΩΝΙΑΣ

Μάνη

Από 2 έως 20 Οκτωβρίου 2000 συνεχίστηκε για δεύτερη χρονιά το πρόγραμμα περισυλλογής επιφανειακών ευρημάτων στη δυτική ακτή της Μάνης. Τα κατάλοιπα αυτά προέρχονται από τα πολυάριθμα σπήλαια και μικρά έγκοιλα που ανοίγονται στους γκρεμούς πάνω από τη δυτική ακτή της Μάνης, καθώς και στα ρέματα που καταλήγουν εκεί. Περιέχονταν στις επιχώσεις αυτών των εγκοίλων, οι οποίες διαβρώθηκαν και ξεπλύθηκαν από φυσικές αιτίες.

Κατά τη διάρκεια της δεύτερης αυτής περιόδου συνεχίστηκε η έρευνα βόρεια του Όρμου του Οιτύλου, μεταξύ των οικισμών Χοτάσιας και Τραχήλας. Περισυνελέγησαν πολλά αρχαιολογικά κατάλοιπα, κυρίως λίθινα εργαλεία της παλαιολιθικής εποχής (καθώς και μεταγενέστερα), ενώ συγχρόνως καταγράφηκαν και μελετήθηκαν 15 νέα έγκοιλα.

Οι κυριότερες συγκεντρώσεις ευρημάτων εντοπίζονται στα εκτεταμένα πλατώματα που σχηματίζονται, κατά τόπους, μπροστά από το γκρεμό, και πιο συγκεκριμένα κοντά στο όριο του χειμερίου κύματος. Οι κροκάλες και η χοντρή άμμος που βρίσκονται συνήθως στα σημεία αυτά περιέχουν πολλά αρχαιολογικά κατάλοιπα, κυρίως λίθινα εργαλεία, τα οποία είναι πολύ ανακυλημένα (Εικ. 4-5), καθώς και τμήματα χονδροειδούς κεραμικής, τελείως αποστρογγυλεμένα.

Εκτός από την ακτή, εξερευνήθηκε και το «Βαθύ λαγκάδι της Τραχήλας», βαθύ και πολύ δύσβατο ρέμα, μήκ. 3 χλμ., που κατεβαίνει από το δημόσιο δρόμο Καλαμάτας-Αρεόπολης, κοντά στο χωριό Λαγκάδα (υψόμετρο 450 μ.), έως τη θάλασσα, νότια του οικισμού της Τραχήλας. Στο σημείο της εκβολής του μάλιστα σχηματίζει ένα εντυπωσιακό αλλουβιακό ριπίδιο, που έχει αποτεθεί πάνω στην οριζόντια επιφάνεια της τυρρήνιας επίκλυσης. Σκοπός αυτής της εξερεύνησης ήταν να διαπιστωθεί αν τα σπήλαια που ανοίγονται κατά μήκος του ρέματος περιέχουν ανθρωπογενείς επιχώσεις και αν υπάρχουν αρχαιολογικά κατάλοιπα στην κοίτη του, προκειμένου να περισυλλεγούν, προτού παρασυρθούν στη θάλασσα. Στο ρέμα αυτό ανοίγονται πολλές βραχοσκεπές, από τις οποίες όμως καμία δεν περιέχει προϊστορικές επιχώσεις. Αντίθετα, όλες σχεδόν είχαν χρησιμοποιηθεί κατά τους μεσαιωνικούς και νεότερους χρόνους και συνέχιζαν να χρησιμοποιούνται έως πολύ πρόσφατα (μερικές μάλιστα συνεχίζουν ακόμη και σήμερα) ως μαντριά. Στην κοίτη του ρέματος δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά κατάλοιπα. Από όλες τις βραχοσκεπές που ανοίγονται εδώ ξεχωρίζει αυτή της Αγίας Μαρίνας. Πρόκειται για μεγάλη βραχοσκεπή, πλ. και ύψ. 20 μ. περίπου, η οποία φράσσεται από επιβλητικό τοίχο, ύψ. 7-8 μ., ενώ στην ανατολική παρειά της σώζονται αγιογραφίες του 13ου και 14ου αιώνα.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ

Εικ. 4. Μάνη. Απόθεση παραλίας κοντά στη Χοτάσια. Ανάμεσα στις κροκάλες διακρίνονται λίθινα εργαλεία και αποστρογγυλεμένα θραύσματα χονδροειδούς κεραμικής.

Εικ. 5. Μάνη. Λίθινα τέχνεργα από την απόθεση παραλίας κοντά στη Χοτάσια.

ΓΑΛΛΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΛΑΚΩΝΙΚΗ ΜΑΝΗ

Σπήλαιο Καλαμάκια Αρεόπολης

Συνεχίστηκε και εφέτος, από 10 Ιουλίου έως 19 Αυγούστου 2000, η κοινή ελληνογαλλική ανασκαφή του σπηλαίου Καλαμάκια. Η ανασκαφή προχώρησε με την αφαίρεση αρχαιολογικών στρωμάτων και στα δύο επίπεδα που έχουν σχηματιστεί[10]. Παράλληλα, συνεχίστηκε η δοκιμαστική τομή στο μεγάλο αργιλικό κώνο δίπλα από την είσοδο του σπηλαίου[11].

Στο ανώτερο επίπεδο ανασκάφηκαν στρώματα, πάχ. 0,10 μ.

10 Βλ. *ΑΔ* 49 (1994): Χρονικά, σ. 851, Σχέδ. 1-2.

11. Βλ. *ΑΔ* 52 (1997): Χρονικά, σ. 1182-1184.

Εικ. 6. Σπήλαιο Καλαμάκια Αρεόπολης. Τομή λιθόστρωτου «δαπέδου».

Εικ. 7. Σπήλαιο Καλαμάκια Αρεόπολης. Η δοκιμαστική τομή κοντά στην κορυφή του αργιλικού κώνου, δίπλα στο σπήλαιο.

περίπου. Στην αρχή αποκαλύφθηκαν λίγα αντικείμενα που ανήκαν στην προηγούμενη επιφάνεια εγκατάστασης («99-1»)[12]. Εκτός των άλλων, περιελάμβαναν μεγάλα θραύσματα από καύκαλα χελωνών, λίθινα εργαλεία, κυρίως φολίδες από γκριζο χαλαζίτη, καθώς και δύο κροκάλες.

Κάτω από αυτά τα αντικείμενα αποκαλύφθηκε μια πολύ φτωχή επιφάνεια εγκατάστασης («2000-1»), την οποία αποτελούσαν λίγες μεγάλες σχίζες μακρών οστών, με χαρακτηριστικό λευκοκίτρινο χρώμα. Δεν περιείχε όμως σχεδόν κανένα λίθινο εργαλείο.

Η επόμενη επιφάνεια εγκατάστασης (με προσωρινό όνομα «2000-2») περιελάμβανε πολλά μικρά και λεπτά καμένα θραύσματα από καύκαλα χελωνών, ενώ αντίθετα τα οστά θηλαστικών ήταν σχετικά λίγα. Περιείχε, επίσης, και πολλά λίθινα εργαλεία.

Στην επιφάνεια αυτή αποκαλύφθηκαν και κατάλοιπα δύο πυρών. Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο μικρές γκριζόμαυρες κηλίδες και στάχτη, διαμ. 0,15-0,20 μ., που απείχαν μεταξύ τους 1,50 μ. περίπου. Το πάχος της στάχτης σε ορισμένα σημεία ξεπερνούσε το 1 εκατοστόμετρο, ενώ στα υπόλοιπα σημεία είχε χωνέψει μέσα στην πλαστική άργιλο, σχηματίζοντας μόνο μια γκριζόμαυρη κηλίδα. Γύρω από τις δύο κηλίδες, καθώς και στο ενδιάμεσο διάστημα υπήρχαν πολλά μικρά καμένα κατάλοιπα οστών, καθώς και μικρές καμένες πέτρες και χαλίκια. Η παρατήρηση αυτή υποδηλώνει ότι πιθανότατα δεν πρόκειται για δύο πυρές αλλά για κατάλοιπα μιας μόνο πυράς με δύο πυρήνες, η στάχτη της οποίας χώνεψε μέσα στην πλαστική άργιλο και στο τέλος διασώθηκαν μόνον τα δύο «μάτια». Είχαν ανάψει τη φωτιά πάνω στο δάπεδο, δίχως καμία προηγούμενη διαμόρφωση.

Τα οστέινα κατάλοιπα, εκτός από τα μικρά θραύσματα χελωνών, ανήκουν κυρίως σε αιγάγρους και πλατόνια και σπανιότερα σε κάπρους. Αξίζει να επισημανθεί η απουσία σιαγόνων, οι οποίες ανευρίσκονταν σε όλες τις προηγούμενες επιφάνειες εγκατάστασης. Αντίθετα, έχουν βρεθεί μόνο μεμονωμένα δόντια. Βρέθηκαν, επίσης, θραύσματα από ελάσματα γομφίου νεαρού ελέφαντα.

Αυτή η επιφάνεια εγκατάστασης περιείχε αρκετά λίθινα εργαλεία. Εδώ κυριαρχεί ο ανοιχτόχρωμος γκρίζος πυριτόλιθος, πολύ καλής ποιότητας. Ακολουθεί ο μαύρος πυριτόλιθος και στη συνέχεια ο ολιγοκλαστικός ανδεσίτης (κροκεάτης λίθος), ενώ υπάρχουν και μερικές φολίδες από πολύ λεπτόκοκκο και ομοιογενή κιτρινωπό ασβεστόλιθο. Μεταξύ των άλλων εργαλείων, πάντοτε χαρακτηριστικών της Μουστέριας περιόδου, η επιφάνεια αυτή απέδωσε μερικές λεπτές και μικρές λεπίδες. Πρέπει να τονιστεί ότι από αυτή την επιφάνεια εγκατάστασης απουσιάζει ο γκρίζος χαλαζίτης, η έντονη παρουσία του οποίου χαρακτήριζε την επιφάνεια «99-1». Όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, η εναλλαγή της κύριας πρώτης ύλης από τη μια επιφάνεια εγκατάστασης στην άλλη είναι χαρακτηριστική. Η αλλαγή της πρώτης ύλης μάλιστα σε αρκετές περιπτώσεις αποτελεί αποφασιστικό κριτήριο για τη διάκριση μεταξύ δύο διαφορετικών επιφανειών εγκατάστασης.

Στο κατώτερο επίπεδο αφαιρέθηκε επίχωση, πάχ. 0,15-0,20 μ. Στο βόρειο τμήμα συνεχίστηκε η αποκάλυψη της σκληρής ασβεστολιθικής κρούστας που είχε αρχίσει από την προηγούμενη ανασκαφική περίοδο. Η κρούστα αυτή ξεκινά από το σταλαγμιτικό σχηματισμό που βρίσκεται στα όρια των τετραγώνων C7/D7/D8. Πρόκειται δηλαδή για ένα σταλαγμιτικό δάπεδο που ξεκινά από τη σταλαγμιτική κολώνα και απλώνεται γύρω από αυτή. Το σταλαγμιτικό υλικό όμως είναι πολύ σαθρό και κακής ποιότητας, λόγω πολλών αργιλικών προσμείξεων.

Τα αρχαιολογικά κατάλοιπα, οστέινα και λίθινα, ήταν αρκετά πυκνά. Τα οστέινα ανήκουν στα ίδια είδη με αυτά από το ανώτερο επίπεδο: κυρίως αιγάγρους και πλατόνια και σπανιότερα κάπρους. Αξίζει να επισημανθεί, επίσης, η παρουσία ενός τμήματος από γομφίο ρινόκερου.

12. Βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1012.

Κατά τον καθαρισμό της τομής 8/9 (που αποτελεί το βόρειο όριο της ανασκαφής στο κατώτερο επίπεδο) και σε βάθος 3,15 μ. περίπου κάτω από το επίπεδο 0, αποκαλύφθηκε μια συνεχής γραμμή πετρών, μήκους πάνω από 1 μ., η οποία δίχως αμφιβολία δεν οφείλεται σε φυσικές αιτίες αλλά είναι σκόπιμη (Εικ. 6). Αποτελείται από πλακαρές πέτρες, πάχ. 5 μ. περίπου, τοποθετημένες με μεγάλη επιμέλεια η μία δίπλα στην άλλη, ώστε οι πάνω όψεις τους να σχηματίζουν μια ενιαία οριζόντια επιφάνεια. Πρόκειται, προφανώς, για την τομή μιας λιθόστρωτης επιφάνειας. Δυστυχώς όμως, το τμήμα που εκτεινόταν μπροστά από την τομή είχε καταστραφεί από τη φυσική διάβρωση, καθώς και από ένα παλαιότερο λάκκο (πιθανότατα λαθρανασκαφή) που υπήρχε στο σημείο αυτό. Σε κάθε περίπτωση, πρόκειται για μια ακόμη λίθινη κατασκευή που έρχεται στο φως, μετά από εκείνες που είχαν ανακαλυφθεί κατά τις ανασκαφικές περιόδους 1995 και 1996[13].

Συνεχίστηκε η δοκιμαστική τομή κοντά στην κορυφή του μεγάλου αργιλικού κώνου που υπάρχει δίπλα από το στόμιο του σπηλαίου. Η τομή έχει ανοιχθεί σε υψόμετρο 17 μ. περίπου πάνω από τη στάθμη της θάλασσας, μπροστά από την είσοδο ενός άλλου σπηλαίου, το οποίο είναι γεμάτο έως την οροφή από τα ιζήματα του κώνου. Εξαιτίας της έντονης κλίσης που έχει η επιφάνεια του κώνου, η τομή έχει τη μορφή κλίμακας, το κάθε σκαλοπάτι της οποίας έχει επιφάνεια 1 τ.μ. (Εικ. 7). Το συνολικό βάθος της τομής φθάνει το 1,65 μ. Στο ανώτερο μέρος της επίχωσης έχουν βρεθεί κάποια σποραδικά κατάλοιπα, ενώ ένα αρχαιολογικό στρώμα εντοπίστηκε σε βάθος 1,15 μ. Το στρώμα αυτό έδωσε αρκετά οστέινα κατάλοιπα και λίθινα εργαλεία, μεταξύ των οποίων δύο μουστέριες αιχμές εξαιρετικής κατασκευής. Κάτω από αυτό το στρώμα η επίχωση είναι εντελώς στείρα και συνεχίζει έτσι για σημαντικό πάχος από όσο μπορεί κανείς να διακρίνει στις φυσικές τομές του κώνου.

ΑΝΔΡΕΑΣ ΝΤΑΡΛΑΣ - HENRY DE LUMLEY

13 Βλ. *BCH* 120 (1996), σ. 1042· 121 (1997), σ. 884.

Εφορεια
Εναλιων Αρχαιοτητων

Κατά την άσκηση του αρχαιολογικού της έργου το 2000 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων πραγματοποίησε υποβρύχιες αυτοψίες ανά την επικράτεια, με σκοπό τον αρχαιολογικό έλεγχο θαλάσσιων περιοχών πριν από την εκτέλεση λιμενικών έργων, ιχθυοκαλλιεργειών, υδατοκαλλιεργειών κ.ά.

Κατά το 2000 συνεχίστηκαν οι υποβρύχιες αρχαιολογικές έρευνες: α) Στη Ζάκυνθο στο ναυάγιο πλοίου του 16ου αιώνα, από την υπογράφουσα. β) Στην Αλόννησο στο κλασικό ναυάγιο, από την αρχαιολόγο Ε. Χατζηδάκη. γ) Στη Μεθώνη Μεσσηνίας στο μεσοελλαδικό οικισμό, από τον αρχαιολόγο Ηλ. Σπονδύλη, όπου, σε συνεργασία με τον τοπογράφο μηχανικό της ΕΕΑ Ι. Μπαξεβανάκη, πραγματοποίησε υποβρύχια τοπογραφική αποτύπωση στο βυθισμένο μεσοελλαδικό οικισμό.

Στο πλαίσιο των υποβρύχιων αυτοψιών και ερευνών που διενήργησε η ΕΕΑ εντοπίστηκαν αρκετές νέες αρχαιολογικές θέσεις και ναυάγια.

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΕΣ ΕΚΔΗΛΩΣΕΙΣ

Συνέδρια

Η ΕΕΑ, στο πλαίσιο της έκθεσης «Βυθισμένες Πόλεις», διοργάνωσε στην Παλαιά Βουλή διεθνή επιστημονική ημερίδα με θέμα τις γεωτεκτονικές αλλαγές, που έχουν ως αποτέλεσμα την καταπόντιση παράκτιων αρχαιολογικών θέσεων.

Παρουσιάστηκαν οι ακόλουθες επιστημονικές ανακοινώσεις από τους: P.A. Gianfrotta, καθηγητή του Πανεπιστημίου της Tuscia di Viterbo, με θέμα «Archeologia e conservazione dei siti sommersi», L. Vlad Borelli, αρχαιολόγο, μέλος της Επιστημονικής και Διοικούσας Επιτροπής του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημιακού Κέντρου του Ραβέλλο, με θέμα «Conservazione dei beni culturali sommersi in ambito europeo», P. Miniero, διευθύντρια της Sopritendenza Archeologica di Napoli e Caserta, με θέμα «Baia, dallo scavo subacqueo al museo», U. Pappalardo, καθηγητή του Πανεπιστημίου Federico II της Νεαπόλεως, με θέμα «Geoarcheologia dei Campi Flegrei», Δ. Παπανικολάου, καθηγητή Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών και πρόεδρο του Ελληνικού Κέντρου Θαλασσίων Ερευνών, με θέμα «Κινηματική τεκτονικών ρηξιτεμάχων στον ελλαδικό χώρο και πρόσφατες παράκτιες καθοδικές κινήσεις», Ε. Χατζηδάκη, αρχαιολόγο της ΕΕΑ, με θέμα «Τεκτονική ανύψωση της ελληνιστικής ναυτικής πόλης της Φαλάσαρνας στη Δυτική Κρήτη», Κ.Π. Δελλαπόρτα, διευθύντρια της ΕΕΑ με θέμα «Υποβρύχιοι αρχαιολογικοί χώροι στην Ελλάδα. Προβλήματα προστασίας και ανάδειξης».

Η υπογράφουσα μετέσχε από κοινού με τον αρχιτέκτονα της 9ης ΕΒΑ Β. Κονιόρδο στις εργασίες του δικτύου FEMAMRIAS για την υποβρύχια αρχαιολογία, που εντάσσεται στο Ευρωμεσογειακό Πρόγραμμα Πολιτισμού «Euromed» της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, έλαβε χώρα στο Hildesheim της Γερμανίας και διοργανώθηκε στο πλαίσιο της EXPO 2000.

Τέλος, η υπογράφουσα μετέσχε στις εργασίες της Επιτροπής Εμπειρογνωμόνων[1] για την επεξεργασία της Διεθνούς Συμβάσεως για την Προστασία της Υποβρύχιας Πολιτιστικής Κληρονομιάς, που έλαβαν χώρα στην έδρα της ΟΥΝΕΣΚΟ στο Παρίσι.

Εκθέσεις

1. Η ΕΕΑ σε συνεργασία με το Ιταλικό Μορφωτικό Ινστιτούτο Αθηνών, το Πανεπιστήμιο Tuscia του Viterbo και τη Sopritendenza Archeologica di Napoli e Caserta διοργάνωσε στην Παλαιά Βουλή φωτογραφική έκθεση με τίτλο «*...όμοῦ τῷ σεισμῷ τῆς θαλάσσης ἀναδραμούσης...*» (Παυσανίας, VII, 24)[2].

Το Πανεπιστήμιο Tuscia του Viterbo και η Sopritendenza Archeologica di Napoli e Caserta παρουσίασαν τις καταποντισμένες αρχαιολογικές θέσεις στον κόλπο του Castello di Baia: το βυθισμένο Νυμφαίον που κατασκεύασε ο Κλαύδιος στην Punta Epitaffio, τη Villa Pisoni και την αρχαιολογική έκθεση στο Μουσείο των Campi Flegrei, όπου εμφανίζεται το φαινόμενο του bradisismo[3].

---

1. Επικεφαλής της ελληνικής αποστολής ήταν ο καθηγητής Θ. Χαλκιόπουλος, πρεσβευτής του ΥΠΕΞ και εμπειρογνώμων στο Δίκαιο Θαλάσσης, ενώ συμμετείχε, επίσης, από πλευράς του ΥΠΠΟ και η διεθνολόγος Α. Στρατή.

2. Τα κείμενα της έκθεσης επιμελήθηκαν οι αρχαιολόγοι της ΕΕΑ, Κ.Π. Δελλαπόρτα, Τ.Π. Μελά, Ε. Χατζηδάκη, Η. Σπονδύλης, Χ. Σαμίου και Χ. Αγουρίδης, ο τοπογράφος-μηχανικός Ι. Μπαξεβανάκης, οι αρχιτέκτονες Ν. Λιανός και Αι. Ταγωνίδου και η γεωλόγος Ε. Γλύπτη. Οι μεταφράσεις των κειμένων έγιναν από την Α. Ντούμα στην αγγλική γλώσσα και την Ι. Σημιακάκη στην ιταλική, ενώ οι φωτογραφήσεις από το φωτογράφο της ΕΕΑ Π. Βεζυρτζή. Η καλλιτεχνική επιμέλεια της έκθεσης έγινε από τον Σ. Ζάννο.

3. Βλ. E. Felici, Baia in mostra, *L'Archeologo Subacqueo*, n. 8, maggio-agosto 1997, σ. 8-11. Την επιμέλεια της έκθεσης από ιταλικής πλευράς είχε ο καθηγητής P.A. Gianfrotta και η Διευθύντρια της Sopritendenza Archeologica di Napoli e Caserta, P. Miniero.

Η ΕΕΑ παρουσίασε σε πινακίδες τα θέματα: «Αναπαράσταση μεταπαγετωδών επικλισιγενών ακτογραμμών με τεχνικές σεισμικής ανάκλασης υψηλής ευκρίνειας: Ένα παράδειγμα από την Ελλάδα». «Πλατυγιάλι Αστακού: ένας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός». «Υποβρύχια αρχαιολογική έρευνα στο λιμάνι των Αβδήρων». «Πλύτρα: Μια αρχαία βυθισμένη πόλη στη Λακωνία». «Ο βυθισμένος οικισμός της πρώιμης εποχής του Χαλκού στο Σαλάντι Αργολίδος». «Καταποντισμένος οικισμός της μέσης εποχής του Χαλκού στη Μεθώνη». «Τεκτονική ανύψωση της ελληνιστικής ναυτικής πόλης της Φαλάσαρνας στη Δυτική Κρήτη». «Καταποντισμένος αρχαίος οικισμός στην παραλία του όρμου Πουνταζέζα Λαυρίου».

2. Η ΕΕΑ συμμετείχε, επίσης, στη διοργάνωση της έκθεσης «Thalassa 2000» στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας[4], με τη φωτογραφική έκθεση «*...ἐπὶ νῆα θοὴν καὶ θῖνα θαλάσσης...*».

3. Τέλος, στους χώρους της ακρόπολης και του προμαχώνα Μακρυγιάννη του Νιόκαστρου Πύλου επαναλειτούργησαν κατά την εαρινή και τη θερινή περίοδο οι εκθέσεις «Αμφορείς και Θάλασσα» και «*...ἐπὶ νῆα θοὴν καὶ θῖνα θαλάσσης...*», που είχε διοργανώσει η ΕΕΑ το 1999.

ΥΠΟΒΡΥΧΙΕΣ ΕΡΕΥΝΕΣ ΚΑΙ ΑΥΤΟΨΙΕΣ

ΝΟΜΟΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ

ΣΥΡΝΑ

Η ΕΕΑ διενήργησε υποβρύχια αυτοψία[5] στο ακρωτήριο Φτενή Πούντα της νησίδας Σύρνα, 20 μίλια περίπου νότια της Αστυπάλαιας, στο χώρο του ναυαγίου, από όπου ο καλύμνιος σφουγγαράς Χρ. Γαλουζής ανέλκυσε και παρέδωσε στο Μουσείο Καλύμνου περί τα 30.000 νομίσματα προκαλώντας μεγάλη καταστροφή στο αρχαιολογικό σύνολο.

Από το θησαυρικό σύνολο περί τα 1.000 νομίσματα σώζονται σε αποτμήματα, άλλα αναγνωρίσιμα και άλλα κατεστραμμένα. Παραδόθηκαν, επίσης, δύο μεγάλες συσσωματώσεις νομισμάτων (Εικ. 1), που περιλαμβάνουν περί τα 250 νομίσματα σε συμπαγή μάζα, τα οποία θα διατηρηθούν ως έχουν, καθώς και περιβλήματα συσσωματώσεων από τα προϊόντα διάβρωσης, που φέρουν αποτυπώματα νομισμάτων.

Το ναυάγιο των νομισμάτων εντοπίζεται σε βάθος 47 μ. Κατά την υποβρύχια αυτοψία στο χώρο του ναυαγίου ανευρέθησαν, επίσης, μολύβδινη σαρκοφάγος, μάλλον συλημένη, διότι το κάλυμμά της βρέθηκε ανοιχτό και στο εσωτερικό της δεν διατηρούνται παρά μόνον ελάχιστα οστά και καθόλου κτερίσματα.

Τα νομίσματα κατά πάσα πιθανότητα μεταφέρονταν μέσα σε ξύλινο χρηματοκιβώτιο (άρκα), όπως υποδηλώνει το τμήμα ξύλου διαβρωμένου από τις συσσωματώσεις των νομισμάτων.

Στην επιφάνεια του πυθμένα, σώζεται, ακόμη, διασκορπισμένη σε μεγάλη έκταση ικανή ποσότητα νομισμάτων.

Ο νομισματικός «θησαυρός» και μόνον αρκεί για να υποθέσουμε ότι το ναυάγιο χρονολογείται στον 3ο αι. μ.Χ. και ότι το

Εικ. 1. Σύρνα. Ρωμαϊκό ναυάγιο. Συσσωμάτωση νομισμάτων.

πλοίο πρέπει να ναυάγησε λίγο πριν από τη νομισματική μεταρρύθμιση του Διοκλητιανού.

Ο περιορισμένος χρόνος κατάδυσης λόγω του βάθους του ναυαγίου και η έλλειψη κατάλληλης υποδομής δεν επέτρεψαν την ολοκληρωμένη τεκμηρίωση του αρχαιολογικού χώρου, όπου επιβάλλεται να γίνει πλέον εκτεταμένη διερεύνηση με τεχνολογικά μέσα υποστήριξης.

Το θησαυρικό σύνολο είτε προοριζόταν για στρατιωτικές δαπάνες είτε αποτελούσε μισθοδοσία. Ο «θησαυρός» ταυτίστηκε από τον Ι. Τουράτσογλου, επίτιμο Διευθυντή του Νομισματικού Μουσείου, και περιλαμβάνει αντωνινιανούς των αυτοκρατόρων Αυρηλιανού (270-275 μ.Χ.) και της συζύγου του Σεβερίνας, Τακίτου (275-276 μ.Χ.), Πρόβου (276-282 μ.Χ.), Κάρου (282-283 μ.Χ.), Νουμεριανού (283-284 μ.Χ.), Καρίνου (283-285 μ.Χ.), Διοκλητιανού (284-305 μ.Χ.), Μαξιμιανού (286-310 μ.Χ.).

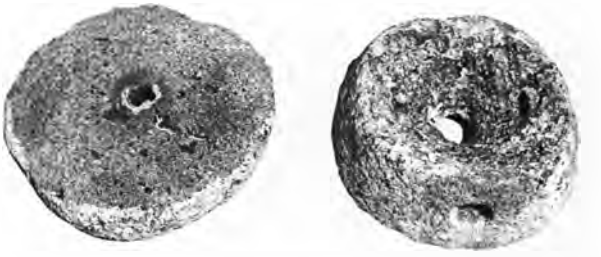
Εκτός από τα νομίσματα ο σφουγγαράς ανέλκυσε επίσης: α) Ακέραιο κώο οξυπύθμενο αμφορέα με διπλές λαβές (β' μισό του 2ου αι. π.Χ.). β) Στύπο μεγάλης μολύβδινης ρωμαϊκής άγκυρας (Εικ. 2). γ) Τμήμα ξύλου από τη συσσωμάτωση νομισμάτων που διατηρεί προϊόντα διάβρωσης χαλκού στην επιφάνειά του. δ) Όστρακο με ραβδώσεις από χρηστικό αβαφές αγγείο κολλημένο σε συσσωμάτωση νομισμάτων. ε) Στόμιο μεγάλου αποθηκευτικού αγγείου, σχήματος κόλουρου κώνου, με σύνθετο χείλος και εσωτερικό περιχείλωμα, που εσωτερικά μπορεί να υποδεχθεί

4. Η έκθεση διοργανώθηκε από το περιοδικό *Θάλασσα*. Υπεύθυνος για τη συμμετοχή της ΕΕΑ ήταν ο αρχαιολόγος Χρ. Αγουρίδης.

5. Στην υποβρύχια αυτοψία έλαβαν μέρος ο αρχαιολόγος Δ. Ευαγγελιστής, η συντηρήτρια Σ. Συμεωνίδου, ο δύτης Μ. Τζεφρώνης και οι εργατοτεχνίτες Π. Τσαμπουράκης, Λ. Μερσενιέ και Η. Κούβελας. Ως σκάφος υποστήριξης χρησιμοποιήθηκε το πλωτό τύπου PREDATOR της ΕΕΑ.

Εικ. 2. Σύρνα. Ρωμαϊκό ναυάγιο. Στύπος άγκυρας.

Εικ. 3. Σύρνα. Ρωμαϊκό ναυάγιο. Μυλόλιθοι.

κάλυμμα. Σώζεται το σημείο πρόσφυσης της μιας λαβής και εσωτερικά διατηρείται πακτωμένο χάλκινο νόμισμα. στ) Τρεις μυλόλιθους από χειροκίνητο περιστρεφόμενο τριβείο (macina rotatoria manuale), ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους μέχρι το Μεσαίωνα[6]: α) Κάτω τμήμα (meta). Φέρει κεντρική οπή για τη στερέωση του άξονα, όπου σώζονται κατάλοιπα μολυβδοχόησης (διαστ. 0,03×0,035×0,07 μ. περίπου). β) Άνω τμήμα μυλόλιθου (catillus) από χειροκίνητο περιστρεφόμενο τριβείο. Ελλειψοειδούς σχήματος με κεντρική οπή και δύο λαξευμένες εσοχές στη χοάνη τροφοδοσίας για τη διέλευση άξονα και οριζόντιου μέλους στήριξης. Στα κάθετα τοιχώματα υπάρχει οπή για υποδοχή μοχλού περιστροφής. γ) Άνω τμήμα μυλόλιθου (catillus) από χειροκίνητο περιστρεφόμενο τριβείο. Φέρει κεντρική οπή και δύο λαξευμένες εσοχές με κατάλοιπα μολυβδοχόησης στη χοάνη τροφοδοσίας. Στην οπή υποδοχής του μοχλού περιστροφής σώζονται κατάλοιπα μολυβδοχόησης. Σώζεται σε πολύ καλή κατάσταση (Εικ. 3).

Τα ανωτέρω αντικείμενα καταγράφηκαν στην ΕΕΑ με τους αριθμούς εισαγωγής: ΒΕ 2000/37-1 έως ΒΕ 2000/37-9.

ΛΕΡΟΣ

Φαρμακονήσι

Η αρχιτέκτονας του έργου ΚΕΑΕ-ΑΠΜ του ΤΔΠΕΑΕ Αι. Ταγωνίδου πραγματοποίησε υποβρύχια αυτοψία στο Φαρμακονήσι, όπου στον όρμο στη θέση Καμάρες, εντοπίστηκαν αρχαίες λιθορριπές και όστρακα κεραμικής διαφόρων εποχών, διάσπαρτα στον αμμώδη βυθό, γεγονός που οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πιθανώς χρησιμοποιούνταν ως αγκυροβόλιο. Η λιθορριπή ξεκινά από Δ. σε βάθος -1,50 μ. και καταλήγει σε βάθος -3,60 μ. στα ανατολικά. Το μήκος της είναι 12 και το πλάτος 4 μ., ενώ η νότια πλευρά της εφάπτεται στο φυσικό βράχο. Από την ευρύτερη θαλάσσια περιοχή ανελκύστηκαν λαβές αγγείων.

6. *Archeologia Subacquea* II (1997), σ. 167-196.

ΝΟΜΟΣ ΛΕΣΒΟΥ

ΛΕΣΒΟΣ

Σίγρι

Στο πλαίσιο υποβρύχιας αυτοψίας στο Σίγρι ελέγχθηκε η θαλάσσια περιοχή νότια και ανατολικά του κάστρου από τον αρχαιολόγο Χρ. Αγουρίδη. Ο βυθός εμφανίζει βραχώδεις σχηματισμούς (beach rock), ενώ στη θαλάσσια περιοχή κάτω από τμήμα τείχους που επικρέμαται πάνω από τη θάλασσα και σε βάθος 5 μ. εντοπίστηκε μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής πακτωμένης σε βράχους, αμφορείς τριών τύπων και κεραμίδες, που εικάζεται ότι πρέπει να αποτελούσαν φορτίο ναυαγίου, πιθανώς ρωμαϊκής περιόδου.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΑΚΟΥΣΤΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ ΠΥΘΜΕΝΑ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ ΜΕ ΤΗ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΕΝΤΡΟΥ ΘΑΛΑΣΣΙΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ [ΕΚΘΕ]

Το Φεβρουάριο του 2000 η ΕΕΑ καθιέρωσε για πρώτη φορά, ύστερα από Απόφαση της Υπουργού Πολιτισμού, επιστημονική συνεργασία με το Εθνικό Κέντρο Θαλάσσιων Ερευνών, Δημόσιο Ερευνητικό Ίδρυμα της Γενικής Γραμματείας Έρευνας και Τεχνολογίας του Υπουργείου Ανάπτυξης, με σκοπό τον εντοπισμό και τη χαρτογράφηση αρχαίων ναυαγίων αξιοποιώντας τις δυνατότητες που διαθέτει σε εξοπλισμό μηχανημάτων υψηλής τεχνολογίας στις θαλάσσιες περιοχές Δωδεκανήσου, και ειδικότερα νότια και ανατολικά της Καλύμνου, από όπου πιθανολογείται ότι προέρχονται τα χάλκινα αγάλματα και πλήθος αμφορέων και άλλων ευρημάτων, που έχουν παραδοθεί στην Υπηρεσία.

Η πρώτη έρευνα διεξήχθη με την υποστήριξη του ερευνητικού Ω/Κ «ΑΙΓΑΙΟ» και του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ», κατασκευής της γαλ-

λικής εταιρείας COMEX, δυνατότητας επιχειρησιακού βάθους 660 μ.[7]

Η συγκεκριμένη έρευνα υπήρξε πιλοτικού χαρακτήρα. Επιλέχθηκαν τρεις θαλάσσιες περιοχές, για τις οποίες υπήρχαν ενδείξεις για τον εντοπισμό αρχαίων ναυαγίων: 1) Ανατολική Κάλυμνος: η θαλάσσια περιοχή μεταξύ Ψερίμου και Καλολίμνου, συνολικής έκτασης 80 τ. χλμ. 2) Νότια Κάλυμνος: η περιοχή της βραχονησίδας Σαφονίδι, συνολικής έκτασης 30 τ. χλμ. 3) Βόρεια Κάλυμνος: η περιοχή βόρεια της βραχονησίδας Πίττα, βόρεια της νήσου Καλόλιμνος, συνολικής έκτασης 10 τ. χλμ. περίπου.

Επιπλέον πραγματοποιήθηκαν καταδύσεις του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» στη θαλάσσια περιοχή της νοτιοδυτικής Νισύρου.

Η μεθοδολογία της ακουστικής διερεύνησης ακολούθησε τρία διαφορετικά στάδια: α) Κατά το πρώτο στάδιο σχεδιάστηκε κάνναβος παράλληλων πορειών ανά 300 μ. απόστασης μεταξύ τους, κατά μήκος των οποίων πραγματοποιήθηκε ακουστική διερεύνηση του πυθμένα με ισομετρικό ηχοβολιστή πλευρικής σάρωσης πυθμένα (side scan sonar), κατασκευής της ORE GEOACOUSTICS και τομογράφο υποδομής πυθμένα 3,5 kHz, επίσης της ORE GEOACOUSTICS. Σκοπός του πρώτου σταδίου ήταν η πλήρης κάλυψη του πυθμένα της υπό έρευνα θαλάσσιας περιοχής με το σύστημα του side scan sonar για τον εντοπισμό στόχων, πιθανώς αρχαίων ναυαγίων (Εικ. 4).

Χρησιμοποιήθηκε κλίμακα καταγραφής συνολικού εύρους 380 μ. (190 μ. περίπου εκατέρωθεν της πορείας του σκάφους/250 msec) και συχνότητας 100 kHz. Ταυτόχρονα χρησιμοποιήθηκε κατά μήκος των ίδιων πορειών ο τομογράφος 3,5 kHz για την εξακρίβωση της φύσης του υποστρώματος της περιοχής.

β) Κατά το δεύτερο στάδιο οι πιθανοί στόχοι, που προέκυψαν από τη μελέτη και την ερμηνεία των καταγραφών του πρώτου σταδίου για καθεμία από τις περιοχές, αποτέλεσαν αντικείμενο λεπτομερέστερης έρευνας. Σχεδιάστηκαν νέες πορείες με σκοπό την εκ νέου ακουστική αποτύπωση των πιθανών στόχων σε μεγαλύτερη κλίμακα. Χρησιμοποιήθηκε εκ νέου το ίδιο σύστημα, side scan sonar, με διαφορετικά χαρακτηριστικά, ειδικότερα κλίμακα καταγραφής συνολικού εύρους 180 μ. (90 μ. περίπου εκατέρωθεν της πορείας του σκάφους/125 msec) και συχνότητα 500 kHz. Από τη μελέτη και ερμηνεία των καταγραφών του δεύτερου σταδίου επιλέγησαν οι τελικοί πιθανοί στόχοι κατά σειρά αξιολόγησης.

γ) Αντικείμενο του τρίτου και τελευταίου σταδίου ήταν η άμεση οπτική παρατήρηση και επιβεβαίωση των πιθανών στόχων που εντοπίστηκαν από τις καταγραφές του side scan sonar με καταδύσεις του βαθυσκάφους «ΘΕΤΙΣ».

Κατά τη διερεύνηση της θαλάσσιας περιοχής νοτιοδυτικά της Νισύρου δεν πραγματοποιήθηκαν τα δύο πρώτα στάδια αλλά έγιναν μόνον καταδύσεις του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» σε συγκεκριμένη θέση που υπέδειξε καλύμνιος σφουγγαράς.

Το σύστημα του ισομετρικού ηχοβολιστή πλευρικής σάρωσης (side scan sonar) αποτελούνταν από: α) Την υποθαλάσσια ρυμουλκούμενη μονάδα πλευρικής εκπομπής ηχητικής δέσμης 100 και 500 kHz («ψάρι»). β) Ομοαξονικό καλώδιο. γ) Καταγραφικό EPC Recorder, Model 9800, δύο καναλιών με «θερμική» καταγραφή. δ) Πομποδέκτη ηχητικών παλμών 100 και 500 kHz. ε) Πλήρες σύστημα επεξεργασίας-διόρθωσης εικόνας (Helios-Muse) μέσω υπολογιστή.

Το μέσο ύψος πλεύσης της ρυμουλκούμενης μονάδας («ψαριού») από τον πυθμένα ήταν μεταξύ 15-20 μ. περίπου και η ταχύτητα του σκάφους κυμαινόταν μεταξύ 3-4 κόμβων. Με τα παραπάνω χαρακτηριστικά η οριζόντια διακριτική ικανότητα κατά τη σάρωση είναι περίπου 0,10-0,40 μ. κατά μήκος της πορείας και 0,10-0,30 μ. εγκάρσια της πορείας.

Το πρόγραμμα Helios της εταιρείας Muse παρέχει τη δυνατότα πλήρους διόρθωσης της εικόνας μέσω υπολογιστικού πακέτου κατά τη διάρκεια της έρευνας (slant range correction, altitude, speed correction), με παράλληλη αποθήκευση των δεδομένων για καλύτερη και περισσότερο ευέλικτη επεξεργασία-αναπαραγωγή μετά το πέρας των εργασιών πεδίου.

Ο τομογράφος υποδομής πυθμένα υψηλής διακριτότητας τύπου 3,5 kHz χρησιμοποιήθηκε ταυτόχρονα με τον ισομετρικό ηχοβολιστή πλευρικής σάρωσης με σκοπό τον προσδιορισμό της φύσης του υποστρώματος του πυθμένα και την εξαγωγή ασφαλέστερων συμπερασμάτων κατά την ερμηνεία των καταγραφών.

Ο τομογράφος υποδομής πυθμένα αποτελούνταν από:
α) Την υποθαλάσσια ρυμουλκούμενη μονάδα εκπομπής ηχητικών παλμών 3,5 kHz με τέσσερις πομποδέκτες. β) Τις μονάδες καταστρώματος (transmitter, receiver). γ) Το καταγραφικό (EPC 1086).

Ανατολική Κάλυμνος. Κατά το πρώτο στάδιο της έρευνας καλύφθηκε με καταγραφές side scan sonar η θαλάσσια περιοχή ανατολικά της Καλύμνου, νότια της Ψερίμου και βόρεια της νησίδος Καλόλιμνος στο σύνολό της.

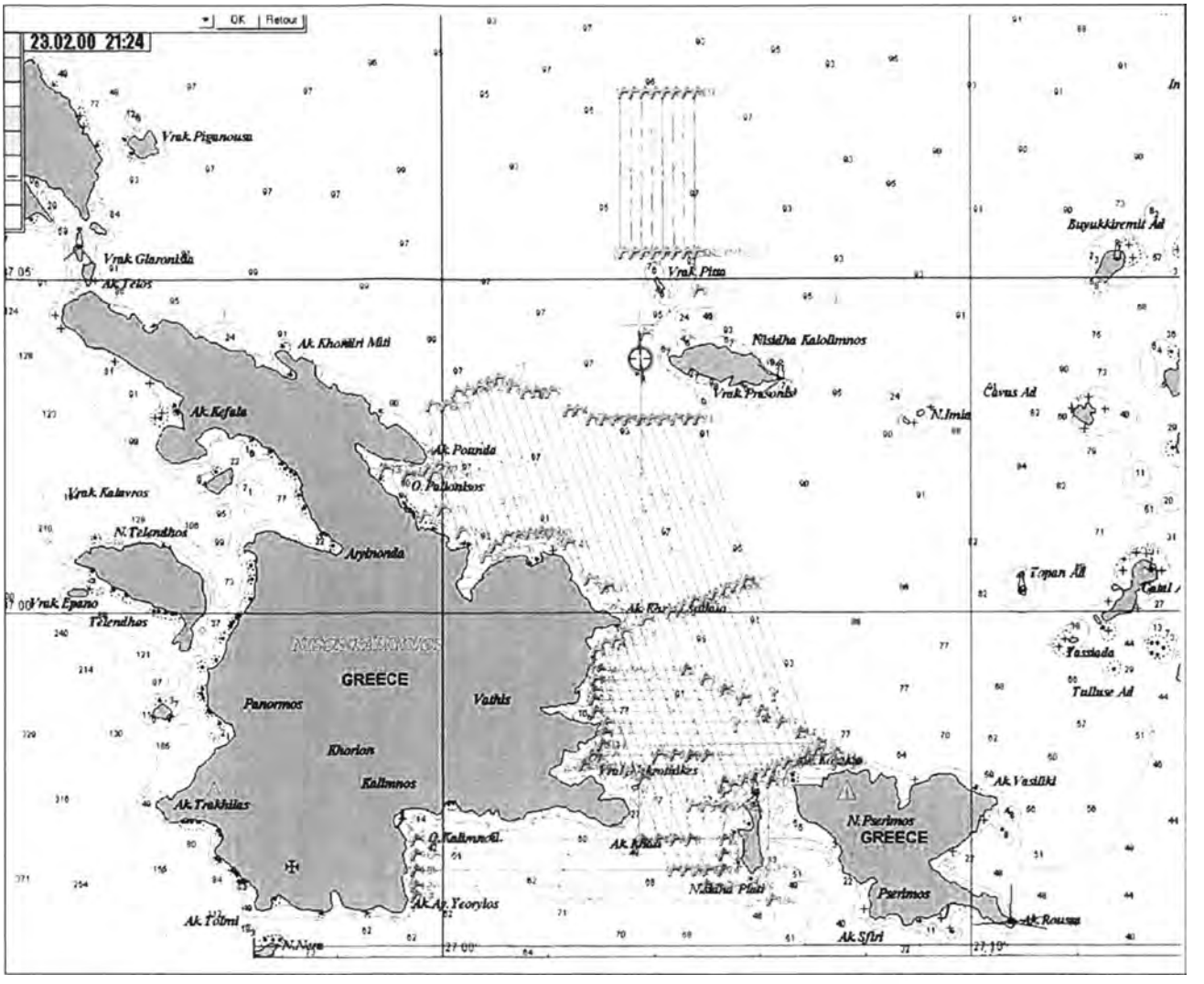
Ο πυθμένας της περιοχής εμφανίζεται ομαλός και καλύπτεται από ιλυαμμώδη ιζήματα, με ιδιαίτερα έντονα ίχνη αλιευτικής δραστηριότητας από τράτες που δημιουργούν αυλάκια βάθους έως 0,20 μ. στον πυθμένα.

Οι πιθανοί στόχοι που προέκυψαν από το πρώτο στάδιο αποτέλεσαν αντικείμενο του δεύτερου σταδίου με λεπτομερέστερη καταγραφή του ηχοβολιστικού συστήματος και με συχνότητα 500 kHz.

Από το δεύτερο στάδιο έρευνας της περιοχής επιβεβαιώθηκαν περίπου είκοσι πιθανοί στόχοι με σειρά αξιολόγησης για άμεση οπτική παρατήρηση με καταδύσεις του βαθυσκάφους.

---

7. Η έρευνα διεξήχθη υπό τη διεύθυνση της υπογράφουσας και του γεωλόγου Δ. Σακελλαρίου, εκ μέρους του ΕΚΘΕ, και διήρκησε δύο εβδομάδες (19 Φεβρουαρίου-3 Μαρτίου). Στην αποστολή έλαβαν μέρος οι αρχαιολόγοι Η. Σπονδύλης, Χρ. Αγουρίδης, Δ. Ευαγγελιστής, ο υπομηχανικός Η. Κυριακόπουλος, ο δύτης Μ. Τζεφρώνης και ο εργατοτεχνίτης Π. Τσαμπουράκης. Από πλευράς του ΕΚΘΕ μετείχε ο πρόεδρος, καθηγητής Δ. Παπανικολάου, οι γεωλόγοι Σ. Αλεξανδρή, Α. Μητρούσης, Α. Προσπαθόπουλος, ο πλοίαρχος Κ. Χανδράς και το πλήρωμα του Ω/Κ «ΑΙΓΑΙΟ», ο χειριστής Κ. Θωκταρίδης και η ομάδα του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ».

Εικ. 4. Γραφική αποτύπωση διαδρομών του ηχοβολιστή πλευρικής σάρωσης στην υποβρύχια έρευνα χαρτογράφησης θαλασσίων περιοχών της Δωδεκανήσου για τον εντοπισμό ναυαγίων.

Οι πιθανοί στόχοι χαρακτηρίζονται από έντονη ανακλαστικότητα συγκριτικά με εκείνη του ιλυαμμώδους πυθμένα.

Επιλέχθηκαν δομές που παρουσιάζουν σχήμα και μέγεθος παρεμφερές με αυτά πιθανών ναυαγίων. Αποκλείστηκαν από την άλλη δομές που προέρχονται από συστάδες φυκιών ή συμπαγείς βράχους.

Στη θαλάσσια περιοχή της ανατολικής Καλύμνου δεν πραγματοποιήθηκαν καταδύσεις με βαθυσκάφος λόγω έλλειψης χρόνου.

Περιοχή της βραχονησίδας Σαφονίδι. Πραγματοποιήθηκαν 15 τομές ανατολικά της βραχονησίδας Σαφονίδι, με κατεύθυνση Β.-Ν., και μία τομή κατεύθυνσης Β./ΒΑ.-Ν./ΝΔ. συνολικού μήκους 50 ναυτικών μιλίων. Επιλέχθηκαν 20 περίπου πιθανοί στόχοι από το πρώτο και δεύτερο στάδιο διερεύνησης του πυθμένα της περιοχής, που αξιολογήθηκαν με βάση τη μορφή/σχήμα και την υφή της ανάκλασης που καταγράφηκε με το side scan sonar και κατατάχθηκαν ιεραρχικά.

Οι πιθανοί στόχοι διακρίνονται από τον ομαλό πυθμένα με βάση την ένταση της καταγραφείσας ανάκλασης. Τα ίχνη αλιευτικής δραστηριότητας στην περιοχή είναι ιδιαίτερα έντονα από τις τράτες, όπως και στην περιοχή της ανατολικής Καλύμνου.

Πραγματοποιήθηκαν τέσσερις καταδύσεις με το βαθυσκάφος σε αντίστοιχο αριθμό πιθανών στόχων σε βάθη 70-80 μ.

Ο πυθμένας της περιοχής είναι επίπεδος και ομαλός και καλύπτεται από λεπτή άμμο ή ιλυώδη άμμο. Σε όλες τις περιπτώσεις αποδείχθηκε ότι οι πιθανοί στόχοι που επιλέχθηκαν ήταν συστάδες μικρών βράχων, οι οποίοι ήταν καλυμμένοι από σφουγγάρια ή κοράλλια.

Κατάδυση έγινε, επίσης, κατά μήκος της νότιας ακτής της Καλύμνου από το ακρωτήριο Άγιος Γεώργιος προς Δ. μέχρι τον όρμο Βλυχάδια, αλλά απέβη άκαρπη. Τέλος, πραγματοποιήθηκε κατάδυση σε στίγμα εκτός της περιοχής που διερευνήθηκε με side scan sonar. Το στίγμα επιλέχθηκε με βάση πληροφορίες καλύμνιων αλιέων για πιθανό εντοπισμό αρχαίου ναυαγίου, η κατάδυση όμως στο σημείο αυτό δεν απέδωσε κάτι αξιόλογο.

Εικ. 5. Νίσυρος. Ναυάγιο με πινάκια τύπου Τσανάκ-Καλέ.

Εικ. 6. Νίσυρος. Πινάκιο τύπου Τσανάκ-Καλέ με καταλειβάδες.

Το Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» πραγματοποίησε στην περιοχή συνολικά έξι καταδύσεις, που αντιστοιχούν σε 16 ώρες βυθού.

Θαλάσσια περιοχή βραχονησίδος Πίττα. Στην περιοχή βόρεια της βραχονησίδας Σαφονίδι πραγματοποιήθηκαν οκτώ τομές κατεύθυνσης Β.-Ν., συνολ. μήκ. 20 ναυτικών μιλίων, και καλύφθηκε πυθμένας συνολικής έκτασης 10 τ.χλμ.

Επιλέχθηκε μόνον ένας στόχος από το πρώτο και το δεύτερο στάδιο διερεύνησης του πυθμένα, η θέση του οποίου βρίσκεται πολύ κοντά στο «σημείο», από το οποίο, σύμφωνα με μαρτυρίες αλιέων από την Κάλυμνο, ανασύρονται αμφορείς από τράτες. Ο πιθανός στόχος χαρακτηρίζεται από σχετικά σκοτεινότερη ανάκλαση, διαστάσεων λίγων μέτρων, χωρίς ανάγλυφο.

Στον πιθανό στόχο και σε βάθος 90 μ. πραγματοποιήθηκε κατάδυση του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» διαρκείας 4 ωρών και 15΄, χωρίς να προκύψει κάτι αξιόλογο. Έτσι, η ανάκλαση που καταγράφηκε πιθανώς προέρχεται από τοπική διαφοροποίηση του ιζήματος, δεδομένου ότι δεν παρατηρήθηκαν ούτε συσπάδες βράχων στον πυθμένα.

Θαλάσσια περιοχή νοτιοδυτικής Νισύρου. Κατά τον αρχικό σχεδιασμό του προγράμματος δεν είχε προβλεφθεί η διερεύνηση του πυθμένα της περιοχής της Νισύρου. Τούτο αποφασίστηκε εν πλω, επειδή κατά τη διάρκεια των ερευνών προέκυψαν αξιόπιστες πληροφορίες καλύμνιου σφουγγαρά για τον εντοπισμό ναυαγίου σε βάθος 40 μ. περίπου στη νοτιοδυτική ακτή της Νισύρου, ανατολικά του ακρωτηρίου Λευκός. Έτσι, αφιερώθηκε μία ημέρα από τις εργασίες πεδίου για το σκοπό αυτό και στο σημείο που υποδείχθηκε εντοπίστηκε με τη βοήθεια του Β/Θ «ΘΕΤΙΣ» ναυάγιο που μετέφερε φορτίο από εφυαλωμένα πινάκια[8].

Το ναυάγιο εντοπίστηκε ανατολικά του ακρωτηρίου Λευκός, νότια της Νισύρου, σε απόσταση 300 μ. από τη βραχώδη ακτή και σε βάθος 42 μ.

Κατά την κατάδυση διαπιστώθηκε απόπειρα αρχαιοκαπηλίας σε εξέλιξη, διότι στο χώρο του ναυαγίου βρέθηκαν σάκοι από δίχτυ πρόσφατα φορτωμένοι με πινάκια και έτοιμοι να ανελκυστούν.

Το ναυάγιο αποτελείται από κατανεμημένο φορτίο εφυαλωμένων πινακίων τοποθετημένων το ένα πάνω στο άλλο κατά στήλες, γεγονός που υποδεικνύει ότι το πλοίο μετέφερε φορτίο με συγκεκριμένη παραγγελία από κάποιο κοντινό εργαστήριο παραγωγής κεραμικών της περιοχής[9], η οποία ατύχησε να φθάσει στον προορισμό της (Εικ. 5). Τα πινάκια είναι διαφόρων διαστάσεων και ο διάκοσμός τους είναι σχεδόν παρόμοιος με εκείνον της κεραμικής του Τσανάκ-Καλέ[10].

Τα πινάκια που ανελκύστηκαν κατά την έρευνα του 2000 διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες ανάλογα με τη διακόσμηση και τις διαστάσεις τους:

α) Αβαθή και βαθιά πινάκια, με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση (διαστ. ύψ. 0,085-0,10, διάμ. χείλους 0,265-0,275, διάμ. βάσης 0.06-0,065 μ.). Ο πηλός είναι καστανέρυθρου ή καστανού χρώματος και η όπτηση κακή. Ο διάκοσμος εσωτερικά συνίσταται από χρωματικές καταλειβάδες, που ρέουν από το χείλος μέχρι τον πυθμένα του πινακίου, σχηματίζοντας αφηρημένα γραμμικά μοτίβα. Τα χρώματα που επικρατούν είναι το πράσινο, το λευκό και το κίτρινο, ενώ το βάθος είναι από πράσινη, κιτρινόχρωμη ή άχρωμη εφυάλωση. Στον πυθμένα διακρίνονται τα ίχνη των τριποδίσκων όπτησης[11] (Εικ. 6).

β) Βαθιά πινάκια μικρότερων διαστάσεων με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση από ερυθρό πηλό με υπόλευκο επίχρισμα και άχρωμη εφυάλωση. Η διακόσμηση στο περιχείλωμα είναι φυλλοειδής ή σταγονόσχημη, ενίοτε μεταξύ ομόκεντρων κύκλων,

8. Παρόμοια πινάκια έχουν παραδοθεί στην ΕΕΑ από τον καλύμνιο κ. Κουφάκη.

9. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμεικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995. Η ίδια, *Τα κεραμεικά του Τσανάκ-Καλέ, 1670-1922*, Αθήνα 2000, σ. 179.

10. Κορρέ-Ζωγράφου, *...Τσανάκ-Καλέ...*, ό.π., σ. 179.

11. Δ. Ευαγγελιστής, Ένα μεταβυζαντινό ναυάγιο στον όρμο Λευκού στην Νίσυρο, *Νισυριακά* (υπό έκδοση). Αι. Δελλαπόρτα, Ερευνητικές δραστηριότητες της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά το διάστημα 2000-2002, *Ναυτική Επιθεώρηση*, τχ. 537, τ. 157, Σεπτ.-Οκτ. 2002, σ. 258 -268. Η ίδια, Πρόσφατες έρευνες και ευρήματα της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων κατά το διάστημα 1999-2002, *Τροπίς* VIII, *Πρακτικά 8ου Διεθνούς Συμποσίου Αρχαίας Ναυπηγικής, Ύδρα 2002* (υπό έκδοση).

Εικ. 7. Νίσυρος. Πινάκιο τύπου Τσανάκ-Καλέ με φυτικό διάκοσμο.

Εικ. 8. Πάρος. Παροικιά (λιμάνι). Ενεπίγραφη κάλπη.

ενώ στον πυθμένα ο διάκοσμος είναι φυτικός από στροβιλιζόμενα φύλλα ελιάς σε σπειροειδή κίνηση, συχνά με στικτούς σχηματοποιημένους ρόδακες ή στιγμές. Χρονολογούνται στις αρχές του 19ου αιώνα[12] (Εικ. 7).

γ) Μικρά βαθιά μονόχρωμα και ακόσμητα πινάκια με χαμηλή δακτυλιόσχημη βάση, κυλινδρικό σώμα και κάθετο χείλος. Εσωτερικά φέρουν στιλπνή πράσινη ή κιτρινόχρωμη εφυάλωση. Από το σύνολο των ανελκυσθέντων πινακίων ο τύπος αυτός απαντάται λιγότερο.

Από τα στοιχεία που διαθέτουμε μέχρι σήμερα το ναυάγιο θα μπορούσε να χρονολογηθή περί τα τέλη του 18ου έως τον 19ο αιώνα.

Παρά το γεγονός ότι, όπως διαπιστώθηκε, σημαντικός αριθμός από τα πινάκια του φορτίου αφαιρείται συστηματικά παράνομα[13], εν τούτοις το ναυάγιο διατηρεί ακόμη το σχήμα του, καθώς και τη διάταξη και κατανομή του φορτίου του, ενώ εικάζεται ότι στο κατώτερο στρώμα του πρέπει να σώζεται, επίσης, ο εξοπλισμός του πλοίου και άλλα αντικείμενα, όπως άγκυρες κτλ., καθώς και το κύτος του. Για τους λόγους αυτούς ο χώρος του ναυαγίου χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΝΟΜΟΣ ΚΥΚΛΑΔΩΝ

ΠΑΡΟΣ

Παροικιά

Στο διάστημα Φεβρουαρίου-Ιουνίου 2000, η ΕΕΑ διενήργησε υποβρύχια σωστική ανασκαφή στο λιμάνι Παροικιάς Πάρου στο χώρο μεταξύ της κεντρικής προβλήτας και της προβλήτας Βίτζι[14]. Η περιοχή φέρει την ονομασία Άγιος Νικόλαος. Κατά τη διάρκεια εκσκαφικών εργασιών για την επέκταση του λιμένα, ανασύρθηκαν από το βυθό, σε μικρό σχετικά βάθος (έως 7 μ.), μεγάλος αριθμός μαρμάρινων καλπών (300 περίπου), πολλές από τις οποίες ενεπίγραφες (Εικ. 8). Από το δεκαοκταμελές κλιμάκιο της Εφορείας στο διάστημα αυτό έγιναν 796 καταδύσεις, που αντιστοιχούν σε 1.235 ώρες εργασίας στο χώρο[15].

Στο λιμάνι της Παροικιάς, η ΕΕΑ είχε διενεργήσει και παλαιότερα έρευνες (1979), με την αρχαιολόγο Ε. Χατζηδάκη, και τον αρχιτέκτονα Ν. Λιανό[16], και το 1995 με τον εκλιπόντα αρχαιολόγο Δ. Χανιώτη.

Ανασκάφηκαν δύο τομές, η θέση των οποίων επελέγη και με τη βοήθεια των Χατζηδάκη και Λιανού, οι οποίοι είχαν και τη γνώση του χώρου από την πρώτη έρευνα στην περιοχή. Η πρώτη ορίστηκε δυτικά της κεντρικής προβλήτας, όπου υπήρχαν διάσπαρτα στο χώρο διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη (κίονες, σπόνδυλοι, κιονόκρανα, κυβόλιθοι κτλ.), αρκετά διαταραγμένα από την πρόσφατη εκσκαφή. Από την τομή αυτή ανελκύστηκαν διάφορα αρχιτεκτονικά μέλη αρχαίων κτιρίων (Εικ. 9), και σε σχετικά αδιατάρακτο στρώμα σε βάθος 4 μ. εντοπίστηκε η θεμελίωση τείχους, που από τα κινητά ευρήματα μπορεί κατά πρώτη εκτίμηση να χρονολογηθεί στον 6ο ή 7ο αι. μ.Χ. Τα αρχιτεκτονικά μέλη που εντοπίστηκαν (μόνο στην τομή συνολικά 70 περίπου) προέρχονται από αρχαία κτίρια και πιθανώς είχαν επαναχρησιμοποιηθεί για την κατασκευή του βυζαντινού τείχους της πόλης. Ακόμη, ανάμεσα στα αρχιτεκτονικά μέλη βρέθηκαν και τμήματα ξύλινων δοκαριών, που πιθανώς είχαν χρησιμοποιηθεί για την ξυλοδεσιά του τείχους. Ανάμεσα σε αυτά βρέθηκαν και διάφορα ιδιαίτερα ενδιαφέροντα αντικείμενα, όπως μία μαρμάρινη οπλή αλόγου, το μαρμάρινο

12. Κορρέ-Ζωγράφου, ... *Τσανάκ-Καλέ...*, ό.π.

13. Διαπιστώθηκε ότι πινάκια προερχόμενα από το ναυάγιο διατίθενται σε παλαιοπωλεία των Αθηνών.

14. Η χρηματοδότηση της έρευνας έγινε από την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου.

15. Στην υποβρύχια σωστική ανασκαφή συμμετείχαν επιπλέον οι αρχαιολόγοι: Δ. Ευαγγελιστής, Θ. Θεοδοσίλου, Φ. Μητάκου, Θ. Γαρταγάνη, η αρχιτέκτονας Φ. Βλαχάκη, οι δύτες Μ. Τζεφρώνης και Β. Γλέζος, ο τεχνολόγος-μηχανολόγος Θ. Τρουπάκης, ο υπομηχανικός Η. Κυριακόπουλος, οι αρχιτεχνίτες Π. Αντωνίου, Ε. Γκίγκιζας, Λ. Μερσενιέ και † Π. Χρονόπουλος, ο ειδικός τεχνίτης Κ. Καλδής, ο ειδικός εργάτης Σ. Μουρέας, οι εργατοτεχνίτες Η. Βήχος, Θ. Γεωργάτος, Σ. Θεοδωρακόπουλος, Γ. Καλλιγέρης, Β. Κολοβός, Γ. Οικονομόπουλος, Γ. Προύτζος, Γ. Φυπόπουλος, Κ. Χάλας.

16. Τα αποτελέσματα της πρώτης αυτής έρευνας έχουν δημοσιευθεί στο G. Papathanassopoulos - D. Scilardi, Underwater Survey of Paros, *IntJNautA* 10.2 (1981), σ. 133-144.

Εικ. 9. Πάρος. Παροικιά (λιμάνι). Κιονόκρανο αρχαίου ναού.

Εικ. 10. Πάρος. Παροικιά (λιμάνι). Πέλμα λιονταριού.

πέλμα λιονταριού (Εικ. 10), μία γυναικεία κεφαλή αγαλματιδίου (Εικ. 11), μία επιτύμβια στήλη, δύο επίχρυσα και επτά χάλκινα νομίσματα. Η κεραμική που βρέθηκε στην τομή χρονολογείται κατά κανόνα στα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια ή στην πρώιμη βυζαντινή περίοδο. Όλα τα κινητά ευρήματα μεταφέρθηκαν για να συντηρηθούν στα εργαστήρια της ΕΕΑ, ενώ τα αρχιτεκτονικά μέλη που ανελκύστηκαν φυλάσσονται σε αποθήκη που έχει ενοικιαστεί από την Εφορεία στην Παροικιά. Σε μικρή απόσταση από την τομή, αλλά πιθανώς προερχόμενη από το χώρο, εντοπίστηκε και μία σχεδόν ακέραιη ναόσχημη επιτύμβια στήλη, με ανάγλυφη παράσταση κοριτσιού που κρατά πυξίδα και ριπίδιο και βρίσκεται ανάμεσα σε μια ανδρική και μια γυναικεία μορφή (Εικ. 12).

Η δεύτερη τομή οριοθετήθηκε ανατολικά της προβλήτας Βίτζι, σε ένα χώρο που ήταν εμφανής ένα μαρμάρινος μονολιθικός κίονας, που σώζεται σε μήκος 4,35 μ. και έχει μέγιστη διάμετρο 1,75 μ. (το συνολικό βάρος του υπολογίστηκε σε 28 τόνους) και είχε ήδη εντοπιστεί κατά την έρευνα του 1979. Στην τομή αυτή δεν εντοπίστηκαν μεγάλα αρχιτεκτονικά μέλη, όπως στην πρώτη τομή, αλλά ένα παχύ στρώμα ιλύος μέσα στο οποίο βρέθηκε μεγάλη ποσότητα κεραμικής, κυρίως αγγείων καθημερινής χρήσης (χύτρες, μικροί πίθοι, λύχνοι, οξυπύθμενοι αμφορείς κτλ.), που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους. Έγινε ακόμη προσπάθεια καθαρισμού του κίονα. Κοντά σε αυτόν βρέθηκε σχεδόν ακέραιη κύλικα κνιδιακού τύπου, που χρονολογείται στο 2ο-1ο αι. π.Χ. Ανάμεσα στα άλλα κινητά ευρήματα της τομής θα πρέπει να αναφερθούν αρκετά τμήματα ξύλων, αλιευτικά βάρη και χάλκινα άγκιστρα, καθώς και μεγάλος αριθμός μαρμαροθετημάτων λευκού και ιώδους χρώματος, τέλος δε δύο νομίσματα, ένα αργυρό και ένα επάργυρο.

Συμπερασματικά, ύστερα από την ολοκλήρωση της σωστικής ανασκαφής των δύο τομών και κατά μια πρώτη εκτίμηση των ανασκαφικών δεδομένων, στη μεν πρώτη τομή εντοπίστηκε τμήμα της θεμελίωσης του βυζαντινού τείχους της Παροικιάς, το οποίο κατέληγε στη θάλασσα, όπως φαίνεται και από απεικονίσεις σε παλαιούς χάρτες. Το τείχος αυτό ήταν κατασκευασμένο από αρχαίο δομικό υλικό (παρόμοια εικόνα παρουσιάζει και το γνωστό χερσαίο τμήμα του φράγκικου κάστρου της Παροικιάς). Αρχαίο δομικό υλικό έχει, επίσης, χρησιμοποιηθεί και για την κατασκευή της Εκατονταπυλιανής. Είναι φυσικό ότι δεν μπορούν να προσδιοριστούν τα αρχαία κτίρια από τα οποία προέρχεται το υλικό αυτό, αφού δεν έχουν εντοπιστεί σε χερσαίες ανασκαφές, πάντως οι διαστάσεις των διαφόρων αρχιτεκτονικών μελών (όπως για παράδειγμα των κιονοκράνων), εάν όντως αυτά προέρχονται από αρχαία κτίρια της Πάρου, θα πρέπει να ήταν ιδιαίτερα μεγάλων διαστάσεων και ασφαλώς μνημειακού χαρακτήρα. Ο μεγάλος αριθμός των ενεπίγραφων ταφικών καλπών δεν δικαιολογείται να βρίσκεται κατά χώραν σε αυτό το σημείο, επομένως πιθανό είναι να είχαν μεταφερθεί και χρησιμοποιηθεί, για να επιχωσθεί ένα μέρος του λιμένα.

Εικ. 11. Πάρος. Παροικιά (λιμάνι). Κεφαλή γυναικείου αγαλματιδίου.

Στη δεύτερη τομή η εικόνα είναι εντελώς διαφορετική. Το παχύ στρώμα ιλύος, που περιέχει τη μεγάλη ποσότητα κεραμικής και άλλων ευρημάτων, πιθανώς έχει δημιουργηθεί από τις επιχώσεις χειμάρρων, που ακόμη και στα μεταπολεμικά χρόνια κατέληγαν στο λιμάνι της Παροικιάς, κυρίως στη συγκεκριμένη περιοχή. Είναι πιθανόν ο χώρος αυτός να ήταν εκτός των τειχών της αρχαίας πόλης και να γειτνίαζε με την αρχαία νεκρόπολη της Παροικιάς. Είναι όμως ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα η ανασκαφή των επιχωματώσεων αυτών, το βάθος των οποίων είναι απροσδιόριστο, διότι, ως συνήθως, οι χείμαρροι παρασύρουν πλήθος αντικειμένων, που αποτελούν πολύτιμη πηγή πληροφοριών.

Εικ. 12. Πάρος. Παροικιά (λιμάνι). Επιτύμβια στήλη.

Η σωστική υποβρύχια έρευνα στην Παροικιά έχει ήδη δώσει πλήθος ευρημάτων και στοιχείων για την τοπογραφία της περιοχής με την ανασκαφή μόνο δύο τομών. Τα 4.500 τ.μ. της περιοχής του Αγίου Νικολάου, όπου εντοπίζεται η κύρια συγκέντρωση των ευρημάτων, και φυσικά η προοπτική της συνέχισης της έρευνας θα δώσουν πολλά σημαντικά στοιχεία για το λιμάνι της Παροικιάς και σημαντικά σύνολα ευρημάτων, η μελέτη των οποίων θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας σε πολλούς τομείς.

Η ευρύτερη θαλάσσια περιοχή του λιμένα της Παροικιάς Πάρου, μετά την περάτωση της έρευνας, έχει κηρυχθεί ως ενάλιος αρχαιολογικός χώρος, σύμφωνα με την υπ' αριθ. πρωτ. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/30388/1541/21-6-2000.

Τέλος, η ΕΕΑ προχώρησε στην ενοικίαση αποθήκης για φύλαξη ευρημάτων της υποβρύχιας έρευνας.

ΙΩΑΝΝΑ ΚΡΑΟΥΝΑΚΗ - ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΚΟΥΡΚΟΥΜΕΛΗΣ

ΝΟΜΟΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ

ΖΑΚΥΝΘΟΣ

Ναυάγιο ισπανικού πλοίου

Το 2000 συνεχίστηκε μετά από διακοπή τριών ετών, λόγω του μέτρου της γενικής αναστολής των συστηματικών ανασκαφών του ΥΠΠΟ, η υποβρύχια ανασκαφή στο ναυάγιο του 16ου αιώνα, που εντοπίζεται σε απόσταση 15 μ. νοτιοδυτικά του υφάλου «Δημήτρης» ή «Σινιάλο» και 1 ναυτικό μίλι έξω από το λιμάνι της Ζακύνθου[17].

Κατά τα έτη 1994-1997 είχε αποκαλυφθεί διαδοχικά μεγάλο ακέραιο τμήμα της δυτικής πλευράς του σκάφους, καθώς και δοκάρια σε άτακτη διάταξη στο βορειοδυτικό άκρο του χώρου του ναυαγίου, που έφεραν εμφανή ίχνη από βίαιη σύγκρουση[18] (Εικ. 13)[19].

Η ανασκαφή του 2000 είχε ως στόχο την αποκάλυψη του εκ διαμέτρου αντίθετου νότιου άκρου του πλοίου, ώστε να διαπιστωθεί κατά πόσον αντιστοιχεί στην πλώρη ή στην πρύμνη του πλοίου.

Για το σκοπό αυτό ανοίχθηκε, στη νότια περιοχή του ναυαγίου, νέα ανασκαφική τομή, Τ5, που ορίζεται από τα σημεία Δ΄Ε΄, Ζ΄Η΄, Ε΄Ζ΄ και Η΄Δ΄, σε βάθος -9,10 έως -9,80 μ., διαστ. 7,50×7,50 μ. Για πρακτικούς λόγους οι διαστάσεις της τομής Τ5 περιορίστηκαν σε 4×6 μ. (Τ6) (Εικ. 14). Η ανασκαφή προχώρησε σε βάθος 1,17 μ. από την επιφάνεια του πυθμένα (-10 μ.).

Η Τ6 διαιρέθηκε σε τρία επίπεδα: α) στην πλευρά Θ΄ στο βόρειο όριο του τομέα, β) ενδιάμεσα διατηρήθηκε μάρτυρας με στρώμα από ιλύ και έρμα, γ) στο επίπεδο της άνω επιφάνειας του πετσώματος κάτω από τους νομείς και το Ξ1.

Συνολικά ανασκάφηκαν έξι τομείς που έφεραν στο φως πολλά πρόσθετα ξύλινα στοιχεία, τα οποία φαίνεται πως λειτουργούσαν από δομικής πλευράς για την ενίσχυση του σκελετού του σκάφους.

17. Για τους σκοπούς της ανασκαφής χρησιμοποιήθηκε το σκάφος «ΔΕΛΦΙΝΙ», ιδιοκτησίας Δ. Μελίτα, με καπετάνιο τον Ν. Γιατρά, καθώς και το πλωτό τύπου PREDATOR της ΕΕΑ. Η ερευνητική ομάδα της ΕΕΑ αποτελούνταν, εκτός από την υπογράφουσα, από τους αρχαιολόγους Η. Σπονδύλη, Χ. Αγουρίδη, Δ. Ευαγγελιστή και Ι. Κραουνάκη. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση πραγματοποιήθηκε από την αρχιτέκτονα Φ. Βλαχάκη. Συμμετείχαν, επίσης, οι συντηρήτριες Ε. Παπαδήμα της ΕΕΑ και Α. Πούρνου του ΤΕΙ Συντήρησης Αθηνών, ο υπομηχανικός Η. Κυριακόπουλος, ο δύτης Μ. Τζεφρώνης και οι εργατοτεχνίτες Λ. Μερσενιέ, Π. Τσαμπουράκης και Π. Χρονόπουλος. Τέλος, έλαβαν μέρος εθελοντικά ο Ι. Καλοπίσης και τα μέλη του ΙΕΝΑΕ, Γ. Κουτσουφλάκης και Π. Βακόνδιος. Τους ευχαριστώ όλους θερμά. Η ανασκαφή διήρκεσε από τις 17-8 έως τις 5-9-2000 και πραγματοποιήθηκαν 67 καταδύσεις (συνολικά 115 ώρες βυθού).

18. K. Dellaporta - M. Bound, A Wreck beside the Signalo Reef outside the Main Port of Zakynthos (Zante), Greece, Preliminary Report of 1991-1993, *Tropis* V (1999), σ. 141-152. Κ.Π. Δελλαπόρτα, Ναυάγιο του 16ου αιώνα στο νησί της Ζακύνθου (προκαταρκτικά αποτελέσματα 1991-1997), *Πρακτικά ΣΤ΄ Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου, Ζάκυνθος 23-27 Σεπτεμβρίου 1997*, Α΄, Θεσσαλονίκη 2000, σ. 213-221. K.P. Dellaporta, L'épave du XVIème siècle aux abords de l'île de Zakynthos, *Schutz des Kulturerbes unter Wasser. Veränderungen europäischer Lebenskultur durch Fluss- und Seehandel, Beiträge zum Internationalen Kongress für Unterwasserarchäologie (IKUWA '99), 18.-21. Februar 1999 in Saßnitz auf Rügen, Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mecklenburg-Vorpommerns* 32, σ. 203-211. Κ.Π. Δελλαπόρτα, Ναυάγιο Ζακύνθου: Προκαταρκτικά αποτελέσματα υποβρύχιας ανασκαφής 2000, *ΕΝΑΛΙΑ* VI (2002), σ. 40-48.

19. Η αρχιτεκτονική αποτύπωση του χώρου και τα σχέδια των ανασκαφικών περιόδων (1991-1997) οφείλονται στον αρχιτέκτονα της 9ης ΕΒΑ Β. Κονιόρδο, τον οποίο ευχαριστώ από τη θέση αυτή.

Η στρωματογραφία του πυθμένα της Τ5 είναι παρόμοια με εκείνη των αρχικών τομών Τ1-Τ2 των ετών 1991-1992: η επιφάνεια του βυθού είναι αμμώδης και καλύπτεται από αραιή χλωρίδα από φύκια, οι ρίζες των οποίων εισχωρούν σε βάθος 0,10 μ. περίπου από την επιφάνεια του πυθμένα.

Το αμέσως επόμενο στρώμα, βάθους 0,30 μ. από την επιφάνεια του πυθμένα, συνίσταται από συμπαγή φαιόχρωμη ιλύ, μέσα στην οποία ανευρίσκονται αραιά διάσπαρτα φουντούκια, καθώς και θρυμματισμένα τμήματα μαλακού ξύλου.

Τομή Τ5. Η ανασκαφή έφερε στο φως μεγάλο τμήμα της νοτιοδυτικής πλευράς και αρκετό από την ανατολική πλευρά του σκελετού του πλοίου. Το σημαντικότερο νέο στοιχείο, από ναυπηγικής πλευράς, είναι ο μεγάλος εγκάρσιος δοκός ξύλου τετράγωνης διατομής (Ξ1), που ορίζει τον κατά μήκος άξονα του σκαριού με κατεύθυνση ΒΑ.-ΝΔ.

Η δοκός Ξ1 φαίνεται να αντιστοιχεί κατασκευαστικά με το ποδόσταμα («σωτρόπι») του πλοίου, γιατί φέρει mast step και διατηρεί κατά χώραν συσσωμάτωση καρφιού. Η Ξ1 έχει υποστεί μεγάλη στρέβλωση, που πιθανώς οφείλεται στην πρόσκρουση του σκάφους με τον ύφαλο, γιατί η κλίση του προς Β. είναι εντυπωσιακή.

Η ανασκαφή στην περιοχή κάτω από το Ξ1 αποκάλυψε το σημείο σύνδεσης των ανατολικών με τους δυτικούς νομείς, καθώς και τη συνέχεια του νομέα W53 προς την ανατολική πλευρά του σκαριού.

Η καρήνα του πλοίου πρέπει να αναζητηθεί κάτω από το Ξ1 και τους νομείς Ε43-W56, Ε45-W40-W54 ή Ε 47-W50. Η τομή των νομέων περιγράφεται από ορθογώνιο τετράπλευρο, διαστ. 0,12×0,14 μ., κατά μέσον όρο, ενώ το πέτσωμα αποτελείται από σανίδες, μήκ. 5,50 και πλ. 0,33 μ. Οι νομείς απέχουν μεταξύ τους 0,20 μ.. Ορισμένα τμήματα νομέων, ορθογώνιας διατομής, βρίσκονται διάσπαρτα και δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί η αρχική θέση τους.

Αποκαλύφθηκε, επίσης, τμήμα του πετσώματος, συνολ. μήκ. 2,60 μ., που χαρακτηρίστηκε με το γράμμα Ξ, ενώ η εσωτερική επιφάνεια στη δυτική πλευρά διατηρεί είδος καλαφατίσματος από πίσσα.

Το κοίλο του σκάφους στην περιοχή των νομέων Ε57-W38 διατηρείται σε ανάπτυγμα 120°. Μεταξύ των νομέων Ε51-Ε53 αποκαλύφθηκε ξύλινος πύρος («καβίλλια»), καθώς και τμήμα λευκού ξύλου με οπή, που σώζεται κατά το ήμισυ. Ο τελευταίος νομέας με λοξότμητη απόληξη, στοιχείο που δηλώνει ενίσχυση του σκελετού στο σημείο αυτό, πρέπει να αναζητηθεί μάλλον μεταξύ των νομέων Ε53, Ε55-W42-W44. Στην πλευρά Ε τα δομικά στοιχεία του σκελετού διατηρούνται στη θέση τους, ενώ προς το κέντρο του κύτους του πλοίου παρατηρείται ότι η καταστροφή είναι μικρότερης κλίμακας.

Στην περιοχή εντός και εκτός του κύτους εντοπίζεται τόσο στην επιφάνεια του πυθμένα όσο και σε μεγαλύτερο βάθος μεγάλος αριθμός συσσωματώσεων, ορισμένες των οποίων προέρχονται εμφανώς από μεταλλικά στοιχεία, καρφιά, ενώ επάνω στο νομέα Ε59 βρέθηκε, επίσης, μολύβδινη ράβδος, που εφάπτεται με το εξωτερικό μέρος του Ξ9.

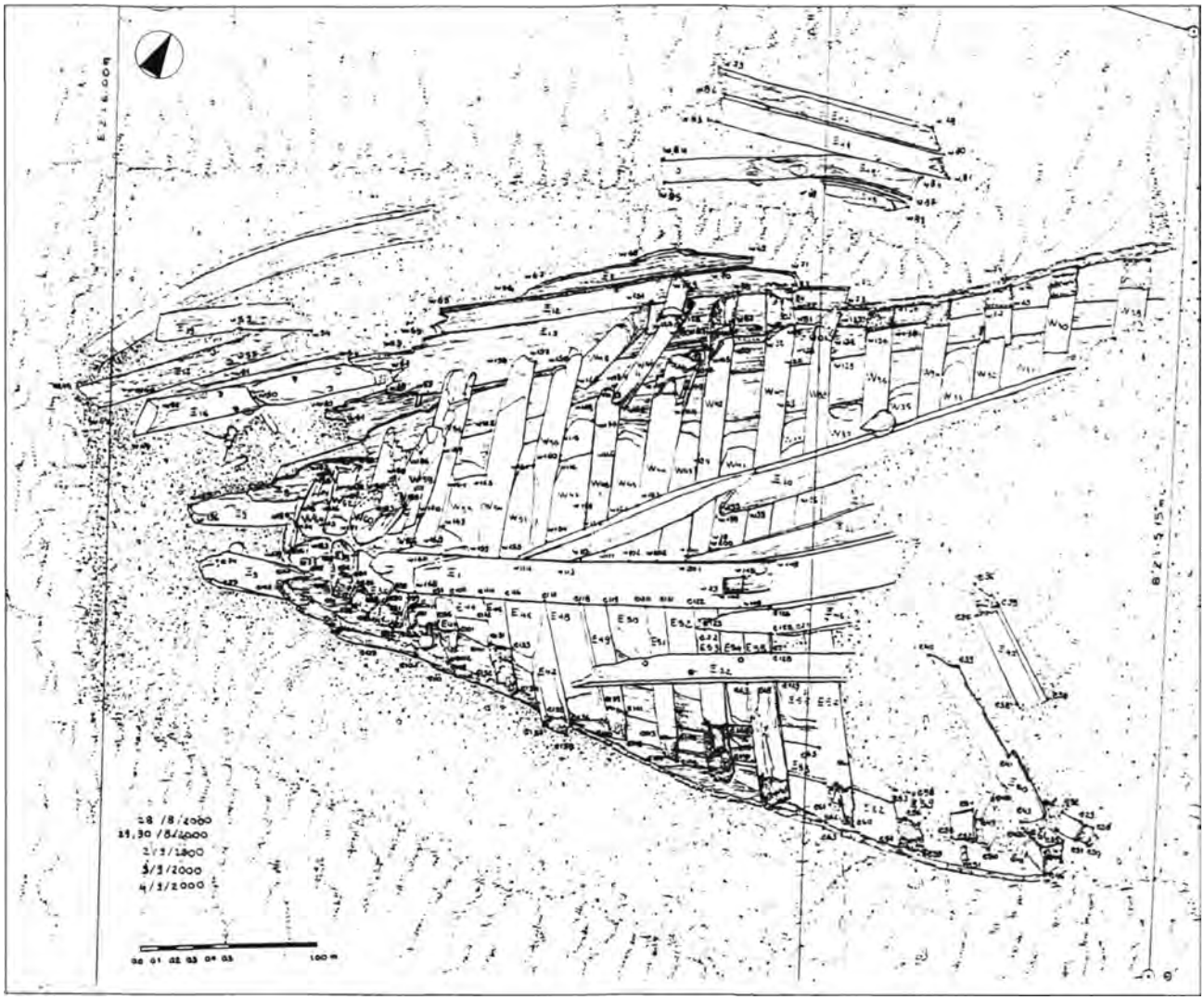
Εικ. 13. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Από ΒΔ.

Κατά μήκος της δοκού Ξ1, που ακολουθεί τον άξονα του ναυαγίου, αποκαλύφθηκε σε βάθος 0,05 μ. από την επιφάνεια του πυθμένα σειρά ανοιχτόχρωμων εύθριπτων ξύλων, που καλύπτουν επιφάνεια 1,50×0,30 μ. περίπου.

Τα ξύλα είναι παράλληλα διατεταγμένα, σε ελάχιστη απόσταση μεταξύ τους (0,01 μ. περίπου), και έχουν εμφανή την κυρτή πλευρά τους, ημικυλινδρικής διατομής (0,03 μ.). Στο κενό διάστημα (0,01 μ. περίπου) μεταξύ των ενώσεων των ξύλων υπάρχει παχιά λάσπη και ελάχιστα φουντούκια. Το μήκος τους δεν είναι δυνατόν να μετρηθεί διότι είναι σπασμένα σε πολλά σημεία (μέγ. σωζ. μήκ. 0,35-0,40 μ. περίπου).

Το γεγονός ότι στο στρώμα που κάλυπτε τα ξύλα δεν εντοπίστηκαν φουντούκια σε αντίθεση με τη μεγάλη ποσότητα φουντουκιών που βρέθηκε κάτω από αυτά μάς οδηγεί στην εικασία ότι τα ημικυλινδρικά ξύλα αποτελούν στοιχεία μάλλον κυλινδρικού αποθηκευτικού σκεύους (βαρέλια ή καφάσια), μέσα στα οποία φυλάσσονταν τα φουντούκια.

Μεταξύ των νομέων και των δοκαριών Ξ1 και Ξ3 εντοπίζεται σημαντικότατη ποσότητα φουντουκιών μέσα σε παχύ στρώμα ιλύος, η σύσταση της οποίας διαφέρει εμφανώς από εκείνη της ιλύος εκτός του ανασκαφικού τομέα, στην έξω πλευρά του κύτους. Ιλύς ίδιας υφής και χρώματος παρατηρείται, επίσης, στην περιοχή εκτός και κάτω από το πέτσωμα, μεταξύ των νομέων

Εικ. 14. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Αποτύπωση της νότιας πλευράς και οριοθέτηση των τομέων Τ5-Τ6.

Ε55 και Ε59. Ενδέχεται η ιλύς να οφείλεται σε προϊόντα αποσάθρωσης της ύλης μέσα στην οποία φυλάσσονταν τα φουντούκια (σάκοι ή το πιθανότερο βαρέλια ή καφάσια).

Στο νότιο άκρο του ναυαγίου, όπου τα ξύλινα στοιχεία αρχίζουν να συγκλίνουν, η παρουσία των φουντουκιών είναι αραιότερη.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει τμήμα ελεύθερου ξύλου σπασμένου σε τριγωνικό σχήμα, που η μία επιφάνειά του έχει επικάλυψη πίσσας με έντονα αποτυπώματα φουντουκιών (Εικ. 15). Σε περίπτωση που το ξύλο αυτό προέρχεται από το σανίδωμα του δαπέδου τότε τα φουντούκια πιθανώς ήταν χυμένα ελεύθερα στο αμπάρι του πλοίου και αποτυπώθηκαν στην πίσσα είτε λόγω της υψηλής θερμοκρασίας, που αναπτύχθηκε ενδεχομένως από πυρκαγιά, είτε είχαν αποθηκευθεί ελεύθερα προτού ακόμη στεγνώσει η πίσσα(;).

Τα φουντούκια διακρίνονται σε τρία διαφορετικά είδη ως προς το μέγεθος (μεγάλα), το σχήμα (χοντρά) και τις διαστάσεις. Αρκετά από αυτά σώζουν εσωτερικά την ψύχα τους.

Η κεραμική των τομών Τ3 και Τ4 ήταν κατά το πλείστον όστρακα

Εικ. 15. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Τμήμα ξύλου με φουντούκια και αποτυπώματά τους επάνω σε πίσσα.

Εικ. 16. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Τμήμα καπνοσύριγγας.

σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, με επικρατέστερα τα «μαγιόλικα» με βαθύ κυανό φυτικό διάκοσμο σε ανοιχτότερο βάθος.

Η κεραμική που βρέθηκε στην Τ5-Τ6 αποτελείται για πρώτη φορά από ακέραια ή σε μεγάλο βαθμό σωζόμενα αγγεία, όπως βαθύ αγγείο βαθυκύανης εφυάλωσης, που ανευρέθηκε δυτικά και σε επαφή σχεδόν με τη δοκό Ξ1, στο ύψος του νομέα Ε43 και σε βάθος 0,70 μ. από την επιφάνεια του πυθμένα, καθώς και αγγείο με κυανοπράσινη εφυάλωση, εγχάρακτου πλοχμού στο βάθος και φυτικό εγχάρακτο διάκοσμο, που περιτρέχει το χείλος.

Τέλος, βρέθηκε ικανός αριθμός οστράκων από λευκή φαγεντιανή ή με κίτρινη εφυάλωση, συγκεντρωμένων κυρίως στην περιοχή μεταξύ νομέων και πετσώματος στην ίδια περιοχή.

Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν, επίσης, μεταλλικά μαγειρικά σκεύη σε πολύ κακή κατάσταση διατήρησης, η επιφάνεια των οποίων, καθώς και των κεραμικών αγγείων διαφόρων τύπων, είχε λεπτό επίχρισμα αιθάλης.

Σε αντίθεση με τον αριθμό νομισμάτων (170) που είχαν βρεθεί στις τομές Τ3-Τ4, στις Τ5-Τ6 βρέθηκαν μόνον τρία ισπανικά νομίσματα, το ένα από τα οποία αποτελεί το μοναδικό, μέχρι στιγμής, νόμισμα κοπής των Καθολικών Βασιλέων της Ισπανίας.

Βρέθηκαν δύο τμήματα καπνοσυρίγγων από λευκό πηλό (Εικ. 16). Στη μία σώζεται και μέρος του στελέχους της. Και οι δύο είναι ακόσμητες, σε αντίθεση με την καπνοσύριγγα καλύτερης ποιότητας που εντοπίστηκε στο παρελθόν, η οποία έφερε στο σώμα διάκοσμο σχηματοποιημένων φύλλων[20].

Επιπλέον, βρέθηκαν λίθινα βλήματα πυροβόλου όπλου (κανονιού)[21], διασπ. 0,86-0,101 μ. περίπου, βρέθηκαν σφηνωμένα μεταξύ των νομέων W38-W36 και του πετσώματος (Ε41-Ε43 και Ξ4), καθώς και στην περιοχή του νομέα W40 και κάτω από το ξύλο Ξ1.

Μεταξύ των ευρημάτων συγκαταλέγονται: α) κυλινδρική ξύλινη λαβή σκεύους ή εργαλείου, β) βίδα με τετράγωνο «παξιμάδι», διασπ. 0,45×0,45 μ., γ) σπασμένο στέλεχος από επεξεργασμένο γυάλινο ποτήρι (Εικ. 17), δ) χρυσή περόνη, μάλλον εξάρτημα κοσμήματος, καθώς επίσης και ε) μπρούντζινο στέλεχος από κατακόρυφο σκεύος, μάλλον κηροπήγιο, το σχήμα του οποίου έχει παραμορφωθεί (Εικ. 18).

Η ανασκαφή της Τομής 6 έφερε στο φως το έρμα του πλοίου,

Εικ. 17. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Στέλεχος από γυάλινο ποτήρι.

Εικ. 18. Ζάκυνθος. Ναυάγιο ισπανικού πλοίου. Στέλεχος από μπρούντζινο κηροπήγιο(;).

που συγκεντρώνεται κυρίως προς το κέντρο του κύτους, στην περιοχή των νομέων Ε49,Ε51, Ε53 και Ε55 και συνίσταται επί το πλείστον από πολύχρωμα χαλίκια και κροκάλες πυριτογενούς πετρώματος.

Δείγματα του έρματος του ναυαγίου δόθηκαν στο εργαστήριο του Τομέα Ορυκτών Πρώτων Υλών του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών[22], το οποίο προέβη σε ορυκτοπετρογραφική αναγνώριση προέλευσης των πετρωμάτων.

20. Ο τύπος της καπνοσύριγγας είναι δυτικοευρωπαϊκής προέλευσης, βλ. A. Heege, Claypipes from Finbeck, Lower Saxony, *KnasterKopfe* 16 (2003), σ. 11-68.

21. Παρόμοια λίθινα βλήματα βρέθηκαν στα ναυάγια της ισπανικής Αρμάδας στην Ιρλανδία, όπως το *La Trinidad Valencera*, βλ. Dellaporta, L'épave du XVIème siècle..., ό.π. (υποσημ. 18), σ. 203-211.

22. Η ορυκτοπετρογραφική αναγνώριση και προέλευση των πετρωμάτων από το έρμα του ναυαγίου της Ζακύνθου έγινε από την ερευνητική ομάδα του

Σύμφωνα με τα πρώτα αποτελέσματα της ορυκτοπετρογραφικής εξέτασης και τον προσδιορισμό του ειδικού βάρους των δειγμάτων τα πετρώματα ταξινομήθηκαν στις ακόλουθες ομάδες:

α) Κροκάλες, λευκοκρατικά πετρώματα, διαμ. έως και 0,06 μ., που ανήκουν στην κατηγορία των βιοτιτικών γρανιτών.

β) Κροκάλες σκουρόχρωμες, διαμέτρου έως και 0,04 μ., της κατηγορίας των βιοτιτικών γνευσίων.

γ) Κροκάλες, μελανοκρατικά πετρώματα, διαμ. 0,02-0,03 μ., κακής σφαιρικότητος, της κατηγορίας των αμφιβολιτών.

δ) Κροκάλες, λευκοκρατικά πετρώματα, διαμ. 0,03-0,06 μ., της κατηγορίας των πηγματιτικών γρανιτών.

ε) Κροκάλα, μεσοκρατική καλής σφαιρικότητος, διαμ. 0,02 μ., της κατηγορίας Σιλλιμανιτικών-βιοτιτικών γνευσίων.

στ) Λατύπες, λευκοκρατικά πετρώματα, μεγ. έως 0,07 μ., της κατηγορίας των μυλονιτών.

ζ) Γρανατικός-μαρμαρυγιακός σχιστόλιθος.

Τα ανωτέρω δείγματα του έρματος ανήκουν σε μαγματικές και μεταμορφωμένες κατηγορίες λιθοτύπων, ενώ απουσιάζουν ιζηματογενείς λιθότυποι. Πρόκειται για πετρώματα με τη μορφή κροκάλων και λατυπών με μέτρια έως κακή σφαιρικότητα, τα οποία είναι πιθανότατα παράκτιας προέλευσης.

Ανάλογα πετρώματα εμφανίζονται σε πολλές περιοχές της λεκάνης της Μεσογείου. Η συνύπαρξη όλων αυτών των λιθοτύπων στο έρμα του ναυαγίου οδηγεί την αναζήτηση στις περιοχές των ακτών των Κυκλάδων, Νάξο και Πάρο, αλλά και στις ακτές της Ικαρίας, ως πιθανότερους χώρους προέλευσής τους.

Το έρμα συγκεντρώθηκε ώστε να χρησιμοποιηθεί για τη στερέωση του γεωυφάσματος.

Η πρόοδος της ανασκαφής κυρίως στην Τομή 6 ολοκλήρωσε την εικόνα του σκελετού του πλοίου. Βάσει των ορατών μέχρι στιγμής στοιχείων, το συνολικό μήκος του πλοίου υπολογίζεται στα 20 μ. περίπου.

Ο αριθμός των πρόσθετων ξύλινων στοιχείων φαίνεται ότι από ναυπηγικής πλευράς λειτουργούσε για την ενίσχυση του σκελετού του σκάφους στην πλευρά. Το γεγονός αυτό οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το νότιο άκρο αντιστοιχεί μάλλον στην πρύμνη και όχι στην πλώρη του σκάφους, όπως αρχικά επικρατούσε η εντύπωση, δεδομένου ότι η κατασκευή της πρύμνης έπρεπε να είναι περισσότερο ενισχυμένη, ώστε να αντέχει στις δυνάμεις που ασκούσε το πηδάλιο, το οποίο μάλλον βρισκόταν στη νοητή προέκτασή της. Εν τούτοις αυτό δεν είναι δυνατόν ακόμη να προσδιοριστεί με ασφάλεια.

Στην πλευρά Ε τα δομικά στοιχεία διατηρούνται στη θέση τους, ενώ προς το κέντρο του κύτους παρατηρείται καταστροφή μικρότερης κλίμακας, γεγονός που θα επιτρέψει στο μέλλον να μελετηθεί λεπτομερέστερα η συνδεσμολογία των νομέων και του πετσώματος του πλοίου.

Τα μέχρι τώρα στοιχεία συγκλίνουν ότι πρόκειται μάλλον για εμπορικό πλοίο, κατασκευασμένο με την τεχνική του «πρώτα ο σκελετός» (skeleton first), που μετέφερε στο αμπάρι του ως κύριο φορτίο φουντούκια, τοποθετημένα μέσα σε ξύλινα καφάσια. Η εντύπωση που δημιουργείται πάντως είναι ότι πρόκειται για μάλλον οξύπρυμνο σκάφος.

Τα έντονα ίχνη πυράς (κυρίως στην περιοχή του νομέα W38), τόσο στα ξύλινα στοιχεία του πλοίου όσο και στα φουντούκια, αλλά και στην επιφάνεια της λίθινης σφαίρας, σε συνδυασμό με ευρήματα όπως μαγειρικά σκεύη, μεγάλη συγκέντρωση φουντουκιών σε αποθηκευτικό σκεύος, αλλά και οστά ζώων (πιθανώς υπολείμματα φαγητού), πυρήνες ελιάς αλλά και ακέραια κεραμικά αγγεία οδηγούν στο συμπέρασμα ότι στην πλευρά αυτή ενδέχεται να ήταν τα ενδιαιτήματα του πληρώματος.

Παρά την υπολειπόμενη ποσοτικά ανεύρεση νομισμάτων, η παρουσία έστω και ενός νομίσματος που φέρει το έμβλημα των Καθολικών Βασιλέων της Ισπανίας, μεταξύ των νομισμάτων διαφόρων κοπών του Φιλίππου ΙΙ, ενισχύει την άποψη ότι το πλοίο μάλλον πρέπει να ταξίδευε υπό τη σημαία των συμφερόντων της Ισπανίας.

Με το πέρας της ανασκαφής το ναυάγιο καλύφθηκε, για λόγους προστασίας, με το ύφασμα TERRAM 4000. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε για πρώτη φορά στην υποβρύχια ανασκαφή της Ζακύνθου ήδη από το 1994[23]. Για το σκοπό αυτό ανασκάφηκε, περιμετρικά της ανασκαφικής τομής και σε απόσταση 0,80 μ. από αυτήν, αυλάκι μήκ. 3, πλ. 0,30 και βάθ. 0,20 μ. περίπου. Για τη στερέωση του γεωυφάσματος στο βυθό χρησιμοποιήθηκαν εξίσου σάκοι άμμου, τσιμεντόλιθοι αλλά και το έρμα του πλοίου. Με το ίδιο ύφασμα περιτυλίχθηκαν για προστασία και μεμονωμένα τμήματα ξύλων (Ξ47, Ξ6, W32, τμήμα πετσώματος Ξ7 κτλ.) που είχαν αποσπαστεί από το σταθερό σκελετό του σκάφους.

Εντοπίστηκαν τα εξής ευρήματα: 1) Πέντε νομίσματα συσσωματωμένα με χαλίκια και φουντούκια. 2) Ένα αρκετά διαβρωμένο νόμισμα με έμβλημα των Καθολικών Βασιλέων στη μία πλευρά. 3) Βίδα με τετράγωνο παξιμάδι, διαστ. 0,45×0,450 μ. 4) Λίθινα βλήματα πυροβόλου όπλου, διαστ. 0,86-0,101 μ. περίπου. 5) Οστά ζώων (ενδεχομένως υπολείμματα τροφών). 6) Πυρήνες από ελιά. 7) Θραυσμένα τμήματα ξύλων, ορισμένα από τα οποία φέρουν ίχνη οπών από καρφιά ή άλλα μεταλλικά στοιχεία και καβίλλιες. Άλλα είναι σαφώς επεξεργασμένα με καμπύλες (στρογγυλεμένες) ακμές ή τετραγωνισμένες πλευρές, είτε διατηρούν στρώμα ή ίχνη πίσσας, καθώς και ίχνη από

λέκτορος Β. Τσικούρα και της ερευνήτριας Σ. Καρίπη του Τομέα Ορυκτών Πρώτων Υλών του Τμήματος Γεωλογίας του Πανεπιστημίου Πατρών, υπό την επιστημονική διεύθυνση του καθηγητή Κ. Χατζηπαναγιώτου (αρχείο ΕΕΑ).

23. Η συγκεκριμένη μέθοδος κατά χώραν προστασίας ναυαγίου εφαρμόστηκε διεθνώς για πρώτη φορά στην υποβρύχια ανασκαφή της Ζακύνθου. Η μελέτη της συγκεκριμένης μεθόδου ανήκει στη συντηρήτρια, επιστημονική συνεργάτη των ΤΕΙ Α. Πούρνου και αποτέλεσε τη διδακτορική διατριβή της στο Πανεπιστήμιο του Portsmouth. Βλ. A. Pournou, *In Situ Protection and Conservation of the Zakynthos Wreck*, 1999 και A. Pournou - A.M. Jones - S.T. Moss, Biodeterioration Dynamics of Marine Wreck-sites Determine the Need of their in Situ Protection, *IJNA* 30.2 (2001), σ. 299-305.

εργαλείο. 8) Όστρακα από αγγεία με φαιόχρωμη ή ιριδίζουσα εφυάλωση, από αγγεία με εγχάρακτη ή γραπτή διακόσμηση, από αγγεία χονδροειδούς κεραμικής με κίτρινη εφυάλωση, από αδιάγνωστα και αδιακόσμητα αγγεία με ή χωρίς εφυάλωση. Ορισμένα φέρουν ίχνη καύσης, ενώ σε άλλα διατηρείται τμήμα της λαβής, του χείλους ή της βάσης. 9) Συσσωματώσεις από μεταλλικά στοιχεία κυρίως σιδερένια καρφιά με επικολλημένα θραύσματα ξύλων και φουντούκια. 10) Θραύσματα μεταλλικής μαγειρικής χύτρας. 11) Χρυσή περόνη, μάλλον εξάρτημα κοσμήματος. 12) Μπρούντζινο στέλεχος από κατακόρυφο σκεύος, μάλλον κηροπήγιο. 13) Ξύλινη κυλινδρική λαβή σκεύους ή εργαλείου. 14) Δύο τμήματα από ακόσμητες καπνοσύριγγες από λευκό πηλό, δυτικοευρωπαϊκού τύπου. Στη μία σώζεται και μέρος του στελέχους της. 15) Φουντούκια που διακρίνονται σε τρία διαφορετικά είδη ως προς το μέγεθος (μεγάλα), το σχήμα (χονδρά) και τις διαστάσεις τους. Αρκετά από αυτά σώζουν εσωτερικά την ψύχα τους. 16) Σπασμένο στέλεχος (πόδι) από επεξεργασμένο γυάλινο ποτήρι, καθώς και τμήμα λεπτού γυαλιού. 17) Μεταλλικό αβαθές μαγειρικό σκεύος,

Τα αντικείμενα μεταφέρθηκαν για συντήρηση στα εργαστήρια της ΕΕΑ και καταγράφηκαν στο Βιβλίο Εισαγωγής με αριθ. ΒΕ 2000/20-1 έως ΒΕ 2000/20-120.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΚΕΦΑΛΛΗΝΙΑΣ

Γιαγάνα

Τον Ιούνιο του 2000, κατά τη διάρκεια υλοποίησης ερευνητικού προγράμματος της ΕΕΑ σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο του Trondheim Νορβηγίας σε θαλάσσιες περιοχές του Νομού Κεφαλληνίας-Ιθάκης, ο επαγγελματίας δύτης και ιδιοκτήτης του καταδυτικού κέντρου «Aquatic World» (Αγία Ευφημία Κεφαλονιάς), Γ. Σωτηρόπουλος, υπέδειξε στους εκπροσώπους της ΕΕΑ συγκέντρωση εναλίων αρχαιοτήτων σε θαλάσσια περιοχή του όρμου Γιαγάνα, στο δίαυλο μεταξύ Κεφαλονιάς και Ιθάκης σε βάθος 28 μ. περίπου.

Στην υποβρύχια αυτοψία που ακολούθησε διαπιστώθηκε η ύπαρξη αρχαιολογικού συνόλου, αποτελούμενου από όστρακα κεραμικής – τμήματα μεγάλων αγγείων, μεταξύ των οποίων και δύο σχεδόν ακέραια κλειστά αγγεία, καθώς και ένα αγγείο ελλείπον κατά το κάτω τμήμα του, τα οποία και ανελκύθηκαν εξαιτίας του υπαρκτού κινδύνου απώλειας ή καταστροφής τους. Η τυπολογία των αγγείων, η υφή του πηλού και η κατασκευή τους κατέστησαν αμέσως σαφές ότι πρόκειται για αγγεία που ανήκουν στην πρωτοελλαδική περίοδο.

Αποφασίστηκε η διενέργεια αναγνωριστικής έρευνας, η οποία εντάχθηκε στο πρόγραμμα δράσης της ΕΕΑ και έλαβε χώρα το Νοέμβριο του 2000.

Η αναγνωριστική έρευνα είχε δεκαήμερη διάρκεια (10-20 Νοεμβρίου 2000) και βασικές επιδιώξεις της ήταν καταρχήν η τεκμηρίωση της ταυτότητας του ευρήματος, η πρόχειρη αποτύπωσή του, η δημιουργία τοπογραφικού του υποθαλάσσιου χώρου στον οποίο περικλείεται το εύρημα, η φωτογράφησή του με γενικότερες λήψεις και η δημιουργία πρόχειρου φωτομωσαϊκού, η δειγματοληπτική ανέλκυση ευρημάτων, η έρευνα στο χερσαίο χώρο της ακτής και τέλος, η καταγραφή τεχνικών προϋποθέσεων απαραίτητων για τον προγραμματισμό μιας ολοκληρωμένης ανασκαφικής έρευνας.

Στην έρευνα έλαβαν μέρος, πλην του υπογράφοντος στον οποίο είχε ανατεθεί η διεύθυνσή της, ο αρχαιολόγος Τ. Καμαριανάκης, η αρχιτέκτονας μηχανικός Φ. Βλαχάκη, οι δύτες Γ. Φιλιός (υπεύθυνος καταδύσεων) και Η. Κούβελας (χειριστής ταχύπλοου). Πολύτιμη για την επίτευξη των στόχων της έρευνας, ήταν η εθελοντική συνδρομή του δύτη Θ. Γεωργάτου και του υποδείξαντος τη θέση Γ. Σωτηρόπουλου, οι τεχνικές συμβουλές του οποίου αλλά και οι ευκολίες που παρείχε το καταδυτικό του κέντρο έδωσαν καίριες λύσεις σε προβλήματα που παρουσιάστηκαν κατά τη διάρκειά της.

Ο επαναπροσδιορισμός του χώρου και η εξοικείωση του ερευνητικού κλιμακίου με αυτόν αποτέλεσαν το πρώτο στάδιο της έρευνας. Η ακριβής θέση του ευρήματος τοποθετείται σε απόσταση 400 μ. περίπου βόρεια του όρμου Γιαγάνα , σε απόσταση 40 μ. περίπου από την ακτή, που διαμορφώνεται από πλακώδη ασβεστόλιθο με απότομη κλίση. Ο βυθός είναι ομαλός μέχρι τα 6 μ. περίπου, ενώ στη συνέχεια παρουσιάζει μεγάλη κλίση και καταλήγει σε αμμώδη αποχή στα 50 μ. περίπου. Η μορφολογία του βυθού (βραχώδης) με πυκνή θαλάσσια βλάστηση και ισχυρή συσσωμάτωση των ευρημάτων δημιουργεί αρκετές δυσκολίες ως προς την παρατήρηση και τον εντοπισμό αρχαιολογικών στοιχείων και την εξαγωγή των πρώτων συμπερασμάτων σχετικά με τη γενικότερη όψη του ευρήματος. Η κύρια συγκέντρωση οστράκων αποτελείται από μεγάλα τμήματα κλειστών αγγείων, πιθανότατα παρόμοια με τα αγγεία που ανελκύστηκαν κατά τη διάρκεια της πρώτης αυτοψίας του καλοκαιριού.

Ο σχηματισμός, όμως, επάλληλων εσοχών σε κλιμακωτά επίπεδα και πολυάριθμων κοιλοτήτων μεταξύ των βράχων στην κατωφέρεια του βυθού παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, αφενός διότι οι παραπάνω, καλυμμένες με λεπτόκοκκη άμμο, κοιλότητες αποτελούν ουσιαστικά στόχους περαιτέρω έρευνας αφετέρου διότι τα δυσδιάκριτα συσσωματωμένα σπαράγματα οστράκων στα βράχια προσδίδουν στο εύρημα ευρύτερη διασπορά από ότι αρχικά – κατά τη διάρκεια της πρώτης αυτοψίας – είχε υπολογιστεί .

Τα αποτελέσματα των πρώτων ημερών της έρευνας επιβεβαίωσαν τις αρχικές ενδείξεις σχετικά με την ταυτότητα του ευρήματος, ότι δηλαδή πρόκειται για ναυάγιο της πρωτοελλαδικής περιόδου.

Η ποσότητα και η ποικιλία της κεραμικής, σε συνδυασμό με την ανεύρεση στο βυθό ακέραιων αγγείων εξαιρετικής κατασκευής αποκλείουν ενδεχόμενη σκέψη περί τυχαίας απόρρι-

ψής τους. Επιπρόσθετα, η μικρή απόσταση από την ακτή, καθώς επίσης και το γεγονός ότι στη χερσαία έρευνα του χώρου – για την οποία θα γίνει λόγος παρακάτω – δεν εντοπίστηκαν αρχαιολογικά στοιχεία της ίδιας περιόδου, που θα μπορούσαν πιθανότατα να συνδεθούν με τα ενάλια ευρήματα, συνηγορούν υπέρ του χαρακτηρισμού του ευρήματος ως ναυαγίου. Η συγκέντρωση, τέλος, του αρχαιολογικού υλικού και η κατανομή του στο χώρο αποτελούν κλασική εικόνα ναυαγίου πλοίου, που προσέκρουσε στη βραχώδη ακτή.

Αντιμετωπίζοντας πλέον τα καινούργια δεδομένα που επαληθεύονταν διαρκώς με κάθε νέα κατάδυση στο χώρο, ανέκυψε λογικά και ο προβληματισμός ως προς την εφαρμογή της μεθοδολογίας στο πρώτο στάδιο της έρευνας.

Αποφασίστηκε αρχικά η γενικότερη επισκόπηση της ευρύτερης θαλάσσιας περιοχής και η έρευνα στα βαθύτερα μέρη της, ιδιαίτερα δε στην αμμώδη αποχή που εκτείνεται σε βάθος πλέον των 50 μ., καθώς και η προσπάθεια δοκιμαστικής ιλυοσκόπησης εκεί.

Μετά από τη διενέργεια της πρώτης γενικής φωτογράφησης και βιντεοσκόπησης της περιοχής του ναυαγίου ακολούθησε υποβρύχια έρευνα έως τα 53 μ. περίπου χωρίς να εντοπιστούν νέες αρχαιολογικές ενδείξεις στον αμμώδη βυθό, ενώ η δοκιμαστική ιλυοσκόπηση, για την οποία χρησιμοποιήθηκε σιδερένια βέργα, έδειξε ότι το πάχος του στρώματος άμμου στην αποχή είναι μεγαλύτερο των 0,30 μ. Η προσπάθεια να σκαφεί ο αμμώδης πυθμένας με τα χέρια δεν απέδωσε κάποιο εύρημα. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί ότι το μεγάλο βάθος και κατά συνέπεια ο μικρός χρόνος κατάδυσης αποτέλεσαν ανασταλτικούς παράγοντες και στις δύο παραπάνω ερευνητικές προσπάθειες.

Για την αντιμετώπιση του ιδιόμορφου της κρημνώδους μορφής του βυθού, όπου είναι διάσπαρτα και συσσωματωμένα τα ευρήματα, αλλά και για τη διευκόλυνση – κατά κύριο λόγο – των εργασιών τοπογραφικής αποτύπωσης του χώρου αποφασίστηκε ο ορισμός τομέα, όπου θα επικεντρωθούν οι εργασίες και θα διενεργηθούν οι απαραίτητες για την εξάρτηση του χώρου μετρήσεις.

Η επιλογή του χώρου ορισμού του τομέα έγινε με βάση την περιοχή συγκέντρωσης των περισσότερων και εμφανέστερων ευρημάτων, από όπου άλλωστε ανελκύστηκαν τα ακέραια αγγεία. Για την οριοθέτησή του χρησιμοποιήθηκε σκοινί έντονου χρώματος (κίτρινο), που στερεώθηκε σε μεταλλικούς πασσάλους, ενώ οι γωνίες του σχηματισθέντος τετράπλευρου επισημάνθηκαν με πινακίδια σήμανσης από plexiglas.

Η σχεδίαση τοπογραφικού διαγράμματος του χώρου έρευνας και καθ' ύψος τομών στην περιοχή της μεγαλύτερης συγκέντρωσης ευρημάτων έγινε με τη λήψη μετρήσεων με τη βοήθεια γεωδαιτικού σταθμού (TOTAL STATION) από σταθερά σημεία της χερσαίας περιοχής με τη χρήση κατάφωτου. Οι μετρήσεις των πλευρών του τομέα (τετράπλευρο Σ1, Σ2, Σ3, Σ4) σε ορθή προβολή έγιναν με τοπομετρική μέθοδο και η εξάρτησή τους από το γενικό τοπογραφικό διάγραμμα με τη χρήση του γεωδαιτικού σταθμού. Η μέτρηση του βάθους κάθε σημείου έγινε με τη βοήθεια συγκεκριμένου καταδυτικού computer (Alladin Pro).

Ακολούθησε η σήμανση των ευρημάτων εντός του ορισθέντος πλέον τομέα και η φωτογράφηση και βιντεοσκόπηση του χώρου, ενώ ταυτόχρονα ξεκίνησαν οι εργασίες σχεδιαστικής αποτύπωσης. Επισημάνθηκαν, επίσης, ευρήματα εκτός του τομέα, ορισμένα από τα οποία, μετά τη φωτογράφηση και την εξάρτησή τους από σταθερά σημεία, ανελκύστηκαν.

Δυστυχώς, η σταδιακή επιδείνωση των καιρικών συνθηκών τις τελευταίες ημέρες της έρευνας δυσχέρανε σε μεγάλο βαθμό τις προσπάθειες των μελών της αποστολής, με αποτέλεσμα την επιβράδυνση των προγραμματισμένων εργασιών και τελικά τη ματαίωση ορισμένων από αυτές, όπως για παράδειγμα τη δειγματοληπτική ανέλκυση ευρημάτων που βρίσκονται εντός του ορισθέντος τομέα.

Το τελευταίο στάδιο της αναγνωριστικής αυτής έρευνας αποτέλεσε η προσπάθεια κάλυψης και προστασίας του χώρου του ναυαγίου. Για το σκοπό αυτό χρησιμοποιήθηκε αλιευτικό δίχτυ, που είχε εντοπιστεί σε αναγνωριστική κατάδυση στην πρώτη φάση της έρευνας. Με αυτό τον τρόπο καλύφθηκαν οι καρτέλες σήμανσης, τα σχοινιά οριοθέτησης και συντελέστηκε γενικότερη απόκρυψη του χώρου έρευνας. Η προσπάθεια αυτή ήταν ιδιαίτερα επίπονη, εξαιτίας των κακών καιρικών συνθηκών.

Συνοπτικά, θεωρούμε αρκετά ενθαρρυντικά τα αποτελέσματα της αναγνωριστικής ερευνητικής προσπάθειας, αναλογιζόμενοι επιπλέον το μικρό χρονικό διάστημα που είχαμε στην διάθεσή μας (η έρευνα πεδίου ουσιαστικά διήρκεσε λιγότερο από μία εβδομάδα), αλλά και τις αντίξοες καιρικές συνθήκες που επικράτησαν στην περιοχή τις τελευταίες ημέρες της έρευνας. Ευελπιστούμε ότι η διενέργεια συστηματικής ανασκαφικής έρευνας θα φέρει στο φως σημαντικά στοιχεία για τη ναυτιλία της εποχής εκείνης στην περιοχή αυτή.

Η απόκρημνη ακτή της περιοχής συνίσταται από πλακώδη ασβεστόλιθο, ενώ σε απόσταση 2 μ. μόνο ψηλότερα της επιφάνειας της θάλασσας η ακτή καλύπτεται από έντονα πυκνή βλάστηση (βάτα και πουρνάρια), που καθιστούν σχεδόν αδύνατη τη λεπτομερή έρευνα.

Η αυτοψία του χερσαίου χώρου ξεκίνησε από την παραλία του όρμου Γιαγάνας με κατεύθυνση προς το εσωτερικό της νήσου σε απόσταση 800 μ. περίπου. Παρατηρήθηκαν ερείπια μικρών λίθινων κτισμάτων, πιθανότατα υπολείμματα από αγροτικές παραδοσιακές εγκαταστάσεις, καθώς και φρέαρ (Εικ. 19). Δεν εντοπίστηκαν όστρακα προϊστορικής περιόδου και η εγκατάσταση, βάσει των ευρημάτων (κέραμοι βυζαντινού τύπου, μολυβδοχόη στα θυρώματα, τοιχοδομία κτλ.), δεν παρέχει εικόνα προϊστορικού οικισμού. Εντύπωση προκαλεί πάντως το γεγονός του μεγάλου αριθμού των κτισμάτων αυτών σε ιδιαίτερα μικρή έκταση οπότε η περιοχή χρήζει περαιτέρω χερσαίας έρευνας. Βρέθηκαν τα ακόλουθα:

1. Β.Ε. 2000/9-1. Ακέραιο τρίωτο κλειστό αγγείο, υδρία(;).

Εικ. 19. Όρμος Γιαγάνα. Χερσαία έρευνα. Φρέαρ.

Εικ. 20. Όρμος Γιαγάνα. Χερσαία έρευνα. Υδρία.

Σώμα ελλειψοειδές, πεπλατυσμένο, με επίπεδη βάση. Φέρει δύο οριζόντιες λοβοειδείς λαβές στο επίπεδο της μέγιστης διαμέτρου και μικρή κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή που περιορίζεται στο ύψος των ώμων. Λαιμός κυλινδρικός με έξω νεύον χείλος. Εσωτερικά και εξωτερικά του λαιμού διακρίνονται σποραδικά ίχνη επιχρίσματος (;) καστανού χρώματος. Πηλός λεπτόκοκκος, καλοψημένος, καστανορόδινος.

Ύψ. 0,40, μέγ. διάμ. στο ύψος των λαβών 0,48 μ.

2. Β.Ε. 2000/9-2. Κλειστό αγγείο, υδρία (με προχοής(;) (Εικ. 20). Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς πεπλατυσμένο, με επίπεδη βάση. Ελλείπον κατά το τμήμα του στομίου, όπου πιθανώς σχηματιζόταν προχοή, κατ' αναλογία του ευρήματος Β.Ε. 2000/ 34-7. Διακρίνονται ίχνη οριζόντιων (λοβοειδών;) λαβών. Η σωζόμενη κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή άγεται από τους ώμους έως τα χείλη του αγγείου. Πηλός λεπτόκοκκος, καλοψημένος, καστανοπράσινου χρώματος.

Ύψ. 0,40 , μέγ. διάμ. 0,40 μ.

3. Β.Ε. 2000/9-3. Κλειστό αγγείο, υδρία(;) (Εικ. 21). Σώμα σφαιρικό, ελαφρώς πεπλατυσμένο, ελλείπον κατά τμήμα του λαιμού, του σώματος και της βάσης. Διατηρείται οριζόντια λοβοειδής λαβή στο επίπεδο της μέγιστης διαμέτρου και πιθανολογείται η ύπαρξη άλλης, διαμετρικά αντίστοιχης. Δεν διακρίνεται ίχνος κατακόρυφης λαβής. Στο ελλείπον τμήμα του στομίου πιθανώς σχηματιζόταν προχοή ανάλογη εκείνης του ευρήματος Β.Ε. 2000/34-7. Πηλός λεπτόκοκκος, καλοψημένος, καστανέρυθρου χρώματος.

Σωζ. ύψ. 0,42, εκτιμόμενη μέγ. διάμ. 0,38 μ.

4. Β.Ε. 2000/34-7. Λαιμός και επάνω τμήμα κλειστού αγγείου, υδρία(;), μετά προχοής. Σώζεται το προχοητικό στόμιο, με υποτυπώδες έξω νεύον χείλος. Κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή άγεται από τους ώμους έως τα χείλη του αγγείου. Πηλός πορτοκαλέρυθρος, λεπτόκοκκος.

Σωζ. ύψ. 0,08, εξωτ. μέγ. διάμ. στομίου 0,14 μ.

5. Β.Ε. 2000/34-4. Λαιμός και άνω τμήμα κλειστού αγγείου, υδρία(;), μετά προχοής. Σώζεται το προχοητικό στόμιο, με υποτυπώδες έξω νεύον χείλος. Κατακόρυφη ταινιόσχημη λαβή

Εικ. 21. Όρμος Γιαγάνα. Χερσαία έρευνα. Υδρία(;).

άγεται από τους ώμους έως τα χείλη του αγγείου. Στην εξωτερική επιφάνεια του λαιμού διακρίνονται εσώγλυφα ίχνη (σφραγισμα(;).

Σωζ. ύψος 0,95, εξωτ. μέγ. διάμ. στομίου 0,14 μ.

6. Β.Ε. 2000/34-1. Πρόχους, με κατακόρυφη κυλινδρική λαβή. Η προχοή σχηματίζεται με συμπίεση του κυλινδρικού τοιχώματος του λαιμού αντιδιαμετρικά της λαβής.

Σωζ. ύψος 0,10, μέγ. διάμ. στομίου 0,93 μ.

7. Β.Ε. 2000/34-8. Κατακόρυφη ταινιωτή τοξοειδής λαβή με συμφυές τμήμα σώματος ανοιχτού (χυτροειδούς) αγγείου. Το τμήμα σώματος που σώζεται είναι καμπύλου περιγράμματος, επομένως το σώμα του αγγείου διαφαίνεται σφαιρικό. Σώζεται μικρό τμήμα έξω νεύοντος χείλους.

Σωζ. ύψος 0,15 μ.

8. Β.Ε. 2000/ 34-2. Οριζόντια λοβοειδής λαβή.

Μήκ. 0,12, διάμ. οπής 0,02 μ.

9. Β.Ε. 2000/ 34-3. Τμήμα σώματος κλειστού αγγείου αποτελούμενο από εννέα όστρακα.

Σωζ. ύψος 0,20 μ.

10. Β.Ε. 2000/9-4. Άγκυρα(;) (Εικ. 22). Πωρόλιθος. Το σχήμα είναι περίπου το ήμισυ σφαιρικού δακτυλίου. Στο κέντρο υπάρχει τεχνητή οπή. Πιθανώς τμήμα άγκυρας. Οι εξωτερικές επιφάνειες είναι έντονα διαβρωμένες, ενώ η επιφάνεια της οπής είναι σε καλύτερη κατάσταση.

Εξωτ. διαστ. 0,36×0,30, διάμ. οπής 0,10 μ..

Το σύνολο των κεραμικών ευρημάτων στο χώρο του ναυαγίου χαρακτηρίζεται κατά κύριο λόγο από τμήματα μεγάλων αγγείων κλειστού τύπου, παρόμοιων με αυτά που έχουν ήδη ανελκυθεί και τα οποία, σύμφωνα με τις πρώτες εκτιμήσεις, χρονολογούνται στην πρωτοελλαδική περίοδο και μάλλον στην ΠΕ ΙΙΙ, κατ' αναλογία με τα ευρήματα της ίδιας χρονικής περιόδου στη Μάνικα, τον Ορχομενό, τις Ζυγουριές, την Ιθάκη και στου Κοράκου[24].

Για την πληρέστερη μελέτη της κεραμικής έχει δρομολογηθεί από την ΕΕΑ η ανάλυση δειγμάτων πηλού μέσω του προγράμματος COST Action G8 «Non-destructive analysis and testing of museum objects», που ενδεχομένως θα δώσει περισσότερα στοιχεία καταρχήν για τον τόπο προέλευσης και κατασκευής των αγγείων, κυρίως εάν προέρχονται από την ανατολική Ελλάδα, όπου τα δεδομένα είναι πλουσιότερα, αλλά και σημαντικές πληροφορίες για τους εμπορικούς θαλάσσιους δρόμους και τις εμπορικές σχέσεις των πολιτισμών της περιόδου αυτής.

Από τα μέχρι στιγμής συγκεντρωθέντα στοιχεία οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ύπαρξης ενός τεκμηριωμένου ναυαγίου της ΠΕ (ΙΙ;)-ΙΙΙ περιόδου στο χώρο αυτό. Το εύρημα είναι πολύ

Εικ. 22. Όρμος Γιαγάνα. Χερσαία έρευνα. Τμήμα άγκυρας(;).

σημαντικό τόσο για την εποχή στην οποία χρονολογείται όσο και για την περιοχή όπου εντοπίζεται. Η σημασία των θαλάσσιων οδών επικοινωνίας την εποχή αυτή στη δυτική Ελλάδα έχει αναφερθεί ήδη κατά το παρελθόν. Είναι γνωστές οι ΠΕ θέσεις της περιοχής, καθώς και του βασικού άξονα θαλάσσιων αρτηριών που σχετίζονται με αυτήν. Ενδεικτικά αναφέρουμε μερικές από τις άμεσα γειτονικές θέσεις όπως τα Πελικάτα στην Ιθάκη[25], το Νυδρί, το Στενό, τον Σκάρο, καθώς και τα κεραμικά ευρήματα από τη Χοιροσπηλιά στη Λευκάδα[26], το Σπαρτοχώρι Μεγανησίου[27], το Πλατυγιάλι Αστακού[28], τις Γράβες Αστακού[29] και το Γυφτόκαστρο Μεσολογγίου[30] στην Αιτωλοακαρνία. Όσον αφορά δε στην ίδια την Κεφαλονιά, θα πρέπει να γίνει μνεία στα κεραμικά ευρήματα (με ΠΕ χαρακτηριστικά) σε σπηλιά στην Κακολαγκάδα, κοντά στο χωριό Κουλουράτα[31].

Πιθανώς να μην μπορέσουμε ποτέ να αντλήσουμε από το ναυάγιο το σύνολο των πληροφοριών που επιθυμούμε να έχουμε, κυρίως δε τα λιμάνια απόπλου και προορισμού του άτυχου πλοίου που κατέληξε στα απόκρημνα βράχια της ακτής. Είναι όμως βέβαιο ότι η ανακάλυψη αυτή προσθέτει μία ακόμη ψηφίδα στην κατανόηση της ύπαρξης των γνωστών σύγχρονων αρχαιολογικών θέσεων της ευρύτερης περιοχής, καθώς και στην τεκμηρίωση της αυταπόδεικτης άποψης, που ελάχιστα όμως έχει τονιστεί μέχρι στιγμής, ότι δηλαδή και στο Ιόνιο υπάρχει ένα αρχιπέλαγος όπου αναπτύσσονται οι κλασικές δραστηριότητες κάθε αρχιπελάγους[32]. Το Ιόνιο με την παρουσία δεκάδων νησιών, όχι μόνο των γνωστών μεγάλων αλλά και μικρότερων αγνοημένων σήμερα, από τα Στροφάδια έως τους Οθωνιούς περιλαμβανομένων και μικρότερων βραχονησίδων όπως το σύμπλεγμα των Εχινάδων, προσφέρεται για ανάπτυξη της παράκτιας ναυτιλίας και ό,τι αυτό συνεπάγεται, όπως πολιτισμικές και εμπορικές ανταλλαγές. Έχει διατυπωθεί ήδη η άποψη ότι τα ΠΕ ευρήματα από το Πλατυγιάλι Αστακού (κεραμική), καθώς και η ύπαρξη οψιανού σηματοδοτούν επαφές με τον αιγαιακό χώρο κατά μήκος δύο κεντρικών αξόνων. Ο

24. Ειδικότερα, το εύρημα αριθ. 1 βρίσκει τα παράλληλά του στο αγγείο από τον Ορχομενό, βλ. E. Kunze, *Orchomenos* III, *Die Keramik der frühen Bronzezeit*, München 1934, πίν. III, 2, στο αγγείο Κοράκου, βλ. C.W. Blegen, *Korakou. A Prehistoric Settlement near Corinth*, Boston and New York 1921, σ. 8, εικ. 8, στη Μάνικα ΙΙ (ΠΕ ΙΙ-ΙΙΙ, ΠΕ Ιιβ), Α. Σάμψων: *Μάνικα ΙΙ, Ο πρωτοελλαδικός οικισμός και το νεκροταφείο*, Αθήνα 1988, σχέδ. 90/38, στην Ιθάκη, βλ. *BSA* 35 (1934-1935), σ. 16, εικ. 12/40· M. Koumouzelis, *The Early and Middle Helladic Periods in Elis*, 1980, πίν. 104.

Το εύρημα αριθ. 4, ανεξάρτητα από τον τρόπο που διαμορφώνεται το υπόλοιπο σώμα, το οποίο πιθανότατα έφερε και άλλες λαβές (πιθανώς προσομοίαζε με τα ευρήματα 2 ή 3) έχει παράλληλα: C.W. Blegen, *Zygouries. A Prehistoric Settlement in the Valley of Kleonai*, 1928, εικ. 70 και εικ. 72 και Koumouzelis, ό.π., εικ. 12/2 (ΕΗ ΙΙΙ).

Το εύρημα αριθ. 5 είναι αντίστοιχο του ευρήματος αριθ. 4.

25. *BSA* 35 (1934-1935), σ. 1-21, 39-41.

26. W. Dörpfeld, *Alt-Ithaka*, I-II, Osuabrück 1927, σ. 152-338.

27. *BSA* 32 (1931-1932), σ. 230-232.

28. Ό.π., σ. 238-245.

29. Ό.π., σ. 243-245.

30. R. Hope Simpson, *A Gazetteer and Atlas of Mycenaean Sites*, London 1965, αριθ. 312. R. Hope Simpson - O.T.P.K. Dickinson, *A Gazetteer of Aegean Civilization in the Bronze Age*, I: *The Greek Mainland and Islands*, SIMA LII (1979), σ. 181.

31. *BSA* 32 (1931-1932), σ. 225-227.

32. Ο Benton ορίζει ως αρχιπέλαγος τη θαλάσσια περιοχή ανάμεσα στη Λευκάδα και την απέναντι ακτή (ό.π., σ. 238-245).

πρώτος με κατεύθυνση από Α. προς Δ., μέσω Κορινθιακού και Πατραϊκού κόλπου, ο δεύτερος από Ν. προς Β., μέσω των δυτικών ακτών της Πελοποννήσου[33].

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι δύο αυτοί άξονες ενώνονται στην υπό εξέταση περιοχή του συμπλέγματος των Εχινάδων νήσων.

Το όριο του αρχιπελάγους είναι δυνατόν να το επεκτείνουμε και ακόμη βορειότερα στην Αλβανία[34] ή ακόμη και έως τις Δαλματικές ακτές[35], διότι βεβαίως δεν πρέπει να αντιμετωπίζουμε την προϊστορία με τη λογική που μας επιβάλλει η διαμόρφωση των εθνικών κρατών σήμερα. Το Ιόνιο όμως παρουσιάζει και το πλεονέκτημα ότι ενώ διαθέτει αρχιπέλαγος ικανό να στηρίξει την παράκτια ναυτιλία στα πρώιμα στάδιά της, ταυτόχρονα είναι και ανοιχτή θάλασσα εάν λάβουμε υπόψη το ανάπτυγμα πελάγους έως τις ακτές της Νότιας Ιταλίας και την Αδριατική. Οι σημαντικές θέσεις της ΠΕ εποχής στα Ιόνια νησιά, αλλά και οι ποσότητες κεραμικής στη Δωδώνη της Ηπείρου μαρτυρούν την ύπαρξη ενός θαλάσσιου δρόμου, που συνδέει την Αδριατική με τις ακτές της Δυτικής Ελλάδας. Είναι συνεπώς πιθανόν, ο ίδιος αυτός δρόμος να αποτέλεσε την αιτία της δημιουργίας ενός ιδιαίτερου πολιτισμού στην περιοχή αυτή, κατά τη διάρκεια των τελευταίων φάσεων της ΠΕ εποχής[36]. Κατ' αυτό τον τρόπο δημιουργείται απαίτηση ταχείας εξέλιξης της ναυτικής και ναυπηγικής τέχνης και της ποντοπόρου ναυτιλίας. Άλλωστε το εύρημα, από μόνο του, με την ποσότητα των αγγείων που ανιχνεύονται συνηγορούν υπέρ του επιχειρήματος αυτού. Τα άμεσα διακρινόμενα θραύσματα εκτιμάται ότι ανήκουν σε 30-40 περίπου αγγεία των κλειστών τύπων που παρουσιάστηκαν, με μέση περίπου χωρητικότητα 10 λίτρων. Συνεπώς, ως λογικό συμπέρασμα προκύπτει ότι η μεταφορική δυνατότητα του πλοίου ξεπερνούσε τους δύο τόνους. Σε αυτό το ευνοϊκό πλαίσιο για την ανάπτυξη της ναυτικής τέχνης μπορεί να ενταχθεί και η παράδοση που αναφέρεται σε μία εποχή μεταγενέστερη, κατά μία και πλέον χιλιετία από αυτήν που εξετάζουμε. Ασφαλώς δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι από ολόκληρο τον ελληνικό στόλο που εκστρατεύει κατά της Τροίας (*Ιλιάδα* Β), αυτός που περιπλανιέται για δέκα χρόνια στις θάλασσες αλλά τελικά επιστρέφει σώος στο σπίτι του, παρά τις αντίθετες προσπάθειες του Ποσειδώνα, είναι ένας Επτανήσιος.

Τα αποτελέσματα της παραπάνω ερευνητικής προσπάθειας, παρά τη σύντομη διάρκειά της, κρίνονται ως ιδιαιτέρως ενθαρρυντικά. Η προγραμματιζόμενη – έχει ήδη ενταχθεί στο πρόγραμμα δράσης της Εφορείας Εναλίων Αρχαιοτήτων – διενέργεια ανασκαφικής έρευνας στο ναύαγιο του όρμου Γιαγάνα στην Κεφαλονιά, αναμένεται να εμπλουτίσει σημαντικά τα πρώτα δεδομένα και συμπεράσματά της.

ΔΙΟΝΥΣΗΣ ΕΥΑΓΓΕΛΙΣΤΗΣ

ΥΠΟΒΡΥΧΙΑ ΕΠΙΦΑΝΕΙΑΚΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΜΕ ΤΟ ΝΟΡΒΗΓΙΚΟ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΣΤΗΝ ΙΘΑΚΗ - ΚΕΦΑΛΟΝΙΑ

Κατά το 2000 συνεχίστηκε η αρχαιολογική συνεργασία μεταξύ της ΕΕΑ, του Νορβηγικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, εκπροσωπούμενου από τον M. Wedde, και του Πανεπιστημίου του Trondheim της Νορβηγίας (NTNU), υπό τον καθηγητή M. Jasinski, στο θαλάσσιο χώρο του νησιωτικού συμπλέγματος Κεφαλονιάς και Ιθάκης, όπου σύμφωνα με τα στοιχεία που διαθέτει η ΕΕΑ φιλοξενείται ικανός αριθμός εναλίων αρχαιοτήτων. Σκοπός της υποβρύχιας επιφανειακής έρευνας ήταν η συστηματική χαρτογράφηση των θαλάσσιων περιοχών σε σχετική απόσταση από την ακτή 100 μ. περίπου και μέσο βάθος 40-50 μ.

Ερευνήθηκε η θαλάσσια περιοχή βορειοδυτικά της Ιθάκης και ο δίαυλος μεταξύ Κεφαλονιάς και Ιθάκης, η απόσταση του οποίου στη βορειοανατολική πλευρά της Ιθάκης έχει μήκος 2,5 χλμ. και 5 χλμ. στη νοτιοδυτική πλευρά, ενώ το μέγιστο βάθος του φθάνει 150 μ. περίπου. Ο βυθός στο δίαυλο δεν είναι ιδιαιτέρως βραχώδης, με εξαίρεση τη νησίδα Δασκαλειό, που ορισμένοι ταυτίζουν με την ομηρική Αστερίδα.

Όπως έδειξαν τα αποτελέσματα ερευνών του 1999 το ηχοβολιστικό μηχάνημα πλευρικής σάρωσης αποδείχθηκε κατάλληλο για τον εντοπισμό αρχαιοτήτων στον πυθμένα της θάλασσας. Έτσι, η έρευνα διενεργήθηκε με τη βοήθεια ηχοβολιστικού συστήματος πλευρικής σάρωσης της Marine Sonic Technology (150,600 kHz).

Από τους 80 πιθανούς στόχους που καταγράφηκαν οι 20 συνιστούν ανωμαλίες βυθού, ενώ οι δέκα, ύστερα από επεξεργασία της εικόνας στον ηλεκτρονικό υπολογιστή, επελέγησαν για επιβεβαίωση με το υποβρύχιο τηλεκατευθυνόμενο όχημα (Remotely Operated Vehicle, ROV) της Sperre AS.

Το ROV είναι εφοδιασμένο με δικό του ηχοβολιστικό σύστημα, ώστε να επανεντοπίζει τους στόχους στο βυθό, καθώς και με τρεις τηλεοπτικές μηχανές υψηλής ευκρίνειας, ενώ η δυνατότητα λειτουργίας του φθάνει μέχρι τα 500 μ. βάθος. Ο εξοπλισμός συμπληρώνεται με υποβρύχιο σύστημα μέτρησης με laser και με βραχίονα πολλαπλών χρήσεων. Το υποβρύχιο σύστημα μέτρησης βασίζεται σε δύο laser τοποθετημένα παράλληλα, ώστε να προβάλουν μία κλίμακα 0,10 μ. περίπου στις εικόνες του video.

33. Κ. Δελλαπόρτα - Η. Σπονδύλης, Πλατυγιάλι Ασπάκου. Ένας βυθισμένος πρωτοελλαδικός οικισμός, *Πρακτικά Α' Αρχαιολογικού και Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-25 Οκτωβρίου 1988*, Αγρίνιο 1991.

34. *BSA* 91 (1996), σ. 78-79.

35. Ό.π., σ. 80.

36. Α. Τσώνος, Θαλάσσιοι δρόμοι και επικοινωνία στις ακτές της Δυτικής Ελλάδας, στην Αλβανία, στα Ιόνια Νησιά και στην Αδριατική, κατά τη νεολιθική εποχή και κατά την εποχή του Χαλκού, *ΗπειρΧρον* 34 (2000), σ. 211.

Επίσης, χρησιμοποιήθηκε σύστημα GPS, καθώς και το υποβρύχιο ακουστικό σύστημα πλοήγησης Simrad HPR 300P για τον εντοπισμό της θέσης του ROV σε σχέση με το σκάφος επιφανείας. Οι στόχοι καταγράφηκαν σε ψηφιακό σύστημα χαρτογράφησης.

Στη βόρεια πλευρά του διαύλου μεταξύ Ιθάκης και Κεφαλονιάς, κοντά στο Φισκάρδο, το ROV επαλήθευσε στόχο, που συμπίπτει με τη θαλάσσια περιοχή από την οποία υπάρχουν πληροφορίες ότι οι αλιείς περισυλλέγουν αμφορείς με τα δίχτυα τους.

Ι. Στη θαλάσσια περιοχή του Φισκάρδου εντοπίστηκε μεγάλο ναυάγιο με αμφορείς σε βάθος 60 μ., μήκ. 22, πλ. 5 μ. περίπου. Πρόκειται για ρωμαϊκό ναυάγιο, που διατηρείται σε άριστη κατάσταση, εκτός από το ένα άκρο του, όπου παρατηρείται ελαφρά διατάραξη από μηχανότρατα.

Το πλοίο μετέφερε μεγάλο φορτίο αμφορέων τύπου Dressel 6A, θαμμένους στην άμμο, που εξέχουν ενάμισυ μέτρο περίπου από τον πυθμένα. Το ναυάγιο χρονολογείται στον 1ο αι. π.Χ.-1ο αι. μ.Χ. (Εικ. 23).

ΙΙ. Στο πλαίσιο της ίδιας έρευνας εντοπίστηκε και τεκμηριώθηκε με το ROV, πλησίον της νησίδας Αστερίς, ναυάγιο που είχε υποδειχθεί στην Υπηρεσία και χρονολογείται στους ρωμαϊκούς χρόνους. Στο βυθό διακρίνονται να προεξέχουν από τον αμμώδη βυθό ξύλινα στοιχεία, πιθανώς νομείς του σκαριού του πλοίου, σε τμήμα του ναυαγίου από το οποίο φαίνεται να έχουν αφαιρεθεί αμφορείς του φορτίου του. Η τυπολογία των αμφορέων ανήκει κυρίως στον ιταλικό τύπο Forlimpopoli/ Agora K114 ή Dressel 6A, που χρονολογούνται στον 1ο αι. π.Χ.-2ο αι. μ.Χ.

Εντοπίστηκαν, επίσης, μεταλλικά αντικείμενα, πιθανώς, από τον εξοπλισμό του πλοίου (π.χ. μολύβδινη ράβδος, που πιθανώς είναι τμήμα άγκυρας).

Άξιο περαιτέρω διερεύνησης είναι το γεγονός ότι τα δύο ναυάγια, που απέχουν μόλις 1 ναυτικό μίλι μεταξύ τους, εμφανίζουν κοινά στοιχεία ως προς τη χρονολόγησή τους (1ος αι. π.Χ.-2ος αι. μ.Χ.), αλλά και ως προς την πιθανή προέλευση του φορτίου τους από την ίδια γεωγραφική περιοχή της Ιταλίας.

ΙΙΙ. Τέλος, κατά την ίδια έρευνα εντοπίστηκε ναυάγιο, που υπέδειξε αλιείς στην ΕΕΑ, στη θαλάσσια περιοχή του Πίσω Αετού και σε βάθος 23 μ. περίπου. Πρόκειται για φορτίο καλυπτήρων κεράμων μεγάλων διαστάσεων, μήκ. 1 με χορδή τόξου 0,40 μ. Επίσης, βρέθηκε τμήμα χείλους από μεγάλο ανοιχτό χρηστικό αγγείο, πιθανώς πίθο, και άνω τμήμα ελληνο-ιταλιώτικου αμφορέα, πιθανώς του 4ου-3ου αι. π.Χ.

Εικ. 23. Υποβρύχια επιφανειακή έρευνα στο θαλάσσιο χώρο Ιθάκης - Κεφαλονιάς. Ναυάγιο του 1ου αι. π.Χ.-1ου αι. μ.Χ.

Ο ίδιος ιδιώτης υπέδειξε, επίσης, στην ίδια θαλάσσια περιοχή και ναυάγιο αμφορέων σε βάθος 35-40 μ., το οποίο όμως δεν εντοπίστηκε.

Κατά την ερευνητική περίοδο του 2000 δεν υπήρξε επαρκής χρόνος να επαληθευθεί το σύνολο των στόχων, που θα αποτελέσουν αντικείμενο προσεχούς έρευνας. Οι ανωτέρω θέσεις ελέγχθηκαν επιπλέον με κατάδυση από το προσωπικό της ΕΕΑ[37].

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΝΟΜΟΣ ΜΕΣΣΗΝΙΑΣ

Μεθώνη

Τον Ιούλιο του 2000, με αφορμή την εποπτεία πόντισης υποβρύχιου καλωδίου οπτικών ινών από την παραλία της Μεθώνης έως το «φρέαρ» των Οινουσών Μεσσηνίας για τις ανάγκες του προγράμματος «Nestor» (μέτρηση νετρίνων) του Εργαστηρίου Φυσικής του Πανεπιστημίου Αθηνών, ελέγχθηκε υποβρυχίως όλη η απόσταση από τη Μεθώνη έως τη Σαπιέντζα, με μέγιστο βάθος του διαύλου τα 41,50 μ. Το σημείο προσαιγιάλωσης του καλωδίου βρίσκεται περί τα 30 μ. δυτικά της τσιμεντένιας προβλήτας[38]. Στην προσπάθεια να εξεύρουμε κατάλληλη διέλευση για την κάλυψή του, μεταξύ των καταλοίπων του προϊστορικού οικισμού, εντοπίστηκε λίθινη άγκυρα, τραπεζιόσχημη με τρεις οπές, χρησιμοποιημένη ως οικοδομικό υλικό σε καταποντισμένο τοίχο (ΑΦΑ 52964) (Εικ. 24), περί τα 50 μ. νοτιοανατολικά της τσιμεντένιας προβλήτας. Ανελκύστηκε, συντηρήθηκε και σχεδιάστηκε, η δε παρουσία της αποτελεί τεκμήριο της ναυτικής διάστασης του προϊστορικού οικισμού.

37. Στην αποσπολή έλαβαν μέρος από πλευράς ΕΕΑ ο αρχαιολόγος Χρ. Αγουρίδης και οι εργατοτεχνίτες Π. Τσαμπουράκης και Λ. Μερσενιέ. Η έρευνα πραγματοποιήθηκε με την υποστήριξη της τράτας «ΓΕΩΡΓΙΟΣ» Ν.Π.271, ιδιοκτησίας Γ. Τσαμπά από την Κυλλήνη.

38. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1025-1028.

Εικ. 24. Μεθώνη. Η λίθινη άγκυρα στο βυθό.

Εικ. 25. Μεθώνη. Προϊστορικός οικισμός. Εσωτερική γωνία κτίσματος.

Κατά τη διάρκεια των ίδιων εργασιών διαπιστώθηκε ότι σε απόσταση περί τα 1.300 μ. προς Ν. της παραλίας της Μεθώνης, σε βάθος 23 μ. υπάρχει στο βυθό ένας αναβαθμός με κατεύθυνση Α.-Δ., ύψ. 2 μ. περίπου. Η διόπτευσή του προς Α. στοχεύει ακριβώς στο θαλάσσιο χώρο μεταξύ νησίδας Νησακούλι και Μαύρων Γκρεμνών. Πιθανώς αποτελεί το δεύτερο, κάθετο στο πρώτο[39], ρήγμα στην περιοχή και συμβάλλει στην ερμηνεία του μηχανισμού που οδήγησε στον καταποντισμό του οικισμού.

Προϊστορικός οικισμός

Το Σεπτέμβριο του 2000 επαναλήφθηκε ολιγοήμερη έρευνα στον καταποντισμένο προϊστορικό οικισμό, με αρχικό σκοπό τη λήψη συμπληρωματικών μετρήσεων στα εντοπισμένα οικοδομήματα και αποτύπωση τυχόν νέων που θα είχαν αποκαλυφθεί[40]. Η πραγματικότητα όμως μας υποχρέωσε να προχωρήσουμε και σε κατεπείγουσα σωστική ανασκαφική τομή. Σε εσωτερική γωνία κτίσματος ορθογώνιας κάτοψης, και συγκεκριμένα στο σημείο όπου κατά την τοπογραφική αποτύπωση, η οποία ακολούθησε, σημάνθηκε με τον αριθ. 150 (Εικ. 25), είχε αποκαλυφθεί μερικώς μικρό πιθοειδές αγγείο μισοθαμμένο οριζόντια. Επειδή το βάθος είναι μικρό (περί τα 4,50 μ. στο σημείο εκείνο), κάποιοι το είχαν εντοπίσει και προσπάθησαν να το ανασύρουν με αποτέλεσμα να θραύσουν σε μεγάλα τεμάχια όλη την προς τα πάνω πλευρά του. Τα τεμάχια ήταν διασκορπισμένα σε μικρή απόσταση και αν το εύρημα παρέμενε σε αυτή την κατάσταση η καταστροφή του ήταν βέβαιη (ΑΦΑ 53227). Αφού τεκμηριώθηκε φωτογραφικά και σχεδιαστικά ανελκύστηκε με μια ανασκαφική τομή που περιορίστηκε στον απαραίτητο για την ασφαλή ανάσυρσή του χώρο. Το περιεχόμενό του ελέγχθηκε στα εργαστήρια της ΕΕΑ και διαπιστώθηκε ότι πρόκειται για, δεύτερο κατά σειρά στο χώρο, εγχυτρισμό[41] δύο τουλάχιστον νηπίων. Παράλληλα, έγιναν μετρήσεις για την τοπογραφική αποτύπωση νεοαποκαλυφθέντων κτισμάτων και τμήματος του παράκτιου μεσαιωνικού αγωγού ύδρευσης.

Νήσος Σαπιέντζα

Κατά τον έλεγχο των δυτικών ακτών της νήσου επανεντοπίστηκε το ναυάγιο των μαρμάρων που ανακαλύφθηκε, χωρίς όμως να προσδιορίζεται η ακριβής του θέση, από τον P. Throckmorton[42] και για το οποίο δεν υπήρχαν στοιχεία στο αρχείο της ΕΕΑ. Βρίσκεται σε ρηχό ορμίσκο, στη δυτική πλευρά του στενού ισθμού που χωρίζει το Πόρτο Λόγκο από το Ιόνιο. Σώζονται περί τα 20 ακατέργαστα πρίσματα μαρμάρου τομής 2×2 και μήκ. 3-5 μ. περίπου (ΑΦΑ 52989), που με πολύ πρόχειρο υπολογισμό προσεγγίζουν το βάρος των 500 τόνων. Ελάχιστα

39. Το πρώτο ρήγμα κατά μήκος του χειμάρρου της Μεθώνης σημειώνεται στο σχετικό γεωλογικό χάρτη του ΙΓΜΕ, φύλλο Κορώνη-Πύλος-Σχίζα, «Ρήγμα πιθανό ή καλυμμένο». Σε απόσταση 1.000 μ. περίπου από την εκβολή, στη δεξιά (δυτική) όχθη διακρίνεται καθαρά ένα «κάτοπτρο» στο πέτρωμα. Απέναντι ακριβώς από το σημείο εκείνο, στη βάση της κατακόρυφης όχθης, στα ανατολικά, διακρίνεται στρώμα χαλικιών με πολλά κελύφη οστρέων θαλάσσιας προέλευσης. Το γεγονός αυτό μάλλον ενισχύει την άποψη για την ύπαρξη εκτεταμένης λιμνοθάλασσας στο χώρο των μετέπειτα «αλυκών» της Ενετοκρατίας (βλ. σχετικά, Η. Σπονδύλης, Συμβολή στη μελέτη διαμόρφωσης των ακτών της Πυλίας με βάση τον εντοπισμό νέων αρχαιολογικών θέσεων, *ΕΝΑΛΙΑ* IV, τχ. 3/4 (1992), σ. 32). Ας σημειωθεί, τέλος, ότι ο χείμαρρος της Μεθώνης με τα κατακόρυφα σχεδόν τοιχώματά του δεν παροχετεύει τα όμβρια του κάμπου αλλά εκείνα των υπωρειών του Μεσοχωρίου. Τα όμβρια του κάμπου και της ελώδους έκτασης των «αλυκών» παροχετεύονται αυτοτελώς, κυρίως από μικρό χείμαρρο στο ανατολικό πέρας του παράκτιου φράγματος, όπου η σύγχρονη γέφυρα (βλ. ό.π., σ. 31).

40. Για το μηχανισμό μετακίνησης άμμου και αποκάλυψης τοίχων, βλ. *ΑΔ* 54 (1999): Χρονικά, σ. 1027-1028.

41. Για τον πρώτο ταφικό πίθο, βλ. *ΕΝΑΛΙΑ* IV, τχ. 1/2 (1992), σ. 34.

42. Είναι αυτό που αναφέρεται ως ναυάγιο «αρχαίων κολοσσιαίων ογκολίθων μαρμάρων» από τον Χ.Β. Κριτζά στο ειδικό κεφάλαιο της ελληνικής έκδοσης του βιβλίου του H.W. Rackl, *Βουτιά στα Περασμένα*, Αθήνα 1978, σ. 419.

όστρακα αμφορέων, που ασφαλώς ανήκουν στο ναυάγιο (κάποια καταπλακωμένα από τους όγκους), ορίζουν το χρονικό πλαίσιο του ναυαγίου στους πρώιμους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας. Ο βραχώδης βυθός, το μικρό βάθος (3-7 μ.) και το ανοιχτό πέλαγος αποκλείουν την πιθανότητα διατήρησης μέρους του σκάφους, το μέγεθος του οποίου όμως συνάγουμε από το φορτίο του. Δεν υπήρξε χρόνος για πληρέστερη μελέτη, μία διερευνητική τομή, όμως, στις μικρές αμμώδεις περιοχές που εμφανίζονται μεταξύ των βράχων στα βαθύτερα σημεία, ίσως δώσει περισσότερα στοιχεία χρονολόγησης. Η ανάλυση δείγματος πετρώματος στο ΕΚΕΦΕ «Δημόκριτος» αποφαίνεται για δολομιτικό μάρμαρο, αλλά δεν προσδιορίζεται πιθανή περιοχή λατόμευσης, με βάση τα στοιχεία της τράπεζας δεδομένων για τα μάρμαρα.

Εικ. 26. Νησίδα Αγία Μαριανή ή Αγία Μαρίνα. Παράκτιο πηγάδι.

Νησίδα Αγία Μαριανή ή Αγία Μαρίνα

Η νησίδα ανήκει στο σύμπλεγμα Οινουσών Μεσσηνίας. Στο πλαίσιο της Έρευνας Μεθώνης-Πυλίας, που αφορά στο γνωστό καταποντισμένο προϊστορικό οικισμό, αλλά και με αφορμή υπηρεσιακά ενδιαφέροντα πραγματοποιήθηκε επίσκεψη στη νησίδα Αγία Μαρίνα ή Αγία Μαριανή ήδη από το 1993, όπου διαπιστώθηκαν εκτεταμένα παράκτια κτίσματα και κιβωτιόσχημοι τάφοι, καθώς και θίνες σε δύο στρώσεις, μία απολιθωμένη και μία ενεργή, με διαφορετικές ενδείξεις επικρατούντων ανέμων[43]. Παρά την κήρυξη της νησίδας και του εγγύς θαλάσσιου χώρου, λόγω ναυαγίου ελληνιστικών χρόνων, διαπιστώθηκε, σε διαδοχικές έκτοτε επισκέψεις, ότι τα κατάλοιπα υφίστανται βανδαλισμούς κυρίως από λαθρανασκαφές. Το 2000 αποφασίστηκε να αποτυπωθούν, τουλάχιστον, τα κατάλοιπα στον αιγιαλό για τεκμηρίωση από την ΕΕΑ. Τα εμφανή αρχαία συνίστανται σε επιφανειακά κτιριακά κατάλοιπα, λουπές εγκαταστάσεις, όπως πηγάδια και δεξαμενές αλλά και τάφους που εμφανίζονται στην ανατολική παραλιακή ζώνη του νησιού. Έγινε τοπογραφική αποτύπωση με Total Station και με εξάρτηση από το Κρατικό Γεωδαιτικό Δίκτυο[44]. Για αποτύπωση λεπτομερειών χρησιμοποιήθηκαν και συμβατικές μέθοδοι

Επιβεβαιώθηκε για μία ακόμη φορά ότι οι κατασκευές χαρακτηρίζονται από όστρακα κτενωτής κεραμικής. Είναι στην πλειονότητά τους χτισμένες με αργούς ή αδρά πελεκημένους ασβεστόλιθους, που είναι το πέτρωμα της νησίδας, συνδεδεμένους με ισχυρό ασβεστοκονίαμα και με κατά τόπους παρεμβολή θραυσμάτων πλίνθων ή κεράμων. Στα πηγάδια μόνο χρησιμοποιήθηκαν ψαμμιτικές πλάκες από το φλύσχη, που μεταφέρθηκαν από απέναντι ηπειρωτική ακτή, αφού το υλικό δεν προσφέρεται στη νησίδα (ΑΦΑ 15522) (Εικ. 26). Τα κατακόρυφα τοιχώματα των τάφων είναι κτιστά και για κάλυψη χρησιμοποιούνται μεγάλες ασβεστολιθικές πλάκες. Τα θεμέλια, όπου διακρίνονται, δεν παραβιάζουν την άνω επιφάνεια από τις απολιθωμένες θίνες.

Το όλο σύστημα θινών, σε σχέση με τη γεωμορφολογία της νησίδας, καθώς και η ύπαρξη παράκτιων πηγαδιών αποτελούν στοιχεία αξιολογήσιμα για την έρευνα της διαμόρφωσης των ακτογραμμών της περιοχής κατά το παρελθόν.

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΑ ΕΕΑ ΜΕ ΕΚΘΕ

Το 2000 η ΕΕΑ εγκαινίασε ένα πρόγραμμα συνεργασίας με το Εθνικό Κέντρο Θαλασσίων Ερευνών (ΕΚΘΕ) με στόχο τον έλεγχο εκτεταμένων περιοχών σε βάθη απαγορευτικά για καταδύσεις. Η πρώτη αποστολή είχε τον έλεγχο περιοχών μεταξύ Καλύμνου-Ψερίμου-Κω, από όπου είχαν παραδοθεί τα γνωστά ορειχάλκινα αγάλματα που είχαν αλιευθεί με τράτες. Μετά τη σάρωση ενός χώρου με ηχοβολιστικά επιλέγονταν οι πιθανοί στόχοι (σημεία με ισχυρή ανάκλαση) και ακολουθούσε ο έλεγχος με το βαθυσκάφος «ΘΕΤΙΣ». Είχα τη χαρά και την τιμή να επιλεγώ από τη διευθύντρια της έρευνας και προϊσταμένη της ΕΕΑ να είμαι ο πρώτος Έλληνας αρχαιολόγος που πραγματοποίησα κατάδυση με το «ΘΕΤΙΣ», που κυβερνούσε ο Κ. Θωκταρίδης, σε βάθος 113 μ. Η εμπειρία του να είμαι ζεστός και στεγνός μέσα σε μια διαφανή σφαίρα, η οποία προσδίδει την αίσθηση αμεσότατης επαφής με το υγρό στοιχείο, ήταν πρωτό-

43. *ΕΝΑΛΙΑ* IV, τεύχη 3/4 (1992), σ. 36-37.

44. Η ερευνητική ομάδα του έτους 2000 συγκροτούνταν, εκτός από τον υπογράφοντα και από τους εξής υπαλλήλους της ΕΕΑ: Θ. Δημητριάδου, αρχαιολόγο, Ι. Μπαξεβανάκη, αγρονόμο/τοπογράφο μηχανικό, Η. Κυριακόπουλο, τεχνολόγο/μηχανικό, Α. Κούβελα, Σ. Θεοδωρακόπουλο, Δ. Σαρδέλη και Σ. Μουρέα-εργατοτεχνίτες στο Φρούριο Πύλου. Σημαντική υπήρξε, επίσης, η βοήθεια από το σύνολο του προσωπικού της ΕΕΑ, καθώς και συναδέλφων της 5ης ΕΒΑ στο Φρούριο Πύλου. Οι Π. Βεζυρτζής (φωτογράφος), Μ.-Κ. Ανδρουτσάκη (συντηρήτρια) και Αικ. Πολλάτου (σχεδιάστρια) στην έδρα της ΕΕΑ συνέβαλαν και συμβάλλουν, ο καθένας στον τομέα του, στην περαιτέρω επεξεργασία των στοιχείων της έρευνας. Σε όλους τους παραπάνω απευθύνονται ευχαριστίες και από τη θέση αυτή. Ιδιαιτέρως πάντως ευχαριστεί ο υπογράφων την προϊσταμένη της ΕΕΑ, αρχαιολόγο Αικ. Δελλαπόρτα, για τη δυνατότητα επίτευξης του παραπάνω έργου.

γνωρη και μοναδική. Δεν έχει καμία σημασία εάν ο «σπόχος» μας απεδείχθη ένα μεταλλικό δοχείο γνωστού αναψυκτικού. Το πρώτο βήμα είχε γίνει σε ένα νέο δρόμο για την ελληνική υποβρύχια αρχαιολογία προκειμένου να εξερευνήσει, με τη βοήθεια της τεχνολογίας, βάθη στα οποία η φθορά των αρχαίων οφείλεται μόνο στο χρόνο και στις τυχαίες, μη ηθελημένες, καταστροφές.

ΗΛΙΑΣ ΣΠΟΝΔΥΛΗΣ

ΣΥΝΤΗΡΗΣΗ

Για τις ανάγκες του εργαστηρίου συντήρησης ο τεχνολογικός εξοπλισμός της Εφορείας εμπλουτίστηκε με την προμήθεια βιολογικού μικροσκοπίου τύπου CH30/CH40 της εταιρείας OLYMPUS. Συνεχίστηκαν οι εργασίες συντήρησης στα ενάλια αρχαία προερχόμενα από τυχαίες ανελκύσεις και στα ευρήματα των υποβρύχιων ανασκαφών και ερευνών, που διεξήγαγε η Εφορεία. Τέλος, τα πλωτά της Εφορείας εμπλουτίστηκαν με την αγορά σκάφους τύπου PREDATOR.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΔΕΛΛΑΠΟΡΤΑ

ΚΗΡΥΞΕΙΣ ΕΝΑΛΙΩΝ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΩΝ ΧΩΡΩΝ

Κατά το 2000 κηρύχθηκαν για λόγους προστασίας οι ακόλουθοι ενάλιοι αρχαιολογικοί χώροι :

1. Ο αρχαιολογικός χώρος Παροικιάς Πάρου (χερσαίος και θαλάσσιος) με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/30388/1541/21-6-2000, ΦΕΚ 950/Β/31-7-2000 για την καλύτερη προστασία των εναλίων αρχαιοτήτων της αρχαίας πόλης της Παροικιάς, το χερσαίο τμήμα του οποίου αποτελεί ήδη κηρυγμένο αρχαιολογικό χώρο.

2. Αρχαιολογικός χώρος-θαλάσσια περιοχή όρμου Ερημουπόλεως Δήμου Ιτάνου με την Υ.Α. ΥΠΠΟ/ΑΡΧ/Α1/Φ43/ 21086/ 1004/19-5-2000, ΦΕΚ 822/Β/6-7-2000 για την καλύτερη προστασία των εντοπισμένων εναλίων αρχαιοτήτων.

3. Ο θαλάσσιος αρχαιολογικός χώρος στην περιοχή του όρμου Ερημουπόλεως Δήμου Ιτάνου του νομού Λασιθίου Κρήτης για την καλύτερη προστασία των εντοπισμένων εναλίων αρχαιοτήτων.

ΕΠΟΠΤΕΙΕΣ

Κατά το 2000 η Εφορεία Εναλίων Αρχαιοτήτων άσκησε τις ακόλουθες κατά το νόμο εποπτείες: 1) Γεωλογική-γεωφυσική έρευνα των W.F. McCoy, J. Petersen, L. Petersen και J.A. Mc Gillivray στο Παλαίκαστρο Σητείας Ανατολικής Κρήτης από τη Βρετανική Αρχαιολογική Σχολή[45]. 2) Στις υποβρύχιες έρευνες του εγκεκριμένου προγράμματος του ΙΕΝΑΕ στον Αργολικό (από τον Χρ. Αγουρίδη), Αντιδραγονέρα Κυθήρων (από τον Δ. Κουρκουμέλη) και στον Παγασητικό (από τον Η. Σπονδύλη).

ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ

Κατά το έτος 2000 παραδόθηκαν στην ΕΕΑ συνολικά 207 αντικείμενα, προερχόμενα από τη θάλασσα, τα οποία καλύπτουν μια ευρεία χρονική περίοδο, από τους πρώιμους κλασικούς (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.) έως και τους νεότερους χρόνους (19ος αι. μ.Χ.).

Τα αντικείμενα αυτά, τα οποία προέρχονται από παραδόσεις ιδιωτών και κατασχέσεις, σώζονται ως επί το πλείστον σε τμήματα.

Μεταξύ των αγγείων ξεχωρίζουν 17 ακέραιοι αμφορείς, οι οποίοι κατανέμονται χρονολογικά ως εξής: κερκυραϊκός ημιαμφορέας (τέλη 6ου-αρχές 5ου αι. π.Χ.), αμφορέας ελληνοϊταλιώτικου τύπου (3ος-2ος αι. π.Χ.), κερκυραϊκός αμφορέας (α΄ μισό 3ου αι. π.Χ.), δύο κερκυραϊκοί αμφορείς (β΄ μισό 3ου αι. π.Χ.), αμφορέας τύπου Κω (2ος αι. π.Χ.), ροδιακός αμφορέας (τέλη 2ου-αρχές 1ου αι. π.Χ.), δύο αμφορείς τύπου Lamboglia 2 (τέλη 2ου-μέσα 1ου αι. π.Χ.), αμφορέας προερχόμενος από την Ιβηρική χερσόνησο (1ος-4ος αι. μ.Χ.), αμφορέας ρωμαϊκών χρόνων (1ος-4ος αι. μ.Χ.), αμφορέας από την Κνίδο (1ος-4ος αι. μ.Χ.), τρεις αμφορείς υστερορωμαϊκών χρόνων (5ος-6ος αι. μ.Χ.), αμφορέας βυζαντινών χρόνων («μαγαρικό» 2ης ομάδας, 11ος αι. μ.Χ.), αμφορέας βυζαντινών χρόνων («μαγαρικό» 5ης ομάδας, 12ος-13ος αι. μ.Χ.).

Τέλος, ο Ν. Ζαΐρης, εφέτης, δώρισε στην ΕΕΑ έναν προερχόμενο από τη θάλασσα βυζαντινό αμφορέα («μαγαρικό» 3ης ομάδας, 9ος-11ος/12ος αι. μ.Χ.), τον οποίο είχε στην κατοχή του.

ΘΕΩΝΗ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΟΥ

45. Την εποπτεία άσκησαν η αρχαιολόγος Ε. Χατζηδάκη και η γεωλόγος Ε. Γλύπτη.

Εφορεια
Αρχαιοπωλειων και Ιδιωτικων Συλλογων

Το επιστημονικό προσωπικό της Εφορείας, αποτελούμενο από την προϊσταμένη Ρ. Ετζέογλου, τις αρχαιολόγους Β. Κολόμβα, Μ. Καζανάκη-Λάππα και τους ωρομίσθιους αρχαιολόγους Α. Λαμπροπούλου, Χ. Κούτσικου, Γ. Παπασάββα, Μ. Παπαγεωργίου και Ά. Λέκκα εργάστηκε κατά το έτος 2000 για την καταγραφή, φωτογράφηση, τεκμηρίωση και αξιολόγηση: α) των αρχαίων, των εικόνων και των εκκλησιαστικών αντικειμένων των νέων κατόχων, β) των νέων αποκτημάτων των συλλεκτών, γ) των εισαγόμενων από το εξωτερικό πολιτιστικών αγαθών που προστατεύονται από τις διατάξεις της αρχαιολογικής νομοθεσίας. Καταγράφηκαν συνολικά 1.342 αρχαία αντικείμενα, 1.100 εικόνες και εκκλησιαστικά αντικείμενα και 1.551 νομίσματα. Η καταγραφή των νομισμάτων διεκπεραιώθηκε, όπως πάντοτε, με τη συνδρομή του Νομισματικού Μουσείου. Τα περισσότερα από τα αντικείμενα που καταγράφηκαν και φωτογραφήθηκαν αντιπροσωπεύουν κοινούς τύπους. Μικρός αριθμός αρχαίων αντικειμένων, εικόνων και αντικειμένων μικροτεχνίας που παρουσιάζει επιστημονικό ενδιαφέρον θα αναφερθεί παρακάτω.

ΑΡΧΑΙΑ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ

Ο Μιχαήλ Βλάμος δήλωσε 294 αρχαία αντικείμενα, τα οποία στην πλειονότητά τους ανήκουν σε κοινούς τύπους και δεν παρουσιάζουν ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω και της κακής κατάστασης διατήρησής τους. Πρόκειται για αγγεία ερυθρόμορφα και μελανόμορφα, ρωμαϊκούς λύχνους, έργα κοροπλαστικής, κυρίως αρχαϊκά και ελληνιστικά, τα περισσότερα αποσπασματικά σωζόμενα, αρχιτεκτονικά μέλη, έργα χαλκοτεχνίας (ειδώλια, όπλα, κοσμήματα, εργαλεία), χρονολογούμενα από τους μυκηναϊκούς χρόνους έως και την ύστερη αρχαιότητα, έργα μαρμαροπλαστικής (στήλες, πορτραίτα, θραύσματα από ανδριάντες) των κλασικών έως και των ρωμαϊκών χρόνων. Από τα αντικείμενα αυτά ξεχωρίσαμε τα ακόλουθα: α) Χάλκινο αιγυπτιακό σείστρο της ύστερης αρχαιότητας (αριθ. κατ. 78, μήκ. 0,21 μ.), με τοξωτό στέλεχος που επιστέφεται με ολόγλυφο τετράποδο. Στο ανώτερο τμήμα της λαβής αθωρική κεφαλή σε χαμηλό ανάγλυφο που πλαισιώνεται από ουραίους. Στο κατώτερο τμήμα όρθια μορφή Βησά και στα πόδια της δύο ανάγλυφες κεφαλές λεόντων. β) Χάλκινος χαλινός της ύστερης εποχής του Χαλκού (αριθ. κατ. 81, μήκ. 0,305 μ.). Αποτελείται από δύο επιμήκη παραγναθίδια, στρεπτά και συνδεδεμένα μεταξύ τους επιστόμια (Εικ. 1). Είναι γνωστοί δύο ακόμη χαλινοί αυτού του

Εικ. 1. Κατοχή Μιχαήλ Βλάμου. Χάλκινος χαλινός. Ύστερη εποχή του Χαλκού.

τύπου από τις Μυκήνες και τη Θήβα[1]. γ) Οστέινο πλακίδιο των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων με ανάγλυφη παράσταση νέου (αριθ. κατ. 227, ύψ. 0,078 μ.). Η μορφή σώζεται έως την οσφύ με τον κορμό κατ' ενώπιον και την κεφαλή στραμμένη προς τα δεξιά. Έχει το αριστερό χέρι προς τα κάτω και το δεξιό λυγισμένο στον αγκώνα. Με εγχαράξεις αποδίδονται οι ανατομικές λεπτομέρειες και η πλούσια κόμη (Εικ. 2). δ) Χάλκινο ειδώλιο παιδιού (αριθ. κατ. 90, ύψ. 0,07 μ.) (Εικ. 3). Η παιδική μορφή αποδίδεται με την κεφαλή προς τα πάνω και πίσω και με λυγισμένα γόνατα, από τα οποία το αριστερό προβάλλει από την αναδίπλωση του χιτωνίσκου. Λείπουν οι πήχεις και τα άκρα χέρια που ήταν πιθανώς ένθετα. Φέρει οπές προσήλωσης σε ξύλο ή μέταλλο.

Από τα 30 αρχαία που δήλωσε η Όλγα-Θεοφανώ Καρατζά αναφέρουμε τα παρακάτω: α) Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, πιθανώς ακρόλιθο ελληνιστικών χρόνων (αριθ. κατ. 24, ύψ. 0,135 μ.). Επιφάνεια έντονα διαβρωμένη. Πρόσωπο ωοειδούς περιγράμματος με χαμηλό μέτωπο και λεπτά μισάνοιχτα χείλη. Αποκεκρουμένη η μύτη και το στόμα. Επάλληλες σειρές τετράπλευρων βοστρύχων πλαισιώνουν το πρόσωπο και ένας πλόκαμος πέφτει κατά μήκος της παρειάς μπροστά από τα αυτιά. Στο μέσον της κεφαλής στενή αυλάκωση για την ένθεση ταινίας. Η πίσω επίπεδη πλευρά είναι αποκεκρουμένη και στο ανώτερο τμήμα φέρει οπή. β) Τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης (Εικ. 4) ύστε-

1. Πρβλ. H. Donder, *Zaumzeug in Griechenland und Cypren*, *Prähistorische Bronzefunde*, Abt. 16.3, München 1980, πίν. 1:3-4, Typ I, Var. B, σ. 20-21.

Εικ. 2. Κατοχή Μιχαήλ Βλάμου. Οστέινο πλακίδιο. Ύστεροι ρωμαϊκοί χρόνοι.

Εικ. 3. Κατοχή Μιχαήλ Βλάμου. Χάλκινο ειδώλιο παιδιού. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

ρων ελληνιστικών χρόνων (αριθ. κατ. 26, σωζ. διαστ. 0,115× 0,092× 0,015 μ.), με επιγραφή σε δέκα στίχους:

-]..... ΟΙΕ. [-
-]. ΥΛΟ ... ΑΙΘΙ. [-
-] ράτης Σ-. Σ [-
-] τα ά κατέθη [-
-] . Σ λυθει καί [-
-] σαντι εν. [-
-] . ΠΕΝΤΟ . [-
-] . [-

γ) Δύο μαρμάρινες κυκλαδικές φιάλες (αριθ. κατ. 1, ύψ. 0,027 μ. και 2, ύψ. 0,04 μ.) πολιτισμού Κέρου-Σύρου (2800-2300 π.Χ.). δ) Μαρμάρινη προχυτική φιάλη (αριθ. κατ. 3, ύψ. 0,07 μ.)

Εικ. 4. Κατοχή Όλγας Καρατζά. Τμήμα μαρμάρινης αναθηματικής στήλης. Ύστεροι ελληνιστικοί χρόνοι.

της πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου-φάση Σύρου. ε) Αγγείο από αλάβαστρο, αιγυπτιακό ή μινωικό μιμούμενο αιγυπτιακά πρότυπα (αριθ. κατ. 4, ύψ. 0,096, διαμ. χείλους 0,047 μ.). στ) Πυξίδα υστερογεωμετρικών χρόνων (9ος-8ος αι. π.Χ.) ωοειδούς σχήματος (αριθ. κατ. 5, ύψ. 0,335 μ.), με διακόσμηση σε ζώνες, αρκετά εξίτηλη. ζ) Κυπριακή κύλικα δίχρωμου ρυθμού (8ος-7ος αι. π.Χ.) κοσμημένη με σβάστικες εναλλασσόμενες με συστήματα τριγλύφων και μετοπών.

Ο Λεωνίδας Μάνδρας δήλωσε 100 αντικείμενα, από τα οποία τα 24 (αριθ. κατ. 31-54) είναι τμήματα και θραύσματα εμπορευματικών αμφορέων που χρονολογούνται από τον 5ο αι. π.Χ. έως και τους βυζαντινούς χρόνους. Τα υπόλοιπα πήλινα αντικείμενα ανήκουν σε κοινούς τύπους αγγείων, λύχνων και ειδωλίων που χρονολογούνται κυρίως από τους κλασικούς έως και τους ελληνιστικούς χρόνους, ενώ έξι χάλκινα (ψέλλιο, δαχτυλίδια και μικροσκοπικό ειδώλιο, αριθ. κατ. 27-30, 97, 100) ανήκουν στους ρωμαϊκούς χρόνους. Από τα αγγεία ξεχωρίζουν: α) Κυκλαδικός κέρνος (αριθ. κατ. 1, ύψ. 0,15 μ.). Αποτελείται από τέσσερα αμφικωνικού σχήματος άωπα αγγεία με έξω νεύον χείλος, που στηρίζονται σε κοίλο κυλινδρικό πόδι διευρυνόμενο προς την επιφάνεια στήριξης (Εικ. 5). β) Ευρύστομος αμφορίσκος (αριθ. κατ. 2, ύψ. 0,12 μ.) υπομυκηναϊκής περιόδου με απιόσχημο σώμα κοσμημένο με ενάλληλα συστήματα ημικυκλίσκων. Ο Μάνδρας δήλωσε, επίσης, 360 νομίσματα διαφόρων εποχών που στην πλειονότητά τους είναι κοινοί τύποι, εκτός από έναν αργυρό στατήρα Μώδας Κρήτης που αποτελεί ένα από τα ελάχιστα γνωστά νομίσματα της κρητικής πόλης[2].

2. Πρβλ. I. Svoronos, *Numismatique de la Crète ancienne*, Bonn 1972, πίν. 22, αριθ. 20-21.

Εικ. 5. Κατοχή Λεωνίδα Μάνδρα. Κυκλαδικός κέρνος.

Εικ. 6. Κατοχή Γεωργίου Μελά. Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, πιθανώς Διονύσου. Ελληνιστικοί χρόνοι.

Από τα 19 αρχαία αντικείμενα που καταγράφηκαν στην κατοχή του Γεωργίου Μελά σημειώνουμε δύο μαρμάρινες κεφαλές: α) Μαρμάρινη ανδρική κεφαλή, πιθανώς Διονύσου, ελληνιστικών χρόνων (μέγ. ύψ. 0,125 μ.). Σώζεται και το ανώτατο τμήμα του λαιμού. Η κόμη αποδίδεται με πλούσιους φλογόσχημους βοστρύχους που συγκρατούνται στο μέτωπο και στο μέσον της κεφαλής με ταινία, ενώ πίσω πέφτουν μέχρι τον αυχένα (Εικ. 6). β) Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή, χρονολογούμενη στον 3ο αι. π.Χ. Κλίνει προς τα δεξιά. Η κόμη, χωρισμένη στο μέσον, διαμορφώνεται με πυκνές σειρές κυματιστών βοστρύχων που φέρονται προς τα πίσω και επιστέφονται με ταινία (Εικ. 7). Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ενδιαφέρθηκε να αποκτήσει την πρώτη κεφαλή.

Ο Ιωάννης Κωστόπουλος δήλωσε ένα χάλκινο κράνος, κορινθιακού τύπου, που χρονολογείται στο τελευταίο τέταρτο του 7ου αι. π.Χ. (αριθ. κατ. 37, ύψος 0,23, άνοιγμα 0,245×0,14 μ.). Το κράνος ανήκε σε ιδιωτική συλλογή της Βασιλείας και αγοράστηκε σε δημοπρασία του οίκου J.-D. Cahn[3]. Είναι πολύ καλά διατηρημένο, με μία μόνο συγκόλληση στην αρχή του προρρινίου τμήματος. Στο άνω τμήμα της θόλου φέρει δύο ζεύγη οπών για τη στερέωση του λοφίου. Στην παρυφή των παραγναθίδων και του καταυχενίου σώζονται οπές για τη στερέωση της εσωτερικής δερμάτινης επένδυσης[4].

Εικ. 7. Κατοχή Γεωργίου Μελά. Μαρμάρινη γυναικεία κεφαλή. 3ος αι. π.Χ.

Οι Ναταλία Αβέρωφ-Τοσίτσα και η Τατιάνα Αβέρωφ-Ιωάννου, θυγατέρες του Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, δήλωσαν 36 αρχαία αντικείμενα που περιήλθαν στην κατοχή τους μετά το θάνατο του πατέρα τους Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα. Από τα αντικείμενα αυτά αναφέρουμε: α) Πέλεκυ από γρανίτη της ύστερης νεολιθικής περιόδου, άριστα λειασμένο, με διαμπερή ευρεία οπή προσαρμογής του στειλεού (αριθ. κατ. Α12, μήκ. 0,12 μ.)[5]. β) Χάλκινο ξίφος με νεύρωση τετράγωνης διατομής και στέλεχος προσαρμογής της λαβής (αριθ. κατ. Α24, μήκ. 0,47 μ.) της κυπριακής εποχής του Χαλκού[6]. γ) Χάλκινο πέλεκυ της ύστερης εποχής του Χαλκού (αριθ. κατ. Α13, μήκ. 0,25 μ.) χυτευμένο σε δύο καλούπια, με πλαστικό δακτύλιο γύρω από το τρήμα (οπή) της λαβής, παραλλαγή του τύπου που κατασκευαζόταν σε εργαστήρια της περιοχής του Δουνάβεως και διαδόθηκε στη Βαλκανική και τον ελλαδικό χώρο[7]. δ) Δύο χάλκινες γεωμετρικές οκτώσχημες πόρπες (αριθ. κατ. Α10, μήκ. 0,152 και 0,145 μ.) κατασκευασμένες από μονοκόμματο χάλκινο σύρμα, του οποίου το ένα άκρο δημιουργεί τη βελόνη και το άλλο το άγκιστρο στερέωσης[8]. ε) Πρωτοκορινθιακή τριφυλλόστομη οινοχόη με κωνικό σώμα και λαιμό στενό και ψηλό

3. Βλ. τον κατάλογο της δημοπρασίας *Kunstwerke der Antike*, Auktion 2, 25. Juni 2000, Jean-David Cahn, Basel, σ. 66, αριθ. 220, απεικόνιση στη σ. 69.

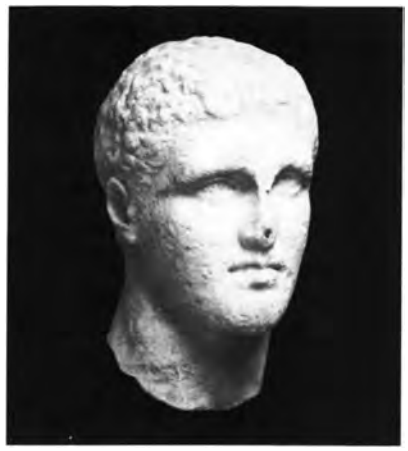
4. Για τον τύπο, βλ. *Antike Helme: Sammlung Lipperheide und andere Bestände des Antikenmuseums Berlin*, Mainz 1988, σ. 74-78.

5. Βλ. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ. Ταξιδεύοντας στο χρόνο, Πινακοθήκη Ε. Αβέρωφ-Μέτσοβο, 9 Σεπτεμβρίου 2000-15 Ιανουαρίου 2001*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 2000, σ. 17, αριθ. 2.

6. Βλ. ό.π., σ. 40, αριθ. 27.

7. Βλ. ό.π., σ. 40, αριθ. 28.

8. Βλ. ό.π., σ. 41, αριθ. 29.

Εικ. 8. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Μαρμάρινη κεφαλή αθλητή. 340-330 π.Χ.

Εικ. 9. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Χάλκινο ειδώλιο Αφροδίτης. Ρωμαϊκοί χρόνοι.

(αριθ. κατ. Α28, ύψ. 0,22 μ.)[9]. στ) Τριφυλλόστομη οινοχόη λευκής γραπτής κεραμικής, της Κυπρο-αρχαϊκής περιόδου Ι (αριθ. κατ. Α3, ύψ. 0,24 μ.)[10]. ζ) Μαρμάρινη κεφαλή αθλητή σε φυσικό μέγεθος (αριθ. κατ. Α11, ύψ. 0,30 μ.), που έχει χρονολογηθεί το 340-330 π.Χ. Εικονίζει αθλητή μετά την νίκη του, όπως υποδηλώνουν οι οπές στη βάση του κρανίου και πίσω από το αριστερό αφτί, στις οποίες θα πρέπει να ήταν στερεωμένη η μεταλλική ταινία, έπαθλο του αγώνος (Εικ. 8). η) Χάλκινο ειδώλιο Αφροδίτης ρωμαϊκών χρόνων (αριθ. κατ. Α9, ύψ. 0,75 μ.) που αντιγράφει τον τύπο της Αφροδίτης του Καπιτωλίου και της Δρέσδης (Εικ. 9). Η θεά εικονίζεται γυμνή με ελαφρώς προβεβλημένο το δεξί πόδι, κάμπτει τον κορμό ελαφρώς προς τα εμπρός και φέρει στην κεφαλή διάδημα. Η κόμη διαμορφώνεται σε κρωβύλο και δύο πλοκάμους που πέφτουν στους ώμους. Λείπουν τα χέρια και τα πόδια κάτω από τα γόνατα[11]. θ) Χάλκινο ειδώλιο Ηρακλέους του 2ου αι. π.Χ. (αριθ. κατ. Α8, ύψ. 0,045 μ.). Εικονίζεται γενειοφόρος, όρθιος, με τη λεοντή ριγμένη στον αριστερό ώμο να καλύπτει τον αριστερό βραχίονα. Η κεφαλή είναι ελαφρώς στραμμένο προς τα δεξιά (Εικ. 10). Ο τύπος είναι γνωστός από 30 αντίγραφα έργου περγαμηνού εργαστηρίου του 4ου αι. π.Χ.[12].

Από την προσωπική συλλογή του Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα προέρχονται, επίσης, τα 247 νομίσματα που περιήλθαν στην κατοχή του Ιδρύματος Ευαγγέλου Αβέρωφ-Τοσίτσα, σύμφωνα με επιθυμία του ιδρυτή του. Πρόκειται για 179 αρχαία ελληνικά, 20 ρωμαϊκά, 44 βυζαντινά και τρία βενετικά νομίσματα, από τα οποία τα 215 φυλάσσονται στην Πινακοθήκη του Ιδρύματος, ενώ τα 32 χρυσά βυζαντινά νομίσματα στο Λαογραφικό Μουσείο του Ιδρύματος βαρώνου Μιχαήλ Τοσίτσα, στο Μέτσοβο.

Το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο ενδιαφέρθηκε για την αγορά τεσσάρων αρχαίων αντικειμένων που έχει στην κατοχή του ο Σπύρος Παναγιωτόπουλος. Πρόκειται για: α) Πήλινο λύχνο σε σχήμα οκλάζουσας ανδρικής μορφής με υπερμεγέθη φαλλό που απολήγει σε μυκτήρα (αριθ. κατ. 17, ύψ. 0,085 μ.) ρωμαϊκών χρόνων. β) Πήλινο ειδώλιο ξυνωρίδος με ηνίοχο (αριθ. κατ. 31, ύψ. 0,147 μ.) γεωμετρικών χρόνων. γ) Δίσκο χάλκινου πτυκτού κατόπτρου κλασικών χρόνων (αριθ. κατ. 32, διάμ. 0,16 μ.). Η επιφάνεια κοσμείται με ομόκεντρους κύκλους και η περιφέρεια με ενόφθαλμο πλοχμό. δ) Χάλκινο κάτοπτρο με λαβή κλασικών χρόνων (αριθ. κατ. 33, ύψ. με λαβή 0,283 μ.). Το στέλεχός του έχει σχήμα κάλυκα, από τον οποίο εκφύονται σπείρες και ημιανθέμια. Ζώνη εγχάρακτου πλοχμού κοσμεί την περιφέρεια της κύριας όψης του δίσκου (Εικ. 11).

Ο Νικόλαος Μπιρλιράκης δήλωσε 24 πήλινα αγγεία των κλασικών χρόνων ακέραια ή θραυσμένος, τα οποία στη συνέχεια παρέδωσε με τη μορφή δωρεάς στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο. Από τα αγγεία αναφέρουμε τρεις κωδωνόσχημους, ερυθρόμορφους κρατηρίσκους των αρχών του 4ου αι. π.Χ., από τους οποίους οι δύο (αριθ. κατ. 1, ύψ. 0,14 μ., αριθ. κατ. 2, ύψ. 0,13 μ.) κοσμούνται στη μία όψη με προτομή γυναικείας μορφής που φέρει σάκκο και στη δεύτερη όψη με ανθέμιο, και ο τρίτος (αριθ. κατ. 3, ύψ. 0,135 μ.) με παράσταση Έρωτα και νέου από κάθε πλευρά βωμού και ιματιοφόρο μορφή σε διασκελισμό προς τα δεξιά.

Τέλος, στην κατοχή του Γεώργιου Αργυράκου καταγράφηκαν 22 μικροσκοπικές μελαμβαφείς υδρίες και επτά όστρακα κλασικών χρόνων που προέρχονται, κατά δήλωση του κατόχου

9. Βλ. ό.π., σ. 22, αριθ. 9. Πρβλ. *Corinth* XV, III, σ. 277-278, αριθ. 1513-1515, πίν. 62.
10. Βλ. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, ό.π., σ. 20, αριθ. 8.
11. Βλ. ό.π., σ. 42, αριθ. 32.
12. Βλ. ό.π., σ. 42, αριθ. 31.

Εικ. 10. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Χάλκινο ειδώλιο Ηρακλέους. 2ος αι. π.Χ.

Εικ. 11. Κατοχή Σπύρου Παναγιωτόπουλου. Χάλκινο κάτοπτρο με λαβή. Κλασικοί χρόνοι.

τους, από την περιοχή της Βοιωτίας και αποτελούν ενιαίο σύνολο. Σύμφωνα με επιθυμία του, τα 16 από τα 22 αγγεία παραχωρήθηκαν στο Μουσείο του Πανεπιστημίου Αθηνών, καθώς αποτελούν χαρακτηριστικά δείγματα του τύπου.

ΕΙΚΟΝΕΣ ΚΑΙ ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΜΙΚΡΟΤΕΧΝΙΑΣ

Στην κατοχή του Γεωργίου Μελά εκτός από τα αρχαία που αναφέρθηκαν παραπάνω καταγράφηκαν και έξι εικόνες από τις οποίες αναφέρουμε: α) Κεντρικό φύλλο τριπτύχου με την παράσταση της Παναγίας Γλυκοφιλούσας (διαστ. 0,28×0,208 μ.), κρητικού εργαστηρίου του β΄ μισού του 17ου αιώνα. Η Παναγία κρατεί τον Χριστό με τα δυο της χέρια στα δεξιά της και το παιδί αγγίζει με το αριστερό του χέρι το πηγούνι της και κρατεί στο δεξιό κλειστό ειλητό. β) Δέηση (διαστ. 0,185×0,166 μ.), έργο κρητικού εργαστηρίου του τέλους του 16ου αιώνα, με τον Χριστό στον τύπο του Παντοκράτορα καθισμένο σε ξύλινο θρόνο με κυλινδρικό ερεισίνωτο και τις δεόμενες μορφές της Παναγίας και του Προδρόμου από κάθε πλευρά του (Εικ. 12). Ο Χριστός συνοδεύεται από την επιγραφή: *ΙC ΧC Ο ΖΩΟΔΟΤΗC*. γ) Πτερωτός Πρόδρομος (διαστ. 0,79×0,59 μ.), μετωπικός έως τους μηρούς, ευλογεί και κρατεί με το αριστερό δοχείο με την κεφαλή του, σταυροφόρο ράβδο και ειλητό με τη συνήθη επιγραφή: *ΙΔΕ Ο ΑΜΝΟC ΤΟΥ ΘΕΟΥ*. Η έντονα εξπρεσιονιστική μορφή του αγίου και η προχωρημένη σχηματοποίηση οδηγεί στη χρονολόγηση της εικόνας στα τέλη του 17ου αιώνα. δ) Τρεις Ιεράρχες (διαστ. 0,30×0,234 μ.), έργο βορειοελλαδικού εργαστηρίου των αρχών του 18ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από έντονα διακοσμητική διάθεση. ε) Παναγία Γλυκοφιλούσα, ρωσική (διαστ. 0,805×0,62 μ.), στον τύπο της Παναγίας του Βλαδιμίρ, με ελαφρώς υπερυψωμένο πλαίσιο, χρονολογούμενη στο 17ο αιώνα. Οι δύο τελευταίες εικόνες έχουν αγοραστεί στην Αγγλία από τον οίκο Christie's.

Ο Γεώργιος Ζουμής δήλωσε ένα τρίπτυχο με την παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας και αγίων, το οποίο φέρει στο κάτω μέρος του μεσαίου φύλλου αφιερωτική επιγραφή και τη χρονολογία: *1792, ΔΕΗCIC ΤΟΥ ΔΟΥΛΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΥ ΓΡΙΓΟΡΙΟΥ* (διαστ. 0,24×0,445 μ. (ανοιχτό)×0,223 μ. (κλειστό). Στο κεντρικό φύλλο αναπτύσσεται η παράσταση της Δευτέρας Παρουσίας. Επάνω, ο Χριστός σε κυανοπράσινη ελλειψοειδή δόξα, πλαισιωμένος από την Παναγία και τον Πρόδρομο, σε δεύτερη ζώνη οι ένθρονοι απόστολοι χαμηλότερα, αριστερά, οι όμιλοι των δικαίων και, δεξιά, οι κολασμένοι στον πύρινο ποταμό. Στο αριστερό φύλλο επάνω, ο αρχάγγελος Γαβριήλ με τη σφαίρα του κόσμου και ο άγιος Γρηγόριος, ο ομώνυμος άγιος του αφιερωτή· κάτω, ο άγιος Γεώργιος έφιππος δρακοντοκτόνος. Αντίστοιχα στο δεξιό, ο αρχάγγελος Μιχαήλ, ο άγιος Χαράλαμπος και ο άγιος Δημήτριος έφιππος.

Στην κατοχή της Όλγας Καρατζά καταγράφηκαν 15 εικόνες που χρονολογούνται στο 18ο και στο 19ο αιώνα, από τις οποίες αναφέρουμε τρεις ως αντιπροσωπευτικά δείγματα της τέχνης της εποχής και δύο που φέρουν τις υπογραφές γνωστών ζωγράφων: α) Παναγία Βρεφοκρατούσα και άγιος Αθανάσιος (διαστ. 0,195×0,224 μ.). Οι μορφές που σήμερα είναι αποκομμένες στο ύψος της λεκάνης, εικονίζονταν ολόσωμες. Η παράσταση ακολουθεί καλό πρότυπο και το έργο μπορεί να χρονολογηθεί στα μέσα του 18ου αιώνα. β) Παναγία Ρόδον το Αμάραντον και άγιοι (διαστ. 0,74×0,52 μ.) με πλούσιο ξυλόγλυπτο αυτόξυλο πλαίσιο επιχρυσωμένο, του β΄ μισού του 18ου αιώνα. γ) Δέηση (διαστ. 0,503×0,385 μ.) με τον Χριστό καθισμένο σε εξαπτέρυγα, τις δεόμενες μορφές πάνω σε σύννεφα και κάτω

Εικ. 12. Κατοχή Γεωργίου Μελά. Δέηση. Τέλη του 16ου αιώνα.

Εικ. 13. Κατοχή Όλγας Καρατζά. Ο άγιος Χαράλαμπος και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, έργο Πολυχρονίου του Κρητός. 1783.

αριστερά την υπογραφή του ζωγράφου: *Κόπος Γερασίμου Ι.Κ. 1820*. δ) Ο άγιος Χαράλαμπος και ο Ιωάννης ο Πρόδρομος (Εικ. 13) έργο του κρητικού ζωγράφου Πολυχρονίου, του 1783[13]. Οι δύο άγιοι εικονίζονται ολόσωμοι, όρθιοι, σε τοπίο νατουραλιστικό με χαμηλούς λόφους, ποτάμι και δένδρα και επάνω στο μέσον ο Χριστός που τους ευλογεί. Στο κάτω μέρος σε δύο διάχωρα το Συμπόσιο του Ηρώδη και η Αποτομή του Προδρόμου. Μια σειρά από επιγραφές αναφέρονται σε επιδημία πανώλης. Στο ειλητό του αγίου Χαραλάμπους η επιγραφή απευθύνεται προς τον Χριστό: *ΛΑΤΡΕΥΤΑΣ ΣΟΙΟ ΚΑΙ ΥΜΝΗΤΑΣ ΜΟΥ ΠΑΪ, ΦΥΝΤΟΣ ΣΑΩΣΕ ΔΟΙΜΙΚΗΣ Τ' ΑΝΑΙΤΙΟΥ*. Στο ειλητό του Προδρόμου η συνήθης επιγραφή: *ΜΕΤΑΝΟΕΙΤΕ ΗΓΓΙΚΕ ΓΑΡ Η ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΤΩΝ ΟΥΡΑΝΩΝ*. Στο έδαφος ανάμεσα στις δύο μορφές δέλτος με επιγραφή που περιέχει δέηση του αφιερωτή προς τον άγιο Χαράλαμπο: *ΩΝ, ΥΠΕΡ ΟΥ ΗΘΛΗΣΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΙΟ ΧΑΡΙΝ ΑΓΩΝΩΝ, ΜΑΡΤΥΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΕΥΣ, ΜΗ ΛΗΞΑΙΣ ΣΑΩΖΕΙΝ ΔΕΙΝΗΣ ΛΟΙΜΗΚΗΣ ΝΟΥΣΟΥ ΚΡΕΙΤΤΟΝΟΣ, ΤΟΝ ΣΕ ΠΟΘΟΥΝΤΑ ΚΥΖΙΚΟΥ ΑΡΧΙΘΥΤΗΝ, ΛΗΞΑΝΤΑ ΤΩΝΔΕ, ΘΕΟΥ ΙΔΕΣΘΑΙ ΚΑΛΛΟΣ ΑΨΠΓ'*. Χαμηλότερα σε πλαίσιο άλλη επιγραφή απευθύνεται στον Πρόδρομο: *ΕΦ'Ω ΤΕΘΗ ΦΩΣ ΑΖΟΦΟΝ, ΛΑΜΠΡΕ ΛΥΧΝΕ, ΦΘΟΓΓΗ ΤΟΥ ΠΑΝΤΑ ΕΝΗΧΗΚΟΤΟΣ ΛΟΓΟΥ, ΠΑΡ' ΟΥ ΧΑΡΙΤΟΣ ΗΣ ΕΥΡΕΣ, ΤΟΥΤΟΝ ΛΙΑΝ ΛΙΤΑΖ' ΑΝΟΥΣΟΝ ΦΡΟΥΡΕΙΝ ΤΟΝ ΙΕΡΑΡΧΗΝ, ΚΥΖΙΚΟΥ ΑΓΑΠΙΟΝ ΠΟΛΟΥ ΚΛΗΡΟΥΧΟΝ, ΠΟΤΜΟΝ ΜΕΤΑ ΔΕΙΞΑΙ ΤΕ ΤΟΝ ΣΕ ΤΙΜΩΝΤΑ*. Ακολουθεί η υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΟΥ ΤΟΥ ΕΚ ΧΑΝΔΑΚΟΥ ΚΡΗΤΗΣ*. Οι έμμετρες αυτές επιγραφές που έχουν συντεθεί πιθανότατα από τον αφιερωτή της εικόνας Αγάπιο, μητροπολίτη Κυζίκου, φανερώνουν τη λογιοσύνη του ιεράρχη. ε) Ρίζα του Ιεσσαί και σκηνές του Εορτολογίου (διαστ. 0,83×0,73 μ.), με την υπογραφή του σιφναίου ζωγράφου Νικολάου Μελισού[14] και τη χρονολογία 1784 . Η Παναγία με τον Χριστό στον άξονα του σώματός της καταλαμβάνει το κέντρο της σύνθεσης, καθισμένη μεγαλόπρεπα σε θρόνο τοποθετημένο πάνω στον κορμό του δέντρου που φυτρώνει από την ξαπλωμένη στο έδαφος μορφή του γέροντα Ιεσσαί. Δίπλα στον Ιεσσαί ξαπλωμένοι ο Ιακώβ και οι δύο υμνογράφοι, ο Κοσμάς Μαϊουμά και ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, συγγραφείς των κανόνων των θεομητορικών εορτών. Καθισμένοι στα κλαδιά του δέντρου οι προφήτες κρατούν ανοιχτά ειλητά και τα σύμβολα των προεικονίσεων της Παναγίας. Κάτω αριστερά η υπογραφή του ζωγράφου: *ΧΕΙΡ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΜΕΛΙΣΟΥ ΣΙΦΝΑΙΟΥ ΑΨΠΔ'*. Στις πλάγιες και την κάτω πλευρά σε χωριστά διάχωρα 14 σκηνές εορτών.

Στην κατοχή της Ναταλίας Αβέρωφ-Τοσίτσα και της Τατιάνας Αβέρωφ-Ιωάννου περιήλθαν μετά το θάνατο του πατέρα τους Ευάγγελου Αβέρωφ-Τοσίτσα, εκτός από τα αρχαία που αναφέρθηκαν παραπάνω, οκτώ εικόνες και πέντε αντικείμενα

13. Για το ζωγράφο για τον οποίο υπάρχουν ειδήσεις μεταξύ των ετών 1775-1815, βλ. Μ. Χατζηδάκης - Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, 2, Αθήνα 1997, σ. 300-301.

14. Για το ζωγράφο για τον οποίο υπάρχουν ειδήσεις μεταξύ των ετών 1771-1800, βλ. ό.π., σ. 184.

Εικ. 14. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Δέηση. Τέλη του 16ου-αρχές του 17ου αιώνα.

Εικ. 15. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Σταύρωση. 1700 περίπου.

μεταλλοτεχνίας, τα οποία δεν είχαν μεταβιβαστεί στο Ίδρυμα του Μετσόβου και βρίσκονταν στην ιδιωτική του κατοικία. Από τις εικόνες αναφέρουμε: α) Δέηση (διαστ. 0,345×0,255 μ.). Ο Χριστός Παντοκράτορας ένθρονος δέχεται τις δεήσεις της Παναγίας και της αγίας Αικατερίνης που εικονίζονται από κάθε πλευρά του, πίσω από το θρόνο (Εικ. 14). Η εικόνα, έργο ελλαδικού εργαστηρίου του τέλους του 16ου ή των αρχών του 17ου αιώνα αντιγράφει καλό κρητικό πρότυπο[15]. β) Σταύρωση (διαστ. 0,55×0,345 μ.), γύρω στο 1700 (Εικ. 15). Ο Χριστός νεκρός στο σταυρό περιβαλλόμενος από πυκνά μαύρα σύννεφα. Στη βάση του σταυρού αριστερά η Παναγία υποβασταζόμενη από τις γυναίκες της ακολουθίας της και δεξιά ο Ιωάννης και ο Εκατόνταρχος. Η παράσταση κάτω από γραπτό τόξο που φανερώνει ότι η εικόνα προέρχεται από Δωδεκάορτο επιστυλίου τέμπλου[16]. γ) Ο ευαγγελιστής Λουκάς και η Δέηση (διαστ. 0,372×0,263 μ.) σε αυτόξυλο τοξωτό πλαίσιο. Ο ευαγγελιστής ημίσωμος και μετωπικός ευλογεί και κρατεί ευαγγέλιο στο οποίο αναγράφεται η αρχή του ευαγγελίου του. Πάνω από τη μορφή του εικονίζεται η Δέηση με τον Χριστό Παντοκράτορα σε προτομή, την Παναγία και τον Πρόδρομο ημίσωμους (Εικ. 16). Η εικόνα, έργο κρητικού ζωγράφου που δουλεύει πιθανώς στο Άγιο Όρος, αν κρίνουμε από την εργασία του αναγλύφου, μπορεί να χρονολογηθεί στο β΄ μισό του 16ου αιώνα[17]. Από τα έργα μεταλλοτεχνίας ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παρακάτω: α) Χάλκινο πολυκάνδηλο (ύψ. 0,52, πλ. 0,22 μ.), ιδιαίτερα ενδιαφέρον για το σχήμα και την διακόσμησή του, που έχει χρονολογηθεί στον 9ο-10ο αιώνα[18]. Διαμορφώνεται από τέσσερα καμπυλωτά ελάσματα σε σταυροειδή διάταξη, στα οποία είναι στερεωμένοι τέσσερις κρίκοι κοσμημένοι με ανθέμιο για την τοποθέτηση των γυάλινων καντηλιών. Το πολυκάνδηλο είναι κρεμασμένο από αρθρωτή αλυσίδα με τέσσερα όμοια χυτά τμήματα που ενώνονται με καβίλιες. β) Χάλκινος σταυρός λιτανείας (ύψ. 0,63, πλ. 0,32 μ.), χρονολογούμενος στο 10ο-11ο αιώνα[19]. Έχει πεπλατυσμένα τα άκρα των κεραιών που φέρουν δισκοειδή επίμηλα και κοσμείται στην κύρια όψη με επίθετο σταυρό από ασήμι και εγχάρακτη λεπτή ταινία στο περίγραμμά του. Στο κάτω μέρος στέλεχος για την ένθεσή του σε βάση. γ) Χάλκινος σταυρός-εγκόλπιο (ύψ. 0,085, πλ. 0,055 μ.) χρονολογούμενος στον 7ο αιώνα. Έχει πεπλατυσμένες κεραίες και κοσμείται με εγχάρακτους και εμπίεστους κύκλους με στιγμή. Στο κέντρο της κύριας όψης διατηρεί ημισφαιρικό ημιπολύτιμο λίθο εγγεγραμμένο σε κύκλο[20]. δ) Χάλκινος σταυ-

15. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, ό.π. (υποσημ. 5), σ. 111, 132, αριθ. 183 (έγχρωμη απεικόνιση).

16. Ό.π., σ. 111, αριθ. 185 (έγχρωμη απεικόνιση).

17. Ό.π., σ. 111, αριθ. 187 (έγχρωμη απεικόνιση).

18. *Βυζαντινή τέχνη. Τέχνη ευρωπαϊκή*, Κατάλογος έκθεσης, Αθήνα 1964, αριθ. 548, σ. 409. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, ό.π., σ. 90, αριθ. 152 (έγχρωμη απεικόνιση).

19. *Βυζαντινή τέχνη*, ό.π., αριθ. 553, σ. 412 και *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, ό.π., σ. 98-99, αριθ. 158 (έγχρωμη απεικόνιση).

20. *Συλλογές Ευάγγελου Αβέρωφ*, ό.π., σ. 106, αριθ. 166 (έγχρωμη απεικόνιση).

Εικ. 16. Κατοχή Ναταλίας και Τατιάνας Αβέρωφ. Ο ευαγγελιστής Λουκάς και η Δέηση. Β΄μισό του 16ου αιώνα.

Εικ. 17. Κατοχή Λήδας Γαϊτάνου. Ο ναός του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας και οι προστάτες άγιοι Νικόλαος και Γεώργιος. Τέλη του 16ου-αρχές του 17ου αιώνα.

ρός-λειψανοθήκη με ανάγλυφη διακόσμηση 10ου-11ου αιώνα. Φέρει στη μία όψη τη Σταύρωση και στην άλλη τη Θεοτόκο ολόσωμη δεόμενη και τέσσερα μετάλλια με τις προτομές των ευαγγελιστών[21].

Στην κατοχή του Δημήτριου Καλντζόπουλου καταγράφηκε μία ευλογία του Αγίου Μηνά (ύψ. 0,087, διαμ. 0,07 μ.). Το μικρό πήλινο αγγείο έχει κυκλικό επίπεδο σώμα, χαμηλό λαιμό και κάθετες λαβές και φέρει και στις δύο του όψεις την ίδια ανάγλυφη παράσταση του αγίου Μηνά σε μετάλλιο, κατασκευασμένη με μήτρα. Μπορεί να χρονολογηθεί, όπως τα περισσότερα δείγματα του τύπου στον 7ο αιώνα. Μια άλλη ευλογία ανάλογης μορφής (ύψ. 0,08, διαμ. 0,063 μ.) καταγράφηκε στην κατοχή του Σ. Παναγιωτόπουλου. Φέρει στη μία όψη μέσα σε μετάλλιο προτομή ανδρικής μορφής νέγρου σε κατατομή προς τα δεξιά και στην άλλη σε όμοιο κυκλικό κοκκιδωτό πλαίσιο ανάγλυφη επιγραφή.

Στην κατοχή της Λήδας Γαϊτάνου είχε επισημανθεί παλαιότερα μία μικρή τοξωτή εικόνα (διαστ. 0,375×0,25 μ.), η οποία φέρει την παράσταση του ναού του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων της Βενετίας και από κάθε πλευρά τους προστάτες αγίους, τον άγιο Νικόλαο, πάτρωνα της Αδελφότητας και τον άγιο Γεώργιο, στον οποίο είναι αφιερωμένος ο ναός[22]. Οι άγιοι ολόσωμοι και σε στροφή τριών τετάρτων δέονται προς τον Παντοκράτορα, ενώ δύο ιπτάμενοι άγγελοι κατεβαίνουν από τον ουρανό και κρατούν στέφανα πάνω από τις κεφαλές τους. Ο ναός αποδίδεται σε μεγάλη κλίμακα, με προοπτική και με αρκετή πιστότητα (Εικ. 17). Η εικόνα, έργο καλού κρητικού ζωγράφου, φιλοτεχνήθηκε προφανώς στη Βενετία στα τέλη του 16ου αιώνα. Το καθαρά βενετικό της θέμα συνοψίζει εμβληματικά την ιστορία της ελληνικής κοινότητας της Βενετίας, που εξακολουθεί να υφίσταται έως σήμερα, και προσδίδει στην εικόνα ειδικό ενδιαφέρον. Για το λόγο αυτό προτείναμε στην κάτοχό της να την παραχωρήσει στο Ελληνικό Ινστιτούτο Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών της Βενετίας για να εκτεθεί στο μουσείο των εικόνων, πρόταση που έγινε αποδεκτή. Το έργο μεταφέρθηκε στη Βενετία και βρήκε τη θέση του ανάμεσα στις εικόνες και τα κειμήλια του μουσείου.

Κλείνοντας αναφέρουμε ότι κατά τη διάρκεια του έτους πραγματοποιήθηκαν από τους αρχαιοπώλες αγορές 260 αρχαίων αντικειμένων, 32 εικόνων και 72 νομισμάτων, ενώ από το εξωτερικό εισήχθησαν συνολικά με νόμιμες διαδικασίες 235 αρχαία αντικείμενα και 389 νομίσματα.

ΜΑΡΙΑ ΚΑΖΑΝΑΚΗ-ΛΑΠΠΑ

21. Ό.π., σ. 102, αριθ. 162 (έγχρωμη απεικόνιση).

22. Βλ. *ΔΧΑΕ* ΙΗ΄ (1995), σ. 103-114 και σ. 115-120.

ΜΟΥΣΕΙΑΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

1. *«Αραβικοί» αμφορείς στην Κύπρο*. Μελετήθηκαν, φωτογραφήθηκαν και σχεδιάστηκαν δύο αμφορείς (αριθ. C31/1938 και ΜΠ2746/14.3.1985) στο επαρχιακό Μουσείο Πάφου και ένας αμφορέας (αριθ. RRKM 239) στο Μουσείο Κουκλιών Πάφου και οι αραβικές επιγραφές στις λαβές τους για τις ανάγκες δημοσίευσης της ανακοίνωσης των Δ. Μιχαηλίδη και Χ. Μπακιρτζή στο 7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου[1].

2. Πρόταση φωτισμού Εκκλησιαστικών Μουσείων Μητροπόλεως Πάφου, μονής Αγίου Νεοφύτου και Επισκοπής Αρσινόης.

Μετά από πρόταση της Μητρόπολης Πάφου η Αποστολή ανέθεσε στον ηλεκτρολόγο-μηχανολόγο, ειδικό στους φωτισμούς μνημείων, μουσείων και αρχαιολογικών χώρων, Γ. Ηλιάδη (12η ΕΒΑ), τη μελέτη φωτισμού των Εκκλησιαστικών Μουσείων Μητροπόλεως Πάφου, της μονής Αγίου Νεοφύτου και της Επισκοπής Αρσινόης, καθώς και τη σύνταξη σχετικής πρότασης.

ΜΕΛΕΤΗ - ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ - ΠΡΟΣΤΑΣΙΑ

1. Καθαρισμός και συντήρηση του αρχαιολογικού χώρου. Και κατά το έτος 1999 και 2000 η αποστολή απασχολήθηκε συμπληρωματικά προς το Τμήμα Αρχαιοτήτων με τον καθαρισμό, την αποψίλωση και εν γένει τον ευτρεπισμό του αρχαιολογικού χώρου. Η αποστολή επελήφθη, επίσης, της σιντήρησης των τοίχων στους τομείς που ανέσκαψε, δηλαδή του επισκοπείου (1999, τομέας Τ2) και των προσκτισμάτων της βασιλικής Γ (2000, τομέας Τ4). Οι τοίχοι στο σύνολό τους είναι λασπόκτιστοι και για το λόγο αυτό υφίστανται εύκολα διάβρωση από τις καιρικές συνθήκες. Η συντήρηση συνίστατο σε αρμολόγηση της επάνω επιφάνειας και των παρειών των τοίχων και έγινε από τον τεχνίτη του Επαρχιακού Μουσείου Πάφου Σ. Χρυσάνθου.

2. Ο αρχιτέκτονας Π. Ξύδας επεξεργάστηκε αναπαραστάσεις μνημείων του αρχαιολογικού χώρου.

3. Η αποστολή στο πλαίσιο της ολοκληρωμένης προστασίας του αρχαιολογικού χώρου προχώρησε στη σύνταξη λεπτομερούς έκθεσης για την κατάσταση διατήρησης των μνημείων και του αρχαιολογικού χώρου. Έγινε καταγραφή των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του χώρου και των προβλημάτων του με σκοπό την ανάπτυξη μιας τράπεζας πληροφοριών που θα βοηθήσει στο μελλοντικό προγραμματισμό των εργασιών, τη διατήρηση, την προστασία και κατ' επέκταση στην ανάδειξη του χώρου. Τη σύνταξη της παραπάνω έκθεσης επιμελήθηκε ο αρχαιολόγος της αποστολής Κ. Ράπτης.

Ιδιαίτερη προσοχή δόθηκε στην περιγραφή του τοπίου και του φυσικού περιβάλλοντος και στην καταγραφή της υπάρχουσας χλωρίδας προκειμένου να εμπλουτιστεί ο αρχαιολογικός χώρος με φυτεύσεις εγχώριων φυτών, το σχεδιασμό των οποίων ανέλαβε η γεωπόνος-αρχιτέκτονας τοπίου Ό.-Μ. Μπακιρτζή.

4. Η αποστολή ασχολήθηκε με την καταγραφή των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών (βάσεις κιόνων, τμήματα κορμών κιόνων και κιονοκράνων) που διασώθηκαν στο χώρο και προχώρησε σε σύνταξη πρότασης για τη μερική αναστήλωση και διευθέτηση των αρχιτεκτονικών μελών των παλαιοχριστιανικών βασιλικών Α και Β. Τη μελέτη των μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών του χώρου εκπόνησαν οι αρχαιολόγοι της αποστολής Κ. Ράπτης και Σ. Βασιλειάδου.

5. Η αποστολή ξεκίνησε την καταγραφή της κατάστασης διατήρησης των ψηφιδωτών δαπέδων της βασιλικής Α και του λουτρώνα με σκοπό τη σύνταξη έκθεσης-πρότασης για τη διατήρησή τους. Τη μελέτη των ψηφιδωτών δαπέδων ανέλαβε η αρχαιολόγος της αποστολής Π. Μάστορα.

6. Κατά τη διάρκεια της περιόδου 1999-2000 η Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή ανέλαβε την οργάνωση μικρού τοπικού μουσείου – πληροφοριακού κέντρου – στο φυλάκιο-εκδοτήριο εισιτηρίων στην είσοδο του αρχαιολογικού χώρου με εποπτικό υλικό, αρχαιολογικά ευρήματα και πληροφορίες για τον αρχαιολογικό χώρο του Αγίου Γεωργίου, τη νήσο Γερύνησο και την ευρύτερη περιοχή. Τον εξοπλισμό του εκθεσιακού χώρου σχεδίασε ο αρχιτέκτονας Π. Ξύδας.

ΑΝΑΣΚΑΦΙΚΕΣ ΕΡΓΑΣΙΕΣ

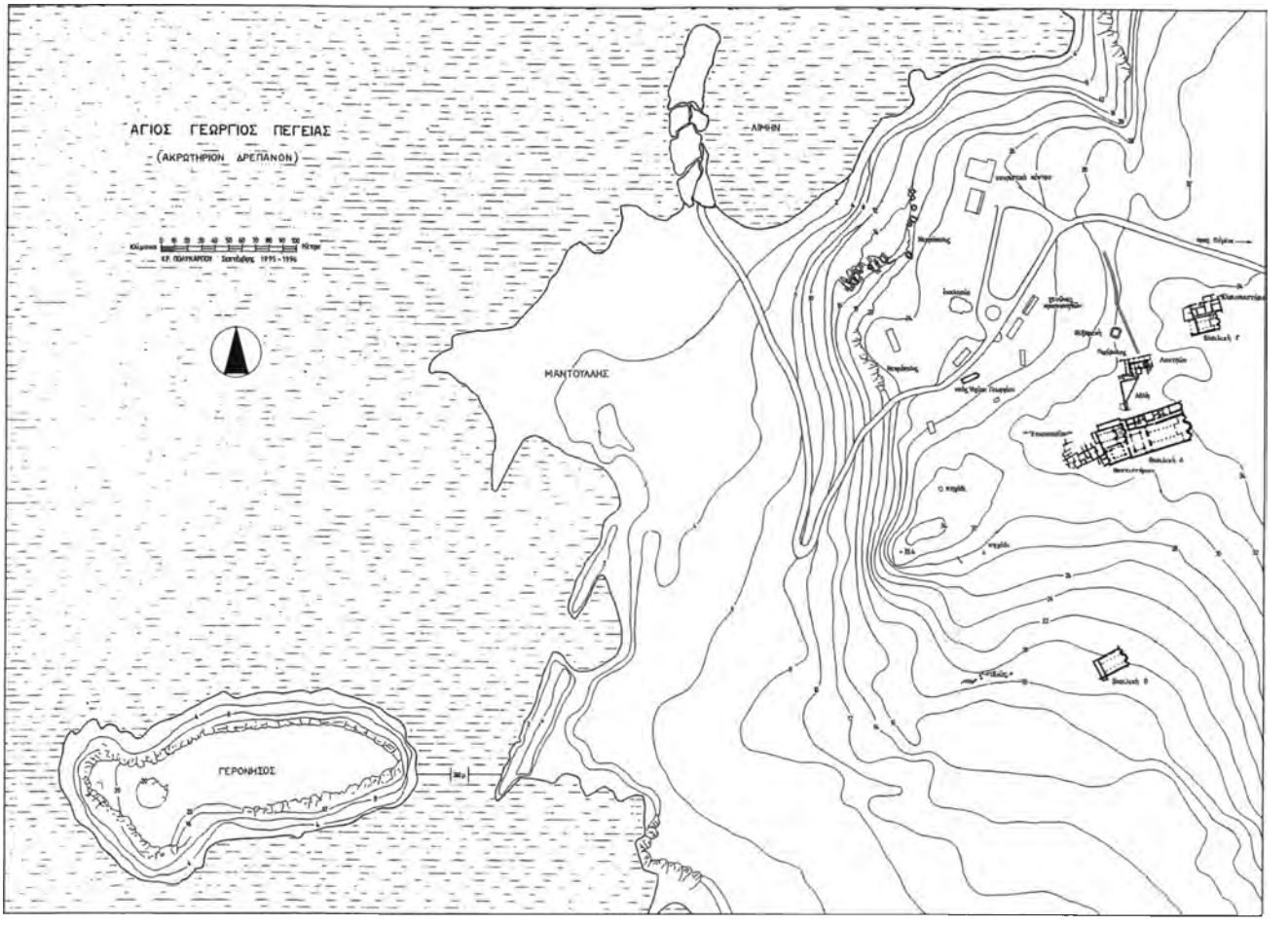
ΚΥΠΡΟΣ

Ακρωτήριο Δρέπανον

Άγιος Γεώργιος Πέγειας

Ο Άγιος Γεώργιος, 12 χλμ. δυτικά της Πέγειας, είναι γνωστό

1. Δ. Μιχαηλίδης - Χ. Μπακιρτζής, Αραβικοί αμφορείς στην Κύπρο, *7ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη, 11-16 Οκτωβρίου 1999, Πρακτικά*, Αθήνα 2003, σ. 125-136.

Εικ. 1. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Τοπογραφικό.

προσκύνημα της Πάφου, ιδρυμένο στο δυτικό ακρωτήριο της Κύπρου Δρέπανον, αντίστοιχο με το προσκύνημα του αποστόλου Ανδρέα στο ανατολικό ακρωτήριο της νήσου.

Στο Δρέπανον το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου ανέσκαψε την περίοδο 1952-1955, υπό τη διεύθυνση του τότε διευθυντή του A.H. Megaw, τρεις ιουστινιάνειες και μεταϊουστινιάνειες βασιλικές και ένα λουτρώνα[2]. Έκτοτε, ο χώρος προκαλούσε τη μέριμνα και την έρευνα του Τμήματος Αρχαιοτήτων.

Το 1991, μετά από πρόταση του τότε Διευθυντή του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου Α. Παπαγεωργίου, την έρευνα του χώρου ανέλαβε το Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης με την οικονομική και τεχνική υποστήριξη του Υπουργείου Πολιτισμού υπό τη διεύθυνση του Χ. Μπακιρτζή. Από το έτος 1999 η ανασκαφή στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας υπήχθη στο πρόγραμμα δράσης της Διεύθυνσης Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Μνημείων του Υπουργείου Πολιτισμού, στοχεύει στην ολοκληρωμένη προστασία του αρχαιολογικού χώρου και εμπλουτίστηκε με άλλες δραστηριότητες στην επαρχία Πάφου.

Η συνέχιση των ανασκαφών στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας κατά την τελευταία δεκαετία (1991-2000) αποκάλυψε προσκτίσματα των βασιλικών Α και Γ, συνέδεσε τα κτίρια και τα ταφικά μνημεία μεταξύ τους και έδειξε ότι στη θέση αυτή υπήρχε στους ρωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους εκτεταμένος ανοχύρωτος οικισμός (Εικ. 1), που αναπτύχθηκε ιδιαιτέρως κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού Α΄ (527-565)[3].

2. *AR* 1954, σ. 3. *RDAC* 1949, σ. 16· 1952, σ. 11-15· 1953, σ. 12, 17· 1954, σ. 14, 16· 1960, σ. 13· 1966, σ. 9· 1969, σ. 10· 1971, σ. 12. *AJA* 55 (1951), σ. 169· 77 (1973), σ. 433. *BCH* 95 (1971), σ. 432. *BZ* 47 (1954), σ. 254, 257· 48 (1955), σ. 260, 500· 49 (1956), σ. 519· 63 (1970), σ. 432. *JHS* 70 (1950), σ. 15· 73 (1953), σ. 137· 74 (1954), σ. 175· 75 (1955), σ. 33. *Fasti Archaeologici* 4 (1951), σ. 545, αριθ. 5181· 7 (1954), σ. 418, αριθ. 5411· 8-9 (1956), σ. 378, αριθ. 5108, σ. 391, αριθ. 5295, σ. 352, αριθ. 7567· 10 (1957), σ. 528-529, αριθ. 6898. A.H.S. Megaw, Early Byzantine Monuments in Cyprus in the Light of Recent Discoveries, *Akten des XI. Internationalen Byzantinisten-Kongresses, München 1958*, München 1960, σ. 345-351· *DOP* 28 (1974), σ. 59-88.

3. *RDAC* 1991, σ. 67. *AJA* 99 (1995), σ. 291. *BCH* 116 (1992), σ. 831· 117 (1993), σ. 753· 118 (1994), σ. 689· 119.2 (1995), σ. 836· 120 (1996), σ. 1093-1094·

Εικ. 2. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Βασιλική Α. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 3. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Λουτρώνας. Άποψη από Α.

Το κέντρο του οικισμού, στον αυχένα του ακρωτηρίου, καταλαμβάνει το κτιριακό συγκρότημα της τρίκλιτης βασιλικής Α (Εικ. 2), με προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά, τετράστωο αίθριο και βαπτιστήριο στα δυτικά, στη βόρεια πλευρά του οποίου είναι προσαρτημένη μικρότερη τρίκλιτη βασιλική με εγκάρσιο κλίτος, ενώ στη δυτική διώροφο επισκοπείο. Βόρεια του συγκροτήματος της βασιλικής Α έχει έλθει στο φως λουτρώνας (Εικ. 3) ενταγμένος σε μεγάλη υπαίθρια αυλή[4], και βορειανατολικά τα ερείπια της τρίκλιτης βασιλικής Γ (Εικ. 4) με προσκτίσματα στη βόρεια πλευρά. Ο κορμός του οικισμού βρίσκεται στις υπώρειες της μεσημβρινής πλαγιάς του ακρω-

Εικ. 4. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Βασιλική Γ. Άποψη από ΝΔ.

τηρίου προς τη θάλασσα, όπου ανασκάφηκαν τμήματα οικιών, υπόγειες δεξαμενές και τρίτη τρίκλιτη βασιλική Β (Εικ. 5).

Η νεκρόπολη του οικισμού, αποτελούμενη από μνημειακούς τάφους σε δύο τύπους, αρκοσόλια (Εικ. 6) και θήκες (loculi, Εικ. 7), λαξευμένους στο βράχο, αναπτύσσεται στο φρύδι του απόκρημνου βράχου πάνω από τη δυτική και βορειοδυτική ακτή του ακρωτηρίου και απέναντι από τη Γερόνησο, επί της οποίας έχουν εντοπιστεί αρχαιολογικά κατάλοιπα που χρονολογούνται από την ελληνιστική έως την παλαιοχριστιανική περίοδο[5].

Στο πλάτωμα που δημιουργείται ανάμεσα στο χώρο των βα-

121.2 (1997), σ. 925-926· 122.2 (1998), σ. 697· 123 (1999), σ. 627-629· 125.2 (2001), σ. 771. Ch. Bakirtzis, The Role of Cyprus in the Grain Supply of Constantinople in the Early Christian Period, στο V. Karageorghis - D. Michailides (επιμ.), *Cyprus and the Sea, Proceedings of the International Symposium, Nicosia 25-26 September 1993*, Λευκωσία 1995, σ. 247-253. Ο ίδιος, Description and Metrology of Some Clay Vessels from Agios Georgios, Pegeia, στο V. Karageorghis - D. Michaelides (επιμ.), *The Development of the Cypriot Economy from the Prehistoric Period to the Present Day*, Λευκωσία 1996, σ. 153-161. Χ. Μπακιρτζής, Η θαλάσσια διαδρομή Κύπρου-Αιγαίου στα παλαιοχριστιανικά χρόνια, *Acts of the International Symposium Cyprus and the Aegean in Antiquity, From Prehistoric Period to 7th Century A.D., Nicosia, 8-10 December 1995*, Λευκωσία 1997, σ. 327-332. Ch. Bakirtzis, Les basiliques de Ayios Yeoryios. *Le Monde de la Bible*, no 112, Juillet-Août 1998, σ. 46-47. Ο ίδιος, Early Christian Rock-Cut Tombs at Hagios Georgios, Peyia, στο N. Patterson Ševčenko - Chr. Moss (επιμ.), *Medieval Cyprus: Papers in Art, Architecture and History in Memory of Doula Mouriki*, Princeton University Press 1999, σ. 35-48. Χ. Μπακιρτζής, Αποτελέσματα ανασκαφών στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Ακρωτήριον Δρέπανον), 1991-1995, *Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Κυπρολογικού Συνεδρίου, Λευκωσία, 16-20 Απριλίου 1996*, Λευκωσία 2001, σ. 155-170.

4. Ό.π.

5. Η ανασκαφή της Γερονήσου διενεργείται από την Αμερικανική Αρχαιολογική Αποστολή του Πανεπιστημίου της Νέας Υόρκης.

Εικ. 5. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Βασιλική Β. Άποψη από ΒΔ.

Εικ. 7. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Νεκρόπολη. Τάφος 13, εσωτερικό (θήκες-loculi).

Εικ. 6. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Νεκρόπολη. Τάφος 17, εσωτερικό (αρκοσόλια).

σιλικών και τη νεκρόπολη αναπτύχθηκε το προσκύνημα του Αγίου Γεωργίου γύρω από ομώνυμο μονόχωρο ναΰδριο [6].

Ο οικισμός στο ακρωτήριο Δρέπανον, ευρισκόμενος στο δυτικότερο σημείο της Κύπρου και στο μέσον του θαλάσσιου δρόμου μεταξύ Αλεξάνδρειας και Ρόδου, αποτελούσε πιθανότατα το πρώτο λιμάνι-σταθμό του αννωνικού στόλου, των σιτοφόρων πλοίων στο ταξίδι τους από την Αίγυπτο στην Κωνσταντινούπολη. Η θαλάσσια αυτή επικοινωνία και σχέση εξηγεί πολλά χαρακτηριστικά του οικισμού και προσδίδει σε αυτόν ιδιαίτερο ιστορικό και αρχαιολογικό ενδιαφέρον ως ευρισκόμενος ανάμεσα στην Αλεξάνδρεια και την Κωνσταντινούπολη και αναπτύσσοντας τα ιδιαίτερα κυπριακά τοπικά χαρακτηριστικά.

Το έτος 1999 δεν έγινε ανασκαφική έρευνα στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας παρά μόνο δύο ερευνητικές επισκέψεις (2-9 Ιουνίου και 9-17 Ιουλίου). Το 2000 έγινε ανασκαφική έρευνα και μελέτη (14 Ιουνίου-7 Ιουλίου και 15-30 Ιουλίου)[7]:

Προσκτίσματα βασιλικής Γ (τομέας Τ4): α) Δωμάτιο Ξ (Εικ. 8). Επειδή η ανατολική πλευρά των βόρειων προσκτισμάτων της βασιλικής Γ εξέχει του ανατολικού τοίχου του ναού κατά 5 μ. αναμένει κανείς να σχηματιζόταν ανατολικά της βασιλικής περίβολος, μέσα στον οποίο θα εγγράφονταν οι τρίπλευρες αψίδες του Ιερού και των δύο παραβημάτων της βασιλικής.

Το 2000 ξεκίνησε η ανασκαφική διερεύνηση του χώρου νότια του δωματίου Α των προσκτισμάτων της βασιλικής Γ και βόρεια της αψίδας του Ιερού. Μετά την αφαίρεση του επιφανειακού στρώματος (ΑΓ00/1) βρέθηκε σε απόσταση 3,10 μ. από το νότιο τοίχο του δωματίου Α των προσκτισμάτων παράλληλος προς αυτόν τοίχος, πλ. 0,50-0,55 μ., χτισμένος με ημικατεργασμένους λίθους μεγάλου και μεσαίου μεγέθους και λάσπη ως συνδετικό κονίαμα, ο οποίος εφάπτεται στην τρίπλευρη αψίδα του βόρειου παραβήματος, και συγκεκριμένα στο νότιο άκρο της μεσαίας πλευράς της, με τρόπο ώστε σαφώς διακρίνεται ότι πρόκειται για μεταγενέστερη προσθήκη.

Από βάθους -0,34 μ. (από το σταθερό σημείο α) η επίχωση του χώρου αυτού (ΑΓ00/2) είχε χαρακτηριστικά στρώματος καταστροφής: καστανά χώματα με πολλούς λίθους μεγάλου μεγέθους, κεράμους στέγης και πλάκες δαπέδου από κυπριακό μάρμαρο. Εκτός των οστράκων, των τμημάτων από γυάλινες κανδήλες και μικροαντικειμένων βρέθηκαν δύο τμήματα περι-

6. R. Gunnis, *Historic Cyprus*, London 1956[3], σ. 380-381. Η χρονολόγηση του ναϋδρίου δεν είναι γνωστη. Ο G. der Parthog, *Byzantine and Medieval Cyprus*, London 1995, σ. 92, επαναλαμβάνει την άποψη του R. Gunnis (ό.π.) και το χαρακτηρίζει βυζαντινό, ενώ ο Λ. Φιλίππου, *Paphos*, Λευκωσία 1949[2], σ. 61, δίνει την πληροφορία ότι χτίστηκε το 19ο αιώνα, βλ. σχετικά και Χ. Μπακιρτζής, Αποτελέσματα ανασκαφών στον Άγιο Γεώργιο Πέγειας (Ακρωτήριον Δρέπανον), 1991-1995, ό.π., σ. 159, σημ.15.

7. Στην αποστολή του 2000 μετείχαν η Δ. Παπανικόλα Μπακιρτζή και οι αρχαιολόγοι Κ. Ράπτης (ΒΑ, 9η ΕΒΑ), Σ. Βασιλειάδου (ΒΑ, 9η ΕΒΑ), Π. Μάστορα (ΜΑ, 9η ΕΒΑ), Χ. Αργυρού (MPhil), Λ. Μενογιάτη (MPhil), η γεωπόνος-αρχιτέκτονας τοπίου Ό. Μπακιρτζή και εθελοντικά ο Ν. Δημόπουλος και η Χ. Φιλιππίδου, φοιτήτρια του Πανεπιστημίου Κύπρου.

χειλώματος σιγμοειδούς τράπεζας από προκοννήσιο μάρμαρο (ΑΓ00/7α-β)[8], η οποία θα ήταν αποθηκευμένη στο στεγασμένο δωμάτιο (δωμ. Ξ).

Οι πλευρές του νότιου και βόρειου τοίχου του δωματίου έφεραν επίχρισμα, κομμάτια του οποίου βρέθηκαν μέσα στο στρώμα καταστροφής. Επίχρισμα δεν έφερε ο ανατολικός τοίχος της βασιλικής, ο οποίος στο σημείο αυτό έχει πλάτος 1,20-1,50 μ. και μετά την ανασκαφή διαπιστώθηκε ότι είναι χτισμένος με μεγάλους καλολαξευμένους γωνιόλιθους στο πρόσωπο και λιθορριπή στον πυρήνα. Εντός του δωματίου βεβαίως εισέχουν οι δύο πλευρές της τρίπλευρης αψίδας του βόρειου παραβήματος της βασιλικής. Η ανασκαφή του δωματίου Ξ δεν ολοκληρώθηκε, καθώς δεν εντοπίστηκε η ανατολική πλευρά του και δεν αποκαλύφθηκε το δάπεδο του, που αναμένεται σε βάθος -1,45 μ.[9].

Από τα μέχρι σήμερα ευρήματα συνάγεται ότι έξω από τη βορειοανατολική γωνία της βασιλικής Γ διαμορφώθηκε για πρόσθετες αποθηκευτικές ανάγκες στεγασμένος χώρος, ο οποίος επικοινωνούσε με το βόρειο διάδρομο της βασιλικής Γ μέσω θυραίου ανοίγματος, πλ. 0,60 μ., που πιθανώς δημιουργήθηκε για το σκοπό αυτό.

Κατά τον καθαρισμό της επάνω πλευράς του νότιου τοίχου του δωματίου Α, που αποτελεί μεσοτοιχία με το δωμάτιο Ξ, βρέθηκαν θρυμματισμένες γυάλινες κανδήλες (ΑΓ00/3, 30, 31, 32), προσεκτικά τοποθετημένες στον πυρήνα του τοίχου κατά την κατασκευή του, πιθανώς λόγω ιερότητάς τους ως κανδήλες εικόνων. Οι κανδήλες έχουν πόδι με δισκοειδή βάση, ημισφαιρικό σώμα με λεπτότατα τοιχώματα και αναδιπλούμενο χείλος με τρεις κατακόρυφες λαβές ανάρτησης. Στην ίδια θέση βρέθηκε επίσης σιδερένια κινούμενη λαβή-γλωσσίδι (ΑΓ0/33).

β) Δωμάτιο Γ (Εικ. 8). Το δωμάτιο Γ ανασκάφηκε το 1994. Αποτελεί μαζί με το συνεχόμενο προς αυτό δωμάτιο Ζ τμήμα εργαστηρίου, ελαιοπιεστήριο(;), το οποίο προστέθηκε στη βόρεια πλευρά των προσκτισμάτων της βασιλικής Γ τα μεταϊουστινιάνεια χρόνια. Το δάπεδο του δωματίου Γ αποτελείται από λαξευμένους λίθους τοποθετημένους με τάξη στο χώμα και καταλαμβάνει ολόκληρη σχεδόν την επιφάνεια του δωματίου, πλην μιας ζώνης, πλ. 0,70-0,75 μ., ελεύθερης λίθων κατά μήκος της νότιας πλευράς. Σε απόσταση 0,72 μ. από τον ανατολικό τοίχο του δωματίου διακρίνονται επί του δαπέδου ίχνη παλαιότερου ανατολικού τοίχου, πλ. 0,56-0,60 μ., ο οποίος κατεδαφίστηκε προκειμένου το δωμάτιο Γ να επεκταθεί σε μήκος. Το 2000 ανασκάφηκε η κενή λίθων ζώνη του δαπέδου κατά μήκος του νότιου τοίχου του δωματίου έως τη βάση της θεμελίωσής του, ο οποίος σημειωτέον ανήκει σε αρχαιότερο των δωματίων Γ και Ζ συγκρότημα δωματίων Α, Β και Δ. Η τομή απέδωσε χώματα καστανά-καστανοκόκκινα με λίγες πέτρες μικρού μεγέθους και όστρακα διαφόρων αγγείων (ΑΓ00/5). Στη νοτιοδυτική γωνία της τομής δίπλα στο θυραίο άνοιγμα προς το δωμάτιο Ζ και κάτω από το κατώφλι του εντοπίστηκαν τοπικά στάχτες. Από τα παραπάνω ευρήματα της τομής συνάγεται ότι το δωμάτιο Γ ιδρύθηκε σε χώρο ελεύθερο από κτίσματα.

γ) Χώρος Ο. Βόθρος και λάκκος απορριμμάτων (Εικ. 8). Κατά την ανασκαφή του δωματίου Γ το 1994 είχε εντοπιστεί στη βορειανατολική γωνία του τετράπλευρη εστία. Στάχτη με πλούσια ευρήματα (ΑΓ94/180) είχε βρεθεί και εξωτερικά του δωματίου Γ.

Λεπτομερής καθαρισμός του χώρου, που αποκάλυψε το βόρειο τοίχο του δωματίου Γ, ο οποίος σώζεται σε επίπεδο θεμελίωσης μόνον, έδειξε ότι η συγκέντρωση της στάχτης εξωτερικά του δωματίου Γ, και συγκεκριμένα έξω από τη βορειοδυτική γωνία του, σε υπαίθριο πιθανότατα ή ημιυπαίθριο χώρο Ο, σχετίζεται με παραλληλόγραμμο ρηχό σκάμμα, διαστ. 3×1,30 και βάθ. 0,40-0,45 μ., ευρισκόμενο σε επαφή με το δωμάτιο Γ και εκτεινόμενο πέραν – ανατολικότερα – της ισογραμμής του ανατολικού τοίχου του, την επέκταση του οποίου προς Β. πιθανότατα κατέστρεψε. Η δυτική, ανατολική και βόρεια εν μέρει παρειά του σκάμματος είναι επενδεδυμένες με λίθους μεσαίου μεγέθους σε χαλαρή δόμηση. Ο πυθμένας του σκάμματος αποτελείται από πατημένο χώμα.

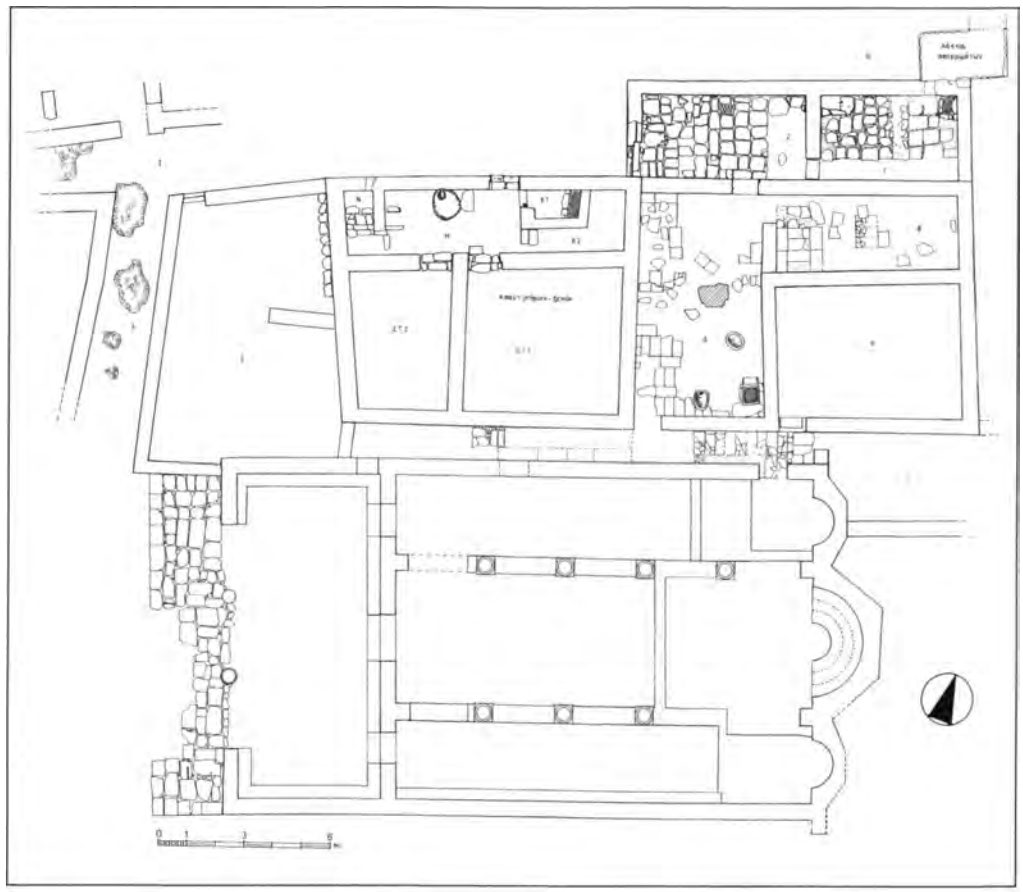
Στο σκάμμα κατέληγαν λύματα μαζί με στάχτες από το δωμάτιο Γ μέσω κτιστού με λίθους αγωγού, που εξέρχεται του δωματίου κάτω από το βόρειο τοίχο και σε επίπεδο χαμηλότερο του δαπέδου του. Πρόκειται δηλαδή περί βόθρου. Λίθος τοποθετημένος ως πυθμένας του αγωγού με κλίση προς το βόθρο καταλήγει σε κλιμακωτό στόμιο, πλ. 0,30 μ., για την ευκολότερη απορροή των λυμάτων, που εκβάλλει στη νοτιοδυτική γωνία του βόθρου σχεδόν επί του πυθμένα του. Τούτο σημαίνει ότι ο βόθρος αφενός δεν δεχόταν πολλά λύματα και αφετέρου αυτά απορροφώνταν γρήγορα.

Ο βόθρος, καθώς ήταν ανοιχτός στον υπαίθριο ή ημιυπαίθριο χώρο Ο, δεχόταν, επίσης, και απορρίμματα από καθαρισμούς διαφόρων κατοικήσιμων χώρων που βρίσκονταν κοντά[10]. Ήταν ταυτόχρονα και λάκκος απορριμμάτων, όμως δεχόταν κυρίως υγρά λύματα και στάχτες από το εσωτερικό του δωματίου Γ, όπως διαπιστώνεται και από τον κεκλιμένο αγωγό και από τα έντονα ίχνη υγρασίας που έχουν τα όστρακα του βό-

8. Τράπεζες από προκοννήσιο μάρμαρο βρέθηκαν αποθηκευμένες στα προσκτίσματα της βασιλικής Γ.

9. Οι εργασίες σταμάτησαν 4,50 μ. από τον ανατολικό τοίχο της βασιλικής και σε βάθος -1,15 μ. στο δυτικό και -0,70 μ. στο ανατολικό τμήμα του δωματίου.

10. Επεξεργασία του υλικού της ανασκαφής έδειξε ότι μισό κλειστό ευρύστομο αγγείο βρέθηκε στο σκουπιδόλακκο του χώρου Ο, ενώ το άλλο μισό (ΑΓ94/114) είχε βρεθεί το 1994 στον τομέα Τ1 μέσα στον ελληνιστικό τάφο που είχε μετατραπεί τα παλαιοχριστιανικά χρόνια σε ανοιχτό σκουπιδόλακκο, όπου κατέληγαν τα λύματα του λουτρώνα, και βρίσκεται στην ανοιχτή αυλή βόρεια της βασιλικής Α. Οι δύο σκουπιδόλακκοι απέχουν μεταξύ τους 100-120 μ. και φαίνεται ότι εξυπηρετούσαν την ίδια γειτονιά. Σημειώνω ότι ο σκουπιδόλακκος του τομέα Τ4 περιείχε κυρίως κεραμική από δοχεία μεταφοράς (αμφορείς), ενώ ο σκουπιδόλακκος του τομέα Τ1, που είναι και μεγαλύτερος, περιείχε και πολλά μαγειρικά σκεύη.

Εικ. 8. Κύπρος. Ακρωτήριο Δρέπανον. Άγιος Γεώργιος Πέγειας. Βασιλική Γ. Κάτοψη.

θρου. Τα υγρά απορροφώνταν ταχύτατα από τα χαλαρά τοιχώματα του βόθρου και από τον πυθμένα.

Τα χώματα μέσα στο λάκκο ήταν καστανόμαυρα με στάχτες και πλούσια σε ευρήματα (ΑΓ00/8), τα οποία συσχετίζονται με ευρήματα του 1994 (ΑΓ94/180) από τον ίδιο χώρο: άφθονη αβαφής κεραμική, κυρίως όστρακα δοχείων μεταφοράς και μικρών αποθηκευτικών δοχείων, σκευών οικιακής χρήσης (1), λίγων επιτραπέζιων, όστρεα, οστά μικρών ζώων, σιδερένια καρφιά διαφόρων μεγεθών, χάλκινα σκεύη (2-3) και μικροαντικείμενα, όπως χάλκινο άγκιστρο (4), μολύβδινο δοχείο (5), μολύβδινα βαρίδια (6), θραύσματα από γυάλινες καντήλες με δισκοειδή βάση και γυάλινοι λύχνοι με σωληνωτή απόφυση πολυκανδήλων (ΑΓ00/11, 12, 17, 23-26, 28, 36-38, 41-44, 46), θραύσματα από γυάλινα επιτραπέζια σκεύη (ΑΓ00/22, 40), οστέινη περόνη (7), μαρμάρινο πινάκιο πολυτελείας (8) κ.ά.

Μέσα στο βόθρο, στο βόρειο όριό του και σε βάθος -2,28 μ. βρέθηκε χάλκινο νόμισμα, διαμ. 0,022 μ., το οποίο δεν είναι δυνατόν να αναγνωριστεί (ΑΓ00/16)[11]. Στο βάθος του λάκκου (-2,40 μ.) βρέθηκε ιδιαίτερα διαβρωμένο χάλκινο νόμισμα, διαμ. 0,027 μ. (ΑΓ00/45)[12]. Στο ίδιο σημείο και βάθος με το παραπάνω νόμισμα εντοπίστηκαν θραύσματα γυάλινης κανδήλας (ΑΓ00/46), οριζόντια λαβή ξέστου (ΑΓ00/47) και τμήμα μεγάλου ανοιχτού ημισφαιρικού αγγείου (ΑΓ00/48).

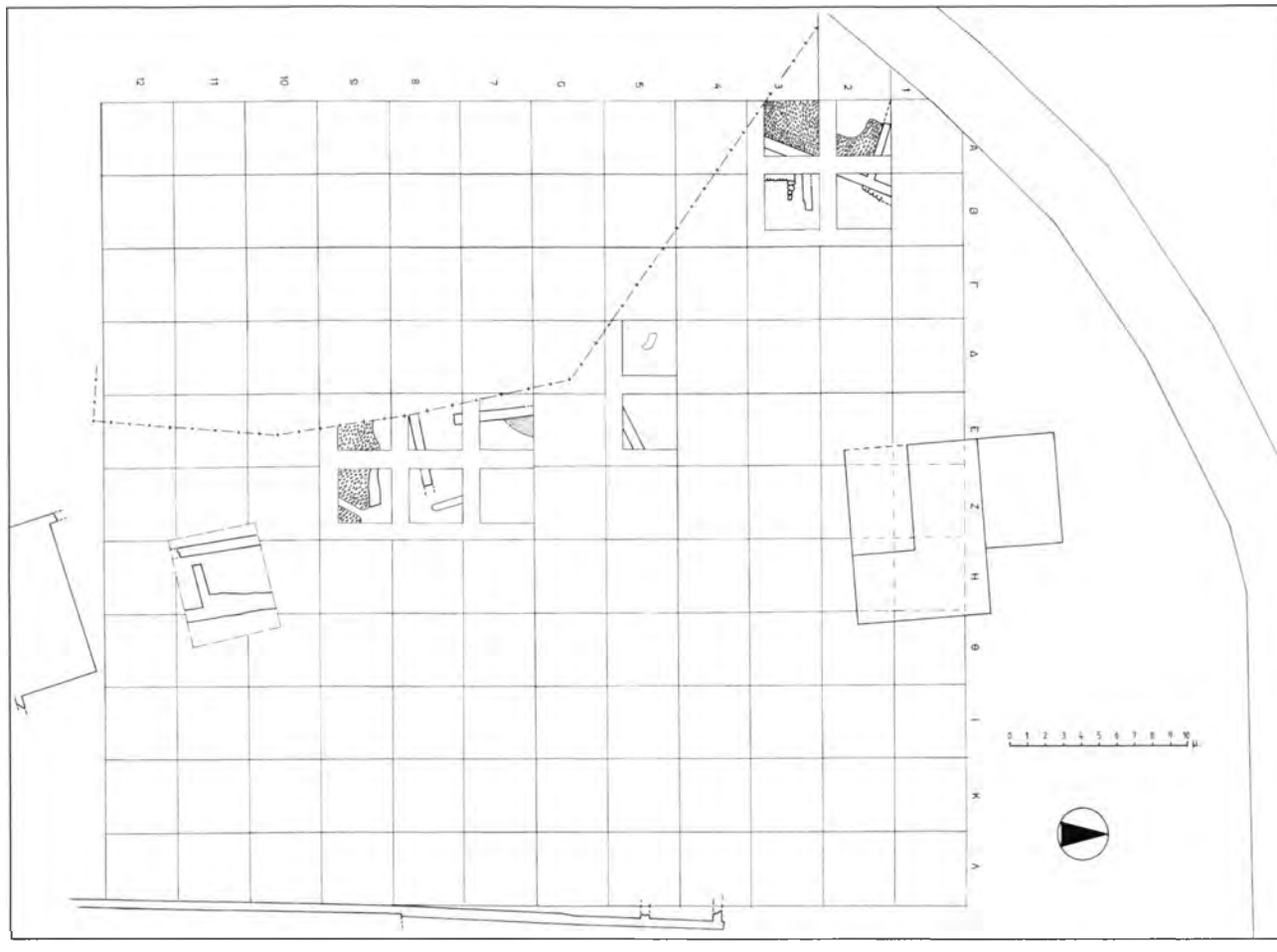
Η ανασκαφή του βόθρου, παρά το πλήθος των ευρημάτων, δεν συνεχίστηκε στο προς Β. σκέλος του λόγω της ύπαρξης στο σημείο αυτό εξόδου του αρχαιολογικού χώρου προς το δημόσιο δρόμο.

Ειδικά ευρήματα από το εσωτερικό του βόθρου-λάκκου απορριμμάτων του χώρου Ο είναι τα ακόλουθα:

1) (ΑΓ00/48). Μεγάλο κομμάτι ημισφαιρικού ανοιχτού δοχείου οικιακής χρήσης από πηλό χοντρόκοκκο και ακάθαρτο, που περιέχει θρύμματα κεραμιδιού, με παχιά τοιχώματα, 0,09-0,015 μ., συμφυή κοφτή και επίπεδη βάση, διαμ. 0,157 μ., και οριζόντιο χείλος, πλ. 0,025 μ., με εξέχουσα υποδοχή για πώμα.

11. Το νόμισμα στάλθηκε για συντήρηση.

12. Το νόμισμα στάλθηκε για συντήρηση.

Εικ. 9. Κύπρος. Λέμπα. Ανασκαφή κεραμικών εργαστηρίων. Κάτοψη.

2) (ΑΓ00/35). Θραύσματα, και αυτά τσαλακωμένα, κλειστού άωτου δοχείου με κοφτή ελαφρώς κοίλη βάση, διαμ. 0,09 μ., και στενό λαιμό με έξεργο απλό δακτύλιο στον τύπο της σημερινής κυπριακής κουκουμάρας.

3) (ΑΓ00/47). Οριζόντια λαβή ξέστου, μήκ. 0,125 μ., η μία απόληξη της οποίας μετασχηματίζεται σε μορφή κριού. Η άλλη καταλήγει σε δίλοβο έλασμα με δύο οπές για την πρόσφυση της λαβής στο σκεύος με τζινέτια· δεξιά και αριστερά της γένεσης του ελάσματος δύο οριζόντιες, επιβοηθητικές για την υποστήριξη του ξέστου προσφύσεις, κυρίως όταν αυτός ήταν γεμάτος νερό.

4) (ΑΓ00/20). Χάλκινο άγκιστρο ανάρτησης, ύψ. 0,11 μ. και ανοίγματος 0,063 μ.

5) (ΑΓ00/39). Καμένο μολύβδινο δοχείο με κοφτή ελαφρώς κοίλη βάση, διαμ. 0,10 μ. Σχήμα όμοιο με τα σημερινά κυπριακά χανάπια.

6) (ΑΓ00/3α-β, 27). Τρία μολύβδινα βαρίδια διχτύων, μήκ. 0,057-0,072, πλ. 0,02-0,03 και πάχ. 0,01-0,03 μ., διπλωμένα με τρόπο ώστε να περισφίγγουν το σχοινίο του διχτύου. Δύο από αυτά βρέθηκαν κλειστά και το ένα ανοιγμένο λόγω της αφαίρεσής του από το δίχτυ.

7) (ΑΓ00/15). Τμήμα οστέινης περόνης, σωζ. μήκ. 0,03 μ., της οποίας το στέλεχος συντίθεται από συνεχόμενα κατά το κέντρο τους δισκάρια και απιδόσχημους ψήφους, διαμ. 0,011 μ.

8) (ΑΓ00/21). Κομμάτι πινακίου από αλάβαστρο με χαμηλή τριγωνικής διατομής βάση και πεπλατυσμένο ελαφρώς ανασηκωμένο χείλος. Διάμ. χείλους 0,33, διάμ. βάσης 0,0144 μ., πάχ. τοιχώματος 0,06 μ.

Λέμπα

Από το 1995 το Υπουργείο Πολιτισμού χρηματοδοτεί παράλληλα την έρευνα μεσαιωνικών εργαστηρίων κεραμικής στη Λέμπα Πάφου υπό τη διεύθυνση της Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή και του Χ. Μπακιρτζή.

Τυχαία ευρήματα και επιφανειακή αρχαιολογική επισκόπηση που πραγματοποιήθηκε από το Τμήμα Αρχαιοτήτων Κύπρου έδειξε ότι η ευρύτερη περιοχή της Λέμπας της επαρχίας Πάφου υπήρξε κατά το 13ο και 14ο αιώνα κέντρο παραγωγής εφυαλωμένης κεραμικής.

Στόχος της αρχαιολογικής έρευνας που διενεργεί η Ελλη-

Εικ. 10. Κύπρος. Λέμπα. Τριποδίσκοι όπτησης.

νική Αρχαιολογική Αποστολή του Υπουργείου Πολιτισμού είναι ο εντοπισμός των κεραμικών εργαστηρίων και η μελέτη της τεχνολογίας τους.

Η ανασκαφική έρευνα στη Λέμπα ξεκίνησε το 1995 και συνεχίστηκε το 1996 και το 1998. Το 2000 έγινε καθαρισμός του χώρου, μελέτη του ανασκαφικού υλικού των προηγούμενων ετών και επισκόπηση της ευρύτερης περιοχής.

Η περιοχή που διενεργείται η ανασκαφή είναι κοντά στο ρέμα που είναι γνωστό ως «Αρκάτζι του Ταϊσή», νότια του επαρχιακού δρόμου προς την Πάφο. Η επίχωση είναι μικρού βάθους και οι τοίχοι των έως τώρα ανασκαφέντων κτισμάτων διατηρούνται σε επίπεδο θεμελίωσης. Κατά συνέπεια δεν είναι εύκολο να ταυτιστεί η λειτουργία τους (Εικ. 9).

Ωστόσο, το ανασκαφικό υλικό περιέχει μεγάλο αριθμό εφυαλωμένων οστράκων, που αντιπροσωπεύουν διάφορους τύπους εφυαλωμένης κεραμικής – απλά εφυαλωμένα, γραπτά με επίχρισμα, διάφοροι τύποι εγχαράκτων (sgraffito) –, καθώς και απορρίμματα της κεραμικής παραγωγικής διαδικασίας. Μεγάλος αριθμός τριποδίσκων όπτησης (Εικ. 10) και κατεστραμμένα κατά τη διαδικασία της όπτησης αγγεία πιστοποιούν ότι η Λέμπα ήταν ένα ενεργό κέντρο εφυαλωμένης κεραμικής των μεσαιωνικών χρόνων.

Η έρευνα του χώρου και η μελέτη του υλικού βρίσκεται σε εξέλιξη.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΜΠΑΚΙΡΤΖΗΣ

ISSN 0570-622X